

DHARMAKOS'A MANDALA

For the promotion of this work we have established a Board of the following gentlemen:—

President:—

Ex-Justice S. S. Patkar, B.A., LL.B., Bombay.

Vice-Presidents:—

1. Justice Bhavanishankar Niyogi, LL.M.,
Nagpur.
2. Hon. Mr. G. V. Mavalankar, B.A., LL.B.,
Speaker, Bombay Legislative Assembly

Secretaries:—

1. Pt. Laxmanshastri Joshi, Tarkateertha
Editor-in-chief, "Dharmakos'a", and
President, Prājña Pāthasālā, Wai.
2. Pt. Vasudeoshastri Konkar, Pravachanpatu,
Wai.

Members:—

1. Mr. N. C. Kelkar, B.A., LL.B., Poona.
2. Hon. Mr. K. M. Munshi, Advocate, Bombay.
3. Mr. P. B. Gajendragadkar, M.A., LL.B.,
Secretary, Hindu Law Research and
Reforms Association, Bombay.
4. Mr. Shankarrao Sambhaji Gangala, B.A.,
Bombay.
5. Mr. R. G. Soman, Pleader, Satara.

The objects of the Board are:—

1. to supervise the work of the editorial staff.
2. to devise ways and means for facilitating the editorial work.

ADVISORY BOARD

---

1. Shrimant Raje Balasaheb Pantapratinidhi,
Aundh.
2. Shrimant Sardar Madhavrao Kibe, Indore.
3. Mr. F. V. Kane, M.A., LL.M., Bombay.
4. Mr. S. A. Kher, B.A., (Cantab.) Ahmedabad.
5. Mr. S. V. Vaishampayana, B.A., LL.B., Wai.

DATE LABEL

THE ASIATIC SOCIETY

1, Park Street, Calcutta-16

The Book is to be returned on

the date last stamped :

17 DEC 1958

16 AUG 1954

धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा

धर्मकोशः

व्यवहारकाण्डम्

उत्तरार्धः

विवादपदानि

संपादकः

लक्ष्मणशास्त्री जोशी, तर्कतीर्थः

अध्यक्षः प्राज्ञपाठशालामण्डलस्य

संवत् १९९७

Publishers:—
Prājñapāthas'ālā Maṇḍalā
Wai, Dist. Satara.
(INDIA)

S
294.5926
D 533 Lj
V.1 113

[*All rights reserved.*]

Printer:—
Shankar Vitthal Lele.
The Prajna Press,
315 Gangapuri,
WAI. (SATARA).

DHARMAKOSA

VYAVAHĀRAKĀNDA

VOL. I)

VIVĀDAPADĀNI

(PART III

[*Titles of Law*]

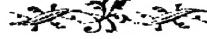
1941

EDITED BY

Laxmanshastri Joshi, Tarkateerth.

President, Prājna Pāthashālā Mandala.

EDITORIAL STAFF

Editor-in-chief :—

Laxmanshastri Joshi, Tarkateerth,
President, Prajñapāthasālā Mandala, Wai.

Sub-editors :—

1. Ranganathshastri Joshi, Sahityasāstri, Wai.
2. K. L. Daptari, Esqr., B.A., LL.B., Nagpur.
3. Prof. Dr. V. G. Paranjape, M.A., LL.B., D.Litt.,
Fergusson College, Poona.
4. Prof. N. R. Phatak, B.A., Bombay.
5. Prof. P. R. Damle M.A., LL. B., Wadia College,
Poona.
6. P. B. Gajendragadkar, Esqr., M. A., LL. B.,
Secretary, Hindu Law Research and
Reforms Association, Bombay.
7. B. N. Khare, Esqr., Wai.

Secretary :—

Pt. Vasudeoshastri Konkar, Pravachanpatu, Wai.

TABLE OF CONTENTS

Introductory Notes	1-2
Appendix I [मेधातिथेरस्मृत्युता म. म. गंगानाथ झा कृता च शुद्धिः]	3-7
„ II [मेधातिथेरस्मृत्युता शुद्धिः]	7-10
विवादपदानां विषयानुक्रमणिका	11-21
ऋषिक्रमेण विषयानुक्रमणिका	21-34
विवादपदानि (साहसादीनि)	१५९१-१९६२
साहसम् १५९१-१६५५; स्तेयम् १६५६-१७६७; वाक्पाठ्यम् १७६८-१७९२; दण्डपाठ्यम् १७९३-१८३५; स्त्रीसंग्रहणम् १८३६-१८९२; द्यूतसमाह्वयम् १८९३-१९१५.	
प्रकीर्णकम्	१९१६-१९६२;
प्रकीर्णकम् १९१६-१९४३; नैयायिव्यवहारः । विशेषतस्तत्र तरशुल्क- विचारः १९४४-१९४७; बालानाथधननिधि-नष्टापहतव्यवस्था १९४७-१९६२.	
परिशिष्टम्	१९६३-१९८९.
व्यवहारस्वरूपम् १९६३; सभा १९६३; साक्षी १९६४; दिव्यम् १९६७; मानसंज्ञाः १९६७-१९६८; निर्णयकृत्यम् १९६८; पुनर्न्यायः १९६९; दण्डमातृका १९६९-१९७०; ऋणादानम् १९७१; उपनिधिः १९७१; अस्वामिविक्रयः १९७२; संभूयसमुत्थानम् १९७२; दत्ताप्रदानिकम् १९७२-१९७३; अभ्युपेत्याशुभ्रुषा १९७३-१९७४; वेतनानपा- कर्म १९७५; क्रयविक्रयानुशयः १९७५; स्वामिपालविवादः १९७६; सीमाविवादः १९७६; स्त्रीपुंघर्माः १९७७-१९७९; स्वामिपालविवादः १९७६; सीमाविवादः १९७६; स्त्रीपुंघर्माः १९७७-१९७९; दायभागः १९७९-१९८८; साहसम् १९८९; दण्डपाठ्यम् १९८९.	
श्लोकार्थानुक्रमणिका	१-१३९
Index of the Important Sanskrit words	1-162
शुद्धिपत्रम्—	१-१०

Introductory Notes

A. Purāṇas:-

It was not possible to include in the Dharmakos'a extracts from the eighteen Purāṇas bearing on Vyavahāra. It will involve a good deal of expense and intellectual drudgery to go through all the Purāṇas and to index them. The work has accordingly been postponed for a time, but in order to avoid an important lacuna in the Dharmakos'a all the Purāṇa passages cited by the authors of Nibandhas have been included here.

B. Bibliographical Notes:-

(1) The three editions of the Mahābhārata that have been used are: (a) The Bombay edition, cited as भा. (B); (b) the Kumbhakoṣṭha edition, cited as भा. (कुम्भ.) and (c) the Bhāṇḍārkar Institute edition, cited as भा. (भांडा.).

(2) Works on Jain law such as the Bhadrabāhusaṃhitā, the Vardhamānānūti and the Arhannūti are in the main adoptions of the Smṛtis of Manu, Yājñavalkya etc. and therefore have not been cited independently.

(3) The Nepāl Recension of the Nārada-smṛti has been omitted and the stanzas peculiar to it have been included in this part.

(4) Extracts from the S'rīmūlā commentary on the Arthas'āstra by the late MM. Gaṇapatiśāstri, being a late and voluminous work, were not included

in the earlier parts of Dharmakos'a, but in the third part this has been done in view of the difficulty of the Arthas'āstra and the need one feels of the commentary on it.

(5) The Ānandas'rama edition of the Baudhāyana-dharma-sūtra is referred to as (क) and the one edited by MM. Ginnaswāmis'āstri as (ख).

(6) References to the texts and variants from the Vis'ṇusmṛti were to the Calcutta edition of Jivānanda in part I and II. In this part the editions of both Jivānanda and Jolly have been utilised and the references are to Jolly's edition. Jolly's edition is styled as (क) and Jivānanda's as (ख).

(7) No references were made in part I and II to the variants noted by MM. Dr. Gangānāth Jhā in his notes on the Manusmṛti; the present part has noted them.

(8) The Nirṇayasāgar edition of the Yājñavalkya-smṛti is styled as (क) and that by Ghārpure as (ख).

(9) A copy of the Vyavaharanirṇaya of Varadarāja in *grantha* characters was procured and transliterated into *Devanagari*; but the copyist not having given references to the pagination of the original manuscript, no such references could be given in the first and second Part.

(10) In the Parts I and II references to variants of the Vyavahānirṇaya and the references to texts and variants of

Nṛsiṃhaprasāda were to the manuscripts of these two works. Both these works having now been printed, references have been made in this part to the printed works in respect of the texts and variants quoted.

C. Typographical conventions:-

(1) In the Index of passages half-s'lokas are indexed separately, the first five syllables of each half-s'loka being given; a variant, if any, is indicated by an asterisk (*) before it.

(2) Each complete sentence of the prose passages is indexed separately and here also the first five syllables only are given.

D. Index of the Important Sanskrit words:

(1) The Index of the important Sanskrit words refers only to words in the s'lokas, Sūtras etc., printed in bold type.

(2) The words noted in this index belong ordinarily to the following categories; proper-names; names of rivers and mountains; names referring to grains, animals etc.; words referring to gods; technical terms; ordinary words used in a technical sense such as सम, विषम, दत्त; and obscure words.

(3) Ordinarily words from the commentaries have not been noted; if any have been noted on account of their special importance, they have been marked with an asterisk [*].

[4] References to pages have been given in the following manner for reasons of economy of space: the first figure is given in full; in the following figure the hundreds or thousands have been dropped, until a new figure is reached for them when again a full figure is given, followed again by abridged figures; to illustrate: 725, 726, 738, 890, 1030, 1036, 1765, 1769, is noted as 725, 26, 38, 890, 1030, 36, 1765, 69.

E. An Errata:

The Āpastamba passages printed by oversight in the section पैतृकद्रव्ये भगिनीनां भागः should be read in the section पैतृकद्रव्ये पत्नीनां मातृणां च भागः ।

The Nirukta passages have been printed in ordinary type in some places in Part I and II. They should have been printed in bold type. In the Index of half-s'lokas and in the Index of the important Sanskrit words the Nirukta passages and words have been referred to in serial order.

F. Acknowledgement:-

The Editor thankfully acknowledges his indebtedness to the University of Bombay for the financial help it has granted towards the cost of the publication of this part of the Dharmakośa.

Prajña-Patha-S'āla } Laxmanshastri Joshi
Wai (Satara). } Tarkatcertha.
12-6-1941 } Editor-in-chief.

*Appendix 1

पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	धर्मकोशः	§आदर्शपुस्तकम्	म. म. गंगानाथ झा
१६२२	२	६	नाशात्म	नाशात्म	नाशनात्म
"	"	९-१०	मिव इच्छ	मिव गच्छ	मिच्छ
"	"	१२	द्वैधविशेष्य	द्वैधविशेष्य	द्वे विशेष्ये द्वे (as in S.)
१६२३	"	२२	कार्यकालकारिते	शवकालकारिते	कार्यकारिते
१६२४	१	२	यद्युप	यद्युप	यद्युप
"	"	"	प्रवृत्ते	प्रवृत्ते	प्रवृत्तो (as in S.)
"	"	३	षाणामभ्यवपत्तिः	षाणामभ्यवपत्तिः	षाणां स्त्रीविप्राणामभ्यवपत्तिः
"	"	६	असति	असति	न पुनरत्र पशुहननं असति (as in N.)
१६२५	"	२७	इत्यनेनोक्तः	इति नोक्तम्	इत्यनेनोक्तम्
१६२६	२	११	मामेव	मामेव	ममैव
१६२८	१	१२	प्रदीर्घ	प्राग्दीर्घ	आदि
"	"	१३	वसन्, तौ	वसन् तौ	वसन्नुच्यते । यतश्च श्रेत्रियाणा- मपि प्रतिवेद्यव्यपदेशोऽस्त्येव सर्वथा । अथवा आधानेन गृहान्तिके निवसन्तावाभ्यां शब्दाभ्यामुच्येते । तौ (as in I. O.)
"	२	१०	उभयं	उभयं	दातव्यं
१६३०	"	१९	ताप्रत्यापत्तिं	ताप्रत्यापत्तिं	तप्रत्यापत्तिं (as in Mad.)
१६३१	१	६-७	अत्र वेधतिर्भेदने विद्यते	अत्र वेधात्तर्भेदने विद्यते	अवेधितप्रदेशेन विध्यते
"	"	७	वेधते	विधते	विध्यते
"	२	९	भूतविद्यादिषु	भूताद्याधराः	भूतविद्याः (as in F. N., as in Mad.)
१६३२	"	१७	संबन्धिश	संबाधशा	संबन्धेन शा
१६९१	"	४	वस्तूपा	वस्तूपा	वक्त्रोत्पा (as in S.)
"	"	११	संधिच्छेदे सत्य	मन्विच्छेदसत्य	संधिच्छेदेऽसत्य

* मेधातिथिभाष्ये येऽस्माकमभिमतः म. म. गंगानाथ झा महोदयैः कृताः शोधनविशेषास्तेऽस्माभिः ग्रन्थे संगृहीताः ।
येऽस्माकं नाभिमतः अथवा येषामर्थे विवादः स्यात् तेऽत्र समुद्धृताः ।

§ जे. आर्. धारपुरे (मुंबई) महोदयैः संपादितं (ख्रिस्ताब्दः १९२०) पुस्तकं सर्वत्र आदर्शत्वेन स्वीकृतम् ।

पृष्ठ	स्तम्भः	पंक्तिः	धर्मकोशः	आदर्शपुस्तकम्	म. म. गंगानाथ झा
१६९२	१	२०	आर्यवृत्तं	आर्यवृत्तं	आर्य
"	"	२१	कर्तव्येतरानु	कर्तव्योऽनु	कर्तव्यं इतरानु
१६९३	२	३	तुलादिना	तुलादिना	तुलाविशेषण
१६९४	१	१-२	उपधिः । वञ्चकाः	उपधावनग्रह	उपधिः । कितवा धनग्रह
"	"	४	नित्यं धनग्रह		
"	"	५	नान्येऽत्रस्था	नान्यत्रस्था	नान्यत्रोद्यथा
"	"	६	नानाकारैर्ना	नानाकारणना	नाकारिणो ना
"	"	७	शान्त्युप	यान्त्युप	ये ह्युप
१६९७	२	१५	प्रीतिदाया अपि	प्रीत्यादायापि	प्रीत्या दयादि
"	"	१६	गृह्यन्ते	गृह्यन्ते	गृह्यते
"	"	१७	यैव	यैव	यैवश्रुति
१६९८	"	७	निर्वास्येना	निर्वास्येना	निर्वास्य ना (as in S.)
१७००	१	९	क्षिणा । वत्सगवा	क्षिणया वत्सगवा	क्षिणावत् सा च गवा (as in S.)
"	"	२५	तान् निगृह्णतां	तानि निगृह्णतः	ताननिगृह्णन्तः
"	२	१	परिव्रजि	परिव्रजि	व्रजि
१७०१	"	५	पूर्वस्य शेषोऽयं	पूर्वस्य शेषोऽयं	श्लोकोऽयं
"	"	१५	धर्मो, द्वितीयो	धर्मो वस्तुविप-	धर्मो नास्ति
१७०३	१	१०-१२	वस्तुविपरीतनिश्चयः	रीतोऽतिनिश्चयः	विपरीताभिनिवेशः (as in S.)
"	"		इयं तु शासनविमो-	इयं तु शासनविमोक्षण-	इदं तु शासनाविमोक्षवचनं
"	"		क्षणवचनात् न हि	वचना । न हि नाम प्रति-	न नाम प्रतिषिद्धं सति विधौ
"	"		नाम प्रतिषिद्धा उक्ते	षिद्धायुक्तौ सति विधौ	
"	"		सति विधौ		
"	२	५	तेन राजा	न राजा	राजा (as in S.)
१७०४	१	२-३	सर्वेष्वन्यत्र विधि-	सर्वेष्वन्यत्र विधि-	सर्वेष्वत्र विधि-
"	"	२	रस्तीति नासिद्धि	रस्तीति नाशुद्धि	रस्तीति न बुद्धि
"	"	६	हणं तु प्र	हणानुप्र	हणाक्षप्र (as in S.)
"	"	८	हिंसा	हिंसा	हिंसा (as in S.)
"	"	"	हिंसायां	हिंसायां	हिंसायां न
"	"	१२	न रक्षानिश्चित्य	न रक्षानिश्चित्य	रक्षार्थं नासिद्धिः (as in S.)
"	"	१३-४	तन्निरोधनादपि	तन्निरोधनादपि	तन्निरोधनादिनापि
"	"	१९	दण्ड्येऽह	दण्ड्येऽह	दण्ड्येष्वेवाह
१७०७	१	१५	न्तरावि	न्तरावि	न्तरवि
१७०८	"	९	क्षयक्रय	क्षयक्रय	क्षयव्ययक्रय
"	"	१०	गतस्य दे	गतस्यान्यदे	नीतस्य दे
१७०९	"	१६	न प्रयच्छेत्, व	प्रयच्छन्व	प्रयच्छेत् । मूल्येन व (as in S.)
१७११	२	९	त्रार्हल्यर्थो	त्रार्हल्यर्थो	त्रार्हल्यर्थो (as in I. O.)
१७१२	१	७	संज्ञा	संज्ञा	संज्ञे

पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	धर्मकोशः	आदर्शपुस्तकम्	म. म. गंगानाथ झा
१७१३	१	१	क्षन्तव्यं	क्षन्तव्यं	क्षन्तव्या
"	२	"	अवश्यमयं	अवश्यमयं	प्रतोदेन बाहने एवायं
"	"	३	याः पालोऽर्धं	याः पालोऽर्धं	(as in S.) यां पालोऽन्यो वा भिन्दन्नर्धं (as in S.)
१७१९	१	२१	नां द्रव्य	नां द्रव्य	नानाद्रव्य
१७२०	२	४	च ताव	च ताव	स ताव
१७२१	"	१२	रक्षा	रक्षा	यतो रक्षा
"	"	२०	तुल्यबलस्यैव विषयस्या	तुल्यबलस्यैव विषयस्या	तुल्यबलस्य विकल्पस्य पर- विषयाश्रयस्या (as in I. O.)
"	"	२६	अर्थवादाच्चात्र	अर्थवादाच्चात्र	अर्थवत्त्वात्
१७२२	१	१	स चाधिक्यविधौ	स चाधिक्यविधौ	आधिक्यविधौ
"	"	"	लब्धालम्बन इति	लब्धालम्बन इति	लब्धीयसीति (as in I. O.)
"	२	२२	नात्स्वाप	नात्स्वाप	नाच्चाप (as in S.)
१७२३	"	१७	वैश्या	वैश्या	हिरण्या
"	"	२१	ह्याह	ह्याह	ह्याहुः
१७२४	१	३	(हीनक्रतुरित्युपलक्षणार्थं) कुतः	कुतः	हीनक्रतुः
"	२	२७	सा	सा	शास्त्राद् या चैवतिचेत्ययमेव (?)
१७७३	१	२८	संक्षेपो	संक्षेपो	पदसंक्षेपो
"	"	३०	योगात् व्यस्तक	योगात् व्यस्तक	योगादक
"	२	२	रम्भो	रम्भो	रम्भे
"	"	"	र्थितः	र्थितः	र्थितम्
"	"	१९	असता दुःखोत्पादनं	असतां दुःखोत्पादनं	असत उपन्यसनं (as in I. O.)
"	"	२०	कैर्यो	कैर्यां	कयोर्यो (as in N. and S.)
१७७४	"	२	दन्यः । तत्र	दन्यः । तत्र	दन्यत्र सूत्रे (as in S.)
१७७५	१	१-२	द्वादश व्यतिक्रमे	द्वादश व्यतिक्रमे परस्परा-	व्यतिक्रमे परस्पराक्रोशे द्वादश (as in S.)
"	"	२	परस्पराक्रोशे	क्रोशे	
"	"	२	साम्यं च	स च	साम्ये च
"	"	५	णातिगु	णानिर्गु	णेति गु
१७७६	"	२	एवमन्यदपि	एवमन्यदपि	एवं तान्यपि (as in I.O.)
१७७७	"	२३	चिपटं	चिटपं	चिपिटनासः (as in I.O.)
"	"	"	नासत्ये	नासत्ये	सत्ये (as in S.)
"	"	२६	पणोऽव	पणोऽव	पणाव (as in S.)
"	२	२४	स्यान्न	स्यान्न	स्यान्न तु (as in S.)
१८०१	१	१३	पूर्व	पूर्व	पूर्वोत्तर
१८०३	"	१	मुखं वा	मुखं वा	मुखं च
१८०४	"	२	मन्यते	मन्यते	उच्यते (as in S.)

Vyavahārikānda

पृष्ठ	स्तम्भः	पंक्तिः	धर्मकोशः	आदर्शपुस्तकम्	म. म. गंगानाथ झा
१८०४	२	८-१०	तथा...दुष्प्रापता	तथा...दुष्प्रापता	omit (not in I. O.)
१८०५	१	१०	महद्ग्रहणं	महद्ग्रहणा	महद्ग्रहणा (as in S.)
"	"	१२	दे तु	दस्तु	दतस्तु
"	२	३	णसंन्धि	णसंबन्धि	णं संन्धि
"	"	५-६	एवं...अथवा	एवं ... अथवा	(omitted in I. O.)
१८०६	"	४	हिंसता	हिंसता	हिंसनात्
१८०८	१	६	यानं गच्छेत्	यानं गच्छेत्	यानगच्छत् (as in S.)
"	"	८	मानस्य	मानस्य	मानं (as in S.)
"	"	९	रक्षितुं	रक्षितुं	रक्षतु (as in S.)
"	"	१४	वध्निः	वध्नि	वध्र
"	२	१३	सहसा अपवर्तते	सहसा अपवर्तते	यानमपवर्तते (as in N. and S.)
१८११	१	१२	च्छेदो न	च्छेदो न	च्छेदनं
१८१२	"	८	नीतिभ्रंशः	नीतिभ्रंशः	(omitted in I. O.)
"	"	११	यस्य	यस्य	या यस्य (as in S.)
"	२	१०	ताडन	ताडन	ताडनदेश (as in S.)
१८५१	"	१५	वनं वृक्षसंततिः	वनवृक्षसंततो	वनवृक्षसंततानां
१८५२	"	१३	तत्र खलु	खलं	(not in I. O.)
१८५३	१	६	तत्त्रिया आलापं	तमालपितुं	तमालापं योजयन्
१८५४	२	५	उत्कृष्टमाकारं	उत्कृष्टमाकारं	उपपत्तिक्षमकाः (as in S.)
"	"	६	चारणपुरुषेण	चारणपुरुषेण	चारणाः परपुरुषेण (as in S.)
"	"	"	प्रतिष्ठन्ते	प्रतिष्ठन्ते	न तिष्ठन्ति (as in S.)
"	"	८	ता मै	ता मै	ते मै (as in S.)
"	"	१०	अन्याश्च स्त्रीभिः	अन्याश्च स्त्रीभिः	योजयन्ति अन्याश्च स्त्रीभिः (as in S.)
"	"	११	स्वदाराणां	सुधाराणां	स्वनारीणां (as in S.)
१८५५	१	२६	प्रणयन्ते	प्रणयन्ते	पन्थायन्ते (as in S.)
१८५६	"	५	अयमर्थः	यमर्थ	तेनायमर्थः (as in S.)
"	२	८	मूल	मूल	मूलं
१८५७	"	१०	ज्ञातं	ज्ञातं	ज्ञातं न
"	"	१२	न सर्वत्र	न सर्वत्र	सर्वत्र मारणम् (as in S.)
१८५८	१	१६	ने चाधिके	नेनाधिके	नेऽधिके
१८६१	२	६	बहु	बहु	ब्राह्म
"	"	१२	व्रात	व्रात	व्रत (as in Mad.)
१८६३	१	६	धानन्तरमे	धानन्तरमे	धितमे
१८६४	२	१८	विप्रशुद्ध	विप्रशुद्ध	शुद्ध
१८६५	१	१५	दर्पेण	दर्पेण	ज्ञातिदर्पेण

पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	धर्मकोशः	आदर्शपुस्तकम्	स. म. गंगानाथ झा
१८६६	२	२०	अकामायाः	अकामायाः	अकामायाः कन्यायाः (as in Mad.)
१९०७	१	७	प्रत्ययो	प्रत्ययः	प्रत्ययसिद्धानि
१९२८	१	२१	स्थानानि वाहनानि	स्थानादपवाहनम् ।	स्थानादयः वाहनं
१९३१	२	१८	न केवलं	न केवलं	अयं च केवलं (as in S.)
१९४५	१	२६	परि	परि	तद्वत्त्वा (as in S.)
१९५१	२	१६	तासां च तदु	तासां च तदु	अपरि
१९५२	१	१०	अचौर्याश	अचौराश	तासामेतदु (as in S.)
१९५३	१	६	द्विशेषण	द्विशेषण	अचौराश (as in S.)
१९५५	२	२२	अर्वाचीनां	अर्वाचीनां	द्विशेषतो
१९५७	१	२०-२१	चौरैः समा	चौरैः समा	omit
१९८६	१	२४	तस्मादागतं	दायागतं	अस्यार्थादीनां (as in N.)
					चौरैर्यस्त्वं आ
					तदा तस्मादागतं

* Appendix II

पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	धर्मकोशः	आदर्शपुस्तकम्	पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	धर्मकोशः	आदर्शपुस्तकम्
१६२२	२	६	त्वाद्धिसैवे	त्वात्सिद्धेवे	१६३१	२	८-९	कुलद्वेषविचित्री	कुलाद्धि विचित्री
१६२३	१	१४	नोपे	नापे	१६३२	१	२५	मानेन नो	मानेनो
१६२४	२	१५	मत्र	मात्रं	१६३३	१	६	धनलाभोद्दे	हल्लेशोद्दे
१६२५	१	१९	भिहिते	भिहते	१६३४	१	१३	दर्शनादि	दर्शितादि
१६२६	२	२४	अन्यस्त्वा	तस्त्वा	१६३५	१	१६	सभ्याना	सत्याना
१६२७	१	२४	दुष्टौ चेति	सृष्टश्चेदिति	१६३६	१	१	वाल्गुभ्याद्	वल्गुभ्याद्
१६२८	२	८-९	योः, अयं	योरर्थ	१६३७	१	१	निर्णयो	(०)
१६२९	१	२७	करणे	कारणे	१६३८	१	१०	व्यत्वेन	व्येन
१६३०	१	१	निषेधश्च	निषेधः	१६३९	१	४	कर्म	अपहुत्य यत्तेन
१६३१	१	१२	गृहा	पृष्ठगृहा	१६४०	१	८	लक्षणं	मया कृतमित्याह कर्म
१६३२	१	११	माषकं वा	माषको वा	१६४१	१	७	च	लक्षणं स्तेयं
१६३३	१	४	दकहरणेऽप्य	दकेऽप्य	१६४२	१	२१	चोदितं	(०)
१६३४	१	७	पितृ	पौत्र	१६४३	१	२१	बोधौ त	नोदितं
१६३५	१	७	पितृ	पौत्र	१६४४	१	२१	बोधौ त	बोधस्त

* पं. जे. आर. धारपुरे महोदयमुद्रितमेधातिथिभाष्यपादटिप्पणीपाठानालोच्य स्वकल्पनया च स्वीकृता ये शोधनविशेषाः

आदर्शपुस्तकापेक्षया इतरा मतास्तेऽत्र अस्माभिः संगृहीताः ।

पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	धर्मकोशः	आदर्शपुस्तकम्
१६९२	१	२५	रक्षणे तु	रक्षानु
"	"	२८	अन्ये तु	अन्येषां तु
"	"	"	त्वदर्शनादर्थ	त्वादर्थनमर्थ
"	"	३०	यास्ते राज्ञः	यस्य तद्राज्ञः
"	२	१६	निग्रहो रक्षा च	निग्रहरक्षा
"	"	३७	वधविधिशेष	धर्मविशेष
१६९३	१	६	युक्ताऽप्र	योरप्र
"	"	१३	न	(०)
"	"	२०	शतस्क	शस्तस्क
"	"	२१	नास्ति	नाति
"	"	२२	मस्ति तैः	मामस्तैः
"	२	४	नाक्षेपं	नापेक्षार्थ
"	"	१६	त्कार्ये क	त्कार्येण क
"	"	१७	प्रवृत्तौ अर्थ-	प्रवृत्तौ
"	"	"	ग्रहणेन	ग्रहणाति
"	"	"	वर्तन्ते	वर्तते
१६९४	१	३	पदं व	पादव
"	"	४	कुर्वन्ति	कुर्वत
"	"	६	उपजीवन्ति	जीवन्ति
"	"	९	तवास्ति	तथाऽस्ति
"	"	१०-११	अभद्रा भद्राः ।	सर्वस्य करवर्धने
"	"	"	प्रेक्षणीकाः	अभद्रा भद्राप्रेक्ष-
"	"	"	सर्वस्य	णकाः प्रशंसि-
"	"	"	करदर्शनेन	पुरुषलक्षणाः
"	"	"	प्रशंसन्ति पुरुष-	लक्षणानि ।
"	२	१८	हारिणां	हारणां
"	"	१९	ह्यासक्तं	ह्यशक्यं
"	"	२०	धारय	धारय
"	"	"	तथाऽभृत्यो	तथा भृत्यो
१६९५	१	५	तत्कर्मकारिभिः	(०)
"	"	८	न्यैरपि चारैर	न्यैरपि चारैस्तत्क-
"	"	"	र्मकारिभिर	
१६९७	"	१२	मोषस्य संनिधा-	मोक्षस्य संनिधा-
"	"	"	तारः	तारः कर्तारः
१६९९	"	३-४	मजाविकाश्वा	माजानेयाश्वा
"	२	२	दण्डोऽनु	शब्दोऽनु
"	"	१९	भिरिति	भिरिति
"	"	२६	न्ते	न्ते ते

पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	धर्मकोशः	आदर्शपुस्तकम्
१७००	१	२०	सका	प्रका
"	"	२१	द्धर्म	द्धर्मात्
"	"	२४	चौरभा	चौर्यभा
"	"	२६	रक्षणे	रक्षैव तत्र
"	२	२	पालने च न	पालने कानु
"	"	"	काप्यनु	
"	"	१७-८	न च	(०)
"	"	१८	नात् क	नं क
"	"	"	शाः	शात्
१७०१	१	१२-३	देधु यानि	दे सूपे
"	"	१५	फला	फल
"	२	८	मलं	बलं
१७०२	१	१२	मात्रं	मगमनस्यात्र
"	"	"	व्यमिति	व्यम्
"	२	१६	तपसि	तप
"	"	१९	क्षणात्	क्षण
१७०३	१	२१	तत एव	तत्र
"	"	२७	श्येनाग्री	स्यान्नाग्री
"	"	"	न विशे	विशे
"	"	२८	चैषां	चैष
"	२	२३	रस्यति	न्यस्यति
"	"	२६	ब्रह्मो नश्यति	ब्रह्मो विशिष्यति
१७०४	१	२५	पातितो	पातिते
"	"	२७-८	रोहकं	रोहिकं
"	२	१८	कर	कार
"	"	२४	च	(०)
१७०५	१	२०	मोक्त्या	मोक्तौ
१७०६	"	२	प्रोक्षि	प्रोषि
"	२	२३	दण्डं	दण्डो
"	"	२६	कयी इ	कय इ
१७०७	"	१७	सिद्धा, मा	सिद्धमा
"	"	१८	सर्व	सर्वतोभागे
१७०८	१	७	ग्भिश्च	ग्भिः स्व
"	"	१०	रे नयि	रानीय
"	"	१४	शाट	साट
१७०९	२	९	शाटका	शाकटका
"	"	११	वयनै	यं नै
१७११	"	१०	विशि	वशि
"	"	"	हरणे	विशेषे

पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	धर्मकोशः	आदर्शपुस्तकम्	पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	धर्मकोशः	आदर्शपुस्तकम्
१७१२	१	११-१२	यत एव तत्रैव	यद्येवं तत्रैव कु-	१७२४	१	१	विहित	विहित
			कुलीनानामित्युक्तं	लीनमुक्तं	१७२५	२	२५	किमर्थम्	कर्मार्थम्
"	"	१३	तच्च बला	तत्र प्रबला	१७२७	"	१२	त्वात्	त्वाच्च
"	२	२८	राजा	राज्या	"	"	२०	नानन्त	नान्त
१७१३	१	२३	तेन स्तेनार्ध	तेनार्ध	१७२८	१	२४	किञ्चन	किञ्चन
१७१४	"	१४	स्त्वकृतः	स्त्वकृते	१७३३	"	२९	त्युक्तौ	त्युक्त्वा
"	"	"	निदाघे	निदानं	"	२	१८-९	अकारणं 'हन्त	अकरणहन्ता
"	"	१९	क्षेत्रिक	क्षेत्रक				वृषलो भूयाः	वृषलभूयाः
"	२	२८	प्रस्थान्	प्रस्थाः	"	"	२०	णाक्रो	णक्रो
१७१५	१	२	तत्तस्य	तस्य	"	"	२१	त्रिया	त्रिय
१७१८	"	१७	सा मरु	स मरु	१७३६	१	४	गर्हा	गर्भः
"	२	१२	कृतेर्वि	कृतिर्वि	"	"	१९	ज्ञत	ज्ञानत
"	"	१३	प्रकृति	(०)	"	"	२२	मय	मयति
"	"	१६	चेति अय	चेत्त्वय	"	२	१०	बाह्य	बाह्य
१७१९	१	१५	हरितं	हरन्ति	"	"	१३	रमध्य	रेऽव्य
"	"	१९	पलाश	पलाशे	१७३९	१	७	तीयं प्र	तीयप्र
"	"	"	न परि	परि	"	"	८	हण	हण
"	२	१५	मूलं दधुः,	मूलमिधुदा	१८०१	"	११	परुष	पुरुष
			फलं द्रा		"	"	१३	हारापरो	हारो
१७२०	१	२०	त्यादेः	त्यादि	"	२	५	विज्ञायीति	विज्ञापि
"	"	२२	अग्निं गृ	अग्निगृ	"	"	६	देशः, म	देशोप
"	"	"	त्याद्यर्थ	त्यादिकं	"	"	७	त्यर्थम्	त्यर्थः
"	"	२४	काले शी	कालः शी	१८०२	१	२	तोऽप्यस्य	तोऽस्य
"	"	"	काले ।	कालः	१८०३	२	३	करणे	कर
"	"	२६	न	(०)	१८०४	"	७	नाशे दमः	नाशमाह
१७२१	"	६	ज्ञोऽहमिति	ज्ञोऽहं	१८०५	"	५	दसौ पि	दपी
"	२	२	खलु	खल	"	"	६	नाया	नाना
"	"	३	गुणं अ	गुणाम	"	"	१०	युत्पत्तौ	युत्पत्तौ
"	"	८	श्रितस्त	श्रितत	१८०६	"	२७	चार्मिक	धार्मिक
"	"	१०-११	ष्टिः शतमष्ट-	ष्टिशतमष्ट-	१८०८	१	८	शक्तो	(०)
			विंशधिकश्च	विंशं वा श	"	"	१८	मन्तं यदि	मन्यदि
"	"	१४	हतं ज	हन्त ज	१८०९	२	१६	पथि स्थि	पथितो न स्थि
"	"	१७	मात्र	मात्रा	"	"	"	विधियमाणः	न विधियमाणोऽथवा
"	"	२६	अष्टा	नष्टा	"	"	१७	इतिवत्	इति चेत
१७२२	"	१७	स्पतिरेव	स्पत एव	१८१०	१	२२	मनु	मानु
१७२३	"	२	न प्र	नाप्र	"	"	२३	वधस	वधः स
"	"	१६	ग्रहणा	हरणा	"	२	१३	काचि	कदाचि
"	"	१९	ण वा	णैवा	"	"	१४	पथेत	पथते
"	"	२६	न	कः	१८११	१	६	लूकश्च	लूकश्च

पृष्ठं स्तम्भः	पंक्तिः धर्मकोशः	आदर्शपुस्तकम्	पृष्ठं स्तम्भः	पंक्तिः धर्मकोशः	आदर्शपुस्तकम्
१८११ १	८ यानविधि	या न विधि	१८६५ १	१४ वे गम	षागम
१८५१ २	१२ यतीति	यजिति	" "	१७ खेवं	खेव
" "	२१ प्रकाशे	प्रकाशये	१८६६ २	२२ जात्यादि	जात्या
१८५२ "	६ स्पर्शस्तु	स्पर्शस्य	१८६७ "	१७ वधार्थ	वध्यर्थ
" "	१०-११ कश्चित्सहते, 'भवति मा	कस्तत्सहते भवेत्	" "	१८ द्वधार्थः, तत्र समां	द्वध्यर्थस्तत्रेमां
" "	१४ तः । शुष्के	ताशुष्के	१८६८ १	२१ पूर्वद	पूर्व द
१८५३ १	६ संभाषा	संभाषः	१८७० "	२ निग्रह	संग्रह
" "	८ अन्यत्र	अमुत्र	" "	२१ वित्तस्वा	यित्तास्वा
१८५४ २	९ ज्ञाताः ।	ज्ञानां	" "	२२ समानेषु मूर्धनि	समानस्यर्धिनो
" "	" चारणं	वारणं	" "	२४ ख्यातिमुत्पादयति	इत्युत्पादयन्ति
१८५५ १	२४ णादित्य	णादित्य	" "	२५ इति न	इति
" "	२४-५ गादिकं	गिकं	१९०६ २	१९ अन्यः	(०)
१८५६ "	२ नादार	नार	१९०७ "	१३ विप्रति	प्रति
" "	४ भिर्वृ	भिर्वृ	१९३१ १	३० परे अस्या	परे स्व
" २	३ मूलमस्य	मूलस्य	" २	१ राष्ट्रीयाः	राष्ट्रे या
१८५७ १	११ विशेषज	विशेषे ज	" "	" शोच्यमा	षेयमा
" "	२० दारोपचारादौ	दस्त्वनुकारादौ	" "	७ द्विष्ट	द्विष्ट
" "	१६ दुच्येत	दुच्यते	१९४५ १	४ तरे पणं	तरेण पादं
" "	" तच्छब्देनाभि	गन्धेनायाभि	" "	११ तरणे	तरेण
" २	२ दिभिः व्या	दिभूतेनान्येना-	" "	२४ सारेण	चारेण
		भिवसता व्या	" २	२३ स्तरो	स्तरे
१८५८ १	१७ नोच्येत	नोच्यते	१९४६ "	१२ बन्धनेन	बन्धन
" "	१८ न मुच्येत	मुच्यते	१९४७ १	२ द्विष्ट्या	द्विष्ट्या
१८५९ "	१० यां ब्राह्मण्यां	या ब्राह्मण्या	१९५१ २	२६ कुलटां	कुटिलां
१८६० "	१ अस्यास्ति	दण्डोऽस्ति	" "	३० ता रक्ष्यधनाः ।	सा रक्ष्यधनाः ।
" "	" दण्डोऽन्य	दण्डोऽत्र	१९५२ "	९ पधिभि	पधाभि
" "	१६ गच्छतः	गच्छति	१९५७ १	२५ भागा	भाग
" २	१० अगुप्ता	गुप्ता	१९८७ "	२ न	(०)
१८६१ १	२० चरति	चरितं	" "	२२ यातृत	यात्रत
" "	२१ अथवा	अथ	" "	२४ यत्र	यतो
" "	२७ विवाहस्य	विवाहस्य	" "	२५ असत्य	त्वसत्य
" २	१५६ ज्ञातमेव	ज्ञात एव	" "	२८ नुत्पत्या	नुत्पत्ति
" "	१६ इति	(०)	" "	" गः कृतः	गकृतां

विवादपदानां विषयानुक्रमणिका

साहसम्

(पृ. १५९१-१६५५)

वेदाः— (१५९१-१६०३) अपराधविशेषाः अपराधकारणानि च; सप्तमर्यादाभङ्गापराधाः; कतिपय-दोषाणां दोषत्वतारतम्यम् (१५९१); कतिपयदोषाः; पञ्च महापातकानि (१५९२); अभिशंसनम्-अभि-शस्तिः (१५९३); अभिशस्तत्यागः; अभिशस्तस्य आर्त्विज्यान्धिकारः; स्तेयानृतताभिशंसनयोरपराधत्वम्; अभिशस्तनिष्कृतिः अभिशस्तत्यागश्च १५९४; वीरहत्या— वीरहत्या, तदण्डश्च [मनुष्यहत्या तदण्डश्च] १५९५; ब्रह्महत्या—ब्रह्महत्या, तदपनोदश्च १५९७; भ्रूणहत्या, अन्ये च महादोषाः १६०१. निरुक्तम्— (१६०३) सप्तमर्यादाव्याख्यानम्. गौतमः— (१६०४-५) निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा; साहसिका महान्तोऽपि नानु-सरणीयाः १६०४; स्वधर्मातिक्रमसाहसदण्डः १६०५. आपस्तम्बः— (१६०५-६) ब्राह्मणस्य शस्त्रग्रहण-निषेधप्रतिप्रसवौ; निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा; साहसिका महान्तोऽपि नानुसरणीयाः १६०५; महासाहसिक-शस्त्रादिदण्डः; ब्राह्मणे विशेषश्च १६०६. बौधायनः— (१६०६-८) वधसाहसं तदण्डश्च १६०६; निमित्त-विशेषे साहसानुज्ञा १६०७. वसिष्ठः— (१६०८) निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा; आततायिनः. विष्णुः— (१६०८-१२) साहसप्रकाराः १६०८; महापातक-साहसदण्डविधिः; कूटशासन-विषामिदान-प्रसङ्गतारतम्य-स्त्रीबालपुरुषघात - धन्यापहार - कन्यानृत - साहसदण्ड-विधिः; पशुपक्षिकीटतृणवनस्पतिघात - विमांसविक्रय-साहसेषु दण्डविधिः; अधिकृतानामप्रथदान-आसनाप्र-दान-अपूजासु भोजननिमन्त्रणसंबन्धितिक्रमेषु च

दण्डविधिः १६०९; चतुर्वर्णानां अभक्ष्यापेयादिना दूषणे उद्यानभूम्यादिदूषणे च दण्डविधिः; गृहभूकुड्या-दिभेदन - गृहपीडाकरद्रव्यक्षेप-साधारण्यापलाप - प्रेषिता-प्रदान-पितृपुत्रादित्यागादिदोषेषु दण्डविधिः १६१०; पितापुत्रविरोधे साक्ष्यादीनां दण्डविधिः; तुल्यमानकूटत्व-विक्रयदोष-शुल्कग्रहणदोषेषु दण्डविधिः; जातिभ्रंशकर-भक्षणे दण्डविधिः; अभक्ष्याविक्रयविक्रय-देवमूर्तिभेदनयो-र्दण्डविधिः; कूटसाक्षि-उत्कोचजीविसम्ब-दण्ड्यमोचयितृ-अदण्ड्यदण्डयितृणां दण्डविधिः १६११; राज्याङ्गदूषण-साहसदण्डविधिः; निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा; आतता-यिनः १६१२. शङ्खः शङ्खलिखितौ च— (१६१२-३) साहसप्रकाराः; मातापितापुत्राद्यन्योन्यत्यागादौ माता-पितागुर्वतिक्रमे च दण्डविधिः १६१२; प्रतिमाराम-कृपादिभङ्गे कूटशासनतुल्यमानप्रतिमानकरणे वापी-कृपादिदूषणेऽदासीदासदानादौ च दण्डविधिः; पितापुत्र-विरोधसाक्ष्यादिदण्डविधिः १६१३. कौटिलीयमर्थ-शास्त्रम्— (१६१३-२२) साहसम् १६१३; आशुमृतकपरीक्षा १६१५; एकाङ्गवधनिष्क्रयः १६१७; शुद्धश्चित्रश्च दण्डकल्पः १६१८; अतिचारदण्डः १६२०. मनुः— (१६२२-३२) स्तेय-साहसयोर्निरुक्तिः; साहसिकः पापकृत्तमः, तस्योपेक्षा राज्ञा नैव कर्तव्या १६२२; निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा १६२३; महापातकिसाहसिकदण्डविधिः; मातापितास्त्री-पुत्राणामन्योन्यत्यागे दण्डः १६२७; निमित्तविशेषेषु प्रातिवेश्यब्राह्मणाद्यभोजने दण्डविधिः; पितापुत्र-विरोधसाक्ष्यादिदण्डविधिः; अभक्ष्यापेयादिप्राशयितृ-प्रसितृदण्डविधिः १६२८; धर्मोपजीविनो धर्मच्युतस्य दण्डविधिः; उत्कृष्टकर्मभिर्जीविन अघमजातीयो दण्ड्यः; तडाग-कोष्ठागार-देवतागार-जलमार्गादिभेदनाद्यपराधेषु

दण्डविधिः १६२९; विविधद्रव्यनाशापराधेषु दण्डविधिः; संक्रमध्वजप्रतिमादिद्रव्यभेदनदूषणादौ दण्डविधिः १६३०; राजमार्गदूषणे दण्डविधिः; अभिचारमूलक्रिया-कृत्यासु दण्डविधिः; राजपुरुषाणां धनलोभादिदोषेषु दण्डविधिः १६३१. याज्ञवल्क्यः—(१६३३-४१) साहसनिरुक्तिस्तदण्डश्च; साहसकारयितृदण्डः १६३३; पूज्यातिक्रम-भ्रातृभार्याप्रहार-प्रतिश्रुताप्रदान-मुद्रासहित-ग्रहभङ्ग-सामन्तादिरीडाकरणापराधेषु दण्डविधिः; विधवागमन-परभयानिवारण-वृथाक्रोश-चाण्डालकृत-स्पृश्यस्पर्श-शूद्रप्रव्रजितादिभोजन-अयुक्तशपथ-अयोग्य-कर्मकरण-पशुपुंस्त्वोपघात-साधारणापलाप-दासीगर्भपात-पितृपुत्राद्यन्योन्यत्यागेषु दण्डविधिः १६३४; तरिकेण स्थलजशुल्कग्रहणे प्रातिवेश्यब्राह्मणानिमन्त्रणे च दण्डः; पितापुत्रविरोधसाक्ष्यादिदण्डविधिः १६३५; अभक्ष्या-पेयादिना चातुर्वर्ण्यदूषणे दण्डविधिः; जारप्रच्छादन-शववस्तुविक्रय-गुरुताडन-राजयानाद्यारोहण-द्विनेत्रभेदन-राजद्विडुपजीवन-शूद्रकृतविप्रत्वोपजीवनेषु अपराधेषु दण्डविधिः १६३६; शस्त्राघात-गर्भपात-स्त्रीपुंवध-दुष्ट-स्त्रीकृतपुंवधादिदोषेषु दण्डविधिः १६३७; क्षेत्रवेश्मादि-दाहराजपत्नीगमनापराधेषु दण्डविधिः; राजपुरुषकृता-पराधेषु दण्डविधिः १६३९; अविज्ञातहन्तुरन्वेषणविधिः १६४०. नारदः—(१६४१-४५) साहसनिरुक्तिः; त्रयश्चत्वारश्च साहसप्रकाराः, तत्र दण्डविधिश्च १६४१; अपराधविषयकपश्चात्तापे सति असति च कर्तव्यता १६४४; अविक्रयविक्रये ब्राह्मणदण्डः; राजधृतवस्तुनि आक्रममाणो वधदण्डार्हः १६४५. बृहस्पतिः—(१६४५-८) साहसनिरुक्तिः; पञ्च त्रयश्च साहस-प्रकाराः, तत्र दण्डविधिश्च; साहसस्तेयं तत्र दण्डश्च १६४५; साहसिकवधदण्डविचारः; साहसिका राजा नोपेक्षणीयाः; साहसिकघातकतत्सहायाः तदण्डश्च १६४६; अविज्ञातघातकाद्यन्वेषणविधिः १६४७; आत्म-हत्यादोषः; निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा; साहसकल्पदोषाः १६४८. कात्यायनः—(१६४८-५१) साहस-निरुक्तिः १६४८; द्रव्यनाशादिप्रथममध्यमोत्तमसाह-सानि तदण्डविधिश्च १६४९; साहसकृदन्वेषणविधिः; आततायिनः; निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा १६५०.

व्यासः—(१६५१) वधसाहसकर्तुर्दण्डः; मिथ्या-भैषज्यापराधः. देबलः—(१६५१) आत्महत्यादोषः; निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा. उशना—(१६५२) गर्भपातनसाहसे दण्डः; निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा. यमः—(१६५२) विषाग्निद-चौर-वधकारि-तडाग-भेदकादिसाहसिकेषु दण्डविधिः; साहसिकस्तेयादिकृद्-ब्राह्मणदण्डविधिः; आत्महत्यायत्नकरणे दण्डः. संवर्तः—(१६५३) निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा. वृद्धहारीतः—(१६५३) निमित्तविशेषे साहसा-नुज्ञा; साहसिकानां दण्डविधिः, तत्र ब्राह्मणे विशेषश्च. सुमन्तुः—(१६५३) निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा. पैठीनसिः—(१६५३) घातकसहायादिसाहसिक-दण्डविधिः. गालवः—(१६५४) निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा. अग्निपुराणम्—(१६५४) मर्यादा-भेदकादिषु दण्डविधिः; निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा; राजपुरुषाणां धनलोभादिदोषेषु दण्डविधिः; प्रतिमादि-भेदने अभक्ष्यभक्षणे च दण्डः. ब्रह्मपुराणम्—(१६५४) आततायिविशेषः. मत्स्यपुराणम्—(१६५५) राजप्रतिकूलसाहसिकदण्डविधिः; ब्राह्मणाम-न्त्रणसंबन्धितदोषे दण्डः; निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा; आततायिनः. भविष्यपुराणम्—(१६५५) निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा. संग्रहकारः (स्मृतिसंग्रहः)—(१६५५) साहसनिरुक्तिः; निमित्त-विशेषे साहसानुज्ञा.

स्तेयम्

(पृ. १६५६-१७६७)

वेदाः—(१६५६) राजा स्तेनं ब्रह्माति; स्तेन-त्वापवादः; स्तेयस्य दुष्टत्वं शपथविभाव्यत्वं च; स्तेनो हन्तव्यः. गौतमः—(१६५६-६३) वर्णभेदेन स्तेय-दण्डः १६५६; दण्डानर्हस्तेयम् १६५७; स्तेयमहापा-तकदण्डविधिः; दण्ड्योत्सर्गे राज्ञो दोषः; ब्राह्मणे विशेषः १६५८; चौरसाहाय्ये अघर्मसंयुक्तप्रतिग्रहे च दण्डः; स्तेयदोषप्रतिप्रसवः १६५९; प्रकाशचौरप्रसङ्गात् कर-शुल्कस्थापनाविधिः १६६१; चौरहतं राजा स्वामिने प्रदेयमलब्धेऽपि चोरे १६६३. हारीतः—(१६६३)

राज्ये चौरदोषः. आपस्तम्बः— (१६६४-७) तस्कर-
भयरहितराज्यकरणं मुख्यो राजधर्मः; शूद्रादीनां स्तेया-
दिमहापातकदण्डविधिः; ब्राह्मणे विशेषश्च १६६४;
दण्डार्हानर्हस्तेयविचारः; दण्ड्योत्सर्गो राज्ञो दोषः; स्तेय-
दोषे आपदनापत्कालद्रव्यविशेषादिविचारः १६६५;
दण्ड्यादण्डने दोषः; शुल्कस्थापना १६६६. बौधायनः
(१६६७) स्तेयमहापातकदण्डविधिः; दण्ड्योत्सर्गो
राज्ञो दोषः; शुल्कस्थापना. वसिष्ठः—(१६६७-८)
स्तेयदुष्टलक्षणानि १६६७; स्तेयमहापातकदण्डविधिः;
दण्ड्योत्सर्गो राज्ञो दोषः; अर्घ्यस्थापना शुल्कस्थापना
च १६६८. विष्णुः—(१६६८-७१) प्रकाश-
वञ्चकानां शुल्कपरिहर्तृकृततुल्यमानकर्त्रादीनां दण्डः
१६६८; अप्रकाशतस्कराणां पशुधान्यवस्त्रभक्ष्यपेयरत्ना-
दिद्रव्यहारिणां दण्डविधिः १६६९; करशुल्कस्थापना;
चौरद्वयं चौरैऽलब्धेऽपि स्वामिने प्रत्यर्पणीयम् १६७१.
शङ्खः शङ्खलिखितौ च—(१६७१-२) मानार्घ-
स्थापनाविधिः; प्रकाशवञ्चक-कृततुल्यमानव्यवहर्त्रादि-
दण्डविधिः; अप्रकाशतस्कराणां पशुपुरुषभाण्डायप-
हारिणां दण्डविधिः १६७१; वर्णविशेषकृतचौर्यदण्ड-
विधिः; चौर्यशङ्कितशोभनदण्डौ; दण्ड्यादण्डने राजदोषः
१६७२. कौटिलीयमर्थशास्त्रम्—(१६७३-९०)
कारुकरक्षणम् १६७३; वैदेहकरक्षणम् १६७७;
गूढाजीविनां रक्षा १६७९; सिद्धव्यञ्जनैर्माणवप्रकाशनम्
१६८१; शङ्कारूपकर्माभिग्रहः १६८२; वाक्यकर्मानु-
योगः १६८५; सर्वाधिकरणरक्षणम् १६८८. मनुः—
(१६९०-१७२८) स्तेयविवादपदप्रतिज्ञा १६९०;
स्तेयसाहसयोर्निवृत्तिः १६९१; राज्यकण्टकाः प्रकाशा-
प्रकाशतस्कराः; कण्टकशुद्धिः; तदर्थं चाराद्यन्वेषकविधिः
१६९२; तस्करादिकण्टकान्वेषणविधिः १६९५; स्तेना-
तिदेशः १६९७; चौरादिकण्टकनिग्रहो राज्ञो धर्मः
१६९९; स्तेयमहापातकदण्डविधिः; दण्ड्यस्य मोक्षे राजा
दोषभाक् १७०२; चौरस्य पापस्य च दण्डेन प्रायश्चित्त-
वच्छुद्धिः १७०४; प्रकाशतस्करदण्डाः १७०५; प्रकाश-
तस्करप्रकरणे प्रसङ्गात् अर्घ्यमानादिव्यवस्थाविधिः
१७०७; प्रकाशतस्करदण्डाः (पूर्वतोऽनुवृत्ताः) १७०८;
अप्रकाशतस्करदण्डाः १७११; अप्रकाशचौर्याभ्यासे

शारीरो दण्डः १७२०; वर्णतः स्तेयदोषतारतम्यम्
१७२१; स्तेयदोषप्रतिप्रसवः १७२२; स्तेनप्रकरणोप-
संहारः; करग्रहणविचारः १७२७. याज्ञवल्क्यः—
(१७२८-४४) स्तेयलक्षणम्; प्रकाशतस्करदण्डाः
१७२८; प्रकाशस्तेयप्रकरणे प्रसङ्गतः अर्घ्यस्थापनाविधिः
१७३१; प्रकाशस्तेयदण्डप्रकरणानुवृत्तिः १७३२; अप्र-
काशतस्करदण्डाः १७३६; स्तेये दण्डविवेकसाधनो
न्यायः; स्तेयप्रकाराश्च १७३८; चौरान्वेषणम् १७४०;
स्तेनातिदेशः १७४२; स्तेनालभे हृतदानम् १७४३;
स्तेयदोषप्रतिप्रसवः १७४४. नारदः—(१७४४-५७)
स्तेयलक्षणं स्तेयप्रकाराश्च; तस्करप्रकाराः १७४५; प्रकाश-
तस्करदण्डाः १७४६; अप्रकाशतस्करदण्डाः; अप्रका-
शस्तेये दण्डविवेकसाधनो न्यायः १७४८; अप्रकाश-
तस्करदण्डप्रकरणानुवृत्तिः १७४९; पश्चात्तस्तनदण्डः
१७५१; विदुषः स्तेनस्य वर्णभेदेन दण्डतारतम्यम्;
स्तेयदोषप्रतिप्रसवः; चौरान्वेषणम् १७५२; स्तेनातिदेशः
१७५५; स्तेनालभे हृतदानम् १७५६. बृहस्पतिः—
(१७५७-६१) स्तेनप्रकाराः १७५७; प्रकाशतस्कर-
दण्डाः १७५८; अप्रकाशतस्करदण्डाः; चौरान्वेषणम्
१७६०; स्तेयदोषप्रतिप्रसवः १७६१. कात्यायनः—
(१७६१-६३) स्तेयसाहसयोर्लक्षणम्; प्रकाशतस्कर-
दण्डाः; अप्रकाशतस्करदण्डाः १७६१; चौरान्वेषणम्;
स्तेनातिदेशः; स्तेनालभे हृतदानम् १७६२; स्तेयदोष-
प्रतिप्रसवः १७६३. व्यासः—(१७६३-५) स्तेन-
प्रकाराः १७६३; प्रकाशतस्करदण्डाः १७६४; अप्रकाश-
तस्करदण्डाः; चौरान्वेषणम्; स्तेनालभे हृतदानम्;
स्तेयदोषप्रतिप्रसवः १७६५. उशना—(१७६६)
अप्रकाशतस्करदण्डः. यमः—(१७६६) अप्रकाश-
तस्करदण्डः; स्तेयदोषप्रतिप्रसवः. लोकाक्षिः—
(लौगाक्षिः ?) —(१७६६) अप्रकाशतस्कर-
दण्डः. कण्वः—(१७६६) अप्रकाशतस्करदण्डः.
वृद्धमनुः—(१७६६) अप्रकाशतस्करदण्डः;
स्तेनालभे हृतदानम्. अग्निपुराणम्—(१७६६)
प्रकाशतस्करदण्डः; स्तेयदोषप्रतिप्रसवः. मत्स्यपुराणम्—
(१७६७) प्रकाशतस्करदण्डः; स्तेयदोषप्रतिप्रसवः.
शुक्रनीतिः—(१७६७) कूटपण्यविक्रेतृदण्डः; स्तेय-

प्रसङ्गेन शिल्पिनां विविधभृतिविचारश्च.

वाक्पारुष्यम्

(पृ. १७६८-१७९२)

वेदाः—(१७६८) ब्राह्मणं प्रति अकुशलोक्ति-
निषेधः. गौतमः—(१७६८-९) शूद्रकृतवाग्दण्ड-
पारुष्यदण्डसामान्यविधिः; वेदाध्यायिशूद्रदण्डः १७६८;
त्रैवर्णिककृतवाक्पारुष्ये दण्डः १७६९. हारीतः—
(१७६९) असमवर्णकृतवाक्पारुष्यदण्डसामान्यविधिः;
वेदाध्यायिशूद्रदण्डः; मिथ्यावाक्पारुष्ये दण्ड-
सामान्यविधिः. आपस्तम्बः—(१७६९) शूद्रकृत-
वाक्पारुष्ये दण्डः. वसिष्ठः—(१७७०) पातकाभि-
शंसने दण्डः. विष्णुः—(१७७०-७१) हीनवर्ण-
कृतवाक्पारुष्ये दण्डः; वाक्पारुष्यविशेषाः, तत्र
दण्डाश्च १७७०; समासमवर्णाक्रोशक्षेपादिषु दण्डाः
१७७१. शंखः शंखलिखितौ च—(१७७१)
समासमवर्णाक्षेपातिक्रमादिषु दण्डाः; वर्णभेदेन आक्रोश-
दण्डाः; अधिकृतविप्रगुरुभर्त्सने दण्डाः. कौटिलीयमर्थ-
शास्त्रम्—(१७७१-३) वाक्पारुष्यम् १७७१.
मनुः—(१७७३-९) समासमवर्णानां परस्पराक्रोशे
दण्डाः १७७३; समवर्णाक्रोशे तदत्यन्तनिन्दायां च
दण्डः १७७४; शूद्रकृते उच्चवर्णक्षेपे धर्मोपदेशे च
दण्डाः १७७५; मिथ्याक्षेपे अङ्गवैकल्योक्तौ गुर्वाद्या-
क्षारणे च दण्डः १७७६; ब्राह्मणक्षत्रिययोः परस्पराक्रोशे
विट्शूद्रयोः स्वजात्याक्रोशे च दण्डाः १७७८.
याज्ञवल्क्यः—(१७७९-८४) वाक्पारुष्यलक्षण-
विभागौ; समगुणेषु सवर्णेषु निष्ठुराक्षेपे दण्डः
१७७९; समगुणेषु सवर्णेषु अश्रीलाक्षेपे दण्डः;
विषमगुणेषु सवर्णेषु निष्ठुराश्रीलाक्षेपेषु दण्डः १७८०;
इन्द्रियनाशप्रतिज्ञाक्षेपे पापाक्षेपे त्रैविद्यनृपदेवजातिपूग-
ग्रामदेशाक्षेपे च दण्डाः १७८१; असमवर्णेषु क्षेपे दण्डाः
१७८३. नारदः—(१७८४-८) वाक्पारुष्यनिरुक्तिः;
तत्प्रकाराश्च १७८४; पातकाभिशंसने दण्डः १७८६;
सवर्णक्षेपादौ दण्डाः १७८७; असवर्णक्षेपाभिशंसनादौ
दण्डाः; शूद्रकृते ब्राह्मणराजन्याद्याक्षेपादौ दण्डाः; राज्ञः
क्षेपे दण्डः १७८८. बृहस्पतिः—(१७८८-९०)
पारुष्यभेदाः; वाक्पारुष्यप्रकाराः १७८८; समासम-

जातिगुणकृतवाक्पारुष्येषु दण्डाः १७८९; असमवर्णकृत-
वाक्पारुष्ये दण्डाः; शूद्रकृतद्विजक्षेपधर्मोपदेशादौ दण्डाः;
वाक्पारुष्यप्रकरणोपसंहारः १७९०. कात्यायनः—
(१७९१-२) वाक्पारुष्यप्रकाराः; वाक्पारुष्यदोषा-
ल्पत्वे अर्धो दण्डः; वाक्पारुष्यदोषतदपवादौ, तत्साधनं
च १७९१. व्यासः—(१७९२) पातकाभिशंसने
दण्डाः. उशना—(१७९२) असवर्णकृतवाक्पारुष्ये
दण्डाः; वाक्पारुष्यदोषाल्पत्वे अर्धो दण्डः; अनाम्नाते
दण्डे विधिः. यमः—(१७९२) वेदाध्यायिशूद्रदण्डः.
जमदग्निः—(१७९२) असवर्णेषु वाक्पारुष्ये दण्डाः.
अग्निपुराणम्—(१७९२) वैश्यशूद्रकृते उच्चवर्णक्षेपे
धर्मोपदेशे च दण्डाः.

दण्डपारुष्यम्

(पृ. १७९३-१८३५)

वेदाः—(१७९३) ब्राह्मणविषयकदण्डपारुष्ये
दण्डविधिः. गौतमः—(१७९४) शूद्रकृते द्विजाति-
विषयके वाग्दण्डपारुष्ये दण्डविधिः; आर्यसाम्यप्रेम्सु-
शूद्रस्य दण्डः; शिष्यशासनरूपे दण्डपारुष्ये दण्डः.
हारीतः—(१७९४-५) हीनवर्णकृतेषु उत्तमवर्णकृतेषु
च वाग्दण्डपारुष्येषु दण्डविधिः १७९४. आप-
स्तम्बः—(१७९५) दण्डपारुष्यानन्तर्भावशिष्य-
शासनम्; आर्यसाम्यप्रेम्सुशूद्रस्य दण्डः. वसिष्ठः—
(१७९५) वाग्दण्डपारुष्येषु दण्डसामान्यविधिः;
वृक्षच्छेदनिषेधः. विष्णुः—(१७९६-८) हीनवर्ण-
कृतेषु उत्तमवर्णकृतेषु च दण्डपारुष्येषु दण्डविधिः;
आर्यसाम्यप्रेम्सुशूद्रस्य दण्डः; प्रहारोद्यमन-पादादिलुण्ठन-
करादिभङ्ग-चेष्टादिरोधप्रहारादिषु दण्डविधिः १७९६;
एकं बहूनां प्रहरतां दण्डः; पुरुषपीडायां पशुपीडायां
पशुपक्षिकीटघातादिषु च दण्डः १७९७; वृक्षवल्लीतृणा-
दिच्छेदे दण्डविधिः १७९८. शंखलिखितौ—(१७९८)
प्रहारोद्यमने निपातने च दण्डः. कौटिलीयमर्थ-
शास्त्रम्—(१७९८-१८०१) दण्डपारुष्यम् १७९८.
मनुः—(१८०१-१२) शूद्रकृतेषु त्रैवर्णिकविषयक-
दण्डपारुष्येषु दण्डविधिः; आर्यसाम्यप्रेम्सुशूद्रस्य
दण्डः १८०१; सवर्णविषयकदण्डपारुष्ये दण्डविधिः
१८०३; वनस्पतिच्छेदने दण्डविधिः १८०४; प्राणि-

पीडने दण्डविधिः १८०५; गृहोपकरणादिद्रव्यभाण्ड-
पुष्पमूलफलादिनाशने दण्डविधिः १८०६; यानसंबन्धि-
निमित्तेषु प्राणिहिंसाद्रव्यनाशेषु स्वाम्यादीनां दण्ड-
विचारः १८०७; प्राणिविशेषहिंसाभेदेन दण्डभेदाः
१८१०; भार्यापुत्रदासशिष्यादीनां ताडने कृते दण्ड-
विचारः १८१२. याज्ञवल्क्यः—(१८१२-२४) दण्ड-
पारुष्यलक्षणम् १८१२; दण्डपारुष्यनिर्णयहेतुः १८१३;
स्मृत्यनुक्तपारुष्ये दण्डविधिः; साधनभेदेन जातितो
गुणतो वा समहीनोत्तमभेदेन च दण्डभेदाः १८१४;
अब्राह्मणकृते ब्राह्मणविषये दण्डपारुष्ये दण्डविधिः;
उच्चजातिकृते सजातीयकृते वा परगात्रविषये दण्ड-
पारुष्ये दण्डाः १८१५; यानयुग्यगोगजाश्वादिनिमित्तेषु
प्राणिहिंसाद्रव्यनाशेषु स्वाम्यादीनां दण्डविचारः १८१९;
द्रव्यविनाशे दण्डविधिः १८२१; पशुविषयदण्डपारुष्ये
दण्डविधिः; वनसरतिवृक्षलतागुल्मादीनां छेदनादौ
दण्डविधिः १८२२. नारदः—(१८२४-३०) दण्ड-
पारुष्यलक्षणं तत्प्रकाराश्च १८२४; दण्डपारुष्ये दोष-
राहित्यदण्डभाक्त्वविचारः; पञ्चप्रकारैस्तत्रापकृतविचा-
रश्च १८२५; हीनवर्णकृते ब्राह्मणविषये दण्डपारुष्ये
दण्डविधिः १८२८; राजनि दण्डपारुष्ये दण्डः; अज्ञ-
स्वकीयकृतापराधे तत्प्रभोर्दण्डविचारः; अप्रकाशदण्ड-
पारुष्ये परीक्षाविधिः १८२९. बृहस्पतिः—(१८३०-
३२) दण्डपारुष्यलक्षणम्; वाक्यपारुष्यपेक्षया दण्ड-
पारुष्यस्य दण्डविधौ विशेषः; विविधदण्डपारुष्येषु
समाधिकविषयेषु दण्डविधिः १८३०; दण्डपारुष्येण
पीडकः पीडापरिहारव्ययं अपहृतं च दाप्यः; पीडि-
ताय दण्डदानं राज्ञे च; पशुपीडायां दण्डविधिः; शूद्र-
कृते द्विजातिविषयके दण्डपारुष्ये दण्डविधिः; परस्परं
दण्डपारुष्ये कृते नीचकृते च विशेषतः दोषराहित्य-
दण्डभाक्त्वदण्डदापयितृविचारः १८३१; अप्रकाश-
दण्डपारुष्ये परीक्षाविधिः १८३२. कात्यायनः—
(१८३२-४) सजातीयेषु दण्डपारुष्ये दण्डविधिः १८३२;
दण्डपारुष्ये प्रतिलोमानुलोमनीचेषु दण्डविधिः; पीडि-
ताय पीडापरिहारव्ययहृतभग्नादिदानविधिः १८३३;
पशुवृक्षवनस्पतिषु दण्डपारुष्ये दण्डविधिः; अप्रकाश-
दण्डपारुष्ये परीक्षाविधिः १८३४. व्यासः—(१८३४)

दण्डपारुष्यलक्षणम्. यमः—(१८३५) भार्यापुत्र-
दासदासीशिष्यानां दण्डपारुष्यविचारः; वधकृद्द्विज-
दण्डः. वृद्धहारीतः—(१८३५) देवताब्राह्मण-
गुरुणां पादादिना प्रहारे दण्डविधिः. सुमन्तुः—
(१८३५) परस्परं पारुष्ये दण्डविधिः. वृद्धकाल्या-
यनः—(१८३५) दण्डपारुष्ये स्वयं प्राणत्यागे न
दण्डः. परिशिष्टकारः—(१८३५) दण्डपारुष्य-
लक्षणम्. अग्निपुराणम्—(१८३५) शूद्रकृते
द्विजातिविषयके दण्डपारुष्ये दण्डविधिः; पशुवृक्षविषये
दण्डपारुष्ये दण्डविधिः.

स्त्रीसंग्रहणम्

(पृ. १८३६-१८४२)

वेदाः—(१८३६-४१) भ्रातृभगिनीविवाहः
तन्निषेधश्च; पितापुत्रीविवाहः १८३६; भ्रातृभगिनी-
विवाहः; शूद्रकृतार्यस्त्रीसंग्रहणम्; स्त्रियाः व्यभिचारदोषः
१८३७; शूद्रकृतार्यस्त्रीसंग्रहणं आर्यकृतशूद्रस्त्रीसंग्रहणं
च; ब्राह्मणीसंग्रहदोषः १८३८; परदारसंग्रहो दोषः;
पितापुत्री-भ्रातृभगिनीसङ्गः; पितापुत्रीविवाहनिषेधः;
स्त्रियाः व्यभिचारदोषः; पितापुत्रीविवाहनिषेधः
१८४०; स्त्रियाः व्यभिचारदोषः; श्रोत्रियदारसंग्रहदोषः;
पितापुत्रीविवाहः १८४१. गौतमः—(१८४१-३)
परदाराभिमर्शं दण्डसामान्यविधिः; आर्यस्य भिगामिशूद्र-
दण्डः १८४१; हीनपुरुषस्य उच्चस्त्रियाश्च व्यभिचारे
दण्डः १८४२; कन्याकृतकन्यादूषणदण्डः १८४३.
हारीतः—(१८४३) हीनपुरुषस्य उच्चस्त्रियाश्च
व्यभिचारे दण्डः. आपस्तम्बः—(१८४३-४)
कन्यापरदारसंनिकर्षकरणे दण्डः; परदारमैथुने दण्डः
१८४३; कन्यादूषणे दण्डः; कन्यादूषणे परदारदूषणे च
राज्ञः कर्तव्यम्; प्रायश्चित्तोत्तरं कन्या परदाराश्च धर्माहि-
संबन्धाः; आर्यस्य शूद्रागमने दण्डः; आर्यस्य भिगामि-
शूद्रदण्डः; परभुक्तस्त्रियाः प्रायश्चित्तम् १८४४.
बौधायनः—(१८४४-५) शूद्रादीनां उच्चवर्णस्त्री-
गमने दण्डः १८४४; चारणदाररङ्गावतारस्त्रीषु गमने
दण्डाभावः; स्त्रीणां परपुरुषदूषितानां अदुष्टत्वम् १८४५.
वसिष्ठः—(१८४५-६) शूद्रादीनां उच्चवर्णस्त्रीगमने

दण्डः १८४५; आर्यस्त्रीणां शूद्रदूषितानां शुद्धिविधिः १८४६. विष्णुः—(१८४६-७) स्त्रीसंग्रहणलक्षणानि; वर्णानुसारेण परस्त्रीगमने दण्डविधिः १८४६; गुरु-तल्पगमने दण्डः; सकामहीनस्त्रीगमने न उच्चपुरुषो दुष्यति; कन्यादूषणे दण्डः; पशुगमने दण्डः १८४७. शङ्खः शङ्खलिखितौ च—(१८४७-८) स्वदार-नियमाद्यतिक्रमे दण्डविधिः; वर्णानुसारेण परस्त्रीगमने दण्डविधिः १८४७; कन्यादूषणे वर्णानुसारेण दण्डविधिः; स्त्रीकृतकन्यादूषणे दण्डः १८४८. कौटिलीय-मर्थशास्त्रम्—(१८४८-५१) कन्याप्रकर्म १८४८; अतिचारदण्डः १८५०. मनुः—(१८५१-७०) संग्रहणलक्षणानि १८५१; परस्त्रीसंभाषायां दोषविचारः १८५३; चारणदारादिस्त्रीभिः सह संभाषणे उपकारादौ च दोषविचारः १८५४; परदाराभिमर्शदोषेषु दण्डः तत्प्रयो-जनं च १८५५; वर्णभेदेन परदाराभिमर्शेषु दण्डविधिः; तत्र अब्राह्मणस्यैव शारीरदण्डः; ब्राह्मणस्य तु मौण्ड्य-प्रवसनादिः १८५६; भर्तारं विलङ्घ्य अन्यपुरुष-गामिन्याः स्त्रियाः तल्लग्नपुरुषस्य च दण्डः १८६५; सव-र्णसवर्णादिकृते कन्यादूषणे दण्डविधिः १८६६; साह-सादीनां परस्त्रीसंग्रहणान्तानां दण्डनिबन्धनानां पदानां उपसंहारः १८६९. याज्ञवल्क्यः—(१८७०-८०) स्त्रीसंग्रहणस्वरूपम्; संग्रहणलक्षणानि, परस्त्रीपुरुषसंभाषायां दण्डविधिः; वर्णभेदेन संग्रहणे दण्डविधिश्च १८७०; कन्याहरणे कन्यादूषणे च वर्णभेदेन दण्डविधिः १८७५; कन्यादोषख्यापनपशुगमनहीनस्त्रीगमनादौ दण्डविधिः १८७६; दास्यादिसाधारणस्त्रीगमने दण्डविधिः; प्रसङ्ग-विशेषेषु वेश्यावेतनविचारश्च १८७७; अयोनिपुरुषप्रव-र्जितान्यतमगमने दण्डविधिः १८७९. नारदः—(१८८०-८४) संग्रहणलक्षणानि १८८०; संग्रहणदोष-प्रतिप्रसवः १८८१; वर्णभेदेन संग्रहणे दण्डविधिः १८८२; कन्यादूषणे वर्णभेदेन दण्डविधिः; दास्यादि-साधारणस्त्रीगमने दोषविचारः १८८३; अन्यजपशु-वेश्यागमने दण्डविधिः; अगम्यागमने प्रायश्चित्तं राज-दण्डो वा १८८४. बृहस्पतिः—(१८८४-७) संग्रहण-प्रकाराः; तल्लक्षणानि च १८८४; वर्णभेदेन संग्रहणे दण्ड-विधिः १८८५; स्त्रीसंग्रहणे स्त्रीणां दण्डविधिः १८८६.

कात्यायनः—(१८८७-८) संग्रहणलक्षणानि १८८७; संग्रहणदोषप्रतिप्रसवः; स्त्रीपुरुषयोः संग्रहणे दण्डविधिः; स्वैरिणीगमनविचारः १८८८. व्यासः—(१८८९-९०) संग्रहणलक्षणानि; स्त्रीसंग्रहणे दण्डविधिः; साधारणस्त्री-गमने दण्डविधिः १८८९. यमः—(१८९०) मातृ-श्वस्तादिगमने पातित्यम्; वर्णभेदेन स्त्रीसंग्रहणे दण्डविधिः; बन्धकीगमने दण्डविधिः; साहसिकादिदुष्टरहितराज्य-स्तुतिः. संवर्तः—(१८९०-९१) स्त्रीसंग्रहणलक्षणानि, स्त्रीसंग्रहणनिर्णयश्च १८९०. वृद्धहारीतः—(१८९१) परस्त्रीगमने दण्डविधिः. स्मृत्यन्तरम्—(१८९१) वर्णभेदेन परस्त्रीगमने दण्डविधिः. अग्निपुराणम्—(१८९१) संग्रहणेपक्रमनिषेधः; स्वयंवराज्याः; वर्ण-भेदेन स्त्रियाः व्यभिचारदण्डः; वर्णानुलोभ्येन व्यभिचारे दण्डः. मत्स्यपुराणम्—(१८९२) प्रतिषिद्धानां परस्त्रियाः अगारप्रवेशे दण्डः; परस्त्रीसंग्रहणे दण्ड-विधिः; कन्यादूषणे दण्डविधिः; पशुगमनदण्डः. विष्णु-पुराणम्—(१८९२) पशुगमनायोनिगमननिषेधः.

द्यूतसमाह्वयम्

(पृ. १८९३-१९१५)

वेदाः—(१८९३-१९०३) द्यूतानुमतिः; अश्वक्रीडा दोषः; अश्वक्रीडायामनृतकरणे दोषः; अश्व-क्रीडा निषेधः १८९३; द्यूतविधिः १८९६; द्यूतनिन्दा; द्यूतपरिभाषा १८९७; द्यूते जयार्थं देवताह्वानं जयकर्म च १८९८; द्यूतकृतर्णदोषः १९०२. आपस्तम्बः—(१९०३) राजाधिकृतसमैवाधिदेवनाह्वानं. विष्णुः—(१९०३) द्यूतसमाह्वययोर्मध्ये सभिक-जयि-राजभि-ग्राह्याः पणांशाः; राजसभिकजयिजितानां कृत्यं च; द्यूतसमाह्वययोः मिथ्याचारिणां दण्डविधिः. कौटिली-यमर्थशास्त्रम्—(१९०४-५) द्यूतसमाह्वयम् १९०४. मनुः—(१९०५-७) द्यूतसमाह्वयप्रतिज्ञा; द्यूतसमाह्व-ययोर्लक्षणम्; द्यूतोपकरणानि; द्यूतसमाह्वयनिषेधः; द्यूत-समाह्वयकारिणां दण्डः; इतरकण्टकदण्डश्च १९०५; अष्टादशपदोपसंहारः १९०७. याज्ञवल्क्यः—(१९०७-१०) द्यूतसमाह्वयस्वरूपम् १९०७; सभिकेन द्यूते द्यूत्यर्थं ग्राह्याः पणांशाः; सभिककृत्यं राज्ञे जेजे च

पणांशदापनम् १९०८; राजकृत्यं द्यूते जितद्रव्यदापनम्; द्यूते जयपराजयनिर्णयोपायः; द्यूते मिथ्याचारिणां दण्ड-विधिः १९०९; राजाधिकृतं द्यूतं कार्यम्; समाह्वये द्यूतधर्मातिदेशः १९१०. नारदः—(१९१०—१३) द्यूतसमाह्वययोर्लक्षणम् १९१०; सभिकेन द्यूते वृत्त्यर्थे ग्राह्याः पणांशाः; राज्ञे पणांशदानं च; सभिकरहितं द्यूतं, तत्रापि राज्ञा पणांशो ग्राह्यः; अक्षद्यूते जयपराजयलक्षणम्; द्यूते जयपराजयनिर्णयोपायः; कितवसभिकयोः परस्परं इतिकर्तव्यता १९११; राजानाधिकृतद्यूते दण्डः अलभश्च; पणपरिकल्पनं कचित् कृताकृतम् १९१२; कितवात् सभिको पणांशातिरिक्तं विशेषेण न गृह्णीयात्; द्यूते मिथ्याचारिणां दण्डविधिः १९१३. बृहस्पतिः—(१९१३—४) समाह्वयलक्षणम्; द्यूतस्य निषेधोऽभ्यनुज्ञानं च; द्यूते सभिकराजजयिभिः ग्राह्याः पणांशाः १९१३; द्यूतसमाह्वयोः मिथ्याचारिणां दण्डविधिः; द्यूते जयपराजयनिर्णयोपायः; अष्टादशपदोपसंहारः १९१४. कात्यायनः—(१९१४—५) द्यूतस्य निषेधोऽभ्यनुज्ञानं च; द्यूते सभिकराजजयिभिः ग्राह्याः पणांशाः १९१४; अक्षद्यूते जयपराजयलक्षणम्; द्यूते जयपराजयनिर्णयोपायः १९१५.

प्रकीर्णकम्

(पृ. १९१६—१९६२)

प्रकीर्णकम्

(पृ. १९१६—४३)

गौतमः—(१९१६—८) नृपाश्रितो व्यवहारः—राजब्राह्मणाभ्यां दण्डोपदेशाभ्यां चतुर्वर्णाश्रमो लोकः पालनीयः प्रतिषिद्धाद्वारणीयः संकराच्च रक्षणीयः १९१६; देशादिधर्माः १९१८. आपस्तम्बः—(१९१८) नृपाश्रितो व्यवहारः—शास्त्रराजपुरोहितैः चतुर्वर्णाश्रमो लोकः स्वकर्मणि स्थाप्यः प्रतिषिद्धाद्वारणीयश्च; देशादिधर्माः. बौधायनः—(१९१८—२०) नृपाश्रितो व्यवहारः—राज्ञा चतुर्वर्णाश्रमो लोकः स्वधर्मे स्थापयित्वा रक्षणीयः १९१८; देशादिधर्मपालनम् १९१९. वसिष्ठः—(१९२०—२१) नृपाश्रितो व्यवहारः—ब्राह्मणेन राज्ञा च उपदेशदण्डाभ्यां चतुर्वर्णाश्रमो लोकः पालनीयः

स्वकर्मणि स्थाप्यः प्रतिषिद्धाद्वारणीयश्च १९२०; राज्ञा विवाहव्यवस्था कार्या; देशादिधर्मपालनम् १९२१. विष्णुः—(१९२१—२) नृपाश्रितो व्यवहारः—राज्ञा चतुर्वर्णाश्रमो लोकः स्वकर्मणि स्थाप्यः प्रतिषिद्धाद्वारणीयश्च; नृपाश्रिताः केचिद्व्यवहाराः १९२१; देशादिधर्मपालनम् १९२२. शंखलिखितौ—(१९२२) नृपाश्रितो व्यवहारः—पितृमातृविवादे पुत्रः प्रष्टव्यः; नृपाश्रितव्यवहारेषु कानिचिदपवादस्थानानि. महाभारतम्—(१९२२) देशधर्मपालनम्. कौटिलीयमर्थशास्त्रम्—(१९२२—६) प्रकीर्णकानि १९२२; आचार्यशिष्यधर्मभ्रातृसमानतीर्थ्यानां वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिविषये अन्यथा वा व्यतिक्रमे दण्डविधिः १९२३; उपनिपातप्रतीकारः १९२४. मनुः—(१९२६—३१) ऋत्विग्याज्ययोरन्यतरेणान्यतरस्य त्यागे दण्डः; मातापितास्त्रीपुत्राणामन्योन्यत्यागे दण्डः; आश्रमिद्विजानां कार्याणि तच्छिष्टैर्निर्णयानि, तत्संमतौ राज्ञा १९२६; निमित्तविशेषेषु प्रातिवेद्यानुवेद्यद्विजानिमन्त्रणे दण्डः; श्रोत्रियाभोजने दण्डः; करदानानर्हाः; नेजककृत्यम्; तन्तुवायकृत्यम्; अर्घ्यस्थापना; क्रयविक्रयादौ राजनियमातिक्रमे दण्डविधिः; तुल्यमानप्रतीमानादिस्थापना; नौयायिव्यवहारः; राज्ञा वैश्यशूद्रौ स्वकर्मणि प्रवर्तनीयौ; आपदि क्षत्रियवैश्यौ ब्राह्मणेन स्वस्वकर्मणा भर्तव्यौ; ब्राह्मणेन संस्कृतद्विजा दास्ये न नियोज्याः १९२७; शूद्रो दास्यमेवाहर्ति; सप्तविधा दासाः; भार्यापुत्रदासा न धनस्वाम्यमर्हन्ति; ब्राह्मणेन शूद्रद्रव्यं हरणीयम्; राज्ञा प्रत्यहं व्यवहारोऽवेक्षणीयः; व्यवहारप्रकरणोपसंहारः; नृपाश्रितो व्यवहारः—कण्टकोद्धारः १९२८; सप्ताङ्क-राज्यव्यसननिवारणचिन्तनम्; युगकृत् राजा; देवकार्यकरणात् देवतामयो राजा; ब्राह्मणरक्षणं राजधर्मः १९३०; लोकहितेषु भृत्यनियोजनम्; देशधर्मपालनम्; परस्वानादान-स्वार्थसंग्रहादयो राजधर्माः १९३१. याज्ञवल्क्यः—(१९३१—३) प्रकीर्णकस्वरूपम् १९३१; नृपाश्रितो व्यवहारः—राजशासनविपर्ययोऽपारदार्यचौर्यकर्तृमोचने च दण्डः; नृपाश्रितो व्यवहारः—राजपुरुषाणां कर्मकारिणां कार्येष्वपराधविचारः; श्रोत्रियसत्कारः; नृपाश्रितो व्यवहारः—पीडाकृद्भयः प्रजा रक्षणीया; नृपा-

भित्तो व्यवहारः—कुलजातिभ्रेणिगणजानपदात्मको लोकः स्वकर्मणि स्थाप्यः प्रतिषिद्धाच्च वारणीयः; प्रकीर्णकत्वेन संयद्गीताः केचिद्व्यवहाराः १९३२. नारदः—(१९३३-४०) प्रकीर्णकपदस्य लक्षणं, तद्भेदाश्च १९३३; राज्ञा चतुर्वर्णाश्रमो लोकः स्वकर्मणि स्थाप्यः प्रतिषिद्धाच्च निवारणीयः; श्रुतिस्मृतिन्यायाविरोधिराजशासनं प्रवर्तननिवर्तनात्मकम्; कारुशिस्तिप्रभृतीनां वृत्तिसाधनानि न हरणीयानि १९३५; राजशासनं लोकैर्नातिक्रमणीयम्; राजदण्डप्रयोजनम्; राजशासनप्रामाण्यम्; देवकार्यकरणात् देवतामयो राजा, तस्य कर्तव्यानि; ब्राह्मणसेवा राजधर्मः; ब्राह्मणस्य विशेषाधिकाराः १९३६; आपदि ब्राह्मणवृत्तिः १९३७; ब्राह्मणस्य वृत्तिः राजप्रतिग्रहेण प्रशस्ता; राजधनप्रशंसा १९३९; अष्टौ मङ्गलानि १९४०. बृहस्पतिः—(१९४०-४१) प्रकीर्णकपदस्य लक्षणं तद्भेदाश्च १९४०; देशादिधर्मपालनम् १९४१. कात्यायनः—(१९४१-२) प्रकीर्णकपदस्य लक्षणं तद्भेदाश्च १९४१; नृपाश्रितो व्यवहारः—राजोपजीविनां राजक्रीडासक्तानां राज अप्रियवक्तुश्च दण्डः; देशादिधर्मपालनम् १९४२. पितामहः—(१९४२) देशधर्मपालनम्. व्यासः—(१९४२) नृपाश्रितो व्यवहारः—उत्कोचजीविराजपुरुषाणां दण्डः. देवलः—(१९४२) नृपाश्रितो व्यवहारः—प्रायश्चित्तनिर्देशो राज्ञा कार्यः; देशादिधर्मपालनम्. उशना—(१९४२) नृपाश्रितो व्यवहारः—राज्ञा करः कल्पनीयः; राजप्रशंसा. यमः—(१९४३) नृपाश्रितो व्यवहारः—पौराणिकधर्मप्रवर्तनम्; प्रकीर्णकप्रकरणोपसंहारः; पतितधनव्यवस्था. संवर्तः—(१९४३) नृपाश्रितो व्यवहारः—आमात्यपैशुन्ये पुरमानप्रभेदने च दण्डः. वृद्धहारीतः—(१९४३) नृपाश्रितो व्यवहारः—राज्ञा करः कल्पनीयः. अनिर्दिष्टकर्तृकवचनानि—(१९४३) देशधर्मपालनम्. अग्निपुराणम्—(१९४३) संकीर्णदण्डाः. देवीपुराणम्—(१९४३) नृपाश्रितो व्यवहारः—चतुर्वर्णाश्रमधर्मरक्षणार्थं चारनियोजनम्.

नौयायिव्यवहारः विशेषतस्तत्र तरशुल्कविचारः।

(पृ. १९४४-४७)

वसिष्ठः, विष्णुः, मनुः, याज्ञवल्क्यः—(१९४४-७)

नौयायिव्यवहारः, विशेषतस्तत्र तरशुल्कविचारः.

बालानाथधननिधिनष्टापहृतव्यवस्था

(पृ. १९४७-६२)

गौतमः—(१९४७-९) प्रनष्टास्वामिकधनव्यवस्था १९४७; निधिव्यवस्था; बालधनव्यवस्था १९४८; धने चौरहृते व्यवस्था १९४९. बौधायनः—(१९४९) प्रनष्टास्वामिकधनव्यवस्था; बालधनव्यवस्था. वसिष्ठः—(१९४९) बालधनव्यवस्था; प्रनष्टास्वामिकधनं राजगामि; निधिव्यवस्था. विष्णुः—(१९४९-५०) निधिव्यवस्था १९४९; बालानाथस्त्रीधनव्यवस्था; धने चौरहृते व्यवस्था १९५०. शंखः शंखलिखितौ च—(१९५०) बालानाथस्त्रीधनव्यवस्था. कौटिलीयमर्थशास्त्रम्—(१९५०) बालादिधनव्यवस्था. मनुः—(१९५१-८) बालानाथधनव्यवस्था १९५१; प्रनष्टास्वामिकधनव्यवस्था १९५३; निधिव्यवस्था १९५३; धने चौरहृते व्यवस्था १९५७. याज्ञवल्क्यः—(१९५८-६१) प्रनष्टास्वामिकधनव्यवस्था १९५८; निधिव्यवस्था; धने चौरहृते व्यवस्था १९६०. नारदः—(१९६१) निधिव्यवस्था; प्रनष्टास्वामिकधनव्यवस्था; धने चौरहृते व्यवस्था. बृहस्पतिः—(१९६१-२) प्रनष्टास्वामिकधनव्यवस्था १९६१. व्यासः—(१९६२) धने चौरहृते व्यवस्था. उशना—(१९६२) निधिव्यवस्था. अग्निपुराणम्—(१९६२) निधिव्यवस्था; प्रनष्टास्वामिकधनव्यवस्था; बालानाथधनव्यवस्था; धने चौरहृते व्यवस्था.

परिशिष्टम्

(पृ. १९६३-१९८९)

व्यवहारस्वरूपम्

(पृ. १९६३)

गौतमः—(१९६३) व्यवहारविभागाः.

समा

(पृ. १९६३)

महाभारतम्—(१९६३) सभ्यैः सत्यमेव वक्तव्यम्.

साक्षी

(पृ. १९६४)

महाभारतम्—(१९६४) मृषासाक्षिन्दाः.

साक्षिणां सर्ववचनापवादविषयः; साक्षिलक्षणम्; कुलीन-
स्त्रिवः समायां न नेयाः. अग्निपुराणम्—(१९६४)
कौटसाक्ष्यदण्डः.

दिव्यम्

(पृ. १९६४-६७)

महाभारतम्—(१९६४) अग्निविधिः. स्कन्द-
पुराणम्—(१९६५-७) शपथकोशघटविषामितसमाप्त-
फाल्गुनदुलजलानि दिव्यानि १९६५.

मानसंज्ञाः

(पृ. १९६७-६८)

अनिर्दिष्टकर्तृकवचनानि—(१९६७-८) मान-
संज्ञाः १९६७; पाञ्चरात्रवैखानसानुसारी निष्क्रमणम्
१९६८. विष्णुगुप्तः—(१९६८) मानसंज्ञाः.

निर्णयकृत्यम्

(पृ. १९६८)

नारदः, अग्निपुराणम्—(१९६८) पराजित-
दण्डविचारः.

पुनर्न्यायः

(पृ. १९६९)

अग्निपुराणम्—(१९६९) निवर्तनीयं कार्यम्;
पुनर्न्यायवादिनो दण्डः.

दण्डमातृका

(पृ. १९६९-७०)

महाभारतम्—(१९६९) ब्राह्मणाः स्त्रियश्वा-
वध्याः. मनुः—(१९६९) शुद्धदण्डधनविनियोगः. अनि-
र्दिष्टकर्तृकवचनानि—(१९६९) दण्डप्रयोजनम्; दण्डा-
ङ्गचिन्ता. अग्निपुराणम्—(१९६९-७०) दण्डेन प्रजा-
रक्षणं राजधर्मः १९६९; महापातकेषु अङ्गनानि. मान-
सोल्लासः—(१९७०) अपराधकृत्सर्वो दण्ड्यः; क्लेश-
दण्डप्रकाराः; अर्थदण्डप्रकाराः; दण्डप्रयोजनम्; सप्त-
विंशतिः राज्यस्थैर्यनिमित्तानि.

ऋणादानम्

(पृ. १९७१)

वेदाः—(१९७१) ऋणलिङ्गानि. निरुक्तम्—
(१९७१) कुसीदिनः.

उपनिधिः

(पृ. १९७१)

महाभारतम्—(१९७१) न्यासलिङ्गम्. अग्नि-
पुराणम्—(१९७१) निक्षेपभोगनाशादौ दण्डः.

अस्वामिविक्रयः

(पृ. १९७२)

अग्निपुराणम्—(१९७२) अस्वामिविक्रेतुर्दण्डः.

संभूयसमुत्थानम्

(पृ. १९७२)

गौतमः—(१९७२) ऋत्विगाचार्यत्यागनियमः.
अग्निपुराणम्—(१९७२) मूल्यं गृहीत्वा शिल्पादाने
दण्ड्यः.

दत्ताप्रदानिकम्

(पृ. १९७२-७३)

गौतमः—(१९७२) दानाङ्गनियमः. आपस्तम्बः—
(१९७३) दानाङ्गनियमः. भारद्वाजः—(१९७३)
भयदानलक्षणम्. स्मृत्यन्तरम्—(१९७३) दानाङ्ग-
नियमः. अग्निपुराणम्—(१९७३) प्रतिश्रुत्याप्रदाने
दण्डः.

अभ्युपेत्याशुश्रूषा

(पृ. १९७३-७४)

आपस्तम्बः—(१९७३-४) अन्तेवासिगुरुवृत्तिः
१९७३. बौधायनः—(१९७४) अध्याप्यः शिष्यः.
वसिष्ठः—(१९७४) अध्याप्यः शिष्यः. मनुः—(१९७४)
अध्याप्याः शिष्याः. अग्निपुराणम्—(१९७४) भार्या-
पुत्रदासशिष्यादिताडनविशेषे दोषः.

वेतनानपाकर्म

(पृ. १९७५)

कात्यायनः—(१९७५) भाण्डवाहकधर्मः. लघु-
हारीतः—(१९७५) भाटकम्. अग्निपुराणम्—(१९७५)
स्वामिभृत्ययोः दोषे दण्डः; वेत्याधर्मः.

क्रयविक्रयानुशयः

(पृ. १९७५)

निरुक्तम्—(१९७५) स्त्रीपुरुषविक्रयविचारः.
विष्णुः—(१९७५) कन्याविषयानुशयादौ दण्डविधिः.

भारद्वाजः—(१९७५) परिवृत्तेः परिवर्तनावधिः. अग्नि-
पुराणम्— (१९७५) क्रयविक्रयः—कन्याविषयानुशये
दण्डविधिः. मत्स्यपुराणम्— (१९७५) कन्या-
विषयानुशये दण्डविधिः.

स्वामिपालविवादः

(पृ. १९७६)

महाभारतम्— (१९७६) पशुपालनभृतिः.
नारदः—(१९७६) पशुनाशे व्यवस्था. व्यासः—
(१९७६) द्विजबान्धवगोकृतसस्यभक्षणं क्षम्यम्.
स्मृत्यन्तरम्—(१९७६) सस्यनाशे दण्डः. अनिर्दिष्ट-
कर्तृकवचनम्—(१९७६) सस्यनाशे दण्डः. अग्नि-
पुराणम्— (१९७६) पालधर्माः सस्यरक्षा च.

सीमाविवादः

(पृ. १९७६)

नारदः—(१९७६) बलाद्भूमिर्न हर्तव्या.
अग्निपुराणम्—(१९७६) गृहाद्याहरणे दण्डः.

स्त्रीपुंभर्माः

(पृ. १९७७-७९)

वेदाः— (१९७७) एका द्वयोः पत्नी; वेद्या.
वसिष्ठः— (१९७७) स्त्रीरक्षा, रजस्वलाधर्माश्च.
महाभारतम्— (१९७८) स्त्रीणां भर्तृशुश्रूषा
धर्मः; भार्यामहिमा; स्त्री अवध्या; बहुपत्नीकता नाधर्मः;
स्त्री त्याज्या. याज्ञवल्क्यः— (१९७८) व्यवहार-
प्रकरणे स्त्रीपुंभर्मपदव्यवस्था. नारदः— (१९७८)
कन्यादानकालः; चतुःस्वैरिणीदोषतारतम्यम्; प्रोषितभर्तृ-
कशूद्रावृत्तम्. उशना— (१९७८) ज्येष्ठपूर्वं यवीयसः
विवाहः. स्मृत्यन्तरम्— (१९७९) पतिप्रीणनं
धर्मः; कन्याविक्रयनिन्दा. अग्निपुराणम्—(१९७९)
विविधाः स्त्रीपुंभर्माः.

दायभागः

(पृ. १९७९-८८)

वेदाः— (१९७९-८२) पितुः कन्यायां संततिः;
यावज्जीवं भर्तुरहिताः कन्याः, तासां तत्पुत्राणां च भागः

१९७९; पुत्रप्रतिग्रहः (दत्तकलिङ्गम्); कान्तीनः
१९८०; स्वयंदत्तः; ज्येष्ठत्वं पुत्रत्वं दायादत्वं च पितुः
संकेताधीनम्; पितुः दायादिसर्वस्वहरः पुत्रः; पुत्रस्य
गृहे पितुर्वासः; विद्यापणलब्धं द्रव्यम् १९८१; द्विमा-
तृकः—मातृद्वारा व्यामुष्यायणः; पुत्रप्रकाराः; ज्येष्ठपुत्रांशे
पितुः अस्वाम्यम्; मिश्रद्वौ अदेयौ १९८२. गौतमः—
(१९८२) स्त्रीधनमविभाज्यम्. हारीतः— (१९८२)
एकेनोद्धृतापि भूर्विभाज्या; अविभाज्यम्. वसिष्ठः—
(१९८२) पुत्रप्रशंसा. विष्णुः—(१९८२-३)
धनागमविचारः तत्प्रकाराश्च १९८२; पित्रा कृतः पुत्रो
भागहरः; अकृतः स्वस्थानानुसारेण; विभाज्याविभाज्य-
विवेकः १९८३. महाभारतम्—(१९८३-६) विभाग-
निन्दा; पितृपुत्रोरविभागप्रशंसा; ज्येष्ठकनिष्ठवृत्तिः;
भ्रातृणां सहवासविधिः; भागानर्हः; भ्रातृणां भागः;
विभाज्याविभाज्ये; मातरि तत्समासु च वृत्तिः १९८३;
ज्येष्ठमहिमा; व्यङ्गो ज्येष्ठः राज्यानर्हः; गुणश्रेष्ठ एव
राज्यार्हः तत्पुत्रादयश्च; पुत्रमहिमा १९८४; पुत्रमहिमा;
पुत्रप्रकाराः; पुत्रिका १९८५; दौहित्रमहिमा; नियोगेन
त्रिभ्योऽधिका नोत्पाद्याः; पुत्रपुत्रीपरिग्रहः; पुत्रेषु मातृ-
पितृस्वाम्यं समम्; दत्तककन्या; राज्याधिकारः १९८६.
कौटिलीयमर्थशास्त्रम्—(१९८६) वानप्रस्थाद्या-
श्रमिरिक्थविभागः. मनुः—(१९८६-७) घनागमाः
१९८६; ज्येष्ठमहिमा; अविभाज्यद्रव्यविशेषाः; स्त्रियोऽ-
विभाज्याः १९८७. बृहस्पतिः— (१९८७)
पुत्रमहिमा; गुणाधिक्ये भागाधिक्यम्. कात्यायनः—
(१९८७) विषमविभागहेतुः कर्मानुष्ठानतारतम्यम्.
वृद्धहारीतः—(१९८८) स्त्रीधनविभागः; अनेक-
पितृकाणां द्वैमातृकाणां च भागविधिः. लघु-
हारीतः— (१९८८) अविभाज्यम्; पितृप्रसाद-
लब्धमपि स्थावरं न भोक्तव्यम्; सर्वानुमत्या एव स्थावर-
द्विपदानां व्यवहारः. अग्निपुराणम्—(१९८८) गुण-
ज्येष्ठ एव ज्येष्ठांशभाक्; पतितस्त्रीणां वृत्तिः. शुक्रनीतिः—
(१९८८) गुणज्येष्ठ एव ज्येष्ठांशभाक्; पतितस्त्रीणां
वृत्तिः. शुक्रनीतिः—(१९८८) स्थावरे न पितुः पिता-
महस्य वा प्रभुत्वम्; स्वत्वार्यागमयोर्विचारः; पितृकृतो
विभागः; अपुत्रमृतरिक्थहराः क्रमेण; अविभाज्यम्.

साहसम्
(पृ. १९८९)

दण्डपारुष्यम्
(पृ. १९८९)

स्मृत्यन्तरम्- (१९८९) शूद्रस्य विप्रवद्वेषधारणे
दण्डः; गर्भघातिनी तद्वन्तारश्च दण्ड्याः

वेदाः—(१९८९) याननिमित्तकहिंसा.

ऋषिक्रमेण विषयानुक्रमणिका

[विवादपदेषु क्रमेण ये ऋषयः संगृहीताः तेषु निर्दिष्टानां विषयानां प्रकरणानुपूर्व्यां संग्रहः]

वेदाः

साहसम्—

अपराधविशेषाः अपराधकारणानि च; सप्तमर्यादा-
भङ्गापराधाः; कतिपयदोषाणां दोषत्वतारतम्यम्
१५९१-२. कतिपयदोषाः; पञ्च महापातकानि १५९२-३.
अभिशंसनम् — अभिशस्तिः १५९३. अभिशस्तत्यागः;
अभिशस्तस्य आर्त्विज्यानधिकारः; स्तेयानृताभिशंसनयो-
रपराधत्वम्; अभिशस्तनिष्कृतिः अभिशस्तत्यागश्च
१५९४-५. वीरहत्या — वीरहत्या, तदण्डश्च [मनुष्य-
हत्या; तदण्डश्च] १५९५-७. ब्रह्महत्या — ब्रह्महत्या
तदपनोदश्च १५९७-१६०१. भ्रूणहत्या, अन्ये च
महादोषाः १६०१-३.

स्तेयम्—

राजा स्तेनं बध्नाति; स्तेनत्वापवादः; स्तेयस्य दुष्टत्वं
शपथविभाव्यत्वं च; स्तेनो हन्तव्यः १६५६.

बाष्पपारुष्यम्—

ब्राह्मणं प्रति अकुशलोक्तिनिषेधः १६७८.

दण्डपारुष्यम्—

ब्राह्मणविषयकदण्डपारुष्ये दण्डविधिः १७९३.

स्त्रीसंग्रहणम्—

भ्रातृभगिनीविवाहः तन्निषेधश्च; पितापुत्रीविवाहः
१८३६-७. भ्रातृभगिनीविवाहः; शूद्रकृतार्यस्त्रीसंग्रह-
णम्; स्त्रियाः व्यभिचारदोषः १८३७. शूद्रकृतार्य-
स्त्रीसंग्रहणं आर्यकृतशूद्रस्त्रीसंग्रहणं च; ब्राह्मणीसंग्रह-
दोषः १८३८-४०. परदारसंग्रहो दोषः; पितापुत्री-
भ्रातृभगिनीसङ्गः; पितापुत्रीविवाहनिषेधः; स्त्रियाः
व्यभिचारदोषः १८४०-४१. स्त्रियाः व्यभिचारदोषः;
श्रोत्रियदारसंग्रहदोषः; पितापुत्रीविवाहः १८४१.

द्यूतसमाह्वयम्—

द्यूतानुमतिः; अक्षक्रोडा दोषः; अक्षक्रीडायामनृत-
करणे दोषः; अक्षक्रीडानिषेधः १८९३-६. द्यूतविधिः
१८९६-७. द्यूतनिन्दा; द्यूतपरिभाषा १८९७-८. द्यूते
जयार्थं देवताह्वनं जयकर्म च १८९८-१९०२; द्यूत-
कृतर्णदोषः १९०२-३.

परिशिष्टम्

ऋणदानम्—

ऋणलिङ्गानि १९७१.

स्त्रीपुंभर्ताः—

एका द्वयोः पत्नीः वेश्या १९७७.

दायभागः—

पितुः कन्यायां संततिः; यावज्जीवं भर्तृरहिताः कन्याः, तासां तत्पुत्राणां च भागः १९७९-८०. पुत्रप्रतिग्रहः (दत्तकलिङ्गम्); कानीनः १९८०. स्वयंदत्तः; ज्येष्ठत्वं, पुत्रत्वं, दायादत्वं च पितुः संकेताधीनम्; पितुः दायादिसर्वस्वहरः पुत्रः; पुत्रस्य गृहे पितुर्वासः; विद्यापणलब्धं द्रव्यम् १९८१-२. द्विमातृकः— पुत्रद्वारा द्रव्यामुष्यायणः; पुत्रप्रकाराः; ज्येष्ठपुत्रांशे पितुः अस्वाम्यम्; भूमिशूद्रौ अदेयौ १९८२.

दण्डपारुष्यम्—

याननिमित्तकहिंसा १९८९.

निरुक्तम्

साहसम्—

सप्तमर्यादाव्याख्यानम् १६०३.

परिशिष्टम्

ऋणादानम्—

कुसीदीनः १९७१.

क्रयविक्रयानुशयः—

स्त्रीपुरुषविक्रयविचारः १९७५.

गौतमः

साहसम्—

निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा; साहसिका महान्तोऽपि नानुसरणीयाः १६०४. स्वधर्मातिक्रमसाहसदण्डः १६०५. स्तेयम्—

वर्णभेदेन स्तेयदण्डः १६५६-७. दण्डानर्हस्तेयम् १६५७. स्तेयमहापातकदण्डविधिः; दण्ड्योत्सर्गे राज्ञो दोषः; ब्राह्मणे विशेषः १६५८-९. चोरसाहाय्ये अधर्म-संयुक्तप्रतिग्रहे च दण्डः; स्तेयदोषप्रतिप्रसवः १६५९-६१. प्रकाशचौर्यप्रसङ्गात् करशुल्कस्थापनाविधिः १६६१-३. चोरहृतं राज्ञा स्वामिने प्रदेयमलब्धेऽपि चोरे १६६३.

वाक्पारुष्यम्—

शूद्रकृतवाग्दण्डपारुष्यदण्डसामान्यविधिः; वेदाध्या-यिशूद्रदण्डः १७६८. त्रैवर्णिककृतवाक्पारुष्ये दण्डः १७६९.

दण्डपारुष्यम्—

शूद्रकृते द्विजातिविश्रयके वाग्दण्डपारुष्ये दण्डविधिः; आर्यसाम्यप्रेप्सुशूद्रस्य दण्डः; शिष्यशासनरूपे दण्ड-पारुष्ये दण्डः १७९४.

स्त्रीसंग्रहणम्—

परदाराभिमुखे दण्डसामान्यविधिः; आर्यस्त्र्यभिगामि-शूद्रदण्डः १८४१-२. हीनपुरुषस्य उच्चस्त्रियाश्च व्यभि-चारे दण्डः १८४२-३. कन्याकृतकन्यादूषणदण्डः १८४३. प्रकीर्णकम्—

नृपाश्रितो व्यवहारः— राजब्राह्मणाभ्यां दण्डोपदे-शाभ्यां चतुर्वर्णाश्रमो लोकः पालनीयः प्रतिषिद्धाद्वार-णीयः संकराश्च रक्षणीयः १९१६-८. देशादिधर्माः १९१८.

बालानाथधननिधिनष्टापहृतव्यवस्था

ग्रनष्टास्वामिकधनव्यवस्था १९४७-८. निधिव्य-वस्था; बालधनव्यवस्था १९४८. धने चोरहृते व्यवस्था १९४९.

परिशिष्टम्

व्यवहारस्वरूपम्—

व्यवहारविभागाः १९६३.

दत्ताप्रदानिकम्—

दानाङ्गनियमः १९७२-३.

दायभागः—

स्त्रीधनमविभाज्यम् १९८२.

हारीतः

स्तेयम्—

राज्ये चौरदोषः १६६३.

वाक्पारुष्यम्—

असमवर्णकृतवाक्पारुष्यदण्डसामान्यविधिः; वेदा-ध्यायिशूद्रदण्डः; मिथ्यावाक्पारुष्ये दण्डसामान्यविधिः १७६९.

दण्डपारुष्यम्—

हीनवर्णकृतेषु उत्तमवर्णकृतेषु च वाग्दण्डपारुष्येषु दण्डविधिः १७९४.

स्त्रीसंग्रहणम्—

हीनपुरुषस्य उच्चस्त्रियाश्च व्यभिचारे दण्डः १८४३.

परिशिष्टम्

दायभागः—

एकैकनोदृतापि भूर्विभाज्या; अविभाज्यम् १९८२.

आपस्तम्बः

साहसम्—

ब्राह्मणस्य शस्त्रग्रहणनिषेधप्रतिप्रसवौ; निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा; साहसिका महान्तोऽपि नानुसरणीयाः १६०५-६. महासाहसिकशूद्रादिदण्डः; ब्राह्मणे विशेषश्च १६०६.

स्तेयम्—

तत्स्करभयरहितराज्यरक्षणं मुख्यो राजधर्मः; शूद्रादीनां स्तेयादिमहापातकदण्डविधिः; ब्राह्मणे विशेषश्च १६६४-५. दण्डार्हानर्हस्तेयविचारः; दण्ड्योत्सर्गे राज्ञो दोषः; स्तेयदोषे आपदनापत्कालद्रव्यविशेषादिविचारः १६६५-६. दण्ड्यादण्डने दोषः; शुल्कस्थापना १६६६-७.

वाक्पारुष्यम्—

शूद्रकृतवाक्पारुष्ये दण्डः १७६९-७०.

दण्डपारुष्यम्—

दण्डपारुष्यानन्तर्भावशिष्यशासनम्; आर्यसाम्यप्रेम्सु-
शूद्रस्य दण्डः १७९५.

स्त्रीसंग्रहणम्—

कन्यापरदारसंनिकर्षकरणे दण्डः; परदारमैथुने दण्डः १८४३. कन्यादूषणे दण्डः; कन्यादूषणे परदारदूषणे च राज्ञः कर्तव्यम्; प्रायश्चित्तोत्तरं कन्या परदाराश्च धर्माह-
संबन्धाः; आर्यस्य शूद्रागमने दण्डः; आर्यस्वयभिगामि-
शूद्रदण्डः; परभुक्तस्त्रियाः प्रायश्चित्तम् १८४४.

घृतसमाह्वयम्—

राजाधिकृतसमैवाधिदेवनाह्नी १९०३.

प्रकीर्णकम्—

नृपाश्रितो व्यवहारः— शास्त्रराजपुरोहितैः चतुर्वर्णा-
श्रमो लोकः स्वकर्मणि स्थाप्यः प्रतिपिद्धाद्वारणीयश्च;
देशादिधर्माः १९१८.

परिशिष्टम्

दत्ताप्रदानिकम्—

दानाङ्गनियमः १९७३.

अभ्युपेत्याशुश्रूषा—

अन्तेवासिगुरुवृत्तिः १९७३-४.

बौधायनः

साहसम्—

वधसाहसं तदण्डश्च १६०६. निमित्तविशेषे साह-
सानुज्ञा १६०७-८.

स्तेयम्—

स्तेयमहापातकदण्डविधिः; दण्ड्योत्सर्गे राज्ञो दोषः;
शुल्कस्थापना १६६७.

स्त्रीसंग्रहणम्—

शूद्रादीनां उच्चवर्णस्त्रीगमने दण्डः १८४४-५.
चारणदाररङ्गावतारस्त्रीषु गमने दण्डाभावः; स्त्रीणां पर-
पुरुषदूषितानां अदुष्टत्वम् १८४५.

प्रकीर्णकम्—

नृपाश्रितो व्यवहारः— राज्ञा चतुर्वर्णाश्रमो लोकः
स्वधर्मे स्थापयित्वा रक्षणीयः १९१८. देशादिधर्म-
पालनम् १९१९-२०.

बालानाथधननिधिनष्टापहृतव्यवस्था

प्रनष्टास्वामिकधनव्यवस्था; बालधनव्यवस्था १९४९.

परिशिष्टम्

अभ्युपेत्याशुश्रूषा—

अध्याप्यः शिष्यः १९७४.

वसिष्ठः

साहसम्—

निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा; आततायिनः १६०८.
स्तेयम्—

स्तेयदुष्टलक्षणानि १६६७. स्तेयमहापातकदण्ड-
विधिः; दण्ड्योत्सर्गे राज्ञो दोषः; अर्धस्थापना शुल्क-
स्थापना च १६६८.

वाक्पारुष्यम्—

पातकाभिज्ञासने दण्डः १७७०.

दण्डपारुष्यम्—

बाग्दण्डपारुष्येषु दण्डसामान्यविधिः; वृक्षच्छे-
निषेधः १७९५.

स्त्रीसंग्रहणम्—

शूद्रादीनां उच्चवर्णस्त्रीगमने दण्डः १८४५. स्त्री-
णां शूद्रदूषितानां शुद्धिविधिः १८४६.

प्रकीर्णकम्—

नृपाश्रितो व्यवहारः— ब्राह्मणेन राज्ञा च उपदेश-

दण्डाभ्यां चतुर्वर्णाश्रमो लोकः पालनीयः स्वकर्मणि स्थाप्यः प्रतिषिद्धाद्वारणीयश्च १९२०-२१. राशो विवाह-व्यवस्था कार्या; देशादिधर्मपालनम् १९२१.

नौयायिव्यवहारः । विशेषतस्तत्र तरशुल्कविचारः ।

नौयायिव्यवहारः । विशेषतस्तत्र तरशुल्कविचारः १९४४.

बालानाथधननिधिनष्टापहतव्यवस्था

बालधनव्यवस्था; प्रनष्टस्वामिकधनं राजगामि; निधिव्यवस्था १९४९.

परिशिष्टम्

अम्बुपेत्याशुश्रूषा—

अध्याप्यः शिष्यः १९७४.

स्त्रीपुंभर्माः—

स्त्रीरक्षा, रजस्वलाधर्माश्च १९७७-८.

दायभागः—

पुत्रप्रशंसा १९८२.

विष्णुः

साहसम्—

साहसप्रकाराः १६०८. महापातकसाहसदण्डविधिः; कूट-शासनविषयमिदान-प्रसह्यतास्कर्य-स्त्रीबालपुरुषघात-धान्या-पहार-कन्यानृत-साहसदण्डविधिः; पशुपक्षिकीटतृणवनस्प-तिघात-विमांसविक्रयसाहसेषु दण्डविधिः; अधिकृताना-मपथदान-आसनाप्रदान-अपूजासु भोजननिमन्त्रणसंबन्ध्य-तिक्रमेषु च दण्डविधिः १६०९. चतुर्वर्णानां अभक्ष्या-पेयादिना दूषणे उद्यानभूम्यादिदूषणे च दण्डविधिः; गृहभूकुड्यादिभेदन-गृहपीडाकरद्रव्यक्षेप साधारण्यापलाप-प्रेषिताप्रदान - पितृपुत्रादित्यागादिदोषेषु दण्डविधिः १६१०. पितापुत्रविरोधे साक्ष्यादीनां दण्डविधिः; तुल्यमानकूटत्व - विक्रयदोष-शुल्कग्रहणदोषेषु दण्डविधिः; जातिभ्रंशकरभक्षणे दण्डविधिः; अभक्ष्याविक्रयविक्रय-देवमूर्तिभेदनयोर्दण्डविधिः; कूटसाक्षि-उत्कोचजीवि-सम्य-दण्ड्यमोचयितृ-अदण्ड्यदण्डयितृणां दण्डविधिः १६११. राज्याङ्गदूषणसाहसदण्डविधिः; निमित्तविशेषे साहसानुशा; आततायिनः १६१२.

स्तेयम्—

प्रकाशवञ्चकानां शुल्कपरिहर्तृकूटतुल्यमानकर्त्रादीनां दण्डः १६६८-९. अप्रकाशतस्कराणां पशुधान्यवस्त्रभक्ष्य-

पेयरत्नादिद्रव्यहारिणां दण्डविधिः १६६९-७१. कर-शुल्कस्थापना; चौरहृतं चौरदण्ड्येऽपि स्वामिने प्रत्य-र्पणीयम् १६७१.

वाक्पारुष्यम्—

हीनवर्णकृतवाक्पारुष्ये दण्डः; वाक्पारुष्यविशेषाः; तत्र दण्डाश्च १७७०-७१. समासमवर्णाक्रोशक्षेपादिषु दण्डाः १७७१.

दण्डपारुष्यम्—

हीनवर्णकृतेषु उत्तमवर्णकृतेषु च दण्डपारुष्येषु दण्ड-विधिः; आर्यसाम्यप्रेप्सुशूद्रस्य दण्डः; प्रहारोद्यमनपादादि-लुण्ठनकरादिभङ्गचेष्टादिरोधप्रहारादिषु दण्डविधिः १७९६. एकं बहूनां प्रहरतां दण्डः; पुरुषपीडायां पशु-पक्षिकीटघातादिषु च दण्डः १७९७. वृक्षवल्लीतृणादि-च्छेदे दण्डविधिः १७९८.

स्त्रीसंग्रहणम्—

स्त्रीसंग्रहणलक्षणानि; वर्णानुसारेण परस्त्रीगमने दण्ड-विधिः १८४६-७. गुरुतल्पगमने दण्डः; सकामहीनस्त्री-गमने न उच्चपुरुषो दुष्यति; कन्यादूषणे दण्डः; पशु-गमने दण्डः १८४७.

द्यूतसमाह्वयम्—

द्यूतसमाह्वययोर्मध्ये सभिक-जयि-राजभिर्ग्राह्याः पणांशाः; राजसभिकजयिजितानां कृत्यं च; द्यूतसमाह-ययोः मिथ्याचारिणां दण्डविधिः १९०३-४.

प्रकीर्णकम्—

नृपाश्रितो व्यवहारः - राशो चतुर्वर्णाश्रमो लोकः स्वकर्मणि स्थाप्यः प्रतिषिद्धान्निवारणीयश्च; नृपाश्रिताः केचिद्रव्यवहाराः १९२१. देशादिधर्मपालनम् १९२२.

नौयायिव्यवहारः । विशेषतस्तत्र तरशुल्कविचारः ।

नौयायिव्यवहारः । विशेषतस्तत्र तरशुल्कविचारः १९४४.

बालानाथधननिधिनष्टापहतव्यवस्था

निधिव्यवस्था १९४९-५०. बालानाथस्त्रीधन-व्यवस्था; धने चौरहृते व्यवस्था १९५०.

परिशिष्टम्

क्रयविक्रयानुशयः—

कन्याविषयानुशयादौ दण्डविधिः १९७५.

सायभणः—

धर्मागमविचारः तत्प्रकाराश्च १९८२-३. पित्रा कृतः पुत्रो भागहरः, अकृतः स्वस्थानानुसारेण; विभाज्या-विभाज्यविवेकः १९८३.

शंखः शंखलिखितौ च

साहसम्—

साहसप्रकाराः; मातापितापुत्राद्यन्योन्यत्यागादौ मातापितागुर्वतिक्रमे च दण्डविधिः १६१२. प्रतिमा-रामकृपादिभङ्गे कूटशासनतुल्यमानप्रतिमानकरणे वापी-कृपादिदूषणेऽदासीदासदानादौ च दण्डविधिः; पितापुत्र-विरोधसाक्ष्यादिदण्डविधिः १६१३.

स्तेयम्—

मानार्घस्थापनाविधिः; प्रकाशवञ्चक-कूटतुल्यमान-व्यवहारादिदण्डविधिः; अप्रकाशतस्कराणां पशुपुरुष-भाण्डाद्यपहारिणां दण्डविधिः १६७१-२. वर्णविशेषकृत-चौर्यदण्डविधिः; चौर्यशङ्कितशोधनदण्डौ; दण्ड्यादण्डने राजदोषः १६७२.

वाक्पारुष्यम्—

समासमवर्णाक्षेपातिक्रमादिषु दण्डाः; वर्णभेदेन आक्रोशदण्डाः; अधिकृतविप्रगुरुभर्त्सने दण्डाः १७७१. दण्डपारुष्यम्—

प्रहरोद्यमने निपातने च दण्डः १७९८.

स्त्रोसंग्रहणम्—

स्वदारनियमाद्यतिक्रमे दण्डविधिः; वर्णानुसारेण परस्त्रीगमने दण्डविधिः १८४७-८. कन्यादूषणे वर्णानु-सारेण दण्डविधिः; स्त्रीकृतकन्यादूषणे दण्डः १८४८.

प्रकीर्णकम्—

नृपाश्रितो व्यवहारः—पितृमातृविवादे पुत्रः प्रष्टव्यः; नृपाश्रितव्यवहारेषु कानिचिदपवादस्थानानि १९२२.

बालानाथधननिधिनष्टापहतव्यवस्था

बालानाथस्त्रीधनव्यवस्था १९५०.

महाभारतम्

प्रकीर्णकम्—

देशधर्मपालनम् १९२२.

परिशिष्टम्

सभा—

सभ्यैः सत्यमेव वक्तव्यम् १९६२.

साक्षी—

मृषासाक्ष्यनिन्दा; साक्षिणां सत्यवचनापवादविषयः; साक्षिलक्षणम्; कुलीनस्त्रियः सभायां न नेयाः १९६४. दिव्यम्—

अग्निविधिः १९६४.

दण्डमातृका—

ब्राह्मणाः स्त्रियश्चावध्याः १९६९.

उपनिधिः—

न्यासलिङ्गम् १९७१.

स्वामिपालविवादः—

पशुपालनभृतिः १९७६.

स्त्रीपुंभर्माः—

स्त्रीणां भर्तृशुश्रूषा धर्मः; भार्यामहिमा; स्त्री अवध्या; बहुपत्नीकता नाधर्मः; स्त्री त्याज्या १९७८.

दायभागः—

विभागनिन्दा; पितृपुत्रोरविभागप्रशंसा; ज्येष्ठकनिष्ठ-वृत्तिः; भ्रातृणां सहवासविधिः; भागानर्हः; भ्रातृणां भागः; विभाज्याविभाज्ये; मातरि तत्समासु च वृत्तिः १९८३-४. ज्येष्ठमहिमा; व्यङ्ग्यो ज्येष्ठः राज्यानर्हः; गुणश्रेष्ठ एव राज्यार्हः तत्पुत्रादयश्च; पुत्रमहिमा १९८४-५. पुत्रमहिमा; पुत्रप्रकाराः; पुत्रिका १९८५-६. दौहित्रमहिमा; नियोगेन त्रिभ्योऽधिका नोत्पाद्याः; पुत्र-पुत्रीपरिग्रहः; पुत्रेषु मातृपितृस्वाम्यं समम्; दत्तककन्या; राज्याधिकारः १९८६.

कौटिलीयमर्थशास्त्रम्

साहसम्—

साहसम् १६१३-५. आशुमृतकपरीक्षा १६१५-७. एकाङ्गवधनिष्क्रयः १६१७-८. शुद्धश्चित्रश्च दण्डकल्पः १६१८-२०. अतिचारदण्डः १६२०-२२.

स्तेयम्—

कारकरक्षणम् १६७३-७. वैदेहकरक्षणम् १६७७-९. गूढाजीविनां रक्षा १६७९-८१. सिद्धव्यञ्जनैर्माणव-प्रकाशनम् १६८१-२. शङ्कारूपकर्माभिग्रहः १६८२-५. वाक्यकर्मानुयोगः १६८५-८. सर्वाधिकरणरक्षणम् १६८८-९०.

वाक्पारुष्यम्—

वाक्पारुष्यम् १७७१-३.

दण्डपारुष्यम्—

दण्डपारुष्यम् १७९८-१८०१.

स्त्रीसंग्रहणम्—

कन्याप्रकर्म १८४९-५०. अतिचारदण्डः १८५०-५१.

धृतसमाह्वयम्—

धृतसमाह्वयम् १९०४-५.

प्रकीर्णकम्—

प्रकीर्णकानि १९२२-३. आचार्यशिष्यधर्मभ्रातृ-समानतीर्थ्यानां वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिविषये अन्यथा वा व्यतिक्रमे दण्डविधिः १९२३. उपनिषातप्रतीकारः १९२४-६.

बालानाथधननिधिनष्टापहतव्यवस्था

बालादिधनव्यवस्था १९५०.

परिशिष्टम्

दायभागः—

वानप्रस्थाद्याश्रमिरिक्थविभागः १९८६.

मनुः

साहसम्—

स्तेयसाहसयोर्निरुक्तिः; साहसिकः पापकृत्तमः, तस्यो-
पेक्षा राजा नैव कर्तव्या १६२२-३. निमित्तविशेषे
साहसानुज्ञा १६२३-७. महापातकिसाहसिकदण्डविधिः;
मातापितास्त्रीपुत्राणामन्योन्यत्यागे दण्डः १६२७. निमित्त-
विशेषेषु प्रातिवेश्यब्राह्मणाद्यभोजने दण्डविधिः; पिता-
पुत्रविरोधसाक्ष्यादिदण्डविधिः; अभक्ष्यापेयादिप्राशयितृ-
ग्रसितृदण्डविधिः १६२८. धर्मोपजीविनो धर्मच्युतस्य
दण्डविधिः; उत्कृष्टकर्मभिर्जीवन् अधमजातीयो दण्ड्यः;
तडाग-कोष्ठागार-देवतागार-जलमार्गादिभेदनाद्यपराधेषु
दण्डविधिः १६२९-३०. विविधद्रव्यनाशापराधेषु
दण्डविधिः; संक्रमध्वजप्रतिमादिद्रव्यभेदनदूषणादौ दण्ड-
विधिः १६३०. राजमार्गदूषणे दण्डविधिः; अभिचार-
मूलक्रियाकृत्यासु दण्डविधिः; राजपुरुषाणां धनलोभादि-
दोषेषु दण्डविधिः १६३१-२.

स्तेयम्—

स्तेयविवादपदप्रतिज्ञा १६९०. स्तेयसाहसयोर्निरुक्तिः
१६९१. राज्यकण्टकाः प्रकाशाप्रकाशतस्कराः; कण्टक-
शुद्धिः, तदर्थं चाराद्यन्वेषकविधिः १६९२-५. तस्क-

रादिकण्टकान्वेषणविधिः १६९५-६. स्तेनातिदेशः
१६९७-९. चौरादिकण्टकनिग्रहो राज्ञो धर्मः १६९९-
१७०२. स्तेयमहापातकदण्डविधिः; दण्ड्यस्य मोक्षे
राजा दोषभाक् १७०२-४. चौरस्य पापस्य च
दण्डेन प्रायश्चित्तवच्छुद्धिः १७०४. प्रकाशतस्करदण्डाः
१७०५-६. प्रकाशतस्करप्रकरणे प्रसङ्गात् अर्घमानादि-
व्यवस्थाविधिः १७०७-८. प्रकाशतस्करदण्डाः (पूर्वतोऽ-
नुवृत्ताः) १७०८-१०. अप्रकाशतस्करदण्डाः १७११-
२०. अप्रकाशचौर्याभ्यासे शारीरो दण्डः १७२०.
वर्णतः स्तेयदोषतारतम्यम् १७२१-२२. स्तेयदोषप्रति-
प्रसवः १७२२-७. स्तेनप्रकरणोपसंहारः; करग्रहण-
विचारः १७२७-८.

वाक्पारुष्यम्—

समासमवर्णानां परस्पराक्रोशे दण्डाः १७३३-४.
समवर्णाक्रोशे तदत्यन्तनिन्दायां च दण्डः १७३४-५.
शूद्रकृते उच्चवर्णक्षेपे धर्मोपदेशे च दण्डाः १७३५-६.
मिथ्याक्षेपे अङ्गवैकल्योक्तौ गुर्वाद्याक्षारणे च दण्डः
१७३६-८. ब्राह्मणक्षत्रिययोः परस्पराक्रोशे विट्शूद्रयोः
स्वजात्याक्रोशे च दण्डाः १७३८-९.

दण्डपारुष्यम्—

शूद्रकृतेषु त्रैवर्णिकविषयकदण्डपारुष्येषु दण्डविधिः;
आर्यसाम्यप्रेम्सुशूद्रस्य दण्डः १८०१-३. सर्ववर्णविष-
यकदण्डपारुष्ये दण्डविधिः १८०३. वनस्पतिच्छेदने
दण्डविधिः १८०४. प्राणिपीडने दण्डविधिः १८०५.
गृहोपकरणादिद्रव्यभाण्डपुष्पमूलफलादिनाशने दण्ड-
विधिः १८०६. यानसंश्लिष्टनिमित्तेषु प्राणिहिंसा-
द्रव्यनाशेषु स्वाम्यादीनां दण्डविचारः १८०७-१०.
प्राणिविशेषहिंसाभेदेन दण्डभेदाः १८१०-११.
भार्यापुत्रदासशिष्यादीनां ताडने कृते दण्डविचारः
१८१२.

स्त्रीसंग्रहणम्—

संग्रहणलक्षणानि १८५१-३. परस्त्रीसंभाषायां दोष-
विचारः १८५३-४. चारणदारादिस्त्रीभिः सह संभाषणे
उपकारादौ च दोषविचारः १८५४-५. परदाराभिमुखेषु
दण्डः तत्प्रयोजनं च १८५५-६. वर्णभेदेन परदारा-
भिमुखेषु दण्डविधिः; तत्र अब्राह्मणस्यैव शारीरदण्डः;
ब्राह्मणस्य तु मौण्ड्यप्रवसनादिः १८५६-६५. भर्तारं

विलङ्घ्य अन्वपुरुषगामिन्याः स्त्रियाः तल्लमपुरुषस्य
अ-दण्डः १८६५-६. सर्वर्णासवर्णादिकृते कन्यादूषणे
दण्डविधिः १८६६-९. साहसादीनां परस्त्रीसंग्रहणा-
न्तानां दण्डनिबन्धनानां पदानां उपसंहारः १८६९-
७०.

यूतसमाह्वयम्—

यूतसमाह्वयप्रतिज्ञा; यूतसमाह्वययोर्लक्षणम्; यूतो-
पकरणानि; यूतसमाह्वयनिषेधः; यूतसमाह्वयकारिणां
दण्डः, इतरकण्टकदण्डश्च १९०५-७. अष्टादशपदोप-
संहारः १९०७.

प्रकीर्णकम्—

ऋत्विग्याज्ययोरन्यतरेणान्यतरस्य त्यागे दण्डः;
मातापितास्त्रीपुत्राणामन्योन्यत्यागे दण्डः; आश्रमि-
द्विजानां कार्याणि तच्छिष्टैर्निर्णयानि, तत्संमतौ राज्ञा
१९२६-७. निमित्तविशेषेषु प्रातिवेश्यानुवेश्यद्विजा-
निमन्त्रणे दण्डः; श्रोत्रियाभोजने दण्डः; करदानानर्हाः;
नेजककृत्यम्; तन्तुवायकृत्यम्; अर्धस्थापना; क्रयवि-
क्रयादौ राजनियमातिक्रमे दण्डविधिः; तुल्यमानप्रती-
मानादिस्थापना; नौयायिव्यवहारः; राज्ञा वैश्यशूद्रौ
स्वकर्मणि प्रवर्तनीयौ; आपदि क्षत्रियवैश्यौ ब्राह्मणेन
स्वस्वकर्मणा भर्तव्यौ; ब्राह्मणेन संस्कृतद्विजा दास्ये न
नियोज्याः १९२७. शूद्रो दास्यमेवाहति; सप्तविधा
दासाः; भार्यापुत्रदासा न धनस्वाम्यमहन्ति; ब्राह्मणेन
शूद्रद्रव्यं हरणीयम्; राज्ञा प्रत्यहं व्यवहारोऽवेक्षणीयः;
व्यवहारप्रकरणोपसंहारः; नृपाश्रितो व्यवहारः— कण्टको-
द्धारः १९२८-३०. सप्ताङ्गराज्यव्यसननिवारणचिन्तनम्;
युगकृत् राजा; देवकार्यकरणात् देवतामयो राजा;
ब्राह्मणरक्षणं राजधर्मः १९३०-३१. लोकहितेषु भृत्य-
नियोजनम्; देशधर्मपालनम्; परस्वानादान-स्वार्थ-
संग्रहादयो राजधर्माः १९३१.

नौयायिव्यवहारः । विशेषतस्तत्र तरशुल्कविचारः ।

नौयायिव्यवहारः । विशेषतस्तत्र तरशुल्कविचारः
१९४५-७.

बालानाथधननिधिनष्टपद्धतव्यवस्था

बालानाथधनव्यवस्था १९५१-२. प्रनष्टास्वामिक-
धनव्यवस्था १९५३-५. निधिव्यवस्था १९५५-७. धने
चोरहते व्यवस्था १९५७-८.

विषयानु. ३

परिशिष्टम्

दण्डमातृका—

शूद्रदण्डधनविनियोगः १९६९.

अभ्युपेत्याशुश्रूपा—

अध्याप्याः शिष्याः १९७४.

दायभागः—

धनागमाः १९८६-७. ज्येष्ठमहिमा; अविभाज्य-
द्रव्यविशेषाः, स्त्रियोऽविभाज्याः १९८७.

याज्ञवल्क्यः

साहसम्—

साहसनिरुक्तिस्तदण्डश्च; साहसकारयितृदण्डः १६३३.
पूज्यातिक्रम—भ्रातृभार्याप्रहार—प्रतिश्रुताप्रदान—मुद्रासहित-
गृहभङ्ग—सामन्तादिपीडाकरणापराधेषु दण्डविधिः; विधवा-
गमन—परभयानिवारण—वृथाक्रोश—चाण्डालकृतस्पृश्यस्पर्श-
शूद्रप्रव्रजितादिभोजन—अयुक्तशपथ—अयोग्यकर्मकरण—
पशुपुंस्त्वोन्धात—साधारणापलाप—दासीगर्भपात—पितृपुत्रा-
द्यन्योन्यत्यागेषु दण्डविधिः १६३४-५. तरिकेण स्थलज-
शुल्कग्रहणे प्रातिवेश्यब्राह्मणानिमन्त्रणे च दण्डः; पिता-
पुत्रविरोधसाक्ष्यादिदण्डविधिः १६३५. अभिश्यापेयादिना
चातुर्वर्ण्यदूषणे दण्डविधिः; जारप्रच्छादन—शववस्तुविक्रय-
गुरुताडन—राजयानाद्यारोहण—द्विनेत्रभेदन—राजद्विड्डप-
जीवन—शूद्रकृतविप्रत्वोपजीवनेषु अपराधेषु दण्डविधिः
१६३६-७. शस्त्राघात—गर्भपात—स्त्रीपुंवध—दुष्टस्त्रीकृतपुंव-
धादिदोषेषु दण्डविधिः १६३७-८. क्षेत्रवेशमादिदाह-
राजपत्नीगमनापराधेषु दण्डविधिः; राजपुरुषकृतापराधेषु
दण्डविधिः १६३९-४०. अविज्ञातहन्तुरन्वेष्टनविधिः
१६४०.

स्तेयम्—

स्तेयलक्षणम्; प्रकाशतस्करदण्डाः १७२८-३१. प्रका-
शस्तेयप्रकरणे प्रसङ्गतः अर्धस्थापनाविधिः १७३१-२.
प्रकाशस्तेयदण्डप्रकरणानुवृत्तिः १७३२-६. अप्रकाश-
तस्करदण्डाः १७३६-७. स्तेये दण्डविवेकसाधनो न्यायः;
स्तेयप्रकाराश्च १७३८-४०. चौरान्वेषणम् १७४०-४१.
स्तेनातिदेशः १७४२. स्तेनालभे हृतदानम् १७४३.
स्तेयदोषप्रतिप्रसवः १७४४.

वाक्पारुष्यम्—

वाक्पारुष्यलक्षणविभागौ; समगुणेषु सर्वणेषु निष्ठुरा-

क्षेपे दण्डः १७७९. समगुणेषु सवर्णेषु अश्लीलक्षेपे दण्डः; विषमगुणेषु सवर्णेषु निष्ठुराश्लीलक्षेपेषु दण्डः १७८०. इन्द्रियनाशप्रतिश्रयाक्षेपे पापाक्षेपे त्रैविद्य-नृपदेवजातिपूगग्रामदेशाक्षेपे च दण्डाः १७८१-३. असमवर्णेषु क्षेपे दण्डाः १७८३-४. दण्डपारुष्यम्—

दण्डपारुष्यलक्षणम् १८१२-३. दण्डपारुष्यनिर्णय-हेतुः १८१३. स्मृत्यनुक्तपारुष्ये दण्डविधिः; साधनभेदेन जातितो गुणतो वा समहीनोत्तमभेदेन च दण्डभेदाः १८१४. अब्राह्मणकृते ब्राह्मणविषये दण्डपारुष्ये दण्ड-विधिः; उच्चजातिकृते सजातीयकृते वा परगात्रविषये दण्डपारुष्ये दण्डाः १८१५-९. यानयुग्यगोगजाश्वादि-निमित्तेषु प्राणिहिंसाद्रव्यनाशेषु स्वाम्यादीनां दण्ड-विचारः १८१९-२१. द्रव्यविनाशे दण्डविधिः १८२१. पशुविषयदण्डपारुष्ये दण्डविधिः; वनस्पतिवृक्षलता-गुल्मादीनां छेदनादौ दण्डविधिः १८२२-४.

स्त्रीसंग्रहणम्—

स्त्रीसंग्रहणस्वरूपम्; संग्रहणलक्षणानि, परस्त्रीपुरुष-संभाषायां दण्डविधिः, वर्णभेदेन संग्रहणे दण्डविधिश्च १८७०-७५. कन्याहरणे कन्यादूषणे च वर्णभेदेन दण्ड-विधिः १८७५-६. कन्यादोषख्यापनपशुगमनहीनस्त्री-गमनादौ दण्डविधिः १८७६. दास्यादिसाधारणस्त्री-गमने दण्डविधिः, प्रसङ्गविशेषेषु वेश्यावेतनविचारश्च १८७७-९. अयोनिपुरुषप्रव्रजितान्यतमगमने दण्डविधिः १८७९-८०.

द्यूतसमाह्वयम्—

द्यूतसमाह्वयस्वरूपम् १९०७. सभिकेन द्यूते वृत्त्यर्थं ग्राह्याः पणांशाः; सभिककृत्यं राशे जेत्रे च पणांशदापनम् १९०८. राजकृत्यं द्यूते जितद्रव्यदापनम्; द्यूते जयपरा-जयनिर्णयोपायः; द्यूते मिथ्याचारिणां दण्डविधिः १९०९. राजाधिकृतं द्यूतं कार्यम्; समाह्वये द्यूतधर्मा-तिदेशः १९१०.

प्रकीर्णकम्—

प्रकीर्णकस्वरूपम् १९३१. नृपाश्रितो व्यवहारः-राज-शासनविपर्यासे पारदार्यचौर्यकर्तृमोचने च दण्डः; नृपा-श्रितो व्यवहारः-राजपुरुषाणां कर्मकारिणां कार्येष्वपराध-विचारः; श्रोत्रियसत्कारः; नृपाश्रितो व्यवहारः—पीडा-

कृद्ध्यः प्रजा रक्षणीया; नृपाश्रितो व्यवहारः—कुलजातिश्रेणिगणजानपदात्मको लोकः स्वकर्मणि स्थाप्यः प्रतिषिद्धाच्च वारणीयः; प्रकीर्णकत्वेन संगृहीताः-केचि-द्व्यवहाराः १९३२-३.

नौयायिव्यवहारः । विशेषतस्तत्र तरशुल्कविचारः ।

नौयायिव्यवहारः । विशेषतस्तत्र तरशुल्कविचारः १९४७.

बालानाथधननिधिनष्टापद्धतव्यवस्था

प्रनष्टास्वामिकधनव्यवस्था १९५८-६०. निधि-व्यवस्था; धने चौरहृते व्यवस्था १९६०-६१.

परिशिष्टम्

स्त्रीपुंभर्माः—

व्यवहारप्रकरणे स्त्रीपुंभर्मपदव्यवस्था १९७८.

नारदः

साहसम्—

साहसनिरुक्तिः; त्रयश्चत्वारश्च साहसप्रकाराः, तत्र दण्डविधिश्च १६४१-४. अपराधविषयकपश्चात्तापे सति असति च कर्तव्यता १६४४. अविक्रेयविक्रये ब्राह्मण-दण्डः; राजधृतवस्तुनि आक्रममाणो वधदण्डार्हः १६४५. स्तेयम्—

स्तेयलक्षणं स्तेयप्रकाराश्च १७४४-५. तस्करप्रकाराः १७४५-६. प्रकाशतस्करदण्डाः १७४६-८. अप्रकाश-तस्करदण्डाः; अप्रकाशस्तेये दण्डविवेकसाधनो न्यायः १७४८-९. अप्रकाशतस्करदण्डप्रकरणानुवृत्तिः १७४९-५१. पश्चात्तस्तेनदण्डः १७५१. विदुषः स्तेनस्य वर्णभेदेन दण्डतारतम्यम्; स्तेयदोषप्रतिप्रसवः; चौरा-न्वेपणम् १७५२-५. स्तेनातिदेशः १७५५-६. स्तेना-लाम्भे द्यूतदानम् १७५६-७.

वाक्पारुष्यम्—

वाक्पारुष्यनिरुक्तिः, तत्प्रकाराश्च १७८४-६. पात-काभिशंसने दण्डः १७८६-७. सवर्णक्षेपादौ दण्डाः १७८७. असवर्णक्षेपाभिशंसनादौ दण्डाः; शूद्रकृते ब्राह्मणराजन्याद्याक्षेपादौ दण्डाः; राज्ञः क्षेपे दण्डः १७८८.

दण्डपारुष्यम्—

दण्डपारुष्यलक्षणं तत्प्रकाराश्च १८२४. दण्ड-

पारुष्ये दोषराहित्यदण्डभाक्त्वविचारः; पञ्चप्रकारै-
स्तत्रापकृतविचारश्च १८२५-८. हीनवर्णकृते ब्राह्मण-
विषये दण्डपारुष्ये दण्डविधिः १८२८-९. राजनि-
दण्डपारुष्ये दण्डः; अज्ञस्वकीयकृतापराधे तत्प्रमोददण्ड-
विचारः; अप्रकाशदण्डपारुष्ये परीक्षाविधिः १८२९-३०.
स्त्रीसंग्रहणम्—

संग्रहणलक्षणानि १८८०-८१. संग्रहणदोषप्रतिप्रसवः
१८८१. वर्णभेदेन संग्रहणे दण्डविधिः १८८२. कन्या-
दूषणे वर्णभेदेन दण्डविधिः; दास्यादिसाधारणस्त्रीगमने
दोषविचारः १८८३. अन्यजपशुवेद्यागमने दण्डविधिः;
अगम्यागमने प्रायश्चित्तं राजदण्डो वा १८८४.

वृत्तममाह्वयम्—

वृत्तसमाह्वययोर्लक्षणम् १९१०. सभिकेन वृत्ते वृत्त्यर्थं
ग्राह्याः पणांशाः, राज्ञे पणांशदानं च; सभिकरहितं वृत्तं,
तत्रापि राज्ञा पणांशो ग्राह्यः; अक्षवृत्ते जयपराजयलक्षणम्;
वृत्ते जयपराजयनिर्णयोपायः; कितवसभिकयोः परस्परं
इतिकर्तव्यता १९११. राजानधिकृतवृत्ते दण्डः अला-
भश्च; पणपरिकल्पनं क्वचित् कृताकृतम् १९१२. कित-
वात् सभिको पणांशातिरिक्तं विशेषेण न गृह्णीयात्; वृत्ते
मिथ्याचारिणां दण्डविधिः १९१३.

प्रकीर्णकम्—

प्रकीर्णकपदस्य लक्षणं, तद्वेदाश्च १९३३-५. राज्ञा
चतुर्वर्णाश्रमो लोकः स्वकर्मणि स्थाप्यः प्रतिषिद्धाच्च
निवारणीयः; श्रुतिस्मृतिन्यायाविरोधिराजशासनं प्रवर्तन-
निवर्तनात्मकम्; कारुशिल्पिप्रभृतीनां वृत्तिसाधनानि न
हरणीयानि १९३५. राजशासनं लोकैर्नातिक्रमणीयम्;
राजदण्डप्रयोजनम्; राजशासनप्रामाण्यम्; देवकार्यकर-
णात् देवतामयो राजा, तस्य कर्तव्यानि; ब्राह्मणसेवा
राजधर्मः; ब्राह्मणस्य विशेषाधिकाराः १९३६. आपदि
ब्राह्मणवृत्तिः १९३७-९. ब्राह्मणस्य वृत्तिः राजप्रति-
ग्रहेण प्रशस्ता; राजधनप्रशंसा १९३९-४०. अष्टौ
मङ्गलानि १९४०.

बालानाथधननिधिनष्टापहृतव्यवस्था

निधिव्यवस्था; प्रनष्टास्वामिकधनव्यवस्था; धने
क्षौरहृते व्यवस्था १९६१.

परिशिष्टम्

निर्णयकृत्यम्—

पराजितदण्डविचारः १९६८.
स्वामिपालविवादः—
पशुनाशे व्यवस्था १९७६.

सीमाविवादः—

बलाद्भूमिर्न हर्तव्या १९७६.
स्त्रीपुंभर्माः—
कन्यादानकालः; चतुःस्वैरिणीदोषतारतम्यम्; प्रोषित-
भर्तुकशूद्रावृत्तम् १९७८.

बृहस्पतिः

साहसम्—

साहसनिरुक्तिः; पञ्च त्रयश्च साहसप्रकाराः, तत्र
दण्डविधिश्च; साहसस्तेयं तत्र दण्डश्च १९४५-६. साह-
सिकवधदण्डविचारः; साहसिका राज्ञा नोपेक्षणीयाः;
साहसिकघातकतत्सहायाः तद्दण्डश्च १९४६-७. अवि-
ज्ञातघातकाद्यन्वेष्टविधिः १९४७. आत्महत्यादोषः;
निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा; साहसकल्पदोषाः १९४८.
स्तेयम्—

स्तेनप्रकाराः १७५७-८. प्रकाशतस्करदण्डाः
१७५८-६०. अप्रकाशतस्करदण्डाः; चौरान्वेषणम्
१७६०. स्तेयदोषप्रतिप्रसवः १७६१.

वाक्पारुष्यम्—

पारुष्यभेदाः; वाक्पारुष्यप्रकाराः १७८८-९. समा-
समजातिगुणकृतवाक्पारुष्येषु दण्डाः १७८९-९०.
असमवर्णकृतवाक्पारुष्ये दण्डाः; शूद्रकृतद्विजक्षेपधर्मा-
पदेशादौ दण्डाः; वाक्पारुष्यप्रकरणोपसंहारः १७९०.
दण्डपारुष्यम्—

दण्डपारुष्यलक्षणम्; वाक्पारुष्यापेक्षया दण्डपारु-
ष्यस्य दण्डविधौ विशेषः; विविधदण्डपारुष्येषु समाधिक-
विषयेषु दण्डविधिः १८३०-३१. दण्डपारुष्येण
पीडकः पीडापरिहारव्ययं अपहृतं च दाप्यः; पीडि-
ताय दण्डदानं राज्ञे च; पशुपीडायां दण्डविधिः;
शूद्रकृते द्विजातिविषयके दण्डपारुष्ये दण्डविधिः; पर-
स्परं दण्डपारुष्ये कृते नीचकृते च विशेषतः दोषराहि-
त्यदण्डभाक्त्वदण्डदापयितृविचारः १८३१-२. अप्र-

काशदण्डपारुष्ये परीक्षाविधिः १८३२.

स्त्रीसंग्रहणम्—

संग्रहणप्रकाराः, तल्लक्षणानि च १८८४-५. वर्णभेदेन संग्रहणे दण्डविधिः १८८५-६. स्त्रीसंग्रहणे स्त्रीणां दण्डविधिः १८८६-७.

द्यूतसमाह्वयम्—

समाह्वयलक्षणम्; द्यूतस्य निषेधोऽभ्यनुज्ञानं च; द्यूते सभिकराजजयिभिः ग्राह्याः पणांशाः १९१३. द्यूतसमाह्वययोः मिथ्याचारिणां दण्डविधिः; द्यूते जयपराजयनिर्णयोपायः; अष्टादशपदोपसंहारः.

प्रकीर्णकम्—

प्रकीर्णकपदस्य लक्षणं तद्भेदाश्च १९४०-४१. देशादिधर्मपालनम् १९४१.

बालानाथधननिधिनष्टापहतव्यवस्था

प्रनष्टास्वामिकधनव्यवस्था १९६१-२.

परिशिष्टम्

दायभागः—

पुत्रमहिमा; गुणाधिक्ये भागाधिक्यम् १९८७.

कात्यायनः

साहसम्—

साहसनिरुक्तिः १६४८. द्रव्यनाशादिप्रथममध्यमोत्तमसाहसानि तद्दण्डविधिश्च १६४९-५०. साहसकृदन्वेषणविधिः; आततायिनः; निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा १६५०-५१.

स्तेयम्—

स्तेयसाहसयोर्लक्षणम्; प्रकाशतस्करदण्डाः; अप्रकाशतस्करदण्डाः १७६१-२. चौरान्वेषणम्; स्तेनातिदेशः; स्तेनालाभे हृतदानम् १७६२-३. स्तेयदोषप्रतिप्रसवः १७६३.

वाक्पारुष्यम्—

वाक्पारुष्यप्रकाराः; वाक्पारुष्यदोषाल्पत्वे अर्धो दण्डः; वाक्पारुष्यदोषतदपवादौ, तत्साधनं च १७९१-२.

दण्डपारुष्यम्—

सजातीयेषु दण्डपारुष्ये दण्डविधिः १८३२-३. दण्डपारुष्ये प्रतिलोमानुलोमनीचेषु दण्डविधिः; पीडिताय पीडापरिहारव्यवहृतभग्नादिदानविधिः १८३३-४. पशुपक्षिवनस्पतिषु दण्डपारुष्ये दण्डविधिः; अप्रकाश-

दण्डपारुष्ये परीक्षाविधिः १८३४.

स्त्रीसंग्रहणम्—

संग्रहणलक्षणानि १८८७-८. संग्रहणदोषप्रतिप्रसवः; स्त्रीपुरुषयोः संग्रहणे दण्डविधिः; स्वैरिणीगमनविचारः १८८८.

द्यूतसमाह्वयम्—

द्यूतस्य निषेधोऽभ्यनुज्ञानं च; द्यूते सभिकराजजयिभिः ग्राह्याः पणांशाः १९१४. अश्वद्यूते जयपराजयलक्षणम्; द्यूते जयपराजयनिर्णयोपायः १९१५.

प्रकीर्णकम्—

प्रकीर्णकपदस्य लक्षणं तद्भेदाश्च १९४१. नृपाश्रितो व्यवहारः—राजोपजीविनां राजक्रीडासक्तानां राज अप्रियवक्तुश्च दण्डः; देशादिधर्मपालनम् १९४२.

परिशिष्टम्

वेतनानपाकर्म—

भाण्डवाहकधर्मः १९७५.

दायभागः—

विपमविभागहेतुः कर्मानुष्ठानतारतम्यम् १९८७.

पितामहः

प्रकीर्णकम्—

देशधर्मपालनम् १९४२.

व्यासः

साहसम्—

वधसाहसकर्तृदण्डः; मिथ्याभैषज्यापराधः १६५१.

स्तेयम्—

स्तेनप्रकाराः १७६३-४. प्रकाशतस्करदण्डाः १७६४. अप्रकाशतस्करदण्डाः; चौरान्वेषणम्; स्तेनालाभे हृतदानम्; स्तेयदोषप्रतिप्रसवः १७६५.

वाक्पारुष्यम्—

पातकाभिर्शंसने दण्डाः १७९२.

दण्डपारुष्यम्—

दण्डपारुष्यलक्षणम् १८३४.

स्त्रीसंग्रहणम्—

संग्रहणलक्षणानि; स्त्रीसंग्रहणे दण्डविधिः; साधारणस्त्रीगमने दण्डविधिः १८८९-९०.

प्रकी

नृपाश्रितो व्यवहारः— उत्कोचजीविराजपुरुषाणां

दण्डः १९४२.

बालानाथधननिधिनष्टापहतव्यवस्था

धने चोरद्वृते व्यवस्था १९६२.

परिशिष्टम्

स्वामिपालविवादः—

द्विजबान्धवगोकृतसस्यभक्षणं क्षम्यम् १९७६.

देवलः

साहसम्—

आत्महत्यादोषः; निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा १६५१.

प्रकीर्णकम्—

नृपाश्रितो व्यवहारः— प्रायश्चित्तनिर्देशो राज्ञा कार्यः;

देशादिधर्मपालनम् १९४२.

उशना

साहसम्—

गर्भपातनसाहसे दण्डः; निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा

१६५२.

स्तेयम्—

अप्रकाशतस्करदण्डः १७६६.

वाक्पारुष्यम्—

असवर्णकृतवाक्पारुष्ये दण्डः; वाक्पारुष्यदोषाल्पत्वे

अर्थो दण्डः; अनाम्नाते दण्डे विधिः १७९२.

प्रकीर्णकम्—

नृपाश्रितो व्यवहारः— राज्ञा करः कल्पनीयः; राज-

प्रशंसा १९४२.

बालानाथधननिधिनष्टापहतव्यवस्था

निधिव्यवस्था १९६२.

परिशिष्टम्

स्त्रीपुंभर्माः—

ज्येष्ठपूर्वं यवीयसः विवाहः १९७८.

यमः

साहसम्—

विषामिद-चौर-वधकारि-तडागभेदकादि-साह-

सिकेषु दण्डविधिः; साहसिकस्तेयादिकृद्ब्राह्मणदण्डविधिः;

आत्महत्यायत्नकरणे दण्डः १६५२.

स्तेयम्—

अप्रकाशतस्करदण्डः; स्तेयदोषप्रतिप्रसवः १७६६.

वाक्पारुष्यम्—

वेदाध्यायिशूद्रदण्डः १७९२.

दण्डपारुष्यम्—

भार्यापुत्रदासदासीशिष्यानां दण्डपारुष्यविचारः;

वधकृद्द्विजदण्डः १८३५.

स्त्रीसंग्रहणम्—

मातृश्वस्त्रादिगमने पातित्यम्; वर्णभेदेन स्त्रीसंग्रहणे

दण्डविधिः; बन्धकीगमने दण्डविधिः; साहसिकादिदुष्ट-

रहितराज्यस्तुतिः १८९०.

प्रकीर्णकम्—

नृपाश्रितो व्यवहारः—पौराणिकधर्मप्रवर्तनम्; प्रकी-

र्णकप्रकरणोपसंहारः; पतितधनव्यवस्था १९४३.

भारद्वाजः

परिशिष्टम्

दत्ताप्रदानिकम्—

भयदानलक्षणम् १९७३.

क्रयविक्रयानुशयः—

परिवृत्तेः परिवर्तनावधिः १९७५.

संवर्तः

साहसम्—

निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा १६५३.

स्त्रीसंग्रहणम्—

स्त्रीसंग्रहणलक्षणानि, स्त्रीसंग्रहणनिर्णयश्च १८९०-९१.

प्रकीर्णकम्—

नृपाश्रितो व्यवहारः—अमात्यपैशुन्ये पुरमानप्रभेदने

च दण्डः १९४३.

लोकाक्षिः (लौगाक्षिः ?)

स्तेयम्—

अप्रकाशतस्करदण्डः १७६६.

बृद्धहारीतः

साहसम्—

निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा; साहसिकानां दण्डविधिः

तत्र ब्राह्मणे विशेषश्च १६५३.

दण्डपारुष्यम्—

देयताब्राह्मणगुरूणां पादादिना प्रहारे दण्डविधिः

१८३५.

स्त्रीसंग्रहणम्—

परस्त्रीसंग्रहणे दण्डविधिः १८९१.

प्रकीर्णकम्—

नृपाश्रितो व्यवहारः—राशा करः कल्पनीयः १९४३.

परिशिष्टम्

दायभागः—

स्त्रीधनविभागः; अनेकपितृकाणां द्वैमातृकाणां च भागविधिः १९८८.

लघुहारीतः

परिशिष्टम्

वेतनानपाकम्—

भाटकम् १९७५.

दायभागः—

अविभाज्यम्; पितृप्रसादलब्धमपि स्थावरं न भोक्तव्यम्; सर्वानुमत्या एव स्थावरद्विपदानां व्यवहारः १९८८.

सुमन्तुः

साहसम्—

निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा १६५३.

दण्डपारुष्यम्—

परस्परं पारुष्ये दण्डविधिः १८३५.

कण्वः

स्तेयम्—

अप्रकाशतस्करदण्डः १७६६.

पैठीनसिः

साहसम्—

घातकसहायादिसाहसिकदण्डविधिः १६५३.

वृद्धमनुः

स्तेयम्—

अप्रकाशतस्करदण्डः; स्तेनालाभे हतदानम् १७६६.

वृद्धकात्यायनः

दण्डपारुष्यम्—

दण्डपारुष्ये स्वयं प्राणत्यागे न दण्डः १८३५.

गालवः

साहसम्—

निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा १६५४.

जमदग्निः

वाक्पारुष्यम्—

असवर्णेषु वाक्पारुष्ये दण्डः १७९२.

विष्णुगुप्तः

परिशिष्टम्

मानसंज्ञाः—

मानसंज्ञाः १९६८.

परिशिष्टकारः

दण्डपारुष्यम्—

दण्डपारुष्यलक्षणम् १८३५.

स्मृत्यन्तरम्

स्त्रीसंग्रहणम्—

वर्णभेदेन परस्त्रीगमने दण्डविधिः १८९१.

परिशिष्टम्

दत्ताप्रदानिकम्—

दानाङ्गनियमः १९७३.

स्वामिपालविवादः—

सस्यनाशे दण्डः १९७६.

स्त्रीपुंभोगः—

पतिप्रीणनं धर्मः; कन्याविक्रयनिन्दा १९७९.

साहसम्—

शूद्रस्य विप्रवद्वेषधारणे दण्डः; गर्भघातिनी तदन्ता-
रश्च दण्ड्याः १९८९.

अनिर्दिष्टकर्तृकवचनानि

प्रकीर्णकम्—

देशधर्मपालनम् १९४३.

परिशिष्टम्

मानसंज्ञाः—

मानसंज्ञाः १९६७-८. पाञ्चरात्रवैखानसानुसारि
निष्कप्रमाणम् १९६८.

दण्डमातृका—

दण्डप्रयोजनम्; दण्डाङ्गचिन्ता १९६९.

स्वामिपालविवादः—

सस्यनाशे दण्डः १९७६.

अग्निपुराणम्

साहसम्—

मर्वादाभेदकादिषु दण्डविधिः; निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा; राजपुरुषाणां धनलोभादिदोषेषु दण्डविधिः; प्रतिमादिभेदने अभक्ष्यभक्षणे च दण्डः १६५४.

स्तेयम्—

प्रकाशतस्करदण्डः; स्तेयदोषप्रतिप्रसवः १७६६.

वाक्पारुष्यम्—

वैश्यशूद्रकृते उच्चवर्णक्षेपे धर्मापदेशे च दण्डाः १७९२.

दण्डपारुष्यम्—

शूद्रकृते द्विजातिविषयके दण्डपारुष्ये दण्डविधिः; पशुवृक्षविषये दण्डपारुष्ये दण्डविधिः १८३५.

स्त्रीसंग्रहणम्—

संग्रहणोपक्रमनिषेधः; स्वयंवरा अनुज्ञा; वर्णभेदेन स्त्रियाः व्यभिचारदण्डः; वर्णानुलोम्येन व्यभिचारे दण्डः १८९१.

प्रकीर्णकम्—

संकीर्णदण्डाः १९४३.

बालानाथधननिधिनष्टापहतव्यवस्था

निधिव्यवस्था; प्रनष्टास्वामिकधनव्यवस्था; बालानाथधनव्यवस्था; धने चोरहृते व्यवस्था १९६२.

परिशिष्टम्

साक्षी—

कौटसाक्ष्यदण्डः १९६४.

निर्णयकृत्यम्—

पराजितदण्डविचारः १९६८.

पुनर्न्यायः—

निवर्तनीयं कार्यम्; पुनर्न्यायवादिनो दण्डः १९६९.

दण्डमातृका—

दण्डेन प्रजारक्षणं राजधर्मः १९६९-७०. महापातकेषु अङ्कनानि १९७०.

उपनिधिः—

निक्षेपभोगनाशादौ दण्डः १९७१.

अस्वामिविक्रयः—

अस्वामिविक्रेतुर्दण्डः १९७२.

संभूयसमुत्थानम्—

मूल्यं गृहीत्वा शिल्पादाने दण्ड्यः १९७२.

दत्ताप्रदानिकम्—

प्रतिश्रुत्याप्रदाने दण्डः १९७३.

अभ्युपेत्याशुश्रूषा—

भार्यापुत्रदासशिष्यादिताडनविशेषे दोषः १९७४.

वेतनानपाकर्म—

स्वामिभृत्ययोः दोषे दण्डः; वेश्याधर्मः १९७५.

क्रयविक्रयानुशयः—

क्रयविक्रयः—कन्याविषयानुशये दण्डविधिः १९७५.

स्वामिपालविवादः—

पालधर्माः सस्यरक्षा च १९७६.

सीमाविवादः—

गृहाद्याहरणे दण्डः १९७६.

स्त्रीपुंधर्माः—

विविधाः स्त्रीपुंधर्माः १९७९.

दायभागः—

गुणज्येष्ठ एव ज्येष्ठांशभाक्; पतितस्त्रीणां वृत्तिः १९८८.

ब्रह्मपुराणम्

साहसम्—

आततायिविशेषः १६५४.

स्कन्दपुराणम्

परिशिष्टम्

दिव्यम्—

ज्ञापथकोशधटविपात्रितसमापफालतन्दुलजलानि दिव्यानि १९६५-७.

मत्स्यपुराणम्

साहसम्—

राजप्रतिकूलसाहसिकदण्डविधिः; ब्राह्मणामन्त्रण-संग्रन्धिदोषे दण्डः; निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा; आततायिनः १६५५.

स्तेयम्—

प्रकाशतस्करदण्डः १७६७.

स्त्रीसंग्रहणम्—

प्रतिपिद्धानां परस्त्रियाः अगारप्रवेशे दण्डः; परस्त्री-

संग्रहणे दण्डविधिः; कन्यादूषणे दण्डविधिः; पशुगमन-
दण्डः १८९२.

परिशिष्टम्

ऋयविक्रयानुशयः—

कन्याविषयानुशये दण्डविधिः १९७५.

विष्णुपुराणम्

स्त्रीसंग्रहणम्—

पशुगमनायोनिगमननिषेधः १८९२.

देवीपुराणम्

प्रकीर्णकम्—

नृपाश्रितो व्यवहारः—चतुर्वर्णाश्रमधर्मरक्षणार्थं चार-
नियोजनम् १९४३.

भविष्यपुराणम्

साहसम्—

निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा १६५५.

शुक्रनीतिः

स्तेयम्—

कूटपण्यविक्रेतुदण्डः, स्तेयप्रसङ्गेन शिल्पिनां विविध-

भूतिविचारश्च १७६७.

परिशिष्टम्

दायभागः—

स्थावरे न पितुः पितामहस्य वा प्रभुत्वम्; स्वत्वा-
र्यागमयोर्विचारः; पितृकृतो विभागः; अपुत्रमृतारिक्थ-
हराः क्रमेण; अविभाज्यम् १९८८.

संग्रहकारः (स्मृतिसंग्रहः)

साहसम्—

साहसनिशक्तिः; निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा १६५५.

मानसोल्लासः

परिशिष्टम्

दण्डमातृका—

अपराधकृतसर्वो दण्ड्यः; क्लेशदण्डप्रकाराः; अर्थदण्ड-
प्रकाराः; दण्डप्रयोजनम्; सप्तविंशतिः राज्यस्थै-
रनिमित्तानि १९७०.

धर्मकोशः

व्यवहारकाण्डम्

असाहसम्

वेदाः

अपराधविशेषाः अपराधकारणानि च

नै स स्वो दक्षो वरुण ध्रुतिः सा सुरा
मन्युर्विभीदको अचित्तिः । अस्ति ज्यायान
कनीयस उपारे स्वप्रश्चनेदन्तस्य प्रयोता ॥

हे वरुण स स्वो दक्षः पुरुषस्य स्वभूतं तद्वलं पाप-
प्रवृत्तौ कारणं न भवति । किं तर्हि ध्रुतिः स्थिरत्वमिति
समय एव निर्मिता देवगतिः कारणम् । ध्रु गतिस्थैर्ययो
रिति धातुः । सा च ध्रुतिर्विषयमाणा रूपः । सुरा प्रमाद
कारिणी मन्युः क्रोधश्च गुर्वादिविषयः सन्ननर्थहेतुः ।
विभीदको ब्रूतसाधनोऽक्षः । स च वृतेषु पुरुषं प्रेरयन्-
नर्थहेतुर्भवति । अचित्तिः अज्ञानं अविवेककारणम् । अत
इहशी देवकलतिरेव पुरुषस्य पापप्रवृत्तौ कारणम् ।
अभि च कनीयसोऽल्पस्य हीनस्य पुरुषस्य पापप्रवृत्तौ
उपार उपागते समीपे नियन्तृत्वेन स्थितो ज्यायानधिक
ईश्वरोऽस्ति । स एव तं पापं प्रवर्तयति । तथा चाग्रा-
तम् — ‘एष ह्येवासाधु कर्म कारयति तं यमधो
निनोपते’ (कौट. ३।८) इति । एवं च सति स्वप्न
श्चन स्वप्नोऽप्यनृतस्य पापस्य प्रयोता प्रकर्षेण मिश्रयिता
भवति । इदिति पूरकः । स्वप्ने कृतेरपि कर्मभिर्वह्नि
पापानि जायन्ते किमु वक्तव्यं जाग्रति कृतैः कर्मभिः

* गौतमापस्तम्बादिभिः चतुर्वर्णहत्यासु विविधो दण्डः प्राय-
श्चित्तप्रकरणे उक्तः, स प्रायश्चित्तरूपत्वात् नात्र संगृहीतः ।

(१) ऋसं. ७।८६।६; बृदे. १।५६.

पापान्युत्पद्यन्त इति । अतो ममापराधो देवागत इति हे
वरुण त्वया क्षन्तव्य इति भावः । ऋसा.

सप्तमर्यादाभङ्गापराधाः

सप्त मर्यादाः कवयस्ततश्चुस्तासामेकामिदभ्यं-
हुरो गात । अयोर्ह स्कम्भ उपमस्य नोळे
पथां विसर्गे धरुणेपु तस्थौ ॥

कवयो मेधाविन ऋषयः सप्त मर्यादाः । कामजेभ्यः
क्रोधजेभ्यश्चादृताः पानमक्षाः स्त्रियो मृगया दण्डः पारु-
ष्यमन्यदूषणमिति सप्त मर्यादाः । यद्वा — ‘स्तेयं गुरुत्वा-
रोहणं ब्रह्महत्यां भ्रूणहत्यां सुरापानं दृक्कृतकर्मणः पुनः पुनः
सेवां पातकेऽनृतोद्यम’ इति (नि. ६।२७) निरुक्ते निर्दिष्टाः
सप्त मर्यादाः । अवस्थितास्ततश्चुः । तक्षतिः करोतिकर्मा ।
मुष्टु लङ्घनीयाश्चक्रुः त्यक्तवन्त इत्यर्थः । तासां मर्यादा-
नामेकामिदमेवाहुरः पापवान् पुरुषोऽभिगान् अभि-
गच्छति । यस्त्वेवं करोति स पापवान् भवतीत्यर्थः । कि-
ञ्चायोस्तस्य मनस्यस्य स्कम्भः स्कम्भयिता निरोधकोऽ-
भिरुपमस्य समीपभूतस्याशोनोंळे स्थाने पथामादित्यरूपस्य
स्वस्य रश्मीनां विसर्गे विसर्जनस्थानेऽन्तरिक्षमध्ये वत-
मानेषु धरुणेपदकेषु तस्थौ विद्युदा मना तिष्ठति । अनेन
लोकत्रयवर्तित्वमिति । ऋसा.

कतिपयदोषाणां दोषतत्तारतम्यम्

तेऽतिमृजाना आयन् सूर्याभ्युदिते तेऽमृजत
सूर्याभ्युदितः सूर्याभिनिश्रुक्त सूर्याभिनिश्रुक्तः
कुनस्विनि कुनस्वी श्यावइति श्यावइन् परि-

(१) ऋसं. १०।५।६; अमं. ५।१।६; नि. ६।२७;
कै.सू. ७।६।२१, ७९।१.

(२) कासं. ३।१।७; कसं. ४७।७.

ये तु रमणीयचरणा द्विजातयः, ते स्वकर्मस्थाश्चेदि-
ष्टादिकारिणः, ते धूमादिगत्या गच्छन्त्यागच्छन्ति च पुनः
पुनः, घटीयन्ववत् । विद्यां चेत्प्राप्नुयुः, तदा अर्चिरादिना
गच्छन्ति; यदा तु न विद्यासेविनो नापि इष्टादिकर्म
सेवन्ते, तदा अथैतयोः पथोः यथोक्तयोरर्चिर्धूमादि-
लक्षणयोः न कतरेण अन्यतरेण चनापि यन्ति । तानी
मानि भूतानि क्षुद्राणि दंशमशककीटादीन्यसकृदावर्तीनि
भवन्ति । अतः उभयमार्गपरिभ्रष्टा हि असकृज्जायन्ते
म्रियन्ते च इत्यर्थः । तेषां जननमरणसंततेरनुकरणमिद-
मुच्यते । जायस्व म्रियस्व इति ईश्वरनिमित्तचेष्टा उच्यते ।
जननमरणलक्षणैव कालयापना भवति, न तु क्रियासु
शोभनेषु भोगेषु वा कालोऽस्तीत्यर्थः । एतत् क्षुद्रजन्तु-
लक्षणं तृतीयं पूर्वोक्तौ पन्थानावपेक्ष्य स्थानं संसरतां,
येनैवं दक्षिणमार्गगा अपि पुनरागच्छन्ति, अनधिकृतानां
ज्ञानकर्मणोरगमनमेव दक्षिणेन पथेति, तेनासौ लोको न
संपूर्यते । पञ्चमस्तु प्रश्नः पञ्चाग्निविद्यया व्याख्यातः ।
प्रथमो दक्षिणोत्तरमार्गाभ्यामपाकृतः । दक्षिणोत्तरयोः
पथोर्व्यावर्तनापि — मृतानामग्नौ प्रक्षेपः समानः, ततो
व्यावर्त्य अन्येऽर्चिरादिना यन्ति, अन्ये धूमादिना, पुन-
रुत्तरदक्षिणायने पण्मासान्प्राप्नुवन्तः संयुज्य पुनर्व्याव-
र्तन्ते, अन्ये संवत्सरमन्ये मासेभ्यः पितृलोकं — इति
व्याख्याता । पुनरावृत्तिरपि क्षीणानुशयानां चन्द्रमण्डला-
दाकाशादिक्रमेण उक्ता । अमुष्य लोकस्यापूरणं स्वशब्देनै-
वोक्तं — तेनासौ लोको न संपूर्यत इति । यस्मादेवं कष्टा
संसारगतिः, तस्माज्जुगुप्सेत । यस्माच्च जन्ममरणजनित-
वेदनानुभवकृतक्षणाः क्षुद्रजन्तवो ध्वान्ते च घोरं दुस्तरे
प्रवेशिताः — सागर इव अगाधेऽद्भवे निराशाश्चोत्तरणं प्रति,
तस्मान्नैवंविधां संसारगतिं जुगुप्सेत बीभत्सेत घृणी भवेत्
— मा भूदेवंविधे संसारमहोदधौ घोरे पात इति ।
तदेतस्मिन्नर्थे एष श्लोकः पञ्चाग्निविद्यास्तुतये ।

स्तेनो हिरण्यस्य ब्राह्मणसुवर्णस्य हर्ता, सुरां पिबन्
ब्राह्मणः सन्, गुरोश्च तत्त्वं दारानावसन्, ब्रह्महा ब्राह्म-
णस्य हन्ता चेत्थेते पतन्ति चत्वारः । पञ्चमश्च तैः सह
आचराजिति ।

स ह प्रातः संजिहान उवाच —

न मे स्तेनो जनपदे न कदर्यो न मद्यपो
नानाहिताग्निर्नाविद्वान्न स्वैरी स्वैरिणी कुतः ॥

स ह अन्येभ्यः राजा प्रातः संजिहान उवाच विन-
येन उपगम्य — एतद्धनं मत्त उपादध्वमिति । तैः
प्रत्याख्यातो मयि दोषं पश्यन्ति नूनं, यतो न प्रतिगृ-
ह्णन्ति मत्तो धनं इति मन्वानः आत्मनः सद्वृत्ततां प्रति-
पिपादयिषन्नाह — न मे मम जनपदे स्तेनः परस्वहर्ता
विद्यते; न कदर्यः अदाता सति विभवे; न मद्यपः द्विजो-
त्तमः सन्; न अनाहिताग्निः शतगुः; न आविद्वान्
अधिकारानुरूपः; न स्वैरी परदारेषु गन्ता; अत एव
स्वैरिणी कुतः दुष्टचारिणी न संभवतीत्यर्थः ।

छाशाम्भा.

* अभिशंसनम् — अभिशस्तिः

यो न आगो अभ्येनो भरात्यधीदधमघशंसे
दधात । जही चिकित्वो अभिशस्तिमेतामग्ने
यो नो मर्चयति द्वयेन ॥

यो मर्त्य आगोऽपराधमेनः पापं च नोऽस्मभ्यमभि
भराति अभितः करोति । तस्मिन्नघशंसेऽयं पापमधि
दधात ददात्वग्निः । इदिति पूरणः । आगोऽपराधं यो
मह्यमिदं करोति तस्मा एवाग्निस्तत्करोवित्यर्थः । अथ
प्रत्यश्रेणोच्यते । हे अग्ने एतामभिशस्तिं जहि । उत्तरत्र
यच्छब्दश्रवणात्तदनुगुण्येनैनमभिशंसकमिति व्याख्येयम् ।
योऽभिशस्ता नोऽस्मान् द्वयेनोक्तेनागसा एनसा वा
मर्चयाते बाधते, तमिति । ऋसा.

* अभिशस्ति, अभिशस्तिपावन, अभिशस्तिपा, अभि-
शस्तिचातन इत्येतानि पदानि वेदेषु बहुस्थलेषु दृश्यन्ते, तत्र
वीरहत्यादिहिंसारूपदोषारोपरूपाया अभिशस्तेः प्राप्तौ त्यागदण्ड-
प्रायश्चित्तादेरंशस्य प्रकृतोपयोगिनः अदर्शनात् तेषां संप्रहोऽत्र
न कृतः । परमेतदत्रावधार्य अभिशस्तिपदं हिंसारूपमहादोषा-
रोपरूपार्थं एवाभिधया वेदेषु बहुशः दृश्यते, अभिशस्तिभया-
त्तद्वारणार्थं देवताश्च प्रार्थ्यन्ते इत्यपि तत्रावगम्यते । अभि-
शस्तिः साहसारोप इत्यर्थोऽवसीयते ।

अभिज्ञस्तस्यागः

वायव्यं गोमृगमालभेत यमजघ्नवाँसम-
भिज्ञँसेयुरपूता वा एतं वागृच्छति यमज-
घ्नवाँसमभिज्ञँसन्ति नैष ग्राम्यः पशुर्ना-
ऽऽरण्यो यद्गोमृगो नैवैष ग्रामे नारण्ये यम-
जघ्नवाँसमभिज्ञँसन्ति वायुर्वै देवानां
पवित्रं वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स
एवैनं पवयति ।

गोभिः सहारण्ये चरितुं गतादृषभात् कस्यांचिन्मृग्या-
मुत्पन्नो गोमृगः । उभयलक्षणदर्शनात्तथात्वं निश्चयेम् ।
कश्चिन्पुरुषो ब्राह्मणं न हतवांस्तथापि शङ्कया तादृशं यं
पुरुषं जना ब्रह्महेत्यपवदेयुस्तस्यायं पशुः । यद्यप्यस्य
पुरुषस्य ब्रह्महेत्याप्रयुक्तो नरको नास्ति तथाप्यपूता
वागृच्छति एतं निन्दारूपा वाक् शङ्कितैर्जनैः क्रियमाणा
प्रानोत्येव । तामेव निन्दां निमिचीकृत्यैष विहितो गोमृगो
मुख्यो ग्राम्यो न भवति मृग्यामुत्पन्नत्वात् । नापि मुख्य
आरण्यो वृषभादुत्पन्नत्वात् । अभिज्ञस्तस्य ग्रामे नास्ति
वासो बन्धुभिः सह व्यवहाराभावात् नापि वानप्रस्था-
दिष्वदरण्ये ग्रामवासित्वात् । देवानां मध्ये वायोः पवित्रत्वं
द्रव्यशुद्धिहेतुत्वादवगम्यते । तच्च याज्ञवल्क्येन स्मर्यते —
'रथ्याकर्दमतोयानि स्पृष्टान्यन्त्यश्ववायमैः । मरुताकैण
शुच्यन्ति पक्वेष्टकचितानि च ॥' इति (यास्मृ. १.१९७) ।
अनुष्ठितेऽप्यस्मिन् पशौ निन्दां केचिल्लौकिका न परि-
त्यजन्तीति चेत्तर्हि निन्दन्तु नाम ते, तथाप्यसौ अभिज्ञैः
शिष्टैर्व्यवहार्य एव । तैसा.

अभिज्ञस्तस्य आर्विजयानधिकारः

अथ हैतदेव गीर्णं यद्विभ्यदार्विज्यं कारयत
उत वा मा न बाधेतोत वा मे न यज्ञवेशसं
कुर्यादिति तद्ध तत्पराङ्मुखे यथा गीर्णं न हैव
तद्यजमानं भुनक्ति ।

गीर्णमुदाहृत्य निषेधति — अथ हैतदेवेति । यजमानो
यस्मिन् ग्रामे यजते तत्र कश्चिद् ब्राह्मणो ग्रामणीः प्रभुर्भूत्वा
प्रयोगकौशलरहितोऽवतिष्ठते । तेनार्विज्यं वर्जयितुमयं यज-
मानो विभेति । केनाभिप्रायेणेति, तदुच्यते । अयमेव प्रभु-

मयि द्वेषं कृत्वा कालान्तरे मां बाधेत । अथवेदानीमेव
यज्ञवेशसं यज्ञविघातं कुर्यात् । तदुभयं मा भूदित्यनेनाभि-
प्रायेण तस्माद्वीतिं प्राप्नुवन् आर्विज्यं तेन प्रभुणा कार-
यत इति यदस्ति तदेतद्वीर्णम् । यथा लोके गीर्णमुदरस्थं
पुनर्भागयोग्यं न भवति तथा तद्ध तस्मिन् यागे तद्वीति-
मात्रप्रयुक्तमार्विज्यं पराङ्मुखे निवृष्टमेव । तत्तादृशं प्रयोग-
कौशलरहितेन प्रभुणा कृतमार्विज्यं यजमानं न पालयति ।
एत्रासा.

स्तेयानृताभिज्ञंसनयोरपराधत्वम्

अनेनसमेनसा सोऽभिज्ञस्तादेनस्वतो वाऽपह-
रादेनः । एकातिथिमप सायं रुणद्धि विसानि
स्तेनो अप सो जहारेति * ॥

अभिज्ञस्तनिष्कृतिः अभिज्ञस्तप्रागध

एतामेवाभिज्ञस्यमानाय कुर्यात् शमलं वा
एतमृच्छति यमश्रीला वागृच्छति यैवैनमसाव-
श्रीलं वाचदति तामस्य त्रिष्टुतौ निष्टपतस्तेजस्वी
भवति य एतया स्तुते ।

एतामेव स्मर्याख्यां विष्टुतिं अभिज्ञस्यमानाय परे
निन्द्यमानाय यजमानायाद्गता कुर्यात्, यं यजमानम-
श्रीला निन्दारूपा वाक् ऋच्छति प्राप्नोति, एतं यजमानं
शमलं पापमेव ऋच्छति प्राप्नोति । यैव सा वाक् एनम-
श्रीलं अश्रीकरं निन्दारूपं वदति अस्य यजमानस्य
अश्रीलवादिनीं वाचं अस्यां विष्टुतौ प्रयुज्यमानो उभय-
तस्त्रिष्टुतौ निष्टपतो निर्दहतः अश्रीलवादिन्यो वाचो
निर्दहो यजमानो निर्दोषो जायते इत्यर्थः । अन्योऽपि यो
यजमान एतया स्तुते स्तावयति सोऽपि तेजस्वी भवतीति ।
तासा.

अपघ्नन् पवते मृधोपसोमो अरात्र इत्य-
नृतमभिज्ञस्यमानाय प्रतिपदं कुर्यात् ।

अरावाणो वा एते येऽनृतमभिज्ञँसन्ति
तानेवास्मादपहन्ति ।

*सायणमार्थं स्थलनिर्देशश्च दिव्यप्रकरणे (पृ. ४२९)
द्रष्टव्यः ।

कथमनेन स्तोत्रेण यजमानस्याभिशंसनमपहतं भवती-
त्यत्राह—अरावाणो वेति । अनूताभिशंसका एवारावाणो
अरावतः अराजः अपघ्नन् पवते मृधोपलोम इति श्रूय-
माणप्रतिपत्त्रित्वं प्रयुञ्जान उद्राता अस्माद्यजमानात् तानि-
वारातीनेवापहन्ति । तासा.

इन्द्रो यतीन् सालावृकेभ्यः प्रायच्छत्तम-
श्रीला वागभ्यवदत् स प्रजापतिमुपाधावत्तस्मा
एतमुपहव्यं प्रायच्छत्तं विश्वे देवा उपाह्वयन्त
यदुपाह्वयन्त तस्मादुपहव्यः ।

अथोपहव्यशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं दर्शयितुमाह—इन्द्रो
यतीनि । पूर्वमिन्द्रः यतीन् ज्योतिष्टोमाद्यकृत्वा प्रकारा-
न्तरेण वर्तमानान् ब्राह्मणान् सालावृकेभ्यः अरण्यश्वभ्यः
प्रायच्छत् । तं ब्राह्मणहन्तारं इन्द्रं अश्रीला निन्दिता
वाक् अभ्यवदत् सर्वे एनं निनिन्दुरित्यर्थः । स इन्द्रः
तत्प्रमाणं प्रजापतिमुपागच्छत् । तस्मै एतमुपहव्यं एकान्तं
प्रायच्छत् । स इन्द्रस्तमन्वातष्टादित्यः । तेन विश्वं देवा
एनमिन्द्रमुपाह्वयन्त, एहि निर्दुष्टस्वमसीत्यब्रुवन् । यस्मा-
दननोपाह्वयन्त अत उपाह्वानसाधनत्वादस्यापहव्यमिति
नाम । तासा.

अभिशस्यमानं याजयेत् ।

अथेन्द्रस्याभिशंसनपरिहारप्रसङ्गेनात्राधिकारिणमाह—
अभिशस्यमानमिति । अभिशस्यमानं अन्यैर्दोषारोपणेन
निन्द्यमानम् । तासा.

देवता वा एतं परिवृञ्जन्ति यमनृतमभि-
शंसन्ति देवता एवास्यान्नमादयन्ति ।

अभिशस्यमाय अयमुपहव्य उचित इत्याह—देवता
वेति । यं यजमानं अनृतमभिशंसन्ति जनाः एतं देवताः
परिवृञ्जन्ति वर्जयन्ति न तस्य हविराददत इत्यर्थः । अत
एतदनुष्ठानेन देवता एवास्यान्नमादयन्ति याजका एनं
यजमानं देवतार्हहविष्कं कारयन्तीत्यर्थः । तासा.

तस्य पूतस्य स्वदितस्य मनुष्या अन्नम-
दन्ति ।

(१) तासा. १८११९. (२) तासा. १८१११०.

(३) तासा. १८११११. (४) तासा. १८१११२.

न केवलं देवार्ह एवासौ किन्तु मनुष्यैरपि संव्यवहार्यं
इत्यत आह—तस्येति । स्वदितस्य स्वशक्तिरस्य अनिन्दित
इति सर्वैर्व्यवहृतस्य अथवा भाव्यपक्षायां निर्देशः, स्वर्ग-
प्राप्तियोग्यस्येत्यर्थः । तासा.

वीरहत्या—वीरहत्या, तद्वृद्ध [मनुष्यहत्या, तद्वृद्ध]

राकामहं सुहवां सुष्टुती हुवे शृणोतु नः
सुभगा बोधतु त्मना । सीव्यत्वपः सूच्या-
च्छिद्यमानया ददातु वीरं शतदायमुक्थ्यम् ॥

संपूर्णचन्द्रा पौर्णमासी राका । तां देवीं सुहवां स्वाहा-
नामाह्वानप्रयोजनकारिणीं सुष्टुती शोभनया स्तुत्याऽहं हुवे
आह्वयामि । सा च सुभगा शोभनधना नोऽस्माकमाह्वान
शृणोतु । श्रुत्वा च त्मना आत्मना स्वयमेव बोधतु
अस्मदभिप्रायं बुध्यताम् । बुद्ध्वा चापः कर्म पुत्रोत्पादन-
लक्षणं सूच्या सूचीस्थानीयया अच्छिद्यमानया अविच्छि-
द्यया अनुग्रहबुद्ध्या सीव्यतु संतनोतु । यथा वस्त्रादिकं
सूच्या स्थितं चिरं तिष्ठति एवमिदं करोतु । कृत्वा च
वीरं विक्रान्तं शतदायं बहुधनं बहुप्रदं वा उक्थ्यं प्रशस्यं
पुत्रं ददातु । ऋसा.

उत घा नेमो अस्तुतः पुमाँ इति ब्रुवे
पणिः । स वैरदेय इत्समः ॥

उत घ अपि च । घेति पूरणः । नेमः । 'त्वो नेम
इत्यर्घस्य' इति निरुक्तम् (नि. ३।२०) । नेमोऽर्घः ।
जायापत्योर्मिलित्वैककार्यकर्तृत्वादेक एव पदार्थः । 'अर्घं
शरीरस्य भार्या' इत्यादिस्मृतेः । शशीयस्या अर्घमृत-
स्तरन्तः पुमानस्तुतः इति ब्रुवे । बहुधा स्तुतोऽपि गुण-
स्यातिबाहुल्यादस्तुत एवेति ब्रुवे पणिः स्तोताहम् । स च
तरन्तो वैरदेये । वीरा धनानां प्रेरयितारो दानशीलाः ।
तैर्दातव्यं धनं देयम् । तस्मिन् धने समः सर्वेभ्यो दाते-
त्यर्थः । इदिति पूरणः । ऋसा.

(१) ऋसं. २।३२।४; तैसं. ३।३।११।५; कांसं. १।३।१६;
मैसं. ४।१२।६, ४।१३।१०; असं. ७।४।११; सामवा.
१।१।३; आपगृ. ६।१।४।३; नि. १।१।३।१; आपश्रौ. १।१०।७,
५।२०।६; शाश्रौ. १।१।५।४, ८।६।१०; वैसू. १।१६;
आगृ. १।१।४।३; शागृ. १।२।१२; गोश्रु. २।७।७;
हिगृ. २।१।३; ऋग्वि. १।३०।३.

(२) ऋसं. ५।६।१८.

^१वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्रासयते न वा एतस्य ब्राह्मणा ऋतायवः पुराऽन्नमक्षन् पङ्क्त्यो याज्यानुवाक्या भवन्ति पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः पुरुषो देवानेव वीरं निरवदायामि पुनरा धत्ते ।

देवानां मध्ये वीरोऽग्निः । तद्वधकारिणो यजमानस्या-
न्नमृतायवः सत्यमिच्छन्तो ब्राह्मणाः पुरा नैवाक्षन्नैव भुक्त-
वन्तः । 'अश भोजने' इत्यस्य रूपम् । 'अग्ने तमवाधं
न' इत्यादयश्चतस्र ऋचः पङ्क्तयः । तामु प्रधानहविषो
द्वे स्विष्टकृतो द्वे । ताश्चामिकाण्डे - अग्निर्मधेत्यनुवाक
इष्टकोपधानार्थत्वेनाम्नाताः । इह तु वाचनिकस्तद्विधिः ।
शास्त्रान्तरे तु याज्याप्रस्तावे समाप्ताताः । पुरुषस्य हस्तद्वय-
पादद्वयशिरोभिः पञ्चाभिः पाङ्क्तत्वम् । देवानेव देवानामेव
मध्ये वीरमग्निं निरवदायोत्सर्जनलक्षणवधभयाग्निष्कृष्य ।
तैसा.

^२वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्रासयते न वा एतस्य ब्राह्मणा ऋतायवः पुराऽन्नमक्ष-
न्नाग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेद्वैश्वानरं द्वादशकपालम-
ग्निमुद्रासयिष्यन् ।

^३वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुत्सादयते शतदायो वीरो यदेताश्शताक्षरा अक्षरपङ्क्त्यो वीरमेवैतद्देवानामवदयतेऽन्यस्यै वै प्रमाया आधे-
योऽन्यस्यै पुनराधेयो न वै तामाधेयेन स्पृणोति यस्यै पुनराधेयः पुनराधेयेन वाव ताँ स्पृणोति जरा वै देवहितमायुस्तावतीर्हि समा जीवति तस्मादाहुः शतदायो वीर इति यदेताः शताक्षरा अक्षरपङ्क्त्यो भवन्ति यावदेव वीर्यं तदाप्नोति तत्स्पृणोत्यायुपा वा एष वीर्येण व्यृध्यते योऽग्निमुत्सादयते शतायुर्वै पुरुषः शतवीर्यं आयुर्वीर्यं हिरण्यं यावद्विरण्यं शत-
मानं ददात्यायुरेव वीर्यं पुनरालभते ।

- (१) तैसं. १।५।२।१. (२) तैसं. २।२।५।५.
(३) कासं. ९।२; कसं. ८।५; मैसं. १।७।५.

^४देवा वा असुरान् हत्वा वैरदेयादीषमा-
णास्ते दिशोऽमोहयन्नेभ इदमन्योऽनु प्रज्ञाना-
दिति ।

^५देवा वा असुरान् हत्वा वैरदेयादीषमाणास्त
ऋतून् संवत्सरममोहयन् ।

^६देवा वा असुरान् हत्वा वैरदेयादीषमाणास्ते
यज्ञं मध्यतः प्राविशन्नेतां वाव तदृचं प्राविशन्
विराजमेव यद्विराजा यजति देवतानामभीष्ट्या ।

आदित्या वा असुरान् हत्वा वैरदेयादीषमा-
णास्ते देवान् प्राविशन् द्विदेवत्यान्वाव तत्प्रा-
विशन्नेते हि देवानां सह भूयिष्ठाः ।

नारकाय वीरहणम् ।

(१) नारकाय वीरहणं नष्टाग्निं शूरं वा । शुम.

(२) नरकस्वामिने वीरहणमग्न्युद्रासिनम् । 'वीरहा
वा एष देवानां योऽग्निमुद्रासयते' इति हि ब्राह्मणम् ।

तैब्रासा. ३।४।१।१

^७वैरहत्याय पिशुनम् ।

(१) वैरहत्याय पिशुनं परवृत्तसूचकम् । शुम.

(२) वैरहत्याय वीरहत्याभिमानिने, पिशुनं प्रभोः कर्णे
परदोषसूचकम् । तैब्रासा. ३।४।७।१

उग्रं वचो अपावधीं त्वेषं वचो अपा-
वधीं स्वाहेति । अशनयापिपासे ह वा उग्रं
वचः । एनश्च वैरहृत्यं च त्वेषं वचः । एतं
ह वाव तच्चतुर्धा विहितं पाप्मानं देवा
अपजन्तिरे ।

(१) कासं. २३।८. (२) कासं. २८।२.

(३) कासं. २८।३. (४) कासं. २८।६.

(५) शुमा. ३०।५; तैब्रा. ३।४।१।१.

(६) शुमा. ३०।१३; तैब्रा. ३।४।७।१.

(७) तैब्रा. १।५।१।५; तैसं. १।२।१।१।२; कासं. २।८;

मैसं. १।२।७; शुमा. ५।८; सासं. १।३।५३; शब्रा.
३।४।४।२३, २४, २५. (तैत्तिरीयब्राह्मणं परित्यज्य अन्येषु ग्रन्थेषु
केवलं 'उग्रं वचो अपावधीं त्वेषं वचो अपावधीं' इति मन्त्र एव
समुपलभ्यते.)

क्षुत्पिपासे एषोमं वच उच्यते । क्षुधिताः स्मः पिपा-
सिताः . स्मो नास्माकमन्नपाने विद्येते, इत्येतद्वाक्यं घोरं
कृपालवः श्रोतुं न सहन्ते । तदेतदुग्रत्वं यदेतद्गोवधादि-
रूपमुपपातकं, यच्च वीरहत्यादिरूपं महापातकं तदेतत्त्वेपं
वच इत्यनेनाभिधीयते । त्वेषशब्देन दीप्तिवाचिना चित्त-
क्लेशरूपा ज्वालोपचर्यते । उपपातकं महापातकं च निष्पन्न-
मिति श्रुतवत्तश्चित्ते महान् क्लेशो भवति । क्षुत्पिपासे महा-
पातकोपपातके इत्येवं फलरूपेण तत्साधनरूपेण चावस्थितं
चतुर्विधं पाप्मानं देवा उपमहोमेन विनाशितवन्तः ।

तैत्रासा.

अशनयापिपासे ह वा उग्रं वचः । एतश्च
वीरहत्यं च त्वेपं वचः । एतमेव तत्त्वतुर्धा
विहितं पाप्मानं यजमानो अपहृते ।

इन्द्रश्च वै नमुचिश्चासुरः समदधातां न
नौ नक्तं न दिवा हनन्नाद्रेण न शुष्केणेति
तस्य व्युष्टायामनुदित आदित्येऽपां फेनेन शिरो-
ऽच्छिनदेतद्वै न नक्तं न दिवा यत् व्युष्टा-
यामनुदित आदित्य एतन्नार्द्रं न शुष्कं यदपां
फेनस्तदेनं पापीयं वाचं वददन्ववर्तत वीरहन्न-
द्रुहो द्रुह इति तं नर्चा न साम्नाऽपहन्तु-
मशक्नोत् ।

इन्द्रश्च नमुचिर्नामासुरश्च पुरा समदधातां संधान-
मकुर्वातां, नावावयोरन्यतरोऽपि नक्तं रात्रौ न हनत् न
हन्त्वयः दिवा अहन्यपि मा हन्तु तथा आद्रेण च न हन्तु
नापि शुष्केण च नीरसेन वज्रादिनेति । एतत् उक्तं
भवति, इन्द्रः सर्वानसुरान् जित्वा सर्वेभ्योऽसुरेभ्योऽधिकं
नमुच्याख्यमासुरं बलात् जग्राह । स चासुरः इन्द्रादधिक-
बलः सन् तमेव जग्राह, गृहीत्वा च त्वां विसृजामि, यदि
त्वं मां अहोरात्रयोः आद्रेण शुष्केण न हन्यादिति एव-
मात्मकं संधायकं वाक्यामिन्द्रं प्रत्युक्तवानिति, तमिन्द्रः
ऋचा तथा साम्ना गानविशिष्टेन मन्त्रेण अपहन्तुं विना-
शयितुं नाशक्नोत् ।

तासा.

वीरहां वा एष देवानां यः सोममभिपु-

(१) तैत्रा. १।५।१।६. (२) तात्रा. १२।६।८.

(३) तात्रा. १६।१।१२.

णोति याः शतं वैरं तद्देवानवदयतेऽथ या
दशदशप्राणाः प्राणांस्तभिस्स्पृणोति यैकादश्या-
त्मानं तथा या द्वादशी सैव दक्षिणा ।

यो यजमानः सोममभिपुणोति एष देवानां मध्ये
वीरहा वै वीरो वीर्यवान् यः सोमः तस्य हन्ता खलु,
तस्मादस्य वीरहन्तृतालक्षणो दोषो जायत इत्यर्थः । तत्र
याः शतं शतसंख्याभावः तत्तेन शतेन वैरं वीरहननलक्षणं
पापं देवान् प्रत्यनवदयते निरस्यति । अथ शतादधिकान्
दश या गावः ताभिः प्राणान् स्पृणोति प्रीणयति, 'दश-
संख्या हि प्राणा नव वै पुरुषे प्राणाः नाभिर्दशमी'ति हि
ब्राह्मणं, अथ या एकादशी गौः तयात्मानं स्पृणोति, अथ
या द्वादशी द्वादशसंख्यापूरणी सैव यज्ञस्य दक्षिणा । तासा.

वीरहत्यां वा एते घ्नन्ति । ये ब्राह्मणा-
स्त्रिसुपर्णं पठन्ति । ते सोमं प्राप्नुवन्ति ।
आसहस्रात्यङ्किं पुनन्ति ।

वेदशास्त्रतदनुष्ठानपरो ब्राह्मणोऽभिपिक्तो राजा वा
वीरः ।

तैत्रासा.

ब्रह्महत्या—ब्रह्महत्या, तदपनोदथ

विश्वरूपो वै त्वाष्टः पुरोहितो देवानामा-
नीत्त्वस्त्रीयोऽसुराणां तस्य त्रीणे शीर्षाण्या-
सन्तोमपानं सुरापानमन्नादनं स प्रत्यक्षं
देवेभ्यो भागमवदत्परोक्षमसुरेभ्यः सर्वस्मै वै
प्रत्यक्षं भागं वदन्ति यस्मा एव परोक्षं
वदन्ति तस्य भाग उदितस्तस्मादिन्द्रोऽविभेदी-
दृष्ट्वै राष्ट्रं वि पर्यावर्तयतीति तस्य वज्रमा-
दाय शीर्षाण्यच्छिनत्सोमपानमासीत्स कपि-
ञ्जलोऽभवद्यत्सुरापानं स कलविद्धो यदन्ना-
दनं स तित्तिरिः ।

विश्वानि बहुविधानि रूपाणि यस्यासौ विश्वरूपः ।
त्रिभिः शिरोभिः उपेतत्वाद्विश्वरूपत्वम् । यो विश्वरूप-
नामकः त्वष्टुः पुत्रः स देवानां पुरोहितो न तु शरीरसंयन्धी,
असुराणां तु भागिनेयः । स च मात्स्विकेन शिरसाः सोमं
पिबति । राजसेन अन्नमात्ति । ताममेन मुरां पिबति । स
च यज्ञमण्डपेषु गत्वा सर्वेषां श्रोत्रप्रत्यक्षं यथा भवति

(१) तैत्रा. १०।५०।१. (२) तैसं. २।५।१।१.

तथा देवेभ्यो हविर्भागो युक्त इति वदति । सर्वेषां परोक्षं यथा भवति तथा रहस्यं ऋत्विग्भिः सहायं हविर्भागोऽसुरेभ्यो युक्तोऽस्तानेवोद्दिश्य प्रयच्छतेति स एवं वदति । तेषामृत्विजां तस्मिन्परोक्षवादे विश्वास उत्पन्नः । तस्य परोक्षवादस्य हृदयपूर्वकत्वात् । लोकेऽपि तवायं भाग इति सर्वस्मै पुरुषाय प्रीतिमुत्पादयितुं तत्समीपे सर्वं वदन्ति । हृदयपूर्वकत्वाभावात् स उदितो भवति । परोक्षं यदर्थं तु भाग उच्यते तस्यैव भागो हृदयपूर्वकत्वादुदितो भवति । एवं वृत्तान्तं श्रुत्वा तस्माद्विश्वरूपादिन्द्रोऽविभेत् । किमिति, ईदृक् स्वामिद्रोहं सर्वथा कृत्वा राष्ट्रं विपर्यावर्तयतीति । अस्मत्तोऽपनीयासुरेभ्यः समर्पणं विपर्यावृत्तिः । ततस्तस्य द्रोहिणः शिरस्सु छिन्नेषु तानि शिरांसि पश्चित्रयरूपेणोत्पन्नानि । तैसा.

तस्याञ्जलिना ब्रह्महत्यामुपागृह्णात्ता संवत्स-
रमावेभस्तं भूतान्यभ्यक्रोशन्ब्रह्महन्ति ।

तस्येन्द्रस्य प्रत्यवायं जनापवादं च दर्शयति—तस्येति । तस्यासुरस्य वधेन निष्पन्ना या ब्रह्महत्या ताम-
ञ्जलिना स्वीचकार । पापिनां शिक्षायां ईश्वरेण नियुक्तानां यमचित्रगुप्तादीनां पुरतोऽञ्जलिं कृत्वा निर्भयः सन् ब्रह्महत्या मया बुद्धिपूर्वकमेव कृतेत्येवमङ्गी चकारे-
त्यर्थः । प्रार्थाश्चत्तमकृत्वा संवत्सरं निरन्तरं ब्रह्महत्यामङ्गी-
कृत्यैव तस्थौ । आत्मतत्त्वज्ञानेन पापलेगभावात् भीत्य-
भावस्तस्य युक्तः । अत एव कौपीतकिन इन्द्रवाक्यमेत-
दामनान्ते—‘यन्मां हि विजानीयास्त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रमह-
महनमरुमुवाच यतीन्मालावृकैभ्यः प्रायच्छम्’ इत्यादि ।
दुरित भावेऽपि सर्वप्राणिनस्तमिन्द्रं ब्रह्महन्तित्वेवं संवोच्य
अभितस्तस्य आक्रोशं कृतवन्तः । तैसा.

स पृथिवीमुपासीदस्यै ब्रह्महत्यायै तृतीयं
प्रति गृह्णाति माऽब्रवीद्वरं वृणै स्वातात्परा-
भविष्यन्ती मन्ये ततो मा परा भूवभिति
पुरा ते संवत्सरादपि रोहादित्यब्रवीत्तस्मात्पुरा
संवत्सरान् पृथग्यै स्वातमपि रोहति वारेवृत्-
हस्यै तृतीयं ब्रह्महत्यायै प्रत्यगृह्णात्तन् स्वकृत-
मिरिणमभवत्तस्मादाहिनाग्निः श्रद्धादेवः स्वकृत

इरिणे नात्र स्येद्ब्रह्महत्यायै ह्येष वर्णः ।

ततस्तस्य जनापवादस्य परिहाराय इन्द्रेणानुष्ठितं उपाय-
विशेषं दर्शयति— स पृथिवीमिति । उपासीददुपेत्य
प्रार्थितवान् । स्वातात्पराभविष्यन्ती मन्ये, जनाः स्वेच्छया
तत्र तत्र भूमिं खनन्ति तदुपद्रवात्पराभूता पीडिता भवि-
ष्यामीति मनसा चिन्तयामि । स्वातप्रदेशः संपूरणमन्तरेण
पांसुप्रक्षेपणात्तृणाद्युत्पत्तेर्वाऽपि रोहात्परितो भूयादिति वरः ।
तदिदमस्यै वारेवृत्तमस्याः पृथिव्याः स्वातपूरणं वरेण
लब्धम् । पृथिव्याः स्वीकृतः तृतीयो ब्रह्महत्याया भागः
स्वकृतमिरिणमभवत् । इतस्तत आनीय प्रार्थितं न भव-
तीति स्वतःसिद्धमपरश्वेत्रमासीत् । यस्मादिरिणं ब्रह्म
हत्यायाः स्वरूपं तस्मादाहिताग्निः श्रद्धादेवः तस्मिन्निरिणे
कदाचिदपि न तिष्ठेत् । यद्वा, देवयजनत्वेन नाध्यवस्येत् ।
श्रद्धेव देवो यस्यासौ श्रद्धावानित्यर्थः । तैसा.

स वनस्पतीनुपासीदस्यै ब्रह्महत्यायै तृतीयं
प्रति गृह्णीतेति तेऽब्रुवन् वरं वृणामहे वृक्षा-
त्पराभविष्यन्तो मन्यामहे ततो मा परा भूमे-
त्यात्रश्चनाद्रो भूयाँ स उत्तिष्ठानित्यब्रवीत्तस्मादा-
त्रश्चनाद् वृक्षाणां भूयाँ स उत्तिष्ठन्ति वारे-
वृत्तं ह्येषां तृतीयं ब्रह्महत्यायै प्रत्यगृह्णन्त-
निर्यासोऽभवत्तस्मान्निर्यासस्य न आशयं ब्रह्म-
हत्यायै ह्येष वर्णोऽथो खलु य एव लोहितो
यो वा आत्रश्चनान्निर्येपति तस्य न आशयं
काममन्यस्य इति ।

एकल ब्रह्महत्याभागस्य परिहारोक्तयमुक्त्वा
अरस्य तं दर्शयति— स इति । वृक्षात्
छेदनात् । आत्रश्चनाच्छिन्नप्रदेशाद्भ्यासो बह्वङ्कुरा
उत्तिष्ठन्तिवति वरः । वृक्षाभिर्गत्य घनीभूतो रसो
निर्यागः । ब्रह्महत्यायाः स्वरूपत्वान्निर्यासस्य स्वरूपं न
भोज्यं भवति । अपि च पश्चान्तरमास्ति, न सर्वोऽपि निर्यासो
निषिद्धः किन्तु यो लोहितवर्णो यश्च छिन्नवृक्षप्रदेशाभिर्गत-
स्तदेवोभयं निषिद्धम् । अन्यस्य तु निर्यासस्य स्वरूपमाशयं
इच्छायां सत्यां अशितुं योग्यम् । तैसा.

सं स्त्रीरसादमुपासीदस्यै ब्रह्महत्यायै
तृतीयं प्रति गृहीतेति ता अन्वयन् वरं
वृणामहा ऋत्विगात्प्रजां विन्दामहे काममा
विजनितोः सं भवामेति तस्मादृत्विगात्स्त्रियः
प्रजां विन्दन्ते काममा विजनितोः सं भवन्ति
वारेवृत् ह्यासां तृतीयं ब्रह्महत्यायै प्रत्यगृह्णन्ता
मलवद्वास। अभवत्तरमान्मलवद्वाससा न सं
वदेत न सह आसीत् नास्या अन्नमद्यान्
ब्रह्महत्यायै ह्येषा वर्णं प्रतिमुच्य आस्तेऽथो
खल्वाहुरभ्यञ्जनं वाय स्त्रिया अन्नमभ्यञ्जनमेव
न प्रतिगृह्यं काममन्यदिति ।

त्रिषु ब्रह्महत्याभागेषु द्वयोः परिहारमुक्त्वा
तृतीयस्यावशिष्टस्य परिहारं दर्शयति — स इति ।
स्त्रियः सम्यक् सीदन्ति विश्रम्भेणापविशन्ति यस्यां
सभायामिति स्त्रीसभाविशेषः स्त्रीपमादः । ऋत्विगादृतु-
संबन्धाद्वीर्यात् प्रथमसंभोगादेव गर्भे जातेऽपि काममुद्दिश्य
आ विजनितोरा प्रसवात्पुरुषेण संगच्छेमाह । गर्भोपद्रवः
प्रत्यवायश्च निषिद्धादिनकृतोऽस्माकं मा भूदिति वरः ।
अत एव याज्ञवल्क्यस्मृतिः— ‘यथाकामी भवेद्वापि
स्त्रीणां वरमनुस्मरन्’ । इति । यो ब्रह्महत्यायाः तृतीयो
भागः सा मलवद्वास रजस्वला योपिदभवत् । यस्मादियं
ब्रह्महत्याया रूपं शरीरे कञ्चुकवत् प्रतिमुच्य आस्ते
तस्मात्तया सह संभाषणं न कुर्यात् । तया सहैकस्मिन्
गृहे वासो न कर्तव्यः । तत्स्वामिकं तत्स्पृष्टं वाऽन्नं नाश्री-
यात् । अपि च अभिज्ञाः केचिदेवमाहुः— स्त्रियाः शृङ्गा-
रोपयोगित्वेनाभ्यञ्जनमेवान्नस्थानीयं, तदीयं तैलादिकमेव
न गृहीयात् । तया वा स्वशरीराभ्यञ्जनं न कारयेत् ।
अन्यदन्नं सत्यामिच्छायां भोक्तव्यमिति । तैसा.

यां मलवद्वाससं संभवन्ति यस्ततो जायते
सोऽभिशस्तो, यामरण्ये तस्यै स्तेनो, यां
पराचीं तस्यै ऋतमुख्यपगल्भो, या स्नाति
तस्या अप्सु मारुको, या अभ्यङ्क्ते तस्यै
दुश्शर्मा, या प्रल्लिखते तस्यै खलातिरपमारी,
या आङ्क्ते तस्यै काणो, या दतो धावते

तस्यै इत्युद्देशेन, या नखानि निकृन्तते तस्यै
कुनखी, या कृणाति तस्यै ह्रीबो, या रज्जुं
सृजति तस्या उद्वन्धुको, या पर्णेन पिबति
तस्या उन्मादुको, या खर्वेण पिबति तस्यै
खर्वः, तिस्रो रात्रीर्व्रतं चरेदञ्जलिना वा
पिवेदखर्वेण वा पात्रेण प्रजायै गोपीथाय ।

प्रसङ्गाद्रजस्वलाव्रतानि विधत्ते—यामिति । अभिशस्तो
मिथ्यापवादयुक्तः । यामरण्ये, मलवद्वाससं संभवन्तीत्य-
नुवर्तते । पराचीमुच्चारणभीत्या लज्जया वा पराङ्मुखी-
म् । सभायामवाङ्मुख्यो वक्तुमशक्तो ऋतमुख्यपगल्भ इ-
त्युच्यते । मारुको मरणशीलः । दुश्शर्मा कुष्टी । प्रल्लिखते
भित्तौ चित्रादिकं करोति । खलतिः केशशून्यः । अपमारी
दुर्मरणयुक्तः । काणः कुण्ठिताक्षः । श्यावदन्मलिनदन्तः ।
कृणाति तृणादि छिनत्ति । उद्वन्धुको रज्जुं बद्ध्वा
मरणशीलः । खर्वेण वह्निपक्केन शरावादिना । खर्वो
वामनः । यस्मादुक्ता दोषा वर्तन्ते तस्मात्तत्परिहाराय
रजस्वलाव्रतं संभवादिवर्जनरूपं नियममाचरेत् । भोजनेऽ-
ञ्जलिरदग्धशरावादिर्वा साधनमस्तु । व्रताचरणमुपलक्ष्य-
मानायाः प्रजाया रक्षणार्थं भवति । अत्र मीमांसा । तृ-
तीयाध्यायस्य चतुर्थे पादे चिन्तितम्— ‘न संवदेत
मलवद्वाससेत्यपि पूर्ववत् । पुमर्थः स्यात्कतौ कापि संवा-
दस्याप्रसक्तिः ॥’ दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते—
‘मलवद्वाससा न संवदेत’ इति । अस्य निषेधस्य प्रक-
रणात् ऋत्वङ्गत्वमिति चेन्न । अप्रसक्तप्रतिषेधप्रसङ्गात् ।
‘यस्य ब्रत्येऽहन् पत्न्यनालम्भुका भवति । तामुपरुध्य
यजेत ।’ इति रजस्वलाया निःसारणान्न क्रतौ संवाद-
प्रसक्तिः । तस्मात्केवलपुरुषार्थस्यास्य प्रकरणादुत्कर्षः ।
तैसा.

सर्वस्य वा एषा प्रायश्चित्तिः सर्वस्य
भेषजं सर्वं वा एतेन पाप्मानं देवा अत-
रन्नपि वा एतेन ब्रह्महत्यामतरन् सर्वं पाप्मानं
तरति तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते य
उ चैनमेवं वेद ।

येयमश्वमेधानुष्ठितिः सैषा सर्वस्य पाप्मन उपपातक-

रूपस्य महापातकरूपस्य च प्रायश्चित्तिर्भवति । किं च सर्वस्य
व्याधिजातस्य तद्वेतुपापक्षयद्वारेणाश्वमेधानुष्ठानं भेषजम् ।
अत एवेदानीन्तना देवाः पूर्वस्मिन् मनुष्यजन्मनि एतेनाश्व-
मेधेन गोवधादिरूपमुपपातकं ब्रह्महत्यादिरूपं महापातकं
च परिहृतवन्तः । तस्मादिदानीमपि योऽश्वमेधक्रतुना
यजते सोऽयमुपपातकमहापातके तरति । योऽपि च पुरुष
एनमश्वमेधं शास्त्रोक्तप्रकारेण जानाति । ज्ञानं च द्विविधं
अर्थनिर्णय उपासनं च । तत्त्वार्थनिर्णयः पदवाक्यप्रमाण-
पर्यालोचनया संपद्यते । उपासनाप्रकारस्तु सतमकाण्ड-
स्यान्तिमानुवाकं ' यो वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरो वेद '
इत्यान्तिमभिधाय्यते । तैसा.

गर्भेणाविज्ञातेन ब्रह्महाऽवभृथमव यन्ति ॥

ब्रह्महत्यायै स्वाहा ॥

नैतां ते देवा अददुस्तुभ्यं नृपते अत्तवे ।
मा ब्राह्मणस्य राजन्यं गां जिघत्सो अनाशाम् ॥
अक्षदुग्धो राजन्यः पाप आत्मवराजितः ।
स ब्राह्मणस्य गामद्यादय जीवानि मा श्वः ॥
आविष्टिताघविषा पृदाकूरिव चर्मणा ।
सा ब्राह्मणस्य राजन्यं नृष्ट्रया गौरनाद्या ॥

निर्वै श्वत्रं नयति हन्ति वर्चोभिनिवारिणो
वि दुनोति सर्वम् । यो ब्राह्मणं मन्यते अन्न-
मेव स विषस्य पिबति तैमातस्य ॥

य एनं हन्ति मृदुं मन्यमानो देवधीयु-
र्धनकामो न चित्तात् । सं तस्येन्द्रो हृदये-
ऽग्निभिन्ध उभे एनं द्विष्टो नभसी चरन्तम् ॥
न ब्राह्मणो हिंसितव्योऽग्निः प्रियतनोरिव ।
सोमो ह्यस्य दायाद इन्द्रो अस्याभिशास्तिपाः ॥
शतापाष्ठां नि गिरति तां न शक्नोति निःखिदन् ।
अन्नं यो ब्रह्मणां मत्स्यः स्वाद्वद्भीतिं मन्यते ॥

जिह्वा ज्या भवति कुल्मलं वाङ्नाडीका
दन्तास्तपसाभिदिग्धाः । तेभिर्ब्रह्मा विध्यति देव-
पीयून् हृद्रैर्धनुभिर्देवजुतैः ॥

(१) तैसं. ६।५।१०।३.

(२) शुमा. ३९।१३; तैसं. १।४।३।५।१; श्रवा. १३।३।
५।३; तैआ. ३।२०।१; माश्रौ. ९।२।५.

(३) असं. ५।१८, १९.

तीक्ष्णेषवो ब्राह्मणा हेतिमन्तो यामस्यन्ति
शरण्यां न सा मृषा । अनुहाय तपसा
मन्युना चोत दूरादव भिन्दन्त्येनम् ॥

ये सहस्रमराजन्नासन् दशशता उत ।
ते ब्राह्मणस्य गां जग्ध्वा वैतहव्याः पराभवन् ॥
गौरेव तान् हन्यमाना वैतहव्याः अवातिरत् ।
ये केसरप्रावन्धायाश्चरमाजामपेचिरन् ॥

एकशतं ता जनता या भूमिर्व्यधूनुत ।

प्रजां हिंसित्वा ब्राह्मणीमसंभव्यं पराभवन् ॥

देवधीयुश्चरति मर्त्येषु गरगीर्णो भवत्यस्थिभू-
यान् । यो ब्राह्मणं देववन्धुं दिनस्ति न स
पितृयाणमप्येति लोकम् ॥

अग्निर्वै नः पदवायः सोमो दायाद उच्यते ।
हन्ताभिशास्तेन्द्रस्तथा तद् वेधसो विदुः ॥

इषुरिव दिग्धा नृपते पृदाकूरिव गोपते ।
सा ब्राह्मणस्येपूर्वोरा तथा विध्यति पीयतः ॥

अतिमात्रमवर्धन्त नोदिव दिवमस्पृशन् ।

भृगुं हिंसित्वा सृञ्जया वैतहव्याः पराभवन् ॥

ये बृहत्सामानमाङ्गिरसमार्पयन् ब्राह्मणं जनाः ।
पेत्वरेतापामुभयादमविस्तोकान्यावयन् ॥

ये ब्राह्मणं प्रत्यष्टीचन् ये वास्मिन्कुल्कमीषिरे ।
अस्नस्ते मध्ये कुल्यायाः केशान् खादन्त आसते ॥

ब्रह्मगवी पच्यमाना यावत् साभि विजङ्गहे ।
तेजो राष्ट्रस्य निर्हन्ति न वीरो जायते वृषा ॥

क्रूरमस्या आशसनं नृष्टं पिशितमस्यते ।

क्षीरं यदस्याः पीयते तद्वै पितृषु किल्बिषम् ॥

उग्रो राजा मन्यमानो ब्राह्मणं यो जिघत्सति ।
परा तत् सिच्यते राष्ट्रं ब्राह्मणो यत्र जीयते ॥

अष्टापदी चतुरक्षी चतुःश्रोत्रा चतुर्हनुः । व्यास्या
द्विजिह्वा भूत्वा सा राष्ट्रमव धूनुते ब्रह्मज्यस्य ॥

तद्वै राष्ट्रमा स्रवति नावं भिन्नामिवोदकम् ।

ब्रह्मणं यत्र हिंसन्ति तद्राष्ट्रं हन्ति दुच्छुना ॥

तं वृक्षा अप सेधन्ति छायां नो मोपगा इति ।

यो ब्राह्मणस्य सद्धनमभि नारद मन्यते ॥

विषमेतदेवकृतं राजा वरुणोऽब्रवीत् ।
न ब्राह्मणस्य गां जग्ध्वा राष्ट्रे जागार कञ्चन ॥
नवैव ता नवतयो या भूमिर्व्यधूनुत ।
प्रजां हिंसित्वा ब्राह्मणीमसंभवं पराभवन् ॥
यां मृतायानुब्रूयन्ति कूयं पदयोपनीम् ।
तद्वै ब्रह्मज्य ते देवा उपस्तरणमब्रुवन् ॥
अश्रूणि कृपमाणस्य यानि जीतस्य वावृतुः ।
तं व ब्रह्मज्य ते देवा अपां भागमधारयन् ॥
येन मृतं स्नपयन्ती इमश्रूणि येनोन्दते ।
तं वै ब्रह्मज्य ते देवा अपां भागमधारयन् ॥
न वर्षं भैत्रावरुणं ब्रह्मज्यमभि वर्षति ।
नास्मै समितिः कल्पते न मित्रं नयते वशम् ॥
अपहतं ब्रह्मज्यस्य ।

ब्रह्मज्यस्य ब्राह्मणानां मन्त्राणां वा क्षपयितुर्दुर्गन्मनो
राक्षसस्यापहतमपघातं विनाशं कृतवन्त इति शेषः ।
तब्रासा.

प्रजापतेरक्षयश्चयत् । तत्परापतत्ततोऽश्वः सम-
भवद्यदश्वयत्तदश्वस्याश्वत्वं तद्देवा अश्वमेधेनैवं
प्रत्यदधुरप ह व प्रजापतिं सर्वं करोति
योऽश्वमेधेन यजते सर्व एव भवति सर्वस्य
वा एषा प्रायश्चित्तिः सर्वस्य भेषजं सर्वं
वा एतेन पाप्मानं देवा अतरन्नपि वा एतेन
ब्रह्महत्यामतरंस्तरति सर्वं पाप्मानं तरति ब्रह्म-
हत्यां योऽश्वमेधेन यजते ।

ब्रह्महत्यायै स्वाहेति द्वितीयमाहुतिं जुहोति ।
अमृत्युर्ह वा अन्यो ब्रह्महत्यायै मृत्युरेव ह वै
साक्षान्मृत्युर्यद्ब्रह्महत्या साक्षादेव मृत्युमपजयति ।
एतां ह वै मुण्डिभ औदन्यः । ब्रह्महत्यायै
प्रायश्चित्तिं विदां चकार यद्ब्रह्महत्याया आहुतिं
जुहोति मृत्युमेवाहुत्या तर्पयित्वा परिपाणं
कृत्वा ब्रह्मघ्ने भेषजं करोति तस्माद्यस्यैवाश्वमेध
आहुतिर्हूयतेऽपि योऽस्यापरीपु प्रजायां ब्राह्मण-
हन्ति तस्मै भेषजं करोति ।

(१) तैब्रा. ३।७।९।२. (२) शब्रा. १३।३।१।१.

(३) शब्रा. १३।३।२।४.

एतेन हेन्द्रोतो दैवापः शौनकः । जनमेजयं
पारिक्षितं याजयां चकार तेनेष्ट्वा सर्वा पाप-
कृत्यां सर्वा ब्रह्महत्यामपजघान सर्वां ह व
पापकृत्यां सर्वा ब्रह्महत्यामपहन्ति योऽश्वमेधेन
यजते ।

श्रेष्ठो ह वेदस्तपसोऽधिजातो ब्रह्मज्यानां
क्षितये संबभूव ऋज्यद् भूतं यदसृज्यतेदं
निवेशनमनृणं दूरमस्येति ।

ब्रह्महत्यां वा एने व्रन्ति । ये ब्राह्मणा-
स्त्रिसुपर्णं पठन्ति । ते सोमं प्राप्नुवन्ति ।
आसहस्रात्पङ्क्तिं पुनन्ति ।

य ब्राह्मणास्त्रिसुपर्णं पठन्ति त्रिसुपर्णमन्त्रं सर्वदा जपन्ति,
एते पुरुषा ब्रह्महत्यां विनाशयन्ति । ततस्ते निष्पापाः सन्तः
सोमयागं प्राप्नुवन्ति । ते यस्यां ब्राह्मणपङ्क्तौ भोजना-
र्थमुपविशन्ति तां पङ्क्तिं सहस्रब्राह्मणपर्यन्तां पुनन्ति
शुद्धा कुर्वन्ति ।
तैआसा.

भ्रूणहत्या, अन्ये च महादोषाः

येभिः पाशैः परिवित्तो विवद्वोऽङ्गेअङ्ग
आर्पित उस्सितश्च । वि ते मुच्यन्तां विमुचो
हि सन्ति भ्रूणघ्नि पूषन् दुरितानि मृश्व ॥

येभिः यैः पापरूपैः पाशैः, परिवित्तः ज्येष्ठे अकृतदार-
परिग्रहे पूर्वं गृहीतदारः पुरुषः, अङ्गेअङ्गे अवयवेऽवयवे,
विवद्वः विविधे यद्वः, आर्पितः आर्तिं प्रापितः, [उत्थितः]
उत्क्रान्तावास्थितश्च भवति, ते तथाविधाः पाशा वि
मुच्यन्तां विसृज्यन्ताम् । हि यस्माद्, विमुचः विमोक्तारो
देवाः सन्ति विद्यन्ते । तस्माद् विमुच्यन्तां इति संबन्धः ।
हे पूषन् पोषक देव, भ्रूणघ्नि भ्रूणहन् । भ्रूणशब्दो गर्भ-
वचनः । 'गर्भो भ्रूण इमौ समौ' इत्यभिधानात् । यद्वा
'कल्पप्रवचनाध्यायी भ्रूणः' इति बोधायनस्मरणात् कल्प-
प्रवचनसहितसाङ्गवेदाध्यायी भ्रूणः । तं हतवान् भ्रूणहा ।
तस्मिन् भ्रूणघ्नि दुरितानि परिवेदनोद्भवानि पापानि मृश्व
मार्जय । भ्रूणहा पूर्वमेव पापी तत्रैव पापायतने इदमपि
पापं निवेशयेत्यर्थः ।
असा.

(१) शब्रा. १३।१।४।१. (२) गोब्रा. १।१।९.

(३) तैआ. १०।४८।१. (४) असं. ६।११२।३.

मरीचीधूमान् प्र विशानु पाप्मन्नुदारान् गच्छोत वा नीहारान् । नदीनां फेनां अनु तान् वि नश्य भ्रूणमि पृषन् दुरितानि मृक्ष्य ॥

हे पाप्मन् परिवेदनजनितपाप मरीचीः अग्निसूर्याद-
प्रभाविशेषान् अनु प्र विश । पारिवर्त्तं विमृज्य प्रगच्छत्य-
र्थः । अथवा धूमान् अग्नेरुत्पन्नान् अनु प्र विश । यद्वा
उदारान् ऊर्ध्वं गतान् मेघात्मना परिणतास्तान् गच्छ प्र-
विश । उत वा अपि वा तजन्त्यान् नीहारान् अवश्यायान्
गच्छ । तथा च तैत्तिरीये सृष्टिं प्रक्रम्य आभ्यायते—
तस्मात् तेजानाद् धूमोऽजायत । तद् भूयोऽतप्यत । तस्मा-
त्तेजानान्मरीचयोऽजायन्त । तस्मात् तेजानाद् उदारो अ-
जायन्त । तद् भूयोऽतप्यत । तद् अभ्रमिव समहन्यत
इति (तैब्रा. २।२।१।२) । हे पाप्मन् नदीनां सरितः
तान् प्रसिद्धान् फेनान् फेनिलान् प्रवाहान् अनु वि
विश्व अनुप्रविश्य विविधं गच्छ । असा.

राज्जुदालमग्निष्ठं भिनोति । भ्रूणहत्याया
अपहस्यै । पौतुद्रवावभितो भवतः । पुण्यस्य
गन्धस्यावरुद्ध्यै । भ्रूणहत्यामेवास्मादपहस्य ।
पुण्येन गन्धेनोभयतः परिगृह्णाति ।

योऽयं श्लेष्मातकवृक्षजन्यो यूपस्तमेनमग्निष्ठं भिनोत्य-
मिसमीपे यथा स्थितो भवति तथा प्रक्षिपेत् । तत्प्रक्षेपेण
भ्रूणहत्या गर्भादिवधदोषो विनाशितो भवति । देव-
दारुवृक्षस्य गन्धः सुरभिः । अतस्ताभ्यां यूपभ्यां पुण्य-
गन्धप्राप्तिः । अग्निष्ठयूपप्रक्षेपेणास्माद्यजमानाद् भ्रूणहत्यादि-
दोषमपहस्य देवदारुयूपद्वयेन यजमानस्योभयतः सुरभि-
गन्धपरिग्रहो भवति । तैब्रासा.

भ्रूणहत्यायै स्वाहेत्यवभृथ आहुतिं जुहोति ।
भ्रूणहत्यामेवावयजते । तदाहुः । यद्भ्रूणहत्याऽ-
पात्र्याऽथ । कस्माद्यज्ञेऽपि क्रियत इति । अमृ-
त्युर्वा अन्यो भ्रूणहत्याया इत्याहुः । भ्रूणहत्या
वाव मृत्युरिति । यद्भ्रूणहत्यायै स्वाहेत्यवभृथ
आहुतिं जुहोति । मृत्युमेव आहुत्या तर्पयित्वा

परिपाणं कृत्वा । भ्रूणघ्ने भेषजं करोति ।
एतां ह वै मुण्डिभ औदन्यवः । भ्रूणहत्यायै
प्रायश्चित्तिं विदांचकार । यो हास्यापि प्रजायां
ब्राह्मणं हन्ति । सर्वस्मै तस्मै भेषजं करोति ।

त्रिवेदिब्राह्मणः कल्पसंहितः स्वशाखाध्यायी वा गर्भो
वा भ्रूणः । तस्य हत्याभिमानिन्ये स्वाहुतमिदमस्तु । अ-
नया आहुत्या दोषं विनाशयति । तत्र भ्रूणहत्याविषये चो-
च्यवादिन एवमाद्याहुः । यद्यस्मात्कारणाद्या भ्रूणहत्या से-
यमपात्र्या पुरुषस्यापार्त्राकिरणमर्हति । कर्मानुष्ठानादिषु पा-
त्रं योग्यं सन्तं पुरुषमयोग्यं करोति । अथैवं यति कस्मा-
त्कारणादस्मिन्यजमन्धेऽपि तस्या भ्रूणहत्याया आहुतिः
क्रियते । न त्वियं कर्तुं युक्ता, किं त्वधिकारसिद्धये कृ-
ष्माण्डादिहोमवत् कर्मादावैव आहुतिः कर्तव्येति चोच्यम् ।
अत्र शास्त्रार्थरहस्याभिज्ञा एवमाहुः—भ्रूणहत्याया इतरो
यः पापविशेष एतामपेक्ष्य स सर्वाऽपि अमृत्युरेव
पापान्तेरेणदृशवाधाभावात् । तस्मादातवाधकत्वाद् भ्रूण-
हत्यायै मृत्युरिति तेषां वचनम् । एवं सोऽत अवन्त्या-
हुतिव्यतिरेकेण तस्य प्रतीकारो नास्ति । तस्मात्
कर्ममध्येऽपि अवभृथे यद्येतामाहुतिं जुहुयात्तदानीं अ-
नया आहुत्या मृत्युदेवतामेव तृप्तां कृत्वा यजमानं च परि-
पाणं सर्वतः पात्रं कृत्वा भ्रूणघ्ने भ्रूणहत्यारूपाय पाप्मने
भेषजं शमनं करोति । उदकमात्मन इच्छतीत्युदन्युर्जल-
मात्राहारः कश्चित्तपस्वी मुनिस्तस्य पुत्र औदन्यवः ।
तस्य च मुण्डिभ इति नामधेयम् । स चाश्रमेधावभृथ-
मन्तरेण केवलमप्येतामाहुतिं भ्रूणहत्यायाः प्रायश्चित्तं
मन्यते । तिष्ठतु मुण्डिभो वयं त्वेवं मन्यामहे । अस्या-
श्रमेधयाजिनः प्रजायां पुत्रभृत्यादिरूपायामपि यः कश्चिद्
ब्राह्मणं हन्ति तस्मै सर्वस्मै ब्रह्मवधदोषायेमामाहुतिं भेषजं
करोति । किमु वक्तव्यमवभृथेऽनुष्ठीयमानेऽश्रमेधयाजिनो
भ्रूणहत्यां नाशयतीति । तैब्रासा.

तद्वा अस्यैतत् । अतिच्छन्दोऽपहतपाप्मा-
भयं रूपमशोकान्तरमत्र पितापिता भवति
मातामाता लोका अलोका देवा अदेवा वेदा
अवेदा यज्ञा अयज्ञा अत्र स्तेनोऽस्तेनो भवति

भ्रूणहाभ्रूणहा पौलकसोऽपौलकसश्चाण्डालोऽचाण्डालः श्रमणोऽश्रमणस्तापसोऽतापसोऽनन्यागतः पुण्येनानन्यागतः पापेन तीर्णो हि तदा सर्वाच्छोकान् हृदयस्य भवति ।

यदर्वाचीनमेनो भ्रूणहत्यायास्तस्मान्मोक्ष्यध्व इति । त एतैरजुहवुस्तेऽरेपसोऽभवन् ।

वेदत्रयविद्ब्राह्मणो भूणः तदीयहत्याया अर्वाचीनं यत्पापं तस्मात्सर्वस्मान्मुक्ता भवत्यर्थेति । अरेपसः पापरहितः । तैआसा.

कृशमाण्डैर्जुहुयाद्योऽपून् इव मन्येत । यथा स्तेनो यथा भ्रूणहैवमेव भवति योऽयोनौ रेतः सिञ्चति । यदर्वाचीनमेनो भ्रूणहत्यायास्तस्मान्मुच्यते ।

यः पुमान् संदिग्धेन पापेन स्वस्य प्रतत्वं नास्तीति मर्नास शङ्कते स पुमान् कृशमाण्डैर्जुहुयात् । अयोनौ प्रतिपिद्वयोर्नो यो रेतः सिञ्चति, एष सुवर्णस्तयकारिणा भ्रूणहत्याकारिणा च समो भवति, सोऽपि कृशमाण्डैर्जुहुयात् । भ्रूणहत्यासमस्यापि मुख्य-भ्रूणहत्याया अर्वाचीनत्वात्तेन होमेन निर्वाच्युज्यते ।

तैआसा.

अकार्यकार्यवकीर्णी स्तेनो भ्रूणहा

गुरुतल्पगः ।

वरुणोऽपामघमर्षणस्तस्मात्पापात्प्रमुच्यते ॥

अकार्ये शास्त्रप्रतिषिद्धं कलञ्जभक्षणादिकं तत्कृतं शीलं यस्यासावकार्यकारी, प्रतिषिद्धस्त्रीगमनवानवकीर्णी । ब्राह्मण-सुवर्णहर्ता स्तेनः । वेदवेदाङ्गविद्ब्राह्मणो गभो वा भ्रूणस्तं हन्तीति भ्रूणहा । गुरुदारगामी तु गुरुतल्पगः । एता-दृशपापकारिणमपि मामघमर्षणः पापविनाशकोऽपां स्वामी वरुणस्तस्मात्सर्वस्मात्पापात्प्रमुच्यते मोचयति । तैआसा.

भ्रूणहत्यां वा एते घ्नन्ति । ये ब्राह्मणा-स्त्रिसुपर्णं पठन्ति । ते सोमं प्राप्नुवन्ति । आ-सहस्रात्यङ्कितं पुनन्ति ।

(१) तैआ. २।७।१. (२) तैआ. २।८।१.

(३) तैआ. १०।१।१५; मड. ५।११.

(४) तैआ. १०।४९.

ब्राह्मणगर्भस्य राजगर्भस्य वा बभ्रो भ्रूणहत्या ।

तैआसा.

प्रतर्दनो ह वै दैवोदासिरिन्द्रस्य प्रियं धामोपजगाम युद्धेन च पौरुषेण च. तं हेन्द्र उवाच प्रतर्दनं वरं वृणीष्वेति स होवाच प्रतर्दनस्त्वमेव वृणीष्व यं त्वं मनुष्याय हित-तमं मन्यस इति तं हेन्द्र उवाच न वै वरोऽवरस्मै वृणीते त्वमेव वृणीष्वेत्यवरो वै किल म इति होवाच प्रतर्दनोऽथो खल्विन्द्रः सत्यादेव नेयाय सत्यं हीन्द्रस्तं हेन्द्र उवाच मामेव विजानीह्येतदेवाहं मनुष्याय हिततमं मन्ये यन्मां विजानीयात्त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रमह-नमरुन्मुखान् यतीन् सालावृकेभ्यः प्रायच्छं बह्वीः संधा अतिक्रम्य दिवि प्रल्हादीनतृण-महमन्तरिक्षे पौलोमान्पृथिव्यां कालखञ्जास्तस्य मे तत्र न लोमं च नामीयते स यो मां वेद न ह वै तस्य केन च कर्मणा लोको मीयते न स्तेयेन न भ्रूणहत्याया न मातृवधेन न पितृवधेन नास्य पापं च न चकृषो मुखान्नीलं वेतीति ।

निरुक्तम्

सप्तमर्यादाव्याख्यानम्

सप्त मर्यादाः कवयस्ततश्चुस्तासामेकामिदंभ्यं-हुरो गान् । सप्त एव मर्यादाः कवयश्चक्रुः । तासानेकामपि अभिगच्छन् अंहस्वान् भवति । स्तेयं तल्पारोहणं ब्रह्महत्यां भ्रूणहत्यां सुरापानं दुष्कृतस्य कर्मणः पुनः पुनः सेवां पातके-ऽन्तोद्यमिति ।

सप्त मर्यादाः सप्त स्थितीः कवयः मेधाविनः हिरण्य-गर्भमनुप्रभृतयः ततश्च कृतवन्तः । नित्या एव हि ताः, तैस्तु तत्पद्यायिकानुस्मरणार्थं ग्रन्थसंदर्भोऽभिव्याज्यतः, एतदेव करणमित्युपचर्यते । तासानेकामिदंभ्यंहुरो गान् । इत् इत्यनर्थकः, अप्यर्थे वा । तासां मर्यादानां एकां अभिगच्छन् अभिक्रामन् अंहस्वान्

(१) शाआ. ५।१; कौड. ३।१. (२) नि. ६।२७.

भवति । गात् इत्येतत् अभेः समीपमाकृष्य एकामप्य-
भिगच्छन् इति । कतमाः पुनस्ताः मर्यादाः ? इति ।
क्षेयं, तत्पारोहणं इत्येवमाद्याः । दुभा.

* गौतमः

निमित्तविशेषे साहस्रानुघा

प्राणसंशये ब्राह्मणोऽपि शस्त्रमाददीत + ।

(१) प्राणग्रहणेन पुत्रदारहिरण्यादेरपि ग्रहणं, 'प्राणा
ह्येते बहिश्चराः' इति दर्शनात् । अपिशब्दाद्वैश्यशूद्रा-
वपि । क्षत्रियस्यार्थसिद्धत्वात् रक्षणादौ प्रवृत्तेः । यद्वा
क्षत्रियस्यापि । मभा.

(२) प्राणसंशये सति ब्राह्मणोऽपि रक्षार्थं शस्त्र-
माददीत । 'तदलाभे क्षत्रवृत्तिरिति' शस्त्रग्रहणे सिद्धे पुन-
रुपादानं ब्राह्मणवृत्तेः सतोऽप्यनिषेधार्थम् । अपिशब्दात् किं
पुनर्वैश्यशूद्रौ । गौमि.

(३) ब्राह्मणग्रहणं वैश्यस्यापि प्रदर्शनार्थम् ।

स्मृच. ३१३

दुर्बलहिंसायां चाविमोचने शक्तश्चेत् × ।

यत्र दुर्बलस्य हिंसा विनाशो भवति तत्र तद्विमोचने
विमोक्षणे शक्तश्चेत् तदविमोचने यावान् हन्तुर्दोषस्ता-
वानस्यापि भवति । चशब्दात् क्षुद्रव्याध्यादिपीडितस्यापि

* निबन्धकृद्भिः गौतम - आपस्तम्ब - बौधायन - वसिष्ठ - वचनानि
अन्यप्रकरणगतानि साहस्रप्रकरणे समुद्भूतानि । तानि न साक्षात्सा-
हस्रानुगतानि । यानि तु सूत्राणि सेनबान्द्रण्डपाख्यस्त्रीसंग्रहण-
विषयाणि साहस्रप्रतिपादयानि तानि तत्तत्पदेषु द्रष्टव्यानि ।

+ इदं वचनं आपदवृत्तिप्रवरणगतमातनायिप्रतीकाराभ्यनुष्ठानार्थं
अत्रोद्धृतं निबन्धकृद्भिः ।

× गौतमधर्मसूत्रे इदं वाक्यं प्रायश्चित्तप्रकरणे पठितम् । मेधा.
व्याख्यानं 'आत्मनश्च परित्राणे' इति मनुवचने द्रष्टव्यम् ।

(१) गौध. ७।२५; मभा.; गौमि. ७।२५; स्मृच.
३१३; रत्न. १२७; बिता. ७५६; समु. १४७.

(२) गौध. २१।१९; मेधा. ८।३४८ वा (च); मभा.;
गौमि. २१।१९; स्मृच. ३१३ (चा०); रत्न. १२७ मेधावत्;
बिता. ७५६ मेधावत्; समु. १४७ स्मृचवत्.

भक्तौषधाच्छादनाद्यदाने शक्तौ सत्यां तद्धनने यावान्
दोषस्तावान् एवास्यापि भवति । ननु चाहारार्थं यः प्र-
मापयति तद्विच्छेदेऽपि दोषः प्राप्नोतीति । उच्यते, अनु-
त्यत्वादाहारप्राणविच्छेदयोः । आहारविच्छेदे मूलादि-
भिरपि क्षुब्धवृत्तेः शक्या कर्तुं, प्राणविच्छेदे तु न
कश्चिदस्ति प्रतीकार इति । *मभा.

साहस्रिका महान्तोऽपि नानुसरणीयाः

दृष्टो धर्मव्यतिक्रमः । साहसं च महताम् ।

(१) इदानीं पूर्वपक्षीकरोति वेदविदां शीलं धर्ममूलं
न भवति यतः — दृष्ट इति । धर्ममूलत्वं न प्राप्नो-
तीति शेषः । यथा प्रजापतिः स्वां दुहितरमभ्यव्यायत्,
यथेन्द्रस्याहल्यागमनादि, यथा व्यासभीष्मादीनामनाश्र-
मावस्थानम् । किञ्च — साहसमिति । अत्रापि धर्म-
मूलत्वं न प्राप्नोतीति शेषः, चशब्दोपादानात् । सहश-
ब्देन बलमुच्यते । यथा च नारदः — 'सहो बलमिहोच्यते'
इति । तेन शास्त्रं लोकसंव्यवहारं चानवेक्ष्य यत् क्रियते
तत् साहसम् । महतां लोकविख्यातानामित्यर्थः । यथा
रामस्य ताटकदिस्रीवधः, जामदग्न्यस्य मातुः शिरश्छेदः,
वसिष्ठस्य जलप्रवेश इत्यादि । तेन अयुक्तं शीलस्य
धर्ममूलत्वमिति । कथं पुनर्धर्मव्यतिक्रमसाहसयोः भेदः ?
विषयाभिलोपेण यदयुक्तमाचर्यते स धर्मव्यतिक्रमः,
क्रोधाद्याभिभवेन यत् क्रियते तत् साहसम् । मभा.

(२) यदि शीलं प्रमाणं, अतिप्रसङ्गः स्यात् । कथं ?
कतकभरद्राजौ व्यत्यस्य भार्ये जग्मतुः । वसिष्ठः चण्डाली-
मश्रमालाम् । प्रजापतिः स्वां दुहितरम् । रामेण पितृ-
वचनादविचारेण मातुः शिरश्छिन्नमित्यादि साहसमपि
प्रमाणं स्यान्नैत्याह — दृष्ट इति । महतामेतादृशं साहस-
मपि धर्मव्यतिक्रम एव दृष्टो, न तु धर्मः । रागद्वेष-
निबन्धनत्वात् । गौमि.

न तु हृष्टार्थेऽवरदौर्बल्यात् ।

(१) अत्रोत्तरमाह — न त्विति । तुशब्दः पक्षनिवृ-

* गौमि. मभावत् ।

(१) गौध. १।३-४; मभा.; गौमि. १।३.

(२) गौध. १।५; मभा.; गौमि. १।४ 'अवरदौर्बल्यात्'
एतावदेव.

त्यर्थः । दृष्टार्थो दृष्टप्रयोजनः तस्मिन् दृष्टप्रयोजने शीलं धर्ममूलं न भवति । तथा च वसिष्ठः—‘अगृह्यमाणकारणो धर्मः’ इति । नैतद्विवचनं, दृष्टार्थं धर्मव्यतिक्रमसाहसे इति । तस्मिन् गृह्यमाणे ‘ईदृदेत्’ इत्यादिना प्रगृह्यसंज्ञायां सत्यां ‘दृष्टार्थं अवरदौर्वल्यात्’ इति पाठः प्राप्नोति । अवरदौर्वल्यात्, न वरः अवरो निकृष्टः द्वेषाद्यभिभूतः अपरमार्थज्ञान इत्यर्थः, तस्य दौर्वल्यात् धर्माधर्म-परिज्ञानाशक्तेरित्यर्थः । एतच्चेनेन ज्ञापितं भवति—महतामपि तद्विदां कदाचिदभिभवोऽस्तीति, शरीर-वतः प्रियाप्रिययोरवश्यंभावित्वात् । तस्माद्यावदेतेषां गणादिदोषेणाभिभवः, तावत्तेषां आचारोऽपि न ब्राह्मः । तथा च वसिष्ठः—‘शिष्टः पुनरकामात्मा’ इति । अथवा—अवरशब्देनेदानीन्तनाः कलियुगपुरुषा उच्यन्ते, तेषां दौर्वल्यात् असामर्थ्यात् । मभा.

(२) न च तेषामेवंविधं दृष्टमित्येतावताऽस्मदादी-
नामपि प्रसङ्गः । कुतः—अत्रेति । अवरेषामस्मदा-
दीनां दुर्बलत्वात् । तथा च श्रूयते—‘तेषां तेजोवि-
शेषेण प्रत्यवायो न विद्यते । तदन्वीक्ष्य प्रयुज्जानः
सीदत्यवरको जनः ॥’ इति । गौमि.

स्वधर्मातिक्रमसाहसदण्डः

‘शिष्टाकरणे प्रतिपिद्धसेवायां च नित्यं चैल-
पिण्डादूर्ध्वं स्वहरणम् ।

(१) नित्यं शिष्टाकरणे नित्यं विहितस्याननुष्ठाने,
न सकृत्, प्रतिपिद्धस्याभक्ष्यभक्षणादरासेवने, न
प्रमादात्, चैलपिण्डादन्तर्काच्छादनमात्राद्यदन्यत्तस्याप-
हारः कर्तव्यः । भक्ताच्छादनं तु यावदन्यस्य
द्रव्यस्यागमनकालस्तावदस्य मोक्तव्यम् । ततोऽपि
यद्यतिक्रामति पुनरस्य स्वमपहर्तव्यमेवेति । एवंकृते
दण्डभयात् स्वकर्मण्येव प्रवर्तते इति । चकारान्प्रायश्चित्तं
च कारयितव्यम् । मभा.

(२) शिष्टं विहितम् । नित्यं शिष्टस्याकरणे नित्यं
च प्रतिपिद्धसेवायां, चैलपिण्डादूर्ध्वं चैलमाच्छादनं पिण्डो
ग्रासस्ताभ्यामूर्ध्वं यावता तयोर्निवृत्तिस्ततोऽधिकं यत्त्वं
तस्य हरणं कार्यम् । आच्छादनासनार्थं यत्किञ्चित्परिहाप्या-
वशिष्टमस्य स्वं हर्तव्यमित्येवमतो निवृत्तेः । गौमि.

(१) गौध. १२१२४; मभा.; गौमि. १२१२४.

आपस्तम्बः

ब्राह्मणस्य शस्त्रग्रहणनिषेधप्रतिप्रसवौ । निमित्ताविशेषे

साहसानुशा ।

परीक्षार्थोऽपि ब्राह्मण आयुधं नाऽऽददीत ॥

गुणदोषज्ञानं परीक्षा । तथा अर्थः प्रयोजनं यस्य
सः । एवंभूतोऽपि ब्राह्मण आयुधं न गृह्णीयात् किं पुन-
हिंसार्थं इत्यपिशब्दार्थः । उ.

‘यो हिंसार्थमभिक्रान्तं हन्ति मन्युरेव मन्युं
स्पृशति न तस्मिन् दोष इति पुराणे ।

अस्य (पूर्वगूत्रस्य) प्रातःप्रसवः— यो हिंसार्थमिति ।
यस्तु हिंसार्थं मारणार्थमभिक्रान्तमभिमर्षितं हन्ति न
तस्मिन् दोषो विद्यते इति पुराणे श्रुतम् । दोषाभावे
हेतुः—यस्मान्मन्युरेव मन्युं स्पृशति न पुनः पुरुषः पुरु-
षम् । उ.

साहसिका महान्तोऽपि नानुसरणीयाः

दृष्टो धर्मव्यतिक्रमः साहसं च पूर्वेषाम् ।

यदि पूर्ववत्यादिषु मैथुने दोषः, कथं तर्हि उतथ्य-
भारद्वाजौ व्यत्यस्य भागं जग्मतुः, वसिष्ठश्चण्डालीमक्ष-
मालां, प्रजापतिश्च स्वां दुहितरम् । तत्राह— दृष्ट इति ।
सत्यं, दृष्टोऽयमाचारः पूर्वेषाम् । स तु धर्मव्यतिक्रमः, न
धर्मः, गृह्यमाणकारणत्वात् । न चैतावदेव, साहसं च
पूर्वेषां दृष्टम् । यथा जामदग्न्येन रामेण पितृवचनाद-
विचारेण मातुः शिरदिच्छन्नम् । उ.

‘तेषां तेजोविशेषेण प्रत्यवायो न विद्यते ।

किमिदानीं तेषामपि दोषः ? नेत्याह—तेषामिति ।

ॐ मेधा., स्मृच. व्याख्यानं ‘शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं’ इति
मनुवचने द्रष्टव्यम् ।

(१) आध. ११२१६; हिध. ११२७; मेधा. ८१३४८
(न ब्राह्मणः परीक्षार्थमपि शस्त्रमाददीत); मिता. २१२८६
(=) (ब्राह्मणः परीक्षार्थमपि शस्त्रं नाददीत); स्मृच. ३१३;
पमा. ४६६ (=) मितावत्; रत्न. १२७ थोऽपि (धर्मपि);
द्वि. ८ (ब्राह्मणः परीक्षार्थमपि न शस्त्रमुपाददीत) बोधायनः;
व्यप्र. ४०० (=) मितावत्; व्यउ. १३३ रत्नवत्; विता.
७५६ रत्नवत्; समु. १४७.

(२) आध. ११२१७; हिध. ११२७.

(३) आध. २११३७. (४) आध. २११३८.

तादृशं हि तेषां तेजः यदेवंविधैरपि पाप्मभिर्न प्रत्यव-
यन्ति । 'तद्यथेपीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हाऽस्य सर्वे
पाप्मानः प्रदूयन्ते' इति श्रुतेः (छाउ. ५।२४) । उ.

तदन्वीक्ष्य प्रयुञ्जानः सीदत्यवरः ।

न चैतावताऽर्वाचीनानामपि तथा प्रसङ्ग इत्याह
—तदन्वीक्ष्येति । तदिति 'नपुंसकमनपुंसकेन' इत्येकशेष
एकवद्भावश्च । तं व्यतिक्रमं तच्च साहसमन्वीक्ष्य दृष्ट्वा
स्वयमपि तथा प्रयुञ्जानोऽवर इदानीन्तनः सीदति प्रत्य-
वैति । न ह्यग्निः सर्वं दहतीत्यस्माकमपि तथा शक्ति-
रिति । उ.

महामाहभिकशूद्रादिदण्डः, ब्राह्मणे विशेषश्च

❀ पुरुषवधे स्तेये भूम्यादान इति स्वान्या-
दाय वध्यः ।

चक्षुनिरोधस्त्वेतेषु ब्राह्मणस्य ।

नियमातिक्रमिणमन्यं वा रहसि बन्धयेत् ।

आसमापत्तेः ।

असमापत्तौ नारयः ।

आचार्य ऋत्विक् स्नातको राजेति त्राणं
स्युगन्यत्र वध्यात् ।

बौधायनः

वधसाहसं नृदण्डश्च

अवध्यो वै ब्राह्मणः सर्वापराधेषु । ब्राह्मणस्य
ब्रह्महत्यागुरुतत्परागमनमुवर्णस्तेयसुरापानेषु कुसि-
न्धभगसृगालसुराध्वजास्तप्रेनायसा ललाटेऽङ्क-
यित्वा विषयान्निर्धमनम् × ।

+ क्षत्रियादीनां ब्राह्मणवधे वधः सर्वस्वहरणं च ।

❀ एषां सूत्राणां व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च स्तेयप्रकरणे
दृष्टव्यः ।

× व्याख्यानं स्थलादिनिर्देशश्च दण्डमातृकायां (पृ. ५७०)
दृष्टव्यः ।

+ इमानि वचनानि वस्तुतो दण्डपारुष्यसंबन्धीन्यपि निबन्ध-
कारानुसारेणात्र संगृहीतानि ।

(१) आध. २।१३।९.

(२) बौध. १।१०।२०; अप. २।२७७; व्यक. १२२;
स्मृच. ३१२, ३२५; विर. ३७२; पमा. ४५४; रत्न. १२६;
विचि. १६४; दवि. ७०; सवि. ४७४; व्यप्र. ३९४ णवधे
(णस्य च) (च०); व्यउ. १३३ णवधे (णस्य वधे); विता. ७५१
दीनां (णां) शेषं व्यउत्; समु. १४६.

'तेषामेव तुल्यापकृष्टवधे यथाबलमनुरूपान्
दण्डान् प्रकल्पयेत् ।

क्षत्रियवधे गोसहस्रमृषभैकाधिकं राज्ञ उत्सृजेद्वैर-
निर्यातनार्थम् ।

शतं वैश्ये दश शूद्र ऋषभश्चात्राधिकः ।

शूद्रवधेन स्त्रीवधो गोवधश्च व्याख्यातोऽन्यत्रा-
ऽऽत्रेय्या वधात् ।

धेन्वनडुहोश्च वधे धेन्वनडुहोरन्ते चान्द्रायणं चरेत् ।

आत्रेय्या वधः क्षत्रियवधेन व्याख्यातः ।

हंसभासवर्हिणचक्रवाकप्रचलाककाकोलूककण्टकडि-
डिकमण्डूकडेरिकाश्वभ्रुनकुलादीनां वधे शूद्रवत् ।

(१) बौध. १।१०।२१; अप. २।२७७ पकृ (वक्र)
(यथा ... लयेत्०); व्यक. १२२ पकृ (वक्र) पान् (पं) ण्डान् (ण्डं);
स्मृच. ३१२ मेव + (तु) पान् (पं) ण्डान् (ण्डं); ३२५ मेव +
(तु) तुल्याप (बला) पान् (पं) ण्डान् (ण्डं); विर. ३७२ पकृ (वक्र)
पान् (पं च) ण्डान् (ण्डं) (प्र०); पमा. ४५४ पान् (पं) ण्डान् (ण्डं);
रत्न. १२६ प्रकल्प (च कल्प) शेषं व्यकवत्; विचि. १६४ पान्
दण्डान् (पं च दण्डं); दवि. ७० प्रक (क) शेषं विचिवत्;
व्यप्र. ३९४ पान् दण्डान् प्र (पं दण्डं च); व्यउ. १३३
व्यप्रवत्; विता. ७५१ मेव + (च) यथा ... प्र (अनुरूपं दण्डं);
समु. १४६ पमावत्.

(२) बौध. १।१०।२२-४; अप. २।२७७ क्षत्रिय ... काधिकं
(गोसहस्रमृषभैकाधिकं) शतं (शतशतं) द्र ऋ (द्रै वृ); व्यक. १२२
ऋषभैका (वृषा) द्र ऋ (द्रै वृ); स्मृच. ३२५ भैका (भा);
विर. ३७२ भैका (भा) द्र ऋ (द्रै वृ) श्वात्रा (श्वा); विचि. १६४-५
ऋषभैका (वृषभा) द्वैर (द्वैरि) द्र ऋ (द्रै वृ) श्वात्रा (श्वा);
दवि. ७० (ऋषभैकाधिकं०) द्र ऋ (द्रै वृ); समु. १४६ स्मृचवत्.

(३) बौध. १।१०।२५-८; अप. २।२७७ ख्यातोऽ
ख्यातौ । अ) (वधात् ... श्व वधे०) डुहोरन्ते (डुहोश्चान्ते) प्रचलाक
(बलाका) कण्टक ... काश्च (नकुलमण्डूकहिण्डिकाभेरीकश्च); व्यक.
१२२-३; स्मृच. ३२५ (अन्यत्रा ... शूद्रवत्०); विर. ३७२
स्त्रीवधो गो (गोवधः स्त्री) (वधात् ... श्व वधे०) प्रचलाक (बलाका)
कण्टक ... वधे (मृषिकभैकतैलीकवभ्रुनकुलादीनां वधः); विचि.
१६५ (वधात् ... श्व वधे०) रन्ते (श्चान्ते) ख्यातः + (अतो)
वर्हिण (वर्हि) प्रचलाक (बलाका) कण्टक ... काश्च (मण्डूकनकुल-
भेरीक) वधे (वधः); व्यनि. ५१९ (शूद्र ... व्याख्यातः०)
प्रचला (बला) कण्टक ... दीनां (मण्डूकश्चनकुलडैरिकवभ्रुनकोकिला-
दीनां); दवि. ७०-७१ (वधात् ... श्व वधे०) प्रचलाक (बलाका)

(१) यत् बृहस्पतिनोक्तम्—‘प्रकाशवधकाराश्च तथा चोपांशुघातकाः । ज्ञात्वा सम्यक् धनं हत्वा हन्तव्या विविधैर्वधैः ॥’ इति, तत् ब्रह्मक्षत्रियादिविषयम् । यदाह बांधायनः—‘क्षत्रियादीनामित्यादि । स्मृच. ३१२

(२) क्षत्रियादीनामिति । सर्वत्र निकृष्टजातीयेनोत्कृष्टजातीयवधे वधः सर्वस्वहरणं च दण्डो द्रष्टव्यः । तेषामेवेति । तुल्यापकृष्टता चात्र जातितोऽभिजनधनवर्तनादिभिः । यथाबलं यथास्वशक्तिः । तथा स्मृत्यन्तरम्—‘देशकालवयशक्तिबलं संचिन्त्य कर्मणि । तथाऽपराधं वाऽवेक्ष्य दण्डं दण्डयेषु पातयेत् ॥’ इति । क्षत्रियवध इति । दण्डः प्रायश्चित्तं चेत् । यथा ‘श्रमिः त्वादये-द्राजा निहीनवर्णगमने स्त्रियं प्रकाशम्’ इति । राज्ञे पालयित्रे त्यजेत् । एवं च वैरनिर्यातनमपि कृतं भवति । वैरस्य पापस्य निर्यातनमप्यातनं नाश इत्यनर्थान्तरम् । यद्वा—स्वजातीयनिमित्तकोपप्रशमनम् । यथा—‘द्रव्याणि हिंस्याद्यो यस्य ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा । स तस्याप्यादयेत्तुष्टिम् ॥’ इति । शतमिति । सर्वत्र प्रायश्चित्तार्थ इति शेषः । एषोऽपि राज्ञे त्यागः । शूद्रवधेनेति । ऋषभैकादशगोत्यजनमत्रातिदिश्यते । इह चान्द्रायणस्याऽभ्युपचयो द्रष्टव्यः । आह च मनुः—‘स्त्रीशूद्रविटक्षत्रवधो नास्तिक्यं चोपपातकम् ।’ इति प्रस्तुत्य, ‘उरगातकसंयुक्तो गोघ्नो मांसं यवान् पिबेत् ।’ इति । ‘एतदेव व्रतं कुर्युरुपात-किनो द्विजाः । अवकीर्णिवर्जं शुद्धयर्थं चान्द्रायणमथापि वा ॥’ इति । अन्यत्रेति । तस्या वधे वक्ष्यति—‘आत्रेय्या वधः क्षत्रियवधेन व्याख्यातः’ इति । अनात्रेयीस्त्रीवधे ऋषभैकादशदानमित्यर्थः ।

धेन्यनडुहोश्चेति । वध इति शेषः । धेनुः पयस्विनी, अनडुवान् अनोवहनक्षमः पुङ्गवः । अयमपि ऋषभैकादशगोदानातिदेशः । वध इति । ऋषभैकादशगोदानस्यान्ते तु नात्र दानतरासोः समुच्चयः । अत एवेतत् शपितं भवति—‘धेन्यनडुहावत्र विशिष्टपुरुषसंवन्धिनावमिहोत्रादिविशिष्टोऽयंगार्थो । दुर्भिक्षादिषु च बहुदोग्धृत्वेन बहुबोद्धृत्वेन कण्टक ... काश्च (मण्डकनकुलाहिखजराट) वधे (वधः); समु. १४६ स्मृचवत् : १६३ (शूद्रवधेन ... व्याख्यातः) प्रनल्याकं (बलाका) कण्टक ... शूद्रवत् (मण्डकनकुलभैरवप्रकोपाशालीना) वधे क्षुद्रपशुवत्) .

प्रजासंरक्षणार्थो वेति । अन्यथा शूद्रहत्यातः तस्य प्रायश्चित्तं गुरुतरं न स्यादिति । आत्रेय्या इति । ‘रजस्वला मृतु स्नाता मात्रेयीमाहुरत्र ह्येभ्यदपत्यं भवति’ इति । गोवधे इत्यन्ये । क्षत्रियवधदण्डप्रायश्चित्तयोरुभयोरकर्मतिदेशः । हंसेति । शूद्रं हत्वा यत्प्रायश्चित्तं तत्प्रायश्चित्तमेतेषां वधे भवति । सर्वत्र चार्तिदेशे मानाधीनता । इह मण्डकग्रहणं मार्जारादीनामपि प्रदर्शनार्थम् । आह च मनुः—‘मार्जारनकुलौ हत्वा चापि मण्डकमेव च । श्वगोधूलक-काकांश्च शूद्रहत्याव्रतं चरेत् ॥’ इति । प्रचलाको डिम्बः । डिडुकिः चुचुन्दरी । आदिग्रहणात् क्रुञ्चक्रौञ्चादरपि ग्रहणम् । ‘क्रुञ्चक्रौञ्चौ शूद्रहत्यावत् प्रायश्चित्तम्’ इति स्मृत्यन्तरात् । एवं तावत् ‘शास्ता राजा दुरात्मनाम्’ इति मत्वा प्रायश्चित्तान्यपि राजा कारयितव्यानीत्यर्थः । तानि दिङ्मात्रेण दाशतानि । बौध. (पृ. १२-४)

निमित्तविशेषे साहसानुशा

ब्राह्मणार्थं गवार्थं वा वर्णानां वाऽपि संकरे । गृह्यातां विप्रविशौ शस्त्रं धर्मव्यतिक्रमे ॥

अथेदानीं विप्रविशोश्च शस्त्रग्रहणे कारणमाह—गवार्थं इति । अर्थशब्दश्चात्र रक्षणप्रयोजनवचनः । वर्णानां संकरः, अनर्हस्त्रीपुंसलक्षणः । शस्त्रग्रहणे हेतुः—धर्मव्यपेक्षयेति । धर्मबुद्धयेति यावत् ।

बौध. (पृ. १४०-४१)

भार्यार्थमपि ब्राह्मण आयुधं नाददीत । पदस्वनभिचरन् पतति ।

भीतमत्तोन्मत्तप्रमत्तविसन्नाहस्त्रीबालशूद्रब्राह्मणेन युध्येत । अन्यत्राऽऽततायिनः ।

भीतः त्रस्तः । मत्तः सुरादिपानी । उन्मत्तो विरुद्धचेष्टः । प्रमत्तो विगतचेताः । विसन्नाहो विगलित-

(१) बौध. २।२।८० ब्राह्मणार्थं गवार्थं (गवार्थं ब्राह्मणार्थं) तिक्रमे (पेक्षया); स्मृच. ३१३; रत. १२७ विशौ (वैश्यौ); व्यग्र. ३१५-६ ये वा (मथे) वाऽपि (चापि) संक (सङ्ग); व्यउ. १३३ ये वा (ये च) नां वाऽ (नाम); चित्ता. ७५५-६; समु. १४७.

(२) स्मृच. ३१३; व्यग्र. ३१६ भार्या (हास्या) ब्राह्मण (नित्य); समु. १४७.

(३) स्मृच. ३१५; समु. १४७.

(४) बौध. ३।१।११-१२.

कवचादिबन्धः विगतव्यापारो वा । शेषाः प्रसिद्धाः ।
तेन युज्येत तान् न हिंस्यादित्यर्थः । तथा च
गौतमः—‘न दोषो हिंसायामाहवे । अन्यत्र व्यश्रसार-
ध्यायुधकृताञ्जलिप्रकीर्णकेशपराङ्मुखोर्पावप्रस्थलवृक्षारूढ-
दूतगोब्राह्मणवादिभ्यः’ इति (गौध. १.०।१६-७) ।
व्यश्रसारशीत्यत्र व्यश्रो विसारश्रिति योजना ।
व्यश्रादिशब्दो दूतादिभिः प्रत्येकं संबन्धनीयः । अदूतो-
ऽपि दूतोऽहमिति यो वदति गोरहं ब्राह्मणोऽहमिति ।
पूर्वाक्तान् विशिनष्टि— अन्यत्राऽऽततायिन इति ।
आततायी साहसकारी । बौध. (पृ. ९०-९१)

अथाऽप्युदाहरन्ति—

अध्यापकं कुले जातं यो हन्यादाततायिनम् ।
न तेन भ्रूणहा भवति मन्युस्तं मन्युमृच्छतीति ॥

तद्विषयां दोषाभावं परकीयमतेनोपन्यस्यति—
अथेति । भ्रूणहा यज्ञसाधनवधकारी । भ्रूणो यज्ञः,
विभर्ति सर्वमिति । एवं ब्रूयतेतदभिप्रेतम्— आततायि-
विषयेऽपि ब्राह्मणवधे दोषोऽस्तीति । इतरथा ‘न तेन
भ्रूणहा भवति’ इति नाऽवश्यत् । बौध. (पृ. ९१)

वसिष्ठः

निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा । आततायिनः ।

आततायिनं हत्वा नात्र प्राणच्छेत्तुः किञ्चित्किल्बि-
षमाहुः । षड्विधा ह्याततायिनः । अथाऽप्यु-
दाहरन्ति—

अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः ।

क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते आततायिनः ॥

आततायिनमायान्तमपि वेदान्तपारगम् ।

जिघांसन्तं जिघांसीयान्न तेन ब्रह्महा भवेत् ॥

(१) बौध. १।१०।१३-४.

(२) वस्मृ. ३।१६-८ (ख) प्राणच्छेत्तुः (प्राणमिच्छोः)

शा (र.वा).

(३) वस्मृ. ३।१९; गौरा. ८।३५० रहरश्चैव (रापहारी च);

स्मृच. ३।१५; रश्न. १२८; द्वा. २३४ गौरावत्, मनुवसिष्ठौ;

विता. ४९१ (=) क्षेत्रदारहरश्चैव (क्षीहारी धनहारी च) उत्त. :

७६१; समु. १४७.

(४) वस्मृ. ३।२०; स्मृच. ३।१४ पारगम् (गं रणे)

स्वाध्यायिनं कुले जातं यो हन्यादाततायिनम् ।
न तेन भ्रूणहा स स्यान्मन्युस्तं मृत्युमृच्छति ॥

यत्तु बौधायनेनोक्तम्—‘षट्स्वनभिचरन् पतति’ इति ।
पट्सु आततायिष्विति शेषः । के पुनस्त इत्यपेक्षितं
वसिष्ठः—अग्निद इति । उदाहरणभूतानां अत्यन्तप्रसिद्धानां
षड्विधत्वादुभयत्र षडग्रहणं, न पुनः परिसंख्यार्थं, विधा-
न्तरेणाततायिनां लोके विद्यमानत्वात् । × स्मृच. ३।१५
आत्मत्राणे वर्णसंकरे वा ब्राह्मणवैश्यौ शस्त्रमाददी-
याताम् ।

क्षेत्रियस्य तु तन्नित्यमेव रक्षणाधिकारात् ।

विष्णुः

साहसप्रकाराः

परदाराभिमर्शं स्तेयमुभयं पारुष्यं परहिंसा च ।

अत्र कात्यायनः ‘सहसा यत्कृतं कर्म तत्साहसमुदाहृतम्’
इति । एतदेवाह नारदः—‘सहसा क्रियते कर्म यत्किञ्चि-
द्वलदर्पितैः । तत्साहसमिति प्रोक्तं महो बलमिहांच्यते ॥’
इति । साधारणपरधनयोर्हरणं बलावष्टम्भेन क्रियमाणं
साहसमित्यर्थः । अत एवाह याज्ञवल्क्यः ‘सामान्यद्रव्यप्र-
समहरणात्साहसं स्मृतम्’ इति । एतच्चतुर्विधमित्याह विष्णुः
‘परदाराभिमर्शं स्तेयमुभयं पारुष्यं परहिंसा च’ इति ।
ब्रह्मस्तीति—‘मन्युष्यहरणं चौर्यं परदाराभिमर्शनम् । पारुष्य-
मुभयं चेति साहसं तु चतुर्विधम् ॥’ इति वचनद्वये क्रमस्य
प्रयोजनाभावाद्विवक्षितत्वमिति मन्तव्यम् । यत्तु शङ्ख-
लिखितोक्तम्—‘चौर्यपारुष्यहिंसाः साहसं पदवाच्याः’ इति,
तत्र स्त्रीसंग्रहणस्य चौर्यान्तिरेकात् स्त्रीसंग्रहणस्तेये चौर्य-
पदेन संगृहीते इति मन्तव्यम् । सवि. ४।५१-५२

× अधिकं स्मृच. व्याख्यानं ‘गुरुं वा बालवृद्धौ वा’ इति
मनुवचने द्रष्टव्यम् । अन्ये आततायिनः कात्यायने द्रष्टव्याः ।

ब्रह्म (अण); रश्न. १२७ पारगम् (गं रणे) ब्रह्म (अण); विता.

७५८ पारगम् (गं रणे); समु. १४७ स्मृचवत्.

(१) वस्मृ. ३।२१ (ख) स्तं मृत्यु (स्तन्मन्यु).

(२) वस्मृ. ३।२६; स्मृच. ३।१३ विष्णुः; रश्न. १२७

संकरे (संसर्गे) विष्णुः; समु. १४७ विष्णुः.

(३) वस्मृ. ३।२७. (४) सवि. ४।५२.

महापातकसाहसदण्डविधिः

अथ महापातकिनो ब्राह्मणवर्ज सर्वे वध्याः । न शरीरो ब्राह्मणस्य दण्डः । स्वदेशाद् ब्राह्मणं कृताङ्कं विवासयेत् । तस्य च ब्रह्महत्यायामशिर्स्कं पुरुषं ललाटे कुर्यात् । मुराध्यजं मुरापाने । श्रवणं स्तेये । भगं गुरुतल्पगमने । अन्यत्रापि वध्यकर्मणि तिष्ठन्तं समग्रधनमक्षतं विवासयेत् ।

कूटशासन—विधाप्रदान—प्रसन्नतास्वयं—स्त्रीवालपुरुषघात—

धान्यापहार—कन्यानृत्त—साहसदण्डविधिः

कूटशासनकर्तृश्च राजा हन्यात् । कूटलेख्यकारांश्च । गैरदाग्निदप्रसन्नतस्करान् स्त्रीवालपुरुषघातेनश्च । ये च धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्योऽधिकमपहरेयुः । धर्ममेयानां शतादभ्यधिकम् । ये चाकुलीना राज्यमभिकामयेयुः । सेतुभेदकांश्च ।

प्रसन्नतस्कराणां चावकाशभक्तप्रदांश्च । अन्यत्र राजाशक्तेः ।

स्त्रियमशक्तभर्तृकां तदतिक्रमणीं च * ।

मेविति । शङ्खलिखितवाक्यस्थमेतुभङ्गापेक्षयातिशयितमेतुभङ्गाऽत्र विवक्षित इति दण्डविकल्पोपपत्तिः ।

विर. ३६५

* स्थलादिनिर्देशः स्त्रीसंग्रहणप्रकरणे द्रष्टव्यः ।

(१) विस्मृ. ५।१-८.

(२) विस्मृ. ५।९-१०; अप. २।२९४ राजा हन्यात् (राजन्वात्) का (क); व्यक. १२२ का (क).

(३) विस्मृ. ५।११; व्यक. १२२; स्मृच. ३२४ (गर...रान्०); समु. १५७ स्मृचवत्.

(४) विस्मृ. ५।१२-३.

(५) विस्मृ. ५।१४; व्यक. १२२ चा (वा); विर. ३६९; विधि. १६२; दवि. २६५; सेतु. ३०७.

(६) विस्मृ. ५।१५; व्यक. १२१ कांश्च (कृतश्च); विर. ३६५ व्यकवत्; विधि. १५८ कांश्च (कृतः); दवि. ३१२ व्यकवत्; सेतु. २५७ व्यकवत्.

(७) विस्मृ. ५।१६-७; व्यक. ११७ चाव (अव); विर. ३४० व्यकवत्; विधि. १४६ व्यकवत्; दवि. ८२ चाव (अव) प्रदां (दा) राजा (राज); वीमि. २।२७९ (प्रस.....दाक्ष०); सेतु. २४९ व्यकवत्.

अकुलीना राज्ञो यत्कुलं तदप्रसूताः । विर. ३६९

दोषमनाख्याय कन्यां प्रयच्छंश्च । तां च विभृयात् । अदुष्टां दुष्टामिति ब्रुवन्नुत्तमसाहसम् ।

पशुपक्षिकाटवृणवनस्पतिघात—विमांसविक्रयसाहसेषु दण्डविधिः

* गजाश्वोष्ट्रगोघाती त्वेककरपादः कार्यः । विमांसविक्रयी च । ग्राम्यपशुघाती कार्पापणशतं दण्ड्यः । पशुस्वामिने तन्मूल्यं दद्यात् । आरण्य-पशुघाती पञ्चाशतं कार्पापणान् । पक्षिघाती मत्स्यघाती च दश कार्पापणान् । कीटोपघाता च कार्पापणम् । फलोपगमद्रुमच्छेदी तूतमसाह-सम् । पुष्पोपगमद्रुमच्छेदी मध्यमम् । वल्ली-गुल्मलताच्छेदी कार्पापणशतम् । वृणच्छेद्येकम् । सर्वे च तत्स्वामिनां तदुत्पत्तिम् ।

अधिकृतानामपथदायन—आयनाप्रदान—अपूजाम् भोजन-

विश्ववर्गनैकव्यतिक्रमेषु च दण्डविधिः

येषां देयः पन्थास्तेषामपथदायी कार्पापणा-नां पञ्चविंशतिं दण्ड्यः । आसनाहस्यासनमद-दञ्च । पूजाहमपूजयंश्च । प्रातिवेद्यब्राह्मण-निमन्त्रणातिक्रामी च । निमन्त्रयित्वा भोजना-दायी च । निमन्त्रितस्तथेत्युक्त्वा चाभुञ्जानः सुवर्णमापकं, निमन्त्रयितुश्च द्विगुणमन्नम् ।

येषामिति, येषां पन्था देयो भवति, तेषामपथदायी पथदायी न भवतीत्यर्थः । निकेतयितुर्निमन्त्रयितुः । प्राति-

* व्याख्यामग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च दण्डपारुष्यप्रकरणे द्रष्टव्यः ।

(१) विस्मृ. ५।४५-७.

(२) विस्मृ. ५।९१-७ (क) णानां (ण) णनि (णे नि) क्रामी (क्रमे) दायी च (दायिनश्च) : (ख) णनि (णे नि) क्रामी (क्रमे) दायी च (दायिनश्च) त्युक्त्वा चा (त्युक्तवान्); अप. २।२६३ पामपथ (पां स [त्वं] पथ) णानां (ण) ददच्च (दत्त्वा) (णनिमन्त्र०) त्युक्त्वा चा (त्युक्तवान्) निमन्त्र (निकेत); व्यक. १२० अपथदा (मदा) णानां (ण) ति द (तिर्द) क्रामी (क्रमी) दायी च (दायी) त्युक्त्वा चा (त्युक्तवान्) निमन्त्र (निकेत); समु. ८।३९२ (प्राति-वेद्यब्राह्मणानतिक्रमकारी च) एतावदेव; विर. ३५८ पञ्च (च) चाभु (अभु) निमन्त्र (निकेत) (अन्नम०); दवि. ३०४ णानां (ण) विंशतिं (विंशतिपणान्) दच्च (दत्) णनि (णे नि) क्रामी (क्रमे) निमन्त्र (निकेत); सेतु. ३०४ (पञ्च०) चाभु (अभु) निमन्त्र (निकेत).

वेद्यब्राह्मणनिमन्त्रणातिक्रामी असत्यपि दोषे प्राप्ते निमन्त्रणावसरे निरन्तरगृहवासिब्राह्मणनिमन्त्रणास्वीकारी ।

विर. ३५८

चतुर्वर्णानां अभक्ष्यापेयादिना दूषणे उद्यानभूम्यादिदूषणे च दण्डविधिः

अभक्ष्येण ब्राह्मणदूषयिता षोडश सुवर्णान् । जात्यपहारीणां शतम् । सुराया वध्यः । शत्रियं दूषयितुस्तदर्धम् । वैश्यं दूषयितुस्तदर्धमपि । शूद्रं दूषयितुः प्रथमसाहसम् ।

अस्पृश्यः कामचारेण स्पृशन् स्पृश्यान् वध्यः । रजस्वलां शिफाभिस्ताडयन् ।

पथ्युद्यानोदकसमीपेऽप्यशुचिकारी पणशतम् । तच्चापास्यान् × ।

कामचारेण स्वेच्छया । रजस्वलां स्पृशन्तीमिति शेषः । शिफाभिर्शुशनेत्रैः । विर. ३५५

अभक्ष्यं विष्मूत्रादि । जात्यपहारि सुराव्यतिरिक्तं लशुनादि, सुरायाः पृथगुक्तत्वात् । शूद्रस्याभक्ष्यं कर्मादुग्धादि, निपिद्धं पञ्चनखमांसादि, तदर्धं तदर्धं इत्यत्रा व्यवहितस्तत्पदार्थः । विर. ३६१

× व्याख्यानं स्थलादिनिर्देशश्च सीमाविवादप्रकरणे (पृ. ९२५) द्रष्टव्यः ।

(१) विस्मृ. ५।९८-१०३; अप. २।२९.५ णदू (णस्य दू); व्यक. १२१; विर. ३६०-६१ णदूषयिता (णस्य दूषयित्वा) धमपि (धम्); दीक. ५६ (अभक्ष्येण ब्राह्मणस्व दूषयिता षोडश न् दण्डयः) एतावदेव; विधि. १।५५ णदूषयिता (णं दूषयित्वा) तुस्त (त्वा त) धमपि (धम्) (शूद्र...साहसम्०); दवि. ३०८ णदू (णस्य दू) यं दू (यद्) धमपि (धम्) द्रं दू (द्रद्); सेतु. २९६ णदूषयिता (णं दूषयित्वा) सुराया+ (ब्राह्मणं दूषयित्वा) धमपि (धम्).

(२) विस्मृ. ५।१०४ (क) स्पृशन् स्पृश्यान् (स्पृश्यं स्पृशन्): (ख) अस्पृश्यः ..... वध्यः (कानकारेणास्पृश्यस्त्वैवर्णिकं स्पृश्यान् वध्यः); व्यक. १२० चा (का); विर. ३५५ स्पृश्यान् (अस्पृश्यान्); दवि. ३०२ स्पृशन् स्पृश्यान् (अस्पृश्यान् स्पृशन्).

गृहभूकुड्यादिभेदन-गृहपीडाकरद्रव्यक्षेप-साधारण्यापलाप-

प्रेषिताप्रदान-पितृपुत्रादित्यागादिदोषेषु दण्डविधिः

गृहकुड्यादिभेत्ता मध्यमसाहसं, तच्च योजयेत् । गृहपीडाकरं द्रव्यं प्रक्षिपन् पणशतम् ।

साधारण्यापलापी च । प्रेषितस्याप्रदाता च । पितृपुत्राचार्याज्यविजामन्योन्यापतितत्यागी च । न च तान् जह्यात् । शूद्रप्रव्रजितानां दैवे पित्र्ये भोजकश्च । अयोग्यकर्मकारी च । समुद्रगृहभेदकश्च । अनियुक्तः शपथकारी । पशूनां पुंस्त्वोपघातकारी च ।

(१) तत् गृहकुड्यादिभेत्ता योजयेत् प्रतिसंस्क्रुयात् । एवं याज्ञवल्क्येन कुड्यमात्रसंवाग्धिनि भेदमात्रे दशपणात्मको दण्ड उक्तः, इह च गृहसहितकुड्यादिगतं प्रौढविदारणे मध्यमसाहसमित्यविरोधः ।

अत्र (गृहपीडेत्यत्र) पीडाकरद्रव्यस्य गृहं क्षेपं कुर्वतः षोडशपणदण्डाभिधानं याज्ञवल्क्यस्य, विष्णोश्च तत्रैव पणशतदण्डाभिधानम् । तदत्र पीडातिशयहेतुत्वाहेतुत्वाभ्यां व्यवस्था । विर. ३५४

प्रव्रजितशब्दोऽत्र बौद्धादिशब्दपरः । समुद्रगृहभेदकः मुद्रितगृहमुद्रामोचकः । अग्रे वर्तमानमनियुक्तमिति

(१) विस्मृ. ५।१०८-१० (क) कुड्यादिभेत्ता (भूकुड्याद्युपभेत्ता) साहसं+ (दण्डयः) गृहपी (गृहे पी) : (ख) तच्च (तं च) क्षेपं पूर्ववत्; व्यक. १२० कुड्यादि (भङ्गाद्युप); विर. ३५४ दिभेत्ता (द्युपशो) प्रक्षिपन् (क्षिपन् दण्डयः); विधि. १।५२-३; दवि. २९६ ह (हे) (गृहकु ... येत्०) : २९८ दिभे (द्युपभे) (गृहपी ... शतम्०); सेतु. २५५ ता (तारं) (गृहपी ... शतम्०) : २५३ प्रक्षिपन् (क्षिपन् दण्डयः) (गृहकु ... येत्०).

(२) विस्मृ. ५।१११-१; व्यक. १२० ण्याप (णाप) दाता च (दानाच्च) न्याप (न्यमप) जितानां (जितान्) पित्र्ये भोजकश्च (पैत्र्ये च भोजकस्य) क्तः श (क्तश्च) पशूनां+ (च) (च०); विर. ३५४-५ ण्याप (णाप) न्याप (न्यमप) जह्या (यज्या) ये (त्रे) क्तः श (क्तश्च) थकारी + (च) स्त्वोप (स्त्वाभि); दवि. ३०१ (अनियुक्तः शपथकारी) एतावदेव : ३०३ (पितृपुत्राचार्याज्यविजामन्योन्यापतितत्यागी । न च तान् जह्यात्) एतावदेव. 'पशूनां पुंस्त्वोपघातकारी च' इति वचनस्य अधिकाः पाठभेदाः दण्डपारुष्यप्रकरणे द्रष्टव्याः.

पदमत्रापि योज्यम् ।

विर. ३५५

(२) तान् पतितान् इति शेषः । त्यागो विहितसत्काराद्यनाचरणम् । अत्यागश्च निषिद्धसंभाषणाद्याचरणम् । अयं शतदण्डो विदुषोरन्योन्यत्यागे ।

दवि. ३०३-४

पितापुत्रविरोधे साक्ष्यादीनां दण्डविधिः

पितापुत्रविरोधे तु साक्षिणां दशपणो दण्डः । यस्तयोश्चान्तरे स्यात्तस्योत्तमसाहसम् ।

(१) निर्वन्धातिशय एतत् । अप. २।२३९.

(२) सान्तर्यः स्यादिति तयोर्मध्यगो भूत्वा विरोधभुत्वादयतीत्यर्थः । कामधेनौ यस्तयोरन्तरे स्यादिति पठितम् ।

दवि. २६९

तुल्यमानकूटस्व-विक्रयदोष-शुल्कग्रहणदोषेषु दण्डविधिः

तुल्यमानकूटकर्तुश्च । तदकूटे कूटवादिनश्च । द्रव्याणां प्रतिरूपविक्रयिकस्य च । संभूयवणिजां पण्यमनर्घेणावसन्धताम् । प्रत्येकं विक्रीणतां च ।

गृहीतमूल्यं पण्यं यः क्रेतुर्नैव दद्यात्तस्यासौ सोदयं दाय्यः । राज्ञा च पणशतं दण्ड्यः * ।

क्रीतमक्रीणतो या हानिः सा क्रेतुरेव स्यात् + ।

राजविनिषिद्धं विक्रीणतस्तदपहारः ।

तारिकः स्थलजं शुल्कं गृह्णन् दश पणान् दण्ड्यः । ब्रह्मचारिवानप्रस्थभिक्षुगुर्विणीतीर्थानुसारिणां नाविकः शौल्किकः शुल्कमाददानश्च । तच्च तेषां दद्यात् ÷ ।

* व्याख्यानं स्थलादिनिर्देशश्च क्रयविक्रयानुशये (पृ. ८७८) द्रष्टव्यः ।

+ स्थलादिनिर्देशः क्रयविक्रयानुशये (पृ. ८९०) द्रष्टव्यः ।

÷ स्थलादिनिर्देशः प्रकीर्णके द्रष्टव्यः ।

(१) विस्मृ. ५।१२०-२१ (ख) रे (रः); अप. २।२३९ ता (तु) धे तु (ध) श्रान्त (रन्त) (स्यात् ०) सम् (सः); व्यक. १२०; दवि. २६९ (तु०) योश्चान्तरे (योः सान्तर्यः); सेतु. २९५-६ योश्चान्तरे (योः सान्तरः).

(२) विस्मृ. ५।१२२-६ (ख) मानकूट + (कर्म); व्यक. १११ प्रत्येकं (प्रत्येकस्य); विर. २९९ मान (नाणक) तदकूटे (तद्) क्रयिक (क्रायक) प्रत्येकं (प्रत्येकस्य).

(३) विस्मृ ५।१३०; अप. २।२६१ विनि (नि).

ग्रन्थिभेदकानां उत्क्षेपकाणां च करच्छेदः ।

वस्त्राञ्चलवद्द्रव्यं उत्कृत्यापहरतां ग्रन्थिभेदकानाम् । ये वस्त्रपात्राद्युत्क्षिप्यापहरन्ति ते उत्क्षेपकाः । वै.

जातिभ्रंशकरभक्षणे दण्डविधिः

जातिभ्रंशकरस्याभक्ष्यस्य भक्षयिता विवास्यः ।

भक्षयिता भोक्ता कामादिति शेषः । 'ग्रसितारः स्वयं कार्या राज्ञा निर्विपयास्तु ते' इति मनुदर्शनात् ।

दवि. ३०९

अभक्ष्याविक्रयविक्रय-देवमूर्तिभेदनयोर्दण्डविधिः

अभक्ष्यस्याविक्रयस्य च विक्रयो । देवप्रतिमाभेदकश्चोत्तमसाहसं दण्डनीयः ।

(१) अत्र प्रथमादिसाहसानां विकल्पः प्रतिमापकपांत्कर्पाभ्यां परिस्थाप्यः । विर. ३६४

(२) (अभक्ष्यस्य) इत्यपरं विण्णुवचनम् । सर्वत्र विक्रयो न दण्डपरः । अन्यथा औपधत्वेनापि तद्विक्रये दोषः स्यात् । एवं चामीपां वाक्यानां उत्तमानुत्तमविषयतया वा व्यवस्था द्रष्टव्या । दवि. ३०९

कूटसाक्षि-उत्कोचजीविभ्य-दण्डयमोचयितु-अदण्ड्य-

दण्डयितृणां दण्डावाधेः

कूटसाक्षिणां सर्वस्वापहारः कार्यः । उत्कोचजीविनां सभ्यानां च * ।

* व्याख्यानं स्थलादिनिर्देशश्च सभाप्रकरणे (पृ. २६) साक्षिप्रकरणे च (पृ. २४५) द्रष्टव्यः ।

(१) विस्मृ. ५।१३६.

(२) विस्मृ. ५।१७३; अप. २।२३३ विवा (निर्वा): २।२९५; व्यक. १२१; विर. ३६२; विचि. १५६ ६५ (क्ष); दवि. ३०९ क्षस्य + (च); सेतु. २९७.

(३) विस्मृ. ५।१७४ (क) स्य च (स्य); अप. २।२२३ स्य च (स्य); व्यक. १२१; विर. ३६४ स्या (स्य चा) स्य च (स्य) दण्डनीयः (दण्ड्यः); विचि. १५८ क्रय (क्रय्य) दण्डनीयः (दण्ड्यः); दवि. ३०९ दण्डनीयः (दण्ड्यः); ३१२ (अभ ... ..कयी०) दण्डनीयः (दण्ड्यः); सेतु. २५६ स्य च (स्य) दण्डनीयः (दण्ड्यः); ३०६ विरवत्.

दण्ड्यमुन्मोचयन् दण्डाद् द्विगुणं दण्डमावहेत् ।
नियुक्तश्चाप्यदण्ड्यानां दण्डकारी नराधमः ॥

दण्डादवरुद्धस्य यो दण्डस्तस्मात्, नियुक्तो राज-
पुरुषः । 'आलम्बकं रक्षेदर्थिप्रत्यर्थिनामिति' वचनात् ।
यश्च दण्डनाधिकृतो दण्डानर्हादण्डत्वेन यावद्गृह्णाति स
तद्विगुणं दान्य इत्यर्थः । अत्र वध्योन्मोचने वध-
दण्डस्य द्वैगुण्यासंभवाद्बधप्रतिनिधिद्वेन सुवर्णशतग्रहणा-
नन्तरं वध इति प्रतिभाति । दवि. ३३५-६

राज्याङ्गदूषणसाहसदण्डविधिः

स्वाम्यमात्यदुर्गकोपदण्डराष्ट्रभिन्नाणि प्रकृतयः ।
तद्दूषकांश्च हन्यात् ।

अमात्यशब्देन प्रधानशिष्टोऽत्र विवक्षितः । स्वराष्ट्र-
परराष्ट्रयोश्चरन्तुः स्याद् दुष्टांश्च हन्यात् । विर. ३७०
निमित्तविशेषे साहसानुशा । आततायिनः ।

आत्मत्राणे वर्णसंकरं वा ब्राह्मणवैश्यौ शस्त्र-
माददीयाताम् × ।

नैखिनां शृङ्गिणां चैव दंष्ट्रिणांमाततायिनाम् ।
हस्त्यश्वानां तथाऽन्येषां वधे हन्ता न दोषभाक् ॥
गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम् ।
आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् ॥
नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन ।
प्रकाशं वाऽप्रकाशं वा मन्युस्तं मन्युमृच्छति ॥
उद्यतासिविषाग्निं च शापोद्यतकरं तथा ।

× स्थलादिनिर्देशः वसिष्ठे (पृ. १६०८) द्रष्टव्यः ।

(१) विस्मृ. ५।१९५ (क) ण्ड्यमुन्मो (ण्ड्यं प्रमो)
ण्डाद् (ण्ड्याद्) : (ख) ण्ड्यमुन्मो (ण्ड्यं प्रमो); अप. २।२४३
ण्ड्यमु (ण्डमु) ण्डाद् (ण्ड्याद्); व्यक. १२२ ण्ड्यमु (ण्डमु);
विर. ३६८; विधि. १६१ ण्ड्यमु (ण्ड्यानु); दवि. ३३५
वहे (हरे); सेतु. २५८ द्विगुणं (द्विशतं) वहे (हरे).

(२) विस्मृ. ३।३३-४; व्यक. १२२; स्मृच. ३२४;
विर. ३७० दुर्ग... त्राणि (सुहृत्कोषराष्ट्रदुर्गबलानि राज्याङ्गानि);
विधि. १६३ दुर्ग (सुहृत्) भिन्ना (दुर्गा) कांश्च (कान्); दवि.
२१३ दुर्ग (सुहृत्) : ३१७; समु. १५७.

(३) विस्मृ. ५।१८८ (ख) शृङ्गि (दंष्ट्रि) दंष्ट्रि (शृङ्गि).

(४) विस्मृ. ५।१८९; सेतु. १००. (५) विस्मृ. ५।१९०.

(६) विस्मृ. ५।१९१; व्यनि. ५२० सिवि (सि वि)
शा (चा) समन्तुः; दवि. २३४ सिविषा (सि करा) चैव
(चापि) सु (नि).

आथर्वणेन हन्तारं पिशुनं चैव राजसु ॥
भार्यातिक्रमिणं चैव विद्यात्सप्ताततायिनः ।
यशोवित्तहरानन्यानाहुर्धर्मार्थहारकान् ॥

परदाराभिमर्शकः परक्षेत्रापहारी उद्यतासिः
अग्निदो गरदः परद्रव्यापहारी महाभियोगेषु
कूटसाक्षी मिथ्यामहाभियोगी चेत्याततायिनः ।

अत्र परशब्देन ब्राह्मण उच्यते । ब्राह्मणदाराभिमर्शो,
ब्राह्मणक्षेत्रापहारी, ब्राह्मणधनापहारी, ब्राह्मणे महापातका-
भियोक्ता, शस्त्रपाणिः ब्राह्मणं, ब्राह्मणे महाभियोगे कूट-
साक्षी, ब्रह्मगृहेष्वग्निदः, ब्राह्मणे गरदश्चाति । अत्र गरदत्वं
औपध्यादिना निवृत्तं विपे । अन्यथा महापातकत्व-
प्रसङ्गात् । सवि. १५२-३

उद्यतासिः प्रियाधर्षी धनहर्ता गरप्रदः ।

अथर्वहन्ता तेजोघ्नः पडेते आततायिनः ॥

तेजोघ्नश्चात्र यो मयदानेन ब्राह्मं तेजो हन्ति
सोऽभिप्रेतः । दवि. २३५

शङ्खः शङ्खलिखितौ च

साहसप्रकाराः

चौर्यपारुष्यहिंसाः साहसपदवाच्याः ÷ ।

मातापितापुत्राद्यन्योन्यत्यागादौ मातापितागुर्वतिक्रमे च
दण्डविधिः

न मातापित्रोरन्तरं इच्छेत्पुत्रः । कामं मातु-
रेव यत् सा हि साधारणी पोषणीया च । न

÷ सवि. व्याख्यानं 'परदाराभिमर्श' इति विष्णुवचने
द्रष्टव्यम् ।

(१) विस्मृ. ५।१९२; व्यनि. ५२० पू., समन्तुः;
दवि. २३४ पू.

(२) सवि. १५२.

(३) दवि. २३४ बृहद्विष्णुः.

(४) सवि. ४५२.

(५) अप. २।२३७ (अत्याज्या माता तथा पिता सपिण्डा
गुणवन्तः सर्वे वाऽत्याज्याः, यस्त्यजेत्कामादपतितान् स दण्डं
प्राप्नुयात् द्विगुणं शतम्) एतावदेव; व्यक. १२० इच्छे
(गच्छे); विर. ३५७; विधि. १५४ (पुत्रादीन् यस्त्यजेत्कामा-
त्स द्विशतं दण्डं प्राप्नुयात्) शंखः, एतावदेव; व्यनि. ५१०;
बीभि. २।२३७ (यस्त्यजेत्कामादपतितान् स हि शतं दण्डं
प्राप्नुयात्) शंखः, एतावदेव; सेतु. ३०४ विचित्रः, शंखः.

पुत्रः प्रतिमुच्येतान्यत्र सौत्रामणीयागाजीवनृणा-
न्मातुः। एवमत्याज्या माता तथा पिता सपिण्डा
गुणवन्तः सर्व एवात्याज्याः। यस्त्यजेत्कामाद-
पतितान् स दण्डं प्राप्नुयाद् द्विशतम्।

अत्र विष्णुयाज्ञवल्क्ययोः शतदण्डो विदुषोरन्योन्य-
त्यागे, मनुक्तस्तु षट्शतदण्डो विदुषा कामादेकतरत्यागे,
शङ्खलिखितयोर्द्विशतदण्डस्तु कामादविद्वत्तया एकतरेण
त्यागे। एवं च विदुषोरन्योन्यत्यागेऽप्यनयैव दिशा दण्ड
ऊह्यः। विर. ३५७

न मातापितरावतिक्रामेन्न गुरुं, त्रयाणाम-
तिक्रमेऽङ्गच्छेदः।

अतिक्रमोऽत्र पदाभिघातः। अभिघातकरणस्यैवाङ्गस्य
छेदनम्। विर. ३५८

प्रतिमारामकृपादिभङ्गे कूटशासनतुलामानप्रतिमानकरणे
वापीकृपादिदूषणेऽदासीदासदानादौ च दण्डविधिः

प्रतिमारामकृपसंक्रमध्वजसेतुनिपानभङ्गोपु तत्स-
मुत्थापनं प्रतिसंस्कारोऽष्टशतं च।

(१) दण्ड इति शेषः। निपानं गवादिजलपानार्थं कृप-
समीपकृतजलाधारः, प्रतिसंस्कारः पुनः सजीकरणम्।
उत्कृष्टप्रतिमादिभङ्गेष्वयं दण्डः। अनुत्कृष्टप्रतिमादि-
भङ्गे तु मानव इत्यविरोधः। विर. ३६४

(२) सर्वभङ्गे समुत्थापनं तज्जातीयस्य करणम्। एक-
देशभङ्गे तस्यैव संस्कारः। हन्यादित्यनुवृत्तौ विष्णुः 'सेतु-
भेदकृतश्च'। याज्ञवल्क्यः 'सेतुभेदकरं चाशु शिलां बद्ध्वा
प्रवेशयेत्'। अत्र प्रतिमाभङ्गे तदुत्कर्षार्कपतारतम्यात्
तद्भञ्जकस्य धनिकाधनिकत्वाभ्यां चोत्तमादिसाहसदण्डः
पणशतात्मकदण्डश्च व्यवस्थाप्यः। सेतुभङ्गे तु यद्य-
सावाधिकं तद्भङ्गं कुर्यात् यथोक्तो वधः। अन्यत्र
शङ्खोक्तो दण्ड इति व्यवस्था। दवि. ३१२

(१) अप. २।२३७ णामतिक्रमेऽङ्ग (णां व्यतिक्रमादङ्ग);
विर. ३५८; विधि. १५५ न...च्छेदः (मातापित्रोर्गुरुश्वा-
तिक्रमेऽङ्गच्छेदः) शंखः; दवि. २५५ विष्णुः; सेतु. २५८
विचिवत्, शंखः.

(२) व्यक. १२१; विर. ३६४; विधि. १५८ प्रतिमाराम
(आरामप्रतिमा) पनं (न) शंखः; दवि. ३१२ च+ (दण्डः);
सेतु. २५६ प्रतिमाराम (आरामप्रपा) पनं (नं) शंखः; समु. १५८.

वापीतडागोदपानभेदमार्गरसद्रव्यदूषणेऽदासी-
दाससंप्रदानकरणे।

तीक्ष्णशलाकादिना मार्गदूषणे विपादिना रसद्रव्यदूषणे
अदास्याश्च दासाय दाने शारीरो वधात्मको दण्डः, स्वल्पे
तस्मिन् अङ्गच्छेदमात्रं वा। विर. ३६५६

कूटशासनप्रयोगे राजशासनप्रतिषेधे कूटतुला-
मानप्रतिमानव्यवहारे शारीरोऽङ्गच्छेदो वा।

(१) कूटशासनप्रयोगे कूटराजाशादेरनुष्ठाने, राज-
शासनप्रतिषेधे राजाशालङ्घने, मानं प्रस्थादि, शारीरो
मरणरूपः, अङ्गं येन तत्कुरुते, विकल्पस्त्वपराधोत्कर्षा-
पकर्षाभ्यां व्यवस्थितः। विर. ३६९-७०

(२) यत्तु प्रकाशतस्करप्रकरणे शारीरो मुण्डनारूप
इति तत्रैव व्याख्यात तत्कूटतुलादिव्यवहारमात्रविषयम्।
+ दवि. २६४

पितापुत्रविरोधसाक्ष्यादिदण्डविधिः

पितापुत्रयोर्विरोधे साक्षी न तिष्ठेत्। यस्ति-
ष्ठेत् स दण्ड्यस्त्रीन् कार्पापणान्। यश्चान्तरे
तिष्ठेत् सोऽप्यष्टशतं दाप्यः।

मध्यमापराधविषयमेतत्। अप. २।२३९

× कौटिलीयमर्थशास्त्रम्

साहसम्

साहसम्। साहसमन्वयवत्प्रसभकर्म। निर-
न्वय स्तयमपव्ययनं च।

+ शेषं विरक्तम्।

× स्मृतिषु साहसे संगृहीताः अन्येऽपि अपराधाः सन्ति, ते
अर्थशास्त्रकारेण प्रकीर्णके निविष्टास्तत्र द्रष्टव्याः।

(१) व्यक. १२१; विर. ३६५; विधि. १५८ वापी+
(कृप) रणे + (च) शंखः; दवि. २९६ (मार्गरसद्रव्यदूषणे)
एतावदेवः ३१७ (अदासीदाससंप्रदानकरणे) एतावदेव; सेतु.
३०६ विचिवत्, शंखः.

(२) अप. २।२९४; व्यक. १२२; विर. ३६९; विधि.
१६२ (प्रतिमान०) रे+ (च) शंखः; व्यनि. ५०२ शारीरो
(शारीरे) दो (दे) : ५०४ (कूटशासनप्रयोगराजशासनप्रतिषेध-
कूटतुलामानप्रतिमाने व्यवहारेण) : ५१८ पेषे (क्षेपे) शारी
..... वा (शरीराङ्गच्छेदो); दवि. २६४ रात्र ... .. पेषे
(राजाशाप्रतिषाने); सेतु. ३०७ विचिवत्.

(३) अप. २।२३९. (४) कौ. ३।१७.

साहसमिति सूत्रम् । बलात् क्रियमाणं परस्वहरणादि साहसम् । यदाह नारदः— 'सहसा क्रियते कर्म यत् किञ्चिद् बलदर्पितैः । तत् साहसमिति प्रोक्तं सहो बलमिहोच्यते ॥' तदुच्यते इति सूत्रार्थः । तद् गताध्याये प्रस्तुतम् । तस्य स्वरूपं दण्डश्चात्राभिधीयते । साहसमिति । अन्वयवत्प्रसभकर्म, अन्वयः अनेकसाधारण्यं तद्वतोऽनेकसाधारण्यस्य द्रव्यस्य प्रसभकर्म एकेनानेकान्तर्गतेन बलादपहरणं, साहसम् । निरन्वये असाधारणद्रव्ये परकीयद्रव्ये इति यावत् । स्तेयं स्तेयव्यपदेश्यं अर्थात् प्रसभहरणं प्रच्छन्नहरणं वा । अपव्ययने च परकीयं गृहीत्वा न गृहीतमित्यपलपे च विषये, स्तेयं भवति ।

श्रीमू.

रत्नसारफल्गुकुप्यानां साहसे मूल्यसमो दण्ड इति मानवाः । मूल्यद्विगुण इत्यौशनसाः । यथापराध इति कौटल्यः । पुष्पफलशाकमूलकन्दपक्वान्नचर्मवेणुमृद्भाण्डादीनां क्षुद्रकद्रव्याणां द्वादशपणावरश्चतुर्विंशतिपणपरो दण्डः ।

कालायसकाष्ठरज्जुद्रव्यक्षुद्रपशुपटादीनां स्थूलकद्रव्याणां चतुर्विंशतिपणावरोऽष्टचत्वारिंशत्पणपरो दण्डः । ताम्रवृत्तकंसकाचदन्तभाण्डादीनां स्थूलकद्रव्याणां अष्टचत्वारिंशत्पणावरः षण्णवतिपरः पूर्वः साहसदण्डः । महापशुमनुष्यश्वेत्तृगृहहिरण्यसुवर्णसूक्ष्मवस्त्रादीनां स्थूलकद्रव्याणां द्विशतावरः पञ्चशतपरः मध्यमः साहसदण्डः ।

स्त्रियं पुरुषं वाऽभिपक्ष्य वृत्रतो बन्धयतो बन्धं वा मोक्षयतः पञ्चशतावरः सहस्रपर उत्तमः साहसदण्ड इत्याचार्याः ।

रत्नसारफल्गुकुप्यानामित्यादि । मूल्यसमः रत्नादितत्तन्मूल्यतुल्यः । यथापराधः अपराधानुरूपः । शेषं सुगमम् । पुष्पफलेत्यादि । पुष्पादिषट्कं प्रतीतं चर्मभाण्डं वेणुभाण्डं मृद्भाण्डं चेति त्रिकं एतदादीनां क्षुद्रकद्रव्याणां, साहसे, द्वादशपणावरश्चतुर्विंशतिपणपरो दण्डः, द्वादशपणोऽधमदण्डः चतुर्विंशतिपण उत्तमदण्डः ।

स्थूलकद्रव्याणां दण्डमाह—कालायसेत्यादि । ताम्रवृत्तेत्यादि । ताम्रभाण्डवृत्तभाण्डकंसभाण्डकाचभाण्डगज-

दन्तभाण्डादीनां स्थूलकद्रव्याणां, साहसे, अष्टचत्वारिंशत्पणावरः षण्णवतिपरः, दण्ड इति वर्तते, तत्र षण्णवतिपणदण्डः, पूर्वः साहसदण्डः पूर्वसाहसाख्यः । महापशुमनुष्येत्यादि । महापशुमनुष्यश्वेत्तृगृहहिरण्यसाहसे, द्विशतावरः द्विशतपणाधमः पञ्चशतपरः पञ्चशतपणोत्तमः दण्डः । स च पञ्चशतपणः मध्यमः साहसदण्डः ।

स्त्रियमित्यादि । तां, पुरुषं वा, अभिपक्ष्य प्रसभ्य वृत्रतः, बन्धयतः, बन्धं वा मोक्षयतः, पञ्चशतावरः पञ्चशतपणाधमः सहस्रपरः सहस्रपणोत्तमः दण्डः । स च उत्तमः साहसदण्डो नाम्ना । इत्याचार्या मन्यन्ते इति शेषः । श्रीमू.

यः साहसं प्रतिपत्तेति कारयति स द्विगुणं दद्यात् । यावद्विरण्यमुपयोक्ष्यते तावद् दास्यामीति स चतुर्गुणं दण्डं दद्यात् । य एतावद्विरण्यं दास्यामीति प्रमाणमुद्दिश्य कारयति स यथोक्तं हिरण्यं दण्डं च दद्याद् इति बार्हस्पत्याः ।

स चेत् कोपं मदं मोहं वाऽपदिशेत्, यथोक्तवद्दण्डभेन कुर्यादिति कौटल्यः ।

दण्डकर्मभु सर्वेषु रूपमष्टपणं शतम् । शतावरं पु व्याजीं च विद्यात् पञ्चपणं शतम् ॥ प्रजानां दोषबाहुल्याद् गजानां वा भावदोषतः । रूपव्याज्यावधर्मिष्ठे धर्म्या तु प्रकृतिः स्मृता ॥

य इति । यः, साहसं, प्रतिपत्तेति 'अहमभ्युपगन्ता' इत्युक्त्वा, कारयति, स द्विगुणं साहसार्थद्विगुणं दण्डं दद्यात् । 'यावद्विरण्यमुपयोक्ष्यते साहसकरणार्थं तावद् दास्यामि' इत्युक्त्वा यः साहसं कारयति, स चतुर्गुणं साहसार्थचतुर्गुणं, दण्डं दद्यात् । य इति । 'एतावद् हिरण्यं दास्यामि' इति प्रमाणं साहसार्थदेयद्रव्येयतां, उद्दिश्य निर्दिश्य, कारयति, स यथोक्तं हिरण्यं, दण्डं च दद्यात् । इति बार्हस्पत्याः ।

स्वमतमाह—स इति । स कारयिता, कोपं, मदं चित्तविभ्रमं, मोहं अज्ञानं वा, अपदिशेच्चेत् कारणायां हेतुं कथयेच्चेद्, एनं कारयितारं, यथोक्तवद्दण्डं कर्तृसमानदण्डं कुर्यात् । इति कौटल्यः ।

दण्डकर्मस्वित्यादि । सर्वेषु दण्डकर्मसु दण्डविधिषु, रूपं तत्संज्ञं दण्डादुपरि नियतग्राह्यं द्रव्यं, विद्यात्-जाली-यात् । रूपं कियद्, अष्टपणं शते दण्डपणशतेऽष्टपणात्म-कम् । शतावरोषु शतन्यूनेषु दण्डकर्मसु, व्याजीं तत्संज्ञं दण्डद्रव्यादुपरि नियतग्राह्यं द्रव्यं, विद्यात् । व्याजीं किमा-त्मिकां, पञ्चपणं शते शते पञ्चपणात्मिकाम् । शतमिति मान्तपाठश्चिन्त्यः ।

प्रजानामिति । तासां, दोषबाहुल्याभिमित्ताद्, राज्ञां वा भीषदोषतः तासामदुष्टत्वेऽपि राज्ञां धनलिप्सालक्षण-चित्तवृत्तिदोषाभिमित्ताद् वा, कल्प्यमाने इति शेषः, रूप-व्याज्यौ अधर्मिष्ठे धर्मिष्ठे न भवतः । अतस्तदकल्पनानु-कूलं राजभिः प्रजाभिश्चाचरितव्यमित्यभिप्रायः । अत एवाह—धर्म्या तु प्रकृतिः स्मृतेति । यथाविहितो दण्ड-एव तु धर्म्यः स्मृतिषु कथितः । श्रीम्.

आशुमृतकपरीक्षा

आशुमृतकपरीक्षा । तैलाभ्यक्तमाशुमृतकं परी-क्षेत । निष्कीर्णमूत्रपुरीषं वातपूर्णकोष्ठत्वक्कं शून-पादपाणिमुन्मीलिताक्षं सव्यञ्जनकण्ठं पीडननि-रुद्धोच्छ्वासहतं विद्यात् ।

तमेव संकुचितबाहुसक्थिमुद्गन्धहतं विद्यात् । शूनपाणिपादोदरमपगताक्षमुद्गन्तनाभिमवरोपितं वि-द्यात् । निस्तब्धगुदाक्षं संदष्टजिह्वमाध्मातोदरमुदक-हतं विद्यात् । शोणितानुसिक्तं भग्नभिन्नगात्रं काष्ठै रश्मिभिर्वा हतं विद्यात् । संभग्नस्फुटितगात्रमव-क्षिप्तं विद्यात् । श्यावपाणिपाददन्तनखं शिथिलमांसरोमचर्मणं फेनोपादिग्धमुखं विषहतं विद्यात् । तमेव सशोणितदंशं सर्पकीटहतं विद्यात् । विक्षिप्तवस्त्रगात्रमतिवान्तविरिक्तं मदन-योगहतं विद्यात् । अतोऽन्यतमेन कारणेन हतं हत्वा वा दण्डभयादुद्गन्धनिकृत्तकण्ठं विद्यात् ।

आशुमृतकपरीक्षेति सूत्रम् । अन्तरेण व्रणाभिघातादि-कमकाण्डे मृत आशुमृतकः तस्य परीक्षाऽभिधीयत इति सूत्रार्थः । द्रव्यापहारिणः कण्टकाः प्रागुक्ताः, प्राणापहा-रिण इदानीमुच्यन्ते । तैलेत्यादि । आशुमृतकं, तैलाभ्यक्तं

परीक्षेत तस्य कायमस्त्रिलं तैलेनाभ्यक्तं कृत्वा परीक्षेत । तैलाभ्यक्षणे हि कृते गूढाः ग्रहाणां व्यक्तीभवन्तीति तद्व्य-क्तीभावानुरूपा परीक्षा प्रवर्तत इति । निष्कीर्णमूत्रपुरीष-मिति । निःसृतकीर्णमूत्रपुरीषं, वातपूर्णकोष्ठत्वक्कं वात-पूर्णमुदरं त्वक् च यस्य तं, शूनपादपाणिं प्रवृद्धपादपाणिं, उन्मीलिताक्षं अमीलितनेत्रं, सव्यञ्जनकण्ठं सचिह्नः पतितत्वरूपचिह्नयुक्तः कण्ठो यस्य तं, इत्थम्भूतं जनं, पीडननिरुद्धोच्छ्वासहतं कण्ठपीडनकृतेनोच्छ्वास-निरोधेन हतं विद्यात् ।

तमेवेति । उक्तलक्षणमेव, संकुचितबाहुसक्थिं प्राप्त-संकोचभुजोरं, उद्गन्धहतं उलम्बनहतं, विद्यात् । शून्यादि । शूनपाणिपादोदरं, अपगताक्षं अन्तर्मग्नचक्षुषं, उद्गन्तनाभिं उद्गतनाभिं, अवरोपितं शूलारोपितं, वि-द्यात् । निस्तब्धगुदाक्षमिति । गुदमक्षि च निर्गतं यस्य तं, संदष्टजिह्वं, आध्मातोदरं शूनोदरं, उदकहतं विद्यात् । शोणितानुसिक्तमित्यादि । स्फुटार्थम् । संभग्न्यादि । अव-क्षिप्तं प्रासादादिपातितम् । श्यावपाणीत्यादि । श्यावशब्दः कपिशार्थः । विषहतं वत्सनाभादिस्थावरविषहतम् । तमे-वेति । श्यावपाणिपाददन्तनखत्वादियुक्तमेव । विक्षिप्त-त्यादि । विक्षिप्तवस्त्रगात्रं वस्त्रं गात्रं च तत इतो विसारितं येन तम् । मदनयोगहतं मदकररसदानहतं विद्यात् । नि-ष्कीर्णत्यादिनोक्तेषु कारणेषु अन्यतमदर्शनेन हतमनुमिनु-यात्, इन्त्रा वा स्वदण्डभयादुद्गन्धनच्छिन्नकण्ठमनु-मिन्यादित्याह — अत इत्यादि । श्रीम्.

विषहतस्य भोजनशेषं पयोभिः परीक्षेत । हृदयादुद्धृत्याग्नौ प्रक्षिप्तं चिटचिटाद्यदिन्द्रधनु-र्वर्णं वा विषयुक्तं विद्यात् । दग्धस्य हृदय-मदग्धं दृष्ट्वा वा ।

तस्य परिचारकजनं वाग्दण्डपारुष्यातिलब्धं मार्गेत । दुःखोपहतमन्यप्रसक्तं वा स्त्रोजनं, दायनिवृत्तिस्त्रीजनाभिमन्तारं वा बन्धुम् । तदेव हतोद्गन्धस्य परीक्षेत । स्वयमुद्गन्धस्य वा विप्र-कारमयुक्तं मार्गेत ।

सर्वेषां वा स्त्रीदायाद्यदोषः कर्मस्पर्धा प्रति-पक्षद्वेषः पण्यसंस्था समवायो वा विवादपदा-

नामन्यतमं वा रोषस्थानम् । रोषनिमित्तो घातः ।

विषहतस्येत्यादि । हृदयादुद्धृत्य हृदयदेशात् खण्डम-
वदाय । चिटचिदायत् चिटचिदाशब्दं कुर्वत् ।

विषदपरिज्ञानोपायमाह—तस्येति । विषहतस्य, परिचार-
कजनं, वाग्दण्डपारुष्यातिलब्धं वाक्पारुष्यदण्डपारुष्याभ्यां
पीडितं, मार्गेतं अन्विष्येत्, तथाभूतो हि परिजनः
स्वामिनो विषदायी संभाव्यत इति । दुःखोपहतमिति ।
तथाभूतं, स्त्रीजनम् । अन्यप्रसक्तं वा पुरुषान्तरप्रसक्तं वा
स्त्रीजनं, मार्गेतेति वर्तते । दायनिवृत्तिस्त्रीजनाभिमान्तरं वा
'अमुकेन विभक्तव्यो दायस्तस्य मरणे भिवृत्तो मामभिगमि-
ष्यती'त्याभिमानवन्तं तस्य स्त्रीजनो मद्रोग्यो भविष्यती-
त्यभिमानवन्तं च वा, बन्धुं मार्गेतं । तदेव यथोक्त-
मेव, हतोद्धृत्य हत्वोद्धृत्यतस्य, परीक्षेत । स्वयमुद्धृत्य
वेति । स्वयमुद्धृत्यमृतस्य, विप्रकारं अयुक्तं मात्रातिगं
पीडनं, मार्गेतं केन कीदृशमुत्पादितमित्यन्विष्येत् ।

सामान्यतः परमारणनिमित्तान्याह—सर्वेषां वेति ।
जनसामान्यस्य, रोषस्थानं कोपहेतुः, स्त्रीदायाद्यदोषः स्त्री-
निमित्तो दायादत्वनिमित्तश्च दोषः, कर्मस्पर्धा राजकुलनि-
योगापचारादिकृतः संघर्षः, प्रतिपक्षद्वेषः शत्रुवैरं, पण्य-
संस्था वाणिज्यं अपचारादिद्वारेण, समवायो वा समूहो
वा प्राधान्यभङ्गद्वारेण, विवादपदानां अन्यतमं वा
पूर्वोक्तानां विवाहसंयुक्तादीनामेकतमं वा, भवतीति
शेषः । रोषनिमित्तो, घातः वधः । श्रीम् ।

स्वयमादिष्टपुरुषैर्वा चौरैरर्थनिमित्तं सादृश्या-
दन्यवैरिभिर्वा हतस्य घातमासन्नेभ्यः परीक्षेत ।
येनाहृतः सहस्थितः प्रस्थितो हतभूमिमानोतो
वा, तमनुयुञ्जीत । ये चास्य हतभूमावासन्न-
चरास्तानेकैकशः पृच्छेत्—केनायमिहानीतो हतो
वा कः सशस्त्रः संगूहमान उद्विग्नो वा युष्माभिर्दृष्ट
इति । ते यथा ब्रूयुस्तथानुयुञ्जीत ।

अनाथस्य शरीरस्थमुपभोगं परिच्छेदम् ।
वस्त्रं वेषं विभूषां वा दृष्ट्वा तद्व्यवहारिणः ॥

अनुयुञ्जीत संयोगं निवासं वासकारणम् ।
कर्म च व्यवहारं च ततो मार्गणमाचरेत् ॥
रज्जुशस्त्रविषैर्वाऽपि कामक्रोधवशेन यः ।
घातयेत् स्वयमात्मानं स्त्री वा पापेन मोहिता ॥
रज्जुना राजमार्गे तां चण्डालेनापकर्षयेत् ।
न श्मशानविधिस्तेषां न संबन्धिक्रियास्तथा ॥
बन्धुस्तेषां तु यः कुर्यात् प्रेतकार्यक्रियाविधिम् ।
तद्व्रतिं स चरेत् पश्चात् स्वजनाद् वा
प्रमुच्यते ॥

संवत्सरेण पतति पतितेन समाचरन् ।
याजनाध्यापनाद् यौनात् तैश्चान्योऽपि
समाचरन् ॥

स्वयमिति । आत्मना हतस्य, आदिष्टपुरुषैः स्व-
नियुक्तपुरुषैर्वा हतस्य, चौरैः अर्थनिमित्तं धनार्थं हतस्य,
सादृश्यादन्यवैरिभिर्वा हतस्य हतादन्यस्मिन् वैरवद्विः
'स एवायमिति सादृश्याद् मिथ्याबुद्धिं कृत्वा हतस्य,
घातं, आसन्नेभ्यः हतप्रत्यासन्नजनेभ्यः, परीक्षेत अन्वि-
ष्य जानीयात् । येनाहृत इत्यादि । संगूहमानः छन्नचरः ।
उद्विग्नः भीतः । शेषं सुबोधम् ।

अनाथस्येत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । अनाथस्य
मृतस्य, शरीरस्थं, उपभोगं माल्यादि, परिच्छेदं छत्रोपा-
नहादि, वस्त्रं, वेषं जटिलमुण्डितत्वादि, विभूषां वा,
दृष्ट्वा, तद्व्यवहारिणः माल्याद्युपभोगव्यवहर्तृन्
मालाकारादीन्, अनुयुञ्जीत पृच्छेत्, किं किं, संयोगं
सख्यं, निवासं, वासकारणं, कर्म च वृत्तिं च, व्यवहारं
च दानादानक्रियानुष्ठानं च, अर्थाद्धतस्य । ततो मार्गणं
घातकान्वेषणं, आचरेत् ।

रज्जुशस्त्रेत्यादि । श्लोकद्वयमेकान्वयम् । रज्जुना गुणेन,
पुंस्त्वमार्थं, 'रज्ज्वा वे'ति पाठ एव वा प्रमादाद् विरू-
पितः । संबन्धिक्रियाः शातिकायाणि निवपनानि । शेषं
सुगमम् । रज्जुवस्त्रेति कापि पाठः ।

बन्धुस्तेषामित्यादि । तेषां आत्मघातिनाम् । स पश्चात्
तद्व्रतिं चरेत् आत्मघातिप्रेतक्रियाकर्ता देहान्ते आत्म-
घातिगतिं प्राप्नुयात् । स्वजनाद् वा प्रमुच्यते स्वजनपरि-
त्यक्तश्च भवति, अर्थात् पतितत्वेन हेतुना ।

संवत्सरेणेति । पतितेन सह, याजनाध्यापनात्, यौक्ताद् विवाहसंबन्धाच्च, समाचरन् व्यवहरन्, संवत्सरेण वर्षेण केन, पतति । तैश्च पतितसंसर्गपतितैश्च, समाचरन् व्यवहरन्, अन्योऽपि, संवत्सरेण पतति । श्रीम्.

एकाङ्गवधनिष्कयः

एकाङ्गवधनिष्कयः । तीर्थघातग्रन्थिभेदोर्ध्वकराणां प्रथमेऽपराधे संदंशच्छेदनं चतुष्पञ्चाशत्पणो वा दण्डः । द्वितीये छेदनं पणस्य शत्यो वा दण्डः । तृतीये दक्षिणहस्तवधश्चतुःशतो वा दण्डः । चतुर्थे यथाकामी वधः ।

पञ्चविंशतिपणावरेषु कुक्कुटनकुलमार्जारश्चसूकरस्तेयेषु हिंसायां वा चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डः, नासाग्रच्छेदनं वा । चण्डालारण्यचराणामर्धदण्डाः । पाशजालकूटावपातेषु वद्धानां मृगपशुपक्षिव्यालमत्स्यानामादाने तच्च तावच्च दण्डः ।

मृगद्रव्यवनान्मृगद्रव्यापहारे शत्यो दण्डः । बिम्बविहारमृगपक्षिस्तेये हिंसायां वा द्विगुणो दण्डः ।

कारुशिल्पिकुशीलवतपस्विनां क्षुद्रकद्रव्यापहारे शत्यो दण्डः । स्थूलकद्रव्यापहारे द्विशतः । कृषिद्रव्यापहारे च ।

एकाङ्गवधनिष्कय इति सूत्रम् । एकाङ्गं हस्तः पादः अङ्गुलिः कर्ण इत्येवमादि तस्य वधः छेदनं एकाङ्गवधः तद्युक्तो निष्कयः तत्प्रतिनिधिर्धनदण्डः एकाङ्गवधनिष्कयः सोऽभिधीयत इति सूत्रार्थः । पूर्वाध्याये 'शारीरमेव दण्डं भजेत, निष्कयद्विगुणं वा' इत्युक्तम् । कस्मिन्नपराधे शारीरदण्डः, स कस्याङ्गस्य, कियान् वा तस्य निष्कय इत्येतत्तु नोक्तम् । तदिह प्रतिपाद्यत इति संगतिः ।

तीर्थघातग्रन्थिभेदोर्ध्वकराणामिति । तीर्थघातः तीर्थं वस्त्राद्यपहर्ता ग्रन्थिभेदः बन्धच्छेत्ता संधिच्छेदको वा ऊर्ध्वकरः पुटच्छेदकः गृहोर्ध्वपटलादौ प्रवेशद्वारकृद् वा एषां त्रयाणां, प्रथमे, अपराधे, संदंशच्छेदनं कनिष्ठिकाङ्गुष्ठयोश्छेदनं, दण्डः । वा अथवा संदंशच्छेदाभावपक्षे,

चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डः । द्वितीये अपराधे, पणस्य छेदनं पणशब्देन व्यवहारसाधनाङ्गुलिलक्षणात् सर्वाङ्गुलिच्छेदनं, शत्यो वा दण्डः शतपणो वा निष्कयः । तृतीये अपराधे, दक्षिणहस्तवधः, चतुःशतो वा दण्डः निष्कयरूपः । चतुर्थेऽपराधे, यथाकामी वधः शुद्धश्चित्रो वा यथेच्छम् ।

पञ्चविंशतीत्यादि । पञ्चविंशतिपणावरेषु पञ्चविंशतिपणाधस्तनमूल्येषु । हिंसायां वा अर्थात् कुक्कुटादीनाम् । अर्धदण्डाः सप्तविंशतिपणात्मकाः । पाशजालकूटावपातवित्यादि । पाशः कर्णिका, जालं आनायः, कूटावपातः तृणादिच्छन्नो मृगपातनार्थो गर्तः, इत्येतेषु । तच्च तावच्च दण्डः अपहृतं च अपहृतसममन्यच्चेति द्वितयं दण्डः ।

मृगद्रव्यवनादित्यादि । मृगवनात् चन्दनादिपण्यद्रव्यवनाच्च । बिम्बविहारमृगपक्षिस्तेये, बिम्बो नानावर्णः कृकलासः, विहारमृगः क्रीडामृगः कृष्णसारादिः, विहारपक्षी शुकादिः, तेषां स्तेये ।

कारुशिल्पिकुशीलवतपस्विनामित्यादि । कारुः स्थूलशिल्पकारी, शिल्पी सूक्ष्मशिल्पकर्ता, कुशीलवः चारणः, तपस्वी तापसः, एतेषाम् । कृषिद्रव्यापहारे हलादिचौर्ये । श्रीम्.

दुर्गमकृतप्रवेशस्य प्रविशतः प्राकारच्छिद्राद् वा निक्षेपं गृहीत्वाऽपसरतः कन्धरावधो, द्विशतो वा दण्डः । चक्रयुक्तां नावं क्षुद्रपशुं वाऽपहरत एकपादवधः त्रिशतो वा दण्डः । कूटकाकण्यभारलाशलाकाहस्तविषमकारिण एकहस्तवधः, चतुःशतो वा दण्डः ।

स्तेनपारदारिकयोः साचिव्यकर्मणि स्त्रियाः संगृहीतायाश्च कर्णनासाच्छेदनं, पञ्चशतो वा दण्डः । पुंसो द्विगुणः ।

महापशुमेकं दासं दासीं वाऽपहरतः प्रेतभाण्डं वा विक्रीणानस्य द्विपादवधः, षट्छतो वा दण्डः ।

वर्णोत्तमानां गुरुणां च हस्तपादलङ्घन राजयानवाहनाधारोहणे चैकहस्तपादवधः सप्तशतो वा दण्डः ।

शूद्रस्य ब्राह्मणवादिनो देवद्रव्यमवस्तृणतो राजद्विष्टमादिशतो द्विनेत्रभेदिनश्च योगाञ्जनेनान्धत्वमष्टशतो वा दण्डः ।

चोरं पारदारिकं वा मोक्षयतो राजशासनमूनमातिरिक्तं वा लिखतः कन्यां दासीं वा सहिरण्यमपहरतः कूटव्यवहारिणो विमांसविक्रियणश्च वामहस्तद्विपादवधो नवशतो वा दण्डः । मानुषमांसविक्रये वधः ।

देवपशुप्रतिमामनुष्यक्षेत्रगृहहिरण्यसुवर्णरत्नसस्यापहारिण उत्तमो दण्डः शुद्रवधो वा । पुरुषं चापराधं च कारणं गुरुलाघवम् । अनुबन्धं तदात्वं च देशकालौ समीक्ष्य च ॥ उत्तमावरमध्यत्वं प्रदेशा दण्डकर्मणि । राज्ञश्च प्रकृतीनां च कल्पयेदन्तरास्थितः ॥

अननुज्ञातप्रवेशस्य दुर्गं प्रविशतः, प्राकारच्छिद्रान्निक्षेपमपहृत्यापसरत इत्यनयोः, कन्धरावधः अर्थात् पादपश्चाद्भागगतसिराद्वयच्छेदनं दण्डः द्विशतपणो वा निष्क्रय इत्याह—दुर्गमित्यादि । चक्रयुक्तामित्यादि । धनयुक्ता शस्त्रयुक्ता वा । कूटकाकण्यक्षारलाशलाकाहस्तविपमकारिण इत्यादि । काकण्यक्षादयो द्यूतसमाह्वये उक्ताः । कूटकाकण्यक्षादिकारिणः हस्तविपमं हस्तकौशलात् काकण्यक्षादिचारवैषम्यकरणं तत्कारिणश्च ।

स्तेनपारदारिकयोरिति । साचिव्यकर्मणि साहाय्यकरणे । स्त्रियाः संगृहीतायाश्चेति चकारात् साचिव्यकर्तुर्जनस्य च । द्विगुणः सहस्रपणः ।

महापशुमित्यादि । महापशुर्गवाश्चमहिपादिः । प्रेतभाण्डं शवमुखपटादिकम् । द्विपादवधः चरणद्वयच्छेदनम् ।

वर्णोत्तमानामित्यादि । हस्तपादलङ्घने हस्तेन पादेन वा ताडने । एकहस्तपादवधः एकस्य हस्तस्य पादस्य च छेदनम् ।

शूद्रस्य ब्राह्मणवादिन इति । ब्राह्मणोऽहमिति वादिनः शूद्रस्य, देवद्रव्यं अवस्तृणतः अवच्छाद्यापहरतः,

राजद्विष्ट आदिशतः राज्ञोऽनिष्टं मरणपरचक्राक्रमणादिकं भविष्यत् कथयतो दैवशादेः, द्विनेत्रभेदिनश्च, योगाञ्जनेनान्धत्वं अन्धङ्कुरगौषधयुक्ताञ्जनलेपेनान्ध्यजननं, अष्टशतो वा दण्डः निष्क्रयार्थः ।

चोरमित्यादि । मोक्षयतः बन्धनान्मोचयतः । सहिरण्यं अपहरतः अलङ्कारेण सहितं यथा भवति तथा हरतः । कूटव्यवहारिणः धूपितरञ्जितादिकपटस्वर्णव्यवहर्तुः । विमांसविक्रियिणश्च अभक्ष्यं सुगालादिमांसं विक्रेतुश्च । वामहस्तद्विपादवधः सव्यहस्तच्छेदनं पादद्वयच्छेदनं च ।

देवेत्यादि । देवसंवन्धिपश्चादिनवकहर्तुः, उत्तमो दण्डः । शुद्रवधो वा अङ्गेशमारणं वा ।

प्रान्ते श्लोकावाह — पुरुषमित्यादि । प्रदेशा, राज्ञश्च, प्रकृतीनां अमात्यादीनां च, अन्तरास्थितः मध्यस्थः सन्, पुरुषं च, अपराधं च, कारणं च, गुरुलाघवं पुरुषादिगौरवलाघवं, अनुबन्धं आयति, तदात्वं च तत्कालफलं च, देशकालौ च, समीक्ष्य पर्यालोच्य, दण्डकर्मणि उत्तमावरमध्यत्वं उत्तमत्वं प्रथमत्वं मध्यमत्वं च कल्पयेत् ।

श्रीमू.

शुद्धश्चित्रश्च दण्डकल्पः

शुद्धश्चित्रश्च दण्डकल्पः । कलहे घ्नतः पुरुषं चित्रो घातः । सप्तरात्रस्यान्तः मृते शुद्रवधः पक्षस्यान्तरुत्तमः । मासस्यान्तः पञ्चशतः समुत्थानव्ययश्च ।

शस्त्रेण प्रहरत उत्तमो दण्डः । मदेन हस्तवधः । मोहेन द्विशतः । वधे वधः । प्रहारेण गर्भं पातयत उत्तमो दण्डः । भैषज्येन मध्यमः । परिक्लेशेन पूर्वः साहसदण्डः ।

प्रसभस्त्रीपुरुषघातकाभिसारकनिग्राहकावघोषकावस्कन्दकोपवेधकान् पथिवेश्मप्रतिरोधकान् राजहस्त्यश्वरथानां हिंसकान् स्तेनान् वा शूलानारोहयेयुः । यश्चैनान् दहेद् अपनयेद्वा स तमेव दण्डं लभेत, साहसमुत्तमं वा ।

शुद्धश्चित्रश्च दण्डकल्प इति सूत्रम् । शुद्धः अङ्गेशमारणं चित्रः क्लेशमारणं इति द्विप्रकारो दण्डविधिरुच्यत

इति सूत्रार्थः । पूर्वाध्याये वधः प्रस्तुतः । स कस्मिन्नपराधे क्रीदृशः कर्तव्य इत्येतदिहाभिधीयते । कलहे प्रत इत्यादि । मृते अर्थाच्छस्त्रादिप्रहृते । समुत्थानव्ययश्च चिकित्सनादिव्ययश्च ।

शस्त्रेणेति । तेन प्रहरतः, उत्तमो दण्डः । मदेन बल-
दर्पेण, प्रहरतः, हस्तवधः । मोहेन क्रोधेन, प्रहरतः, द्वि-
शतः पणशतद्वयदण्डः । वधे कृते सति, वधः हन्तुः । प्रहा-
रेणेत्यादि । भैषज्येन औषधेन, गर्भं पातयत इति संव-
ध्यते । परिक्लेशेन कृच्छ्रकर्मानुष्ठापनेन ।

प्रसभेत्यादि । प्रसभस्त्रीपुरुषघातकः बलात्कारेण स्त्रियाः
पुरुषस्य वा घातकः प्रसभाभिसारकः स्त्रीहठाभिसरण-
कर्ता प्रसभनिग्राहकः बलाजानपदकर्णनासादिच्छेदकर्ता
अवधोपकः 'हरिण्याभि हनिण्याभि' इत्येवमवधोपणकर्ता
अवस्कन्दकः बलान्नगरग्रामादेर्द्रव्यापहारकः उपवेधकः
भित्तिसंधिच्छेदनेन चौर्यकर्ता इत्येतान्, पथिवेदमप्रतिरोध-
कान् पान्थविश्रमशालापानीयशालयोश्चौर्यकारकान्, राज-
हस्त्यश्वरथानां राजसंवन्धिनां गजाश्वसहितानां रथानां
हिंसकान्, स्तेनान् वा तेषामेव चोरान् वा, शूलान्
व्यारोपणशस्त्रविशेषान् आरोहयेयुः । आरोपयेयुरिति
कचित् पाठः । यश्चैनानित्यादि । एतान् शूलरोपणमारि-
तान् । श्रीम्.

हिंसस्तेनानां भक्तवासोपकरणभिमन्त्रदानवैया-
पृत्यकर्मसूक्तमो दण्डः । परिभाषणमविज्ञाने ।
हिंसस्तेनानां पुत्रदारमसमन्त्रं विसृजेत्, समन्त्र-
माददीत । राज्यकामुकमन्तःपुरप्रध्वंसकमटव्यमित्रो-
त्साहकं दुर्गराष्ट्रदण्डकोपकं वा शिरोहस्तप्रादीपिकं
घातयेत् । ब्राह्मणं तमः प्रवेशयेत् ।

मातृपितृपुत्रभ्रात्राचार्यतपस्विघातकं वा त्वक्छिरः-
प्रादीपिकं घातयेत् । तेषामाक्रोशे जिह्वा-
च्छेदः । अङ्गाभिरदने तदङ्गान्मोच्यः । यद-
च्छाघाते पुंसः, पशुयूथस्तेये च शुद्धवधः ।
दशावरं च यूथं विद्यात् ।

हिंसस्तेनानामिति । हिंसाणां स्तेनानां च, भक्तवासो-
पकरणाभिमन्त्रदानवैयापृत्यकर्मसु भक्तदाने वासस्थानदाने

उपकरणदाने अग्निदाने मन्त्रदाने वैयापृत्यकर्मणि कैङ्कर्य-
करणे च, उत्तमो दण्डः । परिभाषणमविज्ञाने । हिंसस्तेना
इत्यपरिज्ञानाद् भक्तदानादौ उपालम्भः दण्डः । हिंस-
स्तेनानां असमन्त्रं पुत्रदारं सहमन्त्रणरहितान् पुत्रान् दारां-
श्च, विसृजेद् निरपराधत्वात् । समन्त्रं पुत्रदारं, आददीत
अपराधित्वेन गृहीत्वा दण्डयेत् । राज्यकामुकमित्यादि ।
अटव्यमित्रोत्साहकं अटवीचराणां पुलिन्दादीनां अमि-
त्राणां उत्साहजनकम् । दुर्गराष्ट्रदण्डकोपकं दुर्गराष्ट्र-
वासिनां सेनायाश्च कोपोत्पादकम् । शिरोहस्तप्रादीपिकं
घातयेत् शिरसि हस्ते च दीपितप्रदीपं कृत्वा मारयेत् ।
ब्राह्मणं तमः प्रवेशयेदिति । राज्यकामुकादिश्चेद् ब्राह्मणः
तं तमोगृहं प्रवेशयेदपुनर्निर्गमाय ।

मातृपित्रित्यादि । अत्वक्छिरःप्रादीपिकं घातयेत्
त्वग्वियोजिते शिरस्यग्निं दीपयित्वा मारयेत् । तेषामाक्रोशे
मात्रादीनां निन्दने । अङ्गाभिरदने नखादिना
मात्राद्यङ्गविलेखने, तदङ्गाद् मोच्यः करादिकमङ्गं यत्
तेषां विलेखितं तेनाङ्गेन विलेखनकर्ता वियोज्यः । यदच्छ-
या पुरुषवधे पशुयूथचौर्ये चाङ्केशमारणं दण्ड इत्याह—
यदच्छाघात इत्यादि । यूथमानमाह—दशावरमित्यादि ।
श्रीम्.

उदकधारणं सेतुं भिन्दतस्तैत्रवाप्सु निमज्ज-
नम् । अनुदकमुत्तमः साहसदण्डः । भग्नोत्सृष्टकं
मध्यमः । विषदायकं पुरुषं स्त्रिय च पुरुषघ्नीमपः
प्रवेशयेदगर्भिणीम् । गर्भिणीं मासावरप्रजाताम् ।
पतिगुरुप्रजाघातिकां अग्निविषदां संधिच्छेदिकां
वा गोभिः पादयेत् ।

विवीतक्षेत्रखलवेदमद्रव्यहस्तिवनादीपिकमग्निना
दाहयेत् । राजाक्रोशकमन्त्रभेदकयोरनिष्टप्रवृत्तिकस्य
ब्राह्मणमहानसायलेहिनश्च जिह्वासुत्याटयेत् । प्रहर-
णावरणस्तेनमनायुधीयभिषुभिर्घातयेत् । आयुधी-
यस्योत्तमः । भेदफलोपघातिनस्तदेव छेदयेत् ।
जिह्वानासोपघाते संदंशवधः ।

एते शास्त्रेष्वनुगताः क्लेशदण्डा महात्मनाम् ।
अङ्घ्रिष्ठानां तु पापानां धर्म्यः शुद्धवधः स्मृतः ॥

उदकधारणमिति । जलं धारयन्तं, सेतुं, भिन्दतः, तत्रैव सेतौ, अप्सु निमज्जनं दण्डः । अनुदकं सेतुं, भिन्दतः, उत्तमः साहसदण्डः । भग्नोत्सृष्टकं, स्वयं भग्न-संस्कृतविसृष्टं, सेतुं भिन्दतः, मध्यमः साहसदण्डः । विषदायकमिति । तादृशं, पुरुषं, स्त्रियं च, पुरुषार्थी पुरुषघातिनीं, अपः प्रवेशयेद्, अगर्भिणीं, सा चेद् गर्भिणी न भवति । गर्भिणीं मासावरप्रजातामिति । सा चेद् गर्भिणी, प्रसवानन्तरमेकमासेऽतीति तामप्सु प्रवेशयेत् । पतिगुरुप्रजाघातिकामित्यादि । संधिच्छेदिकां, संधिं छित्त्वा चौर्यकारिणीम् । गोभिः, पादयेत् पादाघातेन मारयेत् । 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थ' इत्यादिना पादशब्दात् पादाघात-वृत्तेर्णिच् ।

विवीतक्षेत्रेत्यादि । विवीतक्षेत्राद्यादीपनकर्तारम् । राजा-क्रोशकमन्त्रभेदकयोरिति । तयोः, अनिष्टप्रवृत्तिकस्य राज-मरणाद्यनिष्ठवार्ताप्रसारकस्य, ब्राह्मणमहानसावलेहिनश्च ब्राह्मणमहानसादन्नमपहृत्य भुञ्जानस्य च, जिह्वां, उत्पाट-येत् छिन्यात् । प्रहरणावरणस्तेनमिति । आयुधस्यावरण-स्य च चोरं, अनायुधीयं अनस्त्रजीविनं, इषुभिः घा-तयेत् । आयुधीयस्योत्तमः स चेदायुधादिचोर आयुधजीवी तस्योत्तमसाहतः । मेढूफलोपघातिन इति । लिङ्गाण्डयोः रतिसामर्थ्यभञ्जकस्य, तदेव मेढूफलमेव, छेदयेत् । जिह्वानासोपघात इति । जिह्वाया रसास्वादनशक्त्युपघाते नासाया गन्धग्रहणशक्त्युपघाते च, संदंशवधः कनि-ष्ठिकाङ्गुष्ठयोश्छेदनं दण्डः ।

एत इति । एत उक्ताः क्लेशदण्डाः, महात्मनां मन्वा-दीनां, शास्त्रेषु, अनुगता अनुज्ञाता विहिताः । अक्लिष्टानां अदुष्कराणां अन्धानामित्यर्थः, पापानां, शुद्धवधः अक्लेशदण्डः, धर्म्यः न्याय्यः, स्मृतः । श्रीम्.

अतिचारदण्डः

अतिचारदण्डः । ब्राह्मणमपेयमभक्ष्यं वा संग्रासयत उत्तमो दण्डः, क्षत्रियं मध्यमः, वैश्यं पूर्वः साहसदण्डः, शूद्रं चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डः । स्वयंप्रसितारो निर्विषयाः कार्याः । परगृहाभिगमने दिवा पूर्वः साहसदण्डः, रात्रौ मध्यमः । दिवा रात्रौ

वा सशस्त्रस्य प्रविशत उत्तमो दण्डः । भिक्षुक-वैदेहकौ मत्तोन्मत्तौ बलादापदि चातिसंनिकृष्टाः प्रवृत्तप्रवेशाश्चादण्ड्याः, अन्यत्र प्रतिषेधात् । स्ववेश्मनो विरात्रादूर्ध्वं परिवार्यमारोहतः पूर्वः साहसदण्डः । परवेश्मनो मध्यमः । ग्रामाराम-वाटभेदिनश्च ।

अतिचारदण्ड इति सूत्रम् । अतिचारस्य अभक्ष्यभक्ष-णागम्यागमनादेर्दण्डोऽभिधीयत इति सूत्रार्थः । चोरादि-कण्टकशोधनकथनानन्तरमवशिष्टं स्वधर्मव्यतिक्रमिणां कण्टकानां शोधनमिह प्रतिपाद्यते । ब्राह्मणमपेयमित्यादि । संग्रासयतः संग्रसमानं प्रयोजयतः । शेषं स्फुटम् । स्वयं-प्रसितार इत्यादि । विनैव परप्रेरणां अपेयमभक्ष्यग्रासिनः, निर्विषयाः कार्याः देशान्निष्कासयितव्याः । परगृहाभिगमन-इत्यादि । सशस्त्रस्य प्रविशतः शस्त्रसहितस्य परगृहं प्रवि-शतः । भिक्षुकवैदेहकाविति । तौ, मत्तोन्मत्तौ बलात् मधु-पानविकृतचित्तः विभ्रान्तचित्तश्चैतौ बलात्कारेण, आप-दि च आपत्समये आपन्नाश्च, अतिसंनिकृष्टा बान्धवाः, प्रवृत्तप्रवेशाश्च सौहार्दारब्धप्रवेशाश्च, अदण्ड्याः अर्थात् परगृहं प्रविशन्तः । कदा, अन्यत्र प्रतिषेधाद् गृहजनप्रति-षेधाभावे । स्ववेश्मन इति । स्वगृहस्य, विरात्रादूर्ध्वं रात्रि-यामापगमात् परतः, परिवार्यं प्राकारकुड्यादिकं, आरो-हतः, पूर्वः साहसदण्डः । परवेश्मनः, परिवार्यमारोहतो, मध्यमः । ग्रामारामवाटभेदिनश्च ग्रामवृत्तिमुपवनवृत्तिं च भित्त्वा ग्राममुपवनं च प्रविशतश्च, मध्यमः इति संव-ध्यते । श्रीम्.

ग्रामेष्वन्तः सार्थिका ज्ञातसारा वसेयुः । मुषितं प्रवासितं चैषामनिर्गतं रात्रौ ग्रामस्वामी दद्यात् । ग्रामान्तेषु वा मुषितं प्रवासितं विविताध्यक्षो दद्यात् । अविवीतानां चोररज्जुकः । तथाप्यगुप्तानां सीमाव-रोधविचयं दद्युः । असीमावरोधे पञ्चग्रामी दशग्रामी वा ।

दुर्बलं वेश्म शकटमनुत्तब्धमूर्धस्तम्भं शस्त्रमन-पाश्र्वयमप्रतिच्छन्नं श्वभ्रं कूपं कूटावपातं वा कृत्वा हिंसायां दण्डपारुष्यं विद्यात् ।

वृक्षच्छेदने दम्यरश्मिहरणे चतुष्पदानामदान्त-
सेवने वाहने काष्ठलोष्टपाषाणदण्डबाणबाहुविक्षेपणेषु
याने हस्तिना च संघट्टने 'अपेहि' इति प्रकोशन्न-
दण्ड्यः ।

ग्रामेष्वन्तरित्यादि । सार्थिका वणिजो यदि ग्रामा-
न्तर्वसेयुः, तर्हि स्ववशस्थितं सारद्रव्यं तद्ग्राममुख्यायावे-
द्यैव वसेयुः । मुषितं, प्रवासितं च अन्यत्र नीतं च,
एषां सार्थिकानां, अनिर्गतं रात्रौ नक्तं ग्रामादवहिर्गतं,
ग्रामस्वामी दद्यात् । ग्रामान्तेषु ग्रामसीमासु, मुषितं,
प्रवासितं, द्रव्यं, विवीताभ्यक्षो दद्यात् । अविवीतानां
प्रदेशानां, चोररज्जुकः चोरग्रहणनियुक्तः, दद्यात् ।
तथाप्यगुप्तानां तेन प्रकारेणाप्यरक्षितानां, सीमावरोधवि-
चय दद्युः यस्य सीमायां मोषणं जातं तत्सीमास्वामी यथा
विचयं कुर्यात् तथावरं दद्युः । असीमावरोधं सीमावरो-
धस्ताप्यभावे, पञ्चग्रामी दशग्रामी वा अर्थात् मोषणदेश-
निकटवर्तिनी, दद्यात् मुष्टं प्रत्यानीय प्रतिपादयेत् ।

दुर्वलमिति । दुर्वलं जीर्गदीर्गकुड्यं, भेषम गृहं, कृत्वा,
शकटं अनुत्तब्धमूर्धस्तम्भं अनुद्धतशिरःस्थूणं, कृत्वा,
शस्त्रं, अनपाश्रयं असम्यग्बद्धोर्ध्वाधारं, कृत्वा, अप्रति-
च्छन्नं अमृतपूरितं, श्वभ्रं गतं, कूपं, कूटावपातं वा कूट-
गतं वा, कृत्वा, हिंसायां, दण्डपारुष्यं तद्विहितं दण्डं,
विद्यात् हिंसितुः ।

वृक्षच्छेदन इति । वृक्षस्य छेदनावसरे, दम्यरश्मिहरणे
दम्यनस्यवन्धनावसरे, चतुष्पदानां, अदान्तसेवने वाहने
अदान्तशिक्षणार्थं वाहने, काष्ठलोष्टपाषाणदण्डबाणबाहु-
विक्षेपणेषु कलहायमानयोरन्योन्यं प्रति काष्ठलोष्टादिप्रेरणा-
वसरेषु, याने हस्तिना च गजमारुह्य गमनावसरे च,
संघट्टने छिन्नवृक्षसंघट्टनादितोऽङ्गभङ्गादिप्रसङ्गे, 'अपेहि'-
ति प्रकोशन्, संघट्टनप्राप्तेः पूर्वमेव 'अपसरायसरे'ति
प्रकर्षेण क्रोशन्, अदण्ड्यः । श्रीमू.

हस्तिना रोषितेन हतो द्रोणान्नं कुम्भं माल्यानु-
लेपनं दन्तप्रमार्जनं च पटं दद्यात् । अश्वमेधाव-
भृथस्नानेन तुल्यो हस्तिना वध इति पाद-
प्रक्षालनम् । उदासीनवधे यातुरुत्तमो दण्डः ।

शृङ्गिणा दंष्ट्रिणा वा हिंस्यमानममोक्षयतः स्वामि-
नः पूर्वः साहसदण्डः । प्रतिक्रुष्टस्य द्विगुणः ।
शृङ्गिदंष्ट्रिभ्यामन्योन्यं घातयतस्तच्च तावच्च दण्डः ।
देवपशुमृषभमुक्ष्णं गोकुमारी वा वाहयतः पञ्चशतो
दण्डः । प्रवासयत उत्तमः ।

लोमदोहवाहनप्रजननोपकारिणां क्षुद्रपशूनामा-
दाने तच्च तावच्च दण्डः । प्रवासने च, अन्यत्र
देवपितृकार्येभ्यः ।

छिन्ननस्यं भग्नयुगं तिर्यक्प्रतिमुखागतं च प्रत्या-
सरद्वा चक्रयुक्तं यानपशुमनुष्यसंवाधे वा हिंसाया-
मदण्ड्यः । अन्यथा यथोक्तं मानुषप्राणिहिंसायां
दण्डमभ्यावहेत् । अमानुषप्राणिबधे प्राणिदानं च ।

वालं यातरि, यानस्थः स्वामी दण्ड्यः । अस्वा-
मिनि यानस्थः प्राप्तव्यवहारो वा याता । बालाधि-
ष्ठितमपुरुषं वा यानं राजा हरेत् । कृत्याभिचारा-
भ्यां यत् परमापादयेत् तदापादयितव्यः ।

हस्तिना रोषितेन हत इति । गजेन तद्रमनमार्गाभि-
मुखशयनकोषितेन हतः, द्रोणान्नं द्रोणपरिमाणमोदनं,
कुम्भं मद्यकुम्भं, माल्यानुलेपनं, दन्तप्रमार्जनं पटं च
दन्तसक्तासृक्प्रमृष्टिसाधनं वस्त्रं च, दद्यात् हस्तिने । तेन
हस्तिसकाशादात्मघातमिच्छता पूर्वसज्जितं द्रोणाज्जादिकं
तन्मरणानन्तरं तदीयो बन्धुदद्यादित्यर्थः । कस्मादेवं हन्ता
पूज्यत इत्यत्राह — अश्वमेधावभृथस्नानेनेति । अश्वमेध-
यज्ञान्तस्नानेन, तुल्यः तुल्यपुण्यः, हस्तिना वध इति
हेतोः, पादप्रक्षालनं हस्तिनः पूजाविशेषोऽयमित्यर्थः ।
अरोपयितृवधे हस्त्यारोहस्योत्तमसाहसो दण्ड इत्याह—
उदासीनेत्यादि ।

शृङ्गिणेति । शृङ्गिणा गवादिना, दंष्ट्रिणा वा श्वादिना
वा, हिंस्यमानं, अमोक्षयतः, स्वामिनः हिंसकस्वामिनः,
पूर्वः साहसदण्डः । 'हिंसन्तं वारय' इत्यप्रतिक्रुष्टस्यायं
दण्डः, प्रतिक्रुष्टस्य त्वाह—प्रतिक्रुष्टस्य द्विगुण इति ।
शृङ्गिदंष्ट्रिभ्यामिति । ताभ्यां, अन्योन्यं शृङ्गिणा दंष्ट्रिणं
दंष्ट्रिणा शृङ्गिणं च, घातयतः, तच्च तावच्च तन्मूल्यं
तत्परिमाणमन्यच्च द्रव्यं, दण्डः । देवपशुमिति ।
देवसंयन्धिनं पशुं, ऋषभं, उक्षाणं देवगोकृन्दसेक्तारं

पुङ्गवः, गोकुमारी वा, वाहयतः हरतः, पञ्चशतो दण्डः ।
प्रवासयतः मारयतः, उत्तमः ।

लोमदोहवाहनप्रजननोपकारिणामिति । ऊर्णादिदानोप-
कारिणां, क्षुद्रपशूनां मेषादीनां, आदाने अपहरणे, तच्च
तावच्च दण्डः । प्रवासने च, तच्च तावच्च
दण्डः । अन्यत्र देवपितृकार्येभ्यः, देवपितृकार्याथं
प्रवासने तु न दोषः ।

छिन्ननस्यमिति । छिन्नबलीवर्दनासारज्जुकं, भग्नयुगं
भग्नोपान्तदारुकं, तिर्यक्प्रतिमुखागतं च, तिर्यगागतम-
भिमुखागतं च, प्रत्यासरद् वा पश्चादपसरद् वा, चक्रयुक्तं
शकटं, यदा भवति तदेति शेषः, यानपशुमनुष्यसंवाधे
वा ततइतो गच्छतां यानपश्वादीनां भ्रमणसंकटे वा,
हिंसायां पशुमनुष्यवधसंभवे, अदण्ड्यः शाकटिकः ।
अन्यथा छिन्ननस्यत्वाद्यभावे, मानुषप्राणिहिंसायां, यथोक्तं
दण्डं अभ्यावहेत् । अमानुषप्राणिवधे अजकुक्कुटादि-
वधे, प्राणिदानं च, कार्यम् ।

बाले यातरीति । यन्तरि अप्राप्तव्यवहारे सति,
यानस्थः स्वामी दण्ड्यः, शकटनिमित्तप्राणिहिंसासंभवे ।
अस्वामिनि याने, यानस्थो दण्ड्यः, प्राप्तव्यवहारो याता
वा यन्ता वा दण्ड्यः । बालाधिष्ठितमपुरुषं वेति ।
बालयन्तुकं प्रधानपुरुषरहितं वा, यानं, राजा हरेत् ।
कृत्याभिचाराभ्यामिति । ताभ्यां, यत् मारणस्तम्भनादि,
परं अन्यजनं, आपादयेत् प्रापयेत्, तद्, आपादयितव्यः
अर्थात् कृत्याभिचारकारकः । श्रीमु.

मनुः

स्तेयसाहसयोनिर्भुक्तिः

स्यात्साहसं त्वन्वयवत् प्रसभं कर्म यत्कृतम् ।
निरन्वयं भवेत्स्तेयं हृत्वाऽपव्ययते च यत्॥

साहसिकः पापकृत्तमः, तस्योपेक्षा राजा नैव कर्तव्या

‘ऐन्द्रं स्थानमभिप्रेत्सुर्यशश्चाक्षयमव्ययम् ।

नोपेक्षेत क्षणमपि राजा साहसिकं नरम् ॥

* साहसपदनिर्भुक्तिः अव्यवहितोत्तरश्लोकस्य मेधातिथि-
व्याख्याने द्रष्टव्या । व्याख्यासंग्रहः रथलादिनिर्देशश्च स्तेये
द्रष्टव्यः ।

(१) मसू. ८।१४४; स्मृति. २६ न्द्रं (न्द्र); समु.
१५९; नन्द. क्षय (क्षय्य).

(१) सहो बलं, तेन वर्तते साहसिकः । दृष्टादृष्टदोषा-
नपरिगण्य, बलमाश्रित्य, स्तेयहिंसासंग्रहणादिपरपीडा-
करेषु वर्तमानः प्रकाशं पुरुषः साहसिकः । तदुक्तं, ‘स्या-
त्साहसमि’ति । न स्तेयादिभ्यः पदार्थान्तरं साहसं, किन्तु
प्रसङ्गकरणात् तान्येव साहसानि भवन्ति । यदप्यभिदाह-
वस्त्रपाटनादि साऽपि द्रव्यनाशात्मकत्वाद्विसैवेति, तस्य
निग्रहं नोपेक्षेत न विलम्बेत क्षणमपि, यदा गृहीतस्तदैव
निग्रहीतव्यः । इन्द्रस्वामिकं स्थानं स्वर्गाख्यमैन्द्रं तदाभि-
मुख्येन प्राप्तुमिच्छन् । अथवा स्वमेव राज्यपदमैन्द्रमिव
इच्छन् अविचालित्वसामान्यं, निग्राह्य, निग्रहेण हि प्रता-
पानुग्रहाभ्यां प्रजा अनुप्रवर्तन्ते । तदुक्तं ‘समुद्रमिव
सिन्धवः’ इति । यशोऽक्षयमव्ययं च, द्वेधविशेष्यविशेषणे,
स्थानमव्ययं यशोऽक्षयमिति । अथोभयेनापि यशो विशि-
ष्यते । क्षयो मात्रापचयः । व्ययो निरन्वयविनाशः ।
उभयमपि तन्नास्ति । न मलिनीभवति यशो न कदाचिद्वि-
च्छिद्यते । भूतार्थवादस्तुतिरियम् । + मेधा.

(२) इदानीं साहसमाह—ऐन्द्रमिति । सर्वाभिपत्यलक्षणं
पदं चाविनाशनं अनपचयं ख्यातिं चाभिमुख्येन इच्छन्
राजा साहसेन बलवशेनापि अभिदाहवस्त्रपाटनादिकारिणं
मनुष्यं क्षणमपि नोपेक्षेत । गोरा.

(३) अक्षय्यं स्वरूपेण, अव्ययं फलेन । नन्द.

वाग्दुष्टात्तस्कराच्चैव दण्डेनैव च हिंसितः ।

साहसस्य नरः कर्ता विज्ञेयः पापकृत्तमः ॥

(१) अयमपराधवादो निग्रहविधिस्तुत्यर्थः । वाचा
दुष्टो वाग्दुष्टः तस्करश्चौरः । दण्डेनैव दण्डपारुष्यकृत्,
दण्डः प्रहरणोपलक्षणार्थः । त्रिभ्य एतेभ्योऽनन्तराति-
क्रान्तेभ्यः पापकारिभ्योऽयमतिशयेन पापकृत्तमः ।

* मेधा.

(२) वाग्दुष्टो वाक्पारुष्यकृत्, दण्डेन हिंसको दण्ड-
पारुष्यकृत् । मवि.

+ मवि., मच. मेधावत् । ममु. मेधावत् गोरावच्च ।

* गोरा., मवि., ममु., मच., नन्द. मेधावत् ।

(१) मसू. ८।१४५ [सतः (सकः, रुकात्.) Noted
by Jha.]

१ स्वात्सिद्धैवेति.

साहसे वर्तमानं तु यो मर्षयति पार्थिवः ।

स विनाशं व्रजत्याशु विद्वेषं चाधिगच्छति ॥

(१) अयमप्यर्थवादः । साहसे स्थितं पुरुषं यो मर्षयति । प्रकृत्यर्थेऽयं णिच् । यो मृष्यति क्षमते, स विनाशं प्राप्नोति । द्वेष्यतां च प्रजासु प्राप्नोति, द्वेष्यश्चाभिभूयते ।
मेधा.

(२) स साहसकारिभिः क्षिप्रमेव विनाश्यते । गोरा.

(३) स पापकृतामुपेक्षणादधर्मबुद्ध्या विनश्यति ।
अप्रक्रियमाणराष्ट्रतया जनविद्वेषं च गच्छति । ममु.

न मित्रकारणाद्राजा विपुलाद्वा धनागमात् ।
समुत्सृजेत्साहसिकान् सर्वभूतभयावहान् ॥

(१) अत आह, पार्श्वस्थस्य कस्यचित्स्नेहेतोरमाल्या-
दिना प्रार्थ्यमानो न मृष्येत् । अथवा स एवातिबहुधनं
ददातीति नोपेक्षेत । सर्वेषां भूतानां भयमावहन्ति साह-
सिकाः । अयमप्यर्थवादः । मेधा.

(२) अयं मित्रं भवतु मां नापकरोतु प्रत्युपकरि-
ष्यतीति वा । सर्वभूतभयावहानित्यनेन मामुपकरिष्यतीति
निरस्तम् । मच.

निमित्तविशेषे साहसानुशा

शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं धर्मो यत्रोपरुध्यते ।

द्विजातीनां च वर्णानां विप्लवे कालकारिते ॥

आत्मनश्च परित्राणे दक्षिणानां च संगरे ।

स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ च घ्नन् धर्मेण न दुष्यति ॥

(१) मस्मृ. ८।३४६.

(२) मस्मृ. ८।३४७; स्मृचि. २६.

(३) मस्मृ. ८।३४८ [द्विजा ... .. प्लवे (विप्राणां विप्लवे
धर्मविप्लवे) Noted by Jha]; मिता. २।२१ (=)
पू., २।२८६ (=) पू.; स्मृच. ३१३; पमा. ४६७ (=)
पू.; रत्न. १२७; दधि. ९ त्रोप (त्राव); नृप्र. २०८. धर्मो
यत्रोप (यत्र धर्मोप) पू.; सवि. १५४ (=) पू.; व्यप्र. १५
(=) पू. : ३९५ : ४०० (=) पू.; व्यउ. ९ (=)
पू. : १३३ : १३७ पू., स्मृतिः; विता. ७५५ : ८०५
पू.; बाल. २।२१, २।२८६ उक्त.; समु. १४७.

(४) मस्मृ. ८।३४९ ग. घ्नन् धर्मेण (धर्मेण घ्नन्) [भ्युप
(भुप) दुष्यति (नश्यति) Noted by Jha]; मेधा.

१ नापे.

(१) 'वैणवीं धारयेद्यष्टिम्' इति विधानादनुदित-
शस्त्रग्रहणाः श्रोत्रियाः । स्वबलाविष्टं भवति च साहसिके
बलातिशयधायि च शस्त्रमतः साहसिकत्वाशङ्कया
शस्त्रग्रहणमप्राप्तं विधीयते—शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यमिति ।
एतावता वाक्यं विच्छिद्यते । अवशिष्टं तु 'घ्नन् धर्मेण'
इत्यनेनाभिसंबध्यते इत्यतो द्वे एते वाक्ये । ये त्वेतेष्वेव
निमित्तेषु ग्रहणमिच्छन्ति नान्यदेति तेषामतार्कितोपनता-
ततायिमुखपतितस्याशस्त्रस्य का गतिः । न हि ते शस्त्र-
ग्रहणं तस्य प्रतिपालयन्ति । अथैवं व्याख्यायते 'धर्मो
यत्रोपरुध्यते' 'विप्लवे कालकारिते' राजनि व्यतिक्रान्ते,
संस्थायां प्रवृत्तायां, शस्त्रं ग्राह्यम् । अन्यदा तु सौराज्ये
राजैव रक्षतीति । न हि प्रसार्य हस्तौ राजा प्रतिपुरुषं
आसितुं शक्नोति । भवन्ति केचिद्दुरात्मानो ये राज-
पुरुषानपि शूरतमाभियुक्तान् बाधन्ते, शस्त्रवतस्तु विभ्य-
तीति सार्वकालिकं शस्त्रधारणं युक्तम् । किं पुनर्ग्रहणमत्र
विभीषिकाजननमात्रम् ? नेत्याह । घ्नन्धर्मेण न दुष्य-
तीति हिंसापर्यन्तोऽयमुपदेशः । यत्त्वापस्तम्भेनोक्तं 'न
ब्राह्मणः परीक्षार्थमपि शस्त्रमाददीते'ति असति यथा-
भिहिते निमित्ते आकर्षणस्य प्रतिषेधो, न ग्रहणस्य,
विकोशा हि परीक्ष्यन्ते ।

धर्मस्योपरोधो यदा यज्ञादीनां विनाशः कैश्चिक्त्रियते,
वर्णानां विप्लवोऽव्यवस्थानं वर्णसंकरादि, कार्यकालकारिते
राजमरणादौ, तत्र स्वधनकुटुम्बरक्षार्थं शस्त्रं ग्राह्यम् ।
अन्ये तु परार्थमप्यस्मिन्नवसरे । तथा च गौतमः—'दुर्बल-
हिंसायां चाविमोचने शक्तश्चेदि' ति । उक्तं यज्ञविनाशशङ्-
कानिवृत्त्यर्थं शस्त्रग्रहणम् । निमित्तान्तरमाह—आत्मनश्च
परित्राणे, परिः सर्वतोभावे । शरीरभार्याधनपुत्ररक्षार्थं
घ्नन्धर्मेण न दुष्यति । दक्षिणानां च संगरोऽवरोधः । यदि
यज्ञार्थं कल्पिता दक्षिणाः कैश्चिदपन्हियेरंस्तदा तन्निमित्तं
भ्युप (भ्यव); मिता. २।२१ (=) दुष्यति (दण्डभाक्); स्मृच.
३१३ भ्युप (भ्यव); रत्न. १२७; दधि. ९ ; सवि. १५४
(=) आत्मनश्च (आत्मना स्व) प्राभ्युप (त्तादिवि) दुष्यति
(दुष्यते); व्यप्र. १५ (=), ३९५; व्यउ. ९ (=) उक्त. :
१३३; विता. ७५५ स्मृचवत्; बाल. २।२८६; समु.
१४७ स्मृचवत्; नन्द. स्मृचवत्.

१ मात्रं. २ थाभिहते.

योद्धव्यम् । अन्ये तु एवमभिसंबन्धन्ति । दक्षिणानां हेतोः संगरे । यदुपरोधः प्रवृत्ते धर्मेऽप्रवृत्ते दक्षिणासंगर इति(?) । विशेषाणामभ्यवपत्तिः परिभवः । यत्र स्त्रियः साध्व्यो हठात्केनचिदुपगम्यन्ते हन्यन्ते वा, एवं ब्राह्मणाः केनचिदहन्यन्ते, तत्र धन् खड्गादिना न दुष्यति, हिंसाप्रतिषेधातिक्रमो न कृतो भवतीत्यर्थः । असति प्रतिषेधे कामचारप्राप्तौ विध्यन्तरपर्यालोचनया गौतमवचनमनुव्यायमानेन 'दुर्वलहिंसायां चाविमोचने शक्तश्चेत्' इत्यवश्यं हनने प्रवर्तितव्यम् । अथ प्रहारशङ्का भवति तदा सर्वत एवात्मानं गोपायेदित्युपेक्षा ।

* मेधा.

(२) ब्राह्मणादिभिश्च खड्गाद्यायुधं ग्रहीतव्यम् । यस्मिन् काले वर्णाश्रमिणां चौरादिभिः धर्मे कर्तुं न दीयते तत्र, तथा द्विजानां ब्राह्मणादीनां राजाभावपरचक्राक्षेपकारादिभिः कालजनिते वर्णानां संकरे, तथा आत्मनश्च शरीरदारादिरक्षायां, दक्षिणासंबन्धिनि संगरे अपहारनिमित्ते संग्रामे, स्त्रीब्राह्मणरक्षायां च धर्मेण अकूटयुद्धेन तेन शस्त्रेणानेनानन्यगतिकः परान् हिंसन्न प्रत्यवैत्येवं चात्र साहसदण्डो न कार्यः ।

X गोरा.

(३) द्विजातिभिस्त्रिभिरपि ग्राह्यं किमुत राज्ञेत्यर्थः । धर्मस्योपरोधे बलात्साहसिकैरधर्मप्रवर्तने । द्विजातीनां विप्लव उत्तमया स्त्रिया अधर्मेन योगात्संकरे कालकारिते न तु देशकृते । तेषां तत्प्रायत्वेन निवर्तनासंभवात् । आत्मनः परित्राणे प्राणरक्षणे । दक्षिणानां दक्षिणार्थं तदपहारे केन चिक्रियमाणे संगरे युद्धे । स्त्रीविप्रयोरभ्युपपत्तौ प्राणरक्षणे । धर्मेण विषदिग्धशराद्यधार्मिकप्रकारत्यागेन । मवि.

(४) मनुस्तु क्रोधादितः प्रेरितानां साहसिकानामुक्तो यो दण्डस्तस्याभावं दोषाभावकथनमुखेन विधितः प्रेरितानां साहसिकानां कथयति—शस्त्रमित्यादि । धर्मस्याकारामादिको भेदनच्छेदनादिना साहसिकैर्यत्र देशे काले चोपरुध्यते । तथा शूद्रेतरवर्णसंकरे परदाराक्रमणादिरूपे राजाभावकालकारिते, तथात्मनः परतः प्राणसंशये, तथा दक्षिणानां गवां संगरे ग्रहणनिमित्तकयुद्धे । तथा स्त्रीविप्राभ्यवपत्तौ दुर्वलहिंसानिवारणे, द्विजातिभिः क्षत्रियधर्माश्रयणरहितैरपि समर्थैः शस्त्रं ग्राह्यमिति संबन्धः ।

* मिता. व्याख्यानं दर्शनविधौ (पृ. ८३) द्रष्टव्यम् ।

X ममु., दवि., मच. गोरावत्.

क्षत्रियस्य प्रजामात्ररक्षणार्थं शस्त्रग्रहणं प्राप्तमिति तद्व्यतिरिक्तविप्रवैश्यविषयं द्विजातिग्रहणम् । तथा च बौधायनः—'ब्राह्मणार्थं गवार्थं वा वर्णानां वाऽपि संकरे । गृह्णीयातां विप्रविशौ शस्त्रं धर्मव्यतिक्रमे ॥' गौतमोऽपि—'प्राणसंशये ब्राह्मणोऽपि शस्त्रमाददीत । दुर्वलहिंसायां विमोचने शक्तश्चेदिति । ब्राह्मणग्रहणं वैश्यस्यापि प्रदर्शनार्थम् । अत एव विष्णुः—'आत्मत्राणे वर्णसंकरे वा ब्राह्मणवैश्यौ शस्त्रमाददीयाताम्' इति । यत्तु बौधायनेनोक्तं—'भार्यार्थमपि ब्राह्मण आयुधं नाददीते'ति, यदुप्यापस्तम्बेन—'परीक्षार्थोऽपि ब्राह्मण आयुधं नाददीत' इति, उभयत्रापि अपिशब्देन विभीषिकार्थं हिंसार्थं वा ब्राह्मणस्य शस्त्रग्रहणं दूरोत्सारितमिति गम्यते । तेन विभीषिकार्थं ब्राह्मणस्य शस्त्रग्रहणविधानं पूर्वोक्तं विरुध्यते । सत्यम् । अत एव पूर्वोक्तधर्मोपरोधादिशस्त्रग्रहणविधि-विषयादन्यत्र प्रतिषेधोऽवतिष्ठते इति व्यवस्थापनीयम् । 'धन् धर्मेण न दुष्यति' इति वदता मनुना हिंसापर्यन्तोऽयं शस्त्रग्रहणोपदेशो न विभीषिकामात्रसंजननायेति दर्शितम् । 'धन् धर्मेण न दुष्यति' इत्यस्य यद्यपि क्षात्रयुद्धधर्मेण धन् न दुष्यतीत्यर्थोऽवभाति तथापि धर्मोपरोधकादिहिंसाया अवश्यकर्तव्यत्वात्तत्र क्षात्रयुद्धधर्मेण प्रनित्यर्थायोगात् धर्मेण हिंसादिविधिना प्रेरितो भूत्वा धन् दुष्यतीत्यर्थोऽवगन्तव्यः । एतदुक्तं भवति—धर्मोपरोधकादिहिंसायाश्चोदितत्वात्तत्कर्ता न दुष्यतीति । तथा च मनुवृत्तायुक्तम्—'स्तेनादीनां वधः क्षात्रधर्मेणेत्युक्तं, तद्धननस्यावश्यकर्तव्यत्वात् । तस्माद्धर्मेण शास्ता न दुष्यतीति द्रष्टव्यमिति ।

* स्मृच. ३१३

(५) धर्मेण हेतुना धन् नार्थार्थेन दुष्यति, न साहसिको भवति ।

नन्द.

गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम् ।

* व्यप्र. स्मृचवत् ।

(१) मस्मृ. ८।३५०; मिता. २।२१ (=); अप. २।२१ ब्राह्मणं (श्रोत्रियं); स्मृच. ३१३; रःन. १२७; दवि. ९ द्वौ (द्वं); सवि. १५२ (=); व्यप्र. १४ (=); व्यउ. ८ (=); व्यन. १०४; विता. ७५७; बाल. २।२८६; सेतु. १००; समु. १४७.

आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् * ॥

(१) आत्मपरित्राणार्थमविचारेण योद्धव्यम् । तदनु-
दर्शयति— गुरुमिति । आतताय्युच्यते यः शरीरधनदार-
पुत्रनाशे सर्वप्रकारमुद्यतः । तमविचारयन्न विचारयन्
हन्यात् । गुर्वादिग्रहणमर्थवादः । एतेऽपि हन्तव्याः किमु-
तान्य इति । एतेषां त्वाततायित्वेऽपि वधो नास्ति । 'आचा-
र्यं च प्रवक्तारम्' इत्यनेनापकारिणामपि वधो निषिद्धः ।
'गुरुष्माततायिनं' इति शक्यः संबन्धस्तथा सत्याततायि-
विशेषणमेतत्ततो गुर्वादिव्यतिरिक्तस्य आततायिनः प्रतिषेधः
कुतः स्याद्वाक्यान्तराभावात् । अथ 'नाततायिवधे दोषः'
इत्येतद्वाक्यान्तरं सामान्येनाभ्यनुज्ञापकमिति । तदपि न ।
विधेरश्रवणात् । पूर्वदेशपतया चार्थवादत्वे प्रकृतवचनत्वात्
इह भवन्तस्त्वाहुर्नपि आततायिनमित्येव विधिरवशिष्टो-
ऽर्थवादस्तथापि गुर्वादीनां वधानुज्ञानं यतोऽन्यदपकारि-
त्वमन्यदाततायित्वं, यो ह्यन्यां कांचन पीडां करोति न संवणं
शरीरदिना सोऽपकारी, अन्यस्त्वाततायी, तथा च
पठ्यते— 'उद्यतासिर्विपामिभ्यां शापोद्यतकरस्तथा ।
आथर्वणेन हन्ता च पिशुनश्चापि राजतः ॥ भार्याति-
क्रमकारी च रन्ध्रान्वेपणतत्परः । एवमाद्यान्विजानीयात्स-
र्वानेवाततायिनः ॥' आयान्तमिति वचनादात्तशस्त्रो हन्तु-
मभिधावन्, दारान् वा जिहीर्षन् हन्तव्यः । कृते तु
दोषे किमन्यत्करिष्यतीति उपेक्षा इति ब्रुवते । तदयुक्तम् ।
यतः 'प्रकाशमप्रकाशं चे'ति वक्ष्यति । समानौ ह्येतौ करि-
ष्यन् कृतवांश्च, दुष्टौ चेति । तस्मादायान्तमित्यनुवादः
कर्तुमागतं कृत्वा वा गतमिति । आततायित्वाच्चासौ
हन्यते । न च कृतवत आततायित्वमपैति । नास्यात्मनो
रक्षार्थ एव वध 'आत्मनश्च परित्राण' इत्यनेनोक्तः ।

×मेधा.

(२) आततायिनं हननप्रवृत्तं हन्यादेवाङ्गच्छेदादि-
रूपघातेन न त्वत्यन्तं, 'अन्यत्र गोब्राह्मणादि'ति गौतम-
स्मृतेः ।

मवि.

* मिता., अप., व्यप्र. व्याख्यानानि व्यवहारमातृकायां
प्रथमभागे दर्शयित्वा (पृ. ८३, ८४, ८५ इत्यत्र क्रमेण) द्रष्ट-
व्यानि । दवि., व्यप्र. मितावद्भावः ।

× गोरा. मेधावत् ।

१ तत्त्वा. २ सृष्टश्चेदिति त.

(३) धर्मोपरोधकादिहननचोदना स्मृत्यनुमेया । न
प्रत्यक्षश्रुतेति दर्शयितुमुपक्रमस्मृतिवाक्यमाह मनुः—
गुरुमिति । अत्र गुर्वादिपदानि अन्यपरतया प्रयुक्तानीति
दर्शयितुं तेषां तात्पर्याथो वृत्तिकारेण दर्शितः । गुरुं वा
मान्यतमं वेत्यर्थः । बालवृद्धौ वा कृपाविषयमपीत्यर्थः ।
ब्राह्मणं वा बहुश्रुतं समस्तपात्रगुणयुक्तमित्यर्थः । उत्तग-
र्धाथोऽपि तेनैव दर्शितः । वधार्थमधिकारविच्छेदा-
र्थमवश्यमेतीत्याततायिनमायान्तं प्रवृत्तं प्राणाद्यपहारे
हन्यादेव, अविचारयन्निति अवधारणं नियमपरमिति ।
काल्यायनोऽपि— 'विनाशहेतुमायान्तं हन्यादेवाविचा-
रयन्' । विनाशहेतुं उदासीनम् (?) । जलभेदादिविनाश-
हेतुमाततायिनमिति यावत् । एतदुक्तं भवति । किमात-
तायिवधः सदोषो निदोषो वेति विचारो न कर्तव्यः ।
वैधत्वादिति । क्वचिदपि विचारयन्निति पाठादर्शनात् ।
वसिष्ठोऽपि वैधत्वं दर्शयति— 'आततायिनमायान्तमपि
वेदान्तगं रणे । जिघांसन्तं जिघांसीयान्न तेन भूणहा
भवेत् ॥' इति । अत्र केचिदाहुः । 'आततायिवधविधि-
वाक्यत्रयेऽप्यायान्तमिति वचनादात्तशस्त्रो हन्तुमुन्मुखोऽ-
भिधावन् दारादीन् वा जिहीर्षन् हन्तव्यः । कृते त्वनर्थं
किमन्यत्करिष्यतीति उपेक्षणीय एवेति । तत्र कृते त्वनर्थं
इत्याद्ययुक्तमित्यपरे दूषयन्ति । करिष्यन् कृतवांश्च द्वावपि
दौष्ट्येन समौ वधाहंविष । तस्मादायान्तमिति पदं
कृत्वाऽऽगतस्याप्याततायिन उपलक्षणार्थमुक्तमिति । अन्ये
पुनरेवमाहुः—वर्तमानार्थजिघांसन्तमिति विधिवाक्यस्थ-
पदपर्यालोचनया वर्तमानविषदानादिव्यापारा एवातता-
यिन उच्यन्ते । तव्यापारनिवारणं च यत्राततायिवधमन्त-
रेण न संभवति तत्रैव तद्वधान्यनुज्ञा, सत्यां गतौ वध-
स्यानुचितत्वात् । तेन विषोपदानादौ व्याप्तिप्रमाणः
प्रहरणादिमात्रेणानिवार्यः हन्तव्यः । विषदानादौ व्यापृतस्य
ग्रह(प्रहर)णादिमात्रेण निवारयितुं शक्यस्य वा वधो
दोषनिमित्तमेवेति । तदपि न । न हि विषदानादिव्यापारेण
व्यापृतानां व्यापारनिवृत्तावपि पूर्वसिद्धं परशरीरादिविना-
शहेतुत्वलक्षणमाततायित्वमपैति, तदुक्तं मेधातिथिना—
'आततायित्वाच्चासौ हन्यते । न हि कृतवत आततायित्व-
मपैती' ति । तेन विषदानादौ व्यापृतोऽपि आततायित्वा-
द्वन्तव्य इति मेधातिथेरभिप्रायः ।

ननु च दारादिरक्षणार्थं वध इति कृते दारादिविधे पश्चाद्वधो व्यर्थ इति उपेक्ष्य एव कृतवानाततायी, न हन्तव्यः। मेघम्। न दारादिरक्षणार्थं वधविधिः किन्तु दारादिविधवादिनिमित्ते वधो विधीयते। रक्षणार्थस्तु वधविधिरात्मनश्च परित्राण इत्यादौ कचिदेव, तस्मात्कृतवानित्याततायी नोपेक्ष्यः। स्मृच. ३१३-४

(४) गुरुबालवृद्धबहुश्रुतब्राह्मणानामन्यतमं वधोद्यतमागच्छन्तं विद्याविज्ञादिभिरुत्कृष्टं पलायनादिभिरपि स्वनिस्तरणाशक्तौ निर्विचारं हन्यात्। अत एवोशना— 'गृहीतशस्त्रमाततायिनं हत्वा न दोषः'। कात्यायनश्च भृगुशब्दोद्देशेन मनुक्तश्लोकमेव व्यक्तं व्याख्यातवान्। 'आततायिनि चोत्कृष्टे तपःस्वाध्यायजन्मतः। वधस्तत्र तु नैव स्यात्पापं हीने वधो भृगुः॥' मेधातिथिगोविन्दराजौ तु 'स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ च ब्रन्धमेण न दुष्यति' इति पूर्वस्यायमनुवादः। गुर्वादिकमपि हन्यात् किमुतान्यमपीति व्याचक्षाते। ममु.

(५) अथवा — दुरुक्तभाषणमेवात्र हिंसा 'वारिभ-सैतैर्जघान ताम्' इति वचनात्। अथवा प्रतिकूलाचरणे हन्तिप्रयोगो, यथा चात्र प्रतिभाति तथा द्वैतविवेके वक्ष्यामः। दवि. १०

(६) अविचारयन् गुर्वादीन् हन्यात्, त्यागं कुर्यात् न तु हिंसां कुर्यात्। हन हिंसागत्योरित्यस्य धातोर्गत्यर्थता, न हिंसार्थम्। भाच.

अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः।

क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते ह्याततायिनः॥

उद्यतासिर्विषाग्निभ्यां शापोद्यतकरस्तथा।

आथर्वणेन हन्ता च पिशुनश्चापि राजनि +॥

* 'अग्निदो' इत्यस्य श्लोकस्य व्याख्यानं वसिष्ठे (पृ. १६०८) द्रष्टव्यम्।

+ 'उद्यतासि' इत्यादिश्लोकयोर्व्याख्यानं एतत्तत्तमानकाला-यनवचनयोरपि अस्मिन्नेव प्रकारेण द्रष्टव्यम्।

(१) मस्मृ. ८।३५० इत्यस्योपरिष्ठात् प्रक्षिप्तश्लोकोऽयम्; गोरा. रहश्चैव (रापहारी च) ह्या (आ) वसिष्ठः; मिता. २।२१ (=); मवि. गोरावत्, स्मृत्यन्तरम्; दवि. २३४ गोरावत्, मनुवसिष्ठैः; सवि. १५३ (=) रहश्चैव (रापहतां च) ह्या (आ); मच. (=) सविवत्; व्यग्र. १४ (=) ह्या (आ); भाच. (=) गोरावत्. अधिकस्थलनिर्देशो वसिष्ठे द्रष्टव्यः।

(२) मस्मृ. ८।३५० इत्यस्योपरिष्ठात् प्रक्षिप्तश्लोकोऽयम्; मेधा. (=); भाच. (=).

भार्यारिक्थापहारी च रन्ध्रान्वेषणतत्परः।

एवमाद्यान्विजानीयात्सर्वानेवाततायिनः॥

नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन।

प्रकाशं वाऽप्रकाशं वा मन्युस्तं मन्युमृच्छति +॥

(१) न कश्चन इति नाधर्मो न दण्डो न प्रायश्चित्तमिति। प्रकाशं जनसमक्षं, अप्रकाशं विषादिदानेन येन केनचिदुपायेन। मन्युः क्रोधाभिमानिनी देवताऽसौ मन्युमृच्छति। नात्र हन्तृहन्तव्यभावोऽस्ति पुरुषयोः, अयं आततायिकोऽपि इतरेण हन्यत इत्यर्थवादोऽयम्। यथा प्रतिग्रहकामः, को मह्यं ददातु, नाहं प्रतिग्रहीता, न त्वं दाता, ततश्च कुतः प्रतिग्रहदोषो मामेवमत्रापि। इह साहसिके दण्डो नाम्नातः, स दण्डपारुष्ये द्रष्टव्यः। इह त्वधिकतरो यत उक्तं 'विज्ञेयः पापकृत्तमः' इति। मेधा.

(२) हन्तृकृतो मन्युः क्रोधाभिमानिनी देवता तं मन्युं हन्यमानगतं क्रोधं निवर्तयति। साहसे चापराधापेक्षया प्रथममध्यमोत्तमसाक्षादङ्गच्छेदनिर्वासनादयो दण्डाः कार्याः। * गोरा.

(३) न कश्चन दोषो भवतीति ब्रह्महत्यादिकृतमपि पापं न तादृशं भवति। तथाहि प्रायश्चित्तमपि तत्राल्पमेव स्मृतिकारैर्निबद्धम्। हन्तुर्हिंसा आततायिनो हिंसां प्रति ऋच्छति तत्प्रतिरुद्धा न फलं प्रसूते। तन्न कर्तरि पापं जनयति हिंसितेन हिंसाकरणादिति तात्पर्यम्। मवि.

÷ विश्व., मिता. व्याख्याने व्यवहारमातृकायां (पृ. ८२, ८३) द्रष्टव्ये।

* शेषं मेधावत्। ममु., मच. गोरावत्।

(१) मस्मृ. ८।३५० इत्यस्योपरिष्ठात् प्रक्षिप्तश्लोकोऽयम्; मेधा. (=) रिक्थापहारी (तिक्रमकारी); भाच. रन्ध्रा (छिद्रा) शेषं मेधावत्.

(२) मस्मृ. ८।३५१ [स्तं मन्यु (स्तन्मन्यु) Noted by Jha]; विश्व. २।२१ (=) पू.; मिता. २।२१ (=) प्रकाशं वाऽ (प्रच्छन्नं वा) : २।२८६ (=); स्मृच. ३१४; पमा. ४६७ (=); रत्न. १२७; दवि. ९ पू.; नृप्र. २०८ नाततायि (न तत्रारि); सवि. १५२ (=) मितावत् : १५५ (=) पू.; व्यग्र. १४ (=), ४०० (=) मितावत्; व्यड. ९ (=) पू. : १३७ पू., स्मृतिः; विता. ४९१ पू. : ७५७; सेतु. १०० (=); ससु. १४७.

(४) एतद्भाष्यकारो मेधातिथिव्याचष्टे । न कश्च-
नेति । नेहाधर्मो न दण्डो न प्रायश्चित्तम् । प्रकाशं
आभाष्य जनसमक्षम् । अप्रकाशं विषदानादिना येन-
केनचिदुपायेन । मन्युः क्रोधाभिमानिनी देवता । स
मन्युमृच्छति । नात्र हन्तृहन्तव्यभावोऽस्ति पुरुषयोः ।
आंततायिक्रोधः इतरेण क्रोधेन हन्तव्य इत्यर्थवादोऽय-
मित्यादिग्रन्थेन अत्राप्रकाशवधेऽपि दोषाभावं वदन्
मनुरप्युपप्लवं कृत्वा गतेऽप्याततायिनि विषदानादिना
वधो न दोषायेति दर्शयति उपप्लवकरणसमये विषदाना-
संभवात् ।

+ स्मृच. ३१४

आचार्यं च प्रवक्तारं पितरं मातरं गुरुम् ।
न हिंस्याद्ब्राह्मणान् गाश्च सर्वाश्चैव तपस्विनः ॥

(१) आचार्यं उपनेता । प्रवक्ता अध्यापको
व्याख्याता । गुरुस्ताभ्यामन्यः पितृव्यमातुलादिः । सर्वो-
श्चैव तपस्विनः । प्रायश्चित्तप्रवृत्तान् पातकिनोऽपीति
सर्वग्रहणम् । अविशेषेण सर्वभूतानां तत्र तत्र हिंसा
निषिद्धा । पुनर्वचनमाचार्यादीनामाततायिनामपि निषे-
धार्थमिति केचित् । यस्तु 'गुरुं वा बालवृद्धौ वा'
इत्यादिरर्थवादोऽस्यैव प्रतिप्रसवः । उपाध्यायस्त्वाह
नायं प्रतिषेधः पर्युदासोऽयं संकल्पविधानार्थां 'नोद्यन्त-
मादित्यमीक्षेत' इतिवत् । अतः प्रयत्नेनातिक्रान्तं भवति
संकल्पप्रतिषेधश्चेति । अथवा दुरुक्तभाषणं हिंसा 'वाग्भि-
स्तैस्तैर्जघान ताम्' इति प्रयोगदर्शनात् । अथवा प्रति-
कूलाचरणे हन्तिः प्रयुक्तः ।

* मेधा.

(२) आचार्यमध्यापयितारं चोपनयनमात्रकारिणं
लोकवत् (?) पितरं मातरं गुरुं 'अल्पं वा बहु वा यस्ये'-
त्युक्तं, गोब्राह्मणतपोनिष्ठांश्चाततायिनोऽपि न हिंस्याद-
न्यथा सामान्यहिंसानिषेधे सतीदं पृथक् वचनं अनर्थकं
स्यात् ।

गोरा.

(३) आचार्यं उपनयनपूर्वकवेदाध्यापकं, प्रवक्तारं
वेदार्थव्याख्यातारं, गुरुं 'अल्पं वा बहु वा यस्य' इत्यु-

+ मेधावद्भावाः, अयं ग्रन्थः मेधातिथिसमीक्षार्थं धृतः ।

* अन्यव्याख्यानानि अत्रैव गतार्थानि ।

(१) मस्मृ. ४।१६२ [ब्राह्मणान् गाश्च (ब्रह्महं गां वा (?))
Noted by Jha]; अप. १।१५४ णान् (णं); दधि.
२.३९ गाश्च (गां च); समु. १४७.

क्तम् । आचार्यादीस्तु न हिंस्यात् । प्रतिकूलाचरणेऽत्र
हिंसाशब्दः । गोविन्दराजस्तु सामान्येन हिंसानिषेधा-
दाततायिनोऽप्येतान् हिंस्यादिति व्याख्यातवांस्तदयुक्तम् ।
'गुरुं वा बालवृद्धौ वा' इत्यनेन विरोधात् । ममु.

महापातकिसाहसिकदण्डविधिः

+ ब्रह्महा च सुरापश्च स्तेथी च गुरुतल्पगः ।
एते सर्वे पृथग्ज्ञेया महापातकिनो नराः ॥
चतुर्णामपि चैतेषां प्रायश्चित्तमकुर्वताम् ।
शारीरं धनसंयुक्तं दण्डं धर्म्यं प्रकल्पयेत् ॥
गुरुतल्पे भगः कार्यः सुरापाने सुरापञ्चजः ।
स्तेये च श्रपदं कार्यं ब्रह्महण्यशिराः पमान् ॥
असंभोज्या ह्यसंयाज्या असंपाठ्याविवाहिनः ।
चरेयुः पृथिवीं दीनाः सर्वधर्मबाहिष्कृताः ॥
ज्ञातिसंबन्धिभिस्त्वेते त्यक्तव्याः कृतलक्षणाः ।
निर्दया निर्नमस्कारास्तन्मनोरनुशासनम् ॥
प्रायश्चित्तं तु कुर्वाणाः सर्ववर्णा यथोदितम् ।
नाङ्क्या राज्ञा ललाटे स्युर्दाप्यास्तूतमसाहसम् ॥
आगःसु ब्राह्मणस्यैव कार्यो मध्यमसाहसः ।
विवास्यो वा भवेद्राष्ट्रात्सद्रव्यः सपरिच्छदः ॥
इतरे कृतवन्तस्तु पापान्येतान्यकामतः ।
सर्वस्वहारमर्हन्ति कामतस्तु प्रवासनम् ॥

मातापितास्त्रीपुत्राणामन्योन्यत्वागे दण्डः

न माता न पिता न स्त्री न पुत्रस्त्यागमर्हति ।
त्यजन्नपतितानेतान् राज्ञा दण्ड्यः शतानि षट् ॥

(१) माता न त्यागमर्हति । न त्याज्या । त्यागः
स्वगृहान्निष्कासनं, मातृवृत्तेः स्वलिताया उपकारस्योप-
क्रियायामुदितायामकरणे । एवं पित्रादीनामपि व्याख्ये-
यम् । संबन्धे साहचर्यात् स्त्री भार्यवाभिप्रेता । अपतिताना-
मेषां त्यागो नास्ति । मातुस्तु 'न माता पुत्रं प्रति
पततोत्येके' इति शातातयः । भार्यायाश्चापि त्यागोऽ-

+ 'ब्रह्महे'त्याष्टश्लोकानां व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च
प्रथमभागे दण्डमातृकाप्रकरणे (पृ. ५८०-८१) द्रष्टव्यः ।

(१) मस्मृ. ८।३८९; अप. २।२३७ दण्ड्यः (दाप्यः);
व्यक. १२० अपवत्; विर. ३५७; विधि. १५४ शा (शो) :
१८२ (=); दधि. ३०४; बीमि. २।२३७; सेतु. ३०३-४;
समु. १५७.

संभोगो गृहकार्यनिषेधश्च । भक्तवस्त्रादिदानं तु न निषि-
ध्यते । 'योषित्सु पतितास्वपि । वस्त्रान्नपानं देयं च
वसेयुः स्वगृहान्तिके ॥' इति पठ्यते । मेधा.

(२) मातृपितृभार्यापुत्राः त्यागं भरणशुश्रूषाद्यकरणा-
त्मकं नार्हन्ति । अत एतानपतितानपि परित्यजन्
अन्योन्यपरित्यागे राज्ञा षट् शतानि दण्ड्यः । * गोरा.

(३) समुच्चितानां त्याग एतत् । अप. २।२३७
निमित्तविशेषेषु प्रातिवेश्यब्राह्मणाद्यभोजने दण्डविधिः

प्रातिवेश्यानुवेश्यौ च कल्याणे विंशतिद्विजे ।
अर्हावभोजयन्विप्रो दण्डमर्हति मापकम् ॥

(१) विशन्त्यस्मिन्निति वेशो निवासस्तत्प्रतिगतः

प्रातिवेश्यः गृहाभिमुखस्तत्र भवः प्रातिवेश्यः । प्रदीर्घपाठे
स्वार्थिकोऽण् । एवमनुवेश्यः पृष्ठतो वसन्, तौ चेन्न
भोजयेत् यदि स्वगृहमानीय कल्याणे विवाहाद्युत्सवे
विंशतिमात्रा यत्र द्विजा अन्ये भोज्यन्ते, तदा मापकं
मुवर्णे दण्डं दाप्यो, हिरण्यमित्युत्तरत्र विशेषणादिहापि
विशायते । अहौ यदि तौ प्रातिवेश्यानुवेश्यौ योग्यौ
भवतो न द्विषन्तौ नात्यन्तनिर्गुणौ । ÷ मेधा.

(२) प्रातिवेश्यो निरन्तरगृहस्थः । अनुवेश्यस्तद-
नन्तरः । कल्याणे उत्सवे । विंशतिब्राह्मणा यत्र भोज्यन्ते
तत्र । अहौ योग्यौ । विप्र इति वचनात् क्षत्रियस्य
तादृग्ब्राह्मणाभोजने न दोष इत्यर्थः । मापकं मुवर्णस्य ।
+ मवि.

(३) उत्तरत्र हैरण्यग्रहणादिह रौप्यमापं दण्डमर्हति ।

X ममु.

(४) मापकश्चात्र रौप्यो बोद्धव्यः । उत्तरश्लोके मान-
वेन अधिके भूतितुल्यात्मके प्रातिवेश्यश्रोत्रियाभोजन-
रूपेऽपराधे विशिष्य हिरण्यमापकदण्डाभिधानादिति हला-
युधः । X विर. ३५९

(५) स्वगृहस्याभिमुखं गृहं प्रतिवेशः, अभितः समी-
पस्थं गृहमनुवेशस्तत्रस्थौ प्रातिवेश्यानुवेश्यौ । नन्द.

* मवि., ममु. गोरावत् । ÷ गोरा. मेधावत् ।

+ मन्., भाच. मविवत् । X शेषं मविवत् ।

(१) मस्मृ. ८।३९२ [प्राति (प्रति) Noted by
Jha]; अप. २।२६३; व्यक. १२०; विर. ३५८ प्रो
(प्रौ); दवि. ३०५; समु. १५७.

श्रोत्रियः श्रोत्रियं साधुं भूतिकृत्येष्वभोजयन् ।
तदन्नं द्विगुणं दाप्यो हैरण्यं चैव मापकम् ॥

(१) अप्रातिवेश्याथोऽयमारम्भः । सन्नस्यचारिणामयं
नियमः । श्रोत्रियस्तादृशमेव श्रोत्रियं गुणवन्तं, भूति-
कृत्येषु भूतिर्विभवस्तन्निमित्तेषु कार्येषु, विभवे धनसंपत्तौ
सत्यां यानि क्रियन्ते गोष्ठीभोजनादीनि, अथवा भूति-
ग्रहणं कृत्यविशेषणं, भूतिमन्ति यानि कृत्यानि प्राचुर्येण
प्रभूततया विवाहादीनि क्रियन्ते, यत्र विंशतेरधिकनरा
भोज्यन्ते तादृशोपूत्सवेषु, अभोजयंस्तदर्थमन्नं भूतिकृत्येषु
भोक्तव्यं तावद्विगुणं तस्मै दापयेत्, राज्ञे वा, उभयं,
हिरण्यं मापकं वा । मेधा.

(२) विद्याचारवांस्तथाविधमेव गुणवन्तं विभव-
कार्येषु विवाहादिषु प्रकृतत्वात्प्रातिवेश्यानुवेश्यावभोजयन्
तदन्नं भोजिताद्विगुणमन्नं दाप्यो हिरण्यमापकं च राज्ञा ।
ममु.

पितापुत्रविरोधसाध्यादिदण्डविधिः

पितापुत्रविरोधे तु साक्षिणां दशपणो दमः ।

यस्तयोः सान्तरः स्यान्तु तस्य तूत्तमसाहसम् ॥

सान्तरः स्यात् तयोर्मध्यगो भूत्वा विरोधमुत्पादयेत् ।

विर. ३६०

अभक्ष्यापयादिप्राशयितृग्रसितृदण्डविधिः

अभक्ष्यमथवाऽपेयं वैश्यादीन् प्राशयन् द्विजान् ।

जघन्यमध्यमोत्कृष्टान् दण्डानाहुयथाक्रमम् ॥

पण्णाः शूद्रे भवेदण्डः चतुःपञ्चाशदेव तु ।

ग्रसितारः स्वयं कार्या राज्ञा निर्विषयास्तु ते ॥

अत्र विष्णूक्तो दण्डो ब्राह्मणादिषु उत्तमेषु दूषितेषु,
मन्वाद्युक्तश्चानुत्तमेष्वित्यविरोधः । विर. ३६१

(१) मस्मृ. ८।३९३ है (हि) [तदन्नं (तदन्नं) हैरण्यं
चैव (दण्डं चैव स) Noted by Jha]; अप. २।२६३;
विर. ३५९; दवि. ३०५ ध्वलो (पु भो); समु. १५७.

(२) विर. ३६०.

(३) अप. २।२३३ प्राश (भक्ष) शान् दण्डानाहुयं (ष्ट-
दण्डानर्हेष); व्यक. १२१ नाहुयं (नर्हेष); विर. ३६१
व्यकवत्; विचि. १५५; दवि. ३०८ वैश्यादीन् प्राश (ब्राह्म-
णान् प्राश) पू; सेतु. २९७ प्राशयन् (प्रासयेत्).

(४) अप. २।२३३; व्यक. १२१; विर. ३६१ ग्रसि
(शासि); विचि. १५५ पू; दवि. ३०९ उत्त.; सेतु.
२९७ पू.

धर्मोपजीविनो धर्मच्युतस्य दण्डविधिः

यश्चापि धर्मसमयात्प्रच्युतो धर्मजीवनः ।

दण्डेनैव तमप्योषेत्स्वकाद्धर्माद्धि विच्युतम् ॥

(१) धर्मजीवनो ब्राह्मणो, धर्मसमयात् च्युतः स्व-
कर्तव्यभ्रष्टः, दण्डेनैव तमप्योषेत्, दण्डेन विवासनादिना,
तमप्योषेत् दहेदित्यर्थः । मवि.

(२) याजनप्रतिग्रहादिना परस्य यागदानादिधर्म-
मुत्पाद्य यो जीवति स धर्मजीवनो ब्राह्मणः सोऽपि यो
धर्ममर्यादायाश्च्युतो भवति तमपि स्वधर्मात्परिभ्रष्टं
दण्डेनोपतापयेत् । * ममु.

(३) धर्मात् प्रच्युतो धार्मिकत्वख्यापनेन जीवश्चोर-
तुल्य इत्यभिप्रायः । नन्द.

उत्कृष्टकर्मभिर्जीविन् अधमजातीयो दण्ड्यः

यो लोभाद्धर्मो जात्या जीवेदुत्कृष्टकर्मभिः ।

तं राजा निर्धनं कृत्वा क्षिप्रमेव प्रवासयेत् ॥

यो जात्या अधर्मो निष्कृष्टः क्षत्रियादिः । सत्यपि
प्रकृतत्वे राजन्यस्य सर्वेषामयं ब्राह्मणवृत्तिप्रतिषेधः । एव-
मेवायं श्लोकः । उत्कृष्टो निरपेक्षो ब्राह्मण एव । कर्मभि-
रध्ययनादिभिर्जीवति । दण्डोऽयं सर्वस्वग्रहणप्रवासनैः ।

+ मेधा.

तडाग-कोष्ठागार-देवतागार-जलमार्गादिभेदनाद्यपरिषेधु

दण्डविधिः

तडागभेदकं हन्यादप्सु शुद्धवधेन वा ।

यद्वापि प्रतिसंस्क्रुर्याद्वाप्यस्तुत्तमसाहसम् × ॥

* मच. ममुवत् । + अन्यव्याख्यानानि यथाश्रुतानि ।

× विर. व्याख्यानं 'यस्तु पूर्वनिविष्टस्य' इति श्लोके
द्रष्टव्यम् । दवि. व्याख्याने मवि., ममु. च अनूदितम् ।

(१) मसृ. १।२७३; व्यक. १६४; विर. ६२५
तमप्यो (समाप्तो); दवि. २६० तमप्यो (समाप्तो) द्वि वि
(द्विधि); बाल. २।२७६; सेतु. ३२८ वनः (विनः)
तमप्यो (समाप्तो) माद्धि विच्युतम् (मर्यादविच्युतम्); समु.
१५८ वनः (विनः) क्रमेण यमः.

(२) मसृ. १।१९६ [लोभाद (मोहाद) Noted by
Jha]; अप. २।२३३ प्रवा (विवा) : २।३०३; व्यक.
१२१ पू; विर. ३६३ कर्मभिः (जातिभिः); विवि. १५७;
दवि. ३०२; वीमि. २।३०४ जात्या (जातो); सेतु.
२९७, ३०५.

(३) मसृ. १।२७९ ग. यद्वा (तद्वा) [तडागभेदकं

(१) तडागग्रहणमुपलक्षणार्थम् । नद्युदकहरणेऽप्ययं
दोष इति केचित् । तदयुक्तम् । महान् हि तडागभेदने
अपराधः । स्वल्पो नदीभेदने । तडागस्य हि वप्रभेदने-
नोदकहरणेऽप्ययमेव विधिः । मेधा.

(२) तडागभेदकं तडागजलस्य बहिर्निःसारकं
अप्सु मज्जयित्वा हन्यात् । शुद्धवधेन शिरच्छेदेन ।
यस्त्वङ्गुलीकरच्छेदादिको वधः सोऽतिदुःखहेतुत्वादशुद्ध-
वधः । एतत् कामतः । अकामे त्वाह तच्चापीति ।
तत्तडागादि विगुणीकृतं सम्यक्कृत्वात्तमसाहसं दण्डं
दद्यात् । मवि.

(३) तडाकमहत्त्वाल्पत्वानुसारेणात्र दण्डविकल्पे
व्यवस्था कार्या । स्मृच. ३२६

(४) यः स्नानदानादिना जलोपकारकं भागं सेतु-
भेदादिना विनाशयति तमाप्सु मज्जनेन प्रकारान्तरेण वा
हन्यात् । यद्वा यदि तडागं पुनः संस्क्रुर्यात्तदोत्तमसाहसं
दण्ड्यः । ममु.

(५) अनेककोटिजीवनाशकत्वाद्बार्हः । यदि वा
प्रतिसंस्क्रुर्यात्, विपादिना द्रव्येण दूषयेत्तदा संस्क्रुर्या-
दिति । * मच.

(६) शुद्धवधेन शस्त्रवधेन । नन्द.

कोष्ठागारायुधागारदेवतागारभेदकान् ।

हस्त्यश्वरथहर्तृश्च हन्यादेवाविचारयन् ॥

* शेषं मविवत् ।

(तडागभेदकान्) डाग (डाक) यद्वापि (तथापि) द्वाप्यस्तु
(द्वाप्यश्च) Noted by Jha]; अपु. २२७।५४ पूर्वोपे
(तडागदेवतागारभेदकान् घातयेन्नृपः) पू.; व्यक. १२१
यद्वा (तद्वा) द्वाप्यस्तु (द्वाचाचो); मवि. यद्वा (तच्चा);
स्मृच. ३२६ डाग (टाक) यद्वा (तच्चा) द्वाप्यस्तु (द्वाचाचो);
विर. ३६५ व्यकवत्; व्यनि. ५०९ डाग (टाक) द्वाप्यस्तु
(द्वाचाचो); दवि. ३१३ यद्वा (तच्चा) द्वाप्यस्तु (द्वाचाचो);
सवि. ४७४ डागमे (टाकछे) यद्वापि (स यदि) द्वाप्यस्तु
(द्वाचाचो); मच. यद्वापि (यदि वा); भाच. मविवत्.

(१) मसृ. १।२८०; मिता. २।२७३; अप. २।२७३
कोष्ठा (अग्न्या); व्यक. ११४ दकान् (दिनः); विर. ३२०
हर्तृश्च (हन्तृश्च) शेषं व्यकवत्; विवि. १३६ (=) रयन्
(रितः) शेषं व्यकवत्; व्यनि. ५०९ को (गो); दवि.
७४ हर्तृश्च (हन्तृश्च) उक्तः : १३८, १४२ विरवत्; नृप.

(१) कोष्ठगारं राजगृहम् । मवि.

(२) राजसंबन्धिन्यादिषु धनागारायुधग्रहयोर्देव-
प्रतिमाग्रहस्य च बहुधनव्ययसाध्यस्य विनाशकान् हस्त्यश्व-
रथस्य चापहर्तृन् शीघ्रमेव हन्यात् । यत्तु संक्रमध्वज-
बद्धिदेवंताप्रतिमाभेदिनः पञ्चशतदण्डं वक्ष्यति सोऽस्मा-
देव देवतागारभेदकस्य वधविधानान्मृन्मयपूजितोज्झित-
देवताप्रतिमाविषयोऽत्र द्रष्टव्यः । ममु.

(३) अविचारयन् इत्यनेन सदस्यपि प्रभो न कार्यः । मच.

यस्तु पूर्वनिविष्टस्य तडागस्योदकं हरेत् ।

आगमं वाप्यपां भिन्धात्स दाप्यः पूर्वसाहसम् ॥

(१) हरेत् स्वसमीपतडागं प्रति नयेत् । आगमं
तडागे जलागमं रुन्ध्यात् । आगमं वाप्यपां भिन्नादिति
कचित्पाठः । स दाप्यः तत्सम्यक्करणपूर्वम् । + मवि.

(२) यः पुनः प्रजार्थं पूर्वं केनचित्कृतस्य तडागस्यो-
दकमेव गृह्णाति । कृत्स्नतडागोदकनाशने वधदण्डः
प्रागुक्तः । तथोदकागमनमार्गं सेतुबन्धादिना यो नाशयति
स प्रथमसाहसं दण्ड्यः । ममु.

(३) अत्र च (द्वितीयश्लोकेन) तडागभेदके
उत्तमसाहसाभिधानं पूर्वाक्ततडागापेक्षया उत्कर्षमादाये-
त्यविरोधः । तोयाधारविशेषादेव विकल्प इत्यन्ये ।

विर. ३६५

प्राकारस्य च भेत्तारं परिखाणां च पूरकम् ।

द्वाराणां चैव भङ्क्तारं क्षिप्रमेव प्रवासयेत् ॥

+ स्मृच. मविबद्भावः ।

२६३ कोष्ठा (अग्न्य); बीमि. २।२७३ अपवत्; सेतु.
२३७-८ व्यकवत्; समु. १५८ को (गो) क्रमेण यमः.

(१) मस्मृ. १।२८१ भिन्धा (भिन्ना) [(डाग (डाक)
Noted by Jha]; व्यक्र. १२१; मवि. भिन्धात्
(रुन्ध्यात्); स्मृच. ३२६ डाग (टाक) वाप्यपां भिन्धात्
(वाप्युपाख्यात्); विर. ३६५ वाप्य (चाप्य); व्यनि. ५१०
पूर्वनि (पूर्व नि) डाग (टाक) बृहस्पतिः; द्वि. ३१३
विरवत्; मच. मस्मृवत्; सेतु. २५७ विरवत्.

(२) मस्मृ. १।२८९; अप. २।२८२ भङ्क्ता (भेत्ता)
बास (माप); व्यक. १२२ स्य च (स्याव) शेषं अपवत्;
विर. ३६७ स्य च (स्यानु) भङ्क्ता (भेत्ता); विधि. १५९ भेत्ता
(छेत्ता) शेषं अपवत्; व्यनि. ५११ भङ्क्ता (भेत्ता);
द्वि. २९९ व्यकवत्; बीमि. २।२८२ अपवत्; बाल.

(१) दुर्गगतानां प्राकारादीनां विनाशने प्रवासनं
दण्डः । परिखा भूभागाः खाताः । मेधा.

(२) राजगृहपुरादिसंबन्धिनः प्राकारस्य भेदकं तदी-
यानामेव परिखाणां पूरयितारं तद्वतानां द्वाराणां भङ्कं
शीघ्रमेव देशान्निवासयेत् । ममु.

(३) परिखाः परितः सजलखाताः । ते चेत्स्थास्यन्ति
पुनः करिष्यन्तीति कृत्वा क्षिप्रं प्रवासनमिति । मच.

विविधद्रव्यनाशापराधेषु दण्डविधिः

*द्रव्याणि हिंस्याद्यो यस्य ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ।

स तस्योत्पादयेत्तुष्टिं राक्षे दद्याच्च तत्समम् ॥

चर्मचार्मिकभाण्डेषु काष्ठलोष्टमयेषु च ।

मूल्यात्पञ्चगुणो दण्डः पुष्पमूलफलेषु च ॥

संक्रमध्वजप्रतिमादिद्रव्यभेदनदूषणादौ दण्डविधिः

*संक्रमध्वजयष्टीनां प्रतिमानां च भेदकः ।

प्रतिकुर्याच्च तत्सर्वं पञ्च दद्याच्छतानि च ॥

(१) संक्रमः येन संक्रामन्ति मार्गेणावतरन्ति जलोप-
स्पर्शादिना निमित्तेन, शुभ्रं वासः ध्वजः चिह्नं राजामा-
त्यादीनां देवायतनेषु च । यष्टिः ईदृशे च । प्रतिमाना-
मिति व्याख्यातम् (?) । प्रतिकुर्यात्समदधीताप्रत्यापत्तिं
नयेत् । मेधा.

(२) ध्वजो देवकुलादिध्वजः । यष्टिः ग्रामादिपताका-
यष्टिः । प्रतिमानां मनुष्यप्रतिकृतीनाम् । देवप्रतिमासु तु
वधस्तदायतनभेद एव वधोक्तः । मवि.

(३) संक्रमो जलोपरि गमनार्थं काष्ठशिलादिरूपः,
ध्वजः चिह्नं राजद्वारादौ, यष्टिः पुष्करिण्यादौ, प्रति-
माश्च क्षुद्रा मृन्मय्यादयस्तासां विनाशकः पञ्चशतपणान्
दद्यात्तच्च विनाशितं सर्वं पुनर्नवं कुर्यात् । × ममु.

* एतौ श्लोकौ दण्डपारुध्ये मनुना आम्नातौ । अनयो-
र्व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च दण्डपारुध्यप्रकरणे द्रष्टव्यः ।

× विर., मच. ममुवत् ।

२।२२९; सेतु. २५७ अपवत्; समु. १५८ रस्य (राणां)
भङ्क्ता (भेत्ता) क्रमेण यमः

(१) मस्मृ. १।२८५; अप. २।२३३; व्यक्र. १२१
पञ्च दद्याच्छ (दद्यात्पञ्चश) उक्तः; विर. ३६३ च (त्स)
शेषं व्यकवत्; विधि. १५७ व्यकवत्; व्यनि. ५१० तत्सर्वं
(तत्पूर्वं); सेतु. २५६ विरवत्; समु. १५८ च तत्सर्वं
(अथापूर्वं) क्रमेण यमः.

अदूषितानां द्रव्याणां दूषणे भेदने तथा ।

मणीनामपवेधे च दण्डः प्रथमसाहसः ॥

(१) यानि स्वयमदुष्टानि द्रव्याणि लाभार्थं दूषयति, तथा धान्यविक्रयी क्षेत्रे निर्दोषं धान्यमुत्तमं तृणबुलैर्योजयति, कुङ्कुमादेश्च तेन अकुङ्कुमादिना द्रव्यान्तरेणैकीकरणं, मणयो मुक्तास्तेषां भेदनं द्विधाकरणम् । अत्र वेधतिभेदने विद्यते अनेकार्थत्वाद्धानूनाम् । वेधतेः रूपमेतत् । मणयो हीनमध्यमोत्कृष्टतमा भवन्ति । तत्र दण्डकल्पना कर्तव्या । मध्यमेषु मध्यम उत्तमेषूत्तमः ।

मेधा.

(२) अदुष्टद्रव्याणामपद्रव्यप्रक्षेपेण दूषणे, मणीनां च माणिक्यादीनामभेदानां विदारणे, वेध्यानामपि मुक्तादीनामनवस्थानवेधने प्रथमसाहसो दण्डः कार्यः । सर्वत्र परकीयद्रव्यनाशे द्रव्यान्तरदानादिना स्वामितुष्टिः कार्या ।

मममु.

राजमार्गदूषणे दण्डविधिः

समुत्सृजेद्राजमार्गे यस्त्वमेध्यमनापदि ।

स द्वौ कार्षापणौ दद्यादमेध्यं चाशु शोधयेत् ॥

अनार्तः सन् यो राजपदेषु पुरीषं कुर्यात्स कार्षापणद्वयं दण्डं दद्यात्स चामेध्यं शीघ्रमेवापसारयेत् । ममु.

आपद्रतस्तथा वृद्धो गर्भिणी बाल एव वा ।

परिभाषणमर्हन्ति तच्च शोध्यमिति स्थितिः + ॥

अभिचारमूलक्रियाकृत्यासु दण्डविधिः

अभिचारेषु सर्वेषु कर्तव्यो द्विशतो दमः ।

मूलकर्मणि चानासैः कृत्यासु विविधासु च ॥

* विर., मच. ममुवत् ।

× मेधा. व्याख्यानं सीमाविवादप्रकरणे (पृ. ९३९) द्रष्टव्यम् ।

+ व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च सीमाविवादप्रकरणे (पृ. ९३९) द्रष्टव्यः ।

(१) मस्मृ. १।२८६ [मपवे (मपि वे) Noted by Jha]; अप. २।२३३ च (तु); व्यक्र. १२१ मपवेधे च (मववाधेषु); विर. ३६२-३ अपवत्; विधि. १५६ अपवत्; व्यनि. ५११ मप (मप्य); दवि. ३१०; सेतु. ३०५ मपवे (मुपरो) च (तु); समु. १५८ सः (सम्) क्रमेण यमः.

(२) अपु. २२७।५५ उत्तरार्धे (स हि कार्षापणं दण्ड्यस्तममेध्यं च शोधयेत्). अवशिष्टस्थलादिनिर्देशः सीमाविवादप्रकरणे (पृ. ९३९) द्रष्टव्यः ।

(३) मस्मृ. १।२९० क., ख., घ., सैः (सैः) [सैः

(१) अदृष्टेनोपायेन मन्त्रादिशक्त्या मारणमभिचारः । तत्र प्रवृत्तानाममृतेऽभिचारणीये दण्डोऽयम् । अनभिचारणीयाभिचारेषु नैतावता मुच्यते । तत्र मनुष्यमारणदण्डश्च विशेषः । सर्वग्रहणं लौकिकवैदिकयोरविशेषेण दण्डार्थम् । वैदिकाः श्येनादयः । लौकिकाः पादपांशुग्रहणसूचीभेदनादयः । मूलकर्म वशीकरणादि । आसापितृभार्यादयस्ततोऽन्येऽनासाः । कृत्या अभिचारप्रकारा एव मन्त्रादिशक्तय उच्चाटनसुहृद्बन्धुकुलद्वेषविचितीकरणादिहेतवो भूतविद्यादिषु प्रसिद्धाः । *मेधा.

(२) अनासै असंबन्धिनि विषये । मूलकर्मणि सुनादिप्रयोगरूपवशीकरणकर्मणि । भर्त्रादौ तु संबन्धिनि वशीकरणे कृते न दोषः । अनासैरिति पाटेऽसंबन्धिभिरित्यर्थः । कृत्यासु रोगानुत्पत्त्यर्थं मातृग्रहाद्युत्थापने ।

+ मवि.

(३) एवं मातृपितृभार्यादिव्यतिरिक्तैरसत्यैर्व्यामोहधनग्रहणाद्यर्थं वशीकरणे तथा कृत्यासु उच्चाटनापाटवादिहेतुषु क्रियमाणसु नानाप्रकारासु द्विशतपणदण्ड एव कर्तव्यः ।

× ममु.

राजपुरुषाणां धनलोभादिदोषेषु दण्डविधिः

राज्ञो हि रक्षाधिकृताः परस्वादायिनः शठाः ।

भृत्या भवन्ति प्रायेण तेभ्यो रक्षेदिमाः प्रजाः ॥

(१) परस्वमाद्रातुं शीलं येषां ते परस्वादायिनः, शठाः असभ्यव्यकारिणः प्रायेणाधिकृताः सन्तो भवन्ति । प्राक्शुचयोऽपि रक्षन्ति वित्तानि । अतः प्राक्शुचित्वानुमनेन नोपेक्षणीयाः । यत्नतः प्रतिजागरितव्याः । तेभ्यो रक्षेदिमाः प्रजाः । न केवलं राजार्थनाशः अनवेक्षया, यावत्प्रजा अपि निर्धनीकुर्वन्ति । मेधा.

* विर. मेधावत् । + दवि. मविवत् ममुवत् ।

× अत्रोद्धृतोऽनुद्धृतभागश्च मेधावत् ।

(सौ) Noted by Jha]; अप. २।२३३ चानासैः (विद्वेषे); व्यक्र. १२१; मवि. सैः (सैः); विर. ३६२; विधि. १५६ मविवत्; व्यनि. ५११ मविवत्; दवि. ३०९; सेतु. ३०५; समु. १५८ क्रमेण यमः.

(१) मस्मृ. ७।१२३; व्यक्र. १२२ राज्ञो हि (राष्ट्रेषु); विर. ३६७ व्यकवत्; दवि. १२० व्यकवत्.

१ दण्डः स वि. २ पौत्रभा. ३ लादिदे. ४ माने नो.

(२) रक्षाधिकृता रक्षार्थमधिकृताः ग्रामाध्यक्षा-
दयो भृत्याः । मच.

ये कार्यिकेभ्योऽर्थमेव गृहीयुः पापचेतसः ।

तेषां सर्वस्वमादाय राजा कुर्यात्प्रवासनम् ॥

(१) ये रक्षाधिकृताः कार्यिकेभ्यो व्यवहर्तृभ्यो
व्यापारवद्भ्यो धनलाभोद्देशिकया दण्डयन्ति जनपदांस्तेषां
सर्वस्वहरणप्रवासने राजा कुर्यात् । ÷ मेधा.

(२) कार्यार्थिभ्यो वादिप्रभृत्यभ्य उत्कोचरूपेणार्थ-
मेव गृहीयुर्न राजकार्यं कुर्युः । * मवि.

ये नियुक्तास्तु कार्येषु हन्युः कार्याणि कार्याणाम् ।

धनोष्मणा पच्यमानास्ताभिः स्वान्कारयेन्नृपः ॥

(१) ये कार्यिणामर्थिप्रत्यर्थिनां कार्येषु व्यवहार-
दर्शनादिषु नियुक्ता अधिकृता राजस्थानीयप्रभृतयस्ते
धनोष्मणा पच्यमाना अन्यतरस्माद्धनं गृहीत्वा कार्याणि
नाशयेयुस्ताभिः स्वान्कारयेत् सर्वस्वहरणं तेषां कार्यम् ।
सैभ्यानामभ्यासेन वर्तमानानां सत्यपि वक्ष्यमाणे दण्डा-
न्तरविधावेष एव दण्डो न्याय्यः । येऽप्यन्ये सेनापति-
प्रभृतयः कस्यचित्साहाय्यके नियुज्यन्ते ततश्चार्थं गृहीत्वा
नाशयन्ति, तेऽप्येवमेव दण्ड्याः । अन्ये तु 'येऽनि-

÷ मच. मेधावत् मविवच्च । * ममु., विर. मविवत् ।

(१) मस्मृ. ७।१२४; व्यक. १२२ विंके (विं) मेव
(मेवं हि) क्रमेण कात्यायनः; विर. ३६७ व्यकवत्; विचि.
१६० (=) व्यकवत्; दवि. १२० व्यकवत्; सेतु. ३०६
(=) व्यकवत्.

(२) मस्मृ. ९।२३१ [नृपः (द्रुधः) Noted by
Jha]; मेधा. 'येऽनियुक्ता' इति पाठः; व्यक. १२२
क्रमेण कात्यायनः; विर. ३६७ ये नि (विनि) कार्या (कर्मा)
नास्ताभिः स्वा (नाभिः स्वांस्ता); विचि. १६० (=) ये
नि (विनि) नास्ताभिः स्वा (नाभिः स्वांस्ता); दवि. १०६
नास्ताभिः स्वा (ना निः स्वांस्ता); सेतु. ३०६ ये नि (विनि)
स्तु (श्च) स्ताभिः स्वा (निमांस्ता) क्रमेण याज्ञवल्क्यः; समु.
१६५ नास्ता (नान् ता).

१ हल्लेशोदे. २ दक्षितादि. ३ सत्याना.

युक्ता' इत्यकारप्रभेदं पठन्ति । ये राजवाह्यभ्याह्वला-
तिशयाद्वाऽन्यस्य साहाय्यं कुर्वन्ति कार्यनाशनार्थं द्विती-
यस्य, तेषामयं दण्डः । धनोष्मणेत्यविवक्षितम् । अनि-
युक्ता इत्येतदेव प्रधानम् । +मेधा.

(२) ये नियुक्ताः प्राड्विवाकाद्याः हन्युरुत्कोच-
ग्रहणेन जितमप्यजितं कुर्वन्तः । धनोष्मणा पाकः, किं
नो भवति राजा चेजानीयादण्डमात्रं ग्रहीष्यतीत्यतिधन-
तया निर्भयता । निःस्वान् अपहृतसर्वस्वान् । X मवि.

(३) [धनोष्मणा पच्यमानाः] उत्कोचधनतेजसा
विकारं भजन्तः । ममु.

कूटशासनकर्तृश्च प्रकृतीनां च दूषकान् ।

स्त्रीबालब्राह्मणप्रांश्च हन्याद्विद्वसेविनस्तथा ॥

(१) कूटशासनस्य कर्तारो, यन्नैव राजादिष्टं तद्राज-
कृतमिति वदन्ति । शासनं राजादेशः । एतस्य गृहे न
भोक्तव्यमस्य चायं प्रसाद आशातः, इयं वा स्थिती
राज्ञा कृतेति पत्रकं राजाधिकृतलेखकलिखितमिति शासनं,
राजादेशसंबन्धिशसनं तत्कूटं कुर्वन्ति पालयन्ति । प्रकृ-
तीनां क्रुद्धलुब्धानां दूषका भेदकाः । स्त्रीबालयोर्ब्राह्मणस्यापि
हन्तारः । विद्वसेविनो राजशत्रुसेविनः प्रच्छन्नं गतागति-
कान् । मेधा.

(२) विद्वसेविनः शत्रुसेवकान् । द्वितीयपादस्तु
'स्वाम्यमात्यदुर्गकोशदण्डराष्ट्रमित्राणि प्रकृतयः तद्दूष-
कांश्च हन्यादिति विष्णुवचनादेव व्याख्यातः ।

स्मृच. ३२४

(३) कूटराजाशलेखकान्, अमात्यानां च भेद-
कान्, स्त्रीबालब्राह्मणप्रातिनः, शत्रुसेविनश्च राजा
हन्यात् । ममु.

+ ममु. मेधावत् । X मच. मविवत् ।

(१) मस्मृ. ९।२३२; अप. २।२९४; व्यक. १२२;
स्मृच. ३२४; विर. ३७०; विचि. १६२ स्त्रीबाल (बाल-
स्त्री); व्यनि. ५०४, ५०८; दवि. २६६, ३१७; सवि.
४७५ विद्वसेविनस्त (संबन्धनांस्त); सेतु. ३०७; समु.
१५७.

१ बहोल्यादः.

याज्ञवल्क्यः

साहसनिरुक्तिस्तदण्डश्च

सामान्यद्रव्यप्रसभहरणात्साहसं स्मृतम् ।

तन्मूल्याद्विगुणो दण्डो निह्वे तु चतुर्गुणः ॥

(१) स्तेयमपि प्रसह्य कृतं साहसमेव यस्माद्, अतो नात्र स्तेयदण्डः । किं तर्हि— 'सामान्यप्रसभद्रव्यहरणात् साहसं स्मृतम् । तन्मूल्याद्विगुणो दण्डो निह्वे तु चतुर्गुणः ॥' सामान्यं द्रव्यं द्रव्योयदन्यतरेण प्रसभं प्रसह्यान्यतरं परिभूयापह्रियते, तत् स्तेयमपि प्रसह्य हरणात् साहसमिति स्मृतं महर्षिभिर्यस्मात्, तस्मान्न तत्र स्तेयदण्डः । किं तर्हि अपहृतद्रव्यमूल्याद् द्विगुणः साहसिकदण्ड इत्यभिप्रायः । प्रसह्यापहृत्य निह्वे कृते मूल्याच्चतुर्गुणः । सामान्यद्रव्यहरणं चोदाहरणार्थम् । अन्यदपि यत् प्रसह्य स्तेयमन्यद्वा क्रियते, तत् सर्वं साहसमेव । तथा च नारदः— 'सहसा क्रियते' इति । विश्व. २।२३६

(२) संप्रति साहसं नाम विवादपदं व्याचिख्यास्तल्लक्षणं तावदाह— सामान्येति । सामान्यस्य साधारणस्य यथैष्टविनियोगानर्हत्वाविशेषेण परकीयस्य वा द्रव्यस्यापहरणं साहसम् । कुतः । प्रसभहरणात् प्रसह्य हरणात् । बलावष्टम्भेन हरणादिति यावत् । एतदुक्तं भवति । राजदण्डं जनक्रोशं चोल्लङ्घ्य राजपुरुषेतरजनसमक्षं यत्किञ्चिन्मारणहरणपरदारप्रधर्षणादिकं क्रियते तत्सर्वं साहसमिति साहसलक्षणम् । अतः साधारणधनपरधनयोर्हरणस्यापि बलावष्टम्भेन क्रियमाणत्वात्साहसत्वमिति ।

तत्र परद्रव्यापहरणरूपे साहसे दण्डमाह— तन्मूल्यादिति । तस्यापहृतद्रव्यस्य मूल्याद् द्विगुणो दण्डः । यः पुनः

(१) यास्मृ. २।२३०; विश्व. २।२३६ द्रव्यप्रसभ (प्रसभद्रव्य); मिता.; अप. णात् (णं); व्यक. १२० तु (च) शेषं विश्ववत्; स्मृच. ६ अपवत्, पू. : ३१६ अपवत्, पू. : ३१७ उक्त.; विर. ३५१ द्रव्यप्रसभ (प्रसभद्रव्य) तु (च); पमा. ४५१ उक्त.; रत्न. १२८ अपवत्; विचि. १५१ द्रव्यप्रसभ (प्रसभद्रव्य) तु (च); स्मृचि. २६ पू.; दवि. २९४ उक्त.; सवि. ४५२ पू.; बीमि.; व्यप्र. ३९३ अपवत्; व्यड. १२९ पू. : १३१ उक्त.; विता. ७४८; सेतु. २५८-९ विचिवत्; समु. १४८ णात् (णं) त्या (ला).

साहसं कृत्वा नाहमकार्षमिति निह्वेते तस्य मूल्याच्चतुर्गुणो दण्डो भवति । एतस्मादेव विशेषदण्डविधानात् प्रथमसाहसादिसामान्यदण्डविधानमपहारव्यतिरिक्तविषयं गम्यते ।

(३) सामान्यस्यानेकेषां भ्रात्रादीनां मध्यमकस्य धनस्य प्रसभं स्वामिसमक्षं तानवगणय्य हठादपहरणं साहसम् । एतच्च न साहसस्य लक्षणं किन्तूपलक्षणम् । तल्लक्षणं त्वाह नारदः— 'साहसादि'ति + अप.

(४) सामान्यद्रव्यं बहुजनैः प्रहरादिकालक्रमेण रक्ष्यमाणं द्रव्यं, एतच्छलेन हर्तुं न शक्यते, रक्षणे प्रमादासंभवात् । तेनास्य प्रायेण बलादपहरणम् । तदेतदभिसंधायोक्तं— 'सामान्यद्रव्यप्रसभहरणमिति । साहसं स्मृतं साहसलक्षणं स्तेयं स्मृतमित्यर्थः । *स्मृच. ३१६

साहसकारयितृदण्डः

यः साहसं कारयति स दाप्यो द्विगुणं दमम् ।

यश्चैवमुक्त्वाऽहं दाता कारयेत्स चतुर्गुणम् ॥

(१) अन्येनापि प्रयोक्तृतया— 'यः साहसं कारयति स दाप्यो द्विगुणं दमम् । यस्त्वेवमुक्त्वाहं दाता कारयेत् स चतुर्गुणम् ॥' पूर्वोक्ताद् द्विगुणं दण्डं कारयिता दाप्यः । यस्त्वेवमुक्त्वा कारयेत् 'क्रियतामिदं यद्यत्र कश्चिद् विरोधो भविष्यति, ततोऽहमेव निर्वहणं करिष्यामी'ति, स चोक्तद्विगुणदण्डाच्चतुर्गुणं दण्डय इत्यवसेयम् । विश्व. २।२३७

(२) साहसस्य प्रयोजयितारं प्रत्याह— यः साहसमिति । यस्तु साहसं कुर्वित्येवमुक्त्वा कारयत्यसौ साह-

× शेषं मिता. व्याख्यानं 'सहसा क्रियते' इत्यादिषु नारदश्लोकेषु द्रष्टव्यम् । विर., दवि., विता. मितावत् । बीमि. मितावत् अपवच्च ।

+ शेषं मितावत् ।

* शेषं मितावत् । व्यप्र. स्मृचवत् ।

(१) यास्मृ. २।२३१; अपु. २५८।२६ श्रै (स्ते); विश्व. २।२३७ अपवत्; मिता.; अप.; व्यक. १२३; स्मृच. ३१२; विर. ३७५; पमा. ४५१; रत्न. १२८; विचि. १६६; दवि. ७५ यश्चै (तथै); सवि. ४६५; बीमि.; व्यप्र. ३९३ ऽहं दाता (हन्तारं); व्यड. १३१ क्त्वा (क्तो); व्यम. १०५; विता. ७४८; सेतु. ३०९; समु. १४७.

सिकादण्डाद्विगुणं दण्डं दाप्यः । यः पुनरहं तुभ्यं धनं दास्यामि त्वं कुर्वित्येवमुक्त्वा साहसं कारयति स चर्तुगुणं दण्डं दाप्योऽनुबन्धातिशयात् । Xमिता.

(३) तव दण्डसंभवे अहं तद्वनं दास्यामीत्येवमुक्त्वा यः साहसं कारयेत्, स साहसकर्तुश्चर्तुगुणं दण्डं दाप्यः । वीमि. पूज्यातिक्रम - भ्रातृभार्याप्रहार-प्रतिश्रुताप्रदान - मुद्रासहितगृहभङ्ग - सामन्तादिपीडाकारणापराधेषु दण्डविधिः

अर्ध्याक्रोशातिक्रमकृद्भ्रातृभार्याप्रहारदः ।

संदिष्टस्याप्रदाता च समुद्रगृहभेदकृत् ॥

सामन्तकुलिकादीनामपकारस्य कारकः ।

पञ्चाशत्पणिको दण्ड एषामिति विनिश्चयः ॥

(१) साहसिकत्वादेव च — अर्ध्याक्रोशेत्यादि । स्पष्टार्थो श्लोकौ । विश्व. २।२३८

(२) साहसिकविशेषं प्रत्याह—अर्ध्याक्षेपेत्यादि । अर्ध्यास्यार्धाहस्याचार्यादेराक्षेपमाज्ञातिक्रमं च यः करोति, यश्च भ्रातृभार्यां ताडयति, तथा संदिष्टस्य प्रतिश्रुतस्यार्थस्याप्रदाता, यश्च मुद्रितं गृहमुद्राटयति, तथा स्वगृहक्षेत्रादिसंस्कृतगृहक्षेत्रादिस्वामिनां कुलिकानां स्वकुलोद्भवानां आदिग्रहणात्स्वग्राम्यस्वदेशीयानां च योऽपकर्ता, ते सर्वे पञ्चाशत्पणपरिमितेन दण्डनीयाः । + मिता.

(३) संदिष्टस्य प्रेषितस्य । * विर. ३५६

(४) संदिष्टस्य परप्रेषितस्य हिरण्यादेः प्रतिधातुं गृही-

X अप., व्यक., स्मृच., विर., दवि. मितावत् ।

+ अप. मितावत् । * शेषं मितावत् । दवि. विरवत् ।

(१) यास्मृ. २।२३२; अपु. २५८।२७ अर्ध्या (आर्या) दः (कः) दकृत् (दकः); विश्व. २।२३८; मिता. (क) क्रोशा (क्षेपा) दः (कः); अप. दः (कः); व्यक. १२० दकृत् (दकः); विर. ३५५ दः (कः) शेषं व्यकवत्; पमा. ४५१; विचि. १५३ विरवत्; दवि. २५५ पू. : ३०० व्यकवत्; वीमि.; व्यप्र. ३९३ प्रहारदः (पहारकः); व्यउ. १३१ अपवत्; विता. ७४८ क्रोशा (क्षेपा); सेतु. ३०२ विरवत्; समु. १५६ अर्ध्या (आर्या) दः (कः).

(२) यास्मृ. २।२३३; अपु. २५८।२८; विश्व. २।२३९; मिता.; अप.; व्यक. १२०; विर. ३५५; पमा. ४५१; विचि. १५३ मपकारस्य (माकारस्याप्र) निश्च (निर्ण); दवि. ३००; वीमि.; व्यप्र. ३९३-४; व्यउ. १३१; विता. ७४८; सेतु. ३०२; समु. १५६.

तस्याऽप्रदाता । आदिपदात् श्रेण्यादयः तेषामन्यतमस्यापकारकर्ता । एषां पूर्वोक्तानां पञ्चाशत्पणमितो दण्ड इति धर्मशास्त्रे विनिश्चयः । चकाराद्वाचिकस्याऽप्रवक्तुः समुच्चयः । वीमि.

विधवागमन—परभयानिवारण—वृथाक्रोश—चाण्डालकृतपृथ्वीस्पर्श—शूद्रप्रजितादिभोजन—अयुक्तशपथ—अयोग्यकर्मकरण—पशुपुंसवोपघात—साधारणापलाप—दासीगर्भपत—पितृपुत्राद्यन्योन्यत्यागेषु दण्डविधिः

स्वच्छन्दं विधवागामी विकृष्टे नाभिधावकः ।

अकारणे च विक्रोष्टा चण्डालश्चोत्तमान् स्पृशन् ॥

शूद्रप्रजितानां च दैवे पित्र्ये च भोजकः ।

अयुक्तं शपथं कुर्वन्नयोग्यो योग्यकर्मकृत् ॥

वृषक्षुद्रपशूनां च पुंस्त्वस्य प्रतिधातकृत् ।

साधारणस्यापलापी दासीगर्भविनाशकृत् ॥

(१) यास्मृ. २।२३४; अपु. २५८।२९ न्दं (न्द) हे ना (हेना) रणे (रेण [रण ?]) चण्डा (चाण्डा); विश्व. २।२४० न्दं (न्द) हे ना (हेऽन); मिता. शन् (शेत्); अप. विश्ववत्; व्यक. १२० न्दं (न्द) धावकः (धातकः) चण्डा (चाण्डा); विर. ३५५ न्दं (न्द) हे ना (हेऽन) धाव (धाव) चण्डा (चाण्डा); पमा. ४५१; विचि. १५३ पूर्वार्धं विरवत्; स्मृचि. २६ न्दं (न्द); दवि. ३०० न्दं (न्द) हे ना (हेऽन); सवि. ४६६ न्दं (न्द) णे च (णेन) मान् (मां); वीमि.; व्यप्र. ३९४ हे ना (हेना) णे च (णेन); व्यउ. १३१ न्दं (न्द) मान् (मां); विता. ७४८-९ न्दं (न्द) कृष्टे (कृष्टेऽ); सेतु. ३०२ पूर्वार्धं विरवत्; समु. १५७ व्यउवत्.

(२) यास्मृ. २।२३५; अपु. २५८।३०; विश्व. २।२४१; मिता. (क) द्र (द्रः); अप.; व्यक. १२० ग्यो (ग्योऽ); विर. ३५६ व्यकवत्; पमा. ४५१; विचि. १५३ क्तं (क्त); स्मृचि. २६; दवि. ३०० ग्यो यो (ग्यायो); सवि. ४६६; वीमि.; व्यप्र. ३९४; व्यउ. १३१; विता. ७४९; सेतु. ३०२-३ पित्र्ये (पैत्रे) ग्यो (ग्ये); समु. १५७.

(३) यास्मृ. २।२३६; अपु. २५८।३१ शुद्र (शूद्र); विश्व. २।२४२ तकृत् (तकः); मिता.; अप.; व्यक. १२०; विर. ३५६ वृष (वृक्ष) शकृत् (शकः); पमा. ४५१-२; विचि. १५३ विरवत्; स्मृचि. २६; दवि. ३०० तकृत् (तकः) पी + (च) शेषं विरवत्; सवि. ४६६ अपवत्; वीमि.; व्यप्र. ३९४; व्यउ. १३१ वृष (वृक्ष); विता. ७४९; सेतु. ३०३ विरवत्; समु. १५७.

^१पितापुत्रस्वभ्रातृदम्पत्याचार्यशिष्यकाः ।

एषामपतितान्योन्यत्यागी च शतदण्डभाक् ॥

(१) एतदपि श्लोकचतुष्टयं स्पष्टार्थमेव ।

विश्व. २।२४०-४३

(२) नियोगं विना यः स्वेच्छया विधवां गच्छति ।

चौरादिभयाकुलैर्विक्रुष्टे च यः शक्तोऽपि नाभिधावति ।
यश्च वृथाक्रोशं करोति । यश्च चण्डालो ब्राह्मणादीन्
स्पृशति । यश्च शूद्रप्रव्रजितान् दिगम्बरादीन् दैवे
पित्र्ये च कर्मणि भोजयति । यश्चायुक्तं 'मातरं गमि-
ष्यामी'त्येवं शपथं करोति । तथा यश्च अयोग्य एव
शूद्रादियोग्यकर्माध्ययनादि करोति । वृषो बलीवर्दः क्षुद्र-
पशवोऽजादयस्तेषां पुंस्त्वस्य प्रजननशक्तेर्विनाशकः ।
वृश्चक्षुद्रपशूनामिति पाठे हिंवाद्यौषधप्रयोगेन वृश्चादेः
फलप्रसूनानां पातयिता । साधारणमपलपति साधारण-
द्रव्यस्य च वञ्चकः । दासीगर्भस्य च पातयिता । ये च
पित्रादयोऽपतिता एव सन्तोऽन्योन्यं त्यजन्ति ते सर्वे
प्रत्येकं पणशतं दण्डार्हा भवन्ति । *मिता.

(३) स्वच्छन्देन स्वेच्छया न शास्त्रवशाद्विधवागामी,
चौरादिभिरभिभूयमानेन जनेन विक्रुष्टेन 'धावत धावते'-
त्यार्तस्त्वेन कृते विक्रोष्टारं प्रत्यनभिधावकः, अकारणे चौरा-
द्युपद्रवविरहेऽपि विक्रोष्टा, उत्तमान् द्विजातीन् बुद्धिपूर्वं
चण्डालः स्पृशन्, शूद्राणां प्रव्रजितानां देवान्पितॄन् वो-
दिश्य भोजयिता, अयुक्तमनर्हं कोशपानादिकं ब्राह्मणोऽपि
कुर्वन्, अयोग्योऽनुपनीतोऽकृतप्रायश्चित्तो वा यद्योग्यस्यो-
पनीतादेः कर्म कुर्वन्, वृषस्योक्षणः क्षुद्रपशूनामजावि-
कादीनां च पुंस्त्वप्रतिघातं वृषणमर्दनेन करोति, साधा-
रणं स्वस्थान्यस्य च यद्द्रव्यं तस्यापलापी, दास्या गर्भस्य

* विर., दवि. मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।२३७; अपु. २५८।३२; विश्व. २।२४३;
मिता. (क) पिता (पितृ); अप.; व्यक. १२० शत
(शतं); विर. ३५६; पमा. ४५२ पिता (पितृ) शिष्यकाः
(ऋत्विजाम्); विचि. १५३ स्वसृ (सुहृद्) न्योन्य (नां च);
स्मृचि. २६; दवि. ३००; सवि. ४६६; वीमि.; व्यप्र.
३९४ पिता (पितृ); व्यड. १३१; विता. ७४९ पाम
(तान्); सेतु. ३०३ पिता (पितृ) शेषं विचिवत्; समु.
१५७ पमावत्.

नाशकः, पित्रादीनामपतितानामन्योन्यत्यागी च, शत-
संख्याकपणदण्डभाक् । अप.

(४) आद्येन चकारेण कारणेऽपि विक्रोशाकर्तुः,
द्वितीयेन पतितस्य, तृतीयेन पाखण्डिनां, चतुर्थेन
मनुष्ययज्ञस्य, पञ्चमेन वृषस्य, षष्ठेन मातापुत्रयोरन्योन्यं
त्यागिनः समुच्चयः — पितापुत्राद्योरेकतरेणैव अमरस्य
त्यागे तु शङ्खः — 'यस्त्यजेत्कामादपतितान् स हि शतं
दण्डं प्राप्नुयात्' । इदं तु अविदुषा त्यागे कृते । विदुषा
कृते त्यागे त्वाह मनुः — 'न माता न पिता न स्त्री
न पुत्रस्त्यागमर्हति । त्यजन्नपतितानेतान् राज्ञा दण्ड्यः
शतानि षट् ॥' + वीमि.

तरिकेण स्थलजशुल्कग्रहणे प्रातिवेश्यब्राह्मणानिमन्त्रणे च दण्डः
तरिकः स्थलजं शुल्कं गृह्णन् दाप्यः पणान् दश ।
ब्राह्मणप्रातिवेशयानामेतदेवानिमन्त्रणे * ॥

पितापुत्रविरोधसाक्ष्यादिदण्डविधिः

^२पितापुत्रविरोधे तु साक्षिणां त्रिपणो दमः ।

अन्तरे च तयोर्यः स्यात्तस्याप्यष्टगुणो दमः ॥

(१) एवमादेयव्यवहारविषये तावद् दण्डव्यवस्थोक्ता ।
भ्रात्रादिकृते त्वनादेयव्यवहारे — 'पितापुत्रविरोधादौ
साक्षिणां द्विशतो दमः । सान्तरश्च तयोर्यः स्यात् तस्या-
प्यष्टशतो दमः ॥' सर्वत्र पितापुत्रादिविरोधेऽनादेयव्यव-

+ शेषं मितावत् ।

* व्याख्यासंग्रहः संभूयसमुत्थानप्रकरणे (पृ. ७७८)
द्रष्टव्यः ।

(१) यास्मृ. २।२६३; व्यक. १२० उत्तरार्धे (ब्राह्मणः
प्रातिवेश्यांश्च तद्देवानिमन्त्रयन्); विर. ३५९ (=) श्याना...णे
(श्यांस्तु तद्देवानिमन्त्रयन्); सवि. ४९५ तरिकः (तरिते)
नारदः; सेतु. ३०४ (=) पू. अवशिष्टस्थलादिनिर्देशः
संभूयसमुत्थानप्रकरणे (पृ. ७७८) द्रष्टव्यः ।

(२) यास्मृ. २।२३९; विश्व. २।२४५ धे तु (धादौ)
त्रिपणो (द्विशतो) अन्तरे च (सान्तरश्च) गुणो (शतो); मिता.;
अप. च (तु); व्यक. १२०-२१ च (तु) गुणो (शतो);
विर. ३६० णां (णः) गुणो (शतो); पमा. ४५७ णां (णः)
रे च (रेण) क्रमेण नारदः; दवि. २६९ विरवत्; नृप्र. २७०
पमावत्, स्मरणम्; वीमि. रोधे (वादे) च (तु) गुणो
(पणो); विता. ७६७-८; राकौ. ४९२ (=); सेतु.
२९६ च (तु) शेषं विरवत्; समु. १५७ रोधे तु (वादेपु)
रे च (रेव) स्याप्य (स्य चा).

हरे साक्षिणो द्रष्टारो वा ये स्युः, साक्षिवचनस्य लक्षणा-
र्थत्वात्, तेषां द्विशतो दमः । यस्तु पितापुत्रादीनां
सान्तरः विश्लेषकरः स्यात्, तस्याप्यष्टशतम् । यद्वा
तयोरेव पितापुत्रयोः सान्तरः स्यात् व्याजव्यवहर्तृत्यर्थः ।
द्वयमप्येतदविरोधाद् युक्तम् । विश्व. २।२४५

(२) पितापुत्रयोः कलहे यः साक्ष्यमङ्गीकरोति न
पुनः कलहं निवारयति असौ पणत्रयं दण्ड्यः । यश्च
तयोः सपणे विवादे पणदाने प्रतिभूभवत्यसौ, चकारात्त-
योः कलहं वर्धयति सोऽपि त्रिपणादष्टगुणं चतुर्विंशति-
पणान् दण्डनीयः । दम्पत्यादिष्वयमेव दण्डोऽनुसरणीयः ।
× मिता.

(३) अष्टशतो दमः, अष्ट शतानि यस्मिन् दमे
सोऽष्टशतो दमः । अत्र चोत्कृष्टगुणेन पित्रादिना विरोधे
विण्णूक्तो दमः, न्यूनगुणेन तु विरोधे याज्ञवल्कीय
इति ज्ञेयम् । * विर. ३६०

(४) यस्तु तयोर्विवादेऽन्तरे मध्ये प्रवेश्य कलहवर्धकः
स्यात्तस्य, अपिशब्दात्तत्र विवादे प्रतिभुवोऽष्टपणमितो
दमः कार्यः । बीमि.

अभक्ष्यापेयादिना चातुर्वर्ण्यदूषणे दण्डविधिः

अभक्ष्येण द्विजं दूष्य दण्ड उत्तमसाहसम् ।
मध्यमं क्षत्रियं वैश्यं प्रथमं शूद्रमर्धिकम् ॥

× अप. मितावत् । * दवि. विरवत् ।

(१) यास्मृ. २।२९६; अपु. २५८।७५ अभ.....दूष्य
(अभक्ष्यैर्दूषयन् विप्रं) पू.; विश्व. २।२९९ पूर्वार्धे (अभक्ष्यै-
र्दूषयन् विप्रं दण्ड्य उत्तमसाहसम्) मध्यमं क्षत्रियं (क्षत्रियं
मध्यमं); मिता. (क) दूष्य (दूष्यो); अप. २।२९५ पूर्वार्धे
(द्विजं प्रदूष्याभक्ष्येण दण्ड्य उत्तमसाहसम्) मध्यमं क्षत्रियं
(क्षत्रियं मध्यमं); व्यक. १२१ अभ...दूष्य (द्विजं प्रदूष्या-
भक्ष्येण) मध्यमं क्षत्रियं (क्षत्रियं मध्यमं); विर. ३६१ व्यक-
वत्; विधि. १५५ अभ...दूष्य (द्विजं प्रदूष्याभक्ष्येण) सम्
(सः) मध्यमं क्षत्रियं (क्षत्रियं मध्यमो) धमं (धमः) मर्धि
(मर्ध); दवि. ३०८ पूर्वार्धे विचिवत्, मध्यमं क्षत्रियं (क्षत्रियं
मध्यमं); सवि. ४९२; बीमि. ण्ड उ (ण्डमु) शेषं अपुवत्;
व्यड. १६५-६ मर्धि (मर्ध); व्यस. १०९ दूष्य (दूष्यन्)
दण्ड (दण्ड्य) मर्धि (मर्ध); विता. ७६२ दूष्य (दूष्येत्)
सम् (सः); राक्षी. ४९४ दण्ड (दण्ड्य) मर्धि (मर्ध);
सेतु. २९६ पूर्वार्धे विचिवत्, मध्यमं क्षत्रियं (क्षत्रियं मध्यमो)
धमं (धमः); समु. १५७.

(१) यो राजप्रसादाद्यवष्टम्भात् प्रसह्य साहसिकत्वेन
—‘अभक्ष्यैर्दूषयन् विप्रं दण्ड्य उत्तमसाहसम् । क्षत्रियं
मध्यमं वैश्यं प्रथमं शूद्रमर्धिकम् ॥’ उपपत्तनीयमभक्ष्यै-
र्लशुनादिभिरयं दण्डोऽवसेयः । स्पष्टमन्यत् ।

+ विश्व. २।२९९

(२) प्रसंगात् नृपाश्रयव्यतिरिक्तव्यवहारविषयमपि
दण्डमाह— अभक्ष्येणेति । मूत्रपुरीषादिना अभक्ष्येण
भक्ष्यानर्हेण ब्राह्मणं दूष्यान्नपानादिमिश्रेण स्वरूपेण
वा दूषयित्वा खादयित्वोत्तमसाहसं दण्ड्यो भवति ।
क्षत्रियं पुनरेवं दूषयित्वा मध्यमम् । वैश्यं दूषयित्वा
प्रथमम् । शूद्रं दूषयित्वा प्रथमसाहसस्यार्धं दण्ड्यो
भवतीति संबन्धः । लशुनाद्यभक्ष्यदूषणे तु दोषतारतम्या-
दण्डतारतम्यमूहनीयम् । × मिता.

जारप्रच्छादन—शववस्तुविक्रय—गुरुताडन—राजयानाचारोहण—
दिनेत्रभेदन—राजद्विदुपजीवन—शूद्रकृतविप्रत्वोपजीवनेषु अपराधेषु
दण्डविधिः

जारं चौरैरित्यभिवदन् दाप्यः पञ्चशतं दमम् ।
उपजीव्य धनं मुञ्चंस्तदेवाष्टगुणीकृतम् ॥

(१) लोभादिना प्रच्छन्नं यदि तु—‘चोरं चौरैरित्यभिवदन्
दाप्यः पञ्चशतं दमम् । उपजीव्य धनं मुञ्चंस्तदेवाष्ट-
गुणीकृतम् ॥’ चोरमतिक्रम्याचोरमेवान्यं चौरैरिति वदतः
पञ्चशतो दमः । द्रव्यमुपजीव्य मुञ्चतस्तदेवोपभुक्तं द्रव्य-
मष्टगुणं दण्डं चेत्युक्तम् । ऋज्वन्यत् । विश्व. २।३०४
(२) स्ववंशकलङ्कभयाजारं पारदारिकं चौरं निर्गच्छे-
त्यभिवदन् पञ्चशतं पणानां पञ्च शतानि यस्मिन्
दमे स तथोक्तस्तं दमं दाप्यः । यः पुनर्जारहस्ताडन-
मुपजीव्य उत्कोचरूपेण गृहीत्वा जारं मुञ्चत्यसौ याव-
द्गृहीतं तावदष्टगुणीकृतं दण्डं दाप्यः । * मिता.

+ अप. विश्ववत् । × बीमि. मितावत् ।

* अप., विर., बीमि. मितावत् । दवि. मितावत्
विचिवच्च ।

(१) यास्मृ. २।३०१; अपु. २५८।७७ जारं चौरैरित्यभि
(अचौर्यं चौर्येऽभि) पू.; विश्व. २।३०४ जारं चौरैरित्यभि
(चोरं चौरैरिति); मिता.; अप. २।३००; व्यक. १२१
कतिचिदेवाक्षराणि समुपलभ्यन्ते; विर. ३६२; विधि. १५६;
दवि. ३१०; सवि. ४९३; बीमि.; व्यस. १०९ णीकृ-
(णं स्तु); विता. ७६४; सेतु. ३०५; समु. १५७.

(३) उत्कोचामादाय तु तं त्यजन् पणानां पञ्चशती
अष्टगुणं दण्ड इत्यर्थः । उत्कोचामष्टगुणामित्यन्ये ।

विचि. १५६

मृताङ्गलमविक्रेतुर्गुरोस्ताडयितुस्तथा ।

राजयानासनारोहदण्ड उत्तमसाहसः ॥

(१) साहसिकतयैव तु—मृताङ्गलमविक्रेतुरित्यादि ।

विश्व. २।३०६

(२) मृतशरीरसंबन्धिनो वस्त्रपुष्पादेर्विक्रेतुः, गुरोः
पित्राचार्यादेस्ताडयितुः, तथा राजानुमतिं विना तद्यानं
गजाश्वादि, आसनं सिंहासनादि आरोहतश्चोत्तमसाहसो
दण्डः ।

× मिता.

(३) तथाशब्देन रज्जुवेणुदण्डातिरिक्तेन पृष्ठभिन्नदेशे
वा भार्यापुत्रादिताडयितुस्संग्रहः ।

वीमि.

‘द्विनेत्रभेदिनो राजद्विष्टादेशकृतस्तथा ।

विप्रत्वेन च शूद्रस्य जीवतोऽष्टशतो दमः ॥

(१) द्विनेत्रग्रहणं कृत्स्नेन्द्रियलक्षणाथम् । एतच्च पशु-

× अप. मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।३०३; अपु. २२७।६४ उक्तः ।
२५८।७८-९ ण्ड उत्तम (ण्डो मध्यम); विश्व. २।३०६
याना (शय्या) शेषं अपुवत्; मिता.; अप. २।३०२ अपुवत्;
व्यक. १२१ अपुवत्; स्मृच. ३३२ दुरदण्ड उत्तम (हे दण्डो
मध्यम) उक्तः; विर. ३६२ अपुवत्; पमा. ५८० उक्तः;
विचि. १५६ अपुवत्; दवि. १०० (मृताङ्गलमविक्रेतुर्दण्डो
मध्यमसाहसः) एतावदेव : २६४ अपुवत्, उक्तः; सवि.
४९३ सः (सम्) क्रमेण नारदः; वीमि.; व्यप्र. ५७०
सः (सम्) शेषं स्मृचवत्, उक्तः; व्यउ. १६५ (=) सः
(सम्); व्यम. ११० नासना (नसमा) सः (सम्);
विता. ८२९; राकौ. ४९५; सेतु. ३०५ अपुवत्; समु.
१६५.

(२) यास्मृ. २।३०४; अपु. २५८।८०; विश्व. २।३०७;
मिता.; अप. २।३०३ च (तु); व्यक. १०५ द्विष्टा
(दुष्टा); विर. २६६ अपुवत् : ३६३ अपुवत्, उक्तः; पमा.
५८१ त्वेन च (विह्वेन); विचि. ११६ : १५७ अपुवत्,
उक्तः; दवि. २५७ (द्विनेत्रभेदिनश्चैव शूद्रस्याष्टशतो दमः)
एतावदेव : ३१८ (च०) : ३२३ उक्तः; वीमि.; व्यउ.
१६५ (=); व्यम. ११०; विता. ८२९; राकौ. ४९५
राजः (राज्ञो); सेतु. २१९ अपुवत् : २१७ अपुवत्, उक्तः;
समु. १६५ शतो (शतं).

विषयं द्रष्टव्यम् । राजा द्विष्टो यस्य स राजद्विष्टः ।
स्पष्टमन्यत् ।

विश्व. २।३०७

(२) यः पुनः क्रोधादिना परस्य नेत्रद्वयं भिनत्ति ।
यश्च ज्योतिःशास्त्रवित् गुर्वादिरहितेच्छुव्यतिरिक्तो राज्ञो
द्विष्टमनिष्टं, संवत्सरान्ते तव राज्यच्युतिर्भविष्यतीत्येव-
मादिरूपमादेशं करोति । तथा यः शूद्रो भोजनार्थं
यज्ञोपवीतादीनि ब्राह्मणलिङ्गानि दर्शयति तेषां अष्टशतो
दमः । अष्टौ पणशतानि यस्मिन् दमे स
तथोक्तः । श्राद्धभोजनार्थं पुनः ‘शूद्रस्य विप्रवेप-
धारिणस्तप्तशलाकया यज्ञोपवीतवद्गुण्यालिखेत्’ इति
स्मृत्यन्तरोक्तं द्रष्टव्यम् । वृत्त्यर्थं तु यज्ञोपवीतादिब्राह्मण-
लिङ्गधारिणो वध एव । ‘द्विजातिलिङ्गिनः शूद्रान्
घातयेत्’ इति स्मरणात् ।

मिता.

(३) यश्च राजद्विष्टस्य आज्ञाकारी । विप्रत्वेन जीवता
शूद्रेण यदि द्विजातिभिः सह ब्राह्मो यौनो वा संबन्ध
आचरितस्तदाऽसौ वध्य एव ।

+ अप.

(४) तथाशब्देन संवत्सरान्ते तव राज्यच्युतिर्भविष्यती-
ति राजद्विष्टमाशंसतः संग्रहः ।

× वीमि.

शस्त्राघात-गर्भपात-स्त्रीपुंवध-दुष्टस्त्रीकृतपुंवधादिदोषेषु दण्डविधिः

शस्त्रावपाते गर्भस्य पातने चोत्तमो दमः ।

उत्तमो वाऽधमो वाऽपि पुरुषस्त्रीप्रमापणे ॥

(१) स्त्रीष्वदुष्टासु चोरयितुं—‘शस्त्रावपाते गर्भस्य
पातने चोत्तमो दमः । उत्तमो वाधमो वापि पुरुषः
स्त्रीप्रमापणे ॥’ ब्राह्मणस्त्रीशस्त्रावपातने गर्भस्य चाविशे-
षेण व्यागतावुत्तमो दण्डः कार्यः, वध इत्यर्थः ।
उत्तमो वा ब्राह्मणः, अधमो वा शूद्रादिः, अपिशब्दा-
न्मध्यमोऽपि क्षत्रियादिः पुरुषः स्त्रीप्रमापणे वध्य एवे-
त्यभिप्रायः । तथा च कात्यायनः—‘गर्भस्य पातने स्तेनो
ब्राह्मण्यां शस्त्रपातने । अदुष्टां योषितं हत्वा हन्तव्यो
ब्राह्मणोऽपि हि ॥’

विश्व. २।२८१

+ शेषं मितावत् । × शेषं अपवत् ।

(१) यास्मृ. २।२७७; अपु. २५८।६४-५; विश्व.
२।२८१ वस्त्री (पः स्त्री); मिता.; अप.; व्यक. १२२
चोत्तमो दमः (दण्ड उत्तमः) पू.; विर. ३७० पाते (घाते)
पात (घात) पू.; पमा. ४५२; विचि. १६३ पाते (घाते);
दवि. ३०३ पात (घात) पू.; वीमि.; समु. १५७.

(२) परगात्रेषु शस्त्रस्यावपातने दासीब्राह्मणगर्भ-
व्यतिरेकेण गर्भस्य पातने चोत्तमो दमो दण्डः । दासी-
गर्भनिपातने तु 'दासीगर्भविनाशकृदि'त्यादिना शत-
दण्डोऽभिहितः । ब्राह्मणगर्भविनाशे तु 'हत्वा गर्भमावि-
ज्ञातं' इत्यत्र ब्रह्महत्यातिदेशं वक्ष्यते । पुरुषस्य स्त्रियाश्च
प्रमाणे शीलवृत्ताद्यपेक्षयोत्तमो बाधमो वा दण्डो व्यव-
स्थितो वेदितव्यः । + मिता.

(३) ब्राह्मणीगर्भपातने तु—'हत्वा गर्भमविज्ञातमेत-
देव व्रतं चरेत्' इति प्रायश्चित्तमात्रातिदेशादप्राप्तो दण्डोऽ-
नेन विधीयत एव । पुरुषस्य स्त्रियाश्चैव वधे यथा-
संख्यमुत्तमाधमौ ज्ञेयौ । अधमः प्रथमसाहसः । वा-
शब्दद्वयाहण्डान्तरमपि गुणाद्यपेक्षया वेदितव्यम् । X अप.

(४) तत्र ब्राह्मणीगर्भवधे सर्वस्वहरणं यद्यपि शृङ्ग-
ग्राहितया न क्वचिदुक्तं तथाप्यौचित्यादेव तत्र
द्रष्टव्यम् । दवि. ३०३

(५) ब्राह्मणत्वादिविशिष्टपुरुषस्त्रियोः प्रमाणे मारणे
उत्तमसाहसः प्रथमसाहसो वा दण्डः । वृत्तशीलापेक्षया
वा विकल्पः । अपिशब्दाद्वृत्तशीलान्यतरसत्त्वे मध्यम-
साहसो दण्डः । चकारेण 'रत्नापहार्युत्तमसाहसमिति'
विष्णुस्तस्याऽप्रकृष्टरत्नहरणस्य संग्रहः । X वीमि.

'विप्रदुष्टां स्त्रियं चैव पुरुषघ्नीमगर्भिणीम् ।

सेतुभेदकरी चाप्सु शिलां बद्ध्वा प्रवेशयेत् ॥

(१) स्तेयव्यतिरेकेणापि तु—विषप्रदामिति । औष-
धादिव्याजेन विषप्रदां स्त्रियम् । चशब्दात् पुरुषं च ।
एवकारोऽन्यत्र स्त्रीवधाभावज्ञापनार्थः । वधाभावेऽपि
विषादिमृत्युनिमित्तप्रयोक्त्री हन्तव्येत्यर्थः । पुरुषघ्नीं साह-

+ विर., दवि. मितावत् । X शेषं मितावत् ।

(१) वास्य. २।२७८; अपु. २५८।६५ (शिलां बद्ध्वा
क्षिपेदप्सु नरघ्नीं विषदां स्त्रियम्) एतावदेव; विश्व. २।२८२
प्रदुष्टां (यप्रदां); मिता.; अप. चैव (भ्रूण); व्यक. १२१
प्रदुष्टां (पाप्मिदां) रीं चा (रं वा); विर. ३६६ प्रदुष्टां
(पाप्मिदां); पमा. ४५२; विधि. १५९ विरवत्; व्यनि. ५०९
प्रदुष्टां (पाप्मिदां) रीं चा (रीम); दवि. ३१२ रीं
चाप्सु (रं चाप्सु) उक्त. : ३१४ चाप्सु (चैव) शेषं विरवत्;
सवि. ४६४; वीमि.; राकौ. ४८३; सेतु. ३०८ विरवत्;
समु. १५८.

सिकपरपुरुषप्रसङ्गातिशयात् पुरुषमारणनिमित्तभूताम् ।
ज्ञात्यादिभयाच्च गर्भे पातयित्वा अगर्भिण्यहमिति या
वदति, तामगर्भिणीमाहुः । तथा च स्मृत्यन्तरं—'या
पातयित्वा स्वं गर्भं ब्रूयादहमगर्भिणी । तामप्सु प्रक्षिपेद्
राजा जारैश्च नरमारिणीम् ॥' इति । सेतुः कुल्यासंकमः,
मर्यादा वा । स्पष्टमन्यत् । विश्व. २।२८२

(२) विशेषेण प्रदुष्टा विप्रदुष्टा भ्रूणघ्नी स्वगर्भपातिनी
च । या च पुरुषस्य हन्त्री, सेतूनां भेत्री च एता
गर्भरहिताः स्त्रीगले शिलां बद्ध्वा अप्सु प्रवेशयेत् यथा
न प्रवर्तन्ति । + मिता.

(३) विविधं प्रकषेण दुष्टामेनस्विनीं, तथा भ्रूणस्य
गर्भस्य पुरुषस्य हन्त्रीं, बहूनां लोकानामुपकारकस्य
सेतोभेत्रीमगर्भिणीं स्त्रियं शिलां बद्ध्वा जले निमज्जेत् ।
अप.

(४) आद्यचकारेण विषाग्निदपुरुषसमुच्चयः । द्वितीय-
चकारेण 'वापीकूपतडागोदपानभेदमार्गसद्रव्यदूषणेऽ-
दासीदाससंप्रदानकरणे चे'ति शङ्खोक्तसमुच्चयः । + वीमि.

'विषाग्निदां पतिगुरुनिजापत्यप्रमापणीम् ।

विकर्णकरनासौष्ट्रीं कृत्वा गोभिः प्रमापयेत् ॥

(१) भर्त्रादीनां तु विषप्रदानादौ वधप्रकारमाह—
विषाग्निदामिति । गुरुः श्वशुरादिः । निजा भ्रात्रादयः ।
स्पष्टमन्यत् । विषाग्निदानेन च वधसिद्धावयं मारणविधिः ।

X विश्व. २।२८३

(२) अगर्भिणीमित्यनुवर्तते । या च परवधार्थमज-
पानादिषु विषं ददाति क्षिपति । या च दाहार्थं
ग्रामादिष्वग्निं ददाति । तथा या च निजपतिगुर्वपत्यानि
मारयति तां विच्छिन्नकर्णकरनासौष्ट्रीं कृत्वा अदान्तैर्दुष्ट-
बलीवर्दैः प्रवाह्य मारयेत् । स्तेयप्रकरणे यदेतत्साहसिकस्य

+ शेषं मितावत् । X विर., दवि. विश्ववत् ।

(१) वास्य. २।२७९; अपु. २२७।६१-२ पणी (पिणी)
मापये (वासये) : २५८।६६ पति (निज); विश्व. २।२८३
सौ (सो); मिता.; अप. मापये (वासये); व्यक. १२१;
स्मृच. ३२५; विर. ३६६; पमा. ४५२; विधि. १५९
पाप्मिदां (प्रदुष्टां); व्यनि. ५०९; दवि. ३१४; सवि.
४६४ सौ (सो); वीमि. कर्णकर (च्छिन्नकर्ण); राकौ.
४८३ कर्ण (वर्ण); सेतु. ३०८ विचिवत्; समु. १५८.

दण्डविधानं तत्प्रासङ्गिकमिति मन्तव्यम् । *मिता.

(३) या तु मनुष्यमृत्यवे विषं, ग्रामादिदाहाय चाग्निं ददाति, तथा पतिं गुरुं पितरं श्वशुरं वा निजमपत्यं वा हन्ति, तस्याः कर्णौ हस्तौ नासामोष्ठौ च छित्त्वा तां बली-वर्दमारोप्य देशाद्दहिः कुर्यात् । प्रमापयेदिति पाठे तां पादयोर्वरत्रया युगे बद्ध्वा बलीवर्दा यथा आकृष्य प्रमाप-यन्ति तथा कुर्यात् । अप.

क्षेत्रवेदमादिदाहाराजपत्नीगमनापराधेषु दण्डविधिः

क्षेत्रवेदमवनग्रामविवीतखलदाहकाः ।

राजपत्न्यभिगामी च दग्धव्यास्तु कटाग्रिना ॥

(१) अन्विष्य घातकास्तथा वक्ष्यमाणाश्च—‘क्षेत्र-वेदमग्रामवनविवीतादेश्च दाहकाः । राजपत्न्यभिगामी च दग्धव्यास्तु कटाग्रिना ॥’ चशब्दः श्रोत्रियादिस्वर्थः । स्पष्टमन्यत् । विश्व. २।२८६

(२) क्षेत्रं पक्वफलसस्योपेतम् । वेदम गृहम् । वनमटवीं क्रीडावनं वा । ग्रामम् । विवितमुक्तलक्षणं खलं वा ये दहन्ति, ये च राजपत्नीमभिगच्छन्ति तान् सर्वान् कटैर्वीरणमयैर्वैष्टयित्वा दहेत् । क्षेत्रादेर्दाहकानां मारणदण्डप्रसंगाद्दण्डविधानम् । मिता.

(३) वेदमनो महतो राजकीयादेः । +अप.

(४) चकारेण—‘प्राकारस्य च भेत्तारं परिखानां च पूरकम् । द्वाराणां चैव भेत्तारं क्षिप्रमेव प्रमापयेत् ॥’ इति मनुक्तसमुच्चयः तुशब्देन तद्धननं व्यवच्छिनत्ति । +वीमि.

राजपुरुषकृतापराधेषु दण्डविधिः

ये राष्ट्राधिकृतास्तेषां चारैर्ज्ञात्वा विचेष्टितम् ।

साधून् संमानयेद्राजा विपरीतांश्च घातयेत् ॥

* वीमि. मितावत् । + शेषं मितावत् ।

(१) वास्तु. २।२८२; अप. २.२७।६२-३ वन ... काः (ग्रामवनविदारकास्तथा नराः) : २५८।६७; विश्व. २।२८६ वनग्राम (ग्रामवन) तखल (तादेश्च); मिता.; अप.; व्यक. १.२१ वनग्राम (ग्रामवन); विर. ३६६ व्यक-वत्; पमा. ४५२; विचि. १५९; व्यनि. ५०९ व्यास्तु (व्याः स्युः) शेषं व्यकवत्; दवि. ३१६ व्यकवत्; सवि. ४६७ व्यास्तु (व्याः स); वीमि.; सेतु. २५७; समु. १५८.

(२) वास्तु. १।३३८; विश्व. १।३३४ द्राजा (त्रिलं)

उत्कोचजीविनो द्रव्यहीनान्कृत्वा विवासयेत् ।

सदानमानसत्कारान् श्रोत्रियान् वासयेत्सदा ॥

(१) कथं पुनः पीडाः प्रजाभ्यो विजानीयाद् राजा । ननुक्तं तत्र तत्र च निष्णातानध्यक्षान् कुर्यादिति । एत एव यदा विक्रयुस्तदा कथमिति चेत् । उच्यते—ये राष्ट्राधिकृता इति । यदा तु दुष्टजनाः सहाध्यक्षैरे-कीभूय लुब्धाः साधुजनं खलीकुर्युः, ततस्तानपि ‘उत्को-चजीविनो द्रव्यहीनान् कृत्वा विवासयेत् ।’ ये तु साध-वस्तान्—‘सदानमानसत्कारैः श्रोत्रियान् वासयेत् सदा’ श्रोत्रियवचनं दृष्टान्तार्थम् । यदा दानादिभिरपि श्रोत्रि-यानेव वासयेत्, न करदानभ्यविनीतानित्यर्थः ।

विश्व. १।३३४-५

(२) राष्ट्रे राष्ट्राधिकारेषु ये नियुक्तास्तेषां विचेष्टितं चरितं चारैरुक्तलक्षणैः सम्यक् ज्ञात्वा साधून् सुचरितान् संमानयेत् दानमानसत्कारैः पूजयेत् । विपरीतान् दुष्ट-चरितान् सम्यग्विदित्वा घातयेत् अपराधानुसारेण । ये पुनरुत्कोचजीविनस्तान् द्रव्यरहितान् कृत्वा स्वराष्ट्रात् प्रवासयेत् । श्रोत्रियान् सदानमानसत्कारैः सहितान् कृत्वा स्वराष्ट्रे स्वदेशे सदैव वासयेत् । मिता.

(३) ये राष्ट्रे करदानाय प्रजापालनाय चाधिकृता नियुक्तास्तेषां विचेष्टितं विविधं व्यापारजातं चारवचने-भ्योऽवधार्य साधून् यथोक्तकारिणो दानादिना संमानयेत् । विपरीतानसाधून् घातयेत् यथादोषं दण्डयेत् । उत्कोच-जीवनशीलान् द्रव्यहीनान् कृत्वा देशाभिर्वासयेत् । कार्यार्थं कार्यिणो धनादानमुत्कोचः । श्रोत्रियान् दानमान-

श्च (स्तु); मिता.; अप. १।३३६-७ श्व (स्तु); व्यक. १.२२ त्वा वि (त्वापि) श्व (स्तु); स्मृच. ३३२; विर. ३६८ श्व (स्तु); विचि. १६० विरवत्; वीमि. विरवत्; समु. १६५ प्याधि (ष्टेऽधि) श्व (स्तु).

(१) वास्तु. १।३३९; विश्व. १।३३५ सदा (सदा) रान् (रैः); मिता.; अप. १।३३७-८ सदा (सदा); व्यक. १.१२ पू. : १.२२ द्रव्य (द्रव्ये) सदा (सदा); स्मृच. ३३२ पू., व्यासः; विर. ३०७ विवा (प्रवा) पू. : ३६८ विवा (प्रवा) सदा (सदा); पमा. ५८० पू., व्यासः; विचि. १३१ पू. : १६० अपवत्; दवि. १०६ पू.; वीमि. रान् (रैः); व्यग्र. ५६९ पू., व्यासः; सेतु. २३२ पू.; समु. १६५ पू., व्यासः.

सत्कारंयुक्तान् कृत्वा सर्वदा वासयेत् । मानः पूजा सत्कारः
साधुत्वस्थायीपकी व्यापारः । अप.

(४) क्षिपरीतान् असाधून् । घातयेत् हन्योत् ।
एतच्च वधार्हापराधे । अन्यत्र त्वपराधानुसारेण दण्डये-
दिति तात्पर्यम् । अत एव तुशब्दस्तेषां पातनव्यवच्छेदा-
येति । वीमि.

अबध्यं यश्च बध्नाति बद्धं यश्च प्रमुञ्चति ।
अप्राप्तव्यवहारं च स दाप्यो दममुत्तमम् ॥

(१) वर्णापार्थिक्यया (?) तु—‘अबध्यं यश्च
बध्नाति बन्ध्यं यश्च प्रमुञ्चति । अप्राप्तव्यवहारं च स
दाप्यो दममुत्तमम् ॥’ अप्राप्तव्यवहारो व्यवहारेणा-
स्पष्टीकृतः । संश्रमन्यत् । विश्व. २।२४९

(२) यः पुनर्वन्धनानर्हमवपराधिनं राजाज्ञया विना
बध्नाति । यश्च बद्धं व्यवहारार्थमाहूतं अनिवृत्तव्यवहारं
चोत्सृज्यसौ उत्तमसाहसं दाप्यः । + मिता.

(३) बन्धनानर्हं बध्नाति योऽधिकृतो बन्धनार्हं
प्रमुञ्चति न बध्नाति व्यवहारार्थमाहूतं चाऽनिर्णीतव्यव-
हारं योऽधिकृतो मुञ्चति स उत्तमसाहसं दमं दाप्यः । चका-
रेताडनीयताडनकर्तृवदोन्मोचयितुश्च संग्रहः । वीमि.

ऊनं वाऽभ्यधिकं वाऽपि लिखेद्यो राजशासनम् ।
पारदारिकचौरं वा मुञ्चतो दण्ड उत्तमः × ॥

अविज्ञातहन्तुरन्वेषणविधिः

अविज्ञातहतस्याशु कलहं सुतबान्धवाः ।

प्रष्टव्या योषितश्चास्य परपुंसि रताः पृथक् ॥

+ अप. मितावत् ।

× व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च प्रकीर्णके द्रष्टव्यः ।

(१) यास्मृ. २।२४३; अपु. २५८।३७ बद्धं (बध्यं);
विश्व. २।२४९ बध्यं (बन्ध्यं) बद्धं (बन्ध्यं); मिता.; अप.
बध्यं (बध्यं [बन्ध्यं]); व्यक्र. १२२ बध्यं (बध्यं) श्व ब
(स्तु ब) बद्धं (बध्यं); विर. ३६८ बध्यं (बध्यं) बद्धं
(बध्यं); पमा. ४५७; विचि. १६०-६१ प्रसु (विमु);
द्वि. ३३५ बध्यं (बध्यं) बद्धं यश्च (यश्च बध्यं) दम
(दण्ड); वीमि. विश्ववत्; विता. ७६८ श्व ब (स्तु ब);
सेतु. २५७ बद्धं (बध्यं) अप्रा (संप्रा); समु. १५८ बध्यं
(बन्ध्यं) बद्धं (बध्यं) दम (दण्ड).

(२) यास्मृ. २।२८०; विश्व. २।२८४ तश्चा (तो वा);
मिता.; अप.; व्यक्र. १२३; विर. ३७७; पमा. ४५३

स्त्रीद्रव्यवृत्तिकामो वा केन वाऽय गतः सह ।

मृत्युदेशसमासन्नं पृच्छेद्वाऽपि जनं शनैः ॥

(१) भर्तादीनां विदानीं सामान्यनाविज्ञातकर्तृक-
वधनिष्पत्तावन्वेषणप्रकारमाह—अविज्ञातेति । हन्तुरवि-
ज्ञानेऽनन्तरमेव शीघ्रं हतस्य पुत्राः स्वजनाश्च प्रष्टव्याः
कलहं, केन सहास्य कलहो भूतपूर्वः । साक्षारः क एन
प्रतीत्यर्थः । योषितश्चास्य भार्याः, किं कापि परपुरुषे
सक्ता इति । एवं पृथक् पृथक् ज्ञातयः प्रष्टव्याः । तत्प्रा-
तिवेद्यादौ वा याः परपुंसि रता योषितः पृथगेकैकशः
प्रष्टव्याः । तदीयभार्या एव वा सपत्न्यः परपुरुषप्रसक्ति-
मन्योन्यं प्रष्टव्याः । प्रमाणांतरमूलत्वादस्यार्थस्य तदनु-
सार्यन्वेषणं कार्यम् । किञ्च—स्त्रीवृत्तिद्रव्यकामो वेति ।
स्यादिकामो वाऽस्य कीदृश इत्येवं च पुत्रादयः प्रष्टव्याः ।
किमस्य क्वचित् परस्त्रीप्रसङ्ग आसीत् । का वाऽस्य वृत्तिः ।
किं वाऽस्य द्रव्यमभिप्रेतं, शरीरलग्नं वा । केन वा सहायं
गृहान्निर्गतः । केन वाऽस्य मैत्रम् । अनेकविधत्वाद् दुष्टजन-
चेतसां सर्वमेवमादि प्रष्टव्यम् । यत्र वाऽसौ व्यापादितः,
तं देशमासन्नो गोपालादिजनः शनैः प्रष्टव्यः । कोऽत्र
तदानीं भवद्दिदृष्ट इत्येवमनुमानकुशलतया घातकोऽन्वे-
ष्टव्यः । घातकश्चात्रोदाहरणार्थः । सर्वेषामेव त्वकार्य-
कारिणामेवमन्वेषणप्रकार इत्यवसेयम् ।

विश्व. २।२८४, ८५

(२) अविज्ञातकर्तृके हनने हन्तृज्ञानोपायमाह—
अविज्ञातेति । अविज्ञातहतस्याविज्ञातपुरुषेण घातितस्य
संबन्धिनः सुताः प्रत्यासन्नबान्धवाश्च केनास्य कलहो
शु (पि); विचि. १६८; द्वि. ७०; सवि. ४६५; वीमि.;
व्यड. १२५, १३२; विता. ७५१; सेतु. २६०; समु-
१४६.

(१) यास्मृ. २।२८१; विश्व. २।२८५ वृत्तिवृत्ति (वृत्ति-
द्रव्य); मिता.; अप. मृत्यु (तत्प); व्यक्र. १२३ वाऽयं
(चाऽयं) शेषं अपवत्; विर. ३७७ वाऽयं गतः सह (वा
साहसं गतः) मृत्यु (तत्प) जनं (शनैः); पमा. ४५३;
विचि. १६८ अपवत्; द्वि. ७० सन्नं (पन्नं) दा (का);
वीमि. अपवत्; व्यड. १२५ तः स (तस्वि) जनं (समं);
१३२ सन्नं (सीनं) जनं (समं); विता. ७५१; सेतु.
२६० वाऽयं (वाऽप) मृत्यु (तत्प) सन्नं (पन्नं); समु.
१४६ दा (का).

जात इति कलहमाशुः प्रष्टव्याः । तथा मृतस्य संबन्धि-
न्मे योषितो याश्च परंपुंसि रता व्यभिचारिण्यस्ता अपि
प्रष्टव्याः । कथं प्रष्टव्या इत्यत आह— स्त्रीद्रव्येति । किमयं
स्त्रीकामो द्रव्यकामो वृत्तिकामो वा, तथा कस्यां किंसं-
न्धिन्यां वा स्त्रियामस्य रतिरासीत्, कस्मिन् वा द्रव्ये
प्रीतिः, कुतो वा वृत्तिकामः, केन वा सह देशान्तरं गत
इति नानाप्रकारं व्यभिचारिण्यो योषितः पृथक्पृथक्
विश्वास्य प्रष्टव्याः । तथा मरणदेशनिकटवर्तिनो गोपा-
टविकाद्या ये जनास्तेऽपि विश्वासपूर्वकं प्रष्टव्याः । एवं
नानाप्रकारैः प्रश्नैर्हन्तारं निश्चित्य तदुचितो दण्डो विधा-
तव्यः । मिता.

(३) चकारेणाऽयं कस्य भार्यायां रत इति प्रष्टव्यं
समुच्चिनोति, अपिकारेण प्रश्नं विनापि विरोधनिहममु-
संध्यादिति समुच्चीयते । वीमि.

नारदः

साहसनिगृह्यः । अयश्चत्वारश्च साहसप्रकारः, वृत्त-दण्डविधिश्च ।

सहसा क्रियते कर्म यत्किञ्चिद् बलदर्पितैः ।

तत् साहसमिति प्रोक्तं सहो बलमिहोच्यते ॥

(१) नारदेनापि साहसस्य स्वरूपं विवृतम्—सहसेति ।
तदिदं साहसं चौर्यवाग्दण्डपारुष्यस्त्रीसंग्रहणेषु व्यासकु-
मपि बलदर्पावष्टम्भोपाधितो भिद्यते इति दण्डातिरेकाय
पृथगभिधानम् । मिता. २।२३०

(२) यत्किञ्चिन्मव्यगधनापहरणादिकमित्यर्थः ।

स्मृच. ५

(३) अत्र च साहसे बलं रक्षितुर्न ज्ञानवारणं,
चौर्यं तु तस्य ज्ञानवारणमिति विशेषः । * विर. ३४८

(४) सहसा बलेन बलवद्भिः प्रसह्य प्रतिज्ञातं यत्कि-

* दवि विरवत् ।

(१) नासं. १५।११; नास्मृ. १७।१; अपु. २५३।२६
सहो बलमिहो (विवादपदम्); विश्व. २।२३६; मिता.
२।२३०; अप. २।७२ : २।२३० सहसा (साहसात्);
व्यक. ११९; स्मृच. ५; विर. ३४८; पमा. ४४९; रत्न.
१२६; विचि. १४९; व्यनि. ५१७; स्मृचि. २५ सहो
(महा); दवि. २९३; सवि. ४५१-२; वीमि. २।२३०;
व्यग्र. ३९२; व्यड. १३०; व्यम. १०३; विता. ७४६;
राकौ. ४९१; सेतु. २५३; समु. १४६; विव्य. ५३
मिति प्रोक्तं (मित्युक्तं).

ञ्चित् कर्म क्रियते परस्वहरणादि, तत् साहसमिति चतु-
र्दशं विवादपदं उच्यते । सहो बलं, तस्मिन् भवं साह-
सम् । नाभा. १५।१ (पृ. १५९)

तस्यैव भेदः स्तेयं स्याद्विशेषस्तत्र तूच्यते ।

आधिः साहसमाक्रम्य स्तेयमाधिश्छलेन तु ॥

(१) आधिः पीडा, सा यत्रातिक्रम्य क्रियते तत्सा-
हसम् । छलेन त्वाधिकरणे चौर्यम् । व्यक. १०९

(२) आधिः क्लेशः । स आक्रम्यार्थहरणद्वारा क्रिय-
माणः साहसम् । छलेन पुनरर्थहरणद्वारा क्रियमाणः
स्तेयमित्यर्थः । * स्मृच. ७

(३) आधिद्रव्यहरणम् । तद्यदाक्रम्य रक्षकानवधीर्यं
हियते तत्साहसम् । यत्तु छलेन गोपनेन हृतं तत्स्तेयम् ।
एवंच तस्यैव भेद इत्यत्र तत्पदार्थः साहसं, तदेकदेशोऽ-
नैवाधिकद्रव्यहरणमात्रात्मको विवक्षित इति मन्तव्यम् ।
विर. २८७

आक्रम्य रक्षितुर्ज्ञाने सत्येव बलेन आधिः पीडनं
साहसम् । छलेन तु रक्षितुर्ज्ञानवारणेन स्तेयमित्यर्थः ।
* विर. ३४९

(४) प्रसह्य बलात् अप्रज्ञातमादानं स्तेयमित्युच्यते ।

एष एव तस्य साहसस्य भेदो विशेषश्च ।
नाभा. १५।११ (पृ. १६१)

मनुष्यमारणं स्तेवं परद्वाराभिर्मर्शनम् ।

पारुष्यमुभयं चेति साहसं पञ्चधा स्मृतम् ॥

* व्यग्र. स्मृचवत् । X विचि., दवि. विरवत् ।

(१) नासं. १५।११ स्याद्वि. (तु वि) त् (चो) धिः सा
(धेः सा); नास्मृ. १७।१२ तूच्यते (वृश्यते); व्यक.
१०९ स्तेयं स्याद्वि (स्यात् स्तेयं वि); स्मृच. ७; विर. २८७:
३४९ स्तत्र तूच्यते (स्तत्र कीर्त्यते); रत्न. १२३ स्तेयं
(स्तेयः); विचि. १५९ तूच्ये (कीर्त्यते); दवि. २९३
उत्त.; व्यनि. ५१७ स्तेयं (वेधा) तु (च); वीमि.
२।२३० विरवत्; व्यग्र. २२२, ३८५; व्यड. १२३ (=);
विता. ७७६; सेतु. २५४ विचिवत्; समु. १४८.

(२) नास्मृ. १५।२ उत्तरार्धे (पारुष्यं द्विविधं ज्ञेयं साहसं
च चतुर्विधम्); मिता. २।७२ (=) पञ्चधा स्मृतम् (स्याच्च-
तुर्विधम्); अप. २।७२ स्तेयं (चौर्यं) मर्शनम् (मर्षण
[र्शन] म्) पञ्चधा स्मृतम् (तु चतुर्विधम्) मनुः : २।२३०
स्तेवं (चौर्यं); व्यक. ११९ स्तेयं (चौर्यं) मुभयं (मुत्तमं);

अत्र प्रकाशकृतत्वलक्षणमाक्षिप्तं सामान्यलक्षणम् । पञ्चधेति विभागः, प्राणिहिंसा स्तेयं परदारपरिग्रहो वाक्पादुष्यं दण्डपादुष्यमित्युद्देशः । इह च साहसे रक्षितुर्ज्ञानवारणं नास्ति, स्तेये तु तदस्तीति तस्यासाहसत्वादुक्तविभागानुपपत्तिः स्तेयलक्षणे साहसलक्षणे चाव्याप्तिः । रक्षितमशकृतस्यापि परद्रव्यग्रहणस्यापह्वे स्तेयत्वादतस्तमशकृतस्यापि परदारपरिग्रहादेः साहसत्वात् । अतस्तदुभयमनुद्याप्युपेक्ष्य—‘साहसा क्रियते कर्म यत्किञ्चिद्बलदर्पितैः । तत्साहसमिति प्रोक्तं सहो बलमिहोच्यते ॥’ इति नारदेनैवोक्तम् । एवं च समाख्यानुगतं बलकृतत्वमात्रमेतन्मते साहसलक्षणम् । तदेतत् स्पष्टमाह—‘आधिः साहसमाक्रम्य स्तेयमार्गिच्छलेन तु ।’ आधिः पीडनं तद्वलेन यत्र क्रियते तत् साहसम् । यत्र तु रक्षितुरपवार्यं छलेन क्रियते तत् स्तेयमित्यर्थः । एतेन स्तेयस्य द्विरूपत्वमुक्तम् । अत एव स्तेयादीनामविशेषश्रुतावपि बलावष्टम्भेन क्रियमाणानामेषां साहसत्वम् । अतस्तत्रैव दण्डाधिक्यं न तु रहसि क्रियमाणानामिति । तत्र प्रतिपादोक्त एव दण्ड इति मिताक्षराकारः । एतदेवाभिसंधाय याज्ञवल्क्येन—‘सर्वः साक्षी संग्रहणे चौर्यपादुष्यसाहसे’ इति पृथगुपादानं कृतम् ।

दवि. २९३-४

तत्पुनस्त्रिविधं ज्ञेयं प्रथमं मध्यमं तथा ।

उत्तमं चेति शास्त्रेषु तस्योक्तं लक्षणं पृथक् ॥

विर. ३४८ स्तेयं (चौर्यं) शनं (षण्) ; स्मृसा. ११४ स्तेयं (चौर्यं) मर्शं (मर्दं) चेति ... .. स्मृतम् (चैव साहसं स्यात् चतुर्विधम्) ; रत्न. १२५ मितावत् ; दीक. ५३ चेति (चैव) ; ब्यनि. ७६ स्तेयं (चौर्यं) शेषं मितावत्, कात्यायनः : ५१७ स्तेयं (चौर्यं) ; दवि. ३२ शनं (षण्) उत्तरार्धे (द्वे पारुष्ये प्रकीर्णं च दण्डस्थानानि षड् विदुः) : २९३ शनं (षण्) चेति (चैव) ; व्यस. २१३ दवि (पृ. २९३) वत् ; ब्यप्र. १२० (=) स्तेयं (चौर्यं) शेषं मितावत् ; ब्यउ. १३० मितावत् ; विता. १६६ (=) स्तेयं (चौर्यं) शेषं मितावत् ; सेतु. १२० चेति (चैव) : २५३ स्तेयं (चौर्यं) शनं (षण्) ; भाष. ८७२ (=) मितावत्.

(१) नासं. १५१२ ; नास्मृ. १७१३ ; मिता. २१३० ; ब्यक. ११९ ज्ञेयं (प्रोक्तं) ; स्मृच. ६ ; विर. ३४९ व्यक. वत् ; पमा. ४५० ; रत्न. १२६ चेति (चेति) ; दीक. ५३ ;

(१) तस्य च दण्डवैचित्र्यप्रतिपादनार्थं प्रथमादिभेदेन त्रैविध्यमभिधाय तद्वक्षणं तेनैव विवृतम्—तत्पुनस्त्रिविधमिति । मिता. २१३०

(२) तत् साहसं त्रिविधं, प्रथमं, मध्यमं, उत्तममिति । फल्गुसारादिविषयभेदेन मनुसंहितासु शास्त्रान्तरेषु च तस्य त्रिप्रकारस्यापि लक्षणमुक्तम् ।

नाभा. १५१२ (पृ. १५९)

फलमूलोदकादीनां क्षेत्रोपकरणस्य च ।

भङ्गाक्षेपावमर्दाद्यैः प्रथमं साहसं स्मृतम् ॥

परपरिग्रहे फलमूलोदकशाकपुष्पादीनां क्षेत्रोपकरणस्य हल्युगवरत्रादेः भङ्गः, क्षेत्रोपकरणस्य फलकन्दशाकादीनामाक्षेपो हरणं, उदकादेश्च सेतोर्वमर्दः, सस्यादेश्चाहरणं, सर्वेषां वा यथासंभवम् । एतत् प्रथमं साहसमल्पद्रव्यापहारविषयम् । नाभा. १५१३ (पृ. १५९)

वासःपश्वन्नपानानां गृहोपकरणस्य च ।

एतेनैव प्रकारेण मध्यमं साहसं स्मृतम् ॥

व्यनि. ५१७ लेपु (लपैः) ; स्मृचि. २६ ; सवि. ४५२ (=) ; ब्यप्र. ३९२ ; ब्यउ. १३० ; विता. ७४७ (=) ; राकौ. ४९१ ; सेतु. २५३ व्यकवत्.

(१) नासं. १५१३ ; नास्मृ. १७१४ पाव (पोप) ; मिता. २१३० नास्मृवत् ; ब्यक. ११९ ; स्मृच. ६, ३२३ ; विर. ३४९ पाव (पाप) ; पमा. ४५० ; रत्न. १२६ ; दीक. ५३ विरवत् ; विचि. १४९-५० पाव (पाप) प्रथ....स्मृतम् (परदारप्रवर्षणम्) ; ब्यनि. ५१७ नास्मृवत् ; स्मृचि. २६ विरवत् ; सवि. ४५२ (=) पावमर्दा (पोडसमर्धा) ; ब्यप्र. ३९२ ; ब्यउ. १३० नास्मृवत् ; ब्यम. १०३ नास्मृवत् ; विता. ७४७ (=) नास्मृवत् ; राकौ. ४९१ नास्मृवत् ; सेतु. २५३ ; समु. १५६.

(२) नासं. १५१४ ; नास्मृ. १७१५ ; मिता. २१३० ; अय. २१३० वासः (नाशः) पाना (याना) ; ब्यक. ११९ णस्य (णानि) ; स्मृच. ६, ३२३ ; विर. ३४९ ; पमा. ४५० ; रत्न. १२६ ; दीक. ५३ ; ब्यनि. ५१७ पाना (धान्या) ; सवि. ४५२ (=) ; ब्यप्र. ३९२ पाना (पाला) हो (हा) ; ब्यउ. १३० पाना (याना) तेनै (तैरे) ब्यम. १०३ ; विता. ७४७ (=) ; राकौ. ४९१ ; सेतु. २५३ पाना (याना) एते (अने) ; समु. १५६.

वस्त्राणां पशुनामजादीनां पक्वान्नस्य क्षीरादेर्यहोप-
करणस्य घटपीठकोटखलमुसलशर्पादेः पूर्ववद् भङ्गादि-
करणं मध्यमद्रव्यविषयत्वान्मध्यमे साहसम् ।

नामा. १५।४ (पृ. १५९)

व्यापादो विषयस्त्राद्यैः परदाराभिमर्शनम् ।

प्राणोपरोधि यन्त्रान्यदुक्तमुत्तमसाहसम् ॥

व्यापादो मारणं विषयस्त्राग्निहस्तमुष्टयादिभिः ।
परदाराणां चातिक्रमः । अन्यदपि येन म्रियते तस्यानु-
ष्ठानं पुत्रमरणकथनाद्यनृतं, तद् हि उत्कृष्टविषयत्वा-
दुत्तमसाहसम् ।

नामा. १५।५ (पृ. १६०)

तस्य दण्डः क्रियापेक्षः प्रथमस्य शतावरः ।

मध्यमस्य तु शास्त्रज्ञैर्दण्डः पञ्चशतावरः ॥

तस्य त्रिप्रकारस्य साहसस्य दण्डः, क्रियत इति
क्रिया द्रव्यं, तदपेक्षो द्रव्यतत्सारापेक्षो भिद्यते । तत्र
प्रथमस्य तावत् फलादिविशेषवशात् पञ्चशतादारभ्य
यावच्छतं, न शतादर्वाक् । अल्पेऽप्यपराधे बहुदण्ड-
वचनं प्रसङ्गनिवृत्त्यर्थम् । मध्यमसाहसस्य सहस्रादारभ्य
यावत् पञ्चशतानि ।

नामा. १५।६ (पृ. १६०)

(१) नासं. १५।५ राभिमर्शनम् (रप्रवर्णम्); नास्मृ. १७।६; मिता. २।२३०; अप. २।२३० र्शन (र्ष [र्श] ण);
व्यक. ११९ दो (रो) राभिमर्शनम् (रप्रवर्णम्) दुक्त...
सम् (दुत्तमं साहसं स्मृतम्); स्मृच. ६ उत्तरार्धं व्यकवत् :
३२३; विर. ३४९ णो (णा) शेषं नासंवत्; पमा. ४५०;
रत्न. १२६; दीक. ५३; विचि. १५० न्यदुक्तसु (धमध्यमो)
उत्त.; व्यनि. ५१७ राभिमर्शनम् (रप्रवर्णम्) उत्तरार्धं
व्यकवत्; स्मृचि. २६; सवि. ४५२ (=) उत्तरार्धं व्यक-
वत्; व्यप्र. ३९२; व्यउ. १३० उत्तरार्धं व्यकवत्; व्यम.
१०३; विता. ७४७ (=); राकौ. ४९१ र्शन (र्षण);
सेतु. २५३ नासंवत्; समु. १५६ उत्तरार्धं व्यकवत्.

(२) नासं. १५।६; नास्मृ. १७।७; मिता. २।२३०
पेक्षः (क्षेपः); अप. २।२३०; व्यक. ११९; स्मृच. ३२३;
विर. ३५१; पमा. ४५०; रत्न. १२९; दीक. ५३ मितावत्;
विचि. १५०; व्यनि. ५०३, ५१८; स्मृचि. २६; दवि. २९४;
नृप्र. २६७ (=); सवि. ४५२ (=) पूर्वार्धे (तस्य दण्डक्रियापेक्षा प्रथमस्य दशापरः)
वरः (परः); व्यप्र. ३९३ तस्य (तत्र); व्यउ. १३०
पेक्षः (क्षेपे); व्यम. १०५ तु (च); विता. ७४७ (=)
ण्डः (ण्ड); राकौ. ४९१; सेतु. २५९; समु. १५४.

उत्तमे साहसे दण्डः सहस्रावर इष्यते ॥

वैधः सर्वस्वहरणं पुराभिर्वासनाङ्कने ।

तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहसे ॥

(१) वधादयश्चापराधतारतम्यादुत्तमसाहसे. समस्ता
व्यस्ता वा योज्याः ।

मिता. २।२३०

(२) तदङ्गच्छेदः साहसकरणीभूताङ्गच्छेदः ।

विर. ३५१

(३) वधस्ताडनादिः, सर्वस्वहरणं, ततो महति पुरा-
भिर्वासनं वधादि कृत्वा, ततोऽपि महति पूर्वत्रयमङ्कनं
च, येनाङ्केन हस्तेन पादेन वा साहसं कृतं तस्य छेदनम् ।
एवम्प्रकारो दण्ड उत्तमसाहसे ।

नामा. १५।७ (पृ. १६०)

अविशेषेण सर्वेषामेष दण्डविधिः स्मृतः ।

वधादृते ब्राह्मणस्य न वधं ब्राह्मणोऽर्हति ॥

(१) नास्मृ. १७।८; मिता. २।२३०; पमा. ४५०;
रत्न. १२९; दीक. ५३; व्यनि. ५१८; स्मृचि. २६;
दवि. २९४; नृप्र. २६७ (=); सवि. ४५३ (=) वर
इष्यते (पर उच्यते); व्यप्र. ३९३; व्यउ. १३०; व्यम.
१०५; विता. ७४७ (=); राकौ. ४९१; समु. १५६.

(२) नासं. १५।७; नास्मृ. १७।८; मिता. २।२३० से
(सः) : २।१५५ (=) : २।२३० : २।२७४ उत्त.;
अप. २।२६ ण्ड उ (ण्डस्तू) से (सः) : २।१५५ (=)
पू. : २।२३०; व्यक. ११९ से (सम्); स्मृच. १२५,
३२३; विर. ३५१; पमा. ४०४ इत्युक्तो (इत्येको) से
(सः) स्मरणम् : ४४२, ४५०; रत्न. १२९ से (सः);
दीक. ५३ से (सः); विचि. १५०; व्यनि. ५०३, ५१८;
स्मृचि. २६; दवि. १३३ से (सः) : २९४; नृप्र. ३२
से (सम्) : २६७ (=); सवि. ४५३ (=) नाङ्केने
(नं तु वा); व्यप्र. ३६६ से (सम्) स्मरणम् : ३९३;
व्यउ. १०७ योगीश्वरः : ११० से (सम्) : १३०;
व्यम. १०५ से (सः); विता. २९ (=) : ८५ वधः
(धन) से (सः) : ७४७ (=) से (सः); राकौ.
४९१; सेतु. २५९; प्रका. ७८; समु. १५६.

(३) नासं. १५।८; नास्मृ. १७।९; मिता. २।२६;
अप. २।२६ सर्वेषां (वर्णानां) पू. : २।२७७; व्यक. १२३
मेप (मेवं); स्मृच. १२५ वधं (वधं); विर. ३७४; रत्न.
१२७ (=); विचि. १६६; बीमि. २।२८२ वधादृते
(वधाXX); व्यप्र. ३९३; व्यउ. १३० उत्त.; व्यम.
१०३; विता. ८५ पू. : ८८ उत्त. : ७५४; प्रका. ७८-९३
समु. १५६.

शिरसो मुण्डनं दण्डस्तस्य निर्वासनं पुरात् ।

ललाटे चाभिशास्ताङ्कः प्रयाणं गर्दभेन च ॥

अविशेषेणेति । अविशेषेण क्षत्रियाविदूशद्रादीनामेष पञ्चविधो दण्ड उत्तमसाहसे । इतरयोरपि प्रथममध्यमयोरपि यथोक्तो वधं मुक्त्वा अन्यस्तुल्यः, ब्राह्मणस्य तु वधो नास्ति, तुल्यदोषत्वेऽपि जातेः पूज्यत्वात् ।

शिरस इति । ब्राह्मणस्योक्तमेव— शिरसो मुण्डनं पञ्चसटं कार्यम् । ततो महति पुराभिर्वास्यः । ततोऽपि महति ललाटेऽभिशास्ताङ्कनं कुक्कुटाद्यं क्रमात् कार्यम् । गर्दभेन चाभिष्ठाने भ्रामयितव्यः ।

नाभा. १५१८-९ (पृ. १६०-६१)

स्यातां संव्यवहार्यौ तौ धृतदण्डौ तु पूर्वयोः ।

धृतदण्डोऽप्यसंभाष्यो ज्ञेय उत्तमसाहसे ॥

प्रथममध्यमयोश्च कर्तारौ दण्डितौ कृतप्रतीयश्चितौ च संभोजनौदिमहंतः, न तर्ज्यौ । उत्तमसाहसे तु धृतदण्डोऽपि त्याज्य एव, न संभोज्यः ।

नाभा. १५११० (पृ. १६१)

अपराधविषयकपश्चात्तापे सति असति च कर्तव्यता ।

अयुक्तं साहसं कृत्वा प्रत्यापत्तिं भजेत यः ।

ब्रूयात् स्वयं वा सदसि तस्यार्धविनयः स्मृतः ॥

(१) नासं. १५१९ ङ्कः प्रया (ङो निर्वा) ; नास्मृ. १७११० ; मिता. २१२६ ; अप. २१२६, २१२७, ७ ; व्यक. १२३ ; स्मृच. १२५ (=) ; विर. ३७४ च (तु) ; पमा. २०५ (=) ; रत्न. ५४ : १२७ (=) ; विधि. १६६ विरवत् ; नृप्र. १७ च (वा) ; सवि. ४९४ चाभिशास्ताङ्कः (गर्दभस्याङ्कः) स्मरणम् ; बीमि. २१२८२ दण्डस्तस्य (तत्र दण्डो) ; व्यप्र. ३९३ ; व्यड. १३० विरवत् ; व्यम. १०३ ; बिता. ८८, ७५४ चाभि (वाभि) च (वा) ; प्रका. ७८ मनुः ; समु. १५६.

(२) नासं. १५११० भाष्यो (भोज्यो) ; नास्मृ. १७१११ ; अप. २१२३० तौ (द्वौ) र्वयोः (र्वकौ) ; स्मृच. ३२३ तौ (द्वौ) से (सः) ; ३२४ (=) से (सः) उत्तः ; विर. ३५१ तौ (द्वौ) ; रत्न. १२९ विरवत् ; विधि. १५० विरवत् ; व्यमि. ५०३ : ५१८ तौ (तु) शेय (दण्ड्य) ; सवि. ४७४ (=) धृत (कृत) उत्तः ; समु. १५६ विरवत्.

(३) नासं. २१२२० ; नास्मृ. ४१२४५ सदसि (सदिति) ; अभा. ७३ नास्मृवत् ; व्यक. १२३ जेत (जेतु) ; स्मृच. १२३ भजेत (ब्रजेतु) स्यार्धविनयः (स्य चाधो दमः) ;

गूहमानस्तु दौर्शील्यात् यदि पापः स हीयते ।
सभ्याश्चास्य न दुष्यन्ति तीव्रो दण्डश्च पाल्यते ॥

(१) अत्र अयुक्तं वियुक्तं विरुद्धं किमपि कस्यापि कृत्वा अथवा चौर्यादिकं साहसमपि कस्यापि कृत्वा तेनावेदितः सन् धर्माधिकरणस्याग्रे यः प्रत्यापत्तिं करोति मिथ्यां न करोति तस्याधममध्यमोत्तमानुसारेण यः शास्त्रे विहितो दण्डः तस्य विनयस्यार्धमेव विनयोऽस्य भवतीति । अनावेदितोऽपि यः स्वयमेव प्रतिपत्तिं करोति तरणायमेव क्रम इति ।

गूहमानस्त्विति । यदि पुनरयुक्तसाहसादिकं कृत्वा करणावेदितोऽपि मिथ्यां करोति, पश्चात्स दिव्यादिक्रियाभिः पराजीयते च, तदा यस्य तस्य (?) सभ्याः कुपिता भवन्ति, तीव्रो दण्डश्च तस्य द्विगुणादिक इति ।

अभा. ७३-४

(२) प्रत्यासत्तिर्विनयकर्तृसांनिध्यं, ब्रूयाद्वा सदसि साहसं कृतं, तेन अवगूहमानत्वमुक्तम् । तेन साहसमगूहमाने तत्कर्तरि अनधिकदण्डः, गूहमाने तु अधिक इति पूर्वोत्तरश्लोकार्थः । हलायुधस्तु साहसकार्येऽप्यन्यायासाहसं कृत्वा यदि प्रत्यासत्तिं प्रायश्चित्तं भजते, स्वयमेव वा साहसकर्तृत्वं निवेद्य दण्डो मे क्रियतामिति वदेत्, तस्य यथोक्तदण्डार्धदण्डः । यस्तु दौर्शील्यं गूहमानः तस्मादेव जीवति, तस्य विजितार्तादिभिः साहसकारित्वं निश्चित्य स्वल्पेऽपि साहसे तीव्रो दण्ड इत्यर्थमाह । विर. ३७६

विर. ३७६ पत्ति (सत्ति) ; पमा. २११ भजेत (ब्रजेतु) स्वयं (सर्व) स्यार्धविनयः (स्य वाऽधो दमः) ; विधि. १६८ पत्ति (सत्ति) भजेत (करोति) ; दवि. ७८ विरवत् ; नृप्र. १७ स्वयं (सर्व) शेषं स्मृचवत् ; सेतु. ३०८ विचिवत् ; समु. ६९ स्मृचवत्.

(१) नासं. २१२२१ पापः (पापं) पाल्यते (पार्थिवात्) ; नास्मृ. ४१२४६ दौर्शील्यात् (वैविध्यत्) हीयते (जीयते) आस्य (स्तस्य) दु (तु) ; अभा. ७३ दौर्शील्यात् (ये शल्यात् ?) हीयते (जीयते) आस्य (स्तस्य) दु (तु) ; व्यक. १२३ हीयते (जीवति) दु (तु) ; विर. ३७६ व्यकवत् ; विधि. १६८ ल्यात् (ल्यं) पापः (वातः) हीयते (जीवति) स्य न दु (न्येन तु) श्व पाल्यते (स्तु पथते) ; दवि. ७९ हीयते (जीवति) न दु (प्रदु) ; सेतु. ३०८ पूर्वार्धे (गूहमानस्तु दुःशीलं यदि वाऽतः स जीवति) ण्डश्च (ण्डस्तु).

(३) अयुक्तमिति । अयुक्तं प्रतिषिद्धं चौर्यपरघातादि
कृत्या प्रेत्यमस्ति भजेत । अशोभनमकार्यं मया कृतं;
शासनीयोऽस्मि, प्रमद्वान्मयैतत् कृतमिति । प्रतिपद्येत
स्वयमेव वा स्वयं वाऽकार्यस्योदितो राजकुले प्रणिपत्य
'इदं मया कृतं कृतं शोभयुतं मामि'ति । तस्य द्विप्रकारः
स्यापि अस्मिन् कार्ये विहितो यो दण्डः । तस्यार्थः स्मृतः ।
प्रायश्चित्तं तु (न) तद्वसेम, 'ख्यापनानुतापादिमा
पापस्य क्षयाद्' इति स्मरणान् । अन्योऽप्येवं मा कार्या-
दित्यर्थदण्डः ।

गूहमानस्त्विति । यस्तु स्वयं न प्रकाशयति गूहमान
एव, लिखितेऽपि व्यवहारे मिथ्येति ब्रुवं पापं गूहमानो
यदि, हीयते, सभ्याश्च साधवो न दुष्यन्ति, तीव्रश्च दण्डो
महान् पार्थिवात् । शिष्टविगर्हणा च परलोकविरुद्धा कष्टे-
यमवस्थेति तीव्रो दण्डः । तस्माद् यदि प्रमादेन पापं
कुर्यान्न गूहेत् । तथा सति प्रत्यवायो मन्दः शिष्ट-
विगर्हणाभावात् । दृष्टे चापि दण्डलाभ इति ।

नाभा. २।२२०-२१ (पृ. ८१-८२)

अविक्रयविक्रये ब्राह्मणदण्डः

अविक्रयाणि विक्रीणन् ब्राह्मणः प्रच्युतः पथः ।

मार्गे पुनरवस्थाप्यो राज्ञा दण्डेन भूयसा * ॥

अत्र यानि अविक्रयाणि निर्दिष्टानि तानि विक्रीणन्
ब्राह्मणो मार्गच्युतो भवति । स च राज्ञा पुनरपि मार्गे
संस्थापनीयः । महता दण्डेनेति । अभा. ४६

राजधृतवस्तुनि आक्रममाणो वधदण्डार्हः

गन्धमाल्यमदत्तं तु भूषणं वास एव वा ।

पादुकेति राजोक्तं तदाक्रामन्वधमर्हति (?) * ॥

एतानि वस्तुनि राजकीयानि यो दर्पात्स्वयमाक्रामति
स राज्ञः सकाशाद्बधमर्हतीति । अभा. २६

* अयं श्लोकः प्रकरणान्तरस्थोऽपि निबन्धकारानुसारेणात्रो-
द्धृतः ।

(१) नासं. २।६३; नास्मृ. ४।६७; अभा. ४६; अप.
२।२३३; व्यक्र. १२१; विर. ३६४; दवि. ३११; सेतु.
३०६.

(२) नास्मृ. २।३५; अभा. २६ उत्तरार्धे (पद्मसनं पादु-
केति राजोक्तोऽयं वधः ३ इति ३).

बृहस्पतिः

साहसनिर्हृक्; पञ्च ब्रह्म साहसप्रकाराः

तत्र दण्डविधिश्च

स्तेनानामेतदाख्यातं सर्वेषां दण्डनिग्रहम् ।

साहसस्याधुना सम्यक् श्रूयतां वधशासनम् ॥

मनुष्यमारणं चौर्यं परदारभिमर्शनम् ।

पारुष्यमुभयं चेति साहसं पञ्चधा स्मृतम् * ॥

इति वचनाद्यपि स्त्रीसंग्रहणचौर्यपारुष्याणां साह-
सत्वं तथापि तेषां स्ववलावग्रहमेव जनसमक्षं क्रिय-
माणानां साहसत्वम् । रहसि क्रियमाणानां तु संग्रहणादि-
शब्दवाच्यत्वमिति तेषां साहसात्पृथगुपादानम् ।

मिता. २।७२

हीनमध्योत्तमत्वेन त्रिविधं तत्प्रकीर्तितम् ।

द्रव्यापेक्षो दमस्तत्र प्रथमो मध्यमोत्तमौ ॥

प्रथमो मध्यमोत्तमौ इति प्रथममध्यमोत्तमसाहसरूपं
इत्यर्थः । इत्थं हीनादिद्रव्यापहारेषु प्रथमादि साहसानां
व्यवस्थितत्वेऽपि तेषां हीनत्वादितारतम्यात् साहसानां
न्यूनाधिकसंख्याभेदो व्यवस्थितो द्रष्टव्यः । दवि. १४१

साहसस्तेयं तत्र दण्डश्च

साम्प्रतं साहसस्तेयं श्रूयतां क्रोधलोभजम् ।

साहसस्तेयं साहसलक्षणं स्तेयमित्यर्थः । स्मृच. ३१६

* 'साहसं पञ्चधा प्रोक्तं' इत्यग्निमहस्पतिवचनानुसारेण
स्मृतिचन्द्रिकापाठ एव सम्यक् लगते ।

(१) व्यनि. ५१७; समु. १४६ उक्त.

(२) स्मृच. ६ : ३१२ पञ्चधा स्मृतम् (तु चतुर्विधम्);
पमा. ४५० जेति (चैव) शेषं स्मृचवत् ; रत्न. ५२६ पञ्चधा
स्मृतम् (स्याच्चतुर्विधम्); नृप्र. २६७. भयं जेति (तमं चैव)
शेषं रत्नवत् ; सवि. ४५२ मारणं (हरणं) शेषं स्मृचवत् ;
व्यसौ. ४५ रत्नवत् ; व्यप्र. ३९२ रत्नवत् ; व्यम. २
चौर्यं (स्तेयं) शेषं रत्नवत् : १०३ रत्नवत् ; विता. ३५
चौर्यं (स्तेयं) शेषं रत्नवत् : ७४६ रत्नवत् ; समु. १४६.

(३) अप. २।२३० स्तत्र (श्वात्र) मध्यमोत्तमौ (मध्य-
उत्तमः); व्यक्र. ११९. मध्यमोत्तमौ (मध्य उत्तमः); विर.
३५० मौ (मः); दवि. १४१ विरवत् : २९४ व्यक्रवत् ;
सेतु. २५४ व्यक्रवत्, मनुः : २५९ मनुः.

(४) स्मृच. ३१६; रत्न. १२८; सवि. ४५४; व्यप्र.
३९६ साहस (साहसं); विता. ७७४ व्यप्रवत् ; समु.
१४८.

क्षेत्रोपकरणं सेतुं पुष्पमूलफलानि च ।
 विनाशयन् हरन् दण्ड्यः शताद्यमनुरूपतः ॥
 पशुवस्त्राभ्रपानानि गृहोपकरणं तथा ।
 हिंसयन् चौरवहाप्यो द्विशताद्यं दमं तथा ॥
 स्त्रीपुंसौ हेमरत्नानि देवविप्रधनं तथा ।
 कौशेयं चोत्तमं द्रव्यमेषां मूल्यसमो दमः ॥
 द्विगुणो वा कल्पनीयः पुरुषापेक्षया नृपैः ।
 हर्ता वा घातनीयः स्यात्प्रसङ्गविनिवृत्तये ॥

(१) तत्र तावत्साहस्रस्त्येयकर्तृविषये दण्डानाह बृहस्पतिः
 क्षेत्रेति । अत्र विनाशयन् हरन् हिंसयन् चोरयन् हन्ता

(१) अप. २।२३० पुष्पमूल (मूलपुष्प) तथा (तोष);
 व्यक. ११९; स्मृच. ३१६ तुं पुष्पमूल (तुमूलपुष्प) च
 (द्व); विर. ३५०; रत्न. १२८ सेतुं (चैव); विचि.
 १५० मनुः; दवि. १४१; व्यम. १०४ सेतुं (चैव);
 विता. ७७४ व्यभवत्; सेतु. २५४ मनुः; समु. १४८
 पूर्वार्धे स्मृचवत्; विम्य. ५३ क्षेत्रो...सेतुं (क्षेत्रं सदस्तथा
 धान्यं) शता...पतः (स च सस्यानुसारतः) मनुः.

(२) अप. २।२३० ता (तो); व्यक. ११९ हिंसयन्
 चौरवद् (हारयन् चोरयन्); स्मृच. ३१६ चौरवद् (चोर-
 यन्); विर. ३५०; रत्न. १२८ स्मृचवत्; विचि. १५० चं
 द (चद) शेषं स्मृचवत्, मनुः; दवि. १४१ नानि (नादि)
 चं (न्तं); व्यम. १०४ चौरवहाप्यो (चोरयन् शास्यो);
 विता. ७७४ चं (च); सेतु. २५४, २५९ स्मृचवत्, मनुः;
 समु. १४८ स्मृचवत्.

(३) अप. २।२३० सत्तमं (सत्तम); व्यक. ११९ अपवत्;
 स्मृच. ३१६ सौ (सो); विर. ३५० अपवत्; रत्न. १२८
 सौ (गो) कौशे (यौषे) सत्तमं (सत्तम); विचि. १५० सौ
 (गो) मनुः; दवि. १४१; व्यम. १०४ रत्नवत्; विता.
 ७७४ सौ (गो) कौशे (यौषे); सेतु. २५४ सौ (गो) धनं
 (धने) मनुः; २५९ सौ (गो) मनुः; समु. १४८ सौ
 (गो) सत्तमं (सत्तम).

(४) अप. २।२३० हर्ता (हन्ता); व्यक. ११९ हर्ता
 (हन्ता) विनिवृत्तये (प्रधानं तथा); स्मृच. ३१६ अपवत्;
 ३१७ पू; विर. ३५० गो वा कल्पनीयः (णः कल्पनीयश्च)
 वा वा (च वा); रत्न. १२८ अपवत्; विचि. १५० हर्ता
 ..... स्यात् (हर्ताद्गो घातनीयाः स्युः) मनुः; दवि. १४१
 वा वा (च वा); २५५ वा वा (च वा) उत्त.; व्यम.
 १०५ त्वा (त्वा); विता. ७७४ हर्ता वा (हन्ता च); सेतु.
 २५४, २५९ मनुः; समु. १४८.

वेति च बदन् इदं दण्डशास्त्रं साहस्रस्त्येयकर्तृविषयं इति
 दर्शयति । तस्य कोधलोभवत्वेन हननोपेतस्तेयकारित्वात् ।
 हन्ता वा घातनीय इत्याज्ञाणविषयम् । स्मृच. ३१६

(२) शताद्यं शतावरं द्विशतान्तः । अनुरूपतः विना-
 शितापहृतमूल्यानुसारेण । पुरुषापेक्षया आदयदरिद्र-
 पुरुषापेक्षया । अत्र यस्य मूल्यमात्रं संभवति, तस्य
 तन्मात्रं, यस्य त्वधिकं, तस्य द्विगुणो दण्डः । यस्य तु
 न मूल्यमात्रमपि, चौयं चातिप्रसङ्गः, तस्य वध इति
 व्यवस्था ।

* विर. ३५०-५१
 साहसिकवधदण्डविचारः । साहसिका राज्ञा नोपेक्षणीयाः । साह-
 सिकघातकतत्सहायाः तदण्डश्च ।

साहसं पञ्चधा प्रोक्तं वधस्तत्राधिकः स्मृतः ।
 तत्कारिणो नार्थदमैः शास्या वध्याः प्रयत्नतः ॥
 प्रकाशवधका ये तु तथा चोपांशुघातकाः ।
 ज्ञात्वा सम्यक् धनं हत्वा हन्तव्या विविधैर्वधैः ॥
 मित्रप्राप्त्यर्थलोभैर्वा राज्ञा लोकहितैषिणा ।
 न मोक्तव्याः साहसिकाः सर्वभूतभयावहाः ॥
 लोभाद्भयाद्वा यो राजा न हन्यात्पापकारिणः ।
 तस्य प्रक्षुभ्यते राष्ट्रं राज्याच्च परिहीयते ॥

* दवि. विरवत् ।

(१) व्यक. १२२; स्मृच. ३१२; उत्त., नारदः; विर.
 ३७१; विचि. १६३-४ (=); दवि. ६१; समु. १४६
 उत्त., नारदः.

(२) अप. २।२७७ वधका (घातका); व्यक. १२२
 हत्वा (हित्वा) हन्तव्या (हन्याद्वा); स्मृच. ३१२ ये तु
 (राश्व); विर. ३७१ तु (च) हत्वा (हित्वा); पमा. ४५४;
 रत्न. १२६ अपवत्; विचि. १६४ (=) ज्ञात्वा.....हत्वा
 (राज्ञा सम्यक्धनं हित्वा); सवि. ४५८ का ये तु (कार्येषु)
 काः (कान्); व्यम. ३९४ अपवत्; व्यड. १३२ अपवत्;
 व्यम. १०३ अपवत्; विता. ७५१ म्यक् धनं हत्वा
 (म्यक्तया त्वाणु); समु. १४६ स्मृचवत्.

(३) अप. २।२७७ लोभैर्वा (लोभे वा) भूत (लोक);
 व्यक. १२२ साहसिकाः (प्रयत्नेन); विर. ३७१; विचि.
 १६४ संदर्भेण कात्यायनः; दवि. ६२ भूत (लोक); वीमि.
 २।२८२ राजा (राज) कात्यायनः.

(४) अप. २।२७७ हन्यात्पाप (हन्यन्त्याय्य); व्यक.
 १२२; विर. ३७२; विचि. १६४ भुभ्य (भक्ष्य) संदर्भेण
 कात्यायनः; वीमि. २।२८२ प्रभु (प्रोज).

बन्धाभिषिषशस्त्रेण पराम् यस्तु प्रमापयेत् ।
 क्रोधादिना निमित्तेन नरः साहसिकस्तु सः ॥
 एकस्य बहवो यत्र प्रहरन्ति रुषान्विताः ।
 मर्मप्रहारको यस्तु घातकः स उदाहृतः ॥
 मर्मघाती तु यस्तेषां यथोक्तं दापयेदमम् ।
 आरम्भकृत् सहायश्च दोषभाजौ तदर्धतः ॥
 क्षतस्याल्पमहत्त्वं च मर्मस्थानं च यत्नतः ।
 सामर्थ्यं चानुबन्धं च ज्ञात्वा चिह्नैः प्रसाधयेत् ॥
 (१) तत्कारिणः साहसलक्षणवधकारिणः ।

स्मृच. ३१२

(२) मित्रप्राप्त्यर्थलोभैर्न मोक्तव्या इत्यन्वयः ।
 किन्तु राजा लोकहितैषिणा हन्तव्या इति संबन्धः ।
 विर. ३७२

(१) व्यक. १२२; विर. ३७२; विचि. १६४ संदर्भेण
 कात्यायनः.

(२) अप. २।२७७ को (दो); व्यक. १२३ यत्र
 (यस्य) को यस्तु (दो यश्च); विर. ३७३ को यस्तु
 (दोपस्तु) कः स (कस्य); रत्न. १२६; विचि. १६५-६
 को यस्तु (दो यश्च); व्यनि. ४९४ एकस्य (कृतस्य) को
 (दो) कात्यायनः; दवि. ७४ अपवत्; व्यप्र. ३९५;
 व्यउ. १३३; व्यम. १०३; विता. ७५३; सेतु. २५८
 विरवत्; समु. १४६ एकस्य (एकं तु) उत्तरार्धे (मर्मप्रहारी
 यस्तेषां स घातक उदाहृतः).

(३) अप. २।२७७ मर्म (सम) जौ त (जस्त); व्यक.
 १२३ जौ त (जस्त) बृहस्पतिः कात्यायनश्च; स्मृच. ३१२
 उत्तरार्धस्तु मनोरित्युक्तम्; विर. ३७३-४ दमम् (जनम्)
 जौ त (जस्त); पमा. ४५५ संदर्भेण कात्यायनः; रत्न.
 १२६ दाप (प्राप) जौ (गी); विचि. १६५-६ यश्च
 (याश्च) जौ त (जस्त); व्यनि. ४९५ तु (च) कृत् (कः)
 यश्च (याश्च) जौ तदर्धतः (जस्तदर्धतः) कात्यायनः; दवि.
 ७४ ती तु यस्ते (तिनमेते) जौ त (जस्त); नृप्र. ४४
 उक्त., स्मरणम्; व्यप्र. ३९५ रत्नवत्; व्यउ. १३३
 रत्नवत्; विता. ७५३ दापये (प्राप्नुया) जौ (गी) र्धतः
 (धकम्); सेतु. २५८ जौ त (जस्त); समु. १४६.

(४) अप. २।२७७ साध (साद); व्यक. १२३ साध
 (शोध) बृहस्पतिः कात्यायनश्च; विर. ३७४; रत्न. १२६;
 विचि. १६६ साध (काश); व्यप्र. ३९५; व्यउ. १३३;
 विता. ७५३ साध (धार); सेतु. २५८ साध (बास).

एकस्य मर्मघातितदघातिरूपा बहवो यत्र प्रहारं
 कुर्वन्ति, तत्र मर्मघातिनमेव यथोक्तं दण्डं दापयेदित्यर्थः ।
 यथोक्तश्च यज्जातीयस्य प्राणिनो घातकानाधिकृत्य य
 उक्तः सः, तदघातिनस्तु दण्ड आरम्भकृदित्यादिनांक्तः ।
 मर्मघातित्व-तदघातित्वनिश्चयार्थं क्षतस्येत्यादि ।

विर. ३७४

अविज्ञातघातकाचन्वेषणविधिः

हृतः संदृश्यते यत्र घातकस्तु न दृश्यते ।
 पूर्ववैरानुमानेन ज्ञातव्यः स महीभुजा ॥
 प्रातिवेश्यानुवेश्यौ च तस्य मित्रारिबान्धवाः ।
 प्रष्टव्या राजपुरुषैः सामादिभिरुपक्रमैः ॥
 विज्ञेयोऽसाधुसंसर्गाश्चिह्नैर्होदेन वा नरैः ।
 एषोदिता घातकानां तत्कराणां च भावना ॥

(१) अप. २।२८१ तः सं (तस्तु) करतु (कश्च) मानेन
 (सारेण); व्यक. १२३; स्मृच. ३१२ तः सं (तस्तु);
 विर. ३७७; पमा. ४५३; रत्न. १२६; दीक. ५५;
 विचि. १६८ करतु (कश्च) क्रमेण याज्ञवल्क्यः; व्यनि. ४९४
 संदृ (स दृ); दवि. ७०; सवि. ४५८ हतः (घातः) वैरा
 (मेवा) भुजा (भृता); व्यप्र. ३९४ अपवत्; व्यउ. १३२;
 विता. ७५०; सेतु. २६० करतु (कश्च) मानेन (सारेण);
 समु. १४६ स्मृचवत्.

(२) अप. २।२८१ प्रा (प्र); व्यक. १२३; विर.
 ३७७; पमा. ४५३ अपवत्; रत्न. १२६; विचि. १६८-९
 प्रा (प्र) त्रारि (त्राणि) क्रमेण याज्ञवल्क्यः; व्यनि. ४९४
 वेश्यौ च (वेश्याश्च) त्रारि (त्राणि); दवि. ७० पुरु
 (पूरु); व्यप्र. ३९४ अपवत्; व्यउ. १३२ अपवत्;
 विता. ७५० अपवत्; सेतु. २६० अपवत्.

(३) अप. २।२८१ ह्येहो (ह्यहो) पू.; व्यक. १२३
 ह्येहोदे (ह्यभेदे) च भा (विभा); स्मृच. ३१२ ह्येहोदेन वा
 नरैः (ह्यहोदेन तत्करः); विर. ३७७ ह्येहो (ह्यहो) वा
 नरैः (मानवैः); पमा. ४५३ ह्येहोदेन वा नरैः (ह्यहोदेन
 लक्षणैः); रत्न. १२६; विचि. १६९ गांश्चिह्नैर्हो (गांश्चिह्नैर्हो)
 रैः (रः); व्यनि. ४९४ योऽसाधु (यः साधु) ह्येहो
 (ह्यहो) पू.; सवि. ४५८ (विधेयः साधुसंसर्गः चिह्नैरेष्टेन
 वा पुनः । एषोऽपि घातकानां तु तत्कराणां भवेदिति ॥); व्यप्र.
 ३९४; व्यउ. १३२ योऽसा (याः सा) गांश्चि (गांश्चि)
 च. भा (विभा); विता. ७५१ देन (डेन); सेतु. २६०
 अपवत्; समु. १४६ स्मृचवत्.

गृहीतः शङ्कया यस्तु न तत्कार्यं प्रपद्यते ।
 अपथेन विशोद्धव्यः सर्ववादेष्वयं विधिः ॥
 दिव्यैर्विशुद्धो मोक्ष्यः स्यादशुद्धो वधमर्हति ।
 निम्नहानुग्रहाद्राहः कीर्तिर्धर्मश्च वर्धते ॥
 तत्कार्ये हननरूपं, न प्रतिपद्यते षष्ठः सन्नानुमन्यते ।
 विर. ३७७

आत्महत्यादोषः

विषोद्धन्धनशस्त्रेण य आत्मानं प्रमापयेत् ।
 मृतोऽमेध्येन लेप्त्रव्यो नान्यं संस्कारमर्हति ॥

निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा

स्वाध्यायिनं कुले जातं यो हन्यादाततायिनम् ।
 अहत्वा भ्रूणहा स स्यान्न हत्वा भ्रूणहा भवेत् ॥
 नाततायिवधे हन्ता किल्बिषं प्राप्नुयान् क्वचित् ।
 विनाशार्थिनमायान्तं घातयन्नापराध्नुयात् ॥
 आततायिनमुत्कृष्टं वृत्तस्वाध्यायसंयुतम् ।
 यो न हन्याद्वधप्राप्तं सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥

यस्तु कात्यायनेनोक्तं—‘आततायिनि चोत्कृष्टे तपः-
 स्वाध्यायजन्मतः । वधस्तत्र तु नैव स्यात्पापे हीने वधो

(१) व्यक्र. १२३ येन (यः स); विर. ३७७; रत्न. १२६ न विशो (नावयो); विचि. १६९; व्यनि. ५१९ वादे (पापे) शेषं व्यकवत्, नारदः; व्यप्र. ३९४ रत्नवत्; व्यड. १३२ रत्नवत्; विता. ७५१ रत्नवत्; सेतु. २६०; समु. १४६ व्यकवत्.

(२) अप. २।२८१ मोक्ष्यः (मेध्यः) हाद्रा (है रा); व्यक्र. १२४; स्मृच. ३१२ मोक्ष्यः (मान्यः) पू; विर. ३७८; विचि. १६९; व्यनि. ५१९ नारदः; सेतु. २६१; समु. १४६ स्मृचवत्, मनुः.

(३) दीक. ५६.

(४) रत्न. १२७; व्यम. १०४; समु. १४७ दात (जात).

(५) स्मृच. ३१४; रत्न. १२७ पू; व्यनि. ५१९ शार्थिन (शुनार्थ); व्यप्र. १८; व्यड. ११; विता. ७५७ पू; समु. १४७.

(६) स्मृच. ३१५; रत्न. १२८; व्यनि. ५२०; व्यप्र. १९; व्यड. ११ युत (वृत्त); व्यम. १०४; विता. ७५८-९ दध (दद); समु. १४७.

भृगुः ॥’ इति । तपःस्वाध्यायजन्मत उत्कृष्टे ब्राह्मणे न वध इत्यर्थः । यच्च बृहस्पतिनोक्तं—‘आततायिनमुत्कृष्टं वृत्तस्वाध्यायसंयुतम् । यो न हन्याद्वधप्राप्तं सोऽश्वमेध-फलं लभेत् ॥’ उत्कृष्टं ब्राह्मणमित्यर्थः । वधप्राप्तं—‘स्वाध्यायिनं कुले जातं यो हन्यादाततायिनम्’ ‘न तेन भ्रूणहा भवेत्’ ‘मन्युस्तं मन्युमुच्छति’ इत्यादिवचना-पातमात्राद्वधप्राप्तमित्यर्थः । तदेतद्वचनद्वयं पूर्वोक्तात्म-त्राणव्यतिरिक्तविषये ब्राह्मणाततायिनि द्रष्टव्यम् ।

स्मृचः ३१५

साहसकल्पदोषाः

अधारितब्रह्मसूत्रं वृषलाशनसेविनम् ।
 प्रत्यहं सर्वमादाय वेदविद्भयो निवेदयेत् ॥
 त्यक्ताग्निं संध्यया हीनं नित्यमस्नायिनं द्विजम् ।
 अकौपस्थानहीनं च शूद्रप्रेष्यकरं तथा ॥
 अकर्तो नित्ययज्ञानां प्रत्यहं पणमाप्नुयात् ॥

कात्यायनः

साहसनिरुक्तिः

सहसा यत्कृतं कर्म तत्साहसमुदाहृतम् ॥
 सान्वयस्त्वपहारो यः प्रसह्य हरणं च यत् ।
 साहसं च भवेदेवं स्तेयमुक्तं विनिह्वयः ॥

(१) अन्वयो रक्षणकालक्रमप्राप्तपालकनरनैरन्तर्ये, तस्मिन् सति योऽपहारः स सान्वयोऽपहारः । स च प्रसह्य क्रियमाणः साहसं च स्तेयं च इत्येवं द्विरूपमापद्यते । उक्तप्रकारविपरीतोऽपि निह्वयो द्रव्यापहारः स्तेयरूपमेवापद्यत इति स्मृतायुक्तमित्यर्थः । स्मृच. ३१६

(२) अत्र सान्वयो रक्षकपुरुषसमक्षं तदनभिभवेन विवक्षितः । प्रसह्य हरणमित्यनेन रक्षकमभिभूय हरणं विवक्षितम् । विर. २८७

(१) व्यनि. ५१६ सूत्रं (सूत्रः) सेविनम् (सेविकः) पण (पाप); समु. १५८.

(२) सवि. ४५१.

(३) व्यक्र. १०९ हरणं (करणं); स्मृच. ३१६; विर. २८७ स्वप (स्तु प्र) सं च (सं तु); सवि. ४५७ वः (वे); समु. १४८ सं च (सं तु).

द्रव्यनाशादिप्रथममध्यमोत्तमसाहसानि तदण्डविधिश्च

क्षतं भङ्गोपमदौ वा कुर्याद्द्रव्येषु यो नरः ।

प्राप्नुयात्साहसं पूर्वं द्रव्यभाक् स्वाम्युदाहृतः ॥

क्षतं किञ्चिन्नाशः, भङ्गोऽर्धनाशः, उपमर्दः सर्वनाशः ।
द्रव्यमिह कुञ्जातिरिक्तम् । महामूल्यमल्पाभिघातेना-
प्यनुपयुक्ततां यद्याति स्फटिकादि, तदभिप्रेतं, तेन न
'अभिघाते तथा भेदे' इत्यादियाशब्दव्युत्पत्त्येन विरोधः ।
नापि पुरस्सरलघुगुरुणां क्षतादीनां समानदण्डप्रयोजकत्व-
मिति । विर. ३५३

हरेर्द्रव्यादहेद्वाऽपि देवानां प्रतिमां यदि ।

तद्गृहं चैव यो भिन्न्यात् प्राप्नुयात् पूर्वसाहसम् ॥

प्राकारं भेदयेद्यस्तु पातयेच्छातयेत्तथा ।

वध्नीयादम्भसो मार्गं प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥

राजक्रीडासु ये सक्ता राजवृत्त्युपजीविनः ।

अप्रियस्य च यो वक्ता वधं तेषां प्रकल्पयेत् ॥

।जक्रोडामु राजासाधारणक्रीडासु ये सक्ताः तदनु-
मतिं विनेति शेषः । एवं राज्ञः प्रजापालनरूपां वृत्तिं
तदनुमतिं विना आलम्ब्यन्ते ये त, ये च राज्ञ एवाप्रिय-
वादशीलाः । विर. ३६८-९

(१) अप. २।२३० वा (च); विर. ३५३; विचि. १५२
क्षोपमर्दौ (क्षोऽवमर्दौ); दवि. ३०० क्षतं...दौ
(क्षतिभङ्गोऽवमर्दौ) व्येषु (व्येन); सेतु. २५५ क्षोप (झाव).

(२) अप. २।२३३ मां (मा); व्यक्र. १२१; स्मृच. ३२६;
विर. ३६४ द्वा (चा); विचि. १५७-८; व्यनि. ५१०;
दवि. ३१२ अपवत्; सवि. ४७४ मां यदि (मादिकम्) चैव (चापि); सेतु. २५६; समु. १५८
अपवत्.

(३) व्यक्र. १२१ पात (पार) वध्नी...मार्गं (वा
वध्नीयादम्भमार्गं); विर. ३६७; दवि. २९९ तथा (त वा)
दम्भसो (दधवा).

(४) व्यक्र. १२२ सक्ता (शक्ता) च (तु); स्मृच. ३३२
कल्प (वर्त); विर. ३६८ च यो वक्ता (तु वक्तारो);
पमा. ५८० यस्य च (यं चास्य); विचि. १६१ सक्ता
(शक्ता) यो वक्ता (वक्तारो); दवि. २१४ उक्त. : २६५
च (तु); व्यप्र. ५७० पमावत्; सेतु. ३०६ विचिवत्;
समु. १६५ स्मृचवत्.

प्रतिरूपस्य कर्तारः प्रेक्षकाः प्रकराश्च ये ।

राजार्थमोषकाश्चैव प्राप्नुयुर्विविधं वधम् ॥

प्रतिरूपस्य राजवेशस्य राजानुमतिं विना कारकाः,
प्रेक्षणाः राजकार्यवाधे नृत्यादिप्रेक्षकाः । प्रकरा ये
दण्डाख्यं करं प्रकृष्टं गृह्णन्ति । विर. ३६९

प्रमाणेन तु कूटेन मुद्रया वाऽपि कूटया ।

कार्यं तु साधयेद्यो वै स दाप्यो दण्डमुत्तमम् ॥

प्रमाणं लिखितादि । स्मृच. ३२६

एकं चेद्बहवो हन्युः संरब्धाः पुरुषं नराः ।

मर्मघाती तु यस्तेषां स घातक इति स्मृतः ॥

तेन स एव वधापराधदण्डभाक् । स्मृच. ३१२

व्यापादनेन तत्कारी वधं चित्रमवाप्नुयान् ॥

तत्कारी साक्षाद्रवकारी । विर. ३७१

आरम्भकृत्सहायश्च तथा मार्गानुदेशकः ।

आश्रयः शस्त्रदाता च भक्तदाता विकर्मिणाम् ॥

(१) व्यक्र. १२२ विविधं वधम् (द्विविधं दमम्); विर. ३६९
क्षकाः (क्षणाः); विधि. १६१; दवि. १२० विरवत् : २६५
(प्रतिरूपस्य कर्तारः प्राप्नुयुर्विविधं वधम्) एतावदेव : ३१६
उक्त. : सेतु. ३०६-७ वाः प्र (कप्र).

(२) अप. २।२९४ ण्डमु (ण्ड उ); व्यक्र. १२२; स्मृच. ३२६
दण्ड (दम); विर. ३७०; विचि. १६२; दवि. २६५
वाऽपि कूटया (कूटयाऽपि वा); सवि. ४७५ वाऽपि कूटया
(वाऽनुकूटया) दण्डमुत्तमम् (तमसाहसम्); समु. १५८
स्मृचवत्.

(३) स्मृच. ३१२; पमा. ४५४; व्यप्र. ३९५; व्यउ. १३३;
समु. १४६.

(४) व्यक्र. १२२ नेन (ने तु); विर. ३७१; विचि. १६४
व्यकवत्; दवि. ६१ (=) व्यकवत्.

(५) अप. २।२३१ यः श (यश); व्यक्र. १२३; स्मृच. ३१२;
विर. ३७५ मि (मं); पमा. ४५५ मार्गा (धर्मा); रत्न. १२६ विक (च क); विचि. १६७;
व्यभि. ४९५ भक्त...णाम् (भरदाता च कर्मणाम्) उक्त.,
कात्यायनः; दवि. ७५; सवि. ४६४ कृत्स (कः स) गांनु
(गांण) मि (मं); व्यप्र. ३९५ तथा मार्गानु (दीपवक्ताऽनु)
क्तदाता (क्तादायो); व्यउ. १३३ श्च (स्तु) शेषं व्यप्रवत्;
व्यम. १०३; विता. ७५४; सेतु. ३०९ विरवत्; समु. १४६
क्रमेण ब्रह्मपतिः.

युद्धोपदेशकश्चैव तद्विनाशप्रवर्तकः ।

उपेक्षाकार्ययुक्तश्च दोषवक्ताऽनुमोदकः ॥

अनिषेद्धा क्षमो यः स्यात्सर्वे ते कार्यकारिणः ।

यथाशक्त्यनुरूपं तु दण्डमेघां प्रकल्पयेत् ॥

(१) अनुरूपं दोषानुरूपम् । स्मृच. ३१२

(२) तद्विनाशप्रवर्तकः युद्धोपदेशं विनैव विषादिना नाशप्रवर्तकः । उपेक्षाकारी निषेधे साक्षादक्षमोऽपि परादिनापि निषेधानुकूलकारी । अयुक्तो राज्ञाऽनियुक्तः, घातनीयदोषवक्ता, अयुक्तो घातकासंबन्ध इत्येकः ।

विर. ३७५-६

साहसकृदन्वेषणविधिः

विना चिह्नैस्तु यत्कार्यं साहसाख्यं प्रवर्तते ।

शपथैः स विशोध्यः स्यात्सर्ववादेष्वायं विधिः ॥

स इति साहसकृतृत्वेनाभियुक्तः परामृश्यते ।

स्मृच. ३१२

(१) अप. २।२३१ वर्त (दर्श) क्तश्च (क्त्य) क्ताऽनु (क्त्रनु); व्यक्र. १२३ क्षाकार्य (क्षकोऽनि); स्मृच. ३१२ वर्त (दर्श) क्षा (क्षा); विर. ३७५; पमा. ४५५ कार्ययुक्तश्च (कारकश्चैव); रत्न. १२६; विचि. १६७ तद्विना (तथा ना); व्यनि. ४९५ युद्धो (युक्त्यो) शप्रवर्तकः (शः प्रदर्शकः) वक्ता (युक्ता); दवि. ७५; सवि. ४६४ युद्धो (यद्धो) वर्त (दर्श); व्यप्र. ३९५; व्यउ १३३; व्यम. १०३; विता. ७५४; सेतु. ३०९ विचिवत्; समु. १४६-७ स्मृचवत्.

(२) अप. २।२३१ ते का (त्का); व्यक्र. १२३ क्त्य (क्ता) शेषं अपवत्; स्मृच. ३१२ अपवत्; विर. ३७५ तु (च); पमा. ४५५ ण्डमे (ण्डं ते) शेषं अपवत्; रत्न. १२६; विचि. १६७; व्यनि. ४९५ पेद्धा क्ष (पेधक्ष) पू; दवि. ७५ तु (च); सवि. ४६५ उत्त. : ४७३ स्यात्स (सन्त) पू, यागवत्त्वः; व्यप्र. ३९५; व्यउ. १३३; व्यम. १०३ क्त्य (क्त्या); विता. ७५४ पूर्वार्धे (उपेक्षकः शक्तिमांश्च सर्वे ते घातकाः स्मृताः); सेतु. ३०९; समु. १४७ अपवत्, क्रमेण बृहस्पतिः.

(३) स्मृच. ३१२; पमा. ४५३; नृप्र. २६९ वारे (पापे); समु. १४६ तैते (नितम्).

आततायिनः । निमित्तविशेषे साहसानुश ।

उद्यतासिर्विषामिश्च शापोद्यतकरस्तथा ।

आथर्वणेन हन्ता च पिशुनश्चापि राजनि ॥

भार्यातिक्रमकारो च रन्ध्रान्वेषणतत्परः ।

एवमाद्यान्विजानीयात्सर्वानेधाततायिनः ॥

यैशोवृत्तहरान् पापानाहुर्धर्मार्थहारकान् ॥

अनाक्षारितपूर्वो यस्त्वपराधे प्रवर्तते ।

प्राणद्रव्यापहारे च तं विद्यादाततायिनम् ॥

कात्यायनेनैव एवमाद्यानित्युक्तम् । एवमाद्या-
नेवंप्रकारानित्यर्थः । स्मृच. ३१५

प्राणद्रव्यापहारे अन्यस्मिन्नपि तत्तुल्यापराधे च यस्त्व-
नाक्षारितपूर्वोऽत्राधितपूर्वः प्रवर्तते तं आततायिनं विद्या-
दित्यर्थः । अनेन अर्थादाक्षारितपूर्वो यः पूर्वोक्तविष-
दानाद्यपराधे प्रवर्तते नासावाततायीत्युक्तम् । एवं च
‘आततायी वधोद्यतः’ इत्यमरसिंहकृतोऽर्थनिर्देशः
क्षेत्रदारापहर्त्रादीनामर्थानां प्रदर्शनार्थमिति मन्तव्यम् ।
एवं च ‘पटुस्वप्यनभिचरन् पतती’ति आततायिवध-
मात्रमकुर्वन् पतितो भवतीत्यर्थोऽवगन्तव्यः । तदेतद्वि-
धायनवचनं आत्मत्यागाविषये तद्व्यतिरिक्तधर्माद्युपरोध-
विषयेऽपि गोब्राह्मणेतरशेषाततायिविषये द्रष्टव्यम् ।

(१) मिता. २।२१ (=); स्मृच. ३१५ विं (वि)
शा (चा) श्वापि (श्वैव); रत्न. १२८ विं (वि) श्वापि
(श्वैव); दवि. २३४ (उद्यतासि कर्तासि च शापोद्यतकरं
तथा । आथर्वणेन हन्तारं पिशुनं चापि राजनि ॥) विष्णुकात्यायनौ;
सवि. १५३ (=) विं (वि) : १५४ (=) पूर्वार्धे
(उद्यतासि च विपदं शापोद्यतकरं तथा) पू; व्यप्र. १५
(=) विं (वि); व्यम. १०४ विं (वि); विता. ७६१
श्वापि (श्वैव); समु. १४७-८ स्मृचवत्.

(२) मिता. २।२१ (=); स्मृच. ३१५ कारी (चारी);
रत्न. १२८; दवि. २३४ (भार्यातिक्रमिणं चैव विद्यात्
समाततायिनः) एतावदेव, विष्णुकात्यायनौ; सवि. १५३
(=); व्यप्र. १५ (=); व्यम. १०४ बाने (वार्धे);
विता. ७६२; समु. १४८.

(३) स्मृच. ३१५; समु. १४८.

(४) स्मृच. ३१५; रत्न. १२८; दवि. २४० तं...
नम् (प्रवृत्तस्याततायिता); विता. ७६२ पू; समु. १४८.

गवां पर्युदासवचनात्तदितरपश्चादितिर्यग्जातीनामप्यातता-
यिनां वधो विहित इत्यवगम्यते । अत एव कात्यायनेन
आततायिपश्चादिवधेऽपि दोषाभावो दर्शितः । 'नखिनां
शृङ्गिणां चैव दंष्ट्रिणां चाततायिनाम् । हस्त्यश्वानां
तथाऽन्येषां वधे हन्ता न दोषभाक् ॥' अन्येषां चञ्च्वा-
दिशालिनां पश्यादीनाम् । एवं चाततायिनां वधे यत्र
दोषाभाव उक्तस्तत्र घातकानां वधनिवन्धनदण्डाभावः
प्रत्येतव्यः । अस्मिन् साहसख्यवधे दोषाभावकथनस्य
दण्डाभावाप्रतिपत्त्यर्थत्वात् । स्मृच. ३१५-६

नखिनां शृङ्गिणां चैव दंष्ट्रिणां चाततायिनाम् ।
हस्त्यश्वानां तथाऽन्येषां वधे हन्ता न दोषभाक् ॥

विनाशहेतुमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् ॥

आततायिनमायान्तमपि वेदान्तपारगम् ।

जिघांसन्तं जिघांसीयान्न तेन ब्रह्महा भवेत् ॥

गर्भस्य पातने स्तेनो ब्राह्मण्यां शस्त्रपातने ।

अदुष्टां योषितं हत्वा हन्तव्यो ब्राह्मणोऽपि हि ॥

उद्यतानां तु पापानां हन्तुर्दोषो न विद्यते ।

निवृत्तास्तु यदारम्भाद्ग्रहणं न वधः स्मृतः ॥

आततायिनि चोत्कृष्टे तपःस्वाध्यायजन्मतः ।

वधस्तत्र तु नैव स्यात् पापे हीने वधो भृगुः ॥

* स्मृच. व्याख्यानं पूर्वश्लोके, 'आततायिनमुत्कृष्टमि'ति
बृहस्पतिवचने च द्रष्टव्यम् ।

(१) स्मृच. ३१६; रत्न. १२८; व्यनि. ५२० नखि
(शिखि); विता. ७६२ उक्तः; समु. १४८.

(२) स्मृच. ३१४; समु. १४७.

(३) मिता. २।२१ (=) पारगम् (गं रणे); दवि.
२३९; सवि. १५२ (=) मितावत्; व्यप्र. १४ (=)
मितावत्; व्यड. ८ (=) मितावत्; व्यम. १०४;
सेतु. १००.

(४) विश्व. २।२८१.

(५) स्मृच. ३१५; व्यनि. ५२० वृत्ता (वृत्त);
व्यप्र. १९ स्तु यदा (नां तथा); समु. १४७.

(६) स्मृच. ३१५; समु. ८।३५० पापे (पापं); रत्न.
१२७; दवि. २४१; मच. ८।३५१ न्ततः (न्तनः); व्यप्र.
१९ पापे... भृगुः (पापं हीनवधे पुनः); व्यड. ११ पापे...
भृगुः (पापं हीनवधे तु न); व्यम. १०३ जन्मतः (संयुते);

व्यासः

वधसाहसकर्तुर्दण्डः । मिथ्याभैषज्यापराधः ।

ज्ञात्वा तु घातके सम्यक् ससहायं सबान्धवम् ।
हन्याच्चित्रैर्वधोपायैरुद्वेजनकरैर्नृपः ॥

आरम्भकृत्सहायश्चेति द्रव्यसहितसहायो विवक्षितः ।
इह त्वत्यन्तसंनिहितसहाय इति न तेन सह विरोधः ।
बान्धवाश्च ये साहसकर्तारं बुद्ध्वापि न तं परित्यजन्ति ।
विर. ३७८

मिषजो द्रव्यभेदेन क्लेशयन्ति चिरं नरान् ।

व्याधिप्रकोपं कृत्वा तु धनं गृह्णन्ति चातुरात् ॥

देवलः

आत्महत्यादोषः । निमित्तविशेषे साहसानुशा ।

आत्मत्यागः परत्यागात्पापीयान् पातकादपि ।

पातके निष्कृतिः प्रोक्ता कथमात्मघ्ननिष्कृतिः ॥

आत्मानं बुद्धिसंपन्नं योग्यं सर्वार्थसिद्धिषु ।

श्रमदुःखभये त्यक्त्वा रौरवे परिपच्यते ॥

उद्यम्य शस्त्रमायान्तं भ्रूणमप्याततायिनम् ।

निहत्य भ्रूणहा न स्यादहत्वा भ्रूणहा भवेत् ॥

परवधार्हं (दि) पातकादात्मत्राणानास्थानादात्मत्यागः

पापीयानित्युक्तदोषमवैत्य भ्रूणमपि ब्राह्मणमपि दण्डापू-
विता. ७५७ न्ततः (न्तमिः); बाल. २।२८६ भृगुः
(भवेत्) शेषं वितावत्; समु. १४७.

(१) अप. २।२८१; व्यक. १२३; स्मृच. ३१२ त्रैर्व
(त्रय); विर. ३७८ जनकरै (गजनकै); पमा. ४५४
स्मृचवत्; विचि. १६९ विरवत्; दवि. ७६ विरवत्; सवि.
४५८ स्मृचवत्; व्यप्र. ३९४ स्मृचवत्; व्यड. १३२
स्मृचवत्; सेतु. २६०-६१ विरवत्; समु. १४६ स्मृचवत्.

(२) अप. २।२४२.

(३) स्मृच. ३१५; रत्न. १२७ (=); व्यनि. ५१९
पर (परि) पातके (घातके) त्मघ्न (त्मह); विता. ७५८
त्यागः परत्यागा (नाशः परवधा) बृहस्पतिः; समु. १४७
त्यागः परत्यागा (त्यागात् परत्यागः).

(४) स्मृच. ३१५; रत्न. १२७ (=); विता. ७५८
बृहस्पतिः; समु. १४७.

(५) स्मृच. ३१५; व्यप्र. २०; व्यड. ११; विता.
७५८ बृहस्पतिः; सेतु. १०० कात्यायनः; समु. १४७.

न्यायात् गामप्याततायिनमात्मपरित्राणायावश्यं हन्यादि-
त्यर्थः । यत्तूशनसा ब्राह्मणस्य रुधिरतोप्यादननिमित्तदोष-
मभिधायामिहितम् 'गृहीतशस्त्रमाततायिनं हत्वा न दोषः
स्यादिति' तदपि पूर्वोक्तात्मपरित्राणविषये द्रष्टव्यम् ।

स्मृच. ३१५

उशनः

गर्भपातनसाहसे दण्डः । निमित्तविशेषे साहसानुशा ।

परिक्षेपेण पूर्वः स्याद्वैपज्येन तु मध्यमः ।

प्रहारेण तु गर्भस्य पातने दण्ड उत्तमः ॥

गृहीतशस्त्रमाततायिनं हत्वा न दोषः ।

यमः

विषामिद-चौर-वधकारि-तडागभेदकादि-साहसिकेषु दण्डविधिः

^३ विषामिदायकाश्चौरा घातकाश्चोपघातकाः ।

स्वशरीरेण दण्ड्याः स्युर्भनुराह प्रजापतिः ॥

तडागभेदकं हन्यादप्सु शुद्धवधेन वा ।

तद्वाऽपि प्रतिसंस्क्रुर्यादद्याद्रोत्तमसाहसम् ॥

यस्तु पूर्वनिषिद्धस्य तडागस्योदकं हरेत् ।

आगमं चाप्यपां भिन्यात्स दाप्यः पूर्वसाहसम् ॥

उपघातकाः अन्यद्वारा घातकाः । स्मृच. ३२६

साहसिकस्तेयादिकृद्ब्राह्मणदण्डविधिः

^६ न शरीरो ब्राह्मणस्य दण्डो भवति कर्हिचित् ।

गुप्ते तु बन्धने वद्ध्वा राजा भक्तं प्रदापयेत् ॥

(१) अप. २।२७७ दण्ड (दम) ; विर. ३७१ ; विचि.

१६३ द्वैपज्ये (द्वैपजे) ; व्यनि. ५१९ व्यासः ; दवि.

३०३ ; समु. १५७ व्यासः.

(२) स्मृच. ३१५ पः + (रयात्) ; समु. ८।३५० ;

मच. ८।३५१ ; बाळ. २।२८६ ; समु. १४७ स्मृचवत्.

(३) व्यक. १२१ विषा (उल्का) ; स्मृच. ३२५ ; विर.

३६६ व्यकवत् ; दवि. ७८ द्वितीयवृत्तीयपादौ : ३१५ विषा

.....श्चौरा (उल्कादिदायकाश्चैव) भनुराह (नरा आह) ;

समु. १५८.

(४) अप. २।२३३ ; समु. १५८ डाग (टाक) द्राऽपि

(चापि).

(५) अप. २।२३३ ; समु. १५८ पिड (विष्ट) डाग

(टाक) चाप्यपां भिन्या (वाऽप्युपारुह्या).

(६) अप. २।२७७ शरीरो ब्राह्मणस्य (ब्राह्मणस्य शरीरो) ;

अथवा बन्धनं रज्ज्वा कर्म वा कारयेन्नृपः ।

मासार्धमासं कुर्वीत कार्यं विज्ञाय तत्त्वतः ॥

यथापराधं विप्रं तु विकर्माण्यपि कारयेत् ।

राजदुष्टानि यो भाषेदण्डो निर्विषयः स्मृतः ॥

अथध्या ब्राह्मणा गावो लोकेऽस्मिन् वैदिकी

श्रुतिः ॥

(१) रक्षाकर्म पश्चादिपालनरूपं गृहीतम् ।

स्मृच. ३१७

(२) साहसचौर्ययोर्मयः— न शरीर इत्यादि । गुप्त
रक्षिते यतः पलायनं न भवति । विकर्माणि उच्छिष्ट-
मार्जनादीनि । यो राजदुष्टानि भाषते, तस्य दण्डो निर्वि-
षयः, निर्विषयत्वं देशान्निःसारणमिति यावत् ।

विर. ३७४-५

आत्महत्यायत्नकरणे दण्डः

आत्मानं घातयेद्यस्तु रज्ज्वादिभिरुपक्रमैः ।

मृतोऽमेध्येन लेप्रव्यो जीवतो द्विशतं दमः ॥

दण्ड्यास्तत्पुत्रमित्राणि प्रत्येकं पणिकं दमम् ॥

व्यक. १२३ ने (नं) ; स्मृच. ३१७ ; विर. ३७४ ; रत्न.

१२७ काहिं (कस्य) ; विचि. १६६ णस्य (णे वै) ; व्यनि.

४९५ कात्यायनः ; दवि. ६७ ; सवि. ४६३ (=) पू. ;

वीमि. २।२८२ ; व्यप्र. ३९३ रत्नवत् ; व्यउ. १३१

काहिं (कस्य) ने (नं) ; विता. ७५४ रत्नवत् ; समु. १४८.

(१) अप. २।२७७ ; व्यक. १२३ रज्ज्वा (कृत्वा) ;

स्मृच. ३१७ अथ...कर्म (अथवाप्यधनं रक्षाकर्म) ; विर.

३७४ ; विचि. १६६ ; दवि. ६७ ; वीमि. २।२८२ ;

समु. १४८ यं (यं).

(२) अप. २।२७७ पू. ; व्यक. १२३ ; स्मृच. ३१७

पू. ; विर. ३७४ ; विचि. १६६ पू. ; व्यनि. ४९५ विप्रं तु

...ण्यपि (विप्रास्तु कर्माण्यपि च) पू. , कात्यायनः ; दवि.

६७ पू. : ३१८ दु (द्वि) उत्त. ; सवि. ४६३ यथा (तथा)

पू. ; वीमि. २।२८२ पू. ; समु. १४८.

(३) व्यक. १२३ ध्या (ध्यो) णा (णो) ; विर. ३७४ ;

सवि. ४६३ ; समु. १४८.

(४) यमस्मृ. २०-२१ ; दवि. ३१९ रज्ज्वा (कृत्वा)

जीवतो (जीवेत्) शतं (शतो) वृत्तीयार्थं विना.

संवर्तः

निमित्तविशेषे साहसानुशा

आततायिन्यदोषोऽन्यत्र गोब्राह्मणात् ।

गोब्राह्मणं यदा हन्यात् तदा प्रायश्चित्तं कुर्यात् ।

बृद्धहारीतः

निमित्तविशेषे साहसानुशा । साहसिकानां दण्डविधिः, तत्र
ब्राह्मणे विशेषश्च ।

अग्निदं गरदं हिंस्रं चोरं दुर्वृत्तमेव च ।
धूतं पतितमित्यादीन् हन्यादेवाविचारयन् ॥
अङ्कयित्वा श्रपादेन गर्दभे चाधिरोह्य वै ।
प्रवासयेत्स्वराष्ट्रात्तु ब्राह्मणं पतितं नृपः ॥
कुलटां कामचारेण गर्भघ्नीं भर्तृहिंसिकाम् ।
निवृत्तकर्णनासोष्ठीं कृत्वा नारीं प्रमापयेत् ॥
पैरद्रव्यादिहरणं परदारभिमर्शनम् ।
यः कुर्यात्तु बलात्तस्य हस्तच्छेदः प्रकीर्तितः ॥
ब्रह्मघ्नं च सुरापं वा गोस्त्रीबालनिषूदनम् ।
देवविप्रस्वहन्तारं शूलमारोपयेन्नरम् ॥
फलितं पुष्पितं वाऽपि वनं छिन्द्यात्तु यो नरः ।
तडागमेतुं यो भिन्द्यात्तं शूलेनानुगोहयेत् ॥
अग्निदं गरदं गोघ्नं बालस्त्रीगुरुघातिनम् ।
भगिनीं मातरं पुत्रीं गुरुदारान् स्तुपामपि ॥
साध्वीं तपस्विनीं वाऽपि गच्छन्तमतिपापिनम् ।
हिंस्रयन्त्रप्रयोक्तारं दाहयेद्वै कटाग्रिना ॥
अदण्डयित्वा दुर्वृत्तांस्तत्पापं पृथिवीपतिः ।
संप्राप्य निरयं गच्छेत्तस्मात्तान् दण्डयेत्तथा ॥

सुमन्तुः

निमित्तविशेषे साहसानुशा

आततायिवधे दोषोऽन्यत्र गोब्राह्मणात् । यदा
हतः प्रायश्चित्तं स्यात् ।

- (१) व्यग्र. १८; व्यड. ११ (गोब्राह्मणम्०).
(२) बृहास्पृ. ७।१९०-१२० (३) बृहास्पृ. ७।२००.
(४) बृहास्पृ. ७।२०२. (५) बृहास्पृ. ७।२१८-२१९.
(६) मिता. २।२१ ब्राह्मणात् (ब्राह्मणवधात्) (यदा...
स्यात्०); स्मृच. ३।१५ नात (आत) वधे + (न); रत्न.
१२८ (अन्यत्र गोब्राह्मणात्) एतावदेव; ब्रजनि. ५२०

गौः ब्राह्मणो वा आततायी यदा हतः तदा प्राय-
श्चित्तं स्यात्, दोषः स्यादित्यर्थः । आत्मपरित्राणव्यति-
रिक्तविषयमेतत् । यदाह देवलः— आत्मत्याग इति ।

स्मृच. ३।१५

पैठीनसिः

घातकमहायादिसाहसिकदण्डविधिः

हन्ता मन्त्रोपदेशा च तथा संप्रतिपादकः ।
प्रोत्साहकः सहायश्च तथा मार्गानुदेशकः ॥
उपेक्षकः शक्तिमांश्च दोषवक्ताऽनुमोदकः ।
अकार्यकारिणामेपां प्रायश्चित्तं तु कल्पयेत् ॥
यथाशक्त्यनुरूपं च दण्डं चैषां प्रकल्पयेत् ॥
एवमन्येऽप्यवकाशदानादिना घातकोपकारिणः स्तेय-
प्रकरणीया इहोदाहरणीयाः । व्यासः —‘ज्ञात्वा तु घातकं
सम्यक् ससहायं सवान्धवम् । हन्याच्चित्रैर्वधोपायैरुद्वेग-
जनकैर्नृपः ॥’ सहायोऽत्रात्यन्तसंनिहितो विवक्षितः ।
वान्धवाश्च ये साहसकर्तारं ज्ञात्वाऽपि न तं परित्यजन्ति
ते एवात्रोक्ता इति रत्नाकरः ।

अत्र साक्षात्प्रयुक्त्यनुग्रहानुमतिनिमित्तभेदात् पञ्चविधो
वधः स चास्माभिर्द्वैतविवेके भेदप्रभेदाभ्यां विस्तरेण
प्रपञ्चितः । तत्रानुग्राहकादीनां प्रत्यासत्तिव्यवधानापेक्षया
व्यापारगतगुरुलाघवापेक्षया च फलगुरुलाघवात् प्राय-
श्चित्तगुरुलाघवं तत्रैव व्यवस्थितम् । यथा अनुग्राहकस्य
पादोनं, प्रयोक्तुरर्धम् । अनुमन्तुः सार्धपादः । निमित्तिनां
तु पाद इति ।

(आततायिन्यदोषः अन्यत्र गोब्राह्मणात्); सवि. १५४ नात
(आत) वधे + (न) णात् (गेभ्यः) (यदा... स्यात्०);
व्यग्र. १६ (यदा... स्यात्०) : १७ नात (आत) वधे +
(न) यदा... स्यात् (स्नातः प्रायश्चित्तं कुर्यात्); व्यड. ९
मितावत् : १० यदा... स्यात् (स्नातः प्रायश्चित्तं कुर्यात्);
व्यस. १०३ (यदा... स्यात्०); विता. ७५७ मितावत्;
बाल. २।२६ (पृ. ३८) मितावत्; सेतु. १०० नात
(आत) वधे + (न) (यदा... स्यात्०); समु. १४७
नात... णात् (आततायिन्यदोषोऽन्यत्र ब्राह्मणात्).

(१) द्रवि. ७६.

एवं व्यवस्थिते प्रायश्चित्ते यत्र विशेषवचनं नास्ति तत्र दण्डोऽप्येवमेव द्रष्टव्यः । द्वयोस्तुल्ययोगक्षेमत्वात् । उभयत्र व्यवधानाऽव्यवधानयोरनुरोध्यत्वात् । पैठीनसि-
वाक्ये, द्वयोस्तुल्यवत्कल्पनीयत्वोपदेशाच्च । निमित्तिनस्तु आक्रोशनादिदण्ड एव न तु हिंसादण्डोऽपि, तत्र तस्या-
भिसंधानाभावात् । अत एवाततायिनि प्रमादमृते दण्डा-
भावमाह मिताक्षराकारः । यत्र तु विधिप्राप्तमाक्रोशनादि
तत्र तद्दण्डोऽपि नास्ति । उक्तं च भवदेवमद्वेन । यदा
विहितवाग्दण्डधनदण्डशारीरादिदण्डेष्वपराधानुरूपेषु गल-
पाशादिना म्रियते तदापि न दोषः । मन्यूत्पादनेऽपि
दण्डानां विहितत्वेन निषेधानवकाशात् । यतो न
हिंस्यादित्यनेन साक्षात्परप्राणवियोगफलव्यापारकर्तृत्वं
निषिध्यते । न च निमित्तिनो वाग्दण्डनिमित्तातिरिक्त-
व्यापारे कर्तृत्वमस्ति, तदेव हि मन्यूत्पादनद्वारेण परम्परया
वधकारणमतः कथं तस्य निषेधविषयत्वमपीति ।

एवं च प्रयोज्यस्यापि विधितिक्रमनिबन्धनं पापमात्रं
न तु दण्डोऽपि । स्थपतेः स्वर्ग इव हिंसायां तस्य स्वरसा-
भावात् । परप्रयुक्त्या प्रवर्तमानस्य तत्पुत्रादिस्थानी-
यत्वात् । स्वामिप्रयुक्त-हय-हस्ति-कुक्कुर-वानरादिवत्
प्रवृत्तेः पराधीनत्वात् । एवं च यथा तत्र स्वामिन एव
दण्डः । पुत्रापराधेन पितेत्यादिदण्डपारुष्यदण्डमातृका-
लिखितनारदवचनस्वरसात् । एवमिहापि प्रयोजक एव
दण्ड्यो न तु प्रयोज्योऽपि न्यायसाम्यात् । दर्शितं चैव तदर्थं
बृहस्पतियचनं स्तैयदण्डमातृकायाम् । इत्थमपराधानु-
सारेण दण्डव्यवस्थितौ 'ज्ञात्वा तु घातकम्' इत्यादि-
व्यासवाक्ये रत्नाकरीयं बान्धवव्याख्यानं चिन्त्यम् ।

न हि साहसिकापरित्यागमात्रं प्ररूढो दोषो येन
तत्र वधः स्यात् । साहसानभिसंस्थायिनोऽपि स्नेहादिनापि
तत्संभवात् । तस्माद् ये बान्धवाः साहसिनं न निवार-
यन्ति प्रत्युत साहसफलार्थितया स्वयमपराधयन्तः परं
प्रेरयन्ति तेषां तत्तुल्ययोगक्षेमत्वादयं दण्डविधिः ।

अन्यथा 'घातकाश्चोपघातकाः स्वशरीरेण दण्ड्याः
स्युरिति' थमवचने स्वशरीरेण दण्डोऽप्यत्रापराधानुरूपो
विवक्षित इति रत्नाकरीयमेव व्याख्यानं विरुध्यते ।

द्वि. ७६-८

गालवः

निमित्तविशेषे साहसानुशा

उद्यम्य शस्त्रमायान्तं भ्रूणमप्याततायिनम् ।
निहत्य भ्रूणहा न स्यादहत्वा भ्रूणहा भवेत् ॥

अग्निपुराणम्

मर्यादाभेदकादिषु दण्डविधिः

मर्यादाभेदकाः सर्वे दण्ड्याः प्रथमसाहसम् ॥
द्विगुणं दापयेच्छिन्ने पथि सीम्नि जलाशये ॥

निमित्तविशेषे साहसानुशा

गृहक्षेत्रापहर्तारं तथा पत्न्यभिगामिनम् ।
अग्निदं गरदं हन्यात्तथा चाभ्युद्यतायुधम् ॥
राजा गवाभिचारेभ्यो हन्याच्चैवाऽऽततायिनः ॥

राजपुरुषाणां धनलोभादिदोषेषु दण्डविधिः

रक्षार्थाधिकृतैर्यैस्तु प्रजाभ्योऽर्थो विलुप्यते ।
तेषां सर्वस्वमादाय राजा कुर्यात्प्रवासनम् ॥
ये नियुक्ताः स्वकार्येषु हन्युः कार्याणि

कर्मिणाम् ।

निर्घृणाः क्रूरमनसस्तान्निःस्वान् कारयेन्नृपः ॥

प्रतिमादिभेदने अभक्ष्यभक्षणे च दण्डः

प्रतिमासंक्रमभिदो द्युः पञ्चशतानि ते ॥
अभक्ष्यभक्ष्ये विप्रे वा शूद्रे वा कृष्णलो दमः ॥

ब्रह्मपुराणम्

आततायिविशेषः

परदारान् रमन्तस्तु द्वेषात्तत्पतिभिर्हताः ॥

इति ब्रह्मपुराणदर्शनात् ब्राह्मणादेः प्रवृत्तक्रियस्य
वधो गम्यत इति । तच्चिन्त्यं, वचनस्यास्य पातित्यं विधातुं
वधानुवादरूपत्वात्, 'पतितास्ते प्रकीर्तिताः' इत्युपसंहार-
दर्शनात् वधस्यानुवाद एव ।

(१) रत्न. १२७; ध्यम. १०४.

(२) अपु. २२७।२२.

(३) अपु. २२७।३३.

(४) अपु. २२७।३९, ४०.

(५) अपु. २२७।४७, ४८.

(६) अपु. २२७।५६.

(७) अपु. २२७।६०.

(८) द्वि. २३८.

सिद्धमाक्षिपतीति चेन्न, आक्षिपतु नाम, न त्वयं विधिपूर्वको हि नियमः प्रत्युत द्वेषादिति वचनाद् वैरिवधकोटिः कटाक्ष्यत इति ।

अत्रोच्यते, प्रियावर्षिणो वचनादेवाततायित्वमाततायिवधे वचनादेव पापाभाव इति । एतच्च भवेदेवमत-
माभित्योक्तम् । दवि. २३८

मत्स्यपुराणम्

राजप्रतिकूलसाहसिकदण्डविधिः

रौक्षः कोषापहन्तुंश्च प्रतिकूलेष्ववस्थितान् ।

अरीणामुपकर्तुंश्च घातयेद्विविधैर्दमैः ॥

ब्राह्मणामन्त्रणसंबन्धितोऽपि दण्डः

आमन्त्रितो द्विजो यस्तु वर्तमानः प्रतिग्रहे ।

निष्कारणं न गच्छेत्तु स दाप्योऽष्टशतं दमम् ॥

द्विजे भोज्ये तु संप्राप्ते पापे नास्ति व्यतिक्रमः ॥

निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा । आततायिनः ।

गुरुं वा तापसं वाऽपि ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम् ।

आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् ॥

नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन ।

प्रकाशं वाऽप्रकाशं वा मन्युस्तं मन्युमृच्छति ॥

गृहक्षेत्रापहर्तारं तथा पत्न्यभिगामिनम् ।

अग्निदं गरदं चैव तथा ह्यभ्युद्यतायुधम् ॥

अभिचारं च कुर्वाणं राजगामि च पैशुनम् ।

एतान् हि लोके धर्मज्ञाः कथयन्त्याततायिनः ॥

भविष्यपुराणम्

निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा

पुत्रः शिष्यस्तथा भार्या शासितश्चेद्विनश्यति ।

न शास्ता तत्र दोषेण लिप्यते देवसत्तम ॥

(१) दवि. ३१७.

(२) अप. २।२६३ आ (नि) तु (त); व्यक. १२०; विर. ३५९; दवि. ३०७ दमम् (दमः) विष्णुः; सेतु. ३०४.

(३) दवि. ३०७. (४) बाल. २।२१.

(५) दवि. २३४; बाल. २।२१ (गृहक्षेत्रापहर्तारं तथा पत्न्यभिगामिनः । अग्निदो गरदश्चैव तथैवाभ्युद्यतायुधः ॥ अभि-
चाराणि कुर्वाणो राजगामि च पैशुनम् । एते हि कथिता लोके धर्मज्ञैराततायिनः ॥). (६) दवि. २३१.

हत्वा तु प्रहरन्तं वै ब्राह्मणं वेदपारागम् ।

कामतोऽपि चरेद्दीर द्वादशाब्दाख्यमुत्तमम् ॥

क्षिण्वानमपि गोविप्रं न हन्याद्वै कदाचन ॥

संग्रहकारः (स्मृतिसंग्रहः)

साहसनिरुक्तिः । निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा ।

मनुष्यमारणादीनि कृतानि प्रसभं यदि ।

साहसानीति कथ्यन्ते यथाख्यान्यन्यथा पुनः ॥

ननु पारुष्यद्वयस्य साहसविशेषत्वात् पदान्तरत्वेनो-

क्तिरयुक्ता । सत्यम् । सहसा क्रियमाणस्य साहसविशे-

षत्वं, छलेन पुनः क्रियमाणस्य पदान्तरत्वमेव, साहस-

लक्षणाभावात् । तथा चोक्तं तेनैव—‘तस्यैव भेदः

स्तेयं स्याद्विशेषस्तत्र तूच्यते । आधिः साहसमाक्रम्य

स्तेयमाधिरुद्धेन तु ॥’ आधिः क्लेशः । स आक्रम्या-

र्थहरणद्वारा क्रियमाणः साहसम् । छलेन पुनरर्थहरण-

द्वारा क्रियमाणः स्तेयमित्यर्थः । नन्वेनेन स्तेयस्य भेद

उक्तो न पारुष्यस्य । सत्यम् । अपृथगुद्दिष्टस्यापि भेद

उक्ते पृथगुद्दिष्टस्य सुतरामेव भेदो लक्ष्यत इति स्तेय-

मात्रस्योक्त-इत्यविरोधः । अतः पदान्तरत्वेनाप्युक्तिर्युक्तैव ।

अत एव संग्रहकारः—‘मनुष्यमारणादीनि कृतानि प्रसभं

यदि । साहसानीति कथ्यन्ते यथाख्यान्यन्यथा पुनः ॥’

अन्यथा पुनः यद्यप्रसभं कृतानि तदा यथाख्यानि

स्तेयस्त्रीसंग्रहणवाक्पारुष्यदण्डपारुष्याख्यानीत्यर्थः ।

नन्वेवं स्तेयस्त्रीसंग्रहणयोरपि साहसात् पृथगुद्देशनं

कार्यम् । सत्यम् । अत एव मनुना—‘स्तेयं च साहसं

चैव स्त्रीसंग्रहणमेव च’ इति पृथगुद्दिष्टम् । नारदेन तयोः

प्रायेण छलेनैव क्रियमाणत्वात् पदान्तरत्वं स्फुटमेवेति

साहसान्तर्भाव एवोद्देशदशायां दर्शितः, पारुष्यद्वयस्य तु

प्रायेण प्रसभं क्रियमाणत्वात् पदान्तरत्वमव्यक्तमिति

पृथगप्युद्देशः कृत इति सर्वमनवद्यम् । स्मृच. ७

आततायिद्विजाग्न्याणां धर्मयुद्धेन हिंसनम् ।

कलौ युगे त्विमान् धर्मान् वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः ॥

(२) दवि. २३५; व्यग्र. १७; व्यउ. १०; सेतु. १०१ दीर (दीरो).

(२) दवि. २४०; व्यग्र. १८; व्यउ. ११.

(३) स्मृच. ७; व्यग्र. २२३; समु. १४६.

(४) व्यम. १०४ उत्तरार्धे (इमान् धर्मान् कलियुगे वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः); समु. १४७.

किल्बिषशब्देनोच्यते, स्तेयकिल्बिषं स्तेयघनमित्यर्थः । तदष्टगुणं दण्डः, 'समप्रेप्सुर्दण्ड्यः' इत्यत्र दण्ड्यशब्दस्य नदीस्रोतोत्यायेनाधिकृतस्यात्र षष्ठ्यनुरूपार्थे दण्ड इत्येवं भवतीति । किल्बिषशब्देन वा दण्ड उच्यते । स्तेय-किल्बिषं स्तेयदण्ड इत्यर्थः । स गृहीतः स्यादष्टगुण इति । तत्र ब्राह्मणमुवर्णवर्जं द्रष्टव्यं, तस्य महापातकमध्ये उपदेशादण्डगौरवं भवतीति । मभा.

(२) उक्तः साहसदण्डः । स्तेयदण्डमाह— अष्टा-पाद्यामिति । स्तेयं चौर्यम् । स्तेयोपातं द्रव्यं किल्बिष-निमित्तत्वात्किल्बिषमुच्यते । स्तेयेनोपातं द्रव्यमष्टगुण-मापादनीयं शूद्रस्य । कर्तरि षष्ठ्येषा । स्तेयकिल्बिषं शूद्रोऽष्टगुणमापादयेद्राज्ञे दण्डरूपेण प्रतिपादयेदिति । तत्रैको गुणः स्वामिने देयः, शेषो राज्ञे । उक्तं च 'चौरद्वतमवजित्वे'त्यादिना । गौमि.

^१द्विगुणोत्तराणीतरेषां प्रतिवर्णम् ।

इतरेषां वैश्यादीनां स्तेयकिल्बिषाणि प्रतिवर्णं द्विगुणो-त्तराण्यापादनोयानि । वैश्यस्य षोडशगुणं, क्षत्रियस्य द्वात्रिंशद्गुणं, ब्राह्मणस्य चतुःपञ्चगुणमिति । *गौमि.

^२विदुषोऽतिक्रमे दण्डभूयस्त्वम् ।

(१) जाल्युत्कर्षवद्विज्ञानोत्कर्षादपि दण्डभूयस्त्वं द्रष्टव्यं, तत्त्वजातिविहितात् 'अध्यर्थे विदुषो ज्ञेयम्' इति स्मृत्य-न्तरदर्शनात् । उपपन्नं चैतत्, यतोऽसौ ज्ञात्वाऽतिक्राम-तीति । विदुषो दण्डभूयस्त्वमिति सिद्धे अतिक्रमग्रहणं नियमार्थं, चौर्यविषय एवेदं, न साहसविषये । प्रायश्चित्त-विषयेऽपीति । एवं च ब्रुवता दण्डविधानात् प्रायश्चित्त-स्यापि गुरुलघुभावकल्पनाऽस्तीति प्रदर्शितं भवति । साहसप्रकरणे च यदुक्तं 'श्रोत्रियस्यार्धदण्डः' इति तच्चोपपन्नम् । मभा.

* मभा. गौमिवत् ।

(१) गौध. १२।१३; मिता. २।२७५ (=); मभा.; गौमि. १२।१३; दवि. ३६ विष्णुः ; विता. ७८८; समु. १५१.

(२) गौध. १२।१४; मेधा. ८।३३७ क्रमे (क्रम); मिता. २।२७५ (=); मभा.; गौमि. १२।१४; दवि. ३६ विष्णुः ; विता. ७८८; समु. १५१.

(२) कस्मादिदमेवमित्याह — विदुषोऽतिक्रम इति । यथा यथा वर्णोत्कर्षेण विदुषोत्कर्षस्तथा तथा विहिताति-क्रमे दण्डभूयस्त्वं भवति । निषेधदोषं ज्ञात्वाऽपि प्रवर्तमानस्य दोषाधिक्यं भवति । अज्ञानतत्त्वबन्धकृप-पतनवदनुग्रहोऽस्ति । गौमि.

फलहरितधान्यशाकादाने पञ्चकृष्णलमल्पे ।

(१) अस्यापवादमाह — फलेति । फलानामाम्रादीनां हरितधान्यस्य व्रीह्यादेः अपकस्येत्यर्थः, शाकस्य च मूल-कादेरपहरणे माषमात्रदण्डः । कुतः 'पञ्चकृष्णलको माषः' इति स्मृत्यन्तरदर्शनात् । अल्पे उदरपूरणमात्रे । अधिके अन्यद्रव्ये वा अष्टापाद्यामित्येतदेव द्रष्टव्यम् । मभा.

(२) कृष्णलं गुञ्जाव्रीजप्रमाणम् । 'भाषो विंशति-भागस्तु ज्ञेयः कार्पाषण्यस्य हि । कृष्णलस्तु चतुर्थोऽशो माषस्यैव प्रकीर्तितः ॥' इति । *गौमि.

दण्डानर्हस्तेयम्

^३गोऽग्न्यर्थे तृणमेधान् वीरुद्वनस्पतीनां च पुष्पाणि स्ववदाददीत फलानि चापरिवृतानाम् ।

(१) ब्रह्मचारिप्रकरणे उक्तस्यादत्तादानप्रतिषेधस्य इदानीमपवादमाह— गोऽग्न्यर्थ इति । गवार्थे तृणानि । अग्निग्रहणेन श्रौतस्य स्मार्तस्यापि ग्रहणं, न लौकिकस्य, तदर्थमेधान् काष्ठानि । वीरुधां करवीरादीनां पुष्पाणि ।

* शेषं मभावत् ।

(१) गौध. १२।१५; व्यक. ११५; मभा.; गौमि. १२।१५ ल्पे (ल्पम्); विर. ३२५ लमल्पे (लं मन्ये); दवि. १४७ (धान्य०) मल्पे (मन्ये).

(२) गौध. १२।२५; मेधा. ८।३३९ (गो... ..तीनां च०); गोरा. ८।३३९ (पुष्पाणि फलानि अपरिवृतानाम्) एतावदेव; मिता. २।१६६ यं तृणमेधान् (यं तृणमेधांसि); अप. २।१६६ यं (था); मभा.; गौमि. १२।२५; मवि. ८।३३९ (अपरिवृतानाम्) एतावदेव; समु. ८।३३९ (गो... ..धान्०) च पु (पु); विचि. १४७ (फलानि चा-गृहीतानि) एतावदेव; दवि. ४१ यं... ..रुद (यं तृण-मेधांस्तु वीरुधो व); मच. ८।३३९ (गो... ..धान्०) परिवृता (नृता); विता. ६६९ (फलानि अपरिवृतानाम्) एतावदेव; सेतु. २५० विचिवत्; समु. १५१ (वीरु०).

वनस्पतिशब्दोऽत्र वृक्षपर्यायः । साक्षाद्वनस्पतीनां पुष्पा-
संभवात् । यथाह मनुः— 'अपुष्पाः फलवन्तो ये ते
वनस्पतयः स्मृताः ।' इति । पुष्पाणि देवार्चनायानि
नानुभवार्थानि, गोऽग्निसाहचर्यात् । चकारात्पत्राणि
ब्राह्मणभोजनायानि । वीरुद्वनस्पतिपुष्पाणि चेति वक्तव्ये
ओषधार्थं मूलादेरपि ग्रहणार्थमसमासः । स्ववत् यथा
तेषां पीडा न भवति तथा गृहीतव्यमिति । यथाह
व्यासः— 'पक्वपक्वं प्रचिन्वीत मूलच्छेदं तु वर्जयेत् ।
मालाकार इवारामे न यथाऽङ्गारकारकः ॥' इति ।
फलानि चाम्रफलादीनि । आपत्सूचनार्थं, पृथग्भि-
धानम् । चकाराच्छाकं च । अपरिवृतानामनारामीकृता-
नाम् । उभयविशेषणं चेदम् । एवं चारामे तृणादेरपि
प्रतिषेधः सिद्धः । मभा.

(२) एतानि तृणादीनि स्वामिभिरदत्तान्यपि स्ववदा-
ददीत । यथा स्वामी निःशङ्कमादत्ते तद्वदाददीत । ते
वीरुद्वनस्पतयोऽपरिवृताश्चेत्तेषां फलान्यपि स्ववदाददीत
न स्वाम्यपेक्षा । फलविषयमेतदपरिवृतत्वं न तृणादि-
विषयम् । पृथग्वाक्यत्वात् । * गौमि.

स्तेयमहापातकदण्डविधिः । दण्डबोत्सर्गे राज्ञो दोषः । ब्राह्मणे
विशेषः ।

स्तेनः प्रकीर्णकेशो मुसली राजानमियात्कर्मो-

चक्षाणः ।

यदि चैषां पुत्रादीनां पित्र्यमृणं न प्रतिकुर्यात्
कश्चित्, ततः स्तेनो भवतीति, अस्य 'अष्टापाद्यं
स्तेयकिल्बिषं' इति दण्डश्च विहित इत्यनेनैव प्रसङ्गेन
हिरण्यस्तेनस्यापि दण्ड उच्यते — स्तेन इति । स्तेनः
सुवर्णस्तेनः, अन्यद्रव्यापहरिणस्तु 'अष्टापाद्यं' इत्युक्त-
त्वात्, स्मृत्यन्तरदर्शनाच्च— 'सुवर्णस्तेनकृद्विप्रो राजानम-
भिगम्य तु । स्वकर्म ख्यापयन् ब्रूयात् मां भवाननुशा-
स्त्विति ॥' दण्डप्रकरणे गमनोपदेशः प्रायश्चित्तार्थः,
तथा च मनुः— 'राजभिर्धृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि
मानवाः । निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा ॥'
इति । स्तेये कृते स्तेनो भवति । स्तेयः परस्वापहारः ।

* गौमि. मभावत् ।

(१) गौ. १२।४०; मभा. मि (मी); गौमि. १२।४०.

बुद्धिपूर्वविषय एवेदम् । अबुद्धिपूर्वकस्तेयं नोपपन्नम्
इति । महत्यपद्धते त्वेतद् द्रष्टव्यं, विशेषानारम्भात् ।
प्रकीर्णकेशो मुक्तकेशः मृतसममात्मानं मन्यमानः ।
मुसली स्ववधसाधनमुसलहस्तो राजानं च गच्छेत्, कर्म
कथयन् स्तेनोऽहमस्मीति । मभा.

(२) 'आयसः खादिरो वा मुसल' इति स्मृत्यन्तरं
तद्वान् । 'असे मुसलमाधाय' इत्यापस्तम्बः । * गौमि.

पूतो वधमोक्षाभ्याम् ।

तत एवमुपस्थितः—पूत इति । पूतः शुद्धो भवतीति ।
वधान्मारणाद्वा मोक्षाद्वा । वधस्ताडनं, तदपि सकृदेव,
स्मृत्यन्तरदर्शनात्, 'गृहीत्वा मुसलं राजा सकृद्व्याप्तुं
तं स्वयम् ।' इति । तत्र राज्ञा यदि निःशङ्केन ताडितो
न म्रियेत ततोऽपि पूत एव भवतीति द्रष्टव्यम् । अ-
ब्राह्मणविषयं चेदं ताडनं, 'न शारीरो ब्राह्मणदण्डः' इति
वक्ष्यमाणत्वात् । तथा च मनुः— 'वधेन शुष्यति स्तेनो
ब्राह्मणस्तपसैव वा ।' इति । अत्रैवकारात् ब्राह्मणस्तप-
सैवेति भाष्यकृता व्याख्यातम् । ततश्च अब्राह्मणस्य
ताडनं, ब्राह्मणस्य मोक्ष इति द्रष्टव्यम् । तथापि ब्राह्मणस्य
स्वयंगमनपक्षे मोक्षः । यस्तु बलादानीयते तस्य मोक्षः
तपश्च द्रष्टव्यम् । एवं सर्वत्र स्वयंगमनपक्षे दण्ड एव,
बलादानयनपक्षे दण्डश्च प्रायश्चित्तं चेति द्रष्टव्यम् ।
तपस्त्वश्रोत्रियब्राह्मणस्य सान्तपनं द्रष्टव्यं अश्रोत्रियब्राह्म-
णस्य सुवर्णहरणं चेत् । तथाह मनुः— 'चरेत्सान्तपनं कृच्छ्रं
निर्यात्मात्मविशुद्धये ।' इति । निर्यात्येति सर्वस्तेयशेषत्वे-
नान्वेतीति द्रष्टव्यम् । श्रोत्रियस्यापस्तम्बोक्तं द्रष्टव्यम्—
'स्तेयं कृत्वा मुरां पीत्वा गुरुदारं च गत्वा ब्रह्महत्याम-
कृत्वा । चतुर्थकाला मितभोजिनः स्युः' इत्यादि । कथं
श्रोत्रियस्य गौरवमिति चेत् 'विदुषोऽतिक्रमे दण्डभूयस्त्वं'
इत्युक्तत्वात् । श्रोत्रियब्राह्मणसुवर्णहरणे त्वश्रोत्रियस्य
चैतदेव । श्रोत्रियस्य षड्वर्षं द्रष्टव्यम् । यथाहोशना—
'सुवर्णस्तेयकृत् षड्वर्षं ब्राह्मणो व्रतं चरेत्' इति ।
अश्रोत्रियस्यापि यदा प्रायश्चित्तं समुच्चीयते तदा अश्रोत्रिय-
सुवर्णहरणे श्रोत्रियस्य भार्गवीयं द्रष्टव्यम्— 'ब्राह्मणस्त्वं

* गौमि. मभावत् ।

(१) गौ. १२।४१; मभा.; गौमि. १२।४१.

हरेद्यस्तु चरेन्नान्द्रायणादिकम् ।' इति । अश्रोत्रियस्य पूर्वमुक्तमौसनसं द्रष्टव्यम् । श्रोत्रियस्वहरणे त्वेतेष्वेव द्विगुणं 'श्रोत्रियस्वहरणे द्विगुणम्' इति कण्ववचनात् । वैश्यस्यापि क्षत्रियवद्द्रष्टव्यम्—'वैश्यस्य क्षत्रियवच्चोरदण्डः' इत्यौशनसवचनात् । श्रोत्रियस्वहरणे—'तपसाऽपनुनुत्सुस्तु सुवर्णस्तेयजं मलम् । चीरवासा द्विजोऽरण्ये चरेत् ब्रह्महणो व्रतम् ॥' इति मनुनोक्तं वा द्रष्टव्यम् । शूद्रस्य प्रायश्चित्तं सर्वत्र 'निष्कालको वा धृताक्तो गोमयामिना पादप्रभृत्यात्मानमवदाहयेत्' इति वसिष्ठोक्तं द्रष्टव्यम् । अपहृतद्रव्यवशादपि प्रायश्चित्तस्य गुरुलघुभावः कल्प्यः । कुतः ? 'तथा परिमेयानां शतादभ्यधिके वधः' इति लिङ्गात् । कार्पापणमूल्यादधिक एव राज्ञा ताडनम् । इतरत्र सर्वत्र तु मोक्ष एव द्रष्टव्यः । कार्पापणमूल्यादधिक एव समस्तप्रायश्चित्तप्रवेशः । 'अर्धे अर्धे पादे पादम्' इति च द्रष्टव्यम् । शूद्रस्य च वैश्यवत्कल्प्यम् 'अन्यूनभावे वैश्यवच्छूद्रस्य कल्प्यम्' इति शङ्खवचनादिति ।

* मभा.

अघ्नन्नेनस्वी राजा ।

दयादियोगादघ्नन् एनस्वी राजा भवति । चोरस्य यावत्पापं तावदस्य भवतीत्यर्थः । तथा च स्मृत्यन्तरम्—'स्तेनस्याप्रोति किल्बिषं' इति । यथा वधार्हस्यावधे दोषः एवं मोक्षार्हस्यामोक्षे दोषो द्रष्टव्यः । तथा च वसिष्ठः—'एनो राजानमृच्छत्युत्सृजन्तं सकिल्बिषम्' इति ।

मभा.

नै शारीरो ब्राह्मणदण्डः ।

कर्मवियोगविख्यापनविवासनाङ्ककरणानि । अवृत्तौ प्रायश्चित्ती सः + ।

* गौमि. मभावत् ।

+ एतद्वचनत्रयव्याख्यासंग्रहः व्यवहारमातृकायां (पृ. ५६७-५६८) द्रष्टव्यः ।

(१) गौध. १२।४२; मभा. ; गौमि. १२।४२.

(२) गौध. १२।४३; व्यक्र. ११६. [अवशिष्टस्थलादि-निर्देशः व्यवहारमातृकायां (पृ. ५६७) द्रष्टव्यः ।]

(३) गौध. १२।४४-५; व्यक्र. ११६. [अवशिष्टस्थलादि-निर्देशः व्यवहारमातृकायां (पृ. ५६८) द्रष्टव्यः ।]

चोरसाहाय्ये अधर्मसंयुक्तप्रतिग्रहे च दण्डः

चोरसमः सचिवो मतिपूर्व ।

चोरस्य सचिवः सहायः बुद्धिपूर्वं प्रतिश्रयान्नादिदाने चोरवन्निग्राह्यः । एवं चाबुद्धिपूर्वं न दोषः । ÷ मभा.

प्रतिग्रहीताऽप्यधर्मसंयुक्ते ।

अपिशब्दान्मतिपूर्वं इत्यनुवर्तते । योऽन्यस्य द्रव्यमनेन चोरितमिति जानन्नेव ततः प्रतिग्रह्याति सोऽपि तस्मिन् अधर्मसंयुक्ते प्रतिग्रहे चोरसमः । प्रकरणादेव सिद्धेऽधर्मसंयुक्तग्रहणमन्यत्रापि पापविषये प्रतिग्रहीतुस्तत्तत्पापं भवतीति शापनार्थम् ।

× गौमि.

स्तेयदोषप्रतिप्रसवः

द्रव्यादानं विवाहसिद्ध्यर्थम् ।

(१) यदा पित्रादिर्दद्यात् तदा आच्छाद्यालङ्कृतां दद्यादित्युक्तम् । तत्र द्रव्याभावे कथमित्यत आह—द्रव्यादानमिति । द्रव्यस्य परकीयस्यादानं अननुज्ञातस्य स्वीकरणं विवाहसिद्ध्ये यावता विवाहो निर्वर्तते आत्मीयाभावे तावदपहृत्य दद्यादित्यर्थः ।

मभा.

(२) द्रव्यमननुज्ञातमपि शूद्राच्चैलादिकमादेयं, विवाहसिद्ध्यर्थं यावता विवाहः सिद्ध्यति तावत् । अधिके दोषः ।

गौमि.

धर्मतन्त्रसङ्गे च ।

(१) धर्मतन्त्रस्याभिहोत्रादेः प्रवृत्तस्य विच्छेदः सङ्गः, तस्मिंश्च सति परस्वापहरणं कुर्यात् । तन्त्रग्रहणं यत् प्रक्रान्तमवश्यकर्तव्यं तस्यैव सङ्गे, न त्वप्रवृत्तस्य प्रवृत्त्यर्थम् । सिद्ध्यर्थमित्यस्यानुकर्षणार्थश्चकारः । यावता निर्वर्तते तावदेव गृह्णीयात् न ततोऽधिकमिति । एवं चाधिकग्रहणे स्तेयमेव भवति ।

मभा.

÷ गौमि. मभावत् । × मभा. गौमिवत् ।

(१) गौध. १२।४६; अप. २।२७६ पूर्वं (पूर्वम्); मभा.; गौमि. १२।४६; व्यनि. ५०८ अपवत्; समु. १५२.

(२) गौध. १२।४७; अप. २७६ के (कात्); मभा.; गौमि. १२।४७; व्यनि. ५०८ (अधर्मसंयुक्ते ०); समु. १५२ (प्रतिग्राहिणश्च) एतावदेव.

(३) गौध. १८।२५; मभा. ; गौमि. १८।२४.

(४) गौध. १८।२६; मभा. ; गौमि. १८।२४ सङ्गे (संयोगे).

(२) तथा धर्मस्य पशुबन्धादेः प्रवृत्तस्य यत्तन्त्रमङ्ग-
मश्वादि तस्य संयोगेऽविच्छेदसिद्ध्यर्थं यावता तन्निर्वर्तते
तावदननुज्ञासमप्यादेयम् । गौमि.

शूद्रात् ।

कुतस्तदादेयमित्यत आह—शूद्रादिति । यशार्थं हि
धनम् । न च शूद्रस्य वैदिकेषु कर्मस्वधिकारः । अतः
प्रथमं तावच्छूद्रादाददीत । मभा.

अन्यत्रापि शूद्रात् । बहुपशोर्हीनकर्मणः ।

इतराभ्योऽपि दृश्यन्त इति पञ्चम्याख्ये । शूद्राद-
न्यतोऽपि द्रव्यमादेयं न चेद्बहुपशुस्तथा हीनकर्मा भवति
तदनुरूपं कर्म न करोति निषिद्धं वा कर्म सेवते । शूद्र-
ग्रहणं विधिरयं यथा स्यादिति । तेन शूद्रालाभे वैद्यात् ।
तदलाभे क्षत्रियात् । गौमि.

शैतगोरनाहिताभेः ।

अन्यकर्मकृतोऽपि शतगोः अग्न्याधानमकुर्वतः ।
शतग्रहणं द्रव्यपरिमाणोपलक्षणार्थं, शतनिष्कस्येत्यर्थः ।
एवं सर्वत्र । मभा.

सहस्रगोश्चासोमपात् ।

यश्चाहिताग्निरपि सहस्रगुः सोमं न पिबति तस्माद-
प्याददीत । चशब्दादन्यतोऽपि । यः प्रभूतधनत्वे सति
तदनुरूपं कर्म न करोति तस्मादप्याददीत । मभा.

सप्तमीं चाभुक्त्वाऽनिचयाय ।

(१) न केवलं निमित्तद्रव्यमेव परद्रव्यादाने । किंच—
सप्तमीमिति । सप्तमीं वेलाभुक्त्वा धनक्षयात्,
परद्रव्यादानं कुर्यात् । तथाह मनुः—‘तथैव सप्तमे भक्ते
भक्तानि षडनश्नता । अश्वस्तनविधानेन हर्तव्यं हीन-
कर्मणः ॥’ इति । हीनकर्माधिकारार्थश्चकारः । तथोदा-
हृतं च मनुवचनम् । अनिचयाय उदरपूरणमात्रम् ।
मभा.

(२) सप्तम्यर्थे द्वितीया । षट्सु वेलासु भोज्यालाभे-

(१) गौध. १८१२७; मभा. ; गौमि. १८१२४.

(२) गौध. १८१२८-९; मभा. ; गौमि. १८१२५.

(३) गौध. १८१३०; मभा. ; गौमि. १८१२६.

(४) गौध. १८१३१; मभा. ; गौमि. १८१२७.

(५) गौध. १८१३२; मभा. ; गौमि. १८१२८.

नाभुक्त्वा सप्तम्यां वेलायां यावता वृत्तिस्तावदननुमतम-
प्यादेयम् । अनिचयः पुनस्तेन निचयो न कर्तव्यः । श्वो
भोज्यमपि नादेयम् । गौमि.

अप्यहीनकर्मभ्यः ।

अस्यामवस्थायामहीनकर्मभ्योऽप्यादेयम् । अपिशब्दः
कथञ्चिदस्यानुज्ञातमिति दर्शयति । तेन प्राणसंशय एवेदं
भवति । गौमि.

आचक्षीत राज्ञा पृष्ठः ।

(१) यद्यसावेवं कुर्वन् स्वामिभिर्गृहीतो राजसकाशं
नीतस्तेन पृष्ठः किमित्थमकार्षीरिति तदा स्वामवस्थामा-
चक्षीत । न तु मिथ्या वदेत् । गौमि.

(२) न तु स्वयं गत्वा कथयेत् । * मभा.

तेन हि भर्तव्यः श्रुतशीलसंपन्नश्चेत् ।

(१) हिशब्दो यस्मादर्थः । यस्मात्तेन हि भर्तव्यः
‘विभूयात् ब्राह्मणान् श्रोत्रियान्’ इति वचनात् । श्रुत-
शीलसंपन्नो यदि भवति । श्रुतेन वेदार्थविशानेन, शीलिन
तच्चोदितकर्मानुष्ठानेनापि संपन्नः सम्यक् स्तुतः । ‘विभू-
यात् ब्राह्मणान् श्रोत्रियान्’ इति श्रोत्रियाणां भरणो-
पदेशात् भर्तव्यवचनेनैव श्रुतिशीलसंपन्नता सिद्धेति चेत्,
उच्यते—अश्रोत्रियाणामपि भरणोपदेशात् ‘निरुत्साहांश्च
ब्राह्मणान्’ इति । एवं च परस्वापहरणे अब्राह्मणो न
भर्तव्य इति प्रदर्शितम् । तेनेति वचनं राज्ञो धर्मार्थ-
मेवास्य भरणं न वृत्त्यर्थमिति । मभा.

(२) हिश्वार्थे, तेन च राजा स न केवलमदण्ड्यः
किं तर्हि तत आरभ्य भर्तव्यः तवेयमवस्था मया न
ज्ञातेति मान्वायित्वा स चेच्छ्रुतवृत्तशीलसंपन्नो भवति ।
श्रुतं शास्त्रपरिज्ञानं शीलं तदनुरूपं आचारः ।
इतरोऽपि न दण्ड्यो भरणं तु तस्य तादृशं न कार्यम् ।
दण्डाभावः पूर्वयोरपि निमित्तयोः समानः ।
गौमि.

* शेषं गौमिक्त् ।

(१) गौध. १८१३३; मभा. ; गौमि. १८१२९.

(२) गौध. १८१३४; मभा. ; गौमि. १८१३०.

(३) गौध. १८१३५; मभा. ; गौमि. १८१३१.

धर्मतन्त्रपीडायां तस्य करणेऽदोषः ।

(१) यस्माद्भर्तव्यस्तस्मादस्य धर्मतन्त्रपीडायां—धर्म-
शब्देनाभिहोत्रादय उच्यन्ते; तन्त्रशब्देन विवाहः, पीडा-
शब्देनात्मपीडा 'सप्तमीं चाभुक्त्वा' इत्यनेनोक्ता । धर्म-
विच्छेदे विवाहसिद्धये आत्मपीडायां चेत्यर्थः । तस्य
चौर्यस्य करणे अदोषः दण्डो नास्तीत्यर्थः । राज्ञ उपेक्षया
धर्मतन्त्रपीडायां सत्यां चौर्यं कृत्वा स्वदोषादागते चौर्ये
ब्राह्मणस्य दण्डपातनं न युक्तमित्यभिप्रायः ।

केविद्व्याचक्षते—श्रुतशीलसंपन्नश्चेत् भर्तव्यत्वादान-
क्षीत । अश्रोत्रियोऽप्याचक्षीत् । यस्मात्तस्मादश्रोत्रियस्यापि
धर्मतन्त्रपीडायां दण्डो नास्ति इति ।

अपरे व्याचक्षते — विभृयाच्छ्रोत्रियानिति योऽसौ
भर्तव्यः सोऽस्मिन्नपराधेऽपि भर्तव्य एव । हिशब्द
एवशब्दार्थे, तदुत्तरूपोऽर्थः अस्यापि दातव्य इत्यर्थः ।
अश्रोत्रियमपि न दण्डयेत् यतस्तस्यापि तस्मिन्नपराधे
दण्डो नास्तीति । कुतः ? धर्मतन्त्रपीडायामित्यस्य सूत्रस्या-
श्रोत्रियार्थत्वादारम्भस्येति । मभा.

(२) यदि पशुवन्धादौ धर्मे प्रवृत्तस्य तदङ्गं पश्वादि
केनचित्पीडितं भवति हतमपहृतं वा तस्मिन्निवेदिते
तदैव तस्य प्रतिविधानं कार्यं राज्ञ । अकरणे दोषो
भवति । गौमि.

प्रकाशचौर्यप्रसङ्गात् करशुल्कस्थापनाविधिः

राज्ञे बलिदानं कर्षकैर्दशममष्टमं षष्ठं वा ।

(१) कर्षकैः क्षेत्रे यल्लब्धं तस्य दशमभागोऽष्टमः
षष्ठो वाऽंशो राज्ञो बलिदानं कररूपेण देयः । अस्य राज्ञः
कर्षकैः क्षेत्रे यल्लब्धं तद्रक्षणनिमित्ता वृत्तिरेषा । कृष्टाया
भूमेरतिभोगमध्यमभोगाल्पभोगविषयोऽयं व्यवस्थितो
विकल्पः । अतिभोगे दशमांशो मध्यमभोगेऽष्टमांशोऽल्प-
भोगे षष्ठांश इति । गौमि.

(२) अधुना रक्षणनिमित्तामस्य वृत्तिमाह— राज्ञे
बलिदानमिति । नियुक्ताय देयमिति राजग्रहणम् ।
प्रतिसंवत्सरं देयमिति त्रिलग्रहणम् । दीनं कर्तव्यमिति
शेषः । कर्षकैः यावन्तः कृषिजीविनः, न तु वैश्येनैव

(१) गौध. १८१३६; मभा. ; गौमि. १८१३२ तस्य
करणे दोषः (तस्याकरणे दोषः).

(२) गौध. १०१२३; मभा. ; गौमि. १०१२४.

दशमं वाऽष्टमं वा, षष्ठं वा, अधममध्यमोत्तमभूभाग-
क्रमेण व्यवस्थितविकल्पो द्रष्टव्यः । मभा.

पशुहिरण्ययोरप्येके पञ्चाशद्भागः ।

(१) ये पशुभिर्जीवन्ति ये वा हिरण्यप्रयोक्तारो
वार्षुषिकास्तैः पञ्चाशत्तमो भागो राज्ञे देय इत्येके ।
तद्यथा यस्य पञ्चाशत्पशवः सन्ति स प्रतिसंवत्सरमेकं पशुं
राज्ञे दद्यात् । यस्य वा पञ्चाशन्निकैर्द्विप्रयोगः स
प्रतिसंवत्सरमेकैकं निष्कं राज्ञे त्रिलरूपेण दद्यादिति ।

गौमि.

(२) पशुपालनेनोपजीवतः सकाशात्पशूनां पञ्चा-
शद्भागं गृह्णीयात् । हिरण्यं वार्षुषिकसकाशात् । 'समार्थे
धनमुद्धृत्य महार्थं यः प्रयच्छति । स वै वार्षुषिको
नाम ब्रह्मवादिषु गर्हितः ॥' इति वार्षुषिकस्य प्रति-
षेधादेवास्याभावः प्राप्नोतीति चेत् — नैष दोषः, 'कामं
परिलुप्तकृत्याय पापीयसे दद्याताम्' इति वसिष्ठेन प्रका-
रान्तरेणाभ्यनुशानात् । एकेग्रहणान्न तु गौतमः, तत्र
येषामप्रतिप्रसवः तेषु न गृह्णीयात् । येषां प्रतिषेधा-
भावादेव वार्षुषिकत्वं स्यात्, तेषु गृह्णीयादित्येवं
द्रष्टव्यम् । मभा.

विंशतिभागः शुल्कः पण्ये । मूलफलपुष्पौषध-
मधुमांसतृणेन्धनानां षाष्टः । तद्रक्षणधर्मित्वात् ।
तेषु तु नित्ययुक्तः स्यात् ।

(१) विंशतीति । यद्वणिग्भिर्विक्रीयते तत्पण्यं तत्र
विंशतितमो भागो राज्ञे देयस्तस्यैव दीयमानस्य शुल्क

(१) गौध. १०१२४; मभा. ; गौमि. १०१२५.

(२) गौध. १०१२५-८; अप. २१२६१ भागः शुल्कः
(भागाः शुल्कं) षाष्टः (षष्ठः) (तु०) ; व्यक. १११ षाष्टः
(षाष्टम्) (तु०) नित्यं (नित्यं) ; मभा. षाष्टः (षाष्ट्यः) ;
गौमि. १०१२६-९ षाष्टः (षष्ठः) ; उ. २१२६१ षष्ठं (षष्ठि)
षाष्टः (षाष्ट्यम्) (तद्रक्ष..... स्यात् ०) ; श्रि. ३०४
(फल०) षाष्टः (षाष्टं) (तु०) ; विधि. १२९ (फल०)
पथमधुमांस (पथिमांसमधु) षाष्टः (तु षष्ठः) (तद्रक्ष.....
स्यात् ०) ; दधि. ९४ (विंशति.....पण्ये०) (फल०)
षाष्टः (षाष्टिः) तद्रक्षण (क्षण) (तु०) ; सेतु. २९५ (मूल-
फल०) पथमधुमांस (पथिमांसमधु) षाष्टः (षष्ठः) (तद्रक्ष
..... स्यात् ०).

इति संज्ञा । शुल्कप्रदेशाः 'प्रातिभाव्यं वणिक्शुल्कमि'-
त्यादयः ।

मूलेति । मूलं हरिद्रादि । फलमाग्रादि । पुष्पमुत्प-
ल्लादि । औषधं बिल्वादि । शिष्टानि प्रसिद्धानि । एतेषु
पण्येषु षष्ठितमो भागो राज्ञे देयो विक्रेत्रा ।

कस्मात्पुनरेवं राज्ञे देय इत्यत आह— तद्रक्षणेति ।
तेषां करदायिनां रक्षणरूपेण धर्मेण तद्रत्वात्तेषामयं रक्षक
इति कृत्वेति ।

तेष्विति । तेषु कर्षकादिषु नित्ययुक्तः स्याद्रक्षणे
नित्यमवहितः स्यात् । अपर आह— तेषु बल्यादिषु
नित्ययुक्तः स्यात् । तात्पर्येणाऽऽददीत शुल्कं ह्यस्यैतद्धन-
मिति । गौमि.

(२) विंशतीति । पण्यं पणनीयं यद्वणिग्भिर्विक्रीयते
हिंवादि तेषु विंशतिभागं गृह्णीयात् । शुल्कग्रहणं संज्ञार्थं,
ततश्च 'प्रातिभाव्यवणिक्शुल्क' इत्यादौ व्यवहारसिद्धिः ।

मूलेति । मूलं हरिद्रादि, फलं मरीचादि, पुष्पं कुमु-
म्मादि, औषधं अभयादि, तृणं यत्किञ्चित् कटादि ।
शेषाः प्रसिद्धाः ।

कस्मात्पुनरेतद्राज्ञे देयमित्यत आह— तद्रक्षणेति ।
तेषां करदायिनां रक्षणं तद्रक्षणं, स एव धर्मः यस्यासी
तद्रक्षणधर्मी, तस्य भावस्तद्रक्षणधर्मित्वं, तस्मात्तद्रक्षण-
धर्मित्वात् तच्छीलत्वादित्यर्थः । वचनगम्येऽर्थं हेतुवचनं
देशकालापेक्षया उक्तपरिमाणादप्यल्पतरभागग्रहणार्थं,
इतरथा सर्वमेव राजा रक्षतीति साधारणोऽयं हेतुः
स्यादिति । तथा चाहोशना— 'देशकाललभानुरूपतः
करान् प्रकल्पयेत्' इति ।

तेष्विति । तेषु तु बल्यादानेषु सर्वदा सत्यपि कार्य-
व्यग्रत्वे तत्परो भवेत् । तुशब्दो विशेषवाची अन्येष्वपि
द्रव्यार्जनोपायेषु धर्मादनपेतेषु तत्परो भवेत्, अत्र
विशेषत इति । मभा.

(३) पाष्टं षष्ठितमं भागम् । तेषु मूलादिषु रक्षण-
धर्मित्वाद्वक्षणे आगमधर्मित्वान्नित्ययुक्तः स्यान्नित्यावहितः
स्यादित्यर्थः । अत्र विंशतिभागः परदेशागतं द्रव्यमपेक्ष्य,
वस्तुविशेषापेक्षया तु पाष्टो भागो यथाश्रुत्यैव संकोचा-
भावात् । विर. ३०४—५

अधिके न वृत्तिः ।

(१) राज्ञोऽधिकं रक्षणमिति यदुक्तं तद्द्वारेण यदा-
गतं धनं तदधिकं तेनात्मनः पोष्यवर्गस्य च हस्त्यश्वादीनां
च वृत्तिः स्यात् । न तु पूर्वैर्यत्संचित्य स्वातं कोशरूपेण
तेन जीवेत् । आपदि तु तेनापि जीवेत् । तथा च
व्याघ्रः— 'कुटुम्बपोषणं कुर्यान्नित्यं कोशं च धारयेत् ।
आपदोऽन्यत्र कोशात् न गृह्णीयात्कदाचन ॥' इति ।

गौमि.

(२) स्यादिति शेषः । कुटुम्बपोषणादधिकं यत्कोश-
रूपेणानुप्रविष्टं तस्मिन् कोशे वृत्तिर्न स्यात्, कुटुम्ब-
पोषणार्थं, अन्यत्रापदः, तस्मिन् न गृह्णीयादित्यर्थः ।
तथा च व्याघ्रः— 'कुटुम्बपोषणं कुर्यान्नित्यं कोशं च
वर्धयेत् । अन्यत्रापत्तितः कोशं न गृह्णीयात्कदाचन ॥'
इति । केचिद्व्याचक्षते— अधिकेन रक्षणद्वारा आगतेन
जीवनं स्यादिति । तत्र 'राज्ञोऽधिकं' इत्यनेन पुनरुक्त-
प्रसङ्गोऽस्ति उत नास्तीति निरूपणीयम् । मभा.

शिल्पिनो मासि मास्येकैकं कर्म कुर्युः ।

एकेनाह्वा साध्यमेकं कर्म । शिल्पिनो लोहकारादयः ।
तेऽपि प्रतिमासं राज्ञे स्वीयमेकमहःकर्म कुर्युः । एष एषां
शुल्कः । *गौमि.

एतेनात्मोपजीविनो व्याख्याताः ।

(१) आत्मोपजीविनो ये शरीरायासेन जीवन्ति काष्ठ-
वाहादयस्तेऽप्येते च शिल्पिपूतप्रकारेण व्याख्याताः,
मासि मास्येकैकं कर्म कुर्युरिति । नर्तकादिष्वप्येषैव
गतिः । गौमि.

(२) आत्मोपजीविनो नटनर्तकादयः, तेऽप्येकमहो
रात्रः कर्म कुर्युरिति, शिल्प्यात्मोपजीविन इति वक्तव्ये
पृथग्ग्रहणं आत्मोपजीविनामल्पोपकारित्वादनित्यत्वाधर्मम् ।
आत्मोपजीविनश्चेत्येवमपि न कृतं, स्मृत्यन्तरेऽपि

* मभा. गौमिवत् ।

(१) गौध. १०१२९; मभा. ; गौमि. १०१३० अधिके
न (अधिकेन).

(२) गौध. १०१३०; मभा. ; गौमि. १०१३१.

(३) गौध. १०१३१; मभा. ; गौमि. १०१३२ नात्मोप
(नात्मनोप).

शिल्पिनो यद्यदुक्तं तस्य सर्वस्याप्यनुप्रवेशार्थम् ।
यथाहोशना— 'शिल्पिनो मासि मासि कर्मैकं प्रोक्तं,
तदभावे कार्पापणं वा दद्यात्' इति । मभा.

नौचक्रीवन्तश्च ।

(१) नौचक्री च नौचक्रे । चक्रशब्देन तद्वच्छकटं
लक्ष्यते । तद्वन्तो नौचक्रीवन्तः । 'आसन्दीवदष्टीवदि'
त्यादिना कथंचिद्रूपसिद्धिः । नौवन्तो नौजीविनः ।
चक्रवन्तः शकटजीविनः । तेऽपि राज्ञ एकमहस्तकर्म
कुर्युः । गौमि.

(२) चक्रं शकटं, नौचक्राभ्यां य उपजीवन्ति ।
बहुवचनात् वर्षिकिनापितादयः । चकारात् वन्यमृग-
घातकादयः । पूर्ववदनित्यता मा भूदिति पृथग्रहणम् ।
मभा.

भक्तं तेभ्यो दद्यात् ।

(१) 'शिल्पिनो मासि मासी'त्यारभ्य येऽनुक्रान्ता-
स्तेभ्यः कर्म कुर्वद्भ्यो भक्तमन्नं दिवा भोजनं दद्याद्राजा ।
गौमि.

(२) तेभ्यः शिल्पिप्रभृतिभ्यः भक्तं भोजनं शुल्कं
दद्यात् । तद्ग्रहणमनन्तराणामेव मा भूदिति । मभा.

पण्यं वणिग्भिरर्घापचयेन देयम् ।

(१) मासि मास्यैकैकमित्यनुवर्तते । विंशतिभागः
शुल्कः पण्य इत्युक्तम् । ततः शुल्कादधिकमिदं मासि
मास्यैकं पण्यमर्घापचयेन प्राप्तस्य मूल्यस्य किञ्चिन्न्यूनतां
कल्पयित्वा वणिजो राज्ञे दद्युः । तत्र बृहस्पतिः—
'शुल्कं ददुस्ततो मासभेकैकं पण्यमेव च । अर्धावरं च
मूल्येन वणिजस्ते पृथक्पृथक् ॥' इति । गौमि.

(२) अर्घापचयः अर्धावरमूल्यम् । मभा.

(३) अर्घापचये मूल्यापचये । तेन मूल्यापचये
पण्यमप्रयच्छन्नपि वणिक् न दण्ड्य इति तात्पर्यम् ।

विर. ३०३

* मभा. गौमिवत् ।

(१) गौध. १०१३२; मभा. ; गौमि. १०१३३.

(२) गौध. १०१३३; मभा. ; गौमि. १०१३४.

(३) गौध. १०१३४; व्यक. १११; मभा. ; गौमि.
१०१३५ रर्धा (रर्धा); विर. ३०३ चयेन (चये न); द्वि.
१०० विरवत् .

चोरहृतं राजा स्वामिने प्रदेयमलब्धेऽपि चोरे

चौरहृतमपजित्य यथास्थानं गमयेत् ।

(१) चौरैर्हृतं द्रव्यं तानपजित्य यथास्थानं गमयेत् ।
स्वामिन एव दद्यात् । जेतुस्तु जयफलं किञ्चित् ।

गौमि.

(२) चोराद्यपहृतं तत आच्छिद्य स्वामिन एव
प्रत्यर्पयेत् । न तु 'जेता लभेत सांप्राप्तिकम्' (गौध.
१०११९) इत्यनेन कण्टकमर्दनव्याजेन वा किञ्चिदुप-
जीवेत् । आच्छिद्येति वक्तव्ये अपजित्येति वचनं
योऽप्यन्य आच्छिनन्ति असावप्यमुष्मे दापनीय इति ।
स्वामिने दद्यादिति वक्तव्ये 'यथास्थानं गमयेत्' इत्या-
रम्भः स्वाम्यभावेऽपि तद्भृत्येभ्यो यथाहृतोऽर्पयेदिति ।
चोरग्रहणं बलात्करणादेरप्युपलक्षणम् । मभा.

कोशाद्वा दद्यात् ।

(१) यद्यन्यथापि चोरा न दृष्टास्त एव वा जित्वा
गतास्तदा स्वकोशादादाय तावद्धनं स्वामिने दद्याद्यावद-
पहृतं चौरैरिति । गौमि.

(२) अनपजये, दुर्गदेशादिषु गतत्वात्, यावन्मात्र-
मपहृतं तत्स्वधनाद्दद्यात् । कोशाद्वेति नोक्तं, यथास्थानं
गमयेत् कोशाद्वा गमयेदिति मा भूदाशङ्केति । मभा.

(३) प्रथमपक्षकरणासमर्थविषये द्वितीयः पक्षः ।

स्मृच. १३४

हारीतः

राज्ये चौरदोषः

पापास्तु यस्य राष्ट्राद्वै वर्धन्ते दस्यवः सदा ।
तत्पापमतिवृद्धं हि राज्ञो मूलं निकृन्तति ॥

(१) गौध. १०१४६; मिता. २१३६, २१२७२ मप
(मव); अप. २१३६ तमपजित्य (तं विजित्य); मभा. ;
गौमि. १०१४६; स्मृच. १३४ जित्य (हृत्य); पमा. ४४९
मितावत् ; व्यउ. १२५; विता. ५६७, ७९५ मितावत् ;
प्रका. ८४; समु. १५२ मितावत् .

(२) गौध. १०१४७; मिता. २१३६ कोशाद्वा द (स्वको-
शाद्) : २१२७२ कोशा (स्वकोशा); अप. २१३६;
मभा. ; गौमि. १०१४७; स्मृच. १३४; पमा. ४४९
कोशा (स्वकोशा); विता. ५६७ कोशाद्वा (कोशाद्) :
७९५ पमावत् ; प्रका. ८४; समु. १५२.

(३) व्यक. ११० राज्ञो (राज्ञा); विर. २९४.

आपस्तम्बः

तत्स्करभयरहितराज्यकरणं मुख्यो राजधर्मः

क्षेमकृद्राजा यस्य विषये ग्रामेऽरण्ये वा तत्स्कर-
भयं न विद्यते ।

यस्य राज्ञो विषये ग्रामेऽरण्ये च चोरभयं नास्ति
स एव राजा क्षेमकृत् क्षेमङ्करः । न त्वन्यः शतं तुभ्यं
शतं तुभ्यमिति ददानोऽपि । उ.

ग्रामेषु नगरेषु चार्यान् शुचीन् सत्यशीलान्
प्रजागुप्तये निदध्यात् । तेषां पुरुषास्तथागुणा
एव स्युः । सर्वतो योजनं नगरं तत्स्करेभ्यो
रक्ष्यम् । क्रोशो ग्रामेभ्यः ।

तत्र यन्मुष्यते तैस्तत्प्रतिदाप्यम् ।

ग्रामेष्विति । आर्यान् शुचीन् सत्यशीलानिति
व्याख्यातम् । एवंभूतान् पुरुषान् ग्रामेषु नगरेषु च
प्रजानां रक्षणार्थं निदध्यात् नियुज्जीत । तेषामिति ।
तेषां नियुक्तानां ये पुरुषा नियोज्याः तेऽपि तथागुणा
आर्यादिगुणा एव स्युः । सर्वत इति । सर्वतः सर्वासु
दिक्षु योजनमात्रं नगरं तत्स्करेभ्यो रक्षणीयम् । रक्ष-
न्नित्यपपाठः । क्रोशो ग्रामेभ्य इति । ग्रामेभ्यस्तु
सर्वासु दिक्षु क्रोशो रक्ष्यः । ग्रामेभ्य इति 'यत-
श्चाध्वकालपरिमाणं तत्र पञ्चमी वक्तव्या' इति पञ्चमी ।
तत्रेति । तत्र योजनमात्रे क्रोशमात्रे वा यन्मुष्यते चोर्यते
ते नियुक्ताः स्वामिभ्यस्तत्प्रतिदद्यात् राजा तैस्तत् प्रतिदाप्यं
राजा तैः प्रतिदापयेदिति प्रायेण दन्त्योष्ठ्यं वकारं
पठन्ति (?) । उ.

शूद्रादीनां स्तेयादिमहापातकदण्डविधिः, ब्राह्मणे विशेषश्च

पुरुषवधे स्तेये भूम्यादाने इति स्वान्यादाय वध्यः ।

(१) आध. २।२५।१५; हिध. २।१८ यस्य (न
चास्य) (न०); व्यक. ११०; विर. २९४.

(२) आध. २।२६।४-७; हिध. २।१९ (नगरेषु०)
शीलान्+(धर्मार्थकुशलान्); व्यक. ११८; विर. ३४३
चार्यान् (आचार्यान्); विधि. १४७ तथागुणा एव (एव
तथागुणाः); दवि. ८६ चार्यान् (आर्यान्); सेतु. २५०.

(३) आध. २।२६।८; हिध. २।१९; व्यक. ११८
वध्यम् (दातव्यम्); दवि. ८६ (अत्र यन्मुष्येत तैस्तु
प्रतिपाद्यम् ।).

(४) आध. २।२७।१६; हिध. २।१९ भूम्यादाने+

चक्षुर्निरोधस्त्वेतेषु ब्राह्मणस्य ।

भूम्यादानं परक्षेत्रस्य बलात्स्वीकारः, पुरुषवधादिषु
निमित्तेषु शूद्रः सर्वस्वहरणं कृत्वा पश्चाद्व्ययः मारयि-
तव्यः । चक्षुर्निरोध इति । ब्राह्मणस्य त्वेतेषु निमित्तेषु
चक्षुषो निरोधः कर्तव्यः । पट्टवन्धादिना चक्षुषी निरो-
द्धव्ये, यथा यावज्जीवं न पश्यति । न तूत्पाटयितव्ये 'न
शारीरो ब्राह्मणदण्डः । अक्षतो ब्राह्मणो व्रजेत्' इति
स्मरणात् । चक्षुर्निरोध इति रेफलोपश्लान्दसः । उ.

नियमातिक्रमिणमन्यं वा रहसि बन्धयेत् ।
आसमापत्तेः । असमापत्तौ नाशयः । आचार्य
ऋत्विक् स्नातको राजेति त्राणं स्युरन्यत्र
वध्यात् * ।

स्तेनः प्रकीर्णकेशोऽसे मुसलमाधाय राजानं
गत्वा कर्माऽऽचक्षीत । तेनैनं हन्याद्वधे मोक्षः ।

स्तेनो ब्राह्मणस्वर्णहारी । असे स्वे स्कन्धे । मुसल-
माधाय आयसं खादिरं वा धारयन् । राजानं गत्वा
कर्माऽऽचक्षीत, एवंकर्माऽस्मि, शाधि मामिति । स
तेन मुसलेन एनं स्तेनं हन्यात्, यथा मृतो भवति ।
वधेन स्तेयात् मोक्षो भवति । उ.

अनुज्ञातेऽनुज्ञातारमेनः स्पृशति ।

यदि राजा दयादिना तमनुजानीयात् गच्छेति, तदा
तमनुज्ञातारं राजानमेव तदेनः स्पृशति । उ.

अग्निं वा प्रविशेत् । तीक्ष्णं वा तप आयच्छेत् ।

* व्याख्यानग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च व्यवहारमानुषार्या
(पृ. ५६९) द्रष्टव्यः ।

(परदारानुप्रेषः); अप. २।२७०; व्यक. ११६; विर.
३३०; विधि. १४२ (पुरुषवधस्तेयभूम्यादानेषु) एतावदेव;
दवि. ६५; सेतु. २४४ (पुरुषवधस्तेयभूम्यादानेषु वधः).

(१) आध. २।२७।१७ क्षुर्नि (क्षुनि); हिध. २।१९;
मिता. २।२६ धस्त्वेनेषु (धो); अप. २।२६ मितावत् :
२।२७० धस्त्वेनेषु (धस्तु तेषु); व्यक. ११६ स्त्वेने (श्चेते);
स्मृच. १२४ मितावत्; विर. ३३० स्त्वेनेषु (श्च तेषु);
दवि. ६५; मिता. ८७ मितावत्; सेतु. २४४ व्यकवत्;
प्रका. ७८ मितावत्; समु. ६८ मितावत्.

(२) आध. १।२५।४; हिध. १।२३-४.

(३) आध. १।२५।५; हिध. १।२४.

(४) आध. १।२५।६-७; हिध. १।२४.

तौक्षणं तपः महापराकादि । तद्वा आयच्छेत् आवर्त-
येत् ।

उ.

भक्तापचयेन वाऽऽत्मानं समाप्नुयात् ।

भक्तमन्त्रम् । तस्यापचयो ज्ञासः । प्रथमे दिने
यावन्तो ग्रासाः ते एकेन न्यूना द्वितीये । एवं तृतीया-
दिष्वपि आ एकस्माद् ग्रासात् । तत्रापि यदि न समाप्तिः
ततस्तत्रैव ग्रासपरिमाणापचयः कर्तव्यः । एवं भक्ताप-
चयेनात्मानं समाप्नुयात् समापयेत् ।

उ.

कृच्छ्रसंवत्सरं वा चरेत् ।

अथ वा संवत्सरमेकं नैरन्तर्येण कृच्छ्रांश्चरेत् । एषा-
मेनस्तु गुरुपु गुरुणि, लघुपु लघूनीति व्यवस्था ।

उ.

अथाप्युदाहरन्ति । स्तेयं कृत्वा सुरां पीत्वा
गुरुदारं च गत्वा ब्रह्महत्यामकृत्वा । चतुर्थकाला
मितभोजिनः स्युः अपोऽभ्यवेयुः सवनानुकल्पम् ।
स्थानासनाभ्यां विहरन्त एते त्रिभिर्वर्षैरप पापं
नुदन्ते ।

अग्निमन्त्रेण विषये पुराणश्लोकमप्युदाहरन्तीत्यर्थः ।
ब्रह्महत्याव्यतिरिक्तानि स्तेयादीनि कृत्वा चतुर्थकाला-
श्चतुर्थो भोजनकालो येषाम् । यथा— अथ दिवा
भुङ्क्ते श्वो नक्तमिति, ते तथोक्ताः । तथापि मित-
भोजिनः न मृष्टाशिनः । अपोऽभ्यवेयुः भूमिगतास्वप्नु
स्नानं कुर्युः । सवनानुकल्पं, यथा सवनानि प्रातःसव-
नादीन्यनुकल्पतानि अनुसृतान्यनुष्ठितानि भवन्ति तथा
त्रिषवणमित्यर्थः । तिष्ठेयुरहनि, रात्रावासीरन् । एवं
स्थानासनाभ्यां विहरन्तः कालक्षेपं कुर्वन्तः । एते
त्रिभिर्वर्षैस्तत्पापमनुदन्ते ।

उ.

दण्डार्हानर्हस्तेयविचारः । दण्ड्योत्सर्गं राक्षो दोषः ।

परपरिग्रहमविद्वानाददान एधोदके मूले पुष्पे

(१) आध. १।२५।८; हिध. १।२४.

(२) आध. १।२५।९; हिध. १।२४.

(३) आध. १।२५।१०-११; हिध. १।२४ कल्पम्
(कल्पयेत्); मभा. १।२।४१ (अथाप्युदाहरन्ति०) (अपो...
...नुदन्ते०).

(४) आध. २।२८।११; हिध. २।२० पुष्पे फले (फले
पुष्पे) (गन्धे ग्रासे०); दवि. १।५२ एधो (एधो) पुष्पे फले
(फले पुष्पे).

फले गन्धे ग्रासे शाक इति वाचा वाध्यः ।

एधश्चोदकं च एधोदकम् । ग्रासो गवाद्यर्थो यव-
सादिः । सर्वत्र विषयसप्तमी । यः परपरिग्रहोऽयमित्य-
विद्वान् अजानन् एधादिकमादत्ते गृह्णाति, स तस्मिन्
विषये तत्र नियुक्तेन राजपुरुषेण निष्ठुरया वाचा वाध्यः
निवार्यः ।

उ.

विदुषो वाससः परिमोषणम् ।

यस्तु विद्वानेवादत्ते तस्य वाससोऽपहारः कर्तव्यः ।

उ.

अदण्ड्यः कामकृते तथा प्राणसंशये भोजन-
माददानः ।

तथाशब्दस्य भोजनमित्यनेन संबन्धः । प्राणसंशय-
दशायामेधोदकादेरादाने कामकृतेऽप्यदण्ड्यः । तथा
भोजनमप्याददानः प्राणसंशये न दण्ड्य इति ।

उ.

प्राप्तनिमित्ते दण्डाकर्मणि राजानमेनः स्पृशति ।

प्राप्तं दण्डनिमित्तं यस्य तस्मिन् पुरुषे दण्डाकर्मणि
दण्डस्याऽऽक्रियाया यादं दययाऽथलाभन वा प्राप्तदण्डं
न कुर्यात् तदा तदेनो राजानमेव स्पृशति

उ.

स्तेयदोषे आपदनापत्कालद्रव्यविशेषादिविचारः

यथा कथा च परपरिग्रहमभिमन्यते स्तेनो ह
भवतीति कौत्सहारीतौ तथा काण्वपुष्करसादी ।

यथा कथा च आपद्यनापदि वा भ्यांसमत्वं वा,
परपरिग्रहं परस्वमभिमन्यते ममेदमस्त्विति बुद्धौ कुरुते,
सर्वथा स्तेन एव भवतीति कौत्सादयो मन्यन्ते ।

उ.

सन्त्यपवादाः परपरिग्रहेष्विति वार्ध्यायणिः ।

वार्ध्यायणिस्तु मन्यते केपुचित्परपरिग्रहेषु स्तेयस्याप-
वादाः सन्तीति

उ.

(१) आध. २।२८।१२; हिध. २।२०; दवि. १।५२
(विद्वान्वाससः परिमोषणे).

(२) आध. २।२८।१३; हिध. २।२०; दवि. १।५२
अदण्ड्यः (न दण्ड्यः).

(३) आध. २।२८।१४; हिध. २।२०.

(४) आध. १।२८।१; हिध. १।२६ काण्वपुष्क (काण्व-
पौष्क).

(५) आध. १।२८।२; हिध. १।२६ परपरि (पर).

शम्योषा युग्यघासो न स्वामिनः प्रतिषेधयन्ति ।

शमी बीजकोशी तस्यामुप्यन्ते दहन्ते कालवशेन पच्यन्ते इति शम्योषाः कोशीधान्यानि मुद्गमाप्रचणकादीनि । युगं वहतीति युग्यः शकटवाही बलीवर्दः, तस्य घासो भक्षः तृणादिः युग्यघासः । एते आदीयमानाः स्वामिनो न प्रतिषेधयन्ति स्वामिभिः प्रतिषेधं न कारयन्ति । एतेष्व्यादीयमानेषु स्वामिनो न प्रतिषेद्धमर्हन्तीत्यर्थः । स्वयंप्रहणेऽपि न स्तेयदोष इति यावत् । अत्र स्मृत्यन्तरे विशेषः— 'चणकव्रीहिगोधूमयवानां मुद्गमापयोः । अनिपिद्वैर्ग्रहीतव्यो मुष्टिरेकोऽध्वनि स्थितैः ॥' इति । मनुस्तु— 'द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिर्द्वाविंशु द्वे च मूलके । आददानः परश्चेन्नान्न दण्डं दातुमर्हति ॥' उ.

अतिव्यवहारो व्यूढो भवति ।

शम्योषादिष्वपि अतिव्यवहारो व्यूढो दुष्टो भवति, अतिमात्रापहारे स्तेयदोषो भवतीत्यर्थः । उ.

सर्वत्रानुमतिपूर्वमिति हारीतः ।

सर्वेषु द्रव्येषु सर्वास्ववस्थामु स्वाम्यनुमतिपूर्वमेव ग्रहणमिति हारीत आचार्यो मन्यते । उ.

दण्ड्यादण्डने दोषः

अन्नादे भ्रूणहा मार्षि अनेना अभिशंसति ।

स्तेनः प्रमुक्तो राजनि याचन्ननृतसंकरे ॥

इति ।

पडङ्गस्य वेदस्याप्येता भ्रूणः । तं यो हतवान् स भ्रूणहा । सोऽन्नादे मार्षि लिप्पति । किं ? प्रकरणादेन इति गम्यते । भ्रूणघ्नो योऽन्नमति तस्मिन्नादेनः संक्रामति । तस्मात्तस्योद्यतमपि अभोज्यमिति प्रकरणसंगतः पादः । इतरत् पुराणश्लोके पठ्यमाने पठितम् । अनेनसं योऽभि-
शंसति मिथ्यैव ब्रूते— इदं त्वया कृतमिति । स तस्मिन्नाभिशंसति तदेनो मार्षि । मनुस्तु— 'पतितं पतितेत्युक्त्वा चोरं चोरेति वा पुनः । वचनात्तुल्यदोषः

(१) आध. १।२८।३; हिध. १।२६.

(२) आध. १।२८।४; हिध. १।२६.

(३) आध. १।२८।५; हिध. १।२६.

(४) आध. १।१९।१५; हिध. १।१९.

स्यान्मिथ्या द्विदोषभागभवेत् ॥' इति द्वैगुण्यमाह । तदभ्यासे द्रष्टव्यम् । 'स्तेनः प्रकीर्णकेश' इति वक्ष्यति । स एव तृतीयस्य पादस्यार्थः । कर्तृभेदादपौनरुक्त्यम् । संकरः प्रतिज्ञा प्रतिश्रवः । सत्यसंगर इति यथा । यः प्रतिश्रुत्य न ददाति सोऽनृतसंकर इति । ककारस्तु छान्दसः । तस्मिन् याचकः स्वयमेनो मार्षि । तस्मात्प्रतिश्रुतं देयमिति । उ.

शुल्कस्थापना

धार्म्यं शुल्कमवहारयेत् ।

तत्र गौतमः— 'विंशतिभागः शुल्कः पण्ये' इति (गौध. १।०।२५) । यद्वणिग्भिर्विक्रीयते हिङ्गवादि, तस्य विंशतितमं भागं राजा गृह्णीयात् । तस्य शुल्क इति संज्ञा । एष धार्म्यः धर्म्यः शुल्कः । तमधिकृतैरेवाऽवहारयेत् ग्राहयेदिति । मूलादिषु विशेषस्तेनैवोक्तः— 'मूलफलपुष्पौषधिमधुमांसतृणन्धनानां पाष्टिक्यमि'ति (गौध. १।०।२६) । उ.

अकरः श्रोत्रियः ।

श्रोत्रियः करं न दाप्यः । अन्ये दाप्याः । उ.

सर्ववर्णानां च स्त्रियः ।

अकराः । वर्णग्रहणात् प्रतिलोमादिस्त्रियो दाप्याः । उ.

कुमाराश्च प्राक् व्यञ्जनेभ्यः ।

व्यञ्जनानि रमभादीनि । यावत्तानि नोत्पद्यन्ते तावदकराः । उ.

'ये च विद्यार्था वसन्ति ।

विद्यामुद्दिश्य ये गुरुषु वसन्ति ते जातव्यञ्जना अप्यसमाप्तवेदा अकराः । उ.

तपस्विनश्च ये धर्मपराः ।

तपस्विनः कृच्छ्रचान्द्रायणादिप्रवृत्ताः । धर्मपराः, अफलाकाङ्क्षिणः नित्यनैमित्तिकधर्मनिरताः । धर्मपरा

(१) आध. २।२६।९; हिध. २।१९.

(२) आध. २।२६।१०; हिध. २।१९.

(३) आध. २।२६।११; हिध. २।१९ (च०).

(४) आध. २।२६।१२; हिध. २।१९.

(५) आध. २।२६।१३; हिध. २।१९.

(६) आध. २।२६।१४; हिध. २।१९.

इति किम् ? ये अभिचारकामा मन्त्रसिद्धये तपस्तप्यन्ते
ते भक्ता मा भूवन्निति । उ.

शूद्रश्च पादावनेक्ता ।

यस्त्रैवर्णिकानां पादावनेक्ता स शूद्रोऽप्यकरः । उ.

अन्धमूकबधिररोगाविष्टाश्च ।

एतेऽप्यकराः यावदान्यादि । उ.

ये व्यर्था द्रव्यपरिग्रहैः ।

ये च परिव्राजकादयः द्रव्यपरिग्रहैर्व्यर्था निष्प्रयो-
जनाः शास्त्रतो येषां द्रव्यपरिग्रहः प्रतिषिद्धः तेऽप्यकराः ।
तथा च वसिष्ठः— 'अकरः श्रोत्रियो राजा पुमाननाथः
प्रव्रजितो बालवृद्धतरुणप्रशान्ताः' इति । उ.

बोधायनः

स्तेयमहापातकदण्डविधिः । दण्डव्योक्तसमं राज्ञो दोषः ।

स्तेनः प्रकीर्य केशान् सैध्रकं मुसलमादाय
स्कन्धेन राजानं गच्छेदनेन मां जहीति तेनैनं
हन्यात् । वधे मोक्षो भवति ।

ब्राह्मणस्वर्णं हरति बलेन वञ्चनया चौर्येण वा यो
ब्राह्मणः स स्तेन इति गीयते । तस्यैतत्प्रायश्चित्तम्—
प्रकीर्य केशानित्यादि । सैध्रको दृढदारुनिर्मितः । सैध्रकं
मुसलं स्कन्धेनादाय राजानं गच्छेदिति संवन्धः ।

बौवि. (पृ. १.१०)

अथाप्युदाहरन्ति—

स्कन्धेनादाय मुसलं स्तेनो राजानमन्वियान् ।
अनेन शाधि मां राजन् क्षत्रधर्ममनुस्मरन् ॥
शासने वा विसर्गे वा स्तेनो मुच्येत किल्बिषात् ।
अशासनात्तु तद्राजा स्तेनादाप्रोति किल्बिषमिति ॥

अथेदानीं स्तेनशासनमपि राज्ञ आवश्यकमित्ये-
तत्प्रदर्शयितुं तदशासने ढोपमाह— अथाऽपीति ।
शासनं वधः । विसर्गो मोक्षः । किल्बिषं पापम् ।

बौवि. (पृ. १.१०)

(१) आध. २।२६।१५; हिध. २।१९.

(२) आध. २।२६।१६; हिध. २।१९.

(३) आध. २।२६।१७; हिध. २।१९.

(४) बौध. २।१।१७. (५) बौध. २।१।१८-२०.

शुल्कस्थापना

सामुद्रः शुल्कः । वरं रूपमुद्धृत्य दशपणं शतम् ।
अन्येषामपि सारानुरूपेणानुपहत्य धर्मं प्रकल्पयेत् ।

(१) सामुद्रः समुद्रागतपण्यगोचरः शुल्कः, तत्र
पण्येषु वरं रूपं मुक्ताफलादि उद्धृत्य गृहीत्वा शतपणमूल्ये
दशपणं शुल्कं गृह्णीयात् । अन्येषामपि लाभमूल्यस्त्व-
प्रयोजकदेशान्तरागतानां सारानुरूपेण श्रेष्ठं वस्तुद्धृत्य
गृहीत्वा धर्म्यं धर्मादनपेतं शुल्कं प्रकल्पयेत् गृह्णीयादि-
त्यर्थः । अनुपहत्येत्यनेनैव वणिजो द्रव्योपघातो न कार्य
इत्युक्तम् । हलायुधस्तु उपहत्येति पठित्वा गृहीत्वेति
व्याख्यातवान्, फलतो न विशेषः । विर. ३०५

(२) 'पद्भागभृतो राजा' (बौध. १।१।८।१)
इत्युक्तम् । तस्य कचिदपवादमाह— सामुद्र इति ।
राज्ञो भवतीति शेषः । द्वीपान्तरादाहृतं सामुद्रं वस्तु
तत्संबन्धी सामुद्रः शुल्कः पणद्रव्यम् ।

तस्मिन् भागः क्रियानित्यत आह— वरमिति ।
गृह्णीयाद्राजेति शेषः । वरमुत्कृष्टद्रव्यरूपं रत्नादिद्रव्यं
स्वामिने प्रदाय शेषं शतधा विभज्य दशपणं गृह्णीयात् ।
अनेन सामुद्रे दशभागः शुल्क इत्युक्तं भवति ।

अन्येषामपीति । असामुद्राणामपि द्रव्याणां सारफल-
त्वापेक्षया वरं रूपमनुपहत्यैव धर्मं प्रकल्पयेदात्मार्थम् ।
तत्र सारफलविभागो गौतमेनोक्तः— 'विंशतिभागः
शुल्कः पण्ये । मूलफलपुष्पौषधमधुमांसतृणान्धनानां
पाष्टयम्' इति । पष्टतमं पाष्टयम् । बौवि. (पृ. १.१)

वसिष्ठः

स्तेयदुष्टलक्षणानि

स्तेनोऽनुप्रवेशान्न दुष्यति शस्त्रधारी सहोढो
व्रणसंपन्नश्च व्यपदिष्टव्येकेषाम् ।

(१) बौध. १।१०।१५-६; अप. २।२६।१ सामुद्रः
(सामुद्र) रूप्येणा (सारेणा); व्यक. १।११ रूप्ये (रूपे)
धर्म (धर्मे); विर. ३०५ दशपणं शतम् (शतपणमूल्ये
दशपणं) रूप्ये (रूपे) धर्म (धर्म्ये); द्वि. ९.४ पणं (पलं)
धर्म (धर्मे).

(२) वस्म. १।१।२६ (क) प्यति (प्यते) व्रश्च (व्रो),
(न) (स्तेनाभिश्चतुष्टयशस्त्रधारिसहोद्व्रणसंपन्नः व्यपदिष्टव्येकेषाम्);
व्यक. १।१६; मभा. १।२।४८ प्यति (प्यते); विर. ३३३
स्ते (शै).

अनुप्रवेशः चोरानुगमनमात्रम् । कस्तर्हि दुष्यतीत्य-
ब्राह्म शस्त्रधारी, शस्त्रग्रहणनिमित्तं विना तद्वारी, सहोदः
सलोत्त्रः, चोरचिह्नग्रहणसंपन्नश्च, व्यपदिष्टश्चैकेषां शस्त्र-
ग्रहणादिभिर्विनैव आसोपन्यस्तचौर्यः । विर. ३३३

स्तेयमहापातकदण्डविधिः । दण्ड्योत्सर्गे राज्ञो दोषः ।

ब्राह्मणसुवर्णहरणे प्रकीर्य केशान् राजानमभि-
धावेत् स्तेनोऽस्मि भोः शास्तु मां भवानिति तस्मै
राजौदुम्बरं शस्त्रं दद्यात्तेनाऽऽत्मानं प्रमापयेत्,
मरणात् पूतो भवतीति विज्ञायते ।

निष्कालको वा घृताक्तो गोमयाग्निना पाद-
प्रभृत्यात्मानमभिदाहयेत् मरणात्पूतो भवतीति
विज्ञायते ।

* दण्ड्योत्सर्गे राजैकत्रमुपवसेत् त्रिरात्रं
पुरोहितः कृच्छ्रमदण्ड्यदण्डने पुरोहितस्त्रिरात्रं
राजा । अथाप्युदाहरन्ति—

अन्नादे भ्रूणहा माष्टि पत्यौ भार्याऽपचारिणी ।
गुरौ शिष्यश्च याज्यश्च स्तेनो राजनि किल्बिषम् ॥
राजभिवृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः ।
निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा ॥
एनो राजानमृच्छति उत्सृजन्तं सकिल्बिषम् ।
तं चेद्वातयते राजा हन्ति धर्मेण दुष्कृतम् ॥ इति ॥

अर्धस्थापना शुल्करथापना च

गार्हस्थ्याङ्गानां च मानोन्माने रक्षिते स्याताम् ।
अधिष्ठानानिर्हारः सार्थानामर्धमानमानमूल्य-
मात्रं नैर्हारिकं स्यात् महामहयोः त्वनत्ययः स्याद-
भयं च ।

* व्याख्यानं स्थलादिनिर्देशश्च व्यवहारमातृकायां (पृ. ५७०)
द्रष्टव्यः ।

(१) वस्सु. २०।४५ (ख) हरणे (हरात्) (मां०)
दद्यात् (दध्यात्) ।

(२) वस्सु. २०।४६ (ख) मभि (मति); मभा.
१२।४१ मभि (मव) (मर ... यते०) ।

(३) वस्सु. १९।९.

(४) वस्सु. १९।१० (क) निहारः (न नीहारः)
सार्था ... हारिकं (स्वार्थानां मानमूल्यमात्रं नैर्हारिकं)
त्वन ... यं च (स्थानात्पथः स्यात्?), (ख) (अधिष्ठानाजो

अधिष्ठानात् पत्तनादेयों निर्हारः निष्कृष्य हरणम् ।
सार्थानां पण्यपूर्णाणां हरणपक्षेऽर्धमानं मूल्यमात्रं मानं
भाण्डं तन्मूल्यं यत्तेन मात्रा परिमाणं यस्येति व्यधि-
करणेऽपि बहुव्रीहिः । तेन भाण्डस्य पत्तनादेर्निर्हारपक्षे
तन्मूल्यानुसारेण राजशुल्कं देयम् । नैर्हारिकं निर्हार-
संबन्धि । महामहयोर्महोत्सवयोः राज्ञः पुत्रजन्मादीन्द्र-
महादिरूपयोस्त्वित्थमपि निर्हारं कुर्वतोऽनत्ययोऽदण्डः
स्यादभयमताडनं चेत्यर्थः । विर. ३०३-४

शुल्के चापि मानवं श्लोकमुदाहरन्ति—

न भिन्नकार्पापणमास्ति शुल्कं
न शिल्पवृत्तौ न शिशौ न दूते ।
न भैक्षलब्धे न हृतावशेषे
न श्रोत्रिये प्रव्रजिते न यज्ञे ॥

भिन्नो न्यूनः कार्पापणो मूल्यं यस्य तद्विन्नकार्पापणं
पण्यं, शुल्कोऽपि भिन्नकार्पापणः तेन कार्पापणादवाग्यं
यस्य मूल्यं तत्र वस्तुनि शुल्को न ग्राह्य इत्यर्थः । न
शिल्पवृत्तौ, न शिल्पिना शिल्पित्वात् प्राप्तवित्ते, शिशौ,
विक्रय्य गवादि वत्सादौ, दूते दूतवस्तुनि, कृतावशेषे
वणिजः शेषवस्तुनि । यज्ञे यज्ञार्थमानीयमाने द्रव्ये ।
हलायुधस्तु शिशुशिल्पिदूतान् बुद्धिस्थीकृत्य एवं न शिशु-
प्रभृतिभ्यः वणिग्भ्यः कचिदपि शुल्कद्रव्यं ग्राह्यमित्यत्र
वाक्ये प्राह । विर. ३०५-६

विष्णुः

प्रकाशवन्नकाणां शुल्कपरिहर्तृकृतुलामानकर्त्रादीनां दण्डः

शुल्कस्थानमपक्रामन् सर्वापहारमाप्नुयात् ।

नीहारसार्थानामस्मान्न मूल्यमात्रं नैर्हारिकं स्यात् महामहस्थः
स्यात्); व्यक. १११; विर. ३०३.

(१) वस्सु. १९।२४-५ (क) शुल्कं (शुल्के), (ख)
(शुल्के चापि०) भिन्न (रिक्त) दूते (धर्मे) लब्धे (वृत्तौ);
मिता. २।२६३ (शुल्के...हरन्ति०); अप. २।२६३
(शुल्के...हरन्ति०) भैक्ष (भैक्ष्य) हृता (हृता); व्यक.
११२; विर. ३०५ हरन्ति (हरति) हृता (कृता); विधि.
१३० (मानवं०) भैक्ष (भैक्ष्य); द्रवि. ९५ वृत्तौ (वित्ते)
भैक्षलब्धे (भैक्ष्यसंघे) हृता (कृता); धीमि. २।२६३
मितावत्; समु. ९१ (शुल्के...हरन्ति०) भिन्न (हीन) हृता
(भृता) स्मृत्यन्तरम्.

(२) विस्सु. ३।३१ (क) नमप (नादप); अप.

अनाक्रामन् परिहरन् । सवापहारं, अयं च सर्व-
स्वापहारो वारंवारशुल्कस्थानपरिहारे । याज्ञवल्कीयस्त्वष्ट्र-
गुणदण्डीजनभ्यासे परिहारस्येत्यविरोधः । विर. २९८

तुलामानकूटकर्तुश्च । तदकूटे कूटवादिनश्च ।
द्रव्याणां प्रतिरूपविक्रयिकस्य च । संभूयवणिजां
पण्यमनर्थेणावरुन्धताम् । प्रत्येकं विक्रीणतां च ।

प्रतिरूपकं च कृतकमुक्तादि । संभूयवणिजामित्यादि,
मिलित्वा वणिजामधिकमूल्यं पण्यमल्पमूल्येन क्रीणता-
मल्पमूल्यं च वस्तुविक्रेण विक्रीणतां च एकैकस्योत्तम-
साहसं दण्ड इत्यर्थः । विर. २९९

उत्तमं साहसं दण्डनीयो भिषङ्मिथ्याचरन्नुत्तमेषु
पुरुषेषु । मध्यमेषु मध्यमम् । तिर्यक्षु प्रथमम् ।

ग्रन्थिभेदकानां करच्छेदः ।

एते कूटाक्षदेविनां करच्छेदः । उपधिदेविनां
संदंशच्छेदः ।

२।२६२ सर्वा (सर्वस्वा); व्यक्र. १११ मप (मपा); विर.
२९८ मप (मना); दीक. ५३ मपका (मनाक); विचि.
१२७ व्यकवत् ; द्वि. ९३ विरवत् ; सेतु. २३१ दीकवत् ;
३२१ माम (मवाम) .

(१) विस्मृ. ५।१२२-६ मानकूट+ (कर्म); व्यक्र.
१११ गान (नाणक) (तदकूटे) ल्येकं (त्येकस्य); विर.
२९९ मान (नाणक) तदकूटे कूट (तदकूट) कयिक (कायक)
त्येकं (त्येकस्य) .

(२) विस्मृ. ५।१७४-७; अप. २।२४२ मध्यमेषु
मध्यमम् (मध्यमं मध्यमेषु); व्यक्र. ११२ अववत् ; विर.
३०६ दण्डनीयो (दण्ड्यो); विचि. १३० (पुरुषेषु)
मध्यमेषु ... प्रथमम् (मध्यमं मध्यमेषु प्रथमं तिर्यक्षु) शेषं
विरवत् ; द्वि. १०५ (पुरुषेषु) शेषं विरवत् ; सेतु. २३२
विचिवत् .

(३) विस्मृ. ५।१३६.

(४) विस्मृ. ५।१३४-५; अप. २।२०२ धो+ (च)
कूटा (कपटा); व्यक्र. ११२ धो+ (च); विर. ३०८
(धो०) : ६१७; पना. ५७६ उप (उपा); रत्न. १२४
धो+ (च) (उप ... च्छेदः०); विचि. २६० (धो०);
व्यनि. ४८२ व्यकवत् ; द्वि. १०८ विचिवत् ; धीमि.
२।२०३ कूटा (कपटा); व्यप्र. ३८८ व्यकवत् , (उपधि ...
... च्छेदः०) : ५६७; व्यउ. १२६ व्यप्रवत् ; वित्ता.

याज्ञवल्क्यः— 'राज्ञा सचिह्नं निर्वास्याः कूटाक्षो-
पधिदेविनः ।' विष्णुः— 'कूटाक्षदेविनां करच्छेद उपधि-
देविनां संदंशच्छेदः ।' पूर्ववाक्ये चिह्नमपि यथायथं
करसंदंशच्छेदात्मकमेव विवक्षितमेकमूलत्वानुरोधात् ।
संदंशच्छेदश्च तर्जन्यङ्गुष्ठच्छेदः । एतच्चापराधांतिशये
द्रष्टव्यम् । विर. ३०८

एते दोषानुरूपत एव दण्ड्याः । कूटमानाः
कूटतुलाः उत्कोचजीविनः कपटोपायाः कितवाः
पण्ययोपितः प्रतिरूपकराः नैगमाद्याश्च भूरिधना
अपि (न ?) धनदण्ड्या अपि तु दोषानुसारेण ।

एते प्रकाशतस्कराः । न पुनर्धनानुरूपत इत्यर्थः ।
प्रतिरूपकराः मिथ्यानाणकादिकारिणः मङ्गलदेशवृत्त-
यश्चकारेण समुच्चिताः । सवि. ४६०

अप्रकाशतस्कराणां पशुवान्यवस्त्रभक्ष्यपेयरत्नादिद्रव्यहारिणां
दण्डविधिः

गोऽश्वोष्टृगजापहार्येककरपादिकः कार्यः, अजा-
द्यपहार्येककरश्च ।

अजाद्यपहार्येककरः कार्य इत्यन्वयः । अत्र पूर्व व्यासे-
नाजाविहरणे अर्धत्रयोदशपणा इत्यभिधानादनेनाजा-
विहरणे एककरत्वस्योक्तेर्विरोधस्य प्रसङ्गे धनशून्यचौरत्वे
यज्ञोपयुक्ताजाविहरणे वा विष्णुरिति परिहारः ।

विर. ३२०

धान्यापहार्येकादशगुणं दण्ड्यः । सस्यापहारी
च । सुवर्णरजतवस्त्राणां पञ्चाशतस्त्वभ्याधिकमप-
हरन् विकरः । तदूनमेकादशगुणं दण्ड्यः ।

७४० (उपधि ... च्छेदः०) ; सेतु. २९०; समु. १६५.

(१) सवि. ४६०.

(२) विस्मृ. ५।७७-८ (क) पादिकः (पादः) व्यप
(व्यप), (ख) करपादिकः (पादकरः) व्यप (व्यप);
व्यक्र. ११४; विर. ३२०; विचि. १३६ जापहार्येक (जाप-
हारकः एक); व्यनि. ५१०-११ पादिकः (पादः) व्यपहार्येक
(व्यपहारे एक); द्वि. १३० (अजा ... श्व०) : १३२
(गो ... कार्यः०) व्यप (व्यप) करश्च (करः कार्यः);
सेतु. २३८ विचिवत् ; समु. १५० करपादिकः (पादः)
व्यप (व्यप) करश्च (करः) .

(३) विस्मृ. ५।७९-८२; व्यक्र. ११४ (सुवर्ण ...
दण्ड्यः०); विर. ३२२ (=) व्यकवत्

सूत्रकार्पासगोमयगुडदधिक्षीरतक्रतृणलवणमृद-
भस्मपक्षिमत्स्यघृततैलमांसमधुवैदलवेणुमृन्मयलोह-
भाण्डानामपहर्ता मूल्यात् त्रिगुणं दण्ड्यः ।
पक्वभानां च ।

पुष्पहरितगुल्मवल्लीलतापर्णानामपहरणे पञ्च
कृष्णालान् । शाकमूलफलानां च ।

रत्नापहायुत्तमसाहसम् ।

अवध्यसधनविषयमेतत् । विर. ३२४

अनुक्तद्रव्याणामपहर्ता मूल्यसमम् ।

क्षुद्रद्रव्यापहारे मूल्याद् द्विगुणो दमः ।

एतदल्पप्रभोजनशरावादिविषयमिति वेदितव्यम् ।
सवि. ४५७

उत्तममध्यमाधमद्रव्याणां हरणे मूल्यानुसारतो
दण्डः ।

उक्तो दण्डः शूद्रवैश्यक्षत्रियब्राह्मणानां विदुषां
स्तेये द्विगुणोत्तराणि किल्बिषाणि ।

अयमर्थः— यस्मिन्नपहारे यो दण्ड उक्तः स शूद्र-
कर्तृके अपहाराद्रव्यस्य अष्टगुण आपादनीयः । वैश्य-
कर्तृके अपहारे षोडशगुणः । क्षत्रियकर्तृके अपहारे द्वा-
विंशद्गुणः । ब्राह्मणकर्तृके अपहारे चतुष्पञ्चगुणो दण्ड
आपादनीयः । एवं विद्वद्ब्राह्मणकर्तृकेऽपहारे दण्ड
ऊहनीयः । सवि. ४५५-६

(१) विस्मृ. ५।८३-४ (ख) भाण्डा (दण्डा); व्यक. ११५
गुड ... तक्र (क्षीरतक्रगुड) पक्षिमत्स्य (मत्स्यपक्षि)
(तैल०); विर. ३२७ गुड ... वेणु (दधिक्षीरतक्रलवण-
गुडतृणगुडभस्ममत्स्यपक्षिनैलघृतमांसमधुवैणववेणु) त्रिगुणं (द्विगुणं);
द्वि. १४९ गुड ... तक्र (दधिक्षीरतक्रगुड) पक्षि...वैदल
(मत्स्यपक्षिनैलघृतमांसमधुवैदल) त्रिगुणं (द्विगुणं).

(२) विस्मृ. ५।८५-६.

(३) विस्मृ. ५।८७; व्यक. ११४; विर. ३२४; विचि.
१३९; द्वि. १४५ गम् (सः); बीमि. २।२७३;
सेतु. २४१.

(४) विस्मृ. ५।८८; व्यक. ११५; विर. ३२८; विचि.
१४१ समम् + (दमम्); द्वि. १५३ द्रव्या ... तां
(द्रव्यहरणे); सेतु. २४३ विचिवत्.

(५) सवि. ४५७.

(६) सवि. ४५५. (७) सवि. ४५५ शूद्रवै (शूद्रावै).

ब्राह्मणे शतगुणो वा पूर्णं वाऽपि शतं भवेत् ।

निकृष्टे द्विगुणं कल्पयेत् ।

निकृष्टो जाल्या आचारेण धनेन वेति निबन्धन-
कारः । न च दिव्यमातृकायां 'द्विगुणार्थं यथामिहिता
समयक्रिया वैश्यस्य, त्रिगुणार्थं राजन्यस्य, चतुर्गुणार्थं
ब्राह्मणस्य' इति विष्णुवचने शूद्रवैश्यक्षत्रियब्राह्मणाना-
मेकद्वित्रिचतुःसंख्यया दिव्यक्रियायां तारतम्यमुक्तं;
अत्रापि दण्डकल्पनमष्टमांशषोडशांशचतुर्विंशद्वाविंश-
कल्पनया भाव्यमिति वाच्यम् । दण्डविधायकदिव्यविधा-
यकशास्त्रयोर्वैदमूलत्वेन न्यायमूलत्वाभावात् वाचनिक-
मिदं तारतम्यम् । सवि. ४५६

शैकुम्भीधान्यहरणे एकादशगुणं दाप्यः ।

विंशतिद्रोणकं कुम्भी खारीपर्याय इति चन्द्रिका-
कारः । तद्विगुणापहारे एकादशगुणं तद्धनं दापयित्वा
अङ्गच्छेदनवधरूपदण्डा योज्या यथायोगम् ।

सवि. ४५६

मैणीनां प्राणकलञ्जापहारे हस्तच्छेदो वधः
ह्याराहणम् ।

प्राणो नाम चतुर्मापात्मकः परिमाणविशेषः ।
कलञ्जो नाम धरणम् । यथाह विष्णुगुप्तः— 'पञ्च-
गुञ्जलको मापः प्राणस्तेषु चतुर्गुणैः । कलञ्जो धरणं
प्राहुः मणिमानविशारदाः ॥' इति । अत्र केचिच्चतुर्गुणैः
इति पदसामर्थ्याद्विंशतिगुणात्मको मापो न भवति,
विधेयस्यैव प्राधान्यात्, प्रधानपरागमर्पस्य न्याय्यत्वात्,
षोडशमापात्मकः प्राण इत्याहुः । एतदेव सभ्यक् ।
तथा व्यवहारात् । कलञ्जस्तु प्राणादितयं 'कलञ्जः
प्राणयुग्यकम्' इति लक्षणात् लोकाचारतो व्यवस्था ;
एतत्सर्वं दण्डकथनं बलावष्टम्भे वेदितव्यम् । साहसं
प्रकृत्य मन्वादिभिरुक्तत्वात् । सवि. ४५७

दोषानुविद्धाः प्रच्छन्नाः गूढतस्कराः । उत्क्षेपकः
संधिभेत्ता पशुस्त्रीग्रन्थिभेदकाः परस्परं दण्ड्याः ।

(१) सवि. ४५६. (२) सवि. ४५६.

(३) सवि. ४५६. (४) सवि. ४५७.

(५) सवि. ४६०.

दोषा रात्रिः । सवि. ४६०

कूटशासनकर्तृश्च राजा हन्यात् । कूटलेख्य-
कारांश्च* ।

गरदामिदप्रसह्यतस्करान् स्त्रीबालपुरुषघातिनश्च* ।
ये च धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्योऽधिकमप-
हरेयुः । धरिममेयानां शतादभ्यधिकम्* ।

प्रसह्यतस्कराणां चावकाशभक्तप्रदांश्च ।
अन्यत्र राजाशक्तेः* ।

राज्ञश्चैचौरनिवारणे न शक्तिः, तदा ग्रामनिवासिनां
आत्मत्राणाय चौरक्षणेऽपि न वध इत्यर्थः । वै.

स्तेनाः सर्व एवापहृतं धनिकस्य धनं दाप्याः ।
ततस्तेषामभिहितदण्डप्रयोगः ।

करशुल्कस्थापना

प्रजाभ्यो बल्यर्थं संवत्सरेण धान्यतः षष्ठमंशमा-
दद्यात् । सर्वसस्येभ्यश्च । द्विकं शतं पशुहिरण्येभ्यो
वस्त्रेभ्यश्च । मांसमधुघृतौषधिगन्धपुष्पमूलफल-
रसदारुपत्राजिनमृद्भाण्डाश्मभाण्डवैदलेभ्यः षष्ठ-
भागम् । ब्राह्मणेभ्यः करादानं न कुर्यात् । ते हि
राज्ञो धर्मकरदाः । राजा च प्रजाभ्यः सुकृतदुष्कृत-
पञ्चांशभाक् ।

स्वदेशपण्याश्च शुल्कांशं दशममादद्यात् । पर-
देशपण्याश्च विंशतितमम् ।

स्वदेशपण्ये वणिज उत्पन्ने लाभे दशमांशं राजा
गृह्णीयात् । परदेशपण्ये च उत्पन्ने लाभे विंशतितममंशं
गृह्णीयादित्यर्थः ।

विर. ३०४

* स्थलनिर्देशः साहसप्रकरणे (पृ. १६०९) द्रष्टव्यः ।

(१) विस्मृ. ५।८९-९० व एवाप (वमप) (धनं०) ;
अप. २।२७५ (धनं०) ; व्यक. ११६ (स्तेनाः०) एवाप
(एव वाप) (धनं०) ; स्मृच. ३।९८ (धनं०) : ३।९९
(स्तेनाः सर्व एवापहृतं दाप्याः) एतावदेव ; विर. ३३१ ;
विधि. १४३ (=) ; सेतु. २४४ ; समु. १५० अपवत् .

(२) विस्मृ. ३।२२-२८.

(३) विस्मृ. ३।२९-३० ; व्यक. १११ प्याश्च (प्यात्) ;
विर. ३०४ प्याश्च शुल्कांशं (प्यात् शुल्कं) ; विधि. १२९
व्यकत् ; सेतु. २९५ व्यकत् .

चौरहतं चौरैः कुम्भेऽपि स्वामिने प्रत्यर्पणीयम्

धनमवाप्य सर्वमेव सर्ववर्णोभ्यो
दद्यात् । अनवाप्य च स्वकोशादेव दद्यात् ।

शङ्खः शङ्खलिखितौ च

मानार्थस्थापनविधिः

तुल्यमानप्रतीमानव्यवहारार्थसंस्थापनं देश-
द्रव्यानुरूपं प्रत्ययितपुरुषाधिष्ठितम् ।

प्रकाशवच्चक-कूटतुल्यमानव्यवहारोदिदण्डविधिः

कूटतुल्यमानप्रतिमानव्यवहारे शारीरोऽङ्गच्छेदो वा ।

मानं प्रस्थादि । शारीरो मुण्डनादिरूपः । अङ्गच्छेदः
कर्णादिच्छेदः । अर्धगौरवागौरवाभ्यां विकल्पव्यवस्थितिः ।

विर. २९८

प्रतिषिद्धभाण्डनिर्हारे ।

शारीरोऽङ्गच्छेदो वा दण्ड इत्यनुवृत्तौ शङ्खलिखितौ
—प्रतीति । निर्हारे विक्रये । नाशितभाण्डमूल्यो यदि,
तदैवमित्यविरोधः । एवञ्च राजा निषिद्धमपि राजयोग्य-
मपि विक्रीय यदि मूल्यदानाशक्त एव कश्चित् स्यात्,
तदा तत्राप्ययं दण्डो न्यायतौल्यात् । विर. ३०१

अप्रकाशतस्कराणां पशुपुरुषभाण्डावपहारिणां दण्डविधिः

राजपुत्रापहारेऽष्टसहस्रं शारीरो वा दण्डः
तत्कुलीनेष्वर्धं स्त्रीपुरुषयोश्च ।

अष्टसहस्रमष्टाधिकसहस्रं, तच्च कार्पाणानाम् ।
तत्कुलीनेषु राजकुलीनेषु राजपुत्रव्यतिरिक्तेष्वर्धे अष्टा-
धिकसहस्रार्धं, स्त्रीपुरुषयोश्च राजकुलीनयोरर्धे अष्टाधिक-
सहस्रार्धं, शारीरो वेति विकल्पे धनवत्त्वाधनवत्त्वाभ्यां
व्यवस्था ।

विर. ३१८

(१) विस्मृ. ३।६६-७; व्यक. ११८ चौर (चौराप)
(च०) ; विर. ३४५ चौर... मवाप्य (चौरापहृतं द्रव्यं)
(च०) ; दधि. ८८ व्यकत् .

(२) व्यक. १११ ; विर. ३०२ ; दधि. ९७ संस्था
(स्था) .

(३) व्यक. १११ ; विर. ३९८ ; विधि. १२७ शंसः ;
दधि. ९० ; सेतु. २३० .

(४) विर. ३०१ ; दधि. ९२ .

(५) व्यक. ११४ ; विर. ३१८ ; दधि. १२७ अर्ध...
...श्च (पुत्रेष्वर्धं स्त्रीपुरुषयोः) .

हस्त्यश्वरथसोकृष्णानेषु रजितुग्रमिहास्वदण्डः ।
अजस्रिकेण्वर्धनोदशप्रमाणानकुलविशेषा-
हरणे कर्मपणाः ।

अत्र व्यासेन वाजिवाणगौरवागौरवाभ्यां
त्वष्टसहस्रमुक्तमिति विरोधो वाजिवाणगौरवागौरवाभ्यां
परिहार्यः । विर. ३१८

सुवर्णरजतापहारे शरीरोऽङ्गच्छेदो वा ।

शरीरो दण्डस्ताडनम् । अङ्गं कर्णादि । पञ्चाशदून-
विषयं निर्धनविषयं चैतत् । विर. ३२४

अष्टशतं सीताद्रव्यापहरणे यथाकालम् ।

अष्टशतमष्टाधिकशतम् । सीता कृष्यमाणा भूमिः
तद्द्रव्यं हलकुहालादि, यथाकालं कर्णसमये ।

विर. ३२४

कृतकाष्ठाश्मकौलालचर्मवेत्रदलभाण्डेषु मूल्या-
त्यञ्जगुणस्त्रयो वा कार्पापणाः । एकचक्रापहरणे
चत्वारिंशत्, शकटे त्वशीतिशतम् ।

कृतकाष्ठं घटितकाष्ठं, कौलालं कुलालनिर्मितं मृन्म-
यमिति यावत् । भाण्डपदमश्मादिभिः संबध्यते । एक-
चक्रमेकं रथाङ्गम् । चत्वारिंशत् पणा एव, अशीति-
शतमशीत्यधिकशतम् । विर. ३२७

(१) व्यक्र. ११४ रथगो (गोरथ) के ..... पणा
(केऽर्धत्रयोदशं) हरणे + (त्रयः) ; विर. ३१८ (अजा...
... कार्पापणाः ०) : ३१९ (हस्त्य ..... दण्डः ०) ; दवि.
१३० (रथ०) वृषया (वृषाय) (अजा ..... कार्पापणाः ०) ;
१३२ (हस्त्य ..... दण्डः ०) केऽर्धं (केऽर्धं) हरणे +
(त्रयः) .

(२) व्यक्र. ११४; विर. ३२४ रजता (रत्ना) ; विचि.
१३९ शंखः ; दवि. १४५ विरवत् ; सेतु. २४१ शंखः

(३) व्यक्र. ११५ हरणे ... लम् (हारे च) ; विर. ३२४;
विचि. १३९ प (भि) शंखः ; दवि. १४५ हरणे (हारे) ;
सेतु. २४१ प (धि) शंखः .

(४) व्यक्र. ११५ दल (विदल) शतम् (तमः) ; विर.
३२७; दवि. १४७ (कृत ..... कार्पापणाः ०) पद
(ह) शकटे त्वशीति (केऽशी) : १४९ (एक .....
शतम् ०) ; सेतु. २४२ (दल०) केऽर्धं (केऽर्धं) .

वर्णविशेषकृतचौर्यदण्डविधिः : सीता
अजस्रिकेण्वर्धनोदशप्रमाणानकुलविशेषा-
तृणोलपपुष्पफलमूलान्यपहरन् वलादविज्ञातो
हस्त्यच्छेदनाप्रुयात् । कुशकस्तमिहोत्रद्रव्यापहारे
प्रत्यक्षतोऽङ्गच्छेदः स्यान्, अप्रत्यक्षं यथाविकितो-
ऽयं कित्विपीति ब्राह्मणः खरयानमवाप्रुयात् ।
मूत्रमौण्ड्यमितरेषां खरयानमेव च ।

ब्राह्मणोऽत्र यागादिपरः । अग्रे ब्राह्मण एव कर्म-
वियोगविल्यापनविवासनाङ्ककरणानां वक्ष्यमाणत्वात् ।
समिदादीन्यत्र यागार्थमानीतानि, करकः कमण्डलुः ।
अग्निहोत्रद्रव्याणि हवनीयादीनि, कित्विपी चौरः प्रक-
रणात् । मूत्रमौण्ड्यं मूत्रेण मुण्डनम् । इतरेषां क्षत्रिया-
दीनाम् । विर. ३२९-३०

अन्यूनभावे वैश्यवत् शूद्रस्य कल्प्यम् ।

चौर्यशङ्कितशोधनदण्डो

असाक्षिप्रणिहिते दिव्यम् । अथवा मित्रैः
सज्जनैरात्मानं ना शोधयेदेव । स चेदण्ड्योऽर्थिनां
चार्थं दापयेत् ।

दण्ड्यादण्डने राजदोषः

अन्नादे भ्रूणहा माष्टि पत्यौ भार्यापचारिणी ।
गुरौ शिष्यश्च याज्यश्च स्तेनो राजनि
कित्विषम् ॥

(१) मेधा. ८।३३३ (कुशकरकास्मिहोत्रद्रव्याप्यपहरतोऽ-
ङ्गच्छेदः स्यात्) शंखः, एतावदेव; अप. २।२७५ पुष्प.....
हरन् (शष्पपुष्पधूपफलान्यपहरेत्) कुश + (चर्मभाण्ड)
व्यापहारे (व्याप्यपहरतः) मूत्र (मूत्र) मेव च (मेव) :
व्यक्र. ११५ यथाविदितो (यदा विदितो) शेषं अशुद्धि-
बाहुल्यम्; विर. ३२९ तृणोलप (तृणोपल) ; विचि. १४३
(ब्राह्मणस्य तु मौण्ड्यमितरेषां खरयानम् ।) शंखः, एतावदेव;
दवि. १५० तृणोलप (तृणोपल) न्यर्प (न्यप) बला ...
वा (वा बलादविज्ञातो) व्यापहारे (व्याप्यपहरेत्) यथावि
(यदा वि) मवामु (मामु) ; सेतु. २४३ दाज्ये (धाजे)
तृणोलप (तृण) शान्तो (शान्ति) (कुश ..... मेव च०) .

(२) मभा. १२।४१ शंखः ; (३) अप. २।२६६ .

(४) चतुर्गोविन्तामणिः Vol. III Part I Page
781. [Dharmasutras of Shankhalikhi
Page 46. edited by Prof. P. V. Kane]

(3) **REVENUE**

हस्तावामवाने अष्टमांशहीनं वानवेतनं, देयम् । तद्वि-
गुणः दण्डः अयथोक्तवानकारिणो भवति । तुलाहीने
इति । अन्तरालसूत्रन्यूनतायां, हीनचतुर्गुणो दण्डः ।
सूत्रपरिवर्तने दत्तं सूत्रमपहृत्यान्यस्य सूत्रस्य प्रतिनिधाने,
मूल्यद्विगुणः, दण्डः । एष एवैकसूत्रवानविधिद्विसूत्र-
वानेऽपि ऊह्य इत्याह— तेन द्विपटवानं व्याख्यात-
मिति ।

ऊर्णातुलाया इति । शतपलाया ऊर्णायाः पञ्चपलो
विहननच्छेदः विहनने पिञ्जनं शोधनं तन्निमित्तच्छेदः ।
रोमदण्डश्च पञ्चपलः, वाननिमित्तः । श्रीम्.

रजकाः काष्ठफलकश्लक्ष्णशिलासु वस्त्राणि
नेनिज्युः । अन्यत्र नेनिजतो वस्त्रोपघातं षट्पणं
च दण्डं दद्युः ।

मुद्रराङ्गादन्यद् वासः परिदधानास्त्रिपणं दण्डं
दद्युः । परवस्त्रविक्रयावक्रयाधानेषु च द्वादशपणो
दण्डः । परिवर्तने मूल्यद्विगुणो वस्त्रदानं च ।
मुकुलावदातं शिलापट्टशुद्धं धौतसूत्रवर्णं प्रमृष्टश्वेतं
चैकरात्रोत्तरं दद्युः ।

पञ्चरात्रिकं तनुरागं, षड्रात्रिकं नीलं, पुष्प-
लाक्षामञ्जिष्ठारक्तं, गुरुपरिकर्म यत्नोपचार्यं जात्यं
वासः सप्तरात्रिकम् । ततः परं वेतनहानिं प्राप्नुयुः ।

श्रद्धेया रागविवादिषु वेतनं कुशलाः कल्पयेयुः ।

रजककर्माह— रजका इत्यादि । ते, काष्ठफलक-
श्लक्ष्णशिलासु काष्ठफलकेषु मसृणशिलासु च, वस्त्राणि
नेनिज्युः शोधयेयुः । अन्यत्र खरशिलादौ नेनिजतः
नेजनं कुर्वन्तः, जिरेभ्यस्ताच्छतरि जसि रूपमिदम् ।
वस्त्रोपघातं, षट्पणं दण्डं च दद्युः ।

मुद्रराङ्गादित्यादि । मुद्ररायुधप्रतिमोपरञ्जितात् ।
शेषं सुबोधम् । अर्पितवस्त्रप्रत्यर्पणकालनियमं तदतिक्रमे
दण्डं चाह— मुकुलावदातमिति । मुकुलवन्मसृणसितं,
शिलापट्टशुद्धं शिलापट्टस्वच्छं, धौतसूत्रवर्णं क्षालित-
सूत्रधवलं, प्रमृष्टश्वेतं च अत्यन्तधवलं च, एवं चतु-
ष्प्रकारधावल्यं वस्त्रं, एकरात्रोत्तरं पूर्वपूर्वापेक्षया एक-
रात्राधिकप्रत्यर्पणकालमुत्तरोत्तरं यस्मिंस्तत् तथाभूतं

दद्युः । तत्राद्यं मुकुलावदातमेकरात्रेण प्रत्यर्पणीयं द्वितीयं
द्विरात्रेण तृतीयं त्रिरात्रेण चतुर्थं चतुरात्रेणेति व्यवस्था ।

रञ्जनार्थान् दिवसानाह— पञ्चेत्यादि । तनुरागं
शोणशिलावृक्षत्वयोगसाधितकषायरञ्जनीयं वस्त्रं, पञ्च-
रात्रिकं पञ्चरात्रेण देयम् । नीलं नील्या महारसया
रक्तं, पुष्पलाक्षामञ्जिष्ठारक्तं, पुष्पं कुङ्कुमकुसुम्भशेफालि-
कादि, लाक्षा अलक्तः, मञ्जिष्ठा अञ्जनवल्गिकाख्या,
आभिः रञ्जितं, षड्रात्रिकम् । गुरुपरिकर्म बहुशिल्पं,
अत एव यत्नोपचार्यं यत्नसंस्कार्यं, जात्यं प्रशस्तं, वासः
नेत्रादि, सप्तरात्रिकं सप्तरात्रप्रत्यर्पणीयम् । ततः परं
विहितकालातिक्रमे वेतनहानिं प्राप्नुयुः ।

श्रद्धेया इति । आताः, कुशलाः रागगुणपरीक्षा-
निपुणाः, रागविवादिषु वेतनं कल्पयेयुः । श्रीम्.

परार्थ्यानां पणो वेतनं मध्यमानामर्धपणः,
प्रत्यवराणां पादः ।

स्थूलकानां मापद्विमाषकं द्विगुणं रक्तकानाम् ।
प्रथमनेजने चतुर्भागाः क्षयः । द्वितीये पञ्चभागः ।
तेनोत्तरं व्याख्यातम् ।

रजकैस्तुन्नवाया व्याख्याताः ।

सुवर्णकाराणाम् । अशुचिहस्ताद् रूप्यं सुवर्ण-
मनाख्याय सरूपं क्रीणतां द्वादशपणो दण्डः,
विरूपं चतुर्विंशतिपणः, चोरहस्तादष्टचत्वारिं-
शत्पणः । प्रच्छन्नविरूपमूल्यहीनक्रयेषु स्तेयदण्डः ।
कृतमाण्डोपधौ च ।

सुवर्णान्माषकमपहरतो द्विशतो दण्डः । रूप्य-
धरणान्माषकमपहरतो द्वादशपणः । तेनोत्तरं
व्याख्यातम् ।

वर्णोत्कर्षमसाराणां योगं वा साधयतः पञ्चशतो
दण्डः । तयोरपचरणे रागस्यापहारं विद्यात् ।

रागवेतनमाह— परार्थ्यानामिति । प्रशस्तानां
रागाणां, पणो वेतनं, मध्यमानां अर्धपणः, प्रत्यवराणां
अधमानां पादः पादपणः ।

निर्णेजनश्रुतिमाह— स्थूलेत्यादि । स्थूलकानां निर्णे-
जने माषद्विमाषकं माषकं द्विमाषकं वा वेतनं अधम-

मध्यमोत्तमानुसारेण कल्प्यम् । रक्तकानां द्विगुणं द्विमाषक-
चतुर्माषकादि पूर्ववत् । नेजनावृत्तिकृतमध्वक्षयमाह—
प्रथमनेजन इति । तत्र, चतुर्भागः क्षयः क्रयणकालिक-
मूल्यस्य चतुर्भागो हीयते । द्वितीये नेजने, पञ्चभागः
क्षयः, अर्थात् प्रथमनेजनमूल्यस्य । तेनोत्तरं व्याख्यात-
मिति । अनया रीत्या तृतीयादौ नेजने द्वितीयादिनेजन-
मूल्यादेः षड्भागादिः क्षयो द्रष्टव्य इत्यर्थः ।

रजकैस्तुन्नवाया व्याख्याता इति । तुन्नवायाः सौ-
चिकाः । तैरपि वस्त्राणां सप्तरात्रेण प्रत्यर्पणं, विना-
शितानां प्रथमनेजनाद्यनुसारेण चतुर्भागादिहीनमूल्यदानं
च रजकवत् कर्तव्यमित्यर्थः ।

सुवर्णकाराणामिति । संवद्धमभिधीयत इति शेषः ।
अर्थात् तत्प्रतारणपरिहारोपायोऽभिधीयते । अशुचिहस्ता-
दिति । अशुचयो दासकर्मकरादयः तद्द्वारेण, सरूपं
भूषणाद्याकारयुक्तं, रूप्यं सुवर्णं च, अनाख्याय सौव-
र्णिकमनिवेद्य क्रीणतां, द्वादशपणो दण्डः । विरूपं तत्
क्रोणतां चतुर्विंशतिपणः । चोरहस्तात् क्रीणतां, अष्ट-
चत्वारिंशत्पणो दण्डः । प्रच्छन्नविरूपमूल्यहीनक्रयेषु स्तेय-
दण्ड इति । अन्याविदितं विनाशितरूपं रूप्यसुवर्णं
हीनेन मूल्येन क्रीणानस्य चोरदण्डः । कृतभाण्डोपधौ
च निर्मितभाण्डपरिवर्तने च, स्तेयदण्ड इति वर्तते ।
सुवर्णादिति । तस्मात्, माषकं सुवर्णषोडशभागम् ।
अपहरतः, द्विशतो द्विशतपणो दण्डः । रूप्यधरणात्
धरणप्रमाणाद् रूप्यात्, माषकमपहरतः, द्वादशपणो
दण्डः । तेनोत्तरं व्याख्यातमिति । अनेन प्रकारेण
द्विमाषकाद्यपहारे दण्डद्वैगुण्यादिकं कल्पनीयमित्यर्थः ।

वर्णेत्यादि । वर्णोत्कर्षे, असारणां हीनवर्णानां, साध-
यतः, योगं वा सारैरसारयोगं वा साधयतः, पञ्चशतो
दण्डः । तयोरिति । कृत्रिमवर्णोत्कर्षस्य असारयुक्तस्य
चेत्येतयोः, रागस्य वर्णस्य, अपचरणे यथाविध्यमिश्र-
पेणापगमने, अपहारं विद्यात् । श्रीम् ।

माषको वेतनं रूप्यधरणस्य । सुवर्णस्याष्टभागः ।
शिक्षाविशेषेण द्विगुणा वेतनवृद्धिः । तेनोत्तरं
व्याख्यातम् ।

ताम्रवृत्तकंसवैकुन्तकारकूटानां पञ्चकं शतं वेत-
नम् । ताम्रपिण्डो दशभागक्षयः । पलहीने हीन-
द्विगुणो दण्डः । तेनोत्तरं व्याख्यातम् ।

सीसत्रपुपिण्डो विंशतिभागक्षयः । काकणी चास्य
पलवेतनम् । कालायसपिण्डः पञ्चभागक्षयः । काक-
णीद्वयं चास्य पलवेतनम् । तेनोत्तरं व्याख्यातम् ।

रूपदर्शकस्य स्थितां पणयात्रामकोप्यां कोपयतः
कोप्यामकोपयतो द्वादशपणो दण्डः ।

व्याजीपरिशुद्धा पणयात्रा । पणान्माषकमुप-
जीवतो द्वादशपणो दण्डः । तेनोत्तरं व्याख्यातम् ।

कूटरूपं कारयतः प्रतिगृह्यतो निर्यापयतो वा
सहस्रं दण्डः । कोशे प्रक्षिपतो वधः ।

सरकपांसुधावकाः सारत्रिभागं लभेरन् । द्वौ
राजा रत्नं च । रत्नापहार उत्तमो दण्डः ।

खनिरत्ननिधिनिवेदनेषु षष्ठमंशं निवेत्ता लभेत ।
द्वादशमंशं भृतकः ।

कर्मवेतनमाह— मापको वेतनं रूप्यधरणस्येति ।
धरणप्रमाणस्य रूप्यस्य शिल्पकरणे रूप्यमापक एको
वेतनम् । सुवर्णस्य षोडशमापकमितस्य स्वर्णस्य शिल्पे,
अष्टभागः सुवर्णमापस्याष्टमांशः, वेतनम् । शिक्षावि-
शेषेण शिल्पवैचित्र्येण, द्विगुणा वा वेतनवृद्धिः । तेनो-
त्तरं व्याख्यातमिति । अनेन प्रकारेण गुरुशिल्पकरणे
वेतनवृद्धिः कल्पनीया ।

ताम्रवृत्तकंसवैकुन्तकारकूटानामिति । ताम्रादीनां
पञ्चानां, पञ्चकं शतं तुलाप्रमाणस्य कर्मणि पञ्चपणं
वेतनम् । कर्मणि क्षयमानमाह— ताम्रपिण्ड इति ।
दशभागक्षयः कर्मकरणे दशभागहानिर्भवति । पलहीन
इत्यादि । कर्मण्येकपलहानौ, हीनद्विगुणो दण्डः ।
एवं द्विपलादिहानौ दण्डविधिरूप इत्याह— तेनोत्तरं
व्याख्यातामात

सीसत्रपुपिण्ड इत्यादि । सुवोधम् ।

रूपदर्शकस्येति । पणपरीक्षको रूपदर्शकः तस्य,
स्थितां वर्तमानां, पणयात्रामकोप्यां अदूषणीयं पणव्यव-
हारं, कोपयतः दूषयतः, कोप्यामकोपयतः दूषणीयामदू-
षयतः, द्वादशपणो दण्डः ।

व्याजीपरिभुक्ता पणयात्रेति । राजदेयं शते पञ्चभागं दत्त्वा पणयार्थं कुर्यात् । पणादिति । पणात् भाषकं उपजीवतः एकस्मिन् शुद्धे पणे मर्ममेकं हरतः लक्षणा-
ध्यक्षस्य; द्वादशपणो दण्डः । एवमुपजीवनबहुत्वे दण्ड-
बहुत्वमूह्यमित्याह — तेनोत्तरमित्यादि ।

कूटरूपमिति । कपटानाकं, कारयतः, प्रतिगृह्यतः स्वीकुर्वतः, निर्यापयतो वा निर्गमयतो वा, सहस्रं पणसहस्रं, दण्डः । कोशे प्रक्षिपतः अकूटरूपैः सह मिश्रयतः, वधः ।

सरकेत्यादि । सरकपांसुधावकाः सरकं रत्नं खनिषु रत्नसंपृक्तपांसुधावनकर्मकराः, सारत्रिभागं तत्कर्मलब्ध-
सारवस्तुत्रिभागं लभेरन् । द्वौ सारत्रिभागौ, रत्नं च, राजा लभेत । रत्नापहारे उत्तमो दण्डः, सरकपांसुधाव-
कानाम् ।

खनिरत्ननिधिनिवेदनेष्विति । खन्यादीनामनर्हहस्त-
गतानां राजे निवेदनेषु, पष्टं अंशं, निवेत्ता निवेदयिता,
लभेत । भृतकः खन्यादिनिवेदनवृत्तिः, द्वादशमंशं
लभेत । श्रीम्.

शतसहस्रादूर्ध्वं राजगामी निधिः । ऊने पष्टमंशं
दद्यात् । पौर्वपौरुषिकं निधिं जानपदः शुचिः स्व-
करणेन समग्रं लभेत । स्वकरणाभावे पञ्चशतो
दण्डः । प्रच्छन्नादाने सहस्रम् ।

भिषजः प्राणावाधिकमनाख्यायोपक्रममाणस्य
विपत्तौ पूर्वः साहसदण्डः । कर्मापराधेन विपत्तौ
मध्यमः । मर्मवेधवैगुण्यकरणे दण्डपारुष्यं विद्यात् ।

निधिः कियद्द्रव्यमानादूर्ध्वं राजगामीत्याह — शत-
सहस्रादित्यादि । तावत्पणमानपर्यन्तस्तूपलब्धगामीत्यर्थः ।
ऊने, पष्टं अंशं, दद्याद् राजे । पौर्वपौरुषिकमिति । पितृ-
पितामहादयः पूर्वपुरुषाः तैः स्थापितं, निधिं, जानपदः,
शुचिः सद्वृत्तः, स्वकरणेन साक्ष्यलेख्यादिभिः स्वत्व-
विभाचनेन, समग्रं लभेत शतसहस्रातिगमपि । स्वकरणा-
भावे पञ्चशतो दण्डः । प्रच्छन्नादाने अप्रकाश्य स्वायत्ती-
करणे, सहस्रं दण्डः ।

प्राणनाशकरं रोगमनिवेद्य राजे रोगिणं चिकित्सतो

वैद्यस्य तद्विपत्तौ पूर्वः साहसदण्डः, चिकित्सादोषेण
तद्विपत्तौ मध्यम इत्याह — भिषज इत्यादि । मर्मवेध-
वैगुण्यकरण इति । मर्मणि शस्त्रक्रियान्यथाकरणे,
दण्डपारुष्यं विद्यात् तदाख्येन विवादपदेन भिषजमभि-
युञ्जीत, भिषक्क्रियादोषेण रोगिणो यदङ्गमुपहतं तद्
भिषज उपहन्यादित्यर्थः । श्रीम्.

कुशीलया वर्षारान्त्रिमेकस्था वसेयुः । कामदान-
मतिमात्रमेकस्यातिवादं च वर्जयेयुः । तस्यातिक्रमे
द्वादशपणो दण्डः । कामं देशजातिगोत्रचरणमैथुना-
पहाने नर्मयेयुः ।

कुशीलवैश्चाराणा भिक्षुकाश्च व्याख्याताः । तेषा-
मयश्शूलेन यावतः पणानभिवदेयुः, तावन्तः
शिफाप्रहारा दण्डाः । शेषाणां कर्मणां निष्पत्ति-
व्रतनं शिल्पिनां कल्पयेत् ।

एवं चोरानचोराख्यान् वणिक्कारुकुशीलवान् ।

भिक्षुकान् कुहकांश्चान्यान् वारयेद् देश-
पीडनान् ॥

कुशीलया इति । लङ्घनप्रवर्तनगीतादिवृत्तयः, वर्षा-
रान्त्रि वर्षाकालिकरात्रीः, एकस्था वसेयुः एकं स्थानमा-
श्रित्य वसेयुः, न तु स्थानात् स्थानान्तरं गच्छन्तः
स्ववृत्तिमनुतिष्ठेयुः, तदनुष्ठाने हि सति कर्मकाणां तदा-
सङ्गात् कृपिकर्मणे (णो) वर्षाकालकरणीयस्योपघातः
स्यादिति । कामदानमतिमात्रमिति । प्रीतिवशात् केनचित्
न्याय्यां मात्रामतिक्रम्य दीयमानं द्रव्यं, वर्जयेयुः न
स्वीकुर्युः । एकस्यातिवादं च बहुषु मध्ये एकस्यातिस्तुतिं
च, वर्जयेयुः । तस्यातिक्रमे द्वादशपणो दण्डः । काममिति ।
देशजातिगोत्रचरणमैथुनापहाने चरणः शास्त्राख्येता शेषं
प्रतीतिं, देशजात्याद्यपहासादिपरिहारे सति, कामं नर्मयेयुः
विनोदयेयुः प्रेक्षकान् ।

कुशीलवोक्तमेव विधानं चारणानां भिक्षुकाणां च
द्रष्टव्यमित्याह — कुशीलवैरित्यादि । चारणाः अङ्ग-
विक्षेपमात्रकर्तारः । तेषां निर्धनानां दण्डे विशेषमाह —
तेषामिति । तेषां, अयश्शूलेन हृदयतोदकत्वाद् अयश्शूल-
तुल्येन परममोद्धाटनेन निमित्तेन, यावतः पणान्,

अभिज्ञेयुः दण्डत्वेन विदध्युर्धर्मस्थाः, श्रावस्तः विहित-
पण्यतुल्यसंख्याः, शिवाभाहीराः दण्डाः, अथमदण्डप्रति-
स्त्रिभूयः कार्याः ।

शिल्पिनामुक्तातिरिक्तकर्मविषयं निष्पत्तिवेतनमूहनी-
यमुक्तदिशित्याह— शेषाणामित्यादि । अध्यायान्ते
श्लोकमाह— एवमित्यादि । चोरान् अचोरसंज्ञान्
चोरकर्मकुर्वाणान् अपि अचोरसंज्ञान् । कुट्टकान्
एन्द्रजालिकान् ।

वैदेहकरक्षणम्

वैदेहकरक्षणम् । संस्थाध्यक्षः पण्यसंस्थायां
पुराणभाण्डानां स्वकरणविशुद्धानामाधानं विक्रयं वा
स्थापयेत् । तुलामानभाण्डानि चावेक्षेत, पौतवा-
पचारान् ।

परिमाणीद्रोणयोरर्धपलहीनातिरिक्तमदोषः ।
पलहीनातिरिक्ते द्वादशपणो दण्डः । तेन पलोत्तरा
दण्डवृद्धिर्व्याख्याता ।

तुलायाः कर्षहीनातिरिक्तमदोषः । द्विकर्षहीना-
तिरिक्ते षट्पणो दण्डः । तेन कर्षोत्तरा दण्डवृद्धि-
र्व्याख्याता ।

आढकस्यार्धकर्षहीनातिरिक्तमदोषः । कर्षहीना-
तिरिक्ते त्रिपणो दण्डः । तेन कर्षोत्तरा दण्डवृद्धि-
र्व्याख्याता ।

तुलामानविशेषाणामतोऽन्येषामनुमानं कुर्यात् ।

वैदेहकरक्षणमिति सूत्रम् । वैदेहकाः वणिजः कण्टकेषु
प्रधानाः, तेभ्यो जनपदस्य रक्षणमभिधीयते इति
सूत्रार्थः । 'वणिक्कारुकुशीलवान्' इति वणिक्प्रस्तावात्
तद्रक्षणप्रकारो व्युत्पाद्यते । संस्थाध्यक्ष इति । विपणि-
मार्गाध्यक्षः, पण्यसंस्थायां पण्यशालायां, पुराणभाण्डानां
पुराणानां धान्यादिपण्यानां, पुराणत्वोक्तिः कालपरिवास-
संभावितगुणयोगार्था, स्वकरणविशुद्धानां विभावितस्वत्वा-
नां, एतच्च चोरितत्वपरिहारार्थम् । आदानं ग्रहणं
प्रवेशनं, आधानपाटे निवेशनं, विक्रयं वा, स्थापयेत् ।
तुलामानभाण्डानि च परिमाण्यादीनि द्रोणाढकादीनि च,
अवेक्षेत परीक्षेत, पौतवापचारान् पौतवदोषं परिहर्तुम् ।

अथपरिमाणीद्रोणयोर्विधिः । तुलादण्डधान्यमानविशेषयोः
अर्धपलहीनातिरिक्तं अर्धपलकृन्तनत्वमर्धपलाधिकत्वं च,
अदोषः दोषाभावीः । पलहीनातिरिक्ते एकपलहीनो तद-
तिरेके वा, द्वादशपणो दण्डः । तेन पलोत्तरा द्विपल-
हान्यतिरेके चतुर्विंशतिपणो दण्ड इत्यादिरूपा, दण्डवृद्धिः
व्याख्याता ।

तुलाया इत्यादिस्तुलाया आढकस्थेत्यादिराढकस्य
चार्धकर्षैककर्षन्यनातिरिक्तविषयविधानग्रन्थः स्पष्टार्थः ।

अनुक्तानां तुलविशेषमानविशेषाणां हीनातिरिक्त-
विषयं विधानमुक्तदिशानुमेयमित्याह — तुलामान-
विशेषाणामित्यादि ।

तुलामानाभ्यामतिरिक्ताभ्यां क्रीत्वा हीनाभ्यां
विक्रीणानस्य त एव द्विगुणा दण्डाः । गण्यपण्ये-
ष्वष्टभागं पण्यमूल्येष्वपहरतः षण्णवतिर्दण्डः ।
काष्ठलोहमणिमयं रज्जुचर्ममृन्मयं सूत्रवल्करोममयं
वा जात्यमित्यजात्यं विक्रयाधानं नयतो मूल्याष्ट-
गुणो दण्डः ।

सारभाण्डमित्यसारभाण्डं, तज्जातमित्यतज्जातं,
राढायुक्तमुपधियुक्तं समुद्रपरिवर्तिमं वा विक्रयाधानं
नयतो हीनमूल्यं चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डः, पणमूल्यं
द्विगुणः, द्विपणमूल्यं द्विशतः । तेनार्धवृद्धौ दण्ड-
वृद्धिर्व्याख्याता ।

कारुशिल्पिनां कर्मगुणापकर्षमाजीवं विक्रय-
क्रयोपघातं वा संभूय समुत्थापयतां सहस्रं दण्डः ।

तुलामानाभ्यामतिरिक्ताभ्यामिति । तुलविशेषेण
भाजन्यादिना मानविशेषेण च प्रस्थकुडुबादिनातिरिक्तेन,
क्रीत्वा, हीनाभ्यां ताभ्यां, विक्रीणानस्य, त एव द्वादश-
पणादय एव, द्विगुणा दण्डाः । गण्यपण्येष्विति । तेषु
विषये, पण्यमूल्येषु अष्टभागं अपहरतः षण्णवतिर्दण्डः ।
काष्ठादिमयं पण्यं निकृष्टं श्रेष्ठव्यपदेशेन विक्रयमाधानं
च कुर्वतो मूल्याष्टगुणो दण्ड इत्याह काष्ठेत्यादि ।

सारेत्यादि । सारभाण्डमित्यसारभाण्डं कर्पूरादिकम-
कृत्रिमं सारपण्यमित्युक्त्वा तत् कृत्रिमं, हीनमूल्यं
पणावरमूल्यं, विक्रयाधानं नयतः, तज्जातमित्यतज्जातं

तद्देशजमित्युक्त्वा अतद्देशजं, हीनमूल्यं विक्रयाधानं नयतः, रादायुक्तं रादा शोभा तथा गुणवद्वल्लक्षणात् श्रेष्ठरत्नयुक्तं अर्थात् कृत्रिममौक्तिकादिकं, हीनमूल्यं विक्रयाधानं नयतः, उपधियुक्तं कृत्रिमपण्यमिश्रं, हीनमूल्यं विक्रयाधानं नयतः, समुद्रपरिवर्तिमं समुद्रस्य संपुटस्य पूर्वदर्शितस्य परिवर्तेन कृतं कस्मिंश्चित् समुद्रे पण्यं प्रदर्शयन्त्यस्मात् समुद्राद् उद्धृतमित्यर्थः, हीनमूल्यं विक्रयाधानं नयतः, चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डः। पणमूल्यं एकपणमूल्यं असारभाण्डादिकं, विक्रयाधानं नयतः, द्विगुणः उक्तदण्डद्विगुणो दण्डः। द्विपणमूल्यं विक्रयाधानं नयतः, द्विशतः। तेन उक्तप्रकारेण, अर्धवृद्धौ त्रिपणचतुष्पणादिपण्यमूल्यवृद्धौ, दण्डवृद्धिः व्याख्याता।

कारुशिल्पिनामिति। कारुणां शिल्पिनां च, कर्मगुणापकर्षे 'एवंगुणकं भाण्डं निर्मातव्यमि'त्युक्ते 'तादृगुणं मा कुरु' इति प्रतिषेधेन कर्मगुणहानिं, संभूय ऐकमत्येन, समुत्थापयतां, आजीवं लाभं, संभूय समुत्थापयतां एकपणवेतनं कर्म पणद्वयवेतनं कल्पयतां, विक्रयक्रयोपघातं वा विक्रयोपघातं वा स्वपण्यविक्रये मूल्यातिरेचनेनोपघातं वा क्रयोपघातं वा परपण्यस्वीकरणे मूल्यापातनेनोपघातं वा, संभूय समुत्थापयतां, सहस्रं दण्डः पणसहस्रं प्रत्येकं दण्डः। श्रीमू.

'वैदेहकानां वा संभूय पण्यमवरुन्धतामनर्घेण विक्रीणतां क्रीणतां वा सहस्रं दण्डः।

तुलामानान्तरमर्धवर्णान्तरं वा। धरकस्य मायकस्य वा पणमूल्यादष्टभागं हस्तदोषेणाचरतो द्विशतो दण्डः। तेन द्विशतोत्तरा दण्डवृद्धिर्व्याख्याता।

धान्यस्नेहक्षारलवणगन्धमैषज्यद्रव्याणां समवर्णोपधाने द्वादशपणो दण्डः।

यन्निसृष्टमुपजीवेयुः, तद्देशां दिवससंजातं संख्याय वणिक् स्थापयेत्। केतुविक्रेत्रोरन्तरपतितमदायादन्यं भवति। तेन धान्यपण्यनिचयांश्चानुज्ञाताः कुर्युः। अन्यथानिचितमेषां पण्याध्यक्षो गृहीयात्। तेन धान्यपण्यविक्रये व्यवहरेतानुग्रहेण प्रजानाम्।

वैदेहकानां वेति। वणिजां च, संभूय ऐकमत्येन, पण्यं अवरुन्धतां अन्यत्र विक्रेतुमविसृजतां, अनर्घेण अयुक्तेन मूल्येन, विक्रीणतां, क्रीणतां वा, सहस्रं दण्डः प्रत्येकम्।

तुल्यादि। तुलामानान्तरं आयमान्यादितुलाम्य उत्पद्यमानो लाभविशेषः प्रस्थादिमानविशेषेभ्य उत्पद्यमानो लाभविशेषश्च, अर्धवर्णान्तरं वा मूल्यभेदनिमित्तो लाभविशेषश्च, पुस्तके लेख्यं इति वाक्यशेषः। धरकस्य तुलाधारकस्य, मायकस्य वा, पणमूल्यादष्टभागं एकपणमूल्यस्याष्टमांशप्रमाणं तुलामानान्तरं, हस्तदोषेण, आचरतः कुर्वतः, द्विशतो दण्डः। तेन उक्तविधिना, द्विशतोत्तरा चतुर्भागाद्याहरणे द्विगुणादिका, दण्डवृद्धिः व्याख्याता।

धान्यस्नेहक्षारलवणगन्धमैषज्यद्रव्याणामिति। धान्यादीनां, समवर्णोपधाने तुल्यवर्णोहीनमूल्यैर्धान्यादिभिर्मिश्रणे, द्वादशपणो दण्डः।

यन्निसृष्टमिति। यत् निसृष्टं उपजीव्यत्वेनानुमतं उपजीवेयुः विक्रेत्रादयः। तद् एषां दिवससंजातं प्रतिदिनोत्पन्नं, संख्याय संख्याय परिच्छिद्य, वणिक् स्थापयेत् संस्थाध्यक्षः प्रकल्पयेत्। केतुविक्रेत्रोरन्तरपतितमिति। केतुविक्रेतुशब्दौ क्रयविक्रयोपलक्षकौ, क्रये विक्रये च पण्यानां संस्थाध्यक्षेण स्वयं क्रियमाणे अन्तरागतमधिकं धनं, अदायादन्यं दायादनानर्हं अन्याविभाज्यं भवति केवलराजग्राहमेव भवतीत्यर्थः। आदायादन्यमिति वृद्धपाटो मातृकासु चिन्त्यार्थः। अदायाद्यमित्येव वा पाठः शुद्धः संभाव्यते। तेनेति। धान्यपण्यनिचयांश्च, तेन संस्थाध्यक्षेण, अनुज्ञाताः कुर्युः। एषां अन्यथानिचितं अननुज्ञातनिचितं, पण्याध्यक्षो गृहीयात्। तेनेति। तेन निचितेन, धान्यपण्यविक्रये विषये, प्रजानां अनुग्रहेण व्यवहरेत प्रजानामुपकारो यथा स्यात् तथा समाचरेदित्यर्थः। श्रीमू.

अनुज्ञातक्रयादुपरि चैषां स्वदेशीयानां पण्यानां पञ्चकं शतमाजीवं स्थापयेत्। परदेशीयानां दशकम्। ततः परमर्धं वर्धयतां क्रये विक्रये वा भावयतां पणशते पञ्चपणाद् द्विशतो दण्डः।

तेनार्थवृद्धौ न वृद्धिर्व्याख्याता ।
संभूयकृते नैकं अविक्रीते नान्यं संभूयक्यं
इत्यात् । पण्योपघाते नैवामनुग्रहं कुर्यात् । पण्यं
बहुल्यात् ।

पण्याध्यक्षः सर्वपण्यान्येकमुखानि विक्रीणीत ।
तेष्वविक्रीतेषु अन्ये विक्रीणीरन् । तानि दिवस-
वेतनेन विक्रीणीरन् अनुग्रहेण प्रजानाम् ।

देशकालान्तरितानां तु पण्यानाम्—

प्रक्षेपं पण्यनिष्पत्तिं शुल्कं वृद्धिमवक्रयम् ।

व्ययानन्यांश्च संख्यायं स्थापयेदर्धमर्धवित् ॥

किं तत्रिष्टमिति— अनुज्ञातक्रयादुपरि चेति ।
स्वीकरणकालिकादुपरि, एषां वणिजां, स्वदेशीयानां
स्वदेशभयानां, पण्यानां, पञ्चकं शतं आजीवं स्थापयेत्
शते पञ्चपणिकं लाभं व्यवस्थापयेत् । परदेशीयानां
पण्यानां, दशकं शतं शते दशपणिकं लाभं स्थापयेत् । ततः
परं उक्तलाभादधिकं, अर्धं मूल्यं, वर्धयेतां, क्रये विक्रये
वा, भावयतां लाभमुत्पादयतां, पणशते पञ्चपणात् पण-
पञ्चकमात्रलाभभावनादपि, द्विशतो दण्डः । तेनेति ।
उक्तविधिना, अर्धवृद्धौ अर्धवर्धनेन लाभवर्धने,
दण्डवृद्धिः व्याख्याता पणशते दशपणभावनाच्चतुश्शतो
दण्ड इत्यादिरीत्या दण्डस्य वृद्धिः व्याख्याता ।

संभूयेत्यादि । एषां वणिजां, संभूयक्ये संभूयक्रीते,
अविक्रीते अकृतविक्रये सति, अन्यं संभूयक्यं, न
दद्यात् अर्थाद् वणिगन्तरेभ्यः । पण्योपघाते च जला-
न्यादिजनिते पण्यदूषणे, एषां संभूयक्यकारिणां, अनु-
ग्रहं उपकारं, कुर्यात्, पण्यबहुल्यात् पण्यानां बहुल्ये
सति । इदमुत्तरवाक्येन वा संबध्यते ।

पण्याध्यक्ष इति । सः, सर्वपण्यानि, एकमुखानि
विक्रीणीत एकविक्रेतुद्वारेण विक्रीणीत । तेषु सर्वपण्येषु,
अविक्रीतेषु सत्सु, अन्ये पूर्वाङ्गीकृतविक्रयकर्मभ्योऽति-
रिक्ताः, न विक्रीणीरन् । तानि पण्यानि दिवसवेतनेन
दिवसवेतनदानेन, विक्रीणीरन्, प्रजानां, अनुग्रहेण
आनुकूल्येन ।

देशकालव्यवहितपण्यविषयमाह — देशकालान्तरि-
तानां तु पण्यानामिति । इदं प्रक्षेपमित्यादिवक्ष्यमाण-

श्लोकान्वयिनां देशव्यवहितानां कालव्यवहितानां च
प्रक्षेपं वस्तुमूल्यं, पण्यनिष्पत्तिं, इदमित्यां कालेन
सिण्यत इत्यमुमर्थं शुल्कं, वृद्धिः, अवक्रयं शकटवली-
वर्दादिभाटकं, अन्यान् व्ययंश्च, संख्याय, अर्धं, स्थापयेत्
कल्पयेत्, अर्धवित् अर्धविज्ञानाभिः संस्थाध्यक्षः । श्रीम्.

गूढाजीविनां रक्षा । समाहर्तृप्रणिधौ जनपद-
रक्षणमुक्तम् । तस्य कृपदकशोधनं वक्ष्यामः ।

समाहर्ता प्रजानां सिद्धतापसप्रव्रजितचक्र-
चरः प्रणहणकुहकप्रच्छन्दककार्तान्तिककर्ममिन्निकमौहू-
र्तिकचिकित्सकोन्मत्तमूकवधिरजडान्धवैदेहककार-
शिल्पिकुशीलववेशशौण्डिकपूपिकपाकमांसिकौद-
निकव्यञ्जनान् प्रणिदध्यात् । ते ग्रामाणामध्यक्षाणां
च शौचाशौचं विद्युः । यं चात्र गूढजीविनं शङ्केत,
तं सत्रिसवर्णेनापसर्पयेत् । धर्मस्थं प्रदेशारं, वा
विश्वासोपगतं सत्री त्रयात्— असौ मे बन्धुरभि-
युक्तः, तस्यायमनर्थः प्रतिक्रियतां, अयं चार्थः
प्रतिगृह्यतां इति । स चेत् तथा कुर्यात्, उपदा-
ग्राहक इति प्रवास्येत ।

तेन प्रदेशारो व्याख्याताः ।

गूढाजीविनां रक्षेति सूत्रम् । गूढाजीविनः प्रच्छन्न-
लज्जग्रहणजीविनाः कूटसाध्यादयः तेषां रक्षा वारणं प्रति-
क्रियाभिधीयत इति सूत्रार्थः । प्रकटकण्टकाः प्रच्छन्न-
कण्टका इति द्विविधेषु कण्टकेषु कार्वादिकप्रकटकण्टकरक्षणं
पूर्वमुक्तं, प्रच्छन्नकण्टकरक्षणं त्वधुनोच्यते । समा-
हर्तृप्रचारे जनपदरक्षणस्योक्तत्वात् पुनरपि रक्षणप्रस्तावः
किमर्थं इत्याशङ्क्य गूढकण्टकेभ्यो रक्षणस्यानुक्तस्याभि-
धानार्थं इत्याभिप्रायवानाह समाहर्तृप्रणिधावित्यादि ।

गूढकण्टकपरिज्ञानार्थमपसर्पप्रणिधानमाह— समा-
हर्तृत्यादि । सिद्धतापसेत्यादिपदे चक्रचरः अश्वस्तनिकः,
प्रच्छन्दकः स्वच्छन्दचरः, वेशो वेश्यावाटचरः, शोषाः
प्रतीताः । त इत्यादि । ते सिद्धतापसादिव्यञ्जनाः । प्रणि-
हिताः, ग्रामाणां ग्राममुख्यानां, अध्यक्षाणां च, शौचा-
शौचं विद्युः । यं चेति । अत्र ग्राममुख्येषु अध्यक्षेषु
च, यं गूढजीविनं शङ्केत, तं, सत्रिसवर्णेन सत्रिणा

सवर्णेन, अपसर्पयेत् सापसर्पं कुर्यात् । धर्मस्थं, 'प्रदे-
हारं वे'ति प्रक्षितं प्रतिभाति । विश्वासोपगतं विश्वस्तं,
सत्री प्रणिहितः, ब्रूयात् । वचनप्रकारः—असौ मे
वन्दुरित्यादि । स्पष्टार्थम् ।

तेनेति । उक्तेन धर्मस्थविधानेन, प्रदेहारः कण्टक-
शोधनाधिकृताः, व्याख्याताः उक्तविधाना बोद्धव्याः ।
श्रीम्.

ग्रामकूटमध्यक्षं वा सत्री ब्रूयात्— असौ जाल्मः
प्रभूतद्रव्यः, तस्यायमनर्थः । तेनैनमाहारयस्वेति ।
स चेत् तथा कुर्याद्, उत्कोचकः इति प्रवास्येत ।

कृतकाभियुक्तो वा कूटसाक्षिणोऽभिज्ञातानर्थ-
वैपुल्येन आरभेत । ते चेत् तथा कुर्युः, कूटसाक्षिण
इति प्रवास्येरन् ।

तेन कूटश्रावणकारका व्याख्याताः ।

यं वा मन्त्रयोगमूलकर्मभिः श्माशानिकैर्वा
संवननकारकं मन्येत, तं सत्री ब्रूयात्— अमुष्य
भार्या स्तुषां दुहितरं वा कामये । सा मां प्रति-
कामयतां, अयं चार्थः प्रतिगृह्यताम् इति । स चेत्
तथा कुर्यात् संवननकारक इति प्रवास्येत ।

तेन कृत्याभिचारशीलौ व्याख्यातौ ।

ग्रामकूटमिति । ग्राममुख्यं, अध्यक्षं वा, सत्री
ब्रूयात्, किमिति, असौ जाल्मोऽसमीक्ष्यकारी, प्रभूतद्रव्यः
प्रचुरधनः । तस्य अयं अनर्थः आपतित इति शेषः ।
तेन उपस्थितानर्थोपदेशेन, एनं धनिकं, आहारयस्व
अर्थात् सर्वस्वं, इति । स चेदित्यादि स्पष्टम् ।

कूटसाक्षिपरीक्षणमाह— कृतकाभियुक्तो वेति ।
मृषाभियुक्तः सत्री, कूटसाक्षिणः अभिज्ञातान् शङ्कि-
तान्, अर्थवैपुल्येन प्रभूतधनार्पणोपधया, आरभेत
प्रलोभयेत् । ते चेदित्यादि स्पष्टम् ।

तेनेति । उक्तेन कूटसाक्षिविधानेन, कूटश्रावणकारकाः
अग्रहीत एव ऋणे 'ऋणममुकेन मत्सकाशदेतावद्
गृहीतमि'त्येवं मृषार्थं प्रातिवेशिकानानुवेशिकांश्च
साक्ष्यार्थं ये श्रावयन्ति त एते कूटश्रावयितारः,
व्याख्याताः उक्तविधाना बोद्धव्याः ।

(१) कौ. ४।४.

यं वेत्यादि । यं वा पुरुषं, मन्त्रयोगमूलकर्मभिः
मन्त्रोपायैरीषधप्रयोगैश्च, श्माशानिकैर्वा श्माशानकरणीय-
कर्मभिर्वा, संवननकारकं वशीकरणकर्तारं मन्येत, तं
सत्री ब्रूयात्, किमिति, अमुष्य भार्यामित्यादि । सुबो-
धम् ।

तेनेत्यादि । कृत्याभिचारशीलौ कृत्याशीलः पिशा-
चावेशनकर्ता अभिचारशीलो मन्त्रप्रयोगेण मारणशीलः ।
श्रीम्.

'यं वा रसस्य वक्तारं क्रेतारं विक्रेतारं भैषज्या-
हारव्यवहारिणं वा रसदं मन्येत, तं सत्री ब्रूयात्
असौ मे शत्रुस्तस्योपघातः क्रियतां अयं चार्थः
प्रतिगृह्यतां इति । स चेत् तथा कुर्याद्, रसद
इति प्रवास्येत । तेन मदनयोगव्यवहारी व्याख्यातः ।

यं वा नानालोहक्षाराणां अङ्गारभस्मासंदंशमुष्टि-
काधिकरणीविम्बटङ्कमृषाणामभीक्ष्णं क्रेतारं मधी-
भस्मधूमदिग्धहस्तवस्त्रलिङ्गं कर्मरूपकरणसंवर्गं
कूटरूपकारकं मन्येत, तं सत्री शिष्यत्वेन संव्यव-
हारेण चानुप्रविश्य प्रज्ञापयेत् । प्रज्ञातः कूटरूप-
कारक इति प्रवास्येत ।

तेन रागस्यापहर्ता कूटसुवर्णव्यवहारी च
व्याख्यातः ।

आरब्धारस्तु हिंसाया गूढाजीवास्त्रयोदश ।

प्रवास्या निष्क्रयार्थं वा दद्युर्दोषविशेषतः ॥

यं वा रसस्येत्यादि । रसस्य विषयः । भैषज्याहार-
व्यवहारिणं भेषजाभ्यवहार्ययोर्विषोपयोजनशीलम् । शेषं
सुगमम् । तेनेति । उक्तेन रसदविधानेन, मदनयोग-
व्यवहारी मदनयोगः मदजनकौषधदानोपायः तद्व्यव-
हारी, व्याख्यातः ।

यं वेति । यं वा, नानालोहक्षाराणां नानाजातीयानां
लोहानां क्षाराणां च, अङ्गारादीनां अङ्गारो निर्वाणामिक-
मिन्धनं भस्मा ध्मानदतिः संदंशः कङ्कमुखः मुष्टिका
कर्मरूपकरणभेदः अधिकरणी लोहाभिघाताधारः, विम्बः
प्रतिमा, टङ्कः दारणः, मृषा ताम्राद्यावर्तनी, इत्येतासां,
अभीक्ष्णं क्रेतारं, मधीभस्मधूमदिग्धहस्तवस्त्रलिङ्गं
(१) कौ. ४।४.

मध्याशुयलितहस्तवस्त्रचिह्नं, कर्मारोपकरणसंयोगे अयस्कार-
कर्मसाधनसंयन्त्रं, कूटरूपकारकं मन्येत, तं सत्री
शिष्यत्वेन, संव्यवहारेण च परस्परव्यवहारेण च, अनु-
प्रविश्य आश्रित्य, प्रज्ञापयेत् ईदृग्यापारोऽयमिति राज्ञे
निवेदयेत् । प्रज्ञातः तथा विदितः, कूटरूपकारक इति,
प्रवास्येत ।

तेनेति । उक्तेन विधानेन, रागस्यापहर्ता स्वर्णादिवर्ण-
कस्य हानिकर्ता, कूटसुवर्णव्यवहारी च, व्याख्यातः
उक्तविधानो द्रष्टव्यः ।

आरब्धारस्त्विति । हिंसायाः लोकोपद्रवस्य, आरब्धारः
कर्तारः, गृहाजीवाः त्रयोदश धर्मस्थः प्रदेशा ग्राममुख्यः
अध्यक्षः कूटसाक्षी कूटश्रावकः संवननकर्ता कृत्याशीलः
अभिचारशीलः रसदः मदनयोगव्यवहर्ता कूटरूपकर्ता
कूटसुवर्णव्यवहारीत्युक्तास्त्रयोदशसंख्याः, प्रवास्याः
स्वदेशान्निष्कासयितव्याः । दोषविशेषतो निष्क्रयार्थं वा
दद्युः अपराधतारतम्येन दण्डं च दद्युः । श्रीम्.

सिद्धव्यञ्जनैर्माणवप्रकाशनम्

सिद्धव्यञ्जनैर्माणवप्रकाशनम् । सन्निप्रयोगादूर्ध्वं
सिद्धव्यञ्जना माणवा माणवविद्याभिः प्रलोभ-
येयुः । प्रस्वापनान्तर्धानद्वारापोहमन्त्रेण प्रतिरोध-
कान्, संवननमन्त्रेण पारतल्पिकान् ।

तेषां कृतोत्साहानां महान्तं संघमादाय रात्रा-
वन्यं ग्राममुद्दिश्यान् ग्रामं कृतकस्त्रीपुरुषं गत्वा
ब्रूयुः— इहैव विद्याप्रभावो दृश्यताम् । कृच्छ्रः
परग्रामो गन्तुं इति । ततो द्वारापोहमन्त्रेण द्वारा-
ण्यपोह्य, 'प्रविश्यताम्' इति ब्रूयुः । अन्तर्धान-
मन्त्रेण जाग्रतामारक्षिणां मध्येन माणवानतिक्राम-
येयुः । प्रस्वापनमन्त्रेण प्रस्वापयित्वा रक्षिणः
शय्याभिर्माणवैः संचारयेयुः । संवननमन्त्रेण
भार्याव्यञ्जनाः परेषां माणवैः संमोदयेयुः ।

सिद्धव्यञ्जनैर्माणवप्रकाशनमिति सूत्रम् । सिद्ध-
व्यञ्जनाः मुण्डजटिलादयः पूर्वोक्ताः तैः माणवानां
चोरपारदारिकादीनां कुपुरुषाणां प्रकाशनमिति सूत्रार्थः ।
कण्टकविशेषपरिज्ञानोपायः सन्निप्रयोग उक्तः, अपर-
इदानीमभिधीयते । सन्निप्रयोगादिति । तत् ऊर्ध्वं,

सिद्धव्यञ्जना माणवाः, माणवविद्याभिः प्रस्वापनान्त-
र्धानादिकारिभिः कुमन्त्रैः, प्रलोभयेयुः, अर्थात् कण्ट-
कान् । तत्र विशेषमाह— प्रस्वापनेत्यादि । प्रतिरोध-
कान् चोरान् । पारतल्पिकान् पारदारिकान् ।

तेषामित्यादि । तेषां प्रतिरोधकपारतल्पिकानाम् ।
कृतोत्साहानां स्वव्यापाराकृतोभयानुष्ठानमार्गप्रदर्शकसिद्ध-
लाभजनितोत्साहानां, महान्तं संघं आदाय रात्रौ अन्यं
ग्रामं उद्दिश्य, प्रस्थिता इति शेषः, अन्यं उद्दिष्टग्रामा-
दितरं, ग्रामं, कृतकस्त्रीपुरुषं कृतकाः कृत्रिमाः स्वप्रवृ-
त्त्यानुकूल्याय दत्तसंकेताः स्वविधेयाः स्त्रीपुरुषा यस्मिन्
तथाभूतं, गत्वा ब्रूयुः । किमिति, इहैव अस्मिन्नेव ग्रामे,
विद्याप्रभावः प्रस्वापनादिमन्त्रमहिमा, दृश्यताम् । पर-
ग्रामो गन्तुं कृच्छ्रः श्रमवशाद् विदूरत्वाच्चाशङ्क्यः इति ।
ततो द्वारापोहमन्त्रेण द्वारागर्लापोहनमन्त्रेण, द्वाराण्यपोह्य
पूर्वसंकेतापोहितार्गलेष्वेव द्वारेषु अर्गलापोहनमभिनीय
प्रविश्यतामिति ब्रूयुः । अन्तर्धानमन्त्रेण, जाग्रतां
जाग्रत्वेऽपि संकेतवशादपश्यन्तमिवात्मानमभिनयतां, आर-
क्षिणां मध्येन, माणवान् अतिक्रामयेयुः । प्रस्वापनमन्त्रेण,
रक्षिणः, प्रस्वापयित्वा अस्वपत एव स्वापामिनयं कार-
यित्वा, शय्याभिः रक्षिशयनीयवर्त्मना, माणवैः संचारयेयुः ।
प्रस्वापयित्वेति त्यक्करणं समासाविवक्षया । प्रतिरोधक-
प्रत्यायकमुक्त्वा पारतल्पिकप्रत्यायकमाह— संवननेत्यादि ।
संवननमन्त्रेण, परेषां भार्याव्यञ्जनाः परदारच्छलधारिणीः
पूर्वदत्तसंकेता एव वनिताः, माणवैः, संमोदयेयुः वशी-
करणाभिनयद्वारेण सङ्गसुखमनुभावयेयुः । श्रीम्.

उपलब्धविद्याप्रभावानां पुरश्चरणाद्यादिशेयुर-
भिज्ञानार्थम् । कृतलक्षणद्रव्येषु वा वेदमसु कर्म
कारयेयुः, अनुप्रविष्टान् वैकत्र ग्राहयेयुः ।

कृतलक्षणद्रव्यक्रयविक्रयाधानेषु योगसुरामत्तान्
वा ग्राहयेयुः । गृहीतान् पूर्वापदानसहायाननु-
युञ्जीत । पुराणचोरव्यञ्जना वा चोराननुप्रविष्टा-
स्तथैव कर्म कारयेयुः ग्राहयेयुश्च ।

गृहीतान् समाहर्ता पौरजानपदानां दर्शयेत्—
चोरग्रहणीं विशामधीते राजा, तस्योपदेशादिमे

चोरा गृहीताः, भूयश्च ग्रहीष्यामि, वारयितव्यो वः स्वजनः पापाचारः इति ।

उपलब्धविद्याप्रभावानामिति । एवं प्रत्यक्षदृष्टमन्त्र-महिम्नां, पुरश्चरणादि पुरश्चरणप्रभृतिकं मन्त्रसिद्ध्यङ्गं कर्म, आदिशेयुः, अभिज्ञानार्थं स्मरणार्थम् । कृतलक्षण-द्रव्येषु वेति । कृतस्वामिचिह्नद्रव्योपेतेषु, वेदमसु, कर्म चौर्यं, कारयेयुः, पूर्वोक्तान् गृहीतमन्त्रान् माणवान् । अनुप्रविष्टान् वा अन्तः प्रविष्टांश्च, एकत्र कचिद् गृहे, ग्राहयेयुः ।

कृतलक्षणद्रव्यक्रयविक्रयाधानेष्विति । कृतलक्षण-द्रव्याणां मृष्टानां क्रयणविक्रयणाधीकरणावसरेषु, योग-सुरामत्तान् वा भेषजयुक्तमद्यपानमत्तान् वा, ग्राहयेयुः । गृहीतान् तथाग्रहणं प्राप्तान् माणवान्, पूर्वापदानसहा-यान् पूर्वकृतानि चौर्याणि चौर्यसहायांश्च, अनुयुक्तीति पृच्छेत् । पुराणचोरव्यञ्जना वेति । पुरातनतस्करच्छन्वानो वा भूत्वा, चोरान् अनुप्रविष्टाः, तथैव पूर्वोक्तरीत्यैव, कर्म कारयेयुः ग्राहयेयुश्च ।

गृहीतानिति । ग्रहणं प्रामांश्चोरान्, समाहर्ता, पौर-जानपदानां दर्शयेत् । किं कृत्वा, चोरग्रहणीं विद्यामधीते राजेत्याद्युक्त्वा । श्रीम्.

यं चात्रापसर्पोपदेशेन शम्याप्रतोदादीनामपहर्तारं जानीयात्, तमेषां प्रत्यादिशेद्— एष राज्ञः प्रभाव इति ।

पुराणचोरगोपालकव्याधश्चगणिनश्च वनचोरा-टविकाननुप्रविष्टाः प्रभूतकूटहिरण्यकुप्यभाण्डेषु सार्थव्रजग्रामेष्वेनानभियोजयेयुः । अभियोगे गूढ-बलैर्घातयेयुः, मदनरसयुक्तेन वा पथ्यादनेन । अनु-गृहीतलोप्त्रभारानायतगतपरिश्रान्तान् प्रस्वपतः प्रहवणेषु योगसुरामत्तान् वा ग्राहयेयुः ।

पूर्ववच्च गृहीत्वैनान् समाहर्ता प्ररूपयेत् ।

सर्वज्ञस्यापनं राज्ञः कारयन् राष्ट्रवासिषु ॥

यं चात्रेति । यं च जनं, अत्र पुरादौ, शम्याप्रतो-दादीनां अपहर्तारं युगकीलकतोत्रादीनां चोरयितारं, अपसर्पोपदेशेन जानीयात्, तं, एषां पौरजानपदानां,

प्रत्यादिशेत् प्रज्ञापयेत्, किं कृत्वा, एष राज्ञः प्रभाव इति अत्यल्पविषयस्यापि चौर्यस्येदं परिज्ञानं राज्ञो माहात्म्यकृतमित्युक्त्वा ।

वनचोरग्रहणोपायमाह — पुराणचोरेत्यादि । पुराण-चोराः गोपालकाः व्याधाः श्वगणिनश्च, राजपुरुषभूता इति शेषः, वनचोराटविकान् वनचोरान् अटवीचरान् पुलिन्दादींश्च, अनुप्रविष्टाः, प्रभूतकूटहिरण्यकुप्यभाण्डेषु प्रभूतानि प्रचुराणि कृतानि फालानि हिरण्यानि कुप्य-भाण्डानि च येषु तेषु तथाभूतेषु, सार्थव्रजग्रामेषु वणिकसंघगतागतमार्गेषु गोष्ठेषु ग्रामेषु च, एनान् वनचोराटविकान्, अभियोजयेयुः चौर्यायोद्योजयेयुः । अभियोगे आरब्धे मति, गूढबलैः गूढमैत्र्यैः, घातयेयुः । मदनरसयुक्तेन मोहजनकविषयुक्तेन, पथ्यादनेन वा पथिभोजनेन वा, घातयेयुः । अनुगृहीतलोप्त्रभारान् उपगृहीतमुष्टद्रव्यभारान्, आयतगतपरिश्रान्तान्, दीर्घा-ध्वगमनपरिविभान्, अत एव प्रस्वपतः एनान्, ग्राहयेयुः । प्रहवणेषु तुष्टिभोजनदानेषु, योगसुरामत्तान् वीर्यवन्मद्यपानमत्तान् वा, ग्राहयेयुः ।

अध्यायान्ते श्लोकमाह— पूर्ववच्चेति । समाहर्ता, पूर्ववत् पूर्वोक्तपुराणचोरवत्, एनान् वनचोराटवि-कान्, गृहीत्वा, राज्ञः सर्वज्ञस्यापनं 'चोरग्रहणीं विद्या-मधीते राजा सर्वांश्चोरान् जानाति तत्प्रभावादमे चोरा गृहीताः' इत्येवं सर्वज्ञत्वख्यापनं, कारयन्, राष्ट्रवासिषु, प्ररूपयेद् दर्शयेत् । श्रीम्.

शङ्कारूपकर्माभिग्रहः

शङ्कारूपकर्माभिग्रहः । सिद्धप्रयोगादूर्ध्वं शङ्का-रूपकर्माभिग्रहः । क्षीणदायकुटुम्बमल्पनिर्वेशं विप-रीतदेशजातिगोत्रनामकर्मापदेशं प्रच्छन्नवृत्तिकर्माणं मांससुराभक्ष्यभोजनगन्धमाल्यवस्त्रविभूषणेषु प्रस-क्तमतिव्ययकर्तारं पुंश्चलीघूतशौण्डिकेषु प्रसक्तम-भीक्ष्णप्रवासिनमविज्ञातस्थानगमनमेकान्तारण्यनि-ष्कुटविकालचारिणं प्रच्छन्ने सामिषे वा देशे बहु-मन्त्रसंनिपातं सद्यःक्षतव्रणानां गूढप्रतिकारयितारं अन्तर्गृहन्त्यसमभ्यधिगन्तारं कान्तापरं परपरि-

ग्रहाणां परस्त्रीद्रव्यवेशमनामभीक्ष्णप्रष्टारं कुत्सित-
कर्मशस्त्रोपकरणसंसर्ग विरात्रे छन्नकुड्यच्छायासंचा-
रिणं विरूपद्रव्याणामदेशकालविक्रेतारं जातवैराशयं
हीनकर्मजातिं विगूह्यमानरूपं लिङ्गेनालिङ्गिनं
लिङ्गिनं वा भिन्नाचारं पूर्वकृतापदानं स्वकर्मभिरपदिष्टं
नागरिकमहामात्रदर्शने गूहमानमपसरन्तमनुच्छा-
सोपवेशिनमाविष्टं शुष्कभिन्नस्वरमुखवर्णं शस्त्रहस्त-
मनुष्यसंपातत्रासिनं हिंस्रस्तेननिधिनिक्षेपापहार-
वरप्रयोगगूढाजीविनामन्यतमं शङ्केतेति शङ्काभि-
ग्रहः ।

शङ्कारूपकर्माभिग्रह इति सूत्रम् । आत्मनः परान्
प्रति परंपामात्मानं प्रति चेति शङ्का द्विरूपा रूपं
लोप्त्रं कर्म संश्लिष्टेदादि एतैर्लिङ्गैरभिग्रहः चोराणां
ग्रहणमभिधीयत इति सूत्रार्थः । गूढाजीविनां रक्षा
प्रक्रान्ता । तत्र सिद्धव्यञ्जनादिभिर्ग्रहीतुं शक्यानां गूढा-
जीविनां ग्रहणप्रकार उक्तः, तदग्राह्याणां शङ्कारूपकर्म-
भिर्ग्रहणप्रकार इदानीमुच्यते ।

सिद्धप्रयोगादुच्यते । सिद्धव्यञ्जनप्रयोगात् परतः,
शङ्कारूपकर्माभिग्रहः, वक्ष्यत इति क्रियाव्याहारः ।
शङ्काभिग्रहं तावदाह— क्षीणदायकुटुम्बमिति । दायः
कुलक्रमागतं द्रव्यं कुटुम्बं कृपिः तदुभयं क्षीणं यस्य तं
तथाभूतं, अल्पनिवेशं भक्तव्ययापर्याप्तभृतिं कर्मानु-
रूपनिहीनभृतिं वा, विपरीतदेशजातिगोत्रनामकर्मापदेशं
अन्यथाकल्पितदेशजात्यादिव्यवहारं, प्रच्छन्नवृत्तिकर्माणं
अन्याविदितवृत्त्यर्थकर्मणं, मांससुरादिष्वष्टमु, प्रसक्तं
प्रकर्षेण सक्तं, अतिव्ययकर्तारं, पुंश्चलीयूतशौण्डिकेषु
प्रसक्तं, अभीक्ष्णप्रवासिनं पौनःपुन्यप्रवासशीलं अवि-
ज्ञातस्थानगमनं क्व तिष्ठति क्व गच्छतीत्यन्याविदित-
स्थानगमनं, एकान्तारण्यनिष्कृतविकालचारिणं विजने
वने गृहारामे च विकाले चरणशीलं, प्रच्छन्ने सामिपे
वा देशे बहुमन्त्रसंनिपातं अन्यदर्शनागोचरे देशे सामिपे
सद्रव्ये धनिकगृहनिःकटदेशे वा बहुमन्त्रयन्तं बहुकुल्वो
गच्छन्तं च, सद्यःक्षतव्रणानां गूढप्रतिकारयितारं व्रण-
कारणोद्भेदशङ्कया रहसिं चिकित्सयितारं, अन्तर्गृह-
नित्यं गर्भगृहनित्योपविष्टं, अभ्यधिगन्तारं आगच्छतोऽ-
भिमुखं झटिति गत्वा प्रतिनिवर्तमानं, कान्तापरं

स्त्रीलोलं, परपरिग्रहाणां परपरिजनानां, परस्त्रीद्रव्यवेशमनां
अभीक्ष्णप्रष्टारं, कुत्सितकर्मशस्त्रोपकरणसंसर्ग मारण-
चौर्यादिगर्हितकर्मोपयोगिषु शस्त्रेषु उपकरणेषु परिचय-
वन्तं, शास्त्रेत्यपि पाठः । विरात्रे अधरात्रे, छन्नकुड्य-
च्छायासंचारिणं छन्नं यथा भवति तथा कुड्यच्छायायां
संचरणशीलं, विरूपद्रव्याणां विनष्टस्वरूपाणां द्रव्याणां,
अदेशकालविक्रेतारं अदेशे अकाले च विक्रयकारिणं,
जातवैराशयं, हीनकर्मजातिं, विगूह्यमानरूपं छाद्यमान-
स्वरूपं, लिङ्गेनालिङ्गिनं अनुपात्तलिङ्गिचिह्नं लिङ्गि-
व्रतेन युक्तं, लिङ्गिनं वा भिन्नाचारं उपात्तलिङ्गिचिह्नं
वा लिङ्गिव्रतरहितं, पूर्वकृतापदानं पूर्वमन्यत्र कृतचौर्यं,
स्वकर्मभिरपदिष्टं परदारग्रहणादिभिः ख्यातं, नागरिक-
महामात्रदर्शने नगररक्षिपुरुषस्य महामात्रस्य च दर्शने,
गूहमानमपसरन्तं स्वरूपं छाद्यन्तं निलीय चरन्तं च,
अनुच्छासोपवेशिनं तूष्णीं बहिर्भूम्यादावुपवेशनशीलं,
आविष्टं भीतं, शुष्कभिन्नस्वरमुखवर्णं शुष्कः क्षामः
भिन्नः अयथाप्रकारश्च स्वरो मुखवर्णश्च यस्य तं तथा-
भूतं, शस्त्रहस्तमनुष्यसंपातत्रासिनं शस्त्रपाणिपुरुषागमनं-
भीरुकं, एवम्भूतैर्विशेषणैर्यथासंभवं युक्तं जनं, हिंस्र-
स्तेनादीनां हिंस्रो घातुकः स्तेनश्चोरः निधिनिक्षेपापहारो
निधिनिक्षेपयोरपहर्ता वरप्रयोगः वरः क्रोधस्तन्निमित्तः
प्रयोगः शस्त्रप्रयोगो यस्य स तथाभूतः गूढाजीवी प्रतीतः
इत्येतेषां अन्यतमं, शङ्केत । ‘वरो ना भूपजामात्रो-
दैवादेरीप्सिते क्रुधि’ इति केशवः । इति शङ्काभि-
ग्रह इति । व्याख्यात इति शेषः । श्रीम् .

रूपाभिग्रहस्तु । नष्टापहतमविद्यमानं तज्जात-
व्यवहारिषु निवेदयेत् । तच्छेन्ननिवेदितमासाद्य
प्रच्छादयेयुः, साचिव्यकरदोषमाप्नुयुः । अजा-
नन्तोऽस्य द्रव्यस्यातिसर्गेण मुच्येरन् । न चानि-
वेद्य संस्थाध्यक्षस्य पुराणभाण्डानामाधानं विक्रयं
वा कुर्युः ।

तच्छेन्ननिवेदितमासाद्येत, रूपाभिगृहीतमागमं
पृच्छेत् — कुतस्ते लब्धं इति । स चेद् ब्रूयाद्—
दायाद्यादवाप्तममुष्मालब्धं, क्रीतं कारितमाधि-
प्रच्छन्नं अयमस्य देशः कालश्चोपसंप्राप्तः, अय-

मस्यार्थः प्रमाणं लक्षणं मूल्यं च इति, तस्या-
गमसमाधौ मुच्येत ।

नाष्टिकश्चेत् तदेव प्रतिसंदध्यात्, यस्य पूर्वो
दीर्घश्च परिभोगः शुचिर्वा देशस्तस्य द्रव्यमिति
विद्यात् । चतुष्पदानामपि हि रूपलिङ्गसामान्यं
भवति, किमङ्गपुनरेकयोनिद्रव्यकर्तृप्रसूतानां कुप्या-
भरणभाण्डानाम् इति ।

रूपाभिग्रहस्त्विति । वक्ष्यत इति शेषः । नष्टापहृत-
मिति । प्रमादभ्रष्टं चोरेणापहृतं द्रव्यं, अविद्यमानं,
तज्जातव्यवहारिषु तज्जातिद्रव्यव्यवहारिषु, निवेदयेत् ।
निवेदितं आसाद्य प्रच्छादयेयुश्चेत्, साचिव्यकरदोषं
चौर्यसाहाय्यकारिदण्डं, आप्नुयुः । अजानन्तः अमु-
कस्येदमित्यविदन्तः, अस्य द्रव्यस्य, अतिसर्गणं अर्पणेन,
मुच्येरन् अपराधमुक्ताः स्युः । न चेति । संस्थाध्यक्षस्य
पण्यसंस्थाधिकारिणः, अनिवेद्य, पुराणभाण्डानां,
आधानं विक्रयं वा, न च कुर्युः ।

• तच्चेदिति । निवेदितं तद् नष्टापहृतं, आसाद्येत चेत्,
रूपाभिग्रहीतं जनं, आगमं पृच्छेत् -- कुतस्ते लब्धमिति ।
स चेद्ब्रूयात्, किमिति, दायाद्यादवाप्तं दायादभावा-
लब्धं, अमुष्माल्लब्धं, क्रीतं, कारितं नवनिर्मापितं,
आधिप्रच्छन्नं आधीकरणवशादियन्तं कालमप्रकाशतया
स्थितं, अयं अस्य देशः अस्यार्थस्यायं साक्षी यद्वा
अस्यायं प्रदेशः, उपसंप्राप्तः उपसंप्राप्तिमान्,
अस्यायं कालश्च उपसंप्राप्तिमान्, अयं अस्य
अर्थो रूपमूल्यं, इदं प्रमाणं लक्षणं मूल्यं च
इदमस्य सुवर्णकर्पादिमानं इदमस्य चिह्नं इदमस्य प्रकृ-
तिमूल्यं, इति, तर्हीति शेषः, तस्य द्रव्यस्य, आगम-
समाधौ आगमसमर्थने तति, मुच्येत रूपाभिग्रहीतः ।
अन्यथा तु तस्य चोरदण्ड इत्यर्थम् ।

नाष्टिकश्चेदिति । नाष्टिकोऽभियोक्ता, तदेव प्रतिसं-
ध्याच्चेत् रूपाभिग्रहीतप्रयुक्तमेव समाधानं यदि प्रतिसं-
दधोत, यस्य रूपाभिग्रहीतनाष्टिकयोरन्यतरस्य, पूर्वो, दी-
र्घश्च, परिभोगः अनुभवः, शुचिर्वा देशः विश्वास्त्यवचन-
श्च साक्षी, तस्य द्रव्यमिति, विद्यात् निर्णयेत् । न च
तदीयत्वमसंभावितमित्याह -- चतुष्पदानामपि हीति ।
तेषामपि हि भिन्नयोन्यादिप्रसूतानां, रूपलिङ्गसामान्यं

आकृतिसादृश्यं चिह्नसादृश्यं च, भवति । एवं स्थिते इति
शेषः, एकयोनिद्रव्यकर्तृप्रसूतानां, कुप्याभरणभाण्डानां
कुप्यनिर्मितभूषणपात्राणां, किमङ्गपुनः किमु वक्तव्यं,
तेषां रूपलिङ्गसामान्यं सुतरां भवतीत्यर्थः । इति अतः
कारणात् । श्रीम्.

स चेद् ब्रूयात् -- याचितकमवक्रीतकमाहितकं
निक्षेपमुपनिधिं वैयापृत्यभर्म वामुच्येति, तस्याप-
सारप्रीतसंधानेन मुच्येत ।

नैवं इत्यपसारो वा ब्रूयाद्, रूपाभिग्रहीतः
परस्य दानकारणमात्मनः प्रतिग्रहकारणमुपलिङ्गनं
वा दायकदापकनिबन्धकप्रतिग्राहकोपदेष्टृभिरुप-
श्रोतृभिर्वा प्रतिसमानयेत् ।

उज्जितप्रनष्टनिष्पतितोपलब्धस्य देशकाललाभो-
पलिङ्गनेन शुद्धिः । अशुद्धस्तच्च तावच्च दण्डं
दद्यात् । अन्यथा स्तेयदण्डं भजेत इति रूपाभि-
ग्रहः ।

स चेदिति । स रूपाभिग्रहीतः, याचितकं याञ्चया
लब्धं, अवक्रीतकं भाटकगृहीतं, आहितकं आधित्वेन
गृहीतं, निक्षेपं भूषणभाण्डनिर्माणार्थं निक्षिप्तं, उपनिधिं
रक्षणाय विश्वासाद् दत्तं, वैयापृत्यभर्म वा कर्मणः
कृतस्य दत्तां भृतिं वा, अमुच्येति ब्रूयाच्चेत् अमुकपुरुष-
संबन्धीत्येवं वदेच्चेत्, अर्थाच्चाष्टिकार्थितं रूपं, तस्य
द्रव्यस्य, अपसारप्रतिसंधानेन मदीयमेवेदं याचितका-
दीत्यपसारपुरुषकृतेनाभ्युपगमेन, मुच्येत, अर्थात् सः ।

नैवमित्यपसारो वा ब्रूयादिति । न मे याचितकादी-
त्यपसारो यदि वदेत्, रूपाभिग्रहीतः, परस्य अपसारस्य,
दानकारणं, आत्मनः प्रतिग्रहकारणं, उपलिङ्गनं वा
लिङ्गैरभिज्ञापनं च, प्रतिसमानयेत् निरूपयेत्, कैः,
दायकदापकनिबन्धकप्रतिग्राहकोपदेष्टृभिः उपश्रोतृभिर्वा,
वाशब्दश्चार्थः । तत्र निबन्धको लेखकः, उपदेष्टा लेख-
नीयवाक्यवक्ता, शेषाः प्रतीताः ।

उज्जितेत्यादि । उज्जितप्रनष्टनिष्पतितोपलब्धस्य
उज्जितं विस्मृतं वस्त्राभरणादि प्रनष्टं स्वयूथच्युतं
गोमहिषादि निष्पतितं छन्नापसृतं दासीदासादि तस्योप-

लब्धस्य देशकाललाभोपलिङ्गनेन देशादीनां विभावेन,
शुद्धिः अभियोक्तुः । अशुद्धः अविभावितादेशादिः सः,
तच्च तावच्च दण्डं दद्यात् यत् स्वीयमित्युक्तं तत्समं
अन्यच्च तत्समपरिमाणं दण्डं दद्यात् । अभियोक्ता ।
अन्यथा स्तेयदण्डं भजेत देशाद्युपलिङ्गनेन स्वत्वस्या-
विभावेन, चौर्यदण्डभाग् भवति । इति रूपाभिग्रह इति ।
व्याख्यात इति शेषः । श्रीम्.

कर्माभिग्रहस्तु । मुषितवेश्मनः प्रवेशनिष्कसन-
मद्वारेण, द्वारस्य संधिना बीजेन वा वेधं, उत्तमा-
गारस्य जालवातायननीव्रवेधं, आरोहणावतरणे च
कुड्यस्य वेधं उपखननं वा गूढद्रव्यनिक्षेपग्रहणो-
पायमुपदेशोपलभ्यं अभ्यन्तरच्छेदोत्करपरिमर्दोप-
करणमभ्यन्तरकृतं विद्यात् । विपर्यये बाह्यकृतम् ।
उभयत उभयकृतम् ।

अभ्यन्तरकृते पुरुषमासन्नं व्यसनिनं क्रूरसहायं
तत्करोपकरणसंसर्गं स्त्रियं वा दरिद्रकुलामन्यप्रसक्तां
वा परिचारकजनं वा तद्विधाचारमतिस्वप्नं निद्रा-
क्लान्तमाधिक्लान्तमाविमं शुष्कभिन्नस्वरमुखवर्णम-
नत्रस्थितमतिप्रलापिनमुच्चारोहणसंरब्धगात्रं वि-
लूननिघृष्टभिन्नपाटितशरीरवस्त्रं जातकिणसंरब्ध-
हस्तपादं पांसुपूर्णकेशनखं विलूनभुम्रकेशनखं वा
सम्यक्स्नातानुलिप्तं तैलप्रमृष्टगात्रं सद्योधौतहस्त-
पादं वा पांसुपिच्छिलेषु तुल्यपादपदनिक्षेपं प्रवेश-
निष्कसनयोर्वा तुल्यमाल्यमद्यगन्धवस्त्रच्छेदविले-
पनस्वेदं परीक्षेत । चोरं पारदारिकं वा विद्यात् ।

सगोपस्थानिको बाह्यं प्रदेष्टा चोरमार्गणम् ।

कुर्यान्नागरिकश्चान्तर्दुर्गे निर्दिष्टहेतुभिः ॥

कर्माभिग्रहस्त्विति । उच्यत इति शेषः । चौर्यं
नाम त्रिविधं— आभ्यन्तरकृतं बाह्यकृतं उभयकृत-
मिति । तत्राभ्यन्तरचौर्यमाह— मुषितवेश्मन इति ।
चोरितग्रहस्य, अद्वारेण पश्चाद्द्वारेण प्रवेशनिष्कसनं
प्रवेशो निर्गमनं च, द्वारस्य संधिना मुरुङ्गया बीजेन
वेधसाधनेन वा वेधं निर्माणं, उत्तमागारस्य उपरि-
भूमिकायाः जालवातायननीव्रवेधं आनायगवाक्षवलीक-

भेदनं, आरोहणावतरणे च कुड्यस्य वेधं पदन्यास-
स्थानकरणं, गूढद्रव्यनिक्षेपग्रहणोपायं कुड्यगूहितस्य
द्रव्यनिक्षेपस्य ग्रहणं प्रत्युपायभूतं, उपदेशोपलभ्यं उपदे-
शोक्तिविशेषं, अभ्यन्तरच्छेदोत्करपरिमर्दोपकरणं अन्तर्गत-
कुड्यच्छेदपांसुत्करपरिमर्दनसाधनं, उपखननं वा कुड्य-
समीपभूखननं वा, अभ्यन्तरकृतं आभ्यन्तरजनकृतं,
विद्याद् अभ्युद्देहत् । विपर्यये उक्तलक्षणवैपरीत्ये, बाह्यकृतं
विद्यात् । उभयतः उभयलक्षणसत्त्वे, उभयकृतं विद्यात् ।

अभ्यन्तरकृतत्वशङ्कायां परीक्षणमाह— अभ्यन्तरकृत
इति । अभ्यन्तरजनकृतं चौर्यमित्युद्देहति, पुरुषं आसन्नं
आभ्यन्तरं, परीक्षेत, कथम्भूतं परीक्षेत, व्यसनिनं द्यूतमद्य-
प्रसक्तं, क्रूरसहायं क्रूरस्त्यक्तात्मानस्तेषां सहायं, तत्करो-
पकरणसंसर्गं, स्त्रियं वा दरिद्रकुलां, अन्यप्रसक्तां स्त्रियं
वा, परिचारकजनं वा, तद्विधाचारं अन्यस्त्रीप्रसक्तं,
अतिस्वप्नं मोषणानन्तरदिवसेऽतिमात्रनिद्रां, निद्राक्लान्तं
स्वापाभावश्रान्तं, आधिक्लान्तं, आविमं मीतं, शुष्कभिन्न-
स्वरमुखवर्णं, अनवरिथितं, अतिप्रलापिनं, उच्चारोहणसंरब्ध-
गात्रं उच्चारोहणपरवशवपुषं, विलूननिघृष्टभिन्नपाटित-
शरीरवस्त्रमित्यादि विशेषणसप्तकं स्फुटार्थम् । पांसुपिच्छि-
लेषु तुल्यपादपदनिक्षेपं पांसुषु पङ्क्तिलेषु च स्वपाद-
सदृशचरणन्यासं, प्रवेशनिष्कसनयोर्वा प्रवेशनिर्गमनयोर्वा,
तुल्यमाल्यमद्यगन्धवस्त्रच्छेदविलेपनस्वेदं मुषितवेश्मगतेन
माल्यमद्यगन्धेन समानगन्धं वस्त्रच्छेदेन समानवस्त्रच्छेदं
विलेपनस्वेदेन तुल्यविलेपनस्वेदम् । चोरं पारदारिकं वा
विद्यादिति । पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टं परीक्ष्य तत्कर इति
वा पारतल्पिक इति वा जानीयात् ।

विधिशेषं श्लोकेनाह — सगोपस्थानिक इति । गोपो
दशकुलीपञ्चकुलीरक्षकः स्थानिको दुर्गजनपदचतुर्भागि-
रक्षी ताभ्यां सहितः, प्रदेष्टा कण्टकशोधनाधिकृतः, बाह्यं
चोरमार्गणं कुर्यात् । नागरिकश्च, अन्तर्दुर्गे दुर्गान्तर्भागे,
निर्दिष्टहेतुभिः, चोरमार्गणं कुर्यात् । श्रीम्.

वाक्यकर्मानुयोगः

वाक्यकर्मानुयोगः । मुषितसंनिधौ बाह्यानाम-
भ्यन्तराणां च साक्षिणमभिज्ञस्तस्य देशजातिगोत्र-
नामकर्मसारसहायनिवासाननुयुञ्जीत । तांश्चापदेशैः

प्रतिसमानयेत् । ततः पूर्वस्थाहः प्रचरं रात्रौ निवासं च आ ग्रहणादिति अनुयुज्यते । तत्त्वापसारप्रतिसंधाने शुद्धः स्यात् । अन्यथा कर्मप्राप्तः ।

त्रिरात्रादूर्ध्वमग्राहः शङ्कितकः, पृच्छाभावादन्वयोपकरणदर्शनात् ।

अचोरं चोर इत्यभिव्याहरतश्चोरसमो दण्डः, चोरं प्रच्छादयतश्च ।

वाक्यकर्मणुयोग इति सूत्रम् । वाक्येन कर्मणा च शङ्काभिगृहीतस्य अनुयोगोऽभिधीयत इति सूत्रार्थः । शङ्कादिलिङ्गानां व्यभिचारसंभवाद् वस्तुतोऽचोरस्यापि दण्डभयादिनानृतवादित्वदर्शनाच्च चोरत्वनिर्णयाय वाक्यकर्मणुयोगः प्रस्तूयते ।

मुपितसंनिधाविति । चोरद्वतधनस्य जनस्य संनिधौ, बाह्यानां अभ्यन्तराणां च संनिधौ, साक्षिणं, अभिशस्तस्य शङ्काभिगृहीतस्य, देशं, जातिं, गोत्रं, नाम, कर्म, सारं धनं, सहायं निवासं चेत्येतान् देशादीन् अष्टौ, अनुयुज्यते । तांश्चेति । अभिशस्तदेशादीन्, अपदेशैः निमित्तरूपपत्तिभिः, प्रतिसमानयेत् पर्यालोचयेत् सुष्ठु न वेति । तत इति । पश्चात्, पूर्वस्य अहः प्रचारं, रात्रौ निवासं च शयनं च, आ ग्रहणात् यावदभिशस्त-ग्रहणकालं, इत्यनुयुज्यते अनुयोगोचितेन प्रकारेण पृच्छेद्, अभिशस्तम् । तस्य अभिशस्तस्य, अपसार-प्रतिसंधाने अपराधापसरणकारणोपलब्धौ, शुद्धः स्याद्, अभिशस्तः । अन्यथा कर्मप्राप्तः कृतापराधः ।

त्रिरात्रादूर्ध्वमिति । तिसृषु रात्रिषु अतीतासु, शङ्कितकः, अग्राहः ग्रहीतुं योग्यो न भवति, कस्मात्, पृच्छाभावात् मोषणदिवसपूर्वदिवसादिचरितस्य विस्मृति-संभवेन प्रश्नायोगात्, अन्यत्रोपकरणदर्शनात् मोषण-साधनानामचोरगृहेषूपलम्भसंभवाच्च ।

अचोरमिति । तं, चोर इति अभिव्याहरतः प्रदेष्टृदेः, चोरसमो दण्डः । चोरं प्रच्छादयतश्च तं अचोर इत्यभिव्याहरतश्च, अथवा चोरं गृहान्तरवस्थान्याप्रकाशयतश्च, चोरसमो दण्डः ।

भीमः

चोरेणाभिस्तो वैरद्वेषाभ्यामपदिष्टकः शुद्धः

(१) कौ. ४।८.

स्यात् । शुद्धं परिवासयतः पूर्वः साहसदण्डः ।

शङ्कानिष्पन्नं उपकरणमन्त्रिसहस्यरूपवैयापृत्य-करान् निष्पादयेत् । कर्मणश्च प्रवेशद्रव्यादानांश-विभागैः प्रतिसमानयेत् ।

एतेषां कारणानां अनभिसंधाने विप्रलपन्तम-चोरं विद्यात् । दृश्यते ह्यचोरोऽपि चोरमार्गे यदृच्छया संनिपाते चोरवेषशस्त्रभाण्डसामान्येन गृह्यमाणो दृष्टः चोरभाण्डस्योपवासेन वा यथा हि माण्डव्यः कर्महेतुभयादचोरः 'चोरोऽस्मि' इति व्रुषाणः ।

तस्मात् समाप्तकरणं नियमयेत् ।

मन्दापराधं बालं वृद्धं व्याधितं मत्तमुन्मत्तं क्षुत्पिपासाध्वक्लान्तमत्याशितमामकाशितं दुर्बलं वा न कर्म कारयेत् ।

चोरेणाभिस्त इति । चोरेणान्यश्चोर इत्युक्तः, वैर-द्वेषाभ्यां अपदिष्टकः वैरेण द्वेषेण च निमित्तेन कृताभि-शंसन इति विभावितश्चेत्, शुद्धः स्यात् । शुद्धं, परिवासयतः अमोचयतः प्रदेष्टुः, पूर्वः साहसदण्डः ।

शङ्कानिष्पन्नमिति । शङ्काग्रहीतं, उपकरणादीन् पञ्च, निष्पादयेत् पृष्ट्वा माधयेत् । तत्र रूपं लोपत्रं, शेषं प्रतीतम् । कर्मणश्च प्रवेशेत्यादि । चौर्यार्थं द्रव्य-रक्षागृहे केन केन प्रवेशः कृतः केन द्रव्यं गृहीतं कस्य कियानंशविभागः इति प्रवेशादिप्रश्नैस्तत्त्वं विचारयेत् ।

एतेषां कारणानामिति । उक्तानां चोरत्वसाधकानां, अनभिसंधाने अपरिचिन्तने, विप्रलपन्तं भयादिना विरुद्धवाचिनमपि, अचोरं विद्यात् । किमर्थं परीक्षा-यत्नो महानुपदिश्यत इत्यत्राह — दृश्यते हीत्यादि । चोरभाण्डस्योपवासेन मुष्टद्रव्यस्य समीपस्थित्या । माण्डव्यः आणिमाण्डव्यो नाम महर्षिः । स किलाचोर एव राजपुरुषताडनादिक्लेशभीत्या चोरमात्मानं वदन् विनैव परीक्षां तं चोरं मन्यमानेन राजा शूलमारोपित इति महाभारते कथानुसंधेया ।

तस्मादिति अदण्ड्यदण्डप्रणयनं मा प्रसाङ्ग्यदिति हेतोः, समाप्तकरणं सम्यग् बहुप्रकारपरीक्षावधारितापराधं, नियमयेत् दण्डयेत् ।

मन्दापराधमित्यादि । अल्पापराधम् । अत्याशितं
अतिमात्रमुक्तान्नम् । आमकाशितं अजीर्णान्नम् ।

श्रीम्.

तुल्यशीलपुंश्चलीप्रावादिककथावकाशभोजनदातृ-
भिरपसर्पयेत् । एवमतिसंदध्यात् । यथा वा निक्षे-
पापहारे व्याख्यातम् ।

आप्तदोषं कर्म कारयेत् । न त्वेव स्त्रियं गर्भिणीं
सूतिकां वा मासावरप्रजाताम् । स्त्रियास्त्वर्धकर्म ।
वाक्यानुयोगो वा ।

ब्राह्मणस्य सत्रिपरिग्रहः श्रुतवतस्तपस्विनश्च ।
तस्यातिक्रम उत्तमो दण्डः कर्तुः कारयितुश्च कर्मणा
व्यापादनेन च ।

व्यावहारिकं कर्मचतुष्कं— षड् दण्डाः, सप्त
कशाः, द्वावुपरिनिबन्धौ, उदकनालिका च ।

चोरादीन् कथं जानीयादित्याह— तुल्यशीलेत्यादि ।
तुल्यशीलादिभिः तुल्यशीलाः समानवृत्ताः पुंश्चल्यो
बन्धक्यः प्रावादिकाः प्रवदनचारिणः दक्षभाषाः
कथावकाशभोजनदातारः कथादातारः कथकाः अव-
काशदातारो भोजनदातारश्च इत्येतैः, अपसर्पयेत्
अपसर्पैः कृतैर्जानीयात्, अर्थाच्चोरादीन् । एवमति-
संदध्यात् उक्तेन प्रकारेण तान् वञ्चयेत् । ज्ञानोपायान्तर-
मन्यत्रोक्तं चेहातिदिशति— यथा वेति । निक्षेपापहारे,
यथा व्याख्यातं 'श्रीणदायकुटुम्बमि'त्यादिना निरूपितं,
तथा वा जानीयादिति वाक्यशेषः ।

निश्चितापराधस्य दण्डमाह— आप्तदोषमिति ।
निश्चितापराधं, कर्म कारयेत् । गर्भिण्याः स्त्रियाः प्रसूता-
याश्चानतीतमासाया न दण्ड इत्याह— न त्वेवेत्यादि ।
स्त्रियास्त्वर्धकर्ममिति । पुंसो यावद् दण्डकर्म विहितं
तस्यार्धं स्त्रियाः । वाक्यानुयोगो वा वाचा परिभाषणं
वा कर्तव्यं अर्धस्याप्ययोगे ।

ब्राह्मणस्येति । तस्य, श्रुतवतो विदुषः, तपस्विनश्च,
सत्रिपरिग्रहः सत्रिभिः परिग्रहणं तथा परिग्रहणेन ततः
पर्यटनक्लेशयोजनेति यावत्, अर्थाद् दण्डः । तस्यातिक्रम
इति । उक्तदण्डातिरिक्तदण्डकरणे, कर्तुः, कारयितुश्च,

उत्तमो दण्डः उत्तमसाहसः, कर्मणा, व्यापादनेन च
द्रोहचिन्तनेन च हेतुना ।

व्यावहारिकं कर्मचतुष्कमिति । लोकव्यवहारप्रसिद्धानि
चतुष्प्रकाराणि दण्डकर्माणि भवन्ति । षड् दण्डाः
दण्डाघाताः षडित्येकः प्रकारः, सप्त कशाः कशाप्रहाराः
इति द्वितीयः, द्वौ उपरिनिबन्धौ हस्तयोः पृष्ठतः कृत्वा
संश्लेषितयोर्बन्धनं तेन सह शिरसो बन्धनं चेति द्विरूपं
बन्धनमिति तृतीयः, उदकनालिका च नासायां
'सलवणोदकनिषेचनं च इति चतुर्थः । श्रीम्.

परं पापकर्मणां नववेत्रलताद्वादशकं, द्वावूरुवेष्टौ,
विंशतिर्नक्तमाललताः, द्वात्रिंशत् तलाः, द्वौ वृश्चिक-
बन्धौ, उल्लम्बने च द्वे, सूची हस्तस्य, यवागूपीतस्य,
एकपर्वदहनमङ्गुल्याः स्नेहपीतस्य प्रतापनमेक-
महः, शिशिररात्रौ बल्बजाग्रशय्या चेत्यष्टादशकं
कर्म ।

तस्योपकरणं प्रमाणं प्रहरणं प्रधारणमवधारणं
च खरपट्टादागमयेत् । दिवसान्तरमेकैकं च कर्म
कारयेत् ।

पूर्वकृतापदानं, प्रतिज्ञायापहरन्तं, एकदेशदृष्ट-
द्रव्यं, कर्मणा रूपेण वा गृहीतं, राजकोशमवस्तु-
जन्तं, कर्मवध्यं वा राजवचनात् समस्तं व्यस्तम-
भ्यस्तं वा कर्म कारयेत् ।

सर्वापराधेष्वपीडनीयो ब्राह्मणः । तस्याभि-
शस्ताङ्को लालाटे स्याद् व्यवहारपतनाय । स्तेये
श्वा, मनुष्यवधे कबन्धः, गुरुतरुपे भगं, सुरापाने
मद्यध्वजः ।

ब्राह्मणं पापकर्मणमुदघुष्याङ्ककृतव्रणम् ।

कुर्यान्निर्विषयं राजा वासयेदाकरेषु वा ॥

अन्यत् पापकर्मणां चतुर्दशभेदं दण्डनकर्माह— परं
पापकर्मणामिति । परं उक्तचतुष्कातिरिक्तं, पापकर्मणां,
नववेत्रलताद्वादशकं नवहस्तदीर्घबन्धनलता द्वादश
प्रहाराः, द्वौ ऊरुवेष्टौ द्वाभ्यां रज्जुभ्यां पादयोर्वेष्टनं
तेन सह शिरसोऽपि वेष्टनमिति द्विप्रकारावूरुवेष्टौ,
विंशतिर्नक्तमाललताः विंशतिः करञ्जलताप्रहाराः,

द्वात्रिंशत् तलाः चपेटाघाताः, द्वौ वृश्चिकबन्धौ वाम-
करस्य वामपादस्य च पृष्ठतः संयोज्य बन्धनमित्येको
वृश्चिकबन्धः दक्षिणकरस्य दक्षिणपादस्य च तथा
संयोज्य बन्धनमित्यपर इत्येवं द्वौ उल्लम्बने च द्वे संयुक्त-
बद्धकरद्वयस्य ऋजुध्वलम्बनं संयुक्तबद्धपादद्वयस्योर्ध्व-
लम्बनं चेति द्विप्रकारं उल्लम्बने, सूची हस्तस्य करस्य
नखे सूचीप्रवेशनं, यवागृपीतस्य यवागृपानस्य कारणे(ने)ति
शेषः, यवागृ पाययित्वा मूत्रनिरोधनेनावस्थापनमित्यर्थः ।
अङ्गुल्या एकपर्वदहनं, स्नेहपीतस्य प्रतापनमेकमहरिति
पायितसर्पिष आतपेऽग्नौ वैकदिनप्रतापनं, शिशिररात्रौ
वल्चजाग्रशय्या च जलसिक्तबन्धजाग्रशय्याशयनं च,
इत्यष्टादशकं पूर्वाक्तचतुष्केण सहाष्टादशावयवकं, कर्म ।

तस्येति । उक्तस्य कर्मणः, उपकरणं रज्ज्वादि,
प्रमाणं दण्डकशायायामः, प्रहरणं वेत्रनक्तमालादि,
प्रधारणं दण्डनीयस्य स्थापनप्रकारः, अवधारणं च
शरीरानुगुणदण्डप्रकारनिर्धारणं च, खरपट्टात् कर्तुनाम-
प्रसिद्धाद्यैर्यशास्त्राद्, आगमयेद् अभीयीत ।

दिवसान्तरमित्यादि । दण्डितं दिवसव्यवधानेनैकैकं
कर्म कृच्छ्रव्यापारं, कारयेत् । इत्युत्तरार्गः ।

विशेषविधिमाह — पूर्व्वेत्यादि । पूर्व्वकृतापदानं
पूर्व्वकृतचौर्यं, प्रतिज्ञायापहरन्तं अपहरिष्यामीति प्रति-
श्रुत्यापहरन्तं, एकदेशदण्डद्रव्यं नष्टद्रव्यैकदेशयुक्ततयोप-
लब्धं, कर्मणा गृहीतं अद्वारप्रवेशनिर्गमसंधिच्छेदनादि-
कर्मयुक्तत्वेन दण्डं, रूपेण वा गृहीतं लोप्त्रयुक्तं गृहीतं,
राजकोशं अवस्तुणन्तं राजधनमवच्छादयन्तं, कर्मवध्यं
वा कृतमहापराधं वा, राजवचनात्, समस्तं समुदितं,
व्यस्तं तद्विपरीतं, अभ्यस्तं वा आवृत्तं वा, कर्म कारयेद्
यावत्प्राणवियोगम । स एष श्रात्रियादीनां दण्डविधिः ।

ब्राह्मणस्य विधिमाह — सर्वापराधेष्वित्यादि ।
बधताडनादिना दण्डेन न योज्यः । कस्तर्हि तस्य
दण्डस्तत्राह— तस्येति । ब्राह्मणस्य, अभिशस्ताङ्कः,
ललाटे स्यात् कर्तव्यः, किमर्थं, व्यवहारपतनाय व्यव-
हारात् पतनाय प्रत्युतथे अज्ञानात् तेनान्यः सहव्यवहारं
मा कार्षीदित्येतदर्थमित्यर्थः । अपराधभेदेनाङ्कभेदा-
नाह— स्तेय इति । तत्र, श्रा अभिशस्ताङ्कः कर्तव्यः,

मनुष्यवधे कबन्धः, गुरुतल्पे गुरुदारगमने, भगं योनिः,
सुरापाने मद्यध्वजः ।

श्लोकमाह— ब्राह्मणमित्यादि । उद्धृत्य पापकर्मा-
मुक्त इति पुरग्रामादिषु सघोषणं दर्शयित्वा । निर्विषयं
कुर्यात् स्वदेशाभिष्कासयेत् । श्रीम्.

सर्वाधिकरणरक्षणम्

सर्वाधिकरणरक्षणम् । समाहर्तृप्रदेशारः पूर्व-
मध्यक्षाणामध्यक्षपुरुषाणां च नियमनं कुर्युः ।

खनिसारकर्मान्तेभ्यः सारं रत्नं चापहरतः शुद्ध-
वधः । फल्गुद्रव्यकर्मान्तेभ्यः फल्गु द्रव्यमुपस्कारं
वा पूर्वः साहसदण्डः ।

पण्यभूमिभ्यो वा राजपण्यं मापमूल्यादूर्ध्वमा-
पादमूल्यादित्यपहरतो द्वादशपणो दण्डः । आ
द्विपादमूल्यादिति चतुर्विंशतिपणः । आ त्रिपाद-
मूल्यादिति षट्त्रिंशत्पणः । आ पणमूल्यादित्यष्ट-
चत्वारिंशत्पणः । आ द्विपणमूल्यादिति पूर्वः
साहसदण्डः । आ चतुष्पणमूल्यादिति मध्यमः ।
आ अष्टपणमूल्यादित्युत्तमः । आ दशपणमूल्या-
दिति वधः ।

सर्वाधिकरणरक्षणमिति सूत्रम् । सर्वेषां अधिकरणानां
धनोत्पत्तिस्थानानां अधिकरणस्थानां वा समाहर्त्रादीनां
रक्षणं धनहरणाद् वारणं सर्वाधिकरणरक्षणं, तदुच्यते
इति सूत्रार्थः । जानपदादिकण्टकशोधनमुक्तम् । राज-
धनापहारिशोधनमधुनाभिधीयते ।

समाहर्तृप्रदेशार इति । समाहर्तारः प्रदेशारश्च, पूर्व
कार्यारम्भात् प्राक्, अध्यक्षाणां, अध्यक्षपुरुषाणां च,
नियमनं व्यवस्थापनं कुर्युः ।

खनिसारकर्मान्तेभ्य इति । खनिकर्मान्तेभ्यः रत्नस्वर्ण-
रजतादिकर्मस्थानेभ्यः सारकर्मान्तेभ्यः चन्दनागुर्वादिकर्म-
स्थानेभ्यः, सारं रत्नं वा, अपहरतः, शुद्धवधः धन-
दण्डमिश्रो घातदण्डः । फल्गुद्रव्यकर्मान्तेभ्य इति ।
कार्पासादिद्रव्यकर्मान्तेभ्यः, फल्गु द्रव्यं, उपस्कारं वा
वेशवारं वा, अपहरत इति वर्तते । पूर्वः साहसदण्डः ।

पण्यभूमिभ्यो वेति । जीरकाजमोदाद्युत्पत्तिभूमिभ्यः,

राजपण्यं, मापमूल्यादूर्ध्वं, आ पादमूल्यात् पादः पण-
चतुर्भागाश्चतुर्भागाः आ चतुर्भाषमूल्यात्, इत्येवं अप-
हरतः द्वादशपणो दण्डः । आ द्विपादमूल्यादिति । चतु-
र्भाषमूल्यादूर्ध्वमष्टमापमूल्यान्तं, अपहरतः, चतुर्विंशति-
पणः । आ त्रिपादमूल्यादिति षट्त्रिंशत्पण इत्यादि आ
दशपणमूल्यादिति वध इत्येतदन्तं सुवोधम् । श्रीमू.

कोष्ठपण्यकुप्यायुधागारेभ्यः कुप्यभाण्डोपस्करा-
पहारेष्वर्धमूल्येष्वेत एव दण्डाः । कोशभाण्डागा-
राक्षशालाभ्यश्चतुर्भाषमूल्येष्वेत एव द्विगुणा दण्डाः ।

चोराणामभिप्रधर्षणे चित्रो घातः । इति राज-
परिग्रहेषु व्याख्यातम् ।

बाह्येषु तु प्रच्छन्नमहनि क्षेत्रखलवेशमापणेभ्यः
कुप्यभाण्डमुपस्करं वा मापमूल्यादूर्ध्वमा पादमूल्या-
दित्यपहरतस्त्रिपणो दण्डः । गोमयप्रदेहेन वा
प्रलिप्यावघोषणम् । आ द्विपादमूल्यादिति षट्पणः,
गोमयभस्मना वा प्रलिप्यावघोषणम् । आ त्रिपाद-
मूल्यादिति नवपणः, गोमयभस्मना वा प्रलिप्याव-
घोषणं, शरावमेखलया वा । आ पणमूल्यादिति
द्वादशपणः, मुण्डनं प्रत्राजनं वा । आ द्विपण-
मूल्यादिति चतुर्विंशतिपणः, मुण्डस्येष्टकाशकलेन
प्रत्राजनं वा । आ चतुष्पणमूल्यादिति षट्-
त्रिंशत्पणः । आ पञ्चपणमूल्यादिति अष्टचत्वारिं-
शत्पणः । आ दशपणमूल्यादिति पूर्वः साहसदण्डः ।
आ विंशतिपणमूल्यादिति द्विशतः । आ त्रिंशत्पण-
मूल्यादिति पञ्चशतः । आ चत्वारिंशत्पणमूल्यादिति
साहस्रः । आ पञ्चाशत्पणमूल्यादिति वधः ।

प्रसह्य दिवा रात्रौ वान्तर्यामिकमपहरतोऽर्ध-
मूल्येष्वेत एव द्विगुणा दण्डाः । प्रसह्य दिवा रात्रौ
वा सशस्त्रस्यापहरतश्चतुर्भाषमूल्येष्वेत एव दण्डाः ।

कुटुम्बिकाध्यक्षमुख्यस्वामिनां कूटशासनमुद्रा-
कर्मसु पूर्वमध्यमोत्तमवधा दण्डाः । यथापराधं वा ।

कोष्ठपण्यकुप्यायुधागारेभ्य इति । कोष्ठागारात् पण्य-
ागारात् कुप्यागाराद् आयुधागाराच्च, कुप्यभाण्डोपस्करा-
पहारेषु, अर्धमूल्येषु अर्धमापमूल्यादिद्विमापमूल्यान्तेषु

विपये, एत एव द्वादशपणादयो, दण्डाः । कोशभाण्डा-
गाराक्षशालाभ्य इति । ताभ्यः, चतुर्भाषमूल्येषु काकणी
मूल्येषु मापमूल्यान्तेषु अपहृतेषु विपये, एत एव द्विगुणा
दण्डाः चतुर्विंशतिपणाश्चत्वारिंशत्पणादयः ।

चोराणामभिप्रधर्षणे इति । स्वयमपहृतवतामेव राज-
पुरुषाणां चोरापहरणच्छलकल्पने, चित्रो घातः क्लेशवधः ।
इति अनेन प्रकारेण, राजपरिग्रहेषु राजकीयेषु प्रदेशेषु,
व्याख्यातम् ।

बाह्येषु त्वित्यादि । बाह्येषु राजकीयातिरिक्तेषु पौर-
जानपदक्षेत्रादिषु । शेषं सुगमम् । चोरस्य निर्धनत्वे
दण्डप्रकारमाह— गोमयप्रदेहेन वेति । गोशङ्कुदुपलेपेन,
प्रलिप्य देहं प्रकपेण लिप्त्वा, अवघोषणं षट्द्वयोपण-
पुरस्तरं नगरमभितः संचारणम् । आ द्विपादमूल्यादिति-
त्यादि । स्पष्टम् । शरावमेखलया वेति । अवघोषणमिति
वर्तते, शरावो मृद्भाण्डविशेषः, प्रोतशरावां रशनां कण्ठे
बद्ध्वा पूर्ववन्नगरमभितः संचारणं गोमयभस्माभावपक्षे
दण्ड इत्यर्थः । आ पणमूल्यादिति द्वादशपण इत्यादि
आ पञ्चाशत्पणमूल्यादिति वध इत्यन्तं वाक्यजातं
स्पष्टार्थम् । यदत्र चतुर्विंशतिपणदण्डासामर्थ्ये मृण्डी-
कृत्येष्टकाखण्डप्रक्षेपेण देशाद् बहिर्निष्कासनमुक्तं, तत्
षट्त्रिंशत्पणादिसहस्रपणान्तदण्डासामर्थ्ये दण्डापूर्विका-
न्यायेन सिद्धं द्रष्टव्यम् ।

प्रसह्येति । बलात्कारेण, दिवा रात्रौ वा, अन्तर्या-
मिकं यामान्तरालकालरक्षाव्यापृतं, अपहरतो मुण्णतः,
अर्धमूल्येषु मापमूल्यादूर्ध्वमित्याद्युक्तमूल्यापेक्षयार्धमूल्येषु
अर्थादधर्मापमूल्यप्रभृतिषु द्विमापमूल्यान्तेषु विपये,
एत एव पूर्वोक्तास्त्रिपणादय एव वधान्ताः, द्विगुणाः
अर्थात् षट्पणादयः, दण्डाः । इह द्विगुणा इति पाठो
नास्तीति भाषास्वरसतो गम्यते । अन्तर्यामिकमेव दिवा
रात्रौ वा प्रसह्य शस्त्रपाणेर्मुण्णतो मापचतुर्भाष (काकणी)
मूल्यादिषु मापमूल्यान्तेषु विपयेऽपि यथोक्ता एव दण्डा
इत्याह— प्रसह्य दिवा रात्रौ वा सशस्त्रस्येत्यादि ।

कुटुम्बिकाध्यक्षमुख्यस्वामिनामिति । कुटुम्बिनः
सुवर्णाध्यक्षादेर्ग्राममुख्यस्य समाहृत्येत्येतेषां चतुर्णां,
कूटशासनमुद्राकर्मसु कपटलेख्यकर्मसु कपटलक्षणकर्मसु

च, पूर्वमध्यमोत्तमवधाः दण्डाश्चत्वारो यथाक्रमं भवन्ति । यथापराधं वा अपराधानुगुण्येन वा दण्डाः । श्रीमू.

*धर्मस्थीयाचारकान्निस्सारयतो बन्धनागाराच्छ-
य्यासनभोजनोच्चारसंचारं रोधबन्धनेषु त्रिपणोत्तरा
दण्डाः कर्तुः कारयितुश्च ।

चारकादभियुक्तं मुञ्चतो निष्पातयतो वा मध्यमः
साहसदण्डः अभियोगदानं च । बन्धनागारात्
सर्वस्वं वधश्च ।

बन्धनागाराध्यक्षस्य संरुद्धकमनाख्याय चारयत-
श्चतुर्विंशतिपणो दण्डः । कर्म कारयतो द्विगुणः ।
स्थानान्यत्वं गमयतोऽन्नपानं वा रुन्धतः षण्णव-
तिर्दण्डः । परिक्षेपयत उत्कोचयतो वा मध्यमः
साहसदण्डः । घ्नतः साहस्रः ।

परिगृहीतां दासीमाहितिकां वा संरुद्धिकामधि-
चरतः पूर्वः साहसदण्डः । चोरडामरिकभार्या
मध्यमः । संरुद्धिकामार्यामुत्तमः । संरुद्धस्य वा
तत्रैव घातः । तदेवाध्यक्षेण गृहीतायामार्यायां
विद्यात् । दास्यां पूर्वः साहसदण्डः ।

चारकमभित्त्वा निष्पातयतो मध्यमः । भित्त्वा
वधः । बन्धनागारात् सर्वस्वं वधश्च ।

एवमर्थचरान् पूर्व राजा दण्डेन शोधयेत् ।
शोधयेयुश्च शुद्धास्ते पौरजानपदान् दमैः ॥

बन्धनाध्यक्षशोधनमाह— धर्मस्थीयादिति । धर्म-
स्थपरिकल्पितात्, चारकात् संरोधागारात्, निस्सारयतः
लक्षग्रहणेन तद्वतान् ब्रहिः संचारयतः, बन्धनागारात्
कारागृहात् निस्सारयतः, रोधबन्धनेषु रोधागारेषु
बन्धनागारेषु च शय्यासनभोजनोच्चारसंचारं शयनीया-
सनभोजनानि मूत्रपुरीषोत्सर्गस्थानं च, कर्तुः, कारयि-
तुश्च, त्रिपणोत्तराः उत्तरोत्तरत्रिपणाधिकाः, दण्डाः ।

चारकादिति । धर्मस्थीयसंरोधगृहात्, अभियुक्तं
मुञ्चतः, निष्पातयतो वा निष्पतनप्रतिकूलानाचरणा-

* धर्मस्थीयादित्यस्य प्राक् वर्तमानः 'धर्मस्थश्चेदि'त्यारभ्य
'तददृष्टुं' दण्डं दद्यादित्यन्तो भागः सभाप्रकरणे
(पृ. २७-२८) द्रष्टव्यः ।

(१) कौ. ४१९.

निष्पतनं प्रयोजयतश्च, मध्यमः साहसदण्डः, अभियोग-
दानं च अभियुक्तदेयद्रव्यदानं च । बन्धनागारात्
प्रदेष्टृकारागृहात्, अभियुक्तं मुञ्चत इति वर्तते, सर्वस्वं
सर्वस्वहरणं, वधश्च दण्डः ।

संरुद्धं जनं बन्धनागाराध्यक्षाननुज्ञया चारयतश्चतु-
र्विंशतिपणो दण्डः, तद्विगुणः कर्म कारयत इत्याह—
बन्धनागाराध्यक्षस्येत्यादि । स्थानान्यत्वमित्यादि ।
स्थानान्यत्व स्थान दम्(?) । परिक्षेपयतः ताडना-
दिना दुन्वतः । उत्कोचयतः उत्कोचधनं दापयतः ।
शेषं स्पष्टम् ।

परिगृहीतामिति । क्रयाधिगतां, दासीं, आहितिकां
वा, संरुद्धिकां बन्धनागाररुद्धां, अधिकरतो गच्छतः,
पूर्वः साहसदण्डः । चोरडामरिकभार्या चोरभार्या डमर-
गतकभार्या च, अधिकरतः, मध्यमः । संरुद्धिकां,
आर्या कुलस्त्रियं, अधिकरतः, उत्तमः । तत्रैव संरुद्धस्य
वा बन्धनागार एव संरुद्धस्य च अर्थात् पूर्वोक्ताः
स्त्रीरधिकरतः, घातः वधः । तदेवेति । वधरूपं विधान-
मेव, अध्यक्षेण, गृहीतायां अधिकरितायां, आर्यायां,
विद्यात् । दास्यां, अध्यक्षेण गृहीतायामिति वर्तते, पूर्वः
साहसदण्डः, अध्यक्षस्य ।

चारकमिति । धर्मस्थीयसंरोधागारं, अभित्त्वा
निष्पातयतः अर्थात् संरुद्धं, मध्यमः साहसदण्डः ।
भित्त्वा निष्पातयतः, वधः । बन्धनागारात् निष्पातयतः,
सर्वस्वं सर्वस्वहरणं, वधश्च दण्डः ।

अध्यायप्रान्ते श्लोकमाह— एवमिति । अनेन
प्रकारेण, अर्थचरान् राजार्थव्यवहाराधिकृतान्, राजा,
दण्डेन शोधयेत् । ते च अर्थचराश्च, शुद्धाः, भूत्वेति
शेषः, पौरजानपदान्, दमैः दण्डैः, शोधयेयुः । श्रीमू.

मनुः

स्तेयविवादपदप्रतिष्ठा

एषोऽखिलेनाभिहितो दण्डपारुष्यनिर्णयः ।

स्तेनस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिं दण्डविनिर्णये ॥

(१) मस्सु. ८।१०१ [विधि ... .. ण्ये (त्रिविधं
दण्डनिर्णयम्) Noted by Jha]; व्यक. १०९ स्यातः
(स्याथ) ण्ये (ण्यम्); विर. २८६ स्यातः (स्याथ);
सेतु. २२७.

एष निःशेषोक्तो दण्डपारुष्यनिर्णयो, ^१ निर्णयो दण्ड-
व्यवस्थां । दण्डशब्दो हि साधनोपलक्षकतया विवाद-
पदेऽन्विताथो नामधेये पूर्वपदम् । स्तेनस्य चौरस्य
दण्डभेदानतः परं वक्ष्यामीति उपसंहारोपन्यासार्थः
श्लोकः । मेधा.

स्तेयसाहसयोनिरुक्तिः

स्यात्साहसं त्वन्वयवत्प्रसभं कर्म यत्कृतम् ।

निरन्वयं भवेत्स्तेयं कृत्वापव्ययते च यत् ॥

(१) परद्रव्यापहरणं स्तेयमुच्यते । धात्वर्थप्रसिद्ध्या
चास्यैव कर्ता स्तेनः । तस्य कर्तव्यत्वेन इह तु विशेषे-
णायं व्यवहार इष्यते, तदर्थोऽयं श्लोकः । न परद्रव्या-
दानमात्रं स्तेयं, ऋणादाननिक्षेपादिष्वपि स्तेयदण्डप्रसङ्-
गात् । [^३ किं तर्हि, निरन्वयं आरक्षकपुरुषवर्जितमवसरं
अभिज्ञाय यत् क्रियते तच्चौर्यम् । तथा सान्वयमनवसरं
प्रसह्य कृतमपि अपहृते च यत् 'कृतमिदं न मया'

(१) मसृ. ८।३३२ क., ख., घ., कृत्वा (हत्वा),
ग., कृत्वापव्ययते (हत्वापव्ययते), [कृत्वापव्ययते च यत्
(कृत्वा चापहृते भयात्, कृत्वा चापहृते च यः, कृत्वा चापहृते
च यत्) Noted by Jha]; गोरा. कृत्वापव्ययते (हत्वा-
पव्ययते); मिता. २।२६६ व्ययते (ह्वते) [कृत्वा ...
च यत् (कृत्वा यन्निहते भयात्) Noted by Jha];
व्यक. १०९ च यत् (च यः); स्मृच. ३१६ उक्त.;
विर. २८६, ३५०; पमा. ४३५ कृत्वा ..... यत् (हत्वा-
पव्ययते यदि); दीक. ५३ रन्वयं (रन्वये) कृत्वा (हत्वा)
च (तु); व्यनि. ५००-५०१ स्यात्साहसं (साहसं स्यात्);
द्वि. ८०; सवि. ४५७ कृत्वा...यत् (वञ्चयित्वाऽपकर्ष-
णम्); व्यप्र. ३८५ कृत्वा...यत् (कृत्वा यन्निहते भयात्);
व्यउ. १२३ मितावत्; विता. ३५ मितावत् : ७७५
व्ययते (ह्वते); सेतु. २२७; समु. १४८; नन्द.
८।३०१.

१ (निर्णयो०). २ व्येन. ३ किं तर्हि न च त्वयं
आरक्षिपुरुषेण वर्जितमनिज्ञातेन यः क्रियते तच्चौर्यम् । दध्या
कृत्वापि चेत्तापहृते यत्तेकृतमिदं तन्मयेति विषयान्यत्र संकित्या
इति । न तच्चौर्यं किं तर्हि स्यान्न साहसं अन्वयवत् मारक्षप्रदेशे
प्रसभं प्रसप्तप्रकाशं तथा कृतमध्यमपहृते चेत्तेयमेव संज्ञाभेदो
दण्डभेदामिह । (आदर्शपुस्तके पादटिप्पण्यां उल्लिखितोऽयं ग्रन्थः
उपरि संशोध्य समुल्लिखितः).

इति, तदपि स्तेयमेव । विद्ययाऽन्यत्र संप्राप्त्या किं न
तच्चौर्यं ? किं तर्हि, स्यात्साहसं अन्वयवत् आरक्षक-
प्रदेशे प्रसभं प्रसह्य प्रकाशं कृतम् ।] संज्ञाभेदो दण्ड-
भेदार्थः । कर्म यत्कृतं परपीडाकरं वस्तुधातनामिदाह-
द्रव्यापहरणादि । अग्निदाहे यद्यपि द्रव्यापहरणं नास्ति,
तथापि चौर्यमेव, रहसि करणादपह्नवाच्च मन्यन्ते ।
चौर्ये हि द्रव्यविशेषाश्रयो दण्डः, सोऽत्र न स्यात् ।
एवमर्थमेव स्तेयप्रकरणे लक्षणं 'प्रसभं कर्म' इति ।
कर्मग्रहणात् द्रव्यापहारादन्यदप्येवं कृतमयुक्तं साहसमेव ।
कस्तर्हि अग्निदाहादौ अप्रसभं कृते दण्डः ? कण्टकशुद्धौ
वक्ष्यामः । अत एव संधिच्छेदे सत्यपि द्रव्यापहरणे
कण्टकशुद्धौ दण्डमामनन्ति, अन्यथा स्तेय एवावश्यत् ।
मेधा.

(२) यत्कर्म धान्यापहारादि द्रव्यस्वामिसमक्षमेव
प्रसह्य कृतं तत्साहसं स्यात् । अतस्तत्र स्तेयदण्डो न
कार्य इत्येतदर्थः स्तेयप्रकरणेऽस्योपदेशः । यत्पुनः परोक्षं
कृतं तत्स्तेयं भवेत् । यदपि च हत्वाऽपहृते तदपि
स्तेयमेव । * गोरा.

(३) अन्वयवत् द्रव्यरक्षिराजाध्यक्षादिसमक्षम् ।
प्रसभं बलावष्टम्भेन यत्परधनहरणादिकं क्रियते तत्साह-
सम् । स्तेयं तु तद्विलक्षणं निरन्वयं द्रव्यस्वाम्याद्यसमक्षं
वञ्चयित्वा यत्परधनहरणं तदुच्यते । यच्च सान्वयमपि
कृत्वा न मयेदं कृतमिति भयात् निहृते तदपि स्तेयम् ।
मिता. २।२६६

(४) अत्र साहसं सहसा अविविच्य दोषगुणौ यदि
कृतं तदा, स्तेयमपि तथैवेत्याशङ्कां प्रसङ्गादपनयति -
स्यादिति । नैव तावन्मात्रं साहसं किन्तु प्रसभं हठा-
त्स्वामिसमक्षं बलवदन्वयवदनुबन्धि उत्तरकालमपि यत्र
न तद्रोप्यते साहसं तदित्यर्थः । निरन्वयं उत्तरकाल-
निह्वयत्नसहितं यच्च कृत्वा स्वामिनोऽपव्ययते तदैव
निह्ववाय यतते तद्द्रव्याहरणं स्तेयम् । एवं च युद्धा-
दिना यत्परस्वहरणं परमारणादि तत्साहसं, निह्ववप्रयत्न-
वता तु यत् परस्वमादीयते तत् स्तेयमित्यर्थः । तथा

* मसृ., मच., नन्द., भाच. गोरावत्.

१ दार्थः । अपहृत्य यत्तेन मया कृतमित्याह कर्म.

२ क्षणं 'स्तेयं प्रसभं . ३ एवमन्विच्छेदसत्य.

अनिहवेन चायत्तकलहादिनिमित्तकं ताडनादि क्रियते
तदण्डयारूपमन्युक्तम् । मवि.

राज्यकण्टकाः प्रकाशप्रकाशतस्कराः । कण्टकशुद्धिः, तदर्थं
चाराण्यवेषकविधिः ।

सम्यङ्निविष्टदेशस्तु कृतदुर्गश्च शास्त्रतः ।

कण्टकोद्धरणे नित्यमातिष्ठेद्यत्नमुत्तमम् ॥

(१) देशनिवेशो दुर्गकरणं च यत्सममाध्याये उक्तं
तत्कृत्वा कण्टकोद्धरणं, तेनापि राष्ट्ररक्षा क्रियते ।
कण्टकशब्दः पीडाहेतुसामान्यात्तस्करादिषु प्रयुक्तः ।

मेधा.

(२) निविष्टदेशो जनाध्युषितदेशः । शास्त्रतः
शास्त्रोक्तविधिना । कण्टकानां क्षुद्रशत्रूणां तस्करादीना-
मुद्धरणे । मवि.

(३) 'जाङ्गलं सस्यमंयन्नम्' इत्युक्तरीत्या सम्यगा-
श्रितदेशस्तत्र सप्तमाध्यायोक्तप्रकारेण कृतदुर्गश्चौरसाह-
सिकादिकण्टकनिराकरणं प्रकृष्टं यत्नं सदा कुर्यात् ।

ममु.

रक्षणादायवृत्तानां कण्टकानां च शोधनात् ।

नरेन्द्रास्त्रिदिवं यान्ति प्रजापालनतत्पराः ॥

(१) एतदेव (कण्टकोद्धरणं) दर्शयति । आर्यवृत्तं
शास्त्रचोदितं, कर्तव्येतरानुष्ठाननिषेधौ, तद्वृत्तं येषा-
मित्युत्तरपदलोपी समासः । तेन दीनानाथश्रोत्रिया
अकरशुल्कदा गृह्यन्ते । तद्रक्षणादि त्रिदिवगमनं युक्तम् ।
अन्येषां तु वृत्तिपरिक्रीतत्वादकरणे प्रत्यवायो यथोत्तरत्र
वक्ष्यते— 'स्वर्गाच्च परिहीयते' इति । रक्षणे तु वृत्ति-
निष्क्रयणेन प्रत्यवायाभावमात्रं न तु स्वर्गः । अथवा
वृत्तिनियमापेक्षं त्रिदिवप्राप्तिवचनं, यथोक्तं प्राक् ।
अन्ये तु वृत्तिपरिक्रीतत्वं दर्शनादर्थवादमात्रं राज्ञः स्वर्ग-
वचनं, अवृत्तिदपरिपालनमपि वृत्तिप्रयुक्तं स्वराज्यभाग-
स्थानीयास्ते राज्ञः । यथैव च शिल्पिजीविनः 'शिल्पिनो

(१) मस्मृ. १।२५२ ग., शास्त्रतः (शाश्वतः) द्रव्ये नि
(द्वारपैनि) [देशस्तु (देशेषु) दुर्गश्च (दुर्गस्तु) Noted
by Jha].

(२) मस्मृ. १।२५३.

१ (च०). २ ननिषेधस्तद्. ३ रक्षानुवृ. ४ अन्येषां
तु. ५ त्वादर्थनमर्थ.

मासि मास्येकैकं कर्म कुर्युः' (गौध. १।०।३०) इति
वृत्त्यर्थं शिल्पे कुर्वाणा राज्ञा कर्म कार्यन्ते कर्मग्रहाय,
एवं राजाऽपि वृत्तियुक्तः प्रजापालनप्रवृत्तौ नित्यकर्म-
वदार्थपरिपालनं कार्यते शास्त्रेण । यथैव हि कामश्रुतितो-
ऽन्याहितो नित्यान्यनुतिष्ठति न स्वर्गादिलाभाय । न हि
तानि फलार्थतया नोदतानि, अथ च क्रियन्ते,
तद्वदेतद्द्रष्टव्यम् । अतो यावती काचित्फलश्रुतिः सा
सर्वाऽर्थवाद इति कोवर(?) विष्णुस्वामी । यदत्र तत्त्वं
तद्वर्तितमथस्तात् । मेधा.

(२) यस्मात्साध्याचाराणां रक्षणाच्चोरादीनां च
शासनान्प्रजापालनयुक्ता राजानः स्वर्गं गच्छन्ति ।
तस्मात्कण्टकोद्धरणे यत्नं कुर्यात् । ममु.

अशासंस्तस्करान् यस्तु बलिं गृह्णाति पार्थिवः ।

तस्य प्रक्षुभ्यते राष्ट्रं स्वर्गाच्च परिहीयते ॥

(१) शासनं यथाशास्त्रं वधादि, दण्डमन्तरेण
तस्कराणां निर्ग्रहो रक्षा च न शक्यते । अतो वृत्तिं
गृहीत्वा यस्तस्करवधाज्जगुप्सते तस्योभयो दोषः । इह
राष्ट्रकृतोऽमुत्र स्वर्गपरिहासिः । युक्ता च बलिपरिगृहीतस्य
तन्निष्कृतिमकुर्वतो दोषवत्ता । मेधा.

(२) यश्च पुनर्नृपतिश्चौरादीननिराकुर्वन् पट्टभागा-
युक्तं करं गृह्णाति तस्मै राष्ट्रवासिनो जनाः कुप्यन्ति ।
कर्मान्तरार्जिताऽप्यस्य स्वर्गप्राप्तिरनेन दुष्कृतेन प्रति-
वध्यते । ममु.

(३) अशामन् अरक्षन् ।

भाच.

निर्भयं तु भवेद्यस्य राष्ट्रं बाहुबलाश्रितम् ।

तस्य तद्वर्धते नित्यं सिद्ध्यमान इव द्रुमः ॥

(१) प्रसिद्धमेवैतच्छ्लोके तस्करवैधविधिशेषतया
अनूद्यते । मेधा.

(१) मस्मृ. १।२५४ [तस्य (यस्य) गाँच (गाँस)
Noted by Jha]; व्यक. ११०; विर. २९४; विधि.
१२४; दवि. ४ अशा.....रान् (अंशांशं तस्कराद्);
विध्य. ५१ यस्तु (यो हि).

(२) मस्मृ. १।२५५ [तस्य...ते (तस्याभिवर्धते)
सिद्ध्य (सेव्य) Noted by Jha]; व्यक. ११० तु
(वा); विर. २९४ तु (हि).

१ ग्रहरक्षा न. २ धर्मविशेष.

(२) यस्य राज्ञो बाहुवीर्याश्रयेण राष्ट्रं चौरादिभय-
रहितं भवति तस्य नित्यं तद्बृद्धिं गच्छति । उदक-
सेकनेनैव वृक्षः । ममु.

विक्रोशन्त्यो यस्य राष्ट्राद्भियन्ते दस्युभिः प्रजाः ।
संपश्यतः सभृत्यस्य मृतः स न तु जीवति ॥

(१) पूर्वोक्तयुक्तताऽप्रमादयोरन्यथात्वे दोषमाह ।
यदि सम्यग्गुल्मस्थानानि प्रति न जायति तदा छिद्रा-
न्वेषिभिर्दस्युभिः चौरैः प्रजा न्हियन्ते । तामु किं
करिष्यति । अतस्तादृशो राजा मृत एव । जीवितं
मरणमेव । अतोऽप्रमत्तेन भवितव्यम् । विक्रोशन्त्यः
आक्रन्दन्त्यः । न्हियन्ते संपश्यतः सभृत्यस्य । निर्दिष्टं
द्रश्यते । केवलं च भृत्यास्तदीयाः पश्यन्ति नानुधावन्ति
नै माक्षयन्ति । सर्वे ते मृतकल्पाः । मेधा.

(२) यस्य राज्ञः सभृत्यस्य पश्यत एव राष्ट्रादाक्र-
न्दन्त्यः प्रजाः शत्रुप्रभृतिभिः अपन्हियन्ते स स्वजीवित-
कार्याभावात् मृत एव न तु जीवति । गोरा.

द्विविधांस्तस्करान् विद्यात्परद्रव्यापहारिणः ।
प्रकाशांश्चाप्रकाशांश्च चारचक्षुर्महीपतिः ॥

(१) चाराः प्रच्छन्ना राष्ट्रे राजकृत्यज्ञानिनस्ते
चक्षुषी इव यस्य स चारचक्षुः । प्रकाशैतस्कराणां
नोस्ति तस्करव्यवहारो यथा लोकेऽन्येषामटवीगात्रि-
चरणामस्ति, तैः सामान्योपादानं तद्वन्निग्रहार्थं क्रियते ।
मेधा.

(२) चार एव चौरज्ञानहेतुत्वाच्चक्षुरिव यस्यासौ
राजा, चारैरेव प्रकटतया गूढतया द्विप्रकारन्यायेन पर-
धनग्राहिणो जानीयात् । ममु.

(१) मस्मृ. ७।१४३ [मृतः स (मृतस्तु) न तु (न
स, न च, स न) Noted by Jha]; व्यक. ११०
न तु (न न); विर. २९४ न तु (न हि).

(२) मस्मृ. १।२५६ हारिणः (हारकान्); व्यक.
१०९; स्मृच. ३१७; विर. २८९; व्यनि. ५०९; सवि.
४६० वा (न्या); विला. ७७७ त्पर (त्वर्ष); सेतु.
२२७; समु. १४९.

१ योरप्रमा. २ (न०). ३ शस्तरक. ४ नातिव.
५ मासस्तैः.

प्रकाशवञ्चकास्तेषां नानापण्योपजीविनः ।
प्रच्छन्नवञ्चकास्तेवे ये स्तेनाटविकादयः ॥

(१) तत्र ये क्रयार्थं मानतुलादिना मुष्णन्ति, द्रव्या-
णामागमस्थाननिर्गमनाक्षेपं कुर्वन्ति ते प्रकाशवञ्चका
वाणिजकाः । प्रच्छन्नास्तु ये रात्रौ मुष्णन्ति ते स्तेनाः,
आटविका विजने प्रदेशे वसन्ति । अपरे तु प्रसह्य
हारिणो न केवलमेत एव किं तर्हिमे चान्ये, यानूर्ध्वं
वक्ष्यामः । मेधा.

(२) तेषां पुनश्चौरादीनां मध्याये तुलाप्रतिमानोप-
चयापचयादिना हिरण्यादिपण्यविक्रयिणः परधनमनु-
चितेन गृह्णन्ति ते प्रकाशवञ्चकाः । स्तेनाश्चौराः सद्य-
विच्छेदादिना गुप्ताटव्याश्रयाश्च परधनं गृह्णन्ति ते
प्रच्छन्नवञ्चकाः । ममु.

उत्कोचकाश्चौपधिका वञ्चकाः कितवास्तथा ।
भङ्गलादेशवृत्ताश्च भद्राश्चेक्षुणिकैः सह ॥

(१) उत्कोचका ये कस्यचित्कार्ये कस्यचिद्राजा-
मात्यादेः प्रवृत्तौ अर्थग्रहणेन कार्यसिद्धौ प्रवर्तन्ते । औप-
धिकाः छद्मव्यवहारिणः । अन्यद् ब्रुवन्ति अन्यदा-
चरन्ति, प्रत्यक्षं प्रीतिं दर्शयित्वा अपकारे वर्तन्ते ।
विनाऽप्यर्थग्रहणेन निमित्तान्तरतः अन्यतोऽपरस्य कार्य-
सिद्धिमवश्यं विज्ञाय मया तवैतन्क्रियत इति परं

(१) मस्मृ. १।२५७ [स्तेषां (स्तेषां) स्तेते...दयः
(स्तेवं स्तेनाटव्यादयो जनाः, स्तेते स्तेनाटव्यादयो जनाः,
श्चैव स्तेना अटविका जनाः, स्तेषां ये स्तेनाटविकादयः)
Noted by Jha]; व्यक. १०९ कास्तेते (का शेषा);
विर. २९१ स्तेते...दयः (स्तेषां स्तेनाटव्यादयो जनाः);
द्वि. ११८ पू. : १२१ विरवत्, उत्त.; समु. १४९
ये स्तेना (स्तेना आ).

(२) मस्मृ. १।२५८ [पूर्वार्थे (उत्कोचकाश्चौपधिकान्
वञ्चकान् कितवास्तथा), वृत्ताश्च (वृत्तांश्च), भद्रा...सह
(भद्रश्च प्रेक्षुणिकैः सह, भद्राश्चेक्षुणिकास्तथा, भद्राश्चेक्षुणिका-
स्तथा, भद्राश्चेक्षुणिकास्तथा) Noted by Jha]; व्यक.
१०९ काश्चौ (काः सो); विर. २९१ श्वे (श्वे) शेषं
व्यकवत्; द्वि. ११८ उत्कोच (औकोचि) श्वे (श्वे);
समु. १४९ श्वे (श्वे).

१ त्वार्येण क. २ वृत्तो ग्रहणानिकार्यसिद्धौ. ३ वर्तते ।

गृह्णन्ति, भीषिकाप्रदर्शनं वा उपधिः । वञ्चकाः कितवा धनग्रहणार्थं सदा देविन इत्यर्थः । पृथगर्थे वा पैदं वञ्चकाः, विप्रलम्भकाः । इदं कार्यं वयमेव करिष्यामस्तव नान्येऽत्रस्था इत्युक्त्वा न कुर्वन्ति, उपेत्य नानाकारैर्नानाविधैरुपायैर्ग्रामीणान् मुष्णन्ति । शिवमाधवादयः शिवमादित्यं उपजीवन्ति । मङ्गलादेशवृत्ताः शान्त्युपदेशिका ज्योतिषिकादयः । अथवा एतां देवतां त्यज्येनाहं प्रीणयामि दुर्गां मार्तण्डं चेति तथा आढ्यानां धनमुपजीवन्ति । अथवा मङ्गलं तैवास्त्विति वादिनः मङ्गलादेशवृत्ताः । अभद्रा भद्राः । प्रेक्षणिकाः सर्वस्य करदर्शनेन प्रशंसन्ति पुरुषलक्षणानि । मेधा.

(२) उत्कोचका उत्कोचग्राहिणः । औपधिकाः स्तुत्यादिकृतेनोपधिना छलेन गृह्णन्तः । वञ्चका वेपान्त्रेण भ्रममुत्पाद्य आदातारः । कितवा द्यूतकृतः । मङ्गलादेशो मङ्गलस्तुतिपाठः वृत्तं चरितं येषाम् । भद्राः सुरूपतामात्मनो विधाय स्यादिव्यामोहकाः । ईक्षणिकाः प्रेक्षणीयकर्तारो नटादयः । मवि.

(३) उत्कोचका ये कार्येभ्यो धनं गृहीत्वा कार्यमयुक्तं कुर्वन्ति । औपधिका भयदर्शनाद्ये धनमुपजीवन्ति । वञ्चका ये सुवर्णादि द्रव्यं गृहीत्वा परद्रव्यप्रक्षेपेण वञ्चयन्ति । कितवा द्यूतसमाह्वयदेविनः । धनपुत्रलाभादिमङ्गलमादिश्य ये वर्तन्ते ते मङ्गलादेशवृत्ताः । भद्राः कल्याणाकारप्रच्छन्नपापा ये धनग्राहिणः । ईक्षणिका हस्तरेखाद्यवलोकनेन शुभाशुभफलकथनजीविनः । ममु.

असम्यक्कारिणश्चैव महामात्राश्चिकित्सकाः ।

शिल्पोपचारयुक्ताश्च निपुणाः पण्ययोषितः ॥

(१) महामात्रा मन्त्रिपुरोहितादयो राजनैकटिकास्ते चेदसम्यक्कारिणः । चिकित्सका वैद्याः । शिल्पोपचार-

(२) मस्मृ. १।२५९ [पचार (पकार) Noted by Jha]; व्यक. १०९; विर. २९१; दवि. ११८ पचार (पकार); समु. १४९.

१ उपधावनग्रहणार्थं. २ पादवञ्चकाः. ३ नान्यत्र. ४ कुर्वन्त उ. ५ कारणनाना. ६ (उप०). ७ यान्त्यु. ८ तथाऽस्त्विति. ९ सर्वस्य करवर्धने अभद्रा भद्राप्रेक्षणकाः प्रशंसिपुरुषलक्षणाः ।

युक्ता चित्रपत्रच्छेदरूपकारादयः । उपचार उपायनं, अनुपयुज्यमानस्वशिल्पकौशलं दर्शयित्वाऽनुष्ठाय धनं नयन्ति, एवं पण्ययोषितो निपुणाश्चोपचारेणासत्प्रीतिदर्शनेन । असम्यक्कारिण इति सर्वत्रानुयुज्यते । मेधा.

(२) महामात्राः अमात्या राज्ञः, तथा चिकित्सका भिषजः । असम्यक्कारिणोऽयुक्तकारिणः । शिल्पयुक्ताः चित्रकारादयः । उपचारयुक्ताः केशादिसंस्कारतारः । निपुणाः स्वस्ववृत्तिकुशलाः । पण्ययोषितो वेद्याः । मवि.

(३) महामात्रा हस्तिशिक्षाजीविनः । चिकित्सकाः चिकित्साजीविनः । असम्यक्कारिण इति महामात्रचिकित्सकविशेषणम् । शिल्पोपचारयुक्ताः चित्रलेखाद्युपायजीविनः तेऽप्यनुपजीव्यमानशिल्पोपायप्रोत्साहनेन धनं गृह्णन्ति । पण्यस्त्रियश्च परवशीकरणकुशलाः । ममु.

(४) शिल्पोपचारयुक्ताः छत्रतालवृन्ताद्युपकारकारिणः । नन्द.

एवमाद्यान् विजानीयात्प्रकाशंलोककण्टकान् ।

निगूढचारिणश्चान्याननार्यानार्यलिङ्गिनः ॥

(१) एवमाद्यान्, न शक्यते धूर्तानां परद्रव्यापहारिणां प्रकारान् संख्यातुमित्याद्यग्रहणं, तथा ह्यासक्तं कथयन्ति अवधीरयन्तीमनुरागिणीं, तैसाऽभृत्यो भृत्यवदात्मानं दर्शयित्वा नयति हिरण्यं ऋजुप्रकृतेन चार्थभृतः, त्वं ब्रह्मा त्वं बृहस्पतिरित्युक्त्वा मूर्खादथान्नयन्ति देहि प्रसादेन कतिपर्यैवाऽहोभिः प्रत्यर्पयामीति सिद्धे प्रयोजने तनुतरो भवति प्रियवाद्यप्रियवादी संपद्यते । निगूढचारिणः । मेधा.

(२) विजानीयात् किमन्याय्यं कुर्वन्तीति । प्रकाशान् धनिनः समक्षं ग्रहीतृन् । निगूढकारिणो निहवेनाहर्तृन् । आर्यलिङ्गिनो ब्रह्मचर्यादिवेषान् । मवि.

(३) एवमादीन् प्रकाशं लोकवञ्चकान् चारैर्जानीयात् ।

(१) मस्मृ. १।२६० माद्यान् (मादीन्) [विजानीयात् (विजातीयान्) Noted by Jha]; व्यक. १०९; मवि. चारि (कारि); विर. २९१; दवि. ११८; समु. १४९ विरवत्.

१ हाराणां. २ हाशक्यं क. ३ वधार. ४ तथा मृत्यो.

अन्यानपि प्रच्छन्नचारिणः शूद्रादीन् ब्राह्मणादिवेष-
धारिणो धनग्राहिणो जानीयात् । ममु.

तान् विदित्वा सुचरितैर्गूढैस्तत्कर्मकारिभिः ।

चरैश्चानेकसंस्थानैः प्रोत्साह्य वशमानयेत् ॥

(१) तत्कर्मकारिभिः तुल्यकर्मकारिभिर्विद्यापूर्वं ये
तत्कर्म कृतवन्तः । अथवा संप्रत्येव तत्कर्म कार्यन्ते
अन्तर्भावसिद्धयर्थं लब्धान्तरा आगत्य कथयिष्यन्ति ।
तथान्यैरपि चरैरनेकसंस्थानैः । मेधा.

(२) सुचरितैः सम्यक्चरद्भिः, तत्कर्मकारिभिः चोर-
त्वेन तेष्वत्मानं प्रकाशयद्भिः गूढैश्चरैः अनेकसंस्थानैः
अनेकवेशैः प्रोत्साह्य चौर्यादिकरणं प्रवर्त्य वशमानयेत्
गृह्णीयात् । मवि.

(३) तानुक्तान् वञ्चकान् सम्यैः प्रच्छन्नैः तत्कर्म-
कारिभिः वर्णिजां स्तेये वर्णिभिरित्येवमादिभिः पुरुषैस्त-
द्व्यतिरिक्तैः सप्तमाध्यायोपदिष्टकाटिकादिभिश्चरैरनेक-
स्थानस्थैर्ज्ञात्वा प्रोत्साह्य स्ववशान् कुर्यात् । ममु.

तेषां दोषानभिख्याप्य स्वे स्वे कर्मणि तत्त्वतः ।
कुर्वीत शासनं राजा सम्यक् सारापराधतः ॥

(१) दोषान् स्तेयादीन् अभिख्याप्य लोके लोकानु-
द्वेगार्थम् । स्वे स्वे कर्मणि वित्तग्रहणघातनादौ कृते ।
सारापराधत इति, मुपितवस्तुनः सारतां ज्ञात्वा सम्यक्
च चौरापराधं ज्ञात्वेत्यर्थः । मवि.

(२) तेषां प्रकाशाप्रकाशतस्कराणां स्वकर्मणि चौर्यादौ

(१) मस्मृ. १।२६१ त्साह्य (त्साह्य) [त्साह्य (च्छद्य,
त्साह्य) Noted by Jha]; व्यक. ११० सुच (तु च)
कारि (वेदि); विर. २९३ मुच (तु च) गूढं (स्तेयै);
व्यनि. ५०४ मुच (तु च) कारि (चारि) प्रोत्साह्य
(प्रसह्य); समु. १४९ व्यनिवत् ।

(२) मस्मृ. १।२६२ [ख्याप्य (शाप्य) Noted by
Jha]; व्यक. ११० धानभिख्याप्य (धमभिख्याप्य); विर.
२९३ प्य (य); विचि. १२३ त्वतः (ततः); व्यनि.
५०४; इवि. ८१ पराधतः (नुसारतः); सेतु. २२९
दविवत्; समु. १४९.

१ (तत्कर्मकारिभिः ०). २ थाचैरपि चारैस्तत्कर्म-
कारिभिरने.

व्य. कं. २१३

ये पारमार्थिका दोषाः संधिच्छेदादयस्तान् लोके प्रख्याप्य
तद्वतधनशरीरादिसामर्थ्यापेक्षयाऽपराधापेक्षया च राजा
दण्डं कुर्यात् । ममु.

(३) अभिख्याप्य लोकैः कथयित्वा । सारशब्दोऽप-
हृतधनपरः तेनापहृतधनानुसारिणा अपराधेन तान्
दण्डयेदित्यर्थः । विर. २९३

(४) सारापराधतः, सारतश्च अपराधतश्च । नन्द.
न हि दण्डाद्वते शक्यः कर्तुं पापविनिग्रहः ।
स्तेनानां पापबुद्धीनां निभृतं चरतां क्षितौ ॥

(१) पापविनिग्रहः पापान्निवृत्तिः स्तेनानाम् । मवि.

(२) यस्माच्चौराणां पापाचरणबुद्धीनां विनीतवेषेण
पृथिव्यां चरतां दण्डव्यतिरेकेण पापक्रियायां नियमं
कर्तुमशक्यमत एषां दण्डं कुर्यात् । ममु.

तस्करादिकण्टकान्वेषणविधिः

सैभाप्रपापूपशालवेशमद्यान्नविक्रयाः ।

चतुष्पथाश्चैत्यवृक्षाः समाजाः प्रेक्षणानि च ॥

जीर्णोद्यानान्यरण्यानि कारुकावेशनानि च ।

शून्यानि चाप्यगाराणि वनान्युपवनानि च ॥

एवंविधान्नृपो देशान् गुल्मैः स्थावरजङ्गमैः ।

तस्करप्रतिषेधार्थं चरैश्चाप्यनुचारयेत् ॥

(१) मभा ग्रामनगरादौ नियतं जनसमूहस्थानं, प्रपा
जलदानगृहं, अपूपविक्रयवेदम, पण्यस्त्रीगृहं, मद्यान्न-

(१) मस्मृ. १।२६३ [निभृतं (निगूढं) Noted
by Jha]; व्यक. ११० पापवि (न्यायवि); विर.
२९३ शक्यः कर्तुं (कर्तुं शक्यः).

(२) मस्मृ. १।२६४; अप. २।२६८ मनुनारदौ; व्यक.
११७; विर. ३३६; व्यनि. ५०५ पूष (धृ) वेश
(वेशम) याः (या) उत्तरार्धे (चतुष्पथं चैत्यवृक्षाः समाज-
प्रेक्षणादि च); समु. १४९ जाः (जः).

(३) मस्मृ. १।२६५; अप. २।२६८ जी (शी) चाप्य
(वाप्य) मनुनारदौ; व्यक. ११७; विर. ३३६; व्यनि.
५०५; समु. १४९.

(४) मस्मृ. १।२६६; अप. २।२६८ श्चाप्य (रप्य)
मनुनारदौ; व्यक. ११७; विर. ३३६; व्यनि. ५०५ स्तैः
स्था (स्तस्या); समु. १४९.

विक्रयस्थानानि, चतुष्पथाः, प्रख्यातवृक्षमलीनि, जन-
समूहस्थानानि, जीर्णवाटिकाः, अटव्यः, शिल्पिगृहाणि,
शून्यगृहाणि, आभ्रादिवनानि, कृत्रिमोद्यानानि । एवं-
प्रकरणं देशान् सैन्यः पदातिसमूहैः स्थावरजङ्गमैरेक-
स्थानस्थितैः प्रचारिभिश्चान्यैः चारैः तत्करनिवारणार्थं
चारयेत् । प्रायेणैवंविधे देशेऽन्नधानस्त्रीसंभोगस्वग्रहर्जा-
द्यन्वेषणार्थं तत्करा अवतिष्ठन्ते । ममु.

(२) अपूपशाला कन्दुकशाला । वेशो वेश्यागृहं,
मद्यान्नविक्रया मद्यान्नविक्रयस्थानानि । चैत्यवृक्षाः
प्रौढवाट्याः । सभाया उपात्तत्वात्तदन्यमेलके समाजपदं,
कदान्नचत्वापि चौरसंभवात् । प्रेक्षकानि प्रेक्षणीय-
नृत्यादिस्थानानि । कारुकावेशनानि शिल्पिगृहाणि ।
गुल्मैः पदातिसमूहैः, अस्त्रैश्च विशेषेण स्थावरजङ्गमैः ।
तेन स्थितैः संचरद्भिः पदातिसमूहैः चारैश्च तत्कर
प्रतिषेधार्थं संभविचौराणि स्थानान्यनुचारयेदित्यर्थः ।

चिर. ३३६-७

तत्सहायैरनुगतैर्नानाकर्मप्रवेदिभिः ।

विद्यादुस्तादयेच्चैव निपुणैः पूर्वतत्करैः ॥

(१) तत्सहायैस्तेषामेव तत्कराणां सहायतां गतैः ।
सम्यक् तेषामनुगतैः । नानाकर्मप्रवेदिभिः तत्कर्मप्रवे-
दिभिः । नानाकर्मप्रचारिभिरिति कचित्पाठः । उत्साह-
येत् चौर्यं कुर्म इत्युक्त्वा उद्यमं कारयेत् । पूर्वतत्करैः
अन्यराष्ट्रे कृतचौर्यैः । मवि.

(२) तेषां साहाय्यं प्रतिपद्यमानैस्तच्चरितानुवृत्तिभिः
संधिच्छेदादिकर्मानुष्ठानवेदिभिः पूर्वचरैः चारुणैः चार-
मायानिपुणैस्तत्करान् जानीयात् उत्सादयेच्च । ममु.

(३) स्वानुगतैः आत्मवशैः । नन्द.

भक्ष्यभोग्योपदेशैश्च ब्राह्मणानां च दर्शनैः ।

शौर्यकर्मापदेशैश्च कुर्युस्तेषां समागमम् ॥

(१) मस्य. १।२६७; गोर. [त्साद (त्साह)
Noted by Jha]; अर. २।२६८ तत्ता (तत्ता स)
वेदि (वादि) त्साद (त्साह) क्रमेण मनुनारदौ; मवि.
' प्रचारिभिः ' इति कचित्पाठः, त्साद (त्साह); व्यनि.
५०५ यैरनु (यैः स्वानु); समु. १।४९ यैरनु (यैः सहानु)
त्साद (त्साह); नन्द. त्साद (त्साह) शेषं व्यनिकत्.

(२) मस्य. १।२६८ [ज्योपदे. (ज्यप्रदे) Noted

(३) ते पूर्वचौराश्चरमृताः आगच्छितास्मद्वहं गच्छा-
मस्तेत्र मोदकपायसादीन्वश्रीम इत्येवं भक्ष्यभोग्यव्याजेन,
अस्माकं देशे ब्राह्मणोऽस्ति सोऽभिलषितार्थसिद्धिं जानाति
तं पश्याम, इत्येवं ब्राह्मणानां दर्शनैः, कश्चिदेक एव
बहुभिः सह यात्यते तं पश्याम इत्येवं शौर्यकर्मव्याजेन,
तेषां चौराणां राज्ञो दण्डधारकपुरुषाः समागमं कुर्यु-
ग्राहयेयुश्च । ममु.

(२) समागमे राजपुरुषैर्ग्रहणयोग्यं देशे । नन्द.

ये तत्र नोपसर्पयुर्मूलप्रणिहिताश्च ये ।

तान् प्रसह्य नृपो हन्यात् समित्रज्ञातिबान्धवान् ॥

(१) नोपसर्पयुर्जातशङ्काः । मूलप्रणिहिताः स्वराष्ट्र-
स्थितप्रकृत्यादिप्रेषिताः । प्रसह्य तत्र गत्वा बल्यत् ।

मवि.

(२) ये चौरास्तत्र भक्ष्यभोग्यादौ निग्रहणशङ्कया
नोपसर्पन्ति ये च मूले राजनिवृत्तपुराणचौरवर्गं प्रणि-
हिताः सावधानभूताः तैः सह संगतिं भजन्ते तांश्चौरान्
तेभ्य एव ज्ञात्वा तदेकतापत्राभिपत्रादिज्ञातिस्वजन-
सहितान् बलादाक्रम्य राजा हन्यात् । ममु.

(३) तत्र समागमे ये यदच्छया नोपसर्पयुरिति ।
मूलप्रणिहिताः प्रणिहितमूलाः जातकारणाः । भक्ष्य-
भोग्यापदेशेनात्मवशं जानन्त इति यावत् । नन्द.

न होदेन विना चौरं घातयेद्भार्मिको नृपः ।
सहोदं सोपकरणं घातयेद्विचारयन् ॥

धार्मिको राजा हृतद्रव्यसंधिच्छेदोपकरणव्यतिरेकेण
अनिश्चितचौरभावं न घातयेत् किन्तु द्रव्येण चौर्योप-
करणेन च निश्चितचौरभावमविचारयन् घातयेत् । ममु.

by Jha]; अप. २।२६८ ज्योप (ज्याप) क्रमेण मनु-
नारदौ; व्यनि. ५०५ मां (मों) कुर्यु...गमन् (कुर्यात्तेषां
समागतम्); मच. अपवद्; समु. १।४९ ज्योप (ज्याप)
शौ (शौ) कुर्युस्ते (कुर्यात्ते) ; नन्द. ज्योप (ज्याप)
गमन् (गमे).

(१) मस्य. १।२६९ [मित्र (पुत्र) Noted by
Jha]; व्यनि. ५०५ पूर्वार्ध (ये तत्र नोपसर्पन्ति मूलप्रणि-
हितान् जनान्) सह्य (गृह्य); समु. १।४९.

(२) मस्य. १।२७०; अप. २।२७५; व्यनि. ५०५;
समु. १।४९.

स्तेनातिदेशः

प्रामेष्वापि च ये केचिच्चौराणां भक्तदायकाः ।

भाण्डावकाशदाश्चैव सर्वास्तानपि घातयेत् ॥

(१) भाण्डं मूलधनं संप्राप्तिश्चकारणार्थम् । अवकाशः शयनादिस्थानम् । एतच्च चौरताज्ञानं सति । मवि.

(२) ग्रामादिष्वपि ये केचिच्चौराणां चौरत्वं ज्ञात्वा भक्तदाः, चौर्योपयुक्तभाण्डादि गृहावस्थानं ये ददति तानपि नैरस्त्याद्यपराधगोचरापेक्षया घातयेत् । ममु.

अभिदानं भक्तदांश्चैव तथा शस्त्रावकाशदानं ।
संनिधातृश्च मोपस्य हन्याच्चौरानिवेश्वरः ॥

(१) शीतापनोदनाद्यर्थं यैः अभिदानं दत्तं, शस्त्रं कर्तारि कादि, मोपस्य संनिधातृषु सर्वे चौरवत् क्षयाः । शस्त्रावकाशदग्रहणं प्रागुक्तमप्युपमहाराधमुच्यते । मेधा.

(२) अभिदानं गृहदाहाद्यर्थं ततः करिष्यतीति ज्ञात्वाऽपि । संनिधातृन् मोपस्थानसमीपेनेतृन् । मोपस्य चौरस्य । मवि.

(३) ग्रन्थिभेदादिकारिणो विज्ञाय अभिभक्तशस्त्रावस्थानप्रदानं मुप्यत इति मोपश्चौरधनं तस्यावस्थापकान् चौरवद्राजा निगृह्णीयात् । ममु.

(४) एकं भक्तपदं मिद्वानपरं, अपरं भक्तपदं तद्व्यतिरिक्ताशनीयपरं, भाण्डं शस्त्रान्यचौर्योपकरणं, अवकाशोऽवस्थानदेशः, अग्निश्चौर्यानुकूलः, संनिधातृश्च मोपस्य, मोपणीयस्य द्रव्यस्यापहारानुकूलसंनिधानकारकान् । एतच्च भयाज्ञानविग्रहेण नेयम् । विर. ३३९

(१) मस्मृ. १।२७१; अपु. २२।७।२ वकाश (रकाश); अप. २।२७६ दाश्चै (दाश्चै); व्यक. ११७; विर. ३३९ घात (ताड); रत्न. १२६; व्यनि. ५०७ अपवत्, याज-वल्थः; विता. ७९३ भाण्डा (भक्ता) उक्तः; बाल. २।२७६; समु. १५२.

(२) मस्मृ. १।२७८ रानि (रामि) [मोपस्य (मोक्षस्य) Noted by Jha]; अप. २।२७६; व्यक. ११७; विर. ३३९ निवे (नरे); विचि. १४४; व्यनि. ५०९ हन्यात् (शिष्यात्); दवि. ८२; बाल. २।२७६ रानिवेश्वरः (रमिवेश्वरम्); सेतु. २४७; समु. १५८ भक्त (गर) निधा (विधा) यगः; विव्य. ५२.

१ मोक्षस्य. २ तारः ४ (कर्तारः).

(५) किञ्च अभिदानमिति । भक्तं भक्तसंयुक्तं गरदादि दातृन् । शस्त्रावकाशदानं शस्त्रैः शरीरस्यावकाशदातृन् तच्छेदकान् । संनिधातृन् मोपस्य, मुपस्य ज्ञात्वापि क्रयादिकारिणो वा भक्तदायकादीनामुक्तत्वात् । ईश्वर इत्यनेन समर्थः । सामेन्ता अपि तथा कुर्युरिति ध्वनितम् । मच.

(६) मोपस्य मोपितद्रव्यस्य समोपसाधनस्य वा । नन्द.

(७) मोपस्य मुपितस्य वस्तुनः, संनिधातृन् समीपवर्तिनः, ईश्वरः चौरानिव शिष्यात् क्षिपत् । भाच.

योऽदत्तादायिनो हस्तालिप्सेत ब्राह्मणो धनम् ।
याजनाध्यापनेनापि यथा स्तेनस्तथैव सः ॥

(१) अतिदेशोऽयम् । यो ब्राह्मणश्चौरानुपजीवति स चौरवद्गण्यः । याजनाध्यापनेनापि । अपिः क्रियान्तरसूचकः । तेन प्रतिब्रह्मप्रतिदाया अपि गृह्यन्ते । क्षत्रियादीनामन्यथैव वार्तादिस्वकर्मणा चौरधनं गृह्यताम् । ब्राह्मणग्रहणं तु मया किल धर्मेणार्जितं याजयतेत्यभिमाननिवृत्त्यर्थम् । अदत्तामादत्ते गृह्णीतीत्यदत्तादायी चौरः । लिप्सेत लब्धुमिच्छेदगृहीतास्वपि दक्षिणामु तत्सम्बन्धादेव चौरनिग्रहः । मेधा.

(२) अदत्तग्राहिणश्चौरस्य ब्राह्मणो याजनाध्यापनप्रतिग्रहेऽपि परकीयं धनमप्यपि गृह्णीति सोऽपि चौरो विज्ञेयः । अतश्चासौ चौरवद्गण्यः । *गोरा.

(३) अदत्तादायिनश्चौरस्य हस्ताद्यो ब्राह्मणो याजनाध्यापनप्रतिग्रहेऽपि परकीयधनं ज्ञात्वा लब्धुमिच्छेत् स चौरवच्चौरतुल्यो ज्ञेयः, अतः स इव दण्ड्यः । ममु.

(४) अदत्तादायिनश्चौरस्य लिप्सेतेति ग्रहणपरं,

* मवि., भाच. गोरावत् ।

(१) मस्मृ. ८।३४०; मिता. २।११४ नेना (नादा); अप. २।२७६ योऽद (अद); व्यक. ११८ नापि (नैव); विर. ३४०; पमा. ४८२ (=); विचि. १४४; दवि. ८४; सवि. २८७ योऽद (अद) नो हस्ता (नश्चोरा) वा (अ) मृग्यनारम्; व्यग्र. ४१५-६; विता. २७९ (=); राकौ. ४४२; बाल. २।२७६; सेतु. २४७; समु. ९८; विव्य. ५२.

सन्प्रयोगस्य निदिध्यासनादिवदार्धत्वेनाविवक्षितत्वात् ।
धनमिति परकीयमिति ज्ञात्वेति शेषः ।

इहापि मनुष्यमारणप्रकरणपरिसमाप्तिनिश्चयन्यायाद्
यथा तथेति श्रवणाच्च स्तेनद्रव्यक्रेतुस्तत्परिग्रहीतुश्च
स्तेनत्वातिदेशमात्रमेव, वास्तवस्य स्तेयस्याभावात् ।
तदपि तदुक्तदण्डप्राप्त्यर्थमेव प्रकरणात्, न तु प्राय-
श्चित्ताद्यतिदेशपरम् । अतः स्तेनहस्ताद्ब्राह्मणस्वमपि
सुवर्णं क्रीत्वा गृहीत्वा वा महापातकित्वं न भवतीति
ध्येयम् । दवि. ८४

(५) अदत्तादायितुं शीलं यस्य सोऽदत्तादायी तस्य
यज्ञार्थधनस्त्वानुत्पत्तेरिति भावः । मच.

(६) अदत्तादायीति स्तेनसाहसिकयोर्ग्रहणम् । नन्द.

राष्ट्रेषु रक्षाधिकृतान् सामन्तांश्चैव चोदितान् ।

अभ्याघातेषु मध्यस्थान् शिष्याञ्चौरानिव द्रुतम् ॥

(१) कृतौ (?) सामन्तान् समीपवासिनः, चोदितान्
आहूतान् । अभ्याघातेषु चौरैः क्रियमाणेषु घातेषु ।
मध्यस्थान् उदासीनतया स्थितान् । मवि.

(२) ये राष्ट्रेषु रक्षानियुक्ताः, ये च सीमान्तवासिनः
क्रूराः सन्तः चौर्योपदेशे मध्यस्था भवन्ति तान् चौरवत्
क्षिप्रं दण्डयेत् । ममु.

(३) राष्ट्राधिकृतान् ग्रामवासिनः, देशितान् ग्रामा-
दिरक्षार्थमादिष्टान्, प्रजानां चौरादिभिरुपहृतेषु क्रिय-
माणेषु मध्यस्थान् उपेक्षकान् चौरवदण्डयेदिति
वाक्यार्थः । विर. ३४१

(४) अभ्याघातेषु चोरादपहृतद्रव्येषु चोरघातकेषु
वा, मध्यस्थान् चोरोऽपि न चोरोऽयमिति वादिनः । मच.

(१) मस्मृ. १।२७२ [राष्ट्रेषु रक्षाधि (राष्ट्रे पुरे वाधि)
द्रुतम् (द्रुतान्) Noted by Jha]; अपु. २।२७।५२
(राष्ट्रेषु राष्ट्राधिकृतान् सामन्तान् पापिनो हरेत्) एतावदेव;
अप. २।२७६ रक्षा (राष्ट्रा) ध्याञ्चौ (ध्याञ्चौ); व्यक.
१।१८ रक्षाधिकृतान् (राष्ट्राधिकृतान्); विर. ३४१ रक्षा
(राष्ट्रा) चोदि (देशि) घाते (गते); विचि. १४६ चोदि
(देशि) घाते (गते) रानिव (रमिव); दवि. ८३ चोदि
(देशि) निव द्रुतम् (निवेशः); बाल. २।२७६; सेतु.
२४९ धि (दि) चोदि (देशि) रानिव (रमिव); समु.
१।५२ रक्षा (राष्ट्रा) श्वे चोदि (श्व यथोदि); विव्य. ५२.

यश्चापि धर्मसमयात्प्रच्युतो धर्मजीवनः ।

दण्डेनैव तमप्योषेत्स्वकाद्धर्माद्धि विच्युतम् ॥

ग्रामघाते हिताभङ्गे पथि मोषाभिदर्शने ।

शक्तितोऽनभिधावन्तो निर्वास्याः सपरिच्छदाः ॥

(१) शक्तौ सत्यामालस्यादिना । ते निर्वास्याः ॥
ये तु चौरैः कृतसंकेतास्तेषां पूर्वत्र वध उक्तो घातयेदिति ।
परिच्छदो गवाश्वादिः । तदपि निर्वास्येनापहर्तव्यं, नास-
त्परिच्छदः हर्तव्यो धनं तु हर्तव्यम् । मेधा.

(२) तदाभङ्गे सेत्वादिभङ्गे । हिताभङ्ग इति
कचित्पाठः । हिता नदीमध्यसेतुः । पथि मोषादि
चौर्यसाहसादि तेषां मर्षणे सहने । मवि.

(३) ग्रामलुण्ठने तस्करादिभिः क्रियमाणे, हिताभङ्गे
जलसेतुभङ्गे जाते । 'क्षेत्रोत्पन्नसस्यनाशने वृत्तिभङ्गे च'
इति मेधातिथिः । पथि चौरदर्शने तन्निकटवर्तिनो
यथाशक्ति ये रक्षां न कुर्वन्ति ते शय्यागवाश्वादि-
परिच्छदसहिता देशान्निर्वासनीयाः । ममु.

राज्ञः कोपापहर्तृश्च प्रतिकूलेषु च स्थितान् ।

घातयेद्विविधैर्दण्डैररीणां चोपजापकान् ॥

* व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च साहसप्रकरणे (१.
१६२९) द्रष्टव्यः ।

(१) मस्मृ. १।२७४ तोऽन (तो ना) [हिताभङ्गे
(इडाभङ्गे, तडागभङ्गे, सेतुभङ्गे) Noted by Jha];
अप. २।२७६ हिता (हिडा); व्यक. १।१८; मधि.
हिता (तदा) भिदर्शने (दिमर्षणे); विर. ३४१; विचि.
१४६; बाल. २।२७६ तोऽन (तो ना); सेतु. २४९
ऽनभि (न हि); समु. १।५२ हिता (हिडा) मोषाभिद
(चोराभिम) शक्तितोऽन (शक्तास्त्वन); विव्य. ५३ पाथि
(पादि).

(२) मस्मृ. १।२७५ [प्रतिकूलेषु च (प्रातिकूलेष्वव,
प्रतिकूलेषु वा, प्रतिकूलेष्वव) घात....कान् (अरीणामुप-
धावतो घातयेद्विविधैर्दण्डैः) Noted by Jha]; मिता.
२।३०२ जाप (कार); अप. २।२८२; व्यक. १।२२ पु
च (ऽध्या) चोप (चाप); विर. ३६७ हर्तुं (हन्तुं) पु च
(ध्वव) [ररीणां (रीराणां) Noted by Jha];
पमा. ५८१ ररीणां....कान् (हरेत् सर्वस्वमेव च); विचि.
१६० राज (राज) हर्तुं (हन्तुं) पु च (ध्वव); व्यनि.

१ कर्तव्यो.

(१) कोशो राज्ञां धनसंचयस्थानं, तत्रापहर्तारो द्रव्यजातिपरिमाणानपेक्षमेव वध्याः । ये च प्रातिकूल्येन वर्तन्ते, यद्राज्ञां देशान्तरादानेतुमभिप्रेतं तद्देशदुर्लभम-
जाविकाश्वादि, प्राच्यानामुदीच्यानां कलिङ्गदेशोद्भव-
हस्त्यादि तदानयनप्रतिबन्धे ये वर्तन्ते, तथा यानि
मित्राणि तानि शत्रून् कुर्वते कृत्वा शत्रुभिः संयोज-
यन्ति । अरीणामुपजापकाः प्रोत्साहकास्तान् घातयेत्,
स्वतन्त्रप्रयोजनत्वाच्चावश्यं घातनमित्युक्तम् । मेघा.

(२) अरीणां संबन्धिन उपजापकान् स्वप्रकृति-
भेदकान् । मवि.

(३) राज्ञो धनग्रहाद्वनापहारिणः, तथा तदाज्ञा-
व्याघातकारिणः, शत्रूणां च राज्ञा सह वैरवृद्धिकारिणोऽप-
राधापेक्षया करचरणजिह्वाच्छेदनादिभिर्नानाप्रकारदण्डै-
र्घातयेत् । ममु.

(४) उपजापकान् तत्पक्षपातिनो भूत्वा राज्ञश्चिद्र-
प्रकटकान् । मच.

(५) अरीणामुपजसृन् मित्राण्यरयो यथा भवेयुस्तथा
भेदकान् इत्यर्थः । कृतसन्धीनामरीणामुपजापकानिति
वा । नन्द.

चिकित्सकानां सर्वेषां मिथ्याप्रचरतां दमः ।

अमानुषेषु प्रथमो मानुषेषु तु मध्यमः ॥

(१) चिकित्सका भिषजस्तेषां मिथ्याप्रचाराणा-
मौषधदानमुभयथा संभवति । यदि वाऽविज्ञातशास्त्र-
५०८ (राज्ञः कोशापहर्तृश्च हन्यादेवाविचारयन्) नारदः,
एतावदेव : ५०८ प्रतिकूलेषु च (प्रातिकूल्येष्वेव) उत्तरार्धे
(अरीणामुपजसृन् शतयेद्विविधैर्बैधैः); द्रवि. ३१६ विरवत्;
सवि. ४९३ (=) मितावत्; वीमि. २।३०२ पु च
(व्यव) जाप (जाय); व्यग्र. ५६९ पु च (धव) शेषं
पमावत्; व्यड. १६५ जाप (जीव) क्रमेण याज्ञवल्क्यः;
व्यम. ११० पु च (धव); विता. ८२७; बाल. २।२७६;
सेतु. ३०६ पूर्वार्धे (कोपाणामपहर्तृश्च प्रतिकूले-
ष्ववस्थितान्) याज्ञवल्क्यः; समु. १६५ व्यमवत्; भाच.
जाप (याज).

(१) मस्य. ९।२८४; व्यनि. ५१० बृहस्पतिः; समु. १५८ क्रमेण यमः.

१ राजानेयाश्वादि.

प्रयोगतया शास्त्रे परिचितेऽपि वाऽतत्परतयाऽर्थलिप्सया ।
अमानुषेषु गवाश्चहस्त्यादिषु प्रथमः साहसर्दण्डोऽनुप-
क्तव्यः । एवं मानुषेषु तु मध्यम इति । तथाप्रचारेण
यथाश्वेव विपद्येत तदा महान् दण्डः कल्पनीयः ।

मेघा.

(२) सर्वेषां कायशल्यादिभिषजां दुश्चिकित्सां कुर्वतां
दण्डः कर्तव्यः । तत्र गवाश्चादिविषये दुश्चिकित्सायां
प्रथमसाहसदण्डो मानुषविषये पुनर्मध्यमसाहसः । ममु.

चौरादिकण्टकनिग्रहो राज्ञो धर्मः

परमं यत्नमातिष्ठेस्तेनानां निग्रहे नृपः ।

स्तेनानां निग्रहादस्य यशो राष्ट्रं च वर्धते ॥

(१) कश्चित् करुणावान् 'क्रूरं हिंसाकर्म' इति
मन्यमानो न प्रवर्तते । अतस्तत्प्रवृत्त्यर्थं स्तेननिग्रह-
स्तुत्यर्थवादः प्रक्रम्यते । नात्र हिंसादोषोऽस्ति प्रत्युत दृष्टा-
दृष्टोपकारहेतुत्वास्तेनहिंसैव श्रेयस्करी । वेदतुल्यतां च
ख्यापयितुमर्थवादो भूयांसस्तत्र हि प्रायेण सार्थवादका
विध्युद्देशा इति तत्प्रतीत्यनुसरणेन वैदिकोऽयमर्थ इति
प्रसिद्धिः । भवन्ति चात्र केचित्प्रतिपत्तारो ये स्तुति-
भिरैतितरां प्रवर्तन्ते । परमं यत्नं प्रकृष्टमतिशयवत्तात्पर्यं
आश्रयेत् चरैश्चारेयत् साक्षात्प्रकाशं चातिप्रयत्नतः ।
स्तेनाः चौराः । निग्रहो नियमनबध्वन्धनादि । एवं
कृते यशः ख्यातिर्भवति । निरुपद्रवोऽस्य राज्ञो देशः,
स्तेना नाभिभवन्ति, निशा दिवा तुल्या तत्र, इति
सर्वत्र स्थितं भवति । राष्ट्रं वर्धते । राष्ट्रं जनपदस्त-
स्मिन्निवासिनश्च पुरुषाश्चौरैरनुपद्रूयमाणा वर्धन्ते । श्रीभिः
प्रमोदमाना बहुपर्यन्तैर्देशान्तरस्था अपि निरुपद्रवं राष्ट्र-
माश्रयन्ते । ततो वर्धते । मेघा.

(२) चौरनियमे प्रकृष्टमभियोगं राजा कुर्यात् ।
यस्मात्तन्निग्रहात् राज्ञः प्रजा निरुपद्रवतया च देशो
जनधनबाहुल्येन वृद्धिमेति । #गोरा.

* ममु. गोरावत् ।

(१) मस्य. ८।३०२ [हाद (हाचा) Noted by
Jha]; गोरा. यशो (प्रजा); व्यक. ११० राष्ट्रं च
(राज्यं वि); विर. २९३; विवि. १२४; स्मृचि. २५;
सेतु. २२९; विव्य. ५१ हाद (हेणा).

१ शब्दोऽनु. २ रिति. ३ न्ते दे.

अभयस्य हि यो दाता स पूज्यः सततं नृपः ।
सत्रं हि वर्धते तस्य सदैवाभयदक्षिणम् ॥

(१) अभयं चौरादिभ्योऽधिकृत्यैवशासदण्डनिवा-
रणेन यो ददाति स सर्वदैव पूज्यो भवति स्वैरकथास्वपि
राज्यान्व्युतो वनस्थोऽपि । सत्रं क्रतुविशेषो गवामय-
नादि, तदस्य वर्धते निष्पद्यते । सर्वाङ्गमुत्पन्नं एवंगुण-
मित्येतद्वर्धते इत्यनेनाह । अहरहः सत्रफलं प्राप्नोतीत्यर्थः ।
अभयं यत्र दक्षिणा । अन्येषु सत्रेषु दक्षिणा नास्ति ।
इदं तु सर्वेभ्योऽपि विशिष्टं यद्दक्षिणा । वत्सगवाश्वादिभिः
(?) दक्षिणा विलक्षणा इत्यर्थवान् सत्रव्यतिरेकः । मेधा.

(२) चौरपापस्य निग्रहणेन साधूनामभयं ददाति स
सदा सर्वस्य पूज्यो भवति । यस्मात् सत्रं क्रतुविशेषवत्
स्तेननिग्रहः संपद्यते । स्तेननिग्रहाख्यं तस्यान्यसत्रविल-
क्षणमतिशयेन संपद्यते । अन्यत् किल सत्रं नियतकालं
भवति, इदं सदैव भवति च, अदक्षिणं च अन्यत्
सत्रं, इदं पुनरभयं दक्षिणा यस्य तदभयदक्षिणम् ।

* गोरा.

सर्वतो धर्मपङ्भागो राज्ञो भवति रक्षतः ।

अधर्मादपि पङ्भागो भवत्यस्य ह्यरक्षतः ॥

(१) सर्वतः सकाशाच्चज्ञादेः तथा ग्रामवासिभिः वन-
वासिभिश्च कृताद्धर्मात् पङ्भागं राजा लभते । एवम-
धर्मादपि चौरैः प्रलुब्धकृताद्राजः पङ्भागो भवति, न
केवलं स्तेनैर्ये मुष्यन्ते तदरक्षातो राजानमधर्मो, यावद्ये
हरन्ति तेषामपि चौरभावेनाधर्मोदयस्तदंशेनापि राजानः
संवध्यन्ते । तान् निगृह्णतां अहप्रदोषसंबन्धनिवारणमपि ।
रक्षणां रक्षणे अधिकृतस्य राजस्तदकरणाद्युक्तः प्रत्य-
वायः । ननु च भूतिपरिक्रीतत्वादधर्मपङ्भागवचनम-

* मनु. गोरावत् ।

(१) मस्मृ. ८।३०३; व्यक. ११०. सत्रं हि वर्धते
(वृत्तं हि वर्धते); विर. २९३-४ हि व (विव); विचि.
१२४ हि यो (तु यो); स्मृचि. २५; सेतु. २२९ विचिवत्.

(२) मस्मृ. ८।३०४ [भवत्यस्य (भवत्यस्य) Noted
by Jha]; विचि. २६३ राज्ञो भवति (भवत्यस्य हि) पू.;
द्वि. ५ ह्यरक्षतः (ह्यरक्षणात्).

१ आदिभिः + (ये मुष्यन्ते तदरक्षातो राजानमधर्मो यावद्ये
हरन्ति). २ प्रका. ३ चौरभा. ४ तान् निगृह्णतः.
५ रक्षेव । तत्राधि.

युक्तम् । उक्तं दीनानाथपरिव्रजितादयः सन्त्यकरप्रदाः
परिपूर्णस्वधर्ममालने च न काप्यनुपपत्तिः । मेधा.

(२) सर्वतो भूतिप्रदानं व्यतिरिक्ताच्च श्रोत्रियादीनां
साधूनां सकाशाद्धर्मपङ्भागो राज्ञः प्रजारक्षणाद्भवति ।
अरक्षतश्च अधर्मादपि लोके चर्यमाणात् पङ्भागोऽस्य
भवति । तस्माद्यत्नतः स्तेननिग्रहेण प्रजासंरक्षणं कुर्यात् ;
न च वृत्तिपरिक्रीतत्वाद्राज्ञो धर्मप्राप्तिरयुक्ता । वृत्तिपरि-
क्रयवद्धर्मभागपरिक्रयस्यापि शास्त्रीयत्वात् । गोरा.

(३) प्रजा रक्षतो राज्ञः सर्वस्य भूतिदातुर्वणिगादेः
भूयदातुश्च श्रोत्रियादेः सकाशाद्धर्मपङ्भागो भवति ।
* मनु.

यदधीते यद्यजते यद्ददाति यदर्चति ।

तस्य पङ्भागभाप्राजा सम्भ्यभवति रक्षणात् ॥

(१) यदुक्तं सर्वत इति तस्य प्रपञ्चोऽयम् । अध्यय-
नादयो धर्मार्थतयाऽन्यत्र ज्ञापिताः प्रसिद्धरूपाश्च ।
अर्चनं देवगुरूणां पूजनम् । तस्येति कर्मणोऽध्ययनादेः
पदार्थस्येति योजनीयम् । क्रियायाः स्त्रीलिङ्गत्वात् । न
च पङ्भाग इति वैचनात् कर्तुः पञ्च कर्मफलांशः पष्ठो
नृपतेः, समग्रकर्मफलभोक्तृत्वस्याधिकारतः कर्तुस्वगत-
त्वात् । अपि तु सम्यग्रक्षणात्स्वकर्मानुष्ठानात् तावन्मात्रं
राज्ञः फलमुत्पद्यत इति । नान्यकृतस्य शुभस्याशुभस्य
वा अन्यत्र गमनं, नाकर्तुः फलमस्तीति स्थितम् । मेधा.

(२) यः कश्चिदध्ययनयजनयाजनदेवताचर्नादि करोति
तस्य यत्फलं तस्य फलस्य राज्ञा सम्भ्यक् प्रजापालनात्
पङ्भागः प्राप्यते । गोरा.

रक्षन् धर्मेण भूतानि राजा वध्यांश्च घातयन् ।

यजतेऽहरहर्ह्यज्ञैः सहस्रशतदक्षिणैः ॥

(१) भूतानि स्थावरजङ्गमानि चौरैर्भ्यो रक्षन्,
वध्यांश्च शास्त्रतो वधार्हास्तांश्च घातयन् सहस्रशतदक्षि-

* शेषं गोरावत् ।

(१) मस्मृ. ८।३०५ [यद्ददाति (यज्जुहोति) Noted
by Jha]; विचि. २६३.

(२) मस्मृ. ८।३०६; विचि. २६३-४; स्मृचि. २५
यजतेऽ (यजेता).

१ पालेनकानुप. २ (न च०). ३ वचनं क. ४ शास्त्र प.

गानां पौण्डरीकादीनां कर्तॄणां फलमन्वहं राजा प्राप्नोतीति स्तुतिः ।

(२) भूतानि स्थावरजङ्गमानि शास्त्रव्यवस्थया राजा रक्षन् बध्नान् स्तेनादीन् यथाशास्त्रं धातयन् लक्षदक्षिणानां यज्ञानां संवन्धि फलं प्रत्यहमर्जयति । तत्र महाप्रयासकर्मसंवन्धि फलं कथमल्पप्रयासात्कर्मणः प्राप्यते । तथा सति को नाम प्रयासेषु वर्तते इति चोदनीयम् । फलोपभोगकालात्प्रभूयस्त्वे च विशेष संभवान् । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । गोरा.

योऽरक्षन् बलिमादत्ते करं शुल्कं च पार्थिवः ।

प्रतिभागं च दण्डं च स सद्यो नरकं व्रजेत् ॥

(१) बलिप्रभृतीनि राजग्राह्यकरनामानि देशभेदेषु यानि माणवकवत्प्रसिद्धानि, तत्र बलिर्धान्यादेः पष्ठो भागः, करो द्रव्यादानं, शुल्कं वणिक्प्राप्त्यभागः, प्रतिभागं फलोपभरणिकाद्युपायनम् । राजैतद् गृह्णाति चौरैश्च न रक्षति, स सद्यः आयुःक्षयान्नरकं गच्छेत् । गृहीत्वा राजभागं रक्षा कर्तव्या । नरकायुःक्षयभयादिति श्लोकतात्पर्यम् । मेधा.

(२) यो राजा प्रजासंरक्षणमकुर्वन् धान्यादेः पट्टभागादिकं करं गुल्मदास्यादिकं स्थलपथादिजीविभ्यो गतागतिभ्यो भूतेभ्यो फलं फलकुमुमाद्युपायनं शुल्कं दण्डं व्यवहारादौ गृह्णाति स आयुःक्षयेण सत्यमेव नरकं याति । गोरा.

(३) प्रीतिभोगमिति क्वचित्पाठः, तत्र प्रीत्योप-
दौकितं फलादीत्यर्थः । मवि.

(४) यो राजा रक्षामकुर्वन्, बलिं धान्यादेः पट्टभागं, ग्रामवासिभ्यः प्रतिमासं वा भाद्रपौषनियमेन ग्राह्यं (करं), शुल्कं स्थलजलपथादिना वणिज्याकारितेभ्यो नियतस्थानेषु द्रव्यानुसारेण ग्राह्यं दानमिति प्रसिद्धं, प्रतिभागं फलकुमुमशाकतृणाद्युपायनं प्रतिदिनग्राह्यं,

(१) मस्सु. ८।३०७ [प्रतिभागं (भूतिभागं, प्रतिभागं, प्रीतिभोगं) Noted by Jha]; गोरा. प्रतिभागं (भूतिभोगं); मवि. भागं (भोगं) 'प्रीतिभोगमिति क्वचित्पाठः; स्मृचि. २५ मविबत्; दवि. ५ मविबत्; मच. प्रतिभागं (प्रीतिभोगं); नन्द. मचवत्; भाच. मचवत्. १ सप्ते ना. २ लभ.

दण्डं व्यवहारादौ गृह्णाति स मृतः सन् सद्य एव नरकं याति । मम.

अरक्षितारं राजानं बलिपट्टभागहारिणम् ।

तमाहुः सर्वलोकस्य समग्रमलहारकम् ॥

पूर्वस्य शेषोऽयं निन्दार्थवादः । न रक्षति, अतोऽजीविता प्रजानां राजभागग्रहणं । एतदेव स्पष्टयति । बलिपट्टभागहारिणं तं तादृशं राजानमाहुः शिष्टाः सर्वलोकस्य सर्वस्याः प्रजायाः समग्रं मलं पापं तस्य हारकं स्वीकर्तारं, सर्वेण प्रजापापेन दूष्यत इत्यर्थः । मेधा.

अनपेक्षितमर्यादं नास्तिकं विप्रलुम्पकम् ।

अरक्षितारमत्तारं नृपं विद्यादधोगतिम् ॥

मर्यादा शास्त्रशिष्टसमाचारानिरुद्धा धर्मव्यवस्था या साऽनवेक्षिताऽतिक्रान्ता येन । नास्ति परलोको नास्ति दत्तं नास्ति द्रुतमिति नास्तिकः । प्रथमो रागादिना त्यक्तधर्मो, द्वितीयो वस्तुविपरीतनिश्चयः । विदुर्भाति हरति धनान्यसद्गुणैः प्रजानां, तत्तुल्योऽरक्षिता । तन्मधोगतिं विद्यान्नरकपतितमधोगतं विद्यान्नरकपतितमर्वाचरात् । पाठान्तरं, 'असत्यं च नृपं त्यजेत् ।' अन्यदुक्त्वा अन्यत्करोति यस्तं त्यजेत्तद्विषये नासीत् । मेधा.

अधार्मिकं त्रिभिर्न्यायैर्निगृहीयात् प्रयत्नतः ।

निरोधनेन बन्धेन विविधेन वधेन च ॥

निग्रहेण च पापानां साधूनां संग्रहेण च ।

द्विजातय इवेज्याभिः पूयन्ते सततं नृपाः * ॥

क्षन्तव्यं प्रभुणा नित्यं क्षिपतां कार्यिणां नृणाम् ।

बालवृद्धातुराणां च कुर्वता हितमात्मनः ॥

* अनयोर्व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च दण्डमानृकायां

(पृ. ५७७) द्रष्टव्यः ।

(१) मस्सु. ८।३०८ ख., राजानं (अत्तारं) [वारकम् (हारिणम्) Noted by Jha]; मेधा. राजानं (अत्तारं); मवि. मेधावत्.

(२) मस्सु. ८।३०९ [प्रलुम्प (प्रलोप) विद्याद (गच्छेत्) Noted by Jha]; मेधा. पेक्षि (वेक्षि) नृपं ... तिम् (असत्यं च नृपं त्यजेत्) इति पाठान्तरम् ; भाच. पेक्षि (वेक्षि).

१ (द्वितीयो).

यः क्षिप्तो मर्षयत्यातैस्तेन स्वर्गे महीयते ।

यस्त्यैश्वर्यान्न क्षमते नरकं तेन गच्छति* ॥

स्तेयमहापातकदण्डविधिः । दण्ड्यस्य मोक्षे राजा दोषभाक् ।

राजा स्तेनेन गन्तव्यो मुक्तकेशेन धावता ।

आचक्ष्माणेन तस्तेयमेवंकर्माऽस्मि शाधि माम् ॥

स्कन्धेनादाय मुसलं लगुडं वाऽपि खादिरम् ।

शक्तिं चोभयतस्तीक्ष्णामायसं दण्डमेव वा ॥

(१) अविशेषोपादाने सुवर्णहारी स्तेनो द्रष्टव्यः ।

तस्यैव शास्त्रान्तरे गमनविधानात् । न चेदमागमनपरं विधिशास्त्रं दण्डविधित्वात् । उक्तं हि 'स्तेनस्यातः प्रयक्ष्यामि विधिं दण्डविनिर्णये' इति (मस्मृ. ८।३०१) । अतोऽनुवार्द्धमात्रं राजसकाशं सुवर्णचौरेण गन्तव्यमिति । मुक्तकेशेन धीमता धैर्यवता । धावतेति पाठान्तरम् । आचक्ष्माणेन कथयता पथि तत्पातकमेवंकर्माऽस्मि ब्राह्मणस्य मयेयत्सुवर्णं हृतमिति कुरु निग्रहं मे ।

स्कन्धेनेति । वर्णानामनुक्रमेण मुसलादीनामुपदेशं मन्यन्ते । तदयुक्तम् । वाशब्दो न समर्थितः स्यात् । न च ब्राह्मणस्येदं प्रायश्चित्तमिच्छन्ति, तत्प्रायश्चित्तं पुर निरूपयिष्यामः । खदिरजातिलगुड एव, न मुसलेना नुपक्तव्यः । मेधा.

(२) 'सुवर्णस्तेयकृद्विप्रः' (मस्मृ. ११।१९) इत्यादिना प्रायश्चित्तप्रकरणे वक्ष्यमाणस्तेनकर्तव्यः (?) अनेन श्लोकद्वयेन अस्मिन् दण्डप्रकरणेऽनूयते सुवर्णस्तेनं प्रति दण्डाख्यराजकर्तव्यस्योपदेशार्थः । ब्राह्मणसुवर्णचौरेण मुक्तकेशेनादराद्रेगगतिना ब्राह्मणसुवर्णमियन्मयाऽपहृतं इत्येवं तस्तेयं ख्यापयता मुसलाख्यमायुधं खदिरमयं वा लगुडं शक्त्याख्यं चायुधं तीक्ष्णोभयप्रान्त-

* अनयोर्व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च दर्शनविधौ (पृ. ७८) द्रष्टव्यः ।

(१) मस्मृ. ८।३१४ ख., धावता (धीमता); मेधा. धावता (धीमता); अप. ३।२५७ पू.

(२) मस्मृ. ८।३१५ [वाऽपि (वाऽथ) Noted by Jha]; मिता. ३।२५७ लगुडं (लकुटं) शक्ति.... क्षणा (अस्ति चोभयतस्तीक्ष्ण); अप. ३।२५७ शक्ति.... क्षणा (अग्निं चोभयतस्तीक्ष्ण).

१ दमगमनस्यात्र रा. २ व्यम् ।

मयोमयं वा दण्डं स्कन्धेन गृहीत्वा राजसमीपं गन्तव्यम् । गत्वा च ब्राह्मणसुवर्णापहारी चाहं, अनेन मुसलादिना मां जहीत्येवं राज्ञे वक्तव्यम् । गोरा.

सुवर्णस्तेयकृद्विप्रो राजानमभिगम्य तु ।

स्वकर्म ख्यापयन् ब्रूयान्मां भवाननुशास्त्विति ॥

गृहीत्वा मुसलं राजा सकृद्धन्यात्तु तं स्वयम् ।

वधेन शुद्धयति स्तेनो ब्राह्मणस्तपसैव तु ॥

तपसाऽपनुनुस्तु सुवर्णस्तेयजं मलम् ।

चीरवासा द्विजोऽरण्ये चरेद्ब्रह्महणो व्रतम् ॥

एतैर्व्रतैरपोहेत पापं स्तेयकृतं द्विजः* ॥

शासनाद्वा विमोक्षाद्वा स्तेनः स्तेयाद्विमुच्यते ।

अशासित्वा तु तं राजा स्तेनस्याप्रोति किल्बिषम् ॥

(१) शासनान्मुसलादिभिः प्रहण्णात् शत्रियादः

पापान्मुच्यते । विमोक्षादुत्सर्गात् । गच्छ क्षान्तमिति । 'ब्राह्मणस्तपसैव' इति वधतपसी विहिते । तत्र वधस्तावत् ब्राह्मणस्य नास्ति, तपस्तु प्रायश्चित्तम् । न च तपसि इच्छातो गजाभिगमनमस्ति । तस्मात् शत्रियादीनामेव विमोक्षः । स च धनदण्डं गृहीत्वा । यत आह अशासित्वेत्यादि । न च विमोक्षणात् शुद्धौ मत्यां राजस्तद-

* एषां व्याख्यासंग्रहः प्रायश्चित्तकाण्डे संग्रहीष्यते ।

(१) मस्मृ. ११।१९; अपु. १६।१२०; गौमि. १२।४०. [अवशिष्टस्थलादिनिर्देशः प्रायश्चित्तकाण्डे संग्रहीष्यते ।]

(२) मस्मृ. ११।१००; मस्मृ. ८।३१५ इत्यस्योपरिष्ठात् प्रक्षिप्तत्वेनायमेव श्लोकः समुद्धृतः, ति (ते) व तु (व वा); अपु. १६।१२१ तु तं स्वयम् (त्वयैयगतम्) द्रवति (द्रवते) व तु (व वा); मिता. ३।२५७ व तु (व वा); मभा. १२।४१ गितावत्; गौमि. १२।४१ पू., स्मरणम् : १२।४३ व तु (व च) उक्त. [अवशिष्टस्थलादिनिर्देशः प्रायश्चित्तकाण्डे संग्रहीष्यते ।]

(३) मस्मृ. ११।१०१ [हणो (हणि, हति) Noted by Jha]; मभा. १२।४१. [अवशिष्टस्थलादिनिर्देशः प्रायश्चित्तकाण्डे संग्रहीष्यते ।]

(४) मस्मृ. ११।१०२.

(५) मस्मृ. ८।३१६; गोरा. अशासित्वा (प्रशाधित्वा); मभा. १२।४२ चतुर्थपादः, मूल्यन्तरम्.

१ तप इ. २ क्षणशु.

शासनात् दोषोपपत्तिः । न च शासनमपि विहितं मोक्षोऽपि विहितः, तत्र यस्मिन्पक्षे शासनं तदपेक्षं दोष-वचनम् । पाक्षिकं हि तथा कल्पेत । न च नित्य-वच्छ्रुतस्य पाक्षिकत्वं युक्तं कल्पयितुम् । तथा च सामा-न्येन वसिष्ठादय आहुः—‘एनो राजानमृच्छति उत्सृ-जन्तं सकिल्बिषम् । तं चेत् घातयते गजा घ्नन् धर्मेण न दुष्यति ॥’ (वस्मृ. १९।३१) । नायं विकल्पो युक्तः ।

कच्चिदियं हिंसा प्रतिषिद्धा ‘न हिंस्याद्भूतानि’ इति रागादिना पुरुषार्थतया प्राप्ता । कच्चिद्विहिता कत्व-र्थत्वेन ‘यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयमि’ति । इयं तु शासनविमोक्षणवचनात् न हि नाम प्रतिषिद्धा उक्ते सति विधौ । कथं न प्रतिषेधो, ‘न हिंस्याद्भूतानी’ति सामान्यतः प्रतिषेधो विधिविशेषमन्तरेण न शक्यो बाधितुम् ।

अथोच्यते । नैवायं प्रतिषेधस्य विषयः । कर्मार्थत्वात् । कथं पुनरन्तरेण विधिं कर्मार्थता शक्याऽवगन्तुम् । लोकत इति चैलौकिकी तर्हि प्रवृत्तिः । कथं तर्हि (न) प्रतिषेधस्तत्रावतरेत् । ननु च प्रधाने प्रवृत्तिनिरूप्य-ताम् । यदि तावद्वैदिकी प्रवृत्तिस्ततस्तदङ्गे हिंसायामपि तत एव, एका हि प्रवृत्तिरङ्गप्रधानयोः । अथ लिप्सातोऽङ्गेऽपि तैत एव प्रवृत्तिः । सुतरां तर्हि हिंसेयं लौकिकी । जीविकार्थिनो हि प्रजापालनाधिकारनियमोऽत्र वैधः । तेनेयमङ्गस्थाऽपि हिंसा श्येनेन तुल्यत्वात्प्रतिषेध-विषयः । न च लौकिकमस्या नियतमङ्गत्वम् । न हिंसा मन्तरेण प्रजापालनमशक्यम् । निरोधादिनाऽपि शक्यत्वात् । नैव नियम एकरूपाङ्गप्रधानयोः प्रवृत्तिरिति । श्येनाग्नीषोमीययोरनेन न विशेषः स्यादतो लिप्सालक्षणेऽ-पि प्रधानेऽङ्गे विधिलक्षणमभ्युपेतव्यम् । न चैषां हिंसा विधिलक्षणा शक्याऽभ्युपगन्तुं, स्वरूपस्य कार्यस्य च लौकिकत्वात्पालनस्य हिंसायाश्च । अथ विधिलक्षणा, षोडशग्रहणवद्विकल्पितुमर्हति शासनवचनेन प्रतिषिद्धा ।

अन्ये तु मन्यन्ते । द्वे एते वाक्ये । शासनादिति स्तेनस्य शुद्धिरुच्यते । परेणाधेन राजस्तदशासने दोषः ।

तत्र यदि राजा शासनदोषमात्मन्यङ्गीकृत्य मुञ्चेत् मुच्ये-तैवेनसः । एवं ब्राह्मणस्यापि स्वयमागतस्य वधः शुद्धि-हेतुः ‘लक्ष्यं वा स्याजन्ये शस्त्रभूताभि’ति (गौध. २२।२) वचनात् । ‘न शरीरो ब्राह्मणदण्डः’ इति (गौध. १२।४३) । तेन राजा यदि प्रतिषेधातिक्रमेण हन्यात् ब्राह्मणः शुच्ये-देव । अशासित्वा मुसलादिभिरहत्वा स्तेनस्य यत्पापं तेन युज्यते । मेधा.

(२) राजसंबन्धिहननेन परित्यागेन वा स चौरस्त-स्मात्पापात् प्रमुच्यते । तं पुनः स्तेनं ‘न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्वपि स्थितम्’ इति (मस्मृ. ८।३८०) वक्ष्य-माणत्वात् ब्राह्मणतस्करहन्ता राजा तस्य संबन्धि यत्पापं प्राप्नोति तस्मादसौ राजा न हन्तव्यः । इत्येवम्परमेत-त्सर्वमिहाभिधानम् । गोरा.

(३) सकृन्मुसलादिप्रहारेण प्राणपरित्याजनान्मृतक-कल्पस्य जीवतोऽपि परित्यागाद्वा स चौरस्तस्मात्पापात् प्रमुच्यते । अत एव याज्ञवल्क्यः—‘मृतकल्पः प्रहारातो जावन्नपि विशुध्यति’ इति । तं पुनः स्तेनं करुणादिभि-रहत्वा स्तेनस्य यत्पापं तद्राजा प्राप्नोति । ममु.

(४) किल्बिषं पापं सदस्रदण्डं वा । *मन्त्र.

अन्नादे भ्रूणहा मार्ष्टि पत्यौ भार्याऽपचारिणी ।
गुरौ शिष्यश्च याज्यश्च स्तेनो राजनि किल्बिषम् ॥

(१) अन्नमत्तीत्यन्नादो भ्रूणहा ब्रह्महा तदीयमन्नं यो भुङ्क्ते तस्मिन्स्तदब्रह्महत्यापापं मार्ष्टि निरस्य न्यैस्यति श्लेषयति । यथा मलिनं वस्त्रमुदके मृज्यते तन्मलं तत्र संक्रामत्येवं, अर्थवादश्चायम् । तस्य तत्पापमुत्पद्यते, न पुनैर्ब्रह्मघ्नो नश्यति । पत्यौ भर्तारि, भार्याऽपचारिणी जारिणी, स चेतश्चमते । अत्रापि भर्तुरुत्पद्यते पापं, न तत्र तस्या अपैति । गुरौ शिष्यश्च याज्यश्च, शिष्यः सूर्याभ्युदितादिभिरपराध्य तु गुरौ क्षममाणे तत्पापं प्रक्षि-पति । एवं याज्यो याजके । सोऽपि गुरुरेवेत्यतो याजक-ग्रहणं न कृतम् । एवं चौरो राजनि । न चेद्राज्ञा निशुष्यते । याज्योऽपि कर्मणि प्रवृत्ते विधिमपक्रामति

* शेषं ममुक्तम् ।

(१) मस्मृ. ८।३१७.

१ न रा. २ रस्यति. ३ नर्भो विशिष्यति.

१ वज्रना न. २ युक्तो स. ३ तत्र प्र. ४ नो हि. ५ स्यान्नाभी. ६ (न०). ७ चैष हि.
व्य.का. ११४

चेद्याजकवचने नावतिष्ठते तदा त्याज्यो न पुनस्तस्य ताडनादि शिष्यवक्तव्यम् । अन्नादादिषु सर्वेष्वन्यत्र विधिरस्तीति नासिद्धिरतोऽर्थवादोऽयम् । + मेधा.

(२) स्तेनश्च राजनि सहमाने सति । असति तस्मात् राजा वक्तव्यः । * गोरा.

(३) स्तेनस्य परस्य पापेन राजा तज्जातीयपापवान् भवतीति स्तेनदृष्टान्तेनान्येषामपि परपापवत्त्वमाह— अन्नाद इति । अन्नादे तदन्नभोक्ता भ्रूणहा स्वकिल्बिषं मार्ष्टि संक्रामयतीत्यन्वयः । पतिपदमुपलक्षणं येन येन संगता तं तमपि । अत एवोक्तं 'निःश्रासाद्वात्रसंस्पर्शादि'— त्यादि । याज्यश्च याजक इति शेषः । एतेनान्यपापेनान्यस्यापि तज्जातीयपापजन्म विवक्षितं न तु पापिनः पापनाश इति केचित् । तत्र 'दानेनाकार्यकारिणः' (मस्मृ. ५।१०७) इति वचनात् शुध्यन्त्येव ते सर्वदा, अन्यथा बहुवित्तव्ययायासप्रायश्चित्तादौ तादृशे कोऽपि न प्रवर्तते । अत एव यो यस्यान्नं समश्नाति स तस्याश्नाति किल्बिषमिति संगतम् । अत्र भ्रूणहेत्यादित्रयं सिद्धवत्कृत्य राजनि पापसंक्रान्तिरुक्ता, अतश्चतुर्णां परस्परदृष्टान्तता तेन पापिनोऽन्नं न भोक्तव्यं भार्यादिकं च शासनीयमिति भावः । मच.

चौरस्य पापस्य च दण्डेन प्रायश्चित्तवच्छुद्धिः

राजभिर्भृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः ।
निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा ॥

(१) यदुक्तं पापकारिणो निग्रहेण कर्मकृतो रक्षन्त इति तत्स्फुटयति । धृतो विनिर्णयितो दण्डो येषां राजभिस्ते कृत्वा पापानि कृतपापा राजनिग्रहेण निर्मला निरस्तपापा भवन्ति । अपगते च पापे यदेपां स्वर्गारोहकं कर्म तेन स्वर्गं प्राप्नुवन्ति । महद्भि पापं शुद्धस्य कर्मणः फलस्य प्रतिबन्धकम् । सुकृतिनो नित्यं सुकृतकर्मकारिणः । यथा सन्तो धार्मिकास्तद्वत् । असतामधर्मां

+ मसु. मेधावत् । * शेषं मेधावत् ।

(१) मस्मृ. ८।३१८ क., घ., भिर्भृत (भिः कृत), ग., भिर्भृत (निर्भृत), [भिर्भृत (निर्भृत, निर्भृत) Noted by Jha]; मभा. १२।४०; उ. २।२९।९; विचि. १८९ (=); दवि. ११.

१ नाशुद्धि. २ पातिते द.

नैवोत्पद्यते । एषामुत्पन्नो निग्रहेण विनाशित इति प्राक्प्रध्वंसाभावयोर्विशेषः । मानवग्रहेण तु प्रकरणाच्चौराणामेव । दण्डशब्दस्तु शारीरनिग्रहविषयो न हि प्रकरणमतिक्रामति । धनदण्डो हि राजार्थः । वृत्तिर्हि सा राज्ञः । शारीरे तु दण्डे दण्ड्यमानार्थता न शक्यते निहोतुम् । त्वक्संस्कारो हिंसा । अथेयं बुद्धिः, पालननेव हिंसामन्तरेण न निष्पाद्यते, तच्च राजार्थमिति कुतो मार्यमाणार्थता मारणस्य । अथ किम् । पालनं न पाल्यमानार्थदृष्टमेवापह्नयते । न हि तत्राष्टमुपादेयं, राजैव स्वरक्षार्थं करशुल्कादिभृत्या उपादीयन्ते । अतः सुतरां रक्षोपयोगित्वं हिंसायां हिंस्यमानार्थता सिद्धिः । कथं वा हिंसया विना न रक्षानिवृत्तिर्यदि तावदेवमर्थं निगृह्यन्ते, पुनरकार्यमावर्तयिष्यते, तन्निरोधनादपि शक्यते नियन्तुम् । अथ तान्निगृहीतान् दृष्ट्वा भयादन्ये न प्रवर्तयिष्यन्त इति । धनदण्डेनापि शक्यते दुःखयितुम् । हन्यमानेष्वपि सहस्रशः प्रवर्तन्ते । तस्मादियं हिंसा रक्षा सती हिंस्यमानसंस्कार इति मन्तव्यम् । अतश्च कैरणादिच्छेदने नियमो हस्त्यादिविधिश्च दण्ड्येऽदृष्टमाधास्यति न राजार्थो भविष्यति । तस्माच्छारीरदण्डे पापान्मुक्तिर्न धनदण्ड इति स्थितम् तथा च महापातकिनां हृतसर्वस्वानामप्सु प्रवेशितदण्डानां संव्यवहारपरिहारार्थमङ्कनं वक्ष्यति । यदि च धनदण्डेन शुध्येयुः पुनरङ्कनमनर्थकं स्यात् । अत्र च स्वयमागतस्य नानीतस्य च विशेषो यः स्तेन एव विशेषो भवतु । इदं तु सर्वं शारीरदण्डविषयम् । मेधा.

(२) ते समुद्धृताः पापानि कृत्वा, पूर्वार्जनं तथा क्रतुवरान् कृत्वा, स्वर्गमपापाः सन्तः शिष्टा इव शुभकारिणो ब्रजन्ति, ये तत्पापनिमित्तं राजभिः कृतदण्डा भवन्ति । इह पापानीति बहुवचनात् हिरण्यस्तेनविषय एव दण्डेन न कार्यनिष्कृतिः अपि तु सकलैस्त्रिविधैर्यवसीयते । न च स्वयमागतविषयैव । दण्डेन पापनिष्कृतिः, न हठदण्डितविषये इति मन्तव्यम् । हठदण्डितस्यापि 'यदि संसाधयेत्तच्चे'त्यादिनिष्कृतेर्दर्शितत्वात् । याम्ययातनाभिर्वा कथं परवशस्य निष्कृतिः स्यात् । गोरा.

१ हणानु प्र. २ कार. ३ (च०).

(३) सुवर्णस्तेयादीनि पापानि कृत्वा पश्चाद्वाज-
भिर्विहितदण्डा मनुष्याः सन्तः प्रतिबन्धकदुरिताभावा-
त्पूर्वार्जितपुण्यवशेन साधवः सुकृतकारिण इव स्वर्गं
गच्छन्ति । एवं प्रायश्चित्तवद्दण्डस्यापि पापक्षयहेतुत्व-
मुक्तम् । ममु.

प्रकाशतरकरदण्डाः

समैर्हि विषमं यस्तु चरेद्द्वै मूल्यतोऽपि वा ।

स प्राप्नुयाद्दमं पूर्वं नरो मध्यममेव वा ॥

(१) येषां द्रव्याणां समत्वेन विनिमय उक्तो यथा
‘तिला धान्येन तत्समाः’ इति (मस्मृ. १.१.१४) ।
तत्र यदि विषममाचरति, व्यवहारार्थं तिल दत्त्वा
बहुधान्यं ब्रीह्यादि गृह्णीयात्, असति वा विनिमये
मूल्यतः क्रयव्यवहारेण ब्रीह्यादिधान्येभ्योऽधिकेन मूल्येन
क्रीणाति । अथवा कस्यचिदुत्तरीयमुपवर्हणमस्ति विक्रेतव्यं,
कस्यचिदन्तरे शाटकाः, तत्र यस्योपवर्हणमस्ति तस्यान्तर
उपयुज्यन्ते, उपवर्हणेन च ते सममूलाः, तत्र तदीयां
कार्यवत्तां ज्ञात्वा समत्वेन न ददात्यधिकमूल्यं गृह्णाति,
स उच्यते समैर्विषमं चरति मूल्येन, तयोः केतुर्विक्रेतुश्च
तौ दण्डौ, चरति मूल्यत इत्येकार्थः, तथैव वाशब्दोऽ-
स्मिन्पक्षे पादपूरण एव । प्रथममध्यमोक्त्या क्रयविक्रयौ
विकल्पितौ द्रव्यसारापेक्षया । मेधा.

(२) समैः सममूल्यदातृभिः सहोत्कृष्टापकृष्टविषय-
द्रव्यदानेन यो व्यवहरत्यसौ पूर्वसाहसं प्राप्नोति । समे
च द्रव्ये ब्रह्मत्वं च मूल्यमाददानो मध्यमसाहसमित्यर्थः ।

अप. २।२४४

(३) समैर्ऋजुशिलैः विषमं वक्रं विचरेत् व्यवहारं
कुर्यात् । मूल्यतो विषमं चरेत् अधिकं गृह्णीयात् ।
व्यवहारमात्रे पूर्वं दमम् । मूल्यतो मध्यमम् । मवि.

(१) मस्मृ. १।२८७ स प्रा (समा) [समेव (म एव)
Noted by Jha]; अपु. २.२७।५६-७ (समैश्च विषमं
यो वा चरते मूल्यतोऽपि वा । समाप्नुयाद्दमः पूर्वं दमं मध्यममेव
वा ॥); अप. २।२४४; व्यक. १।१०; विर. २.९६ द्वै (द्वा);
विचि. १.२५ मेव वा (मेव च); दवि. ९० हिं (श्व)
यस्तु (यत्र) द्वै (द्वा); सेतु. २.३०; समु. १.५९ चरेद्वा
(कारयेत्).

१ तौ क.

(४) समैः सममूल्यदातृभिः सहोत्कृष्टापकृष्टद्रव्य-
दानेन यो विषमं व्यवहरति, सममूल्यं द्रव्यं दत्त्वा
यः कस्यचिद्बहुमूल्यं कस्यचिदल्पमूल्यमिति विषमं
मूल्यं गृह्णाति, सोऽनुबन्धविशेषापेक्षया प्रथमसाहसं
मध्यमसाहसं वा दण्डं प्राप्नुयात् । ममु.

(५) समैः सममूल्यदातृभिः नानापुरुषैः सह
उत्कृष्टापकृष्टविषमद्रव्यदानेन यो व्यवहरति असौ पूर्व-
साहसं प्राप्नोति । समैर्वा द्रव्यैः केतव्यैर्मूल्यतो विषमं
चरन् योऽधिकमूल्यं गृह्णन् मध्यमसाहसं प्राप्नोतीत्यर्थः ।
हलायुधस्तु विनिमयप्रवृत्तयोरेकतरस्यार्थित्वं ज्ञात्वा
अल्पमूल्येन बहुमूल्यस्य विनिमयव्यवहारं विषमं
यश्चरति, यो वा केतुरार्थिताविशेषं ज्ञात्वा अल्पमूल्यं
वस्तु बहुमूल्येन विक्रीणीते, स धनापेक्षया प्रथमं साहसं
मध्यमं साहसं वा दण्ड्य इत्याह । विर. २.९६

(६) समैः साधारणैर्वस्तुभिर्विषमं विलक्षणं वस्तु
परिवर्तनं मूल्येन वा गृह्णन् पञ्चभागहानौ सार्धपणशतद्वयं,
पञ्चमादिभागहानौ तु पञ्चपणशतं दमं दाप्य इत्यर्थः ।
विचि. १.२५

(७) द्वयोः सकाशात् समं मूल्यं तयोरेकस्योत्कृष्ट-
मन्यस्यापकृष्टं पण्यं वैषम्येण ददानः पूर्वसाहसं दाप्यः ।
समे द्रव्ये केतव्ये कचिदधिकं मूल्यं वैषम्येण गृह्णन्
मध्यमसाहसं दाप्य इत्यर्थ इति रत्नाकरः ।

विनिमयप्रवृत्तयोः क्रयप्रवृत्तयोर्वा द्वयोरेकतरस्यार्थित्वं
ज्ञात्वाऽल्पमूल्येन बहुमूल्यं परिवर्तयन् अल्पमूल्ये विक्रेये
बहुमूल्यं गृह्णन् पूर्वसाहसं मध्यमसाहसं वा धनापेक्षया
दाप्य इत्यर्थ इति हलायुधः ।

अत्र पूर्वव्याख्याने पूर्वमध्यमसाहसयोर्यां विषम
व्यवस्था श्रूयते साऽपहृतद्रव्यन्यूनाधिकभावमादाय
समर्थनीया अन्यथा अदृष्टार्थत्वापातात् ।

दवि. ९०-९१

(८) समपण्ये मानतुलादिना यो विषमं चरेत्, यो
वा मूल्यतो विषमं चरेत्, पूर्वं दमं प्रथमं साहसम् ।

नन्द.

अर्बीजविक्रयी चैव बीजोत्कृष्टा तथैव च ।

मर्यादाभेदकश्चैव विकृतं प्राप्नुयाद्बधम् ॥

(१) मस्मृ. १।२९१ ग., घ., बीजोत्कृष्टा (बीजोत्कृष्ट)

(१) अवीजं वीजमित्युक्त्वा विक्रीणीते स्वरूप-
लोपेन, धान्यशाकादीनां वीजानि चिरप्रोक्षितानि
क्षेत्रे प्ररोहन्ति न च तानि शक्यन्ते वर्णयन्तीति ।
क्षेत्रात्तु वीजमुत्कर्षति शोभनं यद्वीजं क्षिप्रं प्ररोहति
तदुत्कृष्टं तदाभासं प्रतिधान्यादि क्षिप्त्वा विक्रीणीते ।
अथवा न्युतं वीजं क्षेत्रादेवोद्धृत्य नयन्ति । मर्यादा
शास्त्रदेशाचारनिरुद्धा स्थितिः । विकृतं कर्णनासादि-
कर्तनम् । मेधा.

(२) अवीजविक्रयी वीजमेतदित्युक्त्वा । वीजस्यो-
त्कृष्टं वीजकाले महर्घताकांमोत्कर्षकारी । मर्यादाया
ग्रामादिसमयस्य भेदकः । विकृतं कुत्सितं नासाच्छेदादि ।
मवि.

(३) अवीजं वीजप्ररोहासमर्थं व्रीह्यादि प्ररोहसमर्थ-
मिति कृत्वा यो विक्रीणीते, तथाऽपकृष्टमेव कतिपयोत्कृष्ट-
प्रक्षेपेण सर्वमिदं सोत्कर्षमिति कृत्वा यो विक्रीणीते,
यश्च ग्रामनगरादिसीमां विनाशयति स विकृतनासाकर-
चरणकर्णादिरूपं वधं प्राप्नुयात् । ममु.

(४) अवीजविक्रयी, अवीजं वीजतया यो विक्रीणीते;
वीजोत्कर्षा, उतं वीजं बलेन योऽपहरति; मर्यादाभेदकः,
देशजातिकुलशास्त्रराजलोकस्थित्यतिक्रमकारी ।

विर. २९६

(५) यश्च परोतं क्षेत्रं बलेन वहति स वीजोत्कोष्ठेति
मिश्राः । दवि. ९२

[वीजोत्कृष्टा (वीजात्कृष्टा, वीर्यात्कृष्टा, वीजोत्कृष्टः, वीजो-
त्कृष्टः, वीजोत्कृष्टः, वीजोत्कृष्टः) विकृतं (विविधं) Noted
by Jha]; अप. २।२४४ चैव (यश्च) कश्चै (नाच्च)
द्वयम् (द्वयम्); व्यक. ११० कृष्टा (कृष्टा); विर. २९६
चैव (यस्तु) कृष्टा (कृष्टा); विचि. १०२-३ कृष्टा
(कृष्टा) विकृतं प्राप्नुयात् (प्राप्नुयादिकृतं) : १२५-६ चैव
(यस्तु) विकृतं प्राप्नुयात् (प्राप्नुयादिकृतं); दवि. ९१ चैव
... .. ह्य (यस्तु वीजोत्कोष्टा) : २६१ चैव (यस्तु)
कृष्टा (कृष्टा) विकृतं (विचित्रं); सेतु. १९६ कृष्टी
(कृष्टे) कृष्टा (कृष्टा) श्वैव (स्वैव) विकृतं प्राप्नुयात्
(प्राप्नुयादिकृतं) : २३१ विरवत् ; समु. १५९; विव्य. ४८
कृष्टा (कृष्टा).

१ चिरप्रोक्षिता.

राज्ञः प्रख्यातभाण्डानि प्रतिषिद्धानि यानि च ।
तानि निर्हरतो लोभात् सर्वहारं हरेन्नृपः ॥

(१) राज्ञः संबन्धितया प्रख्यातानि यानि भाण्डानि
राजोपयोगितया, यथा प्राच्येषु हस्तिनः, काश्मीरेषु
कुङ्कुमं पट्टोर्णादीनि, प्रतीच्येष्वश्वाः, दाक्षिणात्येषु
मणिमुक्तादीनि, यद्यस्य राज्ञो विषये सुलभं अन्यत्र
दुर्लभं तत् सत्र प्रख्यातं भवति । तेन हि राजान्
इतरेतरं संदधते । प्रतिषिद्धानि यानि राज्ञा मदीया-
देशाच्चैतदन्यत्र नेयं अत्रैव वा विक्रेयं, यथा दुर्भिक्षे
धान्यामित्येवमादीनि । लोभान्निर्हरतो देशान्तरं नयतो
विक्रीणानस्य वा सर्वहारं हरेत्, सर्वहरणं सर्वहारः ।
अयं धनलोभान्नयतो दण्डः । राजान्तरोपायनाथे
त्वधिकतरः शारीरोऽपि दुर्गावरोधादिः । * मेधा.

(२) तानि लोभादन्यत्र देशे विक्रीणानस्य वणिजो
राजा सर्वहारं कुर्यात्, यत्किञ्चित् भाण्डेनार्जितं तत्सर्वं
हरेदित्यर्थः । विर. ३०१

शुल्कस्थानं परिहरन्नकाले क्रयविक्रयी ।

मिथ्यावादी च संख्याने दाप्योऽष्टगुणमत्ययम् ॥

(१) क्रयविक्रयी वाणिजक उच्यते । शुल्कस्थानं
परिहरन् उत्पथेन गच्छन्नकाले वा रात्रौ शुल्काध्यक्षेषु
गतेषु । संख्याने मिथ्यावादी न्यूनं कथयति गणना-
याम् । उपलक्षणं चैतत्संख्यानं, तेन प्रच्छादनेऽप्येव
एव विधिः । दाप्योऽष्टगुणमत्ययं, दण्डं, यावदपहृते
तावदष्टगुणं, यावान्वा तस्यापहृतस्योचितः शुल्कस्तम-
ष्टगुणं दाप्यः । आद्यमेव युक्तम् । अत्ययशब्दो हि तत्र
समञ्जसः तद्धेतुत्वाद्द्रव्ये । अन्ये त्वकाले क्रयविक्रयी
इति संबन्धं कुर्वन्ति । अकालश्चाग्रहीते शुल्के रहसि वा,

* व्याख्यानान्तराणि मेधावत् ।

(१) मस्मृ. ८।३९९ [हरेन्नृपः (नृपो हरेत्) Noted
by Jha]; अप. २।२५० निर्हरतो (निक्षिपतो) :
२।२६१ राज्ञः (राजा) हारं हरे (स्वं हारये) ; व्यक. १११;
विर. ३००; विचि. १२९; दवि. ९२; बाल. २।२६१;
सेतु. ३०२ राज्ञः (राज) ; समु. १५९.

(२) मस्मृ. ८।४००; व्यक. ११० ह्याने (स्थाने) ;
विर. २९७; दवि. ९३; बाल. २।२६१; समु. १५९.

१ दण्डो या. २ क्रय द.

प्रतिषेधोऽयम् ।

मेधा.

(२) शुल्कमोपगयोऽप्येन गच्छति । अकाले रात्र्यादौ वा क्रयविक्रयं करोति । शुल्कखण्डनार्थं विक्रेयद्रव्यस्याल्पां संख्यां वक्ति । राजदेयमपलपितमष्टगुणदण्डरूपतया दाप्यः । ममु.

प्रकाशतरकरप्रकरणे प्रसङ्गात् अर्धमानादिव्यवस्थाविधिः

आगमं निर्गमं स्थानं तथा वृद्धिक्षयावुभौ ।

विचार्य सर्वपण्यानां कारयेत्क्रयविक्रयौ ॥

(१) आपणभूमौ ये विक्रेतारस्तै न स्वेच्छया मूल्यं कर्तुं लभेरन् नापि राजा क्रीणीयात् स्वरुचिकृतेन मूल्येन । कथं तर्होदमिदं निरूप्य, आगमं, किं प्रत्यागच्छति देशान्तरादुत न, तथेयतो दूरादागच्छति । एवं निर्गमस्थानं, किं संप्रत्येव विक्रीयत उत तिष्ठति । संप्रति निष्क्रामतो द्रव्यस्य स्वल्पोऽपि लाभो महाफलः तदुत्थितेन मूल्येन द्रव्यान्तराविपयेण पुनर्लोभो स्थानात् । वृद्धिक्षयौ, कियत्यस्य वृद्धिस्तिष्ठति कीदृशो वा क्षय इति, एतत्सर्वं परीक्ष्य स्वदेशे क्रयविक्रयौ कारयेत् । यथा न वणिजां पीडा भवति नापि क्रेतॄणां, तथाऽर्थं व्यवस्थापयेत् । मेधा.

(२) आगममेतावता व्ययेनागमनमत्रेति । एवं निर्गमश्चकारात् स्थानमेतदवशिष्टं तिष्ठतीति । वृद्धिमेतावद्बर्धत इति । क्षयमानीयमानद्रव्यस्यैवापचय इतस्ततः पातनं । मवि.

(३) आगमं देशान्तरीयस्य विक्रय्यस्य दूरदुर्गमासन्नसुगमदेशादेशवर्तिन आगमनम् । निर्गमं निर्गमनं स्वदेशीयपण्यस्य तादृशदेशे गमनम् । स्थानं चिरमचिरं वा कालमेतस्मिन् क्रीते इयान् भक्तादिव्ययो वृत्त इत्यवस्थानम् । तथा वृद्धिक्षयौ एतावान् लाभ उपक्षयो वा भवति इति विचार्य परामृष्य यथा क्रयकर्तृणामनुचिते लाभहानी न भवतः, तथा राजा क्रयविक्रयौ कारयेत् । विर. ३०१-२

(१) मसू. ८१४०१ [विचार्य (विहाय) Noted by Jha]; अर. २१२५१ निर्गमं (निगमं) सर्वं (सर्वं); व्यक. १११; विर. ३०१ पण्या (शस्या); दवि. ९८ विरवत्; बाल. २१२५३; समु. ९०.

(४) शस्यपदमुपलक्षणमाद्यर्थं वा, बहुवचनं कडारा इतिवत् । तेन पञ्चविधपण्यपरिग्रहः । दवि. ९८

पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे पक्षे पक्षेऽथवा गते ।

कुर्वीत चैषां प्रत्यक्षमर्धसंस्थापनं नृपः ॥

(१) आगमनिर्गमनादेर्द्रव्यस्यानित्यत्वादुपचयापचयावर्धस्यानेकरूपौ । ततोऽर्धसंस्थापनं पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे प्रत्यक्षीकार्यं, न सकृत्कृतं मन्तव्यं, नापि वणिजो विश्वसितव्याः । किं तर्हि, स्वयं प्रतिजागरणीयम् । यद्द्रव्यं चिरेण निष्क्रामति तत्र पक्षेऽर्धगवेपणमन्यत्र पाञ्चरात्रिकम् । मेधा.

(२) आगमनिर्गमोपाययोगादेः पण्यानामनित्यत्वादस्थिरार्धादीनां पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे गते, स्थिरप्रायार्धाणां पक्षे पक्षे गते वणिजामर्धविदां प्रत्यक्षं नृपतिराप्तपुरुषैः व्यवस्थां कुर्यात् । ममु.

तुल्यमानं प्रतीमानं सर्वं च स्यात्सुलक्षितम् ।

पट्सु षट्सु च मासेषु पुनरेव परीक्षयेत् ॥

(१) तुला प्रसिद्धा, मानं प्रस्थो द्रोग इत्यादि । प्रतीमानं सुवर्णादीनां परिच्छेदार्थं यत्क्रियते, सर्वे तत्सुलक्षितं राजचिह्नैरङ्कितं कार्यं, स्वयं प्रत्यक्षेण परिच्छिद्य स्वमुद्रया । परीक्षयेत् पट्सु षट्सु मासेषु पुनः परीक्षां कारयेदासैरधिकारिभिः यथा न विचालयन्ति केचित् । * मेधा.

* गोरा., ममु., मच., भान. मेधावत् ।

(१) मसू. ८१४०२; मिता. २१२५१ पक्षेऽथवा (मासे तथा); अप. २१२५१ पूर्वार्धे (पञ्चरात्रे सप्तरात्रे पक्षे मासे तथा गते); व्यक. १११; विर. ३०१; पमा. ४६१; दवि. ९८; नृप्र. २६९ पक्षेऽथ (मासेऽथ) चैषां (चैव); श्रीमि. २१२५१ मितावत्; विता. ७७३ मर्धं (मर्ध्यं) शेषं मितावत्; राका. ४९३ मितावत्; समु. ९१ अपवत्.

(२) मसू. ८१४०३ [सर्वं च स्यात्सुलक्षितम् (सर्वं तु स्यात्सुलक्षितम्, सर्वं तत्सुलक्षितम्, सर्वं स्यात्सुपरीक्षितम्, सर्वतः स्यात्सुलक्षितम्) Noted by Jha]; अप. २१२४४ च स्यात्सुल (तत्स्यात्सुल); व्यक. १११ अवत्; मवि. च स्यात्सुल (पाथिवल); विर. ३०१; दवि. ९७; मच. च स्यात्सुल (तत्स्यात्सुल); बाल. २१२५१ सुल (सुल); समु. ९१ मविवत्.

१ इमा. २ सर्वतोभावे त.

(२) तुल्यमानं कार्पासादितुल्यरूपं मानम् । प्रती-
मानं माषकादिप्रतिकृत्प्रमाणम् । पार्थिवेन लक्षितं मुद्रि-
तम् । मवि.

शुल्कस्थानेषु कुशलाः सर्वपण्यविचक्षणाः ।

कुर्युरर्थं यथापण्यं ततो विंशं नृपो हरेत् ॥

(१) येषु प्रदेशेषु शुल्कमादीयते तानि शुल्कस्थानानि
राजभिर्वणिग्भिश्च प्रतिदेशनियतानि कल्पितानि ।
तेषु स्थानेषु ये कुशलाः शौल्किकाः ये धूर्तेन च शक्यन्ते
वञ्चयितुं, तथा सर्वेषां पण्यानामागमक्षयक्रयसारासारादि-
विधिज्ञाः विचक्षणारते भाण्डस्यागतस्यै देशान्तरे नीय-
मानस्य वाऽर्थं कुर्युः । ततो विंशतिभागं राजा गृह्णी-
यात् । किं पुनरर्षकरणेन, एतावदेव वक्तव्यं, पण्यानां
विंशतिभागमिति । सत्यम् । यदा स्वरूपेण द्रव्यं राजा
न गृह्णाति, स्वरूपकान्युपयुज्यन्ते शाटकादीनि, विंशति-
विंशतिभागः प्राग्विंशतेन पाटनमन्तरेणोपपद्यत इत्येव-
मर्थमर्षकरणम् । अधिक्रेयाणामात्मोपयोगिनां नास्ति
शुल्क इति ज्ञापयितुं यथापण्यम् । एवं कालानुरूपेण,
न सर्वपण्यं सर्वदा विक्रीयत एकरूपेणापेक्षेण, अतो देश-
कालापेक्षया पण्यानामर्षव्यवस्था न नियतोऽर्ष इति ।

मेधा.

(२) शुल्कस्थानेषु पण्यविक्रयस्थानेषु । अर्थं मूल्यं
कुर्युर्व्यवस्थापयेयुः नियुक्ताः । विंशं विंशतिभागैकभागं
हरेदर्षकरणनिमित्तम् । मवि.

(३) स्थलजलपथव्यवहारतो राजग्राह्यो भागः
शुल्कम् । तस्यावस्थानेषु ये कुशलाः तथा सर्वपण्यानां
सारासारज्ञारते पण्येषु यमर्थं मूल्यमनुरूपं कुर्युस्ततो
लाभधनाद्विंशतिभागं राजा गृह्णीयात् । *मम.

(४) एतच्च परदेशपण्याभिप्रायं विध्वनुसारात् ।
विर. ३०४

* गोरा. ममुवत् । गोरा. व्याख्यानं अशुद्धिसंदेहाच्च सं-
गृहीतम् ।

(१) मस्मृ. ८३९८ [नृपो हरेत् (हरेन्नृपः) Noted
by Jha]; अप. २।२६१; व्यक्र. १११; विर. ३०४;
बिचि. १२९; बाल. २।२६१; समु. ९१.

१ ग्भिः स्वप्न. २ क्रयविक्रयसारासारादि. ३ स्थान्यदे.
४ न्तरानी. ५ साट.

(५) एवं राजकीयदण्डस्य राजसूयवत्प्राकरणिकत्वा-
च्छुल्कादेरपि तदन्तर्गतत्वं प्रकटयन्नाह—शुल्केति । क्रय-
स्थानेषु जलस्थलव्यवहर्तृभ्यो ग्राह्यो भागः शुल्कः । अयं
तु मूल्यनिर्णयनिमित्तः । सर्वपण्यविचक्षणाः तत्सारा-
सारज्ञाः । अर्थं मूल्यम् । यथापण्यं, पण्यं विक्रयद्रव्यं
तदनुरूपम् । ततो लाभधनाद्विंशतिभागं हरेदित्यन्वयः ।
मच.

प्रकाशतरकरदण्डाः (पूर्वतोऽनुवृत्ताः)

सर्वकण्टकपापिष्ठं हेमकारं तु पार्थिवः ।

प्रवर्तमानमन्याये छेदयेत्त्वण्डशः क्षुरैः + ॥

(१) यावन्तः केचन कण्टकाः पूर्वमुक्तास्तेषां पाप-
तमः सुवर्णकारः । यदि निर्धारणे पट्टी । कथं न 'न
निर्धारण' इति (व्यासू. २।२।१०) समासाभावः । तस्य
च पापतमत्वं स्वल्पेनैवापहरणेन महत् एनस उत्पत्ति-
ब्राह्मणस्वर्णापहरणे च महापातकं अतस्तमन्याये प्रवर्त-
मानं छेदयेत्त्वण्डशः । परिवर्तनतुल्यन्तरतापच्छेदादिभिः
अपहरन्ति, गृह्णते । न चात्र द्विद्यमाणद्रव्यपरिमाणापेक्षा,
न स्वामिजात्यपेक्षा । अभ्यासस्त्वपेक्ष्यत इति, महत्त्वा-
दण्डस्य । अन्याये तु प्रवृत्तौ धनदण्डेन क्षुरमांसलव-
च्छेदो विनिमातव्यः । शारीरनिग्रहे निगृह्यमाणानां पाप-
मपैतीति प्रतिपादितम् । मेधा.

(२) तद्देवब्राह्मणराजस्वर्णविषयं द्रष्टव्यम् ।

* मिता. २।२९७

(३) तद्ब्राह्मणसुवर्णापहारिसुवर्णकारविषयम् ।

अप. २।२९६

(४) सर्वेभ्यः कण्टकेभ्यः क्षुद्रशत्रुभ्यः पापिष्ठम् ।

मवि.

(५) सर्वकण्टकानां मध्येऽतिशयेन पापतमं सुवर्ण-
कारं तुल्यच्छन्नकपपरिवर्तापद्रव्यप्रक्षेपादिना हेमादिचौये

+ भाच. व्याख्यानं अशुद्धिसंदेहाच्चोद्धृतम् ।

* सवि. मितावत् ।

(१) मस्मृ. १।२९२; मिता. २।२९७; अप. २।२९६;
व्यक्र. ११२; विर. ३०९; रत्न. १२४; बिचि. १३१;
व्यनि. ५१२; दवि. १०१; सवि. ४९३; वीमि. २।२९७
(=); व्यग्र. ३८८ प्रवर्त (अवर्त); व्यड. १२६ व्यप्रवत् ;
विता. ७८०; सेतु. २३३; समु. १५९.

प्रवर्तमानमनुबन्धापेक्षया अङ्गाविशेषेण सर्वदेहं वा खण्डशच्छेदयेत् । ममु.

(६) कण्टकः प्रकाशतस्करः । + विर. ३०९

(७) प्रवर्तमानमिति नित्यप्रवृत्तौ लट् । तेनाभ्यासे शास्तिरियमित्याहुः । विचि. १३१

शास्मलीफलके ऋक्षणे नेनिज्यानेजकः शनैः ।

न च वासांसे वासोभिर्निर्हरेन्न च वासयेत् * ॥

(१) शास्मली नाम वृक्षस्तद्विकारे फलके । स हि प्रकृत्यैव दृढो भवति । न च वाससोऽपि पातैरवयवा अस्य च्यवन्ते । ते हि च्युता वासः पाटयेयुः । न चायं जातिनियमोऽदृष्टाय । तेनान्यदपि यत्काष्ठमेवं स्वभावं तत्फलके न दोषः । ऋक्षणेऽपरुषे च । वासांस्यन्यदीयानि अन्यदीयैर्वासोभिर्न निर्हरेत्, बद्ध्वोपरिवेष्टय तीर्थं प्रक्षालयितुं न नयेत् । बन्धनाद्वाससां विनाशो मा भूत् । अधिकं हि तानि पीडितानि भवन्ति । न च वासयेत् अन्यदीयानि वासांस्यन्यस्मै न प्रयच्छेत्, वसनार्थं न दद्यात् । एतद्वि वासनं वस्तेऽपरस्तं रजको वासयति । अश्रुतत्वाद्दण्डस्य प्रकृतमापकयोजना कर्तव्या । मेधा.

(२) वासोभिर्बद्ध्वा वासांसि न नयेत् । न वासयेत्त्वगृहे न स्थापयेदित्यर्थः । धनमादायाच्छादनार्थं न दद्यादित्यर्थः । अप. २।२३८

(३) नेनिज्यात् क्षालयेत् । नेजकश्चैलनिर्णेजकः । निर्हरेत् परिवर्तयेत् । वासयेत् चिरं स्थापयेत् । × मवि.

+ शेषं मेधावत् ।

* मिता. व्याख्यानं

‘वसानस्त्रीन् पणान् दण्ड्य’ इति याज्ञवल्क्यवचने द्रष्टव्यम् ।

× भाच. मविवत् ।

(१) मस्मृ. ८।३९६; मिता. २।२३८ ली (ले) नेनि .....शनैः (निज्याद्वासंसि नेजकः); अप. २।२३८ मितावत्; व्यक. ११३ अ च (अ वि); विर. ३१३ नेनिज्या (निर्णिज्या); पमा. ४५६; दीक. ५३ उक्त.; दवि. ११२ ली (ले) ऋक्षणे (सुक्ष्मे) नेनिज्या (निर्णिज्या) निर्ह (निर्ह) च वास (विवास); व्यप्र. २८९ भितावत्; विता. ५७०, ७६४ मितावत्; समु. ८९ ली (ले) नेनि .....शनैः (मृज्याद्वासंसि नेजकः) निर्ह (निर्ह).

१ प्रयच्छन् वस.

(४) शास्मल्यादिवृक्षसंबन्धिफलके अपरुषे रजकः शनैः शनैः वासांसि प्रक्षालयेन्न परकीयैर्वस्त्रैरन्यवस्त्राणि नयेन्न चान्यवासांस्यन्यपरिधानार्थं दद्यात् । यद्येवं कुर्यात्तदाऽसौ दण्ड्यः स्यात् । +ममु.

(५) वासयेदाच्छादयेत् अन्यं स्वं वा । मच.

(६) न निर्हरेत् न मेलयेत् । × व्यप्र. २८९

तन्तुवायो दशपलं दद्यादेकपलाधिकम् ।

अतोऽन्यथा वर्तमानो दाप्यो द्वादशकं दमम् ॥

(१) तन्तुन् वयति तन्तुवायः कुविन्दः, शाटकादेः पटस्य कर्ता । स सूत्रपलानि दश गृहीत्वा शाटकं वयन्नैकपलाधिकं वस्त्रं दद्यात् । अनया वृद्ध्या सर्वे दद्यात् । स्थूलसूक्ष्मादिवाससां रोमवतां च कल्पना कर्तव्या । अन्यथा द्वादशपणो दण्डः । वृद्धयदानेऽयं दण्डो, मूलच्छेदे तु सूत्राणि गणोक्तः । एवं विंशतिपलं यदि न ददाति वृद्धिं, द्विगुणो दण्डः । एवं कल्पना कार्या त्रिगुणश्चतुर्गुण इत्यादि । अन्ये तु दण्डं राजभागमित्याहुः । मेधा.

(२) द्वादशकार्पाणपरिमाणो दण्डो द्वादशकः ।

अप. २।१८१

(३) तन्तूनां दशपलं गृहीतमेकपलाधिकं संमाय स्वामिने पट्यादीन् कृतान् प्रयच्छेत् । एवं गणनयैव सर्वत्र संख्यानम् । द्वादशकं तस्य तन्तोर्द्वादशं भागम् । मवि.

(४) तन्तुवायो वस्त्रनिर्माणार्थं दश पलानि सूत्रं गृहीत्वा पिष्टभक्ष्याद्यनुप्रवेशादेकादशपलं वस्त्रं दद्यात् । यदि ततो न्यूनं दद्यात् तदा द्वादश पणान् राजा दाप्यः स्वामिनश्च तुष्टिः कर्तव्यैव । #ममु.

(५) स्थूलसूत्रविषयमेतदग्रिमानुसारात् । याज्ञवल्क्यः—‘शते दशपला वृद्धिरीणि कार्पाणिके तथा । मध्ये पञ्चपला + गोरा. ममुवत् । × शेषं मितावत् ।

* भाच. ममुवत् ।

(१) मस्मृ ८।३९७ वायो दशपलं (वायः पलं दत्त्वा) पलं.....पलाधि (फलं ..... फलादि) Noted by Jha]; अप. २।१८१; व्यक. ११३; विर. ३१२; व्यनि. ५१३ पलं (पलात्); समु. ९०.

१ शाकटका.

तौले सूक्ष्मे तु द्विपला स्मृता ॥' (यस्मृ. २।१७९) ।
स्थूलमध्यमयोर्विशिष्योपादानेन 'शते दशपला वृद्धिरे'-
त्यत्र तदतिरिक्तं स्थूलं सूत्रं लगति । *विर. ३१२

(६) पटकुदशपलादशभ्यो लाभेभ्यः एकफलाधिक-
मेकमाधिकं लाभं राज्ञो दद्यात् । द्वादशकं फलद्वादश-
भागम् नन्द.

'कितवान् कुशीलवान् क्रूरान् पाषण्डस्थांश्च
मानवान् ।

विकर्मस्थान् शौण्डिकांश्च क्षिप्रं निर्वासयेत्पुरात् ॥

(१) कितवान् यत्तसमाह्वयकर्तृन् । कुशीलवान्
नटान् । केरान्तिवक्रचेष्टितान् । पाषण्डान् बौद्धादीन् ।
विकर्मस्थानधर्महेतुकर्मकर्तृन् । पतितानन्यजादीन् ।
शौण्डिकान् मद्यविक्रेतृन् । निर्वासयेत् बहिरेव वासयेत् ।
मवि.

(२) कितवानां नीचकारित्वप्रख्यापनायात्र कुशील-
वाद्यनेकनीचसाहचर्यकरणमिति. मन्तव्यम् । दुःसङ्गेन
कुमार्गित्वं अधिलभ्येन प्रजानामापद्यत इति क्षिप्रग्रहणं
कृतम् । स्मृच. ३३०

(३) यूतादिसंविनो, नर्तकगायकान्, वेदविद्विपः,
श्रुतिस्मृतिवाङ्मव्रतधारिणः, अनापदि परकर्मजीविनः,
शौण्डिकान् मद्यकरान् मनुष्यान् क्षिप्रं राजा राष्ट्रा-
न्निर्वासयेदिति । कितवप्रसङ्गेनान्येषामभ्यभिधानम् ।
ममु.

(४) कितवा वज्रकाः यूतकाराः । कुशीलवाः
स्वकौशलवलेनानिच्छतोऽपि पुरुषान् ये वज्रयन्ति ते
मताः । केराः परस्त्रीपुरुषसंकेतकारिणः । पाषण्डस्थाः

* शेषं ममुवत् ।

(१) मस्मृ. १।२२५ [कुशीलवान् (शीलवान्) क्रूरान्
(केतान्) Noted by Jha]; व्यक्र. ११३; मवि.
क्रूरान् (केरान्) निर्वा (न वा); स्मृच. ३३० कितवान्
कुशीलवान् क्रूरान् (कुशीलवांश्च कितवान्); विर. ३१५
क्रूरान् (केरान्); पमा. ५७८ क्रूरान् (कौलान्) ण्डस्थांश्च
(ण्डानपि); दवि. ११५ विरवत् : १५५ विरवत्, प्रथम-
चतुर्वर्षादौ; मच. विरवत्; बाल. २।२०३ शीलवान्
(शीलान्) क्रूरान् (चौरान्); समु. १६४ स्मृचवत्; मन्द.
क्रूरान् (कैलान्); भाच. क्रूरान् (चौरान्).

क्षपणकादिपाषण्डाश्रिताः । विकर्मस्था अत्यन्तविरुद्ध-
कर्मशीलाः । शौण्डिका अत्यन्तमद्यपानप्रसक्ताः ।

विर. ३१५

(५) एवञ्च कुशीलवादीनां वज्रनादिभिरर्थापहारित्वं
अपेक्षितम् । पूर्वापरनिबन्धेषु स्तेयप्रकरणे पाठस्वरसात्
शौण्डिकादेरपि तादृशस्यैवायं दण्डो न च तत्तज्जाति-
मात्रस्य अदृष्टार्थत्वापातात् ।

कुल्लूकभट्टेन तु वाक्यस्यास्य यूतप्रकरणान्तःपाति-
त्वात् कितवप्रसङ्गेनान्येषामभिधानमित्युक्तम् ।

नारायणेन तु निर्वासयेत् बहिरेव वासयेत् इति
व्याख्यातम् । अतः कुशीलवान्नटानित्यादिव्याख्यानाच्च
प्रकाशतस्करत्वमेषामेव न मन्यत इति गम्यते । अथ
येषु प्रकाशतस्करत्वेनोपदिष्टेषु विशिष्य दण्डो नोपदिष्ट-
स्तेषु कथं तन्निर्णयो दोषानुसारादिति प्राञ्चः ।

तथाहि सर्वानेतानभिधाय—'नैगमाद्या भूरिधना
दण्ड्या दोषानुसारतः । यथा ते नातिवर्तन्ते तिष्ठन्ति
समये यथा ॥' इति व्यासवचनं निबन्धेषु पठितम् ।
तत्र प्रतिभाति, समभिव्याहृतानामेकत्र यो दण्डः श्रुतः
स एवान्यत्रापि बोद्धव्यः साहचर्यात् । तेषु द्वित्राणां
यत्र दण्डभेदश्रुतिस्तत्रापराधस्य गौरवलाघवाभ्याम-
भ्यासानभ्यासाभ्यां वा दण्ड्यस्य धनवत्त्वाधनवत्त्वादि-
भिव्यवस्था ।

यत्र तु एकत्रापि दण्डश्रुतिर्नास्ति तत्र तुल्यन्यायतया
दोषानुसारेण वा तत्कल्पनमिति । सोऽयं प्रकार एव-
जातीयेऽन्यत्रापि द्रष्टव्यः । दवि. ११५-६

एते राष्ट्रे वर्तमाना राज्ञः प्रच्छन्नतस्कराः ।

विकर्मक्रियया नित्यं बाधन्ते भद्रिकाः प्रजाः ॥

(१) एते कितवादयः तथा प्रच्छन्नतस्करा वेपान्तर-
धराश्चौरा विकर्मक्रियया सज्जनेष्वपि यूतादिक्रियाप्रवर्त-
नेन बाधन्ते बाधां कुर्वन्ति । भद्रिकाः सद्वृत्ताः । अत्र
कितवप्रसङ्गादप्युक्तम् । मवि.

(२) एते कितवादयो गूढचौरा राष्ट्रे वसन्तो नित्यं
वज्रनात्मकक्रियया सज्जनान् पीडयन्ति । *ममु-

* भाच. ममुवत् ।

(१) मस्मृ. १।२२६; स्मृच. ३३०; विर. ३१५;
बाल. २।२०३; समु. १६४ राष्ट्रे (राज्ये).

(३) प्रच्छन्नतस्करास्तुल्याः । विर. ३१५

(४) अत एषां निरासे यत्नाधिक्यं सूचयति— एत इति । वर्तमानाः स्वस्वकर्मणा विकर्मक्रियया विकर्मणा चौर्यादिना क्रियया देहधारणादितया बाधन्ते साधुभिः संगमय्य स्वद्रोषैस्तान् दूषयन्तीति भावः । भद्रिका भद्रेण साधुना धनपुत्रादिसूचककर्मणा जीवतीः । मच.

(५) भद्रिकाः सुशीलाः बाधन्ते दुःशीलाः कुर्वन्ति । नन्द.

अप्रकाशतस्करदण्डाः

संधिं भित्त्वा तु ये चौर्यं रात्रौ कुर्वन्ति तस्कराः ।
तेषां छित्त्वा नृपो हस्तौ तीक्ष्णे शूले निवेशयेत् ॥

(१) संधिः गृहवास्तुगर्भः । मवि.

(२) यतो हस्तश्छिन्नस्तत्र शूलद्वयं निवेशयेदित्यर्थः ।
अप. २।२७३

(३) तानिति शेषः । स्मृच. ३१८

(४) ये रात्रौ संधिच्छेदं कृत्वा परधनं तस्करा मुष्णन्ति तेषां राजा हस्तद्वयं छित्त्वा तीक्ष्णे शूले ताना-
रोपयेत् । ममु.

(५) तानिति विभक्तिव्यत्ययेनानुपङ्गः । विर. ३१६

(६) संधिं भित्तिम् । मच.

(७) संधिः कपाटयन्त्रादिकम् । नन्द.

÷ मिता. व्याख्यानं ' क्षुद्रमध्यमहाद्रव्य ' इति याज्ञवल्क्य-
वचने द्रष्टव्यम् ।

(१) मस्मृ. १।२७६ क., घ., भित्त्वा (छित्त्वा), ग.,
भित्त्वा (छित्त्वा) तीक्ष्णे (तीक्ष्ण); अपु. २२७।५३-४
भित्त्वा (कृत्वा); मिता. २।२७५ (क) तीक्ष्णे (तीक्ष्ण)
(ख) भित्त्वा (छित्त्वा) तीक्ष्णे (तीक्ष्ण); अप. २।२७३;
व्यक. ११३ अपुवत्; स्मृच. ३१८; विर. ३१६
अपुवत्; रत्न. १२४; विचि. १३३-४ तीक्ष्णे (तीक्ष्ण)
शेषं अपुवत्; व्यनि. ५०८ भित्त्वा (छित्त्वा); दवि.
१२४ तीक्ष्णे (तीक्ष्ण); शेषं व्यनिवत्; नृप्र. २६५ दविवत्,
स्मरणम्; सवि. ४६१ तीक्ष्णे (तीक्ष्ण); व्यप्र. ३८८
सविवत्; व्यउ. १२७ सविवत्; व्यम. १०२ सविवत्;
विता. ७८२ सविवत्; सेतु. २३५ अपुवत्; समु. १५०;
विच्य. ५१ विविवत्.

व्य. कां. २.१५

पुरुषाणां कुलीनानां नारीणां च विशेषतः ।

मुख्यानां चैव रत्नानां हरणे वधमर्हति + ॥

(१) सत्कुले जाताः विद्यादिगुणयोगिनः कुलीनाः,
नारीणां च विशेषतो गुणरूपसौभाग्यसंपन्नानामित्यर्थः ।
चशब्दात् कुलीनानामित्येव । परस्परापेक्षाणि नारीणां
विशेषणानि । मुख्यानि उत्तमानि । रत्नानि वज्रवैडूर्य-
मरकतप्रभृतीनि । अत्रापि सुवर्णशततुल्यानीत्यपेक्ष्यं
अन्यथोत्तमत्वमापेक्षिकमिति दण्डो न व्यवतिष्ठेत् । वध-
मर्हत्यनुबन्धाद्यपेक्षया सर्वत्रार्हत्यर्थो योजनीयः । अकुली-
नानामविशिष्टानाममुख्यानां च हरणे त्वेकादशगुण
इत्येव । मेधा.

(२) वधः उत्कृष्टापकृष्टापेक्षया मारणाङ्गछेदादिः ।
मवि.

(३) महाकुलजातानां मनुष्याणां विशेषेण स्त्रीणां
महाकुलप्रसूतानां श्रेष्ठानां च रत्नानां वज्रवैडूर्यादीनाम-
पहारे वधमर्हति । ममु.

(४) नारीणां विशेषतः कुलजानाम् । कपिञ्जलानि-
तिवत् त्रित्वं विवक्षितम् । मच.

(५) न्हियमाणहरणयोजातिगुणाद्यपेक्षया वधशब्दार्थः
कल्पनीयः छेदनरूपो मारणरूपो वा । नन्द.

असंदितानां संदाता संदितानां च मोक्षकः ।

दासाश्चरथहर्ता च प्राप्तः स्याच्चौरकित्स्विपम् ॥

+ मिता. व्याख्यानं ' क्षुद्रमध्यमहाद्रव्य ' इति याज्ञवल्क्य-
वचने द्रष्टव्यम् ।

(१) मस्मृ. ८।३२३; मिता. २।२७५ च वि (वा वि)
मुख्या...त्नानां (रत्नानां चैव सर्वेषां); व्यमा. ३१६
मुख्या.....त्नानां (रत्नानां चैव सर्वेषां) उक्त.; अप.
२।२७५; व्यक. ११३-४ : ११५ उक्त.; विर. ३१७ :
३२४ उक्त.; पमा. ४४३ मुख्या...त्नानां (रत्नानां चैव
मुख्यानां); दवि. १२५ : १४५ उक्त.; नृप्र. २६५
व्यमावत्; सवि. ४५६ व्यमावत्; व्यप्र. ३९०; व्यउ.
१२८ क्रमेण व्यासः; व्यम. १०२ उक्त.; विता. ७८३
उक्त. : ७८४ (=) व्यमावत्; सेतु. २३६ : २४१ उक्त.;
समु. १५० पमावत्.

(२) मस्मृ. ८।३४२ ग., पूर्वार्धे (असंदितानां संधाता
संघितानां च मोक्षकः), [संदाता (संध्याता) Noted by
१ विशेषे त्वे.

(१) पश्चादथो विमुक्तशृङ्खलादिबन्धना मुस्तादिव-
मृथिष्ठेषु विजनेषु चार्थने । तन्त्रेभिर्द्रायति स्वाभिनि-
पाले वा कश्चित् संदानवतः कुर्वात् । कुलीनकवन्धा-
दिना नूनं निनीपयमाविति शङ्कया चौरदण्डः ।
यस्तु स्वामिगृहच्युतं यूपभ्रंशगतं वा रक्षितुमेव वा
वध्नीयात् तस्य दोषः, एवं गवादीनामपि गले दामादि-
संदाने एष एव दमः । ये च संदिताः पादस्थशृङ्खला-
दिना, तेषां मोक्षकः । दासाश्च रहसि प्रोत्साह्य
भक्तदामादीनपहरति 'अहं ते बहु ददामि किमेतं भजसे'
इति । कुलीनानां हरणे वध उक्तः 'पुरुषाणामित्यत्र
(मस्मृ. ८।३२३), अनेन दासानामुच्यते । यत एव
तत्रैव कुलीनानामित्युक्ते, एवं प्रोत्साह्य नयनग्रहणं न
कर्तव्यम् । तच्च बलादिना चौर्येण वेति । अश्वरथहर्तेति ।
अश्वानां रथानां च । महापशूनामित्यत्र राजसंबन्धिनो
ऽश्वा, इमे तु जानपदानाम् । तत्र राजेच्छया दण्डः ।
इह तु नियतो वधः । यद्यपि ब्रह्मश्चोरदण्डस्तथापि
स्मृत्यन्तरे 'बन्दिग्राहस्तथा वाजिकुञ्जराणां च हारिणः ।
प्रसह्य घातिनश्चैव शूलमारोपयेन्नरान् ॥' इति (यास्मृ.
२।२७३) । इहापि सामान्यदण्डो येन येनैत्युपक्रम्य
तत्तदेव हरेदिति । अन्ये त्वश्वयुक्तो रथ इति सामान्यं
मन्यन्ते प्रदर्शनाच्चाश्वगोरथादीनाम् । तत्र केवला-
नामश्वानां रथस्य च दण्डश्चिन्त्यः । स्मृत्यन्तरे केवला-
नामश्वानां चौरदण्डस्योक्तत्वात् रथयुक्तानामपि सिद्धः ।
ये तु प्रोत्साह्य नयनं हरणं मन्यन्ते तेषामश्वरथशब्देन
रथकारो लक्ष्यते, रथकर्तेति । तच्च सर्वशिल्प्यर्थम् ।
शिल्पिनां हरणे चौरदण्डः । अश्वानामपि प्रोत्साहनं
वडवाददर्शनेन । मेधा.

(२) असंदितानां अवद्वानां अस्वामिकतयोस्मृष्टानां
संवाहनादिकर्ता संदाता । संदितानामन्यपशूनां तद्वि-

][11a]; व्यक. ११४; विर. ३१९ पूर्वार्धे (असंदितानां
संघाता संघितानां विमोक्षकः); विचि. १३६ च मो
(विमो) हर्ता (हन्ता); दधि. १२८ उक्त. : १२९ च मो
(विमो); समु. १५७ पूर्वार्धे (असंदितानां संघाता
संहितानां च मोक्षकः).

१ संजात ए. २ च्यन्ते । यथेवं तत्रैव कुलीन-
मित्युक्तमेवं प्रो. ३ तत्र प्रबला.

रोधाच्चण्डबुद्ध्या मोक्षकः । दासाश्चरथहर्ता कथञ्चित्
प्रतारणादिना तैः स्वकर्म कारयन् । तेन तदस्तेयेऽपि
तत्कर्मस्तेयात्तस्तेयातिदेशः । मवि.

(३) अवद्वानामश्वानां परकीयानां यो दण्डेण
बन्धयिता, वद्वानां मन्दुरादौ मोचयिता, यो दासा-
श्वरथापहारी स चौरदण्डं प्राप्नुयात् । स च गुरुलब्ध-
पराधानुसारेण मारणाङ्गच्छेदनधनाद्यपहाररूपो बौद्धव्यः ।

* ममु.

(४) संघाता हरणहेतुबन्धनकारी, मोक्षकोऽपि
हरणहेतुमोक्षणकारी विवक्षितः । चौरकिस्त्रिषं चौरदण्डं
शारीरमार्थं वा । विर. ३१९

महापशूनां हरणे शस्त्राणामौपधस्य च ।

कालमासाद्य कार्यं च राजा दण्डं प्रकल्पयेत् ॥

(१) महापशवा हस्त्यश्वादयः, तेषां हरणे, काल-
कार्यापेक्षा दण्डप्रवृत्तिः । ननु च सर्वत्रैव कालाद्य-
पेक्षोक्ता । तथा च 'कालदेशवयःशक्तीश्चिन्तयेदण्ड-
कर्मणी'ति । सत्यम् । विज्ञाते दण्डस्वरूपे न्यूनाधिक-
भावोऽनुबन्धाद्यपेक्षः । यथा वधविधौ ताडनमारणादि-
कल्पनापेक्षा । इहात्यन्तविलक्षणो दण्डः । तथाहि
विंशतिपणोऽपि सङ्घः शत्रोरुद्यतशस्त्रस्य संनिधौ यदि
हियते तेन कार्यातिशयेन तेन च कालेन मारणं
दण्डः । अन्यथा द्विगुण एकादशगुणो वा । तथौपध-
मलभ्यत्वेन महाप्रयोजनं तदुपयोगवैलायां हियते ।
लभ्यमानमपि काथाद्यपेक्षं कालातिक्रमणेन महदातुरस्य
दुःखं जनयतीति । तत्र महान् दण्डः । अन्यथा तु
स्वल्प इति । न तत्रान्तरमन्तरेणेदं वैषम्यं लभ्यते ।
अन्यथा स एवैकः श्लोको दण्डविधौ पठितव्यः स्यात् ।
तस्माद्वक्तव्यमिदं विग्रहकालेऽश्वानां रौजापेक्षो दण्डः ।
शस्त्राणां राजोपयोगिनां कदाचित् क्षमा कदाचित्
महान् दण्डः । गोमहिष्यादीनां तु प्रजासंबन्धिनानां न

* गोरा. ममुवत् । गोरा. व्याख्यानं अशुद्धिसंदेहाच्चोद्धृतम् ।

(१) मस्मृ. ८।३२४ राजा दण्डं (दण्डं राजा); अप.
२।२७५; व्यक. ११४; विर. ३१९; विचि. १३५ राजा
दण्डं (राजदण्डं); दधि. १२९ रणे (रणात्) शेषं मस्मृ-
वत्; सेतु. २३७.

१ राज्यापे.

राज्ञा श्रन्तव्यं, कार्यं च यदश्चादिभिः कर्तव्यं तदप्य-
पेक्ष्यम् । विग्रहोऽपि यदि पर्वतादौ भवति तत्र
नातीवाश्रैः प्रयोजनं, भवत्येव दण्डादयः । कालमासाद्य
ज्ञात्वा निरूप्य, दण्डं कल्पयेत् । स एवात्र प्रभवति
न शास्त्रम् । मेधा.

(२) हस्त्यश्वगोमहिषादीनां महतां पशूनां हरणे
खड्गादीनां कल्याणवृत्तादेश्च, कालं विग्रहदुर्भिक्षात्मकं,
कार्यं चामहारप्रयोजनं यन्त्रैरञ्जयसादादिरूपं
पर्यालोच्य राजा न्यूनाधिकं दण्डं प्रकल्पयेत् । अनुबन्ध
परिज्ञाय । अनेनैतल्लाघवार्थमपि सादरार्थमुच्यते ।
शस्त्रौपधस्ताद्यपहारे विग्रहादौ स्थूलानर्थोत्पादनात् ।

गोरा.

(३) महापशूनामश्वादीनां हरणे वधः । शस्त्राणा-
मौपधस्य च हरणे तदेकादशगुणमित्यादिः कार्यबहुत्वात्
त्वमपेक्ष्य दण्डः । तथा शस्त्रादीनां युद्धकात्यादौ हरणे
ततो द्विगुणमित्याद्युन्नेयमित्यर्थः । मधि.

गोपु ब्राह्मणमंस्थामु लृरिकायाश्च भेदने ।

पशूनां हरणे चैव सशः कार्योऽर्धपादिकः ॥

(१) ब्राह्मणमंस्था ब्राह्मणाश्रिता ब्राह्मणस्वामिकाः ।
तासां हरणे पष्ठयर्थे सममी । पशूनां चाजैडकादीनाम् ।
बहुवचनं सर्वत्रात्र विवक्षितम् । मयस्त्वाक्षणादविचार्य ।
पादस्यार्धमर्धपादं तदस्यास्तीत्यर्धपादिकः । तच्च संभवति
यदि पादार्धं छिद्यते, तेन स्तेनार्धपादच्छेदनं कर्तव्यमिति
वाक्यार्थः । खरिका यया गोरथश्चेत्रादौ बाह्यते बलीवर्दः ।
भेदने, बाह्यमानायाः प्रतोदेन पीडोत्पादनं भेदने,
वाहनोपलक्षगार्थं व्याचक्षते । पूर्वोऽवश्यं वाहयन्

* ममु., मच., नन्द., भाव. गोरावत् ।

(१) मस्मृ. ८।३२५ [खरिका (खरिका, खुरिका)
Noted by Jha]; गोरा. छुरि (नासि); व्यक्र.
११४ छुरि (स्फुरि) हरणे चैव (चैव हरणे); मधि.
छुरि (स्फुरि); ममु. गोरावत्; विर. ३१९ छुरि (स्फुरि)
हरणे चैव (चैव हरणे); विचि. १३५ छुरि (तूलि);
दधि. १३१ विरवत् : १३९ मविवत्; मच. मविवत्;
समु. २३७ विचिवत्; समु. १५१ पादि (पाद) शेषं
मविवत्; दिग्ग. ५२ रणे (रतः) शेषं विचिवत्.

१ क्षम् । २ दार्धं तेन छिद्यते तेना.

दुःखयति. अवश्यमयं दण्ड इत्येवान्ये पठन्ति । अन्ये
तु पादस्य पश्चाद्भागं चतुर्थे (?) खरिकामाहुः ।
खरिकेति या प्रसिद्धा । पञ्चायनशीलायाः पादोऽर्ध-
पादिकः कार्यः । अन्ये त्वधिकरणसममीं मन्वा गोसंस्थ-
दध्यादीन्यथाहरन्ति । तदयुक्तम् । श्रुतपदसंयन्धसंभवे
कृतोऽध्याहारः । मेधा.

(२) ब्राह्मणमंस्थामु ब्राह्मणसंयन्धिनीपु । स्थूरपृष्ठेन
भारयोदा वृषः तद्भारः स्थूरिका तस्या भेदने पाठयित्वा
तद्वतथाप्यादेरपहार इत्यर्थः । पशूनां महिषादीनाम् ।
अर्धपादिकः छिन्नार्धपादद्वयः । मवि.

(३) ब्राह्मणसंयन्धिनीनां गवामपहारे वन्ध्यायाश्च
गोर्वाहनार्थं नासाच्छेदने पशूनां चाजैडकादीनां दण्ड-
भूयस्वाद्यामाद्यर्थानां हरणेऽनन्तरमेव छिन्नार्धपादिकः
कार्यः । ममु.

(४) स्फुरिका वन्ध्या, भेदनमिह वाहनार्थं नासा-
भेदनम् । पशवश्चात्र अधिविडालनकुलव्यतिरिक्तक्षुद्र-
पशवः । विर. ३२०

(५) तूलिका नासा, भेदनं रन्ध्रकरणम् ।

विचि. १३५

(६) पशवोऽत्राजाविकविडालनकुलव्यतिरिक्ताः क्षुद्र-
पशव इति रत्नाकरः । मध्यमाः पशव इति प्रति-
भाति । ब्राह्मणस्वामिकया गवा साहचर्यात् पशूनां
महिषादीनामिति नारायणव्याख्यानाच्च । न च नारदीय-
स्फुराच्छेदनविरोधः । तन्मतेऽपि तुल्यत्वात् ।

वस्तुतस्तु नारदवचने गोपदमुत्कृष्टगवीपरं, मनुवचने
त्वप्रकृष्टगवीपरं, पशुपदं चात्राब्राह्मणस्वामिकाप्रकृष्ट-
गवादिपरमिति न विरोधगन्धः । अर्धपादिकः छिन्नार्ध-
पादद्वय इति नारायणः । दवि. १३१

कोष्ठागारायुधागारदेवतागारभेदकान् ।

हस्त्यश्वरथहर्तृश्च हन्यादेवाविचारयन् + ॥

अङ्गुली ग्रन्थिभेदस्य छेदयेत्प्रथमे ग्रहे ।

द्वितीये हस्तचरणौ तृतीये वधमर्हति ॥

* गोरा., मच. ममुवत् ।

+ व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च साहसप्रकरणे (पृ.
१६२९) द्रष्टव्यः ।

(१) मस्मृ. ९।२७७ ली (ली.); मिता. २।२७४

(१) ग्रन्थि भिनत्तीति ग्रन्थिभेदः । भेदनं मोक्षो ग्रन्थेः, वल्लप्रान्तादौ ग्रन्थिः । यद्वा यद्द्रव्यं गृहीतं तत्केनचिच्छलेन ग्रन्थिमवमोच्य ये निनीपन्ति ते ग्रन्थि-भेदाः । तेषां प्रमथायां प्रवृत्तौ अङ्गुलीनां छेदः, द्वितीयस्यां प्रवृत्तौ हस्तचरणयोस्तृतीयस्यां मारणम् ।
*मेधा.

(२) अङ्गुली अङ्गुष्ठतर्जन्यौ, ग्रन्थिभेदस्य ग्रन्थि विसस्य सुवणादि हरतः प्रथमे ग्रहे प्रथमवारे । एवं द्वितीय इत्यादौ । एतेनान्यत्रापि पुनः पुनः करणे दण्डाधिक्यं द्रष्टव्यम् । मवि.

क्षेत्रिकस्यात्यये दण्डो भागाद्दशगुणो भवेत् ।

ततोऽर्धदण्डो भृत्यानामज्ञानात्क्षेत्रिकस्य तु ॥

(१) क्षेत्रस्वामिनः स्वक्षेत्रेऽत्ययोऽतिक्रमोऽपराधो यदि भवेत्स्वकृतः, अकाले वापनं, निदाधे अयोग्य-जीववापः, स्वपशुभिर्भक्षणं, गृहे वाऽविदितफलप्रवेश इत्यादि, तदा राज्ञो यावान् भाग आगच्छति तं दशगुणं दण्डनीयः । अथ तस्याज्ञातमेतत्प्रयुक्तैर्भृत्यैः क्षेत्रजाग-र्यानियुक्तैर्वा अपराद्धं, तदा अर्धदण्डो भृत्यानामत्यये क्षेत्रिकस्य दण्ड इति संबन्धः । क्षेत्रप्रसङ्गादत्र (स्वामि-पालविवादे) इदमुक्तम् । मेधा.

(२) क्षेत्राधिकृतस्यैव पशुभिः सस्यात्यये कृते राज्ञो ग्राह्यस्वभागाद्दशगुणोऽन्योऽपि भागो दण्डत्वेन ग्राह्यः ।

* ममु., मच., नन्द. मेधावत् ।

(ख) ली (लीः); अप. २।२७४; स्मृच. ३१८; विर. ३२९; पमा. ४४० मितवत्; रस. १२५; विचि. १३६ ली (ली) मे ग्रहे (मागमे) [मे ग्रहे (मागसि) Noted by Jha]; व्यनि. ५०८-९ ली ग्रन्थि (लि संधि); दवि. १३२ चरणौ (पादौ च); नृप्र. २६४; सवि. ४६२ छेदयेत्प्रथमे (भेदयेत्प्रथम); व्यप्र. ३८९; व्यउ. १२७; व्यम. १०२ (=); विता. ७८२ ली (ली); समु. १५०.

(१) मस्मृ. ८।२४३ क., घ., कस्या (यस्या); व्यक. ११४; विर. ३२२ ततो (अतो); विचि. १३७-८ (=); दवि. १३९; सेतु. २३९ नाक्षेत्रि (नात्कर्ष); समु. ११८.

१ कृते अ. २ निदानं अ. ३ गिरणं वा निदितफलके प्रायश इत्यादि. ४ क्षेत्रक.

क्षेत्रिकाशने पालमात्रदोषात्तन्नाशे ग्राह्यस्वभागात्पञ्चगुणो भागो भृत्यानां पालानां दण्डः । भृत्येन च क्षेत्रिकाय सदो देयस्तुल्यन्यायत्वात् । मवि.

(३) क्षेत्रकर्षकस्यात्मपशुसस्यभक्षणेऽयथाकालं वप-नादौ वाऽपराधे सति यावतो राजभागस्य तेन हानिः कृता ततो दशगुणदण्डः स्यात् । क्षेत्रिकाविदिते भृत्या-नामुक्तापराधे क्षेत्रिकस्यैव दशगुणार्धदण्डः । क्षेत्रसस्य-प्रसङ्गाच्चेदमुक्तं (स्वामिपालविवादे) । *ममु.

(४) मनुः— 'धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतो ह्यधिको वधः । शेषेऽप्येकादशगुणं दाप्यस्तस्य च तद्ध-नम् ॥ क्षेत्रिकस्यात्यये दण्डो भागाद्दशगुणो भवेत् । अतोऽर्धदण्डो भृत्यानामज्ञानात्क्षेत्रिकस्य तु ॥' कुम्भो विशतिः प्रस्थाः, शेषे दशकुम्भाधिकन्यूने । तस्य च तद्धनं स्वामिनो यदपहृतं तद्दाप्यः । क्षेत्रिकस्यात्यये कृषीवलभागापहरणे 'धान्यापहार्येकादशगुणं दण्ड्यः शस्यापहारी च' (विस्मृ. ५।७९-८०) । मनुक्त-धान्यापहारे एकादशगुणदण्डाभिधानं स्वामिने च हृत-धान्यदानं च प्रथमधान्यचौर्यविषयम् । अर्हस्पत्यं तु स्वामिने एकादशगुणधान्यदानं राज्ञश्च तद्विगुणधनदानं चौर्याभ्यासविषयमित्यविरोधः । हलायुधस्तु द्वितीये श्लोके क्षेत्रस्वामिनोऽत्ययेन दोषेण यदा शस्यनाशो भवति, तदा राज्ञा स्वग्राह्यभागाद्दशगुणं दण्डनीयः । एतज्ज्ञा-नाच्च । भृत्यदोषेण शस्यनाशे भृत्य एव तदर्थेन दण्ड्य इत्यर्थमाह । विर. ३२२-३

धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्याधिकं वधः । शेषेऽप्येकादशगुणं दाप्यस्तस्य च तद्धनम् + ॥

(१) कुम्भशब्दः परिमाणविशेषे वर्तते न घटमात्रे । क्वचिद्विशतिप्रस्थाः क्वचिद्द्विशतिरिति देशभेदात् व्यवस्था । दशभ्योऽधिकं हरतो वधविधिरुक्ताथोऽनु-
* गोरा., मच., भाच. ममुवत् । गोरा., नन्द. अशुद्धि-संदिहान्नोद्धतम् ।

+ विर. व्याख्यानं 'क्षेत्रिकस्यात्यये दण्डो' इति पूर्वश्लोके द्रष्टव्यम् ।

(१) मस्मृ. ८।३२०; अपु. २२७।३५-६ दाप्यस्त ..... नम् (तस्य दण्डं प्रकल्पयेत्); मिता. २।२७५ शेषेऽये (शेषे); अप. २।२७५; व्यक. ११४ धिकं (धिको);

अन्धादिना नियम्यते । शेषेषु दशसु प्राकृत एकादशगुणो दण्डः । तस्य च तद्धनमिति सर्वत्र स्तेये योज्यम् । धान्यं ग्रीहियवादिषट्पदशानीति स्मर्यते । मेधा.

(२) विंशतिद्रोणकः कुम्भः । × मिता. २।२७५

(३) कुम्भो द्रोणद्वयम् । तदुक्तम्—‘पलद्वयं तु प्रसृतं द्विगुणं कुडवं मतम् । चतुर्भिः कुडवैः प्रस्थः प्रस्थाश्चत्वार आदकः ॥ आदकैस्तैश्चतुर्भिश्च द्रोणस्तु कथितो बुधैः । कुम्भो द्रोणद्वयं सूर्यः खारी द्रोणास्तु षोडश ॥’ इति । दशम्यः कुम्भेभ्योऽधिकधान्यहारिणो वधः । शेषेऽनधिके हृते यत्र धान्यापहारे यो दण्डस्तमेकादशगुणं दण्डं दाप्यः । यावदपहृतं तावच्च स्वामिने ।

अप. २।२७५

(४) कुम्भः पलशतद्वयम् । वधस्ताडनादि । ब्राह्मणादिद्रव्ये त्वङ्गच्छेदादिः । शेषे ततः प्राक् तस्य तद्धनं दाप्य इत्युभयत्र । मवि.

(५) शेषशब्दो यद्यप्युक्तसंख्यातिरिक्ते न्यूनाधिकसंख्याके वर्तितुमर्हति, तथाऽपि लघुदण्डाभिधानान्यूनसंख्याक एव वर्तते इति मन्तव्यम् । कुम्भशब्दः खारीपर्यायः, तत्र कचिद्देशे कुम्भशब्दप्रयोगात् । खार्याः पुनरित्युक्ता स्मृत्यन्तरे दर्शिता—‘अङ्गुल्यग्रत्रयग्राह्या शाणमित्यभिधीयते । शाणं पाणितलं मुष्टिः प्रसृतिश्च तथाऽञ्जलिः ॥ कुडपश्च तथा प्रस्थ आदको द्रोण एव च । मानी खारी च विशेषाः संख्यायाश्चतुरुचराः ॥’ इति । ‘दाप्यस्तस्य च तद्धनम्’ इत्यनेन यद्यपि प्रकृतं धान्यात्मकमेव धनं तस्वामिने स्तेनापहृतं दाप्य इति

× शेषं ‘क्षुद्रमध्यमहाद्रव्य’ इति याज्ञवल्क्यवचने द्रष्टव्यम् । स्मृच. ३।१९; विर. ३२२ ऽभ्यधिकं (ह्यधिको); पमा. ४४२; रत्न. १२५ धिकं (धिके); विचि. १३७ भ्यधि (प्यधि) बृहस्पतिः; स्मृचि. २५ रत्नवत्; दवि. ३८ कं वधः (को दमः) पू. : १३४ भ्यधि (प्यधि); नृप्र. २६४ भ्यधिकं (प्यधिको); व्यप्र. ३९० शेषेऽप्ये (शेषेष्वे) दनम् (दनात्); व्यड. १२८ रत्नवत्; व्यम. १०२ भ्यधिकं (प्यधिके) शेषेऽप्ये (शेषेष्वे); विता. ७८३ धिकं (धिके) शेषेऽप्ये (शेषेष्वे); बाल. २।२७५ ‘शेषे त्वे’ इति पाठः; सेतु. २३८ (=) भ्यधि (प्यधि); समु. १५१; विव्य. ऽभ्यधि (ह्यधि) क्रमेण याज्ञवल्क्यः.

१ तत्तस्य.

प्रतिभाति, तथाऽपि ‘स्तेनाः सर्व एवापहृतं दाप्याः’ इति विष्णुस्मरणान् सर्वत्र कृते स्तेये योज्यम् । स्मृच. ३।१९

(६) द्विपलशतं द्रोणो विंशतिद्रोणश्च कुम्भः, दशसंख्यभ्यः कुम्भेभ्योऽधिकं धान्यं हरतो वधः । स हृतस्वामिगुणवत्तापेक्षया ताडनाङ्गच्छेदमारणात्मको ज्ञेयः । शेषे पुनरेकस्मादारभ्य दशकुम्भपर्यन्तहरणे निहृतैकादशगुणं दण्डं दाप्यः । स्वामिनश्चापहृतं दाप्यः । *ममु.

(७) प्रमाणस्थपुरुषस्य प्रमाणस्थकरचरणस्य द्वादशभिः प्रसृतिभिः कुडवो भवति । चतुर्भिः कुडवैः प्रस्थो भवति । विंशतिप्रस्थैः कुम्भ इति रत्नाकरादयः । ईदृशदशकुम्भाश्च पुरुषाहारमानेन खारीति मैथिलाः । इतोऽप्यधिकं धान्यमपहरन् मारणीयः । न्यूनं त्वपहरन् तत्समं धान्यं स्वामिनि तदेकादशगुणं च राजानि दण्डत्वेन दाप्य इत्यर्थः । अन्ये तु—‘पलं च कुडवः प्रस्थ आदको द्रोण एव च । धान्यमानेन बोद्धव्याः क्रमशोऽमी चतुर्गुणाः ॥ द्रोणैः षोडशभिः खारी विंशत्या कुम्भ उच्यते । कुम्भैस्तु दशभिर्वाहो धान्यसंख्या प्रकीर्तिता ॥’ विंशत्या द्रोणैरित्यन्वयः । एतद्वाक्यानुसारेण च कुम्भमाहुः । विचि. १३७

(८) कुम्भो विंशतिः प्रस्था इति रत्नाकरः । विंशतिद्रोण इति मिताश्रकाकारः । कुल्लूकभट्टोऽप्याह द्विपलशतं द्रोणः, विंशतिद्रोणः कुम्भ इति । यत्तु घृतद्रोणेन परिमितः कुम्भ इति गोपथब्राह्मणं तद्द्रवद्रव्यविषयम् । मापकं पञ्चकृष्णलम्—‘मापकाणि चतुःषष्टिः पलमेकं विधीयते । द्वात्रिंशलपलिकं प्रस्थं स्वयमुक्तमथर्वणा ॥ आदकस्तु चतुःप्रस्थैश्चतुर्भिर्द्रोण आदकैः ॥’ स्कन्दपुराणे—‘पलद्वयं हि प्रसृतिस्तद्वयं कुडवं स्मृतम् । चतुर्भिः कुडवैः प्रस्थमादकैश्च चतुर्गुणैः ॥ चतुर्गुणो भवेद्द्रोण इत्येतद्द्रव्यमानकम् ॥’ तमेनं द्रोणं पूर्णपात्रं व्यवहरन्ति । चतुर्वर्गचिन्तामणौ द्रवद्रव्यविषये स्कन्दपुराणमिति कृत्वा वचनमिदमवतारितम् । एवमेव प्रसृतिप्रभृति द्रोणान्तमुक्त्वा भविष्यपुराणे—‘कुम्भो द्रोणद्वयं सूर्यः खारी द्रोणास्तु षोडश ।’ सूर्य इति द्रोणस्य नामान्तरं, केचित्सूर्य इति पठन्ति । विष्णुधर्मोत्तरे कुडवप्रभृति द्रोणान्तमुक्त्वा—‘द्रोणैः

* मच. ममुवत् ।

पोडशभिः खारी विंशत्या कुम्भ उच्यते । कुम्भस्तु दशभिः खारी धान्यसंज्ञा प्रकीर्तिता ॥' इत्युक्तम् । विंशत्येति द्रोणैरित्यनुपङ्गः । धान्येति यवादीनामपि द्रवद्रव्याणामपि चोपलक्षणं स्कन्दपुराणीयसामान्याभिधानस्वरसादिति महार्णवकारः ।

बालभूषणे चण्डेश्वरः—'कुडवाया वेदगुणा प्रस्थाद-द्रोणमानकाः त्वार्यः । कुम्भो विंशतिस्त्वार्था दृष्टो लोके यथाक्रमशः ॥' लोके मिथिलादी । तदेवं द्रोणद्वयेन विंशत्या द्रोणैरिति च द्विविधः कुम्भः । दानविवेके तु पणसहस्रपरिमितः कुम्भ इत्युक्तम् । एवं च नानार्थ एव कुम्भशब्दः । वराहपुराणे—'पलद्वयं तत्प्रसृतिर्मुष्टिक-पलं स्मृतम् । अष्टमुष्टिर्भवेत् कुञ्जः कुञ्जयोऽष्टौ च पुष्कलम् ॥ पुष्कल्यानि च चत्वारि आदकः परि-कीर्तितः । चतुरादको भवेद्द्रोण इत्येतन्मानलक्षणम् ॥' तथा—'चतुर्भिः सेरिकाभिश्च प्रस्थ एकः प्रकीर्तितः ॥' तत्र हेमाद्रिः—'सेरिका कुडवः । त्रया कल्पतरुः—सेरिका कुडवः स च द्वादशप्रसृतिपरिमितः । द्वादश-प्रसृतिभिः सेरिका तच्चतुष्टयं प्रस्थ इति समयप्रकाश-रत्नाकर—स्मृतिमागरेष्वप्युक्तम् ।

तथा भूपालपद्धतौ प्रमाणस्थपुरुषस्य प्रमाणस्थकर-चरणस्य द्वादशप्रसृतिभिः कुडव उत्तरोत्तरं चतुर्गुणाः प्रस्थादकद्रोणा भवन्ति । ततश्चतुःषष्ठ्या कुडवैर्द्रोण इत्युक्तम् । एवमेव कल्पतरुकारः । यत्तु पठन्ति—'पञ्चकृण्णलको मापसैश्चतुःषष्टिभिः पलम् । द्वात्रिंशता पलैः प्रस्थो मागधेषु व्यवस्थितः ॥ आदकसैश्चतुर्मिस्तु द्रोणः स्याच्चतुरादकः ॥' तथा—'सर्वेषामेव मानानां मागधं श्रेष्ठमुच्यते ॥' तदेतन्मागधमात्र इत्याहुः । तत्र, गोपथब्राह्मणसंवादित्वेन साधारण्यौचित्यात् माग-धेऽपि व्यवहरणपरम् । एवञ्च श्रेष्ठतापि न परिमाण-धिक्यात्, अपि तु वेदमूलकत्वादिति ध्येयम् ।

दवि. १३४-६

(९) कुसलात् किञ्चिन्न्यूनं धान्यभाजनं कुम्भः, दशभ्यः कुम्भेभ्य इत्येकपुरुषस्य संवत्सरभोजनपर्यन्त-धान्यग्रहणं, ततोऽभ्यधिके हरणे दण्डः स्यात् । दशभ्यः कुम्भेभ्यो न्यूने हरणे हतादेकादशगुणं धान्यं हर्ता दण्डत्वेन दाप्यः । धान्यस्वामिने तद्धृतं धान्यं च

दाप्यम् । ब्राह्मणधान्यहरणे क्षत्रियादीनामयमेव दण्डो-ऽवगन्तव्यः । नन्द.

(१०) अभ्यधिकं हरतः वधः ताडनादि । एत-द्विप्रविषयम् । क्षत्रियादाववगच्छेदित्यर्थः । भाच.

तथा धरिममेयानां शतादभ्यधिके वधः ।

सुवर्णरजतादीनामुत्तमानां च वामसाम् * ॥

(१) धरणं धरिमा, तुला, तेन मीयन्ते परिच्छिद्यन्ते तानि धरिममेयानि । धृतादीनां द्रवाणां प्रस्थादिमेयताऽ-स्तीति, कठिनानां परिमेयता भवतीति, तदर्थमाह सुवर्णरजतादीनाम् । आदिग्रहणादेव रजते लब्धे पुनरुपादानात्तुल्यग्रहणार्थात् प्रवाह्यादीनि गृह्यन्ते । न तु ताम्रलोहादीनि । तेषां शतादूर्ध्वं हरणे वधः । किं पुनरेतच्छतं, पलानामुत कर्पाणामेव कापोपणानां वा । केचिदाहुः पलानामिति । न त्वत्र विशेषो हेतुरस्ति, तस्माद्यस्मिन् देशे धरिममानकालं यथा संख्यया व्यव-हारः । शतभिर्दं सुवर्णस्य, क्वचित्तोलेकं क्वचित्पलेषु, यथादेशं व्यवस्था । उत्तमानां च वामसां कौशयपद्मादी-नामिति । शतादभ्यधिके वध इत्यनुपङ्गः । अत्रापि शाटकयुगमेकमिति संख्यायते । पुष्पपट्टाद्युपवर्णं त्वेक-मेवेति । ननु च सुवर्णरजतादीनामित्येव सिद्धे परिमेय-ग्रहणमनर्थकम् ? नानर्थकं, कर्पूरागरुकस्तूरिकादीनां

* दण्डविवेकं उक्तानां ग्रन्थानामनुवादः ।

(१) मसू. ८।३२९; गोरा. उत्तमानां (महाघाणां); मिता. २।२७५ तथा धरिममेयानां (रत्नानां चैव सर्वेषां); अप. २।२७५; ब्यक. ११४; मभा. १२।४१ (=) धरिममेयानां (परिमेषानां) पू.; स्मृच. ३।१९ धरिम (गणिम); विर. ३२३; पमा. ४४२ तथा ... वधः (रत्नानां चैव सर्वेषां शतादभ्यधिकं वधः); रत्न. १२५ उक्त.; विचि. १३८ तथा (तुला) भ्यधि (प्यधि); स्मृचि. २५; दवि. १४३ के वधः (को दमः); नृप्र. २६४ मितावत्; सवि. ४६२ वामसाम् (साहसाः) शेषं मितावत्; ब्यग्र. ३९० उक्त.; ब्यड. १२८ उक्त., क्रमेण व्यासः; ब्यम. १०२ उक्त.; सेतु. २४१ तथा धरिम (तुलापरिम.) भ्यधि (प्यधि); समु. १५०. [मिता., पमा., सवि., नृप्र. एषु ग्रन्थेषु श्लोकार्थौ व्यत्यासेन पठितौ].

१ वधः वेचिदाहुः । पलानामिति । न तत्र विशेषहेतु-रित्यु.

महावर्णां ग्रहणार्थम् । आदिग्रहणाद्धि तैजसानि गृह्यन्ते, निष्कादिपरिमाणव्यपदेशानि वा । न हि कर्पूरादीनां कर्पादिर्व्यपदेशोऽस्ति । यद्यपि सुवर्णवर्जजतेऽपि शतसंख्या तथापि प्रायश्चित्तभेदवद्दण्डभेदोऽपि युक्तो विषमसमीकरणस्य न्याय्यत्वादतो यावत्सुवर्णगतस्य मूल्यं तावति रूपे गृहीते वधः । कर्पूरादीनां तु पलानामेव शतसंख्या । ×मेधा.

(२) धरिमेण तुलया मीयन्त इति धरिममेयानि, तान्येव* सुवर्णरजतादीनामित्यनेन विशेषितानि । यदि सुवर्णरजतादीनामित्येतावन्मात्रमुच्यते ततो लोहानामेव ग्रहणं स्यात् । अथ धरिममेयानामित्येवोच्येत, तदा गुडादीन्यपि गृह्येन् । उभयोपादाने तु लोहव्यतिरिक्तानामपि मुक्ताप्रवालादीनां तुल्यमेयानां परिग्रहः । महार्घत्वेन सुवर्णरजतप्रकारत्वात् । प्रकारवचनश्चायमादिशब्दः । अत एव गुडादीनां धरिममेयत्वेऽपि निवृत्तिः । अमहार्घत्वेन सुवर्णतुल्यताविरहात् । तेन लोहानामपि त्रपुसीसादीनामसाराणां नेह ग्रहणम् । उक्तमानि च वासांसि पत्तो (त्रो)र्णनेत्रपटीप्रभृतीनि ।

अप. २।२७५

(३) धरिमा तुला तन्मेयानां सुवर्णरजतव्यतिरिक्तानां ताम्रादीनां, शतात् निष्कशतात् । एतच्च षोडशमापकरूपसुवर्णचतुष्टयरूपनिष्कव्यवस्थया ग्राह्यम् । अत्रापि वधो मारणं ब्राह्मणद्रव्यत्वे अन्यत्र त्वङ्गच्छेदादि । सुवर्णेति । सुवर्णरजतोत्तमवाससामल्पानामपि हरणे वध एवेत्यर्थः । *मवि.

(४) यथा धान्येन वध उक्तस्तथा तुलापरिच्छेद्यानां सुवर्णरजतादीनामुत्कृष्टानां च वाससां पट्टादीनां पलशताधिकेऽपहृते वधः कर्तव्य एव । विषमसमीकरणं चात्र देशकालापरहर्तृद्रव्यस्वामिजातिगुणापेक्षया परिहरणीयम् । एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयम् । +ममु.

(५) हेम्नो रजतस्य वा शतकर्पाधिकस्य तथा वाससो वा शताधिकमूल्यस्य हर्ता वध्यः । विचि. १३८

(६) धरिमिति, धरणं तुला तेन परिच्छेद्यानां कार्पासादिद्रव्याणां पलशतादधिकेऽपहृते वधः । +मच.

× गोरा., स्मृच. मेधावत् । भाच. मविवत् ।

+ मेधावद्भावः । ÷ शेषं ममुवत् ।

पञ्चाशतस्त्वभ्यधिके हस्तच्छेदनमिष्यते । शेषेष्वेकादशगुणं मूल्यादण्डं प्रकल्पयेत् ॥

(१) सुधांधोऽयम् । मूल्यादिति नापहृतमेव द्रव्यं दयं, कश्चित्ज्जातीयं नैव प्राप्यते । अतो स्वकर्षान्यादिना वा विनिमेयम् । मधा.

(२) पञ्चाशत इति ताम्रादिविषयम् । शेषे पञ्चाशत ऊने । ×मवि.

(३) पूर्वोक्तानां पञ्चाशदर्थं शतं यावदपहारं कृते हस्तच्छेदनं मन्वादिभिरभिहितम् । शेषेष्वेकपलादारभ्य पञ्चाशत्पलपर्यन्तापहारं अपहृतगुणादेकादशगुणं दण्डं दाय्यः । +ममु.

सीताद्रव्यापहरणे शस्त्राणामौषधस्य च ।

कालमासाद्य कार्यं च राजा दण्डं प्रकल्पयेत् ॥

(१) कृष्यमाणा भूमिः सीता, तद्द्रव्याणि लाङ्गलकुदालकादीनि, तदपहरणे दण्डः प्रकल्प्यः । किं इच्छयैव ? नेत्याह । कालमासाद्य कार्यं च, कर्षणकाले प्रत्यासन्ने महान् दण्डः । अकृष्टे च यदा तस्मिन् महतः फलस्य नाशस्तदा भूयानेव । आसाद्यासन्नं ज्ञात्वेत्यर्थः । अन्यदा तु द्रव्यजात्याद्यनुरूपः । एवं शस्त्राणां च खड्गादीनां युद्धकाले, औषधस्य भेषजार्थमुपयोगकाले, तेन चौपधेन हृतेनानुपयुक्तेन यद्यातुरस्य महती पीडा

× भाच. मविवत् । + गोरा., मच., नन्द. ममुवत् ।

(१) मस्मृ. ८।३२२ धेका (त्वेका) [मिष्यते (मुच्यते) धेका (चैका) Noted by Jha]; मिता. २।२७५; अप. २।२७५ धेका (त्वेका); व्यक. ११४ ल्याह (ल्यं दः); स्मृच. ३१९; विर. ३२३ धेका (ऽधेका); पमा. ४४३ अपवत्; रत्न. १२५ विरवत्; विचि. १३८ विरवत्; स्मृचि. २५ ल्याह (ल्यट) शेषं विरवत्; द्रवि. १४३ विरवत्; नृप्र. २६४-५; सवि. ४६२ शेषे (शते); व्यग्र. ३९०; व्यउ. १२८ विरवत्, क्रमेण व्यासः; व्यम. १०२ दण्डं (दण्डः); त्रिता. ७८४ नारदः; सेनु. २४१ विरवत्; समु. १५०.

(२) मस्मृ. १।२९३ [प्रकल्पयेत् (प्रवर्तयेत्) Noted by Jha]; मवि. शस्त्राणां (शस्त्राणां); विर. ३२४ हरणे (हारे तु); द्रवि. १४६ हरणे (हारे तु) काल .... च (कार्थ [फालो] माषोदकानां च); समु. १५१.

जायतेऽन्यच्च तस्मिन् काले न लभ्यते तल्लभ्यमपि बाध-
कादिसंस्कारापेक्षया चिरेणोपयोगार्थमेवमाद्यपेक्षा राज-
दण्डप्रकल्पनायै प्रभवेत् । शस्त्राणां राजोपकरणानाम् ।
अन्यथाऽपि जनपदस्य भ्रातृव्यतस्कराशङ्किनस्तदा
महान् दण्डः । स्वत्वे स्वल्पः । मेधा.

(२) सीताद्रव्यं हलादि । शष्पाणां औषधिद्रव्याणाम् ।
शस्त्राणामिति क्वचित् । कालं कृषिसमयादिं, कार्यं
दुर्मिक्षादिना बहुप्रयोजनतां ज्ञात्वा दण्डतारतम्यं
कुर्यात् । मवि.

(३) कृष्यमाणभूमिद्रव्याणां हलकुद्दालादीनामपहरणे,
खड्गादीनां च शस्त्राणां, औषधस्य च कल्याणघृतादे-
श्चौर्ये सत्युपयोगकालेतरकालापेक्षया प्रयोजनापेक्षया च
राजा दण्डं कुर्यात् । ममु.

यस्तु रज्जुं घटं कृपाद्धरेद्रिन्ध्याच्च यः प्रपाम् ।
स दण्डं प्राप्नुयान्माषं तच्च तस्मिन् समाहरेत् ॥

(१) प्रपिबन्त्यस्यामिति प्रपा, जलाधारस्थानं उद्धृत-
जलनिधानं वा । मापस्य जातिर्न निर्दिष्टा । सा मरु-
जाङ्गलानूपभेदा द्रष्टव्या । तच्च रज्ज्वादि समाहरेद्दद्या-
त्तस्मिन् स्थाने न राजनि । मेधा.

(२) कूपसमीपे रज्जुघटयोजलोद्धारणाय धृतयो रज्जुं
घटं वा हरेत् । यो वा पानीयदानग्रहं विदारयेत् स
सौवर्णं माषं दण्डं प्राप्नुयात् । 'यन्निर्दिष्टं तु सौवर्णं
माषं तत्र प्रकल्पयेत्' इति कात्यायनवचनात् । तच्च
रज्ज्वादि तस्मिन् कूपे समर्पयेत् । ममु.

सूत्रकार्पासकिण्वानां गोमयस्य गुडस्य च ।

दध्नः क्षीरस्य तक्रस्य पानीयस्य तृणस्य च ॥

* गोरा., मवि., मच., नन्द., भाच. ममुवत् ।

(१) मस्मृ. ८।३१९ क., घ., द्रिन्ध्या (द्रिघा), ग.,
तच्च (तं च); अपु. २२७।३४-५ यः प्रपाम् (तां प्रपाम्)
उत्तरार्धे (स दण्डं प्राप्नुयान्माषं दण्ड्यः स्यात्प्राणिताडने);
अप. २।२७५ स दण्डं (दण्डं स); व्यक. ११५; विर.
३२८; विचि. १४१ रज्जुं घटं (रज्जुघटं); स्मृचि. २५
विचिवत्; दवि. १५०; सेतु. २४३ रज्जुं घटं (रज्जुघटं)
प्रपाम् (प्रपा) तच्च (तं च); समु. १५१.

(२) मस्मृ. ८।३२६ [गोमयस्य (आवसस्य) Noted
by Jha]; अप. २।२७५; व्यक. ११५; विर. ३२६;

'वेणुवैणवभाण्डानां लवणानां तथैव च ।

मृन्मयानां च हरणे मृदो भस्मन एव च ॥

मैत्स्यानां पक्षिणां चैव तैलस्य च घृतस्य च ।

मांसस्य मधुनश्चैव यच्चान्यत्पशुसंभवम् ॥

अन्येषां चैवमादीनां मद्यानामोदनस्य च ।

पक्वान्नानां च सर्वेषां तन्मूल्याद्विगुणो दमः ॥

(१) सूत्रमूर्णासणादि । लवणानि सैन्धवविडलवणादीनि ।
यच्चान्यत्पशुसंभवमामिषादि । अन्येषामपूपमोदकादी-
नाम् । आदिशब्दः प्रकारे, प्रकारः सादृश्यं तुल्यता
सदृशकार्यकरणोपयोगादिरूपा । तथा च सर्पिमण्डेशु-
खण्डशर्कराकिलाटकूर्चिकाद्या अपूपा गृह्यन्ते । पशुसंभवं
राष्ट्रकवाजिनाद्यपीच्छन्ति केचित् । आदिग्रहणात्प्रकृते-
र्विकृतिरपि । यच्चोभयोपादानं दध्नः क्षीरस्य चेति
तदुदाहरणार्थम् । एवं सूत्रग्रहणेन सूत्रमयं वामोऽपि
गृह्यते । नलिकादीनां सत्यपि सूत्रमयत्वे पशुसंभवत्वं
उत्तमत्वादुत्तमानां चेति अयमपवादविषयः । प्रकृत्यन्तरे

पमा. ४४४; विचि. १४०; दवि. १४८; व्यप्र. ३९१;
व्यउ. १२९ क्रमेण नारदः; सेतु. २४१-२ : ३२३
किण्वानां (द्रिघानां); समु. १५१.

(१) मस्मृ. ८।३२७ वैणव (वैदल); अप. २।२७५;
व्यक. ११५; विर. ३२६; पमा. ४४४; विचि. १४०;
दवि. १४८; व्यप्र. ३९१; व्यउ. १२९ (=); सेतु.
२४२, ३२३; समु. १५१.

(२) मस्मृ. ८।३२८; अप. २।२७५; व्यक. ११५
यच्चा (यद्वा); विर. ३२६; पमा. ४४४ मत्स्यानां
(अजानां); विचि. १४०; दवि. १४८; व्यप्र. ३९१
तैलस्य च (लवणस्य) शेषं पमावत्; व्यउ. १२९ पमावत्;
सेतु. २४२, ३२३; समु. १५१ मांस (माष) शेष
पमावत्.

(३) मस्मृ. ८।३२९ नां म (नाम); अप. २।२७५;
व्यक. ११५ पां चैव (षामेव); विर. ३२६ त्रानां च (नां
चैव) शेषं व्यकवत्; समु. श्लोकव्याख्याने 'नां मद्यानां'
इति पाठः स्वीकृतः; पमा. ४४४; विचि. १४० पां चैव
(षामेव) उत्तरार्धे (फलानां चैव सर्वेषां हरणे द्विगुणो दमः १);
दवि. १४८ व्यकवत्; व्यप्र. ३९१; व्यउ. १२९ मद्याना
(माषाणां); सेतु. २४२, ३२३ विचिवत्; समु. १५१;
नन्द. नां मद्या (नामाद्या); भाच. नां मद्या (नामद्या).

तैलशब्दः स्नेहवाची, न तिलविकार एव । तेनातसी-
प्रियङ्गुपञ्चाङ्गुलतैलादयोऽपि गृह्यन्ते । मेधा.

(२) ऊर्णादिसूत्रस्य कार्पासिकस्य च किण्वस्य
सुराबीजद्रव्यस्य च, सूक्ष्मवेणुखण्डनिर्मितजलाहरणभाण्डा-
दीनां, यदप्यन्यत्पशुसंभवं च मृगचर्मसङ्गशृङ्गादि,
अन्येषामप्येवंविधानामसारप्रायाणां मनःशिलादीनां,
मद्यानां द्वादशानां, पक्वान्नामोदनव्यतिरिक्तानामप्य-
ग्नूपमोदकादीनां च कार्पासादिशब्दार्थानां प्रसिद्धानां
चापहारे कृते मूल्याद्द्विगुणो दण्डः कार्यः । ममु.

(३) किण्वं सुराप्राकृतिद्रव्यम् । आद्यानां भक्ष्या-
णाम् । नन्द.

(४) अद्यानां अदनीयानाम् । भाच.

पुष्पेषु हरिते धान्ये गुल्मवल्लीनगेषु च ।

अन्येष्वपरिपूतेषु दण्डः स्यात्पञ्चकृष्णलः ॥

(१) नवमालिकादीनि पुष्पाणि । हरितं धान्यं
क्षेत्रस्थं अपक्वम् । नगा वृक्षाः । अन्येष्वपरिपूतेषु बहु-
वचनात्परिपवनस्य च धान्येष्वेव तुपपलालादिविमोक्ष-
रूपस्य संभवादुत्तरश्लोके धान्यग्रहणमेवाकृत्यते । गुल्मा-
दीनां हि सत्यपि पलाशैव्यामिश्रत्वे पुष्पाणां च, नै परि-
पूतव्यवहारः । सप्तमी हरणापेक्षा । तत्तु पूर्वस्मादनुवर्तते ।
अत्र पञ्चकृष्णलो दण्डः । कृष्णलानां द्रव्यजातिः अल्प-
त्वमहत्त्वप्रयोजनापेक्षा । सुवर्णस्येति पूर्वं । मेधा.

(२) पुष्पेषु नीलीक्षेत्रेषु धान्येषु गुल्मलतावृक्षेषु पुरुष-
भारप्रायेषु वक्ष्यमाणात् श्लोकात् परिपवनसंभवाच्च धान्येषु
खलवासितापहृतेषु, देशकालापेक्षया सुवर्णस्य रूप्यस्य वा
पञ्चकृष्णलपरिमाणो दण्डः स्यात् । गोरा.

(३) हरिते माषादौ शमीधान्ये, धान्ये शूकधान्ये ।
एष्वल्पेषु तथाऽपरिपूतेष्वपृथक्कृतवृत्तेषु । मवि.

(१) मस्मृ. ८।३३० [पुष्पेषु (लतासु) Noted by
Jha]; गोरा. [अन्ये (अल्पे) Noted by Jha];
व्यक. ११५ अन्ये (अल्पे) लः (लाः); मवि. अन्ये (अल्पे);
विर. ३२५ व्यकवत्; विचि. १३९ पुष्पे... धान्ये (पुष्पे
हरितधान्ये च) शेषं व्यकवत्; दवि. १३८ मविवत् : १४६
व्यकवत्; सेतु. २३९ व्यकवत्; समु. १५१.

१ हरन्ति धा. २ शे व्या. ३ (न०).

व्य. कां. २११.

(४) पुष्पेषु, हरिते क्षेत्रस्थे धान्ये, गुल्म-
परिवृतेषु अनपावृतवृक्षेषु, वक्ष्यमाणश्लोके धान्यादिषु
निर्देशात्परिपवनसंभवाच्च धान्येषु अन्येषु समर्थपुरुषभार-
हायेषु हृतेषु देशकालापेक्षया सुवर्णस्य रूप्यस्य वा
पञ्चकृष्णलमाषपरिमाणो दण्डः स्यात् । ममु.

(५) हरिते धान्ये क्षेत्रस्थघासरूपे धान्येऽपहृते ।
नगो वृक्षः । अल्पेषु एकपुरुषोद्वाह्यादपि न्यूनेषु । अपरि-
पूतेषु अनपहृतकल्केषु । धान्येष्विति वचनविपरिणामे-
नान्वयः । * विर. ३२५

(६) सुवर्णमाषः 'पञ्चकृष्णलको माष' इत्युक्तेः, न
तु रूप्यमाषकः । X मच.

परिपूतेषु धान्येषु शाकमूलफलेषु च ।

निरन्वये शतं दण्डः सान्वयेऽर्धशतं दमः ॥

(१) मूलं इक्षुः, फलं द्राक्षादि । निरन्वये द्रव्यहरणे ।
अन्वयोऽनुनयः स्वामिनः प्रीत्यादिप्रयोगः । यत्त्वदीयं
तन्मदीयमेवेत्यनया बुद्ध्याऽहं प्रवृत्तो न चेदेवं तद्गृहणे-
त्येवमादिवचनं, तद्यत्र न क्रियते तन्निरन्वयम् । माहस-
प्रकारत्वादधिको दण्डः । अन्वयेन सह सान्वयः । येन
सह कश्चिदपि संवन्धो नास्त्येकग्रामवासादिस्ततः
शतं दण्ड्यः । अथवा अनारक्षं निरन्वयम् । सति तु
रक्षके उभयापराधादल्पो दण्डः । खलस्थेषु धान्येष्वयं
दण्डः । तत्र हि परिपूयन्ते । गृहस्थेषु त्वेकादशगुणः
प्रागुक्तः । + मेधा.

(२) अपासितेषु शोषेषु शाकादिषु वाऽपहृतेषु
स्वामिना सह संग्रामेऽपहारे पणशतं दण्डः । संगतेषु
पुनः पञ्चाशतं दण्डः । गोरा.

(३) परिपूतेष्वपास्तबुसेषु । शाकमूलफलेषु बहु-
मूल्यात्यन्तोपयुक्तेषु । निरन्वये तद्द्रव्यसंवन्धयोग्यता-

* दवि. विरवत् भचवच । X शेषं ममुवत् ।

+ विर. मेधावत् । भाच. मेधातिथ्युक्तद्वितीयपक्षवत् ।

(१) मस्मृ. ८।३३१; व्यक. ११५ मनुयमौ; विर.
३२४; विचि. १३९; दवि. १३७, १४६ दण्डः (दण्ड्यः);
सेतु. २३९ उत्तरार्धे (निरन्वयः शतं दण्ड्यः सान्वयोऽ-
र्धशतं दमम्); समु. १५१ उत्तरार्धे (निरन्वयः शतं दण्ड्यः
सान्वयो द्विशतं दमम्).

१ मूलमिक्षुद्राक्षादि ।

पादकशनोपाधिकोऽन्वयो यस्तमभिधाय यत्र हरणं न भवति तत्र । तद्विपरीतं सान्वयम् । मवि.

(४) निष्पुलाकीकृतेषु वृक्षेषु धान्येषु शाकादिषु चापहृतेषु, अन्वयो द्रव्यस्वामिनां संबन्धः, येन सह कश्चिदपि संबन्धो नास्त्येकग्रामवासादिस्तत्र शतं दण्डयः । सान्वये तु पञ्चाशत्यणो देयः । खलस्थेषु च धान्येष्वयं दण्डस्तत्र हि परिपूयन्ते । गृहेष्वेकादशगुणो दण्डः प्रागुक्तः । ममु.

(५) तद्विशेषेषु धान्यादिचतुष्टयेषु व्यवस्थया शत-मर्धशतं वा दमं दापयन् तान् उद्दिशति— परीति । परिपूतेषु यज्ञाद्यर्थं संस्कृतेषु अपसारिततुषेषु वा । निर-न्यये संपूर्णहृते, द्रव्यस्वामिना एकग्रामवासाद्यसंबन्ध इति केचित् । X मच.

यश्चैतान्युपकल्पानि द्रव्याणि स्तेनयेन्नरः ।

तं शतं दण्डयेद्राजा यश्चाग्निं चोरयेद्गृहात् * ॥

(१) एतानि सूत्रादीनि, उपकल्पानि प्रत्यासन्न-दानोपभोगादिकार्यकालानि, अथवा संस्कृतानि कृत-सामर्थ्याधानानि । यथा तदेव सूत्रं तन्तुवायहस्ते वायनार्थं दत्तं किञ्चिद् द्विगुणीक्रियते, किञ्चित्परिवर्त्यते, एवं दधि मन्थनमरीचशर्करादिसंस्कृतं, क्षीरं घृतमित्यादेः संस्कारः, तत्र शतं दण्डः । आद्यमिति पाठे प्रथमसाहसः । अग्नि-गृहात्, परिगृहीतं शालाग्रिहोत्रेत्याद्यर्थं, हेमन्ते वा शीतादिर्दानानां दरिद्राणामप्रणीतमपि, अग्रेरुपकल्पनं पाककाले शीतादिनिवृत्त्यर्थं वा तापनकाले । अविशेषे-णायमग्रेर्दण्डः स्वल्पस्य बहोरुपकल्पस्यानुपकल्पस्य च । सत्यपि सूत्रादिदण्डे आदिग्रहणेनाग्रेस्तन्मूल्यादि न संभवति । क्रयविक्रयव्यवहाराप्रसिद्धेः । यावता वेन्धने-

X नन्द. मचवत् । * दण्डविवेके गोविंदराजसर्वश-नारायणकुल्लकरत्नकराणामनुवादः ।

(१) मस्म. ८।३३३ यश्चै (यस्वे): क., ग., घ., तं शतं (तमाद्यं); अपु. २२७।३७; अप. २।२७५ यश्चैता (यज्ञार्था); विर. ३२६; विचि. १४०; दवि. १४८; सेतु. २४२ उक्त. : ३२३; समु. १५१ यश्चै (यस्वे) तं शतं (तमाद्यं).

१ त्यादि सं. २ अग्निगृ. ३ दिक् हे. ४ कालः शी. ५ कालः । अ. ६ (न०).

नामिरुपहृत्य परिमाण उत्पद्यते यावतीभिर्दक्षिणाभिस्त-न्मूल्याद्विगुणो दण्डः संभवति, शक्यते व्यपदेश्यं, तुष्टयुत्पत्तिश्च स्वामिनः स्थितैव । अतस्त्रेताग्निहरणे यावत्पुनराधाने गच्छति प्रायश्चित्तेष्टौ च तावदग्निमते दाय्यः । अतोऽयमग्रेर्दण्डः शालाप्रणीताग्निविषय एव, स्वल्पत्वात् । त्रेतायां तु तन्मूल्याद्विगुण इति । तथा च सुलभेष्वधिकारनिवृत्तिमकुर्वत्सु यागाङ्गद्रव्येष्वपन्हियमा-णेषु 'कुशकरकामिहोत्रद्रव्याण्यपहरतोऽङ्गच्छेदः स्यात्' इति शङ्कः । अग्निषु तु हृतेष्वधिकार एव निवर्तते । तत्र कथं महान् दण्डो न स्यात् ? मेधा.

(२) एतानि सूत्रादीनि द्रव्याणि उपभोगार्थमुच्य-मितानि यो मनुष्यश्चोरयेत्, यश्चाग्निं लौकिकमपि चोरयेत् तं प्रथमसाहसं राजा दण्डयेत् । अग्रेश्च मूल्य-व्यवहाराप्रसिद्धेस्तन्मूल्यात् द्विगुणो दम इत्येतदसंभवे सति सूत्रादिभ्यः पृथग्ग्रहणम् । गोरा.

(३) उपकल्पानि भोजनादिप्रयोजनार्थं सज्जितानि । आद्यं प्रथमसाहसम् । अग्निं त्रेताग्निमाधानादिसंस्कृतम् । मवि.

(४) यः पुनरेतानि सूत्रादिद्रव्याण्युपभोगार्थं कृत-संस्काराणि मनुष्यश्चोरयेत्, यश्च त्रेताग्निं गृह्याग्निं वाऽग्निगृहाच्चोरयेत्तं राजा प्रथमं साहसं दण्डयेत् । अग्नि-स्वामिनश्चाधानोपक्षयो दातव्यः । गोविन्दराजस्तु लौकिकाग्निमपि चोरयतो दण्ड इत्याह, अल्पापराधे गुरुदण्डस्यान्याय्यत्वात् । * ममु.

(५) उपकल्पानां कार्यार्थं संनिधापितानाम् । अग्निरिह लौकिकः । 'विषये लौकिकं स्यादिति' नयात्, विषये संशये । विर. ३२६

अप्रकाशचौर्याभ्यासे शारीरो दण्डः

'येन येन यथाङ्गेन स्तेनो नृपु विचेष्टते ।

तत्तदेव हरेत्तस्य प्रत्यादेशाय पार्थिवः ॥

(१) भूयोभूयः प्रवृत्तस्यायं दण्डः । यो धनेन दण्डितोऽपि न मार्गे अवतिष्ठते तस्य त्रिचतुर्दण्डितस्या-

* विचि., मच., भाच. ममुवत् ।

(१) मस्म. ८।३३४; मेधा. ८।२९ पू.; समु. १५१.

१ दातव्यः अ.

नवतिष्ठमानस्य द्रव्यजोतिरिमाणानपेक्षः संधिच्छेदाद्य-
नपेक्षः चौर्यक्रियामात्राश्रितोऽङ्गच्छेदः । यस्य यस्याङ्गस्य
यल्लमाश्रित्यावतिष्ठते स्तेनश्रौयं प्रवर्तते तत्तदस्य हरेत्
छिन्यात् । यथा कश्चित्पादबलमाश्रित्यावष्टभ्य पलायते
न मामनुगन्तुं कश्चिदपि शक्नोतीति तस्य पादच्छेदः ।
अन्यः संधिभेदज्ञोऽहमिति, तस्य हस्तच्छेदः । प्रत्या-
देशाय प्रतिरूपफलदर्शनाय । स्वावष्टभ्येन साभिमानं
सक्रोधं सावज्ञं न्यकरणं वा प्रत्यादेशः । य एवं करोति
तस्य तस्योहमं कर्तेति व्याख्यापनं प्रत्यादेशः । मेधा.

(२) यच्च येन हस्तपादादिकाङ्गेन येन प्रकारेण
ग्रन्थिच्छेदनिःश्रेण्यारोहणादिना चोरो मनुष्येषु विरुद्धं
धनापहारादि कर्तुमीहते तत्तदेवाङ्गं तस्याभ्यासप्रवृत्तौ
सत्यां तदपराधच्छेदनाय राजा छेदयेत् । गोरा.

(३) विचेष्टते विरुद्धं चेष्टते द्रव्यं हरति । हरेदपनये-
दतिशयितापराधे । प्रत्यादेशायान्यस्यापि निषेधाय ।
मवि.

(४) येन येनाङ्गेन हस्तपादादिना येन प्रकारेण
संधिच्छेदादिना चोरो मनुष्येषु विरुद्धं धनापहारादिकं
चेष्टते तस्य तदेवाङ्गं प्रसङ्गनिवारणाय राजा छेदयेत् ।
तत्र धनस्वाम्युत्कर्षापेक्षया अयमङ्गच्छेदः । मम.

वर्णतः स्तेयदोषतारतम्यम्

अष्टापाद्यं तु शूद्रस्य स्तेये भवति किल्बिषम् ।
षोडशैव तु वैश्यस्य द्वात्रिंशत्क्षत्रियस्य तु ॥
ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिः पूर्णं वाऽपि शतं भवेत् ।
द्विगुणा वा चतुःषष्टिस्तद्दोषगुणविद्धि सः × ॥

* मच., नन्द., भाच. ममुवत् । × मिता. व्याख्यानं

‘शुद्धमध्यमहाद्रव्य’ इति याज्ञवल्क्यवचने द्रष्टव्यम् ।

(१) मस्य. ८।३३७ स्य तु (स्य च) [व तु (व च)
Noted by Jha]; मिता. २।२७५; अप. २।२७५;
व्यक. १।१८ अष्टापाद्यं तु (अष्टपादं हि); विर. ३४२ वं
तु (वं हि) स्य तु (स्य च); पमा. ४४२ स्य तु (स्य च);
विचि. १।४४ वं तु (वं च) शैव (शास्य) याज्ञवल्क्यः;
व्यनि. ५।१४ वं तु (वं हि); दवि. ३७ त्रि (त्रि); नृप्र.
२६४ पम् (पी); व्यप्र. ३९०; व्यउ. १२८; मिता.
७८८; सेतु. ३२८ याज्ञवल्क्यः; समु. १।५१.

(२) मस्य. ८।३३८; मिता. २।२७५ विद्धि सः

१ हं त.

(१) ‘तद्दोषगुणविद्धि स’ इति हेत्वभिधानाद्विदुषां
दण्डोऽयम् । यत्र खलु जन एकं कार्पापणं दाप्यते तत्र
विद्वान् शूद्रोऽष्टगुणं, अष्टभिः आपाद्यते संवध्यते
यत्किंत्विषं पापं, तदेवमुच्यते । अष्टभिर्वा आपाद्यत
आह्वयते गुण्यत इति यावत्, उभयथाऽप्यष्टगुणस्य
वाचकोऽष्टापाद्यशब्दः । एवं तदेव द्विगुणं वैश्यस्य, स
हि साक्षादध्ययनज्ञानयोरधिकृतः । शूद्रस्तु कथञ्चिद्
ब्राह्मणापाश्रितस्तत्संगत्या कियदपि ज्ञास्यति । क्षत्रियस्तु
रक्षाधिकारदोषेण समाने विद्वत्त्वे ततोऽपि द्विगुणं दण्ड्यते ।
ब्राह्मणे तु दण्डविधौ न नृप्यति । चतुःषष्टिः शतमष्ट-
विंशतिधिकशतमिति वा । तस्य हि प्रवचनमुपदेष्टृत्वं वा,
अधिकं च रक्षा ततो भवेत् । प्राकृतजनस्य तिर्यकप्रख्यस्य
कोऽपराधः । अविद्वांसो गुणदोषानभिज्ञा अकार्यं
प्रवर्तन्ते । विद्वानपि तथैव चेद्वर्तते, हन्त हंतं जगत्,
तृतीयस्य शिक्षितुरभावात्, तदुक्तं ‘द्वौ लोके धृतव्रतौ
राजा ब्राह्मणश्च बहुश्रुतः’ इति (गौध. ८।१) । राज्ञः
पूर्वेण दण्डाधिक्यमनेन ब्राह्मणस्य, आधिक्यमात्र-
विधिश्चायं न यथाश्रुतसंख्याविधिः ब्राह्मणदण्डेऽनवस्था-
श्रवणात्, अयं वा अयं वेति, न च विकल्पो युक्तो
व्यवस्थाहनुत्वाभावात् । तुल्यबलस्यैव विषयस्या-
नुपपत्तेः । को हि राजा द्विगुणमुत्सृज्य चतुःषष्टिं
ग्रहीष्यति । यदि परमदृष्टार्थं दण्डे विकल्पः, उपपद्येत ।
न चादृष्टार्थोऽयमित्युक्तम् । तथा च गौतमो (१२।१४)
‘विदुषोऽतिक्रमे दण्डभूयस्त्वम्’ इत्याह । तस्मादनवस्था-
विधित्वं व्याहरन्ति । न च गुणापेक्षो विकल्पो युक्तो
अष्टादिश्लोकेनैव सिद्धत्वात् । अर्थवादाच्चात्र विध्यवगतिः

(वेदिनः); अप. २।२७५ विद्धि (वद्धि); व्यक. १।१८
वाऽपि (चाऽपि) विद्धि सः (विद्धिषः); पमा. ४४२ [वाऽपि
(चाऽपि) दोषगुणविद्धि सः (दानगुणवेदिनः) Noted by
Jha]; विचि. १।४४; व्यनि. ५।१४; दवि. ३७ मिता-
वत्; नृप्र. २६४ दोषगुणविद्धि सः (दोषगुणवेदिनः);
व्यप्र. ३९० मितावत्; व्यउ. १२८ मितावत्; विता. ७८८
पू; सेतु. ३२८ पूर्णं (पूर्वं) णा (णं) याज्ञवल्क्यः; समु.
१।५१ मितावत्.

१ लज. २ गुणामष्ट. ३ चष्टिशतमष्टविंशं वा शत-
मिति । त. ४ हन्त ज. ५ मात्वावि. ६ चेति.
७ नष्टा. ८ भ्यगतिः.

स चाधिक्याविधौ लब्धालम्बन इति न यथाश्रुतपरि-
कल्पने विकल्पने समर्थः ।

* मेधा.

(२) यस्मिंस्तेये यो दण्ड उक्तः स गुणदोषज्ञस्य
शूद्रस्याष्टमिरापाद्यते गुणतोऽष्टगुणः कार्यः । षोडशगुणो
विदुषो वैशस्य, द्वात्रिंशद्गुणः शास्त्रोक्तस्य क्षत्रियस्य,
चतुःषष्टिगुणो ब्राह्मणस्य द्विचतुःषष्टिगुणो वा पूर्णं वा
शतं गुणातिशयापेक्षया, यस्मादसौ ब्राह्मणः स्तेयगुण-
दोषज्ञः ।

× गोरा.

(३) अष्ट दण्डा आपाद्या येन किल्बिषेण स्तेयेन
तदष्टापाद्यम् ।

+ अप. २।२७५

(४) अष्टापाद्यमष्टगुणं, यदपहृतं द्रव्यं तन्मूल्यादष्ट-
गुणितो दण्डो ग्राह्य इत्यर्थः । एतच्च प्रागुक्तप्रतिनियत-
दण्डरज्जुघटादिस्तेयव्यतिरेकेण, किंविषयस्यापराधस्याष्ट-
गुणत्वं, अष्टगुणदण्डापनोद्यतैव ।

ब्राह्मणस्येति । ब्राह्मणस्य पक्षत्रयं निर्गुणगुणवदति-
गुणापेक्षया । अत एव तृतीये हेतुतया ज्ञानमुक्तम् ।
दोषः पापः गुणः पुण्यम् । केचित्तु दोषगुणित्वं सर्व-
विशेषणम् । तथा च तदज्ञस्य शूद्रस्य स एवाष्टगुणः,
एवं क्षत्रियादेरपीत्याहुः । अन्ये तु शूद्रादिपदानि
राजसेवकशूद्रादिपराणि, अत्र तेषामितरशूद्राद्यपेक्षयाऽ-
ष्टगुणत्वादित्याहुः ।

मवि.

(५) तद्दोषगुणविद्धि स इति सर्वत्र संबध्यते ।

÷ ममु.

(६) ब्राह्मणस्य तु चतुःषष्ट्यादिविकल्पस्तपोविद्यादि-
क्रमापेक्षया । ब्राह्मणस्य दण्डाधिक्ये हेतुस्तदोपेत्यादि ।
अन्येषां तद्वत्त्वं विप्रोपदेशादिति भावः । विदुषि विप्रे
चतुःषष्टि, तपोयुक्ते तस्मिन् शतं, तपोऽभियुक्ते तस्मिन्
अष्टाविंशत्युत्तरशतमित्युच्येयम् ।

÷ मच.

(७) ज्ञानतारतम्यतश्च दण्डतारतम्यं श्लोकद्वयेनाह—
अष्टापाद्यं त्विति । स्तेये कृते आपाद्यमापादयितव्यं
किल्बिषं दण्डः शूद्रस्याष्ट भवति अपहृतद्रव्याष्टगुणं
भवतीत्यर्थः अज्ञत्वात् । वैश्ये तु षोडशगुणमल्पज्ञत्वात् ।
क्षत्रियस्य द्वात्रिंशद्गुणं ज्ञत्वात् ।

* विर. मेधावत् । × विचि., व्यप्र. गोरावत् ।

+ शेषं मेधावत् । ÷ शेषं गोरावत् ।

ब्राह्मणस्येति । ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिगुणं ज्ञतमत्वात् ।
ब्राह्मणविषये विज्ञानतारतम्याभिप्रायेणोक्तं पूर्णं वाऽपी-
त्यादि, तद्दोषगुणवित्तस्य स्तेयस्य करणं दोषोऽकरणं गुण
इत्येवं वेत्ति । यद्वा गुण आवर्तनमुत्तरोत्तराधिक्यं
वेत्तीति तद्दोषगुणविद्धि यस्मात् स ब्राह्मणः तस्मात्तस्य
दण्डो देय इति । एवं हेतुवचनबलादेवैष ज्ञानवैषम्य-
प्रयुक्तो दण्डे वैषम्यविधिः क्षत्रियादिष्वपि कल्पनीयः ।
अन्ये त्वाहुः । किल्बिषशब्दोऽयं दोषवचनः नार्थदण्ड-
वचनः, तत्र हेतुर्वागदण्डपारुष्ययोजनित्युत्कर्षवशेन दण्ड-
लाघववचनमिति ।

* नन्द.

(८) शूद्रस्य अष्टभिर्भागो ग्राह्यो भवति । वैश्यस्य
षोडशो भागः हरेत् । किल्बिषं दण्डनिमित्तापराधम् ।

भाच.

स्तेयदोषप्रतिप्रसवः

वानस्पत्यं मूलफलं द्राव्यग्न्यथे तथैव च ।

तृणं च गोभ्यो ग्रासार्थमस्तेयं मनुरब्रवीत् ॥

(१) वनस्पतिरेव वानस्पत्यं वृक्षाः । स्वार्थे प्रत्ययः ।
ग्रासार्थं गृह्यमाणमस्तेयं वंशाङ्कुरादि । मूलफलं
वनस्पतीनां, अन्यत् विससस्यादि । सूत्रादिगणे ('सूत्र-
कार्पास' मस्मृ. ८।३२६) अग्रासार्थं मूलफलाहरणे दण्ड
उक्तः । अस्तेयवचनं ग्रासार्थं, मात्रार्थमक्षीणवृत्तेरपि
कथञ्चिज्जातलौल्यस्य स्मृत्यन्तरदर्शनात्स्वापरिवृत्तेश्च
दण्डः । तथा च गौतमः — 'पुष्पाणि स्ववदाददीत
फलानि चापरिवृतानाम्' (गौध. १।२।२५) इति । द्राव्य-
ग्न्यर्थे, आहिताग्नेरसनिहिते वनस्पताबुद्ध्यात्यग्नौ तद्वार-
णार्थं काष्ठमदोषं, पालाशीर्वा समिधो व्यादध्यात् ।
अप्रचुरपलाशे च ग्रामे कथं स्यादिति यदि गृह्येरन् न
दोषः । तृणं च गोभ्यः । तादर्थ्ये चतुर्थी । गोप्रहणात्
प्रस्तारार्थं दोष एव । ये तु ग्रासार्थपदेन गवामभि-

* दण्डविवेके नन्दनावतरणवद्भावः ।

(१) मस्मृ. ८।३२९; विचि. १४७ ग्न्यर्थं (ग्न्यर्थे);
व्यनि. ५१५ दा (द); बाल. २।२७५ मूलफलं (फलं
मूलं); सेतु. २५० ग्न्यर्थं (ग्न्यर्थे) र्थम् (र्थं न); समु.
१५२; विव्य. ५३.

१ स्पत एव वा.

संबन्धमिच्छन्ति तेषां गोभ्य इति नोपपद्यते । षष्ठी हि तत्र युक्ता । मेधा.

(२) 'पुष्पाणि फलानि अपरिवृतानाम्' इति गौतमस्मरणात् अपरिवृतवनस्पत्यादिसंबन्धि मूलफलं, गवाम्निहाहचर्यं दृष्टार्थं, शास्त्रितान्यर्थं च दाह, गत्यन्तराभावे च गोप्रासार्थं तृणं परकीयमपि अस्तेयं मनुराह, अतश्चात्र दण्डाद्यभावः । गोरा.

(३) वानस्पत्यं वनस्पतिवृक्षमात्रं तद्वचम् । तेनौषधी-
मात्रव्यवच्छेदः । एतच्चारण्यगतं, 'अपरिवृतानाम्'
इति गौतमस्मरणात् । अपरिवृताऽपरिगृहीता अत्रेष्टा ।
अग्न्यर्थं वैतानिकान्यर्थम् । एवं च वृक्षास्तृणकाष्ठादीनि
च गृहाच्छादनाद्यर्थमरण्यादपि राजाऽननुमत्या नीतानि
स्तैयनिमित्तान्येवेत्युक्तम् । मवि.

(४) तस्मान्न दण्डो नाऽप्यधर्मः । * ममु.

(५) उपसंहारस्य फलवादेन राज्ञो महत्कार्यं दण्ड-
मित्यत्र सूचितस्य प्रतिप्रसवमाह— वानस्पत्यमिति ।
वानस्पत्यं वनस्पत्युद्भवम् । 'ग्राम्येच्छया गोप्रचारो भूमी
राजवशेन वा । द्विजस्तृणैः पुष्पाणि सर्वतः स्ववदा-
हरेत् ॥' इति याज्ञवल्क्योक्तेः (यास्मृ. २।१६६) ।
गोप्रचारः गोचरणार्था भूमिः । स्ववदात्मीयवत् । तथा
गौतमोऽपि—'वीरुद्वनस्पतीनां च पुष्पाणि स्ववदाददीत
फलानि चापरिवृतानाम्' (गौध. १०।२५) । मच.

(६) वनस्पतयो वृक्षवल्यादयस्तत्र भवः वानस्पत्यः
मूलफलादिरहित इति शेषः, अग्न्यर्थं, गोभ्यो गवाम् ।
नन्द.

द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिर्द्वाविक्षू द्वे च मूलके ।

आददानः परक्षेत्रात् दण्डं दातुमर्हति ॥

(१) द्विजग्रहणं शूद्रप्रतिषेधार्थम् । अध्वगो
नैकग्रामवासी । तत्रापि क्षीणवृत्तिः क्षीणपथ्योदनः ।
द्वाविक्षू दण्डौ, मूलके, प्रदर्शनार्थं चैतत्परिमितहरीतक-

* शेषं गोरावत् ।

(१) मस्मृ. ८।३४१; मिता. २।२७५; पमा. ४४४;
विचि. १४६; नृप्र. २६५; सवि. ४६५; व्यप्र. ३९१;
व्यउ. १२९; विता. ७९६; सेतु. २४९; समु. १५२;
विष्य. ५३.

मुद्रादिशमीधान्यानाम् । तथा च 'शमीत्रपुसयुग्यघासेषु
च न प्रतिषेधः' इति स्मृत्यन्तरम् । परक्षेत्रात् परकीय-
स्थानादित्यर्थः परिवृतादपि । मेधा.

(२) द्विजातिः पथिकः क्षीणपाथेयः द्वाविक्षू द्वे
च मूलके त्रपुसादि परक्षेत्रात् गृह्णन् दण्डं दातुं
योग्यो न भवति । * गोरा.

(३) आददानो अनुक्त्वाऽपि । मवि.

(४) इक्षुमूलयोर्ग्रहणं प्राणधारणार्थानां फलादीनाम-
प्युपलक्षणार्थम् । नन्द.

चणकव्रीहिगोधूमयवानां मुद्रमापयोः ।

अनिषिद्धैर्ग्रहीतव्यो मुष्टिरेकः पथि स्थितैः ॥

यैश्चक्षेत्रप्रतिरुद्धः स्यादेकेनाङ्गेन यज्वनः ।

ब्राह्मणस्य विशेषेण धार्मिके सति राजनि ॥

यो वैश्यः स्याद्बहुपशुर्हीनक्रतुरसोमपः ।

कुटुम्बात्तस्य तद्द्रव्यमाहरेद्यज्ञसिद्धये ॥

(१) अत्राङ्गग्रहणात् केवलं सर्वासां दक्षिणानाम-
संपत्तौ । वैश्यानामिदमाहरणं विधीयते । अपि च
तस्मिन्नपि पश्वादावाहरेदिति तत्स्वीकारोत्पत्तिमात्रमुच्यते ।
नोपायविशेषः । अतश्च याज्ञया विनिमयेन चौयेंग वाऽ-
पहर्तव्यम् । ननु च चौयेंग स्वाभ्यं नोत्पद्यत इत्युक्तम् ।
नैप दोषः । इह स्वशब्देनैवोक्तं हर्तव्यमिति । एवं ह्याह,
'हर्तव्यं हीनकर्मणः' इति (मस्मृ. १।१।१६) अयं चापहारः
प्रागारब्धयागस्य सर्वाङ्गोपेतस्यैकाङ्गासंपत्तौ प्रारिप्स्य-
मानस्य वेति न विशेषहेतुरस्ति, ब्राह्मणस्य विशेषेणेति
वचनात् शत्रियवैश्ययोरेष्यास्ति, तदेकाङ्गग्रहणमस्मि-
न्निति । ननु 'न शत्रियो याचेदिति' शत्रियस्य याज्ञा
प्रतिषिद्धा । अत्यल्पमिदमुच्यते । ब्राह्मणस्यापि चौयें
निषिद्धम् । तस्मात्तस्मिन्निति नास्त्यर्जुनोपायनिषयः ।
धार्मिके सतीत्यनुवादोऽयम् । यो हि धर्मज्ञो राजा

* ममु. गोरावत् ।

(१) मिता. २।२७५; पमा. ४४४ कः (का); दवि.
४१ व्यो (व्या) कः (का); नृप्र. २६५; सवि. ४६५
दविषत्; व्यप्र. ३९१ पमावत्; व्यउ. १२९; विता.
७९६; समु. १५२.

(२) मस्मृ. १।१।११. (३) मस्मृ. १।१।१२.

तस्मिन्निमित्ते चौर्यं विहितमिति । अन्यस्य तु निगृहीत-
त्वात्कुतः प्रवृत्तिः । बहुपशुग्रहणं धनमात्रोपलक्षणार्थम् ।
(हीनक्रतुरित्युपलक्षणार्थं) कुतः, कर्मयोगादन्यदपि
दानादि न करोति । (आहिताग्नौ) सत्यप्यसोमये ।
कुटुम्भात् गृहादित्यर्थः । गृहाद्धि चौर्यं दोषवत्तरमत-
स्तदनुज्ञायते । न पुनरप्येवमेव नियमोऽन्यतोऽपि यत्
खलादेः संपद्यते तत्कर्तव्यमेव । वक्ष्यति च 'खलात्क्षेत्राद-
गाराद्वा' (मस्मृ. ११।१७) इति । मेधा.

(२) क्षत्रियादर्थजमानस्य यदि यज्ञ इतराङ्गसंपत्तौ
सत्यामेकेनाङ्गेन विना निरुद्धः स्यात्तदा यो वैश्यो
बहुपश्वादिधनः तस्य प्राक् यज्ञसिद्धयर्थं चौर्येणाहरेत् ।
एतच्च धर्मप्रधाने राजनि सति कार्यम् । स हि शास्त्र-
मनुतिष्ठन्तं उपेक्षते । गोरा.

(३) यज्वनः क्षत्रियस्य विशेषेण तु ब्राह्मणस्य ।
एकेनाङ्गेनाप्राप्तेन आज्यस्य पशोर्वस्त्रादीनां वा दक्षिणा-
नामन्यतमस्याभावेन प्रतिरुद्धः प्रतिवद्धः । धार्मिके
सतीत्यधार्मिकस्य राज्ञो यज्ञसंपत्त्यनुरोधेन वैश्यधनापहर-
णानुपपत्तेरुक्तम् ।

य इति । हीनक्रतुरकृतपञ्चमहायज्ञः । असोमपः
अपीतसोमः । एतेन सोमपस्य पञ्चयज्ञाकरणेऽपि श्रेष्ठ-
तोक्ता । तस्य वैश्यस्य कुटुम्भात् कुटुम्भार्थधनादाकृत्यै-
कमंशं राजा ब्राह्मणाय दद्यात् । मवि.

(४) क्षत्रियादर्थजमानस्य विशेषतो ब्राह्मणस्य यदि
यज्ञ इतराङ्गसंपत्तौ सत्यामेकेनाङ्गेनासंपूर्णः स्यात्तदा यो
वैश्यो बहुपश्वादिधनः पाकयज्ञादिरहितोऽसोमयाजी तस्य
गृहात्तदङ्गोचितं द्रव्यं बलेन चौर्येण वाहरेत् । एतच्च
धर्मप्रधाने सति राजनि कार्यम् । स हि शास्त्रार्थमनु-
तिष्ठन्तं न निगृह्णाति । ममु.

(५) विहितदक्षिणा तु शूद्रादिप्रतिग्रहेणापि देयेत्याह—
यज्ञश्चेति पञ्चभिः । प्रतिरुद्धः असमाप्तकल्पः । एकेन
दक्षिणारूपेण । धार्मिक इति विशेषणाद्वलादपि वैश्या-
दिभ्यो दक्षिणा ग्राह्येति शेषः । ब्राह्मणस्य विशेषेणेति
विशेषणं दक्षिणार्थं क्षत्रियस्यापि भिक्षासूचकम् ।

किञ्च य इति । कुटुम्भात् गृहादपि ग्राह्यम् । यज्ञ-
सिद्धये यज्ञसमाप्तये । तद्द्रव्यं दक्षिणारूपमिति भावः ।

मच.

(६) अथ वर्षत्रयपर्याप्तभृत्यवृत्तिना वक्ष्यमाणन
किञ्चिन्न्यूनधनेन स्नातकेन निवेदितस्य कोशाहीनस्य राज्ञः
कर्तव्यमाह— यज्ञश्चेत्प्रतिरुद्धः स्यादिति । श्लोकद्वयमेकं
वाक्यं; सति राजनि दानशीले राजनि विद्यमानेऽपि
एकेनाङ्गेनैकाङ्गवैकल्येन यज्ञः प्रतिरुद्धश्चेद्विहितश्चेत्
राज्ञः कोशाभावादिति भावः ।

य इति । हीनक्रतुः अनग्न्याधानादिकान्तस्य वैश्यस्य
कुटुम्भात् गृहाद्यज्ञसिद्धये एकाङ्गहीनयज्ञस्य समाप्तये
यावता द्रव्येण स यज्ञः सिद्धयति तावद्द्रव्यमाहरेत्
प्रसह्य गृह्णीयात्, स राजेति विपरिणामः । राजैव कर्ता
न यज्वा, कुत एतत् ? राज एवाहरणबलोपपत्तेः । महा-
भारतेऽप्यस्य वचनस्य चतुर्थः पादो 'यज्ञार्थं पार्थिवो
हरेत्' इति पठ्यते । तनापि राजैव कर्ता व्याख्येयो न
यज्वेति । नन्द.

आहरेत् त्रीणि वा द्वे वा कामं शूद्रस्य वेदमनः ।
न हि शूद्रस्य यज्ञेषु कश्चिदस्ति परिग्रहः ॥

(१) वैश्यासंभवे शूद्रादप्याहर्तव्यम् । त्रीणि वा द्वे
वेत्यङ्गप्रकरणादङ्गानि वेदितव्यानि । अत्रार्थवादो न हि
शूद्रस्येति । यद्यपि पूर्वमनेकोपायकृतमाहरणं विहितं
तथापि भिक्षणमत्र नास्ति । न यज्ञार्थं धनं शूद्रादिप्रो-
भिक्षेतेति । ननु च स्मृत्यन्तरेऽविशेषेण शूद्रधनेन यागः
प्रतिषिद्धः । अस्योपदेशस्य सामर्थ्याच्छूद्रात्प्रतिगृह्णीतेति
द्रष्टव्यम् । अन्ये त्वाहुः । ब्राह्मणेन स्वीकृतत्वाच्चैव
तच्छूद्रधनमिति । यस्तु प्रतिषेधः स शूद्रस्य शान्तिक-
पौष्टिकादि येन धनेन करोति ऋत्विग्वत्तत्र द्रष्टव्यः ।
इह तु भूतपूर्वगत्या शूद्रधनव्यपदेशोऽस्य स्यात् ।
सांप्रतिकत्वाभावे च सा । मेधा.

(२) यज्ञस्य द्वित्राङ्गकवैकल्ये सति, तानि त्रीणि
वाऽङ्गानि द्वे वाऽङ्गे, निर्विकल्पं शूद्रगृहाच्चौर्येण आहरेत्,
यस्मात् शूद्रस्य यज्ञसंबन्धो मनागपि नास्ति । यज्ञार्थं
च धनम् । तथा च 'यज्ञाय सृष्टानि धनानि धान्ना'
इति स्मर्यते भिक्षितशूद्रधनस्य प्रतिषेधो भविष्यति
न यज्ञार्थं धनं शूद्रादि'ति । गोरा.

(३) यदि तु यज्ञाङ्गद्वयत्रयस्यासंपत्तिस्तदा शूद्रस्यैव

(१) मस्मृ. ११।१३.

तथाविधस्य धनादित्याह— आहरेदिति यज्ञेषु परिग्रहो यज्ञनिमित्तधनपरिग्रहो, यज्ञार्थता धनस्य । मवि.

(४) यज्ञस्य द्वित्र्यङ्गवैकल्ये सति तानि त्रीणि चाऽङ्गानि द्वे वाऽङ्गे वैश्यादलामे सति निर्विशङ्कं शूद्रस्य गृहाद्वलेन चौयेण बाहरेत् । यस्माच्छूद्रस्य कचिदपि यज्ञसंयन्धो नास्ति । 'न यज्ञार्थं धनं शूद्राद्विप्रो भिक्षेत' इति वक्ष्यमाणप्रतिषेधः शूद्राद्याचनस्य न तु बलग्रहणादेः । ममु.

(५) कश्चिदिति यज्ञोद्देशेन 'न यज्ञार्थं धनं' इत्यादिवचनविरोधात् तत्समाप्त्यर्थं तु न दोषः । मच.

(६) वैश्याभावे राजा किं कुर्यादित्यपेक्षायामाह— आहरेत् त्रीणि वा द्वे वेति । न केवलमङ्गं राजा शूद्रस्य गृहादाहरेत् किन्तु त्रिभिर्ऋतैः । यज्ञप्रतिग्रहेतुर्नृत्तराधे-
नोक्तः, परिग्रहः संयन्धः । नन्द.

योऽनाहिताग्निः शतगुरयज्वा च सहस्रगुः ।

तयोरपि कुटुम्बाभ्यामाहरेदविचारयन् ॥

(१) ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यामप्येवंविधाभ्यां आहर्तव्यमिति श्लोकार्थः । गोग्रहणं तावत्परिमाणधनोपलक्षणार्थम् । अयज्वाऽसोमयाजी । मेधा.

(२) योऽनाहिताग्निर्गोशतपरिमाणधन आहिताग्निरपि वा असोमयाजी गोसहस्रपरिमाणधनस्तयोरपि गृहाभ्यां प्रकृतमङ्गद्वयं त्रयं वा क्षिप्रमाहरेत् । वैश्यादपहरण-
स्योक्तत्वात् ब्राह्मणाश्च वक्ष्यमाणत्वात् इदं क्षत्रिय-
विषयम् । X गौरा.

(३) द्वित्राणामाहरणे तेषां क्लेशाभावात् । मच.

आदाननित्याच्चादातुराहरेदप्रयच्छतः ।

तथा यशोऽस्य प्रथते धर्मश्चैव प्रवर्धते ॥

(१) अयं सर्ववर्णविषयः श्लोकः । आदाननित्यो यः सर्वकालं कृषिप्रतिग्रहकुसीदादिभिर्धनमर्जयति, न च ददाति, तत उपायान्तराण्याश्रयणीयानि । अदातु-

* ममु., मच., नन्द., भाच. मेधावत् ।

X मवि. गौरावत् ।

(१) मसृ. ११११४ [तयोरपि (द्वयोरपि) Noted by Jha]; व्यनि. ५१६; समु. १५२.

(२) मसृ. ११११५ [तथा (यथा) प्रवर्धते (विवर्धते, प्रवर्धते) Noted by Jha].

रित्ययागशीलस्यापि द्रष्टव्यम् ।

मेधा.

(२) प्रतिग्रहादिना आदानं धनग्रहणं नित्यं यस्यासौ आदाननित्यो ब्राह्मणस्तस्मादिष्टापूर्तदानरहितात् यज्ञाङ्गयाश्चायां कृतायामददन् चौयेण हरेत् । एवंकृते अस्यापहतुः ख्यातिः प्रकाशते धर्मश्च वृद्धिमेति ।

* गौरा.

(३) अदातुरदानशीलादादाननित्यान्नित्यार्जकात् अप्रयच्छतः तदा तद्धनमददतोऽपि त्रैवर्णिकादाहरेत् । एकमङ्गं द्वयं त्रयमित्यन्येषूक्तमतस्तु बह्वपि ग्राह्यम् । ब्राह्मणस्य त्वयज्वनोऽपि धनमनादेयमिति वक्ष्यति । एतच्च राजा स्वकोशे सत्यपि गृहीत्वा दद्यादिति ग्राह्यम् । मवि.

(४) आदाननित्यात् प्रतिग्रहपरात् । अदातुः स्वर-
सतः । अप्रयच्छतः अनिषेधकात् । अस्य अयज्वनो यज्वनो वा । यशोऽमुकस्य धनेनास्मद्यागः समाप्त इति वर्धते परधर्मोत्पादकवोपकारात् । मच.

(५) एवं कुर्वतो राज्ञः फलमाह— आदाननित्या-
च्चादातुरिति । अदातुरित्यप्रयच्छतोऽदातुः कदर्यादिति यावत् । तद्द्रव्यमाहरेत्तथा कुर्वतो राज्ञो यशः प्रथते । नन्द.

तथैव सप्तमे भक्ते भक्तानि षडनभता ।

अश्वस्तनविधानेन हर्तव्यं हीनकर्मणः ॥

(१) आत्मकुटुम्भावसादेऽपि पूर्ववत्परादानं कर्त-
व्यम् । अश्वस्तनग्रहणादेकदिननिवृत्त्यर्थमेवानुजानाति नाधिकम् । हीनकर्मण इति 'किमर्थम् ? स्मृत्यन्तरे—
'हीनादादेयमादौ स्थात्तदलामे समादपि । असंभवे त्वाददित विशिष्टादपि धार्मिकात् ॥' सप्तमे भक्ते, त्र्यहं येन न भुक्तं चतुर्थेऽहनि प्रातर्भोजनार्थं परादाने प्रव-
र्तते । 'सायंप्रातर्भुञ्जीते' त्यहन्यहनि भक्तद्वयं विहितम् । मेधा.

* ममु. गौरावत् ।

(१) मसृ. ११११६; मिता. २१२७५ के (कं); पमा. ४४४; दवि. ४१; नृप्र. २६५ मितावत्; व्यग्र. ३९१ भक्ता (भक्ता) कर्मणः (कर्मणा) : ४२४; व्यङ्. १२९ भक्ता (भक्तः) पू; विता. ७९७; समु. १५२; नन्द. विधा (निधा).

१ कर्मार्थम्,

(२) सायंप्रातर्भोजनोपदेशात् ग्रहमभुक्ते चतुर्थे प्रातः सप्तमे भक्ते यागादिकर्मरहितादाहिकमात्रपर्याप्तं यथैव यज्ञप्रतिरोधस्तथैव हर्तव्यम् । * गोरा.

(३) हीनकर्मणः पतितादेरपि । मवि.

(४) अनश्रुता चातुर्वर्ण्येन । हीनकर्मणः कदर्या-
दपि । मच.

(५) एवं यज्ञापदि राज्ञः कर्तव्यमुक्तमधुना क्षुत्पी-
डापदि पुरुषेण कर्तव्यमाह—तथैव सप्तमे भक्त इति ।
सप्तमे भक्तानि षडनश्रुता ग्रहमभुज्जानेन सप्तमे भक्ते
सप्तम्यां भुक्तं तु चतुर्थेऽहनि हीनकर्मणः स्वस्माद्हीन-
कर्मणः पुरुषात्, अश्वस्तननिधानाय श्रो भवं श्वस्तनं
निधानं न्यासः श्वस्तनं च तन्निधानं चेति श्वस्तन-
निधानं तदभावायाश्वस्तननिधानाय, एवमापद्विषये
परस्वहरणं यथोक्तं कुर्वन् राज्ञा न दण्ड्यः । नन्द.

(६) हीनकर्मणः शूद्रात् । भाच.

खलात्क्षेत्रादगाराद्वा यतो वाऽप्युपलभ्यते ।

आख्यातव्यं तु तत्तस्मै पृच्छते यदि पृच्छति ॥

(१) यतो वाऽपीति, आरामादेरपि, आख्यातव्यं
पृच्छत इत्येव । यदि पृच्छतीति वचनं, न हठात्पुनः
प्रेषणादिना प्रश्नमसौ कारयितव्यः । अथवा पृच्छते
धनस्वामिने । यदि पृच्छति राजेति । राजपुरापनीत
एव विषयभेदो दर्शयितव्यः । तथा च गौतमः—
'आचक्षीत राज्ञा पृष्ट' इति (गौध. १८।३४) ।
भक्तच्छेदे यज्ञप्रतिबन्धतः प्रकरणविशेषादुभयत्रायं
विधिज्ञेयः । मेधा.

(२) धान्यादिश्वोदनात् क्षेत्राद्वा यतो वाऽन्यस्मा-
देशाद्हीनकर्मसंबन्धेन लभ्यते ततो हर्तव्यं, यदि वाऽसौ
धनस्वामी पृच्छति तदा तस्य पृच्छतः तच्चौर्ये
सनिमित्तकम् । * गोरा.

(३) खलादेरपि रक्षितात् स्वयमेवाहर्तव्यं प्रार्थनेन
वा ग्राह्यम् । न तेनास्य पतितग्रहणदोषः । दिने वार-
द्वयभोजननियमाद्भोजनद्वयं भवतीति व्यवस्थया सप्तमे
भक्त इत्युक्तम् । आख्यातव्यमिति । तस्मै तथाऽन्यस्मा

* मयु. गोरावत् ।

(१) मस्यु. ११।१७; व्यप्र. ४२४ तु (च).

अपि अरक्षितादाने कुतः प्राप्तमिदमिति पृष्टेन नाक्षेप्तव्यं,
तथा पत्युरित्यर्थः । मवि.

(४) अश्वस्तननिधानाय भक्तं द्रव्यं कुतो हर्तव्य-
मित्यपेक्षायामाह—खलात्क्षेत्रादगाराद्वेति । यतो वाऽप्युप-
पद्य लभ्यते ततो हर्तव्यमित्यनुपञ्जनीयम् । नन्द.

ब्राह्मणस्वं न हर्तव्यं क्षत्रियेण कदाचन ।

दस्युनिष्क्रिययोस्तु स्वमजीवन् हर्तुमर्हति ॥

(१) क्षत्रियेणेति क्षत्रियग्रहणं वैश्यशूद्रयोरपि प्रदर्श-
नार्थम् । कदाचनेति महत्यामापदीत्यर्थः । दस्युनिष्क्रिय-
योर्ब्राह्मणयोरेव । दस्युस्तत्करो निष्क्रियस्त्वकर्मानाश्रमी ।
मेधा.

(२) उक्तेष्वपि निमित्तेषु ब्राह्मणधनं क्षत्रियेण न
हर्तव्यम् । अर्थाच्च वैश्यशूद्राभ्यामपि न हर्तव्यम् । प्रति-
पिद्धकृद्दिहिताननुष्ठानयोः पुनर्ब्राह्मणयोरत्यन्तापदि
क्षत्रियो हर्तुमर्हति । * गोरा.

(३) दस्युः शूद्रः, निष्क्रियौ क्षत्रियविशौ, तेषां
वित्तमजीवन् क्षत्रियो राजा गृह्णीयात् । मवि.

(४) तत्र प्रतिप्रसवमाह—ब्राह्मणेति । क्षत्रियेण-
त्युपलक्षणं वैश्यशूद्रयोः दस्युनिष्क्रिययोः अजीवन् वृत्त्य-
न्तराभावात् । निष्क्रियो धर्महीनः । मच.

(५) तद्द्रव्यं तस्मै स्वामिने ज्ञात्वा स्वस्मादपकृष्टा-
द्वर्तव्यं नोत्कृष्टादित्याह—ब्राह्मणस्वं न हर्तव्यमिति ।
ब्राह्मणक्षत्रियग्रहणमुत्कृष्टापकृष्टजात्युपलक्षणार्थम् । अस्या-
पवादेनोत्तरार्धेनोक्तं दस्युः सहिसः निष्क्रियस्त्यक्तनिज-
धर्मक्रियः, दस्युनिष्क्रिययोर्ब्राह्मणयोरिति विपरिणामः,
अजीवन् वृत्तिहीनः । नन्द.

(६) दस्यति यः स दस्युः निष्क्रियः तत्कराना-
श्रमिणौ तयोः स्वं द्रव्यं क्षत्रियः अजीवन् हर्तुं स्वीकर्तुं
अर्हति । भाच.

योऽसाधुभ्योऽर्थमादाय साधुभ्यः संप्रयच्छति ।
स कृत्वा पूज्यमानं संतारयति तावुभौ ॥

(१) प्लवः समुद्रतरणः । उभौ यस्यापहरति यस्यै

* मयु. गोरावत् ।

(१) मस्यु. ११।१८; व्यनि. ५१६; सयु. १५२.

(२) मस्यु. ११।१९; व्यनि. ५१६; सयु. १५२.

च प्रयच्छति । शेषोऽर्थवादः । मेधा.

(२) यो हीनकर्मादिभ्यः संप्रयच्छति स कृत्वा प्रव-
मात्मानमुक्तेभ्यो विहितेषु निमित्तेषु उक्तरूपं यशस्कादि-
धनं कृत्वा साधुभ्य ऋत्विगादिभ्यो ददाति स यस्याप-
हरति तं धनसंरक्षणदुःखाद्यस्मै ददाति तं दौर्गत्यादेरि-
त्येवं द्वावपि तौ नौरूपमात्मानं कृत्वा दुःखान्मोचयति ।

गोरा.

(३) आत्मानं प्रवं कृत्वेत्यात्मनस्तरणं तारणं पर-
स्येति दर्शयति । तथा च राज्ञा दस्युनिष्क्रिययोर्द्रव्यं
गृहीत्वाऽपि देयमित्यर्थः । तावुभावित्वर्थलाभेन साधून-
न्यांश्च तद्विनिविनियोगेन । मवि.

(४) यो हीनकर्मादिभ्य उत्कृष्टेभ्योऽभिहितेष्वपि
निमित्तेषु कृतानुरूपं यशस्कादि साधनं कृत्वा साधुभ्य
उत्कृष्टेभ्य ऋत्विगादिभ्यो धनं ददाति स यस्यापहरति
तददुरितं नाशयति यस्यै तद्ददाति तदौर्गत्याभिघातादि-
त्येवं द्वावप्यात्मानं उडुपं कृत्वा दुःखान्मोचयति ।

×ममु.

(५) चातुर्वर्ण्यस्य बलबुद्धिमतः उपायान्तरमाह—
य इति । असाधुभ्यो दस्यवादिभ्यः । साधुभ्यो यागादि-
शीलेभ्यः । उभौ दातृप्रतिग्राहकौ । प्रवं प्रवस्थानीयम् ।

मच.

(६) अपरमपि परस्वादानविषयमाह— योऽसाधु-
भ्योऽर्थमादायेति । असाधुभ्योऽयशशीलेभ्यः, तौ उभौ
तानुभयान् । नन्द.

यद्वनं यज्ञशीलानां देवस्वं तद्विदुर्बुधाः ।

अयज्वनां तु यद्विस्तमासुरस्वं तदुच्यते ॥

(१) अयमस्यार्थवाद एव । गुणवद्भयो नापहर्तव्यं
निर्गुणेभ्यस्तु न दोषः । मेधा.

(२) यजनस्वभावानां संबन्धि यद्वद्रव्यं तद्यागादौ
विनियोगाद्देवस्वं विद्वांसो मन्यन्ते । यागशून्यानां
यत्पुनर्द्रव्यं तद्विकर्मविनियोगाद्दर्माभावादसुरसंबन्धि ।

× मच. ममुवत् ।

(१) मस्य. ११।२०; व्यनि. ५१६ तु (च) मासु
(मसु); समु. १५२ मासु (मसु).

व्य.कां. २१७

अतस्तदपहृत्य यागसंपादनेन देवस्वं कर्तव्यम् ।

×गोरा.

(३) यज्वाऽयज्वनोर्धनेषु देवासुरस्वदृष्टिमारोपयति—
यदिति । मच.

(४) अत्रोपपत्तिमाह—यद्वनं यशशीलानामिति ।
नन्द.

न तस्मिन् धारयेदण्डं धार्मिकः पृथिवीपतिः ।
क्षत्रियस्य हि बालिश्याद्ब्राह्मणः सीदति क्षुधा ॥

(१) अस्मिन्निमित्ते चौरत्वेनानीतेभ्यो राज्ञा दण्डो
न कर्तव्यो यतस्तस्यैव बालिश्यान्मौख्यात् क्षुधाऽव-
सीदन्ति । क्षुधेत्यविवक्षितम् । उभयोः प्रकरणादर्थवाद-
त्वात् । मेधा.

(२) तस्मिन्निमित्तेषु चौर्यं कुर्वाणे ब्राह्मणे धर्मप्रधानो
राजा दण्डं न कुर्यात् । यस्माद्राजमौख्यात् ब्राह्मणः
क्षुदवसादं प्राप्नोति । ×गोरा.

(३) आरोपस्य फलमाह— नेति । मच.

स्तेनप्रकरणोपसंहारः

अनेन विधिना राजा कुर्वाणः स्तेननिग्रहम् ।
यशोऽस्मिन् प्राप्नुयाद्धोके प्रेत्य चानुत्तमं सुखम् ॥
अनेनानन्तरप्रक्रान्तेन मार्गेण चौरनिग्रहं कुर्वाणो,
यशः सकलजनसाधुवादो, अस्मिद्धोके यावज्जीवं, प्रेत्य
मृतश्चानुत्तमं स्वर्गारख्यं सुखमश्नुते इति । प्रकरणोप-
संहारोऽयम् । मेधा.

करग्रहणविचारः

अन्धो जडः पीठसर्पिं सप्तत्या स्थविरश्च यः ।

श्रोत्रियेषूपकुर्वन् न दाप्याः केनचित्करम् ॥

(१) सप्तत्या स्थविरः, प्रकृत्या विरूप इतिवत्तृतीया ।
सप्ततिर्वर्षाणि यस्य जातस्य स एवमुच्यते । श्रोत्रियेषु
वेदाध्यायिषूपकुर्वन् पादशुश्रूषादिना कारुकर्मणा वा,
एते न कर्मवत्कारुशिल्पिनो, 'मासि मासी'त्यादि दाप्याः ।

× ममु. गोरावत् ।

(१) मस्य. ११।२१.

(२) मस्य. ८।३४३; व्यनि. ५१६.

(३) मस्य. ८।३९४ [दाप्याः केनचित्करम् (दाप्यः
केनचित्करम्) Noted by Jha]; मच. दाप्याः (दाप्यः).

१ त्वाच. २ नान्त.

क्षीणकोशेनापि न दाप्याः इति केनचिद्ग्रहणम् । मेधा.

(२) अन्धबधिरपङ्गवः सप्ततिवर्षात्प्रभृति च वृद्धः श्रोत्रियाणां च शुश्रूषादिनोपकारकः केनचिदपि क्षीण-कोशेनापि राजा धान्यपट्टभागं शुल्कदानादिकं राजदेयं न दापनीयः । गोरा.

(३) जडः विकलवागादिः । पीठसर्पी पीठद्वयेन गच्छन् खड्गः । श्रोत्रियेषूपकुर्वन् तेषां परिचर्यापरः करं निवासनिमित्तकम् मत्रि.

(४) दण्डप्रसङ्गेन करादानं बुद्धिस्थं कचिन्नवर्तयति अन्ध इति । जडो बधिरः, पीठसर्पी पङ्गुः परायत्त-गमनेन पीठवत्सर्पेण शीलमस्येति, सप्तत्या स्थविरः सप्तत्युत्तरवयाः एतांश्चतुरः शुश्रूषया धनैर्वोपकुर्वन् न करं दाप्य इत्यन्वयः । श्रोत्रियेध्विति विषयसप्तमी । केनचिद्राज्ञा, करपदं दण्डशुल्कयोरुपलक्षणम् । मच.

(५) पीठसर्पी पङ्गुः, सप्तत्या वयसा सप्तत्या, अब्राह्मणा अप्येते करं न दाप्याः । नन्द.

श्रोत्रियं व्याधितातौ च बालवृद्धावकिञ्चनम् ।

महाकुलीनमार्यं च राजा संपूजयेत् सदा ॥

(१) संपूजनमनुग्रहः । अनेकार्थत्वाद्दातॄणां न हि बालादीनामन्या पूजोपपद्यते । श्रोत्रियोऽत्र ब्राह्मण एवेति स्मरन्ति । आर्तः प्रियवियोगादिना । अकिञ्चनो दुर्गतः । महाकुलीनः ख्यातिधनविद्याशौर्यादिगुणे कुले जातो महाकुलीनः । आर्यः ऋजुप्रकृतिरवक्रः । एतेषां दान-मानादिभिरनुग्रहः कर्तव्यः । केचिदकिञ्चनं महाकुलीन-विशेषणं व्याचक्षते । मेधा.

(२) अध्ययनानुष्ठानवन्तं ब्राह्मणं रोगिणं प्रिय-वियोगाक्रान्तं बालवृद्धदरिद्रमहाकुलीनोत्पन्नाजवोपेतान् राजा दानमानप्रियकरणेन सर्वदा पूजयेत् । गोरा.

(३) आर्यं आर्यप्रधानम् । मवि.

(४) न केवलमनादानं यदि ते निःस्वास्तेभ्यः प्रत्युतान्धादिद्वादशेभ्यो दानमेवेत्याह— श्रोत्रियमिति । आर्तः पुत्रादिनाशेन । अकिञ्चनः निःस्वः । आर्योऽ-वक्रबुद्धिर्व्यवहारेऽपि । मच.

* मम. गोरावत् ।

(१) मस्मृ. ८।३९५ [व्याधितातौ (व्याधितानं) Noted by Jha].

(५) पुनर्वृद्धग्रहणं आदरातिशयार्थम् । नन्द.

याज्ञवल्क्यः स्तेयलक्षणम्

इदानीं स्तेयं प्रस्तूयते । तल्लक्षणं च मनुनाऽभिहि-तम्— 'स्यात्साहसं त्वन्वयवत्प्रसभं कर्म यत्कृतम् । निरन्वयं भवेत्स्तेयं कृत्वाऽपहृष्यते च यत् ॥' इति (मस्मृ. ८।३३२) । अन्वयवत् द्रव्यरक्षिराजाध्यक्षादि-समक्षम् । प्रसभं बलावष्टम्भेन यत्परधनहरणादिकं क्रियते तत्साहसम् । स्तेयं तु तद्विलक्षणं निरन्वयं द्रव्य-स्वाम्याद्यसमक्षं वञ्चयित्वा यत्परधनहरणं तदुच्यते । यच्च सान्वयमपि कृत्वा न मयेदं कृतमिति भयान्निहृते तदपि स्तेयम् । नारदेनाप्युक्तम्— 'उपायैर्विविधैरेषां छलयित्वाऽपकर्षणम् । सुसप्तमत्प्रमत्तेभ्यः स्तेयमाहुर्मनी-षिणः ॥' इति । मिता.

प्रकाशतरकरदण्डाः

मानेन तुलया वाऽपि योऽशमष्टमकं हरेत् ।

दण्डं स दाप्यो द्विशतं वृद्धौ हानौ च कल्पितम् ॥

(१) अकूटेनैव कौशलात्— 'मानेन तुलया वाऽपि योऽशमष्टमकं हरेत् । दण्डं स दाप्यो द्विशतं वृद्धौ हानौ च कल्पितम् ॥' एतदपि स्तेयद्रव्यसारतापेक्षया न्यवस्थापनीयम् । स्पष्टमन्यत् । विश्व. २।२५०

(२) यः पुनर्वणिक् ब्रीहिकर्पासादेः पण्यस्याष्टममंशं कूटमानेन कूटतुलया वा अन्यथा वा परिहरति असौ पणानां द्विशतं दण्डनीयः । अपहृतस्य द्रव्यस्य पुनर्वृद्धौ हानौ च दण्डस्यापि वृद्धिहानी कल्प्ये । * मिता.

(३) मानेन कुडवादिना । + अप.

(४) मानं प्रत्यद्रोणादि, तुला सुवर्णादितुल्यदण्डः ।

* विर., पमा., विचि. मितावत् । + शेषं मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।२४४; अपु. २५८।३८ दण्डं.... शतं (द्वाविंशतिपणान् दाप्यो); विश्व. २।२५०; मिता. ; अप. ; व्यक्र. ११०; विर. २५५ योऽशमष्टमकं (यो योऽशमष्टमं); पमा. ४५८; विचि. १२४-५ मकं ह (ममाह); दवि. ८९ योऽश... रेत् (यो हरेदंशमष्टमम्) स (प्र); वीमि.; विता. ७६८; राकौ. ४९३ विरवत्; सेतु. २३० विचि-वत्; समु. १५९ मकं ह (ममाह) च (प्र); विव्य. ५१ शमष्टमकं (शादधिकमा).

एतच्च प्रतिमानस्याप्युपलक्षणम् । दवि. ८९

(५) अपिशब्देन गणनावज्ञानादिपरिग्रहः । कारान्मूल्यविशेषापहृतद्रव्यस्य न्यूनाधिकभावः सिद्ध-
चचीयते । ÷ वीमि.

भेषजस्नेहलवणगन्धधान्यगुडादिषु ।

पण्येषु प्रक्षिपन् हीनं पणान् दाप्यस्तु षोडश ॥

(१) सादृश्यादिना केतुभ्रमं चिकीर्षुः— 'भेषज-
स्नेहलवणगन्धधान्यगुलादिषु । पण्येषु हीनं क्षिपतः
पणान् दाप्यस्तु षोडश ॥' हीनं हीनमूल्यम् । ऋज्व-
न्यत् । विश्व. २।२५१

(२) भेषजमोषधद्रव्यम् । स्नेहो घृतादिः । लवणं
प्रसिद्धम् । गन्धद्रव्यमुशीरादि । धान्यगुडौ प्रसिद्धौ
आदिशब्दाद्विङ्गुमरीचादि । एतेष्वसारद्रव्यं विक्रयार्थं
मिश्रयतः षोडशपणो दण्डः । * मित्ता.

(३) हीनं अल्पमूल्यम् । ÷ अप.

(४) हीनमपद्रव्यं, एतच्च विक्रेतव्ये प्रक्षेपमात्रेण
बोद्धव्यम् । बृहस्पतिस्तु तादृशे विक्रीते सति द्विगुण-
पण्यदानं दण्डं च वदतीत्यविरोधः । विर. २९७

(५) यथोक्तं द्रव्यं विक्रीणन्परद्रव्येण विमिश्रित्य यो
विक्रीणीते तस्य षोडशपणा दण्ड इत्यर्थः । गुरुमूल्यक-
द्रव्येषु बृहस्पत्युक्ता लघुमूल्यकेषु याज्ञवल्क्योक्ता
व्यवस्था इत्यविरोधः । विचि. १२६

(६) अत्रापद्रव्यप्रक्षेपस्य विक्रयपर्यन्ततायां दोष-
त्वमन्यथाऽदृष्टार्थत्वाभिप्रातः । अभिसंधिमात्रस्याऽपि
दण्डप्रयोजकत्वकल्पनायामतिप्रसंगश्च स्यात्, अतो
वचनमिदमल्पव्यामिश्रणपरं श्रुतभेषजादिमात्रविषयं वा ।
तस्य कस्यचित् स्वरूपेणैवाल्पत्वात् कचिदपकर्षस्याल्प-
÷ शेषं मित्तावत् । * पमा. मित्तावत् ।

(१) यास्मृ. २।२४५; अपु. २५८।३९; विश्व. २।२५१ प्रक्षिपन् हीनं (हीनं क्षिपतः); मित्ता.; अप.
उत्तरार्धे (पण्येषु हीनं क्षिपतः पणा दण्डस्तु षोडश); व्यक. ११० उत्तरार्धे (पण्येषु हीनं क्षिपतः पणा दण्डस्तु षोडश);
विर. २९७ अपवत्; पमा. ४५८ दा य (दण्ड्य); विचि. १२६ अपवत्; व्यनि. ५११ अपवत्; दवि. १००
अपवत्; वीमि.; विता. ७६८; राकौ. ४९३ गन्ध (हिङ्गु); समु. १५९ धान्य (द्रव्य).

स्यैव समवायादिति प्रतिभाति । दवि. १०१

(७) तुशब्देन दिशतादिपूर्वोक्तदण्डव्यवच्छेदः ।

÷ वीमि.

तुलाशासनमानानां कूटकृन्नाणकस्य च ।

एभिश्च व्यवहर्ता यः स दाप्यो वममुत्तमम् ॥

(१) स्वाभिप्रेतव्यवहारसिद्धयर्थं— 'तुलाशासन-
मानानां कूटकृन्नाणकस्य च । एभिश्च व्यवहर्ता यः स
दाप्यो वममुत्तमम् ॥' शासनग्रहणं सर्वलेख्यलक्षणार्थम् ।
मानानि सतिक्काप्रस्थप्रभृतीनि । स्पष्टमन्यत् ।

विश्व. २।२४६

(२) तुला तोलनदण्डः । शासनं पूर्वोक्तम् । मानं
प्रस्थद्रोणादि । नाणकं मुद्रादिचिह्नितं द्रम्भनिष्कादि ।
एतेषां यः कूटकृत् देशप्रसिद्धपरिमाणादन्यथा न्यूनत्व-
माधिक्यं वा द्रम्भादेरव्यवहारिकमुद्रात्वं वा ताम्रादि-
गर्भत्वं वा करोति, यश्च तैः कूटैर्जानन्नपि व्यवहरति,
तादुभौ प्रत्येकमुत्तमसाहसं दण्डनीयौ । × मित्ता.

(३) शासनं 'दत्त्वा भूमिं निषन्धं च' इत्यत्रोक्तम् । ÷ अप.

(४) शासनं राजनिबद्धचिह्नमुद्रा । विर. २९९

(५) आद्यचकारेण कूटकारयितुर्द्वितीयचकारेण कूट-
व्यवहारयितुः संग्रहः । ÷ वीमि.

अकूटं कूटकं ब्रूते कूटं यश्चाप्यकूटकम् ।

स नाणकपरीक्षी तु दाप्य उत्तमसाहसम् ॥

÷ शेषं मित्तावत् । × पमा. मित्तावत् ।

(१) यास्मृ. २।२४०; अपु. २२७।६०-६१ मानानां
(कर्ता च) णवस्य (शक्य) : २५८।३४ दम (दण्ड);
विश्व. २।२४६; मित्ता.; अप.; व्यक. १११; विर. २९९; पमा. ४५७ श्व (स्तु); विचि. १२७ त्राण
(त्कान); दवि. ९६ दम (दण्ड); नृप्र. २६९ त्राण
(त्राण [श]) श्व (स्तु); वीमि.; विता. ७६८ कृन्ना
(कं ना); राकौ. ४९२ दविषत्; सेतु. २३१; समु. १५९ दविषत्.

(२) यास्मृ. २।२४१; अपु. २५८।३५ क्षी तु (क्षायां)
उत्तम (प्रथम); विश्व. २।२४७ उत्तम (प्रथम); मित्ता.;
अप.; व्यक. १११; विर. २९९ अकूटं (न कूटं); पमा.
४५७; विचि. १२७ नाण (कान); दवि. ९७ अकूटं

(१) जानन्नपि तु लोभादिना— 'अकूटं कूटकं ब्रूते कूटं यश्चाप्यकूटकम् । स नाणकपरीक्षी तु दाप्यः प्रथमसाहसम् ॥' तुशब्दः सुवर्णमाणिक्यादावतिरिक्त-दण्डशापनार्थः । विश्व. २।२४७

(२) नाणकपरीक्षणं प्रत्याह— अकूटमिति । यः पुनर्नाणकपरीक्षी ताम्रादिगर्भमेव द्रुमादिकं सम्यगिति ब्रूते, सम्यक् वा कूटकमिति असाधुत्तमसाहसं दण्ड्यः । +मिता.

(३) यो नाणकस्य द्रुमादेः परीक्षया जीवति स चेदकूटं समीचीनमसमीचीनमिति ब्रूयात्कूटं चाकूट-मिति । तदैव स उत्तमसाहसं दण्ड्यः । एतच्च तत्त्व-वेदिनो रागद्वेषादिवशादन्यथा ब्रुवतो दमविधानम् ।

*अप.

(४) कानको मुद्रापो मुद्रापरीक्षकः । ×विचि. १२८

(५) इदं आशयापराधे, तद्व्यतिरेके तूत्तमादल्प-मर्हतीत्याहुरिति रत्नाकरः । अत्र यद्यप्याशयापराधाभावे दण्डाभाव एव उचितस्तथापि परीक्षणासमर्थस्य तत्र प्रवृत्तिरेव दोष इत्यभिसंधाय दण्डाभिधानमिति प्रति-भाति । दवि. ९७

(६) चकारेण कूटं जानन्नपि न जानामीति ब्रूते इति समुच्चीयते । ÷बीमि.

'संभूय कुर्वतामर्घं सबाधं कारुशिल्पिनाम् ।

अर्घस्य न्हासं वृद्धिं वा जानतां दम उत्तमः ॥

+ पमा. भितावत् । * विर. अपवत् ।

× शेषं अपवत् । ÷ शेषं मितावत् ।

(अकूटे) कूटं (कूटे); बीमि. प्यकूटकम् (प्यकूटकूट); विता. ७६८; राकौ. ४९३ अकूटं (अकूटे) दाप्य (दण्ड्य); सेतु. २३२; समु. १५९.

(१) यास्मृ. २।२४९; अपु. २५८।४० उत्तरार्धे (अर्घस्य न्हासं वृद्धिं वा सहस्रो दण्ड उच्यते); विश्व. २।२५५ सबा (साबा) उत्तरार्धे (अर्घस्य हानौ वृद्धौ वा साहस्रो दण्ड उच्यते); मिता. नतां (नतो); अप. सबा (सबा) उत्तरार्धे (अर्घस्य न्हासे वृद्धौ वा साहस्रो दण्ड उच्यते); व्यक. १११ सबा (साबा) उत्तरार्धे (अर्घस्य हानिं वृद्धिं च साहस्रो दण्ड उच्यते); विर. ३०० सबा (साबा) उत्तरार्धे (अर्घस्य हानिं वृद्धिं च साहसं दण्ड

(१) एवं तावत् प्रत्येकव्यतिक्रमेऽनुशासनमुक्तम् । इदानीं कारुकादीनां संभूयव्यतिक्रमेऽनुशासनमाह— संभूयेति । संभूयैकमत्येन कारुशिल्पिनां सबाधं पीडा-करमन्यशिल्पिजनस्य तन्निष्पादितद्रव्यस्य वा कुर्वतां कार्यापणसहस्रं दण्डः शिल्पार्घस्य हानौ वृद्धौ वा कर्तव्यः । ये हि भाजनादीनि द्रव्याणि स्वयमेव कृत्वा विक्रीणन्ति, ते शिल्पिनः कांस्यकारादयः । ये तु परकी-यान्येव गृहादीनि निष्पादयन्ति, ते कारवः । तेषामा-गन्तुकशिल्पिजनस्यानवकाशार्थं कारयितृजनार्थिताति-शयाद्वा अर्घस्य हानिं वृद्धिं वा यदा कुर्युः, तदाऽयं दण्ड इत्यवसेयम् । विश्व. २।२५५

(२) वणिजः प्रत्याह—संभूयेति । राजनिरूपिता-र्घस्य न्हासं वृद्धिं वा जानन्तोऽपि वणिजः, संभूय मिलित्वा, कारुणां रजकादीनां, शिल्पिनां चित्रकारा-दीनां, सबाधं पीडाकरमर्घान्तरं लाभलोभात् कुर्वन्तः पणसहस्रं दण्डनीयाः । ×मिता.

(३) पण्यानां राजकृतमर्घं विदित्वा ततोऽन्यथाभूत-मर्घं वाणिज्याजीविनां कारुशिल्पिप्रभृतिजनस्य सबाधं पीडाकरं कुर्वतां राजकृतार्घापेक्षयाऽर्घस्य न्हासे वृद्धौ वा पणसहस्रपरिमितो दण्डः कार्यः । *अप.

(४) कारवोऽत्र प्रतिमाघटकादयः, शिल्पिनिश्चित्र-कारादयः । तेषां सबाधमतिपीडाकरमर्घं ये वणिजः संभूय कुर्वन्ति, ये वा राजस्थापितस्य मूल्यस्य न्हासं वृद्धिं च संभूय कुर्वन्ते तेषां सहस्रपणात्मको दण्ड इत्यर्थः । +विर. ३००

'संभूय वणिजां पण्यमनर्घेणोपरुन्धताम् ।

विक्रीणतां वा विहितो दण्ड उत्तमसाहसः ॥

× पमा., बीमि., विता. मितावत् । * मितावद्भावः ।

+ विचि., दवि. विरवत् ।

उच्यते); पमा. ४५८; विचि. १२८ व्यकवत्; दवि. ९७ तामर्घं सबा (तां सर्वं साबा) उत्तरार्धे व्यकवत्; बीमि.; विता. ७६९ न्हासं वृद्धिं (वृद्धिं न्हासं) नतां (नतो); राकौ. ४९३ सबा (साबा); सेतु. ३०१-२ उत्तरार्धे (अर्घस्य हानिं वृद्धिं च सहस्रो दण्ड उच्यते); समु. ९१ सबा (साबा).

(१) यास्मृ. २।२५०; विश्व. २।२५६; मिता.; अप.

(१) उक्तादेव हेतोः— 'संभूय वणिजां पण्यमनघे-
णोपरुन्धताम् । विक्रीणतां वा विहितो दण्ड उत्तम-
साहसः ॥' विश्व. २।२५६

(२) ये पुनर्वणिजो मिलित्वा देशान्तरादागतं पण्य-
मनघेण हीनमूल्येन प्रार्थयमाना उपरुन्धन्ति, महाघेण
वा विक्रीणते, तेषामुत्तमसाहसो दण्डो विहितो मन्वा-
दिभिः । *मिता.

(३) राजनिर्मितमर्धमगणयित्वा स्वयं कल्पितेन
महताऽर्धेण वणिजां मिलितानां वणिगन्तरैराहृतं पण्य-
मुपरुन्धतां विरुद्धं विक्रयं कुर्वतां, तथा राजकुतादर्धा-
द्विहीनार्धापादनेन स्वकीयस्य पण्यस्य निर्गम(मं)
कुर्वतामुत्तमसाहसो दण्डः । अप.

(४) अनघेण अनुचितमूल्येन । दवि. ९२

प्रकाशस्तेयप्रकरणे प्रसंगतः अर्धस्थापनाविधिः

राजनि स्थाप्यते योऽर्धः प्रत्यहं तेन विक्रयः ।

क्रयो वा निःस्वस्तस्माद्वणिजां लाभकृत् स्मृतः ॥

(१) केन तर्ह्यर्धेण पण्यानां विक्रय इति । उच्यते—
'राजनि स्थाप्यते योऽर्धः प्रत्यहं तेन विक्रयः । क्रयो
वा ।' कार्य इति शेषः । यश्चासौ राजकुलाधिष्ठितनिपुण-
वणिङ्निरूपितो दिवसार्धः, तेन क्रीतानां पुनर्विक्रयः
कस्मात्, यस्माच्च— 'विक्रयो वाऽपि वणिजां लाभतः
स्मृतः ॥' स्मृत इति वचनाल्लभेनापि विक्रयो धर्म
इति ज्ञायते । विश्व. २।२५७

* विर., पमा., विचि., दवि., वीमि., विता. मितावत् ।

तां वा वि (तामभि); व्यक. १११ सः (सम्); विर.
३०० गोप (णाव) वा वि (वामि); पमा. ४५८ जां
(जा) वा (च); विचि. १२८ गोप (णाव); दवि.
९२ विरवत्; वीमि.; विता. ७६९; सेतु. ३०२ जां
(जः) गोप (णाप); समु. ९१.

(१) यास्मृ. २।२५१; अपु. २५८।४१ धैः (र्थः)
निःस्व (विक्रय); विश्व. २।२५७ निःस्वस्तस्माद्
(विक्रयो वाऽपि व) कृत् (तः); मिता.; अप. राजनि स्थाप्यते
(राजभिः स्थापितो) कृत् (कः); व्यक. १११ जां (जो)
कृत् (कः); विर. ३०२ निःस्व (निश्चय) जां (जो);
पमा. ४५८; दवि. १०० राजनि स्था (राज्ञा संस्था) पू.;
वीमि.; विता. ७७० निःस्व (विस्व); राकौ. ४९३ प्यते
(पिते); समु. ९१ राजनि स्थाप्यते (राजभिः स्थापितो).

(२) केन पुनर्घेण पणितव्यमित्यत आह—राजनीति ।
राजनि संनिहिते सति यस्तेनार्धः स्थाप्यते निरूप्यते
तेनार्धेण प्रतिदिनं क्रयो विक्रयो वा कार्यः । निर्गतः
स्वो निःस्वो विशेषस्तस्माद्राजनिरूपितार्धाद्यो निःस्वः
स एव वणिजां लाभकारी न पुनः स्वच्छन्दपरिकल्पि-
तात् । मनुना चार्धकरणे विशेषो दर्शितः— 'पञ्चरात्रे
पञ्चरात्रे पक्षे मासे तथा गते । कुर्वीत चैषां प्रत्यक्षमर्ध-
संस्थापनं नृपः ॥' इति । +मिता.

(३) राजभिर्योऽर्धः स्थापितो निर्मितस्तेन वणिग्भिः
प्रत्यहं विक्रयः क्रयश्च कार्यः । तस्मादर्धाद्यो निःस्वो
द्रव्योत्कर्षः स एव वणिजां प्रशस्तो लाभः । नान्यथा ।
*अप.

(४) राजनि राजविषये राशे वा योऽर्धः स्थापितः
तेनैव क्रयविक्रयो, तस्मात्क्रयाद्विक्रयाद्वा यो निश्चयो
लाभः स एव तेषां लाभकृत् उपचयकृत् नान्यो
दण्डापादकत्वादिति द्वितीयश्लोकार्थः । *विर. ३०३

(५) अथैवं दण्डवर्जनं वृत्तिश्च तेषां कथं स्यादत
आह— राजनीत्यादिना । राजसंनिधौ तदनुमत्या
वणिग्भिर्योऽर्धां व्यवस्थाप्यते, प्रत्यहं तेनार्धेण विक्रयः
क्रयश्च वणिजां कार्यः । तस्मात् क्रयविक्रयाद्यो निर्गतः
स्वोऽवशेषः वृद्धिभाग इति यावत् स एव लाभकृद्वणिजां
वृत्तेर्हेतुरित्यर्थः । *वीमि.

स्वदेशपण्ये तु शतं वणिग् गृहीत पञ्चकम् ।

दशकं पारदेश्ये तु यः सद्यः क्रयविक्रयी ॥

(१) लाभकल्पना तु वणिजां किं यदृच्छयैव ।
नेत्युच्यते । कथं तर्हि— 'स्वदेशपण्ये तु शतं वणिग्
गृहीत पञ्चकम् । दशकं पारदेश्ये तु यः सद्यः क्रय-
विक्रयी ॥' इति । यो यस्य पण्यस्य सद्यः क्रयविक्रयी,
स तस्य दशकं पञ्चकं वा गृहीयादित्यर्थः ।

विश्व. २।२५८

+ पमा. मितावत् । * मितावद्भावः ।

(१) यास्मृ. २।२५२; अपु. २५८।४२; विश्व.
२।२५८; मिता.; अप. श्ये (शे); व्यक. १११; विर.
३०२; पमा. ४५८; दवि. ९९; सवि. ३१२ शतं वणिग्
(वणिक् शतं) उत्तरार्धे (परदेशे तु दशकं यः सद्यः पण्य-
विक्रयी); वीमि.; विता. ७७०; राकौ. ४९३; समु. ९१
देश (देश्य) पार (पर).

(२) स्वदेशप्राप्ते पण्यं गृहीत्वा यो विक्रीणीति असौ पञ्चकं शतं पणशते पणपञ्चकं लाभं गृहीयात् । परदेशात्प्राप्ते पुनः पण्ये शतपणमूल्ये दशपणान् लाभं गृहीयात् । यस्य पण्यस्य ग्रहणदिवस एव विक्रयः संपद्यते । यः पुनः कालान्तरे विक्रीणीति तस्य कालोत्कर्षवशाद्दामोत्कर्षः कल्प्यः । एवं व्यवधार्धे निरूपिते पणशते पञ्चपणो लाभो भवति तथैवार्धो राज्ञा स्वदेशपण्यविषये स्थापनीयः । मिता.

पण्यस्योपरि संस्थाप्य व्ययं पण्यसमुद्भवम् ।

अर्धोऽनुग्रहकृत्यः केतुर्विक्रेतुरेव च ॥

(१) राज्ञा तु किं यदृच्छयैवार्धः स्थाप्यः । नेत्याह— पण्यस्योपरि संस्थाप्य व्ययं पण्यसमुद्भवम् । अर्धोऽनुग्रहकृत्यः केतुर्विक्रेतुरेव च ॥ विश्व. २।२५९

(२) पारदेश्यपण्येऽर्धनिरूपणप्रकारमाह— पण्यस्योपरीति । देशान्तरादागते पण्ये देशान्तरगमनप्रत्यागमनभाण्डग्रहणशुल्कादिस्थानेषु यावानुपयुक्तोऽर्थस्तावन्तमर्थं परिगणय्य पण्यमूल्येन सह मेलयित्वा, यथा पणशते दशपणो लाभः संपद्यते तथा केतुर्विक्रेतोरनुग्रहकार्यार्धो राज्ञा स्थापनीयः । मिता.

(३) क्रयदिनादिनान्तरविक्रयविषयमाह— पण्यस्योपरीति । स्वदेशपरदेशादागतस्य पण्यस्योपरि तत्प्रतिवद्धो व्ययः संस्थाप्यः, पण्येनैव तन्निबन्धनं सकलं व्ययं परिशोध्य केतुर्विक्रेतुश्च तुल्यानुग्रहेतुरर्धो राज्ञा परिकल्पनीयः । अप.

(४) दूरदेशस्थत्वादिना चिरविक्रयविलम्बे तु दत्तपण्यमूल्योपरि पण्यानयनरक्षणोदिसमुद्भवं व्ययं व्ययितं धनं संस्थाप्य मेलयित्वा मूल्यव्यययोर्मिलितयोः शतपणमूल्यकयोस्तु देशविदेशभेदेन पञ्चदशपणो यो निःस्वो भवति, तथा केतुर्विक्रेतुश्चाऽनुग्रहकृतुपकारी अर्धो राज्ञा कार्यः । चकारात्यौरजनस्य समुच्चयः । एवकारेण राज्ञोऽर्धकरणे उपेक्षा व्यवच्छिद्यते । वीमि.

* अप., विर., पमा., दवि., वीमि., मिता. मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।२५३; अपु. २५८।४३; विश्व. २।२५९; मिता.; अप. ग्रहकृत (ग्रहकः); व्यक. १११; विर. ३०२; पमा. ४५९; वीमि.; मिता. ७७३ (=); समु. ९१.

प्रकाशस्तेष्वदण्डप्रकरणानुष्ठितः

भिषङ्मिथ्याचरन् दाप्यस्तिर्यक्षु प्रथमं दमम् ।

मानुषे मध्यमं राजपुरुषेषूत्तमं दमम् ॥

(१) अज्ञानाद् विपर्ययतो वा— भिषङ्मिथ्याचरन् दाप्यस्तिर्यक्षु प्रथमं दमम् । मानुषे मध्यमं दाप्य उत्तमं राजमानुषे ॥ पशवो वर्णापशदाश्च तिर्यञ्चः । विट्छूद्राः मानुषम् । क्षत्रिया ब्राह्मणाश्च राजमानुषम् । एवं मिथ्याचरतो वैद्यस्य प्रथमसाहसदयो दण्डाः । उदाहरणार्थं चैतत् । सर्वथा चिकित्स्यस्वरूपं पीडाविशेषं च वैद्यकृतमालोच्य यथाहं दण्डकल्पनेत्यवसेयम् ।

विश्व. २।२४८

(२) चिकित्सकं प्रत्याह— भिषङ्मिथ्याचरन्मिति । यः पुनर्भिषक् मिथ्या आयुर्वेदानभिज्ञ एव जीवनार्थं चिकित्सितशोऽहमिति तिर्यङ्ननुप्यराजपुरुषेषु चिकित्सामाचरत्यसौ यथाक्रमेण प्रथममध्यमोत्तमसाहसान् दण्डनीयः । तत्रापि तिर्यगादिषु मृत्युविशेषेण वर्णाविशेषेण राजप्रत्यासत्तिविशेषेण दण्डानां लघुगुरुभावः कल्पनीयः । मिता.

(३) तिर्यक्षु गवादिषु मिथ्याचिकित्सामाचरन् वैद्यः प्रथमसाहसं दण्डं दाप्यः । मानुषे मध्यमसाहसं, राजसंन्यमानुषे तु पुनरुत्तमसाहसं दाप्यः । अयथाशास्त्रं मिथ्या । +अप.

कूटस्वर्णव्यवहारी विभांसस्य च विक्रयी ।

व्यङ्गहीनस्तु कर्तव्यो दाप्यश्चोत्तमसाहसम् ॥

+ वीमि. अत्रवत् ।

(१) यास्मृ. २।२४२; अपु. २५८।३६ पुरुषे...दमम् (मानुषेषूत्तमं तथा); विश्व. २।२४८ उत्तरार्धे (मानुषे मध्यमं दाप्य उत्तमं राजमानुषे); मिता. दाप्य (दण्ड्य); अप. पुरुषेषू (मानुषे तु); व्यक. ११२ अपुवत्; विर. ३०६ अपुवत्; पमा. ४५७ मितावत्; दवि. १०४ पुरुषे...दमम् (मानुषे तूतमं तथा); वीमि. मितावत्; राकौ. ४९३ अपुवत्; मिता. ७६८; समु. १५८ पुर (मानु).

(२) यास्मृ. २।२५७; अपु. २५८।७५-६ स्वर्णव्यवहारी (वादी स्वर्ण) व्यङ्गहीनस्तु (अङ्गहीनश्च); विश्व. २।३०० नस्तु (नारस्तु) व्यो (व्या) प्य (प्या); मिता. (ख) व्य (अ); अप. २।२९६; व्यक. ११२ व्य (अ) शेषं विश्व.

(१) प्रच्छन्नतात्कार्ययोगात्— कूटस्वर्णव्यवहारी
विमोक्षस्य च विक्रीयी । व्यङ्गहीनास्तु कर्तव्या दाप्या-
श्चोत्तमसाहसम् ॥ धूपितरजितादि कूटस्वर्णम् । श्व-
सृगालादिप्रभवं विमांसम् । तद्विशेषापेक्षयैव धनदण्डः ।
अङ्गहीनत्वं च व्यस्तसमस्ततया योज्यम् । द्वौ हस्ता-
वेकश्च पादस्व्यङ्गानि । स्पष्टमन्यत् । विश्व. २।३००

(२) रसवेधाद्यापादितवर्णात्कर्षैः कूटैः स्वर्णव्यवहार-
शीलो यः स्वर्णकारादिः, यश्च विमांसस्य कुल्लिप्तमांसस्य
श्वादिस्वच्छस्य विक्रयशीलः सौनिकादिः । चशब्दात्कूट-
रजतादिव्यवहारी च । ते सर्वे प्रत्येकं भासाकर्णकै-
स्त्रिभिरङ्गैर्हीनाः कार्याः । चशब्दात्स्वच्छेदेन समुचित-
मुत्तमसाहसं दण्डं दाप्याः । यत्पुनर्मनुनोक्तं—‘सर्वकण्टक-
पापिष्ठं हेमकारं तु पार्थिवः । प्रवर्तमानमन्याये छेदये-
ल्लवशाः क्षुरैः ॥’ इति (मस्मृ. १।२९२) । तदेव
ब्राह्मणराजस्वर्णविषयम् । * मिता.

(३) असुवर्णे सुवर्णबुद्धिं परस्योत्पाद्य यो व्यवहरति,
यश्च विरुद्धं विद्वराहादिमांसं समीचीनमांसबुद्धिमुत्पाद्य
विक्रीणीति, स त्रिभिरङ्गैर्भासाकर्णहस्तैर्हीनः कार्यः ।
उत्तमसाहसं च दण्ड्यः । +अप.

(४) त्रिभिर्नासादन्तकैः । विर. ३०९

(५) आद्येन चकारेण ब्राह्मणस्य शरीरदण्डानर्हस्य
निर्वासनादि समुच्चिनोति । द्वितीयेन मिलितस्य दण्ड-
द्वयस्य कर्तव्यत्वमभिप्रेति । तुशब्देन—‘सर्वकण्टक-
पापिष्ठमिति देवब्राह्मणस्वर्णपरमन्यत्र व्यवच्छिन्नन्ति ।
वीमि.

मृच्छर्ममणिसूत्रायःकाष्ठवल्कलवाससाम् ।
अजातौ जातिकरणे विक्रेयाष्टगुणो दमः ॥

* दवि. मितावत् । + मितावद्भावः । विचि. अपवत् ।

वत्; विर. ३०९ नस्तु (नाश्च) व्यो (व्या) व्यश्चो
(व्यास्तु) कालायनः; विचि. १३१ व्य (अ) नस्तु (नः
प्र); व्यनि. ५१२ विमां (कुमां); दवि. १०२, ३०८
नस्तु (नास्तु) व्यो (व्या) दाप्य (शास्त्या); सवि. ४९२
व्यनिवत्; वीमि.; व्यउ. १६४; व्यम. १०९ मितावत्;
विता. ७६३ मितावत्; राकौ. ४९४ व्य (अ) दाप्य
(दण्ड्य); सेतु. २२४, २३३ विचिवत्; समु. १५९
मितावत्; विव्य. ५१ विमां (अमां) नस्तु (नः प्र).

(१) यास्मृ. २।२४६; विश्व. २।२५२ उत्तरार्धे (अजा-

(१) क्रेतुः पण्यस्वरूपसंज्ञत्वमभिप्रेत्य—‘मृच्छर्ममणि-
सूत्रेणकाष्ठवल्कलवाससाम् । अजातौ जातिकरणाद् विक्रये-
ऽष्टगुणो दमः ॥’ मृदादीनामजात्यं जात्यमिति कृत्वा
विक्रीणक्षत्तमोऽदशपणादष्टगुणं दण्ड्यः । स्पष्टमन्यत् ।

विश्व. २।२५२

(२) अत्र विद्यते बहुमूल्या जातिर्यास्मिन्मृच्छर्ममणिदिके
तदजाति, तस्मिन् जातिकरणे, विक्रयार्थं, मन्धवर्णरसा-
न्तरसंचारणेन बहुमूल्यजातीयसादृश्यसंपादनेन । यथा
मल्लिकामोदसंचारेण मृत्तिकायां सुगन्धामलकमिति ।
मार्जारचर्मणि वर्णान्तरकर्पापादनेन व्याघ्रचर्ममिति । स्फटिक-
मणौ वर्णान्तरकरणेन पद्मराग इति । कार्पासिके सूत्रे
गुणोत्कर्षाधानेन पट्टसूत्रमिति । कालायसे वर्णोत्कर्षा-
धानेन रजतमिति । विल्वकाष्ठे चन्दनामोदसंचारणेन
चन्दनमिति । कङ्कोले त्वगाख्यं लवङ्गमिति ।
कार्पासिके वाससि गुणोत्कर्षाधानेन कौशेयमिति ।
विक्रेयस्यापादितसाहस्यमृच्छर्ममणिदेः पण्यस्याष्टगुणो दण्डो
वेदितव्यः । * मिता.

(३) मृदादीनां मध्ये किञ्चिदनुत्कृष्टजातीयमपि तदु-
त्कृष्टजातीयद्रव्यसादृश्यमापाद्य क्रेतारं प्रति समीचीनमं-
तदिति भ्रान्त्यापादनेनासमीचीनं द्रव्यं दत्त्वा यः
समीचीनद्रव्यमूल्यमादत्ते, तस्य तत एव मूल्यादष्टगुणो
दण्डः । +अप.

समुद्रपरिवर्त च सारभाण्डं च कृत्विमम् ।

आधानं विक्रयं वाऽपि नयतो दण्डकल्पना ॥

* विर., विचि., दवि., वीमि., विता. मितावत् ।

+ मितावद्भावः । विचि. अपवत् ।

तेजातिकरणाद् विक्रयेऽष्टगुणो दमः); मिता.; अप. क्रेया
(क्रेयेऽ); व्यक. ११२; विर. ३०९ क्रेया (श्रेयोऽ) काल्या-
यनः; पमा. ४५८; विचि. १३२ विरवत्, उत्त.; व्यनि.
५१२ त्रायः (त्राणां) तौ जा (तेजां) क्रेया (क्रेयेऽ); दवि.
१०२ वल्कल (पापाण) क्रे (क्री); वीमि.; विता. ७६८;
सेतु. २३३ सूत्रा (मुद्रा) जाति (जात) क्रेया (श्रेयोऽ)
कालायनः; समु. १५९.

(१) यास्मृ. २।२४७; विश्व. २।२५३; मिता.
(ख) मुद्र (मुद्र); अप.; व्यक. ११२ वा (चा); विर.
३१० विश्ववत्, कालायनः; पमा. ४५८ वा (चा);

‘भिन्ने पणे तु पञ्चाशत्पणे तु शतमुच्यते ।

द्विपणे द्विशतो दण्डो मूल्यवृद्धौ च वृद्धिमान् ।

(१) यदि तु समुद्रगकादिस्थं दर्शयित्वा समुद्रकान्त-
रिवर्तनेन कर्पूरादिसारद्रव्यं कृत्रिमकरणेन वा
कश्चिदाधानं विक्रयं वा कुर्यात्, तस्यापि व्याजव्यव-
हारिणः— ‘समुद्रपरिवर्ते च सारभाण्डं च कृत्रिमम् ।
आधानं विक्रयं वाऽपि नयतो दण्डकल्पना ॥’ उक्तार्थः
श्लोकः ।

किं स्वमल्यैव दण्डकल्पना । नेत्याह— ‘भिन्ने
पणे तु पञ्चाशत्पणे तु शतमुच्यते । द्विपणे द्विशतो दण्डो
मूल्यवृद्धौ तु वृद्धिमान् ॥’ अनिर्दिष्टविषये तु द्रव्ये
मूल्यानुसारिणी दण्डकल्पनेत्यभिप्रायः ।

विश्व. २।२५३-४

(२) मुद्रं पिधानम् । मुद्रेण सह वर्तत इति समुद्रं
करण्डकम् । परिवर्तनं व्यत्यासः योऽन्यदेव मुक्तानां पूर्णं
करण्डकं दर्शयित्वा हस्तलाघवेनान्यदेव स्फटिकानां पूर्णं
करण्डकं समर्पयति, यश्च सारभाण्डं कस्तूरिकादिकं
कृत्रिमं कृत्वा विक्रयमाधि वा नयति, तस्य दण्डकल्पना
वक्ष्यमाणा वेदितव्या । कृत्रिमकस्तूरिकादेर्मूल्यभूते
पणे भिन्ने न्यूनः । न्यूनपणमूल्य इति यावत् । तस्मिन्
कृत्रिमे विक्रीते पञ्चाशत्पणो दण्डः । पणमूल्ये पुनः
शतम् । द्विपणमूल्ये द्विशतो दण्डः, इत्येवं मूल्यवृद्धौ
दण्डवृद्धिरुक्तेया ।

+मिता.

(३) मुद्रया द्वारबन्धेन सह वर्तत इति समुद्रम् ।
तदन्यत्समीचीनं प्रदर्शयन्त्यत्तोऽपकृष्टं क्रेत्रे चोत्तमर्णाय
वा कौशल्येन भ्रान्तिं जनयन्नर्पयति । यश्चासारमल्पमूल्यं

+ पमा., विचि., बीमि., विता. मितावत् ।

विचि. १३२ (=) विश्ववत्; दवि. १०३ विश्ववत्;
बीमि. विश्ववत्; विता. ७६९; सेतु. २३४ विश्ववत्,
कालायनः; समु. ५५९.

(१) यास्मृ. २।२४८; विश्व. २।२५४ च (तु);
मिता. (क) तु प (च प); अप. विश्ववत्; व्यक. ११२; विर.
३१० द्विपणे (द्विगुणो) कालायनः; पमा. ४५८ भिन्ने
(हीने) च (तु); विचि. १३२ द्विपणे (द्विगुणो); दवि.
१०३; बीमि. विचिवत्; विता. ७६९ विश्ववत्; सेतु.
२३४ कालायनः; समु. ५५९ पमावत्.

मृदादिकं सारभाण्डतया कस्तूरिकादिमहर्षपण्यतया परं
प्रत्याधानकृते नयति विक्रीणीते वा तस्य दण्डकल्पनो-
च्यते । भिन्ने पणे पणादल्पमूल्ये द्रव्य आहिते विक्रीते
वा पञ्चाशत्पणो दण्डः । पणमूल्ये तु पणशतम् । द्विगुण-
मूल्ये तु द्वे पणशते । इत्थं यावन्तः पणा मूल्यस्य वर्त-
(र्ध)न्ते तावन्ति पणशतानि दण्डे वर्धनीयानि । Xअप.

(४) समुद्रं संपुटं, कृत्वेति पूर्णीयम् । ऊनसुवर्णादि-
पूर्णसंपुटपरिवर्ते कृत्वा आधानं धारणं नयतः, सार-
भाण्डं च कस्तूरिकादि कृत्रिमं कृत्वा विक्रयं नयतः,
दण्डकल्पना कार्या । * विर. ३१०

अग्नौ सुवर्णमक्षीणं रजते द्विपलं शते ।

अष्टौ त्रपुणि सीसे च ताम्रे पञ्च दशायसि ॥

(१) आवर्तनायाम्नौ क्षितं सुवर्णमक्षीणं, तावदेवेत्यर्थः ।
रजतादौ पलशताद् द्विपलादिकः क्षयः । अनेन प्रकारे-
णोपक्षीणं सुवर्णकारादयो न दापनीयाः । विश्व. २।१८२

(२) दोह्यादिपरीक्षाप्रसंगेन स्वर्णादेरपि परीक्षामाह—
अग्नौ सुवर्णमक्षीणमिति । वह्नौ प्रताप्यमानं सुवर्णं न
क्षीयते । अतः कटकादिनिर्माणार्थं यावत्स्वर्णकारहस्ते
प्रक्षिप्तं तावत्तुलितं तैः प्रत्यर्पणीयम् । इतरथा क्षयं दाप्या
दण्ड्याश्च । रजते तु शतपले प्रताप्यमाने पलद्वयं क्षीयते ।
अष्टौ त्रपुणि सीसे च । शते इत्यनुवर्तते । त्रपुणि सीसे
च शतपले प्रताप्यमानेऽष्टौ पलानि क्षीयन्ते । ‘ताम्रे
पञ्च दशायसि’ ताम्रे शतपले पञ्चपलानि । अयसि
दशपलानि क्षीयन्ते । अत्रापि शत इत्येव । कांस्यस्य
तु त्रपुताम्रयोनित्वात्तदनुसारेण क्षयः कल्पनीयः ।

X मितावद्भावः । * शेषं मितावत् । दवि. विरवत् ।

(१) यास्मृ. २।१७८; अपु. २५७।२९ रजते द्विपलं
(द्विपलं रजते); विश्व. २।१८२ रज... शते (द्विपलं रजते
शतम्) त्रपुणि (तु त्रपु); मिता.; अप.; व्यक. ११३ त्रपुणि
सीसे च (तु त्रपुसीसेषु) शेषं अपुवत्; विर. ३११ रज...
शते (द्विपलं रजते शतम्) त्रपुणि सीसे च (तु त्रपुसीसेषु);
विचि. १३३ रजते द्विपलं (द्विपलं राजते) त्रपुणि सीसे च
(हि त्रपुसीसे तु); व्यनि. ५१३ पूर्वार्धो विश्ववत्, ताम्रे
(ताम्रः); मच्च. ८।३९७ रजते द्विपलं (द्विपलं रजते) उत्तरार्धे
(अष्टौ तु त्रपुसीसेषु ताम्रे पञ्च दशानि तु); बीमि.; व्यप्र.
२८९; व्यम. ८५; विता. ५७१; राकौ. ४७३; सेतु.
२३४ अपुवत्; समु. ९०.

ततोऽधिकक्षयकारिणः शिल्पिनो दण्ड्याः । * मिता.

(३) दशायसि शुद्धे । विर. ३१२

(४) चकारेण कांस्यस्य त्रपुताग्रयोनिकस्य तदंशानु-
सारेण क्षयः समुच्चीयते । × बीमि.

शते दशपला वृद्धिरौर्णे कार्पाससौत्रिके ।

मध्ये पञ्चपला वृद्धिः सूक्ष्मे तु त्रिपला मता ॥

(१) तौलिकादिभिस्तु वस्त्रनिर्माणार्थार्पिते सूत्रे—
'शते दशपला वृद्धिरौर्णे कार्पासिके तथा । मध्ये पञ्चपला
हानिः सूक्ष्मे तु त्रिपला मता ॥' पलशते दशपलान्यौर्ण-
कार्पासिकयोर्वृद्धिः स्थूले सूत्रे स्यात् । मध्यमे तत्तद्वृद्धितः
पञ्चपलहान्या वृद्धिरित्यर्थः । सूक्ष्मे तु त्रिपला वृद्धिः ।
तथा च नारदो दशपलां वृद्धिमुक्त्वाह— 'स्थूलसूत्र-
वतामेपां मध्यानां पञ्चकं शतम् । त्रिपलं तु सुसूक्ष्मा-
णाम्...॥' इति । विश्व. २।१८३

(२) कचित्कम्बलादौ वृद्धिमाह— शते दशपलेति ।
स्थूलेनौर्णसूत्रेण यत्कम्बलादिकं क्रियते तस्मिन् शतपले
दशपला वृद्धिर्वेदितव्या । एवं कार्पाससूत्रनिर्मिते पटादौ
वेदितव्यम् । मध्ये अनतिसूक्ष्मसूत्रनिर्मिते पटादौ
पञ्चपला वृद्धिः । सुसूक्ष्मसूत्ररचिते शते त्रिपला वृद्धि-
र्वेदितव्या । एतच्चाप्रक्षालितवासोविषयम् ।

+ मिता.

* अप. मितावत् । × शेषं मितावत् ।

+ अप., विर., बीमि. मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।१७९; अपु. २।५७।३० ससौत्रिके (सिके
तथा) वृद्धिः सू. (शेषा सू.); विश्व. २।१८३ ससौत्रिके
(सिके तथा) वृद्धिः सू. (हानिः सू.); मिता.; अप.
ससौत्रिके (सिके तथा); व्यक. ११३ ससौत्रिके (सिके तथा)
वृद्धिः सू. (सौत्रे सू.); विर. ३१२ ससौत्रिके (सिके तथा)
वृद्धिः ... मता (तौले सूक्ष्मे तु त्रिपला स्मृता); विचि.
१३३ मता (स्मृता) शेषं व्यकवत्; व्यनि. ५१४ ससौत्रिके
(सिके तथा) वृद्धिः सू. (सूत्रे सू.); मच. ८।३९७ व्यानिवत्;
बीमि. वृद्धिः सू. (सौत्रे सू.); व्यप्र. २८९ सौत्रि (सूत्र);
व्यम. ८६ रौर्णे (रौर्णे); विता. ५७१ व्यप्रवत्; राकौ.
४७३ दश (दशा) रौर्णे (रौर्णे) वृद्धिः सू. (सूत्रे सू.); सेतु.
२३५ कार्पा (कर्पा) शेषं विचिवत्; समु. ९० रौर्णे
(रूर्णा) सौत्रि (सूत्र) सूक्ष्मे तु (सुसूक्ष्मे).

व्य. कां. २१८

कार्मिके रोमवद्धे च त्रिशङ्गागः क्षयो मतः ।

न क्षयो न च वृद्धिश्च कौशेये वल्कलेषु च ॥

(१) अस्य विशेषेऽपवादः— चार्मिक इति ।
चर्मकृतं चार्मिकं कुरुष्ठादि । रोमवद्धं दूष्यपटादि ।
तत्र हि छेदनात् त्रिशङ्गागः क्षयः । कौशेयवाल्कलयोरु-
साम्यमेव । कौशेयं त्रसरीमयम् । स्पष्टमन्यत् ।
विश्व. २।१८४

(२) द्रव्यान्तरे विशेषमाह— कार्मिक इति ।
कार्मिकं कर्मणा चित्रेण निर्मितम् । यत्र निष्पन्ने पटे
चक्रस्वस्तिकादिकं चित्रं सूत्रैः क्रियते तत्कार्मिक-
मित्युच्यते । यत्र प्रावारादौ रोमाणि ब्रन्ध्यन्ते स
रोमवद्धः, तत्र त्रिशत्तमो भागः क्षयो वेदितव्यः ।
कौशेये कोशप्रभवे वाल्कलेषु वृक्षत्वर्णनिर्मितेषु वसनेषु
वृद्धिन्हासौ न स्तः किन्तु यावद्वयनार्थं कुविन्दादिभ्यो
दत्तं तावदेव प्रत्यादेयम् । *मिता.

(३) चकारैर्गोधूमादीनां बहूनामनुक्तानां पेपणादौ
क्षयवृद्धयोरभावः समुच्चीयते । ×बीमि.

देशं कालं च भोगं च ज्ञात्वा नष्टे बलाबलम् ।

द्रव्याणां कुशला ब्रूयुर्यत्तहाप्यमसंशयम् ॥

(१) वृद्धयनुसारेणैव क्षयमालोच्य रजकादिभिर्वस्त्रा-
दीनाम्—'देशं कालं च भोगं च ज्ञात्वा नष्टे
बलाबलम् । द्रव्याणां कुशला ब्रूयुर्यत् तद् दाप्यमसं-
शयम् ॥' स्वदेशोत्पन्नं परदेशोत्पन्नं चिरन्तनमल्पकालिकं

* अप. मितावत् । × शेषं मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।१८०; अपु. २।५७।३१ श्व (स्तु);
विश्व. २।१८४ का (चा) वृद्धिश्च (वृद्धिः स्यात्) वल्कलेषु च
(वाल्कले तथा); मिता. (क) वल्क (वाल्क); अप. वृद्धिश्च
(वृद्धिः स्यात्) वल्क (वाल्क); व्यक. ११२ त्रिशङ्गागः (विश-
भागः) शेषं अपवत्; विर. ३१३ वृद्धिश्च (वृद्धिः स्यात्);
मच. ८।३९७ डे च (डे तु) वृद्धिश्च (वृद्धिस्तु) वल्क
(वाल्क); बीमि.; व्यप्र. २८९-९० डे (न्ये) वल्क (वाल्क);
व्यम. ८६; विता. ५७१ डे (न्ये); समु. ९० वितावत्.

(२) यास्मृ. २।१८१; अपु. २।५७।३२; विश्व.
२।१८५; मिता.; अप. प्यम (प्या अ); व्यक. ११३;
विर. ३१४; व्यनि. ५१४; दवि. ११३ भोगं च (विशाय);
सवि. ४९५ (=); बीमि.; राकौ. ४७३; समु. ९०.

भुक्तमभुक्तं दुर्लभमदुर्लभं वेत्येवं नष्टे द्रव्ये बलाबलं ज्ञात्वा द्रव्याणां बलाबलज्ञानकुशला यन्मूल्यं ब्रूयुः, तन्निर्विचारं नाशयिता दद्यात् । राज्ञा चाददद् दाप्यः । एवं परीक्ष्य क्रीते क्रतुर्व्यभिचारतो राजदण्डादिप्रसङ्गः । न च विक्रेता व्यभिचरन्नपि विक्रीतं प्राप्नुयादिति स्थितम् । तथा च स्वायम्भुवम् — 'परेण तु दशाहस्य न दद्यान्नापि दापयेत् । आददानो ददच्चैव दण्ड्यो राज्ञा शतानि पट् ॥' इति (मस्मृ. ८।२२३) । विश्व. २।१८५

(२) द्रव्यानन्त्याप्रतिद्रव्यं क्षयवृद्धिप्रतिपादनाशक्तेः सामान्येन न्हासवृद्धिज्ञानोपायमाह— देशं कालमिति । शाणक्षौमादौ द्रव्ये नष्टे न्हासमुपगते द्रव्याणां कुशलाः द्रव्यवृद्धिक्षयाभिज्ञाः देशं कालमुपभोगं तथा नष्टद्रव्यस्य बलाबलं सारासारतां च परीक्ष्य यत्कल्पयन्ति तदसंशयं शिल्पिनो दाप्याः । + मिता.

(३) चकारेण न्हासयोग्यस्थाने न्हासनीयमिति समुच्चीयते । * वीमि.

वसानस्त्रीन् पणान् दण्ड्यो नेजकस्तु परांशुकम् ।
विक्रयावक्रयाधानयाचितेषु पणान् दश ॥

(१) प्रक्षालनार्थमर्पितम्—'वसानस्त्रीन् पणान् दाप्यो रजकस्तु परांशुकम् । विक्रयावक्रयाधानयाचितेषु पणान् दश ॥' परांशुकमुत्कृष्टं वस्त्रम् । तत्परिधाने रजकस्य त्रिपणो दमः । एवं मध्यमाधमे पणपचय-कल्पना । तथाऽभ्यासापेक्षया व्यतिरेककल्पना । विक्रयादि-करणेषु तु स्वामिनो मूल्यं, राज्ञे दण्डश्चेत्यवसेयम् । भाण्ड(ट) केनार्पणमपक्रयः । आधमनमाधानम् । स्पष्टमन्यत् । विश्व. २।२४४

(२) साहसप्रसङ्गात्तत्सदृशापराधेषु निर्णेजकादीनां

+ अप. मितावद्भावः । * शेषं मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।२३८; अपु. २५८।३३ याव (याप); विश्व. २।२४४ दण्ड्यो ने (दाप्योर) याव (याप); मिता.; अप. दण्ड्यो (दाप्यो); व्यक. ११३ अपवत्; विर. ३१३ अपवत्; पमा. ४५५; दीक. ५३ नेज (रज); विचि. १३१ अपवत्; दवि. ११३ अपवत्; नृप्र. २७०; वीमि. अपवत्; व्यप्र. २८९; व्यम. ८५; धिता. ५६९ परां (वरां); ७६४; राकौ. ४९२ दण्ड्यो ने (दाप्यो र); सप्त. २३२-३ राकौवत्; समु. ९०.

दण्डमाह— वसानस्त्रीनिति । नेजको वस्त्रस्य धावकः स यदि निर्णेजनार्थं समर्पितानि वासांसि स्वय-माच्छादयति तदा असौ पणत्रयं दण्ड्यः । यः पुनस्तानि विक्रीणीति, अवक्रयं वा, एतावत्कालमुपभोगार्थं वस्त्रं दीयते मल्लमेतावद्धनं देयमित्येवं भाटकेन यो ददाति, आधित्वं वा नयति, स्वमुद्धृत्यो याचितं वा ददाति, असौ प्रत्यपराधं दशपणान् दण्डनीयः । तानि च वस्त्राणि श्लक्ष्णशास्त्रमलीफलके शालनीयानि न पाषाणे, न च व्यत्यसनीयानि, न च स्वगृहे वासयितव्यानि, इतरथा दण्ड्यः । 'शास्त्रमलीफलके श्लक्ष्णे निज्याद्वासांसि नेजकः । न च वासांसि वासोभिर्निर्हरेन्न च वासयेत् ॥' इति मनुस्मरणात् (मस्मृ. ८।३९६) । यदा पुनः प्रमादात्तानि नाशयति तदा नारदेनोक्तं द्रष्टव्यम्— 'मूल्याष्टभागो हीयेत सकृद्धौतस्य वाससः । द्विः पादस्त्रिस्तृतीयांशश्चतुर्धौतस्यार्धमेव च ॥ अर्धक्षयात्तु परतः पादांशापचयः क्रमात् । यावत्क्षीणदशं जीर्णं जीर्णस्या-पि पादांशापचयः ॥' इति । अष्टपणक्रीतस्य सकृद्धौतस्य वस्त्रस्य नाशितस्याष्टमभागपणोनं मूल्यं देयम् । द्विर्धौतस्य तु पादोनं पणद्वयोनं, त्रिर्धौतस्य पुनस्तृतीयांशान्यूनम् । चतुर्धौतस्यार्धं पणचतुष्टयं देयम् । ततः परं प्रति-निर्णेजनमवशिष्टं मूल्यं पादाव्यपचयेन देयं यावज्जीर्णम् । जीर्णस्य पुनर्नाशितस्येच्छातो मूल्यदानकल्पनम् ।

* मिता.

(३) अवक्रयोऽत्र भाटकम् । आधानं बन्धकम् । याचितं सुहृदे याचितस्य दानम् । × विर. ३१४

अप्रकाशतस्करदण्डाः

बन्दिप्राहांस्तथा वाजिकुञ्जराणां च हारिणः ।

प्रसह्य घातिनश्चैव शूलमारोपयेन्नरान् ॥

* अप., वीमि. मितावत् । × विचि., दवि. विरवत् ।

(१) यास्मृ. २।२७३; अपु. २५८।६१-२; विश्व. २।२७७; मेधा. ८।३४२; मिता. शूलमा (शूलानां); अप.; व्यक. ११४; स्मृच. ३१२ मितावत्, रमृत्यन्तरम्; विर. ३२० ग्रा (ग्र); पमा. ४४१ घातिन (घातकां) रान् (रः) शेषं मितावत्; रत्न. १२६ मितावत्; विचि. १३५ विरवत्; व्यनि. ५०९ नश्चै (नं चै); दवि. १३० विर-वत्; नृप्र. २६३; सवि. ४५८ बन्दिप्रा (बन्दीप्रा) वाजि (राज) शेषं मितावत्; वीमि.; व्यप्र. २८९ रान् (रः)

(१) चोरादिविशेषे तु वधप्रकारमाह — बन्दिग्राहां-
स्तथेति । तथाशब्दः प्रकारार्थः । नरवचनमब्राह्मणा-
र्यम् । स्पष्टमन्यत् । विश्व. २।२७७

(२) अपराधविशेषेण दण्डविशेषमाह— बन्दि-
ग्राहांस्तथेति । बन्दिग्राहादीन् बलावष्टम्भेन घातकांश्च
नरान् शूलानारोपयेत् । अयं च वधप्रकारविशेषोपदेशः ।
'कोष्ठागारायुधागारदेवतागारभेदकान् । हस्त्यश्वरथहर्तुंश्च
हन्यादेवाविचारयन् ॥' इति मनुस्मरणात् (मस्मृ.
१।२८०) । मिता.

(३) शूलारोपणं च वधपर्यन्तम् । प्रसह्य घातिनो
जनसमक्षं मनुष्यादिहन्तारः । अप.

(४) मितादीका— ननु 'शूलानारोपयेन्नरान्' इत्य-
नेन बन्दिग्राहादीनां शूलारोपणमात्रं प्रतीयते न वधः ।
ततश्च 'श्रोत्रियायोपकल्पयेत्' इत्यत्र यथा विधिसिद्धि-
स्तथा शूलारोपणमात्रेणैव विधिसिद्धेस्तन्मात्रमेव कृत्वा
पुनरुत्तरणीया न वध्याः स्युरित्यत आह । अयं च
वधप्रकार इति । अग्न्यगारेति मनुवचनेनैवैतेषामपि
वधसिद्धौ केन प्रकारेण वध इत्याकाङ्क्षायां शूलारोपण-
रूपवधप्रकारविशेषोऽस्मिन् वचने विधीयत इत्यर्थः ।

* सुबो.

(५) बन्दीकृत्य धनवतः पुरुषान् गृह्णन्ति तान्
बन्दिग्राहान् अश्वगजान्यतरहारिणो बलान्मनुष्यघातिनश्च
चौरान् नरान् शूले वधार्थमारोपयेत् । वीमि.

उत्क्षेपकग्रन्थिभेदौ करसंदंशहीनकौ ।

कार्यौ द्वितीयापराधे करपादैकहीनकौ ॥

* बाल. सुबोवत् ।

शेषं मितावत्; व्यु. १२७ व्यप्रवत्; व्यम. १०३ मितावत्;
विता. ७५१ ग्रा (ग्र) शेषं मितावत्; सेतु. २३७;
समु. १४६ मितावत्, स्मृत्यन्तरम्; विव्य. ५२ रिणः
(रकः) घातिन (ग्राहिण).

(१) यास्मृ. २।२७४; अपु. २५८।६२-३; विश्व.
२।२७८ या (येऽ); मिता.; अप.; व्यक. ११४ संदंश
(नासावि); विर. ३२१ दंशहीन (दंशभेद) या (येऽ);
रस्त. १२४; विधि. १३७ दंशहीन (दंशभेद) पू.; दवि.
१३३ विश्ववत्; नृप्र. २६३ दैक (देन); सवि. ४६१
पू.; धीमि.; व्यप्र. ३८८; व्यउ. १२६; व्यम. १०२
पादैक (पादवि); विता. ७८२; समु. १५०.

(१) द्रव्यादिविशेषापेक्षया तु— 'उत्क्षेपकग्रन्थिभेदौ
करसंदंशहीनकौ । कार्यौ द्वितीयेऽपराधे करपादैक-
हीनकौ ॥' उत्क्षेपकः पटाक्षेपकः । ग्रन्थिभेदको ग्रन्थि-
भेत्ता । तावुभावपि करसंदंशहीनौ प्रथमेऽपराधे कार्यौ ।
करसंदंशोऽङ्गुलयः, तद्धीनौ । यद्वा करसंपुटः कर-
संदंशः, तद्धीनौ । अन्यतरहस्तच्छेदनमित्यर्थः । द्वितीये-
ऽपराधे त्वेको हस्तः पादश्च । स्पष्टमन्यत् ।

विश्व. २।२७८

(२) वस्त्राद्युत्क्षिपति अपहरतीत्युत्क्षेपकः । वस्त्रादि-
बद्धं स्वर्णादिकं विस्रस्योत्कृत्य वा योऽपहरति असौ
ग्रन्थिभेदः । तौ यथाक्रमं करेण संदंशसदृशेन तर्जन्या-
ङ्गुष्ठेन च हीनौ कार्यौ । द्वितीयापराधे पुनः, करश्च
पादश्च करपादं तच्च तदेकं च करपादैकं तद्धीनं ययोस्तौ
करपादैकहीनकौ कार्यौ । उत्क्षेपकग्रन्थिभेदकयोरेकमेकं
करं पादं च छिन्नादित्यर्थः । एतदप्युत्तमसाहसप्राप्ति-
योग्यद्रव्यविषयम् । 'तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड उत्तम-
साहसः' इति नारदवचनात् । तृतीयापराधे तु वध
एव । तथा च मनुः— 'अङ्गुलीग्रन्थिभेदस्य छेदे-
त्यथमे गृहे । द्वितीये हस्तचरणौ तृतीये वधमर्हति ॥'
इति (मस्मृ. १।२७७) । * मिता.

(३) योऽङ्गुष्ठाङ्गुलिभ्यां परस्वमुत्क्षिपति अपहरति,
यश्च ग्रन्थि भिनत्ति, तौ करसंदंशेनाङ्गुष्ठाङ्गुलिभ्याम-
पराधहेतुभूताभ्यां हीनौ कार्यौ । द्वितीयेऽपराध एकेन
करेणैकेन च पादेन हीनौ कार्यौ । अप.

(४) करसंदंशः कराङ्गुष्ठप्रदेशिन्यौ, करसंदंशस्य
भेदो ययोस्तौ तथेति व्यधिकरणेऽपि बहुव्रीहिः ।

विर. ३२१

(५) यश्चौरार्थं परपशून्याजयति बन्धनविमोक्षं
वा तेषां करोति तस्याङ्गुष्ठतर्जन्यौ छेदे इत्यर्थः ।

विचि. १३७

(६) अत्र मिताक्षराकारः— एतद्वचनमुत्तमसाहस-
प्राप्तियोग्यापहारविषयम् । 'तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड
उत्तमसाहसः' इति नारदवचनादित्याह । तच्चिन्त्यं,
'तन्मूल्याद्विगुणो दण्ड' इत्यादौ साहसप्रकरणीये वाक्ये
प्रथमसाहसादिसामान्यदण्डविधानमपहारव्यतिरिक्तविषय-

* वीमि. मितावत् ।

मिति स्वोक्तिविरोधात् ।

विमांसविक्रयादावसाहसेऽपि याज्ञवल्क्येन करादि-
च्छेदस्य विधानात् । नारदवचनस्य विषयान्तरेषु
चरितार्थत्वात् तस्य सामान्यमुखप्रवृत्तत्वेन दण्डविशेषा-
नवरुद्धविषयकत्वाच्च ।

तथा हि तदङ्गं साहसकरणभूतमङ्गमिति सर्वेषु निव-
न्धेषु व्याख्यातम् । न चोत्क्षेपकग्रन्थिभेदौ संदंशमात्र-
साधौ न वा पादस्य तत्रोपयोगो दण्डसमुच्चयश्च वचना-
भावेऽनुबन्धगौरवाद्यभावे च दुर्वच एव प्रमाणाभावात् ।
संदंशादिच्छेदविधेरुपस्थितेन ग्रन्थिभेदोत्क्षेपलक्षणेन निमि-
तेनान्वये निमित्तान्तरानपेक्षितत्वाच्च । दवि. १३३-४

(७) अङ्गुष्ठतर्जन्मोर्ग्रन्थिमोचनं साधकतमत्वेनात्र
संदंशशब्देन तयोर्ग्रहणम् । व्यप्र. ३८८

स्तेये दण्डविवेकसाधनो न्यायः, स्तेयप्रकाराश्च

क्षुद्रमध्यमहाद्रव्यहरणे सारतो दमः ।

देशकालवयःशक्ति संचिन्त्यं दण्डकर्मणि ॥

(१) यश्चायमुक्तः शारीरो दण्डः, यश्च स्मृत्यन्त-
रोक्तो धनदण्डः, तत्र सर्वत्र साधारणोऽयं न्यायबीज-
संक्षेपः— क्षुद्रमध्येति । अन्यत्रापीति शेषः ।

विश्व. २।२७९

(२) जातिद्रव्यपरिमाणतो मूल्याद्यनुसारतो दण्डः
कल्पनीय इति जातिद्रव्यपरिमाणपरिग्रहविनियोगवयः-
शक्तिगुणदेशकालादीनां दण्डगुरुलघुभावकारणानामान-
न्यात्प्रतिद्रव्यं वक्तुमशक्तेः सामान्येन दण्डकल्पनोपाय-
माह— क्षुद्रमध्येति । क्षुद्राणां मध्यमानामुत्तमानां च
द्रव्याणां हरणे सारतो मूल्याद्यनुसारतो दण्डः कल्पनीयः ।
क्षुद्रादिद्रव्यस्वरूपं च नारदेनोक्तम्— ‘मृन्नाण्डासन-
खट्वास्थिदारुचर्मतृणादि यत् । शमीधान्यं कृतान्नं च
क्षुद्रं द्रव्यमुदाहृतम् ॥ वासः कौशेयवर्जं च गोवर्जं पशव-
स्तथा । हिरण्यवर्जं लोहं च मध्यं व्रीहियवा अपि ॥
हिरण्यरत्नकौशेयस्त्रीपुङ्गोगजवाजिनः । देवब्राह्मणराजां

(१) यास्मृ. २।२७५; विश्व. २।२७९; मिता.; अप.;
व्यक. ११५ उत्तरार्धे (देशं कालं वयः शक्तिं संचिन्त्य दण्ड-
कर्मणि); विर. ३२८ व्यकवत्; स्मृचि. २५ देश ... ..क्ति
(देशं कालं वयः शक्तिः); दवि. १४२ व्यकवत्; बीमि.;
विता. ७८४ कि (क्तिः) न्यं (न्य); सञ्ज. १५१.

च द्रव्यं विज्ञेयमुत्तमम् ॥’ त्रिप्रकारेष्वपि द्रव्येष्वैतर्गिकः
प्रथममध्यमोत्तमसाहसरूपो दण्डनियमस्तेनैव दर्शितः—
‘साहसेषु य एवोक्तस्त्रिषु दण्डो मनीषिभिः । स एव
दण्डः स्तेयेऽपि द्रव्येषु त्रिष्वनुक्रमात् ॥’ इति ।
मृन्मयेषु मणिकमल्लिकादिषु गोवाजिव्यतिरिक्तेषु च
महिषमेघादिपशुषु ब्राह्मणसंवन्धिषु च कनकधान्यादिषु
तरतमभावोऽस्तीति उच्चावचदण्डविशेषाकाङ्क्षायां
मूल्याद्यनुसारेण दण्डः कल्पनीयः ।

तत्र च दण्डकर्मणि दण्डकल्पनायां तद्वैतभूतं देश-
कालवयःशक्तीति सम्यक् चिन्तनीयम् । एतच्च जाति-
द्रव्यपरिमाणपरिग्रहादीनामुपलक्षणम् । तथाहि— ‘अष्टा-
पाद्यं स्तेयकिल्बिषं शूद्रस्य । द्विगुणोत्तराणीतरेषां प्रति-
वर्णम् । विदुषोऽतिक्रमे दण्डभूयस्त्वम् ।’ इति (गौष.
१२।१२-१४) । अयमर्थः— किल्बिषशब्देनात्र दण्डो
लक्ष्यते । यस्मिन्नपहारे यो दण्ड उक्तः स विद्वच्छूद्र-
कर्तृकेऽपहारेऽष्टगुण आपादनीयः । इतरेषां पुनर्विद्व-
क्षत्रब्राह्मणादीनां विदुषां स्तेये द्विगुणोत्तराणि किल्बि-
षाणि षोडशद्रात्रिंशच्चतुःषष्टिगुणा दण्डा आपादनीयाः ।
यस्माद्विद्वच्छूद्रादिकर्तृकेष्वपहारेषु दण्डभूयस्त्वम् । मनु-
नाऽप्ययमेवायं दर्शितः— ‘अष्टापाद्यं तु शूद्रस्य
स्तेये भवति किल्बिषम् । षोडशैव तु वैश्यस्य द्वात्रिं-
शत्क्षत्रियस्य तु ॥ ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिः पूर्णं वाऽपि
शतं भवेत् । द्विगुणा वा चतुःषष्टिस्तदोषगुणवेदिनः ॥’
इति (मस्मृ. ८।३३७-८) । तथा परिमाणकृतमपि
दण्डगुरुत्वं दृश्यते । यथाह मनुः— ‘धान्यं दशभ्यः
कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिकं वधः । शेषेष्वेकादशगुणं
दाप्यस्तस्य च तद्धनम् ॥’ इति (मस्मृ. ८।३२०) ।
विंशतिद्रोणकः कुम्भः । हर्तुर्द्विगुणस्वामिगुणापेक्षया
सुभिक्षदुर्भिक्षकालाद्यपेक्षया ताडनाङ्गच्छेदनवधरूपा
दण्डा योज्याः । तथा संख्याविशेषादपि दण्डविशेषो
रत्नादिषु— ‘सुवर्णरजतादीनामुत्तमानां च वाससाम् ।
रत्नानां चैव सर्वेषां शतादभ्यधिके वधः ॥ पञ्चाशत-
स्त्वभ्यधिके हस्तच्छेदनमिष्यते । शेषेष्वेकादशगुणं
मूल्यादण्डं प्रकल्पयेत् ॥’ (मस्मृ. ८।३२१-२) ।
तथा द्रव्यविशेषादपि ‘पुरुषाणां कुलीनानां नारीणां वा
विशेषतः । रत्नानां चैव सर्वेषां हरणे वधमर्हति ॥’

(मस्मृ. ८।३२३) । अकुलीनानां तु दण्डान्तरम्—
‘पुरुषं हरतो दण्डः प्रोक्त उत्तमसाहसः । स्यपराधे तु
सर्वस्वं कन्यां तु हरतो वधः ॥’ इति । क्षुद्रद्रव्याणां तु
माषतो न्यूनमूल्यानां मूल्यात्पञ्चगुणो दमः । ‘काष्ठभाण्ड-
तृणादीनां मृन्मयानां तथैव च । वेणुवैणवभाण्डानां
तथा स्नाय्वस्थिचर्मणाम् ॥ शाकानामार्द्रमूलानां हरणे
फलमूलयोः । गोरसेक्षुविकाराणां तथा लवणतैलयोः ॥
पक्वान्नानां कृतान्नानां मत्स्यानामामिषस्य च । सर्वेषां
मूल्यभूतानां मूल्यात्पञ्चगुणो दमः ॥’ इति नारदस्मरणात् ।

यः पुनः प्रथमसाहसः क्षुद्रद्रव्येषु शतावरः पञ्चशत-
पर्यन्तोऽसौ माषमूल्ये तदधिकमूल्ये वा यथायोग्यं
व्यवस्थापनीयः । यत् पुनर्मानवं क्षुद्रद्रव्यगोचरवचनं
‘तन्मूल्याद्द्विगुणो दमः’ इति तदल्पप्रयोजनशरावादि-
विषयम् । तथाऽपराधगुरुत्वादिपि दण्डगुरुत्वम् । यथा—
‘संधिं भित्त्वा तु ये चौर्यं रात्रौ कुर्वन्ति तस्कराः । तेषां
छित्त्वा नृपो हस्तौ तीक्ष्णशूले निवेशयेत् ॥’ इत्येवं
सर्वेषामानन्त्यात्प्रतिद्रव्यं वक्तुमशक्तेर्जातिपरिमाणादिभिः
कारणैर्दण्डगुरुत्वबुभावः कल्पनीयः । पथिकादीनां
पुनरल्पापराधे न दण्डः । यथाह मनुः—‘द्विजोऽध्वगः
क्षीणवृत्तिर्द्राविधू द्वे च मूलके । आददानः परक्षेत्राज
दण्डं दातुमर्हति ॥’ (मस्मृ. ८।३४१) । तथा—
‘चणकक्रीहिगोधूमयवानां मुद्रमाषयोः । अनिषिद्धैर्ग्रही-
तव्यो मुष्टिरेकः पथि स्थितैः ॥ तथैव सप्तमे भक्तं भक्तानि
षडनश्नता । अश्वस्तनविधानेन हर्तव्यं हीनकर्मणः ॥’
इति (मस्मृ. १।१।१६) ।

× मिता.

(३) क्षुद्रद्रव्याणि मृद्भाण्डादीनि, मध्यमानि वस्त्रा-
दीनि, महाद्रव्याणि हिरण्यादीनि, तेषां सारतो यथासारं
दमो धनापहाराङ्कनगात्रच्छेदवधात्मा चौराणां कल्प्यः ।
देशश्च कालश्च वयश्च शक्तिश्च देशकालवयःशक्तिः ।
एतत्सर्वं दण्डे कार्यं ब्राह्मणैः सह नृपेण चिन्तनीयम् ।

* अप.

(४) मिताटीका— परिग्रहविनियोगेति । ‘ब्राह्मण-
परिग्रहीतायाः गोहर्षणेऽधिको दण्डः’ इति । ब्राह्मणपरि-
ग्रहो अधिकदण्डकारणं तथा सा गौर्दोहाय, यद्यभिग्रहेत्रे

विनियुक्ता तस्या हरणे ततोऽप्यधिको दण्ड इति विनि-
योगोऽप्यधिकदण्डकारणम् । एवंविधपरिग्रहविनियोग-
योरभावो न्यूनदण्डकारणं इत्यवबोधव्यम् । ‘साहसेषु
य एवोक्त’ इत्यनेन नारदवचनेन क्षुद्रमध्यमोत्तमद्रव्या-
पहारेष्वविशेषेण यथाक्रमं प्रथममध्यमोत्तमसाहसदण्ड-
प्राप्तौ विशेषप्रापकं मूलवचनं पूर्वार्धं तात्पर्यतो व्याचष्टे ।
मृन्मयेषु मणिमल्लिकादिष्विति । अत्र मृन्मयेष्विति
क्षुद्रस्य द्रव्यस्योपलक्षकम् । ‘गोव्यतिरिक्तेष्विति मध्य-
मस्य, ‘ब्राह्मणसंबन्धिष्विति उत्तमस्येति विवेकः । मूल्या-
द्यनुसारेण दण्डः कल्पनीय इत्युक्तम् । तत्रादिशब्द-
वाच्यान् प्रदर्शयिषुर्मूलवचनस्योत्तरार्धं व्याचष्टे । तत्र
दण्डकल्पनायामिति ।

नन्वत्र वचन उपात्ता देशकालवयःशक्तय एव किं
दण्डकल्पनायां हेतव इत्याशङ्क्य नैवमपि तु हेत्वन्तरा-
प्यप्यनेन देशादिकेनोपलक्ष्यन्ते इत्याह । एतच्च जाति-
द्रव्येति । जाल्यपेक्षया गुणापेक्षया च दण्डविधिं दर्शयति ।
तथा ह्यष्टापाद्यमिति । विट्क्षत्रियब्राह्मणादीनामिति ।
अत्र ‘विदुषामिति’त्येतत् विट्क्षत्रियादिविशेषणम् । शूद्र-
त्वद्विजाल्यपेक्षया विद्वत्स्वरूपगुणापेक्षया च दण्डविधान-
मिति जातिगुणापेक्षा ।

ननु ‘हरतोऽप्यधिकं वध’ इति मनुना वधदण्डोऽ-
भिहितः । वधशब्देन च ताडनादिप्राणवियोजनान्ता
व्यापाराः कथ्यन्ते । ते सर्वत्र समुचिता एव प्रयोक्तव्या
इत्यत आह । हर्तुर्हि यमाणेति । हर्तुर्गुणापेक्षया न्हिय-
माणस्य द्रव्यस्वामिनो गुणापेक्षया चेत्यर्थः ।

द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिरिति । क्षीणवृत्तिः क्षीणपाथेयः ।
अध्वगः पथिकः । द्विजो द्विजातिः । अध्वगक्षीण-
वृत्तिपदे द्विजविशेषणे । हीनकर्मण इति । हीनकर्मणोऽ-
ल्याचाराद्वर्तव्यम् । न पुनरुत्कृष्टादित्यर्थः । * सुबो.

चौरैः प्रदाप्यापहृतं घातयेद्विधैर्वधैः ।

सचिह्नं ब्राह्मणं कृत्वा स्वराष्ट्राद्विप्रवासयेत् ॥

* बाल. सुबोवद्भावः ।

(१) यास्मृ. २।२७०; अपु. २।५८।५९; विश्व.
२।२७४; मिता.; दा. २२४ पू.; अप. २।२७० :
२।२७४ पू.; बृक. ११६; विर. ३३१; पमा. ४४५ उक्त.;
रत्न. १२५ पू.; विधि. १४१; ज्यनि. ५०७ द्विप्र (दि प्र);

× वीमि. मितावद्भावः । * मितावद्भावः ।

महापराधिनमपि ब्राह्मणं नैव घातयेत् ॥

(१) लोप्त्रादिभिश्चौर्ये स्पष्टीकृते— 'चौरं प्रदाप्यापहृतं घातयेद् विविधैर्वधैः ।' स्मृत्यन्तरोक्तदण्डैः शारीरैश्च नेत्राद्युद्धारलक्षणैः प्राणहरणशूलरोपणादिभिश्चेत्यभिप्रायः ।

एवमब्राह्मणम् । ब्राह्मणं तु कथं कुर्यात्— 'सचिह्नं ब्राह्मणं कृत्वा स्वराष्ट्राद् विप्रवासयेत् ।' सचिह्नं श्रपदाङ्कितम् । स्पष्टमन्यत् । विश्व. २।२७४

(२) चौरं दण्डमाह— चौरमिति । यस्तु प्रागुक्त-परीक्षया तन्निरपेक्षं वा निश्चितचौर्यस्तं स्वामिने अपहृतं धनं स्वरूपेण मृत्यकल्पनया वा दापयित्वा विविधैर्वधैर्घातैर्घातयेत् । एतच्चोत्तमसाहसदण्डप्राप्तियोग्योत्तमद्रव्यविषयम् । न पुनः पुष्पवस्त्रादिक्षुद्रमध्यमद्रव्यापहारविषयम् । 'साहसेषु य एवोक्तस्त्रिषु दण्डो मनीषिभिः । स एव दण्डः स्तेयेऽपि द्रव्येषु त्रिष्वनुक्रमात् ॥' इति नारदवचनेन वधरूपस्योत्तमसाहसस्योत्तमद्रव्यविषये व्यवस्थापितत्वात् । यत्पुनर्वृद्धमनुवचनम्— 'अन्यायोपात्तवित्तत्वाद्धनमेषां मलात्मकम् । अतस्तान् घातयेद्राजा नार्थदण्डेन दण्डयेत् ॥' इति, तदपि महापराधविषयम् ।

चौरविशेषेऽपवादमाह— सचिह्नमिति । ब्राह्मणं पुनश्चौरं महत्यप्यपराधे न घातयेदपि तु ललाटेऽङ्कयित्वा स्वदेशान्निष्कासयेत् । अङ्कनं च श्रपदाकारं कार्यम् । तथा च मनुः— 'गुरुतल्पे भगः कार्यः सुरापाने सुराध्वजः । स्तेये च श्रपदं कार्यं ब्रह्महण्यशिराः पुमान् ॥' इति (मस्मृ. १।२३७) । एतच्च दण्डोत्तरकालं प्रायश्चित्तमचिकीर्षतो द्रष्टव्यम् । यथाह मनुः—

नृप्र. २६१ पू., २६२ उक्त.; सवि. ४६७ प्रवा (निवा) उक्त., मनुः; धीमि.; व्यप्र. ३९०; व्यउ. १२७ पू., १२८ उक्त.; व्यम. १०२; विता. ७९० पू., ७९२ उक्त.; बाल. २।८१ उक्त.; सेतु. २४४; समु. १५० पू., १५७ उक्त.

(१) पमा. ४४५. [(इदमुत्तरार्धं मुद्रितयाज्ञवल्क्यस्मृति-पुस्तकेषु नोपलभ्यते । मत्संगृहीतताडपत्रविलिखितपुस्तके तु वर्तते एव । व्याख्यातं चैतत् विज्ञानेश्वरेण । तस्य नासंमतमिति प्रतिभाति । मुद्रितमिताक्षरायां पुनर्नोपलभ्यते) — इयं टिप्पणी पराशरमाधवे ४४५ पृष्ठे द्रष्टव्या].

'प्रायश्चित्तं तु कुर्वाणाः सर्वे वर्णा यथोदितम् । नाङ्क्या राजा ललाटे तु दाप्यास्तुत्तमसाहसम् ॥' इति (मस्मृ. १।२४०) । *मिता.

(३) इदं मध्यविधब्राह्मणपरम् । विचि. १४३ चौरान्वेषणम्

ग्राहकैर्गृह्यते चौरौ लोप्त्रेणाथ पदेन वा । पूर्वकर्मापराधी च तथा चाशुद्धवासकः ॥

(१) यदि पुनः प्रत्येकं प्रतिग्रहादिना संभूयात्विज्यादिना वा कृच्छ्रार्जितं द्रव्यं कश्चिदपहृत्य गच्छेत् स कथं ज्ञातव्यः । ज्ञातस्य वा किं तस्य कर्तव्यमित्यपेक्षिते स्तेनस्वरूपनिरूपणायाह— ग्राहकैरिति । अपहृतद्रव्य-स्वामिभिश्चोस्त्वप्रतिपादनेन ग्राहकैर्गृह्यते चौरः । अथवा लोप्त्रेण अपहृत्य अपहरणदेशाद्वा निष्पणैरुत्तीयमानेन पदेन, यद्वा पूर्वकर्मणा संभावितचौर्यापराधात्, तथाऽन्यैरपि स्मृत्यन्तरोक्तचोरत्वप्रतिपादकैर्वश्यमाणैरशुद्धवासकादिभिः । अशुद्धो वासो यस्यासौ अशुद्धवासकः कुतस्तस्योऽयमित्यविज्ञायमानो लुब्धवेद्यादिगृहनिवासी ।

विश्व. २।२७०

(२) तत्र तत्स्वरूपग्रहणपूर्वकत्वादण्डस्य ग्रहणस्य ज्ञानपूर्वकत्वात् ज्ञानोपायं तावदाह— ग्राहकैरिति । यश्चौरौऽयमिति जनैर्विख्याप्यते असौ ग्राहकै राजपुरुषैः स्थानपालप्रभृतिभिर्ग्रहीतव्यः । लोप्त्रेणापहृतभाजनादिना वा चौर्यचिह्नेन नाशदेशादारभ्य चौर्यपदानुसारेण वा ग्राह्यः । यश्च पूर्वकर्मापराधी प्राक् प्रख्यातचौर्यः । अशुद्धोऽप्रज्ञातो वासः स्थानं यस्यासावशुद्धवासकः सोऽपि ग्राह्यः । +मिता.

* अप., धीमि., व्यप्र., व्यम., विता. मितावत् ।

+ व्यप्र., व्यउ., विता. मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।२६६; अपु. २५८।५५ च तथा चा (वा तथैवा); विश्व. २।२७० धी च तथा चा (धाद्वा तथैवा); मिता.; अप.; व्यक. ११६ धी च तथा चा (धात् तथा वा); स्मृच. ३१८ पू.; विर. ३३४; पमा. ४३६; रत्न. १२५; स्मृचि. २५ तथा चा (यथा वा); नृप्र. २६१ (=) धी च (धाच्च); सवि. ४५९ धी (धे); धीमि. तथा चा (तथैवा); व्यप्र. ३८५; व्यउ. १२३; विता. ७९० चा (वा); राक्षौ. ४८२ न वा (न च); सेतु. २४६ धीमिवत्; समु. १४९ धीमिवत्.

(३) चौरस्य दण्डनार्थं परिज्ञानोपायमाह —
ग्राहकैरिति । ग्राहकैश्चौरग्रहणाधिकृतैः लोप्रादिना चौरौ
गृह्यते अवगम्यते । लोपत्रमपहतद्रव्यैकदेशः । पांसुकर्ममा-
दिवर्ती पादाङ्कः पदं तस्य पुरुषस्य पादेन संमितम् ।
यस्य गृहं प्रति नष्टदेशादारभ्य पदपरम्परा जाता सोऽपि
चौरः । अपहतस्य गवादेः पदपरम्परा यस्य गृहं प्रति
प्रवृत्ता सोऽपि चौरः । एतच्च चौर्याव्यभिचारिधर्म-
जातस्य प्रदर्शनार्थम् । तेन यन्नष्टावशिष्टं तण्डुलादि
परस्परगृहे दृश्यते तस्यैकप्रकारकत्वे परस्परचौरत्वं
श्रूयते । यश्च पूर्वं पूर्वं कृतेन चौर्यकर्मणाऽपराधीति
ज्ञातः, यश्चाशुद्रवासको, न विद्यते शुद्रः समीचीनो
वासो निवासस्थानं यस्य सोऽशुद्रवासकः, सोऽपि
चौरः । अप.

(४) अशुद्रवासकः अपरिचितदेशवासः ।

+ विर. ३३५

(५) यश्चानिश्चितवासस्थलः सोऽपि गृह्यते चौर्य-
कारित्वेन शङ्क्यते । + वीमि.

अन्येऽपि शङ्कया ग्राह्या जातिनामादिनिह्वैः ।

द्युतस्त्रीपानसक्ताश्च शुष्कभिन्नमुखस्वराः ॥

परद्रव्यगृहाणां च पृच्छका गूढचारिणः ।

निराया व्ययवन्तश्च विनष्टद्रव्यविक्रयाः ॥

+ शेषं मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।२६७; अपु. २५८।५६; विश्व. २।२७१; मिता.; अप. जातिनामा (नामजाला); व्यक. ११६ शुष्कभिन्न (भिन्नशुष्क) शेषं अपवत्; विर. ३३४ व्यकवत्; पमा. ४३६; रत्न. १२५; स्मृचि. २५; नृप्र. २६१ (=); सवि. ४५९ न्ये (न्यो) ह्य (ह्यः); वीमि. अपवत्; व्यप्र. ३८५; व्यउ. १२३; विता. ७९० शङ्कया (शङ्किता); सेतु. २४६ व्यकवत्; समु. १४९.

(२) यास्मृ. २।२६८; अपु. २५८।५७; विश्व. २।२७२ णां (णा); मिता. (क) पृ (प्र); अप.; व्यक. ११६; विर. ३३५ पृ (प्र) या व्य (यव्य); पमा. ४३६ पृ (प्र); रत्न. १२५ या व्य (यव्य); स्मृचि. २५; नृप्र. २६१ णां च (णां वा) पृ (प्र); सवि. ४५९ णः (भिः); वीमि.; व्यप्र. ३८५ रत्नवत्; व्यउ. १२३; विता. ७९० रत्नवत्; सेतु. २४६ रत्नवत्; समु. १४९ रत्नवत्.

(१) लोप्रादिवच्च— अन्येऽपि शङ्कया ग्राह्या इति । प्रमाणान्तरमूलत्वादस्याः स्मृतेस्तदनुसारेणैव विविच्य व्याख्या कार्या । पदार्थास्तु निगदोक्ता एव ।

विश्व. २।२७१-२

(२) न केवलं पूर्वोक्ता ग्राह्याः किन्तु अन्येऽपि वक्ष्यमाणैर्लिङ्गैः शङ्कया ग्राह्याः । जातिनिह्वेन नाहं शूद्र इत्येवंरूपेण, नामनिह्वेन नाहं लपित्थ इत्येवंरूपेण, आदिग्रहणात्स्वदेशग्रामकुलाद्यपलापेन च लक्षिता ग्राह्याः । द्यूतपण्याङ्गनामश्रपानादिव्यसनेष्वतिप्रसक्तास्तथा 'कुत-
स्योऽसि त्वमि'ति चौरग्राहिभिः पृष्ठो यदि शुष्कमुखो भिन्नस्वरो वा भवति तर्ह्यसावपि ग्राह्यः । बहुवचनात् स्विन्नललाटादीनां ग्रहणम् ।

तथा ये निष्कारणं कियदस्य धनं किं वाऽस्य गृहमिति पृच्छन्ति, ये च वेषान्तरधारणेनात्मानं गृहयित्वा चरन्ति, ये च आयाभावेऽपि बहुव्ययकारिणः, ये वा विनष्टद्रव्याणां जीर्णवस्त्रभिन्नभाजनादीनामविज्ञात-
स्वामिकानां विक्रायकास्ते सर्वे चौरसंभावनया ग्राह्याः ।

एवं नानाविधचौर्यलिङ्गान् पुरुषान् गृहीत्वा एते चौराः किं वा साधव इति सम्यक् परीक्षेत न पुनर्लिङ्ग-
दर्शनमात्रेण चौर्यनिर्णयं कुर्यात् । अचौरस्यापि लोप्रादि-
चौर्यलिङ्गसंबन्धसंभवात् । यथाह नारदः—'अन्यहस्ता-
त्परिभ्रष्टमकामादुत्थितं भुवि । चौर्येण वा परिक्षितं लोपत्रं यत्नात्परीक्षयेत् ॥' तथा— 'असत्याः सत्य-
संकाशाः सत्याश्चासत्यसंनिभाः । दृश्यन्ते विविधा भावास्तस्मादुक्तं परीक्षणम् ॥' * मिता.

(३) विनष्टद्रव्यविक्रयाः हृतद्रव्यैकदेशभूतद्रव्य-
विक्रयकर्तारः । विर. ३३५

गृहीतः शङ्कया चौर्ये नात्मानं चेद्विशोधयेत् ।
दापयित्वा हृतं द्रव्यं चौरदण्डेन दण्डयेत् ॥

* अप., वीमि., व्यप्र., व्यउ., विता. मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।२६९; अपु. २५८।५८; विश्व. २।२७३; मिता. हृतं (गतं); अप. ये नात्मानं चेदि (ये आत्मानं चेन्न); व्यक. ११७ नात्मानं चेदि (आत्मानं चेन्न); विर. ३३८ ये नात्मानं चेदि (रो यथात्मानं न). द्रव्यं (दण्डं); रत्न. १२५; द्वा. ८४ चौर्ये ..... चेदि

(१) उक्तन्यायानुसारेण च— 'गृहीतः शङ्कया चौर्ये नात्मानं चेद्विशोधयेत् । दापयित्वा हृतं द्रव्यं चौरदण्डेन दण्डयेत् ॥' स्मृत्यन्तरानुसारेण यथाहं दण्डकल्पना । विश्व. २।२७३

(२) एवं चौर्यशङ्कया गृहीतेनात्मा संशोधनीय इत्याह— गृहीतः शङ्कयेति । यदि चौर्यशङ्कया गृहीतस्तन्निस्तरणार्थमात्मानं न शोधयति तर्हि वक्ष्यमाण-धनदापनवधादिदण्डभाग् भवेत् । अतो मानुषेण तदभावे दिव्येन वा आत्मा शोधनीयः । ननु नाऽहं चौर इति मिथ्योत्तरे कथं प्रमाणं संभवति । तस्याभावरूपत्वात् । उच्यते । दिव्यस्य तावद्भावाभावगोचरत्वं 'रुच्या वाऽन्यतरः कुर्यात्' इत्यत्र प्रतिपादितम् । मानुषं पुनर्यद्यपि साक्षाच्छुद्धमिथ्योत्तरे न संभवति तथापि कारणेन संसृष्टे भावरूपमिथ्याकारणसाधनमुखेनाभावमपि गोचरयत्येव । यथा नाशापहारकाले अहं देशान्तरस्थ इत्यभियुक्तैर्भाविते चौर्याभावस्याप्यर्थात्सिद्धेः शुद्धिर्भवत्येव । मिता.

(३) शङ्कया संदेहेन चौर्यविषयेण गृहीतोऽभियुक्तो यथात्मानं दिव्येन मानुषेण वा प्रमाणेन न शोधयेद् व्यपेतचौर्यशङ्कं न कुर्यात्, तदाऽपहृतं द्रव्यं दापयित्वा वक्ष्यमाणेन चौरदण्डेन दण्डनीयः । न चात्र वाच्यं चौरत्वेन आशङ्कितस्य प्रमाणानर्हता मिथ्यावादित्वादिति । यतो न मिथ्यावादित्वमात्रं साधनानर्हत्वे प्रयोजकम् । किन्तु प्रथमवादिनोऽवष्टम्भाभियोक्तृत्वे सति । अतोऽत्र युक्तं यच्छङ्कितः प्रमाणं कुर्यादिति । न च चौर्याद्यभावे प्रमाणाभावः । तथा हि सति 'महाभियोगे-ध्वेतानि' 'रुच्या वाऽन्यतरः कुर्यात्' 'राजभिः शङ्कि-तानां च' इत्यादिवचनानि नैवाऽऽरभ्येरन् । न च वाच्यं मानुषप्रमाणानामभावो न साध्य इति । यस्माच्चौर्याद्य-भावाव्यभिचारिणं भावविशेषं साधयतां सिध्यत्येवमाभाव-साधकत्वमपि । यथा यत्र कालेऽस्य द्रव्यं केनाप्यपहृतं तदा ततोऽपहारप्रदेशादतिदूरेऽहं व्यवस्थितो महता व्याध्यादिना क्लान्त इत्यादि भावयन् साधयत्येव (यस्तु स्वमात्मानं न); नृप्र. २६१ द्रव्यं (दण्डं); वीमि. ये ..... चेदि (२ आत्मानं चेन्न); विता. ७९२; राकौ. ४८२; समु. १५०.

आत्मनश्चौर्याद्यभावमिति । अत एव शङ्कः— 'असाक्षि-प्रणिहिते दिव्यम्' इत्युक्त्वा 'अथवा मित्रैः सज्जनै-रात्मानं ना शोधयेदेव । स चेदण्डोऽर्थिनां चार्थं दापयेत् ।' इत्युक्तवान् । अप.

(४) तत्र न चौरत्वातिदेशः, अपि तु संसर्गादि-दर्शनेन चौरतया अभियुक्तस्य विचारवैमुख्यं चौरतामेव निश्चाययतीति युक्तं ततो हृतदापनम् । दवि. ८४

(५) अथशब्देन लोप्त्रलाभानन्तर्यार्थकेन तदसत्त्वं एव पदचिह्नाद्यनुसरणमिति सूचयति । चकाराचौरप्रीतं तथाशब्देन निश्चितकुलादिकं च समुच्चिनोति । एवकारः पूर्वार्धेऽन्वितोऽन्यकोटिव्यवच्छेदार्थकतया निश्चयबोध-नार्थः । अपिकारेण चकारैश्च चौरभक्ताश्रयदानादि-कारिणो नानास्मृत्युक्तान् बहून् समुच्चिनोति । *वीमि-स्तेनातिदेशः

भक्तावकाशान्युदकमन्त्रोपकरणव्ययान् ।

दत्त्वा चौरस्य वा हन्तुर्जानतो दम उत्तमः ॥

(१) चौरोऽयं साहसिको वा प्रसह्य हन्तीत्येवं जानतश्चौरसाहसिकयोर्भक्तादिदानं कुर्वतो दण्ड उत्तम-साहसः । स्पष्टमन्यत् । विश्व. २।२८०

(२) अचौरस्यापि चौरोपकारिणो दण्डमाह—भक्तेति । भक्तमशनम् । अवकाशो निवासस्थानम् । अग्निश्चौरस्य शीतापनोदाद्यर्थः । उदकं तृषितस्य । मन्त्रः चौर्यप्रका-रोपदेशः । उपकरणं चौर्यसाधनम् । व्ययः अपहारार्थं देशान्तरं गच्छतः पाथेयम् । एतानि चौरस्य हन्तुर्वा दुष्टत्वं जानन्नपि यः प्रयच्छति तस्योत्तमसाहसो दण्डः ।

* 'ग्राहकैर्गृह्यते' इत्यारभ्य प्रकृतश्लोकपर्यन्तं व्याख्यान-मिदम् ।

(१) यास्मृ. २।२७६; अपु. २५८।६३-४ वा हन्तुर्जा (हन्तुर्वा जा); विश्व. २।२८० वा हन्तुर्जा (हन्तुर्वा जा) दम (दण्ड); मिता.; अप. व्ययान् (व्ययम्) वा हन्तुर्जा (हन्तुर्वा जा); व्यक. ११७ दत्त्वा (कृत्वा) शेषं विश्ववत्; विर. ३३९ व्यकवत्; पमा. ४४६ मन्त्रो (शस्त्रो); विचि. १४५ व्यकवत्; दवि. ८१ विश्ववत्; सवि. ४६४ वा (चा); वीमि. विश्ववत्; व्यप्र. ३९१; व्यउ. १२९ भक्ता (भुक्ता) रण (रणे); विता. ७९४ हन्तु (हन्तु); सेतु. २४८ दत्त्वा (कृत्वा) दम (दण्ड) शेषं अपुवत्; समु. १५२ विश्ववत्.

चौरोपेक्षिणामपि दोषः— 'शकाश्च य उपेक्षन्ते तेऽपि तद्दोषभागिनः ।' इति नारदस्मरणात् । * मिता.

सोनालामे हतदानम्

घातितेऽपहृते दोषो ग्रामभर्तुरनिर्गते ।

विवीतभर्तुस्तु पथि चौरोद्धर्तुर्वीतके ॥

(१) प्रयत्नेनान्विष्यमाणघातकचोराद्यनुपलब्धौ तु कथमिति— 'घातितापहृते दोषो ग्रामभर्तुरनिर्गते ।' पदादौ प्रयातचिह्न इति शेषः । 'विवीतभर्तुस्तु पथि ।' विवीताद्युपकण्ठ इति शेषः । तुशब्दोऽन्यस्यापि समर्थस्य यथासंनिधानं दोषवत्त्वज्ञापनार्थः । 'चौरोद्धर्तुर्वीतके ।' पूर्वोक्ताद्यभावे चौरोद्धर्तुरेव दोषः । सर्वथा चाऽपहृतं द्रव्यं प्रयत्नेनान्विष्य राजा लब्धव्यमित्यभिप्रायः । यद्वा अपहृते द्रव्ये घातिते च सद्रव्यके चोरे द्रव्यानुपलब्धौ कस्य दोष इत्यपेक्षिते ग्रामभर्तुरनिर्गत इत्यादि समानम् ।

विश्व. २।२७५

(२) चौरादर्शने अपहृतद्रव्यप्राप्त्युपायमाह— घातित इति । यदि ग्राममध्ये मनुष्यादिप्राणिवधो धनापहरणं वा जायते तदा ग्रामपतेरेव चौरोपेक्षादोषः तत्परिहारार्थं स एव चौरं गृहीत्वा राज्ञेऽर्पयेत् । तदशक्तौ हृतं धनं धनिने दद्याद्यदि चौरस्य पदं स्वग्रामाभिर्गतं न दर्शयति । दर्शिते पुनस्तत्पदं यत्र प्रविशति तद्विषयाधिपतिरेव चौरं धनं वाऽर्पयेत् । तथा च नारदः— 'गोचरे यस्य लुप्येत तेन चौरः प्रयत्नतः । ग्राह्यो दाप्योऽथवा शेषं पदं यदि न निर्गतम् ॥ निर्गते पुनरेतस्मान्न चेदन्यत्र पातितम् । सामन्तान् मार्गपालांश्च दिक्पालांश्चैव दापयेत् ॥' इति । विविते त्वपहारे विवितस्वामिन एव दोषः । यदा त्वध्वन्येव तद्भूतं भवत्यवीतके वा विवीतादन्यत्र क्षेत्रे तदा चौरोद्धर्तुर्मार्गपालस्य दिक्पालस्य वा दोषः ।

+मिता.

* अप., वीभि. मितावत् । + वीभि. मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।२७१; अपु. २५८।६० पू.; विश्व. २।२७५ तेऽप (ताऽप); मिता.; अप.; व्यक. ११८ तेऽपहृ (तेऽप ह); विर. ३४३ पूर्वाधे (ग्रामेषु च भवेदोषो ग्रामभर्तुरवीक्षिते ।) स्तु (श्व) रोद्ध (रथ); पमा. ४४७; व्यड. १२५; विता. ७९४-५; समु. १५२.

व्य. कां. २१९

(३) विवितं तृणादिप्रयोजनभूः । -अप.

(४) ग्रामः ग्रामाध्यक्षः । ग्रामग्रामबहिःसीमाभ्यन्तरतद्बहिःसीमाभ्यन्तरतद्बहिर्भूतदेशेषु चोरितं राजा ग्रामरक्षकबहिःसीमारक्षकेभ्यो दापयितव्यम् । विर. ३४४ स्वसीम्नि दद्याद्ग्रामस्तु पदं वा यत्र गच्छति । पञ्चग्रामी बहिः क्रोशाद्दशग्राम्यथवा पुनः ॥

(१) असंनिहिते तु ग्रामभर्तुरि— 'स्वसीम्नि दद्याद्ग्रामस्तु पदं वा यत्र गच्छति । पञ्चग्रामी बहिः कृष्णाद्दशग्राम्यपि वा तथा ॥' स्वशब्दो धनशाल्यर्थः । यत्र द्विपदचतुष्पदाद्यनवरतं संचरति, सा स्वसीमा । स्पष्टमन्यत् । विश्व. २।२७६

(२) यदा पुनर्ग्रामाद्बहिः सीमापर्यन्ते क्षेत्रे मोषादिकं भवति तदा तद्ग्रामवासिन एव दद्युः, यदि सीम्नो बहिश्चौरपदं न निर्गतम् । निर्गते पुनर्यत्र ग्रामादिके चौरपदं प्रविशति स एव चौरार्पणादिकं कुर्यात् । यदा त्वनेकग्राममध्ये क्रोशमात्राद्बहिः प्रदेशे घातितं मुषितं वा, चौरपदं च जनसंमर्दादिना भग्नं, तदा पञ्चानां ग्रामाणां समाहारः पञ्चग्रामी दशग्रामसमाहारो दशग्रामी वा दद्यात् । विकल्पवचनं तु यथा तत्प्रत्यासत्यपहृतधनप्रत्यर्पणादिकं कुर्यादित्येवमर्थम् । यदा त्वन्यतोऽपहृतं द्रव्यं दापयितुं न शक्नोति तदा स्वक्रोशादेव राजा दद्यात् । 'चौरहृतमवजित्य यथास्थानं गमयेत् स्वक्रोशाद्वा दद्यात्' इति गौतमस्मरणात् (गौध. १०।४६-७) । मुषितामुषितसंदेहे मानुषेण दिव्येन वा निर्णयः कार्यः । 'यदि तस्मिन् दाप्यमाने भवेन्मोषे तु संशयः । मुषितः शपथं दाप्यो बन्धुभिर्वाऽपि साधयेत् ॥' इति वृद्धमनुस्मरणात् । मिता.

(३) ग्रामसीम्येव यदि मोषो भवति, तदा स एव ग्रामो मुषितं दद्यात् । यदि तु पदं चौरमागौ ग्रामसीम्नो

÷ शेषं मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।२७२; अपु. २५८।६०-६१ म्वध (म्योऽध); विश्व. २।२७६ क्रोशा ... पुनः (कृष्णाद्दशग्राम्यपि वा तथा); मिता.; अप.; विर. ३४४ क्रोशाद् (कृष्णा द); पमा. ४४७; नृप. २६३ द्ग्रामस्तु (द्रव्यस्तु) क्रो (को); व्यड. १२५; व्यस. १०२; विता. ७९५ क्रमेण नारदः; समु. १५२.

बहिः कंचन ग्रामं प्रति यायात्तदा स एव ग्रामो दद्यात् । यदा तु क्रोशमात्रव्यवस्थितानामनेकेषां ग्रामाणां मध्ये चौर्यं भवति, तदा तुल्याध्वानः पञ्च ग्रामाः समाहृता मोषं दद्युः । यदा पुनर्दश ग्रामा मोषस्थानात्तुल्यान्तराला भवन्ति तदा दशाऽपि समाहृता हृतं दद्युः । अप.

(४) यदि पदं वा गच्छति, यदि तु पदमेव गच्छति, तदा तत्स्वामिभ्य एव, यदा तु बहिःसीमायां चौरोद्धर्ता न कृतः, समन्ततश्च तस्यां वधश्चोरणं वा कृतं, तदा तत्संनिहितग्रामे समाधेयं तत्, तत्र पञ्चत्व-दशत्वयोः प्रायिकतयाऽनुवादः । विर. ३४४

(५) मिताटीका — विकल्पवचनं तु यथा तत्प्रत्यासत्तीति । अपहृतभूप्रदेशाद्ये ग्रामाः संनिहिता त एव दद्युर्न पुनः पञ्चग्राम्येव दशग्राम्येवेत्येवं नियम इति । नियमनिवृत्त्यर्थं अथवेति विकल्पवचनमित्यर्थः । सुबो.

स्तेयदोषप्रतिप्रसवः

बुभुक्षितस्यहं स्थित्वा धान्यमब्राह्मणाद्धरेत् । प्रतिगृह्य तदाख्येयमभियुक्तेन धर्मतः ॥

(१) दुस्तरत्वादेव चापदाम् — 'बुभुक्षितस्यहं स्थित्वा धनमब्राह्मणाद्धरेत् । प्रतिगृह्य तदाख्येयमभियुक्तेन धर्मतः ॥' स्वरूपपरिमाणाद्यविप्रतिपत्त्येत्यर्थः । विश्व. ३१४३

(२) यदा कृष्यादीनामपि जीवनहेतूनामसंभवस्तदा कथं जीवनमित्यत आह — बुभुक्षित इति । धान्याभावेन त्रिरात्रं बुभुक्षितोऽनश्नन् स्थित्वा अब्राह्मणाच्छूद्रात्तदभावे वैदयात् तदभावे क्षत्रियाद्वा हीनकर्मण एकाहपर्याप्तं धान्यमाहरेत् । यथाह मनुः — 'तथैव सप्तमे भक्ते भक्तानि षडनभता । अश्वस्तन-विधानेन हर्तव्यं हीनकर्मणः ॥' इति (मस्मृ. ११।१६) । तथा च प्रतिग्रहोत्तरकालं यदपहृतं तद्धर्मतो यथावृत्त-माख्येयम्, यदि नाष्टिकेन स्वामिना त्वयेदं किं नामापहृतमित्यभियुज्यते । यथाह मनुः — 'खलाक्षेत्राद-गाराद्वा यतो वाऽप्युपलभ्यते । आख्यातव्यं तु तत्तस्मै पृच्छते यदि पृच्छति ॥' इति (मस्मृ. ११।१७) । मिता.

(१) यास्मृ. ३।४३; विश्व. ३।४३ धान्य (धन); मिता.; अप. ३।४२ तदा (तथा); बीमि.

(३) बुभुक्षितोऽनश्नन् त्रिरात्रं यावदास्थाय ब्राह्मणव्यतिरिक्तस्य स्वामिनो धान्यं हरेच्चोरयेत्तच्च धान्यं प्रतिगृह्योपादाय, किमिति त्वयैतदस्मदीयं धान्यं गृहीतमित्याक्षितेन धर्मवस्तथ्यमेव तस्य कथनीयम् । मया त्रिरात्रमभुञ्जानेन स्थितवता प्राणधारणार्थं भव-दीयं धान्यमपहृतमिति । × अप.

पुष्पे शाकोदके काष्ठे तथा मूलफले तृणे ।
अदत्तादानमेतेषामस्तेयं तु यमोऽब्रवीत् ॥
तृणं काष्ठं फलं पुष्पं प्रकाशं वै हरन् द्विजः ।
गोब्राह्मणार्थं गृह्णन् वै न स पापेन लिप्यते ॥

नारदः

स्तेयलक्षणं स्तेयप्रकाराश्च

सहसा क्रियते कर्म यत्किञ्चिद् बलदर्पितैः ।
तत् साहसमिति प्रोक्तं सहो बलमिहोच्यते*॥
तस्यैव भेदः स्तेयं स्याद्विशेषस्तत्र तूच्यते ।
आधिः साहसमाक्रम्य स्तेयमाधिश्छलेन तु* ॥
तैदपि त्रिविधं प्रोक्तं द्रव्यापेक्षं मनीषिभिः ।
क्षुद्रमध्योत्तमानां तु द्रव्याणामपकर्षणात् ॥

(१) अपकर्षणमपहरणम् । दवि. १४०

(२) तदपि स्तेयं द्रव्यापेक्षं त्रिविधं ऊनमध्यमो-त्तमम् । क्षुद्रद्रव्यापकर्षणादल्पं, मध्यमद्रव्यापकर्षणान्मध्य-मं, उत्तमद्रव्यापकर्षणादुत्तमम् ।

नाभा. १५।१२ (पृ. १६१)

× बीमि. अपवत् ।

* व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च साहसप्रकरणे (पृ. १६४१) द्रष्टव्यः ।

(१) व्यनि. ५१५; समु. १५२ पुष्पे (पुष्प) नारदः.

(२) व्यनि. ५१५; समु. १५२ हरन् (हरेत्) स्मृत्यन्तरम्.

(३) नासं. १५।१२. नीषि (हर्षि); नास्मृ. १७।१३; व्यक. १०९; स्मृच. ८ प्रोक्तं (श्रेयं) कर्षणात् (हारतः); विर. २८८-९; पमा. ४३६ प्रोक्तं (श्रेयं) उत्तरार्थे (क्षुद्र-मध्यममुख्यानां द्रव्याणामपहारतः); रत्न. १२३; व्यनि. ५०२ उक्त.; दवि. १४० द्रव्या (सर्वा) तु (च); व्यप्र. ३८६ प्रोक्तं (श्रेयं); व्यउ. १२३ व्यप्रवत्; विता. ७७७ वि (दि) शेषं व्यप्रवत्; समु. १४८ स्मृचवत्.

मृद्भाण्डासनखट्वास्थिदारुचर्मवृणादि यत् ।
शमीधान्यं कृतान्नं च क्षुद्रद्रव्यमुदाहृतम् ॥
वासः कौशेयवर्जं च गोवर्जं पशवस्तथा ।
हिरण्यवर्जं लोहं च मध्यं व्रीहियवा अपि ॥
३ हिरण्यरत्नकौशेयस्त्रीपुंगोगजवाजिनः ।
देवब्राह्मणराज्ञां च द्रव्यमुत्तमम् ॥

(१) नासं. १५।१३ शमीधान्यं (फलं चान्य); नास्मृ. १७।१४; मिता. २।२७५ (क) क्षुद्र (क्षुद्रं); अप. २।२७५ खट्वास्थिदारु (खट्वादि चारु); व्यक. १०९; स्मृच. ८; विर. २८८ यत् (कम्); पमा. ४३६ दारु (तन्तु) क्षुद्र (क्षुद्रं) हारीतः; रत्न. १२३; व्यनि. ५०२; स्मृचि. २५; दवि. १४० खट्वा (खर्वा) यत् (कम्); सवि. ४५५ शमीधान्यं (शिविरान्नं) मनुः; धीमि. २।२७३ क्षुद्र (क्षुद्रं); व्यप्र. ३८५ क्षुद्र (क्षुद्रं); व्यउ. १२३; व्यम. १०१; विता. ७७५ स्थि (दि); समु. १४८ दारु (चारु).

(२) नासं. १५।१४ वर्जं च (वर्जं यद्); नास्मृ. १७।१५; मिता. २।२७५ वर्जं (वर्ज्य); अप. २।२७५ वा अपि (वं तथा); व्यक. १०९; स्मृच. ८ वर्जं च (वर्जं तु) अपि (दि च); विर. २८८ अपि (धपि); पमा. ४३६ वर्जं च (वर्जं तु) मध्यं...अपि (मद्यव्रीहियवादिकम्) हारीतः; रत्न. १२३ अपि (दि च); व्यनि. ५०२; स्मृचि. २५; दवि. १४०; सवि. ४५५ मध्यं... अपि (मध्यमं व्रीहयस्तथा) मनुः; धीमि. २।२७३ गोवर्जं (गोचर्य); व्यप्र. ३८५ रत्नवत्; व्यउ. १२३ रत्नवत्; व्यम. १०१ रत्नवत्; विता. ७७५ रत्नवत्; समु. १४८ स्मृचवत्.

(३) नासं. १५।१५ नः (नाम्) विज्ञेयं द्रव्यं (द्रव्यं विज्ञेय); नास्मृ. १७।१६; मिता. २।२७५ (क) विज्ञेयं द्रव्यं (द्रव्यं विज्ञेय), (ख) शेय (शेयं) विज्ञेयं द्रव्यं (द्रव्यं विज्ञेय); अप. २।२७५ विज्ञेयं द्रव्यं (द्रव्यं विज्ञेय); व्यक. १०९ शेय (शेयं) गो (सौ); स्मृच. ८; विर. २८८ शेय (शेयं) गो (सौ) शेषं अपवत्; पमा. ४३६ गो (स) हारीतः; रत्न. १२३ प्यरत्न (प्यं रत्न) शेय (शेयं); व्यनि. ५०२ प्य (प्यं) शेय (शेयं); स्मृचि. २५; दवि. १४० विरवत्; सवि. ४५५ गो (सा) नः (भिः) शेषं अपवत्, मनुः; धीमि. २।२७३ अपवत्; व्यप्र. ३८५ प्य (प्यं); व्यउ. १२३ शेय (शेयं); व्यम. १०१ शेय

उपायैर्विविधैरेषां छलयित्वाऽपकर्षणम् ।
सुप्तमत्तप्रमत्तेभ्यः स्तेयमाहुर्मनीषिणः ॥

(१) शमीधान्यं शिम्बिधान्यं माषमुद्रादि । कृतान्नं सिद्धान्नम् । कौशेयमतसीमयम् । हिरण्यं सुवर्णं रजतं च । अप. २।२७५

(२) शमीधान्यं शिम्ब्यां भवं मुद्रादि । लोहशब्दो धातुपरः । मध्यमिति मध्यमद्रव्यमित्यर्थः । उपायैः कूट-तुलनसंधिभेदनादिभिः । छलयित्वा गोपयित्वा । अप-कर्षणं अपहरणम् । विर. २८८

(३) मृद्भाण्डेति । मृन्मयं घटादि, आसनं पीठिका, खट्वा, अस्थि कङ्कतादि, काष्ठचर्मवृणादि, माषादिकलं, पक्वान्नादि, क्षुद्रद्रव्याणि । एषामपहरणे प्रथमं स्तेयम् । वास इति । कौशेयादन्यद् वस्त्रम् । कौशेयपर्युदासात् तत् उत्कृष्टपत्रपट्टोर्णादिव्युदासोऽर्थात् । गोवर्जमजादयः पशवः । गोवर्जनाद् हस्त्यादिवर्जितम् । हिरण्यवर्जितानि ताम्रायस्त्रपुसीसादीनि । अत्रापि मण्यादिपर्युदासो द्रष्टव्यः । व्रीहियवादि द्रव्यं, तेषां हरणे मध्यमस्तेयम् ।

हिरण्येति । गतार्थः श्लोकः । एतदपहरणादुत्तम-स्तेयम् ।

उपायैरिति । उपायैर्विविधैः संदेशकूटलेख्यसंधि-च्छेदग्रन्थिभेदाद्यैरेषां त्रिप्रकाराणां च वञ्चयित्वा स्वामिनोऽपहरणं सुप्तमत्तप्रमत्तेभ्यश्च त्रिप्रकारं स्तेय-माहुः । नामा. १५।१३-६ (पृ. १६१-२)

तत्स्वरप्रकाराः

२ द्विविधास्तत्स्वरा ज्ञेयाः परद्रव्यापहारिणः ।

प्रकाशाश्चाप्रकाशाश्च तान् विद्यादात्मवान् नृपः ॥

(शेयं); विता. ७७५ प्य (प्यं) शेय (शेयं); समु. १४८ गो (स).

(१) नासं. १५।१६; नास्मृ. १७।१७ धैरेषां छल (धैः सवैः कल्प) मत्तप्र (प्रमत्त); मिता. २।२६६; व्यक. १०९ तेभ्यः (तेषु); स्मृच. ८ छल (वञ्च); विर. २८८ षां (वं); पमा. ४३५; रत्न. १२३; व्यनि. ५०२ स्मृचवत्; स्मृचि. २५; नृप्र. २६० छल (कल्प); व्यप्र. ३८५; व्यउ. १२३; विता. ७७५; राकौ. ४८२ रेषां (स्तेषां); समु. १४८.

(२) नासं. १५।१३; नास्मृ. २१।१ विद्या (विन्वा).

परद्रव्यापहरणशीला द्विप्रकाराश्चोराः प्रच्छन्नाश्च
प्रकाशाश्च । ते राशा ज्ञेयाः ।

नाभा. १९।५३ (पृ. १८१)

प्रकाशवञ्चकास्तत्र कूटमानतुलाश्रिताः ।

उत्कोचकाः सोपधिकाः कितवाः पण्ययोषितः ॥

प्रतिरूपकराश्चैव मङ्गलादेशवृत्तयः ।

इत्येवमादयो ज्ञेयाः प्रकाशास्तस्करा भुवि ॥

(१) नैगमादिच्छन्ना परद्रव्यापहरिणश्चेत् प्रकाश-
तस्करा न स्वरूपत इत्यवगन्तव्यम् । स्मृच. ३१७

(२) सोपधिकाः ये भयमाशां वा दर्शयित्वा
परस्य धनमपहरन्ति । कितवाः छद्मनाऽर्थहराः ।
मङ्गलादेशकारिणः अनादेश्यमङ्गलादेशद्वाराऽर्थहराः ।
इत्येवमादय इत्यादिपदेन वाक्यान्तरस्थप्रकाशतस्कर-
ग्रहणम् । विर. २९०

(३) प्रकाशेति । तत्र द्विप्रकाराणां मध्ये प्रकाश-
चोरा एते वक्ष्यमाणाः । कूटमानाश्रिताः कूटतुलाश्रिताश्च
वणिजः, उत्कोदका उत्कोचभक्षाः राजकुलाद्याश्रिताः,
सोपधिका विप्रलम्भकाः, कितवाश्च, वेद्याश्च ।

प्रतिरूपेति । कूटशासनकार्पापणविवर्णादिकराः,
ज्योतिषनैमित्तिकेक्षणिकादयः । एवमादयः प्रकाशा

(१) नासं. १९।५४ चकाः सो (दकाः सो); नास्मृ. २१।२
स्तत्र (स्तु ते) सोपधि (साहसि); व्यक. १०९ कितवाः
(वञ्चकाः); स्मृच. ३१७ लाश्रि (लाः स्मृ); विर. २९०;
पमा. ४३८; रत्न. १२४ व्यकवत्; व्यनि. ५०३
वञ्चका (तस्करा) शेषं व्यकवत्; दधि. ११८ उत्कोच
(उत्कोचि); सवि. ४६० श्रिताः (स्तथा); व्यप्र. ३८६-७
व्यकवत्; व्यउ. १२४ व्यकवत्; व्यम. १०१
कितवाः पण्य (वञ्चकाः पाप) स्मृत्यन्तरम्; विता. ७७८
व्यकवत्; सेतु. २२८; समु. १४८ स्मृचवत्.

(२) नासं. १९।५५ शास्तस्करा भुवि (शा लोकवञ्चकाः);
नास्मृ. २१।३ शास्तस्करा भुवि (श्लोकतस्कराः); व्यक. १०९;
स्मृच. ३१७; विर. २९० वृत्तयः (कारिणः);
पमा. ४३८; रत्न. १२४; व्यनि. ५०३; सवि. ४६०
पू.; व्यप्र. ३८७; व्यउ. १२४; व्यम. १०१ स्मृत्य-
न्तरम्; विता. ७७८; सेतु. २२८ शास्त (शत) शेषं
विरवत्; समु. १४८.

लोकचोराः । तत्र यत्नः कर्तव्यः प्रतिमासतुलायवेक्षणा-
दिना । नाभा. १९।५४-५ (पृ. १८१)

अप्रकाशास्तु विज्ञेया बहिरभ्यन्तराश्रिताः ।

सुप्रमत्तप्रमत्तार्तान् मुष्णन्त्याक्रम्य ये नराः ॥

देशग्रामगृहघनाश्च पथिघना ग्रन्थिसोचकाः ।

इत्येवमादयो ज्ञेया अप्रकाशास्तु तस्कराः ॥

अप्रकाशास्त्विति । प्रच्छन्नचोरास्तु बहिर्ग्रामाद-
व्याद्याश्रिताः ग्रामजनपदनगरपथ्यन्तराश्रिताश्च, सुसा-
दीनां केचिच्छन्ना, प्रसह्य केचित् । तान् विदित्वा
निगृह्णीयात् ।

देशेति । देशघातका ग्रामघातका गृहघातकाश्च
मार्गमुपः ग्रन्थिच्छेत्तार एवम्प्रकाराः प्रच्छन्नचोराः ।

नाभा. १९।५६-७ (पृ. १८१-२)

तैन् विदित्वा तु कुशलैश्चरैस्तत्कर्मवेदिभिः ।

अनुसृत्य तु गृह्णीयाद्गूढप्रणिहितैश्चरैः ॥

तानेवम्प्रकारान् बुद्ध्वा कुशलैश्चरैः तत्कर्मकारिभि-
श्चोरव्यञ्जनैः पुराणचोरैश्चानुसृत्य गृह्णीयात् । अमुत्रासत
इति तैश्चारयित्वा गृह्णीयात् । अथवा चोरव्यञ्जनास्तैः
सहैकार्थीभूताश्चोराः कस्मिंश्चिद् गृहे फल्गु द्रव्यं तत्र
निधाय तान् नीत्वा मोषयित्वा प्रत्ययमुत्पाद्य पुनः
ग्रामान्तरेषु मनुष्यान् गूढान् निधाय तत्र प्रवेश्य
ग्राहयेयुः । नाभा. १९।५८ (पृ. १८२)

प्रकाशतस्करदण्डाः

लोहानामपि सर्वेषां हेतुरग्निः क्रियाविधौ ।

क्षयः संस्क्रियमाणानां तेषां दृष्टोऽग्निसंगमान् ॥

(१) नासं. १९।५६ उत्तरार्धे (सुप्तान् मत्तान् प्रमत्तान्
मुष्णन्त्याक्रम्य चैव ये); नास्मृ. २१।४ स्तु (श्च) उत्तरार्धे
(मुष्णान् प्रसक्तान् च नरा मुष्णन्त्याक्रम्य चैव ते); व्यक. १०९
त्तार्तान् (त्ताश्च); विर. २९२; व्यनि. ५०३ व्यकवत्;
सेतु. २२८ सुप्त (सम) मुष्णन्त्या (संतुष्या); समु. १४८.

(२) नासं. १९।५७; नास्मृ. २१।५ पथि (यज्ञ)
स्तु (श्च).

(३) नासं. १९।५८ (तान् विदित्वा सुनिपुणैश्चरै-
स्तत्कर्मकारिभिः । अनुसृत्य ग्रहातव्या गूढैः प्रणिहितैर्नरैः ॥);
व्यक. ११० श्रैः (नरैः); विर. २९२.

(४) नासं. १०।१०; नास्मृ. १२।१०; मिः क्रियाविधौ

सुवर्णस्य क्षयो नास्ति रजते द्विपलं शतम् ।

शतमष्टपलं ज्ञेयं क्षयस्तु त्रपुसीसयोः ॥

ताम्रे पञ्चपलं विद्याद्विकारा ये च तन्मयाः ।

तद्भातूनामनेकत्वादयसोऽनियमः क्षये ॥

(१) क्रियाविधौ घटनकर्मणि, लोहानां भातूनां, सुवर्णशब्दोऽत्र शुद्धपरः अन्यादृशे तत्रापि क्षयात् । रजते द्विपलं शतं, पलशते ध्यायमाने पलद्वयं क्षयो भवति, एवमुत्तरत्रापि । तन्मयास्ताम्रमयाः कांस्यादयः, तद्भातूनामयोहेतुभूतानां पाषाणमृत्तिकादीनामनेकत्वाद्वाहुल्यादनियमः क्षये न नियमः कर्तुं शक्यते, अयःशब्दोऽपि शुद्धायोग्यतिरिक्तायःपरः । शुद्धे तु नियमोऽप्रत एव उक्तः । उक्तक्षयादप्यधिकक्षये सुवर्णकारादयो दण्ड्याः, तद्वाण्याश्चेति परिगणनफलम् । विर. ३११

(२) लोहानामपीति । लोहानामपि, न वस्त्राणामेव । सुवर्णादीनां सर्वेषां हेतुरग्निः कटकादिक्रियाविधौ । न ह्यग्निसंयोगमन्तरेणाविलीनानां कटकादयः शक्याः कर्तुम् । ततोऽग्निसंगमात् संस्क्रियमाणानां यः क्षयो दृष्टः स उच्यते क्रमेण ।

सुवर्णस्येत्यादि । सुवर्णं न क्षीयते । रजतं पलशते द्वे पले क्षीयते । पात्रादिकरणे त्रपुसीसयोः क्षयः शतेऽष्टौ पलानि । शते पञ्चपलं ताम्रे क्षयः । ताम्र-विकारेषु सर्वेष्वेवम् । अयसो लोहस्य न क्षयनियमः तन्निमित्तानां येभ्यो लोहमुत्पद्यते तेषामनेकत्वात् कुतश्चिदुत्पन्नस्य कश्चित् क्षय इत्यनियमः ।

नाभा. १०।१०-१२ (पृ. ११२-३)

(क्रिया विधौ); व्यक. ११३; विर. ३११; व्यनि. ५१३ शिः (शि) पां दृ (षामि); नृप्र. १८४ शिः (शि) क्षय... ..णानां (संक्षयः स्तूयमानानां); समु. ९० नामपि (नां चैव) शिः (शि) पां दृ (षामि).

(१) नासं. १०।११ ते (तं) यस्तु (यः स्यात्); नास्मृ. १२।११ रज (राज); व्यक. ११३ र्णस्य (र्णेषु) रज (राज); विर. ३११ र्णस्य (र्णे तु); व्यनि. ५१३ शतमष्ट (शते त्वष्ट) यस्तु (यं तु); नृप्र. १८४ यस्तु (यः स्यात्); समु. ९० लं शतम् (लं शते) शेषं व्यनित्.

(२) नासं. १०।१२ तद्वा (तद्दे); नास्मृ. १२।१२ दय (दाय); व्यक. ११३; विर. ३११ विषा (दद्या) च (तु);

तान्तवस्य च संस्कारे क्षयवृद्धी उदाहृते ।

तत्र कार्पासिकोर्णानां वृद्धिर्दशपला शते ॥

तन्तुविकारस्य वस्त्रकम्बलादेः संस्कारे कार्पासोर्णसूत्रयोः दशभिः पलैः कृतमेकादशपलं भवति । एवं शतपलस्य दशोत्तरं शतं भवति । तन्तुविकाराणामेषा वृद्धिरुक्ता ।

नाभा. १०।१३ (पृ. ११३)

स्थूलसूत्रवतामेषां मध्यानां पञ्चकं शतम् ।

त्रिपलं तु सुसूक्ष्माणामतः क्षय उदाहृतः ॥

स्थूलसूत्रपटादीनामेषा वृद्धिरुक्ता— दशपलं शते । मध्यानां शते पञ्चपला वृद्धिः । सूक्ष्माणां शते त्रीणि पलानि सन्निभागानि । एतेनान्तरालावस्थानामनुपातेन कर्तव्यो विभागः । क्षयमुदाहृतं वक्ष्यामः ।

नाभा. १०।१४ (पृ. ११३)

त्रिंशांशो रोमवद्धस्य क्षयः कर्मकृतस्य च ।

कौशेयवल्कलानां तु नैव वृद्धिर्न च क्षयः ॥

(१) उक्तादधिकक्षये शिल्पी दण्ड्यः । अप. २।१८०

(२) रोमवद्धः कम्बलादिः । कर्मकृतः कृतकर्म-निष्पन्न एव कृतचित्रादिः । विर. ३१३

व्यनि. ५१३ ऽनियमः (नियमं); नृप्र. १८४ विधात् (ज्ञेया [ये]); समु. ९० याः (लाः).

(१) नासं. १०।१३ तत्र (यत्र) ला (लं); नास्मृ. १२।१३ तत्र (यत्र) ला शते (लं शतम्); अप. २।१८० च (तु); व्यक. ११३ च (तु); विर. ३१२; नृप्र. १८४-५ वस्य च (वानां तु) द्वी उदाहृते (द्विरुदाहृता) तत्र (सु [त] त्र) नां (नि) पला शते (पलं श [सृ] तम्).

(२) नासं. १०।१४ पां (षा) शतम् (शते) मतः (मन्तः); नास्मृ. १२।१४ तामे (शां ते) सुसू (ससू) मतः ... .. हतः (मेषा वृद्धिरुदाहृता); विश्व. २।१८३ चतुर्थपादं विना; अप. २।१८० शतम् (शते) लं (ला); व्यक. ११२; विर. ३१३ कं शतम् (विंशतिः); नृप्र. १८४ सूत्र (स्तन्तु) पलं (शतं).

(३) नासं. १०।१५ बद्ध (विद्ध); नास्मृ. १२।१५ स्य च (स्य तु) नै (सै); अप. २।१८० नां तु (दीनां); व्यक. ११३ स्य च (स्य तु) शेषं अपवत्; विर. ३१३ पू.; व्यनि. ५१४ बद्ध (बन्ध) कर्म (चर्म) नां तु (दीनां); नृप्र. १८५ तु (च).

(३) पुष्पपट्टानां च रोमविद्धस्य छेदकृतः क्षयः त्रिंशदंशः । उत्पादितशिल्पविशेषाणां तु कौशेयानां वल्कलानां च न वृद्धिर्न च क्षयः समान्येव सूत्राण्येतानि भवन्ति । नाभा. १०।१५ (पृ. ११३)

मूल्याष्टभागो हीयेत सकृद्धौतस्य वाससः ।
द्विः पादस्त्रिभिर्भागस्तु चतुर्धौतेऽर्धमेव च ॥
अर्धक्षयात् परतः पादांशापचयः क्रमात् ।
यावत्क्षीणदशं जीर्णं जीर्णस्यानियमः क्षये * ॥

(१) सकृद्धौतस्य वाससः अष्टपणमूल्यवाससः मूल्याष्टभागमपनीय सप्तपणान् रजको दाप्यः । द्विः-कृत्वो धौतस्य पादश्चतुर्थो भागः, त्रिःकृत्वो धौतस्य तृतीयो भागः, चतुःकृत्वो धौतस्यार्धम् । अर्धक्षयात् परतः यावत्क्षीणदशं वस्त्रं, तावत् क्रमेण पादस्यांशस्यापचयः । जीर्णं त्वनियमः, तत्र मध्यस्थैरुक्तानुसारेणोहः कर्तव्य इत्यर्थः । × विर. ३१४

(२) मूलेति । सकृद्धौतस्य दीनारमूल्यस्य पादार्धं हीयेत । तन्मूल्यार्धैकादशभिर्ग्राह्यम् । द्विर्धौतस्येत्येवं सर्वत्र । द्विर्धौतस्य पाद ऊनः, त्रिर्धौतस्य त्रिभागोनः, एवं चतुर्धौतमर्धमूल्यं भवति ।

* श्लोकद्वयस्य मिताव्याख्यानं 'वसानस्त्रीन् पणान् दण्ड्यः' इति याज्ञवल्क्यवचने (पृ. १७३६) द्रष्टव्यम् ।

× दवि. विरवत् ।

(१) नासं. १०।८ स्तु (श्व); नास्मृ. १२।८ चतुर्धौते (चतुःकृत्वो); मिता. २।२३८ स्त्रिभिर्भागस्तु (स्तृतीयांशः); अप. २।१८१ व च (व तु) शेषं नास्मृवत्; व्यक. १।१३ अपवत्; विर. ३१४ चतुः.....च (चतुःकृत्वाऽर्धमेव तु); पमा. ४५६ मितावत्; दवि. १।१३ नास्मृवत्; नृप्र. १८५ अपवत्; व्यप्र. २८९ मितावत्; व्यम. ८५ गो (गे) शेषं मितावत्; विता. ५६८ पू. : ५६९ मितावत्, उत्त. : ७६७ मितावत्; राकौ. ४९२ मितावत्; समु. ८९ मितावत्.

(२) नासं. १०।९; नास्मृ. १२।९; मिता. २।२३८ (क) क्षये (क्षयः); अप. २।१८१ जीर्णं (वस्त्रं) क्षये (क्षयः); व्यक. १।१३ दांशाप (दशोऽप) जीर्णं (वस्त्रं); विर. ३१४ जीर्णं (वस्त्रं); पमा. ४५६ क्षये (क्षयः); दवि. १।१३ जीर्णं जीर्णस्या (वस्त्रं जीर्णः स्यात्); नृप्र. १८३-४; व्यप्र. २८९ पू.; व्यम. ८५ पू.; विता. ५६९ पू., ७६७; राकौ. ४९२ विरवत्; समु. ८९ पू. : ९० पमावत्, उत्त.

अर्धेति । पञ्चमादारम्याष्टमो भागोऽपचीयते । पञ्चमे साष्टभागमर्धम् । षष्ठे सपादम् । एवं यावत् क्षीणदशं जीर्णम् । ततः क्षयनियमो नास्ति । इच्छातः क्रयः ।

नाभा. १०।८-९ (पृ. ११२)

अप्रकाशतस्करदण्डाः

स्वदेशघातिनो ये स्युस्तथा मार्गनिरोधकाः ।
तेषां सर्वस्वमादाय राजा शूले निवेशयेत् ॥

(१) यस्य राज्ञो देशे चौरा वसन्ति, तद्राजदेशः तेषां चौराणां स्वदेशः, तद्घातिनः, स्वदेशघातिनः, एतेन परदेशघाते चौरैः क्रियमाणे तेषां सर्वस्वग्रहणं न कर्तव्यं तद्राजानुकूलत्वात्, परेण तु करणीयमेव सामर्थ्ये सतीति भावः । विर. ३१७

(२) अत्र वाक्यस्यास्य रत्नाकरादौ पान्थमुषमुप-क्रम्यावतारणेऽपि तत्र परिसंख्यायकस्य स्वदेशीयमार्ग-निरोधस्य समभिव्याहारदर्शनेऽपि परदेशीयद्विचतुष्पद-हारिणोऽपि दण्डाभावो न्यायसाम्यादिति प्रतिभाति । एवञ्च 'परदेशाद्धतं द्रव्यमि'त्यादिकात्यायनवचनेन सममेकमूलकत्वमेवेति । दवि. १२५

(३) स्वदेशं प्रान्ति ये मार्गं च, तेषां सर्वस्वं गृहीत्वा धनं भूयो हस्तपादादिच्छेदनं, मरणं न विद्यते, निन्दा यस्यां क्रियायामिति (तां) प्रवर्तयेत् ।

नाभा. १९।६७ (पृ. १८४)

अप्रकाशस्तेये दण्डविवेकसाधनो न्यायः

प्रथमे प्रन्थिभेदानामङ्गुल्यङ्गुष्ठयोर्वधः ।

द्वितीये चैव यच्छेषं तृतीये वधमर्हति ॥

(१) अङ्गुल्यङ्गुष्ठयोर्वधः छेदनम् । शेषमत्र

(१) नासं. १९।६७ मार्गनिरोधकाः (मार्गोपरोधिनः) राजा... ..येत् (भूयो निन्दां प्रवर्तयेत्); नास्मृ. २१।७ मार्गनिरोधकाः (यज्ञावरोधिनः) राजा... ..येत् (भूयो निन्दां प्रकल्पयेत्); व्यक. १।१३ रोधकाः (रोधिनः); विर. ३१७ नारदकात्यायनौ; व्यनि. ५०८ व्यकवत्, नारदकात्यायनौ; दवि. १२५ नारदकात्यायनौ; सेतु. २३६ नारदकात्यायनौ.

(२) नासं. १९।९०-९१ तृती... ..ति (दण्डः पूर्वश्च साहसः); नास्मृ. २१।३२ यच्छे... ..ति (तज्ज्ञेयं दण्डः पूर्वस्तु साहसः); विर. ३२२; पमा. ४४१; रत्न. १२५ पू.; व्यप्र. ३८९ ल्यङ्गुष्ठ (ष्ठस्त) पू.; व्यड. १२७.

करचरणरूपमेव पूर्ववाक्यानुसारात्, तृतीये वधं
मारणमेव । विर. ३२२

(२) ग्रन्थिच्छेदानां प्रथमे ग्रहणे अङ्गुल्यङ्गुष्ठयोः
छेदः दक्षिणहस्तस्य । द्वितीये पुनरपि ग्रहणे शेषस्या-
ङ्गुलित्रयस्य छेदः । नाभा. १९।९०-९१ (पृ. १८८)

गोषु ब्राह्मणसंस्थासु स्थूरायाश्छेदनं भवेत् ।
दासीं तु हरतो नित्यमर्धपादावकर्तनम् ॥

(१) ब्राह्मणसंस्थासु ब्राह्मणस्वामिकासु । स्फुरा
पार्णरूपपरिभागः । विर. ३१९

(२) ब्राह्मणसंस्थासु ब्राह्मणस्वामिकासु । एवञ्च
दासीषु ब्राह्मणस्वत्वेन गौरवाद्दण्डाधिक्यदर्शनाद्वासेष्वपि
ब्राह्मणस्वामिकेषु चौरदण्डः शारीरमार्थं वाऽधिकं
वाच्यमन्यस्वामिकेष्वल्पमिति प्रतिभाति । दवि. १२८

येन येन यथाङ्गेन स्तेनो नृपु विचेष्टते ।
छेत्तव्यं तत्तदेवास्य तन्मनोरनुशासनम् ।
हस्तादीनां येनाङ्गेन चौर्यं करोति, तदेव छेत्तव्यम् ।
नाभा. १९।९२ (पृ. १८८)

गरीयसि गरीयांसमगरीयसि वा पुनः ।
स्तेने निपातयेद्दण्डं न यथा प्रथमे तथा ॥

महति महान्तमल्पमल्पे दण्डं निपातयेत् चोरे ।
सर्वत्र द्वितीयादिषु ततोऽधिकं, न तुल्यम् ।

नाभा. १९।९३ (पृ. १८८)

अप्रकाशतस्करदण्डप्रकरणानुवृत्तिः

महापशून् स्तेनयतो दण्ड उत्तमसाहसः ।
मध्यमो मध्यमपशून् पूर्वः क्षुद्रपशौ हते ॥

(१) नासं. १९।९१; नास्मृ. २।१३३ दाव (दवि);
व्यक. ११४ उत्तरार्धे (दासीं च हरतो मध्यस्तथा पादस्य
छेदनम्); विर. ३१९ स्थू (स्फु) उत्तरार्धे (दासीषु हरतो
मध्यस्तथा पादस्य छेदनम्); दवि. १२८ स्थू (स्फु) उत्तरार्धे
(दासीं तु हरतो मध्यस्तथा पादस्य छेदनम्) : १३१ स्थू
(स्फु) पू.

(२) नासं. १९।९२; नास्मृ. २।१३४ छेत्तव्यं तत्त-
देवास्य (तत्तदेवास्य छेत्तव्यं); व्यक. ११५ नास्मृवत्.

(३) नासं. १९।९३; नास्मृ. २।१३५.

(४) नास्मृ. २।१२९ शू स्ते (शंस्तु) उत्तरार्धे (मध्यमो

(१) मध्यमं मध्यमसाहसम् । पूर्वं प्र

स्मृच. ३१९

(२) अत्रापि महापशवो विसृद्धदण्डा अनवरुद्धा
विवक्षिताः । विर. ३२१

(३) महापशवो हस्त्यश्वादयः । विचि. १३५

(४) महान्तः पशवो हस्त्यादयः, मध्यमा वृषा-
दयः । एतद्विशेषविहितेतरविषयम् । दवि. १२९

काष्ठभाण्डतृणादीनां मृन्मयानां तथैव च ।

वेणुवैणवभाण्डानां तथा स्नाय्वस्थिचर्मणाम् ॥

शकानामार्द्रमूलानां हरणे फलपुष्पयोः ।

गोरसेक्षुविकाराणां तथा लवणतैलयोः ॥

मध्यमपशुं पूर्वः क्षुद्रपशुं हरन्); अप. २।२७५ क्रमेण मनुः;
व्यक. ११४ सः (सम्) मो (मं); स्मृच. ३१९ पूर्वः (पूर्व)
शेषं व्यकवत्; विर. ३२१ मपशून् (मपशौ); रत्न. १२५
पशौ हते (पशुं हतः) शेषं स्मृचवत्; विचि. १३५;
व्यनि. ५१० शौ हते (शोर्हतौ); दवि. १२८ क्षुद्र (क्षुद्रे);
सवि. ४६२ शू स्ते (शू स्ते) उत्तरार्धे (मध्यमं मध्यमपशौ पूर्व
क्षुद्रपशौ हते); व्यप्र. ३८९ शौ हते (शू हतः);
व्यउ. १२७ शां हते (शू हतः) शेषं स्मृचवत्;
व्यम. १०२ ण्ड उ (ण्डमु) शौ हते (शू हते) शेषं स्मृचवत्;
विता. ७८३ स्तेन (श्चोर) शेषं व्यप्रवत्; सेतु. २३७;
समु. १५० मो (मं) पूर्वः (पूर्व).

(१) नासं. १९।८२ भाण्ड (काण्ड); नास्मृ. २।१२२
भाण्ड (काण्ड) तथा... ..णाम् (वेतसस्यास्थिचर्मणोः);
मिता. २।२७५; अप. २।२७५ क्रमेण मनुः; व्यक. ११५;
विर. ३२७; पमा. ४४३; विचि. १४०-४१; दवि. १४९
चर्म (चर्मि); सवि. ४५६-७; व्यप्र. ३९१; व्यउ. १२८;
विता. ७८४ था स्नाय्वस्थि (थाऽस्नाय्वस्थि); सेतु. २४२ तथा
स्नाय्व (तथास्नाय्व); समु. १५१.

(२) नासं. १९।८२-३ नामार्द्र (हरित); नास्मृ. २।१२३
कानामार्द्र (कहरित) फल (तृण); मिता. २।२७५ पुष्प
(मूल); अप. २।२७५ नामार्द्र (नां सार्द्र) क्रमेण मनुः;
व्यक. ११५; विर. ३२७; पमा. ४४३ मितावत्; विचि.
१४१ क्षुवि (तद्वि); दवि. १४९ मितावत्; सवि. ४५७
शाका (शाखा) पुष्प (मूल); व्यप्र. ३९१ मितावत्; व्यउ.
१२८ मितावत्; विता. ७८४ मितावत्; सेतु. २४२
विचिवत्; समु. १५१ मितावत्.

पेक्षाभानां कृताभानां मद्यानामभिषय च ।

सर्वेषामल्पमूल्यानां मूल्यात्पञ्चगुणो दमः ॥

(१) इदं प्रचुरकाष्ठादिविषयम् । विचि. १४१

(२) काण्डशब्देन पूर्वाधन्व(?)शरादय उच्यन्ते । तृणशब्देन दर्भमुञ्जादय उच्यन्ते । हरितशब्देन घास उच्यते यवसादिः । मूलं कन्दादि । पक्वान्नं मोदकादि । कृतान्नं सक्तुपृथुकलाजादि ।

नाभा. १९।८२-४ (पृ. १८७)

तुलाधरिममेयानां गणिमानां च सर्वशः ।

एभ्यस्तूकृष्टमूल्यानां मूल्याद्दशगुणो दमः ॥

(१) तुलाधरिमं कर्पूरादि, मेयं व्रीह्यादि, गणिमं पूगादि । एभिः काष्ठादिभिः । विर. ३२३

(२) तुलाधरिमं कर्पूरादि । मेयं व्रीह्यादि । गणिमं पूगैलाप्रभृति । एभिः काष्ठादिभिः । तेन पूर्वोक्तकाष्ठान्य-पेक्षयाऽधिकमूल्यानां धरिममेयगणिमानामन्यतमस्यापहारे तन्मूल्याद्दशगुणो दण्ड इत्यर्थः । विचि. १३८

(३) तुलाधरिमं कार्पासादि । मेयं व्रीह्यादि । गणिमं हरीतकीविमीतकादि । एतेषां हृतानां यन्मूल्यं, तस्य पञ्चगुणो दण्डः । एभ्यः काष्ठादिभ्यः उत्कृष्ट-मूल्यानां वल्लकुङ्कुमचन्दनादीनां हरणे मूल्याद् दशगुणो दण्डः । दीनारमूल्या हृते दश दीनारा दाप्याः, एको मुषितस्य, नव राशः ।

नाभा. १९।८४-५ (पृ. १८७)

(१) नासं. १९।८३-४; नास्मृ. २।१२४; मिता. २।२७५ मथा (मत्स्या) धामल्पमूल्यानां (धां मूल्यभूतानां); अप. २।२७५ मथा (मधू) क्रमेण मनुः; व्यक. १।१५ मामिष (मोदन); विर. ३२७-८ व्यकवत्; पमा. ४४३ मथा (मत्स्या); विचि. १४१ व्यकवत्; दवि. ३७ उक्त. : १५० धामल्प (धां स्वल्प) शेषं व्यकवत्; सवि. ४५७ पमावत्; व्यप्र. ३९१ धानामामिष (तस्यानामौषध); व्यड. १२८ व्यप्रवत्; विता. ७८४ व्यप्रवत्, पू. ; सेतु. २४२ ल्यात्पञ्चगुणो (ल्यात्स्यात् षड्गुणो) शेषं व्यकवत्; समु. १५१ न्नानां (नां तु) शेषं पमावत्.

(२) नासं. १९।८४-५ धरि (धारि); नास्मृ. २।१२५ शः (तः) दश (दष्ट); अप. २।२७५ क्रमेण मनुः; व्यक. १।१४ धरि (धारि) एभ्य (एभि); विर. ३२३ एभ्य (एभि); विचि. १३८; दवि. १४३ भ्यस्तू (भिर); सेतु. २४० धरि (धरि) शेषं विरवत्.

धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिकं वधः ।

न्यूनं वैकादशगुणं दण्डं दाप्योऽब्रवीन्मनुः ॥

धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्योऽभ्यधिकं हरतो वधः । पुण्ड्र-वर्धनश्रीवर्धनादीनामेकादशगुणमित्येव । समं मुषितस्य, शेषं राशः । नाभा. १९।८५-६ (पृ. १८७)

सुवर्णरजतादीनामुत्तमानां च वाससाम् ।

रत्नानां चैव सर्वेषां शतादभ्यधिकं वधः ॥

रत्नानां वज्रमणिमुक्तादीनां शतादभ्यधिकं हरतो वधः । नाभा. १९।८६-७ (पृ. १८७)

पुरुषं हरतः पात्यो दण्ड उत्तमसाहसः ।

सर्वस्वं स्त्री तु हरतः कन्यां तु हरतो वधः ॥

(१) हस्ताविति छित्वेति शेषः । कामधेनी— दृष्ट-मिति पाठितम् । सर्वस्वमिति नारीं हरतः सर्वस्वग्रहणं दण्ड इत्यर्थः । दवि. १२६

(२) पुरुषस्त्वविशिष्टः । हरत उत्तमसाहसः । स्त्रियं हरतः सर्वस्वम् । कन्यां तु वधः ।

नाभा. १९।८७-८ (पृ. १८७)

सौहसेषु य एवोक्तस्त्रिषु दण्डो मनीषिभिः ।

स एव दण्डः स्तेयेऽपि द्रव्येषु त्रिध्वनुक्रमात् ॥

(१) नासं. १९।८५-६ न्यूनं वै (हृते त्वे); नास्मृ. २।१२६.

(२) नासं. १९।८६-७ सुवर्णं (हिरण्य) सर्वेषां (मुख्यानां); नास्मृ. २।१२७ सर्वेषां (मुख्यानां); अपु. २२७।३६ (सुवर्णरजतादीनां नृत्नीणां हरणे वधः) एतावदेव; व्यक. १।१४; विर. ३२४; रत्न. १२५; दवि. १४४; नृप्र. २६४ (=); व्यम. १०२; विता. ७८३-४.

(३) नासं. १९।८७-८ पात्यो दण्ड उ (वासो दण्डस्तू) हर...वधः (कन्यां तु हरतो वध एव च); नास्मृ. २।१२८; व्यक. १।१४ पात्यो (हस्तौ) स्त्री तु हरतः (हरतो नारी); रत्न. १२५ स्त्री तु हरतः (हरतो नारी) उक्त. ; दवि. १२६ व्यकवत्; व्यप्र. ३८९ रत्नवत्, उक्त. ; व्यड. १२७ रत्नवत्, उक्त. ; व्यम. १०२ रत्नवत्, उक्त. ; विता. ७८३ तु (च) शेषं रत्नवत्, उक्त. ; बाल. २।२७५ (सर्वस्वं हरतः स्त्री तु कन्यापहरणे वधः ।) उक्त., कात्यायनः; समु. १५० रत्नवत्, उक्त.

(४) नासं. १५।२०; नास्मृ. १७।२१; मिता. २।२७०, २७५; अप. २।२७५ द्रव्येषु त्रि (त्रिषु द्रव्ये);

(१) त्रिषु प्रथममध्यमोत्तमेषु, द्रव्येषु त्रिषु शुद्र-
मध्यमहस्तु, एष प्रथममध्यमोत्तमसाहसदण्डातिदेशः
शुद्रमध्यमहस्तु द्रव्येषु विरुद्धदण्डानवरुद्धेषु द्रष्टव्यः ।

विर. ३२९

(२) यथैव साहसेषु प्रथममध्यमोत्तमेषु क्रमेण
प्रथममध्यमोत्तमसाहसदण्डाः प्रोक्ताः, तथा क्रमेण
शुद्रमध्यमोत्तमानि द्रव्याणि मृद्गाण्डवासोहिरण्यादीनि,
शुद्रमध्यमोत्तमद्रव्यापहारेषु प्रथममध्यमोत्तमसाहस-
दण्डाः, देशकालपुरुषापराधान् परीक्ष्य सर्वत्र ।

नाभा. १५।२० (पृ. १६३)

न त्वहोदान्विताश्चौरा वध्या राज्ञा ह्यनागसः ।

सहोदान् सोपकरणान् क्षिप्रं राजा प्रवासयेत् ॥

(१) सहोदान् सलोपान्, सोपकरणान् ससंधि-
भेदनादीन् ।

विर. ३३१

(२) लोप्यादिरहिता अनागममविचार्य न वध्याः ।
चोरा ये तु सहोदाः संधिच्छेदाद्युपकरणयुक्ताश्च,
क्षिप्रमेव हन्तव्याः पूर्वोक्तेन न्यायेन ।

नाभा. १९।६६ (पृ. १८७)

पश्चात्तस्तेनदण्डः

राजा स्तेनेन गन्तव्यो मुक्तकेशेन धावता ।

आचक्षणेन तस्तेयमेवंकर्मस्मि शाधि माम् ॥

पश्चात्तापेनैव कर्तव्यम् । इदं मयामुष्य हृतं, शाधि
मामिति ।

नाभा. १९।१०४ (पृ. १९०)

अनेना भवति स्तेनः स्वकर्मप्रतिवेदनात् ।

राजानं तत्सृष्टेन उत्सृजन्तं सकिल्बिषम् ॥

व्यक. ११५; विर. ३२८ येऽपि (येषु); पमा. ४४२
एवोक्तलि (एवास्ते त्रि); रत्न. १२५; विचि. १४१ विरवत्;
दवि. १४३ विरवत्; नृप्र. २६२; सवि. ४५५ मनुः;
व्यप्र. ३८९; व्यड. १२७; विता. ७७७; राकौ. ४८२
अपवत्, मनुः; सेतु. २४३ विरवत्; समु. १५१.

(१) नासं. १९।६६ पूर्वार्धे (लोप्यादिरहिताश्चौरा राज्ञा-
ऽवध्या ह्यनागमम्) क्षिप्रं राजा प्र (चोरान् क्षिप्रं वि); नास्मृ.
२१।६ ह्यना (अना) उत्तरार्धे (सहोदान् स्तेयकारणात्क्षिप्रं
चोरान्प्रशासयेत्); व्यक. ११६ गसः (गमाः) वास
(माप); विर. ३३१ गसः (गमाः).

(२) नासं. १९।१०४ धावता (धीमता); नास्मृ.
२१।४६.

(३) नासं. १९।१०५; नास्मृ. २१।४७ स्तेनः (तेन)

चोरस्तेनापापो भवति । दुष्टमुत्सृजन्तं तत्कृतं पापं
राजानं गच्छति । स तत्फलं भुङ्क्ते ।

नाभा. १९।१०५ (पृ. १९०)

राजभिर्भृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः ।

निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा ॥

(१) दण्डास्तु तेन दण्डेन क्षीणपापा भवन्तीत्याह
नारदः— राजभिरिति ।

स्मृच. १२८

(२) तत् प्रायश्चित्तदण्डरूपदण्डपरम् । प्रकरणात् ।
अत एव कल्पतरौ सुवर्णस्तेयमुसलाघातप्रकरणे एव
तल्लिखितमिति ।

विचि. १८९

(३) एतत् प्रतिपाद्यते— न शासनं शिष्टपरि-
पालनार्थमेवादृष्टार्थमपि । तेऽप्येवमनुगृहीता भवन्ति ।
सर्वहितत्वमेव राज्ञ इति । नाभा. १९।१०६ (पृ. १९०)
शासनाद्वाऽपि मोक्षाद्वा स्तेनो मुच्येत किल्बिषात् ।
अशासत् तमसौ राजा स्तेनस्याप्नोति किल्बिषम् ॥

यदि शिष्यते अथ मुच्यते सर्वथा स्तेनः शुद्धो
भवति । अशासत् तेन कृतं पापं राजा आप्नोति ।
तस्मादवश्यं धर्मार्थमधर्मनिवृत्त्यर्थं दृष्टार्थं चोरार्थं च
शासयेदिति बहुफलत्वमनुशासनस्योक्तम् ।

नाभा. १९।१०७ (पृ. १९०)

गुरुरात्मघतां शास्ता राजा शास्ता दुरात्मनाम् ।
अतः प्रच्छन्नपापानां शास्ता वैवस्वतो यमः ॥

इहाशिष्टा यमेन शास्यन्ते, शिष्टास्तु न यमेन ।
तस्मादिह शासनं सुष्ठु दृष्टार्थमिति तेषां वृत्त्यर्थमेव ।
शास्तेति । 'अनित्यमागमशासनमि'त्येतत् शापितं
'युवोरनाकौ' इत्यादिना ।

नाभा. १९।१०८ (पृ. १९०)

वेद (पाद) उत्तरार्धे (राजा ततः सृष्टेनमुत्सृजेत् सकिल्बि-
षम्).

(१) नासं. १९।१०६; नास्मृ. २१।४८; स्मृच.
१२८; विचि. १८९; प्रका. ८१; समु. ७०.

(२) नासं. १९।१०७; नास्मृ. २१।४९ नादाऽपि
(नादा वि) मुच्येत (मुच्यति) सत् तमसौ राजा (सनात्
तद्राजा).

(३) नासं. १९।१०८ अतः (अथ); नास्मृ. २१।५०
राजा शास्ता (शास्ता राजा).

विदुः स्तेनस्य वर्णभेदेन दण्डांतरतन्त्रम्

अष्टापाशं तु शूद्रस्य स्तेये भवति किस्त्रियम् ।
अष्टापाशं तु वैश्यस्य द्वात्रिंशत् क्षत्रियस्य तु ॥
ब्राह्मणस्य चतुष्पष्टि मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ।
विद्यापि च विशेषेण विद्वत्त्वभ्यधिकं भवेत् ॥
हृतस्याष्टगुणं शूद्रस्य स्तेये दण्ड इति केचित् ।
अन्येऽष्टगुणोऽधर्मः तस्य हृतस्य यं उक्तः स्तेय इति ।
पूर्वपूर्वाद् द्विगुणमुत्तरोत्तरस्य । शूद्रादीनां वा स्वहणे
एकमेव धर्म इति । हृतं वा दापयित्वा ततोऽष्टगुणं दण्डः
शूद्रस्य, षोडशगुणं वैश्यस्य, द्वात्रिंशद्गुणं क्षत्रियस्य,
चतुष्पष्टिगुणं ब्राह्मणस्य इति ।

नाभा. १९।१०९-१० (पृ. १९१)

स्तेयदोषप्रतिप्रसन्नः

समित्पुष्पोदकादानेष्वस्तेयं सपरिग्रहात् * ॥
वैर्वमानोऽध्वनि श्रान्तो गृह्णन्नेकाशनः स्वयम् ।
ब्राह्मणो नापराधोति द्वाविक्षू पञ्च मूलिकान् × ॥

चौरान्वेषणम्

सहोदग्रहणात्स्तेयं होढेऽसत्युपभोगतः ।
शङ्का त्वसज्जनैकाध्यादनायव्ययतस्तथा ॥

(१) सहोदग्रहणात् सलोत्रग्रहणात् होढेऽसत्युप-
योगतः असति होढे लोत्र उपयोगतः अन्यथा लभ्यकर्पूरा-
द्युपयोगतः स्तेयं ज्ञेयम् । शङ्का तु स्तेयस्य असज्जनैका-

* व्याख्यानं स्थलादिनिर्देशश्च दण्डमातृकाप्रकरणे
(पृ. ५९१) द्रष्टव्यः ।

× व्याख्यानं दण्डमातृकाप्रकरणे (पृ. ५९१) द्रष्टव्यम् ।

(१) नासं. १९।१०९; नास्मृ. २।१।५१ अष्टापाशं तु
(द्विरष्टापाशं).

(२) नासं. १९।११० पू.; नास्मृ. २।१।५२ चतुष्पष्टि
मनुः (चतुष्पष्टीत्येव).

(३) व्यनि. ५९५ भेकाशनः (जनशनं) पञ्च मूलिकान्
(हे च मूलके). [अवशिष्टस्थलादिनिर्देशः दण्डमातृकाप्रकरणे
(पृ. ५९१) द्रष्टव्यः].

(४) नासं. १५।१७ ल्युप (त्यति); नास्मृ. १७।१८
होढेऽस (होढम) कार्यादनाय (कत्वा इत्याय); अप.
२।२६८ नात्स्ते (ने स्ते) देऽस (दे स); व्यक. ११६
भोग (योग) स्तथा (स्तदा); विर. ३३३ भोग (योग);
सिनु. २४५ देऽस (दे स) भोग (योग).

र्यात्, असज्जनैर्मद्यपानाद्यांस्तेयः श्रेयाभ्यां एकप्रयो-
जनैकधात्, अनायव्ययतस्तथा शङ्केति प्रथम-
श्लोकार्थः । विर. ३३४

(२) लोत्रेणापहतद्रव्येकदेशेन सह ग्रहणादवसरा-
भावे स्तेयम् । लोत्राभावे अतिभोगात् पूर्वावस्थाया
गन्धमाल्यवस्त्रादीनाम् । शङ्कया सर्वं दृष्ट्वा शङ्कित
इवोद्विग्न इव भवति, तत्रापि स्तेयं संभाव्यम् । शङ्का-
भावे न निश्चयः तदन्वसज्जनैर्द्यतकदासीपत्यादिदुष्टजनै-
रेककार्यत्वात् संभाव्यं स्तेयम् । न विद्यते (आयः)
आगमो यस्य सोऽनायः । अनायस्य व्ययोऽनायव्ययः ।
अनायव्ययाच्च संभाव्यमेवम् ।

नाभा. १५।१७ (पृ. १६२)

अन्यहस्तात्परिभ्रष्टमकामादुत्थितं भुवि ।

चौरेण वा परिक्षिप्तं लोत्रं यत्नात् परीक्षयेत् ॥
तस्माच्चौरत्वनिश्चयो दृष्टेनादृष्टेन वा प्रमाणेनैवेति
स्थितम् । दवि. ८१

अहोढान् विमृशेच्चौरान् गृहीत्वा परिशङ्कया ।
भयोपधाभिश्चित्राभिर्न्युस्तथ्यं यथा हि ते ॥

(१) अहोढान् होढरहितान्, तथा गृहीतपरि-
शङ्कया उपधाभिश्चित्राभिर्व्यजैर्नानाविधैः देशादिकं
प्रष्टव्यास्ते यथातथ्यं ब्रूयुरित्युत्तरश्लोकार्थः । विर. ३३४

(२) सलोत्रानपि चौरान् सहोढा दृष्टा इत्येतावता
न शासितव्याः, विचारयेदेव अचोरशङ्कया । माण्डव्य-

(१) मिता. २।२६७; पमा. ४३७ ण वा (णापि);
दवि. ८१ त्यितं भुवि (दृतं प्रथि) परि (प्रति); नृप्र.
२६१ दुत्थितं (दन्वितं) परि (प्रति) लोत्रं यत्नात्
(लोचयन् तत्); सवि. ४५९ भुवि (तु वा) चौरेण वा
परि (चौरेर्वापि प्रति); व्यप्र. ३८६ परि (प्रति); व्यउ.
१२४ व्यप्रवत्; विता. ७९१ व्यप्रवत्; समु. १४९.

(२) नासं. १९।६८ अहो (सहो) युस्तथ्यं (युः सत्यं);
नास्मृ. २।१।८ त्वा परि (तान् यदि) उत्तरार्थं (भयो-
पधाभिश्चित्राभिर्न्युस्तथा यथा कृत्वा); अप. २।२६८ त्वा
परिशङ्क (तान् परिसंख्य); व्यक. ११६ अहो (सहो)
त्वा व (तप) भयो (नयो); विर. ३३४ त्वा प (तप) भयो
(तयो); व्यनि. ५०६ (=) उत्त.; सिनु. २४५ गृहीत्वा
(गृहीत) भयो (तयो); समु. १४९ उत्त., लुप्तन्तरम्.

चदचोरस्यापि होदसंभवात् । यावदध्यभिचारिः । लिङ्गं
दृष्टमिति । तदभावे भयोत्यादनैश्चित्रैस्ताडननिर्भर्त्सनपुत्र-
दारच्छेदनागस्तिप्रदानरूपाभि (?) र्यथा ते संव्रताः
सत्यं वदन्ति तथा । नाभा. १९।६८ (पृ. १८४)

देशं ग्रामं दिशं नाम जातिं वा संप्रतिश्रयम् ।

कृतं कार्यं सहायाश्च प्रष्टव्याः स्युर्निगृह्य ते ॥

देशं कुतस्त्या यूयमिति, कस्मिन् काले इहागताः,
कस्यां दिशि कस्मिन् देशे कुतो वा प्रविष्टाः, जातिर्भवतां
का, किं नाम रूपं च, केन वेषेण प्रविष्टा इहेति, प्रति-
श्रयश्चेद् द्वासीदागच्छतां वेति, चौयेण चेहत्या भक्त-
दानोपकरणप्रच्छादनादिना साहाय्यं के कृतवन्त इति
निगृह्य प्रष्टव्याः । नाभा. १९।६९ (पृ. १८४)

वर्णस्वराकारभेदात् ससंदिग्धनिवेदनात् ।

अदेशकालदृष्टत्वान्निवासस्याविशोधनात् ॥

वर्णभेदात् पृष्ठः सन् विवर्णो भवति । स्वरभेदात्
सगद्गदो भवति । आकारभेदात् त्रासविपादादियोगास्पृष्टः
स्पष्टं ब्रवीति । अदेशे च विविक्ते शून्ये, अकाले च
रात्र्यादौ दृष्टे, कोषित इति तस्य स्पष्टं निर्णयावचनात्
परिच्छिद्यते चोर इति । नाभा. १९।७० (पृ. १८४)

असद्व्ययात्पूर्वचौर्यादसत्संस्पर्शकारणात् ।

लेशैरप्यवगन्तव्या न होदैनैव केवलम् ॥

(१) नासं. १९।६९ पूर्वार्धे (देशं कालं तत्रा-जातिं नाम
रूपं प्रतिश्रयम्) कृतं.....याश्च (कृत्यं कर्म सहायांश्च); नास्मृ.
२१।७ ग्रामं (कालं) नाम जातिं (जातिं नाम) उत्तरार्धे (कृत्यं
कर्मकरा वा स्युः प्रष्टव्यास्ते विनिर्ग्रहः); अप. २।२६८ कृतं
कार्यं (कृतकार्यं) नि (वि); व्यक्र. ११६ वा सं (वासं) कृतं
कार्यं (कृतकार्यं); विर. ३३४ याश्च (यास्तु) शेषं व्यकृतं;
व्यनि. ५०६ (=) नि (वि); सेतु. २४५ विरवत्; समु. १४९
सहायाश्च (सहायां च) स्मृत्यन्तरम्.

(२) नासं. १९।७० निवासस्या (दासस्याप्य); नास्मृ.
२१।९० ससंदिग्ध (संसदि त्व) शेषं नासंवत्; अप. २।२६८
दृष्टत्वान्निवासस्या (दृष्टत्वान्निवेशय); व्यक्र. ११६ कालं (काले)
स्वावि (स्व. वि); विर. ३३४ ससंदिग्ध (संदिग्धवि) दृष्ट
(दृष्ट); व्यनि. ५०६ स्वावि (स्व. वि); सेतु. २४५ विरवत्;
समु. १४९ वर्णस्वरा (स्वरवर्णां) शेषं (रोष) स्मृत्यन्तरम्.

(१) नासं. १९।७१ नास्मृ. ३३।१ वेद्ये (विद्ये)

असद्व्ययात् द्यूतपानदास्यादिषु व्ययात् । पूर्वचौर्यात्
पूर्वकाले चोरत्वेनोपलब्धत्वात् संदिग्धत्वेऽपि संभाव्यते ।
दुष्टैः सह संसर्गात् । एतैर्लिङ्गैर्लेशैरपि ग्राह्याः । न
लोप्त्रेणैव, लोप्त्राभावे एतैर्लिङ्गैर्गृह्यीयात् ।

नाभा. १९।७१ (पृ. १८५)

दस्युवृत्ते यदि नरे शङ्का स्यात् तत्स्करेऽपि वा ।

यदि स्पृश्येत लेशेन कार्यः स्याच्छपथं नरः ॥

(१) लेशेन युक्तिलेशेन मुखशोषणादिना ।

विर. ३३८

(२) अशुभवृत्ते मनुष्ये चोरो न वेति शङ्का
स्याद् यदि, स यथोक्तानामन्यतमेन लेशेन युक्तः स्यात्,
गोबीजकाञ्चनपुत्रमस्तकादिभिः दिव्यैर्वा शपथं कार-
यितव्यः । 'तत्स्करेऽपि चे'ति पाठे दस्युवृत्ते शङ्कायां
मानुषः शपथः, तत्स्करे दिव्य इति ।

नाभा. १९।७२ (पृ. १८५)

गवादिषु प्रनष्टेषु द्रव्येष्वपहृतेषु वा ।

पदेनान्वेषणं कुर्युरा मूलात्तद्विदो जनाः ॥

(१) गवादिषु द्रव्येषु प्रनष्टेषु स्वयमेवापभ्रष्टेषु
केनापि हृतेषु वा तत्पदेनान्वेषणं कार्यम् । विर. ३३६

(२) गवादिषु गोऽजाविमहिषाश्वादिषु प्रनष्टेषु
द्रव्येषु वा संधिच्छेदनादिनाऽपहृतेषु गवादिषु, मनुष्य-
पदेन यतोऽपहृतं द्रव्यं तत आरभ्य यत्र प्रविष्टं गच्छेत्
घोषे वा तावदन्वेषणं कुर्युः अपूर्वमानुषादिपदज्ञान-
कुशलाधिष्ठिताः । नाभा. १९।७३ (पृ. १६३)

व्यक्र. ११६ प्यव (प्यनु); विर. ३३४ व्यकृतं; व्यनि.
५०६ (=) लेशे (पृ. व्या (व्यो) देनैव केवलम् (दैरपि
केवलैः); सेतु. २४५ लेशैरप्यव (शेषैरप्यनु); समु. १४९
लेशे (एतै) देनैव केवलम् (दैरेव केवलैः) स्मृत्यन्तरम्.

(१) नासं. १९।७३ रेऽपि (रो न); नास्मृ. २१।१२
नरः (ततः); व्यक्र. ११७; विर. ३३८ शङ्का स्यात् (शङ्कते)
इत्येत (शति) पथं नरः (पथस्तथा).

(२) नासं. १९।२१; नास्मृ. १७।२२ पदेना (पदस्या);
अप. २।२६८ वा (च); व्यक्र. ११६ अपवत्, पू.; विर.
३३५ वा (च) पदे (पादे); सेतु. ३४६ पृ. प्र (अप)
अपह (अपह) वा (च).

ग्रामे ब्रजे विव्रीते वा यत्र तन्निपतेत् पदम् ।
बोढव्यं तद्भवेत्तेन न चेत्सोऽन्यत्र तन्मयेत् ॥

(१) ततो यस्य ग्रामे ब्रजे विव्रीते वा तत्पदं निप-
तेत्, तेन ग्रामादिमता तद्बोढव्यं, अपगतं गवादि देय-
त्वेन स्वीकार्यम् । विर. ३३६

(२) ग्रामादौ यत्र तत्पदं प्रविष्टं, तेन ग्रामादिना
चोरदोषोऽनुभवितव्यः, स ग्रामादिस्ततो ग्रामान्निर्गत्या-
न्यत्र न नयेच्चेत । अन्यत्र स मुच्यते यो नयेत् । इतर-
स्याप्येषैव गतिः । नाभा. १५।२२ (पृ. १६३)

पदे प्रमूढे भग्ने वा विषमत्याज्जनान्तिके ।

यस्त्वास्त्रस्तरो ग्रामो ब्रजो वा तत्र पातयेत् ॥

(१) पदे कियद्दृष्टेऽग्रे, तथाऽपरिचिते तत्संनिहित-
ग्रामे पातयेत् । विर. ३३६

(२) ग्रामाद् बहिरटव्यां प्रमूढं न ज्ञायते तत्पदम-
श्चेतश्च पदबहुत्वात् । भग्नं वोपर्युपरि गमागमवैषम्यात् ।
यत्र पदं भग्नं प्रनष्टं प्रमूढं वा, तस्य देशस्य संनिष्ठतरे
ग्रामे ब्रजे वा तत्चौर्ये पातयेत् । तथा सति त एव
रक्षिष्यन्ति तद्भयात् । एवं कृते चोराणां प्रवेशनिर्गमा-
भावाद्भिश्चोरता भवति । नाभा. १५।२३ (पृ. १६३)

सैमेऽध्वनि द्वयोर्यत्र स्तेनप्रायोऽशुचिर्जनः ।

पूर्वापराधैर्दुष्टो वा संसृष्टो वा दुरात्मभिः ॥

(१) संनिहितग्रामद्वये यत्र ग्रामे स्तेनप्रायो दुर्जनो
वसति तत्र पातयेत् । विर. ३३६

(२) यत्र तत्पदं भग्नं प्रमूढं वा तस्य देशस्य तुल्या-
ध्वानौ ग्रामौ यदि स्यातां, यस्मिन् देशे चोरप्रायो

(१) नासं. १५।२२ तन्नि (संनि); नास्व. १७।२३ वीते
(विके) तन्नि (संनि); अप. २।२६८; विर. ३३५; सेतु. २४७
बोढव्यं (बोढव्यं).

(२) नासं. १५।२३; नास्व. १७।२४; अप. २।२६८;
व्यक. ११७ पदे (पादे); विर. ३३५ प्रमू (प्रमू); सेतु. २४७
ज्जना (ज्जना) पात (यात).

(३) नासं. १५।२४ स्तेन (स्तेय) राधैर्दु (राधैर्दु);
नास्व. १७।२५ स्तेन (तेन) राधै (राधै); अप. २।२६८;
व्यक. ११७; विर. ३३५ सैमे (सीमा) दुं (दुं); सेतु. २४७
सैमे (सीमा) पू.

निःसत्यशौचो जनः पूर्वकार्य एव संभावितः निषाद-
दासीपतिव्यूतकरशौण्डिकादिभिः संसृष्टः, तत्र पातये-
दित्येव । तत्र हि संभाव्यते चोरत्वम् । तथाभूतो जनः
शक्तोऽत्यनार्यप्रायः । तस्मिन् सत्यनार्यप्राये न्याय्यं
पातयितुम् । नाभा. १५।२४ (पृ. १६४)

ग्रामेष्वन्वेषणं कुर्युश्चण्डालवधकादयः ।

रात्रिसंचारिणो ये च बहिः कुर्युर्बहिश्चराः ॥

ग्रामेषु चोरांन्वेषणं कुर्युः । ग्रामग्रहणे नगरस्यापि
द्रष्टव्यम् । चण्डालाश्च वधकाश्च चेटिकागोमलिका-
शौण्डिकादयश्चराः, रात्रिसंचारिणो ये च भाण्डवाहि-
कुम्भिण्डकपुरुषाः, ग्रामादिषु बहिरन्वेषणं कुर्युरित्येव ।

नाभा. १५।२५ (पृ. १६४)

नैवान्तरीक्षान् दिवो न समुद्रान् चान्यतः ।

दस्यवः संप्रवर्तन्ते तस्मादेवं प्रकल्पयेत् ॥

सैमाप्रपापूपशालवेशमद्यान्नविक्रयाः ।

चतुष्पथाश्चैत्यवृक्षाः समाजप्रेक्षणानि च ॥

शून्यागाराण्यरण्यानि देवतायतनानि च ।

चारैर्विचेयान्येतानि चोरग्रहणतत्परैः ॥

सभादीनि नित्यं चारैः परीक्ष्याणि तेऽत्र चोरचिह्नैः
ग्रहीतव्याः, तदन्वेषणतत्परैः परीक्ष्य एतैर्ग्रहीतव्यास्ते ।

नाभा. १९।५९-६० (पृ. १८२)

तैथैवान्ये प्रणिहिताः श्रद्धेयाश्चित्रवादिनः ।

चोरा ह्युत्साहयेयुस्तांस्तत्करान् पूर्वतत्कराः ॥

तथाऽन्ये प्रणिहिताश्चोराः तैः संहत्य दर्शितप्रत्ययाः

‘अन्तर्धानमन्त्रोऽयं अनेन मन्त्रेणापिहितो न दृश्यते

(१) नासं. १५।२५; नास्व. १७।२६; अप. २।२६८;
व्यक. ११७; विर. ३३६ श्रद्धा (श्रद्धा).

(२) अप. २।२६८; विर. ३३५; सेतु. २४७ वः संप्र
(वक्ष्य प्र).

(३) नासं. १९।५९; अप. २।२६८ जप्रेक्ष (जाः प्रेक्ष)
मनुनारदौ.

(४) नासं. १९।६०; व्यक. ११७ चारै... तानि
(विचित्रैश्चारयेच्चारैः) उतः; विर. ३३७ व्यकवत्, उत.

(५) नासं. १९।६१; व्यक. ११७; विर. ३३७
तथैवा (तथा चा) चोरा (चोरा) ह्ये (ह्ये).

मनुष्यः' इति पूर्वं राज्ञा संकेतिते गृहे दिवस एव प्रविश्य भाजनादि गृहीत्वा निष्कामन्ति । गृहजनश्च तूष्णीमास्ते । ततोऽपरस्मिन् गृहे गूढमनुष्ये प्रवेश्य ते तथोत्पादितप्रत्ययाः चित्रवादिनः 'इदं चेदं चास्मिन् गृहेऽस्ति पर्याप्तमेतदस्माकमि'ति प्रोत्साह्य प्रवेश्य ग्राहयेयुः ।

नाभा. १९।६१ (पृ. १८२)

अन्नपानमहादानैः समाजोत्सवदर्शनैः ।

तथा चौर्योपदेशैश्च कुर्युस्तेषां प्रसर्पणम् ॥

अद्वेयवाक्याः पुराणचोराः तैः सहैकीभूता भोजनं चोदिश्य पानं वा 'यूयं निमन्त्रिताः आगच्छतास्मद्गृहे भोक्तुमि'ति दारकस्य बहुदण्डनमिति निमित्तेषूद्दिश्य, महादानं वा अहमस्मिन् देशे वस्तुमुत्सहे देशान्तरं यास्यामि यन्ममास्ति तद् युष्मभ्यं दास्यामि अमनुष्यायां वेलायामागच्छतेति, समाजं वा पुत्रं वा पश्यामः उत्सवं वेति, रात्रावागच्छत अदो गृहं तन्मुष्याम इति, एवमेषां समागमं कारयेयुः । समागतान् ग्राहयेयुः ।

नाभा. १९।६२ (पृ. १८३)

'ये तत्र नोपसर्पन्ति चौरैः प्रणिहितैरपि ।

तेऽपि स्युः संप्रहीतव्याः सपुत्रज्ञातिबान्धवाः ॥

ये तथा प्रणिहिता अपि तस्मिन् समागमे नोपसर्पन्ति, ये गताः तेऽप्यनुगत्य सपुत्रदाया(?) ग्रहितव्याः ।

नाभा. १९।६३ (पृ. १८३)

अचौरा अपि दृश्यन्ते चौरैः सह समागताः ।

यदृच्छया नैव तु तान् नृपो दण्डेन संस्पृशेत् ॥

अचोरा अपि यदृच्छया चौरैः समागता दृश्यन्ते । तान् विचार्य राजा मुञ्चेत् । न तावता अविचार्यैव शासितव्याः, चौरैः सह दृष्टा इत्येतावता नाविचार्य

(१) नासं. १९।६२; व्यक. ११७ चौ (शौ) प्रसर्पणम् (समागमम्); विर. ३३७ अन्नपान (अर्थदानैः) यौ (रौ) प्रसर्पणम् (समागमम्).

(२) नासं. १९।६३ चौरैः (सुताः) तैरपि (ता अपि) पि स्युः सं (मिस्रत्य) शाति (पशु); अप. २।२६८ सर्पन्ति (सर्पेयुः) पुत्र (मित्र); व्यक. ११७; विर. ३३७.

(३) नासं. १९।६४ उत्तरार्धे (यादृच्छिकान् नैव तु तान् राजा दण्डेन शासयेत्); अप. २।२६८ मनुनारदौ; व्यक. ११७; विर. ३३७; व्यनि. ५०६; समु. ४४९.५०.

शासितव्याः । विचार्य शासयेदित्यर्थः ।

नाभा. १९।६४ (पृ. १८३)

यौस्तत्र चोरान् गृहीयात्तान् विताड्य निबध्य च । अवघुष्य च सर्वत्र हन्याच्चित्रवधेन तु ॥

तथा गृहीतान् चोरान् ताडयित्वा लगुडादिना, गर्दभादिना च भ्रामयित्वा, अवघुष्य च सर्वत्र चतुष्पथ-चत्वरशूङ्गाटकेष्वेवंकर्मणि इति छेदनताडनदहनादिभिर्मारयितव्यास्ते अन्ये मैवं कुरुतेति प्रत्यादेशार्थम् ।

नाभा. १९।६५ (पृ. १८३)

स्तेनातिदेशः

चोराणां भक्तदा ये स्युस्तथाप्युदकदायकाः ।

आवासदा देशिकदास्तथैवान्तरदायकाः ॥

क्रेतारश्चैव भाण्डानां प्रतिग्राहिण एव च ।

समदण्डाः स्मृताः सर्वे ये च प्रच्छादयन्ति तान् ॥

(१) आहायकाश्चोराणां प्रेरकाः तेषामादेशकारिणः । अथवा आदेशकरास्तेषां प्रेरकाः । अन्तरदायकाश्चोराव-

(१) नासं. १९।६५ विताड्य (आताड्य) हन्याच्चि (बध्याच्चि) तु (ते); अप. २।२६८ यात्ता (युस्ता) निबध्य (विडम्ब्य) घुष्य (घोष्य) मनुनारदौ; व्यक. ११७ निबध्य (विडम्ब्य); विर. ३३७ यां (तां) ताड्य निबध्य (भाव्य विलोभ्य); पमा. ४४९ ड्य निबध्य (ड्याभिबन्ध्य) घुष्य (कृष्य); व्यनि. ५०६ निबध्य (विलुप्य); समु. १४९ बध्य (बन्ध्य) घुष्य (जित्य).

(२) नासं. १९।७३; नास्य. २।११३ प्लु (ग्यु) कदास्त (काश्च त) वान्तर (वोत्तर); व्यक. ११७ (आहायका-देशकरास्तथा वान्तरदायकाः) उक्त.; विर. ३४० (आहायका-देशकरास्तेषामन्तरदायकाः) उक्त.; हल. १२६ (आहायकादेशकरास्तथैवान्तरदायकाः) उक्त.; विचि. १४५ (आहायकादेशकरास्तथा वान्तरदायकाः) उक्त.; दवि. ८३ (आहायकादेशकरास्तथा वान्तरदायकाः) उक्त., कात्यायनः; वीमि. २।२७३ व्यकवत्, उक्त.; विता. ७९४ (आहायकादेशकरास्तथा चाक्षप्रदायकाः) उक्त.; सेतु. २४८ दविवत्, उक्त.

(३) नासं १९।७४; नास्य. २।११४ ताः सर्वे (तास्तु ते); अप. २।२७६; व्यक. ११७ उक्त.; विर. ३४० उक्त.; हल. १२६ सर्वे (क्षेते) उक्त.; विचि. १४५ उक्त.; दवि. ८३ उक्त., कात्यायनः; वीमि. २।२७३ उक्त.; विता. ७९४ रत्नवत्, उक्त.; सेतु. २४६ रत्नवत्, उक्त.

काशदायकाः । समदर्शिनोऽपि । तान् चौरान् ।
विर. ३४०

(२) देशिकदा मार्गदेशिकं ददति । अन्तरदाः
छिद्रदाः । क्रतारश्चाप्रकाशं द्रव्याणाम् । चोरहस्ताद-
मूल्येन प्रतिग्राहिणश्च, चौरैरानीय स्थापयन्ति । चौरान्
ये प्रच्छादयन्ति च । एते सर्वे चोरतुल्या निग्राह्याः ।

नाभा. १९।७३-४ (पृ. १८५)

भक्तावकाशदातारः स्तेनानां ये प्रसर्पताम् ।

शक्ताश्च ये उपेक्षन्ते तेऽपि तद्दोषभागिनः ॥

स्तेनानां मुषितुं गच्छतां, मुषित्वा वोपसर्पतां, ये
भक्तदाः ज्ञानपूर्वकमवकाशदातारश्च प्रच्छादनार्थं मोष-
निधानार्थम् । 'जनिकर्तुः प्रकृतिः' (व्यासू. १।४।३०)
इति ज्ञापकात् तृजन्तेन समासः । अभिधावतेत्युद्धोषिते
त्रातुं शक्ताः सन्तो ये चौदासीन्येन आसते, ते सर्वे
चोरतुल्याः ।

नाभा. १५।१८ (पृ. १६२)

उत्क्रोशतां जनानां च न्हियमाणे धने तथा ।

श्रुत्वा ये नाभिधावन्ति तेऽपि तद्दोषभागिनः ॥

अपि चेति न पूर्वं एव एतेऽपीति समुच्चयार्थः ।
उत्क्रोशतां धनं गृहीत्वा चोरा गच्छन्ति परित्रायध्वं
परित्रायध्वमिति, धने न्हियमाणे आह्वानं कुर्वतां ये न
धावन्ति शक्ता अशक्ता वा, तेऽपि तद्दोषेण संबध्यन्ते ।

नाभा. १५।१९ (पृ. १६२-३)

राष्ट्रेषु राष्ट्राधिकृताः सामन्ताश्चैव चोदिताः ।

अभ्याघातेषु विज्ञेयस्तथा चोरास्तथैव ते ॥

(१) नासं. १५।१८ शक्ताश्च (शक्ताः) ; नास्मृ. १७।१९; मिता. २।२७६ उक्तः; व्यक्र. ११७; विर. ३३९ नां ये (नां तु) ; पमा. ४४७ उक्तः; रत्न. १।२६; विचि. १४५ नां ये (नां च) ; द्रवि. ८३; नृप्र. २६६ उक्तः; सवि. ४६४ उक्तः; धीमि. २।२७३; व्यप्र. ३९२ ये उ (यद्) उक्तः; व्यड. १२९ उक्तः; व्यम. १०२; विता. ७९४ स्तेनानां (चौराणां) ; सेतु. २४८ नां ये (नां च) ये उ (यद्) ; समु. १५२; विच्य. ५२ विचिवत्.

(२) नासं. १५।१९ न तथा (नेऽपि च) ; नास्मृ. १७।२०; अप. २।२७६ धने (जने) ; पमा. ४४७ च (तुम्) ; व्यमि. ५०८ कि (तु) ; व्यप्र. ३९२ च (तु) ; व्यड. १२९ नाभि (नापि) ; सेतु. १५२ तथा (तदा).

(३) नासं. १५।७५; नास्मृ. ३।११५ तु विज्ञेया

राष्ट्रेष्वधिकृताः प्रत्यन्तेषु च निवेशिताः अयुक्त-
चौरैर्धरणिकादयः (१) प्रतिवेशाश्चाभिधावतेति चोदिताः
अभ्याघातेषु यदि नाभिधावन्ति, चोरवत् ते विज्ञेयाः ।
अवश्यं तेषां चौरैः सह संविदस्तीति गम्यते ।

नाभा. १९।७५ (पृ. १८५)

स्तेनालाभे हतदानम्

गोचरे यस्य मुष्येत तेन चौरः प्रयत्नतः ।

ग्राह्यो दाप्योऽथवा मोषं पदं यदि न निर्गतम् ॥

(१) गोचरे विषये ।

विर. ३४४

(२) यस्य वसत्यां मुषितं ग्रामस्य ग्रामण्यो वा, तेन
प्रयत्नतः चोरा मृग्याः । अन्यथा मोषं दाप्यः । पदं
चिह्नं ततो ग्रामात् निर्गतं यदि न दर्शयेत् । अथान्यस्य
गोचरं प्रविष्टनष्टं चोरलिङ्गं दर्शयेत्, शुद्धो भवति ।

नाभा. १९।७६ (पृ. १८५)

३ निर्गते तु पदे तस्मात् न चेदन्यत्र पातितम् ।

सामन्तान् मार्गपालांश्च दिक्पालांश्चैव दापयेत् ॥

(१) पदे चौरमार्गे तस्माद्ग्रामान्निर्गते, तद्यदि न
ग्रामान्तरे पातितं चौरिण तदा सामन्तादीन् दापयेत् ।

अप. २।२७१

(तु मध्यस्था) .

(१) नासं. १९।७६ मुष्येत (मुषितं) ग्राह्यो (गृह्य)
यवा (न्यथा) ; नास्मृ. २१।१६ चौरः (चौराः) ग्राह्यो
(मृग्या) धमा (न्यथा) ; मिता. २।२७१ मुष्ये (लुप्ये)
मोषं (शेष) ; अप. २।२७१; व्यक्र. ११८ धवा (न्यथा) ;
विर. ३४४ मुष्येत (दृश्येत) ग्राह्यो दाप्योऽथ (मृग्यो
वाप्यथ) ; पमा. ४४८ मोषं (द्रव्य) ; नृप्र. २६२ गोचरे
(गोपदे) मोषं (शेष) ; २६६ पमावत् ; व्यड. १२५;
व्यम. १०२ पमावत् ; विता. ७९५; समु. १५२ पमावत्.

(२) नासं. १९।७७ न चेदन्यत्र ... तम् (नष्टेऽन्यत्र
निपातिते) ; नास्मृ. २१।१७ पूर्वाधे (निर्गते तु यदा यस्मिन्)
नष्टेऽन्यत्र न पातितम् ; मिता. २।२७१ तु पदे (पुनरे) ;
अप. २।२७१; व्यक्र. ११८; विर. ३४४; पमा. ४४८
इति (गतं) पातितम् (याति तत्) शेषं मितावत् ; नृप्र.
२६२ तु पदे तस्मात् (पुनरेतत्स्यात्) ; २६६ तु पदे तस्मात्
(पुनरेतस्य) ; व्यड. १२५ चेद (तद्) शेषं मितावत् ;
व्यप्र. १०२ मितावत् ; विता. ७९५ गते (गतं) शेषं
मितावत् ; समु. १५२ मितावत्.

(२) तस्माभिर्गते तु पौरो तत्र पदं सति, तत्स दंष्टीत्, न चेदतिर्दृश्यते, तस्मात्सामान्येणोक्तु-
रित्यर्थः । नाभा. १९।७४ (पृ. १८४)

(३) नष्टेऽन्यत्र निपातिते निर्गते तस्मात्-मोचराद-
न्यस्मिन्वरं प्राप्य नष्टे, अन्यत्र तु निपातिते तस्य पूर्वैव
शक्तिः, अनिपातिते नष्टे सामन्तादयो दाप्याः ।

नाभा. १९।७७ (पृ. १८६)

गृहे वै मुषिते राजा चौरग्राहस्तु दापयेत् ।

आरक्षकान् राष्ट्रिकांश्च यदि चौरौ न लभ्यते ॥

यदि वा दाप्यमानानां तस्मिन् मोषे संशये ।

मुषितः शपथं कार्यो मोषवैशोध्यकारणात् ॥

तेषां दाप्यमानानां दण्डवासिकादीनां च यदि मोषे
संशयः स्यात् नाल्पं मोष इति, मुषितः शपथं
कारयितव्यः मोषविशोधननिमित्तप्रत्ययकारणात् । कुते
शपथे, दाप्याः । अथ न संशयस्तेषां, दाप्या एव ।

नाभा. १९।७९ (पृ. १८६)

अचोरे दापिते मोषे चोरान्वेषणकारणात् ।

उपलब्धे लभेरस्ते द्विगुणं तत्र दापितान् ॥

अचोरे अविद्यमानचोरे मिथ्याभियोगान्मोषे दापिते
चोरान्वेषणार्थमुपलब्धे मिथ्याभावे अभियोक्ता तेभ्यो
द्विगुणं दाप्यः । राजकुले च यथाहं दण्डयः । अन्य
आह— अनुपलभ्यमाने चोरे मिथ्यादापिते मोषे यदि
चोरमन्विष्यानयेयुः, चोरो द्विगुणं तेभ्यो दाप्यः । मोषं
च मुषितस्य, राजकुले च दण्डमिति ।

नाभा. १९।८० (पृ. १८६)

चौरैर्हृतं प्रयत्नेन सरूपं प्रतिपादयेत् ।

तदभावे तु मूल्यं स्याद् दण्डं दाप्यश्च तत्समम् ॥

(१) नासं. १९।७८ वै (तु) चौर...येत् (दापये-
दण्डवासिकान्) आर...कांश्च (आरक्षिकान् बाहिकांश्च) ;
नास्मृ. २१।१८.

(२) नासं. १९।७९; नास्मृ. २१।१९ दाप्यमानानां
(दोषकर्तृव) सत् (तु सं) कार्यो मोषवैशोध्य (शाब्दो
मोषे वै शुद्धिः).

(३) नासं. १९।८०; नास्मृ. २१।२० (अचौरौ बोधितो
मोषं चौरौ वै शुद्धयकारणात् । चौरै लब्धे लभेयुस्ते द्विगुणं
प्रतिपादिताः ॥).

(४) नासं. १९।८१; नास्मृ. २१।२१ चौरैर्हृतं प्रयत्नेन

चौरैः हृतं द्रव्यं मुषितं प्रयत्नेन सरूपं यथाभूतं
प्रतिपादयेद् इदं द्रव्यं दीनारादि यच्च न
चास्मादस्ममदिपुरादि (१) चेति । अप्रतिपादनेनानीते
मोषे विसंवदिते मूल्यं चोरसमं दण्ड्यः ।

नाभा. १९।८१ (पृ. १८६)

स्तेनैर्लभ्यमानेषु राजा दद्यात् स्वकादृशान् ।

उपेक्षमाणो ह्येनस्वी धर्मादर्थान्च हीयते ॥

चौरैर्लभ्यमानेषु राजा स्वधनाद् दद्यात् तद्धनं,
नास्ति तस्य रक्षितव्यस्यारक्षणात् स्वदोषान्नष्टत्वात् ।

उपेक्षमाणोऽददत् स्वधनाच्चोरमन्विष्यादापयंश्च

स्वार्थात् तन्निमित्ताद्वीयते । तस्माद् यथोक्तं कर्तव्यम् ।

नाभा. १९।२६ (पृ. १६४)

वाक्ता त्रयीमप्यथ दण्डनीतिं

राजाऽनुवर्तेत सदाऽप्रमत्तः ।

हन्यादुपायैर्विविधैर्गृहीत्वा

पुरे च राष्ट्रे च विधुष्य चोरान् ॥

वाक्ता कृषिगोरक्षवाणिज्यलक्षणां, त्रयीमृग्यजुस्साम-
लक्षणां, दण्डनीतिं च सदा राजा अनुवर्तेत । कुटुम्बिनो
ब्राह्मणादीन् न पीडयेदित्यर्थः । अर्थशास्त्रं च मनसा
नित्यमवेषेतेत्यर्थः । अथवा कृष्यादि सदा कुर्यात् ।
तेनोक्तानि च कर्माणि नित्यं कुर्यात् । अर्थशास्त्रे च
यथोक्तं तथा कुर्यात् । किञ्च उपायैर्यथोक्तैरनेकप्रकारै-
श्चोरान् गृहीत्वा पुरे च राष्ट्रे च चकाराद् ग्रामे च
विधुष्य प्रकाश्यान्मोषत्रासजननार्थं हन्यादित्युप-
संहारार्थः । नाभा. १९।११९ (पृ. १९२)

बृहस्पतिः

स्तेनप्रकाराः

प्रकाशाश्चप्रकाशाश्च तत्करा द्विविधाः स्मृताः ।

प्रज्ञासामर्थ्यमायाभिः प्रभिन्नास्ते सहस्रधा ॥

(चौरहृतं प्रपथेव) ; विध्य. ५३ सरू (स्वरू).

(१) नासं. १९।२६; नास्मृ. १७।२७ दद्यात् (दृष्ट्वात्);
व्यनि. ५१४ काड (तो ध); समु. १५२ स्तेने (चोरे) काड
(तो ध).

(२) नासं. १९।११९; नास्मृ. २१।६१ त्रयीम (तु
यां वा) तैत सदाऽप्र (तैन्मत्ताप्र) हन्या ... .. चोरान्
(हन्यादुपायैर्निपुणैर्गृहीतान् तथैव शास्त्रेण निगूह्य पापान्).

(३) व्यक. १०९; स्मृच. ११७ तत्करा द्विविधाः

प्रज्ञा परद्रव्यहरणानुकूला, प्राया परव्यामोहनम् ।

विर. २८९

नैगमा वैद्यकितवाः सभ्योत्कोचकवञ्चकाः ।

दैवोत्पातविदो भद्राः शिल्पज्ञाः प्रतिरूपकाः ॥

अक्रियाकारिणश्चैव मध्यस्थाः कूटसाक्षिणः ।

प्रकाशतस्करा ह्येते तथा कुहकजीविनः ॥

(१) के पुनः प्रकाशतस्करा इत्यपेक्षिते स्वयमेवाह

—नैगमा इति । प्रतिरूपकाः प्रतिरूपकाः ।

स्मृच. ३१७

(२) नैगमा अत्र कपटतुलादिधारणद्वारा अर्थहारिणः ।
वैद्या रोगं प्रकोप्यार्थहारिणः । कितवा कूटदेवनद्वारा
अर्थहारिणः । सभ्याः पार्षदाः अर्थलोभेनान्यायवादिनः ।
उत्कोचकाः कार्याधिकृताः सन्तः उत्कोचग्राहकाः ।
वञ्चकाः संभूयोद्यतानां प्रच्छाद्येतरार्थग्राहिणः । दैवं
भाग्यमुत्पातोद्भूतं तद्विदो मिथ्योक्त्याऽर्थहराः । भद्राः
शान्तिनियुक्ताः शान्तिमकृत्यैवार्थहराः । शिल्पज्ञाः कूट-
शिल्पेनार्थहराः । प्रतिरूपकाः कूटशिवाङ्गादिद्वारा अर्थ-
हराः । अक्रियाकारिणो भूतका भूतिं गृहीत्वा अक्रिया-
कारिणः । मध्यस्था मूल्यव्यवस्थापकाः कूटमूल्यव्यवस्था-
पनेनार्थहराः । कूटसाक्षिणोऽयथावादेन परव्यवहार-
साक्षिणः । कुहकजीविन इन्द्रजालादिनार्थहारिणो
विवक्षिताः ।

विर. २८९-९०

(३) वञ्चकाः संभूयोद्यतानां प्रच्छाद्यैकतरार्थहारिण
(द्विविधास्तस्कराः) ; विर. २८९ तस्क ... .. स्मृताः
(द्विविधास्तस्करा मताः) सथा (सशः) ; पमा. ४३७ ;
रत्न. १२४ ; सवि. ४६० ; व्यग्र. ३८६ ; व्यड. १२८
सथा (सशः) ; विता. ७७७ उत्त. ; सेतु. २२७ सथा
(सशः) शेषं स्मृचवत् ; समु. १४८.

(१) व्यक. १०९ ; स्मृच. ३१७ ; विर. २८९ ; पमा. ४३८ ;
रत्न. १२४ ; दवि. ११६ श्योको (श्या उ) रूप
(रूपि) ; व्यग्र. ३८६ ; व्यड. १२४ ; व्यस. १०१ विदो
भद्राः (कराः शुद्राः) क्रमेण नारदः ; विता. ७७८ ; सेतु. २२७ ;
समु. १४८.

(२) व्यक. १०९ ; स्मृच. ३१७ ह्येते (एते) जीवि
(जीव) ; विर. २८९ ; पमा. ४३८ ; रत्न. १२४ ; दवि. ११७ ;
व्यग्र. ३८६ ; व्यड. १२४ ; व्यस. १०१ क्रमेण
नारदः ; विता. ७७८ ; सेतु. २२८ ; समु. १४८.

इति रत्नाकरः । ये सुवर्णादिद्रव्यं ग्रहीत्वाऽपद्रव्यप्रक्षेपेण
वञ्चयन्ति इति मनुटीका । दैवं भाग्यमुत्पातोद्भूतं तद्विदो
मिथ्योक्त्या अर्थहारिण इति रत्नाकरः । हलायुधस्तु
'तथैवोत्पातविद' इति पठित्वा ये मिथ्यैवोत्पातदर्शनेन
गृह्णन्तीत्याह । भद्राः शान्तिनियुक्ताः शान्तिमकृत्यै-
वार्थहरा इति रत्नाकरः । कल्याणाकारतया प्रच्छन्नपापा
धनग्राहिण इति मनुटीकायां कुल्लूकभट्टः । स्वरूपतामा-
त्मनो निधाय स्याद्विव्यामोहका इति सर्वज्ञः । शिल्पज्ञाः
कूटशिल्पेनार्थहराः प्रतिरूपकाः कूटशिवाङ्गादिद्वारा
अर्थहरा इति रत्नाकरः । मिथ्याभ्रमणल्लङ्घदण्डादि-
धारिण इति हलायुधः । *दवि. ११७.

संधिच्छिदः पान्थमुषो द्विचतुष्पदहारिणः ।

उत्क्षेपकाः शस्यहरा ज्ञेयाः प्रच्छन्नतस्कराः ॥

उत्क्षेपकाः रक्षकस्याग्रत एवानवहितस्य दृष्टिं वञ्च-
यित्वा अर्थहारिणः । शस्यहरशब्देन एतद्राक्ष्यपूर्वोक्त-
प्रच्छन्नहारकमात्रं विवक्षितम् । Xविर. २९२

प्रकाशतरकरदण्डाः

शुल्कं दद्युस्ततो मासमेकैकं पण्यमेव च ।

अर्धावरं च मूल्येन वणिजस्ते प्रथक् प्रथक् ॥

प्रच्छाद्य दोषं व्यामिश्र्य पुनः संस्कृत्य विक्रीयी ।

पण्यं तद्विगुणं दाप्यो वणिग्दण्डं च तत्समम् ॥

* शेषं विरवत् । X दवि. विरवत् ।

(१) विर. २९२ पान्थ (पान्त) ; पमा. ४३८ ; व्यनि. ५०३ षपद (षाद) ; दवि. १२१ व्यनिवत् ; सेतु. २२८ ;
समु. १४८ नारदः .

(२) मभा. १०१३४ दद्युस्त (दद्यात्) अर्धावरं च
(अर्धाधावर) ; गौमि. १०१३५.

(३) अप. ३।२४४ पूर्वार्धे (प्रच्छन्नदोषव्यामिश्रं पुनः
संस्कृत्यविक्रीयी) पण्यं (पण्ये) ; विर. २९७ पण्यं तद्वि
(पण्यं तु दि) पूर्वार्धे अपवत् ; पमा. ४३९ इत्य (अं) गदण्डं
(गदण्ड्यः) ; रत्न. १२४ ; विधि. १२६ च्छाद्य (च्छन्न) इत्य
(अं) त्य (त) ; व्यनि. ५१३ प्रच्छा...श्य (अभिन्नदोष-
व्यामिश्रं) वणि...मम् (वणिगण्डश्च तत्समः) ; दवि. १००
तद्वि (च दि) शेषं अपवत् ; व्यग्र. ३८७ ; व्यड. १२६ ;
व्यस. १०१ गदण्डं (गदन्तः) ; विता. ७७९ पण्यं (पण्यान्) ;
सेतु. २२१ पूर्वार्धे (प्रच्छन्नदोषव्यामिश्रपुनः संस्कृत्यविक्रीयी) ;
समु. १५०.

(१) प्रच्छन्नदोषो गोपितदोषः । व्यामिश्रमनभि-
मतद्रव्येण । पुनः संस्कृतं पुरातनमेव संभावनादिना
नवीकृतम् । विर. २९७

(२) संगुप्तदोषमपद्रव्यमिश्रितं वा शाणादिना
पुनर्नवीकृतं वा यो विक्रीणीति स कृतभाजनाद्विगुणं
भाजनादिकं केतरि क्रीतद्रव्यसमं च दण्डं राजनि दाय्य
इत्यर्थः । विचि. १२६

अल्पमूल्यं तु संस्कृत्य नयन्ति बहुमूल्यताम् ।
स्त्रीवालकान् वञ्चयन्ति दण्ड्यास्तेऽर्थानुसारतः॥
हेममुक्ताप्रवालाद्यान् कृत्रिमान् कुर्वते तु ये ।
केतुमूल्यं प्रदाप्यास्ते राज्ञा तद्विगुणं दमम् ॥
द्विगुणं विक्रीततादृग्द्रव्यमूल्यापेक्षया ।

विर. ३११

अज्ञातौपधिमन्त्रस्तु यश्च व्याधेरतत्त्ववित् ।
रोगिभ्योऽर्थं समादत्ते स दण्ड्यश्चौरवद्विषक् ॥

(१) अप. २।२४६ सारतः (रूपतः); व्यक. ११२
अपवत्; विर. ३१० ण्ड्यास्तेऽ (ण्ड्या अ); पमा. ४३९;
रत्न. १२४; विचि. १३२ अल्प (स्वल्प) ण्ड्यास्तेऽर्थानु-
सारतः (ण्ड्या अर्थानुरूपतः); व्यनि. ५१३; दवि. १०१;
व्यप्र. ३८८; व्यउ. १२६; व्यम. १०१ अल्प (स्वल्प)
स्त्रीवालकान् (ये चाशकान्); विता. ७७९-८० अल्प (स्वल्प)
स्त्री (ये); सेतु. २३४ ण्ड्यास्तेऽर्थानुसारतः (ण्ड्या अर्थानु-
रूपतः); समु. १५०.

(२) अप. २।२४६ चान् कृत्रिमान् (चं कृत्रिमं) केतुमू-
(केत्रे मू); व्यक. ११२ अपवत्; विर. ३१०-११ चान्...
...र्वते (चं कुर्वते कृत्रिमं) केतुमू (केत्रे मू) ज्ञा तद्वि (ज्ञे च
द्वि); पमा. ४४० मुक्ता (रत्न); रत्न. १२४ पमावत्;
विचि. १३३ विरवत्; व्यनि. ५१३ चान् कृत्रिमान् (नां
कृत्रिमं) केतु...स्ते (ते तन्मूल्यं प्रदाप्यास्तु); दवि. १०१
विरवत्; व्यप्र. ३८८ पमावत्; व्यउ. १२६ पमावत्;
व्यम. १०१ मुक्ता (रत्न) तद्वि (च द्वि); विता. ७८०
पमावत्; सेतु. २३४ विरवत्; समु. १५० मुक्ता (रत्न)
ज्ञा (ज्ञे).

(३) अप. २।२४२ पूर्वार्थे (अजानश्चौषधं तन्त्रं यश्च
व्याधेरतत्त्ववित्) समा (उपा); व्यक. ११२ ज्ञातौपधि
(जातौषध); विर. ३०६ षधि (षध); पमा. ४३९; रत्न.
१२४; व्यनि. ५१० षधि (षध) यश्च (यस्तु) ऽर्थं समा
(हार्थमा); दवि. १०४ मनुः; व्यप्र. ३८७; व्यउ. १२६
व्य. कां. २२१

अन्यायवादिनः सभ्यास्तथैवोक्तोचजीविनः ।

विश्वस्तवञ्चकाश्चैव निर्वास्याः सर्व एव ते ॥

सभ्याः पार्षदाः । अर्थालाभेनान्यायवादिनः । विश्व-
वञ्चकाः सम्यङ्निर्णयानुकूलवञ्चनव्यतिरिक्तवञ्चनकर्तारः ।
उक्तोच्चादायिनो द्विविधाः— उक्तोचग्राहिणस्तदा-
जीविनश्च । दवि. १०५

कूटाक्षदेविनः क्षुद्रा राजभागहराश्च ये ।

गणका वञ्चकाश्चैव दण्ड्यास्ते कितवाः स्मृताः * ॥

ज्योतिर्ज्ञानं तथोत्पातमविदित्वा तु ये नृणाम् ।

श्रावयन्त्यर्थलोभेन विनेयास्ते प्रयत्नतः ॥

अर्थलोभेनेति वचनादर्थानुसारी दण्डः ।

दवि. ११२

दण्डाजिनादिभिर्भुक्तमात्मानं दर्शयन्ति ये ।

हिसन्ति छद्मना नृणां वध्यास्ते राजपूरुषैः ॥

मध्यस्था वञ्चयन्त्येकं स्नेहलोभादिना यदा ।

साक्षिणश्चान्यथा ब्रूयुर्दाप्यास्ते द्विगुणं दमम् ॥

* व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च धूतसमाहृत्य द्रष्टव्यः ।

ज्ञातौ (ज्ञानौ); व्यम. १०१; विता. ७७९; समु. १५०.

(१) व्यक. ११२; विर. ३०७ श्वस्त (श्वध); पमा.
४३९; रत्न. १२४; विचि. १३०-३१ विरवत्; दवि. १०५
विरवत् : ३३८ (अन्यायवादिनः सभ्या निर्वास्याः सर्व एव ते)
एतावदेव; व्यप्र. ३८७; व्यउ. १२६; व्यम. १०१;
विता. ७७९; सेतु. २३२ विरवत्.

(२) व्यक. ११२; विर. ३०८ प्रयत्नतः (ऽपि यत्नतः);
पमा. ४३९; रत्न. १२४; दवि. ११२ विरवत्; व्यप्र.
३८७; व्यउ. १२६; व्यम. १०१ तु ये (तथा) श्राव-
यन्त्यर्थलोभेन (शकुनादि च ये ब्रूयुः); विता. ७७९; सेतु.
२३२ विरवत्.

(३) व्यक. ११२ दिभिर्भु (दिना भु); स्मृच. ३२५
दिभिर्भु (दिना भु) नृणां (श्वे); विर. ३०८-९ व्यकवत्;
पमा. ४३९ नि छ (न्तच्छ); रत्न. १२४; विचि. १३१
पूर्वार्थे (दण्डादियुक्तमात्मानं दर्शयन्ति गृणा तु ये) नृणां
(नृन् ये); दवि. ११५, ११७ दिभिर्भु (दिना भु) नृणां
(चार्थ); व्यप्र. ३८८; व्यउ. १२६; विता. ७७९ नृणां
(नृन्); समु. १५० दिभिर्भु (दिना भु) हिंस (गृह्ण)
नृणां (चार्थ).

(४) व्यक. ११३ यदा (यतः); विर. ३१४; पमा.

मन्त्रौषधिवल्यक्तिसिद्धिस्तंभ्रमन्तिः दर्शयन्ति। चर्म
मूलकर्म च कुर्वन्ति। सिर्वम्यास्तै महीभुजा ।

आयन्ति वक्ष्यन्ति तद्विमुक्तं, मूलकर्मः वशीकृषाम्भ्र ।

विर. ३१५

अप्रकाशान्तरदण्डः

संधिच्छेदकृतो ज्ञात्वा शूलमाग्राहयेत् प्रभुः ।

तथा पान्थमुषो वृक्षे गले वद्ध्वाऽवलम्बयेत् ॥

एकस्मिन् यत्र निधनं प्रापिते दुष्टनारिणि ।

बहूनां भवति क्षेमस्तस्य पुण्यप्रदो वधः ॥

मैनुष्यहारिणो राज्ञा दग्धव्यास्तु कटाग्रिना ।

गोहर्तुर्नानिकां छित्त्वा वद्ध्वाऽम्भसि निमज्जयेत् ॥

कटेन वेष्टयित्वा तत्प्रभवेणाग्रिना दाढ्या इत्यर्थः ।

विर. ३१७

प्रथमे ग्रन्थिभेदानां अङ्गुल्यङ्गुष्ठयोर्वधः ।

द्वितीये हस्तपच्छेदं तृतीये बन्धमर्हति ॥

४४०; रत्न. १२४; दवि. १०६ यदा (तथा); व्यप्र. ३८८; व्यउ. १२६; व्यम. १०१ वक्ष्यन्त्येकं स्नेह (वक्षकाः रयुश्चेद्राग); विता. ७८० स्या वक्ष्यन्त्येकं (स्यो वक्ष्येलोक); समु. १५० स्नेह (राग).

(१) व्यक. ११३; स्मृच. ३२६; विर. ३१५ तंभ्रान्तिं दर्श (चावन्ति वक्ष); दवि. ११५; सवि. ४७५ आ (श्रा) दर्श (जन); समु. १५८.

(२) अप. २१२७३ पूर्वार्थे (संधिच्छिदो हतं त्याज्याः शूलमारोपयेत्ततः); व्यक. ११३; स्मृच. ३१८ उत्त.; विर. ३१७ पूर्वार्थे (संधिच्छिदो हतं त्याज्याः शूलमारोपयेत्ततः); पमा. ४४० गले (गलं); रत्न. १२५ उत्त.; दवि. १२४ पूर्वार्थे (संधिच्छिदो हतं दाप्याः शूलमारोपयेत्ततः); सवि. ४६१ पमावत्, उत्त.; व्यप्र. ३८८ वृक्षे (वृक्षं); व्यउ. १२७; व्यम. १०२ उत्त.; विता. ७८२ ऽवल (चल) उत्त.; सेतु. २३५ (संधिच्छिदोऽमच्छेदे तान् शूलमारोपयेत्ततः) पू. : २३६ उत्त.; समु. १५०.

(३) स्मृच. ३१८; समु. १५०.

(४) व्यक. ११४ द्ध्वाऽम्भसि नि (द्ध्वा चाम्भसि); स्मृच. ३१८ उत्त.; विर. ३१७ पू.; पमा. ४४० स्तु (स्ते) छित्त्वा ... नि (छिन्वात् वद्ध्वा वाऽम्भसि); रत्न. १२५ उत्त.; विचि. १३४; दवि. १२५ पू.; सेतु. २३६ पू.; समु. १५० व्यास्तु (व्या वै); विध्य. ५१ पू.

(५) स्मृच. ३१८ दानां (दान्तं) पू.; सवि. ४६२ पू.; समु. १५०

उत्सेपस्य संदंशश्छिन्तय्यो राजपूरुषैः । (१)

धान्यहर्ता वक्ष्यगुणं दाप्यः स्याद्द्विगुणं दमम् ॥

तृणं वा यदि वा काष्ठं पुष्पं वा यदि वा फलम् ।

अनापृच्छय तु गृह्णानो हस्तच्छेदनमर्हति ॥

(१) तृणमिति, तद्विजयतिरिक्तविषयमनापदिष्यं वा गवादिव्यातिरिक्तविषयं वेति । मिता. २१६६

(२) तृणमिति वृहस्पतिवचनमप्यतिप्रसङ्गविषयमेव । तृणाद्यमहारविषयेण मृत्युद्विपञ्चगुणदण्डेन समं हस्तच्छेदस्य वैषम्येण विकल्पायोगादिति द्रष्टव्यम् ।

दवि. १४२

वृत्तस्थाध्यायवान् स्तेयी बन्धनान् छिद्यते चिरम् ।

स्वाभिने तद्धनं दाप्यः प्रायश्चित्तं च कार्यते ॥

ईष्टकापूर्णसंयुक्तो रक्तमात्यविभूषितः ।

घोषितस्तेन चौर्येण स्तेनो राज्ञा निहन्यते ॥

अन्नप्रदाता स्तेनानां स्तेन एव स उच्यते ।

तस्य हत्वा तु सर्वस्वं श्रपदं तु मुखेऽङ्कयेत् ॥

भित्त्वा गृहं गृहीत्वा स्वं कृत्वा संस्कारमेव च ।

राजा साहसिकं राष्ट्रात् .....त्यजेत् ॥

चौरान्वेषणम्

संसर्गचिह्नलोपैश्च विज्ञाता राजपूरुषैः ।

प्रदाप्यापहतं शास्या दमैः शास्त्रप्रचोदितैः ॥

(१) स्मृच. ३१८ संदंश (संदेशः) पू.; विर. ३२२ हर्ता (हारा) प्यः स्या (प्यास्त) उत्त.; पमा. ४४० स्य संदंशश्छे (स्तु संदंशैर्मे); रत्न. १२४ पू.; व्यप्र. ३८८ पू.; व्यउ. १२६ पू.; व्यासः; विता. ७८२ पू.; समु. १५०.

(२) मिता. २१६६ (=) पृच्छय तु (पृच्छन् हि); अप. २१६६ पृच्छय (पृष्टं) स्मृत्यन्तरम् : २१२७५ पृच्छय तु (पृच्छन्तु) स्मृतिः ; व्यक. ११५; विर. ३२९; विचि. १४२; दवि. ४२ (=) तु (हि) : १४२; विता. ६६९ (=) तु (हि); सेतु. २४३-४ पृच्छय (पृष्टं); समु. १५१ स्मृत्यन्तरम्.

(३) अप. २१२७० नात् छि (ने छे); विर. ३३१ च कार्यते (तु कारयेत्); विचि. १४३-४ च (स); दवि. ६७; सेतु. २४५ वृत्त (व्रत) च (न).

(४) व्यनि. ५०७.

(५) व्यक. ११०; स्मृच. ३१८ सर्ग (सर्गैः) ता (तो)

(१) संसर्गः संहिंसितसंसर्गः । चिह्नं चौर्यसंज्ञेन संग्रहवत्त्वादिकम् । लोपं स्तेयावातं धनम् । प्रदाप्यः स्वामिन इति शेषः । स्मृच. ३१८

(२) संसर्गो निर्णीतचौरैः सह मिलनम् । चिह्नमसाधारणं चौर्यादिचिह्नलिङ्गम् । लोपं मुषितद्रव्यम् । विर. २९३

(३) संसर्गः प्रमितैश्चौरैः सह मिलनम् । चिह्नं चौरत्वलिङ्गं संधिखनित्रादि । लोपं चोरितद्रव्यम् । एषामन्यतमेनापि चौरमवधार्य चोरितद्रव्यं तद्द्वारा द्रव्यस्वामिने प्रदाप्य राजा शास्त्रदृष्टेन दण्डेन तं शमयेदित्यर्थः । विचि. १२४

(४) इह संसर्गादिकं राजपुरुषाणां ग्रहणनिमित्तं न तु निश्चायकमविनाभावाभावात् । दवि. ८१

स्तेयदोषप्रतिपत्तयः

त्रैपुषे वारुके द्वे तु पञ्चाश्रं पञ्चदाडिमम् ।
ग्वर्जूरवदरादीनां मुष्टिं गुह्यन्न दुष्यति ॥

कात्यायनः

स्तेयसाहसथोर्लक्षणम्

प्रेच्छन्नं वा प्रकाशं वा निशायामथवा दिवा ।
यत्परद्रव्यहरणं स्तेयं तत्परिकीर्तितम् ॥
सान्वयस्त्वपहारो यः प्रसह्य हरणं च यत् ।
साहसं च भवेदेवं स्तेयमुक्तं विनिह्वयः * ॥

प्रकाशतस्करदण्डः

तुल्यमानप्रतीमानप्रतिपरूकलक्षितैः ।

चरन्नलक्षितैर्वाऽपि प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥

* व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च साहसप्रकरणे (पृ. १६४८) द्रष्टव्यः ।

प्या (प्योऽ) स्या (स्यो) ; विर. २९३ ; पमा. ४३९ लोपै (रूपै) शास्या (दण्ड्या) ; रत्न. १२५ ता (तो) स्या (स्यो) ; विचि. १२३-४ ; व्यनि. ५०४ शाता (श्यो) प्या (प्योऽ) शास्या (शासा) ; दवि. ८० चिह्नलोपै (लोप-चिह्नै) चोदि (देशि) ; विता. ७९० स्या (स्यो) उत्त. ; सेतु. २२९ वितावत् ; समु. १५० चिह्नलोपै (लोप-चिह्नै) .

(१) कात्यायनस्मृतिसारोद्धारः (By Prof. P. V. Kane) Page 99 Verse 822 A. गृहस्थरत्नाकर.

(२) दा. २२४ ; दात. १८२ उत्त. ; विच. ९६ उत्त.

(३) व्यक. ११० ; विर. २९५ प्रती (प्रति) ; विचि.

(१) प्रतिमानं परिमाणमिति प्रसिद्धम् । तुल्यमान-प्रतिमानैः प्रतिरूपकैराभासलक्षितैर्वा चरन् व्यवहरन् पूर्वसाहसं प्राप्नुयात् । एतच्चाष्टमांशाधिकहरणपक्षे, तेन न पूर्वयाज्ञवल्क्येन विरोधः । विर. २९५-६

(२) तच्च सुवर्णादिमाननिश्चयार्थं राजचिह्नाङ्कितं शिलाशकलादि, प्रतिमानेति प्रसिद्धम् । दवि. ८९

अविद्वान् याजको वा स्यात् प्रवक्ता चानवस्थितः ।

तावुभौ चोरदण्डेन विनीय स्थापयेत्पथि ॥

उत्कोचजीविनो मत्तान् शोधयित्वा स्वमण्डलान् ।

सर्वस्वहरणं कृत्वा राजा विप्रान् विवासयेत् ।

इतरानपि तत्कृत्वा वधाद्यैरेव योजयेत् ॥

अप्रकाशतस्करदण्डः

स्वदेशवातिनो ये स्युस्तथा मार्गनिरोधकाः ।

तेषां सर्वस्वमादाय राजा शूले निवेशयेत् * ।

येन येन परद्रोहं करोत्यङ्गेन तस्करः ।

शिन्यात्तत्तु नृपस्तस्य न करोति यथा पुनः ॥

इति कात्यायनवचनं तद्व्यक्तमेवातिप्रसङ्गविषयं 'न करोति यथा पुनरित्यभिधानात् । एवञ्च यत्र दण्डे विशेषो न श्रूयते तत्रैव तद्व्यक्तव्यवस्थानुसारणैव तत्कल्पनमिति प्रतिभाति । दवि. १४२

सर्वस्वं हरतः स्त्रीं तु कन्यापहरणे वधः ।

वाजिवारणबालानां चाददीत बृहस्पतिः ॥

* व्याख्यासंग्रहः नारदे अस्मिन्नेव प्रकरणे (पृ. १७४८) द्रष्टव्यः ।

१२५ ; दवि. ८९ प्रतीमान (प्रतिमानैः) ; विव्य. ५१ पूर्व-साहसम् (त्वं शतद्रव्यम्) .

(१) विश्व. ३१२५२ ; कात्यायनस्मृतिसारोद्धारः (By Prof. P. V. Kane) Page 100 Verse 828.

(२) समु. १६५.

(३) अप. २१२७३ ; विर. ३१७ नारदकालायनौ ; व्यनि. ५०८ धकाः (धिनः) नारदकालायनौ ; दवि. १२५ नारद-कालायनौ ; सेतु. २३६ नारदकालायनौ.

(४) अप. २१२७४ लज्जेन (लज्जेन) तत्त (दङ्ग) ; व्यक. ११५ तत्तु (तं तं) ; विर. ३२९ ; विचि. १४१-२ तु नृ (तन्तु) ; दवि. १४२ तु नृपस्तस्य (तस्य नृपतिः) .

(५) व्यक. ११४ ; विर. ३१८ उत्त. ; रत्न. १२५

सर्वस्वमित्यनुषङ्गः, हरणे इत्यपि पूरणीयम् ।

विर. ३१८

मानवाः सद्य एवाहुः सहोढानां प्रवासनम् ।

गौतमानामनिष्टं यत्प्राण्युच्छेदाद्विगर्हितम् ॥

सहोढमसहोढं वा तत्त्वागमितसाहसम् ।

प्रगृह्य चिह्नमावेद्य सर्वस्वैर्विनियोजयेत् ॥

अयःसंदानगुप्ताश्च मन्दभक्ता बलान्विताः ।

कुर्युः कर्माणि नृपतेरामृत्योरिति कौशिकः ॥

(१) अत्र कात्यायनवाक्ये वृत्तस्वाध्यायवतः प्रवासनं, तच्छून्यस्य धनवतः सर्वस्वहरणं, निर्धनस्य तु तथाविधस्य बन्धनादिकमभिप्रेतं ब्राह्मणविषयं चैतत् । तत्त्वागमितसाहसं तत्त्वेन आगमितं ज्ञापितं साहसं चौर्यं यस्य स तथा । पूर्वं बलान्विताः सन्तः अयः-संदानगुप्ता लौहनिगडबद्धाः मन्दभक्ताः कर्ममात्रौप-यिकबलजनकभोजनभाजः कर्माणि कुर्युरामृत्योरिति योजना ।

विर. ३३२

(२) सहोढं लोप्त्रम् । सर्वस्वेनेति । इदं तु वृत्त-स्वाध्यायरहितधनवद्ब्राह्मणपरम् । निगडबन्धनफिञ्चि-न्द्रक्ष्यदानराजदास्याचरणं तु तादृशनिर्धनब्राह्मणपरम् ।

विचि. १४३

पैरदेशाद्भृतं द्रव्यं स्वदेशे यः समाहरेत् ।

गृहीत्वा तस्य तद्द्रव्यमदण्डं तं विसर्जयेत् ॥

बाला (लोहा) चाद (वाद) उक्तः, दवि. १३० उक्तः, व्यासः, व्यप्र. ३८९ बाला (लोहा) उक्तः, नारदः, व्यउ. १२७ व्यप्रवत्, नारदः, व्यम. १०२ व्यप्रवत्, नारदः, विता. ७८३ रत्नवत्, नारदः, बाल. २।२७५, सेतु. २३७, समु. १५० व्यप्रवत्, नारदः.

(१) व्यक. ११६ पू. ; विर. ३३२; दवि. ६६ पू.

(२) अप. २।२७५ ह्य चिह्न (ह्याऽऽच्छिन्न) विनियो (विप्रयो); विर. ३३२ प्रगृ (संगृ); विचि. १४३ तत्त्वा (मत्वा) ह्य चि (ह्याच्छि) स्वैर्विनि (स्वेन वि); दवि. ६६ (सहोढमसहोढं वा सर्वस्वैर्विप्रयोजयेत्) एतावदेव; सेतु. २४४.

(३) अप. २।२७५ दान (धान) श्व (स्तु); विर. ३३२; विचि. १४३ बला (गुप्ता); दवि. ६६ बलान्विताः (महाबलाः); सेतु. २४४-५ दानगुप्ता (धानयुक्ता).

(४) अप. २।२७५ रवदे...हरेत् (वैदेशेन यदा भवेत्);

वैदेशेन देशान्तरादागतेन इति हलायुधः । तदेतद-साधारणनिमित्तकमपि सर्वजातिसाधारणमुक्तम् ।

दवि. ४२

^१येन दोषेण शूद्रस्य दण्डो भवति धर्मतः ।

तेन चेत्क्षत्रविप्राणां द्विगुणो द्विगुणो भवेत् ॥

अविद्वच्छूद्रापेक्षया विदुषः शूद्रस्याष्टगुणो यो दण्डः तादृशमेव विद्वक्षत्रियविप्राणां तेन द्विगुणो द्विगुणः षोडशगुणद्वाविंशद्गुणचतुःषष्टिगुणो दण्ड इत्यर्थः ।

विर. ३४२

चौरान्वेषणम्

अन्यहस्तात्परिभ्रष्टमकामादुद्धृतं भुवि ।

चौरेण वा परिक्षिप्तं लोप्तां यत्नात् परीक्षयेत् ॥

स्तेनातिदेशः

^३चौराणां भक्तदा ये स्युस्तथान्युदकदायिनः ।

क्रेतारश्चैव भाण्डानां प्रतिग्राहिण एव च ।

समदण्डाः स्मृता ह्येते ये च प्रच्छादयन्ति तान् ॥

(१) भाण्डानां चोरितद्रव्याणां, प्रतिग्राहिणः तेषां मुषितधनप्रतिग्रहकर्तारः ।

विर. ३४०

(२) चोरितद्रव्याणां तथा ज्ञातानां क्रेता ग्रहीता संगोप्ता च चौरसमदण्ड्य इत्यर्थः ।

विचि. १४५

स्तेनालाभे हतदानम्

गृहेषु मुषितं राजा चौरग्राहंस्तु दापयेत् ।

आरक्षकांस्तु दिक्पालान् यदि चौरौ न लभ्यते ॥

विर. ३३३; दवि. ४२ स्मदे...रेत् (वैदेशेन यदा भवेत्).

(१) विर. ३४२ चेत् (विट्) अवशिष्टस्थलादिनिर्देशः दण्डमातृकाप्रकरणे (पृ. ५९५) द्रष्टव्यः ।

(२) अप. २।२६८; विर. ३३७.

(३) व्यक. ११७ दायिनः (दायकाः) ह्येते (सर्वे); विर. ३४० ह्येते (सर्वे) अन्यार्थद्वयम्; पमा. ४४६ दायिनः (दायकाः); दीक. ५४ विरवत्, अन्यार्थद्वयम्; विचि. १४५ श्वैव (श्वौर) अन्यार्थद्वयम्; व्यनि. ५०७ विरवत्, अन्यार्थद्वयम्; दवि. ८३ विरवत्, अन्यार्थद्वयम्; व्यप्र. ३९२ क्रेता (छेता); व्यउ. १२९ व्यप्रवत्; सेतु. २४८-९ अन्यार्थद्वयम्; समु. १५२; विव्य. ५२ ता ह्येते (ताश्चैव) अन्यार्थद्वयम्.

(४) अप. २।२७१ पु (तु) आरक्षकांस्तु (अरक्षकांश्च);

(१) चौरप्राहश्चौरान्वेषणे विशिष्य नियुक्तः । आरक्षको ग्रामरक्षानियुक्तः । दिक्पालो दिक्षु नियुक्तो, देशपतिर्यस्य प्रसिद्धिः । अत्र च गृहेष्विति उपलक्षणं यथा-संभवमुपितदातृत्वम् । विर. ३४३

(२) गृहेष्वित्युपलक्षणम् । यदि चौरोऽन्विष्यमाणो न लभ्यते तदा तदनुसंधायकद्वारा वा देशपतिद्वारा वा चोरितं धनं राजा दापयेदित्यर्थः । आरक्षकः कोटवार इति प्रसिद्धः । देशपतिस्तद्देशरक्षाधिकृतः । विचि. १४७

(३) दिक्पालो दिक्षु नियुक्तः स च स्थानपाल इति मिताक्षरा । देशपतिरिति प्रसिद्धो देशपाल इति रत्नाकरः । यत्र ग्रामे विशिष्टरक्षानियुक्तो नास्ति तद्विषयमिदम् । *दवि. ८६-७

अचौराद्दापितं द्रव्यं चौरान्वेषणतत्परैः ।
उपलब्धे लभेरस्ते द्विगुणं तत्र दापयेत् ॥
ग्रामान्तेषु हृतं द्रव्यं ग्रामाध्यक्षं प्रदापयेत् ।
विवीते स्वामिना देयं चौरोद्धर्ता त्ववीतके ॥
विवीते अरण्ये । स्वामिना राजा चौरोद्धर्ता चौरा-
श्रयभूतेनाविवीते क्षेत्रादौ । विचि. १४८

स्वदेशे यस्य यत्किञ्चित् हृतं देयं नृपेण तत् ।
गृहीयात्तत्त्वयं नष्टं प्राप्तमन्विष्य पार्थिवः ॥
चौरैर्हृतं प्रयत्नेन स्वरूपं प्रतिपादयेत् ।
तदभावे तु मूल्यं स्यादन्यथा किल्बिषी नृपः ॥

* शेषं विरक्तम् ।

व्यक. ११८ पितं (पिते) कात्यायननारदौ; विर. ३४३;
विचि. १४७ हांस्तु (हांश्च); दवि. ८६; सेतु. २५०.

(१) व्यक. ११७; विर. ३३८; दवि. ८४ स्ते (स्तत्).

(२) अप. २।२७१ न्तेषु (न्तरे) त्ववी (विवी); व्यक. ११८ न्तेषु (न्ते तु) त्ववी (विवी); विर. ३४५; विचि. १४८ द्धर्ता (द्धर्ता) त्ववी (विवी); दवि. ८७ पू.; सेतु. २५० विचिवत्.

(३) अप. २।२७१ ण तत् (ण तु); व्यक. ११८; विर. ३४५ यत्कि (वा कि); विचि. १४८; सेतु. २५१ मन्विष्य (मन्यस्य).

(४) अप. २।२७१; व्यक. ११८ नारदकात्यायनौ;

लेब्धे तु चौरै यदि च मोषस्तस्मान्न लभ्यते ।

दद्यात्तमथवा चौरं दापयेत्तु यथेष्टतः ॥

(१) चौरं वा धनं वेति विकल्पः । विर. ३४५

(२) मोषो मुषितद्रव्यं स यत्र चौरसकाशान्न लभ्यते तत्र मूल्यं वा राजा स्वयं स्वामिने दद्यात् चौरमेव वा तस्मिन् विसृजेत् । इच्छया तु तथा कुर्याद्यथा चौरस्त-
मस्मै ददातीत्यर्थः । दवि. ८६

स्तेयदोषप्रतिप्रसवः

त्रैपुषे वारुके द्वे तु पञ्चाग्रं पञ्चदाडिमम् ।

खर्जूरबदरादीनां मुष्टिं गृह्णन् दुष्यति ॥

व्यासः

स्तेनप्रकाराः

प्रकाशाश्चाप्रकाशाश्च द्विविधास्तस्कराः स्मृताः ।

स्वचिह्नैरेव विज्ञेयाश्चौरैस्तस्करवेदिभिः ॥

स्वचिह्नैः चौरचिह्नैर्मोपादिभिः । विर. २८९

प्रकाशापणसंस्थाश्च नानापण्योपजीविनः ।

प्रकाशवञ्चका ज्ञेया भिषक्प्रभृतयोऽपरे ॥

आपणः पण्यवीथी । विर. २९१

तुल्यमानविशेषेण लेख्येन गणनेन च ।

अर्थस्य वृद्धिन्हासेन मुष्णन्ति वणिजो नरान् ॥

विर. ३४५ तु (ऽपि) नृपः (नरः); विचि. १४८ पाद (दाप) नृपः (नरः); दवि. ८६; सेतु. २५१.

(१) अप. २।२७१ ध्वे तु (ध्वेऽपि) च (तु); व्यक. ११८ च (वा); विर. ३४५ ध्वे तु (ध्वे च) येत्तु यथेष्टतः (येद्वा यथेच्छतः); दवि. ८६ ध्वे तु (ध्वे च); सेतु. २५१ मथवा (दर्थं वा) येत्तु यथेष्टतः (येद्वा यथोदितः).

(२) कात्यायनस्मृतिसारोद्धारः (By Prof. P. V. Kane) Page 99 Verse 822 A. गृहस्थरत्नाकर.

(३) व्यक. १०९ द्विविधास्तस्कराः (तस्करा द्विविधाः) स्व (सु); विर. २८९; रत्न. १२५ व्यकवत्; सेतु. २२७ उत्त., मनुः.

(४) व्यक. १०९; विर. २९१.

(५) व्यक. ११०; विर. २९५; विचि. १२४ अर्थ (अर्थे) नरान् (जनान्); दवि. ९० गणनेन (गणितेन) पू.; सेतु. २२९ नरान् (जनान्); विव्य. ५१ नरान् (परान्).

तद्द्रव्यसदृशैरन्यैर्हीनमूल्यैर्विमिश्रणम् ।
 कुर्वन्त्यौपधिकाश्चान्येऽपण्यानां परिवर्तने ॥
 अनिच्छन्तमभूमिजं संयोज्य व्यसने नरम् ।
 अपकर्षन्ति तद्द्रव्यं वेद्याकितवशिल्पिनः ॥
 अनिच्छन्तं प्रवृत्त्यनुसृजम् । अभूमिजं कार्याकार्य-
 ज्ञानहीनम् । एतेनैषां विश्रब्धवच्चकत्वमुक्तम् ।

विर. ३०७

न्यायस्थाने येऽधिकृता गृहीत्वार्थं विनिर्णयम् ।
 कुर्वन्त्युक्तोचकास्ते तु राजद्रव्यविनाशकाः ॥
 विनिर्णयं विरुद्धनिर्णयम् । विर. ३०७
 स्त्रीपुंसौ वञ्चयन्तीह मङ्गलदेशवृत्तयः ।
 गृह्णन्ति छद्माना चार्थमनार्यास्त्वार्येलिङ्गिनः ॥
 उत्क्षेपकः संधिभेत्ता पान्थमुट् ग्रन्थिभेदकः ।
 स्त्रीपुणोऽश्वपशुस्तेयी चौरौ नवविधः स्मृतः ॥

(१) व्यक. ११० श्रगम् (धितम्, तने (तनम्);
 विर. २९५ पधि (पाधि); विचि. १२४ द्रव्यसदृशैरन्यै
 (द्रव्यं सदृशैर्द्रव्यै) पधि (पधि) तने (तनम्); सेतु. २३०
 रन्यै (द्रव्यै) पधि (पधि); विव्य. ५१ पधि (पधि) .

(२) व्यक. ११२; विर. ३०७; विचि. १३०; दवि.
 १०५; सेतु. २३२.

(३) व्यक. ११२; स्मृच. ३३२; विर. ३०७ येऽधि
 (अधि); पमा. ५८० येऽधि ... यं (गृहीत्वार्थं अभिर्मेण)
 उत्तरार्धे (करोत्युत्तरकार्याणि राजद्रव्यविनाशकः); दवि. १०५
 येऽधि (अधि); व्यप्र. ५६९ येऽधि ... त्वार्थं (गृहीत्वार्थ-
 मभिर्मेण); समु. १६५ न्याय (न्याय) .

(४) व्यक. ११२ यास्त्वा (याश्वा); स्मृच. ३१७ सौ
 (सो); विर. ३०८ यास्त्वा (या आ); रत्न. १२४;
 दवि. ११९ वृत्तयः (कारणः) स्त्वा (श्वा); सवि. ४६०
 चा (श्वा) जिनः (जकाः); व्यप्र. ३८७; व्यउ. १२५;
 समु. १४९.

(५) व्यक. १०९ गोऽश्व (सोश्च); स्मृच. ३१८;
 विर. २९२ गोऽश्व (सयोः); पमा. ४३८ मुट् ग्रन्थि-
 भेदकः (उद्ग्रन्थिकादयः) उत्तरार्धे (स्त्रीपुंसयोः पशुस्तेयी चोरा
 नवविधाः स्मृताः); व्यनि. ५०३ मुट् ग्रन्थि (उद्ग्रन्थि);
 रत्न. १२४; सवि. ४६९ गोऽश्व (सोश्च) नारदः; दवि.
 १२१ संधिभेत्ता (च संधिभो) गोऽश्व (सोपः); व्यप्र.
 ३८७; व्यउ. १२४; व्यम. १०१ भेदकः (मोचकः);

उत्क्षेपको धनिनामनवधानमवधारयन्ति कथं धन-
 मुद्धृत्य ग्राहकः । संधिभेत्ता गृह्णाणां विच्छेदाय कृत-
 संस्वरस्थाने पृष्ठसंघाववस्थाय तत्रत्यभिस्तिभेत्ता । पान्थमुट्
 उत्कटकान्तारादौ पथिकानां धनापहारकः । ग्रन्थिभेदकः
 परिधानादिग्रथितधनं ग्रहीतुं तद्ग्रन्थिस्मोचकः । स्त्रीपुणो-
 ऽश्वपशुस्तेयीति द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणः शब्दः प्रत्येकमभि-
 संवध्यते । अत एव नवविध इत्युक्तम् ।

स्मृच. ३१८

साधनाङ्गान्विता रात्रौ विचरन्त्यविभाविताः ।
 अविज्ञातनिवासाश्च ज्ञेयाः प्रच्छन्नतस्कराः ॥

(१) रात्राविति प्रायिकाभिप्रायेणोक्तम् । दिवा-
 ऽप्यरण्यादावविभावितानां विचरतां संभवात् ।

स्मृच. ३१८

(२) साधनाङ्गान्विताः स्तेयकण्णग्ननित्रायन्विताः ।
 अविज्ञातनिवेशाः अनवगतप्रवेशकाः । विर. २९२

प्रकाशनस्वरदण्डाः

नैगमाद्या भूरिधना दण्ड्या दोपानुरूपतः ।
 यथा ते नातिवर्तन्ते तिष्ठन्ति समये तथा ॥

दोपानुरूपतो दण्ड्या न पुनर्धनानुरूपत इत्यर्थः ।
 दोपानुरूपतोऽस्मिन् दोषे ग्राह्य एतावान् दण्ड इति
 विध्यनुरूपत इत्यर्थः । ते च विषयो विस्तारभयात्र
 प्रदर्शिताः, ग्रन्थान्तरे द्रष्टव्याः । स्मृच. ३१७
 विता. ७८१ संधि (कुड्य) गोऽश्व (सोश्च) नव (नाना);
 समु. १४९.

(१) व्यक. १०९ निवासा (विशेषा) तस्कराः (वञ्चकाः);
 स्मृच. ३१७ नाङ्गा (नाथ) तस्कराः (वञ्चकाः); धिर.
 २९२ वासा (वेशा); पमा. ४३८; व्यनि. ५०३; दवि.
 १२१ साध (शोध) विच (ये च) वासा (वेशा); सवि.
 ४६१ नाङ्गा (नाथ) नारदः; व्यप्र. ३८७; व्यउ. १२४;
 व्यम. १०१ पूर्वार्धे (साधनाङ्गान्विता रात्रौ यदि प्रच्छन्न-
 चारिणः); विता. ७८१ पूर्वार्धे (साधनाङ्गान्विता रात्रौ
 विरता भविता दिवा); समु. १४९.

(२) व्यक. ११३; स्मृच. ३१७; धिर. ३१५ तथा
 (यथा); रत्न. १२४; दवि. ११६ रूपतः (सारतः)
 तथा (यथा); व्यप्र. ३८७ नाति (न नि); व्यउ. १२६;
 समु. १४९.

अथर्ववेदप्रकरणम् (१)

संधिच्छेत्ताऽनेकविधं धनं प्राप्नोति वै गृहान् ।
प्रदाप्यः स्वामिने सर्वं तीक्ष्णशूले निवेशयेत् ॥

(१) यः प्राप्नोति तं प्रदाप्य पश्चाच्छूले निवेशये-
दित्यर्थः । स्मृच. ३१८

(२) तस्य हृतदापनमात्रे तात्पर्यमनेकधनलाभाभि-
धानं तु पञ्चप्राप्तानुवाद एव । दवि. १२४

अर्हता लोहशयने दग्धव्यो वै कटाग्रिना ।
नरहता हस्तपादौ छित्त्वा स्थाप्यश्चतुष्पथे ॥
पुरुषं हरतः प्रोक्तो दण्ड उत्तमसाहमः ।
सर्वस्वं हरतो नारीं कन्यां तु हरतो वधः ॥

(१) अत्र चैक्यस्तुहरणे परस्परविरुद्धशार्गारार्थ-
दण्डानां हारकोत्क्रुष्टापक्रुष्टजातीयत्वधनवत्त्वाधनवत्त्व-
कार्योत्कर्षापकर्षव्यवस्था कार्या । विर. ३१८

(२) इदं (नरहर्तेति) मध्यविधपुरुषापहरणे । इदं
(सर्वस्वमिति) अपक्रुष्टनार्यपहरणे । विचि. १३५

अर्हता हस्तपादौ कटिं छित्त्वा प्रमाप्यते ।
पशुहर्तुस्त्वर्थपादं तीक्ष्णशस्त्रेण कर्तयेत् ॥

(१) स्मृच. ३१८ संधिच्छेत्ता (संधिं भित्त्वा); विर. ३१६ तीक्ष्ण (हतं); विचि. १३४ दाप्यः (दाप्य) तीक्ष्ण (हतं); दवि. १२४ शूले (नृपे) शेषं विचिवत्; सवि. ४६१ संधिच्छेत्ता (संधिं छित्त्वा) दाप्यः (दाप्य); सेतु. २३५ (=) तीक्ष्ण (कृतं); समु. १५० स्मृचवत्; विव्य. ५१ विरवत्.

(२) व्यक. ११४; स्मृच. ३१८ नर (नृ) दौम (च); विर. ३१७-८; रत्न. १२५; विचि. १३४ बृहरपतिः; दवि. १२५; सवि. ४६२ दग्धव्यो वै (दधते वा); व्यप्र. ३८९; व्यउ. १२७; व्यम. १०२; विता. ७८२; सेतु. २३६ विचिवत्; समु. १५० स्मृचवत्; विव्य. ५१ विचिवत्.

(३) मिता. २१२७५ (=) तः प्रोक्तो दण्ड (तो दण्डः प्रोक्तं सर्व...री (रूपपराधे तु सर्वस्वं); अप. २१२७५ (=) प्रोक्तो (हस्तौ); विर. ३१८; विचि. १३५; सवि. ४५६ तः प्रोक्तो दण्ड (तो दण्ड उक्त) शेषं मितावत्, मनुः; विता. ७८४ (=) मितावत्; सेतु. २३६; समु. १५० सविवत्, स्मृत्यन्तरम्; विव्य. ५१.

(४) अप. २१२७३ स्त्व (श्वा); व्यक. ११४ अपवत्; स्मृच. ३१९ अर्हता हस्त (श्वापहरणे); विर. ३२१ अप-

एतच्च विशिष्टाश्चहरणे, सामान्याश्चहरणे विष्णुना एककरपादिकल्पप्रतिपादनात् । एतदपि (पशुहर्तुगिति) विरुद्धदण्डनमनवरुद्धहरणे । विर. ३२१

उत्क्षेपकग्रन्थिभेदौ संदंशेन वियोजयेत् ॥
मध्यहीनद्रव्यहारी पुष्पमूलफलस्य च ।
दाप्यस्तु द्विगुणं दण्डमथवा पञ्च कृष्णलान् ॥
मध्यहीनद्रव्यं लवणादि । पञ्च कृष्णलान् कृष्णल-
शब्देन वियवमितद्रव्यमभिप्रेतम् । विर. ३२५

अल्पधान्यापहरणे क्षीरे तद्विकृतौ तथा ।
स्वामिने तत्समं दाप्यो दण्डं च द्विगुणं नृपे ॥
अत्र पञ्चगुणदण्डावरुद्धक्षीरादितोऽल्पे क्षीराद्विकृतौ
प्राद्ये इत्यविरोधः । विर. ३२८

चौरान्वेषणम्

ते पदेनानुगन्तव्या विभाव्या लोप्त्रदर्शनैः ।
घृतस्त्रीपानसक्त्त्या च निरायव्ययकर्मभिः ॥

स्तेनालामे हनदानम्

प्रत्याहर्तुमशक्तस्तु धनं चौरैर्हृतं यदि ।
स्वकोशात्तद्धि देयं स्यादशक्तेन महीश्रिता ॥

स्तेयदोषप्रातिप्रसवः

पक्ष्मपक्षं प्रचिन्वीत मूलच्छेदं तु वर्जयेत् ।
मालाकार इयारामे न यथाऽङ्गारकारकः ॥

वत्; रत्न. १२५ उक्त.; विचि. १३५ पू., १३६ उक्त., स्त्व (श्वा) तीक्ष्णशस्त्रेण (अतीक्ष्णे शस्त्रे); दवि. १३० पू. : १३२ स्त्वर्थपादं (श्वार्थपादः) उक्त.; सवि. ४६२ प्यते (पयेत्) र्ध (ग्र) शेषं स्मृचवत्; व्यप्र. ३८९ उक्त.; व्यउ. १२७ उक्त.; व्यम. १०२ उक्त.; विता. ७८३ उक्त.; सेतु. २३७ पू. : २३८ स्त्व (श्वा) उक्त.; समु. १५० स्मृचवत्; विव्य. ५२ प्यते (पयेत्) उक्त.

(१) व्यक. ११४; विर. ३२१; दवि. १३२ वि (नि).

(२) व्यक. ११५; विर. ३२५; दवि. १४७ स्तु (स्तद्); सेतु. २४१ दविवत्.

(३) व्यक. ११५; विर. ३२८ धान्या (मूल्या); विचि. १४०; सेतु. २४१, २४३.

(४) व्यनि. ५०६; समु. १४९.

(५) व्यम. ८८ क्षिता (भृता) कृष्णद्वैपायनः; विता. ५६७ रैहं (रह); समु. १५२-३.

(६) मभा. १२१२५.

उशना

अप्रकाशतस्करदण्डः

सुवर्णस्तेयकृत् षड्वर्षं ब्राह्मणो व्रतं चरेत् ।
वैश्यस्य क्षत्रियवच्चोरदण्डः ।

यमः

अप्रकाशतस्करदण्डः

फलेषु हरिते धान्ये शाकमूले ससिप्रजे ।
अल्पेषु परिपूतेषु दण्डः स्यात् पञ्चकृष्णलाः ॥

स्तेयदोषप्रतिप्रसवः

अस्तेयमग्नये काष्ठमस्तेयं च तृणं भवेत् ।
कन्याहरणमस्तेयं याऽवरा याऽनलङ्कृता ॥
अन्यस्मै दातुमलङ्कृतां नाहरेत् । व्यनि. ५१५
पथिकः क्षीणवृत्तिस्तु द्वाविभू द्वे च मूलके ।
आददानः परक्षेत्रान् न दण्डं दातुमर्हति ॥

लोकाक्षिः (लौगाक्षिः ?)

अप्रकाशतस्करदण्डः

अनुभूतचिह्नानि मुपित्वा गृह्णतः पूर्वसाहसं
दण्डः, तद्व्यद्विगुणं च राजा हरेत् ।

कण्वः

अप्रकाशतस्करदण्डः

श्रोत्रियस्वहरणे द्विगुणम् ।

वृद्धमनुः

अप्रकाशतस्करदण्डः

अन्यायोपात्तवित्तत्वाद्धनमेपां मलात्मकम् ।
ततस्तान् घातयेद्वाजा नार्थदण्डेन दण्डयेत् ॥

(१) मभा. १२।४१. (२) व्यक. ११५.

(३) व्यनि. ५१५; समु. १५१ भवेत् (गवे).

(४) व्यनि. ५१५. (५) मभा. १०।४२.

(६) मभा. १२।४१.

(७) मिता. २।२७० तत (अत); व्यक. ११६ मिता-
वत्, बृहस्पतिः; विर. ३३२ नमे (नं ये); दीक. ५४ तत
(अत) शेषं विरवत्; विचि. १४२-३ नमे (नं ते) नारदः;
दवि. ५९; वीमि. २।२७३ मितावत्, मनुः; समु. १५०
मितावत्, स्मृत्यन्तरम्.

(१) इति, तदपि महापराधविषयम् ।

मिता. २।२७०

(२) एतत् ब्राह्मणेतरचौरविषयम् । विर. ३३२.

स्तेनालभे हतदानम्

तस्मिंश्चेद्वाप्यमानानां भवेन्मोषे तु संशयः ।
मुषितः शपथैः शाप्यो बन्धुभिर्वा विशोधयेत् ॥
यस्मादपहृताल्लब्धं द्रव्यात्स्वल्पं तु स्वामिना ।
तच्छेषमाप्नुयात्तस्मात्प्रत्यये स्वामिना कृते ॥

(१) मुषितामुषितसंदेहे मानुषेण दिव्येन वा निर्णयः
कार्यः । मिता. २।२७२

(२) इयन्मुषितं इयद्वेति मुषितः शपथं कारयितव्यो
निर्णयार्थे बन्धुभिर्वा विशोधयेत् । इयन्मुषितं मयेति
मुषितेन प्रत्यये कृते, तदेकदेशे चौराल्लब्धे, तस्मादेव
शेषो ब्राह्मः यद्यसौ बलवत्प्रमाणं स्वकर्तृकशेषानपहारे
दर्शयतीत्यर्थः । विर. ३४६

अग्निपुराणम्

प्रकाशतस्करदण्डः

द्रव्यमादाय वणिजामनर्थेणावरुन्धताम् ।
राजा पृथक्पृथक् कुर्यादण्डमुत्तमसाहसम् ॥
द्रव्याणां दूषको यश्च प्रतिच्छन्दकविक्रयी ।
मध्यमं प्राप्नुयादण्डं कूटकर्ता तथोत्तमम् ॥

स्तेयदोषप्रतिप्रसवः

ब्राह्मणः शाकधान्यादि ह्यल्पं गृह्णन्न दोषभाक् ।
गोदेवार्थं हरंश्चाऽपि हन्याद्दुष्टं वधोद्यतम् ॥

(१) मिता. २।२७२ तस्मिंश्चेद्वाप्यमानानां (यदि तस्मिन्
दाप्यमाने) यैः शा (थं दा) विशो (ऽपि सा); अप.
२।२७१ न्मोषे (दोषे) यैः शा (थं दा) कात्यायनः; व्यक.
११८ यैः शा (थान् दा) वां वि (वांऽपि); विर. ३४५;
पमा. ४४९, मितावत्; दवि. ८८ यैः शा (थान् दा);
विता. ७९२ विशेष (ऽपि दाप) शेषं मितावत्; समु.
१५२ मितावत्.

(२) अप. २।२७१ क्रमेण कात्यायनः; व्यक. ११८;
विर. ३४६; विचि. १४८; सेतु. २५१.

(३) अपु. २२७।५७-५९.

(४) अपु. २२७।३८.

मत्स्यपुराणम्

प्रकाशतस्करदण्डः

वासांसि फलके सूक्ष्मे निर्णेज्यानि शनैः शनैः ।
अतोऽन्यथा यः कुर्वति दण्डः स्याद्रूप्यमाषकम् ॥

स्तेयदोषप्रतिप्रसवः

त्रैपुणोर्वारुके द्वे द्वे तावन्मात्रं फलेषु च ।
शाकं स्तोकप्रमाणेन गृह्णानो नैव दुष्यति ॥

शुक्रनीतिः

कूटपण्यविक्रेतुदण्डः, स्तेयप्रसङ्गेन शिल्पिनां विविधभृति-
विचारश्च

कूटपण्यस्य विक्रेता स दण्ड्यश्चौरवत्सदा ॥
दृष्ट्वा कार्याणि च गुणान् शिल्पिनां भृतिमावहेत् ।
पञ्चमांशं चतुर्थांशं तृतीयांशं तु कर्षयेत् ॥
अर्धं वा राजताद्राजा नाधिकं तु दिने दिने ।
विद्रुतं न तु हीनं स्यात्स्वर्णं पलशतं शुचि ॥

(१) दवि. ११२. (२) दवि. ४०.

(३) शुनि. ४।८१५-२६.

चतुःशतांशं रजतं ताम्रं न्यूनं शतांशकम् ।
वङ्गं च जसदं सीसं हीनं स्यात्षोडशांशकम् ॥
अयोऽष्टांशं त्वन्यथा तु दण्ड्यः शिल्पी सदा नृपैः ।
सुवर्णं द्विशतांशं तु रजतं च शतांशकम् ॥
हीनं सुघटिते कार्ये सुसंयोगे तु वर्धते ।
षोडशांशं त्वन्यथा हि दण्ड्यः स्यात्स्वर्णकारकः ॥
संयोगघटनं दृष्ट्वा वृद्धिं चासं प्रकल्पयेत् ।
स्वर्णस्योत्तमकार्ये तु भृतिस्त्रिंशांशकी मता ॥
षष्ठ्यांशकी मध्यकार्ये हीनकार्ये तदर्धकी ।
तदर्धा कटके ज्ञेया विद्रुते तु तदर्धकी ॥
उत्तमे राजते त्वर्धा तदर्धा मध्यमा स्मृता ।
हीने तदर्धा कटके तदर्धा संप्रकीर्तिता ॥
पादमात्रा भृतिस्ताम्रे वङ्गे च जसदे तथा ।
लोहेऽर्धा वा समा वाऽपि द्विगुणा त्रिगुणाऽथवा ॥
धातूनां कूटकारी तु द्विगुणो दण्डमर्हति ।
लोकप्रचारैरुत्पन्नो मुनिभिर्विभृतः पुरा ॥
व्यवहारोऽनन्तपथः स वक्तुं नैव शक्यते ॥

वाक्पारुष्यम्

वेदाः

ब्राह्मणं प्रति अकुशलोक्तिनिषेधः

न त्वेवान्यत्कुशलाद्ब्राह्मणं ब्रूयादतियुञ्ज एव
ब्राह्मणं ब्रूयान्नातियुञ्जेन च ब्राह्मणं ब्रूयान्नमोऽस्तु
ब्राह्मणेभ्य इति शौरवीरो माण्डूकेयः ।

गौतमः

शूद्रकृतवाग्दण्डपारुष्यदण्डसामान्यविधिः

शूद्रो द्विजातीनभिसंधायामिहत्य च वाग्दण्ड-
पारुष्याभ्यामङ्गं मोच्यो येनोपहन्यात् ।

‘दण्डो दमनादित्याहुस्तेनादान्तान् दमयेत्’ इति
सामान्येनाभिहितम् । तत्र कापराधे कियान् दण्ड इति
तद्वक्तव्यमित्याह— शूद्र इति । शूद्र उक्तः । स द्विजा-
तीनुपनीतान् ब्राह्मणादीनतिसंधाय बुद्धिपूर्वमतिक्रम्य न
तु परिहासादिना । अभिहत्य च अभिशब्दो बुद्धिपूर्व-
ज्ञापनार्थः । अभिहत्य ताडयित्वा । क्रमेण वाग्दण्ड-
पारुष्याभ्याम् । तत्र वाक्पारुष्येणातिसंधाय दण्ड-
पारुष्येणामिहत्येति क्रमो द्रष्टव्यः । वाक्पारुष्येणाति-
क्रमणमतिक्रम्य परुषादिवचनम् । परुषशब्द उग्रपर्यायः ।
उग्रया वाचा अतिक्रम्य उग्रेण च दण्डेनाभिहत्य
चेत्यर्थः । ततश्च उपलादिना न दोषः । अङ्गं
शरीरावयवः मोच्यः छेद्यः येन हस्तादिना उपहन्यात्
पीडयेत् । एवञ्च विनाऽपि दण्डेन दण्डपारुष्यं भवतीति

(१) शाभा. ७९, १०, ११.

(२) गौध. १२११; अप. २।२०७ तीनभि (तिमभि)
च्यो येनोप (च्यं यो नाभि); व्यक. १०३ याभि (य नि);
मभा. नभि (नति); गौमि. १२११ मङ्गं (मङ्ग);
उ. २।२७।१४ मभावत्; विर. २५२ नभि (न्वाचाऽभि)
च वाग्दण्डपारुष्याभ्यामङ्गं (दण्डेनाङ्गं); विचि. १११
व्यकवत्; व्यप्र. ३८२; व्यउ. १२१; सेतु. २१२ याभि
(५ नि) नोप (नाप).

ज्ञापयति । वाक्पारुष्ये वाक्छेदनम् । हस्तादिना
दण्डपारुष्ये तदङ्गछेदनमिति द्रष्टव्यम् । चशब्दादुभया-
पराधे उभयं मोच्यः ।

*मभा.

वेदाध्यायिशूद्रदण्डः

अथ हास्य वेदमुपशृण्वतस्त्रपुजतुभ्यां श्रोत्रपूर्ण-
मुदाहरणे जिह्वाच्छेदो धारणे शरीरभेदः ।

पञ्चवर्षादूर्ध्वमयं, अथशब्दोपादानात् । तथा च
स्मृत्यन्तरम्— ‘वेदं श्रुत्वा तु पञ्चाब्दः शूद्रश्चेद्दण्ड-
भागं भवेत् । अप्राप्तपञ्चवर्षो न दण्डमर्हति कुत्रचित् ॥’
इति । हशब्दो बुद्धिपूर्वसूचनार्थः । न गोप्तुरेवेत्येवमर्थ-
मस्यशब्दस्योपादानम् । वेदं साङ्गम् । कुतः ? ‘साङ्गो
वेदः स्त्रीशूद्रसकाशे नाध्येतव्यः’ इति गृह्यस्मृतिदर्शनात् ।
उपशब्देन समीपवाचिना अक्षरश्रवण एव दोष इति
दर्शयति । ततश्च ध्वनिमात्रश्रवणे न दोषः । हशब्देन
बुद्धिपूर्वं एव दण्डविधानात् प्रमादात् कदाचिदक्षर-
श्रवणेऽपि दोषाभावो द्रष्टव्यः । त्रपुजतुभ्यां त्रपुणा
जतुना चेति द्रष्टव्यम् । तप्ताभ्यामिति च द्रष्टव्यं,
पूर्णोपदेशसामर्थ्यात् । श्रोत्रद्वयपरिग्रहार्थः प्रतिशब्दः
उदाहरणे द्विजातिभिः सह जिह्वाच्छेदः कर्तव्यः । धारणे
स्वयमेवोदाहरण इत्यर्थः । परशुना शरीरभेदः कर्तव्यः ।

Xमभा.

* गौमि., विर., व्यप्र. मभावत् ।

X गौमि. मभावत् ।

(१) गौध. १२१४; अप. २।२०७ थ हा (था) णे जि
(णाज्जि); व्यक. १०३ थ हा (था); मभा. श्रोत्र+
(प्रति); गौमि. १२१४ मभावत्; विर. २५४ थ हा (था)
श्रोत्र (कर्ण); विचि. १११ थ हा (था) म्यां (ना);
व्यनि. ४८८ थ हा (था) शेषं मभावत्; दवि. ३२१
थ हा (था) ण्वत (णुत) श्रोत्र (कर्ण) धारणे+ (च) भेदः
(च्छेदः); सेतु. २१७ भेदः (च्छेदः) शेषं व्यकवत्;
समु. १६१ व्यनिवत्.

त्रैवर्णिककृतवाक्यपारुष्ये दण्डः

शतं क्षत्रियो ब्राह्मणाक्रोशे ।

क्षत्रियश्चेद् ब्राह्मणमाक्रोशेद्वाचा परुषया निन्देत् ततः
शतं दण्ड्यः । दण्डप्रकरणे सर्वत्र ताम्रिकस्य कार्षापणस्य
ग्रहणमिति स्मार्तां व्यवहारः । शतं कार्षापणानि दण्ड्यः ।
दण्डपारुष्ये द्विगुणम् । अथाह बृहस्पतिः— 'वाक्यपारुष्ये
कृते यस्य यथा दण्डो विधीयते । तस्यैव द्विगुणं दण्डं
कारयेन्मरणादते ॥' इति । × गौमि.

अध्यर्धं वैश्यः ।

वैश्यस्तु ब्राह्मणाक्रीडिऽध्यर्धं शतं दण्ड्योऽर्धाधिकं
पञ्चाशदधिकं शतं दण्ड्यः । गौमि.

ब्राह्मणस्तु क्षत्रिये पञ्चाशत् ।

आकुष्ठे इति वर्तते । ब्राह्मणेन क्षत्रिये आकुष्ठे ब्राह्मण
अश्रोत्रियश्चेत् कुतः? तुशब्दोपादानात्, पञ्चाशदण्ड्यः ।
समवर्णेषु द्वादश वा कल्यं अवचनीयेषु द्विगुणं
कल्प्यम् । *मभा.

तदर्थं वैश्ये ।

वैश्ये आकुष्ठे ब्राह्मणः पञ्चविंशतिर्दण्ड्यः । *मभा.

शूद्रे न किञ्चित् ।

आकुष्ठे न किञ्चित् ब्राह्मणो दण्ड्यः । अवचनोदिव
सिद्धमिति चेत् न, क्षत्रियवैश्ययोर्दण्डप्रापणार्थत्वात् ।
एवञ्च तद्विषये दण्डः कल्प्यः, क्षत्रिये चतुर्विंशतिपणं,
षट्त्रिंशतं वैश्य इति । तथाह उशना— 'शूद्रमाकुष्ठस्य
क्षत्रियश्चतुर्विंशतिदण्डभाग् वैश्यः षट्त्रिंशत्' इत्यादि ।
*मभा.

ब्राह्मणराजन्यवत्क्षत्रियवैश्यौ ।

× मभा. गौमिवत् । * गौमि. मभावत् ।

(१) गौध. १२१६; मभा.; गौमि. १२१६.

(२) गौध. १२१७; मभा.; गौमि. १२१७.

(३) गौध. १२१८; मभा.; गौमि. १२१८.

(४) गौध. १२१९; मभा.; गौमि. १२१९.

(५) गौध. १२११०; मभा.; गौमि. १२११० शूद्रे न
(न शूद्रे).

(६) गौध. १२१११; मेधा. ८१२६८; मिता. २१२०७
इयौ (इयोः); मभा.; गौमि. १२१११; नृप्र. २७७
(वत्) इयौ (इयोः); विता. ७२७ मितावत्.

यत् ब्राह्मणक्षत्रिययोः परस्पराक्रोश उक्तं तत् क्षत्रिय-
वैश्ययोरपि द्रष्टव्यम् । क्षत्रिये शतं वैश्ये पञ्चाशदिति ।
एवमन्तरजानामपि द्रष्टव्यम् । तथाह जमदग्निः—
'मातृतुल्यमनुलोमानां पितृतुल्यं प्रतिलोमानाम्' इति ।

*मभा.

हारीतः

असमवर्णकृतवाक्यपारुष्यदण्डसामान्यविधिः

अधोवर्णानामुत्तमवर्णाक्रोशाक्षेपाभिभवे अष्टौ
पुराणाः+ ।

अनृताभिंशसने तदङ्गच्छेदः पञ्चशतं वा ।
आद्येषु पादो न वा किञ्चित् । स्वामित्वादादि-
वर्णत्वाच्च । उत्तमानामीशानतमो ब्राह्मणः + ।

वेदाध्यायिशूद्रदण्डः

तस्माद्वेदश्रुतिश्रवणे शूद्रस्य त्रपुसीसौ विप्लाव्य
कर्णौ पूरयेत् ।

विप्लाव्य द्रवीकृत्य ।

विर. २५४

मिथ्यावाक्यपारुष्ये दण्डसामान्यविधिः

मिथ्यादूषिणां मेलकानां च राजा जिह्वां
छिन्द्यात् दण्डयेद्वा सहस्रम् ।

मिथ्यादूषिणां मिथ्यावाक्यपारुष्यकारिणां, मेलकानां
वाक्यपारुष्यमेलयितृणां, कचित्पाठो मिथ्यादृष्टीनामिति,
तत्रापि स एवार्थो विवक्षितः । विर. २५९

आपस्तम्बः

शूद्रकृतवाक्यपारुष्ये दण्डः

जिह्वाच्छेदनं शूद्रस्य आर्यं धार्मिकमाक्रोशतः ।

* गौमि. मभावत् ।

+ व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च दण्डपारुष्यप्रकरणे
द्रष्टव्यः ।

(१) विर. २५४; दवि. ३२१.

(२) व्यक. १०४ (च०) छिन्द्यात् (छिन्वा); विर.
२५८ (च राजा०) 'मिथ्यादृष्टीनां' इति कचित्पाठः; दवि.
२१५ पिणां (पितानां) (च राजा०) सह (साह); व्यप्र.
३८४ (सहस्रम्); व्यउ. १२२ व्यप्रवत्.

(३) आध. २१२७१४; द्विध. २११९; व्यक. १०३;
विर. २५३ आर्य (अति); व्यप्र. ३८२; व्यउ. १२१.

शूद्रो द्विजातीनामन्यतमं धार्मिकं स्वकर्मस्थं यद्या-
क्रोशति निन्दति गर्हते, तदा तस्य जिह्वा छेत्तव्येति । उ.

वसिष्ठः

पातकाभिर्शंसने दण्डः

पतितं पतितेत्युक्त्वा चौरं चौरिति वा पुनः ।

वचनात्तुल्यदोषः स्यात् मिथ्या द्विर्दोषतां व्रजेत् ॥

विष्णुः

हीनवर्णकृतवाक्पारुष्ये दण्डः

हीनवर्णोऽधिकवर्णस्य येनाङ्गेनापराधं कुर्यात्
तदेवास्व शातयेत् * ।

आक्रोशयिता च विजिह्वः ।

दर्पेण धर्मोपदेशकारिणो राजा तप्तमासेचयेत्तैल-
मास्ये ।

द्रोहेण च नामजातिग्रहणे दशाङ्गुलोऽस्य
शङ्कुर्नखेयः ।

उत्तमवर्णस्य धर्मोपदेशकारिणाम् । अस्य हीनवर्णस्य
मुखे ज्वलन्नयोमयः शङ्कुः । वै.

प्रातिलोभ्येन पारुष्ये द्विगुणो दमः ।

अयमर्थः— द्विगुणास्त्रिगुणा दमाः ब्राह्मणाक्षेपकारिणोः
क्षत्रियवैश्ययोः पञ्चाशत्पणापेक्षया द्विगुणाः शतं पणाः,
त्रिगुणाः सार्धशतं पणा दण्डो वेदितव्य इति ।

सवि. ४७८

वाक्पारुष्यविशेषाः, तत्र दण्डाश्च

श्रुतदेशजातिकर्मणामन्यथावादी कार्षापणशतद्वयं
दण्ड्यः ।

काणखज्जादीनां तत्त्ववाद्यपि कार्षापणद्वयम् ।

* स्थलादिनिर्देशः दण्डपारुष्यप्रकरणे द्रष्टव्यः ।

(१) वस्मृ. २०।४०. (२) विस्मृ. ५।२३.

(३) विस्मृ. ५।२४. (४) विस्मृ. ५।२५.

(५) सवि. ४७८.

(६) विस्मृ. ५।२६; अप. २।२०७ शतद्वयं (शतं);
व्यक. १०३; विर. २५५ (शत०).

(७) विस्मृ. ५।२७ तत्त्वं (तथा); व्यक. १०२ काण
(दण्डः काण) तत्त्वं (तथा) बृहस्पतिः; विर. २४८ काण

गुरुनाक्षारयन् कार्षापणशतम् ।

परस्य पतनीयाक्षेपे कृते तूत्तमसाहसम् । उप-
पातकयुक्ते मध्यमम् । त्रैविद्यवृद्धानां क्षेपे जाति-
पूगानां च । ग्रामदेशयोः प्रथमम् ।

न्यङ्गतायुक्ते क्षेपे कार्षापणशतम् ।

मौर्ययुक्ते तूत्तमम् ।

(१) परस्येति । उत्तमवर्णाक्षेपविषयमेतत् । त्रैविद्ये-
ति । अल्पाशयदोषविषयमेतत् ।

अप. २।२१०-११

(२) तत्त्वं याथार्थ्यं, सगुणातिदरिद्रविषयमेतत् ।

विर. २४८

एतदपि व्यङ्गता शक्ते बोद्धव्यम् । ब्राह्मादयश्चा-
ङ्गानि ।

विर. २५०

त्रैविद्यवृद्धानामित्यत्र उत्तमसाहसमित्यनुषङ्गः,
जातिपूगानामित्यत्र मध्यममित्यनुषङ्गः । विर. २५६

(३) उपपातकं गोवधादि, पूगानां सभ्यादिसंप्रा-
नाम् । न्यङ्गमश्लीलम् । वै.

काणं वाऽप्यथवा खज्जमन्यं वाऽपि तथाविधम् ।
तथ्येनाऽपि वदन् दाप्यो दण्डं कार्षापणावरम् ॥

(दण्ड्यः काण); विचि. ११० (काणखज्जादीनां तथा)
एतावदेव, बृहस्पतिः; व्यनि. ४८६ द्वयम्+(दण्डः); दवि.
२१० विरवत्; व्यप्र. ३८४ तत्त्ववाद्यपि (तथावाक्यपि);
व्यउ. १२२ व्यप्रवत्; सेतु. २१० (काणखज्जादीनाम्)
एतावदेव; समु. १६० द्वयम्+(दण्ड्यः).

(१) विस्मृ. ५।२८ क्षारयन् (क्षिपन्); अप. २।२०५
णश (णं श); व्यक. १०३; विर. २५०; व्यप्र. ३८२;
व्यउ. १२१; सेतु. २१४.

(२) विस्मृ. ५।२९-३२ थमम् (थमसाहसम्); अप.
२।२१०-११ नीया (नीये) क्षेपे जाति (जाति); व्यक.
१०४; विर. २५६ तूत्त (उत्त); दवि. २०८ तूत्त (उत्त);
व्यप्र. ३८४ परस्य (परस्परं) युक्ते+(तु); व्यउ. १२२
व्यप्रवत्.

(३) विस्मृ. ५।३३ (ख) युक्ते (युक्ता); व्यक. १०२
न्यङ्ग (व्यङ्ग); विर. २५० न्यङ्गतायु (व्यङ्गता उ).

(४) विस्मृ. ५।३४; व्यक. १०३ त्तमम् (त्तमसाहसम्);
विर. २५२.

(५) विर. २४७-८ मनुनारदविष्णवः.

कार्षापणावरं कार्षापणद्वयं कार्षापणोऽवरः कनिष्ठो
यस्येति व्युत्पत्त्या । विर. २४८

तुल्यकालं रूक्षयोः सम एव दण्डः ।

समासमवर्णाक्रोशक्षेपादिषु दण्डाः

समवर्णाक्रोशेने द्वादश पणान् दण्ड्यः । हीन-
वर्णाक्रोशेने षट् ।

यथाकालमुत्तमसवर्णाक्षेपे तत्प्रमाणो दण्डः ।
त्रयो वा कार्षापणाः । शुक्तवाक्याभिधाने त्वेवमेव ।

(१) अल्पधनविषयमेतत् । अप. २।२०४

(२) समवर्णाक्रोशेने समवर्णमात्राक्रोशेन ।

विर. २४७

(३) कालोऽत्राक्षेपकालस्तमनतिक्रम्येति यथाकालम् ।
तत्प्रमाणः षट्कार्षापणप्रमाणो दण्डः कार्यः । वै.

शङ्खः शङ्खलिखितौ च

समासमवर्णाक्षेपादिक्रमादिषु दण्डाः

यथाकालमुत्तमवर्णाक्षेपे तत्प्रसादो दण्डस्त्रयो
वा कार्षापणाः । शुक्तवाक्याभिधानेऽप्येवमेव ।

सर्वव्यतिक्रमे द्वादश कार्षापणाः । यथारूप-
विशिष्टाक्षेपे ह्यविशिष्टस्य चतुर्विंशतिरविशिष्टातिक्रमे
च विशिष्टस्य ततोऽर्धम् ।

(१) सवि. ४७७.

(२) विस्मृ. ५।३५-६ षट् (दण्ड्यः) ; अप. २।२०४
षट् (तु षट्) ; व्यक. १०२ (सम... .. दण्ड्यः०) ; विर.
२४७ ; विचि. ११० (सवर्णाक्रोशेने सार्धद्वादशपणो दण्डः ।
हीनवर्णे काक्षिण्यधिकषट्पणो दण्डः ।) बृहस्पतिः ; व्यप्र. ३८०
(हीन... .. षट्०) ; व्यउ. ११९ व्यप्रवत् ; व्यम. ९९
व्यप्रवत् ; सेतु. २१० समव (सव) पणान् (पणा) ; समु.
१६० शने (शे) शेषं व्यप्रवत्.

(३) विस्मृ. ५।३७-९ (ख) शुक्त (शुक्) ; अप.
२।२०४ सव (समव) शुक्त (शुक्).

(४) व्यक. १०२ वर्णा (सवर्णा) ; विर. २४८ .

(५) अप. २।२०४ ; व्यक. १०२ द्वाक्षेपे
(द्वे क्षेपे) द्वातिक्रमे + (च) ; विर. २४८ (ह्य०)
(अविशिष्टातिक्रमे ... .. र्धम्०) ; व्यप्र. ३८०
सवर्ण ... .. पणाः (समवर्णव्यतिक्रमे द्वादशपणाः)
द्वातिक्रमे (द्व्युत्पत्तिक्रमे) ; व्यउ. १२० (कार्षा०) द्वातिक्रमे
(द्व्युत्पत्तिक्रमे).

तत्प्रसादो वाक्पारुष्यकृता कार्यः, दण्डो राशस्त्रयो
वा कार्षापणा देयाः । वाशब्दः समुच्चये । शुक्तं परुषं
परुषवाक्येऽतिदेशात्तदन्यवाक्पारुष्यपरः । उत्तमवर्णा-
क्षेप इत्यत्राक्षेपशब्दः यथारूपविशिष्टस्य जात्यादिमतो-
ऽविशिष्टेन जात्यादिहीननाक्षेपे कृते तस्य चतुर्विंशतिः
पणाः अविशिष्टस्य विशिष्टेनाक्षेपे कृते वाक्पारुष्ये
तदर्धमित्यर्थः विर. २४८

वर्णभेदेन आक्रोशदण्डाः

आक्रोशे ब्राह्मणस्य क्षत्रियः पणशतं दण्ड्यः,
शतार्धं वैश्यस्य, पञ्चविंशतिं शूद्रस्य ।

अधिकृतविप्रगुरुभर्त्सने दण्डाः

तथाऽधिकृतान् विप्रान् गुरुंश्च निर्भर्त्सनं
मुण्डनं ताडनं वा, गोमयानुलेपनं खरारोहणं
दर्पहरो दण्डो वा ।

(१) आक्रोश इत्यधिकृत्याहतुः शंखलिखितौ —
तथेति । अप. २।२०५

(२) क्रोशत इत्यनुवृत्तौ शङ्खलिखितौ — तथेति ।
अपराधतारतम्यमपेक्षयात्र व्यवस्थितविकल्पः ।

विर. २५०

कौटिलीयमर्थशास्त्रम्

वाक्पारुष्यम्

वाक्पारुष्यम् । वाक्पारुष्यमुपवादः कुत्सन-
मभिभर्त्सनमिति ।

शरीरप्रकृतिश्रुतवृत्तिजनपदानां शरीरोपवादेन
काणखज्जादिभिः सत्ये त्रिपणो दण्डः । मिथ्योप-
वादे षट्पणो दण्डः ।

(१) व्यक. १०३ ; विर. २५१ णस्य (णः) यः
पणशतं (यस्य शतं) ; व्यप्र. ३८१ ; व्यउ. १२० .

(२) अप. २।२०५ त्सनं (त्स्यतो) (ताडनं वा०)
नुले (ले) रोह (रोष) हरो (हारो) ; व्यक. १०२ ताडनं
वा (ताडनं) नुले (ले) दर्पहरो (द्रव्यहारो) ; विर. २५०
विप्रान् गुरुंश्च (गुरुन् विप्रांश्च) मुण्डनं ताडनं वा (ताडनं) ;
दवि. २१२ नुले (प्रले) शेषं विरवत् ; व्यप्र. ३८२ र्भर्त्सनं
(र्भस) हरो दण्डो (हरणं वाग्दण्डो) ; व्यउ. १२१ व्यप्रवत्.

(३) कौ. ३।१८.

शोभनाक्षिदन्त इति काणखञ्जादीनां स्तुति-
निन्दायां द्वादशपणो दण्डः ।

वाक्पारुष्यमिति सूत्रम् । वक्तव्यवचनं वाक्पारुष्यम् ।
तच्च तदण्डश्चाभिधीयत इति सूत्रार्थः । तत् त्रिधा
विभजते—वाक्पारुष्यमित्यादि । उपवादोऽङ्गवैकल्यादि-
वचनं, कुत्सनं कुष्ठोन्मादादिवचनं, अभिभत्सनं घाता-
दिभयोपदर्शनम् ।

शरीरेत्यादि । शरीरं प्रकृतिः, स्त्रीपुरुषादिलक्षणा
श्रुतं वृत्तिर्जनपद इति पञ्च विषया वाक्पारुष्यस्य, तेषां
शरीरादीनां मध्ये, काणखञ्जादिभिः काण एकदृक् खञ्जः
कोलः आदिना कुणिदन्तुरादिग्रहणं एतैः काणखञ्जकुणि-
शब्दैः शरीरोपवादेन, सत्ये काणत्वादौ यथार्थं सति
त्रिपणो दण्डः । मिथ्योपवादे षट्पणो दण्डः ।

शोभनाक्षिदन्त इतीति । शोभनाक्षः शोभनदन्त
इति रीत्या, काणखञ्जादीनां, स्तुतिनिन्दायां स्तुति-
व्याज्जेन निन्दायां कृतायां, द्वादशपणो दण्डः । श्रीम्.

कुष्ठोन्मादकैव्यादिभिः कुत्सायां च । सत्य-
मिथ्यास्तुतिनिन्दासु द्वादशपणोत्तरा दण्डास्तुल्येषु ।
विशिष्टेषु द्विगुणः । हीनेष्वर्धदण्डः । परस्त्रीषु द्वि-
गुणः । प्रमादमदमोहादिभिरर्धदण्डाः ।

कुष्ठोन्मादयोश्चिकित्सकाः संनिकृष्टाः पुमांसश्च
प्रमाणम् । क्लीवभावे स्त्रियः मूत्रफेनः अप्सु विष्टानि-
मज्जनं च ।

प्रकृत्युपवादे ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रान्तावसायि-
नामपरेण पूर्वस्य त्रिपणोत्तराः दण्डाः । पूर्वणापरस्य
द्विपणाधराः । कुब्राह्मणादिभिश्च कुत्सायाम् ।

तेन श्रुतोपवादो वाग्जीवनानां, कारुकुशीलवानां
वृत्त्युपवादः, प्राग्घूणकगान्धारादीनां च जनपदोप-
वादा व्याख्याताः ।

कुत्सनविषयमाह— कुष्ठोन्मादकैव्यादिभिः कुत्सायां
चेति । कुष्ठी उन्मत्तः क्लीव इत्यादिप्रकारेण कुत्सने च,
द्वादशपणो दण्डः इति वर्तते । सत्यमिथ्यास्तुतिनिन्दासु
कुष्ठादिसत्यत्वे तन्मिथ्यात्वे कुष्ठयादीन् प्रति कल्य इत्या-

दिरीत्या स्तुतिनिन्दायां च, द्वादशपणोत्तराः उत्तरोत्तर-
द्वादशपणाधिकाः द्वादशपणश्चतुर्विंशतिपणः षट्त्रिंशत्पणः
इत्येवंरूपाः दण्डा भवन्ति, तुल्येषु समानेषु विषये ।
विशिष्टेषु गुणाधिकेषु विषये, द्विगुणः दण्डः । हीनेषु
अर्धदण्डः । परस्त्रीषु विषये द्विगुणः । प्रमादमदमोहा-
दिभिः कुत्सायां अर्धदण्डाः उक्ताः सर्वे दण्डा अर्ध-
हीनाः ।

कुत्सनस्य सत्यासत्यविषयत्वनिर्णयप्रमाणपेक्षायामाह
—कुष्ठोन्मादयोश्चिकित्सका इत्यादि । क्लीवभावे, स्त्रियः,
मूत्रफेनः अनुपलभ्यमानो मूत्रे फेनः, अप्सु विष्टानि-
मज्जनं च, प्रमाणम् ।

प्रकृतिविषयस्योपवादस्य दण्डमाह— प्रकृत्युपवादे
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रान्तावसायिनामपरेण पूर्वस्येत्यादि ।
अन्तावसायिना चण्डालेन शूद्रस्य, शूद्रेण वैश्यस्य,
वैश्येन क्षत्रियस्य, क्षत्रियेण ब्राह्मणस्य, चोपवादे, उत्तरो-
त्तरत्रिपणाधिकाः दण्डाः । पूर्वेण अपरस्य उपवादे
द्विपणाधराः उत्तरोत्तरद्विपणाधराः दण्डाः । कुब्राह्मणा-
दिभिश्च कुत्सायां, द्विपणाधरा इत्येव ।

प्रकृत्युपवाददण्डविधानं श्रुतोपवादादिष्वतिदिशति—
तेनेति । उक्तेन प्रकृत्युपवादेन, वाग्जीवनानां श्रुतोपवादः
विद्याकुत्सनं, कारुकुशीलवानां वृत्त्युपवादः जीविका-
कुत्सनं, प्राग्घूणकगान्धारादीनां दूणका नाम जनपद-
विशेषः कामगिर्युत्तरतोवृत्तिरुदीच्यः तस्य पूर्वावयवः
प्राग्घूणकाः भाषायां तु 'चण्डा(ल)राष्ट्रमि'त्युक्तम् ।
गान्धाराः प्रसिद्धाः तदादीनां जनपदोपवादाश्च जनपद-
दोषोद्भावनेन कुत्सनानि च, व्याख्याताः । प्राग्घूणकेति
चायं भाषापाठः । अर्थशास्त्रस्यादर्शे तु क्वचित् प्राकारण-
कारयोर्मध्ये वर्णस्यैकस्य लेखनस्थानमुत्सृष्टम् । क्वचित्
प्राणकेति पाठः । श्रीम्.

'यः परं 'एवं त्वां करिष्यामि' इति करणेना-
भिभर्त्सयेदकरणे, यस्तस्य करणे दण्डः ततोऽर्ध-
दण्डं दद्यात् ।

अशक्तः कोपं मदं मोहं वाऽपदिशेत्, द्वादश-
पणं दद्यात् ।

जातवैराश्यः शक्तश्चापकर्तुं यावज्जीविकावस्थं दद्यात् ।

स्वदेशग्रामयोः पूर्वं मध्यमं जातिसंघयोः ।

आक्रोशाद् देवचैत्यानामुत्तमं दण्डमर्हति ॥

अभिभर्त्सनविषयमाह— य इति । यः परं अन्यं, 'एवं त्वां करिष्यामि' इति 'तव पादं भङ्क्ष्यामि भुजं भङ्क्ष्यामि' इत्येवं, करणेन शरीरावयवेन, अभिभर्त्सयेत् तर्जयेत्, अकरणे उक्तस्याक्रियायां, तस्य अभिभर्त्सकस्य, करणे यो दण्डः 'पाणिपाददन्तभङ्गे' इत्यादिना दण्डपारुष्ये वक्ष्यमाणः, ततोऽर्धदण्डं दद्यात् ।

अशक्त इति । उक्तपादभङ्गादिकरणाशक्तः, कोपं मदं मोहं वा, अपदिशेत् पादभङ्गादेरुक्तिकारणं वदेच्चेत्, द्वादशपणं दण्डं स दद्यात् । शक्तस्य कोपाद्यपदेशो न स्वीकार्य इत्यभिप्रायः ।

जातवैराश्य इति । तथाभूतः, अकर्तुं शक्तश्च जनः, उक्तविधमभिभर्त्सनं कुर्वन्निति शेषः, यावज्जीविकावस्थं यावज्जीवस्थेयं आस्वमरणप्रतिभुवं, दद्याद् धर्मस्थेभ्य इत्यर्थम् ।

अध्यायान्ते श्लोकमाह— स्वदेशग्रामयोरिति । तयोः, आक्रोशात् निन्दनात्, पूर्वं दण्डं पूर्वसाहसं अर्हति । जातिसंघयोः अर्थात् स्वीययोः, आक्रोशात् मध्यमं मध्यमसाहसं दण्डं, अर्हति । देवचैत्यानां आक्रोशात् उत्तमं उत्तमसाहसं दण्डं, अर्हति । श्रीमू.

मनुः

समासमवर्णानां परस्परक्रोशे दण्डाः

एषोऽखिलेनाभिहितो धर्मः सीमाविनिर्णये ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वाक्पारुष्यविनिर्णयम् ॥

(१) पूर्वापसंहारोऽपरसंक्षेपोपन्यासः श्लोकार्थः दण्डवाचिके ईत्युक्तौ क्रमभेदो लाघवात्, वाक्पारुष्यं स्यात्ततो दण्डव्यापारः । द्वन्द्वे चेतरेतरयोगात् व्यस्तक्रम-समासार्थप्रतिपत्तेरैकस्योभयार्थप्रतिपादनात् दण्डशब्देन

(१) मस्मृ. ८।२६६; विर. २४२ धर्मः (धर्म्यः) ण्ये (ण्यः) त ऊर्ध्वं (तः परं); सेतु. २०२ ण्ये (ण्यः) त ऊर्ध्वं (तः परं); समु. १५९ उत्त.

१ इत्युक्त्वा क.

वागर्थोऽप्युपात्त इति कः क्रमभेदः । तथा च यथासम्य-सञ्चारम्भो महाभाष्यकारेण समर्थितः एतदेव दर्शन-माश्रित्य, संज्ञासमासनिर्देशादिति । मेधा.

(२) एषोऽनन्तरोक्तो धर्मादनपेतः सीमाविनिर्णयो निःशेषेणोक्तः । अनन्तरं परुषभाषणविषयनिर्णयं प्रकरणेण वक्ष्यामि, दण्डपारुष्यतो वाक्पारुष्यस्य प्रायेणा-सहत्वम् । प्रथमं वाक्पारुष्यविचारः अनुक्रमण्यां पुनः 'पारुष्ये दण्डवाचिके' इति, वृत्तानुरोधाद्दण्डशब्दस्य पूर्वाभिधानम् । गोरा.

(३) एष सीमानिश्चये धर्मो निःशेषेणोक्तः । अत ऊर्ध्वं वाक्पारुष्यं वक्ष्यामि । दण्डपारुष्याद्वाक्पारुष्य-प्रवृत्तेः पूर्वमभिधानम् । अनुक्रमश्रुत्यां तु 'पारुष्ये दण्ड-वाचिके' इति दण्डशब्दस्य अल्पस्वरत्वात्पूर्वनिर्देशः । ममु.

शतं ब्राह्मणमाकुश्य क्षत्रियो दण्डमर्हति ।

वैश्योऽध्यर्धशतं द्वे वा शूद्रस्तु वधमर्हति ॥

(१) परुषवचनमाक्रोशः । स च बहुधा, नृशंसा-श्लीलभाषणात् मर्मणि तोदः, अभिशापः अकारणं 'हन्त वृषलो भूयाः', असता दुःखोत्पादनं 'कन्या ते गर्भिणी'ति, पातकोपपातकैर्योजनमिति । तत्र द्वयोर्ब्राह्मणाक्रोशे क्षत्रियवैश्ययोरयं दण्डः । अन्यत्र 'पतनीये कृते क्षेपे दण्डो मध्यमसाहसः' इत्यादिः (यास्मृ. २।२१०) स्मृत्य-नन्तरोक्तः । तस्य शूद्रस्य च वधः । ताडनजिह्वाच्छेदन-मारणादिरूपः आक्रोशभेदात् वेदितव्यः । मेधा.

(१) मस्मृ. ८।२६७ ध्यर्थ (प्यर्थ) [ऽध्यर्थ (सार्ध, बर्ध) Noted by Jha]; अपु. २२७।२३ माकुश्य (मानस्य) उत्तरार्थे (वैश्यश्च द्विशतं राम शूद्रश्च बन्धमर्हति); मिता. २।२०७; अप. २।२०७ मस्मृवत्; व्यक्र. १०३ मनुनारदौ; विर. २५० ध्यर्थ (ध्यर्थ); पमा. ४३१ मस्मृवत्; रत्न. १२०; व्यनि. ४८६ ध्यर्थं द्वे वा (ध्यं शतं चैव) मनुनारदौ; स्मृचि. २४ विरवत्; दवि. २०५ द्वे वा (त्वेव); नृप्र. २७७ मस्मृवत्; सवि. ४७८ मस्मृवत्; व्यप्र. ३८१; व्यड. १२०; व्यस. ९९; विता. ७२७ द्वे वा (विधात्) शेषं विरवत्; सेतु. २११ ऽध्य (ह्य) द्वे वा (द्वेधा); समु. १६० द्वे वा (चैव).

१ अकरणहन्ता वृषलभूयाः । असतां दुःखो. २ णक्रो.

(२) 'वादिष्वि'ति (मस्मृ. ८।२६९) वक्ष्यमाणत्वात् मातृभगिन्याद्यश्लीलपत्नीयवर्जं परुषं, ब्राह्मणमाक्रुश्य पणशतं क्षत्रियो, वैश्योऽध्यर्धशतं द्वे वा, शूद्रस्तु वधमर्हति । पुनराक्रोशविशेषापेक्षया ताडनजिह्वाकर्तनाद्यमर्हति । गोरा.

(३) आक्रुश्य 'त्वं पापिष्ठोऽमि' इत्यादिना । अध्यर्धशतं सार्धशतं अल्पाक्षेपे । द्वे वेत्यतिशयिते । एते सर्वे पणाः । वधस्ताडनम् । मवि.

(४) द्विजस्य चौरित्याक्षेपरूपं परुषमुक्त्वा क्षत्रियः पणशतं दण्डमर्हति । एवं सार्धशतं द्वे वा शते लाघवगौरवापेक्षया वैश्यः । शूद्रोऽप्येवं ब्राह्मणाक्रोशे ताडनादिरूप वधमर्हति । ममु.

(५) आक्रुश्य मध्यमेन वाक्पारुष्येणेति शेषः, इति पारिजातः । अध्यर्धे सार्धे शतं, द्वे वेति आक्रोशगौरवापेक्षया । वधस्ताडनजिह्वाच्छेदाद्यात्मकः ।

विर. २५०५१

(६) इदमत्र चिन्त्यं वाक्यस्यास्य मध्यपारुष्यविषयत्वेनान्तरोक्तं वैश्यमित्यादि बृहस्पतिवचनं प्रथमपारुष्यविषयं प्राप्तं दण्डलाघवदर्शनात् । तथा च शूद्रस्योत्तमं पारुष्ये को नाम दण्डोऽस्तु न तावज्जिह्वाच्छेद एव मध्यमेनावरोधात् । नान्यः— अनभिधानादिति ।

अत्र उत्तमे ब्राह्मणाक्षेपे जिह्वाच्छेदो द्रष्टव्य औचित्यात्, 'अनृताभिशांसने तदङ्गच्छेदः' इति हारीतवाक्ये रत्नाकरकृतैव तीव्राक्रोशे जिह्वाच्छेदव्याख्यानाच्चेति ।

दवि. २०६

(७) द्वे वेति गुणवद्ब्राह्मणापेक्षया । वधं ताडनादिरूपं, हुङ्काराद्यल्पाक्रोशे, उत्तरत्र जिह्वाच्छेदस्य वक्ष्यमाणत्वात् । *मच.

पञ्चाशद्ब्राह्मणो दण्ड्यः क्षत्रियस्याभिशांसने वैश्ये स्यादर्धपञ्चाशन् शूद्रे द्वादशको दमः ॥

* नन्द., भाच. मचवत् ।

(१) मस्मृ. ८।२६८; अपु. २२७।२४ दण्ड्यः (दम्यः) स्याद (याऽप्य); मिता. २।२०७; अप. २।२०७ इये स्याद (इयस्याऽप्य); व्यक. १०३; विर. २५१ पञ्चाशद्ब्राह्मणो (विप्रः पञ्चाशतं) इये स्यादर्ध (इयस्य त्वर्थ) द्वादशको (तु द्वादशो); पमा. ४३१; रत्न. १२० पञ्चाशद्ब्राह्मणो (विप्रः

(१) अभिशंसनं सर्वप्रकार आक्रोशः । पतनीयादन्यः । तत्र दण्डान्तरविधानात् । निमित्तसप्तमी चैषा । वैश्य इति विषयसप्तमी । ब्राह्मणस्याक्रोष्टुराक्रुश्यमानस्य च दण्ड उक्तः । क्षत्रियादीनां स्वितरेतरं स्मृत्यन्तरमन्वेषणीयम् । तथा च गौतमः—'ब्राह्मणराजन्यवत् क्षत्रियवैश्यौ' (गौध. १२।११) परस्परक्रोशे । क्षत्रियश्चैद्वैश्यमाक्रोशेत् पञ्चाशतं दण्ड्यः । वैश्यः क्षत्रियं, शतम् । एवं क्षत्रियः शूद्रमाक्रोशेत् पञ्चविंशतिर्दण्ड्यः । वैश्यः पञ्चाशतम् । शूद्रस्य तु तदाक्रोशे गुणापेक्षिको दण्डो वक्ष्यते । मेधा.

(२) ब्राह्मणेन क्षत्रियवैश्यशूद्रेषु उक्तायाक्षेपे कृते पञ्चाशत् पञ्चविंशतिः द्वादश पणान् यथाक्रमं ब्राह्मणो दण्ड्यः । * गोरा.

(३) अभिशंसने आक्रोशे । वैश्ये आक्रुश्यमाने विप्रेण । एवं शूद्र इत्यत्रापि । मवि.

'विप्रक्षत्रियवत्कार्यो दण्डो राजन्यवैश्ययोः । वैश्यक्षत्रिययोः शूद्रे विप्रे यः क्षत्रशूद्रयोः । सैमुत्कर्षापकर्षाभ्यां विप्रदण्डस्य कल्पना । राजन्यवैश्यशूद्राणां वधवर्जमिति स्थितिः ॥ समुत्कर्षेति । क्षत्रादीनामपि स्वावरवर्णप्राक्रोशे विप्रस्येव दण्डकृत्तिरित्यर्थः । मवि.

समवर्णाक्रोशे तदत्यन्तनिन्दायां च दण्डः

सैमवर्णे द्विजातीनां द्वादशैव व्यतिक्रमे ।

वादिष्ववचनीयेषु तदेव द्विगुणं भवेत् ॥

* ममु., मच., नन्द. गोरावत् ।

पञ्चाशतं); दीक. ५१ रत्नवत्; व्यनि. ४८७ पञ्चाशद्ब्राह्मणो दण्ड्यः (विप्राः पञ्चाशतं दण्ड्याः) मनुनारदौ; स्मृचि. २४ को (मो); सवि. ४७८ इये स्यादर्ध (इयस्य त्वर्थ); व्यप्र. ३८१ रत्नवत्; व्यउ. १२० रत्नवत्; विता. ७२७; सेतु. २११ रत्नवत्; समु. १६० णो दण्ड्यः (णे दण्डः).

(१) मस्मृ. ८।२६९ इत्यस्योपरिष्ठात् प्रक्षिप्तश्लोकोऽयम् ।

(२) मस्मृ. ८।२६९ इत्यस्योपरिष्ठात् प्रक्षिप्तश्लोकोऽयम्, पार्थिनां (पांस्तु) वध (धन); स्मृचि. २४.

(३) मस्मृ. ८।२६९; अप. २।२०४ (=) णे (र्ण); व्यक. १०२ मनुनारदौ; स्मृच. ३२६ णे द्विजातीनां (णोस्तु सर्वेषां) मे (मः) पू.; विर. २४९ मनुनारदौ;

(१) द्विजातिग्रहणमतन्त्रम् । समवर्णे द्वादश व्यतिक्रमे परस्परक्रोशे दण्डः । साम्यं च जातिवित्तवन्धुवयः-कर्मविद्याभिः, विशेषानुपदेशात् । तत्र समानजातीये वित्ताधिके द्विगुणं, तस्मिन्नेव बन्धुत्वाधिके त्रिगुणं, यावत्सर्वगुणातिगुणस्य षड्गुणम् । वादा आक्रोशा अवचनीया अत्यन्तनृशंसाः मातृभगिनीभार्यादिगताः । तदेव द्विगुणं दण्डपरिमाणम् । नपुंसकलिङ्गात् । सर्वशेषोऽयं न समवर्णविषय एव । अथवा तदेव शतमिति योजना । लिङ्गसामर्थ्याच्छतस्य च प्रथमश्लोके श्रुतत्वात् । अतोऽवचनीयेषु समवर्णेष्वपि द्विशतो दमः । लिङ्गोपपत्त्यर्थं परिमाणपदमश्रुतमव्याहृतव्यम् । शते तु व्यवहितकल्पना ज्यायसी । मेधा.

(२) द्विजातीनां समजातिविषये उक्तरूपे आक्रोशे कृते व्यतिक्रमे सति द्वादशैव पणान् दण्ड्यः । अवचनीयेषु वादेषु मातृभगिन्याद्यश्लीलरूपेषु 'शतं ब्राह्मण-भाक्रुश्य' इत्यादि यदुक्तं तदेव दण्डं द्विगुणं दण्डात् भवति । *गोरा.

(३) द्विजातीनां त्रयाणां व्यतिक्रमे आक्रोशे । अवचनीयेष्वश्लीलेषु 'त्वं स्वसृगामी'त्यादिषु आक्रोश-मात्रतात्पर्येणोक्तेषु समवर्णेषु । मवि.

(४) द्विजातिपदमत्रातन्त्रं, व्यतिक्रमे वाक्पारुष्ये अप्रकाशनीयप्रकाशादन्यस्मिन्निति यावत् । वादेष्ववचनीयेष्वित्यनेन अप्रकाश्यप्रकाशको वादो धिक्क्षितः । विर. २४९

(५) व्यतिक्रमेऽल्पवाक्पारुष्ये । यदिदं द्वादशेत्युक्तं तदेव द्विगुणं भवेत् । नन्द.

(६) द्विजातीनां व्यतिक्रमे द्विजस्य द्विजः क्षत्रियस्य क्षत्रियः वैश्यस्य वैश्यः शूद्रस्य शूद्रः, व्यतिक्रमे द्वादशैव पणान् दण्ड्यः । व्यतिक्रमे द्विगुणं चतुर्विंशति-पणाः । भाच.

* ममु. गोरावत् ।

दवि. २०४ मनुनारदौ; सवि. ४७६ वर्णे द्विजातीनां (जातो तु सर्वेषां) पू.; व्यग्र. ३८० मनुनारदौ; व्यड. ११९-२० नै (र्ण); समु. १६०.

व्य. कौ. २२३

शूद्रकृते उच्चवर्णक्षेपे धर्मोपदेशे च दण्डाः

एकजातिर्द्विजातीस्तु वाचा दारुणया क्षिपन् । जिह्वायाः प्राप्नुयाच्छेदं जघन्यप्रभवो हि सः ॥

(१) एकजातिः शूद्रः । स त्रैवर्णिकान् क्षिपन् आक्रोशन् दारुणया पातकादियोगिन्या वाचा नृशंसादि-रूपया जिह्वाच्छेदं लभते । जघन्यप्रभव इति । पादाभ्यां ब्रह्मण उत्पन्न इति । हेत्वभिधानं प्रतिलोमानामपि ग्रहणार्थम् । तेष्वपि जघन्यप्रभवा एव 'नास्ति पञ्चमः' इति वर्णान्तरनिषेधात् । मेधा.

(२) अत्यन्ताभ्यासे एतत् । अप. २।२०७

(३) शूद्रो द्विजातीन् पातकाभियोगिन्या वाचा आक्रुश्य जिह्वाच्छेदं लभते । यस्मादसौ पादाख्यान्निकृष्टा-ङ्गाज्जातः । *ममु.

(४) एकजातिरिह शूद्रः उपनयनाभावात्, दारुणया मर्मस्पृशा पातित्यादिबोधिकाया, जघन्यप्रभवः श्रुतौ पद्भ्यामुत्पन्नत्वेन बोधितत्वात् । एतेन संकरजातानामपि द्विजातिं प्रति दारुणाक्षेपे अयं दण्डः, तेषामपि जघन्य-जातत्वान् । विर. २५४

(५) सः द्विजातिः जघन्यस्य शूद्रस्य प्रभवः । भाच.

नामजातिग्रहं तेषामभिद्रोहेण कुर्वतः ।

निक्षेप्योऽयोमयः शङ्कुर्वलन्नास्ये दशाङ्गुलः ॥

* गोरा., मच., नन्द. ममुवत् ।

(१) मस्मृ. ८।२७० [तीस्तु (तिं च) Noted by Jha]; अप. २।२०७ तीस्तु (तिं तु) पन् (पेत्); व्यक. १०३ तीस्तु (तिं तु) मनुनारदौ; विर. २५३ मनुनारदौ; पमा. ४३४ मनुनारदौ; व्यनि. ४८७ मनुनारदौ; स्मृचि. २४; दवि. २०६ तीस्तु (तिं तु) च्छेदं (क्षेदं) मनुनारदौ; बाल. २।२०७; सेतु. २१२ तीस्तु (तिं तु) प्राप्नुयाच्छेदं (छेदमाप्नोति) मनुनारदौ; समु. १६१.

(२) मस्मृ. ८।२७१ तेषां (त्वेषां); अप. २।२०७ हं ते (हांते); व्यक. १०३ क्षेप्यो (क्षेयो) शेषं मस्मृवत्, मनुनारदौ; विर. २५३ क्षेप्यो (क्षेयो) मनुनारदौ; पमा. ४३४ तेषां (नैषां) क्षेप्यो (क्षेयो) मनुनारदौ; व्यनि. ४८७ व्यकवत्, मनुनारदौ; स्मृचि. २४ मभि (मभि) क्षेयो (क्षेयो); दवि. २०६ तेषां (त्वेषां) निक्षेप्योऽयो (विधेयोऽय) मनुनारदौ; मच., विरवत्; बीमि. २।२११ निक्षेयो

(१) अभिद्रोह आक्रोशः कुत्साबुद्धिः, ब्राह्मणक त्वं मा मया स्पर्धिष्यः। एवमन्यदपि योज्यम्। ग्रहणं ग्रहः। निरुपपदं नाम गृह्णाति कुत्साप्रत्यययोगेन वा, 'देवदत्तके'ति। अभिद्रोहेण क्रोधेनाभिद्रोहः क्रोधः गर्हा क्षेपः। न प्रणयेन। निक्षेप्यः प्रक्षेप्यः। शङ्कुः कीलकः। ज्वलन्नग्निना दीप्यमानोऽयोमयो लोहमयः।

* मेधा.

(२) अत्यन्ताभ्यासे एतत्। अप. २।२०७

(३) नामग्रहं मैत्र इति। जातिग्रहं ब्राह्मण इति। अभिद्रोहेणाक्रोशाभिमानेन कुर्वतः शूद्रस्य। ज्वलन्नति- तप्तः। मवि.

(४) अमुकनामाऽसि त्वं अमुकजातिस्त्वम्। अभि- द्रोहेण आक्रोशाभिमानेन ग्रहं कलहं कुर्वतः यस्तस्य आस्ये मुखे अयोमयः शङ्कुः दशाङ्गुलः ज्वलन् स्थाप्यः। भाच.

धर्मोपदेशं दर्पेण विप्राणामस्य कुर्वतः।

तप्तमस्येचयेत्तैलं वक्त्रे श्रोत्रे च पार्थिवः॥

(१) अयं ते स्वधर्मः, इयं वा अत्रेतिकर्तव्यता, मैवं कार्षीः, छान्दसोऽसीत्येवमादि व्याकरणलेशज्ञेयया दुन्दुकत्वेन दर्पवन्तः शूद्रा उपदिशन्ति। तेषामेव दण्डः। यस्तु प्रणयात् ब्राह्मणापाश्रयादेव व्युत्पन्नो विस्मृतं कथ- श्चिद्देशकालविभागं स्मारयेत्, पूर्वाह्नकालं नातिक्रामय, क्रियतां दैवं कर्म, देवांस्तर्पयौपवीती भव, मा प्राची- नावीतं कार्षीरिति, तस्य न दोषः। तप्तमग्निसंबन्धात् पीडाकरम्। आसेचयेत् क्षारयेत्। युक्तं वक्त्रे, मुखेनो- पदेशकत्वात्। श्रोत्रस्य कोऽपराधः? प्रागसत्कर्मादि-

* गोरा., ममु., विर., मच., नन्द. मेधावत्। दवि. व्याख्यानं पूर्वग्रन्थेषु गतार्थम्।

(विधेयो); सेतु. २१२ मभि (मति) मनुनारदौ; समु. १६१ ग्रहं तेषा (ग्रहे दोष) क्षेप्यो (खेयो).

(१) मसृष्ट. ८।२७२ [दर्पेण (धर्मेण) Noted by Jha]; अप. २।२०७ विप्राणा (दिजाना); व्यक. १०३ अपवत्, मनुनारदौ; विर. २५४ अपवत्, मनुनारदौ; २४; दवि. ३२१ अपवत्, मनुनारदौ; समु. १६१

१ गर्भः क्षे. २ क्षाकत्वा.

अवणम्।

* मेधा.

(२) कथञ्चिद्धर्मलेशमवगम्यायं ते धर्मोऽनुष्ठेय इति ब्राह्मणस्याहङ्कारादुपदिशतोऽस्य शूद्रस्य मुखे कर्ण- योश्च ज्वलत्तैलं राजा प्रक्षेपयेत्। ममु.

मिथ्याक्षेपे अङ्गवैकस्योक्तौ गुर्वाद्याक्षारणे च दण्डः

श्रुतं देशं च जातिं च कर्म शरीरमेव च।

वितथेन ब्रुवन् दर्पादाप्यः स्याद्द्विशतं दमम्॥

(१) सत्ये च श्रुते, नैतदनेन सम्यक् श्रुतमित्याह। श्रुतमेव वाक्षिपति। नैतत्संस्कारकं यदनेन श्रुतमिति। ब्रह्मावर्तीयमभिजनाभिमानिनं ब्राह्मकोऽयमित्याह। एवं जातिब्राह्मणं क्षत्रियोऽयमित्याह, क्षत्रियं वा हेलया ब्राह्मण इति। कर्म, स्नातक इति। शरीरावयवः शारी- रमव्यङ्गं, दुश्चर्मैति। वितथेन, वितथमनृतम्। 'प्रकृ- त्यादिभ्यः' इति तृतीया। अथवाऽयं धर्मो नैतथ्यं, तस्य वाच्यं प्रति कारणता युक्तैव। स्वगुणमदात् परावज्ञानं दर्पः। अज्ञानात् परिहासतो वा न दोषः। कस्य पुनरयं दण्डः। सर्वेषामिति ब्रूमः। शूद्राधिकाराच्छूद्र- स्यैवेति परे। द्विजातिविषये नैतथ्ये। मेधा.

(२) शरीरं कर्म भारवहनादि, वितथेन ब्रुवन् त्वञ्चुतादि। दर्पादभिमानात्। अश्रुताद्यभिमानेन ब्रुवन् द्विज एव दण्ड्यो न तु शूद्रस्तस्य तु वध एव। *मवि.

(३) समानजातिविषयमिदं दण्डलाघवात् न तु शूद्रस्य द्विजात्याक्षेपविषयम्। न त्वयैच्छुतं, न भवान् तद्देशजातो, न तवेयं जातिर्न तव शरीरसंस्कारमुपनय- नादि कृतमित्यहङ्कारेण मिथ्या ब्रुवन् द्विशतं दण्डं दाप्यः स्यात्। वितथेनेति तृतीयाविधाने 'प्रकृत्यादिभ्य उप- संख्यानम्' इति तृतीया। Xममु.

+ सर्वव्याख्यानानि मेधावत्।

* दवि. मविबत् ममुबत् विरबच्च, सर्वेषामनुवादात्। भाच. मविबत्।

X गोरा. ममुबत्। गोरा. व्याख्यानमशुद्धिसिद्धाज्ञो- धृतम्।

(१) मसृष्ट. ८।२७३; व्यक. १०३; विर. २५४ ब्रुवन् (वदन्); विवि. १११ (=); स्मृति. २४ दमम् (दमः); दवि. २०७; सेतु. २१२.

१ रेऽव्यङ्गं.

(४) कर्म तपश्चर्यादिरूपं, शारीरं शरीरावयवं, वितथेनासत्येन । तेन श्रुतदेशजातितपश्चर्याशरीरावयव-विशेषमधिकृत्य दर्पादसत्यं वदति तत्र द्विशतं दण्डः । वितथेनेति 'प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानमि'ति तृतीया । श्रुतादिवितथवचनोदाहरणानि । नानेन वेदः श्रुतः । नास्त्यार्थावर्तो देशः । नायं विप्रः । नानेन तपः कृतम् । नायमदुश्कर्मा इत्यादि । दर्पः स्वगुणदाढर्यज्ञानेन पराव-ज्ञानम् । विर. २५५

(५) समवर्णे आह— श्रुतमिति । न त्वं द्विजातिर्न तवायमुचितो देश इत्येवं वितथेन वितथं ब्रुवन्, शूद्रः शूद्रस्यैव ब्रुवन् । 'प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानमि'ति तृतीया । अथवा स्वख्यात्यर्थं दर्पात् मिथ्या वदन् शूद्रो दण्डनीय इत्याह— श्रुतमिति । मयैतत्पुराणादिकं श्रुते, मम मध्येदेशे वसतिः, अतीव कुलीनोऽहं, अतीव सत्कर्माऽस्मि, ममातीव चूडादिसंस्कारो वृत्त इति । अन्यथा वितथेनेत्यनुपपत्तेरिति । मच.

(६) सर्ववर्णानामविशेषेण दण्डमाह— श्रुतं देशं चेति । देशं जन्मभूम्यादिकम् । कर्म यज्ञादिकम् । शारीरमुपनयनादिकम् । वितथेन वैतथ्येन । नन्द. काणं वाऽप्यथवा स्वञ्जमन्यं वाऽपि तथाविधम् । तथापि ब्रुवन् दाप्यो दण्डं कार्पापणावरम्* ॥

(१) एकेनाक्षणा विकलः काणः । खञ्जः पादविकलः । तथाविधं कुणिं चिपटं, तथ्येन नासत्येन, अपिशब्दात् वितथेन, अकाणे काणे च काण इत्युक्ते कार्पापणावरो दण्डः । अत्यन्ताल्पो यदि दण्डः कथञ्चिदनुग्राह्यतया तदा कार्पापणोऽवरो दण्डः । अन्यथा द्वौ त्रयः पञ्च वा पुरुषविशेषापेक्षयाऽपि दण्ड्यः शूद्रः, सर्वे वा पूर्ववत् । मेधा.

* मिता. व्याख्यानं 'सत्यासत्यान्यथास्तौत्रैः' इति याश्वल्क्यवचने द्रष्टव्यम् ।

(१) मस्मृ. ८।२७४; मिता. २।२०४; अप. २।२०४ ऽप्यथ (यदि) पणा (पणं); व्यक. १०२ मनुनारदौ; विर. २४७-८ ब्रुवन् (वदन्) मनुनारदविष्णवः; पमा. ४३१; रत्न. १२१; स्मृचि. २४ मन्यं (मन्यं); नृप्र. २७६; व्यप्र. ३८४ मनुनारदौ; व्यड. १२२ मनुनारदौ; विता. ७२४; समु. १६०.

१ विट् त.

(२) काणं पादविकलं वा अन्यमपि वा तथारूपं अङ्गविकलमन्धादिकं काणादिशब्देन सत्येनापि ब्रुवन् यदि सर्वनिर्कृष्टं कार्पापणं दण्डं दाप्यः । *गोरा.

(३) तदाक्षेपमुरत्यन्तोत्कर्षे स्वल्पे वा आशयदोषे ग्राह्यम् । अप. २।२०४

(४) ब्रुवन् काणस्त्वं इत्यादिकमभिमानात् कार्पापणोऽत्यन्तावरो यत्र दण्डे तम् । अधिकसंभवे तु ततोऽपि किञ्चिदधिकं दाप्य इत्यर्थः । मवि.

(५) किञ्चान्यत् वस्तुतोऽङ्गहीनस्य तथावदने दण्ड-माह—काणमिति । तथाविधं विरूपम् । तथ्येनापीत्यत्रा-पेखधारणार्थत्वात् परिहासवारणाय । कार्पापणावरं पणा-दपि न्यूनं पुनः प्रसङ्गवारणाय । मच.

भ्रातरं पितरं जायां भ्रातरं श्वशुरं गुरुम् ।

आक्षारयन् शतं दाप्यः पन्थानं चादद्गुरोः ॥

(१) आक्षारणं भेदनं द्वेषजननमनुतेन । एषा ते माता न स्नेहवती द्वितीये पुत्रेऽत्यन्ततृष्णावती कनक-मयमङ्गुलीयकं रहसि तस्मै दत्तवती इत्येवमायुक्त्वा भेदयति । एवं पितापुत्रौ जायापती भ्रातृन् गुरुशय्यौ । तनयग्रहणं द्वितीयसंचन्धिप्रदर्शनार्थम् । अन्यथा मातर-मित्युक्ते मातरं पुत्राद्रिन्दतो दण्डः स्यात् न पुत्रं मातुः । यद्यपि भेदनमुभयाधिष्ठानं तथापि यन्मुखेन क्रियते स एव भेदयितव्य इति व्यवहारः । तत्रासति तनयग्रहणे प्रदर्शनार्थं यदैव मातरमाह—'नैष ते पुत्रोऽभक्तो दुःशीलश्च' इत्येवमादिना मातरमाक्षारयति तत्रैव स्यान्न पुत्रं, यथा दर्शितम् । अन्ये तु चित्तकदर्थनोत्पादनमा-

* ममु., नन्द., भाच. गोरावत् ।

(१) मस्मृ. ८।२७५ श्वशुरं (तनयं); अपु. २२७।२८ जायां (ज्येष्ठं) दाप्यः (दण्ड्यः); मिता. २।२०४; व्यक. १०२ मस्मृवत्; विर. २५० मस्मृवत्; पमा. ४३१ चा (वा); रत्न. १२०; व्यनि. ४८५ गुरुम् (गुरुन्) शेषं मस्मृवत्; स्मृचि. २४ चा (वा) शेषं मस्मृवत्; दवि. २११ मस्मृवत्; २१२ आक्षारयन् (आक्रोशयन्) इति धर्मकोषे पाठान्तरम्; नृप्र. २७६ भ्रातरं श्वशुरं (श्वशुरं भ्रातरं); वीमि. २।२०४; व्यप्र. ३८२; व्यड. १२१ चा (वा); व्यम. ९९; विता. ७२४ चा (वा); राकौ. ४८८-९; सेतु. २१४ दाप्यः (दण्ड्यः) शेषं मस्मृवत्; समु. १६०

क्षारणमाहुः । प्रवत्स्यामि धनं श्रुतं वाऽर्जयितुं तीर्थाद्युप-
सेवितुं, तत्प्रवासशङ्कया च मानसी तृष्णया पीडा
भवतीति तथा न कर्तव्यम् । यावद्गुरुवस्ते जीवेयु-
स्तावन्नान्यं समाचरेन्न तैरननुज्ञात इति च । यत्तु वि-
द्वेषणादिना चित्ते खेदोत्पादनं तत्र शतान्न मुच्यते प्रति-
रोद्धा गुरोरिति महत्त्वाद्दोषस्य । जायाया अनुकूलायाः
पुत्रवत्याः, करोत्यन्यं विवाहमित्येतदाक्षारणम् । एवं
गुणवतः पुत्रस्याक्षारणेऽन्यकरणम् । गुरोः सर्वप्रकारं
पन्थानमत्यजतः शतं दण्डः । मेधा.

(२) 'क्षारिताक्षारितौ सद्भिरभिशास्ताबुदाहृतौ' इति
त्रिकाण्डदर्शनात् मातृपितृभार्याभ्रातृपुत्रगुरूणां महा-
पातकाभिशापमुत्पादयन् गुरोश्च पन्थानमददत् शतं
दण्ड्यः । अभ्यासानभ्यासाक्षारणेन वाऽत्र मातृभार्यादीनां
दण्डस्य विषमसमीकरणं परिहरणीयम् । गोरा.

(३) यदा पुनः पुत्रादयो मात्रादीन् शपन्ति
तदा शतं दण्डनीया इति तेनैवोक्तम्—मातरमिति ।
एतच्च सापराधेषु मात्रादिषु गुरुषु निरपराधायां च
जायायां द्रष्टव्यम् । मिता. २।२०४

(४) आक्षारयन् अगम्यमैथुनेनाभिज्ञं सन् । जाया-
संनिधेर्जायाया एव मातरं पितरं चेति ग्राह्यम् । तेनात्र
जायां प्रति तव माता स्वैरिणीत्यादिरभिशापो द्रष्टव्यः ।
*मवि.

(५) 'आक्षारितः क्षारितोऽभिशातः' इत्याभि-
धानिकाः । मात्रादीन् पातकादिनाऽभिशापन्, गुरोश्च
पन्थानमत्यजन् दण्ड्यः । भार्यादीनां गुरुलघुपापाभि-
शापेन दण्डसाम्यं समाधेयम् । मेधातिथिस्तु आक्षारणं
भेदनमित्युक्त्वा मातृपुत्रपित्रादीनां परस्परभेदनकर्तुरयं
दण्डविधिरिति व्याख्यातवान् । *ममु.

(६) आक्षारयन् वाक्पारुष्यविषयीकुर्वन् ।

विर. २५०

(७) मिथ्याभिशापेन योजयन्निति हलायुधः ।
आक्षारयन् अगम्यमैथुनेनाभिज्ञं सन्, तेन जायां प्रति

* माच. मविबत् ।

X गोरावद्भावः । मच. ममुबत् ।

तव माता स्वैरिणीत्यादिरभिलापो द्रष्टव्यः । एवं मात्रा-
दिष्वपीति नारायणः ।

धर्मकोषे तु 'आक्रोशयन्' इति पठित्वा आक्रोशनं
साक्षेपाह्वानमिति व्याख्यातम् । *दवि. २११-१२

(८) आक्षारयन् वाक्पारुष्येण क्रोधयन् मातापितृ-
गुरुज्येष्ठभ्रातृणामाक्षारणे सकृत्कृते अन्येषामसकृत्कृते
दण्डः, अनुल्यकक्षित्वात् । नन्द.

पतितं पतितेत्युक्त्वा चौरं चौरैति वा पुनः ।

वचनात्तुल्यदोषः स्यान्मिथ्या द्विदोषतां ब्रजेत् ॥

पतितं पातकिनम् । उक्त्वा आक्रोशबुद्ध्या तुल्य-
दोषोऽतस्तुल्यो दण्डः । एवं द्विदोषतां द्विगुणदोषता-
मित्यादि । मवि.

ब्राह्मणक्षत्रिययोः परस्परक्रोशे विद्वद्भ्योः स्वजात्याक्रोशे

च दण्डः

ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां तु दण्डः कार्यो विजानता ।

ब्राह्मणे साहसः पूर्वं क्षत्रिये त्वेव मध्यमः ॥

(१) ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां परस्परक्रोशे कृते तयोरेव
दण्ड इत्येवमभ्याहारेण योजना । तादर्थ्यं चतुर्थी वा ।
तद्विनयाय दण्डः कर्तव्यः । पातकस्याक्रोशे कृते अयं
दण्डो दुःखोत्पादनरूपे । *मेधा.

(२) वर्णानां स्वजातिविषये वाक्पारुष्यातिशये दण्डं
श्लोकद्वयेनाह—ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां त्विति । विजानता
राज्ञा । ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां वाक्पारुष्यातिशये कृते तयो-
र्दण्डौ कार्यावित्यर्थः । तावत्तरार्धेनोक्तौ । नन्द.

* शेषं मेधा, मिता, ममु, विर. श्लेषेषां विवरणम् ।

X सर्वव्याख्यानानि मेधावत् ।

(१) मस्मृ. ८।२७७ इत्यस्योपरिष्ठात् प्रक्षिप्तश्लोकोऽयम् ।

(२) मस्मृ. ८।२७६ [तु दण्डः (च दण्डः)
Noted by Jha]; व्यक. १०३; विर. २५५ त्वेव
(ध्वेव); दवि. २०१ विरवत्; वीमि. २।२११ विजानता
(विजानतः) त्वेव (चैव); व्यग्र. ३८३ त्वेव (त्वेव);
व्यउ. १२१; बाल. २।२०७; सैतु. २१२ त्वेव (चैव);
समु. १६० सः पूर्वः (सं पूर्व) त्वेव मध्यमः (मध्यमं
स्यूतम्).

विट्शूद्रयोरेवमेव स्वजातिं प्रति तत्त्वतः ।

छेदवर्जं प्रणयनं दण्डस्येति विनिश्चयः ॥

(१) एवमेव प्रथममध्यमौ साहसवित्यतिदिश्यते । तेनैव क्रमेण वैश्यस्य शूद्राक्रोशे प्रथमः । शूद्रस्य वैश्याक्रोशे मध्यमः । छेदवर्जं दण्डस्य प्रणयनमिति 'एकजाति-द्विजातीनि'त्यनेन जिह्वाच्छेदं प्राप्तं निवर्तयति । स्वजातिं प्रतीति । नैवं मन्तव्यं समानजातीयं प्रतीति । किं तर्हि, याऽत्र जातिरुपात्ता वैश्यशूद्राविति । स्वग्रहेण श्लोकाभि-प्रायं, परस्परक्रोशे यावत् । स्वजातिमिति पूर्वत्रापि संबन्धनीयम् । प्रणयनं प्रवर्तनम् । क्षत्रियस्य वैश्यशूद्रा-क्षारणे प्रथमार्धसाहसः । एवं ब्राह्मणस्य वैश्यशूद्रयोः कल्पम् । मेधा.

(२) वैश्यशूद्रयोः परस्परजातिं प्रति पतनीयाक्रोशं ब्राह्मणक्षत्रियवत् । प्रथममध्यमसाहसामकं जिह्वाच्छेद-वर्जं यथावद्दण्डस्य करणम् । एवं च ब्राह्मणक्षत्रियाक्रोशे एवं शूद्रस्य जिह्वाच्छेदनमवतिष्ठते । *गोरा.

(३) विट्शूद्रयोरेवमेवान्योन्याक्षारणे प्रथमो वैश्यस्य शूद्रस्य मध्यमः । तयोस्तु स्वस्वजात्याक्षारणे छेदवर्जं तत्तत्जात्युचितदण्डमात्रप्रणयनम् । तेनार्थाद् ब्राह्मण-क्षत्रियाक्षारणे छेद एवेत्यर्थः । मवि.

(४) वैश्यशूद्रयोरप्येवमेव । स्वजातिं प्रति तुल्यजातिं प्रति तत्त्वतः स्वरूपगुणोत्कर्षापकर्षलक्षणात् । छेदवर्ज-मिति जिह्वाच्छेदनिवृत्त्यर्थम् । ✕वर. २५६

(५) उक्तदण्डमन्यत्रातिदिशति — विडिति । शूद्राक्रोशिनि वैश्ये प्रथमः । वैश्याक्रोशिनि शूद्रे मध्यमः । स्वजातिं प्रति संनिधेः स्वस्य जातिर्यदनन्तरं तत्स्वजातिस्तेन वैश्यः क्षत्रियमाक्रुश्य प्रथमसाहसं दद्यात् । वैश्यमाक्रुश्य शूद्रो मध्यमसाहसं दद्यात् । अन्यथा

* ममु. गोरावत् । ✕ दवि. विरवत् ।

(१) मस्मृ. ८।२७७ [स्वजातिं (सजातिं) विनिश्चयः (विनिर्णयः) Noted by Jha]; मिता. २।२०७ पृ.; व्यक. १०४ रेव (स्वेव); विर. २५६ व्यकवत्; दवि. २०१ व्यकवत्; व्यप्र. ३८३ व्यकवत्; व्यउ. १२२ स्येति (स्येति) शेषं व्यकवत्; विता. ७२७ पू.; बाल. २।२०७ उक्तः; समु. १६०.

१ जातीयप्र. २ हणश्लो.

‘समवर्णे द्विजातीनामिति वैश्यस्य द्वादशस्योक्तत्वात्तत्त्वतः परिहासं विना छेदवर्जं जिह्वाच्छेदं विना । अतो ब्राह्मण-क्षत्रियाक्रोशिनि शूद्रे जिह्वाच्छेदः प्रथमोक्तः पर्याप्तः ।

मच.

(६) एवमेवेति मध्यमसाहसातिदेशः स्वजातिं प्रति वाक्पारुष्य इति शेषः । अपराधेऽपि स्वजातिं प्रती-त्यनुपङ्गः । शूद्रस्येति च विपरिणामः, तेनायमर्थः शूद्रस्य जिह्वाच्छेदवर्जनं दण्डप्रणयनं स्वजातिविषये न द्विजातिविषये इति । नन्द.

याज्ञवल्क्यः

वाक्पारुष्यलक्षणविभागौ

इदानीं वाक्पारुष्यं प्रस्तूयते । तल्लक्षणं चोक्तं नारदेन — ‘देशजातिकुलादीनामाक्रोशं न्यङ्गसंयुतम् । यद्वचः प्रतिकूलार्थं वाक्पारुष्यं तदुच्यते ॥’ इति । देशादीनामाक्रोशं न्यङ्गसंयुतम् । उच्चैर्भाषणमाक्रोशः, न्यङ्गमवयवं तदुभययुक्तं यत्प्रतिकूलार्थमुद्वेगजननार्थं वाक्यं तद्वाक्पारुष्यं कथ्यते । तत्र कलहप्रियाः खलु गौडा इति देशाक्रोशः । नितान्तं लोलुपाः खलु विप्रा इति जात्याक्रोशः । क्रूरचरिता ननु वैश्रामित्रा इति कुला-क्षेपः । आदिग्रहणात्स्वविद्याशिल्पादिनिन्दया विद्व-च्छिल्पादिपरुषाक्षेपो गृह्यते । तस्य च दण्डतारतम्यार्थं निष्ठुरादिभेदेन त्रैविध्यमभिधाय तल्लक्षणं तेनैवोक्तम् — ‘निष्ठुराश्लीलतीव्रत्वादपि तत्त्रिविधं स्मृतम् । गौरवानु-क्रमात्तस्य दण्डोऽपि स्यात्क्रमाद्गुरुः ॥ साक्षेपं निष्ठुरं ज्ञेयमश्लीलं न्यङ्गसंयुतम् । पतनीयैरुपाक्रोशैस्तीव्रमाहु-र्मनीषिणः ॥’ इति । तत्र धिङ्मुखं जाल्ममित्यादि सा-क्षेपम् । अत्र न्यङ्गमित्यसम्भ्यम् । अवयवं भगिन्यादिगमनं तद्युक्तमश्लीलम् । मुरापोऽसीत्यादिमहापातकाद्याक्रोशै-र्युक्तं वचस्तीव्रम् । मिता. २।२०४

समगुणेषु सर्वणेषु निष्ठुराक्षेपे दण्डः

सत्यासत्यान्यथास्तोत्रैर्न्यूनाङ्गेन्द्रियरोगिणाम् ।

क्षेपं करोति चेद्दण्ड्यः पणानर्धत्रयोदशान् ॥

(१) यास्मृ. २।२०४; अपु. २५८।१ दशान् (दश); विश्व. २।२०८ न्यू (ह्रीं) शेषं अपुवत्; मिता.; अप.; व्यक. १०२; विर. २४७ अपुवत्; पमा. ४३०; रत्न. १२१ दण्ड्यः (दण्ड्यः); स्मृचि. २४; व्यनि. ४८६; दवि. २१०; नृप्र. २७६; सवि. ४७७; वीमि. ;

(१) प्रायेण द्यूतप्रभवत्वाद् वाग्दण्डपारुष्ययोर्विनाशकारणत्वसामान्याद्वा द्यूतव्यवहारानन्तरमारम्भः । तत्रापि दण्डपारुष्यस्यापि कारणभूतत्वाद् वाक्पारुष्यमेव तावदुच्यते — सत्यासत्येति । हीनाङ्गाः खज्जादयः । हीनेन्द्रियाः काणादयः । कुष्ठाद्यभिभूता रोगिणः । तेषां यद्यनपराधिनामेव चापलाद् विद्यमानेन्द्रियवैकल्यादिना सत्येनैव दुष्टया वाचा क्षेपं कुर्यात्, असत्येनापि हे काण इत्यकाणमेवाधिक्षिपेत् । अन्यथास्तोत्रेण वा सातिशयस्तुतिपदैः प्रसिद्धं मूलं हे चतुर्वेदिन्, इत्येवं वदन्, अर्धत्रयोदशपणान् राजावेदने कृते दण्ड्यः । स्मृत्यन्तराच्च तस्यापि प्रसादनं कार्यम् । विश्व. २।२०८

(२) तत्र निष्ठुराक्रोशे सवर्णविषये दण्डमाह — सत्यासत्येति । न्यूनाङ्गाः कर्चरणादिविकलाः । न्यूनेन्द्रिया नेत्रश्रोत्रादिरहिताः । रोगिणो दुश्चर्मप्रभृतयः । तेषां सत्येनासत्येनान्यथास्तोत्रेण च निन्दार्थया स्तुत्या । यत्र नेत्रयुगलहीन एषोऽन्ध इत्युच्यते तत्सत्यम् । यत्र पुनश्चक्षुष्मानेवान्ध इत्युच्यते तदसत्यम् । यत्र विकृताकृतिरेव दर्शनीयस्त्वमसीत्युच्यते तदन्यथास्तोत्रम् । एवं विधैर्यः क्षेपं निर्भर्त्सनं करोत्यसौ अर्धाधिकत्रयोदशपणान् दण्डनीयः । 'काणं वाऽप्यथवा खज्जमन्यं वाऽपि तथा विधम् । तथ्येनापि ब्रुवन् दाप्यो दण्डं कार्यापणावरम् ॥' इति (मस्मृ. ८।२७४) यन्मनुवचनं तदतिदुर्वृत्तवर्णविषयम् । यदा पुनः पुत्रादयो मात्रादीन् शपन्ति तदा शतं दण्डनीया इति तेनैवोक्तम् — 'मातरं पितरं जायां भ्रातरं श्वशुरं गुरुम् । आश्वारयन् शतं दाप्यः पन्थानं चाददद्गुरोः ॥' इति (मस्मृ. ८।२७५) । एतच्च सापराधेषु मात्रादिषु गुरुषु निरपराधायां च जायायां द्रष्टव्यम् । मिता.

(३) द्वादश पणान् साधार्णं दण्ड्यः । अर्धः त्रयोदशो येषां पणानां तेऽर्धत्रयोदशाः पणाः । * अप.

(४) प्रथमवाक्पारुष्ये समजातिगुणविषयमेतत् ।

+ विर. २४७

* शेषं मितावत् । पमा. अपवत् । वीमि. अपवत् विरवत् ।
+ दवि., व्यप्र. विरवत् ।

व्यप्र. ३८०; व्यउ. ११९; व्यम. ९९ अपवत्; विता. ७२४; राकौ. ४८८; सेतु. २१० अपवत्; समु. १६०.

समगुणेषु सवर्णेषु अश्लीलाक्षेपे दण्डः

अभिगन्ताऽस्मि भगिनीं मातरं वा तवेति ह । शपन्तं दापयेद्राजा पञ्चविंशतिकं दमम् ॥

(१) राजावेदने एव च — 'अभिगन्तासि भगिनीं मातरं वा तवेति हि । शपन्तं दापयेद् राजा पञ्चविंशतिकं दमम् ॥' अर्थं च सवर्णानां समानगुणानां च दण्डकल्पः । विश्व. २।२०९

(२) अश्लीलाक्षेपे दण्डमाह — अभिगन्ताऽस्मीति । त्वदीयां भगिनीं मातरं वा अभिगन्ताऽस्मीति शपन्तं, अन्यां वा त्वजायामभिगन्तेत्येवं शपन्तं, राजा पञ्चविंशतिकं पणानां पञ्चाधिका विंशतिर्यस्मिन् दण्डे स तथोक्तस्तं दमं दापयेत् । मिता.

(३) प्रथमे वाक्पारुष्ये दण्ड उक्तः संप्रति मध्यमे वाक्पारुष्ये दण्डमाह — अभिगन्ताऽस्मीति । अप.

(४) तत्र भगिनीं मातरं वा अभिगन्ताऽस्मि मिथुनं भूयोऽपि मोक्ष्यमाणोऽहमिति शपन्तं उद्वेजयन्तं समजातिगुणं राजा पञ्चविंशतिपणमितं दमं दापयेत् । वाशब्दो अनास्थायां, तेन पुत्रीं जायां वा तवाभिगन्ताऽहमित्यादिकमपि संगृहीतम् । हशब्दः पादपूर्णं । वीमि.

विषमगुणेषु सवर्णेषु निष्ठुराश्लीलाक्षेपे दण्डः

अर्धोऽधमेपु द्विगुणः परस्त्रीपूतमेपु च ॥

(१) यास्मृ. २।२०५; अपु. २५८।२ ह (च); विश्व. २।२०९ सि (सि) ह (हि); मिता. २।२०५; अप.; व्यक. १०२; विर. २४९ सि (सि) वा (च) ह (हि); पमा. ४३३ अपवत्; रत्न. १२० अपवत्; दीक. ५१ तवेति ह (तथाविधम्); विचि. ११०-११ सि (सि) वा तवेति ह (यमवेतिह) शपन्तं (पणं तु); व्यनि. ४८६; स्मृचि. २४; दवि. २११ वा (च) ह (हि), विवादचिन्तामणौ ' मातरं यन्ममेति हि ' इति पठितम्; नृप्र. २७६; वीमि.; व्यप्र. ३८३; व्यउ. १२१ ह (हि); व्यम. ९९ तवे (न वे) ह (च); विता. ७२५; राकौ. ४८८; सेतु. २१०; समु. १६०.

(२) यास्मृ. २।२०६; अपु. २५८।३; विश्व. २।२१०; मिता.; अप.; व्यक. १०२; विर. २४५; रत्न. १२०; विचि. ११०; दवि. २००; नृप्र. २७६; वीमि.; व्यप्र. ३८१ धौ (धौ); व्यउ. १२०; विता. ७२६; सेतु. २०९; समु. १६०.

(१) गुणवर्धवैषम्ये पुनः—‘अर्धोऽधमेषु द्विगुणः परस्त्री-
च । दण्डप्रणयनं कार्यं वर्णजात्युत्तराधरम् ॥’
निरूप्येति शेषः । उक्तदण्डादधर्धत्रयोदशपणावधिकाद्
वर्णगुणाद्यधमेषु अर्धदण्डः । द्विगुणं च परस्त्रीषु । पर-
शब्द उत्कृष्टार्थः । परैरुत्कृष्टैः गुणतो वर्णतो वा परि-
णीताः परस्त्रियः, तास्वधिक्षितासु । उत्तमेषु च गुण-
वर्णादिभिः पुरुषेषु स्त्रीषु वा । अर्धवचनं द्विगुणवचनं
चोभयमपि यथाहृदण्डोपलक्षणार्थमित्येतद् दर्शयति ।
दण्डप्रणयनं कार्यमिति न्यूनतया आधिक्येन वा यथाह
वर्णजात्युत्तराधरमालोच्येत्यभिप्रायः । जातिशब्दश्च जन्म-
निमित्तवाद् वयोवचनतया गुणलक्षणार्थोऽवसेयः ।

विश्व. २।२१०

(२) एवं समानगुणेषु वर्णेषु दण्डमभिधाय विषम-
गुणेषु दण्डं प्रतिपादयितुमाह—अर्धोऽधमेष्विति । अधमेषु
आक्षेपत्रपेक्षया न्यूनवृत्तादिगुणेष्वर्धो दण्डः । पूर्ववाक्ये
पञ्चविंशतिः प्रकृतत्वात्तदपेक्षार्थः सार्धद्वादशपणात्मको
द्रष्टव्यः । परभार्यासु पुनरविशेषेण द्विगुणः पञ्चविंशत्य-
पेक्षयैव पञ्चाशत्पणात्मको वेदितव्यः । तथोत्तमेषु च
स्वापेक्षयाऽधिकश्रुतवृत्तेषु दण्डः पञ्चाशत्पणात्मक एव ।
*मिता.

(३) प्रथमे मध्यमे च वाक्यभारुष्ये सवर्णानां दण्ड
उक्तः । तस्यैव दण्डनीयगुणसदसद्भावकृतं विशेषमाह—
अर्धोऽधमेष्विति । विद्यानुष्ठानादिगुणवताऽधमेषु अधम-
गुणेषु आक्रुष्टेषूक्तस्यार्धमेव दण्डः स्यात् । तत्र प्रथमे
वाक्यभारुष्ये षट्पणाः । पणचतुर्थांशश्च दण्डार्थं, मध्यमे
तु द्वादश सार्धाः । यस्तु परस्त्रीराक्षिपति, तथाऽल्प-
गुणश्च सन्नुत्तमगुणांस्तस्योक्तो द्विगुणो दण्डः । तत्र
प्रथमे वाक्यभारुष्ये पञ्चविंशतिः । +अप.

(४) अर्धता चापराधानुरूपा । दण्डस्य अधमता
वर्णतो गुणतश्च । विचि. ११०

इन्द्रियनाशप्रतिज्ञाक्षेपे पापाक्षेपे त्रैविश्वनुपदेवजातिपूगाग्राम-

वेशाक्षेपे च दण्डाः

बाहुग्रीवानेत्रसक्थिविनाशे वाचिके दमः ।

शत्यस्तदर्धिकः पादनासाकर्णकरादिषु ॥

* विर., व्यग्र. मितावत् । दवि. विरवत् विचिवच्च ।

+ वीमि. अपवत् ।

(१) यास्य. २।२०८; अपु. २५८।५ दर्धि (तोऽर्धि);

(१) वधप्रतिज्ञया तु वाक्यभारुष्ये—‘बाहुग्रीवा-
नेत्रसक्थिविनाशे वाचिके दमः । शत्यस्तदर्धिकः
पादनासाकर्णकरादिषु ॥’ इति । बाह्यादिच्छेदस्ते मया
कर्तव्य इत्येवं तथाकरणसमर्थस्य ब्रुवतः शत्यो दमः
कार्यः । शतेनाभिनिर्वृत्तः शत्यः । शतं दण्डश्च इत्यर्थः ।
पादादिच्छेदनप्रतिज्ञायां तु ततोऽर्धं, पञ्चाशदित्यर्थः ।
आदिशब्दश्च दण्डपारुष्योक्तदन्तभङ्गाद्यर्थः । ऊर्वास्थ
सक्थीत्युच्यते । स्पष्टमन्यत् । विश्व. २।२१२

(२) पुनर्निष्ठुराक्षेपमधिकृत्याह—बाहुग्रीवेति । बाह्या-
दीनां प्रत्येकं विनाशे, वाचिके वाचा प्रतिपादिते तव
बाहू छिनद्नीत्येवरूपे शत्यः शतपरिमितो दण्डो वेदि-
तव्यः । पादनासाकर्णकरादिषु आदिग्रहणात् स्फिगादिषु
वाचिके विनाशे तदर्धिकः तस्य शतस्यार्धं तदर्धं
तद्यस्यास्त्यसौ तदर्धिकः पञ्चाशत्पणिको दण्डो वेदितव्यः ।
*मिता.

(३) अत्र बाह्यादिष्वेन प्रधानाङ्गविवक्षा, पाद-
नासाकर्णकरादिष्वेन चाऽप्रधानाङ्गविवक्षा । शत्यः
शतपरिमितः । विर. २४९

(४) दमः समानगुणजातिमतः । +वीमि.

अशक्तस्तु वदन्नेवं दण्डनीयः पणान् दश ।

तथा शक्तः प्रतिभुवं दाप्यः क्षेमाय तस्य तु ॥

(१) प्रागुक्तं शक्तसंबन्धितया बाह्यादिच्छेदवाक्यम्—
‘अशक्तस्तु वदन्नेवं दण्डनीयः पणान् दश । तथा
शक्तः प्रतिभुवं दाप्यः क्षेमाय तस्य तु ॥’ वाङ्मात्रेणापि

* अप. मितावत् । + शेषं मितावत् ।

विश्व. २।२१२; मिता.; अप. अपवत्; व्यक. १०२ अप-
वत्; विर. २४९; पमा. ४३२; रत्न. १२०; व्यनि. ४८६ धिकः (धेके); स्मृचि. २४-५; दवि. २११ नासा-
कर्ण (कर्णनासा); सवि. ४७८ धि (धे); वीमि.; व्यग्र. ३८३; व्यउ. १२१ के (को); व्यम. ९९; विता. ७२९; समु. १६०.

(१) यास्य. २।२०९; अपु. २५८।६ दाप्यः
(ददात्); विश्व. २।२१३; मिता.; अप.; व्यक. १०२;
विर. २४९; पमा. ४३२; रत्न. १२०; व्यनि. ४८६;
दवि. २११; वीमि.; व्यग्र. ३८३; व्यउ. १२१; व्यम. ९९;
विता. ७२९; समु. १६०.

वदतः कर्तुमशक्तस्य दशपणो दण्डः । शक्तस्तु प्रागुक्तदण्डं दाप्यः । त्रासापनोदनाय च समर्थं क्षेमाय प्रतिभुवं दाप्यः । विश्व. २।२१३

(२) यः पुनर्ज्वरादिना क्षीणशक्तिस्त्वद्वाह्याद्यङ्ग-भङ्गं करोमीत्येवं शपत्यसौ दशपणान् दण्डनीयः । यः पुनः समर्थः क्षीणशक्तिं पूर्ववदाक्षिपत्यसौ पूर्वोक्तशतादिदण्डोत्तरकालं तस्याशक्तस्य क्षेमार्थं प्रतिभुवं दापनीयः । मिता.

(३) सामान्येनोक्तस्य विषयविशेषे व्यवस्थामाह — अशक्तस्त्विति । बाह्यादिच्छेदं कर्तुं समर्थः स यदि तं ब्रूयात्तदोक्तं दण्डं गृहीत्वा क्षितस्य क्षेमाय परिश्रान्तार्थं प्रतिभुवं दाप्यः । बाह्यादिच्छेदासमर्थस्तु चेद्दशैव पणान् दाप्यः । अप.

(४) तुशब्देनाधिकतमशक्तकव्यवच्छेदः । तथा-शब्देन प्रतिभुवोऽभावे राज्ञा बन्धनीय इति समुच्चीयते । उत्तमाधमभेदेनात्रापि न्यूनाधिक्यम् । *वीमि.

पतनीयकृते क्षेपे दण्डो मध्यमसाहसः ।

उपपातकयुक्ते तु दाप्यः प्रथमसाहसम् ॥

(१) ब्रह्महा गोघ्नो वा त्वमित्येवमादिके क्षेपे — 'पतनीयकृते क्षेपे दण्ड्यो मध्यमसाहसम् । उपपातकयुक्ते तु दाप्यः प्रथमसाहसम् ॥' विश्व. २।२१४

(२) तीव्राक्रोशे दण्डमाह — पतनीयेति । पातित्य-हेतुभिर्ब्रह्महत्यादिभिर्वर्णिनामाक्षेपे कृते मध्यमसाहसं दण्डः । उपपातकसंयुक्ते पुनर्गोशस्त्वमसीत्येवमादिरूपे क्षेपे प्रथमसाहसं दण्डनीयः । Xमिता.

* शेषं गितावत् । X अप. मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।२१०; अपु. २५८।७; विश्व. २।२१४ ण्डो (ण्ड्यो) सः (सम्); मेधा. ८।२६७ नीय (नीये) पू., स्मृत्यन्तरम्; मिता.; अप.; व्यक. १०३; विर. २५५ नीय (नीये) सः (सम्); पमा. ४३३; रत्न. १२१ नीय (नीये); दवि. २०८ कृते (कृता) सः (सम्); सवि. ४७८ कृते (कृति) तु (च); वीमि.; व्यप्र. ३८३ ण्डो मध्य (ण्ड उत्त); व्यउ. १२१ व्यप्रवत्; विता. ७३०; राकौ. ४८९ रत्नवत्; सेतु. २११ विरवत्; समु. १६०.

(३) मध्यमसाहसादिकं प्राग्लक्षितम् । इदं च समानगुणादिपरम् । उत्तमाधमभेदेन न्यूनाधिक्यं चोहनीयम् । वीमि.

त्रैविश्वनृपदवानां क्षेप उत्तमसाहसः ।

मध्यमो जातिपूगानां प्रथमो ग्रामदेशयोः ॥

(१) नृपग्रहणमाचार्यपितृश्रोत्रियादीनामपि सामान्या-ल्लक्षणार्थम् । पूगशब्दश्चात्र गणमात्रवचनः । ततश्च जातिपूगानां जातिमतां गणानां शत्रुत्रियादिसमुदायाना-मित्यर्थः । स्पष्टमन्यत् । विश्व. २।२१५

(२) त्रैविद्याः वेदत्रयसंपन्नास्तेषां, राज्ञां, देवानां च क्षेपे उत्तमसाहसो दण्डः । ये पुनर्ब्राह्मणमूर्धाव-सिक्तादिजातीनां पूगाः संपन्नास्तेषामाक्षेपे मध्यमसाहसो दण्डः । ग्रामदेशयोः प्रत्येकमाक्षेपे प्रथमसाहसो दण्डो वेदितव्यः । मिता.

(३) ऋग्यजुःसामवेदिनां नृपतेर्ब्राह्मणादिदेवानां वा क्षेपेऽनुत्तमसाहसो दण्डः कार्यः । ब्राह्मणादिजातीनां पूगानां परिपदादीनां व्यवहारनिर्णयाद्येककार्यकारिणां विदुषामाक्षेपेऽनुत्तमसाहसः, ग्रामस्य जनपदस्य वा क्षेपं कुर्वतः प्रथमसाहसः । अप.

(४) ग्रामदेशयोः प्रथम इत्यत्राप्युपपातकयुक्त इत्यनुपपत्तिः यक्तः साहचर्यादितः कंचित् । तत्र । आक्षेपवशेषेणैवाप्यनाक्षेप्याक्षेप्यतारतम्यापेक्षया यथोत्तरं दण्डापकर्षविधानात् पापपरत्वस्य स्मृत्यन्तरसंवादात् ।

दवि. २०९

इति याज्ञवल्क्यवचनं तत्र लघुतः क्षेपो विविधितः ।

दवि. २१४

(५) शत्रुत्रियादेस्तु द्वैगुण्यादिकमूहनीयम् । पतनीया-क्रोशे मनुः — 'ब्राह्मणशत्रुत्रियान्यां तु दण्डः कार्यो

(१) यास्मृ. २।२११; अपु. २५८।८ जाति (शति); विश्व. २।२१५; मिता.; अप.; व्यक. १०४; विर. २५६-७ देवा (देश); पमा. ४३४; रत्न. १२१ क्षेप (दण्ड) पू.; व्यनि. ४८८; दवि. २०९ : २१४ पू.; सवि. ४७९; वीमि.; व्यप्र. ३८४ उत्त.; व्यउ. १२२ उत्त.; व्यम. ९९ रत्नवत्, पू.; विता. ७३०; सेतु. २१४ विरवत्; समु. १६१.

विधानतः । ब्राह्मणे साहसः पूर्वः क्षत्रिये चैव मध्यमः ॥
शूद्रानुवृत्तौ बृहस्पतिः — ‘विक्रोशकस्तु विप्राणां
जिह्वाच्छेदनमर्हति ॥’ तथा — ‘नामजातिग्रहं तेषाम-
भिद्रोहेण कुर्वतः । विधेयोऽयोमयः शङ्कुर्वलन्नास्ये
दशाङ्गुलः ॥’ इदं तु मात्सर्यानुबन्धातिशयपूर्वकाक्रोश-
परमित्याभाति । वीमि.

राज्ञोऽनिष्टप्रवक्तारं तस्यैवाक्रोशकारिणम् ।

तन्मन्त्रस्य च भेत्तारं छित्त्वा जिह्वां प्रवासयेत् ॥

(१) प्रसङ्गकारितया तु — ‘राज्ञोऽनिष्टप्रवक्तारं.
तस्यैवाक्रोशकं तथा । तन्मन्त्रस्य च भेत्तारं छित्त्वा
जिह्वां प्रवासयेत् ॥’ विश्व. २।३०५.

(२) राज्ञोऽनिष्टस्यानभिमतस्यामित्रस्तोत्रादेः प्रकर्षेण
भूयोभूयो वक्तारं, तस्यैव राज्ञ आक्रोशकारिणं
निन्दाकरणशीलं, तदीयस्य च मन्त्रस्य स्वराष्ट्रविवृद्धि-
हेतोः परराष्ट्रापक्षयकरस्य वा भेत्तारं अमित्रकरणेषु
जपन्तं तस्य जिह्वामुत्कृत्य स्वराष्ट्रान्निष्कासयेत् । कोशा-
पहरणादौ पुनर्वध एव । ‘राज्ञः कोशापहर्तृश्च प्रतिकूलेषु
च स्थितान् । घातयेद्विविधैर्दण्डैररीणां चोपकारकान् ॥’
इति (मस्मृ. १।२७५) मनुस्मृणात् । विविधैः सर्वस्वा-
पहाराङ्गच्छेदवधरूपैरित्यर्थः । सर्वस्वापहारेऽपि यद्यस्य
जीवनोपकरणं तन्नापहर्तव्यं चौयोपकरणं विना । यथाह
नारदः — ‘आयुधान्यायुधीयानां ब्राह्मणादीन् ब्राह्म-
जीविनाम् । वेद्यास्त्रीणामलङ्कारान् वाद्यतोद्यादि
तद्विदाम् ॥ यच्च यस्योपकरणं येन जीवन्ति कारुकाः ।
सर्वस्वहरणेऽप्येतन्न राजा हर्तुमर्हति ॥’ इति । ब्राह्मणस्य
पुनः ‘न शरीरो ब्राह्मणे दण्डः’ इति निषेधाद्वधस्थानं
शिरोमुण्डनादिकं कर्तव्यम् । ‘ब्राह्मणस्य वधो मौण्ड्यं

पुराभिर्वासनाङ्कने । ललाटे चाभिशास्ताङ्कः प्रयाणं
गर्दभेन तु ॥’ इति मनुस्मरणात् । *मिता.

(३) राज्ञो जनपदादिपालकस्य यदनिष्टमप्रियं शत्रु-
प्रशंसादि तस्यातिशयेन वक्तारं, तथा राजविषयस्या-
क्रोशस्य शपथस्य कर्तारं, तदीयमन्त्रस्य च संधिविग्रहा-
दिविषयस्य भेत्तारं प्रकाशयितारं छिन्नजिह्वं कृत्वा
प्रवासयेत् । अप.

(४) आद्यचकारेण — ‘अपवक्तुश्च राजानं धर्मे च
स्वे व्यवस्थितम् । जिह्वाच्छेदाद्भवेत् शुद्धिः सर्वस्वहरणे
न चेत् ॥’ इति नारदोक्तसर्वस्वापहारसमुच्चयः ।
द्वितीयचकारेण — ‘राज्ञः कोशापहर्तृश्च प्रतिकूले
व्यवस्थितान् । घातयेद्विविधैर्दण्डैररीणां चोपजापकान् ॥’
इति मनुक्तस्य (मस्मृ. १।२७५) तत्तदपराधेषु
समुच्चयः । वीमि.

असमवर्णेषु क्षेपे दण्डाः

दण्डप्रणयनं कार्यं वर्णजात्युत्तराधरैः + ॥

(१) वर्णानां मूर्धावसिक्तादीनां च परस्पराक्षेपे
दण्डकल्पनामाह—दण्डप्रणयनमिति । वर्णा ब्राह्मणादयः ।
जातयो मूर्धावसिक्ताद्याः । वर्णाश्च जातयश्च वर्णजातयः ।
उत्तराश्च अधराश्च उत्तराधराः वर्णजातयश्च ते उत्तरा-
धराश्च वर्णजात्युत्तराधराः तैः वर्णजात्युत्तराधरैः, पर-
स्परमाक्षेपे क्रियमाणे दण्डस्य प्रणयनं प्रकर्षेण नयनमूहनं
वेदितव्यम् । तच्च दण्डकल्पनमुत्तराधरैरिति विशेषेणोपा-
दानादुत्तराधरभावापेक्षयैव कर्तव्यमित्यवगम्यते । यथा
मूर्धावसिक्तं ब्राह्मणादीनां क्षत्रियादृत्कृष्टं चाक्रुश्य ब्राह्मणः
क्षत्रियाक्षेपनिमित्तात् पञ्चाशत्पणदण्डात् किञ्चिदधिकं
पञ्चसप्तत्यात्मकं दण्डमर्हति । क्षत्रियोऽपि तमाक्रुश्य

* दवि. मितावत् ।

+ विश्व. व्याख्याने ‘अर्थोऽधमेपु’ इति पूर्वार्थे (पृ. १७८१)
द्रष्टव्यम् ।

(१) यास्मृ. २।२०६; अपु. २।५८।७८-९ वारिणं
धरैः (धरम्); मिता.; अप.; व्यक. १०२; विर. २।४५;
रत्न. १२०; दवि. २००; नृप्र. २७६; सवि. ४७७ (=)
रैः (रै); वीमि.; व्यप्र. ३८१; व्यउ. १२०; विता.
७२६; समु. १६०.

(१) यास्मृ. २।३०२; अपु. २।५८।७८-९ वारिणं
(कं तथा); विश्व. २।३०५. अपुवत्; मिता.; अप.
२।३०१; व्यक. १०४ अपुवत्; विर. २।५७ अपुवत्;
विचि. १११ अपुवत्; व्यनि. ४८९ अपुवत्; दवि. २१३
अपुवत्, शकारिणम् (शिनं तथा) इति मिताक्षरायां इत्याह;
व्यप्र. ३८४ अपुवत्; व्यउ. १२२ अपुवत्; १६४ च
(तु); व्यम. १०९; विता. ८२७; राकौ. ४९५ अपुवत्;
सेतु. २१३ विरवत्; समु. १६५.

व्य. कां. २२४

ब्राह्मणाक्षेपनिमित्ताच्छतदण्डादीनां पञ्चसततिमेव दण्ड-
मर्हति । मूर्धावसिक्तोऽपि तावाकुक्ष्य तमेव
दण्डमर्हति । मूर्धावसिक्ताम्बष्ठयोः परस्परक्षेपे ब्राह्मण-
क्षत्रिययोः परस्परक्रोशनिमित्तकौ यथाक्रमेण दण्डौ
वेदितव्यौ । एवमन्यत्राप्यूहनीयम् । *मिता.

(२) इदानीं ब्राह्मणादिवर्णानां मूर्धावगिक्ताद्विजाती-
नामन्योन्यमाक्रोश्याक्रोशकभावे राज्ञा दण्डः कल्पनीय
इत्याह — दण्डप्रणयनमिति । वर्णानां जातीनां च
मध्यादुत्तरैश्चाधराणामधरैश्चतरेषामाक्षेपे कृते स्वयमभ्यूह्य
दण्डप्रणयने राजा कुर्यात् । तत्र मूर्धावसिक्ता अभ्यष्टादयः ।
अनुलोमजा मातृभिस्तुल्यवर्णाः । ततश्च ते क्षत्रियादि-
वन्दव दण्डभाजः । अप.

(३) तत्रोत्तराधरेरिति विशेषानुपादानाद्याहगुत्तरा-
धरभावस्तादृशेक्षैव कार्यम् । विर. २४६

प्रातिलोम्यापवादेषु द्विगुणत्रिगुणा दमाः ।

वर्णानामानुलोम्येन तस्मादर्धार्धहानितः ॥

(१) एतदेवादाहरणेन स्पष्टयति — प्रतिलोमापवादे-
ष्विति । वर्णान्त्याः शूद्राः । तेषां प्रतिलोमापवादे
ब्राह्मणादिक्रमेणोक्तदण्डस्य चतुर्गुणादिकल्पनम् । एवं
वैश्यक्षत्रियानुलोमान्तरप्रभवयोर्गुणाद्युक्तर्षेऽपि योज्यम् ।
अनुलोम्येन तु तस्मादेवार्धहानतः उक्तदण्डादर्धाप-
चयेन । शूद्रापवादे अर्धदण्डो वैश्यस्य, पादः क्षत्रियस्य,
अर्धपादो ब्राह्मणस्य । एवं गुणाद्यानुलोम्येऽपि योज्यम् ।

विश्व. २।२११

(२) एवं सबर्णविषये दण्डमभिधाय वर्णानामेव
प्रतिलोमानुलोमाक्षेपे दण्डमाह—प्रातिलोम्यापवादेष्विति ।
अपवादा अधिक्षेपाः । प्रातिलोम्येनापवादाः प्राति-

* दवि., व्यप्र. मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।२०७; अपु. २५८।४ दर्धा (देवा);
विश्व. २।२११ (प्रतिलोमापवादेषु चतुस्त्रिगुणा दमाः । वर्णा-
न्येवानुलोम्येन तस्मादेवार्धहानतः); मिता.; अप. प्रा (प्र)
म्या (मा); व्यक. १०२ अपवत्; विर. २४५ प्रा (प्र);
पमा. ४१८; दवि. २०० म्येन (म्ये तु); नृप्र. २७६;
सवि. ४७८ (=) वादे (राधे) णत्रि (णास्त्रि) हानितः
(भागितः); वीमि. द्विगुणत्रि (चतुस्त्रिद्वि); विता. ७२७;
समु. १६० णत्रि (णास्त्रि).

लोम्यापवादास्तेषु ब्राह्मणाक्रोशकारिणोः क्षत्रियवैश्ययो-
र्यथाक्रमेण पूर्ववाक्याद्विगुणपदोपात्तपञ्चाशत्पणापेक्षया
द्विगुणाः शतपणाः, त्रिगुणाः सार्धशतपणाः दण्डा वेदि-
तव्याः । शूद्रस्य ब्राह्मणाक्रोशे ताडनं जिह्वाच्छेदनं वा
भवति । यथाह मनुः — ‘शतं ब्राह्मणं आकुक्ष्य
क्षत्रियो दण्डमर्हति । वैश्योऽर्धशतं द्वे वा शूद्रस्तु
वधमर्हति ॥’ इति (मस्मृ. ८।२६७) । विट्शूद्रयो-
रपि क्षत्रियादनन्तरैकान्तरयोस्तुल्यन्यायतया शतमर्ध-
शतं च यथाक्रमेण क्षत्रियाक्रोशे वेदितव्यम् । शूद्रस्य च
वैश्याक्रोशे शतम् । आनुलोम्येन तु वर्णानां क्षत्रियविट्-
शूद्राणां ब्राह्मणेनाक्रोशे कृते तस्माद् ब्राह्मणाक्रोशनिमि-
त्ताच्छतपरिमितात् क्षत्रियदण्डात् प्रतिवर्णमर्धस्यार्धस्य
हानिं कृत्वाऽवशिष्टं पञ्चाशत्पञ्चविंशतिसार्धद्वादशपणा-
त्मकं यथाक्रमं ब्राह्मणो दण्डनीयः । तदुक्तं मनुना—
‘पञ्चाशद्ब्राह्मणो दण्ड्यः क्षत्रियस्याभिर्शंसने । वैश्ये
स्यादर्धपञ्चाशच्छूद्रे द्वादशशको दमः ॥’ इति (मस्मृ.
८।२६८) । क्षत्रियेण वैश्ये शूद्रे वाकुष्ठे यथाक्रमं
पञ्चाशत्पञ्चविंशतिकौ दमौ । वैश्यस्य च शूद्राक्रोशे
पञ्चाशदित्यूहनीयम् । ‘ब्राह्मणराजन्यवत्क्षत्रियवैश्ययोः’
इति गौतमस्मरणात् । ‘विट्शूद्रयोरेवमेव स्वजातिं प्रति
तत्त्वतः ।’ इति (मस्मृ. ८।२७७) मनुस्मरणाच्च ।
*मिता.

नारदः

वाक्पाषण्यनिरुक्तिः, तत्प्रकाराश्च

‘देशजातिकुलादीनामाक्रोशन्यङ्गसंयुतम्
यद्वचः प्रतिकूलार्थं वाक्पाषण्यं

* अप., विर., दवि., वीमि. मितावत् ।

(१) नासं. १९, १७।१ संयु (संहि); नास्मृ. १८।१;
अपु. २५३।२७ शन्यङ्ग (शाशङ्ग); मिता. २।२०४ क्रोश
(क्रोशं); अप. २।२०४ नामा... ..तम् (नां क्रोशनं
न्यङ्गसंशितम्); व्यक. १०१ शन्य... ..तम् (शं व्यङ्गसंशि-
तम्); स्मृच. ६; विर. २४२ संयु (संहि); पमा. ४२८;
रत्न. ११९; दीक. ५१; विचि. १०८-९ न्यङ्ग (न्यङ्कु);
व्यनि. ४८३ विरवत्; स्मृचि. २४ मितावत्; दवि. १९६
विरवत्, विचिवच्च; नृप्र. २७५ न्यङ्ग (व्यङ्ग) वा... ..ते
(तद्वाक्पाषण्यमुच्यते); सवि. ४७६ शन्यङ्ग (शं व्यङ्ग्य);

(१) देशादीनामाक्रोशं न्यङ्गसंयुतम् । उच्चैर्भाषण-
माक्रोशः, न्यङ्गमवयं तदुभययुक्तं यत्प्रतिकूलार्थ-
मुद्देगजननार्थं वाक्यं तद्वाक्पारुष्यं कथ्यते । तत्र कलह-
प्रियाः खलु गौडा इति देशाक्रोशः । नितान्तं लोलुपाः
खलु विप्रा इति जात्याक्रोशः । क्रूरचरिता ननु
वैश्वामित्रा इति कुलाक्षेपः । आदिग्रहणात्स्वविद्या-
शिल्पादिनिन्दया विद्वच्छिल्पादिपरुषाक्षेपो गृह्यते ।

*मिता. २।२०४

(२) क्रोशनं आक्रोशनमाक्षेपः । न्यङ्गमसंभ्यवचनम् ।

+ अप. २।२०४

(३) यद्वचनं देशाद्याक्षेपार्थबोधकं, यच्चात्यन्त-
दुःखकारार्थकं तद्वाक्पारुष्यम् । स्मृच. ६

(४) आक्रोश आक्षेपः । आदिशब्देन दुष्ट्या-
देरुपादानम् । न्यङ्गसंज्ञितं निरुष्टाङ्गसंज्ञावत् ।

× विर. २४२

(५) आक्रोश उच्चैर्भाषणं, न्यङ्कु अवयवं ताभ्यां
संयुतं यत्प्रतिकूलार्थकं वचः तद्वाक्पारुष्यमिति सामान्य-
लक्षणम् । मिताक्षराऽप्येवम् । अन्यन्तु सकलमपि
व्याख्यानमयुक्तम् । सामान्यलक्षणाक्षमत्वात् ।

विचि. १०९

(६) यत्तु आक्रोशान्यङ्कुसंयुतमिति पठित्वा उच्चै-
र्भाषणमाक्रोशः, न्यङ्कु अवयवं तदुभयसंयुक्तं यत्
प्रतिकूलार्थमुद्देगजनकं वाक्यं तद्वाक्पारुष्यमिति सामान्य-
लक्षणपरमिति मिताक्षराकृता व्याख्यातम् । तच्चिन्त्यम् ।
यत्रोच्चैस्वयभाषणं नास्ति तत्र हूङ्कारानुकारादावव्याप्तेः ।

दवि. १९६-७

(७) यो यस्मिन् देशे जातस्तद्देशसंबद्धं, जातिव्राह्म-
णादिः तज्जातिसंबद्धं च, तत्कुलसंबद्धं च, विद्याशिल्प-
स्वजनादिसर्वसंबद्धं चाक्रोशनं न्यङ्गरूपम् । तेषां तत्रा-
क्रोशः प्रसिद्ध एव । न्यङ्गं मर्मगोप्यम् । तदुभयसंयुक्तं

* सवि., व्यप्र., व्यउ., विता. मितावत् ।

+ शेषं मितावत् । × उदाहरणानि मितावत् ।

वीभि. २।२०४ क्रोश (क्षेपं); व्यप्र. ३७९; व्यउ. ११८;
विता. ७२१ मितावत्; राकौ. ४८८; सेतु. २०२ विचि-
वत्; समु. १५९ क्रोश (क्षेप); विव्य. ४९ विचिवत्.

देशादिविषयं प्रतिकूलाभिधेयं वचः (वाक्)पारुष्य-
मुच्यते । ननाभा. १६, १७१ (पृ. १६५)

निष्ठुराश्लीलतीव्रत्वात्तदपि त्रिविधं स्मृतम् ।

गौरवानुक्रमात्तस्य दण्डोऽपि स्यात् क्रमाद्गुरुः ॥

अपि तावत् साहसं त्रिविधमित्युक्तं, तथैव वाक्पा-
रुष्यमपि त्रिविधं निष्ठुरत्वादश्लीलत्वात् तीव्रत्वाच्च ।
गौरवानुक्रमादस्य त्रिविधस्य गौरवं क्रमेण । निष्ठुरा-
दश्लीलं गुरु, ततोऽपि तीव्रं, तेनैव क्रमेण दण्डोऽपि
त्रिविध एव लघुर्लघौ गुरौ गुरुः ।

नाभा १६, १७२ (पृ. १६५)

साक्षेपं निष्ठुरं ज्ञेयमश्लीलं न्यङ्गसंयुतम् ।

पतनीयैरुपक्रोशैस्तीव्रमाहुर्मनीषिणः ॥

(१) तत्र विङ्मुखं जातममित्यादि साक्षेपम् । अत्र

÷ मितावद्भावः ।

(१) नासं. १६, १७२ तस्य (दस्य) स्यात् क्रमाद्गुरुः
(त्रिविधः स्मृतः); नास्मृ. १८।२ पि स्यात् (प्यत्र);
मिता. २।२०४ (क) तत्रपि त्रि (दपि तत्रपि); अप.
२।२०४ पू., कात्यायनः; व्यक. १०१ पि स्यात् (प्युक्तः);
स्मृच. ६ पू.; विर. २४२-३ व्यकवत्; पमा. ४२९
नास्मृवत्; रत्न. ११९; विचि. १०९ तस्य (तेषां) पि
स्यात् (प्युक्त); व्यनि. ४८४ तस्य (दस्य) शेषं नास्मृवत्,
कात्यायनः; स्मृचि. २४ तस्य (तेषां) शेषं मितावत्;
दवि. १९६ तस्य (तेषां) शेषं व्यकवत्; नृप्र. २७५; व्यप्र.
३७९; व्यउ. ११९ (=); विता. ७२२; सेतु. २०३
दविवत्; समु. १५९ व्यकवत्.

(२) नासं. १६, १७३; नास्मृ. १८।३ पत (पात);
मिता. २।२०४ रूप (रूपा); अप. २।२०४ साक्षेपं
(आक्षेपो) संयु (संज्ञि) रु (रूपा) कात्यायनः; व्यक.
१०१ न्यङ्गसंयु (व्यङ्गसंज्ञि) रूप (रूपा); स्मृच. ६; विर.
२४३ संयु (संज्ञि) पत (तप); पमा. ४२९ पत (पात);
रत्न. ११९ मितावत्; विचि. १०९ न्यङ्ग (न्यङ्कु) शेषं
विरवत्; व्यनि. ४८४ संयु (संज्ञि); स्मृचि. २४ विचिवत्;
दवि. १९६ न्यङ्गसंयु (न्यङ्कुसंज्ञि) क्रोशै (न्यासै); नृप्र.
२७५ न्यङ्ग (व्यङ्ग) पक्रोशैः (पाक्रोशं); व्यप्र. ३७९
मितावत्; व्यउ. ११९ विरवत्; विता. ७२२ मितावत्;
राकौ. ४८८ व्यनिवत्; सेतु. २०३ पूर्वार्थं व्यनिवत्, पत
(ताप); समु. १५९; विव्य. ५० विचिवत्.

न्यङ्गमित्यसम्भ्यम् । अवश्यं भगिन्यादिगमनं तद्युक्त-
मश्लीलम् । सुरापोऽसीत्यादिमहापातकाद्याक्रोशैर्युक्तं वच-
स्तीव्रम् । * मिता. २।२०४

(२) धिङ्मुखान्यजेत्यादि साक्षेपं, न्यङ्कुरिहासत्य-
मवश्यं तेन भगिन्यादिगमनयुक्तमश्लीलं, सुरापोऽसीत्या-
दिमहापातकाक्रोशयुक्तं वचस्तीव्रमिति मिताक्षराकारः ।

अत्राक्रोशन्यङ्कुसहितप्रतिकूलार्थानां त्रयाणामेषां
विवरणमिति व्यवहारतरङ्गे गणेश्वरमिश्राः ।

युक्तं चैतत् — तथाहि अन्वर्थसंज्ञावगमिति वाक्क-
रणकमनोविरुद्धलक्षणं सामान्यलक्षणं देशाद्याक्रोशो
न्यङ्कुसंज्ञितं निष्ठुरार्थमिति विभागः । तेषां लाघव-
गौरवातिगौरवानुसारिण्यो लघुगुरुगुरुतरदण्डसंवादिन्यो
निष्ठुरादयः संज्ञाः, तासां विवरणं साक्षेपमित्यादि ।

दवि. १९६

(३) साधिक्षेपं मातैवंप्रति तव पिता च त्वमपि न
किञ्चित् जानासि इत्यादि निष्ठुरम् । न्यङ्गसंयुतं अश्ली-
लम् । पतनीयैः चोरस्त्वं गुरुतल्पग इत्यादिभिरपवादैर्युतं
वचस्तीव्रमुच्यते । उत्तरोत्तरो गुरुः ।

नामा. १६, १७।३ (पृ. १६५)

उद्दिश्यात्मानमन्यं वा क्षिपेद्यस्तु निरूप्य च ।

आक्रोष्टैव स मन्तव्यो यदि संस्पर्शनं तयोः ॥

आक्षिपेन्नन्दयेत्, निरूप्य अभिसंधाय । यदि
संस्पर्शनं तयोः, यांदि आक्षेपपुराक्षेपद्वेषः, एतच्चाभि-
संधानज्ञापनार्थम् ।

विर. २४४

पातकाभिर्शंसने दण्डः

पतितं पतितेत्युक्त्वा चौरं चौरिति वा पुनः ।

वचनात्तुल्यदोषः स्यान्मिथ्या द्विदोषतां व्रजेत् ॥

(१) सत्यवादित्वेऽपि वाक्पारुष्यदण्डो नापैतीत्याह

* स्मृच., व्यप्र., व्यउ., विता. मितावत् ।

(१) विर. २४४.

(२) नासं. १६, १७।२० तां व्रजेत् (भाग् भवेत्);
नास्मृ. १८।२१; व्यक. १०४; स्मृच. ३२७; विर.
२५७-८; रत्न. १२१; व्यनि. ४८९ तां व्रजेत् (वाग्
भवेत्); सवि. ४७९ चतुर्थपादं विना, बृहस्पतिः; व्यप्र.
३८४; व्यउ. १२२; व्यम. ९९; सेतु. २१३; समु.
१६०.

वचोभङ्ग्या नारदः— पतितमिति । वचनात्तुल्यवच-
नात् ।

* स्मृच. ३२७

(२) वचनाच्छालरूपात् ।

विर. २५८

(३) 'द्विदोषतां व्रजेदित्यन्यः । कृतप्रायश्चित्तं
राज्ञा च दण्डितमपवदन् दण्ड्य इत्युक्तम् । कारणं
चात्रोक्तम् । ब्राह्मणो राजा चाप्रतिहतौ ताभ्यां पूर्वं
भूतत्वादिति । दण्डस्त्वविशेषित इति स विशेष्यते ।
द्वाभ्यामुक्ताभ्यां शुद्धं पूर्वं पतितं पतितेत्युक्त्वा प्रत्यक्ष-
मामन्त्र्य, चोरं च तथा सुशुद्धं चोरेत्यामन्त्र्य अस्मादेव
वचनात् पतितचोरतुल्यदोषः स्यात् । अस्मिन् व्याख्याने
'मिथ्या द्विदोषतामि' ति दुर्गमं एवं नेतव्यं स्यात् ।
अकारणमेवैवं दण्डितस्त्वं, एवञ्च तस्य प्रायश्चित्तं
चरितमिति मिथ्यावचने द्विदोषत्वम् । अथवा न
सम्यगुभयं कृतं, तस्माच्चोरः पतित

तुल्यदोषः स्यादसम्यकरणे । सम्यकरणे तु मिथ्यावच-
नाद् द्विदोषत्वमिति । आ (मु?) युक्तैर्वा दृष्टे व्यवहारे
दण्डिते चोरेति ब्रुवंस्तुल्यदोषः, तेषां राज्ञा प्रमाणीकृत-
त्वात् । पुनराज्ञा दृष्टे सम्यगेव स्यात् द्विदोषतामिति ।
तथा वसिष्ठेनाप्युक्तं— 'भ्रूणहा प्रायश्चित्तं चरन् भ्रूण-
हणे भिक्षां देहीति ब्रूयाद् निरुक्ते ह्येनः कनीयो भवति'
इत्युक्त्वेदमाह— 'पतितं पतिते'ति । एताद्विषयमेतदिति ।
स न वक्तव्यः इत्यस्य दृष्टान्तत्वेन चार्थवादः । भृगु-
संहितायामपि 'काणं वाऽप्यथवा खड्गमन्यं वाऽपी'-
त्यनन्तरं वाक्पारुष्यप्रकरणे यत् पठितं, केषाञ्चिन्नास्त्येव ।
तत्रापि संरब्धयोराक्रोशे सम्यङ्मिथ्यावचनयोर्दोष इत्या-
द्येतावत् । कृतपावनं दण्डितं च न किञ्चिदेषणापवदेत्
इति सर्वाविषयवचनाच्चोरपतितयोरेव विशेषेण वदतः
संज्ञोपधनं च न सम्यक् विलक्ष्यते । प्रदर्शनार्थं वा
कल्पनीयः । सर्वेष्वेव व्याख्यानेषु युक्तं विचार्यम् ।
यश्चौर्यादि न करोति, कथं तं चोरेति वचनात् तुल्य-
दोषता, मिथ्या वा द्विदोषता । अनेन न वक्तव्यमित्ये-
तावतोऽर्थवादो मिथ्या द्विरिति वचने दण्ड्य इति, तत्
पूर्वश्लोकेनैवोक्तत्वादनर्थकम् । द्विरिति च क्रियाभ्या-
वृत्तिवचनो दुर्गमः । असमासे दोषतामित्यसंबद्धं, कथं
पुरुषो दोषतां व्रजेत् । अथ समासः, सुजर्थो नास्ति

* व्यप्र. स्मृचवत् ।

उत्तरपदस्याक्रियावचनात् । तस्माच्चिन्त्यम् । अथवा
अयमर्थः— वाक्पारुष्ये पठितत्वात् पठितं पठितबुद्धयैव
न अदुष्टकर्मा क्रीडार्थक्रियया वा पठितेति समक्षमा-
मन्य । ‘पूर्वत्रासिद्धम्’ (व्यास. ८।२।१) इति
चासिद्धत्वादसंहिता (?) । ततश्च पठित इत्युक्त्वा
रोषेण चोरमपि तथैव । सकृद्वचनात् द्विरित्युक्तम् ।
अत्र वचनात् तुल्यदोषः स्यात् । तुल्यशब्दः साधारण-
दोषः स्याद्वा । दोषसंबन्धे वचनमात्रानुरूपो दण्डः ।
मिथ्या ब्रुवन् सकृदज्ञानाद् वदन्ननुरूपदण्ड इति द्वि-
र्वचनादपेक्ष्यते । तथा च सुजर्थः संपन्नो भवति ।
सकृत् प्रमादाद् ब्रूयात् । द्वितीयं न प्रमादेन ब्रवीति,
बुद्धिपूर्वं परोपघातार्थमेव । अतः परोपघातसामान्याद्
दोषभाग् भवति । पूर्वमंशस्योक्तत्वादिति समस्तचोर-
दोषभाग् भवेत् । बुद्धिपूर्वमुभयोः परोपघातस्य तुल्य-
त्वात् । नामा. १६, १७।२० (पृ. १६९-७०)

दुष्टस्यैव तु यो दोषान् कीर्तयेत् क्रोधकारणात् ।

अन्यापदेशवादी च वाग्दुष्टं तं नरं विदुः ॥

(१) क्रोधकारणादिति वदन् दुष्टपरिहरणकारणादोष-
कीर्तनं न दोषकारीति दर्शयति । * स्मृच. ३२७

(२) अदुष्टस्यैवेत्येवकारोऽप्यर्थः । अन्यापदेशवादी
योऽन्यमपदिश्यान्यदोषान् वदति । वाग्दुष्टं वाक्पारुष्य-
कर्तारम् । × विर. २४५

न किल्बिषेणापवदेत् शास्त्रतः कृतपावनम् ।

न राज्ञा धृतदण्डं च दण्डभाक्तव्यतिक्रमात् ॥

(१) कृतपावनं कृतकिल्बिषप्रनाशनं, अपवदेत्
आक्रोशेत्, उद्धृतदण्डं कृतदण्डम् । अत्र हेतुर्दण्ड-

* व्यप्र. स्मृचवत् । × दवि. विरवत् ।

(१) व्यक. १०२ तु यो (हि यान्) कात्यायनः ;
स्मृच. ३२७; विर. २४५ दुष्टस्यैव तु (अदुष्टस्यैव) क्रोध
(दोष) क्रमेण कात्यायनः; रत्न. १२१; व्यनि. ४८५ दुष्ट-
स्यैव तु (अदुष्टस्यैव) क्रोध (कोप) कात्यायनः; दवि.
१०९ क्रोध (दोष) क्रमेण कात्यायनः; व्यप्र. ३८०; व्यउ.
११८; समु. १६०.

(२) नासं. १६, १७।१८ भाक्त... मात् (येत् तद्वति-
क्रमे); नास्मृ. १८।१९; अप. २।२०७ शा (शो) च
(तु); व्यक. १०३ शा धृ (शोद्धृ); विर. २५५ (=)
व्यकवत्; दवि. २०९ व्यकवत्.

भाक् तद्व्यतिक्रमादाक्रोशकर्ता यतः । विर. २५५

(२) कृतशास्त्रोक्तप्रायश्चित्तं राज्ञा च दण्डितं,
व्यस्तसमस्तग्रहणं, न दोषेण दूषयेत् । दूषयन्तं दण्डयेत् ।

नामा. १६, १७।१८ (पृ. १६८)

लोकेऽस्मिन् द्वाववक्तव्यावधौ च प्रकीर्तितौ ।

ब्राह्मणश्चैव राजा च तौ हीदं विभृतो जगत् ॥

अत्र हेतुरुच्यते— लोकेऽस्मिन्निति । यतो लोकेऽ-
स्मिन् द्वाववक्तव्यौ यथाब्रूतां तथा कर्तव्यम् । यच्च
ताभ्यां कृतं तन्न विचार्ये प्रमाणीकर्तव्यम् । अदण्ड्यौ च
अन्यथाकृतेऽपि । तत् प्रमाणमेव ब्राह्मणश्च राजा च ।
यतस्तौ जगद् विभृतः । ब्राह्मणः प्रतिग्रहादिनेतरान् धर्मे
स्थापयति । ‘अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ।
आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ॥’ इत्यादिना ।
राजा च पालनदानादिना । तस्मान्नापवदेत् ताभ्यां
शोधितमिति । नामा. १६, १७।१९ (पृ. १६८-९)

सर्वणक्षेपादौ दण्डाः

सैमवर्णे द्विजातीनां द्वादशैव व्यतिक्रमे ।

वादेष्ववचनीयेषु तदेव द्विगुणं भवेत् ॥

ब्राह्मणस्य ब्राह्मणे क्षत्रियस्य क्षत्रिये वैश्यस्य वैश्येऽ-
तिक्रम आक्रोशे प्रकृतत्वाद् द्वादशैव सर्वथा वचने पणः ।
अवचनीयेषु चतुर्विंशतिः ।

नामा. १६, १७।१६ (पृ. १६८)

ब्राह्मणोऽपि स्वजातीयमृणादिव्यपदेशतः ।

वाक्पारुष्यं प्रकुर्वाणः स भवेदुपपातकी ॥

काणं वाऽप्यथवा स्वञ्जमन्यं वाऽपि तथाविधम् ।

तथ्येनापि ब्रुवन् दाप्यो दण्डं कार्षापणावरम् ॥

(१) नासं. १६, १७।१९ वधौ (दण्ड्यौ); नास्मृ.
१८।२० विभृ (विभ्र); व्यक. १०४; विर. २५७; व्यनि.
४८९ विभृ (विभ्र) शेषं नासंवत्; दवि. २१३; सेतु. २१३;
समु. १६१ व्यनिकत्.

(२) नासं. १६, १७।१६ णे (णं) जाती (जादी);
नास्मृ. १८।१७ णे द्वि (णैद्वि); व्यक. १०२ मनुनारदौ;
विर. २४९ मनुनारदौ; दवि. २०४ मनुनारदौ; व्यप्र.
३८० मनुनारदौ.

(३) व्यनि. ४८९.

(४) नासं. १६, १७।१७ ऽप्यथ (यदि) णावरम्

(१) कार्पापणावरं कार्पापणद्वयं कार्पापणोऽवरः कनिष्ठो यस्येति व्युत्पत्त्या । विर. २४८

(२) काणवज्जकुणिधिरादींस्तथ्येनापि 'काणे'त्यादि ब्रुवन् दण्डं दाप्यः कार्पापणादधिकम् ।

नामा. १६, १७।१७ (पृ. १६८)

असर्वगक्षेपामिशंसनादौ दण्डः

शतं ब्राह्मणमाकुश्य क्षत्रियो दण्डमर्हति ।

वैश्योऽध्यर्थं शतं द्वे वा शूद्रस्तु वधमर्हति ॥

ब्राह्मणमाकुश्य वाक्पापयेण क्षत्रियादयो यथोक्तं । दण्ड्याः । नामा. १६, १७।१४ (पृ. १६७)

पञ्चाशद्ब्राह्मणो दण्ड्यः क्षत्रियस्याभिशंसने ।

वैश्ये स्यादर्धपञ्चाशच्छूद्रे द्वादशको दमः ॥

ब्राह्मणोऽप्यतिरानाकुश्य यथोक्तं पञ्चाशत् पञ्चविंशतिः द्वादश च दण्ड्यः । नामा. १६, १७।१५ (पृ. १६८)

शूद्रकृते ब्राह्मणराजन्दायाक्षेमादौ दण्डः

एकजातिर्द्विजातींस्तु वाचा दारुणया क्षिपन् ।

जिह्वायाः प्राप्नुयाच्छेदं जघन्यप्रभवो हि सः ॥

नामजातिग्रहं तेषामभिद्रोहेण कुर्वतः ।

निखेयोऽयोमयः शङ्कुर्ज्वलन्नास्ये दशाङ्गुलः ॥

(णात्परम्) ; नास्मृ. १८।१८ णं वाऽ (णम) दाप्यो दण्डं (दण्ड्यो राजा) ; व्यक. १०२ मनुनारदौ ; विर. २४७-८ ब्रुवन् (वदन्) मनुनारदविष्णवः ; व्यप्र. ३८४ मनुनारदौ ; व्यउ. १२२ मनुनारदौ.

(१) नासं. १६, १७।१४ ; नास्मृ. १८।१५ ; व्यक. १०३ ध्यर्थं (ध्यर्थं) मनुनारदौ ; व्यनि. ४८६ द्वे वा (चैव) मनुनारदौ.

(२) नासं. १६, १७।१५ पञ्चा ... णो (विप्रः पञ्चाशतं) इवे स्याद (इयं चैवा) द्वे (द्वं) ; नास्मृ. १८।१६ ; व्यनि. ४८७ पञ्चा ... दण्ड्यः (विप्राः पञ्चशतं दण्ड्याः) मनुनारदौ.

(३) नास्मृ. १८।२२ ; व्यक. १०३ तंस्तु (ति तु) मनुनारदौ ; विर. २५३ मनुनारदौ ; पमा. ४३४ मनुनारदौ ; व्यनि. ४८७ मनुनारदौ ; दवि. २०६ तंस्तु (ति तु) च्छेदं (छेदं) मनुनारदौ ; सेतु. २१२ तंस्तु (ति तु) प्राप्नुयाच्छेदं (छेदमाप्नोति) मनुनारदौ.

(४) नासं. १६, १७।२१ शङ्कुर्ज्वलन्नास्ये (शङ्कुः शूद्र-

शूद्रस्येति वचनात् तेषामिति बहुवचनाद् द्विजातीनां रोषेण नाम गृहीत्वा आक्रोशतः, नामग्रहणं सौतिलक दत्तिलकेति, जातिग्रहणं वा ब्राह्मणस्त्वमित्यादि कुर्वतो लोहमयः शङ्कुरष्टादशाङ्गुलो मुखे निखेयः ।

नामा. १६, १७।२१ (पृ. १७०)

धर्मोपदेशं दर्पेण द्विजानामस्य कुर्वतः ।

तप्तमासेचयेतैलं वक्त्रे श्रोत्रे च पार्थिवः ॥

शूद्रस्य दर्पाद् धर्मोपदेशं वेदवेदाङ्गस्मृतिशास्त्रार्थोपदेशं कुर्वतः प्रतिपिदकरणत्वात् तप्तं तैलं मुखे श्रोत्रे च दापयेद् राजा । दण्डाभिप्रायेण वचनादग्निवर्णमिति गम्यते, नोणमात्रम् । नामा. १६, १७।२२ (पृ. १७०)

राशः श्वेते दण्डः

अत्रकुदय च राजानं वर्त्मनि स्वे व्यवस्थितम् ।

जिह्वाच्छेदाद्भवेच्छुद्धिः सर्वस्वहरणेन वा ॥

बृहस्पतिः

पारुष्यभेदाः । वाक्पापयप्रकाराः ।

अग्निप्रयोक्तिस्ताडनं च पारुष्यं द्विविधं स्मृतम् ।

एकैकं तु त्रिधा भिन्नं दमश्चोक्तस्त्रिलक्षणः ॥

स्याष्टा) ; नास्मृ. १८।२३ तेषां (तेषा) ; व्यक. १०३ नास्मृ-वत्, मनुनारदौ ; विर. २५३ मनुनारदौ ; पमा. ४३४ तेषां (तेषा) मनुनारदौ ; व्यनि. ४८७ नास्मृवत्, मनुनारदौ ; दवि. २०६ नास्मृवत्, मनुनारदौ ; सेतु. २१२ गभि (मति) खेयो (क्षेप्यो) मनुनारदौ.

(१) नासं. १६, १७।२२ ; नास्मृ. १८।२४ ; व्यक. १०३ मनुनारदौ ; विर. २५४ मनुनारदौ ; पमा. ४३४ धर्मे (धर्मे) द्विजानां (विप्राणां) सेच (सिञ्च) बृहस्पतिः ; व्यनि. ४८८ बृहस्पतिः ; दवि. ३२१ मनुनारदौ ; सेतु. २९७.

(२) नासं. १६, १७।२७ अव (उप) ; नास्मृ. १८।३० अव (उप) च (तु) वर्त्मनि (कर्मणि) द्विः (द्वः) ; व्यक. १०४ ; विर. २५७ वर्त्मनि (कर्मणि) हरणे (ग्रहणे) ; विचि. १११ पूर्वार्धं (आकुदय चैव राजानं धर्मे स्वे हि व्यवस्थितम्) वा (च) ; व्यनि. ४८८ अव (उप) ; दवि. २१३ द्विः (द्वः) हरणे (ग्रहणे) ; वीमि. २।३०२ अवकुदय च (अपवक्तुश्च) वर्त्मनि (धर्मे स्वे) च्छुद्धिः (द्बुद्धिः) णेन वा (णे न चेत) ; व्यप्र. ३८४ ; व्यउ. १२२ ; सेतु. २१३ कुदय (क्रम्य) वर्त्मनि स्वे (धर्माधे च) ; समु. १६१ अव (अप) द्विः (द्वः) ;

(३) अप. २।२०४ ; व्यक. १०१ ; विर. २४३

देशग्रामकुलादीनां क्षेपः पापेन योजनम् ।
द्रव्यं विना तु प्रथमं वाक्पारुष्यं तदुच्यते ॥
भगिनीमातृसंबन्धमुपपातकशंसनम् ।
पारुष्यं मध्यमं प्रोक्तं वाचिकं शास्त्रवेदिभिः ॥
अभक्ष्यापेयकथनं महापातकदूषणम् ।
पारुष्यमुत्तमं प्रोक्तं तीव्रं सर्माभिघट्टनम् ॥

(१) द्रव्यं विनेत्यत्र द्रव्यशब्दोऽभिधेयपरः । तेनो-
च्यमानार्थव्यतिरेकेणैवंविधमभिधानं वाक्पारुष्यमित्यर्थः ।

अप. २।२०४

(२) द्रव्यं विना द्रव्यवैशिष्ट्यं विनेत्यर्थः । स्मृच. ६

(३) द्रव्यं विनेति द्रव्यशब्दोऽयमभिधेयपरः ।
तेनैवमभिधेयमभिधानं विनापि वाक्पारुष्यमित्यर्थः ।
भगिनीमातृसंबन्धमुपपातकशंसनं तव भगिनी तव माता
मया ग्राह्येत्यभिधीर्तनमित्यर्थः । विर. २४४

(४) द्रव्यं विना पदार्थं विना तेनासत्यम् । इदं
तु त्रिधा (च द्विधा); विचि. १०९ दम (दण्ड); सेतु. २०३
विचिवत्; विच्य. ५०.

(१) अप. २।२०४ ग्राम (धर्म); व्यक. १०१ पेन
(पे नि); स्मृच. ६; विर. २४३-४ पेन (पनि); पमा.
४२९ द्रव्यं (इष्टं); रत्न. ११९ श्लेषः (क्षेपं); विचि. १०९
ग्राम (काल) श्लेषं व्यक्त्वत्; व्यनि. ४८५ ग्राम (जाति);
वीमि. २।२११ निचिवत्; व्यप्र. ३८०; व्यउ. ११९;
व्यम. ९८ व्यक्त्वत्; विता. ७२२ रत्नवत्; सेतु. २०३
ग्राम (काल) पेन (पनि); समु. १५९.

(२) अप. २।२०४ मातृ (भ्रातृ) बन्ध (बद्ध); व्यक.
१०२; स्मृच. ६ बन्धु (बन्ध उ); विर. २४४; पमा.
४३०; रत्न. ११९; विचि. १०९ स्मृचवत्; व्यनि. ४८५;
दवि. १९८; वीमि. २।२११; व्यप्र. ३८०; व्यउ. ११९;
व्यम. ९८ स्मृचवत्; विता. ७२२ संबन्धमु (संयोग
उ) वाचिकं (चाधिकं); सेतु. २०३-४; समु. १५९.

(३) अप. २।२०४ व्रं... नम् (व्रमर्मातिपातनम्);
व्यक. १०२; स्मृच. ६; विर. २४४ कथ (प्रथ); पमा.
४३०; रत्न. १२०; विचि. १०९; व्यनि. ४८५ दूषणम्
(शंसनम्) तीव्रं... नम् (तीव्रमातृसंबन्धीषिणः); दवि.
१९८; वीमि. २।२११; व्यप्र. ३८०; व्यउ. ११९;
व्यम. ९८ व्रं (व्र); विता. ७२२ भिघ (विघ); सेतु.
२०४; समु. १५९.

तु सर्वान्वयि । तेनासत्यं पापमभिधानं प्रथमम् । असत्य-
मुपपातकमभिधानं द्वितीयम् । असत्यमहापातकमिदं मन-
मुत्तमं वाक्पारुष्यमित्यर्थः । विचि. १०९-१०

(५) वस्तुतस्तु मातृपदं मातृसम्बन्धीपरं तेन भगिनीं
मातृसम्बन्धीं वा गतौ यत्नाभीति कीर्तनमित्यर्थः । यथा-
व्याख्यानात्सत्योपपातकभावात् । दवि. १९८

(६) अभिघट्टनं उत्पाटनम् । व्यप्र. ३८०

समानजातिगुणकृतवाचपारुष्येषु दण्डः

समानजातिगुणानां तु वाक्पारुष्ये परस्परम् ।
विनयोऽभिहितः शास्त्रे पणा अर्धत्रयोदशाः ॥
अर्धत्रयोदशो येषां ते अर्धत्रयोदशाः सार्धद्वादशे-
त्यर्थः । रत्न. १२०

समानयोः समो दण्डो न्यूनस्य द्विगुणस्तु सः ।
उत्तमस्याधिकः प्रोक्तो वाक्पारुष्ये परस्परम् ॥

(१) अयुगपत्संप्रवृत्तयोः समानयोरपि विपमो
* स्मृच., सवि., व्यप्र. रत्नवत् । स्मृच. व्याख्यानं अशुद्धि-
संदेहान्नोद्धतम् ।

(१) अप. २।२०४ णा अ (णस्त्व) दशाः (दशः);
स्मृच. ३२६ दशाः (दश); विर. २४७ तु (च)
णा अ (णान) दशाः (दश); पमा. ४३० णा अ (णान)
दशाः (दश); रत्न. १२०; विचि. ११० णा अ (णस्त्व)
दशाः (दश); दवि. २१० तु (च) दशाः (दश);
सवि. ४७६ ऽ मि (वि); वीमि. २।२११ हितः (मतः)
दशाः (दश); व्यप्र. ३८० सविवत्; व्यउ. ११९
सविवत्; विता. ७२३ (=); सेतु. २१० दविवत्; समु.
१६०.

(२) अप. २।२०६; व्यक. १०२; स्मृच. ३२६
धिकः (धिकः); विर. २४५; रत्न. १२० स्मृचवत्;
विचि. ११० स्तु (श्च); व्यनि. ४८६ णस्तु सः (णः
स्मृतः) प्रोक्तो (दण्डो); दवि. २०० धिकः (धिको) श्लेषं
व्यनिवत्; सवि. ४७७ न्यून... सः (न्यूने स्याद्विगुणः
स्मृतः) धिकः प्रोक्तो (धिकं प्रोक्तं); वीमि. २।२११
स्याधिकः प्रोक्तो (स्यार्धिकवत्प्रोक्तो) धे (ध्वं); व्यप्र. ३८१
णस्तु सः (णो दमः); व्यउ. १२० धिकः (धिकः) श्लेषं
व्यप्रवत्; विता. ७२६ स्मृचवत्; सेतु. २०९ विचिवत्;
समु. १६० स्मृचवत्; विच्य. ५० णस्तु सः (णः स्मृतः)
नारदः.

दण्डः । तथा च नारदः— 'पूर्वमाक्षारयेद्यस्तु नियतं स्यात्स दोषभाक् । पश्चाद्यः सोऽप्यसत्कारी पूर्वं तु विनयो गुरुः ॥' स्मृच. ३२६-७

(२) परस्परं वाक्पारुष्ये वृत्ते आक्षेपकस्य दण्डे यद्यसावाक्षेप्येण समो जात्यादिभिस्तदा समो दण्डोऽथ न्यूनः तदा तस्योक्ताद्विगुणः । अथोक्तद्विगुणस्तदा तस्योक्तादधो दण्ड इत्यर्थः । विर. २४५

क्षिपन् स्वस्त्रादिकं दद्यात् पञ्चाशत्पणिकं दमम् ॥

देशादिकं क्षिपन् दण्ड्यः पणानर्धत्रयोदश ।

पापेन योजयन् दर्पाद् दण्ड्यः प्रथमसाहसम् ॥

असमवर्णकृतवाक्पारुष्ये दण्डाः

विप्रे शतार्धं दण्डस्तु क्षत्रियस्याभिशंसने ।

विशस्तथाऽर्धपञ्चाशत् शूद्रस्यार्धत्रयोदश ॥

विप्रे आक्षेपरीति शेषः । अभिशंसनमाक्रोशः ।

दवि. २०५

संच्छूद्रस्यायमुदितो विनयोऽनपराधिनः ।

गुणहीनस्य पारुष्ये ब्राह्मणो नापराध्नुयात् ॥

वैश्यस्तु क्षत्रियाक्रोशे दण्डनीयः शतं भवेत् ।

तदर्धं क्षत्रियो वैश्यं क्षिपन् विनयमर्हति ॥

(१) अप. २।२०५; व्यक. १०३; विर. २५०; पमा. ४३१; व्यनि. ४८६; दवि. २१२; व्यप्र. ३८१ स्वस्त्रा (विप्रा) : ३८३ स्वस्त्रा (श्वस्त्रा); व्यउ. १२० स्वस्त्रा (विप्रा) : १२१ स्वस्त्रा (श्वस्त्रा); सेतु. २१४; समु. १६० स्पणि (स्पण).

(२) अप. २।२११ दण्ड्यः (दाप्यः) दश (दशान्); विर. २५७; दवि. २०९ दश (दशान्); व्यप्र. ३८४ दण्ड्यः (दाप्यः); व्यउ. १२२.

(३) व्यक. १०३; विर. २५१ विशस्तथाऽर्ध (वैश्यस्य त्वर्ध); रत्न. १२०; दवि. २०५ विशस्तथाऽर्ध (वैश्यस्य चार्ध); व्यप्र. ३८२ थाऽर्ध (थाऽर्ध); व्यउ. १२० व्यप्रवत्; व्यम. ९९; सेतु. २११ प्रे (प्रः) ण्डस्तु (ण्ड्यस्तु) शेषं दविप्रवत्; समु. १६०.

(४) व्यक. १०३; स्मृच. ३२७ उक्तः; विर. २५१; पमा. ४३४ मुदितो (मुदिष्टो); रत्न. १२०; व्यनि. ४८७ पमावत्; दवि. २०५; सवि. ४७९ उक्तः; व्यप्र. ३८२; व्यउ. १२०; समु. १६० पमावत्.

(५) व्यक. १०३; विर. २५२ क्रोशे (क्षेपे); पमा.

शूद्राक्रोशे क्षत्रियस्य पञ्चविंशतिको दमः ।

वैश्यस्य चैतद्विगुणः शास्त्रविद्विरुदाहृतः ॥

शूद्रकृतदिजक्षेपधर्मोपदेशादौ दण्डाः

वैश्यमाक्षारयन् शूद्रो दाप्यः स्यात्प्रथमं दमम् ।

क्षत्रियं मध्यमं चैव विप्रमुत्तमसाहसम् ॥

(१) प्रथमं दमं पणानां द्वे शते सार्धे, मध्यमं पञ्चशतानि, उत्तमं सहस्रम् । विर. २५२

(२) जिह्वाच्छेदनरूपोऽत्रोत्तमसाहसो द्रष्टव्यः ।

व्यप्र. ३८२

धर्मोपदेशकर्ता च वेदोदाहरणान्वितः ।

आक्रोशकस्तु विप्राणां जिह्वाच्छेदेन दण्ड्यते ॥

शूद्र इत्यनुवृत्तौ बृहस्पतिः— धर्मोपदेशेति ।

विर. २५२

वाक्पारुष्यप्रकरणोपसंहारः

एष दण्डः समाख्यातः पुरुषापेक्षया मया ।

समन्यूनाधिकत्वेन कल्पनीयो मनीषिभिः ॥

४३२ स्तु (स्थ) शतं (प्रदो); रत्न. १२०; व्यनि. ४८७; दवि. २०५ विरवत्, पू.; व्यप्र. ३८२; व्यउ. १२०; सेतु. २११-२ विरवत्; समु. १६०.

(१) व्यक. १०३ गुणः (गुणं) हतः (हतम्); विर. २५२ क्रोशे (क्षेपे) पञ्च (पण) चै... ..णः (चैस्याद्विगुणं) हतः (हतम्); पमा. ४३२ वैश्य... ..णः (बृहस्पते दिगुणं तत्र) हतः (हतम्); रत्न. १२० व्यकवत्; व्यनि. ४८७ तद्वि (व दि); दवि. २०५ क्रोशे (क्षेपे) शेषं व्यकवत्; व्यप्र. ३८२; व्यउ. १२०; सेतु. २१२ विरवत्, पू.; समु. १६० व्यकवत्.

(२) अप. २।२०७; व्यक. १०३; विर. २५२; पमा. ४३२; रत्न. १२०; व्यनि. ४८७; दवि. २०५; व्यप्र. ३८२; व्यउ. १२०; समु. १६०.

(३) अप. २।२०७ स्तु (श्च) च्छेदे... ..ते (च्छेदनमर्हति); व्यक. १०३; विर. २५२ स्तु (श्च); रत्न. १२०; विचि. १११ देन (दास्य); दवि. ३२१ विरवत्; वीमि. २।२११ आ (वि) च्छेदे... ..ते (च्छेदनमर्हति) उक्तः; व्यप्र. ३८२; व्यउ. १२१; व्यम. ९९; सेतु. २१२ विरवत्; समु. १६१ विरवत्.

(४) अप. २।२११; व्यक. १०४; विर. २५७ मनीषिभिः (महर्षिभिः); दवि. २०९; व्यप्र. ३८४; व्यउ. १२२.

कात्यायनः

वाक्पारुष्यप्रकारः

यैस्त्वसत्संज्ञितैरङ्गैः परमाक्षिपति क्वचित् ।

अभूतैर्वाथ भूतैर्वा निष्ठुरा वाक् स्मृता तु सा ॥

न्यङ्गावगूरणं वाचा क्रोधात्तु कुरुते यदा ।

वृत्तदेशकुलानां तु अश्लीला सा बुधैः स्मृता ॥

(१) न्यङ्गावगूरणं निकृष्टाङ्गप्रकाशनेन तिरस्करणम् ।

*अप. २।२०४

(२) कल्पतरौ न्यङ्गावगूरणमिति पठित्वा निकृष्टाङ्गप्रकाशनेन तिरस्करणमिति व्याख्यातम् । न्यग्भावकरणमिति तु माधवादिसंमतः पाठः । व्यप्र. ३७९

महापातकयोक्त्री च रागद्वेषकरी च या ।

जातिभ्रंशकरी वाऽथ तीव्रा सा प्रथिता तु वाक् ॥

हुङ्कारं कासनं चैव लोके यच्च विगर्हितम् ।

* व्यक., विर., दवि. अपवत् ।

(१) अप. २।२०४ जितै (जै) ; व्यक. १०१ यस्व (यत्त्व) ; स्मृच. ६ तु सा (बुधैः) शेषं व्यकवत् ; विर. २४३ वांथ (रथ) ; पमा. ४२९ माक्षि (स्याक्षि) अभूतै (अमूलै) भूतै (मूलै) तु सा (बुधैः) ; व्यनि. ४८४ पति (पता) शेषं व्यकवत् ; दवि. १९७ व्यकवत् विरवच्च ; व्यप्र. ३७९ व्यकवत् ; व्यउ. ११९ व्यकवत् ; सेतु. २०३ दविवत् ; समु. १५९ स्मृचवत् ।

(२) अप. २।२०४ क्रोधा (ऽऽक्रोशा) यदा (यदि); व्यक. १०१ तु (च); स्मृच. ६ न्यङ्गावगूरणं (न्यग्भावकरणं) तदे (तेदे) तु अश्ली (चाप्यश्ली); विर. २४३ तु (च); पमा. ४२९ न्यङ्गावगूरणं (न्यग्भावकरणं) तदे (तेदे) तु अ (वाऽप्य); व्यनि. ४८४ तदे (तेदे) तु (च); दवि. १९८ गूरणं वाचा (पूरणं वचो) तु (च), कामधेनावज्ञेति पठितामित्याह; व्यप्र. ३७९ न्यङ्गावगूरणं (न्यग्भावकरणं); व्यउ. ११९ व्यप्रवत्; सेतु. २०३ न्यङ्गावगूरणं (न्यक्कारगूहनं) तु (च); समु. १५९ स्मृचवत् ।

(३) अप. २।२०४; व्यक. १०१; स्मृच. ६; विर. २४३ वाऽथ (या च); पमा. ४२९; व्यनि. ४८४ योक्त्री च रागद्वे (युक्ता च जगद्वे) वाऽथ (याऽथ) तु (च); दवि. १९८ रागद्वे (राजस्तेय) वाऽथ (या च); व्यप्र. ३७९ वाऽथ (चाथ); व्यउ. ११९; सेतु. २०३ वाऽथ (या च); प्रथि (कथि); समु. १५९ योक्त्री (युक्ता) सा प्र (संप्र).

(४) अप. २।२०४; व्यक. १०१; स्मृच. ६ रं (रः);

व्य. कौ. २२५

अनुकुर्यादनुभूयाद्वाक्पारुष्यं तदुच्यते ॥

योऽगुणान् कीर्तयेत्क्रोधात् निर्गुणे वा गुणज्ञताम् ।

अन्यसंज्ञानियोजी च वाग्दुष्टं तं नरं विदुः ॥

(१) कात्यायनस्त्वन्यापि वाक्पारुष्यभेदानाह—
हुङ्कार इति । स्मृच. ६

(२) अगुणान् कीर्तयेद्गुणिनीति शेषः । अन्यसंज्ञानियोजी निन्दितसंज्ञाव्यपदेशकारी । * विर. २४३

वाक्पारुष्यदोषतदपवादौ, तत्साधनं च

मोहात्प्रमादात्संहर्षात् प्रीत्या वोक्तं मयेति यः ।

नाहमेवं पुनर्वक्ष्ये दण्डार्थं तस्य कल्पयेत् ॥

परिहार्यवाक्पारुष्यकाराभिप्रायमेतत् । विर. २४६

वाक्पारुष्यदोषतदपवादौ, तत्साधनं च

यत्र स्यात्परिहारार्थं पतितस्तेनकीर्तनम् ।

वचनात्तत्र न स्यात्तु दोषो यत्र विभावयेत् ॥

(१) वचनात् पतितादिकीर्तनादित्यर्थः । यत्राभियोगादौ पातित्यादिकं साधयेत् तत्रापि वचनाद्दोषो न स्यादित्यर्थः । स्मृच. ३२७

(२) यत्र परिहारार्थं पतितादिसंसर्गपरिहारार्थं पातित्यादि कीर्तितमिति विभावयति तत्र न दोष इत्यर्थः । विर. २५८

* दवि. विरवत् ।

विर. २४२ मनुः ; व्यनि. ४८३ कासनं चैव (चैव त्वङ्कारं) दनुम् (दथम्); समु. १५९-६० स्मृचवत्.

(१) व्यक. १०२; स्मृच. ६ नियोजी च (नियोगी वा) तं नरं (त्वन्तरं); विर. २४४-५ क्रोधात् (द्वेषात्); दवि. १९९ योऽगु (अगु); व्यप्र. ३८०; व्यउ. ११८; समु. १६० स्मृचवत्.

(२) व्यक. १०२ कात्यायनोशनसौ; विर. २४६ कात्यायनोशनसौ; विचि. ११० वोक्तं (चोक्तं) कात्यायनोशनसौ; व्यनि. ४८५ त्पमा ... ... वात् (त्वमोहात्संहर्षात्); दवि. २०४ वोक्तं (चोक्तं) नाहमेवं (आह नैवं) कात्यायनोशनसौ; सेतु. २१० वोक्तं ... यः (चोक्तमपैति यत्) कात्यायनोशनसौ.

(३) व्यक. १०४ कीर्तनम् (कीर्तितः); स्मृच. ३२७; विर. २५८; रत्न. १२१ हारा (हासा) धो य (धम); दवि. २१४ स्तेन (त्वेन) नारदः; व्यप्र. ३८१ पूर्वाधि (यच्च स्यात्परिहारार्थं पतितत्वेन कीर्तितम्); व्यउ. ११८ कीर्तनम् (कीर्तितम्); विता. ७३० हारा (हासा); सेतु. २१३ न स्या (तत्स्या) शेषं व्यकवत्; समु. १६०.

अन्यथा तुल्यदोषः स्यान्मिथ्योक्तौ तूत्तमः स्मृतः॥
 अन्यथा संसर्गपरिहारार्थमन्तरेण । विर. २५८
 महता प्रणिधानेन वाग्दुष्टं साधयेन्नरम् ।
 अतश्च श्रावितं राजा प्रयत्नेन विचारयेत् ॥
 अनुतास्यानशीलानां जिह्वाच्छेदो विशोधनम् ॥
 वाग्दुष्टोऽत्र वाक्गारुध्यकारी । साधयेत् सत्यमसत्यं
 वा अनेनोक्तमिति चिन्तयेत् । जिह्वाच्छेद इत्यब्राह्मण-
 विषयम् । विर. २५८

व्यासः

पातकाभिज्ञसने दण्डाः

पापोपपापवक्तारो महापातकशंसकाः ।
 आश्रमध्योत्तमान् दण्डान् दशुस्त्वेते यथाक्रमम् ॥
 (१) उपपातकगणे यन्न निर्दिष्टं शास्त्रतः प्रतिषिद्धं
 च तदिह पापशब्दवाच्यम् । अप. २।२१०
 (२) अत्र महापातकं प्रसिद्धं ततो न्यूनमुपपा-
 मुपातकमिति यावत् । ततो न्यूनं पापम् । तत्र पापे
 अधमो दण्डः, उपपापे मध्यमो महापातके तूत्तमः ।
 विर. २५६

उशना

असवर्णकृतवावपारुध्ये दण्डाः

शूद्रमाकुश्य क्षत्रियश्चतुर्विंशतिपणान् दण्डभाग्
 वैश्यः षट्त्रिंशत् ।

- (१) व्यक. १०४ तुल्य (त्वल्य) स्मृतः (दमः);
 धिर. २५८; दवि. २१४ क्तौ तू (क्ताडु) नारदः .
 (२) व्यक. १०४ प्रणिधानेन (तु प्रयत्नेन) श्रावितं
 (साधितं); विर. २५८; दवि. २१५ उक्त., नारदः .
 (३) व्यक. १०४ दो वि (दाद्रि); विर. २५८; दवि.
 २१५ नारदः; व्यप्र. ३८४; व्यउ. १२२ ख्यानशीलानां
 (ख्यमेलकानां).
 (४) अप. २।२१० स्त्वेते (स्ते ते); व्यक. १०४
 स्त्वेते (स्ते वै); विर. २५६; पमा. ४३३ मनुः; व्यनि.
 ४८८ अपवत्, मनुः; दवि. २०८ अपवत्; व्यप्र. ३८३
 अपवत्; व्यउ. १२२ मनुः; सेतु. २११ स्त्वेते (रेते);
 समु. १६०-६१ अपवत्, मनुः .
 (५) मभा. १२।१० (पणान्); गौमि. १२।१०.

वाक्पारुध्यदोषारुपत्वे अर्थो दण्डः

मोहात्प्रमादात्संहर्षात् प्रीत्या वोक्तं मयेति यः ।
 नाहमेवं पुनर्वक्ष्ये दण्डार्धं तस्य कल्पयेत् ॥
 आनाम्नाते दण्डे विधिः
 यत्र नोक्तो दमः पूर्वैरानन्त्यात्तु महात्मभिः ।
 तत्र कार्यं परिज्ञाय कर्तव्यं दण्डधारणम् ॥

यमः

वेदाध्यायिशूद्रदण्डः

खण्डशश्छेदयेज्जिह्वामृचं वै यशुदाहरेत् ॥

जमदग्निः

असवर्णेषु वाक्पारुध्ये दण्डाः

मौतृतुल्यमनुलोमानां पितृतुल्यं प्रतिलोमानाम् ।

अग्निपुराणम्

वैश्यशूद्रकृते उच्चवर्णक्षेपे धर्मोपदेशे च दण्डाः

क्षत्रियस्याप्रुयाद्वैश्यः साहसं पूर्वमेव तु ।
 शूद्रः क्षत्रियमाकुश्य जिह्वाच्छेदनाप्नुयात् ॥
 धर्मोपदेशं विप्राणां शूद्रः कुर्वेच्च दण्डभाक् ।
 श्रुतदेशादिवितथी दाप्यो द्विगुणसाहसम् ॥
 उत्तमः साहसस्तस्य यः पापैरुत्तमान् क्षिपेत् ।
 प्रमादाद्यैर्मया प्रोक्तं प्रीत्या दण्डार्धमर्हति ॥

(१) अप. २।२११ वोक्तं (चोक्तं); व्यक. १०२
 कात्यायनोशनसौ; स्मृच. ३२७ हर्षा (घर्षा); विर. २४६
 कात्यायनोशनसौ; रत्न. १२१ स्मृचवत्; विचि. ११०
 अपवत्, कात्यायनोशनसौ; दवि. २०४ वोक्तं (चोक्तं)
 नाहमेवं (आह नैवं) कात्यायनोशनसौ; व्यप्र. ३८४ स्मृच-
 वत्; व्यउ. १२२ स्मृचवत्; व्यम. ९९ स्मृचवत्; विता.
 ७३० हर्षा (घर्षा) वोक्तं (चोक्तं); सेतु. २१० वोक्तं.....
 यः (चोक्तमपैति यत्) कात्यायनोशनसौ.

(२) व्यक. १०४; स्मृच. ३२८ पूर्वै (सर्वै); विर.
 २५९ तु (च); विचि. १११-२ पूर्वैरानन्त्यात्तु (सर्वै
 राजन्याच्च) कर्तव्यं (सर्वस्वं); दवि. २१४; सवि. ४८३
 परि (प्रति) शेषं स्मृचवत्; सेतु. २१४ पूर्वै (सर्वै) तु
 (त्तु); समु. १६४ स्मृचवत्.

(३) व्यनि. ४८८; समु. १६१.

(४) मभा. १२।११. (५) अपु. २२।२५.

(६) अपु. २२।२६, २७.

दण्डपारुष्यम्

वेदाः

ब्राह्मणविषयकदण्डपारुष्ये दण्डविधिः

‘देवा वै यज्ञस्य स्वगाकर्तारं नाविन्दन्ते शंयुं बार्हस्पत्यमब्रुवन्निमं नो यज्ञं स्वगा कुर्विति । सोऽब्रवीद्वरं वृणै यदेवाब्राह्मणोक्तोऽश्रद्धधानो यजातै सा मे यज्ञस्याशीरसदिति तस्माद्यद्ब्राह्मणोक्तोऽश्रद्धधानो यजते शंयुमेव तस्य बार्हस्पत्यं यज्ञस्याशीर्गच्छत्येतन्ममेत्यब्रवीत् किं मे प्रजाया इति योऽपगुरातै शतेन यातयाद्यो निहन्त्सहस्रेण यातयाद्यो लोहितं करवद्यावतः प्रस्कन्द्य पांसून् संगृह्णात्तावतः संवत्सरान् पितृलोकं न प्र जानादिति तस्माद्ब्राह्मणाय नाप गुरेत न नि हन्यान्न लोहितं कुर्यादेतावता हैनसा भवति ।

यसै देवाय यद्विविहितं तस्य हविषः सांकर्यमन्तरेण तस्य तस्य देवस्य स्वगतं कुर्विति बृहस्पतिपुत्रं शंयुनामानं प्रति देवा अब्रुवन् । तदाऽसौ शंयुरप्येवं चिन्तितवान्— एतत्काम एतेन यज्ञेन यजेतेत्येतादृशेन ब्राह्मणेनानुक्तो यः कश्चिद्यजेत स्वेच्छयैव, यश्चान्यः श्रद्धारहितो यजते, तयोर्भयोर्यज्ञफलं ममास्त्विति वरः । तत आरभ्य तत्फलद्वयं शंयुमेव प्राप्नोति । पुनरपि शंयुरेवमुवाच— तदेतदुभयं मम संपन्नं, मदीयायाः पुत्रपौत्रादिरूपायाः प्रजायाः किं दास्यतेति । ततो देवा अपगोरेणादिर्कुर्यातना त्वत्पुत्राधीना भवत्विति वरं दत्तवन्तः । अपगोरं ताडनोद्योगः । तमुद्योगं ब्राह्मणविषये यः करोति तं पुरुषं शतनिष्कदण्डेन यातयात् क्लेशयेत् । यो निहन्ताडयेत्तं सहस्रनिष्कदण्डेन क्लेशयेत् । यस्तु ब्राह्मणशरीरे लोहितं ताडनेन ग्राहयति, लोहितं भूमौ पतित्वा यावतः परमाणून् व्याप्नोति तावतः संवत्सरानयं पितृलोकं न प्राप्नोति,

(१) तैसं. २।६।१०।१-२.

किन्तु यमयातनामनुभवति तत्सर्वं त्वत्प्रजाधीनमिति वरः । यस्मादुक्तरीत्या ब्राह्मणाभिप्रेतादौ प्रत्यवायोऽस्ति तस्मात्तत्र कुर्यात् । करणे चैतावता पूर्वाक्तपापेन युक्तो भवति । तैसा.

* अभिक्रुद्धावगोरणे ब्राह्मणस्य वर्षशतमस्वर्ग्यम् ।

अभिक्रुद्धेन, न परिहासादिना, अवगोरणे प्रहरणोद्यमने ब्राह्मणस्यानपराधिनः । अपराधिनः आततायिन्यप्रसङ्गेन न दोष इति । वर्षशतमस्वर्ग्यं नरकपतनम् । समानजातीयविषयमिदम् । क्षत्रियादिभिः कृते— ‘द्विगुणं त्रिगुणं चैव चतुर्गुणमथापि वा । क्षत्रविद्भूद्रजातीनां ब्राह्मणस्य वधे कृते ॥’ इति प्राजापत्यस्मृतिलिङ्गान् । वर्षाणामपि द्विगुणत्रिगुणत्वादि कल्प्यम् । अनेनैव न्यायेन ब्राह्मणेन कृते क्षत्रविद्भूद्रजातीनां त्रिपादमर्धपादमिति द्रष्टव्यम् । ब्राह्मणक्षत्रियवत् क्षत्रियवैश्ययोरपि, एवं क्षत्रियवैश्यवद्वैश्यशूद्रयोरपि कल्प्यम् । एवं सर्वस्योत्तमस्योत्तमस्य नीचेन नीचेन वधे कृते द्रष्टव्यम् । मभा.

‘निघाते सहस्रम् ।

आयुधेन पाणिना वा निघाते सहस्रं वर्षाणामस्वर्ग्यं, अधिकृतत्वात् । मभा.

‘लोहितदर्शने यावतस्तत्प्रस्कन्द्य पांसून् संगृह्णीयात् ।

रुधिरोत्पादने कृते तद्रुधिरं ब्राह्मणादवसृत्य यावतः पांसून् संगृह्णीयात् पिण्डीकुर्यात् तावन्ति वर्षसहस्राणि नरकपतनं, अपरिमितकालमित्यर्थः । दोषविशेषकथनं प्रायश्चित्तविशेषज्ञापनार्थम् । यथाह कण्वः— ‘अवर्ग्यं

* उपरिनिर्दिष्टश्रुतिवचनं गौतमेन सायणापेक्षया अन्यथा व्याख्यातमित्येतत्प्रदर्शनार्थं गौतमश्रुताणि समुद्धृतानि ।

(१) गौध. २१।२०; मभा.; गौमि. २१।२० गोरणे (गोरणं).

(२) गौध. २१।२१; मभा.; गौमि. २१।२१.

(३) गौध. २१।२२; मभा.; गौमि. २१।२२.

चरेत्कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने । कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कुर्वीत
विप्रस्योत्याद्य शोणितम् ॥' इति प्रायश्चित्तविशेषात्
दण्डविशेषो द्रष्टव्यः । मभा.

गौतमः

शूद्रकृते द्विजातिविषयके वाग्दण्डपारुष्ये दण्डविधिः

शूद्रो द्विजातीनभिसंधायामिहत्य च वाग्दण्ड-
पारुष्याभ्यामङ्गं मोच्यो येनोपहन्यात् * ॥

आर्यसाम्यप्रेप्सुशूद्रस्य दण्डः

आसनशयनवाक्पथिषु समप्रेप्सुर्दण्ड्यः ।

आसनादिध्वार्यैस्तुल्यत्वं स्वेच्छया कामयमानः ।
आसनादिषूच्छितादिगुणेषु समत्वं, वाक्साम्यं समकालो-
च्चारणं, पथि साम्यं पृष्ठतो मुक्त्वा सह गमनम् ।
दण्डः स्थानाद्यपेक्षया शतादवाग् द्रष्टव्यः । X मभा.

शिष्यशासनरूपे दण्डपारुष्ये दण्डः

शिष्यशिष्टिरवधेन । अशक्तौ रज्जुवेणुविद-
लाभ्यां तनुभ्याम् । अन्येन घनब्राह्मणं शास्यः+ ।

हारीतः

हीनवर्णकृतेषु उत्तमवर्णकृतेषु च वाग्दण्डपारुष्येषु

दण्डविधिः

अधोवर्णानामुत्तमवर्णाक्रोशाक्षेपाभिभवे अष्टौ
पुराणाः, ग्रीवासञ्जनगलस्तनकचवक्त्रग्रहणेषु
त्रिंशत् । रोमोत्पाटनतर्जनावगूरणेषु त्रिषष्टिः ।
शिखाकर्णाङ्गभङ्गच्छेदेषु द्विशतम् । पादताडनेऽ-
नृताभिंशंसने तदङ्गच्छेदः पञ्चाशतं वा । आद्येषु
पादो न वा किञ्चित् । स्वामित्वादादिवर्णत्वाच्च ।
उत्तमानामीशानतमो ब्राह्मणः ।

* व्याख्यानं स्थलादिनिर्देशश्च वाक्पारुष्यप्रकरणे (पृ. १७६८) द्रष्टव्यः ।

X गौमि. मभावत् ।

+ व्याख्यानं अभ्युपेत्याशुश्रूषाप्रकरणे (पृ. ८१५)
द्रष्टव्यम् ।

(१) गौध. १२।५; मभा.; गौमि. १२।५; विर. २६९ सम (समत्वं) दर्ण्ड्यः+ (शतम्); दवि. ३२२ सम...ण्ड्यः (समत्वेप्सुर्दण्ड्यः शतम्).

(२) गौध. २।४९-५१; व्यक. १०६ विद (द);
विर. २७२ व्यकवत्; समु. ९८. अवशिष्टस्थलादिनिर्देशः
अभ्युपेत्याशुश्रूषाप्रकरणे (पृ. ८१५) द्रष्टव्यः ।

(३) व्यक. १०३ अष्टौ (षष्टौ) (ग्रीवा ... पाद-

(१) अधोवर्णोऽनन्तरो वर्णो विप्रस्य क्षत्रिय
इत्यादिः । पुराणशब्दोऽत्र द्वात्रिंशद्रूप्यकृष्णलपरः ।

विर. २५१

अनृताभिंशंसनमाक्रोशः, अङ्गमत्र जिह्वा, अपकृष्ट-
वर्णेषु उत्कृष्टवर्णं प्रति मिथ्यातीव्राक्रोशे जिह्वाच्छेदः,
पञ्चाशतं वा दण्ड्यः, आद्येषु उत्कृष्टवर्णेषु निकृष्टं प्रति
मिथ्यातीव्राक्रोशे पञ्चाशत्पादः । मतान्तरमाह — न
वा किञ्चित्, अत्र हेतुः, स्वामित्वादादिवर्णत्वाच्च,
आदिवर्णत्वाच्छूद्रापेक्षया वैश्यादीनां प्रथमवर्णत्वात् ।

विर. २५३

त्रिंशत्पुराणा इत्यर्थः । एवमुत्तरत्र । आद्येष्वित्या-
दिना हीनवर्णस्य दण्डमुक्त्वा अधिकस्याप्युक्तः ।

विर. २६७

(२) [आदौ रत्नाकरानुवादः, तदुत्तरमेष ग्रन्थः] —
वस्तुतस्तु, अभिंशंसनमेव आक्रोशः । तस्मिन् अस-
त्यर्थेऽतितीव्रे जिह्वाच्छेदोऽन्यत्र पञ्चाशत्पुराणो दण्डः ।
विषमयोस्तुल्यवद्विकल्पानुपपत्तेः, सत्ये तु पारिशेष्यादष्टौ
पुराणाः ।

यद्वा पादच्छेदनेऽनृताभिंशंसने इति समभिव्याहार-
दर्शनात् पादताडने तदङ्गच्छेदः । अनृताभिंशंसने
पञ्चाशत्पाद इति व्यवस्थेति प्रतिभाति ।

तथा न वा किञ्चिदिति मतं यद्यप्यसंकुचितविषय-
मिति युक्तं त्रैवर्णिकोपक्रमत्वात् हेतुसाधारण्याच्चेति ।
तथापि ब्राह्मणमात्रपरतया नेयम् । उपसंहारे ईशान-
ताडने०) पादो न वा किञ्चित् (पादो न वा) (ईशानतमो
ब्राह्मणः०) : १०५ क्षेपाभिभवे (भिभवाक्षेपेषु) सञ्जन
(भञ्जन) पादो न वा किञ्चित् (पादो न वा) मीशानतमो
ब्राह्मणः (मीशानां मध्यमानामधोवर्णानामीशानतमा ब्राह्मणाः);
विर. २५१ (क्रोश०) अष्टौ (षष्टौ) (ग्रीवा.....
ब्राह्मणः०) : २५३ (अधोवर्णा.....पादताडने०) पञ्चाशतं
(पञ्चाशतं) (किञ्चित्०) (ईशानतमो ब्राह्मणः०) :
२६६-७ पादो न वा किञ्चित् (पादो न वा) दादि (दाघ);
दवि. २०२ अधो...क्रो (अधमवर्णस्योत्तमवर्णानामाक्रो)
(ग्रीवा.....द्विशतम्०) पाद.....शंसने (अनृताभिंशंसने
पादताडने) वा । आद्येषु (त्वाद्येषु) तमो+ (हि) : २५४
अधो...क्रो (अधोवर्णस्योत्तमवर्णानामाक्रो) गलस्तन (गल-
हस्तन) ग्रहणेषु (प्रहरणेषु) पादो न वा (पादो न)
तमो+ (हि).

तमो ब्राह्मण इत्यनुवाददर्शनात् । उपदधाति इत्यत्र सामान्येन प्राप्तेऽञ्जनद्रव्ये 'तेजो वै धृतम्' इत्यनुवाददर्शनेन तद्विशेषपरिनिष्ठावत् । न च स्वामित्वस्यैवायमित्यनुवाद इति वाच्यम् । ईशानतम इति तमोपादानविरोधात् । अनुवादमात्रस्य वैयर्थ्याच्च ।

न च, यथा— 'तिलांश्च विकिरेत्तत्र परितो बन्धयेदजाम् । असुरोपहतं भ्रातृं तिलैः शुद्धयत्यजेन च ॥' इत्यत्र अजानात्मकदेशे फलसंबन्धप्रतिपादनार्थमजेनेत्यनूयते । तथा इह किञ्चित् प्रयोजनमस्ति तस्मात् कामं पूर्वपूर्वो वर्ण उत्तरोत्तरस्यादित्वादभ्यर्हितत्वेन स्वामी । ब्राह्मणस्तु स्वामितमः स्वामिस्वामित्वात् । अतस्तस्यैव दण्डाभावो वैश्यक्षत्रिययोस्तु स्वाम्यतारतम्यानुसारी दण्डलेशोऽस्त्येवेति तात्पर्यार्थो गम्यते ।

स चायं दण्डाभावो निर्गुणशूद्रपरत्वेन व्यवतिष्ठते । गुणहीनस्येत्यादिवक्ष्यमाणबृहस्पतिवचनसंवादात् । अन्यत्र सर्वत्र दण्डोपदेशात् ब्राह्मणपदं च न कृषीवलादिसाधारणजातिमात्रपरमपि तु गुणवदभिप्रायम् । तस्यैवेशानसामर्थ्यात् । तदेवं न वेति विकल्पस्य विषयव्यवस्थायामष्टदोषदुष्टत्वमप्यपास्तं भवतीति चतुरस्रम् ।

दवि. २०२-४

आपस्तम्बः

दण्डपारुष्यानन्तर्भावविशिष्यशासनम्

अपराधेषु चैनं सततमुपालभेत ।

अभित्रास उपवास उदकोपस्पर्शनमदर्शनमिति दण्डा यथामात्रमानिवृत्तेः ।

(१) अपराधेषु कृतेष्वेनं शिष्यं सततमुपालभेत— इदमयुक्तं त्वया कृतमिति ।

अभित्रास इति । अभित्रासो भयोत्पादनम् । उपवासो भोजनलोपः । उदकोपस्पर्शनं शीतोदकेन स्नापनम् । अदर्शनं यथा आत्मानं न पश्यति तथा करणम् ।

(१) आध. १।८।२९-३०; हिध. १।८ नमद (नान्यद); व्यक. १०६; विर. २७२ अभि (अति) (उपवास०) (अदर्शन०); विचि. ११९ अभि.....मिति (अभित्रास-मुपवासमुदकोपस्पर्शनमिति); व्यग्र. ३७८ अभि (अति) (अदर्शन०) मात्रमानिवृत्तेः (तन्मात्रनिवृत्तिः); व्यउ. ११८ व्यप्रवत्; सेतु. २२१ चैनं (चैवं) शेषं विचिवत्.

गृहप्रवेशनिषेधः । सर्वत्र प्यन्तात् प्रत्ययः । इत्येते दण्डाः शिष्यस्य यथामात्रं यावत्पराधमात्रा तदनुरूपं व्यस्ताः समस्ताश्च । आनिवृत्तेः यावदसौ न ततोऽपराधान्निवर्तते तावदेते दण्डाः । उ.

(२) उपालभेत रूक्षोक्तिभिस्तिरस्कुर्वात् । अतित्रासोऽतिभीत्युत्पादनम् । उदकोपस्पर्शनमतिशयितजाड्यकाले । यथामात्रं सामर्थ्यापराधानुरूपमात्रम् । आनिवृत्तेः अपराधस्येति शेषः । विर. २७३

आर्यसाम्यप्रेषुशूद्रस्य दण्डः

वाचि पथि शय्यायामासन इति समीभवतो दण्डताडनम् ।

(१) यस्तु शूद्रो वागादिध्वार्यैः समीभवति, न तु न्यग्रभूतः, तस्य दण्डेन ताडनं कर्तव्यम् । स दण्डेन ताडयितव्यः । अयमस्य दण्डः । उ.

(२) शूद्र इत्यनुवृत्तावापस्तम्बः— वाचीति । पूर्ववाक्ये अस्मिन्नेव विषये दण्ड्यत्वाभिधानं पारुष्यकर्तुर्धनवत्त्वपक्षे, इदं तु निर्धनत्वपक्षे दण्डताडनमित्यविरोधः । विर. २६९

वसिष्ठः

वाग्दण्डपारुष्येषु दण्डसामान्यविधिः

दण्डस्तु देशकालधर्मवयोविद्यास्थानविशेषैर्हिंसाक्रोशयोः कल्प्य आगमाद् दृष्टान्ताच्च ।

वृक्षच्छेदनिषेधः

पुष्पफलोपगान् पादपान् न हिंस्यात् कर्षणकरणार्थं चोपह्न्यात् । गार्हस्थ्यङ्गानां च ।

(१) आध. २।२७।१५; हिध. २।१९; व्यक. १०६; गौमि. १२।५; विर. २६९; विचि. ११८ न इति (ने च); दवि. ३२२ (वाचि०) ण्डता (ण्डस्ता); सेतु. २२० विचिवत्.

(२) वस्मृ. १९।७.

(३) वस्मृ. १९।८-९ (ख) रथ्याङ्गानां च (स्थं गां च); व्यक. १०९ पुष्पफलो (फलपुष्पो) ज्ञानां (ज्ञे); विर. २८६ पुष्प...नां च (फलपुष्पोपगमान् वृक्षान् न हिंस्यात्कर्षणार्थं वोपह्न्यात् । गार्हस्थ्यङ्गे च); दवि. २३० (फलपुष्पोपयोगान् पादपान् हिंस्यात्) एतावदेव : ३२५ पुष्पफलो (फलपुष्पो) णकरणार्थं (णार्थं) चोप (वोप)

कर्पणार्थं कुपिहेतुहलाद्यर्थम् । संभवासंभवनमित्तक-
विकल्पपरो वाशब्दः । गार्हस्थ्याङ्गं गृहस्थकर्म दृष्टमदृष्टं
वा, येन गृहोपकरणं यज्ञोपकरणं च सिद्ध्यति । लक्ष्मी-
धरेण तु कार्पापणमिति पठितम् । तत्र अग्रिमस्वरसभङ्ग-
प्रसङ्गात् प्रकाशहलायुधपारिजातविरोधान्मूलस्मृत्यदर्शना-
च्चोपेक्षितम् । विर. २८६

विष्णुः

हीनवर्णकृतेषु उत्तमवर्णकृतेषु च दण्डपारुष्येषु दण्डविधिः ।

आर्यसाम्येप्रसुशूद्रस्य दण्डः ।

हीनवर्णोऽधिकवर्णस्य येनाङ्गेनापराधं कुर्यात्त-
देवास्य शातयेत् ।

एकासनोपवेशी कट्यां कृताङ्को निर्वास्यः ।
निष्ठीव्योऽप्रद्वयविहीनः कार्यः । अवशर्धयिता च
गुदहीनः ।

प्रहारोद्यमनपादादितुण्ठनकरादिभङ्गचेष्टादिरोधप्रहारादिषु

दण्डविधिः

हस्तेनोद्गूरयित्वा दश कार्पापणान् । पादेन
विंशतिम् । काष्ठेन प्रथमसाहसम् । पाषाणेन
मध्यमम् । शस्त्रेणोत्तमम् ।

(१) अधमो यदा शस्त्रेणोत्तमस्योद्गूरणं करोति,
तदा असौ उत्तमसाहसं दण्ड्य इति शस्त्रेणोत्तममित्य-
स्यार्थः । विर. २६३

ज्ञानां (ज्ञे) ; सेतु. २९४ पुष्प...नां च (फलपुष्पोपभोगात्
वृक्षात् हिंस्यात्, कर्पणार्थं वोपहन्यात् गार्हस्थस्याङ्गे च) .

(१) विस्मृ. ५।१९.

(२) विस्मृ. ५।२०-२२; व्यक. १०६ (निष्ठीव्यो...
हीनः०); विर. २६८ व्यकवत्; दवि. ३२२ एका
(उल्लुष्टेन एका) येशी + (अपकृष्टजः) .

(३) विस्मृ. ५।६०-६४ (क) यित्वा (यिता), (ख)
नोद्गूरयित्वा (नावगोरयिता); व्यक. १०५ तिम् (तिः)
(पाषाणेन मध्यमम्०); विर. २६३ व्यकवत्; विचि. ११३-४
दगूरयित्वा (द्गोरयिता) (पाषाणेन मध्यमम्०)
त्तमम् (त्तमसाहसम्); दवि. २५० त्वा + (तु) (पाषा-
णेन मध्यमम्०); व्यप्र. ३७२ (पाषाणेन मध्यमम्०);
व्यउ. ११३ व्यप्रवत्; सेतु. २१६ त्तमम् (त्तमसाहसम्)
शेषं व्यप्रवत्.

(२) सजातीयविषयं सर्वमेतत् । 'हीनवर्णोऽधिक-
वर्णस्य येनाङ्गेनापराधं कुर्यात् तदेवास्य शातयेत्' इति
सामान्यसूत्रात् । वै.

पादकेशांशुककरलुण्ठने दश पणान् दण्ड्यः ।
शोणितेन विना दुःखमुत्पादयिता द्वात्रिंश-
त्पणान् । सह शोणितेन चतुःषष्टिम् ।

कैरपाददन्तभङ्गे कर्णनासाविकर्तने मध्यमम् ।

चेष्टाभोजनवामोधे प्रहारदाने च ।

नेत्रकन्धराबाहुसकथ्यंसभङ्गे चोत्तमम् । उभय-
नेत्रभेदिनं राजा यावज्जीवं बन्धनात् विमुञ्चेत् ।
तादृशमेव वा कुर्यात् ।

(१) शोणितेनेति । एतत्तु शस्त्रकरणकदुःखोत्पादने ।

विर. २६४

(२) नेत्रेति । पादमूलयोः संधिः सक्थि । तादृशं
यादृशमन्यं कृतवान् । विचि. ११६

(३) प्रहारदाने च नेत्रकन्धरासकथ्यामिति चकारो
मध्यममित्यस्यानुप्रकर्षकः । भङ्गे चेति नेत्रादीनामित्य-
न्वयः । दवि. २५७

(१) विस्मृ. ५।६५.

(२) विस्मृ. ५।६६-७; व्यक. १०५ शोणितेन विना
(दण्ड्यः शोणितेन विना); विर. २६४ द्वात्रिंशत्प (त्रिंशत् प)
शेषं व्यकवत्; विचि. ११५ विरवत्; दवि. २५५ व्यकवत्;
वीमि. २।२२९ द्वात्रिंशत्प (त्रिंशत् प); व्यप्र. ३७२ ता
(त्वा); व्यउ. ११३ व्यप्रवत्; सेतु. २१८ विरवत्.

(३) विस्मृ. ५।६८; दवि. २५० विक (वक).

(४) विस्मृ. ५।६९; अप. २।२२०; दवि. २५७
(च०).

(५) विस्मृ. ५।७०-७२; अप. २।२१९ (नेत्र...
त्तमम्०) बन्ध...ञ्चेत् (न मुञ्चेद्बन्धनात्) : २।२२०
सकथ्यंस (सक्थि) (उभय... कुर्यात्०); व्यक. १०५
सकथ्यंस (सक्थ्यां); विर. २६५ सकथ्यंस (सक्थ्यां च) विमु
(मु); दीक. ५६ (नेत्रक... त्तमम्०) भेदिनं (भेदकं) याव...
ञ्चेत् (बन्धनात् यावज्जीवं न मुञ्चेत्); विचि. ११६ कन्धरा
(स्कन्ध) सकथ्यंसभङ्गे (सक्थिभङ्गे) बन्ध...ञ्चेत् (न बन्ध-
नान्मोचयेत्) (वा०); दवि. २५७ बाहुसकथ्यंस (सक्थ्यां च)
भेदिनं (भज्जनं) विमु (मु); सेतु. २१९ राबा... भङ्गे
(रसक्थिभङ्गे) भेदिनं (भेदनं) विमुञ्चेत् (मोचयेत्) (वा०).

एकं बहूनां प्रहरतां दण्डः

एकं बहूनां निघ्नतां प्रत्येकमुक्तादण्डाद् द्विगुणः।
उत्क्रोशन्तमनभिधावतां तत्समीपवर्तिनां संसरतां च।

प्रत्येकस्य प्रत्येकमित्यर्थः। स्मृच. ३२९

पुरुषपीडायां पशुपीडायां पशुपक्षिकीयानादिषु च दण्डः

सर्वे च पुरुषपीडाकरास्तदुत्थानव्ययं दशुः।

ग्राम्यपशुपीडाकराश्च।

पैशूनां पुंस्त्वोपघातकारी च।

कार्पापणशतं दण्ड्य इत्यनुवृत्तौ विष्णुः— पशूना-
मिति। पुंस्त्वोपघातोऽण्डच्छेदः। विर. २७८

(१) विस्मृ. ५।७३-४ (ख) निघ्न (विघ्न); अप. २।२२१ निघ्न (घ्न) कमुक्ता (कं स्वीकृता) (संसरतां०); व्यक. १०६ निघ्न (विघ्न) मुक्तादण्डाद् (श उक्तो दण्डो) संसरतां (सतां) च (वा); स्मृच. ३२९ बहूनां निघ्नतां (घ्नतां बहूनां) मुक्तादण्डाद् (स्योक्तदण्डो) (उत्क्रो...च०); विर. २६९ निघ्न (विघ्न) मुक्तादण्डाद् (श उक्तो दण्डो) संसरतां (सतां); रत्न. १२२ मुक्तादण्डाद् (स्योक्तो दण्डो) (संसरतां०); दवि. २४९ मुक्ताद् (स्योक्तद) (उत्क्रो... च०); ३०२ मुक्ताद् (स्योक्तद) (संसरतां०); व्यप्र. ३७५ निघ्न (घ्न) मुक्तादण्डाद् (श उक्तो दण्डो) उत्क्रो (क्रो) संसरतां (सतां); व्यउ. ११४ निघ्न (घ्न) मुक्तादण्डाद् (श उक्तदण्डो) संसरतां च (सतां वा); व्यम. १०० मुक्तादण्डाद् (श उक्तो दण्डो) (उत्क्रो.....च०); विता. ७३८ मुक्ता.....गुणः (श उक्तो द्विगुणो दण्डः) उत्क्रो (द्विगुण उत्क्रो) संसरतां (शतं); समु. १६२ स्मृचवत्.

(२) विस्मृ. ५।७५-६; व्यक. १०६; स्मृच. ३२९ स्थान (त्वं) दशुः (दाप्याः); विर. २७१ स्तदु (स्तमु); पमा. ४२० स्तदु (स्तमु) दशुः (दाप्याः); रत्न. १२२ (च०) शेषं पमावत्; दवि. २२१ च पु (पु) स्तदु (स्तमु); व्यप्र. ३७५ च पु (पु) शेषं पमावत्; विता. ७४१ (समुत्थानव्ययं दाप्यो ग्राम्यं पशुपीडाकरश्च) एतावदेव; समु. १६३ स्मृचवत्.

(३) विस्मृ. ५।११९ (ख) (च०); अप. २।२२६ (च०); व्यक. १०७ अपवत्; विर. २७८ अपवत्; ३५५ स्त्वोप (स्त्वाभि); पमा. ४२३ अपवत्; विचि. १२२; व्यनि. ४९६ स्त्वो.....च (स्त्वधाती); व्यप्र. ३७७ घातकारी च (घाती); व्यउ. ११६ व्यप्रवत्; सेतु. २२४; समु. १६३ व्यप्रवत्.

गजाश्चोष्ट्रगोघाती त्वेककरपादः कार्यः। विमांस-
विक्रयी च।

(१) विमांसं विरुद्धमांसं श्वशृगालादिमांसमिति
यावत्। विर. २७९

(२) विरुद्धमांसं श्वविड्पराहादेस्तद्विक्रयशीलो
विमांसविक्रयी। वै.

ग्राम्यपशुघाती कार्पापणशतं दण्ड्यः। पशु-
स्वामिने च तन्मूल्यं दद्यात्।

ग्राम्यपशुपीडातिशयेन पशुमरणे त्वाह— ग्राम्येति।
स्मृच. ३२९

आरण्यपशुघाती पञ्चाशतं कार्पापणान्। पक्षि-
घाती मत्स्यघाती च दश कार्पापणान्। कीटोप-
घाती कार्पापणम्।

(१) विस्मृ. ५।४८-९; अप. २।२२६ गजाश्चो (अश्वो); व्यक. १०७ त्वं (ह्ये); विर. २७९ गजा.....कर (गवाश्व-
गजोष्ट्रोपघाती चैकैक); पमा. ४२३ गो.....कार्यः (गोघाते-
ऽप्येकपादः) विमांस (मांस); विचि. १२२ गजा (अजा)
(गो०) त्वे (ह्ये); व्यनि. ४९६ त्वेकवार (ह्येक) विमांस
(मांस); दवि. २२२ श्वोष्ट्र.....कर (श्वगवोष्ट्रोपघाती चैक)
(विमां.....च०); ३०९ (गजा... ..कार्यः०); व्यप्र. ३७७ (च०); व्यउ. ११६ गजा (गवा) (गो०) (च०);
बाल. २।२२९ (च०); सेतु. २२४ (च०) शेषं विचिवत्;
विच्य. ५० गजा (अजा) त्वे (ए) (विमां... ..च०).

(२) विस्मृ. ५।५०-५१ (च०); अप. २।२२६ म्य
(म) तीम(च) ने च (नश्च); व्यक. १०७ तीम(च)
पणशतं (पणं); स्मृच. ३२९ पणशतं (पणं) ने च (नश्च);
विर. २७९ ने च (नश्च); पमा. ४२० घाती (घाते)
पणशतं (पणं) च (तु); ४२३ पणशतं दण्ड्यः (पणम्)
ने च तन्मू (नश्च पशुमू); विचि. १२२ म्य (म) तीम(च)
ने च (नः); व्यनि. ४९६ तीम(च) ने च (नश्च);
दवि. २२२ विरवत्; व्यप्र. ३७५ पणशतं (पणं) च (तु):
३७७ म्य (म) तीम(च); व्यउ. ११५ व्यप्र (पु. ३७५)
वत् : ११६ म्य (म); बाल. २।२२९ म्य (म); सेतु.
२२४ तीम(च) (च०).

(३) विस्मृ. ५।५२-४ ती का (ती च का); अप. २।२२६
पञ्चाशतं कार्पापणान् (पञ्चशतं कार्पापणानाम्); व्यक. १०७
शतं (शत्); विर. २७९ आर (अर) शतं कार्पापणान्
(शतं कार्पापणानाम्); पमा. ४२३; विचि. १२२ आर (अर)

अतर्ज्जीविनामेष दण्ड इति कृत्यसांगरस्मृतिसारौ ।
हलायुधस्त्वाह—परपरिग्रहीतकीटमत्स्यादिवधे दण्डोऽयं
स्वामिने मूल्यदानाभिधानादिति । दवि. २२२

वृक्षवल्लीतृणादिच्छेदे दण्डविधिः

फलोपभोगद्रुमच्छेदी तूत्तमसाहसम् । पुष्पोप-
भोगद्रुमच्छेदी मध्यमम् । वल्लीगुल्मलताच्छेदी
कार्षापणशतम् । तृणच्छेद्येकम् । सर्वे च
तत्स्वामिनां तदुत्पत्तिम् ।

(१) सर्वे फलोपभोगद्रुमच्छेदकादयः, तत्स्वामिनां
छिन्नद्रुमादिस्वामिनां, तदुत्पत्तिं फलोपभोगद्रुमाद्युत्पत्तिं
पुनः प्ररोपितद्रुमादिभोगकालपर्यन्तं दाप्या इति शेषः ।

स्मृच. ३३०

(२) दयुरिति शेषः । विर. २८६

(३) इहास्वामिकेषु वृक्षलतादिषु स्वयं परद्वारा वा
छिन्नेषु छेतुर्दण्डो विध्यतिक्रमात् तेषामपि वृथाच्छेदस्य
निषिद्धत्वात् । 'फलपुष्पोपयोगान् पादपान्न हिंस्यात्'
इत्यादिवसिष्ठादिवचनदर्शनात् । 'फलदानां तु वृक्षाणां
छेदने जप्यमृकशतम् । गुल्मवल्लीलतानां च पुष्पितानां
च वीरुधाम् ॥' इत्यादिप्रायश्चित्तोपदेशाच्च । स च
दण्डः प्रकीर्णकप्रकरणे विस्तरेण वक्ष्यते । सस्वामिकेषु
तु तत्स्वामिने तत्प्रतिनिधितन्मूल्ययोरेकतरदानमपीति
विशेषः । दवि. २३०

(४) फलैरुपगम्यन्त इति फलोपगमाः । फलोप-
कारिणः पनसाम्रादयः । पुष्पैरुपगम्यन्त इति पुष्पोप-
गमाः । पुष्पोपकारिणश्चम्पकादयः । वै.

पञ्चा (च पञ्चा) पक्षि ... ..णान् (पक्षिमत्स्यघाती च दश
कार्षापणम्) (कीटो ... ..णम्०) ; व्यनि. ४९६ आर
(अर) पञ्चा ... ..णान् (कार्षापणपञ्चाशतम्) कीटो (कीटो) ;
दवि. २२२ आर (अर) ; व्यप्र. ३७७ व्यकवत् ; व्यउ.
११६ व्यकवत् ; बाल. २१२२९ ; सेतु. २२४ दविवत्.

(१) विस्मृ. ५१५५-९ भोग (गम) ; अप. २१२२९
साहसम्+ (दण्ड्यः) पुष्पो ... ..द्रुम (पुष्पोपभोग) ; व्यक.
१०८ भोग (ग) ; स्मृच. ३३० पुष्पो ... ..ध्यमम् (पुष्पो-
पभोगच्छेदी मध्यमसाहसम्) बेकम्+ (च) ; मसु. ८१२८५
तूत्तम (तूत्तमं) बेकम्+ (कार्षापणं च) (सर्वे ... ..त्तिम्०) ;
विर. २८५ भोग (ग) ध्यमम् (ध्यमसाहसम्) ; पमा. ४२६

शङ्खलिखितौ

प्रहारोद्यमे निपातने च दण्डः

प्रहारोद्यमे षट्पञ्चाशन्निपातने तद्विगुणम् ।

प्रहियतेऽनेनेति प्रहारोऽश्मदण्डादिः, षट्पञ्चाशत्
पडधिकषट्पञ्चाशत्, इदं चोत्तमवर्णेनाधमवर्णस्य दण्डो-
द्यमेने बोद्धव्यम् । * विर. २६३

कौटिलीयमर्थशास्त्रम्

दण्डपारुष्यम्

दण्डपारुष्यम् । दण्डपारुष्यं स्पशनमवगूणं
प्रहतमिति ।

नाभेरधःकायं हस्तपङ्कभस्मपांसुभिरिति स्पृशत-
स्त्रिपणो दण्डः । तैरेवामेधैः पादश्रीविकाभ्यां
च षट्पणः । छर्दिमूत्रपुरीपादिभिर्द्वादशपणः ।
नाभेरुपरि द्विगुणाः । शिरसि चतुर्गुणाः समेषु ।

विशिष्टेषु द्विगुणाः । हीनेषु अर्धदण्डाः ।
परस्त्रीषु द्विगुणाः । प्रमादमदमोहादिभिरर्ध-
दण्डाः ।

पादवस्त्रहस्तकेशावलम्बनेषु षट्पणोत्तरा दण्डाः ।
पीडनावेष्टनाञ्जनप्रकर्षणाध्यासनेषु पूर्वः साहस-
दण्डः । पातयित्वाऽपक्रमतोऽर्धदण्डाः ।

* दवि. विरवत् ।

तूत्तम (तूत्तमं) ध्यमम्+ (साहसम्) ; रत्न. १२३ फलोप
(फल) ध्यमम् (ध्यमसाहसम्) ; विचि. १२३ भोग (ग)
बेकम्+ (कार्षापणम्) ; दवि. २३० (फलोपगद्रुमच्छेदी
तूत्तमसाहसम्) एतावदेव : ३२४ विरवत् ; मच्च. ८१२८५
च्छेदी तू (च्छेत्ता तू) बेकम्+ (पणम्) (सर्वे ... ..त्तिम्०) ;
व्यप्र. ३७६ पुष्पो ... ..मम् (पुष्पोपभोगच्छेदी मध्यमसाह-
सम्) सर्वे च (सर्वे) ; व्यउ. ११६ बेकम् (अर्धकम्) शेषं
व्यप्रवत् ; विता. ७४५ भोग (भोग्य) पुष्पोपभोगद्रुम
(पुष्पोपभोग्य) सर्वे च (सर्वे) ; सेतु. २९४ तू (उ) सर्वे च
(सर्वे) ; मसु. १६३ पुष्पो ... ..मम् (पुष्पोपभोगच्छेदी
मध्यमसाहसम्) .

(१) व्यक. १०५ षट् ... ..णम् (षट्कं च संनिपाते
तु द्विमाषकः) ; विर. २६३ ; दवि. २५१ ; सेतु. २१७
तद्वि (द्वि) .

(२) कौ. ३१९.

शूद्रो येनाङ्गेन ब्राह्मणमभिहन्यात् तदस्य छेद-
येत् । अवगूर्णे निष्क्रयः, स्पर्शोऽर्धदण्डः । तेन
चण्डालाशुचयो व्याख्याताः ।

दण्डपारुष्यमिति सूत्रम् । दण्डग्रहणं हस्तादेरप्युप-
लक्षणम् । दण्डहस्तादिभिः प्रहरणमिति सूत्रार्थः । तस्य
त्रीन् प्रकारानाह— दण्डपारुष्यमिति । स्पर्शनं केवलं
परामर्शनं, अवगूर्णं उद्यमनं, प्रहतं ताडनम् ।

नाभेरित्यादि । तस्य, अधःकायं हस्तपङ्कजभस्मपांसुभिः
तत्प्रकारैश्च, स्पृशतः त्रिपणो दण्डः । तैरेवामेधै-
रिति । हस्तादिभिरेवाशुद्धैः, स्पृशतः, पादश्रीविकाम्यां
च पादेन मुखकफादिनिरसनेन च, स्पृशतः, षट्पणः ।
छर्दीत्यादि स्पष्टम् ।

समेषु दण्डमुक्त्वा उत्कृष्टादिश्वाह— विशिष्टेष्वि-
त्यादि ।

पादेत्यादि । पादादीनां ग्रहणेषु, षट्पणोत्तराः यथो-
त्तरं षट्पणाधिकाः पादग्रहणे षट् वस्त्रग्रहणे द्वादश
हस्तग्रहणेऽष्टादश केशग्रहणे चतुर्विंशतिरिति रीत्या
दण्डाः ।

पीडनावेष्टनाञ्जनप्रकर्षणाध्यासनेष्वित्यादि । अवमर्दने
परिवेष्टने कज्जलादिलेपने भूषप्रकर्षणे देहोपर्यास्त्रोपवेशने
च, पूर्वः साहसदण्डः । पातयित्वाऽपक्रमतः भूमौ
निपात्यापक्रमणाद्, अर्धदण्डः अर्धप्रथमसाहसदण्डः ।

शूद्र इत्यादि स्पष्टम् । अवगूर्णं इति । हस्ताद्यङ्गो-
द्यमने, निष्क्रयः एकाङ्गवधनिष्क्रयः कण्टकशोधने
वक्ष्यमाणो दण्डः । स्पर्शो उद्यतहस्तादिना स्पर्शनमात्रे,
अर्धदण्डः अर्धनिष्क्रयः । तेन उक्तविधिना, चण्डाला-
शुचयः चण्डालप्रभृतयोऽशुचयः अर्थाद् ब्राह्मणाभि-
हननं स्वाङ्गेन कुर्वाणाः, व्याख्याताः विहितदण्डा
वेदितव्याः । अनया रीत्या तेषामपि दण्डा यथोचित-
मूल्या इत्यर्थः ।

हस्तेनावगूर्णे त्रिपणावरो द्वादशपणपरो दण्डः ।
पादेन द्विगुणः । दुःखोत्पादनेन द्रव्येण पूर्वः
साहसदण्डः । प्राणाबाधिकेन मध्यमः ।

काष्ठलोष्टपाषाणलोहदण्डरज्जुद्रव्याणामन्यतमेन

(१) कौ. ३।१९.

व्य.का. २२६

दुःखमशोणितमुत्पादयतश्चतुर्विंशतिपणो दण्डः ।
शोणितोत्पादने द्विगुणः अन्यत्र दुष्टशोणितात् ।

मृतकल्पमशोणितं घ्नतो हस्तपादपारश्विकं वा
कुर्वतः पूर्वः साहसदण्डः । पाणिपाददन्तभङ्गे
कर्णनासाच्छेदने व्रणविदारणे च अन्यत्र दुष्ट-
व्रणेभ्यः ।

सक्थिग्रीवाभञ्जने नेत्रभेदने वा वाक्यचेष्टा-
भोजनोपरोधेषु च मध्यमः साहसदण्डः । समु-
त्थानव्ययश्च । विपत्तौ कण्टकशोधनाय नीयेत ।

महाजनस्यैकं घ्नतः प्रत्येकं द्विगुणो दण्डः ।
अवगूर्णविधिमाह— हस्तेनेत्यादि । करेण अवगूर्णं
उद्यमने, त्रिपणावरो द्वादशपणपरो दण्डः । पादेनावगूर्ण,
द्विगुणः चतुर्विंशतिपणः । दुःखोत्पादकेन द्रव्येण
कण्टकादिना, अवगूर्णे, पूर्वः साहसदण्डः । प्राणाबाधि-
केन प्राणबाधाकरेण सर्पादिना, अवगूर्णे, मध्यमः
साहसः ।

काष्ठेत्यादि । काष्ठादीनां षण्णामन्यतमेन, दुःखं
अशोणितं अरक्तं, उत्पादयतः, चतुर्विंशतिपणो दण्डः ।
शोणितोत्पादने, द्विगुणः अष्टाचत्वारिंशत्पणः । अन्यत्र
दुष्टशोणिताद् दुष्टशोणितातिरिक्ते विषये, कुष्ठदिदुष्ट-
शोणितोत्पादने तु न द्विगुणः, किन्तु अर्धमौचित्यात् ।

मृतकल्पमिति । मृततुल्यत्वं यथा भवेत्तथा,
अशोणितं अरक्तं, घ्नतः, हस्तपादपराश्विकां हस्तस्य
पादस्य वा पराश्विकां पराञ्चनं अन्यथाभावं संधि-
विघटनमिति यावत् । परोपसृष्टादञ्जैर्धात्वर्थनिर्देशो
षुल् । पारश्विकमिति पाठे त्वर्थव्युत्पत्ती चिन्त्ये । तां वा
कुर्वतः, पूर्वः साहसदण्डः । पाणिपादेत्यादि । पाण्यादि-
भङ्गे, कर्णनासाच्छेदने, दुष्टव्रणव्यतिरेकेण व्रणानामुद्भेदने
च, पूर्वः साहसदण्ड इति वर्तते ।

सक्थीत्यादि । ऊरुकण्ठभङ्गे नेत्रभेदने वा वचन-
संचरणाभ्यवहरणशक्तिप्रतिबन्धेषु च मध्यमः साहस-
दण्डः । समुत्थानव्ययश्च यथावत्कार्यक्रियापाटवं
समुत्थानं तत्प्रत्यापत्त्यर्थं व्ययश्च, अपराधिना देयः ।
विपत्ताविति । मरणे, कण्टकशोधनाय कण्टकशोधनोक्त-
विधानाय, नीयेत ।

महाजनस्येति । जनसमूहस्य, एकं जनं, व्रतः, प्रत्येकं द्विगुणो दण्डः एकस्यैकं व्रतो यो दण्डस्तद्विगुणो दण्डः । कौ.

पर्युषितः कलहोऽनुप्रवेशो वा नाभियोज्य इत्याचार्याः ।

नास्त्यपकारिणो मोक्ष इति कौटल्यः ।

कलहे पूर्वागतो जयति, अक्षममाणो हि प्रधावति । इत्याचार्याः । नेति कौटल्यः । पूर्वं पश्चाद् वागतस्य साक्षिणः प्रमाणम् । असाक्षिके घातः कलहोपलिङ्गनं वा ।

घाताभियोगमप्रतिब्रुवतस्तदहरेव पश्चात्कारः । कलहे द्रव्यमपहरतो दशपणो दण्डः ।

क्षुद्रकद्रव्यहिंसायां तच्च तावच्च दण्डः ।

स्थूलकद्रव्यहिंसायां तच्च द्विगुणश्च दण्डः ।

वस्त्राभरणहिरण्यसुवर्णभाण्डहिंसायां तच्च पूर्वश्च साहसदण्डः ।

परकुड्यमभिघातेन क्षोभयतस्त्रिपणो दण्डः । छेदनभेदने षट्पणः । पातनभञ्जने द्वादशपणः प्रतीकारश्च ।

दुःखोत्पादनं द्रव्यमन्यवेश्मनि प्रक्षिपतो द्वादशपणो दण्डः । प्राणाबाधिकं पूर्वं साहसदण्डः ।

क्षुद्रपशूनां काष्ठादिभिर्दुःखोत्पादने पणो द्विपणो वा दण्डः । शोणितोत्पादने द्विगुणः ।

महापशूनामेतेष्वेव स्थानेषु द्विगुणो दण्डः, समुत्थानव्ययश्च ।

पुरोपवनवनस्पतीनां पुष्पफलच्छायावतां प्ररोहच्छेदने षट्पणः । क्षुद्रशाखाच्छेदने द्वादशपणः । पीनशाखाच्छेदने चतुर्विंशतिपणः । स्कन्धवधे पूर्वं साहसदण्डः । समुच्छितौ मध्यमः ।

पुष्पफलच्छायावद्गुल्मलतास्वर्धदण्डः । पुण्यस्थानतपोवनश्मशानद्रुमेषु च ।

सीमवृक्षेषु चैलेषु द्रुमेष्वालक्षितेषु च ।

त एव द्विगुणा दण्डाः कार्या राजवनेषु च ॥

पर्युषित इति । चिरातीतः, कलहः, अनुप्रवेशो वा

हृतद्रव्यायत्तीकरणं वा, नाभियोज्यः अभियोक्तुमर्हो न भवति । इत्याचार्याः ।

कलहानुप्रवेशलक्षणापराधकारिणः अपराधः पर्युषित इत्येतावता मोक्षं न भवति, किन्तु चिरादपि सोऽभियोज्य एवेत्येवं स्वमतमाह—नास्त्यपकारिण इत्यादि ।

कलह इति । कलहे, पूर्वागतः पूर्वावेदकः, जयति । कुतः हि यतः, अक्षममाणः प्रधावति परकृतमाबाधमसहमानो धर्मस्थायावेदयितुं त्वरितः पूर्वं गच्छति, अर्थात् पश्चादागतः पराजयते । इत्याचार्याः ।

नेति कौटल्य इति । पूर्वागमनं पश्चादागमनं वा यद्यकिञ्चित्करं, किं तर्हि तत्त्वनिर्णयसाधनमित्याकाङ्क्षायामाह—पूर्वं पश्चाद्वेत्यादि । असाक्षिके घातः कलहोपलिङ्गनं वेति । साक्ष्यभावे घातदर्शनेन तत्त्वनिर्णयः घातादर्शने लिङ्गैः कलहस्याभ्युहनम् ।

घाताभियोगमिति । घातविषयमभियोगं, तदहरेव तस्मिन्नेव दिने, अप्रतिब्रुवतः, पश्चात्कारः पराजयः ।

कलह इत्यादि । कलहायमानयोर्द्वयोर्द्रव्यमपहरतोऽन्यस्य दशपणो दण्डः । अपहृतद्रव्यप्रत्यानयनं तु सिद्धमेव । इह 'द्वादशपणो दण्डः' इति तु भाषानुसारेण पाठोऽनुमेयः ।

क्षुद्रकेत्यादि । क्षुद्रकद्रव्यहिंसायां क्षुद्रकद्रव्याणां पुष्पफलादीनां हिंसायां कलहकारिभिरुपहनने, तच्च हिंसितं क्षुद्रद्रव्यं च स्वामिने देयमिति शेषः । तावच्च तत्परिमाणं द्रव्यं च दण्डो भवति ।

स्थूलकेत्यादि । कालायासादिस्थूलकद्रव्यहिंसायां, तच्च, द्विगुणः तद्रव्यद्विगुणो दण्डश्च ।

वस्त्राभरणेत्यादि शोणितोत्पादने द्विगुण इत्येतदन्तं सुबोधम् । 'पातनभञ्जने द्वादशपणः' इति क्वचिन्न पठ्यते ।

महापशूनामिति । गवादीनां, एतेष्वेव स्थानेषु दुःखोत्पादनादिषु क्षुद्रपशूकेषु विषयेषु, द्विगुणो दण्डः । समुत्थानव्ययश्च तत्स्वस्तीकरणार्थं व्ययश्च देयः ।

पुरोपवनेत्यादि । प्ररोहच्छेदने पल्लवच्छेदने, स्कन्धवधे प्रधानभञ्जने । समुच्छितौ उन्मूलने । शेषं स्पष्टम् ।

पुष्पफलच्छायावद्गुल्मलतास्विति । पुष्पादिमत्सु

स्तम्बेषु बलीषु च विषये प्ररोहच्छेदनादौ, अर्धदण्डः वनस्पत्युक्तदण्डस्यार्धम् । पुण्यस्थानतपोवनरमशानद्रुमेषु च, अर्धदण्ड इति संबध्यते ।

सीमवृक्षेभित्यादिरध्यायान्तश्लोकः सुबोधः । कौ.

मनुः

शूद्रकृतेषु त्रैवर्णिकविषयकदण्डपारुष्येषु दण्डविधिः ।

आर्थसाम्यप्रभेसुशूद्रस्य दण्डः ।

एष दण्डविधिः प्रोक्तो वाक्पारुष्यस्य तत्त्वतः ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि दण्डपारुष्यनिर्णयम् ॥

(१) दण्डपारुष्यं दण्डेन दुःखोत्पादनं, यथा कण्टकादेः परुषस्य स्पर्शः पीडाकर एवं पीडाकरत्व-सामान्यात् पारुष्यशब्दप्रयोगः । तत्र निर्णयो दण्ड-विशेषनिर्णयः । पूर्वप्रकरणोपसंहारापरोपन्यासार्थः श्लोकः ।

मभा.

(२) एषोऽनन्तरो वाक्संबन्धिनः पारुष्यस्य दण्ड-प्रकारो यः प्रागुक्तोऽस्मादनन्तरं हस्तकाष्ठशस्त्रादि-संबन्धिनः पारुष्यस्य दुःखोत्पादनहेतोः ताडनहिंसना-देर्दण्डनिर्णयं वक्ष्यामि ।

*गोरा.

(३) तत्त्वतो धर्मतः ।

मवि.

(४) दण्डपारुष्यस्य प्रतिव्यक्ति दण्डनिर्णयं अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामीत्यर्थः । दण्डपारुष्यव्यक्तयस्तु द्विज्जात्रतः परिशिष्टकारणं प्रदर्शिताः— 'दुःखे रक्तं व्रणं भङ्गं छेदनं भेदनं तथा । कुर्याद्यः प्राणिनां तद्धि दण्डपारुष्य-मुच्यते ॥'

स्मृच. ३२७

येन केनचिदङ्गेन हिंस्याच्छ्रेयांसमन्त्यजः ।

छेत्तव्यं तत्तदेवास्य तन्मनोरनुशासनम् ॥

(१) अन्त्यजः शूद्रश्चण्डालपर्यन्तः । श्रेष्ठः त्रैवर्णिकः ।

* ममु., मच. गोरावत् ।

(१) मस्मृ. ८।२७८; स्मृच. ३२७; विर. २५९; सवि. ४८० तत्त्व (सत्त्व); सेतु. २१४; समु. १६१.

(२) मस्मृ. ८।२७९ छेयांस (च्छेच्छेष्ट) [छेयांस-मन्त्यजः (चेदवकृष्टजः) Noted by Jha]; मेघा. ८।२९ उक्तः; मिता. २।२१५; अप. २।२१५; व्यक्र. १०५; गौमि. १२।१ (येनाङ्गेनावरो वर्णो ब्राह्मणस्याप-
१ पुरुष. २ हारोपन्या.

तं चेद्विंश्यादङ्गेन केनचित् साक्षाद्दण्डादङ्गादिप्रहरण-व्यवधानेन वा तदङ्गमस्य छेत्तव्यम् । हिंसा च क्रोधेन प्रहरणं, ताडनेच्छया हस्ताद्युद्यम्य वेगेन निपातनं न मारणमेव । तत्तदिति वीप्सा अङ्गमिति छेत्तव्यमिति चैकत्वविवक्षा मा विज्ञायीति, तेनानेकेनाङ्गेन प्रहरणेऽ-नेकस्यैव छेदः । अनुशासनमुपदेशः, मनुकृतेषां मर्यादा । अनुशासनग्रहणं कारुणिकस्य राज्ञः प्रवृत्त्यर्थम् । मभा.

(२) अन्त्यजः शूद्रो येन केनचिद्वस्तपादादिना वा न साक्षाद्दण्डादिना व्यवहितेन वा द्विजमेव प्रहरेत्तत्त-देवाङ्गमस्य छेदनीयमित्येवं मनुसंबन्धी उपदेशः । मनुग्रहणमादरार्थं, अस्यैवोत्तरप्रपञ्चः । *गोरा.

(३) द्विजातिमात्रस्यापराधे शूद्रस्याङ्गच्छेदविधाना-द्वैश्यस्यापि क्षत्रिया-कारिणोऽयमेव दण्डस्तुल्यन्यायत्वात् ।

Xमिता. २।२१५

(४) अत्र च श्रेयांसमिति वचनात् क्षत्रियवैश्य-पीडाकरमपि शूद्राङ्गं छेद्यम् । अप. २।२१५

(५) अथ दण्डपारुष्यमाह— येन केनचिदिति । श्रेयांसं स्वस्य पूर्ववर्णम् । अन्त्यजस्तस्मादपरवर्णः । नन्द.

(६) अन्त्यजः शूद्रः श्रेष्ठं विप्रं येन केनचित् अङ्गेन हिंस्यात् करेण पादेन वा तत्तदेव अङ्गमस्य शूद्रस्य छेत्तव्यं, तन्मनोरनुशासनम् । भाच.

पाणिमुच्यस्य दण्डं वा पाणिच्छेदनमर्हति ।

पादेन प्रहरन् कोपात् पादच्छेदनमर्हति ॥

* ममु., स्मृच., विर., पमा., दवि., मच., व्यप्र. गोरावत् ।

X सवि. मितावत् ।

राष्ट्रपात् । तदङ्गं तस्य छेत्तव्यं तन्मनोरनुशासनम् ॥); उ. २।२७।१४ गौमिवत्; स्मृच. ३२८; विर. २६८; पमा. ४१७ छेयांस (च्छेच्छेष्ट); रत्न. १२२; विचि. ११७; स्मृचि. २३ पमावत्; दवि. २५२; नृप्र. २७३; सवि. ४८१ ममु.; व्यप्र. ३७४; व्यउ. ११४; व्यम. १००; विता. ७३७; सेतु. २१७, २२०; समु. १६२.

(१) मस्मृ. ८।२८०; मिता. २।२१५; अप. २।२१५; व्यक्र. १०५ हरन् (हरेत्); स्मृच. ३२८; विर. २६८; पमा. ४१८; रत्न. १२२ पू.; विचि. ११४, १ शापितेना. २ पदेशोपनुक्त. ३ स्वर्थः.

(१) उद्यम्य उत्क्षिप्यैव कोपात्ताडनेच्छोस्तदङ्ग(?) मनिपातयतोऽप्यस्य पाणिश्छेत्तव्यः । दण्डग्रहणं समान-पीडाकरस्य हिंसासाधनस्योपलक्षणार्थम् । तेन मृदु-शिफादावन्यो दण्डः । पादेन प्रहरन्निति । अत्राप्युद्यम्ये-त्यपेक्षितव्यम् । अवगुरतोऽप्येष एव । मेधा.

(२) हस्तं दण्डं वाऽवगूर्य हस्तच्छेदनयोग्यो भवति । पादेन क्रोधनं प्रहरन् पादच्छेदनाहो भवति । +गोरा.

(३) उद्यममात्रे त्वाह— पाणिमिति । प्रहरन् प्रहारार्थमुद्यमं कुर्वन् प्रहरन्श्च । मवि.

(४) येनकेनचिदङ्गेनेति सामान्योक्तिं स्वयमेव मनुविशेषनिष्ठां कर्तुमाह— पाणिमिति । पाणिं दण्डं वाद्यम्येत्यत्र प्रहरन्नित्यनुपज्यते । स्मृच. ३२८-९

(५) येनेत्यस्य विवरणं पाणिमिति पञ्चभिः । दण्डः लगुडादिः । अस्थिभेदनपर्यन्तं कोपादित्यनुवर्तते, तद-भावे वाग्दण्डादिः । मच.

(६) उक्तमर्थं चतुर्भिः श्लोकैः प्रपञ्चयति । पाणि-मुद्यम्येति । पादेन प्रहरन् पादप्रहारहेतोः पादमुद्यम्ये-त्यर्थः । नन्द.

(७) पाणिं हस्तं वा उद्यम्य हिंस्यात्तर्हि पाणि-च्छेदनं अर्हति । भाच.

सहासनमभिप्रेप्सुरुत्कृष्टस्यापकृष्टजः ।

कट्यां कृताङ्को निर्वास्यः स्फिचं वाऽस्यावकर्तयेत् ॥

+ ममु. गोरावत् ।

११७; स्मृचि. २३; दवि. २५५; सवि. ४८२ उत्तरार्धं तु यमस्य; वीमि. २१२९; व्यप्र. ३७४; व्यउ. ११४ पू.; व्यम. १०० पू.; विता. ७३७ पू.; सेतु. २१७ वा (तु); समु. १६२; विव्य. ५०.

(१) मस्मृ. ८।२८१; अप. २।२१५ पकृ (वकु) स्फिचं (स्फिचौ) स्याव (प्यस्य); व्यक. १०५ पकृ (वकु) मनु-नारदौ; गौमि. १२।५ कृष्टजः (कृष्टकः) चं वाऽस्याव (जौ वाऽप्यस्य); विर. २६८ स्याव (स्य प्र) मनुनारदौ; पमा. ४१९; विचि. ११४ : ११७-८ पकृ (वकु); व्यनि. ४९३ स्याव कर्तं (स्य निवृत्त) मनुनारदौ; स्मृचि. २३ पकृ (वकु) स्फिचं (स्फिजं); दवि. ३२१ वाऽस्या... येत् (चास्यावकर्तयेत्) धर्मकोषे तु 'मेदं वाऽप्यस्य कर्तयेदिति' पठितं इत्युक्तं, मनुनारदौ; वीमि. २।२२९ पकृ (वकु); समु.

१ यतोऽस्य.

(१) उत्कृष्टो ब्राह्मणो जातितो दौःशील्यादवकृष्टोऽपि, इतरे वर्णा औत्तराधयेण परस्परापेक्षयोत्कृष्टाश्चावकृष्टाश्च, तत्रेहावकृष्टज इति जनिना जन्मावकर्ष उपात्तः, तत्सं-निधानादुत्कर्षोऽपि जन्मनैव । जन्मना च निरेपक्षो-त्कर्षो ब्राह्मणस्य नापकर्षः । तेन शूद्रस्यायं ब्राह्मणेन सहैकमासनमारूढवतो दण्डः । कटिः श्रोणी, तत्र कृत-चिह्नः । अङ्गविधौ न मुधाकुङ्कुमादिना चिह्नकरण-मात्रमपि । अयं तु दण्डख्यापनार्थम् । अतिक्रमाद्विभि-युरिति । तेन देशान्तरे यदनपायि तच्चिह्नमायसो लेखना-दुपदिश्यते । तथा च वक्ष्यति 'उद्वेजनकरैर्दण्डैश्चिह्नित्वे'-ति (मस्मृ. ८।३५२) । राष्ट्राच्च निष्कास्यः । स्फिक् श्रोण्येकदेशः । सव्यो दक्षिणश्च । तं चावकर्तयेत् चिह्नेन । विकल्पविधानात्तावन्मात्रच्छेदो न सर्वस्य स्फिजः । अभि-प्रेप्सुरिति च नेच्छामात्रेण । किं तर्हि । प्राप्तवत् एव । इच्छाया शक्यापहवन्वादण्डस्य च महत्त्वात् । * मेधा.

(२) ब्राह्मणेन सहैकस्मिन्नासने निकृष्टजन्मा शूद्र उपविशन् कट्यां कृतततायःस्थिरचिह्नो देशान्निर्वास-नीयः । स्फिजाख्यं वा श्रोण्यधः कर्तनं कुर्यात् । +गोरा.

(३) उत्कृष्टस्योत्तमजातेः । अपकृष्टः क्षत्रियादिः । कट्यामिति क्षत्रविशोः । शूद्रस्य च तदुभयस्य सहा-सनेच्छायाम् । स्फिचमिति शूद्रस्य ब्राह्मणसहासने-च्छायाम् । मवि.

(४) ब्राह्मणेन सहासनोपविष्टः शूद्रः कट्यां तत-लोहकृतचिह्नोऽपदेशो निर्वासनीयः, स्फिचं वाऽस्य यथा न म्रियेत तथा छेदेयत् । +ममु.

(५) गुणदोषवशाद्विकल्पः । नन्द.

अवनिष्ठीवतो दर्पाद्द्रावोष्ठौ छेदेयेन्नृपः ।

अवमूत्रयतो मेढ्रमवशर्धयतो गुदम् ॥

* विर. मेधावत् । दण्डविवेके मन्वर्थविधितिविवादादरत्ना-करयोरुद्धारः ।

X भाच. गोरावत् । + मच. ममुवत् ।

१६२-३ स्फिचं वाऽस्याव (स्फिजौ वास्य नि); विव्य. ५० पकृ (वकु).

(१) मस्मृ. ८।२८२ [मेदं (शिश्नं) Noted by Jha]; अपु. २२७।३० अवमू (अपमू) मवशर्ध (मपशब्द); मिता. २।२१५; अप. २।२१५; व्यक. १०५

(१) मूत्रेणावसिञ्चतोऽभिमुखं वा तदवमानार्थं क्षिपतोऽसत्यपि संस्पृशेऽवमानयते मूत्रेणेति, निष्कर्तव्यः, समानफलत्वाद्देतस्यापि दण्डोऽयम् । निष्ठीवनं नासिका-
स्यश्रावः, तस्य घ्राणेन क्षेपे नासापुटच्छेदः 'येनाङ्गेन'
इत्युक्तत्वात् । शर्धनं कुत्सितो गुदशब्दः । दर्पान्न
प्रमादात् । मेधा.

(२) निष्ठीवनेन श्लेष्मणा अमर्षेण श्लेष्माणं वमयन्
शूद्रस्य द्वावप्योष्ठौ छेदयेत्, एवं मूत्रेणावमानयतो
लिङ्गं, अधमाङ्गध्वनिना अवमानयतः पायुं छेदयेत् ।
गोरा.

(३) अवनिष्ठीवतः उत्तमस्योपरि निष्ठीवतः । एव-
मवमूत्रणमुपरि मूत्रणम् । अवशर्धनं कुत्सितगुदशब्द-
करणं तदुपरि । *मवि.

(४) कोपादर्पादिति च वदन् मोहप्रमादादिना
प्रहारावनिष्ठीवनादिकं कुर्वन् न दण्ड्य इति दर्शयति ।
स्मृच. ३२९

(५) दपेण श्लेष्मणा ब्राह्मणानपमानयतः शूद्रस्य
राजा द्वावोष्ठौ छेदयेत् । मूत्रप्रक्षेपेणापमानयतो मेढूम् ।
शर्धनं कुत्सितो गुदशब्दस्तेनावमानयतो दर्पान्न प्रमादा-
द्गुदं छेदयेत् । ममु.

केशेषु गृह्णतो हस्तौ छेदयेदविचारयन् ।

पादयोर्दाढिकायां च ग्रीवायां वृषणेषु च ॥

* विर. मविवत् ।

मनुनारदौ; स्मृच. ३२८; विर. २६८ मनुनारदौ; पमा.
४१८; विचि. ११४, ११८ निष्ठीवतो (छीवयतो); व्यनि.
४९३ मनुनारदौ; स्मृचि. २३; दवि. २५३ शर्ध (शब्द)
मनुनारदौ; सवि. ४८२ शर्ध (मेह) यमः; वीमि. २१२२९
विचिवत्; व्यप्र. ३७४ मनुनारदौ; व्यउ. ११५ छीवतो
(छीकृतो) मनुनारदौ; विता. ७३७; सेतु. २१७ शर्ध
(शब्द); समु. १६२ शर्ध (शर्द); विव्य. ५० मूत्र
(मेह) शेषं विचिवत्.

(१) मस्मृ. ८१२८३ [हस्तौ (हस्तं) दाढिकायां
(नासिकायां) Noted by Jha]; अप. २१२१५ यां
च (यां तु) पु च (पु तु); व्यक. १०५ मनुनारदौ;
स्मृच. ३२९ दविचा (दवधा); विर. २६८ मनुनारदौ;
पमा. ४१९; विचि. ११४, ११८; व्यनि. ४९३ दाढि-

(१) दर्पादित्यनुवर्तते । परिभवबुद्ध्या केशेषु ब्राह्मणं
गृह्णतः शूद्रस्य हस्तौ छेदयेत् । द्विवचनमेकेनापि
द्राभ्यां तुल्यपीडाकरणे उभयच्छेदो नैकस्यैव । दाढिका
श्मश्रु । अन्यदपि यदङ्गं गृह्यमाणं ग्रीवादितुल्यपीडाकरं
तत्र सर्वथाऽप्ययमेव दण्डः । अविचारयन् पीडा
क्रियत्यस्य गृहीतस्य संजाता महती स्वल्पा वेति ।
एतदनुबन्धश्लोकप्रातं विचारणं निवार्यते । ग्रहणमात्रे
दण्डः । *मेधा.

(२) केशपादश्मश्रुग्रीवावृषणानां चान्यतमस्मात्
ब्राह्मणं शूद्रस्य हस्ताभ्यामार्कष्यतो हस्तौ अविलम्बमानो
राजा छेदयेत् । गोरा.

(३) वृषणेषु वृषणादिष्वित्यर्थः । नान्यथा बहु-
वचनोपपत्तिः । अप. २१२१५

(४) केशेष्वेकेन हस्तेन गृह्णतोऽप्युभयहस्तच्छेदन-
विधिः द्विवचनात् गम्यते । दाढिका पुरुषस्य प्रधानं
लिङ्गमुच्यते । स्मृच. ३२९

(५) दर्पादित्यनुवर्तते । अहङ्कारेण केशेषु ब्राह्मणं
गृह्णतः शूद्रस्य पीडाऽस्य जाता न जाता वेत्यविचारयन्
हस्तौ छेदयेत् । पादयोः श्मश्रुणि च ग्रीवायां वृषणे च
हिंसार्थं गृह्णतो हस्तद्वयच्छेदमेव कुर्यात् । +ममु.

(६) पादयोरित्यादिषु गृह्णत इत्येव । नन्द.

सर्वणविषयकदण्डपारुष्ये दण्डविधिः.

त्वग्भेदकः शतं दण्ड्यो लोहितस्य च दर्शकः ।

मांसभेत्ता तु पण्णिष्कान् प्रवास्यस्त्वस्थिभेदकः ॥

* मवि. मेधावद्भावः । + मच. ममुवत् ।

कार्यां (नासिकायां) पु च (तथा) मनुनारदौ; स्मृचि. २३;
दवि. २५४ मनुनारदौ; सवि. ४८२ पू., यमः; वीमि.
२१२२९; व्यप्र. ३७४ मनुनारदौ; व्यउ. ११५ मनुनारदौ;
सेतु. २१७; समु. १६२; विव्य. ५०.

(१) मस्मृ. ८१२८४ [भेत्ता (भेदी, भेदे) Noted
by Jha]; मिता. २१२१८ तु (च); अप. २१२१८;
व्यक. १०५; स्मृच. ३२८; विर. २६४ च दर्शकः
(प्रवर्तकः); पमा. ४१५ भेत्ता तु पण्णि (छेदे शतं नि);
रत्न. १२२; विचि. ११५; व्यनि. ४९१; स्मृचि. २३;
दवि. २५६ च द (प्रद); सवि. ४८० भेद (कछेद)

१ कर उभ.

(१) द्विजातीनामयं परस्परापराधे, शूद्रस्य तु शूद्रापराधे मन्यते । यः केवलमेव त्वचं भिन्द्यात् विदारयेत् न लोहितं दर्शयेत् तस्य शतं दण्डः । तावदेव लोहितदर्शने । यद्यपि त्वग्भेदमन्तरेण न लोहितं दृश्यते तथाप्यधिकापराधादधिकदण्डे प्राप्ते शतवचनं नियमार्थम् । अन्ये तु कर्णनासिकादेरपि स्रवति शोणितं बहिस्त्वग्भेदेऽपि तदर्थमुच्यते इत्याहुस्तदयुक्तम् । अन्तर्भेदे हि महत्त्वात् महादण्डो युक्तस्तस्माद्यत्रेपत्स्रवति शोणितं तत्र शतं शिरोभेदे तु मांसवत् । निष्कशब्दः सुवर्णपरिमाणवाचीत्युक्तम् । प्रवास्योऽश्वां भेदकस्तत्प्रयोजक इति । घञन्तेन समासं कृत्वा तं करोतीति पठितव्यः, अस्थिभेदकृदिति । प्रवासनमर्थशास्त्रप्रवृत्त्या मारणं निर्वासनं वा । दण्डविधौ ह्यर्थशास्त्रध्वणं दृश्यते । तथाहि दशब्रन्धमिति बार्हस्पत्य औशनस्ये च प्रयोगः । निर्वासनं ब्राह्मणस्य नान्येषाम् । मेधा.

(२) चर्ममात्रभेदकृत् समानजातिः, न तु शूद्रो ब्राह्मणस्य, दण्डलाघवात् पणशतं दण्डनीयः । तथा रुधिरोत्पादी शतमेव दण्ड्यः । मांसभेदकृत् पणिष्कान् दण्ड्यः । अस्थिभेदी देशान्निवास्यः । #गोरा.

(३) निवन्धातिशये सति लोहितदर्शकस्य शतमन्यथा चतुःषष्टिः । अप. २।२१८

(४) त्वग्भेदक इत्यादि समावकृष्टविषयापराधकरणे । शतं पणान् । पणिष्कान् दीनारान् । प्रवास्यो देशान्निवास्यो गृहीतसर्वस्वः । अस्थिभेदकोऽस्थिभङ्गप्रहारकृत् । मवि.

(५) मांसभेत्ता व्रणकर्ता । स्मृच. ३२८

(६) अत्र 'सह शोणितेने'त्यनेन विष्णुना शोणितेन चतुःषष्टिपणदण्डाभिधानादधिकत्वग्भेदादिप्रयुक्तशोणिते इदं बोद्धव्यम् । विर. २६४

(७) निष्कोऽत्र राजतो विशेषणाभावात् आनु-

* मसु., मच., भाच. गोरावत् ।

च दर्शकः (तदर्थकः) भेत्ता (च्छेत्ता); वीमि. २।२२० मितावत्; व्यप्र. ३७२; व्यउ. ११३ मितावत्; विता. ७३८ मितावत्; सेतु. २१८; समु. १६२; विव्य. ५० भेत्ता तु (स्य भेत्ता).

रूप्याच्च ।

†दवि. २५६

वनस्पतिच्छेदने दण्डविधिः

वनस्पतीनां सर्वेषामुपभोगो यथायथा ।

तथातथा दमः कार्यो हिंसायामिति धारणा ॥

(१) वनस्पतिग्रहणं सर्वस्थावरप्रदर्शनार्थम् । फलपुष्पपत्रच्छायादिना महोपभोग्यस्य वृक्षस्य हिंसायां विनाशे दमः दण्ड उत्तमसाहसः । स मध्यमस्य मध्यमो निकृष्टस्य प्रथमस्तथा स्थानविशेषो द्रष्टव्यः, पत्रच्छेदः फलच्छेदः शाखाच्छेद इति । फलानामपि विशेषो महार्घता दुष्प्रापता, तथा स्थानविशेषोऽपि द्रष्टव्यः । सीम्नि चतुष्पथे तपोवन इति । X मेधा.

(२) वनस्पतिवृक्षाणां सर्वेषां येन येन प्रकारेण उपभोगः छायादानात्मकेन निकृष्टः कुसुमदानरूपेण मध्यमः फलदानात्मकेन उत्कृष्टः तदपेक्षया छेदने दण्डः कार्यः । छायामात्रोपभोगिनि वटादौ स्वल्पो दण्डः, पुष्पोपभोगिनि मल्लिकादौ मध्यमः, फलोपभोगिन्याम्रादौ उत्कृष्टः । #गोरा.

(३) नृकायदण्डप्रसङ्गेन स्थावरस्यापि । 'योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः स्थाणुमन्ये नु संयन्ती'ति श्रुतेः, 'तस्मात्पश्यन्ति पादपाः' इति स्मृतेः, तेषां कायाभिमानित्वेन हिंस्यत्वात्तत्कर्तुः प्रथमसाहसादिदण्डो ज्ञेय इत्याह — वनस्पतीनामिति । तथाच विष्णुः— 'फलोपभोगदुमच्छेत्ता तूत्तमसाहसं पुष्पोपभोगच्छेदी कार्पापणशतं तृणच्छेद्येकपणम्' इति । छेद्यत्र हिंसकः । धारणा शास्त्रमर्यादा । मच..

+ शेषव्याख्याने सर्वशनारायणकुल्लूकभट्टयोरुद्धारः ।

X विर., दवि., व्यप्र. मेधावत् ।

* मवि., मसु., नन्द., भाच. गोरावत् ।

(१) मस्मृ. ८।२८५ क., ख., भोगो (भोगं); अप. २।२२९; व्यक. १०८; विर. २८४ कात्यायनः; पमा. ४२५; रत्न. १२३; विचि. १२२; दवि. ३८ धामुपभोगो (पां विनियोगो) कात्यायनः : ३२९ भोगो (योगो) : ३२३ कात्यायनः; सवि. ४८४ भोगो यथायथा (भोगे यथायथम्) मिति धारणा (मविचारणे); व्यप्र. ३७६; व्यउ. ११६; व्यम. १००; विता. ७४४; समु. १६३.

१ नाशमाह दण्ड.

प्राणिपीडने दण्डविधिः

मनुष्याणां पशूनां च दुःखाय प्रहृते सति ।

यथायथा महद्दुःखं दण्डं कुर्यात्तथातथा ॥

(१) यदुक्तं त्वग्भेदक इति तस्य विशेषोऽयम् । असति मनुष्यग्रहणे प्राणिमात्रहिंसाविषयत्वेऽस्य श्लोकस्य महापशूनां क्षुद्राणां च पशुपक्षिमृगाणां तुल्यदण्डता मा भूदिति तदर्थमिदम् । यथायथा महद्दुःखमिति । स्वल्पे भेदने शोणिते च प्राणिनां महत्त्वादल्पत्वं प्रहारस्य शतादूनोऽपि दण्डः, महति शतादभ्यधिकोऽपि । अन्ये तु महद्ग्रहणं महति दुःखे दण्डवृद्धयर्थं, नाल्पेऽपचयार्थं, यथाश्रुतमेव । तत्र दुःखाय प्रहृते दुःखोत्पत्त्यर्थं प्रहारे । प्रमादे तु न वृद्धिः । 'अनुबन्धं परिज्ञाय' इति अस्यैव श्लोकद्वयमुदाहरणं भङ्ग्या व्याख्येयम् । मेधा.

(२) मनुष्याणां पशूनां च पीडोत्पादनार्थं प्रहारे दत्ते सति यथायथा महती पीडा त्वग्भेदादावपि मर्म-भेदनादिना भवति तथातथा त्वग्भेदकरो शतं दण्ड्य इत्येवमादितोऽधिकमपि दण्डं कुर्यात् । * गोरा.

(३) दुःखाय न मरणाय । मवि.

(४) मनुष्याणां पशूनां पीडोत्पादनार्थं प्रहारे कृते सति यथायथा पीडाधिक्यं तथातथा दण्डमप्यधिकं कुर्यात् । एवं च मर्मस्थानादौ त्वग्भेदनादिषु कृतेषु 'त्वग्भेदकः शतं दण्ड्यः' इत्युक्तादप्यधिको दण्डो दुःख-विशेषापेक्षया कर्तव्यः । ममु.

(५) दुःखाय दुःखोदयमभिसंधाय, तेन प्रमादकृते, बलादिकृते च न दोष इति दर्शितम् । Xविर. २६६

* ममु., मच., नन्द. गोरावत् ।

X दवि. विरवत् ।

(१) मस्मृ. ८।२८६ [महद्दुःखं (भवेद्दुःखं) Noted by Jha]; व्यक. १०५ हते (हते); स्मृच. ३२८; विर. २६६ हते (कृते); पमा. ४१७ हते (हते) महद्दुःखं (भवेद्दुःखं) कालायनः; विचि. ११६-७; व्यनि. ४९२; स्मृचि. २४; दवि. २५८ विरवत्; सवि. ४८३ (=); व्यप्र. ३७३ व्यकवत्, कालायनः; व्यउ. ११४ कालायनः; सेतु. २२०; समु. १६२ हते (सते) कालायनः.

१ हणात् म. २ दस्तु.

अङ्गावपीडनायां च व्रणशोणितयोस्तथा ।

समुत्थानव्ययं दाप्यः सर्वदण्डमथापि वा ॥

(१) अङ्गानामवपीडना दृढरज्ज्वादिग्रहणसंधिविश्लेषणादिना, तत्र यावता धनेन पथ्यभिषगौषधादिमूल्येन प्रत्यापत्तिमायाति तावदेव पीडितस्य दाप्यः । एवं प्राणशोणितयोरवपीडनौयामिति समस्तमपि योज्यम् । अथवा प्राणशोणितयोः समुत्थानव्ययं दाप्य इति संबन्धः, सामर्थ्यादपचितयोरिति लभ्यते । समुत्थानं प्रकृत्यापत्तिः । प्राणो बलम् । प्रहारेणास्वस्थस्य भोजनादृते कार्श्याद्युत्पत्तौ बलमपचीयते । तत्राङ्गेऽनष्टे प्रत्यागते च यावद्बलमस्तत्तावत्तदुपयोगे यत्किञ्चिदधृतैलादि दापनीयः । एवं शोणिताद्युत्पत्तौ तद्दुर्बलीभूतस्य व्याध्यन्तरं वा प्राप्तस्याप्रकृतशरीरावस्थाप्राप्तेः समुत्थानव्ययं दाप्यः । न चेत्तदगृह्णाति तदा तच्च दण्डं च परिपिण्ड्य सर्वं राज्ञे दद्यात् । मेधा.

(२) अङ्गेनोदरवाह्यादीनां येन वस्त्रादिबन्धनादिना पीडनानि कृतानि, तथा प्राणस्य वायोर्थेन निरोधादिना पीडनानि कृतानि, रुधिरस्यापि येन दृढमुष्टिरज्ज्वाद्याकर्षणेन बहिःस्त्रवणवर्जितमपि पीडनं कृतं, स शरीरस्य प्राग्रूपापच्युत्पादकमौषधादिव्ययं तस्य राज्ञा दापनीयः आत्मीयश्च दण्डं, यदाऽसौ समुत्थानव्ययं न गृह्णाति तदा तद्व्ययं दण्डं चोभयमपि दण्डार्थं राज्ञा दापनीयः । गोरा.

(३) अङ्गावपीडनमङ्गभङ्गः । व्रणो मांसभेदः । शोणितं त्वग्भेदेन रक्तोत्पादः । समुत्थानं संरोहणम् । तथावता भवति भग्नादीनां तावत् भग्नाङ्गादिभ्यो

(१) मस्मृ. ८।२८७ [समुत्थानव्ययं (संवर्धनव्ययं) Noted by Jha]; मेधा. व्रण (प्राण); गोरा. नायां (नानां) व्रण (प्राणे) सर्वे (शत); व्यक. १०६ व्रण (प्राण); मवि. प्राणपदं व्रणपदस्थाने कचित् पठ्यते; विर. २७० व्यकवत्; व्यनि. ४९४ नायां च (ने चास्य); स्मृचि. २४ व्यकवत्; दवि. २२० ज्ञाव (ज्ञानां) समुत्थानव्ययं (सर्वस्वं च व्ययं); मच. मेधावत्; बाल. २।२२२ ज्ञाव (ज्ञानां) व्रण (प्राण); समु. १६२ स्तथा (रपि) सर्वे (सर्व).

१ ग्रहणसंबन्धि. २ दपीडि. ३ नानामि. ४ शुपपत्तौ.

दापनीयः । प्राणपदं व्रणपदस्थाने क्वचित्पठ्यते, तत्र प्राणो बलं तस्य समुत्थानं प्रागवस्थाप्राप्तिः । तथा सर्वं दण्डं प्रागुक्तं यथायोग्यं दण्ड्यः । वेति समुच्चये । *मवि.

(४) अङ्गानां करचरणादीनां व्रणशोणितयोश्च पीडनायां सत्यां समुत्थानव्ययं यावता कालेन पूर्वावस्थाप्राप्तिः समुत्थानसंबन्धो भवति तावत्कालेन पथ्यौषधादिना यावान् व्ययो भवति तमसौ दापनीयः । अथ तं व्ययं पीडोत्पादको न दातुमिच्छति, तदा यः समुत्थानव्ययो यश्च दण्डस्तमेनं दण्डत्वेन राज्ञा दाप्यः । ममु.

(५) तेषामेव पीडाविशेषनिमित्तं दण्डविशेषमाह— अङ्गेति । अङ्गानां करचरणादीनाम् । प्राणे निश्वासावरोधने कृते । समुत्थानव्ययं येन व्ययेनौषधादिना समुत्थानुमर्हति तं दातुं नेच्छति तावदेवासौ दाप्यः 'त्वग्भेदकः शतमित्यनेनोक्तं सर्वं तावदभावे सर्वस्वं देयमित्याह— सर्वेति । एतत्तु वधमुद्दिश्य पीडामात्र इति पूर्वस्माद्भेदः । मच.

(६) अङ्गावपीडनायां कृतायां व्रणशोणितयोश्च कृतयोः समुत्थानं नामावृत्त्यावर्तितं तदर्थं व्ययं समुत्थानव्ययमपीडिताय राज्ञा विचिकित्सादिहेतोर्दाप्यः, अपि च सर्वं दण्डम् । अथवैतस्मिन्निमित्ते यावद्राज्ञः प्रदेयं दण्डात्मकं द्रव्यं तावत्पीडितायापि पीडको दाप्यः । नन्द.

गृहोपकरणादिद्रव्यभाण्डपुष्पमूलफलादिनाशने
दण्डविधिः

द्रव्याणि हिंस्याद्यो यस्य ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ।
स तस्योत्पादयेत्तुष्टिं राज्ञे दाद्याच्च तत्समम् ॥

* दवि. मविवत् ।

(१) मसृष्ट. ८।२८८ [द्रव्याणि (द्रव्यादि) Noted by Jha]; अपु. २२७।३३-४ हिंस्याद्यो यस्य (यो हरेष्वस्य) उत्तरार्धे (स तस्योत्पाद्य तुष्टिं तु राज्ञे दद्यात्ततो दमम्); मिता. ३।२६४ द्रव्याणि... यस्य (यो यस्य हिंस्याद् द्रव्याणि); अप. २।२३०; व्यक. ११९ राज्ञे (राज्ञो); विर. ३।५२; विचि. १।५१; व्यनि. ५।१८ राज्ञे दद्याच्च (राज्ञो दण्डे च); स्मृचि. २४; दवि. २५५ हिंस्याद्यो (हिंसेद्यो); समु. १।५८ दविवत्, क्रमेण यमः; विव्य. ५३.

(१) द्रव्याणि गृहोपकरणानि शूर्पोल्लखलघटस्थालीपिटरादीनि अग्न्यानि वाऽनुक्तदण्डविशेषाणि तेषां हिंसा प्राग्रपनाशः सत्यपि कार्यक्षमत्वे । ज्ञानतोऽज्ञानत इति, प्रमादकृते बुद्धिपूर्वं चाविशेषेण हिंसता, तस्य द्रव्यस्वामिनो जनयेत्परितोषं तद्रूपान्यदानेन मूल्येन प्रणयेन वा । राज्ञे तु द्रव्यमूल्यं द्रव्यं वा दद्यात् । अस्य क्वचिदपवादः 'चर्मचार्मिके'त्यादि । मेधा.

(२) चर्मचार्मिकादिवक्ष्यमाणातिरिक्तानि कटकाङ्गदादीनि द्रव्याणि यस्य संबन्धीनि यो हठात् प्रमादाद्वा नाशयेत्स तस्य प्रतिसंस्कारादिना तुष्टिमुत्पादयेत्, राज्ञे विनाशितद्रव्यसमानं दण्डं दद्यात् । *गोरा.

(३) हिंस्यात् विनाशभङ्गादिना । तुष्टिमुत्पादयेत् वाचाऽपि । तत्समं तन्मूल्येन तुल्यं दण्डम् । ज्ञानतोऽज्ञानतस्त्वर्धमित्यर्थसिद्धत्वान्नोक्तम् । तुष्ट्युत्पादने तु न विशेष इति तदपेक्षया ज्ञानतोऽज्ञानत इत्युक्तम् । X मवि.

(४) द्रव्यनाशोऽपि हिंसाविशेषोऽतस्तत्रापि स्वामिनो मूल्यद्रव्यादिना तुष्टिं विदधदपि राजकीयदण्डमर्हतीत्याह— द्रव्याणीति । तुष्टिं प्रणिपातेन धनेन वा । राजस्तु तत्समं नाशितद्रव्यमूल्यसमं दद्यात् । मच.

(५) द्रव्याणि वस्त्रादीनि, तुष्टिमुत्पादयेत्तदा द्रव्यदानादिना । तत्समं हिंसितद्रव्यसमं, अज्ञानतो हिंसायां तुष्टिः, ज्ञानतो हिंसायां तुष्टिः राज्ञे तत्समं द्रव्यदानं च । नन्द.

चर्मचार्मिकभाण्डेषु काष्ठलोष्टमयेषु च ।

मूल्यात्पञ्चगुणो दण्डः पुष्पमूलफलेषु च ॥

(१) चर्मचार्मिकयोर्द्वन्द्वं कृत्वा भाण्डपदेन विशेषेण समासः । अथवा चार्मिकभाण्डयोर्विशेषणसमासं कृत्वा चर्मशब्देन द्वन्द्वः । चर्मविकाराचार्मिकाणि

* ममु. गोरावत् । X भाच. मविवत् ।

(१) मसृष्ट. ८।२८९; अप. २।२३०; व्यक. ११९; विर. ३।५२ लोष्ट (लोष्ट); विचि. १।५२ पु च (ऽपि च); व्यनि. ५।१८; दवि. २५५ विरवत्; सेतु. २।५४ येषु च (येऽपि च); ३।०८-९ लेपु च (लेपु ह); समु. १।५८ काष्ठ (कांस्य) क्रमेण यमः .

१ द्रव्याणि गृहोपकरणान्यग्न्यानि वाऽनुक्तदण्डविशेषाणि शूर्पोल्लखलघटस्थालीपिटरादीनि. २ धार्मिक.

भाण्डानि कटिसूत्रवरत्रादीनि, चर्माण्यविकृतानि गवा-
दीनाम् । अथवा चर्मभाण्डानि केवलचर्ममयानि, चर्मा-
वनद्धानि चार्मिकाणि । काष्ठमयभाण्डान्युलूखलमुसल-
फलकादीनि । लोष्ठो मृद्विकारः, पाषाणाकृतिः पिण्डी-
भूता मृत् तन्मयानि स्वल्पपाकाधानादीनि । तन्नाशने
मूल्यात्पञ्चगुणो दण्डस्तुष्टयुत्पत्तिश्च स्वामिनः स्थितैव ।
मेधा.

(२) चर्मसु चर्मकाष्ठमृन्मयेषु भाण्डेषु पुष्पमूलफलेषु
च परकीयेषु च नाशितेषु तन्मूल्यात् पञ्चगुणो दण्डो
राशो देयस्तुष्टयुत्पत्तिश्च स्वामिनः कार्या । *गोरा.
(३) चर्मादिभाण्डेषु नष्टेषु चर्मास्यायं चार्मिकः
मूल्यात्पञ्चगुणो दण्डः द्रव्यस्वामिने मूल्यं पञ्चगुणं
देयम् । भाच.

यानसंबन्धिमित्तेषु प्राणिहिंसाद्रव्यनाशेषु स्वाभ्या-
दीनां दण्डविचारः

यानस्य चैव यातुश्च यानस्वामिन एव च ।
दशातिवर्तनान्याहुः शेषे दण्डो विधीयते ॥

(१) सत्यामपि हिंसायां कचिद्दोषो नास्तीत्येतदनेन
प्रकरणेन प्रदर्श्यते । यानं गन्व्यादि यदाह्वयं यान्ति
पन्थानम् । तच्च गन्व्यादि बलीवर्दगर्दभमहिषादिवाह्यम् ।
त एव वा गर्दभादयः पृष्ठारोह्या यानानि । याता तदा-
रूढः सारथ्यादिः । यानस्वामी यस्य तत्स्वयानम् ।
तत्रैषां चक्रवेगादिभी रथ्याकर्षणयुक्तेर्वाश्वादिभिः कस्य-
चिद्द्रव्यस्य नाशो वा मरणं तत्र पशुस्वामिपालव्यतिक्रम-
न्याये प्राप्ते कदाचिद्यातुर्दोषः कदाचित्स्वामिनः कदा-
चिदुभयोः कदाचिन्न कस्यचिदपीति यो विशेषस्तत्र
नोक्त इहैवेष्यते स उच्यते । अतिवर्तनानि अतिक्रम्य
हिंसादण्डं वर्तन्ते । नात्र दण्डोऽस्ति । दण्डनिमित्तानि
न भवन्तीति यावत् । शेषे दण्डः, उक्तेभ्यो निमित्तेभ्यः ।
अन्यत्र तान्यपि वक्ष्यन्ते । मेधा.

* मवि., ममु., मच., नन्द. गोरावत् ।

(१) मस्मृ. ८।२९० [यातुश्च (गन्तुश्च) Noted
by Jha]; व्यक. १०८ यातुश्च (यन्तुश्च); मवि.
अभिवर्तनानीति कचित्पाठः; विर. २८०-८१ स्य चैव
यातुश्च (स्यैव हि यन्तुश्च); दवि. २२४ स्य चैव यातुश्च
(स्यैव हि जन्तोश्च); बाल. २।२९९; समु. १६३.

व्य. कां. २२७

(२) यानस्य गन्व्यादेर्यातुश्च सारथ्यादेः यानस्वामिनः
यत्संबन्धियानं तेषां छिन्ननासास्यत्वादीनि वक्ष्य-
माणानि निमित्तादीनि अतिवर्तनानि दण्डं चातिक्रम्य
वर्तन्ते । तेषु सत्सु यानेन प्राणिहिंसाद्रव्यविनाशयोरपि
कृतयोः सारथ्यादेः दण्डो न भवतीति मन्वादय आहुः ।
तन्निमित्तव्यतिरेकेषु पुनर्दण्डः क्रियते । * गोरा.

(३) यानस्य यद्यपि पश्वादेन दण्डस्तथापि शिब्रिका-
वाहकमनुष्यादिरूपस्यास्तीति यानग्रहणम् । यातु-
र्यापयितुर्नेतुः सारथ्यादेः । यानस्वामिनोऽधिकृतस्य ।
वक्ष्यमाणान्यतिवर्तनानि दण्डातिवृत्तेर्दण्डातिभावस्थानि ।
अभिवर्तनानीति कचित्पाठः । तत्र दण्डार्थं
निवर्तनं विरोधनं नास्तीत्यर्थः । मवि.

छिन्ननस्ये भग्नयुगे तिर्यक्प्रतिमुखागते ।

अक्षभङ्गे च यानस्य चक्रभङ्गे तथैव च ॥

छेदने चैव यन्त्राणां योक्त्ररश्म्योस्तथैव च ।

आक्रन्दे चाऽप्यपैहीति न दण्डं मनुज्रवीत् ॥

(१) यत्र नास्ति दोषस्तानि तावदाह । नामायां भवं
नास्यं, 'शरीरावयवाद्यत्' (व्यासू. ५। १। ६), नासिका-

* ममु., विर., मच., नन्द. गोरावत् ।

(१) मस्मृ. ८।२९१ नस्ये (नास्ये); मिता. २।२९९;
अप. २।२९८ अक्षभङ्गे (अक्षामवे) चक्रभङ्गे (चक्रामवे);
व्यक. १०८ नस्ये भग्न (नासे भिन्न); स्मृच. ३२९ छिन्न
(छिन्ने) भग्नयुगे (युगे भग्ने); विर. २८१ नस्ये (नास्ये)
भग्न (भिन्न) च या (तु या); पमा. ४२१ मस्मृवत्;
दवि. २२४ भग्न (भिन्न); सवि. ४८४ स्मृचवत्; व्यप्र. ३७५
स्मृचवत्; व्यउ. ११५ छिन्न (छिन्ने) भग्नयुगे (युगे
भिन्ने); विता. ७६३ यानस्य (युगस्य); सेतु. २२५
नस्ये भग्न (नास्ये भिन्न); समु. १६३ स्मृचवत्.

(२) मस्मृ. ८।२९२; मिता. २।२९९ योक्त्र (योक्त्र)
चाऽप्य (क्लृ); अप. २।२९८ योक्त्र (योक्त्र); व्यक. १०८
चा (वा); स्मृच. ३२९ रश्म्यो (रश्मे) चा (वा);
विर. २८१ छेद (भेद); पमा. ४२१; दवि. २२४ छेद
(भेद) चा (वा) दण्डं (दण्डो); सवि. ४८५ पै (वे)
दण्डं (दण्डो); व्यप्र. ३७५; व्यउ. ११५ चाऽप्यपैहीति
(वाऽपि याहीति); विता. ७६३ न्दे चा (न्दे) दण्डं
(दोषं) उक्तः; सेतु. २२५ चा (वा); समु. १६३
अपवत्.

पुटसंयोगिनी बलीवर्दानां रज्जुः, अश्वानां खलीनं, हस्तिनामङ्कुशस्तस्मिन् छिन्ने वृद्धिः । युगे च भग्ने, रथाङ्गकाष्ठं युगम् । छिन्नं नास्यमस्येति बहुव्रीहिणा रथ उच्यते, पशुर्वा । उभयोरपि साक्षात् पारम्पर्येण संबधात् । तिर्यक्प्रतिमुखागते याने, तिरश्चीनं वा प्रतीचीनं वा कथञ्चिदन्वैपम्यान् पशुत्रामाद्रा यानं गच्छेत् कश्चिद-
पराध्येन दुध्येत् । प्राजको हि संमुखीनान् शक्तो रक्षितुं, तिर्यक्प्रत्यगवस्थितौ त्वदृश्यमानस्य कथं शक्तो रक्षितुम् । प्रतिमुखागतं प्रत्यागवृत्तिः । अन्ये तु तिर्यगागते हिंस्यमानं ऋजुगामिन्येव याने न दोषमाहुः । प्रतिमुखं चाभिमुखं मन्यन्ते । अभिमुखागतः किमिति चक्रिणं दृष्ट्वा पन्थानं न ददाति । अश्वचक्रे रथाङ्गे प्रसिद्धे । यन्त्राणि चर्मबन्धनानि शकटकाष्ठानाम् । योक्त्रं पशुग्रीवाकाष्ठम् । रश्मिः प्रग्रहो हस्तबन्धिः युग्यानां संचरणनियमनार्थः । आक्रन्दः उच्चैः शब्दः, अपेहील-
पसरेत्यर्थः । इतिकरणो मापाप्रसिद्धतदर्थशब्दोच्चारणार्थो न त्वयमेव शब्दः प्रयोक्तव्यः । अविधेयेषु युग्येष्वप-
सरापसरेति क्रोशतः प्राजकस्य पथो नातिक्रामन्तं यदि हिंस्यान्न दोषः । * मेधा.

(२) छिन्ननासिकारज्जौ बलीवर्दे, भग्ने युगाख्ये काष्ठे, गन्त्यादौ भूमिवैपम्यादिना तिरश्चीनं वा गते प्रतीचीनं वा, तथा यानस्य गन्त्यादेरक्षप्रविष्टकीलकादि तस्य भङ्गे, यन्त्राणां च चर्मबन्धानां छेदने, योक्त्राख्य-
पशुग्रीवाकाष्ठरज्जुच्छेदने, अपसरापसरेत्येवं सारथ्यादि-
संबन्धिनि चाह्वाने सति यानेन प्राणिर्हिंसाद्रव्यविना-
शयोः कृतयोः सारथ्यादेर्दण्डो न भवतीति मनुराह ।

गोरा.

(३) यन्त्राणां काष्ठसंधिघटनानाम् । योक्त्रं युगादि-
बन्धनरज्जुः । रश्मिः अश्वपकर्षणरज्जुः । आक्रन्दे
सारथिना अन्येन वा आक्रुष्टे । अशक्यनिवर्तनत्वे
सतीदम् । × मवि.

(४) नासायां भवं नास्यम् । 'शरीरावयवाद्यत्'
(व्यासू. ५।१।६) । सा चेह बलीवर्दनासासंबन्धिनी
रज्जुः । छिन्ननास्यरज्जौ बलीवर्दादिके, भग्नयुगाख्ये

* स्मृच. मेधावत् । × दवि. गविवत् ममुवत् ।

१ (शक्तो०). २ बध्नि. ३ मन्यदि.

काष्ठे, रथादौ भूमिवैपम्यादिना तिरश्चीनं वा गते, तथा
चक्रान्तःप्रविष्टाक्षकाष्ठभङ्गे, यन्त्राणां चर्मबन्धनानां
छेदने, योक्त्रस्य पशुग्रीवारज्जोः, रश्मिः प्रहरणस्य च
छेदने, अपसरापसरेत्युच्चैः शब्दे सारथ्यादिना कृते च
यानेन प्राणिर्हिंसाद्रव्यविनाशयोः कृतयोः सारथ्यादेर्दण्डो
नास्तीति मनुराह । * ममु.

(५) योक्त्रस्य छेदने च यन्तुर्यानस्वामिनो याना-
रूढानां वा दण्डं मनुब्रवीत् । नन्द.

यत्रापवर्तते युग्यं वैगुण्यात्प्राजकस्य तु ।

तत्र स्वामी भवेद्दण्ड्यो हिंसायां द्विशतं दमम् ॥

(१) प्राजको यानसारथिस्तस्य वैगुण्यमशिक्षितत्वं,
न तु प्रमादः । प्रमादे हि शिक्षितस्य स्वामिनो न दोषः ।
तस्मादेतोर्यदि युग्यं सहसा अपवर्तते स्पष्टं मार्गं हिंत्वा
तिर्यक् पश्चाद्वा गच्छेत् गतं च किञ्चिद्वाशयेत्तत्र स्वामी
दण्ड्यः । अशिक्षितः प्राजकः किमित्यारोपितः । 'मनुष्य-
मारणे क्षिप्रं' (मस्मृ. ८।२९६) इत्यादिवक्ष्यमाणेन
प्राणिभेदेन द्रव्यभेदेन च दण्डान्तरविधानात् द्विशतं
इति (न ?) विवक्षितम् । दण्डनिमित्तमेतदित्येतावन्तैव
वाक्यस्यार्थवत्त्वात्, उत्तरत्र न कश्चिदन्योऽर्थः श्रूयते
येन वाक्यं तत्र संख्याविधायकमित्युच्येत । मेधा.

(२) यत्र पुनः सारथेरकौशलत्वात् यानमन्यथा
व्रजति तत्र हिंसायां अकुशलभारथिकरणाद्यानस्वामी
द्विशतं दण्डं दान्यः । सारथेश्च 'मनुष्यमारणे क्षिप्रं' इत्येवं
वक्ष्यमाणो भवति । एवं च द्विशतग्रहणस्योत्तरश्लोके
च शतग्रहणस्याविवक्षितत्वमाहुस्तदसत् । अप्रमादाभि-
धायित्वाहोपः । × गोरा.

(३) प्राजकः सारथिः । स्वामी रथी ।

अप. २।२९८

* विर., भच. ममुवत् ।

× ममु., विर., भच. गोरावत् ।

(१) मस्मृ. ८।२९३ क., युग्यं (युग्मं); अप. २।२९८;
व्यक. १०८ शतं दमम् (शतो दमः); स्मृच ३२९;
विर. २८२ पव (तिब); दवि. २२५; सवि. ४८५ पव
(पि व); वीमि. २।३०० त्पा (द्यो); व्यप्र. ३७६;
व्यउ. ११५ त्राप (त्र प्र) युग्यं (युग्मं); बाल. २।३००;
सेतु. २२५ (=) विरवत्; समु. १६३ त्पा (द्वा).

(४) अपवर्तते व्यावर्तते युग्यं रथादि । वैगुण्याद-
ज्ञानात् । स्वामी दण्ड्यः तादृक्सारथिकरणात् । अङ्ग-
भङ्गादिरूपायां हिंसायां भूतायां द्विशतं पणान् दण्ड्यो
नान्यथा । मवि.

(५) प्राजकस्य नोदकस्य, शकटादिनेतुरिति यावत् ।
द्विशतग्रहणं तत्तत्प्राणिहिंसायां विशेषविहितदण्डोप-
लक्षणार्थम् । प्राजकस्य वैगुण्यात् एकहस्तत्वादिकात्
स्वामिना वेतनलाघवार्थमनुमतात् । स्मृच. ३२९-३०

(६) यत्र निमित्ते युग्यं यानं रथादिकं प्राजकस्य
वैगुण्यात् सारथेरसामर्थ्यात् अपवर्तते विषमं प्रवर्तते तत्र
निमित्ते मनुष्यपश्वादिहिंसायां द्विशतं दमं स्वामी दण्ड्यो
भवेदनामप्राजकनियोगात् । प्राजकस्य 'मनुष्यमारणे क्षिप्रं
चोरवदि'त्यादिश्लोकद्वये वक्ष्यमाणः, सर्वजनसामान्येऽपि
एवं दण्ड इत्यवगन्तव्यम् । नन्द.

प्राजकश्चेद्भवेदाप्तः प्राजको दण्डमर्हति ।
युग्यस्थाः प्राजकेऽनाप्ते सर्वे दण्ड्याः शतं शतम् ॥

(१) यदि पुनः सारथिः कुशलस्तदा सारथिरेव
'मनुष्यमारणे' इत्यादिवक्ष्यमाणं अर्हति दण्डं, न स्वामी
द्विशतं, अकुशले तु सारथौ स्वाम्यतिरिक्ता अन्येऽपि
यानारूढाः अकुशलसारथिकयानारोहणात् सर्वे शतं शतं
दण्ड्याः । सारथेस्तु 'मनुष्यमारणे' इत्यादिः स्थित एव ।

* गोरा.

(२) आप्तो विज्ञः प्राजको दण्ड्यः स्वाम्यपराधा-
भावात् । तत्रानाप्ते अज्ञे युग्यस्थानरथस्थाः सारथि-
पक्षपूरकतया विज्ञाताः स्वामिना नियुक्तास्ते दण्ड्याः ।
अनःस्वामी ते च सर्वे शतं प्रत्येकं दण्ड्याः । X मवि.

(३) प्रगुणप्राजकप्रमादादिना प्रवृत्ते युग्ये न स्वामी
दण्ड्यः, किन्तु प्राजक इत्याह स एव — प्राजकश्चे-
दिति । आप्तः प्रगुण इत्यर्थः । स्मृच. ३३०

* ममु., मच. गोरावत् । X भाच. मविवत् ।

(१) मस्मृ. ८।२९४; मिता. २।३०० पू.; अप. २।२९८; व्यक. १०८; स्मृच. ३३० पू.; विर. २८२;
पमा. ४२२ पू.; दवि. २२५ केऽनाप्ते (कोऽनाप्तः);
व्यप्र. ३७६ पू.; व्यउ. ११६ प्रा (त्रा) पू.; वित्ता. ७६३ दाप्तः (प्राप्तः) पू.; बाल. २।३०० उक्त.; सेतु. २२५ पू.; समु. १६३ प्रा (त्रा) पू.

(४) प्राजक आप्तश्चेन्मनुष्यपश्वादिहिंसायां प्राजक
एव दण्डमर्हति न स्वामी । नन्द.

सं चेत्तु पथि संरुद्धः पशुभिर्वा रथेन वा ।

प्रमापयेत्प्राणभृतस्तत्र दण्डोऽविचारितः ॥

(१) उक्तो हिंसायां दमः । तत्र विशेषं वक्तुमिद-
माह । स प्राजकः पथि संरुद्धोऽग्रजघनावसर्पिणा संरुद्धो
निरुद्धगतिः पश्चात्स्थितेन असुशिक्षितत्वात् प्रमा-
दाद्वा वेगेन धुर्याश्चोदिताः पुनः स्थिरयतश्चेन्निकटो
रथस्तेन च तस्य वेगनिरोधे कृते यदि पुरोरथस्था-
वेगपातात् पशुभी रथयुक्तैरश्वादिभिः रथेन रथावयवैर्वा
प्राणिनो मनुष्यादीन् मारयेत् ततो दण्डस्य विचारो
नास्ति । स्थित एव दण्डः । अथवा जवोत्पतिता अश्वाः
पथि संरोधकसंमुखीनरथदर्शनेन बलाद्विधार्यमाणा-
स्तिर्यग्गत्या गच्छेयुः पार्श्वकीयान् प्रत्यगवस्थितत्वात्तथा
हन्युस्तत्र दण्डोऽविचारितो, नास्ति प्राजके दोषाभावात् ।
अथवा पथि स्थितो वर्तमानः, संरुद्धो विधियमाणः,
विचारितो विशेषेण विहितो विशेषित इतिवत् ।

मेधा.

(२) स प्राजकः संमुखागतयानान्तरादवरुद्धैर्बली-
वर्दादिभिः संरुद्धयानो रथान्तरेण वा भूमिवैपम्यात्प्रत्य-
गपसर्पिणा अकुशलत्वात् प्राणिनो रथेन प्रमापयेत्तत्र
दण्डो मन्वादिभिर्विचारितः । गोरा.

(३) अशक्यविषये तु हिंसायामाह—स चेदिति । स
युग्यादिः । पशुभिर्हस्त्यादिभिः । उपलक्षणं चैतत् । प्रमात-
गमनोच्चारोहणतिर्यग्गमनादिनाऽपीत्यशक्यप्रतीकारागन्तु-
निमित्तवशादित्यर्थः । दण्डोऽविचारितो न निर्णतो
मुनिभिः नास्त्येवेत्यर्थः । * मवि.

* भाच. मविवत् । दण्डविवेके रत्नाकरसर्वज्ञनारायणोल्लेखः ।

(१) मस्मृ. ८।२९५ [ऽविचारितः (विचारितः,
विचलिताः) Noted by Jha]; अप. २।२९८ पथि
(प्रथि) ऽविचारितः (विचारितः); व्यक. १०८ ऽविचारितः
(विचारितः); विर. २८२; दवि. २२६; बाल. २।२९९
उक्त. : २।३००; सेतु. २२५-६ चेत्तु पथि संरुद्धः (चेत्पथि
न संरुद्धं) ऽविचारितः (विचारितः).

१ पथितो न स्थि. २ द्वो न विधियमाणोऽथवा वि.

३ चेत् ।

(४) स चेत्प्राजकः संमुखगतैः प्रचुरगवादिभी रथान्तरेण वा संरुद्धः स्वरथगमनानवधानात् प्रत्यक्-सर्पणाक्षमः संकटेऽपि स्वरथतुरगान् प्रेरयन्, तुरगै रथेन वा रथावयवैर्वा प्राणिनो व्यापादयति तत्राविचारितो दण्डः कर्तव्य एव । * ममु.

(५) प्रकारान्तरेण दण्डमाह— स चेदिति । पशुभिः गजादिभिः स्वरथसंबन्धव्यतिरिक्तैः रथेन रथान्तरेण वा बद्धो गन्तुमशक्तः सन् परावृत्तत्वात् उक्तातिरिक्त-पाश्चात्त्यात् । प्रमापयेत् हिंस्यात् । अकुशलो भूत्वा लोभायतो यतः प्रवृत्तः, अतो दण्डार्हः । अविचारितः पूर्वं विचारो न कृतः केवलं किन्तु दण्डोऽस्तीति । मच.

(६) योऽयं स्वामिप्राजकरथस्थानां दण्ड उक्तस्तत्र प्राजकं प्रति नियममाह— स चेत्त्विति । स आतोऽनातो वा प्राजकः पथि पथिकैः संरुद्धः पशुभिः स्वरथ-वाहिभिर्वलीवर्दादिभी रथेन वा प्राणभृतः प्रमापयति चेत्तत्र प्रमाणे दण्डः अविचारितोऽसंदिग्धः, पुनस्त-द्भयात्पथोऽपक्रमणनिमित्तरूपपतनादिहेतुके प्रमाणं हति । नन्द.

प्राणिविशेषहिंसाभेदेन दण्डभेदाः

मनुष्यमारणे क्षिप्रं चौरवत्किल्बिषं भवेत् ।

प्राणभृत्सु महत्स्वर्धं गोगजोष्ट्रहयादिषु ॥

(१) तादृशे प्राजके रथपशुभिर्मनुष्यश्चेन्मार्थते तदा चौरवत्तस्य किल्बिषं, दण्डः । यद्यपि चौरस्य वैधसर्व-स्वहरणादयो दण्डास्तथापीह धनदण्ड एव गृह्यते न वधः । महत्स्वर्धमिति तत्रैवार्धसंभवात् । स चोत्तम-साहसः कैश्चिदभ्युपगतः, यतश्च क्षते क्षुद्रकपशूनां तृतीय-

* विर. ममुवद्भावः ।

(१) मस्मृ. ८।२९६; मिता. २।३०० पं (पी); अप. २।२९८; व्यक. १०८; विर. २८३ क्षिप्रं (क्षिप्तं) भृत्सु (वत्सु); पसा. ४२४; व्यनि. ४९७ गजोष्ट्रहयादिषु (खरोष्ट्रगवादिषु) कालायनः; स्मृचि. २४ मितावत्; दवि. २६६ भृत्सु (वत्सु); सवि. ४९३ पं (पी) प्राण... र्धं (प्राणिहत्सु महत्स्वार्थं) याज्ञवल्क्यः; व्यम. १०९ मितावत्; विता. ७६४ मितावत्; बाल. २।२९९; सेतु. २२६ दविवत्; समु. १६३.

१ मानु. २ वधः स.

स्थानप्राप्तानां द्विशतो दमोऽतः प्रथमस्थानां मनुष्याणा-मुत्तमो युक्त इति । प्राणभृतः प्राणवन्तो मनुष्यतिर्यक्-पक्ष्यादयः । महत्सु, महत्त्वं गवां प्रभावतो, हस्त्यादीनां प्रमाणतः । आदिग्रहणाद्दर्भाश्चतरव्याघ्रादयश्च कथञ्चित्परिगृह्यन्ते । वयं तु ब्रूमः 'सहस्रम्' इत्येवमवक्ष्यत् यद्यन्ये चौरवद्दण्डा नाभिप्रेता अभविष्यन्, तस्मादर्ध-ग्रहणाद्ब्रूमो मा भूत्, धनदण्डास्तु सर्वस्वहरणादयः सर्वे चौरोक्ताः पुरुषापेक्षया अतिदिश्यन्ते । ननु च मनुष्य-मारणेऽन्यस्य चौरदण्डस्यातिदेशो युक्तः । स प्रतिपदं मनुष्यहनने विहितः । स च 'पुरुषाणां कुलीनानां' इति (मस्मृ. ८।३२३) वध एव । तत्र किमिति वाक्या-न्तरगतार्धशब्दानुरोधेनैव व्याख्यायते । वरमर्धस्यैव गुणतः कञ्चिद्वृत्तिराश्रीयताम् । सत्यं, यद्यर्धशब्दो मार-णेन संबध्यमानोऽन्यथोपपद्येत, न च चौरवदित्यस्यानु-पज्ञागतस्यार्थान्तरवृत्तिः पूर्वापरवाक्ययोः शक्या । मेधा.

(२) प्राजकस्याकौशलेन मनुष्यमारणे सत्यपि चौर-वत्तस्य उत्तमसाहसो न तु वधादि चौरदण्डः । प्राण-भृत्सु महत्स्वर्धं दर्शनात्, महत्सु च प्राणिषु प्रभावतो गवादिषु प्रमाणतः स्यात्, मारितेषु उत्तमस्य साहस-स्यार्धं पञ्चशतानि दण्डो भवेत् । * गोरा.

(३) अथ लघुडादिना बुद्धिपूर्वं मारणे दण्डमाह— मनुष्यमारण इति । प्राणभृत्सु महत्सु गवादिषु अर्धं यस्य चौर्ये यावान् दण्डो धनकृतस्तदर्थम् । मचि.

(४) सकृदपराधे कीदृश इत्याह— मनुष्यमारण इति । ममु.

(५) एवं यानेन प्रमाणे दण्ड उक्तः । अथ पारुष्येण मनुष्यपश्चादिमारणे दण्डं श्लोकत्रयेणाह— मनुष्यमारण इति । किल्बिषं दण्डः स चार्थविषय एव, अर्थविषयसामर्थ्यात् चौरकिल्बिषं उत्तमसाहसः, गवा-दीनां प्रभावतो महत्त्वम् । नन्द.

क्षुद्रकाणां पशूनां तु हिंसायां द्विशतो दमः ।
पञ्चाशत्तु भवेद्दण्डः शुभेषु मृगपक्षिषु ॥

* ममु., विर., मच. गोरावत् ।

(१) मस्मृ. ८।२९७; मिता. २।३०० द्रकाणां (द्राणां च);

१ कदाचि. २ पथे न.

(१) अपचितपरिमाणाः क्षुद्रकाः । ते च केचि-
द्रयसः वत्सकिशोरकलभादयः । केचिज्जातिस्वभावतोऽ-
जैडकादयः । तत्राजाविकानां पञ्च मापान् वक्ष्यति ।
परिशेषाणां गवादीनामेवायं दण्डोऽल्पपरिमाणानाम् ।
शुभा मृगाः पृषतादयः आकारतो लक्षणतश्च । पक्षिणो
हंसशुकसारिकादयः । अशुभाः काकोलूकश्चशुगालादयः ।
पशुशब्दश्चतुष्पाजातिवचनः । हिंसामात्रेण दण्डमिमं
इच्छन्ति । न प्रकृतयानविधिहेतुं ब्रुवते । 'तत्र दण्डो
विचारित' इत्यनेनैव यानप्रकरणं व्यवच्छिन्नम् । विचा-
रितः समाप्तविचार इत्यर्थः । इदानीमेतत्प्रकरणनिरपेक्ष-
मुच्यत इति । एवं तु 'प्राणभृत्सु महत्स्वधे' इति
इस्तादिच्छेदो न मारणमित्यर्धशब्दो नेयः स्मृत्यन्तरात्
[इयं पङ्क्तिः पूर्वश्लोकभाष्यांशः, लेखकप्रमादात्
ततो भ्रष्टा इति भाति] । मेधा.

(२) अजाविकानां वक्ष्यमाणत्वादपचितप्रमाणानां
वत्सकिशोरादीनां पशूनां हिंसायां द्विशतो दण्डः कार्यः ।
पुनर्मृगपक्षिषु वगहादिषु हिंसायां पञ्चाशत्पणो दण्डो
भवेत् । गोरा.

(३) क्षुद्रपशूनां मृगपक्ष्यादीनां द्विशत इत्युत्तमदण्डो-
पदर्शनमेतत् । तत्र तत्र तु क्षुद्रत्वे न्यासः क्रमेणोह्यः ।
एतच्च परिग्रहीतविषये । अपरिग्रहीतेऽप्याह — पञ्चाश-
त्त्विति । शुभेषु चित्रमृगशुकादिषु । मवि.

(४) क्षुद्रकाणां पशूनां जातितो विशेषापदिष्टेत्तरेषां
वनचरादीनां वयसा च किशोरादीनां मारणे द्विशतो
दण्डः स्यात् । शुभेषु मृगेषु रुरुपृषतादिषु पक्षिषु च
शुकहंससारसादिषु पक्षिषु हतेषु पञ्चाशद्दण्डो भवेत् ।
*ममु.

* दण्डविवेके सर्वजनारायणकुल्लूकादीनामनुवादः । मच.
ममुवत् ।

अप. २।२९८; विर. २७९ (=) तु भवेद (दुत्तरो द)
उत्त. : २८३ नां तु (नां च); पमा. ४२४; व्यनि.
४९७ नां तु (नां च) द्विशतो (दशमो) शतु (शनं)
कात्यायनः; स्मृचि. २४; दवि. २२८ नां तु (नां च);
सवि. ४९३ याज्ञवल्क्यः; व्यम. १०९ सायां (सने)
दण्डः (दण्डं); विता. ७६४; बाल. २।२९९; सेतु. २२४
तु भवेद (दुत्तमो द) उत्त. : २२६ दविवत्; समु. १६३.
१ श्व श. २ प्रकृतया न विधि.

(५) क्षुद्राणां मार्जारादीनां, मृगपक्षिषु हिंसितेषु ।
नन्द.

गर्दभाजाविकानां तु दण्डः स्यात्पञ्चमापिकः ।
मापिकस्तु भवेद्दण्डः श्रमूकरनिपातने ॥

(१) पञ्च माषाः परिमाणमस्येति पाञ्चमापिकः ।
मापस्य च द्रव्यजातेरनुपपादनात् मध्यमकल्पनायाश्च
न्याय्यत्वात् रौप्यस्य निर्देशोऽयमित्याहुः । हिरण्यं तु
युक्तमेवं तत्सममिति न बाधितं भवति । अनुबन्धाद्य-
पेक्षया तु द्रव्यजातिः कल्प्येति सिद्धान्तः । मेधा.

(२) खरच्छागाविषयवधे रूप्यमापकपरिमाणो
दण्डः स्यात्, उत्तरोत्तरमपचितदण्डाभिधानदर्शनादहै-
रण्यं माषग्रहणं, पूर्वदण्डानूनत्वात् नापि ताम्रिकस्य
करणं अत्यन्तलघुत्वात् । एवं श्रमूकरमारणेऽपि रूप्य-
मापकपरिमाणो दण्डः स्यात् । गोरा.

(३) पञ्चमापिकः सुवर्णमापाः पञ्च तन्निष्पाद्यो
मापकः सुवर्णमापकः । सूकरो ग्राम्यः । वराहे त्वधि-
कम् । मवि.

(४) गर्दभच्छागैडकादीनां पुनर्मारणे पञ्चरूप्यमाप-
कपरिमाणो दण्डः स्यात् । न चात्र हैरण्यमापग्रहणं,
उत्तरोत्तरलघुदण्डाभिधानात् । श्रमूकरमारणे तु पुना
रौप्यमापपरिमाणो दण्डः स्यात् । * ममु.

गोकुमारीदेवपशुशृणां वृषभं तथा ।
वाहयन् साहसं पूर्वं प्राप्नुयादुत्तमं वधे ॥

* मच. ममुवत् ।

(१) मस्मृ. ८।२९८ ख., त्यज (त्याज), ग., मापिकस्तु
(मापकस्तु), [मापिकस्तु (मापिकस्तु) Noted by
Jha]; मिता. २।३०० पिकः (पकः) पिकस्तु (पकस्तु);
अप. २।२९८ मितावत्; व्यक. १०८ मितावत्; विर. २८३
नां तु (नां च) पिकस्तु (पकस्तु); पमा. ४२४; व्यनि.
४९७ मितावत्, कात्यायनः; स्मृचि. २४; दवि. २२८
विरवत्; सवि. ४९३ श्व (स) तने (तितैः) शेषं मितावत्,
याज्ञवल्क्यः; व्यम. १०९ कानां तु (कान् हन्तुः) शेषं
मितावत्; विता. ७६४ गर्दभा (गवया) पिकः (पकः)
पिकस्तु (पकश्च); बाल. २।२९९ अपवत्; सेतु. २२६
नां तु (नां च); समु. १६३ सेतुवत्.

(२) अप. २।२९६ रीदि (रीदि); व्यक. १०८; विर.

गोकुमारी वृषेण संयुक्ता गौः । देवपशुः देवाय दत्तः पशुः । उक्षा 'उक्ष सेचने' इत्यनुसारात् बीजसेक्ता वृषः । वृषमपदेन जीर्णवृषोऽत्र उक्तः । विर. २७९

भार्यापुत्रदासशिष्यादीनां ताडने कृते दण्डविचारः

भार्या पुत्रश्च दासश्च शिष्यो भ्राता च सोदरः ।
प्राप्तापराधास्ताड्याः स्यू रज्ज्वा वेणुदलेन वा ॥

(१) प्राप्ता अपराधं प्राप्तापराधाः, अपराधो व्यक्तिक्रमः नीतिभ्रंशः । स यदा तैः कृतो भवति तदा ताडयितव्याः । ताडनमपि हिंसेत्युक्तम् । सा च 'न हिंस्याद्भूतानी'ति प्रतिषिद्धाऽपराधे निमित्ते भार्यादीनां प्रतिप्रसूयते । संबन्धिशब्दाश्चैते । यस्य भार्या यश्च यस्य दासः स तेनानुशासनीयः । मार्गस्थापनोपाय-विधिपरश्चायम् । न ताडनविधिरेव । तेन वाग्दण्डाद्यपि कर्तव्यम् । अपराधानुरूपेण कदाचित्ताडनम् । सोदरस्थाने कनीयान् पठितव्यः । भ्राता तथाऽनुजः । स हि ज्येष्ठस्य पुत्रवत्ताडनार्हः । वैमात्रेयोऽपि चेद-पितृको गुणवज्ज्येष्ठतन्त्रश्च सोऽप्युन्मार्गगामी ताडनादि-पर्यन्तरूपायैर्निवारणीयः । वेणुदलं वंशत्वक् । एतदप्यु-पलक्षणं तथाविधानां मृदुपीडासाधनानां शिफादीनाम् । मेधा.

(२) भार्यादयः कृतापराधा रज्ज्वा वेणुत्वचा

२७९; पमा. ४२४ नुक्षणं (नक्षमं) नास्त्वयं श्लोकः मुद्रित-मनुस्मृतिपुस्तकेषु । अस्मत्संगृहीतप्राचीनतमपुस्तके वर्तते । तत्र तु— 'गां कुमारीं ग्राम्यपशुनुक्षणं वाजिनं तथा । दारयन् साहसं त्वर्थं प्राप्नुयात् घातने समम् ॥' इत्येवं पाठो दृश्यते । व्यनि. ४९६ शुनु (शुमु) ; दवि. ३१८ दुत्तमं (दष्टमं) ; सेतु. २२४ ; समु. १६३ री (रीं) शेषं व्यनिवत्.

(१) मस्मृ. ८।२९९ क., ख., घ., शिष्यो (प्रेथ्यो) ; गोरा. पुत्रश्च दासश्च शिष्यो (शिष्यश्च दासश्च पुत्रो) ; अप. २।६ च सोदरः (सहोदरः) ; २।२२२; व्यक. १०६ व्याः स्यू (व्यास्तु) ; विर. २७१; विचि. ११९ भास्ताड्याः स्यू (भस्ताड्यः स्यात्) ; स्मृचि. २४ नारदः ; दवि. २३१; व्यप्र. ३३ अपवत् : ३७८ दासश्च शिष्यो (शिष्यश्च दासो) ता च (ताऽय) ; व्यउ. २० अपवत् : ११७ व्यप्र (पृ. ३७८) वत् ; बाल. २।२२९ शिष्यो (प्रेथ्यो) ; सेतु. २२१; विभ. १ भास्ताड्याः (धा दण्ड्याः) शेषं अपवत् ; समु. १६४.

वा दण्डनीयाः स्युरिति हिंसादण्डापवादः । साधने नियमार्थश्चारम्भः । * गोरा.

(३) अथ भार्यापुत्रादीनामनुशासनप्रकारमन्यथा-नुशंसने दण्डविधानार्थमाह— भार्या पुत्रश्चेति । नन्द.

(४) भार्यादयः प्राप्तापराधा रज्ज्वा वेणुदलेन वा ताड्याः ताडनीयाः । सोदरः भ्राता च अन्यमातृजो भाच.

पृष्ठतस्तु शरीरस्य नोत्तमाङ्गे कथञ्चन ।

अतोऽन्यथा तु प्रहरन् प्राप्तः स्याच्चौरकिल्बिषम् ॥

(१) उक्तताडनसाधनान्यामन्येन प्रकारेण घ्नन्नश्या-दिषु लघुडादिभिर्वा चौरदण्डं प्राप्नोति । निन्दैषा । न त्वयमेव दण्डः । योऽन्यत्र हिंसाया दण्डः सोऽत्र भवती-त्युक्तं भवति । मेधा.

(२) ते पुनः शरीरस्य पृष्ठदेशे ताडनीयाः न तु कदाचित् उत्तमाङ्गे न वक्षसि । उक्तप्रकारव्यतिरेकेण ताडयित्वा दण्डरूपेण वाग्दण्डरूपचौरदण्डं प्राप्नुयात् । गोरा.

(३) चौरकिल्बिषं ताडितस्यामरणे स्तेयदण्डः, मरणे तु भूयस्त्वमूह्यमित्यर्थः । मवि.

(४) रज्ज्वादिभिरपि देहस्य पृष्ठदेशे ताडनीयाः न तु शिरसि । उक्तव्यतिरेकेण प्रहरणे वाग्दण्डधनदण्डरूपं चौरदण्डं प्राप्नुयात् । ममु.

(५) पृष्ठतोऽमर्मणि, नोत्तमाङ्गे न मर्मणीत्यर्थः । न्यायसाम्यात् । विर. २७१

याज्ञवल्क्यः

दण्डपारुष्यलक्षणम्

संप्रति दण्डपारुष्यं प्रस्तूयते । तत्स्वरूपं च नारदे-नोक्तम्— 'परगात्रेण्वभिद्रोहो हस्तपादायुधादिभिः । भस्मादिभिश्चोपघातो दण्डपारुष्यमुच्यते ॥' इति ।

* ममु., मच. गोरावत् ।

(१) मस्मृ. ८।३००; अप. २।६ वधश्च (कदाच) : २।२२२; व्यक. १०६; विर. २७१ अपवत् ; विचि. ११९ तस्तु (तश्च) कथञ्च (कदाच) ; स्मृचि. २४ नारदः ; दवि. २३१ अपवत् ; व्यप्र. ३३, ३७८; व्यउ. २०-२१, ११७; बाल. २।२२९ अपवत् ; सेतु. २२१ अपवत् ; समु. १६४.

परगात्रेषु स्थावरजङ्गमात्मकद्रव्येषु हस्तपादायुधैरादि-
ग्रहणाद्रावादिभिर्योऽभिद्रोहो हिंसनं दुःखोत्पादनं तथा
भस्मना आदिग्रहणाद्रजःपङ्कपुरीषाद्यैश्च य उपघातः
संस्पर्शनरूपं मनोदुःखोत्पादनं तदुभयं दण्डपारुष्यम् ।
दण्ड्यतेऽनेनेति दण्डो देहस्तेन यत्पारुष्यं विरुद्धाचरणं
जङ्गमादेर्द्रव्यस्य तद्दण्डपारुष्यम् । तस्य चावगोरणादि-
करणभेदेन त्रैविध्यमभिधाय हीनमध्यमोत्तमद्रव्यरूपकर्म-
त्रैविध्यात् पुनस्त्रैविध्यं त्रैनेवोक्तम् — ‘तस्यापि दृष्टं
त्रैविध्यं हीनमध्योत्तमक्रमात् । अवगोरणनिःशङ्कपातन-
क्षतदर्शनैः ॥ हीनमध्योत्तमानां च द्रव्याणां समति-
क्रमात् । त्रीण्येव साहसान्याहुस्तत्र कण्टकशोधनम् ॥’
इति । निःशङ्कपातनं निःशङ्कप्रहरणम् । त्रीण्येव
साहसानि त्रिप्रकाराण्येव सहसा कृतानि दण्डपारुष्या-
णीत्यर्थः ।

तथा वाग्दण्डपारुष्ययोरुभयोरपि द्वयोः प्रवृत्त-
कलहयोर्मध्ये यः क्षमते तस्य न केवलं दण्डाभावः
किन्तु पूज्य एव । तथा पूर्वं कलहे प्रवृत्तस्य
दण्डगुरुत्वम् । कलहे च यद्वैराग्यसंधातुं वा दण्ड-
भाक्त्वम् । तथा तयोर्द्वयोरपराधविशेषापरिज्ञाने दण्डः
समः । तथा श्रपचादिभिरार्याणामपराधे कृते सज्जना
एव दण्डदापनेऽधिकारिणस्तेषामशक्यत्वे तान् राजा
घातयेद्देव, नार्थं गृह्णीयादित्येवं पञ्च प्रकारा विधयस्ते-
नैवोक्ताः — ‘विधिः पञ्चविधस्तुक्त एतयोरुभयोरपि ।
पारुष्ये सति संरम्भादुपपन्ने क्रुद्धयोर्द्वयोः ॥ स मन्यते
यः क्षमते दण्डभाग् योऽतिवर्तते । पूर्वमाक्षारयेद्यस्तु
नियतं स्यात्स दोषभाक् ॥ पश्चाद्यः सोऽप्यसत्कारी पूर्वं
तु विनयो गुरुः । द्वयोरपन्नयोस्तुल्यमनुबन्धाति यः
पुनः ॥ स तयोर्दण्डमाप्नोति पूर्वो वा यदि वेतरः ।
पारुष्यदोषावृतयोर्युगपत्संप्रवृत्तयोः ॥ विशेषश्चेन्न लक्ष्येत
विनयः स्यात्समस्तयोः । श्रपाकपण्डचण्डालव्यङ्गेषु
वधवृत्तिषु ॥ हस्तिपत्रात्यदासेषु गुर्वाचार्यनृपेषु च ।
मर्यादातिक्रमे सद्यो घात एवानुशासनम् ॥ यमेव ह्यति-
वर्तेतरेते सन्तं जनं नृप । स एव विनयं कुर्यान्न तद्वि-
नयभाङ्गनृपः ॥ मल्य ह्येते मनुष्याणां धनमेषां मल्य-
त्मकम् । अतस्तान् घातयेद्राजा नार्थदण्डेन दण्डयेत् ॥’
इति ।

मिता. २।२१२

दण्डपारुष्यनिर्णयहेतुः

असाक्षिकहते चिह्नैर्युक्तिभिश्चागमेन च ।

द्रष्टव्यो व्यवहारस्तु कूटचिह्नकृतो भयात् ॥

(१) वाक्पारुष्यपूर्वकत्वाद् दण्डपारुष्यस्यानन्तरमा-
रम्भः । पाण्यादिना अभिघातादिकं दण्डपारुष्यम् । तत्र
निर्जनेऽभिहत्य न मयाऽयमभिहत इत्येवं मिथ्यावादित्वे
दौष्ट्यातिशयाद्वा क्षताद्यात्मनः कृत्या निर्दोषजनाध्या-
रोपे कथं स्यादित्येवक्षिते आह — ‘असाक्षिकहते चिह्नै-
र्युक्तिभिश्चागमेन च । द्रष्टव्यो व्यवहारस्तु कूटचिह्नकृता-
द्भयात् ॥’ असाक्षिकेऽभिहते क्षतादिभिश्चिह्नैस्तद्व्यभि-
चारे वा कूटचिह्नकारिदुष्टपुरुषभयाद् व्यवहार एव
प्रागुक्तन्यायेन चतुष्पादुक्त्यागमानुसारेणैव विद्वज्जन-
समक्षं स्वयं वा राजा द्रष्टव्यः । अयं च सर्वव्यवहारपद-
साधारणः श्लोकः कार्यगौरवप्रतिपत्त्यर्थमिहाम्नात इत्य-
वसेयम् ।

विश्व. २।२१६

(२) एवम्भूतदण्डपारुष्यनिर्णयपूर्वकत्वादण्डप्रणयनस्य
तत्स्वरूपसंदेहे निर्णयहेतुमाह — असाक्षिकेति । यदा कश्चि-
द्रहस्यहमनेन हत इति राज्ञे निवेदयति तदा ‘चिह्नै-
र्वणादिस्वरूपगतैर्लिङ्गैर्युक्त्या कारणप्रयोजनपर्यालोचना-
भिकया आगमेन जनप्रवादेन चशब्दादिव्येन वा कूट-
चिह्नकृतसंभावनाभयात् परीक्षा कार्या । * मिता.

(३) अथ दण्डपारुष्यनिमिने दण्डविधिः । दण्ड-
पारुष्यं नाम शरीरस्य ताडनेनामेध्यसंयोजनेन ताडनार्थ-
मवगूरेण वा परस्य दुःखोत्पादनम् । तत्रापराधमदस-
द्भावसंदेहे निर्णयहेतुस्तावदाह — असाक्षिक इति ।

* व्यग्र. मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।२१२; अपु. २५८।९ तो भ (तादृ);
विश्व. २।२१६ अपुवत्; मिता.; अप. क्षिक (क्षिके)
कृतो भयात् (कृताहने); व्यक. १०७ न च (न वा) शेषं
अपुवत्; स्मृच. २५ क्षिक (क्षिके) शेषं अपुवत्; विर.
२७४ अपुवत्; पमा. ४० स्मृचवत् : ४१२; रत्न. १२१
अपुवत्; व्यनि. ४९४ अपुवत्; नृप्र. २७२-३ कृतो
(युतो); वीसि.; व्यग्र. ३७१ : ३७८ चिह्नैर्यु (चिह्ने यु);
व्यउ. ११२ न च (न वा) : ११८ अपुवत्; वित्ता.
७३४-५; राकौ. ४९० अपुवत्; प्रका. १४ क्षिक (क्षिके)
चिह्नैर्यु (चिह्ने यु) शेषं अपुवत्; समु. १० अपुवत्.

१ चिह्नैर्वर्णादि.

असाक्षिक देशोऽहमनेन हत इति केनचिद्राशे निवेदिते राशा सभ्यैश्च द्वेषादिकृतमिथ्याचिह्नं वर्जयित्वाऽन्यैश्चैर्युक्तिभिरागमेन आसवाक्येन चकारादिव्यैश्च विवादोऽयं बादी साधुरयमसाधुरयमिति विचार्य निगंतव्यः । चिह्नं क्षतादि । युक्तिभिर्हन्तृहन्तव्ययोः संनिधानं द्वेषहेतुसंभव इत्यादिभिः । आगम आसवाक्यम् । केचित्पठन्ति— 'कूटचिह्नकृताद्भयात्' इति । तस्यार्थः— न व्रणादि-दर्शनमात्रेण विना विचारो निर्णयः कार्यः । यतो मत्सरादिवशात् कूटं कृत्रिममपि चिह्नं कर्तुं शक्यते ।

*अप.

(४) निहैर्हन्तुरसाधारणैरुपवीतादिभिः ।

Xविर. २७४

(५) असाक्षिकं रहसि हते पादायुधादिना ताडिते हन्त्रा विप्रतिपत्तौ च कृतायां स व्यवहारश्चिह्नैर्व्रणादि-भिर्देहस्थैर्युक्तिभिः प्रयोजनपर्यालोचनादिभिः आगमेन जनप्रवादेन चकारात् दिव्येन द्रष्टव्यो निगंतव्यः । कूटेति कपटचिह्नातिरिक्तैरित्यर्थः । तुशब्देनाहमनेन ताडित इति वाङ्मात्रेण दण्डप्रणयनादि व्यवच्छिनत्ति । वीमि.

स्मृत्यनुक्तपारुष्ये दण्डविधिः

यत्र नोक्तो दमः सर्वैः प्रमादेन महात्मभिः ।

तत्र कार्यं परिज्ञाय कर्तव्यं दण्डधारणम् ॥

नानभिधानभ्रान्त्यानध्यवसायः कार्यः, किं तर्हि उक्तमनुक्तं वा द्वयोर्गुणादिभिरनुबन्धादिभिश्च स्वरूप-मालोच्य पीडानुसारेण सर्वत्र दण्डमानकर्तव्यताध्यव-सानमित्यभिप्रायः । विश्व. २।२१७

साधनभेदेन जातितो गुणतो वा समहीनोत्तमभेदेन

च दण्डभेदाः

भस्मपङ्कजःस्पर्शे दण्डो दशपणः स्मृतः ।

अमेध्यपार्ष्णिनिष्ठयूतस्पर्शने द्विगुणः स्मृतः ॥

* स्मृच. व्याख्यानं अपराकै. गतार्थम् ।

X शेषं मितावत् ।

(१) विश्व. २।२१७.

(२) यास्मृ. २।२१३; अपु. २५८।१०; विश्व. २।२१८; मिता. (क) गुणः स्मृतः (गुणस्ततः); अप. मितावत्; व्यक. १०४; विर. २६१ मितावत्; पमा. ४१३; रत्न. १२२; विचि. ११२; व्यनि. ४९०; दवि

समेध्वेवं परस्त्रीषु द्विगुणस्तूत्तमेषु च ।

हीनेध्वर्धदमो मोहमदादिभिरदण्डनम् ॥

(१) एतदेवोदाहरणमात्रतया प्रपञ्चयति—भस्मेति ।

मेध्वेत्येवऽपि भस्मकर्मधूलिप्रक्षेपणे निर्दोषस्य कृते दश-पणो दण्डः स्मृत इत्यल्पोऽपि स्मरणानुसारादविरुद्ध इत्यवसेयम् । अमेध्यादिस्पर्शे तु ततो द्विगुणः विंशति-पण इत्यर्थः । निष्ठयूतग्रहणं निष्ठयूतसदृशमेध्यस्य प्रतिपत्त्यर्थम् । तथा च मूत्रपुरीषादौ दण्डातिरेकसिद्धिः ।

यच्चैतदुक्तं— 'समेध्वेवं परस्त्रीषु द्विगुणस्तूत्तमेषु च । हीनेध्वर्धदमो मोहमदादिभिरदण्डनम् ॥' कृतव्याख्यान-मेतत् । विश्व. २।२१८-९

(२) एवं निश्चिते साधनविशेषेण दण्डविशेषमाह—भस्मेति । भस्मना पङ्केन रेणुना वा यः परं स्पर्शयत्यसौ दशपणं दण्डं दाप्यः । अमेध्यमिति अश्रुश्लेष्मनख-केशकर्णवितृषिकाभुक्तोच्छिष्टादिकं च गृह्यते । पार्ष्णिः पादस्य पश्चिमो भागः । निष्ठयूतं मुखनिःसारितं जलम् । तैः स्पर्शने ततः पूर्वादृशपणाद्द्विगुणो विंशतिपणो दण्डो वेदितव्यः । पुरीषादिस्पर्शने पुनः कात्यायनेन विशेष उक्तः— 'छर्दिमूत्रपुरीषाद्यैरापाद्यः स चतुर्गुणः । पङ्गुणः कायमध्ये स्यान्मूर्ध्नि त्वष्टगुणः स्मृतः ॥' इति । आयग्रहणादृशपणादुक्तमनुबन्धजानो गृह्यन्ते ।

एवम्भूतः पूर्वोक्तो दण्डः सर्वविषये द्रष्टव्यः । परभार्यासु चाविशेषेण । तथोत्तमेषु स्वापेक्षयाऽधिक-श्रुतश्रुतेषु पूर्वोक्तादृशपणाद्विंशतिपणाच्च दण्डाद्द्विगुणो २५२ मितावत्; नृप्र. २७३; सवि. ४८१ पणः (गुणः); वीमि. मितावत्; व्यप्र. ३७१; व्यउ. ११२ मितावत्; व्यम. १००; विता. ७३५; राकौ. ४९० मितावत्; सेतु. २१५; समु. १६२.

(१) यास्मृ. २।२१४; अपु. २५८।११ ध्वं (ध्वं); विश्व. २।२१९; मिता. (क) ध्वेवं (ध्वेव); अप. मो मोह (मः प्रोक्तो); व्यक. १०४; स्मृच. ३२९ उक्तः; विर. २६१ मितावत्; पमा. ४१३; रत्न. १२२ मितावत्; विचि. ११२ मितावत्; व्यनि. ४९०; दवि. ३९ (मोह-मदादिभिरदण्डनम्) एतावदेवः २५२ अपवत्; नृप्र. २७३ मोहमदा (मोहभस्मा); सवि. ४८१ पू.; वीमि.; व्यप्र. ३७१; व्यउ. ११३; व्यम. १००; विता. ७३५; राकौ. ४९० अपवत्; सेतु. २१५ मितावत्; समु. १६२.

दण्डो वेदितव्यः । हीनेषु स्वापेक्षया न्यूनवृत्तभुतादिषु पूर्वोक्तस्यार्धदमः पञ्चपणो दशपणश्च वेदितव्यः । मोहश्चित्तवैकल्यम् । मदो मद्यपानजन्योऽवस्थाविशेषः । आदिग्रहणात् ग्रहावेशादिकम् । एतैर्युक्तेन भस्मादिस्पर्शने कृतेऽपि दण्डो न कर्तव्यः । मिता.

(३) जातितो गुणतो वा तुल्यं परं भस्मकर्दम-धूलिभिर्योजयतो दशपणो दण्डः । यदि पुनरमेध्यादिभिः संयोजयति तदा विंशतिपणः । अत्र यदि परस्त्रीमात्रे, तथा जातितो गुणतो बोक्त्रेषु नरेपूक्तमपराधं कुर्यात्तदा पूर्वोक्तादण्डाद्द्विगुणो दण्डः कार्यो विंशतिपणः स्यात् । यत्र विंशतिपणस्तत्र चत्वारिंशत्पणः स्यात् । जातितो वा गुणतो वा हीनविषय उक्तस्यार्धं दण्डनीयः । मदादिना लुप्तज्ञानस्यापराधाभावतो दण्डाभावः । अमेध्यं वसाशुक्रादिशरीरमलात्मकम् । पार्णिः पादा-परभागः । निष्ठयुतं निष्ठिवनम् । अप.

(४) पार्णिश्चरणस्य पश्चिमो भागः । चरण एव तात्पर्यमस्येत्येके । * विर. २६१

(५) अथात्र दण्डपारुष्यनिश्चयानन्तरकृत्यं दण्डं यथावयमाह प्रकरणसमाप्तिपर्यन्तेन --- भस्मेति । भस्म-पङ्कजोमिः प्रत्येकं परस्य स्पर्शं योजने तत्कर्तुर्दशपणमितो दण्डः । अमेध्यमश्रुप्रभृति, पार्णिश्चरणस्य पश्चाद्भागः, निष्ठयुतं मुखश्लेष्म एतैः परस्य स्पर्शने कृते तत्कर्तुस्ततो दशपणाद्द्विगुणो दण्डः । एवं दण्डः समेषु सर्वाणामु द्रष्टव्यः । परभार्यासूतमेषु च वर्णेषु विषये तादृशापराधे कृते समेषूक्तादण्डात् द्विगुणो दमः । हीनेषु वर्णेषु विषये तादृशापराधे समेषूक्तस्य दण्डस्यार्धो दमः कार्यः । मोहोऽनभिज्ञता, मदो मद्यादिभिः । आदिपदेनोन्माद-परिग्रहः । एतैर्भस्मादिस्पर्शने कृतेऽपि दण्डाभावः । चकारेणोत्तरोत्तरं त्रिगुणचतुर्गुणौ दण्डाविति समुच्चीयते । वीमि.

अब्राह्मणकृते ब्राह्मणविषये दण्डपारुष्ये दण्डविधिः

विप्रपीडाकरं छेद्यमङ्गमब्राह्मणस्य तु ।

उद्गूर्णे प्रथमो दण्डः संस्पर्शे तु तदर्धिकः ॥

* शेषं मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।२१५; अपु. २५८।१२ धिकः (धकः); विश्व. २।२२० संस्पर्शे (स्पर्शने); मिता.; अप.; व्यक.

व्य. कं. २२८

(१) अयं चान्यो विशेषः— विप्रपीडाकरमिति । उद्गूर्णानिपाते प्रथमसाहसो दण्डः । प्रहारायाद्गूर्णेनैव विस्मभेणाब्राह्मणस्य ब्राह्मणशरीरस्पर्शनेऽर्धदण्डः । स्पष्ट-मन्यत् । विश्व. २।२२०

(२) प्रातिलोभ्यापराधे दण्डमाह— विप्रपीडाकर-मिति । ब्राह्मणानां पीडाकरमब्राह्मणस्य क्षत्रियादेर्यदङ्गं करचरणादिकं तच्छेत्तव्यम् । क्षत्रियवैश्ययोरपि पीडां कुर्वतः शूद्रस्याङ्गच्छेदनमेव । 'येन केनचिदङ्गेन हिंस्याच्छ्रेयांसमन्यजः । छेत्तव्यं तत्तदेवास्य तन्मनोरनु-शासनम् ॥' इति (मस्मृ. ८।२७९) । द्विजातिमात्र-स्यापराधे शूद्रस्याङ्गच्छेदविधानात् वैश्यस्यापि क्षत्रिया-पकारिणोऽयमेव दण्डस्तुल्यन्यायत्वात् । उद्गूर्णे वधार्थ-मुद्यते शस्त्रादिके प्रथमसाहसो दण्डो वेदितव्यः । शूद्रस्य पुनरुद्गूर्णेऽपि हस्तादिच्छेदनमेव । 'पाणिमुद्यम्य दण्डं वा पाणिच्छेदनमर्हति' इति मनुस्मरणात् (मस्मृ. ८।२८०) । उद्गूर्णार्थं शस्त्रादिस्पर्शने तु तदर्धिकः प्रथमसाहसादर्धदण्डो वेदितव्यः । भस्मादिसंस्पर्शे पुनः क्षत्रियवैश्ययोः प्रातिलोभ्यापराधेषु द्विगुणत्रिगुणा दमा इति वाक्यारुष्योक्तन्यायेन कल्प्यम् । शूद्रस्य तत्रापि हस्तच्छेद एव । 'अवनिष्ठीवतो दर्पाद् द्वावांश्चौ छेदये-न्नुपः । अवमूत्रयतो मद्ममवशार्धयतो गुदम् ॥' इति मनुस्मरणात् (मस्मृ. ८।२८२) । + मिता.

(३) तुशब्दपाटे ब्राह्मणाङ्गच्छेदव्यवच्छेदः । वीमि. उच्चजातिकृते सजातीयकृते वा परगात्रविषये दण्डपारुष्ये दण्डाः उद्गूर्णे हस्तपादे तु दशविंशतिकौ दमौ । परस्परं तु सर्वेषां शस्त्रे मध्यमसाहसः ॥

+ अप., विर., दवि., वीमि., व्यप्र. मितावत् ।

१०५; विर. २६७ अपुवत्; पमा. ४१७; रत्न. १२२ करं (करे) शेषं अपुवत्; व्यनि. ४५२ संस्पर्शे (स्पर्शने) धिकः (धकः); दवि. २५० अपुवत्; नृप्र. २७३ उद्गु (उद्गी) शं तु (शेन) धिकः (धकम्); सवि. ४८१ स्य तु (स्य च) शेषं अपुवत्; वीमि. स्य तु (स्य च); व्यप्र. ३७३; व्यउ. ११४ धिकः (धकम्); व्यम. १००; विता. ७३६; समु. १६२.

(१) यास्मृ. २।२१६; अपु. २५८।१३ शस्त्रे (शस्त्रे); विश्व. २।२२१; मिता.; अप.; व्यक. १०५ हस्त (हस्ते)

(१) अनुत्कृष्टविषयत्वे तु— 'उद्गूणं हस्तपादे तु दशविंशतिकौ दमौ । परस्परं तु सर्वेषां शस्त्रे मध्यम-साहसः ॥' तुशब्दः प्रत्येकमवधारणार्थः । हस्त एवोद्गूणं दशकः, पाद एव विंशतिकः । तथाच समुच्चये समुच्चयसिद्धिः । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । एतच्च सर्ववर्णानां तुल्यगुणादियोगे स्यात् । शस्त्रोद्गूणे तु मध्यमसाहसो दण्डः । विश्व. २।२२१

(२) एवं प्रातिलोभ्यापराधे दण्डमभिधाय पुनः नजातिमधिकृत्याह— उद्गूणं इति । हस्ते पादे वा ताडनार्थमुद्गूणं यथाक्रमं दशपणो विंशतिपणश्च दण्डो वेदितव्यः । परस्परवधार्यं शस्त्रे उद्गूणं सर्वेषां वर्णानां मध्यमसाहसो दण्डः ।

×मिता.

(३) हस्ते परपीडार्थमुद्यमिने दशमो दमः । पादे विंशतिको दमः । शस्त्रे मध्यमसाहसः । उद्यमन एवैतन्न तु निपातने, तत्र दण्डान्तरविधानात् । परस्परमिति वचनात् सजातिविषयमेतत् । हीनजाते-रुत्तमजातिं प्रत्युद्गूणमानस्य दण्डान्तरविधानात् । अप.

(४) आद्यतुशब्देन निपातनव्यवच्छेदः । द्वितीयतु-शब्देनासमानजातीयानामुक्तदण्डव्यवच्छेदः । *वीमि.

पादकेशांशुकरोल्लुञ्जनेषु पणान् दश ।

पीडाकर्पांशुकावेष्टपादाध्यासे शतं दमः ॥

× विर., पमा., दवि., व्यप्र. मितावत् ।

* शेषं मितावत् ।

रं तु (रस्य) सः (सम्); विर. २६३ रं तु (रस्य) सः (सम्); पमा. ४१४; रत्न. १२२; विधि. ११४ सः (सम्); दवि. २५० विरवत्; नृप्र. २७३; सवि. ४८२ दश (परं) सः (सम्); वीमि.; व्यप्र. ३७२; व्यउ. ११३; व्यम. १००; विता. ७३७ विधिवत्; सेतु. २१७ विरवत्; समु. १६२.

(१) यास्मृ. २।२१७; अपु. २५८।१४; विश्व. २।२२२ करोल्लुञ्ज (करालुञ्ज) कर्पांशुकावेष्ट (कर्पाञ्जना-वेष्ट); मिता.; अप. रोल्लु (रालु); व्यक. १०४ अपवत्; स्मृचं. ३२८ ल्लुञ्ज (ल्लुञ्ज); विर. २६२; पमा. ४१५ पीडा (विण्डा); रत्न. १२२; विधि. ११३ करो.....दश (कराकर्षणेषु पणा दश); दवि. २५३ रोल्लुञ्ज (रोल्लुञ्ज) पादाध्यासे (पादन्यासे); नृप्र. २७४; सवि. ४८२ शांशुक-करोल्लुञ्ज (शाङ्कुशकरोल्लुञ्ज) पांशुका (पांशुका) ध्यासे

(१) जालादिसाम्य एव तु— 'पादकेशांशुककरालु-ञ्जनेषु पणान् दश । पीडाकर्पाञ्जनावेष्टय पादाध्यासे शतं दमः ॥' पादकेशवस्त्राणामालुञ्जने अवधूने साक्षेपं दशपणो दण्डः स्यात् । पीडाकर्पाञ्जनेन त्वावेष्टय ग्रीवादौ पादन्यासे शतं दण्डेयः । आञ्जनं ध्यामीकरणं [ध्यामीकरणं ध्यामीकरणं मलिनी-करणमित्यर्थः । 'ध्यामं दमनके गन्धवृणे ध्यामेऽभिधेय-वत्' इति विश्वः— इति पादटिप्पण्याम्] । पीडया कर्षणेनाञ्जनं पीडाकर्पाञ्जनम् । आञ्जनेन ध्यामीकरणेन त्वावेष्टय वशं नीत्वेत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ।

विश्व. २।२२२

(२) पादकेशवस्त्रकरणामन्यतमं गृहीत्वा य उल्ल-ञ्जति झटित्वाकर्षयति अमौ दशपणान् दण्ड्यः । पीडा च कर्पांशुकावेष्टय पादाध्यासश्च पीडाकर्पांशुकावेष्ट-पादाध्यासं तस्मिन् समुच्चिते शतं दण्ड्यः । एतदुक्तं भवति । अंशुकनावेष्टय गाढमापीक्याकृष्य च यः पादेन घट्टयति तं शतं पणान् दापयेदिति । *मिता.

(३) पादयोः केशानामंशुकस्य वस्त्रस्य हस्तयोर्वा समानजातीयस्य पुंस आलुञ्जन आकर्षणे दश पणान् दण्ड्यः । पीडादीनां समुचितानां करणे पणशतं दमः । पीडा निष्पीडनम् । आकर्ष आक्रोश आकर्षणम् । अंशुकावेष्टो ग्रीवादौ वस्त्रवन्धनम् । पादाध्यासो मूर्धादौ पादन्यासः । अप.

शोणितेन विना दुःखं कुर्वन् काष्ठादिभिर्नरः ।
द्वात्रिंशत् पणान् दण्ड्यो द्विगुणं दर्शनेऽसृजः ॥

* विर., वीमि., व्यप्र., व्यउ., व्यम., विता. मितावत् ।

(याने); वीमि.; व्यप्र. ३७३; व्यउ. ११४; व्यम. १००; विता. ७३७; सेतु. २१८ रोल्लुञ्जनेषु (राकर्षणेषु); समु. १६२ रोल्लुञ्ज (राल्लुञ्ज) पणान् (पणा).

(१) यास्मृ. २।२१८; अपु. २५८।१५ दण्ड्यो (दाप्यो); विश्व. २।२२३ दुःखं कुर्वन् (कुर्वन् दुःखं); मिता.; अप. दुःखं (पीडा) शेषं अपवत्; पमा. ४१५; रत्न. १२२ शतं (शत) गुणं (गुणो); व्यनि. ४९१ पणान् दण्ड्यो (पणं दाप्यो); नृप्र. २७४ कुर्वन् (कुर्यात्); सवि. ४८२ (=) त्रिंशत् (विंशति) दर्शनेऽसृजः (दर्शनेऽन्यजः); वीमि. अपवत्; व्यप्र. ३७२ पणान् (पणं)

(१) साम्य एव— 'शोणितेन विना कुर्वन् दुःखं काष्ठादिभिर्नरः । द्वात्रिंशत् पणान् दण्ड्यो द्विगुणं दर्शनेऽसृजः ॥' असृजो लोहितस्येत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ।

विश्व. २।२२३

(२) यः पुनः शोणितं यथा न दृश्यते तथा मृदु-
ताडनं काष्ठलोष्टादिभिः करोत्यसौ द्वात्रिंशत् पणान् दण्ड्यः ।
यदा पुनर्गाढताडनेन लोहितं दृश्यते तदा द्वात्रिंशतो
द्विगुणं चतुःपष्टिपणान् दण्डनीयः । त्वङ्मांसास्थिभेदे
पुनर्विशेषो मनुना दर्शितः— 'त्वग्भेदकः शतं दण्ड्यो
लोहितस्य च दर्शकः । मांसभेत्ता च पणिष्कान्
प्रवास्यस्त्वस्थिभेदकः ॥' इति (मस्मृ. ८।२८४) ।

*मिता.

(३) शोणितमदर्शयित्वैव काष्ठादिभिः परस्य समान-
जातीयस्य दुःखमुत्पादयन् द्वात्रिंशत् पणान् दण्ड्यः ।
शोणितदर्शने तु चतुःपष्टिम् । अप.

करपाददतो भङ्गे छेदने कर्णनासयोः ।

मध्यो दण्डो व्रणोद्भेदे मृतकल्पहते तथा ॥

(१) निकृष्टविषयत्वे तु— 'करपाददन्तभङ्गे
छेदने कर्णनासयोः । मध्यो दण्डो व्रणोद्भेदे मृतकल्पहते
तथा ॥' साम्ये हि शस्त्रोद्गूणमात्र एव मध्यमस्योक्त-
त्वान्निकृष्टविषयमेतदिति व्याख्येयम् । ऋज्वन्यत् ।

विश्व. २।२२४

(२) करपाददन्तस्य प्रत्येकं भङ्गे कर्णनासस्य च

* अप., विर., पमा., वीमि., व्यप्र., व्यउ., विता.
मितावत् ।

गुणं (गुणो); व्यउ. ११३; व्यम. १०० विना (समं)
गुणं (गुणो); विता. ७३७ ऽसृजः (स्मृतः); समु. १६२
अपुवत्.

(१) यास्मृ. २।२१९; अपु. २५८।१६; विश्व.
२।२२४ दतो (दन्त); मिता.; अप. विश्ववत्; व्यक.
१०५ विश्ववत्; विर. २६५ विश्ववत्; पमा. ४१५;
रत्न. १२२ छेद (भेद); विचि. ११६ कल्प (कल्पे) शेषं
विश्ववत्; दवि. २५७ विचिवत्; सवि. ४८२-३ (=)
पाददतो भङ्गे (वदन्तभङ्गे च) मध्यो (मध्ये); वीमि.;
व्यप्र. ३७३; व्यउ. ११४; व्यम. १०० रत्नवत्;
विता. ७३७; सेतु. २१९ कल्प (कल्पे); समु. १६२.

प्रत्येकं छेदने रुदव्रणस्योद्भेदने मृतकल्पो यथा भवति
तथा हते ताडिते मध्यमसाहसो वेदितव्यः । अनुवन्धा-
दिना विषयस्य साम्यमत्रापादनीयम् । X मिता.

(३) मिताटीका— ननु कर्णनासच्छेदाद्यपेक्षया
करपाददन्तभङ्गस्याल्पत्वेनैकरूप्येण सर्वत्र मध्यमसाहसं
दण्डविधानमनुपपन्नं स्यादित्यत आह— अनुवन्धादि-
नेति । अनुवन्धो दोषोत्पादः । 'दोषोत्पादेऽनुवन्धः
स्यादित्यमरः । आदिशब्दात् व्यवहारसौकर्यं गृह्यते ।
कर्णनासच्छेदनरुदव्रणोद्भेदनादौ दोषाधिक्यं प्रत्यक्ष-
सिद्धम् । करपादयोस्तु साक्षाच्छरीरावयवत्वेन तद्भङ्गे
व्यवहारसौकर्याभावेन शरीरयात्रायाः दुर्लभत्वात् दोषा-
धिक्यम् । दन्तभङ्गेऽभ्यवहारसौकर्याभावेन परम्परया
जीवनसंकोचाद्दोषाधिक्यं इत्यनुवन्धादिना करपाददन्त-
भङ्गादिरूपस्य विषयस्य साम्यमूहमित्यर्थः । सुचोः

(४) तथापदेनाङ्गुलिच्छेदसंग्रहः । *वीमि.

'चेष्टाभोजनवाग्रोधे नेत्रादिप्रतिभेदने ।

कन्धराबाहुसक्त्रां च भङ्गे मध्यमसाहसः ॥

(१) चेष्टादिप्रतिरोधकेऽभिधाते अश्यादीन्द्रियाधि-
ष्ठानप्रत्येकभेदने कन्धरादिभेदने चोत्तमसाहसो दण्डः ।
चेष्टानिरोधो मूर्च्छा । भोजननिरोधोऽत्याभिधाताद् भोक्तु-
मशक्तिः । वागुच्चारणाशक्तिर्वाग्रोधः । कन्धरा गलस्कन्ध-
संचारिणी सिरा । स्पष्टमन्यत् । विश्व. २।२२५

(२) गमनभोजनभाषणनिरोधे नेत्रस्य आदिग्रहणा-
जिह्वायाश्च प्रतिभेदने । कन्धरा ग्रीवा, बाहुः प्रसिद्धः,
सक्थि ऊरुस्तेषां प्रत्येकं भङ्गने मध्यमसाहसो दण्डः ।
+मिता.

X अप., विर., पमा., विचि., दवि., वीमि., व्यप्र.
मितावत् ।

* शेषं मितावत् । + पमा., व्यप्र. मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।२२०; अपु. २५८।१७; विश्व.
२।२२५ मध्यम (उत्तम); मिता.; अप. सक्त्रां च
(सक्थ्यङ्गि); व्यक. १०५ प्रति (प्रवि) सः (सम्);
विर. २६५ प्रति (पु वि); पमा. ४१६; रत्न. १२२;
दवि. २५७ प्रति (प्रवि); सवि. ४८३ (=) भोजन
(भेदन) धे (ध) भेद (रोध) सः (सम्); वीमि.;
व्यप्र. ३७३; व्यउ. ११४; विता. ७३८; समु. १६२
भङ्गे (भेदे).

(३) चेष्टा गमनागमनमूत्रपुरीषोत्सर्गादिः । भोजन-
मभ्यवहारः । वाग्व्याहारः । एषां कस्यचिद्रोधे प्रति-
बन्धे, नेत्रादेश्च ज्ञानेन्द्रियाधिष्ठानस्य प्रतिभेदने तदधि-
ष्ठानत्वविनाशे, कन्धराया ग्रीवाया बाह्वोः सक्थो जघन-
स्याङ्घ्रेः पादस्य वा भङ्गे मध्यमसाहस एव दण्डः ।
पूर्वमिदं च वाक्यं ब्राह्मणव्यतिरिक्तस्य समानजाती-
यस्यापराधुवतो दण्डविधायकम् । विष्णुः—‘चेष्टा-
भोजनवाग्रोधे प्रहारदाने च नेत्रकन्धराबाहुसक्थिभङ्गे
चोत्तमम्’ (विस्मृ. ५।६९-७०) । उत्तममुत्तमसाहसः,
दण्ड इति शेषः । अत्र क्षत्रियस्य वैश्यमपराधुवतो
वैश्यस्य क्षत्रियमपराधुवतो यथाक्रमं दण्डदाने मध्यमोत्तम-
साहसयोर्विषयव्यवस्था । अथवा मध्यमसाहसविधिः
शूद्रस्य समानजातीयापराधे । उत्तमसाहसस्तु समान-
जातीयापराध एव क्षत्रियवैश्ययोः । अप.

(४) चकारेण पाणिप्रभृतिसंग्रहः । *वीमि.

एकं घ्नतां बहूनां च यथोक्ताद्द्विगुणो दमः ।

कलहापहृतं देयं दण्डश्च द्विगुणस्ततः ॥

(१) सर्वत्रैवास्मिन् प्रकरणे— ‘एकं घ्नतां बहूनां
तु यथोक्ताद् द्विगुणा दमाः । कलहापहृतं देयं दण्डश्च
द्विगुणस्ततः ॥’ कलहापहृतादित्यर्थः । एतच्चाभिहतायैव
देयं राजदण्डव्यतिरेकेण्यवसेयम् । तथा च बृहस्पतिः—
‘दण्डस्त्वभिहतायैव दण्डपारुष्यकल्पितः । हृते तद्द्विगुणं
चान्यद् राजदण्डस्ततोऽधिकः ॥’ इति । यत्तु नारदीयं—

* शेषं मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।२२१; अपु. २२।७।५९ उक्तः ।
२५८।१८ णो दमः (णा दमाः) ण्डश्च (ण्डस्तु) णस्ततः
(णः स्मृतः); विश्व. २।२२६ नां च (नां तु) णो दमः
(णा दमाः); मिता. अप. नां च (नां तु) स्ततः
(स्तथा); व्यक. १०६ दण्डश्च ... स्ततः (दण्डं च
द्विगुणं ततः) शेषं विश्ववत् ; स्मृच. ३२९ नां च (नां तु)
पू. ; विर. २६९-७०; पमा. ४।१६ पू. : ४२० स्ततः
(स्तथा) उक्तः ; विचि. १।१९ णस्ततः (णः स्मृतः); दवि.
२२० उक्तः : २४९ पू. ; नृप्र. २७४ णो (णं) पू. ;
सवि. ४८३ (=) पू. ; वीमि. ; व्यप्र. ३७३ पू. : ३७५
उक्तः ; व्यउ. १।१४ पू. : ११५ श्व (श्वेत्) उक्तः ; विता.
७३८ पू. : ७४१ उक्तः ; सेतु. २२१ विविवत् ; समु. १६२
नां च (नां तु) पू. : १६३ उक्तः ।

‘यमेव ह्यतिवर्तेरन्ते सन्तं जनं नृप । स एव विनयं
कुर्यान्न तद्विनयमाङ् नृपः ॥’ इति । एतच्छूद्रविषयं
द्रष्टव्यम् । शूद्राणां ह्युक्त्यापराधे राज्ञा अर्थदण्डो न
ग्राह्यः । किं तर्हि । अनावेद्य स्वयमेवोत्कृष्टैरर्थदण्डेन
विनयः कार्यः । राज्ञा त्वावेदिते वध एव । तथा चान-
न्तरमेवाह—‘मला ह्येते मनुष्येषु धनमेषां मलात्मकम् ।
अतस्तान् घातयेद्राजा नार्थदण्डेन दण्डयेत् ॥’ इति ।
स्पष्टमन्यत् । विश्व. २।२२६

(२) यदा पुनर्बहवो मिलिता एकस्याङ्गभङ्गादिकं
कुर्वन्ति तदा यस्मिन् यस्मिन् अपराधे यो
यो दण्ड उक्तस्तत्र तस्माद्द्विगुणो दण्डः प्रत्येकं वेदि-
तव्यः । अतिक्रूरत्वात्तेषां प्रातिलोभ्यानुलोभ्यापराधयो-
रप्येतस्यैव सवर्णविषयेऽभिहितस्य दण्डजातस्य वाक्पा-
रुष्योक्तक्रमेण हानिं वृद्धिं च कल्पयेत् । ‘वाक्पारुष्ये
य एवोक्तः प्रातिलोभ्यानुलोमतः । स एव दण्डपारुष्ये
दाप्यो राज्ञा यथाक्रमम् ॥’ इति स्मरणात् ।

किञ्च । कलहे वर्तमाने यथेनापहृतं तत्तेन प्रत्येक-
णीयम् । अपहृतद्रव्याद्द्विगुणश्चापहारनिमित्तो दण्डो
देयः । *मिता.

(३) यदा पुनरेकं प्रति बहवो हन्तारो दण्डपारुष्य-
कर्तारो भस्मकर्मपांसुसंयोगकर्तारो भवन्ति तदा तेषां
तस्मिन् विषये यो दण्ड उक्तस्तस्माद्द्विगुणो दण्डः प्रत्येकं
कार्यः । कलहे च वर्तमाने येन यस्य यदपहृतं तेन
तस्मै तद्वत्त्वा ततो द्विगुणं धनं राज्ञे देयम् । अप.

(४) बहूनां प्रत्येकं द्विगुणो दमो न पुनः समुदा-
यस्य प्रहारकस्य, प्रत्येकमेवापराधाधिक्यात् । अत एव
विष्णुः— ‘एकं घ्नतां बहूनां प्रत्येकस्योक्तदण्डो द्विगुणः’
इति (विस्मृ. ५।७३) । प्रत्येकस्य प्रत्येकमित्यर्थः ।

×स्मृच. ३२९

(५) एकं बहवो यत्र घ्नन्ति तत्रैकस्य हन्तृत्वे यो
दण्डो यत्रोक्तस्तद्द्विगुणस्तस्मिन्नपरे दण्ड इत्यर्थः, न
हीनोत्तमभेदे । न चात्र दण्डाधिक्यन्यूनते द्रष्टव्ये ।

×वीमि.

* विर., पमा., विचि., दवि., व्यप्र., व्यउ., विता.
मितावत् । × शेषं अपवत् ।

दुःखमुत्पादयेद्यस्तु स समुत्थानजं व्ययम् ।
दाप्यो दण्डं च यो यस्मिन् कलहे समुदाहृतः ॥

(१) यो दुःखमुत्पादयेत्, तेन यावत् सम्यगस्थो-
स्थानं निर्दुःखता भवति, तावद् यो व्ययः स समुत्था-
नजो व्ययः, स देयः । चकारात् राजावेदनप्रवृत्त्युप-
क्षयश्च । राजे च यथोदाहृतो दण्डः । स्वयं चाददद्
राजा दाप्यः । स्पष्टमन्यत् । विश्व. २।२२७

(२) यो यस्य ताडनाद्दुःखमुत्पादयेत् स तस्य
व्रणरोपणादौ औपधार्यं पथ्यार्थं च यो व्ययः क्रियते तं
दद्यात् । समुत्थानं व्रणरोपणम् । यस्मिन् कलहे यो
दण्डस्तं च दद्यान्न पुनः समुत्थानजव्ययमात्रम् । मिता.

(३) यस्तु शस्त्रादिताडनेन परस्य दुःखमुत्पादयेत्
स व्रणारोपणादौ समुत्थाने यो धनव्ययस्तं दद्यात् ।
यश्च यस्मिन् कलहे दण्डपारुष्ये दम उक्तस्तं च राजे
दद्यात् । अप.

(४) दुःखमुत्पादयेत् मनुष्यग्राभ्यशूनामिति शेषः ।

स्मृच. ३२९

(५) चकारेण च समुच्चयार्थकेन विकल्पं वार-
यति । + वीमि.

यानयुग्मगोमजाश्वादिनिमित्तेषु प्राणिहिंसाद्रव्यनाशेषु
स्वाभ्यादीनां दण्डविचारः

चतुष्पादकृतो दोषो नापैहीति प्रजल्पतः ।

काष्ठलोष्टेषुपापाणवाहुयुग्यकृतस्तथा ॥

(१) अत्र प्रवृत्तत्वात् - 'चतुष्पादकृते

+ शेषं मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।२२२; अपु. २५८।१९; विश्व. २।२२७; मिता.; अप. स समुत्थानजं (समुत्थानधन);
व्यक. १०६ दाहृतः (दीरितः); स्मृच. ३२९ पृ.;
विर. २७०; पमा. ४२० नजं (नकं); व्यनि. ४९५ पृ.;
वीमि.; व्यप्र. ३७५; व्यउ. ११५ जं व्ययम् (जो व्ययः);
विता. ७४१; समु. १६३.

(२) यास्मृ. २।२९८; विश्व. २।३०१ कृतो (कृते)
पै (पे) जल्प (भाप) युग्यकृतः (युद्धकृते); मिता.;
अप. २।२९७ बाहु (बाह्य); व्यक. १०८ जल्प (भाप)

१ अपैहीति पाठोऽप्राणिनीयः । बहुनिबन्धमन्थेषु दृष्टत्वात्त-
थैव स्थापितः ।

दोषो नापैहीति प्रभाषतः । काष्ठलोष्टेषुपापाणवाहुयुद्धकृते
तथा ॥ 'दुष्टोऽयं बलीवर्दीदिः, अपसर्पणाय त्वर्यताम्'
इत्येवंवादिनः स्वामिनश्चतुष्पादकृतेऽपराधे न दोषः ।
एवमेव चास्यासावर्थः । काष्ठादि क्षिप्तोर्बाहुयुद्धेन वा
संरब्धयोः । तथाशब्दादनभिकृष्टे सदोपतैवेति गम्यते ।

विश्व. २।३०१

(२) विषयविशेषे दण्डाभावमाह— चतुष्पादेति ।
चतुष्पादैर्गोमजादिभिः कृतो यो दोषो मनुष्यमारणादि-
रूपोऽसौ गवादिस्वामिनो न भवति अपसरेति प्रकर्षेणो-
च्चैर्भाषमाणस्य । तथा लकुटलोष्टसायकपापाणोक्षेपणेन
बाहुना युग्येन च युगं वहता अश्वादिना कृतो यः
पूर्वोक्तो दोषः सोऽपि काष्ठादीन् प्रास्यतो न भवत्य-
पसरेति प्रजल्पतः । काष्ठाद्युक्षेपणेन हिंसायां दोषाभाव-
कथनं दण्डाभावप्रतिपादनार्थम् । प्रायश्चित्तं पुनरबुद्धि-
पूर्वकरणनिमित्तमस्त्येव । काष्ठादिग्रहणं च शक्तितोमरादे-
रुपलक्षणांर्थम् । * मिता.

(३) विषयविशेषे दण्डापवादमाह— चतुष्पादेति ।
चतुष्पादैर्गोमजाश्वादिभिः कृतो मनुष्यमारणादिरपराध-
स्तद्वाहकस्य दण्डनिमित्तं भवति । यद्यसावुच्चैरपैहीति
परं प्रति ब्रूयात्, काष्ठादि व्यापारयतश्चापैहीत्युच्चैर्भाष-
माणस्य काष्ठादिकृतोऽपराधो दण्डनिमित्तं न भवति ।
लोष्टो मृत्पिण्डः । इषुर्बाणः । युग्यं यानम् । अप.

(४) अस्यार्थः— अमनुष्यैः पशुपक्ष्यादिभिः स्वत-
एव कृतो हिंसादिदोषः तस्वामिनां तेषु बलवर्धन-
घावादिदायित्वेऽपि न भवति । तथाऽन्यप्रेरितकाष्ठलोष्ट-
पापाणपृष्ठयानवाहादिकृतो हिंसादिदोषः प्रेरकस्यापसरेति
पुनः पुनरुच्चैरुच्चरितुः न भवतीति । ततोऽत्र दण्डो
नास्तीत्यभिप्रायः । स्मृच. ३२५

(५) काष्ठलोष्टेषुपापाणवाहुयुग्यकृतः काष्ठलोष्टेषु-

* विज्ञा. मितावत् ।

ष्टेषु (ष्टेष्ट) युग्य (योग्या); स्मृच. ३२५ चतुष्पाद (अमनुष्य)
बाहुयुग्य (बाह्ययुग्य); विर. २८० प्याद (ष्यद) शेषं
व्यक्तवत्; द्वि. २२३ प्याद (ष्यद) जल्प (भाप) श्लेषु
(ष्टेषु) युग्य (योग्या); वीमि. पै (पे); विता. ७६३ ना
(वा) कृतस्त (कृते त); समु. १५८ युग्य (युग्म).

पाषाणब्राह्मभिरभ्यासकरणे यः परमो घातो दण्डौचित्य-
लक्षणो दोषः प्रथममेव अपैहीति भाषमाणस्य न भवती-
त्यर्थः । एतच्च एवंविधस्यान्यस्याप्यभ्यासकरणस्योप-
लक्षणं न्यायसाम्यात् । विर. २८०

(६) चतुष्पदमश्वगतादिकमारुह्यान्यथा वा नय-
तस्तथा काष्ठादिना न्यायसाम्यात् अन्यैर्वा द्रव्यैर्योग्यम-
भ्यासं कुर्वतः परोपघातशङ्कया प्रथममेव दूरमपैहीति
प्रजल्पतः प्रकपेणोच्चैर्भाषमाणस्याश्वादिकृतमनुष्यादि-
दोषोऽश्वादिनेतुरभ्यासकर्तुश्च न भवतीत्यर्थः ।

दवि. २२३४

(७) अपैहीति प्रकपेणोच्चैर्जल्पतः चतुष्पादेन
हस्तिवृषादिना कृतो मारणादिरूपो दोषोऽपराधस्तत्स्वा-
मिनो न भवति । तथा अपैहीति प्रजल्पतः शकटस्थितै-
र्युग्यभिन्नैः सर्वैरेव व्यापार्यमाणैर्वा काष्ठादिभिः कृतो
दोषो न भवति । तथापदेन तथोक्तच्छेदसंग्रहः । वीमि.

छिन्ननस्येन यानेन तथा भग्नयुगादिना ।

पश्चाच्चैवापसरता हिंसने स्वाम्यदोषभाक् ॥

(१) अनभिप्रेतत्वादेव च— 'छिन्ननास्येन यानेन
तथा भग्नयुगेन च । पश्चाच्चैवापसरता हिंसिते स्वाम्य-
दोषभाक् ॥' नस्तादिरहितवलीवर्दादियुक्तं छिन्न-
नास्यम् । तथाशब्दः प्रकारार्थः । स्पष्टमन्यत् ।

विश्व. २।३०२

(२) नसि भवा रज्जुर्नस्या छिन्ना शकटादियुक्त-
वलीवर्दनस्या रज्जुर्यस्मिन् याने तत् छिन्ननस्यं शकटादि-
तेन । तथा भग्नयुगेन आदिग्रहणात् भग्नाक्षत्तकादिना
च यानेन पश्चात्पृष्ठतोऽपसरता, च शब्दात्तिर्यगपगच्छता
प्रतिमुखं चागच्छता च, मनुष्यादिहिंसने स्वामी
प्राजको वा दोषभाक् न भवति । अतत्प्रयत्नजनितत्वा-
द्विसनस्य । तथा च मनुः— 'छिन्ननस्ये भग्नयुगे
तिर्यक्प्रतिमुखागते । अक्षभङ्गे च यानस्य चक्रभङ्गे
तथैव च ॥ छेदने चैव यन्त्राणां योक्तुरदम्योस्तथैव
च । आक्रन्दे सत्यपैहीति न दण्डं मनुरब्रवीत् ॥' इति

(१) यास्मृ. २।२९९; विश्व. २।३०२ नस्ये (नास्ये)
युगादिना (युगेन च) हिंसने (हिंसिते); मिता.; अप.
२।२९८; विर. २८० नस्ये (नास्ये) सरता (सरतां) दोष
(दण्ड); वीमि.; विता. ७६३ पस (नुस); समु. १५८.

(मस्मृ. ८।२९१-२) ।

* मिता.

(३) चकारात्पश्चादपसरणव्यतिरिक्ता अपि यानस्य
गतयः परिगृह्यन्ते । Xअप.

शक्तोऽप्यमोक्षयन् स्वामी दंष्ट्रिणां शृङ्गिणां तथा ।
प्रथमं साहसं दद्याद्विक्रुष्टे द्विगुणं तथा ॥

(१) हिंसतः परिगृहीतस्य वलीवर्दादेः— 'शक्तोऽ-
प्यमोक्षयन् स्वामी शृङ्गिणो दंष्ट्रिणस्तथा । प्रथमं साहसं
दाप्यो विक्रुष्टे द्विगुणं तथा ॥' तथाशब्दोऽपराधविशेषा-
नुसारेण दण्डविशेषकल्पनाप्रतिपत्त्यर्थः । प्रसिद्धमन्यत् ।

विश्व. २।३०३

(२) उपेक्षायां स्वामिनो दण्डमाह— शक्तोऽप्य-
मोक्षयन्निति । अप्रवीणप्राजकप्रेरितैर्दंष्ट्रिभिर्गजादिभिः
शृङ्गिभिर्गवादिभिर्वध्यमानं समर्थोऽपि तत्स्वामी यद्य-
मोक्षयन्नुपेक्षते तदा अकुशलप्राजकनियोजनमिमित्तं
प्रथमसाहसं दण्डं दद्यात् । यदा तु मारितोऽहमिति
विक्रुष्टेऽपि न मोक्षयति तदा द्विगुणम् । यदा पुनः प्रवीण-
मेव प्राजकं प्रेरयति तदा प्राजक एव दण्ड्यो न स्वामी ।
यथाह मनुः— 'प्राजकश्चेद्भवेदातः प्राजको दण्डमर्हति'
इति (मस्मृ. ८।२९४) । प्राजको यन्ता । आतोऽभि-
युक्तः । प्राणिविशेषाच्च दण्डविशेषः कल्पनीयः । यथाह
मनुः— 'मनुष्यमारणे क्षिप्रं चौरवत्किंत्विपी भवेत् ।
प्राणभृत्सु महत्स्वर्धे गोगजोष्ट्रहयादिषु ॥ शुद्राणां च
पशूनां तु हिंसायां द्विशतो दमः । पञ्चाशत्तु भवेद्दण्डः
शुभेषु मृगपक्षिषु ॥ गर्दभाजाविकानां तु दण्डः स्यात्प-

* वीमि. मितवत् । X शेषं मितवत् ।

(१) यास्मृ. २।३००; अपु. २५८।७६-७ ऽप्य (ह्य)
णां शृङ्गिणां (णः शृङ्गिणः); विश्व. २।३०३ दंष्ट्रिणां शृङ्गिणां
(शृङ्गिणो दंष्ट्रिणः) दद्यादि (दाप्यो वि); मिता.; अप.
२।२९९; व्यक. १०६; स्मृच. ३२५ ऽप्य (ह्य); विर.
२७३ ऽप्यमोक्ष (ह्यमोच) दंष्ट्रि ... तथा (पक्षिणां
शृङ्गिणामपि) दद्यादि (दण्ड्यो वि); विचि. १२० ऽप्य (ह्य)
दद्यादि (दण्ड्यो वि); व्यनि. ४९४ मोक्ष (मोष); दवि. २२३
ऽप्यमोक्ष (ह्यमोच) दद्यादि (दण्ड्यो वि); वीमि. ऽप्य (ह्य)
दंष्ट्रिणां शृङ्गिणां (शृङ्गिणो दंष्ट्रिणः); व्यम. १०९ विचिवत्;
विता. ७६३ ऽप्य (ह्य) द्विगुणं (मध्यमं); राकौ.
४९४ विचिवत्; सेतु. ३०१ स्मृचवत्; समु. १५८
ऽप्य (ह्य) णं तथा (णं ततः).

अमापकः । मापकस्तु भवेद्दण्डः श्वशूकरनिपातने ॥
इति (मसृ. ८।२९६-८) । *मिता

(३) दंष्ट्रिणां गजादीनां शृङ्गिणां बलीवर्दीदीनां
स्वामी प्राणिव्यापादने प्रवर्तमानानां तन्निवारणे शक्तः
सन् यो न निवारयति, तस्य प्रथमसाहसो दण्डः ।
यस्तु व्यापाद्यमानेन त्रायस्वेति विकृष्टेऽपि न निवार-
यति तस्य पूर्वोक्ताद्विगुणो दण्डः । अप.

(४) स्त्रीयं शृङ्गिणमपसारयेत्यसकृदाक्रोशे कृते
विकृष्ट इति । विर. २७३

द्रव्यविनाशे दण्डविधिः

अभिघाते तथा छेदे भेदे कुड्यावपातने ।

पणान् दाप्यः पञ्च दश विंशतिं तद्व्ययं तथा ॥

(१) दणैव च— 'अभिघाते तथा भेदे छेदे
कुड्यावपातने । पणान् दाप्यः पञ्च दश विंशतिं तद्व्ययं
तथा ॥' प्रातिवेशिकगृहाणां दौराग्यात् पापाणादिना
अभिघाते कृते पञ्च पणान् दाप्यः । तथा भेदेऽभिघात-
संघासाज्जाते दश पणान् दाप्यः । छेदने तु तद्द्वैधी-
भावे कुड्यावपातने वा विंशतिम् । व्ययं तु व्यापन्न-
समाधानार्थं गृहिणे दद्यात् सर्वत्र साहसिकत्वात् ।
विश्व. २।२२९.

(२) मुद्रादिना कुड्यस्याभिघाते विदारणे द्विधा
करणे च यथाक्रमं पञ्चपणो दशपणो विंशतिपणश्च दण्डो
वेदितव्यः । अवपातने पुनः कुड्यस्यैते त्रयो दण्डाः
समुच्चिता ग्राह्याः । पुनः कुड्यसंपादनार्थं च धनं
स्वामिने दद्यात् । Xमिता.

* वीमि. मितावत् ।

X पमा., सवि., व्यप्र., व्यउ., विता. मितावत् । दण्ड-
विवेके मिताक्षरारत्नाकरयोर्द्वारः, हल्ययुधमतं च मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।२२३; अपु. २५८।१ छेदे भेदे
(भेदे छेदे) तद्व्ययं (तद्व्ययं); विश्व. २।२ भेदे
(भेदे छेदे); मिता.; अप.; व्यक. ११९ तद्व्ययं (तद्व्ययं)
शेषं विश्ववत्; विर. ३५१ छेदे भेदे (भेदे छेदे) पात (घात)
तद्व्ययं (तद्व्ययं); पमा. ४२८; विचि. १५१ पणान् (पणा)
शेषं विश्ववत्; दवि. २९८ दाप्यः (दण्ड्यः) शेषं विश्ववत्
कामयेन्वादावपि तज्यमिति पाठः इत्याह; सवि. ४८३ (=);
वीमि.; व्यप्र. ३७७; व्यउ. ११७ तद्व्ययं (तद्व्ययं);

(३) कुड्यस्यापहर्ता पञ्च पणान् दाप्यः । छेत्ता
दश । भेत्ता विंशतिम् । पातयिता तु कुड्यव्ययं
स्वामिने दाप्यः । अप.

(४) अभिघातो बन्धशिथिलीकरणहेतुः, भेदः
क्वापि बन्धादिविघटनं, छेदो द्वैधीकरणं, एभ्यो बलवान्
विमर्दोऽभिघातनं एषु कुड्याभिघातादिषु यथाक्रमं पञ्च-
दशविंशतिचत्वारिंशत्यणा दण्डाः । अभिघातादौ तु
पावत्कुड्यं मन्दीभूतं, तावदपेक्षयाऽपि साहसकर्तृपार्थे ।
विर. ३५२

(५) परकीयकुड्याभिघाते शिथिलीकरणे पञ्चदश
पणाः । भेदे बन्धशिथिलीकरणे विंशतिं, छेदे द्विधा-
करणे तथा विमर्दे अवघातने उभयत्रापि चत्वारिं-
शत्यणदण्डः । तत्तज्जीकरणं च ' स तस्योत्पादयेत्तृष्टिम् '
इति मनुवचनात् । * विचि. १५१

(६) तद्व्ययं कुड्यस्य पुनः करणार्थं व्ययितं धनम् ।
तथाशब्देन साहित्यं विवक्षितम् । + वीमि.

दुःखोत्पादि गृहे द्रव्यं क्षिपन् प्राणहरं तथा ।

पोडशाद्यः पणान् दाप्यो द्वितीयो मध्यमं दमम् ॥

(१) परकीये— 'दुःखोत्पादि गृहे द्रव्यं क्षिपन्
प्राणहरं तथा । पोडशाद्यं पणान् दाप्यो द्वितीये मध्यमं
दमम् ॥' दुःखोत्पादि द्रव्यं कण्टकादि । प्राणहरं
सर्पादि । स्पष्टमन्यत् । विश्व. २।२३०

(२) परगृहे दुःखजनकं कण्टकादि द्रव्यं प्रक्षिपन्
पोडशपणान् दण्ड्यः । प्राणहरं पुनर्विपभुजङ्गादिकं

* दण्डाववके तु रत्नाकरवत् मिश्राः श्युक्तम् ।

+ शेषं मितावत् ।

विता. ७४१; सेतु. २५५ पूर्वार्थे (अवघाते तथा भेदे छेदे
कुड्यादिघातने) तद्व्ययं (तद्व्ययं); समु. १६४ विश्ववत्.

(१) यास्मृ. २।२२४; अपु. २५८।२२ द्वितीयो
(द्विगुणो); विश्व. २।२३० शाश्वः (शाश्वे) तीथो (तीथे);
मिता.; अप.; व्यक. ११९; विर. ३५३ दाप्यो (दण्ड्यो);
पमा. ४२८; विचि. १५२ दाप्यो (दण्ड्यो) तीथो (तीथे);
दवि. २९६ विश्ववत्; सवि. ४८३ (=); वीमि.; व्यप्र.
३७७ विश्ववत्; व्यउ. ११७ विश्ववत्; विता. ७४१ दाप्यो
(दण्ड्यो) दमन् (तथा); सेतु. २५५-६ क्षिपन् (क्षिपं)
दाप्यो (दण्ड्यो); समु. १६४.

प्रक्षिपन् मध्यमसाहसं दण्ड्यः ।

* मिता.

(३) दुःखहेतुद्रव्यं कण्टकविष्टाग्रावास्थ्यादि ।

विता. ७४१

पशुविषयदण्डपारुष्ये दण्डविधिः

दुःखे च शोणितोत्पादे शाखाङ्गच्छेदने तथा ।

दण्डः क्षुद्रपशूनां तु द्विपणप्रभृतिः क्रमात् ॥

(१) द्विगुण इति शेषः । शोणितोत्पादशाखाङ्ग-
च्छेदनेषूत्तरो द्विगुणः । शृङ्गकर्णपुच्छादीनि शाखाः ।
चक्षुरादीन्यङ्गानि । क्षुद्रपशवश्छागादयः । स्पष्टमन्यत् ।

विश्व. २।२३१

(२) पश्वभिद्रोहे दण्डमाह — दुःखे चेति ।
क्षुद्राणां पशूनां अजाविकहरिणप्रायाणां ताडनेन दुःखो-
त्पादने असूक्ष्मावणे शाखाङ्गच्छेदने । शाखाशब्देन
चात्र प्राणसंचाररहितं शृङ्गादिकं लक्ष्यते । अङ्गानि
करचरणप्रभृतीनि । शाखा चाङ्गं च शाखाङ्गं तस्य
छेदने द्विपणप्रभृतिर्दण्डः । द्वौ पणौ यस्य दण्डस्य स
द्विपणः । द्विपणः प्रभृतिरादिर्यस्य दण्डगणस्यागौ द्वि-
पणप्रभृतिः । स च दण्डगणो द्विपणः चतुष्पणः षट्-
पणोऽष्टपण इत्येवंरूपो न पुनर्द्विपणस्त्रिपणश्चतुष्पणः
पञ्चपण इति । कथमिति चेदुच्यते । अपराधगुरुत्वात्ता-
वत् प्रथमदण्डादगुरुतरमुपरितनं दण्डत्रितयमवगम्यते ।
तत्र चाश्रुतत्रित्वादिसंख्याश्रयणाद्वरं श्रुतद्विसंख्याया
एवाभ्यासाश्रयणेन गुरुत्वसंपादनमिति निरवयवम् ।

* मिता.

* अप., विर., पमा., विनि., दवि., सवि., बीमि.,
व्यप्र., व्यउ. मितावत् ।

× अप., पमा., सवि., बीमि., व्यप्र., विता. मितावत् ।
दण्डविवेके हलायुधमतं विरवत्, मिताक्षरा चोद्धृता ।

(१) यास्मृ. २।२२५; अपु. २५।८।२३ तु (स्यात्)
तिः (ति) ; मिता. ; अप. खे च (खेऽथ) ; व्यक. १०७
खे च (खिते) द्विपणप्रभृतिः (द्विपणा द्विगुणाः) ; विर.
२७८ खे च (खेषु) तु (च) पणप्रभृतिः (पणात् द्विगुणः) ;
पमा. ४२२ ; रत्न. १२३ ; दीक. ५२ द्वि...मात्
(द्विगुणात् द्विगुणक्रमः) ; व्यनि. ४९६ तु (च) ; दवि.
२२१ खे च (खेषु) पणप्रभृतिः (पणात् द्विगुणः) ; सवि.
४८३ (=) तु (च) पण (गुण) ; बीमि. त्पादे (छेदे)
तु (स्यात्) ; व्यप्र. ३७६ ; व्यउ. ११६ ; व्यम. १०० ;

(३) शाखा अनारम्भकशृङ्गादिरूपा, अङ्गमारम्भकं
करचरणादि । तेन क्षुद्रपशूनामजादीनां शोणितं विना
दुःखोत्पादे, शोणितोत्पादे, शाखाच्छेदे, अङ्गच्छेदे
यथाक्रमं द्विपणचतुष्पणाष्टपणोडशपणा दण्डाः ।

विर. २७८

‘लिङ्गस्य छेदने मृत्यौ मध्यमो मूल्यमेव च ।

महापशूनामेतेषु स्थानेषु द्विगुणो दमः ॥

(१) परकीयानां तु — ‘लिङ्गस्य छेदने मृत्यौ
मध्यमो मूल्यमेव च । महापशूनामेतेषु स्थानेषु
द्विगुणा दमाः ॥’ स्वकीये द्विपणादिमध्यमान्ता यथास्थानं
दण्डाः, परकीये तु दण्डो मूल्यं चेति शोध्यम् । महा-
पशवो गवादयः । तेषां प्रागुक्तशोणितदुःखोत्पादादिषु
स्थानेषु द्विपणाद्युक्तदण्डाद् द्विगुणा यथास्थानं दण्डाः
कार्याः ।

विश्व. २।२३२

(२) तेषां क्षुद्रपशूनां लिङ्गच्छेदने मरणे च
मध्यमसाहसो दण्डः । स्वामिने च मूल्यं दद्यात् ।
महापशूनां पुनर्गो गजवाजिप्रभृतीनामेतेषु स्थानेषु ताडन-
लोहितस्त्रावणादिषु निमित्तेषु पूर्वोक्तादण्डाद् द्विगुणो
दण्डो वेदितव्यः ।

* मिता.

वनस्पतिवृक्षलायुत्पादीनां छेदनादौ दण्डविधिः

प्रैरोहिशाखिनां शाखास्कन्धसर्वविदारणे ।

उपजीव्यद्रुमाणां च विंशतेर्द्विगुणो दमः ॥

* अप., विर., पमा., दवि., बीमि., व्यप्र., व्यउ.,

विता. मितावत् ।

विता. ७४३; समु. १६३.

(१) यास्मृ. २।२२६; अपु. २५।८।२४ च (वा) गो
दमः (णा दमाः) ; विश्व. २।२३२ गो दमः (णा दमाः) ;
मिता. ; अप. ; व्यक. १०७ ; विर. २७८ ; पमा. ४२२ ;
रत्न. १२३ ; व्यनि. ४९६ मध्यमो (मध्यमे) ; दवि. २२१
मध्यमो (अधमो) ; बीमि. ; व्यप्र. ३७६ ; व्यउ. ११६ ;
व्यम. १०० पशूनामेतेषु (पशुषु चैतेषु) ; विता. ७४३ ;
समु. १६३.

(२) यास्मृ. २।२२७; अपु. २५।८।२५ च (तु) गो
दमः (णा दमाः) ; विश्व. २।२३३ हिशाखिनां (हशाखिनां)
च (तु) तोर्द्विगुणो दमः (त्तिद्विगुणा दमाः) ; मिता. ;
अप. गो दमः (णा दमाः) ; व्यक. १०८ च (तु) शेषं
अपवत् ; विर. २८४ ; पमा. ४२६ ; विधि. १२२ च (तु) ;

(१) आशमसरोपितानां संपरिग्रहाणां— 'प्ररोह-
शाखिकाशाखास्कन्धसर्वविदारणे । उपजीव्यद्रुमाणां तु
विंशतिद्विगुणा दमाः ॥' उपजीव्यद्रुमा आम्नादयः । तेषां
प्ररोहच्छेदने विंशतिपणो दमः । शाखिकादिच्छेदनेपू-
त्तरोत्तरद्विगुणकल्पना । प्ररोहः पल्लवः । अल्पाः शाखाः
शाखिकाः । स्पष्टमन्यत् । विश्व. २।२३३

(२) प्ररोहा अङ्कुरास्तद्वन्त्यः शाखाः प्ररोहिण्यः
याश्चिन्नाः पुनरुताः प्रतिकाण्डं प्ररोहन्ति ताः शाखाः
येषां वटादीनां ते प्ररोहिशाखिनस्तेषां शाखाच्छेदने ।
यतो मूलशाखा निर्गच्छन्ति स स्कन्धस्तस्य छेदने
समूलवृक्षच्छेदने च यथाक्रमं विंशतिपणदण्डादारभ्य
पूर्वस्मात् पूर्वस्मादुत्तरोत्तरो दण्डो द्विगुणः । एतदुक्तं
भवति । विंशतिपणश्चत्वारिंशत्पणोऽशीतिपण इत्येवं त्रयो
दण्डा यथाक्रमं शाखाच्छेदनादिष्वपराधेषु भवन्तीति ।
अप्ररोहिशाखिनामप्युपजीव्यवृक्षाणामाम्नादीनां पूर्वोक्तेषु
स्थानेषु पूर्वोक्ता एव दण्डाः, अनुपजीव्याप्रो-
दिशास्त्रिषु पुनर्वृक्षेषु कल्प्याः । * मिता.

(३) प्ररोहिणां न्यग्रोधादीनामुपजीव्यानां च दण्डाम्ना-
दीनां शाखिनां वृक्षाणां च शाखायाः स्कन्धस्य सर्वस्य
वृक्षस्य च भेदने यथाक्रमं त्रयो दण्डा भवन्ति । तत्र
शाखाया भेदने विंशतिः । स्कन्धस्य द्विगुणाश्चत्वारिंशत् ।
सर्वस्य द्विगुणा अशीतिः । प्ररोहो न्यग्रोधः । स्कन्धः
प्रधानशाखामूलम् । अप.

(४) प्ररोहिशाखिनो येषां शाखा अपि प्ररोहन्ति
ते वटादयः । उपजीव्यद्रुमाः येषां छायाद्युपजीव्यते ते
आम्नादयः । +विर. २८४

(५) चकारेण प्ररोहिणामेव ग्रामादिस्थैरुपवेशनाद्यर्थ-
मुपजीव्यत्वे तद्विदारणे पुनस्तद्वैगुण्यमिति समुचीयते ।
वीमि.

* पमा., सवि., व्यप्र., विता. मितावत् ।

+ शेषं मितावत् । विचि., दवि. विरवत् ।

दवि. ३२३; नृप्र. २७४; सवि. ४८४ (=); वीमि.;
व्यप्र. ३७७ च (तु); व्यउ. ११६ रोहि (रोह) च (तु);
विता. ७४३; राकौ. ४९० रोहि (रोह); सेतु. २९३
च (तु); समु. १६३.

प.कां. २२९

'चैत्यश्मशानसीमासु पुण्यस्थाने सुरालये ।
जातद्रुमाणां द्विगुणो दमो वृक्षेऽथ विश्रुते ॥

(१) उपजीव्यानामेव च— 'चैत्यश्मशानसीमान्त-
पुण्यस्थाने नृपालये । जातद्रुमाणां द्विगुणा दमा वृक्षे च
विश्रुते ॥' चातुर्थिकाद्यपनोदनसमर्थः पिप्पलादिवृक्षो
विश्रुतः । स्पष्टमन्यत् । विश्व. २।२३४

(२) वृक्षविशेषान् प्रत्याह— चैत्येति । चैत्यादिषु
जातानां वृक्षाणां शाखाच्छेदनादिषु पूर्वोक्तादण्डा-
द्विगुणः । विश्रुते च पिप्पलपलाशादिके द्विगुणो दण्डः ।
मिता.

(३) चैत्यादिस्थानजातानां द्रुमाणां शाखान्स्कन्ध-
सर्वविदारणेषु विश्रुतद्रुमविषयेषु पूर्वोक्ता विंशत्यादयो
दमा द्विगुणा वेदितव्याः । चैत्यं मनोहरस्थानम् । अप.
(४) चकारेण समुत्थानव्ययदानं समुचीयते ।

* वीमि.

गुल्मगुच्छक्षुपलताप्रतानौपधिवीरुधाम् ।

पूर्वस्मृतादर्धदण्डः स्थानेपूक्तेषु कर्तने ॥

(१) चैत्यादिजातानामेव तु— 'गुल्मगुच्छक्षुपलता-
प्रतानौपधिवीरुधाम् । पूर्वस्मृतादर्धदण्डः स्थानेपूक्तेषु
कृन्तने ॥' गुल्मादीनामुक्तेषु चैत्यादिस्थानेषु जातानां
कृन्तने प्रागुक्तप्ररोहादिक्रमेणैव स्मृतादेकगुणादर्धदण्डाः

* शेषं मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।२२८; विश्व. २।२३४ सीमासु
(सीमान्त) सुरा (नृपा) णो दमो वृक्षेऽथ (णा दमा वृक्षे च);
मिता. (क.) क्षेऽथ (क्षे च); अप. णो दमो वृक्षेऽथ
(णा दमा वृक्षे च); व्यक. १०८; विर. २८४ णो दमो
(णा दमा); पमा. ४२७; विचि. १२२ विरवत्; दवि.
३२४ मितावत्; नृप्र. २७४ सीमासु (स्थानेषु); सवि.
४८४ (=) पुण्य (अन्य) क्षेऽथ (क्षेपु); वीमि. मितावत्;
व्यप्र. ३७७; व्यउ. ११७ मितावत्; विता. ७४४ स्थाने
(स्थान) क्षेऽथ (क्षे च); सेतु. २९३; समु. १६४.

(२) यास्मृ. २।२२९; विश्व. २।२३५ कर्तने (कृन्तने);
मिता.; अप.; व्यक. १०८ विश्ववत्; विर. २८४ पूक्तेषु
(क्षेपेषु); पमा. ४२७; विचि. १२२ विश्ववत्; दवि.
३२४; नृप्र. २७४; वीमि.; व्यप्र. ३७७; व्यउ. ११७;
विता. ७४४; सेतु. २९४-५ पूक्तेषु (पु च वि); समु.
१६३.

कल्पाः । गुल्मः गुञ्जादि । गुच्छः कुन्दादि । क्षुपो जात्यादिविष्टः । लता प्रसिद्धा । प्रताना वल्ली । ग्राम्या ओषधयः । आरण्या वीरुधः । विश्व. २।२३५

(२) गुल्मादीन् प्रत्याह—गुल्मेति । गुल्मा अनति-दीर्घनिबिडलता मालत्यादयः । गुच्छा अवल्लीरूपाः असरलप्रायाः कुरण्टकादयः । क्षुपाः करवीरादयः सरल-प्रायाः । लता दीर्घयायिन्यो द्राक्षातिमुक्ताप्रभृतयः । प्रतानाः काण्डप्ररोहरहिताः सरलयायिन्यः सारिवाप्रभृतयः । ओषधयः फलपाकावसानाः शालिप्रभृतयः । वीरुधः छिन्ना अपि या विविधं प्ररोहन्ति ताः गुडूची-प्रभृतयः । एतेषां पूर्वोक्तेषु स्थानेषु विकर्तने छेदने पूर्वोक्तादण्डादर्धदण्डो वेदितव्यः । * मिता.

(३) वृक्षेभ्यो न्यूनपरिमाणा उद्भिजा गुल्माः कुरु-वकादयः । ततो न्यूनपरिमाणा गुच्छाः । ततोऽपि ऋसी-यांसः क्षुपाः । लता वल्लयः । ता एव स्थूलाः प्रतानाः । व्रीहियवादयः फलपाकान्ता ओषधयः । बीजकाण्डप्ररो-हिण्यो वीरुधः । आसां पूर्वोक्तेषु दण्डनिमित्तेषु पूर्वो-क्तदण्डानामर्धमर्धं ग्राह्यम् । अप.

(४) स्थानेषु स्कन्धशाखामूलेषु । ×विर. २८५

(५) समुत्थानव्ययदानं चात्रापि द्रष्टव्यम् । वीमि.

नारदः

दण्डपारुष्यलक्षणं तत्प्रकाराश्च

परगात्रेष्वभिद्रोहो हस्तपादायुधादिभिः ।

भस्मादिभिश्चोपघातो दण्डपारुष्यमुच्यते+ ॥

* पमा., दवि., व्यप्र. मितावत् । × शेषं मितावत् ।

+ मिताक्षराव्याख्यानं 'असाक्षिकहते चिह्नेः' इति याज्ञवल्क्य-वचनादौ (पृ. १८१३) द्रष्टव्यम् । पमा., रत्न., व्यप्र. मितावत् ।

(१) नासं. १६, १७।४; नास्मृ. १८।४ दिभिश्चोप-घातो (दीनामुपक्षेपैः); अपु. २५, ३।२८ भस्मा ... घातो (अग्न्यादिभिश्चोपघातैः); मिता. २।२१२; अप. २।२१२ भस्मादि (तस्मादे) घातो (घाते); व्यक. १०४; स्मृच. ७; विर. २६० श्रोप (श्राव); पमा. ४०९ नास्मृवत्; रत्न. १२१; स्मृचि. २३ श्रोप (श्राप); दवि. ३३ श्रोप (श्रामि); नृप्र. २७१; सवि. ४८०; वीमि. २।२१२; व्यप्र. ३६९; व्यउ. १११ भस्मा (अस्मा); व्यम. १००; विता. ७३१ व्यउवत्; राकौ. ४९०; सेतु. २१५ विरवत्; समु. १६१.

(१) परगात्रेषु स्थावरजङ्गममूर्तिषु । दण्डो द्रोहः । पारुष्यं निष्ठुरता । स्मृच. ७

(२) अभिघातस्ताडनम् । *दवि. ३३

(३) वाक्पारुष्यं निरूप्य दण्डपारुष्यं प्रस्तौति—परगात्रेष्विति । रोषात् परशरीरेष्वभिद्रोहः प्रहरणं हस्तादिभिः भस्मादिभिश्चोपघातो रज्जुपापाणादिभिश्च भस्मधूलीपानीयाशुच्यादिना, दण्डपारुष्यमुच्यते ।

नाभा. १६, १७।४ (पृ. १६५)

तस्यापि दृष्टं त्रैविध्यं हीनमध्योत्तमक्रमात् ।

अवगोरणनिःशङ्कपातनक्षतदर्शनैः ॥

हीनमध्योत्तमानां तु द्रव्याणां समतिक्रमात् ।

त्रीण्येव साहसान्याहुस्तत्र कण्टकशोधनम् ॥

(१) निःशङ्कपातनं निःशङ्कप्रहरणम् । त्रीण्येव साहसानि त्रिप्रकाराण्येव सहसा कृतानि दण्डपारुष्याणी-त्यर्थः । +मिता. २।२१२

* मिताक्षराव्याख्यानमपि समुद्धृतम् ।

+ पमा., रत्न., व्यप्र. मितावत् ।

(१) नासं. १६, १७।५ तस्या (तत्रा) हीन (मृदु) गोरणनिःशङ्क (गूरणनिःसङ्ग); नास्मृ. १८।५ हीन (मृदु) त्तम (त्तमं); मिता. २।२१२ (क) निःशङ्क (निःसङ्ग), (ख) स्यापि (स्योप) निःशङ्क (निःसङ्ग); अप. २।२१२ उत्तरार्धे (अवगूरणनिःसङ्गपातक्षतजदर्शनैः); व्यक. १०४ तस्या (तत्रा) हीन (मृदु) गोर ... तन (गूरणनिःसङ्ग-पीडना); स्मृच. ७; विर. २६० हीन (मृदु) गो (गृ); पमा. ४१० गो (गृ); रत्न. १२१; व्यनि. ४९० हीन (मृदु) निःशङ्क (निःसङ्ग); स्मृचि. २३ हीन (मृदु); दवि. २१९ हीन (मृदु) गो (गृ) शङ्क (शल्क); नृप्र. २७१; सवि. ४८० तस्या (अस्या) अव (अप) निः ... क्षत (निःसङ्गपातक्षतज) मनुः; व्यप्र. ३६९; व्यउ. १११ क्षत (क्षम); विता. ७३१-२; सेतु. २१५ हीन (मृदु) गोरण (गूहन); समु. १६१ नक्षत (क्षतज).

(२) नासं. १६, १७।६ हुस्तत्र (हुः प्रोक्तं); नास्मृ. १८।६ समतिक्रमात् (अपकर्षणात्); अप. २।२१२ द्रव्याणां (वर्णानां) पू. ; व्यक. १०४ द्रव्याणां (त्रयाणां) साहसा (साधना) धनम् (धने); स्मृच. ७ पू. ; विर. २६० तु (च) धनम् (धने); पमा. ४१० सम (अन); रत्न. १२१ पू. ; व्यनि. ४९० द्रव्याणां (त्रयाणां) धनम् (धने); स्मृचि. २३ तु (च) पू. ; दवि. २१९ तु (च) पू. ;

(२) कर्तृव्यापारतारतम्यात्, कर्मीभूतद्रव्यवैशिष्ट्य-
तारतम्याच्च, प्रथममध्यमोत्तमभावेन त्रैविध्यमित्यर्थः ।
ननु पारुष्यद्वयस्य साहसविशेषत्वात् पदान्तरत्वेनोक्तिर-
युक्ता । सत्यम् । सहसा क्रियमाणस्य साहसविशेषत्वं
छलेन पुनः क्रियमाणस्य पदान्तरत्वमेव । साहसलक्षणा-
भावात् । तथा चोक्तं तेनैव— 'तस्यैव भेदः स्तेयं
स्यादिशेषस्तत्र तूच्यते । आधिः साहसमाक्रम्य स्तेय-
माधिश्छलेन तु ॥' आधिः क्लेशः । स आक्रम्यार्थ-
हरणद्वारा क्रियमाणः साहसम् । छलेन पुनरर्थहरणद्वारा
क्रियमाणः स्तेयमित्यर्थः । नन्वेतेन स्तेयस्य भेद उक्तो
न पारुष्यस्य । सत्यम् । अपृथगुद्दिष्टस्यापि भेद उक्ते
पृथगुद्दिष्टस्य सुतरामेव भेदो लक्ष्यत इति स्तेयमात्र-
स्योक्त इत्यविरोधः । अतः पदान्तरत्वेनाप्युक्तिर्युक्तैव ।
अत एव संग्रहकारः— 'मनुष्यमारणादीनि कृतानि
प्रसभं यदि । साहसानीति कथ्यन्ते यथाख्यान्यन्यथा
पुनः ॥' अन्यथा पुनः यत्रप्रसभं कृतानि तदा यथा-
ख्यानि स्तेयस्त्रीसंग्रहणवाकपारुष्यदण्डपारुष्याख्यानी-
त्यर्थः । नन्वेवं स्तेयस्त्रीसंग्रहणयोरपि साहसात् पृथगुद्दे-
शनं कार्यम् । सत्यम् । अत एव मनुना 'स्तेयं च
साहसं चैव स्त्रीसंग्रहणमेव च ।' (मस्मृ. ८।६) इति
पृथगुद्दिष्टम् । नारदेन तु तयोश्छलेनैव क्रियमाणत्वात्
पदान्तरत्वं स्फुटमेवेति साहसान्तर्भाव एवोद्देशदशायां
दर्शितः । पारुष्यद्वयस्य तु प्रायेण प्रसभं क्रियमाणत्वात्
पदान्तरत्वमव्यक्तमिति पृथगप्युपदेशः कृत इति सर्व-
मनवद्यम् । स्मृच. ७

(३) अवगूरणं शस्त्राद्युल्लासनम् । निःशङ्कपातनं
निर्दयं शस्त्रादिना घातनमरुधिरं मध्यममेव । निःशङ्क-
पातनं सरुधिरं क्षतदर्शनपदेन विवक्षितमुत्तमम् ।

नारदीय एवावगूरणादिभेदेन त्रैविध्यमभिधायाम्य-
द्रव्यभेदेन प्रत्येकमेषां त्रैविध्यमाह— 'हीनमध्योत्तमानां
च द्रव्याणां समतिक्रमात् । त्रीण्येव साहसान्याहुस्तत्र
कण्टकशोधने ॥' कण्टकशोधने दण्डे कर्तव्ये साहसानि
अवगूरणादिद्रव्यभेदेन त्रीणि प्रत्येकमधममध्यमोत्तम-

नृप्र. २७१-२; सवि. ४८० इत्यत्र क (इत्यदक) मनुः ;
व्यप्र. ३६९ तु (च); व्यउ. १११ तु (च); विता.
७३२ सम (अन); समु. १६१.

भावेन त्रीण्याहुरित्यर्थः । एष च पाठो मिताक्षरा-
प्रकाश-हलायुध-पारिजातेषु दृष्टः । लक्ष्मीधरेण तु त्रयाणां
समातिक्रमात् त्रीण्येव साधनानीति पठितं तस्यापि
त्रीण्येव साधनान्याहुरिति पाठस्तत्रायाणां त्रित्वमेक
विवक्षितम् । विर. २६०

(४) अवगूरणं शस्त्राद्युत्थापनं निःशङ्कपातनम-
रुधिरं शस्त्रादिघातनम् । अत्र प्रहरणस्य प्रारम्भो
निष्पत्तिः फलानुबन्ध इत्यस्य वैचित्र्यात् त्रैविध्यमुक्तं
मृदुमध्यमोत्तमक्रमादित्यनेन यथोत्तरं बलवत्त्वमुक्तम् ।

सर्वविधं चैतत् स्वयंकृतमन्यद्वारकृतं चेति द्विवि-
धम् । तथा द्वयोः परस्परं प्रवर्तितमेकतरेण वेति
द्विविधम् । प्रहर्ता चैकानेकभावादुत्तमादिभेदाच्चात्रैक-
विधः स्थावरजङ्गमभेदाद्द्विपदचतुष्पदभेदाच्चास्य
द्वैविध्यमधिकम् ।

एवमाख्यत्वानाख्यत्वादयोऽपि द्रष्टव्यास्तत्र ते विशेषा
दण्डविशेषोपयोगिनः प्रमुख एवानुसंधेयाः । तथा
स्वामिने हृतभग्नदानमपहर्तुर्दण्डद्वैगुण्यं गाढप्रहर्तुः
समुत्थानव्ययदानमित्यादिकं च दण्डोपदेशकाल एवा-
कल्पनीयम् । दवि. २१९-२०

(५) तत्रापीति । दण्डपारुष्येऽपि त्रैविध्यं त्रिप्रकारत्वं
दृष्टमधममध्यमोत्तमक्रमेण । अवगूरणेन मन्दः ।
निःसङ्गप्रहरणैर्मध्यमः । शोणितोत्पादनैरुत्तमः ।

हीनेति । निकृष्टमध्यमोत्तमानां द्रव्याणां हरणात्
त्रीणि साहसान्युक्तानि । तान्येवैतानि दण्डपारुष्याणि ।
तेषां च शोधनमुक्तं पूर्वस्मिन् विवादपदे 'सहोद-
दर्शनात् स्तेयमि'त्यादिना । दण्डश्चोक्तः । तस्य चास्य
चैकत्वमुक्तमेतेन । नाभा. १६, १७।५-६ (पृ. १६५-६)

दण्डपारुष्ये दोषराहित्यदण्डभाक्त्वविचारः, पञ्चप्रकारैस्तत्रा-
पकृतविचारश्च

विधिः पञ्चविधस्तूक्त एतयोरुभयोरपि ।

विशुद्धिर्दण्डभाक्त्वं च तत्र संबध्यते यथा *॥

* पञ्चविधविधेः मिताक्षराव्याख्यानां 'असाक्षिकहेतु' इति
याऽवलम्ब्यवचने (पृ. १८१३) द्रष्टव्यम् । पमा., दवि., व्यप्र.
मितावत् ।

(१) नासं. १६, १७।७; नास्मृ. १८।७; मिता.
२।२१२ पृ.; व्यक. १०७; विर. २७४; पमा. ४१० पृ.;

(१) विधिः क्रिया । अत्र वोकपारुष्यं त्रिधा निधुराश्लीलतीव्रत्वात् । एवं दण्डपारुष्यं द्विधा अभि-
द्रोहाघातरूपत्वात् । विशुद्धिः दण्डभावेः । यथा तथा
वक्ष्यते इति शेषः । विर. २७४-५

(२) अथवा पूर्वश्लोके यथा त्रीणि साहसानि कण्टक-
शोधनमिति, न च दण्डपारुष्यसाहसयोरेतयोरुभयो-
रन्युपलब्धो विधिः पञ्चविध उक्तः । असज्जनैकाध्यादीनां
विशुद्धिश्च, प्रथमसाहसादिना दण्डभाक्त्वं चाकार्य-
कारिणां यथा भवति ' भक्तावकाशदातार' इत्यादिना,
तदेवात्राप्युक्तं द्रष्टव्यम् । नाभा. १६, १७।७ (पृ. १६६)

पारुष्ये सति संरम्भादुत्पन्ने क्षुब्धयोर्द्वयोः ।

स मान्यते यः क्षमते दण्डभाग् योऽतिवर्तते ॥

(१) क्षुब्धयोः क्रुद्धयोः । मान्यते पूज्यते न
दण्ड्यते इत्यर्थः । क्षमते पारुष्यं नानुवभ्राति, अतिवर्तते
पारुष्यं तनोति । विर. २७५

(२) [रत्नाकरव्याख्यानोद्धारानन्तरमुक्तम्]—
वस्तुतस्तु यः क्षमते सहते न तु स्वयमपि प्रतिपारुष्यं
प्रवर्तयति स मान्यते वाचा पूज्यते, यस्तु तादृशमप्यति-
वर्तते पुनराक्षरयति स दण्डभाग् दण्ड्यते ।

दवि. २१६

(३) संरम्भात् क्षुभितयोः पारुष्य उत्पन्ने सति यः
क्षमते स पूज्यो न दण्ड्यः । यस्त्वतिवर्तते आक्रोशः
प्रहरणेन वा, स दण्ड्यः ।

नाभा. १६, १७।८ (पृ. १६६)

पारुष्यदोषावृत्तयोर्युगपत्संप्रवृत्तयोः ।

विशेषश्चेन्न दृश्येत विनयः स्यात्समस्तयोः ॥

दवि. ३३ पू. ; नृप्र. २७२ पू. ; व्यप्र. ३७० पू. ;
व्यउ. ११२ पू. ; विता. ७३२ पू. ; समु. १६१ पू.

(१) नासं. १६, १७।८; मिता. २।२१२ क्षुब्ध (क्रुद्ध)
मान्य (मन्य); अप. २।२१२ रम्भा (बन्धा); व्यक. १०७
न्ने (त्र); विर. २७५; पमा. ४१०-११; रत्न. १२१;
दवि. २१५ न्ने क्षुब्ध (क्रुद्ध); नृप्र. २७२ न्ने... योः
(न्नेर्ध्वमूर्ध्वयोः) ऽतिवर्तते (निवर्तते); व्यप्र. ३७०
क्षुब्ध (क्रुद्ध); व्यउ. ११२ व्यप्रवत्; विता. ७३२ क्षुब्ध
(क्रुद्ध) योऽति (यो नि); समु. १६१ क्षुब्ध (क्रुद्ध) योऽति
(योऽनु).

(२) नासं. १६, १७।६ पावृतः (प्रावृतः) नास्मृ.

(१) विशेषदर्शने तु तदनुसारेण विषम एव दमः
स्यादित्यभिप्रायः । स्मृच. ३२६

(२) विशेषोऽयमेवं पूर्वं कृतवानित्याद्याकारः ।

विर. २७५

(३) यद्यपि प्रहारयोः पूर्वापरभावेऽज्ञाते वादिनोः
शपथादिना निर्णयात्तयोर्निश्चयः, अन्यथा विवादाना-
रोहात् । तथापि मल्लयोरिव मेघयोरिव वाऽवास्तवं यत्र
योगपद्यं यत्र च प्रधानयोः कलहे तत्तद्देशानां संमदे
प्रहारप्राथम्यं दुर्बोधं तद्विषयमिदम् ।

उपलक्षणं चैतत्, तेन यत्रैकस्यारम्भकत्वेऽन्यस्यानु-
बन्धित्वे यत्र चैकस्याल्पेऽपि पारुष्ये प्राथमिके अन्यस्य
पश्चात्तनेऽपि तस्मिन्नधिके अपराधसाम्यं तत्रापि सम
एव दण्डः । एतदभिप्रायकमेव रत्नाकरीयमादिपदम् ।

दवि. २३२

(४) पारुष्यदोषधुतयोर्वाग्दण्डपारुष्यदोषधुतयोः रोपा-
विष्टयोरन्यतरोऽपि न क्षमते । युगपद् घाताघातादि
कुर्वतोर्विशेषाभावे घाते प्रतिघातः आक्रोशे प्रत्याक्रोशः,
उभयोस्तुल्यो दण्डः । नाभा. १६, १७।९ (पृ. १६६)

पूर्वमाक्षारयेद्यस्तु नियतं स्यात्स दोषभाक् ।

पश्चाद्यः सोऽप्यसक्तारी पूर्वं तु विनयो गुरुः ॥

१८।८; मिता. २।१० पारु... तयोर्यु (पारुष्ये साहसे वाऽपि यु)
दृश्येत (लभ्येत) : २।२१२ दृश्येत (लभ्येत); अप. २।१०
दृश्येत (लभ्येत) : २।२१२; व्यक. १०७; स्मृच. ३२६
स्मृत्यन्तरम्; विर. २७५ वृत्त (चत्त); पमा. ४११
दृश्येत (लभ्येत); रत्न. १२० स्मृत्यन्तरम्; स्मृचि. २४
दोषा (दोष) शेषं पमावत्; दवि. २३२ विरवत्, कात्यायनः;
नृप्र. २७२ पमावत्; व्यत. २०२ पारु... तयोर्यु (पारुष्ये
साहसे चैव यु) दृश्येत (लभ्येत); सवि. ४७६ वृत्त (दुभ)
यः स्यात् (यश्चेत्) सुमन्तुः; व्यसौ. २८ मिता. २।१०
वत्; व्यप्र. ९७ व्यतवत् : ३७० पमावत्; व्यउ. ११२
अपवत्; व्यम. ९९ स्मृत्यन्तरम्; विता. १०० मिता.
२।१० वत् : ७२५ पारु... तयोर्यु (पारुष्ये साहसे चैव यु)
याशवत्यः : ७३३ वृत्त (दुभ) दृश्येत (लभ्येत); सेतु.
१०१-२ मिता. २।१० वत्; समु. १६१.

(१) नासं. १६, १७।१०; नास्मृ. १८।९; मिता.
२।१०, २१२; अप. २।१०, २१२; व्यक. १०७; स्मृच.
३२७; विर. २७५; पमा. ८६ कात्यायनः : ४११ क्षार

(१) पूर्वं त्वाक्षारणे निमित्ते तन्निमित्तको विनयः पश्चादाक्षारणनिमित्तकविनयादभ्यधिको भवेदित्यर्थः ।

स्मृच. ३२७

(२) पूर्वं प्रथममाक्षारयेत् पारुष्यं कुर्यात् । दोषभाक् दण्ड्यः । असत्कारी अपराधवान् । पूर्वं तु विनयो गुरुरित्यनेन तदन्यस्मिन् लघुर्विनय इत्युक्तम् ।

* विर. २७५

(३) यः पूर्वमाक्रोशेनातिक्रामेत् तर्जनादिना, स नित्यं दोषभाक् । पश्चादपि य आक्षारयेत्, न क्षमेत, सोऽप्यसत्कारी अशोभनकारी दण्ड्य इत्यर्थः । तयोः पूर्वस्य महान् दण्डः प्रथमातिक्रमात् । इतरस्य प्रथमं क्षमणादल्पः, पश्चादप्यतिक्रामन् दण्ड्यः ।

नाभा. १६, १७।१० (पृ. १६६)

द्वयोरापन्नयोस्तुल्यमनुवभ्राति यः पुनः ।

स तयोर्दण्डमाप्नोति पूर्वो वा यदि वोत्तरः ॥

(१) वर्णादितः समयोर्निवन्धे तु विशेषदर्शने तन्निमित्तमपि विनयगौरवं भवतीत्याह स एव — द्वयोरापन्नयोरिति । तुल्यमापन्नयोः समत्वेनैव आक्षेपकयोरिति यावत् । तयोर्दण्डमवाप्नोति तुल्यमापन्नयोर्द्वयोः । दण्डो मिलितयोर्यावान् तावन्तमाप्नोतीत्यर्थः ।

स्मृच. ३२७

* दवि. विरवत् ।

(क्षर); रत्न. १२० वै तु (वै च); विचि. १२० प्यमत (प्यतत्) यो (ये); व्यनि. २१, ४९२; दवि. २३२ दोष (दण्ड); नृप्र. २७२ क्षार (कार); व्यत. २०२; सवि. ४७७ धः सोऽप्य (धस्योद्य); व्यसौ. २७-८; व्यप्र. ९७, ३७०; व्यउ. ११२; व्यम. ९९; विता. १००, ७२५-६, ७३२; सेतु. १०१ स्यात्स (स्यान्न); समु. १६१.

(१) नासं. १६, १७।११ वोत्तरः (वेतरः); नास्मृ. १८।१०; मिता. २।२१२ नासंवत्; अप. २।२१२ वोत्तरः (वा परः); व्यक. १०७; स्मृच. ३२७ पुनः (पुमान्) स तयोर्दण्डमाप्नोति (तयोर्दण्डमवाप्नोति); विर. २७५ यः पुनः (योऽधिकम्); पमा. ४११ विरवत्; दवि. २३२ विरवत्; नृप्र. २७२ पुनः (परः); व्यप्र. ३७० नासंवत्; व्यउ. ११२ नासंवत्; विता. ७३२ नासंवत्; समु. १६१ स्मृचवत्.

(२) द्वयोरापन्नयोस्तुल्यं पारुष्ये तुल्यं प्रवृत्तयोः । अनुवभ्राति असकृत् कलहं करोति । × विर. २७५

(३) द्वयोः संरम्भादुपशान्तयोः यः पुनः पुनस्तु द्रवति, अपसर्पे न ददाति, स दण्ड्यः, यदि पूर्वं मारयति यदि पश्चाद्वा । इतर उपशान्तो न दण्ड्यः ।

नाभा. १६, १७।११ (पृ. १६६)

श्वपाकपण्डचण्डालव्यङ्गेषु वधवृत्तिषु ।

हस्तिपत्रात्यदासेषु गुर्वाचार्यातिगेषु च ॥

मैर्यादातिक्रमे सद्यो घात एवानुशासनम् ।

न च तदण्डपारुष्ये दोषमाहुर्मनीषिणः ॥

(१) श्वपाकः क्षत्रियायामुग्राजातः, उग्रस्तु— 'शूद्रायां क्षत्रियाजातं प्राहुरग्रमिति द्विजाः' इति देवलेन दर्शयिष्यते । पशुशब्दः क्लीबपरः । चाण्डालः शूद्रात् ब्राह्मण्यां जातः । वधकवृत्तिः परवध एव वृत्तिर्जीवनं

× दवि. विरवत् ।

(१) नासं. दासेषु (दारेषु) तिगे (न्तेगे), अयं श्लोको मूले नोपलभ्यते, परन्तु भाष्यस्थोपलभ्यमानत्वात् अयं श्लोको मूले वर्तत इत्यनुमीयते, पाठभेदास्तु भाष्यानुसारेण निर्दिष्टाः; नास्मृ. १८।११ पण्ड (भेद); मिता. २।२१२ पण्ड (पण्ड) योतिगेषु (यन्त्रेषु); अप. २।२१२ व्यङ्गेषु (वेद्यासु) दासेषु (दारेषु); व्यक. १०७ व्यङ्गेषु (वेद्यासु) वध (वध); विर. २७६ पूर्वार्धे (श्वपाकपशुनाण्डालवेद्यावधकवृत्तिषु); पमा. ४११ पूर्वार्धे (श्वपाकपण्डपाण्डालवेद्यावधकवृत्तिषु च) तिगे (न्तिके); विचि. १२१ व्यङ्गेषु वध (वेद्यावधक) तिगे (न्तेगे); दवि. २१७ विरवत् : २६१ तिगेषु (तिगमेषु) उत्तः, नृप्र. २७२ पण्ड (भेद [चण्ड]); व्यप्र. ३७० मितावत्; व्यउ. ११२ पण्ड (शिखि) तिगे (न्तेगे); विता. ७३३ पण्ड (पण्ड) ब्राह्म (ब्राह्म); बाल. २।२१२ तिगे (नुगे) : पण्ड (पशु) व्यङ्गेषु वध (वेद्यावधक) इति कल्पनरौ पाठः; सेतु. २२२ व्यङ्गेषु वध (वेद्यावधक); समु. १६१ दासे (देशे) तिगे (न्तेगे).

(२) नासं. अयं श्लोको मूले नोपलभ्यते, परन्तु भाष्यस्थोपलभ्यमानत्वात् मूले वर्तत इत्यनुमीयते; नास्मृ. १८।१२ दोष (स्तेव); मिता. २।२१२ पूः; अप. २।२१२ त एवा (तयेवा); व्यक. १०७; विर. २७७; पमा. ४११ पूः; विचि. १२१; दवि. २१७ : २६१ पूः; नृप्र. २७२ पूः; व्यप्र. ३७० पूः; व्यउ. ११२ पूः; विता. ७३३ पूः; सेतु. २२३; समु. १६१ पू.

यस्य स वधकवृत्तिः स्वार्थे कन् । हस्तिपको हस्त्यधि-
रोहकः । दासोऽत्र गृहजातादिः । गुर्वाचार्यातिगः गुर्वा-
चार्यवचनलङ्घनकर्ता । मर्यादा धर्मव्यवस्था । सद्योऽ-
विलम्बितम् । घात एव ताडनमेव । विर. २७७

(२) कामधेनौ कल्पतरौ च 'वेश्यासु वधकर्तृषु'
इति स्पष्टमेव पठितम् । अत्र मिताक्षरायां 'व्यङ्गेषु वध-
कर्तृषु' इति पाठः । *दवि. २१७

(३) श्रपाकः सौत्रलः । पण्डः षण्डः । व्यङ्गो
हीनाङ्गः । वधवृत्तयो वधकारिणः घात्यघातकाः । हस्तिपा-
हस्त्यारोहाः । ब्राह्म्याः संस्कारहीना द्विजातयः । गुरवः
पितृव्यतिरिक्ता मातुलादयः । अन्तगाः शिष्याः ।
एतेषां दारेषु मर्यादातिक्रमेण गमने सद्यो वध एव
दण्डः । तेऽपि यदि ताडनमारणादि कुर्युः, न दण्ड-
पारुष्यदोषमानुयुः, न दण्ड्याः न साधुकृतमित्यनु-
ज्ञातव्या राज्ञा । एवं ब्रुवता अन्यैः स्वयं निग्रहो न
करणीय इत्युक्तं भवति । अयमत्रार्थः—'श्रपाकपण्ड-
चण्डालेष्वन्तस्थवधकारिषु' इति श्रपाकादयो मर्यादा-
भिगम इति हस्तिपकादिदारेषु गच्छेयुः । गुर्वाचार्याति-
क्रमे च तथा वाग्दण्डपारुष्येषु हन्तव्याः । एतेन दण्ड-
पारुष्यदोषः । एतेषु दण्डपारुष्यनिग्रहो वध एवेति ।
नाभा. (पृ. १६७)

यमेव ह्यतिवर्तेरन्नेते सन्तं जनं नृपु ।

स एव विनयं कुर्यान्न तद्विनयभाङ् नृपः ॥

(१) श्रपाकादयो येषु पारुष्यं कुर्वते, त एवैषां
घातरूपं दण्डं कुर्युः । *विर. २७७

(२) यमेव सज्जनमेतेऽतिवर्तेरन् संसर्गावाग्दण्डपारु-
ष्यादिना, स एव विनयं वधादि कुर्यात् । न तत्र

* शेषं विरक्त । X दवि. विरक्त ।

(१) नासं. १६, १७।१२; नास्मृ. १८।१३ तैरन्नेते
(तैत नीचः); विश्व. २।२२६; मिता. २।२१२; अप. २।२१२ जनं (जना) भाङ् नृपः (भागमेव); व्यक. १०७; विर. २७७; पमा. ४११ नास्मृवत्; विचि. १२१ पूर्वार्धे (यमेते ह्यतिवर्तेरन्नेतेऽतिवर्तमानान् नयेत्); दवि. २१७ नृपु (प्रति); व्यग्र. ३७० पृ.; व्यड. ११२ ह्यति (त्वति); वित्ता. ७३३; सेतु. २२३ विचिवत्; समु. १६१ ह्यति (व्यति).

राजैव शिष्यादिति नियमोऽस्ति ।

नाभा. १६, १७।१२ (पृ. १६७)

मला ह्येते मनुष्याणां धनमेषां मलात्मकम् ।

अतस्तान् घातयेद्राजा नार्थदण्डेन दण्डयेत् ॥

(१) तेषामसामर्थ्ये तु राजा घातरूपमेव दण्डं
कुर्यान्नार्थदण्डं, अत्र हेतुः— मला ह्येते इत्यादि ।

* विर. २७७

(२) घात एव, धनदण्डो नेत्यत्र कारणमाह—
मनुष्येषु मलाः पापा एते शास्या एव । तद्धनं पाप-
करम् । तस्माद् घात एव दण्डः ।

नाभा. १६, १७।१३ (पृ. १६७)

हीनवर्णकृते ब्राह्मणविषये दण्डपारुष्ये दण्डविधिः

येनाङ्गेनावरो वर्णो ब्राह्मणस्यापराधनुयात् ।

तदङ्गं तस्य छेत्तव्यमेवं शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

(१) अवरो हीनवर्णः । विर. २६७

(२) येनाङ्गेन हस्तेन पादेन वा शूद्रो ब्राह्मणं
प्रहरेत् तदेवाङ्गं छेत्तव्यम् । एवं शुद्धिः, न धनदण्डेन ।

नाभा. १६, १७।२७ (पृ. १७०)

सैहासनमभिप्रेप्सुस्तृष्ट्यापकृष्टजः ।

कट्यां कृताङ्को निर्वास्यः स्फिचौ वाऽस्यावकर्तयेत् ॥

* दवि. विरक्त ।

(१) नासं. १६, १७।१३ ध्याणां (ध्येषु); नास्मृ. १८।१४ ध्याणां (ध्येषु) अतस्ता (अपि ता); विश्व. २।२२६ नासंवत्; मिता. २।२१२; अप. २।२१२ धनमेषां मला (मलमेषां धना) अतस्ता (अपि ता); व्यक. १०७ अतस्ता (अपि ता); विर. २७७ व्यकवत्; पमा. ४१२; विचि. १२१; दवि. २१७ व्यकवत्; व्यग्र. ३७०; व्यड. ११२; वित्ता. ७३३ ह्येते (एते) धन (द्रव्य); सेतु. २२३; समु. १६१.

(२) नासं. १६, १७।२३ जं तस्य (जमेव); नास्मृ. १८।२५ वरो (वर); व्यक. १०५; विर. २६७; विचि. ११७; व्यनि. ४९२ येनाङ्गेना (येन येना); व्यग्र. ३७४ शुद्धि (बुद्धि); व्यड. ११४; सेतु. २१७, २२०.

(३) नासं. १६, १७।२४ उत्तरार्धे (कटिदेशेऽङ्गस्य निर्वासः स्फिग्देशं वास्य कर्तयेत्); नास्मृ. १८।२६ स्याप (स्याव); व्यक. १०५ नास्मृवत्, मनुनारदौ; विर. २६८ स्फिचौ वाऽस्याव (स्फिचं वाऽस्य प्र) मनुनारदौ; व्यनि. ४९३ स्फिचौ.....येत् (स्फिचं वाऽस्य निहन्तयेत्).

(१) सहासनमभिप्रेप्सुरेकासनोपवेशी, अभिप्रेप्सु-
पदस्य अभिप्रासिपरत्वात् । तथा च विष्णुः—
‘एकासनोपवेशी कृत्वा कृताङ्को निर्वास्यः’ इति ।
उत्कृष्टो ब्राह्मणः । अपकृष्टजः शूद्रः । कृताङ्कः तस-
लोद्देशलाकया कृतचिह्नः । स्फिक् श्रोण्येकदेशः ।
विर. २६८

(२) एकमासनं य इच्छति, सहास्त इत्यर्थः,
उत्कृष्टस्योत्कृष्टस्यावरावरवर्णजः । अङ्कयित्वा कटिदेशे
निर्वास्यः स्फिजं वाऽस्य छित्त्वा ।

नाभा. १६, १७।२४ (पृ. १७०)

अवनिष्ठीवतो दर्पाद्द्वावोष्ठौ छेदयेन्मूत्रपः ।
अवमूत्रयतो मेढ्रमवशर्धयतो गुदम् ॥

(१) अवनिष्ठीवतो दर्पादुपरि निष्ठीवनं दर्पात्
कुर्वतः । अवमूत्रयतः मूत्रेण सेकं कुर्वतः । अवशर्ध-
यतो गुदं, गुदेन कुत्तितशब्दं कुर्वतः । विर. २६९

(२) दर्पादवमत्पोपनिष्ठीवतः शूद्रस्य द्विजातरोष्ठ-
द्वयस्य छेदः, तथा मूत्रयतः शिश्रस्य, तथा पातक-
कर्मादि कुर्वतो गुदस्य छेदः ।

नाभा. १६, १७।२५ (पृ. १७१)

केशेषु गृह्णतो हस्तौ छेदयेद्विचारयन् ।

पादयोर्दाढिकायां च ग्रीवायां वृषणेषु च ॥

(१) हस्ताविति द्विवचनं एकेनापि करेण ग्रहणे
हस्तच्छेदनार्थम् । दाढिका स्मश्रु । विर. २६९

(२) एतेषु गृह्णतस्तत्क्षणमेव स हस्तौ छेदयेदिति ।

नाभा. १६, १७।२६ (पृ. १७१)

मनुनारदौ; दवि. ३२१ स्फिचौ.... येत् (स्फिचं चास्याव-
कर्षयेत्).

(१) नासं. १६, १७।२५ तो मेढ्रं (तः शिश्र) ; नास्मृ.
१८।२७ नासंवत् ; व्यक. १०५ मनुनारदौ ; विर. २६८
मनुनारदौ ; व्यनि. ४९३ शर्धं (शर्दं) मनुनारदौ ; दवि.
२५३ शर्धं (शब्दं) मनुनारदौ ; व्यप्र. ३७४ मनुनारदौ ;
व्यउ. ११५ वतो (कृतो) मनुनारदौ.

(२) नासं. १६, १७।२६ दाढिकायां च (नासिकायां ना) ;
नास्मृ. १८।२८ यां च (शां तु) ; व्यक. १०५ मनुनारदौ ;
विर. २६८ मनुनारदौ ; व्यनि. ४९३ पु च (तथा)
मनुनारदौ ; दवि. २५४ मनुनारदौ ; व्यप्र. ३७४ मनुनारदौ ;
व्यउ. ११५ मनुनारदौ.

त्वक्छेदकः शतं दण्ड्यो लोहितस्य च दर्शकः ।
मांसभेत्ता तु षणिष्कान् प्रवास्यस्त्वस्थिभेदकः ॥

राजनि दण्डपारुष्ये दण्डः

राजनि प्रहरेद्यस्तु कृतागस्यपि दुर्मतिः ।

शूल्यं तमग्नौ विपचेद्ब्रह्महत्याशतातिगम् ॥

(१) योऽब्राह्मणः । कृतागसि कृतापराधे । शूल-
मारोप्य यत्संस्क्रियते तत् शूल्यं तेन प्रथमतस्तस्य शूल-
भेदेन पीडां विधाय अभिविपाकेन पीडा कर्तव्येत्यर्थः ।

विर. २६७-८

(२) यो राजनि कृतापराधेऽपि प्रहरेत्, शूले
प्रोत्थैनमग्नौ विविधं पचेद् ब्रह्महत्याशतादभ्यधिकं
पापम् । नाभा. १६, १७।२८ (पृ. १७१)

अश्वकीयकृतापराधे तत्प्रभोर्दण्डविचारः

पुत्रापराधे न पिता श्ववान् शुनि न दण्डभाक् ।

न मर्कटे च तत्स्वामी तेनैव प्रहितो न चेत् ॥

पुत्रे दोषवति न पिता दण्ड्यः, शुनि च दोषवति
तत्स्वामी । मर्कटे चैवम् । न चेत् ते पित्रादिभिः
प्रयुक्ताः । प्रयुक्ताश्चेत् पित्रादयो दण्ड्याः ।

नाभा. १६, १७।२९ (पृ. १७१)

अप्रकाशदण्डपारुष्ये परीक्षाविधिः

केश्वत्कृत्वाऽऽत्मनश्चिह्नं द्वेपात्परमभिद्रवेत् ।

हेत्वर्थगतिसामर्थ्यैस्तत्र युक्तं परीक्षणम् ॥

(१) नास्मृ. १८।२९.

(२) नासं. १६, १७।२८ शूल्यं (शूले) तिगम् (धिकम्) ;
नास्मृ. १८।३१ नासंवत् ; व्यक. १०५ ; विर. २६७ ;
विचि. ११७ ; दवि. २५८ ; व्यप्र. ३७४ तिगम् (नि च) ;
व्यउ. ११४ ; सेतु. २२०.

(३) नासं. १६, १७।२९ श्ववान् शुनि न (न श्ववान्
शुनि) तेनैव (तैरेव) ; नास्मृ. १८।३२ श्ववान् शुनि न
(नाथे न शुनि) ; अप. २।२२२ शुनि न (न शुनि) हितो
न (हता [तो] तु) ; व्यक. १०६ शुनि न (न शुनि) ;
स्मृच. ३३० श्ववान् शुनि न (न स्वापीति) तेनैव (तैरेव) ;
विर. २७३ ; विचि. ११९-२० श्ववान् शुनि न (श्वान्श्व
शुनि) च (तु) ; व्यनि. ४९४ श्ववान् शुनि न (नाथेन
शुनि) टे च (टे न) प्रहितो (प्रेषिता) ; दवि. २२३ राधे
(राद्धे) ; सेतु. ३०१ च (तु) ; समु. १६३ नासंवत्.

(४) अप. २।२१२ हेत्वर्थ... .. ध्यैस्त (युक्तिहेत्वर्थ-

आत्मनश्चिह्नं व्रणादिरूपं, परमभिद्रवेत् अहमनेन
व्रणवान् कृतोऽयं दण्ड्यतामित्यनुयुज्यात् । हेतुर्गद्गद-
स्वरादिः, अर्थः प्रयोजनं, गतिः संनिधिगमनं, सामर्थ्यं
प्रहारक्षमता । विर. २७४

बृहस्पतिः

दण्डपारुष्यलक्षणम्

हस्तपाषाणलगुडैर्भस्मकर्दमपांसुभिः ।

आयुधैश्च प्रहरणं दण्डपारुष्यमुच्यते ॥

(१) परगात्रेष्विति शेषः । स्मृच. ७

(२) अत्र भस्मादिभिर्दण्डादिभिर्गुडैरिति करण-
त्रैविध्यात् प्रहरणस्य त्रिविधत्वमुक्तं तत्र यथोत्तरं
वलवत् । दवि. २१९

वाक्पारुष्यापेक्षया दण्डपारुष्यस्य दण्डविधौ विशेषः

वाक्पारुष्ये कृते यस्य यथा दण्डो विधीयते ।

तस्यैव द्विगुणं दण्डं कारयेन्मरणादृते ॥

विविधदण्डपारुष्येषु समाधिकविषयेषु दण्डविधिः

भस्मादीनां प्रक्षेपणं ताडनं च करादिना ।

प्रथमं दण्डपारुष्यं दमः कार्योऽत्र मापिकः ॥

(१) मापिकः मापमितः । विर. २६१

(२) मापिको राजतः मापमितः । विचि. ११२

(३) ताडनमत्रोद्यमनात्रमिति ग्रहेश्वरमिश्राः ।

एवमेव हरिनाथोपाध्यायाः । एवं व्याख्याने कामं
प्रथममिति घटते दण्डगौरवं तु दुर्घटम् । 'उदगूणात्
संबन्धैस्त'; व्यक. १०७ नारदबृहस्पती; विर. २७३-४
तत्र युक्तं (युक्तं तत्र); व्यप्र. ३७८ गति (मति) नारद-
बृहस्पती; व्यउ. ११८ व्यप्रवत्; सेतु. २२२ विरवत्.

(१) अप. २१२२ रणं (रणैः); व्यक. १०४;
स्मृच. ७; विर. २५९; दीक. ५१ हस्त (दण्ड);
व्यनि. ४८९; दवि. २१९; सेतु. २१४-५; समु. १६१.

(२) मभा. १२१६; गौमि. १२१६.

(३) अप. २१२१४ क्षे (क्षि); व्यक. १०४; स्मृच.
३२८ दीनां प्रक्षे (दिना प्रक्षि) पिकः (पकः); विर. २६१;
विचि. ११२; दवि. २५१ कार्योऽत्र (कर्पोऽत्र); सवि.
४८१ दीनां प्रक्षे (दिना प्र [क्षि] क्षे) पिकः (पकः);
सेतु. २१५ प्रक्षेपणं (क्षेपणं च); समु. १६१ स्मृचवत्;
विध्य. ५० मापिकः (आर्थिकः).

हस्तस्य कार्यो द्वादशको दमः । स एव द्विगुणः प्रोक्तः
पातनेषु संजातिषु ॥' इति कात्यायनविरोधात् । तस्मात्
प्रहरणमेव ताडनपदार्थः प्रत्युत ताडनं चेति चकारः
समुच्चयार्थः । न्यूनश्च ताडयिता । प्रथममित्यस्य तु
मुख्यमिदं पारुष्यमित्यर्थ इति भाति । दवि. २५१-२

ईष्टकोपलकाष्ठैश्च ताडने तु द्विमापकः ।

द्विगुणः शोणितोद्भेदे दण्डः कार्यो मनीषिभिः ॥

एष दण्डः समेपूक्तः परस्त्रीष्वधिकेषु च ।

द्विगुणस्त्रिगुणो ज्ञेयः प्राधान्यापेक्षया बुधैः ॥

समेपु जात्यादिभिस्तुल्येषु । विर. २६१

उच्चतेऽश्मशिलाकाष्ठे कर्तव्यः प्रथमो दमः ।

परस्परं हस्तपादे दशविंशतिकस्तथा ॥

(१) अयं चोभयोरिव समानजात्यार्दण्ड इति मन्त
व्यम् । विर. २६३

(२) उभयोरिदं हस्ते दश पादे विंशतिः काष्ठयो
द्वादश । इदमपि समयोरिव । विचि. ११३

मध्यमः शस्त्रसंधाने संयोज्यः क्षुब्धयोर्द्वयोः ।

कार्यः क्षतानुरूपस्तु लभे घाते दमो बुधैः ॥

यदा तु शस्त्रेण क्षतमेव करोति, तदा श्वतगौरवा-

(१) अप. २१२१६ पकः (पिकः); स्मृच. ३२८ पूः;
विर. २६४; विचि. ११५ षैश्च ता (षाष्टैस्ता); व्यनि.
४९१; दवि. २५५ श्च (स्तु) तु (च) पिकः (पकः);
सवि. ४८१ इष्ट... ..श्च (इष्टकाफलकाष्ठैश्च) पूः; व्यप्र.
३७२ षैश्च (षेन); व्यउ. ११३ व्यप्रवत्; सेतु. २१८
विचिवत्; समु. १६१ पूः १६२ उक्त.

(२) अप. २१२१४; व्यक. १०४; स्मृच. ३२८;
विर. २६१; विचि. ११२; दवि. २५१ पूक्तः (युक्तः);
सवि. ४८१; सेतु. २१५ प्राधान्या (प्रधाना); समु. १६२.

(३) व्यक. १०५ पूः; विर. २६३; विचि. ११३;
व्यनि. ४९१ तेऽश्म (ते तु); दवि. २५० काष्ठे (काष्ठैः)
पूः; व्यप्र. ३७२ पूः; व्यउ. ११३ पूः; सेतु. २१६ पादे
(पाते); समु. १६२ तेऽश्म (तेऽश्म) कस्तथा (कौ दमौ).

(४) अप. २१२१६ क्षता (कृता); स्मृच. ३२८
अपवत्, उक्त.; विर. २६४; विचि. ११४-५; दवि.
२५५ रूपस्तु (रूपं तु) उक्त.; सवि. ४८१ क्षता (कृता)
पस्तु (पैस्तु) उक्त.; व्यप्र. ३७२ धाने (पाते) क्षता (कृता);
व्यउ. ११३ व्यप्रवत्; सेतु. २१८ उक्त.

गौरवानुसारेण दण्डः कार्य इत्युत्तरखण्डार्थः ।

विर. २६४

त्वग्भेदे प्रथमो दण्डो मांसभेदे तु मध्यमः ।

उत्तमस्त्वस्थिभेदे तु घातने तु प्रमापणम् ॥

घातने वधे, प्रमापणं वध एव । विर. २६५

कर्णनासाकरच्छेदे दन्तभेदेऽङ्घ्रिभेदने ।

कर्तव्यो मध्यमो दण्डो द्विगुणः पतितेषु च ॥

पतितेषु स्वस्थानात् च्यावितेषु । विर. २६५

दण्डपारुष्येण पीडकः पीडापरिहारव्ययं अपहृतं च दाप्यः

अङ्गावपीडने चैव भेदने छेदने तथा ।

समुत्थानव्ययं दाप्यः कलहापहृतं च यत् ॥

समुत्थानव्ययं भग्नसंघटनार्थं भेषजपथ्यादिजनक-

धनव्ययम् ।

विर. २७०

पीडिताय दण्डदानं राशे च

दण्डस्त्वभिहतायैव दण्डपारुष्यकल्पितः ।

हते तद्द्विगुणं चान्यद् राजदण्डस्ततोऽधिकः ॥

पशुपीडायां दण्डविधिः

श्रान्तान् क्षुधार्तान् तृपितानकाले वाहयेत्तु यः ।

स गोघ्नो निष्कृतिं कार्यो दाप्यो वा प्रथमं दमम् ॥

(१) अप. २।२१८ तु घातने (स्यात् घातने); व्यक. १०५ ने तु (ने च); विर. २६४ (=); विचि. ११५ मरुव (मश्वा) तने (तके); व्यनि. ४९१; दवि. २२७ चतुर्थपादः; २५६ स्थिभेदे (स्थिभङ्गे); सेतु. २१८-९ दे तु धा (देन घा); समु. १६२ तु धा (च धा); विव्य. ४७ मरुव (मश्वा) तु घातने तु (च घातके च).

(२) व्यक. १०५; विर. २६५; विचि. ११५; व्यनि. ४९१ भेदेऽङ्घ्रि (भेदाङ्ग) पु च (सति); दवि. २५६ भेदे (भङ्गे) च (तु); सेतु. २१९; समु. १६२ ऽङ्घ्रि (ऽङ्ग) पु च (सति); विव्य. ५०.

(३) अप. २।२२२ पीडने (भेदने) भेदने (पीडने); व्यक. १०६; स्मृच. ३२९ चैव (ष्वेव) त्थान (त्थानं); विर. २७० भेदने छेदने (छेदने भेदने) च यत् (तथा); पमा. ४२० भेदने छेदने (छेदने पीडने); रत्न. १२२; विचि. ११८; व्यनि. ४९४; व्यप्र. ३७५; विता. ७४०; सेतु. २२१ च यत् (तथा); समु. १६२ चैव (ष्वेव).

(४) विश्व. २।२२६.

(५) व्यक. १०८; विर. २८०; दवि. ३१८ वा प्रथमं

वृषाधिकारे बृहस्पतिः — श्रान्तानिति । एवञ्च दण्डप्रायश्चित्तयोर्विकल्पदर्शनात् दण्डेनापि पापं क्षीयते इत्याहुः । विर. २८०

शूद्रकृते द्विजातिविषयः दण्डपारुष्ये दण्डविधिः

'येनाङ्गेन द्विजातीनां शूद्रः प्रहरते रुपा ।

छेत्तव्यं तद्भवेत्तस्य मनुना समुदाहृतम् ॥

परस्परं दण्डपारुष्ये कृते नीचकृते च विशेषतः दोषगहित्य-

दण्डभाक्त्वदण्डदापयितुविचारः

द्वयोः प्रहरतोर्दण्डः समयोस्तु समः स्मृतः ।

आरम्भकोऽनुबन्धी च दाप्यः स्यादधिकं दमम् ॥

परस्परपारुष्यकारिषु दममाह बृहस्पतिः— द्वयो-
रिति । स्मृच. ३२९

आक्रुष्टस्तु समाक्रोशंस्ताडितः प्रतिताडयन् ।

हत्वाततायिनं चैव नापराधी भवेन्नरः ॥

पश्चात्कारिणि योऽल्पदण्ड उक्तो नारदेन असावनु-

बन्धकलहे, अननुबन्धे तु बृहस्पतिनाऽनपराधाभिधानं,

तदपि तन्न्यूनसमानौ प्रति मन्तव्यम् । अधिकं प्रति

एवंविधेऽपि अपराधस्योक्तत्वात् । तथा च — 'वाक्पा-

रुष्यादिना नीचो यः सन्तमभिलङ्घयेत् । स एव

ताडयंस्तस्य नान्वेष्टव्यो महीभृता ॥' विर. २७६

वाक्पारुष्यादिना नीचो यः सन्तमभिलङ्घयेत् ।

स एव ताडयंस्तस्य नान्वेष्टव्यो महीभुजा ॥

(१) नीचोऽनुत्तमः, सन्तमुत्तमम् । स एव उत्तम

(वाऽप्यथवा); सेतु. ३०१ प्रथमं (मध्यमं).

(१) स्मृच. ३२८; समु. १६२.

(२) अप. २।२१२; स्मृच. ३२९; विर. २७५;

व्यनि. ४९२; दवि. २३३; समु. १६२.

(३) अप. २।२१२ आक्रुष्टस्तु (पूर्वाक्रुष्टः); व्यक. १०७; विर. २७६; पमा. ४१२ कृष्ट (कृष्ट) हत्वाततायिनं

(हत्वाऽपराधिनं); रत्न. १२१ हत्वाततायिनं (हत्वाऽ-

पराधिनं); विचि. १२०-२१; व्यनि. ४९२, ५१९;

दवि. २१५ प्रथमचतुर्थपादौ; २३३; व्यत. २०१ समा

(यदा); व्यप्र. ३७१ रत्नवत्; व्यउ. ११२ ताडयन्

(दापयेत्) शेषं रत्नवत्; व्यम. १०० रत्नवत्; सेतु. ९९

समा (यदा); २२२; समु. १६२ रत्नवत्.

(४) अप. २।२१२; व्यक. १०७; विर. २७६ मुजा

(भृता); विचि. १२१; दवि. २१६; सेतु. २२२.

एव, तस्य ताडयन्निति हिंसायै पृथी, न अन्वेष्टव्यः न तस्य दण्डः करणीय इत्यर्थः । विर. २७६

(२) नीचः शूद्रादिः । सन्तं ब्राह्मणादिकम् । स एव ब्राह्मणादिस्तस्य शूद्रादेः । हिंसायै पृथी । नान्वेष्टव्यो न दण्ड्य इत्यर्थः । विचि. १२१

(३) दण्डश्चायं द्विधा प्रसक्तः । वाक्पादौ तस्यैवौचित्यादनुचितस्य दण्डपादस्य प्रणयनात् राजकर्तव्यस्य तस्य स्वयंकरणाच्च, तदुक्तं ताडयन्निति, स एवेति, एतच्च श्रवाकादिपरं नारदवचनेनैकमूलकत्वे लघवात् । अस्तु वा तदितरपरमपि न्यायसाध्यात् । दवि. २१६

प्रातिहोम्यास्तथा चान्त्याः पुरुषाणां मलाः स्मृताः । ब्राह्मणातिक्रमे वध्या न दातव्या धनं क्वचित् ॥

दातव्या दापयितव्या इत्यर्थः । विर. २७७

अप्रकाशदण्डपादौ परीक्षाविधिः

विविक्ते ताडितो यस्तु हेतिर्दृश्यो न वा भवेत् । हन्ता तदनुमानेन विज्ञेयः शपथेन वा ॥

अन्तर्वेश्मन्यरण्ये वा निशायां यत्र ताडितः । शोणितं तत्र दृश्येत न पृच्छेत्तत्र साक्षिणः ॥ विविक्ते ताडितो यस्तु ताड्येन ताडकेऽदृश्यमाने मध्यस्थेऽसति अदृश्यमाने वा ताडित इत्यर्थः । अनुमानेन अविनाभूतेन धर्मेण । शोणितं ताडकत्वाविनाभूतम् । विर. २७३

कैश्चित्कृत्वात्मनश्चिह्नं द्वेषात्परमभिद्रवेत् ।

हेत्वर्थगतिसामर्थ्यैस्तत्र युक्तं परीक्षणम् ॥

कात्यायनः

सजातीयेषु दण्डपादौ दण्डविधिः

उद्गूरेणे तु हस्तस्य कार्यो द्वादशको दमः ।

स एव द्विगुणः प्रोक्तः पातने तु सजातिषु ॥

(१) व्यक. १०७ धनं (दमं); विर. २७७.

(२) व्यक. १०७ [व्यवहारकल्पतरौ श्मौ श्लोकौ नोपलभ्येते, व्याख्यानस्योपलभ्यमानत्वात् स्थलनिर्देशः समुद्धिखितः]; विर. २७३.

(३) व्यक. १०७ नारदबृहस्पती; व्यप्र. ३७८ गति (गति) नारदबृहस्पती.

(४) व्यक. १०४; विर. २६२ ने तु (नेपु); पमा.

उद्गूरेणे हस्तस्य प्रहारार्थं हस्तोद्यमे, पातने हस्तस्यैव यथाक्रमं द्वादशपणः चतुर्विंशतिपणो दण्ड इत्यर्थः । विर. २६२-३

छर्दिमत्रपुरीषाचैरापाद्यः स चतुर्गुणः ।

पङ्गुणः कायमध्ये स्यात् मूर्ध्नि त्वष्टगुणः स्मृतः ॥

(१) पुरीपादिस्पर्शने पुनः कात्यायनेन विशेष उक्तः— छर्दिमूत्रेति । आद्यग्रहणाद्वसाशुक्रासुज्जानो गृह्यन्ते । मिता. २। २१४

(२) आदिग्रहणाद्वसाशुक्रादयो ग्राह्याः, आपाद्यः स चतुर्गुणः, कायमध्यशिरोव्यतिरिक्तसर्वाङ्गस्पर्शने चतुर्गुण इत्यर्थः । चतुर्गुणो दशपणात्, एवं पङ्गुणादिकमपि ।

× विर. २६२

(३) वान्तमूत्रादिना समस्य परस्याधःकाये योजनं दाप्यो दशपणश्चतुर्गुणः । एवं मध्याङ्गादौ पङ्गुणादिरित्यर्थः । विचि. ११३

कैर्णौष्ठघ्राणपादाक्षिजिह्वाशिभ्रकरस्य च ।

छेदने चोत्तमो दण्डो भेदने मध्यमो भृगुः ॥

× दवि. विरवत् ।

४१४ ने तु स (नेपु ख); विचि. ११३ ने तु (ने च) ने तु स (ने च द्वि); व्यनि. ४९०; दवि. २५१ ने तु (णात्) ने तु (नेपु); व्यप्र. ३७२; व्यउ. ११३; सेतु. २१६ ने तु स (नेपु द्वि); समु. १६२ उद्गू (उद्गौ).

(१) मिता. २। २१४; अप. २। २१४; व्यक. १०४ स्यात् (तु); विर. २६२ स्यात् (तु) त्वष्ट (चाष्ट); पमा. ४१३ चैरापाद्यः स (चैः पादादौ च) स्यात् (तु); रत्न. १२२; विचि. ११२-३ रापाद्यः स (रथःसु च) स्यात् (तु); व्यनि. ४९० रापाद्यः स (रथोनाभेः) स्यात् (तु) स्मृतः (दमः); दवि. २५३ विरवत्; सवि. ४८१; वीमि. २। २१४ व्यकवत्; व्यप्र. ३७१ चैरापाद्यः (चैः स्पर्शने); व्यउ. ११३; व्यम. १००; विता. ७३६; सेतु. २१६ रापाद्यः स (राथे स स्यात्) स्यात् (तु); समु. १६२.

(२) अप. २। २१९ (=) भृगुः (गुरुः); व्यक. १०५ स्य च (स्य तु); स्मृच. ३२८; विर. २६५ पादा (नासा) शेषं व्यकवत् : ६५८ सो दण्डो (मं दद्यात्) ध्यमो (ध्यमं); पमा. ४१७ दाक्षि (दादि) शिभ (नासा); रत्न. १२२; विचि. ११५; व्यनि. ४९१; दवि. २५६ व्यकवत्; सवि. ४८० शिभ (मुख) भृगुः (गुरुः) यमः; व्यप्र. ३७३;

छेदने स्वस्थानात् च्यावने, भेदने विदारणे ।

विर. २६५

आभीषणेन दण्डेन प्रहरेद्यस्तु मानवः ।

पूर्वं वा पीडितो वाऽथ स दण्ड्यः परिकीर्तितः ॥

आभीषणेन खड्गादिना । विर. २७६

शिष्यं क्रोधेन हन्याच्चेदाचार्यो लतया विना ।

येनात्यन्तं भवेत्पीडा वादः स्याच्छिष्यतः पितुः ॥

दण्डपारुष्ये प्रतिलोमानुलोमनीरेषु दण्डविधिः

वाक्पारुष्ये यथैवोक्ताः प्रतिलोमानुलोमतः ।

तथैव दण्डपारुष्ये पात्या दण्डा यथाक्रमम् + ॥

कात्यायनस्तु वाक्पारुष्योक्तप्रतिव्यक्तिदण्डनिर्णय इहानुक्तदण्डविषये क्वचिदनुसंधेय इति दर्शयति— वाक्पारुष्य इति । एवं चात्र प्रतिव्यक्ति दण्डनिर्णयः प्रातिलोम्यादावपि कात्यायनेन स्मृत इति न क्वचिदस्मृता दण्डाः पात्याः । नन्वेवमपि क्वचिदत्रापराधानु-

* स्थलादिनिर्देशः व्यवहारस्वरूपप्रकरणे (पृ. ५)

द्रष्टव्यः ।

+ मिताक्षराव्याख्यानं 'एकं घनां बहूनां' इति यादवत्ववचने (पृ. १८१८) द्रष्टव्यम् ।

व्यउ. ११३; व्यम. १०० कर्णौ... दाक्षि (कर्णघ्राण-पदाक्षीणि); सेतु. २१९; समु. १६२ घ्राणपादा (पादघ्राणा) चोत्त (तुत्त).

(१) अप. २।२१२ वा पी (चाऽऽपी); व्यक. १०७ आभी (अभी); विर. २७६; पमा. ४१२ आभी (अभी); विचि. १२०; दवि. २३३ उत्तरार्धे (पूर्वं वाऽपकृतो वाऽथ सोऽपि दण्ड्योऽधिकं भवेत्).

(२) मिता. २।२२१ यथै... लोमा (य एवोक्तः प्रातिलोम्या) तथैव (स एव) पात्या दण्डा (दाप्यो राधा) स्मरणम्; व्यक. १०६; स्मृच. ३२८ प्रति... मतः (प्रातिलोम्यानुलोम्यतः); विर. २६९ क्ताः (क्तः) पात्या दण्डा (पात्यो दण्डो); पमा. ४१८ विरवत्; रत्न. १२२ प्रतिलोमा (प्रातिलोम्या); विचि. ११८ क्ताः (क्तः); व्यनि. ४९३; सवि. ४८१ यथै... लोमा (यथा प्रोक्ताः प्रातिलोम्या) दण्ड (दण्डे); व्यप्र. ३७४ रत्नवत्; व्यउ. ११४-५ रत्नवत्; व्यम. १०० रत्नवत्; विता. ७३८ तथैव (त एव) पात्या दण्डा (राधा कार्या) मनुः; सेतु. २२०-२१; समु. १६२ स्मृचवत्.

सारेण कल्पिता दण्डाः पात्याः, अनन्तव्यवहितपु प्रतिव्यक्ति दण्डनिर्णयस्मरणायोगात् । सत्यम् । अत एवोक्तमुशनसा— 'यत्र नोक्तो दमः सर्वैरानन्त्यास्तु महात्मभिः । तत्र कार्यं परिज्ञाय कर्तव्यं दण्डधारणम् ॥'

स्मृच. ३२८

अस्पृश्यधूर्तदासानां स्लेच्छानां पापकारिणाम् ।

प्रातिलोम्यप्रसूतानां ताडनं नार्थतो दमः ॥

पापकारिणोऽतिशयेन प्रातिलोम्यप्रसूता निपादादयः ।

विर. २७८

पीडिताय पीडापरिहारव्यवहारादिदानविधिः

वाग्दण्डस्ताडनं चैव येषूक्तमपराधिषु ।

हृतं भग्नं प्रदायास्ते शोध्यं निःस्वैस्तु कर्मणा ॥

(१) निःस्वैर्निर्धनः, कर्मणा सेवादिरूपेण, शोध्यं पूरणीयम् । विर. २७०

(२) भग्नं गृहस्थादि । दवि. २२०

देहेन्द्रियविनाशे तु यथा दण्डं प्रकल्पयेत् ।

तथा तुष्टिकरं देयं समुत्थानं च पण्डितैः ।

समुत्थानव्ययं चासौ दद्यादाव्रणरोपणम् ॥

(१) अप. २।२१२ प्रातिलोम्य (प्रतिलोम) ; व्यक. १०७; विर. २७८ : ६५५ स्लेच्छानां (नराणां) शेषं अपवत्; विचि. १२२; दवि. ५८ ताडनं (ताडयेत्); सेतु. ३१२ स्लेच्छानां (नराणां); समु. ६९ सेतुवत्; विव्य. ५०.

(२) अप. २।२२१; व्यक. १०६; विर. २७० राधिषु (कारिषु) प्रदा (तु दा); दवि. २२० प्रदा (च दा) स्वैस्तु (स्वैः स्व).

(३) अप. २।२२२ पणम् (पणात्); व्यक. १०६; स्मृच. ३२९ देयं (ज्ञेयं) स्थान (स्थानं) पणम् (पणात्); विर. २७१ पण्डितैः (पीडितैः) दा (द्वा); पमा. ४१९ यथा (यदा) तथा (तदा) तृतीयार्धं विना : ४२० स्थान (स्थानं) तृतीयार्धः; रत्न. १२२; व्यनि. ४९५ पणम् (पणात्) तृतीयार्धः; दवि. २२१ पणम् (हणात्); सवि. ४८४ चासौ... पणम् (दाप्यः कलहाय कृतं च यत्); व्यप्र. ३७४ तृतीयार्धं विना : ३७५ तृतीयार्धः; व्यउ. ११५ तथा (व्रणि) चासौ (वासौ); व्यम. १०० तृतीयार्धं विना; विता. ७४०; समु. १६३ अपवत्.

(१) व्रणादिदुःखेषु अतिदुःखेषु जातेष्वह कात्या-
यनः—देहेन्द्रियेति । तुष्टिकरं दुस्सहव्रणतुष्टिकरं देयं
दुस्सहव्रणादिकारिणा देयम् । समुत्थानं व्ययं पण्डितैः
व्रणगुरुत्वानुसारेण कल्पितमिति शेषः । समुत्थानं च
आव्रणरोपणादेयम् । 'समुत्थानव्ययं चागौ दद्यादा व्रण-
रोपणात्' इति तेनैवोक्तत्वात् । समुत्थानव्ययं भिषग्मे-
षजपथ्यपानाद्यर्थं क्रियमाणं व्ययम् । स्मृच. ३२९

(२) व्रणपदमत्र पीडाहेतुमुपलक्षयति । रोपणपदं
शान्तिपरम् । विर. २७१

प्रैमापणे प्राणभृतां प्रतिरूपं तु दापयेत् ।

तस्यानुरूपं मूल्यं वा दाप्य इत्यब्रवीन्मनुः ॥

(१) प्रतिरूपं प्रमापितस्य गुणादिना समम् । एतच्च
स्वामिने प्रतिरूपादिदानम् । विर. २८४

(२) परकीयाणां द्विचतुष्पदानां दण्डपातनजनिता
या हिंसा या रथाद्यभिघातप्रभवा तदुभयसाधारणमिदं
वचनम् । प्रतिरूपं प्रमापितस्य गुणादिना सदृशम् ।
एतच्च प्रतिरूपादिदानं प्रमापितस्वामिनः ।

दवि. २२९

पशुपक्षिवनस्पतिषु दण्डपारुष्ये दण्डविधिः

श्रान्तान् क्षुधार्तान् तृपितानकाले वाहयेत्तु यः ।

खरगोमहिषोष्ट्रादीन् प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥

त्रिपणो द्वादशपणो वधे तु मृगपक्षिणाम् ।

सर्पमार्जारनकुलश्वसूकरवधे नृणाम् ॥

अत्राल्यन्तामृगपशुपक्षिघातेषु त्रिपणः, उत्कृष्टतद्धा-

(१) व्यक. १०८; विर. २८४; पमा. ४२५ प्रति ...
येत् (दद्यात् तत्प्रतिरूपम्) दाप्य (दद्यात्); दवि. २२९;
सेतु. २२६ दाप्य (दण्ड); समु. १६३ पमावर .

(२) अप. २।२२६ पूर्वार्धे (श्रान्तान् तृपितान् क्षुधितान-
काले वाहयेत्तरः); व्यक. १०८ क्षुधार्तान् तृपितान् (तृपार्तान्
क्षुधितान्) तु यः (ज्ञरः); विर. २८०; व्यनि. ४९६
अकाले (नाकाले) तु यः (ज्ञरः); दवि. ३१९; समु.
१६३ क्षुधार्तान् तृपितान् (तृपार्तान् क्षुधितान्) येतु यः
(यज्ञरः) मनुः .

(३) व्यक. १०८; विर. २७९ वधे तु (घाते तु)
मृग (पशु); पमा. ४२४ त्रि (द्वि); व्यनि. ४९६;
दवि. २२३ वधे तु (घाते तु); व्यग्र. ३७७ त्रिपणो
(द्विपण) पणो (पणा) श्वसूकर (शूकराश्च); व्यउ. ११६

तेषु द्वादशपणः । विष्णूक्तस्तु पञ्चाशत्पणोऽत्यन्तोत्कृष्टमृग-
पक्षिवधविषयः । 'पञ्चाशदुत्तरो दण्डः शुभेषु मृगपक्षिषु'
इति वचनात् । विर. २७९

गोकुमारीदेवपशुमुश्राणं वृषभं तथा ।

वाहयन् साहसं पूर्वं प्राप्नुयादुत्तमं वधे ॥

गोकुमारी वृषेण संयुक्ता गौः । देवपशुर्देवतोद्देशे-
नोत्कृष्टपशुः । उश्रा 'उश्र मेचने' इति धात्वर्थानुसारा-
द्वीजमोक्ता वृषः । वृषभो जीर्णवृषः । दवि. ३१८

वनस्पतीनां सर्वेषामुपभोगो यथायथा ।

तथातथा दमः कार्यो हिंसायामिति धारणा * ॥

वनस्पतिशब्द उपयुक्तसर्वस्थावरौलक्षणाधो न्याय-
साम्यात् । तथातथा उपयोगगौरवत्वाघवानुसारेण ।

विर. २८४

मनुष्याणां पशूनां च दुःखाय प्रहृते सति ।

यथायथा महद्दुःखं दण्डं कुर्यात्तथातथा * ॥

अप्रकाशदण्डपारुष्ये परीक्षाविधिः

हेत्वादिभिर्न पश्येच्चेदण्डपारुष्यकारणम् ।

तदा साक्षिकृतं तत्र दिव्यं वा विनियोजयेत् ॥

साक्ष्यभावे च दिव्यम् ।

विचि. १२०

व्यासः

दण्डपारुष्यलक्षणम्

भस्मादिना प्रक्षिपणं ताडनं च करादिना ।

आवेष्टनं चांशुकाद्यैर्दण्डपारुष्यमुच्यते ॥

* अन्यव्याख्यानम्. प्रहृः स्थलादिनिर्देशश्च मनो अस्मिन्नेव
श्लोके (वृ. १८०४-५) द्रष्टव्यः ।

त्रि (द्वि) श्वसूकरवधे (शूकराश्च); सेतु. २२४ त्रिपणो
(त्रिपणो) वधे तु (घाते तु); समु. १६३ .

(१) व्यग्र. ३७७; व्यउ. ११६. [अपराधकृत्यतर्वादियन्त्रेषु
मनोरथं श्लोकः, मनुस्मृतौ तु नोपलभ्यते ।]

(२) अप. २।२१२ तदा ... तत्र (तत्र साक्षिकृतं चैव);
व्यक. १०७ तदा (तद) वा वि (वाऽथ); विर. २७४
वा वि (चापि); विचि. १२०; व्यनि. ४९५ हेत्वा (हेत्या)
तदा साक्षि (तदसाक्षी) वा विनि (वाऽध्वनि); व्यग्र. ३७९
वा वि (न वि); व्यउ. ११८; सेतु. २२२; समु. १०
तदा (तद) वा वि (चैव) नारदः .

(३) स्मृच. ७, ३२८; रत्न. १२१ भस्मादिना प्रक्षि
(हस्तादिना प्राक्षि) चांशु (बांशु); व्यग्र. ३७० भस्मादिना

आदिग्रहणेनोपरि प्रक्षयणाद्दुःखकरं कर्मपांसुमलादि
द्रव्यं गृह्यते । करादिनेत्यनेनादिशब्देन लघुदपाषाणेष्टका-
युधादिद्रव्यं, आद्यग्रहणेन रज्जुशृङ्खलादि द्रव्यम् ।

स्मृच. ३२८

यमः

भार्यापुत्रदासदासीशिष्यानां दण्डपारुष्यविचारः

भार्या पुत्रश्च दासश्च दासी शिष्यश्च पञ्चमः ।
प्राप्तापराधास्ताड्याः स्यू रज्ज्वा वेणुदलेन वा ॥
अधस्तात्तु प्रहर्तव्यं नोत्तमाङ्गे कथञ्चन ।
अतोऽन्यथा प्रवृत्तस्तु यथोक्तं दण्डमर्हति ॥

वधकृद्द्विजदण्डः

वैध्ये कर्मणि तिष्ठन्तं समग्रधनसंयुतम् ।
चिवासयेत् द्विजं राजा दोषं विख्याप्य संसदि ॥

वृद्धहारीतः

देवनाम्नाङ्गणगुरुणां पादादिना प्रहारे दण्डविधिः

दैवतं ब्राह्मणं गां च पितृमातृगुरुंस्तथा ।

पादेन ताडयेद्यस्तु तस्य तच्छेदनं स्मृतम् ॥

तेषामुपरि हस्तं तु दोष्णोश्छेदं तु कामतः ॥

(भस्मादीनां); व्यड. १११ भस्मादिना (हस्तादिना) चांशु
(बांशु); विता. ७३२ भस्मादिना (हस्तादिना); समु.
१६१ व्यग्रवत्.

(१) व्यमा. २८५; विर. २७२; व्यनि. ४९५
शिष्यश्च (भृत्यश्च) मनुः; व्यप्र. ३७८; व्यड. ११७;
वाल. २।१३५ (पृ. १८५) (=) पूर्वार्धे (पुत्रः शिष्यस्तथा
भार्या दासी दासस्तु पञ्चमः); सेतु. २२१.

(२) व्यमा. २८५ कथञ्च (कदाच); विर. २७२ तैव्यं
(तैव्या) कथञ्च (कदाच); विचि. ११९ उक्तः; व्यनि.
४९३ तैव्यं (तैव्या) मनुः; व्यप्र. ३७८; व्यड. ११७;
सेतु. २२१ तैव्यं (तैव्या).

(३) व्यनि. ४९८. (४) वृहास्मृ. ७।२०३-४.

सुमन्तुः

परस्पर पारुष्ये दण्डविधिः

पारुष्यदोषादुभयोर्युगपत्संप्रवृत्तयोः ।

विशेषश्चेन्न दृश्येत विनयश्चेत्समस्तयोः ॥

वृद्धकात्यायनः

दण्डपारुष्ये स्वयं प्राणत्यागे न दण्डः

उक्त्वा परुषमुक्तस्तु ताडयित्वा तु ताडितः ।

यमुद्दिश्य त्यजेत्प्राणान्तेन न स्यात्स किल्बिषी ॥

परिशिष्टकारः

दण्डपारुष्यलक्षणम्

दुःखं रक्तं व्रणं भङ्गं छेदनं भेदनं तथा ।

कुर्याद्यः प्राणिनां तद्वि दण्डपारुष्यमुच्यते ॥

स्थावरजङ्गमप्राणिनां प्राण्यन्तरकृतं नखादिना त्वग्मे-
दादिभवं दुःखं रक्तव्रणादिकं च दण्डपारुष्यमुच्यते
इत्यर्थः ।

स्मृच. ३२८

अग्निपुराणम्

अन्यजातिर्द्विजातिं तु येनाङ्गेनापराध्नुयात् ।

तदेव छेदयेत्तस्य क्षिप्रमेवाविचारयन् ॥

उत्कृष्टासनसंस्थस्य नीचस्याधो निवृन्तनम् ।

यो यदङ्गं च रुजयेत्तदङ्गं तस्य कर्तयेत् ॥

अर्धपादकराः कार्या गोगजाश्रोष्ट्रघातकाः ।

वृक्षं तु विफलं कृत्वा सुवर्णं दण्डमर्हति ॥

(१) सवि. ४७६.

(२) व्यनि. ४९२.

(३) स्मृच. ३२७; रत्न. १२१; सवि. ४८० रक्तं
व्रणं (व्रणं रक्तं) घः (घत्); व्यप्र. ३७०; व्यड. १११;
विता. ७३२; समु. १६१.

(४) अपु. २२७।२९.

(५) अपु. २२७।३१, ३२.

स्त्रीसंग्रहणम्

वेदाः

भ्रातृभगिनीविवाहः तन्निषेधश्च

*ओ चित्सखायं सख्या ववृत्तां तिरः पुरु
चिदर्णवं जगन्वान् । पितुर्नपातमा दधीत वेधा
अधि क्षमि प्रतरं दीध्यानः ॥

न ते सखा सख्यं वष्ट्येतत्सलक्ष्मा यद्विपुरुषा
भवाति । महस्पुत्रासो असुरस्य वीरा दिवो धर्तार
वर्विया परि ख्यन् ॥

उशन्ति घा ते अमृतास एतदेकस्य चित्त्यजसं
मर्त्यस्य । नि ते मनो मनसि धाय्यस्मे जन्युः
पतिस्तन्वमा विविश्याः ॥

न यत्पुरा चकृमा कद्ध नूनमृता वदन्तो अनृतं
रपेम । गन्धर्वो अप्सवप्या च योषा सा नो नाभिः
परमं जामि तन्नौ ॥

गर्भे नु नौ जनिता दम्पती कर्देवस्त्वष्टा सविता
विश्वरूपः । नकिरस्य प्र मिनन्ति व्रतानि वेद
नावस्य पृथिवी उत द्यौः ॥

को अस्य वेद प्रथमस्याहः क ई ददर्श क इह
प्र वोचत् । बृहन्मित्रस्य वरुणस्य धाम कदु ब्रव
आहनो वीच्या नृन् ॥

यमस्य मा यम्यं काम आगन्तसमाने योनौ
सहशेय्याय । जायेव पत्ये तन्वं रिरिच्यां वि
चिद्वहेव रथ्येव चक्रा ॥

न तिष्ठन्ति न नि मिपन्त्येते देवानां स्पश इह ये
चरन्ति । अन्येन मदाहनो याहि तूयं तेन वि वृह
रथ्येव चक्रा ॥

* 'ओ चित् सखायं' इत्याचारभ्य 'अन्यमू पु' इत्य-
न्तानां चतुर्दशमन्त्राणां सायणभाष्यं स्थलनिर्देशश्च स्त्रीपुंभ-
प्रकरणे (पृ. ९७५-७८) द्रष्टव्यः ।

रात्रीभिरस्मा अहभिर्दशस्येत्सूर्यस्य चक्षुर्मुहुरु-
न्मिमीयात् । दिवा पृथिव्या मिथुना सबन्धू यमी-
र्यमस्य विभृयादजामि ॥

आ घा ता गच्छानुत्तरा युगानि यत्र जामयः
कृणवन्नजामि । उप ववृहि वृषभाय बाहुमन्य-
मिच्छस्व सुभगे पतिं मत् ॥

किं भ्रातासद्यदनाथं भवाति किमु स्वसा यन्नि-
र्कृतिर्निगच्छात् । काममूता बहेतद्रपामि तन्वा मे
तन्वं सं पिप्रग्धि ॥

न वा उ ते तन्वा तन्वं सं पपृच्यां पापमाहुयः
स्वसारं निगच्छात् । अन्येन मत्प्रमुदः कल्पयस्व
न ते भ्राता सुभगे वष्ट्येतन् ॥

वतो व्रतासि यम नैव ते मनो हृदयं चाविदाम ।
अन्या किल त्वां कक्ष्येव युक्तं परि ष्वजाते
लिबुजेव वृक्षम् ॥

अन्यमू पु त्वं यम्यन्य उ त्वां परि ष्वजाते
लिबुजेव वृक्षम् । तस्य वा त्वं मन इच्छा स वा
तवाधा कृणुष्व संविदं सुभद्राम् ॥

पितापुत्रीविवाहः

प्रथिष्ट यस्य वीरकर्ममिष्णदनुष्ठितं नु नर्यो
अपौहत् । पुनस्तदा वृहति यत्कनाया दुहितुरा
अनुभृतमनर्वा ॥

यथा स्वांशेन भगवान् रुद्रः प्रजापतिर्वास्तोष्पतिं रुद्र-
मसृजत् तदेतदादिभिस्त्रिभिर्वदति । यस्य प्रजापते-
रिष्णदेपणवद् वीरकर्मम् । लिङ्गव्यत्ययः । वीरकर्म ।
रेत इत्यर्थः । येन रेतसोत्पन्ना वीरा भवन्ति तादृशैः
प्रथिष्ट प्रथितमासीत् तद्वेत्तोऽनुष्ठितं प्रजापतिनापत्यार्थं
निषिक्तं नर्यो नरेभ्यो हितो यद्वा नेतृभ्यो देवेभ्यो हितो

रुद्रोऽप्यौहत् अपोहति । तदेवाह । पुनस्तद्रेत आ वृहति । सर्वत उत्तिवदति । उद्रमयति पुरुषाकारेण स्वयमुत्पन्नः सन् । कीदृशं रेतः । यद्रेतः कनायाः कान्ताया दुहितुः स्वपुत्र्याः । तस्यामित्यर्थः । तत्र प्रजापतिनानुभूतमाः आसीत् । कीदृशो रुद्रः । अनवान्यस्मिन्नप्रवृत्तः । 'प्रजापतिर्यै स्वां दुहितरमभ्यध्यायदिवमित्यन्य आदुरुपममित्यन्ये ।' (ऐ.ब्रा. ३।३३) इति ब्राह्मणम् । ऋषा.

मध्या यत्कर्त्तव्यमभवदभीके कामं कृष्णाने पितरि युवत्याम् । मनानग्रेतो जहदुर्वियन्ता सानौ निषिक्तं सुकृतस्य योनौ ॥

कामं यथेच्छं कृष्णाने कुर्वाणे पितरि प्रजापतौ युवत्यां दुहितर्युपमि दिवि वा । दिवमित्यन्य इति हि ब्राह्मणं प्रदर्शितम् । मध्या तयोर्मध्येऽन्तरिक्षमध्ये वाभीके समीपे यत्कर्त्तव्यं कर्माभवत् मिथुनीभावाख्यं तदानीं मनानगल्पं रेतो जहदुः त्यक्तवन्तौ । किं कुर्वाणाविति तत्राह । वियन्तौ परस्परमभिगच्छन्तौ । प्रजापतिना सानौ समुच्छ्रिते स्थाने सुकृतस्य यज्ञस्य योनौ निषिक्तमासीदित्यर्थः । ततो रुद्र उत्पन्न इत्यर्थः । ऋषा.

पिता यस्त्वां दुहितरमधिष्कन्क्षमया रेतः संजग्मानो नि पिञ्चन् । स्वाध्योऽजनयन् ब्रह्म देवा वास्तोष्पतिं व्रतपां निरतक्षन् ॥

पिता प्रजाप्रतिर्यद्यदा स्वां दुहितरं दिवमुपसं वाधिष्कन् अय्यस्कन्दत् तदानीमेव क्षमया पृथिव्या सह संजग्मानः संगच्छमानः प्रजापतिरस्मिँल्लोके रोहितो भूत्वा रेतो नि पिञ्चन् निषेकमकरोत् । 'तामृश्यो भूत्वा रोहितं भूतामभ्यैदिति ब्राह्मणं (ऐ.ब्रा. ३।३३) । तदानीं स्वाध्यः सुध्यानाः सुकर्माणो वा देवा ब्रह्माजनयन् उदपादयन् । किं तद्वहति तदाह । वास्तोष्पतिं यज्ञवास्तुस्वामिनं व्रतपां व्रतस्य कर्मणो रक्षःप्रभृतिभ्यः पालकं निरतक्षन् समुदपादयन् । यज्ञवास्तुस्वामित्वं दत्त्वा कर्मरक्षकत्वेन निर्मितवन्त इत्यर्थः । ऋषा.

आनुभगिनीविवाहः

यैस्त्वा भ्राता पतिर्भूत्वा जारो भूत्वा निपद्यते । प्रजां यस्ते जिघांसति तमितो नाशयामसि ॥

(१) ऋसं. १०।६१।६. (२) ऋसं. १०।६१।७.
(३) ऋसं. १०।६२।५; अंसं. २०।९६।१५;

हे योषित् यो राक्षसो भ्राता भ्रातृरूपो भूत्वा पतिर्भूतुरूपो वा भूत्वा त्वां निपद्यते अभिगच्छति । अथवा जार उपपतिरूपो वा भूत्वाभिगच्छति । एवंभूतो यो राक्षसादिस्ते तव प्रजां जिघांसति हन्तुमिच्छति । स्पष्टमन्यत् । ऋषा.

शूद्रकन्यास्वीसंग्रहणम्

शूद्रा यदर्यजारा न पोषाय धनायति ।

यद्यदा शूद्रा काचिदासी कदाचिदर्यः स्वकीयः स्वामी जारो यस्याः सेयमर्यजारा भवति, तदानीं सा दासी स्वामिस्वीकारमात्रेणात्यन्तं हृष्यति, न तु स्वकीयकुटुम्बपोषाय धनायति धनमात्मन इच्छति । न हि स्वामिस्वीकाराद्धनं अधिकं मन्यते । तैसा.

मित्राः व्यभिचारदोषः

ऋतं वै सत्यं यज्ञोऽनृतं स्यनृतं वा एषा करोति या पत्युः क्रीता सत्यथान्यैश्चरत्यनृतमेव निरवदाय ऋतं सत्यमुपैति यन्मिथुया प्रतिव्र्यातिप्रियतमेन याजयेदथ यद्वाचयति मेध्यामेवैनां करोत्यामपेपा भवन्ति सर्वस्याहंसोऽवेष्ट्रयै यद्भुज्येयुरनवेष्ट्रमहः स्यात्पात्रेभ्यो वै ताः प्रजा वरुणोऽगृह्णाद्यत्पात्राणि पात्रेभ्य एवैना वरुणान्मुञ्चति प्रतिपुरुषं भवन्ति प्रतिपुरुषमेवाहोऽवयजत्येकमधि भवति गभभ्यस्तेन निरवदयतेऽन्नाद्वै ताः प्रजा वरुणोऽगृह्णाच्छूर्पेणात्रं विभ्रति तस्माच्छूर्पेण जुहुतः स्त्रीपुं सौ जुहुतो मिथुना एव प्रजा वरुणान्मुञ्चतः पुरस्तात्प्रत्यश्चौ तिष्ठन्तौ जुहुतः पुरस्तादेवाहोऽवयजतो यत्पात्राणि य एव द्विपादः पशवो मिथुनास्तेषामेतत्पुरस्तादहोऽवयजतोऽथ यन्मेषश्च मेषी च य एव चतुष्पादः पशवो मिथुनास्तेषामेतदुपरिष्टादहोऽवयजत उभयत एवाहोऽवयजतः पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्च ।

मागृ. २।१८।२.

(१) तैसं. ७।४।११।२-३; मैसं. ३।१३।१; कासं. ४।८; शुभा. २३।३०; तै.ब्रा. ३।१।७।३; श.ब्रा. १३।९।२।८; शाश्रौ. १६।४।४.

(२) मैसं. १।१०।११; कासं. ३६।६; तै.ब्रा. १।६।५।४; माश्रौ. १।७।४.

शूद्रकृतार्थस्त्रीसंग्रहणं आर्यकृतशूद्रस्त्रीसंग्रहणं च

यद्धरिणो यवमत्ति न पुष्टं पशु मन्यते ।

शूद्रा यदर्यजारा न पोषाय धनायति ॥

(१) क्षत्ता पालागलीमभिमेधयति— यद्धरिणः । यदा हरिणो मृगः यवं सस्यं अत्ति भक्षयति । अथ तदा क्षेत्री । न पुष्टं पशु । पशुमिति प्राप्ते विभक्ति-लोपः । पुष्टं पशुं मन्यते अवगच्छति । मम क्षेत्रं भक्षितमिति यथा । एवं शूद्रा यत् यस्य शूद्रस्य भर्तुः । अर्यजारा अर्यः वैश्यः जारो यस्याः सा अर्यजारा भवेत् तदा स शूद्रः क्षेत्री न पोषाय ममैतदिति मन्यते । न च तस्यां धनायति धनमिव च तां न मन्यते परस्योप-भोग्यत्वात् । शुभ.

(२) वैश्यो यदा शूद्रां गच्छति तदा शूद्रः पोषाय न धनायते पुष्टिं न इच्छति मद्रायां वैश्येन भुक्ता सती पुष्टा जातेति न मन्यते किं तु व्यभिचारिणी जातेति दुःखितो भवतीत्यर्थः । शुभ.

यद्धरिणो यवमत्ति न पुष्टं बहु मन्यते ।

शूद्रो यदर्यायै जारो न पोषमनुमन्यते ॥

(१) पालागली प्रत्याह— यद्धरिणो यवमत्ति न पुष्टं बहु मन्यते क्षेत्रीति । यदुक्तं भवतोऽप्येतदेवमिति सोल्लुण्ठमाह । इयांस्तु विशेषः । शूद्रो यत् अर्यायै अर्यायाः वैश्यायाः जारः जारयिता । तदा क्षेत्री वैश्यः आत्मनः पोषं नानुमन्यते । न हि सा तस्य पोष्या निकृष्टश्च शूद्रः उत्कृष्टा वैश्या इति । शुभ.

(२) यत् यदा शूद्रः अर्यायै अर्याया वैश्याया जारो भवति तदा वैश्यः पोषं पुष्टिं नानुमन्यते मम स्त्री पुष्टा जातेति नानुमन्यते किं तु शूद्रेण नीचेन भुक्तेति क्लिश्यतीत्यर्थः । शुभ.

ब्राह्मणीसंग्रहदोषः

तेऽवदन् प्रथमा ब्रह्मकिल्बिषेऽकूपारः सलिलो मातरिश्वा । वीळुहरास्तप उग्रो मयोभूरापो देवीः प्रथमजा ऋतेन ॥

(१) शुभा. २३।३०, ३१; तैसं. ७।४।१९।२; मैसं. ३।१३।१; कासं. ४।८; शम्बा. १३।२।१८ : १३।५।२।८; तैम्बा. ३।१।७।२; शाश्रौ. १६।४।४, ६.

(२) असं. ५।१७।१ पेऽकू (पे कू) उग्रो (उग्रं) ऋतेन

अत्रेतिहासमाचक्षते । जुहुरिति वाङ्नाम । सा ब्रह्मणो जाया च । बृहस्पतेर्वाचस्पतिवद्बृहस्पतेर्जुहूर्नाम भार्या बभूव । कदाचिदस्य किल्बिषमस्या दौर्भाग्यरूपेणा-सांचक्रे । अत एव स एनां पर्यत्याक्षीत् । अनन्तर-मादित्यादयो देवा मिथो विचार्येनामकिल्बिषां कृत्वा पुनर्बृहस्पतये प्रादुरिति । तदत्र वर्ण्यते । प्रथमा मुख्यास्ते देवा ब्रह्मकिल्बिषे । ब्रह्मणो बृहस्पतेः किल्बिषे पापे जुहूदौ-र्भाग्यरूपे विषयेऽवदन् । निष्कृत्युपायमवोचन् । के ते । अकूपारः । अत्र यास्कः—आदित्योऽप्यकूपार उच्यतेऽकू-पारो भवति दूरपारः । इति (नि. ४।१८) । अकुत्सित-पारो महागतिरादित्यः सलिलोऽब्दवता वरुणो मातरिश्वा वायुर्वीळुहराः । हरतेरमुनि रूपं हर इति । हरति विनाश-यति तमांसीति हरस्तेजः । प्रभूततेजस्कः । तपः । तपसा तापनेनोग्र उद्गूणांऽग्निर्मयोभूः मुखस्य भावयिता सोमो देवीर्देव्य आपः । कीदृश्यः । ऋतेन सत्यभूतेन ब्रह्मणा प्रथमजा आदित एवोत्पादिताः । एत उपायमुक्त्वा प्रायश्चित्तमप्यकारयन्निति भावः ऋसा.

सोमो राजा प्रथमो ब्रह्मजायां पुनः प्रायच्छ-ददृणीयमानः ।

अन्वर्तिता वरुणो मित्र आसीदग्निर्होता हस्तगृह्या निनाय ॥

प्रथमो मुख्यः सोमो राजादृणीयमाणः । पापापगमने-नालजमानः संस्तामेनामकिल्बिषां ब्रह्मजायां पुनर्बृहस्पतये प्रायच्छत् । ततो वरुणोऽन्वर्तिता । ऋतिः सौत्रो धातु-वृणायां वर्तते । तस्य वृचि रूपम् । सोममनुमोदयितासीत् । सर्वथा त्वं परिगृहाणेति दयामकार्षात् । तथा मित्रश्च । अनन्तरं होता देवानामाह्वाता मनुष्याणां होमनिष्पादको वाग्निर्हस्तगृह्य तां हस्ते गृहीत्वा निनाय आनैषीत् प्रादादित्यर्थः । ऋसा.

हस्तेनैव ग्राह्य आधिरस्या ब्रह्मजायेयमिति चेदवोचन् । न दूताय प्रहे तस्थ एषा तथा राष्ट्रं गुपितं क्षत्रियस्य ॥

(ऋतस्य); ऋसं. १०।१०९।१; कौसू. ४८।११.

(१) असं. ५।१७।२; ऋसं. १०।१०९।२.

(२) असं. ५।१७।३ येयमिति (येति). वोचन् (वोचत्) प्रहे (प्रहेया); ऋसं. १०।१०९।३.

देवा बृहस्पतिमूचुः । हे बृहस्पते अस्या आधिः,
आधीयन्त आभरणान्यत्रेति आधिः शरीरम् । अस्याः
शरीरं हस्तेनैव ग्राह्यो ग्रहितव्यमेव । पुनस्ते देवा इदा-
नीमियं ब्रह्मजायेत्येवावोचन् अवादिपुः । चशब्दश्चेदर्थः ।
एषा ब्रह्मजाया पुरा प्रह्ये । हि गतौ वृद्धौ च । प्रहिताय
त्वया भार्यान्वेष्टनार्थं प्रेषिताय दूताय तथा न तस्थे ।
स्वात्मानं न प्रकाशयति । तत्र दृष्टान्तः । यथा क्षत्रियस्य
राज्ञो गुपितं रक्षितं राष्ट्रं राज्यं शत्रवे यथा न प्रकाशयति
तद्वदसौ दौर्भाग्ययुक्ततया तस्मै स्वात्मानं न प्रकाशित-
वती । इदानीं तु तद्राहित्येन प्रकाशमानेयं ब्रह्मजायैवे-
त्यब्रुवन् ।

ऋसा.

यामाहुस्तारकैषा विकेशीति दुच्छुनां ग्राममव-
पद्यमानाम् । सा ब्रह्मजाया वि दुनोति राष्ट्रं यत्र
प्रापादि शश उल्कुपीमान् ॥

ब्रह्मचारी चरति वेविषद्विषः स देवानां भवत्ये-
कमङ्गम् । तेन जायामन्वविन्दद्बृहस्पतिः सोमेन
नीतां जुह्वं न देवाः ॥

एवं स्वपतिर्ग्रामलभतेति जुह्वः परोक्षतया वदति । हे
देवाः पूर्वं स ब्रह्मचारी जायाभावेन ब्रह्मचारी चरति ।
अत एव विषः सर्वेषु यज्ञेषु व्याप्तवान् देवान् वेविषत्
स्तुतिभिर्हविर्भिश्च व्याप्नुवन् देवानामेकमङ्गं भवति ।
जायापती यज्ञस्य द्वे अङ्गे खलु । तेन देवानां परिचरणेन
बृहस्पतिर्जायां जुह्वनामिकां ग्रामान्वविन्दत् अनुगम्या-
लमत । नशब्द उपमायै । पूर्वं यथा सोमेन नीतां
सोमो ददद्ब्रह्मर्वाय (ऋसं. १०।८५।४१) । इत्यादि-
क्रमेण नीतां जुह्वं जुह्वं यथा लब्धवान् तद्वदिदानीमपि ।

ऋसा.

देवा एतस्यामवदन्त पूर्वे सप्तऋषयस्तपसे ये
निषेदुः । भीमा जाया ब्राह्मणस्योपनीता दुर्धा
दधाति परमे व्योमन् ॥

पूर्वे चिरन्तना देवा आदित्यादय एतस्यां विषयेऽ-

(१) अंसं. ५।१७।४; कौसू. १२३।९.

(२) अंसं. ५।१७।५; ऋसं. १०।१०९।५.

(३) अंसं. ५।१७।६ देवां (वा) पसे (पसा); ऋसं.
१०।१०९।४.

अ. सं. १३१

वदन्त । इयं पापरहितेत्यवादिपुः । तथा ये सप्तर्षयः
सप्तसंख्याका ऋषयस्तपसे तपश्चरणाय निषेदुः निषण्णा
बभूवुः । तेऽप्यवादिपुः । ततो भीमा शत्रुरूपाणां
पापानां भयङ्करी मुकृतवत्येषा जाया ब्राह्मणस्य
बृहस्पतेरुपनीता समीपे देवैः स्थापिता । तथाहि ।
तपःप्रभावो दुर्धो दुर्धानामपि परमे व्योमन् व्योमन्युत्तमे
स्थाने दधाति विदधाति खलु । तस्मादेनामपि देवता-
परिग्रहरूपस्तपोमहिमा बृहस्पतेरन्तिके स्थापयति ।

ऋसा.

ये गर्भा अवपद्यन्ते जगद् यच्चापलुप्यते ।
वीरा ये तृहन्ते मिथो ब्रह्मजाया हिनस्ति तान् ॥

उत यत्पतयो दश स्त्रियाः पूर्वे अब्राह्मणाः ।

ब्रह्मा चेद्वस्तमग्रहीत् स एव पतिरेकधा ॥

ब्राह्मण एव पतिर्न राजन्यो न वैश्यः ।

तत् सूर्यः प्रश्रुवन्नेति पञ्चभ्यो मानवेभ्यः ॥

पुनर्वै देवा अददुः पुनर्मनुष्या उत ।

राजानः सत्यं कृण्वाना ब्रह्मजायां पुनर्ददुः ॥

लाभहेतुमाह । देवा ब्रह्मजायां जुह्वं बृहस्पतये
पुनरददुः । वैशब्दः प्रसिद्धिवाची । उताप्यर्थे ।
मनुष्या अपि पुनरददुः । एवं देवमनुष्यैः कृतं दानं
सत्यं यथार्थं कृण्वानाः कुर्वाणा राजानोऽपि पुनस्तस्मै
ददुः । एतमव्यवहार्यनिमित्तं पापमपि व्यनाशयन्निति
भावः ।

ऋसा.

पुनर्दाय ब्रह्मजायां कृत्वा देवैर्निकिल्बिषम् ।

ऊर्जं पृथिव्या भक्तचारोरुगायमुपासते ॥

देवैः देवा निकिल्बिषं तस्याः किल्बिषाभावं, कृत्वा
कृत्वा, ब्रह्मजायां ब्रह्मणो बृहस्पतेर्भार्या, पुनर्दाय
पुनर्दत्त्वा । पृथिव्या ऊर्जं रसभूतमन्नं हवीरूपं, भक्त्याय
भक्त्वा विभज्य, उरुगायं बहुकीर्तिं बहुभिः स्तोतव्यं
वा बार्हस्पत्यं यज्ञमुपासते सेवन्ते ।

ऋसा.

(१) अंसं. ५।१७।७-९.

(२) अंसं. ५।१७।१० उत (अददुः) कृण्वा (गृह्णा);
ऋसं. १०।१०९।६.

(३) अंसं. ५।१७।११ कृत्वा (कृत्वा); ऋसं.

१०।१०९।७.

नास्य जाया शतवाही कल्याणी तल्पमा शये ।
 यस्मिन् राष्ट्रे निरुध्यते ब्रह्मजायाचित्त्या ॥
 न विकर्णः पृथुशिरास्तस्मिन् वेदमनि जायते ।
 यस्मिन् ० ॥
 नास्य श्रुता निष्कधीवः सूनानामेत्यग्रतः ।
 यस्मिन् ० ॥
 नास्य श्वेतः कृष्णकर्णो धुरि युक्तो महीयते ।
 यस्मिन् ० ॥
 नास्य क्षेत्रे पुष्करिणी नाण्डीकं जायते विसम् ।
 यस्मिन् ० ॥
 नास्मै पृथिवि वि दुहन्ति येऽस्या दोहमुपासते ।
 यस्मिन् ० ॥
 नास्य धेनुः कल्याणी नानद्वातसहते धुरम् ।
 विजानिर्यत्र ब्राह्मणो रात्रि वसति पापया ॥

परदारसंग्रहो दोषः

यस्मा ऋणं यस्य जायामुपैभि यं याचमानो
 अभ्यैमि देवाः । ते वाचं वादिषुर्मोक्षरां मदेवपत्नी
 अप्सरसावधीतम् * ॥

पितापुत्री-भ्रातृभगिनीसङ्गः

यैस्त्वा स्वप्ने निपद्यते भ्राता भूत्वा पितेव च ।
 वजस्तान्तसहतामितः स्त्रीवरूपांस्तिरीटिनः ॥

हे गर्भिणि यो राक्षसादिः त्वा त्वां स्वप्ने निद्रावस्थायां
 भ्राता सहोत्पन्न इव भूत्वा विश्वासं जनयन् निपद्यते
 निपतति अभिगच्छति । तथा यश्च पितेव जनक इव
 तद्रूपधारी भूत्वा स्वप्ने त्वां निपद्यते । यद्वा तान् इति
 बहुवचनेन निर्देशात् यः कश्चित् स्वप्ने स्वकीयसहजरूपेण
 निपद्यते यश्च भ्राता भूत्वा यस्तु पितेव भूत्वेति योज्यम् ।
 भ्रात्रादिरूपेणागत्य गर्भध्वंसनं अन्यत्राप्याप्नोत्यते —
 'यस्त्वा भ्राता पतिर्भूत्वा जारो भूत्वा निपद्यते । प्रजां
 यस्ते जिघ्रांसति तं इतो नाशयामसि ॥' इति (ऋसं.
 १०।१६२।५) । तान् सर्वान् वज्रः श्वेतसर्पः सहतां
 अभिभवतु इतः अस्माद् गर्भिणीसकाशात् । तथा
 स्त्रीवरूपान् षण्ढरूपं धृत्वा आगतान् तिरीटिनः अन्तर्धा-

* सायणभाष्यं ऋणादानप्रकरणे (पृ. ६०३) द्रष्टव्यम् ।

(१) असं. ५।१७।१२-८.

(२) असं. ६।११।८।३. (३) असं. ८।६।७.

नेन अटतश्च । सहतां इति संबन्धः ।

असा.

पितापुत्रीविवाहनिषेधः

प्रजापतिर्वै स्वां दुहितरमभ्यध्यायद्विभित्यन्य
 आहुरूपसमित्यन्ये तामृश्यो भूत्वा रोहितं
 भूतामभ्यैत्तं देवा अपश्यन्नकृतं वै प्रजापतिः
 करोतीति ते तमैच्छन् एनमारिष्यति ।

पुरा कदाचित्प्रजापतिः स्वकीयां दुहितरमभिलक्ष्य
 भार्यात्वेन ध्यानमकरोत् । तस्यां दुहितरि महर्षीणां
 मतभेद आसीत् । अन्ये केचन महर्षयो दिवं द्युलोक-
 देवतां ध्यातवानित्याहुः । अपरे तु महर्षय उपसमुप-
 कालदेवतां ध्यातवानित्याहुः । ऋश्यो मृगविशेषः ।
 तथा चाभिधानकार आह— गोकर्णपृषतैर्गदर्यरोहिताश्च-
 मरो मृगा इति । स प्रजापतिस्तथाविध ऋश्योऽभूत् ।
 सा च दुहिता रोहितं लोहितं भूता प्राप्ता । ऋतुमती
 जातेत्यर्थः । तादृशीं तां दुहितरमभ्यैदभिगतवान्मिथुनधर्म
 प्राप्तवानित्यर्थः । तं दुहितृगामिनं प्रजापतिं देवाः
 परस्परमिदमब्रुवन् । अयं प्रजापतिरकृतं वै, अकर्तव्यमेव
 निषिद्धाचरणं करोतीति विचार्य यः पुरुष एनं प्रजापति-
 मारिष्यति, आर्तिं प्रापयितुं क्षमस्तादृशं पुरुषमैच्छन्
 न्वेषणं कृतवन्तः ।

ऐवासा.

स्त्रियाः व्यभिचारदोषः

पैत्नीं वाचयति । मेध्यामेधैनां करोति । अथो
 तप एधैनामुप नयति । यज्जारँ सन्तं न प्रब्रूयात् ।
 प्रियं ज्ञातिँ रुन्ध्यात् । असौ मे जार इति
 निर्दिशेत् । निर्दिश्यैधैनं वरुणपाशेन ग्राहयति ।

पितापुत्रीविवाहनिषेधः

प्रजापतिर्हि वै स्वां दुहितरमभिधयौ । दिवं
 वोषसं वा मिथुन्येनया स्याभिति ताँ संबभूव । तद्वै
 देवानामाग आस । य इत्थँ स्वां दुहितरमस्माकँ
 स्वसारं करोतीति । ते ह देवा ऊचुः । योऽयं देवः
 पशूनामीष्टेऽतिसन्धं वा अयं चरति य इत्थँ स्वां
 दुहितरमस्माकँ स्वसारं करोति विध्येमभिति तँ
 रुद्रोऽभ्यायत्य विव्याध तस्य सामि रेतः प्रचस्कन्द
 तथेन्नूनं तदास । तस्मादेतदृषिणाभ्यनूक्तम् ।

(१) ऐवा. ३।३३. (२) तैवा. १।६।५।२.

(३) शवा. १।७।४।१-४.

पिता यत्स्वां दुहितरमधिष्कन् क्षमया रेतः संज-
ग्मानो निषिञ्चदिति तदाभिमारुतमित्युक्तं तस्मि-
स्तद्व्याख्यायते यथा तदेवा रेतः प्राजनयंस्तेषां
यदा देवानां क्रोधो व्यैदथ प्रजापतिमभिषज्यंस्तस्य
तं शल्पं निरकुन्तन्त्स वै यज्ञ एव प्रजापतिः ।

स्त्रियाः व्यभिचारदोषः

अथ प्रतिप्रस्थाता प्रतिपैरिति । स पत्नीमुदाने-
ष्यन्पृच्छति केन चरसीति वरुण्यं वा एतस्त्री करोति
यदन्यस्य सत्यन्येन चरत्यथो नेन्मेऽन्तःशल्पा जुहव-
दिति तस्मात्पृच्छति निरुक्तं वा एनः कनीयो
भवति सत्यं हि भवति तस्माद्वेव पृच्छति सा यन्न
प्रतिजानीत ज्ञातिभ्यो हास्यै तदहितं स्यात् ।

श्रोत्रियदारसंग्रहदोषः

अथ यस्य जायायै जारः स्यात् । तं चेद्विष्ट्या-
दामपात्रेऽग्निमुपसमाधाय प्रतिलोमं शरवर्हिस्तीर्त्वा
तस्मिन्नेतास्तिष्ठः शरभृष्टीः प्रतिलोमाः सर्पिषात्त्वा
जहुयान्मम समिद्धेऽहौषीराशापराकाशौ त आददेऽ-
साविति नाम गृह्णाति मम समिद्धेऽहौषीः पुत्र-
पशून्स्त आददेऽसाविति नाम गृह्णाति मम समिद्धेऽ-
हौषीः प्राणापानौ त आददेऽसाविति नाम गृह्णाति
स वा एष निरिन्द्रियो विसुकृदस्माल्लोकत्प्रेति यमेवं-
विद्ब्राह्मणः शपति तस्मादेवंविच्छ्रोत्रियस्य जायाया
उपहासं नेच्छेदुत होवंवित्तरो भवति ।

पितापुत्रीविवाहः

प्रजापतिरुषसमध्यैत् स्वां दुहितरं तस्य रेतः
परापतन् तदस्यां न्यषिच्यत तदश्रीणादिदं मे मादु-
षदिति तत्सदकरोत् पशूनेव ।

पूर्वं प्रजापतिः स्वदुहितरमेवोषसमध्यैदध्यगच्छत्
तस्य रेतः परापतत् तदस्यां पृथिव्यां निषिच्य च तद-
श्रीणात् अपचत् केनाभिप्रायेण मादुषदिति दुष्टं मा भू-
दिति तत्पक्वं रेतः सदकरोत् तदेव विवृणोति पशून्करो-
दिति एतत् श्रान्तीयमभवदिति शेषः । तासां

गौतमः

परदारभिमर्शे दण्डसामान्यविधिः

परदारभिमृष्टः स्तब्धश्चेद् ग्राह्यः ।

(१) शब्रा. २।५।२।२०. (२) शब्रा. १।४।१।४।११.

(३) ताब्रा. ८।२।१०. (४) सवि. ४६८.

स्तब्धः स्पर्शने क्षमते । तथा च मनुः—‘स्त्रियं
स्पृशेददेशे यः स्पृष्टो वा मर्षयेत्तदा । परस्परस्यानुमते
सर्वे संग्रहणं स्मृतम् ॥’ इति । सवि. ४६८

प्रतिषेधे पुमान् दण्ड्यः तदर्थं स्त्री ।

अस्याथो विवृतो निबन्धनकारेण— पतिपित्रादि-
भिर्येन संभाषणं निषेध्यं तत्र प्रवर्तमाना स्त्री शतपणं
दण्ड्या । पुरुषोऽप्येवं निषिद्धः सन् प्रवर्तमानो द्विशतं
दण्ड्य इति । सवि. ४६८-९.

आर्यस्त्र्यभिगमिशूद्रदण्डः

आर्यस्त्र्यभिगमने लिङ्गोद्धारः सर्वस्वहरणं च ।

(१) शूद्र इति प्रकृतं पठ्यन्तमपेक्षते । आर्यास्त्रै-
वर्णिकाः । तेषां चेत्स्त्रियं शूद्रोऽभिगच्छेत्तस्य लिङ्गो-
द्धारो लिङ्गोत्पादनं कार्यं यच्च यावच्च स्वं तस्य च हरणं
दण्डः । आर्याभिगमनमित्येव सिद्धे स्त्रीग्रहणं आर्य-
गृहीतायां शूद्रायामपीति सूचनार्थम् । तत्र वैश्यस्त्रियां
स्वहरणं क्षत्रियायां लिङ्गोद्धारः । ब्राह्मण्यामुभयमिति ।
गौमि.

(२) आर्याणां ब्राह्मणादीनां आर्यवृत्ता चेत् स्त्री ।
कुत एतत्, स्त्र्यभिगमन इति वक्तव्ये आर्यस्त्र्यभि-
गमन इत्यारम्भात् एवं च वेद्यारूपेण स्थितायाम-
दण्ड्यः । स्त्रियामेवाभिगमनप्रसिद्धेरार्यागमन इत्येव सिद्धे
स्त्रीग्रहणमार्यपरिगृहीतायां शूद्रायामपीत्येवमर्थम् ।
अभिगमने कृते अभिशब्दो बुद्धिपूर्वार्थः । ततश्च
स्वप्रादावबुद्धस्य तथैव कुतस्य लघुतरो दण्डो द्रष्टव्यः ।
लिङ्गस्योद्धारः उत्पादनं सर्वस्वहरणं च कर्तव्यं, तल्लिङ्गो-
द्धारो धनस्य चेति वक्तव्ये स्वहरणं चेत्यभिधानात् ।
चकारः समुच्चयार्थः, विकल्पो मा भूदित्यसमासः, क्षत्रिय-

(१) सवि. ४६८.

(२) गौध. १।२।२; मेधा. ८।३।७४; अप. २।२।८६;
व्यक. १।२६ सर्वस्व (स्व); मभा. व्यकवत्; गौमि. १।२।२
व्यकवत्; उ. २।२।७।९ व्यकवत्; स्मृच. ३।२।२; ममु.
८।३।७४ (च०); विर. ३।९।९ स्त्र्यभि (स्त्री); पमा.
४।६६; रत्न. १।३।१; विचि. १।७।९ ममुवत्; दवि. १।७।२
हरणं (ग्रहणं); वीमि. २।२।८६ (च०); व्यम. १।०।६
आर्य (आचार्य); बाल. २।२।८६ सर्वस्व (सर्व); सेतु.
२।६।८ स्त्र्यभि (स्त्री) (सर्वस्वहरणं च०); २।६।९ (च०);
समु. १।५।५.

वैश्यस्त्रीगमने यथासंख्येनैकैकं, ब्राह्मणस्य तूभयमिति ।

*मभा.

गुप्ता चेद्वधोऽधिकः ।

स यदि शूद्रस्तासां गोप्ता रक्षिता भवति तदा वधः कार्यः । अधिकग्रहणात्पूर्वोक्तदण्डद्वयमपि भवति ।

×गौमि.

अंगुष्ठाभ्यामुत्कृष्टवर्णा शूद्रो गच्छेल्लिङ्गच्छेदनमर्हति ।

अत्रापिशब्दो व्युत्क्रमेण संबन्धनीयः । लिङ्गच्छेदनमर्हतीति तेन सर्वस्वापहारसमुच्चयः सिद्धः । सवि. ४७०

वैधः सर्वस्वापहारो गुप्तां तु व्रजतोऽस्य च ।

अस्य शूद्रस्येत्यर्थः । सवि. ४७०

हीनपुरुषस्य उच्चस्त्रियाश्च व्यभिचारे दण्डः

श्रमिः खादयेद्राजा निहीनवर्णगमने स्त्रियं प्रकाशम् ।

अत्र निहीनवर्णगमने स्त्रियाः पातित्यमुक्तम् । तस्याः सामान्यतः पतितप्रायश्चित्ते प्रात आह—श्रमिः खादयेदिति । निहीनवर्णो व्याख्यातः ‘भ्रूणहनि हीनवर्ण-सेवायां च’ इत्यत्र । तद्रमने तां श्रमिः खादयेद्राजा प्रकाशं जनसमक्षम् । तथाह. मनुः—‘भर्तारं लेङ्घयेद्या तु जातिस्त्रीगुणदर्पिता । तां श्रमिः खादयेद्राजा संस्थाने बहुसंस्थिते ॥’ इति । अबुद्धिपूर्वं अयं राजदण्डः,

* गौमिवद्भावः ।

× मभा. गौमिवत् ।

(१) गौध. १२१३; मेधा. ८१३७४ गुप्ता (गुप्तां) (वधोऽधिकः०); व्यक. १२६ द्वधोऽधिकः (द्वाधिकः); मभा. गुप्ता (गोप्ता); गौमि. १२१३ मभावत्; उ. २१२७१९; स्मृच. ३२२; ममु. ८१३७४ गुप्ता (गुप्तां); विर. ३९१, ३९५; रत्न. १३१ मसुवत्; विचि. १७९ मसुवत्; दवि. १७२ द्वधो (द्वो); वीमि. २१२८६; व्यम. १०६; बाल. २१२८६ मभावत्; सेतु. २६९ मभावत्; समु. १५५ मसुवत्.

(२) सवि. ४७०. (३) सवि. ४७०.

(४) गौध. २३११४; व्यक. १०६; मभा.; गौमि. २३११४ श्रमिः खा (श्रमिरा); विर. ३९७ निहीन (हीन); विचि. १८५ मिः + (तु) निहीन (हीन) (प्रकाशम्०); दवि. १७३ मिः + (च) निहीन (हीन); सेतु. २७२ गमने (गमे) शेष विचिवत्; विव्य. ५५ विचिवत्.

बुद्धिपूर्वं वशिष्ठोक्तं द्रष्टव्यम्—‘शूद्रो ब्राह्मणीमुपगच्छेत् वीरणैर्वैष्टयित्वा शूद्रमग्नौ प्राप्स्येत् । ब्राह्मण्याः शिरसि वपनं कारयित्वा सर्पिषाऽभ्यज्य नग्नां कृष्णस्वरमारोप्य महापथमनुसंवाजयेत् पूता भवतीति विज्ञायते । वैश्यश्चेत् ब्राह्मणीमुपगच्छेल्लोहितदर्भैर्वैष्टयित्वा वैश्यमग्नौ प्राप्स्येत् । ब्राह्मण्याः शिरसि वपनं कारयित्वा सर्पिषाऽभ्यज्य नग्नां गौरस्वरमारोप्य महापथमनुसंवाजयेत् पूता भवतीति विज्ञायते । राजन्यश्चेत् ब्राह्मणीमुपगच्छेच्छरपत्रैर्वैष्टयित्वा राजन्यमग्नौ प्राप्स्येत् । ब्राह्मण्याः शिरसि वपनं कारयित्वा सर्पिषाऽभ्यज्य नग्नां श्वेतस्वरमारोप्य महापथमनुसंवाजयेत् पूता भवतीति विज्ञायते । एवं वैश्यो राजन्यायां शूद्रश्च राजन्यवैश्ययोः’ इति । निहीनवर्णगमने इत्युक्तत्वात् क्षत्रियवैश्याभ्यां बुद्धिपूर्वगमने ब्राह्मण्याः कल्प्यम् । यथाह मनुः—‘जघन्यं सेवमानां तु संयतां वासयेद्दृहे । उत्तमां सेवमानस्तु जघन्यो वधमर्हति ॥’ इति । अयमेव क्षत्रिया-वैश्यागमनेऽपि द्रष्टव्यः, सामान्येनोक्तत्वात् । एवञ्च निहीनवर्ण इत्ययमपि दण्डो द्विजातिस्त्रीणां सामान्यः, सामान्येनोक्तत्वादेव । अनुलोमसंपर्के तु व्याघ्र आह—‘वर्णानामनुलोमानां परस्परसमागमे । व्युत्क्रमेण ततो राजा खादयेद्धानरैः स्त्रियम् ॥ मृगालैर्बुद्धिपूर्वं चेत पुरुषो वधमर्हति । अयमेवानुलोमानां स्वजातिव्युत्क्रमेणैव ॥’ इति । प्रतिलोमसमागमे बुद्धिपूर्वं चाबुद्धिपूर्वं च मनुनोक्तं द्रष्टव्यं—‘प्रतिलोमे वधः पुसां स्त्रीणां नासादिकर्तनम्’ इति । ननु च—‘एतदेव विधिं कुर्याद्योषितु पतितास्वपि’ इति, ‘यत्पुंसः परदारेषु तच्चैनां चारयेद्ब्रतम्’ इति च सिद्धे अयं दण्डविधिरनर्थक इति । अत्रोच्यते या स्वयमेव राजानं गच्छति तस्या दण्ड एव, यया तु बलादानीयते तस्या दण्डश्च प्रायश्चित्तं च, या स्वयमपि न गच्छति न बलादानीयते तस्याः प्रायश्चित्तमेवेति । अयमेव न्यायः सर्वत्र दण्डप्रायश्चित्तयोर्द्रष्टव्यः । अत्र प्रतिलोमानां स्वजातिव्युत्क्रमे ‘प्रतिलोमास्तु धर्महीनाः’ इति प्रायश्चित्ताभावा-दन्येषां संकरदोषपरिहारार्थं दण्डः कल्प्यः । एवं च ‘प्रतिलोमे वधः पुसां स्त्रीणां नासादिकर्तनम्’ इति तेषामपि द्रष्टव्यम् । तथा पातकोपपातकविषयेऽपि ब्राह्मण्या अनुलोमानन्तरजस्य यो दण्ड उक्तः तस्यार्धं

द्रष्टव्यं, तथैकान्तरद्वयन्तरयोश्च, कुतः ? 'चण्डालस्य समीपे तु नाध्येतव्यं कदाचन । तथा पारशवस्यापि चण्डालार्थो हि स स्मृतः ॥' इति व्याघ्रधर्मलिङ्गात् ।

× मभा.

पुमांसं घातयेत् ।

(१) अनन्तरोक्त विषये गन्ता पुमान् राजा घातयितव्यः । वधप्रकारश्चानन्तरमेव वसिष्ठवचनेन दर्शितः ।
गौमि.

(२) प्रकाशमित्यनुवर्तते । घातनप्रकारश्च वसिष्ठोक्तो द्रष्टव्यः । उदाहृतश्च विशेषात् । बुद्धिपूर्वं बुद्धिपूर्वं सकृद्गमने अभ्यासे च विशेषवचनान्तराभावाच्च सर्वत्र हननमेव द्रष्टव्यम् । एवं वर्णानामनुलोमानां प्रतिलोमानां च स्ववर्गव्युत्क्रमे परस्परव्युत्क्रमे च हननमेव द्रष्टव्यम् । तथा च स्मृत्यन्तरवाक्यानि चोदाहृतानि । एवञ्च स्त्रीणामपि सकृद्गमनेऽभ्यासे च पूर्वोक्त एव दण्ड इति द्रष्टव्यम् ।

मभा.

यथोक्तं वा ।

(१) लिङ्गोद्धार इत्यादि यथोक्तं वा दण्डप्रणयनं कर्तव्यम् । सप्रत्ययाप्रत्ययाभ्यासानभ्यासापेक्षोऽयं विकल्पः ।
गौमि.

(२) लिङ्गोद्धार इत्यादि यथोक्तं वा शस्त्रस्य द्रष्टव्यम् । तत्र सच्छूद्रस्य यथोक्तमितरस्येदमिति द्रष्टव्यम् ।

मभा.

कन्याकृत्यादूपाणदण्डः

कैन्यैव कन्यां दूषयति तदङ्गच्छेदो वा मौण्ड्यं वा ।

हारीतः

हीनपुरुषस्य उच्चस्त्रियाश्च व्यभिचारे दण्डः

श्रेयसः शयनशायिनं राजा बद्ध्वा श्वभिः

× गौमि. मभावत् ।

(१) गौध. २३।१५; व्यक. १२६; मभा.; गौमि. २३।१५; विर. ३९७; दवि. १७३.

(२) गौध. २३।१६; व्यक. १२६; मभा.; गौमि. २१।१६; विर. ३९७; दवि. १७३.

(३) सवि. ४७२.

(४) व्यक. १२६; विर. ३९६; विचि. १८५

खादयेत् काष्ठैश्चैनां दहेत् ।

श्रेयस उत्कृष्टवर्णस्य शयनशायिनं स्त्रीगामिनम् । एनामुत्कृष्टवर्णस्त्रियम् ।
विर. ३९७

आपस्तम्बः

कन्यापरदारसंनिकर्षकरणे दण्डः

अबुद्धिपूर्वमलङ्कृतो युवा परदारमनुप्रविशन् कुमारीं वा वाचा बाध्यः । बुद्धिपूर्वं तु दुष्टभावो दण्ड्यः ।

(१) यत्र परदारा आसते कुमारी वा पातवरा, तत्र युवा अलङ्कृतः अबुद्धिपूर्वमज्ञानादनुप्रविशन् वाचा बाध्यः — अत्रेयमास्ते, माऽत्र प्रविशेति । बुद्धिपूर्वमिति । यस्तु जानन्नेव दुष्टभावः प्रलोभनार्थी प्रविशति स दण्ड्यो द्रव्यानुरूपमपराधानुरूपं च । दुष्टभावग्रहणमाचार्यादि-प्रेषितस्य प्रवेशे दण्डो मा भूदिति ।
उ.

(२) यद्यदुष्टाशय एवाज्ञानादलङ्कृतः परस्त्रियाः परकन्यायाश्च समीपमुपसर्पति, स वाचा बाध्यः भर्त्सनीयः ।
विर. ३८५

परदारमैथुने दण्डः

संनिपाते वृत्ते शिश्नस्य छेदनं सवृषणस्य ।

संनिपातो मैथुनं, तस्मिन् वृत्ते शिश्नच्छेदनं दण्डः । सवृषणस्येत्युपसर्जनस्यापि शिश्नस्य विशेषणम् । सवृषणस्य शिश्नस्य छेदनमिति ।
उ.

(काष्ठैश्चैनां दहेत्०); दवि. १७३ श्वेनां (श्वैतां); वीमि. २।२८६ श्वेनां दहेत् (श्वेनं दाहयेत्); सेतु. २७१ दहेत् (दाहयेत्).

(१) आध. २।२६।१८-९; हिध. २।१९; अप. २।२८४ वाचा बाध्यः (स्वाध्यः) शंखलिखिताः व्यक. १२५; विर. ३८५ युवा परदारमनु (वा परदारेषु) वा वाचा (वाचा) (दुष्टभावो०); व्यनि. ३९९; दवि. १।१६ (कुमारी वा०) (दुष्टभावो०); सेतु. २६६ दारमनुप्र (दारानुप) वाचा बाध्यः (चावध्यः) (दुष्टभावो०); समु. १५४ दारम (दारान) बाध्यः (ताड्यः) तु (चेत्) शंखः .

(२) आध. २।२६।२० शिश्नस्य छेदनं (शिश्नच्छेदनं); हिध. २।१९ आधवत्; व्यक. १२५; विर. ३८९; दवि. १६० संनिपाते वृत्ते (पूर्वसंनिपाते); सेतु. २६७ (वृत्ते०) सवृष (वृष).

कन्यादूषणे दण्डः

कुमार्या तु स्वान्यादाय नाश्यः ।

(१) कुमार्या तु संनिपाते वृत्ते सर्वस्वहरणं कृत्वा देशान्निर्वास्यः, न शिश्नच्छेदः । उ.

(२) स्वानि धनानि आदाय नाश्यो निर्वास्यः । एतच्च हीनायामकामायाम् । विर. ४०२

कन्यादूषणे परदारदूषणे च राज्ञः कर्तव्यम्

अथ भृत्ये राज्ञा ।

अथ संनिपातात्प्रभृति ते परदारकुमार्यो राज्ञा भृत्ये प्रासाच्छादनप्रदानेन भर्तव्ये । उ.

रक्ष्ये चात ऊर्ध्वं मैथुनात् ।

अथ प्रथमात् संनिपातात् ऊर्ध्वं मैथुनाच्च रक्ष्ये यथा पुनः मैथुनं नाचरतः तथा कार्यं । उ.

निर्वेषाभ्युपाये तु स्वामिभ्योऽवसृजेत् ।

यदि ते एवं निरुद्धे निर्वेषणमभ्युपेतः अभ्युपगच्छतः तदा निर्वेषाभ्युपाये तु स्वामिहस्ते अवसृजेत् दद्यात् । परदारं भर्त्रे श्वशुराय वा, कुमारीं पित्रे भ्रात्रे वा । अनभ्युपगमे तु प्रायश्चित्तस्य यावज्जीवं निरोधः । उ.

प्रायश्चित्तोत्तरं कन्या परदाराश्च धर्माहंसंबन्धाः

चरिते यथापुरं धर्माद्धि संबन्धः ।

चरिते तु निर्वेषे यथापुरं यथापूर्वं धर्मात्, वृत्ति-यार्थं पञ्चमी । धर्मेण संबन्धो भवति । हिशब्दो हेतौ । यस्मादेवं तस्मात् अवश्यं प्रायश्चित्तं कारयितव्ये । ततो यज्ञविवाहादौ न कश्चिद्दोष इति । उ.

आर्यस्य शूद्रागमने दण्डः

नाश्य आर्यः शूद्रायाम् ।

(१) आर्यः त्रैवर्णिकः, शूद्रायां परभार्यायां प्रसक्तो राज्ञा राष्ट्राणां नाश्यः निर्वास्यः । उ.

(१) आध. २।२६।२१; हिध. २।१९ नाश्यः (नाश्यः); व्यक. १२७; विर. ४०२; दवि. १८४.

(२) आध. २।२६।२२; हिध. २।१९ भृत्ये राज्ञा (राज्ञा भृत्ये).

(३) आध. २।२६।२३; हिध. २।१९.

(४) आध. २।२६।२४; हिध. २।१९.

(५) आध. २।२७।१; हिध. २।१९.

(६) आध. २।२७।९; हिध. २।१९; विर. ३९३; विचि. १८४ आर्यः (आर्यस्तु); दवि. १७१.

(२) आर्यो ब्राह्मणादिः, नाश्यो निर्वास्यः ।

बृहस्पतेर्हीनायामार्धकस्तत इति वाक्ये अन्यपूर्वा शूद्रा विवक्षिता, इह त्वनन्यपूर्वा, तेन न निर्वासदण्डविधि-विरोध इति, शूद्रायामनन्यपूर्वायामिति विशेषयतः कल्प-तरुकारस्याभिप्रायः । शूद्राव्यतिरिक्तहीनविषयमेव बृह-स्पतिवाक्यमित्यन्ये । विर. ३९३

आर्यश्च्यभिगामिशूद्रदण्डः

वध्यः शूद्र आर्यायाम् ।

शूद्रस्तु त्रैवर्णिकस्त्रियां प्रसक्तो वध्यः । एतच्च योऽन्तःपुरादिष्वधिकृतो रक्षकः सन् स्वयं गच्छति, तस्य भवति । अन्यस्य तु पूर्वोक्तं शिश्नच्छेदनमेव । तथा च शूद्राधिकारे गौतमः— 'आर्यश्च्यभिगमने लिङ्गोद्धारः स्वहरणं च । गोप्ता चेद्वधोऽधिकः' इति । याज्ञवल्क्येन प्रातिलोभ्येन गमनमात्रे वध उक्तः— 'सजातावुत्तमो दण्डः आनुलोभ्ये तु मध्यमः । प्रातिलोभ्ये वधः पुंसां स्त्रीणां नासादिकृन्तनम् ॥' इति । सोऽनुबन्धा-भ्यासाद्यपेक्षो द्रष्टव्यः । तथा 'नाश्य आर्यश्च्यभिगमि-त्याचार्यवचनमप्यभ्यासापेक्षं, ब्राह्मणादेः क्रमविवाहे या शूद्रा तद्विषयं वा द्रष्टव्यम् । उ.

परमुक्तस्त्रियाः प्रायश्चित्तम्

दारं चास्य कर्शयेत् ।

अस्य शूद्रस्य या दारभूता तेन भुक्ता त्रैवर्णिकस्त्री तां च कर्शयेत् व्रतनियमोपवासैः । या प्रजाता न भवति तद्विषयमेतत् । 'ब्राह्मणक्षत्रियविशां स्त्रियः शूद्रेण संगताः । अप्रजाता विशुद्धयन्ति प्रायश्चित्तेन नेतराः ॥' इति स्मरणात् । उ.

बौधायनः

शूद्रादीनां उच्चवर्णस्त्रीगमने दण्डः

शूद्रं कटाभिना दहेत् ।

(१) आध. २।२७।९; हिध. २।१९; विर. ३९५; विचि. १८५; दवि. १७३.

(२) आध. २।२७।१०; हिध. २।१९; विर. ३९५; दारं...येत् (दारांश्चास्य चाकर्षयेत्); विचि. १८५ दारं...येत् (दारांश्चास्यापकर्षयेत्); दवि. १७३ विचिवत्.

(३) बौध. २।२।५९; विर. ३९५; विचि. १८५; वीमि. २।२८६; सेतु. २७१.

(१) द्विजस्त्रीगमने इति शेषः । कटो वीरणः ।
विर. ३९५

(२) राज्ञोऽयमुपदेशः । मरणान्तिकं चेतत् । कटः
कटप्रकृतिद्रव्यं वीरणानि । उक्तं च—‘शूद्रश्चेद्ब्राह्मणी-
मभिगच्छत् वीरणैर्वेष्टयित्वा शूद्रमग्नौ प्रास्येत्’ इति ।
बौवि. (पृ. १३६)

अथाप्युदाहरन्ति—

अब्राह्मणस्य शरीरो दण्डः संग्रहणे भवेत् ।

सर्वेषामेव वर्णानां दारा रक्ष्यतमा धनात् ॥

अब्राह्मणः क्षत्रियः वैश्यश्च । तयोः शरीरो दण्डः
अग्नौ प्रक्षेपः कर्तव्यः । क्व ? संग्रहणे पारदार्ये । निगुप्त-
ब्राह्मणीगमने मतिपूर्वं वैश्यो लोहितदर्भैर्वेष्टयित्वाऽग्नौ
प्रक्षेतव्यः । राजन्यः शरपत्रैरिति । अथ प्रपञ्चः—
सर्वेषामिति । अपीति शेषः । बौवि. (पृ. १३६-७)

चारणदाररङ्गावतारस्त्रीषु गमने दण्डाभावः

न तु चारणदारेषु न रङ्गावतारे वधः ।

संसर्जयन्ति ता ह्येताभिर्गुमांश्चालयन्त्यपि ॥

अब्राह्मणवध उक्तः । अत्रापवदति— न त्विति ।
चारणदाराः देवदास्यः । रङ्गावतारः पण्यस्त्रियः । तामु
संग्रहणे वधो न कर्तव्यः । येन ताः संसर्जयन्ति संबन्ध-
यन्ति आत्मना निगुप्तान् रक्षितानपि पुंसो द्रव्यलिप्सया ।
तानेव स्त्रीणद्रव्यांश्चालयन्ति उत्सृजन्ति च । एवंस्वभाव-
त्वादासां तद्रमने प्रायश्चित्तमप्यल्पमेव । ‘पशुं वेद्यां च
यो गच्छेत् प्राजापत्येन शुद्ध्यति’ इति । तथाऽन्यत्रापि
—‘जात्युक्तं पारदार्यं च गुरुतल्पत्वमेव च । चारणादि-
स्त्रीषु नास्ति कन्यादूषणमेव च ॥’ इति । बौवि. (पृ. १३७)

स्त्रीणां परपुरुषदूषितानां अदुष्टत्वम्

स्त्रियः पवित्रमतुलं नैता दुष्यन्ति कर्हिचित् ।

मासि मासि रजो ह्यासां दुरितान्यपकर्षति ॥

अथ नानावीजायतनत्वादपवित्रं स्त्रीक्षेत्रम् । ततस्तत्रो-
त्पन्नमपि क्षेत्रजगृहोत्पन्नकानीनसहोदपौनर्भवाख्यमपत्य-
मप्यपवित्रमेतन्मूत्रच्छर्दिषदसंव्यवहार्यमित्याशङ्क्याह—
स्त्रियः पवित्रमिति । परपुरुषसंसर्गविषयाणि मानसानि
वाचिकानि च दुरितानि पापानि । न पुनर्हिंसादि-

(१) बौध. २।२।६०-६१.

(२) बौध. २।२।६२.

(३) बौध. २।२।६३.

निमित्तान्यपकर्षति ।

बौवि. (पृ. १३७)

सोमः शौचं ददत्तासां गन्धर्वः शिक्षितां गिरम् ।
अग्निश्च सर्वभक्ष्यत्वं तस्मान्निष्कल्मषाः स्त्रियः ॥

तासां स्त्रीणां सोमः शौचं दत्तवान् । यत एव देवता
ताभ्यो वरं ददौ तस्मात्ताभिर्मर्यदशौचं क्रियते तद्भर्त्रा
नैवाऽवेक्षणीयम् । देवताप्रसादप्रसङ्गादिदमन्यदुच्यते—
गन्धर्वः शिक्षितां गिरं भाषणप्रकारम् । अतोऽनुचित-
भाषणेऽपि तासु धान्तेन भवितव्यम् । तथा चाक्तं पात्र-
लक्षणे ‘स्त्रीषु धान्तम्’ इति । अग्निश्च सर्वभक्ष्यत्वं सर्व-
भोग्यत्वं दत्तवान्, यत एव देवताभ्यो लब्धवराः स्त्रियः
तस्मात् निष्कल्मषाः विगतकल्मषाः काञ्चनसमाः, अर-
राधेष्वपि न त्याज्या इत्यभिप्रायः ।

बौवि. (पृ. १३७-८)

वसिष्ठः

शूद्रादीनां उच्चवर्णस्त्रीगमने दण्डः

शूद्रश्चेद्ब्राह्मणीमभिगच्छेद्बीरणैर्वेष्टयित्वा शूद्र-
मग्नौ प्रास्येत् । ब्राह्मण्याः शिरसि वपनं कारयित्वा
सर्पिषा समभ्यज्य नग्नां कृष्णं खरमारोप्य महापथ-
मनुसंवाजयेत् पूता भवतीति विज्ञायते । वैश्यश्चेद्-
ब्राह्मणीमधिगच्छेद्लोहितदर्भैर्वेष्टयित्वा वैश्यमग्नौ
प्रास्येत् । ब्राह्मण्याः शिरसि वपनं कारयित्वा सर्पि-
षाऽभ्यज्य नग्नां गौरं खरमारोप्य महापथमनुसं-
वाजयेत् पूता भवतीति विज्ञायते । राजन्यश्चेद्ब्राह्म-
णीमभिगच्छेच्छरपत्रैर्वेष्टयित्वा राजन्यमग्नौ प्रास्येत्,
ब्राह्मण्याः शिरसि वपनं कारयित्वा सर्पिषा सम-
भ्यज्य नग्नां श्वेतं खरमारोप्य महापथमनुसंवाजयेत्
पूता भवतीति विज्ञायते । एवं वैश्यो राजन्यायां
शूद्रश्च राजन्यावैश्ययोः ।

(१) बौध. २।२।६४.

(२) वस्म. २।१।१-६ (ख) वपनं (वापनं) समभ्यज्य
नग्नां कृष्णं ... संवा (अभ्यज्य नग्नां खरमारोप्य महा-
पथमनुवा) वैश्यश्चेद्ब्राह्मणीमधिग (वैश्यश्चेद्ब्राह्मणीमभिग) गौरं
खर (गोरथ) राजन्यम ... वपनं (राजन्यमग्नौ प्रास्येत्
ब्राह्मण्याः शिरोवापनं) समभ्यज्य नग्नां श्वेतं ... विज्ञायते
(अभ्यज्य नग्नां रक्तखरमारोप्य महापथमनुवाजयेत्); व्यक.
१२६ वपनं ... नग्नां कृष्णं (वापनं कृत्वा सर्पिषाभ्युक्ष्य

नग्नं) संव्राज (व्राज) मधिगच्छे (माभिगच्छे) वपनं ... ..
 नग्नं गौरं (वारं कृत्वा सर्पिषाभ्युक्ष्य नग्नं) संव्राज
 (व्राज) शरपत्रै (शस्त्रै) वनपं ... .. नग्नं श्वेतं (वापनं
 कृत्वा सर्पिषाभ्युक्ष्य नग्नं) संव्राज (व्राज) वपनं कारयित्वा
 (वापनं कृत्वा); **मभा.** २३।१४ शूद्रश्चेद् (शूद्रो)
 मधिगच्छे (मुपगच्छे) समभ्यज्य (अभ्यज्य) कृष्णं खर
 (कृष्णखर) मधिगच्छे (मुपगच्छे) गौरं खर (गौरखर)
 मधिगच्छे (मुपगच्छे) समभ्यज्य (अभ्यज्य) श्वेतं खर
 (श्वेतखर) राजन्यावैश्ययोः (राजन्यवैश्ययोः); **गौमि.**
 २३।१४ वीरणै (नृणै) प्रास्येत् (प्रास्य) समभ्यज्य
 (अभ्यज्य) (कृष्णं) मधिगच्छे (मभिगच्छे) (गौरं)
 समभ्यज्य (अभ्यज्य) (श्वेतं) राजन्यावैश्ययोः (राजन्य-
 वैश्ययोः); **ममु.** ८।३७७ (वैश्यं लोहितदर्मैः क्षत्रियं शर-
 पत्रैर्विष्य) एतावदेव; **विर.** ३९७-८ अभिगच्छेद्दीर (गच्छे-
 द्दीर) वपनं कारयित्वा (वापनं कृत्वा) समभ्यज्य नग्नं
 कृष्णं ... .. नुसं (अभ्युक्ष्य नग्नं खरमारोप्य महापथं)
 अधिगच्छे (गच्छे) गौरं ... संव्रा (खरमारोप्य महापथमनुव्रा)
 समभ्यज्य नग्नं श्वेतं ... .. संव्रा (अभ्यज्य नग्नं खरमारोप्य
 महापथमनुव्रा) राजन्यायां शूद्रश्च (राजन्यायां मैथुनमाचरन्
 शूद्रस्तु); **विचि.** १८० (वैश्यो लोहितदर्मैः क्षत्रियः
 शरपत्रैरविष्य) एतावदेव : १८५-६ अभिगच्छेद्दीरणै
 (गच्छेद्दीरणै) वपनं कारयित्वा (वापनं कृत्वा) समभ्यज्य
 नग्नं कृष्णं ... .. संव्रा (अभ्युक्ष्य नग्नं खरमारोप्य
 महापथमनुव्रा) अधिगच्छेद्लोहितदर्मै (गच्छेच्छरपत्रै) भ्यज्य
 नग्नं गौरं (भ्युक्ष्य नग्नं) मनुसं (मनु) पत्रै (पर्णै) सम-
 भ्यज्य नग्नं श्वेतं (अभ्युक्ष्य नग्नं) राजन्यायां शूद्रश्च
 (राजन्यायां मैथुनमाचरन् शूद्रस्तु); **दवि.** १७०
 (वीरणैः शूद्रं लोहितदर्मैर्वैश्यं शरपत्रैः क्षत्रियं वेष्ट-
 यित्वाऽग्नौ प्रास्येत्) एतावदेव; **मच.** ८।३७७
 (लोहितदर्मैः संवेष्ट्य क्षत्रियः वैश्यस्तु शरपत्रैः)
 एतावदेव; **व्यम.** १०७ (राजन्यश्चेद्ब्राह्मणीमभिगच्छेच्छरपत्रै-
 वेंष्टयित्वा राजन्यमग्नौ प्रास्येदेवं वैश्यो राजन्यायां मैथुनमाचरन्
 शूद्रस्तु राजन्यवैश्ययोः) एतावदेव; **विता.** ८०५ (राजन्य-
 श्वेद्ब्राह्मणीमधिगच्छेच्छरपत्रैर्वैष्टयित्वा राजन्यमग्नौ प्रास्येदेवं
 वैश्यो राजन्यायां शूद्रो राजन्यवैश्ययोः) एतावदेव; **बाल.**
 २।२८६ अभिगच्छे (अधिगच्छे) कारयित्वा (कृत्वा) सम-
 भ्यज्य (अभ्यज्य) (कृष्णं) मनुसं (मनु) (गौरं)
 (श्वेतं) न्यायां (न्याया मैथुनमाचरन्); **सेतु.** २७२
 मनुसं (मनु) अभ्यज्य (अभ्युक्ष्य) (गौरं) (श्वेतं)
 शेषं विरक्त; **समु.** १५५ व्यमक्त.

आर्यस्त्रीणां शूद्रूपितातां शुद्धिविधिः

ब्राह्मणक्षत्रियविशां स्त्रियः शूद्रेण संगताः ।
 अप्रजास्ता विशुद्ध्यन्ति प्रायश्चित्तेन नेतराः ॥
 प्रतिलोमं चरेयुस्ताः कृच्छ्रं चान्द्रायणोत्तरम् ॥

विष्णुः

स्त्रीसंग्रहणलक्षणानि

संलोभनापाङ्गदर्शनविहसनसहैकत्रनिवासाः
 संग्रहगमकाः ।

मोहादियं मया भुक्तेति यो वदति स तु ग्राह्यः ।
 मोहो दर्पादीनामुपलक्षकः । **सवि.** ४६८

वर्णानुसारेण परस्त्रीगमने दण्डविधिः

प्रतिपिद्धे प्रवर्तमानयोः स्त्रीपुंसयोः संग्रहणे
 वर्णानुसारेण दण्डः ।

एतच्चावरोधस्त्रीविषयमिति भारुचिः । **सवि.** ४६९

गुप्तपरदारमभिगमने साशीतिपणसाहस्रम् ।

एतच्च गुरुसखीभार्यादिव्यतिरिक्तविषयं द्रष्टव्यम् ।

सवि. ४६९

राजन्यवैश्यौ ब्राह्मणीं गुप्तां सेवमानौ कटाघ्नितौ
 दग्धव्यौ ।

आनुलोम्येन वा असवर्णं वा ब्रजन्त्याः नासादेः

कर्तनं वधदण्डो वा कल्प्यः ।

पारजायी सवर्णागमने तूत्तमसाहसं दण्ड्यः ।

हीनवर्णागमने मध्यमम् । गोगमने च । अन्त्यागमने
 वध्यः । उत्तमागमने च ।

(१) वस्मृ. २।११४ जास्ता (जाता); उ. २।२७।१०
 वस्मृवत्, स्मरणम्; स्मृच. २४६; दवि. २३७ स्त्रियः
 (भार्याः) स्मरणम्; विभ. १६ दविवत्, स्मृत्यन्तरम्;
समु. १२२.

(२) **सवि.** ४६८.

(३) **सवि.** ४६८.

(४) **सवि.** ४६९.

(५) **सवि.** ४६९.

(६) **सवि.** ४७०.

(७) **सवि.** ४७०.

(८) **विस्मृ.** ५।४०-४३ (उत्तमागमने च०); **व्यक.**
 १२६ ध्यमम् (ध्यमः) (अन्त्या ... ने च०); **विर.** ३९०
 वध्यः (च वधः); **विचि.** १८३ (पार ... मध्यमम्०) च ।
 अन्त्या (वा । अन्त्या) वध्यः (वा वधः); **दवि.** १९४
 जायी सवर्णां (जातीया सवर्णाभि); **सेतु.** २६८ च । अन्त्या
 (अन्त्या) वध्यः (वा वधः).

अत्यागमने अस्पृश्याभिगमने, पारजायी पार-
दारिकः । विर. ३९०

स्त्रियमशक्तभर्तृकां तदतिक्रामणीं च ।

(१) हन्यादित्यनुवृत्तौ विष्णुः—स्त्रियमिति । अव-
शक्तभर्तृकां अनुपयुक्तभर्तृकां तदतिक्रामणीं अन्यपुरुष-
गाभिनीं, मिलितमिदं हनननिमित्तम् । विर. ३९९

(२) असक्तभर्तृकामनुपयुक्तभर्तृकाम् । कचिद-
शक्तेति तालव्यपक्षोऽपि दृश्यते । Xदवि. १७५

गुरुत्वगमने दण्डः

अथ महापातकिनो ब्राह्मणवर्जं सर्वे वध्याः । न
शरीरो ब्राह्मणस्य दण्डः । स्वदेशात् ब्राह्मणं कृताङ्कं
विवासयेत् । भगं गुरुत्वगमनेः ।

सकामहीनस्त्रीगमने न उन्नपुरुषो दुष्यति

अनुलोमासु कामतो न दोषः ।

अयमर्थः—हीनवर्णी सानुरागां कन्यां योऽपहरति
तस्य न दोषः । दोषाभावादेव दण्डाभाव इति दण्डाप्-
पिकया गम्यते । अयमेवासुरविवाह इत्याहुरसहाय-
प्रभृतयः । यथाह याज्ञवल्क्यः—‘सकामास्वनुलोमासु न
दोषस्त्वन्यथा दमः’ इति । सवि. ४७१—२

कन्यादूषणे दण्डः

कन्यादूषको मिथ्यावादी द्विशतं तदर्थं वा ।

दण्ड्य इति शेषः । अयमर्थः—मिथ्याभिज्ञसनेद्विशतं
दण्ड्यः । नित्यदूषणे शतं दण्ड्य इति । अपम्भारराज-
यक्ष्मादिदीर्घरोगकुत्सितरोगसंस्प्रष्टिमैथुनत्वाददूषणानि ।

सवि. ४७३

पशुगमने दण्डः

पशुगमने कार्षापणशतं दण्ड्यः ।

X शेषं विरक्त ।

* स्थलादिनिर्देशः दण्डमातृकार्या (पृ. ५७१) द्रष्टव्यः ।

(१) विस्मृ. ५।१८ काम (क्रम); व्यक. १२७ मशक्त
(मसक्त) काम (क्रम); विर. ३९९ मशक्त (मवशक्त);
विचि. १८६; दवि. १७५ मशक्त (मसक्त); सेतु.
२७३ दविवत्.

(२) सवि. ४७१.

(३) सवि. ४७३.

(४) विस्मृ. ५।४४ दण्ड्यः (दण्डः); विर. ४०७.

व्य. कौ. २३२

शङ्खः शङ्खलिखितौ च

स्वदारनियमावधिक्रमे दण्डविधिः

सर्वेषां स्वदारनियमः स्वकर्मप्रतिपत्तिश्च, येन
येनाङ्गेनापराधं कुर्यात् तत्तस्य छेत्तव्यमष्टसहस्रं वा
दण्डोऽन्यत्र ब्राह्मणात् । अदण्ड्यो हि ब्राह्मणः ।

येन येनाङ्गेन हस्तादिना, ब्राह्मणवर्जमयं दण्डः
सर्वेषां, ब्राह्मणवर्जमित्यन्वयात् । विर. ३८८

वर्णानुसारेण परस्त्रीगमने दण्डविधिः

अनिवेदितप्रवेशे तत्रोत्तममुत्तमायां, विपर्यये
मध्यमसाहसं, प्रतिलोमैकान्तरावस्कन्दने सर्वस्वं
वधो वा, विपर्यये संनिरोधः सर्वस्वं वा ।

अनिवेद्य स्त्रीगृहं प्रविश्य उत्तमां ब्राह्मणस्त्रियमभि-
गच्छतो ब्राह्मणस्यात्तमसाहसो दण्डः । विपर्यये ब्राह्मणस्य
अत्रियादिगमने मध्यमसाहसो दण्डः । प्रतिलोमैकान्तराव-
स्कन्दने प्रतिलोमस्य शत्रादरेकान्तरितद्विजातिस्त्रीगमने
वधः सर्वस्वापहारसहितो दण्डः । वाशब्दः समुच्चये ।
‘आर्यस्त्रीगमने लिङ्गोद्धारः सर्वस्वहरणं च, गुता चेद्वधोऽ-
धिकः’ इति गौतमवचनात् । विपर्यये संनिरोधः, ब्राह्मण-
स्यागुप्तपत्नीगमने वैश्यस्य संवत्सरं वन्धनागारं तिरो-
हितस्य सर्वस्वापहारो दण्डः, ‘वैश्ये सर्वस्वदण्डः स्यात्सं-
वत्सरनिरोधतः’ इति मनुवचनादिति लक्ष्मीधरेण व्याख्या-
तम् । हल्ययुधस्तु यो हीनजातिरुत्तमजातीयस्त्रीगृहमनिवेद्य
प्रविशति, तदासौ दुष्टत्वमुन्नीय उत्तमसाहसं दण्ड्यः ।
यदि तूत्तमजातीय एव हीनजातीयायाः पूर्ववद्गृहं प्रविशति,
तदासौ मध्यमसाहसं दण्ड्यः । यदि तु प्रतिलोमो हीनः
एकान्तरितामुत्तमजातीयां स्त्रियमभिगच्छति, यथा ब्राह्मणो

(१) व्यक. १२५ पत्तिश्च + (धर्मो) तत्तस्य (तत्तदे-
वास्य) सहस्रं (शतं); विर. ३८७-८; विचि. १७४
(सर्वेषां... पत्तिश्च०) विष्णुः; दवि. १५९ स्वकर्म
(स्वकार्यं) पत्तिश्च + (धर्मो) तत्तस्य (तदेवास्य) दण्डोऽन्यत्र
(दण्ड इत्यन्यत्रैवं); व्यस. १०७ (येन येनाङ्गेनापराधं
कुर्यात्तत्तस्य छेत्तव्यमन्यत्र ब्राह्मणात्) एतावदेव; विता. ८०६
व्यमवत्; सेतु. २६३ (सर्वेषां... पत्तिश्च०) (दण्डो०); समु.
१६२ व्यमवत्, शंखः; विचि. ५४ (सर्वेषां... पत्तिश्च०)
धं कुर्यात् तत्तस्य छेत्तव्य (धस्तस्य कर्तनं) सह (साह) शंखः.

(२) व्यक. १२६ प्रवेशे + (स्त्रीगृहेषु); विर. ३९०.

वैश्यां, क्षत्रियः शूद्रां *तदा तस्य संनिरोधो बन्धनं सर्व-
स्वहरणं वा अपराधमहत्त्वामहत्त्वाम्यां व्यवस्था कार्या ।
संवत्सरनिरोधितस्य सर्वस्वापहरणं दण्डो वैश्ये — 'वैश्ये
सर्वस्वदण्डः स्यादिति' मनुवचनात् । विर. ३९०-९१

क्षत्रियवैश्ययोरन्योन्यस्यभिमगने दण्ड्यावुभौ ।

अत्र विज्ञानेशः—यथाक्रमं सहस्रशतपणात्मकौ दण्डौ
वेदितव्यौ । यथाह मनुः—'वैश्यश्चेत् क्षत्रियां गुतां वैश्यां
वा क्षत्रियो व्रजेत् । यो ब्राह्मण्यामगुतायां तावुभौ दण्ड-
मर्हतः ॥' इत्याह । भारुक्तिस्त्वन्यथा व्याचष्टे—
वैश्यस्य भार्यायां यः क्षत्रियः व्रजति तस्यैव
भार्यायां वैश्यो व्रजति चेच्छतपणात्मको दण्डो वेदितव्यः ।
तथा अन्यस्य यस्य कस्यचिद्वैश्यस्य भार्यायां क्षत्रियो
गच्छति सहस्रपणान् दण्ड्यः । क्षत्रियायां वैश्यो गच्छन्
सहस्रपणान् दण्ड्य इति । सवि. ४७१

कन्यादूषणे वर्णानुसारेण दण्डविधिः

कन्यायामसकामायां द्यूङ्गुलच्छेदो दण्डः ।
उत्तमायां वधो जघन्यस्य । समायां शुल्कमाभरणं
द्विगुणं च स्त्रीधनं दत्त्वा प्रतिपद्येत ।

सकामायां दण्डः षट्शतरूपो मनुक्तो द्यूङ्गुल-
च्छेदसहकारी आसुरविवाहोक्तदानवत्, द्विगुणं स्त्रीधनं
शुल्कं च कन्यायै तद्वन्धुभ्यश्च दत्त्वा तां गृह्णीयात्,
समायामिच्छन्त्यामिति शेषः । इदमप्यङ्गुलिसाध्य-
मैथुनविषयम् । हरिहरस्तु द्यूङ्गुलपरिमाणलिङ्गच्छेद
इत्याह । X विर. ४०३

* अत्र ब्राह्मणो वैश्यः, क्षत्रियां शूद्र इति वक्तव्यम् ।

X विचि., दवि. विरवत् ।

(१) सवि. ४७१.

(२) अप. २।२८८ दण्डः + (च) समायां + (सका-
मायां च) पद्येत + (स्व [स] कन्याम्); व्यक. १२७
दण्डः + (च) पद्येत + (स्वकन्याम्); विर. ४०२ द्विगुणं
च (च द्विगुणं) पद्येत (पाद्येत); विचि. १७६ (कन्या ...
जघन्यस्य०) समायां ... पद्येत (समां शुल्कमाभरणं द्विगुणं
स्त्रीधनं च दत्त्वा प्रतिपद्येत) शंखः; दवि. १८२ दण्डः +
(च) (समायां ... पद्येत०) : १८४ (कन्या ... जघन्यस्य०)
प्रतिपद्येत (प्रपद्येत कन्याम्); वीमि. २।२९४ (कन्या ...
जघन्यस्य०) समायां (समां) शंखः; सेतु. २७५ (कन्या ...
जघन्यस्य०) समायां (समां) च स्त्रीधनं (स्त्रीधनं च) शंखः;

क्षीकृतकन्यादूषणे दण्डः

या स्त्री योन्यङ्गुलिप्रवेशेन कन्यां दूषयेत् तां
शिरसो मुण्डनं कृत्वा गर्दभेन राजमार्गे गमनं
कारयेत् ।

कौटिलीयमर्थशास्त्रम्

कन्याप्रकर्म

कन्याप्रकर्म । सवर्णमप्राप्तफलां कन्यां प्रकुर्वतो
हस्तवधश्चतुःशतो वा दण्डः । मृतायां वधः ।
प्राप्तफलां प्रकुर्वतो मध्यमाप्रदेशिनीवधो द्विशतो वा
दण्डः । पितुश्चावहीनं दद्यात् । न च प्राकाम्यमका-
मायां लभेत । सकामायां चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डः,
स्त्रियास्त्वर्धदण्डः । परशुल्कावरुद्धायां हस्तवधश्चतुः-
शतो वा दण्डः, शुल्कदानं च ।

समार्तवप्रजातां वरणादूर्ध्वमलभमानां प्रकृत्य
प्राकामी स्यात्, न च पितुरवहीनं दद्यात् । ऋतु-
प्रतिरोधिभिः स्वाम्यादपक्रामति । त्रिवर्षप्रजातार्त-
वायास्तुल्यो गन्तुमदोषः । ततः परमतुल्योऽप्यन-
लङ्कृतायाः । पितुर्द्रव्यादाने स्तेयं भजेत ।

कन्याप्रकर्मोति सूत्रम् । कन्यायाः योनिक्षतेन दूषण-
मित्यर्थः । दण्डप्रस्तावात् तन्निमित्तो दण्डविधिरिहोच्यते ।
सवर्णमित्यादि । अप्राप्तफलां अनुद्विजपुष्पाम् । मृतायां
योनिक्षतवशेन प्रमीतायां सत्याम् । प्राप्तफलमित्यादि ।
मध्यमाप्रदेशिनीवधः ज्येष्ठातर्जयोश्छेदः । पितुश्च, अव-
हीनं नष्टं तत्प्रार्थितं, दद्यात् । न चेत्यादि । अकामायां
कन्यायां, प्राकाम्यं इच्छापूर्तिं, न च लभेत । अतो दण्ड-
मात्रलाभफलं तद्रमणमित्युपदेशः । सकामायामिति ।
इच्छन्त्यां तस्यां, चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डः । स्त्रियास्तु,
अर्धदण्डः सप्तविंशतिपणः । परशुल्कावरुद्धायामिति । पर-
शुल्कग्रहणप्रतिबद्धायां कन्यायां, हस्तवधः, चतुःशतो वा
दण्डः, अर्थात् प्रकुर्वतः । शुल्कदानं च पूर्वदत्तशुल्काय
परस्मै कर्तव्यं, पक्षद्वयेऽपि ।

समार्तवप्रजातामिति । सप्त आर्तवानि प्रजातानि

विच्य. ५४ (कन्या ... जघन्यस्य०) च स्त्रीधनं (स्त्रीधनं च)
पद्येत (पाद्येत) शंखः .

(१) विच्य. ५५ शङ्खः .

(२) कौ. ४।१२.

यस्यास्तां तथाभूतां, वरणादूर्ध्वं अलभमानां कृतवरणं पुरुषं तावन्तं कालमनासादयन्तीं, प्रकृत्य, प्राकामी प्राकाम्यवान् यथेच्छभोक्ता, स्यात् । न च पितुः, अवहीनं शुल्कं, दद्यात् । कुतः, ऋतुप्रतिरोधिभिः आर्तवरूपैस्तस्करैर्निमित्तभूतैः, स्वाम्याद् अपक्रामति स्वामित्वादपैति, पिता । त्रिवर्षप्रजातार्तवाया इति । वर्षत्रयोपजातरजस्काया विषये, तुल्यो गन्तुं अदोषः सजातीयस्तां गच्छन् निर्दोषः । ततः परं वर्षत्रयादूर्ध्वं, अतुल्योऽपि गन्तुं अदोषः, अनलङ्कृतायाः पितृद्रव्य-रहितायाः विषये । पितृद्रव्यादाने स्तेयं भजेतेति । पितृ-द्रव्यसहितायाः ग्रहणे चौर्यदण्डं प्राप्नुयात् । श्रीमू.

परमुद्दिश्यान्यस्य विन्दतो द्विशतो दण्डः । न च प्राकाम्यसकामायां लभेत । कन्यामन्यां दर्शयित्वा न्यां प्रयच्छतः शल्यो दण्डस्तुल्यायां, हीनायां द्विगुणः । प्रकर्मण्यकुमार्याश्चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डः शुल्कव्ययकर्मणी च प्रतिदद्याद् अवस्थाय । तज्जातं पश्चात् कृता द्विगुणं दद्यात् । अन्यशोणितो-पधाने द्विशतो दण्डः, मिथ्याभिशंसिनश्च पुंसः । शुल्कव्ययकर्मणी च जीयेत । न च प्राकाम्यसकामायां लभेत ।

स्त्री प्रकृता सकामा समाना द्वादशपणं दण्डं दद्यात्, प्रकर्त्री द्विगुणम् । अकामायाः शल्यो दण्डः आत्मरागार्थं, शुल्कदानं च । स्वयं प्रकृता राजदास्यं गच्छेत् ।

परमुद्दिश्येत्यादि । योऽभिप्रेतः स एवाहमित्यात्मानं व्यपदिश्य तदन्यस्य कन्यां विवहतो द्विशतो दण्डः । न च कामचारसकामायां तस्यां विन्देत । कन्यामन्या-मित्यादि । तुल्यायां सजातीयायां सत्याम् । हीनायां हीनजातीयायां सत्याम् । प्रकर्मण्यकुमार्या इति । अकु-मार्याः दत्ताया अक्षतयोनेः क्षतयोनीकरणे, चतुष्पञ्चा-शत्पणो दण्डः । शुल्कव्ययकर्मणी च पूर्वप्रतिग्रहीतृदत्तं शुल्कं तत्कृतं कर्मव्ययं च, प्रतिदद्यात्, अवस्थाय विवाहप्रतिभुवे । पश्चात् कृता द्वितीयानन्तरं तृतीयेन स्वीकृता, तज्जातं दण्डं, द्विगुणं अष्टोत्तरशतपणं, दद्यात् । अन्यशोणितोपधान इति । क्षतयोनित्वप्रदर्शनार्थं अन्य-

रुधिरस्य स्ववस्त्रलेपने, द्विशतो दण्डः, स्त्रियाः । मिथ्या-भिशंसिनश्च पुंसः अक्षतयोनिमेव क्षतयोनिरिति मिथ्या वदतः पुरुषस्य च, द्विशतो दण्डः । शुल्क-व्ययकर्मणी च जीयेत शुल्कं कर्मव्ययं च दाप्येत । न च प्राकाम्यमित्यादि प्रतीतम् ।

स्त्रीति । सकामा, समाना तुल्यजातीया स्त्री, प्रकृता क्षतयोनितां नीता, द्वादशपणं दण्डं दद्यात् । प्रकर्त्री तयोनिश्चतिकात्री, द्विगुणं चतुर्विंशतिपणं दद्यात् । अकामायाः शल्यो दण्ड इत्यादि । अनिच्छन्त्या एव पुंसा स्वरागार्थं प्रकर्मणि कार्यमाणे, कारयितुः शल्यो दण्डः । शुल्कदानं च । स्वयं प्रकृता स्वयं कृतयोनि-क्षतिः, राजदास्यं राजदासीभावं, गच्छेत् । श्रीमू.

बहिर्ग्रामस्य प्रकृतायां मिथ्याभिशंसने च द्विगुणो दण्डः । प्रसह्य कन्यामपहरतो द्विशतः । ससुवर्णामुत्तमः । बहूनां कन्यापहारिणां पृथग् यथोक्ता दण्डाः । गणिकादुहितरं प्रकुर्वतश्चतु-ष्पञ्चाशत्पणो दण्डः, शुल्कं मातुर्भोगः षोडशगुणः । दासस्य दास्या वा दुहितरमदासीं प्रकुर्वतश्चतुर्वि-ंशतिपणो दण्डः शुल्कावन्ध्यदानं च । निष्क्रया-नुरूपां दासीं प्रकुर्वतो द्वादशपणो दण्डः वस्त्रा-वन्ध्यदानं च । साचिव्यावकाशदाने कर्तृसमो दण्डः ।

प्रोषितपतिकामपचरन्तीं पतिवन्धुस्तत्पुरुषो वा संगृहीयात् । संगृहीता पतिमाकाङ्क्षेत । पतिश्चेत् क्षमेत, विसृज्येतोभयम् । अक्षमायां स्त्रियाः कर्णनासाच्छेदनम् । वधं जारश्च प्राप्नुयात् । जारं चोर इत्यभिहरतः पञ्चशतो दण्डः । हिरण्येन मुञ्चतस्तदष्टगुणः ।

बहिरिति । ग्रामस्य, बहिर्देशे विजने, प्रकृतायां सत्यां, द्विगुणः चतुर्विंशतिपणः दण्डः, स्त्रियाः । मिथ्या-भिशंसने च प्रकृत्य न प्रकृतेति मिथ्यावादे च द्विगुणो दण्डः, पुंसः । प्रसह्य कन्यामित्यादि । उत्तमः साहस-दण्डः । पृथक् प्रत्येकम् । गणिकादुहितरमिति । तां, प्रकुर्वतः, चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डः । शुल्कं मातुर्भोगः षोडशगुणः शुल्कं मात्रे देयं उक्तदण्डषोडशगुणं चतुष्पञ्च-

धिकाष्टशतपणात्मकं भवति । दासस्य दास्या वेत्यादि । शुल्कावन्ध्यदानं च शुल्काभरणयोर्दानं च । निष्क्या-
नुरूपां दास्यमोक्षणानुरूपां रूपादिमत्तया । सात्रिव्या-
वकाशदान इति । कन्यादूषणं प्रति साहाय्यदाने प्रदेश-
दाने च, कर्तृसमः दूषकदण्डतुल्यः, दण्डः । प्रोषितपति-
कामित्यादि । अपचरन्तीं व्यभिचरन्तीम् । तत्पुरुषः
पतिभृत्यः । संगृह्णीयात् नियम्य रक्षेत् । आकाङ्क्षेत
प्रतीक्षेत । उभयं विसृज्येत जारो जारिणी च न दण्ड्येत ।
जारमित्यादि । अभिहरतः व्यभिचारोपनार्थमभिवदतः ।
हिरण्येन मुञ्चतस्तदष्टगुण इति । हिरण्यमुक्तोचं गृहीत्वा
जारं मुञ्चतो रक्षिपुरुषस्य गृहीतहिरण्याष्टगुणो दण्डः ।

श्रीमू.

'केशाकेशिकं संग्रहणम् । उपलिङ्गनाद् वा शरीरो-
पभोगानां, तज्जातेभ्यः, स्त्रीवचनाद् वा ।

परचक्राटवीहृतामोघप्रव्यूढाभरणेषु दुर्भिक्षे वा
त्यक्तां प्रेतभावोत्सृष्टां वा परस्त्रियं निस्तारयित्वा
यथासंभाषितं समुपभुञ्जीत । जातिविशिष्टमकामा-
मपत्यवतीं निष्कयेण दद्यात् ।

चोरहस्तान्नदीवेगाद् दुर्भिक्षाद् देशविभ्रमात् ।
निस्तारयित्वा कान्तारान्नष्टां त्यक्तां मृतेति वा ॥
भुञ्जीत स्त्रियमन्येषां यथासंभाषितं नरः ।
न तु राजप्रतापेन प्रमुक्तां स्वजनेन वा ॥
न चोत्तमां न चाकामां पूर्वापत्यवतीं न च ।
ईदृशीं त्वनुरूपेण निष्कयेणापवाहयेत् ॥

संग्रहणज्ञानोपायमाह—केशाकेशिकं संग्रहणमिति । पर-
स्परकेशग्रहणपुरस्सरारब्धा कामकेलिः केशाकेशि तदेव
केशाकेशिकं, तत्प्रत्यक्षदृष्टं कर्तृभूतं, संग्रहणं, बोधयतीति
शेषः । उपलिङ्गनाद्वा शरीरोपभोगानां कस्तूर्याद्युप-
भोगलिङ्गदर्शनाद् वा, संग्रहणं जानीयात् । तज्जातेभ्यः
तद्विषयेङ्गितज्ञेभ्यो जानीयात् । स्त्रीवचनाद् वा परामृष्ट-
स्त्रीवाक्याद् वा जानीयात् ।

दण्डानर्हं परस्त्रीग्रहणप्रकारमाह—परचक्राटवीहृता-
मिति । परचक्रापहृतां आटविकहृतां च, ओघप्रव्यूढां
नदीप्रवाहनीतां, अरण्येषु दुर्भिक्षे वा त्यक्तां, प्रेतभावो-

त्सृष्टां वा रोगोन्मूर्च्छनात् मृतत्वबुद्ध्या परित्यक्तां वा,
परस्त्रियं, निस्तारयित्वा विपदुत्तीर्णां कृत्वा, यथासंभा-
षितं समुपभुञ्जीत परस्परसंविदनुरोधेन भार्याकृत्य
दासीकृत्य वा सम्यक् उपभुञ्जीत । इह निस्तारयित्वेति
समासाकरणमार्थम् । जातिविशिष्टां जात्युत्कर्षवतीं,
अकामां सजातित्वेऽप्यकामां, अपत्यवतीं, निष्कयेण
दद्यात् निस्तरणश्रमवेतनग्रहणेन तत्त्वामिनेऽर्पयेत् ।

अध्यायान्ते श्लोकानाह—चोरहस्तादित्यादि । राज-
प्रतापेन स्वजनेन वा प्रमुक्तां राजकोपत्यक्तां स्वजनपरि-
त्यक्तां वा । न तु भुञ्जीतेत्यत्र संबन्धनीयम् । एवं तृतीय-
श्लोकपूर्वार्धेऽपि न च भुञ्जीतेति योजनीयम् । ईदृशीं
उत्तमजातिं अनिच्छन्तीं पूर्वापत्यवतीं च । अपवाहयेत् ।
अपनाययेत् । प्रदापयेदिति कापि पाठः । श्रीमू.

अतिचारदण्डः

कामं भार्यायामनिच्छन्त्यां कन्यायां वा दारा-
र्थिनां भर्तरि भार्याया वा संवननकरणम् । अन्यथा
हिंसायां मध्यमः साहसदण्डः ।

मातापित्रोर्भगिनीं मातुलानीं आचार्यानीं स्नुषां
दुहितरं भगिनीं वाधिचरतस्त्रिलिङ्गच्छेदनं वधश्च ।
सकामा तदेव लभेत । दासपरिचारकाहितकमुक्ता
च ।

ब्राह्मण्यामगुप्तायां, क्षत्रियस्योत्तमः, सर्वस्वं
वैश्यस्य । शूद्रः कटाग्निना दह्येत । सर्वत्र राज-
भार्यागमने कुम्भीपाकः ।

श्रपाकीगमने कृतकबन्धाङ्कः परविषयं गच्छेत्,
श्रपाकत्वं वा शूद्रः । श्रपाकस्यार्यागमने वधः,
स्त्रियाः कर्णनासाच्छेदनम् । प्रव्रजितागमने चतु-
र्विंशतिपणो दण्डः । सकामा तदेव लभेत । रूपाजी-
वायाः प्रसह्योपभोगे द्वादशपणो दण्डः । बहूनामे-
कामधिचरतां पृथक् चतुर्विंशतिपणो दण्डः ।
स्त्रियामयोनौ गच्छतः पूर्वः साहसदण्डः । पुरुष-
मधिमेहतश्च ।

मैथुने द्वादशपणः तिर्यग्योनिष्वनात्मनः ।

दैवतप्रतिमानां च गमने द्विगुणः स्मृतः ॥

अदण्ड्यदण्डने राज्ञो दण्डस्त्रिशद्गुणोऽम्भसि ।

वरुणाय प्रदातव्यो ब्राह्मणेभ्यस्ततः परम् ॥

तेन तत्पूयते पापं राज्ञो दण्डापचारजम् ।

शास्ता हि वरुणो राज्ञां मिथ्या व्याचरतां नृषु ॥

भार्यायामनिच्छन्त्यां विषये भर्तुः संवननकरणं, कन्यायामनिच्छन्त्यां दारार्थिनां संवननकरणं, भर्तरे अनिच्छति भार्यायाः संवननकरणं चाभ्यनुजानाति— कामं भार्यायामित्यादि । अन्यथा उक्तातिरिक्तविषये, हिंसायां संवननादिना हिंसने, मध्यमः साहसदण्डः ।

मातापित्रोर्भगिनीमित्यादि । मातुलानीं मातुल-भार्याम् । आचार्यानीं आचार्यपत्नीम् । त्रिलिङ्गच्छेदनं मेढ्रमुष्कच्छेदनम् । सकामा तदेव लभेतेति । मातापितृ-भगिन्यादिः सकामा चेत् त्रिलिङ्गच्छेदनं सस्तनभग-च्छेदनं, वधं च, लभेत । दासपरिचारकाहितकभुक्ता च तदेव लभेत तुल्यन्यायात् दासादिरपि तदेव लभेत ।

ब्राह्मण्यामगुप्तायामिति । तस्यां स्वतन्त्रायां, क्षत्रियस्य गन्तुः, उत्तमः साहसदण्डः । सर्वस्वं सर्वस्वहरणं, वैश्यस्य दण्डः । शूद्रः ब्राह्मणीगन्ता, कटाग्निना दक्षेत अग्निप्रदी-पनेन नगरं परिगमय्य दग्धव्यः । सर्वत्र क्षत्रियादिषु सर्वेषु विषये, राजभार्यागमने, कुम्भीपाकः तप्तभ्राष्ट्रभर्जनं दण्डः ।

श्रपाकीगमन इत्यादि पुरुषमधिमेहतश्चेत्येतदन्तं चाक्याष्टकं सुबोधम् ।

मैथुन इत्यादि । तिर्यग्योनिषु गवादियोनिषु । अना-त्मनः दुरात्मनः । द्विगुणः चतुर्विंशतिपणः ।

अदण्ड्यदण्डन इति । दण्डानर्हस्य दण्डने, राज्ञो दण्डः त्रिशद्गुणः, गृहीताद् दण्डात्, स कस्मै दातव्यः, अम्भसि वरुणाय प्रदातव्यः जले वरुणमुद्दिश्य प्रक्षेप्तव्यः । ततः परं ब्राह्मणेभ्यः, प्रदातव्यः ।

तेनेति । तेन तथा प्रदानेन, राज्ञो दण्डापचारजं दण्डान्यथाप्रणयनजनितं, तत् पापं, पूयते शोध्यते । लूयत इति पाठे छिद्यत इत्यर्थः । कस्माद् वरुणाय दानेन राजपापं पूयते, हि यस्मात् कारणाद्, वरुणः, नृषु, मिथ्या अनृतं, व्याचरतां विधिमाचरतां, राज्ञां, शास्ता शासकः । 'मिथ्या च चरताम्' इत्यपि पाठः ।

मनुः

संग्रहणलक्षणानि

परस्त्रियं योऽभिवदेत्तीर्थेऽरण्ये वनेऽपि वा ।

नदीनां वाऽपि संभेदे स संग्रहणमाप्नुयात् ॥

(१) परस्य पत्न्येति प्रकृते पुनः परस्त्रीग्रहणं मातृभगिनीगुरुपत्न्यादीनामप्रतिषेधार्थम् । न हि ताः सत्यपि परसंबन्धित्वे परस्त्रीव्यपदेश्याः । तीर्थमुच्यते येन मार्गेण नदीतडागादिभ्यो जलमानेतुमवतरन्ति, स हि विजनप्रायो भवति । नानुदकार्थेन तत्र संनिधीयते । संकेतस्थानं तादृशमत्र कल्पितायामवश्यमेव गन्तव्यमह-मपि संनिधीयमानो नाशङ्क्यो भविष्यामीति उदकार्यां दिवा शौचाचारं वा करिष्यन् प्रतिपालयतीति जना मंस्यन्ते । प्रदेशान्तरे तु किमत्रायं प्रतिपालयतीति शङ्का स्यादतस्तीर्थे प्रतिषेधः । अरण्यं हि ग्रामाद्विजनो देशो गुल्मवृक्षलतादिगहनः । वनं वृक्षसंततिः, नदीनां संभेदः समागमः । सोऽपि हि संकेतस्थानम् । स संग्रहणं प्राप्नुयात् । परस्त्रीकामत्वं संग्रहणम् । अतश्च यस्तत्र दण्डः सोऽस्य स्यादित्युक्तं भवति । अनाश्वारितस्यापि सत्यपि कारणेऽयं प्रतिषेधः । यत्त्वापस्तम्बेनोक्तं 'नासं-भाष्य स्त्रियमतिब्रजेदि'ति तदन्येषु संनिहितेष्वेतच्छास्त्र-ज्ञेषु प्रकौशे एतच्छास्त्रं, भगिनी नमस्ते इत्याद्यभिवादन-मविलम्बमानेन कर्तव्यम् । मेधा.

(२) उदकावतरणे ग्रामाद्वहिर्निर्जने प्रदेशे वृक्ष-गुल्मलताकीर्णे वा देशे नदीनां वा संगमे, यः परस्त्रियं अनाश्वारितोऽपि पूर्वं कारणादपि संभाषेत, स वस्त्रमाणं दोषं प्राप्नुयात् । सम्यग्गृह्यते शयतेऽस्य स्त्रिया संबन्ध इति येन तत्संग्रहणम् । गोय.

(३) संग्रहणं समीचीनं ग्रहणं परस्त्रिया आत्मीयता-करणं तत्र य उक्तो दण्डः परस्य पत्न्येत्यत्र प्रथम-

(१) मस्मृ. ८।३५६; स्मृच. ९ (=) स्त्रियं...देत्ती (स्त्रियाऽभिभाषेत ती) वने (गृहे) वाऽपि (चैव); विधि. १७३ वने (गृहे); स्मृचि. २६; मच. वने इत्यत्र गृहे इत्यपि पाठः; बाल. २।२८४; सेतु. २६४ विचिवद; समु. १५३ स्त्रियं योऽभिवदेत्ती (स्त्रिया यो भाषेत ती) वने (गृहे).

१ यच्चिति. २ वनवृ. ३ काश्ये ए.

साहसः तं प्राप्नुयादित्यर्थः ।

॥मवि.

(४) तीर्थारण्यवनादिकं निर्जनदेशोपलक्षणमात्रम् ।
यः पुरुषः परस्त्रियमुदकावतरणमार्गेऽरण्ये ग्रामाद्वहिर्गुल्म-
लताकीर्णं निर्जने देशे वने बहुवृक्षसंतते नदीनां संगमे
पूर्वमनाक्षारितोऽपि कारणादपि संभाषेत स संग्रहणं
सहस्रपणदण्डं वक्ष्यमाणं प्राप्नुयात् । सम्यग्गृह्यते ज्ञायते
येन परस्त्रीसंभोगाभिलाष इति संग्रहणम् । Xममु.

(५) अथ स्त्रीसंग्रहणं, प्रथमं तावत्तस्य लक्षणमाह—
परस्त्रीं योऽभिभाषेतेति । अरण्ये कान्तारे, वने उपवने ।
नन्द.

उपचारक्रिया केलिः स्पर्शो भूषणवाससाम् ।

सह खट्वासनं चैव सर्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥

(१) संग्रहणं स्मृतं, या न केनचित्संबन्धेन
संबन्धिनी तस्या वस्त्रमाल्यादिदानेनोपकारकरणं, तद्वात्रो-
पक्रान्तं भोजनपानादिना, केलिः परिहासो वक्रभणिता-
दिना । भूषणं हारकटकादि तदङ्गलभ्यं, तदीयमेतद्वेति
ज्ञात्वा विनाप्रयोजनेनान्यगृहीतमपि, स्पृश्यते । एकस्यां
खट्वायामसंसक्ताङ्गयोरपि सहासनं, सर्वमेतत्सुल्यदण्डम् ।
मेधा.

(२) अङ्गानुलेपनाद्युपचारकरणं क्रीडा अलङ्करण-
वाससां स्पर्शनं एकखट्वासनं एकयानगमनं इत्येतत्सर्वं
संग्रहणं मन्वादिभिः स्मृतम् । *गोरा.

(३) उपचारक्रिया उद्धर्तनादि । भूषणवाससामङ्ग-
स्थानाम् । संग्रहणं तावद्दण्डविषयः । अत्र तु व्यापारा-
धिक्येन द्वैगुण्यादि कल्प्यम् । मवि.

(४) उपचारक्रिया हिताचरणं, केलिर्नर्म, उत्तम-
मिति शेषः । +विर. ३८१

(५) संग्रहणान्याह—उपचारेति द्वाभ्याम् । उपचार-
क्रिया सकृदुपगन्धानुलेपनकेशप्रसाधनजलक्षेपादि । केलि-

* शेषं गोरावत् । भाच. मविवत् ।

X मच. ममुवत् ।

÷ ममु. गोरावत् । + विचि. विरवत् ।

(१) मस्मृ. ८।३५७; व्यक. १२४ चार (कार)
नारदः मनुश्च; स्मृच. ९ (=) व्यकवत्; विर. ३८१
चार (कार) खट्वा (शय्या); विचि. १७१ विरवत्, क्रमेण
व्यासः; व्यनि. ३९९ व्यकवत्; स्मृचि. २६; सेतु. २६३
विरवत्; समु. १५३ व्यकवत्.

स्तदुचितपरिहासादिः । भूषणवाससां स्पर्शोऽन्योन्याकर्ष-
णम् । सर्वं संग्रहणं सम्यक् गृह्यते ज्ञायतेऽनेनेति परस्त्रीषु
संभोगाभिलाष इति । मच.

स्त्रियं स्पृशेददेशे यः स्पृष्टो वा मर्पयेत्तया ।

परस्परस्यानुमते सर्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥

(१) अदेशस्पर्शस्तु यत्र विनैव तत्स्पर्शनं गमना-
गमनादि संसिध्यति । महाजनसंकुले न दोषः । तथा
शरीरावयवोऽपि देशस्तत्र, हस्तस्कन्धस्पृष्टभाण्डावरोपणे
तत्स्पर्शो न दोषः । ओष्ठचिबुकस्तनादिषु दोषः । तथा
वा स्तनादिस्पर्शेनोत्पीडितो यदि कैश्चित्सहते, 'भवति
मा कार्पीरित्यादिना न प्रतिषेधति । परस्परस्यानुमते,
मतिपूर्वमेतास्मिन् कृते दोषोऽयम् । न पुनः कर्मादौ ।
तत्रैव खलु पुरुषं कण्ठेऽवलम्बते, पुरुषो वा स्तनान्तरे
स्त्रियं, तद्वस्तगृहीतद्रव्यादानप्रवृत्तेः । शुष्के पतिष्यामीति
कर्दमे पततीतिवत्, तावपि न दुष्येताम् । मेधा.

(२) योऽदेशे स्तनयोरङ्गे वा, निर्जने प्रदेशे वा
स्पृशेत् । तथा वा अप्रदेशे श्रौण्यादौ निर्जने वा देशे
स्पृष्टः तूष्णीमासीत्, तदेतदन्योन्यस्याङ्गीकरणे सति
संग्रहणं मन्वादिभिः स्मृतम् । *गोरा.

(३) परस्परस्यानुमते न त्वज्ञानेऽपि । मवि.

(४) अदेशे विविक्तदेशे अस्पृश्ये स्तनादौ वा !
नन्द.

(५) एतत्सर्वं संग्रहणं स्मृतं दण्डस्य ग्रहणं
स्मृतम् । भाच.

* ममु., मच. गोरावत् ।

(१) मस्मृ. ८।३५८ [मते (मतेः) Noted by
Jha]; मिता. २।२८४ तया (तया); व्यक. १२४
मितावत्, नारदः मनुश्च; पमा. ४६३; रत्न. १३२ मितावत्;
विचि. १७१ स्पृशेद (स्पृश्य) ष्टो... तया (ष्टा
चामर्पयेत या) क्रमेण व्यासः; स्मृचि. २६ मितावत्; द्वि.
१५६ मते सर्वं (मतं तच्च); नृप्र. २०७; सवि. ४६८
तया (तदा); व्यप्र. ३९८ मितावत्; व्यउ. १२५ मिता-
वत्; विता. ७९९ मितावत्; सेतु. २६३ मितावत्; समु.
१५३.

१ स्य य. २ कस्तत्सहते भवेन्न का. ३ खलं पुरु.
४ चाशुक्ले प.

दर्पाद्या यदि वा मोहाच्छ्लाघया वा स्वयं वदेत् ।
पूर्वं मयेयं भुक्तेति तच्च संग्रहणं स्मृतम् × ॥

परस्त्रीसंभाषायां दोषविचारः

परस्य पत्न्या पुरुषः संभाषां योजयन्नहः ।

पूर्वमाश्रितो दोषैः प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥

(१) संभाषां संभाषणं, तैत्तिर्या आलापं कुर्वन् संग्रहणादिदोषैः तत्स्त्रीप्रार्थनादिभिः पूर्वमाश्रितोऽभि-
शस्तः अयमेनामुपजपतीति अन्यत्र दृष्टदोषः शङ्क्य-
मानदोषो वा चपलः रहः उद्वातादौ निषिद्धसंभाषण
इति केचित् । स कारणादप्यन्यपत्न्या संभाषणं कुर्वन्
प्रथमसाहसं दण्डं प्राप्नुयाद्वापयितव्य इत्यर्थः । मेधा.

(२) परदारगमनपूर्वदोषैः पूर्वमुत्पन्नाभिशापः पर-
भार्यया सह संभाषणं कुर्यात् स प्रथमसाहसं दण्डं
प्राप्नुयात् । *गोरा.

(३) तत्स्त्रीप्रार्थनादिदोषैः पूर्वमुत्पन्नैरपवाद-
प्रार्थनाभिशापादिभिः पुरुषः उचितकारणव्यतिरेकेण
परभार्यया संभाषणं कुर्वन् प्रथमसाहसं दण्डं प्राप्नुयात् ।
+ममु.

यैस्त्वनाश्रितः पूर्वमभिभाषेत कारणात् ।

न दोषं प्राप्नुयात्किञ्चिन्न हि तस्य व्यतिक्रमः ॥

× मिता. व्याख्यानं 'नीवीस्तन' इति याशवल्क्यवचने
दृष्टव्यम् ।

* मवि., विर. गोरावत् । + मच., भाच. ममुवत् ।

(१) मिता. २।२८४ (ख) मयेयं (ममेयं); पमा.
४६४; सवि. ४६८; नृप्र. २०७ दर्पा (द्रेषा) च्छ्लाघया
(च्छ्लाघो); व्यग्र. ३९८ मनुनारदौ; व्यउ. १३६; वित्ता.
७९९.

(२) मस्मृ. ८।३५४; गोरा. भाषां योजयन्नहः (भाषं
योजयेत् सह); अप. २।२८४ पुरु...हः (संभाषं पुरुषो
योजयन् सह); व्यक. १२५ भाषां...न्नहः (भाषं यो भजे-
द्रहः); विर. ३८४ गोरावत्; रत्न. १३० भाषां...न्नहः
(भाषं योजयेद्रहः); विचि. १७२ परस्य पत्न्या (परपत्न्या
तु); व्यम. १०६ भाषां योजयन्नहः (भाषे योजयेत्सह);
वित्ता. ७९९ गोरावत्; सेतु. २६४ विचिवत्, बृहस्पतिः;
समु. १५४.

(३) मस्मृ. ८।३५५; मिता. २।२८४; अप. २।२८४
१ षः सं. २ तमालपितुं कुर्वन् सं. ३ नादिति पू.

(१) पूर्वस्य प्रत्युदाहरणमेतत् । अनाश्रितोऽप्य-
कारणात् संभाषयन् मिश्रयन् पूर्वदण्डभाक् । मेधा.

(२) यः पुनः पूर्वाभिशापरहितः कारणेन केन-
चिजनसमक्षं अभिभाषणं कुर्यात् स न दण्डं प्राप्नुयात्
यस्मान्न कश्चिदपराधोऽस्ति । + गोरा.

(३) अनाश्रित इत्यसंभावितपरदारगामित्वमिष्टम् ।
सोऽपि कारणादावश्यकनिमित्तादेवाभिभाषेतान्यथा तु
पूर्ववद्दण्ड्यः । मवि.

(४) संभाषणमात्रं न दण्डावहमित्याह — यस्त्विति ।
कारणात् क्रयविक्रयमिक्षादिभ्यः । व्यतिक्रमोऽपराधः ।
मच.

भिक्षुका वन्दिनश्चैव दीक्षिताः कारवस्तथा ।

संभाषणं सह स्त्रीभिः कुर्युरप्रतिवारिताः ॥

(१) भिक्षुका भिक्षाजीवनो भिक्षायाचनारूपं संभा-
षणमवारिताः कुर्युर्यदि स्वामिना न निषिद्धाः । अथवा
नैते वारयितव्याः । वन्दिनः स्तावकाः । दीक्षिता यज्ञे
भूतिवचनार्थं संभाषेरन् । कारवः सूफकारादय एते
तीर्थादिष्वपि न निवार्याः । * मेधा.

(२) भिक्षाजीविनः स्तावकाः यज्ञार्थं कृतदीक्षाः
सूफकारादयो भिक्षादिस्वरूपार्थं गृहे स्त्रीभिः सह संभा-
षणं अनिवारिता एव कुर्युः । तेषां निवारणात् नास्त्येव
संग्रहणाभावः । गोरा.

(३) केषाञ्चित्परदारसंभाषणे देहयात्रादिकार्यानुत्पत्तेः
प्रतिप्रसवतया तत्संभाषणमाह — भिक्षुका इति । भिक्षवो
ब्रह्मचारिसंन्यासिनः 'भवति भिक्षां देही'ति तद्विना
+ ममु. गोरावत् । * ममु. मेधावत् ।

रितः पूर्वमभि (रितो दोषैरभि); व्यक. १२५; विर. ३८४;
रत्न. १३०; विचि. १७२-३; सवि. ४६८ श्रितः पूर्व-
मभिभाषेत (कारितः पूर्व विभाषेतापि); व्यग्र. ४०१;
वित्ता. ७९९ त्विञ्चिन्न (त्वञ्चिन्न) क्रमः (क्रमम्); सेतु.
२६४; समु. १५४.

(१) मस्मृ. ८।३६०; अप. २।२८५; व्यक. १२५
सह (गृहे); विर. ३८६ व्यकवत्; दीक. ५५; विचि.
१७० व्यकवत्; व्यनि. ३९९; स्मृचि. २७; सवि. १५६
सह (गृहे); बाल. २।२८४; सेतु. २६२ व्यकवत्; समु.
१५४.

मिक्षाऽलम्बेः । भृतिः बन्दिनः स्तुतिपाठकाः 'वदान्या त्वमसि कमलनयने विष्णुमित्रस्य पुत्री'त्यादिनाऽभिमुखीकृत्य वस्त्राब्जादि प्रार्थयमानाः । दीक्षिता यज्ञे वृता ऋत्विजः हविष्कुदेहीत्याह्वानं कुर्वन्ति हविष्कुदयजमानपत्नीति । कारवः शूर्पकारादयः । मच.

(४) अप्रतिवारिताः स्त्रीचन्द्रभिरनिपिद्धाश्चेत् । नन्द.

न संभाषां परस्त्रीभिः प्रतिपिद्धः समाचरेत् । निपिद्धो भापमाणस्तु सुवर्णं दण्डमर्हति ॥

(१) केचिद्भिक्षुकादीनां निवारितानां संभाषणे दण्डोऽयमिति मन्यन्ते । तदसत् । नैव ते निवार्या इत्युक्तम् । कुतश्च भिक्षुकाणां सुवर्णां दण्डः । तस्मात्कोऽपि प्रकाशमनाश्चारितोऽपि कथंचिन्निपिद्धः स्वाभिना, समाचरन् सुवर्णं दण्ड्यः । मेधा.

(२) स्वामिना निपिद्धः सन् स्त्रीभिः संभाषणं न कुर्यात् । निपिद्धः संभाषमाणस्तु राज्ञे सुवर्णं दण्डं दद्यात् ।

* गोरा.

(३) प्रतिपिद्धः भिक्षुकादिरपि । सुवर्णमेकम् । Xमवि.

चारणदारादिस्त्रीभिः सह संभाषणे उपकारादौ च दोषविचारः

नैव चारणदारेषु विधिर्नात्मोपजीविषु ।

सज्जयन्ति हि ते नारीर्निगूढाश्चारयन्ति च ॥

* ममु., विर., दवि., नन्द. गोरावत् ।

X मच., भाच. मविवत् ।

(१) मस्मृ. ८।३६१; गोरा. भाषां पर (भाषं सह); अप. २।२८५ गोरावत्; व्यक. १२५ संभाषां (भाषणं); विर. ३८६ गोरावत्; विचि. १७३; व्यनि. ३९९ पर (सह); स्मृचि. २७ गोरावत्; दवि. १५७ न संभाषां (संभाषणं) समा (न चा); बाल. २।२८६; सेतु. २६४; समु. १५४ व्यनिवत्.

(२) मस्मृ. ८।३६२ [नारीर्नि (दाराश्चि) Noted by Jha]; मिता. २।२८५ नारीर्नि (नारी नि); अप. २।२८५ मितावत्; व्यक. १२५; विर. ३८७; रत्न. १३०; विचि. १७४-५ मितावत्; दवि. १५८ मितावत्; वीमि. २।२८५; व्यप्र. ४०१ नात्मो (रात्मो); विता. ८०१ च (वा) शेषं मितावत्; सेतु. २६५ मितावत्; समु. १५४.

(१) यः संभाषणप्रतिषेध उपकारक्रियाप्रतिषेधश्च नैव चारणदारेषु स्यात् । चारणा नटगायनाद्याः प्रेक्षणकारिणः । तथा आत्मोपजीविषु वेपेण जीवत्सु, ये दाराः, अथवा आत्मा जायैव 'अधो ह वा एष आत्मेति' तां य उपजीवन्ति, उत्कृष्टमाकारं सज्जयन्ति संश्लेषयन्ति ते, चारणपुरुषेण निगूढाः प्रच्छन्नाभाषणभूमौ प्रतिष्ठन्ते । गृह-वेष्टत्वादेव ताः प्रसिद्धवेद्याभ्यो भिद्यन्ते । चारयन्ति च, ता मैथुनं प्रवर्तयन्ति, नेत्रभ्रूविलासपरिहासादिभिः पुरुषानाकर्षयन्ति तदनुज्ञाताः । सज्जनं चारणं संप्रयोग एव । अथवा स्वा नारीः सज्जयन्ति अन्याश्च स्त्रीभश्चारयन्ति प्रवर्तयन्ति, वेद्यात्वं कुट्टिनीत्वं च स्वदाराणां कारयन्तीत्यर्थः । मेधा.

(२) परस्त्रियं योऽभिवदेदित्यादिकः संभाषणनिषेधविधिः नटगायनादिदारेषु वेशजीविदारेषु च नास्ति । यतश्चारणा आत्मोपजीविनश्च स्वभार्याः परपुरुषं संश्लेषयन्ति प्रच्छन्नाश्च भूत्वा नैतत्किंलास्माभिः ज्ञातमिति कृत्वा वेशकर्मणि सूचयन्त्यतस्तद्वाराणां वेद्याप्रकारत्वात् नास्ति संभाषणे निषेधः । *गोरा.

(३) चारणा नटादयः । ते चारणाः नारीः स्वदारां निरुद्धानिर्द्भुतनटभार्यात्वादिवस्वरूपाः चारयन्ति भ्रामयन्ति तत्र तत्र पुरुषलभार्थमतस्तेषां तद्वृत्तित्वाच्च दोषः । मवि.

(४) 'परस्त्रियं योऽभिवदेत्' इत्यादिसंभाषणनिषेधविधिर्नटगायनादिदारेषु नास्ति । तथा 'भार्या पुत्रः स्वका तनुः' इत्युक्तत्वाद्भार्यात्मा तयोपजीवन्ति धनलभाय तस्या जारं क्षमन्ते ये, तेषु नटादिव्यतिरिक्तेषु अपि ये दारास्तेष्वप्येवं निषेधविधिर्नास्ति । यस्माच्चारणा आत्मोपजीविनश्च परपुरुषानानीय तैः स्वभार्यां संश्लेषयन्ते । स्वयमागतं च परपुरुषान् प्रच्छन्ना भूत्वा स्वाज्ञानं विभावयन्तो व्यवहारयन्ति । ममु.

(५) चारणो नटः । 'भार्या पुत्रः स्वका तनुः' इत्यादिस्मरणादिह आत्मा भार्या तेनात्मानं भार्या जीवनार्थमुपजीवतीति, आत्मोपजीवी शैलूषादिः । एतौ हि स्वां स्त्रियमप्यलङ्कृत्य व्यभिचारयत इत्यतो

* ममु., विर., विचि. गोरावत् ।

१ सुभाराणां.

नैतत्संग्रहे दण्डः । अभिगमदण्डस्त्वत्रापि, स तु बन्धव्य-
भिगमप्रकरणे वक्ष्यते ।

×विचि. १७५

(६) आत्मोपजीविषु वेद्याजनेष्विति नारायणः + ।

दधि. १५८

(७) परदाररतानां स्त्रीविशेषे उक्तदण्डाभावमाह—
नैष इति द्वाभ्याम् । एष उक्तदण्डविधिर्न पञ्चसु
परदारेषु चारणनटगायनाद्यात्मोपजीविषु, आत्माऽत्र
आत्मभार्या तां भोगार्थं विक्रीय जीविनस्तेषु । तत्र
दृष्टार्थतामाह—सज्जयन्तीति । सज्जयन्ति परपुरुषैः सह
स्वस्त्रियः श्लेषयन्ति, चारयन्ति स्वागतान् पुरुषान्
निगूढाः स्वयं प्रच्छन्ना भूत्वा अज्ञानं विभावयन्तो
मैथुनादिना स्वपरस्त्रिया सह । मच.

(८) चारणदारेषु रङ्गोपजीविनां दारेषु, संभाषिते-
ष्विति विपरिणामः, एष पूर्वोक्तः सुवर्णदण्डविधिर्न
स्यात् । आत्मोपजीविषु रुपाजीवासु वेद्यासु कस्यचिद्वा-
रत्वेन स्थितास्वित्यर्थः । ते चारणा नारीः पुरुषेषु
सज्जयन्ति अभिमारयन्ति । एवं तेषां शीलं तस्मान्नैप
दण्डविधिरिति । नन्द.

(९) एष विधिः आत्मोपजीविषु चारणदारेषु
नट्यादिस्त्रीषु न कर्तव्यः । भाच.

किञ्चिदेव तु दाप्यः स्यात्संभाषां ताभिराचरन् ।

प्रेष्यासु चैकभक्तासु रहः प्रव्रजितासु च ॥

(१) रहोऽप्रकाशं विजने देशे चारणनारीभिः
संभाषां कुर्वन् किञ्चित्सुवर्णदित्यन्तारूपं स त्रिशङ्का-
दिकं जातिप्रतिष्ठाने अपेक्ष्य दण्ड्यः । यतो न परिपूर्णं
तासु वेद्यात्वम् । भर्तृभिरनुज्ञाता हि ताः प्रणयन्ते । तत्र
भर्तृविज्ञानार्थं दूतीमुखेन व्यवहर्तव्यम् । न तु साक्षात्ता-

× मसुबद्भावः ।

+ एष अंश उपलब्धसर्वज्ञनारायणदीकायां नास्ति ।

* अस्य श्लोकस्य नन्द. व्याख्यानं अशुद्धिसंदिहान्नोद्भूतम् ।

(१) मस्मृ. ८।३६३; गोरा. त्संभाषां ताभिरा (द्रहः
संभाषणं); अप. २।२८५ तु (हि) भाषां (भाषं) प्रै (प्रे)
क्तासु (क्तास्तु); व्यक. १२५ भाषां (भाषं) प्रै (प्रे);
विर. ३८७; विचि. १७३-४ तु (हि) प्रै (प्रे); दधि.
१५८ (तु०) भाषां (भाषं); बाल. २।२८५; सेतु. २६५
विचिवत्; ससु. १५४ प्रै (प्रे).

१ बल्यन्ता. २ गिकं.

व्य. कं. २३३

भिरस्वतन्त्रत्वात् । प्रकाशं तु नृत्यन्तीनां गायन्तीनां वाऽ-
भिनयतालादिनिरूपणावसरे कीदृशमेतदित्यादिप्रश्नद्वारं
संभाषणमनिषिद्धम् । प्रेष्या दास्यः सप्तभिर्दास्योनि-
भिरुपनताः । एकं भजन्ते एकभक्ता एकेनावरुद्धाः ।
तत्रान्योऽप्यस्ति दण्डलेशः । किं पुनरयं दासीशब्दः
संनन्धिशब्दो य एव यस्याः स्वामी तस्यैव दासी उत
सूपकारादिशब्दवत् कर्ममूलकः । इह तावदाद्या एव
स्थितिः विशेपोपादानेऽसामर्थ्यात् । या यस्य दासी
वेद्यावच्चान्यैः संसृज्यते । राजदासीव दासी वा सा
निगूह्यते । सा चेन्नावरुद्धा न दोषः संग्रहणे । अव-
रुद्धायामनेन दण्ड उक्तः । रिक्थविभागे चैतन्निपुणं
वक्ष्यामः । प्रव्रजिताः अरक्षकाः शीलमित्रादयः । ता
हि कामुक इव लिङ्गप्रच्छन्नाः । मेधा.

(२) चारणात्मोपजीविस्त्रीभिः रहोऽप्रकाशं संभाषणं
कुर्वन् किञ्चिदेव स्वल्पं दण्डं दापनीयः । दासीभिरव-
रुद्धाभिर्बौद्धाभिर्व्रतचारिणीभिश्च सह संभाषणं कुर्वन्
काञ्चित् दण्डमात्रां दाप्यः स्यात् । * गोरा.

(३) किञ्चिद्दाप्यः शक्यनुरूपम् । मवि.

(४) प्रेष्यासु दासीषु, एकभक्तासु एकपुरुषमात्रा-
वरुद्धासु, प्रव्रजितासु बौद्धादिब्रह्मचारिणीषु । किञ्चि-
न्मनुनैव दर्शितसुवर्णापेक्षया अल्पम् । विर. ३८७

(५) ताभिः सह व्यवहरन्नपि किञ्चिदाप्य इत्याह—
किञ्चिदिति । स्त्रीपणं विना पुनः प्रसक्तिवारणाय ।
तासामपि परदारत्वात् । प्रेष्यासु दासीषु प्राकाराव-
रुद्धासु । एकभक्तासु भुजिष्यासु । तदुक्तं याज्ञवल्क्येन—
'अवरुद्धासु दासीषु भुजिष्यासु तथैव च । गम्यास्वभि-
पुमान् दाप्यः पञ्चाशत्पणिकं दमम् ॥' इति । प्रव्रजितासु
बौद्धादिव्रतब्रह्मचारिणीषु नित्यं व्रजनशीलासु कुलदासु
वा । मच.

परदाराभिर्मर्शदोषेषु दण्डः तत्प्रयोजनं च

परदाराभिर्मर्शेषु प्रवृत्तान् नृमहीपतिः ।

उद्वेजनकरैर्दण्डैः चिह्नयित्वा प्रवासयेत् ॥

* मवि., मसु., विर., विचि., भाच. गोरावद्भावः ।

(१) मस्मृ. ८।३५२ चिह्न (छिन्न) [पूर्वार्धे (परदारोप-
सेवायां चेष्टमानान्नराधिपः), चिह्नयित्वा (परिचिह्नय)
Noted by Jha]; अप. २।२८३ चान्दन् (सेतु);

(१) विवाहसंस्कृतायां स्त्रियां दारशब्दो वर्तते ।
आत्मनोऽन्यः परः, अभिमर्शः संभोग आलिङ्गनादारभ्य,
आलिङ्गनं जनद्वयसमवायः भोगजन्यायाः प्रीतिः प्रवृत्तिः
प्रारम्भस्तन्निवृत्त्यर्थं तृतीसंप्रेषणादिना प्रोत्साहनम् ।
अथ च संग्रहणमभिमर्शं प्रचक्षते । अयमर्थः—
परभार्यागमने प्रवृत्तं पुरुषं ज्ञात्वोद्वेजनकरैस्तीक्ष्णपैः
शक्तिशूलादिभिरङ्कयित्वा नासच्छेदादिभिर्विवासयेत् ।
सर्वत्राद्य विशेषदण्डस्योक्तत्वादस्य विषयभावो, न
मामान्यदण्डोऽयं, किं तर्हि, पुनः पुनः प्रवृत्तौ । इदं
तु युक्तम् । अलभ्यमानस्य विषयान्तरं प्रवासस्य धन-
दण्डस्य च कार्यभेदात्समुच्चयः । तथा दर्शयिष्यामः ।

मेधा.

(२) स्त्रीसंग्रहणमिदानीमाह—परदाराभिमर्शेति ।
परदारसंभोगेषु बहुषु प्रवृत्तान् मनुष्यान् पीडाकरै-
र्दण्डैर्नासौष्ठकर्तृनादिभिरङ्कयित्वा राजा देशाश्रितोसंयेत् ।
+ गोरा.

(३) दण्डैः शिशुच्छेदादिभिः । मवि.

(४) त्रीन् ब्राह्मणतरान् । उद्वेजनकरैः कर्णनासि-
कादिच्छेदरूपैः । विाच. १७४

(५) परदाराभिस्तस्य स्वजातौ दण्डमाह षट्त्रिंशता
श्लोकैः— परदारंति । नृनिति विशेषणादेवतिर्यक्षु
न दोषः । उद्वेगजनकैः नासौष्ठकर्तृनादिभिः । सर्वत्र
ब्राह्मणं तु विवासयेत् । मच.

तत्समुत्थो हि लोकस्य जायते वर्णसंकरः ।

येन मूलहरोऽधर्मः सर्वनाशाय कल्पते ॥

+ ममु. गोरावत् ।

व्यक. १२५ चिह्न (चित्र); विर. ३८८ मंशेषु (मंषे तु)
जनकरै (गजनकरै); रत्न. १३१ पु प्रवृत्तान् नृन् (तु प्रवृत्तं तु)
बृहस्पतिः; विचि. १७४ पु (तु) तान् नृन् (तत् स्त्रीन्);
व्यति. ४००; दवि. १५९ मंशेषु (मंषे तु) तान् नृन्
(तत् स्त्रीन्); स्मृचि. २६ राभि (राप) प्रवासयेत् (विसर्ज-
येत्) शेषं विरवत्; मच. जनकरै (गजनकरै); व्यम. १०७
रत्नवत्, बृहस्पतिः; विता. ८०५ पु प्रवृत्तान् नृन् (तु
प्रवर्तमानं) उदे ... चिह्न (उद्वेगजनकैश्चिह्नैरङ्क) बृहस्पतिः;
समु. १५४ पु (तु); विव्य. ५४ विचिवत्.

(१) मस्मृ. ८।३५३ [लोकस्य जायते (जायते लोकानां)
१ नार. २ यशो.

(१) समुत्थानमुत्पत्तिः ततः परद्वारागमनात्,
संकरोऽवान्तरवर्णरूपो जायते । येन जातेन अधर्मो—
मूलमस्य लोकस्य दिवः पतिता वृष्टिस्तां— हरति ।
अधर्मः— धर्मं हि सति 'आदित्याजायते वृष्टिः',
न च संकरे सत्यपि कारीरीयागो, नापि पात्रे
दानं अतो दानयागहोमानां सस्योत्पत्तिहेतुभूतानाम-
भावात्सर्वजगन्नाशसमर्थो भवति । तस्मात्पारदारिकान्-
अधर्ममूलवर्णसंकरः स्यादिति, सस्यादिनिष्पत्तिमूलां वा
वृष्टिं रक्षन्—प्रवासयेत् । मेधा.

(२) यस्मात्परदारसंगमनसमुद्भूतो लोकस्य वर्ण-
संकर उत्पद्यते येन वर्णसंकरेण यागाद्यधिकृतयजमाना-
भावान् 'अग्नौ प्रास्ते'त्येतदभावे सति वृष्ट्याख्यजगन्मू-
लविनाशोऽधर्मो मूलच्छेदेन विनाशाय संपद्यते । Xगोरा.

(३) ननु तद्व्यवस्य तथैव स्थाने किमिति
दण्डनीयं तत्राह— तदिति । वर्णसंकरो शूद्रादि-
मिश्रणम् । संकरोऽपि किं स्यात्तत्राह— येनेति ।
'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदि-
त्याजायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ॥' इति प्रजोत्पत्ति-
हेतुराहुतिः । सा च संकरजेन हुता न फलतीति
मूलहरोऽधर्मः । मूलं ब्राह्मण्यादि वा । मच.

(४) दण्डप्रकरणं हेतुमाह— तत्समुत्थो हीति ।
तत्समुत्थः परदाराभिमर्शनसंभूतः, येन वर्णसंकरेण,
अधर्म इति पदं, मूलं हरेद्धर्मस्य मूलहरः । नन्द.

(५) तत्समुत्थः असत्स्त्रीपुरुषसंयोगात् समुत्थः ।
वर्णसंकरः येन वर्णसंकरेण मूलं धर्मः तस्य हरः अधर्मः
सर्वनाशाय कल्पते । भाच.

वर्णभेदेन परदाराभिमर्शेषु दण्डविधिः । तत्र अब्राह्मण-
स्यैव शरीरदण्डः, ब्राह्मणस्य तु मौण्ड्यप्रवसनादिः ।

अब्राह्मणः संग्रहणे प्राणान्तं दण्डमर्हति ।
चतुर्णामपि वर्णानां दारा रक्ष्यतमाः स्मृताः ॥

X ममु. गोरावत् ।

Noted by Jha]; अप. २।२८३; व्यक. १२५;
विर. ३८८; दवि. १५९ लोकस्य (नो कस्य); स्मृचि.
२६.

(१) मस्मृ. ८।३५९ स्मृताः (सदा); मेधा. ८।३७५
चतुर्णामपि (सर्वेषामेव) स्मृताः (सदा) ज्त.; अप.

(१) उक्तं संग्रहणस्वरूपम् । दण्ड इदानीमत्रोच्यते । अब्राह्मणः क्षत्रियादिः, संग्रहणे कृते, चतुर्णामपि वर्णानां हीनोत्तमजातिभेदमनपेक्ष्य, प्राणान्तं प्राणत्याजने मारणे पर्यवसितं, दण्डमर्हति । कथं पुनर्ब्राह्मण्यां शूद्रायां च संग्रहीतस्य समो दण्डः । अत्र हेतुस्वरूपमर्थमाह । दारा रक्ष्यतमाः सदा । सर्वस्य कस्यचिद्राज्ञा दारा धन-शरीरेभ्योऽतिशयेन रक्ष्याः । तुल्यश्च संकरे शूद्रस्यापि कुलनाशः । एतदुक्तं भवति । वाचनिकोऽयमर्थोऽत्र हेतुवक्तव्यः । उक्तोऽसौ । अत्र पूर्वं व्याचख्युः, न सर्वस्मिन् संग्रहणे प्रागुक्तदण्डोऽयम् । किं तर्हि, मुख्ये स्पर्शविशेषजन्यप्रीतिविशेषात्मके गमने । कथं हि तीर्थादिष्वभिवदनं गमनं च समदण्डावुपपद्येयाताम् । तस्माद्ब्राह्मणः शूद्रो द्विजातिस्त्रीगमने प्राणच्छेदाहो नान्यः । न हि विषमसमीकरणं न्याय्यमतश्च प्रागुक्तेषु संग्रहणेष्वनुबन्धाद्यपेक्षया दण्डः कल्प्यः । यत्रैवं निश्चितं, गमनार्थं एवायनुपकारक्रियादिरूपक्रमस्तत्र मुख्यदण्ड एव युक्तो न ह्यत्र पैषम्यमस्ति । दृष्टं चैतदप्यहत्वाऽपीति (?) । यच्चेदमुक्तं, यद्यत्रायं दण्डो, मुख्ये संग्रहणे किं करिष्यतीति । नैवान्यन्मुख्यसंग्रहणमस्ति । न ह्यस्य लौकिकः पदार्थोऽवधृतो येन परस्य दारोपचारादौ प्रयुक्त इत्येवमस्यैव, यं च भवान् मुख्यं संग्रहणं मन्यते तत्र महान्दण्डः । प्रतिषिद्धं परस्त्रीगमनं शास्त्रपर्यनुयोज्यमिति चेत् उपकारादावपि प्रतिषेधं विद्धि । प्रतिषेध-वद्धि प्रायश्चित्तमपि तुल्यप्रसक्तमिति चेत्का नामेय-मनिष्ठापत्तिः । किन्तु प्रसज्येत यदा संग्रहणशब्देन तदुच्येत, सिकते हि रेतसि तच्छब्देनाभिधानं, यत्र यादृशो दण्डस्तत्र तत्समानं दुःखं प्राप्तम् । अतोऽस्मिन्विपर्यये रेतःसैकनिमित्तं तच्छब्देनाभिधानात् उपका-

रादौ कल्प्यम् । यदि च संलापादौ स्वल्पो दण्डः स्यात्तदा प्रवर्तेरन् । ततश्च परस्त्रीसंलापादिभिः व्यादीपित-मन्मथाः स्मरशाराकृष्यमाणाः शरीरनिरपेक्षा राजनिग्रहं न गणयेयुः । आद्यायामेव तु प्रवृत्तौ निग्रह्यमाणेष्वप्रबन्धवृत्तौ रागे शक्यं निराकरणं, तस्मात्परस्त्रीमुपजपतामेव महादण्डो युक्तः । इह त्वन्तर्ग्रहणादादिभूतेनान्येन दण्डेन भवि-तव्यम् । न ह्यसत्यादावन्तो भवति । प्राणोऽन्तो यस्य प्राणान्तस्तावत्पातयितव्यो यावत् प्राणेषु पतति । तेन सर्वस्वग्रहणाङ्गच्छेदाद्यप्युक्तं भवति । एकैकस्य च दण्ड-त्वमन्यत्र ज्ञातं समुदाये दण्ड्यते । इति बहुदण्डेष्वाम्नातेषु स महान् यो द्विजातीयस्त्रीसंग्रहणेऽब्राह्मणस्य, इति युक्तैव कल्पना । न सर्वत्र । तत्र कुलस्त्रीभिरनि-च्छन्तीभिः भर्तृमत्नीभिः संग्रह्यमाणस्य प्राणपहरणं हीनजातीयाभिरपि । मेधा.

(२) दण्डभूयस्त्वादब्राह्मणः शूद्रो ब्राह्मण्यामनि-च्छन्त्यां संग्रहणे प्राणान्तं दण्डमर्हति । चतुर्णामपि वर्णानां धनपुत्रादीनां मथ्यात् दारा अतिशयेन रक्षणीयाः । अत उत्कृष्टसंग्रहणादपि वर्णैः भार्या संरक्षणीया । *गोरा.

(३) अब्राह्मणः संग्रहण इत्यत्र ब्राह्मण्या इति शेषः । व्यक. १२५

(४) संग्रहणे परदारमैथुने न तु संभाषादौ । ब्राह्मणस्य तु दण्डनमेवेत्यर्थः । मवि.

(५) अब्राह्मणः संग्रहणे प्रातिलोभ्येनेति शेषः ।

+विर. ३८८

(६) अत्र प्रतिभाति एतद्वाक्यद्वयं [‘परदाराभिमर्षे’ ‘तत्समुत्थो’; ‘अब्राह्मणः संग्रहणे’] यद्यप्यभिगमविषय-मित्युचितं पूर्वत्र स्वदारनियम इति लिङ्गात्, उत्तरत्र परदाराभिमर्षे त्विति सामान्याभिधानस्वरसात् तत्समुत्थो हीत्यादिहेतुमन्निगदसंबन्धाच्च । उभयत्र दण्डगौरवाच्च संग्रहणे परदारमैथुने न तु संभाषादाविति सर्वज्ञीय-व्याख्यानदर्शनाच्च । तथापि ‘पूर्वसंनिपाते शिश्रस्य छेदनं सवृषणस्य’ इत्यापस्तम्बसंवादादङ्गपदस्यापि शिश्रपरत्वे संभाविते येन येनेति वीप्सानुपपत्तेर्बाधकत्वादङ्गेन हस्तादिनेति रत्नाकरदर्शनाच्च । उत्तरत्र संग्रहणस्य साक्षा-

१ षे ज. २ दस्वनुकारादौ. ३ दुच्यते सि.

४ गन्धेनाथभि.

* ममु., मच. गोरावत् । + विचि. विरवत् ।

१ पादिभूतेनान्येनाभिवसता व्या.

देवाभिधानात् दण्डगौरवे व्यवस्थाया वक्ष्यमाणत्वात् ।

दारा रक्ष्यतमा इत्युपसंहारस्यातिप्रसङ्गवारणपरतया-
ऽप्युपपत्तेरुभयोरपि वाक्ययोः सर्वेषु पूर्वनिबन्धेषु
संग्रहप्रकरणे अवतारणाच्च संग्रहविषयत्वं निश्चितम् ।
किन्तु हस्तादिच्छेद—सहस्रदण्ड—प्रवासन—वधानाम-
तुल्यस्याणां संग्राह्यस्त्रीप्रतिलोम्यमात्रेण समञ्जयितुम-
शक्यत्वादियमत्र व्यवस्था । ब्राह्मणस्य संग्रहणस्य गौरवे
तदभ्यासे च सचिह्नप्रवासनमन्यत्र सहस्रपणात्मको
दण्डः । अब्राह्मणस्य तु प्रतिलोमोत्तमसंग्रहे तदभ्यासे
च वधः । अन्यत्र धनिकस्य सहस्रदण्डो निर्धनस्य
हस्तच्छेद इति । Xदवि. १६०—६१

सहस्रं ब्राह्मणो दण्ड्यो गुप्तां विप्रां बलाद्ब्रजन् ।

शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादिच्छन्त्या सह संगतः ॥

(१) गुप्ता भ्रष्टशीलाऽपि यदि केनचिद्रक्ष्यते पित्रा
भ्रात्रा बन्धुभिर्वा तां हठाद्गच्छन् सहस्रं ब्राह्मणो दाप्यः ।
गुप्ता शीलवती चेत्प्रवासनाङ्कने चाधिके । अथापि
शीलवत्यपि गुप्तशब्देनोच्येत । तथापि सहस्रमात्राद्-
ब्राह्मणो न मुच्येत । अङ्कनप्रवासने सर्वत्र मुखीक्रियते
परदारभिमर्शे । मेधा.

(२) ब्राह्मणो रक्षितां ब्राह्मणीं हठात् गच्छन् सहस्रं
दण्ड्यः । इच्छन्त्या तु पुनः सह मैथुने पञ्चशतानि
दण्डनीयः । *गोरा.

X व्यक., मवि., ममु. व्याख्यानानि च समुद्धानि ।

÷ भिताक्षराव्याख्यानं 'सजातावुक्तो दण्ड' इति याज्ञ-
वल्क्यवचने द्रष्टव्यम् । * ममु., मच. गोरावत् ।

(१) मस्मृ. ८।३७८; मिता. २।८१ पू., स्मरणम् :
२।२८६; स्मृच. ३२० गुप्तां विप्रां (विप्रां गुप्तां) पू. :
३२१ उक्त.; विर. ३९३; पमा. ४६४; विचि. १८०;
व्यनि. ४०१ गुप्तां विप्रां (विप्रां गुप्तां); दवि. १६७;
सवि. १५१ (=) पू. : ४६९; वीमि. २।२८६; व्यप्र. ३९६
स्मृचवत्, पू. : ३९९; व्यउ. १३४ स्मृचवत्, पू. :
१३६ पञ्च दण्ड्यः (पञ्च-दण्डः) गतः (गते) उक्त.; व्यम. १०५
स्मृचवत्, पू. : १०६ उक्त.; विता. १८७ ब्रजन्
(भजन्) पू., स्मृतिः : ८०२; बाल. २।८६ पू., स्मृतिः
: २।२८६ 'ब्रजेत्' इति पाठः; सेतु. २७० संगतः (संगः);
समु. १५४ स्मृचवत्; विव्य. ५५ क्रमेण बृहस्पतिः.

१ नोच्यते । २ (न०). ३ मुच्यते ।

(३) गुप्तां स्वनियमेन रक्षिताम् । स्मृच. ३२०

यत्तु मनुना सानुरागया ब्राह्मण्या सह संगतस्य
मध्यमसाहसमुक्तं 'शतानी'ति तदरक्षितचरितशालिनी-
विषयम् । स्मृच. ३२१

मौण्ड्यं प्राणान्तिको दण्डो ब्राह्मणस्य विधीयते ।

इतरेषां तु वर्णानां दण्डः प्राणान्तिको भवेत् ॥

(१) यत्र क्षत्रियादीनां वध उक्तस्तत्र ब्राह्मणस्य
मौण्ड्यं, यथा—'अब्राह्मणः संग्रहणात् प्राणान्तं दण्डमर्हति'
तथा तु 'पुमांसं दाहयेद'ति । प्राणानामन्तं गच्छति
प्राणान्तं वा करोति प्राणान्तकः । 'अन्येष्वपि दृश्यते'
(व्याम. ३।२।१०१) इति दण्डः । अन्ये तु प्राणान्तिक
इति पाठान्तरं, प्राणान्ते भवः प्राणान्तिकः अव्यात्मा-
दित्वाद्ब्रज्, इतरेषां ब्राह्मणादन्येषां क्षत्रियादीनां
वर्णानां प्राणान्तिक एव, श्रुतं मारणादि पूर्वमेव,
तदनन्तरमिदमुच्यते, उच्यमानं मौण्ड्यं, तच्छेपतया
सहस्रं दण्डो विधीयत इति मन्यन्ते । अन्यथा
ब्राह्मणस्य प्राणान्तदण्डविधानात् कः प्रसङ्गो ब्राह्मणस्य
येनैवमुच्यते 'मौण्ड्यं प्राणान्तिक' इति, 'पुमांसं
दाहयेद'ति सामान्यविधानप्रसक्तमिति चेत्तत्रैव कर्तव्यं
स्यात्तथा हि स्फुटं तद्विषयत्वं प्रतीयते । मेधा.

(२) ब्राह्मणस्य वधदण्डस्थाने शिरोमुण्डनं शास्त्रे-
णोपदिश्यते । क्षत्रियादीनां पुनरुक्तेषु वधदण्डो भवति ।

*गोरा.

(३) उत्तमसाहस इति शेषः । स्मृच. १२५

न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्वपि स्थितम् ।

राष्ट्रोदेनं बहिः कुर्यात् समग्रधनमक्षतम् ॥

* मवि., ममु., विर., विचि., मच., नन्द. गोरावत् ।

(१) मस्मृ. ८।३७९ ख., दण्डः प्राणान्तिको (दण्डः
प्राणान्तिको); अप. २।८३; स्मृच. १२५; विर. ३९३;
पमा. २०९; विचि. १८०; व्यनि. ४०१; दवि. १६३
न्तिको दण्डो (न्तिके दण्डे); नृप्र. १५५ (=) पूर्वार्धे
(ब्राह्मणस्य वधस्थाने मौण्ड्यं [दण्डो] विधीयते); सवि.
४९५ प्राणान्तिको (प्राणान्तिको); व्यप्र. १३९; विता.
८८; बाल. २।२६; सेतु. २७०; प्रका. ७८; समु. ६८;
विव्य. ५५ पू., क्रमेण बृहस्पतिः.

न ब्राह्मणवधाद्भूयानधर्मो विद्यते भुवि ।

तस्मादस्य वधं राजा मनसाऽपि न चिन्तयेत् ॥

सर्वपापकारिणमपि ब्राह्मणं कदाचिदपि न हन्यात् ।
अपि सर्वधनसंयुक्तमक्षतशरीरं राष्ट्राभिर्वासयेत् । ब्राह्मण-
वधादपि अधिकोऽन्यः पृथिव्यामधर्मो नास्ति । ब्राह्मणं
सर्वपापकारिणमपि राजा मनसाऽपि न हन्यात् ।
+गोरा.

वैश्यश्चेत्क्षत्रियां गुप्तां वैद्यां वा क्षत्रियो व्रजेत् ।

यो ब्राह्मण्यामगुप्तायां तावुभौ दण्डमर्हतः × ॥

(१) अगुप्तायां ब्राह्मण्यां गमने 'वैश्यं पञ्चशतं
कुर्यात् क्षत्रियं तु सहस्रिणमिति' । तत्र वैश्यस्य पञ्चशतः,
य एव परिपालयति स एव चेन्नाशयति युक्तं तस्य दण्ड-
महत्त्वम् । मेधा.

(२) वैश्यो यदि रक्षितायां क्षत्रियायां गच्छेत्
क्षत्रियो वा वैद्यां तदा यो ब्राह्मण्यामरक्षितायां गमने
क्षत्रियवैश्ययोः दण्डो 'वैश्यं पञ्चशतं कुर्यात् क्षत्रियं तु
सहस्रिणम्' इति तं दण्डं तौ क्षत्रियवैश्यौ चार्हतः ।
अतश्च वैश्यस्य क्षत्रियागमने पञ्चशतानि क्षत्रियस्य
वैश्याधिगमने रक्षाधिकृतत्वादधिकगुणत्वात् दण्ड-
सहस्रमिति । +गोरा.

(३) 'वैश्यं पञ्चशतं कुर्यात् क्षत्रियं तु सहस्रिणम्'
इति उक्तं दण्डमर्हत इत्यर्थः । प्रातिलोम्येऽप्यल्पदण्डा-
हत्वाय अत्यन्तनिर्गुणपतिपत्नीविषय एव वैश्यदण्डोऽयं

÷ श्वेद्वयस्य स्थलादिनिर्देशः व्याख्यानान्तराणि च
दण्डमातृभायां (पृ. ५७९) द्रष्टव्यानि ।

+ ममु., मच., नन्द., भाच. गोरावत् ।

× निताक्षराव्याख्यानं 'सजातावुत्तमो दण्ड' इति
याशवल्क्यवचने द्रष्टव्यम् ।

* मवि., पमा., व्यप्र., भाच. गोरावत् ।

(१) मस्मृ. ८।३८२; मिता. २।२८६; अप. २।२८६; स्मृच. ३२२ व्रजेत् (व्रजन्); विर. ३९३ व्रजेत् (व्रजन्) तावुभौ (तत्समं); पमा. ४६७; विचि. १८१; दवि. १६७ तावुभौ (तत्समं); सवि. ४७१; वीमि. २।२८६; व्यप्र. ४००; व्यउ. १३६ यो ब्राह्मण्याम (ब्राह्मण्यां यद्य); व्यम. १०६; विता. ८०५; बाल. २।२८६; सेतु. २७१ दविवत्; समु. १५५ स्मृचवत्; विव्य. ५५.

द्रष्टव्यः । आनुलोम्येऽपि गुरुदण्डार्हत्वात्कृतसमुणपति-
पत्नीविषय एवायं क्षत्रियदण्डो द्रष्टव्यः । एवञ्च पारि-
शेष्यात् 'वैश्यः सर्वस्वदण्डः स्यात्' इत्यनेनोक्तो
गुरुदण्डः स्वजातावेवात्यन्तसगुणपतिपत्नीविषय एवाव-
तिष्ठते इत्यवगन्तव्यम् । स्मृच. ३२२

(४) अयं च वैश्यस्य रक्षितक्षत्रियागमने पञ्चशत-
रूपो दण्डो लघुत्वादगुणवद्वैश्यस्य निर्गुणजातिमात्रोप-
जीविक्षत्रियायाः शूद्राभ्रान्त्यादिगमनविषयो बोद्धव्यः ।
क्षत्रियस्य रक्षितवैश्यायां ज्ञानतो युक्तः सहस्रं दण्डः ।
+ममु.

(५) दण्डमर्हतः इत्यत्र दण्डो मध्यमसाहसः ।

विर. ३९३

क्षत्रियां चैव वैद्यां च गुप्तां तु ब्राह्मणो व्रजन् ।
न मूत्रमुण्डः कर्तव्यो दाप्यस्तूतमसाहसम् ॥

न मूत्रमुण्ड इति । मौण्ड्यमत्र विषेयं तद्विधौ च
क्षत्रियवन्मूत्रेण तन्मा भूदित्येतदर्थं मूत्ररूपविशेषण-
निषेधः । तथा च मूत्राद्रशिरस्त्वस्य विशेषणमात्रस्य
निषेधो मुण्डना तु कर्तव्यैव । मवि.

सहस्रं ब्राह्मणो दण्डं दाप्यो गुप्ते तु ते व्रजन् ।
शूद्रायां क्षत्रियविशोः साहस्रो वै भवेदमः * ॥

(१) गुप्ते क्षत्रियावैश्ये गच्छन् ब्राह्मणः सहस्रं
दण्ड्यः । प्रवासनाङ्कने स्थिते एव । शूद्रायां गमने
क्षत्रियवैश्ययोः साहस्रो दण्डः । सहस्रमेव साहस्रं

+ यथाश्रुतव्याख्या गोरावत् । विचि., मच. ममुवत् ।

* मिताक्षराव्याख्यानं 'सजातावुत्तमो दण्ड' इति याश-
वल्क्यवचने द्रष्टव्यम् ।

(१) मस्मृ. ८।३८२ इत्यस्योपरिष्ठात्प्रक्षिप्तश्लोकोऽयम् ।

(२) मस्मृ. ८।३८३; मिता. २।२८६ साहस्रो वै
(सहस्रं तु); अप. २।२८६; स्मृच. ३२१ पू. [ऋष्य-
मुद्रितस्मृतिचन्द्रिकायां (पृ. ७८६) 'दण्डोऽगुप्ते' इति पाठः];
विर. ३९३; पमा. ४६४ मितावत्; दीक. ५५; विचि.
१८१; दवि. १६७ सहस्रं (साहस्रं) साहस्रो (साहस्रो);
सवि. ४६९ मितावत्; वीमि. २।२८६ दण्डं...ते (दाप्यो
गृहं गुप्ते ततो) द्रायां (द्राणां) हस्रो (हस्रं); व्यप्र. ३९९
मितावत्; व्यम. १०६ पू.; विता. ८०२ मितावत्, उत्त.;
सेतु. २७१ हस्रो (हस्रं) उत्त.; समु. १५४ मितावत्.

स्वार्थिकोऽण् । सहस्रं वा अस्यास्ति साहस्रो दण्डोऽन्य-
पदार्थः । मत्वर्थोऽण् । मेधा.

(२) क्षत्रियावैश्ये रक्षिते ब्राह्मणो गच्छन् सहस्रं
दण्ड्यः । क्षत्रियवैश्यौ रक्षितां शूद्रां गच्छतोः सहस्र-
परिमाणो दण्डः स्यात् । Xगोरा.

(३) यत्तु ब्राह्मणस्य शूद्रेतरानुलोम्ये तेनोक्तम्—
'सहस्रं ब्राह्मणो दण्डं दाप्यो गुप्ते तु ते व्रजन्' इति ।
ते क्षत्रियावैश्ये । अत्र गुप्ते मानसव्यभिचारानवकाशाय
गृहव्यापारासक्तचित्ततया सुरक्षिते विवक्षिते । न तु
स्मृहेऽवरुद्धे गुरुतरदण्डत्वात् । स्मृच. ३२१

(४) तत्रापि पूर्वं क्षत्रियभुक्तायां वैश्यस्य गमने
साहस्रः सहस्रपणनियतः । +मच.

क्षत्रियायामगुप्तायां वैश्ये पञ्चशतो दमः ।

मूत्रेण मौण्ड्यमिच्छेत्तु क्षत्रियो दण्डमेव वा ॥

(१) वैश्यस्य पञ्चशतानि दण्डः । अगुप्तां च
क्षत्रियां गच्छतः क्षत्रियस्य स एव, यदि वा मौण्ड्यं
मुण्डनमृच्छेत्प्राप्नुयाद्गर्दभमूत्रेण, एष एव वैश्यागमन
उभयोर्दण्डः । *मेधा.

(२) अरक्षितक्षत्रियागमने वैश्यस्य पञ्चशतानि
दण्डः स्यात् । क्षत्रियस्य त्वरक्षितागमने गर्दभमूत्रेण
मुण्डनं पञ्चशतरूपं वा दण्डमाप्नुयात् । +ममु.

(३) (वैश्ये) व्रजति, इति विपरिणामः । नन्द.
अगुप्ते क्षत्रियावैश्ये शूद्रां वा ब्राह्मणो व्रजन् ।
शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यात्सहस्रं त्वन्यजस्त्रियम् ॥

X ममु., भाच., नन्द. गोरावत् । + शेषं गोरावत् ।

* अस्मिन् श्लोके गोविन्दराजीया नोपलभ्यते ।

÷ विर., दवि., मच., भाच. ममुवत् ।

(१) मस्मृ. ८।३८४ शतो (शतं); मेधा. शतो (शतं)
मिच्छे (मृच्छे); विर. ३९६ लक्ष्मीधरेण तु दण्डमेवेत्यस्य स्थाने
मौण्ड्यमेवेति पठितम् ; विचि. १८१ वैश्ये (वैश्यस्य);
दवि. १७० मिच्छे (मृच्छे) वा (च); बाल. २।२८६;
सेतु. २६९ मिच्छे (मृच्छे); समु. १५४ सेतुवत् ; भाच.
सेतुवत्.

(२) मस्मृ. ८।३८५ [पूर्वार्धे (विप्रः क्षत्रियविट्शूद्रस्त्री-
रगुप्ताः परिव्रजन्) Noted by Jha]; अप. २।२८६
क्षत्रियावैश्ये (वैश्यराजन्ये) दण्ड्यः (दाप्यः); स्मृच. ३२१

१ दण्डोऽस्ति. २ व्र पदा. ३ ति क्ष.

(१) ब्राह्मणस्य क्षत्रियाद्यगुप्तास्त्रीगमन उभयोर्दण्डः ।

अन्यजश्चण्डालश्चपचादिस्तत्र सहस्रम् । तत्रायं सहस्र-
पणदण्डसंग्रहः ब्राह्मणस्य । चतुर्ध्वपि वर्णेषु गुप्तागमने
सहस्रं, श्रोत्रियदारेषु प्रवासनाङ्कने, अन्यत्र प्रवासनमेव,
श्रोत्रियदारेषु प्रायश्चित्तमहत्वादेव कल्प्यते । अगुप्तागमने
पञ्चशतानि प्रवासनाङ्कने च । यद्यप्यगुप्तापरदाराव्यपदेश्या
भवति विवाहसंस्कारे सति तथापि स्वैरिणी भर्तृस्वता-
मतिक्रान्ता, अब्राह्मणस्य प्राणान्तो गुप्तागमने दण्डो
बलात्, सकामागमने साहस्रो दण्डः प्रवासनाङ्कने च,
अगुप्तागमने 'वैश्यं पञ्चशतं कुर्यात् क्षत्रियं तु सहस्रिण-
मिति । मेधा.

(२) वैश्यां क्षत्रियां शूद्रां रक्षितां ब्राह्मणो व्रजन्
पञ्चशतानि दण्ड्यः स्यात् । चण्डालादिस्त्रियं गच्छन्
पुनः सहस्रं दण्ड्यः । Xगोरा.

(३) अन्यजातयः रजकचर्मकृन्नटबुरुडकैवर्तमेद-
भिल्लाः स्मृत्यन्तरोक्ताः । एवं स्त्रीसंग्रहणान्तं समर्थितं
उत्तरे चाध्याये शेषं वाच्यम् । मवि.

(४) क्षत्रियावैश्ये इति द्वितीयाद्विवचनं, अन्यज-
स्त्री रजकादिस्त्री । एवञ्चान्त्यागमने वधोक्तिर्ब्राह्मण-
व्यतिरिक्तविषया । विर. ३९४

(५) शूद्रां गुप्तामगुप्तां वेति नारायणः । अत्र
शूद्रामित्यत्र 'हीनायामधिकं' इति बृहस्पतिवाक्ये
हीनायामित्यत्र चान्यपूर्वा शूद्रा विवक्षिता, अनन्यपूर्वायां
निर्वासनस्मरणात् । तथा चापस्तम्भः— 'नाश्य आर्यः
शूद्रायाम्' तद्ब्राह्मणपरिणीतानन्यपूर्वाशूद्राविषयम् ।
आर्यो ब्राह्मणादिर्नाश्यो निर्वास्यः । अत एवात्र शूद्राया-
मनन्यपूर्वायामिति कल्पतरुकृता व्याख्यातम् । यत्तु

X ममु. गोरावत् ।

क्षत्रियावैश्ये (वैश्यराजन्ये) जस्त्रियम् (जः स्मृतः); विर.
३९४; पमा. ४७१ चतुर्थः पादः ; दीक. ५५ त्सहस्रं
(त्साहस्रं); विचि. १७८ अगु...श्ये (अगुप्तां क्षत्रियां वैश्यां)
सं त्व (सप्त) : १८१-२; व्यनि. ४०१ क्षत्रियावैश्ये
(वैश्यराजन्ये) वा (च); दवि. १७१; वीमि. २।२९४;
व्यप्र. ४०४ चतुर्थः पादः ; व्यम. १०६ क्षत्रियावैश्ये
(वैश्यराजन्ये); विता. ८०२ व्यमवत् : ८१२ चतुर्थः पादः ;
बाल. २।२८६; समु. १५४ व्यमवत्.

१ गुप्ता.

शूद्राव्यतिरिक्तहीनाविषयं बृहस्पतिवचनमिति केन-
चिदित्युक्तं, तन्न, दण्डविसंवादात् निर्वासनापेक्षया
मध्यमदण्डस्य लघुत्वात् । दधि. १७१

(६) अगुप्ततिसृष्वपि ब्राह्मणं प्रति दण्डमाह—
अगुप्त इति । अन्त्यजस्त्रियं चण्डालादिजातिमिति
अन्त्यजगुप्तागुप्तसाधारणविषयं, चतुर्णां संनिधेः प्रकर-
णस्य बलीयस्त्वात् । मच.

(७) शूद्रां च, अगुप्तामिति निपरिणामः । नन्द.

संवत्सराभिशास्तस्य दुष्टस्य द्विगुणो दमः ।

ब्राह्मण्या सह संवासे चाण्डाल्या तावदेव तु ॥

(१) अभिशास्तस्तत्पापकारीत्याभिशाब्धितः । यो यस्यां
स्त्रियां संगृहीतः सोऽभिशास्तो दण्डितः । स चेत्संवत्सरं
प्रतिवात्य अतीति संवत्सरे पुनस्तस्यामेव संगृह्यते तदा
तस्मैकं वारमभिशास्तस्य संवत्सरे गते पुनर्दुष्टस्य द्विगुणो
दण्डः । संवत्सराभिशास्तस्येति समासपाठे कथञ्चियोजना ।
ब्राह्मण्या सह संवासे तावदेव, किं यावदेव पुनर्दुष्टस्य,
नेति ब्रूमः, तत्राप्युत्तमाधममध्यमानामनेकविधो दण्डः ।
तत्र कोऽप्यहि ? द्विगुण इति न ज्ञायते । किं
तर्हि ? चाण्डाल्या संवासे यावदेव तावदेव ब्राह्मणेति ।
'सहस्रं त्वन्यजस्त्रियमिति । ब्रातः पूगः संधः तेन चरति
पुंश्चली, कर्तव्यं, अथवा ब्रातमर्हति ब्राह्मणस्तु यकारो
दण्डादिः । का च ब्रातमर्हति ? याऽनेकपुरुषोपभोग्या
पुंश्चली सा हि पुरुषब्रातमर्हति । अथवाऽनेकपुरुष-
स्वामिका ग्रामस्य दास्यश्च ब्राह्म्याः । ये तूद्वाहदीनां
ब्राह्म्यां मन्यन्ते, तेषां मने न मुख्यः शब्दार्थः । अयं
हि ब्राह्म्यशब्दः स्मृतिकारैः साधिवीपतितेषु प्रयुक्तः,
न च स्त्रीणां तत्संभवः । अथ स्त्रीणां विवाहश्च तदावसि-
वचनादुपनयनं, तद्धीनपुरुषवद्ब्राह्म्या, गौणस्तर्हि न
मुख्यः । यदि नामोपनयनशब्दोऽनुपनयने विवाहं
प्रयुक्तः तथाप्युपनयनहीनो ब्राह्म्य इत्युक्ते न विवाहहीन
इति प्रतीयते । यथाऽसिंहोऽयं देश इत्युक्ते न सिंह-
शब्दस्य माणवकं प्रयुक्तस्यापि देशस्यामाणवकत्वं

प्रतीयते । अस्ति तत्र मुख्ये, इहासंभव इति चेन्नासंभव-
मात्रनिवन्धना गौणी प्रतीतिः । किं तर्हि ? संवन्धमपरम-
पेक्ष्य भवेदुपनयनशब्दो विवाहे गौणः । ब्राह्म्यशब्दस्तु
गौण इति को हेतुः । गौणत्वेऽपि विवाहाभावनिवन्धन
इति दुरूपपादम् । ब्राह्म्याऽपि काकाजातः काकः
श्येनाजातः श्येन इति ब्राह्म्येति शङ्क्यते । बहुसंवन्ध-
प्रत्यागत्या हि तत्र रूपातिदेशप्रतिपत्तिः । ब्राह्म्यभार्या
तु सत्यपि संवन्धे न ब्राह्म्यशब्देन शक्याभिवातुं,
सोऽर्वाभ्यभिसंवन्धे हि पुंयोगादाख्यायामिति तथा
भविष्यं, तावत्तथापि भेदविवक्षायां तद्धितेनति ।
तस्माद्यदि गौणो ब्राह्म्यशब्दो ग्रहीतव्यस्तज्जानाः
ब्राह्म्याः । अथ शब्दार्थे, ब्रातमर्हतीति । विवाहभ्रष्टा
तु न मुख्यः न गौणीति । न च विवाहकालः स्त्रीणां
नियतो यत्कालाद्ब्रष्टा ब्राह्म्याः स्युः, यदपि प्रागृतोर्विवाह्याः
तदपि स्वयंवरश्च कृतमृत्याः, विना तत् परेणाम्यनुजात-
मेव काममामरणं तिष्ठेद्गृहे कन्या इति । मेधा.

(२) परस्त्रीगमनदोषेण पुंसो दण्डितस्य पुनः
संवत्सरेऽतीति तस्यामेवाभिशास्तस्य तस्य यथोपदेशस्य
द्विगुणो दण्डः कर्तव्यः ब्राह्म्यागमने दण्डः कल्पते । इह
चाण्डाल्या सह निर्देशात् 'सहस्रं त्वन्यजस्त्रियं' इति
चण्डालीगमनतुल्य एव, स पुनः संवत्सरेऽतीति तामेव
ब्राह्म्यां गच्छतो द्विगुणो दण्डः कार्य इति । चण्डाली-
गमने दण्डः 'सहस्रं त्वन्यजस्त्रियमिति' चण्डाली
संवत्सरेऽतीति तामेव चण्डाली पुनर्गच्छति तदा
द्विगुणः कर्तव्यः । गोरा.

(३) वस्तुतो दुष्टस्य लोकैरभिशास्तस्य संवत्सर्गपर्यन्तं
तच्छोधनमकुर्वत्तस्तदोपाहदण्डाद्द्विगुणो दमः । ब्राह्म्या
योपिदुपनयनस्थानीयविवाहकालेऽपरिणीतया कन्यया
प्रवृत्तरजसा सकृत्संयोगे तेन ब्राह्म्या सकृत्संवन्धमात्रेण
तज्जातीयगमनदण्डाद्द्विगुणो दण्ड इत्यपेक्षितम् । न तु
संवत्सराभिशास्तस्येत्यत्राप्यन्वयः । प्रायश्चित्तं तु पृथगे-
वाचरणीयम् । एवं चाण्डाल्यापि संवासे तावदेवेति
यावान् ब्राह्म्या सह संवासे सर्वातिशयितो द्विगुणीभूतो
दण्डस्तावानेव दण्डः । प्रायश्चित्तं त्वन्यदेवेत्यर्थः । भवि.

× मच. गोरावत् ।

* भाच. भविवत् ।

१ त एव. २ (इति०).

(१) मरु. ८।३७३; मेधा. राभि (रेऽभि); विर.
३९४; विचि. १७८ तावदेव (वा स एव); व्यनि. ४०१;
द्वि. १६१. : १७८ उत्त.; समु. १५४ चाण्डा (चण्डा).
१ चरितं पुं. २ (वा०).

(४) परस्त्रीगमनेन दुष्टस्य पुंसो दण्डितस्य च संवत्सरातिक्रमेणाभिशास्तस्य पूर्वदण्डाद्द्विगुणो दमः कार्यः । तथा ब्रात्यजायागमने यो दण्डः परिकल्पितः चाण्डाल्या सह निर्देशाच्चाण्डालीगमनरूपः, तथा चाण्डालीगमने यो दण्डः 'सहस्रं त्वन्त्यजस्त्रियम्' इति । संवत्सरे त्वतीति यदि तामेव ब्रात्यजायां तामेव चाण्डालीं पुनर्गच्छति तदा द्विगुणः कर्तव्यः । एतत्पूर्वस्यैवोदाहरणद्वयं ब्रात्यजायागमनेऽपि चाण्डालीगमनदण्डप्रदर्शनार्थम् । सर्वस्यैव तु पूर्वाभिशास्तदण्डितस्य संवत्सरातिक्रमे पुनस्तामेव गच्छतः पूर्वस्माद्द्विगुणो दण्डो बोद्धव्यः । ममु.

(५) संवत्सराभिशास्तस्येति यत्राभिगमे यो दण्ड उक्तः, संवत्सरव्यापकश्चेत् तन्मूलो दण्डो द्विगुणो ग्राह्यः । एवञ्च समयाधिक्यमादायैव तदनुसारेणेति परमार्थः । तथा 'ब्रात्यया सह संवासे चाण्डाल्या तावदेव तु ।' ब्रात्या धर्मभ्रष्टाचारा 'अवसन्नकर्मधर्मा च ब्रात्ये'ति हारीतोक्तेः । हलायुधस्तु ब्रात्याऽतिक्रान्तविवाहकाला कन्येत्याह । विर. ३९४

(६) आदौ परस्त्रीगमनदोषेण दुष्टस्य संवत्सरोपरि तस्यामेवाभिशास्तस्य प्रथमदमाद्द्विगुणदमः । ब्रात्येत्यादि । ब्रात्या ब्रात्यजाता । ब्रात्यश्च भ्रष्टधर्माचारः । 'अवसन्नकर्मधर्माचारो ब्रात्यः' इति हारीतवचनात् । 'ब्रात्या अतिक्रान्तविवाहकाला कन्या' इति हलायुधः । ब्रात्यागमने चाण्डालीगमने च दमः सहस्रपणरूपः, स एव पुनर्गमने द्विगुणः कार्यः । तेन सर्वत्रैव सजातीयव्यभिचारे सत्यभ्यासे द्वितीये प्रथमदण्डद्वैगुण्यमित्यर्थः । विचि. १७९

(७) यत्राभिगमे यो दण्ड उक्तः संवत्सरव्यापके तस्मिन् द्विगुणो ग्राह्यः । एतच्च समयाधिक्यमादायै- तदनुसारेणाधिको दण्ड इति परमार्थ इति रत्नाकरः । कल्पतरौ तु व्याख्यातम्— संवत्सरमनेनोपभुक्ता परस्त्रीति यस्याभिशापः स संवत्सराभिशास्तस्तस्य संवत्सरमुपभुक्तायां यो दण्ड उक्तः स द्विगुणः स्यात् । दुष्टस्येति न केवलमभिशास्तस्य किन्तु दुष्टस्य स्वरूपतो दोषभाज इति । मनुटीकायां तु— परस्त्रीगमनदोषेण दुष्टस्य पुंसो दण्डितस्य संवत्सरातिक्रमे पुनस्तस्यामेवाभिशास्तस्य पूर्वदण्डात् द्विगुणो दण्डः कार्य इति

व्याख्यातम् । ब्रात्या प्रभ्रष्टधर्माचारा । 'अनुपपन्नकर्मधर्माचारा ब्रात्या' इति हारीतोक्तेरिति रत्नाकरः । लक्ष्मीधरोऽप्याह ब्रात्या अत्यन्तदुराचारा, वधवन्धोपजीविप्रभृतय इति । अतिक्रान्तविवाहकाला कन्येति हलायुधः । एवमेव मनुटीकायां नारायणः । कुल्लूकभट्टस्तु ब्रात्यजाता ब्रात्येत्याह । ब्रात्यां चाण्डालीं च गत्वाऽदण्डितस्य वत्सरान्त एव गच्छतः 'सहस्रं त्वन्त्यजस्त्रियम्' इति मनुक्तो दण्डो द्विगुणः कार्य इति मनुक्तस्यैवदमुदाहरणद्वयम् । तच्च— ब्रात्यागमने चाण्डालीगमनदण्डप्राप्त्यर्थमिति कुल्लूकभट्टः । नारायणस्त्वाह— विवाहकालेऽप्यपरिणीतया कन्यया प्रवृत्तरजसा सकृत् संयोगमात्रेण तज्जातीयगमनदण्डात् द्विगुणो दण्डो न त्वन्यत्रापि संवत्सराभिशास्तस्येत्यस्यान्वय इति । यः स्वरूपतो दुष्टो वर्षावच्छिन्नपरस्त्रीगमनेनाभिशास्तः सकृदपि ब्रात्यां चाण्डालीमभिगच्छति तस्य वर्षावच्छिन्नपरदारगमनदण्डाद्द्विगुणो दण्ड इति कल्पतरुस्वरसः तथा— 'मौण्ड्यं प्राणान्तिके दण्डे ब्राह्मणस्य विधीयते इतरेषां तु वर्णानां प्राणान्तिका भवन् ॥' यत्राभिगमे प्राणान्तिका दण्ड उक्तस्तत्र ब्राह्मणस्य शिरामुण्डनमेव दण्ड इत्यर्थः । दवि. १६१-३

शूद्रो गुप्तमगुप्तं वा द्वैजातं वर्णमावसन् ।

अगुप्तमङ्गसर्वस्वैर्गुप्तं सर्वेण हीयते ॥

(१) मस्यु. ८।३७४ [गुप्तमङ्ग (गुप्ते चाङ्ग) Noted by Jha]; मेधा. सर्वस्वैर्गु (सर्वस्वी गु); मिता. २।२८६; अप. २।२८६ अगु...गुप्तं (अगुप्तैकाङ्गसर्वस्वी गुप्ते); मवि. अगु...स्वैर्गु (अगुप्तैकाङ्गसर्वस्वी गु); स्मृच. ३२२ सर्वस्वैर्गु (सर्वस्वी गु); विर. ३९६ अपवत्; पमा. ४६६ मविवत्; रत्न. १३१; विचि. १७९ (=) वसन् (विशन्); दवि. १७२ अगु...गुप्तं (अगुप्तैकाङ्गसर्वस्वैर्गुप्ते) कल्पतरौ तु 'अगुप्तमङ्गसर्वस्वी गुप्तं सर्वेण हीयते' इति पाठः; सवि. ४७० वसन् (विशेत्) उत्तरार्धे (गुप्तौ लिङ्गाङ्गसर्वस्वे अगुप्तौ द्व्ययमात्रकम्) हारीतः; व्यग्र. ४०० अपवत्; व्यड. १३६ जातं (जात्यं) वसन् (विशेत्) शेषं अपवत्; व्यम. १०६ समङ्गसर्वस्वैर्गु (सं लिङ्गसर्वस्वं गु); विता. ८०४-५ अगु...गुप्तं (अगुप्तैकाङ्गसर्वस्वं गुप्ते); बाल. २।२८६ उक्तः; सेतु. २६८ वसन् (विशन्) अगु...गुप्तं (अगुप्तैकाङ्गसर्वस्वैर्गुप्ते); समु. १५५ गुप्तमगुप्तं (गुप्तामगुप्तां) समङ्गसर्वस्वैर्गु (सं लिङ्ग सर्वस्वी गु).

(१) शूद्र आचाण्डालात्, गुप्तं वर्णं द्वैजातं द्विजा-
तीनां स्त्रियः, आवसन् मैथुनेन गच्छन्, रक्षिता भर्त्रा-
दिभिः, स नियमेन दण्ड्यः । को दण्ड इति चेदगुप्तां
चेद्वच्छत्यङ्गसर्वस्वी हीयते । अङ्गं च सर्वस्वं च तद्वान्,
केन हीयते ? प्रकृतत्वात्ताभ्यामेव, अन्यस्यानिर्देशाद्विशेष-
स्यानुपादानात्, अपराधानन्तरमेवाङ्गं, गुप्तं चेद्वच्छति,
सर्वेण हीयते, नैकेनाङ्गेन, यावच्छरीरेणाऽपि, हान्युद्देशे-
नाङ्गच्छेदनसर्वस्वहरणमरणान्युपदिष्टानि भवन्ति, हानि-
रस्य कर्तव्येत्यर्थः । तथा च गौतमः—‘आर्यस्य-
भिगमने लिङ्गोद्धारः सर्वस्वहरणं च । गुप्तां चेत् ।’

मेधा.

(२) शूद्रो यदि भर्त्रा रक्षितामरक्षितां वा पुनर्गच्छेत्तदा
स्त्रीं अरक्षितां गच्छन् लिङ्गच्छेदसर्वस्वापहाराभ्यां योज-
नीयः । रक्षितां पुनर्गच्छन् शरीरधनहीनः कर्तव्यः ।
कार्यानुबन्धापेक्षया दण्डस्य गुरुलघुभावः कल्पनीयः ।

* गोरा.

(३) द्वैजातं वर्णं द्विजातित्रयस्य स्त्रियः । अगुप्ते,
बाह्यायेकाङ्गकर्तनं सर्वस्वग्रहणं चेत्येकाङ्गसर्वस्वं, तद्वान-
गुप्तैकाङ्गसर्वस्वी । सर्वेण शरीरेण हीयते वियोज्यते ।

मवि.

(४) गुप्तायां संग्रहे तु सर्वेण लिङ्गेन शरीरेण च
हीयते इति ।

×स्मृच. ३२२

(५) द्वैजातं वर्णं द्विजस्त्रियमावसन्नभिगच्छन्नगुप्तै-
काङ्गसर्वस्वी अगुप्तायामेकाङ्गेन सर्वस्वेन च हीयते ।
सर्वेण अङ्गेन सर्वस्वेन च ।

विर. ३९६

(६) कल्पतरौ तु—‘अगुप्तमङ्गसर्वस्वी गुप्तं सर्वेण
हीयते’ इति पठित्वा अगुप्तमरक्षितं अङ्गसर्वस्व-
सहितो हीयते । तेन येनाङ्गेनापराध्यते तेन सर्वस्वेन च
हीयते इत्यर्थः । रक्षितं तु व्रजन् सर्वेणाङ्गेन हीयते
इत्यत्र इति व्याख्यातम् । एतन्मते रक्षिताभिगन्तुः सर्व-
स्वग्रहणं नास्ति । शूद्रस्येत्यनुवृत्तौ गौतमः—‘आर्यस्य-
भिगमने लिङ्गोद्धारः सर्वस्वग्रहणं च । गुप्ता चेद्वधोऽ-
धिकः ।’ आर्यस्त्री त्रैवर्णिकस्त्री । एतददर्शनात् पूर्ववाक्ये

* मिता., अप., ममु., पमा., विनि., व्यप्र., व्यग.,
विता. गोरावत् ।

× शेषं गोरावत् ।

व्य. कां. २३४

एकमङ्गं लिङ्गमेव, सर्वाङ्गच्छेदो वध एव । एकमूल-
त्वानुरोधात् ।

दवि. १७२

(७) द्वैजातं द्विजातिसंवन्धिनं वर्णमावसन् रक्षा-
युक्तां द्विजातिस्त्रियं गच्छन् । अत्र द्विजातिशब्दः क्षत्रिय-
वैश्यस्त्रीविषयो ब्राह्मण्या उक्तपूर्वत्वात् । अगुप्ते रक्षा-
रहितद्विजातिस्त्रीगमने एकाङ्गसर्वस्वेन च हीयते ।
एकाङ्गेन हस्तादिना सर्वस्वेन च हीयते, अगुप्तै-
काङ्गेत्यत्र शाकल्यमतेन यकारलोपे कृते छन्दोनु-
साराद्यकारलोपस्यासिद्धत्वमनाहत्य वृद्धिविधानं, गुप्ते
रक्षितद्विजातिस्त्रीगमने सर्वेणाङ्गेन सर्वस्वेन च हीयते ।

×नन्द.

‘वैश्यः सर्वस्वदण्डः स्यात् संवत्सरनिरोधतः ।

सहस्रं क्षत्रियो दण्ड्यो मौण्ड्यं मूत्रेण चार्हति ॥

(१) वैश्यस्य सर्वस्वदण्ड उक्तः । इह तु साहचर्यात्
सत्यपि द्विजातिवे न वैश्यस्य समानजातीयागमे
दण्डोऽयं, किं तर्हि ? ब्राह्मणक्षत्रिययोरेव । एवं क्षत्रियस्य
ब्राह्मणीगमने सहस्रं मौण्ड्यं च मूत्रेण, उदकस्थाने
गर्दभमूत्रं ग्रहीतव्यम् । अन्ये व्याचक्षते । अन्यस्यानु-
पादानात् समानजातीय एव संवत्सरनिरोधनेन
दण्डाधिक्यं यदि संवत्सरमवरुद्धं करोति ततोऽयं दण्डः ।

आद्यमेव तु व्याख्यानं न्याय्यम् । न च सम-
हीनोत्तमानां कथं समदण्डत्वमिति वाच्यम् । यत उक्तं
‘सर्वेयामेव वर्णानां दारा रक्ष्यतमाः सदा’ इति । मेधा.

(२) वैश्यो गुप्तब्राह्मणीगमने संवत्सरबन्धने च
स्थाप्यः सर्वस्वं दण्डनीयः । क्षत्रियागमने वैश्यस्य
‘वैश्यश्चेत् क्षत्रियां गुप्तां’ इति वक्ष्यति । क्षत्रियो गुप्त-
ब्राह्मणीगमने सहस्रं दण्डनीयः । शिरोमुण्डनं खरमूत्रे-
णास्य कार्यम् ।

* गोरा.

(३) संवत्सरनिरोधः संवत्सरं बन्धनागारे तस्य

× भाव. द्विजातिपदं नन्दवत् । शेषं गोरावत् ।

* ममु., विनि., दवि., मच. गोरावत् ।

(१) मस्मृ. ८।३७५; व्यक. १२६ स्वदण्डः (रवं
दण्ड्यः) धतः (धितः) पू. ; स्मृच. ३२२ धतः (धितः);
विर. ३९१ वैश्यः (वैश्ये) पू. : ३९६ स्मृचवत् ; विनि.
१८० (=) सर्वस्वदण्डः (सहस्रं दण्ड्यः); दवि. १६०
मूत्रेण (शूद्रस्य); बाल. २।२८६; ममु. १५५ स्मृचवत्.

स्थापनं कृत्वा सर्वस्वं दण्ड्य इत्यर्थः । एतच्च ब्राह्मणी-
तरगुप्तागमने वैश्यस्य । मूत्रेण मुण्डनं नरमूत्रेणाद्रि शिरः
कृत्वा मुण्डनम् । मवि.

(४) निरोधतः कारागृहनिर्द्धः । इच्छन्त्यां ब्राह्मण्यां
वर्तमानयोरयं दण्डः । × नन्द.

ब्राह्मणीं यद्यगुप्तां तु गच्छेतां वैश्यपार्थिवौ ।

वैश्यं पञ्चशतं कुर्यात् क्षत्रियं तु सहस्रिणम् ॥

(१) अगुप्ता व्याख्याता । भ्रष्टशील्यङ्गनाथां च ।
तस्मिन्ने वैश्यं पञ्चशतं कुर्यात् । कपेतिः प्रकरणादण्डने
वर्तते । दण्डयेदित्यर्थः । पञ्च शतान्यस्येति पञ्चशतः ।
बहुव्रीहिर्मन्थनीयः । तथा कर्तव्यं यथा पञ्चशतान्यस्य
भवन्ति । किं यदधिकं तत्तस्यापहर्तव्यमित्यर्थः ? नेति
श्रमः । तथा सति यस्य पञ्च वै शतानि धनं वान्यूनं
तस्य दण्डो न कश्चिदुक्तः स्यात्, कस्तर्ह्यर्थः पञ्चशतं
कुर्यादिति । दण्डाधिकारादण्डं पञ्चशतसंयन्त्रिनं कुर्यात् ।
एवं सहस्रिणं क्षत्रियमिति । सहस्रमस्यास्ति दण्डो, न
गृहे धनम् । अङ्गसर्वस्वीति व्याख्येयं तथा कर्तव्यं
यथाङ्गं सर्वस्वं च तस्य दण्डो भवति । क्षत्रियस्याधिको
दण्डो, रक्षाधिकृतो रक्षति तत्, पुनः स एवापराध्याति ।

मधा.

(२) अरक्षितां पुनर्ब्राह्मणीं यदि वैश्यक्षत्रियौ गच्छेतां
तदा वैश्यः पञ्चशतं दण्ड्यः । क्षत्रियं पुनरक्षाधि-
कृतत्वाद्वैश्यादधिकदण्डः सहस्रदण्डोपेतः कार्यः । *गोरा.

(३) पञ्चशतं दण्डम् । क्षत्रियं सहस्रिणमिति ।
तस्य रक्षाधिकृतत्वादधिको दण्डः । अन्ये तु पञ्चशतं
पञ्चशतशेषमात्रवित्तम् । सहस्रिणं सहस्रमात्रशेषवित्तमि-
त्याहुः । मवि.

× भाच. यथाश्रुतार्थः ।

* नन्द. गोरावत् ।

(१) मस्यु. ८।३७६ [यद्यगुप्तां तु (यद्यगुप्तायां)
Noted by Jha]; मिता. २।२८६ गच्छेतां (सेवेतां);
अप. २।२८६; स्मृच. ३२२ यद्यगुप्तां तु (तु यदाऽगुप्तां);
विर. ३९६ गच्छे...वौ (सेवेयातामिति स्थितिः) पू.; पमा.
४६५; रत्न. १३१ स्मृचवत्; विचि. १८०; दवि. १६९;
सवि. ४७० स्त्रिणम् (सकम्) शेषं गितावत्; वीमि.
२।२८६ मितावत्; व्यप्र. ४०० मितावत्; व्यम. १०६
स्मृचवत्; विता. ८०३ मितावत्; सेतु. २६८ विरवत्;
समु. १५५ स्त्रिणम् (सकम्).

(४) पञ्चशतं कुर्यात्पञ्चशतकार्पापणदण्डेन दण्डये-
दित्यर्थः । स्मृच. ३२२

(५) अरक्षितां तु ब्राह्मणीं यदि वैश्यक्षत्रियौ गच्छे-
तस्तदा वैश्यं पञ्चशतदण्डयुक्तं कुर्यात् । क्षत्रियं पुनः
सहस्रदण्डोपेतम् । वैश्ये चायं पञ्चशतदण्डः शूद्राभ्रमा-
दिना निर्गुणजातिमात्रोपजीविब्राह्मणीगमनविषयः । तदि-
तरब्राह्मणीगमने वैश्यस्यापि सहस्रं दण्ड एव । + ममु.

(६) अगुप्ताविषयकमाह— ब्राह्मणीमिति । पञ्च-
शतं पञ्चशतानि दण्डनीयत्वेनास्य सन्तीति तादृशं वैश्यं
कुर्यादेवं क्षत्रियं सहस्रिणम् । आदौ क्षत्रियमुक्तामन्यथा
न वैश्यस्य दण्डलघुता बहुपुंभोग्यत्वेन प्रायश्चित्तलघु-
त्वादतो गच्छेतामिति साहित्यमुक्तम् । वैश्यं सहस्रिण-
मिति मेधातिथिः । शूद्राभ्रमादिति पञ्चशतमिति
कुल्लुकः । धनदण्डमात्रमत्र । मच.

उभावपि तु तावेव ब्राह्मण्या गुप्त्रया सह ।

विप्लुतौ शूद्रवदण्ड्यौ दग्धव्यौ वा कटाग्रिना ॥

(१) तावेव क्षत्रियवैश्यौ गुप्त्रया ब्राह्मण्या विप्लुतौ
कृतमैथुनौ मैथुनप्रवृत्तावेव विप्राशूद्रवदण्ड्यौ 'गुप्ते
सर्वेण हीयते' इति । दग्धव्यौ वा कटाग्रिना वाशब्दो
वधप्रकारविकल्पे, वधविकल्पे न । न हि शूद्रस्य गुप्ते
वधादन्यो दण्ड आम्नातः । मेधा.

(२) तावेव द्वावपि क्षत्रियवैश्यौ रक्षितया ब्राह्मण्या
सह कृतमैथुनौ शूद्रवत् 'गुप्ते सर्वेण हीयते' इति दण्ड्यौ ।
कटाग्रिना वा सर्वथा दग्धव्याविति चात्यन्तभोत्रियदार-
गुणवद्ब्राह्मणीविषयं दण्डगुरुत्वात् । 'वैश्यः सर्वस्वदण्ड्यः
स्यात् सहस्रं क्षत्रियस्तथा' इत्युक्तत्वात् । *गोरा.

(३) शूद्रवदण्ड्यौ एकाङ्गच्छेदसर्वस्वग्रहणाभ्याम् ।
कटाग्रिना शवाग्रिना । × मवि.

+ विचि. ममुवत् । * ममु., विचि., दवि. गोरावत् ।

× भाच. मविवत् ।

(१) मस्यु. ८।३७७; मिता. २।२८६ तु (हि); अप.
२।२८६; स्मृच. ३२२; विर. ३९६ विप्लुतौ (गुप्तां चेत्)
ण्ड्यौ (ण्ड्यो) व्यौ (व्यो) उक्त.; पमा. ४६५; रत्न.
१३१ मितावत्; विचि. १८० (=) तु (च) वा (तु);
दवि. १६९; वीमि. २।२८६ मितावत्; व्यप्र. ४००
मितावत्; व्यम. १०६ मितावत्; विता. ८०३ मितावत्;
सेतु. २६८ विरवत्, उक्त.; समु. १५५.

(४) शूद्रवद्वाक्यौ लिङ्गेन धनेन शरीरेण हीनौ कार्यावित्यर्थः । स्मृच. ३२२

(५) गुतायां तु तस्यां समेत्य गमने शूद्रवद्गण्डेन विकल्पमाह— उभावपीति । विप्लुतौ कृतमैथुनौ । शूद्रवच्छरीरसर्वस्वं वैश्यस्य क्षत्रियस्याङ्गसर्वस्वमिति भेदः । अगुणवद्ब्राह्मणीविषयको दण्डः, दाहस्तु गुणवद्ब्राह्मणीविषयः । कटाग्रिना शरपत्रेण । तत्रापि 'लोहित दमैः संवेष्टय क्षत्रियः, वैश्यस्तु शरपत्रैरिति वसिष्ठोक्तेः । मच.

भर्तारं विलङ्घ्य अन्यपुरुषगानिन्याः स्त्रियाः तल्लगुणस्य च दण्डः

भर्तारं लङ्घयेद्या तु स्त्री ज्ञातिगुणदर्पिता ।

तां श्रमिः खादयेद्राजा संस्थाने बहुसंस्थिते ॥

(१) लङ्घनं भर्तारमतिक्रम्यान्ध्र पुरुषे^१ गमनं, तच्चेत् स्त्री करोति दर्पेण—बहवो मे ज्ञातयो बलिभो ब्रविणसंपन्नाः, स्त्रीगुणो रूपसौभाग्यातिशयसंपत्, किमेनेन शीलरूपेणेत्येवं— दर्पेण । तां श्रमिः खादयेद्यावन्मृता । संस्थानं देशः । बहवः संस्थिता यत्र जनाश्चत्वारदौ । मेधा.

(२) या स्त्री बलवदाढ्यपित्रादिबान्धवदर्पेण रूपवैदग्ध्यादगुणगणगर्विता पूर्वं च भर्तारं पुरुषान्तरकरणेन उल्लङ्घयेत् तां राजा बहुजनाकीर्णं प्रदेशे श्रमिर्भक्षयेत् । × गोरा.

(३) लङ्घयेदन्यपुरुषगमनेन पित्रादिज्ञातिदर्पिता स्त्रीणां गुणैश्च दर्पिता स्त्री । बलेति क्वचित्पाठः, तत्रापि बलं गुण एव । संस्थाने सभायां, बहुसंस्थिते बहुभिरधिष्ठितायाम् । मवि.

(४) स्त्रीप्रसङ्गेन तस्याः प्रकारान्तरेण दण्डमाह—

× ममु., विर., विचि. गोरावत् ।

(१) मस्मृ. ८।३७१; व्यक. १२७ स्त्री ज्ञाति (ज्ञातिस्त्री); मवि. 'गुण' इत्यत्र 'बल' इति पाठः; स्मृच. ३२३ व्यकवत्; विर. ३९९ व्यकवत्; विचि. १७८ (=) गुण (बल); स्मृचि. २८ विचिवत्; दवि. १७४ व्यकवत्; सेतु. २७३ विचिवत्; समु. १५५ स्त्री ज्ञाति (जातिस्त्री); विन्य. ५४ तु स्त्री ज्ञातिगुण (स्त्री पित्रादिबल) नारदः.

१ पाग.

भर्तारमिति । भर्तारं लङ्घयेत् रतिविशेषलोभेन त्यजेन्नाशयेद्वा । ननु तस्यागे जीवनं कुत इत्यत्राह । ज्ञातिः सत्कुलप्रचुरधनादियुक्तपित्रादिः, गुणः सौन्दर्यं पुंजोपणादि ताभ्यां गर्विता दर्पिता । तां श्रमिरेव खादयेत् । संस्थाने संस्थाप्यते मार्यतेऽत्रेति वधस्थले बहुसंस्थिते बहुजनाकीर्णे तां दृष्ट्वा यथाऽन्याः न कुर्युरिति भावः । मच.

(५) अथ स्त्रीणां व्यभिचारे दण्डमाह—भर्तारं लङ्घयेदिति । लङ्घयेद्व्यभिचरेत्, ज्ञातिगुणदर्पिता ज्ञातिगुणेन पित्रादिसकाशाह्वस्त्रीधनादिगौरवेण, स्त्रीगुणेन सौभाग्यसौन्दर्यादिना च गर्विता बहुसंस्थिते बहुभिर्जनैर्वृते, संस्थाने वध्यघातस्थाने अथवा बहुभिः पुरुषैरारूढे ऊरुमूलप्रदेशे । नन्द.

पुमांसं दाहयेत्पापं शयने तप्त आयसे ।

अभ्यादध्युश्च काष्ठानि तत्र दह्येत पापकृत् ॥

(१) योऽसौ पत्न्या जारः स आयसे लोहशयने तप्तेऽग्निसमे कृते दाहयितव्यः । तत्र च शयनस्थितस्य काष्ठानि वध्यघातिनोऽभ्यादध्युरुपरि क्षिपेयुः । यावत्काष्ठप्रहारैरग्निज्वालाभिः शयनतापेन च मृतः । मेधा.

(२) तं दर्पिताजारं पुरुषं दाहयेदिति । तं पापकारिणं पुरुषं अयोमये शयने अग्निज्वलिते राजा दाहयेत् । काष्ठानि निक्षिपेयुः यावदसौ पापकृद्दग्धः स्यात् । * गोरा.

(३) तस्य उपपत्तेर्दण्डमाह— पुमांसमिति । पापं पापिनमिति वक्तव्ये अत्यन्तपापख्यापनार्थम् । शयने अधोनिवेशनसाम्यात्तप्ते प्रज्वलिते । यथाऽर्धदग्धो न पलायते तथा कुर्यादित्याह— अभ्यादध्युरिति । तस्माद्देहो अत्राह्वयं चेत् । ब्राह्मणं चेद्विवासयेदेव 'न जातु

* ममु., विर., विचि., दवि. गोरावत् ।

(१) मस्मृ. ८।३७२; गोरा. पुमांसं (पुरुषं); अप. २।२८६ पुमांसं दाह (पुमान्साह) दध्यु (दधु); व्यक. १२६; विर. ३९१ पुमांसं दाह (पुसां सादाह) पू. : ३९२ तत्र (यत्र) उक्तः; विचि. १७८ (=) दध्यु (दधु); स्मृचि. २८; दवि. १६६ पू. : १७५ अभ्यादध्यु (अरथा दधु); समु. १५५ विचिवत्.

ब्राह्मणं हन्यादि'ति उदर्कनिषेधात् ।

मच.

(४) ब्राह्मण्याः शूद्रगमनेऽयं दण्डः ब्राह्मण्यां दूषयितुः शूद्रस्य दण्डमाह— पुमांसं दाहयेदिति । पुमांसं शूद्रं दाहयेदह्येत भस्मीक्रियेत ।

नन्द.

(५) काष्ठानि आज्येन अभ्यादध्युः अवसिञ्चेत्, तत्र दह्येत पापकृत् ।

भाच.

कामाभिपातिनी या तु नरं स्वयमुपव्रजेत् ।

राज्ञा दास्ये नियोज्या सा कृत्वा तदोषघोषणम् ॥

सवर्णासवर्णादिकृते कन्यादूषणे दण्डविधिः

'योऽकामां दूषयेत्कन्यां स सद्यो वधमर्हति ।

सकामां दूषयंस्तुल्यो न वधं प्राप्नुयान्नरः ॥

(१) प्रासङ्गिकमिदम् । तुल्यः समानजातीयः । सोऽनिच्छन्तीं कुमारीं दूषयेत्कौमार्यादपच्यावयेत्स्त्रीपुरुषसंभोगेन सद्यस्तस्मिन्नेवाहन्यविलम्बं हन्तव्यः । सकामाया दूषणं नास्ति, कुतो वधप्राप्तिः? यच्चात्र भविष्यति तद्वक्ष्यामः । यद्यपि तुल्यवध इत्येवात्र श्रुतं, वधेऽपि जात्यपेक्षायामवश्यम्भाविन्यां प्रत्यासत्त्या संवध्यते ।

मेधा.

(२) यस्तुल्यजातीयोऽनिच्छन्तीं कन्यां दूषयति गच्छति स तत्क्षणादेव ब्राह्मणवर्जं लिङ्गच्छेदादिकं वधमर्हति । सकामां दूषयंस्तुल्यो न वधं प्राप्नुयात् ।

* गोरा.

(३) दूषयेत् मैथुनेन । एतच्च सजातित्वेऽपि । तुल्यः सजातीयः न वधं प्राप्नुयाद्दण्डमात्रं तु प्राप्नुयादेव ।

मवि.

कन्यां भजन्तीमुत्कृष्टं न किञ्चिदपि दापयेत् ।

जघन्यं सेवमानां तु संयतां वासयेद्गृहे ॥

* ममु., विर., मच. गोरावत् ।

(१) मस्मृ. ८।३५८ इत्यस्योपरिष्ठात् प्रक्षिप्तश्लोकोऽयम् ।

(२) मस्मृ. ८।३६४; गोरा. स सद्यो (समानां); मिता. २।२८८; अप. २।२८८; व्यक. १२७; विर. ४०१; पमा. ४७१; विचि. १७५-६; स्मृचि. २७; दवि. १८३; नन्द. स सद्यो (सवर्णां); व्यप्र. ४०३; व्यड. १३८; विता. ८१७; सेतु. २७४; समु. १५६ प्राप्नुयान्नरः (प्राप्तुमर्हति); विज्य. ५४ स्तुल्यो (सज्ज्यो).

(३) मस्मृ. ८।३६५; मिता. २।२९० पृ.; अप.

(१) जातिधनशीलविद्यानामन्यतमेनापि पितृकुल-
दुत्कृष्टं भजन्तीं प्रवर्तितमैथुनां न किञ्चिद्दण्डयेत् ।
कन्यायाः स्वातन्त्र्याभावात्तद्वशाधिकृतानां पित्रादीनां
दण्डे प्राप्ते प्रतिषेधः । जघन्यं जात्यादिभिर्हीनं सेवमानां
मैथुनान्यानुकूलयन्तीं संयतां निवृत्तक्रीडाविहारां कञ्चुकि-
मिरभिष्टितां पितृगृह एव वासयेद्यावन्नवृत्ताभिलाषा
संजाता । अथ हीनजातीये निवृत्तप्रीतिविशेषा तदा
आऽन्योच्छ्वासात्संयतैव तिष्ठेत् ।

मेधा.

(२) उत्कृष्टं पुरुषं कन्यां सेवमानां न किञ्चिदपि
दण्डं राजा दापयेत् । हीनजातिं पुनः सेवमानां रक्षितां
पितृगृहे स्थापयेत् यावदनिवृत्ताभिलाषा स्यात्, वृत्त-
हीनजातिसंप्रयोगाद्यावज्जीवं स्थापयेत् । * गोरा.

(३) न दापयेत् कन्यां पुरुषं च । संयतां बद्धाम् ।
मवि.

(४) उत्कृष्टं उत्तमं विप्रं पुरुषं भजन्तीं कन्यां
किञ्चिद्दण्डमपि न दापयेत् । जघन्यं शूद्रं सेवमानां
कन्यां संयतां अवरुद्धां गृहे वासयेत् ।

भाच.

उत्तमां सेवमानस्तु जघन्यो वधमर्हति ।

शुल्कं दद्यात्सेवमानः समामिच्छेत्पिता यदि X।

(१) अकामाया दूषणे ब्राह्मणवर्जमविशेषेण हीनो-
त्तमानां वध एव दण्ड इत्युक्तम् । सकामाया दूषणे
त्विदमाहुः । उत्तमां रूपयौवनजात्यादिभिः । जघन्योऽ-

* ममु., मच., नन्द. गोरावत् ।

X मिता. व्याख्यानं 'दूषणे तु करच्छेद' इति याज्ञवल्क्यवचने
द्रष्टव्यम् । पमा., सवि., व्यप्र. मितावत् ।

२।२८८; व्यक. १२७; विर. ४०४; विचि. १७७
नारदः; स्मृचि. २७ न किञ्चिदपि (किञ्चिदाप्यं न) सेव
(सेव्य); दवि. १८४; सेतु. २७५-६ नारदः; समु.
१५६; विज्य. ५४ नारदः.

(१) मस्मृ. ८।३६६; अप. २.२७।४१ नस्तु (नः स्त्री)
पू.; गोरा. दद्यात् (दाप्यः); मिता. २।२८८; अप.
२।२८८; व्यक. १२७; विर. ४०२ समा... यदि (समा-
गच्छेत्समामपि); पमा. ४७१; विचि. १७६ (=) मां
सेव (मां भज) समामिच्छे (सम इच्छे); स्मृचि. २७ सेव
(सेव्य) पू.; दवि. १८१ पू., १८३ उक्त.; सवि. ४७२ पू.;

१ नायोल्ल.

त्यन्तनिकृष्टो नातिसाम्येऽपि गुणैर्वध्यः । समां तु गच्छन् सकामां स शुल्कमासुरविवाह इव पित्रे दद्यात् । न चेदिच्छति पिता तदा राज्ञे दण्डं तावन्तम् । ननु च गान्धर्वोऽयं विवाहः 'इच्छयाऽन्योन्यसंयोग' इति, तत्र न युक्तो दण्डः । केनोक्तं गान्धर्वे नास्ति दण्डः । अत एव नायं सतीधर्मः । न चायं विवाहः, अग्नि-संस्काराभावात् । यदपि शाकुन्तले व्यासवचनम्— 'अमन्त्रकमनग्रिकमि'ति तददुष्यन्तेन कामपीडितेनैव कृतं, न चेच्छासंयोगमात्रं विवाहः, स्वीकरणोपायभेदा-दग्नौ विवाहाः, न पुनर्विवाहभेदात्, वृत्तवरणं तत्र पुनः कर्तव्यमेवमिति ।

अथवा ऋतुदर्शनोत्तरकालं गान्धर्वः । प्रागृतोः शुल्को दण्डो वा । अथ कन्यायाः का प्रतिपत्तिः । तस्मा एव देया निवृत्ताभिलाषा चेत्काममन्यत्र प्रति-पाद्या । शुल्कग्रहणं चात्रापि सकृदुपभोगनिष्कृत्यर्थम-स्त्येव । वरश्चेन्निवृत्ताभिलाषो हठादग्राहयितव्यः । मेधा.

(२) उत्कृष्टजातीयां कन्यां इच्छन्तीमनिच्छन्तीं वा हीनजातिर्गच्छन् जात्यपेक्षया अङ्गच्छेदमाराणात्मकं चधमर्हति । समानजातीयां पुनरिच्छन्तीं गच्छन् यदि रिता इच्छति तदा पितुः शुल्कमनुरूपमासुरवदद्यान्न तु दण्ड्यः, अथ पिता नेच्छति तदा राज्ञे शुल्कपरिमाणं दाय्यः ।

गोरा.

(३) उत्तमां स्वोत्तमजातिं कन्याम् । शुल्कं पित्रे मूल्यं दद्यात् । अनुमन्यते यदि तस्मै दातुमिच्छेत् अनिच्छया त्वन्यस्मै कन्यां दद्यात् । मवि.

(४) उत्तमामिच्छन्तीं, समां सजातीयाम् । शुल्कं उभयसंप्रतिपन्नद्रव्यमासुरविवाहवत् । विर. ४०२

(५) पुंकर्तृकं त्वाह— उत्तमामिति । उत्तमां उत्कृष्ट-जातिं जघन्यो जातितो न्यूनः शूद्रो वधमङ्गच्छेदन-माराणादिकम् । क्षत्रियादिजातिः समानजातीयां सेवमानः शुल्कं दद्यात् । शुल्कदाने पितुरिच्छैव कारणमित्याह—

* ममु., विवि., नन्द., भाव. गोरावत् ।

मच. समा (स्वार्थः); व्यप्र. ४०३; व्यउ. १३७ पू., १३८ उक्तः; विता. ८१७; सेतु. २७४ मां सेव (मां भज) समामिच्छे (संप्रयच्छे); समु. १५६; विव्य. ५४ मां सेव (मां भज).

इच्छेदिति । स्वार्थं कन्यार्थं वा । जघन्यां गृहीयादेव पितुरिच्छया । य इत्यादिश्लोकत्रये एतस्योत्कृष्टरागो द्रष्टव्यः । अन्यथा तत्कर्मणो रागं विनाऽनुपपत्तेः । मच.

(६) तेन सकामाया दूषणे न तस्या एव दानं अकामाया दूषणे वरस्य वधः पुनर्विवाहश्चेत्यर्थः । वधश्च ब्राह्मणमित्रस्यैव 'न जातु ब्राह्मणं हन्यात् सर्वपापेष्ववस्थितम्' इति मनूक्तेः । तस्य तु सर्वस्व-हरणादि । पुनर्विवाहाभावे कथं मनुर्वरस्य वधं ब्रूयात् ।

विता. ८१७

अभिपद्य तु यः कन्यां कुर्याद्दूषेण मानवः । तस्याशु कर्त्ये अङ्गुल्यौ दण्डं चार्हति षट्शतम् ॥

(१) यद्यपि सकामा कन्या, पित्रादयस्तु तस्याः संनिहिताः ताननिच्छतोऽभिपद्याभिभूय दूषेण बलेन 'कः किं कर्तुं मे शक्तः', कन्यानुरागमात्राश्रितः कन्यां कुर्यात् विकुर्यात् दूषयेत् । अनेकार्थः करोतिः । तस्याशु कर्त्याः छेत्तव्याः अर्धाङ्गुलयः, षट्शतानि वा दण्ड्यः । अन्ये तु योऽकामां दूषयेदित्यस्यैव वधार्थस्योपसंहारोऽ-यम् । ताडनात्प्रभृति मारणं यावद्बधार्थः, तत्र समां निकृष्टजातीयां च दूषयन्न मार्यतेऽपि त्वङ्गुली अस्य छिद्येत । मेधा.

(२) मनुष्यः प्रसह्य हठात् अहङ्कारेण समानां

* मिताक्षराव्याख्यानं 'दूषणे तु कर्च्छेद' इति वाच-वत्यवचने द्रष्टव्यम् । दण्डविवेके मिताक्षराव्याख्यानं सर्वज्ञ-नारायणव्याख्यानं च समुद्धृतम् । पमा., व्यप्र., विता. मितावत् ।

(१) मस्मृ. ८।३६७ [कर्त्ये अङ्गुल्यौ (कर्त्या अङ्गुल्यः) चार्हति (चार्हति) Noted by Jha]; मिता. २।२८८ (ख) अभि (अवि); अप. २।२८८; व्यक. १२७ षष्ठ (षज्य) कर्त्ये (कर्त्ये); मवि. कर्त्ये (कर्त्ये); विर. ४०३ मविवत्; पमा. ४७०; विवि. १७६ (=) षष्ठ (सष्ठ) कर्त्ये अ (कर्तेद); व्यनि. ४०२ तस्याशु ... ल्यौ (छेत्तव्ये अङ्गुली तरय); दवि. १८२ अङ्गु...शतम् (चाङ्गुल्यौ दण्डः षट्शतमर्हति); मच. षष्ठ (षज्य) इति पाठः; वीमि. २।२८६; व्यप्र. ४०३; व्यउ. १३७ अभि-षष्ठ तु (अगुप्तां खलु) कर्त्ये अ (कर्तेद); विता. ८१६ षट्शतम् (तत्समम्); सेतु. २७५ कर्त्ये अ (कर्तेद); समु. १५६ अभिषष्ठ (अविषष्टां) दूषेण (दूषेण) तस्या ... ल्यौ (छेत्तव्य बडगुली तस्य).

समानजातीयां गमनवर्जं अङ्गुलिप्रक्षेपमात्रेणैव नाशये-
त्तस्य क्षिप्रमेवाङ्गुलिद्वयं कर्तनीयं दण्डं पट्टशतमसौ
दाम्पनीयः । * गोरा.

(३) अभिपक्ष प्रसह्य, कन्यां क्षतयोनित्वेन दुष्टां
कुर्यादित्यर्थः । तस्याविलम्बेनाङ्गुल्यौ कन्यादूषणहेतुभूते
कर्त्तव्ये छेदे । अप. २।२८८

(४) अभिपक्ष प्रसह्य कन्यां कुर्यात् योनावङ्गुलि-
प्रक्षेपेण विवृतयोनिं कुर्यात् । कल्पे कर्त्तव्ये । एतच्चाधम-
जातिपुरुषविषयम् । उत्तमसमथोराह—दण्डमिति । चकारो
वाकारार्थे । एतच्च कन्यायाश्चाकामत्वे । मवि.

(५) अभिपक्ष अभिभूय, कुर्यात् दूषयेत्, कल्पे
छेदे । विर. ४०३

(६) ऋते मैथुनं कन्यादूषकस्य अङ्गुलिच्छेदस्य
दण्डमाह—अभिपज्येति । अभिपज्य प्रसह्य कन्यामात्रं
बनादेर्दर्पादङ्गुलिप्रवेशादिना विरोधिलक्षणया तामेव
कन्यां क्षतयोनिं कुर्यादित्यर्थः । कन्यां कुर्याद्विकुर्यादिति
मेधातिथिः । अङ्गुल्यौ तर्जन्यङ्गुष्ठौ । मच.

सकामां दूषयंस्तुल्यो नाङ्गुलिच्छेदमाप्नुयात् ।
द्विशतं तु दमं दाप्यः प्रसङ्गविनिवृत्तये ॥

(१) सकामामित्यनुवादः । पूर्वस्यापि सकाम-
विषयत्वात् । अभिपक्ष करणे पूर्वदण्डोऽप्रकाशं चौर्य-
वद्विशतोऽङ्गुलिच्छेदवर्जितः । अथवा कस्मिंश्चित्पुरुषे

* ममु., विचि. गोरावत् ।

(१) मस्मृ. ८।३६८ [दूषयंस्तुल्यो (दूषयेद्यस्तु)
Noted by Jha]; मिता. २।२८८ (क) दूषयंस्तुल्यो
(दूषयन् कन्यां) मानुयात् (मर्हति), (ख) मानुयात्
(मर्हति); अप. २।२८८ लिच्छेदमानुयात् (ली छेदमर्हति);
व्यक. १२७ यंस्तुल्यो (यानस्तु) इगुलि (इगुली); विर.
४०३ दूषयंस्तुल्यो (दूषमाणस्तु); पमा. ४७० मानुयात्
(मर्हति); विचि. १७७ (=); व्यनि. ४०२; दवि.
१८४ विरवत्; सवि. ४७२ यंस्तुल्यो (यानस्तु) शेषं पमा-
वत्; वीमि. २।२८६; व्यप्र. ४०३ यंस्तुल्यो (यन्कन्यां)
शेषं पमावत्; व्यउ. १३७ दमं (पणं) शेषं सविवत्; वित्ता.
८१६ व्यप्रवत्; सेतु. २७५; समु. १५६ यंस्तुल्यो
(यन्कन्यां) शेषं अपवत्; विव्य. ५४ यंस्तुल्यो (यंस्तुल्यो)
शेषं पमावत्.

१ पूर्व द.

अनुरागवती कन्या तेन संयुज्यमाना कन्यात्वनिवृत्तौ
सकामा येन विकृतीक्रियते तस्यायं दण्डः । अथवा
हस्तस्पर्शमात्रमिह दूषणं, प्रार्थनीयायाः कन्याया हस्त-
स्पर्शः, मया सृष्टां ज्ञात्वा नान्य एतामर्थविध्यत्यन्य-
स्मिन्ननुरागिणीं मन्यमानः । मेधा.

(२) समानजातिरिच्छन्तीं कन्यामङ्गुलिमात्रप्रक्षेपेण
नाशयन् अङ्गुलिच्छेदं न प्राप्नुयात् । किन्तु पीनः-
पुन्येन एव प्रसङ्गान्नावर्तते तदर्थं शतद्वयं दण्डं दाप्यः ।

* गोरा.

(३) हीनकन्याविषयमेतत् । विर. ४०३

(४) रागस्य वैचित्र्यात्तथेच्छन्तीं दूषयन्नात्र दण्डभाषि-
त्याह—सकामामिति । प्रसङ्गविनिवृत्तये पुनः प्रसङ्ग-
वारणाय तेनैव तामनुरज्य यः संभोगस्तद्विवृत्तये च
प्रतिलोमजाऽनुलोमजकन्यामात्रे धनदण्डमात्रमङ्गुलि-
प्रक्षेपाद्यैरधिकदूषणाभावात् । मच.

(५) प्रसङ्गविनिवृत्तये इति अतिप्रसङ्गनिवारणार्थ-
मित्यर्थः । संभोगनिवृत्त्यर्थमिति भारुचिः । मवि. ४७२

(६) प्रसङ्गविनिवृत्तयेऽन्यत्र पुनरेवंकरणविनिवर्त-
नाय । नन्द.

कन्यैव कन्यां या कुर्यात्तस्याः स्याद्विशतो दमः ।
शुल्कं च द्विगुणं दद्याच्छिफाश्चैवाप्नुयादश × ११

(१) बालभावाद्वृत्तादिदेवाद्वा कन्यैव कन्यां नाश-

* ममु., विचि., सवि. गोरावत् ।

× मिताक्षरा-त्याख्यानं 'दूषणे तु करच्छेद' इति याप्रबल्य-
वचने द्रष्टव्यम् । दण्डविवेके मिताक्षराकुल्लुक्कारायणनन्दनादी-
नामुद्धारः ।

(१) मस्मृ. ८।३६९; गोरा. द्विगु (त्रिगु) फा (खा);
मिता. २।२८८ स्याद् (तु) पू.; अप. २।२८८ द्विगु
(त्रिगु); व्यक. १२७ कन्यां या (या कन्यां) द्विगु (त्रिगु);
विर. ४०३ तस्याः स्याद् (तस्यात्तस्या); पमा. ४७०;
विचि. १७७; दवि. १८६ द्विगु (त्रिगु) श्रवा (श्र प्रा);
सवि. ४७२ कन्यां या (कन्यायाः) स्याद् (तु) पू.;
वीमि. २।२८६ मितावत्; व्यप्र. ४०३ मितावत्, पू.;
वित्ता. ८१७ मितावत्, पू.; बाल. २।२८८ (=) उत्त.;
सेतु. २७६ नारदः; समु. १५६ तो दमः (तं दमम्) द्विगु
(त्रिगु); विव्य. ५४ छिफाश्चै (द्वित्वा चै) नारदः;
नन्द. छिफा (छिफा).

येत्सा द्विशतं दाप्या । शुल्कश्च त्रिगुणः । किं पुनः शुल्कस्य परिमाणम् ? एषामन्यद्रूपसौन्दर्यान्निपेक्षं सौभाग्यान्निपेक्षं च । शिफाः रज्जुलताप्रहाराः । मेधा.

(२) या कन्यैव कन्यां अरां अङ्गुलिप्रक्षेपेण नाशयेत्तस्या द्विशतो दण्डः स्यात् । शुल्कं वाऽसौ कन्या-पितुर्दद्यात्, शिखाप्रहारोश्च दश प्राप्नुयात् । × गोरा.

(३) अयमर्थः— या कन्या केनापि हेतुनाऽङ्गुल्या-दिना कन्यां क्षतयोनिं कुर्यात्सा पणशतद्वयं राजे दद्यात् । तथा यच्छुल्कं मूल्यं कन्याऽर्हति, तत्त्रिगुणं तस्यै दूषि-तायै दद्यात् दश शिफाश्चाप्नुयात् । रज्जुप्रहारो लता-प्रहारो वा शिफा । अप. २।२८८

(४) कन्या स्वयमन्यां कन्यां कुर्यात् अङ्गुली-प्रक्षेपेण । शुल्कं कन्याशुल्कं पित्रे स्पृष्टमैथुनताशङ्कयाऽ-न्येनापरिणयनात् । शिफा वृक्षजटाः दश दशवृत्त्वस्ताभि-स्ताडनं प्राप्नुयात् । मवि.

(५) त्रिगुणं द्विशतापेक्षया । विर. ४०४

(६) कुर्यादविपक्षेत्यनुवर्तते । येन शुल्केन तां पिता दास्यति तत्त्रिगुणम् । दशशिखाश्चाप्नुयात्तस्याः शिरसि दशशिखाश्च कारयेत् । शिफा इति वा पाठः । शिफा जटा । *नन्द.

या तु कन्यां प्रकुर्यात्स्त्री सा सद्यो मौण्ड्यमर्हति । अङ्गुल्योरेव वा छेदं खरेणोद्धहनं तथा ॥

(१) स्त्रियां कन्यानां कन्यालिङ्गं नाशयन्त्यां मौण्ड्यं

× ममु., विचि., मच. गोरावत् ।

* भाव. नन्दवत् ।

(१) मस्मृ. ८।३७० ग., वा (च) [या तु... स्त्री (कन्यां प्रकुर्यात् वा तु स्त्री) रेव वा छेदं (छेदनं चैव) Noted by Jha]; मिता. २।२८८ (ख) वा (च); अप. २।२८८ वा (च); व्यक. १२७; विर. ४०३-४ तु कन्यां (कन्यां वि) सा सद्यो (सद्योऽसौ) वा (च); पमा. ४७०; विचि. १७७ (=) रेव वा (रचयेत्); दवि. १८६ सा सद्यो (सद्योऽसौ) वा (च) ब्रहनं (ब्रह्मणं); सवि. ४७२ उत्तरार्धे (अङ्गुल्यादेरवच्छेदः करणोद्धहनं तथा); योमि. २।२८६ वा (च); व्यग्र. ४०३ ब्रहनं (ब्राह्मणं); व्यड. १३७; विता. ८१७; संतु. २७६ (=) वा (च); समु. १।५६ तथा (ततः).

केशवपनं दण्डोऽङ्गुलिच्छेदो वा, खरेणोद्धहनं केशच्छेद-पक्षे । कन्याजात्यादिभेदान्निग्राह्यभेदात् त्रैवर्णिकस्त्रीणां ब्राह्मणादिक्रमेणैव दण्डमिच्छन्ति, मुद्राश्च कल्पयन्ति ते प्रमाणाभावादुपेक्षणीयाः । मेधा.

(२) या पुनः स्त्री कन्यां नाशयेत् सा तत्क्षणादेव शिरोमुण्डनमनुबन्धापेक्षया अङ्गुल्योरेव छेदनमर्हति । तथा खरेण राजमार्गं वहनमर्हति इदं चात्र पूर्वार्थ्यां विकल्पितान्यां नमन्वितम् । गोरा.

(३) स्त्री चात्र कन्याव्यतिरिक्ता वेदितव्या । कन्यायाः पूर्वमुक्तत्वात् । अप. २।२८८

(४) स्त्री युवती । मौण्ड्यं ब्राह्मणी । खरेणोद्धहनं क्षत्रिया । इतरे अङ्गुलीच्छेदम् । *मवि.

(५) या पुनः कन्यामङ्गुलिप्रक्षेपेण स्त्री नाशयेत्सा तत्क्षणादेव शिरोमुण्डनं, अनुबन्धापेक्षयाऽङ्गुल्योरेव छेदनं, गर्दभेण च राजमार्गं वहनमर्हति । × ममु.

(६) योपित्कर्तृकेऽपि तस्मिन्दण्डमाह— या त्विति । स्त्रीपदमत्र क्लीबोपलक्षकं न्यायस्य तुल्यत्वात् । पूर्वं तु कन्यापदं गोत्रलीवर्दन्यायेन दण्डविशेषार्थम् । मौण्ड्यं शिरोमुण्डनं, विकल्पदिक्षद्रतारतम्यापेक्षया । अत्रापि पूर्वोक्ता हेतवोऽधिकं तु द्वेषमात्रम् । मच.

(७) या तु युवती स्त्री कन्यां प्रकुर्यात् कन्यायाः संभोगं कुर्यात् सा स्त्री सद्यः मौण्ड्यं मुण्डस्य भावः मौण्ड्यं दण्डं अर्हति । तथा खरेण गर्दभेन उद्धहनं च पुनः अङ्गुल्योश्छेदनं कर्तनम् । भाच.

साहसादीनां परस्त्रीसंग्रहणान्तानां दण्डनिबन्धनानां

पदानां उपसंहारः

यस्य स्तेनः पुरे नास्ति नान्यस्त्रीगो न दुष्टवाक् ।

न साहसिकदण्डघ्नौ स राजा शकलोकभाक् ॥

(१) यस्य राज्ञः पुरे देशे राष्ट्रे स्तेनश्चोरो नास्ति स शकस्येन्द्रस्य लोकं स्थानं भजते स्वर्गं प्राप्नोति । नान्यस्त्रीगोऽन्यस्य या स्त्री भार्याऽवरुद्धा पुनर्भूवा, स्त्रीसंग्रहणमभार्याया अप्यसंबन्धिन्याः प्रतिषेधार्थम् । दुष्टवाक् त्रिविधस्याक्रोशस्य कर्ता । साहसिक उक्तः ।

* दवि. मविवत् । × विचि. ममुवत् ।

(१) मस्मृ. ८।३८६ ख., धौ (धो); व्यक. १२८; विर. ४०८; विचि. २६४; दवि. ३३; सेतु. २७९.

दण्डेन हन्ति दण्डपारुष्यकृत् । शक्रलोकभागिति सर्वत्रानु-
पङ्क्तः । स्तेनादीनां शरीरेनिग्रहशेषोऽयमर्थवादः । मेधा.

(२) यस्य राज्ञो राष्ट्रे चौरपारदारिकवाक्पारुष्य-
दण्डपारुष्याभिदाहादिसाहसकारिणः न सन्ति स राजा
स्वर्गं व्रजेत् । * गौरा.

(३) अत्रान्तरा उच्चावचाननुक्तान् कांश्चिद्राज-
धर्मान् प्रसङ्गादाह—यस्येति । दुष्टवाक् दुष्टपारुष्यकृत् ।
दण्डघ्नो दण्डपारुष्यकृत् । मवि.

(४) राजाऽवश्यं स्तेनादिपञ्चसु दण्डपरो भवेदित्ये-
तच्छक्यमाविष्कुर्वन् आह— यस्येति द्वाभ्याम् । अन्य-
स्त्रीगः पारदारिकः । स शक्रलोकभाक् मृत्वेति शेषः ।

मच.

(५) य एते वाक्पारुष्यदण्डपारुष्यस्तेयसाहसस्त्री-
संग्रहणरूपाः पञ्च दोषा उक्तास्तेषु प्रवर्तमानानां
निग्रहेण राज्ञां फलमाह— यस्य स्तेन इति । यस्य पुरे
स्तेनो नास्ति दण्डभयाद्यस्य विषये चोरो नास्ति ।
दण्डेन हन्तीति दण्डघ्नः दण्डपारुष्यकृत् । पुर इति
राष्ट्रस्याप्युपलक्षणम् । नन्द.

एतेषां निग्रहो राज्ञः पञ्चानां विषये स्वके ।

साम्राज्यकृत्सजात्येषु लोके चैव यशस्करः ॥

(१) साम्राज्यं परप्राणवित्तस्वातन्त्र्यं, सजात्येषु
सैमानेषु मूर्धनि, राजानः सजात्या अभिप्रेतास्तेषु
मूर्धन्यधितिष्ठति, तस्याज्ञाकराः संभवन्तीत्यर्थः । लोके
च यशस्करः, ख्यातिमुत्पादयति । उभयत्रापि निग्रह एव
कर्ता हेतुत्वात् । जनमारकोऽयं क्रोधन इति नै वदन्त्यपि
तु स्तुवन्ति । मेधा.

(२) एतेषां स्तेनादीनां स्वराष्ट्रे राज्ञो निग्रहः सम-
जात्येषु मध्ये राजत्वस्य कारको लोके च ख्याते-
रुत्पादकः । * गौरा.

(३) साम्राज्यं समीचीनं राज्यम् । सजात्येषु मध्ये ।
मवि.

* ममु. गौरावत् ।

(१) मस्मृ. ८।३८७ [सजात्येषु (स्वराज्येषु) Noted
by Jha]; विर. ४०८; विचि. २६४ कृतसजात्येषु (कृत-
सजात्ये); सेतु. २८०.

१ रसैग्र. २ सगानस्वर्धिनो रा. ३ शयुत्पादयन्ति ।

४ (न०).

(४) पञ्चानां स्तेनादीनाम् । विषये राष्ट्रे । सजात्येषु
राजसु मध्ये साम्राज्यकृत् एवं कुर्वन् चक्रवर्ती स्यादिति
भावः । यशस्करः लोके स्वानुरूपं यशो धत्ते । मच.

याज्ञवल्क्यः

स्त्रीसंग्रहणस्वरूपम्

स्त्रीसंग्रहणाख्यं विवादपदं व्याख्यायते । प्रथम-
साहसादिदण्डप्राप्त्यर्थं त्रेधा तत्स्वरूपं व्यासेन विवृतम्—
'त्रिविधं तत्समाख्यातं प्रथमं मध्यमोत्तमम् । अदेशकाल-
भाषाभिर्निर्जने च परस्त्रियाः ॥ कशाक्षवेक्षणं हास्यं
प्रथमं साहसं स्मृतम् । प्रेषणं गन्धमाल्यानां धूपभूषण-
वाससाम् ॥ प्रलोभनं चान्नपानैर्मध्यमं साहसं स्मृतम् ।
सहासनं विविक्तेषु परस्परमुपाश्रयः ॥ केशाकेशिग्रहश्चैव
सम्यक् संग्रहणं स्मृतम् ॥' स्त्रीपुंसयोर्मिथुनीभावः संग्रह-
णम् । मिता.

संग्रहणलक्षणानि, परस्त्रीपुरुषसंभाषायां दण्डविधिः, वर्णभेदेन

संग्रहणे दण्डविधिश्र

पुमान् संग्रहणे ग्राह्यः केशाकेशि परस्त्रिया ।

सद्यो वा कामजैश्चिह्नैः प्रतिपत्तौ द्वयोस्तथा ॥

(१) राजपत्न्यभिगमनप्रसङ्गात् परपरिगृहीतस्त्री-
मात्राश्रयं संग्रहणविधिमाह—पुमानिति । पुंग्रहणं पुंसो
दमातिरेकार्थम् । केशाकेशिग्रहणं यन्त्रारूढग्रहणार्थम् ।
साद्यैर्वा कामजैर्नखदन्तश्वतादिभिश्चिह्नैः, द्वयोरेव वा
संप्रतिपत्तौ । विश्व. २।२८७

(२) संग्रहणज्ञानपूर्वकत्वात्तत्कर्तुर्दण्डविधानं तज्ज्ञा-
नोपायं तावदाह—पुमानिति । संग्रहणे प्रवृत्तः पुमान्
केशाकेश्यादिभिर्लिङ्गैर्ज्ञात्वा गृहीतव्यः । परस्परं केश-
ग्रहणपूर्विका क्रीडा केशाकेशि । 'तत्र तेनेदमिति सरूपे'
इति बहुव्रीहौ सति 'इन् कर्मव्यतिहारे' इति समासान्त
इच्छप्रत्ययः । अव्ययत्वाच्च लुप्ततृतीयाविभक्तिः । ततश्चा-
यमर्थः । परभार्यया सह केशाकेशिक्रीडनेनाभिनवैः
कररुहदशनादिकृतव्रणैः रागाकृतैर्लिङ्गैर्द्वयोः संप्रतिपत्त्या

(१) यास्मृ. २।२८३; अपु. २५८।६८ स्त्रिया (स्त्रियाः)

पू.; विश्व. २।२८७ स्त्रिया (स्त्रियाः) सद्यो वा (साद्यैर्वा);
मिता. अपुवत्; अप.; व्यक. १२४; विर. ३८१; पमा.
४६३; रत्न. १३२ अपुवत्; नृप्र. २०६; वीमि.; व्यग्र.
३९८; व्यउ. १३५ अपुवत्; व्यम. १०८ अपुवत्; वित्ता.
७९८; राकौ. ४८४ अपुवत्; समु. १५३.

वा ज्ञात्वा संग्रहणे प्रवृत्तो ग्रहीतव्यः । परस्त्रीसंग्रहणं निशुक्तावरुद्धादिव्युदासार्थम् । * मिता.

(३) अथ परस्त्रीसंभोगात्मके संग्रहणे निमित्ते पुरुषस्य ग्राह्यतायां कारणमाह— पुमानिति । संग्रहणे परस्त्रिया सह मिथुनीभावे निमित्ते दण्डयितुं पुमान् ग्राह्यः । केन हेतुनेत्यपेक्षित उक्तं— केशाकेशि, परस्त्रिया सह परस्परकेशग्रहणवत्या क्रीडया पुमान् ग्राह्य इत्यन्वयः । बहुव्रीहिसमासात्मकं तृतीयान्ता(न्त)-वृत्तीन्समासान्तं केशाकेशीत्यव्ययम् । न केवलमयमेव हेतुः, किन्तु सद्यः संभूतानि परस्परमिथुनीभावाभिलाषा-दुत्पन्नानि दन्तनखक्षतादीनि चिह्नानि सुस्त(ता)-व्यभिचारीणीति, तैरपि हेतुभिर्ग्राह्यः । उक्तहेत्वभावेऽपि द्वयोः स्त्रीपुंसयोः सिद्धो मिथुनीभाव आवयोरित्येवं-रूपायां संप्रतिपत्तौ सत्यामपि ग्राह्यः । अप.

(४) तत्रादौ संग्रहणस्य मिथुनीभावस्वरूपज्ञापकमाह— पुमानिति । केशाकेशि परस्परकेशग्रथननीव्याद्याकर्षणं, अदेशकाले निर्जननिशीथादौ संभाषा सहावस्थानं च यथा स्यात्तथा परस्त्रिया संग्रहणे मिथुनीभावे पुरुषो ग्राह्यः, तन्मैथुनकर्तृत्वेन निश्चयः । सद्य एव कामा-ज्जातैर्नखक्षतादिभिश्चिह्नैश्च ग्राह्यः । द्वयोः स्त्रीपुंसयोस्तथा प्रतिपत्तौ परस्परमैथुनभावयोरित्येवं संप्रतिपत्तौ च ग्राह्यः । नीवी परिधानग्रन्थिः, स्तनप्रावरणं बन्धनांशुकं, सक्थिनिरूढाः केशाश्च, एषामवमर्शनं यथा स्यात् । चकारेण गन्धमाल्यप्रेषणादिसमुच्चयः । एवकारेणाऽन्यथा-सिद्धिशङ्कया उक्तस्थलेषु व्यवच्छेदः । +वीमि.

(५) द्वयोरित्येनान्यान्यतरेण प्रतिपन्नेऽपि व्यभिचारे न निश्चयः । व्यम. १०८

नीवीस्तनप्रावरणसक्थिकेशावमर्शनम् ।

अदेशकालसंभाषं सहावस्थानमेव च X ॥

* पमा., विता. मितावत् ।

+ उत्तरश्लोकं संमील्येवं व्याख्यानं कृतम् । विर., व्यग्र. बीमिवद्भावः । X वीमि. व्याख्यानं पूर्वश्लोके द्रष्टव्यम् ।

(१) यास्मृ. २।२८४; अपु. २।५८।६९-७० सक्थि (नाभि) मर्शं (मर्दं); विश्व. २।२८९ सक्थि (नाभि) भाषं (भाषां); मिता. सहावस्थान (सहैकासन); अप. सहाव (सहैक); व्यक. १२४ सक्थि... नम् (मूलकेशग्र-

व्य. कां. २३५

(१) अन्यतरानिच्छायां तु पुमान् योषिद्वा— 'नीवी-स्तनप्रावरणनाभिकेशावमर्शनम् । अदेशकालसंभाषं सहावस्थानमेव च ॥ स्त्री निषिद्धा शतं दण्ड्या कुर्वती द्विशतं पुमान् । अनिषेधे तयोर्दण्डो यथा संग्रहणे तथा ॥' नीव्यादिस्पर्शनादेशकालसंभाषणसहावस्थानादि पुंसा निवारिता स्त्री कुर्वती शतं दण्ड्या । स्त्रिया निवारितः पुमान् द्विशतं दण्ड्यः । द्वयोरपि त्वन्योन्यमिच्छया संग्र-हणोक्त एव दण्डः । नीवी रक्षनापरिवर्तिकादेशः । रहो-विवक्षया संभाषणमदेशकालसंभाषणम् । स्पष्टमन्यत् ।

विश्व. २।२८९-९०

(२) यः पुनः परदारपरिधानग्रन्थिप्रदेशकुचप्रावरण-जघनमूर्धरुहादिस्पर्शनं साभिलाष इवाचरति । तथा अदेशे निर्जने जनताकीर्णं बान्धकाराकुले अकाले संला-पनं करोति । परभार्यया वा सहैकमञ्चकादौ रिरंसयेवाव-तिष्ठते यः सोऽपि संग्रहणे प्रवृत्तो ग्राह्यः । एतच्चाशङ्क्य-मानदोषपुरुषविषयम् । इतरस्य तु न दोषः । यथाह मनुः—'यस्त्वनाक्षारितः पूर्वमभिभाषेत कारणात् । न दोषं प्राप्नुयात्किंचिन्न हि तस्य व्यतिक्रमः ॥' इति । यः परस्त्रिया स्पृष्टः क्षमतेऽसावपि ग्राह्य इति तेनैवोक्तम् । 'स्त्रियं स्पृष्टेददेशे यः स्पृष्टो वा मर्पयेत्तथा । परस्परस्या-नुमते सर्वे संग्रहणं स्मृतम् ॥' इति । यश्च मयेयं विदग्धाऽसकृद्रमितेति श्लाघया भुजङ्गजनसमक्षं ख्यापय-त्यसावपि ग्राह्य इति तेनैवोक्तम्—'दर्पाद्वा यदि वा मोहाच्छ्लाघया वा स्वयं वदेत् । पूर्वं मयेयं भुक्तेति तच्च संग्रहणं स्मृतम् ॥' इति । * मिता.

(३) संग्रहणे ग्राह्य इत्यनुवर्तते । यः परस्त्रीणां नीव्यादिस्पर्शं करोति, यत्र देशे च काले च परस्त्रिया सह भाषमाणः शिष्टैर्न गृह्यते ततोऽन्यो देशः कालश्चा-देशकालम् । तत्र यः परस्त्रीसंभाषणं कुरुते, यश्चैकत्र

* विर., पमा., रत्न., व्यग्र., व्यउ., विता. मितावत् ।

दर्शनम्); विर. ३८१-२ सक्थि (मू.) मर्शं (दर्शं); पमा. ४६३ भाषं सहाव (भाषा सहैक); रत्न. १३२ अप-वत्; नृप्र. २०६ पमावत्; वीमि. अपवत्; व्यग्र. ३९८ अपवत्; व्यउ. १३५ अपवत्; विता. ७९९ सक्थि (जड्धा) शेषं अपवत्; राकौ. ४८४ अपवत्; समु. १५३ पमावत्.

शयने आसने वा परस्त्रिया सहावतिष्ठते, स पुमान् संग्रहणे ग्राह्यः । नीवी परिधानग्रन्थिः । कुचयोरावरणं स्तनप्रावरणम् । सक्थि जघनम् । अप.

स्त्री निषेधे शतं दद्यात् द्विशतं तु दमं पुमान् । प्रतिषेधे तयोर्दण्डो यथा संग्रहणे तथा ॥

(१) प्रतिषिद्धयोर्द्वयोः स्त्रीपुंसयोः पुनः संलापादिकरणे दण्डमाह—स्त्रीति । प्रतिषिध्यत इति प्रतिषेधः पतिपित्रादिभिर्देन सह संभाषणादिकं निषिद्धं तत्र प्रवर्तमाना स्त्री शतपणं दण्डं दद्यात् । पुरुषः पुनरेवं निषिद्धे प्रवर्तमानो द्विशतं दद्यात् । द्वयोस्तु स्त्रीपुंसयोः प्रतिषिद्धे प्रवर्तमानयोः संग्रहणे संभोगे वर्णानुसारेण यो दण्डो वक्ष्यते स एव विज्ञेयः । एतच्च चारणादिभार्याव्यतिरेकेण । 'नैष चारणदारेषु विधिर्नात्मोपजीविषु । भजयन्ति हि ते नारीं निगूढाश्चारयन्ति च ॥' इति मनुस्मरणात् ।

× मिता.

(२) उभावपि निवारितौ चेत् परस्परमालयतस्तदा द्वौ प्रत्येकं प्रथमसाहसं दण्ड्यावित्यर्थः । + विचि. १७३

(३) अत्र मानवं वचनमभ्यासविषयं धनिकविषयं वा । याज्ञवल्कीयं त्वनभ्यासनिर्धनविषयमिति प्रतिभाति । + दवि. १५७

(४) स्त्रीपुरुषौ द्वावपि चेत्प्रतिषिद्धौ परस्परमालापादिकं कुरुतः तदा संग्रहणे यथा उत्तमसाहसो दण्डस्तथा तयोर्दण्ड इत्यर्थः । तुशब्देन द्वितीयस्य निषेधो व्यवच्छिद्यते ।

+ वीमि.

* विश्व. व्याख्यानं पूर्वश्लोके द्रष्टव्यम् ।

× अप., विर., रत्न., व्यप्र., व्यम., विता. मितावत् ।

+ शेषं मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।२८५; अपु. २५८।७०-७१; विश्व. २।२९० निषेधे... दमं (निषिद्धा शतं दण्ड्या कुर्वती द्विशतं) प्रति (अनि); मिता.; अप.; व्यक. १२५ दद्यात् (दण्ड्या); विर. ३८६ व्यकवत्; रत्न. १३० व्यकवत्; विचि. १७३ व्यकवत्; व्यनि. ३९९; दवि. १५७ व्यकवत्; वीमि. प्रतिषेधे (निषिद्धयोः); व्यप्र. ४०१; व्यम. १०६ व्यकवत्; विता. ८०१ व्यकवत्; सेतु. २६५ व्यकवत्; समु. १५४ व्यकवत्.

संजातावुत्तमो दण्ड आनुलोम्ये तु मध्यमः । प्रातिलोम्ये वधः पुंसो नार्याः कर्णादिकर्तनम् ॥

(१) अनुमानकौशलात् प्रत्यक्षोपलम्भनाद्वा स्पष्टीकृते संग्रहणे—'संजातावुत्तमो दण्ड आनुलोम्ये तु मध्यमः । प्रातिलोम्ये वधः पुंसां स्त्रीणां नासादिकृत्तनम् ॥' आनुलोम्यादिविशेषे स्मृत्यन्तरानुसाराद् धनदण्डवधदण्डयोर्यथा व्यवस्था कल्पनीया । उदाहरणार्थं चैतदाचार्येणोक्तमित्यवसेयम् । ऋग्वन्त्रत् ।

विश्व. २।२८८

(२) तदिदानीं संग्रहणे दण्डमाह—संजातावुत्तम इति । चतुर्णामपि वर्णानां बलात्कारेण संजातीयगुणपरदाराभिगमने साक्षीतिपणसहसं दण्डनीयः । यदा त्वानुलोम्येन हीनवर्णा स्त्रियमगुतामभिगच्छति तदा मध्यमसाहसं दण्डनीयः । यदा पुनः सवर्णमगुतामानुलोम्येन गुतां वा व्रजति तदा मानवे विशेष उक्तः—'सहसं ब्राह्मणो दाड्योऽगुतां विप्रां बलाद्व्रजन् । शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादिकृत्तया सह संगतः ॥' तथा—'सहसं ब्राह्मणो दण्डं दाप्यो गुप्ते तु ते व्रजन् । शूद्रायां क्षत्रियविशोः सहसं तु भवेद्दमः ॥' इति । एतच्च गुरुसखिभार्यादिव्यतिरेकेण द्रष्टव्यम् । 'भाता मातृष्वसा श्रश्मर्मातुलानी पितृष्वसा । पितृव्यसखिशिष्यस्त्री भगिनी तत्सखी स्नुषा ॥ दुहिताचार्यभार्या च सगोत्रा शरणागता । राज्ञी प्रव्रजिता धात्री साध्वी वर्णोत्तमा च या ॥ आसामन्यतमां गच्छन्

(१) यास्मृ. २।२८६; अपु. २५८।६८-९ सजा (स्वजा) पुंसो (पुंसां) नार्याः (नार्याः); विश्व. २।२८८ पुंसो... तनम् (पुंसां स्त्रीणां नासादिकृत्तनम्); मिता.; अप.; व्यक. १२५-६ सजा (स्वजा) पुंसो (पुंसां); स्मृच. ३२१; विर. ३९० प्राति (प्रति); पमा. ४६४; रत्न. १३०; विचि. १८३ सजा (स्वजा); व्यनि. ४०० पुंसो (पुंसां) नार्याः कर्णादि (स्त्रीणां नासादि); स्मृचि. २६ विचिवत्; दवि. १६६ उक्त., वामधेनाववकर्तनमिति मण्डितम् : १६७ विचिवत्, पू.; नृप्र. २०७ संजाताडु (अज्ञानाडु) म्ये वधः (म्येऽधमः); सवि. ४६९ संजाताडु (संजात्याडु); वीमि.; व्यप्र. ३९९; व्यउ. १३६ विचिवत्; व्यम. १०६; विता. ८०१ सजा (स्वजा) म्ये तु (म्येऽध); राकौ. ४८४ विचिवत्; सेतु. २६७-८; विव्य. ६५ विचिवत्.

सुहृत्तुल्यग उच्यते । शिश्वस्योत्कर्तनात्तत्र नान्यो दण्डो विधीयते ॥' इति नारदस्मरणात् । प्रातिलोम्ये उत्कृष्टवर्णस्त्रीगमने क्षत्रियादेः पुरुषस्य वधः । एतच्च गुप्ताविषयम् । अन्यत्र तु धनदण्डः—'उभावपि हि तावेव ब्राह्मण्या गुप्तया सह । विप्लुतौ शूद्रवदण्ड्यौ दग्धव्यौ वा कटामिना ॥ ब्राह्मणीं यद्यगुप्तां तु सेवेतां वैश्यपार्थिवौ । वैश्यं पञ्चशतं कुर्यात्क्षत्रियं तु सहस्रिणम् ॥' इति मनुस्मरणात् । शूद्रस्य पुनरगुप्तामुत्कृष्टवर्णां स्त्रियं व्रजतो लिङ्गच्छेदनसर्वस्वापहारौ । गुप्तां तु व्रजतस्तस्य वधसर्वस्वापहाराविति तेनैवोक्तम्—'शूद्रो गुप्तमगुप्तं वा द्वैजातं वर्णमावसन् । अगुप्तमङ्गसर्वस्वैर्गुप्तं सर्वेण हीयते ॥' इति । नार्याः पुनर्हीनवर्णं व्रजन्त्याः कर्णयोरादिग्रहणाज्जासादेश्च कर्तनम् । आनुलोम्येन वा सर्वेण वा व्रजन्त्याः दण्डः कल्प्यः । अयं च वधायुपदेशो राज्ञ एव तस्यैव पालनाधिकारान्न द्विजातिमात्रस्य । तस्य 'ब्राह्मणः परीक्षार्थमपि शस्त्रं नाददीत' इति शस्त्रग्रहणनिषेधात् । यदा तु राज्ञो निवेदनेन कालविलम्बनेन कार्यातिपाताशङ्का तदा स्वयमेव जारादीन् हन्यात्—'शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं धर्मो यत्रोपपद्यते' । तथा 'नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन । प्रकाशं वाऽप्रकाशं वा मन्युस्तं मन्युमुच्छति ॥' इति शस्त्रग्रहणाभ्यनुज्ञानाच्च । तथा क्षत्रियवैश्ययोरन्योन्यस्त्र्यभिगमने यथाक्रमं सहस्र-पञ्चशतपणात्मकौ दण्डौ वेदितव्यौ । तदाह मनुः—'वैश्यश्चेत्क्षत्रियां गुप्तां वैश्यां वा धत्रियो व्रजेत् । यो ब्राह्मण्यामगुप्तायां तावुभौ दण्डमर्हतः ॥' इति ।

* मिता.

(३) सर्वेषां वर्णानां सजातौ सर्वेण यत्संग्रहणं तत्रोत्तमसाहसो दण्डः । आनुलोम्ये ब्राह्मणादेः क्षत्रियादिस्त्र्यभिगमने तु मध्यमसाहसो दण्डः । गुप्तां बलाद्गच्छत एतत् । यदाह मनुः—'सहस्रं ब्राह्मणो दण्डं दाय्यो गुप्ते तु ते व्रजन् । शूद्रायां क्षत्रियविशोः साहसो वै भवेद्वधः ॥' ते क्षत्रियावैश्ये । तथा—'अगुप्ते वैश्यराजन्ये शूद्रां वा ब्राह्मणो व्रजन् । शतानि पञ्च दाय्यः स्यात्सहस्रं त्वन्यजस्त्रियम् ॥' प्रातिलोम्ये हीनवर्णः पुरुष उत्तमवर्णा स्त्री-

त्येवंरूपे संग्रहणे पुंसो वधः । स्त्रियास्तु कर्णकरनासौष्ठच्छेदनं कार्यम् । गुप्तायां स्त्रियामेतत् । अप.

(४) स्त्रीपुंसयोः परस्परानुरागजोपगमने तु दण्डमाह याज्ञवल्क्यः—सजाताविति । अत्र नार्या अपि दण्डाभिधानात् अन्योन्यानुरागजोपभोगविषयमिदं वचनमिति गम्यते, गुरुदण्डाभिधानात्, संबन्धिभिः प्रसह्य परिपालितचरितशालिनीविषयमिति च गम्यते । मध्यमो दण्डः चत्वारिंशत्सहितपञ्चशतकार्षापणात्मकः । एवं च पञ्चशताधिकत्वात् अयमपि गुरुदण्डः । 'ऋणं वा यदि वा दण्डः प्रायश्चित्तमथापि वा । यत्र पञ्चशतादिः स्यात्तत्कार्यं गुरु कीर्तितम् ॥' इति स्मरणात् । तेन गुरुत्वान्मध्यमोऽपि पूर्वोक्तगुप्ताविषय एव । कर्णादिकर्तनं तु प्रातिलोम्ये एव, तदनन्तराभिधानात् वधार्धतुल्यत्वाच्च । एवं च सजातावानुलोम्ये च नार्याः पुंसोऽभिहितार्धदण्डः कल्पनीय इति वधार्धतुल्यकर्णादिकर्तनाभिधानादेवावगन्तव्यम् । स्मृच. ३२१

(५) कर्णादीत्यादिशब्दः केशादिपरः । एवञ्च पुंसः कार्योऽधिकार्यामिति बृहस्पतिवाक्येऽपि स्त्रीकर्णादिसहितमेव प्रमाणं द्रष्टव्यम् । विर. ३९०

(६) चतुर्णामपि वर्णानां बलात्कारेण सजातीयगुप्तपरभार्यागमने साशीतिपणसहस्रो दण्डः । यदा त्वानुलोम्येन हीनवर्णगुप्तपरभार्यागमनं तदा मध्यमसाहसो दण्डः । X पमा. ४६४

(७) यत्तुक्तं रत्नाकरकृता बृहस्पतिवाक्येऽपि स्त्रीणां कर्णादिकर्तनसहितमेव प्रमाणमिति, तत्रोत्तमस्त्रियाहीनाभिगमानुमतावभिलाषप्रकाशने वा कर्णच्छेदो न त्वन्यत्राऽपराधाभावादिति प्रतिभाति । *द्वि. १६६-७

(८) एतच्चानुरागजसंग्रहणविषयम् । स्त्रिया अपि दण्डाभिधानात् । बलात्कारोपधिकृतयोस्तु स्त्रिया अनुराधित्वेन दण्डाभावात् । अस्मादेव प्रातिलोम्येन गमने पुरुषस्य वधं विधाय स्त्रियास्तदर्थतुल्यकर्णनासादिकर्तनविधानात् सजातीयागमने पुरुषस्य यावुक्तावुत्तममध्यमसाहसौ दण्डौ तदर्थं स्त्रिया दण्ड इति सूचितम् ।

X व्यप्र. ३९९

पितुः स्वसारं मातृश्च मातुलानीं स्तुषामपि ।

मातुः सपत्नीं भगिनीमाचार्यतनयां तथा ॥

आचार्यपत्नीं स्वसुतां गच्छंस्तु गुरुतल्पगः ।

छित्त्वा लिङ्गं वधस्तस्य सकामायाः स्त्रिया अपि ॥

(१) प्रायश्चित्तातिरेकार्थं तु भेदेनाह—पितृष्वसा-
मित्यादि । अत्र एवशब्दार्थे तु शब्दस्योत्कृष्य योजना,
गच्छन् गुरुतल्पग एवेति । एतदुक्तं भवति—युक्तं
सन्निभार्यादिषु समत्ववचनं पितृष्वसादिषु गुरुतल्पग
एव, यथाभ्यर्हिते मन्त्रिणि किमयं राजसम इत्युच्यते
ध्रुवमयं राजैवेति । एवञ्च वदता पितृष्वसादिषु गुरुतल्पा-
न्यूनत्वं तत्समातिरेकश्च दर्शितो भवति । अन्ये तु मुख्य-
मेव गुरुतल्पं व्याचक्षते । (तदयुक्तं ?) तत्त्वित्वा मातुर-
नुवादानात् (अयुक्तम्) । स्मृत्यन्तरे च ‘ब्रह्महसुरापगुरु-
तल्पग’ इत्युक्त्वा ‘मातापितृयोनिबंधभाग’ इत्युक्तं,
‘धनुषायां गवि च तत्समोऽवकर इत्येके’ इति च । तद-
समञ्जसं स्यात्, अतः पूर्वैव व्याख्या ज्यायसी । मातुः
सपत्नीति चासवर्णाभिप्रेता इतरासु तु गुरुतल्पसमत्वं
मुख्यमेव यतः । स्पष्टमन्यत् । विश्व. ३।२२७-८

(२) गुरुतल्पातिदेशमाह—पितुरिति । पितृष्वसा-
दयः प्रसिद्धास्ताः गच्छन् गुरुतल्पगस्तस्य लिङ्गं छित्त्वा
राज्ञा वधः कर्तव्यो दण्डार्थं प्रायश्चित्तं च तदेव ।
चशब्दाद्राज्ञीप्रव्रजितादीनां ग्रहणम् । यथाह नारदः—
‘माता मातृष्वसा श्वश्रूमातुलानी पितृष्वसा । पितृव्य-
सखिशिष्यस्त्री भगिनी तत्सखी स्तुषा ॥ दुहिताचार्य-

(१) यास्मृ. ३।२३२; विश्व. ३।२२७ पूर्वार्धे (पितृ-
ष्वसां मातुलानीं स्तुषां मातृष्वसामपि); मिता.; अप.; स्मृच.
३२२; विर. ३९२ पू.; रत्न. १३१; विचि. १८४ पू.;
व्यनि. ४०० उक्त.; दवि. १७९; वीमि.; व्यम. १०७;
विता. ८०३; सेतु. २७० पू.; समु. १५५.

(२) यास्मृ. ३।२३३; विश्व. ३।२२८ याः स्त्रिया
अपि (याश्च योषितः); मिता. छित्त्वा लिङ्गं (लिङ्गं छित्त्वा);
अप. गच्छंस्तु (गच्छंश्च) छित्त्वा लिङ्गं (लिङ्गं छित्त्वा) अपि (तथा);
व्यक. १२७ अपि (तथा) उक्त.; स्मृच. ३२२ व्यकवत्; विर.
३९२ व्यकवत्; ३९९ व्यकवत्, उक्त.; रत्न. १३१ व्यकवत्;
विचि. १८४ व्यकवत्; व्यनि. ४०० स्त्रिया अपि (स्त्रिय-
स्तथा); दवि. १७९ व्यकवत्; वीमि.; व्यम. १०७;
विता. ८०३; सेतु. २७० व्यकवत्; समु. १५५ व्यकवत्.

भार्या च सगोत्रा शरणागता । राज्ञी प्रव्रजिता धात्री
साध्वी वर्णोत्तमा च या ॥ आसामन्यतमां गच्छन् गुरु-
तल्पग उच्यते । शिश्रस्योत्कर्तनाच्च नान्यो दण्डो
विधीयते ॥’ इति । राज्ञी राज्यस्य कर्तुर्भार्या, न क्षत्रि-
यस्यैव । तद्वमने प्रायश्चित्तान्तरोपदेशात् । धात्री मातृ-
व्यतिरिक्ता स्तन्यदानादिना पोषयित्री । साध्वी व्रतचारिणी ।
वर्णोत्तमा ब्राह्मणी । अत्र मातृग्रहणं दृष्टान्तार्थम् । अयं
च लिङ्गच्छेदवधात्मको दण्डो ब्राह्मणव्यतिरिक्तस्य । ‘न
जातु ब्राह्मणं हन्यात् सर्वपापेष्ववस्थितम् ।’ इति तस्य
वधनिषेधात् वधस्यैव प्रायश्चित्तरूपत्वात् । अस्य च
विषयं गुरुतल्पप्रायश्चित्तप्रकरणे प्रपञ्चयिष्यामः । अत्र
स्तुषामभिग्न्योः पूर्वश्लोकेन गुरुतल्पसमीकृतयोः पुनर्ग्रहणं
प्रायश्चित्तविकल्पावर्थम् । यदा पुनरेताः स्त्रियः सकामाः
सत्य एतानेव पुरुषान् वशीकृत्योपभुङ्क्ते तदा तासा-
मपि पुरुषवद्वध एव दण्डः प्रायश्चित्तं च । एतानि
गुर्वधिक्षेपादितनयागमनपर्यन्तानि महापातकातिदेशविष-
याणि सद्यःपतनहेतुत्वात्पातकान्युच्यन्ते । यथाह यमः—
‘मातृष्वसा मातृसखी दुहिता च पितृष्वसा । मातुलानी
स्वसा श्वश्रूगत्वा सद्यः पतेन्नरः ॥’ इति । गौतमेन
पुनरन्येषामपि पातकत्वमुक्तम्—‘मातृपितृयोनिबंधभाग-
स्तेननास्तिकनिन्दितकर्माभ्यासपतितात्याग्यपतितत्यागिनः
पतिताः । पातकसंयोजकाश्चेति । तेषां च महा-
पातकोपपातकमध्यपाठान्महापातकान्यूनत्वमुपपातकाच्च
गुरुत्वमवगम्यते । तदुक्तम्—‘महापातकतुल्यानि पापा-
न्युक्तानि यानि तु । तानि पातकसंज्ञानि तन्यूनमुप-
पातकम् ॥’ इति । तथा चाङ्गिराः— ‘पातकेषु सहस्रं
स्यान्महस्तु द्विगुणं तथा । उपपापे तुरीयं स्यान्नरकं
वर्षसंख्यया ॥’ इति । * मिता.

अन्त्याभिगमने त्वङ्कयः कुबन्धेन प्रवासयेत् ।
शूद्रस्तथान्त्य एव स्यादन्त्यस्यार्यागमे वधः ॥

* अप., स्मृच., विर., विचि., वीमि., व्यम., विता.
मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।२९४; अपु. २५८।७३ (कुबन्धेना-
ङ्कय गमयेदन्त्याप्रव्रजितागमे) एतावदेव; विश्व. २।२९७ कु
(क) थान्त्य (थाङ्कय); मिता.; अप. २।२९३ त्वङ्कयः
(त्वाङ्कय) शेषं विश्ववत्; विर. ३९४ त्वङ्कयः (त्वङ्क)

(१) कामतस्तु त्रैवर्णिकानां— 'अन्याभिगमने त्वङ्कयः कवन्धेन प्रवासयेत् । शूद्रस्तथाङ्कय एव स्यादन्त्यस्यार्यागमे वधः ॥' अन्त्यशब्दोऽयं शूद्राक्षि-
कृष्टाशदवचनः । तामन्त्यामपशदस्त्रियं गच्छन्त्रैवर्णिकः
कवन्धेनाङ्कयित्वा स्वराष्ट्राद्विष्कार्यः । शूद्रस्तथाङ्कय
एव स्यात् न बहिष्कार्यः । प्रायश्चित्तं त्वकुर्वतः कामतो
वाऽभ्यासादेतद् द्रष्टव्यम् । ततश्च शूद्रस्याप्रवासनं दासत्व-
ज्ञापनार्थम् । दासीकृत्य च प्रायश्चित्तं कारयितव्यम् ।
अन्त्यस्य त्वपशदस्य शूद्राचार्यस्यभिगमे वध एव ।
अनया दिशा संग्रहणस्वरूपपरिज्ञानोपायदण्डप्रपञ्चः
कार्यः । विश्व. २।२९७

(२) अन्या चाण्डाली तद्रमने त्रैवर्णिकान्प्राय-
श्चित्तानभिमुखान् 'सहस्रं त्वन्यजस्त्रियम्' इति मनु-
वचनात्पणसहस्रं दण्डयित्वा कवन्धेन कुलितवन्धेन
भगाकारेणाङ्कयित्वा स्वराष्ट्राभिर्वासयेत् । प्रायश्चित्ता-
भिमुखस्य पुनर्दण्डनमेव । शूद्रः पुनश्चाण्डाल्याभिगमेऽ-
न्य एव चाण्डाल एव भवति । अन्त्यजस्य पुनश्चाण्डा-
लादेरुत्कृष्टजातिस्यभिगमे वध एव । * मिता.

(३) अन्याश्चाण्डालश्चात्रयोगवस्त्रियः । तदभिगन्तारं
द्रिजातिं प्रायश्चित्तमकुर्वाणं कवन्धेन शिरोरहितेन पुंसा
ल्योटेऽङ्कयित्वा स्वराष्ट्रात्प्रवासयेत् । शूद्रस्तु प्रायश्चित्तं
कुर्वाणोऽप्यङ्कय एव । अन्त्यस्य चाण्डालादेरुत्तमवर्णी
गच्छतो वध एव । अप.

(४) अङ्ककवन्धः अशिरस्कपुरुषाकारपुरुषाङ्कः
तेनाङ्कयित्वा त्रैवर्णिकं निर्वासयेत् । तथा शूद्रोऽङ्कय
एव स्यात्, एवकारेण प्रवासनमात्रनिषेधः । तेनान्त्या-

* पमा. मितावत् । दण्डविवेके विवादरत्नाकरमते मिता-
क्षरामते च अनूदितम् ।

शेषं विश्ववत्; पमा. ४७१ थान्य (थाङ्कय) मूलपाठोऽपि
धृतः; रत्न. १३२ कु (क); विचि. १७९ (=) त्वङ्कयः
कुवन्धेन (त्वङ्कवन्धेनैव) थान्य (थाङ्कय); व्यनि. ४०१
त्वङ्कयः (ऽङ्कित्वा); दवि. १७६ त्वङ्कयः (त्वङ्कं) शेषं
विश्ववत्, कामधेनौ कल्पतरौ चाङ्कयेति पठितम् ।; सवि. ४७३
बन्धेन (दण्डेन) र्यागमे (भिगमे); वीमि.; व्यप्र. ४०४
त्वङ्कयः (त्वङ्कय); व्यउ. १३८ त्वङ्कयः कु (त्वाङ्कय
क) मनुः; व्यम. १०७ पमावत्; विता. ८११; समु.
१५५; विव्य. ५५.

भिगमे वधोक्तेरविरोधः । अन्त्यस्यार्यागमे वधः । आर्यो
त्रैवर्णिकस्त्री, तदभिगमे, अन्त्यश्चाण्डालो वध्य इत्यर्थः ।
पारिजाते तु 'शूद्रस्तथान्य एव स्यादिति' पठितं
व्याख्यातं च अन्त्य एव स्यान्न पुनः शूद्रेषु प्रवेशः
इति । अत्राविरोधो व्यक्त एव । विर. ३९४-५

(५) शूद्रस्त्वन्त्याभिगमे तथा भगाद्याकारेणाङ्कय
एव, न तु प्रवास्यः स्यात् । * वीमि.

कन्याहरणे कन्यादूषणे च वर्णभेदेन दण्डविधिः
अलङ्कृतां हरन् कन्यामुत्तमं हन्यथाधमम् ।
दण्डं दद्यात्सवर्णासु प्रातिलोम्ये वधः स्मृतः ॥

(१) संग्रहणप्रायत्वात् कन्याहरणमपि प्रसङ्गादाह—
अलङ्कृतामिति । अलङ्कृतोपकृतसंविवाहा । स्पष्ट-
मन्यत् । विश्व. २।२९१

(२) पारदार्यप्रसङ्गात्कन्यायामपि दण्डमाह—
अलङ्कृतामिति । विवाहाभिमुखीभूतामलङ्कृतां सवर्णां
कन्यामपहरन्तुत्तमसाहसं दण्डनीयः । तदनभिमुखीं
सवर्णां हरन् प्रथमं साहसम् । उत्कृष्टवर्णजां कन्यामप-
हरतः पुनः क्षत्रियादेर्वध एव । दण्डविधानाच्चापहर्तृ-
सकाशादाच्छिद्यान्यस्मै देयेति गम्यते । + मिता.

(३) भारुच्यादयस्तु, राजा दण्डनीय एव । किन्तु
तस्य वरसंपत्तिरस्ति चेत् तस्मै देयेति पैशाचविवाहस्य
सद्भावादित्याहुः । धारेश्वरादयस्तु, वरसंपत्तिप्रतिपादनं
हर्षदण्डान्तरम् । सवर्णां चेत्तस्मै देयेत्याहुः । सवि. ४७१

(४) अलङ्कृतामिति विवाहार्थमलङ्कृतां कन्यां
सवर्णासु मध्ये सवर्णामिति यावत् संभोगार्थमकामां

* शेषं मितावत् ।
+ अप., विर., पमा., विचि., दवि., सवि., व्यप्र.,
विता. मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।२८७; विश्व. २।२९१ हन्य (त्वन्य)
वर्णासु (वर्णस्तु); मिता. (ख) हरन् (हरेत्); अप. हन्य
(त्वन्य) वर्णासु (वर्णा तु); व्यक. १२७; विर. ४०४;
पमा. ४६९; विचि. १७७; स्मृचि. २७ दण्डं दद्यात्
(दण्डः स्यात्); दवि. १८५ स्मृतः (तथा); सवि. ४७१
उत्तमं (द्युत्तमं); वीमि.; व्यप्र. ४०२ हन्य (त्वन्य);
व्यउ. १३७ हरन् (हरेत्) हन्य (त्वन्य); विता. ८१६
हरन् (हरेत्); सेतु. २७६; समु. १५६ व्यप्रवत्; विव्य.
५५.

हरन्नुत्तमसाहसं, अन्यथा विवाहार्थमलङ्कृतत्वाभावे
सवर्णामकामां कन्यां हरजघनं प्रथमसाहसं दण्डं दद्यात् ।
प्रातिलोभ्येऽपकृष्टेनोत्कृष्टवर्णकन्याहरणे भर्तुर्वधः स्मृतः ।

वीमि.

सकामास्वनुलोमासु न दोषस्त्वन्यथा दमः ।

दूषणे तु करच्छेद उत्तमायां वधस्तथा ॥

(१) कन्यास्वेव—‘सकामास्वनुलोमासु न दोष-
स्त्वन्यथाधमः ॥’ इच्छन्तीषु कन्यासु सवर्णास्वनुलोमासु
वा प्रदूष्यापहृतासु न दोषः, गान्धर्वविवाहविषयत्वात् ।
यस्त्रनलङ्कृतापहरणे अधमो दण्डः, सोऽन्यथा निष्का-
मास्वित्यर्थः । दूषणे तु कन्याभिगमने करच्छेदः, अनि-
च्छायामेव । अन्यथा त्वङ्गुलिविच्छेदः स्मृत्यन्तरानु-
सारात् । प्रातिलोभ्येन तु कन्यादूषणे वध एव । तथा-
शब्दः स्मृत्यन्तरोक्तशूलारोहणादिप्रकारार्थः । सष्ट-
मन्यत् । विश्व. २।२९२

(२) आनुलोभ्यापहरणे दण्डमाह—सकामास्विति ।
यदि सानुरागां हीनवर्णां कन्यामपहरति तदा दोषा-
भावात् दण्डः । अन्यथा त्वनिच्छन्तीमपहरतः प्रथम-
साहसो दण्डः । कन्यादूषणे दण्डमाह—दूषणे त्विति ।
अनुलोमास्वित्यनुवर्तते । यद्यकामां कन्यां बलात्कारेण
नखक्षतादिना दूषयति तदा तस्य करः छेत्तव्यः । यदा
पुनस्तामेवाङ्गुलिप्रक्षेपेण योनिक्षतं कुर्वन् दूषयति तदा
मनूक्तषट्शतसहितोऽङ्गुलिच्छेदः । ‘अभिपद्य तु यः
कन्यां कुर्यादप्येण मानवः । तस्याशु कल्ये अङ्गुल्यौ
दण्डं चाहति षट्शतम् ॥’ इति । यदा पुनः सानुरागां
पूर्ववद्दूषयति तदापि तेनैव विशेष उक्तः—‘सकामां
दूषयन् कन्यां नाङ्गुलिच्छेदमर्हति । द्विशतं तु दमं
दाप्यः प्रसंगविनिवृत्तये ॥’ इति । यदा तु कन्यैव

(१) यास्मृ. २।२८८; विश्व. २।२९२ दमः (ऽधमः);

मिता.; अप. विश्ववत्; व्यक. १२७; विर. ४०४; पमा.
४६९ धस्तथा (धः स्मृतः); विचि. १७७ छेद उत्त (छेद-
स्तूत); व्यनि. ४०२ उत्तरार्धे (अन्यथा प्रातिलोभ्येन गमने वध
इत्येते); दधि. १८५ दोषस्त्व (दोषो धः) दमः (ऽधमः)
शेषं विचिवत् : १८२ उत्त.; सवि. ४७२ पू.; वीमि.;
व्यप्र. ४०२ पमावत्; व्यउ. १३७; विता. ८१६; सेतु.
२७६ स्वनुलोमा (स्वानुलोभ्या) शेषं विचिवत्; समु. १५६
वमावत्.

कन्यां दूषयति विदग्धा वा तत्रापि विशेषस्तेनैवोक्तः ।
‘कन्यैव कन्यां या कुर्यात्तस्यास्तु द्विशतो दमः । या
तु कन्यां प्रकुर्यात्स्त्री सा सद्यो मौण्ड्यमर्हति ॥ अङ्गु-
ल्योरेव वा छेदं खरेणोद्वहनं तथा ॥’ इति । कन्यां
कुर्यादिति कन्यां योनिक्षतवतीं कुर्यादित्यर्थः । यदा
पुनरुत्कृष्टजातीयां कन्यामविशेषात्सकामामकामां वाभि-
गच्छति तदा हीनस्य क्षत्रियादेर्वध एव । ‘उत्तमां
सेवमानस्तु जघन्यो वधमर्हति ।’ इति मनुस्मरणात् ।
यदा सवर्णां सकामामभिगच्छति तदा गोमिथुनं शुल्कं
तत्पित्रे दद्यात् यदीच्छति । पितरि तु शुल्कमनिच्छति
दण्डरूपेण तदेव राज्ञे दद्यात् । सवर्णामकामां तु गच्छतो
वध एव । यथाह मनुः—‘शुल्कं दद्यात्सेवमानः
समामिच्छेत्पिता यदि । योऽकामां दूषयेत्कन्यां स
सद्यो वधमर्हति । सकामां दूषयन्तुल्यो न वधं प्राप्नु-
यान्नरः ॥’ इति ।

* मिता.

(३) उत्तमवर्णेन हीनवर्णासु सकामासु कन्यास्वप-
हृतासु नास्त्यपहर्तुर्दोषः । अन्यथा त्वकामास्वधमः
प्रथमसाहसः । एतच्चापहारमात्रे दण्डविधानम् । कन्यां
दूषयतोऽधुना दण्डमाह—दूषणे इति । यस्तु कन्याया
अङ्गुल्या योनिक्षतं कृत्वा दूषणं करोति, तस्य करच्छेदो
दण्डः । अस्मिन्दोष उत्तमवर्णकन्याविषये दूषयितुर्वधः ।
करशब्दोऽत्राङ्गुल्यां वर्तते । अप.

(४) अन्यथा तु तस्या अकामत्वे हर्तुर्दमः ।
नारदः—‘सकामायां तु कन्यायां सवर्णे नास्त्यतिक्रमः ।
किन्त्वलङ्कृत्य सत्कृत्य स एवैनां समुद्रहेत् ॥’ अका-
मायां तु हृतायां शंसः—‘समां शुल्कमाभरणं द्विगुणं
च स्त्रीधनं दत्त्वा प्रतिपद्येत ।’

× वीमि.

कन्यादोषस्यापनपशुगमनहीनस्त्रीगमनादौ दण्डविधिः

शतं स्त्रीदूषणे दद्यात् द्वे तु मिथ्याभिशंसने ।

पशून् गच्छन् शतं दाप्यो हीनां स्त्रीं गां च

मध्यमम् ॥

* पमा., विर., विचि., दधि., सवि., व्यप्र., व्यउ.,
विता. मितावत् ।

× शेषं मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।२८९; अपु. २५८।७१ दद्यात् (दाप्यो)
गां च (गाश्च) उत्त.; विश्व. २।२९३ दद्यात् (दाप्या)
शंसने (शंसिता) हीनां स्त्रीं (हीनस्त्रीं); मिता.; अप.

(१) दूषयितुर्दण्ड उक्तः । दूष्या तु कन्या—‘शतं स्त्री दूषणे दाप्या द्वे तु मिथ्याभिज्ञसिता । पशुन् गच्छन् शतं दाप्यो हीनस्त्रीं गां च मध्यमम् ॥’ स्त्रीत्वेनोपगम्य दूषिता कन्या स्त्रीत्युक्ता । सा दूषणे कृते शतं दण्ड्या । यदि त्वदुष्टामेव दूषितेयमिति ब्रूयात्, ततो मिथ्याभिज्ञसिता द्वे शते दण्ड्यः । गोव्यतिरिक्ताश्चादिपशुगमने शतं दण्ड्यः । हीनां त्वनुलोमां स्त्रियं गां च गच्छतो मध्यमो दण्डः । हीनस्त्रीवचनं गवादिष्वपि स्त्रीवद् दण्डदानदृष्टान्तत्वेन । अन्यथा तु प्रागेवोक्तत्वात् पुनरुक्तैव स्यात् । तस्मात् पश्वदिष्वपि स्त्रीष्विव गन्तुर्दण्डादिकल्पनं परिग्रहविशेषाश्रयं योज्यम् ।

विश्व. २।२९३

(२) स्त्रीशब्देनात्र प्रकृतत्वात्कन्याऽवगृह्यते । तस्या यदि कश्चिद्विद्यमानानेवापस्मारराज्यक्षमादिदीर्घकुत्सित-गोमंसमुप्रमैथुनत्वादिदोषान् प्रकाशयेयमकन्येति दूषयति असौ शतं दाप्यः । मिथ्याभिज्ञसने तु पुनरविद्यमान-दोषाविकारेण दूषणे द्वे शते दापनीयः । गोव्यतिरिक्त-पशुगमने तु शतं दाप्यः । यः पुनर्हीनां स्त्रियमन्याव-सायिनीमविशेषात् सकामामकामां वा गां चाभिगच्छ-लभौ मध्यमसाहसं दण्डनीयः ।

मिता.

(३) स्त्रियाः कन्याया दूषणं शतशो नित्वादिक्तेना-कन्यात्वाभिधानम् । तत्कर्तुः पणशतं दण्डः । तदेव चेन्मिथ्या ब्रूयात्पणशतद्वयं दण्ड्यः । गोव्यतिरिक्तं पशुं गच्छन् पणशतं दाप्यः । अन्त्यजां स्त्रीं गां च गच्छतो मध्यमसाहसो दण्डः । हीनस्त्रीं गच्छतो ब्राह्मणव्यति-रिक्तस्यायं दण्डः । ब्राह्मणस्य तु सहस्रं, ‘सहस्रं त्वन्त्यजस्त्रियम्’ इति वचनात् ।

अप.

(४) हीनाङ्गीं छिन्ननासादिकाम् । विर. ४०७

शंसने (शंसिता) पशुन् (पशुं) हीनां स्त्रीं (हीनस्त्रीं); व्यक. १२८ (=) हीनां स्त्रीं गां च (हीनाङ्गीं चैव) उक्त.; विर. ४०७ दाप्यो... च (दण्ड्यो हीनाङ्गीं चैव) उक्त.; पमा. ४६९ हीनां स्त्रीं (हीनस्त्रीं); स्मृचि. २७ दयात् (दाप्यो) शेषं पमावत्; दवि. १९१ व्यकवत्, उक्त. : २१० शंसने (शंसिता) पू.; वीमि.; व्यग्र. ४०३; व्यउ. १३८; व्यम. १०८ हीनां (दीनां); विता. ८१९; सेतु. २७९ (=) विरवत्, उक्त.; समु. १५६.

(५) वरस्य तु मिथ्यादोषाभिधायित्वे ‘दूषयंस्तु मृषा शतम्’ इति प्रथमाध्याये दण्ड उक्तः । यद्यपि दोषाभिधायित्वे तु वरस्य न दोषः । पशूनि गोव्यति-रिक्तपशून् छाग्यादिकानित्यर्थः । हीनां स्त्रीं शूद्रां गां वा गच्छन्मध्यमं साहसं दाप्यः । चकारेण गुप्तश्रुत्या-वैश्ययोगमने उत्तमसाहसं दाप्य इति पूर्वोदाहृतं मनु-वाक्यसिद्धं समुचीयते ।

* वीमि.

दास्यादिसाधारणस्त्रीगमने दण्डविधिः, प्रसङ्गविशेषेण

वेद्यावेतनविचारश्च

अवरुद्धासु दासीषु भुजिष्यासु तथैव च ।

गम्यास्वपि पुमान्दाप्यः पञ्चाशत्पणिकं दमम् ॥

(१) परिग्रहानुसारेणैव च—‘अवरुद्धासु दासीषु भुजिष्यासु तथैव च । गम्यास्वपि पुमान् दाप्यः पञ्चा-शत्पणिकं दमम् ॥’ भुजिष्याः कर्मकारिण्यो दास्यः । तास्वपि स्वामिकर्मपरिहापणेनाक्रम्य गच्छतो दण्डः । गम्यास्वपि शूद्रादीनामुपरतभर्तृकासु भ्रातृभार्यासु पुण्या-कृत्याद्यनुपनीतासु । पुंवचनमवरुद्धादिस्त्रीणामर्धदण्ड्यत्व-ज्ञापनार्थम् ।

विश्व. २।२९४

(२) साधारणस्त्रीगमने दण्डमाह—अवरुद्धास्विति । गच्छन्मिथ्यनुवर्तते । उक्तलक्षणा वर्णस्त्रियो दास्यस्ता एव स्वामिना शुश्रूषाहानिव्युदासाथै सह एव स्यातव्य-मित्येवं पुरुषान्तरोपभोगतो निरुद्धा अवरुद्धाः । पुरुष-नियतपरिग्रहा भुजिष्याः । यदा दास्योऽवरुद्धा भुजिष्या वा भवेयुस्तदा तासु, तथा चशब्दाद्वैश्यास्वैरिणीनामपि साधारणस्त्रीणां भुजिष्याणां च ग्रहणं, तासु च सर्वपुरुष-साधारणतया गम्यास्वपि गच्छन् पञ्चाशत् पणान् दण्ड-नीयः । परपरिग्रहीतत्वेन तासां परदारतुल्यत्वात् । एतच्च

* शेषं मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।२९०; अपु. २५८।७२; विश्व. २।२९४; मिता.; अप.; व्यक. १२८; विर. ४०६; पमा. ४६७; रत्न. १३२; स्मृचि. २७; व्यनि. ४०३; दवि. १८९; नृप्र. २०८-९ पणिकं (पणं); मच. ८।३६३; सवि. ४७३ अव (अप) पञ्चाशत्पणिकं (पञ्चाशत्पणिकं); वीमि.; व्यग्र. ४०१; व्यउ. १३८; व्यम. १०७; विता. ८०८; बाल. २।१३४; सेतु. २७८; समु. १५५ नृप्रवत्.

स्पष्टमुक्तं नारदेन— 'स्वैरिण्याब्राह्मणी वेश्या दासी निष्कासिनी च या । गम्याः स्युरानुलोम्येन स्त्रियो न प्रतिलोमतः ॥ आस्वेव तु भुजिष्यासु दोषः स्यात्परदारवत् । गम्यास्वपि हि नोपेयाद्यत्ताः परपरिग्रहाः ॥' इति । निष्कासिनी स्वाम्यनवरुद्धा दासी ।

ननु च स्वैरिण्यादीनां साधारणतया गम्यत्वाभिधानमुक्तम् । न हि जातितः शास्त्रतो वा काश्चन लोके साधारण्यः स्त्रिय उपलभ्यन्ते । तथाहि । स्वैरिण्यो दास्यश्च तावद्वर्णस्त्रिय एव । 'स्वैरिणी या पतिं हित्वा सर्वं कामतः श्रयेत् । वर्णानामानुलोम्येन दास्यं न प्रतिलोमतः ॥' इति मनुस्मरणात् । न च वर्णस्त्रीणां पत्यौ जीवति मृते वा पुरुषान्तरोपभोगो घटते । 'दुःशीलः कामवृत्तो वा गुणैर्वा परिवर्जितः । परिचार्यः स्त्रिया साध्या सततं देववत्पतिः ॥ कामं तु क्षपयेद्देहं पुष्पमूलफलैः शुभैः । न तु नामापि गृह्णीयात्पत्यौ प्रेते परस्य तु ॥' इति निषेधस्मरणात् । नापि कन्यावस्थायाः साधारणत्वम् । पित्रादिपरिरक्षितायाः कन्याया एव दानोपदेशात् । दात्रभावेऽपि तथाविधाया एव स्वयंवरोपदेशात् । न च दासीभावात्स्वधर्माधिकारच्युतिः । पारतन्त्र्यं हि दास्यं न स्वधर्मपरित्यागः । नापि वेश्या साधारणी वर्णानुलोमजव्यतिरेकेण गम्यजात्यन्तरासम्भवात् । तदन्तःपातित्वे च पूर्ववदेवागम्यत्वम् । प्रतिलोमजे तु तासां नितरामगम्यत्वम् । अतः पुरुषान्तरोपभोगे तासां निन्दितकर्माभ्यासेन पातित्यात् पतितसंसर्गस्य निषिद्धत्वाच्च न सकलपुरुषोपभोगयोग्यत्वम् ।

सत्यमेवम् । किं त्वत्र स्वैरिण्याद्युपभोगे पित्रादिरक्षक-राजदण्डभयादिदृष्टदोषाभावाद्गम्यत्ववाच्योक्तिः । दण्डाभावश्चावरुद्धासु दासीष्विति नियतपुरुषपरिग्रहोपाधितो दण्डविधानात्तदुपाधिरहितास्वार्थादवगम्यते । स्वैरिण्यादीनां पुनर्दण्डभावो विधानाभावात् । 'कन्यां भजन्ती मुक्तृष्टां न किञ्चिदपि दापयेत् ।' इति लिङ्गनिदर्शनाच्चावगम्यते । प्रायश्चित्तं तु स्वधर्मस्खलननिमित्तं गम्यानां गन्तॄणां चाविशेषाद्भवत्येव । यत्पुनर्वेश्यानां जात्यन्तरासम्भवेन वर्णान्तःपातित्वमनुमानादुक्तं— 'वेश्या वर्णानुलोमाद्यन्तःपातिन्यो मनुष्यजात्याश्रयत्वात् ब्राह्मणादिवत्' इति । तत्र । तत्र कुण्डगोलकादिभिरनैकान्तिकत्वात् ।

अतो वेश्याख्या काचिज्जातिरनादिर्वेश्यायामुत्कृष्टजातेः समानजातेर्वा पुरुषादुत्पन्ना पुरुषसंभोगवृत्तिर्वेश्येति ब्राह्मण्यादिवह्लोकप्रसिद्धिबलादभ्युपगमनीयम् । न च निर्मूल्यं प्रसिद्धिः । स्मर्यते हि स्कन्दपुराणे— 'पञ्चचूडानाम काश्चनाप्सरसस्तत्संततिर्वेश्याख्या पञ्चमी जातिः' इति । अतस्तासां नियतपुरुषपरिणयनविधिविधुरतया समानोत्कृष्टजातिपुरुषाभिगमने नादृष्टदोषो नापि दण्डः । तासु चानवरुद्धासु गच्छतां पुरुषाणां यद्यपि न दण्डस्तथाप्यदृष्टदोषोऽस्त्येव । 'स्वदारनियतः सदा' इति नियमात् । 'पशुवेश्याभिगमने प्राजापत्यं विधीयते' इति प्रायश्चित्तस्मरणाच्चेति निरवद्यम् । * मिता.

(३) अवरुद्धासु दासीषु अन्येनावरुध्य भृता या दास्यः तासु अनुलोमजास्वपि । विर. ४०६

(४) हीनां स्त्रीमित्युक्तमपवदति— अवरुद्धास्वित्यादि । दासी पुरुषविशेषेण विवाह्या परिग्रहीता च त्रिविधा, एकेन पुरुषेण स्वभोगार्थं पुरुषान्तरभोगतो निरुद्धा भुजिष्या वेश्या चेति । भुजिष्या च स्वमित्त्र-पुरुषान्तरोपभोगविषयः स्वपरिचर्याकारिणी । तासु त्रिविधासु आद्यचरमकथितासु नियतपुरुषेण गम्यास्वपि परः पुमान् गच्छन् पञ्चाशत्पणमितं दमम् । वीमि.

प्रसह्य दास्यभिगमे दण्डो दशपणः स्मृतः ।

बहूनां यद्यकामाऽसौ चतुर्विंशतिकः पृथक् ॥

(१) अदत्तैव शुल्कं— 'प्रसह्य दास्यभिगमे दण्डो दशपणः स्मृतः । बहूनां यद्यकामासौ द्विर्द्वादशपणः पृथक् ॥' अकामाभिगमने बहूनामेकस्यामेव

* अप., पमा., रत्न., दवि., सत्रि., व्यप्र., व्यउ., व्यम., विता. भितावत् ।

(१) यास्मृ. २।२९१; अपु. २५८।७३ पू.; विश्व. २।२९५ चतुर्विंशतिकः (द्विर्द्वादशपणः); मिता.; अप.; व्यक. १२८ उक्त.; विर. ४०६ दास्यभिगमे (दास्या गमने); पमा. ४६८; विचि. १८७-८ बहूनां (बहुना) शेषं विरवत्; व्यनि. ४०३ दास्यभिगमे (वेश्यागमने); दवि. १९० (=) दण्डो ... स्मृतः (पञ्चाशत्पणिको दमः) शेषं विरवत्; सत्रि. ४७३ ऽसौ (सा) त्रिकाः (तितः); वीमि.; व्यप्र. ४०२; व्यउ. १३८; विता. ८१०; बाल. २।१३४ पू.; सेतु. २७८ विरवत्; समु. १५५ बहूनां (बहवो).

दास्यां प्रत्येकं चतुर्विंशतिपणो दण्डः । विश्व. २।२९५

(२) 'अवरुद्धासु दासीषु' इत्यनेन दासीस्वैरि-
ष्यादिभुजिष्याभिगमने दण्डं विदधतस्तास्वभुजिष्यासु
दण्डो नास्तीत्यर्थादुक्तं तदपवादमाह— प्रसह्येति ।
पुरुषसंभोगजीविकासु दासीषु स्वैरिष्यादिषु शुल्कदान-
विरहेण प्रसह्य बलात्कारेणाभिगच्छतो दशपणो दण्डः ।
यदि बहव एकामनिच्छन्तीमपि बलात्कारेणाभिगच्छन्ति
तर्हि प्रत्येकं चतुर्विंशतिपणपरिमितं दण्डं दण्डनीयाः ।
यदा पुनस्तदिच्छया भाटिं दत्त्वा पश्चादनिच्छन्तीमपि
बलाद्व्रजन्ति तदा तेषामदोषः, यदि व्याध्याद्यभिभव-
स्तस्या न स्यात् । 'व्याधिता सश्रमा व्यग्रा राज-
कर्मपरायणा । आमन्त्रिता चेन्नागच्छेददण्ड्या वडवा
स्मृता ॥' इति नारदवचनात् । मिता.

(३) परदासीं हठादभिगच्छतो दशपणो दण्डः ।
अनिच्छन्तीं बहूनामभिगच्छतां प्रत्येकं चतुर्विंशतिपणः ।

अप.

(४) एवं च सकामाया वेश्याया एकेन बहुभिर्वा-
ऽभिगमे दण्डाभावः । अवरुद्धाभुजिष्योरपि नियत-
पुरुषस्याभिगमे दण्डाभावः, गम्यास्वित्यभिधानादिति
मिताक्षरास्वरसः । मिश्रास्तु— 'वेश्यागामी द्विजो दण्ड्यो
वेश्याशुल्कं पणं स्मृतम् ।' इति नारदेन शुल्कतुल्यदण्डो
मध्यमसाहस्ररूपो ब्राह्मणस्योक्त इति न क्वापि दण्डाभाव
इत्याहुः । तेषां चायमाशयः— 'बहुभिर्भुक्तपूर्वा या तां
गच्छेयुर्नराधमाः । तस्यां वेश्यावदिच्छन्ति दण्डनं न
तु दारवत् ॥' इति व्यासेन नराधमत्वेनोपन्यासात्
सामान्यत एव भुक्तपूर्वागमने दण्ड उक्तः । 'स्वदार-
निरतश्चैवे'ति ग्रन्थकृता प्रथमाध्याये स्वदारव्यतिरिक्त-
गमनमर्थतः प्रतिषिद्धमिति गम्यास्वित्यनेन नान्यापेक्षा-
ल्पदण्डप्रयोजकगमनयोग्यास्वित्येव विवक्षणीयं, न च
निषिद्धेऽपि वेश्यागमने मानाभावादण्डाभावः । 'अग-
म्यागामिनः शास्तिर्दण्डो राज्ञः प्रकीर्तितः । प्रायश्चित्त-
विधानं तु पापराशेर्विशोधनम् ॥' इति प्रायश्चित्तदण्ड
उक्तो नारदेन, ग्रन्थकृता तु दशपणादिरिति विरोध इति
वाच्यं, प्रकृतदण्डस्य शूद्रप्रत्वात् । एवं च पञ्चाशत्पणो
यत्र शूद्रस्योक्तो ग्रन्थकृता तत्र ब्राह्मणस्य पञ्चशतपरि-
मितो दण्डः, क्षत्रियस्य प्रथमसाहस्रो, वैश्यस्य तदर्ध-
व्य. कां. २३६

मित्यूह्यम् । एवं दशपणस्थलेऽपि द्वैगुण्यं वैश्यादेः
कल्पनीयमित्याभाति । वीमि.

गृहीतवेतना वेश्या नेच्छन्ती द्विगुणं वहेत् ।
अगृहीते समं दाप्यः पुमानप्येवमेव हि ॥

यदा तु शुल्कं गृहीत्वा स्वस्यापि अर्थपतिं नेच्छति
तदा द्विगुणं शुल्कं दद्यात् । तथा शुल्कं दत्त्वा स्वय-
मनिच्छतः स्वस्थस्य पुंसः शुल्कहानिरेव । 'शुल्कं गृहीत्वा
पण्यस्त्री नेच्छन्ती द्विगुणं वहेत् । अनिच्छन् दत्तशुल्कोऽपि
शुल्कहानिमवाप्नुयात् ॥' इति तेनैवोक्तम् । तथान्योऽ-
पि विशेषस्तनैव दर्शितः— 'अप्रयच्छंस्तथा शुल्कमनुभूय
पुमान् स्त्रियम् । अक्रमेण च संगच्छन् पाददन्तनखा-
दिभिः ॥ अयोनी वाऽभिगच्छेद्यो बहुभिर्वाऽपि वासयेत् ।
शुल्कमष्टगुणं दाप्यो विनयं तावदेव तु ॥ वेश्याप्रधाना
यास्तत्र कामुकास्तद्गृहोपिताः । तत्समुत्थेषु कार्येषु
निर्णयं संशये विदुः ॥' इति । मिता.

अयोनिपुरुषप्रव्रजितान्यतमगमने दण्डविधिः

अयोनौ गच्छतो योषां पुरुषं वाऽपि मेहृतः ।
चतुर्विंशतिको दण्डस्तथा प्रव्रजितागमे ॥

(१) अविशेषेणैव तु— 'अयोनौ गच्छतो योषां
पुरुषं चाभिमेहतः । द्विर्द्वादशपणो दण्डस्तथा प्रव्रजिता-
गमे ॥' आस्यपादादौ पुरुषस्य शिश्नप्रक्षेपणं पुरुष-
मेहनम् । व्यभिचारीणीत्वाद् ज्ञातिभित्त्यक्ता स्त्री
प्रव्रजिता । स्पष्टमन्यत् । विश्व. २।२९६

(१) यास्मृ. २।२९२; मिता.; अप. अयं श्लोको नोप-
लभ्यते; विता. ८११ दाप्यः (दाप्या).

(२) यास्मृ. २।२९३; विश्व. २।२९६ वाऽपि (आभि)
चतुर्विंशतिको (द्विर्द्वादशपणो); मिता.; अप. २।२९२
वाऽपि (आभि); व्यक. १२८ चतुर्विंशतिको (चत्वारिंशत्पणो);
विर. ४०६-७ योषां (रागात्) चतुर्विंशतिको (चत्वारिं-
शत्पणो); पमा. ४७१ (=) प्रव्रजितागमे (प्रव्रजितासु च);
विचि. १८८ तो योषां (तरोषां) शेषं व्यकृतम्; व्यनि.
४०३; दवि. १७९ व्यकृतम्, उक्त. : १९२ व्यकृतम्;
वीमि.; व्यग्र. ४०४ वाऽपि (वाऽभि); व्यउ. १३९
व्यप्रवत्; व्यस. १०८ पुंसं वाऽपि (पुंरिपं वाऽभि);
विता. ८११ व्यप्रवत्; सेतु. ३२५ व्यकृतम्; समु. १२६
व्यप्रवत्.

(२) यस्तु स्वयोषां मुखादावभिगच्छति पुरुषं
वाभिमुखो मेहतः तथा प्रव्रजितां वा गच्छत्यसौ चतु-
र्विंशतिपणान् दण्डनीयः । मिता.

(३) यः पुनरयोनौ मुखादौ योषां योषितं गच्छति,
यश्च पुरुषमपि पुरुषस्योपरि मेहं मूत्रपुरीषं चोत्सृजति,
यश्च प्रव्रजितां श्रमणिकादिकामुपैति, तस्य चतुर्विंशतिपणो
दण्डः । चत्वारिंशत्पणो दण्ड इति वा पाटे चत्वारिं-
शत्पणरूपः । अप.

(४) यद्यकाभाऽसौ बहुभिर्गम्यते तदा पृथक् पृथक्
चतुर्विंशतिपणो दण्डः । अयोनौ पुरुषं मेहतः अति-
रागेण पुरुषमभिगच्छतः । प्रव्रजिता आक्यादिसत्री
तस्या गमे अभिगमे । विर. ४०७

(५) अयोनौ स्त्रिया एव मुखादौ गच्छतः मेह-
प्रयोगं कुर्वतः । पुरुषं मेहतः अतिरागेण पुरुषमभि-
गच्छतः । प्रव्रजिता तापसी । विचि. १८८

(६) तत्राऽयोनिपदं मानुषीयोनिव्यतिरेकपरं, तस्य
द्वौ भेदौ, स्त्रीपुंसयोरवयवान्तरं गवादियोनिश्च । तयो-
रङ्गान्तराभिगमे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः— ‘अयोनौ
गच्छतो योषां पुरुषं वापि मेहतः । चत्वारिंशत्पणो दण्ड-
स्तथा प्रव्रजितागमे ॥’ मिताक्षरायां चतुर्विंशतिको दण्ड
इति पठितम् । अयोनौ योषामिति— अयोनौ मुखे,
द्रविडोत्कलादौ दृष्टत्वात् कामागमेषु श्रुतत्वाच्च । तत्र
हीदमौपरिष्कमित्याख्यायते जघन्यस्य कर्मणः उपरिष्ठात्
प्रवर्त्यमानत्वात् । आह च वात्स्यायनः— तस्या वदने
यजघनकर्म तदौपरिष्कमिति । इह याः स्वीपरिष्क-
मिच्छन्ति, न ताभिः सह युज्यन्ते इत्यादिवचनाद्देश्या-
दास्यादौ फलतः तस्यावगमात्, ‘धर्मपत्न्यां सुव्रतायां
मुखे मैथुनकारिणः । पत्नी विधातुर्भवति..... ॥’
इति कर्मविपाकसमुच्चयवचनसंवादाच्च धर्मपत्नीमात्रे
निषेधः पर्यवस्यति, एवञ्च तत्रैवायं दण्डः । तस्य निषे-
धेन सममेकविषयत्वात् । स्वयोषां यो मुखादावभिगच्छ-
तीति विज्ञानेश्वरीयव्याख्यानदर्शनाच्चेति केचित् । तन्न—
‘अयोनौ गच्छतो योषामिति सामान्यश्रुतौ बाधका-
भावात् । निषेधस्यापि तथाविधक्रियामात्रविषयत्वात् ।
दण्डभेदप्रकरणोपदर्शितविष्णुपुराणसंवादात् । पुरुषं वापि

मेहत इत्यतिरागेण पुरुषमेवाभिगच्छत इत्यर्थः ।

दवि. १९२-३

(७) अपिकारेण गन्तव्यात्वे पूर्वदण्डाधिक्यं समु-
चिनोति । वीभि.

नारदः

संग्रहणलक्षणानि

धैरस्त्रिया सहाकालेऽदेशे वा पुरुषस्य तु ।
स्थानसंभाषणामोदास्त्रयः संग्रहणक्रमाः ॥

(१) अकाले रात्र्यादौ, अदेशे निर्जनादौ, स्थान-
मेकत्र स्थितिः, आमोदः परिहासः । विर. ३८०

(२) संग्रहणमिति, सम्यग्युह्यते तदनुरक्ततया प्रमी-
यते आशयो येन तत्संग्रहणम् । अनन्यथासिद्धपरस्त्री-
संलापादि तेन कर्मणा वचसा च परस्परमनुरक्तावनु-
मीयेते । अनन्यथासिद्धवलादेवाज्ञतया ऋजुतया
कार्यौत्कण्ठ्यादिना अन्यथाभिसंधिना वा कृतः संला-
पादिर्न संग्रहणम् । एतत्परमेव मनुवचनमपि—
‘भिक्षुका वन्दिनश्चैव दीक्षिताः कारवस्तथा । संभाषणं
गृहे स्त्रीभिः कुर्युरप्रतिवारिताः ॥’ इति । विचि. १७०

(३) परभार्यया सहाकाले रात्र्यादौ अदेशे दिवाप्य-
पवरकादौ मिथः परस्परतो रहसि वा, उभयत्र
महाजनमध्ये प्रकाशमदोष इत्युक्तं भवति, पुरुषस्य
सहस्थानसंभाषणामोदा इति क्रीडारतिविसम्भास्त्रय एते
संग्रहणारम्भाः संग्रहणान्येव ।

नामा. १३६२ (पृ. १३७-८)

नदीनां संगमे तीर्थेष्वारामेषु वनेषु च ।

स्त्रीपुंसौ यत्समेयातां तच्च संग्रहणं स्मृतम् ॥

नदीसंगमादिषु व्याजेन रहः स्त्रीपुंसौ संगच्छेयातां,

(१) नासं. १३६२ पुरुषस्य तु (भवतो मिथः); नास्मृ.
१५६२ नासंवत्; स्मृच. ८; विर. ३८० ऽदेशे च
(अदेशे); विचि. १७० विरवत्; सेतु. २६१ ऽदेशे च
पु (अदेशे पू); समु. १५३ दास्त्रयः (दाः स्त्रियाः).

(२) नासं. १३६३ उत्तरार्धे (स्त्री पुमांश्च समेयातां ग्राह्यं
संग्रहणं भवेत्); नास्मृ. १५६३ त्समे (त्समी); व्यक.
१२४ तच्च (तत्तु); विर. ३८०; विचि. १७० तीर्थेष्व
(तीर्थे आ) त्समे (त्समी); व्यनि. ३९९ प्वा (ऽप्या); सेतु-
२६१-२ विचिवत्; समु. १५३ प्वा (ऽप्या).

नत् संग्रहणं ग्राह्यम् । नाभा. १३१६३ (पृ. १३८)

दूतीप्रस्थापनैर्वाऽपि लेखसंग्रहणैरपि ।

अन्यैश्च विविधैर्दोषैर्ग्राह्यं संग्रहणं बुधैः ॥

दूतीप्रस्थापनमपि भावदोषलिङ्गम् । एवं लेखा-
संग्रहणमपि । परभार्यायां परपुरुषस्य वा परस्परतः कः
प्रसङ्गः ? दुष्टैरन्यैरपि प्रेक्षितप्रकाशनपरिहासादिभिः
संग्रहणमेवासंबद्धानाम् । नाभा. १३१६४ (पृ. १३८)

स्त्रियं स्पृशेददेशे यः स्पृष्टो वा मर्षयेत्तथा ।

परस्परस्यानुमतं सर्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥

स्त्रियं परः स्पृशेत् स्तोनेष्टादौ, तथा वा तत्र स्पृष्टो
मर्षयेत् । अन्योन्यानुमते प्रीयमाणत्वप्रीयमाणौ वा न
रुष्टौ, सर्वमेवंरूपं संग्रहणं भवेत् ।

नाभा. १३१६५ (पृ. १३८)

वैखैराभरणैर्माल्यैः पानैर्भक्ष्यैस्तथैव च ।

संग्रह्यमाणैर्गन्धैश्च वेद्यं संग्रहणं बुधैः ॥

भक्ष्यादिप्रेषणैरप्यसंबद्धानां संग्रहणम् ।

नाभा. १३१६६ (पृ. १३८)

उपकारक्रिया केलिः स्पर्शो भूषणवाससाम् ।

सह खट्वासनं चैव सर्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥

उपचारक्रिया उद्यतवस्त्रालङ्कारदानादि, केलिर्नर्म-
हासः, भूषणवासस्पर्शः, एकखट्वासनादि सर्वे संग्रह-

(१) नासं. १३१६४ वाऽपि लेख (क्षेत्रं लेखा) उत्तरार्धे
(अन्यैरपि व्यतीचारेः सर्वं संग्रहणं स्मृतम्); नास्मृ. १५१६४;
विर. ३८० प्रस्थापनै (संग्रहणै) उत्तरार्धे (अन्यैर्वाऽपि
व्यभिचारेण संग्रहणं स्मृतम्); विचि. १७० प्रस्थापनै
(संग्रहणै) उत्तरार्धे (अन्यैर्वाऽपि व्यभिचारेण संग्रहणं
स्मृतम्).

(२) नासं. १३१६५ तत्त्वा (तथा) मतं... स्मृतम् (मते
तच्च संग्रहणं भवेत्); नास्मृ. १५१६५; अप. २१२८४
व्यासः; व्यक. १२४ मतं (मते) नारदः मनुश्च; स्मृच. ९
मतं (मते:).

(३) नासं. १३१६६ पूर्वार्धे (भक्ष्यैर्वा यदि वा भोज्यैर्वैखै-
र्माल्यैस्तथैव च) वेद्यं (सर्वं) बुधैः (भवेत्); नास्मृ.
१५१६८.

(४) नासं. १३१६७ उपकार (उपचार); नास्मृ.
१५१६६; अप. २१२८४ कार (कारः) खट्वा (शय्या)
व्यासः; व्यक. १२४ नारदः मनुश्च.

णम् ।

नाभा. १३१६७ (पृ. १३८)

दर्पाद्वा यदि वा मोहाच्छ्लाघया वा स्वयं वदेत् ।

पूर्वं मयेयं भुक्तेति तच्च संग्रहणं स्मृतम् ॥

दर्पान्मोहाद् वेदशोऽहमिति श्लाघमानो वा स्वयमे-
वाकस्माद् ब्रूयात् मयेयं भुक्तपूर्वेति अन्तर्गतं गूहितुम-
शक्तः, तदपि संग्रहणम् । नाभा. १३१६८ (पृ. १३८)

पाणौ यश्च निगृह्णीयाद्वेण्यां वस्त्राञ्चलेऽपि वा ।

तिष्ठ तिष्ठेति वा ब्रूयात् सर्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥

पाणिग्रहणाद्यपि संग्रहणलिङ्गं प्रीतिप्रकाशनात् ।

नाभा. १३१६९ (पृ. १३८)

संग्रहणदोषप्रतिप्रसवः

नाथवत्या परगृहे संयुक्तस्य स्त्रिया सह ।

दृष्टं संग्रहणं तज्ज्ञैर्नागतायाः स्वयं गृहे ॥

(१) नाथवत्यास्तावत्संग्रहणं दृष्टं दण्ड्यतावीजं
यदि सैव संग्रहीतुर्गृहं स्वेच्छया समागत्य संग्राहयति तदा
तदपि न दृष्टमित्यर्थः । विचि. १७५

(२) नाथवद्ग्रहणं वेद्यादिनिवृत्त्यर्थम् । गु (सायाः?
सया) । पुरुषस्यास्वगृहे परगृहे संयुक्तस्य परस्त्रिया सह
संग्रहणज्ञैः संग्रहणं दृष्टं ज्ञातम् । स्वयमागतायां पुरुषस्य
गृहे संयुक्तायां न संग्रहणम् । नात्र पुरुषस्य दोषः ।

नाभा. १३१६० (पृ. १३७)

अदुष्टयुक्तदारस्य स्त्रीवस्याक्षमकस्य च ।

स्वेच्छानुपेयुषो दारात्र दोषः साहसे भवेत् ॥

(१) नासं. १३१६८ पूर्व...तच्च (मयेयं भुक्तपूर्वेति सर्वं);
नास्मृ. १५१६९ पूर्व...ति (मयेयं भुक्तपूर्वेति); अप.
२१२८४; व्यक. १२४; विर. ३८१; विचि. १७२;
व्यप्र. ३९८ मनुनारदौ; समु. १५३.

(२) नासं. १३१६९ ज्ञे (न्तरे); नास्मृ. १५१६७
यश्च (यच्च); अप. २१२८४; व्यक. १२४; स्मृच. ९;
विर. ३८१ यश्च नि (यश्चापि) द्वेण्यां (द्वेष्ट्यां); विचि.
१७२ विरवत्; समु. १५३.

(३) नासं. १३१६०; नास्मृ. १५१६० नाथवत्या
(नाथपत्यं); व्यक. १२५; विर. ३८५ दृष्टं (दुष्टं);
विचि. १७५ विरवत्; दनि. १५७ विरवत्, कालायनः;
सेतु. २६६ विरवत्; विचि. ५४ विरवत्.

(४) नासं. १३१६१ अदु (प्रदु) स्याक्ष (स्य क्ष)

(१) तेन क्लीबस्याक्षमस्य वा स्वेच्छान् स्वच्छन्दान् दारान् तथादुष्ट्यक्तान् स्वच्छन्दान् दारानुपगच्छतः पुरुषस्य न दण्ड इत्यर्थः । स्वेच्छान् दारान् उपेयुष इत्यन्वयः । विर. ३८६

(२) परित्यक्तान् क्लीबपतिकानक्षमपतिकान् वा पर- दारान् स्वेच्छांस्तद्गृहेऽपि संगृह्यतो अभिगच्छतो वा न दण्ड इत्यर्थः । विनि. १७५

(३) प्रदुष्टा एव त्यक्ताः प्रदुष्ट्यक्ताः ता दारा यस्य, दुष्ट्युत्पृष्टा भार्या येन, क्लीबस्य च क्षमकस्य च गच्छन्ती परेणेच्छति, तस्य दारैरिच्छद्भिः संगच्छतो न साहसदोषः संग्रहणमित्यर्थः । पूर्वस्यापवादः ।

नाभा. १३६१ (पृ. १३७)

वर्णभेदेन संग्रहणे दण्डविधिः

स्वजात्यतिक्रमे पुंसांमुक्तमुत्तमसाहसम् ।

विपर्यये मध्यमस्तु प्रतिलोमे प्रमापणम् ॥

स्वजातीयाया ब्राह्मण्या ब्राह्मणस्य, क्षत्रियायाः क्षत्रियस्येत्यादि, संग्रहणे उत्तमसाहसं सहस्रमिति । विपर्यये ब्राह्मणस्योनया क्षत्रियेत्यादि, मध्यमसाहसं पञ्च शतानि । प्रतिलोमे ब्राह्मण्याः क्षत्रियस्य, क्षत्रियाया वैश्यस्येत्यादि, संग्रहणे मरणमेव दण्ड इति ।

नाभा. १३७० (पृ. १३९)

माता मातृष्वसा श्वश्रूमातुलानी पितृष्वसा ।

पितृव्यसखिशिष्यस्त्री भगिनी तत्सखी स्तुषा ॥

स्वेच्छानु (स्वेच्छैः) दाराश्च (दारैः) साहसे (साहसो); नास्मृ. १५६१ स्याक्षमक (स्य क्षायिक) स्वेच्छा (सेच्छ); व्यक. १२५ अदु (प्रदु) नारदकात्यायनौ; विर. ३८६ विष्णुः; विचि. १७५ स्याक्षमकस्य (स्याप्यक्षमस्य) विष्णुः; दवि. १५८ अदु (प्रदु) स्वेच्छा (सेच्छ) नारदकात्यायनौ; सेतु. २७० स्वेच्छा (सेच्छ) विष्णुः; विच्य. ५४ साहसे (संग्रहे).

(१) नासं. १३७०; नास्मृ. १५७० (सञ्जालतिशये पुंसां दण्ड उत्तमसाहसः । मध्यमस्तानुलोभ्येन प्रतिलोभ्ये प्रमापणम् ॥).

(२) नासं. १३७३; नास्मृ. १५७३; मिता. २१२८६; अप. २१२८६; व्यक. १२६; स्मृच. ३२२; विर. ३९२; पमा. ४६५; रत्न. १३१; विचि. १८४; व्यनि. ४००; स्मृचि. २६; दवि. १७८; सवि. ४६९; व्यप्र. ३९९; व्यउ. १३४; व्यम. १०७; विता. ८०३; सेतु. २६९; समु. १५५; विच्य. ५५ पृ.

दुहिताऽऽचार्यभार्या च संगोत्रा शरणागता ।
राज्ञी प्रव्रजिता धात्री साध्वी वर्णोत्तमा च यः ॥
आसामन्यतमां गत्वा गुरुतल्पग उच्यते ।
शिभ्रस्योत्कर्तनात्तत्र नान्यो दण्डो विधीयते ॥

(१) ब्राह्मणव्यतिरिक्तगुरुतल्पगविषयमेतत् ।

अप. २१२८६

(२) स्वजातावपि कचित् शारीरदण्डं अग्राधा-
धिक्यं प्रदर्शयन्नाह नारदः— मातेति । अन्योऽस्मान्मन्यून
इति शेषः । अधिकस्य विधानात् (यास्मृ. ३१२३३
इत्यत्र) । स्मृच. ३२२

(३) माताऽत्र जननीव्यतिरिक्ता पितृपत्नी, गुप्ता-
विषयमेतत् । विर. ३९२

(४) माताऽत्र जननीव्यतिरिक्ता पितृपत्नी, गुरु-
तल्पग उच्यते इत्यतिदेशसामर्थ्यात् । मातृग्रहणं दृष्टा-
न्तार्थमिति मिताक्षराकारः । पितृव्यपदं भ्रात्रादिपरमपि
तुल्यन्यायात् । एवं भगिनीसखीति दुहित्रादिसखीपर-
मपि न्यायसाम्यात् । राज्ञी राज्यकर्तुर्भार्या इति मिताक्षरा-
कारः । युक्तं चैवत् क्षत्रियागमने दण्डान्तरोपदेशात् ।

(१) नासं. १३७४; नास्मृ. १५७४; मिता. २१२८६; अप. २१२८६; व्यक. १२६; स्मृच. ३२२; विर. ३९२ धात्री साध्वी (साध्वी धात्री); पमा. ४६५; रत्न. १३२; विचि. १८४ च या (तु या); व्यनि. ४००; स्मृचि. २६; दवि. १७८ च या (ऽपि या) शेषं विरक्त; सवि. ४६९; व्यप्र. ३९९; व्यउ. १३४; व्यम. १०७; विता. ८०३; सेतु. २६९; समु. १५५; विच्य. ५५.

(२) नासं. १३७५ नात्तत्र नान्यो दण्डो (नं दण्डो नान्यस्तत्र); नास्मृ. १५७५ नात्तत्र (नं तस्य); मिता. २१२८६ गत्वा (गच्छन्); अप. २१२८६; व्यक. १२६ नात्तत्र (नं तत्र); स्मृच. ३२२ व्यक्तवत्; विर. ३९२; पमा. ४६५ गत्वा (गच्छन्) नात्तत्र (नं तस्य); रत्न. १३१ मितावत्; सुबो. २१२९३ नान्यो (नास्य) शेषं मितावत्; विचि. १८४; व्यनि. ४०० कर्त (कृन्त); स्मृचि. २७ तत्र...यते (नान्यो दण्डः स्यात्सार्वभौमिकः) शेषं मितावत्; दवि. १७८; सवि. ४६९ मितावत्; व्यप्र. ४०० मितावत्; व्यउ. १३४ विधी (ऽभिधी) शेषं मितावत्; व्यम. १०७ मितावत्; विता. ८०३ मितावत्; सेतु. २६९; समु. १५५ व्यक्तवत्; विच्य. ५५.

सगोत्रैत्यनेन प्राप्तायाः सपत्नीमात्रादेः पुनरुपादानं शिश्रच्छेदादधिकस्य वधदण्डताडनादेः प्राप्त्यर्थम् । नान्यो दण्डो विधीयते इति तु शिश्रच्छेदस्यावश्यकृत्यत्वपरं शिश्रच्छेदं विहाय दण्डान्तरं न कार्यमिति वाक्यार्थपर्यवसानादिति प्रतिभाति । तथा स्त्रीणां प्रव्रज्यानिषेधात् प्रव्रजिता श्रुतिस्मृतिविहितयथावद्विधवाधर्मवती विरक्ततया संन्यासितुस्याचारा विवक्षिता, राज्ञीसमभिव्याहारेण पूज्यतमत्वावगमात् । यत्तु—‘चत्वारिंशत्यणो दण्डस्तथा प्रव्रजितागमे ।’ इति याज्ञवल्क्येनोक्तम् । तत्र प्रव्रजिता शाक्यादिस्त्री विवक्षिता दास्यादिसमभिव्याहारेण हीनात्वप्रतिपत्तेरिति न दण्डविरोधः । वर्णोत्तमा ब्राह्मणीति मिताक्षराकारः । तदिदं वचनं गुप्ताविषयमिति रत्नाकरः । दवि. १७८-९

(५) मात्रादयो गुरुतल्पः तद्रमने गुरुतल्पगः । पितृव्यस्त्री सखिस्त्री शिष्यस्त्री भगिनी भगिन्या अपि सखी भगिनीवदेव । साध्वीति वर्णोत्तमाधिशेषणम् । आसामन्यतमागमने शिश्रच्छेद एव दण्डः । नान्य इति वचनं लोभादिना धनादिदण्डनिवृत्त्यर्थम् ।

नाभा. १३।७३-५ (पृ. १४०)

कन्यादूषणे वर्णभेदेन दण्डविधिः

कन्यायामसकामायां द्व्यङ्गुलस्यावकर्तनम् ।
उत्तमायां वधस्त्वेव सर्वस्वहरणं तथा ॥

(१) द्व्यङ्गुलस्य अङ्गुलिद्वयस्य, अङ्गुलीसाध्य-मैश्रुनविषयमेतत् । येन येनाङ्गेनापराधनुयात्तत्तदेवास्य छिन्यादिति सामान्यप्राप्तत्वादिति पारिजातः ।

* विर. ४०२

(२) कन्यायामसकामायामनिच्छन्त्यां स्वजात्यस्या-कन्याकरणे द्व्यङ्गुलस्य छेदनम् । उत्तमायामनिच्छन्त्या-मधमजात्यस्य वध एव । ताडनं वध इति केचित्, अधमस्य सिसृक्षाभावादिति । मारणमित्यन्ये । द्व्यङ्गुलच्छेदादतिरिक्तेन भवितव्यम् । सिसृक्षापि किं न संभवतीति संसर्ग एवैतदन्यदुच्यते इत्यन्ये । सर्वस्वहरणं च ।

नाभा. १३।७१ (पृ. १३९)

* दवि. विरवत् ।

(१) नासं. १३।७१ स्याव (स्याप); नास्मृ. १५।७१ स्वहरणं (संग्रहणं); व्यक. १२७; विर. ४०२ स्त्वेव (स्वेवं); दवि. १८१ विरवत्; सेतु. २७५ विरवत्.

सकामायां तु कन्यायां सवर्णे नास्त्यतिक्रमः ।
किन्त्वलङ्कृत्य सत्कृत्य स एवैनां समुद्बहेत् ॥
इच्छन्त्यां सवर्णे नास्ति दोषः । किन्तु सत्कृत्यालङ्कृत्य स एवोद्बहेत् । अन्यथा दण्ड्यः ।

नाभा. १३।७२ (पृ. १३९)

योऽकामां दूषयति प्रतिलोमे वधः स्मृतः ।
सकामायां तु गमनाद्धनदण्डः प्रकीर्तितः ॥

दास्यादिप्राधारणस्त्रीगमने दोषविचारः

स्वैरिण्यब्राह्मणी वेश्या दासी निष्कासिनी च या ।
गम्याः स्युरानुलोम्येन स्त्रियो न प्रतिलोमतः + ॥

(१) स्वैरिणी स्वरसात् पुंश्चली । अब्राह्मणीति विशेषणेन क्षत्रियायेति यावत् । दासी स्वीया कर्मकरी निष्कामिनी कुटुम्बनिर्गता पुंश्चली । गम्याः स्युरिति निषेधमात्रं न तु पापनिषेधः । विर. ४०६

(२) स्वैरिणी पत्यादित्यक्ता यथेष्टाचारा । अब्राह्मणी ब्राह्मण्या अन्या क्षत्रिया, वैश्या, दासी च । निष्कामिनी अनिरुद्धा । एताः स्त्रियो गम्याः तद्रमने न दण्ड्याः । आनुलोम्येन ब्राह्मणः क्षत्रियादिस्वैरिण्यां, क्षत्रियो वैश्यादिस्वैरिण्यामित्यादि । विपरीते दण्ड्यः ।

नाभा. १३।७८ (पृ. १४०)

आस्वेव तु भुजिष्यासु दोषः स्यात्परदारवत् ।
गम्या अपि हि नोपेया यत्ताः परपरिग्रहाः ॥
+ मिता. व्याख्यानं याज्ञवल्क्यवचने द्रष्टव्यम् ।

(१) नासं. १३।७२; नास्मृ. १५।७२ सवर्णे (संगमे); अप. २।२८८ सत्कृत्य (संस्कृत्य); व्यक. १२७; विर. ४०२; विचि. १७६; व्यनि. ४०३; दवि. १८३ अपवत्; वीमि. २।२८६; सेतु. २७५; समु. १५६ स्थूलन्तरम्.

(२) स्मृचि. २७.

(३) नासं. १३।७८ प्रतिलोम (प्रातिकोम्य); नास्मृ. १५।७८; मिता. २।२९० (ख) सिनी (सनी); व्यक. १२८; अप. २।२९०; विर. ४०५ सिनी (मिनी); पञ्च. ४६८; रत्न. १३२ च या (तथा); दवि. १८८; नृम. २०९ मितावत्; व्यप्र. ४०२; व्यड. १३८; व्यम. १०७; विता. ८०८; सेतु. २७७ निष्कासिनी (निष्कामिनी); समु. १५६ मितावत्.

(४) नासं. १३।७९ या यत्ताः पर (यास्ताश्चेदन्य); नास्मृ. १५।७९; मिता. २।२९० अपि (स्तपि) या यत्ताः (यायत्ताः); अप. २।२९० यत्ताः पर (यत्ताः स)

(१) भुजिष्यासु अन्येनावरुध्य भुज्यमानासु ।
सपरिग्रहाः परेणावरुद्धाः । विर. ४०६

(२) आस्वेव स्वैरिष्यादिषु नियतपुरुषपरिग्रहासु
परदारवदेव दोषः । गमने दण्डश्च । गम्या अपि अभु-
जिष्याः विप्लुता अप्यगम्याः यदि कस्यचित् परिग्रहं
वर्तेरन् यावत्कालं तावत् । नाभा. १३।७९ (पृ. १४०)

अन्यजपशुवेद्यागमने दण्डविधिः

पशुयोनावतिक्रामन्विनेयः स दमं शतम् ।

मध्यमं साहसं गोषु तदेवान्यावसायिषु ॥

(१) सदृशं शतं दशाधिकपणशतम् । स दमं शत-
मेति लक्ष्मीधरः । तत्र स गन्ता पणशतं दमं दद्यादिति
स्फुट एवार्थः । पूर्वं गोगमने वध उक्तः शूद्रस्य, अयं
तु मध्यमसाहसः क्षत्रियवैश्ययोरिति पूर्वेण सममविरोधः ।

विर. ४०७

(२) पशुरजमहिष्यादिः । योनिग्रहणमन्यप्रदेश-
निवृत्त्यर्थम् । गत्वा दण्ड्यो दशोत्तरं शतम् । गोषु योन्या-
मतिक्रम्य मध्यमसाहसम् । तदेव मध्यमसाहसमन्तावसा-
यिषु चण्डालादिषु । नाभा. १३।७६ (पृ. १४०)
सुवर्णं तु भवेद्दण्ड्यो गां व्रजन् मनुजोत्तमः ।
वेद्यागामी द्विजो दण्ड्यो वेद्याशुल्कसमं दमम् ॥

व्यक. १२८ अपवत्; विर. ४०५ अपवत्; पमा. ४६८;
रत्न. १३२; दवि. १८८ अपवत्; नृप्र. २०९ अपि
(स्वपि) या यत्ताः पर (याद्यतस्ताः स); व्यप्र. ४०२
मितावत्; व्यउ. १३८ अपि (स्वपि) यत्ताः पर (यत्तस्मात्
स); व्यम. १०७ पू.; विता. ८०८ मितावत्; सेतु.
२७७ यत्ताः पर (यत्तस्ताः स); समु. १५६ नृप्रवत्.

(१) नासं. १३।७६ पूर्वार्धे (पशुयोन्यामतिक्रम्य विनेयः
सदृशं शतम्) न्या (न्ता); नास्मृ. १५।७६; व्यक. १२८;
विर. ४०७ स दमं (सदृशं); विचि. १८८; व्यनि. ४०३
न्या (न्ता.) शेषं विरवत्; बाल. २।२८९ विनेयः स दमं
(विनेयः सततं) तदेवा (भवेद); सेतु. २७८ दमं शतम्
(शतं दमम्); समु. १५६ स दमं शतम् (स्याच्छतं
दमम्) तदेवान्या (तथैवान्ता); विव्य. ५५.

(२) व्यक. १२८ दमम् (पणम्); विर. ४०८;
विचि. १८८ समं दमम् (पणं स्मृतम्); दवि. १९०
दमम् (दमः) उक्तः : १९४ पू., गत्स्यपुराणम्; वीमि.
२।२८६ शुल्कसमं दमम् (शुल्कं पणं स्मृतम्) उक्तः;
सेतु. २७९.

यद्वेद्यागमने शुल्कं पञ्चशतपणरूपं तावान् वेद्या-
गामिनो ब्राह्मणस्य दण्डः । विचि. १८८

अगम्यागमने प्रायश्चित्तं राजदण्डो वा

अगम्यागामिनः शास्ति दण्डो राज्ञा प्रकीर्तितः ।

प्रायश्चित्तविधानं तु पापानां स्याद्विशोधनम् ॥

अगम्यागामिनो यथोक्तो दण्डो राज्ञा प्रणीतः
शास्ति । प्रायश्चित्तविधावत्र नान्यो दण्डोऽस्ति । तस्मा-
द्यथोक्तो दण्डो न प्रमाद्यः । तेषामप्यनुग्रहो भवत्येव ।
इतरथोभयोः प्रत्यवायः स्यात् ।

नाभा. १३।७७ (पृ. १४०)

बृहस्पतिः

संग्रहणप्रकाराः, तल्लक्षणानि च

पारुष्यं द्विविधं प्रोक्तं साहसं च द्विलक्षणम् ।

पापमूलं संग्रहणं त्रिप्रकारं निबोधत ॥

(१) संग्रहणं परस्त्रिया सह पुरुषस्य संबन्धः ।

स्मृच. ८

(२) तत्र परदारपदेन स्वभार्याव्यतिरिक्ता स्त्री
विवक्षिता । सा द्विविधा परिणीता अपरिणीता चेति ।
तयोः परिणीता अनेकविधा साध्वी बन्धकीति, उत्तमा
हीनति स्वजना अस्वजनेति, गुप्ता अगुप्ता चेति,
कृषादिभार्या अन्येति ।

अपरिणीता त्रिविधा कन्या ब्रात्या वेद्येति । एते
विभाजकोपाधयो बलललानुरागादिप्रयोगवद्दण्डभेदाय
भवन्तीति परिभाषान्यायेन प्रमुखे दर्शिताः । आसाम-
भिमर्षणमपि द्विविधं संग्रहणमभिगमश्च । तत्र संग्रहणं
नाम समीचीनं ग्रहणं परस्त्रिया आत्मीयताकरणम् ।

(१) नासं. १३।७७ कीर्तितः (चोदितः) न तु पापानां
स्याद् (वत्र प्रायश्चित्तं); नास्मृ. १५।७७ नः शास्ति
(नश्चास्ति) कीर्तितः (चोदितः); व्यक. १२८; विर. ४०८
स्ति द (दिर्द); विचि. १८९ पापानां स्याद्दि (पापराशेर्वि);
दवि. १८९ विरवत्; वीमि. २।२८६ स्ति द (स्तिर्द);
राज्ञा (राज्ञः) शेषं विचिवत्; सेतु. २७९.

(२) अप. २।२८३; व्यक. १२४; स्मृच. ८ उक्तः;
विर. ३७८ द्विलक्ष (त्रिलक्ष) त्रिप्र (त्रिरा); पमा. ४६२
उक्तः; रत्न. १२९ उक्तः; व्यनि. ३९८ उक्तः; दवि.
१५४; व्यप्र. ३९७ उक्तः; व्यउ. १३५ उक्तः; समु.
१५३ उक्तः.

तद्विभजते बृहस्पतिः— पारुष्यमिति । दवि. १५४

बलोपाधिकृते द्वे तु तृतीयमनुरागजम् ।
तत्पुनस्त्रिविधं प्रोक्तं प्रथमं मध्यमोत्तमम् ॥
अनिच्छन्त्या यत्क्रियते सुप्तोन्मत्तप्रमत्तया ।
प्रलपन्त्या वा रहसि बलात्कारकृतं तु तत् ॥
छेदना गृहमानीय दत्त्वा वा मदकारणम् ।
संयोगः क्रियते यस्याः तदुपाधिकृतं विदुः ॥
अन्योन्यचक्षुरागेण दूतीसंप्रेषणेन वा ।
कृतं रूपार्थलोभेन ज्ञेयं तदनुरागजम् ॥

कार्मणं कर्मणा वशीकरणम् । स्मृच. ८

(१) अप. २।२८३; व्यक. १२४; स्मृच. ८ पाधि (पाधि) [उत्तरार्धे: 'ज्ञेयं तदनुरागजं' इत्यस्य उत्तरं पतितः]; विर. ३७९ मोत्त (मुत्त); पमा. ४६२; रत्न. १२९ स्मृचवत्, पू.; व्यनि. ३९८ स्मृचवत्; दवि. १५४ कृते (हो); व्यप्र. ३९७ स्मृचवत्; व्यउ. १३५ प्रोक्तं (ज्ञेयं); समु. १५३ पू., १५४ उक्त.

(२) अप. २।२८३; व्यक. १२४; स्मृच. ८ सुप्तो (मत्तो) वा (च) : ३१९; विर. ३७९; पमा. ४६२ पूर्वाधि (अनिच्छन्त्या त्वपकृतं मत्तोन्मत्तकृतं तथा) प्रलपन्त्या वा (प्रलये यत्तु); रत्न. १२८ कृतं तु तत् (कृतस्तथा) : १२९ सुप्तो (मत्तो); व्यनि. ३९८ सुप्तो (मत्तो) वा (ऽपि); दवि. १५५ वा रहसि (रहसि वा); व्यप्र. ३९६, ३९७ सुप्तो (मत्तो); व्यउ. १३० : १३५ व्यप्रवत्; विता. ८१३ तं तु तत् (तानि च); समु. १५३.

(३) अप. २।२८३ मदकारणम् (मद्यकार्मणम्); व्यक. १२४ अपवत्; स्मृच. ८ अपवत्; विर. ३७९ दत्त्वा... रणम् (गत्वा वा तत्त्वसञ्चानि); पमा. ४६२ यस्याः (यत्तु); रत्न. १३० यस्याः तदु (यत्तु तत्तु); व्यनि. ३९८ वा (च); दवि. १५५ मदकारणम् (मद्यकार्मणम्); व्यप्र. ३९७ दत्त्वा वा (दत्त्वास्या) यस्याः तदुपा (यत्र तत्तुप); व्यउ. १३५ दत्त्वा वा (दत्त्वास्या) यस्याः तदु (यत्तु तत्तु); समु. १५३ यस्याः तदु (यस्यां तत्तु) शेषं अपवत्.

(४) अप. २।२८३ वा (च); व्यक. १२४ अपवत्; स्मृच. ८; विर. ३७९ वा (च) र्थलोभेन (बलोकेन); पमा. ४६२ चक्षू (मनु) दूती (दूत); रत्न. १२९ अपवत्; व्यनि. ३९८; दवि. १५५; व्यप्र. ३९७; व्यउ. १३५ रूपार्थलोभेन (लोभार्थरूपेण); समु. १५३.

अपाङ्गप्रेक्षणं हास्यं दूतीसंप्रेषणं तथा ।

स्पर्शो भूषणवस्त्राणां प्रथमः संग्रहः स्मृतः ॥

प्रेषणं गन्धमाल्यानां फलमद्यान्नवाससाम् ।

संभाषणं च रहसि मध्यमं संग्रहं विदुः ॥

मैकशय्यासनं क्रीडा चुम्बनालिङ्गनं तथा ।

एतत्संग्रहणं प्रोक्तमुत्तमं शास्त्रवेदिभिः ॥

वर्णमदेन संग्रहणे दण्डविधिः

त्रयाणामपि चैतेषां प्रथमो मध्य उत्तमः ।

विनयः कल्पनीयः स्यादधिको द्रविणाधिके ॥

(१) त्रयाणामप्येतेषां प्रथममध्यमोत्तमसाहसकारिणाम् । यथाक्रमं प्रथममध्यमोत्तमदण्डाः, अधिकधनस्य तु प्रथमादिभ्योऽधिकोऽपि दण्ड इत्यर्थः । विर. ३८४

(२) एषु त्रिषु संग्रहणेषु यथाक्रमं प्रथममध्यमो-

(१) व्यक. १२४; स्मृच. ८; विर. ३७९; पमा. ४६२ दूती (दूत) भूषण (भूषण); दीक. ५५ संग्रहः (साहसः); रत्न. १३०; विचि. १७०; व्यनि. ३९८ प्रेक्षणं (प्रेषणं); दवि. १५५; व्यप्र. ३९७ व्यासबृहस्पती; व्यउ. १३५; सेतु. २६१; समु. १५४; विव्य. ५३.

(२) व्यक. १२४ च (वा); स्मृच. ८ फलमद्यान्न (धूपमध्वन्न) च रहसि (रहसि च); विर. ३८०; पमा. ४६२-३ फलमद्यान्न (धूपमध्वन्न) च रहसि (रहसि च); दीक. ५५ मद्यान्न (सद्गन्ध); रत्न. १३० च (वा); विचि. १७१; व्यनि. ३९८; व्यप्र. ३९८ मद्यान्न (धूपान्न) व्यासबृहस्पती; व्यउ. १३५; सेतु. २६२ व्यप्रवत्; समु. १५४ स्मृचवत्.

(३) व्यक. १२४; स्मृच. ८ लिङ्गनं (लिङ्गने); विर. ३८० स्मृचवत्; पमा. ४६३; दीक. ५५; रत्न. १३०; विचि. १७१; व्यनि. ३९८; दवि. १५६; व्यप्र. ३९८ व्यासबृहस्पती; व्यउ. १३५; विता. ७९७ 'परस्परमथाश्रयः' इति वा पाठः, पू.; सेतु. २६३ एकशय्यासनं (एकत्र शयनं) लिङ्गनं (लिङ्गने); समु. १५४ स्मृचवत्; विव्य. ५३.

(४) अप. २।२८४; व्यक. १२४; विर. ३८४; दवि. ५२ मध्य उत्तमः (तममध्यमः) : १५६; विचि. १७२; व्यप्र. ३९९; व्यउ. १३६ धिके (धिकः); व्यप्र. १०६ को द्रविणाधिके (कोऽपि बलाद्रहः); विता. ७९८ क्रमेण व्यासः; सेतु. २६४ (=); समु. १५४ व्यप्रवत्.

सहसा दण्डा अधिकघनस्य त्वधिकोऽपि दण्ड
इत्यर्थः । विचि. १७२

सहसा कामयेद्यस्तु धनं तस्याखिलं हरेत् ।

उत्कृत्य लिङ्गवृषणौ भ्रामयेद्गर्दभेन तु ॥

(१) ब्राह्मणेतरसवर्णाविषये तु बृहस्पतिरपराधिनो
दण्डमाह— सहसेति । कामयेत् परस्त्रियं ब्रजेदित्यर्थः ।

स्मृच. ३२०

(२) यः सहसा बलेन परस्त्रियमनिच्छन्तीमेवाभि-
गच्छति, तस्य सर्वस्वं गृहीत्वा लिङ्गवृषणौ छित्वा
गर्दभेन पुरपरिभ्रामणं दण्डः । विर. ३८९

छद्मना कामयेद्यस्तु तस्य सर्वहरो दमः ।

अङ्कयित्वा भगाङ्केन पुरान्निर्वासयेत्ततः ॥

(१) छद्मना कामयेत् वञ्चनया संगच्छेत् । सर्वहरः
सर्वस्वहरणं, तद्गगाङ्ककरणानन्तरमित्यर्थः ।

स्मृच. ३२०

(२) यस्तु छद्मना छलेन परस्त्रियमनिच्छन्तीमेवाभि-
गच्छति, तस्य सर्वस्वमादाय भगाङ्केनाङ्कयित्वा
पुरान्निर्वासनं दण्डः । विर. ३८९

दौमोऽन्तिमः समायां तु हीनायामधिकस्ततः ।

पुंसः कार्योऽधिकायां तु गमने संप्रमापणम् ॥

(१) अथ. २।२८६ सहसा कामयेद्यस्तु (सहसायः काम-
येते); व्यक. १२५; स्मृच. ३२०; विर. ३८८; पमा.
४६६; रत्न. १२९; दवि. १६५ लिङ्ग (लिङ्ग); सवि.
४६७; व्यप्र. ३९६; व्यउ. १३४ क्रमेण मनुः; व्यम.
१०५ दविबत्; विता. ८१३ उत्तरार्धे (उत्कृत्य लिङ्गवृषणौ
प्रकुर्वीत परिग्रहम् । उत्कृत्य लिङ्गवृषणौ भ्रामयेद्गर्दभेन तु);
सेतु. २६६ काम (कार); समु. १५३-४.

(२) अथ. २।२८६; व्यक. १२५; स्मृच. ३२०;
विर. ३८९; पमा. ४७२ काम (कार); रत्न. १३०;
विचि. १८२-३ छद्मना (सहसा); दवि. १६५ सर्वहरो
दमः (सुर्वहरो दमाः); व्यप्र. ३९८; व्यउ. १३६;
व्यम. १०५; सेतु. २६६-७ पमावत्; समु. १५४.

(३) व्यक. १२५; स्मृच. ३२० अन्तिमः (नेयः) संप्र
(सप्र); विर. ३८९; रत्न. १३० स्मृचवत्; विचि. १८३
कस्ततः (कः स्मृतः) मने (मनं); दवि. १६५; व्यप्र. ३९७
मधि (मधि) शेषं स्मृचवत्; व्यउ. १३४ (=) अन्तिमः
(ज्ञेयः) संप्रमापणम् (संप्रमापणे); व्यम. १०६ अन्तिमः

(१) तस्यात्रायमर्थः । समायां जारसवर्णपरभार्या-
गमनविषये 'छद्मना कामयेदि'त्यादिवाक्योक्तो दमो-
नेयः पुमांसं जारभूतं प्रापणीयः । हीनायां जारतो हीन-
वर्णायां गमने ततः छद्मना गमननिमित्तकादमाद-
धिकोऽर्धो दमः पुंसः कार्यः । अधिकायां जारतोऽधिक-
वर्णायां गमने संप्रमापणं प्रमापणमपि पुंसः कार्यम् ।
सर्वस्वहरणं कृत्वा प्रमापयेदित्यर्थः । अत्रापि पुंस एवा-
पराधित्वात्तस्यैव दण्डाभिधानमिति मन्तव्यम् । तेना-
त्रापि स्त्रिया नास्ति दण्डः । तथापि परपुरुषसंपर्कज-
दोषसद्भावादसंबन्धव्यवहार्यताऽस्ति । ततश्चात्रापि —'अनि-
च्छन्ती तु या भुक्ता गुप्तां तां वासयेद्गृहे । मलिनाङ्-
गीमधःशय्यां पिण्डमात्रोपजीविनीम् ॥ कारयेन्निष्कृतिं
कुच्छं पराकं वा समे गताम् । हीनवर्णोपभुक्ता या
त्याज्या वध्याऽथवा भवेत् ॥' इत्युक्तमनुसंधयम् ।

स्मृच. ३२१

(२) यस्तु बलच्छले विहाय दूतादिप्रेषणद्वारा
समानजातीयां परस्त्रियं गच्छति, तस्यान्तिमः उत्तमो
दण्डः, हीनायां तु बलच्छले विहाय गच्छतो मध्यमो
दण्डः । उत्कृष्टजातीयां तु दूतादिप्रेषणद्वारा बल-
च्छलाभ्यां वा गच्छतो मारणमेवेत्यर्थः । विर. ३८९

(३) एतद्दर्शनादलच्छलाभ्यां सजातीयाभिगमे उत्त-
माधिको दण्डो हीनजातीयाभिगमे उत्तम इति गम्यते,
हीनस्य बलेनोत्तमाभिगमे विचित्रो वध इति शेषः ।
अपराधगौरवात् । 'पुमांसं दाहयेत् पापं शयने तप्त
आयसे' इति वचनाद्वा । दर्पगमनाधिकारे मनुरिति
कृत्वा कामभेन्वादावस्यावतारणात् । *दवि. १६६

सुगुप्तां ब्राह्मणीं यान्तो दग्धव्यास्तु कटाग्निना ॥

स्त्रीसंग्रहणे स्त्रीणां दण्डविधिः

गृहमागता या नारी प्रलीभ्य स्पर्शनादिना ।

कामयेत्तत्र सा दण्ड्या नरस्यार्धदमः स्मृतः ॥

* शेषं विरवत् ।

(नेयः) समायां तु (समायां यो); विता. ८१३-४ मोऽन्तिमः
(मः समः) मधि (मधि); सेतु. २६७; समु. १५४
अन्तिमः (नेयः).

(१) विच्य. ५५.

(२) व्यक. १२६; स्मृच. ३२३; विर. ३९८ (=);

छिन्ननसौष्ठवकर्णां तां परिभ्राम्याप्सु मज्जयेत् ।
खादयेद्वा सारमेयैः संस्थाने बहुसंस्थिते ॥

तत्र सा दण्ड्या, यः स्त्रियं प्रलोभ्य संगच्छतः पुरुषस्य
दण्डः तेन दण्ड्या, तदण्डार्धः पुरुषस्य । छिन्नेत्यादिना
तस्या एवाधिको वैकल्पिक उक्तः । बहुसंस्थिते बहु-
भिराकीर्णं । विर. ३९८-९

अनिच्छन्ती तु या भुक्ता गुप्तां तां वासयेद् गृहे ।
मलिनाङ्गीमधःशय्यां पिण्डमात्रोपजीविनीम् ॥
कौरयेन्निष्कृतिं कृच्छ्रं पराकं वा समे गताम् ।
हीनवर्णोपभुक्ता या त्याज्या वध्याऽथवा भवेत् ॥
गुप्तां पुनः संभोगरहितां वासयेद्विशुद्धिपर्यन्तमिति
शेषः । समे गतां समवर्णं पुंसि संगतामित्यर्थः ।
हीनवर्णोपभुक्ताविषये वचनान्तरपर्यालोचनया यद्वक्तव्यं
तद्विस्तरभयादिह नोक्तम् । स्वावसरे प्रायश्चित्तकण्डे
वक्ष्यते । स्मृच. ३२०

कात्यायनः

संग्रहणलक्षणानि

यानि कर्माण्यभिलषन् पुमान्वै कुरुते कश्चित् ।
आरम्भास्ते तु निर्दिष्टा गर्हिताः कामसाधकाः ॥

रत्न. १३२; विचि. १८६; व्यनि. ४०२; दवि. १६४;
वीमि. २।२९४; व्यप्र. ४०४; व्यउ. १३९; व्यम. १०७
नारदः; विता. ८०७; सेतु. २७३; समु. १५५.

(१) व्यक. १२६ कर्णां तां (कर्णां तु); विर. ३९८
(=) खाद... मेयैः (खादयेत्सारमेयैर्वा); विचि. १८६ छिन्न
(भिन्न); व्यनि. ४०२ कर्णां तां (कर्णां तु) भ्राम्या (भ्राम्या);
दवि. १६४ कर्णां तां (कर्णानां); वीमि. २।२९४ प्सु
मज्ज (शुभज्ज) पू.; सेतु. २७३; समु. १५५ व्यकवत्.

(२) व्यक. १२७; स्मृच. ३२०, ३२१; विर. ४००;
व्यनि. ४०२; व्यम. १०५ क्रमेण कात्यायनः; विता. ८१४
न्ती तु या भुक्ता (न्तीं तु यां भुक्त्वा) नाङ्गी (नाङ्गा);
सेतु. २७३; विभ. १६ पूर्वार्धे (व्यभिचरन्तीं दत्तभक्तं शुद्धां
तां रक्षयेद्गृहे) पिण्डमात्रोप (भिक्षामाश्रित्य); समु. १५४.

(३) व्यक. १२७; स्मृच. ३२०, ३२१; विर. ४००
ऽध्वा (च सा); व्यनि. ४०२ समे (समा) या (सा);
व्यम. १०५ उत्त., क्रमेण कात्यायनः; विता. ८१४ श्रुतिं
(श्रुतिः) वर्णोप (वर्णेन); सेतु. २७३; विभ. १६ ऽथवा
भवेत् (च धर्मतः); समु. १५४.

(४) व्यक. १२४; विर. ३८२.

व्य. कां. २३७

परस्त्रियमभिलषन् यावन्तं कर्मकलापं पुमान् करोति,
सर्वोऽसौ संग्रहणारम्भः । विर. ३८२

दूतोपचारयुक्तश्चेदवेलास्थानसंगतः ।

कण्ठकेशाम्बरग्राही कर्णनासाकरादिषु ॥

एकस्थानासनाहारः संग्रहो नवधा स्मृतः ।

न ग्राह्यो ह्यन्यथाकारी ग्राहको दण्डमर्हति ॥

(१) अञ्चलं वस्त्रप्रान्तम् । स्मृच. ८

(२) अत्र करादिष्वित्यादिशब्देन कण्ठकेशकर्णनासा-
तिरिक्तं अङ्गं ग्राह्यम् । तेन भूतोपचारयुक्तस्ताम्बूला-
द्युपकरणयुक्तः । कण्ठे केशेऽम्बरे कर्णे नासायां करादा-
विति पट्सु स्पृशति, एकस्थान एकासन एकाहारश्च
भवति, स नवप्रकारः संग्रहो ग्राहकैर्निश्चेतव्य इत्यर्थः ।
न ग्राह्य इत्यादिनाधेन एतैरेव चिह्नैर्भावान्तरप्रयुक्तैर्न
संग्रहो निश्चेतव्यः । यस्तु तेनैव तथात्वनिश्चयं कुरुते, स
एव दण्ड्यः । विर. ३८२-३

गर्भपातो नखानां च दर्शनं गर्भधारणम् ।

धारणं परवस्त्राणां अलङ्कारायुधस्य च ॥

एभिश्चिह्नैः सदा ज्ञेया व्यभिचाररताः स्त्रियः ॥

गर्भपात इत्यादिना, एभिर्गर्भपातादिभिर्निमित्तै-
र्व्यभिचाररता इति ज्ञेयमित्युक्तम् । विर. ३८३

गन्धमाल्याम्बरैश्चैव लेख्यसंप्रेषणैरपि ।

ग्राहकं सर्वमेव स्यादारम्भकरणं हि तत् ।

अस्मादकार्यसंसर्गात् ग्रहं संग्रहणं विदुः ॥

(१) व्यक. १२४ संगतः (संस्थितः); स्मृच. ८ संगतः
(संस्थितिः) शाग्वरग्राही (शास्त्रलग्नः); विर. ३८२ दूतो
(भूतो); समु. १५३ संगतः (संस्थितः) शाग्वरग्राही
(शास्त्रलग्नः).

(२) व्यक. १२४ कारी (वामी); स्मृच. ८ हारः
(हाराः) पू.; विर. ३८२ नवधा (मुनिभिः); समु. १५३
स्मृचवत्, पू.

(३) व्यक. १२४; विर. ३८२; व्यनि. ३९९; समु.
१५३ गर्भपातो (दन्तपाद) धारणं परवस्त्राणां (परवस्त्रा-
धारणं) स्मृत्यन्तरम्.

(४) व्यक. १२४; विर. ३८२; व्यनि. ३९९; समु.
१५३ स्मृत्यन्तरम्.

(५) व्यक. १२४ श्वैव (श्रापि) रपि (स्तथा) तत्
(यत्); विर. ३८३ अस्मादकार्यं (अस्माकुर्वार्यं).

कामी तु संस्थितो यत्र आरम्भकामसाधके ।

तत्तस्माद्ग्रहणं तस्य ग्राह संग्रहणं ह्यतः ॥

ग्राहकं ग्रहणस्यावरोधस्य निमित्तमिति हलायुधः ।

विर. ३८४

संग्रहणदोषप्रतिपत्तयः

अतोऽन्येन प्रकारेण प्रवृत्तौ ग्रहणं भवेत् ।

स्वयमेवागतायां तु पुंगुहे न तु दोषभाक् ॥

(१) अभिगमनानुवृत्तौ कात्यायनः— अत इति ।

व्यक. १२५

(२) अभिगमनानुवृत्तौ विष्णुः— अत इति ।

विर. ३८५

(३) पुंगुह इति । स्वगृहं गते पुंसि स्त्रियां स्वयमुपस्थितायां अधिकः पुंसो न दोष एवेत्यर्थः । एतद्वचनं कल्पतरौ संग्रहणप्रकरणे पठितम् । रत्नाकरे त्वभिगमनानुवृत्तौ कात्यायन इति कृत्वा तत्रैवावतारितम् ।

दवि. १५७-८

प्रदुष्टव्यक्तदारस्य क्लीबस्याक्षमकस्य च ।

स्वेच्छयोपेयुषो दारान्न दोषः साहसे भवेत् ॥

अस्यार्थः— प्रदुष्टास्त्यक्ताः स्वदारा येन तस्य दुष्टान् दारान् तथा क्लीबाक्षमयोर्दाराणामेवेच्छयोपगच्छन् न दण्डनीय इति ।

व्यक. १२५

स्त्रीपुरुषयोः संग्रहणे दण्डविधिः

स्त्रीषु वृत्तोपभोगः स्यात्प्रसह्य पुरुषो यदा ।

वधस्तत्र प्रवर्तेत कार्यातिक्रमणं हि तत् ॥

तदगुणवतो जायायां द्रष्टव्यम् । अत्र मन्वादिभिः पुरुषस्यैव दण्डाभिधानं दण्डप्रापकस्त्रीगतापराधाभावमिति मन्तव्यम् । तथापीतरपुरुषसंसर्गजं पापं नार्याः संपद्यते । ततश्चासंव्यवहार्यता अत्रापि दण्ड्यायामिव समाना । सा प्रायश्चित्तेन कचिदपैति कचिन्नेत्याह

(१) व्यक. १२४; विर. ३८३ ग्राह संग्रहणं (प्राप्तग्रहणं).

(२) व्यक. १२५; विर. ३८६ पुंगुहे (स्वगृहे) विष्णुः; दवि. १५७ न तु (स न).

(३) व्यक. १२५ नारदकात्यायनौ; विर. ३८६ प्रदुष्ट (अदुष्ट) स्वेच्छयो (स्वेच्छानु) विष्णुः; दवि. १५८ स्वेच्छयो (सेच्छानु) नारदकात्यायनौ.

(४) व्यक. १२५; स्मृच. ३२० वधस्तत्र (वधे तत्र); विर. ३८९ भोगः (योगः); व्यग्र. ३९७ वृत्तो (कृतो);

वृहस्पतिः— अनिच्छन्तीति ।

स्मृच. ३२०

सर्वेषु चापराधेषु पुंसो योऽर्थदमः स्मृतः ।

तदर्थं योषितो दद्युः वधे पुंसोऽङ्गकर्तनम् ॥

योषितो दद्युः इति, पुरुषवदपराधकर्त्तव्य इति शेषः ।

स्मृच. ३२१

नास्वतन्त्राः स्त्रियो ग्राह्याः पुमांस्तत्रापराध्यते ।

प्रभुणा शासनीयास्ता राजा तु पुरुषं नयेत् ॥

(१) तद्व्रताचरणार्हास्वतन्त्रासु द्रष्टव्यम् । स्मृच. ३२०

(२) सतन्त्राः सस्वामिकाः स्त्रियो राजा न ग्राह्या न कर्पणीयाः, राजा तु पुरुषं नयेत् स्त्रीस्वामिनं पुरुषं प्रापयेत् । स्वामिद्वारैव तद्दण्डो ग्राह्य इति तात्पर्यम् ।

विर. ४००

प्रोषितस्वामिका नारी प्रापिता यद्यभिग्रहे ।

तावत्सा बन्धने स्थाप्या यावत्स्यादागतः प्रभुः ॥

अभिग्रहे अभिसारनिमित्तग्रहे सति राजपुरुषैर्यदि

राजगृहं नीता ।

विर. ४००

भैरिणीगगतविचारः

कामार्ता स्वैरिणी या तु स्वयमेव प्रकामयेत् ।

राजादेशेन भोक्तव्या विख्याप्य जनसंनिधौ ॥

व्यउ. १३५ वृत्तो (कृतो) शेषं स्मृचवत्; व्यम. १०५ वृत्तो (कृतो) वधस्तत्र (वधे तस्य); विता. ८१४ वृत्तो (यः कृतः) शेषं स्मृचवत्; सेतु. २६७ विरवत्; समु. १५३ स्मृचवत्.

(१) स्मृच. ३२१ चतुर्थपादं विना; रत्न. १३०; व्यग्र. ३९९ योऽर्थ (व्यर्थ); व्यउ. १३६-७; व्यम. १०६; समु. १५४.

(२) व्यक. १२७ ध्यते (ध्यति); स्मृच. ३२३ व्यकवत्; विर. ४०० नास्व (न स); विचि. १८७ यास्ता (या सा) शेषं व्यकवत्; दवि. १६४; सेतु. २७४ तु (च); समु. १५५ व्यकवत्.

(३) व्यक. १२७ तस्यादा (व्यत्या); स्मृच. ३२३ व्यकवत्; विर. ४००; विचि. १८७; दवि. १६५; सेतु. २७४; समु. १५५ व्यकवत्.

(४) अप. २२९०; व्यक. १२८; विर. ४०५ काम (काश); व्यनि. ४०३ कामा ... या तु (यं कामार्ता स्वैरिणी या) राजा ... कव्या (राजा देशादिभोक्तव्या) व्यासः; सेतु. २७७; समु. १५५ राजा ... कव्या (राजा देशादिभोक्तव्या) व्यासः.

व्यासः

संग्रहणलक्षणानि

संग्रहस्त्रिविधो ज्ञेयः प्रथमो मध्यमस्तथा ।
उत्तमश्चेति शास्त्रेषु तस्योक्तं लक्षणं पृथक् ॥
त्रिविधं तत्समाख्यातं प्रथमं मध्यमोत्तमम् ॥
अदेशकालसंभाषा निर्जने च परस्त्रिया ।
अपाङ्गप्रेक्षणं हास्यं प्रथमः संग्रहः स्मृतः ॥
एतच्च रिसंया विशेषणीयम् । विर. ३७९
प्रेषणं गन्धमाल्यानां धूपभूषणवाससाम् ।
प्रलोभनं चात्रापानैर्मध्यमः संग्रहः स्मृतः ॥

* अयमर्थश्लोकः पूर्वश्लोकार्थदर्शकः पूर्वश्लोकरथाने पठनीयः ।

(१) अ. २।२८४; व्यक. १२४ ज्ञेयः (प्रोक्तः);
स्मृच. ८; विर. ३७९; रत्न. १३०; विचि. १६९ ज्ञेयः
(प्रोक्तः) ध्यमस्तथा (श्व उत्तमः) उत्तमश्चेति (उक्तश्चेति स्व);
व्यप्र. ३९७; सेतु. २६१; समु. १५३; विव्य. ५३ ज्ञेयः
(प्रोक्तः) मस्तथा (मोत्तमः) उत्तमश्चेति (उक्तश्चेति स).

(२) मित्ता. २।२८३; स्मृचि. २६; सवि. ४६७
नारदः; वीमि. २।२८३; विता. ७९७; राकौ. ४८४.

(३) मित्ता. २।२८३ संभाषा (भाषाभिः) या (याः)
अपाङ्गप्रे (कटाक्षवे) मः ... स्मृतः (मं साहसं स्मृतम्);
अप. २।२८४ निर्जने (अरण्ये) प्रथ... स्मृतः (पूर्वसंग्रहणं
स्मृतम्); व्यक. १२४ अपवत्; स्मृच. ८ अपाङ्गप्रे (कटा-
क्षवे); विर. ३७९ काल (काले) वा (वा) निर्जने (अरण्ये)
या (याः); विचि. १६९ काल (काले) निर्जने (अरण्ये)
या (याः) प्रथ... स्मृतः (पूर्व संग्रहणं स्मृतम्); स्मृचि.
२६ या (याः) अपाङ्गप्रे (कटाक्षवे) मः ... स्मृतः
(मं साहसं स्मृतम्); सवि. ४६७-८ या (याः) उत्तरार्धे
(कटाक्षवीक्षणं हास्यं प्रथमं साहसं स्मृतम्) नारदः; वीमि.
२।२८३ काल (काले) पू; विता. ७९७ मितवत्; राकौ.
४८४ स्मृचिवत्; सेतु. २६१ काल (काले) निर्जने (अरण्ये)
प्रथ... स्मृतः (पूर्व संग्रहणं स्मृतम्); समु. १५३ मितवत्;
विव्य. ५३ या (याः) प्रथ... स्मृतः (प्रथमं ग्रहणं स्मृतम्).

(४) मित्ता. २।२८३ मः संग्रहः स्मृतः (मं साहसं
स्मृतम्); अप. २।२८४ क्रमेण मनुः; व्यक. १२४; स्मृच.
८; विर. ३८०; विचि. १७१ बृहस्पतिः; स्मृचि. २६
चात्र (चात्र) मः ... स्मृतः (मं समुदाहृतम्); दवि. १५६
धूप (पूग) मः ... स्मृतः (मः साहसः स्मृतः); सवि. ४६८
मितावत्, नारदः; वीमि. २।२८३ मः ... स्मृतः (मं समु-

शय्यासने विविक्ते तु परस्परमुपाश्रयः ।
केशाकेशिग्रहश्चैव ज्ञेय उत्तमसंग्रहः ॥

विविक्ते रहसि । केशाकेशिग्रहैः परस्परकेशग्रहण-
पूर्वकक्रीडाभिः । स्मृच. ८

अपाङ्गप्रेक्षणं हास्यं दूतीसंप्रेषणं तथा ।
स्पर्शा भूषणवस्त्राणां प्रथमः संग्रहः स्मृतः ॥
प्रेषणं गन्धमाल्यानां फलधूपान्नवाससाम् ।
संभाषणं च रहसि मध्यमं संग्रहं विदुः ॥
एकशय्यासनं क्रीडा चुम्बनालिङ्गनं तथा ।
एतन् संग्रहणं प्रोक्तमुत्तमं शास्त्रवेदिभिः ॥

स्त्रीसंग्रहणे दण्डविधिः

गुप्तायाः संग्रहे दण्डो यथोक्तः परिकीर्तितः ।
इच्छन्त्यामागतायां तु गच्छतोऽर्धदमः स्मृतः ॥
यथोक्त उत्तमसाहसरूपः । एष त्वर्धदण्डः क्लीबादि-
भार्याव्यतिरिक्तासु, क्लीबादिभार्यासु दण्डाभावोक्तेः ।

विर. ३९२

साधारणस्त्रीगमने दण्डविधिः

बहुभिर्भुक्तपूर्वा या गच्छेद्यस्तां नराधमः ।
तस्य वेदयावदिच्छन्ति दण्डनं न तु दारवन् ॥

दाह्यम् उक्तः; विता. ७९७ वीमिवत्; राकौ. ४८४
वीमिवत्; सेतु. २६२; समु. १५३; विव्य. ५३ बृहस्पतिः.

(१) मित्ता. २।२८३ शय्या... तु (सहासनं विविक्तेषु)
ज्ञेय... ग्रहः (सम्यक् संग्रहणं स्मृतम्); अप. २।२८४ मुपा
(सगा) क्रमेण मनुः; व्यक. १२४ मुपा (मपा); स्मृच. ८
सने (सनं) मुपा (मपा) हश्चै (हैश्चै); विर. ३८१ मुपा
(मपा); विचि. १७१ विरवत्; स्मृचि. २६ शय्यासने
(सहासनं) ज्ञेय... ग्रहः (सम्यक् संग्रहणं स्मृतम्); सवि.
४६८ स्मृचिवत्, नारदः; वीमि. २।२८३ स्मृचिवत्; विता.
७९८ स्मृचिवत्, उक्तः; राकौ. ४८४ कते (कतं) शेपं
स्मृचिवत्; सेतु. २६३; समु. १५३ स्मृचिवत्.

(२) व्यप्र. ३९७-८ व्यासबृहस्पती. [वस्तुतस्तु एते श्लोका
व्यासस्य न सन्ति उपर्युक्तैः पुनरुक्तेः ।]

(३) स्मृच. ३२१ सायाः (सायां) परिकीर्तितः (समु-
दाहृतः); विर. ३९२ हे (हो); रत्न. १३१ स्मृचवत्;
व्यनि. ४०१ स्मृतः (मतः) उक्तः; दवि. ५० कीर्तितः
(कल्पितः) : १६४; सेतु. २७०; समु. १५४ स्मृचवत्.

(४) अप. २।२९०; व्यक. १२८; विर. ४०५;

पैरोपरुद्धागमने पञ्चाशत्पणिको दमः ।

प्रसह्य वेद्यागमने दण्डो दशपणः स्मृतः ॥

यमः

मातृव्यस्त्रादिगमने पानित्यम्

मातृष्वसा मातृसखी दुहिता च पितृष्वसा ।

मातुलानी स्वसा श्रृङ्गात्वा सद्यः पतेद्विजः ॥

वर्णभेदेन स्त्री नृग्रहणे दण्डविधिः

शूद्रं तु घातयेद्राजा शयने तम आयसे ।

दहेत्पापकृतं तत्र काष्ठैः पर्णैस्तृणैस्तथा ॥

ब्राह्मणीगन्तारमित्यनुवृत्तौ यमः — शूद्रमिति ।

विर. ३९५

वृषलं सेवते या तु ब्राह्मणी मदमोहिता ।

तां श्रमिः स्वादयेद्राजा संस्थाने वध्यघातिनाम् ॥

(१) 'मदमोहिते'ति वदन् वधदण्डस्यासार्वत्रिकत्वं दर्शयति । तेन 'नार्याः कर्णादिकर्तनम्' इति प्रागुक्तो दण्डो रागादत्यन्तासक्ताविषय इति मन्तव्यम् । अत्यन्तासक्तिरहिताविषये तु न शारीरो दण्डः । संव्यवहारार्थं 'यत्पुंसः परदारेषु तच्चैनां चारयेद्ब्रतम्' इति प्रायश्चित्तविधानात् ।

स्मृच. ३२३

(२) वध्यघातिनां संस्थाने, वध्यान् ये घातयन्ति चाण्डालादयः, तैरधिष्ठिते देशे ।

विर. ३९८

विचि. १८९ गच्छे...धमः (तां गच्छेयुर्नराधमाः) तस्य (तस्या); व्यनि. ४०३ पूर्वा या (पूर्वा तु) दण्डनं न तु (दण्डं न पर); दवि. १८८; वीमि. २।२८६ गच्छे...धमः (तां गच्छेयुर्नराधमाः) तस्य (तस्या); सेतु. २७७; समु. १५५ पूर्वा या (पूर्वा तु) दण्डनं न तु (दण्डं तु पर).

(१) अप. २।२९०; व्यक. १२८; स्मृच. ३२३ त्वणि (त्पण); विर. ४०६ परोप (पराव); रत्न. १३२; विचि. १८७ विरवत्; दवि. १९० (=) उत्त.; व्यग्र. ४०२; सेतु. २७८ विरवत्; २७९ उत्त.; समु. १५५ स्मृचवत्.

(२) दवि. १८०.

(३) विर. ३९५; विचि. १८५; दवि. १७४ पर्णै (पत्रै); सेतु. २७१.

(४) व्यक. १२६; स्मृच. ३२३; विर. ३९८; रत्न. १३२; विचि. १८६; व्यनि. ४०१ घाति (खादि); दवि. १७४; वीमि. २।२८६; व्यम. १०७; विता. ८०७ तां श्रमिः (श्रमिस्तां); सेतु. २७२; समु. १५५; विव्य. ५४ ब्राह्मणी (कुमारी).

(३) एतदर्शनात् गौतमवाक्ये पुरुषवधे प्रकाश-
त्वाभिधानात् स्त्रियाः श्रमिः स्वादनं निभृतमिति भ्रमो
हेयः । दवि. १७४

'चैश्यं वा क्षत्रियं वाऽपि ब्राह्मणी सेवते तु या ।

शिरसो मुण्डनं तस्याः प्रयाणं गर्दभेन तु ॥

इह ब्राह्मण्या नग्रायाः शिरोमुण्डन-सर्पिरभ्युक्षण-
स्वरागेहण-राजपथानुव्रजनानि वसिष्ठेन विहितानि पूता
भवतीत्युपसंहारदर्शनात् प्रायश्चित्तरूपाणि । अत एव
कल्पतरौ— शूद्रमग्नौ प्रास्येदित्यन्तमेव तद्राक्यं पठित-
मवस्तदिहोपेक्षितम् । अत एव 'अनिच्छन्ती च या
भुक्ते'त्यादि बृहस्पतिवचनमपि नात्रावतारितम् ।

दवि. १७४

बन्धकीगमने दण्डविधिः

परदारे सवर्णासु दण्ड्याः स्युः पञ्चकृष्णलान् ।

असवर्णास्वानुलोम्ये दण्डो द्वादशकोः स्मृतः ॥

(१) बन्धकीमधिकृत्याह यमः — परेति । द्वादशको
द्वादशपणः । अ. २।२९०

(२) द्वादशको द्वादशकार्पाणमित्यर्थः । तदेतद्वन्ध-
कीविषयम् । स्मृच. ३२३

साहसिकादिदुष्टरहितराज्यस्तुतिः

दुष्टाः साहसिकाश्चण्डाः कित्वा बाधकास्तथा ॥

यस्य राष्ट्रे न सन्तीह स राजा शकलोकभाक् ॥

संवतः

स्त्रीसंग्रहणलक्षणानि, स्त्रीसंग्रहणनिर्णयश्च

* नेच्छन्त्या यानि चिह्नानि बलात्कारकृतानि च ।

परपुंसः प्रसङ्गेषु नारीणां तानि शृण्वतः ॥

(१) व्यक. १२६; स्मृच. ३२३; विर. ३९८; रत्न.
१३२; विचि. १८६; व्यनि. ४०१; दवि. १७४ तु या
(यदा); वीमि. २।२८६ तस्याः (तस्य) मेन तु (मेन च);
व्यम. १०७; विता. ८०७; सेतु. २७२; समु. १५५.

(२) अप. २।२९०; व्यक. १२८ स्मृतः (मतः);
स्मृच. ३२३ दारे (दार) स्मृतः (मतः); विर. ४०५;
दवि. १८८ दण्ड्याः (दाप्याः) स्मृतः (मतः); सेतु.
२७७ पर (पार) स्मृतः (दमः); समु. १५६ स्मृचवत्, पू-

(३) व्यक. १२८ बाधका (बधका); विर. ४०८;
सेतु. २८०.

(४) स्मृच. ३१९; रत्न. १२८; सवि. ४६५ परपुंसः

नेखदन्तक्षतक्षामा सकचग्रहविक्षता ।

सद्यो विध्वंसिता नारी बलात्कारेण दूषिता ॥

उच्चैर्विक्रोशयन्ती च रुदन्ती लोकसंनिधौ ।

तस्य नाम्ना वदन्ती च यथाहं तेन दूषिता ॥

शोचेदेवंविधैर्लिङ्गैः व्रणीकृतपयोधरा ।

छिन्नालङ्कारकेशैश्च व्याकुलीकृतलोचना ॥

राज्ञा सभ्यैः सभां नीत्वा स्वयमन्विष्य तत्क्षणात् ।

यद् ब्रूयात् सहजं वाक्यं तत्कर्तव्यं प्रयत्नतः ॥

विवादे साक्षिणामत्र न कुर्वीत परिग्रहम् ।

प्रार्थनादिभिस्तस्य न दिव्यं दातुमर्हति ॥

बलात्कारेण सद्यो विध्वंसिता दूषिता नारी या
नेखदन्तक्षतक्षामा विध्वंसकस्य नाम्ना तत्कृतविध्वं-
सनप्रकारं वदन्ती शोचेत्, तां तत्क्षणाद्राज्ञा स्वयम-
न्विष्य सभ्यैः सह सभां प्राप्य का तव पीडति पृच्छेत् ।
ततस्तदा तयाऽऽवेदितं तदाकर्ण्य चिह्नैरेवात्र राज्ञा
निर्णेतव्यमित्यर्थः ।

स्मृच. ३२०

(पुनः पुनः); व्यप्र. ३९६; व्यउ. १३४; विता. ८१३
शृण्वतः (शृण्वते) उक्त., बृहस्पतिः; समु. १५३ च (तु).

(१) स्मृच. ३१९ सक...क्षता (कचग्रहविविक्षता);
रत्न. १२८; सवि. ४६५ क्षतक्षामा (क्षता क्षामा) विक्षता
(पीडिता); व्यप्र. ३९६ विक्षता (वीक्षिता) विध्वंसिता
(विश्रान्तिता); व्यउ. १३४ विध्वंसिता (विश्रासिता);
विता. ८१३ बृहस्पतिः; समु. १५३ सकचग्रहविविक्षता
(कचग्रहविविक्षिता).

(२) स्मृच. ३१९; रत्न. १२९; सवि. ४६५ रुदन्ती
(रुदती); व्यप्र. ३९६; व्यउ. १३४; विता. ८१३ बृह-
स्पतिः; समु. १५३.

(३) स्मृच. ३१९ व्रणीकृत (वामीकृत); रत्न. १२९
छिन्ना (चिह्ना); सवि. ४६५ बृहस्पतिः; व्यप्र. ३९६ रत्न-
वत्; व्यउ. १३४ रत्नवत्; समु. १५३ स्मृचवत्.

(४) स्मृच. ३१९; रत्न. १२९; सवि. ४६६; व्यप्र.
३९६ वाक्यं (वक्त्र); व्यउ. १३४ व्यप्रवत्; विता. ८१३
बृहस्पतिः; समु. १५३.

(५) स्मृच. ३२०; रत्न. १२९ न कुर्वीत (प्रकुर्वीत);
सवि. ४६६ प्रार्थना (वर्तना); व्यप्र. ३९६ रत्नवत्; व्यउ.
१३४ रत्नवत्; विता. ८१३ नादभि (नेऽप्यभि) शेषं
रत्नवत्, बृहस्पतिः; समु. १५३.

बृद्धहारीतः

परस्त्रीगमने दण्डविधिः

प्रत्येकं दण्डनं कुर्याददुर्वृत्तस्य परस्त्रियाम् ॥

चुम्बने तालुविच्छेदो द्वौ हस्तौ परिरम्भणे ।

हस्तस्याङ्गुलिविच्छेदः केशादिग्रहणे स्त्रियाः ॥

दाहयेत्तप्ततैलेन हस्तमुष्ट्या च ताडनम् ।

गुरतं याचमानस्य जिह्वाच्छेदं च कामतः ॥

परद्रव्यादिहरणं परदाराभिमर्शनम् ।

यः कुर्यात्तु बलात्तस्य हस्तच्छेदः प्रकीर्तितः ॥

यो गच्छेत्परदारांस्तु बलात्कामाश्च वा नरः ।

सर्वस्वहरणं कृत्वा लिङ्गच्छेदं च दापयेत् ॥

दहेन् कटाग्निना देहं गुरुस्त्रीगामिनं तथा ॥

कामेङ्गितेषु सर्वत्र ताल्योश्च दहनं स्मृतम् ।

दृष्ट्वा मुहुः प्रेरणे तु नेत्रयोः स्फोटनं चरेत् ॥

स्मृत्यन्तरम्

वर्णभेदेन परस्त्रीगमने दण्डविधिः

आनुलोम्येन...स्त्रिया नासादिकर्तनम् ।

असवर्णानुगमने वधदण्डः प्रकीर्तितः ॥

अयं च दण्डस्याप्युद्देशो राज एव । तस्यैव पालने
अधिकारात् । न द्विजातिमात्रस्य । ब्राह्मणः परीक्षार्थ-
मपि शस्त्रं नाददीतेति शस्त्रग्रहणनिषेधात् । 'धिग्दण्डो
वाग्दमश्चैव विप्रायत्ताबुभाविमौ' इति निषेधाच्च ।

सवि. ४७०-७१

अग्निपुराणम्

संग्रहणोपक्रमनिषेधः । स्वयंववानुज्ञा । वर्णभेदेन स्त्रियाः

व्यभिचारदण्डः । वर्णानुलोम्येन व्यभिचारे दण्डः ।

परस्त्रियं न भापेत प्रतिपिद्धो विशेष हि ॥

अदण्ड्या स्त्री भवेद्राज्ञा वरयन्ती पतिं स्वयम् ॥

भर्तारं लङ्घयेद्या तां श्रमिः संघातयेत्स्त्रियम् ।

ज्यायसा दूषिता नारी मुण्डनं समवाप्नुयात् ।

वैश्यागमे तु विप्रस्य क्षत्रियस्यान्त्यजागमे ॥

क्षत्रियः प्रथमं वैश्यो दण्ड्यः शूद्रागमो भवेत् ॥

(१) बृहास्मृ. ७।२०४-६.

(२) बृहास्मृ. ७।२००-२०२. (३) बृहास्मृ. ७।२०७.

(४) सवि. ४७०. (५) अपु. २२७।४०.

(६) अपु. २२७।४१. (७) अपु. २२७।४२-४.

मत्स्यपुराणम्

प्रतिषिद्धानां परस्त्रियाः अगारप्रवेशे दण्डः

मिक्षुकोऽप्यथवा नारी योऽपि स्यात्तु कुशीलवः ।
प्रविशेत् प्रतिषिद्धस्तु प्राप्नुयात् द्विशतं दमम् ॥
येस्तु संचारकस्तत्र पुरुषः स तथा भवेत् ।
धारदारिकवहण्ड्यो यश्च स्यादवकाशदः ॥

परस्त्रीसंग्रहणे दण्डविधिः

बैलात्संदूषयेद्यस्तु परभार्या नरः कश्चित् ।
वधदण्डो भवेत्तस्य नापराधो भवेत्स्त्रियाः ॥

(१) अप. २।२८५; व्यक. १२५; विर. ३८५; द्विशतं दमम् (पूर्वगाहसम्).

(२) अप. २।२८५; व्यक. १२५; विर. ३८५; विचि. १७४ : १८२ यस्तु (यश्च) षः स तथा (यस्तु तदा) यश्च स्यादव (यश्चागाराव); दवि. १५५ स तथा (सव्यथ वा); सेतु. २६५; विन्य. ५४.

(३) व्यक. १२७; विर. ४००; विचि. १८७ नरः कश्चित् (कथञ्चन) वधदण्डो (वधो दण्डो); दवि. १६३ भवेत्स्त्रियाः (परस्त्रियाः); वीमि. २।२८६ विचिवत्; सेतु. २७४ नरः (पुनः); विन्य. ५५ (=) भवेत्स्त्रियाः (ऽस्ति योषितः) शेषं विचिवत्.

गुप्तास्त्रेवं भवेदण्डः सुगुप्तास्त्रधिकं भवेत् ॥
अद्रव्यां मृतपत्नीं तु संगृह्णापराध्रुयात् ।
बलात् परिगृहाणस्तु सर्वस्वं दण्डमर्हति ॥

कन्यादूषणे दण्डविधिः

अकामां दूषयेत्कन्यां स सद्यो वधमर्हति ।
सकामां दूषमाणस्तु प्राप्तः प्रथमसाहसम् ॥

पशुगमनदण्डः

तिर्यग्योनौ तु गोवर्जं मैथुनं यो निपेवते ।
स पणं प्राप्नुयाद्दण्डं तस्याश्च यवसोदकम् ॥

विष्णुपुराणम्

पशुगमनाथोनिगमननिषेधः

नैन्ययोनावयोनौ वा ।

(१) दवि. १६९.

(२) व्यक. १२७ ध्रुयात् (ध्रुवो); विर. ४०९; दवि. १६३ बलात् (साक्षां).

(३) व्यक. १२७ अकामां (योऽकामां) माणस्तु (यानस्तु) प्रथम (परम); विर. ४०९; दवि. १८३ शोकस्तु नोप-
लभ्यते, परन्तु व्याख्यानात् व्यकवत् पाठोऽनुमीयते.

(४) व्यक. १२८; विर. ४०७; दवि. १९४ तु (च);
बाल. २।२८९ पणं (शनं); सेतु. २७९.

(५) दवि. १६१.

द्युतसमाह्वयम्

वेदाः

वृत्तानुमतिः

मा वो घ्नन्तं मा शपन्तं प्रति वोचे देवयन्तम् ।
मुञ्चैरिद्व आ विवासे ॥

हे मित्रादयो देवा देवयन्तं देवान् कामयमानं
यजमानं यः शत्रुर्हन्ति घ्नन्तं तादृशं शत्रुं वो युष्मभ्यं
मा प्रति वोचे दुरुक्तकथनभीत्या अहं न कथयामि ।
तथा यजमानं यः शत्रुः शपति तमपि शपन्तं मा प्रति
वोचे । भवद्भिरेव विचार्य शिष्यणीय इत्यर्थः । अहं तु
मुञ्चैरिद्व धनैरेव वो युष्माना विवासे । सर्वतः परि-
चरामि । ऋसा.

चतुरश्रिद्वदमानाद्विभीयादा निधातोः । न
दुरुक्ताय स्पृहयेत् ॥

घ्नन्तं शपन्तं च मा प्रति वोचे इति यदुक्तं तत्रोप-
पत्तिरुच्यते । दुरुक्ताय न स्पृहयेत् दुष्टं वाक्यं न काम-
येत् किन्तु दुरुक्ताद्विभीयात् । तत्रावशिष्टो मन्त्रभागः
सर्वोऽपि दृष्टान्तः । चिदिति उपमायै वर्तते । अक्षद्युतं
कुर्वतोर्भयोर्मध्ये यः पुमान् चतुरश्रतुःसंख्याकान्
कपर्दकान् ददमानाद्दतो हस्ते धारयतः पुरुषात् आ
निधातोः कपर्दकनिपातपर्यन्तं विभीयात् अस्य जयो
भविष्यति । न भविष्यतीत्यन्यो भीतिं प्राप्नुयात् । अत्र
यथा भयं तथा दुरुक्ताद्भेतव्यमिति धर्मरहस्यम् ।
तस्मादहं घ्नन्तं शपन्तं मा प्रतिवोच इत्यभिप्रायः । ऋसा.

अक्षक्रीडा दोषः

न स स्यो दक्षो वरुण ध्रुतिः सा सुरा मन्यु-
विभीदको अचित्तिः । अस्ति ज्यायान् कनीयस
उपारे स्वप्नश्चनेदन्तस्य प्रयोता * ॥

* सायणमार्थं स्थलनिर्देशश्च साहस्यप्रकरणे (पृ. ३५९२)
दृश्यः ।

(१) ऋसं. १।४।१८.

(२) ऋसं. १।४।१९; नि. ३।१६.

अक्षक्रीडायामनुत्करणे दोषः

यदि वाहमनृतदेव आस मोघं वा देवा अप्यूहे
अग्ने । किमस्मभ्यं जातवेदो हृणीषे द्रोघवाचस्ते
निकृथं सचन्ताम् ॥

यदि वाहमनृतदेवोऽनृता असत्यभूता देवा यस्य
तादृशो यद्यहमास अस्मि । अथवा मोघं वा निष्फलं
वा देवानप्यूहे उपगच्छामि । अहं यद्युक्तरूपोऽस्मि हे
अग्ने तर्हि मां वाधस्व । न ह्यहं तथाविधोऽस्मि । एवं
सति हे जातवेदो जातानां वेदितरग्ने अस्मभ्यं किकारणं
हृणीषे कृष्यसि । तव क्रोधोऽस्मासु न जायतामित्यर्थः ।
द्रोघवाचोऽनृतवाचो राक्षसास्ते तव निकृथम् ।
निष्पूर्वाऽतिहिंसायां वर्तते । निकृथं निःशेषेणार्तिं हिंसां
सचन्तां सेवन्ताम् । ऋसा.

अक्षक्रीडानिषेधः

प्रावेपा मा बृहतो मादयन्ति प्रवातेजा इरिणे
वर्ततानाः । सोमस्येव मौजवतस्य भक्षो विभीदको
जागृविर्मह्यमच्छान् ॥

बृहतो महतो विभीतकस्य फलत्वेन संबन्धिनः प्रवा-
तेजाः प्रवणे देशे जाता इरिणि आस्फारे वर्ततानाः
प्रवर्तमानाः प्रावेपाः प्रवेपिणः कम्पनशीला अक्षा मा
मां मादयन्ति हर्षयन्ति । किञ्च जाग्रद्विजयपराजययोर्हर्ष-
शोकाभ्यां कितवानां जागरणस्य कर्ता विभीदको
विभीतकविकारोऽक्षो मह्यं मामच्छान् अचच्छदत् ।
अत्यर्थं मादयति । तत्र दृष्टान्तः । सोमस्येव यथा
सोमस्य मौजवतस्य । मुजवति पर्वते जातो मौजवतः
तस्य । तत्र ह्युत्तमः सोमो जायते । भक्षः पानं यज-
मानान् देवांश्च मादयति तद्वदित्यर्थः । तथा च

(१) ऋसं. ७।१०।१४; अंसं. ८।४।१४ देव आस
(देवो अस्मि); बृदे. ६।३०.

(२) ऋसं. १०।३।११; नि. ९।८; ऋग्वि. ३।१०।१;
बृदे. ७।३६.

यास्कः — 'प्रवेपिणो मा महतो विभीतकस्य फलानि मादयन्ति । प्रवतेजाः प्रवणेजा इरिणे वर्तमाना इरिणं निर्ऋणमृणातेरपार्णे भवत्वपरता अस्मादोपधय इति वा सोमस्येव मौजवतस्य भक्षो मौजवतो मुजवति जातो मुजवान् पर्वतो मुजवान् मुज्जो विमुच्यत इषीकथेपी-केषतेर्गतिकर्मण इयमपीतरेपीकैतस्मादेव विभीतको विभेदनात् जाश्विर्जागरणान्मह्यमचच्छदत् ।' इति (नि. १।८) । ऋसा.

न मा मिमेथ न जिहीळ एषा शिवा सखिभ्य उत मह्यमासीत् । अक्षस्याहमेकपरस्य हेतोरनुव्र-तामप जायामरोधम् ॥

एषा अस्मदीया जाया मा मां कितवं न मिमेथ न च चुक्रोध न जिहीळे न च लजितवती । सखिभ्योऽस्मदीयेभ्यः कितवेभ्यः शिवा सुखकर्यासीत् अभूत् । उतापि च मह्यं शिवा आसीत् । इत्थमनुव्रतामनुकूलं जायामेकपरस्यैकः परः प्रधानं यस्य तस्याक्षस्य हेतोः कारणादहमपारोधं परित्यक्तवानस्मीत्यर्थः । ऋसा.

द्वेष्टि श्वश्रुरप जाया रुणद्धि न नाथितो विन्दते मर्डितारम् । अश्वस्येव जरतो वस्यस्य नाहं विन्दामि कितवस्य भोगम् ॥

श्वश्रूजायाया माता गृहगतं कितवं द्वेष्टि निन्दतीत्यर्थः । किञ्च जाया भार्याप रुणद्धि निरुणद्धि । अपि च नाथितो याचमानः कितवो धनं मर्डितारं धनदानेन सुखयितारं न विन्दते न लभते । इत्थं बुद्ध्या विमृशन्नहं जरतो वृद्धस्य वस्यस्य । वस्त्रं मूल्यम् । वदहंस्याश्वस्येव कितवस्य भोगं न विन्दामि न लभे । ऋसा.

अन्ये जायां परि मृशन्त्यस्य यस्यागृधद्वेदने वाज्यक्षः । पिता माता भ्रातर एनमाहुर्न जानीमो नयता बद्धमेतम् ॥

यस्य कितवस्य वेदने धने वाजी बलवानश्वो देवोऽगृधत् अभिकाङ्क्षां करोति तस्यास्य कितवस्य जायां भार्यामन्ये प्रतिकितवाः परि मृशन्ति बन्धकेशाद्याकर्षणेन संस्पृशन्ति । किञ्च पिता जननी च भ्रातरः सहोदरा-

श्चैनं कितवमाहुः वदन्ति । न वयमस्मदीयमेनं जानीमः । रज्ज्वा बद्धमेतं कितवं हे कितवाः यूयं नयत यथेष्टदेशं प्रापयतेति । ऋसा.

यदादीध्ये न दविषाण्येभिः परायद्भ्योऽव हीये सखिभ्यः । न्युप्ताश्च वभ्रवो वाचमकृत एमीदेपां निष्कृतं जारिणीव ॥

यद्यदाऽहमादीध्ये ध्यायामि तदानीमेभिरक्षैनं दविषाणि न दूषये न परितपामि । यद्वा न दविषाणि न दविष्यामीत्यर्थः । परायद्भ्यः स्वयमेव परागच्छद्भ्यः सखिभ्यः सखिभूतेभ्यः कितवेभ्योऽव हीये अवहितो भवामि । नाहं प्रथममक्षान् विस्जामीति । किञ्च वभ्रवो वभ्रवर्णा अक्षा न्युप्ताः कितवैरवक्षिताः सन्तो वाचमकृत शब्दं कुर्वन्ति । तदा संकल्पं परित्यज्याक्षव्यसनेनाभिभूयमानोऽहमेवामक्षाणां निष्कृतं स्थानं जारिणीव यथा कामव्यसनेनाभिभूयमाना स्वैरिणि संकेतस्थानं याति तद्वदेमीत् गच्छाम्येव । ऋसा.

संभामेति कितवः पृच्छमानो जेष्यामीति तन्वा शूशुजानः । अक्षासो अस्य वि तिरन्ति कामं प्रतिदीन्ने दधत आ कृतानि ॥

तन्वा शरीरेण शूशुजानः शोशुचानो दीप्यमानः कितवः कोऽत्रास्ति धनिकस्तं जेष्यामीति पृच्छमानः पृच्छन् सभां कितवसंग्रन्धिनीमेति गच्छति । तत्र प्रातिदीन्ने प्रतिदेवित्रे कितवाय कृतानि देवनोपयुक्तानि कर्माण्या दधतो जयार्थमाभिमुख्येन मर्यादया वा दधतोऽस्य कितवस्य काममिच्छामक्षासोऽक्षा वि तिरन्ति वर्धयन्ति । ऋसा.

अक्षास इदं कुशिनो नितोदिनो निकृत्वानस्तपनास्तापयिष्णवः । कुमारदेष्णा जयतः पुनर्हणो मध्या संप्रक्ताः कितवस्य वर्हणा ॥

अक्षास इदं कुशिनो एवाङ्कुशिनोऽङ्कुशवन्तो नितोदिनो नितोदितवन्तश्च निकृत्वानः पराजये निकर्तनशीलाः छेत्तारो वा तपनाः पराजये कितवस्य संतापकास्तापयिष्णवः सर्वस्वहारकत्वेन कुटुम्बस्य संतापनशीलाश्च भवन्ति । किञ्च जयतः कितवस्य कुमारदेष्णा

धनदानेन धान्यतां लभ्यन्तः। कुमाराणां दातारो भवन्ति। अपि च मध्वा मधुना संपृक्ताः प्रतिकितवेन कर्हणा परिवृद्धेन सर्वस्वहरणेन कितवस्य पुनर्हणः पुनर्हन्तारो भवन्ति। ऋसा.

त्रिपञ्चाशः क्रीळति व्रात एषां देव इव सविता सत्यधर्मा। उग्रस्य चिन्मन्यवे ना नमन्ते राजा चिदेभ्यो नम इत्कृणोति॥

एषामक्षाणां त्रिपञ्चाशः व्यधिकपञ्चाशत्संख्याको व्रातः सङ्घः क्रीळति आस्फारे विहरति। अक्षिकाः प्रायेण तावद्भिरधैर्दाव्यन्ति हि। तत्र दृष्टान्तः। सत्यधर्मा सविता सर्वस्य जगतः प्रेरकः सूर्यो देव इव। यथा सविता देवो जगति विहरति तद्वदक्षाणां सङ्घ आस्फारे विहरतीत्यर्थः। किञ्चोग्रस्य चित् क्रस्यापि मन्यवे क्रोधाथैतेऽक्षा न नमन्ते न प्रह्वीभवन्ति न वशे वर्तन्ते। तं नमयन्तीत्यर्थः। राजा चिज्जगत ईश्वरोऽप्येभ्यो नम इन्नमस्कारमेव देवनवेलायां कृणोति नावशां करोतीत्यर्थः। ऋसा.

नीचा वर्तन्त उपरि स्फुरन्त्यहस्तासो हस्तवन्तं सहन्ते। दिव्या अङ्गारा इरिणे न्युप्ताः शीताः सन्तो हृदयं निर्दहन्ति॥

अपि चैतेऽक्षा नीचा नीचीनस्थले वर्तन्ते। तथाप्युपरि पराजयान्नीतानां द्यूतकराणां कितवानां हृदयस्योपरि स्फुरन्ति। अहस्तासो हस्तरहिता अप्यक्षा हस्तवन्तं द्यूतकरं कितवं सहन्ते पराजयकरणेनाभिभवन्ति। दिव्या दिवि भवा अपकृता अङ्गारा अङ्गारसदृशा अक्षा इरिण इन्धनरहित आस्फारे न्युप्ताः शीताः शीतस्पर्शाः सन्तोऽपि हृदयं कितवानामन्तःकरणं निर्दहन्ति। पराजयजनितसन्तापेन भस्मीकुर्वन्ति। ऋसा.

जाया तप्यते कितवस्य हीना माता पुत्रस्य चरतः क स्वित्। ऋणावा विभ्यद्वनमिच्छमानोऽन्येषामस्तमुप नक्तमेति॥

क स्वित् कापि चरतो निर्वेदादृच्छतः कितवस्य जाया भार्या हीना परित्यक्ता सती तप्यते। विवेकाज

(१) ऋसं. १०।३।४।८. (२) ऋसं. १०।३।४।९.

(३) ऋसं. १०।३।४।१०.

सन्तापेन संतप्ता भवति। माता जनन्यपि पुत्रस्य कापि चरतः कितवस्य संबन्धाद्धीना तप्यते। पुत्रशोकैः संतप्ता भवति। ऋणावाक्षपराजयादृणवान् कितवः सर्वतो विभ्यद्वनं स्तेयजनितमिच्छमानः कामयमानोऽन्येषां ब्राह्मणादीनामस्तं गृहं, अस्तं पत्न्यमिति गृहनामसु पाठात्। नक्तं रात्रावुपैति चौर्यार्थमुपगच्छति। ऋसा.

स्त्रियं दृष्ट्वाय कितवं ततापान्येषां जायां सुकृतं च योनिम्। पूर्वाह्णे अश्वान् युयुजे हि बभ्रून्तो अग्रेरन्ते वृषलः पपाद॥

कितवं कितवः। विभक्तिव्यत्ययः। अन्येषां स्वव्यतिरिक्तानां पुरुषाणां जायां जायाभूतां स्त्रियं नारीं सुखेन वर्तमानां सुकृतं सुष्ठु कृतं योनिं गृहं च दृष्ट्वाय मजाया दुःखिता गृहं चासंस्कृतमिति ज्ञात्वा तताप तप्यते। पुनः पूर्वाह्णे प्रातःकाले बभ्रून् बभ्रुवर्णान् अश्वान् व्यापकान्श्वान् युयुजे युनक्ति। पुनश्च वृषलो वृषलकर्मा स कितवो रात्रावग्रेरन्ते समीपे पपाद शीतार्तः सन् शेते। ऋसा.

यो वः सेनानीर्महतो गणस्य राजा व्रातस्य प्रथमो बभूव। तस्मै कृणोमि न धना रुणधिम दशाहं प्राचीस्तदहं वदामि॥

हे अक्षाः वो युष्माकं महतो गणस्य संप्रस्य योऽक्षः सेनानीर्नेता बभूव भवति व्रातस्य च। गणव्रातयोरहो भेदः। राजेश्वरः प्रथमो मुख्यो बभूव तस्मा अक्षाय कृणोम्यहं अञ्जलिं करोमि। अतः परं धना धनान्यक्षार्थमहं न रुणधिम न संपादयामीत्यर्थः। एतदेव दर्शयति। अहं दश दशसंख्याका अङ्गुलीः प्राचीः प्राङ्मुखीः करोमि। तदेतदहं ऋतं सत्यमेव वदामि नानृतं ब्रवीमीत्यर्थः। ऋसा.

अक्षैर्मा दीव्यः कृपिमित्कृपस्य वित्ते रमस्व बहु मन्यमानः। तत्र गावः कितव तत्र जाया तन्मे वि चष्टे सवितायमर्थः॥

हे कितव बहु मन्यमानो मद्रचने विश्वासं कुर्वस्व-मयैर्मा दीव्यः द्यूतं मा कुरु। कृपिमित् कृपिमेव कृपस्य कुरु। वित्ते कृप्या संपादिते धने रमस्व भर्ति कुरु।

(१) ऋसं. १०।३।४।११. (२) ऋसं. १०।३।४।१२.

(३) ऋसं. १०।३।४।१३; बृदे. १।५२.

तत्र कृपौ गावो भवन्ति । तत्र जाया भवति । तदेव धर्मरहस्यं श्रुतिस्मृतिकर्ता सविता सर्वस्य प्रेरकोऽयं दृष्टिगोचरोऽयं ईश्वरो वि चष्टे विविधमाख्यातवान् ।

ऋसा.

‘मित्रं कृणुध्वं खलु मृळता नो मा नो घोरेण चरतामि धृष्णु । नि वो नु मन्युर्विशतामरातिरन्यो यध्मणां प्रसितौ न्वस्तु ॥

हे अक्षाः यूयं मित्रं कृणुध्वम् । अस्मात्सु भैत्रां कुरुत । खल्विति पूरणः । नोऽस्मान् मृळत सुखयत च । नोऽस्मान् धृष्णु धृष्णुना । तृतीयार्थे प्रथमा । घोरेणासह्येन माभि चरत मा गच्छत । किञ्च वो युष्माकं मन्युः क्रोधोऽरातिरस्माकं शत्रुर्नि विशतां । अस्मच्छत्रुषु तिष्ठतु । अन्योऽस्माकं शत्रुः कश्चिद् बध्मणां यध्मवर्णानां युष्माकं प्रसितौ प्रबन्धने नु क्षिप्रमस्तु भवतु । ऋसा.

भूतविधिः

‘निरुप्तं हविरुपसन्नमप्रोक्षितं भवत्यथ मध्याधिदेवनमवोक्ष्याक्षान्युप्य जुहोति । निपसाद धृतव्रतो वरुणः पस्त्यास्वा । साम्राज्याय सुक्रतुरिति त्रिवै विराड् व्यक्रमत गार्हपत्यमाहवनीयं मध्याधिदेवनं, विराज एवैनं विक्रान्तमनुविक्रमयति प्रत्येव तिष्ठति गच्छति प्रतिष्ठां, धर्मधृत्या जुहोति धर्मधृतमेवैनं करोति सवितारं धारयितारं, गां प्रन्ति तां विदीव्यन्ते तां सभासद्भ्य उपहरन्ति तेनास्य सोऽभीष्टः प्रीतो भवति, प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिरित्यामन्त्रणे जुहोति मन्त्रवत्या वैश्वदेव्या, मन्त्रमेवासौ गृह्णाति तमभिसमेत्य मन्त्रयन्ते । सह वै देवाश्च मनुष्याश्चौदनपचन आसंस्ते मनुष्या देवानत्यचरंस्तेभ्यो देवा अन्नं प्रत्युह्य गार्हपत्यमभ्युदक्रामंस्तौस्तस्मिन्नन्वागच्छंस्ते मनुष्या एव देवानत्यचरंस्तेभ्यो देवाः पशून् प्रत्युह्याहवनीयमभ्युदक्रामंस्तौस्तस्मिन्नन्वागच्छंस्ते मनुष्या एव देवानत्यचरंस्तेभ्यो देवा यज्ञं प्रत्युह्य सभामभ्युदक्रामंस्तौस्तस्यामन्वागच्छंस्ते मनुष्या एव देवानत्यचरंस्तेभ्यो देवा विराजं प्रत्युह्यामन्त्रणमभ्युदक्रामंस्तौस्ततो नानु-

प्राच्यवन्तैते वै देवानां संक्रमाः श्रेयांसं श्रेयांसं लोकमभ्युत्क्रामति य एवं वेदैतद्वै देवानां सत्यमनभिजितं यदामन्त्रणं तस्मादामन्त्रणं सु प्राक्गच्छेत्सत्यमेव गच्छति तस्मादामन्त्रणं नाहुत एयात्तस्मादामन्त्रणे नानृतं वदेद्वह्निर्वै नामौदनपचन आस्य वह्निर्जायते य एवं वेद गृहा गार्हपत्यो गृहवान् भवति य एवं वेद धिष्ण्या आहवनीय उपैनं यज्ञो नमति य एवं वेद सप्रथा मध्याधिदेवनं प्रथते प्रजया पशुभिर्य एवं वेदानात् आमन्त्रणं नैनमाप्नोति य ईप्सति य एवं वेद ।

‘त्रिर्वा इदं विराड् व्यक्रमत गार्हपत्यमाहवनीयं सभ्यं तद्विराजमापदन्नं वै विराडन्नं वावैतदापन्मध्याधिदेवने राजन्यस्य जुहुयाद्वारुण्य ऋचा वरुणो वै देवानां राजा राज्यमस्मा अवरुन्धे हिरण्यं निधाय जुहोत्यग्निमत्येव जुहोत्यायतनवत्यन्धोऽध्वर्युः स्याद्यदनायतने जुहुयाञ्शतमस्मा अक्षान् प्रयच्छेत्तान् विचिनुयाञ्शतायुर्वै पुरुषः शतवीर्या आयुरेव वीर्यमाप्नोति गामस्य तदहः सभायां दीव्येयुस्तस्याः परूषि न हिंस्युस्तां सभासद्भ्य उपहरेत्तया यद्गृह्णीयात्तद्ब्राह्मणंभ्यो देयं तत्सभ्यमन्नमवरुन्धे ।

‘तेन स्येनाधिदेवनं कुर्वन्ति तत्र पष्ठौहीँ विदीव्यन्त आशां वा एष उपाभिषिञ्चत आशा पष्ठौह्याशामेवास्मा अकस्ततश्चतुःशतमक्ष्णवोह्याह । उद्भिन्नं राज्ञः । इति चत्वारो वै पुरुषा ब्राह्मणो राजन्यो वैश्यः शूद्रस्तेषामेवैनमुद्भेदयति ततः पञ्चाक्षान् प्रयच्छन्नाह दिशो अभ्यभूदयमितीमा एवासौ पञ्च दिशोऽन्नाद्याय प्रयच्छति क्षेत्रं ददाति तेन क्षेत्रे धृतो भवति चरं वृणीते सोऽस्मै कामः समृध्यते यत्कामो भवति मङ्गल्यनाम्नो ह्ययति यत्पूर्वं व्याहर्षं तन्नेन्मोघमसदित्यसा अमुष्य पुत्रोऽमुष्यासौ पुत्र इति नामनी व्यतिषजति स्वर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै ।

अभिभूरस्येतास्ते पञ्च दिशः कल्पन्ताम् ।

(१) ऋसं. १०।३।१४.

(२) कासं. ८।७; कसं. ७।४.

(१) मैसं. १।१।११. (२) मैसं. ४।४।६.

(३) शुमा. १०।२८; शुका. १।१।८।३ रस्ये (रस्य यानामे).

(१) पञ्चाक्षान् पाणावावपति । अभिभूरसि । कृत-
त्रेताद्वापरकलयश्चत्वारोऽक्षाः पञ्चमो रमणः । तत्र कलिः
सर्वानन्यान् अभिभवति स उच्यते । यजमानो वा
तत्संबन्धेन । अभिभूरसि अभिभविताऽसि । एतास्तव
पञ्चदिशः कपटोपलक्षिताः क्लृप्ताः भवन्तु । शुभ.

(२) 'अभिभूरित्यस्मै पञ्चाक्षान् पाणावाधाये'ति ।
यजमानहस्ते द्युतसाधनभूतान् पञ्चाक्षान् सौवर्णकपर्दान्
निदध्यात् । अक्षा यजमानो वा देवता । चतुर्णामक्षाणां
कृतसंज्ञा पञ्चमस्य कलिरिति । यदा पञ्चाप्यक्षाः एकरूपाः
पतन्ति उत्ताना अवाञ्चो वा तदा देवितुर्जयः । तत्र कलिः
सर्वानक्षानभिभवति तं प्रत्युच्यते, तत्संबन्धेन यजमानं
प्रति वा । हे अक्ष, यद्वा हे यजमान, त्वमभिभूरसि
अभिभविता अभितो व्याप्तासि । एताः कपर्दिकोप-
लक्षिताः पञ्च दिशः पूर्वादयश्चतस्र ऊर्ध्वा चेति पञ्च
दिशः ते त्वदर्थं कल्पन्तां त्वत्प्रयोजनसमर्था भवन्तु ।
क्लेः सर्वाक्षाभिभावकत्वात्सुन्वतोऽपि जयापेक्षित्वात्
पञ्चाक्षव्यापकत्वमिति भावः । शुभ.

'दिशोऽभ्यय' राजाऽभूदिति पञ्चाक्षान् प्रय-
च्छति । एते वै सर्वेयाः । अपराजयिनमेवैनं करोति ।

अजस्रं त्वां सभापालाः । विजयभागं समिन्ध-
ताम् । अग्ने दीदाय मे सभ्य । विजित्यै शरदः
शतम् ।

अजस्रमावसथीयम् । अभिहराणि शरदः शतम् ।
आवसथे श्रियं मन्त्रम् । अहिर्बुध्नियो नियच्छतु ।

अथ सभ्याग्नेरुपस्थानमन्त्रमाह—अजस्रमिति । यत्रा-
क्षैर्दिव्यन्ति विजयन्ते सा सभा तस्यां सभायां साधुः
सोऽग्निः सभ्यः । हे सभ्य त्वामस्मदीयाः सभापालकाः
समिन्धतां सम्यग्दीप्यन्ताम् । कीदृशं त्वां अजस्रमन-
वरतं विजयभागं विजयेन लभ्यो भागो यस्य तादृशम् ।
हे सभ्याग्ने मे मम शतं शरदः शतसंख्याकान् संवत्स-
रान् विजित्यै विजयाय त्वं दीदाय दीप्यस्व ।

अथावसथोपस्थानमन्त्रमाह—अजस्रमिति । अहि द्युते
विजयं प्राप्ताः पुरुषा आगत्य यत्र भोजनार्थं निवसन्ति
स प्रदेश आवसथस्तत्रानीतमावसथीयं तादृशमजस्रमभि-
हराण्याभिमुख्येनोपहरामि । कञ्चिदपि न दिनस्तीत्यहिः ।

बुध्ने मूले जगदादौ भवो बुध्नियः । अहिर्बुध्निय इत्येत-
न्नामकः पञ्चमोऽग्निः शतं शरदः शतसंख्याकान् संव-
त्सरान् आवसथेऽस्मदीये गृहे श्रियं धनादिसमृद्धि-
मन्त्रमृगादिसमृद्धिं च नियच्छतु ददातु । तैत्रासा.

अथास्मै पञ्चाक्षान् पाणावावपति । अभिभूरस्ये-
तास्ते पञ्च दिशः कल्पन्तामित्येष वाऽअयानाभि-
भूर्यत्कलिरेष हि सर्वानयानभिभवति तस्मादाह्याभि-
भूरसीत्येतास्ते पञ्च दिशः कल्पन्तामिति पञ्च वै
दिशस्तदस्मै सर्वा एव दिशः कल्पयति ।

द्युतनिन्दा

त्रेया वै नैर्ऋता अक्षाः क्षियः स्वप्नो यदीक्षते
तेनाक्षैश्च स्त्रीभिश्च व्यावर्तते यां प्रथमां दीक्षितो
रात्रीं जागर्ति तथा स्वप्नेन व्यावर्तते ।

अथ श्वोभूते । अक्षावापस्य च गृहेभ्यो
गोविकर्तस्य च गवेधुकाः संभृत्य सूयमानस्य गृहे
रौद्रं गावेधुकं चरुं निर्वपति ते वा एते द्वे सती
रत्ने एकं करोति संपदः कामाय तद्यदेतेन यजते
यां वा इमां सभायां घ्नन्ति रुद्रो हैतामभि-
मन्यतेऽग्निर्वै रुद्रोऽधिदेवनं वा अग्निस्तस्यैतेऽ-
अङ्गारा यदक्षास्तमेवैतेन प्रीणाति तस्य ह वा-
एषानुमता गृहेषु हन्यते यो वा राजसूयेन यजते
यो वैतदेवं वेदैतद्वा अस्यैकं रत्नं यदक्षावापश्च
गोविकर्तश्च ताभ्यामेवैतेन सूयते तौ स्वावनप-
क्रमिणौ कुरुते तस्य द्विरूपो गौर्दीक्षणा शितिबाहुवां
शितिवालो वासिर्नेखरो वालदाम्नाक्षावपनं प्रवद्ध-
मेतदु हि तयोर्भवति ।

द्युतपरिभाषा

अक्षराजाय कितवं कृतायादिनवदर्शं त्रेतायै
कल्पिनं द्वापरायाधिकल्पिनमास्कन्दाय सभास्थाणुम् ।

अक्षराजाय कितवं धूर्तं, कृताय आदिनवदर्शं आदि-
नवो दोषस्तं पश्यति तथाभूतं, त्रेतायै कल्पिनं कल्पकं,
द्वापराय अधिकल्पिनं अधिकल्पनाकर्तारम् । अथ
दशमे यूये । आस्कन्दाय सभास्थाणुं सभायां स्थिरम् ।

शुभ.

(१) शब्दा. ५।४।४।६. (२) मैसं. ३।६।३.

(३) शब्दा. ५।३।१।१०. (४) शुभा. ३०।१८.

(१) तैत्रा. १।७।१०।५. (२) तैत्रा. ३।७।४।५,६.

ये वै चत्वारः स्तोमाः । कृतं तत् । अथ ये पञ्च । कलिः सः । तस्माच्चतुष्टोमः । तच्चतुष्टोमस्य चतुष्टोमत्वम् ।

पूर्वोक्तास्त्रिवृत्पञ्चदशः सप्तदश एकविंश इत्येवं-
रूपाः स्तोमा ये सन्ति ते कृतयुगस्य स्वरूपभूताः ।
कृतयुगे हि धर्मस्य चत्वारः पादा विद्यन्ते । ये त्वन्येन
केनचित्स्तोमेन सह पञ्च स्तोमास्तेषां कलियुगरूपत्वम् ।
तत्र तन्मध्यगतानां चतुर्णां कृतयुगार्थत्वेन विभागे सति
कलेरसाधारणस्तोम एक एव परिशिष्यते । धर्मश्च कलि-
युग एकपादेव । ततः कलिस्वरूपत्वेन पञ्चस्तोमपञ्चस्य
निन्दितत्वाच्चतुष्टोमपञ्चस्य कृतयुगस्वरूपत्वेन प्रशस्तत्वा-
दयं सोमयागश्चतुष्टोम एव कर्तव्यः । चत्वारः स्तोमा
अत्रेति व्युत्पत्त्या सोमयागस्य चतुष्टोमत्वं संपन्नम् । तैब्रासा.

अक्षराजाय कितवम् । कृताय सभाविनम् ।
त्रेताया आदिनवदर्शम् । द्वापराय बहिःसदम् ।
कलये सभास्थानुम् ।

अक्षा द्यूतसाधनविशेषास्तेषां राजा तदभिमानो
देवविशेषस्तस्मै कितवं द्यूतकुशलम् । कृताय कृतयुगा-
भिमानिने सभाविनं द्यूतसभाया अधिष्ठातारम् । त्रेतायै
त्रेतायुगाभिमानिन आदिनवदर्शं मर्यादायां देवनस्य
द्रष्टारं परीक्षकम् । द्वापराय द्वापरयुगाभिमानिने बहिः-
सदं बहिःसदनशीलं स्वयमदीव्यन्तम् । कलये कलियुगा-
भिमानिने सभास्थानुमदेवनकालेऽपि सभां यो न
मुञ्चति सोऽयं स्तम्भसमानत्वात्सभास्थानुस्तम् । तैब्रासा.

यथा कृतायविजितायाधरेयाः संयन्त्येवमेनं
सर्वं तदभिसमैति यत्किञ्च प्रजाः साधु कुर्वन्ति
यस्तद्वेद यत्स वेद स मयैतदुक्त इति ।

यथा लोके कृतायः कृतो नामाथो द्यूतसमये प्रसिद्ध-
श्चतुरङ्गः, स यदा जयति द्यूते प्रवृत्तानां, तस्मै
विजिताय तदर्थमितरे त्रिद्व्येकाङ्का अधरेयाः त्रेताद्वापर-
कलिनामानः संयन्ति संगच्छन्तेऽन्तर्भवन्ति, चतुरङ्गे
कृताये त्रिद्व्येकाङ्कानां विद्यमानत्वात्तदन्तर्भवन्तीत्यर्थः ।
यथा अयं दृष्टान्तः, एवमेनं रैकं कृतायस्थानीयं त्रेता-
यस्थानीयं सर्वं तदभिसमैति अन्तर्भवति रैकं । किं

तत् ? यत्किञ्च लोके सर्वाः प्रजाः साधु शोभनं धर्मजातं
कुर्वन्ति, तत्सर्वं रैकस्य धर्मेऽन्तर्भवति, तस्य च फले
सर्वप्राणिधर्मफलमन्तर्भवतीत्यर्थः । तथा अन्योऽपि
कश्चित् यः तत् वेद्यं वेद । किं तत् ? यत् वेद्यं सः
रैकः वेद, तद्वेद्यमन्योऽपि यो वेद, तमपि सर्वप्राणि-
धर्मजातं तत्फलं च रैकमिवाभिसमैतीत्यनुवर्तते । सः
एवंभूतः अरैक्योऽपि मया विद्वान् एतदुक्तः एवमुक्तः,
रैक्यवत्स एव कृतायस्थानीयो भवतीत्यभिप्रायः ।

छाशम्भा.

यूते जयार्थं देवताह्वानं जयकर्म च

उद्भिन्दतीं संजयन्तीमप्सरां साधुदेविनीम् ।

ग्लहे कृतानि कृण्वानामप्सरां तामिह हुवे ॥

उद्भिन्दतीं पणवन्धेन धनस्य उद्भेदनं कुर्वतीं
संजयन्तीं सम्यक् जयं प्राप्नुवतीं साधुदेविनीं जयोपाय-
परिज्ञानेन अक्षशलाकादिभिः शोभनं क्रीडन्तीं एवं-
गुणविशिष्टामप्सरां द्यूतक्रियाधिदेवतां अप्सरोजातीयां
अहं स्तौमीति शेषः । अपि च ग्लहे, गृह्यते पणवन्धेन
कल्प्यत इति द्यूतक्रियाजयोऽर्थो ग्लहः तस्मिन् ग्लहे
निमित्ते कृतानि द्यूतजयचिह्नानि कृतत्रेतादिशब्द-
वाच्यानि अयसंज्ञकानि कृण्वानां कुर्वाणाम् । कृताय-
लामो हि महान् द्यूतजयः । तदुक्तं द्यूतक्रियामधिकृत्य
आपस्तम्बेन — ‘कृतं यजमानो विजिनाति’ इति
(आप. ५।२०।१) । एवम्भूतां तां अप्सरां इह
अस्मिन् द्यूतजयकर्मणि अहं हुवे आह्वयामि । आगत्य
सा मम जयं करोतु इत्यर्थः । असा.

विचिन्वतीमाकिरन्तीमप्सरां साधुदेविनीम् ।

ग्लहे कृतानि गृह्णानामप्सरां तामिह हुवे ॥

विचिन्वतीं एकत्र निर्वाधे कोष्ठे त्रिचतुरान् अश्वान्
विशेषेण समुच्चिन्वतीं संघीकुर्वतीम् । पुनस्तानेव
जयार्थं बहुषु कोष्ठेषु आकिरन्तीं समन्ताद् विक्षिपन्तीम् ।
अन्यद् व्याख्यातम् । असा.

यैयैः परिन्त्यत्याददाना कृतं ग्लहान् ।

सा नः कृतानि सीषती प्रहाभाप्रोतु मायया ।

सा नः पयस्वत्यैतु मा नो जैपुरिदं धनम् ॥

(१) तैब्रा. १।५।११।१. (२) तैब्रा. ३।४।१६।१.

(३) छाड. ४।१।४,६.

(१) असं. ४।३।८।१; कौसू. ४।१।१३.

(२) असं. ४।३।८।२. (३) असं. ४।३।८।३.

या गन्धर्वस्त्री अयैः अक्षगतसंख्याविशेषैः कृतादि-
शब्दवाच्यैः परिचल्यति अभिमतजयप्राप्त्या परितुष्टा
नर्तनं करोति । कीदृशी । ग्लहात् ग्लह्यमाणात् पण-
बन्धात् कृतं एतत्संज्ञं अयं आदधानः आदधाना
कुर्वाणा । कृतग्लहत्वं तस्या असाधारणो गुणः । सा
तादृशी नः अस्माकं कृतानि कृतशब्दवाच्यान् चतुः-
संख्यायुक्तान् अयान् शेषन्ती अवशेषयन्ती प्रहान्
प्रहन्तव्यानश्चान् मायया व्यामोहकशक्त्या आप्रोतु
अधितिष्ठतु । एकादयः पञ्चसंख्यान्ता अक्षविशेषा
अयाः । तत्र चतुर्णां कृतं इति संज्ञा । तथा च
तैत्तिरीयकम् — ‘ये वै चत्वारः स्तोमाः कृतं तत् ।
अथ ये पञ्च कलिः सः’ इति (तैब्रा. १।५।११।१) ।
तस्य च कृतस्य लाभाद् द्यूतजयो भवति । अत एव
दाशतय्यां लब्धकृतायात् कितवाद् भीतिराम्नाता —
‘चतुरश्रिद् ददमानाद् विभीयाद् आ निधातोः’ इति
(ऋसं. १।४।११) । तत्र च निरुक्तम् — ‘चतुरोऽ-
श्चान् धारयत इति तद् यथा कितवाद् विभीयात्’ इति
(नि. ३।१६) ।

सा द्यूताधिदेवता पयस्वती द्यूतजितेन पयउपलक्षि-
तेन गवादिधनेन तद्वती नः अस्मान् ऐतु आगच्छतु ।
नः अस्माकं इदं पणितव्यत्वेन कल्पितं धनं अन्ये
कितवा मा जैपुः मापहार्पुः । असा.

या अक्षेषु प्रमोदन्ते शुचं क्रोधं च विभ्रती ।

आनन्दिनीं प्रमोदिनीमप्सरां तामिह हुवे ॥

या गन्धर्वस्त्री द्यूतक्रियासु उक्ता अक्षेषु द्यूतसाधनेषु
प्रमोदते प्रहृष्यति । किं कुर्वती । शुचं इष्टजयवियोगात्
शोकं पुनर्जिगीषया क्रोधं कोपं च विभ्रती धारयन्ती ।
आनन्दिनीं द्यूतजनितहर्षयुक्तां प्रमोदिनीं द्यूतासक्तान-
न्यानपि प्रमोदयन्तीम् । यद्वा आनन्दिनीं सुखवतीं
प्रमोदिनीं प्रहर्षवतीं ईदृशीं तां प्रागुक्तां अप्सरां इह
द्यूतकर्मणि जयार्थं अहं हुवे आह्वयामि । असा.

यैथा वृक्षमशनिर्विश्वाहा हन्यप्रति ।

एवाहमद्य कितवानक्षैर्वध्यासमप्रति ॥

अशनिः वैद्युतोऽग्निः अप्रति । न विद्यते प्रति प्रति-

(१) असं. ४।३८।४.

(२) असं. ७।५२।१; कौसू. ४।१।१३.

निधिः समानो यस्य अप्रतिमः सन् विश्वाहा विश्वेषु
सर्वेष्वहःसु यथा वृक्षं तर्पं हन्ति बाधते । यद्वा विश्वस्य
हन्ता । अशनिः अप्रति अप्रतिपक्षं यथा वृक्षं विनाश-
यति एव एवं अहं अप्रति अप्रतिनिधिः सन् । प्रति-
कितवपराजये मम सदृशः अन्यो नास्तीत्यर्थः । यद्वा
अप्रति अप्रतिपक्षं वध्यासं इति संबन्धः । अद्य इदानीं
कितवान् । कितवः किं तवास्तीति शब्दानुकृतिरिति
यास्कः (नि. ५।२२) । अक्षैर्दोष्यन् पुरुषः परैरपन्धिय-
माणधनः किं तवास्ति न किञ्चिद् इति सर्वैर्भाष्यत
इत्यर्थः । तादृशान् कितवान् अक्षैः देवनसाधनैः अप्रति
अप्रतिपक्षं वध्यासं हनिष्यामि । यथा प्रतिकितवा द्यूत-
क्रियायां मम प्रतिस्पर्धिनो न भवन्ति तथा अक्षैः परा-
जितान् करिष्यामीत्यर्थः । असा.

तुराणामतुराणां विशामवर्जुणीणाम् ।

समैतु विश्वतो भगो अन्तर्हस्तं कृतं मम ॥

तुराणां द्यूतकर्मणि त्वरमाणानां अतुराणां अत्वर-
माणानाम् । अहमेव प्रथमः अक्षप्रक्षेपेण प्रतिवादिनं
जेप्यामि अहमेवेति अहमहमिकया त्वरमाणास्तुगः ।
विमृश्यकारिण्यः अतुराः । तासां अवर्जुणीणां अवर्जन-
शीलानां प्रतिकितवैः पराजयेऽपि पुनरहमेव जेप्यामीति
द्यूतक्रियां अपरित्यजन्तीनां पुनः पुनर्जयलाभाद् अवर्ज-
यन्तीनां वा । सर्वदा द्यूतव्यसनवतीनामित्यर्थः । विशां
प्रजानां भगः भाग्यं जयलक्षणं विश्वतः सर्वतः समैतु
सम्यग् अभिमुखं आगच्छतु । द्यूतजयकामिनं मामिति
शेषः । न केवलं तत् एव जयप्रार्थना अपि तु मम
अन्तर्हस्तं हस्तमध्ये कृतम् । कृतशब्दवाच्यश्रुतुःसंख्या-
युक्तः अक्षविषयः अयः । स हस्तमध्ये स्थितो वर्तते ।
एकादयः पञ्चसंख्यान्ता अक्षविषया अयाः । तत्र
चतुर्णां कृतं इति संज्ञा । तथा च तैत्तिरीयकम् — ‘ये
वै चत्वारः स्तोमाः कृतं तत् । अथ ये पञ्च कलिः सः’
इति (तैब्रा. १।५।११।१) । तत्र कृतस्य लाभाद् द्यूत-
जयो भवति । अत एव दाशतय्यां लब्धकृतायात् कित-
वाद् भीतिराम्नायते — ‘चतुरश्रिद् ददमानाद् विभीयाद्
आ निधातोः’ इति (ऋसं. १।४।११) । तत्र निरु-
क्तम् — ‘चतुरोऽश्चान् धारयत इति तद् यथा

(१) असं. ७।५२।२.

कितवाद् विभीयाद्' इति (नि. ३।१६) । असा.

'ईडे अग्निं स्वावसुं नमोभिरिह प्रसक्तो वि-
चयत् कृतं नः । रथैरिव प्र भरे वाजयद्भिः प्रद-
क्षिणं मरुतां स्तोममृध्याम् ॥

स्ववसुं स्वकीयधनं स्वकीयेभ्यः स्तोतृभ्यो हीयमानं
धनं यस्य तं अग्निं नमोभिः स्तोत्रैः ईडे स्तौमि । इह
व्यूतकर्मणि प्रसक्तः प्रकर्षेण आसक्तोऽग्निः देवनकर्माधि-
पतिः नः अस्माकं दीव्यतां कृतं कृतशब्दवाच्यं लाभहेतुं
अयं वि चयत् विचिनोतु करोत्वित्यर्थः । वाजयद्भिः
वाजं अजं कुर्वद्भिः । अजलाभकारणैः रथैरिव स्थितैरक्षैः
प्र भरे प्रहरे । प्रतिकितवान् इति शेषः । ततः मरुताम् ।
देवोपलक्षणम् । सर्वेषां देवानां स्तोमं स्तोत्रं संघं वा
प्रदक्षिणं अनुक्रमेण ऋध्यां समर्पयेयम् । ऋसा.

वयं जयेम त्वया युजा वृतमस्माकमंशमुदवा
भरेभरे । अस्मभ्यमिन्द्र वरीयः सुगं कृधि प्र
शत्रूणां मघवन् वृष्ण्या रुज ॥

हे इन्द्र त्वया युजा सहायेन वृतं वृणोति अक्षैः
संरुणद्वाति वृत् प्रतिकितवः । तादृशं कितवं वयं
जयेम । तथा भरेभरे संग्रामेसंग्रामे व्यूतलक्षणे अस्माकं
जिगीषूणां अंशं जयलक्षणे उद् अव उद्रमय । किञ्च
अस्मभ्यं वरीयः उरुतरं धनं सुगं सुगमनं कृधि कुरु ।
हे मघवन् धनवन् इन्द्र शत्रूणां शातयितृणां प्रतिकित-
वानां वृष्ण्या वृष्ण्यानि वृष्णि भवानि । वीर्याणि जय-
लक्षणानि प्र रुज निवारय । यथा प्रतिकितवा अस्मान्
न जयेयुः यथा तान् वयं जयेम जयेन च तेभ्यो धनं
स्वीकुर्याम तथा कुर्विति इन्द्रः प्रार्थ्यते । असा.

अजैषं त्वा संलिखितमजैषमुत संरुधम् ।

अर्वि वृको यथा मथदेवा मग्नामि ते कृतम् ॥

लोके हि कितवाः अस्मिन् पदे प्रतिकितवं अक्ष-
शलाकादिभिः संरोत्स्यामीति अङ्गान् कुर्वन्ति तत्रैव च
संरुन्धान्ति । तादृशः प्रतिकितवोऽत्र संबोध्यते । हे

(१) असं. ७।५२।३; ऋसं. ५।६०।१; मैसं.
४।१४।११; तैब्रा. २।७।१२।४; आश्रौ. २।१३।२;
बृदे. ५।४८.

(२) असं. ७।५२।४; ऋसं. १।१०२।४.

(३) असं. ७।५२।५.

कितव संलिखितं पदेषु सम्यग् अङ्गान् लिखितवन्तमपि
त्वा त्वां अजैषं अहमेव जयामि । उत अप्यर्थे । संरुधं
संरोद्धारमपि त्वां अजैषं जयामि । यद्वा संलिखितं
सम्यग् लिखितं चिह्नितं पदमभिलक्ष्य त्वां जयामि ।
उत अपि च संरुधं, संरुन्धान्ति अत्रेति अधिकरणे
कप्रत्ययः । तादृशं स्थानमभिलक्ष्य त्वां जयामि । किञ्च
वृकः अरण्यश्चा अर्वि अजं यथा मथत् मग्नाति एव
एवं ते तव कृतं कृतशब्दवाच्यं लाभहेतुं अयं मग्नामि
विनाशयामि । असा.

उत प्रहामातिदीवा जयति कृतमिव श्रद्धी वि
चिनोति काले । यो देवकामो न धनं रुणद्धि
समित् तं रायः सृजति स्वधाभिः ॥

उत अपि च अतिदीवा अतिशयेन दीव्यन् पुरुषः ।
प्रहां अक्षैः प्रहन्तारं प्रतिकितवं जयाति । यतः श्रद्धी
'श्रद्धी कितवो भवति स्वं हन्ति स्वं पुनराहृतं भवतीति
यास्कः (नि. ५।२२) । परस्वस्य हन्ता कितवः काले
व्यूतकाले कृतमिव । इवशब्द एवार्थे । कृतशब्दवाच्यं
लाभहेतुं अयमेव वि चिनोति मृगयते । हस्तस्थेभ्यश्चेषु
प्रागेव निधानात् कृतत्वं अक्षाणां लाभाय अन्विष्यते
अतो जयातीति संग्रन्धः । यो देवकामः देवान् कामय-
मानः दीव्यन् पुरुषः धनं न रुणद्धि व्यूतलब्धं धनं न
व्यर्थं स्थापयति किं तु देवतार्थं विनियुङ्क्ते तं राया
धनेन स्वधाभिः अजैषं त्वां सं सृजत्येव संयोजयत्येव ।
इन्द्र इति देवता गम्यते । इत् अवधारणे । असा.

गोभिष्टरेमामति दुरेवां यवेन वा क्षुधं पुरुहूत
विश्वे । वयं राजसु प्रथमा धनान्यरिष्टासो
वृजनीभिर्जयेम ॥

हे इन्द्र दुरेवां दुष्टगमनां दारिद्र्यात् आगतां अमतिं
दुर्बुद्धिं गोभिः पशुभिः तरेम । हे पुरुहूत बहुभिराहूत
इन्द्र विश्वे सर्वे वयं यवेन वा । यवशब्दो धान्योपलक्षणम् ।
धान्येन वा क्षुधं बुभुक्षां तरेम निवारयेम । राजसु
नृपेषु राजमानेषु दीव्यत्सु वा पुरुषेषु । स्थितानीति शेषः ।

(१) असं. ७।५२।६ : २०।८९।९; ऋसं. १०।४२।९.

(२) असं. ७।५२।७ : २०।१७।१० : २०।८९।१० :
२०।९४।१०; ऋसं. १०।४२।१०, १०।४३।१०, १०।४४।
१०.

प्रथमा प्रथमानि मुख्यानि प्रकृष्टतमानि धनानि वयं
अरिष्टासः अहिंसिताः प्रतिकितवैरपराजिताः सन्तः वृज-
नीभिः बलकारिणीभिरक्षशलाकाभिः जयेम साधयेम ।
असा.

कृतं मे दक्षिणे हस्ते जयो मे सव्य आहितः ।

गोजिद् भूयासमश्वजिद् धनंजयो हिरण्यजित् ॥

मे मम दक्षिणे हस्ते पाणौ कृतं कृतशब्दवाच्यो
स्त्राभहेतुः अयः अस्ति । कृतायलाभो हि महान् द्यूतजयः ।
तद् उक्तं द्यूतक्रियां अधिकृत्य आपस्तवेन—‘कृतं
यजमानो विजिनाति’ इति (आप. ५।२०।१) । तथा
मे मम सव्ये हस्ते जय आहितः कृतायसाध्यो जयो
निहितोऽस्ति । अतः अहं गोजित् परकीयानां गवां
जेता भूयासम् । अश्वजित् प्रतिकितवसंबन्धनां अश्वानां
जेता । धनंजयः, धनशब्दः सामान्यवाची, दासी-
भूम्यादिधनस्य जेता । हिरण्यजित् सुवर्णस्य जेता भूया-
सम् । लोके हि कितवा द्यूतकर्मणि गवादिधनं शुल्कं
कृत्वा दीव्यन्ति तत्र ये जयन्ति ते तद्धनं स्वीकुर्वन्ति ।
अत्र जयस्य पूर्वार्धेन उक्तत्वाद् गवादिधनजयलाभः
उत्तरार्धेन प्रार्थ्यते । असा.

अक्षाः फलवतीं द्युवं दत्त गां क्षीरिणीमिव ।

सं मा कृतस्य धारया धनुः स्त्रात्रेव नह्यत ॥

अनया देवनसाधनभूतान् अश्वान् जयाय प्रार्थयते ।
हे अक्षाः द्युवं द्यूतक्रियां फलवतीं फलोपेतां दत्त प्रय-
च्छत । यथा द्यूतेन धनलाभो भवति तथा कुरुतेत्यर्थः ।
तत्र दृष्टान्तः क्षीरिणीं गामिवेति । फलं कस्माद् भवति
तं आह । कृतस्य कृतशब्दवाच्यस्य चतुःसंख्यायुक्ताश्व-
विषयस्य लाभहेतोः अयस्य धारया संतत्या उपर्युपरिलाभ-
हेतुकृतायप्रवाहेण मा मां सं नह्यत संयोजयत । तत्र
दृष्टान्तः धनुः स्त्रात्रेवेति । यथा धनुः कार्मुकं स्त्रात्रा
स्त्रावनिर्मितया मौर्व्या संनह्यन्ति । यथा मौर्वीसंनद्धं
कार्मुकं जयकारि भवति एवं मां कृतायपरम्परया जयिनं
कुरुतेत्यर्थः । असा.

इदमुग्राय वभ्रवे नमो यो अक्षेषु तनूवशी ।

धृतेन कलिं शिक्षामि स नो मृडातीदृशे ॥

उग्राय उद्गूर्णत्रलाय वभ्रवे बभ्रुवर्णाय एतत्संज्ञकाय
द्यूतजयकारिणे देवाय इदं नमः नमस्करणम् । भवतु
इति शेषः । यो वभ्रुः अक्षेषु देवनसाधनेषु तनूवशी
यथाकामी स्वेच्छाधीनजय इत्यर्थः । धृतेन आज्येन
मन्त्राभिमन्त्रितेन कलिम् । पराजयहेतुः पञ्चसंख्यायुक्तोऽ-
श्वविषयोऽयः कलिरित्युच्यते । तं शिक्षामि ताडयामि
हन्मीत्यर्थः । एकादयः पञ्चसंख्यान्ता अश्वविषया अयाः ।
तत्र पञ्चानां कलिरिति संज्ञा । तथा च तैत्तिरीयकम्—
‘ये वै चत्वारः स्तोमाः कृतं तत् । अथ ये पञ्च कलिः
सः’ इति (तैब्रा. १।५।११।१) । तत्र कलिशब्दवाच्यस्य
अयस्य आगमने पराजयो भवति । तं अनेन आज्येन
विनाशयामि । अहं अन्यैर्न पराजीये किं तु अन्यान्
अहमेव जयामीत्यर्थः । कलिं शिक्षामि शक्तं समर्थं
कर्तुमिच्छामि । यथा कलिः स्वयं पराजयसमर्थः
पराजययान् भवति तथा करोमीत्यर्थः । अस्मिन्नर्थे
देवतानुग्रहं आशास्ते । स नमस्कृतः अश्वद्यूतदेवता
वभ्रुः ईदृशे देवननिबन्धने कलिपराभावनरूपे जयलक्षणे
च फले नः अस्मान् मृडाति मृडयतु सुखयतु । असा.

धृतमप्सराभ्यो वह त्वमग्ने पांसूनक्षेभ्यः
सिकता अपश्च । यथाभागं हव्यदाति जुषाणा
मदन्ति देवा उभयानि हव्या ॥

हे अग्ने त्वं अप्सराभ्यः । अप्सु सरन्त्यश्चरन्त्यः
अन्तरिक्षचारिण्यो वा । ताभ्यः तदर्थं धृतं अक्षाम्य-
ञ्जनसाधनं आज्यं वह प्रापय । अस्माकं जयार्थमिति
शेषः । तथा अक्षेभ्यः अक्षशब्देन तैर्दीव्यन्तः प्रति-
कितवा उच्यन्ते । अक्षहस्तेभ्यः प्रतिकितवेभ्यः पांसून्
सूक्ष्मान् भूरजःकणान् सिकताः शर्कराः अपः उदकानि
च प्रापय । यथा तेषां पराजयो भवति तथा तन्मुखेषु
पांस्वादीन् प्रक्षिपेत्यर्थः । किं च यथाभागं भागं अनतिक्रम्य
स्वीयस्वीयभागानुसारेण हव्यदाति हविषः प्रदानं जुषाणाः
सेवमाना देवा इन्द्राद्या उभयानि द्विप्रकाराणि औषध-
पाशुकभेदेन सोमाज्यभेदेन श्रौतस्मार्तकर्मभेदेन वा
द्विविधानि हव्या हव्यानि हवींषि । आस्वाद्येति शेषः ।
मदन्ति माद्यन्ति तृप्ता भवन्ति । ते देवा अपि अस्माकं
द्यूतजयं कुर्वन्तु इति प्रार्थना । असा.

(१) असं. ७।५२।८ (२) असं. ७।५२।९.

(३) असं. ७।११४।१; वैसू. ६।१०; कौसू. ४।१।१३.

(१) असं. ७।११४।२.

अप्सरसः सधमादं मदन्ति हविर्धानमन्तरा सूर्यं च । ता मे हस्तौ सं सृजन्तु घृतेन सपत्नं मे कितवं रन्धयन्तु ॥

अप्सरसः द्यूतक्रियादेवताः सधमादं सह संपूय मादः मादनं यस्मिन् मदनकर्मणि तत् । सहमदनं यथा भवति तथा मदन्ति माद्यन्ति । कुत्रेति तद् उच्यते । हविर्धानं हविर्धायते अत्रेति हविर्धानो भूलोकः । तं सूर्यं सूर्याधिष्ठितं ब्रूलोकं तं च अन्तरा द्यावापृथिव्योर्मध्ये अन्तरिक्षलोके माद्यन्ति । ताः अप्सरसः मे मम हस्तौ देवनसाधनौ पाणी घृतेन घृतवत् सारभूतेन जयलक्षणेन फलेन सं सृजन्तु संयोजयन्तु । तथा सपत्नं प्रतिदीव्यन्तं कितवं मे मम रन्धयन्तु वशयन्तु स्वाधीनं कुर्वन्तु ।

असा.

आदिनवं प्रतिदीप्ते घृतेनास्मां अभि क्षर ।

वृक्षमिवाश्रया जहि योऽस्मान् प्रतिदीव्यति ॥

प्रतिदीप्ते प्रतिकूलं दीव्यते प्रतिकितवाय प्रतिदिवानं जेतुं आदिनवं आदीव्यामि अक्षैः आदीवनं करोमि । अस्मान् आदीव्यतः घृतेन घृतवत्सारभूतेन जयलक्षणेन फलेन अभि क्षर संयोजय । देवनक्रियाभिमानो देवः संबोध्यते । यः कितवः अस्मान् प्रतिदीव्यति जेतुं प्रतिकूलं द्यूतं करोति तं अश्रया विद्युता वृक्षं शुष्कं तरुमिव जहि तिरस्कुरु ।

असा.

ये नो युवे धनमिदं चकार यो अक्षाणां ग्लहनं शेषणं च । स नो देवो हविरिदं जुषाणो गन्धर्वैः सधमादं मदेम ॥

यो देवः नः अस्माकं युवे द्यूताय तदर्थं, यद्वा युवे दीव्यते नः । मह्यम् । अथ वा नः अस्मदीयाय युवे दीव्यते पुरुषाय इदं प्रतिकितवसंबन्धि धनं चकार जयेन संपादितवान् । यश्च देवः अक्षाणां परकीयानां ग्लहनं ग्रहणं स्वकीयैरक्षैर्जित्वा स्वीकरणं शेषणं स्वीयानां अक्षाणां जयाहस्थाने अवशेषणं च कृतवान् । स देवः द्यूताभिमानो नः अस्मदीयं इदं हविः जुषाणः सेवमानो भवतु । वयं च गन्धर्वैः गन्धर्वैः अक्षाधिष्ठायकैः सधमादं सहमदनं यथा तथा मदेम हृष्यास्म । असा.

(१) असं. ७।११४।३ : १४।२।३४.

(२) असं. ७।११४।४. (३) असं. ७।११४।५.

संवसव इति वो नामधेयमुग्रं पश्या राष्ट्रभृतो ह्यक्षाः । तेभ्यो व इन्द्रघो हविषा विधेम वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥

हे गन्धर्वाः अक्षा वा यूयं संवसव इति संप्राप्तधनाः संप्राप्तधना यतो भवथ अतो वः युष्माकं संवसव इति नामधेयं भवति । हि यस्माद् उग्रं पश्या उग्रं पश्यायाः राष्ट्रभृतः । इदं द्वयं अप्सरोविशेषनामधेयम् । तयोः संबन्धिनो भवन्ति अक्षाः । अक्षाणां एतत्संबन्धित्वं तैत्तिरीये श्रूयते— 'उग्रं पश्ये राष्ट्रभृच्चाराणि यद् अक्षवृत्तं अनुवृत्तं एतत्' इति (तैआ. २।४।१) । तेभ्यः गन्धर्वाप्सरोभ्यः तदधिष्ठितेभ्यः अक्षेभ्यो वा वः युष्मभ्यं युष्मदर्थं इन्द्रवः इन्द्रमन्तः सोमवन्तः सोमोपलक्षितहविर्युक्ता वयं हविषा उचितेन विधेम परिचरेम । अनन्तरं वयं दीव्यन्तः रयीणां धनानां पतयः स्यामिनः स्याम भवेम । द्यूते प्रतिकितवजयेन धनवन्तः स्यामेत्यथः

असा.

देवान् यन्नाथितो हुवे ब्रह्मचर्यं यदूपिम् ।

अक्षान् यद् बभ्रूनालभे ते नो मृडन्त्वीदृशे ॥

नाथितः उपतप्तः देवान् अग्न्यादीन् हुवे आह्वयामि धनलाभार्थं इति यत् । ब्रह्मचर्यं वेदग्रहणार्थं ब्रह्मचारिनियमं ऊषिम् उपितवन्त इति यत् । बभ्रून् बभ्रुवर्णान् बभ्रुणा अक्षाभिमानिना देवेन अधिष्ठितान् वा अक्षान् देवनसाधनभूतान् आलभे देवितुं स्पृशामीति यत् तेन कारणेन ते देवादयः ईदृशे जयलक्षणे फले नः अस्मान् मृडन्तु मुखयन्तु ।

असा.

द्यूतकृतर्णदोषः

यद्वस्ताभ्यां चकृम कित्विपाण्यक्षाणां गन्तुमुपलिप्समानाः । उग्रं पश्ये उग्रजितौ तदद्याप्सरसावनुदत्तामृणं नः * ॥

उग्रं पश्ये राष्ट्रभृन् कित्विपाणि यदक्षवृत्तमनुदत्तं न एतत् । ऋणाग्रो नर्णमेत्सीमानो यमस्य लोके अधिरज्जुरायत् * ॥

* सायणभाष्यं स्थलनिर्देशश्च ऋणादानप्रकरणे (पृ. ६०२-६०३) द्रष्टव्यः ।

(१) असं. ७।११४।६. (२) असं. ७।११४।७.

यस्मा ऋणं यस्य जायामुपेभि यं याचमानो
अभ्यैमि देवाः । ते वाचं वादिषुर्मोत्तरां महेवपत्नी
अप्सरसावधीतम् * ॥

आपस्तम्बः

राजाधिकृतसमैवाधिदेवनाहो

सभाया मध्येऽधिदेवनमुद्धृत्यावोक्ष्याक्षान्निवपे-
शुम्मान् वैभीतकान् यथार्थान् ।

पूर्वोक्तायाः सभाया मध्ये अधिदेवनं यस्योपरि
कितवा अक्षैर्दीव्यन्ति तत्स्थानमधिदेवनम् । तत् पूर्वं
काष्ठादिना उद्धन्ति उद्धृत्यावोक्षति । अवोक्ष्य तत्राश्वान्
शुग्मसंख्याकान् वैभीतकान् विभीतकवृक्षस्य विकारभूतान्
यथार्थान् यावद्भिर्द्रुतं निर्वर्तते, तावतो निवपति । कः ?
यस्तत्र राजा नियुक्तः सभिको नाम । उ.

आर्याः शुचयः सत्यशीला दीवितारः स्युः ।

आर्याः द्विजातयः । शुचयोऽर्थशुद्धाः । सत्यशीलाः
सत्यवादिनः । एवम्भूता एव पुरुषास्तत्र दीवितारः
स्युः । त एव तत्र दीव्येयुरित्यर्थः । ते च तत्र देवित्वा
यथाभाषितं पणं सभिकाय दत्त्वा गच्छेयुः । स च राज्ञे
तमायमहरहः प्रतिमासं प्रतिसंवत्सरं वा दद्यात् । स एव
च स्थानान्तरे दीव्यतो दण्डयेत्, सभास्थाने च कलह-
कारान् । तत्र याज्ञवल्क्यः— 'ग्लहे शतिकवृद्धेस्तु
सभिकः पञ्चकं शतम् । गृहीयाद्भर्तृकितवादितराद्दशकं
शतम् ॥ स सम्यक्पालितो दद्याद्राज्ञे भागं यथाकृतम् ।
जितमुद्राहयेजेत्रे दद्यात्सत्यं वचः क्षमी ॥' इति
(यास्मृ. २।१९९-२००) । उ.

विष्णुः

यूतसमाह्वययोर्मध्ये सभिक-जयि-राजभिर्ग्राह्याः पणांशाः,

राजसभिकजयिजितानां कृत्यं च

द्वैन्द्वयुद्धे समाह्वये पणचतुर्थांशो राज्ञे दातव्यः ।

पणचतुर्थांश इत्यनेन उभाभ्यां दातव्यः कर इति
प्रतीयत इत्याह भारुचिः । सवि. ४८७

* समयणमाप्यं स्थलनिर्देशश्च ऋणादानप्रकरणे (पृ. ६०३)

द्रष्टव्यः ।

(१) आध. २।२५।१२; हिध. २।१८.

(२) आध. २।२५।१३; हिध. २।१८.

(३) सवि. ४८७.

मैल्लमहिषयर्जं समाहूतं जयिने दद्यात् पराजितं
पणं चापि दद्यात् ।

अयमर्थः—समाहूतं समाह्वय इति इष्टमल्लमहिषान्
वर्जयित्वा मेषकुक्कुटातिरिक्तादिकं मृतं वा हीनं वा
जयिने दद्यात् । यदि न ददाति राज्ञा दातव्य इति ।

सवि. ४८७

ग्लहवृद्धिं गृहीयात् सभिकः ।

यूतसमाधिकारिणो वृत्तिमाह—ग्लहेति । सभिकः
सम्यः द्यूत इत्यनुवर्तते । सवि. ४८७

द्यूतं कारयेत्सभिको देयं च दद्यात्तत्कृतम् ।

तस्य कर्तव्यमाह विष्णुः— द्यूतमिति । तथा च
नारदः— 'सभिकः कारयेद् द्यूतं देयं दद्याच्च तत्कृतम्'
इति । तत्र विशेषमाह याज्ञवल्क्यः— 'स सम्यक्पालितो
दद्याद्राज्ञे भागं यथाकृतम् । जितमुद्राहयेजेत्रे दद्यात्
सत्यं वचः क्षमी ॥' (इति यास्मृ. २।२००) । जितमुद्रा-
हयेत् जितसकाशादुद्धरेत्तजेत्रे दद्यात् । द्यूतकारिणां
विश्वाससाधनं सकृत्सकृत्सत्यवाक्यं दद्यात् । सवि. ४८७
जितो यदि पणं सभिकाय न दद्यात् राज्ञा
दाप्यः ।

अदत्तराजभागे प्रच्छन्ने द्यूते जितं पणं न दापये-
दिति स्पष्टार्थः । सवि. ४८८

यूतसमाह्वययोः मिथ्याचारिणां दण्डविधिः

द्यूते कूटाक्षदेविनां करच्छेदः । उपधिदेविनां
सदशच्छेदः * ।

सदंशोऽङ्गुष्ठतर्जन्यौ ।

विर. ६१७

गौञ्जिकचार्मिकादयः प्रतारका विवास्याः ।

गौञ्जिकाश्चार्मिकाः चर्मणा व्यवहरन्ति । अत्र
भारुचिः—गौञ्जिकचार्मिकग्रहणेनोभयोश्चातुर्येणैकविषय-
त्वेन चौर्यमेवेति, अयं गौञ्जिकादिव्यक्तिरेकैव कितवा
[अयं गौञ्जिकादिः कितवव्यतिरिक्त एक एव (?)] ।
इतरस्तु वञ्चनीयकोटिरेवेति गौञ्जिकादयो न दण्ड्याः,

* व्याख्यानान्तरं स्थलादिनिर्देशश्च स्तेयप्रकरणे (पृ. १६६९)

द्रष्टव्यः ।

(१) सवि. ४८७. (२) सवि. ४८७.

(३) सवि. ४८७. (४) सवि. ४८८.

(५) सवि. ४८८.

अपि तु देशान्निर्वास्याः । अतश्च 'यूतं निषिद्धं मनुना'
इत्यादिवचनजातं कपटयूतविषयमिति मन्तव्यम् ।
सवि. ४८७-८

कौटिलीयमर्थशास्त्रम्

यूतसमाह्वयम्

यूतसमाह्वयम् । यूताध्यक्षो यूतमेकमुखं कार-
येत् । अन्यत्र दीव्यतो द्वादशपणो दण्डः गूढा-
जीविज्ञापनार्थम् ।

यूताभियोगे जेतुः पूर्वः साहसदण्डः । परा-
जितस्य मध्यमः । बालिशजातीयो ह्येष जेतुकामः
पराजयं न क्षमत इत्याचार्याः । नेति कौटल्यः
पराजितश्चेद् द्विगुणदण्डः क्रियेत न कश्चन
राजानमभिसरिष्यति । प्रायशो हि कितवाः कूट-
देविनः ।

तेषामध्यक्षाः शुद्धाः काकणीरक्षांश्च स्थापयेयुः ।
काकण्यक्षाणामन्योपधाने द्वादशपणो दण्डः ।
कूटकर्मणि पूर्वः साहसदण्डः, जितप्रत्यादानम् ।
उपधौ स्तेयदण्डश्च ।

जितद्रव्याध्यक्षः पञ्चकं शतमाददीत, काकण्य-
क्षारलाशलाकावक्रयमुदकभूमिकर्मक्रयं च । द्रव्या-
णामाधानं विक्रयं च कुर्यात् । अक्षभूमिहस्त-
दोषाणां चाप्रतिषेधने द्विगुणो दण्डः ।

तेन समाह्वयो व्याख्यातः अन्यत्र विद्याशिल्प-
समाह्वयादिति ।

यूतसमाह्वयमिति सूत्रम् । यूतं अक्षशलाकाद्यप्राणि-
क्रीडा समाह्वयो मल्लमेषकुक्कुटादिप्राणिदेवनं तयोः
समाहारो यूतसमाह्वयं, तत्संबद्धो व्यवहारो दण्डश्चाभि-
धीयत इति सूत्रार्थः । पारुष्यप्रसङ्गात् सर्वविधपारुष्य-
विसंवादादिदोषनिदानस्यास्येह कथनसंगतिः ।

यूताध्यक्ष इति । सः, यूतं एकमुखं एकमागं
एकस्मिन् प्रदेशे इत्यर्थः, कारयेत् । अन्यत्र प्रदेशान्तरे,
दीव्यतः द्वादशपणो दण्डः । ननु च यूतमेव ताव-
न्निन्दितं प्रतिषिद्धं च शास्त्रेषु— 'प्रकाशमेतत्तात्पर्यं
यद् देवनसमाह्वयम्' इति, 'प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा यूतं
राष्ट्रे निवारयेद्' इति च स्मृतौ, 'अक्षैर्मा दीव्यः' इति

चाग्राये । तत् कुतोऽस्य प्रवर्तनविधिः कुतस्तर्प-
चैकमुखत्वनियमनमित्याशङ्कामपाकर्तुमेकमुखत्वनियमस्य
प्रयोजनमाह— गूढाजीविज्ञापनार्थमिति । गूढाजीविन-
स्तस्करसाहसिकादयो लोककण्टकाः तज्ज्ञापनार्थम् ।
अयमाशयः— प्रतिषेधातिक्रमेण प्रवृत्तौ श्येनादिवदयं
यूतसमाह्वयस्य विधिः । तच्च लोके कण्टकप्रायजनभूयिष्ठ-
संख्यं सुरापानवदधर्मरूपमप्येकमुखतया प्रवर्त्यमानं
कण्टकज्ञानसाधनीभूय तदुद्धरणरूपधर्मान्तरोपायतां प्रति-
पद्यत इति तदेकमुखत्वनियमोऽप्युपपद्यत इति ।

यूताभियोगे जेतुरित्यादि । यूतविषयमभियोगं
यूतजेता कुर्यान् पूर्वसाहसं दण्ड्यः, यूतपराजितस्तद्विगुणं
दण्डं मध्यमसाहसम् । पराजितस्य दण्डाधिक्ये अधर्म्य-
जयकामुकता हेतुरित्याह— बालिशजातीयो हीत्यादि ।
बालिशजातीयो मूर्खप्रायः । नेति कौटल्य इत्याचार्य-
मतप्रतिषेधे कारणमाह— पराजितश्चेदिति । स चेद्
द्विगुणदण्डः क्रियेत, न कश्चन राजानमभिसरिष्यति
न कोऽपि पराजितो जेतुकृतमात्मदुःखं राजे निवेदयि-
तुमागमिष्यति । माभिसरतु को दोष इति चेत् तत्राह—
प्रायशो हि कितवाः कूटदेविन इति । प्रायेण हि धूर्ताः
कपटदेवनशीलाः । अतश्च तेषु एकान्तजयिष्य आपत-
तोऽनर्थजातात् कूटानाभिज्ञतया नित्यपराजयिनामनिर्मोक्ष
एवापद्येतेत्यभिप्रायः ।

तेषामिति । कितवानां, अध्यक्षः यूतकर्मप्रत्यवेक्षकाः,
शुद्धाः कूटरहिताः, काकणीः कपटान्, अक्षांश्च पाश-
कांश्च तथाविधान्, स्थापयेयुः देवतार्थम् ।

काकण्यक्षाणामिति । तेषां, अन्योपधाने अन्येषां
स्थापितातिरिक्तानां तज्जातीयानां उपधाने, द्वादशपणो
दण्डः । इहान्यशब्दस्य सापेक्षत्वेऽपि समास आर्षः ।
कूटकर्मणीति । कपटाक्षादिसूत्रौ, पूर्वः साहसदण्डः,
जितप्रत्यादानं जितद्रव्यापहरणं च । उपधौ स्थापितेष्वे-
वाक्षादिषु रेखाव्यत्ययरणलक्षणे व्याजे मणिमन्त्रादिना
बुद्धिवञ्चनायां वा, स्तेयदण्डश्च, चकारात् पूर्वाकं च ।

जितद्रव्यादिति । जिताद् द्रव्याद्, अध्यक्षः, पञ्चकं
शतं आददीत शते विंशतिभागं गृह्णीयात्, आत्मवृत्त्य-
र्थम् । काकण्यक्षारलाशलाकावक्रयं काकण्यः कपटाः
अक्षाः पाशकाः अरलाः चर्मपट्टिकाजातीयाः साधनभेदाः

शलाका दन्तादिमय्यो दीर्घचतुरस्राः काकण्यादीनां देवनसाधनानां भवक्रयं भाटकं, उदकभूमिकर्मक्रयं च, आददीत, जेतुसकाशात् । द्रव्याणां आधानं विक्रयं च कुर्याद् द्यूतकरैराधीयमानानि विक्रीयमाणानि च द्रव्याणि स्वीकुर्यात् । अक्षभूमिहस्तदोषाणां च अक्षदोषस्य भूमिदोषस्य हस्तदोषस्य च, अप्रतिषेधने प्रतिषेधाकरणे, द्विगुणः स्वादेयद्रव्यभागद्विगुणः, दण्डः अव्यक्षस्य ।

अप्राणिद्युतोक्तं दण्डविधानं द्विपदचतुष्पदादि-प्राणिद्युते विद्याशिल्पसमाह्वयातिरिक्तेऽतिदिशति—तेनेत्यादि ।

श्रीमः

द्युतसमाह्वयप्रतिज्ञा

अयमुक्तो विभागो वः पुत्राणां च क्रियाविधिः । क्रमशः क्षेत्रजादीनां द्यूतधर्मं निबोधत ॥

(१) द्यूतं वक्तुमुपक्रमते अयमिति । पुत्राणां क्षेत्रजादीनां क्रियाविधिः पुत्रत्वोत्पादनविधिः क्रमेण । द्यूतधर्मं निबोधतेत्यन्वयः ।

(२) एष दायभागः पुत्राणां क्षेत्रजादीनां क्रमेण विभागकरणप्रकारो युष्माकमुक्तः । इदानीं द्यूतव्यवस्थां शृणुत ।

(३) विभागप्रकरणमुपसंहरन् द्यूतं प्रतिजानीते—अयमिति । पुत्राणामौरसादीनाम् । क्रियाविधिः पिण्डदानं च ।

द्युतसमाह्वययोलक्षणम्

अप्राणिभिर्यत्क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते ।

प्राणिभिः क्रियते यस्तु स विज्ञेयः समाह्वयः ॥

(१) मस्मृ. ९।२२० ग., धर्म (धर्मान्) [विभागो (हि भागो) Noted by Jha]; भाच. धर्म (धर्मान्).

(२) मस्मृ. ९।२२३; मिता. २।१९९ क्रियते यस्तु (क्रियमाणस्तु); अप. २।१९९; व्यक. १६२; स्मृच. ९ मितावत् : ३३०; विर. ६१०; पमा. ५७२; रत्न. १६४; विचि. २५८; व्यनि. ४७८ यस्तु (यस्तु); स्मृचि. ३६; दवि. १०७ तल्लोके (लोके तत्) शेषं मितावत्; नृप्र. २७७ मितावत्; सवि. ५७-८ ते यस्तु (माणं तु) निषण्डुः; बीमि. २।१९९; व्यप्र. ५६५ मितावत्; व्यउ. १६३ सविवत्; विता. ७१६ मितावत्; राकौ. ४८६ मितावत्; सेतु. २८८; समु. १६४; नन्द. ८।७ सविवत्.

(१) द्यूतं अप्राणिभिरक्षशलाकादिभिर्यत्क्रियते, पणेन क्रीडनम् । प्राणिभिर्मेषादिभिः युद्धकरणेन यन्नेन नियम्य क्रीडनं तत्समाह्वयः ।

(२) अक्षशलाकादिभिरप्राणैर्यत्क्रियते तल्लोके द्यूतं कथ्यते । यः पुनः प्राणिभिर्मेषकुक्कुटादिभिः पणपूर्वकं क्रियते स समाह्वयो ज्ञेयः । लोकप्रसिद्धयोरप्यनयोर्लक्षण-कथनं परिहारार्थम् ।

(३) प्राणिभिर्मेषकुक्कुटादिभिः यत्कर्म पणपुरःसरमिति शेषः ।

(४) द्यूतसमाह्वययोः करणत एव भेदो न स्वरूपत इत्यभिप्रायेणाह—अप्राणिभिर्यदिति । अप्राणिभिर्दान्त-शार्ङ्गदारुधर्मातिरिक्तैः प्राणिभिः कुक्कुटकुमेपमहिप-वत्यादिभिः ।

द्युतोपकरणानि

काकिन्यो वधिकाश्चैव शलाका मौर्य एव च ।

अक्षाः सबीजाः कुहका द्यूतोपकरणानि पट् ॥

द्युतसमाह्वयनिषेधः । द्यूतसमाह्वयकारिणां दण्डः,

इतरकण्टकदण्डश्च ।

द्यूतं समाह्वयं चैव राजा राष्ट्राञ्जिवारयेत् ।

राज्यान्तकरणावेतौ द्वौ दोषौ पृथिवीक्षिताम् ॥

(१) अत्र च तुल्यविषयत्वात् समाह्वयमप्येकीकृत्य दर्शयति — द्यूतमिति ।

(२) निवारणमत्र निर्वासनेन न दण्डेन । अत एव निवारणाय निर्वासनमाह स एव—कुशीलवांश्चेति ।

स्मृच. ३३०

(३) द्यूतसमाह्वयौ वक्ष्यमाणलक्षणौ राजा स्वराष्ट्रा-

* शेषं ममुवत् । + भाच. नन्दवत् ।

(१) अप. २।१९९.

(२) मस्मृ. ९।२२१ क., ख., घ., राज्या (राज्ञा), [जिवारयेत् (जिवारयेत्) Noted by Jha]; व्यक. १६३; स्मृच. ३३० पू.; विर. ६११ जिवार (जिवार) राज्या (राष्ट्रा) दोषौ (द्वेभ्यौ) क्षिताम् (क्षिताम्); पमा. ५७८ राज्यान्तकरणा (राज्यान्तकारिणा) रत्न. १६४ विरवत्; व्यनि. ४७९ द्यूत (द्यू नि) राज्या ... .. तौ (राज्यस्यान्त-करावेतौ); स्मृचि. ३६ द्यूत (द्यू नि); व्यप्र. ५६८ राष्ट्रा (राज्ये नि); बाल. २।२०३; समु. १६४ द्यूत (द्यू नि) करणा (कारिणा).

निवर्तेत । यस्मादेतौ द्वौ दोषौ राज्ञां राज्यविनाश-
कारिणौ । ममु.

भ्रकाशमेतत्तात्पर्यं यदेवनसमाह्वयौ ।

तयोर्नित्यं प्रतीघाते नृपतिर्यत्नवान् भवेत् ॥

(१) तात्पर्यं तत्करत्वम् । यत्नवान् भवेत्
यत्नवान् भूत्वा तौ निवारयेत् । स्मृच. ३३०

(२) प्रकटमेतच्चौर्यं यद्युत्तसमाह्वयौ, तस्मात्तन्नि-
वारणे राजा नित्यं यत्नयुक्तः स्यात् । ममु.

यूतं समाह्वयं चैव यः कुर्यात्कारयेत् वा ।

तान् सर्वान् घातयेद्राजा शूद्रांश्च द्विजलिङ्गिनः * ॥

(१) घातयेत्ताडनादिना । द्विजलिङ्गिनो द्विजलिङ्गो-
पवीतादिधरान् । मवि.

(२) यूतसमाह्वयौ यः कुर्यात् यो वा सभिकः
कारयेत्तपामपराधापेक्षया राजा हस्तच्छेदादिवधं कुर्यात् ।
यज्ञोपवीतादिविजचिह्नधारिणः शूद्रान् हन्यात् । ममु.

(३) निमित्तमनुवदन्नैमित्तिकमाह— यूतमिति ।
कारयेत्सभिकः । घातयेत् अपराधानुरूपेण हस्तच्छेदं
कुर्यात् । तत्रैव ब्राह्मणत्वेन प्रतीयमाना अपि ये शूद्रा-
स्तान् प्रत्याह— द्विजलिङ्गिन इति । एतेऽवश्यमन-
पेक्षतया देशान्निःसारणीया इति भावः । मच.

* मिता. व्याख्यानं ' राजा सचिद्वं निर्वास्याः ' इति
यत्नवत्यवचने द्रष्टव्यम् । अप., विर., पमा., विचि., वीमि.,
व्यप्र., व्यम., विता. मितावद्भावः ।

(१) मस्मृ. ९।२२२; विश्व. २।२०६ ह्यौ (हयम्)
पू.; व्यक. १६३ पूर्वार्धेः संदिग्धतया समुपलभ्यते; स्मृच.
३३०; विर. ६११; पमा. ५७८; रत्न. १६४; विचि.
२५८; स्मृचि. ३६; सवि. ४८६ नित्यं (नित्य); व्यप्र.
५६८; बाल. २।२०३; सेतु. २८८; समु. १६४.

(२) मस्मृ. ९।२२४; मिता. २।२०२; अप. २।२०२
त्कारयेत् वा (यश्च कारयेत्) : २।३०३ उक्त.; विर. ६११
अपवत्; पमा. ५७७; दीक. ५१ त्कारयेत् वा (यस्तु
कारयेत्); विचि. २५८ अपवत्; व्यनि. ४७९ अपवत्;
स्मृचि. ३६ अपवत्; नृप्र. २७९; वीमि. २।२०३ वा
(च) : २।३०४ उक्त.; व्यप्र. ५६७; व्यउ. १६३ (=);
व्यम. १०९ तान् सर्वान् (सर्वास्तान्); विता. ७२०;
राको. ४८७; सेतु. २८८-९ अपवत्; समु. १६४ यः ...
वा (ये कुर्युश्च कारयेत्).

यूतमेतत्पुराकल्पे दृष्टं वैरकरं महत् ।

तस्माद्यूतं न सेवेत हास्यार्थमपि बुद्धिमान् ॥

(१) पुराकल्पे पुराणकथासु । मवि.

(२) नेदानीमेव परं किन्तु पूर्वस्मिन्नपि कल्पे यूत-
मेतदतिशयेन वैरकरं दृष्टम् । अतः प्राज्ञः परिहासार्थ-
मपि तन्न सेवेत । ममु.

(३) यूतस्यानर्थवहत्वं ऐतिह्येनाह— यूतमिति ।
पुराकल्पे संसारानादितया बलभद्रदन्तवक्त्रयुधिष्ठिर-
दुयोधनादिकाले । हास्यार्थं कुतूहलार्थमपि । यूतपदं
समाह्वयोपलक्षकं, धनकारित्ववैरकरत्वहेतोरुभयसाधार-
ण्यात् । मच.

(४) यूतस्य दोषमाह, स्वयमपि राजा यूतं न
कार्यमिति चाह— यूतमेतत्पुराकल्पे दृष्टमिति । पुराकल्पे
पूर्वस्मिन् काले वैरकरं दृष्टं नलयुधिष्ठिरादिषु । नन्द.

प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा तन्निषेवेत यो नरः ।
तस्य दण्डविकल्पः स्याद्यथेष्टं नृपतेस्तथा ॥

(१) विविधः कल्पो विकल्पः । सम एव राज्ञो-
च्यते । ' यूतधर्मं निबोधत ' इति तत् आरभ्य द्वित्राः
श्लोका विधायकाः । अन्यः सर्वोऽप्यर्थवादः । मेघा.

(२) प्रकाशं कर्तव्यवृत्त्युत्पादनेन । यथेष्टं यस्य
यथेच्छति नृपस्तस्य तथा कार्यो दण्डभेदः । न त्वत्र
शास्त्रे दण्डो नियम्यत इत्यर्थः । मवि.

(३) यो मनुष्यस्तद्यूतं गूढं प्रकटं वा कृत्वा सेवेत
तस्य यथा नृपतेः इच्छा भवति तथाविधो दण्डो भवति ।

ममु.

(४) तस्मात्तत्कारी दण्डार्ह इत्याह— प्रच्छन्नमिति ।
तत् यूतसमाह्वयं प्रच्छन्नम् । यथा स्यात् प्रकाशं
यथा स्यादिति । नृपतेरिच्छया दण्डो वधो वेत्यन्वयः ।

(१) मस्मृ. ९।२२७; विर. ६११ वैरकरं (वै विकृतं);
व्यनि. ४७९ पूर्वार्धे (यूतात्पुरातने कल्पे दृष्टं वैरतरं महत्);
स्मृचि. ३६; बाल. २।२०३; सेतु. २८९; समु. १६४.

(२) मस्मृ. ९।२२८; विश्व. २।२०६ तन्नि.....नरः
(यूतं राष्ट्रे निवारयेत्) पू.; विर. ६११; रत्न. १६४ प्रच्छ
... वा (प्रकाशे वाऽप्रकाशे वा); स्मृचि. ३६ थेष्टं (थोक्तं);
बाल. २।२०३; सेतु. २८९; समु. १६४.

१ (अन्यः ०).

यद्वा 'पणे सहस्रं नृपतेः' इत्युक्तम् । मच.

(५) दण्डविकल्पः दण्डभेदोऽर्थहरणादिलक्षणः ।

नन्द.

(६) तद् द्यूतं यः निपेवेत तस्य दण्डविकल्पः शतदण्डः स्यात्, यथेष्टं नृपतेः तथा वा दण्डः । भाच.

कितवान् कुशीलवान् क्रूरान् पाषण्डस्थांश्च मानवान् ।

विकर्मस्थान् शौण्डिकांश्च क्षिप्रं निर्वासयेत् पुरात् * ॥

एते राष्ट्रे वर्तमाना राज्ञः प्रच्छन्नतस्कराः । विकर्मक्रियया नित्यं बाधन्ते भद्रिकाः प्रजाः ॥

अष्टादशपदापसंहारः

उदितोऽयं विस्तरशो मिथो विवदमानयोः । अष्टादशसु मार्गेषु व्यवहारस्य निर्णयः ॥

(१) सर्वव्यवहारोपसंहारार्थः श्लोकः । मेधा.

(२) अष्टादशसु ऋणादानादिषु व्यवहारपदेषु परस्परं विवदमानयोरर्थप्रत्यर्थिनोः कार्यनिर्णयोऽयं विस्तरेणोक्तः । ममु.

एवं धर्म्याणि कार्याणि सम्यक्कुर्वन् महीपतिः । देशानलब्धांलिप्सेत लब्धांश्च परिपालयेत् ॥

(१) अलब्धांलिप्सेतेति संतोपपरेण न भवितव्यमित्यर्थः । मेधा.

(२) राजकृत्यशेषमाह— एवमिति । मवि.

(३) अनेनोक्तप्रकारेण धर्मादनपेतं निर्णयं कुर्वन् राजा जनानुरागाद्देशालब्धुमिच्छेत् लब्धांश्च सम्यक्पालयेत् । एवं सम्यग्व्यवहारदर्शनस्यालब्धप्रदेशप्राप्त्यर्थत्वमुक्तम् । ममु.

* व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च स्तयप्रकरणे (पृ. १७१-११) द्रष्टव्यः ।

(१) मस्य. ९।२५०; व्यक. १६३ विस्तरशो (विस्तरेण) हारस्य (हारवि); विर. ६१८ ऽयं विस्तरशो (विस्तरेणायं) हारस्य (हारवि); सेतु. ३२९ मिथो (मिथ्या) शेषं विरक्त.

(२) मस्य. ९।२५१; व्यक. १६३ धर्म्याणि कार्याणि (कार्याणि सर्वाणि); विर. ६१८ पूर्वार्थे (एवं कार्याणि सर्वाणि कुर्वन् सम्यक् महीपतिः); सेतु. ३२९ पूर्वार्थे (एवं कार्याणि सर्वाणि पश्यन् सम्यक् महीपतिः) लब्धांलिप्सेत (लब्धानीप्सेत).

(४) महीपतित्वं द्योतयति— देशानिति । मच.

(५) कुर्वन्लिप्सेत नाकुर्वन् । नन्द.

(६) अलब्धान् अमात्यान् लिप्सेत । भाच.

अनेन विधिना राजा मिथो विवदतां नृणाम् । साक्षिप्रत्ययसिद्धानि कार्याणि समतां नयेत् ॥

(१) अनेनेति पूर्वोक्तप्रकारप्रत्ययमर्शः । विधिना प्रकारेण । साक्षिप्रत्ययौ । सिद्धशब्दः प्रत्येकमपि संबध्यते । साक्षिभिः सिद्धानि निर्णीतानि । प्रत्ययः अनुमानं दैवी वा क्रिया । कार्याणि न केवलं ऋणादानं अन्यदापि समतां नयेदर्थिप्रत्यर्थिविप्रतिपत्तिमप्राकुर्यादैकप्रत्यं उत्पादयेत् । उपसंहृतभृणादानं, समाप्तो व्यवहारः । सर्वत्र जयपराजयप्रकाराणामेव रूपत्वात् । न हि साक्ष्यादिभ्य ऋते किञ्चिदुत्तरेषु विवादेषु विप्रतिपत्तिनिरासनिमित्तम् । केवलं दण्डविशेषस्तत्स्वरूपं च वक्तव्यमित्युत्तरः प्रपञ्चः । कीदृशोऽस्वामिविक्रयः कीदृशोऽनुशय इति स्वरूपं व्यवस्थाप्यते । मेधा.

(२) परस्परं विवदमानयोरर्थिप्रत्यर्थिनोः अनेनोक्तप्रकारेण राजा साक्षिनिर्णीतानि अनुमानशपथादिप्रत्ययनिर्णीतानि कार्याणि आर्थिप्रत्यर्थिविप्रतिपत्तिरोधेन समीकुर्यात् । + गोरा.

याज्ञवल्क्यः

श्रुतसमाह्वयस्वरूपम्

अधुना श्रुतसमाह्वयारण्यं विवादपदमधिक्रियते । तत्स्वरूपं च नारदेनाभिहितम्— 'अश्ववधशलाकाद्यैर्देवनं जिह्मकारितम् । पणक्रीडा बयोभिश्च पदं द्यूतसमाह्वयम् ॥' इति । अश्वाः पाशकाः । वधश्चर्मपट्टिका । शलाका दन्तादिमध्यो दीर्घचतुरस्राः । आद्यग्रहणाच्च तुरङ्गादिक्रीडासाधनं करितुरङ्गरथादिकं गृह्यते । तैरप्राणिभिर्यदेवनं क्रीडा पणपूर्विका क्रियते । तथा बयोभिः

* अयं श्लोको वस्तुतः ऋणादानोपसंहारे एव निवेद्यः, तत्रैव सम्यक् लगते । परन्तु निबन्धकाराणामनुसारेण अस्माभिरत्र निविष्टः ।

+ व्याख्यानान्तरेषु गोरावद्भावः ।

(१) मस्य. ८।१७८; व्यक. १६३ मिथो (मिथ्या); विर. ६१८ समतां (शमतां); सेतु. ३२९ व्यक्त्वत्.

१ प्रत्ययः सि. २ प्रति.

पक्षिभिः कुक्कुटपारावतादिभिः चशब्दान्मलमेपमहिषा-
दिभिश्च प्राणिभिर्या पणपूर्विका क्रीडा क्रियते तदुभयं
यथाक्रमेण द्यूतसमाह्वयार्थं विवादपदम् । द्यूतं च
समाह्वयश्च द्यूतसमाह्वयम् । तदुक्तं मनुना—‘अप्राणि-
भिर्यत्क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते । प्राणिभिः क्रियमाणस्तु
स विज्ञेयः समाह्वयः ॥’ इति (मस्मृ. १।२२३) ।

मिता.

सभिकेन द्यूते द्यूत्यर्थं ग्राह्याः पणांशाः

ग्लहे शतिकवृद्धेस्तु सभिकः पञ्चकं शतम् ।
गृहीयाद्धूर्तकितवादितरादशकं शतम् ॥

(१) विसंवादप्रसङ्गेनाखिलविसंवादककारणभूतं द्यूत-
समाह्वयव्यवहारमाह— गलत्सभिकेति । तुशब्दोऽ-
वधारणार्थः । गलत्सभिकवृद्धिरेव सभिकस्य, नान्यदपि
स्वपरिभाषितमुखपट्टादीत्याभिप्रायः । गलितं निर्गलितं
यत् सभिकहस्तात् पराजितानां देवनार्थं द्रव्यं, यच्च
द्यूतोपकरणमश्नादि, तद् गलत्सभिकं द्रव्यम् । तदर्थं
वृद्धिर्गलत्सभिकवृद्धिः । तां सभिको द्यूतसमायोजको
धूर्तमण्डलाधिपतिर्गृहीयात् । कियन्ती । पञ्चकं शतम् ।
धूर्तकितवाजेतुः द्यूतोपकरणनिमित्तम् । इतरात् परा-
जितात् प्रयुक्तस्वद्रव्यनिमित्तं दशकं शतमित्यर्थः ।

विश्व. २।२०३

(२) तत्र द्यूतसमाधिकारिणो वृत्तिमाह— ग्लह
इति । परस्परसंप्रतिपत्त्या कितवपरिकल्पितः पणो ग्लह
इत्युच्यते । तत्र ग्लहे तदाश्रया शतिका शतपरिमिता
तदधिकपरिमाणा वा वृद्धिर्यस्यासौ शतिकवृद्धिस्तस्मात्
धूर्तकितवात्पञ्चकं शतमात्मवृत्त्यर्थं सभिको गृहीयात् ।
पञ्चपणा आयो यस्मिन् शते तत्पञ्चकं शतम् । ‘तदस्मिन्
वृद्धयाथलम्’ (व्यास. ५।१।४७) इत्यादिना कन् ।
जितग्लहस्य विंशतितमं भागं गृहीयादित्यर्थः ।

(१) यास्मृ. २।१९९; अपु. २५।७।४९; विश्व. २।२०३
ग्लहे... ..स्तु (गलत्सभिकवृद्धिस्तु) व्याख्यायां तु गलत्सभिक-
वृद्धिं तु इति पाठो धृतः; मिता. ; अप. ; उ. २।२५।१३;
विर. ६।१३; पमा. ५७३; व्यनि. ४८० गृही... ..शकं
(गृहीयुर्धूर्तकितवाः तस्करा दशकं); स्मृचि. ३६; नृप्र.
२७८ वृद्धेस्तु (वृत्तिस्तु); सवि. ४८७ धूर्त (द्यूत);
वीमि. दशकं (पञ्चकं); व्यप्र. ५६५; व्यउ. १६४;
विता. ७१७; समु. १६४.

सभा कितवनिवासार्था यस्यास्त्यसौ सभिकः । कल्पिता-
क्षादिनिखिलक्रीडोपकरणस्तदुपचितद्रव्योपजीवी सभा-
पतिरुच्यते । इतरस्मात्पुनरपरिपूर्णशतिकवृद्धेः कितवाद्-
शकं शतं जितद्रव्यस्य दशमं भागं गृहीयादिति यावत् ।

* मिता.

(३) तत्र सभापतिना यावती वृद्धिर्यतश्च ग्राह्या
तदाह— ग्लह इति । यः सभां कृत्वा द्यूतोपकरणानि च
प्रगुणीकृत्य कितवैभ्यो देवितुं वृद्ध्या धनं प्रयच्छति स
सभिको धूर्तकितवाद्धूर्तो विजयी वा कितवो द्यूतकर्ता
स धूर्तकितवस्तस्माच्छतिकवृद्धेः शतसंख्याकग्लहे पणं
विषयभूते यो वृद्धिं जितवान् स शतिकवृद्धिस्तस्मात्
पञ्चकं शतं गृहीयात् । यः पराजितः स इतरस्तस्मात्
दशकं शतम् ।

+ अप.

(४) [मिताक्षरामनूयाह] हलायुधस्तु शतिका शत-
परिमाणा यस्य वृद्धिः स शतिकवृद्धिः येन शतमेकं
जितमिति यावत्, तस्मात् पञ्चकं शतं सभिको गृही-
यादितरादशकं शतं येन शतमेकं पराजितं तस्माद्दशकं
शतं गृहीयादित्यर्थः इत्याह ।

विर. ६।१३

(५) इतरात् शतन्यूनवृद्धेर्दशकं शतं दश मापान्
गृहीयादित्यर्थः । तुशब्देन पराजितात् पञ्चकशतादि-
ग्रहणं व्यवच्छिद्यते ।

X वीमि.

सभिककृत्यं राशे जेत्रे च पणांशदापनम्

सं सम्यक्पालितो दद्याद्राज्ञे भागं यथाकृतम् ।
जितमुद्ग्राहयेजेत्रे दद्यात्सत्यं वचः क्षमी ॥

(१) स्वार्थहेतोरेव च राजा—‘स सम्यक् पालितो दद्याद्
राज्ञे भागं यथाकृतम् । जितमुद्ग्राहयेजेत्रे दद्यात् सत्य-
वचाः क्षमी ॥’ यथाकृतं यथापरिभाषितं यथा वा
स्मृत्यन्तरे निरूपितमित्यर्थः । तद्यथा बृहस्पतौ—‘राज-

* पमा., सवि., व्यप्र., व्यउ., विता. मितावत् ।

+ मितावद्भावः । X शेषं मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।२००; अपु. २५।७।५०; विश्व.
२।२०४ तस्य वचः (तस्यवचाः); मिता. ; अप. दद्या...
कृतम् (भागं राशे दद्याद्यथाश्रुतम्); उ. २।२५।१३ जेत्रे
(जेत्रं); विर. ६।१३ विश्ववत्; पमा. ५७४ जितमुद्ग्रा
(जितं तद्वा); स्मृचि. ३६-७; दवि. १०७ जेत्रे (जेत्रं);
नृप्र. २७८; सवि. ४८७; वीमि. ; व्यप्र. ५६५-६;
व्यउ. १६४; विता. ७१८ दविवत्; समु. १६४.

वृद्धिः सकितवात् सभिकाद् दशकं शतम् । यथासमयं वा स्याद्' इति । किञ्च जितं यत् कितवैः, तत् पराजितेभ्यः सभिक उद्ग्राहयेत् । जेत्रे च येन जितं तस्मै, सभिक एव सत्यवचनो भूत्वाऽविसंवादेन क्षमी चानुतापवान् पुनर्दद्यादित्यवसेयम् । विश्व. २।२०४

(२) एवं क्लृप्तवृत्तिना सभिकेन किं कर्तव्यमित्याह—स इति । य एवं क्लृप्तवृत्तिर्युताधिकारी स राज्ञा धूर्तकितवेभ्यो रक्षितस्तस्मै राज्ञे यथासंप्रतिपन्नमंशं दद्यात् । तथा जितं यद्द्रव्यं तदुद्ग्राहयेत् बन्धकग्रहणेनापधादिना च पराजितसकाशादुद्धरेत् । उद्धृत्य च तद्धनं जेत्रे जयिने सभिको दद्यात् । तथा क्षमी भूत्वा सत्यं वचो विश्वासार्यं द्यूतकारिणां दद्यात् । तदुक्तं नारदेन—‘सभिकः कारयेद् द्यूतं देयं दद्याच्च तत्कृतम्’ इति । * मिता.

(३) स सभिकः पूर्वोक्तो राज्ञा सम्यक्पालितः कितवेभ्यः सम्यग्रक्षितो राज्ञे यथाश्रुतमङ्गीकृतं स्वकीयाद्वनान्द्रागं दद्यात् । जितं धनं पराजितात्कितवावदुद्ग्राहयेत् उत्कालयेत् । तथैतावति काले तुभ्यमियद्धनं दास्यामीति जेत्रे सत्यं वचस्तद्विश्वासाय क्षमी संदद्यात् । अप.

(४) सत्यवाक् क्षमी संदद्यात् सत्यं वचः इति दृष्टमूलभूतयाज्ञवल्क्यमिताक्षरयोर्दृष्टं, तत्र जितं सत्यवचाश्च जेत्रे दद्यादित्यर्थः । इति फलतो न विशेषः ।

विर. ६१३-४

राजकृत्यं शूने जितद्रव्यदायनम्

प्राप्ते नृपतिना भागे प्रसिद्धे धूर्तमण्डले ।
जितं ससभिके स्थाने दापयेदन्यथा न तु ॥

* पमा., दवि., नृप्र., सवि., वीमि., व्यप्र., व्यउ., विता. मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।२०१; अपु. २५७।५१; विश्व. २।२०५ तिना भागे (तिभागे तु); मिता. ; अप. नृपतिना भागे (भागे च नृपतिः) न तु (तु न); विर. ६१५ धूर्त (शून) शेषं विश्ववत् ; पमा. ५७५; स्मृसा. ८० विरवत् ; स्मृचि. ३६ तिना भागे (तिभागे च); दवि. ११० धूर्त (शून); नृप्र. २७८; वीमि. न तु (स तत्); व्यप्र. ५६६; व्यउ. १६४; व्यस. १०८; विता. ७१९; राकौ. ४८६ तु (तत्) शेषं विश्ववत् ; सेतु. २९० विरवत् ; समु. १६५ विश्ववत् .

(१) यथाकृत एव—‘प्राप्ते नृपतिभागे तु प्रसिद्धे धूर्तमण्डले । जितं ससभिके स्थाने दापयेदन्यथा न तु ॥’ स्पष्टार्थः श्लोकः । विश्व. २।२०५

(२) यदा पुनः सभिको दापयितुं न शक्नोति तदा राज्ञा दापयेदित्याह— प्राप्ते नृपतिनेति । प्रसिद्धे अप्रच्छन्ने राजाध्यक्षसमन्विते ससभिके सभिकसहिते कितवसमाजे सभिकेन च राजभागे दत्ते राज्ञा धूर्तकितवमविप्रतिपन्नं जितं पणं दापयेत् । अन्यथा प्रच्छन्ने सभिकरहिते अदत्तराजभागे द्यूते जितपणं जेत्रे न दापयेत् । * मिता.

(३) धूर्ता द्यूतकारास्तन्मण्डले ससभिके नृपतिः प्रसिद्धे यथापरिभाषिते भागे प्राप्ते जितं दापयेदन्यथा नैव । अप.

शूने जयपराजयनिर्णयोपायः । शूने मिथ्याचारिणां दण्डविधिः ।

द्रष्टारो व्यवहाराणां साक्षिणश्च त एव हि ।

राज्ञा सचिह्नं निर्वास्याः कूटाक्षोपधिदेविनः ॥

(१) स्पष्टार्थः श्लोकः । नन्वेतद् द्यूतं स्वयम्भुवा निषिद्धं—‘प्रकाशमेतत्तात्पर्यं यद् देवनसमाह्वयम्’ इति । तथा चोक्तं—‘प्रच्छन्ने वा प्रकाशं वा द्यूतं राष्ट्रे निवारयेत्’ इति च । तेदेऽपि ‘अक्षैर्मा दीव्यः’ इति प्रतिषेधः । सत्यम् । प्रतिषेधातिक्रमेण प्रवृत्तौ श्येनादिवदयं विधिरित्यविरोधः । मानवस्तु दण्डविधिर्धर्मविरोधितया नानामुखत्वेन वेति । विश्व. २।२०६

(२) जयपराजयविप्रतिपत्तौ निर्णयोपायमाह—द्रष्टार इति । द्यूतव्यवहाराणां द्रष्टारः सभ्यास्त एव कितवा एव राज्ञा नियोक्तव्याः । न तत्र ‘श्रुताध्ययनसंयन्त्राः’ इत्यादिनिर्णयोऽस्ति । साक्षिणश्च द्यूते द्यूतकारा एव कार्याः । न तत्र ‘स्त्रीबालवृद्धकितवे’त्यादिनिषेधोऽस्ति ।

कचिद् द्यूतं निषेधुं दण्डमाह—राशेति । कूटैरक्षा-

* पमा., व्यप्र., व्यउ. मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।२०२; अपु. २५७।५२ चिह्नं (चिह्न); विश्व. २।२०६ अपुवत् ; मिता. ; अर. ; व्यक. ११२, १६२ उक्त.; विर. ३०८, ६१७ उक्त.; पमा. ५७५ पू. : ५७६ उक्त.; विचि. २६० विश्ववत्, उक्त.; व्यनि. ४८२ उक्त.; दवि. १०८ उक्त.; नृप्र. २७९; सवि. ४८८; वीमि. ; व्यप्र. ५६७; व्यउ. १६४ पू.; व्यस. १०९ उक्त.; विता. ७१९; राकौ. ४८६; समु. १६५.

दिभिरुपधिना च मतिवञ्चनहेतुना मणिमन्त्रौषधादिना ये दीव्यन्ति तान् श्वपदादिना अङ्कयित्वा राजा स्वराष्ट्रा-
न्निर्वासयेत् । नारदेन तु निर्वासने विशेष उक्तः—
'कूटाक्षदेविनः पापान् राजा राष्ट्राद्विवासयेत् । कण्ठेऽ-
क्षमालामासज्य स ह्येषां विनयः स्मृतः॥' इति । यानि
च मनुवचनानि द्यूतनिषेधपरणि—'द्यूतं समाह्वयं चैव
यः कुर्यात् कारयेत् वा । तान् सर्वान् घातयेद्राजा
शूद्रांश्च द्विजलिङ्गिनः ॥' इत्यादीनि, तान्यपि कूटाक्ष-
देवनविषयतया राजाध्यक्षसभिकरहितद्यूतविषयतया च
योज्यानि । * मिता.

राजाधिकृतं द्यूतं कार्यम् । समाह्वये द्यूतधर्मातिदेशः ।

द्यूतमेकमुखं कार्यं तत्स्करज्ञानकारणात् ।

एष एव विधिर्ज्ञेयः प्राणिद्यूते समाह्वये ॥

(१) प्रयोजनान्तरापेक्षया तु—'द्यूतमेकमुखं कार्यं
तत्स्करज्ञानकारणात् । एष एव विधिर्ज्ञेयः प्राणिद्यूते
समाह्वये ॥' एकमुखमेकमार्गे एकस्मिन् प्रदेशे राज-
कीयचारपुरुषाद्यधिष्ठितं तत्स्करादिप्रजाकण्टकपरिज्ञानार्थ-
मधर्मरूपमपि धर्मान्तरोपायतया महतेऽभ्युदयाय संपद्यत
इति । अतः कार्यमेवेत्याभिप्रायः । ये वाऽखिलस्वधर्म-
त्यागेनाप्यपि द्यूतैकनिरताः तद्विषयतया स्वायम्भुवे
दण्डादिवचनान्वयसेयानि । एतेन पाषण्डादिधर्मो
व्याख्यातः । यश्चायमक्षाद्यप्राणिदेवने द्यूताख्ये विधि-
रुक्तः, समाह्वयसंज्ञकेऽपि कुक्कुटमेषादिभिः सपणप्राणि-
द्यूतेऽयमेव विधिर्ज्ञेयः सभिकाधीनत्वराजशृद्धिदानादिक
इत्यभिप्रायः । विश्व. २।२०७

(२) कल्पवृक्षे द्यूतं तदेकमुखं एकं मुखं प्रधानं
अस्य द्यूतस्य तत्तथोक्तं कार्यम् । राजाध्यक्षाधिष्ठितं राजा
कारयितव्यमित्यर्थः । तत्स्करज्ञानकारणात् । तत्स्करज्ञान-

* अप., पमा., सवि., धीमि., व्यप्र., विता. मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।२०३; अपु. २५७।५३; विश्व. २।२०७; मिता.; अप.; विर. ६१२ द्यूते स (द्यूतन);
पमा. ५७७ उक्त.; रत्न. १६४ विरवत्; विवि. २५९;
व्यनि. ४८१ विरवत्; स्मृचि. ३६; दवि. १०७ पू. :
१०८ विरवत्, उक्त.; नृप्र. २७९; सवि. ४८८; धीमि.;
व्यप्र. ५६८; व्यउ. १६३ पू.; व्यम. १०९ उक्त.;
विता. ७२०; राकौ. ४८७ उक्त.; सेतु. २८९ विरवत्;
समु. १६४ पू. : १६५ उक्त.

रूपं प्रयोजनं पर्यालोच्य प्रायशश्चौर्यार्जितधना एव
कितवा भवन्त्यतश्चौरविज्ञानार्थमेकमुखं कार्यम् ।

द्यूतधर्मं समाह्वयेऽतिदिशन्नाह—एष एवेति । ग्लहे
शक्तिकवृद्धेरित्यादिना यो द्यूतधर्म उक्तः स एव प्राणि-
द्यूते मल्लमेधमहिपादिनिर्वर्त्ये समाह्वयसंज्ञके ज्ञातव्यः ।
* मिता.

नारदः

द्यूतसमाह्वययोर्लक्षणम्

अक्षवधशलाकाद्यैर्देवनं जिह्वकारितम् ।

पणक्रीडावयोभिश्च पदं द्यूतसमाह्वयम् + ॥

(१) अक्षाः पाशकाः । वधश्चर्मादिवलयवेधः ।
शलाका कितवेभ्यो ज्ञेया । आद्यशब्दादन्येषामपि कपर्दका-
दीनां ग्रहणम् । देवनं क्रीडा, विजिगीषा वा । जिह्वा
कुटिलम् । जिताद्यद्रव्यं गृह्यते स पणः । वयोभि
पक्षिणः । अक्षादिभिरचेतनैर्वयःप्रभृतिभिश्च चेतनैर्जिह्वेन
कुटिलभावेन देवनं द्यूतम् । अप. २।१९९

(२) बध् चर्ममयपट्टिका । आद्यशब्देन कपर्दकादयो
गृह्यन्ते । अक्षादिभिः पणपूर्वं देवनं क्रीडनं जिह्वकारितं
कौटिल्येन कृतं द्यूताख्यम् । तथा वयोभिः कुक्कुटादि-
पक्षिभिः पणपूर्वं देवनं समाह्वयाख्यम् । तद्द्रव्यं मिलितं
द्यूतसमाह्वयाख्यमेकमेव पदमित्यर्थः । वयोग्रहणं प्राण्युप-
लक्षणार्थम् । स्मृच. ९

* अप., विर., पमा., विवि., दवि., सवि., धीमि., व्यप्र.,
विता. मितावत् ।

+ मिता. व्याख्यानं 'ग्लहे शक्तिकवृद्धेस्तु' इति याज्ञवल्क्य-
वचने द्रष्टव्यम् । पमा., रत्न., नृप्र., सवि., व्यप्र., व्यउ.,
विता. मितावत् ।

(१) नासं. १८।१ वध (वध्); नास्मृ. १९।१ वध
(वध्); अपु. २५३।२९ वध (वज्) जिह्वकारितम् (द्यूत-
मुच्यते) पण (पशु) पदं... यम् (प्राणिद्यूतं समादिशेत्);
मिता. २।१९९ (ख) वध (वध्); अप. २।१९९;
व्यक. १६२; स्मृच. ९ क्रीडा (पूर्व) वध (वध्); विर.
६१० वध (वन्ध) हयम् (हयः); पमा. ५७२; रत्न.
१६४; व्यनि. ४७८ वध (वध्) जिह्वा (जह्वा); स्मृचि.
३६ वध (वन्ध); नृप्र. २७७ नारदवत्; सवि. ४८६
नारावत्; व्यप्र. ५६५ नारदवत्; व्यउ. १६३ नारदवत्;
विता. ७१६-७; राकौ. ४८६; समु. १६४.

(३) अक्षाः पाशकाः, वन्धाश्चर्मपट्टिकाः, शलाका दन्तादिघटिताश्चतुरस्या देवनविशेषात्मिकाः । आद्य-शब्देन चतुरङ्गादिसाधनानां करितुरगादीनां ग्रहणम् । अक्षवन्धशलाकाद्यैः देवनं द्यूतं वयोभिश्च पणक्रीडा समाह्वयः । वयःशब्दः पक्षिवाची प्राण्यन्तरमप्युपलक्ष्यति । विर. ६१०

(४) अक्षैः वध्नैः शलाकादिभिर्वराटिकादिभिश्च समविषमादिभिश्च देवनं क्रीडया विजिगीषया वा परस्परं छलप्रायं द्रष्टव्यम् । पणं कृत्वा क्रीडा वयोभिश्च योधनं 'मदीये जितेऽयं वः पणः, हर्तव्योऽयं त्वदीय' इति कुक्कुटबालमेपयुद्धबलीवर्दधावनादिभिः । पूर्वं द्यूतं नाम, एतत्परं समाह्वयं, घोडशं विवादपदम् ।

नाभा. १८।१ (पृ. १७१-७२)

सभिकेन द्यूते वृत्त्यर्थं ग्राह्याः पणांशाः, राशे पणांशदानं च

सभिकः कारयेद् द्यूतं देयं दद्याच्च तत्कृतम् ।

दशकं तु शतं वृद्धिस्तस्य स्यात् द्यूतकारिता ॥

सभिको देवयिता । स कारयेत् । तन्निमित्तं च देयं राजकुले । जेतुश्च तस्य वृद्धिर्लाभः । शताद् दशकं द्यूतकरणनिमित्ता वृद्धिः । नाभा. १८।२ (पृ. १७२)

सभिकरहितं द्यूतं, तत्रापि राज्ञा पणांशो ग्राह्यः

अथवा कितवो राज्ञे दत्त्वा भागं यथोदितम् ।

प्रकाशं देवनं कुर्यादेवं दोषो न विद्यते ॥

(१) अथवा सभिकं विना कितव एव राजभागं दत्त्वा प्रकटं देवनं कुर्यात् । कितव इति जात्यभि-

(१) नासं. १८।२ देयं दद्याच्च (दद्याद् देयं च) शतं (शताद्); नास्मृ. १९।२ तु (च) कारिता (कारिणः); मिता. २।२०० पू.; अप. २।२०० तत्कृतम् (तद्रतम्); विर. ६१३-४ तत्कृतम् (तत्कृतः); व्यनि. ४८१ दद्याच्च तत्कृतम् (दद्याच्छां नृपे) तु (च); सवि. ४८७ पू.; व्यप्र. ५६५ स्तस्य (स्ततः) कारिता (कारिणः); ५६६ पू.; व्यउ. १६४ पू.; विता. ७१८ कः (कं) पू.; समु. १६४.

(२) नास्मृ. १९।८ कितवो (कितवा) यदेवं (युरेवं); अप. २।२०० दितम् (चितम्); स्मृच. ३३१ कालायनः; विर. ६१३ काशं (काश); पमा. ५७३; व्यनि. ४८१; सवि. ४८६ (=); व्यप्र. ५६५ भागं (लाभं); समु. १६४ कालायनः.

व्य. कां. २४०

प्रायेणैकवचनम् ।

अप. २।

(२) दोषो राजवञ्जनलक्षणो द्यूतकारित्वलक्षणो वा । स्मृच. ३३१

अक्षद्यूते जयपराजयलक्षणम्

द्विरभ्यस्ताः पतन्त्यक्षा ग्लहे यस्याक्षदेविनः ।

जय तस्यापरस्याहुः कितवस्य पराजयम् ॥

द्विरभ्यस्ताः एकरूपाः तृतीयोऽन्यः सत्त्वस्य (?) । तस्मिन् पतिते स जयति, इतरो जितो भवति तं पणम् ।

नाभा. १८।३ (पृ. १७२)

द्यूते जयपराजयनिर्णयोपायः

द्विरभ्यस्ताः पतन्त्यक्षा ग्लहे यस्याक्षदेविनः ।

जय तस्यापरस्याहुः कितवस्य पराजयम् ॥

द्विरभ्यस्ताः एकरूपाः तृतीयोऽन्यः सत्त्वस्य (?) । तस्मिन् पतिते स जयति, इतरो जितो भवति तं पणम् । नाभा. १८।३ (पृ. १७२)

कितवसभिकयोः परस्परं इतिकर्तव्यता

अशुद्धः कितवो नान्यदाश्रयेत् द्यूतमण्डलम् ।

प्रतिहन्यान्न कितवं दापयन्तं स्वमिष्टतः ॥

(१) अदत्तदेयोऽशुद्धः स्वं स्वकीयं धनं साधयति कितवस्तं राजा न वारयेत् । अप. २।२००

(२) अशुद्धोऽशोधितहारितधनः, स्वं स्वलभ्यमर्थमित्यर्थः । विर. ६१४

(३) असंमतौ दानग्रहणे नान्यं द्यूतमण्डलमाश्रयेत्, अन्यसभिकमण्डले न दीव्येत् । न च सभिको दापयन्तं रोधनादिना प्रतिहन्यात् । न किञ्चित् कुर्यात्,

(१) नासं. १८।३ ग्लहे (गेहे); नास्मृ. १९।३ यस्याक्षदेविनः (यस्याक्षदेविनः); विर. ६१४; व्यनि. ४८१ जयं तस्या (जयस्तस्य); समु. १६५ व्यनितव.

(२) नासं. १८।४ धेरन् (धेयुः) तत्र (तस्य) स्त एवैषां तु (सस्युस्त एव च); नास्मृ. १९।४ तत्र (तस्य) एवैषां तु (एव स्युस्तु); अप. २।२०२ तु (च); विर. ६१७ धेव (धेव) स्त एवैषां तु (स्तत्र चैते तु); पमा. ५७६ त एव (य एव) विष्णुः; व्यनि. ४८३ पमावत्, विष्णुः; व्यप्र. ५६७ पमावत्, विष्णुः; समु. १६५ विष्णुः.

(३) नासं. १८।५ ङः (ङं) न्यदाश्र (न्यमाश्र) कितवं (सभिको); नास्मृ. १९।५ कितवं (सभिकं) यन्तं ख (येत्तत्त्व); अप. २।२००; विर. ६१४ हतः (छतः).

यथेष्टं दापयितुं लभेत । नाभा. १८५ (पृ. १७२)

राजानधिकृतयूते दण्डः अलभश्च

अनिर्दिष्टस्तु यो राज्ञा द्यूतं कुर्वीत मानवः ।

न स तं प्राप्नुयात्कामं विनयं चैव सोऽर्हति ॥

(१) अनिर्दिष्टो यो भूषेनानियुक्तः सन् द्यूतं कुर्वीत ससभिको भवन् स तं कामं सभिकलभ्यं भागं न लभेत दण्डं च प्राप्नुयात् । अप. २।२०१

(२) यत्तु वदन्ति राजाविदिते द्यूते जितमपि जयी न लभते प्रत्युत दण्ड्यः । 'प्राप्ते नृपतिना भागं प्रसिद्धे द्यूतमण्डले । जितं ससभिके स्थाने दापयेदन्यथा न तु ॥' इति याज्ञवल्कीयात् । 'अनिर्दिष्टस्तु यो राज्ञा द्यूतं कुर्वीत मानवः । न स तं प्राप्नुयात्कामं विनयं चैव सोऽर्हति ॥' इति नारदवचनाच्चेति । तत्रेदं प्रतिभाति यदा पुनः पराजितं स सभिको दापयितुं न शक्नोति तदा राजा दापयेत् इत्याहेति कृत्वा मिताक्षरायां पराशरभाष्ये च याज्ञवल्क्यवचनमिदमवतारितम् । तथा च यथा ऋणादानप्रकरणे अधमणैर्जैह्याददीयमानं ऋणं साधयते राज्ञे साधितादर्थार्द्धिशत्यंशो धनिकेन दीयते अन्यथा तु न साधनं न वा तस्मै दानं, तथा प्रकृतेऽपि वाच्यम् । तुल्यन्यायात् । एवञ्च राजभागे प्राप्त एव राजा पराजितमर्थं जयिने दापयेन्न त्वन्यथेति वाक्यार्थः । द्यूतमण्डले ससभिके जितमित्यपि तत्परमेव तथैव राजांशपरिकल्पनात् ।

एवं राजादेशं विना यः स्वेच्छया द्यूतं प्रवर्तयेत् स तत्र जितमपि न प्राप्नुयात् न खलु जिज्ञाः कितवा राजवलं विना शक्या दापयितुमिति नारदीयपादोनश्लोकवाक्यार्थः । एवं स्थिते यस्मिन् राजव्यापारं विना जितोऽप्यर्थः प्राप्नुमशक्यो राजा च भृतिं विना न व्याप्रियत इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामवधृतमतो राजभागं परिकल्प्य राजाज्ञामादायैव प्रवर्तितव्यमिति वाक्ययोरेकवाक्यतया तात्पर्यार्थो गम्यते ।

(१) नास्मृ. १९१७; अप. २।२०१; विर. ६१५ इस्तु (ष्टं तु); पमा. ५७७; स्मृसा. ८० स तं (च तं); विचि. २६०; व्यनि. ४८२; दवि. ११०; चन्द्र. १०० विरवत्; वीमि. २।२०३ इस्तु (ष्टं तु) कुर्वीत (कुर्यात्तु); व्यप्र. ५६७; सेतु. २९० स तं (स तत्); समु. १६५.

यच्च नारदीयवाक्यप्रतीके दण्डः श्रूयते तत्र यथा तरिमत्यां नद्यां तरशुल्कमिथा बाहुभ्यामुत्तरतस्तथा प्रकृतेऽपि राजदेयखण्डनमेव दण्ड्यमानस्यापराधो न त्वन्यत् । 'बाहुभ्यामुत्तरन् पणशतं दण्ड्यः' इति वसिष्ठवचनेनैकमूलकत्वात् तस्माद्राजाज्ञां विना प्रवर्तितं द्यूतं वा ततो जयो वा न सिद्ध्यति तत्सिद्धावपि पराजितं न लभ्यते इत्येवमाद्यर्थपरिकल्पने वाक्यस्यादृष्टार्थत्वं स्यात् ।

तस्माद्राजदण्डमगणयित्वा स्वयं जितार्थसाधनमध्यवसाय राजाज्ञां विनापि कृते द्यूते परिपणितं पराजितेन देयं, यदि तवाध्या द्विरभ्यस्ताः पतन्ति यदि वा मन्मेष्ट्वन्मेष्टादपसरति तदा शतं ते ददामीति स्वरसतः प्रकृतिस्थाभ्युपगमेऽपवादकाभावादिति । दवि. ११०-११

पणपरिकल्पनं क्वचित् कृताकृतम्

परिहासकृतं यच्च यच्चाप्यविदितं नृपे ।

तत्रापि नाप्नुयात्काममथवाऽनुमतं तयोः ॥

(१) क्वचित्पणपरिकल्पनं कृताकृतमित्याह नारदः— परिहासकृतमिति । काम्यत इति कामः पणः, नाप्नुयात् द्यूतस्य तत्रालस्यापनोदनार्थत्वादित्यभिप्रायः । तयोर्जेतुजितयोर्देवनात् प्रागनुमतं कामं परिहासकृतादावपि जेता प्राप्नुयादिति शेषः । स्मृच. ३३१

(२) नारदः— 'अनिर्दिष्टं तु यो राज्ञा द्यूतं कुर्वीत मानवः । परिहासकृतं यच्च यच्चाप्यविदितं नृपे ॥ न स तं प्राप्नुयात्काममथवा नाशमाप्तयोः ॥' अथवेति समुच्चये । 'न स तं प्राप्नुयात्कामं विनयं चैव सोऽर्हति ।' तेन परिहासकृते अविदितकृते च सभिकोऽपि तं कामं तयोः पार्श्वे नाप्नुयात्, तत्तयोरिति पाठे तु तत्त्वलभ्यमित्यर्थः । विर. ६१५

(१) स्मृच. ३३१; विर. ६१५ उत्तरार्धे (न स तं प्राप्नुयात्काममथवा नाशमाप्तयोः); पमा. ५७७ काम (काम्य); स्मृसा. ८० उत्तरार्धे (तत्रापि नाप्नुयात्कामं विनयं चैव सोऽर्हति । अथानुमतं तयोर्दापयेत्सकृदेव तु ॥); विचि. २६० उत्तरार्धे (तत्रापि नाप्नुयात्कामं विनयं चैव सोऽर्हति । अपवानुमतं तयोर्दापयेत्सकृदेव तु ॥); चन्द्र. १०० पृ.; वीमि. २।२०३ अथवा ... तयोः (विनयं चैव सोऽर्हति); व्यप्र. ५६६; सेतु. २९० तत्रापि ना (न स तं प्रा); समु. १६५.

कित्वात् सभिको पणांशातिरिक्तं विशेषेण न गृहीयात्
भक्ष्यभोज्यान्नपानानि स्वल्पान्यन्यानि कानिचित् ।
भीत्या तु सकृदराजीवेत् प्रसङ्गं तु विवर्जयेत् ॥

आजीवेत् उपजीवेत् । तेन सभिको भक्ष्यभोज्या-
दीनि स्वल्पानि कितवपार्श्वे गृहीयात् न तु बहूनि प्रीला-
धीत्यर्थः । विर. ६१५

द्यौः मिथ्याचारिणां दण्डविधिः

कूटाक्षदेविनः पापान् राजा राष्ट्राद्विवासयेत् ।
कण्ठेऽक्षमालामासज्य स ह्येषां विनयः स्मृतः ॥
कूटाक्षैर्देवनशीलानधर्मपुरुषान् कण्ठे मालामक्षैर्ग्रथि-
त्तमासज्य द्यूतमण्डलाद् देवनस्थानान्निर्वासयेत् ।

नाभा. १८१६ (पृ. १७२)

बृहस्पतिः

समाह्वयलक्षणम्

अन्योन्यं परिगृहीताः पक्षिमेष्टवृपादयः ।
प्रहरन्ते कृतपणास्तं वदान्तं समाह्वयम् ॥

द्यौःस्य निषिद्धोऽभ्यनुज्ञानं च

द्यौतं निषिद्धं मनुना सत्यशौचधनापहम् ।
अभ्यनुज्ञातमन्यैस्तु राजभागसमन्वितम् ॥
सभिकाधिष्ठितं कार्यं तत्स्वरज्ञानहेतुना ॥

(१) स्मृच. ३३१ तु स (ऽनुस); विर. ६१५;
स्मृता. ८० स्मृचवत्; विचि. २६० धित (च); समु.
१६५.

(२) नासं. १८१६ राजा....येत् (निर्मज्जेद् द्यूतमण्ड-
लात्); नास्मृ. १९१६ राजा...येत् (निर्हरेद् द्यूतमण्डलात्)
ह्येषां (ह्येषु); मिता. २१२०२; व्यक. ११२, १६३ पूर्वार्धः
नास्मृवत्; विर. ३०७, ६१६ व्यकवत्; पमा. ५७६;
दीक. ५१; व्यनि. ४८२ पूर्वार्धः नास्मृवत्, मासज्य स
ह्येषां (मासज्य सर्वेषां); स्मृचि. ३७; दवि. १०९ व्यकवत्;
नृप्र. २७९; सवि. ४८८ पापान् (प्राप्तान्); वीमि.
२१२०३; व्यप्र. ५६७; विता. ७२०; राकौ. ४८६;
समु. १६५.

(३) अप. २११९९ न्यं प (न्यप); व्यक. १६२;
स्मृच. ९ स्तं व (स्तद); विर. ६१० वृषा (मृगा);
पमा. ५७३ अपवत्; रत्न. १६४; विचि. २५८ विरवत्;
व्यनि. ४७८ गृहीताः (गृहीतां) वृषा (मृगा); वीमि.
२१२०३ विरवत्; सेतु. २८८; समु. १६४ स्मृचवत्.

(४) अप. २१२०३ सत्य (सत्य) अभ्यनुज्ञात् (तत्प्रवर्तितं)

(१) राजभागरहितं न प्रवर्तितव्यमित्यर्थः ।

अप. २१२०३

(२) अस्यायमर्थः—द्यौतं तावद्राज्ञा सर्वथा निवर्त-
नीयम् । यदि तु तत्स्वरज्ञापनाय क्रियते तदा उक्त-
क्रमेणेति । विर. ६१२

द्यौः सभिकराजविधिभिः ग्राह्याः पणांशाः

राजवृद्धिः सकितवात् सभिकाद् दशकं शतम् ।
यथासमयं वा स्यात् .....॥

सभिको ग्राहकस्तत्र दद्याज्जेतरे नृपाय च ॥

द्यौतसभितकितवानां तु बन्धनादिना पणग्राहको
भवेत् । पणग्रहणात्प्रागेव स्वद्रव्यं जेत्रे नृपाय च यथा-
भागं दद्यात् सभिक इत्यर्थः । स्मृच. ३३१

द्वन्द्वयुद्धेन यः कश्चिदवसादमवाप्नुयात् ।

तत्स्वाभिना पणो देयो यस्तत्र परिकल्पितः ॥

द्वन्द्वयुद्धे मल्लमेपादिद्वन्द्वयुद्धे, अवसादं पराजयम् ।

विर. ६१४

रहोजितोऽनभिज्ञश्च कूटाक्षैः कपटेन वा ।

मोच्योऽभिज्ञोऽपि सर्वस्वं जितं सर्वं न दापयेत् ॥

तृतीयार्थं विना; स्मृच. ३३१; विर. ६११-२ अभ्य...स्तु
(तत्प्रवर्तितमन्यैश्च) शान्तेतुना (शातकं हि तत्); पमा.
५७३ तृतीयार्थमेव; ५७८; विचि. २५९ विरवत्; व्यनि.
४८० अभ्यनुज्ञात् (तत्प्रवर्तितं) शान्तेतुना (शातकं हि तत्);
स्मृचि. ३६ विरवत्; सवि. ४८६ (=); व्यप्र. ५६८;
सेतु. २८९ विरवत्; समु. १६४.

(१) विश्व. २१२०४.

(२) स्मृच. ३३१ कस्तत्र (को द्वयं); विर. ६१२
कस्तत्र (कस्तस्य); पमा. ५७४; स्मृचि. ३६ च (वा);
व्यप्र. ५६६; सेतु. २९० विरवत्; समु. १६४ स्मृचवत्.

(३) अप. २१२००; स्मृच. ३३१; विर. ६१४ द्वेन
(द्वे तु); पमा. ५७७; विचि. २५९; व्यनि. ४८२;
सवि. ४८६ मिना (मिने); वीमि. २१२०३; व्यप्र. ५६६
यस्तत्र (यस्त्वत्र); सेतु. २८९ यस्तत्र...तः (यतस्तत्र
निरूपितः); समु. १६५.

(४) अप. २१२०१ दापयेत् (दाप्यते); व्यक. १६३;
विर. ६१६; दीक. ५०-५१ जितं (जितः) शेषं अपवत्;
स्मृचि. ३७.

धृतममाहययोः मिथ्याचारिणां दण्डविधिः
 कूटाश्रदेविनः क्षुद्रा राजभागहराश्च ये ।
 गणका वञ्चकाश्चैव दण्ड्यास्ते कितवाः स्मृताः ॥
 ग्लहः प्रकाशः कर्तव्यो निर्वास्याः कूटदेविनः ॥
 गणनावञ्चकाः गणनायां वञ्चकाः असम्पगणना-
 कारिण इत्यर्थः । विर. ६१६

यो जयपराजयनिर्णयोपायः
 स एव साक्षी संदिग्धौ सभ्यैश्चान्यैस्त्रिभिर्वृतः ॥
 सभिकानुवृत्तौ बृहस्पतिः— स एवेति ।

अप. २।२०२

उभयोरपि संदिग्धौ कितवाः स्युः परीक्षकाः ।
 यदा विद्वेषिणस्ते तु तदा राजा विचारयेत् ॥

अष्टादशपदोपसंहारः

एवं वादिकृतान् वादान् प्रपश्येत्प्रत्यहं नृपः ।
 नृपाश्रयास्तथा चान्ये विद्वद्भिर्ब्राह्मणैः सह ॥

कात्यायनः

धृतस्य निषेधोऽभ्यनुष्ठानं च

धृतं नैव तु सेवेत क्रोधलोभविवर्धनम् ।
 असाधुजननं क्रूरं नराणां द्रव्यनाशनम् ॥

(१) व्यक. ११२ भाग (भाव्य) गणका (गणानां) :
 १६३ गणका (गणानां); विर. ३०८ भाग (द्रव्य) गणका
 (गणानां) : ६१६ क्षुद्रा (पापा) का वञ्च (नावञ्च); पमा.
 ४३९ भाग (भार्या); रत्न. १२४ भाग (भाव्य); स्मृसा.
 ८०; विचि. २६० (=) क्षुद्रा (पापा) गणका (गणानां);
 दवि. १०८ का वञ्च (नावञ्च); व्यप्र. ३८७ रत्नवत्;
 व्यउ. १२६ रत्नवत्; व्यम. १०१ रत्नवत्; विता. ७७९;
 सेतु. २९० क्षुद्रा (पापा) गणका वञ्चकाश्चैव (सगणो
 वञ्चकाश्चैव); समु. १५० रत्नवत्.

(२) व्यक. ११२, १६३; विर. ३०७, ६१६;
 स्मृसा. ८०; विचि. २५९ ग्लहः (ग्रहः); दवि. १०८
 ग्लहः (गूढः); वीमि. २।२०३; सेतु. २९० दविवत्.

(३) अप. २।२०२ गधौ (गधे); व्यक. १६३; विर. ६१७.

(४) अप. २।२०२ गधौ (गधं) वाः स्युः (वास्तु);
 व्यक. १६३ वाः स्युः (वास्तु); विर. ६१८ व्यकवत्;
 पमा. ५७६; व्यप्र. ५६७; समु. १६५.

(५) व्यक. १६३; विर. ६१८.

(६) विर. ६११; रत्न. १६४; विचि. २५९ धनम्
 (धितम्).

ध्रुवं धृतात्कलिर्यस्माद्विषं सर्पमुखादिव ।
 तस्माद्राजा निवर्तेत विषये व्यसनं हि तन् ॥
 वर्तेत चेत्प्रकाशं तु द्वारावस्थिततोरणम् ।
 असंमोहार्थमार्याणां कारयेत्तत्करप्रदम् ॥

धृते सभिकराजजयिभिः ग्राह्याः पणांशाः

सभिकः कारयेद् धृतं देयं दद्यात्स्वयं नृपे ।

दशकं तु शते वृद्धिं गृह्णीयाच्च पराजयात् ॥

जये राज्ञे च दत्तस्य स्वद्रव्यस्य पणप्रतिनिधेः वृद्धिः
 पणग्रहणकाले पणेन सह सभिकेन ग्राह्या । 'दशकं तु
 शते वृद्धिं गृह्णीयात् पराजयात्' इति तेनैवोक्तत्वात् ।
 पराजयात् पराजितादित्यर्थः । स्मृच. ३३१

जेतुर्दद्यात्स्वकं द्रव्यं जितं ग्राह्यं त्रिपक्षकम् ।

सद्यो वा सभिकेनैव कितवानु न संशयः ॥

त्रिपक्षकमित्यनेन यथासामर्थ्यमा त्रिपक्षात् पणदान-
 काले देय इति दर्शितम् । स्मृच. ३३१

प्रसह्य दापयेद्द्रव्यं तस्मिन् स्थाने न चान्यथा ।

जितं वै सभिकस्तत्र सभिकप्रत्ययात्क्रिया ॥

(१) विर. ६११; रत्न. १६४; विचि. २५९; व्यनि.
 ४७९ ये व्य (यव्य); समु. १६४ ये व्य (यव्य) स्मृत्यन्तरम्.

(२) विर. ६११; रत्न. १६४; व्यनि. ४८० वर्तेत
 (वर्तेत) तु (तत्) द्वारावस्थित (द्वारबन्धित); समु. १६४
 पूर्वार्थे (वर्तेत) चेत्प्रकाशं तत् द्वारावस्थितौ नृणाम् स्मृत्यन्तरम्.

(३) अप. २।२०० त्वयं नृपे (च यन्तृपे) तु शते (च
 शतं); स्मृच. ३३१ याच (यात्) उक्तः; विर. ६१२
 शते (शतं) जयात् (जये); व्यनि. ४८१ त्वयं नृपे (च
 तं नृपे) तु शते (च शतं) याच पराजयात् (यात् पराजितात्);
 स्मृचि. ३६ त्वयं नृपे (च तच्छतम्) शते (शतं); समु.
 १६४ स्मृचवत्, उक्तः.

(४) अप. २।२०० क्षकम् (क्षिकम्); स्मृच. ३३१
 जितं ग्राह्यं (जिताद्ग्राह्यं); विर. ६१२ त्वकं (त्वयं) त्रिप
 (त्रिप) तु न संशयः (जनसंशये); पमा. ५७५; व्यनि.
 ४८१; स्मृचि. ३६; व्यप्र. ५६६ क्षकम् (क्षिकम्)
 सभिकेनैव (कितवेनैव) कितवानु (सभिकात्); समु. १६४
 स्मृचवत्.

(५) अप. २।२०१ येद्द्रव्यं (येदेयं) याक्रिया (या
 क्रिया); विर. ६१५.

अनभिज्ञो जितो मोच्योऽभिज्ञो वाऽपि जितो रहः ।
सर्वस्वेऽपि जितेऽभिज्ञं न सर्वस्वं प्रदापयेत् ॥

अक्षयते जयपराजयलक्षणम्

एकरूपा द्विरूपा वा द्यूते यस्याक्षदेविनः ।

दृश्यते च जयस्तस्य यस्मिन्नक्षा व्यवस्थिताः ॥

(१) अप. २।२०१ ऽभिज्ञो वापि (ऽमोच्योऽभिज्ञो) ऽपि
जितोऽभिज्ञं (विजितोऽभिज्ञे); विर. ६१६; स्मृचि. ३७ नारदः.

(२) विर. ६१४ नक्षा व्यवस्थिताः (नक्षा व्यवस्थिता);
व्यनि. ४८२ एक... .. द्यूते (एकरूपो द्विरूपो वा द्यूतो)
च जय (विजय); समु. १६५ च जय (विजय).

द्यूते जयपराजयनिर्णयोपायः

विग्रहे च जये लाभे करणे कूटदेविनाम् ।

प्रमाणं सभिकस्तत्र शुचिः स्यात् सभिको यदि ॥

म्लेच्छश्चपाकधूर्तानां कितवानां तपस्विनाम् ।

तत्कृताचारभेतृणां निश्चयो न तु राजनि ॥

राजनीति पूर्वोक्तसकलसम्योपलक्षणार्थम् । तेन श्रुता-

व्ययनसंपन्ना इत्याद्युक्ताः सम्या म्लेच्छादिविवादिषु
नादरणीयाः । अर. २।२०२

(१) अप. २।२०२ हे च (हेऽथ) शुचिः स्यात् (शुचिश्च);
व्यक. १६३ शुचिः स्यात् (शुचिश्च); विर. ६१७.

(२) अप. २।२०२ भेतृणां (भर्तृणां); व्यक. १६३;
विर. ६१७ निश्चयो (निश्चये).

प्रकीर्णकम्

गौतमः

भूपाश्रितो व्यवहारः । राजब्राह्मणाभ्यां दण्डोपदेशाभ्यां चतुर्वर्णा-
अन्ते लोकः पाल्नीयः प्रतिपिडाशरीयः संकराश्च रक्षणीयः ।

द्वौ लोके धृतव्रतौ राजा ब्राह्मणश्च बहुश्रुतः * ।

(१) आपदवृत्तिमाश्रितो यदि तत्रैव रमेत केनासौ
निवार्यत इत्याह— द्वाधिति । लोको राष्ट्रं वीष्मालोक-
श्चात्र द्रष्टव्यः लोके लोकं, धृतव्रतौ व्रतानां कर्मणा
धारयितारौ द्वौ राजा बहुश्रुतश्च ब्राह्मणः तौ सर्वस्य
सर्वपदो दण्डोपदेशाभ्यां निवारयितारौ । गौमि.

(२) द्वौ राजबहुश्रुतब्राह्मणौ धृतव्रतौ परेषां धर्म-
रक्षणव्रतसंकल्पौ । विर. ६२६

तयोश्चतुर्विधस्य मनुष्यजातस्यान्तःसंज्ञानां च
चलनपतनसर्पणानामायत्तं जीवनम् ।

(१) चतुर्विधस्य मनुष्यजातस्य चातुर्वर्ण्यस्यान्तर-
प्रभावात्स्वनुलोमादयस्तन्मूलत्वात् पृथक् नोक्ताः । अन्तः-
संज्ञाः वृक्षादयः स्थावरा वृद्धिक्षयवन्तो येषामन्तःसंज्ञा
न बहिस्ते तथोक्ताः । तथा च मनुः—‘तमसा बहुरूपेण
चेष्टिताः कर्महेतुना । अन्तःसंज्ञा भवन्त्येते सुखदुःख-
समन्विताः ॥’ इति । चलनाः पश्चादयः । पतनाः
पक्षिणः । सर्पणाः सरीसृगा भुजगादयः । एषां मनुष्या
दीनां जीवनं तयो राजब्राह्मणयोरायत्तं तदधीनम् । राजा
तु परिपन्थिनिग्रहादिना तेषां जीवनहेतुः । इतरस्तु कथं
बहुश्रुत इत्यत आह— ‘अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगा-
दित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः
प्रजाः ॥’ इत्यादिन्यायेन जीवने हेतुः । गौमि.

* मभा. व्याख्यानं स्थलादिनिर्देशश्च सभाप्रकरणे (पृ. २४)
द्रष्टव्यः ।

(१) गौध. ८।२; व्यक. १६४ शानां च (शानां);
मभा.; गौमि. ८।२ व्यकत्व; विर. ६२५ मनु.....शानां
च (मनुष्यस्य) सर्पणानामा (सर्पिणाम्) ।

(२) यतः— तथोरिति । तयोः समुदितयोः समान
निर्देशात् । चतुर्विधस्य मनुष्यजातस्य चातुर्वर्ण्यस्येत्यर्थः ।
अन्तःसंज्ञाः अनुलोमप्रतिलोमाः चकारात् देवानां च,
‘इतः प्रतिदानाद्देवा उभजीयन्ति’ इति श्रुतेः ।
चलनाः स्थावराः वृक्षादयः, पतनाः पक्षिणः, सर्पणाः
कीटादयः, एतेषामायत्तमधीनं जीवनं प्राणधारणम् ।
कथं? ब्राह्मणेनानुगृह्यमाणा वर्णाश्रमिणः दण्डादयः
क्रियानुष्ठानात् वृष्ट्यादिनिमित्तद्वारेण लोकपकारं वर्तयन्
इति तावद्ब्राह्मणायत्तम् । तथा च मनुः— ‘अग्नौ
प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते’ इत्यादि । राजा च
परिपन्थिनिग्रहद्वारेण हिंसानिग्रहद्वारेण च साक्षाज्जीवन-
हेतुरिति । मभा.

(३) चतुर्विधस्य ब्राह्मणादिभेदवतः, चलनाः संकर-
जातयः, पतनाः पक्षिजातयः, सर्पिणः कीटजातयः ।

विर. ६२६

प्रसूतिरक्षणमसंकरो धर्मः ।

न च जीवनमात्रमेव तदधीनं किं तर्हि— प्रसूति-
रक्षणमिति । प्रसूतिरभिवृद्धिः । दण्डोपदेशाभ्यां यथोक्त-
कारितया वृष्ट्यादिद्वारेण रोगायुपद्रवशान्त्या चाभिवृद्धि-
र्भवति । चोरनिग्रहाद्रक्षणमपि । दण्डप्रायश्चित्तोपदेशाभ्यां
भवति वर्णानामसंकरोऽसंमेलनमपि । विहितोपदेशात्
प्रतिषिद्धसेवायां दण्डधारणाच्च धर्मोऽपि भवति ।
एतत्सर्वं तयोरायत्तम् । Xगौमि.

राजा सर्वस्येष्टे ब्राह्मणवर्जम् * ।

वर्णानाश्रमांश्च न्यायतोऽभिरक्षेत् ।

X मभा. गौमिवत् ।

* व्याख्यानं स्थलादिनिर्देशश्च दण्डमातृकाप्रकरणे (पृ.
५६७) द्रष्टव्यः ।

(१) गौध. ८।३; व्यक. १६४; मभा.; गौमि. ८।३;
विर. ६२५.

(२) गौध. ११।९; मभा.; गौमि. ११।९.

(१) वर्णा ब्राह्मणादयः । आश्रमा ब्रह्मचर्यादयः । तान् न्यायतो यथाशास्त्रं षष्ठांशादिभागस्वीकारेणाभिरक्षेत् । अभितो रक्षेत् । यथा वर्णाश्रमधर्मानुष्ठानेन निरपायास्ते भवेयुः । अथ वा न्यायत इति यथा देशादिधर्माणां भङ्गो न भवति तथा रक्षेदिति । अनुलोमादयोऽवान्तर-प्रभवा वर्णा एष्वेवान्तर्भूताः । रक्षणं सर्वभूतानामिति चोरादिभ्यो रक्षणं पूर्वोक्तम् । इदं तु वचनं वर्णाश्रम-धर्मेषु संकरो मा भूदिति । गौमि.

(२) वर्णा अनुपनीता ब्राह्मणादयः । उत्तरकाल-माश्रमाः । न्यायतः लोकशास्त्राविरुद्धेन मार्गेण यथैषां शास्त्रविहितकर्मानुष्ठानोपद्रवो लोकव्यवस्थामङ्गश्च न भवति तथा रक्षेदित्यर्थः । अभिग्रहणमाभिमुख्यार्थं, ततश्च स्वयमेव विचार्य रक्षेत् । येषां वर्णत्वमाश्रमत्वं च नास्ति प्रतिलोमानां, तेषामपि रक्षणार्थो विसमासः । येषां वर्णत्वं नास्ति आश्रमत्वमेवानुलोमानां तेषामप्युप-संग्रहार्थमाश्रमग्रहणम् । तेषां तु 'शूद्रश्चतुर्थो वर्णः' इत्यत्र वर्णत्वनिराकरणात् । 'प्रतिलोमास्तु धर्महीनाः' इत्यत्र उपनयनविधानादाश्रमत्वमेवेति । इतरथा वर्णा-नामवाश्रमविधानादाश्रमत्वे सत्यपि वर्णत्वानुपगमाच्च वर्णग्रहणेनैव लभ्यमानत्वादिति । चकारादेवताप्रतिमाश्च । तथा च व्याघ्रः— 'ब्राह्मणान् क्षत्रियान् वैश्यान् शूद्रा-नन्तरजांस्तथा । देवताप्रतिमाश्चापि रक्षेद्भूपः प्रयत्नतः ॥' इति । 'रक्षणं सर्वभूतानाम्' इति चोरादिभ्यो रक्षण-स्योक्तत्वात् । अन्योन्यासंकरार्थं इहोपदेशः । मभा.

चलतश्चैतान् स्वधर्मं स्थापयेत् ।

एतान् पूर्वोक्तान् यद्यालस्यादिना ये चलन्ति न कुर्वन्ति तान् निगृह्य स्वधर्ममेव कारयेदित्यर्थः । चका-रात् प्रतिषिद्धसेवने च । Xमभा.

धर्मस्य ह्यंशभागभवतीति विज्ञायते ।

कस्मादेवं करोतीत्याह— धर्मस्येति । हिशब्दो हेत्वर्थः । यस्माद्रक्षणतः धर्मस्यांशो भवतीति अरक्षणतोऽप्यधर्मस्येत्यर्थसिद्धम् । अंशः षष्ठो भागः । तथा च

X गौमि. मभावत् ।

(१) गौध. ११११०; मभा.; गौमि. ११११०.

(२) गौध. १११११; मभा.; गौमि. १११११ (विज्ञा-यते०).

मनुः— 'सर्वतो धर्मषड्भागो राज्ञो भवति रक्षणान् । अधर्मादपि षड्भागो भवत्यस्य ह्यरक्षतः ॥' इति (मस्मृ. ८।३०४) । अमूर्तस्य धर्मस्य विभागासंभवान् यावान् वर्णाश्रमाणां धर्म उत्पद्यते ततः षष्ठांशपरिमाणो राज्ञोऽपि विहितकर्मानुष्ठानादुत्पद्यत इति द्रष्टव्यम् । इतिकरणश्चोपसंहारप्रदर्शनार्थः, यतः एतदेवमतो रक्षेत् स्थापयेचेति । विज्ञायत इति श्रुतिसूचनार्थम् । तदपि सर्वधर्माणां श्रुतिमूलत्वादक्षणे गौरवोत्पादनार्थम् । Xमभा.

दण्डो दमनादित्याहुस्तेनादान्तान् दमयेत् * ।

अथ दौःशील्यात् व्यवस्थां नानुमन्यन्ते ततः— दण्ड इति । दमनयोगादण्डशब्दस्य दण्डत्वमित्याहु-धर्मज्ञाः । तेनादान्तान् अवस्थान् दमयेद्वशं नयेत् । दण्डेनादान्तान् दमयेदित्येवं सिद्धे दण्डः— 'धिग्दण्डं प्रथमं कुर्याद्वाग्दण्डं तदनन्तरम् । तृतीयं धनदण्डं तु वधदण्डं ततः परम् ॥ देवदानवगन्धर्वा रक्षांसि पतंगो-रगाः । तेऽपि भोगाय कल्पन्ते दण्डेनैव निपीडिताः ॥' इति । +गौमि.

वर्णाश्रमाः स्वस्वधर्मनिष्ठाः प्रेत्य कर्मफलमनुभूय ततः शेषेण विशिष्टदेशजातिकुलरूपायुःश्रुतवृत्त-वित्तसुखमेधसो जन्म प्रतिपद्यन्ते ।

वर्णा ब्राह्मणादयः । आश्रमा ब्रह्मचर्यादयः । ते स्वधर्मनिष्ठा वर्णप्रयुक्तानाश्रमप्रयुक्तानुभयप्रयुक्ताश्च धर्मा-ननुष्ठितवन्तः । प्रेत्य मरणेन लोकान्तरं गत्वा तस्य तस्य कर्मणः फलं स्वर्गादिकमनुभूय ततस्तदनन्तरं शेषेण भुक्तावशिष्टेन कर्मणा विशिष्टदेशादिकान् भुक्त्वा जन्म प्रतिपद्यन्ते । तत्र विशिष्टशब्दो देशादिभिः सर्वैः संब-ध्यते । विशिष्टो देश आर्यावर्तादिः । विशिष्टजातिर्ब्राह्मण-जातिः । विशिष्टकुलमध्यनादिसंपन्नम् । विशिष्टरूपं कान्तिमद्विशिष्टायुः सपोडशं वर्षशतम् । 'स ह पोडशं वर्षशतमजीवति' इति दर्शनात् । रोगरहितत्वमप्यायुषो

X गौमि. मभावत् ।

* स्थलादिनिर्देशः दण्डमातृकाप्रकरणे (पृ. ५६७) द्रष्टव्यः ।

+ मभा. गौमिवद्भावः ।

(१) गौध. १११२१; मभा. वर्णाश्रमाः स्वस्वधर्मनिष्ठाः (वर्णा आश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठाः); गौमि. १११२९ वित्त (चित्र) व्याख्यानावसरे तु 'वित्त' इति पाठः .

विशेषः । विशिष्टश्रुतं 'ब्राह्मणश्च बहुश्रुतः' इत्यत्र व्याख्यातम् । विशिष्टवृत्तमनुपाधि चारित्रम् । विशिष्टवित्तं कर्माङ्गितं धर्मे प्रयुज्यमानं च । सुखं निरपायस्थाना-
विष्टानेनानिषिद्धसुखसेवनम् । विशिष्टमेधा ग्रन्थार्थयो-
र्ग्रहणशक्तिरिति । मेधाशब्दे सकारान्तत्वमार्पे मुमेधसो
दुर्मेधस इत्यादिष्वेव दर्शनात् । कर्माणि भुज्यमानानि
पुण्यान्यपुण्यानि च सशेषाण्येवं भुज्यन्ते । ऐहिकस्य
शरीरग्रहणादेरपि पुण्यापुण्यनिबन्धनत्वात् । * गौमि.

विश्वश्चो विपरीता नश्यन्ति ।

ये वर्णाश्रमाः स्वानि कर्माणि यथावन्नानुतिष्ठन्ति ते
विपरीता विश्वश्चो नानायोनीर्गच्छन्तो नश्यन्ति । अनर्थ-
परम्परामनुभवन्तीति । * गौमि.

तानाचार्योपदेशो दण्डश्च पालयते ।

तान् विपरीतान् यथोक्तमकुर्वतो वर्णानाश्रमांश्चाचा-
र्योपदेशस्तावत्पालयते । तत्राप्यतिष्ठतो राजदण्डः ।
* गौमि.

तैस्माद्राजाचार्यावनिन्द्यौ ।

तस्मादेतो राजाचार्यौ मान्यावनिन्द्यौ इति । यद्यपि
नियमनकाले हितैपितया प्रमुखपुरुषौ भवतस्तथापि तयो-
र्निन्दा न कार्या । * गौमि.

× देशादिधर्माः

देशजातिकुलधर्माश्चात्रायैरविरुद्धाः प्रमाणम् ÷ ।

आपस्तम्बः

नृपाश्रितो व्यवहारः । शारत्रराजपुरोहितैः चतुर्वर्णाश्रमो

लोकः स्वकर्माणि स्थाप्यः प्रतिषिद्धाद्वारणीयश्च ।

+ शास्त्रैरधिगतानामिन्द्रियदौर्बल्याद्विप्रतिपन्नानां

* मभा. गौमिवद्भावः ।

× अस्मिन् प्रकरणे देशधर्मवचनानि प्रकीर्णके केनापि
निबन्धकारेण नोद्धतानि । अस्माभिरस्तु प्रकीर्णकविषयानुगतत्वात्
स्थितिचन्द्रिकामालोच्य तदीयाहिकप्रकरणात् समुद्धतानि ।

÷ व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च दर्शनविधौ (पृ. ६७)
द्रष्टव्यः ।

+ सर्वेषां सूत्राणां उज्जलव्याख्यानं स्थलादिनिर्देशश्च दण्ड-
मातृकाप्रकरणे (पृ. ५६८-९) द्रष्टव्यः ।

(१) गौध. ११।३२; मभा.; गौमि. ११।३०.

(२) गौध. ११।३३; मभा.; गौमि. ११।३१.

(३) गौध. ११।३४; मभा.; गौमि. ११।३२.

(४) स्मृच. १० मांशा (मां आ).

शास्ता निर्वपमुपदिशेद्यथाकर्म यथोक्तम् ।

तस्य चेच्छास्त्रमतिप्रवर्तेरन् राजानं गमयेत् ।

राजा पुरोहितं धर्मार्थकुशलम् ।

स ब्राह्मणान् नियुञ्ज्यात् ।

बलविशेषेण बधदास्यवर्जं नियमैरुपशोपयेत् ।

इतरेषां वर्णानामा प्राणवियोगात्समवेक्ष्य तेषां
कर्माणि राजा दण्डं प्रणयेत् ।

न च संदेहे दण्डं कुर्यात् ।

सुविचितं विचित्या दैवप्रश्रेभ्यो राजा दण्डाय
प्रतिपद्येत । एवंवृत्तो राजोभौ लोकावभिजयति ।

देशादिधर्माः

एतेन देशकुलधर्मा व्याख्याताः ।

'ज्येष्ठो दायाद' इत्यादिकं शास्त्रविप्रतिषेधादप्रमाण-
मित्युक्तम् । एतेन देशधर्माः कुलधर्माश्च व्याख्याताः ।
शास्त्रविप्रतिषिद्धा मातुलमुतापरिणयनादयोऽप्रमाणं विप-
रीताः प्रमाणमिति । गौतमोऽप्याह—'देशकुलधर्माश्चा-
त्रायैरविरुद्धाः प्रमाणमिति' । उ.

बौधायनः

नृपाश्रितो व्यवहारः । राजा चतुर्वर्णाश्रमो लोकः स्वधर्मे

स्थापयित्वा रक्षणीयः ।

षड्भागभृतो राजा रक्षेत् प्रजाम् ।

रक्षकाभावे सति आगः प्रवर्तते । ततश्च वर्णसंक्रोऽपि
जायते । अतस्तत्परिहारार्थमाह—षड्भागेति । षट्शब्दोऽत्र
लुप्तपूरणप्रत्ययो द्रष्टव्यः । भूतिर्वेतनं धनं तद्ग्राही भृतः ।
राजा चात्राभिषिक्तः । स चापि तासां प्रजानां षड्भाग-
भाग् भवति । ब्राह्मणस्यानुरक्षितस्य धर्मषड्भागभाग्
भवति । तथा च वसिष्ठः—'राजा तु धर्मेणानुशासन् षष्ठं
धनस्य हरेदन्यत्र ब्राह्मणात् । इष्टापूर्तस्य तु षष्ठमंशं
भजति' इति । इष्टं वर्णसामान्याधिकारावष्टम्भेन विहितो
ज्योतिष्टोमादिः । पूर्तं तु साधारणो धर्मः सर्वेषां सत्यम-
क्रोधो दानमहिंसा प्रजननमित्यादि । अभिषिक्तस्य प्रजा-
परिपालनं धर्मः । गौतमश्च तदेवाधिकृत्य वदति—'चलत-
श्चैनान् स्वधर्मे स्थापयेत् । धर्मस्य ह्यंशभाग् भवति'
इति (गौध. १।१०-११) । वसिष्ठश्च—'स्वधर्मो राज्ञः

(१) भाध. २।१५।१.

(२) बौध. १।१०।१.

परिपालनं भूतानाम्' इति (वस्मृ. १९।१) । आचार्यश्च स्वधर्मेण स्थापनमेव रक्षणमिति मत्वा अत्येमे स्वधर्मा इत्याह ।
बौवि. (पृ. ८८-९)

देशादिधर्मपालनम्

पञ्चधा विप्रतिपत्तिर्दक्षिणतस्तथोत्तरतः ।

दक्षिणेन नर्मदामुत्तरेण कन्यातीर्थम् । उत्तरतस्तु दक्षिणेन हिमवन्तमुदग्विन्ध्यस्य । एतद्देशप्रसूतानां शिष्टानां परस्परं पञ्चधा विप्रतिपत्तिः विसंवादः 'यान् पदार्थान् अनुतिष्ठन्ति दाक्षिणात्याः न तानुदीच्याः । यानुदीच्या न तान् दाक्षिणात्याः' इति । बौवि. (पृ. ६)

यानि दक्षिणतस्तानि व्याख्यास्यामः ।

निगदव्याख्यातमेतत् । बौवि. (पृ. ६)

यैथैतदनुपेतेन सह भोजनं स्त्रिया सह भोजनं पर्युषितभोजनं मातुलपितृष्वसुदुहितृगमनमिति । तत्रैमान्युदाहरणानि— यथेति । मातुलदुहितृगमनं पितृष्वसुदुहितृगमनमिति संबन्धः । ऋज्वन्यत् ।
बौवि. (पृ. ६)

अथोत्तरतः ऊर्णाधिक्रयः शीधुपानमुभयतोद्वि-
र्व्यवहारः आयुधीयकं समुद्रसंयानमिति ।

ऊर्णायास्तद्विकारस्य च कम्बलदेर्विक्रयः । उभयतो दन्ता अश्वादयः । व्यवहारः विक्रयादिः । आयुधीयकं शस्त्रधारणम् । समुद्रसंयानं नावा द्वीपान्तरगमनम् ।
बौवि. (पृ. ६)

इतरदितरस्मिन् कुर्वन् दुष्यतीतरदितरस्मिन् ।

इतरत् अनुपेतेन सह भोजनादि, इतरस्मिन्नुत्तरापथं कुर्वन् दुष्यति तत्रत्यैविशष्टैः दूष्यत इत्यर्थः । एवमूर्णा-
विक्रयादीनि कुर्वन्नितरत्र । तस्मादनुपेतेन सह भोज-
नादीनि दाक्षिणात्यैविशष्टैराचर्यमाणत्वात् दोषाभावाच्च तैरेव कर्तव्यानि । ऊर्णाविक्रयादीनि चोदीन्यैरेव ।

(१) बौध. १।१।१९; स्मृच. १०.

(२) बौध. १।१।२०; स्मृच. १०.

(३) बौध. १।१।२१; स्मृच. १० पतेन (पनीतेन)
स्त्रिया (भार्यया च).

(४) बौध. १।१।२२; स्मृच. १०.

(५) बौध. १।१।२३; स्मृच. १० (इतरस्मिन् कुर्वन्
दुष्यतीति । इतर इतरस्मिन्).

व्य. कां. २४१

तदेतद्भट्टकुमारिलैरनिरूपितम्— 'स्वमातुलसुतां प्राप्य दाक्षिणात्यस्तु तुष्यति ।' इति । तथाहि— अहिच्छत्र-
ब्राह्मण्यः सुरां पिबन्ति । इति च । बौवि. (पृ. ६-७)

तत्र तत्र देशप्रामाण्यमेव स्यात् ।

ननु किमिति व्यवस्था ? यावता मूलश्रुतिरेषामविशे-
षेण कल्प्यते यथा होलाकादीनाम् । यथा वा बौधायनीयं
धर्मशास्त्रं कैश्चिदेव पठ्यमानं सर्वाधिकारं भवति ।
गौतमीयगोभिलीये छन्दोगैरेव पठ्येते, वासिष्ठं तु बह्वृचैः,
अथ च सर्वाधिकाराणि । यथा वाऽन्यानि शास्त्राणि
यथा वा गृह्यशास्त्राणि सर्वाधिकाराणि, तद्वदनुपनीत-
सहभोजनादीन्यपि समानि कस्मान्न भवन्तीत्याशङ्क्याह
— तत्र तत्रेति । एवं व्यवस्थितविषयैव मूलश्रुतिः
कल्प्यते । किन्नामाऽनुपपत्तिर्न कल्पयतीत्यभिप्रायः ।
तस्माद्व्यवस्थितविषयमेवानुष्ठानं तद्वर्जनं च ।

बौवि. (पृ. ७)

मिथ्यैतदिति गौतमः ।

गौतमग्रहणमादरार्थम्, नात्मीयं मतं पर्युदसितुम् ।
स ह्येवमाह— 'देशजातिकुलधर्माश्चाग्रायैरविरुद्धाः प्रमा-
णम्' । तद्विरुद्धो देशादिधर्मो न कर्तव्यः । तद्विरुद्ध-
श्चायम् । आह च यत्समदः— 'अनुपनीतसहभोजनं
द्वादशरात्रमुच्छिष्टभोजने द्विगुणम्' इति । प्रायश्चित्त-
विधानान्निषेधः कल्प्यते । तथा 'स्त्रिया सह भोजने
त्रिरात्रोपवासो घृतप्राशनं चे'ति । तथा 'पर्युषितभोजने
अहोरात्रोपवासः' इति संवर्तः । तथा मातुलदुहितृगमने-
ऽप्याह— 'सखिभार्या समारुह्य मातुलस्यात्मजां तथा ।
चान्द्रायणं द्विजः कुर्यात् श्वश्रूमपि तथैव च ॥' इति ।

तथा विवाहेऽपि— 'पञ्चमीं मातृवन्धुभ्यः सप्तमीं
पितृवन्धुतः' इति । आह च— 'पतृष्वसंयी भगिनीं
स्वस्तीयां मातुरेव च । मातुश्च भ्रातुरातां च गत्वा
चान्द्रायणं चरेत् ॥' एवमूर्णाविक्रयादिष्वपि आग्राय-
विरोधः प्रसिद्धः । ऊर्णां तावदपण्येषु पठिता । शीधु-
पाने गौतमः— 'नित्यं मद्यमपेयं ब्राह्मणस्य' इति ।
तथोभयदन्तव्यवहारे वसिष्ठः— 'अश्वलवणमपण्यम्'

(१) बौध. १।१।२४; स्मृच. १० (देशप्रामाण्यात्)

यथावदेव.

(२) बौध. १।१।२५.

इति प्रकृत्य 'ग्राम्यपशूनामेकशपाः केशिनश्च' इत्याह ।
तथा च श्रुतिः— 'य उभयादप्रतिग्रहात्यश्च वा पुरुषं
वा वैश्वानरं द्वादशकालं निर्वपेत्' इति प्रायश्चित्तम् ।
तथा आयुधीयकेऽपि 'परीक्षार्थोऽपि ब्राह्मण आयुधं
नाददीत' इति । स्वयमेव पतनीयेषु समुद्रसंयानं वक्ष्यति ।
एवमादीन्यालोच्य आम्रायैरविरुद्धाः प्रमाणमित्युक्तम् ।
अतो 'मिथैतदिति गौतमः' इत्युपपन्नं भवति ।
बौवि. (पृ. ७-८)

उभयं चैव नाद्रियेत ।

एतदेव स्वमतमित्याह— उभयमिति । चशब्दः
पक्षव्यावृत्त्यर्थः । अनुपेतादिसहभोजनमूर्णाविक्रयादि
चोभयमपि न कर्तव्यमित्यभिप्रायः । बौवि. (पृ. ८)
'शिष्टस्मृतिविरोधदर्शनात् शिष्टागमविरोधदर्शनाच्च ।
कस्मादित्याह— शिष्टेति । शिष्टागमविरोधस्तावत्
स्वयमुदितः 'पञ्चधा विप्रतिपत्तिः' इत्यत्र । स्मृतिविरोध-
श्चानुपनीतादिसहभोजने प्रायश्चित्तविधानात् । शिष्टस्मृति-
विरोधः मनुविरोधः । शिष्टो हि मनुः । तद्विरोधश्च ।
तत्स्मृतिः शिष्टस्मृतिः । शिष्टस्मृतिविरोधः सोऽपि दर्शित
एव । एकसूत्रतां त्वेकं मन्यन्ते । यथा होलाकादयो व्यव-
स्थितदेशविषया अप्यव्यवस्थिताः कर्तव्याः इत्थमिमेऽ-
पीत्यस्य चोद्यस्य व्यवस्थितदेशश्रुत्यनुमानमुक्तं 'तत्र
तत्र देशप्रामाण्यमेव स्यात्' इति । तत्राह— 'उभयं
चैव नाद्रियेत शिष्टस्मृतिविरोधदर्शनात्' इति । स च
विरोध उक्तः । तस्मादविरुद्धत्वाद्दोलाकाद्यनुष्ठानं सर्वाधि-
कारकम् । इह विरोधादनुपनीतसहभोजनादिवर्जनं सर्वाधि-
कारमिति विशेषः । आहुश्च न्यायविदः 'विरोधे
त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानम्' इति ।

(बौवि. पृ. ८-९)

प्रागदर्शनात्प्रत्यक्कालकवनादक्षिणेन हिमवन्त-
मुदक्पारियात्रमेतदर्यावर्तं तस्मिन् य आचारः स
प्रमाणम् ।

तत्रापि शिष्टस्मृतिविरोधेऽनपेक्ष्यमेव । बौवि. (पृ. ९)

(१) बौध. १।१।२६.

(२) बौध. १।१।२६ (क) (शिष्टागमविरोधदर्शनाच्च०).

(३) बौध. १।१।२७ (क) गदर्शना (ग्विनशना) कवना
(कादना).

गङ्गायमुनयोरन्तरमित्येके ।

आर्यावर्तत्वे विकल्पः ।

बौवि. (पृ. ९)

अथाप्यत्र भाह्विनो गाथामुदाहरन्ति ।

आर्यावर्तान्तरप्रदर्शनार्थं भाह्विनः छन्दोगविशेषाः

गाथा श्लोकः ।

बौवि. (पृ. ९)

पश्चात्सिन्धुर्विसरणी सूर्यस्योदयनं पुरः ।

यावत्कृष्णो विधावति तावद्धि ब्रह्मवर्चसमिति ॥

कृष्णः कृष्णमृगः । ब्रह्मवर्चसं अध्ययनज्ञानानुष्ठाना-

भिजनसंपत् । म्लेच्छदेशस्त्वतः परम् । बौवि. (पृ. ९)

वसिष्ठः

नृपाश्रितो व्यवहारः । ब्राह्मणेन राजा च उपदेशदण्डाभ्यां
चतुर्वर्णाश्रमो लोकः पालनीयः स्वकर्मणि स्थायः प्रतिषिद्धा-
द्वारणीयश्च ।

त्रयो वर्णा ब्राह्मणस्य वशे वर्तेरन् । तेषां ब्राह्मणो
धर्मान् प्रब्रूयात् । तं राजा चानुशिष्यात् ।

राजा तु धर्मेणानुशासत् पष्ठं पष्ठं धनस्य हरेत् ।
अन्यत्र ब्राह्मणात् । इष्टापूर्तस्य तु पष्ठमंशं भजतीति
ह ब्राह्मणो वेदमाद्यं करोति, ब्राह्मण आपद उद्ध-
रति तस्मात् ब्राह्मणोऽनाद्यः । सोमोऽस्य राजा
भवतीति ह प्रेत्य चाभ्युदयिकमिति ह विज्ञायते ।

वर्णग्रहणमुपनयनादपि प्राङ्निदेशवर्तित्वप्राप्त्यर्थम् ।
निदेश आशा ।

विर. ६२६

स्वधर्मो राज्ञः पालनं भूतानां तस्यानुष्ठानात्
सिद्धिः । भयकारुण्यहानं जरामयं (यै) वै तत्सत्र-

(१) बौध. १।१।२८.

(२) बौध. १।१।२९.

(३) बौध. १।१।३० (क) सरणी (धरणी) णो विधावति
(णा विधावन्ति).

(४) वस्मृ. १।४०-४२ (ख) धर्मान् प्र (धर्म यद्)
तं...शिष्यात् (तत् राजा चानुशिष्येत्); व्यक. १६४ वशे
(निदेशे) (तेषां०) (तं०); मभा. २।८।५० (ब्राह्मणो
धर्मान् प्रब्रूयात्) एतावदेव; विर. ६२६ व्यकवत्.

(५) वस्मृ. १।४३-६; व्यक. १६६ (राजा तु...मंशं
भजतीति ह०) सोमोऽस्य (सोमो); विर. ६३३-४
व्यकवत्.

(६) वस्मृ. १।१।१-६ (ख) स्वधर्मो (धर्मो) भव-
कारुण्य... सामर्थ्याच्च (भयकारणं ह्यपालनं वै एतत् सूत्र-

माहुर्विद्वांसस्तस्माद्गार्हस्थ्यनैयमिकेषु पुरोहितं
दध्यात् । विज्ञायते, ब्रह्मपुरोहितं राष्ट्रमुपभोतीति ।
उभयस्य प्रालनादसामर्थ्याच्च । देशधर्मजातिकुल-
धर्मान् सर्वानेवैताननुप्रविश्य राजा चतुरो वर्णान्
स्वधर्मे स्थापयन् । तेष्वपचरत्सु दण्डं धारयेत् ।

राक्षा विवाहव्यवस्था कार्या

उद्वाहकारिणं त्वागमयेत्कस्य न सह विवाहो
मुज्यते इति वर्णविभागप्रतिपादनाय संप्रदानं
रक्षेत् * ।

देशादिधर्मपालनम्

आर्यावर्तः प्रागादर्शात् प्रत्यक्कालकवनादुदक्पा-
रियात्रादक्षिणेन हिमवत उत्तरेण च विन्ध्यस्य ।
तस्मिन् देशे ये धर्मा ये चाचारास्ते सर्वत्र प्रत्ये-
तव्याः । न त्वन्ये प्रतिलोमकल्पधर्माणः । एत-
दर्यावर्तमित्याचक्षते । गङ्गायमुनयोरन्तरेऽप्येके ।
यावद्वा कृष्णमृगो विचरति तावद्ब्रह्मवर्चसमित्यन्ये ।
अथापि भाल्लविनो निदाने गाथामुदाहरन्ति ।

पश्चात्सिन्धुर्विहरिणी सूर्यस्योदयनं पुरः ।

यावत्कृष्णोऽभिधावति तावद्वै ब्रह्मवर्चसम् ॥

त्रैविशवृद्धा यं ब्रूयुधर्मं धर्मविदो जनाः ।

पवने पावने चैव स धर्मो नात्र संशयः ॥ इति ।

देशधर्मजातिधर्मकुलधर्मान् श्रुत्यभावादब्रवीन्मनुः ।

विष्णुः

नृपाश्रितो व्यवहारः । राजा चतुर्वर्णाश्रमो लोकः स्वकर्मणि

स्थाप्यः प्रतिपिद्धान्निवारणायश्च ।

अथ राजधर्माः । प्रजापरिपालनम् । वर्णा-
श्रमाणां स्वे स्वे धर्मे व्यवस्थापनम् । राजा च

* एतद्वचनं परनिहिततरङ्गे निधिविचारे विवादरत्नाकरकारेण
लिखितं, तत्र तस्यार्थो न लगते ।

माहुर्विद्वांसस्तस्माद्गार्हस्थ्यनैयमिकेषु पुरोहिते दध्यात् विज्ञायते
ब्राह्मणः पुरोहितो राष्ट्रं दधातीति । तस्य भयमपालनादसाम-
र्थ्याच्च (जातिकुल (जातिधर्मकुल) नैवैता (नू वैता) तेष्वप
...धारयेत् (तेष्वधर्मपरेषु) ।

(१) विर. ६४५.

(२) वस्मृ. १।७-१६.

(३) विस्मृ. ३।१-२१.

जाङ्गलं पशव्यं सस्योपेतं देशमाश्रयेत् । वैदयशूद्र-
प्रायं च । तत्र धन्वनृमहीवारिवृक्षगिरिदुर्गणा-
मन्यतमं दुर्गमाश्रयेत् । तत्र स्वस्वग्रामाधिपान्
कुर्यात् । दशाध्यक्षान् । शताध्यक्षान् । देशाध्य-
क्षांश्च । ग्रामदोषाणां ग्रामाध्यक्षः परीहारं कुर्यात् ।
अशक्तो दशग्रामाध्यक्षाय निवेदयेत् । सोऽप्यशक्तः
शताध्यक्षाय । सोऽप्यशक्तो देशाध्यक्षाय ।
देशाध्यक्षोऽपि सर्वात्मना दोषमुच्छिन्नात् ।
आकरशुल्कतरनागवनेष्वामान् नियुञ्जीत । धर्मिष्ठान्
धर्मकार्येषु । निपुणानर्थकार्येषु । शूरान् संग्राम-
कर्मसु । उग्रानुगेषु । पण्डान् स्त्रीषु ।

महीदुर्गं मह्यमेवेष्टकापापानादिनिमित्तं दुर्गम् ।
मह्यैवो(मह्यामेवो)चावचप्रदेशप्रदेशप्रचुरदुर्गमित्यन्ये । तत्र
दुर्गे स्थितः सन् । तरस्तीर्यते नद्यादि येनेति तरो
नौकादिस्तज्जं शुल्कं जलजं शुल्कमिति यावत् । नागा
गजाः । वनानि अरण्यानि । नागवन्ति वनानीति वा ।
नगः पर्वतः, तत्संबन्धि नागम् । गिरिदुर्गमिति वा ।
अर्थकार्येषु सुवर्णादिपरीक्षासु । यद्वा ऊहापोहादिनिर्णय-
वत्सु कार्येषु निपुणान् पण्डितान् नियुञ्जीत । वै.

नृपाश्रिताः केचिद्व्यवहाराः

आज्ञाप्रतिघाते द्विगुणो दमः ।

अयमर्थः— द्विगुण इति द्वैगुण्योक्त्यैवाज्ञतं द्रव्यं
तस्मै दापयितव्यमिति ज्ञायत इति भारुचिः ।

सवि. ४९७

अनादिष्टः सन्नध्यक्षतां व्रजति तदनुसारेण

दण्ड्यः ।

पुत्रसंशये माता तमङ्कमारोपयेद्विकृतिश्चेन्निर्णे-
तव्यः ।

विकृतिः कामविकारः । तद्विशतिवर्षीयमातृकपञ्च-
दशवर्षीयपुत्रविषयम् (?) । सवि. ४९८

अत्र राज्ञो हृदयमेव प्रमाणम् ।

एकेनापि प्रकारेण निर्णयाभावे अभिपिक्तस्य राज्ञो
हृदयमेव प्रमाणमित्याह विष्णुः— अत्रेति ।

सवि. ४९८

(१) सवि. ४९७.

(२) सवि. ४९७.

(३) सवि. ४९८.

(४) सवि. ४९८.

देशादिधर्मपालनम्

परदेशावाप्तौ तद्देशधर्माभ्योच्छिद्यन्तात् ।

शङ्खलिखितौ

नृपाश्रितो व्यवहारः—पितृमातृविवादे पुत्रः प्रव्यवः ।

स्वपन्तं पुत्रमाहूय ज्ञातव्यम् ।

पितापुत्रसंशये निर्णयप्रकारमाह विष्णुः— 'पुत्रसंशये माता तमङ्गमारोपयेद्विकृतिश्चेन्निरणेतव्यः' इति । विकृतिः कामविकारः । तद्विशतिवर्षीयमातृकपञ्चदशवर्षीयपुत्र-विषयम् (?) । वृद्धमातृविषये तदभावाच्चिर्णयान्तरमाह तुः शङ्खलिखितौ— स्वपन्तमिति । सवि. ४९८

नृपाश्रितव्यवहारेषु कानिचिदपवादस्थानानि

न वैष्टिकं जाड्यधिकं क्षेत्रद्रव्यापहरणं पुष्पमूल-प्रचयनं स्वयमर्जितप्रवेशनं निष्क्रमणप्रवेशनेष्व-निवेदनं स्कन्धवाह्येषु शुल्को गणसमयश्रेणीपूग-चरणव्यवहारनिष्ठा स्वामिनः परिज्ञातारोऽन्यत्र राजाभिद्रोहात् नगरनिवासिनां विप्रेतराणामपि परिग्रहा अनपराधाः ।

न वैष्टिकं विष्टिः कर्मकरः तत्संशयि देयं वैष्टिकम् । जाड्यिकं जड्वाजन्यदेयं, स्वयमर्जितस्य पण्यस्य राज्ञे अनिवेद्यापि प्रवेशनमनपराधः । निष्क्रमणप्रवेशनेष्व-निवेदनं राजपुरुषेभ्य इति शेषः । स्कन्धवाह्येषु शुल्कः स्कन्धे बहनयोग्येषु शुल्कदानम् । गणो ब्राह्मणसमुदायः । समयः पापण्डादीनां, श्रेणी शिल्पिसमूहः, पूगो वणि-जादिसमूहः, गणादीनां चरणमाचारः, व्यवहारो विवादः तत्र निष्ठा निर्णयः । स्वामिनः तत्र प्रधानभूताः परि-ज्ञातारः स्वे स्वे वृत्ते आचारव्यवहारप्रवर्तकत्वेन लक्षण-परिज्ञातारः । अन्यत्र राजाभिद्रोहाद्राजाभ्यन्तरेष्वपि राजद्रोहकारिषु न ते प्रभवः, किन्तु राजैव, तेन राज-द्रोहान्वयं नगरवासिगणादिषु मुख्यानां स्वातन्त्र्येणा-चाराविवादपरिच्छेदो न दण्डायैत्यर्थः ।

* विर. ६६२

* 'गणसमयश्रेणीपूग' इत्यस्य वचनस्य व्याख्यानं सभा-प्रकरणे (पृ. २६) समुद्धृतमप्यत्र अर्थसंगत्यर्थं पुनरुद्धृतम् ।

(१) विस्मृ. ३।४२. (२) सवि. ४९८.

(३) विर. ६६२.

महामारतम्

देशधर्मपालनम्

जातिश्रेण्यधिवासानां कुलधर्माश्च सर्वतः ।

वर्जयन्ति च ये धर्मं तेषां धर्मो न विद्यते ॥

कौटिलीयमर्थशास्त्रम्

प्रकीर्णकानि

प्रकीर्णकानि । प्रकीर्णकं तु । याचितकावक्रीत-काहितकनिक्षेपकाणां यथादेशकालमदाने, आम-च्छायासमुपवेशसंस्थितीनां वा देशकालातिपातने, गुल्मतरदेयं ब्राह्मणं साधयतः, प्रतिवेशानुवेशयो-रुपरि निमन्त्रणे च द्वादशपणो दण्डः ।

संदिष्टमर्थमप्रयच्छतो, भ्रातृभार्या हस्तेन लङ्घयतो, रूपाजीवामन्योपरुद्धां गच्छतः, पर-वक्तव्यं पण्यं क्रीणानस्य, समुद्रं गृहमुद्दिन्दतः, सामन्तचत्वारिंशत्कुल्या बाधामाचरतश्चाष्टचत्वा-रिंशत्पणो दण्डः ।

कुलनीवीग्राहकस्यापव्ययने, विधवां छन्द-वामिनीं प्रसह्याधिचरतः, चण्डालस्यार्या स्पृशतः, प्रत्यासन्नमापचनभिधावतो, निष्कारणमभिधावने कुर्वतः, शाक्यजीवकादीन् वृषलप्रव्रजितान् देव-पितृकार्येषु भोजयतः शत्र्यो दण्डः ।

शपथवाक्यानुयोगमनिसृष्टं कुर्वतो, युक्तकर्म चायुक्तस्य, क्षुद्रपशुवृषाणां पुंस्त्वोपघातिनो, दास्या गर्भमौपधेन पातयतश्च पूर्वः साहसदण्डः ।

पितापुत्रयोर्देम्पत्योर्भ्रातृभगिन्योर्मातुलभागिने-ययोः शिष्याचार्ययोर्वा परस्परमपतितं त्यजतः सार्थाभिप्रयातं ग्राममध्ये वा त्यजतः पूर्वः साहस-दण्डः । कान्तारे मध्यमः । तन्निमित्तं श्रेष्यत उत्तमः । सहप्रस्थायिष्वन्येष्वर्धदण्डः । पुरुषम-बन्धनीयं वध्नतो बन्धयतो बन्धं वा मोक्षयतो बालमप्राप्तव्यवहारं वध्नतो बन्धयतो वा सहस्र-दण्डाः ।

प्रकीर्णकानीति सूत्रम् । प्रकीर्णानि विक्षिप्तानि परि-शिष्टानि च, तत्र किञ्चित् किञ्चित् विवाहसंयुक्तादिशेषं किञ्चित् किञ्चिदध्यक्षप्रचारकण्टकशोधनान्तर्गतम् । तान्यु-

(१) भा. १२।३६।१९. (२) कौ. ३।२०.

च्यन्त इति सूत्रार्थः । प्रकीर्णकं त्विति । प्रतिपाद्यत इति शेषः । याचितकेत्यादि । याचितकावक्रीतकाहितकानि प्रतीतानि, निक्षेपको भूषणादिनिर्माणार्थमपितं सुवर्णादि, एतेषां, यथादेशकालं अदाने द्वादशपणो दण्डः । याम-
च्छायासमुपवेशसंस्थितीनां वा देशकालातिपातनं 'नक्त-
ममुकयामे दिवाऽमुकच्छायानालिकायां चामुकदेशे सं-
भूयोपवेष्टव्यमित्येवं कृतसंकेतानां समुपवेशव्यवस्थानां
देशकालातिक्रामणे वा द्वादशपणो दण्डः । इदं सम-
यस्यानपाकर्मशेषम् । गुल्मतरदेयं गुल्मतारणभृतिं नदी-
तारणभृतिं च, ब्राह्मणं साधयतः ब्राह्मणात् प्रयत्नेन
गृह्यतः द्वादशपणो दण्डः । प्रतिवेशानुवेशयोरुपरि निम-
न्वणे च प्रतिवेशः प्रतिमुखगृहं अनुवेशोऽनन्तरगृहं
तयोर्विद्यमानं श्रोत्रियमतिक्रम्यान्वस्य निमन्वणे च,
द्वादशपणो दण्डः ।

संदिष्टमिति । प्रतिश्रुतमर्थमप्रयच्छतः, भ्रातृभार्या
हस्तेन लङ्घयतः अयलम्बमानस्य, रूपाजीवां गणिकां,
अन्योपरुद्धां गच्छतः, अष्टचत्वारिंशत्पणो दण्डः ।
इदं साहसशेषम् । परवक्तव्यं परपरीवादगोचरं पण्यं
क्रीणानस्य, अष्टचत्वारिंशत्पणो दण्डः । इदमस्वामि-
विक्रयशेषम् । समुद्रं मुद्रया युक्तं गृहं उद्भिन्दतः,
अष्टचत्वारिंशत्पणः । इदं साहसशेषम् । सामन्त-
चत्वारिंशत्कुल्याः सामन्तिकानां चत्वारिंशतः कुलानां
वाधां आचरतश्च, अष्टचत्वारिंशत्पणो दण्डः । इदं
वास्तुकशेषम् ।

कुलनीवीप्राहकस्यापव्ययन इति । कलसाधारणं धनं
गृहीत्वाऽपलपने, विधवां छन्दवासिनीं स्वच्छन्दवर्तिनीम-
कामां, प्रसह्याधिचरतः बलाद् गच्छतः, चण्डालस्य
आर्यां स्पृशतः, प्रत्यासन्नं अन्तिकस्थं आपदि अनभि-
धावतः अभिधाव्याश्रयतः, निष्कारणमभिधावनं कुर्वतः,
शाक्यजीवकादीन् शाक्यान् क्षपणकादींश्च वृषलप्रव्रजि-
तान् देवपितृकार्येषु भोजयतः, शत्यो दण्डः शतपण-
दण्डः ।

शपथवाक्यानुयोगमनिसृष्टं कुर्वत इति । आधिकर-
णिकाः साक्ष्याद्यनुयोगं शपथपूर्वं यमनुतिष्ठन्ति स
शपथवाक्यानुयोगः तं धर्मस्थाननुशातं कुर्वतः,
युक्तकर्म चायुक्तस्य अनधिकृतस्याधिकृतकर्म कुर्वतश्च,

क्षुद्रपशुवृषाणां, पुंस्त्वोपघातिनः, दास्या गर्भे औपघेन
पातयतश्च सावयतश्च, पूर्वः साहसदण्डः ।

मितापुत्रयोरित्यादि । सार्थाभिप्रयातं ग्राममध्ये
त्यजतः संघसाह्याश्रयेण प्रस्थितं रोगादिबशात् ग्रामान्तरे
त्यक्त्वा गच्छतः सार्थमुख्यस्य । शेषं सुबोधम् । कान्तारे
मध्यम इति । दुर्गमे अरण्ये त्यजतो मध्यमसाहसः ।
तन्निमित्तं भ्रेषयतः कान्तारत्यागेन निमित्तेन विगत-
जीवितं कुर्वतः, उत्तमसाहसः । सहप्रस्थाधिषु अन्येषु
सार्थान्तर्गतेषु विषये, अर्धदण्डः । श्रीम्.

आचार्यशिष्यधर्मभ्रातृसमानतीर्थानां वानप्रस्थयतिव्रह्मचारि-
विषये अन्यथा वा व्यतिक्रमे दण्डविधिः

विवादपदेषु चैषां यावन्तः पणा दण्डाः तावती
रात्रीः क्षपणाभिपेकाग्निकार्यमहाकृच्छ्रवर्धनानि
राज्ञश्चरेयुः । अहिरण्यसुवर्णाः पाषण्डाः साधवः ।
ते यथास्वमुपवासव्रतैराराधयेयुः अन्यत्र पारुष्यस्तेषां
साहससंग्रहणेभ्यः । तेषु यथोक्ता दण्डाः कार्याः ।

प्रव्रज्यासु वृथाचारान् राजा दण्डेन वारयेत् ।

धर्मा ह्यधर्मोपहतः शास्तरं हन्त्युपेक्षितः ॥

विवादपदेषु चैषामिति । व्युत्क्रमागतानामाचार्यादीनां
विवादपदेषु रिक्थविषयेषु, यावन्तः पणाः दण्डाः पराजि-
तानां शास्त्रोक्ताः, तावतीः तत्समानसंख्याः, रात्रीः,
क्षपणाभिपेकाग्निकार्यमहाकृच्छ्रवर्धनानि क्षपणमुपवासः
अभिपेकः स्नानं अग्निकार्यं होमः महाकृच्छ्रं चान्द्रायण-
प्राजापत्यादिकं प्रशस्तव्रतं तैर्वर्धनानि श्रेयोयोजनानि,
राज्ञश्चरेयुः राजार्यं कुर्युः, अर्थात् पराजिता आचार्यादयः।
वर्तनानीति पाठे क्षपणादीनां महाकृच्छ्रान्तानां वर्तनानि
अनुष्ठानानि राजार्यं कुर्युरित्यर्थः । अहिरण्यसुवर्णा इति ।
हिरण्यसुवर्णहीनाः, पाषण्डाः, साधवः धर्मशीलाः । ते
कथञ्चिद् विवादपदेषु पराजयदण्डं प्राप्ता इत्याद्ये,
यथास्वं उपवासव्रतैः, आराधयेयुः धर्ममुपासीरन् राज-
श्चरेयुः । तत्रापवादमाह— अन्यत्र पारुष्यस्तेषांसाहस-
संग्रहणेभ्य इति । वक्ष्यमाणवाक्पारुष्यदण्डपारुष्यस्तेषां-
दिविवादव्यतिरेकेण । के तर्हि तेषां पारुष्यादिषु दण्डा-
स्तत्राह— तेष्विति । तेषु विषये, यथोक्ताः पारुष्यादि-
प्रकरणोक्ताः, दण्डाः, कार्याः । अध्यायान्ते श्लोकमाह—

प्रवज्यास्वित्यादि । प्रवज्यासु वृथाचारान् चतुर्थाश्रमेषु
मिथ्याचारान् । शेषं सुगनम् । श्रीम् ।

उपनिपातप्रतीकारः

उपनिपातप्रतीकारः । दैवान्यष्टौ महाभयानि—
अग्निरुदकं व्याधिर्दुर्मिक्षं मूषिका व्यालाः सर्पा
रक्षांसीति । तेभ्यो जनपदं रक्षेत् ।

ग्रीष्मे बहिरधिश्रयणं ग्रामाः कुर्युः । दशकुली-
संग्रहेणाधिष्ठाता वा । नागरिकप्रणिधावग्निप्रति-
षेधो व्याख्यातः । निशान्तप्रणिधौ राजपरिग्रहे च ।

बलिहोमस्वस्तिवाचनैः पर्वसु चाग्निपूजाः कार-
येत् । वर्षारात्रमनूपग्रामाः पूरवेलासुत्सृज्य वसेयुः ।
काष्ठवेणुनावश्चावगृहीयुः ।

उह्यमानमलाबूदतिप्लवगण्डिकावेणिकाभिस्तर-
येयुः । अनभिसरतां द्वादशपणो दण्डः अन्यत्र
प्लवहीनेभ्यः ।

पर्वसु च नदीपूजाः कारयेत् । मायायोगविदो
वेदविदो वर्षमभिचरेयुः । वर्षावग्रहे शचीनाथ-
गङ्गापर्वतमहाकच्छपूजाः कारयेत् ।

उपनिपातप्रतीकार इति सूत्रम् । उपनिपाता नाम
दैव्योऽन्यादिनिमित्ता विपदः, तेषां प्रतीकारोऽभिधीयत
इति सूत्रार्थः । कण्टकास्तावद् द्विविधा मनुष्यकण्टका
देवकण्टकाश्चेति । तत्र मनुष्यकण्टकाः कारुकादय
उक्ताः, देवकण्टकास्त्वधुनोच्यन्ते । दैवान्यष्टावित्यादि ।
स्पष्टार्थम् ।

तेष्वष्टसु अग्नितो रक्षणप्रकारमाह — ग्रीष्म इति ।
तस्मिन्, ग्रामाः, अधिश्रयणं पाकस्थाल्याश्चुल्यां निवे-
शनं, बहिः गृहबहिर्देशे, कुर्युः । दशकुलीसंग्रहेण दश-
कुलीरक्षकेण गोपनाम्ना, रक्षकेणेत्येव भाषापाठः । अधि-
ष्ठिता वा 'इहाधिश्रयणं कर्तव्यमिति' चोदिता वा,
कुर्युः । नागरिकप्रणिधौ, अग्निप्रतिषेधः अग्निभयपरिहार
विधिः, व्याख्यातः 'अग्निप्रतीकारं च ग्रीष्मे' इत्यादि-
नेक्तः । निशान्तप्रणिधौ राजपरिग्रहे च व्याख्यातः
'मानुषेणाग्निना त्रिरपसव्यं परिगतमन्तःपुरमग्निरन्यो न
दहती'त्यादिनोपदिष्टः ।

बलीत्यादि । पर्वसु पूर्णिमादिषु, बलिहोमस्वस्तिवाचनैः

भूतबलिभिः रक्षाहोमैः शान्तिकैः स्वस्तिवाचनैश्च, अग्नि-
पूजाः कारयेत् ।

अथ जलप्रतिषेधमाह— वर्षारात्रमिति । वर्षाकालिक-
रात्रीः, अनूपग्रामाः जलप्रायप्रदेशवासिनः, पूरवेलां
उत्सृज्य जलप्रवाहसंनिकृष्टं तटं परिहृत्य, वसेयुः । इह
वर्षापूर्वपदकाद् रात्रिशब्दात् अचप्रत्ययोऽन्वेष्ट्यः । रात्रि-
मिति वा पाठः । काष्ठवेणुनावश्च काष्ठं वेणुं नावं च
जलप्रवाहतरणार्थाः, अवगृहीयुः संगृहीयुः ।

उह्यमानमिति । प्रवाहेण नीयमानं बाहुतरणाक्षमं,
अलाबूदतिप्लवगण्डिकावेणिकाभिः अलाबूदतिप्लवगण्डिका
चर्मभस्त्रा प्लव उडुपं गण्डिका तरुप्रकाण्डकं वेणिका
जलतरणसाधनभेदः ताभिः, तारयेयुः । अनभिसरतां
तारयितुमनभिगच्छतां, द्वादशपणो दण्डः । अन्यत्र
प्लवहीनेभ्य इति । तरणसाधनहीनाश्चदनभिसरन्तो नाप-
राध्यन्तीत्यर्थः ।

पर्वसु चेति । अमावास्यादिषु, नदीपूजाः कारयेत्
जलविपत्प्रशमार्थम् । मायायोगविद इति । श्रौवादयो
मान्त्रिकाः, वेदविदः अथर्ववेदनिपुणाः, वर्षं अतिवृष्टिं,
अभिचरेयुः जपहोमादिना प्रशमयेयुः । वर्षावग्रह इति ।
वृष्टिप्रतिबन्धे सति, शचीनाथगङ्गापर्वतमहाकच्छपूजाः
इन्द्रजाह्नवीशैलसमुद्रपूजाः कारयेत् । श्रीम् ।

व्याधिभयमौपनिषदिकैः प्रतीकारैः प्रतिकुर्युः ।
औषधैश्चिकित्सकाः, शान्तिप्रायश्चित्तैर्वा सिद्ध-
तापसाः ।

तेन मरको व्याख्यातः । तीर्थाभिषेचनं महा-
कच्छवर्धनं गवां श्मशानावदोहनं कबन्धदहनं
देवरात्रिं च कारयेत् ।

पशुव्याधिमरके स्थानान्यर्थनीराजनं स्वदैवत-
पूजनं च कारयेत् ।

दुर्मिक्षे राजा बीजभक्तोपग्रहं कृत्वानुग्रहं
कुर्यात् । दुर्गसेतुकर्म वा भक्तानुग्रहेण । भक्तसं-
विभागं वा । देशनिक्षेपं वा । मित्राणि वा
व्यपाश्रयेत् । कर्शनं वमनं वा कुर्यात् ।

निष्पन्नसस्यमन्यविषयं वा सजनपदो यायात् ।
समुद्रसरस्तटाकानि वा संश्रयेत् । धान्यशाकमूल-

फलावापान् सेतुषु कुर्वीत । मृगपशुपक्षिव्याल-
मत्स्यारम्भान् वा ।

अथ व्याधिभयप्रतीकारः । व्याधिस्तावद् द्विविधः
कृत्रिमोऽकृत्रिमश्च । आद्य औपनिषदिकोक्तविषधूम-
विषाम्बादिदोषप्रभवः, द्वितीयो धातुदोषजः । तत्र
कृत्रिमव्याधिभयं औपनिषदिकोक्तैर्विधानैः प्रतिकुर्युः,
अकृत्रिमव्याधिभयं भिषज औषधैः सिद्धतापसाश्च
शान्तिकर्मभिर्व्रतोपवासादिभिः प्रतिविदध्युरित्याह—
व्याधिभयमित्यादि ।

तेनेति । उक्तेन व्याधिशमनप्रकारेण, मरको मारी-
नामा महाव्याधिः व्याख्यातः उक्तप्रतीकारः ।
विशेषं त्वाह—तीर्थाभिषेचनमिति । गङ्गादितीर्थस्नानं,
महाकच्छवर्धनं समुद्रपूजनं, गवां श्मशानावदोहनं
श्मशाने दोहनं, कवन्धदहनं तण्डुलसक्तुनिर्मितस्य
कवन्धस्य श्मशाने दहनं, देवरात्रिं च देवं क्वचित्
स्थानेऽर्चयित्वा रात्रिजागरणं च, कारयेत् ।

पशुव्याधिभयमरक इति । पशूनां गजाश्वादीनां व्याधौ
मरके च, स्थानानि भिन्नस्थानस्थितीः, अर्थनीराजनं
नीराजनद्रव्यैर्नीराजनं, स्वदैवतपूजनं च कारयेत् । तत्र
गजस्य स्वदैवतं सुब्रह्मण्यः, अश्वस्याश्विनौ, गोः पशुपतिः,
महिषस्य वरुणः, वेमरस्य वायुः, अजस्याग्निरिति
शोद्धव्यम् ।

दुर्भिक्षभयप्रतीकारमाह—दुर्भिक्ष इति । दुर्भिक्षसमये,
राजा, वीजभक्तोपग्रहं प्रजानां वीजभक्ताभ्यामनुकूल-
चरणं कृत्वा, अनुग्रहं कुर्यात् । दुर्गसेतुकर्म वा दुर्गकर्म
सेतुनिर्माणकर्म वा, भक्तानुग्रहेण भक्तदानेन, कुर्यात् ।
भक्तसंविभागं वा दुर्गसेतुकर्माभावेऽपि केवलान्नदानं,
कुर्यात् । देशनिक्षेपं वा अनन्तरदेशे तद्देशराजान्तिके
'प्रजा इमा मे कश्चित् कालं रक्षित्वा प्रत्यर्पय' इत्युक्त्वा
प्रजानिर्क्षेपणं वा, कुर्यात् । मित्राणि वा धनदानाद्युपकार-
क्षमाणि, व्याप्राश्रयेत प्रजाभक्तार्थम् । कर्शनं निरूपयोग-
जनानां तत्काले देशान्तरप्रेषणेनाल्पत्वकरणं, वमनं वा
सुभिक्षविदेशप्रेषणं वा, कुर्यात् ।

निष्पन्नसत्यमिति । सत्यसमृद्धं, अन्यविषयं वा अन्य-
देशं वा, सजनपदो जानपदसहितो, यायात् उपजीव-
नार्थम् । समुद्रसरस्तटाकानि वा संश्रयेत्, मत्स्यपक्षि-

कूर्मादिजलचरजन्तुभक्षणेन जीवनार्थम् । धान्यशाकमूल-
फलावापान्, सेतुषु कुर्वीत जलाधारान् निर्माय तत्र
कुर्वीत । मृगपशुपक्षिव्यालमत्स्यारम्भान् वा मृगादीनां
वधारम्भान् वा कुर्वीतेति वर्तते । श्रीमू.

मूषिकभये मार्जारनकुलोत्सर्गः । तेषां ग्रहण-
हिंसायां द्वादशपणो दण्डः । शुनामनिग्रहे च
अन्यन्नारण्यचरेभ्यः ।

सुहृक्षीरलिप्तानि धान्यानि विसृजेत् । उप-
निषद्योगयुक्तानि वा । मूषिककरं वा प्रयुञ्जीत ।
शान्तिं वा सिद्धतापसाः कुर्युः । पर्वसु च मूषिक-
पूजाः कारयेत् ।

तेन शलभपक्षिक्रिमिभयप्रतीकारा व्याख्याताः ।
व्यालभये मदनरसयुक्तानि पशुशवानि प्रसृ-
जेत् । मदनकोद्रवपूर्णान्यौदर्याणि वा ।

लुब्धकाः श्रगणिनो वा कूटपञ्जरावपातैश्चरेयुः ।
आवरणिनः शस्त्रपाणयो व्यालानभिहन्युः । अन-
भिसर्तुर्द्वादशपणो दण्डः । स एव लाभो व्याल-
घातिनः ।

पर्वसु च पर्वतपूजाः कारयेत् । तेन मृगपक्षि-
सङ्घग्रहप्रतीकारा व्याख्याताः ।

सर्पभये मन्त्रैरोषधिभिश्च जाङ्गलीविदश्चरेयुः ।
संभूय वोपसर्पान् हन्युः । अथर्ववेदविदो वामि-
चरेयुः । पर्वसु च नागपूजाः कारयेत् । तेनोदक-
प्राणिभयप्रतीकारा व्याख्याताः ।

रक्षोभये रक्षोग्रान्यथर्ववेदविदो मायायोगविदो
वा कर्माणि कुर्युः । पर्वसु च वितर्दिच्छत्रोल्लोपिका-
हस्तपताकाच्छागोपहारैः चैत्यपूजाः कारयेत् । चरुं
वश्चराम इत्येवं सर्वभयेष्वहोरात्रं चरेयुः ।

सर्वत्र चोपहतान् पितेवानुगृह्णीयात् ।

मायायोगविदस्तस्माद् विषये सिद्धतापसाः ।

वसेयुः पूजिता राज्ञा दैवापत्प्रतिकारिणः ॥

मूषिकप्रतीकारमाह—मूषिकभय इति । तस्मिन्नु-
त्पन्ने, मार्जारनकुलोत्सर्गः मार्जाराणां नकुलानां चोत्सर्गः
गृहेषु स्वैरसंचारघटना कर्तव्या । तेषां मार्जारनकुलानां,
ग्रहणहिंसायां ग्रहणे हिंसने वा, द्वादशपणो दण्डः । शुनां

अनिग्रहे च परोपद्रवादनिवारणे च द्वादशपणो दण्डः ।
अन्यत्रारण्यचरेभ्य इति । वनेचराणां शुनामनिग्रहे दण्डा-
भावः ।

स्तुहीत्यादि । स्तुहिक्षीरलिप्तानि धान्यानि, विसृजेद्
विकिरेत्, तानि हि भक्षयित्वा मूषिका म्रियेरन्निति ।
उपनिषद्योगयुक्तानि वा उपनिषदुक्तौषधयुक्तानि वा,
धान्यानि विसृजेत् । मूषिककरं वा प्रयुञ्जीत अमुकगृहे
प्रतिदिनमेतावन्तो मूषिका देया इति मूषिकरूपं करं वा
कल्पयेत् । शान्तिं वा मूषिकशमनार्थं जपहोमादिकर्म वा,
सिद्धतापसाः कुर्युः । पर्वसु च पूर्णिमादिषु च, मूषिकपूजाः
कारयेत् ।

उक्तरीत्या शलभभयपक्षिभयकिमिभयानां प्रतीकारा
द्रष्टव्या इत्याह— तेन शलभेत्यादि ।

व्यालभयप्रतीकारमाह— व्यालभय इति । व्यालाः
हिंस्रमृगाः व्याघ्रादयः तत्कृते भये, मदनरसयुक्तानि
उपनिषदुक्तेन मदनरसेन युक्तानि, पशुशवानि पशूनां
शेमहिषमेघादीनां तद्भक्ष्याणां शवानि कुण्ठान्, प्रसृजेत्
तद्गोचरे क्षिपेत् । मदनकोद्रवपूर्णानि वनकोद्रवेण
चक्रेषु च पूर्णानि, औदर्याणि वा पशुकोष्ठान् वा
प्रसृजेत् । व्याल हि तद्भक्ष्यान्निग्रयन्ते ।

लुब्धका इति । व्याधाः, श्रगणिनो वा श्वभिर्मृगान्
ये ग्राहयन्ति ते वा, कूटपञ्जरावपातैः कपटकुल्यैः
तृणादिच्छत्रैः पातनगर्तैश्च चरेयुः व्यवहरेयुः । आवर-
णिनः सावरणाः, शस्त्रपाणयस्तीक्ष्णाः, व्यालान् अभि-
हन्त्युः अनभिस्तर्तुरिति । व्यालेन दुह्यमाणं दृष्ट्वानभि-
गच्छतः, द्वादशपणो दण्डः । स एव लाभो व्यालघातिन
इति । व्यालं हतवते द्वादशपणं पारितोषिकं देयम् ।

पर्वसु चेति स्फुटार्थम् ।

सर्पप्रतीकारमाह— सर्पभय इति । तस्मिन् सति, मन्त्रैः
गारुडादिभिः, ओषधिभिश्च विषघ्नीभिः, जाङ्गलीविदः
विषचिकित्सितकुशलाः, चरेयुः प्रतीकारव्यवहारं कुर्युः ।
संभूय वा, उपसर्पान् दृष्टिगोचरमुपगतान् सर्पान्, हन्युः
अथार्त्त पौराः । अथर्ववेदविदो वा अभिचारमन्त्राभिज्ञा
वा, अभिचरेयुः मन्त्रप्रयोगैः सर्पान् हन्युः । पर्वसु च
नागपूजाः सर्पपूजाः, कारयेत् । तेन उक्तप्रकारेण,
उदकप्राणिभयप्रतीकाराः व्याख्याताः नक्रादिजलचर-

प्राणिभयस्य प्रतिविधय ऊह्याः ।

रक्षःप्रतीकारमाह— रक्षोभय इति । तस्मिन् सति,
अथर्ववेदविदो, मायायोगविदो वा, रक्षोग्नानि रक्षोघात-
कराणि, कर्माणि कुर्युः । पर्वसु च कृष्णचतुर्दश्यष्टम्यादिषु
च, वितर्दिच्छत्रोच्छ्रोपिकाहस्तपताकाच्छागोपहारैः वितर्दि-
वैदिका छत्रमातपत्रं उच्छ्रोपिका भक्ष्यभेदः हस्तपताका
क्षुद्रध्वजः छागोपहारः च लिदानं इत्येतैः, चैत्यपूजाः
चिताङ्के रक्षःपूजाः, कारयेत् । चरं वश्वराम इति
युष्मभ्यं हविः पञ्चाम इत्येवं वदन्तः सन्तः, सर्वभयेषु
अहोरात्रं नक्तन्दिवं, चरेयुः संचरेयुः ।

सर्वत्र चेति । सर्वेषु भयेषु, उपहतान् पीडितान्
जनान्, पितेव अनुगृहीयात्, राजा ।

श्लोकमाह— मायेत्यादि । तस्मात् विपत्प्रतीकार-
करणेन जनाः सर्वथानुग्राह्या इत्येतस्मात् कारणात् ।
शेषं सुबोधम् । श्रीमू-

* मनुः

ऋषिग्याज्ययोरन्यतरेणान्यतरस्य त्यागे दण्डः

ऋत्विजं यस्त्यजेद्याज्यो याज्यं चर्त्विक् त्यजेद्यादि ।
शक्तं कर्मण्यदुष्टं च तयोर्दण्डः शतं शतम् + ॥

मातापितास्त्रीपुत्राणामन्योन्यत्यागे दण्डः

न माता न पिता न स्त्री न पुत्रस्त्यागमर्हति ।
त्यजन्नपतितानेतान् राज्ञा दण्ड्यः शतानि षट् × ॥
आश्रमिद्विजानां कार्याणि तच्छिष्टैर्निर्णयानि, तत्संमतौ राजा
आश्रमेषु द्विजातीनां कार्ये विवदतां मिथः ।
न विब्रूयान्नृपो धर्मं चिकीर्षन् हितमात्मनः ॥

* अत्र येषां श्लोकानां व्याख्यासंग्रहो नोद्धृतस्तेषां व्याख्या-
संग्रहः तत्प्रकरणे द्रष्टव्यः ।

* अन्येषु विवादपदेषु अस्माभिर्निवेशिताः श्लोका अपि अत्र
संगृहीताः । मनुना साधारणव्यवहारमातृकायां तथा स्वयं परि-
गणिताष्टादशपदेषु वा ये श्लोका व्यवस्थया नोक्तास्तेऽत्र प्रकीर्ण-
कत्वेन धृताः, यतः एतानधिकृत्यैव अन्यैः स्मृतिकारैः प्रकीर्णकं
नाम पदान्तरं समुद्दिष्टम् ।

+ व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च संभूयसमुत्थानप्रकरणे
(पृ. ७७६) द्रष्टव्यः ।

× व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च साहसप्रकरणे (पृ.
१६२७) द्रष्टव्यः ।

÷ व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च समाप्रकरणे (पृ. ३७)
द्रष्टव्यः ।

यथाहमेतानभ्यर्च्य ब्राह्मणैः सह पार्थिवः ।
सान्त्वेन प्रशमय्यादौ स्वधर्मं प्रतिपादयेत् * ॥

निमित्तविशेषेषु प्रातिवेद्यानुवेद्यद्विजानिमन्त्रणे दण्डः
प्रातिवेद्यानुवेद्यौ च कल्याणे विंशतिद्विजे ।
अर्हावभोजयन्विप्रो दण्डमर्हति माषकम् = ॥

श्रोत्रियाभोजने दण्डः

श्रोत्रियः श्रोत्रियं साधुं भूतिकृत्येष्वभोजयन् ।
तदन्नं द्विगुणं दाप्यो ह्यैरण्यं चैव माषकम् = ॥

करदानानर्हाः

अन्धो जडः पीठसर्पी सप्रत्या स्थविरश्च यः ।
श्रोत्रियेषूपकुर्वश्च न दाप्याः केनचित्करम् ॥
श्रोत्रियं व्याधितातौ च बालवृद्धावकिञ्चनम् ।
महाकुलीनमार्यं च राजा संपूजयेत्सदा × ॥

नेजककृत्यम्

शात्मलीफलके श्रक्षणे नेनिज्यान्नेजकः शनैः ।
न च वासांसि वासोभिर्निर्हरेत् च वासयेत् ÷ ॥

तन्तुवायकृत्यम्

तन्तुवायो दशपलं दद्यादेकपलाधिकम् ।
अतोऽन्यथा वर्तमानो दाप्यो द्वादशकं दमम् ॥

अर्धस्थापना

शुल्कस्थानेषु कुशलाः सर्वपण्यविचक्षणाः ।
कुर्युरर्घं यथापण्यं ततो विंशं नृपो हरेत् ॥

क्रयविक्रयादौ राजनियमातिक्रमे दण्डविधिः

राज्ञः प्रख्यातभाण्डानि प्रतिपिद्धानि यानि च ।
तानि निर्हृतो लोभात् सर्वहारं हरेन्नृपः ॥
शुल्कस्थानं परिहरन्नकाले क्रयविक्रयी ।
मिथ्यावादी च संख्याने दाप्योऽष्टगुणमत्ययम् ॥

* व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च सभाप्रकरणे (पृ. ३७)
द्रष्टव्यः ।

= व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च साहसप्रकरणे (पृ.
१६२८) द्रष्टव्यः ।

× व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च स्तेयप्रकरणे (पृ.
१७२७-८) द्रष्टव्यः ।

÷ 'शात्मलीफलके' इत्यारभ्य 'तुलामानं प्रतीमानं'
इत्यन्तानां श्लोकानां व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च स्तेयप्रकरणे
(पृ. १७०६-९) द्रष्टव्यः ।

व्य. कां. २४२

आगमं निर्गमं स्थानं तथा वृद्धिक्षयावुभौ ।
विचार्य सर्वपण्यानां कारयेत्क्रयविक्रयौ ॥
पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे पक्षे पक्षेऽथवा गते ।
कुर्वीत चैषां प्रत्यक्षमर्घसंस्थापनं नृपः ॥

तुलामानप्रतीमानादिरथापना

तुलामानं प्रतीमानं सर्वं च स्यात्सुलक्षितम् ।
षट्सु षट्सु च मासेषु पुनरेव परीक्षयेत् ॥

नौयायिव्यवहारः

पणं यानं तरे दाप्यं पौरुषेऽर्धपणं तरे ।
पादं पशुश्च योपिश्च पादार्धं रिक्तकः पुमान् + ॥
भाण्डपूर्णानि यानानि तार्यं दाप्यानि सारतः ।
रिक्तभाण्डानि यत्किञ्चित् पुमांसश्चापरिच्छदाः ॥

दीर्घाध्वनि यथादेशं यथाकालं तरो भवेत् ।
नदीतीरेषु तद्विद्यात् समुद्रे नास्ति लक्षणम् ॥
गर्भिणी तु द्विमासादिस्तथा प्रव्रजितो मुनिः ।
ब्राह्मणा लिङ्गिनश्चैव न दाप्यास्तारिकं तरे ॥
यन्नावि किञ्चिद्दाशानां विशीर्येतापराधतः ।
तदाशैरेव दातव्यं समागम्य स्वतोऽशतः ॥
एष नौयायिनामुक्तो व्यवहारस्य निर्णयः ।
दाशापराधतस्तोये दैविके नास्ति निग्रहः ॥

राधा वैश्यशूद्रौ स्वकर्मणि प्रवर्तनीयौ

वाणिज्यं कारयेद्वैश्यं कुसीद कृषिमेव च ।
पशूनां रक्षणं चैव दास्यं शूद्रं द्विजन्मनाम् * ॥

आपदि क्षत्रियवैश्यौ ब्राह्मणेन स्वरस्वकर्माणां भर्तव्यौ

क्षत्रियं चैव वैश्यं च ब्राह्मणो वृत्तिकर्षितौ ।
विभ्रयादानृशंस्येन स्वामि कर्माणि कारयेत् ॥

ब्राह्मणेन संस्कृतद्विजा दास्ये न नियोज्याः

दास्यं तु कारयेन्मोहाद्ब्राह्मणः संस्कृतान् द्विजान् ।
अनिच्छतः प्राभवत्याद्राज्ञा दण्ड्यः शतानि षट् ॥

+ 'पणं यानं' इत्यारभ्य 'एष नौयायिनां' इत्यन्त-
श्लोकानां व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च अग्रे नौयायिव्यवहारे
द्रष्टव्यः ।

* 'वाणिज्यं कारयेद्' इत्यारभ्य 'वैश्यशूद्रौ प्रयत्नेन'
इत्यन्तानां श्लोकानां व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च अभ्युपेत्या-
शुश्रूषाप्रकरणे (पृ. ८१९-२३) द्रष्टव्यः ।

शूद्रो दासमेवार्हति

शूद्रं तु कारयेद्दास्यं क्रीतमक्रीतमेव वा ।
दास्यायैव हि सुष्टोऽसौ स्वयमेव स्वयम्भुवा ॥
न स्वामिना निसुष्टोऽपि शूद्रो दास्याद्विसुच्यते ।
निसर्गजं हि तत्तस्य कस्तस्मात्तदपोहति ॥

सप्तविधा दाताः

ध्वजाहृतो भक्तदासो गृहजः क्रीतदत्त्रिमौ ।
पैतृको दण्डदासश्च सप्तैते दासयोनयः ॥

भार्यापुत्रदाता न धनस्वाम्यमर्हन्ति

भार्या पुत्रश्च दासश्च त्रय एवाधनाः स्मृताः ।
यत्ते समधिगच्छन्ति यस्यैते तस्य तद्धनम् ॥

ब्राह्मणेन शूद्रद्रव्यं हरणीयम्

विस्रब्धं ब्राह्मणः शूद्राद्द्रव्योपादानमाचरेत् ।
न हि तस्यास्ति किञ्चित्त्वं भर्तृहार्यधनो हि सः ॥
वैश्यशूद्रौ प्रयत्नेन स्वानि कर्माणि कारयेत् ।
तौ हि च्युतौ स्वकर्मभ्यः क्षोभयेतामिदं जगत् ॥

राज्ञा प्रत्यहं व्यवहारोऽवेक्षणीयः

अहन्यहन्यवेक्षेत कर्मान्तान् वाहनानि च ।
आयव्ययौ च नियतावाकरान् कोशमेव च ॥

(१) राजधर्माणामनुसंधानार्थं कर्मान्ताः कृषिशुल्क-
स्थानानि, वाहनानि हस्त्यादि आयव्ययमिदमस्य
प्रविष्टमिदं निर्यातमित्येवं सततं गवेषणीयम् । आकरा
धातवः सुवर्णाद्युत्पादे भवन्ति भूमयः । कोशो द्रव्य-
निश्चलस्थानम् । मेधा.

(२) प्रत्यहं कर्मान्तान् कृषिशुल्कादिस्थानानि धन-
संचयं च, योगक्षेमार्थं प्रति जाययादिति व्यवहारदर्शना-
शक्तस्यापि राजधर्मापरित्यागार्थं पुनर्वचनम् । गोरा.

(३) कर्मान्तान् शस्त्रपातादिकर्मशालाः । आकरान्
सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानानि । मवि.

(४) प्रत्यहं तदधिकृतद्वारेण प्रारब्धदृष्टादृष्टार्थ-
कर्मणां निष्पत्तिं नृपतिर्निरूपयेत् । तथा हस्त्यश्वादीनि
किमद्य प्रविष्टं किं निःसृतमिति, सुवर्णरत्नोत्पत्ति-
स्थानानि, भाण्डागारं चावेक्षेत । व्यवहारदर्शनाशक्तोऽपि

(१) मस्मृ. ८।४।१९.

१ स्थानादपवाहनम् । हस्त्यादि.

राजा धर्मान्न परित्यजेदिति दर्शयितुमुक्तस्यापि पुन-
र्वचनम् । ममु.

(५) 'राजधर्मान् प्रवक्ष्यामि' इत्युपक्रम्याध्यायद्वय-
समाप्यं सार्थवादमुपसंहरति— अहन्यहन्येति द्वाभ्याम् ।

*मच.

(६) कर्मान्तान् कर्मनिष्पत्तिं, नियतौ राजशास्त्र-
सिद्धौ । नन्द.

व्यवहारप्रकरणोपसंहारः

एवं सर्वानिमान् राजा व्यवहारान् समापयन् ।
व्यपोह्य किल्बिषं सर्वं प्राप्नोति परमां गतिम् ॥

(१) उक्तेन प्रकारेण व्यवहारानृणादीन् समापयन्
निर्णयावसानं कुर्वन्, यत्किञ्चित्सर्वमविज्ञातदोषं
तत्सर्वं व्यपोह्यापनुद्य पापं परमां गतिमभिप्रेतां स्वर्गाप-
वर्गभूमिं प्राप्नोति लभते । मेधा.

(२) एवमुक्तनीत्या एतानृणादानादीन् व्यवहारान्
निर्णयेनान्तं नयन् राजा अपक्षपातव्यवहारदर्शनेन शास्त्र-
दानसामर्थ्यात् प्रमादकृतसंचितपापं अपनुद्य ब्रह्मलोकं
प्राप्नोति इति समस्तव्यवहारासमाप्तावपि प्रधानविवाद-
समाप्त्याभिप्रायेणेदं फलकथनम् । * गोरा.

(३) बह्वर्थविषयत्वेनाध्यायस्य दीर्घत्वादतः परम-
ध्यायानुसंतानेऽतिदीर्घता स्यादिति अपर्ययसित एव
प्रतिज्ञातार्थेऽध्यायमुपसंहरति—एवमिति । समापयन्
संस्थां नयन्, व्यपोह्य निरुह्य । परमां गतिं ब्रह्माप्ति-
लक्षणांमिति । मवि.

(४) एवमुक्तप्रकारेणैतान् सर्वान् ऋणादानादीन्
व्यवहारांस्तत्त्वतो निर्णयेनान्तं नयन् पापं सर्वमपहाय
स्वर्गादिप्राप्तिरूपामुत्कृष्टां गतिं लभते । ममु.

नृपाश्रितो व्यवहारः—कण्टकोद्धारः

एवं धर्म्याणि कार्याणि सम्यक्कुर्वन् महीपतिः ।
देशानलब्धांल्लिप्सेत लब्धांश्च परिपालयेत् × ॥

* शेषं ममुवत् ।

× अत्र संगृहीतानां कण्टकोद्धारविषयकश्लोकानां व्याख्या-
संग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च स्तेयसाहससीमाविवादादिप्रकरणेषु
दृष्टव्यः । अन्ये च श्लोका राजनीतिकाण्डे संग्रहीष्यन्ते । अत्र
च दण्डमातृकायां ये श्लोका न संगृहीतास्त एव संगृहीताः ।

(१) मस्मृ. ८।४२०; गोरा. किल्बिषं (कल्मषं);
पमा. ५८३; दीक. ५६ किल्बिषं (कल्मषं) पू. : ५७ उत्त.;

सम्यङ्निविष्टदेशस्तु कृतदुर्गश्च शास्त्रतः ।
 कण्टकोद्धरणे नित्यमातिष्ठेद्यत्नमुत्तमम् ॥
 रक्षणादार्यवृत्तानां कण्टकानां च शोधनात् ।
 नरेन्द्रास्त्रिदिवं यान्ति प्रजापालनतत्पराः ॥
 अशासंस्तस्करान् यस्तु बलिं गृह्णाति पार्थिवः ।
 तस्य प्रक्षुभ्यते राष्ट्रं स्वर्गाच्च परिहीयते ॥
 निर्भयं तु भवेद्यस्य राष्ट्रं बाहुबलाश्रितम् ।
 तस्य तद्वर्धते नित्यं सिच्यमान इव द्रुमः ॥
 द्विविधांस्तस्करान्विद्यात्परद्रव्यापहारिणः ।
 प्रकाशांश्चाप्रकाशांश्च चारचक्षुर्महीपतिः ॥
 प्रकाशवञ्चकास्तेषां नानापण्योपजीविनः ।
 प्रच्छन्नवञ्चकास्तेवे ये स्तेनाटविकादयः ॥
 उत्कोचकाश्चोपधिका वञ्चकाः कितवास्तथा ।
 मङ्गलादेशवृत्ताश्च भद्राश्चक्षुर्भूतैः सह ॥
 असम्यकारिणश्चैव महामात्राश्चिकित्सकाः ।
 शिल्पोपचारयुक्ताश्च निपुणाः पण्ययोपितः ॥
 एवमाद्यान् विजानीयात्प्रकाशांलोककण्टकान् ।
 निगूढचारिणश्चान्याननार्यानार्यलिङ्गिनः ॥
 तान् विदित्वा सुचरितैर्गदैस्तत्कर्मकारिभिः ।
 चारैश्चानेकसंस्थानैः प्रोत्साह्य वशमानयेत् ॥
 तेषां दोषानभिख्याप्य स्वे स्वे कर्मणि तत्त्वतः ।
 कुर्वीत शासनं राजा सम्यक्सारापराधतः ॥
 न हि दण्डादृते शक्यः कर्तुं पापविनिग्रहः ।
 स्तेनानां पापबुद्धीनां निभृतं चरतां क्षितौ ॥
 सभाप्रपापूपशालावेशमद्यान्नविक्रयाः ।
 चतुष्पथाश्चैववृक्षाः समाजाः प्रेक्षणानि च ॥
 जीर्णोद्यानान्यरण्यानि कारुकावेशनानि च ।
 शून्यानि चाप्यगाराणि वनान्युपवनानि च ॥
 एवंविधान्नृपो देशान् गुल्मैः स्थावरजङ्गमैः ।
 तस्करप्रतिषेधार्थं चारैश्चाप्यनुचारयेत् ॥
 तत्सहायैरनुगतैर्नानाकर्मप्रवेदिभिः ।
 विद्यादुत्सादयेच्चैव निपुणैः पूर्वतस्करैः ॥
 भक्ष्यभोज्योपदेशैश्च ब्राह्मणानां च दर्शनैः ।

शौर्यकर्मापदेशैश्च कुर्युस्तेषां समागमम् ॥
 ये तत्र नोपसर्पेयुर्मूलप्रणिहिताश्च ये ।
 तान् प्रसह्य नृपो हन्यात् समित्रज्ञातिवान्धवान् ॥
 न होढेन विना चौरं घातयेद्भार्मिको नृपः ।
 सहोढं सोपकरणं घातयेद्विचारयन् ॥
 ग्रामेष्वपि च ये केचिच्चौराणां भक्तदायकाः ।
 भाण्डावकाशदाश्चैव सर्वास्तानपि घातयेत् ॥
 राष्ट्रेषु रक्षाधिकृतान् सामन्तांश्चैव चोदितान् ।
 अभ्याघातेषु मध्यस्थान् शिष्याच्चौरानिव द्रुतम् ॥
 यश्चापि धर्मसमयात्प्रच्युतो धर्मजीवनः ।
 दण्डेनैव तमप्योपेत्यकाद्वर्माद्वि विच्युतम् ॥
 ग्रामघाते हिताभङ्गे पथि मोषाभिदर्शने ।
 शक्तितोऽनभिधावन्तो निर्वास्याः सपरिच्छदाः ॥
 राज्ञः कोषपहर्तृश्च प्रतिकुलेषु च स्थितान् ।
 घातयेद्विविधैर्दण्डैररीणां चोपजापकान् ॥
 संधि भित्त्वा तु ये चौर्यं रात्रौ कुर्वन्ति तस्कराः ।
 तेषां छित्त्वा नृपो हस्तौ तीक्ष्णे शूले निवेशयेत् ॥
 अङ्गुली ग्रन्थिभेदस्य छेदयेत्प्रथमे ग्रहे ।
 द्वितीये हस्तचरणौ तृतीये वधमर्हति ॥
 अग्निदान् भक्तदांश्चैव तथा शस्त्रावकाशदान् ।
 संनिधातुंश्च मोषस्य हन्याच्चौरभिवेश्वरः ॥
 तडागभेदकं हन्यादप्सु शुद्धवधेन वा
 यद्वाऽपि प्रतिसंस्क्रुयाद्दाप्यस्तूतमसाहसम् ॥
 कोष्ठागारायुधागारदेवतागारभेदकान् ।
 हस्त्यश्वरथहर्तृश्च हन्यादेवाविचारयन् ॥
 यस्तु पूर्वनिविष्टस्य तडागस्योदकं हरेत् ।
 आगमं वाऽप्येषां भिन्द्यात्स दाप्यः पूर्वसाहसम् ॥
 समुत्सृजेद्राजमार्गे यस्त्वमेध्यमनापदि ।
 स द्वौ कार्यापणौ दद्यादमेध्यं चाशु शोधयेत् ॥
 आपद्रुतस्तथा वृद्धो गर्भिणी बाल एव वा ।
 परिभाषणमर्हन्ति तच्च शोधयिमिति स्थितिः ॥
 चिकित्सकानां सर्वेषां मिथ्याप्रचरतां दमः ।
 अमानुषेषु प्रथमो मानुषेषु तु मध्यमः ॥
 संक्रमध्वजयष्टीनां प्रतिमानां च भेदकः ।
 प्रतिकुर्याच्च तत्सर्वं पञ्च दद्याच्छतानि च ॥
 अदूषितानां द्रव्याणां दूषणे भेदने तथा ।

व्यनि. ५३४ पयन् (पयेत्) प्राप्नोति (स याति); सवि.
 ५०३ समापयन् (सदा नयन्) प्राप्नोति परमां गतिम् (ब्रह्म-
 लोके महीयते); समु. १६५.

मणीनामपवेधे च दण्डः प्रथमसाहसः ॥
 सभैर्हि विषमं यस्तु चरेद्वै मूल्यतोऽपि वा ।
 स प्राप्नुयादहमं पूर्वं नरो मध्यममेव वा ॥
 बन्धनानि च सर्वाणि राजा मार्गे निवेशयेत् ।
 दुःखिता यत्र दृश्येरन् विकृताः पापकारिणः ॥
 प्राकारस्य च भेत्तारं परिखाणां च पूरकम् ।
 द्वाराणां चैव भङ्क्तारं क्षिप्रमेव प्रवासयेत् ॥
 अभिचारेषु सर्वेषु कर्तव्यो द्विशतो दमः ।
 मूलकर्मणि चानाप्तः कृत्यासु विविधासु च ॥
 अवीजविक्रयी चैव बीजोत्कृष्टा तथैव च ।
 मर्यादाभेदकश्चैव विकृतं प्राप्नुयाद्वधम् ॥
 सर्वकण्टकपापिष्ठं हेमकारं तु पार्थिवः ।
 प्रवर्तमानमन्याये छेदयेद्द्वयशः क्षुरैः ॥
 सीताद्रव्यापहरणे शस्त्राणामौषधस्य च ।
 कालमासाद्य कार्यं च राजा दण्डं प्रकल्पयेत् ॥

सप्ताङ्गराज्यव्यसनविधारणचिन्तनम्

स्वाम्यमात्यौ पुरं राष्ट्रं कोशदण्डौ सुहृत्तथा ।
 सप्त प्रकृतयो ह्येताः सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते ॥
 सप्तानां प्रकृतीनां तु राज्यस्यासां यथाक्रमम् ।
 पूर्वं पूर्वं गुरुतरं जानीयाद्व्यसनं महत् ॥
 सप्ताङ्गस्येह राज्यस्य विष्टब्धस्य त्रिदण्डवत् ।
 अन्योन्यगुणवैशेष्यान्न किञ्चिदतिरिच्यते ॥
 तेषु तेषु तु कृत्येषु तत्तदङ्गं विशिष्यते ।
 येन यत्साध्यते कार्यं तत्तस्मिन् श्रेष्ठमुच्यते ॥
 चारेणोत्साहयोगेन क्रिययैव च कर्मणाम् ।
 स्वशक्तिं परशक्तिं च नित्यं विद्यान्महीपतिः ॥
 पीडनानि च सर्वाणि व्यसनानि तथैव च ।
 आरभेत ततः कार्यं संचिन्त्य गुरुलाघवम् ॥
 आरभेतैव कर्माणि श्रान्तः श्रान्तः पुनः पुनः ।
 कर्माण्यारभमाणं हि पुरुषं श्रीर्निपेयते ॥

युगकृत् राजा

कृतं त्रेतायुगं चैव द्वापरं कल्लिरेव च ।
 राज्ञो वृत्तानि सर्वाणि राजा हि युगमुच्यते ॥
 कलिः प्रसुप्तो भवति स जाग्रद्व्यापरं युगम् ।
 कर्मस्वभ्युद्यतस्त्रेता विचरंस्तु कृतं युगम् ॥

देवकार्यधरणात् देवतामयो राजा

इन्द्रस्यार्कस्य वायोश्च यमस्य वरुणस्य च ।
 चन्द्रस्याग्नेः पृथिव्याश्च तेजोवृत्तं नृपश्चरेत् ॥
 वार्षिकंश्चतुरो मासान् यथेन्द्रोऽभिप्रवर्षति ।
 तथाऽभिवर्षेत्स्वं राष्ट्रं कामैरिन्द्रव्रतं चरन् ॥
 अष्टौ मासान् यथादित्यस्तोयं हरति रश्मिभिः ।
 तथा हरेत् करं राष्ट्रान्नित्यमर्कव्रतं हि तत् ॥
 प्रविश्य सर्वभूतानि यथा चरति मारुतः ।
 तथा चारैः प्रवेष्टव्यं व्रतमेतद्वि मारुतम् ॥
 यथा यमः प्रियद्वेष्यौ प्राप्ते काले नियच्छति ।
 तथा राज्ञा नियन्तव्याः प्रजास्तद्वि यमव्रतम् ॥
 वरुणेन यथा पाशैर्वद्ध एवाभिदृश्यते ।
 तथा पापान्निगृहीयाद्व्रतमेतद्वि वारुणम् ॥
 परिपूर्णं यथा चन्द्रं दृष्ट्वा दृष्यन्ति मानवाः ।
 तथा प्रकृतयो यस्मिन् स चान्द्रव्रतिको नृपः ॥
 प्रतापयुक्तस्तेजस्वी नित्यं स्यात्पापकर्मसु ।
 दुष्टसामन्तहिंस्रश्च तदाग्नेयं व्रतं स्मृतम् ॥
 यथा सर्वाणि भूतानि धरा धारयते समम् ।
 तथा सर्वाणि भूतानि विभ्रतः पार्थिवं व्रतम् ॥
 एतैरुपायैरन्यैश्च युक्तो नित्यमतन्द्रितः ।
 स्तेनान् राजा निगृहीयात्स्वराष्ट्रे पर एव च ॥

ब्राह्मणरक्षणं राजधर्मः

परामर्ष्यापदं प्राप्तो ब्राह्मणात् प्रकोपयेत् ।
 ते ह्येनं कुपिता हन्युः सद्यः सबलवाहनम् ॥
 यैः कृतः सर्वभक्ष्योऽग्निरपेयश्च महोदधिः ।
 क्षयी चाप्यायितः सोमः को न नश्येत्प्रकोप्य तान् ॥
 लोकानन्यान् सृजेयुर्यं लोकपालांश्च कोपिताः ।
 देवान् कुर्युरदेवांश्च कः क्षिपेत्स्तान् समृध्नुयात् ॥
 यानुपाश्रित्य तिष्ठन्ति लोका देवाश्च सर्वदा ।
 ब्रह्म चैव धनं येषां को हिंस्यात्तान् जिजीविषुः ॥
 अविद्वांश्चैव विद्वांश्च ब्राह्मणो दैवतं महत् ।
 प्रणीतश्चाप्रणीतश्च यथाग्निदैवतं महत् ॥
 इमशानेष्वपि तेजस्वी पावको नैव दुष्यति ।
 ह्युयमानश्च यज्ञेषु भूय एवाभिवर्धते ॥
 एवं यद्यप्यनिष्टेषु वर्तन्ते सर्वकर्मसु ।
 सर्वथा ब्राह्मणाः पूज्याः परमं दैवतं हि तत् ॥

क्षत्रस्यातिप्रवृद्धस्य ब्राह्मणान् प्रति सर्वशः ।
ब्रह्मैव संनियन्तु स्यात्क्षत्रं हि ब्रह्मसंभवम् ॥
अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम् ।
तेषां सर्वत्रागं तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति ॥
नात्रह्य क्षत्रमृप्नोति नाक्षत्रं ब्रह्म वर्धते ।
ब्रह्म क्षत्रं च संपृक्तमिह चामुत्र वर्धते ॥
दत्त्वा धनं तु विप्रेभ्यः सर्वदण्डसमुत्थितम् ।
पुत्रे राज्यं समासृज्य कुर्वीत प्रायणं रणे ॥

लोकहितेषु भृत्यनियोजनम्

एवं चरन् सदा युक्तो राजधर्मेपु पार्थिवः ।
हितेषु चैव लोकस्य सर्वान् भृत्यान् नियोजयेत् ॥
एषोऽखिलः कर्मविधिरुक्तो राज्ञः सनातनः ॥

देशधर्मपालनम्

देशधर्मान् जातिधर्मान् कुलधर्मांश्च शाश्वतान् ।
पापण्डगणधर्मांश्च शास्त्रेऽस्मिन्नुक्तवान् मनुः ॥
सद्भिराचरितं यत्स्याद्भार्मिकैश्च द्विजातिभिः ।
तद्देशकुलजातीनामविरुद्धं प्रकल्पयेत् * ॥

परस्वानादान—स्वार्थसंग्रहादयो राजधर्माः

अनादेयं नाददीत परिक्षीणोऽपि पार्थिवः ।
न चादेयं समृद्धोऽपि सूक्ष्ममप्यर्थमुत्सृजेत् ॥

करदण्डमुल्कादि शास्त्रविहितं वर्जयित्वा अन्यत्पौरधन-
मनादेयं राज्ञः क्षीणकोशस्यापि । यत्तु शास्त्रन्यायागतं
रक्षानिर्देशधनं तत्सूक्ष्मं कार्यापणमात्रमपि न त्यजेत् ।
तदुक्तं—‘बलमीकपथवद्राजा कोशवृद्धिं तु कारयेत्’
इति । मेधा.

अनादेयस्य चादानादादेयस्य च वर्जनान् ।
दौर्बल्यं ख्याप्यते राज्ञः स प्रेत्येह च नश्यति ॥
अनादानाहिमनादेयम् । अहं कृत्यस्तच्च दर्शितम् ।
दौर्बल्यं ख्याप्यते प्रकृतिभिरस्मान् दण्डयति स्तेनादधिक-
सामन्तादीन् न शक्तो विजेतुमिति । परे अस्याशक्तिं

* व्याख्यासंग्रहः स्वलादिनिर्देशश्च दर्शनविधौ (पृ. ७७)

द्रष्टव्यः ।

(१) मस्मृ. १।११८.

(२) मस्मृ. ८।१७०; समु. ७०.

(३) मस्मृ. ८।१७१.

१ सश.

प्रथयन्ति राष्ट्रीयाः अतस्तैरभिषोच्यमानो विरक्तप्रकृति-
रिह नश्यति आदानादिह, प्रेत्य बाधर्मदण्डनात् । मेधा.
स्वादानाद्वर्णसंसर्गात्त्वबलानां च रक्षणान् ।
बलं संजायते राज्ञः स प्रेत्येह च वर्धते ॥

स्वस्य न्यायप्राप्तस्यादानं, शोभनं वाऽऽदानं,
भव्यमेव शोभनं, वर्णयोरेव संसर्गः समानजातीयैर्वर्ण-
संसर्गः द्विष्टत्वात्संसर्गस्य च संबन्धिनोरश्रुतत्वाद्दर्शानां
प्रस्तुतत्वात्तत्रैवापेक्षा युक्ता । यस्तु वर्णानामवान्तरप्रभवैः
संसर्गो नासौ वर्णानामेव संबन्धितया व्यपदेष्टुं शक्यते ।
कश्चित्तु नकारं पठति वर्णसंसर्गादिति, सर्वथा वर्ण-
संस्करप्रतिषेधानुवादोऽयम् । दुर्बलानां बलवद्विद्वेपिभिरभि-
भूयमानानां तेभ्यस्त्राणाद्धेतोः राज्ञो बलं संजायते ।
सभ्यव्यवहारदर्शनं कर्तव्यं अधर्मदण्डनं च न कर्तव्यमि-
त्येतद्विशेषाः पठिष्यन्ते श्लोकानामर्थवादाः । मेधा.

तस्माद्यम इव स्वामी स्वयं हित्वा प्रियाप्रिये ।

वर्तेत याम्यथा वृत्त्या जितक्रोधो जितेन्द्रियः ॥

तथा चैतदेव प्रपञ्चयति । अयं सेवक आत्मीयोऽतः
प्रियः न केवलं राष्ट्र्यासी, यस्यैव राष्ट्रं तमेवावतिष्ठतेऽतो-
ऽप्रियः (?) । तद्धि हित्वा यमवत्प्रजाम् तुल्यः परिपालने
व्यवहारे च स्यात् । ईदृशी हि यमस्य वृत्तिर्दृष्टा ।
यमस्येत्यणो बाधकं तत्रौपसंख्यानिकं यकारमिच्छन्ति ।
कः पुनर्यमतुल्यतां भजति जितक्रोधो जितेन्द्रियः । राग-
द्वेषौ जयेत् प्रसङ्गाख्यानेन । मेधा.

याज्ञवल्क्यः

प्रकीर्णकस्वरूपम्

सांप्रतं प्रकीर्णकाख्यं व्यवहारपदं प्रस्तूयते । तल्लक्षणं
च कथितं नारदेन—‘प्रकीर्णकेषु विज्ञेया व्यवहारा नृपा-
श्रयाः । राजामाज्ञाप्रतीघातस्तर्कमकरणं तथा ॥ पुरः-
प्रदानं संभेदः प्रकृतीनां तथैव च । पाण्डिगैगमश्रेणी-
गणधर्मविपर्ययाः ॥ पितापुत्रविवादश्च प्रायश्चित्तव्यति-
क्रमः । प्रतिग्रहविलोपश्च कोपश्चाश्रमिणामपि ॥ वर्णसं-
करदोषश्च तद्वृत्तिनियमस्तथा । न दृष्टं यच्च पूर्वेषु सर्वे

(१) मस्मृ. ८।१७२; मेधा. दर्शितं (दर्शितं); गोरा.
बलं ... राशः (बलवान् ख्याप्यते राजा); मच. दर्श (दर्म).

(२) मस्मृ. ८।१७३; व्यक. ५; स्मृच. २४ याज्ञ-
वल्क्यः; नृप्र. ७ धम (दर्म); प्रका. ३७ याज्ञवल्क्यः; समु.
९ याज्ञवल्क्यः.

तत्स्यात् प्रकीर्णकम् ॥' इति । प्रकीर्णके विवादपदे ये विवादा राजाशोल्लङ्घनतदाशकारणादिविषयास्ते नृपसम-
वायिनः । नृप एव तत्र स्मृत्याचारव्यपेतमार्गे वर्त-
मानानां प्रतिकूलतामास्थाय व्यवहारनिर्णयं कुर्यात् । एवं
च वदता यो नृपाश्रयो व्यवहारस्तत्प्रकीर्णकमित्यर्थाल्लक्षितं
भवति । मिता.

नृपाश्रितो व्यवहारः — राजशासनविपर्यासे पारदार्य-
चौर्यकर्तुर्मोचने च दण्डः

ऊनं वाऽप्यधिकं वाऽपि लिखेद्यो राजशासनम् ।
पारदारिकचौरं वा मुञ्चतो दण्ड उत्तमः ॥

(१) यत्पूर्वप्रकरणेष्वनुक्तं, तत् पूर्वनिर्णीतव्यवहार-
परिपूर्णायेदानीमाह — न्यूनमिति । शासनवचनं सर्व-
लख्यलक्षणार्थम् । लेखयिता लेखको वा न्यूनातिरिक्तादि-
लेख्यदोषकर्ता, रक्षणापितं पारदारिकादिकं मोक्तुकाम
उत्तमसाहसं दण्ड्यः । विश्व. २।२९८

(२) तत्रापराधविशेषेण दण्डविशेषमाह — ऊन-
मिति । राजदत्तभूमेर्निबन्धस्य वा परिमाणान्न्यूनत्वमा-
धिक्यं वा प्रकाशयन् राजशासनं योऽभिलिखति यश्च
पारदारिकं चौरं वा गृहीत्वा राजेऽनर्पयित्वा मुञ्चति
तावुभावुत्तमसाहसं दण्डनीयौ । मिता.

(३) अधुना प्रकीर्णकाख्यं विवादपदं प्रस्तौति—ऊन-
मिति । दत्तस्य भूग्यादे राजनिर्दिष्टं यत्परिमाणं तच्छासने
न लिखति, किन्तु ततो न्यूनमधिकं वा यः शासन-
लेखनेऽधिकृतः स लिखेत् । यश्चौरादिग्रहणेऽधिकारी चौरं
पारदारिकमन्यं वा दण्डनीयं गृहीत्वा राजाशामन्तरेण
मुञ्चेत् स उत्तमसाहसं दण्डनीयः । अप.

(१) यास्मृ. २।२९५; अपु. २२७।६३-४ दारिकचौरं
वा (जाधिकचौरौ च) : २५८।७४; विश्व. २।२९८ ऊनं
वाऽप्य (न्यूनमभ्य) चौरं (चौरौ) ; मिता. वाऽप्य (वाऽभ्य) ;
अप. २।२९४ लिखेद्यो (यो लिखेद्) चौरं (चौरौ) ; व्यक.
१२२ चौरं (चौरौ) यमः ; स्मृच. ३३२ वाऽप्य (वाऽभ्य)
चौरं (चौरौ) ; विर. ३६९ व्यकवत् ; पमा. ५८० ऊनं
(न्यूनं) शेषं मितावत् ; विचि. १६२ ऊनं (न्यूनं) लिखेद्यो
(लिखतो) चौरं (चौरान्) ; दवि. २६५ लिखेद्यो (लिखतो)
चौरं वा (चौराणां) : ३३६ चौरं वा (चौरौ च) उत्त. ;
वीमि. ; व्यप्र. ५६९ पमावत् ; व्यम. १०९ व्यकवत् ; वित्ता.
८२७ अतो (अतो) शेषं मितावत् ; राकौ. ४९४ ऊनं

(४) राजाशाप्रतीघातविशेषे केनचित्कृते राजा स्वय-
मन्विष्य भाविते दण्डमाह याज्ञवल्क्यः — ऊनमिति ।
अन्यूनानतिरेकेण लेखनस्यादुष्टलक्षणस्य च राजादिष्टस्या-
तिक्रमे तदाशाप्रतीघातकत्वेनातिदौर्घ्यादुत्तमसाहस-
दण्डोऽत्र ग्राह्य इत्यर्थः । स्मृच. ३३२

(५) आद्येनापिकारेण विरुद्धार्थशिष्टस्य, द्वितीयेन
लेखनस्य समुच्चयः । × वीमि.

नृपाश्रितो व्यवहारः — राजपुरुषाणां कर्मकारिणां कार्येष्वप-
राधविचारः । श्रोत्रियसत्कारः ।

ये राष्ट्राधिकृतास्तेषां चारैर्ज्ञात्वा विचेष्टितम् ।
साधून् संमानयेद्राजा विपरीतांश्च घातयेत् * ॥
उत्कोचजीविनो द्रव्यहीनान् कृत्वा विवासयेत् ।
सदानमानसत्कारान् श्रोत्रियान् वासयेत्सदा * ॥

व्यवहारः — पीडाकृद्भवः प्रजा रक्षणीया
चाटतस्करदुर्वृत्तमहासाहसिकादिभिः ।

पीड्यमानाः प्रजा रक्षेत्कायस्थैश्च विशेषतः = ॥

नृपाश्रितो व्यवहारः — कुलजादिश्रेणिगणजानपदान्तको लोकः
स्वकर्मणि स्थाप्यः प्रतिपिडात्तन् वारणीयः

कुलानि जातीः श्रेणीश्च गणान् जानपदानपि ।
स्वधर्मान्चलितान् राजा विनीय स्थापयेत्पथि + ॥

+ प्रकीर्णकाख्येन संगृहीताः केचिद्व्यवहाराः

अभक्ष्येण द्विजं दूष्य दण्ड उत्तमसाहसम् ।

मध्यमं क्षत्रियं वैश्यं प्रथमं शूद्रमधिकम् † ॥

कूटस्वर्णव्यवहारी विमांसस्य च विक्रयी ।

अङ्गहीनस्तु कर्तव्यो दाप्यश्चोत्तमसाहसम् ÷ ॥

(न्यूनं) चौरं (चौरौ) ; सेतु. ३०७ विचिवत् ; समु. १६५
मितावत्.

× शेषं मितावत् ।

* व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च राजनीतिकाण्डे
संगृहीयते ।

= व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च दण्डमातृकाप्रकरणे
(पृ. ५८४) द्रष्टव्यः ।

+ अत्र याज्ञवल्क्येन अन्यप्रकरणेषु अनुक्तोऽध्यायान्ते चोक्तो
व्यवहारः संगृहीतः । व्याख्यानादिकं च तत्तत्प्रकरणे द्रष्टव्यम् ।

† व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च साहसप्रकरणे (पृ.
१६३६) द्रष्टव्यः ।

÷ व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च स्तेयप्रकरणे (पृ.
१७३२-३) द्रष्टव्यः ।

चतुष्पादकृतो दोषो नापैहीति प्रजल्पतः ।
 काष्ठलोष्टेषुपापाणबाहुयुग्यकृतस्तथा ॥
 छिन्ननस्येन यानेन तथा भग्नयुगादिना ।
 पश्चाच्चैवापसरता हिंसने स्वाम्यदोषभाक् ॥
 शक्तोऽप्यमोक्षयन् स्वामी दंष्ट्रिणां गृङ्गिणां तथा ।
 प्रथमं साहसं दद्याद्विकुष्टे द्विगुणं तथा ॥
 जारं चौरैर्यभिवदन् दाप्यः पञ्चशतं दमम् ।
 उपजीव्य धनं मुञ्चस्तदेवाष्टगुणीकृतम् ॥
 राज्ञोऽनिष्टप्रवक्तारं तस्यैवाक्रोशकारिणम् ।
 तन्मन्त्रस्य च भेत्तारं छित्त्वा जिह्वां प्रवासयेत् ॥
 मृताङ्गलम्विकेतुर्गुरोस्ताडयितुस्तथा ।
 राजयानासनारोढुर्दण्ड उत्तमसाहसः * ॥
 द्विनेत्रभेदिनो राजद्विष्टादेशकृतस्तथा ।
 विप्रत्वेन च शूद्रस्य जीवतोऽष्टशतो दमः * ॥
 दुर्दृष्टास्तु पुनर्दृष्ट्वा व्यवहारान्नृपेण तु ।
 सभ्याः सजयिनो दण्डया विवादाद्विगुणं दमम्+॥
 यो मन्येताजितोऽस्मीति न्यायेनापि पराजितः ।
 तमायान्तं पुनर्जित्वा दापयेद्विगुणं दमम् + ॥
 राज्ञाऽन्यायेन यो दण्डो गृहीतो वरुणाय तम् ।
 निवेद्य दद्याद्विप्रेभ्यः स्वयं त्रिंशद्गुणीकृतम् × ॥

नारदः

प्रकीर्णकपदस्य लक्षणं, तद्वेदाश्च

प्रकीर्णके पुनर्ज्ञेया व्यवहारा नृपाश्रयाः ।

राज्ञामाज्ञाप्रतीयातस्तत्कर्मकरणं तथा ॥

* व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च दण्डपारुष्यप्रकरणे (पृ. १८१९-२०) द्रष्टव्यः ।

÷ व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च साहसप्रकरणे (पृ. १६३६) द्रष्टव्यः ।

§ व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च वाक्पारुष्यप्रकरणे (पृ. १७८३) द्रष्टव्यः ।

* व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च साहसप्रकरणे (पृ. १६३७) द्रष्टव्यः ।

+ व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च पुनर्न्यायप्रकरणे (पृ. ५४७) द्रष्टव्यः ।

× व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च दण्डमातृकाप्रकरणे (पृ. ५८६) द्रष्टव्यः ।

(१) नासं. १९११; नास्मृ. २०११ ज्ञेया ... श्रयाः (ज्ञेयो व्यवहारो नृपाश्रयः); अपु. २५३३० पूर्वार्थे (प्रकी-

पुरप्रदानं संभेदः प्रकृतीनां तथैव च ।

पापण्डनैगमश्रेणीगणधर्मविपर्ययः ॥

पितापुत्रविवादश्च प्रायश्चित्तव्यतिक्रमः ।

प्रतिग्रहविलोपश्च कोप आश्रमिणामपि ॥

वैर्णसंकरदोषश्च तद्वृत्तिनियमस्तथा ।

न दृष्टं यच्च पूर्वेषु सर्वं तत्स्यात्प्रकीर्णकम्*॥

* मिता. व्याख्यानं ' ऊनं वाऽप्यधिकं ' इति याज्ञवल्क्य-
 वचने (पृ. १९३१) द्रष्टव्यम् । पमा., वीमि., व्यप्र., व्यउ.
 मितावत् ।

णकः पुनर्ज्ञेयो व्यवहारो निराश्रयः) त्कर्म (त्कर्मा); मिता. २१२९५ (क) णके पुनर्ज्ञेया (णकेषु विशेषा); व्यक. १६३ बह्व्यक्षराणि गलितानि, अतः पाठो नोद्धृतः; स्मृच. ९ : ३३१ उक्तः; विर. ६२१ पूर्वार्थे (प्रकीर्णकः पुनर्ज्ञेयो व्यवहारो नृपाश्रयः); पमा. ५७९ मितावत्; व्यनि. ५२३ विरवत्; दवि. २६२ नास्मृवत्; सवि. ४९६ त्कर्मकरणं तथा (त्कर्माकरणानि च); वीमि. २१२९५ मितावत्; व्यप्र. ५६८; व्यउ. १६४; राको. ४९४ त्कर्म (त्कर्मा) शेषं मितावत्; बाल. २१२९५ ' प्रकीर्णकं पुनर्ज्ञेयो व्यवहारो नृपा-
 श्रयः ' इति कल्पतरुपाठः; समु. १६५.

(१) नासं. १९१२ प्रदानं (प्रधान) र्ययः (र्येया); नास्मृ. २०१२; मिता. २१२९५ पुर (पुरः) पण्ड (खण्डि) र्ययः (र्येया); व्यक. १६३ पुरप्रदानं (पुरःप्रधान); स्मृच. ९ प्रदानं (प्रमाणं) र्ययः (र्येया) : ३३२ प्रदानं (प्रमाणं); विर. ६२१ पण्ड (पण्डि) शेषं नासंवत्; पमा. ५७९ पुरप्रदानं (पुनः प्रमाण) र्ययः (र्येया); व्यनि. ५२३ प्रदानं (प्रधान); दवि. २६२ व्यनिवत्; सवि. ४९६ प्रदानं संभेदः (प्रमाणसंभेदाः) र्ययः (र्येया); वीमि. २१२९५ संभेदः (भेदश्च) पण्ड (खण्डि) र्ययः (र्येया); व्यप्र. ५६८ पुरप्रदानं (पुरः प्रमाणं) पण्ड (खण्ड) र्ययः (र्येया); व्यउ. १६४ पण्ड (खण्डि); समु. प्रदानं (प्रमाणं).

(२) नासं. १९१३ पिता (पितृ); नास्मृ. २०१३; मिता. २१२९५ (क) कोप आ (कोपश्चा); व्यक. १६३; स्मृच. ९, ३३२; विर. ६२१ कोप (लोप) शेषं नासंवत्; पमा. ५७९ कोप (लोप); व्यनि. ५२३ नासंवत्; दवि. २६२ ग्रह ... कोप (ग्रहावल्लोपश्च लोप); सवि. ४९६ क्रमः (क्रमाः) कोप (लोप); वीमि. २१२९५ मितावत्; व्यप्र. ५६९; व्यउ. १६४; समु. १६५.

(३) नासं. १९१४ सर्वं ... णकम् (तत्सर्वं स्यात्प्रकीर्णके); नास्मृ. २०१४ नासंवत्; मिता. २१२९५ (ख) णकम्

(१) नृपेण यद्यत्स्वाशातिक्रमादौ प्रतिवादित्वमास्थाय निर्णेतव्यं, यच्च ऋणादानादिपूर्वोक्तपदेषु नोक्तं, तत्सर्वं प्रकीर्णकारण्यं पदमित्यर्थः । स्मृच. ९

प्रतीघातो भङ्गः । तत्कर्म सिंहासनाधिरोहणादि-
राजकर्म । पुरप्रमाणं पौरचरितलेख्यप्रमाणम् । संभेदः
प्रकृतीनां राज्याङ्गानां ममोद्भेदो दूषणैः प्रसिद्धैः ।
पाषण्डादयः प्रागनेकधा व्याख्याताः । परधर्माणां
करणं धर्मविपर्ययः । पितापुत्रविवादोऽत्र ऋणादाना-
द्यनन्तर्भूतोऽभिहितः । न दृष्टं यच्च पूर्वेष्विति प्रागुक्त-
सर्वशेषतयाऽभिधानात् । स्मृच. ३३२

(२) पुरशब्दश्च पुरवासिलोकपरः । नैगमा वणिजः,
श्रेण्यः अन्यदेशपण्योपजीविनो वणिजः, तद्वृत्तिनियम-
स्तेषां वर्णानां वृत्तिनियमः, पूर्वेषु विवादपदेषु यत्किञ्चि-
द्विधेयं निषेधं च पूर्वं नोक्तं, तत्प्रतिपादनाय प्रकीर्ण-
कमारभ्यते । विर. ६२२

(३) राज्ञ आशाप्रतीघात आदेशलङ्घनं, तत्कर्म-
करणं तदसाधारणक्रियाचरणम् । पुरशब्दः पुरवासि-
लोकपरः, नैगमाः अत्र वणिजः, नानापौरसमूह इति
हलायुधः । श्रेण्यो वणिज एवान्यदेशपण्योपजीविनः ।
एककर्मप्रवृत्ता वणिकृष्णीवलादय इति कल्पतरुः । तद्वृत्ति-
नियमस्तेषां वर्णानां प्रवृत्तिनियमः । दवि. २६२

(४) एतद्वचनं नारदीयम् । नारदीयैकाष्टादशविवाद-
पदमध्यगतसप्तदशविवादेषु यत्रोक्तं तदेव प्रकीर्णकं कथि-
तम् । अस्मदीयस्मृतिनिबन्धस्तु सर्वस्मृतिसमुच्चय इति
तदनुसारेण प्रतिपाद्ये तत्तदाकाङ्क्षावशात् तत्र तत्र
विवादपदे राजैकनियता अपि व्यवहारा निर्णीताः ।
अत्र व्यवहारपदे प्रकीर्णकारण्ये मदीयग्रन्थानुसारेण
नारदीयानुसारेण च यत्पूर्वं नोक्तं तदेव कथ्यते । तथा
हि— राज्ञामाशाप्रतीघात इत्यस्यार्थः, राज्ञाऽस्मै
ब्राह्मणाय क्षत्रियाय वा एतावद्द्रव्यं देयं इत्याज्ञायां
दत्तायां यस्तु न करोति तेन द्रव्यं तस्मै
(र्णके); व्यक. १६३; स्मृच. ९, ३३२; ममु. ८१८ उक्तः;
विर. ६२२; पमा. ५७९; व्यनि. ५२३ दोषश्च (हेतुश्च)
शेषं नासंभवः; दवि. ३५, १२२ उक्तः. २६२ पू.; सवि.
४९६ वर्ण (धर्म); व्यग्र. ५६९ त्तिनि (त्तिनि); व्यउ.
१६४; विता. ८२६ उक्तः; समु. १६५.

दापयित्वा स तद्विगुणं दण्ड्य इति । तदाह
विष्णुः— 'आशाप्रतिघाते द्विगुणो दमः' इति । अय-
मर्थः— द्विगुण इति द्वैगुण्योक्त्यैवाज्ञप्तं द्रव्यं तस्मै
दापयितव्यमिति ज्ञायत इति भारुचिः । तत्कर्मकरणानी-
त्यस्यार्थः— तस्य राज्ञः कर्म राज्यं तस्य करणं मुद्रिका-
मण्डीवेति शेषः । 'अनादिष्टः सन्नध्यक्षतां व्रजति
तदनुसारेण दण्ड्यः' इति विष्णुस्मरणात् । पुरप्रमाण-
संभेदाः— पुरं प्रसिद्धं प्रमाणानि साधनानि हस्त्यश्व-
रथपदातिप्रभृतीनि तेषां संभेदः शत्रूणां आवेदनं ममो-
द्घाटनमिति यावत् । प्रकृतीनां त्वमात्यानां परस्पर-
पैशुन्यकथनेन भेदकरणम् । तथा च संवर्तः— 'अमा-
त्यानां च पैशुन्ये पुरमानप्रभेदेन । मध्यमं चोत्तमं चैव
दण्ड एष क्रमादितः ॥' इति । यथाक्रमं प्रकृतीनां
पैशुन्ये मध्यमसाहसं पुरप्रमाणमर्मकथने उत्तमसाहसं
दण्ड्यः । चकाराच्छारीरो दण्डो यथार्ह इति । अत्र
पैशुन्यशब्दः भावे ष्यन्तः । पिशुनस्य भावः पैशुन्यम् ।

पाषण्डनैगमश्रेणिगणधर्मविपर्यया इति । अस्यार्थः—
पाषण्डिनां धर्माः पट्टणे अस्मिन् स्थले पाषण्डिनः
स्थापयितव्याः, नैगमा अपि श्रेण्योऽपि गणा
अपीत्यादिप्रतिनियतस्थलावस्थानानि धर्माः तेषां विपर्ययो
न तु कुङ्कुमवसन्तान्दोलिकादयस्तेषां समयानपाकर्माख्ये
प्रतिपादितत्वात् । तेषां विवादानां वादिप्रतिवादिसद्भावे
चतुर्व्यापित्वसद्भावात् राजैकनियतत्वाभावाच्च ।

पितापुत्रविवादश्चेति । अयमर्थः— यः कश्चिद्बन्दीकृतो
वा देशान्तरगतो वा चिरकालमपि स्थित्वा समागत्यासौ
मम पिता असौ पुत्र इत्यादि, पितृपुत्रग्रहणं पत्न्यादीना-
मुपलक्षकम् । असौ मम पतिरियं पत्नीत्यादि, अत्र
साक्षिणो न सन्ति स्वयं तु न जानन्ति दिव्यादिकं नाव-
नरति शपथादिभिः शोधयितुमनुचितमिति, अतश्च
राजैकनियतत्वात् राजैव निर्णयः कार्य इति । पितापुत्र-
संशये निर्णयप्रकारमाह विष्णुः— 'पुत्रसंशये माता
तमङ्कमारोपयेद्विकृतित्वेन्नर्णेतव्यः' इति । विकृतिः काम-
विकारः । तद्विशतिवर्षीयमातृकपञ्चदशवर्षीयपुत्रविष-
यम् (?) । वृद्धमातृविषये तदभावाभिर्णयान्तरमाह तुः शङ्ख-
लिखितौ— 'स्वपन्तं पुत्रमाहूय ज्ञातव्यम्' इति । एकेना-
पि प्रकारेण निर्णयाभावे अभिप्रेतस्य राज्ञो हृदयमेव

प्रमाणमित्याह विष्णुः— 'अत्र राज्ञो हृदयमेव प्रमाणम्' इति । अत एवाह कालिदासः— 'सतां हि संदेह-पदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणस्य वृत्तयः' इति । प्रायश्चित्तव्यतिक्रम इत्यस्यार्थः— प्रायश्चित्तकरण-व्यतिक्रमः । तद्व्यतिक्रमे प्रायश्चित्तं कारयितव्यमिति प्रायश्चित्तकरणस्य राजैकनियतत्वात् राजैव प्रायश्चित्तं कार्यमिति । तथा च देवलः— 'कृच्छ्राणां दापको राजा निर्देष्टा धर्मपालकः' इति । महापापेषु कृच्छ्राणां प्रायश्चित्तानां दापको राजा भवति । ब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तेषु राजाज्ञं विना द्विजाद्यैः प्रायश्चित्तं न प्रवर्तयितव्यमित्य-र्णवकारः ।

प्रतिग्रहविलोपश्चेति प्रतिग्रहशब्देन स्वाध्यायग्रहणं लक्ष्यते । परकृतोपसर्गात्तत्रैविद्यवृद्धानामाक्रोशं वेदाध्ययन-विषयं कृत्वा तत्परिपालनं कर्तव्यम् । तस्य राजैक-नियतत्वात् ।

लोप आश्रमिणामपीति, अस्यार्थः— आश्रमिणां ब्रह्मचारिण्यदिवानप्रस्थयतीनां तद्विशेषाणां कुटीचकवह-दकहंसपरमहंसानां एकतीर्थ्यादीनां लोपः तद्धर्मलोपः स च निर्वाहः । यतीनां मध्ये यस्तु भ्रष्टः स तु राज्ञो दास इति पूर्वमेव प्रतिपादितत्वात् तदेतद्विषयं न भवतीत्यव-गन्तव्यम् ।

सर्वसंकरदोषः स्पष्ट एव । तद्वृत्तिनियमः सोऽपि स्पष्टः । न दृष्टं यच्च पूर्वेष्विति । अयमर्थः— यस्तु ग्रामेऽ-भिशास्तः प्रत्यर्थी नास्ति ग्रामीणास्तु अभिशाप इति वदन्ति तत्र राज्ञा निर्णयः कार्य इत्यायूह्यम् ।

सवि. ४९६-९

(५) राजाश्रया व्यवहाराः प्रकीर्णकेऽस्मिन् विवादपदे । एते व्यवहाराः— राजाज्ञाप्रतीधातस्तस्य यत्कर्म तत्करणं स्वयं निग्रहकरणं तेन वा यत् कर्म कर्तव्यं एवं चैवं चेति । एते एकमादयः । पूर्वेषु च वादेषु यत्कोक्तमृणादानादिषु परीक्षोपायादि तत्सर्वं प्रकी-र्णके द्रष्टव्यम् । यथैवेति दोषा न संभवन्ति, तथा कर्तव्य-मित्येष संक्षेपः ।

नाभा. १९।१-४ (पृ. १७३)

राज्ञा चतुर्वर्णाश्रमो लोकः स्वकर्मणि स्थाप्यः प्रतिषिद्धाच्च निवारणीयः

राजा त्ववहितः सर्वानाश्रमान् परिपालयेत् ।
उपायैः शास्त्रविहितैश्चतुर्भिः प्रकृतीस्तथा *॥
यो यो वर्णोऽवहीयेत यश्चोद्रेकमनुव्रजेत् ।
तं तं दृष्ट्वा स्वतो मार्गात्प्रच्युतं स्थापयेत्पथि*॥
अशास्त्रोक्तेषु चान्येषु पापयुक्तेषु कर्मसु ।
प्रसमीक्ष्यात्मना राजा दण्डं दण्ड्येषु पातयेत्*॥
राजेति । चतुर्भिः सामादिभिः । गतार्थः शेषः ।
यो य इति । यो यो वर्णः स्वमार्गादवहीयेत उत्सृ-
जेत्, यो वोद्रेकं गच्छेत्, तं तं नियम्यानुगृह्य स्वमार्गं
स्थापयेत् ।

अशास्त्रोक्तेष्विति । अशास्त्रोक्तेषु प्रवर्तमानेष्वनुरूपं
दण्डं धारयेत् । नाभा. १९।५-७ (पृ. १७३)

श्रुतिस्मृतिन्यायाविरोधिराजशासनं प्रवर्तननिवर्तनात्मकम्

श्रुतिस्मृतिविरुद्धं च भूतानामहितं च यत् ।
न तत् प्रवर्तयेद्राजा प्रवृत्तं च निवर्तयेत् +॥
न्यायापेतं यदन्येन राज्ञाऽज्ञानकृतं भवेत् ।
तदप्यन्यायविहितं पुनर्न्याये निवेशयेत् +॥
राज्ञा प्रवर्तितान् धर्मान् यो नरो नानुपालयेत् ।
दण्ड्यः स पापो वध्यश्च लोपयन् राजशासनम्-॥

कारुण्येऽपि प्रभृतीनां वृत्तिसाधनानि न हरणीयानि

आयुधान्यायुधीयानां वाह्यादीन् वाह्यजीविनाम् ।
वेश्यास्त्रीणामलङ्कारान् वाद्यातोद्यादि तद्विदाम् ×॥

यच्च यस्योपकरणं येन जीवन्ति कारुकाः ।

सर्वस्वहरणेऽप्येतत् न राजा हर्तुमर्हति × ॥

* स्थलादिनिर्देशः दण्डमातृकाप्रकरणे (पृ. ५८६) द्रष्टव्यः ।

+ स्थलादिनिर्देशः दर्शनविधिप्रकरणे (पृ. ९०) द्रष्टव्यः ।

'न्यायापेतं' इत्यस्य नाभा. व्याख्यानं दण्डमातृकाप्रकरणे (पृ. ५८६) द्रष्टव्यम् । व्याख्यानान्तराणि च दर्शनविधौ कारुकायने (पृ. १०४) द्रष्टव्यानि ।

÷ स्थलादिनिर्देशः दण्डमातृकाप्रकरणे (पृ. ५८७) द्रष्टव्यः ।

× व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च दण्डमातृकाप्रकरणे (पृ. ५९०-९१) द्रष्टव्यः ।

राजशासनं लोकैर्नातिक्रमणीयम् । राजदण्डप्रयोजनम् ।

राजशासनप्रामाण्यम् ।

अनादिश्चाप्यनन्तश्च द्विपदां पृथिवीपतिः ।

दीप्तिमत्त्वाच्छुचित्वाच्च यदि स्यान्न पथश्च्युतः*॥

यदि राजा न सर्वेषां नियतं दण्डधारणम् ।

कुर्यात्पथे व्यपेतानां विनश्येयुरिमाः प्रजाः ॥

ब्राह्मण्यं ब्राह्मणो हन्यान् क्षत्रियः क्षात्रमुत्सजेत् ।

स्वकर्म जह्याद् वैश्यश्च शूद्रः सर्वान् विशेषयेत् ॥

राजानश्चेन्नाभविष्यन् पृथिव्यां दण्डधारणे ।

शूले मत्स्यानिवापक्ष्यन् दुर्वलान् बलवत्तराः ॥

सतामनुग्रहो नित्यमसतां निग्रहस्तथा ।

एष धर्मः स्मृतो राज्ञामर्थश्चापीडयन् प्रजाः ॥

न लिप्यते यथा वह्निर्देहनं शश्वदिमाः प्रजाः ।

तथा न लिप्यते राजा दण्डं दण्ड्येषु पातयन् ॥

आज्ञा तेजः पार्थिवानां सा च वाचि प्रतिष्ठिता ।

ते यद् द्रयुरसत्सद्वा स धर्मो व्यवहारिणाम् ॥

राजा नाम चरत्येष भूमौ साक्षात् सहस्रदक् ।

न तस्याज्ञां व्यतिक्रम्य संतिष्ठेरन् प्रजाः क्वचित् ॥

रक्षाधिकारादीशत्वाद् भूतानुग्रहदर्शनात् ।

यदेव कुरुते राजा तत्प्रमाणमिति स्थितिः ॥

विगुणोऽपि यथा स्त्रीणां पूज्य एव पतिः सदा ।

प्रजानां विगुणोऽप्येवं पूज्य एव नराधिपः ॥

राज्ञामाज्ञाभयाद्यस्मान्न च्यवेरन् पथः प्रजाः ।

व्यवहारादतो ज्ञेयं संवृत्तं राजशासनम् ॥

स्थित्यर्थं पृथिवीपालैश्चरित्रविषयाः कृताः ।

चरित्रेभ्योऽस्य तत्प्राहुर्गरीयो राजशासनम् ॥

तपःक्रीताः प्रजा राज्ञा प्रभुरासीत् ततो नृपः ।

तस्मात्तद्वचसि स्थेयं वार्ता चासां तदाश्रया ॥

देवकार्यकरणात् देवतामयो राजा, तस्य कर्तव्यानि

पञ्च रूपाणि राजानो धारयन्त्यमिताजसः ।

अग्नेरिन्द्रस्य सोमस्य यमस्य धनदस्य च + ॥

* 'अनादिश्चाप्यनन्तश्च' इत्यारभ्य 'तपःक्रीताः प्रजा राजा'

इत्यन्तानां श्लोकानां व्याख्यानं स्थलादिनिर्देशश्च दण्डमातृका-
प्रकरणे (पृ. ५८७) द्रष्टव्यः ।

+ 'पञ्च रूपाणि' इत्यारभ्य 'तस्य वृत्तिः प्रजारक्षा' इत्य-
न्तानां श्लोकानां व्याख्यानं स्थलादिनिर्देशश्च दण्डमातृकाप्रकरणे
(पृ. ५८८) द्रष्टव्यः ।

कारणान्निर्मितं वा यदा क्रोधवशं गतः ।

प्रजा दहति भूपालस्तदाग्निरभिधीयते ॥

यदा तेजः समालम्ब्य विजगीषुरुदायुधः ।

अभियाति परान् राजा तदेन्द्रः समुदाहृतः ॥

विगतक्रोधसंतापो हृष्टरूपो यदा नृपः ।

प्रजानां दर्शनं याति सोम इत्युच्यते तदा ॥

धर्मासनगतः श्रीमान् दण्डं धत्ते यदा नृपः ।

समः सर्वेषु भूतेषु तदा वैवस्वतो यमः ॥

यदातिथिगुरुप्राज्ञान् भृत्यादीनवनीपतिः ।

अनुगृह्णाति दानेन तदा स धनदः स्मृतः ॥

तस्मात्तं नावजानीयान्नाक्रोशेच्च विशेषतः ।

आज्ञायां चास्य तिष्ठेत मृत्युः स्यात्तद्व्यतिक्रमे ॥

तस्य वृत्तिः प्रजारक्षा वृद्धप्राज्ञोपसेवनम् ।

दर्शनं व्यवहाराणामात्मनश्चाभिरक्षणम् ॥

ब्राह्मणेवा राजधर्मः

ब्राह्मणानुपसेवेत नित्यं राजा समाहितः ।

संयुक्तं ब्राह्मणैः क्षत्रं मूलं लोकाभिरक्षणे + ॥

ब्राह्मणस्य विशेषाधिकायाः

ब्राह्मणस्यापरीहारोऽजघन्यासनमग्रतः ।

प्रथमं दर्शनं प्रातः सर्वेषां चाभिवादनम् × ॥

अग्रं नवेभ्यः सस्येभ्यो मार्गदानं च गच्छतः ।

भैक्षहेतोः परागारे प्रवेशश्चानिवारितः ॥

समित्पुष्पोदकादानेऽप्यस्तेयं सपरिग्रहान् ।

अनाक्षेपः परेभ्यश्च संभाषश्च परस्त्रिया ॥

नदीप्यवेतनस्तारः पूर्वमुत्तारणं तथा ।

तरेष्वशुल्कदानं च न चेद् वाणिज्यमस्य तत् ॥

वर्तमानोऽध्वनि श्रान्तो गृह्णन्नेकाशनः स्वयम् ।

ब्राह्मणो नापराधोति द्वाविक्षू पञ्च मूलिकान् ॥

नाभिश्चस्तान्न पतितान्न द्विपो न च नास्तिकात् ।

न सोपधानानिमित्तं न दातारं प्रपीड्य च ॥

+ व्याख्यानं स्थलादिनिर्देशश्च दण्डमातृकाप्रकरणे (पृ.

५८८) द्रष्टव्यः ।

× 'ब्राह्मणस्यापरीहारो' इत्यारभ्य 'वर्तमानोऽध्वनि'
इत्यन्तानां लोकानां व्याख्यानसंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च दण्ड-
मातृकाप्रकरणे (पृ. ५९१) द्रष्टव्यः ।

(१) नासं. १९३८; नास्मृ. २०१४० न च (नापि)
उत्तरार्धे (नोपसन्नान्निर्मितं दातारं न प्रपीड्य च) ।

ब्राह्मणेन ग्राह्यमित्युक्तं, तदपवादः । अभिशस्तात्र ग्राह्यम् । न पतितात् । न द्विषः वैरिणः नास्तिकाश्च । भिन्नमर्यादो हि स भवति । सोपधाच्च, व्याजेन यो जीवति, सः । अनिमित्तं च । यज्ञादिनिमित्तमुद्दिश्य यो ददाति, तस्यापीडया ग्राह्यम् । न ददातीत्येव सर्वम् ।
नाभा. १९।३८ (पृ. १७८)

आपदि ब्राह्मणवृत्तिः

आपत्स्वनन्तरा वृत्तिर्ब्राह्मणस्य विधीयते ।

वैश्यवृत्तिस्ततश्चोक्ता न जघन्या कथञ्चन ॥

(१) इदानीं आपद्ब्राह्मणवृत्तिरुच्यते— आपत्स्विति ।

ब्राह्मणस्य आपत्सु स्वकीयवृत्त्या कुटुम्बावर्तनपीडासु अनन्तरवृत्तिरविरुद्धा । क्षत्रियवृत्तिरित्यर्थः । तथा अवृष्ट्या कुटुम्बावर्तनपीडासु वृत्त्यसंभवे ततो वैश्यवृत्तिरुक्ता । न जघन्या कथमपि शूद्रवृत्तिर्न तस्येति ।
अभा. ४५

(२) आपत्प्रदर्शनार्थमुच्यते । आपत्स्विति बहुवचननिर्देशाच्चैकस्यामापदीति गम्यते । अजीवनावस्थायामित्यर्थः । तथाऽन्यत्राप्युक्तम्— ‘अजीवन्तस्त्वधर्माणां नन्तरा पापीयसीं वृत्तिमातिष्ठेयुरिति । अनन्तरा ब्राह्मणस्य क्षत्रियवृत्तिः, सा विधीयते । क्षत्रवृत्ती राजधर्मपूक्षा । तत इति । तथाऽप्यजीवतो वैश्यवृत्तिरुक्ता । न जघन्या शूद्रवृत्तिः कस्याञ्चिदापदि । जघन्यशब्दो ब्राह्मणवृत्त्यपेक्षया सर्वासां जघन्यत्वेऽपि सति द्वयोरनुज्ञातत्वाद् वैश्यवृत्त्यनन्तरवचनाच्च शूद्रवृत्तिविषयः ।

नाभा. २।५२ (पृ. ३६)

न कथञ्चन कुर्वीत ब्राह्मणः कर्म वार्षलम् ।

वृषलः कर्म न ब्राह्मं पतनीये हि ते तयोः ॥

(१) वृषलशब्देन शूद्र उच्यते । तस्य कर्म सर्वाशित्वं सर्वविक्रयत्वं च । एतद्वार्षलं कर्म ब्राह्मणः कथमपि आपद्गतोऽपि न कुर्यात् । तथा ब्राह्मणस्य यत्कर्म तत् शूद्रः सन् यज्ञोपवीतवेदाध्ययनव्याहृतिहोमादिकं न कथञ्चन कुर्वीत । पतनीये हि ते तयोः । इतरे-

तरविरुद्धकर्मणा । तयोर्ब्राह्मणवृषलयोः । पतनीये भवत इत्यर्थः ।
अभा. ४५

(२) ब्राह्मणस्य वृषलवृत्तिनिषेधार्थं ‘न जघन्ये’ति निषिद्धोऽर्थः पूर्वोणाधेनानूयते । उत्कृष्टस्य निकृष्टकर्मप्रतिषेधात् निकृष्टस्योत्कृष्टकर्म गुणवत् स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थमाह न केनचिदपि प्रकारेण शौद्रं कर्म ब्राह्मणः कुर्वीत शुश्रूषादि, शूद्रोऽपि तथैव ब्राह्मणकर्माध्यापनादि । यथा ब्राह्मणस्य शूद्रकर्म पतनीयं, तथा शूद्रस्यापि ब्राह्मणकर्म । शूद्रस्य ब्राह्मणकर्मप्रतिषेधात् क्षत्रियवैश्ययोरापदि अध्यापनाद्यस्तीति गम्यते । तथा च श्रुतावप्युक्तं— ‘स ह श्रोभूते समित्पाणिः केशिनी राजानमाजगामे’ति ।
नाभा. २।५३ (पृ. ३६)

उत्कृष्टं चापकृष्टं च तयोः कर्म न विद्यते ।

मध्यमे कर्मणी हित्वा सर्वसाधारणे हि ते ॥

(१) शूद्रस्य ब्राह्मं उत्कृष्टं, ब्राह्मणस्य शूद्रकर्मापकृष्टम् । तत एव तयोस्ते कर्मणी निषिद्धे । ये तु मध्यमे द्वे कर्मणी क्षत्रवृत्तिवैश्यवृत्तिश्च एते ब्राह्मणस्यापि कचिदापत्काले विहिते । शूद्रस्यापि कचिदधिक्रापत्काले विहिते इति ।
अभा. ४५

(२) उत्कृष्टनिकृष्टे ब्राह्मणशूद्रयोः कर्मणी न विद्येते । नोभे उभयोर्निषिध्येते । ब्राह्मणस्यापकृष्टं शूद्रस्योत्कृष्टम् । कुत एतत् । द्वयोराल्मीययोर्विहितत्वात् । पूर्वोक्त एवायमर्थः प्रयत्नेन वर्जनार्थः । मध्यमे कर्मणी हित्वा वर्जयित्वा सर्वेषां त्रयाणां साधारणत्वात् तयोरापदि अनापदीति विशेषः । सर्वग्रहणाद् ब्राह्मणकर्मणः शूद्रस्य पतनीयवचनाच्च कृष्यादि पालनादि च शूद्रस्यापि कस्यां चिदवस्थायां अनुजानाति । नाभा. २।५४ (पृ. ३६)

आपदं ब्राह्मणस्तीर्त्वा क्षत्रवृत्त्या भूते जने ।

उत्सृजेत् क्षत्रवृत्तिं तां कृत्वा पावनमात्मनः ॥

(१) यदा आपदा ब्राह्मणः क्षत्रियवृत्तिं कारितः, तामापदं तीर्त्वा तां क्षत्रियवृत्तिमुत्सृजेत् । कृत्वा पावनमात्मनः । ब्राह्मणेषु प्रसह्य प्रायश्चित्तं भवतीत्यर्थः ।

अभा. ४५

(१) नासं. २।५२; नास्मृ. ४।५६; अभा. ४५.

(२) नासं. २।५३ ये हि ते (यौ हि तौ); नास्मृ. ४।५७; अभा. ४५.

(१) नासं. २।५४; नास्मृ. ४।५८; अभा. ४५.

(२) नासं. २।५५; नास्मृ. ४।५९ वृत्त्या भूते जने (वृत्त्यर्जितैर्धनैः); अभा. ४५ भूते (श्रिते).

(२) आपत्सु ब्राह्मणः क्षत्रवृत्तिमाश्रयेदित्युक्तं, तत् क्रियन्तं कालमिति न ज्ञायते इत्यतो विशिनष्टि । आपदं तीर्त्वाऽतिक्रम्य । क्षत्रवृत्त्या भृते जने, क्षत्रवृत्त्येतद् भृते जन इत्यनेनापि संबध्यते । आपदां तरणं देवपितृकर्माद्यनुष्ठानं कृत्वा कलत्रं च भृत्वा जीवयित्वाऽतिक्रान्तायामापयितुं जेतुं क्षत्रवृत्तिम् । यथा आरोग्यार्थमौषधपानं रोगनिवृत्तायुस्सुख्यते, तथोत्सुख्य । पावनं शुद्धिं प्रायश्चित्तं, पूयते येन तत् पावनम् । यदत्रोक्तं तत् कुर्यात् ।

नाभा. २।५५ (पृ. ३७)

तस्यामेव तु यो वृत्तौ ब्राह्मणो रमते सदा ।

काण्डपृष्ठश्च्युतो मार्गादपाङ्क्त्यः प्रकीर्तितः ॥

(१) यः पुनस्तत्रैव रतिं व्रजति स ब्राह्मणः काण्डपृष्ठ इति । पतितः क्षत्रिकः पतिताका स्त्रीवत्(?) स्वर्गात् च्यवतेऽसौ, पितृश्राद्धकर्मादिषु अपाङ्क्त्यः प्रकीर्तितः ।

अभा. ४५

(२) यो नोत्सृज्यतिक्रान्तायामापदि, तस्यामेव क्षत्रवृत्तौ रमते रसात् तत्सुखास्वादात्, काण्डपृष्ठ आयुधजीवित्वं आपन्नः क्षत्रियभूत इत्यर्थः । मार्गाद् ब्राह्मणधर्मात् च्युतः प्रतिसिद्धसेवनाद् अपाङ्क्त्यः । काण्डपृष्ठ इति स उक्तः । एतेन वैश्यवृत्तिरपि व्याख्याता—अस्यामप्येषा गतिः किं पुनर्वैश्यवृत्तिरिति ।

नाभा. २।५६ (पृ. ३७)

वैश्यवृत्ताविक्रेयं ब्राह्मणस्य पयो दधि ।

घृतं मधु मधूच्छिष्टं लाक्षाक्षाररसासवाः ॥

मांसौदनतिलक्षौमसोमपुष्पफलोपलाः ।

मनुष्यविपशन्नाम्बुलवणापूपवीरुधः ॥

चेलकौशेयचर्मास्थिकुतपैकशफा मृदः ।

उदश्विक्लेशपिण्याकशाकाद्रौपधयस्तथा ॥

(१) अत्र प्रसिद्धानि प्रतीतानि । मधूच्छिष्टं तुच्छकं मदनं (तुच्छकमदनं) च तदुच्यते (?) । क्षारा गुडाद्याः । रसा घृततैलाद्याः । आसवः सुरा । ओदनः कूरः । क्षौमं तमरः । सोमः यशद्रव्यम् । उपलाः पाषाणाः । मनुष्यः पुरुषः । अम्बु पानीयम् । अपूपाः

(१) नासं. २।५६ ब्राह्म... सदा (रमते ब्राह्मणो रसात्) दपा (त्तोऽपा) ; नास्मृ. ४।६० ; अभा. ४५.

(२) नासं. २।५७-९ चेल (नील) द्रौप (चौध) ; नास्मृ. ४।६१-३ वृत्ताविवि (वृत्ता चावि) ; अभा. ४५.

पक्वान्नम् । वीरुधः गुल्मलतादयः । कौशेयं पट्सूत्रम् । कुतपं ऊर्णासंभूतम् । एकशफाः एकसंतततखुरा अश्वसमाः । उदश्विक्तक्रमः । केशाः चमराद्याः । पिण्याकः खलः । शाकानि आद्रौपधयः, एतद् ब्राह्मणस्याविक्रेयम् । श्लोकत्रयोदशमिति । अभा. ४६

(२) वैश्येति । वैश्यवृत्त्या यदा जीवति, तदा अपवाद उच्यते । पयआदीन्यविक्रेयाणि । एतस्मादेव गम्यते वैश्यस्य पयआदिविक्रेये न दोष इति । मधूच्छिष्टं सिक्थम् । क्षारा गुडादयः । रसास्तैलादयः । आसवः सुरा ।

मांसौदनेति । श्रौमग्रहणात् कार्पासानामदोषः । सोमो यज्ञे न विक्रेयः । उपला रत्नादयो दपदन्ताः । वीरुधो लतावल्लयः । नील्या रक्तं नीलं वस्त्रादि । कौशेयभूतं कौशेयम् । छागरोमभिः क्रियते प्रस्तरणं कुतपः । एकशफा अश्वादयः । मृदग्रहणादन्येषां पार्थिवानां हस्तालादीनामदोषः । केशाश्चामरादयः । शाकाद्या ओषधयः । ओषधयः फलशाकान्ताः । नाभा. २।५७-९ (पृ. ३७-८)

ब्राह्मणस्य तु विक्रेयं शुष्कं दारु तृणानि च ।

गन्धद्रव्यैरकावेत्रतूलमूलकुशाहते ॥

(१) ब्राह्मणस्य तु वैश्यवृत्तावपि वर्तमानस्य शुष्कदारुणि तृणानि च शुष्काणि विक्रेयाणि । तत्र गन्धद्रव्यं उशीरवालकमुस्ताद्यम् । एरका पर्णिपुष्पग्रन्थीनि । वेत्रतूलमूलकुशाश्च प्रसिद्धाः । एतान् विना ऋते ।

अभा. ४६

(२) अविक्रेयवचनादेव शेषाणां विक्रेयत्वेऽवगतेऽपि विक्रेयवचनं विक्रेयप्रदर्शनार्थम् । एवं च किलाटकूर्मिकादीनां प्रतिषेधः सिद्धो भवति । ब्राह्मणस्य तु विक्रेयमुच्यते— शुष्कदारु तृणानि च । अनेनोत्सर्गेण प्राप्तानां प्रतिषेध उच्यते— गन्धद्रव्याणि चन्दनागरुकालेयकादीनि, एरका, तूलं शाल्मलीतूलादि, मूलं कन्दादि, तुपम् । एतेभ्यो विना । नाभा. २।६० (पृ. ३८)

स्वयं शीर्णं च विदलं फलानां बदिरेङ्गुदे ।

रज्जुः कार्पासिकं सूत्रं तन्नेदविकृतं भवेत् ॥

(१) नासं २।६० शुष्कं (शुष्क) कावेत्र (कालेय) कुशा (तुषा) ; नास्मृ. ४।६४ ; अभा. ४६.

(२) नासं. २।६१ शीर्णं च (विशीर्णं) बदिरे (बदरे) ; नास्मृ. ४।६५ ; अभा. ४६.

(१) अत्र स्वयं शीर्णं च यदन्यदपि फलं किञ्चित्पतितं भवति । तथा विदलं मुद्रमापादकीवत्ल्यायम् । फलाद्यं फलानां मध्ये बहिराणि इङ्गुदानि च । रज्जुः बलिवसु-वादिक्म् । तथा यच्च कार्पासोद्भवं सूत्रं तद्यदि अविकृतं रक्तं न भवेत् । एतानि ब्राह्मणस्य विक्रियाणीति ।

अभा. ४६

(२) विक्रयमित्यनुवर्तते । स्वयं विशीर्णं वंशादि, ओषधीग्रहणेन प्रतिपिद्धस्य पुनः प्रतिप्रसवः फलत्वात् प्रतिपिद्धयोर्वदरैङ्गुदयोरनुज्ञा । रज्जुः शुल्वादि । कार्पा-सिक सूत्रम् । भेदेन वा कार्पासिकं वस्त्रादि । एवञ्च श्रौमप्रतिषेधोऽर्थवान् भवति । सूत्रमविशेषेण । तदुभय-मविकृतं यदि भवति लाक्षाकुसुमादिरक्तं यदि न भवति ।

नाभा. २।६१ (पृ. ३८)

अशक्तौ भेषजस्यार्थं यज्ञहेतोस्तथैव च ।

यद्ययदयं तु विक्रियास्तिला धान्येन तत्समाः ॥

(१) अत्र तिला यथा अन्यद्धान्यं विक्रियम् । तथा तेऽपि तिला धान्यसमा एव यज्ञार्थमभ्यनुज्ञाताः । अथवा अशक्तौ अपाटवे भेषजार्थं चेति ।

अभा. ४६

(२) अशक्तौ व्याधितः औषधार्थं यज्ञसिद्धयर्थं च विक्रीयमाणेषु तिलेषु असंभवे अवश्यं विक्रयत्वे तिला धान्येन समा विक्रियाः । प्रतिपिद्धानां विशिष्टे विषये प्रतिप्रसवः ।

नाभा. २।६२ (पृ. ३८)

अविक्रियाणि विक्रीणन् ब्राह्मणः प्रच्युतः पथः ।

मार्गे पुनरवस्थाप्यो राज्ञा दण्डेन भूयसा ॥

(१) अत्र यानि अविक्रियाणि निर्दिष्टानि तानि विक्री-णन् ब्राह्मणो मार्गच्युतो भवति । स च राज्ञा पुनरपि मार्गे संस्थापनीयः । महता दण्डेनेति । इति ऋणादाने आपद्ब्राह्मणवृत्तिः ।

अभा. ४६

(२) अविक्रियाणि प्रतिपिद्धानि विक्रीणानो ब्राह्मणः प्रच्युतः स्वमार्गात् स्वधर्माद् राज्ञा पुनः स्वधर्मेऽवस्था-पयितव्यः, भूयसा दण्डेन । भूयोग्रहणं न दण्डमात्रार्थं, यावता दण्डेन भीतो न भूयो विक्रीणीते तावतेति ।

नाभा. २।६३ (पृ. ३८)

(१) नासं. २।६२; नास्मृ. ४।६६; अभा. ४६.

(२) नासं. २।६३; नास्मृ. ४।६७; अभा. ४६.

ब्राह्मणस्य वृत्तिः राजप्रतिग्रहेण प्रशस्ता । राजधनप्रशंसा ।

अर्थानां भूरिभावाच्च देयत्वाच्च महात्मनाम् ।

श्रेयान् प्रतिग्रहो राज्ञामन्येभ्यो ब्राह्मणाहते ॥

राज्ञामर्थानां प्रभूतत्वादवश्यं देयत्वाच्च महात्मानः स्वार्थं द्रव्यमार्जयन्ति । तस्मात् पीडाभावाद् राज्ञः सकाशाच्छ्रेयान् प्रतिग्रहो ब्राह्मणस्यान्येभ्यः । ब्राह्मणास्तु ततोऽपि श्रेयान् ।

नाभा. १९।३९ (पृ. १७९)

ब्राह्मणश्चैव राजा च द्वावप्येतौ धृतव्रतौ ।

नैतयोरन्तरं किञ्चित् प्रजाधर्माभिरक्षणात् ॥

ब्राह्मणाच्च राजश्च प्रतिग्रहः प्रशस्यतर इत्युक्तः । तत्र कारणमुच्यते । द्वावप्येतौ धृतव्रतौ । नानयो-र्विशेषोऽस्ति प्रजाधरणात्, एकः पालनेन इतरो धर्मो-पदेशेन ।

नाभा. १९।४० (पृ. १७९)

धर्मज्ञस्य कृतज्ञस्य रक्षार्थं शासतोऽशुचीन् ।

मेध्यमेव धनं प्राहुस्तीक्ष्णस्यापि महीपतेः ॥

सदसदुपादानतो मेध्यमेव धनं प्राहुः । तीक्ष्णस्याप्य-य(२)त्वादशुद्धं राजो धनम् । तस्मात्ततः प्रतिग्रहः श्रेया-नित्याशङ्कानिवृत्त्यर्थमाह—धर्मज्ञस्येत्यादि । साधूनां रक्ष-णार्थं अशुचीन् दण्डयतो यथोक्तकारिणोऽपि, किं पुन-र्धर्मज्ञस्येति । धर्मज्ञस्य शुद्धमित्येवंपरमेतद्, न तीक्ष्णस्य शुद्धताप्रतिपादनार्थम् । तस्य प्रतिपिद्धत्वात्—‘यो राज्ञः प्रतिगृह्णीयात्तुल्यस्योच्छास्त्रवर्तिनः । स पर्यायेण याती-मान् नरकानेकविंशतिम् ॥’ इति ।

नाभा. १९।४१ (पृ. १७९)

‘यो राज्ञः प्रतिगृह्णाति तुल्यस्योच्छास्त्रवर्तिनः ।

स पर्यायेण यातीमान्नरकानेकविंशतिम् ॥

शुचीनामशुचीनां च संनिपातो यथाम्भसाम् ।

समुद्रे समतां याति तद्ब्राह्मणं धनागमः ॥

(१) नासं. १९।३९; नास्मृ. २०।४१ अर्थानां भूरि (अर्थानां भूरी) प्रति (परि) ग्रामन्येभ्यो (शां सर्वेषां).

(२) नासं. १९।४०; नास्मृ. २०।४२ धृत (इड) नैत (नान) धर्माभिरक्षणात् (धर्मेण रक्षतोः).

(३) नासं. १९।४१; नास्मृ. २०।४४.

(४) नासं. १९।४१ ज्ञानि (ज्ञीयात्) [‘धर्मज्ञस्य कृतज्ञस्य’ इत्यस्य व्याख्यानावसरे समुद्धृतोऽयं श्लोकः]; नास्मृ. २०।४३.

(५) नासं. १९।४२ समुद्रे (स तत्र); नास्मृ. २०।४५ शां (शो).

अत्र दृष्टान्त उच्यते—शुचीनामिति । गतार्थः
श्लोकः । नामा. १९।४२ (पृ. १७९)

यथा ह्यग्नौ स्थितं दीप्ते शुद्धिमायाति काञ्चनम् ।
एवं धनागमाः सर्वे शुद्धिमायान्ति राजसु ॥

द्वितीयो दृष्टान्तः—अग्नौ स्थितं दीप्ते अशुद्धमपि
काञ्चनं निर्मलं शुद्धं भवति यथा, एवमेवागमा असदु-
पादाना अपि राजसु स्थिता राजपरिग्रहीताः शुद्धा
भवन्ति । नामा. १९।४३ (पृ. १७९)

य एव कश्चित्स्वद्रव्यं ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।
तद्ब्राह्मण्यनुमन्तव्यमेव धर्मः सनातनः ॥
अन्यप्रकारादुचितात् भूमेः पङ्कभागसंज्ञितात् ।
बलिः स तस्य विहितः प्रजापालनवेतनम् ॥

राज्ञा अनुमन्तव्यमित्युक्तम् । तत्र कारात्, कारः
करः, उचितात् पङ्कभागाद् धनान्ना (द ?) अनुमन्तव्यम् ।
विहितो बलिवृत्तिः स तस्य प्रजापालनवृत्तिः । तस्माद्
राज्ञा नानुमन्तव्यम् । नामा. १९।४५ (पृ. १८०)

शक्यं तत्पुनरादातुं यन्न ब्राह्मणसात्कृतम् ।
ब्राह्मणाय तु यद् दत्तं न तस्याहरणं पुनः ॥

ब्राह्मणस्य कराननुमानने हेतुः— ब्राह्मणादादातुम-
शक्यं यथा अन्येषां दत्तं शक्यं न तथा तस्य, पुनरा-
दाने प्रत्यवायात् । पङ्कभागेन विना वृत्त्यभावात् ।
नामा. १९।४६ (पृ. १८०)

दानमध्ययनं यज्ञः कर्मास्योक्तं त्रिलक्षणम् ।
याजनाध्यापने वृत्तिस्तृतीयस्तु प्रतिग्रहः ॥

त्रीण्यदृष्टार्थानि कर्तव्यानि । त्रीणीच्छातो जीवनानि ।
नामा. १९।४७ (पृ. १८०)

(१) नासं. १९।४३ यथा ह्यग्नौ (यदा चाग्नौ) भावति
(भाप्नोति) एवं धना (पञ्चमेवा) ; नास्मृ. २०।४६.

(२) नासं. १९।४४ य एव (यदा च) त्वद्र (त्वं द्र) ;
नास्मृ. २०।४७.

(३) नासं. १९।४५ प्रकारा (त्र कारा) वेतनम् (वेतनः) ;
नास्मृ. २०।४८ ; व्यति. ५३२-३ वारा (करा) संधि
(संस्थि).

(४) नासं. १९।४६ यन्न (यद) ; नास्मृ. २०।४९
दातुं (हर्तुं) णाय (णेभ्यः) तस्या (तस्य).

(५) नासं. १९।४७ ; नास्मृ. २०।५० स्तु (क्ष).

स्वकर्मणि द्विजस्तिष्ठन् वृत्तिमाहारयेत् कृताम् ।
नासद्वयः प्रतिगृह्णीयात् वर्णेभ्यो नियमे सति ॥

स्वधर्मे ब्राह्मणस्तिष्ठन्, न क्षत्रधर्मादौ, कृतां विप्रः
कामेनोक्तां वृत्तिं गृह्णीयात् । न वृत्तिसंकरं कुर्यात् ।
असद्वयो वर्णेभ्यो न प्रतिगृह्णीयात् । प्रशस्तेभ्य एव
गृह्णीयादित्यर्थः । नियमे सति अनापदीत्यर्थः ।

नामा. १९।४८ (पृ. १८०)

अंशुचिर्वचनाद्यस्य शुचिर्भवति पूरुषः ।
शुचिश्चैवाशुचिः सद्यः कथं राजा न दैवतम् ॥
विदुर्य एव देवत्वं राज्ञो ह्यमिततेजसः ।
तस्य ते प्रतिगृह्णन्तो न लिप्यन्ते कथञ्चन ॥

अष्टौ मङ्गलानि

लोकेऽस्मिन् मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्हृताशनः ।
हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाष्टमः ॥
एतानि सततं पश्येन्नमस्येदर्चयेच्च तान् ।
प्रदक्षिणं च कुर्वीत तथा ह्यार्युर्न हीयते ॥

बृहस्पतिः

प्रकीर्णकपदस्य लक्षणं तद्वेदाश्च

एष वादिकृतः प्रोक्तो व्यवहारः समासतः ।
नृपाश्रयं प्रवक्ष्यामि व्यवहारं प्रकीर्णकम् ॥

(१) वादिकृतः अर्थिप्रत्यर्थिभ्यां राजानि मिथो
विसंवादमावेद्य कृतः । स च ऋणादानादिद्यूतान्त-
विषयो न द्यूतमात्रविषय इति । एषशब्दोऽत्र प्रागुक्त-
सप्तदशपदान्तर्गताशेषगणे वर्तते, न पुनरनन्तरोक्तद्यूत-
समाह्वयान्तर्गतविशेषेष्वेवावतिष्ठते । समासत इत्युभयत्र

(१) नासं. १९।४८ ; नास्मृ. २०।५१ पूर्वार्धे (स्वधर्मे
ब्राह्मणस्तिष्ठेद्वृत्तिमाहारयेन्नृपात्) प्रति (परि).

(२) नासं. १९।४९ ; नास्मृ. २०।५२ पूरुषः (मानवः)
सद्यः (सम्यक्).

(३) नासं. १९।५० य एव (यैर्यैव) तस्य ते (तस्य हि)
कथञ (कदाच) ; नास्मृ. २०।५३.

(४) नासं. १९।५१ ; नास्मृ. २०।५४.

(५) नासं. १९।५२ ; नास्मृ. २०।५५ च तान् (त्वयम्)
तथा ... ते (यथास्यास्तुः प्रवर्धते).

(६) व्यक. १६३ ; स्मृच. ३३१ ; विर. ६२१ ; दवि.
२५९ ; सवि. ४९६ ; व्यग्र. ५६८ ; समु. १६५.

संबध्यते । नृपाश्रयं दुष्टचेष्टोपेताश्रयान्तरसापेक्षनृपाश्रयम् ।
एकाश्रयव्यवहाराभावात् प्रकीर्णकं प्रकीर्णकव्यपदेश-
योगिनं, तद्योगश्च विप्रकीर्णानां नृपाश्रयाणामेकत्र संनि-
वेशात् । स्मृच. ३३१

(२) यद्यपि मनुष्यमारणादिव्यवहारा अपि नृपा-
श्रिता एव तथापि तेषु वादिप्रतिवादिभ्यां स्वस्वपक्षेषु
दर्शितेषु विचार्य तयोरेकतरस्यापराधिनो राजानुशासनम् ।
प्रकीर्णके तु शिरोवादिनं विनाऽपि चरादिमुखाद्वर्णा-
श्रमिणां दोषं श्रुत्वा विचार्य तेषां यथाविहितं दण्डं
विधाय धर्म्यं पथि स्थापनमित्येवास्य तेषां भेदः ।

दवि. २५९-६०

(३) पूर्वेषु सप्तदशसु प्रकरणेषु व्यवहारस्य चतु-
र्व्यापित्वं प्रतिपादितम् । चतुर्व्यापित्वं नाम अर्थिप्रत्यर्थि-
सम्भयरारूपान् अवयवान् चतुरो व्याप्नोतीति । अत्र
प्रकीर्णकाख्ये राजैरनियतत्वमिति संगतिः । एष इति
सप्तदशविवादपदात्मकः । सवि. ४९६

पङ्कभागकरशुल्कं च गर्ते देयं तथैव च ।
संप्राप्तचोरभेदी च परदागाभिमर्शकः ॥
गोत्राक्षणजिघांसा च शस्यव्याघातकृत्तथा ।
एतान् दशापराधांस्तु नृपतिः स्वयमन्विषेत् ॥
निष्कृतीनामकरणमाज्ञासेधव्यतिक्रमः ।
वर्णाश्रमविलोपश्च वर्णसंकरलोपनम् ॥
निधिनिष्कुलवित्तं च दरिद्रस्य धनागमः ।
एतांश्चरैः सुविदितान् स्वयं राजा निवारयेत् ॥
अनाम्रानानि कार्याणि क्रियावादांश्च वादिनाम् ।
प्रकृतीनां प्रकोपश्च संकेतश्च परस्परम् ॥

(१) व्यक. १६४; विर. ६२२ (=) पङ्कभाग (सद्भाग)
मर्शकः (मर्दनम्); दवि. २६३ गकर (गस्तर) चतुर्थ-
पादं विना.

(२) व्यक. १६४; विर. ६२३ (=); दवि. २६३
व्याघात (घातन) चतुर्थः पादः.

(३) व्यक. १६४ विलोपश्च (विरोधश्च); विर. ६२३
(=); दवि. २६३ श्रमविलो (श्रमाणां लो).

(४) व्यक. १६४; विर. ६२३ निष्कुल (निष्कल)
(=); दवि. २६३ पू.

(५) व्यक. १६४; विर. ६२३ (=); दवि. २६३
वादांश्च (वादाश्च).

अशास्त्रविहितं यच्च प्रजायां संप्रवर्तते ।

उपायैः सामभेदाद्यैरेतानि शमयेन्नुपः ॥

अत्र पङ्कभागपदं प्रनष्टाधिगतमुवर्णादिरं, तत्र राज्ञः
पङ्कभागग्रहणसंबन्धात् वैश्वदेधमन्नमितिवत् । आज्ञासेध-
व्यतिक्रमः राजाज्ञया वादिनोर्यस्य आमेषोऽवरोधस्तस्य
ताभ्यामतिक्रमणं तच्च व्यवहारवर्गे स्फुटम् । निधिद्विविधो
वश्यमाणलक्षणः । निष्कुलवित्तमुच्छन्नधनोर्मृतस्य धनं
संयन्धिनो ग्राहकस्य दण्डहेतुरित्यर्थः । दरिद्रस्य धनागम
आकस्मिकः, अन्यमुपायं विना निष्वादिनामनिश्चयात्
दण्डहेतुः । दवि. २६३

देशविधिरूपालनम्

* देशजातिकुलानां च ये धर्माः प्राक्प्रवर्तिताः ।
तथैव ते पालनीयाः प्रजा प्रशुभ्यतेऽन्यथा ॥
जनापरक्तिर्भवति बलं कोशश्च नश्यति ॥
उदुहते दाक्षिणात्यैर्मातुलस्य सुता द्विजैः ।
मध्यदेशे कर्मकराः शिल्पिनश्च गवाशिनः ॥
मत्स्यादाश्च नराः पूर्व्यं व्यभिचाररताः स्त्रियः ।
उत्तरे मयपा नार्यः स्पृष्ट्या नृणां रजस्वलाः ॥
खशजाताः प्रगृह्णन्ति भ्रातृभार्यामभर्तुकाम् ।
अनेन कर्मणा नैते प्रायश्चित्तदमार्हकाः ॥

कात्यायनः

प्रकीर्णकपदस्य लक्षणं तद्वृत्तं

पूर्वाक्तादुक्तशेषं स्यादधिकारच्युतं च यत् ।
आहृत्य परतन्त्रार्थनिबद्धमसमञ्जसम् ॥
द्वैष्टान्तत्वेन शास्त्रान्ते पुनरुक्तक्रियास्थितम् ।
अनेन विधिना यच्च वाक्यं तत्स्यात्प्रकीर्णकम् ॥
राजधर्मान् स्वधर्माश्च संदिग्धानां च भाषणम् ।
पूर्वाक्तादुक्तशेषं च सर्वं तत्स्यात्प्रकीर्णकम् ॥

* व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च दर्शनविधौ (पृ. १०१)
द्रष्टव्यः । स्मृतिचन्द्रिकायां आचाराध्याये देशधर्मप्रकरणे (पृ.
१०) एते श्लोकाः समुपलभ्यन्ते ।

(१) व्यक. १६४; विर. ६२३ (=); दवि. २६३
प्रवर्तते (प्रकीर्तयते).

(२) व्यक. १६३ न्यार्थ (न्याय); विर. ६२२.

(३) व्यक. १६३; विर. ६२२.

(४) व्यक. १६४ च भाषणम् (विशेषणम्) उत्तरार्धे

नृपाश्रितो व्यवहारः—राजोपजीविनां राजक्रीडासक्तानां

राज्ञ अप्रियवक्तुश्च दण्डः

राजक्रीडासु ये सक्ता राजवृत्त्युपजीविनः ।
अप्रियस्य च यो वक्ता वधं तेषां प्रकल्पयेत् * ॥

देशादिधर्मपालनम्

× यद्यदाचर्यते येन धर्म्यं वाऽधर्म्यमेव वा ।
देशस्याचरणान्नित्यं चरित्रं तद्वि कीर्तितम् ॥
न्यायशास्त्राविरोधेन देशदृष्टेस्तथैव च ।
यं धर्मं स्थापयेद्राजा न्याय्यं तद्राजशासनम् ॥
धर्मं च व्यवहारं च चरित्रं चापि (?) लोपयेत् ।
स्थित्यैतत् स्थापयेद्राजा धर्म्यं तद्राजशासनम् ॥
प्रतिलोमप्रसूतेषु तथा दुर्गनिवासिषु ।
विरुद्धं नियतं प्राहुस्तं धर्मं न विचालयेत् ॥
तस्माच्छास्त्रानुसारेण राजा कार्याणि साधयेत् ।
वाक्याभावे तु सर्वेषां देशदृष्टमतं नयेत् ॥
यस्य देशस्य यो धर्मः प्रवृत्तः सार्वकालिकः ।
श्रुतिस्मृत्यविरोधेन देशदृष्टः स उच्यते ॥
गोत्रस्थितिस्तु या येषां क्रमादायाति धर्मतः ।
कुलधर्मं तु तं प्राहुः पालयेत्तं तथैव च ॥
लिङ्गिनः श्रेणिपूगाश्च वणिग्वातास्तथापरे ।
स्वधर्मेणैव कार्याणां कुर्युस्ते निश्चयं सदा ॥
देशपत्तनगोष्ठेषु पुरग्रामेषु वादिनाम् ।
तेषां स्वसमयैर्धर्मः शास्त्रतोऽन्येषु तैः सह ॥

पितामहः

देशधर्मपालनम्

देशपत्तनगोष्ठेषु पुरग्रामेषु वासिनाम् ।
तेषां स्वसमयैर्धर्मशास्त्रतोऽन्येषु तैः सह + ॥

व्यासः

नृपाश्रितो व्यवहारः—उत्कोचजीविराजपुरुषाणां दण्डः

न्यायस्थाने येऽधिकृता गृहीत्वार्थं विनिर्णयम् ।
कुर्वन्त्युत्कोचकास्ते तु राजद्रव्यविनाशकाः * ॥
उत्कोचजीविनो द्रव्यहीनान् कृत्वा विवासयेत् ॥

देवलः

नृपाश्रितो व्यवहारः—प्रायश्चित्तनिर्देशो राज्ञ कार्यः

कृच्छ्राणां दापको राजा निर्देष्टा धर्मपालकः ॥

देशादिधर्मपालनम्

येषु देशेषु ये देवा येषु देशेषु ये द्विजाः ।
येषु देशेषु यत्तोयं या च यत्रैव मृत्तिका ॥
येषु स्थानेषु यच्छौचं धर्माचारश्च यादृशः ।
तत्र तन्नावमन्येत धर्मस्तत्रैव तादृशः ॥
यस्मिन् देशे पुरे ग्रामे त्रैविद्ये नगरेऽपि वा ।
यो यत्र विहितो धर्मस्तं धर्मं न विचारयेत् ॥

उशना

नृपाश्रितो व्यवहारः—राज्ञ करः कल्पनीयः

देशकाललाभानुरूपतः करान् प्रकल्पयत् ।
शिल्पिनो मासि मासि कर्मैकं प्रोक्तं, तदभावे
कार्षापणं वा दद्यात् ।

राजप्रशंसा

प्रीकृतीनां बलं राजा ।

+ स्थलादिनिर्देशः दर्शनविधौ (पृ. १०५) द्रष्टव्यः ।

* व्याख्यानं स्थलादिनिर्देशश्च स्तेयप्रकरणे (पृ. १७६४)
द्रष्टव्यः ।

(१) स्मृच. ३३२; पमा. ५८०; समु. १६५. [वस्तु-
तस्तु नेदं व्यासवचनं याज्ञवल्क्ये अर्यार्थस्य समुपलभ्यमानत्वात्
(यामृ. १।३३९) ।]

(२) सवि. ४९८. (३) स्मृच. १०.

(४) मभा. १०।२७. (५) मभा. १०।३१.

(६) मेधा. ८।४९.

(प्रागुक्ता ... .. शेषं. ... वक्ष्याम्येतत्प्रकीर्णकम्); विर. ६२२;
अभि. ५२३ धर्मान् स्वधर्माश्च (धर्माश्च दण्डाश्च) च भाषणम्
(विशेषतः) उत्तरार्धे (प्रागुक्तार्थस्य शेषं च वक्ष्याम्येतत्प्रकीर्णके);
दवि. २६३ स्वध (त्वध) पू.; सेतु. २९१ च सर्व ... ..
र्णकम् (यत् तत्प्रकीर्णकमुच्यते) उत्त.; समु. १६५ धर्मान्
स्वधर्माश्च (धर्माश्च दण्डाश्च) च भाषणम् (विशेषणम्) उत्तरार्धे
न्यनिवत्, बृहस्पतिः.

* व्याख्यानं स्थलादिनिर्देशश्च साहसप्रकरणे (पृ. १६४९)
द्रष्टव्यः ।

× व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च दर्शनविधौ (पृ. १०३-४)
द्रष्टव्यः ।

यमः

नृपाश्रितो व्यवहारः — पौराणिकधर्मप्रवर्तनम्

येत्किञ्चित्कुरुते राजा शुभं वा यदि वाऽशुभम् ।
भृत्यास्तदनुकुर्वन्ति नर्तक्यो नर्तनं यथा ॥
तस्मात्पौराणिकान् धर्मान् निपुणैर्मन्त्रिभिः सह ।
प्रशिष्यान् नृपतिः सम्यक् ब्रह्मक्षत्रविद्वद्धये ॥

प्रकीर्णकप्रकरणोपसंहारः

स्तेनाः सुरापा ब्रह्मघ्ना गुरुदाराभिगाभिः ।
न सन्ति यस्य राष्ट्रेषु स राजा शक्रलोकभाक् ॥
पतितधनव्यवस्था
पतितस्य धनं हत्वा राजा पर्यदि दापयेत् ।
सर्वस्वं तु हरेद्राजा चतुर्थं वाऽवशेषयेत् ॥
भृत्येभ्योऽन्नं स्मरन् धर्मं प्राजापत्यमिति श्रुतिः ॥

संवर्तः

नृपाश्रितो व्यवहारः — अमात्यपैशुन्ये पुरमानप्रभेदेने च दण्डः
अमात्यानां च पैशुन्ये पुरमानप्रभेदेने ।
मध्यमं चोत्तमं चैव दण्ड एष क्रमोदितः ॥
यथाक्रमं प्रकृतीनां पैशुन्ये मध्यमसाहसं पुरप्रमाण-
मर्मकथने उत्तमसाहसं दण्ड्यः । चकाराच्छारीरो दण्डो
यथाहं इति । अत्र पैशुन्यशब्दः भावे ष्यञन्तः । पिशु-
नस्य भावः पैशुन्यम् । सवि. ४९७

बृद्धहारीतः

नृपाश्रितो व्यवहारः — राशा करः कल्पनीयः

न्यायेन पालयेद्राजा धर्मात् षड्भागमाहरेत् ।
त्रिभागमाहरेद्धान्यात् धनात् षड्भागमेव च ॥

अनिर्दिष्टकर्तृकवचनानि

देशधर्मपालनम्

विबुद्धास्तु प्रहृश्यन्ते दाक्षिणात्येषु संप्रति ।
स्वमातुलसुतोद्वाहो मातृबन्धुत्वदूषितः ॥

- (१) व्यक. १६४ नृपतिः (भूपतिः); विर. ६२५.
(२) विर. ६२७; सेतु. ३२९ मनुः.
(३) विर. ६३८ द्वितीयार्धं विना; व्यनि. ५३२ भ्योऽन्नं
(भ्योऽनु); दवि. ५० प्रथमार्धः; ससु. ७० व्यनिवत्.
(४) सवि. ४९७.
(५) बृहत्सु. ७।२।१२.
(६) स्मृच. १०-११.

अभर्तुकभ्रातृभार्याग्रहणं चातिदूषितम् ।
कुले कन्याप्रदानं च देशेष्वन्येषु दृश्यते ॥
तथा मातृविवाहोऽपि पारसीकेषु दृश्यते ॥
तथैकादशरात्रादौ श्राद्धे भुक्तं तु यैर्द्विजैः ।
तेभ्यः श्राद्धं पुनर्दानं केचिन्नेच्छन्ति देशिनः ॥
दत्त्वा धान्यं वशं त्वन्ये शरदि द्विगुणं पुनः ।
गृह्णन्ति बद्धक्षेत्रं च प्रविष्टे द्विगुणे धने ॥
भुज्यतेऽन्यैरप्रविष्टे मूले तच्च विरुध्यते ।
इत्थं विरुद्धानाचारान् प्रभूतान्विनिवर्तयेत् ॥
देशजात्यादिधर्मस्य प्रामाण्यमविरोधिनः ।
शास्त्रेणातो नृपः सर्वं शास्त्रं दृष्ट्वा प्रवर्तयेत् ॥

अग्निपुराणम्

संकीर्णदण्डः

शूद्रादीन् घातयेद्राजा पापान् विप्रान् प्रवासयेत् ।
महापातकिनां वित्तं वरुणायोपपादयेत् ॥
आह्वानकारी वध्यः स्यादनाहृतमथाऽऽह्वयन् ।
दाण्डिकस्य च यो हस्तादभियुक्तः पलायते ॥
हीनः पुरुषकारेण तं दण्ड्यादाण्डिको धनम् ॥

देवीपुराणम्

नृपाश्रितो व्यवहारः — चतुर्वर्णाश्रमधर्मरक्षणार्थं
चारनियोजनम्

वेद्यादिभवने यस्य राष्ट्रे भुङ्जीत संयमी ।
ब्रह्मचारी व्रती यत्र वेद्यादिवृषलीकृतम् ॥
अन्नं भुङ्जीत वै तत्र जायते लोकसंक्षयः ॥
मैद्याद्यैर्गार्हितैश्च संकरश्चैव योगिनाम् ।
नृपराष्ट्रभयं तत्र कारणस्यान्यथागमः ॥
काषायवस्त्रभूयिष्ठो यतिवेशो यतिव्रतम् ।
सङ्गं वेद्यादिभिः कुर्यात्तदा लोकभयं भवेत् ॥
तस्माद्राजा समाचारं धर्माधर्मं व्यवस्थितः ।
सिद्धान्तवेदशास्त्राणां पालनाय नियोजयेत् ॥

- (१) अपु. २२७।५१. (२) अपु. २२७।६६, ६७.
(३) विर. ६२४; दवि. २७०.
(४) विर. ६२४; दवि. २७१ वरश्चैव (करः शिव)
णस्यान्य (णं चान्य).
(५) विर. ६२४; दवि. २७० पूर्वार्धे (काषायेण तु
भूमिष्ठो यती वा त्यजति व्रतम्).
(६) विर. ६२४.

नौयायिव्यवहारः । विशेषतस्तत्र तरशुल्कविचारः

वसिष्ठः

संयाने दशवाहावाहिनी द्विगुणकरणा स्याद्-
दशपुरुषवती प्रत्येकं प्रपाः स्युः पुंसां चावरार्धं वाहं
वहेत्, अध्यर्धाः स्त्रियः स्युस्तरोऽष्टौ माषाः शर-
मध्याया अशरमध्यायाः पादः कार्पापणस्य निरुद-
कस्तरो माष्यः ।

संयानेनेति व्युत्पत्त्या संयानशब्दो नदीपरः तत्र
वाहिनी नौः, वाहयन्तीति वाहाः, ते दश यस्यां
सा दशवाहा, सां चाभौ वाहिनी चेति दशवाहा-
वाहिनी । द्विगुणकरणा द्विगुणानि अस्त्रिादीनि
यस्याः सा नौस्तथा एकविधा नौः कार्या । तथा
दशपुरुषवती वाहकादन्ये दश पुरुषाः, तेषां प्रयोजनमाह
त एव प्रपाः स्युः त एव दश वाहानां प्रपाः प्रकर्षेण परि-
पालकाः स्युः । अस्यां नावि यावान् भार आरोप्यस्तमाह
पुंसामित्यादिना, सा नौर्यावन्तं भारं वहति तदपेक्षयावरार्धं
अवरं न्यूनमर्धं यस्मिन् वाहे स वाहो भारः । तेन
यावतः पुरुषानसौ परमविधुरा वहति तावन्न तु सम-
धिकमारोप्यमित्यर्थः । अध्यर्धाः स्त्रियः पुरुषापेक्षया
तासामतिभीरुत्वात्, तरः शुल्कः माषः पुराणस्य विंशति-
तमो भागः । शरमध्यायाः यस्यां नद्यां धनुष्मता क्षिप्त-
शरो मध्ये पतति तस्याः, अशरमध्याया यां शरो लङ्घ-
यति तस्याः, पादः कार्पापणस्य चतुर्भागः । निरुदकोऽ-
ल्पोदकः, माष्यः माषपरिमाणः । विर. ६३९

(१) वस्म. १९११-५ (क) संयाने दशवाहावाहिनी
द्विगुणकारिणी स्यात् । प्रत्येकं प्रपास्यः पुमान् (?) । पुंसां
शतावरार्धं चाऽऽहवयेदव्यर्थाः स्त्रियः स्युः । कराष्टीलामाषः
शरमध्यापः पादः कार्पापणाः स्युः निरुदकस्तरो मोष्यः ।),
(ख) (संयानयेदवाहवाहिनीयद्विगुणकारिणी स्यात् प्रत्येकं
प्रपास्यः पुमान्, शतं वा रार्धं तदेतदव्यर्थाः स्त्रियः कराष्टौ
मानधारमध्यमाः पादः कार्पापणस्य निरुदकोऽन्तरो माना ।);
विर. ६३८-९.

अकरः श्रोत्रियो राजा पुमाननाथः प्रव्रजितो
बालवृद्धतरुणप्रजाताः प्रागमिकः कुमार्यो मृत-
पत्यश्च । बाहुभ्यां तरन् शतगुणं दाप्यः ।

राजा पुमाननाथश्च स्वजनरहितो रोगातो वा तरुण-
प्रजाता अचिरप्रमृताः प्रागमिको लेखहारकादिः मृतपत्यो
विधवाः । विर. ६४१

नंदीकक्षवनदाहशैलोपभोगा निष्कराः स्युस्त-
दुपजीविनो वा दशुः ।

विष्णुः

तैरिकः स्थलजं शुल्कं गृह्णन् दश पणान्
दण्ड्यः । ब्रह्मचारिवानप्रस्थभिक्षुगुर्विणीतीर्थानु-
सारिणां नाविकः शौलिककः शुल्कमाददानश्च ।
तच्च तेषां दद्यात् ।

तरिकस्तररूपशुल्कनियुक्तः, आददानश्च दाप्य इत्य-
नुषङ्गः, तच्च तरशुल्कं तेषां ब्रह्मचार्यादीनां जह्यात्
त्यजेत् । विर. ६४१

(१) वस्म. १९१५-६ (क) राजा पुमाननाथः प्रव्र-
जितो (राजपुमाननाथप्रव्रजित) गमिकः (गमाधिकाः) पत्यश्च
(पत्यश्च) तरन् (उत्तरन्) दाप्यः (दद्यात्), (ख) राजा
पुमाननाथः प्रव्रजितो (राजपुमाननाथ प्रव्रजित) जाताः प्राग
(दाता प्रागा) मृतपत्यश्च (मृतापत्यश्च) तरन् (उत्तरन्)
दाप्यः (दद्यात्); उ. २।२६।१७ प्रजाताः (प्रशान्ताः)
(प्रागमि ... दाप्यः ०); विर. ६४०-४१; दवि. १११,
२७६ (अकरः ... पत्यश्च ०) बाहुभ्यां ... दाप्यः (बाहु-
भ्यामुत्तरन् पणशतं दण्ड्यः) : २७५ वृद्ध (वृद्धा) (बाहुभ्य
.....दाप्यः ०).

(२) वस्म. १९१७ (ख) दाह...भोगा (शैलोपमाङ्गा).

(३) विस्म. ५।१३१-३; विर. ६४१ तारिकः स्थलजं
(तरिकश्च स्थल) दण्ड्यः (दाप्यः) (नाविकः शौलिककः ०)
दद्यात् (जह्यात्); दवि. २७५ तारिकः स्थलजं (तरिकः स्थल)
दण्ड्यः (दाप्यः) (शौलिककः ०) दद्यात् (जह्यात्).

मनुः

पणं यानं तरे दाप्यं पौरुषोऽर्धपणं तरे ।

पादं पशुश्च योषिश्च पादार्धं रिक्तकः पुमान् ॥

(१) नदीतीरे यानं गन्त्रीशकटादि तरे पणं दाप्यम् । भाण्डपूर्णानामुत्तरत्रोपदेशाद्विक्तभाण्डानां यानानां यान-द्रव्यानयनार्थमुत्तार्यमाणानामयं राजभागः । पौरुषवाह्यो भारो द्रव्यानयनार्थमानीयमानोऽर्धपणं दाप्यः । पशुगौ-महिष्यादिः पादं स्त्री च, रिक्तको न किञ्चिद्यो गृहीतवान् भारं स पुमान् पादार्धं दाप्यः । रिक्तस्य पुंसो नदी-लङ्घनसामर्थ्यसंभावनया लाघवादल्पमादानम् । स्त्री, अशक्तत्वात्स्वयं तरेण, बहु दाप्यते, तरे तरनिमित्तम् ।

मेधा.

(२) भाण्डपूर्णानि यानानीति वक्ष्यति । अतो रिक्तं गन्त्र्यादि तरमूल्यं पणं राज्ञा दाप्यम् । एवं पुरुषवाह्यो भारोऽर्धपणं दाप्यः । गवादिश्च पशुः स्त्री च पणचतुर्भागं दापनीयः । भाररहितो मनुष्यः पणाष्टभागं दापनीयः ।

* गोरा.

(३) पशुः छागो मेष इत्यादिः । मवि.

भाण्डपूर्णानि यानानि तार्यं दाप्यानि सारतः ।

रिक्तभाण्डानि यत्किञ्चित्पुमांसश्चापरिच्छदाः ॥

(१) भाण्डं द्रव्यं वस्त्रव्रीह्यादि तेन पूर्णानि यानानि सारतस्तार्यं तारार्थं दाप्यानि । यदि महार्थं वस्त्रादि तत्र बह्वारोपितं तदा बहु दाप्यानि, अथ व्रीह्यादिना नातिसौरेण तदाऽलम् । एवं नद्याः मुतरदुस्तरत्वेन कल्पना कर्तव्या । रिक्तभाण्डानि यानानि यत्किञ्चित्पण-पादानि । भाण्डशब्दोऽत्र धनवचनः । ये च परिच्छदा-कोशतो (?)ऽपरिच्छदास्ते न पादार्धमपि तु यत्किञ्चि-

* ममु., मच., नन्द., भाच. गोरावत् ।

(१) मसृ. ८।४०४ [पुमान् (नरः) Noted by Jha]; अप. २।२६३ तरे दाप्यं (तरे [रं] दाप्यः) पौ (पु) तरे (तरम्) रिक्तकः (द्विकरः); विर. ६४० पूर्वार्धे (पणं याने तरे दद्यापौरुषेऽर्धपणं तरम्) रिक्तकः (रिक्तिकः); वीमि. २।२६३ दाप्यं पौरुषो (दाप्यः पौरुषे); विता. ५८६ पौ (पु); समु. ९१ पौ (पु).

(२) मसृ. ८।४०५; मिता. २।२६३; अप. २।२६३; विर. ६४०; वीमि. २।२६३; विता. ५८६; समु. ९१.

१ तरेण पादं दा. २ तरेण. ३ चारेण तदा.

त्तोऽधिकं न्यूनं वा, अत्र न शक्यो नियमोऽतः कल्प-
नैव शास्त्रार्थः । मेधा.

(२) द्रव्यपूर्णानि गन्त्र्यादीनि द्रव्यगतोत्कर्षापकर्ष-गुरुलघुभावापेक्षया तरमूल्यं दाप्यानि । पुमांसश्च परि-च्छदाहो वणिक्प्रभृतयोऽपि अपरिच्छदा आयाता यत्कि-ञ्चिदापनीयाः । अन्यस्य पुंसः 'पादार्धं रिक्तकः पुमान्' इत्युक्तं, अत्र नियमस्य कर्तुमशक्यत्वात् । एतावदेवो-पदेशार्थं, एवं द्रव्यरहितानि मञ्जूषादिनि भाण्डानि यत्किञ्चित् स्वयं दाप्यानि । गोरा.

(३) भाण्डपूर्णानि पण्यद्रव्यपूर्णानि । रिक्तभाण्डानि चर्मभाण्डादीनि । अपरिच्छदाः परिकरद्वान्याः । अत्र यानादीनां दापनं तन्नेतृपुरुषदापनपरम् । मवि.

(४) पण्यद्रव्यपूर्णानि शकटादीनि द्रव्यगतोत्कर्षा-पेक्षया तरं दाप्यानि । द्रव्यरहितानि च गोणीकम्बला-दीनि, यत्किञ्चित्स्वल्पं तार्यं दाप्यम् । अपरिच्छदा दरिद्राः उक्तपदार्थदानापेक्षया यत्किञ्चिदापनीयाः । *ममु.

(५) सारतः तार्यं भाण्डसारूप्येण तार्यं तरः, भाण्डानि भाररहितानि यानानि यत्किञ्चिद्द्रव्यं तत्काल-संनिहितं तार्यं दाप्यानि, परिहितयत्किञ्चित्ताम्बूलादिकं तार्यं दाप्याः । नन्द.

दीर्घाध्वनि यथादेशं यथाकालं तरो भवेत् ।

नदीतीरेषु तद्विद्यात्समुद्रे नास्ति लक्षणम् ॥

(१) पारावारोच्चारणे पूर्वं दानम् । अयं नावा ग्रामा-न्तरगमने । दीर्घाध्वनि योजनादिपरिमाणेन गन्तव्ये । यथादेशं यस्मिन् देशे यत्तरिदानं नाविकैः स्थापितं तदेव । यथाकालं कालो वर्षादि बहूदकस्तत्रान्यन्मूल्यम् । स्वल्पोदकायां सरिति चिरेण ग्रामप्राप्तौ नाविकानामधि-कतरायासवतामधिकमूल्यं, तरमूल्ये कारणे कार्यशब्द-स्तरो भवेदिति । यावद्यावद्दीर्घो देशस्तावत्तरपणो वर्धते । एतच्च नदीतीरेषु विद्यात् । समुद्रे सागरे नास्ति तरलक्ष-णम् । न शक्यते लक्षयितुं कति योजनानि नौर्व्यूहा येन तदनुसारेण मूल्यं कल्प्यते । नदनदीषु शक्यते ज्ञातुमयं पन्था योजनमात्रो द्वियोजन इति । तत्र हि तत्र ग्रामाः

* विर., मच., भाच. गमुवत् ।

(१) मसृ. ८।४०६; विर. ६४०; बाल. २।२६३; समु. ९१.

परिमाणचिह्नं तत्रैकयोजनेऽध्वनि यन्मूल्यं द्विगुणं तद्वि-
योजने । समुद्रे तु बहुवाह्या नौः, न च सुष्ठु शक्यते
योजनादिपरिच्छेदः कर्तुम् । अत एवोक्तं समुद्रे नास्ति
लक्षणमिति । मेधा.

(२) पारावारतरणार्थं पूर्वमुक्तम् । दूराध्वनि पुनः
नदीमार्गेण नावादिना यातव्ये स्वल्पनाद्युपलाद्युपेतदूर-
देशपेक्षया ग्रीष्मर्द्धमन्तादिकालपेक्षया तन्मूल्यं कल्पयि-
तव्यम् । एतच्च नदीतीरेषु बोद्धव्यम् । समुद्रे पुनर्वात-
वशातः पोतवहनात् स्वायत्तत्वाभावे सति तन्मूल्यविशेष-
ज्ञापकं नदीवद्योजनादिकं नास्त्यतोऽत्रोचितमेव शुल्कं
ग्राह्यम् * गोरा.

(३) यथादेशं क्रोशमात्रं नदीपात्रमित्याद्यनुरूपेण ।
यथाकालमल्पवर्त्मवेऽपि स्रोतसा विलम्बादिना, नदी-
तीरेषु तद्विद्यादिति । एतद्द्वयं नदीतीरेष्वेवेत्यर्थः । समुद्रे
नास्ति लक्षणं, नियामकं, तत्र विलम्बादि न नियन्तुं
शक्यमतस्तत्तरेऽधिकग्रहोऽपि न दोषाय । मवि.

(४) दीर्घाध्वन्यनेकदिनगन्तव्याध्वनि दैर्घ्यानुगुण्येन,
तरः शुल्कं 'पणं यानं' इत्यादिनोक्तस्य विषयमुत्तरार्धेन
नियच्छति, लक्षणं शुल्कनिर्णयम् । नन्द.

गर्भिणी तु द्विमासादिस्तथा प्रव्रजितो मुनिः ।
ब्राह्मणा लिङ्गिनश्चैव न दाप्यास्तारिकं तरे ॥

(१) द्वाभ्यां मासाभ्यां ऋतुदर्शनस्य व्यक्तगर्भा स्त्री
भवति तस्या अनुग्राह्यत्वात्तरपणो न ग्राह्यः । प्रव्रजित-
श्चतुर्थाश्रमी, मुनिस्तापसः । ब्राह्मणा लिङ्गिनो ब्रह्मचा-
रिणः, ब्राह्मणग्रहणं विशेषणम् । तेन बाह्यप्रव्रज्यालिङ्ग-
धारिणां नैष विधिः । तरप्रयोजनं तारिकं पणादि तर-
निमित्तं न दाप्याः । वृत्तानुरोधात्तारिकमिति सिद्धे
तरग्रहणम् । मेधा.

(२) गृहीतगर्भा स्त्री मासद्वयादूर्ध्वं, प्रव्रजितो मुनिः
मिक्षुः वानप्रस्थो ब्राह्मणश्च लिङ्गिनो ब्रह्मचारिणः
तरमूल्यं ते न दाप्याः । + गोरा.

* ममु., मच., भाच. गोरावत् ।

+ मवि., ममु., मच. गोरावत् ।

(१) मसृ. ८।४०७ [तरे (करम्) Noted by
Jha]; मिता. २।२६३ तरे (नराः); अप. २।२६३
ब्राह्मणा (ब्राह्मणो) कं तरे (कान्तरे); विर. ६४०; बाल.
२।२६३; समु. ९१.

(३) मुनिर्वानप्रस्थः, लिङ्गिनस्तीर्थयात्रादिपराः,
ब्राह्मणग्रहणेन सिद्धेऽपि प्रव्रजितग्रहणं क्षत्रियस्य कचि-
त्स्मृत्यन्तरे संन्यासो भवेदिति । तारिकं तरशुल्कम् ।

नन्द.

(४) प्रव्रजितः यतिः मुनिर्वानप्रस्थः लिङ्गिनो
गैरिकादिना तरे कैवर्ते तारिकं मूल्यं न दाप्याः, न
दातुं योग्याः । भाच.

यन्नावि किञ्चिद्दाशानां विशीर्येतापराधतः ।

तद्दाशैरेव दातव्यं समागम्य स्वर्तोऽशतः ॥

(१) नाव्यारोपितभाण्डं तरणिकायां यदि दाशानां
नाविकानामपराधादावर्तमानजलेन प्रदेशेन नयतां वा
तत्स्थानं ज्ञात्वा दृढबन्धनेन जलप्रवेशमकुर्वतां वध्या-
दिनहनीभिरयोमयीभिश्चर्मबन्धैः सूत्रबन्धैर्वा शिथिली-
कृतवतां यदि भाण्डं विशीर्येत विनाश्येत तदा तैरेव
दातव्यं स्वर्तोऽशतः स्वभागाद्भाण्डस्वामिने समागम्य
यावन्तो नाव्यारूढा दाशाः । मेधा.

(२) यत्किञ्चिद्द्रव्यं नाविकापराधेन विपद्येत तन्नाव-
रूढैः संभूय स्वांशाद्दातव्यम् । गोरा.

(३) दाशानामपराधत इति किञ्चिद्गणिजो विशीर्येत
नश्येत । स्वर्तोऽशतः स्वधनात् न राजधनात् । मवि.

(४) नौकारूढानां यत्किञ्चिन्नाविकापराधेन नष्टं
द्रव्यं तन्नाविकैरेव मिलित्वा यथाभागं दातव्यम् ।

* ममु.

एष नौयायिनामुक्तो व्यवहारस्य निर्णयः ।

दाशापराधतस्तोये दैविके नास्ति निग्रहः ॥

(१) नौभिर्यान्ति तच्छील नौयायिनस्तेषामेष
विधिरुक्तो, यथा दाशापराधात् यद् भ्रष्टमुदके तद्दुष्टः ।
दैविके दोष उत्पाते वातादिना नौभङ्गे नास्ति नाविकानां
द्रव्यनाशे निग्रहः । एष स्थले भाण्डवाहकानां

* मच., नन्द., भाच. ममुवत् ।

(१) मसृ. ८।४०८; गोरा. तद्दाशै ... व्यं (नावारूढैः
प्रदेयं तत्); विर. ६४१ दाशा (दासा) दाशै (दासै);
समु. ९१.

(२) मसृ. ८।४०९; विर. ६४१ स्य नि (विनि)
निग्रहः (विग्रहः); समु. ९१.

१. न्यनजक.

भारिकाणां वा न्यायः, यद्यप्रमादेन प्रक्रामति भारिको गृहीतदण्डावलम्बनो दृढबद्धोपरिभागः, अकस्मादिष्टया पथि कर्दमीकृते पतितस्य भाण्डं नश्येन्न भारिकस्य दोषः स्यात् । मेधा.

(२) नाविकापराधेन यदुक्तं तत्सर्वं नाविकैर्दातव्यं इत्येष नौयायिनां व्यवहारनिर्णय उक्तः । दैविके पुन-
दोष उत्पातवातनौभङ्गादौ स च न नाविकानां दण्ड-

१ सादृष्ट्या प.

बन्धनादिनिग्रहो विद्यते

* गारा.

(३) दैविके वात्यादिना द्रव्यनाशे । निग्रहो तद-
द्रव्यग्रहः । + मवि.

याज्ञवल्क्यः

तरिकः स्थलजं शुल्कं गृह्णन् दाप्यः पणान् दश × ॥

* ममु., मच., भाच. गोरावत् ।

+ नन्द. मविवत् ।

× व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च संभूयसमुत्थानप्रकरणे
(पृ. ७७८-९) द्रष्टव्यः ।

बालानाथधननिधिनष्टापहतव्यवस्था

गौतमः

प्रनष्टस्वामिकधनव्यवस्था

प्रनष्टमस्वामिकमधिगम्य राज्ञे प्रब्रूयुः ।

(१) प्रनष्टं स्वामिसकाशात्प्रभ्रष्टम् । अस्वामिकं अज्ञायमानस्वामिकम् । अधिगम्य भूमौ पतितमुपलभ्य जनपदपालने नियुक्ता एते राज्ञे प्रब्रूयुः । अन्ये वा ये केचिद्दृष्टवन्तस्तेऽपि ब्रूयुः । गौमि.

(२) प्रनष्टं स्वामिसकाशादपगतं अस्वामिकं अवि-
ज्ञायमानस्वामिकं—ज्ञायमानस्वामिकं तु स्वामिन एव
कथयेत् । अधिगम्य लब्ध्वा राज्ञे नामात्यादिभ्यः प्रब्रूयुः,
प्रशब्दादमायया कथयेयुः, इदमस्मिन् देशे एवं
चासादितं, अविष्यतां कस्यैतदिति । बहुवचनप्रयोगात्
सामन्तादिभिरपि वक्तव्यमेवेति । मभा.

(१) गौध. १०१३५; मिता. २१३३ एमस्वा (हस्वा)
(राशे प्रब्रूयुः०) : २१७३ एमस्वा (हस्वा); अप. २१७३
राशे (राशः); व्यक. ११८ एमस्वा (हस्वा); मभा. ;
गौमि. १०१३६; स्मृच. १३३; विर. ३४७ प्रब्रूयुः
(तु ब्रूयुः); दवि. २७४ मिता. २१३३ वत्; नृप्र. १७३
प्रब्रूयुः (ब्रूयुः); विता. ५६४ दविवत्; सेतु. २५१ एमस्वा
(हस्वा) प्रब्रूयुः (ब्रूयुः); प्रका. ८४; समु. ७२ नष्ट (नष्ट).

^१विख्याप्य संवत्सरं राज्ञा रक्ष्यम् × ।

(१) विख्याप्य, इदमेवंजातीयकं वस्तुवासादितं
रक्ष्यते यस्यैतस्य तत्स आगच्छत्विति नगरे पटहेन घोष-
यित्वा संवत्सरं रक्ष्यम् । प्राक् चेत्संवत्सरात् स्वाभ्या-
गच्छति ततो लक्षणानि पृष्ट्वा साम्यं चेत्तत्तस्मै देयम् ।
वैषम्ये स दण्ड्यः । तथा च याज्ञवल्क्यः—‘प्रनष्टाधि-
गतं देयं नृपेण धनिने धनम् । विभावयेन चेष्टिङ्गैस्त-
त्समं दण्डमर्हति ॥’ एवमधिगम्याप्रब्रुवन्तो दण्ड्याः ।
गौमि.

(२) रक्षणस्य तदायत्तत्वात् अधिकाराच्च लब्ध-
स्यापि राजशब्दस्योपन्यासः तद्रक्षणे अत्याप्ता नियो-
क्तव्या इति तथा चाहोशना—विद्याभिजनयुक्तान्

× मिता. व्याख्यानं ‘प्रनष्टाधिगतं’ इति याज्ञवल्क्यवचने
द्रष्टव्यम् ।

(१) गौध. १०१३६; मिता. २१३३ (विख्याप्य०) :
२१७३ (क) ख्याप्य (ख्यातं); अप. २१७३; व्यक.
११८; मभा.; गौमि. १०१३७; स्मृच. १३३; विर.
३४७; दवि. २७४ (विख्याप्य०) संवत्सरं (वत्सरं); नृप्र.
१७३ रक्ष्यम् (रक्ष्यः); विता. ५६४ (विख्याप्य०); सेतु.
२५२; प्रका. ८४; समु. ७२.

पूर्वदृष्टप्रमाणान् वृद्धानिधिपालने नियुज्यात्' इति ।

* मभा.

उर्ध्वमधिगन्तुश्चतुर्थं राज्ञः शेषः ।

संवत्सरात्परतो येनाख्यातं तस्मै चतुर्थं, राज्ञः शेषम् ।
आख्यातुश्चतुर्थं दत्त्वा शेषं स्वयं गृह्णीयात् उत नियु-
क्ताय देयमिति संदेहः स्यादिति तन्निराकरणार्थं शेषं
राज्ञ इत्युक्तम् ।

+ मभा.

निधिव्यवस्था

^१ निध्यधिगमो राजधनम् ÷ ।

(१) अथ प्रनष्टाधिगताधिगन्तुश्चतुर्थमित्यस्यापवाद-
माह—निध्यधिगम इति । निधिश्वेदधिगतस्तद्राजधन-
मेव भवति । अधिगन्त्रे अनुग्रहानुरूपं किञ्चिदेयमिति ।
गौमि.

(२) प्रनष्टाधिगताधिगन्तुश्चतुर्थमुक्तं तद्विशिनष्टि—
निध्यधिगम इति । निधेः पूर्वनिहितस्याधिगमो लाभः
स राज्ञ एव, न ततोऽधिगन्तुश्चतुर्थः एवञ्च निधे-
रन्यद्द्रव्यं यत्तस्मादेव चतुर्थांश इति द्रष्टव्यम् । ननु च
निधेर्यदन्यद्द्रव्यं राज्ञः कथं तत्प्राप्तिः, अधिगमस्य
साधारणत्वेनोक्तत्वात् येन पूर्वमधिगम्यते तेनैव तस्य
गृह्यमाणत्वादिति अत्रोच्यते— यस्मिन्ननुभूतचिह्नानि
दृश्यन्ते तद्राज्ञे कथयेत् इतरत् स्वयं गृह्णीयादिति एवं
चानुभूतचिह्नानि मुपित्वा गृह्णीतो दोषः, यथाह लोकाधिः
—'अनुभूतचिह्नानि मुपित्वा गृह्णीतः पूर्वसाहसं दण्डः

* शेषं गौमिवत् ।

+ गौमि. मभावत् ।

÷ विश्व. व्याख्यानं 'इतरेण निधौ' इति याज्ञवल्क्यवचने
द्रष्टव्यम् । मेधा. व्याख्यानं 'समायमि'ति मनुवचने द्रष्टव्यम् ।

(१) गौध. १०१३७; मिता. २१३३ श्रुतार्थं (श्रुतार्थोऽशो)
शेषः (शेषम्); व्यक. ११८ शेषः (शेषम्); मभा.;
गौमि. १०१३७; स्मृच. १३३ श्रुतार्थं (श्रुतार्थो); विर.
३४७ व्यकवत्; दवि. २७४ मितावत्; विता. ५६४ मितावत्;
सेतु. २५२ व्यकवत्; प्रका. ८४ स्मृचवत्; समु. ७२.

(२) गौध. १०१४२; विश्व. २१३७; मेधा. ८१३५;
मिता. २१३५ धनम् + (भवति); अप. २१३५; मभा.;
गौमि. १०१४३; स्मृच. १३४; विर. ६४३ गमो + (न);
विता. ५६४ राजधनम् (राज्ञो धनम्); सेतु. २९२ गमो
राजधनम् (गमे न राजा धनम्); समु. ७३.

तद्द्रव्यद्विगुणं च राजा हरेत्' इति असति धनग्रहणे
निध्यधिगमो राज्ञ इत्युक्ते अराज्ञ इति प्रतिषेधोऽप्या-
शङ्क्येत ।

मभा.

न ब्राह्मणस्याभिरूपस्य * ।

(१) अभिरूपः षट्कर्मनिरतः तस्य ब्राह्मणस्य चेन्नि-
ध्यधिगमो न तद्राजधनं किं तर्हि अधिगन्तुर्ब्राह्मण-
स्यैवेति ।

गौमि.

(२) तस्य कर्मसाधनत्वात् ।

X मभा.

अब्राह्मणोऽप्याख्याता षष्ठं लभेतेत्येके ।

(१) अब्राह्मणोऽपि निधिमधिगम्य यद्याचष्ट इद-
मित्यमासादितमिति स तस्य निधेः षष्ठं लभेतेत्येके
स्मर्तारो मन्यन्ते । ब्राह्मणोऽनभिरूपे कल्प्यः ।

गौमि.

(२) अब्राह्मणः क्षत्रियादिः, आख्याता पूर्वं ज्ञाप-
यिता, षष्ठमंशं लभेतेत्येके मन्यन्ते, चारित्रकेशफलं हि
तदिति, एक इति वचनाच्च तु गौतमः, अपरिमित-
सारत्वान्निधीनाम् । अतो यत्किञ्चिदस्य देयमिति न तु
षष्ठ एवांश इति । अपिशब्दात् ब्राह्मणोऽप्यनभिरूप
इति ।

मभा.

बालधनव्यवस्था

रक्ष्यं बालधनमा व्यवहारप्रापणान् समावृत्तेर्वा ।

* विश्व. व्याख्यानं 'इतरेण निधौ' इति याज्ञवल्क्य-
वचने द्रष्टव्यम् ।

X शेषं गौमिवत् ।

(१) गौध. १०१४३; विश्व. २१३७ स्यामि (स्यानमि);
मिता. २१३५; अप. २१३५ न आ (तद्रा); मभा.;
गौमि. १०१४४ नकारस्तु पठित इति भाति; विर. ६४३
(न०); विता. ५६४; सेतु. २९२ (न०); समु. ७३.

(२) गौध. १०१४४; विश्व. २१३७; मिता. २१३५
(क) णोऽप्या (णो व्या) षष्ठं (षष्ठमंशं), (ख) षष्ठं
(षष्ठमंशं); अप. २१३५ ख्याता (ख्यातं) षष्ठं (षष्ठमंशं);
मभा.; गौमि. १०१४५; विर. ६४३ णोऽप्या (ण आ)
षष्ठं लभेते (षष्ठमंशं लभत इ); विता. ५६४ ऽप्याख्या
(पाख्या) षष्ठं (षष्ठमंशं); सेतु. २९२ (अब्राह्मण आख्यात्वा
षष्ठमंशं लभते इत्येके); समु. ७३ (इत्येके०).

(३) गौध. १०१४५; अप. २१२५ प्रापणात् (प्राप्तेः)
(समावृत्तेर्वा०); मभा.; गौमि. १०१४८-९; व्यप्र. ४६०
अपवत्, विष्णुः.

(१) बालोऽप्राप्तपोडशवर्षः । तस्य यदि हितैषिणो रक्षकाश्च पित्रादयो न सन्ति सन्तो वा मूर्खाश्चाधार्मिकाश्च तदा तद्धनं राजा रक्ष्यम् । आ कुतः । व्यवहारप्रापणात् । यावदसौ व्यवहारप्राप्तः पोडशवर्षो भवति । आङ्गनुवर्तते । अधीतवेदस्य गुरुकुलान्निवृत्तिः समावृत्तिः । आ वा तस्या इति । गौमि.

(२) बालः अप्राप्तपोडशवर्षः तद्ग्रहणमन्येषामपि रक्षणासमर्थानामुपलक्षणम् । तद्धनं बन्धुभ्यो रक्षेत् । अन्येभ्यस्तु रक्षणस्य 'रक्षणं सर्वभूतानां' इत्यनेनैव सिद्धत्वात् । आ व्यवहारप्रापणात् रक्षणसामर्थ्योपजननात्, आ समावृत्तेर्वा सत्यपि सामर्थ्यलक्षणे । विकल्पस्तु अध्ययनाद्यभियोगापेक्षया वर्णनीयः । मभा.

धनो चौरहो व्यवस्था

चौरहृतमपजित्य यथास्थानं गमयेत् । कोशाद्वा दद्यात् * ।

बौधायनः

प्रनष्टस्वामिकधनव्यवस्था

अत्राब्राह्मणस्य प्रनष्टस्वामिकं रिक्तं संवत्सरं परिपाल्य राजा हरेत् ।

असावस्य द्रव्यस्य प्रभुरित्यज्ञानमात्रे प्रनष्टशब्दः । ब्रह्मस्वमिति तु विशते ब्राह्मण एवाददीत । उक्तं चैतच्छौचाधिष्ठानाध्याये 'न तु कदाचिद्राजा ब्राह्मणस्य स्वमाददीत' इति । बौवि. (पृ. ११-१२)

बालधनव्यवस्था

तेषामप्राप्तव्यवहारानामंशान् सोपचयान् सुनिगुप्तान् निदध्युरान्यव्यवहारप्रापणात् ।

अप्राप्तव्यवहाराश्च बाला आ पोडशादर्षात् । तथा हि—'गर्भस्थैः सटशो ज्ञेय आष्टमादत्सराच्छिष्टः । बाल आ पोडशादज्ञेयः पौगण्डश्चेति शन्यते ॥' तेषां पुत्राणां

* व्याख्यासंग्रहः स्थलदिनिर्देशश्च स्तेयप्रकरणे (पृ. १६६३) द्रष्टव्यः ।

(१) बौध. १।१०।१७; व्यक. १४०; विर. ११७; विचि. ४८; बाल. २।१७३; सेतु. १४३; विव्य. ३५.

(२) बौध. २।२।४२; व्यक. १६१; विर. ५९९ अंशान्... निदध्युरा (सोपचयानंशान् सुगुप्तान् निदध्यादा); स्मृसा. १३७ सुनिगु... ध्युरा (सुगुप्तान् निदध्यादा).

मध्ये बालानामंशान् सोपचयान् गुतान्निदध्युः । उपचयो नैय्यायिकी वृद्धिः । तथा बालानां द्रव्यं वर्धयेत् । उपचीयमानांश्चांशान् वा सुगुप्तान् रक्षितान् परैरनुपहतान् आव्यवहारप्रापणान्निदध्युः । बौवि. (पृ. १३४)

वसिष्ठः

बालधनव्यवस्था

संपन्नं च रक्षयेत् राजा, बालधनान्यप्राप्तव्यवहारानां प्राप्तकाले तु तदद्यात् ।

प्रगष्टरवामिकधनं राजगामि

प्रहीणद्रव्याणि राजगामीनि भवन्ति ।

निधिव्यवस्था

अप्रज्ञायमानं वित्तं योऽधिगच्छेद्राजा तद्धरेदधिगन्त्रे पष्टमंशं प्रदाय ।

ब्राह्मणश्चेदधिगच्छेत् पदकर्मसु वर्तमानो न राजा हरेत् ।

विष्णुः

निधिव्यवस्था

आकरेभ्यः सर्वमादद्यात् ।

निधिं लब्ध्वा तदर्थं ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् । द्वितीय-

(१) वस्मृ. १६।६ (क) राजा (राज) तदद्यात् (तद्यत्), (ख) (संपन्ननामाधरेत्) । राजा बालानामप्राप्तव्यवहारानां प्राप्तकाले तु तदद्यात् ।

(२) वस्मृ. १६।१७ (ख) प्रहीण (गृहिणां).

(३) वस्मृ. ३।१४; मिता. २।३५ अधिगन्त्रे... प्रदाय (पष्टमंशमधिगन्त्रे दद्यात्); अप. २।३५ न वित्तं (न वित्तं); स्मृच. १३४; विर. ६४३ तद्धरे (तदुद्धरे); मपा. २२५-६ अप्रज्ञा (अज्ञा) दधिगन्त्रे (दधिकं तु); दीक. ३५ (अप्रज्ञायमानं वित्तं यो गच्छेद्राजा तमुद्धरेत् । अधिगन्त्रे पष्टभागं प्रदाय स तु सर्वशः); दवि. २८७; वीमि. २।३५ यो (सो) तद्धरे (तदुद्धरे) प्रदाय (प्रदद्यात्); विता. ५६४ प्रदाय (प्रदद्यात्); सेतु. २९२ पष्टमंशं (अष्टमंशं); प्रका. ८४; समु. ७३.

(४) वस्मृ. ३।१५; अप. २।३५ गच्छेत्... हरेत् (गच्छति षट्सु कर्मसु वर्तमानः सर्वं हरेत्); मभा. १२।४२ पट् (पट्सु); स्मृच. १३४ न राजा (सर्व); विर. ६४३; मपा. २२६; दवि. २८९; प्रका. ८४; समु. ७३.

(५) विस्मृ. ३।५५; विर. ६४४.

(६) विस्मृ. ३।५६-६०; विर. ६४४ दद्यात् + (दत्त्वा)

मर्ध कोशे प्रवेशयेत् । निधिं ब्राह्मणो लब्ध्वा
सर्वमादद्यात् । क्षत्रियश्चतुर्थमंशं राज्ञेऽपरं चतुर्थ-
मंशं ब्राह्मणेभ्योऽर्धमादद्यात् । वैश्यस्तु चतुर्थमंशं
राज्ञे दद्यात् ब्राह्मणेभ्योऽर्धमंशमादद्यात् ।

शूद्रश्चावामं द्वादशधा विभज्य पञ्चांशान् राज्ञे
दद्यात् पञ्चांशान् ब्राह्मणेभ्योऽशद्वयमादद्यात् ।
अनिवेदितविज्ञातस्य सर्वमपहरेत् ।

स्वनिहिताद्राज्ञे ब्राह्मणवर्जं द्वादशमंशं दशुः । पर-
निहितं स्वनिहितमिति ब्रूवंस्तत्समं दण्डमावहेत् ।

ब्राह्मणेभ्योऽर्धं दद्यादित्यनुपपत्तनीयम् । अंशं परिशिष्टं
ब्राह्मणो लब्ध्वा सर्व (लब्ध्वा ब्राह्मणः स्वयं) राजेऽपरं (राजे
दद्याच्छ्रेष्ठं) भ्योऽर्धमंशमा (भ्यो दद्यादधर्मा) वैश्यस्तु (वैश्यः)
ऽर्धमंशमा (ऽर्धमंशमंशं स्वयमा) ; मपा. २२५ (निधि
लब्ध्वा ... .. प्रवेशयेत्०) निधि ... .. मादद्यात् (निधि च
ब्राह्मणो लब्ध्वा सर्वमादद्यात् । क्षत्रियश्चतुर्थमंशं राज्ञे दद्या-
च्चतुर्थमंशं ब्राह्मणेभ्योऽर्धमादद्यात् । वैश्यश्चतुर्थमंशं राज्ञे
दद्याद्ब्राह्मणेभ्योऽशमादद्यात्) ; व्यनि. ५३३ श्वतुर्थमंशं राजेऽ-
परं चतुर्थमंशं (श्वतुर्थांशं राज्ञे दद्यात् । चतुर्थं) वैश्यस्तु
(वैश्यः) ऽर्धमंशमा (धर्मं । चतुर्थमंशमा) ; दवि. २८८
(निधिं लब्ध्वा ब्राह्मणेभ्यस्तदर्थं दत्त्वा द्वितीयमर्धं कोषे प्रवेश-
येत् । निधिं लब्ध्वा ब्राह्मणः स्वयमेवादद्यात् । क्षत्रियश्चतुर्थमंशं
राज्ञे दद्यात् चतुर्थमंशं ब्राह्मणेभ्यः, अर्धं स्वयमेवादद्यात् ।
वैश्यश्चतुर्थांशं राज्ञे दद्यात् ब्राह्मणेभ्योऽर्धं स्वयमंशद्वयमादद्यात्) ;
सेतु. २९३ (क्षत्रियश्च चतुर्थमंशं राज्ञे दद्याच्चतुर्थमंशं ब्राह्मणेभ्यो
दत्त्वा अर्धमादद्यात् । वैश्यश्चतुर्थमंशं राज्ञे दद्यात् ब्राह्मणेभ्योऽर्धमंशं
स्वयमादद्यात्) एतावदेव.

(१) विस्मृ. ३।६१-२; विर. ६४४ (शूद्रस्ववातं
द्वादशधा विभज्य पञ्चमं राज्ञे दद्यात् ब्राह्मणेभ्योऽशद्वयमेव
दद्यादवशिष्टं सर्वं स्वयमादद्यात्) ; व्यनि. ५३३ वामं (वाम-
निधिं) भ्योऽश (भ्यः स्वयमंशं) सर्वं (सर्वस्व) ; दवि.
२८८ पञ्चांशा ... दद्यात् (पञ्चांशं राज्ञे पञ्चांशं ब्राह्मणेभ्योऽशद्वयं
स्वयमादद्यात्) (अनि ... .. हरेत्०) : २९२ (शूद्र ...
दद्यात्०) सर्वमप (सर्वस्वमा) ; सेतु. २९३ पञ्चांशान्
ब्राह्मण ... .. दद्यात् (ब्राह्मणेभ्योऽशद्वयमेव दद्यात्) शतस्य ...
हरेत् (शानस्य सर्वस्वमादद्यात्) .

(२) विस्मृ. ३।६३-४; विर. ६४२ ब्रूवंस्त ... वहेत्
(वदन्तस्तत्समं दण्डमावहेत्) ; मपा. २२५ राज्ञे (राज्ञे) ;
दवि. २८६ विरवत् ; सेतु. २९१ ब्राह्मण + (धन)
(पर ... वहेत्०) .

स्वयमादद्यात् ।

विर. ६४४

बालानाथस्त्रीधनव्यवस्था

बालानाथस्त्रीधनानि च राजा परिपालयेत् ।

अनाथोऽवेक्षकरहितोऽन्धपङ्गवादिः । मध्येऽनाथपद-
प्रयोगादुभयत्रान्वयेन बालस्त्रियोरप्यनाथत्वं गम्यते । वै.

धने चौरहते व्यवस्था

चौरहृतं धनमवाप्य सर्वमेव सर्ववर्णेभ्यो दद्यात् ।

अनवाप्य च स्वकोशादेव दद्यात् * ।

शङ्खः शङ्खलिखितौ च

बालानाथस्त्रीधनव्यवस्था

रक्षेत्राजा बालानां धनान्यप्राप्तव्यवहाराणां
श्रोत्रियवीरपत्नीनां प्रहीणस्वामिकानि राजगामीनि
भवन्ति ।

श्रोत्रियवीरपत्नीनां श्रोत्रिये वीरे प्रोषितेऽपगते वा
तत्पत्नीनाम् । विर. ५९९

न हायं स्त्रीधनं राजा तथा बालधनानि च ।

नार्याः पडागमं वित्तं बालानां पैतृकं धनम् ÷ ॥

कौटिलीयमर्थशास्त्रम्

बालादिधनव्यवस्था

प्राप्तव्यवहाराणां विभागः । अप्राप्तव्यवहाराणां
देयविशुद्धं मातृबन्धुषु प्रामवृद्धेषु वा स्थापयेयुर्व्यव-
हारप्रापणात् । प्रोषितस्य वा । संनिविष्टसममसंनि-
विष्टेभ्यो नैवेशनिकं दशुः । कन्याभ्यश्च प्रादानि-
कम् + ।

अदायादकं राजा हरेत् स्त्रीवृत्तिप्रेतकार्यधर्ज-
मन्यत्र श्रोत्रियद्रव्यात् । तत् त्रैविद्येभ्यः
प्रयच्छेत् × ।

* स्थलनिर्देशः स्तेयप्रकरणे (पृ. १६७१) द्रष्टव्यः ।

÷ व्याख्यानं स्थलादिनिर्देशश्च दायभागप्रकरणे (पृ. १४७३)
द्रष्टव्यः ।

+ व्याख्यानं स्थलनिर्देशश्च दायभागे (पृ. ११९९-१२००)
द्रष्टव्यः ।

× व्याख्यानं स्थलनिर्देशश्च दायभागे (पृ. १४७४) द्रष्टव्यः ।

(१) विस्मृ. ३।६५; व्यक. १६१; विर. ५९८
(च०) ; स्मृसा. ७४ च राजा (राजा तु) : १३७ :
१४४ (च०) .

(२) व्यक. १६१; विर. ५९९; स्मृसा. १३७.

मनुः

बालानाथधनव्यवस्था

बालदायादिकं रिक्तं तावद्राजानुपालयेत् ।

यावत्स स्यात्समावृत्तो यावच्चातीतशैशवः ॥

(१) ननु च व्यवहारदर्शनं वक्तव्यतया प्रस्तुतम् ।

तत्र कः प्रसङ्गो बालधनरक्षायाः । उच्यते । विवादपद-
तामेवैतद्विषयादिवर्तयितुमिदमारभ्यते । बालधनं राजा
स्वधनवत्परिपालनीयम् । अन्यथा पितृव्यादिवान्धवा
मयेदं रक्षणीयं मयेदमिति विवर्देरन् । न चान्यः
प्रसङ्गोऽस्ति । आशङ्क्यमानव्यवहारवच्च । न केवलेषु
राजधर्मेणूपादिश्यते अतोऽस्मिन्नेवावसरे वक्तव्यम् । बालो
दायादोऽस्य तदिदं बालदायादिकम् । दायादः स्वाम्यत्रो-
च्यते । बालस्वामिकं धनं तावद्राजा रक्षेद्यावदसौ समा-
वृत्तो गुरुकुलात्प्रत्यागतो यावद्वाऽतीतशैशवः अतिक्रान्त-
बालभावः । अयं च विकल्पो यो गृहशैशवो भवति
तदर्थमतीतशैशव इत्युच्यते । यस्तु व्रतकः स निवृत्तेऽपि
शैशवे आ समावर्तनात्प्रतिपाल्यधनः स्यात् । अथवा
दिजातीनां समावर्तनमवधिरन्येषां शैशवात्ययः । *मेधा.

(२) अनुपालयेत् स्वगोचरीकृत्य स्थापयेत् । समा-
वृत्तः षट्त्रिंशदब्दादिषु । तन्मध्ये चेद्धनेन कार्यं तदा
यावद्वैत्यवध्यन्तरम् । शैशवं षोडशाब्दात्प्राक् । मवि.

(३) अविद्यमानात्पुरुषविषयमेतत् । स्मृच. १३२

(४) अनाथबालस्वामिकं धनं पितृव्यादिभिरन्यायेन
गृह्यमाणं तावद्राजा रक्षेत् । यावदसौ षट्त्रिंशदब्दादिकं
ब्रह्मचर्यमित्याद्युक्तेन प्रकारेण गुरुकुलात्समावृत्तो न भवति
तादृशस्यावश्यकत्वात्प्रविगमात् । यस्तवशक्त्यादिना बाल
एव समावर्तते सोऽपि यावदतीतबाल्यो भवति तावत्तस्य
धनं रक्षेत् । बाल्यं च षोडशवर्षपर्यन्तम् । 'बाल
आषोडशाद्रर्णात्' इति नारदवचनात् । ममु.

* गोरा. मेधावत् । मच. मेधागतं समुगतं च ।

(१) मस्मृ. ८।२७ ख., यावच्छा (यावद्वा); व्यक.
१६१ दिकं (गतं) यावच्छा (यावद्वा); मवि. मस्मृवत्;
स्मृच. १३२ त्स स्यात् (तस्यात् स) शेषं मस्मृवत्; विर.
५९८ व्यकवत्; स्मृसा. १३७ मस्मृवत्; विचि. २४४
यादिकं (यगतं) त्स स्यात् (तस्यात्); प्रका. ८३ स्मृचवत्;
समु. ७२ स्मृचवत्.

व्य. कां. २४५

(५) कार्यादिसामर्थ्यापेक्षया व्यवस्थापनीयो
विकल्पः । नन्द.

(६) बालस्य बन्धुरहितस्य । समावृत्तः लब्धानुज्ञः ।
भाच.

वशाऽपुत्रासु चैवं स्याद्रक्षणं निष्कुलासु च ।

पतिव्रतासु च स्त्रीषु विधवास्वातुरासु च ॥

(१) यः कश्चिदनाथस्तस्य सर्वस्य धनं राजा यथाव-
त्परिरक्षेत् । तथा चोदाहरणमात्रं वशादयः । एवं प्रजा-
पालनमनुष्ठितं भवति । पूर्वस्तु श्लोकः कालनियमार्थः ।
वशा बन्ध्या, अपुत्राऽसमर्थपुत्राऽविद्यमानपुत्रा दुर्गतपुत्रा
वा । वशाश्चापुत्राश्चेति द्वन्द्वः । ननु च वशाऽप्यपुत्रैव ।
सत्यम् । उभयोपादानं तु सत्यमि भर्तारि तस्याः संरक्षणार्थं,
तस्यां ह्यधिविद्यायां भर्ता निरपेक्षो भवति । निष्कुला-
ग्रहणं तासां विशेषणं, तासां न कश्चिद्देवरपितृव्यमातु-
त्यादिः परिरक्षकोऽस्ति स्त्रीत्वाच्च स्वयमसमर्थाः, बान्ध-
वास्तु मत्सरिणः, तासां च तदुच्यते । बन्धुभिर्हि स्त्रीणां
शीलशरीरधनानि रक्षितव्यानि । तदुक्तं— 'विनियोगात्म-
रक्षासु भरणं च स ईश्वरः ॥ परिरक्षणे पतिकुले निर्मनुष्ये
निराश्रये । तत्सपिण्डेषु वाऽसत्सु पितृपक्षः प्रभुः स्त्रियाः ॥
पक्षद्वयावसाने तु राजा भर्ता प्रभुः स्त्रियाः ॥'

या तु स्वयमेव कथञ्चिच्छक्ता न तत्र बान्धवानां
व्यापारोऽस्ति । अत एवाह । आतुरास्त्विति । असामर्थ्य-
मेतेन लक्ष्यते । अन्यैस्त्वातुरभर्तृका आतुरा व्याख्याता ।
अविधवाऽपि भर्तुरसामर्थ्याद्राशैव रक्षा स्यादिति । निर्म-
नुष्याणामेतत् । कुलं बन्धुजातं तासां नास्ति ताः
निष्कुलाः । अन्ये तु कुलटां निष्कुलामाहुः । तासामपि
वेशाद्युपाजितं धनं अपतितानां राजा रक्ष्यम् । अस्मिन्
पक्षे स्वतन्त्रनिष्कुलाग्रहणम् । पतिव्रतासु विधवासु ।
मृतभर्तृका विधवा । धव इति भर्तृनाम । ताद्विहितता
विधवा । ताश्चेत्यतिव्रता भवन्ति तदा ता रक्ष्यधनाः ।
व्यभिचाररतानां तु स्त्रीधनानर्हत्वं स्मृत्यन्तरे पठ्यते
'अपकारक्रियायुक्ता निर्लज्जा चार्थनाशिका । व्यभि-
चाररता या च स्त्रीधनं न तु साऽर्हति ॥' इति ।

(१) मस्मृ. ८।२८; गोरा. वशा (बन्ध्या); व्यक.
१४८; स्मृच. १३२; विर. ५१२; दवि. ३१९; विता.
४४५ स्वातु (स्वासु) मनुनारदौ; प्रका. ८४; समु. ७२.

तस्यास्तु निष्कासनं विहितम् । निष्कासनं च प्रधानवेदमनो बहिरवस्थापनम् । न तु निर्वासनमेव । यतः पतितानामपि तासां गृहान्तिके वासो भक्ताच्छादन-मात्रदानं च विहितम् । 'एवमेव विधिं कुर्याद्योषित्सु पतितास्वपि । वस्त्रान्नपानं देयं च वसेयुश्च गृहान्तिके ॥' तेन यः कश्चिन्स्त्रीणां निर्वासनविधिः 'स्त्रीधनं द्रव्य-सर्वस्वम्' इत्यादिषु श्रूयते स एवैविषय एव द्रष्टव्यः । तथापि नात्रद्विश्रोतस्योपादिना किञ्चिदजितं तदर्हस्येव । न बान्धवा अहरेयुः । इह त्वस्मिन्नेव निमित्ते आधिवेदनं विहितं न तु स्त्रीधनापहारः । तथा ह्याह 'मथपाऽसाधुवृत्ता च प्रतिकुला च या भवेत् । व्याधिता चाधिवेत्तव्या हिंसाऽ-र्थघ्नी च भवेदा ॥' अतश्च मानवस्मृतित्रयेण च 'स्त्रीधनं न तु साऽर्हति' इत्येषा स्मृतिरिव व्याख्यायते । आधिवेद-निकं स्त्रीधनमेवा नाहति, नैतस्यै देयमित्यर्थः । यदुक्तम् 'अधिविन्नस्त्रियै दद्यादाधिवेदनिकं समम्' इति, न तु प्राग्दत्तमस्या अपहर्तव्यम् । वयं तु ब्रूमः । पुरुषद्वेषिण्या व्यभिचाररतायाश्च युक्त एवापहारः । यत इहाप्युक्तं— 'अतिक्रामेत्प्रमत्तं या मत्तं रोगार्तमेव या । सा त्रीन्मासानपरित्याज्या विभूषणपरिच्छदा ॥' भूषणपरि-च्छदैर्वियुक्ता कर्तव्येत्यर्थः । * मेधा.

(२) यथा बालधनस्य राजा रक्षणं स्यादेवं सत्यपि भर्तारि वन्ध्यासु स्त्रीष्वप्रजासु निष्कुलासु च कन्यकासु मृतप्रोषितभर्तृकासु साध्वीषु व्याधितासु च रक्षणं स्यात् । अत्र गोत्रलीवर्दन्यायेनानेकशब्दोपादानम् । गोरा.

(३) वशा वन्ध्या । अपुत्रा मृतपुत्रा अजातपुत्रा वा । तदा यावत्तत्कुल्यगोचरेण तयोर् यदि सिद्धिस्तावत्तद्विस्तं रक्ष्यं तत्प्रोषणं च कार्यं ते यदि निष्कुले रक्षकस्वकुल्य-रहिते स्यातां तदाऽप्येवं यावज्जीवरक्षणं स्वगोचरेण स्थापनं च राजा कार्यम् । एवंविधासु च पतिव्रतासु पत्युद्देशेन ब्रह्मचर्यादिव्रतकारिणीषु वा । मवि.

(४) निष्कुलः स्वपक्षहीनाः । स्मृच. १३२

(५) वशासु वन्ध्यासु कृतदारान्तरपरिग्रहः स्वामी निर्वाहार्योपकल्पितधनोपायासु निरपेक्षः । अपुत्रासु च स्त्रीषु प्रोषितभर्तृकासु, निष्कुलासु सपिण्डरहितासु, साध्वीषु च

स्त्रीषु, विधवासु, रोगिणीषु च यद्धनं तस्यापि बालधन-स्येव राजा रक्षणं कर्तव्यम् । अत्र चानेकशब्दोपादो गोत्रलीवर्दन्यायेन पुनरुक्तिपरिहारः । ममु.

एवमेव विधिं कुर्याद्योषित्सु पतितास्वपि ।

वस्त्रान्नपानं देयं च वसेयुश्च गृहान्तिके ॥

जीवन्तीनां तु तासां ये तद्धरेयुः स्वबान्धवाः ।

ताञ्छिष्याच्चौरदण्डेन धार्मिकः पृथिवीपतिः ॥

(१) बान्धवानां स्त्रीधनमपहरतामयं चोरदण्डः । ते हि बहुभिरुपधिमिरपहरन्ति । अस्वतन्त्रैषा स्त्री, किं ददाति किं वा मुहुक्ते, वयमत्र स्वामिन इति अर्चोर्वाशङ्क्या, चोरदण्डो विधीयते । जीवन्तीनां तासां स्वबान्धवा देवरादयस्तद्धनं ये हरेयुस्तान् शिष्यात् पृथिवीपति-निर्गृह्णीयात् । चोरदण्डो वक्ष्यमाणः 'येन येन यथाङ्गेन स्तेनो नृपु विचेष्टते । तत्तदेव हरेत्तस्य प्रत्यादेशाय पार्थिवः ॥' इति (मस्मृ. ८।३३४) । स्वबन्धुभ्यश्चैत-द्विशेषेण राजा रक्षितव्यम् । चौररक्षा तु संवराप्रतिपत्त्या विहिता । मेधा.

(२) भाविस्वाम्यादस्मादधीनत्वादेव्याजेन ये बान्धवास्तासां जीवन्तीनां धनं हरेयुः । वक्ष्यमाणचौर-दण्डेन धर्मप्रधानो राजा दण्डयेत् । + गोरा.

(३) यदि तु तासां वित्तं संभवति तदाह— जीवन्तीनामिति । मवि.

(४) स्त्रीधनस्य रक्षणीयप्रकरणे तदपहर्तृदण्डविधान-माह— जीवन्तीनां इति । स्वदेवरादयो बान्धवाः सोदरादयः । जीवन्तीनामिति विशेषणान्मृतासु बान्धवा-नामेव स्त्रीधने स्वामित्वं गम्यते ।

+ गवि., ममु., मच., भाच. गोरावत् ।

(१) मस्मृ. ८।२८ इत्यस्योपरिष्ठात् प्रक्षिप्तलोकोऽयम्, स. पुस्तके वायं प्रक्षिप्तलोकोद्धृतः; ममु. १२२ व्रतानं (व्रतानां) यं च (यं तु).

(२) मस्मृ. ८।२९ [तद्धरेयुः स्वबान्धवाः (हरेयु-बान्धवा धनम्) Noted by Jha]; मिता. २।१४७; अप. २।१४३; व्यक. १४८; स्मृच. १३२, २८४; विर. ५१२; रत्न. १६२; मपा. ६७०; दवि. ३२०; व्यम. ७०; चिता. ४४५ तासां ये (तासां यत्) मनुनारदौ; प्रका. ८४; ममु. ७२.

प्रनष्टस्वामिकथनव्यवस्था

प्रनष्टस्वामिकं रिक्तं राजा त्र्यब्दं निधापयेत् ।

अर्वाक् त्र्यब्दाद्वरेत्स्वामी परतो नृपतिर्हरेत्* ॥

(१) यद्द्रव्यं स्वामिनो नष्टं प्रमादाकथञ्चित्पथि गच्छतो भ्रष्टमरण्ये कान्तारे वा स्थापयित्वाऽरण्यपालै-
रन्यैर्वा राजपुरुषैर्लब्धं राजसकाशमानीतं तद्राजा स्वां
रक्षां कृत्वा राजद्वारे राजमार्गे वा प्रकाशं स्थापयितव्यम् ।
यद्दहवोषणेन वा कस्य किं हारितमिति प्रकाशयितव्यम् ।
यतः प्रदेशाल्लब्धं तस्मिन्नेव प्रदेशे रक्षितपुरुषाधिष्ठितं
कर्तव्यम् । एवं त्रीणि वर्षाणि स्थापयितव्यम् । तत्रा-
र्वाक् त्रिभ्यो वर्षेभ्यो यः कारणत आसीत् जापयेत्स्यो-
द्धृतव्यमाणपट्टभागादिभागकं समर्पयितव्यं परतः स्व-
कोष्ठे प्रवेदनीयमिति ।

प्रनष्टः स्वामी यस्य रिक्तस्य तत्प्रनष्टस्वामिकं, प्रन-
ष्टोऽविज्ञातः, रिक्तं धनं, त्रयाणामब्दानां समाहारस्त्र्यब्दं
त्रिवर्षवत् । त्र्यब्दे डीवभावः । अब्दशब्दः संवत्सरार्थायः ।
निधापयेत्स्थापयेत् । अर्वाक्त्र्यब्दात्पूर्वं त्रिभ्यो वर्षेभ्यः ।
हरेत्स्वामी स्वीकुर्यात् । अर्वाक्शब्दोऽवधौ दिग्देशा-
दिकान् पूर्वानाह ।

अन्ये तु नृपतिः हरेदिति भोगानुज्ञानमपहारमाहुः ।
न हि ऊर्ध्वमपि त्रिभ्यो वर्षेभ्यः परकीयस्य द्रव्यस्यापहारो
युक्तस्तस्मात्त्रिभ्यो वर्षेभ्य ऊर्ध्वमनागच्छति स्वामिनि
राजा भोक्तव्यम् । तैरयं श्लोकः कथं व्याख्यापनीयो
'यत्किञ्चिदशवर्षाणी'ति । यदि च परकीयस्यापहारो
न युक्त इत्युच्यते भोगोऽपि नैव युक्तः । परकीयं वस्त्रादि
च भुज्यमानं नश्यत्येव तत्रानपहारवाचोयुक्तिरेवापहार-

* मिता. व्याख्यानं 'प्रनष्टाधिगतं' इति याज्ञवल्क्यवचने
द्रष्टव्यम् ।

(१) मस्मृ. ८।३० परतो (परेण); मिता. २।३३ः
२।१७३ रिक्तं (द्रव्यं); अप. २।१७३ मितावत्; स्मृच.
१३३; मपा. २२६ त्र्यब्दं (अब्दं) त्र्यब्दात् (अब्दात्)
परतो (परेण); दवि. २७३ रिक्तं... त्र्यब्दं (द्रव्यं त्र्यब्दं
राजा); नृप. १७४ पूर्वार्धे (प्रनष्टस्वामिकद्रव्यं राष्ट्रे चैतन्नि-
शमयेत्) त्र्यब्दाद्वरेत् (संवत्सरात्); वीमि. २।१७३
प्रनष्ट... रिक्तं (प्रनष्टाधिगतं द्रव्यं); व्यप्र. २९७ मितावत्;
व्यम. ८७ मितावत्; वित्ता. ५६३ राजा (राणा); राकौ.
४६८ मितावत्; प्रका. ८४; समु. ७२.

फलस्य सद्भावात् । राजतुरगादेस्तु कीदृशो भोग इति
वाच्यम् । तस्मान्न यथाश्रुतार्थत्यागे कारणमस्ति । हर-
तिश्च गृह्णात्यर्थे असकृद्दृष्टप्रयोग ऊर्ध्वं हरेदित्यादौ ।
तस्मात्परेण नृपतिर्हरेत्स्वीकुर्यादित्ययमेवार्थः । * मेधा.

(२) अज्ञायमानस्वामिकं धनं राजा कस्य किं प्रनष्ट-
मित्येवं पट्टादिना ख्याप्य द्वारादौ वर्षत्रयं स्थापयेत् ।
वर्षत्रयादर्वाक् स्वाम्यायातो गृह्णीयादूर्ध्वं पुनर्नृपतिर्गृह्णी-
यात् । यावत्स्वाम्यागच्छति तावदपहरेत् । एवं परकी-
यस्य धर्मतो वर्षशतैरपि स्वापहारस्यान्याथ्यत्वात् प्रनष्ट-
इत्यादि सोऽर्वाक् । गोरा.

(३) उत्कृष्टगुणव्राह्मणे स्वामिन्येतत् । अर. २।१७३

(४) प्रनष्टोऽदृश्यमानः स्वामी यस्य तद्राजभृत्यैर्लब्धं
धनं प्रनष्टस्वामिकं हरेत् स्वामी कृत्स्नं, परेण नृपतिर्हरेत्
रक्षकभागमात्रं वक्ष्यमाणम् । मवि.

(५) तदत्यन्तदूरदेशस्वामिस्थितिसंभावनाविषयम् ।
निधापनं च स्वधनामिश्रभावेन राजा कार्यम् ।

ननु नृपतिः हरेदित्येतत्परद्रव्यापहारप्रतिषेधकशास्त्र-
विरुद्धम् । सत्यम् । अत एवास्य पृथङ्निहितमश्वानात्
नृपतिः स्वधनस्थानमाहरेत् इत्यर्थोऽवगन्तव्यः । एवं
चावधिमतिक्रम्यागतायापि स्वामिने रूपसंख्यादिभिर्मा-
वितं प्रनष्टाधिगतं देयमेव । किन्तु ततः किञ्चिद्द्रव्यमव-
ध्यतिक्रमापराधात् नृपो गृह्णीयात् । X स्मृच. १३३

(६) तद्बहुश्रुतवृत्तसंपन्नब्राह्मणविषयमिति मदनरत्ने ।
ब्राह्मणमात्रविषयमिति केचित् । व्यप्र. २९७

ममेदमिति यो ब्रूयात्सोऽनुयोज्यो यथाविधि ।

संचाय रूपसंख्यादीन् स्वामी तद्द्रव्यमर्हति ॥

(१) कथं पुनः स्वामी प्रनष्टे धने स्वामित्वं
जापयितुमलम् ? आह । यः कश्चिदागत्य ममेदं
स्वं द्रव्यमिति ब्रूयात्सोऽनुयोज्यो यथाविधि । अनु-
योज्यः प्रष्टव्य इत्यर्थः । कोऽसावनुयोगविधिः, 'को
भवान्, किं द्रव्यं हारितं, किं रूपं, किं परिमाणं,
किं संख्याकं, संपतितमपतितं वा, यदि पतितं
कस्मिन्देसो, तथा कुत आगमितं त्वया' इत्येवं पर्यनुयोगः

* मसु., मच. मेधावत् । X भाच. स्मृचवत् ।

(१) मस्मृ. ८।३१; व्यक. ११८ रूप (रूपं);
स्मृच. १३३ऽनुयो (नियो); विर. ३४७ व्यकवत्; मपा.
२२६; सेतु. २५२; प्रका. ८४ स्मृचवत्; समु. ७२.

कर्तव्यः । स यदि संवादयति रूपसंख्यादीन्, रूपं प्राणिवस्त्रादिविषयं, शुक्लं वस्त्रं गौर्वैत्येवमादि । तथा संख्या दश गावो वा युगानि वा । आदिग्रहणाद्वस्तादि-प्रमाणं सुवर्णादिपरिमाणं प्रकीर्णरूपकं वा एतत्सर्वं संवादयति तदाऽसौ स्वामी भवति । अतस्तद्द्रव्यमर्हति स्वीकर्तुम् । संवाद उच्यते, यादृशमेकेन प्रमाणेन परिच्छिन्नं तादृशमेवास्यामेन परिच्छिद्यते । रूपसंख्यादिग्रहणं च प्रदर्शनार्थं स्वामित्वकारणानामन्येषामपि साक्ष्यादीनाम् ।

* मेघा.

(२) रूपं नीलत्वदीर्घत्वादि । मवि.

(३) सभ्यैः संवाद्य सभ्यानां सभ्यक् वेदयित्वा । नन्द.

अवेदयानो नष्टस्य देशं कालं च तत्त्वतः ।

वर्णं रूपं प्रमाणं च तत्समं दण्डमर्हति ॥

(१) मिथ्या प्रवर्तमानस्य दण्डोऽयमुच्यते । यो न जापयति नष्टस्य धनस्य देशं कालं चास्मिन्देशे कालं वा हारितं, तत्त्वतः परमार्थतो वर्णं शुक्लादिकं रूपं पट्टी शाटकयुगं वेत्यादिकमाकारं प्रमाणं पञ्चहस्तायामं सप्तहस्तामात्रं वाऽवेदयानस्तदा तत्समं यावति द्रव्ये मिथ्या-प्रवृत्तस्तत्तुल्यं दण्डमर्हति । मेघा.

(२) नष्टद्रव्यस्य देशकालौ यथासंभवं च वर्णं शुक्लादिकं आकारं कटकत्वादिकं प्रमाणं च यथावदजानतः तत्तुल्यं दण्डमिति । + गोरा.

(३) अवेदयन्नप्रतिपादयन् । देशमस्मिन्देश इति । वर्णं नीलत्वादि । रूपं कटकत्वादि । प्रमाणं दैर्घ्याद्येकत्वादि । × मवि.

(४) तत्त्वतो वेदयानोऽपि विसंवादं कुर्वाणः तत्समं प्रनष्टाधिगतसमम् । स्मृच. १३३

* गोरा., मसु., मच. मेधावत् ।

+ मसु. गोरावत् । × भाच. मविवत् ।

(१) मस्मृ. ८।३२ [वर्णं रूपं (वर्णरूप) Noted by Jha]; व्यक. ११९ यानो (यस्तु); स्मृच. १३३; विर. ३४७ व्यकवत्; दवि. २७२; सेतु. २५२ देशं (देश) शेषं व्यकवत्; प्रका. ८४; मसु. ७२ यानो... कालं (यन् प्रनष्टस्य देशकालौ); भाच. देशं कालं (देशकालौ).

(५) प्रमाणं संख्यां साक्ष्यादि वा । मच.

आददीताथ पट्टभागं प्रनष्टाधिगतान्नृपः ।

दशमं द्वादशं वाऽपि सतां धर्ममनुस्मरन् * ॥

(१) आददीत गृहीयात्पट्टं भागं दशमं द्वादशं वा प्रनष्टलब्धाद्द्रव्यात्, अवशिष्टं स्वामिनेऽर्पयेत् । तत्र प्रथमे वर्षे द्वादशो भागो द्वितीये दशमस्तृतीये षष्ठ इति । अथवा रक्षाक्षेत्रशयोपक्षो भागविकल्पः । सतां धर्ममनुस्मरन् शिष्टानामेव समाचार इति जानानः ।

+ मेघा.

(२) अन्दात्परं यदग्राह्यं तदाह— आददीतेति । अतिनिर्गुणवदतिगुणवदपेक्षया विकल्पः । सतां धर्ममिति व्यवहारसिद्धं यावत्तावदेत्यर्थः । × मवि.

(३) अथेत्यतिक्रान्तावधेः स्वामिनः समागमनानन्तर्यमुच्यते । समागमनस्यात्यन्तविलम्बे पट्टो भागः नातिविलम्बे तु दशमो भागो विलम्बाभावे तु द्वादशो भाग इति व्यवस्थाऽवगन्तव्या । यत्तु गौतमोक्तम् 'ऊर्ध्वमधिगन्तुश्चतुर्थः गजः शेषः' इति तदतिक्रान्तावधिकस्य स्वामिनो नाशनिश्चयविषये द्रष्टव्यम् । स्वामिनि त्रियमाणे त्वधिगन्तुर्नृपभागचतुर्थांशो भवतीत्यस्मादेव वचनात् गम्यते । स्मृच. १३३

(४) पूर्वे प्रनष्टः देशान्तरं गतः आगतः पश्चादधिगतः तस्मात्पुरुषात् राजा पट्टभागं आददीत स्वीकुर्यात् । भाच.

प्रनष्टाधिगतं द्रव्यं तिष्ठेद्युक्तैरधिष्ठितम् ।

यांस्तत्र चौरान् गृहीयात्तान् राजेभेन घातयेत् ॥

* मिता.व्याख्याने ' प्रनष्टाधिगतं ' इति याज्ञवल्क्यवचने द्रष्टव्यम् ।

+ गोरा., अप., विर. मेधातिथिद्वितीयपक्षवत्, मच. मेधातिथिप्रथमपक्षवत् ।

× मसु. विकल्पव्यवस्था मविवत्, शेषं मेधावत् । नन्द. मविवत् मेधातिथिद्वितीयपक्षवत् ।

(१) मस्मृ. ८।३३; मिता. २।३३, २।१७३; अप. २।१७३; व्यक. ११९ वाऽपि (चाऽपि); स्मृच. १३३; विर. ३४७; मपा. २२६; दवि. २७३; नृप्र. १७४ ताप (त तु); व्यम. ८७; विता. ५६४; प्रका. ८४; मसु. ७२.

(२) मस्मृ. ८।३४; व्यक. ११९; स्मृच. १३३

(१) प्रनष्टमधिगतं प्रनष्टाधिगतं पूर्वं प्रनष्टं पश्चादधिगतमधिष्ठितं युक्तैस्तत्परैराक्षपुरुषैस्तिष्ठेत् तथास्थितमपि यदि केचन चोरा गृह्णीयुस्तान् राजा इमेन हस्तिना घातयेत् । हस्तिग्रहणं अदृष्टार्थम् । मेधा.

(२) यद्द्रव्यं कस्यचित्प्रनष्टं सद्राजपुरुषैर्लब्धं तद्रक्षयेत् । नियुक्तं रक्षितं कृत्वा राजा स्थाप्यं तस्मिंश्च द्रव्ये यान् चौरान् राजा गृह्णीयात् तान् शतादभ्यधिके वध इति दर्शनात् सुवर्णशतमूल्यादिचौर्ये सति हस्तिना घातयेत् । +गोरा.

(३) यद्द्रव्यं कस्यापि प्रनष्टं सत् राजपुरुषैः प्राप्तं रक्षायुक्तैः रक्षितं कृत्वा स्थाप्यम् । तस्मिंश्च द्रव्ये यांश्चौरान् गृह्णीयात्तान् हस्तिना घातयेत् । गोविन्दराजस्तु 'शतादभ्यधिके वधः' इति दर्शनादत्रापि शतसुवर्णस्य मौल्यादिकद्रव्यहरणे वधमाह । तत्र । तत्र संधिं कृत्वा तु यच्चौर्यमिति यत्स्वाभ्येऽपि प्रनष्टराजरक्षितद्रव्यहरणेनैव विशेषेण वधविधानाच्छतादभ्यधिके वध इत्यस्य विशेषोपदिष्टवधेतरविषयत्वात् । *ममु.

निधिव्यवस्था

ममायमिति यो ऋयान्निधिं सत्येन मानवः ।

तस्याददीत पङ्भागं राजा द्वादशमेव वा ॥

(१) निष्ठातायां भूमौ गुप्तं स्थापितं धनं निधिरुच्यते । वर्षशतिका वर्षसहस्रिकाश्च निधयो भवन्ति । तत्र यदि भूमेर्विदार्यमाणायाः कथञ्चित्केनचिन्निधिरासाद्यते स तु राजधनम् । तथा च गौतमः— 'निध्यधिगमो राजधनम्' इति । एतच्चास्मर्यमाणनिधानतृके निधौ द्रष्टव्यम् । तस्य आख्याता षष्ठं

+ मवि, गोरावद्भावः ।

* मच. ममुवत् ।

यास्त... यात् (ये तत्र चोरा गृह्णीयुः); विर. ३४७ घातयेत् (ताडयेत्); विचि. १४९; दवि. १२३ युक्तै (लुक्तै); प्रका. ८४ स्मृचवत्; समु. ७२ स्मृचवत्.

(१) मस्मृ. ८।३५ [ममाय (मेमेद) मानवः (हेतुना) Noted by Jha]; मिता. २।३५; अप. २।३५; स्मृच. १३४; विर. ६४२ मानवः (हेतुतः); मपा. २२६; दवि. २८६ विरवत्; वीमि. २।३५; व्यम. ८८ वा (च); विता. ५६५; सेतु. २९१ वा (च) शेषं विरवत्; प्रका. ८४; समु. ७३.

लभेतेत्युक्तम् । अयं तु श्लोको यत्राख्यातैव निधाता तत्पुरुषो वा पितृपितामहादिस्तद्विषयो द्रष्टव्यः । ममायं निधिरिति यो ब्रूयात्सत्येन प्रमाणेन ज्ञापयेदित्यर्थः । तस्याददीत पङ्भागमिति निश्चिते तत्स्वाभिकत्वे राज्ञः पञ्चादिभागग्रहणम् । विकल्पश्च आख्यातगुणापेक्षया ।

+ मेधा.

(२) तत्संवन्धीदं निधानमित्येवं निधिं अन्येन वा तथ्ये सति तयोः रूपसंख्यादि पूर्वप्रतिज्ञासंवादेन मनुष्यो ब्रूयात्तस्य ततो निधानादेशकालवर्णाद्यपेक्षया पङ्भागं द्वादशमेव वा राजा गृह्णीयात् शिष्टं तस्योत्सृजेत् ।

× गोरा.

अनृतं तु वदन् दण्ड्यः स्वचित्तस्यांशमष्टमम् ।

तस्यैव वा निधानस्य संख्यायात्प्रीयसीं कलाम् ॥

(१) यस्तु मयाऽयं निहितो भव्यपूर्वजेन वेति प्रतिज्ञां न साधयति सोऽसत्यवादी दण्ड्यः । यावत्तस्य वित्तमस्ति ततोऽष्टमं भागं तस्यैव वा निधानस्यान्वीयसीं कलां मात्रां भागमित्यर्थः । न तु तदेव द्रव्यं सुवर्णादिकं दापयेत्किन्तु तत्परिमाणमन्यद्वा सममूल्यं यथा धनमात्रया दण्डितोऽवसादं न गच्छेद्विनयं वा प्राप्येत । अनुबन्धादिविशेषापेक्षया पुरुषगुणापेक्षया च विकल्प आश्रयणीयः । आतिशयनिकात्पूर्वदण्डात्स्वल्पो दण्ड इति ज्ञापयति । तेन यस्य बहु वित्तं स्वल्पो निधिसूत्र निध्यपेक्षां मात्रामष्टमां अर्वाचीनां दण्ड्यः । सा ह्यन्वीयसी भवति । मेधा.

(२) अस्वीयं स्वीयं ब्रुवन् स्वधनस्याष्टमं भागं दण्ड्यः । यद्वा तस्यैव निधानस्यात्यन्ताल्पं भागं विगणय्य स विप्रादं न गच्छति विनयं च गृह्णीयात्तं दण्ड्यः । गुणवदगुणापेक्षया विकल्पः । ÷ गोरा.

(३) तस्यैवेति ब्राह्मणस्य दण्डः । तस्य निधानस्य शततमो भागो यावान्भागस्तावतीमन्वीयसीं कलामंशम् । संख्याय व्यवस्थाप्य । मवि.

+ अप., ममु., मच., नन्द. मेधावत् ।

× मिता. गोरावत् । ÷ ममु., मच. गोरावत् ।

(१) मस्मृ. ८।३६ ख, संख्याया (संख्यया); अप. २।३५ पू.; स्मृच. १३४ खवि (स वि) पू.; विर. ६४२ दण्ड्यः (दाप्यः) संख्याया (संख्यया); दवि. २८७ मस्मृवत्; सेतु. २९१ संख्याया (मुख्यस्या); प्रका. ८४ स्मृचवत्, पू.; समु. ७३.

(४) स्ववित्तस्य अष्टमं अंशं दण्ड्यः । वा पश्चान्तरं, तस्यैव निधानस्य द्रव्यपूर्णकुम्भस्य संख्यायाल्पीयसीं कलां तुच्छककलाम् । कला तु षोडशो भाग इत्यमरः । षोडशीं गृह्णीयादित्यर्थः । भाच.

विद्वांस्तु ब्राह्मणो दृष्ट्वा पूर्वोपनिहितं निधिम् ।

अशेषतोऽप्याददीत सर्वस्याधिपतिर्हि सः ॥

(१) यदा विद्वान् ब्राह्मणः पूर्वं पित्रादिभिरुपहितं निधिं पश्येत्तदा सर्वमेवाददीत । न राज्ञे पूर्वोक्तं भागं दद्यात् । अस्यार्थवादः सर्वस्याधिपतिर्हि सः । तथा चोक्तं सर्वस्वं ब्राह्मणस्येदमिति । एतच्चाशेषतो ग्रहणं यो ब्राह्मणस्वामिक एव निधिः । यस्वविज्ञातस्वामिकः तस्मिन्विद्वद्ब्राह्मणदृष्टेऽप्यस्यैव राज्ञो भागः । यतो वक्ष्यति 'निधीनां तु पुराणानाम्' इति । X मेधा.

(२) शास्त्रविपुनर्ब्राह्मणः पित्रादिस्थानितं निधिं दृष्ट्वा राज्ञो भागं न दद्यात् । अशेषं गृह्णीयात्स्वाम्यस्य धनजातस्य ब्राह्मणः प्रभुः इत्यशेषग्रहणार्थवादः । एवं च ममायमिति । अयमविद्वद्ब्राह्मणविषयः धनविषयादिविषयश्च । +गोरा.

(३) विद्वद्ग्रहणं षट्कर्मिणोऽप्युल्लक्षणार्थम् ।

स्मृच. १३४

(४) विद्वान्पुनर्ब्राह्मणः पूर्वमुपनिहितं निधिं दृष्ट्वा सर्वं गृह्णीयात् । न षड्भागं दद्यात् । यस्मात्सर्वस्य धनजातस्य प्रभुः । अत एवोक्तम् 'सर्वस्वं ब्राह्मणस्येदम्' इति । तस्मात्परनिहितविषयमेतद्वचनम् । तथा च नारदः— 'परेण निहितं लब्ध्वा राजा ह्यपहरेन्निति । राजा स्वामी निधिः सर्वः सर्वेषां ब्राह्मणादृते ॥' याज्ञवल्क्योऽप्याह— 'राजा लब्ध्वा निधिं दद्याद्विजेभ्योऽर्धं द्विजः पुनः । विद्वानशेषमादद्यात्स सर्वस्य प्रभुर्यतः ॥' अतो यन्मेधातिथिगोविन्दराजाभ्यां 'ममायमिति यो ब्रूयात्' इत्युक्तं, राजदेयार्थनिरासार्थं पित्रादिनिहितविषयत्वमेवास्य वचनस्य व्याख्यातं तदनार्थम् । नारदा-

X मवि. मेधावत् ।

+ शेषं मेधावत् ।

(१) मस्मृ. ८।३७ [निधिम् (धनम्) Noted by Jha]; अप. २।३४; स्मृच. १३४; मपा. २२६ तोऽप्या (मप्या); दवि. २८९; प्रका. ८४; समु. ७३ स्वापि (स्वापि).

दिमुनिव्याख्याविपरीतं स्वकल्पितं न मेधातिथिगोविन्दराजव्याख्यानमाद्रिये । * ममु.

(५) इति मनुवचने विद्वत्त्वमपि षट्कर्मनिरतं ब्राह्मणपरमेव । दवि. २८९

[मन्वर्थमुक्तावलीमतं खण्डयति] तत्र यद्यपि नारदवाक्ये सर्वेषामिति पृथगुक्तादुपरिस्थितेषु स्वामिषु ब्राह्मणादृते इत्यनेन ब्राह्मणस्वामिकस्य निधेः राजगामित्वं प्रतिपिच्यते, न तु ब्राह्मणाधिगतस्य याज्ञवल्क्यवाक्ये च ब्राह्मणस्य सर्वप्रभुत्वश्रुतिरर्थवादमात्रं सर्वस्वं ब्राह्मणस्येदमित्यादिवत् ।

अन्यथा बहुविरोधोऽतिप्रसङ्गश्च स्यादतो न तदभिधानवैफल्यपक्षेऽपि परनिधिपरत्वं कल्प्यते ।

तथापि राजा लब्ध्वेत्यत्र निधिपदस्य परनिधिरस्त्वश्रौव्यादादद्यादित्यत्रापि तस्यैवान्वयत उपस्थितत्वात् । स च ब्राह्मणस्वामिकोऽपि यदि तस्येन न निश्चीयते तदा तं राजा हरेदेव । अन्यथा अनव्यवसायेनापारग्रहे निधिग्राहकानेकवचनवैफल्यात् ।

अथ यदि निधिपात्रलिखनाद्वा देवज्ञप्रश्नादवा तत्तथावधियते तदा राजापि न हरेत् । ब्राह्मणादृते इति नारदवचनात् । तस्मादेनं प्राप्य ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् ब्रह्मस्वं ब्राह्मणो नयेदिति संभूयसमुत्थानप्रकरणीयवृहस्पतिवचनसंवादात् ततः सजातिरित्यनपत्यधनप्रकरणीयनारदवचनस्वरसाच्च ।

नन्वेवं परस्वादानं ब्राह्मणस्य स्यादिति चेत् न अस्मादेव वचनात् परकीयेऽपि निधौ तस्य स्वत्वावगमात् । 'स्वामी रिक्थक्रयविभागपरिग्रहाधिगमेष्विति गौतमस्मरणाच्च । अधिगमो निध्यादेः प्राप्तिरिति निचन्धेषु व्याख्यानात् । दवि. २९०

ब्राह्मणस्तु निधिं लब्ध्वा क्षिप्रं राज्ञे निवेदयेत् । तेन दत्तं तु भुञ्जीत स्तेनः स्यादनिवेदयन् ॥ यं तु पश्येन्निति राजा पुराणं निहितं क्षितौ । तस्माद्विजेभ्यो दत्त्वाऽर्धमर्धं कोशे प्रवेशयेत् ॥

* मन्. ममुवत् ।

(१) मस्मृ. ८।३७ इत्यथोपरिष्ठात् प्रक्षिप्तकोशोऽयम् ।

(२) मस्मृ. ८।३८; अप. २।३४ यं तु (यत्र).

(१) यो राजा स्वयं निधिरधिगतस्तस्मादधिधेयं ब्राह्मणेभ्यो दाननियमो राज्ञः । कोशशब्देन वित्तसंचय-स्थानमुच्यते । पुराणं निहितं क्षिताविति निधिरूपानु-वादः । मेधा.

(२) यं पुनः चिरन्तनमस्वामिकं भूमिप्रक्षिप्तं निधि-लभेत तस्मादर्थं ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा अर्धमात्मनोऽर्थागार-प्रवेशयेत् । + गोरा.

निधीनां तु पुराणानां धातूनामेव च क्षितौ ।

अर्धभाप्रक्षणाद्राजा भूमेरधिपतिर्हि सः ॥

(१) अन्येनापि दृष्टस्य निधे राज्ञा भागः पूर्वोक्तो ग्रहीतव्य इत्यस्य विधेरर्थवादोऽयं निधीनां हि पुराणाना-मिति । धातूनामेव च क्षितावयं त्वप्राप्तविधिः । सुवर्ण-रत्नादि बीजम् । मृदः सिन्दूरकालाव्रजनाद्याश्च धातवः । सुवर्णाद्याकरभूमिः स्वनांत यो वा पर्वतादिषु गैरि-कादिधातुपुञ्जीवति तेनापि पूर्ववद्राज्ञे भागो दातव्यः । अर्धभागिति अर्धशब्दोऽशमात्रयचनः सभायनिदेशात् । यथा प्राभायो नगरार्थमिति । नपुंसकलिङ्गस्तु समप्रधि-भागः । इह तु समासे लिङ्गविशेषप्रतिपत्यभावात्पूर्वस्य चशब्दवशात् पट्दशद्वादशदिर्भागस्य प्रकृतत्वात्तद्वचनो-पिज्ञाचते । अर्धं भजत एकदशं गृह्णातीत्यर्थः । अत्र हेतुः रक्षणादिति । यद्यपि क्षितौ निहितस्य केनचिदज्ञा-नाच्च राजकीयरक्षोपयुज्यते, तथापि तस्य बलवताऽपहारः संभाव्यते अतोऽस्त्येव रक्षायामर्थवत्त्वम् । एतदर्थ-मेवाह । भूमेरधिपतिर्हि सः । प्रभुरसौ भूमेस्तदीयायाश्च भुवो यद्व्यं तत्र युक्तं तस्य भागादानम् । × मेधा.

(२) चिरन्तनानां निधीनामस्वामिकानां अन्येनापि

+ मवि., स्मृच., समु., भच., नन्द. गोरावत् ।

× नन्द. मेधावत् ।

प्रवे (निवे); स्मृच. १३४ धर्मर्ष (धं शेषं) शेषं अपवत् ; विर. ६४५ यं तु (यत्तु) प्रवे (निवे); मपा. २२६; सेतु. २९३ यं तु (यस्तु) णं मि (णनि) प्रवे (निवे); प्रका. ८४ स्मृचवत् ; समु. ७३ तस्माद् (तस्य) प्रवे (निवे).

(१) मस्मृ. ८।३९; मेधा. नां तु (नां हि); स्मृच. १३४ मेधावत् ; विर. ६४५ मेव च क्षितौ (माकरस्य च) अर्ध...द्राजा (रक्षणादर्थमात्राजा); मच. मेधावत् ; सेतु. २९३ निधीनां तु (निधानानां) शेषं विरवत् ; प्रका. ८४ मेधावत् ; समु. ७३ मेधावत् ; नन्द. मेधावत्.

लब्धानां भूमिगतानां च सुवर्णानां अर्धहरो राजा यस्माद्रक्षणादसौ भूमिस्वामीति । गोरा.

(३) धातूनां हेमादीनामाकरस्थानां चकाराद्रत्ना-नां च । रक्षणादिति भूमेरधिपतिरिति च हेतुद्वयम् । मवि.

(४) तत् उक्तलक्षणब्राह्मणाधिगतास्मर्यमाणस्वामिक-निधिविषयं, पुराणानामित्यभिधानात् । यत्तु वमिष्टे-नोक्तम् — ‘अप्रज्ञायमानं वित्तं योऽधिगच्छेद्राजा तद्धरदधिगन्त्ये पण्डमं प्रदाय’ इति (वस्मृ. ३।१४) । तदुक्तलक्षणगृहिताधिगन्तृविषयम् । स्मृच. १३४

(५) निधीनां पुरातनानामस्वकीयानां विद्वद्ब्राह्मणे-तरलब्धानां सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानानां चार्धहरो राजा । यस्मादसौ रक्षति भूमिश्च प्रभुः । +ममु.

यने चौरहो व्यवस्था

धातव्यं सर्ववर्णेभ्यो राज्ञा चौरैर्हृतं धनम् ।

राजा तदुपयुञ्जानश्चौरस्याप्रोति किल्विषम् ॥

(१) चौरैः यचीतं किञ्चिद्वनं तद्राजा प्रत्याहृत्य नात्मन्युपयुञ्जीत । किं तर्हि य एव मुपितास्तेभ्य एव प्रतिपादयितव्यम् । सर्वग्रहणेन च चण्डालेभ्योऽपि देयमिति । ‘चौराहृतम्’ इत्यन्यस्मिन्पाठे चौरैः सनाहृतमिति विग्रह्य साधनं कृतेति समासः । पाठान्तरे चौरहृतमिति तृतीयेति योगविभागात्पूर्ववद्रा-समासः । अयं त्वचाथो, यचौरैः हृतमशक्यप्रत्यान-यनं तद्राजा स्वकोशाहृतव्यम् । उत्तरश्लोकार्धे एवं योजनीयः । राजा तदुपयुञ्जान इति । अनेकार्थ-त्वाद्धातूनामुपपूर्वां युजिर्लक्षणया वाऽप्रतिपादन एव द्रष्टव्यः । यो ह्यन्यस्मै प्राप्तकालं धनं न ददाति स्वप्रयोजनेषु विनियुङ्क्ते तेन तदीयमेव तदुपयुक्तं भव-तीति युक्तमुच्यते । राजा तदुपयुञ्जानश्चौरस्याप्रोति किल्विषं पापम् । * मेधा.

+ मच. समुवत् । * येशब्दो मेधावत् ।

* गोरा. मेधावत् ।

(१) मस्मृ. ८।४०; मेधा. चौराहृतं इति, चौरहृतं इति पाठः; मिता. २।३६ चौरैर्हृतं (चौरहृतं); अप. २।३६ मितावत् ; वीमि. २।३६; व्यम. ८८ युजा (मुजा); विता. ५.६७ व्यमवत् ; समु. १५२; नन्द. मितावत् ; भाच. मितावत्.

(२) यच्चौरैर्दत्तं लोकानां धनं तद्राज्ञा चौरैभ्यश्चा-
दृतं धनं तेभ्यो देयम् । यस्मात् राजा स्वीकुर्वन् चौरस्य
यावत्पापं तावत्प्राप्नोति । +गोरा.

(३) यद्धनं चौरैर्लोकानामपहृतं तद्राज्ञा चौरैभ्य
आहृत्य धनस्वामिभ्यो देयम् । तद्धनं राजा स्वयमुप-
युज्जानश्चौरस्य पापं प्राप्नोति । -ममु.

याज्ञवल्क्यः

प्रनष्टास्वामिकथनव्यवस्था

प्रनष्टाधिगतं देयं नृपेण धनिने धनम् ।

विभावयेन्न चेच्छिङ्गैस्तत्समं दण्डमर्हति ॥

(१) यस्माच्च राजा व्यवहारविधावगम्यो दण्ड-
धरः, तस्मात्—‘प्रनष्टाधिगतं देयं नृपेण धनिने धनम् ।
विभावयेन्न चेच्छिङ्गैस्तत्समं दण्डमर्हति ॥’ कस्यचित्
प्रनष्टं यदि राजान्येन वाधिगतं लब्धं तद् यदि धनिना
प्रार्थ्यते । ततः, किं तत्, कियत्संख्यं चेत्येवं पृष्ट्वावि-
संवादकस्यान्विध्यार्पणीयम् । न चेदेवं विभावयेत् तत्समं
दण्ड्यः । विश्व. २।३५

(२) परावर्त्य व्यवहारमुक्त्वा इदानीं परावर्त्य
द्रव्यमाह— प्रनष्टाधिगतमिति । प्रनष्टं हिरण्यादि शौलिक-
कस्थानपालादिभिरधिगतं राज्ञे समर्पितं यत्तद्राज्ञा धनिने
दातव्यम् । यदि धनी रूपसंख्यादिभिर्लिङ्गैर्भावयति ।
यदि न भावयति तदा तत्समं दण्ड्यः । असत्यवादि-
त्वात् । अधिगमस्य स्वत्वनिमित्तत्वात्स्वत्वे प्राप्ते तत्परा-
वृत्तिरनेनोक्ता । अत्र च कालावधि वक्ष्यति—‘शौलिकैः
स्थानपालैर्वा नष्टापहृतामाहृतम् । अर्वाकसंवत्सरात्स्वामी
हरेत् परतो नृपः ॥’ इति । मनुना पुनः संवत्सरत्रयमव-
धित्वेन निर्दिष्टम्—‘प्रनष्टस्वामिकं शिष्यं राजा व्यब्दं
निधापयेत् । अर्वाक्यब्दाद्वरेत्स्वामी परतो नृपतिहरेत् ॥’
इति । तत्र वर्षत्रयपर्यन्तमवश्यं रक्षणीयम् । तत्र यदि
संवत्सरादर्वाक् स्वाम्यागच्छेत्तदा कृत्स्नमेव दद्यात् ।
यदा पुनः संवत्सरादूर्ध्वमागच्छति तदा षड्भागं रक्षण-

+ भन्द. गोरावत् ।

÷ मवि., मच., भान. ममुवत् ।

(१) यास्मृ. २।३३; अपु. २५३।१-२ दण्ड (दातु) ;
विश्व. २।३५; मिता.; अप.; गौमि. १।०।३७; स्मृच.
१३३ पू.; दवि. २७२; सवि. ४९० देयं (द्रव्यं); वीमि.;
विता. ५६३; प्रका. ८४ पू.; समु. ७२.

मूल्यं गृहीत्वा शेषं स्वामिने दद्यात् । यथाह— ‘ आद-
दीताथ षड्भागं प्रनष्टाधिगतान्नृपः । दशमं द्वादशं
वापि सतां धर्ममनुस्मरन् ॥’ इति । तत्र प्रथमे वर्षे
कृत्स्नमेव दद्यात्, द्वितीये द्वादशं भागं, तृतीये दशमं,
चतुर्थ्यादिषु षष्ठं भागं गृहीत्वा शेषं दद्यात् । राजभागस्य
चतुर्थोऽंशोऽधिगन्त्रे दातव्यः । स्वाम्यनागमे तु कृत्स्नस्य
धनस्य चतुर्थमंशमधिगन्त्रे दत्त्वा शेषं राजा गृह्णीयात् ।
तथाह गौतमः—‘प्रनष्टस्वामिकमधिगम्य संवत्सरं राजा
रक्ष्यमूर्ध्वमधिगन्तुश्चतुर्थोऽंशो राज्ञः शेषम्’ इति । अत्र
संवत्सरमित्येकवचनमविवक्षितम् । ‘राजा व्यब्दं निधाप-
येत्’ इति स्मरणात् — ‘हरेत् परतो नृपः’ इत्येतदपि
स्वामिन्यनागते व्यब्दादूर्ध्वं व्ययीकरणाभ्यनुज्ञापरम् ।
ततः परमागते तु स्वामिनि व्ययीकृतेऽपि द्रव्ये राजा
स्वांशमवतार्य तत्समं दद्यात् । एतच्च हिरण्यादिविषयम् ।
गवादिविषये वक्ष्यति—‘पणानेकशपे दद्यात्’ इत्यादिना ।
मिता.

(३) न चेद्विभावयति तदा स्तेयप्रवृत्तत्वात्प्रनष्टद्रव्य-
समेन धनेन दण्डनीयः । +अप.

(४) ‘व्यवहारान्न यः पश्ये’दित्युक्तं तत्र न केवल-
मुक्तलक्षण एव व्यवहारो द्रष्टव्यः, किन्तु प्रतिवादिज्ञानो-
ऽपि साक्ष्यादिनिबन्धननिर्णयफलकतया पराजयनियन्धन-
दण्डग्रहणफलकतया च व्यवहारप्रतिरूपकः संदिह्यमान-
स्वत्वनिध्यादौ ममायमिति प्रतिज्ञातसाधकप्रमाण-
निर्देशरूपोऽपि तथेत्यभिप्रेत्य निध्यादौ व्यवस्थामाह
चतुर्भिः—प्रनष्टाधिगतमिति । निधिस्तावत्पूर्वनिश्चातं
चिरप्रतिष्ठं धनम् । तच्च स्वस्वपित्रादिनिहितपरनिहित-
भेदाद्विधा । तत्राद्यं प्रनष्टमथाऽधिगतं धनिना
राजपुरादिना धनं निधिरूपं वा धनिने ममेदं
धनमिति ब्रुवते नृपेण देयं चेत् लिङ्गैः प्रमाणैस्तद्धनं
विभावयेत् स्वीयतया प्रमापयेत् । न चेद्विभावयेत्तदा
विवादविषयीभूतनिधिसमं दण्डं तादृगनुताभिधानापरा-
धेनार्हति । वीमि.

हृतं प्रनष्टं यो द्रव्यं परहस्तादवाप्नुयात् ।

अनिवेद्य नृपे दण्ड्यः स तु षण्णवति पणान् ॥

+ शेषं विश्ववत् ।

(१) यास्मृ. २।१७२; अपु. २५७।२३; विश्व.

(१) यतश्चेतदेवं अतः—‘हृतं प्रनष्टं यो द्रव्यं पर-
हस्तादवाप्नुयात् । अनिवेश्य नृपे दण्ड्यः स तु पण्णवति
पणान् ॥’ स्पष्टार्थः श्लोकः । विश्व. २।१७६

(२) तस्करस्य प्रच्छादकं प्रत्याह—‘हृतमिति । हृतं
प्रनष्टं वा चौरादिहस्तस्थं द्रव्यं अनेन मदीयं द्रव्यमप-
हृतमिति नृपस्यानिवेश्यैव दर्पादिना यो गृह्णाति असौ
षडुत्तरान्नवति पणान् दण्डनीयः । तस्करप्रच्छादकत्वेन
दुष्टत्वात् ।

॥मिता.

(३) अव्यवस्थायां मूलधनानुसारेण वृद्धिधनौ ।
व्यवस्थायां तु व्यवस्थानुसारेणैव तावित्यर्थः । विचि. ४५

(४) अस्वामिनो विक्रेतुस्तत्सकाशात् केतुश्च प्रच्छा-
देन स्वामिनो दण्डमाह—‘हृतमिति । तुशब्देन निवेदने
दण्डं व्यवच्छिन्नमिति ।

वीमि.

शौलिकैः स्थानपालैर्वा नष्टापहतमाहृतम् ।

अर्वाकसंवत्सरात्स्वामी हरेत् परतो नृपः ॥

(१) अर्वाक् संवत्सरात् स्वामी गृह्णीयात् । परतो
नृपतिर्गृह्णीयात् । विश्व. २।१७७

(२) राजपुरुषानीतं प्रत्याह—‘शौलिकैरिति ।
यदा तु शुल्काधिकारिभिः स्थानरक्षिभिर्वा नष्ट-
मपहृतं द्रव्यं राजपार्श्वं प्रत्यानीतं तदा संवत्सरादर्वाक्
प्राप्तश्चेत् नाष्टिकस्तद्द्रव्यमवाप्नुयात् । ऊर्ध्वं पुनः संवत्स-

* अप., स्मृच., विर., पमा., दवि., व्यप्र., विता.
मितावत् ।

२।१७६; मिता.; अप.; व्यक. १३८; स्मृच. २१३;
विर. ११०; पमा. २९१; विचि. ४४; व्यनि. २७६;
स्मृचि. १७; दवि. ३२९; नृप्र. १७१; सवि. ४९५
(=); वीमि.; व्यप्र. २९२; विता. ५७४; राकौ. ४६८;
सेतु. १४०; समु. १०४.

(१) यास्मृ. २।१७३; अपु. २५७।२४ शौलिक
(शौलिकैः) हरेत् (लभते); विश्व. २।१७७ हरेत् (लभते);
मिता. २।३३, १७३; अप.; व्यक. ११८; स्मृच. १३३;
विर. ३४६; विचि. १४८ हरेत् (हरेत्); सवि. ४९०
पूर्वार्धे (शौलिके स्थानपाले वा निष्टापहतमाहृतम्) त पर
(त्तर); वीमि.; व्यप्र. २९७; व्यम. ८७; विता.
५६३ त पर (त्तर); राकौ. ४६८ हरेत् (उद्धरेत्);
सेतु. २५१ विचिवत्; प्रका. ८४; समु. ७२; विव्य. ५३
विचिवत्.

व्य. कां. २४६

राद्राजा गृह्णीयात् । स्वपुरुषानीतं च द्रव्यं जनसमूहेप-
द्वोष्य यावत्संवत्सरं राजा रक्षणीयम् । यथाह गौतमः—
‘प्रनष्टस्वामिकमधिगम्य राज्ञे प्रब्रूयुर्विख्यातं संवत्सरं
राजा रक्षम्’ इति । यत्पुनर्मनुना विध्यन्तरमुक्तम्—

‘प्रनष्टस्वामिकं द्रव्यं राजा व्यब्धं निधापयेत् । अर्वाक्
व्यब्धाद्धरेत्स्वामी परतो नृपतिर्हरेत् ॥’ इति तत् श्रुत-
वृत्तसंपन्नब्राह्मणविषयम् । रक्षणनिमित्तपट्टभागादिग्रहणं
च तेनैवोक्तम् —‘आददीताथ पट्टभागं प्रनष्टाधिगतात्
नृपः । दशमं द्वादशं चापि सतां धर्ममनुस्मरन् ॥’
इति (मस्म. ८।३३) । तृतीयद्वितीयप्रथमसंवत्सरेषु
यथाक्रमं पट्टादयो भागा वेदितव्याः । प्रपञ्चितं
चैतत्पुरस्तात् ।

+ मिता.

(३) प्रनष्टाधिगतं संवत्सरादर्वागेव ग्रहीतुम-
र्हतीत्याह याज्ञवल्क्यः—‘शौलिकैरिति । स्मृच. १३३

पणानेकशफे दद्याच्चतुरः पञ्च मानुपे ।

महिषोष्ट्रगवां द्वौ द्वौ पादं पादमजाविके ॥

(१) पारितोषिकान् राज्ञे—‘पणानेकशफे दद्याच्चतुरः
पञ्च मानुपे । महिषोष्ट्रगवां द्वौ द्वौ पादं पादमजाविके ॥’

विश्व. २।१७८

(२) मनुक्तपट्टभागादिग्रहणस्य द्रव्यविशेषोऽपवाद-
माह—‘पणानेकशफे दद्यादिति । एकशफे अथादौ
प्रनष्टाधिगते तत्स्वामी राज्ञे रक्षणनिमित्तं चतुरः
पणान् दद्यात् । मानुपे मनुष्यजातीये द्रव्ये पञ्च
पणान् । महिषोष्ट्रगवां रक्षणनिमित्तं प्रत्येकं द्वौ द्वौ
पणौ अजाविके पुनः प्रत्येकं पादं पादम् । दद्यादिति
सर्वत्रानुषज्यते । अजाविकमिति समाननिर्देशोऽपि पादं
पादमिति वीप्सावलात्प्रत्येकं संवन्धोऽवगम्यते ।

× मिता.

+ अप., वीमि. मितावत् ।

× स्मृतिचन्द्रिकायां मिताक्षराऽपराकानुवादः । वीमि.
मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।१७४; अपु. २५७।२५; विश्व.
२।१७८; मिता.; अप.; व्यक. ११८; स्मृच. १३३;
विर. ३४६; दवि. २७४ गवां द्वौ (गवादौ); नृप्र. १७४;
वीमि.; व्यम. ८७; राकौ. ४६९; सेतु. २५२ मानुपे
(मांशके); प्रका. ८४; समु. ७२-३.

(३) द्रव्यविशेषं प्रति यावदधिगमे देयं तदाह—
पणानिति । एतच्च प्रतिव्यक्तिं देयम् । न तु प्रतिजाति ।

× अप.

निधिव्यवस्था

राजा लब्ध्वा निधिं दद्याद्विजेभ्योऽर्धं

द्विजः पुनः ।

विद्वानशेषमादद्यात्स सर्वस्य प्रभुर्यतः ॥

(१) यत्तत्सन्नस्वामिकं निधादिकं तत्र का कथा ।
उच्यते—राजा लब्ध्वा निधिं दद्यादिति । स सर्वस्य
प्रभुरित्यनेन प्रतिग्रहाद्यभावेऽपि स्वत्वसंबन्धोऽस्तीति
ज्ञापयति ।

* विश्व. २।३६

(२) रथ्याशुल्कशालादिनिपतितस्य मुवर्णादेर्नष्टस्या-
धिगमे विधिमुक्त्वा अधुना भूमौ चिरनिखातस्य सुव-
र्णादेर्निधिशब्दवाच्यस्याधिगमे विधिमाह— राजेति ।
उक्तलक्षणं निधिं राजा लब्ध्वा अर्धं ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा
शेषं कोशे निवेशयेत् । ब्राह्मणस्तु विद्वान् श्रुताध्य-
यनसंपन्नः सदाचारो यदि निधिं लभेत तदा सर्वमेव
गृह्णीयात् । यस्मादसौ सर्वस्य जगतः प्रभुः । मिता.

इतरेण निधौ लब्धे राजा पष्ठांशमाहरेत् ।

अनिवेदितविज्ञातो दाप्यस्तं दण्डमेव च ॥

(१) इतरेण ब्राह्मणेनैवानभिरूपेणेत्यर्थः । गौतमीयं
त्वब्राह्मणविषयं 'निध्यधिगमो राजधनम्' इति । यावान्
निध्यधिगमः स सर्वो राजधनमित्यर्थः । तथा च

× शेषं मितावत् ।

* अप., वीमि., विश्ववत् ।

(१) यास्मृ. २।३४; विश्व. २।३६; मिता.; अप.;
ममु. ८।३७; विर. ६४३-४; व्यनि. ५३३ निधिं (निधीन्);
द्वि. २८९; दात. १८३; वीमि.; व्यम. ८८; विता.
५६४ लब्ध्वा निधिं (लब्धनिधिः); सेतु. २९२; समु.
७३; विच. ९७.

(२) यास्मृ. २।३५; विश्व. २।३७ स्तं द (स्तद्);
मिता.; अप.; स्मृच. १३४ माहरेत् (मामुयात्); विर.
६४४ ज्ञातो (ज्ञातं) शेषं विश्ववत्; व्यनि. ५३३ दाप्यस्तं
(राशस्तद्); द्वि. २८७ पू.: २९२ उक्त.; दात. १८३;
मच. ८।३९ अनि (अना); वीमि.; व्यम. ८८ ज्ञातो
(ज्ञानो); विता. ५६४; सेतु. २९२ पू.; प्रका. ८४
स्मृचवत्, पू.; समु. ७३; विच. ९७

'न ब्राह्मणस्यानभिरूपस्य' इत्युक्त्वाह— 'अब्राह्मणोऽ-
प्याख्याता षष्ठं लभेतेत्येके' इति । अनारुणाय तु गृह्णन्
ब्राह्मणोऽपि सर्वमादाय शक्यनुरूपेण दण्ड्यः स्यात् ।
विद्वान्स्तु 'स सर्वस्य प्रभुरिति' वचनादनाख्यायापि
गृह्णन् न दोषमामित्यर्थः । विश्व. २।३७

(२) इतरेण तु राजविद्वद्ब्राह्मणव्यतिरिक्तेन अविद्व-
द्ब्राह्मणक्षत्रियादिना निधौ लब्धे राजा पष्ठांशमधिगन्त्रे
दत्त्वा शेषं निधिं स्वयमाहरेत् । यथाह वसिष्ठः—'अप्रज्ञा-
यमानं चित्तं योऽधिगच्छेद्राजा तद्धरेत् षष्ठमंशमधिगन्त्रे
दद्यात्' इति । गौतमोऽपि—'निध्यधिगमो राजधनं
भवति, न ब्राह्मणस्याभिरूपस्य, अब्राह्मणोऽप्याख्याता
षष्ठमंशं लभेतेत्येके' इति । अनिवेदित इति कर्तरि
निष्ठा । अनिवेदितश्चासौ विज्ञातश्च राज्ञोऽप्यनिवेदित-
विज्ञातः, यः कश्चिन्निधिं लब्ध्वा राज्ञे न निवेदितवान्
विज्ञातश्च राज्ञा स सर्वे निधिं दाप्यो दण्डं च शक्य-
पेक्षया । अथ निधेरपि स्वाम्यागत्य रूसख्यादिभिः
स्वत्वं भावयति तदा तस्मै राजा निधिं दत्त्वा षष्ठं
द्वादशं वांशं स्वयमाहरेत् । यथाह मनुः—'ममायमिति
यो ब्रूयान्निधिं सत्येन मानवः । तस्याददीत पट्भागं
राजा द्वादशमेव वा ॥' इति (मस्मृ. ८।३५) । अंश-
विकल्पस्तु वर्णक्रमाद्यपेक्षया वेदितव्यः । + मिता.

धने चौरहृतौ व्यवस्था

'देयं चौरहृतं द्रव्यं राज्ञा जानपदाय तु ।

अददद्वि समाप्नोति किल्बिषं यस्य तस्य तत् ॥

(१) यतश्च निध्यादिष्वस्वामिकेषु राज्ञः प्रभुत्वं,
तत एव च—'देयं चौरहृतं द्रव्यं राज्ञा जनपदाय तु ।'
कस्मात् । यस्माद्—'अददद्वि समाप्नोति किल्बिषं तस्य
यस्य तत् ।' पालकत्वेन हि राजगामिता निध्यादेः ।
पालकश्चेत् किमिति परकीयं चोरादिहृतं न प्रयच्छेदित्य-
भिप्रायः । जनपदग्रहणं सर्वार्थम् । न ब्राह्मणायैवेत्यर्थः ।

+ अप., वीमि. मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।३६; अपु. २५३।६२ जान (जन);
विश्व. २।३८ जान (जन) यस्य तस्य (तस्य यस्य);
मिता.; अप. विश्ववत्; व्यनि. ५३२ अपुवत्, पू., नारदः;
द्वि. ८५ तु (च) दद्वि (दत् स) यस्य तस्य (तस्य
यस्य); वीमि.; विता. ५६७ अद (आद) यस्य तस्य (तस्य
यस्य); समु. १५२.

तथा च बृहस्पतिः—‘चोरापहृतं तु सर्वेभ्योऽन्विष्यार्णीयं अलामे स्वकोशाद् वा, अददच्चोरकिल्बिषी स्यात्’ इत्यादि । विश्व. २।३८

(२) चौरहृतं प्रत्याह—देयमिति । चौरैर्हृतं द्रव्यं चौरभ्यो विजित्य जानपदाय स्वदेशनिवासिने यस्य तत् द्रव्यं तस्मै राजा दातव्यम् । हि यस्मात् अददत् अप्र-यच्छन् यस्य तदपहृतं द्रव्यं तस्य किल्बिषमाप्नोति । तस्य चोरस्य च । यथाह मनुः—‘दातव्यं सर्ववर्णभ्यो राजा चौरैर्हृतं धनम् । राजा तदुपयुञ्जानश्चौरस्याप्नोति किल्बिषम् ॥’ इति । यदि चौरहस्तादादाय स्वयमुप-भुङ्क्ते तदा चौरस्य किल्बिषमाप्नोति । अथ चौरहृतमु-पेक्षते तदा जानपदस्य किल्बिषम् । अथ चौरहृताहरणाय यतमानोऽपि न शक्नुयादाहृतं तदा तावद्धनं स्वकोशाद्-द्यात् । यथाह गौतमः—‘चौरहृतमवजित्य यथास्थानं गमयेत्कोशाद्वा दद्यात्’ इति । कृष्णद्वैपायनोऽपि—‘प्रत्या-हृतं न शक्तस्तु धनं चौरैर्हृतं यदि । स्वकोशात्तद्धि देयं स्यादशक्तेन महीक्षिता ॥’ इति । + मिता.

नारदः

निधिव्यवस्था

‘परेण निहितं लब्ध्वा राजन्युपहरेन्निधिम ।

राजगामी निधिः सर्वः सर्वेषां ब्राह्मणादृते ॥

परेण निहितं निधिं यो लभेत स राज्ञे ढौकयेत् ।

अत्र हेतुमाह—अस्वामिकं राजगामि यतः सर्वं तस्मात् तस्योपहरेद् ब्राह्मणवर्जम् । तेन यल्लब्धं तदात्मन एव ।

इतरो यद् राजा तुष्टो ददाति तदेव लभत इति ।

नाभा. ८।६ (पृ. १०७)

ब्राह्मणोऽपि निधिं लब्ध्वा क्षिप्रं राज्ञे निवेदयेत् ।

तेन दत्तं च भुञ्जीत स्तेनः स्यादनिवेदयन् ॥

+ अप., वीमि. मितावत् ।

(१) नासं. ८।६; नास्मृ. १०।६; मसु. ८।३७ राजन्यु (राजा ऋ); विर. ६४३; मपा. २२६ राजन्यु (राजैवो); दीक. ३४-५; द्धि. २८९ : २९२ पू.; नृप्र. १७४ परेण निहितं (चिरेण पिहितं); सेतु. २९२ लब्ध्वा (इष्ट्वा).

(२) नासं. ८।७; नास्मृ. १०।७; विर. ६४३ राज्ञे निवे (राजनि वे) च (तु) वेदयन् (वेदने); मपा. २२७ च (तु); दीक. ३५ मपावत्; द्धि. २९२ च (तु)

ब्राह्मणोऽपि लब्ध्वा निधिं राज्ञे निवेदयेत् अयं मया लब्ध इति । तेनानुज्ञातो भुञ्जीत, अन्यथा चोरः स्यात् ।

नाभा. ८।७ (पृ. १०७)

प्रनष्टास्वामिकधनव्यवस्था

अस्वामिकमदायादं दशवर्षस्थितं ततः ।

राजा तदात्मसात्कुर्यादेवं धर्मो न हीयते * ॥

अस्वामिकं प्रमीतस्वामिकमदायादं दायदादिक्रय-हरशून्यम् । अत्र च एकाब्दव्यब्ददशाब्दानां शङ्कित-दूरदूरतरदूरतमाद्यवस्थितदायादागमनापेक्षया व्यवस्था कार्या । विर. ११७

स्वमप्यर्थं तथा नष्टं लब्ध्वा राज्ञे निवेदयेत् ।

गृहीयात्तत्र तं शुद्धमशुद्धं स्यात्ततोऽन्यथा ॥

आत्मीयमप्यर्थं नष्टमित्यवधोपितं पुनर्लभेत चेत् तथैव राज्ञे निवेदयेत् । अनुज्ञातं तच्छुद्धं भवति, अशुद्धमन्यथा स्यात् । नाभा. ८।८ (पृ. १०७)

धने चोरहृते व्यवस्था

स्तेनेष्वलभ्यमानेषु राजा दद्यात् स्वकाद् धनात् ।

उपेक्षमाणो ह्येनस्वी धर्मादार्थाच्च हीयते × ॥

वृहस्पतिः

प्रनष्टास्वामिकधनव्यवस्था

राजाददीत पड्भागं नवमं द्वादशं तथा ।

शूद्रविदक्षत्रजातीनां विप्राद्गृहीतं विंशकम् ॥

* स्थलादिनिर्देशः संभूयस्तुःस्थानप्रकरणे (पृ. ७८२) द्रष्टव्यः ।

× व्याख्यानं स्थलादिनिर्देशश्च स्तेयप्रकरणे (पृ. १७५७) द्रष्टव्यः ।

वेदयन् (वेदने) उक्तः; नृप्र. १७४ क्षिप्रं राज्ञे (क्षत्रियाय) पू.; सेतु. २९२ ददिवत्.

(१) नासं. ८।८ शुद्धं स्यात् (शुद्धः स्याद्); नास्मृ. १०।८; विर. ६४२ तत्र तं (तु ततः); नृप्र. १७४ उक्त-रार्थं (गृह्णन् शुद्धोऽप्यशुद्धः स्यात्ततो दण्ड्यस्तु नाप्यथा) उक्तः; सेतु. २९१ लब्ध्वा राज्ञे (लब्धं राज्ञे) तत्र तं (तु ततः) शेषं नासंवत्.

(२) व्यंक. १४०; विर. ११६; विचि. ४७ द्वादशं (दशमं); व्यनि. २८१ जातीनां (जातानां); बाल. २।१७३; सेतु. १४३; मसु. ७२ व्यनिवत्; विव्य. ३५ नारदः.

त्र्यम्बदादूर्ध्वं तु नागच्छेद्यत्र स्वामी कथञ्चन ।
तदा गृहीत तद्राजा ब्रह्मस्वं ब्राह्मणान् श्रयेत् ॥
ब्राह्मणान् श्रयेत् अन्यब्राह्मणेभ्योऽर्पयेदित्यर्थः ।

विर. ११६

चोरापहृतं तु सर्वेभ्योऽन्विष्यार्पणीयं अलाभे
स्वकोशाद्वा, अददच्चोरकित्विपी स्यात् ।

व्यासः

धने चोरहते व्यवस्था

प्रत्याहर्तुमशक्तस्तु धनं चौरैर्हृतं यदि ।
स्वकोशात्तद्धि देयं स्यादशक्तेन महीक्षिता * ॥

उशना

निधिव्यवस्था

विद्याभिजनयुक्तान् पूर्वदृष्टप्रमाणान्वृद्धान्निधि-
पालने नियुज्यात् ।

* स्थलादिनिर्देशः स्तेयप्रकरणे (पृ. १७६५) द्रष्टव्यः ।

(१) व्यक. १४० चत्र (तत्र); विर. ११६; विचि. ४८ व्यम्बा (अम्बा) ब्राह्मणान् (ब्राह्मणं); व्यनि. २८२ विचिवत्; बाल. २।१७३ व्यकवत्; सेतु. १४३ ब्राह्मणान् (ब्राह्मणं); समु. ७२ विचिवत्; विध्य. ३५ विचिवत्, नारदः.

(२) विश्व. २।३८.

(३) मभा. १०।३६.

अग्निपुराणम्

निधिव्यवस्था

कोपे प्रवेशयेदर्थं नित्यं चार्धं द्विजे ददेत् ।
निधिं द्विजोत्तमः प्राप्य गृहीयात्सकलं तथा ॥
चतुर्थमष्टमं भागं तथा षोडशमं (कं) द्विजः ।
वर्णक्रमेण दद्याच्च निधिं पात्रे तु धर्मतः ॥

प्रनष्टास्वामिकथनव्यवस्था

अनृतं तु वदन्दण्ड्यः सुवित्तस्यांशमष्टमम् ।
प्रनष्टस्वामिकमृक्थं राजा त्र्यम्बदं निधापयेत् ॥
अर्वाकत्र्यम्बदाद्धरेत्स्वामी परेण नृपतिर्हरेत् ।
ममेदमिति यो ब्रूयात्सोऽर्थयुक्तो यथाविधि ॥
संपाद्य रूपसंख्यादीन् स्वामी तद्द्रव्यमर्हति ॥

बालानाथधनव्यवस्था

बालदायादिकमृक्थं तावद्राजाऽनुपालयेत् ।
यावत्स्यात्स समावृत्तो यावद्वाऽतीतशैशवः ॥
बालपुत्रासु चैवं स्याद्रक्षणं निष्कुलासु च ।
पतिव्रतासु च स्त्रीषु विधवास्वातुरासु च ॥
जीवन्तीनां तु तासां ये संहरेयुश्च बान्धवाः ।
तान् शिष्याश्चौरदण्डेन धार्मिकः पृथिवीपतिः ॥

धने चोरहते व्यवस्था

सामान्यतो हृतं चौरैस्तद्वै दद्यात्स्वयं नृपः ।
चौररक्षाधिकारिभ्यो राजाऽपि हृतमाप्नुयात् ॥
अहते यो हृतं ब्रूयान्निःसार्यो दण्ड्य एव सः ।
न तद्राज्ञा प्रदातव्यं गृहे यद्गृहगैर्हृतम् ॥

(१) अपु. २२३।१४-२३.

रिशिष्टम्

व्यवहारस्वरूपम्

गौतमः

व्यवहारविभागाः

द्विस्थानो द्विगतिः * ।

व्यवहार इत्यनुपपद्यते । तत्र निवन्धनकारेण ऋणा-
दानादिदायविभागान्तानां देयनिवन्धनता साहसादिपञ्च-
कस्य दण्डनिवन्धनत्वमिति द्विस्थानतेत्यर्थ इति । यद्यपि
मन्वादिभिः—‘तेपामाद्यमृणादानं निश्चेपोऽस्वामिविक्रयः ।
संभूय च समुत्थानं दत्तस्थानपकर्म च ॥ वेतनस्यैव चादानं
संधिदश्च व्यतिक्रमः । क्रयविक्रयानुशयौ विवादः स्वामि-
पालयोः ॥ सीमाविवादधर्मश्च पारुष्ये दण्डवाचिके ।
स्तेयं च साहसं चैव स्त्रीसंग्रहणमेव च ॥ स्त्रीपुंघमौ
विभागश्च यूतमाह्वय एव च । पदान्यष्टादशतानि व्यव-
हारं विदुर्बुधाः ॥’ इत्येवमुक्तप्रकारेण क्रमिकाणि व्यवहार-
पदान्युक्तानि । अत्र वाक्पारुष्य दण्डपारुष्य-स्त्रीसंग्रहण-
नन्तरं दायविभागः क्रमिकः, निवन्धनकारेण तु—त्रयोदश-
विवादपदं दाय इत्युक्तम् । उभयोर्महान् विरोधः । स

* अस्मिन् प्रकरणे पूर्व (पृ. १) एतद्वचनं समुद्धृतमपि
तत्र टीकायाः संपूर्णतयाऽनुद्धारादत्र पुनरुद्धृतम् ।

(१) सवि. ४५०.

परिन्दियते, तथोक्तं नारदेन—‘ऋणादानं ह्युपनिधिः
संभूयोत्थानमेव च । दत्तस्य पुनरादानं अशुश्रूपाऽभ्युपेत्य
च ॥ वेतनस्थानपाकर्म तथैवास्वामिविक्रयः । विक्रीयासं-
प्रदानं च क्रीत्वानुशय एव च ॥ समयस्थानपाकर्म
धिवादः क्षेत्रजस्तथा । स्त्रीपुंसयोश्च संवन्धो दायभागोऽथ
साहसम् ॥ वाक्पारुष्यं तथा प्रोक्तं दण्डपारुष्यमेव च ।
यूतं प्रकीर्णकं चैव..... ॥’ इति नारदवचनानु-
सारिनिवन्धनकारवचनम् । अतश्च तद्व्याख्येयस्यापि
गौतममन्त्रस्य नारदवचनानुसारित्वमेव । एतदनुसारेणैवा-
स्माभिरप्युक्ता विवादपदानां संगतिः । अतश्च ऋणादा-
नादिदायविभागान्तानां देयनिवन्धनत्वेन प्रतिपादनं साह-
सादिपञ्चकस्य दण्डानेवन्धनत्वांमाते सूत्रार्थे तु ‘अथ साहस-
मित्यथशब्दः प्रयुक्तः । अतश्च देयप्रतिपादनानन्तरं
दण्डप्रतिपादनस्यावसर इति संगतिः । अत्रापि वाक्पा-
रुष्यदण्डपारुष्याणां परस्परं भेदाभावेऽपि दण्डाल्पत्व-
महत्त्वार्थे पृथगग्रहणम् । अतश्च प्रकरणत्रयस्यापि संगति-
रुक्तैव । अनेन विज्ञानयोगिना यदुक्तं विवादपदानां
परस्परं संगतिर्नास्तीति, तत्परास्तं वेदितव्यम् ।

सवि. ४५०—५१

सभा

***

महाभारतम्

सभ्यैः सत्यमेव वक्तव्यम्

सभां प्रपद्यते ह्यार्तः प्रज्वलन्निव हव्यवाद् ।
तं वै सत्येन धर्मेण सभ्याः प्रशमयन्त्युत ॥
धर्मप्रभ्रमतो ब्रूयादार्थः सत्येन मानवः ।
विब्रूयुस्तत्र तं प्रश्नं कामक्रोधवलातिगाः ॥
यो हि प्रश्नं न विब्रूयाद्धर्मदर्शी सभां गतः ।
अनृते या फलावाप्तिस्तस्याः सोऽर्थः समश्नुते ॥

(१) भा. २।६८।६०, ६१, ६२, ७७-८०.

विद्धो धर्मो ह्यधर्मेण सभां यत्रोपपद्यते ।

न चास्य शल्यं कृन्तन्ति विद्धास्तत्र सभासदः ॥
अर्धं हरति वै श्रेष्ठः पादो भवति कर्तृषु ।
पादश्चैव सभासत्सु ये न निन्दन्ति निन्दितम् ॥
अनेना भवति श्रेष्ठो मुच्यन्ते च सभासदः ।
एनो गच्छति कर्तारं निन्दार्हो यत्र निन्द्यते ॥
वितथं तु वदेयुर्ये धर्मं प्रल्हाद पृच्छते ।
इष्टापूर्तं च ते व्रन्ति सप्त सप्त परावरान् ॥

साक्षी

महाभारतम्

वृषासाक्ष्यनिन्दन् । साक्षिणां सत्यवचनापवादविषयः ।

वृष्टो हि साक्षी यः साक्ष्यं जानमानोऽन्यथा वदेत्
स पूर्वानात्मनः सप्त कुले हन्यात्तथा परान् ॥

आदित्यचन्द्रावनिलानलौ च

द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।

अहश्च रात्रिश्च उभे च संध्ये

धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम् ॥

न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति

न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले ।

प्राणात्यये सर्वधनापहारे

पञ्चानृतान्यादुरपातकानि ॥

पृष्ठं तु साक्ष्ये प्रवदन्तमन्यथा

वदन्ति मिथ्योपहितं नरेन्द्र ।

एकार्थतायां तु समाहितायां

मिथ्या वदन्तमनृतं हिनस्ति ॥

जानन्नविब्रुवन्प्रश्नात्क्रोधाद्भयात्तथा ।

सहस्रं वारुणान् पाशानात्मनि प्रतिमुञ्चति ॥

साक्षी वा विब्रुवन्साक्ष्यं गोकर्णशिथिलश्चरन् ।

सहस्रं वारुणान्पाशानात्मनि प्रतिमुञ्चति ॥

तस्य संवत्सरे पूर्णे पाश एकः प्रमुच्यते ।

तस्मात्सत्यं तु वक्तव्यं जानता सत्यमञ्जसा ॥

(१) भा. (भाण्डा.) १।७।३.

(२) भा. (भाण्डा.) १।६।२९.

(३) भा. (भाण्डा.) १।७।१६, १७.

(४) भा. २।६।७४-८५.

विद्वो धर्मो ह्यधर्मेण सभां यत्रोपपद्यते ।

न चास्य शलं कृन्तन्ति विद्वान्नास्तत्र सभासदः ॥

अर्धं हरति वै श्रेष्ठः पादो भवति कर्तृषु ।

पादश्चैव सभासत्सु ये न निन्दन्ति निन्दितम् ॥

अनेना भवति श्रेष्ठो मुच्यन्ते च सभासदः ।

एनो गच्छति कर्तारं निन्दार्हो यत्र निन्द्यते ॥

वितथं तु वदेयुर्ये धर्मं प्रल्हादं पृच्छते ।

इष्टापूर्तं च ते घ्नन्ति सप्त सप्त परावरान् ॥

हृतस्वस्य हि यद्दुःखं हतपुत्रस्य चैव यत् ।

ऋणिनः प्रति यच्चैव स्वार्थाद्भ्रष्टस्य चैव यत् ॥

स्त्रियाः पत्या विहीनाया राज्ञा प्रस्तस्य चैव यत् ।

अपुत्रायाश्च यद्दुःखं व्याघ्राघातस्य चैव यत् ॥

अध्यूढायाश्च यद्दुःखं साक्षिभिर्विहतस्य च ।

एतानि वै समान्याहुर्दुःखानि त्रिदिवेश्वराः ॥

तानि सर्वाणि दुःखानि प्राप्नोति वितथं ब्रुवन् ॥

साक्षिलक्षणम्

समक्षदर्शनात्साक्षी श्रवणाच्चेति धारणात् ।

तस्मात्सत्यं ब्रुवन्साक्षी धर्मार्थाभ्यां न हीयते ॥

कुलीनस्त्रियः सभायां न नेयाः

धर्म्या स्त्रियं सभां पूर्वं न नयन्तीति नः श्रुतम् ।

स नष्टः कौरवे येषु पूर्वो धर्मः सनातनः ॥

अग्निपुराणम्

कौटसाक्ष्यदण्डः

कौटसाक्ष्यं तु कुर्वाणां स्त्रीन् वर्णाश्च प्रदापयेत् ।

विवासयेत् ब्राह्मणं तु भोज्यो (अन्यो) विधिर्न

हीरितः ॥

(१) भा. २।६।१९. (२) अपु. २२।७।७, ८.

दिव्यम्

महाभारतम्

अग्निविधिः

त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तश्चरसि नित्यदा ।

(१) भा. (भाण्डा.) १।५।२३.

साक्षिवत्पुण्यपापेषु सत्यं ब्रूहि कवे वचः ॥

धर्मे प्रयतमानस्य सत्यं च वदतः समम् ।

पृष्ठो यद्ब्रुवं सत्यं व्यभिचारोऽत्र को मम ॥

(१) भा. (भाण्डा.) १।७।२.

स्कन्दपुराणम्

शपथकोशधटविपाग्नि तप्तमायफालं तन्दुलजलानि दिव्यानि
एवंविधस्त्वसौ देवो भट्टादित्योऽत्र तिष्ठति ।
भूयानतोऽपि बहुशः पापहा धर्मवर्धनः ॥
दिव्यमष्टविधं चात्र सद्यः प्रत्ययकारकम् ।
पापानां चोपभुक्तं हि यथा पार्थ हलाहलम् ॥

अर्जुन उवाच—

दिव्यप्रकारमिच्छामि श्रोतुं चाहं मुनीश्वर ।
कथं कार्याणि कानीह स्फुटं येः पुण्यपापकम् ॥

नारद उवाच—

शपथाः कोशधटकौ विपाग्नी तप्तमापकौ ।
फालं च तन्दुलं चैव दिव्यान्यष्टौ विदुर्बुधाः ॥
असाक्षिकेषु चार्थेषु मिथो विवदमानयोः ।
राजद्रोहाभिशापेषु साहसेषु तथैव च ॥
अविदस्तत्त्वतः सत्यं शपथेनाभिलङ्घयेत् ।
महर्षिभिश्च देवैश्च सत्यार्थाः शपथाः कृताः ॥
जवनो नृपतिः क्षीणो मिथ्याशपथमाचरेत् ।
वसिष्ठाग्रे वर्षमध्ये सान्वयः किल भारत ॥
अन्धः शत्रुगृहं गच्छेद्यो मिथ्याशपथांश्चरेत् ।
रौरवस्य स्वयं द्वारमुद्गाटयति दुर्मातेः ॥
मन्यन्ते वै पापकृतो न कश्चित्पश्यतीति नः ।
तांश्च देवाः प्रपश्यन्ति स्वस्थैवान्तरपूरुषाः ॥
आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं
यमश्च ।

अहश्च रात्रिश्च उभे च संध्ये धर्मो हि जानाति
नरस्य वृत्तम् ॥

एवं तस्मादभिज्ञाय सत्यार्थशपथांश्चरेत् ।
वृथा हि शपथान्कुर्वन्प्रेत्य चेह विनश्यति ॥
इदं सत्यं वदामीति ब्रुवन् साक्षी भवान्यतः ।
शुभाशुभफलं देहि शुचिः पादौ रवेः स्पृशेत् ॥
अथ शास्त्रस्य विप्रोऽपि शास्त्रस्यापि च क्षत्रियः ।
मां संपृशंस्तथा वैश्यः शूद्रः स्वगुरुमेव च ॥
मातरं पितरं पूज्यं स्पृशेत्साधारणं त्विदम् ।
कोशस्य रूपं पूर्वं ते व्याख्यातं पाण्डुनन्दन ॥

विप्रवर्जं तथा कोशं वर्णिनां दापयेन्नृपः ।
यो यो यदेवताभक्तः पाययेत्तस्य तं नरम् ॥
समभक्तं च देवानामादित्यस्यैव पाययेत् ।
सर्वेषां चोपदेवानां स्नापयेदायुधास्त्रकम् ॥
स्नानोदकं वा संकल्पं गृहीत्वा पाययेन्नरम् ।
त्रिसप्तरात्रमध्ये च फलं कोशस्य निर्दिशेत् ॥
अतः परं महादिव्यविधानं शृणु यद्ववेत् ।
संशयच्छेदि सर्वेषां धार्ष्ट्यात्तदिव्यमेव च ॥
सशिरस्कं प्रदातव्यमिति ब्रह्मा पुराऽब्रवीत् ।
महोद्याणां च दातव्यमशिरस्कमपि स्फुटम् ॥
साधूनां वर्णिनां राजा न शिरस्कं प्रदापयेत् ।
न प्रयाते धटं देयं नोष्णकाले हुताशनम् ॥
वर्णिनां च तथा फालं तन्दुलं मुखरोगिणाम् ॥
कुट्टपित्तार्दितानां च ब्राह्मणानां च नो विषम् ।
तप्तमापकमर्हन्ति सर्वे धर्म्य निरत्ययम् ॥
न व्याधिमरके देशे शपथान्कोशमेव च ।
दिव्यान्यासुरकैर्मन्त्रैः स्तम्भयन्तीह केचन ॥

प्रतिघातविदस्तेषां योजयेद्धर्मैवः सलान् ।
दिव्यानां स्तम्भकान् ज्ञात्वा पापान्नित्यं महीपतिः ॥
विवासयेत्स्वकाद्राष्ट्रात्ते हि लोकस्य कण्टकाः ।
तेषामन्वेषणे यत्नं राजा नित्यं समाचरेत् ॥
ते हि पापसमाचारास्तस्करेभ्योऽपि तस्कराः ।
प्राग्दृष्टदोषान् स्वल्पेषु दिव्येषु विनियोजयेत् ॥
महत्स्वपि न चार्थेषु धर्मज्ञान् धर्मवत्सलान् ।
न मिथ्यावचनं येषां जन्मप्रभृति विशते ॥
श्रद्धयात्पार्थिवस्तेषां वचनादेव भारत ।
ज्ञात्वा धर्मिष्ठतां राजा पुरुषस्य विचक्षणः ॥
क्रोधाहोभात्कारयंश्च स्वयमेव प्रदुष्यति ।
तस्मात्पापिषु दिव्यं स्यात्तत्रादौ प्रोच्यते धटे ॥
सुसमायां पृथिव्यां च दिग्भागे पूर्वदक्षिणे ।
यज्ञियस्य तु वृक्षस्य स्थाप्यं स्यान्मुण्डकद्वयम् ॥
स्तम्भकस्य प्रमाणं च सप्तहस्तं प्रकीर्तितम् ।
द्वौ हस्तौ निखनेत्काष्ठं दृश्यं स्याद्वस्तपञ्चकम् ॥
अन्तरं तु तयोः कार्यं तथा हस्तचतुष्टयम् ।
मुण्डकोपरि काष्ठं च दृढं कुर्याद्विचक्षणः ॥
चतुर्हस्तं तुलाकाष्ठमव्रणं कारयेत्स्थिरम् ।
खदिरार्जुनवृक्षाणां शिशपाशलजं त्वथ ॥

तुलाकाष्ठे तु कर्तव्यं तथा वै शिष्यकद्वयम् ।
 प्राङ्मुखो निश्चलः कार्यः शुचौ देशे धटस्तथा ॥
 पाषाणस्यापि जायेत स्तम्भेषु च धटस्तथा ।
 वणिकसुवर्णकारो वा कुशलः कांस्यकारकः ॥
 तुलाधारधरः कार्यो रिपौ मित्रे च यः समः ।
 श्रावयेत्प्राङ्विवाकोऽपि तुलाधारं विचक्षणः ॥
 ब्रह्मघ्ने ये स्मृता लोका ये च स्त्रीबालघातके ।
 तुलाधारस्य ते लोकास्तुलां धारयतो मृषा ॥
 एकस्मिंस्तोलयेच्छिष्ये ज्ञातं सूपोपितं नरम् ।
 द्वितीये मृत्तिकां शुभ्रां गौरां तु तुलयेद्बुधः ॥
 इष्टिकाभस्मपाषाणकपालास्थीनि वर्जयेत् ।
 तोलयित्वा ततः पूर्वं तस्मात्तमवतारयेत् ॥
 मूर्ध्नि पत्रं ततो न्यस्य न्यस्तपत्रं निवेशयेत् ।
 पत्रे मन्त्रस्त्वयं लेख्यो यः पुरोक्तः स्वयंभुवा ॥
 ब्रह्मणस्त्वं सुता देवि तुलानाम्नेति कथ्यते ।
 तुकारो गौरवे नित्यं लकारो लघुनि स्मृतः ॥
 गुरुलाघवसंयोगात्तुला तेन निगद्यसे ।
 संशयान्मोचयस्त्वेनमभिशस्तं नरं शुभे ॥
 भूय आरोपयेत्तं तु नरं तस्मिन् सपत्रकम् ।
 तुलितो यदि वर्धेत शुद्धो भवति धर्मतः ॥
 हीयमानो न शुद्धः स्यादिति धर्मविदो विदुः ।
 शिष्यच्छेदे तुलाभङ्गे पुनरारोपयेन्नरम् ॥
 एवं निःसंशयं ज्ञानं यच्चाभ्यासं न लोपयेत् ।
 एतत्सर्वं रवौ वारे कार्यं संपूज्य भास्करम् ॥
 अथातः संप्रवक्ष्यामि विषदिव्यं शृणुष्व मे ॥
 द्विप्रकारं च तत्प्रोक्तं घटसर्पविषं तथा ।
 शृङ्गिणो वत्सनाभस्य हिमशैलभवस्य वा ॥
 यवाः सप्त प्रदातव्या अथवा पङ्कृतप्लुताः ।
 मूर्ध्नि विन्यस्तपत्रस्य पत्रे चैवं निवेशयेत् ॥
 त्वं विष ब्रह्मणः पुत्र सत्यधर्मे व्यवस्थितः ।
 त्रायस्त्वेनं नरं पापात्सत्येनास्य भवामृतम् ॥
 येन वेगौर्वेना जीर्णं छर्दिमूर्च्छाविवर्जितम् ।
 तं तु शुद्धं विजानीयादिति धर्मविदो विदुः ॥
 क्षुधितं क्षुधितः सर्पं घटस्थं प्रोच्य पूर्ववत् ।
 संपृशेत्तालिकाः सप्त न दंशेच्छुध्यतीति सः ॥

अग्निदिव्यं यथा प्राह विरश्चिस्तच्छृणुष्व मे ।
 सप्तमण्डलकान्कुर्यादेवस्याग्रे रवेस्तथा ॥
 मण्डलान्मण्डलं कार्यं पूर्वेणेति विनिश्चयः ।
 षोडशाङ्गुलकं कार्यं मण्डलात्तावदन्तरम् ॥
 आर्द्रवाससमाहूय तथा चैवाप्युपोषितम् ।
 कारयेत्सर्वदिव्यानि देवब्राह्मणसंनिधौ ॥
 प्रत्यक्षं कारयेद्विष्यं राज्ञो वाधिकृतस्य वा ।
 ब्राह्मणानां श्रुतवतां प्रकृतीनां तथैव च ॥
 पश्चिमे दिनकाले हि प्राङ्मुखः प्राञ्जलिः शुचिः ।
 चतुरस्रे मण्डलेऽन्ये कृत्वा चैव समौ करौ ॥
 लक्षयेयुः कृतादीनि हस्तयोस्तस्य हारिणः ।
 सप्ताश्वत्थस्य पत्राणि वध्नीयुः करयोस्ततः ॥
 नवेन कृतमूत्रेण कार्पासेन दृढं यथा ।
 ततस्तु सुसमं कृत्वा अष्टाङ्गुलमथायसम् ॥
 पिण्डं हुताशंसतप्तं पञ्चाशत्पलिकं दृढम् ।
 आदौ पूजां रवेः कृत्वा हुताशस्याथ कारयेत् ॥
 रक्तचन्दनधूपाभ्यां रक्तपुष्पैस्तथैव च ।
 अभिशस्तस्य पत्रं च वध्नीयाञ्चैव मूर्धनि ॥
 मन्त्रेणानेन संयुक्तं ब्राह्मणाभिहितेन च ।
 त्वमग्ने वेदाश्चत्वारस्त्वं च यज्ञेषु हूयसे ॥
 पापं पुनासि वै यस्मात्तस्मात्पावक उच्यसे ।
 त्वं मुखं सर्वदेवानां त्वं मुखं ब्रह्मवादिनाम् ॥
 जठरस्थोऽसि भूतानां ततो वेत्ति शुभाशुभम् ।
 पापेषु दर्शयात्मानमर्चिष्मान्भव पावक ॥
 अथवा शुद्धभावेषु शीतो भव महाबल ।
 ततोऽभिशस्तः शनैर्कैर्मण्डलानि परिक्रमेत् ॥
 परिक्रम्य शनैर्जह्याल्लोहपिण्डं ततः क्षितौ ।
 विपत्रहस्तं तं पश्चात्कारयेद् व्रीहिमर्दनम् ॥
 निर्विकारौ करौ दृष्ट्वा शुद्धो भवति धर्मतः ।
 भयाद्वा पातयेद्यस्तु तदधो वा विभाव्यते ॥
 पुनस्त्वाहारयेद्दोहं विधिरेष प्रकीर्तितः ।
 अथातः संप्रवक्ष्यामि तप्तमापविधिं शृणु ॥
 कारयेदायसं पात्रं ताम्रं वा षोडशाङ्गुलम् ।
 चतुरङ्गुलखातं तु मृन्ययं वापि कारयेत् ॥
 पूरयेद्घृततैलाभ्यां पलैर्विशतिभिस्ततः ।
 सुतप्ते निक्षिपेत्तत्र सुवर्णस्य तु माषकम् ॥

बह्व्युक्तं विन्यसेन्मन्त्रमभिशस्तस्य मूर्धनि ।
 अङ्गुष्ठाङ्गुलियोगेन तप्तमाषं समुद्धरेत् ॥
 शुद्धं ज्ञेयमसदिग्धं विस्फोटादिविवर्जितम् ।
 फालशुद्धिं प्रवक्ष्यामि तां शृणु त्वं धनंजय ॥
 आयसं द्वादशपलं घटितं फालमुच्यते ।
 अष्टाङ्गुलमदीर्घं च चतुरङ्गुलविस्तृतम् ॥
 बह्व्युक्तं विन्यसेन्मन्त्रमभिशस्तस्य मूर्धनि ।
 त्रिः परावर्तयेज्जिह्वां लिहन्नस्मात्षडङ्गुलम् ॥
 गवां क्षीरं प्रदातव्यं जिह्वाशोधनमुत्तमम् ।
 जिह्वापरीक्षणं कुर्याद्गन्धा चेन्न विमोच्यते ॥
 तं विशुद्धं विजानीयाद्विशुद्धा चेत्तु जायते ।
 तन्दुलस्याथ वक्ष्यामि विधिधर्मं सनातनम् ॥
 चौर्ये तु तन्दुला देया न चान्यत्र कथंचन ।
 तन्दुलानुदके सिक्त्वा रात्रौ तत्रैव स्थापयेत् ॥
 प्रभाते कारिणे देया भक्षणाय न संशयः ।
 त्रिःकृत्वः प्राङ्मुखश्चैव पत्रे निष्ठीवयेत्ततः ॥

पिप्पलस्याथ भूर्जस्य न त्वन्यस्य कथंचन ।
 तांस्तु वै कारयेच्छुद्धांस्तन्दुलान् शालिसंभवान् ॥
 मृन्मये भाजने कृत्वा सवितुः पुरतः स्थितः ।
 तन्दुलान्मन्त्रयेच्छुद्धान् मन्त्रेणानेन धर्मतः ॥
 दीयसे धर्मतत्त्वज्ञैर्मानुषाणां विशोधनम् ।
 स्तुतस्तन्दुल सत्येन धर्मतस्मात्तुमर्हसि ॥
 निष्ठीवने कृते तेषां सवितुः पुरतः स्थिते ।
 शोणितं दृश्यते यस्य तमशुद्धं विनिर्दिशेत् ॥
 एवमष्टविधं दिव्यं पापसंशयच्छेदनम् ।
 भट्टादित्यस्य पुरतो जायते कुरुनन्दन ॥
 जलदिव्यं तथा प्राहुर्द्विप्रकारं पुराविदः ।
 जलहस्तं स्मृतं चैकं मज्जनं चापरं विदुः ॥
 बाणक्षेपस्तथादानं यावद्वीर्यवता कृतम् ।
 तावत्तं मज्जयेज्जीवेत्तथा तच्छुद्धिमादिशेत् ॥
 एवंविधमिदं स्थानं भट्टादित्यस्य भारत ।
 ममैव कृपया भानोजातमेतन्महीतले ॥

मानसज्ञाः

७८

अनिर्दिष्टकर्तृकवचनानि

भावसाध्यत्वभावोऽपि केचित्स्यात्संशयेषु च ।
 साक्ष्यादीनामभावेऽत्र दिव्याभावे च कुत्रचित् ॥
 दिव्ये तु मूर्द्धदण्डाभ्यां साध्यर्थं हेम कल्पयेत् ।
 तत्रारभ्यार्धकाकण्याः शूद्रो दूर्वाकरः शपेत् ॥
 त्रिकाकण्यूनपणमानात् कृष्णलात्तिलहस्तकः ।
 द्विगुणाद्रूप्यपाणिस्तु त्रिगुणात् काश्चनं दधत् ॥
 चतुर्गुणात् करे कृत्वा मृत्तिकां लाङ्गलोद्धृताम् ।
 नीचः पञ्चगुणात्पुत्रदारैरन्यत्रपातकैः ॥
 पणानां दशमानानां दशकाद्धर्मशोधनम् ।
 तत्रैवार्थेषु लेढव्यं फालं फालोपजीविना ॥
 स्यात्पञ्चदशकात्कोशः त्रिशतस्तण्डुलाः स्मृताः ।

(१) व्यनि. २१८-२२०.

चत्वारिंशत्तवत्ता (?) तु तप्तमाषसमुद्धृतिः ॥
 पञ्चाशतस्तुला ज्ञेयाः सप्तपष्ठे जलं भवेत् ।
 पञ्चसप्ततिकादग्निः शातात्स्यात् विषभक्षणम् ॥
 एतानि शूद्रस्योक्तानि द्विगुणेऽर्थे विशः स्मृताः ।
 चत्वारिंशद्धान्यमापः तौ यवः तौ च कृष्णलम् ॥
 कृष्णलद्वितयं प्रोक्तं अण्विकाऽप्यत्र (?)
 पणोऽप्यसौ ।
 तिस्रोऽण्विकाः कृष्णलं च हेममाप इतीर्यते ॥
 शाणोण्विकाश्चतस्रस्तु दीनारास्था (ख्यः?) चतुर्दश ।
 अण्विका विंशतिः निष्कं शाणं साष्टाण्विकं तु तत् ॥
 अष्टाण्विकाधिकं निष्कद्वितयं चित्रको भवेत् ।
 सषोडशाण्विकं निष्कद्वयं कर्षक उच्यते ॥

दशभिर्वा पणं चैका दशभिस्तु चतुष्पणैः ।
 निष्कैर्द्वादशभिर्वेति लौकिको मानसंग्रहः ॥
 यो राजसर्षपस्यार्धो लौकिकः काकणिस्तु सः ।
 काकणिस्त्रितयं गौरो माषः स्यादर्धतण्डुलः ॥
 स काकणिद्वयं मानद्वितयं मध्यमो यवः ।
 काकणिद्वितयं न्यूनसप्तमाषस्तु कृष्णलः ॥
 कार्षापणस्त्वष्ट्रमानो दशमानपणः परः ।
 शाणोण्विका चतुष्का स्यात् लौकिकेऽप्येवमेव सः ॥
 षट्काकणिकमानायो मापोऽन्यश्चतुरण्विकः ।
 कार्षापणोऽन्यो निष्का मा पूर्वदेशे प्रवर्तते ॥
 सुवर्णोऽष्टाण्विकायुक्तं निष्कद्वयमिहोच्यते ।
 सुवर्ण एव दीनारः चित्रकश्चेति कथ्यते ॥
 अक्षार्धं द्वयणुकाद्यर्धमानयुक्तं द्विनिष्ककम् ।
 रूप्यमानेन (तु) माषः स्यात् मानैरर्धचतुर्दशैः ॥
 सप्ताण्विकाधिकं निष्कं पुराणं (णं ?) मानं
 (मानवं ?) च तत् ॥

शतमानं पलं च स्यात् निष्कैरर्धचतुर्दशैः ।
 तैरेव राजतं निष्कं अथ ताम्रिकमुच्यते ॥
 पाञ्चरात्रवैखानसानुसारि निष्कप्रमाणम्
 स्यादण्विकाचतुष्केण त्रिनिष्कः कर्षकः पणः ॥
 पूर्णोऽर्धपादपादोननिष्कषोडशको भवेत् ।
 साहसो द्विगुणो मध्य उत्तमः स्याच्चतुर्गुणः ॥
 अर्धपादोननिष्को द्विनिष्कषोडशकोऽथवा ।
 पूर्वस्तद्विगुणो मध्ये मध्याद् द्विगुण उत्तमः ॥
 यवश्च कृष्णलं माषः सुवर्णो रूप्यनिष्ककः ।
 मानवोक्तयवादिभ्यः षष्ठांशो नास्ति वैष्णवे ॥

विष्णुगुप्तः

पञ्चगुञ्जलको माषः प्राणस्तेषु चतुर्गुणैः ।
 कलञ्जो धरणं प्राहुः मणिमानविशारदाः ॥

(१) सवि. ४५७.

निर्णयकृत्यम्

नारदः

पराजितदण्डविचारः

^१ मिथ्याभियोगिनो ये स्युर्द्विजानां शूद्रयोनेयः ।
 तेषां जिह्वां समुत्क्रुत्य राजा शूले निवेशयेत् ॥
 द्विजानां शूद्रयोनेयः प्रेषणकारिण एव विहिताः ।
 यदा पुनस्ते एव शूद्रा द्विजानामेव मिथ्याभियोगिनो
 ये स्युः भवन्ति । दर्पाद्वा निजदुर्वचनात् विक्षेपकारिणो

(१) नास्मृ. २।३७ निवेशयेत् (निधापयेत्); अभा. २६ नास्मृवत्; व्यक. १०१; दीक. ३२; व्यधि. ९७; दवि. ३५१ जिह्वां (जिह्वाः); चन्द्र. १६८; व्यसौ. ९२.

भवन्ति तदा तान् शूद्रान् राजा खण्डितजिह्वान् कृत्वा
 शूले निधापयेत् । ततस्तेन पापेन न गृह्यते । अन्यथा
 शिष्टपालनार्थं दुष्टनिग्रहार्थं कस्याहिणो निर्मितस्य राज्ञ
 एव स दोष इति । अभा. २६

अग्निपुराणम्

पराजितदण्डविचारः

^१ यो यावद्विपरीतार्थं मिथ्या वा यो वदेत्तु तम् ।
 तौ नृपेण ह्यधर्मज्ञौ दाप्यौ तद्विगुणं दमम् ॥

(१) अपु. २२७।६-७.

पुनर्न्यायः

—

अग्निपुराणम्

निवर्तनीयं कार्यम् । पुनर्न्यायवादिनो दण्डः ।

अमात्यः प्राड्विवाको वा यः कुर्यात्कार्यमन्यथा ।

(१) अणु. २२७।४९.

तस्य सर्वस्वमादाय तं राजा विप्रवासयेत् ॥
यो मन्येताजितोऽस्मीति न्यायेनापि पराजितः ।
तमायान्तं पुनर्जित्वा दण्डयेद्विगुणं दमम् ॥

(१) अणु. २२७।६५.

दण्डमातृका

महाभारतम्

ब्राह्मणाः स्त्रियश्चावध्याः

न तु ते ब्राह्मणं हन्तुं कार्या बुद्धिः कथंचन ।
अवध्यः सर्वभूतानां ब्राह्मणो ह्यनलोपमः ॥
द्विजोत्तमं विनिर्गच्छ तूर्णमास्यादपावृतात् ।
न हि मे ब्राह्मणो वध्यः पापेष्वपि रतः सदा ॥
अवध्याः स्त्रिय इत्याहुर्धर्मज्ञा धर्मनिश्चये ।
धर्मज्ञान् राक्षसानाहुर्न हन्यात्स च मामपि ॥
अवध्यास्तु स्त्रियः सृष्टा मन्यन्ते धर्मचिन्तकाः ।
तस्माद्धर्मेण धर्मज्ञा नास्मान् हिंसितुमर्हसि ॥

मनुः

शूद्रदण्डधनविनियोगः

शूद्रोत्पन्नांशपापीयान्नैवं मुच्येत किल्बिषान् ।
तेभ्यो दण्डाहतं द्रव्यं न कोशे संप्रवेशयेत् ॥

अयाजिकं तु तद्राजा दद्याद् भृतकवेतनम् ।
यथा दण्डगतं वित्तं ब्राह्मणेभ्यस्तु लम्भयेत् ॥
भार्यापुरोहितस्तेना ये चान्ये तद्विधा द्विजाः ॥

अनिर्दिष्टकर्तृकवचनानि

दण्डप्रयोजनम्

दुर्बलानामनाथानां बालवृद्धतपस्विनाम् ।
अनार्यैः परिभूतानां सर्वेषां पार्थिवो गतिः ॥
यदि नैताः प्रजा राजा दण्डेनातोद्य पालयेत् ।
ततोऽन्योन्यमभिघ्नन्त्यो विनश्येयुः परस्परम् ॥

दण्डाङ्गचिन्ता

कालदेशवयःशक्तीश्चिन्तयेत् दण्डकर्मणि ।

अग्निपुराणम्

दण्डेन प्रजारक्षणं राजधर्मः

दण्डे सर्वं स्थितं दण्डो नाशयेदुष्प्रणीकृतः ।
अदण्ड्यान् दण्डयन्नश्येदण्ड्यान्

राजाऽप्यदण्डयन् ॥

(१) भा. (भाण्डा०) १।२४।३.

(२) भा. (भाण्डा०) १।२५।२.

(३) भा. (भाण्डा०) १।१४६।२९.

(४) भा. (भाण्डा०) १।२०९।४.

(५) मस्मृ. ८।३८५ इत्यस्योपरिष्ठात् एते प्रक्षिप्तश्लोकाः ।

(१) अभा. ३. शंखलिखितस्मृतौ (आनन्दाश्रम, श्लोकः २५)
समुपलभ्यते अयं श्लोकः ।

(२) अभा. ३.

(३) मेधा. ८।३२४.

(४) अणु. २२६।१४-२०.

देवदैत्योरगनराः सिद्धा भूताः पतत्रिणः ।
 उत्क्रमेयुः स्वमर्यादां यदि दण्डान्न पालयेत् ॥
 यस्माददान्तान् दमयत्यदण्ड्यान् दण्डयत्यपि ।
 दमनादण्डनाच्चैव तस्मादण्डं विदुर्बुधाः ॥
 तेजसा दुर्निरीक्ष्यो हि राजा भास्करवत्ततः ।
 लोकप्रसादं गच्छेत् दर्शनाच्चन्द्रवत्ततः ॥
 जगद्भ्यान्नोति वै चारैरतो राजा समीरणः ।
 दोषनिग्रहकारित्वाद्राजा वैवस्वतः प्रभुः ॥
 यदा दहति दुर्बुद्धिं तदा भवति पावकः ।
 यदा दानं द्विजातिभ्यो दद्यात्तस्माद्धनेश्वरः ॥
 घनधाराप्रवर्षित्वाद्देवादौ वरुणः स्मृतः ।
 क्षमया धारयल्लोकान्पार्थिवः पार्थिवो भवेत् ॥
 उत्साहमन्त्रशक्त्याद्यै रक्षेद्यस्माद्धरिस्ततः ॥

महापातकेषु अङ्गानि

गुरुतल्पे भगः कार्यः सुरापाने सुराध्वजः ।
 स्तेयेषु श्रपदं विद्याद्ब्रह्महत्या (घाते) शिरः पुमान् ॥

मानसोल्लासः

अपराधकृत्सर्वो दण्ड्यः

ऋत्विक् पुरोहितः पुत्रो भ्राता बन्धुस्तथा
 सुहृत् ।

अदण्ड्यो नृपतेर्नास्ति स्वधर्माच्चलितो नरः ॥

क्लेशदण्डप्रकाराः

केशानां कर्णयोरक्ष्णोर्नासिकायास्तथैव च ।

जिह्वायाः करयोस्तद्वदङ्गुलीप्रजनस्य च ॥

(१) अणु. २२७।५०.

(२) मासो. २।२०।१२४५, १२८८-१३००.

पादयोरेवमादीनामङ्गानां क्लेदनं च यत् ।
 अपराधानुसारेण क्लेशदण्डः स उच्यते ॥
 बन्धनं ताडनं वाचा रूक्षया भर्त्सनं तथा ।
 एवंविधप्रकारोऽपि क्लेशदण्डः प्रकीर्तितः ॥

अर्थदण्डप्रकाराः

पणानां द्वे शते सार्धे प्रथमः साहसः स्मृतः ।
 मध्यमः पञ्च विज्ञेयः सहस्रं चैव चोत्तमः ॥
 विवादेन समः कापि द्विगुणः कापि कथ्यते ।
 त्रिगुणो वा क्वचित् प्रोक्तः क्वचिदुक्तश्चतुर्गुणः ॥
 सर्वस्वस्याधिकः कापि दमः सर्वस्वमेव वा ।
 दोषद्रव्यानुसारेण दण्डोऽर्थहरणः स्मृतः ॥

दण्डप्रयोजनम्

दण्डो रक्षति मर्यादां दण्डो धर्मं प्रवर्तयेत् ।
 निवारयेदधर्माच्च तस्माद् दण्डं प्रयोजयेत् ।
 दण्डहीने यतो राष्ट्रे मात्स्यो न्यायः प्रवर्तते ।
 तस्माद् दण्डं प्रयुञ्जीत दुष्टानां धार्मिको नृपः ॥
 दण्डपातभयाल्लोको धर्मं तिष्ठति सूत्रितः ।
 करीव विजयो मत्तोऽप्यङ्कुशेन वशीकृतः ॥
 तीव्रदण्डभयाल्लोके भृशमुद्विजते जनः ।
 तस्मान्मृदुप्रयोगेण प्रजापालनमाचरेत् ॥
 यथोक्तदण्डविन्यासाद् भूपतेर्धर्मचारिणः ।
 यशो धर्मस्तथा राष्ट्रं कोशश्च परिवर्धते ॥

सप्तविंशतिः राज्यस्थैर्यनिमित्तानि

एवमङ्गानि राज्यस्य सप्त शक्तित्रयं तथा ।
 षाड्गुण्यं च तथा प्रोक्तमुपायश्च चतुर्विधः ॥
 राज्यस्थैर्यनिमित्तानि प्राप्तराज्यस्य भूपतेः ।
 विंशतिः सोमभूपालः कृतवान् नीतिकोविदः ॥

ऋणीदीमन्

वेदाः

ऋणलिङ्गानि

न्यक्रतून् ग्रथिनो मृधवाचः पणीन् अश्रद्धाँ
अवृथाँ अयज्ञान् ।
प्रप्र तान्दस्यूरभिर्विवाय पूर्वश्चकारापरौ
अयज्यून् ॥

अक्रतूनयज्ञान् ग्रथिनो जल्पकान् मृधवाचो हिंसित-
चचस्कान् पणीन् पणिनामकान् वार्धुषिकान् श्रद्धान् यज्ञा-
दिषु श्रद्धारहितानवृधान् स्तुतिभिरग्निमवर्धयतोऽयज्ञान्
यज्ञहीनान् तान् दस्यून् वृथा कालस्य नेतृन्मिः
प्रप्र अत्यन्तं नि विवाय । नितरां गमयेत् । तदेवाह ।
अग्निः पूर्वां मुख्यः सन् अयज्यूनयजमानानपरान्
जघन्यान् चकार । ऋसा.

कदू महीरधृष्टा अस्य तविषीः कदु वृत्रघ्नो
अस्तृतम् ।

इन्द्रो विश्वान् बेकनाटाँ अहर्दश उत क्रत्वा
पणीन् अभि ॥

कदू कदा खल्वस्येन्द्रस्य तविषीर्वलान्यधृष्टा अधृष्टा-
न्यधर्षकाण्यासन् । कदु कदा नु खलु वृत्रघ्नो
वृत्रहन्तुरिन्द्रस्य हन्तव्यमस्तृतमहिंसितमभवत् । न कदा-
चिदित्य.....व्ययंहं अभवदित्यर्थः । अथवास्य महान्ति
चलानि सेनालक्षणानि कदाप्यधृष्टान्यन्यत्रलैरहिंसितानि
तथा वृत्रघ्नो शारीरं बलमस्तृतमन्यैरहिंस्यम् । ईदृशेन

(१) ऋसं ७६।३. (२) ऋसं. ८।६६।१०.

द्विविधेन बलेनेन्द्रो विश्वान् सर्वान् बेकनाटान् । अनेन
कुसीदिनो वृद्धिजीविनो वार्धुषिका उच्यन्ते । कथं
तद्व्युत्पत्तिः । वे इत्यपभ्रंशो द्विशब्दार्थे । एकं कार्षा-
पणं ऋणिकाय प्रयच्छन् द्वौ मयं दातव्य.....नयेन
दर्शयन्ति ततो द्विशब्देनैकशब्देन च नाटयन्तीति
बेकनाटाः । तानहर्दशः । अहःशब्देन तदुत्पादक
आदित्योऽभिधेयो भवति । तं पश्यन्तीत्यहर्दशः । ननु
सर्वे सूर्यं पश्यन्ति कोऽत्रातिशय इति उच्यते । इहैव
जन्मनि सूर्यं पश्यन्ति न जन्मान्तरे । लुब्धका अय-
ष्टारोऽन्धे तमसि मज्जन्ति । अथवा लौकिकान्येवाहानि
पश्यन्ति न पारलौकिकान्यदृष्टानि । दृष्टप्रधाना हि
नास्तिकाः । अतो.....शान् पणीन् पणिसदृशान् शूद्र-
कल्पान् । उतशब्द एवार्थे । क्रत्वोत कर्मणैव ताडनादि-
व्यापारेणैवाभि भवतीति शेषः । यद्वा । पणीनुत पणी-
नेवाभिभवति न यष्टारम् । पणीनां निन्दा स्मर्यते—
'गोरक्षकानापणिकांस्तथा कारुकुशीलवान् । प्रेष्यान्
वार्धुषिकांश्चैव विप्रान् शूद्रवदाचरेत् ॥' (मस्मू.
८।१०२) इति । ऋसा.

निरुक्तम्

कुसीदिनः

'बेकनाटाः खलु कुसीदिनो भवन्ति द्विगुण-
कारिणो वा द्विगुणदायिनो वा द्विगुणं कामयन्त
इति वा ।

(१) नि. ६।२६.

उपनिधिः

महाभारतम्

न्यातलिङ्गम्

कुत एव परित्यक्तुं सुतां शक्ष्याम्यहं स्वयम् ।
बालामप्राप्तवयसमजातव्यञ्जनाकृतिम् ॥
भर्तुरर्थाय निक्षिप्यां न्यासं धात्रा महात्मना ।
यस्यां दौहित्रजालोकानाशंसे पितृभिः सह ।
स्वयमुत्पाद्य तां बालां कथमुत्सृष्टुमुत्सहे ॥

(१) भा. (भाण्ड.) १।१४५।३४, ३५.

अग्निपुराणम्

निक्षेपभोगनाशारौ दण्डः

'निक्षेपस्य समं मूल्यं दण्ड्यो निक्षेपभुक्त्या ॥
वस्त्रादिकस्य धर्मज्ञ तथा धर्मो न हीयते ॥
यो निक्षेपं घातयति यश्चानिक्षिप्य याचते ।
तावुभौ चौरवच्छास्यौ दण्ड्यौ वा द्विगुणं दमम् ॥

(१) अगु. २२७।८-१०.

अस्वामिविक्रयः

अग्निपुराणम्

अस्वामिविक्रेतुर्दण्डः

अज्ञानाद्यः पुमान् कुर्यात् परद्रव्यस्य विक्रयम् ।

(१) अणु. २२७।१०.

'निर्दोषो ज्ञानपूर्वं तु चौरवदण्डमर्हति ॥

(१) अणु. २२७।११

संभूयसमुत्थानम्

गौतमः

ऋत्विगाचार्यत्यागनियमः

अज्ञानादनध्यापनादृत्विगाचार्यौ पतनीयसेवायां च हेयौ । अन्यत्र हानात्पतति ।

अज्ञानादनध्यापनादिति । यदि कर्मणि प्रवृत्त ऋत्विक् मन्त्रान् कर्मपद्धतिं वा न जानाति स च, य आलस्यादिना नाध्यापयत्याचार्यस्तावुभौ हेयौ त्याज्यौ । इदं पति-

(१) गौध. २१।१२, १३; मेधा. ८।३८८ अज्ञा ... इति (अथायाजकावृत्ति); मभा. नादनध्या (नाध्या); गौमि. २१।१२, १३.

तेन सह शयनासनादेः सेवायां प्रागप्यन्दात्परित्यागार्थम् । तर्हि संवत्सरेण पततीति वचनमनर्थकम् । न तादृश-स्त्यागोऽत्र विवक्षितः । किं तर्हि ऋत्विगाचार्यान्तरमुपादे-यम् । अनुपादाने दोष इति ।

अन्यत्रेति । अन्यत्राज्ञानादनध्यापनादन्यत्र तयो-स्त्यागो न कर्तव्यः । कुर्वन् पतति । गौमि.

अग्निपुराणम्

मूल्यं गृहीत्वा शिल्पादाने दण्ड्यः

मूल्यमादाय यः शिल्पं न दद्यादण्ड्य एव सः ॥

(१) अणु. २२७।११.

दत्ताप्रदानिकम्

गौतमः

दानाङ्गनियमः

स्वस्ति वाच्य भिक्षादानमपूर्वम् ।

स्वस्तीति भिक्षुकं वाचयित्वा तत उदकदानपूर्वमस्मै भिक्षादानं कर्तव्यम् । भिक्षादाने स्त्रिया अधिकारात् तस्या एव च याचितत्वादतस्तामेवं कारयेत् गृहस्थः । केचिद्व्याचक्षते वैश्वदेवानन्तरमेव विधानादग्रभैक्षस्यायं विधिर्न सामान्यरथेति । तेषां पक्षे स्वस्तिवाचनं पुरुषेणैव

(१) गौध. ५।१९; मभा.; गौमि. ५।१६; सवि. २८४; समु. ९७.

कारयितव्यमिति द्रष्टव्यम् ।

मभा.

ददातिषु चैवं धर्म्येषु ।

ददातिशब्देन हिरण्यादिदानमुच्यते । धर्म्यग्रहणाञ्च दृष्टार्थं मित्रादिभ्यो दानम् । एवमेव उदकपूर्वं दद्यात् । चकारादेव सिद्धे एवंशब्दः समस्तप्रापणार्थः । ततश्च यथा भिक्षादानं स्त्रीकृतमपि भर्तुर्नुज्ञया प्रमाणं भवति तद्वत् हिरण्यादिदानमपि प्रमाणं भवति । तथा च नारदः— 'स्त्रीकृतान्यप्रमाणानि कार्या-

(१) गौध. ५।२०; मभा.; गौमि. ५।१७; सवि. २८४ ददातिषु (तथाऽतिथिषु); समु. ९७.

प्याद्गुरनापदि । विशेषतो गृहक्षेत्रदानधर्माविक्रयाः ॥
एतान्येव प्रमाणानि भर्ता यद्यनुमन्यते ॥' इत्यादि ।
भिक्षादानमपि भर्तुर्नुज्ञया विना न कार्यम् । तथा च
मनुः—'बालया वा युवत्या वा वृद्धया वाऽपि योषिता ।
न स्वातन्त्र्येण कर्तव्यं कार्यं किञ्चिदगृहेष्वपि ॥' ममा.

आपस्तम्बः

दानाङ्गनियमः

सर्वाण्युदकपूर्वाणि दानानि ।

सर्वाणीति वचनात् भिक्षाऽप्युदकपूर्वमेव देया । उ.
यथाश्रुति विहारे ।

विहारे यज्ञकर्मणि यानि दानानि दक्षिणादीनि, तानि

(१) आध. २।१।८; हिध. २।४; सवि. २८४;

समु. ९७.

(२) आध. २।१।९; हिध. २।४.

यथाश्रुत्येव । नोदकपूर्वाणि ।

उ.

भारद्वाजः

भयदानलक्षणम्

आक्रोशादर्थहीनानां प्रतीकारं च यद्भयात् ।

प्रदीयते तत्कर्तृभ्यो भयदानं तदुच्यते ॥

स्मृत्यन्तरम्

दानाङ्गनियमः

देयात्कृष्णाजिनं पुच्छे गां पुच्छे करिणं करे ।

केसरेषु तथैवाश्वान् दासीं शिरसि दापयेत् ॥

अग्निपुराणम्

प्रतिश्रुत्याप्रदाने दण्डः

प्रतिश्रुत्याप्रदातारं सुवर्णं दण्डयेन्नृपः ॥

(१) सवि. २८६.

(२) समु. ९७.

(३) अगु. २२७।१२.

अभ्युपेत्याशुश्रूषा

आपस्तम्बः

अन्तेवासिगुरुवृत्तिः

तस्मिन् गुरोर्वृत्तिः ।

तस्मिन्नन्तेवासिनि गुरोर्वृत्तिः । वृत्तेः प्रकारो वक्ष्यते ।
उ.

पुत्रमिवैनमनुकाङ्क्षन् सर्वधर्मेष्वनपच्छादयमानः
सुयुक्तो विद्यां ग्राहयेत् ।

एनं शिष्यं पुत्रमिव अस्याभ्युदयः स्यादिति अनु-
काङ्क्षन् सर्वेषु धर्मेषु किञ्चिदप्यनपच्छादयमानः अगूहन्
सुयुक्तः सुष्ठु अवहितः तत्परो भूत्वा विद्यां ग्राहयेत् ।
उ.

न चैनमध्ययनविघ्नेनात्मार्थेषूपरुन्ध्यादनापत्सु ।
न चैनं शिष्यमध्ययनविघ्नेन आत्मप्रयोजनेष्वना-
पत्सुपरुन्ध्यात् । उपरोधः अस्वतन्त्रीकरणम् । 'अनाप-
त्स्वि'ति वचनादापद्यध्ययनविघातेनाऽप्युपरोधे न दोषः ।
उ.

(१) आध. १।८।२४; हिध. १।८.

(२) आध. १।८।२५; हिध. १।८.

(३) आध. १।८।२६; हिध. १।८.

अन्तेवास्यनन्तेवासी भवति विनिहितात्मा गुरा-
वनैपुणमापद्यमानः ।

'आपद्यमान' इत्यन्तर्भावित्यर्थः । योऽन्तेवासी
विनिहितात्मा द्वयोराचार्ययोः विविधं निहितात्मा गुरा-
वनैपुणमापादयति— न अनेन अयं प्रदेशः सम्यगुक्त
इति, सोऽन्तेवासी न भवति । स त्याज्य इत्यर्थः ।
अपर आह— योऽन्तेवासी वाङ्मनःकर्मभिरनैपुणमाप-
द्यमानो गुरौ विसदृशं निहितात्मा भवति अनुरूपं न
शुश्रूषते सोऽन्तेवासी न भवतीति । उ.

आचार्योऽप्यनाचार्यो भवति श्रुतात्परिहरमाणः ।
आचार्योऽप्यनाचार्यो भवतीति, त्याज्य इत्यर्थः ।
किं कुर्वन् ? श्रुतात्परिहरमाणः तेन तेन व्याजेन
विद्याप्रदानमकुर्वन् । उ.

अपराधेषु चैनं सततमुपालभेत ।

अपराधेषु कृतेष्वेनं शिष्यं सततमुपालभेत, इदमयुक्तं
त्वया कृतमिति । उ.

(१) आध. १।८।२७; हिध. १।८.

(२) आध. १।८।२८; हिध. १।८.

(३) आध. १।८।२९; हिध. १।८.

अभिप्रास उपवास उदकोपस्पर्शनमदर्शनमिति दण्डा यथामात्रमानिवृत्तेः ।

अभिप्रासो भयोत्पादनम् । उपवासो भोजनलोपः । उदकोपस्पर्शनं शीतोदकेन स्नापनम् । अदर्शनं यथा आत्मानं न पश्यति तथा करणम् । गृहप्रवेशनिषेधः । सर्वत्र प्यन्तात् प्रत्ययः । इत्येते दण्डाः शिष्यस्य यथामात्रं यावत्पराधमात्रात्तदनु रूपं व्यस्ताः समस्ताश्च । आनिवृत्तेः यावदसौ न ततोऽपराधमिवर्तते तावदेते दण्डाः । उ.

निवृत्तं चरितब्रह्मचर्यमन्येभ्यो धर्मेभ्योऽनन्तरो भवेत्यतिसृजेत् ।

एवं चरितब्रह्मचर्यं निवृत्तं गुरुकुलात् कृतसमावर्तन-मित्यर्थः । एवंभूतमन्येभ्यो धर्मेभ्यो यमसौ आश्रमं प्रति-पित्सते तत्र तेभ्योऽनन्तरो भव यथा त्वमन्तरितो न भवसि तथा भवेत्युक्त्वाऽतिसृजेत् । तं तमाश्रमं प्रति-पत्तुमुत्सृजेत् । उ.

बौधायनः

अध्याप्यः शिष्यः

धर्मार्थौ यत्र न स्यातां शुश्रूषा वाऽपि तद्विधा । विद्यया सह मर्तव्यं न चैनामूपरे वपेत् ॥

अनर्हाय विद्या न दातव्येत्याह—धर्मार्थौ यत्रेति । यथा कृषीवलः शुभं बीजमूपरे न वपति । तथा शुश्रूषा-दिवर्जिते विद्या न दातव्येत्यर्थः । बौवि. (पृ. २०)
अग्निरिव कक्षं दहति ब्रह्मपृष्ठमनाहतम् ।

तस्माद्वै शक्यं न ब्रूयात् ब्रह्म मानमकुर्वतामिति ॥

अयोग्याध्यापने दोषमाह—अग्निरिव कक्षमिति । शक्यं मानमिति संबन्धः । वैशब्दः पादपूरणः । ब्रह्म विद्या मानं पूजा बौवि. (पृ. २०)

वासिष्ठः

अध्याप्यः शिष्यः

विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मां शेव-धिस्तेऽहमस्मि । असूयकायानृजवेऽयताय न मां ब्रूया वीर्यवती तथा स्याम् ॥

यमेव विद्याः शुचिमप्रमत्तं मेधाविनं ब्रह्मचर्यो-

(१) आध. १।८।३०; हिध. १।८.

(२) आध. १।८।३१; हिध. १।८.

(३) बौध. १।२।४८. (४) बौध. १।२।४९.

(५) वस्तु. २।१४-८.

पपन्नम् । यस्तेन द्रुह्योक्तमच्च नाह तस्मै मां ब्रूया निधिपाय ब्रह्मन् ॥

य आतृणत्त्यवितथेन कर्मणा बहुदुःखं कुर्वन्न-मृतं संप्रयच्छन् । तं मन्येत पितरं मातरं च तस्मै न द्रुह्योक्तमच्च नाह ॥

अध्यापिता ये गुरुं नाऽऽद्वियन्ते विप्रा वाचा मनसा कर्मणा वा । यथैव ते न गुरोर्भोजनीया-स्तथैव तान्न भुनक्ति श्रुतं तत् ॥

दहत्यग्निर्यथा कक्षं ब्रह्मपृष्ठमनाहतम् ।

न ब्रह्म तस्मै प्रब्रूयाच्छक्यं मानमकुर्वत इति ॥

मनुः

अध्याप्याः शिष्याः

* आचार्यपुत्रः शुश्रूषुर्ज्ञानदो धार्मिकः शुचिः । आप्तः शक्तोऽर्थदः साधुः स्वोऽध्याप्या दश धर्मतः ॥

नापृष्ठः कस्यचिद्ब्रूयान्न चान्यायेन पृच्छतः ।

जानन्नपि हि मेधावी जडवल्लोक आचरेत् ॥

अधर्मेण च यः प्राह यश्चाधर्मेण पृच्छति ।

तयोरन्यतरः प्रैति विद्वेषं वाधिगच्छति ॥

धर्मार्थौ यत्र न स्यातां शुश्रूषा वापि तद्विधा ।

तत्र विद्या न वक्तव्या शुभं बीजमिवोषरे ॥

विद्ययैय समं कामं मर्तव्यं ब्रह्मवादिना ।

आपद्यपि हि घोरायां न त्वेनामिरिणे वपेत् ॥

विद्या ब्राह्मणमेत्याह शेवधिस्तेऽस्मि रक्ष माम् ।

असूयकाय मां मादास्तथा स्यां वीर्यवत्तमा ॥

यमेव तु शुचिं विद्याः नियतब्रह्मचारिणम् ।

तस्मै मां ब्रूहि विप्राय निधिपायाप्रमादिने ॥

अब्राह्मणादध्ययनमापत्काले विधीयते ।

अनुब्रज्या च शुश्रूषा यावदध्ययनं गुरोः ॥

अग्निपुराणम्

भार्यापुत्रदातृशिष्यादिताडनविशेषे दोषः

भार्या पुत्राश्च दासाश्च शिष्यो भ्राता च सोदरः ।

कृतापराधास्ताड्याः स्यू रज्जा वेणुदलेन वा ।

पृष्ठे न मस्तके हन्याच्चौरस्याप्रोति किल्बिषम् ॥

* मनुस्मृतेः व्यवहारप्रकरणे ऐतेषां श्लोकानामभावात् टीका नोद्धता ।

(१) मस्मृ. २।१०९-११५, २४१.

(२) अपु. २२७।४५-६.

कात्यायनः

भाण्डवाहकधर्मः

भाण्डवाहकदोषेण वणिजो यदि द्रव्यं नश्येत्
तद्भाण्डवाहको दद्यात् ।

लघुहारीतः

भाटकम्

अनुच्छिष्टं तु यद्द्रव्यं दासक्षेत्रगृहादिकम् ।
स्वबलेनैव भुञ्जानश्चौरवदण्डमर्हति ॥

(१) मेधा. ८।२।१५.

(२) लहास्मृ. ५०, ५१.

अनद्वाहं च धेनुं च दासीदासं तथैव च ।
फलभुक् प्रत्यहं दद्याद्भोगं पणचतुष्टयम् ॥

अग्निपुराणम्

स्वामिभृत्ययोः दोषे दण्डः

भृतिं गृह्य न कुर्याद्यः कर्माष्टौ कृष्णला दमः ।
अकाले तु त्यजन् भृत्यं दण्ड्यः स्यात्तावदेव तु ॥

वेश्याधर्मः

गृहीत्वा वेतनं वेश्या लोभादन्यत्र गच्छति ।
वेतनं द्विगुणं दद्यादण्डं च द्विगुणं तथा ॥

(१) अपु. २२७।१२-३.

(२) अपु. २२७।४४-५.

क्रयविक्रयानुशयः

निरुक्तम्

क्रीपुरुषविक्रयविचारः

स्त्रीणां दानविक्रयातिसर्गा विद्यन्ते न पुंसः ।
पुंसोऽपीत्येके शौनःशेषे दर्शनान् * ।

विष्णुः

कन्याविषयानुशयार्थं दण्डविधिः

दोषमनाख्याय कन्यां प्रयच्छन् । तां च
बिभृयात् । अदुष्टां दुष्टामिति ब्रुवन्नुत्तमसाहसम् ।

भारद्वाजः

परिवृत्तेः परिवर्तनावधिः

संधिश्च परिवृत्तिश्च विभागश्च समा यदि ।
आदशाहान्निवर्तन्ते विपमा नववत्सरात् × ॥

अग्निपुराणम्

क्रयविक्रयः—कन्याविषयानुशये दण्डविधिः

क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चिद्यस्येहानुशयो भवेत् ।

* व्याख्यानं दायभागे (पृ. १२५५) द्रष्टव्यम् ।

× स्थलादिनिर्देशः दायभागे (पृ. १५८२) द्रष्टव्यः ।

(१) नि. ३।४.

(२) विस्मृ. ५।४५-७.

(३) अपु. २२७।१३-७.

सोऽन्तर्दशाहात्तत्स्वामी दद्याच्चैवाददीत च ॥
परेण तु दशाहस्य नादद्यान्नैव दापयेत् ।
आददद्धि ददच्चैव राज्ञा दण्ड्यः शतानि पद ॥
वरदोषानविख्याप्य यः कन्यां वरयेदिह ।
दत्ताऽप्यदत्ता सा तस्य राज्ञा दण्ड्यः शतद्वयम् ॥
प्रदाय कन्यां योऽन्यस्मै पुनस्तां संप्रयच्छति ।
दण्डः कार्यो नरेन्द्रेण तस्याप्युत्तमसाहसः ॥
सत्यङ्कारेण वाचा च युक्तं पुण्यमसंशयम् ।
लुब्धोऽन्यत्र च विक्रेता पदशतं दण्डमर्हति ॥

मत्स्यपुराणम्

कन्याविषयानुशये दण्डविधिः

यस्तु दोषवतीं कन्यामनाख्याय प्रयच्छति ।
तस्य कुर्यान्नृपो दण्डं स्वयं पणवति पणान् ॥
यः कन्यां दर्शयित्वाऽन्यां बोधुरन्यां प्रयच्छति ।
उत्तमं तस्य कुर्यात् राजा दण्डं तु साहसम् ॥
वरो दोषं समासाद्य यः कन्यां संहरोदिह ।
दत्ताऽप्यदत्ता सा तस्य राज्ञा दण्ड्यः शतद्वयम् ॥

(१) दवि. १८५-६.

स्वामिपालविवादः

महाभारतम्

पशुपालनभूतिः

वैश्यस्यापि हि यो धर्मस्तं ते वक्ष्यामि शाश्वतम् ।
दानमध्ययनं यज्ञः शौचेन धनसञ्चयः ॥
पितृवत्पालयेद्वैश्यो युक्तः सर्वान्पशूनिह ।
विकर्म तद्भवेदन्यत्कर्म यत्स समाचरेत् ॥
रक्षया स हि तेषां वै महत्सुखमवाप्नुयात् ।
प्रजापतिर्हि वैश्याय सृष्ट्वा परिददौ पशून् ॥
ब्राह्मणाय च राज्ञे च सर्वाः परिददे प्रजाः ।
तस्य वृत्तिं प्रवक्ष्यामि यच्च तस्योपजीवनम् ॥
पण्णामेकां पिबेद्वेनुं शताच्च मिथुनं हरेत् ।
लब्ध्वाच्च सप्तमं भागं तथा शृङ्गे कला खुरे ॥
सस्यानां सर्ववीजानामेवा सांवत्सरी भूतिः ।
न च वैश्यस्य कामः स्यान्न रक्षेयं पशूनिहि ॥
वैश्ये चेच्छति नान्येन रक्षितव्याः कथञ्चन ॥

नारदः

पशुनाशे व्यवस्था

वालाश्चर्मापरे सक्थी वस्तिस्नायूनि रोचनाम् ।
दद्यात्पशुमते सर्वं मृतेष्वङ्गाश्च दर्शयेत् ॥

व्यासः

द्विजबान्धवगोकुलमस्यभक्षणं क्षम्यम्

आक्रम्य च द्विजैर्भुक्तं परिक्षीणं च बान्धवैः ।
गोभिश्च नरशार्दूल वाजपेयाद्विशिष्यते ॥

(१) भा. १२।६०।२१-७.

(२) Dr. Jolly—Narada Preface page 8—Nepalese MS.

(३) स्मृच. २१२ च द्विजैर्भुक्तं (यद्द्विजैर्भुक्तं) णं च

स्मृत्यन्तरम्

सस्यनाशे दण्डः

वैत्सानां द्विगुणः प्रोक्तः सवत्सानां चतुर्गुणः ॥

अनिर्दिष्टकर्तृकवचनम्

सस्यनाशे दण्डः

गुरोः क्षुद्रात् पशो रात्रावहि कामादकामतः ।
महानल्पः शस्यनाशो दण्डभेदाय भिद्यते ॥

अग्निपुराणम्

पालधर्माः सरथरक्षा च

दैवाद्वेनुं न यः पालो गृहीत्वा भक्त्येतनम् ।
स तु दण्ड्यः शत राज्ञा सुवर्णं वाऽप्यराक्षता ॥
धनुःशतं परीणाहो ग्रामस्य तु समन्ततः ।
द्विगुणं त्रिगुणं वाऽपि नगरस्य च कल्पयेत् ॥
वृत्तिं तत्र प्रकुर्वीत यामुष्टो नावलोकयेत् ।
तत्रापरिवृते धान्ये हिंसिते नैव दण्डनम् ॥

(गैश्च); व्यउ. १०१; व्यप्र. ३५३; विता. ६८२-३
णं च (गैश्च) नर (राज); समु. १०४ च (यत्) णं च
(गैश्च).

(१) पमा. ३८१; दवि. २८४ (सत्तानां द्विगुणो दण्डो
वसतां तु चतुर्गुणः) नारदः.

(२) दवि. २८२.

(३) अपु. २२७।१८-२१.

सीमाविवादः

नारदः

बलाद्भूमिर्न हर्तव्या

अतो भूमिर्न हर्तव्या जानता भूमिजं भयम् ।
बलाद्धृताया भूमेस्तु करणं न प्रमाणकम् ॥

(१) स्मृचि. २३.

अग्निपुराणम्

गृहायाहरणे दण्डः

गृहं तडागमारामं क्षेत्रं वा भीषया हरन् ।
शतानि पञ्च दण्ड्यः स्याद्ज्ञानाद्द्विशतो दमः ॥

(१) अपु. २२७।२१-२२.

स्त्रीपुं धर्माः

००००००००

वेदाः

एषा द्वयोः पत्नी

आ वां रथं दुहिता सूर्यस्य कार्ष्मेवातिष्ठदर्वता
जयन्ती ।

विश्वे देवा अन्यमन्यन्त हृद्भिः समु श्रिया
नासत्या सचेथे ॥

सविता स्वदुहितरं सूर्याख्यां सोमाय राज्ञे प्रदातुमै-
च्छत् । तां सूर्यां सर्वे देवा वरयामासुः । तेऽन्योन्यमृचुः ।
आदित्यमवधिं कृत्वाजिं धावाम । योऽस्माकं मध्ये
उज्जेष्यति तस्येयं भविष्यतीति । तत्राश्विनावुदजयताम् ।
सा च सूर्या जितवतोस्तयोः रथमारुह । अत्र प्रजा-
पतिर्वै सोमाय राज्ञे दुहितरं प्रायच्छत् (ऐन्द्रा. ४।७) ।
इत्यादिकं ब्राह्मणमनुसंधेयम् । इदं चाख्यानं सूर्याविवा-
हस्य स्तावकेन सत्येनोत्तमिता भूमिरिति सूक्तेन विस्पष्ट-
यिष्यते । हे अश्विनौ वां युवयो रथं कार्ममेव । कार्म-
शब्दः काष्ठवाची । यथा काष्ठमाजिधावनस्यावधितया
निर्दिष्टं लक्ष्यमाशुगामी कश्चित् सर्वेभ्यो धावद्भ्यः पूर्वं
प्राप्नोति एवमेव सर्वेभ्यो देवेभ्यः पूर्वमवता शीघ्रमवधिं
प्राप्नुवता युष्मदीयेनाश्वेन करणभूतेन युवाभ्यां जयन्ती
जीयमाना सूर्यस्य सवितुर्दुहितातिष्ठत् आरूढवती ।
विश्वे सर्व इतरं देवा एतदारोहणस्थानं ह्यद्भिर्हृदयैरन्व-
मन्यन्त अन्वजानन् । तदानीं हे नासत्यावश्विनौ श्रिया
ऋक्सहस्रलाभरूपया संपदा कान्त्या वा युवां सं सचेथे
संगच्छेथे ।

ऋसा.

वदया

कामाय पुंश्चलूम् । नर्माय पुंश्चलूम् ।

वसिष्ठः

स्त्रीरक्षा, रजस्वलाधर्माश्च

अस्वतन्त्रा स्त्री पुरुषप्रधाना । अनग्निकाऽ-
नुदक्या वा अनृतमिति विज्ञायते ।

(१) ऋसं. १।११६।१७.

(२) शुभा. ३।१५, २०.

(३) वस्मृ. ५।१-१६.

अथाप्युदाहरन्ति—

पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।

पुत्रश्च स्थाविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥

तस्या भर्तुरभिचार उक्तः प्रायश्चित्तरहस्येषु ।

मासि मासि रजो ह्यासां दुष्कृतान्यपकर्षति ॥

त्रिरात्रं रजस्वलाऽशुचिर्भवति, सा नाञ्ज्यान्ना-
भ्यञ्ज्यान्नाप्सु स्नायात्, अधः शयीत, दिवा न
स्वप्यात्, नाग्निं स्पृशेत्, न रज्जुं सजेत्, न दन्तान्
धावेत्, न मांसमश्रीयात्, न प्रहान्निरीक्षेत्,
न हसेत्, न किञ्चिदाचरेत्, अश्वर्वण पात्रेण
पिबेत्, अञ्जलिना वा पिबेत्, लोहितायसेन वा ।

विज्ञायते हीन्द्रस्त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रं हत्वा पाप्मगृहीतो
महत्तमाधर्मसंबद्धोऽहमित्येवमात्मानं अमन्यत, तं
सर्वाणि भूतान्यभ्याक्रोशन्, भ्रूणहन् भ्रूणहन्
भ्रूणहन्निति, स स्त्रिय उपाधावत्, अस्यै मे ब्रह्म-
हत्यायै तृतीयं भागं प्रतिगृहीतेति गत्वैवमुवाच, ता
अब्रुवन्, किं नोऽभूदिति, सोऽब्रवीद्वरं वृणीध्व-
मिति, ताः अब्रुवन्नृतौ प्रजां विन्दामहा इति,
काममा विजनिताः संभवाम इति, तथेति ताः
प्रतिजगृहुस्तृतीयं भ्रूणहत्यायाः । सैषा भ्रूणहत्या
मासि मास्याविर्भवति । तस्माद्रजस्वलान्नं नाश्रीयात् ।
अतश्च भ्रूणहत्याया एवैषा रूपं प्रतिमुच्य आस्ते
कञ्चुकमिव । तदाहुर्ब्रह्मवादिनः । अञ्जनाभ्यञ्ज-
नमेवास्या न प्रतिग्राह्यम् । तद्धि स्त्रिया अन्नमिति ।
तस्मात्तस्यास्तत्र न च मन्यन्ते । आचारायाश्च
योषित इति सेयमुपयाति ।

उदक्यास्त्वासते येषां ये च केचिदनम्रयः ।

कुलं चाश्रोत्रियं येषां सर्वे ते शूद्रधर्मिणः ॥ इति ।

ऋतुकालगामी स्यात्पर्ववर्जं स्वदारेषु । अतिर्ये-
गुपेयात् ।

अथाप्युदाहरन्ति —

यस्तु पाणिगृहीताया आस्ये कुर्वीत मैथुनम् ।

भवन्ति पितरस्तस्य तन्मासं रेतसो भुजः ॥

(१) वस्मृ. १।१८-२४.

या स्यादनित्यचारेण रतिः साऽधर्मसंश्रिता ॥
अपि च काठके विज्ञायते । अपि नः श्रो
विजनिष्यमाणाः पतिभिः सह शयीरन्निति स्त्रीणा-
मिन्द्रदत्तो वर इति ।

महाभारतम्

स्त्रीणां भर्तुःशुश्रूषा धर्मः । भार्यामहिमा । स्त्री अवध्या ।

बहुपत्नीकता नाधर्मः । स्त्री त्याज्या ।

भार्या पुत्रोऽथ दुहिता सर्वमात्मार्थमिष्यते ॥
एतद्वि परमं नार्याः कार्यं लोके सनातनम् ।
प्राणानपि परित्यज्य यद्वर्तुहितमाचरेत् ॥
उत्सृष्टमामिषं भूमौ प्रार्थयन्ति यथा खगाः ।
प्रार्थयन्ति जनाः सर्वे पतिहीनां तथा स्त्रियम् ॥
व्युष्टिरेषा परा स्त्रीणां पूर्वं भर्तुः परां गतिम् ।
गन्तुं ब्रह्मन्सपुत्राणामिति धर्मविदो विदुः ॥
यज्ञैस्तपोभिर्नियमैर्दानैश्च विविधैस्तथा ।
विशिष्यते स्त्रिया भर्तुर्नित्यं प्रियहिते स्थितिः ॥
इष्टानि चाप्यपत्यानि द्रव्याणि सुहृदः प्रियाः ।
आपद्धर्मप्रमोक्षाय भार्या चापि सतां मतम् ॥
आपदर्थे धनं रक्षेद्वारान् रक्षेद्वनैरपि ।
आत्मानं सततं रक्षेद्वारैरपि धनैरपि ॥
दृष्टादृष्टफलार्थं हि भार्या पुत्रो धनं गृहम् ।
सर्वमेतद्विधातव्यं बुधानामेष निश्चयः ॥
एकतो वा कुलं कृत्स्नमात्मा वा कुलवर्धनः ।
न समं सर्वमेवेति बुधानामेष निश्चयः ॥
अवध्यां स्त्रियमित्याहुर्धर्मज्ञा धर्मनिश्चये ॥
न चाप्यधर्मः कल्याण बहुपत्नीकृतां नृणाम् ।
स्त्रीणामधर्मः सुमहान्भर्तुः पूर्वस्य लङ्घने ॥
भृशं दुःखपरीताङ्गी कन्या तावभ्यभाषत ॥
धर्मतोऽहं परित्याज्या युवयोर्नात्र संशयः ।
त्यक्तव्यां मां परित्यज्य त्रातं सर्वं मयैकया ॥
इत्यर्थमिष्यतेऽपत्यं तारयिष्यति मामिति ॥
आत्मा पुत्रः सखा भार्या कृच्छ्रं तु दुहिता किल ॥

(१) भा. १।१५८।३, ४, १२, २२, २४, २६-२९, ३१, ३६.

(२) भा. (भाण्ड.) १।१४७।१, ३, ४, ११.

याज्ञवल्क्यः

व्यवहारप्रकरणे स्त्रीपुंसधर्मपदव्यवस्था

व्यवहारप्रकरणमध्ये स्त्रीपुंसयोगाख्यमप्यपरं विवाद-
पदं मनुनारदाभ्यां विवृतम् । तत्र नारदः— 'विवाहा-
दिविधिः स्त्रीणां यत्र पुंसां च कीर्त्यते । स्त्रीपुंस-
योगसंज्ञं तद्विवादपदमुच्यते ॥' इति । मनुरप्याह—
'अस्वतन्त्राः स्त्रियः कार्याः पुरुषैः स्वैर्दिवानिशम् ।
विषयेषु च सज्जन्यः संस्थाप्या ह्यात्मनो वशे ॥' इत्यादि ।
यद्यपि स्त्रीपुंसयोः परस्परमर्थिप्रत्यर्थितया नृपसमक्षं
व्यवहारो निषिद्धस्तथापि प्रत्यक्षेण कर्णपरम्परया वा
विदिते तयोः परस्परातिचारे दण्डादिना दम्पती निज-
धर्ममार्गं राक्षा स्थापनीयौ । इतरथा दोषभागभवति ।
व्यवहारप्रकरणे राजधर्ममध्येऽस्य स्त्रीपुंसधर्मज्ञातस्यो-
पदेशः । एतच्च विवाहप्रकरण एव सप्रपञ्चं प्रतिपादित-
मिति योगीश्वरेण न पुनरत्रोक्तम् । मिता. २।२९५

नारदः

कन्यादानकालः

वैयञ्जनैस्तु समुत्पन्नः सोमो भुङ्क्तेऽथ योषितः ।
पयोधारस्तु गान्धर्वो रजस्यग्निः प्रकीर्तितः ॥
तस्मादव्यञ्जनोपेतामरजामपयोधराम् ।
अमुक्तपूर्वा सोमाद्यैर्देद्याद्दुहितरं पिता ॥
चतुःस्वैरिणीदोषतारतम्यम्
स्वैरिणीनां चतसृणां सा श्रेष्ठा तूत्तरोत्तरा ।
विकल्पं तदपत्यानां रिक्थपिण्डोदकादिषु ॥
प्रोषितभर्तुकशूद्रावृत्तम्
न शूद्रायाः स्मृतः कालो न च धर्मव्यतिक्रमः ।
विशेषतोऽप्रसूतायाः संवत्सरपरा स्थितिः ॥
प्रजाप्रवृत्तौ भूतानां दृष्टिरेषा प्रजापतेः ।
जीवति श्रूयमाणे तु स्यादेव द्विगुणो विधिः ॥

उशना

ज्येष्ठपूर्वं यदीयसः विवाहः

प्रेत्रजिते ज्येष्ठे क्षपणं नास्ति सद्य एव निविशेत् ।

(१) Dr. Jolly—Narada preface page 11—Nepalese MS.

(२) Dr. Jolly—Narada Preface page 12—Nepalese MS. (३) मभा. १८।१९.

स्मृत्यन्तरम्

पतिप्रीणनं धर्मः

यद्यदिष्टतमं लोके यद्यत्पत्युः समीहितम् ।
तत्तद्गुणवते देयं पतिप्रीणनकाम्यया ॥

कन्याविक्रयनिन्दा

^२ तं देशं पतितं मन्ये यत्रास्ते शुल्कविक्रयी ।

अग्निपुराणम्

विविधाः स्त्रीपुंभर्माः

^३ विप्रदुष्टां स्त्रियं भर्ता निरुन्ध्यादेकवेश्मनि ।
यत्पुंसः परदारेषु तदेनां चारयेद् व्रतम् ॥
साध्वीस्त्रीणां पालनं च राजा कुर्याच्च धार्मिकः ।
स्त्रिया प्रहृष्टया भाव्यं गृहकार्यैकदक्षया ॥

(१) दात. १९०. (२) मच. ९।९८.

(३) अपु. १६९।३९. (४) अपु. २२२।१९-२६.

सुसंस्कृतोपस्करया व्यये चामुक्तहस्तया ।

यस्मै दद्यात्पिता त्वेनां शुश्रूषेत्तं पतिं सदा ॥

मृते भर्तारि स्वर्यायाद्ब्रह्मचर्ये स्थिताऽङ्गना ।

परवेश्मरुचिर्न स्यान्न स्यात्कलहशालिनी ॥

मण्डनं वर्जयेन्नारी तथा प्रोषितभर्तृका ।

देवताराधनपरा तिष्ठेद्भर्तृहिते रता ॥

धारयेन्मङ्गलार्थाय किञ्चिदाभरणं तथा ।

भर्त्राऽग्निं या विशेन्नारी साऽपि स्वर्गमवाप्नुयात् ॥

श्रियः संपूजनं कार्यं गृहसंमार्जनादिकम् ।

द्वादश्यां कार्तिके विष्णुं गां सवत्सां ददेत्तथा ॥

सावित्र्या रक्षितो भर्ता सत्याचारव्रतेन च ।

सप्तम्यां मार्गशीर्षे तु सितेऽभ्यर्च्य दिवाकरम् ॥

पुत्रानाप्नोति च स्त्रीह नात्र कार्या विचारणा ॥

दायभागः

वेदाः

पितुः कन्यायां संततिः । यावज्जीवं भर्तुरहिताः

कन्याः, तासां तत्पुत्राणां च भागः ।

द्यौर्मे पिता जनिता नाभिरत्र बन्धुर्मे माता
पृथिवी महीयम् । उत्तानयोश्चम्बोर्योनिरन्तरत्रा
पिता दुहितुर्गर्भमाधात् ॥

दीर्घतमा ब्रवीति । मे मम द्यौर्लोकः पिता पालकः ।
न केवलं पालकत्वमात्रं अपि तु जनिता जनयितोत्पाद-
यिता । तत्रोपपत्तिमाह । नाभिरत्र नाभिभूतो भौमो
रसोऽत्र तिष्ठतीति शेषः । ततश्चान्नं जायते अन्नाद्रेतः
रेतसो मनुष्य इत्येवं पारम्पर्येण जननसंबन्धिनो हेतो
रसस्यात्र सद्भावात् । अनेनैवाभिप्रायेण जनितेत्युच्यते ।
अत एव बन्धुबन्धिका तथेयं मही महती पृथिवी मे
माता मातृस्थानीया स्वोद्भूतौषध्यादिनिर्मात्रीत्यर्थः ।
किञ्चोत्तानयोरुर्ध्वतनयोश्चम्बोः सर्वस्यात्त्र्योभोगसाध-
नयोः द्यावापृथिव्योरन्तर्मध्ये योनिः सर्वभूतनिर्माणाश्रय-

(१) ऋसं. १।१६।४।३३; अंसं. ९।१०।१२; नि.
४।२१.

मन्तरिक्षं वर्तत इति शेषः । अत्रास्मिन्नन्तरिक्षे पिता
द्युलोकः । अधिष्ठात्रधिष्ठानयोरभेदेन आदित्यो द्यौरुच्यते ।
स्वरदिमभिः । अथवा इन्द्रः पर्जन्यो वा । दुहितुर्दूरे
निहिताया भूम्या गर्भं सर्वोत्पादनसमर्थं वृष्ट्युदकलक्षण-
माधात् । सर्वतः करोति । ऋसा.

अमाजूरिव पित्रोः सचा सती समानादा सद्-
सस्त्वामिये भगम् । कृधि प्रकेतमुप मास्या भर
दद्धि भागं तन्वो येन मामहः * ॥

वस्त्रीभिः पुत्रमभुवो अदानं निवेशनाद्धरिव आ
जभर्थ । व्यन्धो अख्यदहिमाददानो निर्भुदुख-
च्छित्समरन्त पर्व × ॥

उत त्वं पुत्रमभुवः परावृत्तं शतक्रतुः । उक्थे-
ष्विन्द्रं आभजत् ॥

* व्याख्यानं स्थलनिर्देशश्च दायभागे (पृ. १४१५)
द्रष्टव्यः ।

× व्याख्यानं स्थलनिर्देशश्च स्त्रीपुंभर्मप्रकरणे (पृ. ९७१)
द्रष्टव्यः ।

(१) ऋसं. ४।३०।१६.

उतापि च शतक्रतुः शतकर्मैन्द्रस्य तं प्रसिद्धमयुवः
एतन्नाम्याः पुत्रं परावृत्तमेतन्नामकमुक्थेषु स्तोत्रेष्वामजन्
भागिनं कृतवान् । ऋसा.

वातोपधूत इषितो वशां अनु तृपु यदन्ना वेवि-
पद्वितिष्ठसे । आ ते यतन्ते रथ्यो यथा पृथक्
शर्वास्यमे अजराणि धक्षतः ॥

हे अग्ने यद्यदा त्वं वातोपधूतो वायुना कम्पितो
वशान् कान्तान् वनस्पतीनान् प्रति तृपु क्षिप्रमिषितः
प्रेरितश्च सन् अन्नान्यदनीयानि वनस्पत्यादीनि स्थाव-
राणि वेतिपव्याप्नुवन् धितिष्ठसे इतस्ततो गच्छसि तदानीं
धक्षतः काननानि दहतस्ते तवाजराणि जरारहितानि
शर्भांसि तेजांसि यथा रथ्यो रथिनस्तद्वत् पृथगा यतन्ते
गच्छन्ति । ऋसा.

पुत्रप्रतिग्रहः (दत्तकालिङ्गम् ?)

ये यज्ञेन दक्षिण्या समक्ता इन्द्रस्य सख्यममृ-
तत्वमानश । तेभ्यो भद्रमङ्गिरसो वो अस्तु प्रति
गृभ्णीत मानवं सुमेधसः ॥

नाभानेदिष्टः स्वपित्रा मनुनाभ्यनुज्ञातः सत्रमासीनान्
अङ्गिरसोऽभ्येत्य मां प्रतिगृहीत युष्मभ्यं यज्ञं प्रज्ञापया-
मीति यदुक्तवान् तदुच्यते । इतिहासस्त्विदमित्थेति पूर्व-
सूक्ते नाभानेदिष्टं शंसति नाभानेदिष्टं वै मानवमिति
ब्राह्मणानुसारेण 'मनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभजदि'ति तैत्ति-
रीयब्राह्मणानुसारेण च सप्रपञ्चमभिहितः । तथा चास्या
ऋचोऽयमर्थः । यज्ञेन यजनीयेन हविषा दक्षिणयत्विग्भ्यो
देयया समक्ताः संगता येऽहीनैकाहसत्राणि कुर्वन्तो यूयं
इन्द्रस्य सख्यं सखिकर्म अत एवामृतत्वममरणधर्मं देव-
त्वमानश आनशिध्वे प्राप्ताः स्थ । हे अङ्गिरसः तेभ्यो
वो युष्मभ्यं भद्रं कल्याणं कर्मास्तु । हे सुमेधसः सुप्रज्ञा
हे अङ्गिरसः ते यूयमिदानीमागतं मानवं मनोः पुत्रं मां
प्रति गृभ्णीत प्रतिगृहीत । मयि प्रतिगृहीते सति यज्ञं
साधु करिष्यामीति तदर्थं प्रतिगृहीत । ऋसा.

(१) ऋसं. १०।९।१७; मैसं. ४।१।१।४; सासं.
२।३३३; आपश्रौ. ३।१।५।५; माश्रौ. ५।१।१।३७.

(२) ऋसं १०।६२।१; ऐत्रा. ५।१३।१२; कौत्रा.
२३।८; आश्रौ. ८।१।२।१; शाश्रौ. १०।८।१४, १२।८।८,
१६।१।१३०.

ये उदाजन् पितरो गोमयं वस्वृतेनाभिन्दन् परि-
वत्सरे बलम् । दीर्घायुत्वमङ्गिरसो वो अस्तु प्रति
गृभ्णीत मानवं सुमेधसः ॥

हे अङ्गिरसः पितरोऽस्माकं पूर्वजत्वेन पितृभूता ये
यूयं गोमयं गवात्मकं पणिभिरपहृतं वसु धनमुदाजन्
तैरधिष्ठितात्पर्वतादुदगमयन् । किञ्चर्तेन सत्यभूतेन यज्ञेन
परिवत्सरे पर्यागते वत्सरे संपूर्णं सत्रान्त इत्यर्थः । तत्र
बलं बलनामानं गवामपहर्तारमसुरमभिन्दन् व्यनाशयन्
तेभ्यो वो युष्मभ्यं दीर्घायुत्वं प्रभूतजीवनमस्तु । शेषं
पूर्ववत् । ऋसा.

ये ऋतेन सूर्यमारोहयन् दिव्यप्रथयन् पृथिवीं
मातरं वि । सुप्रजास्त्वमङ्गिरसो वो अस्तु प्रति
गृभ्णीत मानवं सुमेधसः ॥

हे अङ्गिरसः ये भवन्त ऋतेन सत्यभूतेन यज्ञेन
दिवि शुलोके सूर्यं सुष्ठु सर्वस्य प्रेरकमादित्यमारोहयन्
अस्थापयन् किञ्च मातरं सर्वेषां निर्मात्रीं पृथिवीं व्याप्र-
थयन् प्रसिद्धामकुर्वन् सत्त्वादिकर्मकरणेन तेभ्यो
युष्मभ्यं सुप्रजास्त्वं सुपुत्रत्वमस्तु । ऋसा.

अयं नाभा वदति बल्गु वो गृहे देवपुत्रा
ऋषयस्तत् शृणोतन । सुब्रह्मण्यमङ्गिरसो वो
अस्तु प्रति गृभ्णीत मानवं सुमेधसः ॥

हे देवपुत्रा देवानां पुत्रा अग्नेः पुत्रा ऋषयोऽतीन्द्रि-
याथस्य द्रष्टारो हे अङ्गिरसः अयं नाभा नाभानेदिष्टः
पुरोवर्ती जनो वो युष्माकं गृहे गृहभूते यज्ञे बल्गु
कल्याणं वचो वदति । तद्वाक्यं यूयं शृणोतन महतादरेण
शृणुत । तेभ्यो युष्मभ्यं सुब्रह्मण्यं शोभनं ब्रह्मवर्चसमस्तु ।
इदानीं आगतं मानवं मां प्रति गृभ्णीत प्रतिगृहीत ।

ऋसा.

कानीनः

प्रेमदे कुमारीपुत्रम् ।

सिलाची नाम कानीनोजबभ्रु पिता तव ।

अश्वो यमस्य यः इयावस्तस्य हास्नास्युक्षिता ॥

(१) ऋसं. १०।६२।२. (२) ऋसं. १०।६२।३.

(३) ऋसं. १०।६२।४.

(४) शुभा. ३०।६ ; तैत्रा. ३।४।१।२ मदे (मुदे).

(५) असं. ५।५।८.

स्वयंदत्तः । ज्येष्ठत्वं पुत्रत्वं दायादत्वं च पितुः संकेताधीनम् ।

अथ ह शुनःशेषो विश्वामित्रस्याङ्कमाससाद स होवाचाजीगर्तः सौयवसिर्ऋषे पुनर्मे पुत्रं देहीति नेति होवाच विश्वामित्रो देवा वा इमं मह्यमरास- तेति स ह देवरातो वैश्वामित्र आस तस्यैते कापिलेयबाभ्रवाः * ।

अथामिषेचनीयसमाप्तेरनन्तरं हरिश्चन्द्रसहितेषु ऋषिषु विस्मितेषु स शुनःशेष इत ऊर्थं कस्य पुत्रोऽस्त्विति विचारे सति तदीयेच्छेव नियामिकेति महर्षीणां वचनं श्रुत्वा शुनःशेषः स्वेच्छया विश्वामित्रपुत्रत्वमङ्गीकृत्य सहसा तदीयमङ्कमाससाद । पुत्रो हि सर्वत्र पितुरङ्के निर्णीदति । तदानीं सुथवसपुत्रोऽजीगर्तो विश्वामित्रं प्रत्येव- मुवाच । हे महर्षे मदीयपुत्रमेवं पुनरपि मह्यं देहीति, स विश्वामित्रो नेति निराकृत्यैवमुवाच । प्रजापत्यादयो देवा एवेमं शुनःशेषं मह्यमरासत दत्तवन्तस्तस्मान्मुभ्यं न दास्यामीति । स च शुनःशेषो देवैर्दत्तत्वादेवरात इति नामधारी विश्वामित्रपुत्र एव आस । तस्य च देव- गतस्यैते कपिलगोत्रोत्पन्ना बभ्रुगोत्रोत्पन्नाश्च बन्धवोऽ- भवन् । ऐत्रासा.

यथैवाङ्गिरसः सन्नुपेयां तव पुत्रतामिति, स होवाच विश्वामित्रो ज्येष्ठो मे त्वं पुत्राणां स्यास्तव श्रेष्ठा प्रजा स्यात् । उपेया दैवं मे दायं तेन वै त्वोपमन्त्रय इति * ।

विश्वामित्रेणैवं बोधितः शुनःशेषः पुनरपि गाथया विश्वामित्रं प्रत्येवमुवाच । अयं विश्वामित्रो जन्मना क्षत्रियः सन् स्वकीयेन तपोमहिम्ना ब्राह्मण्यं प्राप्तवानि- त्येवं तद्वृत्तान्तं सूचयितुं हे राजपुत्रेति संबोधितवान् । स वै तथाविधो राजजातीय एव सन् यथा येन प्रकारेण नोऽस्माभिः सर्वैरा समन्ताज्जपय ब्राह्मणत्वेन जायसे तथै- वास्मद्विषयेऽपि त्वं वद । कथं वदितव्यमिति तदुच्यते । अहमिदानीमङ्गिरोगोत्रः सन् तत्परित्यागेन तव पुत्रत्वं येनैव प्रकारेणोपेयां तथैवानुगृह्णाणेति शेषः । ऐत्रासा.

* पूर्वनिर्दिष्टं वचनं अस्मिन् प्रकरणे (पृ. १२६०) गृहीत- मपि व्याख्यानोद्धरणार्थं पुनरुद्धम् ।

(१) ऐत्रा. ३३।५. (२) ऐत्रा. ३३।५.

पितुः दायादिसर्वस्वहरः पुत्रः । पुत्रस्य गृहे पितुर्वासः ।

अथातः पितापुत्रीयं संप्रदानमिति चाचक्षते पिता पुत्रं प्रेष्याह्वयति नवेस्तृणैरगारं संस्तीर्याग्नि- मुपसमाधाय उदकुम्भं सपात्रं उपनिधायाहतेन वाससा संप्रच्छन्नः इयेत एत्य पुत्र उपरिष्ठादग्नि- निपद्यत इन्द्रियैरस्येन्द्रियाणि संस्पृश्यापि वास्याभि- मुखत एवासीताथास्मै संप्रयच्छति वाचं मे त्वयि दधानीति पिता वाचं ते मयि दध इति पुत्रः प्राणं मे त्वयि दधानीति पिता प्राणं ते मयि दध इति पुत्रश्चक्षुर्मे त्वयि दधानीति पिता चक्षुस्ते मयि दध इति पुत्रः श्रोत्रं मे त्वयि दधानीति पिता श्रोत्रं ते मयि दध इति पुत्रो मनो मे त्वयि दधानीति पिता मनस्ते मयि दध इति पुत्रोऽन्नरसान्मे त्वयि दधा- नीति पिता अन्नरसांस्ते मयि दध इति पुत्रः कर्माणि मे त्वयि दधानीति पिता कर्माणि ते मयि दध इति पुत्रः सुखदुःखे मे त्वयि दधानीति पिता सुखदुःखे ते मयि दध इति पुत्र आनन्दं रतिं प्रजातिं मे त्वयि दधानीति पिता आनन्दं रतिं प्रजातिं ते मयि दध इति पुत्र इत्यां मे त्वयि दधानीति पिता इत्यां ते मयि दध इति पुत्रो धियो विज्ञातव्यं कामान्मे त्वयि दधानीति पिता धियो विज्ञातव्यं कामांस्ते मयि दध इति पुत्रोऽथ दक्षिणावृद्धुपनिष्कामति तं पिताऽनुमन्त्रयते यशो ब्रह्मचर्यसमन्नाद्यं कीर्तिस्त्वा जुपतामित्यथेतरः सव्यमंसमन्ववेक्षते पाणिनान्त- र्धाय वसनान्तेन वा प्रच्छाद्य स्वर्गां ह्योकान् कामा- नवाप्नुहीति स यद्यगदः स्यात् पुत्रस्यैश्वर्यं पिता वसेत्परि वा ब्रजेद्ययुर्वै प्रेयाद्यदेवैर्न समापयति तथा समापयितव्यो भवति ।

विद्यापणलब्धं द्रव्यम्

जनको ह वैदेहः । बहुदक्षिणेन यज्ञेनेजे तत्र ह कुरुपञ्चालानां ब्राह्मणा अभिसमेता बभूवुस्तस्य ह जनकस्य वैदेहस्य विजिज्ञासा बभूव कः स्वित्पेसां ब्राह्मणानामनूचानतम इति ।

स ह गवां सहस्रमवरोध । दश दश पादा

(१) कौउ. २।१५.

(२) शत्रा. १।१।१।१-३.

एकैकस्याः शुक्लयोराबद्धा बभूवुस्तान् होवाच
ब्राह्मणा भगवन्तो यो वो ब्रह्मिष्ठः स एता गा उद-
जतामिति ते ह ब्राह्मणा न दधुषुः ।

अथ ह याज्ञवल्क्यः । स्वमेव ब्रह्मचारिणमुवा-
चैताः सौम्योदज सामश्रवा इति ता होदाचकार ते
ह ब्राह्मणाश्चुकुधुः कथं नु नो ब्रह्मिष्ठो ब्रवीतेति ।

दिमातृकः— मातृद्वारा ब्यामुध्यायणः

भारद्वाजीपुत्रो वात्सीमाण्डवीपुत्रात् वात्सी-
माण्डवीपुत्रः पाराशरीपुत्रात् गार्गीपुत्रः पाराशरी-
कौण्डिनीपुत्रात् पाराशरीकौण्डिनीपुत्रो गार्गी-
पुत्रात् । शौनकीपुत्रः काश्यपीबालाक्यामाठरीपुत्रात्
काश्यपीबालाक्यामाठरीपुत्रः कौत्सीपुत्रात् ।

पुत्रप्रकाराः

अथोदक्षेत्रजकृत्रिमपुत्रिकापुत्रस्त्रीद्वारजासुराध्यु-
दजदक्षिणाजानां पित्रोश्च ।

ज्येष्ठपुत्रांशे पितुः अस्वाम्यम् । भूमिशूद्रो अदेयौ ।

ज्येष्ठ पुत्रमपभज्य भूमिशूद्रवर्जं योगाविशेषात्स-
र्वेषाम् ।

ज्येष्ठपुत्रस्य विभागं दत्त्वा भूमिशूद्रवर्जं ददाति ।
कुत एतत् ? सर्वमनुष्याणां हि भूम्या योगोऽविशिष्टः ।
धारणं चङ्क्रमद्वारेण शूद्रस्य च शुश्रूषोपनततेति ।

कर्कभाष्यम् (पृ. ८७५)

शूद्रदानं वा दर्शनाविरोधाभ्याम् ।

वाशब्दः पञ्चव्यावृत्तौ । शूद्रस्य दानं भवति । दृश्यते
हि शूद्रस्य दानं पुरुषमेधे स पुरुषं प्राचीदिग्योतुरिति ।
न च विरोधो गर्भदासस्य । तस्माच्छूद्रो दीयत एव ।
अनेन च न्यायेन भूमेरप्येकदेशदाने नैव विरोधः ।
कचिच्च दृश्यते सभूमि सपुरुषमिति ।

कर्कभाष्यम् (पृ. ८७५)

गौतमः

स्त्रीधनमविभाज्यम्

दायं तु न भजेरन् ।

(१) शम्भा. १४।९।४।३०-३१.

(२) दमी. ८ (सत्याषाढसूत्रमेतत्)

(३) काश्री. २२।१०. (४) काश्री. २२।११.

(५) गौध. २१।१६; मभा.; गौमि. २१।१६.

दायं तदीयं धनं न भजेरन् न गृह्णीयुरित्यर्थः । मातु-
दायं स्त्रीधनम् । दायाभावे आत्मीयादपि द्रव्यादशना-
च्छादने दातव्ये इति तुशब्दोपादानम् । निस्स्वयोः पति-
तावस्थायामपि अशनाच्छादनचोदनादपतितयोरप्यर्थ-
सिद्धम् । अत्र पतिताया अपि मातुस्त्यागो नास्तीति द्रष्ट-
व्यम् । कुतः ? स्मृत्यन्तरदर्शनात् । यथाह वसिष्ठः—‘माता
तु पुत्रं प्रति न पतति’ इत्यादि । पतितावस्थायामपि
पुत्रेण माता न त्यक्तव्येत्यभिप्रायेण तदुक्तमिति । मभा.

हारीतः

एकेनोद्धृताऽपि भूर्विभाज्या

‘चिरप्रनष्टां वसुधामेक एवाद्धरेच्छमात् ।

भागं तुरीयकं दत्त्वा विभजेयुर्यथांशतः ॥

अविभाज्यम्

‘योगक्षेमं प्रचारान् न विभजेरन् ।

अप्राप्तस्य प्रातिर्यागः । प्राप्तस्य रक्षणं क्षेमः ।

सवि. ३७०

वसिष्ठः

पुत्रप्रशंसा

‘पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

उपासते सुतं जातं शकुन्ता इव पिप्पलम् ॥

मधुमांसैश्च शाकैश्च पयसा पायसेन वा ।

एष नो दास्यति श्राद्धं वर्षासु च मघासु च ॥

संतानवर्धनं पुत्रमुद्यतं पितृकर्मणि ।

देवब्राह्मणसंपन्नमभिनन्दन्ति पूर्वजाः ॥

नन्दन्ति पितरस्तस्य सुवष्टैरिव कर्पकाः ।

यद्रयास्थो ददात्यन्नं पितरस्तेन पुत्रिणः ॥

विष्णुः

धनागमविचारः तत्प्रकाराश्च

अथ गृहाश्रमिणस्त्रिविधोऽर्थो भवति । शुक्रः

(१) चिर. ४९९ (पूर्वनष्टान्तु यो भूमिमेक एवोद्धरेच्छ-
मात् । यथाभागं लभन्तेऽन्ये दत्त्वांशान्तु तुरीयकम् ॥); स्मृसा.
६१ मेक... मात् (मेकः पूर्वोद्धरेणदि); स्मृचि. ३०
मेक... मात् (मेक उद्धरते यदि).

(२) सवि. ३७०.

(३) वस्मृ. ११।३६-९ (क)नन्दन्ति (तन्वन्ति) वष्टै (कुष्टै)

(ख) एष नो (अथनो) त्रयुषतं (त्रं तृष्यन्तं).

(४) विस्मृ. ५८।१-१२.

शबलोऽसितश्च । शुक्लेनार्थेन यदौर्ध्वदेहिकं करोति
तेनास्य देवत्वमासादयति । यच्छबलेन तन्मानुष्यम् ।
यत्कृष्णेन तत्तिर्यक्त्वम् । स्ववृत्त्युपार्जितं सर्वेषां
शुद्धम् । अनन्तरवृत्त्युपात्तं शबलम् । एकान्तरवृत्त्यु-
पात्तं च कृष्णम् ।

क्रमागतं प्रीतिदायः प्राप्तं च सह भार्यया ।
अविशेषेण सर्वेषां धनं शुद्धमुदाहृतम् ॥
उत्कोचशुल्कसंप्राप्तमविक्रेयस्य विक्रयैः ।
कृतोपकारादाप्तं च शबलं समुदाहृतम् ॥
पार्श्विकद्यूतचौर्याप्तप्रतिरूपकसाहसैः ।

व्याजेनोपार्जितं यच्च तत्कृष्णं समुदाहृतम् ॥
यथाविधेन द्रव्येण यत्किञ्चित्कुरुते नरः ।
तथाविधमवाप्नोति स फलं प्रेत्य चेह च ॥

पित्रा कृतः पुत्रो भागहरः, अकृतः स्वस्थानानुसारेण

कृतत्वेन प्रथमं धनपिण्डभागित्वं अकृतत्वेन च
स्वस्वस्थाने ।

विभाज्याविभाज्यविवेकः

अपित्र्यं गार्भं धर्मं मैत्रं वैद्यमाकस्मिकमा-
दशाब्दं प्रविभाज्यमत ऊर्ध्वं सर्वमविभाज्यम् ।

अत्राह भारुचिः— अपित्र्यं अविद्यमान-
पितृद्रव्यम् । एतत् त्रितयविशेषणम् । गार्भं स्त्रीधनम् ।
धर्मं दृष्टापूर्तादिकम् । मैत्रं मित्रसकाशाह्लब्धम् । वैद्यं
विद्यातो लब्धम् । आकस्मिकं अकस्माल्लब्धं निध्या-
दिकं प्रतिग्रहादिना वा लब्धम् । सवि. ४४७

महाभारतम्

विभागनिन्दा

आसीद्विभावसुर्नाम महर्षिः कोपनो भृशम् ।
भ्राता तस्यानुजश्चासीत्सुप्रतीको महातपाः ॥
स नेच्छति धनं भ्रात्रा सहैकस्थं महामुनिः ।
विभागं कीर्तयत्येव सुप्रतीकोऽथ नित्यशः ॥
अथाब्रवीच्च तं भ्राता सुप्रतीकं विभावसुः ।
विभागं बहवो मोहात्कर्तुमिच्छन्ति नित्यदा ।
ततो विभक्ता अन्योन्यं नाद्रियन्तेऽर्थमोहिताः ॥

(१) दमी. ४१.

(२) सवि. ४४७.

(३) भा. (भाण्डा.) ११२५।१०-१७.

ततः स्वार्थपरान् मूढान् पृथग्भूतान् स्वकैर्धनैः ।
विदित्वा भेदयन्त्येतानमित्रा मित्ररूपिणः ॥
विदित्वा चापरे भिन्नानन्तरेषु पतन्त्यथ ।
भिन्नानामतुलो नाशः क्षिप्रमेव प्रवर्तते ॥
तस्माच्चैव विभागार्थं न प्रशंसन्ति पण्डिताः ।
गुरुशास्त्रे निबद्धानामन्योन्यमभिशङ्किनाम् ॥
नियन्तुं न हि शक्यस्त्वं भेदतो धनमिच्छसि ।
यस्मात्तस्मात्सुप्रतीकं हस्तित्वं समवाप्स्यसि ॥
शप्तस्त्वेवं सुप्रतीको विभावसुमथाब्रवीत् ।
त्वमप्यन्तर्जलचरः कच्छपः संभविष्यसि ॥

पितृपुत्रोरविभागप्रशंसा

न च पित्रा विभज्यन्ते नरा गुरुहिते रताः ।
युज्यते धुरि नो गाश्च कृशाः संधुक्ष्यन्ति च ॥

ज्येष्ठकनिष्ठवृत्तिः । भ्रातृणां सहवासविधिः । भागानर्हः । भ्रातृणां

भागः । विभाज्याविभाज्ये । मातरि तत्समाप्तुं च वृत्तिः ।

युधिष्ठिर उवाच ।

यथा ज्येष्ठः कनिष्ठेषु वर्तते भरतर्षभ ।
कनिष्ठाश्च यथा ज्येष्ठे वर्तन्तस्तद्व्रवीहि मे ॥
भीष्म उवाच ।

ज्येष्ठवत्तात वर्तस्व ज्येष्ठोऽसि सततं भवान् ।
गुरोर्गरीयसी वृत्तिर्या च शिष्यस्य भारत ॥
न गुरावकृतप्रज्ञे शक्यं शिष्येण वर्तितुम् ।
गुरोर्हि दीर्घदर्शित्वं यत्तच्छिष्यस्य भारत ॥
अन्धः स्यादन्धबेलायां जडः स्यादपि वा बुधः ।
परिहारेण तदब्रूयाद्यस्तेषां स्याद्भ्यतिक्रमः ॥
प्रत्यक्षं भिन्नहृदया भेदयेयुः कृतं नराः ।
श्रियाऽभितप्ताः कौन्तेय भेदकामास्तथारयः ॥
ज्येष्ठः कुलं वर्धयति विनाशयति वा पुनः ।
हन्ति सर्वमपि ज्येष्ठः कुलं यत्रावजायते ॥
अथ यो विनिकुर्वीत ज्येष्ठो भ्राता यवीयसः ।
अज्येष्ठः स्यादभागश्च नियम्यो राजभिश्च सः ॥
निकृती हि नरो लोकान्पापान्गच्छत्यसंशयम् ।
विदुलस्येव तत्पुण्यं मोघं जनयितुः स्मृतम् ॥

(१) भा. (भाण्डा.) ११५७।११.

(२) भा. १३।१०५.

सर्वानर्थः कुले यत्र जायते पापपूरुषः ।
 अकीर्तिं जनयत्येव कीर्तिमन्तर्दधाति च ॥
 सर्वे चापि विकर्मस्था भागं नार्हन्ति सोदराः ।
 नाप्रदाय कनिष्ठेभ्यो ज्येष्ठः कुर्वीत यौतकम् ॥
 अनुपपन्नं पितुर्दायं जङ्घाश्रमफलोऽध्वगः ।
 स्वयमीहितलब्धं तु नाकामो दातुमर्हति ॥
 भ्रातृणामविभक्तानामुत्थानमपि चेत्सह ।
 न पुत्रभागं विषमं पिता दद्यात्कदाचन ॥
 न ज्येष्ठो वाऽवमन्येत दुष्कृतः सुकृतोऽपि वा ।
 यदि स्त्री यद्यवरजः श्रेयश्चेत्तत्तदाचरेत् ॥
 धर्मं हि श्रेय इत्याहुरिति धर्मविदो जनाः ।
 दशाचार्यानुपाध्याय उपाध्यायान्पिता दश ॥
 दश चैव पितृन्माता सर्वा वा पृथिवीमपि ।
 गौरवेणाभिभवति नास्ति मातृसमो गुरुः ॥
 माता गरीयसी यश्च तेनैतां मन्यते जनः ।
 ज्येष्ठो भ्राता पितृसमो मृते पितरि भारत ॥
 स ह्येषां वृत्तिदाता स्यात्स चैतान्प्रतिपालयेत् ।
 कनिष्ठास्तं नमस्येरन् सर्वे छन्दानुवर्तिनः ॥
 तमेव चोपजीवेरन् यथैव पितरं तथा ।
 शरीरमेतौ सृजतः पिता माता च भारत ॥

आचार्यशास्ता या जातिः सा सत्या साऽजराऽमरा ।
 ज्येष्ठा मातृसमा चापि भगिनी भरतर्षभ ॥
 भ्रातुर्भार्या च तद्वत्स्याद्यस्या बाल्ये स्तनं पिबेत् ॥

ज्येष्ठमहिमा

ज्येष्ठस्त्राता भवति वै ज्येष्ठो मुञ्चति कृच्छ्रतः ।
 ज्येष्ठश्चेन्न प्रजानाति कनीयान् किं करिष्यति ॥
 न्यङ्गो ज्येष्ठः राज्यानर्हः । गुणश्रेष्ठ एव राज्यानर्हः तत्पुत्रादयश्च ।
 ज्येष्ठोऽयमिति राज्ये च स्थापितो विकलोऽपि सन् ।
 निर्जित्य परराष्ट्राणि पाण्डुर्मर्ह्यं न्यवेदयत् ॥
 कुलधर्मस्थापनाय ज्येष्ठोऽहं ज्येष्ठभाङ्गं च ।
 बहूनां भ्रातृणां मध्ये श्रेष्ठो ज्येष्ठो हि श्रेयसा ॥
 कनीयानपि स ज्येष्ठः श्रेष्ठः श्रेयान्कुलस्य वै ।
 तस्माज्ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च पाण्डुधर्मभृतां वरः ॥

(१) भा. (भाण्डा.) १।२२३।४.

(२) भा. (भाण्डा. परिशिष्टं) १।८२।११-१६ (पंक्तिः).

जैहो क्रमेण चैतेन तेषां दुर्योधनो नृपः ।
 जन्मतस्तु प्रमाणेन ज्येष्ठो राजा युधिष्ठिरः ॥
 युधिष्ठिरो राजपुत्रो ज्येष्ठो नः कुलवर्धनः ।
 प्राप्तः स्वगुणतो राज्यं न तस्मिन्वाच्यमस्ति नः ॥
 अयं त्वनन्तरस्तस्मादपि राजा भविष्यति ।
 एतद्धि ब्रूत मे सत्यं यदत्र भविता ध्रुवम् ॥
 प्रज्ञाचक्षुरचक्षुष्ट्वाद्वृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।
 राज्यमप्राप्तवान् पूर्वं स कथं नृपतिर्भवेत् ॥
 स एष पाण्डोर्दायाद्यं यदि प्राप्नोति पाण्डवः ।
 तस्य पुत्रो ध्रुवं प्राप्तस्तस्य तस्येति चापरः ॥

पुत्रमहिमा

न हि धर्मफलैस्तात न तपोभिः सुसंचितैः ।
 तां गतिं प्राप्नुवन्तीह पुत्रिणो यां व्रजन्ति ह ॥
 तपो वाप्यथवा यज्ञो यज्ञान्यत्पावनं महत् ।
 तत्सर्वं न समं तात संतत्येति सतां मतम् ॥
 भार्या पतिः संप्रविश्य स यस्माज्जायते पुनः ।
 जायाया इति जायात्वं पुराणाः कवयो विदुः ॥
 यदागमवतः पुंसस्तदपत्यं प्रजायते ।
 तत्तारयति संतत्या पूर्वप्रेतान्पितामहान् ॥
 पुत्रान्नो नरकाद्यस्मात्पितरं त्रायते सुतः ।
 तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयंभुवा ॥
 न वाससां न रामाणां नापां स्पर्शस्तथा सुखः ।
 शिशोरालिङ्ग्यमानस्य स्पर्शः सूनोर्यथा सुखः ॥
 ब्राह्मणो द्विपदां श्रेष्ठो गौर्वरिष्ठा चतुष्पदाम् ।
 गुरुर्गरीयसां श्रेष्ठः पुत्रः स्पर्शवतां वरः ॥
 स्पृशतु त्वां समाश्लिष्य पुत्रोऽयं प्रियदर्शनः ।
 पुत्रस्पर्शात्सुखतरः स्पर्शो लोके न विद्यते ॥
 त्रिषु वर्षेषु पूर्णेषु प्रजाताहमरिंदम ।
 इमं कुमारं राजेन्द्र तव शोकप्रणाशनम् ॥

(१) भा. (भाण्डा.) १।१०७।२४, २६, २७.

(२) भा. (भाण्डा.) १।१२९।५, १५.

(३) भा. (भाण्डा.) १।१३।२१.

(४) भा. (भाण्डा.) १।४१।२८.

(५) भा. (भाण्डा.) १।६८।३६-३८, ५५-६५.

आहर्ता षाजिमेधस्य शतसंख्यस्य पौरव ।
इति वागन्तरिक्षे मां सूतकेऽभ्यवदत्पुरा ॥
ननु नामाङ्कमारोप्य स्नेहादग्रामान्तरं गताः ।
मूर्ध्नि पुत्रानुपाधाय प्रतिनन्दन्ति मानवाः ॥
वेदेष्वपि वदन्तीमं मन्त्रवादं द्विजातयः ।
जातकर्मणि पुत्राणां तवापि विदितं तथा ॥
अङ्गादङ्गात्संभवसि हृदयादभिजायसे ।
आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम् ॥
पोषो हि त्वदधीनो मे संतानमपि चाक्षयम् ।
तस्मात्त्वं जीव मे वत्स सुसुखी शरदां शतम् ॥
त्वदङ्गेभ्यः प्रसूतोऽयं पुरुषात्पुरुषोऽपरः ।
सरसीवामलेऽऽत्मानं द्वितीयं पश्य मे सुतम् ॥
यथा ह्याहवनीयोऽग्निर्गार्हपत्यात्प्रणीयते ।
ततः त्वत्तः प्रसूतोऽयं त्वमेकः सन्दिधा कृतः ॥

पुत्रमहिमा । पुत्रप्रकाराः ।

कुलवंशप्रतिष्ठां हि पितरः पुत्रमब्रुवन् ।
उत्तमं सर्वधर्माणां तस्मात्पुत्रं न संत्यजेत् ॥
स्वपत्नीप्रभवान्पञ्च लब्धान्क्रीतान्विवर्धितान् ।
कृतानन्यासु चोत्पन्नान् पुत्रान्यै मनुरब्रवीत् ॥
धर्मकीर्त्यावहा नृणां मनसः प्रीतिवर्धनाः ।
त्रायन्ते नरकाज्जाताः पुत्रा धर्मपूवाः पितॄन् ॥
स त्वं नृपतिशार्दूल न पुत्रं त्यक्तुमर्हसि ।
आत्मानं सत्यधर्मौ च पालयानो महीपते ।
नरेन्द्रसिंह कपटं न वोढुं त्वमिहार्हसि ॥
वरं कूपशताद्वापी वरं वापीशतात्क्रतुः ।
वरं क्रतुशतात्पुत्रः सत्यं पुत्रशताद्वरम् ॥
एतावदुक्त्वा वचनं प्रातिष्ठत शकुन्तला ।
अथान्तरिक्षे दुःषन्तं वागुवाचाशरीरिणी ।
ऋत्विक्पुरोहिताचार्यैर्मन्त्रिभिश्चावृतं तदा ॥
मन्त्रा माता पितुः पुत्रो येन जातः स एव सः
भरस्य पुत्रं दुःषन्तं मावमंस्थाः शकुन्तलाम् ॥
रेतोधाः पुत्र उन्नयति नरदेव यमक्षयात् ।
त्वं चास्य धाता गर्भस्य सत्यमाह शकुन्तला ॥
जाया जनयते पुत्रमात्मनोऽङ्गं द्विधा कृतम् ।
तस्माद्भरस्व दुःषन्तं पुत्रं शकुन्तलं नृप ॥

अभूतिरेषा कस्यज्याज्जीवज्जीवन्तमात्मजम् ।
शाकुन्तलं महात्मानं दौःषन्ति भर पौरव ॥
भर्तव्योऽयं त्वया यस्मादस्माकं वचनादपि ।
तस्माद्भवत्वयं नाम्ना भरतो नाम ते सुतः ॥
भृशं दुःखपरीताङ्गी कन्या तावभ्यभापत ॥
धर्मतोऽहं परित्याज्या युवयोर्नात्र संशयः ।
त्यक्तव्यां मां परित्यज्य त्रानं सर्वं मयैकया ॥
इत्यर्थमिष्यतेऽपत्यं तारयिष्यति माभिति ।
तस्मिन्नुपस्थिते काले तरतं प्लवचन्मया ॥
इह वा तारयेद्दुर्गोदुत वा प्रेत्य तारयेत् ।
सर्वथा तारयेत्पुत्रः पुत्र इत्युच्यते बुधैः ॥
आकाङ्क्षन्ते च दौहित्रानपि नित्यं पितामहाः ।
तान्स्वयं वै परित्रास्ये रक्षन्ती जीवितं पितुः ॥
आत्मा पुत्रः सखा भार्या कृच्छ्रं तु दुहिता किल ।
स कृच्छ्रान्मोचयात्मानं मां च धर्मेण योजय ॥
वैक्यं चोवाच । स्वचापल्यादिदं प्राप्तवानहम् ।
शृणोमि च नानपत्यस्य लोकाः सन्तीति ॥

पुत्रिभा

तौः सर्वास्त्वनवद्याङ्गयः कन्याः कमललोचनाः ।
पुत्रिकाः स्थापयामास नष्टपुत्रः प्रजापतिः ॥
ददौ स दश धर्माय सप्तविंशतिमिन्दवे ।
दिव्येन विधिना राजन्कश्यपाय त्रयोदश ॥
तैतः पञ्चाशतं कन्याः पुत्रिका अभिसंदधे ।
प्रजापतिः प्रजा दक्षः सिसृक्षुर्जनमेजय ॥
ददौ स दश धर्माय कश्यपाय त्रयोदश ।
कालस्य नयने युक्ताः सप्तविंशतिमिन्दवे ॥
पुत्रो ममेयमिति मे भावना पुरुषोत्तम ।
पुत्रिका हेतुविधिना संज्ञिता भरतर्षभ ॥
एतच्छुल्कं भवत्वस्याः कुलकृज्जायताभिह ।
एतेन समयेनेमां प्रतिगृहीष्व पाण्डव ॥

(१) भा. (भाण्ड.) १।१४।१, ३-६, ११.

(२) भा. (भाण्ड.) १।९.०।६.७.

(३) भा. (भाण्ड.) १।६.०।११, १२.

(४) भा. (भाण्ड.) १।७.०।७, ८.

(५) भा. (भाण्ड.) १।२.०।२१-३.

(१) भा. (भाण्ड.) १।६।१।७-२१, २८-३३.

स तथेति प्रतिज्ञाय कन्यां तां प्रतिगृह्य च ।
उवास नगरे तस्मिन्कौन्तेयब्रिहिमाः समाः ॥

दौहित्रमहिमा

एवं राजा स महात्मा ह्यतीव

स्वैर्दौहित्रैस्तारितोऽमित्रसाहः ।

त्यक्त्वा महीं परमोदारकर्मा

स्वर्गं गतः कर्मभिर्व्याप्य पृथ्वीम् ॥

नियोगेन त्रिभ्योऽधिका नोत्पाथाः

नातश्चतुर्थं प्रसवमापत्स्वपि वदन्त्युत ।

अतः परं चारिणी स्यात्पञ्चमे बन्धकी भवेत् ॥

स त्वं विद्वन्धर्ममिमं बुद्धिगम्यं कथं नु माम् ।

अपत्यार्थं समुत्क्रम्य प्रमादादिषु भाषसे ॥

पुत्र-पुत्री-परिग्रहः

तैयोः पुमांसं जग्राह राजोपरिचरस्तदा ।

स मत्स्यो नाम राजासीद्धार्मिकः सत्यसंगरः ॥

या कन्या दुहिता तस्या मत्स्या मत्स्यसगन्धिनी

राज्ञा दत्ताऽथ दाशाय इयं तव भवत्विति ॥

पुत्रेषु मानुषितुस्वाम्यं समम्

मातापित्रोः प्रजायन्ते पुत्राः साधारणाः कवे ।

तेषां पिता यथा स्वामी तथा माता न संशयः ॥

दत्तककन्या

वैशंपायन उवाच ।

शूरो नाम यदुश्रेष्ठो वसुदेवपिताऽभवत् ।

तस्य कन्या पृथा नाम रूपेणासदृशी भुवि ॥

पैतृष्वसेयाय स तामनपत्याय वीर्यवान् ।

अग्न्यमग्रे प्रतिज्ञाय स्वस्यापत्यस्य वीर्यवान् ॥

राज्याधिकारः

सेयं त्वामनुसंप्राप्ता विक्रमेण वसुन्धरा ।

निर्जिताश्च महीपाला विक्रमेण त्वयाऽनघ ॥

तेषां पुराणि राष्ट्राणि गत्वा राजन्सुहृद्भृतः ।

भ्रातृपुत्रांश्च पौत्रांश्च स्वे स्वे राज्येऽभिषेचय ॥

(१) भा. (भाण्डा.) १।८८।२६.

(२) भा. (भाण्डा.) १।११४।६५, ६६.

(३) भा. (भाण्डा.) १।५७।५१, ५४.

(४) भा. (भाण्डा.) १।९९।२८.

(५) भा. (भाण्डा.) १।१०४।१, २.

(६) भा. १।२।३।४२-४.

बालानपि च गर्भस्थान् सान्त्वेन समुदाचरन् ।

रञ्जयन् प्रकृतीः सर्वाः परिपाहि वसुन्धराम् ॥

कौटिलीयमर्थशास्त्रम्

वानप्रस्थाद्याश्रमिरिक्थविभागः

आश्रमिणः पाषण्डा वा महत्यवकाशे परस्पर-

मबाधमाना वसेयुः । अल्पां बाधां सहेरन् । पूर्वा-

गतो वा वासपर्यायं दद्यात् । अप्रदाता निरस्येत ।

वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणामाचार्यशिष्यधर्मभ्रातृ-

समानतीर्थ्या रिक्थभाजः क्रमेण ।

आश्रमिण इत्यादि । सुबोधम् । अल्पां बाधां सहेर-

न्निति । अमहति अवकाशे परस्परबाधमत्वं जायमानं

क्षमेरन् । पूर्वागतो वा, वासपर्यायं वासवारं, दद्यात्

नवागताय । अप्रदाता पूर्वागतः, निरस्येत बहिष्क्रियेत ।

वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणामित्यादि । तत्र धर्मभ्राता

सखा, समानतीर्थ्यः समानगुरुकुलवासी । क्रमेण

आचार्याभावे शिष्यः शिष्याभावे धर्मभ्रातेत्यादिक्रमेण ।

शेषं प्रतीतम् ।

श्रीम्.

मनुः

धनागमाः

श्रुतशौर्यतपःकन्यायाज्यशिष्यान्वयागतम् ।

धनं सप्तविधं शुद्धं उभयोऽप्यस्य तद्विधः * ॥

तत्र श्रुततपसी प्रतिग्रहनिमित्तं, एकोऽपि प्रतिग्रहो

निमित्तभेदाद्भेदेनोक्तः । प्रतिग्राह्यगुणा अपि सामर्थ्या-

त्तत्र द्रष्टव्याः, यदि नात्यन्तदुष्टो दाता भवति तस्मादागतं

शुद्धं भवति । याज्यशिष्यशब्दाभ्यां याजनाध्यापने

गृह्यते । अन्वयागतं पितृपैतामहादि । कन्यादानकाले

श्वशुरगृहाल्लब्धम् । शौर्येण क्षत्रियस्य । कन्यान्वयौ

सर्वसाधारणौ ।

मेधा.

कुंसीदकृषिवाणिज्यशिल्पसेवानुवृत्तिः ।

कृतोपकारादाप्तं च शबलं समुदाहृतम् ॥

सेवा प्रेक्ष्यकरत्वं, यथेच्छविनियोज्यता अनुवृत्तिः

प्रियतानुकूला । तत्र कुंसीदकृषिवाणिज्यान्यवैश्यस्य ।

वैश्यस्य प्रशस्तान्येव । सेवा द्विजातिशुभ्रणा शूद्रस्य

* मेधातिथिभाष्ये एतत् श्लोकत्रयं समुपलभ्यते ।

(१) कौ. ३।१६. (२) मस्य. ४।२२७.

(३) मस्य. ४।२२८.

प्रशस्तैव । अन्या तु तस्य निन्दिता । शबलग्रहणेनाचिर-
स्थायिता फलस्योच्यते । न यावज्जीवं तत्फलं भवति ।
मेधा.

पार्श्विकयूतचौर्यार्तिप्रातिरूपकसाहसैः ।

व्याजेनोपार्जितं यच्च तत्कृष्णं समुदाहृतम् ॥

पार्श्विकः पार्श्वस्थः उत्कोचादिना धनमर्जयति ।
ज्ञात्वा धनागमं कस्यचिदहं ते दापयामि मह्यं त्वया
किञ्चिद्वातव्यमिति यो गृह्णाति स पार्श्विकः । न कर्ता
कारयिता, तटस्थो न त्वज्ञतया गृह्णाति । यथा च
गृहीत्वाऽधमर्णाय प्रतिभूत्वेनावतिष्ठते । प्रतिरूपको
दाम्भिकः । कुसुम्भाद्युपहितकुङ्कुमादिविक्रयो व्याजः ।
आर्तिः परपीडा । प्रच्छन्नहरणं चौर्यम् । प्रसभं साहसम् ।
ननु चौर्यसाहसाभ्यां स्वाम्यमेव नास्ति तन्निमित्तेष्वपठित-
त्वात् । 'स्वामी रिकथक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेष्विति ।
तथा 'विद्याशिल्पं भृतिमेवेत्यादि । तथा 'सप्त वित्ता-
गमा धर्म्याः' इति च । अथास्मादेव वचनात्स्वाम्य-
कारणत्वमनयोरिति । कथं तर्हि बलाद्भुक्तं न जीर्यतीति ।

केचित्तावदाहुः । नैवायं पाठोऽस्ति 'यूतचौर्यार्ति'ति ।
अपि तु वैर्यातीति, वैरिणः सकाशात्पुत्रं गृह्यते संधान-
काले, यद्येतावद्दासि तदा त्वया संधिं करोमि, शक्तिवि-
हीनतया ददाति । साहसमपि न प्रसह्य हरणं, किं तर्हि,
यत्प्राणसंदेहेनार्ज्यते पोतयौतृतया, रहसि राजप्रतिषिद्ध-
प्रतिक्रयेण च । अन्ये तु मन्यन्ते । नैव बलादपहरणेन
स्वाम्यं भोगेन वा जरणं विरुध्यते, यत्र बलं प्रथम-
मपहारकाले, असत्यपि बले उपेक्षया भोगस्तत्र स्वाम्यम् ।
यत्र त्वारम्भात्प्रभृति सार्वकालिको बलोपभोगस्तत्र
जीर्यतीति कथ्यते । तस्मादुभयमविरुद्धम् । इदं युक्तं,
यच्चौर्यसाहसाभ्यां स्वत्वानुत्पत्त्या पाठविभागः कृतः,
अन्यैश्च स्मृतिकारैः स्वत्वहेतुष्वपरिगणनात् । मेधा.

ज्येष्ठमहिमा

ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः ।

पितृणामनृणश्चैव स तस्मात्सर्वमर्हति ॥

(१) मसृ. ४।२२९.

(२) मसृ. ९।१०६, १०७.

१ (न०). २ यावत्. ३ यतो न. ४ त्वस.

५ त्यत्तिपा. ६ गृह्णातां अ.

यस्मिन्नृणं संनयति येन चानन्यमश्नुते ।

स एव धर्मजः पुत्रः कामजानितरान् विदुः* ॥

मेधातिथिना तु "उत्पन्नमात्रेण ज्येष्ठेन संस्काररहिते-
नापि मनुष्यः पुत्रवान् भवति । ततश्च नापुत्रस्य लोकोऽ-
स्तीत्यलोकता परिहृता । तथा 'प्रजया पितृभ्यः' इति श्रुतेः
'पुत्रेण जातमात्रेण पितृणामनृणश्च' इत्युक्तम् । यस्मिन्नृण-
मिति तु साधारणम् । अत एव तत्र यस्मिन् जाते ऋणं
शोधयति येन जातेनामृतत्वं च प्राप्नोति । तथा च
श्रुतिः 'ऋणमस्मिन्नि'ति । स एव पितृधर्मेण हेतुना
जातः पुत्रो भवति । तेनैकैव ऋणापनयनाद्युपकारस्य
कृतत्वात् । इतरास्तु ऐच्छिकान्मुनयो जानन्ति" इति
तेनोक्तम् । मेधा. (बाल. २।१३५) [पृ. २४१]

अविभाज्यद्रव्यविशेषाः, स्त्रियोऽविभाज्याः

तैण्डुलानि च वस्त्राणि अलङ्कारश्च वाहनम् ।

उदकं च स्त्रियश्चापि न विभाज्याः समा अपि ॥

बृहस्पतिः

पुत्रमहिमा

वृषोत्सर्गं गयाश्राद्धमिष्टापूर्तं तथैव च ।

पालयिष्यति वार्धक्ये श्राद्धं दास्यति चान्वहम् ॥

यथा जलं कुप्लवेन तरन् मज्जति मानवः ।

तथा पिता कुपुत्रेण तमस्यन्धे निमज्जति ॥

गुणाधिक्ये भागाधिक्यम्

वैयोविद्यातपोभिश्च अंशं हि लभते धनम् ॥

कात्यायनः

विषमविभागहेतुः कर्मानुष्ठानतारतम्यम्

यथा यथा विभागाप्तं धनं यागार्थतामियात् ।

तथा तथा विधातव्यं विद्वद्भिर्भागगौरवम् ॥

* इदं श्लोकद्वयं पूर्वं दायभागे (पृ. ११९६) समुद्धृतमपि
बालम्भट्टां समुपलब्धमेधातिथिमाध्यस्य समुद्धरणार्थं पुनः समु-
द्धृतम् ।

(१) सवि. ३७२ (मनुस्मृतौ नोपलभ्यते).

(२) विर. ५८६.

(३) विर. ५८६; दात. १७२; विच. ८०.

(४) नृप्र. २१८.

(५) स्मृच. २६५ गाप्तं (गाच्छ) यागा (याथा); पमा.
४९०; नृप्र. ३५; दानि. २ गाप्तं (गच्छ); समु. १२८०.

तत्रापि कर्मानुष्ठातृत्वतारतम्येन लभ्यधनपरिमाण-
तारतम्यं भवति न पुनर्विद्यातारतम्येनेति । अत आह
स्वत्पायनः— यथा यथेति । द्रव्यत्राहुल्ये सतीति
शेषः । स्मृच. २६५

वृद्धहारीतः

स्त्रीधनविभागः । अनेकपितृकाणां द्वैमातृकाणां च भागविधिः ।

यत्पैतृकं धनं पुत्रा विभजेयुः सुनिर्णयम् ।
मातृकं चेद्दुहितरस्तदभावे तु तत्सुतः ॥
अविभक्तपितृकाणां पितृतो भागकल्पना ॥
द्वैमातृणां मातृतश्च कल्पयेद्वा समोऽपि वा (?) ॥

लघुहारीतः

अविभाज्यम् । पितृप्रसादलब्धमपि स्थावरं न भोक्तव्यम् । सर्वा-
नुमत्या एव स्थावरद्विपदानां व्यवहारः ।

अविभाज्यं सगोत्राणामासहस्राद्धनादपि ।
यज्ञं क्षेत्रं च पत्रं च कृतान्नमुदकं स्त्रियः ॥
पितृप्रसादात् भुज्यन्ते धनानि विविधानि च ।
स्थावरं न तु भुज्येत प्रसादे सति पैतृके ॥
स्थावरं द्विपदं चैव यद्यपि स्वयमर्जितम् ।
असंभूय सुतान् सर्वान्न दानं न च विक्रयः ॥

अग्निपुराणम्

गुणज्येष्ठ एव ज्येष्ठांशभाक्

^३ निवर्तयेरस्तस्मात्तु ज्येष्ठांशं भाषणादिके ।
ज्येष्ठांशं प्राप्नुयाच्चास्य यवीयान् गुणतोऽधिकः ॥
पतितस्त्रीणां वृत्तिः
एवमेव विधिं कुर्युर्योषित्सु पतितास्वपि ।
वस्त्राभ्रपानं देयं तु वसेयुश्च गृहान्तिके ॥

(१) बृहस्पृ. ७।२२५, २६०, २६१.

(२) लघुस्पृ. ११४, ११६, ११७.

(३) अगु. १७०।५.८.

शुक्रनीतिः

स्थावरे न पितुः पितामहस्य वा प्रभुत्वम्

भणिमुक्ताप्रचालानां सर्वस्यैव पिता प्रभुः ।
स्थावरस्य तु सर्वस्य न पिता न पितामहः ॥

स्वत्वाधार्गमयोर्विचारः

वैतते यस्य यद्वस्ते तस्य स्वामी स एव न ।
अन्यस्वमन्यहस्तेषु चौर्याद्यैः किं न दृश्यते ॥
तस्माच्छास्त्रत एव स्यात्स्वाम्यं नानुभवादपि ।
अस्यापहृतमेतेन न युक्तं वक्तुमन्यथा ।
विदितोऽर्थागमः शास्त्रे यथावर्णं पृथक् पृथक् ॥
शास्ति तच्छास्त्रधर्मं यत् स्लेच्छानामपि तत्सदा ।
पूर्वाचार्यैस्तु कथितं लोकानां स्थितिहेतवे ॥
पितृकृतो विभागः । अपुत्रमृतरिव्यहराः क्रमेण । अविभाज्यम् ।
सैमानभागिनः कार्याः पुत्राः स्वस्य च वै स्त्रियः ।
स्वभागार्धहरा कन्या दौहित्रस्तु तदर्धभाक् ॥
मृतेऽधिपेऽपि पुत्राद्या उक्तभागहराः स्मृताः ।
मात्रे दद्याच्चतुर्थांशं भगिन्यै मातुरर्धकम् ॥
तदर्धं भागिनेयाय शेषं सर्वं हरेत्सुतः ।
पुत्रो नप्ता धनं पत्नी हरेत्पुत्री च तत्सुतः ॥
माता पिता च भ्राता च पूर्वालाभाच्च तत्सुतः ॥
पित्रादिधनसंबन्धहीन यद्यदुपार्जितम् ।
येन स काममदनीयादविभाज्यं धनं हि तत् ॥

(१) शुनी. ४।८०३-४.

(२) शुनी. ४।८०५-८. [पात्सदृशाः श्लोकाः अस्मिन्
प्रकरणे संग्रहकारे निर्दिष्टाः (पृ. ११४२)].

(३) शुनी. ४।८०९. १२, ८१४-१५.

साहसम्

७.७७

स्मृत्यन्तरम्

शूद्रस्य विप्रवेषधारणे दण्डः

शूद्रस्य विप्रवेषधारिणस्तप्तशलाकया यज्ञोपवीत-
चट्टपुण्यालिखेत् ।

(१) मिता. २।३०४; अप. २।३०३ यज्ञो ... लिखेत्

गर्भघातिनीं तद्वन्तारश्च दण्ड्याः

यां पातयित्वा स्वं गर्भं ब्रूयादहमगर्भिणी ।

तामप्सु प्रक्षिपेद्राजा जारैश्च नरमारिणीम् ॥

(यज्ञोपवीतं दद्यादपुण्यपि लिखेत्); विता. ८२९ लिखेत्+
(वृत्त्यर्थं तल्लिङ्गधारणे वध एव ।).

(१) विश्व. २।२८२.

दण्डपारुष्यम्

वेदाः

याननिमित्तकर्हिंसा

वृशो वैजानस्यरुणस्य त्रैधात्वस्यैक्ष्वाकस्य पुरो-
हित आसीत्स ऐक्ष्वाकोऽधावयत् ब्राह्मणकुमारं रथेन
व्यच्छिनत्स पुरोहितमब्रवीत्तव मा पुरोधायामिद-
मीदृगुपागादिति तमेतेन साम्ना समैरयत्तद्वाव स
तद्व्यकामयत् कामसनि साम वार्शं काममेवै-
तेनावरुन्धे ।

विजानस्य पुत्रो वृशो नाम कश्चिदृषिः स ऐक्ष्वा-
कस्य इक्ष्वाकुकुलजस्य त्रैधात्वस्य त्रिधातुः पुत्रस्य त्र्यरु-
णस्य एतन्नाम्नो राशः पुरोहितः पुरोधा आसीत् स च

(१) तात्रा. १३।३।१२.

ऐक्ष्वाको राजा रथवाहनाश्वानधावयत् शीघ्रं गमयत्,
पथो मध्ये व्यवस्थितं कश्चिद्ब्राह्मणकुमारं ब्राह्मणपुत्रं
रथेन रथावयवेन चक्रेण व्यच्छिनत् विच्छिन्नावयवमक-
रोत्, स कुमारः पुरोहितं वृशमब्रवीत् तव पुरोधायां
पौरोहित्ये वर्तमाने मां इदानीं ईदृक् एवंपुं हिंसनं
उपागात् प्राप्नोदिति एवमुक्तवन्तं एतेन वार्शेन साम्ना
समैरयत् सङ्गतावयवमकरोत् तद्वाव तत् खलु तर्हि
तस्मिन् काले स ऋषिरकामयत् यस्मादेवं तस्माद्वार्शं साम
कामसनि कामप्रदं अतोऽनेन स्तुवन् एतेन साम्ना
अभिलषितं सर्वमेव काममेति कामयितव्यं फलं अवरुन्धे
लभते ।

तात्रा.

॥ समाप्तं व्यवहारकाण्डम् ॥

श्लोकार्थानुक्रमणिकायां निर्दिष्टाः संक्षेपाः

अङ्गिः	अङ्गिराः	परा.	पराशरः	विध.	विष्णुधर्मः
अत्रिः	अत्रिः	परि.	परिविशिष्टकारः	विपु.	विष्णुपुराणम्
अनि.	अनिर्दिष्टकर्तृकवचनानि	पार.	पारस्करः	विरा.	विराट्
अपु.	अग्निपुराणम्	पिता.	पितामहः	विष्णुः	विष्णुः
आदि.	आदिपुराणम्	पैठी.	पैठीनसिः	वृका.	वृद्धकृत्यायनः
आप.	आपस्तम्बः	प्रचे.	प्रचेताः	वृगौ.	वृद्धगौतमः
आश्व.	आश्वलायनः	प्रजा.	प्रजापतिः	वृप्र.	वृद्धप्रपितामहः
उत.	उतथ्यः	प्रव.	प्रवराध्यायः	वृम.	वृद्धमनुः
उश.	उशना	वृप.	वृहत्पराशरः	वृया.	वृद्धयाज्ञवल्क्यः
ऋष्य.	ऋष्यशृङ्गः	वृम.	वृहन्मनुः	वृव.	वृद्धवसिष्ठः
कण्वः	कण्वः	वृय.	वृहद्यमः	वृशा.	वृद्धशातातपः
कात्या.	कात्यायनः	वृह.	वृहत्स्पतिः	वृहा.	वृद्धहारीतः
कार्णा.	कार्णाजिनिः	बौका.	बौधायनकारिका	वेदाः	वेदाः
कालि.	कालिकापुराणम्	बौधा.	बौधायनः	व्याघ्रः	व्याघ्रः
कालौ.	कालीयलौगाक्षिसूत्रम्	बौशे.	बौधायनशृङ्गशेषसूत्रम्	व्यापा.	व्याघ्रपात्
कौ.	कौटिलीयमर्थशास्त्रम्	ब्रह्म.	ब्रह्मपुराणम्	व्यासः	व्यासः
गरु.	गरुडपुराणम्	भवि.	भविष्यपुराणम्	शंखः	शंखः शंखलिखितौ च
गार्ग्यः	गार्ग्यः	भा.	महाभारतम्	शाक.	शाकलः
गुप्तः	विष्णुगुप्तः	भार.	भारद्वाजः	शाता.	शातातपः
गोभि.	गोभिलः	भाष्य.	भाष्यकारः	शुनी.	शुक्रनीतिः
गौत.	गौतमः	मत्स्य.	मत्स्यपुराणम्	शौन.	शौनकः
जातू.	जातूकर्णः	मनु.	मनुः	षट्त्रि.	षट्त्रिंशन्मतम्
जाबालि.	जाबालिः	मरी.	मरीचिः	संघ.	संघहकारः
जैमि.	जैमिनीयसूत्रम्	मार्क.	मार्कण्डेयपुराणम्	संव.	संवर्तः
दक्षः	दक्षः	मासो.	मानसोद्भासः	सुम.	सुमन्तुः
देव.	देवलः	यम.	यमः	सूतः	सूतः
देवी.	देवीपुराणम्	याज्ञ.	याज्ञवल्क्यः	स्कन्द.	स्कन्दपुराणम्
नार.	नारदः	लहा.	लघुहारीतः	स्मृत्य.	स्मृत्यन्तरम्
नि.	निरुक्तम्	लिङ्ग.	लिङ्गपुराणम्	हरि.	हरिवंशः
निघ.	निघण्टुकारः	लौगा.	लौगाक्षिः, लोकाक्षिः	हारी.	हारीतः
पञ्चा.	पञ्चाध्यायी	वसि.	वसिष्ठः		
पद्म.	पद्मपुराणम्	वारा.	वाल्मीकिरामायणम्		

* एतच्चिह्नाङ्कितानि वचनानि पाठभेदरूपाणि स्थलादिनिर्देशे द्रष्टव्यानि ।

+ वचनस्थोपरि २, ३ इत्याद्यङ्कः तत्पत्रगततद्वचनसंख्याबोधकः ।

× एतच्चिह्नाङ्कितानि निरुक्तवचनानि व्याख्याग्रन्थे समुद्धृतानिपि श्लोकार्थानुक्रमणिकायां तेषां संग्रहस्यावश्यकत्वात् संगृहीतानि ।

विवादपदेषु निर्दिष्टश्लोकार्थानुक्रमणिका

श्लोकः	ऋषिः	पृष्ठम्	श्लोकः	ऋषिः	पृष्ठम्	श्लोकः	ऋषिः	पृष्ठम्
अंशं च लभे	कौ.	८६२	अकुर्वतस्तु	काल्या.	६५६	अक्षय्या वृद्धि	नार.	६२६
*अंशं दायान्	मनुः	१२४६	*अकुर्वन्तं त	,,	८७६	अक्षराजाय	वेदाः	१८९७,
अंशं हरेत्	देव.	१५२६	*अकुर्वन्स त	,,	,,			१८९८
*अंशं हरेत् द	,,	,,	अकुर्वन्स्वामि	बृह.	९५४	*अक्षवधश	नार.	१९१०
अंशप्राहिभि	विष्णुः	१३८९	अकूटं कूट	याज्ञ.	१७२९	अक्षवधश	,,	,,
अंशपिण्डवि	नार.	१३४७;	*अकूटं कूट	,,	१७३०	*अक्षवधिश	,,	,,
	देव.	१४०४	अकृतः स तु	मनुः	७६०;	*अक्षवधिश	,,	,,
अंशभाजं न	शौन.	१३६५	नार.	७६२; यमः	७६९	अक्षस्याहमे	वेदाः	१८९४
अंशमंशं य	मनुः	११९१	अकृतामपि	विष्णुः	६१०	अक्षाः फलव	,,	१९०१
*अंशांशं तस्क	,,	१६९२	अकृता वा कृ	मनुः	१३००;	अक्षान् यद्	,,	१९०२
अकन्येति तु	,,	८८२;		देव.	१३५०	*अक्षभावे च	मनुः	१८०७
	नार.	१०९७	* ,,	बृह.	१५१६	अक्षार्थं यणु	अनि.	१९६८
अकरः श्रोत्रि	आप.	१६६६;	*अकृतो वा कृ	मनुः	१३००	अक्षवापस्य	वेदाः	१८९७
	वसि.	१५४४	अकृत्वा प्रेत	शंखः	१४७३	अक्षास इदं	,,	१८९४
अकरणे द्वा	कौ.	८६२	अकृत्कर्म क	वेदाः	६०४	अक्षासो अस्य	,,	,,
अकरदाः प	,,	९३२	अकृत्क्षिपं पि	,,	११२२	अक्षुण्णवेद	शंखः	१२८१
अकर्ता नित्य	बृह.	१६४८	*अकृमेण च	नार.	८५१	अक्षेषु मृग	भा.	१०३१
अकर्मा दस्यु	वेदाः	८१०	अकृमेण तु	,,	,,	अक्षर्मा दीव्यः	वेदाः	९७९,
अकर्मिणः	बौधा.	१३८७	अकृमोढा सु	कात्या.	१३५०,			१८९५
अकस्मात्क्रोध	भा.	८६१			१४०३	अक्ष्यौ नौ मधु	,,	९९७
अकामतः का	याज्ञ.	९१४	अक्रियाकारि	बृह.	१७५८	अक्ष्यौ वृषण्य	,,	९९६
अकाममन	कात्या.	६५५	अक्लिष्टं फल	भा.	१२८४	*अगतस्यापि	वृम.	८५५
अकामां दूष	मत्स्य.	१८९२	अक्लिष्टानां तु	कौ.	१६१९	अगन्तस् देवः	वेदाः	१००३
अकामाथाः श	कौ.	१८४९	अक्षता च क्ष	याज्ञ.	१०८८	अगम्यागामि	नार.	१८८४
अकामे पित	शंखः	११४८	*अक्षताभिः स	नार.	८३३	अगस्त्यः खन	वेदाः	९६८,
अकमो वा स	भा.	१२८६	अक्षता भूयः	विष्णुः	१२७९			११२०
*अकारणं च	याज्ञ.	१६३४	अक्षतायां क्ष	याज्ञ.	१३३१	अगुणान् की	काल्या.	१७९१
अकारणे च	,,	,,	*अक्षता वा क्ष	,,	१०८८;	*अगुप्तं लिङ्ग	मनुः	१८६२
*अकारणेन	,,	,,		मनुः	१३००	अगुप्तमज्ञ	,,	,,
अकार्यकारि	पैठी.	१६५३	अक्षदुग्धो रा	वेदाः	१४६४,	*अगुप्तां क्षत्रि	,,	१८६०
अकार्यकार्य	वेदाः	१६०३			१६००	*अगुप्तां खलु	,,	१८६७
अकार्यमेत	वृम.	१११६	*अक्षवन्धश	नार.	१९१०	अगुप्तमायु	गौत.	१८४२
अकार्यवश	वारा.	१०७७	*अक्षवन्धश	,,	,,	अगुप्ते क्षत्रि	मनुः	१८६०
अकाले तु त्य	अपु.	१९७५	अक्षभङ्गे च	मनुः	१८०७	*अगुप्तेक्षक	,,	१८६२
अकर्तृ जन	भा.	१९८४	*अक्षभङ्गे तु	,,	,,	*अगुप्ते वैश्य	,,	१८६०
अकर्तृः परि	,,	१०२६,	अक्षभूमिह	कौ.	१९०४	*अगुप्तेकाज्ञ	,,	१८६२
		१३९०	अक्षमां चान	कात्या.	१११०	अगुप्ते स	याज्ञ.	८४६,
*अकुर्वन्तं त	कात्या.	८७६	अक्षमायां स्त्रि	कौ.	१८४९			१८७९
अकुर्वन्तस्त	,,	,,	अक्षमाला व	मनुः	१०५१	अगोपयन्तो	व्यासः	७८९
*अकुर्वन्स्तु त	,,	,,	अक्षया वृद्धि	वसि.	६०९	अग्नये यवि	वेदाः	९२४

अग्नि पुरस्ता	वेदाः ११४४	अप्रतस्ते ग	वारा. १०७५,	अच्छलेनैव	मनुः ७४१३
अग्नि प्रजाप	बृह. १३४८;		१०७६		नार. ७४८
अग्नि वा प्रवि	जाबा. १३५६	अग्रदिधिषुः	वेदाः १५९२	अच्छिन्नं तन्तुं	वेदाः १००६
अग्नि हृदयं	आप. १६६४	अग्राह्याः कर्म	कौ. ६८०	अजस्रं त्वां स	॥ १८९७
अग्निः पुत्रस्य	वेदाः ९९७	अग्न्यमग्रे प्र	भा. १९८६	*अजातेर्जाति	याज्ञ. १७३३
अग्निः शुश्रूषि	॥ ११६२	अघोरचक्षु	वेदाः ९८६,	अजातेश्वेव	कात्या. ९१९
अग्निः सुभगां	कात्या. ११०९		१००२	अजातौ जाति	याज्ञ. १७३३
अग्निचित्ता स्त्री	वेदाः १००१	अघ्नघ्नेनस्वी	गौत. १६५९	*अजातौषध	बृह. १७५९
अग्निदं गर	॥ ९९५	अङ्कयित्वा भ	बृह. १८८६	अजाद्यपहा	विष्णुः १६६९
॥ ॥	वृहा. १६५३	अङ्कयित्वा श्व	वृहा. १६५३	अजानन्तोऽस्य	कौ. १६८३
	अपु. १६५४;	*अङ्गहीनः प्र	याज्ञ. १७३३	*अजानन्तौष	बृह. १७५९
*अग्निदान् गर	मत्स्य. १६५५	*अङ्गहीनश्च	॥ १७३२	*अजानन् यः	विष्णुः ७५७
अग्निदान् भक्त	मनुः १६९७	अङ्गहीनस्तु	॥ १९३२	*अजानां पक्षि	मनुः १७१८
	॥ ॥	* ॥ ॥	॥ १७३२	*अजानानः प्र	विष्णुः ७५७
	१९२९	अङ्गादङ्गात्सं	वेदाः १२६२,	अजावयो गृ	वसि. ११८४
अग्निदिव्यं य	स्कन्द. १९६६	१४१५; बौधा. १२६८;		*अजावापहा	विष्णुः १६६९
अग्निदो गर	वसि. १६०८;	बृह. १५१५; भा. १९८५		*अजाविकं च	मनुः १२०८
	मनुः १६२६	नि. १२५५		*अजाविकं चै	॥ ॥
* ॥ ॥	मत्स्य. १६५५	वेदाः १००४		अजाविकं तु	॥ ॥
अग्निरिव क	बौधा. १९७४	अङ्गादङ्गाद्	शौन. १३६४	*अजाविकं त्वे	॥ ॥
अग्निनेस्तस्मा	वेदाः ६०१	अङ्गादङ्गेत्यु	मनुः १८०५	अजाविकं सै	॥ ॥
अग्निर्मा तस्मा	॥ ६०४	*अङ्गानां पीड	वेदाः ९९८	*अजाविकस	नार. ९१७
अग्निर्वा य	॥ ६०१,	अङ्गान्यजप्र	कौ. १६१९	*अजाविके च	॥ ॥
	६०४	अङ्गाभिरद	मनुः १८०५;	*अजाविके त	॥ ११६
अग्निर्वै नः प	॥ ११४३,	अङ्गावपीड	बृह. १८३१	अजाविके तु	मनुः ९०९;
	१६००				नार. ९१६
अग्निर्हि प्रम	भा. १०३३	*अङ्गावभेद	॥ ॥	*अजाविके द्वौ	गौत. ९०४
अग्निशिष्टादि	कात्या. ११०९	अङ्गिरस इ	वेदाः ११६१	*अजाविकेऽर्ध	शंख. १६७२
अग्निश्च सर्व	बौधा. १८४५	*अङ्गुलिं संधि	मनुः १७१४	*अजाविकेषु	मनुः ९०९
अग्निष्टोमादि	कौ. ७७२	*अङ्गुलीं ग्रन्थि	॥ ॥	अजाविकेष्व	शंख. १६७२
*अग्निष्ट्वा तस्मा+	वेदाः १००३	अङ्गुली ग्रन्थि	॥ १७१३,	अजाविके स	नार. ९१७
अग्निहोत्रं ग	अनि. १३७४	*अङ्गुलीग्रन्थि	॥ १९२९	अजाविषु द्वौ	गौत. ९०४
अग्निहोत्रं त्र	शंख. १२८१;	*अङ्गुल्यादेर	॥ १८६९	*अजाव्यपहा	विष्णुः १६६९
	भा. १२८३	*अङ्गुल्यो रच	॥ ॥	*अजाश्वोष्ट्रगो	॥ १७९७
अग्ने दीदाय	वेदाः १८९७	अङ्गुल्योरेव	॥ ॥	*अजाश्वोष्ट्रघा	॥ ॥
अग्नेरनुव्र	॥ ९९१	*अङ्गुल्योश्छेद	॥ ॥	अजिह्वैरश	भा. ८१९
* ॥ ॥	॥ १०००	अङ्गुष्टाङ्गुलि	स्कन्द. १९६७	अजोवन्स्वेच्छ	वृहा. ७३२
अग्नेरिन्द्रस्य	नार. १९३६	अचिन्तयन्ती	वारा. १०७६	*अजुष्टमेव	कात्या. ८९७
अग्नेरेवास्य	वेदाः ९९७	अचेतयद	वेदाः ८१०	अजैषं त्वा सं	वेदाः १९००
अग्ने सपत्न	॥ ९९१	Xअचेतयमा	नि. १२५३	अज्ञातदोषा	नार. ११८०
अग्नौ सुवर्ण	याज्ञ. १७३४	अचोरं चोर	कौ. १६८६	*अज्ञातदोषे	॥ ॥
*अग्न्यागारायु	मनुः १६३०	अचोरे दापि	नार. १७५७	*अज्ञातपितृ	॥ १३४७
*अग्न्यागारायु	॥ १६२९	अचौरा अपि	॥ १७५५	अज्ञातयोनि	कण्व. ८३९
*अग्न्यादिभिश्चो	नार. १८२४	अचौराद्वापि	कात्या. १७६३	*अज्ञातशंस	कात्या. १२२५
अग्न्याधानादि	शौन. १३६३	*अचौरो बोधि	नार. १७५७	*अज्ञातौषध	बृह. १७५९
अग्रं नवेभ्यः	नार. १९३६	*अचौर्यं चौर्यै	याज्ञ. १६३६	अज्ञातौषधि	॥ ॥

अज्ञानतः प्र	विष्णुः ७५७	अतश्च सुत	कात्या. ८०५	अतोऽन्यथा व	नार. ११०२;
*अज्ञानतः यः	” ”	अतश्चैवाह	वारा. १०७५	मनुः १७०९, १९२७	
अज्ञानदोषा	नार. ११००	अतस्तद्विप	बृह. १४०२	अतोऽन्येन प्र	कात्या. १८८८
अज्ञानाशि	कात्या. ७५४	*अतस्तान् घा	वृम. १७६६	अतोऽपत्यं द्व	नार. ११०३
अज्ञानाज्ज्ञान	मनुः ७५९	” ”	नार. १८२८	अतोऽप्रवृत्ते	” १०९६
अज्ञानादन	गौत. १९७२	*अतस्तु विप	बृह. १४०२	अतो भूमिर्न	” १९७६
*अज्ञानादुत्त	याज्ञ. १८७२	अतस्ते निय	भा. १२४३	*अतोऽर्धदण्डो	मनुः १७१४
अज्ञानाद्यः पु	मत्स्य. ७६९;	अतिकर्षणे	कौ. ९३२	अतोऽर्वाक् प	बृह. ८९५
	अपु. १९७२	*अतिक्रमेण	नार. ८५१	अत्ययो यथा	कौ. १०३५
*अज्ञानाभ्याप	गौत. १९७२	अतिक्रामन्ति	वृम. ९६२	*अत्याज्या माता	शंखः १६१२
*अज्ञानेन हि	कात्या. ९५८	अतिक्रामन्दे	मनुः ६१८	अत्यारात्पर	बृह. ९५३
*अज्ञानोक्तान्	” ”	अतिक्रामेत्प्र	” १०५६,	अत्र गाथा य	भा. १२८६
*अज्ञानोक्तौ तु	” ”		१३९३	अत्र गाथा वा	मनुः १०७१
अज्ञानोक्तौ द	” ”	अतिचारद	कौ. १६२०	अत्र नो मुख	भा. १२८६
*अज्ञानौपधि	बृह. १७५९	अतिच्छन्दोऽऽ	वेदाः १६०२	*अत्र भ्रातृणां	वसि. १४६९
अज्ञायमानं	वसि. १९४९	अति तिस्रो ब्रा	” १०१०	*अत्र यन्मुष्ये	आप. १६६४
अज्येष्ठः स्याद	भा. १९८३	*अतित्रास उ	आप. १७९५	*अत्र शक्तिवि	नार. ७२४
अज्येष्ठवृत्ति	मनुः ११९८	*अतित्रासमु	” ”	*अत्रात्मभर	देव. १४६१
अञ्जनं रोच	भा. १०२८	अतिथीनामा	भा. १०२९	अत्रायुदाह	भा. १०३२
अञ्जनाभ्यञ्ज	वसि. १९७७	अतिथेराति	वेदाः ११८१	* ” ”	वसि. १२७३
अण्विक्वा विंश	अनि. १९६७	अतिमात्रम	” १६००	अत्रिरददा	वेदाः १२५८
अतः परं चा	भा. १९८६	अतियाद्या तु	कौ. ८४३	अथ ऋत्विजि	शंखः ७७१
अतः परं प्र	मनुः ८४४,	अतिरेकेण	भा. ८१८	अथ कार्यवि	कात्या. ७५५
	१०६४	अतिर्यगुपे	वसि. १९७७	अथ केन प्र	भा. १२८६,
* ” ”	” १७७३	अतिव्यवहा	आप. १६६६	” ”	१४७३
अतः परं म	स्कन्द. १९६५	अतिष्ठत् भूण	वसि. ६०९	अथ क्षत्ता पा	वेदाः १००९
*अतः पितृवि	विष्णुः १२८१	अतीतव्यव	बौधा. १३८७	अथ गृहाश्र	विष्णुः १९८२
अतः पुत्रेण	नार. ६९२	*अतीतायाम	मनुः १४३९;	अथ चेच्छूद्रा	” १२४०
अतः प्रच्छन्न	” १७५१	याज्ञ. १४४४; वृका.	१४६३	अथ चेत्प्रति	शंखः ७७१
*अतः प्रवृत्ते	” १०९६	” ”	मनुः १४४०	अथ चेत्स द्वि	कात्या. १४५६
अत ऊर्ध्वं गु	बौधा. १०२०	अतीवसंश	भा. १२४३	*अथ चेदनु	शंखः ७७१
*अत ऊर्ध्वं पि	नार. ६९०	अतीवाज्ञाम	” १०२९	अथ चेदनृ	नार. ९४५
” ”	” ११५२	अतुल्याः स्युः प	जैमि. ७७०	अथ चेदन्य	भा. १२४४
अत ऊर्ध्वं प्र	शंखः १०२४;	*अतोऽन्तरा घ	कात्या. ६५८	अथ चेदबा	शंखः ७७१
कात्या. ११०९; मनुः	८६४,	*अतोऽन्यगम	नार. ११००	*अथ चेद्वि	” ”
१७७३, १८०१		अतोऽन्यतमे	कौ. १६१५	अथ चेद्वाक्षि	देव. १५२६
* ” ”	” ८४४	अतोऽन्यथांश	नार. १५५२	*अथ चेद्वत्त	कालौ. १३५६
अत ऊर्ध्वं रि	शंखः ११४८	अतोऽन्यथा क्ले	” ९४७	अथ तस्यापि	वृम. ८५५
अत ऊर्ध्वं वि	अनि. ७५६	अतोऽन्यथाग	” ११००;	*अथ तेषाम	शंखः १२८२
अत ऊर्ध्वं स	वसि. १०२२;		देव. १११३	अथ त्रयो वा	वेदाः १२६२
	मनुः १४७६	अतोऽन्यथा तु	मनुः १८१२	अथ त्विदं प्र	भा. १०२७,
अत ऊर्ध्वम	कौ. १०३५	*अतोऽन्यथाऽन	नार. १५५३	” ”	१२८४
अत एतानि	भा. १२८५	*अतोऽन्यथा नां	” १५५२	अथ दक्षिणां	बौधे. १३८५
अतथ्यं श्रावि	कात्या. १७९२	अतोऽन्यथा प्र	यमः १८३५	*अथ दत्तक	पैठी. १३५६
*अतथ्यं साधि	” ”	अतोऽन्यथा म	भा. ८१९	अथ दत्तकी	” ”
अतश्च भ्रूण	वसि. १९७७	अतोऽन्यथा यः	मत्स्य. १७६७	*अथ देयम	नार. ७९८

अथ देया तु	भा.	१२८७
*अथ द्वयोर	कात्या.	७६८
अथ द्वादश	विष्णुः	१२७९
अथ पत्न्याच्चा	हारी.	१०१४
अथ पुत्रस्य	,,	१२६४;
वसि.	१२७२; विष्णुः	१२७९;
शंखः	१२८२; मनुः	१२८९
*अथ प्रच्छन्न	नार.	१७५१
अथ प्रतिप्र	वेदाः	१००८,
		१८४१
अथ प्रवृत्ति	शंखः	१०२४;
	कात्या.	११०९
अथ प्रागेव	,,	८०५
अथ बन्धूनां	,,	१३८४
अथ ब्रह्मा म	वेदाः	१००९
*अथ ब्राह्मण+	विष्णुः	१२४०
अथ ब्राह्मणो	वेदाः	७९२
अथ भृत्ये रा	आप.	१८४४
अथ भ्रातृणां	वसि.	११८४,
		१४०७, १४६९
अथ महापा	विष्णुः	१६०९,
		१८४७
अथ मूलम	मनुः	७५९
अथ य आत्मा	वेदाः	९२५
अथ यदि त	,,	१६५६
अथ यदेव	,,	१२६२
अथ यद्यपः	,,	८१३
अथ यथेषां	कालौ.	१३५६;
	प्रव.	१३८४
अथ यस्मादु	वेदाः	८१४
अथ यस्मान्न	,,	१००८
अथ यस्य जा	,,	१८४१
अथ ये दत्त	कालौ.	१३५६
अथ ये पञ्च	वेदाः	१८९८
अथ यो दक्षि	,,	७९१
अथ यो विनि	भा.	१९८३
अथ राजध	विष्णुः	१९२१
*अथ राज्ञा भृ	आप.	१८४४
अथस्विजि भृ	विष्णुः	७७०
अथर्ववेद	कौ.	१९२५
अथर्वहन्ता	विष्णुः	१६१२
*अथ वस्त्राञ्च	ब्रह्म.	१३७४
अथवा कित	नार.	१९११
*अथवाप्यध	यमः	१६५२
अथवा बन्ध	,,	,,
*अथवा ब्राह्म	विष्णुः	१२४०

अथवा भर्त	भा.	१०३०
अथवा मित्रैः	शंखः	१६७२
अथवा याव	विष्णुः	१४२८
अथवार्यमा	कौ.	८१७
अथवा शुद्ध	स्कन्द.	१९६६
अथवाऽहम	वेदाः	१०१०
अथ विष्णुप्र	भा.	१०३०
अथ व्याहृति	बौधे.	१३८५
अथ शक्तिवि	नार.	७२४
अथ शास्त्रस्य	स्कन्द.	१९६५
अथ शूद्रापु	विष्णुः	१२४१
अथ श्वाभूते	वेदाः	१८९७
अथ संग्राम	ब्रह्म.	१३७४
*अथ संगृष्टि	गौत.	१४६५
Xअथ स ओकः	नि.	१२५४
अथ सप्तमे	वेदाः	६०४
अथ संपण	नार.	९१८
अथ सोमम	वेदाः	११८१
अथ स्त्रीणां ध	विष्णुः	१०२३
*अथ स्त्रीधर्माः	"	"
अथ स्त्रीभ्यः पु	वेदाः	१००८
अथ ह याज्ञ	"	१०१०,
	१४०५, १४२४, १९८२	
अथ ह विश्वा	"	१२६१
अथ ह शुनः	"	१२६०,
		१९८१
अथ ह सीता	"	१००६
अथ हास्य वे	गौत.	१७६८
अथ हैतदे	वेदाः	१५९४
अथ होता प	"	१००९
अथागच्छेत्स	कात्या.	११०९,
	१४६०; नार.	१४५०
अथातः पिता	वेदाः	१९८१
अथातः पुत्र	बौधे.	१३८४
अथातः संप्र	वेदाः	१२६२
२, " , +	स्कन्द.	१९६६
३अथातो दक्षि+	वेदाः	७९२
अथादायाद	वसि.	१२७३
*अथादायादा	"	"
अथावर्ग्यः कु	वेदाः	१००९
अथान्तरिक्षे	भा.	१९८५
अथापि तस्मा	आप.	११६६
अथापि नित्या	"	"
अथापि भाद्र	वसि.	१९२१
*अथापुत्रस्य	शंखः	१४७१
अथाप्यत्र प्र	हारी.	११६३

अथान्यत्र भा	बौधा.	१९२०
अथाप्युदाह	,,	१०२०,
	१२६८, १२६९, १२७०, १३९८,	
	१४६९, १६०८, १६६७, १८४५;	
वसि.	१६०८, १६६८, १९७७;	
	आप.	१६६५
अथाब्रवीच्च	भा.	१९८३
अथाभ्यगच्छ	,,	१०३३
*अथायाजका	गौत.	१९७२
*अथार्पितान्	याज्ञ.	९१२
अथावस्कन्दं	कौ.	८६३
अथावेद्य प्र	कात्या.	९६०
अथासदद्रव्य	हारी.	७९४
अथासपत्नी	वेदाः	९९०
अथास्मै पश्चा	,,	१८९७
*अथास्य वेद	गौत.	१७६८
*अथास्यानुम	नार.	७६३
अथैकपुत्रा	विष्णुः	१२४०
अथैको दर्श	वृह.	६७१
अथैतयोः प	वेदाः	१५९२
Xअथैतां जाम्भ्या	नि.	१२५४
Xअथैतां दुहि	,,	१२५५
अथैनं वस्त्र	बौधे.	१३८५
अथैनामक	वेदाः	९९८
अथो खल्वाहु	,,	९९४
अथोदक्षेत्र	,,	१९८२
अथो ततस्य	,,	९२२
अथो तप ए	,,	१००६,
		१८४०
अथोत्तमणां	विष्णुः	६१०
अथोत्तरतः	बौधा.	१९१९
अथोदस्थात्स्व	वेदाः	९७०
अथोदीच्यः प	कात्या.	८९८;
	सुम.	९००
अथोद्गाता वा	वेदाः	१००९
अथो नि शुष्य	,,	९९७
अथोपगम	नार.	८३२
अथो यो मन्यु	वेदाः	९९७
अथोऽप्रांशं त्व	शुनी.	१७६७
अदण्डयित्वा	वृहा.	१६५३
*अदण्डो मुच्य	मनुः	७५९
अदण्ड्यः काम	आप.	१६६५
अदण्ड्यदण्ड	कौ.	१८५१
अदण्ड्याः काण	उश.	९२०
अदण्ड्यागन्तु	नार.	९१९;
	उश.	९२०

*अदण्ड्या गर्भि	नार.	११९	*अदायक रा	कात्या.	१५२३	अदेयदान	गौत.	७९४
अदण्ड्या द	अपु.	१९६९	अदायादकं	कौ.	१४७४,	*अदेयदाय	नार.	८०१
अदण्ड्या मृत	उश.	९२०			१९५०	अदेयदेय	बृह.	८०२
अदण्ड्याश्चेत्स	"	"	* " "	देव.	१५२६	* " "	"	७२७
अदण्ड्या स्त्री	अपु.	१८९१	अदायादा भ	कौ.	१३९१	अदेयमथ	नार.	७९८
अदण्ड्या हस्ति	नार.	९१९;	*अदायिकं तु	देव.	१५२६	*अदेयमाहु	"	७९९
	उश.	९२०	अदायिकं रा	कात्या.	१५२३	अदेयादिक	बृह.	८३४
*अदण्ड्यो मुच्य	मनु.	७६०	अदास इति	नार.	८३३	अदेयान्याहु	नार.	७९८
अदण्ड्यो नृप	मासो.	१९७०	*अदास इत्य	"	"	* " "	बृह.	८०२
अदण्ड्यो मुच्य	मनु.	७५९	*अदासीदास	शंख.	१६१३	अदेवृण्यप	वेदा.	१००२
अदण्ड्यो हि ब्रा	शंख.	१८४७	अदितिकौशि	कौ.	८६३	अदेशकाल	नार.	१७५३;
*अदण्ड्यौ काण	उश.	९२०	अदितिरिव	वेदा.	९९४,	याज्ञ. १८७१; व्यासः १८८९		
*अदत्तं तु क्ष	नार.	८००			१००७	*अदेशकाले	नार.	१७५३;
अदत्तं तु भ	"	"	अदीयमाना	मनु.	१०४२	व्यासः १८८९.		
अदत्तं त्यक्त	कात्या.	७६७	अदीव्यन्तृणं	वेदा.	६०४	अदो यत् ते	वेदा.	९९७
*अदत्तं यश्च	मनु.	७९६;	अदुर्मङ्गलीः	"	९८६	अदोपस्त्यक्तु	कौ.	७७२
	नार.	८०१	अदुर्मङ्गली	"	१००३	अद्विर्दत्ता स्व	वारा.	१०७६
अदत्तत्यक्त	कात्या.	७६७	*अदुष्टं ऋत्वि	नार.	७८३	अद्विर्ददौ सु	हरि.	१३७६
अदत्तभोक्ता	बृह.	८०४	अदुष्टं चर्त्वि	"	"	अद्विर्वाचा च	वसि.	१०२१
*अदत्तमूले	नार.	८८८		शुनी.	७९०	*अद्विश्च वाचा	"	"
अदत्तादान	याज्ञ.	१७४४	*अदुष्टं वर्त्वि	नार.	७८३	अद्व्योऽभिर्ब्रह्म	मनु.	१९३१
*अदत्तादाय	नार.	८०१	अदुष्टत्यक्त	"	१८८१	अद्यसन्न स	वेदा.	९६५
*अदत्तादायि	मनु.	१६९७	* " "	कात्या.	१८८८	अद्यप्रभृति	भा.	१०२६,
अदत्तान्याहु	भार.	८०७	*अदुष्टमान	दक्षः १११५			१३९०	
अदत्तायां तु	ब्रह्म.	१३७४	अदुष्टमेव	कात्या.	८९७	अद्याप्यनुवि	"	१०२७,
*अदत्ता सुता	वसि.	१२७३	*अदुष्टश्चार्त्वि	नार.	७८३		१२८४, १२८५	
अदत्तेऽन्यत्र	नार.	८८८	अदुष्टश्चेद्	"	१०९७	अथैव त्वं व	भा.	१२८६
अदत्तेऽर्थेऽखि	बृह.	६५१	*अदुष्टस्यैव	"	१७८७	अद्वयां मृत	मत्स्य.	१८९२
*अदत्त्वा तन्मृ	कात्या.	८०६	*अदुष्टां च त्य	याज्ञ.	१०७९	अद्वारि न च	भा.	१०२८
*अदत्त्वा तु गृ	"	"	अदुष्टां तु त्य	"	"	अद्वैधमुप	वारा.	१०७७
अदत्त्वा तु मृ	"	७१०,	अदुष्टां दुष्ट	विष्णुः १६०९,		अधः पश्यस्व	वेदा.	९७४
		८०६		१९७५		*अधनस्व स्त्री	विष्णुः	६७८
*अदत्त्वाऽपि सृ	"	"	*अदुष्टं यस्त्य	याज्ञ.	१०७९	अधनस्त्य ह्य	नार.	७००
अदत्तकार	नार.	८५०	अदुष्टं योषि	कात्या.	१६५१	अधनास्त्रव	"	८३४,
*अदत्तं स	याज्ञ.	१९६०	अदुष्टं लभ	देव.	१११२		१४०२	
अददद्धि स	"	"	अदुष्टपति	परा.	१११७	*अधनो दास्य	वसि.	१९८२
अददद्याच्च	नार.	७०५	अदुष्टास्ते तु	बृह.	९५१	अधमः सर्वे	कालि.	१३७७
*अदम्या हस्ति	उश.	९२०	अदृष्टितानां	मनु.	१६३१,	अधमर्णाज	शुनी.	७३१
*अदर्शयश्च	मनु.	६६२		१९२९		अधमर्णार्थ	मनु.	७१८
अदर्शयन् स	"	"	अदृष्ट्या हि लि	भा.	१०२६	*अधमवर्ण	हारी.	१७९४
अदर्शयित्वा	"	६८१	अदृष्टबुद्धि	"	१०३२	अधमोत्तम	कात्या.	९२०
अदात्तरि पु	"	६६४	*अदृष्टमेव	कात्या.	८९७	अधमो भार	नार.	८२८
अदाद्यमोऽव	वेदा.	११२२	अदेयं दत्त्वा	शंख.	७९४	अधममूले	भा.	१२८६
अदान्मे पौ	"	८११	अदेयं न दे	विष्णुः	"	अधमर्णादपि	मनु.	१७००
*अदायकं च	देव.	१५२६	अदेयं यश्च	मनु.	७९६	अधमर्णेन च	"	१९७४
अदायकं तु	"	"	अदेयदानं	हारी.	७९४	अधमर्णेन न	भा.	१२८६

अधस्तात् प्र	यमः १८३५	अधूढः सम	भा. १२८७	*अनर्थशीला	नार. १०२५
अधस्ते अस्म	वेदाः ९९९	अधूढायाश्च	॥ १९६४	अनर्थित्वान्म	भा. १०३२
अध स्या योष	॥ ८११	अध्वयुश्च य	वेदाः ८१४	अनपितं तु	नार. ७६४
अथा चिद्रेकः	॥ १२५३	*अनंशाश्चाथ	वसि. १३८९	*अनहता रा+	भा. ८१९
अधारितत्र	बृह. १६४८	अनंशास्त्वाथ	॥ ॥	अनहता लो	॥ ॥
अधार्मिकं त्रि	मनुः १७०१	अनंशो क्लीब	मनुः १३९२	अनहमय	वारा. १०७५
अथा सरस्व	वेदाः १००२	अननंभावु	वेदाः १००४	अनहंपु च	भार. ८०७
अधिकं तव	हारी. ६३६	अनगना चाप्र	शुनी. १११९	अनवाप्य च	विष्णुः १६७१.
अधिकं वाऽपि	नार. ७९९	अनग्निकाऽनु	वसि. १९७७		१९५०
अधिकस्य च	वृह. १४६२	अनइवाहं च	लहा. १९७५	*अनवाप्य स्व	॥ १६७१
अधिका किल	भा. १२८३	अनइवाहं त	नार. ७६४	*अनपेक्षित	मनुः १७०१
अधिकाधिक	विष्णुः ८१६	अननुगच्छ	कौ. ९३२	अनथवाऽन	वेदाः ९७८
अधिकं न वृ	गौत. १६६२	*अननुज्ञातां	विष्णुः ९०५	अनथां दोह्या	विष्णुः ८९१
*अधिकेन वृ	॥ ॥	अननुज्ञातो	॥ ॥	अनाकारित	नार. ६२६
अधिक्रियत	नार. ६४८	अननुज्ञाप्य	कात्या. ८९८	अनाकालम्	॥ ८२९,
अधि पेशांसि	वेदाः ८४१	*अनन्तरे स	मनुः १४७६		८३१
अधिरुक्मा वि	॥ ८११	अनन्तरः स	॥ ॥	*अनाकाले भृ	॥ ॥
अधिविज्ञञ्चि	याज्ञ. १४४२	अनन्तरः स्मृ	नार. ११०४,	अनाक्षरित	कात्या. १६५०
अधिविज्ञा तु	मनुः १०५७;		११०५	अनाक्षपः प	नार. १९३६
	याज्ञ. १०८७	अनन्तरम्	भा. १०३९	अनाक्ष्यातं व्य	बृह. ७००
अधिष्ठता ऋ	बृह. ७०८;	अनन्तरम्	विष्णुः १९८३	अनाक्ष्याय द	याज्ञ. १०७९
	कात्या. ७१४	अनन्ताः पुत्रि	वांस. १२७१	अनागसस्त्वा	वेदाः ११४३
*अधिष्ठानाज	वसि. १६६८	अनन्यकर्मा	भा. १०३२	अनाचरन्ती	वारा. १०७६
अधिष्ठानानि	॥ ॥	अनन्यपुरु	हारी. १०१५	अनाच्छेद्यक	बृह. ८७२
*अधिष्ठानाज्ञो	॥ ॥	अनन्यभावा	वारा. १०७६	अनाजानन्म	वेदाः ६०५
*अधीते देव	वेदाः १२६१	अनन्वयिनः	बृह. १४०३	अनामोयस्य	शंखः ७५७
अधीयत दे	॥ ॥	अनपत्यः शु	भा. १२८४	अनाथस्य श	कौ. १६१६
*अधोवर्गस्यो	हारी. १७९४	अनपत्यते	॥ १२८३	अनाथान्कृप	भा. १०२९
अधोवर्गाना	॥ १७६९,	अनपत्यरि	विष्णुः १४७१	अनादिश्राप्य	नार. १९३६
	१७९४	*अनपत्यस्य	॥ १४७०	अनादिष्टः स	विष्णुः १९२१
*अध्यग्न्यध्याव	मनुः १४३१;	॥ ॥	मनुः १४७४;	अनादेयं ना	मनुः १९३१
नार. १४४९;	कात्या. १४५२	बृह. १४०३,	१५५८	अनादेयम्	कौ. ९३२
*अध्यग्न्यध्यावा	मनुः १४३१;	Xअनपत्योऽश	नार. १५५२	अनादेयस्य	मनुः १९३१
नार. १४४९;	कात्या. १४५२	अनपत्योऽस्मि	वारा. १३२९	अनापदि पु	गौत. ७९४
*अध्यग्न्यध्याह	मनुः १४३२;	अनपेक्षित	मनुः १७०१	अनापदिस्थः	कात्या. ८३८
	नार. १४४९	अनभिज्ञो जि	कात्या. १९१५	*अनापृच्छंस्तु	बृह. १७६०
अध्यर्थ वैश्यः	गौत. १७६९	अनभिसर	कौ. १९२४	*अनापृच्छन्	॥ ॥
अध्यापकं कु	बौधा. १६०८	अनभिसर्तु	॥ १९२५	अनापृच्छ्य तु	॥ ॥
अध्यापिता ये	वसि. १९७४	*अनयंश्चापि	नार. ८५०	*अनापृच्छ्य हि	॥ ॥
*अध्यावसानि	कात्या. १४५३	*अनयन्नाद	॥ ॥	*अनापृष्टं तु	॥ ॥
*अध्यावहनि	॥ १४५२	अनयन्भाट	॥ ॥	अनाप्रातानि	॥ १९४१
अध्यावाहनि	॥ ॥	*अनयन्भाण्ड	॥ ॥	अनार्यः परि	अनि. १९६९
	अनि. १४६३	*अनयन्भार	॥ ॥	अनावृतं चे	नार. ९१६
* ॥ ॥	कात्या. १४५३	अनयन् वाह	॥ ॥	अनावृताः कि	भा. १०२७,
*अध्याहवनि	॥ ॥	अनर्थजन	॥ ११००		१२८४
अध्यूढं विद्य	भा. १२८७	अनर्थशीलां	॥ १०९९	अनावृताः पु	अनि. १११८

अनावृता हि	भा. १०२७,	अनिवेदित	शंखः १८४७;	अनुपूर्व	वेदाः १०००
*अनावृते चे	१२८५	विष्णुः १९५०; याज्ञ. १९६०		अनुबन्धं त	कौ. १६१८
अनावृष्टिः क	नार. ९१७	अनिवेद्य नृ	” १९५८	अनुभूतवि	लौगा. १७६६
*अनावेदित	हरि. १३७६	अनिश्चित्य मृ	” ८४७	अनुमतेन्वि	वेदाः ९९७
अनावेद्य तु	याज्ञ. १९६०	अनिपिद्धा य	कात्या. ९५९	अनुमानेन	बृह. १५८१
अनाव्याधां दे	बृह. ७२७	अनिपिदैर्ग्र	मनुः १७२३	अनुमार्गेण	कात्या. ७५३
अनाश्रित्य पि	वेदाः १००१	*अनिपेक्ष	कात्या. १६५०	अनुयुज्जीत	कौ. १६१६
अनाहिताग्निः	व्यासः १२३०	*अनिपेधे त	याज्ञ. १८७२	*अनुरूपाम	नार. १०९९
अनिगृहीते	कौ. ७७२;	अनिपेक्षा क्ष	कात्या. १६५०	अनुलोमासु	विष्णुः १८४७
*अनिच्छतः प्र	हारी. १०१६	*अनिघां न ल	देव. १११२	अनुवर्तेत	विरा. १११७
अनिच्छतः प्रा	कौ. ८६३	*अनिघां लभ	” ”	अनुव्रज्या च	मनुः १९७४
	मनुः ८२०	अनिसृष्टेः	कौ. ६३८	अनुवतः पि	वेदाः ९९८
	” ”	अनीशः पूर्व	बृह. १५६७	अनुशयते	विष्णुः ८९१
	१९२७	*अनीशाः पूर्व	” ”	*अनुशास्य च	नार. ८२६
अनिच्छन्तम	व्यासः १७६४	अनीशाः स्त्रीध	कात्या. १४५८	अनुशास्यश्च	” ”
*अनिच्छन्तीं तु	बृह. १८८७	अनाश्वराः पि	कौ. ११४९	*अनुशास्यस्म	” ”
अनिच्छन्ती तु	” ”	अनीश्वराः स	” १२३४	अनुशास्याथ	” ”
अनिच्छन्त्या य	” १८८५	अनीश्वरा वि	भा. ८६०	*अनुशास्यो गु	” ”
*अनिच्छन् दत्त	नार. ८५१	अनुकुर्याद	कात्या. १७९१	अनुशिष्टा ज	वारा. १०७७
अनिच्छन् शुल्क	” ”	अनुकुर्याक	दक्षः १११५	अनुशिष्टाऽस्मि	” १०७६
*अनिच्छपा त्व	बृह. १८८५	अनुकुर्या त्व	” १११४	*अनुशिष्य च	नार. ८२६
*अनिन्द्रिया अ	मनुः १०४९	अनुकुर्याम	नार. १०९९	*अनुशिष्यश्च	” ”
अनियम्यांश	कात्या. ७८९	*अनुक्तद्रव्य	विष्णुः १६७०	*अनुसूय प्र	” १७४६
अनियुक्तः श	विष्णुः १६१०	अनुक्तद्रव्या	” ”	अनुसूय तु	” ”
*अनियुक्तश	” ”	अनुक्तानां द्वि	” ६१०	अनुसूयतिष्ठ	प्रजा. ८९९
अनियुक्तस्तु	कात्या. ८०६	*अनुक्तानां हि	” ”	*अनुसूयतिः कृ	” ”
अनियुक्ता तु	नार. ११०१,	अनुकमत्र	नार. १०९५	अनुहाय त	वेदाः १४६४,
	१४०२	*अनुकमानु	” ”		१६००
अनियुक्ताया	वरि. १०२२,	अनुगृहीत	कौ. १६८२	*अनूढानां क	विष्णुः १४१६
	१२७२	अनुगृह्णाति	नार. १०३६	*अनूढानां च	” ”
अनियुक्ता सु	मनुः १३९५	अनुच्छिष्टं तु	लहा. १९७५	अनूढानां तु	” ”
*अनिरुद्धा य	कात्या. ९५९	*अनुज्ञया त	नार. १०९५	*अनूढानां स्व	” ”
अनिर्गते द	बृह. ६५३	अनुज्ञया व	” ”	अनूढानाम	” ”
अनिर्देशाहो	मनुः ९११	अनुज्ञातक	कौ. १६७८	*अनुकथभाज	नार. १३४७
अनिर्दिष्टं च	कात्या. ६५७	अनुज्ञाता त्व	भा. १२८६	अनुक्षरा ऋ	वेदाः ९८२
अनिर्दिष्टं तु	नार. ७६४	अनुज्ञातेऽनु	आप. १६६४	अनृणा अस्मि	” ६०२
* ” ”	१९१२	अनुज्ञातो गु	शंखः १०२४	अनृणा गृहा	” ६०४
अनिर्दिष्टे	कौ. १६७३	अनुत्पन्नप्र	नार. ११०१	अनृतं तु व	मनुः १९५५;
अनिर्दिष्टस्तु	नार. १९१२	अनुदकमु	कौ. १६१९		अपु. १९६२
*अनिर्दिष्टाच्च	कात्या. ६५७	अनुदिष्टं तु	नार. ७६४	अनृतं सत्य	भा. १०३२
*अनिर्दिष्टे धा	बृह. ७८५	अनुतोऽस्यो पृ	वेदाः ११४४	अनृतं स्त्री अ	वेदाः ९९५
अनिर्दिष्टे वा	” ”	अनुपपन्न	विष्णुः १२०५,	*अनृताख्यमे	कात्या. १७९२
*अनिर्मुक्तस्य	मनुः ६३८		१२१२; भा. १९८४	अनृताख्यान	” ”
अनिर्वृतं नि	” १०६५	* ” ”	मनुः १२१२	अनृतान्मे भ	भा. १०२८
*अनिर्वृत्तं नि	” ”	अनुपस्थाप	” ७६०;	अनृतान्मेक्ष्य	” ”
*अनिर्वृत्तं नि	” ”		कात्या. ७६७	अनृताभिर्शं	हारी. १७६९

*अनृताभिषे	हारी. १७९४	*अन्तरेण त	याज्ञ. १६३५	अन्यं वृणीष्व	भा. ८१८
अनृतावृतु	मनुः १०५९	*अन्तरे तु त	" "	*अन्यक्षेत्रे तु	कात्या. ९६०
अनृते तु पृ	याज्ञ. ९४१	*अन्तरेव त	" "	" "	प्रजा. ९६१
अनृतेऽपि हि	भा. १०३१	अन्तरे वा मृ	कौ. ७३६	अन्यक्षेत्रेषु	कात्या. ९६०
अनृते या फ	" १९६३	*अन्तर्गृहब	बृह. ७६५	अन्यक्षेत्रोप	नार. ९४६
अनेकदोष	कात्या. १११०	अन्तर्गृहे ब	" ७६४	अन्यगोत्राय	स्मृत्य. १११८
अनेकधा कृ	बृह. ११०९,	*अन्तर्धनं च+	प्रजा. १५६१	अन्यग्रामात्स	बृह. ९५१
	१३४९	*अन्तर्धनं तु	" "	अन्यग्रामोत्त	भार. ९००
अनेकधा ते	" ८३४	अन्तर्धानम	कौ. १६८१	Xअन्यतरः सं	नि. १२५४
*अनेकधा त्व	" "	अन्तर्वैद्यां तु	नार. १०९८	अन्यतरादा	कौ. ७३७
अनेकपितृ	याज्ञ. १२००;	अन्तर्वैद्याम्	कौ. १०३४	अन्यतराभा	आप. १०१७;
	विष्णुः १२८०	अन्तर्वैद्यमन्य	बृह. १८३२	कौ. १०३४,	१४१०
अनेकानि स	मनुः १०६२	अन्तिमा स्वैरि	नार. ७०२	Xअन्यतरोऽर्द्ध	नि. १२५४
अनेकार्षाभि	नार. ७४९	अन्तेवासी गु	याज्ञ. ८२४	*अन्यत्तु ब्राह्म	नार. १५१२
अनेकेभ्योऽपि	कात्या. ११०९	*अन्तेवासी वा	आप. १४६६	*अन्यत्र करा	" १९४०
अनेके यस्य	बृह. १५८८	अन्तेवासी स	नार. ८२८	*अन्यत्र कारा	" "
अनेडमूका	हारी. ११९५	अन्तेवास्यन	आप. १९७३	अन्यत्र क्षेत्र	भा. १२८७
*अनेन कर्म	मनुः ७७६	अन्यजातिर्द्वि	अपु. १८३५	*अन्यत्र गोत्रा	सुम. १६५३
" "	बृह. १९४१	अन्यवृद्धौ प्र	विष्णुः ६३६	अन्यत्र जाम	भा. १२८६
अनेन किं न	बृह. ६७७	अन्यगमने	" १८४६	अन्यत्र दीव्य	कौ. १९०४
*अनेन क्रम	मनुः ७७६	अन्याभिगम	याज्ञ. १८७४	अन्यत्र नेनि	" १६७४
अनेन क्रमे	विष्णुः १२४१	अन्धः शत्रुगृ	स्कन्द. १९६५	अन्यत्र ब्राह्म	नार. १५१२;
अनेन तु वि	मनुः १२९४	अन्धः स्यादन्ध	भा. १९८३	अन्यत्र श्रेषो	वसि. १९२०
अनेन नारी	" १०६४	अन्धजडह्नी	बौधा. १३८७	अन्यत्र मिधु	कौ. १६७३
अनेन विधि	" ७५९,	अन्धमूकब	आप. १६६७	अन्यत्र राज	वेदाः १०१०
	७७६, १०७५, १७२७,	अन्धादिषु श	व्यासः ८०६	अन्यत्र रज	नार. ६९९
	१९०७; याज्ञ. ७७९,	*अन्धोऽचिकित्स	याज्ञ. १३९८	*अन्यत्र राज	विष्णुः १६०९
	१०८९; कात्या. ८०५,	अन्धोऽचिकित्स्य	" "	अन्यत्र राजा	" "
	१९४१	अन्धो जडः पी	मनुः १७२७,		१६७१
अनेन शाधि	बौधा. १६६७	अजं पानं च	१९२७	अन्यत्र संप्र	वसि. १०२२
अनेनसमे	वेदाः १५९४,	अजं भुञ्जीत	भा. १२४४	*अन्यत्र संस्था	" "
	१६५६	अजं यो ब्रह्म	देवी. १९४३	अन्यत्रातता	बौधा. १६०७
अनेन सर्व	नार. ९१६		वेदाः १४६४,	अन्यत्रापि व	विष्णुः १६०९
अवेना भव	" १७५१;	अजं ह प्राणः	१६००	अन्यत्रापि शू	गौत. १६६०
भा. १९६३, १९६४			" १००५,	अन्यथा कर्म	कौ. १६८६
अनेनार्धेण	कौ. ९२८	अजपानम	१२६०	अन्यथा कारि	कात्या. ६३१
अनेनैव क	स्मृत्य. १३७३	अजप्रदाता	नार. १७५५	अन्यथा क्रिय	बृह. ७३४
अनेनैव गृ	नार. ९४६	अजमावस	बृह. १७६०	अन्यथा चेत्कृ	" ८९६
*अनेनैव प्र	" १६४२	*अजाकालभृ	वेदाः १८९७	अन्यथा चेत्क	" "
अतो मवस्म	वेदाः १०००		नार. ८३०,	*अन्यथा तु न	" ९५१
अन्तः कृणुष्व	" ९९७		८३१	अन्यथा तु भ	" "
अन्तःकोशमि	" ९९६	*अजाच्छादन	कात्या. १४५७	*अन्यथा तुल्य	कात्या. १७९२
अन्तःकः पव	भा. १०३२	अजादे भ्रूण	आप. १६६६;	अन्यथा त्वल्य	" "
अन्ताभाजो वै	वेदाः १००५	वसि. १६६८; मनुः १७०३;	शंखः १७६२	*अन्यथा द्विगु	व्यासः ७८९
अन्तरं तु त	स्कन्द. १९६५		बृह. १५२०	*अन्यथा न तु	कात्या. ८०४
अन्तरे च त	याज्ञ. १६३५	अज्ञार्थं तण्डु		अन्यथा न प्र	" "

श्लोकार्थानुक्रमिका

अन्यथा न भ	बृह.	१५१	अन्यापदेश	नार.	१७८७	*अन्योन्यमनु	बृह.	१८८५
अन्यथा नश्य	हारी.	६३६	अन्यामिच्छ पि	वेदा:	९८२	अन्योन्यस्याव्य	मनु:	१०५४
* " " "	कात्या.	६५८	अन्यामिच्छ प्र	" "	"	अन्योन्यापह	याज्ञ.	१५७२;
अन्यथा निक्षे	कौ.	७३७	अन्यायच्छन्न	नार.	९१६	*अन्योन्यापाह	याज्ञ.	१५७२
अन्यथा निचि		१६७८	अन्यायवादि	बृह.	१७५९	अन्योन्यार्थस्य	श्रुव.	६७७
अन्यथा पूर्व:		९३२	अन्यायोपात्त	श्रुम.	१७६६	*अन्योऽपि शङ्क	याज्ञ.	१७४१
*अन्यथा प्राति	याज्ञ.	१८७६	*अन्या वो अन्या	वेदा:	८५७	अन्योऽप्यथ न	भा.	१२८६
अन्यथा यथो	कौ.	१६२१	अन्यासां चैव	उश.	१११३	*अन्योऽप्यसति	नार.	७८२
अन्यथा राज	भा.	१०३३	*अन्याहृतादि	बृह.	७२५	अन्यो यदि द	कात्या.	१५२३
अन्यथा वा नि	कौ.	७३५	अन्यूनभावे	शंख.	१६७२	अन्यो वाऽसति	नार.	७८२
अन्यथा शास्त्र	नार.	११५५	अन्ये जायां प	वेदा:	१८९४	*अन्वये सति	याज्ञ.	७९६
अन्यथा स्तेय	कौ.	१६८४	अन्ये स्वाहुर	बृह.	१३४८	अन्वर्तिता व	वेदा:	१८३८
अन्यथा हिंसा	"	१८५०	अन्येन घ्नन्ना	गौत.	८१५	*अन्वादेयं च	मनु:	१४३९
अन्यदीया तु	कात्या.	८३९	अन्येन मत्प्र	वेदा:	९७८,	*अन्वाधानादि	शौन.	१३६३
अन्यदुत्तं जा	मनु:	१०७१			१८३६	अन्वाधेयं च	मनु:	१४३८
अन्यद्रव्यव्य	नार.	७४७			९७७,	अन्वाधेयं त	कात्या.	१४५३
अन्यप्रकारा	"	१९४०	अन्येन मदा		१८३६	*अन्वाधेयं तु	मनु:	१४३९;
अन्यमुद्दिश्य	मत्स्य.	८५५			१८३६		कात्या.	१४५३
अन्यमू पु त्वं	वेदा:	८५७,	*अन्येनानुम	बौधा.	१२६९	अन्वाहृता जी	बृह.	११०७
		९७८,	*अन्येनापह	याज्ञ.	१५७२	अन्वाहितं च	दक्ष.	८०७
		१८३६	अन्येऽपि शङ्क		१७४१	अन्वाहितं या	नार.	७९८
अन्यवर्णस्त्री	शंख.	१२४३	*अन्येऽपि शङ्कि	"	"	अन्वाहितादि	बृह.	७२५
अन्यशास्त्रोद्भू	वसि.	१२७८	अन्ये वा स्वप्न	कौ.	७७२	अन्वाहिते या	"	७५२
अन्यशोणितो	कौ.	१८४९	अन्येषां चैव	नार.	६२६;	*अन्वेक्षणं च्वा	आप.	८४२
अन्यसंज्ञानि	कात्या.	१७९१		मनु:	१७१८	अपकर्षन्ति	व्यास:	१७६४
*अन्यसंज्ञानु	"	"	*अन्येषां त्वा श्र	वसि.	१३८९	अपकारकिं	कात्या.	१४५७
अन्यसंज्ञां ग	भा.	१०३१	अन्येषां लग्न	बृह.	७८६	अपकारक्ष		६७३
*अन्यस्मिंश्च नि	मनु:	१०६६	अन्येषामपि	भा.	१२८६;	*अपकारप		१४५७
*अन्यस्मिन् वि	"	"		बौधा.	१६६७	*अपकर्षय च	नार.	१७८८
अन्यस्मिन् हि	"	"	*अन्येषामेव	मनु:	१७१८	अपघ्नन्नेपि	वेदा:	९७५
अन्यस्मै विधि	बौधा.	१०१९;	अन्येष्वपरि	"	१७१९	अपघ्नन् प	"	१५९४
	वसि.	१०२१	*अन्यैरपि व्य	नार.	१८८१	*अपचारकिं	कात्या.	१४५७
अन्यस्यां यो म	नार.	१०९५	*अन्यैर्वाऽपि व्य		"	अपततं भ	नि.	१२५३
अन्यस्या गर्भ	वेदा:	१२५७	अन्यैश्च विवि		वेदा:	अपतत्रसि	भा.	८६०
अन्यस्यापि ज	वारा.	१०७६	अन्यो अन्यम		"	अपतिरप	गौत.	१०१२
अन्यस्यै वै प्र	वेदा:	१५९६	अन्यो अन्यस्मै		"	अपतीनां तु	भा.	१०२६,
अन्यस्वमन्य	संभ्र.	११४२;	अन्योदर्यस्तु	याज्ञ.	१५४६;			१३९०
	शुमी.	१९८८		वृथा.	१५६२	अपत्यं कमे		१२८३
	नार.	१७५२;	*अन्योदर्यस्य	याज्ञ.	१५४६	*अपत्यं कस्मा	नि.	१२५३
	कात्या.	१७६२	*अन्यो धर्मोऽस्ति	अज्ञि.	१११६	अपत्यं गुण	भा.	१२८४
अन्यहस्ते च	याज्ञ.	८८५	अन्योन्यं त्यज	नार.	१०९९	अपत्यं गुड	गौत.	१३८६
* " " "	नार.	८८८	अन्योन्यं नाभि	भा.	८६१	अपत्यं धर्म	भा.	१०३३,
*अन्यहस्ते तु	याज्ञ.	८८५;	अन्योन्यपरि	बृह.	१९१३		१२८४; मनु:	१०५२
	नार.	८८८	अन्योन्यगुण	मनु:	१९३०	अपत्यं नाम	भा.	१२८४
*अन्यहस्तेन	याज्ञ.	८८५	अन्योन्यचक्षू	बृह.	१८८५	*अपत्यं भ्रातु	मनु:	१३१८
अन्यां चेद्दर्श	मनु:	८८१	*अन्योन्यपरि		१९१३			
अन्या किल त्वां	वेदा:	९७८,						

अपत्यमन	भा. १२८४	*अपालकायाः	विष्णुः ९०५	अपुत्रस्य ध	विष्णुः १४७०
अपत्यमुत्पा	नार. ११०२	*अपालान्वा वि	मनुः ९११	अपुत्रस्य प	व्यासः १५२४
*अपत्यलाभा	देव. १११२	*अपालान्वा स	” ”	अपुत्रस्य पि	बृह. १३६२
अपत्यलोभा	मनुः १०६३	अपालायाः स्वा	विष्णुः ९०५	*अपुत्रस्य प्र	बृह. १५१३
अपत्यहेतो	भा. १०३१	*अपालायान्तु	” ”	*अपुत्रस्य भ्रा	शंखः १४७१
अपत्यार्थ म	वाग. १३२९	अपाले स्वामि	स्मृत्य. ९२१	अपुत्रस्य मृ	परा. १५२७
अपत्यार्थ स	भा. १०८६	अपास्ताश्च त	भा. १०३३	अपुत्रस्य स्व	शंखः १४७१;
अपत्यार्थ त्रि	नार. ११०२	अपास्मत् त	वेदाः १००३	पैठी. १५२७; यमः १५२७	देव. १५२५
अपत्यार्थं धे	भा. १२८५	अपास्य श्रोत्रि	काल्या. १५२३	* ” ”	काल्या. १५२१
अपत्येनानृ	” १२८३	अपास्याः कैश्यं	वेदाः १००४	अपुत्रस्याथ	” ”
अपत्योत्पाद	” १२८४	अपि च काठ	वसि. १९७८	*अपुत्रस्यार्थ	” ”
अपत्या तु भ	दक्षः १११४	*अपि च प्रापि	बौधा. १४६७	*अपुत्रस्यास्य	” ”
*अपत्याऽभि भ	” ”	अपि ताः संप्र	भा. १०३२	अपुत्रां गुर्व	याज्ञ. १०८९
अपदेयश्च	मनुः ७४२	*अपि तान् घा	नार. १८२८	*अपुत्राः क्षत्र	बृह. १५१८
अपपात्रित	शंखः १३९०	अपितृका ब	कौ. ११९९	*अपुत्रा चेतस	” १४५०
*अपपात्रीकृ	” ”	अपितृद्रव्या	” १५४३	अपुत्रा जात	यमः १११३
अपमित्य धा	वेदाः ६०२	अपितृयं गर्भं	विष्णुः १९८३	*अपुत्रां तुह	वसि. १२७३
अपमित्यम	” ”	*अपितृयं तद्	काल्या. १४०३	अपुत्रा पति	कौ. १४३०
*अपमृत्रय	मनुः १८०२	अपितृयं द्रवि	” ”	अपुत्रापुत्र	उश. १५२६
*अपयति	शंखः १३९०	अपि नः धे वि	वसि. १९७८	अपुत्रा प्राप्नु	यमः १११३
*अपयतिने	” ”	अपि या निने	वारा. १०७५	*अपुत्रा मृत	शौन. १३६३
अपराजयि	वेदाः १८९७	अपि यस्त्राज	ब्रह्म. १३७४	अपुत्रायां मृ	मनुः १२९८
अपराधेयु	आप. १७९५,	अपि वा कर्म	जैमि. ७७०	अपुत्रायाः दु	कौ. १४३०
	१९७३	अपि वा गुण	बौधा. १०१९	अपुत्रायाश्च	स्मृत्य. १४६३;
*अपरिगृही	गौत. १३८६	Xअपि वा धव	नि. १२५७	भा. १९६४	
*अपरिहारा	याज्ञ. १८७७	अपि विश्वकृ	भा. १०३३	*अपुत्रायास्तु	पार. १४६२
अपरिहृयस्त्र	नार. ११०५	अपि वृथ पु	वेदाः ८१०	अपुत्रा योषि	याज्ञ. १४००;
अपरां दुह्या	वेदाः १००५	*अपि संपंग	नार. ९१८	वृहा. १४०४	
*अपवक्तुश्च	नार. १७८८	अपीव योषा	वेदाः ९७०	अपुत्रा शय	काल्या. १४५६,
अपविदः प	वसि. १२७८	*अपुत्रकस्य	देव. १५२५	१५२०; छम. १५२७	
अपविदः स	शंखः १२८३;	अपुत्रको द्वि	शाक. १३५५	*अपुत्राश्च पि	व्यासः १४१४
	यमः १३५१	*अपुत्रधनं	विष्णुः १४७०	*अपुत्रिकस्य	देव. १५२५
अपविदश्च	ब्रह्म. १३७४	अपुत्रपितृ	काल्या. १५२४	अपुत्री भार्य	भा. १२८५
अपविदस्त्वे	विष्णुः १२७९	अपुत्रपौत्र	विष्णुः १४७१	अपुत्रेण तु	ब्रह्म. १३७४
अपव्ययमा	कौ. ८४३	*अपुत्रमृत	परा. १५२७	अपुत्रेण प	याज्ञ. १३४२
अपहतं ब्र	वेदाः १६०१	अपुत्रकथस्य	विष्णुः १२४०	अपुत्रेण सु	मनुः १३१६;
अपहवे तद्	मनुः ७२०	अपुत्रस्त्वज्ञ	वारा. १३२९	वृह. १३४८; यमः १३५२	
*अपहवे तु	” ”	*अपुत्रस्य अ	पैठी. १५२७	अपुत्रेणैव	अत्रिः १३५२
अपां प्रचार	शंखः १२०७	*अपुत्रस्य ऋ	विष्णुः १२४०	अपुत्रोऽनेन	मनुः १२९४
अपाः सोमम	वेदाः ९७०	अपुत्रस्य ग	गरु. १३७६	अपुत्रो ब्राह्म	” १३०५;
अपागृह्य	” १००४	” ” +	कालि. १३७७	अनि. १३७४	
अपाङ्गप्रेक्ष	बृह. १८८५	*अपुत्रस्य च +	बृह. १३५५	अपुत्रो मृत	शौन. १३६३
” ” +	व्यासः १८८९	* ” ”	काल्या. १५२१	अपुत्रो पुत्र	कालि. १३७७
*अपाङ्गप्रेष	बृह. १८८५	” ”	देव. १५२५	अपूर्णं तु प्र	बृह. ६५३
अपात्रे पात्र	नार. ८००	*अपुत्रस्य जा	पैठी. १५२७	*अपूर्णोऽपि प्र	” ”
अपापां त्यज	भा. १०३०	*अपुत्रस्य तु	देव. १५२५	अपां मा प्राप	वेदाः १००४

अप्यकार्यश	मनुः ११९४	*अप्रवृत्तौ तु	नार. ११००	अब्राह्मणाक्ष	भा. ८१९
अप्यन्योन्यं प्र	भा. १०३२	अप्रवृत्तौ स्मृ	देव. १११२	*अब्राह्मणोपा	गौत. १९४८
अप्यहीनक	गौत. १६६०	अप्रशस्तास्तु	विष्णुः १३९०	अब्राह्मणोऽप्या	शंखः १६७२
*अप्रकाशाश्च	नार. १७४६	*अप्रसन्नापि	कात्या. ७१४	अब्राह्मणो ब्रा	गौत. १९४८
अप्रकाशास्तु	याज्ञ. १४४५	अप्रसूतां प्र	भा. १०३०	*अब्राह्मणो व्या	हारी. ६६१
*अप्रजः स्त्रीध	भा. १२८३	अप्रसूता च	देव. १११२	अभक्ष्यभक्ष्ये	अपु. १६५४
अप्रजस्त्रीध	बौधा. १०२०	अप्रसूता तु	नार. ११००	अभक्ष्यमथ	मनुः १६२८
अप्रजस्य स	हारी. १०१६	अप्राणिभिर्ग	मनुः १९०५	*अभक्ष्यस्य चा	विष्णुः १६११
अप्रजां दश	बौधा. १०२०	अप्राप्तव्यव	नार. ६९५३	अभक्ष्यस्यावि	बृह. १७८९
*अप्रजां नव	वसि. १२७१	कौ. ११९९, १९५०;	कात्या. १२०१; याज्ञ. १६४०	अभक्ष्यापेय	याज्ञ. १६३६,
*अप्रजाः सन्तु	वृह. १४५०	अप्राप्तमपि	मनुः १०४१	अभक्ष्येण द्वि	१९३२
अप्रजाः सन्त्व	वांस. १०२२	*अप्राप्तेऽपि स	कात्या. ७५५	अभक्ष्येण ब्रा	विष्णुः १६१०
*अप्रजा चेत्स	वांस. १०२२	*अप्राप्तेऽर्थकि	कात्या. ८८९	*अभक्ष्येदूष	याज्ञ. १६३६
अप्रजाता वि	कात्या. १०४६	*अप्राप्तेऽर्थे कृ	कात्या. ७५५	अभयवन	कौ. ९०६
*अप्रजायां सृ	मनुः १२९८	अप्राप्तेऽर्थे कि	कात्या. १०२९	*अभयस्य तु	मनुः १७००
अप्रजायां ह	देव. १४६२	अप्राप्ते वै स	कात्या. १०३२	अभयस्य हि	हारी. ६६१
अप्रजायाम	मनुः १४३९;	अप्रियं च हि	भा. १०३२	अभये प्रत्य	अनि. १९४३
याज्ञ. १४४४; थमः १४६२;	वृका. १४६३	*अप्रियं चास्य	कात्या. १०३२	अभयकृत्रा	भा. ८४०
*अप्रजा विध	मनुः १४४०	अप्रियं प्रिय	शंखः १०२४	अभयवस्त	वृह. ७६५
अप्रजास्ना वि	प्रजा. १३५०	अप्रियशीलां	कात्या. १६४९,	*अभावेऽशह	कात्या. १५६०
*अप्रजास्त्रीध	वसि. १८४६	अप्रियस्य च	१९४२	*अभावे च दु	नार. १५१२
अप्रजायमा	याज्ञ. १४४५	*अप्रियस्य तु	कात्या. १६४९,	अभावे ज्ञात	याज्ञ. १०८३
अप्रजायमा	वसि. १९४९	अप्रियेतिस्ता	वृह. १७८८	अभावे जानृ	कात्या. १५५९
अप्रतिवादि	वेदाः ८१३,	अपरसः स	वेदाः १००२,	*अभावे ज्ञान	नार. १५१२
अप्रतिविहि	कौ. १०३९	*अप्सु जलका	१९०२	अभावे तद	विष्णुः १०२३
अप्रतीकारे	वृह. १४५०	अवध्यं यश्च	वसि. १०२१	अभावे तु दु	नार. १४४९,
अप्रप्ता चेत्स	वसि. १२७३	*अवध्यं यस्तु	याज्ञ. १६४०	*अभावे त्वन	१५१२
अप्रप्ता दुहि	पार. १४६२	अबन्धके स्या	वृह. ७३१	अभावे त्वन	कालि. १३७७
अप्रप्तायास्तु	को. १९८६	*अबन्धयं यश्च	याज्ञ. १६४०	अभावेऽर्थह	कात्या. १५६०
अप्रदाता नि	कात्या. ७१४	अबन्धके द	वेदाः ६०३,	अभिकुदाव	वेदाः १७९३
अप्रपचाऽपि	भा. १०२८	अबीजविक	मनुः १७०५,	*अभिगन्ताऽसि	याज्ञ. १०८०
अप्रमत्ता च	आप. १२६७;	अनुद्धिपूर्व	१९३०	अभिगन्ताऽस्मि	भा. १०२६,
अप्रमत्ता र	बौधा. १२७१	*अनुद्धिपूर्व	आप. १८४३	अभिगम्य प	१३९०
अप्रमत्ता स	भा. १०२८	अनुद्धिपूर्व तु	वृह. १९६२	अभि गावो अ	वेदाः ९७५
अप्रमत्तो र	पैठो. १११५	अनुद्धिपूर्व तु	विष्णुः ८९१	अभिघाते त	याज्ञ. १८२१
अप्रमादं पु	भा. १०२९	अनुद्धिपूर्व तु	भा. १२४३	अभिचारं च	मत्स्य. १६५५
अप्रमोदास्तु	मनुः १०५३	अनुद्धिपूर्व तु	मनुः १८५६	*अभिचाराणि	मनुः १६३१,
अप्रयच्छंस्त	नार. ८५१	अनुद्धिपूर्व तु	गौत. १९४८	अभिचारेषु	१९३०
अप्रयच्छन् दो	गौत. १०१२	अनुद्धिपूर्व तु	बौधा. १८४५,	अभिजिघ्रन्ती	वेदाः ९६९
अप्रयच्छन् पि	वृह. ११०६	अनुद्धिपूर्व तु	१९४९		
अप्रयच्छन् स	याज्ञ. १०७८	अनुद्धिपूर्व तु	मनुः १९७४		

अभिज्ञानेन	कौ.	७३७	*अभ्याघाति तु	नार.	१७५६	अभ्युह वा	वेदा:	१६०१
अभिज्ञानैश्च	नार.	९४५	अभ्याघातेषु	मनु:	१६९८,	अमेध्यं क्षोध	कात्या.	९५९
अभिज्ञाऽस्मि य	वारा.	१०७७		१९२९; नार.	१७५६	अमेध्यपाणि	याज्ञ.	१८१४
अभि तिष्ठामि	वेदा:	९९९	*अभ्यादधुश्च	मनु:	१८६५	अमेध्यो वा ए	वेदा:	७९१
*अभि तेऽथां स	"	९९०	अभ्यादधुश्च	"	"	अमेक्षो धर्म	कौ.	१०३६
अभिप्रास उ	आप.	१७९५,	अभ्यावर्ती च	वेदा:	८११	अमेक्ष्या भर्तु	"	"
		१९७४	अभ्युपगम्य	बौधा.	१२६८	अम्बष्ठेऽथौ त	नार.	११०५
अभि त्वा मनु	वेदा:	९९७	अभ्युपेताह	नार.	६९८	अम्बष्ठो माग	"	"
अभि त्वा योष	"	९७५	*अभ्युपेत्य च	"	८२४	*अम्बुवाताह	मनु:	१०७४
अभि द्वितीयां	"	१००५	अभ्युपेत्य तु	"	"	अम्बे अभिबके	वेदा:	८४१
अभि नः सुष्ठु	"	१००६	अभ्रातर इ	वेदा:	९९६,	अयं त्वनन्त	भा.	१९८४
*अभिज्ञदोष	बृह.	१७५८		१२५९		अयं द्विजैर्हि	मनु:	१०६८
अभि प्रवन्त	वेदा:	९७१	अभ्रातरो न	"	९७०	अयं धर्मान्	भा.	८१९
अभिभूरस्ये	"	१८९६,	अभ्रातृकां प्र	वसि.	१२७३;	अयं नामा व	वेदा:	१९८०
		१८९७		मनु:	१२९४	अयं भारस्त्व	शुनी.	८५६
अभियाति प	नार.	१९३६	Xअभ्रातृका ह	नि.	१२५९	अयं योनिश्च	वेदा:	९७०
अभियोक्ता ध	कात्या.	७६७	अभ्रातृका पुं	वसि.	१२७२	अयं राजा द	वारा.	१३२९
अभियोगे गू	कौ.	१६८२	*अभ्रातृका हि	"	"	अयःसंदान	कात्या.	१७६२
अभि वर्धतां	वेदा:	९९९	Xअभ्रातृकेव	नि.	१२५५	*अयःसंधान	"	"
अभिवाद्याऽभ्य	भा.	१२८६	अभ्रातृको ह	याज्ञ.	१३३८	अयज्ञिया वै	वेदा:	१००५
अभिषस्तस्य	स्कन्द.	१९६६	अभ्रातृर्ष्णी व	वेदा:	१००१	अयज्ञो वा ए	"	१००६
अभिषास्यमा	वेदा:	१५९५	Xअभ्रातृमती	नि.	१२५५	अयज्वनां तु	मनु:	१७२७
अभिषापाद् गु	नार.	१०९४	अभ्रातेव पुं	वेदा:	१२५४	*अयथाशास्त्र	नार.	११५५
*अभिषज्य तु	मनु:	१८६७	*अभिर् वोभय	मनु:	१७०२	अयमुक्तो वि	मनु:	१९०५
Xअभिषहमा	नि.	१२५४	अमतेनैव	कात्या.	७११	अयमेमि वि	वेदा:	८१०
अभिषह्य तु	मनु:	१८६७	*अमनुष्यकृ	याज्ञ.	१८१९	अयाजिकं तु	मनु:	१९६९
अभिषेकं क	वारा.	१०७६	अमाजुरश्चि	वेदा:	९७९	अयुक्तं चैव	कात्या.	८७६
अभिषेक्तुका	भा.	१३९१	अमाजूरिव	"	१४१५,	*अयुक्तं तत्र	"	"
अभिसंधिमा	गौत.	१२६२		१९७९		अयुक्तं शप	याज्ञ.	१६३४
*अभिसह्य तु	मनु:	१८६७	अमात्यः प्राङ्	अपु.	१९६९	अयुक्तं साह	नार.	१६४४
अभिहराणि	वेदा:	१८९७	अमात्यानां च	संव.	१९४३	*अयुक्तशप	याज्ञ.	१६३४
*अभीषणेन	कात्या.	१८३३	अमानुषप्रा	कौ.	१६२१	अयुक्तो कार	कात्या.	७११
अभुक्तपूर्वा	नार.	१९७८	अमानुषेषु	मनु:	१६९९,	अयोन्यकर्म	विष्णु:	१६१०
अभूतं गोपा	वेदा:	९८१,		१९२९		*अथोनौ क्रम	नार.	८५१
		१००१	अमावास्या च	वेदा:	८४२	अथोनौ गच्छ	याज्ञ.	१८७०
अभूतं वा प	कौ.	९२६	अमितस्य प्र	शुनी.	१११९	अथोनौ यः स	नार.	८५१
अभूतिरेषा	भा.	१९८५	अमितस्य हि	वारा.	१०७७	*अथोनौ वाऽभि	"	"
*अभूतैरथ	कात्या.	१७९१	असी ये सुभ	वेदा:	६०५	*अथोनौ वा स	"	"
अभूतैर्वाथ	"	"	अमुकहस्त	विष्णु:	१०२३	अरं दासो न	वेदा:	८१०
अभूम याज्ञि	वेदा:	१००४	अमू च मां च	वेदा:	९९७	अरक्षमन	भा.	१०३३
अभोगभुक्तिः	कात्या.	९५४	*अमू ये दिवि	"	६०५	*अरक्षकांश्च	कात्या.	१७६२
*अभोगे भुक्तिः	"	"	अमूर्या यन्ति	"	९९६,	अरक्षमाणः	भा.	१०३१
अभ्यङ्क्ते तस्यै	वेदा:	९९२		१२५९		अरक्षिता गृ	मनु:	१०४८
अभ्यनुज्ञात	बृह.	१९१३	*अमूलैर्वाथ	कात्या.	१७९१	अरक्षितारं	"	१७०१
अभ्यन्तरकृ	कौ.	१६८५	अमृत इत्य	वेदा:	११५९	अरक्षितार	"	"
अभ्यागच्छद्दि	भा.	१२८४	अमृत्युर्वा अ	"	१६०२	अरजांसि च	भा.	१०९८

अरण्यस्य रे	नि. १२५३	अर्थप्रत्यय	भार. ६६०;	अर्मेभ्यो हस्ति	वेदाः ९०३
अरण्यपशु	विष्णुः १७९७		मरी. "	अर्वाङ्गिरमे	" ११५८
अरतिद्वय	कात्या. ९५९	*अर्थमार्गेण	कात्या. ७५३	*अर्वाक् चेदप	नार. ८८७
अराजकाः प्र	भा. ८६०	अर्थमिदं उ	वेदाः ९६४	अर्वाक् च्यब्दा	मनुः १९५३;
*अराजदेव	कात्या. ७५३;	*अर्थशस्त्वाग	बृह. १५६९		अपु. १९६२
	याज्ञ. ८४६	*अर्थमंग्राम	ब्रह्म. १३७४	अर्वाक् पक्षा	कात्या. ८९८
अराजदैवि	कात्या. ७५३;	अर्थस्य वृद्धि	व्यासः १७६३	*अर्वाक्संवत्स	मनुः १९५३
	याज्ञ. ८४६	अर्थस्य संग्र	मनुः १०४७	" "	याज्ञ. १९५९
अरावाणो वा	वेदाः १५९४	*अर्थस्य न्हासं	याज्ञ. १७३०	अर्हः पूरि	भा. १३९१
अरिक्थभाज	नार. १३४७;	अर्थाः प्रत्यय	भा. ८६१	अर्हन्नेमे पे	वेदाः ८११
	शंखः १३९०	*अर्थान्तेदेव	नार. ८८७	अर्हवभोज	मनुः १६२८.
अरिष्टं यत्कि	वेदाः १०११	अर्थानां भूरि	" १९३९		१९२७
अरिष्टास् स	" १००४	*अर्थानां सार्व	" ६२५	अलङ्कारं ना	" १०४२
अरींश्च विजि	भा. ८६१	अर्थार्थैवाधि	भा. ८६१	अलङ्कारो भा	आप. १४१५
अरीणामुप	मत्स्य. १६५५	*अर्थानां भूरि	नार. १९३९	अलङ्कृता ह	याज्ञ. १८७५
* " "	मनुः १६९८	अर्थिप्रत्यर्थि	" ९४४	अलङ्कृत्य य	भा. १०२९
अरुन्नुदः सू	बृह. ८७४	अर्थेन च स	जैमि. १४२४	अलङ्कृत्य य	कौ. ८६३
अरुन्धतीव	भा. १०२८	अर्थेऽपव्यय	मनुः ७१९	अलङ्कृत्य तु	भा. १०३२
*अरुपं रूप	मनुः १०४८	*अर्थे पैताम	विष्णुः ११७५	अलङ्कृत्य तु	व्यासः १७६५
अर्कोपस्थान	बृह. १६४८	*अर्थे विवद	मनुः ७१९	अलङ्कृत्य तु	व्यासः १७६५
अर्घपतने	कौ. ७३७	अर्थेऽविशेषि	विष्णुः ६६२;	अलङ्कृत्य तु	कौ. १९८६
अर्घप्रक्षेप	याज्ञ. ७७८		नार. ६७०	अलङ्कृत्य तु	वारा. १०७६
अर्घवशाद	विष्णुः ८७८	अर्थेष्वधिकृ	" ८२८	अलङ्कृत्य तु	कात्या. ७५५
*अर्घश्चेदत्र	नार. ८८७	अर्थप्रकाराः	कौ. १६७३	*अल्पमूल्याप	यमः १७६६
अर्घश्चेदप	" "	*अर्थ त्रयोद	याज्ञ. ९१२	अल्पां वाधां स	मनुः १७१९
*अर्घश्चेदव	" "	अर्थ द्वयोर	बृह. ७६६;	अल्पामन्याप	भा. १२८६
*अर्घस्य वृद्धि	याज्ञ. १७३०		कात्या. ७३८	*अल्पेनापि च	नार. १७५५
*अर्घस्य वृद्धि	व्यासः १७६३	*अर्थ द्वयोर	बृह. ७६६	अल्पेषु परि	" १७८८
*अर्घस्य हानि	याज्ञ. १७३०	अर्थ भार्या म	भा. १०२६	अल्पेषु परि	कात्या. ८९८
*अर्घस्य हानौ	" "	अर्थ वा राज	शुनी. १७६७	अल्पो वा बहु	भार. ९७०
अर्घस्य न्हासं	" "	अर्थ हरति	भा. १९६३,	*अवकृष्य च	सुम. ९००
*अर्घस्य न्हासे	" "		१९६४	*अवकृष्य च	नार. १७८८
*अर्घाच्चेदप	नार. ८८७	अर्धक्षयात्	नार. १७४८	अ(व)पक्रयस्त्रि	भा. ९७०
*अर्घाच्चेदेव	" "	अर्धत्रयोद	याज्ञ. ९१२	अवक्रयो नि	सुम. ९००
*अर्घार्धावर	बृह. १७५८	अर्धपादक	अपु. १८३५	अवक्रयो नि	नार. १७८८
अर्घाऽनुग्रह	याज्ञ. १७३२	अर्धपादोन	अनि. १९६८	अवक्रयो च	" १८२४
*अर्घाऽनुग्रह	" "	अर्धभाग्रक्ष	मनुः १९५७	अवक्रयो च	कौ. १७९९
अर्घ्याक्रोशाति	" १६३४	अर्धाधमेपु	याज्ञ. १७८०	*अवगूण	नार. १८२४
*अर्घ्याक्षेपाति	" "	अर्धाधिके क	कात्या. ८९८	अवगूणं नि	" "
*अर्थ प्रक्षेप	" ७७८	अर्धाधिकेन	वृका. ९०१	अवगूणं नि	भा. १३९१
अर्थकार्ये पु	भा. १०२९	अर्धाधिक्ये क	व्यासः ८९९	*अवगूणं नि	नार. १७५५
अर्थदत्तम	सुम. ९००	अर्धाधिक्ये च	बृह. १७५८	*अवगूणं नि	" "
अर्थदानम	कौ. ७९४	अर्धाधिक्ये च	याज्ञ. १७८०	*अवगूणं नि	" "
*अर्थदानैर्म	नार. १७५५	अर्धाधिक्ये च	वेदाः ९९४,	अव जयामिव	वेदाः ९९९
*अर्थधर्मप	शंखः ११४८	अर्धाधिक्ये च	१००७	अव दीक्षाम	" १००३
अर्थधर्मयो	" "	*अर्थयत्कृत	कात्या. ८५४		

अवयमिव	वेदाः १७०	व्यासः १७६४	अविभाज्ये च	लौगा. १२३३
*अव यामिव	" ९९०	" "	*अविभाज्ये तु	" "
*अवधेनाथ	नार. ८२६	कात्या. ७६८	*अविभाव्य स	गौत. १२०४
*अवध्यं यस्तु	याज्ञ. १६४०	याज्ञ. १६४०	अविरोधेन	कात्या. ८७५
अवध्यः सर्वे	भा. १९६९	बृह. ७६६;	अविधान्याय	गौत. ११८२
अवध्यां स्त्रिय	" १९७८	कात्या. ७६८	अविवाद्याः स	नार. १०९४
अवध्याः स्त्रिय	" १९६९	" ८०५	अविवातानां	कौ. १६२०
अवध्या ब्राह्म	यमः १६५२	स्कन्द. १९६५	अविशेषण	नार. ११३१,
अवध्यास्तु स्त्रि	भा. १९६९	बौधा. १०१९;	१६४३; वेदाः १३८५;	
*अवध्या ब्राह्म	यमः १६५२	नार. ११०२, १५८४	विष्णुः १९८३	
अवध्या वै ब्रा	बौधा. १६०६	गौत. १२०४	नि. १२५५	
अवनिष्ठीकृ	मनुः १८०३	मनुः १२११	" " +	" १४१५
अवनिष्ठीव	" १८०२:	" "	*अविषय तु	मनुः १८६७
	नार. १८२९	" १९३०	*अविषयां तु	" "
अवमूत्रय	मनुः १८०२;	कात्या. १७६१	*अर्वाक्ष्य बीजं	कात्या. ८३७
	नार. १८२९	वृगौ. १३७१	अर्वाक्षमिव	वेदाः ९८७
अवमेहय	मनुः १८०३	वृम. १३६२;	अशक्तिः कश्चि	मनुः १०६०;
अव राजन्	वेदाः १६५६	वृगौ. १३७१	अशक्तौ प्राय	बृह. ११०७
अवरुद्धं व	वारा. १०७७	नार. ८२६	अशक्तौ प्रय	गौत. १६५९
अवरुद्धास्तु	याज्ञ. १८७७	देव. १२०३	अवेक्ष्य बीजं	कात्या. ८३७
अवरुध्य प	आप. ९०४	यमः १५६१	*अवेदयस्तु	मनुः १९५४
अवरोधनं	" ८४२	कात्या. १५२२	*अवेदयन्	" "
*अवर्तमान	मनुः १७०८	स्मृत्य. १५२९	अवेदयानो	" "
अवशर्धयि	विष्णुः १७९६	बृह. १९८८	अवेद्याः समं	गौत. १२०४
अवशिनः की	आप. ८४२	देव. १२०३	*अवेद्यानां तु	मनुः १२११
अवशिष्टं हि	" १०१८	अनि. १५८९	अव्यक्तमेव	शुनी. ७६९
अवश्यं भर	भा. ८१८	" "	अव्युष्टा इन्नु	वेदाः ५९९
अवश्यं हि ध	" १२४३	कात्या. ७१४	अशक्तः कुत्ति	कौ. ८४४
अवश्यकार्याः	नार. १५८४	बृह. ८०३;	अशक्तः कोपं	" १७७२
अवश्यपोष्य	शुनी. ८५६	आश्व. १५८८	*अशक्तः प्रेत	नार. ९४८
*अवष्टीवय	मनुः १८०३	नार. ६९०;	अशक्तप्रेत	" "
अवस्करं भ्र	कौ. ९२६	बृह. १५८५	अशक्तस्तु व	याज्ञ. १७८१
अवस्करस्थ	नार. ९४६	याज्ञ. ६८२	अशक्तस्नूणं	नार. ९१६
अवहार्यो भ	मनुः ७५८	कात्या. १५२२	अशकालस	बृह. ७८४
अवहानान् वा	कौ. ८६२	" १२०१	*अशकावभि	नार. ९१६
अवागदुष्टानु	व्यासः ११११	" "	अशक्तितो न	कात्या. ९६०
अवाच्या वै प	भा. ८१८	" "	अशक्तो दश	विष्णुः १९२१
अवाप्तार्थस्त	कौ. ८६३	" "	अशक्तो बन्ध	कात्या. ७२९
अवि वृको य	वेदाः १९००	याज्ञ. ६८२	*अशक्तौ बन्ध	" "
अविक्रयं सु	वारा. १३२९	विष्णुः ६७९	अशक्तौ भेष	नार. १९३९
अविक्रयाणि	नार. १६४५,	स्मृत्य. १५८९	अशक्तौ रज्जु	गौत. ८१५,
	१९३९	कात्या. ७८८	अशनयापि	१७९४
अविज्ञातं तु	कात्या. ८९७	व्यासः १२३१	वेदाः १५९६,	
अविज्ञातकृ	बृह. ७६६;	गौत. १२०४	१५९७	
	कात्या. ७६८	व्यासः १२३१;	*अशनादिभृ	नार. ८२९
अविज्ञातनि	मरी. ७६९;	उश. १२३२; लहा. १९८८	अशान्तलाभे	बृह. ६५१

अशासं त्वा वि	वेदाः १८९	अश्वमेधाव	कौ. १६२१	असंभोज्या ह्य	मनुः १६२७
अशासंस्तस्क	मनुः १६९२,	*अश्वस्तननि	मनुः १७२५	असंभोहार्य	कात्या. १९१४
	१९२९	अश्वस्तनवि	" "	*असंसृष्टवि	गौत. १४६५
अशासन् त	नार. १७५१	अश्वस्तुष्टो ग	विष्णुः ९०५	असंसृष्टिवि	" "
अशासनात्तु	बौधा. १६६७	अश्वस्थिव ज	वेदाः १८९४	*असंसृष्टोऽपि	याज्ञ. १५४६
* " "	नार. १७५१	अश्वदत्ता ह	व्यासः १७६५	असंसृष्ट्यपि	" " ;
अशासिन्वा तु	मनुः १७०२	*अश्वपदर	" "	असंसृष्ट्यपि	वृथा. १५६२
अशास्त्रविहि	बृह. १९४१	अश्वो यमस्य	वेदाः १९८०	असंसृष्टता भ्रा	बृह. १५८६
अशास्त्रोक्तेषु	नार. १९३५	अश्वोष्ट्रगोघा	विष्णुः १९९७	असंसृष्टताम	बौधा. १२७०
अशीतिभागं	मनुः ६१११;	अष्टधा तु भ	भा. १२४४	*असंसृष्टताश्च	याज्ञ. १४१९
	नार. ६२४	*अष्टपादं हि	मनुः १७२१	असंसृष्टतास्तु	" " ;
अशीतिभागो	याज्ञ. ६१९९;	अष्टमांशाधि	व्यासः ८९९९;	व्यासः.	१४२२, १५८७
बृह. ६३१; बृहा. ७३१			स्मृत्य. ९०१	*असंसृष्टते तु	व्यासः ९६१
अशुचयो हि	कौ. ७३७	अष्टशतं सा	शंखः १६७२	असंसृष्टतेन	कात्या. १५२३
अशुचिर्वच	नार. १९४०	अष्टाङ्गुलम	स्कन्द. १९६७	*असंहितानां	मनुः १७१२
अशुचिहस्ता	कौ. १६७४	अष्टाण्विकाधि	अनि. "	*असत्कालस	बृह. ७८४
*अशुद्धं कित	नार. १९११	अष्टादशसु	मनुः १९०७	असज्जन्त प्र	भा. १०३३
अशुद्धः कित	" "	अष्टापदी च	वेदाः १६००	*असति पित	बौधा. ११८३
अशुद्धस्तच्च	कौ. १६८४	*अष्टापाद्यं च	मनुः १७२१	असत्प्रतिग्र	कौ. ७७२
अशुभं कर्म	नार. ८२९	अष्टापाद्यं तु	" " ;	असत्प्रलापो	व्यासः ११११
अशुभं दास	" "		नार. १७५२	असत्यः सर्व	वारा. १०७६
*अशुल्कोपग	" १३४७	अष्टापाद्यं स्ते	गौत. १६५६	असत्यशीला	" "
अशुल्कोपन	" ११०२,	*अष्टापाद्यं हि	मनुः १७२१	असत्यामपि	संग्र. १५३०
	१३४७	अष्टाशीतिस	यमः १११३	असत्सङ्गे वि	बृह. ११०६
*अशुल्कोपह	" ११०२	*अष्टौ तु त्रपु	याज्ञ. १७३४	असत्सु देव	नार. ७०३,
अशुश्रूषाक	बौधा. १०२०	अष्टौ त्रपुणि	" "		११०३
अशुश्रूषाऽभ्यु	नार. ८२४;	अष्टौ दश द्वा	वसि. १०२२	असत्स्वज्ञजे	बौधा. १४६८
	बृह. ८३४	अष्टौ पुत्रासो	वेदाः ९८२	*असत्स्वव्येषु	" "
*अशुश्रूषामु	नार. ८२५	अष्टौ मासान्	मनुः १९३०	असद्वर्मस्त्व	भा. १०३२
अशेषतोऽप्या	मनुः १९५६	अष्टौ वर्षाण्यु	नार. ११००	असद्वा हसि	" १०२८
*अशेषमप्या	" "	२ " " +	देव. १११२	असद्ययात्पू	नार. १७५३
अशेषात्मज	संग्र. १५२९	अष्टौ विप्रसु	विष्णुः १०२३	*असमक्षं स	व्यासः ७८९
अदमकृशश्च	व्यासः ९६१	अष्टौ विवाहा	नार. १०९८	असमप्रदा	विष्णुः ६७९
अश्मनोऽस्थीनि	मनुः ९३४	अष्टौ संस्कार	स्मृत्य. १४२२	*असमग्न्याव	" "
*अश्मादिभिश्चो	नार. १८२४	*अष्टौ हि त्रपु	याज्ञ. १७३४	असमग्न इ	वारा. १३२९
अश्रद्धयाऽदे	वेदाः ७९२	असंख्यातदे	कौ. ६७९	असमानप्र	गौत. १०११
अश्रवं हि भू	" ९६४	असंख्यातम	नार. ७४७	असमापत्तौ	आप. १६०६,
अश्रीर इव	" ९७३	असंदिशानां	मनुः १७११		१६६४
अश्रीरा तनू	" ९८४	*असंदिष्टं च	नार. ७८१	असमाप्ते तु	कौ. ७७२
अश्रूणि कृप	" १६०१	*असंदिष्टं तु	" "	असमाहार्य	कात्या. ७६७
*अश्लीला तनू	" ९८४	असंदिष्टश्च	" "	असम्यक्कारि	मनुः १६९४,
अश्वं यजमा	" १००९	*असंधितानां	मनुः १७११		१९२९
अश्वः कनिक	" ९९६	असंप्रत्यय	व्यासः ७६८	*असवर्णः प्र	कात्या. १३५०
अश्वः खरो वृ	नार. ६९५	*असंबोध्य सु	" १५८७	असवर्णप्र	" "
*अश्वतरग	शंखः ९०५	असंभूय सु	" " ;	*असवर्णाः स	" १३४९
अश्वमहायो	गौत. ९०४		लहा. १९८८	असवर्णा प्रा	कौ. १२८८

*असवर्णात्प्र	कात्या. १३५०	अस्मभ्यामिन्द्र	वेदाः १९००	अहं पितेव	वेदाः ११६०
असवर्णानु	स्मृत्य. १८९१	अस्माकमपि	भा. १२८५	अहं वदामि	,, १९७
*असवर्णाप्र	कात्या. १३५०	*अस्मात्कुकार्य	कात्या. १८८७	अहं विशिष्टः	भा. ८१९
असवर्णास्वा	यमः १८९०	अस्मादकार्य	,, ,	अहं वि ध्यामि	वेदाः १००१
*असवर्णे तु	कात्या. ८३६	अस्मिस्तु लोके	भा. १०२७,	अहत्वा भूण	बृह. १६४८
असाक्षिकह	याज्ञ. १८१३		१२८४	अहन्यहन्य	मनुः १९२८
असाक्षिके घा	कौ. १८००	अस्मै कामाथो	वेदाः ९९८	अहमस्मि स	वेदाः ९९०
असाक्षिकेषु	स्कन्द. १९६५	अस्य स्नुषा श्व	,, १००६	अहश्च रात्रि	भा. १९६४;
*असाक्षिके ह	याज्ञ. १८१३	*अस्यां जानिष्य	वसि. १२७३		स्कन्द. १९६५
असाक्षिप्रणि	शंखः १६७२	अस्यां यो जाय	,, ,	अहश्च रात्री	वेदाः ८४२
असाधुजन	कात्या. १९१४		मनुः १२९४	अहिः सितौ पि	,, ६०४
असावी या प	हारी. १०१७	*अस्या दशुश्च	,, १८६५	अहितानि च	भा. १०२८
असाध्यथापि	भा. १०३३	अस्यान्यथाक	विष्णुः ८५९	अदिरप्यसु	कौ. १०२३
असाध्यस्तु स	,, ,	अस्यापहत	संग्र. ११४२;	अदिर्युनियो	वेदाः १८९७
असारं वाल	कौ. ६६२		शुनी. १९८८	अहते यो ह	अपु. १९६२
*असिं चोभय	मनुः १७०२	*अस्यापि दृष्टं	नार. १८२४	अहंढान वि	नार. १७५२
असितस्य ते	वेदाः ९९६	*अस्यापमत्यं	शंखः १२८२	अहोरात्रमु	मनुः १३९२
असिन्वन्दैः	,, ११२०,	अस्येदं क्रय	कात्या. ८९८	आ अष्टपण	कौ. १६८८
	११५९	*अस्वतन्त्रत	संग्र. ११५७	आकरगुल्क	विष्णुः १९२१
असि सत्य ऋ+	,, ५९९	*अस्वतन्त्रता	विष्णुः १०२३	आकरेभ्यः स	,, १९४३
असीमावरो	कौ. १६२०	*अस्वतन्त्राः पि	शंखः ११४७	आकाङ्क्षन्ते च	भा. १९८५
अमुतस्य प्र	बृह. १५१३	अस्वतन्त्राः स्त्रि	मनुः १०४४	आकाङ्क्षेताष्ट	देव. १११२
*असुताः स्वपि	व्यासः १४१४	अस्वतन्त्रा ध	गौत. १०१२	*आकाममन	कात्या. ६५५
*असुताश्च पि	,, ,	अस्वतन्त्रा स्त्री	वसि. १९७७	आकाशभूत	,, ६५७
असुतास्तु पि	मनुः १४०८;	अस्वतन्त्रेण	बृह. ८८९	Xआकुस्ते स	नि. १२५७
	व्यासः १४१४	अस्वातन्त्र्यं प	देव. १११२	*आकृष्टस्तु स	बृह. १८३१
अस्यकाय	मनुः १९७४	अस्वातन्त्र्यम	नार. १०९८,	*आक्रन्दनेऽप्य	मनुः १८०७
अस्यकाया	वसि. ,		१५५५	आ क्रन्दय ध	वेदाः ९९८
अस्यवस्त्व	भा. १२८६	अस्वामिकम	,, ७८२,	आक्रन्दे चाऽप्य	मनुः १८०७
असौ च या न	वेदाः ९२२		१९६१	*आक्रन्दे वाऽपि	,, ,
असौ मे कामः	,, १००६	अस्वामिकस्य	भा. १२८७	*आक्रन्दे वाऽप्य	,, ,
असौ मे जार	,, ,	अस्वामिकेभ्य	शुनी. ७६९	*आक्रन्दे सत्य	,, ,
	१८४०	अस्वामिना कृ	मनुः ७६०;	आक्रमणमे	वेदाः ९२४
असौ मे स्मर	,, ९९७	नार. ७६२; यमः ७६९		*आक्रमेण च	नार. ८५१
असौ वा आदि	,, १०१०	अस्वामिनि या	कौ. १६२१	आक्रम्य च द्वि	व्यासः १९७६
*अस्कन्नवेद	शंखः १२८१	अस्वामिप्रति	,, ९२८	*आक्रम्य यद्	,, ,
अस्तं ननक्षे	वेदाः ९८८	अस्वामिविक	,, ७५७;	*आकुक्ष्य चैव	नार. १७८८
अस्ति ज्यायान्	,, १५९१,		कात्या. ७६६	*आकुष्टस्तु य	बृह. १८३१
	१८९३	अस्वाम्यं तु भ	,, ८३९	आकुष्टस्तु स	,, ,
अस्ति वै तव	भा. १२८४	* , ,	देव. ११५६	*आक्रोशकश्च	,, १७९०
अस्ति वै पत्न्या	वेदाः १००७	अस्वाम्यं हि भ	,, ,	आक्रोशकस्तु	,, ,
अस्तेयमग्न	यमः १७६६	अस्वाम्यनुम	नार. ७६३;	*आक्रोशयन्	मनुः १७७७
अस्थूरि त्वा गा	वेदाः १००७		कात्या. ९६०	आक्रोशयिता	विष्णुः १७७०
अस्वस्ते मध्ये	,, १६००	अहं गमिष्या	वारा. १०७६	आक्रोशार्थ	भार. १९७३
अस्पृश्यः काम	विष्णुः १६१०	अहं चाप्यनि	भा. १०२७	आक्रोशाद् दे	कौ. १७७३
अस्पृश्यधूर्त	कात्या. १८३३	अहं दुर्गं ग	वारा. १०७६	आक्रोशे ब्राह्म	शंखः १७७१

आक्रोष्टैव स	नार.	१७८६	आचार्यपत्नी	याज्ञ.	१८७४	*आत्मत्यागात् प	देव.	१६५१
आक्षारयन्	मनु.	१७७७	आचार्यपुत्रः	मनु.	१९७४	आत्मत्राणे व	वसि.	१६०८;
*आक्षितमोष	नार.	१०९४	आचार्यशास्ता	भा.	१९८४	आत्मनश्च प	विष्णु.	१६१२
"	"	१०९५	*आचार्यस्त्र्यभि	गौत.	१८४१	आत्मनाशः प	मनु.	१६२३
आक्षितो मोष	"	१०९४	आचार्यस्य व	नार.	८२७	*आत्मना स्वप	देव.	१६५१
*आक्षेपो निष्ठु	"	१७८५	आचार्यस्याप्य	संघ.	१५३०	आत्मनो जन्म	मनु.	१६२३
*आख्यातव्यं च	मनु.	१७२६	आचार्यं त्रिगु	बृह.	८०३	आत्मनो मृग	भा.	१०२७
आख्यातव्यं तु	"	"	आचार्योऽप्यना	आप.	१९७३	आत्मनो मृग	"	१२८४
आख्याय प्रोषि	कौ.	१०४०	आचूडान्तं न	कालि.	१३७७	आत्मन्वत्युर्व	वेदा.	१००२
आगःसु ब्राह्म	मनु.	१६२७	आचौलान्मध्य	स्मृत्य.	१३७३	*आत्मपितुः स्व	वृशा.	१५२८
आगच्छत आ	वेदा.	९९९	आजामि त्वाज	वेदा.	९९८	आत्मपितृष्व	"	"
आगच्छन्त्याश्च	वारा.	१०७७	आजीवन्वेच्छ	याज्ञ.	७४६	*आत्मभावेन	नार.	८४९
आगतं तु प	भा.	१०२९	आज्ञयाऽपि क	वृका.	९०१	आत्ममातुल	वृशा.	१५२८
*आगतस्यापि	बृम.	८५५	आज्ञा तेजः पा	नार.	१९३६	आत्मवंशस्व	भा.	१०३०
आगभिता प	वेदा.	९६६	आज्ञाधिर्नाम	मरी.	६६०;	आत्मवत्तस्य	"	१२८७
आगन्तुक्कः क	बृह.	७८६	आज्ञाधिस्तत्क	भार.	"	आत्मवद्वै प्र	"	"
आगमं च प्र	"	९५०	आज्ञाप्रतिष्ठा	"	९००	आत्मविक्रयि	कौ.	८१७
*आगमं चाप्य	मनु.	१६३०	आज्ञायां चास्य	विष्णु.	१९२१	आत्मशुकाद	भा.	१२८४
"	यम.	१६५२	आज्ञासंपादि	नार.	१९३६	आत्मात्मनैव	"	१०२६
*आगमं निग	मनु.	१७०७	आज्यं विना य	याज्ञ.	१०८८,	आत्माधिगतं	कौ.	८१७
आगमं निर्ग	"	"	आञ्जनस्य म	१४००	आत्मानं घात	यम.	१६५२	
आगमं वाप्य	"	१९२७	आढकं भर्तृ	बृह.	१३४८	*आत्मानं दर्श	मनु.	१३०९
"	"	१६३०,	आढकस्यार्थ	वेदा.	९९७	आत्मानं पित	वेदा.	१०००
"	"	१९२९	आढकास्तु च	प्रजा.	१५२६	आत्मानं बुद्धि	देव.	१६५१
*आगमं वाप्यु	"	१६३०;	आढकास्तु च	कौ.	१६७७	आत्मानं सत	भा.	१९७८
आगमेनोप	यम.	१६५२	आढ्यं वा रूप	नार.	१४०२	आत्मानं सत्य	"	१९८५
आ गर्भसंभ	याज्ञ.	७६२	आढ्यं वा रूप	"	"	आत्मानं स्पृशे	मनु.	१३०९
आ घा ता गच्छा	"	१०८९	आण्डात् पत	भा.	१०३०	आत्मानमात्म	"	१०४८
"	वेदा.	९७७,	आततायिद्वि	वेदा.	१००३	आत्मा पुत्रः स	भा.	१९७८,
"	"	१८३६	आततायिनं	संघ.	१६५५	आत्मा पुत्र इ	शंख.	१२८१
आ घा योषेव	"	९६३	आततायिन	वसि.	१६०८	आत्मा पुत्रश्च	भा.	१२८६
आचक्षणेन	मनु.	१७०२;	विष्णुः १६१२; मनुः १६२५;	"	"	आत्मार्थं विनि	काल्या.	८७६
आचक्षीत रा	नार.	१७५१	बृह. १६४८; कात्या. १६५१;	मत्स्य.	१६५५	Xआत्मा वै पुत्र	नि.	१२५५
आचतुरं वा	गौत.	१६६०	कात्या. १६५१	संव.	१६५३	"	बौधा.	१२६८;
आ चतुर्थानु	वेदा.	१०१०	आततायिनि	*आततायिव	"	वेदाः १४१५; भा.	१९८५	
आ चतुष्पण	कात्या.	१२०२	आततायिन्य	आतिपातिका	"	*आत्मासि पुत्र	वेदाः १४१५	
"	कौ.	१६८८,	*आततायिव	आ ते नयतु	"	आत्मा हि जज्ञे	"	
"	"	१६८९	आ ते यतन्ते	आ ते यतन्ते	"	आत्मिके शत	बृह.	
आ चत्वारिंश	"	"	आत्मजं पुत्र	आत्मजं पुत्र	"	आत्मीकृत्य तु	लिङ्ग.	
आचारहीनः	बृह.	१४०२	आत्मजाः पर	आत्मजाः पर	"	आत्मीकृत्य सु	स्कन्द.	
आचारायाश्च	वसि.	१९७७	*आत्मज्ञे शत	*आत्मज्ञे शत	"	आत्मीयस्य वि	काल्या.	
आचार्यं च प्र	मनु.	१६२७	आत्मत्यागः प	आत्मत्यागः प	"	आत्मैवेदम	वेदाः	
आचार्यं धर्म	शीन.	१३६३			"	आ त्रिशपण	कौ.	
आचार्यः शिक्ष	नार.	८२७			"	आ त्रिपक्षादि	"	
आचार्य ऋत्वि	आप.	१६०६,			"			
"	"	१६६४			"			

आ त्रिपादम्	कौ. १६८८, १६८९
आत्रिभोगात्	सुम. ९००
आत्रेय्या वधः	बौधा. १६०६
आथर्वणेन	विष्णुः १६१२;
मनुः १६२६; कात्या.	१६५०
आददद्दि द	अपु. १९७५
*आददद्दि स	याज्ञ. १९६०
आददानः प	मनुः १७२३;
	यमः १७६६
आददानो द	मनुः ८८०
*आददात तु	१९५४
आददात न	१०४३
आददाताथ	१९५४
आददातार्थ	कात्या. ७२७
आदद्याद्वा	८३८
आदध्यात् त	६५७
आ दशपण	कौ. १६८८, १६८९
*आदशाहं नि	भार. १५८२
आ दशाहाजि+	व्यासः ८९९
॥ ॥	सुम. ॥
१५८२; भार. १५८२, १९७५	
*आदातरि पु	मनुः ६६४
आदानकालि	कात्या. ७३०
आदाननित्या	मनुः १७२५
*आदाने च वि	कात्या. १४५८
*आदाने वाऽपि	॥
आदाने वा वि	॥
*आदाय तत्तु	देव. १५२६
*आदाय दद्या	बृह. १५१३
आदाय दाप	॥
	प्रजा. १५२६
आदित्यं चरुं	वेदाः ९९१
आदित्यः सत्य	॥ १००६
आदित्यचन्द्रा	भा. १९६४;
	स्कन्द. १९६५
आदित्या वा अ	वेदाः १५९६
आदिनवं प्र	॥ १९०२
आदिप्रभृति	भा. १०३०
आदिशेषप्रथ	बौधा. १२६८
*आहतायां तु	ब्रह्म. १३७४
*आदौ कोऽहं द	बृह. ६७१
*आदौ पितृकृ	॥ ७०७
आदौ पूजां र	स्कन्द. १९६६
*आदौ प्रतिप्र	याज्ञ. ७३२

आदौ मध्येऽव	नार. ८४८
*आदौ मध्ये वि	॥ ॥
आद्यमप्योत्त	व्यासः १७९२
*आथे तु वित	विष्णुः ६६२;
	याज्ञ. ६६५
आथेपु पादो	हारी. १७६९, १७९४
आथौ तु वित	विष्णुः ६६२;
	याज्ञ ६६५; बृह. ६७१
आ द्विपणम्	कौ. १६८८, १६८९
आ द्विपादम्	॥ १६८८, १६८९
आधत्त पित	वेदाः १२५९;
	शंखः १२८१
*आधत्तोऽथ ध	नार. ८३२
आधयो द्विवि	कात्या. ६६०
आधाता यत्र	॥ ६५६
आधानं विक्र	॥ ॥
	याज्ञ. १७३३
आधानविक्र	कौ. ७३५
आधाने हि स	आप. १०१७
आधारपरि	कौ. ९३०
आधारभूतः	नार. ७८०
*आधारभूताः	॥ ॥
आध्यायिणि वि	भा. ८१८
आधि दुष्टेन	कात्या. ६५६
आधि प्रविश्य	स्मृत्य. ६६१
आधि विना ल	हारी. ६०८
आधिः प्रणये	याज्ञ. ६४३
आधिः साहस	नार. १६४१, १७४४
आधिक्यं न्यून	कात्या. ९५४
*आधिदष्टेन	॥ ६५६
आधिपालकृ	पिता. ६७५
आधिपालप्र	कौ. ६३८
आधिभोगस्त्व	कात्या. ६३१
आधिमन्यं स	॥ ६५५
आधिमेकं द्व	॥ ६५६
आधिरन्यः प्र	स्मृत्य. ६६१
आधिरन्योऽथ	नार. ६५०
* ॥ ॥	स्मृत्य. ६६१
*आधिरन्योऽधि	नार. ६५०;
	स्मृत्य. ६६१
आधिर्बन्धः स	बृह. ६५०
*आधिर्यो द्विवि	नार. ६४९

आधिवेदनि	विष्णुः १४२८;
याज्ञ. १४४३; बृहा. १४६२	
आधिश्वतुर्वि	भार. ६६०
*आधिश्व द्विवि	नार. ६४९;
	कात्या. ६६०
*आधिश्व भुज्य	याज्ञ. ६८५
*आधिस्तु त्रिवि	भार. ६६०
*आधिस्तु द्विगु	नार. ६४९
आधिस्तु द्विवि	॥ ॥
	बृहा. ७३१
* ॥ ॥	भार. ६६०
आधिस्तु भुज्य	याज्ञ. ६८५
*आधिस्तु सोद	बृह. ६५३
आधीकृतं तु	कात्या. ६५५
आधीपर्णा का	वेदाः ९९८
आधेः प्रवेश	कात्या. ६६०;
	भार. ॥
आधेः समधि	हारी. ६३६
*आधेः साहस	नार. १६४१
आधेः स्वीकर	याज्ञ. ६४१
*आधौ तु वित	॥ ६६५
*आधौ नष्टे तु	कात्या. ६५६
आधौ नष्टे ध	हारी. ६३६
आधौ प्रतिप्र	याज्ञ. ७३२;
	बृहा. ७३४
आध्यर्थः केव	भार. ७३१
आध्यर्थस्त्वृणि	नार. ६४९
आध्यादि तत्कृ	लौगा. १४६३
आध्युपभोगे	विष्णुः ६३६
आ नः प्रजां ज	वेदाः ९८५
आनन्दाय स्त्री	॥ ९९५
आनन्दिर्नां प्र	॥ १८९९
आनयित्वा त	भा. १२८८
आ नस्तुजं र	वेदाः ११५९
आनुपूर्व्येण	भा. १०२७, १२४३
आनुलोम्येक	देव. १२५२
*आनुलोम्येन	॥ ॥
॥ ॥ +	नार. ११०५
॥ ॥	॥ ११०४;
विष्णुः १८४६; स्मृत्य.	१८९१
आनुष्यार्थं हि	॥ १३७३
आनुशंस्यं प	भा. १२४४
आ नो अमे सु	वेदाः ९९७
आ नो भर प्र	॥ ६००
आन्तरेक्षपि	भा. १०२८

आपः सप्त सु	वेदाः १००३	आवन्ध्यानिय	कौ. १४३०	आरभेतैव	मनुः १९३०
आ पञ्चपण	कौ. १६८९	आभाषितश्च	भा. ८६०	*आरम्भकः स	बृह. १६४७;
आ पञ्चाशत्प	" "	आभिर्मत्प्रत्ता	वेदाः ८१४		कात्या. १६४९
आ पणमूल्या	" १६८८,	आभिर्विश्वा अ	" ८१०	आरम्भकृतस	बृह. १६४७;
	१६८९	आभीषणेन	कात्या. १८३३		१६४९
आपत्कालकृ	कात्या. ६३१	आभूतिरेषा	वेदाः १००५	आरम्भकोऽनु	" १८३१
* " "	नार. ६९८	आभ्यन्तरं भ	भा. ८६१	आरम्भास्ते तु	कात्या. १८८७
* आपत्कालाद	" "	आमन्त्रिता च	नार. ८५१	*आरामप्रति	शंखः १६१३
आपत्काले कु	स्मृत्य. १५८८	*आमन्त्रिता चे	" "	आरामायत	याज्ञ. ९४२
* आपत्काले कृ	कात्या. ६३१	*आमन्त्रिता तु	" "	आरुह्य संश	कात्या. १२२७
आपत्काले तु	" ८०४	आमन्त्रितो द्वि	मत्स्य. १६५५	आ रोह चर्मो	वेदाः १००२
* आपत्कालेऽपि	" "	आमोहमग्नि	वेदाः १००४	आ रोह तल्पं	" "
* आपत्काले प्र	" "	आम्नाये स्मृति	बृह. १५१२	आरोहत् सूर्या	" "
आपत्कृताह	नार. ६९८	*आयच्छेच्छक्ति	" ९१९	आ रोह सूर्ये	" १००१
आपत्सु च नि	अनि. १११८	आयत्यां च त	भा. ८६०	आ रोहोरुमु	" १००३
आपत्स्वनन्त	नार. १९३७	आयव्ययज्ञैः	बृह. ७८४	*आर्तः कुर्यात्सु	मनुः ८४५
* आपत्स्वपि च	" ७९८	आयव्ययेऽन्न	" ११०६	आर्तस्तु कुर्या	" "
आपत्स्वपि न	दक्षः ८०७	*आयव्ययेऽर्थ	" "	आर्तार्ते मुदि	बृह. ११०७
आपत्स्वपि हि	नार. ६२७,	आयव्ययौ च	मनुः १९२८	*आर्तोऽपि कुर्या	मनुः ८४५
	७९८	*आयव्ययौ य	नार. ७८१	आर्द्रवासस	स्कन्द. १९६६
आपदं निस्त	" ६२७	आयसं द्वाद	स्कन्द. १९६७	आर्पणात्पूर्व	भार. ६६०
आपदं ब्राह्म	" १९३७	आयान्ति पुत्र	कालि. १३७७	आर्यपुत्र पि	वारा. १०७५
आपदर्थं ध	भा. १९७८	आयुः सा हर	विष्णुः १०२३	आर्यप्राणो ध्व	कौ. ८१७
आपद्रतस्त	मनुः ९३९,	आयुधानां चा	नार. ६२६	*आर्यस्त्रांगम	गौत. १८४१
	१६३१, १९२९	आयुधान्यायु	" १९३५	आर्यस्त्र्यभिग	" "
* आपद्रतोऽथ	" ९३९	आयुधी चोत्त	बृह. ८३५	आर्याः शुचयः	आप. १९०३
आपद्रतोऽभ्यु	हारी. १२६६	*आयुधी तूत	नार. ८२८;	*आर्याक्रोशाति	याज्ञ. १६३४
आपद्रतो ह्यु	यमः १३५२		बृह. ८३५	आर्यावर्तः प्रा	वसि. १९२१
आपद्रर्मप्र	भा. १९७८	आयुधीयस्यो	कौ. १६१९	आर्ये किमव	वारा. १०७७
आपद्यपत्य	मनुः १०७५,	आयुधैश्च प्र	बृह. १८३०	*आर्षश्चैव हि	नार. १०९८
	११२७	*आयुर्हरति	विष्णुः १०२३	आर्षश्चैवाथ	" "
* आपद्यपि च	नार. ७९८	आयुषः क्षप	लहा. १४०४;	आर्षे गोमिथु	भा. १२८६
" "	दक्षः १३५२;		हारी. १४६६	आवपातिक	शंखः १३९०
	संप्र. १३८४	*आयुषः रक्ष	" "	*आवरणिनः	कौ. १९२५
आपद्यपि वि	हारी. ७९४	आयुषा वा ए	वेदाः १५९६	*आवर्तनं नि+	वेदाः ९०२
आपद्यपि हि	मनुः १९७४	आयुष्कामेन	मनुः १०७१	आवसथे श्रि	" १८९७
आपस्तत्सत्य	वेदाः १००६	*आयुष्यक्षप	हारी. १४६६	आवहेयुर्भ	नार. ८७१
*आ पुनः संस्का	हारी. १०१४	*आये व्ययेऽन्न	बृह. ११०६	*आवां प्रजां ज	वेदाः ९८६
आपो न सिन्धु	वेदाः ९२४	आयोर्ह स्क्मभ	वेदाः १५९१	" "	" १००३
आपो वरुण	" १००५	आरक्षकांस्तु	कात्या. १७६२	आ वां रथं तु	" १९७७
आप्तः शक्तोऽर्थ	मनुः १९७४	आरक्षकान्	नार. १७५७	आ वामगन्सु	" ९८१,
आप्तदोषं क	कौ. १६८७	*आरक्षिकान्	" "		१००१
आप्तभावेन	नार. ८४९	आरण्यपशु	विष्णुः १६०९,	आवासदा दे	नार. १७५५
* आप्तुयात्साह	कात्या. ८५४		१७९७	आवाहयामि	भा. १२८६
* आप्नोति तस्य	बृह. १५५८	आरधधारस्तु	कौ. १६८०	आ विंशतिप	कौ. १६८९
आप्या अमृज	वेदाः १५९२	आरभेत त	मनुः १९३०	आ विद्याग्रह	नार. ८२६

आविष्टिताघ	वेदाः १४६४, १६००	आऽस्याध वत्रा	वेदाः १००६	इतरेण नि	याज्ञ. १९६०
आ वृषायस्व	,, ९९६	*आस्थेनास्यं प	नार. ११०१	इतरेणानु	स्मृत्य. १५८९
आवेदयित्व	बृह. ६५४	आस्वेव तु भु	,, १८८३	इतरेषां तु	पैठी १११५;
आवेष्टनं चां	व्यासः १८३४	आहं खिदामि	वेदाः ९९६	भा. १२४४; मनुः १८५८	
*आवेष्टनं वां	,, ,,	आहं तनोमि	,, ,,	इतरेषां व	आप. १९१८
आ वै मऽइद	वेदाः १४२४	*आह नैवं पु	कात्या. १७९१;	*इतरेषु तु	पैठी. १११५
आशसनं वि	,, ९८४	Xआहर नः प्र	उश. १७९२	इतस्ताः सर्वा	वेदाः ९९९
आशासाना सौ	,, ९९१,	*आहरन्मूल	नि. ६००	इति कुन्ति वि	भा. १२८४
	१०००	*आ हरेतैव	कात्या. ७६६	इति क्षेत्रप	कौ. ९०६
आशुद्धेः संप्र	याज्ञ. १०८४	आहरेन् त्री	मनुः १३२६	इति चत्वारो	वेदाः १८९६
आशुमृतक	कौ. १६१५	आहरेद्विधि	,, १७२४	इति ते कथि	भा. १०३०
आश्रमिणः पा	,, १९८६	आहरेन्मूल	याज्ञ. १०९१	इति तेन पु	,, १०२७,
आश्रमेषु द्वि	मनुः १९२६	आहर्ता वाजि	कात्या. ७६६		१२८५
आश्रयः शस्त्र	कात्या. १६४९	आहर्ता वाजि	भा. १९८५	इति त्रयो वा	वेदाः ९०३
*आश्रयशस्त्र	,, ,,	आहारकाले	कात्या. ७२८	इति दत्तस्या	कौ. ७९४
आश्रितस्तद	,, ७११	आहारमयं	शंखः १०२५	इति द्वेषः	,, १०३६
आ संयतमि	वेदाः ८०९	*आहितं चैव	दक्षः ८०७	इति निष्पत	,, १०३८
*आ संस्कारं भ	नार. १५५४	आहितोऽपि ध	हारी. १०१६	इति पथ्यनु	,, ,,
आ संस्कारात्	,, ,,	आहितोऽपि ध	नार. ८३२	इति पारुष्य	,, १०३५
आसंस्काराद्ध	शंखः १४७३	आ हि यावापृ	वेदाः ११५९	इति पुनात्ये	वेदाः ९०३
आसनशय	गौत. १७९४	आ हि ध्मा सून	,, ११५८	इति पृष्ठा मु	भा. १०२८
आसनानि च	भा. ८६०	आहुरुत्पाद	मनुः १०७०	इति प्रतिषे	कौ. १०३७
आसनार्हस्या	विष्णुः १६०९	आहृता तत्स	भा. १०२९	इति भर्तृव	भा. १०२९
आसनेनोप	भा. १०२८	*आहूय स्थाप	बृह. ८७२	इति भर्म	कौ. १०३५
आसन्नमेते	कौ. १०४०	आहृत्य पर	कात्या. १९४१	इति मर्यादा	,, ९२९
आ सप्तमात्	नार. १०९४	आहृत्य स्त्रीध	,, ७११	इति यास्ताः क	भा. १०३२
आसप्तमाह	अनि. १५२९	आहृत्य स्थाप	बृह. ८७२	इति राजप	कौ. १६८९
आसमापत्तेः	आप. १६०६,	आहैको दर्श	,, ६७१	इति रुद्रादे	वेदाः ९०३
	१६६४	आह्वानकारी	अपु. १९४३	इति चागन्त	भा. १९८५
आसहस्रात्प	वेदाः १५९७,	*आह्वापकादे	नार. १७५५	इति वास्तुवि	कौ. ९२९
	१६०१, १६०३	*आह्वायकादे	,, ,,	इति विवाह	,, १४३०
आसां भोगे न	कात्या. १११०	इक्ष्वाकूणां कु	वारा. १३२९	इति स्त्रीधन	,, ,,
आसां शुद्धौ वि	भा. १०३०	इच्छतः स्वाभि	नार. ८२९	इत्थं विरुद्धा	अनि १९४३
आसामन्यत	नार. १८८२	इच्छन्ति पित	,, ६९२	इत्यतिचारः	कौ. १०३६
आसीतामर	मनुः १०६२	इच्छन्तीमिच्छ	,, १०९८	इत्यनुलोमाः	,, १२८८
आसीत् सुन	पद्म. १३७६	इच्छन्त्यामाग	व्यासः १८८९	इत्यर्थमिष्य	भा. १९७८,
आसीद्विभाव	भा. १९८३	इच्छाकृता क	अनि. ६३५		१९८५
आसीनोऽधो गु	नार. ८२६	इच्छामि सरि	बारा. १०७६	इत्याचार्याः	कौ. १८००
आसुरादधि	भा. १२८६	इच्छेयं सुखि	,, ,,	*इत्यादिप्रत्य	कात्या. ६५८
आसुरादिषु	कात्या. १४५९;	इडा देवी भा	वेदाः १००६	इत्याधिः प्रत्य	,, ,,
	यमः १४६२	इतरदित	बौधा. १९१९	इत्युक्ताहं त	भा. १२८६
आसेधयस्व	बृह. ७२७	*इतरस्मिन् कु	,, ,,	इत्येतेऽदाया	वसि. १२७८
आस्तृत्वा साधु	शुनी. १११९	इतरा तु ध	दक्षः १११४	इत्येते दाया	,, १२७३
आस्मै रीयन्ते	वेदाः ९८०	*इतरानपि	मनुः ९३६	इत्येतेऽन्ये चा	कौ. ११८५
आस्य भवस्या	,, ९७१	,, ,,	कात्या. १७६१	*इत्येते मुनि	यमः १३५१
		इतरे कृत	मनुः १६२७	इत्येते वै स	भा. १२८७

इत्येते संक	यमः १३५१	इमां खनाम्यो	वेदाः ९९०	इह लोके च	वारा. १०७६
इत्येवं मुनि	मार्क. १५३०	इमां त्वमिन्द्र	॥ ९८६	इह वा तार	भा. १९८५
इत्येवमाद+	नार. १७४६	इमाः प्रजा म	भा. १०३३	इहान्यां कीर्ति	मनुः १०६४
*इत्येष मुनि	मार्क. १५३०	*इमान् धर्मा	संप्र. १६५५	इहैवसाथ	वेदाः ९९८,
इदं खनामि	वेदाः ९९७	इमानप्यनु	मनुः ९३६		१०००
इदं तदमे	॥ ६०२	इमा नारीर	वेदाः ९७८	इहेमाविन्द्र	॥ १००४
इदं तद्रूपं	॥ १००१	इमानि त्रीणि	॥ ९२२	इहैव सन्तः	॥ ६०२
इदं सत्यं व	स्कन्द. १९६५	इमा रामाः स	॥ ८१४	इहैव सन्नि	॥ ६०१
इदं सु मे न	वेदाः १००२	इमे मयूखा	॥ १०००	*इहैव सा च	वसि. १०२१
इदं हिरण्यं	॥ ९९८	इमे ये नार्वा	॥ ११२१	इहैव सा ति	॥ १०२२;
इदमन्यच्च	भा. १०३२	इमे वै बन्धु	भा. १२८४		यमः १११३
इदमस्येति	कात्या. ८९७	इयं नारी प	वेदाः १००४,	इहैव सा शु	याज्ञ. १०८५
इदमुग्राय	वेदाः १९०१		१४२३	उहैव स्तं मा	वेदाः ९८५
इदानीं भाग	वृय. १३५५	इयं नार्युप	॥ १००४	ईक्षितः प्रति	भा. ८६०
इदानीमह	बौधा. १२७१	इयं भूमिर्हि	मनुः १०७१	ईडे अभि स्वा	वेदाः १९००
इदानीमेवा	आप. १२६७	इयं ह मत्वा	वेदाः ९९७	ईदृशं धर्म	भा. १०३०
इदावत्सरा	वेदाः ८४२	इयमग्रे ना	॥ ॥	ईदृशीं त्वनु	कात्या. १११०;
इन्द्रं जुषाणा	॥ १००६	इयमददा	॥ ६००,		कौ. १८५०
इन्द्रं दुरः क	॥ १००५		१२५८	ईर्ष्यापण्डश्च	नार. १०९४
इन्द्र आसीत्सी	॥ ९२४	इरा पुंश्चली	॥ ८४२	ईर्ष्यापण्डाद	॥ १०९५
इन्द्र कर्तुं न	॥ ११५९	इषवस्तस्य	नार. ९४७,	ईर्ष्याया ध्रा	वेदाः ९९७
इन्द्रश्च विष्णो	॥ ११८०		९४८, ११३१	ईर्ष्यारोपौ ब	वारा. १०७५
इन्द्रश्च वै न	॥ १५९७	इषिरेण ते	वेदाः ११५९	*ईर्ष्यापण्डाद	नार. १०९५
इन्द्रश्चिद्धा त	॥ ९७४	इषुः कामस्य	॥ ९९८	*ईर्ष्यासूयस	॥ ११०२
इन्द्रस्य वृत्र	॥ ९९९	इषुरिव दि	॥ १६००	ईर्ष्यासूयास	॥ ॥
इन्द्रस्यार्कस्य	मनुः १९३०	इष्कृताहाव	॥ ९२३	ईशानासः पि	वेदाः ११२०,
इन्द्रामी व्यावा	वेदाः १००१	इष्टं दत्तं त	भा. १२८४		११५८
इन्द्राणीमासु	॥ ९८७	*इष्टं विना तु	बृह. १७८९	ईशाना स्त्री ध	लौगा. १४६३
इन्द्राणीव सु	॥ १००२	इष्टकाङ्गार	व्यासः ९६१	ईशा वशस्य	वेदाः १०००
इन्द्राणीवावि	॥ १००७	इष्टकापूर्ण	बृह. १७६०	ईशास्तु सर्वे	भा. ८१८
इन्द्रापतिर्घ्नी	॥ १००१	*इष्टकाफल	॥ १८३०	ईषच्च कुरु	॥ १०३२
इन्द्रियं वै सो	॥ १००५	इष्टकीपल	॥ ॥	उक्तं तुष्टिक	कात्या. ७१३
इन्द्रियमेव	॥ ॥	*इष्टतः स्वामि	नार. ८२९	उक्तं ते विधि	भा. १२४४
इन्द्रेण प्रेषि	॥ ११४३	इष्टानि चाप्य	भा. १९७८	उक्तलाभक	वृका. ९०१
इन्द्रो मरुत्वा	॥ ७९१	इष्टापूर्तं च	॥ १९६३,	उक्तलाभास्तं	भार. ९००
इन्द्रो यतीन्	॥ १५९५		१९६४	उक्तलाभाद्वा	॥ ॥
इन्द्रो विश्वस्य	॥ ८०९	इष्टापूर्तस्य	वसि. १९२०	उक्तलाभे आ	विष्णुः ८९१
इन्द्रो विश्वान्	॥ १९७१	इष्टिकाभस्म	स्कन्द. १९६६	उक्तवाक्ये मु	वारा. १३२९
इन्द्रो वै वृत्र	॥ ११८१	इह कीर्तिम	हारी. १०१६	*उक्तश्चेति स	व्यासः १८८९
इमं कुमारं	भा. १९८४	* ॥ ॥	मनुः १०६४;	*उक्तश्चेति स्व	॥ ॥
इमं धर्मप	॥ १०२८		याज्ञ. १०८५	उक्तादल्पत	कात्या. ८९८
*इयं निगृह्य	मनुः ७४३	इह तस्मात्प्र	भा. १२८४	उक्ता पञ्चगु	बृह. ६३०
इमं नु सोम	वेदाः ९६८	इह प्रजां ज	वेदाः १००२	उक्तो दण्डः शू	विष्णुः १६७०
इमं लोकम्	भा. १०२८	इह प्रियं प्र	॥ ९८३	उक्तो नियोगो	बृह. ११०९
इमं वि प्यामि	वेदाः ९९१	इह प्रेय च	वारा. १०७५	*उक्त्वा नियोगो	॥ ॥
इमं हि सर्व	मनुः १०४६	*इह लोकम्	मनुः १०६४	उक्त्वा परुष	वृका. १८३५

उक्थेष्विन्द्रं आ	वेदाः १९७९	उत्कोचकाश्चौ	मनुः १६९३,	उत्तमानां तु	१२८४
उग्रं पर्यच	भा. १२८५		१९२९	भा. १०२९	
उग्रं पश्यच्च	वेदाः ६०५	उत्कोचजीवि	विष्णुः १६११;	उत्तमानामी	हारी. १७६९
उग्रं पश्यच्च	,, ६०१	याज्ञ. १६३९, १९३२; कात्या.	१७६१; व्यासः १९४२	उत्तमायां व	शंखः १८४८;
उग्रं पश्ये उ	,, ६०२,		नार. ११३०	उत्तमावर	नार. १८८३
	१९०२	*उत्कोचशूत	विष्णुः १९८३	*उत्तमा स्वैरि	कौ. १६१८
उग्रं पश्येद्रा	,, ६०१	उत्कोचशुल्क	नार. १७४६	उत्तमेभ्यश्च	नार. ७०२
उग्रं पश्ये रा	,, ६०३,	*उत्कोदकाः सो	,, ९१७	उत्तमे राज	,, ११०४
	६०५, १९०२	उत्क्रम्य तु वृ	,, १७५६	उत्तमे साह	शुनी. १७६७
उग्रं युयुज्म	,, ६००	उत्कोशतां ज	विष्णुः १७९७	उत्तमो वाऽध	नार. १६४३
उग्रं वचा अ	,, १५९६	उत्कोशन्तम	व्यासः १७६४	उत्तमो वाऽध	याज्ञ. १६३७
उग्रः पारश	नार. ११०४	*उत्क्षेपकः कु	विष्णुः १६७०;	*उत्तमो ग्यायु	नार. ८२८
उग्रस्य चिन्म	वेदाः १८९५	उत्क्षेपकः स	व्यासः १७६४	उत्तराहमु	वेदाः ९९०
उग्रानुग्रेषु	विष्णुः १९२१	उत्क्षेपकप्र	याज्ञ. १७३७;	उत्तरे मय	बृह. १९४१
उग्रार्चेषायां	कौ. ११८५		व्यासः १७६५	उत्तरेषु च	भा. १०२७,
उग्रो राजा म	वेदाः १४६४,	*उत्क्षेपकश्च	,, १७६४	उत्तरेषु म	१२८४
	१६००	*उत्क्षेपकस्तु	बृह. १७६०	उत्तरोत्तर	,, १२८५
उचितस्तस्य	कौ. ११८५	उत्क्षेपकस्य	,, ,	*उत्तरौ च वि	बृह. ७३४
उच्चैःश्रवा हि	भा. ८४०	उत्क्षेपकाः श	,, १७५८	उत्तरौ तु वि	,, ६७१
उच्चैर्विक्रोश	संव. १८९१	उत्तमं चेति	नार. १६४२	उत्तानपणं	,, ९९०
उच्छेद्याः सर्व	कात्या. ८७६	उत्तमं तस्य	मत्स्य. १९७५	उत्तानयोश्च	,, १९७९
उज्झितप्रन	कौ. १६८४	उत्तमं द्वाद	स्मृत्य. १३७३	उत्तिष्ठेतः कि	,, १००२
उज्जामादिक	बृह. ७०८	*उत्तमं वेति	नार. १६४२	उत्तिष्ठतो वि	,, ,
उत त्वं पुत्र	वेदाः १९७९	उत्तमं सर्व	भा. १९८५	उत्तुदस्त्वोत्	,, ९९८
उत घा नेमो	,, ९७२,	उत्तमं साह	विष्णुः १६६९	उत्थाप्य शय	शुनी. १११९
	१५९५	*उत्तमः कार्य	नार. ८२८	*उत्पत्त्यैवार्थ	गौत. ११२४
उत त्वा स्त्री श	,, ९७१	उत्तमः साह	अपु. १७९२	उत्पत्त्यैवार्थ	,, ,
उत दासा प	,, ८१०	उत्तममभ्य	विष्णुः १६७०	उत्पद्यते गृ	मनुः १३०६
उत प्रहाम	,, १९००	*उत्तमर्णर्ण	बृह. ७०८	उत्पन्नसाह	नार. ७०३,
उत यत्पत	,, ९९८,	उत्तमर्णश्च	विष्णुः ७१६		११०३
	१८३९	उत्तमर्णाध	नार. ६९२;	*उत्पन्ने चौर	कात्या. १३४९
उत वै याच	,, ८१४		बृह. १४०२	उत्पन्ने त्वौर	,, ,
उताश्विनाव	,, १००४	*उत्तमश्चायु	नार. ८२८	उत्पन्ने स्वामि	याज्ञ. ९४३
उताहमस्मि	,, ९८७	*उत्तमश्चास्थि	बृह. १८३१	उत्पादको य	कात्या. ८३९
उतो अह क	,, ९७४	उत्तमश्चेति	व्यासः १८८९	उत्पादनम	मनुः १०५२
उत्कमेयुः स्व	अपु. १९७०	उत्तमस्त्वस्थि	बृह. १८३१	उत्पादयितुः	आप. १२६७
उत्कर्ष योषि	मनुः १०५१	उत्तमस्त्रायु	नार. ८२८	उत्पादयेत्पु	मनुः १३०८
*उत्कृत्य लिङ्गं	बृह. १८८६	*उत्तमस्यार्धि	बृह. १७८९	उत्सवे तु पि	बृह. ११०६
उत्कृत्य लिङ्ग	,, ,	*उत्तमस्यार्धि	,, ,	*उत्सवे पितृ	,, ,
उत्कृष्टं चाप	नार. १९३७	उत्तमस्यार्धि	,, ,	उत्साहमन्त्र	अपु. १९७०
उत्कृष्टायाभि	मनुः १०४१	*उत्तमां भज	मनुः १८६६	उत्सृजेत् क्ष	नार. १९३७
उत्कृष्टासन	अपु. १८३५	उत्तमां सेव	,, ,	उत्सृष्टमामि	भा. १९७८
*उत्कृष्टेन ए	विष्णुः १७९६	*उत्तमां सेव्य	,, ,	उत्सृष्टवृष	विष्णुः ९०५
*उत्कोचकः सा	नार. १७४६	उत्तमागम	विष्णुः १८४६	उत्सृष्टो गृध्र	याज्ञ. १३३४
*उत्कोचकाः सो	मनुः १६९३	उत्तमादव	भा. १०३३,	उदकं च स्नि	मनुः १९८७
,, ,	नार. १७४६				

उदकं चैव	कात्या. १२२८	उद्यच्छ्वम	वेदाः १००१	*उपचारकि	नार. १८८१
उदकधार	कौ. १६१९	उद्यतानां तु	कात्या. १६५१	उपचारस्त	,, ६४८
उदकयोग	गौत. १२०४	*उद्यतासि क	विष्णुः १६१२;	उपचाराभि	भा. १२८६
उदकुम्भान	वेदाः ८११	कात्या. १६५०		*उपचारार्थ्या	शंखः १२०७
उदक्यास्त्वास	वसि. १९७७	*उद्यतासि च	,, ,	*उपचार्यः स्त्रि	मनुः १०६०
*उदगातां भ	वेदाः ६०५	*उद्यतासि वि	विष्णुः १६१२	*उपचिह्नानि	,, ९३४
उदपात्राण्य	कौ. १२०७	उद्यतासिः प्रि	,, ,	उपच्छन्नानि	,, ,
उदरदास	,, ८१६	उद्यतासिर्वि	मनुः १६२६;	उपजीव्यद्दु	याज्ञ. १८२२
उदवसानी	वेदाः ७९१,		कात्या. १६५०	उपजीव्य ध	,, १६३६,
	८१४	उद्यतासिवि	विष्णुः १६१२		१९३३
उदश्विकेश	नार. १९३८	* , ,	कात्या. १६५०	उप तेऽधां स	वेदाः ९९०
उदासीनव	कौ. १६२१	*उद्यते तु शि	बृह. १८३०	उप ते स्तोमा	,, ९०२
उदितः स्यात्	कात्या. १२२९	उद्यतेऽस्मशि	,, ,	उप त्वाऽयानि	,, १००६
उदितोऽयं वि	मनुः १९०७	*उद्यतेऽस्त्रशि	,, ,	उपधाभिश्च	मनुः ७४४
*उदितो विस्त	,, ,	उद्यन्नद्य वि	वेदाः ११६३	*उपधाभिस्तु	,, ,
उदीची च प्र	सुम. ९००;	उद्यम्य शस्त्र	देव. १६५१;	उपधिदेवि	विष्णुः १६६९,
	जातू. ९०१		गालवः १६५४		१९०३
उदीर्घ्व नार्थ	वेदाः ९७८,	उद्यास्यन्वाऽअ	वेदाः १४०५,	उपधौ स्तेय	कौ. १९०४
	१००४, १२५७		१४२४	उपनिधिः ऋ	,, ७३५
उदीर्घ्वतः प	,, ९८२	उद्रिणं सिन्धे	,, ९२३	उपनिधिभो	,, ,
उदीर्घ्वतो वि	,, ,	उद व ऊर्मिः	,, १००२	उपनिपात	,, १९२४
उदुद्यते दा	बृह. १०४१	*उद्रसतः की	आप. ८४२	उपनिषदे	वेदाः १००७
*उद्गर्णिं प्रथ	याज्ञ. १८१५	उद्रहेत्पथ	स्मृत्य. १११८	उपनिषद्यो	कौ. १९२५
*उद्गूरणान्तु	कात्या. १८३२	उद्राहकारि	वसि. १९२१	*उपन्यस्ते च	कात्या. १२२५
उद्गूरणे तु	,, ,	उद्राहिता तु	शाना. १११६	उपन्यस्ते तु	,, ,
उद्गूर्णे प्रथ	याज्ञ. १८१५	उद्राहिताऽपि	नार. ११०१	*उपन्यस्तेन	,, ,
उद्गूर्णे हस्त	,, ,	उद्देगजन	मनुः १८५६	*उपन्यस्तेषु	,, ,
*उद्गूरणे तु	कात्या. १८३२	उद्देजनक	,, १८५५	*उपन्यस्य तु	,, ,
उद्गालकस्य	भा. १०२७,	उन्मत्तं पति	,, १०५६,	उपपन्नो गु	मनुः १३२६
	१२८५		१३९३	उपपातक	विष्णुः १७७०;
उद्दिद्यात्मान	नार. १७८६	उन्मत्तः कित्वि	स्मृत्य. १११८		याज्ञ. १७८२
उद्दिष्टमेव	,, ७६४	*उन्मत्तः पति	नार. १०९८	उप प्र जिन्व	वेदाः ९६३
उद्दिष्टानां से	कौ. ९२९	उन्मत्तजड	मनुः १३९२	उपप्लवनि	कात्या. ७१२
*उद्धरन्ति त	कात्या. ९५७	उन्मत्तपति	नार. १०९८	उप बर्बहि	वेदाः ९७७,
उद्धरन्ति पु	,, ,	*उन्मत्ताजड	मनुः १३९२		१८३६
*उद्धर्ताऽन्यस्य	श्रुम. ८५५	उन्मुञ्च पाशां	वेदाः ९९९	उपभोक्ता तु	नार. ७६४
उद्धारं ज्याय	बृह. १२३७;	उपकारं य	पैठी. १११५	उपभोगनि	कौ. ७३५
	मनुः १२४९	उपकारः कि	नार. १८८१	उपमद्ध्यति	वेदाः ७९२
उद्धारादिकं	कात्या. ७१४	*उपकारकि	मनुः १८५२	उप मा वर्त	,, १००६
उद्धारेऽनुद्धृ	मनुः ११९०	,, ,	नार. १८८१	उप मा श्यावाः	,, ८१०
उद्धारो न द	,, ,	*उपकुस्य च	,, १७८८	उपरि निवि	कौ. ९३०
उद्धृतद्रव्या	विष्णुः १२८१	*उपकुस्य तु	,, ,	उपलब्धवि	,, १६८१
उद्धृत्य कूप	बृह. १२२२	उपगच्छेत्प	,, ७०३,	उपलब्धिक्कि	कात्या. ८०५
उद्धृत्यान्यस्तु	श्रुम. ८५५		११०३	उपलब्धे ल	नार. १७५७;
उद्भिन्दतीं स	वेदाः १८९८	उपचर्यः स्त्रि	मनुः १०६०		कात्या. १७६३
उद्भिन्नं राज्ञः	,, १८९६	उपचारकि	,, १८५२	उपलिङ्गना	कौ. १८५०

उपवासार्थ	व्यासः ११११, १५२४	उप्यते यद्धि	मनुः १०७१	उशाना वेद	भा. १०३२
उपश्रवण	कात्या. ९५७	उभयं चैव	बौधा. १९२०	उशान्ति धा ते	वेदाः ९७६, १८३६
उपसंगृह्य	नार. ७४८; अनि. ७५६	उभयं तु स	मनुः १०७०	उशान् ह वै	७९१
उपसर्जनं	मनुः १३१७	उभयं दृश्य	भा. १०३३	उष ऋणव	६०१
उप स्तृणीहि	वेदाः १००२	उभयत उ	कौ. १६८५	उषस्तमस्यां	८०९
उपस्थानाय	नार. ६६९	उभयनेत्र	विष्णुः १७९६	उषाः पुंश्चली	८४२
उपस्थायवि	बृह. ६७१	उभयस्य पा	वसि. १९२१	उह्यते वा मृ	वृम. १११६
उपस्थितम	कौ. ८४४	उभये प्राजा	वेदाः ११४३	उह्यमानम	कौ. १९२४
उपस्थितस्य	याज्ञ. ६४५; बृहा. ७३१	२ " " + *उययोरथ	यमः १३५१	ऊढया कन्य	कात्या. १४५३
उपस्थितस्या	कौ. ६३८	उभयोरपि	बृह. १९१४	ऊढाऽपि देया	शाता. १११६
उपस्पृष्टं ग	भा. १२८७	उभयोरप्य	याज्ञ. ८४८, १३४२	*ऊढायाः कन्य	कात्या. १४५३
उपहन्तु	कौ. ८६२	उभयोरर्थ	यमः १३५२	ऊढायाः पुन	आदि. १३८४
उपहन्त्येत	नार. ८८७	उभयोश्चित्त	लिङ्ग. १३७६	ऊनं वाऽप्यधि	याज्ञ. १९३२
*उपांशु जन	बृह. ७६४	उभा जिग्यधु	वेदाः ११८०	ऊनं वाऽभ्यधि	१६४०
उपांशु येन	" "	उभावग्यत्र	भार. ९००	* " " "	१९३२
*उपागच्छेत्	नार. ७०३	*उभावपि च	मनुः १८६४	ऊनां चेत षोड	विष्णुः ६३७
*उपाधिदेवि	विष्णुः १६६९	उभावपि तु	" "	*ऊना चेतु सु	" "
*उपानयति	नार. ९१५	*उभावपि हि	" "	*ऊना चेत षोड	" "
*उपानयेद्वां	" "	उभा हिरण्य	वेदाः ९७४	*ऊनाधिकवि	याज्ञ. ११६९
उपानयेद्वा	" "	उभे त एक	मनुः ८८१	ऊने षष्टमं	कौ. १६७६
*उपानयेद्वा	" ९१६	उभे धुरौ व	वेदाः ९८९	ऊर्जं पृथिव्या	वेदाः १८३९
उपायनीकृ	कौ. ८०८	उभे सहस्व	" ९९०	ऊर्णातुलायाः	कौ. १६७३
उपायैः शास्त्र	नार. १९३५	उभौ क्रियानु	वसि. ७३२	ऊर्ध्वं गच्छति	भा. १०३०
उपायैः साम	बृह. १९४१	उभौ चार्थानु	बृह. ७३४	*ऊर्ध्वं च पञ्च	कालि. १३७७
उपायैर्विवि	नार. १७४५	*उभौ तौ चौर	मनुः ७४३	ऊर्ध्वं तु काला	मनुः १०४२
*उपार्जितं ज्ये	शंखः १२८३	" " "	" ७९६	ऊर्ध्वं तु पञ्च	कालि. १३७७
उपासते सु	देव. १३५०; वसि. १९८२	उभौ तौ नार्ह	" १३९५	ऊर्ध्वं दायार्दं	कौ. १४३०
उपासन्ते हि	भा. ८६१	*उभौ निगृह्य	" ७४३	ऊर्ध्वं पितुः पु	गौत. ११४४
*उपेक्षकः श	कात्या. १६५०	उभौ वर्णावृ	वेदाः ९६८, ११२०	ऊर्ध्वं पितुश्च	मनुः ११४९
" " "	पैठी. १६५३	*उभौ वार्थानु	बृह. ७३४	ऊर्ध्वं मासत्र	कात्या. ६३२
उपेक्षकोऽनि	कात्या. १६५०	उरुं लोकं सु	वेदाः १००१	* " " "	" ६३३
उपेक्षणाद्वि	स्मृत्य. ७५६	उरुगूलाया	" ८१२	*ऊर्ध्वं मासप्र	" ६३२
उपेक्षमाणो	नार. १७५७, १९६१	उर्वशी हाप्स	" १००९	*ऊर्ध्वं लब्धं च	" १४५४
उपेक्षया वि	बृह. ६५४	उर्वारकमि	" १००८	ऊर्ध्वं लब्धं तु	" १४५३
*उपेक्षाकार	कात्या. १६५०	उल्लखले प	नार. ७६४	ऊर्ध्वं विभागा	मनुः १५६३; नार. १५६७
उपेक्षाकार्य	" "	*उल्काभिदाय	यमः १६५२	ऊर्ध्वं संवत्स	कात्या. ६३३; मनुः १०५५, १३९३
*उपेक्षी कार्य	" "	*उल्काभिदाय	" "	ऊर्ध्वं सप्तमा	गौत. १०११
उपेया देवं	वेदाः १२६१, १९८१	उवाच चैनां	वारा. १०७६	ऊर्ध्वमाधिग	" १९४८
उपोप मे प	" ९६६	उवाच नर	" १३२९	*ऊषरं मुखि	बृह. ७८७
उप्ते बजि प	कात्या. ११११	उवाच वच	भा. ८४०	ऊषरं मूष	" ७८६
		उवास नग	" १९८६	*ऊषरं मूषि	" ७८७
		उवे अम्ब सु	वेदाः ९८६	*ऋक्थं प्रीतिप्र	कात्या. १२०२
		उशतीः कन्य	" १००३	*ऋक्थं मृतायां	बौधा. १४२७

* ऋक्थं मृतायाः	बौधा.	१४२७	* ऋणं स दाप	कात्या.	७१०	ऋणिनः प्रति	भा.	१९६४
* ऋक्थगोत्रे ज	मनुः	१३२७	ऋणं सखाभं	"	६५८	ऋणिवप्रति	नार.	६६९
* ऋक्थग्राहिणि	विष्णुः	१३८९	ऋणं ह वै जा	वेदाः	१२६१	* ऋणी च न ल	बृह.	६५२
ऋक्थग्राहिभि	"	"	ऋणं ह वै पु	"	६०४	* ऋणी न प्राप्नु	"	६५३
* ऋक्थन्यायेन	बृह.	१२२३	* ऋणग्राहिणि	विष्णुः	६७८	ऋणी न लभ	"	६५२;
ऋक्थपिण्डप्र	"	१३४८	ऋणभाग द	बृह.	७०८		कात्या.	६६०
* ऋक्थपिण्डाम्बु	"	"	ऋणमस्मिन्तं	वेदाः	६०४,	ऋणे देये प्र	मनुः	७२०
* ऋक्थपिण्डार्घ	"	"	१२५९; वसि.	१२७१;		ऋणे धने च	"	१५७१
* ऋक्थादर्ध स	नार.	१३४७		विष्णुः	१२७९	ऋणेष्वज्ञाय	गोभि.	७१५
* ऋक्थादर्धांश	"	१३४६	ऋणमात्मीय	बृह.	७०७	ऋणेश्वतुर्भिः	भा.	१२८३
ऋक्थिभिर्वा प	कात्या.	८०४	* ऋणमेवं कृ	कात्या.	१२२९	* ऋणोदये प्र	मनुः	७२०
ऋक्सामाभ्याम	वेदाः	१०००	ऋणमेवं वि	नार.	६९७;	ऋतं वै सत्यं	वेदाः	१८३७
ऋग्वेदवादा	ब्रह्म.	१११९		कात्या.	७१२,	ऋतस्य योनौ	"	९८३
* ऋणं क्षेत्रं गृ	बृह.	१५६९		७१३, १२२९		ऋतावृतौ रा	भा.	१२८५
ऋणं गृहीत्वा	कात्या.	७१४	ऋणरिक्थयोः	कौ.	१२०७	ऋतुकालगा	वसि.	१९७७
* ऋणं च कार	बृह.	७८५	ऋणा च ध्रुणुः	वेदाः	६००	ऋतुकाले तु	भा.	१०३०
* ऋणं च सोद	नार.	८३२	ऋणा चिद्यत्र	"	६००	ऋतुत्रयमु	विष्णुः	१०२२
* ऋणं चात्मीय	बृह.	७०७	* ऋणाच्च मोक्षि	नार.	८३०	ऋतुत्रयस्यो	कात्या.	६३२
* ऋणं चोदुः स	नार.	७००	ऋणात्पिता मो	"	६९२	ऋतुत्रये व्य	विष्णुः	१०२२
* ऋणं तद्धर्म	हारी.	७९४,	* ऋणात्पिता स	"	"	ऋतुप्रतिरो	कौ.	१८४८
		८०८	ऋणादहम	भा.	१२८५	ऋतुप्राप्तसु	भा.	१०२८
ऋणं तयोः प	नार.	७०२	ऋणादानं प्र	बृह.	७५०	ऋतुमत्यां हि	वसि.	१०२१;
ऋणं तु दाप	कात्या.	७१०	ऋणादानप्र	"	६२८		मनुः	१०४२
ऋणं तु सोद	नार.	८३२	* " " "	"	७५०	ऋतुस्नातां तु	बौधा.	१०१९
* ऋणं दद्यात्प	याज्ञ.	६८३	* ऋणादानोदप्र	"	६२८	ऋतुस्नातां न	"	१०२०
ऋणं दद्यात्पि	नार.	६९६	ऋणानां सर्व	नार.	६२५	* ऋतुस्नातां भ्रा	यमः	१११३
ऋणं दातुम	मनुः	६८०;	ऋणानुरूपं	बृह.	७२६	ऋतुस्नाता तु	मनुः	१०५७
	अनि.	७३१	ऋणाच्चो नर्ण	वेदाः	६०३,	* ऋतौ तु तस्यां	यमः	१११३
* ऋणं दाप्यं तु	कात्या.	६५८		१९०२		ऋतौ नोपैति	बौधा.	१०१९
ऋणं दाप्यस्तु	"	"	ऋणार्थमाह	कात्या.	७११	ऋतौ विमुच्य	भा.	१०३०
ऋणं दाप्याः प्र	व्यासः	६७६	ऋणावा विभ्य	वेदाः	६००,	ऋतौ स्नातायां	यमः	१११३
* ऋणं देयं मू	प्रजा.	७१५		१८९५		* ऋत्विक् च त्रि	नार.	७८३
ऋणं देयम	नार.	६२२	* ऋणिकं तं प्र	नार.	६७०	ऋत्विक् तु त्रि	"	"
* ऋणं धर्मादि	बृह.	७०९	* ऋणिकं निर्ध	बृह.	७२६	ऋत्विक् पुरो	मासो.	१९७०;
* ऋणं पतिकृ	नार.	६९९	ऋणिकः सध	नार.	७२४;		भा.	१९८५
ऋणं पुत्रकृ	बृह.	७०८;		यमः	७३०	ऋत्विगाचार्या	वसि.	७७०
	कात्या.	७१३	ऋणिकस्तं प्र	विष्णुः	६६२;	* ऋत्विग्यदि मृ	मनुः	७७३
ऋणं पैताम	व्यासः	६७६		नार.	६७०	ऋत्विग्यदि वृ	"	"
* ऋणं प्रदाप	कात्या.	७१०	* ऋणिकस्तु प्र	"	"	ऋत्विग्यज्यम	नार.	७८३;
ऋणं प्रीतिप्र	"	१२०२	ऋणिकस्य ध	भार.	७३१		शुनी.	७९०
* ऋणं लाभं च	"	६५८	ऋणिकस्यापि	नार.	७०६	* ऋत्विग्वा तद	आप.	१४६६
ऋणं लेख्यं गृ	बृह.	१५६९	ऋणिकस्यार्थ	भार.	७३१	ऋत्विग्न्यायेन	बृह.	१२२३;
ऋणं लेख्यकृ	याज्ञ.	६८५	* ऋणिकेन कृ	कात्या.	६३१		कात्या.	१२२५
* ऋणं लेख्यग	"	"	ऋणिकेन तु	"	"	ऋत्विजं यस्त्य	मनुः	७७६,
* ऋणं वा यत्कृ	नार.	६९६	ऋणिको दाप्य	बृह.	७२५		१९२६	
ऋणं घोहः स	"	७००	ऋणिकद्वयं त	बृह.	६७७	ऋत्विजः राम	"	७७३

ऋत्विजां व्यस	नार.	७८३	*एकत्र शय	बृह.	१८८५	एकां स्त्री कार	बृह.	१२२३
*ऋत्विजा येन	कात्या.	१२२५	एकदेशद	कौ.	१०४०	एकाङ्गवध	कौ.	१६१७
ऋषभषोड	गौत.	१२३३	एकदेशे स	,,	८६३	एका चेत्पुत्रि	बृह.	१३४८;
ऋषभोऽधिको	,,	,,	एकद्वित्रिच	कात्या.	७८८	वृष. १३६२; संप्र.	१३८४	
* " " "	शंख.	१२८३	एकधनेन	आप.	११६४	एकातिथिम	वेदा:	१५९४,
ऋषयो वै स	वेदा:	८१२	एकपदीप्र	कौ.	९२६		१६५६	
ऋषिदेवम	भा.	१२८४	एकपाकेन	बृह.	११४१;	एकादशगु	याज्ञ.	८६८
ऋषिपुत्रस्त	,,	१०२७,	देव. ११४२; शाक.	१५८८;		एकादश पृ	ब्रह्म.	१३७४
		१२८५	आश्व.	,,		एकादशे स्त्री	मनु:	१०५७
ऋषिपुत्रोऽथ	,,	१०२७,	*एकपाके नि	बृह.	११४१	एकधिकं ह	,,	११९१
		१२८५	*एकपात्रे च	कात्या.	८७६	एकान्तचयो	भा.	१०२९
ऋषीणामपि	,,	१०२७	*एकपात्रेण	,,	,,	एकान्तरश्च	विष्णु:	१९८३
ऋषीणां व्यासि	,,	,,	एकपात्रेऽथ	,,	,,	एकान्तरस्तु	नार.	११०५
*एकं धन्तां ब	विष्णु:	१७९७	*एकपात्रे स	,,	,,	एकान्तेनैव	कात्या.	६३१
" " "	याज्ञ.	१८१८	एकपुत्रो ह्य	भा.	१२८३	एका माता द्व	विष्णु:	१२४३
एकं चक्षुर्य	भा.	१२८३	एकभागाति	कात्या.	८९८	एकमुत्क्रम्य	देव.	१११२
एकं चेद्बह	कात्या.	१६४९	एकमुत्पाद	मनु:	१०६५	एकाम्बरा कृ	शुनी.	१११९
*एकं तु बह	बृह.	१६४७	एकमेव क	कालि.	१३७७	एकार्थतायां	भा.	१९६४
एकं बहूनां	विष्णु:	१७९७	एकया प्रज	भा.	१२८५	एका शताधि	,,	१२८३
एकं भवेद्वि	बृह.	११४१	एकरूपा द्वि	कात्या.	१९१५	एकसनोप	विष्णु:	१७९६
एकं रजस	वेदा:	८१२	*एकरूपो द्वि	,,	,,	*एकाहे ग्रह	कात्या.	७२९
एकं वृषभ	मनु:	१२३५	एकवर्णे वि	भा.	१०३०	एकाहे लिखि	,,	,,
एकं शूद्रः+	विष्णु:	१२४०	एकवासा घृ	यम:	१११३	*एकेच्छया कृ	याज्ञ.	६६७
एक एव प	भा.	१०२६,	एकव्रतस्क	हारी.	१०१४	एकेनैवावि	मरी.	१५८७
		१३९०	*एकव्रते क	,,	,,	*एकैकं च द्वि	बृह.	१७८९
एक एव स	देव.	१२०३	एकशतं ता	वेदा:	१६००	एकैकं तु त्रि	,,	१७८८
एक एव सो	वेदा:	१०१०	*एकशफद्वि	गौत.	११८३	एकैकं पुन	बृह.	८३४
एक एवौर	मनु:	१३२४;	एकशय्यास	बृह.	१८८५;	एकैकं वा ध	गौत.	११८२
	बृह.	१३४८		व्यास:	१८८९	एकैकः पुन	बृह.	८३४
*एककूलनि	,,	९५२	एकश्वेदुज	नार.	९४५	एकैकमित	गौत.	११८२
एकक्रियानि	कात्या.	६५६	*एकश्वेव न	,,	,,	एकैकस्मिन्तु	बौधा.	१०१९
*एकक्रियाप्र	बृह.	७८६	एकस्तु चतु	आश्व.	१५८८	एकैव हि भ	भा.	१२४४
*एकक्रियावि	कात्या.	६५६	एकस्त्रोपुत्रा	कौ.	११८४	एकोढानाम	विष्णु:	१२७९
एकचक्राप	शंख.	१६७२	एकस्थानास	कात्या.	१८८७	एकोदरे जी	बृम.	१५६२
*एकचक्राह	,,	,,	एकस्था हि श	कौ.	८६३	एकोद्दिष्टं पि	कालि.	१३७७
*एकच्छायां प्र	कात्या.	७१२	एकस्मिंस्तोल	स्कन्द.	१९६६	एकोऽपि स्थाव	स्मृत्य.	१५८८
*एकच्छायाकृ	,,	,,	एकस्मिन् य	बृह.	१७६०	*एकोऽयनीशः	बृह.	१५८५
एकच्छायाप्र	,,	,,	*एकस्य चेत्	नार.	७८२	एको बह्वीर्जा	वेदा:	९९४
एकच्छायाधि	याज्ञ.	६६७;	एकस्य चेत्स्या	,,	,,	एको भर्ता हि	अनि.	१११८
कात्या.	७१२; विष्णु:	१२८१	एकस्य चैव	अनि.	११९४	एको यद्वज्र	कात्या.	९५७
*एकच्छायादिथ	याज्ञ.	६६७	एकस्य बह	बृह.	१६४७	एको विद्वर्ण	भा.	१२८७
एकजातिर्दि	मनु:	१७७५,	एकस्य बह्वयो	भा.	१०२७	एकोऽश्रीयाद्य	विष्णु:	६३७
		१७८८	एकस्यां बह	अनि.	११९४	एको ह्यनीशः	बृह.	८०३,
एकतो वा कु	भा.	१९७८	एकस्यापि सु	बृह.	१३४८;		१५८५; व्यास:	१५८७
एकत्र कूल	बृह.	९५२		संप्र.	१३८४	एजदेजद	वेदा:	९९८
*एकत्र जल	,,	,,	एकां वृद्धिम	अनि.	६३५	*एतं दण्डवि	मनु:	८६५

एतै ह ब्राह्म	वेदाः १५९६	एताँ ह वै मु	वेदाः १६०१,	एतेनैव प्र	नार. १६४२
*एतच्च गुरु	नार. ८२६		१६०२	एते पतिभ्य	वेदाः ९९८
एतच्छुल्कं भ	भा. १९८५	एताः कृत्याश्च	भा. १०३३	एते पापस्य	भा. १२८६
एतत्तदमे+	वेदाः ६०१	*एतानपति	याज्ञ. १६३५	*एते राज्ये व	मनुः १७१०
” ”	” ६०४	एतानादित्य	शान. १३६३	एते राष्ट्रे व	” ”
एतत्तु न प	मनुः १०४४	*एतानि कुम्भे	बृह. ९५०		१९०७
एतत्ते सर्व	भा. १२८७	एतानि तु य	भा. १२८३	एते वै सर्वे	वेदाः १८९७
एतत्पतिव्र	” १०२९	एतानि लोक	आदि. १३८४	एते शास्त्रेष्व	कौ. १६१९
एतत्पुरुष	नार. ६९२;	एतानि वै स	भा. १९६४	एतेषां कार	” १६८६
	वृष. ७१५	एतानि शूद्र	अनि. १९६७	एतेषां निप्र	मनुः १८७०
*एतत्पूर्वश्च	नार. ८३०	एतानि सत	नार. १९४०	एतेषां परि	वसि. ८१६
एतत्संप्रह	बृह. ११०६,	एतानुक्रम्य	कौ. १०४०	एतेषां पूर्वः	विष्णुः १२८०
१८८५; व्यासः	१८८९	एतान् दशाप	नार. १९४१	*एतेषां यः पू	” ”
एतत्संबोध	भा. १३९१	एतान् हरन्तु	” ७०४	एतेषु विहि	भा. १२४३
एतत्सर्वं पि	कात्या. १२२४	एतान् हि लो	मत्स्य. १६५५	एते सर्वे पृ	मनुः १६२७
एतत्सर्वं प्र	” ७१२	एतामेतस्ये	वेदाः ९९७	*एते हि कथि	मत्स्य. १६५५
एतत्सर्वं म	भा. १२४३	एतामेवाभि	” १५९४	*एतैरप्यव	नार. १७५३
एतत्सर्वं य	१२८७	एतावता का	शुनी. ८५६	एतैरुपाय	मनुः १०४७
एतत्सर्वं र	१२६६	एतावतीं मृ	” ”	एतैरुपायै	” १९३०
एतत्सर्वं वि	कात्या. १२२७	एतावदुक्त्वा	भा. १९८५	*एतैरेव प्र	नार. १६४२
*एतत्सर्वं स	” ७६८	एतावदेव	बृह. १५२०	एतैर्लिङ्गैर्न	मनुः ९३५
*एतदष्टाद	बृह. ८७५	एतावद्भिर्ऋ	नार. ७०३	एतैर्ब्रह्मैर्न	” १७०२
एतदाख्याय	भा. १०२८	एतावानर्थः	कौ. १५७१	एधन्ते अस्या	वेदाः ९८३
एतदाचष्ट	” १२८८	एतावानिव	मनुः १०७२	एनश्च वैर	१५९६,
एतदार्याव	वसि. १९२१	एतावान् पु	वेदाः १०१०		१५९७
एतदिच्छामि	भा. १०३१,	एताश्चान्याश्च	मनुः १०५१	एना पत्या त	९८३
	१२४३	एतासां यान्य	हारी. १०१७	एनो गच्छति	भा. १९६३,
एतदिच्छाम्य	” ८६१	*एतासामौर	बृह. १४५०		१९६४
एतद्वयं स	बृह. ७६६;	एता हि मनु	भा. १०३३	एनो राजान	वसि. १६६८
	कात्या. ७६८	एता हि स्वीय	” १०३२	*एभिस्तृष्ट	नार. १७५०
एतादि पर	भा. १९७८	एते कर्मक	नार. ८२५	एभिरेव गु	दक्षः १११४
एतादि ब्रूत	” १९८४	एते दोषानु	विष्णुः १६६९	एभिश्च व्यव	याज्ञ. १७२९
एतद्राजन्	” ८१९	एते द्वादश	देव. १३५०	एभिश्चिह्नैः स	कात्या. १८८७
एतद्वः सार	मनुः १०७५	एतेन देश	आप. १९१८	*एभिस्तु व्यव	याज्ञ. १७२९
एतद्विधाध	कात्या. १२२५	एतेन मिथः	कौ. ७३७	*एभिस्तृष्ट	नार. १७५०
एतद्विधान	मनुः ९११,	एतेन वै दे	वेदाः १३८५	एभ्यस्तृष्ट	” ”
	१२४५	एतेन वैया	कौ. ७३७	एभं पन्थाम	वेदाः १००२
एताद्विमृज्य	भा. १०३०	एतेन सम	भा. १९८५	एयमगन् प्र	” ९९६
एतद्वै ब्राह्म	वेदाः १००५	*एतेन सर्व	नार. ९१६	*एवं कार्याणि	मनुः १९०७
एतन्म आच	” १००६	एतेन स्कन्धा	कौ. ८६३	एवं कालम	कात्या. ७०९
एतन्मम ध	भा. ८१९	एतेन हि प	वेदाः १०१०	एवं कृतव	भा. १२८५
एतमेव त	वेदाः १५९७	एतेन हेन्द्रो	” १६०१	एवं क्रियाप्र	बृह. ७८६
एतमेव वि	मनुः १३९३	*एतेनात्मनो	गौत. १६६२	एवं गच्छति	भा. १०३०
एतस्मात्कार	भा. १०२६,	एतेनात्मोप	” ”	एवं गच्छन्	याज्ञ. १०८०
	१०३१	एतेनादेशो	कौ. ६३८	एवं गते ध	अनि. १११८
एतांश्चरैः सु	१९४१	*एतेनैव गृ	नार. ९४६	एवं चरन्	मनुः १९३१

एवं चैव व	भा. १०२७	एवं वृत्तां स	मनुः १०७५	एवा त्वं सन्ना	वेदाः १०००
एवं चोरान	कौ. १६७६	एवंवृत्तो रा	आप. १९१८	एवा दुष्कर्म्यं	॥ ६००,
एवं जातिषु	भा. ११८४,	एवं वृद्धिर्वि	भार. ६३५		६०१
	१२४५	एवं वैश्यो रा	वसि. १८४५	एवा नि शुष्य	॥ ९९७
एवं तयोर्वि	शंखः १२८२	एवं व्याधित	शंखः ७७१	एवा नि हन्मि	॥ ९९६
एवं तस्माद	स्कन्द. १९६५	एवं व्रतस	भा. १०३०	एवा परि ष्व	
एवं ते जीवि	भा. ८१९	*एवं षड्भिर्मा	हारी. ६०८	एवा पर्येमि	
एवं ते सम	॥ ८४०	एवं सद्विमा	॥ ॥	एवा भगस्य	॥ ९९८
एवं दण्डवि	मनुः ८६५	एवं समुद्भू	मनुः ११९०	एवा मथ्नामि	॥ ९९६
एवं दासीत्व	ब्रह्म. ८४०	एवं सर्वानि	॥ १९२८	एवामामभि	॥ ॥
एवं दुहित	भा. १२८८	एवं सह व	११२८	एवाहमद्य	॥ १८९९
*एवं द्वित्रिच	कात्या. ७८८	*एवं स्त्रीपुंस	१०७५,	एवेष्टूने यु	॥ ९७९
एवं धनाग	नार. १९४०		११२७	एष एव क	कौ. १०४०;
एवं धर्म वि	मनुः १०७२	एवं स्वभावं	॥ १०४९		भा. १२४४
एवं धर्मम	भा. १४२९	एवं हि भार्या	भा. १०३१	एष एव वि	नार. ७४९;
*एवं धर्मवि	मनुः ८६५	एवं हि विन	नार. ९१८		याज्ञ. ९४२, १९१०
*एवं धर्मोऽस्त्रि	॥ ८४६	एवं ह्याह अ	शंखः १२८१	एष एवोदि	बृह. ७५२
एवं धर्मो द	कात्या. ८८९	एवमज्ञानि	मासो. १९७०	एष ते रुद्र	वेदाः ९९१,
*एवं धर्म्यवि	मनुः ८६५	एवमतिंसं	कौ. १६८७		१४१५
एवं धर्म्याणि	१९०७,	एवमत्याज्या	शंखः १६१३	एष दण्डः स	बृह. १७९०,
	१९२८	*एवमध्वा ग	कात्या. ८५४		१८३०
एवं नार्यो न	भा. १०३१	एवमर्थच	कौ. १६९०	एष दण्डवि	मनुः १८०१
एवं निःसंश	स्कन्द. १९६६	एवमष्टवि	स्कन्द. १९६७	एष दायवि	भा. ११८४
*एवं पञ्च ब्रा	वसि. १०२२	एवमस्मात्स्व	वारा. १०७६	एष दास्यति	शंखः १२८१;
एवं परम्प	बृह. ९५०	एवमादिषु	कौ. ८६३		यमः १३५१
एवं परिच	शुनी. १११९	*एवमादीन्	मनुः १६९४	एष धर्मः पु	वारा. १०७५
एवं प्रवर्त	भा. १०३०	एवमाद्यान्	१६९४,	एष धर्मः स	बृह. ७८७;
एवं प्रव्याह	॥ १०२७		१९२९		मनुः १०५४
एवं ब्राह्मणी	वसि. १०२२	एवमाद्यान्वि	॥ १६२६;	एष धर्मः स्मृ	नार. १९३६
एवं भगस्य	वेदाः १००६		कात्या. १६५०	एष धर्मोऽस्त्रि	मनुः ८४६
एवंभूतोऽपि	भा. १०३०	एवमुक्तः श्वे	भा. १२८५	एष धर्मो ग	॥ १०७४
एवं मृताया	॥ ॥	एवमुक्ता त	॥ ॥	एष धर्मो धृ	भा. १०२७
एवं यत्रार्णि	बृह. ७२७	एवमुक्ता तु	वारा. १०७५	एष नः सम	॥ ॥
एवं यद्यप्य	मनुः १९३०	एवमुद्भूत्य	परा. १११७	एष नो दास्य	देव. १३५०;
*एवं यस्तृणि	बृह. ७२७	एवमुभय	कौ. ८६२		वसि. १९८२
एवं ये भूति	भा. ८६०	एवमेतद्य	भा. १०२८	एष नौयायि	मनुः १९२७,
एवं राजा स	॥ १९८६	एवमेतन्म	॥ १२८३		१९४६
एवं वर्षस	वारा. १०७६	एवमेतासु	॥ १०३३	एष पन्था उ	वेदाः १२६०
एवं वादिहृ	बृह. १९१४	*एवमेव वि	मनुः १३९३	एष वः कुशि	॥ १२६१
एवंविधप्र	मास्त्रे. १९७०		॥ १९५२;	एष वादिहृ	बृह. १९४०
एवंविधमि	स्कन्द. १९६७	एवमेव स	अपु. १९८८	एष वृद्धिर्वि	नार. ६२७
एवंविधस्त्व	॥ १९६५	*एवमेवाग	भा. १४२९	एष स्त्रीपुंस	मनुः १०७५,
एवंविधान्	मनुः १६९५,	एवमेवैता	नार. १९४०		११२७
	१९२९	एवमेवोप	वेदाः ६०४	एष स्वभावो	वारा. १०७६
एवंविधाश्च	वारा. १०७७	एवा कामस्य	संग्र. १५३०	*एषां चैताः कि	नार. १५८०
*एवं विधिश्च	नार. ७४९		वेदाः ९९७	*एषां ज्येष्ठः क	मनुः १५४४

एषां तु धर्म्या	नार. १०९८
* एषां पतित	देव. १४०४
एषां लोकाना	वेदा: १००६
एषां षड्बन्धु	नार. १३४६
* " " "	देव. १३५०
एषां हि विर	मनु: १०५९
एषाऽखिलेना	बृह. ८०२
एषा ते कुल	वेदा: ९९६
एषा ते राज	" "
एषा त्रयी पु	भा. १२८३
* एषा धर्मवृ	हारी. ६०८
एषा धर्म्या वृ	" "
एषामपति	याज्ञ. १६३५
एषामभावे	" १४७९;
	देव. १५२५
* एषामेता: कि	नार. १५८०
एषा हि स्वामि	बृह. ८७२
एषा चिद्र	वेदा: ९९०
एषोऽखिल: क	मनु: १९३१
एषोऽखिलेना	" १६९०,
	१७७३
एषोदिता वा	बृह. १६४७
एषोदिता लो	मनु: १०५१
* एषोऽपि घात	बृह. १६४९
एषा बह	वारा. १३२८;
	अत्रि: १३५२
एहि सार्धं म	भा. ८४०
X एते नो वाजी	नि. १२५४
एन्द्र स्थानम	मनु: १६२२
* एन्द्रस्थानम	" "
X ओक इति नि	नि. १२५४
* ओघवाताह	मनु: १०७४
ओघवाताह	" " ;
	नार. ११०२; परा. १११७
ओ चित्सखायं	वेदा: ९७५,
	१८३६
ओत्सूर्यमन्या	" ९९८
* औत्कोचिका: सो	नार. १७४६
* औत्कोचिकाश्चौ	मनु: १६९३
औदत्याद्वा ब	बृह. ७३१
औपनिधिक	कौ. ७३५
* औरसं तं वि	मनु: १३०३
औरसं पुत्रि	बौधा. १२७०
औरस: क्षेत्र	शंख: १२८२;
	मनु: १३२०; नार. १३४६;
	परा. १३५२; कापु. १३७६

औरस: पुत्रि	स्मृत्य. १३७३
औरसक्षेत्र	मनु: १३२५
* " " "	याज्ञ. १३९९
औरसा: क्षेत्र	" "
औरसा अपि	नार. १४०१
औरसानपि	वारा. १३२९
औरसे तूत्य	बौधा. १२३९;
	कौ. १२८८
औरसेन स	बृह. १३५५
औरसे पुन	देव. १३५१
औरसो दत्त	बृह. १३५५
औरसो धर्म	याज्ञ. १३३०
औरसो नाम	देव. १३५०
औरसो यदि	ब्रह्म. १३७४
औरसो विभ	मनु: १३२४
औषधैश्चिकि	कौ. १९२४
क आसं जन्या:	वेदा: १०००
क इमं दश	" ८७८,
	११२०
* कटाक्षवीक्ष	व्यास: १८८९
* कटाक्षवेक्ष	" "
* कटिदेशेऽङ्ग्य	नार. १८२८
कट्यां कृताङ्गौ	मनु: १८०२;
	नार. १८२८
कटोराणि न	भा. १०२९
कण्टकोद्गर	मनु: १६९२,
	१९२९
* कण्टकोद्गर	" १६९२
* कण्टकेशाश्च	कात्या. १८८७
कण्टकेशाम्ब	" "
कण्टेऽक्षमाला	नार. १९१३
कण्डषाय त्व	हरि. १३७६
कण्वे हि पित	भा. १२८८
कथं कार्याणि	स्कन्द. १९६५
कथं ज्येष्ठान	भा. १३९१
कथं तत्र वि	मनु: १२३५
कथं धर्मोऽप्य	भा. १०३१
कथं शुक्रस्य	" १३९१
कथमस्य प्र	" १२८७
कथितं दाय	संग्र. ११४२
कदञ्चं च कु	नार. १०९९,
	१४०२
* कदञ्चं वा कु	" १०९९
कदलीकमु	प्रजा. ९६२
* कदा कश्चित्प्र	बृह. १५५८
कदाचिच्चिन्त	ब्रह्म. ८४०

* कदाचिद्वा प्र	बृह. १५५८
कदा सूनु: पि	वेदा: ९८९
कदू महीर	" १९७१
कदूश्चापि त	ब्रह्म. ८४०
* कदूचा ममाम	" "
कनात्काभां न	वेदा: १००६
कनिष्ठाश्च य	भा. १९८३
कनिष्ठास्तं न	" १९८४
कनीयानपि	" "
कनीयान् ज्ये	मनु: १३१६
कनीस्वनदि	वेदा: १००६
कन्धराबाहु	याज्ञ. १८१७
कन्यकानां त्व	कात्या. १४२१
कन्यां च बहु	भा. १०३०
कन्यां चेद्देश	शाता. १११६
कन्यां तां ऋष्य	वारा. १३२९
* कन्यां प्रकुर्या	मनु: १८६९
कन्यां भजन्ती	" १८६६
कन्यां लक्षण	लिङ्ग. १३७६
कन्यां वा जीवि	भा. १२८६
कन्यां शुल्के चा	" ८६०
कन्या इव व	वेदा: ९७१
कन्या कुत्सिता	सुम. १११७
कन्यागतं तु	कात्या. १२२८
कन्यागर्भ: का	कौ. १२८८
कन्या चास्य म	वारा. १३२९
कन्यादानं क	कौ. १०३४
कन्यादूषको	विष्णु: १८४७
कन्यादोषमौ	कौ. ८७९
कन्यादोषौ च	नार. १०९८
कन्या नर्तुमु	" १०९६
कन्यानां विश्व	वेदा: ९९६
कन्यानामस	आदि. १३८४
कन्याप्रकर्म	कौ. १८४८
कन्याप्रद: पू	याज्ञ. १०७७
कन्याभ्यश्च पि	देव. १४२२
कन्याभ्यश्च प्रा	कौ. १२००,
	१४१७, १९५०
* कन्याभ्यस्तु पि	देव. १४२२
कन्यामन्या द	कौ. ८७९,
	१८४९
कन्यामाहिति	" ८१७
कन्यायां दत्त	वसि. १०२१;
	मनु: १०४३
कन्यायां प्राप्त	नार. १०९७
* कन्या याऽक्षत	" ७०३

कन्यायामस	शंखः १८४८;
नार.	१८८३
कन्यायास्तद्ध	व्यासः १२३१
कन्यावैवाहि	कात्या. ७१२;
पैठी. १४२२, १४६३	
कन्याहरण	यमः १७६६
कन्येव तन्वा	वेदाः ९६५
कन्यैव कन्यां	गौत. १८४३;
मनुः १८६८	
*कन्यैव कन्या	" "
कन्यैव या क	" "
कन्यैवाक्षत	नार. ७०३,
११०३	
कन्ययुवं वि	वेदाः ९८२
करणं कार	बृह. ७८५
करणहीनं	कौ. ७३७
करदं तु प्र	" ९३२
करदाः कर	" "
करपादद	विष्णुः १७९६;
याज्ञ. १८१७	
*करवहन्त	" "
*कराद्युद्धोप	नार. ११३१
कारार्थं कर	कात्या. ८९८
करिष्यति वृ	बृह. १३४९
करिष्ये सर्व	वारा. १०७७
करीव विज	मासो. १९७०
करीषमिष्ट	मनुः ९३४
* " "	बृह. ९५०
करीषास्थितु	" "
*करोति क्षेत्रि	मनुः १०७४
करोति ब्राह्म	पैठी. १११५
*करोत्युत्तर	व्यासः १७६४
कर्णक्रीलाय	कौ. ९२६
*कर्णघ्राणप	कात्या. १८३३
कर्णनासाक	बृह. १८३१
कर्णौ चर्म च	मनुः ९०९
कर्णौष्ठघ्राण	कात्या. १८३२
*कर्णौष्ठपाद	" १८३३
कर्तव्यं वच	याज्ञ. ८६७,
८६८; बृह. ८७४	
कर्तव्यमित	कात्या. १५२३
कर्तव्या न प्र	" ९५५
कर्तव्या भ्रातृ	नार. १५८४
*कर्तव्यास्त्ववि	कात्या. ९५५
कर्तव्यो मध्य	बृह. १८३१
कर्ता ममायं	नार. ८००

*कर्ता ममेदं	नार. ८००
*कर्ताऽहमेत	" "
*कर्तुं वा कृत	भा. १०३३
कर्तुमर्हसि	" १०२७
कर्मकरस्य	कौ. ८४३
कर्म कारय	" १६९०
कर्मकालानु	" ८४३
कर्म कुर्यात्प्र	बृह. ८३५
कर्म च व्यव	कौ. १६१६
कर्मणश्च प्र	" १६८६
*कर्मणा क्षत्र	कात्या. ७२९
कर्मणाऽपि स	मनुः ७२०
कर्मणा वच	भा. १०२९
कर्मणा वैण्यो	कौ. ११८५
कर्मणा व्यव	कात्या. ७२७
कर्मण्यवसि	भा. १२८४
कर्मण्यसमा	कौ. ७७२
कर्म तत्त्वामि	बृह. ८३४
कर्मनिष्ठाप	कौ. ८४४
कर्मनिष्पाकं	" "
कर्मवियोग	गौत. १६५९
कर्म शूदे कृ	भा. ८१८
कर्मस्वभ्युद्य	मनुः १९३०
कर्माकरणे	कौ. ८६१
कर्माकुर्वन्	नार. ८४९
कर्माण्यारभ	मनुः १९३०
कर्मानुरूपं	बृह. ७८७
*कर्मानुरूप	" "
कर्मापराधे	कौ. १६७६
कर्मापि द्विवि	नार. ८२९
कर्माभिग्रह	कौ. १६८५
कर्मारम्भं तु	कात्या. ८५३
कर्मादकमा	कौ. ९३१
कर्मापकर	नार. ८४९
कर्शनं वम	कौ. १९२४
कर्षकः सस्य	" ८४३
कर्षकगोपा	" ९२९
कर्षकवैदे	" ७७१
कर्षकस्य प्रा	" ८६१
कर्षकणां त्रि	" ८७८
कर्षकान् क्षत्र	कात्या. ७२९
कर्षणे पूर्वा	कौ. ९३२
कर्षहानाति	" १६७७
कलजो धर	गुप्तः १९६८
कलये सभा	वेदाः १८९८
कलहापह	याज्ञ. १८१८

कल्हे घ्नतः	कौ. १६१८
कल्हे तीक्ष्णाः	" ८६३
कल्हे द्रव्य	" १८००
कल्हे पूर्वा	" "
कलिः प्रसुप्तो	मनुः १९३०
कलिः सः	वेदाः १८९८
कलौ पञ्च न	आदि. १३८४
कलौ युगे त्वि	स्मृत्य. १३७३;
संप्र. १६५५	
कल्पितं मूल्य	कात्या. ८९८
कल्यां तेन तु	भा. ८१८
कल्याणे च वि	भार. ८०७
*कल्याणेषु वि	" "
*कश्चित्च संस	नार. ७८२
कश्चित्चेत्संच	" "
कश्चित्कृत्वाऽम	" १८२९;
बृह. १८३२	
कश्चित् संश	भा. १२४३
कस्ताः शक्तो र	" १०३३
कास्मात्तु विष	" १२४४
कस्माद्यज्ञेऽपि	वेदाः १६०२
*कस्मिंश्चित्प्रति	वसि. १२७७
*कस्मैचियाच	मनुः ७९५
कस्यचित् कु	विष्णुः ६७९
कस्यापराधा	ब्रह्म. ८४०
काकणिद्वित	अनि. १९६८
काकणिस्त्रित	" "
काकणी चास्य	कौ. १६७५
काकणीद्वयं	" "
काकण्यक्षाणा	" १९०४
काकिन्यो वध्नि	मनुः १९०५
काहन्ति पित	बृह. १३४९
काधिद् वृद्धि	कात्या. ६५८
काणं खञ्जं च	बृह. ७८७
*काणं खञ्जं वि	" "
काणं वाऽप्यथ	विष्णुः १७७०;
मनुः १७७७; नार. १७८७	
*काणं वा यदि	मनुः १७७७;
नार. १७८७	
काणः खोडः कू	गौत. ११८२
काणखञ्जादी	विष्णुः १७७०
काणखोरकू	गौत. ११८१
*काणमप्यथ	नार. १७८८
काणलिङ्गास्ते	कौ. ११८४
काण्डपृष्ठश्च्यु	नार. १९३८
कानीनं च स	बौध्वा. १२७०

*कानीनं तं व	मनुः १३०६	काममेवं वि	वारा. १०७६	*कारिताऽथ शि	बृह. ६२९
कानीनः कन्य	याज्ञ. १३३१	कामयेत्तत्र	बृह. १८८६	कारुकरक्ष	कौ. १६७३
कानीनः पञ्च	वसि. १२७३;	कामवक्तव्य	वारा. १०७७	कारुहं त	वेदाः ११२१
	विष्णुः १२७९	कामस्य तृप्ति	वेदाः १००६	कारुशिल्पिकु	कौ. ८४३,
कानीनश्च स	मनुः १३२०;	कामाचारः स	कौ. ११८५,		१६१७
नार. १३४६, १३४७;			१३९१	कारुशिल्पिनां	,, १६७७
बृह. १३४९; कापु. १३७६		कामाच्छेदप	शंखः ७७१	कार्तान्तिकव्य	,, ८६३
कानीनसहो	गौत. १२६३	कामानु संधि	काल्या. ८३८	कार्तान्तिकादि	,, ,
कानीनाध्युद्ध	भा. १२८७	कामात्पारश	बौधा. १२७०	कर्मरौ अश्म	वेदाः ११२१
कानीयात्मम	,, १३९१	कामात्पुरीषं	बृह. ९५४;	कर्मिके रोम	याज्ञ. १७३५
कान्तारगास्तु	याज्ञ. ६२०		काल्या. ९५९	कार्यं तु साध	काल्या. १६४९
कान्तारे मध्य	कौ. १९२२	*कामात्संसृज	,, ८३८	*कार्यं वा धर्म	बृह. ८०४
कान्तारेष्वपि	भा. १०२६	कामात्समाथ	नार. ७०३,	कार्यं संप्रति	काल्या. ९१९
कामं तां नाभि	नार. ११००		११०३	*कार्यः कृतानु	बृह. १८३०
कामं तु क्षप	मनुः १०६२	*कामाद्या संध्र	,, ७०३	कार्यः क्षतानु	,, ,
कामं दाने प्रो	हारी. ११४६	कामानामपि	भा. १०३२	कार्यमाना का	शुनी. ८५६
कामं देशजा	कौ. १६७६	कामाभिपाति	मनुः १८६६	कार्यमुच्छ्राव	बृह. १५८४
कामं पतित	शंखः ७७१	कामाय पुंश्च	वेदाः १९७७	कार्यस्यान्यथा	कौ. १६७३
*कामं भर्तुर्	,, १०२५	कामार्ता स्वैरि	काल्या. १८८८	कार्यानुरूपं	शुनी. ७९०
कामं भार्याया	कौ. १८५०	कामी तु संस्थि	,, ,	कार्यार्थे निर्ग	भा. १०२८
कामं मातुरे	शंखः १६१२	कामेजितेषु	बृह. १८९१	*कार्याविरोधि	व्यासः ६३४
*कामं वसेयु	,, ११९५	*कामे दाने प्रो	हारी. ११४६	कार्यं चाधर्म	बृह. ८०४
कामं वा परि	वसि. ६०९	काम्बोजसुरा	कौ. ८६२	*कार्यं वाधर्म	,, ,
कामं सह व	शंखः ११९५	कायक्लेशेन	भा. १०२९	कार्यौ द्वितीया	याज्ञ. १७३७
कामकरणी	कौ. १४३०	कायाविरोधि	नार. ६२४;	*कार्यौ द्वितीये	,, ,
*कामकारिणा	विष्णुः १६१०		व्यासः ६३४	कार्षापणस्त्व	अनि. १९६८
कामक्रोधमु	नार. ६९५	कायिका भोग	बृह. ६२९	कार्षापणाऽन्यो	,, ,
कामक्रोधास्व	काल्या. ८०५	कायिका कर्म	,, ,	*कार्षाणांकाष्ठं गां	वसि. ११८४
कामचारवि	भा. १०२७,	*कायिका काय	,, ,	कार्षाण्यसं गृ	,, ,
	१२८४	कायिका कालि	नार. ६२४;	*कार्ष्य (फाले) मा	मनुः १७१७
कामचारिणीं	शंखः १०२४,		बृह. ६२९	कालदेशव	अनि. १९६९
	१३९०	कारणादाने	कौ. ९२९	कालमासाद्य	मनुः १७१२,
*कामतः संध्रि	काल्या. ८३८	कारणाभिनि	नार. १९३६		१७१७, १९३०
कामतश्च मि	भा. १०२८	*कारणे तु वि	व्यासः ७३०	कालस्य नय	भा. १९८५
कामतश्च शू	बृह. १४०३	कारणे विधि	,, ,	कालहीनं द	काल्या. ७५४
*कामतस्तु भ	नार. ७०३,	कारयेत्तद्	काल्या. ११०९	*कालहीने द	,, ,
	११०३	कारयेत्प्रत्य	,, ६७३	कालातिपात	कौ. १६७३
कामतो नाभि	,, ११००	कारयेत्सर्व	स्कन्द. १९६६	कालायसका	,, १६१४
कामतोऽपि च	भवि. १६५५	कारयेदाय	,, ,	कालायसपि	,, १६७५
कामदानम	कौ. १६७६	कारयेद्दास	काल्या. ८३६	*कालिका कारि	नार. ६२४
*कामदाने प्रो	हारी. ११४६	कारयेद्वा ऋ	बृह. ७२६;	काले कालकृ	याज्ञ. ६४३
*कामपतित	शंखः ७७१		यमः ७३०	काले तु विधि	काल्या. ७१०
काममात्मानं	आप. ८१६	*कारयेद्वा ध	बृह. ७२६	कालेऽदाता पि	मनुः १०४५
काममा मर	मनुः १०४२	कारयेन्निष्कृ	,, १८८७	*काले द्विगुणं	हारी. ६०८
काममृता ब	वेदाः ९७७,	कारिता कायि	गौत. ६०७	कालेऽपूर्णं त्य	नार. ८४९
	१८३६	कारिता च शि	बृह. ६२९	*कालेऽप्यतीते	काल्या. ६७४

*काले प्रतीते	कात्या.	६७४	किमु श्रेष्ठः किं	वेदाः	११४३	कुर्याच्छशुर	याज्ञ.	१०८५
*काले विनीत	"	१२२७	किमेतयोर्ब	वसि.	७३२	कुर्यात्पथो व्य	नार.	१९३६
*काले व्यतीते	"	६७४	क्रियती योषा	वेदाः	९७९	*कुर्यादनुदि	व्यासः	१५२४
*काशान् कुञ्ज	मनुः	९३४	क्रियस्विदिन्द्रो	"	१२५७	कुर्याद्यः प्राणि	परि.	१८३५
काषायवत्	देवी.	१९४३	किंकुमात्रमा	कौ.	९२६	*कुर्याद्यत् प्रा	"	"
*काषायेण तु	"	"	कीटोपघाती	विष्णुः	१६०९,	*कुर्याद्धानुदि	व्यासः	१५२४
*काष्ठकाण्डत्	नार.	१७४९	कीदृशः कृत	"	१७९८	*कुर्याद्विनिर्ण	मनुः	७४४
काष्ठभाण्डत्	"	"	कीदृशां संत्य	भा.	१२८७	कुर्यान्निर्विष	कौ.	१६८५
काष्ठलोष्टपा	कौ.	१७९९	कीदृशां कीदृ	"	१०३१	कुर्यान्मृनाधि	"	१६८७
काष्ठलोष्टेषु	याज्ञ.	१८१९,	कीनाशशिपि	"	१२८६	कुर्यान्माताम	बृह.	७३४
		१९३३	कीनाशो गोवृ	बृह.	९५१	कुर्यामहं जि	यमः	१३५१
*काष्ठलोष्टेष्ट	"	१८१९	कीर्तिते यदि	मनुः	१२४६	कुर्यामहं जि	भा.	८१९
*काष्ठलोष्टेषु	"	"	कीर्तिश्च यश	कात्या.	९५८	कुर्युः कर्माणि	कात्या.	१७६२
काष्ठलोहम	कौ.	१६७७	कुरुम्बं बिभृ	वेदाः	८४२	कुर्युः पृथक्	आश्व.	१५८८
काष्ठवेणुना	"	१९२४	कुरुम्बकामा	नार.	१२२१	कुर्युर्धं य	मनुः	१७०८,
काष्ठानां चन्द	भार.	६३५	कुरुम्बभक्त	कौ.	१४३०		१९२७	
काष्ठेन प्रथ	विष्णुः	१७९६	कुरुम्बभर	बृह.	८०२	कुर्युर्गयादा	कात्या.	९५७
किं कारणं म	भा.	८४०	कुरुम्बद्विलो	नार.	७९९	कुर्युर्गयाह	मनुः	७७३
किं चापद्यनु	स्मृत्य.	१३७३	कुरुम्बहेतो	कौ.	१०३९	*कुर्युर्गयाह	"	"
किं नु मलं कि	वेदाः	१२६०	कुरुम्बत्तस्य	नार.	६९६	कुर्युर्गयेष्टं	नार.	१५८३
किं पुनर्यो गु	वारा.	१०७७	कुरुम्बार्थम	मनुः	१७२३	कुर्युस्ते भ्रात	अनि.	१५८९
किं भ्रातासद्य	वेदाः	९७७,	*कुरुम्बार्थे चो	कात्या.	७१२	कुर्युस्ते व्यभि	नार.	७८१
		१८३६	कुरुम्बार्थेषु	नार.	११९८	कुर्युस्ते व्यव	"	"
किं शूरपति	"	९८७		"	"	कुर्युः राजान	भा.	८६०
किं मुबाहो स्वं	"	"	कुरुम्बार्थे स	"	१५८४	कुर्वन्ति क्षेत्रि	मनुः	१०७४
किञ्चित्च द्व्य	भार.	९००	कुरुम्बिकाध्य	भा.	१०२८	कुर्वन्त्युत्कोच	व्यासः	१७६४,
*किञ्चिदूनं प्र	कात्या.	७५४;	कुरुम्बिनौ ध	कौ.	१६८९		१९४२	
	व्यासः	७५६	कुत एव प	आप.	१४०७	कुर्वन्त्यौपधि	"	१७६४
किञ्चिदेव तु	मनुः	१८५५	कुतो हि साध्वी	भा.	१९७१	*कुर्वन्त्यौपधि	"	"
किञ्चिदेव दा	"	"	कुत्सितात्सीद	कौ.	१०३८	कुर्वन्त्यौपाधि	"	८९९
*किञ्चिदेव हि	"	"	कुनखी श्याव	बृह.	६२८	*	"	१७६४
*किञ्चिन्न्यूनं तु	व्यासः	७५६	कुपितं वाऽर्थ	वेदाः	१५९२	*कुर्वीत चैव	मनुः	१७०७
किञ्चिन्न्यूनं प्र	कात्या.	७५४;	कुप्यं पक्षगु	भा.	१०२९	कुर्वीत चैषां	"	१७०७,
	व्यासः	७५६	*कुबन्धेनाङ्ग्य	कात्या.	६३२		१९२७	
*किष्कर्पास	विष्णुः	६१०	कुब्राह्मणादि	याज्ञ.	१८७४	कुर्वीत जीव	कात्या.	१२०१
किष्ककर्पास	"	"	कुमारकान्	कौ.	१७७२	कुर्वीत शास	मनुः	१६९५,
कितवान् कु	मनुः	१७१०,	कुमारदेष्णा	"	८६२०		१९२९	
		१९०७	कुमारश्च प्रा	वेदाः	१८९४	कुर्वीताराध	विध.	१११९
*कितवान् शी	"	१७१०	कुमारि हये	आप.	१६६६	कुलं काण्डमि	हारी.	१२६६;
*कितवेष्वेव	नार.	१९११	कुमार्या तु स्वा	वेदाः	१००९		यमः	१३५२
कितवेष्वेव	"	"	कुमार्यानुम	आप.	१८४४	कुलं चाश्रोत्रि	वसि.	१९७७
किन्त्वपुत्रस्य	विष्णुः	१४७१	कुरुते दान	वसि.	१०२१	कुलजे वृत्त	मनुः	७३८;
किन्त्वलङ्कृत्य	नार.	१८८३	*कुर्याच्च प्रति	बृह.	९५२		नार.	७४७
किमस्मभ्यं जा	वेदाः	१८९३	कुर्याच्चानुदि	पिता.	६७६	कुलटां काम	बृह.	१६५३
किमाहृत्य वि	भा.	८४०	कुर्याच्चोत्प्रति	व्यासः	१५२४	*कुलत्रयं पु	अङ्गि.	१११६
किमिदं भाष	वारा.	१०७५		पिता.	६७६	कुलधर्मं तु	कात्या.	१९४२

कुलधर्मस्था	भा.	१९८४	कूटपण्यस्य	शुनी.	१७६७	कृतकालव्य	नार.	८३२
कुलनीवीघ्रा	कौ.	१९२२	कूटमानाः कू	विष्णुः	१६६९	*कृतकालव्यु	"	"
कुलवंशप्र	भा.	१९८५	कूटरूप का	कौ.	१६७५	*कृतकालायु	"	"
कुलश्रेणिग	बृह.	८७४	कूटलेख्यका	विष्णुः	१६०९,	*कृतकालाप	"	६४८
*कुलश्रेणीग	"	"			१६७१	*कृतकालाम्यु	"	८३२
कुलसंतान	नार.	११०१	*कूटवादिन	"	१६६९	*कृतकालेऽप	"	६४८
कुलानि जातीः	याज्ञ.	१९३२	*कूटवादी स्व	याज्ञ.	१७३२	कृतकालेप	"	"
कुलानुबन्ध	बृह.	१५८१	कूटशासन	विष्णुः	१६०९,	कृतकाष्टारम	शंखः	१६७२
कुलान्येव न	विष्णुः	१०२३			१६७१; शंखः	कृतकल्या भ	भा.	१२८३
*कुलायनं नि	बृह.	८७३			मनुः	कृतज्ञो दृढ	"	८६०
कुलायननि	"	"	कूटमाक्षिणां	विष्णुः	१६११	कृतत्वेन प्र	विष्णुः	१९८३
कुलाय हि स्त्री	आप.	१०१८	*कूटस्य बृह	बृह.	१६४७	*कृतदण्डोऽय	नार.	१६४४
कुलानदक्षा	बृह.	७८४	कूटस्वर्णव्य	याज्ञ.	१७३२,	कृतपूर्वाह्न	शुनी.	१११९
कुलीना रूप	भा.	१०३२			१९३२	कृतप्रत्युप	काल्या.	८०६
कुले कन्या प्र	अनि.	१९४३	*कूटाक्षदेवि	विष्णुः	१६६९	कृतमप्यक्	"	८९८
कुले तदव	नार.	११०१	" "	नार.	१७५९,	*कृतर्णालव्यु	नार.	८३२
कुले विनीत	कात्या.	१२२७			१९१३, १९१४	*कृतलक्षण+	कौ.	१६८१
कुलेषु कल	भा.	८६१	कूपं तटाकं	बृह.	८९६	कृतलक्षणे	"	७३७
*कुल्या दुहित	देव.	१५२५	कूपवप्रख	भार.	६६०	कृतशिल्पोऽपि	याज्ञ.	८२४
*कुल्यानयन	बृह.	८७३	*कूपवापीत	बृह.	९५०	*कृतशिष्योऽपि	"	"
कुल्याभावे तु	"	८०३	कूपोद्यानत	काल्या.	९६०	कृतशौचा पु	शुनी.	१११९
कुल्याभावे स्व	"	१२५१	कूष्माण्डैर्जुहु	वेदाः	१६०३	कृतस्य वेत	कौ.	८४४
कुल्येषु विय	"	१५१३	कृच्छ्रं चान्द्राय	मनुः	१०५८	कृताऽकृता वा	बृह.	१५१६
कुशकरका	शंखः	१६०२	कृच्छ्रः परग्रा	कौ.	१६८१	कृताञ्जलिह	वारा.	१०७७
*कुशचर्मभा	"	"	कृच्छ्रसंवत्स	आप.	१६६५	कृतानन्यासु	भा.	१९८५
*कुशीलवांश्च	मनुः	१७१०	कृच्छ्रणां दाप	देव.	१९४२	कृतानीदस्य	वेदाः	६००
कुशीलवा व	कौ.	१६७६	कृच्छ्रान्मानुष	काल्या.	१११०	कृतानुसारा	मनुः	६१४
कुशीलवैक्षा	"	"	कृच्छ्रस्वापत्सु	भा.	८६१	कृताभं चाक्	बृह.	१२२२
कुष्ठपित्तादिं	स्कन्द.	१९६५	कृतं कार्यं स	नार.	१७५३	*कृताभं वाक्	"	"
*कुष्ठिनीं पति	देव.	१११२	कृतं चेदेक	बृह.	७३४	कृताभसाध	शुनी.	१११९
कुष्ठिनीमुन्म	कौ.	१०३४	*कृतं चैकत्र	"	"	कृतापराधा	अपु.	१९७४
कुष्ठोन्मादकै	"	१७७२	कृतं तत्	वेदाः	१८९८	कृताय सभा	वेदाः	१८९८
कुष्ठोन्मादयो	"	"	कृतं तीर्थं सु	"	९८१	*कृता वाप्यक्	बृह.	१५१६
कुसीदं पशू	गौत.	६०७	*कृतं तु यद्	नार.	६९६	*कृताश्चैकत्र	"	७३४
कुसीदं वा ए	वेदाः	६०४	कृतं त्रेतायु	मनुः	१९३०	कृते कर्मणि	"	८५३
कुसीदकृषि	नार.	११३०;	कृतं मे दाक्षि	वेदाः	१९०१	*कृतेऽकृते वा	"	१५६९
	मनुः	१९८६	कृतं यत्रैक	वसि.	७३२	कृतेऽकृते वि	"	"
कुसीदपथ	"	६१४	कृतं रूपार्थ	बृह.	१८८५	कृते देवाति	हारी.	१०१५
*कुसीदपद	"	"	*कृतं रूपाव	"	"	कृते परिग्र	बृहा.	७३४
कुसीदश्रद्धि	गौत.	६०६;	*कृतं लोभार्थ	"	"	कृते पौनर्भ	कालि.	१३७७
	मनुः	६१२	*कृतं वा यदि	नार.	६९६	*कृताद्धारम	काल्या.	६३२
कुसीदादिवि	बृह.	६५३	कृतं वा यद्	"	"	कृताद्वाहस्य	स्मृत्य.	१३७३
कुह स्विहोषा	वेदाः	१२५७	कृतं संवादि	काल्या.	७१३	कृतापकारा	नार.	११२०;
कूटकर्मणि	कौ.	१९०४	कृतकाभियु	कौ.	१६८०	विष्णुः	१९८३; मनुः	१९८६
कूटकाकण्य	"	१६१७	*कृतकार्यस	नार.	१७५३	कृत्यं कर्मक	नार.	१७५३
कूटतुलामा	शंखः	१६७१	कृतकार्या त	भा.	१२८७	*कृत्यं कर्म स	"	"

कृत्यपक्षोप	कौ.	८६२	कैकेयी सुम	भा.	१०२८	*क्रमात्ते ते प्र	नार.	१३४६
कृत्याभिचारा	,,	१६२१	को अस्य वेद	वेदा:	९७६,	क्रमादभ्याग	याज्ञ.	१२१५
कृत्येषा पद	वेदा:	९८३			१८३६	क्रमादव्याह	नार.	६९१
कृत्रिमः कण्ट	,,	१००४	को घोष इति	,,	११४४	क्रमादुते तु	काल्या.	१११०
कृत्रिमः पञ्च	ब्रह्म.	१३७५	*कोटिशते तु	नार.	६९५	क्रमादिते प्र	नार.	१३४६
*कृत्वा चौरस्य	याज्ञ.	१७४२	को दम्पती स	वेदा:	९८९	*क्रमाद्वयेते प्र	,,	,,
*कृत्वा तदर्थे	आप.	१४६६	कोपात्कमल	भा.	१०२७,	*क्रमायाते गृ	व्यास:	११८०
कृत्वा तदाधि	प्रजा.	६६०			१२८४	*क्रमेण स वि	मनु:	७५९
कृत्वाऽनुज्ञात	गौत.	८१५	कोऽर्थः पुत्रेण	बृह.	१४०२	क्रमेणाचार्य	याज्ञ.	१५०९
कृत्वा पौनर्भ	कालि.	१३७७	*कोऽर्थस्तेन तु	,,	,,	क्रमेणैते त्र	भा.	१२८८
*कृत्वा मूल्यं तु	नार.	८९३	को वां शयुत्रा	वेदा:	९८०,	क्रयः प्रोषित	काल्या.	७५२
कृत्वोद्धारम	काल्या.	६३२			१२५७	क्रय एवं भ	सुम.	८९९
*कृत्स्नमेवं ल	मनु:	७७४	कोशभाण्डागा	कौ.	१६८९	क्रय एव भ	वृका.	९०१
कृत्स्नमेव ल	,,	,,	कोशस्य रूपं	स्कन्द.	१९६५	क्रयकाले प	बृह.	८८९
कृधि प्रकेत	वेदा:	१४१५,	*कोशाद् दद्या	गौत.	१६६३	क्रयक्रीता तु	स्मृत्य.	१११८
		१९७९	कोशाद्वा दद्या	,,	,,	क्रयमूल्यं क	काल्या.	७५४
कृमिचौरव्या	नार.	९१६	*कोशानां स्यात्	भार.	६३५	क्रययोग्या नि	स्मृत्य.	९०१
कृमिचौरव्या	बृह.	९१९	*कोशेण लेख	बृह.	८७३	क्रयविक्रय	नार.	८८६;
कृशातिशुद्धं	,,	७८७	*कोशे तु लेख्य	,,	,,	बृह.	८८९; प्रजा.	८९९;
*कृषिकान् क्ष	काल्या.	७२९	कोशेण लेख्य	,,	,,	सुम.	९००; विष्णु:	१५७५
कृषिगोरक्ष्य	नार.	११३१	कोशे प्रक्षिप	कौ.	१६७५	२ " " +	काल्या.	८९८
कृषिद्रव्याप	कौ.	१६१७	*कोषाणामप	मनु:	१६९९	क्रयविक्रया	बृह.	९४९
कृषिपण्यादि	शुनी.	१११९	येषे प्रवेश	अपु.	१९६२	क्रयमिद्विस्तु	स्मृत्य.	९०१
कृष्णं च तस्य	नार.	११२९	कोष्ठकाङ्गण	कौ.	९२७	क्रयसिद्धिस्तु	बृह.	८९६
कृष्णद्रुपाय	भा.	१२८५	कोष्ठपण्यकु	,,	१६८९	क्रयस्य धर्म	जैमि.	१४२४
कृष्णलद्वित	अनि.	१९६७	कोष्ठगारायु	मनु:	१६२९,	क्रमेण स वि	मनु:	७५९
कृष्णबालम	भा.	८४०		१७१३, १९२९		क्रयो मूल्यस्य	व्यास:	८९९
*कृष्यमाणेषु	नार.	९४८	कौटसाक्ष्यं तु	अपु.	१९६४	क्रयोऽर्थस्य प	काल्या.	८९७
*कैदारगार	,,	९४५	कौमारं पति	नार.	७०३,	क्रयो वा निःस्त्र	याज्ञ.	१७३१
कैदाराराम	कौ.	९३०;		११०३		*क्रयो वा निश्च	,,	,,
	नार.	९४५	कौले रिक्थवि	वृया.	१५८८	*क्रयो वा विक	,,	,,
केन प्रतिवि	भा.	१२४४	कौलोत्सववि	लहा.	,,	*क्रयो वा विस्त्र	,,	,,
केन वा किं त	,,	१२४३	कौशेयं चोत्त	बृह.	१६४६	क्राणा यदस्य	वेदा:	११६०
केन वृत्तेन	,,	१०२८	कौशेयवल्क	नार.	१७४७	क्रियते स्वं वि	संप्र.	११४२
*केनाप्यशेन	काल्या.	८९८	क्रमशः कथ्य	बृह.	८३४	*क्रियर्णादिषु	नार.	७३३
केनायमिहा	कौ.	१६१६	*क्रमशः कल्प्य	,,	,,	क्रियाभ्युपग	मनु:	१०७४
केनेदानीं प्र	संप्र.	१५२९	क्रमशः क्षत्रे	मनु:	१९०५	क्रियासमूह	काल्या.	१५८२
केवलः प्रथ	भार.	७३१	क्रमशः संप्र	बृह.	६२८	*क्रियाहानिर्य	बृह.	७८५
केवलमेवं	कौ.	११८५	क्रमस्वर्श इ	वेदा:	९९६	*क्रियोपकर	नार.	८४९
केशनीवीद्	,,	१०३६	क्रमागतं गृ	अनि.	८०७;	क्रीडते पति	व्यास:	११११;
केशकेशिकं	,,	१८५०		स्मृत्य.	१५८९		अग्नि.	१११६
केशकेशिप्र	व्यास:	१८८९	क्रमागतं प्री	नार.	११३१;	क्रीडां शरीर	याज्ञ.	१०८५
केशानां कर्ण	मासी.	१९७०	क्रमागते गृ	विष्णु:	१९८३	*क्रीडा शरीर	,,	,,
केशेषु गृह्ण	मनु:	१८०३;	क्रमागतेष्वे	व्यास:	११८०	*क्रीडोपघाती	विष्णु:	१७९८
	नार.	१८२५	*क्रमागते स्व	नार.	७८३	*क्रीणीयायस्त्व	मनु:	१३०८
केशरेषु त	स्मृत्य.	१९७३		,,	,,	क्रीणीयायस्त्व	,,	,,

क्रीतं क्षेत्रादि	स्मृत्य.	८९०	केतुर्मूल्यं प्र	बृह.	१७५९	क्षत्रियं मध्य	बृह.	१७९०
क्रीतं तत्स्वामि	काल्या.	८९७	*केतुराज्ञोर्ध	"	७६५	क्षत्रियः प्रथ	अपु.	१८९१
क्रीतमक्रीण	विष्णुः	८९०,	*केतुराज्ञोर्मु	"	"	*क्षत्रियदृष्ट	विष्णुः	१६१०
		१६११	केतुर्विक्रो	कौ.	१६७८	*क्षत्रियब्राह्म	मनुः	१३९६
क्रीतश्च ताभ्यां	याज्ञ.	१३३४	*केत्रा नानुश	याज्ञ.	८९२	क्षत्रियवधे	बौधा.	१६०६
क्रीतश्च नव	विष्णुः	१२७९	*केत्रे मूल्यं प्र	बृह.	१७५९	क्षत्रियवर्ज	विष्णुः	१२४०
*क्रीतश्च पञ्च	यमः	१३५१	केत्रे राज्ञे मू	"	७६५	*क्षत्रियवैश्य	"	"
*क्रीतस्तु ताभ्यां	याज्ञ.	१३३४	केत्रे स दाप्य	भार.	९००	"	कौ.	१२४५;
क्रीतस्तृतीय	वसि.	१२७८	क्रोधं कामस्य	भा.	१०३३		शंखः	१८४८
क्रीतानुशय	नार.	८९३	क्रोधादिना नि	बृह.	१६४७	*क्षत्रियवैश्यौ	विष्णुः	१२४०
क्रीता या रमि	कालि.	१३७७	क्रोधाद्विभात्का	स्कन्द.	१९६५	क्षत्रियश्चतु	"	१९५०
(क्रीते) केते च	बृह.	८९६	क्रोधो भेदो भ	भा.	८६१	क्षत्रियस्य क्ष	"	"
*क्रीतेऽपि विक्रे	"	"	*क्रोशन्तमन	विष्णुः	१७९७	क्षत्रियस्य तु	वसि.	१६०८
*क्रीत्वा गच्छत्य	काल्या.	८९७	क्रोशो ग्रामेभ्यः	आप.	१६६४	क्षत्रियस्य रा	विष्णुः	१२४०
क्रीत्वा गच्छन्न	"	"	क्रीधं त्यक्त्वा प	बौधा.	१२७०	क्षत्रियस्य वि	गौत.	११२३
क्रीत्वा नानुश	"	"	क्रीधं विहाय	काल्या.	१३५०	क्षत्रियस्य शू	कौ.	१२८८
*क्रीत्वा त्वनुश	"	"	क्रीबभावे स्त्रि	कौ.	१७७२	क्षत्रियस्य हि	मनुः	१७२७
क्रीत्वा नानुश	याज्ञ.	८९२;	क्रीबोऽथ पति	याज्ञ.	१३९८	क्षत्रियस्यापि	भा.	१२४४
	नार.	८९५	क्रीबोन्मत्तप	वसि.	१३८९	क्षत्रियस्यानु	अपु.	१७९२
*क्रीत्वानुशय	"	८९३;	क्वचिच्च कृत	भा.	१२८७	क्षत्रियां चैव	मनुः	१८५९
	काल्या.	८९७	*क्वचित्समान	विष्णुः	१०२३	*क्षत्रिया चेत्	गौत.	१२३९
क्रीत्वा पण्यम	कौ.	८७९	Xक्व स्विद्रात्रौ भ	नि.	१२५७	क्षत्रियाचेत्	"	"
*क्रीत्वाऽयनुश	काल्या.	८९७	क्वैकं चक्र वा	वेदाः	९८२,	*क्षत्रियाणां क्ष	शौन.	१३६५
क्रीत्वा प्राप्तं न	"	८८९		१०००		*क्षत्रियाणां स	"	"
क्रीत्वा मूल्येन+	नार.	८९३	*क्षणधर्मित्वा	गौत.	१६६१	क्षत्रियाणां स्व	"	"
*क्रीत्वा वानुश	काल्या.	८९७	क्षणस्त्रीसङ्ग	भा.	१०३३	क्षत्रियात्सुतः	कौ.	११८५
क्रीत्वा विक्रीय	मनुः	८७९,	*क्षतं भज्जव	काल्या.	१६४९	क्षत्रियादीनां	बौधा.	१६०६
	८८१; अपु.	१९७५	क्षतं भज्जोप	"	"	क्षत्रियादेस्तु	नार.	१५१२;
क्रीत्वा सदोषं	बृह.	७६५	*क्षतं भज्जोऽव	"	"		काल्या.	१५२४
* " " "	"	८८९	क्षतस्याल्पम	बृह.	१६४७	क्षत्रियापुत्र	विष्णुः	१२४०
*क्रीत्वा सानुश	काल्या.	८९७	*क्षतायामक्ष	याज्ञ.	१३३१	क्षत्रियायां त	भा.	१२४४
क्रीळन्तौ पुत्रे	वेदाः	९८५	*क्षतिर्भज्जोऽव	काल्या.	१६४९	क्षत्रियायाम	मनुः	१८६०
कुद्धं तं तु पि	भा.	१०२७,	क्षतायामुग्र	कौ.	११८५	क्षत्रियायास्त	भा.	१२४४
		१२८५	क्षत्तारं क्षत्रि	नार.	११०५	क्षत्रियायास्तु	"	१२४३
*कुद्धकृष्टप्र	बृह.	८०४	क्षत्रं वै यमो	वेदाः	११२२	क्षत्रियाया ह	"	१२४४
कुद्धहृष्टप्र	"	"	*क्षत्रजातास्त्रि	याज्ञ.	१२४९	क्षत्रिया षट्	नार.	११००;
कुद्धहृष्टभी	गौत.	७९३	क्षत्रजान्त्रिभे	"	"		देव.	१११२
कुरमस्या आ	वेदाः	१६००		बृह.	१२५१	*क्षत्रियेण वै	विष्णुः	१२४१
*कुरमेतत्क	"	९८४	क्षत्रविद्शूद्र	काल्या.	८३६	क्षत्रिये त्रिगु	बृह.	८०३
केता पण्यं प	नार.	८९४	क्षत्रस्यातिप्र	मनुः	१९३१	क्षत्रियो हि स्व	भा.	१२४४
*केता मूल्यं स	याज्ञ.	७६१	*क्षत्रायाः प्रति	नार.	११०५	क्षन्तव्यं प्रभु	मनुः	१७०१
*केतामूल्यम	विष्णुः	७५७	क्षत्रियं चैव	मनुः	८२०,	क्षमया धार	अपु.	१९७०
" " "	याज्ञ.	७६१		१९२७		क्षयं वृद्धिं च	याज्ञ.	८९२;
केतारश्चैव	नार.	१७५५;	क्षत्रियं त्रिगु	कौ.	८१७		नार.	८९५
	काल्या.	१७६२	क्षत्रियं दूष	विष्णुः	१६१०	क्षयः संस्क्रिय	"	१७४६
*केतारश्चौर	"	"	*क्षत्रियं मध्य	याज्ञ.	१६३६	*क्षयवृद्धिं च	"	८९५

क्षयव्ययम्	भा.	८६१
क्षयव्ययौ त	नार.	७८१
*क्षयहानिर्य	बृह.	७८५
*क्षयाक्षयौ त	नार.	७८१
क्षयौ चाप्यायि	मनु.	१९३०
क्षये मूल्यं स्ते	कौ.	७५७
क्षयोदयेन	बृह.	९५२
क्षयोदयौ जी	"	"
क्षयो हानिर्य	"	७८५
क्षिण्वानमपि	भवि.	१६५५
*क्षिपन् विप्रा	बृह.	१७९०
*क्षिपन् श्वन्वा	"	"
क्षिपन् स्वस्वा	"	"
*क्षिप्यतेऽन्यगृ	"	७५०
क्षीणदायक	कौ.	१६८२
क्षीणांश्च विभ	हारी.	११६३
क्षीबोऽन्यो यदि	शाता.	१११६
क्षीरं यदस्याः	वेदा.	१६००
*क्षीरादपतं	बृह.	८९६
क्षीरेण स्नातः	वेदा.	९६४
क्षुद्रकद्रव्य	कौ.	१८००
क्षुद्रकाणां प	मनु.	१८१०
क्षुद्रद्रव्याप	विष्णु.	१६७०
क्षुद्रपशवः	शंख.	९०५
*क्षुद्रपशवो	"	"
क्षुद्रपशुम	कौ.	९३१
क्षुद्रपशूनां	"	९०६,
		१८००
क्षुद्रमभ्यम	याज्ञ.	१७३८
* " "	नार.	१७४४
क्षुद्रमभ्योत्त	"	"
क्षुद्रशाखाच्छे	कौ.	१८००
*क्षुद्राणां च प	मनु.	१८१०
क्षुधितं क्षुधि	स्कन्द.	१९६६
क्षुरधारा वि	भा.	१०३२,
		१०३३
क्षेत्रं गृहीत्वा	बृह.	९५४;
	व्यासः	९६१
क्षेत्रं चेद् विकृ	नार.	९४८
क्षेत्रं तत्सदृ	शंख.	७५७;
	कात्या.	७६७
क्षेत्रं त्रिपुह	नार.	९४९
क्षेत्रं परिगृ	आप.	८४२
क्षेत्रं बीजव	नार.	११०२
*क्षेत्रं सदस्त	बृह.	१६४६
*क्षेत्रं समस्त	"	९५२

क्षेत्रं सशस्य	बृह.	९५२
*क्षेत्रं साधार	"	१५६९
क्षेत्रकूपत	मनु.	९३७;
	कात्या.	९५८
क्षेत्रजं केचि	भा.	१२८७
क्षेत्रजः कानि	बृह.	१३५५
क्षेत्रजः क्षेत्र	याज्ञ.	१३३०
*क्षेत्रजादिसु	मनु.	१३१०
क्षेत्रजादीन्सु	"	"
क्षेत्रजायाः सु	बृह.	१३४८
क्षेत्रजेषु च	नार.	११९२
क्षेत्रजेष्वपि	"	"
क्षेत्रजो गृहि	बृह.	१३४९
क्षेत्रजो वाऽप्य	भा.	१२८७
क्षेत्रदारह	वसि.	१६०८;
	मनु.	१६२६
	वसि.	१६०८;
	मनु.	१६२६
	"	१०७०
क्षेत्रबीजस	"	"
क्षेत्रभूता स्मृ	"	"
क्षेत्रमर्यादा	शंख.	९२६
क्षेत्रमिव वि	वेदा.	९२२
*क्षेत्रमेकं त	बृह.	६५४
क्षेत्रमेकं द्व	"	"
*क्षेत्रवस्तुत	कात्या.	९५५
क्षेत्रवास्तुत	"	"
क्षेत्रविवाद	कौ.	९२९
*क्षेत्रवेदमप्रा	याज्ञ.	१६३९
क्षेत्रवेश्मव	"	"
*क्षेत्रशस्यं स	बृह.	९५२
क्षेत्रसीमवि	नार.	९४४
क्षेत्रस्य हर	याज्ञ.	९४२
क्षेत्रादिकं य	बृह.	६५२
क्षेत्राद्युपेतं	"	८९६
*क्षेत्राधिकारा	नार.	९४४
क्षेत्राधिकारो	"	"
क्षेत्राभावे त	भार.	७३१
क्षेत्रारामगृ	कात्या.	८९८,
		१२०१
क्षेत्रारामवि	"	९२०
क्षेत्रारामादि	बृह.	७३१
क्षेत्रिकस्य त	कात्या.	९६०
क्षेत्रिकस्य तु	मनु.	१३१८
क्षेत्रिकस्य म	कात्या.	१३४९
क्षेत्रिकस्य य	नार.	११०२
क्षेत्रिकस्याक्षि	कौ.	९३२

क्षेत्रिकस्यात्य	मनु.	१७१४
क्षेत्रिकस्यावि	शंख.	१२८२
क्षेत्रिकस्यैव	मनु.	१०७४
* " "	"	१३१८
क्षेत्रिकानुम	नार.	११०३
* " "	कात्या.	१३४९
क्षेत्रिणः पुत्रो	वसि.	१२७२
क्षेत्रियः पार	गौत.	१३८७
*क्षेत्रियस्य म	कात्या.	१३४९
*क्षेत्रियस्यात्य	मनु.	१७१४
*क्षेत्रियस्यावि	शंख.	१२८२
क्षेत्रो तद्वभ	परा.	१११७
क्षेत्रे वा जन	कौ.	१२८८
क्षेत्रेध्वन्येषु	मनु.	९११
क्षेत्रोपकर	बृह.	१६४६
क्षेत्रोपभोग	मार्क.	९६२
क्षेपं करोति	याज्ञ.	१७७९
*क्षेमं पूर्त या	लौगा.	१२३३
क्षेमं पूर्त यो	"	"
क्षेमकृद्वाजा	आप.	१६६४
*क्षेमपृत्यो	लौगा.	१२३३
क्षेमकौशेया	कौ.	१६७३
खण्डशस्त्रेद	यमः	१७९२
खदिरार्जुन	स्कन्द.	१९६५
खनिरत्ननि	कौ.	१६७५
खनिसारक	"	१६८८
खरगोमहि	कात्या.	१८३४
खर्जूरवद	बृह.	१७६१;
	कात्या.	१७६३
खल्यक्षेत्राद	मनु.	१७२६
खल्यजाताः प्र	बृह.	१९४१
खातखातस्य	नार.	९४८,
		११३१
खातप्रावृत्ति	कौ.	९३०
खातसोपान	"	९२७
खादको वित्त	हारी.	६६१
*खादयेत्सार	बृह.	१८८७
खादयेद्वा सा	"	"
खिलोपचारं	नार.	९४८
खेदमास्थाय	भा.	१०३३
गङ्गायमुन	बौधा.	१९२०;
	वसि.	१९२१
*गच्छतः स्वामि	नार.	८२९
गच्छेत या तृ	अनि.	१११८
*गजाश्वगवो	विष्णु.	१७९७
गजाश्वोष्ट्रगो	"	१६०९;

गणका वध	बृह. १७५९, १९१४	गर्भघ्नीमधो	हारी. १०१४	*गुणवान् अ	बौधा. १२३९
गणद्रव्यं ह	याज्ञ. ८६७	गर्भपातो न	कात्या. १८८७	गुणवान् हि	" "
गणद्रव्यस्या	विष्णुः ८५९	गर्भभर्तृव	वसि. १०२१;	गुणप्रेष्ठ ए	भा. १९८४
*गणनावध	बृह. १९१४	गर्भस्थैः सह	याज्ञ. १०८६	गुणहीनस्य	बृह. १७९०
गणमुख्यस्तु	भा. ८६१	गर्भस्य पात	नार. ६९५	*गुणाधिकस्य	" ९५२
गणमुद्दिश्य	कात्या. ८७६	*गर्भानुपं सु	कात्या. १६५१	गुणाधिकाय	" "
*गणमुद्गाद	नार. ९४६	गर्भिणा मासा	बृह. ७८७	गुणापेक्षं भ	नार. १०९६
गणानां च कु	भा. ८६१	गर्भिणी तु द्वि	कौ. १६१९	गुप्तगुह्या स	भा. १०२८
*गणानां वध	बृह. १९१४	गर्भिणी या सं	मनुः १९२७,	गुप्तपरदा	विष्णुः १८४६
गणानां वृत्ति	भा. ८६१	गर्भिणी या सं	१९४६	*गुप्तां चेत् शू	मनुः १८६४
गणानां श्रेणि	कात्या. ८७६	गर्भेणाविज्ञा	विष्णुः १२७९	गुप्तां चेद्वधो	गौत. १८४२
गणिकाद्बुद्धि	कौ. १८४९	गर्भे नु नां ज	वेदाः १६००	गुप्ताङ्गस्पर्श	नार. ८२९
*गणितं तुलि	नार. ८८६	गर्भे नु नां ज	" ९७६,	*गुप्ता चेद्वधा	गौत. १८४२
*गणिनां शिल्पि	कात्या. ८७६	गर्भे भर्तृव	१८३६	गुप्ता चेद्वधो	" "
गणिम तुलि	नार. ८८६	गर्भ्यः स पापो	याज्ञ. १०८६	*गुप्ता चेद्वरो	" "
*गणिवृद्धाद	" ९४६	*गर्भ्यश्च पापो	कात्या. ८७६	*गुप्तायां संप्र	व्यासः १८८९
गन्धपण्येष्व	कौ. १६७७	*गर्भ्यश्च पापो	" "	गुप्तायाः संप्र	" "
गन्तुं ब्रह्मन्स	भा. १९७८	*गलत्समिक	याज्ञ. १९०८	गुप्तास्वेवं भ	मत्स्य. १८९२
गन्धद्रव्यस्य	स्मृत्य. १११८	गवत्रं गोमि	नार. ९१८	गुप्ते तु बन्ध	यमः १६५२
गन्धद्रव्यैर	नार. १९३८	*गवत्रं स्वामि	" "	*गुप्ते लिङ्गाङ्ग	मनुः १८६२
गन्धमात्यम	" १६४५	*गवयाजावि	मनुः १८११	गुप्तचस्तोषि	भा. १२८३
गन्धमात्याम्ब	कात्या. १८८७	गवां क्षीरं प्र	स्कन्द. १९६७	गुप्तं वा ताप	मत्स्य. १६५५
गन्धमात्यैः स	बृह. १२२३	*गवां क्षीरभृ	मनुः ९०७	गुप्तं वा बाल	विष्णुः १६१२;
गन्धर्वासर	वेदाः १००८	गवां निर्गच्छ	कात्या. ९१९		मनुः १६२४
गन्धर्वासरो	" "	*गवां शतं व	नार. ९१५	गुस्तल्पे भ	" १६२७;
गन्धर्वो अस्व	" ९७६,	गवां शतद्व	" "		अपु. १९७०
	१८३६	गवादिषु प्र	" १७५३	गुहत्वादस्य	नार. ९४५
गम्यं त्वभावे	याज्ञ. १०७८	*गवादिष्वप	" "	गुरुप्रसूता	गौत. १०१२
गम्याः स्मुरानु	नार. १८८३	*गवार्थे ब्राह्म	बौधा. १६०७	गुरुतामव	नार. १७५१
गम्या अपि हि	" "	गवाश्चखरा	कौ. ९०६	गुरुर्गरीय	भा. १९८४
गम्यास्वपि पु	याज्ञ. १८७७	*गवाश्चगजो	विष्णुः १७९७	गुहलाघव	स्कन्द. १९६६
*गम्यास्वपि हि	नार. १८८३	*गवाश्चोष्ट्रा	" "	गुरुवच स्तु	मनुः १०६६
गम्येन वा पुं	कौ. १०३८	गान्धर्वासुरो	कौ. १४३०	गुरुशास्त्रे नि	भा. १९८३
गयां यास्यति	बृह. १३४९	गायन्तः स्त्रियः	वेदाः ९९४	गुरुणां चैव	" १०२८
गयायां च त	शाता. १३५२	*गार्हस्थ्यं गां च	वसि. १७९५	गुरुनाक्षार	विष्णुः १७७०
गयायां पिण्ड	देव. १३५०	गार्हस्थ्यज्ञानां	" १६६८,	*गुरुनाक्षिप	" "
गरदाभिद	विष्णुः १६०९,	*गार्हस्थ्यज्ञे च	१७९५	गुरोः क्षुद्रात्	अनि. १९७६
	१६७१	गावः पार्दं प्र	" "	गुरोर्गरीय	भा. १९८३
गरीयसि ग	नार. १७४९	*गावस्तु गोमि	नार. ९१७	गुरोर्हि दीर्घ	" "
Xगतेः सभास्था	नि. १२५५	गावो घृतस्य	" ९१८	गुरोर्हि वच	" १०२८
गर्तानुपं सु	बृह. ७८७	गावो नवतृ	वेदाः ९९६	गुरोर्हि वच	वसि. १६६८;
Xगर्तारोहिणी	नि. १२५५	गावो यवं प्र	भा. १०३२	गुरोर्हि वच	शंखः १६७२; मनुः १७०३
गर्दभाजावि	मनुः १८११	गिरा च शुष्टिः	वेदाः ९०२	गुर्वाचार्यन्	कात्या. ९५९
*गर्भघ्नीमध	हारी. १०१४	*गिरिभैक्ष्यं कु	" ९२३	*गुर्वादेशनि	संप्र. १५२९
		गुडे मधुनि	मनुः ११२७	गुर्वादेशानि	" "
			बृह. ६३०	गुल्मगुच्छक्षु	याज्ञ. १८२३

*गुल्मान्यांश्च	मनुः १३३	गृहमागल्य	बृह. १८८६	गृहीत्वाऽपह्नु	कालि. १३७७
गुल्मान्वेणुंश्च	" "	गृहमेधा भ	ऋष्य. १११७	गृहीत्वा बन्ध	बृह. ७५१
गुहा चरन्ती	वेदाः ९६७	*गृहमेधी भ	" "	गृहीत्वा मुस	कात्या. ६७४
गुह्याङ्गस्पर्श	नार. ८२९	गृहवार्याप	बृह. ६५४;	गृहीत्वा वाह	मनुः १७०२
गृहं चैवाप	बौधा. १२७०	गृहवासः सु	कात्या. ८५४	गृहीत्वा वेत	बृह. ९५४
*गृहः प्रकाशः	बृह. १९१४	गृहविभागे	दक्षः १११४	मत्स्य. ८५५; अपु. १९७५	कौ. ८४४;
गृहजं चाप	बौधा. १२७०	गृहस्थः सद	स्मृत्य. १२३३	" "	बृह. ८५३
*गृहजं वाप	" "	गृहस्थो विनी	गौत. १०११	गृहीत्वोपग	नार. ७०५
*गृहद्रव्यवि	कात्या. १२३०	*गृहाक्षोपः फ	वसि. १०२०	गृहे गृहोत्प	बौधा. १२६९
*गृहद्रव्यादि	" "	*गृहाक्षोपः श	बृह. ६२९	गृहे च गृह	यमः १३५१
गृहद्रव्याभि	" "	गृहात् स्तोमः	" "	गृहे च गृहो	वसि. १२७३;
*गृहं द्विजाति	बृह. १२५१	गृहान्गच्छ गृ	वेदाः ९८३,	*गृहे जातस्त	विष्णुः १२७९
गृहार्जविनां	कौ. १६७९	गृहाश्रमात्प	१००४	*गृहे तु गृह	नार. ८३०
*गृहोत्पन्नः प	विष्णुः १२७९	*गृहीणां द्रव्या	दक्षः १११४	*गृहे तु मुषि	यमः १३५१
गृहोत्पन्नश्च	ब्रह्म. १३७४	गृहीतं पाल	वसि. १९४९	गृहे तु मुषि	नार. १७५७;
गृहोत्पन्नोऽप	मनुः १३२०;	गृहीतं स्त्री ध	बृह. ७५१	*गृहे पीडाक	कात्या. १७६२
गृहमानस्तु	कालि. १३७६	गृहीतं स्त्री ध	याज्ञ. १४४७	गृह प्रच्छन्न	विष्णुः १६१०
गृहयित्वात्म	नार. १६४४	गृहीतः शङ्क	बृह. १६४८;	गृहे वै मुषि	याज्ञ. १३३१
गृह्णामि ते सौ	शाता. १११६	*गृहीतगर्भा	याज्ञ. १७४१	गृहेषु मुषि	नार. १७५७
गृहं क्षेत्रं च	वेदाः ९८५	*गृहीतदोषा	वसि. १४२७	गृहोद्यानत	कात्या. १७६२
गृहं क्षेत्रमा	नार. ९४९	*गृहीतदोषो	कात्या. ६५८	"	९६०
गृहं गृहस्य	कौ. ९२६	*गृहीतद्रव्य	" "	गृहोपभोग	व्यासः ६३४
गृहं तडाग	कात्या. ९५६	गृहीतधन	बृह. ७५१	*गृहोपभोग्य	" "
गृहं द्विजात	मनुः ९३९;	गृहीतबन्धो	विष्णुः ६३६	गृहोपयोगि	नार. ७८४
गृहकुल्यादि	अपु. १९७६	गृहीतमूल्यं	व्यासः ६७६	गृहोपस्कर	बृह. १२२२;
*गृहकुल्याधु	बृह. १२५२	*गृहीतमूल्यः	विष्णुः ८७८,	कात्या. १२३०.	१४५४
गृहक्षेत्रयो	विष्णुः १६१०	*गृहीतमूल्या	१६११; याज्ञ. ८८३	*गृहन्ति छद्म	बृह. १७५९
गृहक्षेत्रवि	" "	*गृहीतमूल्यो	विष्णुः ८७८	" "	व्यासः १७६४
गृहक्षेत्राणि	शंखः ९२५	*गृहीतमूल्यो	ब्रह्म. ९२१	गृहन्ति बद्ध	अनि. १९४३
गृहक्षेत्राप	वसि. " ;	* " "	" "	*गृहन् शुद्धो	नार. १९६१
*गृहक्षेत्राभि	बृह. ९५१	गृहीतमौप	विष्णुः ८७८	गृह्णात्यदत्तं	" ८०१
*गृहक्षेत्रे च	प्रजा. १२३२	गृहीतवेत	याज्ञ. ७४५	गृहीयातां वि	बौधा. १६०७.
गृहजातदा	अपु. १६५४;	* " "	" ८४६.	गृहीयात्तत्र	" १९६१
गृहजातस्त	मत्स्य. १६५५	गृहीतशस्त्र	१८७९; बृह. ८५३	गृहीयात्तस्व	कात्या. १७६३
गृहद्वाराशु	" "	गृहीताश्लयः	नार. ८५१	*गृहीयात्तु त	नार. १९६१
गृहपीडाक	कौ. ८१७	गृहीतानुक	उश. १६५२	*गृहीयाद् धू	याज्ञ. १९०८
*गृहप्रसादा	नार. ८२९	गृहीतान् पू	याज्ञ. ७२२	गृहीयाद्भूते	" "
गृहप्रसादा	विष्णुः १६१०	गृहीतान् स	कौ. १६८१	*गृहीयुर्धूते	" "
*गृहभक्षाधु	कात्या. ९५८	गृहीतायाम	" "	*गृह्यते तु क्षे	बृह. ६२९
*गृहभार्याप	" "	*गृहीतार्थः क	" ८६३	*गृह दाप्योऽन्य	नार. १७५६
*गृहभूकुल्या	विष्णुः १६१०	गृहीते शिल्पि	याज्ञ. ९२२	गृह्या चेत कुटु	कौ. ८१७
गृहमध्ये त	बृह. ६५४	गृहीत्वा तस्य	नार. ८२८	गौ अश्वमिह	वेदाः ८१४.
	विष्णुः १६१०	गृहीत्वा पञ्च	कात्या. १७६२	*गोकुमारीं दे	९२४
	शौन. १३६४		अनि. १३७४;	मनुः १८१२	

गोकुमारीदे	मनुः १८११;	गोप्याधिर्विगु	बृह. ६५४	*ग्रहणं लक्ष	कात्या. ७२९
*गोकुमारीदे	कात्या. १८३४	गोप्याधिस्तु प	भार. ६६०;	*ग्रहीता निहु	बृह. ७५१
गोगमने च	मनुः १८११		मरी. ,	*ग्रहीताऽपहु	,,
*गोप्यर्थं तृण	विष्णुः १८४६	गोप्रचारश्च	कात्या. १२२८	ग्रहीता प्रति	व्यासः ७५६
*गोप्यर्थी तृण	गौत. १६५७	गोब्राह्मणं य	संव १६५३	ग्रहीता यदि	मनुः ६८०
गोऽन्यर्थं तृण	,,	गोब्राह्मणजि	बृह. १९४१	ग्रहीतुं वा न	स्मृत्य. १३७४
*गोघातेऽप्येक	,,	गोब्राह्मणार्थ	याज्ञ. १७४४	ग्रहीतुः सह	नार. ७४८;
गोचरे यस्य	विष्णुः १७९७	गोभिर्विनाशि	उश. ९२०		कात्या. ७५३
गोचर्ममात्रा+	नार. १७५६	गोभिश्च नर	व्यासः १९७६	ग्रहीतुराभ	नार. ८५२
*गोजग्धं गोमि	विष्णुः ६३७	*गोभिश्च भक्षि	नार. ९१८	*ग्रहीतुर्वा भ	,,
गोजिद् भूया	नार. ९१८	गोभिष्टरेमा	वेदाः १९००	*ग्रहीतृदोष	कात्या. ६५८
गोत्रकृत्थानु	वेदाः १९०१	गोभिस्तु भक्षि	नार. ९१८	ग्रहीतृदोषा	,,
*गोत्रजेनाथ	मनुः १३२७	गोमयप्रदे	कौ. १६८९	ग्रहीतृद्रव्य	बृह. ७५१
गोत्रजेनापि	नार. १४०१	गोमिथुनादा	,,	ग्रामकूटम	कौ. १६८०
गोत्रजैश्चाप	,,	गोमिनामेव	मनुः १०७३;	ग्रामक्षेत्रगृ	बृह. ९४९
*गोत्रजैश्चाप्य	शंखः १५७५		वर्मि. १२७२	*ग्रामघाते इ	मनुः १६९८
गोत्रद्वयेऽप्य	,,	गोरक्षक्राणां	कौ. ८७८	*ग्रामघाते त	,,
गोत्रभागवि	प्रव. १३८४	गोरसधान्या	हारी. १०१५	*ग्रामघाते से	,,
गोत्राधिक्यं ज	शंखः १५७५	गोरसेक्षुवि	नार. १७४९	ग्रामघाते हि	,,
गोत्रसाधार	मनुः १३२७	*गोरसे तद्वि	,,		१९२९
गोत्रस्थितिस्तु	बृह. १५६९	गोऽधोप्रगजा	विष्णुः १६६९	ग्रामचारी नृ	ब्रह्म. ९२१
गोत्रस्य नाशं	कात्या. १९४२	*गोऽधोप्रदास	मनुः १०७३	ग्रामजातिस	मनुः ८६५
गोत्रान्तरप्र	भा. ८६१	गोपु ब्राह्मण	,,	ग्रामदेववृ	कौ. ९०६
	मरी. १३५२;		नार. १७४९	ग्रामदेशयोः	विष्णुः १७७०
	संप्र. १३८४	*गोष्टागारायु	मनुः १६२९	ग्रामदोषाणां	,,
गोत्रेण विव	स्मृत्य. १११८	गोसहस्रं श	देव. १५२६	*ग्रामद्वयम	शंखः ९२६
गोदेवार्थं ह	अपु. १७६६	*गोसहस्रमृ	बौधा. १६०६	*ग्रामपशुघा	विष्णुः १७९७
गोपः क्षारश्च	मनुः ९०७	गोस्तेयं सुरा	वेदाः १५९२	ग्रामयाहभ	बृह. ९५२;
*गोपदे यस्य	नार. १७५६	*गोस्वाम्यनुभृ	मनुः ९०७		व्यासः ९६१
*गोपशाकुनि	,,	गोस्वाम्यनुम	,,	ग्रामशोभाश्च	कौ. ८६२
गोपशौण्डिक	विष्णुः ६७९;	गोहर्तुर्नासि	बृह. १७६०	ग्रामश्रेणिग	बृह. ८७२
	याज्ञ. ६८३	गौः प्रसूता द	नार. ९१९	*ग्रामश्रेणिग	,,
गोपस्ताज्यस्तु	,,	गौजिकचार्मि	विष्णुः १९०३	*ग्रामसामन्त	स्मृत्य. ९०१
गोपाः शाकुनि	नार. ९४४	गौतमानाम	कात्या. १७६२	*ग्रामसामादि	कात्या. ९५५
*गोपाः सीमाक	याज्ञ. ९४०	गौरवानुक	नार. १७८५	ग्रामसीमासु	नार. ९४४;
गोपाः सीमाकृ	,,	गौरवेणाभि	भा. १९८४		कात्या. ९५५
	बृह. ९६२	गौरेव तान्	वेदाः १४६४,	ग्रामादयश्च	,,
*गोपाः सीमाः कृ	याज्ञ. ९४०		१६००	ग्रामान्तरं व	अनि. १५८९
गोपालहस्त	ब्रह्म. ९२१	गौश्चेत्तदर्थ	विष्णुः ९०५	*ग्रामान्तरातु	याज्ञ. ६२०
*गोप्ता चेद्वधो	गौत. १८४२	ग्रन्थिभेदका	,,	ग्रामान्तरगह	हारी. १०१५
गोप्ता तस्माद्	भा. ८६०		१६११,	*ग्रामान्तरे ह	कात्या. १७६३
गोप्याधि द्विगु	कात्या. ६५९	प्रसितारः स्व	मनुः १६२८	*ग्रामान्ते तु ह	,,
*गोप्याधिभोग	याज्ञ. ६४२	प्रसेत्प्रविदय	कात्या. ९१९	ग्रामान्तेषु वा	कौ. १६२०
*गोप्याधिभोगि	,,	*ग्रहः प्रकाशः	बृह. १९१४	ग्रामान्तेषु ह	कात्या. १७६३
गोप्याधिभोगे	,,	ग्रहणं तत्प्र	कात्या. ९२०	ग्रामारामवा	कौ. १६२०
	बृह. ७३१	ग्रहणं रक्ष	,,	ग्रामार्थेन आ	,,

ग्रामिकस्य प्रा	कौ.	९३२	ग्लहे शतिक	याज्ञ.	१९०८	चतस्रश्च जा	वेदा:	७९१,
*ग्रामीणककु	मनु:	९३६	घनधाराप्र	अपु.	१९७०			८१४
*ग्रामीयककु	"	"	*घातः संदश्य	बृह.	१६४७	चतस्रस्तु प	वसि.	१०२१;
*ग्रामे एककु	"	"	*घातके निष्क	देव.	१६५१		व्यास:	११११
ग्रामेच्छया गो	याज्ञ.	९१२	घातयेत् स्वय	कौ.	१६१६	चतस्रो जाया	वेदा:	१००९
ग्रामेयककु	मनु:	९३६	घातयेद्वि	मनु:	१६९८,	चतस्रो विहि	भा.	१२४३
ग्रामे व्रजे वि	नार.	१७५४			१९२९	चतुःशतांशं	शुनी.	१७६७
*ग्रामेषु च भ	याज्ञ.	१७४३	घाताभियोग	कौ.	१८००	*चतुःशालं स्य	बृह.	९५३
*ग्रामेषु चार्या	आप.	१६६४	*घातितेऽथ ह	याज्ञ.	१७४३	*चतुःशालः स्य	"	"
ग्रामेषु नग	"	"	घातितेऽपह	"	"	चतुःशालस्य	"	"
ग्रामेष्वन्तः सा	कौ.	१६२०	घृतं मधु म	नार.	१३३८	*चतुःशाले स्य	"	"
ग्रामेष्वन्वेष	नार.	१७५४	*घृतं वस्त्रम	कात्या.	१२२८	*चतुःशाल्यं स्य	"	"
ग्रामेष्वपि च	मनु:	१६९७;	घृतप्रतीका	वेदा:	१००६	चतुःशिखण्डा	वेदा:	१००६
		१९२९	घृतमांसरा	"	१९०१	चतुःसामन्त	कात्या.	८९८;
*ग्रामेष्वेककु	"	९३६	घृतस्य स्तोकं	"	९८९	सुम.	९००; जातु.	९०१
ग्रामे ससीम्नि	नार.	९४७	*घृतस्याष्टगु	नार.	६२६	*चतुःसुवर्णं	मनु:	८६४;
ग्रामो ग्रामस्य	कात्या.	९५६	"	भार.	६३५		बृह.	८७३
ग्रामोपान्ते च	नार.	९१६	*घृते त्वेकाद	नार.	१७५०	*चतुःसुवर्णं	"	"
*ग्रामोपान्ते तु	"	"	घृतेन कलिं	वेदा:	१९०१	चतुःसुवर्णाः	"	"
*ग्रामोपान्तेषु	"	"	घृतेनाभ्यज्य	नार.	११०१	चतुःसुवर्णा	मनु:	८६४
ग्राम्यपशुधा	विष्णु:	१६०९,	*घृतेनाभ्युक्ष्य	"	"	*चतुरंशान्	"	१२४७
		१७९७	घोषायै चिति	वेदा:	९६५	चतुरङ्गुल	स्कन्द.	१९६६
ग्राम्यपशुपी	"	"	घोषितस्तेन	बृह.	१७६०	चतुरश्विह	वेदा:	१८९३
*ग्राम्येच्छया गो	याज्ञ.	९१२	घृतः साहस्रः	कौ.	१६९०	चतुरश्वे म	स्कन्द.	१९६६
ग्रामाच्छादन	वसि.	१०२२;	चकार चैव	भा.	१०२७,	चतुरोऽशान्	बृह.	७८८;
वृया. १३५५; कौ.		१३९१;			१२८५	विष्णुः १२४०; मनुः	१२४७	
मनुः १३९३; कात्या.		१४०३,	Xचकारैनां ग	नि.	१२५४	*चतुर्गुणं चा	बृह.	६२८
		१४५७	चक्रकालवृ	गौत.	६०७	चतुर्गुणं वा	"	"
ग्राहकं सर्व	"	१८८७	चक्रयुक्तां ना	कौ.	१६१७	चतुर्गुणात्	अनि.	१९६७
*ग्राहकस्य च	"	७५३	चक्रशुद्धिं स	मनुः	६१८	चतुर्गुणा स्या	भार.	६३५
*ग्राहकस्य तु	"	"	चक्रशुद्धिः का	"	६१५	चतुर्णां वर्णा	बौधा.	११८३
ग्राहकस्य हि	"	"	चक्रशुद्धिश्च	नार.	६२४	चतुर्णामपि	मनुः	१६२७,
ग्राहकैर्गृह्य	याज्ञ.	१७४०	*चक्रशुद्धिस्त	"	"			१८५६
ग्राहको यदि	नार.	६९६	*चक्रशुद्धिस्तु	"	"	चतुर्थं तस्य	भा.	८६०
*ग्राहो तु यदि	"	"	*चक्रवृद्ध्या प्र	कात्या.	७५४	*चतुर्थः पौन	विष्णुः	१२७९
ग्राह्यं स्याद् द्वि	कात्या.	७२९	"	"	८९८	चतुर्थः सांप्र	मनुः	१३१५.
*ग्राह्यः स पापो	"	८७६	चक्रवृद्ध्या वि	"	७५४	चतुर्थकाला	आप.	१६६५
ग्राह्यस्तुपनि	"	७५४	चक्षुनिरोध	आप.	१६०६	चतुर्थेपुरु	काष्णी.	१३५६
ग्राह्या गृहाः सं	वेदा:	१२५९	* " " "	"	१६६४	चतुर्थमन्या	कौ.	११८५,
ग्राह्यो दाप्योऽथ	नार.	१७५६	चक्षुरेकं च	भा.	१२८३			१३९१
*ग्राह्यो दाप्योऽन्य	"	"	चक्षुर्नाशे ते	"	"	चतुर्थमष्ट	अपु.	१९६२
ग्राह्ये बहिर	कौ.	१९२४	चक्षुर्निरोध	आप.	१६६४	चतुर्थांशभा	गौत.	१२६४
ग्लहं दीव्यामि	भा.	८१९	*चक्षुर्निरोधो	"	"	*चतुर्थांशिन	"	"
ग्लहः प्रकाशः	बृह.	१९१४	चणकव्रीहि	मनुः	१७२३	*चतुर्थांशिनो	"	"
ग्लहशुद्धिं गु	विष्णुः	१९०३	चण्डालारण्य	कौ.	१६१७	*चतुर्थेन तु	कात्या.	७०९.
*ग्लहे कृतानि+	वेदा:	१८९८	चण्डालो जाय	नार.	११०५	चतुर्थेन न	"	"

*चतुर्थेन य	कात्या.	७०९	चाटचोरभ	बृह.	८७२	चैत्यदैवत	कौ.	८६३
चतुर्थे पति	अनि.	१११८	चाटतस्कर	याज्ञ.	१९३२	चैत्यस्मशान	याज्ञ.	१८२३
चतुर्थे यथा	कौ.	१६१७	चाण्डालदास	मार्क.	८३९	*चौरं चोरेत्य	”	१६३६
चतुर्थो भागो	विष्णुः	८९१	चाण्डालेनान	”	”	चौरं त्वभय	कौ.	७७२
चतुर्दशवि	नार.	१०५४	चाण्डालो ब्राह्म्य	भा.	१२८७	चौरं पारदा	”	१६१८,
चतुर्धौतस्य	विष्णुः	८९१	चातुर्वर्ण्यपु	कौ.	१२४५		”	१६८५
चतुर्विंशति	कौ.	१०३४,	चारकमभि	”	१६९०	चौरदामरि	”	१६९०
१४३१;	याज्ञ.	१८७९	चारकादभि	”	”	*चौरतः सलि	कात्या.	७८८
चतुर्विधः क	नार.	८२५	*चारचोरभ	बृह.	८७३	चौरसमः स	गौत.	१६५९
*चतुर्विधाः क	”	”	चारमन्त्रब	भा.	८६१	चोरस्यान्नं न	वेदाः	१५९२
चतुर्हस्तं तु	स्कन्द.	१०६५	चारमन्त्रवि	”	”	चोरहस्तान्न	कौ.	१८५०
चतुर्होतारं	वेदाः	१००६	चारा ह्युत्साद	नार.	१७५४	चौराणां भक्त	नार.	१७५५
चतुष्टयी वृ	बृह.	६२९	चारेणोत्साह	मनुः	१९३०	*चौराणां मुख्य	कात्या.	७८९
*चतुष्पथं चै	मनुः	१६९५	चारेर्विचिया	नार.	१७५४	चौराणामभि	कौ.	१६८९
चतुष्पथसु	नार.	९४६	चारेक्षानेक	मनुः	१६९५,	चौरापहतं	बृह.	१९६२
चतुष्पथाश्चै	मनुः	१६९५,		१९२९		*चौरापहत	नार.	८३३
	१९२९; नार.	१७५४	*चार्मिके रोम	याज्ञ.	१७३५	*चौरापहत	”	”
*चतुष्पथेष्व	”	९४६	चिकित्सकानां	मनुः	१६९९,	चोरा ह्युत्साह	”	१७५४
*चतुष्पदकृ	याज्ञ.	१८१९	चिकित्स्यश्चाचि	नार.	१०९४	चोरेणाभिध	कौ.	१६८६
चतुष्पदाना	कौ.	१६८४	चित्तिरा उप	वेदाः	१०००	*चोरेष्वलभ्य	नार.	१७५७
चतुष्पदाभा	”	११८४	चिरकालं प्रो	बृह.	१५६९	चौरं प्रदाप्या	याज्ञ.	१७३९
चतुष्पादकृ	याज्ञ.	१८१९,	चिरकालप्रो	”	”	चौरतः सलि	कात्या.	७८८
	१९३३		*चिरकालव्य	गौत.	६०७	चौररक्षाधि	अपु.	१९६२
चतुष्प्रकारः	बृह.	६७१	*चिरकालात्रो	बृह.	१५६९	*चौरराजारा	बृह.	७५०
चतुस्त्रिभ्येक	याज्ञ.	१२४९;	*चिरकालाव	गौत.	६०७	चौरहस्तान्न	कात्या.	१११०
	बृह.	१२५१	चिरप्रनष्टां	हारी.	१९८२	चौरहतं ध	विष्णुः	१६७१,
चत्वारिंशत्	अनि.	१९६७	चिरप्रवासः	कौ.	६११		१९५०	
*चत्वारिंशत्प	याज्ञ.	१८७९	चिरस्थाने द्वै	गौत.	६०७	*चौरहतं प्र	नार.	१७५७
चत्वारिंशद्धा	अनि.	१९६७	चिरावसन्ने	बृह.	९५४;	*चौरहतं वि	गौत.	१६६३
चन्द्रस्याग्नेः पृ	मनुः	१९३०		व्यासः	९६१	चौरहतम	”	”
चरन्नलाक्षि	कात्या.	१७६१	*चिरावस्थाने	गौत.	६०७		”	१९४९
चरिते यथा	आप.	१०१८,	*चिरेण पिहि	नार.	१९६१	चौराणां भक्त	कात्या.	१७६२
	१८४४		*चिह्नालङ्कार	संव.	१८९१	*चौराणां मुख	”	७८९
*चरित्रं बन्ध	याज्ञ.	६४५	चौरवारा द्वि	मनुः	१७०२	चौराणां मुख्य	”	”
चरित्रबन्ध	”	”	चीर्णाः पीताश्च	नार.	९१५	*चौरापहतं	विष्णुः	१६७१
चरित्रेभ्योऽस्य	नार.	१९३६	चुम्बने तालु	बृह.	१८९१	चौरापहत	नार.	८३३
चरुं वक्षरा	कौ.	१९२५	चूडाया यदि	कालि.	१३७७	चौरेण वा प	”	१७५२;
चरेयुः पृथि	मनुः	१६२७		”	”		कात्या.	१७६२
चर्मकाष्ठेष्ट	व्यासः	८९९	*चूडोपनय	”	”	*चौरेण वा प्र	नार.	१७५२
चर्मचार्मिक	मनुः	१६३०,	*चूडोपायन	”	”	*चौरेणापि प	”	”
	१८०६		*चेटचारण	स्मृत्य.	७१५	*चौरे लब्धे ल	”	१७५७
*चर्मवर्मास्थि	वसि.	६०९	*चेङ्ग क्षयित्वो	विष्णुः	९०५	*चौरैर्वाऽपि प्र	”	१७५२
चर्मशस्यास	कात्या.	६३३	चेलकौशेय	नार.	१९३८	चौरैर्हतं ज	मनुः	७४१;
चलतश्चैता	गौत.	१९१७	*चेष्टाभेदन	याज्ञ.	१८१७		नार.	७४८
चलस्वभावा	भा.	१०३२	चेष्टाभोजन	विष्णुः	१७९६;	चौरैर्हतं प्र	”	१७५७;
चाटचारण	स्मृत्य.	७१५		याज्ञ.	१८१७		कात्या.	१७६३

*चौर्यकर्माप	मनुः १६९६
चौर्यपाहृष्य	शंखः १६१२
चौर्ये तु तन्दु	स्कन्दः १९६७
छत्रं वेष्टन	भा. ८११
छद्मना काम	बृह. १८८६
*छद्मना कार	" "
छद्मना गृह	" १८८५
*छद्मना याच	" ७२५
छद्मना याचि	" "
छन्दः पक्षे उ	वेदाः ९९३
छन्दस्वती उ	" "
छन्दास्येव त	" ९९४
छर्दिमूत्रपु	कात्या. १७९८,
	१८३२
छलमेतदि	कौ. १२०७
छागश्रुभा	शंखः ९०५
छायेवानुग	शुनी. १११९
छित्त्वा लिङ्गं व	याज्ञ. १८७४
छिद्रं च पूर	मनुः ९१०
*छिद्रं च वार	" "
*छिद्रं निवार	" "
*छिन्द्यात् तं नृ	कात्या. १७६१
*छिन्द्यात्तत्तन्	" "
*छिन्द्यात्तत्तस्य	" "
छिन्द्यात्तु नृ	" "
*छिन्द्यादङ्गं नृ	" "
छिन्नस्यं भ	कौ. १६२१
छिन्नस्येन	याज्ञ. १८२०,
	१९३३
छिन्नस्ये भ	मनुः १८०७
*छिन्नस्ये भि	" "
*छिन्ननासे भि	" "
छिन्ननासौष्ठ	बृह. १८८७
*छिन्ननास्येन	याज्ञ. १८२०
*छिन्ननास्ये भ	मनुः १८०७
*छिन्ननास्ये भि	" "
छिन्नभोगे गृ	नार. १५८१
छिन्नालङ्कार	संव. १८९१
छिन्ने दग्धेऽथ	बृह. ७३१
*छिन्ने नस्ये शु	मनुः १८०७
छेतव्यं तत्	नार. १७४९;
	मनुः १८०१
छेतव्यं तद्	बृह. १८३१
छेतव्याः क्षेत्रि	प्रजा. ९६२
*छेतव्ये अङ्गु	मनुः १८६७
*छेतव्ये द्यङ्गु	" "

*छेतारश्चैव	कात्या. १७६२
छेदने चैव	मनुः १८०७
छेदने चोत्त	कात्या. १८३२
*छेदने तृप्त	" १८३३
छेदनभेद	कौ. १८००
छेदवर्जं प्र	मनुः १७७९
जगद्व्याप्नोति	अपु. १९७०
जग्मतुः स्वगृ	भा. ८४०
जग्राह ब्राह्म	" १०२७,
	१२८५
जघनार्धो वा	वेदाः १००७
जघनेन गा	" १००९
जघन्यं सेव	मनुः १८६६
जघन्यं सेव्य	" "
जघन्यकर्म	नार. ८२९
जघन्यजाश्च	बृह. १५६७
*जघन्यजास्तु	" "
जघन्यमध्य	मनुः १६२८
जघन्यशायी	नार. ८२६
*जघन्याश्चैव	बृह. १५६७
जघन्यासन	" ११०६
*जघन्यास्तेऽपि	नार. ९४५
जङ्गमं स्थाव	बृह. ६५०.
	८८९, १५१३; कात्या. ६५५;
	प्रजा. १५२६
जङ्गमेषु द्वा	कात्या. ८९८;
	वका. ९०१
जज्ञिष इत्या	वेदाः ९८९
जज्ञे क्रमेण	भा. १९८४
जठरस्थोऽसि	स्कन्द. १९६६
*जडह्नीबौ तु	गीत. १३८६
जडह्नीबौ भ	" "
जडोन्मत्तान्ध	कौ. १३९१
जनकस्य कु	संप्र. १३८४
जनको ह वै	वेदाः १९८१
*जननार्था म	मनुः १०५१
*जननी त्वध	देव. १४१४
जननेनैव	संप्र. १३८४
*जनने मर	ब्रह्म. १३७४
जनन्यस्वध	देव. १४१४
जनन्यां संस्थि	मनुः १४३२
जनमेजयं	वेदाः १६०१
जनयामास	भा. १२८७;
	हरि. १३७६
जनयितुः पु	आप. १२६७;
	बौधा. १२७१

जनयितुर	कौ. १२८६
जनापरक्ति	बृह. १९४१
जनियन्ति ना	वेदाः १००४
जनिष्ट योषा	" ९८०
जनिष्टो अपो	" ९८८
जनीरिव प	" ९७३
*जन्मज्येष्ठस्य	मनुः १२३६
जन्मज्येष्ठेन	" "
*जन्मज्येष्ठस्य	" "
*जन्मज्येष्ठेन	" "
जन्मतस्तु प्र	भा. १९८४
जन्मनामप	बृह. १५६९
जन्मनामस्मृ	बृह. १५२७
*जन्मनाम्नोः स्मृ	" "
जन्मना स्वत्व	विष्णुः ११२५
जन्मप्रभृति	अनि. ८०७
जन्मविद्यागु	बृह. ११९३
जपं तपस्ती	शुनी. १११९
Xजमतेर्वा स्या	नि. १२५४
जयं तस्याप	नार. १९११
*जयस्तस्य प	" "
जयावेदत्र	वेदाः ९६७
जरतीभिरो	" ११२१
जरा वै देव	" १५९६
जलतस्कर	शुनी. ७९०
जलदिव्यं त	स्कन्द. १९६७
जलमार्गादि	बृह. ८९६
जलहस्तं स्मृ	स्कन्द. १९६७
*जलका रक्त	दक्षः १११४
*जलकावत्	" "
*जलकैव स्त्रि	" "
जले क्षिप्तं त	प्रजा. ७१५
जलौका रक्त	दक्षः १११४
जलौकावत्	" "
जलौकैव स्त्रि	" "
जवनी नृप	स्कन्द. १९६५
*जवीयान् ज्ये	मनुः १३१६
जही चिकित्त्वो	वेदाः १५९३
जहूनां चाऽऽधि	" १२६१
जातं पुत्रं प्र	शंखः १२८१;
	यमः १३५१
*जातकर्मक	नार. ८२५
जातकर्मणि	भा. १९८५
जातकामं वा	कौ. ८६३
जातकामाना	" "
जातदुमाणां	याज्ञ. १८२३

जातमात्रेण	अत्रिः १३५२	जाया पत्ये म	वेदाः ९९८	जीवति क्षेत्र	हारी. १२६४
जातमुत्सृज्य	भा. १२८७	जायापत्योर्न	आपं. १४०५	जीवति पित	” ११४६;
जातवैराश	कौ. १७७३	*जायापत्योर्वि	” ”	शंखः ११४८	कौ. १४३०
जातशस्यात्	बृह. ८३५	जायायां रक्ष	स्मृत्य. १११८	जीवति भर्त	शंखः ११४८
*जातसस्यत्रि	” ८५२	*जायायाः स्याद्दि	मनुः १०४७	*जीवति वा पि	नार. ११००,
*जातसस्यात्	” ८३५	जायाया अनु	वेदाः १००५	जीवति भूय	१९७८; देव. १११२
जातसस्यात्त्रि	” ८५२	जायाया अन्ते	” १००५	*जीवतैव वा	हारी. ११६३
*जातसस्यो त्रि	” ”	जायाया इति	भा. १८९४	जीवतो वाक्य	देव. १३५०
जाता जनिष्या	” ११८०	जायायास्तद्धि	” १०२६;	*जीवत्पुत्रेभ्यो	आप. ११६४
जातानां सम	भा. ११८४	जायेदस्तं म	मनुः १०४७	जीवत्यर्धश	बृह. १५१३
*जातान्धबन्धि	बृह. ७०७	जायेव पत्य	वेदाः ९७०	*जीवत्यर्धे श	” ”
जातापस्यां ना	यमः १११३	जायेव पत्ये	” १२५४	*जीवद्विभाग	” ११७२
जाता ये त्वनि	नार. १३४७	जारं चोर इ	” ९७७,	जीवद्विभागे	कौ. ११४९;
*जातिकर्मक	” ८२५	जारं चौरेत्य	१८३६	बृह. ११७२; कात्या. ११७३	विरा. १११७
जातिकर्मकृ	” ”	जारजातम	कौ. १८४९	जीवन्ती तद्धि	मनुः १९५२;
जातिभ्रंशक	विष्णुः १६११;	जारस्त्रीदातृ	याश. १६३६,	जीवन्तीनां तु	अपु. १९६२
जातिविशिष्टा	कात्या. १७९१	जिघांसन्तं जि	१९३३	जीवन्त्याः पति	कात्या. १४५८
जातिशुद्धाः क	कौ. १८५०	जिघांसन्तं जि	नार. ११०१,	जीवन्त्या हि स्त्रि	वारा. १०७५
जातिश्रेण्यधि	बृह. १३४८	*जितं तद्वाह	१४०२	जीवन्नेव वा	हारी. ११६३
जातिष्वपि च	भा. १९२२	जितं वै सभि	कौ. १०४०	*जीवन्नेव वि	” ”
जातिसंज्ञाधि	” १०२९	जितं ससभि	वसि. १६०८;	*जीवन्नेवार्थ	” ”
जातेष्वन्येषु	नार. ७२५	जितद्रव्याद	कात्या. १६५१	जीवन पुत्रे	आप. ११६४,
जातेऽस्मिन्संश	वृगौ. १३७२	जितमुद्रयाह	याज्ञ. १९०८	जीवन्वाऽपि पि	१३८७
जातोऽपि दास्यां	भा. १२४३	जितो यदि प	कात्या. १९१४	जीवितविवा	कात्या. ६७३
*जातो हि दास्यां	याज्ञ. १३३८	जिह्वां त्यजेयु	याज्ञ. १९०९	जीवितं चेच्छ	कौ. ६६२
जात्यन्धपति	” ”	जिह्वाच्छेदनं	कौ. १९०४	जीवितं च नि	भा. ८१९
जात्यपहारि	बृह. ७०७	जिह्वाच्छेदाद्	याज्ञ. १९०८	*जीविनामपि	कात्या. ७११
जात्या च सह	विष्णुः १६१०	जिह्वा जया भव	विष्णुः १९०३	जीवेद्भर्तृहि	विरा. १११७
*जात्या निसृष्टं	भा. ८६१	जिह्वाच्छेद	याज्ञ. ७७९	जुष्टा वरेषु	वेदाः ९९७
जानन्नपि हि	कात्या. १४५७	*जिह्वायाः कर	आप. १७६९	जेतुर्दयात्स्व	कात्या. १९१४
जानन्नविबु	मनुः १९७४	जिह्वायाः प्राप्नु	नार. १७८८	जैहम्ये त्रिरात्रि	विष्णुः ७९४
जामयो यानि	भा. १९६४	जीर्णोद्यानान्य	वेदाः १४६४,	ज्ञातयः कुल	स्मृत्य. १३७३
जामिः सिन्धूनां	मनुः १०५३	जीवं रुदन्ति	१६००	ज्ञातयो वा ह	याज्ञ. ७७९
जामिच्छ पि	वेदाः ९६३	जीवतश्च क्षे	कौ. १६१९	*ज्ञातिचिह्नवि	बृह. ९५१
*जामिरन्येऽस्यां	” १००२	जीवतामपि	स्कन्द. १९६७	ज्ञातित्वं च नि	मरी. १३५२
जामिवदस्मे	नि. १२५४	जीवतश्च क्षे	मासो. १९७०	ज्ञातिबन्धुसु	बृह. १२५२
जाथऽएहि स्वो	वेदाः ९७९	जीवतश्च क्षे	मनुः १७७५;	ज्ञातिभिर्भाग	नार. १५७९
जायमानो वै	” १००८	जीवतश्च क्षे	नार. १७८८	ज्ञातिसंबन्धि	बृह. ७८६;
जायां जनित्री	” १२५८	जीवतश्च क्षे	मनुः १७७५;	ज्ञातिसामन्त +	मनुः १६२७
जायां यामस्मा	” १०००	जीवतश्च क्षे	नार. १७८८	” ”	कात्या. ८९८
जायाः पुत्राः सु	” ९९९	जीवतश्च क्षे	मनुः १६९५,	” ”	बृह. ८९६;
जाया जनय	” ९९८	जीवतश्च क्षे	१९२९	प्रजा. ८९९; भार. ९००;	पश्चा. ९०१; कौ. ९२८
जाया तप्यते	भा. १९८५	जीवतश्च क्षे	वेदाः ९८०,	ज्ञातिहस्ताद	कौ. १४३०
जायानांशे कु	वेदाः १८९५	जीवतश्च क्षे	१००१		
जायापति व	हारी. १०१४	जीवतश्च क्षे	गौत. १२६३		
	वेदाः १४२३	जीवतश्च क्षे	कात्या. ७११		

ज्ञातीनामिव	भा.	८६०	ज्येष्ठस्त्राता भ	भा.	१९८४	तं ते तपामि	वेदा:	९९७
*ज्ञातृचिह्नवि	बृह.	९५१	ज्येष्ठस्य दक्षि	कात्या.	१२०१	तं त्रयो वेदा	,,	१००६
*ज्ञातृचिह्नवि	,,	,,	ज्येष्ठस्य दक्ष	देव.	११९३;	तं देशं पति	स्मृत्य.	१९७९
शात्वादिप्रत्य	,,	,,		उश.	११९४	*तं नृपोऽकारि	कात्या.	६३३
शात्वादीनन	,,	८९६;	ज्येष्ठस्य भागो	भा.	११८४	तं पत्नीभिर	वेदा:	९९३
	कात्या.	८९८	ज्येष्ठस्य विंश	मनु:	११८६	तं पत्न्योऽपघा	,,	१०१०
	सुम.	९००	*ज्येष्ठस्यांशोऽधि	नार.	११९२	तं पशुभिश्च	,,	११६१
*शात्वाधिप्रत्य	बृह.	८९६	*ज्येष्ठांशं ज्याय	बृह.	१२३७	तं पर्यन्ति प	,,	१२६०
शात्वा तु घात	व्यास:	१६५१	ज्येष्ठांशं प्राप्नु	मनु:	१९३२;	तं पुत्रं प्रति	बौशे.	१३८४
शात्वा द्रव्यवि	कात्या.	७५३		अपु.	१९८८	*तं प्रदाप्याकृ	याज्ञ.	९४३
शात्वा धर्मिष्ठ	स्कन्द.	१९६५	ज्येष्ठांशहान	गौत.	१२३८	तं मन्येत पि	वसि.	१९७४
ज्ञात्वा निसृष्टं	कात्या.	१४५७	ज्येष्ठा मातुस	भा.	१९८४	तं राजा चानु	,,	१९२०
*ज्ञात्वा विसृष्टं	,,	,,	ज्येष्ठाय श्रेष्ठ	विष्णु:	११८४	तं राजा निर्ध	मनु:	१६२९
ज्ञात्वा सदांशं	बृह.	८८९	ज्येष्ठयांशोऽधि	नार.	११९२,	तं वनस्थम	बृहा.	७३२
*ज्ञात्वा सम्यक्त	,,	१६४६		१४२१	अनि.	तं वने विज	भा.	१२८७
ज्ञात्वा सम्यक् ध	,,	,,	ज्येष्ठावधि स	मनु:	११९६,	तं विशुद्धं वि	स्कन्द.	१९६७
ज्ञानवृद्धाः प्र	भा.	८६१	ज्येष्ठेन जात	१९८७	१९८७	तं वृक्षा अप	वेदा:	१४६४,
*ज्ञानेन हि वि	कात्या.	९५८	ज्येष्ठेन वा क	वृय.	१३५५	तं वै पुनाति	अङ्गि.	१११६
ज्यायसा दूषि	अपु.	१८९१	ज्येष्ठेन हि कृ	,,	१५८८	*तं वै ब्रह्मज्य+	वेदा:	१६०१
ज्यायसीमपि	वसि.	१०२२	ज्येष्ठे मासि न	मनु:	९३३	तं वै सत्येन	भा.	१९६३
ज्यायसो ज्याय	नार.	१३४६	*ज्येष्ठे मासे न	,,	,,	तं शतं दण्ड	मनु:	१७२०
ज्यायस्वन्तश्चि	वेदा:	९९८	ज्येष्ठे मासे न	वेदा:	१०१०	तं शुश्रूषेत	,,	१०५९
ज्येष्ठं पुत्रम	,,	१९८२	ज्येष्ठे दायद	आप.	११६५	तं ह कदयपो	वेदा:	७९२
*ज्येष्ठं पुत्रिका	नि.	१२५४	ज्येष्ठे भ्राता पि	भा.	१९८४	तं ह कुमार	,,	७९१
ज्येष्ठं प्रति य	भा.	१३९१	ज्येष्ठोऽयमिति	,,	,,	तं ह स्मोत्थितं	,,	,,
ज्येष्ठं माता सू	वेदा:	११५९	ज्येष्ठो यवीय	मनु:	१०६४	*तं हीनवेग	नार.	१०९५
ज्येष्ठं यदुम	भा.	१३९१	ज्येष्ठो पितृष्व	वेदा:	९९६	तं हीनवेष	,,	,,
ज्येष्ठं वा श्रेष्ठ	याज्ञ.	११६८;	ज्योतिर्ज्ञानं त	बृह.	१७५९	*तं होवाच+	वेदा:	१००६
	नार.	११७०	तं कानीनं व	मनु:	१३०६	त आसं जग्या	,,	१०००
*ज्येष्ठं श्रेष्ठवि	,,	,,	*तं कानीनं वि	,,	,,	त एते प्रति	कौ.	११८५
ज्येष्ठः कुलं व	मनु:	११९७;	तं कामजम	,,	१३९६	त एते वाच	वेदा:	११२१
	भा.	१९८३	*तं चार्थं साध	नार.	७४८	त एवागम्य	कौ.	१०३७
ज्येष्ठः पूज्यत	मनु:	११९७	तं चेत्संघो नि	कौ.	८६३	त एतैरजु	वेदा:	१६०३
ज्येष्ठ एव तु	,,	११९६	तं चेत्संभूय	,,	८६२	त एव तत्र	नार.	१९११
*ज्येष्ठ एव पि	शंख:	११४७	तं चेद्वातय	वसि.	१६६८	*त एव तस्य	,,	,,
*ज्येष्ठ एव प्र	मनु:	११९६	तं चेद्विप्या	वेदा:	१८४१	*त एव दण्ड	कात्या.	१८३३
ज्येष्ठता च नि	,,	१३९२	तं चैव धर्म	भा.	१०२७,	त एव द्विगु	कौ.	१८००
ज्येष्ठपुत्रप्र	शंख:	१२८१		१२८४	१२८४	तकमन् व्याल	वेदा:	८१२
*ज्येष्ठपुत्रस्य	,,	,,	तं छन्दोभिर	वेदा:	११४४	तक्षा रिष्टं रु	,,	११२०
ज्येष्ठभार्या क	नार.	११०१	तं जानीयादु	नार.	७४७	तच्चतुष्टोम	,,	१८९८
*ज्येष्ठमासि न	मनु:	९३३	तं तं दृष्ट्वा स्व	,,	१९३५	तच्च तेषां द	विष्णु:	१६११,
ज्येष्ठवत्तात	भा.	१९८३	*तं ततः कारि	कात्या.	६३३		१९४४	
ज्येष्ठधेन्न प्र	,,	१९८४	तं ततोऽकारि	,,	,,	तच्च द्रव्यं रा	कौ.	७५७
ज्येष्ठश्चैव क	मनु:	११८९	*तं तत्र यापु	नि.	१२५५	*तच्चापि प्रति	मनु:	१६२९;
ज्येष्ठस्तु जातो	,,	१२३६	तं तु शुद्धं वि	स्कन्द.	१९६६		यम:	१६५२

तच्चैभिर्वेदि-	कौ. १६८३
तच्छक्यं नाधु	बृह. ११०९,
	१३४९
*तच्छास्त्रविप्र	आप. ११६६
*तच्छास्त्रं विप्र	,, ,
तच्छास्त्रं विप्र	,, ,
तच्छेषमाप्नु	ग्रम. १७६६
तच्छ्रुत्वा ताप	भा. १२८४
तज्जातं पश्चा	कौ. १८४९
*तज्जानीयादु	नार. ७४७
तज्जाया जाया	वेदा. १००५
तज्जाया स्थाव	बृह. १५१८
*तज्जेयं क्षेत्रि	मनु. १०७४
*तडाकछेद	,, १६२९
*तडाकभेद	,, ,
	यम. १६५२
तडाकसेतु	कौ. ९३०
*तडाकभेद	मनु. १६२९
*तडाकोद्यान	कात्या. ९५९
*तडागदेव	मनु. १६२९
तडागभेद	,, ,
	१०२९; यम. १६५२
तडागसेतुं	बृह. १६५३
तडागान्युद	मनु. ९३४
तडागोद्यान	कात्या. ९५९
तडागोऽप्रश	अनि. ९६२
तण्डुलानि च	मनु. १९८७
ततं तन्तुम	वेदा. ६०३,
	६०५
ततः कदाचि	कालि. १३७७
ततः कालान्त	कौ. ७३७
ततः कौटिश	नार. ६९५
ततः त्वत्तः प्र	भा. १९८५
ततः पञ्चाश	,, ,
ततः पतिश्च	वेदा. १०१०
ततः पतिसो	कौ. १०४०
ततः परं क	,, ६११
ततः परं ध	,, १०४०
ततः परं वे	,, १६७४
ततः परम	,, १६७८,
	१८४८
ततः पुत्रार्थी	,, १०३४,
	१४३१
ततः पूर्वस्या	,, १६८६
ततः षोडश	बृह. ९५०
ततः प्रकाश	कौ. ८६३

ततः प्रभृति	नार. ८३३;
	मनु. १०६८
ततः सकुल्याः	भार. ९००
*ततः सजातिः	नार. १५१२
ततः सजात्याः	,, ,
ततः सा विन	भा. ८४०
ततः सांतां म	वारा. १०७७
ततः स्वमातृ	मनु. १२३६
ततः स्वार्थप	भा. १९८३
तत उर्ध्व न	आप. ९०४
तत कस्मै मां	वेदा. ७९१
ततश्चतुर्थे	बौधा. १०१९
ततस्त ईर्ष्या	वेदा. ९९७
ततस्तद्वच	नार. ११०२
ततस्तथ्यञ्ज	कौ. ८६३
ततस्तान् घा	ग्रम. १७६६
ततस्तु सुख	स्कन्द. १९६६
ततस्ते तं ह	भा. ८४०
ततस्तेषाम	विष्णु. १६७१
ततस्तौ तेन	कालि. १३७७
ततस्त्वं पुन	वेदा. ९९७
ततो दायम	देव. १५२५
ततो दास्याद्वि	भा. ८४०
ततो देवाः	वेदा. ११४४
ततो दौहित्र	भा. १२८३
ततो द्वारापो	कौ. १६८१
*ततोऽनाकारि	कात्या. ६३३
*ततोऽन्तरा ध	,, ६५८
ततोऽन्नसाध	शुनी. १११९
ततोऽन्यमुप	कौ. ८४४
ततोऽन्ये बाह्याः	,, ९२८
*ततोऽन्ये ये ज्ये	मनु. १२३५
ततोऽन्योन्यम	अनि. १९६९
ततोपरूपं	वेदा. ८१२
ततोऽपरेऽन्ये	मनु. १२३५
ततोऽपि बान्ध	जातू. ९०१
ततोऽभिदास्तः	स्कन्द. १९६६
ततो मनुं व्या	भा. ८६०
ततो महीं प	,, ,
ततो यथाद	कौ. १०३९
*ततो यदि स्वा+	वेदा. ९९९
ततो राजा द	वारा. १३२९
ततोऽर्थ मध्य	मनु. ११८६
ततोऽर्धदण्डो	,, १७१४
ततो लभेत	बृह. ८७५
*ततो लभ्येत	,, ,

ततो विभक्ता	भा. १९८३
*तत्कर्म स्वामि	बृह. ८३५
तत्कारिणो ना	,, १६४६
तत्कालकृत	याज्ञ. ६४६;
	बृह. ७३१
तत्कालावधि	बृह. ६५४
*तत्कालिकास्तु	व्यास. ८९९
तत्कुसांदिमि	नार. ६२४
तत् कृष्णो ब्र	वेदा. ८५८,
	९९८
तत्कृताचार	कात्या. १९१५
तत्तथा स्थाप	मनु. ९३७
तत्तदेव ह	,, १७२०
तत्तदेवाग्र	कात्या. ७२९
*तत्तदेवास्य	नार. १७४९
तत्तद्गुणव	स्मृत्य. १९७९
तत्तन्नाऽऽहत्यं	वेदा. १००५
*तत्तन्मूलात्तु	कात्या. ९५७
तत्तस्माद्ग्रह	,, १८८८
*तत्तस्य नाप	व्यास. १२३१
तत्तारयति	भा. १९८४
तत्तु दत्तं ह	,, १२४३
तत्तुयं पञ्च	कात्या. ८९८
*तत्तुल्यः पुत्रि	बृह. १३४८
,, ,	देव. १३५०
तत्तुल्या पुत्रि	बृह. १३४८
तत्तु स्त्रीधनं	कौ. १४३०
तत् ते विद्रा	वेदा. ८१२
तत् त्रैविद्ये	कौ. १४७४,
	१९५०
तत्परापत	वेदा. १६०१
तत्पापमति	हारी. १६६३
*तत्पिण्डदाः क्षे	बृह. १४०२
तत्पिण्डदाः श्रो	,, ,
तत्पुत्राः पितृ	देव. १४०४
तत्पुत्रा विष	बृह. ११९३,
	१२००, १२२२
*तत्पुनः भाग	बृह. १५५७
तत्पुनर्द्वाद	नार. ११३०
तत्पुनस्त्रिवि	,, ११२९,
	१६४२; बृह. १८८५
तत्पुरस्तात्ति	वेदा. १००७
*तत्प्रदेशस	याज्ञ. १६४०
तत्प्रदेशानु	नार. ९४५
तत्प्रमाणं तु	बृह. ९५१
*तत्प्रवर्तित	,, १९१३

तत्प्राज्ञेन वि	मनुः १०७१	तत्र स्यात्सह	याज्ञः ११७५	*तत्सपिण्डाः श्रो	बृहः १४०२
तत्र कर्म च	नारः ८२७	तत्र स्यात्स्वामि	॥ ८४७	तत्सपिण्डा वा	॥ १५१४;
तत्र कार्पासि	॥ १७४७	तत्र स्वमाद	कात्याः १४५७		प्रजाः १५२६
तत्र कार्यं प	याज्ञः १८१४	तत्र स्वस्वग्रा	विष्णुः १९२१	तत्सपिण्डेषु	नारः १५५५
तत्र कार्यं प्र	उशः १७९२	तत्र स्वामी भ	मनुः १८०८	तत्समुत्थेषु	॥ ८५१
तत्र क्रोड्यन्त	वृकाः ९०१	तत्र ह्यष्टाव	नारः ७९८	तत्समुत्थो हि	मनुः १८५६
तत्र क्षेत्रं प्र	भाः १२८७	*तत् राजा चा	वसिः १९२०	तत्समा द्विगु	हारीः ६३६
तत्र गावः कि	वेदाः ९७९,	तत्रादनेन	भाः ८६१	तत्सर्वं न स	भाः १९८४
	१८९५	तत्राद्यावप्र	नारः १०९५	तत्सर्वं लभ	॥ १०२९
तत्र चेदनु	शंखः ७७१	*तत्राधि दाप	बृहः ६५१	तत्सर्वमकृ	प्रजाः १२३२
*तत्र जाताः स	मनुः १२४९	*तत्राधिरन्यः	नारः ६५०	*तत्सर्वस्यैव	वृगोः १३७२
तत्र जातेषु	भाः १२४३	तत्रान्यं दाप	बृहः ६५१	*तत्सहायैः स	मनुः १६९६
तत्र जातेष्व	॥ ॥	*तत्रान्यं दाप्य	॥ ॥	*तत्सहायैः स्वा	॥ ॥
तत्र ज्येष्ठत	हारीः १२६६;	*तत्रान्यं प्राप्य	॥ ॥	तत्सहायैर	॥ ॥
	यमः १३५२	तत्रापरित्र	मनुः ९१०;		१९२९
तत्र तत्र दे	बौधाः १९१९		अपुः १९७६	तत् साहस	नारः १६४१.
तत्र तत्राव	देवः १९४२	*तत्रापि गम	बृहः ८७२		१७४४
तत्र तेनैव	भाः १२४३	तत्रापि गृह	कौः १०३८	*तत्सुतश्च ध	बृहः १४५०
तत्र त्रीजन	॥ १२८४	तत्राऽपि गृही	॥ ७१६	*तत्सुताः पितृ	देवः १४०४
*तत्र त्वष्टाव	नारः ७९८	तत्रापि दण्ड्यः	नारः ७४८;	तत्सुता गोत्र	याज्ञः १४७९
*तत्र दण्डः कि	॥ १६४३		व्यासः ७५६	*तत्सुता वा ध	बृहः १४५०
तत्र धन्वन्तृ	विष्णुः १९२१	*तत्रापि दृष्टं	नारः १८२४	*तत्सुतो गोत्र	याज्ञः १४७९
तत्र पूर्वं पू	गौतः ८१५	तत्राऽपि दोष	आपः १२६६	॥ ॥	लहाः १५२७
तत्र पूर्वश्च	नारः ८३८	तत्रापि नाप्नु	नारः १९१२	*तत्सुतो बान्ध	बृहः १४५०
*तत्र प्राप्तं तु	कात्याः १२२७	तत्रापि नाशु	कात्याः ८३६	तत्सुतो वा ध	॥ ॥
तत्र ब्राह्मणी	विष्णुः १२४०	*तत्रापि स भ	नारः ७४८	तत् सूर्यः प्र	वेदाः ९९९,
तत्र भुक्तानु	वसिः ११२६	तत्रायसह	व्यासः ८९९		१८३९
तत्र भेदमु	बृहः ८७३	तत्राय्येष म	भाः १२४४	तत्स्त्रीणां जीव	नारः १५१२
तत्र मूलं द	॥ ७६५	तत्रारभ्यार्ध	अनिः १९६७	*तत्स्त्रीणामपि	कात्याः ७१४
तत्र मे गच्छ	वेदाः ९९६	तत्रासन्नत	कात्याः ८९८	तत्स्त्रीणामुप	॥ ॥
तत्र यदृक्थ	मनुः १३१९	*तत्रेहाष्टाव	नारः ७९८	*तत्स्त्रीभ्यो जीव	नारः १५१२
तत्र यन्मुष्य	आपः १६६४	*तत्रैव त्राय	हारीः १२६४	तत्स्यात्पालय	बृहः ७५०
तत्र यल्लभ	अनिः १४६३	तत्रैवार्थेषु	अनिः १९६७	तत्स्यादेववि	कात्याः ७०९
*तत्र यो रिक्थ	मनुः १३१९	तत्रोत्तमो द	कौः ७९४	तत्सर्वं तस्यैव	वृगोः १३७२
तत्रर्णं सोद	कात्याः ६५५	*तत्रोपगम	बृहः ८७२	*तत्स्वभावेन	नारः ८४९
तत्रर्णं नाप्नु	बृहः ६५३	तत्रोपविश्य	वेदाः १००२	तत्स्वामिना प	बृहः १९१३
*तत्र लब्धं च	कात्याः १२२७	तत्रोपशम	बृहः ८७२	*तत्स्वामिने प	॥ ॥
तत्र लब्धं तु	॥ ॥	तत्रोभयथा	वसिः १२७२	*तत्स्वामिनो भो	याज्ञः ९४३
तत्र विद्या न	मनुः १९७४	तत् संलभ	वेदाः १००४	*तथा गणिम	मनुः १७१६
तत्र वै त्राय	हारीः १२६४	तत्संभूयस	नारः ७८०	तथा च श्रुत	॥ १०५०
तत्र श्लोकः	वसिः १२७२	तत्संविदे य	विष्णुः ८५९	तथा चान्यार्थ	जैमिः १४२४
*तत्र साक्षीकृ	कात्याः १८३४	तत्संशयान्नो	गौतः १२६३	*तथा चान्ये प्र	नारः १७५४
तत्र सा भर्तृ	व्यासः ११११;	*तत्संसकृतेषु	कात्याः ९५५	तथा चारैः प्र	मनुः १९३०
	अङ्गिः १११६	तत्संसकृतेस्तु	॥ ॥	*तथा चौरौप	नारः १७५५
तत्र सोपाधि	कात्याः १४५४	तत्सधर्मा ब	कौः १२८८	तथा चौर्याप	॥ ॥
*तत्र सोपाधि	॥ ॥	तत्सधर्मा मा	॥ ॥	तथाजाविक	॥ ९१७;

काल्या. १२०; स्मृत्य.	१२१
*तथा तं च नि	मनुः १३६
तथातथा द	॥ १८०४;
काल्या.	१८३४
तथा तथा वि	॥ १९८७
*तथा तां च नि	मनुः १३६
*तथाऽतिथिषु	गौत. १९७२
तथा तुष्टिक	काल्या. १८३३
तथा त्वमपि	भा. १२८४
तथा दत्तक	॥ १२८६
तथा धरिम	मनुः १७१६
तथाऽधिकृता	शंखः १७७१
तथा धेनुभृ	बृह. १९१९
तथा न लिप्य	नार. १९३६
तथा नश्यति	मनुः १०७२
तथाऽनाथद	बृह. ८७३
तथा नित्यं य	मनुः १०५५
तथानियुक्तो	नार. ११०१
*तथाऽन्यहस्त	॥ ८८८
तथाऽन्यहस्ते	॥ ॥
*तथापराधं	यमः १६५२
तथा परिमे	मनुः १७१६
तथा पशुप	आप. ८४२
*तथा पशुपा	॥ ८४३
तथा पान्थमु	बृह. १७६०
तथा पापान्ति	मनुः १९३०
*तथा पिता कु	बृह. १९८७
*तथापि नित्या	आप. ११६६
*तथापि प्रति	मनुः १६२९
*तथा पुण्याके	आप. १४०५
तथा पुण्यफ	॥ ॥
तथाप्यगुप्ता	कौ. १६२०
तथा प्रकृत	मनुः १९३०
तथा प्रतिषि	कौ. १०३७
तथा प्रत्युद्र	हारी. १०१५
*तथा प्रगेव	काल्या. ८०६
तथा बुवाणा	वारा. १०७६
तथा ब्रूहि म	भा. १०३३
तथा भद्रज	मार्क. ९६२
*तथा भागानु	बृह. १२२२
तथाऽभिवर्षे	मनुः १९३०
तथा मातृवि	अनि. १९४३
तथा यशोऽस्य	मनुः १७२५
तथा रक्ताङ्गु	भा. १२८५
तथा राज्ञा नि	मनुः १९३०
तथाविधम	नार. ११३०;

तथाश्रुतिश्च	विष्णुः १९८३
तथा शक्तः प्र	वारा. १०७७
तथा शतस	याज्ञ. १७८१
*तथा शूद्रज	भा. १०३१
*तथा शौर्याप	मार्क. ९६२
तथाष्टगुण	नार. १७५५
*तथा सर्व ऋ	॥ ६२६
तथा सर्वाणि	मनुः १२४७
तथा हरेत्	॥ १९३०
*तथा हि श्रुत	॥ ॥
तथेतरेषां	॥ १०५०
तथेति वायु	स्मृत्य. १२३३
*तथैकपात्रे	वेदाः १००६
तथैकादश	हारी. १०१४
तथैव कन्या	बृह. १३४८;
तथैव कुर्या	अनि. १९४३
*तथैव तच्च	यमः १११३
तथैव तत्सु	भा. १०२९
तथैव तस्य	बृह. ७५१
तथैव ते पा	॥ १५१७
१९४१; अनि. ११९४	॥ ७५१
*तथैव तैः पा	॥ ११७३,
तथैव दण्ड	बृह. ११७३
*तथैव दण्डे	काल्या. १८३३
तथैव दत्त	॥ ॥
तथैव बहु	॥ १३५०
*तथैव भोज	भा. १०३२
*तथैव भोज्यं	काल्या. ८७७
तथैव भोज्य	॥ ॥
*तथैवमुक्त्वा	॥ ॥
तथैव मुनि	याज्ञ. १६३३
तथैव सप्त	भा. १०२८
तथैवाक्षेत्रि	मनुः १७२५
*तथैवाधर्म	॥ १०७४
तथैवानुग्रि	बृह. ८०४
तथैवान्ये प्र	भा. १०२९
तथैवार्धाधि	नार. १७५४
*तथैवाशन	विष्णुः ८९१
तथैवास्मिन्	बृह. १५२०
*तथैषां स्वामि	भा. १२८४
तथैत्कोचप	नार. ८३१
तथोद्धारवि	॥ ८००
*तथोपधाभि	संघ. ११९४
तथोपनिधि	नार. १७५२
	मनुः ७४३

तथोर्णा कार्पा	हारी. ६०९
तथ्येनापि शु	मनुः १७७७;
तथ्येनाऽपि व	नार. १७८७
* ॥ ॥	विष्णुः १७७०
*तदकूटवा	मनुः १७७७;
तदकूटे कू	नार. १७८८
तदग्ने अत्र	विष्णुः १६११,
*तदङ्गं तस्य	१६६९
॥ ॥	॥ १६११,
तदङ्गच्छेद	१६६९
*तदङ्गमेव	वेदाः ६०४
तदध्यमिकृ	मनुः १८०१
तदनन्तर	नार. १८२८
तदनपाक	॥ १६४३
*तदनेन वि	॥ १८२८
तदन्तरा ध	काल्या. १४५२
तदन्नं द्विगु	स्मृत्य. १२३३
तदन्यदापि	शंखः ८५९
तदन्यस्या	मनुः ८८१
तदन्वीक्ष्य प्र	बृह. ६५२;
*तदपश्यं त	काल्या. ६५८
तदपत्यं द्व	मनुः १६२८,
* ॥ ॥	१९२७
तदपत्यस्य	बृह. ६७२
तदपि त्रिवि	॥ १५६९
*तदपि द्विवि	आप. १२६७,
तदपि भूमिः	१६०६
तदप्यन्याय	नार. ११०३;
तदप्यस्मै द	काल्या. १३४९
*तदभावाय	नार. ११०३
तदभावे आ	काल्या. १३४९
तदभावे क	शंखः १४१६,
तदभावे तु	१४२९
१४१३, १५५९; नार. १७५७;	॥ ॥
काल्या. १५२१, १७६३; व्यासः	वेदाः ७९२
१५२४	नार. १९३५
*तदभावे तु	कौ. ९३२
	नार. ७८२
	अ.प. १४६६
	बृह. ७०८
	॥ १२२२,
	१४१३, १५५९; नार. १७५७;
	काल्या. १५२१, १७६३; व्यासः
	१५२४
	नार. ७८२६

तदभावे दु	बौधा. १४२७	तदष्टभाग	कात्या. ९६०	*तदूर्ध्व हाप	कात्या. ७५५
*तदभावे नि	विष्णुः १४७०	तदष्टभागा	नार. ९४८	तदूर्ध्वमपि	शंखः ११९५
तदभावे पि	वसि. १२७२	*तदष्टभागो	" "	तदृण धनि	कात्या. १२२९
शंखः १४७१; कौ. १२४५,	विष्णुः १४७०;	*तदसाक्षिकृ	कात्या. १८३४	*तदृण सोद	" ६५५
१४७४; कात्या. १५२१	१४७०;	*तदसाक्षीकृ	" "	Xतदेतदृक्	नि. १२५५
* " "	" १७६३	तदस्माऽइदं	वेदाः १४६४	" "	" १४१५
तदभावेऽप्य	कौ. १०४०	तदा गृहीत	बृह. १९६२	तदेतदेव	वेदाः १००९
तदभावे ब	विष्णुः १४७०	*तदा तच्छान्त	" ६५३	तदेतन्मिथु	" १०१०
*तदभावे ब्रा	बौधा. १४६८	*तदा तत्र व	" ७८६	तदेव छेद	अपु. १८३५
" "	विष्णुः १४७०	*तदा तुष्टिक	कात्या. १८३३	तदेव द्विगु	बृह. ७६५,
तदभावे भ	बौधा. १४२७;	*तदा तु स्वामि	याज्ञ. ८४७		८८९
कौ. १४३०; देव. १४६२	बौधा. १४२७;	तदात्मपुत्र	कौ. १४३०	तदेव नीति	कौ. ९२९
तदभावे ब्रा+	विष्णुः १४७०	*तदा दयात्स्व	नार. ७०४	तदेवमेनं	वारा. १०७७
" "	बृह. १५१८	तदा दयाद्वि	" "	तदेव यद्य	कात्या. १४५८
तदभावे मा	विष्णुः १४७०	तदाऽनुमर	भा. १०३०	तदेव षण्ड	कौ. ९०६
तदभावे रा	बौधा. १४६८	तदाप्रभृति	" १०२७,	तदेव स्त्रिया	" १०३५
तदभावे वि	कात्या. ७१४;	२ " "+	१२८५	तदेव हतो	" १६१५
व्या. १३५५; व्यासः ११४२,	व्या. १३५५; व्यासः ११४२,	*	१०२९	तदेवाध्यक्षे	" १६९०
११९९	११९९	* " "	मनुः १०६८	तदेषां याचि	" ८६३
*तदभावेऽव्य	आप. १४६६	*तदा प्राप्तं च	कात्या. १२२४	तदेव तस्य	बृह. ६५२
तदभावेऽस	शौन. १३६५	तदा भूयस्तु	ब्रह्म. १११८	तदेव द्विगु	" ८८९
* " "	संप्र. १५३०	तदा यदाधि	वृहा. ७३२	तदोत्तमणे	शुनी. ६३५
तदभावे स	कात्या. १३५०;	तदा राजा द्व	नार. ९४६	तद्गतिं स च	कौ. १६१६
२ " "+	संप्र. १५३०	तदा रोहनु	वेदाः १००२	*तदगृहं चापि	कात्या. १६४९
* " "	विष्णुः १४७०	तदा विचार	बृह. ८७४	तदगृहं चैव	" "
तदभावे सु	मनुः १४७६	*तदाष्टभाग	कात्या. ९६०	तद्गोत्रजो वा	ब्रह्म. १३७५
" "	नार. ७८२;	तदा स एव	ब्रह्म. ९२१	तद्गोत्रबन्धु	भा. १२८७
*तदभावे स्व	संप्र. १३८४	तदा स गोप	" "	तदायं	बृह. ११४१
तदर्थं गुरु	नार. ७८२	तदा साक्षिकृ	कात्या. १८३४	तदाशैरेव	मनुः १९२७,
तदर्थं द्रव्य	बृह. ८३४	*तदा स्रोतःप्र	बृह. ९५२		१९४६
तदर्थदान	" ८९६	तदा हरस्य	कालि. १३७७	*तदाशैरेव	" "
तदर्थमशु	भार. ८०७	तदाहुः	वेदाः १६०२	*तदुदुहिता वा	आप. १४६७
तदर्थोऽस्य नि	बृह. ८५३	तदाहुर्ब्रह्म	वसि. १९७७	तददूषकांश्च	विष्णुः १६१२
तदर्थं क्षात्रि	गौत. ८१६	तदाहू राकां	वेदाः १००५	*तददूषकान्	" "
तदर्थं भागि	बृह. १७९०	तदिन्द्रमेवा	" ११८१	तद् दृश्यमा	कात्या. १२२९
*तदर्थं मध्य	शुनी. १९८८	तदिन्द्रियदौ	आप. १०१८	*तदेयं सुहृ	नार. ७९९
तदर्थं योषि	मनुः ११८६	तदिन्मे छत्स	वेदाः ११६०	*तदेयमप	" "
तदर्थं वैश्ये	कात्या. १८८८	तदिमं साम	" ११८१	*तदेयमवि	" "
तदर्थमजा	गौत. १७६९	तदुच्यते सं	बृह. ९५३	तदेयमुप	" "
तदर्धा कट	विष्णुः ९०५	तदुत्पन्नास्तु	" ९५१	तद्देशकुल	मनुः १९३१
तदर्धं तु त	शुनी. १७६७	तदुद्धार ए	वेदाः ११८१	*तद्दोषेण च	विष्णुः ८४३
*तदर्धेन त	मार्क. ९६२	तदुभयं प	कौ. ९२९	तद्दोषेण य	" "
तदलाभे नि	वसि. १२७०	तदु हापि कु	वेदाः १००८	*तद्द्रव्यं तेन	कात्या. ७५३
*तदष्टभाग	नार. ९४४	तदु होवाचा	" ११४४	तद्द्रव्यं वर्ध	नार. ६९५
		तदूनमेका	विष्णुः १६६९	*तद्द्रव्यं सद्	व्यासः १७६४
		तदूर्ध्वं स्थाप	कात्या. ७५५	तद्द्रव्यं सोद	कात्या. ७५३

तद्व्यस्यमृषि	कात्या.	७३०	तद्वै ब्रह्मज्य	वेदा:	१६०१	तप्तमाषक	स्कन्द.	१९६५
तद्व्यस्यसह	व्यास:	१७६४	तद्वै राष्ट्रमा	,,	१६००	*तप्तमासिख	नार.	१७८८
*तद्वनं द्विगु	मनु:	१६२८	तद्वै तिक्रमे	आप.	१०१८	तप्तमासेच	मनु:	१७७६;
तद्वनं पुत्र	कात्या.	७०९	*तन्नुवायः प	मनु:	१७०९		नार.	१७८८
*तद्वनं पुत्रि	मनु:	१२९८	तन्नुवाया द	कौ.	१६७३	तप्तमृवः के	वेदा:	९६६
*तद्वनं वर्ष	नार.	६९५	तन्नुवायो द	मनु:	१७०९,	तप्तनेन वि	मनु:	८८१
तद्व स्मितपु	वेदा:	१००७			१९२७	तप्तन्येन नि	कौ.	७३७
तद्वत्तनाम	नार.	१७४७	तन्त्रमेके यु	वेदा:	१०००	तप्तमृवन्	भा.	८६०
तद्वि एभ्य ए	वेदा:	१२६२	तन्दुलस्याथ	स्कन्द.	१९६७	तप्तस्मेरा यु	वेदा:	९७०
तद्विरण्यम	,,	१००५	तन्दुलानुद	,,	,,	तप्तहं संशि	भा.	१२८५
तद्वि क्रिया अ	वसि.	१९७७	तन्दुलान्मन्त्र	,,	,,	तप्ता तिष्ठानु	वेदा:	१००१
*तद्वेतुनाम	नार.	१७४७	*तन्नाम्नाः याहा	कात्या.	१४५३	*तप्तायं दण्ड	मनु:	१७२०
तद्वधुज्ञाति	बृह.	७२७	तन्निमित्तं भ्रे	कौ.	१९२२	तप्तायान्तं पु	याज्ञ.	१९३३;
*तद्वधुज्ञातृ	,,	,,	तन्निमित्तं वा	,,	१०३८		अपु.	१९६९
तद्वधुना क्रि	,,	७८६	तन्मन्त्रस्य च	याज्ञ.	१७८३,	तप्ताहुः सर्व	मनु:	१७०१
तद्वब्रह्महणं	वेदा:	१५९२			१९३३	तमेव चक्रे	कालि.	१३७७
*तद्वब्राह्मणस्या	गौत.	१९४८	*तन्मन्त्रस्य तु	,,	१७८३	तमेव चोप	भा.	१९८४
*तद्वक्षितं य	नार.	८३२	तन्मा प्रापत्	वेदा:	१००४	तमेव संकु	कौ.	१६१५
*तद्वधृत्योऽन्यस्तु	बृम.	८५५	तन्मूलत्वात्	कात्या.	९५७	तमेव सशो	,,	,,
तद्य इह र	वेदा:	१५९२	तन्मूलत्वात्	,,	९५६	तमौरसं वि	मनु:	१३०३
तद्यत् साचा	,,	१०१०	*तन्मूलाद्विगु	याज्ञ.	१६३३	तया गवा किं	बृह.	१४०२
*तद्यथा जन	नि.	१२५३	तन्मूल्यमुत्त	बृह.	७२५	तया धर्मार्थ	दक्ष:	१११४
तद्यदब्रवी	वेदा:	१०१०	तन्मूल्यः द्विगु	याज्ञ.	१६३३	*तया धेनुभृ	बृह.	९१९
तद्योषितां तु	भा.	१०३०	तन्मूल्यः द्विगु	नार.	९४७	तया प्राप्तं च	कात्या.	१२२४
तद्वक्षणध	गौत.	१६६१	तन्मूल्यः द्विगु	मनु:	१०५०	*तया प्राप्तं तु	,,	,,
*तद्वक्षणार्थे	कात्या.	७८९	तन्मूल्यः द्विगु	कात्या.	७८९	*तया प्राप्तं ध	,,	१२२४
तद्वज्ञान्यनु	बृह.	८७४	तन्मूल्यः द्विगु	शुनी.	७९०	तयार्चिर्छाम्यं	वेदा:	१००७
*तद्वज्ञोऽन्यनु	नार.	१९४०	तन्मूल्यः द्विगु	कात्या.	७८९	तया लब्धं ध	कात्या.	१२२४
तद्वज्ञस्याग	बृह.	८७४	*तन्वन्ति पि	वसि.	१९८२	तया सहस्र	वेदा:	९९७
*तद्वज्ञस्याग	,,	१५६९	तपः क्रीताः प्र	नार.	१९३६	तया हि सहि	स्मृत्य.	१११८
*तद्वदुःदृत्य	अग्नि.	१११६	*तपनीयैरु	,,	१७८५	तयेमां प्रजा	वेदा:	१००७
तद्वधियत	कात्या.	८३९	तपश्चर्या च	भा.	१०३०	तयैवविध	भा.	८१९
तद्वद्वर्तार	व्यास:	११११;	तपश्चैवामि	नार.	६९५;	तयोः पश्यन्तो	वेदा:	९२४
	अग्नि.	१११६		कात्या.	७१४	तयोः पुमांसं	भा.	१९८६
तद्वद्व अस्यैत	वेदा:	१६०२	तपश्चैवास्तां	वेदा:	१०००	तयोः पूर्वकृ	कात्या.	६५६
तद्वद्व एतत्	,,	१००७	तपसाऽपनु	मनु:	१७०२	*तयोः पूर्वत	,,	,,
तद्वद्व एतत्तन्नी	,,	१००९	*तपस्या चामि	नार.	६९५	तयोः पैताम	बृह.	७०७
तद्वद्वपि प्रति	यम:	१६५२	तपस्विनश्च	आप.	१६६६	तयोः शयान	वेदा:	१००९
* , ,	मनु:	१६२९	*तपस्वी अग्नि	नार.	६९५	तयोपप्रता	,,	९९८
तद्विधानवि	स्मृत्य.	१३७३	तपस्वी चामि	,,	,,	तयोरनिय	नार.	१०९३
*तद्विभाग इ	नार.	११३२	तपस्वी चामि	कात्या.	७१४	तयोरनुम	आप.	१४०७
तद्ववृत्तिर्गुरु	,,	८२६		नार.	६९५;	तयोरन्यत	मनु:	१९७४
*तद्ववृत्तोऽन्यस्तु	बृम.	८५५	*तपस्वी वामि	कात्या.	७१४	तयोरपच	कौ.	१६७४
तद्वै देवाः शु	वेदा:	११४४	तपोज्ञानस	बृह.	११०९	तयोरपत्ये	भा.	१२४४
तद्वै देवाना	,,	१८४०	तपोदमार्च	भा.	१०३३	तयोरपि कु	मनु:	१७२५
			तपो वाप्यथ	,,	१९८४	तयोरभावे	वसि.	१४७०

तयोर्हं प	वेदाः १०००
*तयोर्दिग्दम	नार. १८२७
तयोर्नित्यं प्र	मनुः १९०६
*तयोर्नित्यप्र	" "
तयोर्मनुषो	कौ. ११८५
*तयोर्थयपि	नार. १३४७
तयोर्थयस्य	विष्णुः १२४३;
मनुः १३२३; नार. १३४७	
तयोर्हि माता	मनुः १२९७,
१४७४; देव. १३५०	
तयोश्चतुर	कौ. ९२६
तयोश्चतुर्वि	गौत. १९१६
तरिकः स्थल	याज्ञ. ७७८,
१६३५, १९४७	
* " "	विष्णुः १९४४
*तरिकः स्थानि	याज्ञ. ७७८
*तरिकश्च स्थ	विष्णुः १९४४
*तरिते स्थल	याज्ञ. ७७८
*तरीते स्थल	" १६३५
तरेष्वशुल्क	नार. १९३६
तर्पणं प्रत्य	स्मृत्य. १११८
तव गृहे या	वेदाः ८५८
तव दुहिते	" १००७
तव दैवत	वारा. १०७७
*तवास्मीति य	नार. ८३३
तवाहमिति	" "
तवाहमित्यु	" ७०३,
८३०, ८३२, ११०३	
* " "	नार. ८३३
तवैव पादा	वारा. १०७६
तवैव वंशे	" १३२९
तस्करप्रति	मनुः १६९५,
१९२९	
*तस्माच्चतुष्टो	वेदाः १८९८
तस्माच्चैव वि	भा. १९८३
तस्माच्छत्रं च	" ८६०
तस्माच्छास्त्रत	संप्र. ११४२;
शुनी. १९८८	
तस्माच्छास्त्रानु	कात्या. १९४२
तस्माज्ज्येष्ठं पु	बौधा. ११४६
तस्माज्ज्येष्ठश्च	भा. १९८४
तस्मात्कनीय	वारा. १३२९
तस्मात्तं नाव	नार. १९३६
तस्मात्तद्वच	" "
तस्मात्तस्यास्त	वसि. १९७७
तस्मात्तु पुत्रो	वेदाः १२६०

तस्मात्तु पुत्र	भा. १०३०
तस्मात्तु संश	शंखः १९८२
तस्मात्तु द्वे द्वे	वेदाः १००५
*तस्मात्तु नाक्षि	नार. ९४९
तस्मात्तु नोक्षि	" "
तस्मात्तु जीव	भा. १९८५
तस्मात्तु पापिषु	स्कन्द. १९६५
*तस्मात्तु पुत्रं	बृह. १५१५
तस्मात्तु पुत्रं	" "
तस्मात्तु पुत्र इ	विष्णुः १२७९;
मनुः १२९०; वारा. १३२८;	
भा. १९८४	
Xतस्मात् पुमा	नि. १२५५
" "	" १३८५,
१४१५	
तस्मात्तु पुस्ता	वेदाः ८१३
*तस्मात्तु पुजाः वि	याज्ञ. १०७९
तस्मात्तु पुर्वे व	वेदाः ११६३
तस्मात्तु पुराणि	यमः १९४३
तस्मात्तु प्रजावि	मनुः १०४७
तस्मात्तु प्रहृष्ट्या	भा. १२८४
तस्मात्तु वस्त	आप. ११६६
तस्मात्तु शूद्रस्य	भा. ८१८
तस्मात्तु संधात+	" ८६१
*तस्मात्तु शंखा	शंखः १२८२
तस्मात्तु संधातु	भा. १९६४
तस्मात्तु संधातु	" "
तस्मात्तु समा	कौ. १६८६
*तस्मात्तु समाना	वेदाः १००७
तस्मात्तु समानो	" १००५
तस्मात्तु सर्वेषु	बृह. ९५२
तस्मात्तु साक्षि	कौ. ७३७
तस्मात्तु साधार	मनुः १०५५
तस्मात्तु साध्यः	मत्त्य. १११८
तस्मात्तु सायं प	वेदाः ९०३
Xतस्मात्तु क्षियं	नि. १२५५
" "	" १३८५,
१४१५	
तस्मात्तु त्रयः पु	वेदाः ९९५
तस्मात्तु रनात	आप. ११६६
तस्मात्तु अधिक	नार. ६९२
तस्मात्तु नूची	वेदाः १००५
तस्मात्तु त्वात्स	कात्या. ७२८
तस्मात्तु दध्यञ्ज	नार. १९७८
तस्मात्तु दस्य व	मनुः १८५९
तस्मात्तु दाहुः श	वेदाः १५९६

तस्मात्तु दह्य	वेदाः ११६०
तस्मात्तु दह्य	" ११६३
तस्मात्तु दह्य	" १००६
तस्मात्तु दह्य	" १०११
तस्मात्तु दह्य	" १०१०
तस्मात्तु दह्य	भा. १०२८
तस्मात्तु दह्य	वेदाः १८४०
तस्मात्तु दह्य	" १००९
तस्मात्तु दह्य	मनुः १०५३
*तस्मात्तु दह्य	नार. १८२४
तस्मात्तु दह्य	मासो. १९७०
तस्मात्तु दह्य	ब्रह्म. १३७५
*तस्मात्तु दह्य	" "
तस्मात्तु दह्य	नार. ८८८
तस्मात्तु दह्य	मनुः १९०६
तस्मात्तु दह्य	" १९५६
तस्मात्तु दह्य	भा. १२८६
तस्मात्तु दह्य	" १९६९
तस्मात्तु दह्य	वेदाः ८१२
तस्मात्तु दह्य	भा. १०३३
*तस्मात्तु दह्य	" १२८८
" "	" १९८५
तस्मात्तु दह्य	" "
तस्मात्तु दह्य	" १०२६
तस्मात्तु दह्य	आप. १२६७;
तस्मात्तु दह्य	बौधा. १२७१
तस्मात्तु दह्य	वेदाः ११८१
तस्मात्तु दह्य	मनुः १९३१
तस्मात्तु दह्य	पैठी. १११५
तस्मात्तु दह्य	वसि. १९७७
तस्मात्तु दह्य	गौत. १९१८
तस्मात्तु दह्य	कात्या. १९१४
तस्मात्तु दह्य	बौधा. १४६९
तस्मात्तु दह्य	देवी. १९४३
तस्मात्तु दह्य	नार. ११०६
तस्मात्तु दह्य	हारी. १०१४
तस्मात्तु दह्य	" १७६९
तस्मात्तु दह्य	बौधा. १९७४
तस्मात्तु दह्य	भा. ८६१
तस्मात्तु दह्य	मासो. १९७०
तस्मात्तु दह्य	भा. १२८५
*तस्मात्तु दह्य	वसि. १२७८
तस्मात्तु दह्य	" १२७७
तस्मात्तु दह्य	श्रम. १७६६
तस्मात्तु दह्य	भा. ८४०
तस्मात्तु दह्य	कात्या. १२२७

तस्मिन् गुरो	आप.	१९७३	तस्य पुत्रो धु	भा.	१९८४	तस्या उ ह स्था	वेदा:	१००६
तस्मिन् जाते	बृह.	१३७२	तस्य पूतस्य	वेदा:	१५९५	तस्या ऋणं ह	नार.	६९९
तस्मिन् दृष्टे	भा.	१२८४	तस्य प्रक्षुभ्य	बृह.	१६४६;	*तस्या ऋणी ह	वेदा:	१५७०
तस्मिन् देशे	वसि.	१९२१	मनु:	१६९२, १९२९		तस्या एताव	वेदा:	१५७०
तस्मिन्पक्षा	कौ.	८६३	तस्य प्रतिदे	कौ.	७३७	तस्यागतस्य	विष्णु:	१५६९
तस्मिन्नपि प्र	काल्या.	८०५	*तस्य प्रतिभु	मनु:	६६४	तस्यामे भाज	वेदा:	१००६
*तस्मिन्नप्य प्र	”	”	तस्य प्रदान	वसि.	१२७३	तस्यामे त्वं व	”	१००३
*तस्मिन्नर्थे प्र	”	”	*तस्य प्रप्रश्य	बृह.	१६४६	तस्याजलिना	”	१५९८
*तस्मिन्नष्टे कृ	”	७५५	*तस्य भयम	वसि.	१९२१	तस्यातिक्रम	कौ.	१६८७
*तस्मिन्नष्टे मृ	”	”	तस्य भागद्व	व्यास:	१२३१	तस्यातिक्रमे	”	८४४,
तस्मिन्नष्टे ह	”	”	तस्य भाण्डं द	बृह.	७८६	८७९, ९२७, ९३०, १०३४,		
तस्मिन्नुपस्थि	भा.	१९८५	*तस्य यदृक्थ	मनु:	१३१९	१०३५, १४३१, १६७६		
तस्मिन्नृणे हि	भार.	७३१	तस्य रेतः प	वेदा:	१००५	उ ” ”+ कौ.	९२६	
*तस्मिन् प्रति	वसि.	१२७७	तस्य वा त्वं म	”	८५७,	तस्याददीत	मनु:	१९५५
तस्मिन्भोगः प्र	काल्या.	९५५	तस्य विभागे	९७८, १८३६		*तस्या दद्युः पृ	मत्स्य.	८५५
तस्मै कृणोमि	वेदा:	१८९५	तस्य शक्तिं प्र	वेदा:	११८१	*तस्या द्रव्यं ह	नार.	६९९
तस्मै मां ब्रूहि	मनु:	१९७४	तस्य शक्तिः प्र	भा.	८१८,	तस्यानुरूपं	काल्या.	१८३४
तस्मै होवाच	वेदा:	११४४	तस्य शक्तिः प्र	१९७६		तस्यापस्यं न	पद्म.	१३७६
तस्य कष्टक	कौ.	१६७९	तस्य शक्तिः प्र	नार.	१९३६	तस्यापस्यं पु.	शंखः	१२८२
तस्य कन्या पृ	भा.	१९८६	तस्य वेश्याव	व्यास:	१८८९	तस्यापसार	कौ.	१६८६
तस्य कर्मानु	मनु:	७७३	तस्य व्ययक	कौ.	८४४	तस्यापि दृष्टं	नार.	१८२४
*तस्य कार्यानु	”	”	तस्य षड्भाग	मनु:	१७००	तस्याप्येष भ	”	७४९
तस्य कुर्यान्तु	”	८८२;	तस्य संवत्स	भा.	१९६४	*तस्याप्येष वि	”	”
नार.	१०९७; मत्स्य.	१९७५	तस्य सर्वस्य	वेदा:	१२६२	”	”	१२२०
तस्य गोमिथु	शंखः	१३९०	तस्य सर्वस्व	अपु.	१९६९	तस्या भर्तुर	वसि.	१९७७
तस्य च ब्रह्म	विष्णु:	१६०९	तस्य सुनन्दि	पद्म.	१३७६	*तस्याभिवर्ध	मनु:	१६९२
तस्य चेच्छास्त्र	आप.	१९१८	*तस्य स्वेच्छा स्व	विष्णु:	११७५	तस्याभिशस्ता	कौ.	१६८७
*तस्य चेस्याद्य	नार.	७८२	तस्य ह त्रय	वेदा:	१२६०	तस्यामकल्पे	वेदा:	११८१
तस्य तद्वच	भा.	१३९०	तस्य हत्वा तु	बृह.	१७६०	तस्यामप्रकृ	नार.	१०९५
तस्य तद्वर्ध	मनु:	१६९२, १९२९	तस्य ह नाचि	वेदा:	७९१	तस्यामरोच	मनु:	१०५३
तस्य ताद्वित	”	१०४१	*तस्य हि प्रति	नार.	१९४०	तस्यामविद्य	संप्र.	१५३०
तस्य तन्नाप	बृह.	१२२३	तस्यां जाताः स	मनु:	१२४९	तस्यामात्मनि	भा.	१२८६,
” ” +	व्यास:	१२३१	तस्यां त्वरोच	”	१०५३	१४७३; मनु:	१२९४,	
तस्य तस्य प्र	भा.	१२८६	*तस्यां पितृध	बृह.	१५१५	१४७४; नार.	१५१२	
तस्य ते प्रति	नार.	१९४०	तस्यां पुनर्न	वेदा:	१००५	* ” ”	बृह.	१५१५
तस्य ते यस्य	”	११०३	तस्यां पौनर्भ	काल्या.	१३५०	तस्यामेव तु	नार.	१९३८
तस्य दण्डः क्रि	”	१६४३	तस्यां यो जाय	कालि.	१३७७	*तस्या रिक्थं ह	”	६९९
*तस्य दण्डकि	”	”	*तस्यां वेश्याव	व्यास:	१८९०	*तस्या वेश्याव	व्यास:	१८९०
तस्य दण्डवि	मनु:	१९०६	तस्यांशं तु ह	बृह.	१५५८	*तस्याशु कर्ते	मनु:	१८६७
तस्य दण्डो भ	मत्स्य.	८५५	तस्यांशं दश	”	७८५	*तस्याशु कर्त्या	”	”
*तस्य दानवि	वसि.	१२७४	*तस्यांशं यद	”	”	तस्याशु कर्त्ये	”	”
तस्य दृष्ट्वा म	भा.	८६०	तस्यांशो दश	काल्या.	७८८	*तस्याशु कल्प्ये	”	”
*तस्य द्विजेभ्यो	मनु:	१९५७	*तस्यां संजन	कालि.	१३७७	तस्याहं हरि	वारा.	१३२९
तस्य नाम्ना व	संव.	१८९१	तस्यां स जन	”	”	तस्येदं वच	कालि.	१३७७
तस्य परिचा	कौ.	१६१५	*तस्याः पितृध	बृह.	१५१५	तस्येह भागि	मनु:	१०७४;
			तस्या उ ह श्री	वेदा:	१००६	कात्या.	१३५०	

तस्यै ददुः पृ	मत्स्य.	८५५
तस्यैव द्विगु	बृह.	१८३०
तस्यैव भेदः	नार.	१६४१, १७४४
तस्यैव वा नि	मनुः	१९५५
तस्यैवाचर	कात्या.	८७५
तस्यैवानुचि	व्यासः	८९९
तस्यै विस्पति	वेदाः	९९३
तस्यै विस्पत्यै	,,	९६३
तस्यैव व्यभि	मनुः	१०५०
*तस्यैव व्यव	,,	,,
*तस्योत्तरा भू	नि.	१२५४
तस्योपकर	कौ.	१६८७
*तस्योपट्टं	नार.	१८२४
तां गतिं प्राप्नु	भा.	१९८४
तां ग्राममध्ये	बौधा.	१०१९;
	मनुः	१०५७
तां च पुत्रीं गृ	पद्म.	१३७६
तां च बिभृया	विष्णुः	१६०९, १९७५
×तां तत्राक्षैरा	नि.	१२५५
तां तु कन्यां पि	भा.	१०२८
तां तु विख्याप्य	मनुः	१०५७
तां दमं दाप	मत्स्य.	८५५
*तां धनं दाप	,,	,,
तां निष्ठयायं द	वेदाः	१००६
तां पूषश्चिव	,,	९८५
तां पृथी वैन्यो	,,	९२४
तां भुजाभ्यां प	वारा.	१०७६
तां यदनुपौ	वेदाः	६४०
तां वहन्त्वग	,,	१००४
तांश्च देवाः प्र	स्कन्द.	१९६५
तांश्चापदेशैः	कौ.	१६८५
तां श्वभिः खाद	मनुः	१८६५;
	यमः	१८९०
तां साध्वीं बिभृ	मनुः	१०५५
*तांस्तत्र चोरा	नार.	१७५५
तांस्तु वै कार	स्कन्द.	१९६७
तां ह मनुः	वेदाः	१००७
तां होदीक्ष्यो	,,	१००६
ताः कामलुब्धाः	भा.	१०३३
ताः समभव	वेदाः	१००५
ताः सर्वाः संवि	,,	८५७
ताः सर्वास्त्वन	भा.	१९८५
ता अग्निरभ्य	वेदाः	१००५
ताच्छिष्याबौर	मनुः	१९५२

तात्कालिकाः स	व्यासः	८९९
तात्कालिकास्तु	जैमि.	१४२४
तादर्थ्यात्कर्म	संम.	१५२९
*तादृक् दुहि	,,	,,
तादृक्पत्न्या अ	,,	,,
तादृग्गुणा सा	मनुः	१०५१
तादृग्मोहति	,,	१०७०
तादृग्मातुर	संम.	१५२९
*तादृशं गुण	मनुः	१३१६
तादृशं फल	,,	,,
तादृशमेव	विष्णुः	१७९६
तादृशी सा अ	भा.	१०२९
ताननुगुणा	कौ.	८६२
तानाचार्योप	गौत.	१९१८
तानि कृत्याह	मनुः	१०५३
तानि दिवस	कौ.	१६७९
*तानि निक्षिप	मनुः	१७०६
तानि निर्हर	,,	१७०६, १९२७
तानिन्द्रस्य गृ	वेदाः	८५८
तानि संधिषु	मनुः	९३४
तानि सर्वाणि	भा.	१९६४
*तानि सिद्धिषु	मनुः	९३४
तान्तवस्य च	नार.	१७४७
*तान्तवस्य तु	,,	,,
*तान्तवानां तु	,,	,,
*तान् प्रगृह्य	मनुः	१६९६
तान् प्रसह्य	,,	१६९६, १९२९
×तान्व आत्मजः	नि.	१२५४
तान् विदित्वा	मनुः	१६९५,
	१९२९; नार.	१७४६
तान् शिष्यान्चौ	अपु.	१९६२
तान् सर्वान् धा	मनुः	१९०६
*तान् सह्यै	,,	१६९६
तान्स्वयं वै प	भा.	१९८५
तान् हस्तोऽकु	वेदाः	१००६
*तापनीयैः	नार.	१७८५
ताभिर्यासि दू	वेदाः	९७२
ताभ्यः कामान्य	भा.	१०३३
ताभ्यां भर्त्रा पि	शुनी.	१११९
तामेनेन वि	मनुः	१०६९
ता मन्दसाना	वेदाः	९८१
तामन्वर्तिष्ये	,,	१००१
तामपृच्छन्	,,	१०१०
तामप्यु प्रक्षि	स्मृत्य.	१९८८

तामर्यमा अ	वेदाः	१००२
तामेव नृप	वारा.	१०७७
ता मे हस्तौ सं	वेदाः	१९०२
ताम्बलाभ्यञ्ज	प्रवे.	१११७
ताम्रपिण्डो द	कौ.	१६७५
ताम्रवृत्तकं	,,	१६१४, १६७५
*ताम्राणां कांस्य	वसि.	६०९
ताम्रायः कांस्य	,,	,,
तामे पञ्चप	नार.	१७४७
तारयत्युभ	व्यासः	११११, १५२४
*तारिकः स्थल	याज्ञ.	७७८
,,	विष्णुः	१६११, १९४४
तालशो लभ	बृह.	७८७;
	शुनी.	७९०
तालावचर	कौ.	१०३८
तावता हि का	,,	८७९
तावतीर्हि स	वेदाः	१५९६
*तावत्कालं व	अग्नि.	१११५
,,	परा.	१११७
तावत्कुल्याः स	देव.	१२०३
तावत्तं मञ्ज	स्कन्द.	१९६७
तावत्तस्या भ	लहा.	१५२७
तावत्यो भ्रूण	नार.	१०९६
तावत्सा बन्ध	कात्या.	१८८८
तावदविच्छि	कौ.	११९९
तावदेव तु	भार.	६६०
तावद्दुहित्र	संम.	१५२९
*तावद्वर्षाणि	अग्नि.	१११५
*तावन्ति भूता	वसि.	१०२१
तावन्यब्दानि	अग्नि.	१११५
तावज्ज मुच्य	,,	१११६
तावपि स्वावि	भा.	१२८७
तावानेव स	मनुः	७४४
ताविह सं भ	वेदाः	१००४
तावुभौ चोर	मनुः	७४३;
	नार.	७४९; मत्स्य.
	कात्या.	१७६१
*तावुभौ चौर	मनुः	७९६
,,	अपु.	१९७१
तावुभौ पति	मनुः	१०६६
*तासां चेदनि	नार.	९१६
तासां चेदव	मनुः	९०९;
	नार.	९१६

तासां जरां प्र	वेदाः ९६६	तीर्थोपरोधो	कौ. १०४०	तुल्ययोः क्षेत्र	कात्या. ८९८
तासां तु लोकाः	वसि. १०२२	तीव्रदण्डम	मासो. १९७०	तुल्यशीलपुं	कौ. १६८७
*तासां दुहितृ	संप्र. १५२९	तुकारो गौर	स्कन्द. १९६६	तुल्यांशो वा मा	॥ १२४५
तासां पुत्रेषु	मनुः १२४६	तुजाते वृष्ण्यं	वेदाः ९६४	तुल्यातुल्ययो	॥ ॥
तासां प्रभाव	अग्नि. १११६	*तुभ्यमग्रे प	॥ ९८५,	तुल्या दुहित	देव. १५२५
तासां राक्षा प्र	मत्स्य. १११८	तुभ्यमग्रे प	॥ ९८५,	तुल्यावेतां सु	भा. १२८७
तासां वर्णक	मनुः १०५३	तुभ्यमग्रे प	॥ ९८५,	तुषाकारक	नार. ९४४;
तासां व्युत्तर	भा. १०२७,	तुराणामतु	१००१, १४२३	तूले तु द्विगु	व्यासः ९६१
	१२८४	तुरो भगस्य	वेदाः १८९९	तूष्णीं भौमे ज	हारी. ६०८
*तासामनव	नार. ९१६	तुलाकाष्ठे तु	॥ ९९७	तृणं काष्ठं फ	भा. १०३०
तासामुतासां	वेदाः १००८	*तुलाष्टतं त्रि	स्कन्द. १९६६	तृणं च गोभ्यो	याज्ञ. १७४४
तासामेकाम	॥ १६०३	*तुलाष्टतम	वसि. ६०९	तृणं वा यदि	मनुः १७२२
ता सुसज्जतां	॥ ९९८	*तुलाधारिम	॥ ॥	तृणकाष्ठेष्ट	बृह. १७६०
तास्तथा सम	भा. ८६०	॥ ॥	मनुः १७१६	॥ ॥	॥ ६३०
तास्ते जनित्र	वेदाः १००३	तुलाधारध	नार. १७५०	* ॥ ॥	व्यासः ८९९
तास्त्वा जसे	॥ १००१	तुलाधारस्य	स्कन्द. १९६६	*तृणकाष्ठेष्टि	॥ ॥
तास्त्वा बहु प्र	॥ १००२	*तुलाधारिम	॥ ॥	*तृणच्छेद्यै	विष्णुः १७९८
तियक्षु प्रथ	विष्णुः १६६९	तुलाधारिम	नार. १७५०	तृणच्छेद्यैक	॥ १६०९,
*तिर्यग्योनौ च	मत्स्य. १८९२	तुलाष्टतम	वसि. ६०९	॥ ॥	१७९८
तिर्यग्योनौ तु	॥ ॥	*तुलानाणक	विष्णुः १६११,	तृणवन्मन्य	दक्षः १११४
*तिष्ठति त्रिगु	कात्या. ६३२	*तुलापरिम	१६६९	*तृणे द्विगुणं	हारी. ६०८
तिष्ठति द्विगु	॥ ॥	तुलामानं प्र	मनुः १७१६;	तृतीयः पञ्च	बृह. १५६९
तिष्ठ तिष्ठेति	नार. १८८१	तुलामानक	नार. १७५०	*तृतीयः पुत्रः	वसि. १२७२
तिष्ठते विव	व्यासः ११११	तुलामानप्र	मनुः १७०७,	तृतीयः पुत्रि	॥ ॥ ;
*तिष्ठतो द्विगु	कात्या. ६३२	तुलामानभा	१९२७	तृतीया च भ	यमः १३५१
*तिष्ठेत्पतिकु	॥ १४५८	तुलामानवि	विष्णुः १६११,	*तृतीया पुत्रि	भा. १२४४
तिष्ठेद्भर्तृकु	॥ ॥	तुलामानान्त	१६६९	तृतीयिनस्तु	वसि. १२७२
*तिष्ठेद्भर्तृगु	॥ ॥	तुलामानाभ्या	शंखः १६७१;	तृतीये दक्षि	मनुः ७७५
*तिष्ठेद्वा कृत	बृह. ७२६	तुलामानाभि	कात्या. १७६१	तृतीयो अभि	कौ. १६१७
तिष्ठभिर्हि सा	वेदाः १०११	॥ ॥ ;	कौ. १६७७	॥ ॥	वेदाः ९८५,
तिष्ठः कृत्वा पु	भा. १२४४	व्यासः १७६३	॥ ॥	॥ ॥	१००१
तिष्ठः कोऽर्थ	परा. १११७	कौ. १६७८	॥ ॥	तृष्टमेतत्क	॥ ९८४
तिष्ठः कोऽर्थोऽर्थ	अग्नि. १११५	॥ ॥	॥ ॥	ते अस्यै वध्वै	॥ १००४
तिष्ठः पुनर्व	शंखः १०२६	तुलामानाभि	॥ ॥	ते एनमभि	॥ ९९२
तिष्ठोऽप्यिकाः	अनि. १९६७	तुलामानाभि	याज्ञ. १७२९	ते कृषिं च स	॥ ९२४
तिष्ठो देवीर्ह	वेदाः ९९५,	तुलामानाभि	कौ. १६७३	ते गवामिव	श्रुव. ६७७
	१००६	तुलामानाभि	स्कन्द. १९६६	ते प्रामाणाम	कौ. १६७९
तिष्ठो मातृङ्गी	॥ १२५६	तुलामानाभि	भार. ९००	ते विदवासु	वेदाः ९६७
तीक्ष्णं वा तप	आप. १६६४	तुलामानाभि	विष्णुः १७७१	ते चेत तथा	कौ. १६८०
तीक्ष्णेष्वो ब्रा	वेदाः १४६४,	तुलामानाभि	वसि. ६३६	ते चेन्न दधु	नार. १०९६
	१६००	तुलामानाभि	॥ ॥	तेजसा दुर्नि	अपु. १९७०
*तीरे नदी प्र	बृह. ९५२	*तुल्यकाष्ठेऽभि	॥ ॥	तेजो गोषु प्र	वेदाः १००३
तीर्थगूहना	कौ. १०३४	*तुल्यकाले वि	॥ ॥	तेजो राष्ट्रस्य	॥ १६००
तीर्थघातप्र	॥ १६१७	तुल्यकालोप	विष्णुः ६३७;	*तेजो वै पुत्र	॥ १४१५
तीर्थसमवा	॥ १०३४	तुल्यमाहुस्त	बृह. ६५४	ते तदष्टगु	बृह. ८७५
तीर्थाभिषेच	॥ १९२४		बौधा. १०१९	*ते तदष्टगु	॥ ॥

*ते तन्मूल्यं प्र	बृह. १७५९	तेन मृगम	कौ. १९२५	तेभिर्ब्रह्मा वि	वेदाः १४६४,
तेऽतिमृजाना	वेदाः १५९१	तेन रागस्या	,, १६८०		१६००
*ते तु वै सस्य	मनुः १०७३	*तेन विटक्षत्र	कात्या. १७६२	*तेऽभिसृत्य प्र	नार. १७५५
ते देवा अति	वेदाः ९९५,	तेन शलभ	कौ. १९२५	तेभ्यः एताः स	वेदाः १५७०
	१५९२	तेन श्रुतोप	,, १७७२	तेभ्यः श्राद्धं पु	अनि. १९४३
ते देवा अब्रु	,, १००४	तेन सङ्घमृ	,, ८४४	तेभ्यो जनप	कौ. १९२४
ते देवा आप्ये	,, १५९२	तेन समाह	,, १९०४	तेभ्यो दण्डाह	मनुः १९६९
ते धामान्यमृ	,, १२५७	तेन सर्वत्रा	,, ८४३	तेभ्यो भद्रम	वेदाः १९८०
तेन आधिप्र	कौ. ७३५	तेन स्प्येनाधि	वेदाः १८९६	तेभ्यो व इन्द्र	,, १९०२
*तेन कर्षोत्त	,, १६७७	तेन हि भर्त	गौत. १६६०	तेभ्यो वृत्तिं लि	गौत. ८१५
तेन कूटश्रा	,, १६८०	तेना जनीय	वेदाः ९९९	ते यथा ब्रूयु	कौ. १६१६
तेन कृत्याभि	,, ,	*तेनाधिगृद्धि	मनुः ६४०	ते यथास्वमु	,, १९२३
तेन क्रयो वि	नार. ११३०	तेना नि कुर्वे	वेदाः ९९७	ते यद् ब्रूयुः	नार. १९३६
तेन गृह्णामि	वेदाः १००१	तेनान्यस्य सु	पद्म. १३७६	तेऽवदन् प्र	वेदाः १८३८
तेन चण्डाला	कौ. १७९९	तेनाप्यंशेन	कात्या. ८९८	ते वा ऋषयो	,, ८१३
*तेन चाश्रण	शंखः १२८२	तेनार्धवृद्धौ	कौ. १६७७,	ते वाचं वादि	,, ६०३,
,, ,	पैठी. १३५६		१६७९		१८४०, १९०३
तेन चानृण	शंखः १२८२	तेनार्धवृद्धि	मनुः ६४०;	ते वै पुत्राः प	वेदाः १२६१
* , ,	पैठी. १३५६		नार. ६५०	ते वै सस्यस्य	मनुः १०७३
तेन चेक्षत्र	कात्या. १७६२	तेना सहस्ये	वेदाः ९९८	तेषां अभावे	कौ. ८१७
तेन चैव प्र	भा. १०३०	तेनास्य ब्रह्म	,, ९९६	*तेषां अर्थह	बृह. १५१८
तेन चोत्तरः	गौत. ८१५	तेनाहर्गण	कौ. ७७२	तेषां ऊर्ध्वं पि	कौ. ११४९
तेन जायाम	वेदाः १८३९	तेनेदानीम	बृह. १२२४	*तेषां एवौर	विष्णुः १३८९
तेन तत्पूय	कौ. १८५१	तेनेन्द्रियेण	वेदाः १००५	*तेषां औरसः	,, ,
तेन तपोष	,, ९२९	तेनेन्धनाव	कौ. ९२६	तेषां कृतोत्सा	कौ. १६८१
तेन तुल्यः पु	,, १२८८	तेनेमां नारी	वेदाः १००१	तेषां ग्रहण	,, १९२५
तेन त्रिवर्ण	,, १२४५	तेनेमामश्वि	,, ,	तेषां च कृत	,, १३९१
तेन दत्तं च	नार. १९६१	तेनैकेन तु	भा. १०३३	*तेषां च तत्प	नार. ६९९
*तेन दत्तं तु	,, ,	तेनैनं हन्या	आप. १६६४	*तेषां च प्रसृ	कात्या. ७८९
,, ,	मनुः १९५६	तेनैनामाहा	कौ. १६८०	तेषां चेत्प्रसृ	,, ,
तेन दुश्चरि	हारी. १२६६;	*तेनैव तसु	बृह. १५१७		शुनी. ७९०
यमः १३५२; संप्र.	१३८४	तेनैव तद्ग	,, ७८५	तेषां चौरसाः	विष्णुः १३८९
तेन देशजा	कौ. ८६२	तेनैव सा प्र	,, ७८७	तेषां छित्त्वा च	मनुः १७११,
तेन द्विपट	,, १६७३	तेनैव सार्ध	मनुः १३९३		१९२९
तेन द्विशतो	,, १६७८	*तेनोत्तर व्या+	कौ. १६७४	तेषां जिह्वां स	नार. १९६८
तेन धर्मेण	भा. ८६०	,, , +	,, १६७५	*तेषां जिह्वाः स	,, ,
*तेन धान्यप+	कौ. १६७८	तेनोदकप्रा	,, १९२५	तेषां तत्प्रत्य	,, ६९९
तेन पलोत्त	,, १६७७	तेनोदरदा	,, ८१७	*तेषां तु तत्प	,, ,
तेन पितृभ्य	वेदाः १२६२	ते पदेनानु	व्यासः १७६५	तेषां तु सम्य	कालि. १३७७
तेन प्रदेष्टा	कौ. १६७९	तेऽपि स्युः संप्र	नार. १७५५	तेषां तेजोवि	आप. १२६७,
तेन भूतेन	वेदाः ९९९	*ते पृष्टाश्च य	मनुः ९३७		१६०५
तेन मदन	कौ. १६८०	ते पृष्टास्तु य	,, ९३६,	*तेषां दोषम	मनुः १६९५
तेन मध्यम	,, ११८५		९३७	तेषां दोषान	,, ,
तेन मन्त्रेष	भा. १२८६	ते प्रजापति	वेदाः १४२४		१९२९
तेन मरको	कौ. १९२४	ते ब्राह्मणस्य	,, १४६४,	तेषां द्वैधीभा	कौ. ९२९
तेन मामम	वेदाः ९९९		१६००	तेषां धनह	बृह. १५१८

तेषां न दद्या	मनुः ७४३
तेषां निष्ठा तु	॥ ८८३
तेषां पतित	देव. १४०४
तेषां पिता य	भा. १९८६
तेषां पुराणि	॥ ॥
तेषां पुरुषा	आप. १६६४
*तेषां पूर्वः पू	विष्णुः १२८०
तेषां प्रथम	बौधा. १२७१
तेषां ब्राह्मणो	वसि. १९२०
*तेषां यत्किञ्च	नार. ८३४
तेषां वै सम	वारा. १३२९
तेषां वोढा पि	नार. १३४७
तेषां शुश्रूष	भा. ८१८
*तेषां षड्वन्धु	मनुः १३१९;
॥ ॥	नार. १३४६
॥ ॥	देव. १३५०;
॥ ॥	यमः १३५१
तेषां संदध्मो	वेदः ९९८
तेषां स एव	नार. ११७२
तेषां सर्वत्र	मनुः १९३१
तेषां सर्वस्व	॥ १६३२;
अपु. १६५४; नार. १७४८;	
कात्या. १७६१	
*तेषां सर्वं च	देव. १३५१
तेषां सवर्णा	॥ ॥
तेषां सारानु	शंखः १२८३
तेषां स्वयानौ	कौ. ११८५
तेषां स्वसम	कात्या. १९४२;
पिता. ॥	
तेषामभ्यक्षाः	कौ. १९०४
तेषामन्तर्ग	भा. १०३३
तेषामन्यथा	कौ. ९०६
तेषामन्योन्य	भा. ८६१
तेषामन्वेष	स्कन्द. १९६५
तेषामप्राप्त	बौधा. १९४९
तेषामभावे	कात्या. ९५५
* ॥ ॥	देव. १५२५
तेषामयश्श	कौ. १६७६
तेषामर्थ द	शंखः १२८२
तेषामलामे	वास. १४७०
तेषामाक्रोशे	कौ. १६१९
तेषामाधिः स	॥ ८४४
*तेषामुत्पत्ति	मनुः १३९४
तेषामुत्पन्न	॥ ॥
तेषामुत्पाद	हारी. १२६५
तेषामुपरि	बृह. १८३५

*तेषामेताः कि	नार. १५८०
*तेषामेव च	बौधा. १६०६
तेषामेव तु	॥ ॥
तेषु तु नित्य	गौत. १६६१
तेषु तेषु तु	मनुः १९३०
*तेषु नित्यं यु	गौत. १६६१
*तेषु नित्ययु	॥ ॥
तेषु यथोक्ता	कौ. १९२३
तेषु राजा प्र	भा. १२४४
*तेषु षड्वन्धु	नार. १३४६
*तेष्वधर्मप	वसि. १९२१
तेष्वपचर	॥ ॥
तेष्वविकीर्ते	कौ. १६७९
ते संप्रपद्य	वेदाः ८१४
ते सम्यक्चो वै	॥ १२६१
ते सामं प्राप्नु	॥ १५९७,
१६०१, १६०३	
ते ह देवा ऊ	वेदाः १८४०
ते हिनिर अ	॥ १२५७
ते हि पापस	स्कन्द. १९६५
ते हि राज्ञो ध	विष्णुः १६७१
ते होचुः	वेदाः ११४४
ते होचुः हन्ते	॥ ११४३
ते होचुः कुपि	मनुः १९३०
*तैः कृतं च स्व	बृह. ८७४
*तैः कृतं यच्च	॥ ॥
तैः कृतं यत्स्व	॥ ॥
*तैः कृतौ यौ	॥ ॥
तैरेव राज	अनि. १९६८
तैरेवामेधैः	कौ. १७९८
*तैलनां च स	कात्या. ६३२
तैलनां चैव	नार. ६२६;
कात्या. ६३२	
तैलनां षड्गु	भार. ६३५
*तैलानि चैव	कात्या. ६३२
तैलान्यक्तमा	कौ. १६१५
तैस्तैरुपायैः	मनुः ७१६
तोयप्रवर्त	नार. ९४६
*तोयप्रवर्ति	॥ ॥
तोलयित्वा त	स्कन्द. १९६६
तौ क्षयव्य	भा. ८६१
तौ नृपेण ह्य	अपु. १९६८
तौ वै संभवा+	वेदाः १०१०
तौ हि च्युतौ स्व	मनुः ८२३,
१९२८	
तौ हि शुल्कह	कौ. १०३४,

१४३०	
तौ होचुः	वेदाः १००८
*त्यक्तदुष्टाश्च	कात्या. ९५६
त्यक्तप्रवच्यो	विष्णुः ८१६
त्यक्तव्यां मां प	भा. १९७८,
१९८५	
*त्यक्तव्यास्ते प	नार. १०९५
त्यक्ताग्निं संध्य	बृह. १६४८
त्यक्ता भर्तृगु	ब्रह्म. १११८
त्यक्ता मातापि	भा. १२८७
त्यक्त्वा ज्ञातिज	वारा. १०७७
*त्यक्त्वा दुष्टाश्च	कात्या. ९५६
त्यक्त्वा दुष्टास्तु	॥ ॥
त्यक्त्वा मही प	भा. १९८६
त्यजन्ति पुरु	बौधा. १०२०
त्यजन्दाप्यस्तु	याज्ञ. १०८८,
१४००	
त्यजन्नपति	मनुः १६२७,
१९२६	
त्यजन भार्या	नार. १०९९
त्यजेत्पथि स	कात्या. ८५४
*त्यजेत्पथ्य स	॥ ॥
*त्यजेन्नारीम	नार. १०९९
त्रपुषे वारु	बृह. १७६१;
कात्या. १७६३	
त्रपुषोर्वारु	मत्स्य. १७६७
*त्रय व्यपोह	बृह. १५२०
त्रयः किल्लेमे	भा. ८१८,
१३९१	
त्रय एवाध	॥ ॥
त्रयश्च पिण्डा	बौधा. १२६९
त्रयाणामपि	बृह. ७३४,
१८८५	
त्रयाणामित	भा. १२८४
त्रयाणामिति	वसि. ७३२
त्रयाणामुद	मनुः १३१५
त्रया वै नेत्रे	वेदाः ९१५,
१८९७	
त्रयोदशं त्व	नार. ७६४
त्रयोदशं स्व	ब्रह्म. १३७५
*त्रयोदशम	नार. ७६४;
ब्रह्म. १३७५	
त्रयो दासा आ	वेदाः ८१२
*त्रयोऽपि तं ध	वसि. ७३२
त्रयोऽपि तद्भ	॥ ॥
त्रयो वर्णा ब्रा	वसि. १९२०

त्रयो वा कार्पा	विष्णुः १७७१
त्रायन्ते नर	भा. १९८५
त्रायस्वैनं न	स्कन्द. १९६६
*त्रिंशत् कोट्योऽर्ध	अग्नि. १११५
त्रिषद्वर्षोद्वि	मनुः १०४३
*त्रिषद्वर्षो व	" "
त्रिंशंशो रोम	नार. १७४७
त्रिः कृत्वः प्राङ्मु	स्कन्द. १९६७
त्रिः परावर्त	" "
त्रिः स्म माहः श्र	वेदाः ९८८
त्रिकाकप्यून	अग्नि. १९६७
त्रिगुणं धान्य	वसि. ६०९
त्रिगुणा तिष्ठ	" "
*त्रिगुणा त्विष्य	" "
*त्रिगुणो द्वाद	कात्या. १८३४
त्रिगुणो वा क	मासो. १९७०
त्रिते देवा अ	वेदाः ९९९
त्रिपक्षपक्ष	कात्या. ९५८
*त्रिपक्षपक्ष	" "
त्रिपक्षात्पर	बृह. ६७२;
	कात्या. ६७५
त्रिपक्षादथ	बृह. ८९६
त्रिपक्षाशः क्री	वेदाः १८९५
त्रिपणो द्वाद	कात्या. १८३४
त्रिपदीप्रति	कौ. ९२६
*त्रिपलं तु स	नार. १७४७
त्रिपलं तु सु	" "
*त्रिपला तु सु	" "
त्रिभागं क्षेत्र	ब्रह्म. १३७५
त्रिभागं पञ्च	बृह. ८५२
त्रिभागमाह	बृह. १९४३
त्रिभिर्वर्णः स	भा. १२४४
त्रिभिस्सिद्धः क	बृह. ८९६
त्रिभोगेनाज्ञ	भार. ९००
त्रिरात्रं रज	वसि. १९७७
त्रिरात्रादूर्ध्व	कौ. १६८६
त्रिघोतस्य ना	विष्णुः ८९१
त्रिर्वा इदं वि	वेदाः १८९६
त्रिर्वर्षप्रजा	कौ. १८४८
त्रिर्वर्षमूल	विष्णुः ८९१
त्रिर्वर्षात्रागु	स्मृत्य. १३७३
त्रिविधं क्षत्रि	नार. ११३१
त्रिविधं तत्स	व्यासः १८८९
त्रिविधः प्रति	नार. ६६९
त्रिविधास्ते स	बृह. ७८६
*त्रिघातं तु सु	नार. १७४७

त्रिषु वर्णेषु	कात्या. ८३५;
	भा. १२४३,
	१२८७
	" १९८४
त्रिषु वर्णेषु	स्कन्द. १९६५
त्रिसप्तरात्र	भा. १४२९
त्रिसहस्रप	मनुः १०४२
त्रीणि वर्षाण्यु	बौधा. १०१९
त्रीणि वर्षाण्यु+	वेदाः ७९२
त्रीण्याहुरति	नार. १२२०
त्रीण्येतान्यवि	" १८२४
*त्रीण्येव साध	" "
त्रीण्येव साह	" "
त्रीण्येव हि प्र	बृह. ७३४
त्रीनंशान् क्षत्रि+	विष्णुः १२४०
त्रीनूतनं सम	नार. १०९६
त्रीन्कुमार्युतु	गौत. १०१२
त्रीन् राजन्यः	विष्णुः १२४०
त्रेताया आदि	वेदाः १८९८
त्रैवार्षिकाय	भा. १२४४
त्रैविद्यं वृत्ति	याज्ञ. ८६५
त्रैविद्यनृप	" १७८२
त्रैविद्यवृद्धा	विष्णुः १७७०;
	वसि. १९२१
त्रैविद्यसाधु	" १४७०
त्रैविद्याः शुच	मनुः १४७८
*त्रैविद्यान् वृत्ति	याज्ञ. ८६५
*त्र्यंशं दायं ह	मनुः १२४६
त्र्यंशं दायान्न	" "
*त्र्यंशं ब्राह्मण्याः	वसि. १२३९
*त्र्यङ्गहीनः प्र	याज्ञ. १७३३
त्र्यङ्गहीनस्तु	" १७३२
*त्र्यङ्गहीनाश्च	" १७३३
*त्र्यङ्गहीनास्तु	" १७३२
त्र्यब्दादूर्ध्वं तु	बृह. १९६२
त्र्यम्बकं यजा	वेदाः १००८
त्र्यष्टवर्षोऽष्ट	मनुः १०४३
*त्र्यहं दोहं प	नार. ८९४
त्र्यहादोहं प	" "
त्र्यहाशौचं तु	ब्रह्म. १११९
*त्र्यहाशौचं नि	" "
त्वं गुरुः सर्व	भा. ८६१
त्वं चास्य धाता	" १२८८,
	१९८५
त्वं तस्यामित्र	वेदाः ८१०
त्वं मुखं सर्व	स्कन्द. १९६६
त्वं विष ब्रह्म	" "

त्वं सोमः पितृ	वेदाः ८५७
त्वं ह त्यहण	" ६०१
त्वं हि कर्तुं व	वारा. १०७६
*त्वक्छेदकः श	मनुः १८०३
" "	नार. १८२९
त्वग्भेदकः श	मनुः १८०३
त्वग्भेदे प्रथ	बृह. १८३१
त्वत्कृतेऽहं पृ	भा. १२८५
त्वत्तोऽनुज्ञाप्र	" १२८६
त्वदज्ञेभ्यः प्र	" १९८५
त्वदिधास्तु गु	वारा. १०७७
त्वमग्ने वेदा	स्कन्द. १९६६
त्वमग्ने सर्व	भा. १९६४
त्वमप्यन्तर्ज	" १९८३
त्वमस्यै धेद्यो	वेदाः ९९८
त्वया मम न	वारा. १०७६
त्वया यदप	" १०७५
त्वया वियुक्तां	" १०७६
त्वयैतच्छान्त	बृह. ६५३
त्वयैव संभ	वेदाः १०१०
त्वय्यासक्ता म	भा. ८६१
*त्वर्वाग्भुक्ते स	यमः ६६०
त्वष्टा जायाम	वेदाः ९९९
त्वष्टा दुहित्रे	" १००४,
	१४२३
त्वष्टा पिपेश	" १००१
त्वष्टा वासो व्य	" "
त्वष्टा सहस्र	" ९९९
त्वामासाय य	भा. ८६१
त्वष्ट्रेणाहं व	वेदाः ९९७
दक्षा प्रियंव	कात्या. ११०९
दक्षिणां गुर	शौन. १३६४
दक्षिणानां तु	अग्नि. ७८९
दक्षिणानां प्र	वेदाः १००६
दक्षिणासु च	मनुः ७७४
*दक्षिणासु तु	" "
*दक्षिणासु प्र	" "
दग्धस्य हृद	कौ. १६१५
दण्डं चैकाद	कात्या. ८०५
दण्डं दद्यात्स	याज्ञ. १८७५
*दण्डं प्रदाप्यो	" १७२८
दण्डं वा दण्ड	कात्या. ७१४
दण्डं स त्रिगु	भार. ६६०
दण्डं स दाप्यो	याज्ञ. १७२८
*दण्डं स प्राप्नु	मनुः १७१८
*दण्डः काणख	विष्णुः १७७०

दण्डः कार्यो न	अपु.	१९७५	दत्तः कीर्तः कृ	भा.	१२८४	दत्त्वा धनं तु	मनुः	१९३१
दण्डः क्षुद्रप	याज्ञ.	१८२२	*दत्तः कीर्तः स्व	स्मृत्य.	१३७३	दत्त्वा धान्यं व	अनि.	१९४३
दण्डः पुंसो दि	कौ.	१०३७	*दत्तः कीर्तको	हारी.	१२६५	दत्त्वा न्यायेन	नार.	१०९७
*दण्डः स्यात् स	याज्ञ.	१८७५	दत्तः कीर्तोऽपि	,,	,,	दत्त्वा पुनः प्र	मनुः	१०४१
दण्डकर्मसु	कौ.	१६१४	दत्तः पुत्रः पि	शाता.	१३५२	दत्त्वा समस्तं	नार.	८९५
दण्डनीया त	याज्ञ.	९१३	दत्तः पुत्रत्व	जाबा.	१३५६	ददतो यद्वा	बृह.	७५०
दण्डनीयासु	नार.	८०१	दत्तकश्च स्व	ब्रह्म.	१३७४	ददाति दीय	,,	११४१
दण्डपातभ	मासो.	१९७०	दत्तकश्चाष्ट	विष्णुः	१२७९	ददाति मह्यं	वेदाः	९६६
*दण्डपारुष्यं+	कौ.	१७९८	दत्तकानां तु	संग्र.	१३८४	ददातिषु चै	गौत.	१९७२
*दण्डपाषाण	बृह.	१८३०	दत्तको द्विती	वसि.	१२७३	ददाति हि स	भा.	१२८६,
दण्डप्रणय	याज्ञ.	१७८३	दत्तक्रीतस्व	स्मृत्य.	१३७३			१४७३
दण्डप्रणीतः	कौ.	८१७	दत्तक्रीतादि	बृम.	१३५८	'ददामि' इती	बौधे.	१३८४
दण्डभयादा	,,	७९४	दत्तक्रीता हि	कात्या.	७६७	ददामीत्यग्नि	वेदाः	१००६
*दण्डमुन्मोच	विष्णुः	१६१२	दत्तपुत्रे य	वृगौ.	१३७२	ददौ स दश	मनुः	१२९४
दण्डयित्वा च	बृहा.	७३१	दत्तमव्यव	कौ.	७९४	" " +	भा.	१९८५
दण्डयेत्ताह	नार.	९४६	दत्तमूल्यस्य	नार.	८८८	*दद्यात्चापह	याज्ञ.	१५४६
दण्डशुल्काव	मनुः	६६३;	दत्तशुल्कं प	कौ.	१०४०	दद्यातां पित	स्मृत्य.	१३७३,
वसि.	६७८; वृहा.	७१५	*दत्तश्चाष्टम	विष्णुः	१२७९			१३७४
दण्डस्तु देश	वसि.	१७९५	दत्तस्य जन	वसि.	१२७८	दद्यात्कृष्णाजि	,,	१९७३
दण्डस्त्वभिह	बृह.	१८३१	दत्तस्य तृभ	मनुः	१३२८	*दद्यात्तदर्थ	कात्या.	१७६३
दण्डहीने य	मासो.	१९७०	दत्तस्यानपा	कौ.	७९४	दद्यात्तमथ	,,	,,
दण्डाजिनादि	बृह.	१७५९	दत्तस्यापदा	,,	,,	दद्यात्तस्यैव	नार.	१५११
*दण्डादियुक्त	,,	,,	दत्तस्यैषोदि	मनुः	७९६	*दद्यातु ब्राह्म	याज्ञ.	७२२
दण्डेनैव त	मनुः	१६२९,	*दत्तां न्यायेन	नार.	१०९७	*दद्यात्त्वपुत्रा	नार.	६९८
		१६९८, १९२९	दत्तात्मा तु स्व	याज्ञ.	१३३४	दद्यात्पशुम	,,	१९७६
*दण्डेनैव स	,,	१६२९	दत्ताया अपि	कालि.	१३७७	दद्यात्पिण्डं कु	हारी.	१०१६,
दण्डे सर्वं स्थि	अपु.	१९६९	दत्तायास्तन	,,	,,			१३८७
दण्डो दमना	गौत.	१९१७	दत्तानूढा च	कात्या.	१३५०	दद्यात्स्वमिति	कात्या.	७५३
दण्डो रक्षति	मासो.	१९७०	दत्ताऽप्यदत्ता	अपु.	१९७५;	दद्यादपह	विष्णुः	१५४१;
दण्डो वा दण्ड	कात्या.	७१४		मत्स्य.	,,		याज्ञ.	१५४६
*दण्ड्यं प्रमोच	विष्णुः	१६१२	दत्ताप्रदानि	नार.	७९७	*दद्यादपुत्र	नार.	६९८
*दण्ड्यःकाणख	,,	१७७०	दत्तामपि ह	याज्ञ.	१०७८	दद्यादपुत्रा	,,	,,
दण्ड्यःशोणिते	,,	१७९६	दत्ता यस्य भ	भा.	१०२८	दद्यादत्ते कु	याज्ञ.	६८२
दण्ड्यःस पापो	नार.	१९३५	दत्तोऽपविद्ध	बृह.	१३४८	दद्यादगुणव	बौधा.	१०१९
*दण्ड्यःस मूलं	मत्स्य.	८५५	दत्तोऽपि न त्य	पार.	१३५६	दद्यादण्डं त	नार.	७६३
दण्ड्यःस मूल्यं	,,	,,	दत्तौरसेत	शौन.	१३७१;	*दद्यादण्डं य	,,	,,
*दण्ड्यःस राज्ञा	नार.	७४८		आदि.	१३८३	*दद्याद्धनं च	बृह.	१५१९
दण्ड्यःस राज्ञो	,,	,,	दत्त्रिमोऽपि स्व	विष्णुः	१२८१	*दद्याद्धनं वा	,,	,,
बृह.	७५२; व्यासः	७५६	दत्त्वर्णं पाट	याज्ञ.	६९०	दद्याद्धनं न	अपु.	१९७६
दण्ड्य मुन्मोच	विष्णुः	१६१२	दत्त्वा कन्यां ह	,,	१४४७	दद्याद्वा प्रति	प्रजा.	१३५०
*दण्डयानुन्मोच	,,	,,	दत्त्वा चौरस्य	,,	१७४२	दद्यान्माता पि	याज्ञ.	१३३२;
दण्डयास्तपुत्र	यमः	१६५२	*दत्त्वा तु ब्राह्म	,,	७२२		परा.	१३५२
दण्डयोत्सर्गे रा	वसि.	१६६८	*दत्त्वा तु सोद	नार.	८३२	*दद्युःपृथक् पृ	मत्स्य.	८५५
*दत्तं चैकाद	कात्या.	८०६	*दत्त्वात्मा तु स्व	याज्ञ.	१३३४	दद्युःपैताम	नार.	६९१
*दत्तं यत्स्याद	नार.	८००	*दत्त्वा द्रव्यं च	नार.	७९७	*दद्युर्वात्मक	याज्ञ.	६२०
दत्तं सप्तवि	,,	७९८	दत्त्वा द्रव्यं म	,,	,,	दद्युर्वा स्वक	,,	,,

दधुस्तश्चिक्थि	याज्ञ.	६८२
दधुस्ते बीजि	नार.	१३४७
दध्नः क्षीरस्य	मनुः	१७१८
*दध्यक्षतपू	शंख.	१०२४
दन्तचर्मास्थि	वसि.	६०९
*दन्तपादन	कात्या.	१८८७
*दन्तिचर्मास्थि	वसि.	६०९
*दमः समः स	बृह.	१८८६
दमदानर	,,	११०९
*दमदानव	,,	,,
दमनाहण्ड	अपु.	१९७०
दमयन्त्याः प	भा.	८१९
दमेन शोभ	,,	,,
*दमो ज्ञेयः स	बृह.	१८८६
*दमो नेयः स	,,	,,
दमोऽन्तिमः स	,,	,,
दम्पती विव	नार.	११०२
दम्पत्योः पिता	कौ.	६८०
दायितं याऽन्य	व्यासः	११११
दरिद्रं व्याधि	परा.	१११७
दरिद्रांश्च वि	भा.	१०३०
दर्पाद्वा यदि	मनुः	१८५३;
	नार.	१८८१
दर्पेण धर्मो	विष्णुः	१७७०
दर्शं च मासि	अनि.	१५८९
दर्शनं व्यव	नार.	१९३६
दर्शनप्रति	याज्ञ.	६६६
,, , +	कात्या.	६७३
दर्शनप्राति	मनुः	६६४
*दर्शनाधृत	कात्या.	८०६
दर्शनाद्वृत्त	,,	,,
*दर्शनाद् वृत्ति	,,	,,
*दर्शनाजष्ट	,,	,,
दर्शनेऽथ उ	बृह.	६७७
*दर्शने प्रति	कात्या.	६७३
दर्शने प्रत्य	विष्णुः	६६२;
याज्ञ.	६६५; बृह.	६७१
*दर्शनोद्भूत	कात्या.	८०६
*दर्शयेयुर्नि	बृह.	९५१
दर्शयेयुश्च	,,	,,
*दर्शयेयुश्चि	,,	,,
*दर्शकं च श	नार.	१९११;
	कात्या.	१९१४
दर्शकं तु श	नार.	१९११;
	कात्या.	१९१४
*दर्शकं पर	याज्ञ.	१७३१

दर्शकं पशू	गौत.	११८३
दर्शकं पार	याज्ञ.	१७३१
दर्शकुम्भीधा	विष्णुः	१६७०
दर्शकुलीसं	कौ.	१९२४
दर्शग्रामश	कात्या.	९५८
दर्शं चैव पि	भा.	१९८४
*दर्शतं पशू	गौत.	११८३
*दर्शतः पशू	,,	,,
*दर्शतश्च प	,,	,,
दर्श दश पा	वेदाः	१९८१
दर्शधा प्रवि	भा.	१२४३
दर्श नागस	वेदाः	८१३
दर्शपुत्रा न	,,	१५७०
दर्शभिर्वा प	अनि.	१९६८
दर्शमं द्वाद	मनुः	१९५४
*दर्शमहिषी	गौत.	९०४
दर्शमांशं ह	कात्या.	१५२४
दर्श वन्ध्यां च	देव.	१११२
दर्शवर्षेपि	कौ.	६८०
दर्शहोतारं	वेदाः	१००६
दर्शाचार्यानु	भा.	१९८४
दर्शातिवर्ते	मनुः	१८०७
दर्शाध्यक्षान्	विष्णुः	१९२१
*दर्शानां चैक	बौधा.	११४६
दर्शानां वैक	,,	,,
*दर्शापरे च	मनुः	१३२५
दर्शापरे तु	,,	,,
दर्शावरं च	कौ.	१६१९
*दर्शावरे तु	मनुः	१३२५
दर्शास्यां पुत्रा	वेदाः	९८६
*दर्शाहं सर्व	नार.	८९४
दर्शाहः सर्व	,,	,,
*दर्शाहात् सर्व	,,	,,
दर्शाहाद्यास्तु	पञ्चा.	९०१
दर्शाहे सम	स्मृत्य.	८९०
दर्शैकपथ	याज्ञ.	८९२
दस्यवः संप्र	नार.	१७५४
*दस्यवश्च प्र	,,	,,
दस्युनिष्क्रिय	मनुः	१७२६
दस्युभिर्हिय	भा.	१२४४
दस्युवृत्ते य	नार.	१७५३
दहत्यभिर्य	वसि.	१९७४
दहेत्कटामि	बृह.	१८९१
दहेत्पापकृ	यमः	१८९०
दह्यमाना म	भा.	१०२६
दाण्डिकस्य च	अपु.	१९४३

दातव्यं बान्ध	मनुः	६८०
दातव्यं सर्व	,,	१९५७
दातव्या भ्रेत्रि	लिङ्ग.	१३७६
*दाता त्वयैत	बृह.	६७१
दाता न लभ	कात्या.	६३१
दाता प्रतिप्र	देव.	८०६;
	कौ.	८७९
*दाता यत्र तु	कात्या.	६५६
दातारः सुवि	भा.	१०२९
दाताहमेत	बृह.	६७१
*दातुं तु न स	नार.	७०४
दातुः समक्षं	शौन.	१३६३
*दातुः स्त्रीमातृ	कात्या.	७१२
*दातुमर्हति	नार.	९१६
दातुगोत्रस	स्मृत्य.	१११८
दानं क्रयध	आप.	१२६८
*दानं ग्रहण	नार.	६२२
दानं लौकिक	भार.	८०७
*दानं वा स्वेच्छ	बृह.	१२२२
दानग्रहण	नार.	६२२,
		१५८०
दानप्रतिभु	मनुः	६६४
*दानप्रभृति	,,	१०६०
दानमभ्यय	नार	१९४०;
	भा.	१९७६
दानमेकात्म	भार.	८०७
दानवादप्र	व्यासः	६७६
*दानवादे प्र	,,	,,
दानात्प्रभृति	मनुः	१०६०
दानानि विप्र	व्यासः	११११,
		१५२४
दाने क्रये वा	कौ.	८७९
दाने शुचिः अ	,,	७३७
दाने शुद्धिः	,,	,,
दाने समर्थो	शौन.	१३६३
दानोपस्थान	कात्या.	६७३
दानतो युक्तज	कौ.	८६३
*दापयित्वा ग	याज्ञ.	१७४१
दापयित्वा ह	,,	,,
दापयेच्छिल्पि	कात्या.	७५५
दापयेत्पण	,,	९२०
दापयेद्धनि	मनुः	७१८,
		७१९
*दाप्यः परर्ण	नार.	६९७
दाप्यः परर्ण	,,	,,
दाप्यः स भोग	कात्या.	६६०

दाप्यः स्यादद्वि	व्यासः ७६८	*दासत्वात्स प्र	नार. ८३१	दास्यायैव हि	मनुः ८२१,
*दाप्यश्चाष्टगु	याज्ञ. ७७८	दासत्वात्स वि	" "		१९२८
*दाप्यस्तदद	" ८४७	दासद्रव्यस्य	कौ. ८१७	दाहयित्वाऽग्नि	याज्ञ. १०९१
*दाप्यस्तदद्वि	व्यासः १७६५	दासपरिचा	" १८५०	दाहयेत्तप्त	बृहा. १८९१
दाप्यस्तु दश	याज्ञ. ८४७	दासभावं ग	भा. ८१९	दाहयेदग्नि	मनुः १०७५
दाप्यस्तु द्विगु	व्यासः १७६५	दासभावं न	उश. ८३९	दिवस्त्रं गम	स्मृत्य. ८७७
दाप्यस्त्वष्टगु	याज्ञ. ७७८	दासमनुरू	कौ. ८१७	दित्सतोऽवक	गौत. ६०८
दाप्यो दण्डं च	" १८१९	*दासस्त्रीभ्रातृ	कात्या. ७१२	दिनक्रमेण	कात्या. ११०९
दाप्यो मृतिच	नार. ८५०	दासस्त्रीमातृ	" "	दिनमासार्ध	बृह. ८३५
*दाप्यो मृतिश्च	" "	*दासस्त्र्यमात्य	" "	दिनैकागम	व्यासः ११११
दाप्यो यत्तत्र	" "	दासस्य तु ध	" ८३७	दिवं गतानि	मनुः १०६२;
*दाप्यो यत्र तु	" "	दासस्य दास्या	कौ. १८४९		यमः १११३
*दाप्यो यदत्र	" "	दासस्य पत्नी	भा. ८१८,	दिवं बोषसं	वेदाः १८४०
दायं तु न	गौत. १९८२		१३९१	दिवः पुनरि	कात्या. १११०
*दायं दद्यात्क	बृह. ७८५	*दासस्य हि ध	कात्या. ८३७	दिवसान्तर	कौ. १६८७
दायभाग इ	नार. ११३२	दासाश्चरथ	मनुः १७११	*दिवसे द्विगु	नार. ७६४
*दायभागमि	" "	*दासीं च हर	नार. १७४९	दिवसे द्विप	" "
दायविभागः	कौ. ११४९	दासीं तु हर	" "	दिवस्पुत्रा अ	वेदाः ११२१
*दायादबान्ध	वसि. १२७३	दासीं निष्टक	वेदाः ८१२	दिवा गृहीतं	मरी. ७६९
दायादानां वि	कात्या. १२३०	दासीघटम	मनुः १३९२	दिवा त्रीन् मु	शंखः ९०५
दायादा वा रि	कौ. ६७९	दासीत्वमासा	ब्रह्म. ८४०	दिवा पशूनां	विष्णुः ९०४
दायादेभ्यो न	याज्ञ. १२१५;	दासीदासव	भा. १०२९	दिवा पृथिव्या	वेदाः ९७७,
	व्यासः १२३०	दासी नौका त	नार. ७६४		१८३६
* " "	मनुः १२१२;	दासीभूता त्वं	भा. ८१८	दिवा रात्रौ वा	कौ. १६२०
	कात्या. १४५३	दासीभूताऽस्मि	" ८४०	दिवा वक्तव्य	मनुः ९०७
दायादे सति	नार. ७८२	दासीव दिष्ट	शुनी. १११९	दिवा क्षीप्रेक्षा	कौ. १०३६
दायादैर्नभ्य	प्रजा. १२३२	*दासीषु हर	नार. १७४९	दिवि ज्योतिर	वेदाः १००७
दायादस्य प्र	मनुः १३९२	दासीमुताश्च	कात्या. ८३९	दिव्यप्रकार	स्कन्द. १९६५
दायेन चाऽव्य	आप. १२६६	*दासीमुतास्तु	" "	दिव्यमष्टवि	" "
*दायेनाऽव्यति	" "	दासेन या प	विष्णुः ८१६	दिव्या अक्षरा	वेदाः १८९५
दारं चास्य क	आप. १८४४	*दासेनोडा च	कात्या. ८३७	दिव्यानां स्तम्भ	स्कन्द. १९६५
*दारग्रहण	नार. १५८०	दासेनोडा त्व	" "	दिव्यान्यासुर	" "
दारपुत्रप	बृह. ७२५	दासो दस्यते	नि. ८१४	दिव्ये तु मूर्द्ध	अनि. १९६७
दारमूलाः कि	नार. ७०४	*दासोपस्थान	कात्या. ६७३	दिव्येन विधि	भा. १९८५
*दारांश्चास्य चा	आप. १८४४	दासोऽस्मीति त	भा. ८१९	दिव्यैर्विशुद्धो	बृह. १६४८
*दारांश्चास्याप	" "	दास्यं तु कार	मनुः ८२०,	*दिशानुरूप	" ६७२
दाराः पुत्राश्च	कात्या. ८०४		१९२७	दिशोऽभ्यर्थे रा	वेदाः १८९७
*दाराः पुत्रास्तु	" "	दास्यते तां त	वारा. १३२९	दीनानाथवि	नार. ८००;
दारा इत्युच्य	भा. १२४४	*दास्यां च दास	मनुः १३१०	दक्षः	८०७
दाराधीनस्त	मनुः १०५२	दास्यां पूर्वः	कौ. १६९०	दीप्तिमत्त्वाच्छु	नार. १९३६
दाशापराध	" १९२७,	दास्यां वा दास	मनुः १३१०	दीयते स्यात्प्र	बृहा. ६७७,
	१९४६	*दास्या गृहीतो	कात्या. ८३७		७१५
दासं दासीं वा	कौ. ८१७	*दास्यात् मोच	नार. ८३३	दीयमानं न	याज्ञ. ६२२
दासकर्मक	" ८१६	दास्याद्दो विप्र	भा. ८४०	" " +	नार. ८८८
दासत्वमग	ब्रह्म. ८४०	दास्यामि कार्य	शुनी. ८५६	* " "	कात्या. ६३२
*दासत्वात्परि	नार. ८३१	*दास्याम्यहं ते	बृह. ६७१	दीयमानं प्र	विष्णुः ६१०

दीयमानम्	कात्या. १११०	दुर्मन्त्रानाम्	वेदाः १००४	दृष्टो धमव्य	आप. १२६७
दीयसे धर्म	स्कन्द. १९६७	दुर्वाग्भावं र	भा. १०३१	१६०५; गौत. १६०४	
*दीर्घं तीव्राम	नार. १४०१	दुर्विभक्तम्	कौ. १५७१	दृष्ट्वा कर्माणि	शुनी. १७६७
दीर्घकुत्सित	,, १०९७	दुष्करं वा ए	वेदाः ७९२	*दृष्ट्वा निसृष्टं	कात्या. १४५७
*दीर्घतीव्राम	मनुः १३९८	*दुष्टं तस्त्वामि	कात्या. ८९७	दृष्ट्वा प्रयोज	भार. ८०७
,, ,	नार. १४०१	*दुष्टं संग्रह	नार. १८८१	दृष्ट्वा प्रियं त	,, ,
दीर्घप्रवासि	कात्या. ७११; कौ. १०४०	दुष्टसामन्त	मनुः १९३०	दृष्ट्वा मुहुः प्रे	बृह. १८९१
दीर्घसत्रव्या	,, ६११	दुष्टस्यैव तु	,, १७८७	दृष्ट्वा शयानं	भा. १२८७
दीर्घाभियो र	वेदाः ५९९	*दुष्टस्यैव हि	,, ,	दृष्ट्वैव पुरु	,, १०३२
दीर्घाभ्वनि य	मनुः १९२७, १९४५	दुष्टां जायां प	स्मृत्य. १११८	देयं चौरह	याज्ञ. १९६०
दीर्घायुत्वम्	वेदाः १९८०	दुष्टाः साहसि	यमः १८९०	देयं तदनि	कात्या. ७१०
दीर्घायुरस्तु	,, १००४	दुष्टाचाराः पा	भा. १०३२	*देयं त्वयेति	,, ७५३
दीर्घायुरस्या	,, ९८५, १००१	दुष्टाऽन्यगत	नार. १०९७	देयं पुत्रकृ	,, ७१३
दुःखं रक्तं व्र	परि. १८३५	दुहितर ए	अनि. १३७४	*देयं पैताम	नार. ६९१
*दुःखं व्रणं र	,, ,	दुहिताऽचार्य	नार. १८८२	देयं प्रतिभु	कात्या. ७१३;
दुःखमुत्पाद	याज्ञ. १८१९	*दुहिता दुर्हि	नि. १२५५	देयं वधिर	याज्ञ. ७९७
दुःखासिका क	दक्षः १११५	दुहिताऽन्यत्र	भा. १२८६	*देयं बालिश	बृह. ८७५
दुःखिता यत्र	मनुः १९३०	दुहिता वा	आप. १४६६	देयं भार्याकृ	,, ,
*दुःखिते शोणि	याज्ञ. १८२२	दुहिता पुत्र	वेदाः १२६२	देयं वा निः स्व	कात्या. ७१३
दुःखे च शोणि	,, ,	दुहितृणां प्र	याज्ञ. १४४५	देयं सन्नद्धया	बृह. ८७५
*दुःखेऽथ शोणि	,, ,	दुहितृणाम	कात्या. १४५९;	देयं स्वाभिनि	बृह. ७१५
*दुःखेन विनि	कात्या. ९१९	दूतीप्रस्थाप	उश. १४६२	देयः पिण्डोऽन	कात्या. ९६०
दुःखेन हि नि	,, ,	*दूतीसंप्रेष	नार. १८८१	देया कन्या क	भा. ८१८
*दुःखेनेह नि	,, ,	दूतोपचार	,, ,	देयानादेय	,, १२८७
*दुःखेषु शोणि	याज्ञ. १८२२	दूषणे तु क	कात्या. १८८७	देवतानां पि	बृह. ७२७
दुःखोत्पादनं	कौ. १८००	*दूषयन् सि	याज्ञ. १८७६	देवताराध	भा. १०२८
दुःखोत्पादने	,, १७९९	*दूषयेत्सर्व	कात्या. ९५९	देवतार्थ च	ऋष्य. १११७;
दुःखोत्पादि गृ	याज्ञ. १८२१	दूषयेत्सिद्ध	,, ,	शुनी. १११९; अपु. १९७९	
दुःखोपहत	कौ. १६१५	दृश्यते च ज	,, ,	देवतार्थ च	कौ. ८०८
दुःशीलः काम	वारा. १०७७	*दृश्यते विज	,, १९१५	देवता वा ए	वेदाः १५९५
* ,, ,	मनुः १०६०	दृश्यते ह्यचो	,, ,	देवदत्तां प	मनुः १०५५
दुरोक्शोचिः	वेदाः ९६३	दृश्यमानं वि	कौ. १६८६	देवदैत्योर	अपु. १९७०
दुर्गमकृत	कौ. १६१७	दृश्यमाना वि	कात्या. १२३०	देवपशुप्र	कौ. १६१८
दुर्गसितुक	,, १९२४	दृष्ट्याद्वा तद्वि	बृह. १२२२;	देवपशुमृ	,, १६२१
दुर्दृष्टांस्तु पु	याज्ञ. १९३३	*दृष्ट्याऽऽथ वि	कात्या. १२३०	देवपीयूश्च	वेदाः १६००
दुर्बलं वेश्म	कौ. १६२०	दृष्टं संग्रह	याज्ञ. १५६५	देवपूजां नै	शुनी. १११९
दुर्बलहिंसा	गौत. १६०४	*दृष्टप्रयोज	,, ,	देवप्रतिमा	विष्णुः १६११
दुर्बलानाम	अनि. १९६९	दृष्टमेव फ	नार. १८८१	देवब्राह्मण	नार. १७४५;
दुर्ब्राह्मण वि	भा. १२८५	दृष्टल्लिङ्गे मे	भार. ८०७	देवभागस्त	वसि. १९८२
दुर्भिक्षे धर्म	याज्ञ. १४४७	दृष्टान्तत्वेन	दक्षः १११४	Xदेवरः कस्मा	हरि. १३७६
दुर्भिक्षे राजा	कौ. १९२४	दृष्टान्तत्वेन	कौ. १०३६	देवरक्त्या	नि. १२५७
दुर्भिक्षे राष्ट्र	प्रजा. ७१५	दृष्टिपातं प्र	भार. १९७८	*देवराजभ	गौत. १३८७
*दुर्भिक्षे व्याधि	याज्ञ. १४४७	*दृष्टिपाते प्र	कात्या. १९४१	देवराजोप	बृह. ७८५
		*दृष्टिप्राप्तं प्र	,, ९५९	देवराताय	,, ६५१
			,, ,	देवराद्वा स	वेदाः १२६१
					मनुः १०६५

देवराय प्र	वसि. १०२१;
देवरेण सु	मनु. १०४३
देवरो दीव्य	स्मृत्य. १३७३;
देवलोके म	अनि. १३७४
देवाधिप्रस्व	नि. १२५७
देवस्ते सवि	वारा. १०७७
देवस्य त्वेति	बृह. १६५३
देवाँ उप प्रै	वेदा. १००१
* देवाः प्र हिणु +	शौन. १३६४
देवा अग्ने न्य	वेदा. ९८२
देवा इव च	१९७
देवा इवामृ	१००२
देवा एतस्या	भा. ८६०
देवानां पत्नीः	१९८
देवानृणं नि	१८३९
देवान् कुर्यु	१००५
देवान् यज्ञा	६०४
देवा भागं य	मनु. १९३०
देवा मनुष्या	वेदा. १९०२
* देवा वा असु+	८५७
देवा वा एत	१००५
देवा वै न स	१५९६
देवा वै यज्ञ	१८३९
देवाश्च च वा	८५८
देवाश्च वाऽअ	१७९३
२, , , +	११४४
देवाश्चासुरा	११४३
देवाश्चैतामृ	११४४
देवासो नित्य	१००५
देवीरापो अ	९७३
* देवीस्तिस्त्रास्ति	९२४
देवैर्दत्तं म	९९५
देशं कालं च	१००३
* देशं कालं त	याज्ञ. ८४७,
* देशं कालं दि	१७३५
* देशं कालं व	नार. १७५३
देशं ग्रामं दि	१७३८
* देशकालकु	नार. १७५३
देशकालला	बृह. १७८९
देशकालव	उश. १९४२
* देशकालवि	याज्ञ. १७३८
देशकालाति	७६१
७५७, ८४४; याज्ञ.	७६१

देशकालान्त	कौ. ७३७,
देशकालौ क्रि	१६७९
देशकालौ च	कात्या. ६७४
देशग्रामकु	देव. ८०६
देशग्रामगु	बृह. १७८९
देशजातिकु	नार. १७४६
गौत. १९१८; बृह.	१७८४;
* , , ,	१९४१
देशजात्यादि	१७८९
* देशधर्मकु	अनि. १९४३
* देशधर्मजा+	बृह. १७८९
देशधर्मान	वसि. १९२१
देशधर्मान् जा	नार. ७०३,
देशनिक्षेपं	११०३
देशपत्तन	मनु. १९३१
देशविशेषे	कौ. १९२४
देशस्थित्या प्र	कात्या. १९४२;
देशस्यजातेः	पिता. ,
देशस्य जात्याः	आप. ११६५
देशस्याचर	बृह. ७८६
* देशाचारवि	कात्या. १२२९
देशाचारस्थि	कौ. ११८५
देशाचारेण	कात्या. १९४२
देशादिकं क्षि	नार. ६२५
देशाध्यक्षांश्च	, ,
देशाध्यक्षोपि	कात्या. ७२७
* देशाध्वरूप	बृह. १७९०
देशानलब्धां	विष्णु. १९२१
* देशानुरूपं	, ,
देशानुरूप	बृह. ६७२
देशान्तरग	मनु. १९०७,
देशान्तरमृ	१९२८
* देशान्तरे पृ+	बृह. ६७२
* देशापहत	, ,
देहनाशे धु	याज्ञ. ७७९
देहेन्द्रियवि	ब्रह्म. १११९
दैवतं ब्राह्म	अनि. १५८९
दैवतं सत	नार. ७०३,
दैवतप्रति	११०३
दैवतस्कर	भा. १२८३
* दैवपित्राति	कात्या. १८३३
	शुहा. १८३५
	भा. १०२९
	कौ. १८५०
	नार. ७८१
	मनु. १०५४

दैवपित्र्याति	विष्णु. १०२३;
दैवमेव भ	मनु. १०५४
दैवराजकृ	भा. १०२९
* , , ,	नार. ७४८;
दैवराजभ	कात्या. ७५३
* दैवराजह	बृह. ७८५
दैवराजोप	नार. ७४८
हारी. ६३६; बृह.	६५१,
७५१; कात्या.	६५८
* , , ,	याज्ञ. ८८४
दैवान्यष्टौ म	कौ. १९२४
दैवे वा यदि	हारी. १०१६
दैवेषु वै गौ	वेदा. ८१४
* दैवोत्पातक	बृह. १७५८
दैवोत्पातवि	, ,
दैवोद्दिष्टं न	भा. १२८४
X दोग्धेर्वा	नि. १२५५
दोषगौरव	भा. १०३०
दोषद्रव्यानु	मासो. १९७०
दोषनिग्रह	अपु. ,
दोषमनाख्या	विष्णु. १६०९,
दोषवत्कर	१९७५
* दोषवत्कार	नार. ८७१
* दोषध्वेन्मार्गि	, ,
दोषानुविद्धाः	याज्ञ. ७४५
दोषान्सर्वान्	विष्णु. १६७०
दोषास्पदेषु	भा. १०३१
दोषे तु सति	, ,
दोषे सति न	नार. १०९७
दोषो भवेत्त	दक्ष. १११४
दोहदस्याप्र	बृह. ७५१
दोह्यवाह्यक	याज्ञ. १०८३
* दोह्यवाह्यकि	व्यास. ६३४
दौर्बल्यं ख्याप्य	, ,
* दौहित्रं भागि+	मनु. १९३१
* , , ,	शाक. १३५५
दौहित्र एव	शौन. १३६५
१४७३; मनुः	भा. १२८६,
१४७४	१२९५, १४७४
दौहित्रकेण	भा. १२८६
दौहित्रस्य मा	विष्णु. १२८१
दौहित्रान्ताना	, ,
* दौहित्रेण वि	व्यास. १५२४
दौहित्रेणार्थ	, ,

दौहित्रोऽपि वा	विष्णुः १२७९;	द्रव्याणां कुश	याज्ञ. १७३५	दादशमंशं	कौ. १६७५
दौहित्रो भागि	मनुः १३०२	द्रव्याणां दूष	अपु. १७६६	दादश वर्षा	गौत. ८१५,
दौहित्रो ह्यखि	शौन. १३६५	द्रव्याणां प्रति	विष्णुः १६११,	१०१३; कौ. १०३५	गौत. ७९४
	मनुः १२९५,		१६६९	दादशवार्षि	स्मृत्य. १३७३
	१४७४	द्रव्याणामाधा	कौ. १९०५	दादशाब्दं ध	कात्या. ८९६
*दौहदस्याप्र	याज्ञ. १०८३	*द्रव्याणि यो ह	मनुः १८०६	*दादशाहं स	
यूतं कारये	विष्णुः १९०३	*द्रव्याणि हिंसे	" १८०६	दादशाहः स	" "
यूतं निषिद्धं	बृह. १९१३	द्रव्याणि हिंस्या	" १६३०,	दादशैव तु	वसि. १०२२
यूतं नैव तु	कात्या. १९१४		१८०६	*दादशैव पु	" १२७२
यूतं समाह	मनुः १९०६	द्रव्यादानं वि	गौत. १६५९	दादशैवाथ	बांधा. ७८९
यूतमेकमु	याज्ञ. १९१०	*द्रव्यादि हिंस्या	मनुः १८०६	दादशयां कार्ति	अपु. १९७९
यूतमेतत्पु	मनुः १९०६	द्रव्यापेक्षो द	बृह. १६४५	दापराय ब	वेदाः १८९८
यूतसमाह	कौ. १९०४	द्रव्येण वाऽवि	मरी. १५८८	दापरे च क	बृह. ११०९
यूतस्त्रीपान	याज्ञ. १७४१;	द्रव्ये पिताम	बृह. ११७९	दाभ्यां सहाथ	काष्णा. १३५६
	व्यासः १७६५	द्रष्टव्यो व्यव	याज्ञ. १८१३	दादेशग	विष्णुः १०२३
*यूतात्पुरात	मनुः १९०६	द्रष्टारो व्यव	" १९०९	*दादेशो ग	" "
यूताभ्यक्षो यू	कौ. १९०४	द्रष्टुं सर्वत्र	वारा. १०७६	दाराणां चैव	मनुः १६३०,
यूताभियोगे	" "	द्रष्टुना चानु	भा. १३९१	दारो देवीर	१९३०
*यूते कपटा	विष्णुः १६६९	*द्रष्टृभावं कु	मनुः १०४९	दारोपवेश	वेदाः १००५
यूते कूटाक्ष	" "	द्रोणमुखप	कौ. ९३२		व्यासः ११११
	१९०३	द्रोणाहावम	वेदाः ९२३	*दारोपसेव	" "
*यूते च कप	" १६६९	*द्रोहभावं अ	मनुः १०४९	*दावंशौ आत्म	नार. ११७१
*यूते च कूटा	" "	द्रोहभावं कु	" "	दावंशौ क्षेत्रि	प्रजा. ९६१
यौर्मिः कोश	वेदाः १०००	*द्रोहभावं च	" "	दावंशौ प्रति	नार. ११७१
यौर्मिः पिता अ	" १९७९	द्रोहेण च ना	विष्णुः १७७०	*दावंशौ वैश्यः+	विष्णुः १२४०
द्रविणार्हश्च	कात्या. ७१०	*द्वन्द्वयुदे तु	बृह. १९१३	दावंशौ वैश्या	" "
द्रव्यं गृहीत्वा	" ६५५	द्वन्द्वयुदेन	" "	दावंशौ सपि	कौ. १२४५
द्रव्यं तदीयं	बृह. ७२६	द्वन्द्वयुदे स	विष्णुः १९०३	*दाविशतिप	याज्ञ. १७२८,
द्रव्यं तदीप	याज्ञ. ७४५	द्रयं निगृह्य	मनुः ७४३		१८१६
*द्रव्यं तद् दि	नार. ८८८	द्रया अमे र	वेदाः ८११	द्वावेव कर्म	नार. ८३१
*द्रव्यं तु दाप	कात्या. ७१०	*द्रयोः पूर्वत	कात्या. ६५६	*दिः पादस्त्रिस्तु	" १७४८
*द्रव्यं पिताम	बृह. ११७९	द्रयोः प्रहर	बृह. १८३१	दिः पादस्त्रिस्त्रि	" "
द्रव्यं यत्त्वध	संप्र. ७१६	*द्रयोरपि कु	मनुः १७२५	दिकं त्रिकं च	वसि. ६०९;
*द्रव्यं यद्यध	" "	द्रयोरपञ्च	नार. १८२७	विष्णुः ६१०; मनुः ६१२;	
द्रव्यं विना तु	बृह. १७८९	*द्रयोर्निक्षिप्त	विष्णुः ६३७	नार. ६२४	
द्रव्यं स्वं पञ्च	कात्या. ८९७	द्रयोनौविशि	कात्या. १५६१	*दिकं शतं तु	मनुः ६११
द्रव्यपरिप्र	आप. १४०५	द्रयोर्वा	गौत. १२६३	दिकं शतं प	विष्णुः १६७१
द्रव्यभोगाना	कौ. ७३७	द्रयोर्विवादे	कात्या. ९५५	दिकं शतं वा	मनुः ६११;
द्रव्यमपुत्र	" १४७३	द्रयोर्हि कुल	मनुः १०४६	नार. ६२४	
द्रव्यमस्वामि	नार. ७६३	दानिशतं प	याज्ञ. १८१६	दिकं शतं हि	मनुः ६११;
द्रव्यमादाय	अपु. १७६६	*दानिशतं प	" "	नार. ६२४	
द्रव्यवत्त्वानु	जैमि. १४२४	*दादश इत्ये	वसि. १२७२	दिकर्षहीना	कौ. १६७७
द्रव्यवन्तश्च	भा. ८६१	*दादश एव	" "	दिकेनार्थं स	बृह. ७३४
द्रव्यस्य कल्प	अनि. ११९४	दादश त्वेव	" "	दिगुणं कालि	कात्या. ७३०
*द्रव्यहानिर्य	बृह. ७८५	दादशधा नि	वेदाः ९९९	*दिगुणं तप्त	नार. ८९३
द्रव्यहृष्टाप	कात्या. ७१०	दादशपणं	कौ. ७३५	वृहा. ६७७	

द्विगुणं तत्प्र	बृहा.	७१५
*द्विगुणं तत्र	याज्ञ.	६६७
द्विगुणं तु तृ	नार.	८९३
द्विगुणं त्रिगु	"	६२६;
हारी.	६६१; लहा.	६७७;
	अपु.	१९७६
द्विगुणं दाप	"	१६५४
द्विगुणं न प्र	उत्त.	६७६
द्विगुणं प्रति	याज्ञ.	६६७
*द्विगुणं वा च	मनु.	१७२१
द्विगुणं हिर	वसि.	६०९
*द्विगुणः कल्प	बृह.	१६४६
द्विगुणः शोणि	"	१८३०
*द्विगुण उक्को	विष्णु.	१७९७
द्विगुणस्त्रिगु	बृह.	१८३०
द्विगुणस्योप	"	७२६
द्विगुणां तु भृ	नार.	८५०
द्विगुणा त्विष्य	वसि.	६०९
द्विगुणादपि	कात्या.	७३०
*द्विगुणा दाम्य	वसि.	६०९
द्विगुणादिक	कात्या.	७३०
द्विगुणाद्रूप्य	अनि.	१९६७
द्विगुणा वा च	मनु.	१७२१
द्विगुणास्तूत	कात्या.	९५७
*द्विगुणा हीष्य	वसि.	६०९
द्विगुणोत्तरा	गौत.	१६५७
*द्विगुणो दिश	याज्ञ.	१७३४
द्विगुणो वा क	बृह.	१६४६
*द्विजं प्रदृष्या	याज्ञ.	१६३६
द्विजस्तृणैधः	"	९१२
*द्विजस्तृणैध	"	"
द्विजस्त्रीणाम	शुनी.	१११९
*द्विजस्त्रीषु च	कात्या.	१११०
द्विजस्य भार्या	विष्णु.	१०२३
द्विजस्य स्त्रीषु	कात्या.	१११०
द्विजातय इ	मनु.	१७०१
द्विजातिप्रव	बौधा.	१२७०
द्विजातीनां च	मनु.	१६२३
द्विजातीनां गृ	भार.	७३१
द्विजातीनां शु	विष्णु.	१२४०
*द्विजातीनां शौ	"	"
द्विजानां च गु	भा.	१०३३
द्विजानां परि	"	८१९
*द्विजानामस	आदि.	१३८४
द्विजे भोज्ये तु	मत्स्य.	१६५५
द्विजीसम वि	भा.	१९६९

द्विजोऽध्वगः क्षी	मनु.	१७२३
द्वितीयं तु पि	"	१३०२
द्वितीयं शुल्कं	कौ.	१४३०
*द्वितीयः पुत्रः	वसि.	१२७२
*द्वितीयः पुत्रि	"	"
द्वितीयमर्थ	विष्णु.	१९५०
द्वितीयमायु	मनु.	१०७५
द्वितीयमेके	"	१०६५
*द्वितीयस्तु न	"	१०६३
द्वितीया तु भ	भा.	१२४४
द्वितीये चैव	नार.	१७४८
द्वितीये छेद	कौ.	१६१७
द्वितीये पञ्च	"	१६७४
द्वितीये पित	बौधा.	१२६८
द्वितीये पुत्रं	हारी.	१२६५
*द्वितीये पुत्र	"	"
द्वितीये मृत्ति	स्कन्द.	१९६६
द्वितीये हस्त	मनु.	१७१३,
	१९२९; बृह.	१७६०
द्वितीयेऽङ्गि द	नार.	८९३
द्विधा सूनवो	वेदा.	११६०
द्विनेत्रभेदि	याज्ञ.	१६३७,
	१९३३	
*द्विपणद्वाद	कात्या.	१८३४
द्विपणे दिश	याज्ञ.	१७३४
*द्विपणो द्वाद	कात्या.	१८३४
द्विपदश्चतु	कौ.	८७९
द्विपदामर्थ	नार.	८९४
द्विपदो नश्च	वेदा.	८१३
द्विपितुः पिण्ड	बौधा.	१२६९
द्विप्रकारं च	स्कन्द.	१९६६
*द्विप्रकारा भा	बृह.	८३५
द्विप्रकारो भा	"	"
*द्विप्रकारो भो	"	"
द्विप्रकारो वि	"	१२२४
द्विभागधन	वेदा.	११६२
द्विरंशस्तेन	भा.	१२४३
द्विरन्येनाहि	कौ.	८१७
द्विरभ्यस्ताः प	नार.	१९११
*द्विरष्टापाद्यं	"	१७५२
*द्विरामुष्याय	"	१३४६
द्विरस्थानो द्वि	गौत.	१९६३
*द्विद्विदशप	याज्ञ.	१८७९
द्विधौतस्य ना	विष्णु.	८९१
द्विविधास्तस्क	मनु.	१६९३,
	१९२९	

द्विविधास्तस्क	नार.	१७४५
द्विविधो विभा	विष्णु.	११२५
द्विशतं तु द	मनु.	१८६८
*द्विशतं तु प	"	"
*द्विशते खर्व	याज्ञ.	९१३
*द्विषस्तदध्य	वेदा.	६००
द्विषस्तरध्या	"	"
द्विसहस्रप	व्यास.	१४६०
*द्विसाहस्रः प	"	"
*द्विसाहस्रप	"	"
*द्विसाहस्रात्	"	"
द्वे नपुदैव	वेदा.	८११
*द्वे पारुष्ये प्र	नार.	१६४२
द्वे भार्ये क्षत्रि	"	१०९३
*द्वेशते कर्प	याज्ञ.	९१३
*द्वे शते कर्व	"	"
द्वे शते खर्व	"	"
*द्वेषाद्वा यदि	मनु.	१८५३
द्वेष्टि श्वश्रूर	वेदा.	१८९४
द्वैमातृणां मा	बृहा.	१९८८
द्वौ तु यौ विव	मनु.	१३२३
*" "	नार.	१३४७
द्वौ त्रयः पञ्च	बृह.	८७४
*द्वौ भागौ पितु	शंख.	१२८२
द्वौ राजा रत्नं	कौ.	१६७५
द्वौ लोके धृत	गौत.	१९१६
*द्वौ वैश्यासुतः	विष्णु.	१२४०
द्वौ सकुल्याः स	बृह.	१२५१
द्वौ सपिण्डः स	देव.	१२५२
*द्वौ सपिण्डः स्व	"	"
द्वौ समुद्रौ वि	वेदा.	९२४
द्वौ सुतौ विव	नार.	१३४७
द्वौ हस्तौ निख	स्कन्द.	१९६५
द्वंशं ज्येष्ठो ह	वसि.	११८४
*द्वंशं वा पूर्व	गौत.	११८२
द्वंशहरोऽर्ध	कात्या.	११७४
द्वंशी वा पूर्व	गौत.	११८२
द्वन्तरः प्राति	नार.	११०५
द्वन्तरश्चानु	"	११०४
द्वष्टापाद्यं तु	"	१७५२
द्वामुष्यायण	"	१३४६;
	प्रव.	१३८४
द्व्यास्या द्विजिह्वा	वेदा.	१६००
*धनं ऋणिङ्	बृह.	६५२
धनं तत्पुत्रि	मनु.	१२९८
*धनं तु बिभृ	"	१३१८

धनं पत्रनि	कात्या. १२२८	धर्मं मनसि	भा. १०३३	*धर्मेण विनि	मनुः १३०४
*धनं प्राप्नोति	बृह. १५५८	धर्मं हि धेय	,, १९८४	धर्मेण व्यव	,, ७१७;
धनं भवेत्स	,, १२२२	धर्म एकः प	अनि. १११८		नार. ७२३
धनं मूलीकृ	,, ६५२	धर्मकामा भु	कौ. १४३०	धर्मे प्रयत	भा. १९६४
*धनं यत्र नि	कात्या. १२२८	धर्मकार्ये तु	भा. १०२९	धर्मोपदेशं	मनुः १७७६;
धनं यो विभृ	मनुः १३१८	धर्मकीर्त्याव	,, १९८५	नार. १७८८; अपु.	१७९२
धनं व्यपोह्य	बृह. १५२०	धर्मज्ञस्य कृ	नार. १९३९	धर्मोपदेश	बृह. १७९०
*धनं शौर्यादि	व्यासः १२३१	धर्मज्ञाः शुच	याज्ञ. ८६८	*धर्मो राज्ञः पा	वसि. १९२०
धनं सप्तवि	नार. ११२९;	धर्मज्ञा धर्म	भा. १२८६	धर्मो ह्यधर्मो	कौ. १९२३
	मनुः १९८६	धर्मज्ञान् रा	,, १९६९	धर्म्य विभागं	मनुः १२४६
धनग्राहिणि	विष्णुः ६७८	धर्मतन्त्रपी	गौत. १६६१	धर्म्यां स्त्रियं स	भा. १९६४
धनदानास	कात्या. ७२९	धर्मतन्त्रस	,, १६५९	*धर्म्यादिनोद्ग्रा	बृह. ७०९
धनमूलाः कि	नार. ११२९	धर्मतोऽहं प	भा. १९७८,	धर्म्येण विधि	स्कन्द. १३७५
*धनमेकं वा	बौधा. ११४६		१९८५	*धर्म्येण व्यव	मनुः ७१७
*धनमेकमे	,, ,	धर्मदानम	कौ. ७९४	धाता च सम	भा. १०३०
धनमेवांवि	कात्या. १२२८	*धर्मदानर	बृह. ११०९	धाता विपश्चि	वेदाः १००१
*धनसर्वस्व	नार. १६४३	धर्मपत्नी स	दक्षः १११४	धातुदैवस्य	,, ९९७
धनस्त्रीहारि	,, ७००;	धर्मप्रजासं	आप. १०१७	धातुश्च योनौ	,, ९९१
	बृह. ७०८	*धर्मप्रजासु	,, ,	धातुनां कूट	शुनी. १७६७
धनिकर्णिक	नार. ७०६	धर्मप्रश्नम	भा. १९६३	धात्रीपरिचा	कौ. ८१७
*धनिकस्य ऋ	पिता. ६७६	धर्ममात्रं वा	विष्णुः ११२५	धात्रीमाहिति	,, ,
धनिकस्य त	कात्या. ८९८	धर्ममावाह	भा. १२८६	धान्यं दशभ्यः	मनुः १७१४;
धनिकस्य तु	भार. ७३१	धर्ममेवं ज	,, १२८५		नार. १७५०
धनिकस्य ध	पिता. ६७६	धर्मवंशप	देव. ११११	धान्यं हिरण्यं	भार. ७३१
*धनिकस्यैव	नार. ७०६	धर्मविवाहा	कौ. १०४०	धान्यशाकम्	कौ. १९२४
धनिकाश्चक्र	शुनी. ६३५	धर्मशास्त्रेषु	भा. १२८७	धान्यस्नेहका	,, १६७८
*धनिकेन तु	कात्या. ६३१	*धर्मसंकर	नार. १९३४	धान्यस्य दश	भा. ८६०
धनिन ऋणि	बृह. ६७७	धर्मस्थं प्रदे	कौ. १६७९	धान्यहर्ता द	बृह. १७६०
*धनी चोपग	याज्ञ. ६८९	धर्मस्थश्च स्वा	,, ७५७	*धान्यद्वारा द	,, ,
धनी तावत्स	बृह. ६३०	धर्मस्थीयाच्चा	,, १६९०	*धान्यानि वाप	कात्या. ९५९
धनी धनेन	प्रजा. ६६०	धर्मस्य ह्यंश	गौत. १९१७	धान्यापहार्ये	विष्णुः १६६९
धनी वोपग	याज्ञ. ६८९	धर्मोदिनोद्ग्रा	बृह. ७०९	धान्ये चतुर्गु	बृह. ६३०
धनुः शतं प	मनुः ९०९;	धर्मोद्विचलि	वारा. १०७७	धान्येनैव र	वसि. ६०९
याज्ञ ९१३; अपु.	१९७६	धर्मार्थं कारि	नार. ९४७	धान्ये सदे ल	मनुः ६१२
*धनुः सतप	मनुः ९०९	धर्मार्थं प्रीति	कात्या. १२२९	धारणं पर	कात्या. १८८७
धनुः शत्रोर	वेदाः ११२२	धर्मार्थं येन	मनुः ७९५	धारणकसं	कौ. ६३८
धनेन वैश्यः	भा. ८१९	धर्मार्थं वर्जि	देव. १४०४	धारयन्ति म	भा. १०३३
धनोष्मणा प	मनुः १६३२	धर्मार्थं वर्धि	नार. १३४७	*धारयेद्वा ऋ	बृह. ७२६
धन्यं यज्ञस्य	भा. ८६०	धर्मार्थकाम	,, १०९७	धारयेन्मज्ज	शुनी. १११९;
धन्वना गा ध	वेदाः ११२२	धर्मार्थौ यत्र	बौधा. १९७४;		अपु. १९७९
धरकस्य मा	कौ. १६७८		मनुः ,	धार्मिकश्च कु	भा. १२८६
धरिमयेया	विष्णुः १६०९,	धर्मासनग	नार. १९३६	धार्म्यं शुक्लैः	आप. १६६६
	१६७१	धर्मिष्ठान् ध	विष्णुः १९२१	धार्म्यं सा वर्ष	शंखः १०२४;
धर्मं च व्यव	कात्या. १९४२	धर्मिष्ठान् व्य	भा. ८६१	धार्म्योऽवर्द्ध	कात्या. ११०९
धर्मं पुराण	वेदाः १००४,	धर्मं चार्थे च	आप. १०१७	धार्म्यं देवेषु	,, ७२८
	१४२३	धर्मेण चाऽपि	भा. १२८६		वेदाः ९२३

धुरंधरा भ	भा. १०२९	*न खलु कुली	वासि. १०२२	न च स्वमुच्य	संप्र. ११४२
धूमावसानि	बृह. १५२०	*न खलु तत्कु	" "	न चादत्त्वा क	मनुः १३९८
*धूमावसारि	" "	*नखिनां दंष्ट्रि	विष्णुः १६१२	न चादेयं स	" १९३१
धूर्तं पतित	बृह. १६५३	नखिनां शृङ्गि	" "	न चाधेः काल	" ६३८
धूर्ता वैनासि	शंखः १०२४	न गच्छेत् गर्भि	कात्या. १६५१	न चानिवेद्य	नार. ६५०
धूर्तं बन्दिनि	स्मृत्य. ७१५	न गणाः कृत्स्न	नार. ११०१		कौ. ८४४,
धूर्तं वज्रम	कात्या. १२२८	न गणिकधू	भा. ८६१		१६८३
धृतदण्डोऽप्य	नार. १६४४	नगरं यास्य	शंखः १०२५	न चान्यत्कार	नार. ८२७
धृतव्रता आ	वेदाः ९६९,	नगरग्राम	वारा. १३२९	न चान्यसंश्रि	भार. ६३५
	१२५८		नार. ९४४;	न चाप्यधर्मः	भा. १९७८
धृतिर्भैक्ष्यं कु	मनुः ११२७	नगरस्थो व	बृह. ९५१	*न चाप्यसंश्रि	भार. ६३५
*धृष्टाऽन्यगत	नार. १०९७	न गुरावकृ	वारा. १०७७	न चारके नि	कात्या. ७२८
धेन्वनडुहो	बौधा. १६०६	न गुरर्न स	भा. १९८३	न चासां मुच्य	भा. १०३२
ध्यायत्यनिष्टं	मनुः १०५०	*न गृहेताग	उश. ८३९	*न चासारं न	मनुः ८९१
ध्रुवं धृतात्क	कात्या. १९१४	न गृहदाग	नार. ७६३	*न चास्ति विभा	शंखः १२०७
ध्रुवा अस्मिन्गो	वेदाः ९०२,	न गृहं गृह	" "	न चास्य माता	भा. १२८७
	९०३	न गृहं गृह	स्मृत्य. १११८	न चास्य मूल्यं	कौ. ६३८
ध्रुवा एवासि	" "	न ग्रे विनग्रे	कौ. १०३५	न चास्य व्यय	शुनी. १११९
ध्रुवाननप	" ८१३	न ग्राह्यो ह्यन्य	कात्या. १८८७	न चास्य शल्यं	भा. १९६३,
ध्वजाहृतं भ	कात्या. १२२७	*न च तं प्राप्नु	नार. १९१२		१९६४
ध्वजाहृतो भ	मनुः ८२१,	न च तं हातु	भा. १०२७	न चेच्छुल्लं तु	कात्या. ८३९
	१९२८	न च तद्दण्ड	नार. १८२७	न चेत्तद्यव	जातू. ९०१
ध्वजिनी मत्स्य	नार. ९४४	न च तान् ज	विष्णुः १६१०	न चेत्स धनि	पिता. ६७५
*ध्वजिनी संधि	" "	*न च तान् य	" "	*न चेत्स्वधनि	" "
न कथञ्चन	" १९३७	*न च तौ दम्प	वसि. १०२१	न चेद्ददाति	अनि. ७५६
न करिष्यति	भा. १२८५	न च त्वमभि	भा. १०३१	न चेद्दद्यात्	नार. ७४८
न कश्चिद्योषि	मनुः १०४७	न च दत्तोऽप्य	बृह. १३५५	न चेद्दैनिक	कात्या. ६५५
न कांचन प	वेदाः १०११	न च पित्रा वि	भा. १९८३	न चैकमका	कौ. ११४९
न कामभोगा	भा. १०३२	न च प्राकाम्य	कौ. ७७२,	न चैकस्मिन्	भा. १०३३
*न कारके नि	कात्या. ७२८		१८४८	न चैनमध्य	आप. १९७३
नकिरस्य प्र	वेदाः ९७६,	" " +	" १८४९	न चैवं स्त्रीव	मनुः १०५८
	१८३६	न च भार्याकृ	नार. ६९८	न चैव स्त्रीव	यमः १११३
न किंत्विवेषणा	नार. १७८७	न च भोगे न	भा. १०२९	न चैवैनां प्र	मनुः १०४२
न कुर्यात्तत्त	भा. १०२७	न च मन्त्रोप	वसि. १०२१	न चैवोपग	बृह. ७०९
*न कुर्यात्प्रति	कात्या. १५२३	न च मुण्डा च	भा. १०२८	न चोत्तमां न	कात्या. १११०;
न कुर्याद् भृति	शुनी. ८५६	*न च याचेते	बृह. ७८६		कौ. १८५०
न कुर्याद्यदि	कात्या. १५२३	*न च याचेत	" "	न चोद्योगेन	भा. ८६१
न कुलं न कृ	वारा. १०७६	न च योनिगु	मनुः १०७१	न चोपलम्भः	मनुः ७१९
नकुलो ग्लह	भा. ८१९	न च वासांसि	" १७०९,	न जातु ब्राह्म	" १८५८
*न कूटं कूट	याज्ञ. १७२९		१९२७	न जामये ता	वेदाः १२५४
न केनचिच्च	शुनी. १११९	न च वैश्यस्य	भा. १९७६	×न जामये भ	नि. "
*न कयेदाग	नार. ७६३	न च व्याधिता	विष्णुः १०२२	*न जिह्वां च प्र	नार. ८८८
न क्षयो न च	याज्ञ. १७३५	न च व्रतोप	शंखः १०२५	*न जिह्वेन प्र	" "
न क्षेत्रजादि	कालि. १३७६	न च संदेहे	आप. १९१८	*न जीवति पि	शंखः ११४८
*न क्षेत्रजादी	" "	न च स्त्रीणां कि	भा. १०३३	न जैह्वेन प्र	नार. ८८८
नखदन्तक्ष	संव. १८९१	न च स्म सीतां	वारा. १०७६	न ज्ञातिकूल	भा. १०३२

*न ज्ञानेन हि	कात्या. १५८	न तस्याज्ञा व्य	नार. १९३६	*न त्वेवैकं पु	वसि. १२७४
*न ज्येष्ठं पुत्रं	वसि. १२७४	न तां देवाः प	वसि. १०२१	*न दण्ड्यः काम	आप. १६६५
न ज्येष्ठो वाऽव	भा. १९८४	न तान् पङ्क्ति	हारी. १०१७	*न दत्तं वा ध	याज्ञ. १४०८
*न तं द्विषन्त्या	मनु. १०५६	न ता वाजेषु	वेदा. ९७३	न दत्तं स्त्रीध	,, , ,
न तं नयेत	,, ७५८	न तासां रक्ष	भा. १०३३		१४४२
न तं भजेर	विष्णु. १२०६;	न तिष्ठन्ति न	वेदा. ९७७,	न दत्त्वा कस्य	मनु. १०४१
	मनु. १२०८		१८३६	न दद्यादृण	कात्या. ८०५
*न तं विभजे	,, ,	न तु खलु कु	वसि. १०२२	न दद्याद्यदि	मनु. ७४१;
न तच्छक्यम्	बृह. १२२४	न तु चारण	बौधा. १८४५		नार. ७४८
न तत्पुत्रा ऋ	याज्ञ. ६६६	न तु जात्या स	भा. १२४४	*न दद्याद्याच्य	,, ७०५;
न तत्पुत्रैर्भ	विष्णु. १२०५;	न तु ते ब्राह्म	,, १९६९		बृह. ७५१
	मनु. १२१३	न तु दाप्यो ह	वृम. ८५४	न दद्याल्लोभ	विष्णु. ६१०
न तत्प्रवर्त	नार. १०३५	न तु दृष्टार्थे	गौत. १६०४	न दस्य मा रु	वेदा. ९६८
न तत्र कार	भा. १२८७	न तु नामापि	मनु. १०६२	*न दातव्यं च	कात्या. ७१४
न तत्र गोमि	नार. ९१७	न तु पतित	विष्णु. १३८९	न दातव्यं तु+	,, ,
*न तत्र दाता	कात्या. ८०६	न तु ब्राह्मण	वसि. १४७०	न दातव्यं न	व्याघ्र. ८०७
न तत्र दोषः	नार. ९१८	न तु राजप्र	कौ. १८५०	न दाता तत्र	कात्या. ८०६
*न तत्र पाल	,, ,	न तु वल्मीक	बृहा. ९६२	न दाप्योऽपह	बृहा. ७३२;
न तत्र प्रण	मनु. ९१०	*न तु स्त्री पुत्रं	वसि. १२७४		याज्ञ. ७४५
न तत्र बीजि	कात्या. ९६०;	,, ,	बौधे. १३८४	न दायं निरि	बौधा. १३८८
	नार. ११०२	*न ते तनू त	वेदा. ९७८	न दारेषु न	कात्या. ८०५
न तत्र भागं	मनु. १२१४	न ते दुःखं क	वारा. १०७६	नदीकक्षव	वसि. १९४४
न तत्र रेतः	भा. १२८७	न तेन तदु	संग्र. ७१५	*नदीतीरे प्र	बृह. ९५२
*न तत्र रोध	कात्या. ९५९	न तेन भ्रूण	बौधा. १६०८;	नदीतीरे प्र	,, ,
न तत्र रोष	,, ,		वसि. ,	*नदीतीरेषु	,, ,
न तत्र विद्य	मनु. ७४२;	न ते मयाऽतो	वारा. १०७६	,, ,	मनु. १९२७,
	बृह. ७६४	*न तेषां मातृ	मनु. १२३६		१९४५
*न तत्र विष	मनु. १२१४	न ते सखा स	वेदा. ९७५,	*नदीनां चैव	,, १८५१
*न तत्र स्वामि	नार. ९१७		१८३६	नदीनां फेनौ	वेदा. ९९९,
,, ,	स्मृत्य. ९२१	न त्यागोऽस्ति द्वि	मनु. १०५६,		१६०२
*न तत्रान्यकि	कात्या. ७६७		१३९३	नदीनां वाऽपि	मनु. १८५१
न तत्रान्या क्रि	,, ,	*न त्यागोऽस्ति वि	,, १०५६	नदीनां संग	नार. १८८०
*न तत्रारिव	मनु. १६२६	न स्वस्य प्रति	वसि. १९२१	नदीवेगज्वा	कौ. ८४३
*न तत्पुत्रैर्भ	विष्णु. १२०५	न त्वमल्पेन	भा. १०२८	नदीष्ववेत	नार. १९३६
*न तद् भजे	मनु. १२०८	न त्वहोढान्वि	नार. १७५१	नदीलोतःप्र	बृह. ९५२
न तद्राज्ञा प्र	अपु. १९६२	न त्वेकं पुत्रं	वसि. १२७३;	न दुरुक्ताय	वेदा. १८९३
न तद्यतिह	नार. ७८३		बौधे. १३८४	*न दुहितर	नि. १२५५
*न तद्यभिच	,, ,	न त्वेनमव	वारा. १०७७	,, ,	,, १३८५,
न तास्मिन् धार	मनु. १७२७	न त्वेव कदा	बौधा. १४६८		१४१५
न तस्य प्रति	नार. ८३१	न त्वेव द्विजः	विष्णु. १०२३	न दृताय प्र	वेदा. १८३८
न तस्य लोकाः	भा. १२८३	न त्वेव स्त्रियं	कौ. १६८७	न दृष्टं यच्च	नार. १९३३
न तस्य विप्र	वेदा. ९८०	न त्वेवाधौ सो	मनु. ६३८;	न देवदास्या	कात्या. ८३९
*न तस्य विप्र	नार. ८३१		नार. ६५०	*न देवभूत	शंख. १०२४
न तस्य वेत	मनु. ८४५	न त्वेवान्यत्कु	वेदा. १७६८	न देवभूत्या	,, ,
*न तस्य हि वि	नार. ८३१	न त्वेवाभिप्र	कौ. ८७९	न देवानाम	वेदा. ९७४
न तस्या जातु	भा. १२४४	न त्वेवार्थस्य	,, ८१७	न दीर्घं प्राप्नु	मनु. १८५३

नद्यश्च नार्य	भा. १०३१	न ब्राह्मणस्या	गौत. १९४८	नमो गन्धर्व	वेदाः १००३
नद्योत्पद्य रा	बृह. ९५१	न ब्राह्मणो हि	वेदाः ११४३,	न म्रियेत स	व्यापा. १११७
न द्वितीयश्च	मनुः १०६३		१४६४, १६००	न यत्पुरा च	वेदाः ९७६,
न नर्मयुक्तं	भा. १९६४	न भयान्नाप्य	भा. १०३२		१८३६
न नर्मयुक्तं	,, १०३१	न भर्ता नैव	कात्या. १४५८	नयत्यरिव	भा. ८६१
ननान्दरि स	वेदाः ९८६	न भर्तारं द्वि	शंखः १०२५	नय मां वीर	वारा. १०७५
*ननान्दुः सध्रा	,, ,	*न भार्यया कृ	नार. ६९८	नयस्व मां सा	,, १०७६
" "	,, १०००	*न भाषणं प	मनुः १८५४	न याचते च	बृह. ७८६
न निन्दिम च	,, ११४३	न भिक्षकार्षा	वसि. १६६८	न याचते चे	बौधा. १०१९
न निर्हारं छि	मनुः १४३२	न भुङ्क्ते यः स्व	बृह. ६५४	*न याचते तु	बृह. ७८६
*न निषिद्धोऽल्प	याज्ञ. ९४२	न भूमिं वातो	वेदाः ९९८	नयेयुरेते	याज्ञ. ९४०;
*न निषेधोऽल्प	,, ,	न भूमिः स्थातु	जैमि. ७९३		बृहा. ९६२
न निषेधोऽल्प	,, ,	न भैक्षलब्धे	वसि. १६६८	*नयेयुरेतैः	याज्ञ. ९४०
न निष्कयवि	मनुः १०७२	*न भैक्षवृत्तौ	,, ,	*नयोपधाभि	नार. १७५२
न निस्त्रवति	कात्या. ७३०	*न भैक्ष्यलब्धे	,, ,	न योषिन् पति	याज्ञ. ६८२
ननु नामाङ्क	भा. १९८५	*न भैक्ष्यसंधे	,, ,	नरकादुद्ध	वेदाः ७९२
*ननु बाधौ सो	मनुः ६३८	*न भोक्तव्यं व	मनुः ६४०	नरहर्ता ह	व्यासः १७६५
न नूनं ब्रह्म	वेदाः ६००	न भोक्तव्यो व	,, ;	न राज्ञा धृत	नार. १७८७
*नन्ददत्तं त	बृह. ८०४		नार. ६५०	*न राज्ञाद्धृत	,, "
नन्दन्ति पित	वसि. १९८२	न भ्रातरो न	मनुः १३१४	*न राज्ञो धृत	,, "
न पतितैः सं	बौधा. १३८८	न भ्रातृभ्य च	भा. १०३१	न राज्ञो राज्य	कालि. १३७७
न पिता नात्म	वारा. १०७५	न मर्कटे च	नार. १८२९	नराणां त्यज	भा. १०३०
न पिता पुत्र	विष्णुः ६७९	*न मर्कटे तु	,, ,	*न रिक्तकार्षां	वसि. १६६८
*न पित्र्यं तद्ध	कात्या. १४०३	*न मर्कटेन	,, ,	नरेन्द्रसिंह	भा. १९८५
न पुत्रः प्रति	शंखः १६१२,	न मत्प्रतिच्य	वेदाः ९८६	नरेन्द्रास्त्रिदि	मनुः १६९२,
	१६१३	न मल्ली सुभ	,, ,		१९२९
*न पुत्रभागं	मनुः १२१४	नमस्ते अस्तु	,, १००६	न रोद्धव्यः कि	बृह. ७२७
" "	भा. १९८४	नमस्त्येवंश्च	भा. ८६०	नर्तकानामे	,, ७८७;
न पुत्रर्णं पि	नार. ६९५	न माता न पि	मनुः १६२७,		शुनी. ७९०
न पुत्रिकागा	विष्णुः १४७१		१९२६	*नर्ते क्षेत्रं भ	नार. ११०३
*न पुत्रैर्विभ	मनुः १२१३	न मातापित	शंखः १६१३	*नर्ते क्षेत्राद्	,, ,
*नप्तारमुपा	नि. १२५५	न मातापित्रो	,, १६१२	नर्मदत्तं त	बृह. ८०४
न प्रजाः प्रजा	वेदाः १००६	न मातृतो ज्यै	मनुः १२३६	नर्मय पुंश्च	वेदाः १९७७
न प्रतिग्रह	बृह. १२५१	न मा मर्त्यः	वेदाः ७९१	न लङ्घयेत्	नार. ९१७
न प्रदद्यात्तु	बृहा. ७३२	न मामसज्ज	वारा. १८७७	न लिप्यते य	,, १९३६
न प्रवाते ध	स्कन्द. १९६५	न मा मिमेष	वेदाः १८९४	न लुप्यते त	बृह. १५५८
न प्रातिभाव्य	कौ. ६७९	न मित्रकार	मनुः १६२३	नवं वसानः	वेदाः १००३
*न प्राप्तव्यव	कात्या. ७१०	न मिथ्यावच	स्कन्द. १९६५	*नवजातः स	नि. १२५४
न प्रोषितेऽल	हारी. १०१६	न मूत्रं फेनि	कात्या. १३५०	न वर्ध न च	मनुः १०५८;
*न प्रोषिते सं	,, ,	न मूत्रमुण्डः	मनुः १८५९		यमः १११३
न ब्रह्म तस्मै	वसि. १९७४	न मृषा भ्रान्तं	वेदाः ९६७	नव प्रतिभु	ध्रुव. ६७६
*न ब्राह्मणः प	आप. १६०५	न मे दासो ना	,, ८१२	नवभागं स	ब्रह्म. १३७५
न ब्राह्मणव	मनुः १८५९	*न मे वागनृ+	भा. १०२७	*नवभांशं स	,, ,
न ब्राह्मणस्य	वेदाः १४६४,	न मे स्तेनो ज	वेदाः १५९३	न वर्धते प्र	व्यासः ६३४
	१६०१	*न मोक्तव्याः प्र	बृह. १६४६	*न वर्धतेऽव	गौत. ६०८
	यमः १६५२	न मोक्तव्याः सा	,, ,	न वर्षं मैत्रा	वेदाः १६०१

न वा उ ते त	वेदाः १७८, १८३६	न शेषो अग्रे	वेदाः १२५३	न स राज्ञाऽभि	नार. ७४७
न वाचाटाम्	विष्णुः १०२२	X " "	नि. "	* " "	मनुः ७१८, ७४०
*न बाधेः काल	मनुः ६३८	न शोचन्ति तु	मनुः १०५२;	न स खो दक्षो	वेदाः १५९१, १८९३
न वाससा न	भा. १९८४	न श्मशानवि	बृह. ११०६	न सहाऽऽसीत	" ९९२
न वास्तुनि वि	प्रजा. १२३३	नश्यतीषुर्य	कौ. १६१६	न सा देया न	कात्या. १११०
न वास्तुविभा	शंखः १२०७	नश्यतो विनि	मनुः १०७२	न सा दैवे न	स्मृत्य. १११८
न विकर्णः पृ	वेदाः १८४०	*नश्येतां विनि	" ७४०	न सामन्तैर्न	कात्या. ८९७
*न विद्यते त	बृह. ७६४;	*नश्येद् द्रव्य	नार. ७२५	न सावयं न	मनुः ८९१
न विद्यते पृ	ब्रह्म. १३७४	*न श्रुतोऽविनि	मनुः ७४०	न सा सुखम	हारी. १०१७
*न विप्रद्विष	शुनी. १११९	*नष्टं जग्धं च	" ९०८	न साहसिक	मनुः १८६९
न विप्रयात्र	मनुः १०५६	नष्टं देयं वि	बृह. ७३१	न सेरो यस्य+	वेदाः ९८८
*न विभाज्यानि	" १९२६	नाष्टं दैवेन	अनि. ६६१;	न सोन्मत्ताम	वसि. १०२२
न विवाहवि	नार. १२२०	नष्टं विनष्टं	षट्त्रिं. ७५६	न सोपधाना	नार. १९३६
न विपं विष	मनुः १०६७	नष्टं प्रव्रजि	मनुः ९०८;	न सोमो अप्र	वेदाः ६००
नवीकृतं च	बौधा. १४६९;	*नष्टविनष्टं	नार. ९१६	न स्तेयमाद्रि	" १००१
न वृत्तिं पर	वसि. १४७०	नष्टस्यान्वेष	देव. १११२	न स्त्रीकृतं प	विष्णुः ६७९
*न वृद्धिः प्रति	वारा. १०७७	नष्टा पहत	नार. ९१६	न स्त्रीधनं तु	बृह. १४६२
न वृद्धिः प्रीति	भा. ८१९	नष्टा भग्ना च	बृह. ६७२;	न स्त्री पतिकृ	नार. ६९८
न वृद्धिः स्त्रीध	नार. ६२६	*नष्टा या पाल	कात्या. ६७४	न स्त्री पतिपु	विष्णुः ६७९
न वृद्धेर्वृद्धि	" "	नष्टे भर्तरि	कौ. ७५७,	न स्त्री पुत्रं द	वसि. १२७३
नवेन कृत	संव. ६३५	नष्टे मृते प्र	१६८३; याज्ञ. ७६१	न स्त्रीभ्यः किञ्चि	भा. १०३२
न वै तामाधे	भार. "	नष्टे मृते वा	नार. ९१९	न स्त्रीभ्यो दास	कात्या. ६३१
नवैते पुत्र	स्कन्द. १९६६	नष्टो देयो वि	" ९१७	न स्त्रीपु राज	भा. १०३१
न वै योषा कं	वेदाः १५९६	*न संभाषं स	गौत. १०१३	न स्वातन्त्र्यं	बौधा. १०२०,
नवैव ता न	बृह. १३५५	न संभाषां प	नार. ११००;	न स्यात्क्षेत्रं वि	१३८८
न वैष्टिकं जा	वेदाः १००८	*न संभाषां स	बृह. ११०७; परा. १११७	न स्याद्द्रव्यप	नार. ११०३
न वै स्त्रैणं स	" १६०१	*न सगोत्रस्था	वृह. ६५४	*न स्वकं पुत्रं	" ७२५
न वै स्त्रैणानि	शंखः १९२२	न सगोत्रां न	याज्ञ. ६४२	न स्वतन्त्रत	वसि. १२७४
न व्याधिमर	वेदाः १००९	न स तं प्राप्नु	मनुः १८५४	*न स्वतन्त्रेण	संग्र. ११५७
न व्रतेनोप	" ९८९	*न स तत् प्रा	" "	न स्वामिना नि	मनुः १०५८
*न शक्नो धनि	स्कन्द. १९६५	*न सतन्त्राः स्त्रि	" "	*न स्वामिनाऽति	" "
*न शक्यन्तेऽधु	शंखः १०२५	न सन्ति यस्य	आप. १०१८	*न स्वामिना वि	" "
न शक्या रक्षि	कात्या. ६७२	न सन्ति साक्षि	विष्णुः १०२२	न स्वामी न च	कात्या. ६७२
*न शक्यास्तेऽधु	बृह. १३४९	*न समं प्राप्नु	नार. ८३३,	*न स्वाम्यं हि भ	" "
न शरीरो ब्रा	भा. १०३३	न समं सर्वे	१९१२	न हार्यं स्त्रीध	देव. ११५६
१८४७; यमः १६५२;	बृह. १३४९	न स राज्ञा नि	१९१२	१९५०; पैठी. १५२७	शंखः १४७३,
गौत. १६५९	विष्णुः १६०९,	* " "	कात्या. १८८८	*न हिंस्याद्ब्राह्म	मनुः १६२७
न शास्ता तत्र	१८४७; यमः १६५२;	* " "	यमः १९४३	न हिंस्याद्ब्राह्म	" "
न शूद्रापुत्रो	गौत. १६५९	* " "	वृह. ७३१	न हिंस्याद्ब्राह्म	वेदाः १२५३
न शूद्रायाः का	शंखः १३९०	* " "	नार. ८३३	X " "	नि. १२५४
न शूद्रायाः स्मृ	विष्णुः १०२४	* " "	भा. १९७८		
न शूद्रे किञ्चि	नार. ११००,		नार. ७२४;		
	१९७८; देव. १११२		मनुः ७४०		
	गौत. १७६९		नार. ७४७		

×न हि प्रहीत	नि. १२५४
न हि तस्यास्ति	मनुः ८२३, १९२८; देव. ८३९
न हि तृमिं	व्यासः ११११
न हि ते नाम	वेदाः ९९०
न हि दण्डाद	मनुः १६९५, १९२९
न हि धर्मक	भा. १९८४
*न हि भर्तुर्वि	आप. १४०५
न हि भर्तुर्वि	,, ,,
न हि मे ब्राह्म	भा. १९६९
न हि शूद्रस्य	मनुः १७२४
न हि स्त्रीभ्यः प	भा. १०३३
न हि स्वमस्ति	,, ८१८
न हि स्वत्वेन	कात्या. ११०९
*न हीनकाषां	वसि. १६६८
न हीनाङ्गीम्	विष्णुः १०२२
न होढेन वि	मनुः १६९६, १९२९
न ह्यस्या अप	वेदाः ९८७
न ह्यस्या नाम	,, ९९०
न ह्यात्मा शक्य	भा. १२८७
नाकन्यासु क	मनुः ८८२
नाऽकामा संनि	बौधा. १०२०
नाकुलीनाम्	विष्णुः १०२२
नागरिकप्र	कौ. १९२४
नामिं चित्वा रा	वेदाः ९९४
नामिप्रवेशा	अङ्गि. १११६
नामिस्तृप्यति	भा. १०३२
नाङ्कया राज्ञा ल	मनुः १६२७
*नाज्ञानेन वि	कात्या. ९५८
नाज्ञानेन हि	,, ,,
नाततायिव	विष्णुः १६१२;
मनुः १६२६; बृह. १६४८;	
सुम. १६५३; मत्स्य. १६५५	
नातन्त्री वाय	वारा. १०७७
नातश्चतुर्थ	भा. १९८६
नातिकपिला	विष्णुः १०२२
नातिचरेद्भ	गौत. १०१२
नातिवृत्ता स्व	शुनी. १११९
नातिद्वितीयं	गौत. १२६३
नाऽतिपातये	आप. ९०४
नातिवर्तव्य	भा. १२८५
नातिसावत्स	गौत. ६०६;
मनुः ६१५	
नातो विशिष्टं	वारा. १०७७

, नात्यन्तं पीड	बृह. ६७२
*नात्यन्तपीड	,, ,,
*नात्यर्थं पीड	,, ,,
नाथवत्या प	नार. १८८१
नादद्यान्न च	कात्या. ८९७
नादुष्टां दूष	नार. १०९७
नादेवरादि	गौत. १०१३
नाधर्मोऽभूद्ब	भा. १०२७, १२८४
नाधिः सोपका	कौ. ६३८
नाधिकं दश	भा. १२४४;
मनुः १२४८	
नाधिकाङ्गीम्	विष्णुः १०२२
नाधिकारो भ	नार. १४४९
*नानयोरन्त	,, १९३९
नानर्णसम	कौ. ७१६;
काल्या. ७२९	
नानाधियो व	वेदाः ११२१
नानानं वा उ	,, ११२०
नानापण्यानु	व्यासः ७८९
नानामृगग	वारा. १०७६
नानारूपाणि	मनुः १०७१
नानावर्णस्त्री	बौधा. १२३०
नानास्त्रीपुत्रा	कौ. १२३४
नानाहिताग्नि	वेदाः १५९३
नानिलोऽग्निर्न	भा. १०३१
*नानुकूलं च	नार. ८७१
नानुशुश्रुम	मनुः १०४४
×नानेन पत	नि. १२५३
नान्तकः सर्व	भा. १०३२
नान्तरेणेद	नार. ९४७
नान्तर्वेद्यासा	वेदाः १००७
नान्धः कुरूणां	भा. १३९०
नान्यं गतिम	,, १०२९
नान्यः शक्तस्त्रि	,, १०३३
नान्यत्र धन	,, ८६०
नान्यत्र बुद्धि	,, ,,
*नान्यदन्यसं	मनुः ८९१
नान्यदन्येन	,, ,,
नान्यद्भर्तुर्वि	ब्रह्म. १११८
नान्ययोनाव	विपु. १८९२
नान्यस्त्वया का	कौ. ८४४
नान्यस्मिन्विध	मनुः १०६६
नान्योत्पन्ना प्र	,, १०६३
*नान्यो धर्मोऽत्र	अङ्गि. १११६
नान्यो धर्मोऽस्ति	,, ,,

*नान्यो धर्मो हि	अङ्गि. १११६
नान्वये सति	याज्ञ. ७९६
नापतिः सुख	वारा. १०७७
नापहारं स्त्रि	भा. १४२९
नापुत्रस्य लो	वेदाः १२६०
नापृष्टः कस्य	मनुः १९७४
*नाप्यपत्यं प	नार. १८८१
नाप्रक्षालित	हारी. १०१५
नाप्रदाय क	भा. १९८४
नाप्राप्तव्यव	कात्या. ७१०
नाप्रोक्ष्याविमृ	हारी. १०१५
नाब्रह्म क्षत्र	मनुः १९३१
नाभानेदिष्टं	वेदाः ११६२
नाभिरोचय	वारा. १०७६
नाभिश्शस्ताब्ज	नार. १९३६
नाभेरधःका	कौ. १७९८
नाभेरुपरि	,, ,,
×नाभ्रात्रीमुप	नि. १२५५
नामगोत्रादि	संघ. १३८४
नामजातिप्र	मनुः १७७५;
नार. १७७८	
नामावास्यायां	वेदाः ९९२
नाम्रा दशर	वारा. १३२९
नायासयामि	भा. १०२८
नारकाय वी	वेदाः १५९६
नारदस्य च	भा. १०३२
नारी खल्वन	कात्या. १५२३
नारीणां स्वैर	भा. १०३२
नारी रजोभिः	,, १०३१
नारा स्वर्गम	शंखः १०२५
नार्षयेकृत	कात्या. ८५४
नार्याः षडाग	शंखः १४७३,
१९५०; पैठी. १५२७	
नार्वक संवत्स	नार. ६९६
नार्हन्ति ते प्र	बृह. ८९६;
स्मृत्य. ९०१	
नार्हन्ति प्रम	भा. १०३१
नावसाद्य श	अनि. ७३१
*नावारूढैः प्र	मनुः १९४६
*नाविज्ञाते गृ	कात्या. ६७३
नाविज्ञातो प्र	,, ,,
नाविद्यानां तु	,, १२२७
*नावैद्यानां तु	,, ,,
*नाशः पञ्चज	नार. १६४२
नाशको धनि	कात्या. ६७२
नाश्रन्ति पितृ	विष्णुः १०२३;

नास्य आर्यः शु	मनुः १०५४	निकृष्टे द्विगु	विष्णुः १६५०	निग्रहः पण्डि	भा. ८६१
*नास्य आर्यस्तु	आप. १८४४	*निकृष्यमाणे	नार. ९४८	निग्रहाद् बड	नार. ८३२
नास्यशुकरा	शंखः ९०५	*निकेतयितु	विष्णुः १६०९	निग्रहानुग्र	बृह. १६४८
नाष्टिकं त्व-स्व	कौ. ७५७	*निक्षिपेत् स्व	नार. ७०४	निग्रहेण च	मनुः १७०१
नाष्टिकश्चेत्	" १६८४	*निक्षिपेत्तत्स्व	" "	निघाते सह	वेदाः १७९३
*नाष्टिकस्तत्र	कात्या. ७६७	*निक्षिप्तं च प	" "	*निचयैतत्स	नार. ७०४
नाष्टिकस्तु प्र	" "	निक्षिप्तं तत्र	स्मृत्य. ७५६	निजधर्मावि	याज्ञ. ८६६
*नासंदिग्धः प्र	नार. ८३६	निक्षिप्तं यस्य	कात्या. ७५३	नितरां परि	वेदाः १००५
नासंदिग्धः प्र	" "	निक्षिप्तं वा प	नार. ७६२	नि ते मनो म	" ९७६,
*नासकुल्याः स	देव. १२०३	*निक्षिप्तं वृद्धि	कात्या. ६३२		१८३६
*नासद्भ्यः परि	नार. १९४०	निक्षिप्तस्य ध	मनुः ७४४	नित्यं त्रयाणां	भा. ८१९
नासद्भ्यः प्रति	" "	*निक्षिप्तान्वाहि	बृह. ७६४	नित्यं न सनुं	वेदाः ९६८
नासां कश्चिद्	भा. १०३२	*निक्षिप्य कुम्भे	" ९५०	नित्यं नैमित्ति	बृह. ८७२
नासामस्ति प्रि	" १०३३	निक्षिप्यते प	नार. ७४७	नित्यं पौर्वाहिक	भा. १०२९
नासु स्नेहो न	" "	*निक्षेपं नाम	" ७४६	*नित्यं स्नात्वा कृ	ऋष्य. १११७
*नासेद्भ्यः किं	बृह. ७२७	निक्षेपं निहु	व्यासः ७५५	नित्यं स्नानकृ	" "
नासां गच्छति	स्मृत्य. १३७४	*निक्षेपं पुत्र	नार. ७९८	नित्यप्रवाहि	व्यासः ९६१
नासौ विभागो	मनुः १५७२	निक्षेपं वृद्धि	कात्या. ६३२,	नित्ययुक्ता म	भा. ८६१
*नास्तिकस्तु प्र	कात्या. ७६७	निक्षेपः पुत्र	नार. ७९८	*नित्यस्नानकृ	ऋष्य. १११७
नास्तिक्यसाह	शुनी. १११९	निक्षेपः प्राति	" ७३१	Xनित्यस्य रायः	नि. १२५३
नास्ति त्रिलोके	भा. १०३१	निक्षेपश्चोप	कौ. ७३७	*निदेशकाला	बृह. ९५२
नास्ति भर्तृस	शुनी. १११९	निक्षेपस्य स	अपु. १९७१	*निधानानां पु	मनुः १९५७
नास्ति स्त्रीणां किं	मनुः १०४९	निक्षेपस्याधु	बृह. ७५०	निधाधोरसि	ब्रह्म. १११९
नास्ति स्त्रीणां पृ	विष्णुः १०२३;	निक्षेपस्याप	मनुः ७४१,	*निधिं च ब्राह्म	विष्णुः १९५०
	मनुः १०६०		७४३	निधिं द्विजोत्त	अपु. १९६२
नास्ति स्वतन्त्र	भा. १०३१	निक्षेपाधर	अनि. ७५६	निधिं ब्राह्मणो	विष्णुः १९५०
नास्त्यपकारि	कौ. १८००	निक्षेपानन्त	बृह. ७६४	निधिं लब्ध्वा त	" १९४९
नास्मि संप्रति	वारा. १०७६	निक्षेपान्वाहि	" "	*निधिं लब्ध्वा ब्रा	" १९५०
नास्मै पृथिवि वि	वेदाः १८४०	निक्षेपापहा	विष्णुः ७३५;	निधिर्निष्कुल	बृह. १९४१
नास्मै समितिः	" १६०१		कौ. ७३७	*निधिर्निष्फल	" "
नास्य क्षत्ता नि	" १८४०	निक्षेपेष्वेपु	मनुः ७४१	निधीनां तु पु	मनुः १९५७
नास्य क्षेत्रे पु	" "	निक्षेपो नाम	नार. ७४६	*निधीनां हि पु	" "
नास्य जाया श	" "	निक्षेपोपनि	मनुः ७४०	*निधेयानि त	बृह. ९५०
नास्य धेनुः क	" ८४२,	निक्षेपो मित्र	नार. ६४७	*निधेयोऽयम	मनुः १७७५
	१८४०	निक्षेपो यः कृ	मनुः ७४४	*निध्यधिगमे	गौत. १९४८
नास्य श्वेतः कृ	" "	*निक्षेपो यत्कृ	" "	निध्यधिगमो	" "
*नास्या भर्तृवि	ब्रह्म. १११८	निक्षेप्योऽयम	" १७७५	निध्यन्वाधिया	" ७३५
नास्वतन्त्राः लि	कात्या. १८८८	* " "	नार. १७८८	*निनैयौ सुभृ	नार. ११०२
नाहं काषाय	भा. १०२८	निखेयोऽयम	" "	निन्दितेऽहनि	मनुः १३९२
नाहं कुप्ये सू	" ८१८	* " "	मनुः १७७५	*निन्यैव लोके	" १०६४
नाहं शक्या म	वारा. १०७६	*निगूढकारि	" १६९४	निन्यैव सा भ	" "
नाहमिन्द्राणि	वेदाः ९८७	निगूढचारि	" "	निन्यैव सा स्मृ	कात्या. १११०
नाहमेवं पु	कात्या. १७९१;		१९२९	निपतन् दिवो	अनि. १३७४
	उश. १७९२	निगूढनिश्च	भा. १२८५	निपुणानर्थ	विष्णुः १९२१
निकृती हि न	भा. १९८३	निगूढा दाप	मनुः ८६४	निबध्नीयात्	मनुः ९३६
				*निबध्यमानं	कात्या. ९५७

*निबन्धं दाप	कात्या.	६७४	निरस्तस्य प्र	कौ.	९३२	निर्धनस्तु श	वृहा.	७३१
*निबन्धं वा व	"	६७३	निरस्तस्यश्वा	"	९२७	*निर्धनस्य स्त्री	विष्णुः	६७८
निबन्धमाव	"	"	निरादिष्ठ	मनुः	६६५	निर्धनैरन	कात्या.	७१४
*निबन्धमाह	"	"	निराधाने द्वि	व्यासः	६३४	*निर्धार्याः स्युः प्र	नार.	९१९
*निबन्धमाह	"	६७४	*निराधारे द्वि	"	"	निर्भयं तु भ	मनुः	१६९२,
निमङ्क्ष्येऽहं स	वेदाः	७९१	*निरायव्यय	याज्ञ.	१७४१			१९२९
निमन्त्रयितु	विष्णुः	१६०९	निराया व्यय	"	"	*निर्भयं वा भ	"	१६९२
निमन्त्रयित्वा	"	"	निराहावान्कृ	वेदाः	९२३	*निर्भयं हि भ	"	"
निमन्त्रितस्त	"	"	*निरिन्द्रिया अ	मनुः	१०४९	*निर्भाग्येज	कात्या.	११७३
निमन्त्रितो द्वि	मत्स्य.	७८९	*निरिन्द्रियाया	बौधा.	१३८८	निर्भाजयेज	"	"
*	"	१६५५	निरिन्द्रिया स्त्री	वेदाः	९९५	निर्मन्थ्येन प	आप.	१०१९
निमित्तानि स	लिङ्ग.	१३७६	निरिन्द्रिया ह्य	भा.	१०३३;	निर्मर्यादानां	विष्णुः	१४२८
निमग्नपाह	नार.	९४५		मनुः	१०४९	निर्मलाः स्वर्ग	वसि.	१६६८;
निम्रवर्ती भ	"	८२६	*	बौधा.	१३८८	मनुः	१७०४; नार.	१७५१
निम्रोन्नता च	व्यासः	९६१	*निरिष्टं वाप्य	नार.	११५२	*निर्ययेकृत	कात्या.	८५४
निम्रोपलक्षि	"	"	निरुक्तजश्च	भा.	१२८६	निर्वपेत्तत्स	नार.	७०४
नियच्छेयुर्धु	बृम.	८५४	*निरुद्धमाह	कात्या.	६७४	*निर्वपेत्तु स	"	"
नियतं क्षेत्रि	शंखः	१२८२	निरुद्धो दण्डि	"	६७२	निर्वासं कार	कात्या.	८३७
नियन्ता चात्म	हारी.	१२६४	निरुपकारः	कौ.	६३८	निर्वास्या व्यभि	याज्ञ.	१४००;
नियन्तुं न हि	भा.	१९८३	निरुधं हवि	वेदाः	१८९६		वृहा.	१४०४
नियमातिक्र	बौधा.	१०२०;	निरोद्धव्या च	कात्या.	१११०	निर्विकारौ क	स्कन्द.	१९६६
आप.	१६०६, १६६४		निरोधनेन	मनुः	१७०१	निर्विष्टं वैश्य	गौत.	११२३
नियमारम्भ	आप.	१०१८	निर्गच्छस्तृण	नार.	८५२	निर्वेषाभ्युपा	आप.	१८४४
नियुक्तश्चाप्य	विष्णुः	१६१२	निर्गच्छतस्त	व्यासः	८५४	निर्वै क्षत्रं न	वेदाः	१४६४,
नियुक्तां सर्वा	उश.	१११३	*निर्गच्छेतृण	नार.	८५२			१६००
नियुक्ता गुरु	नार.	११०१	*निर्गतं तु प	"	१७५६	निर्वर्तयेरं	अपु.	१९८८
नियुक्ता पति	भा.	१०२७	निर्गते तु प	"	"	निर्वर्तितानि	आदि.	१३८४
*नियुक्तायां क्षे	विष्णुः	१२७९	*निर्गते तु य	"	"	निर्वर्तेश्च	मनुः	१३९२
नियुक्तायां स	"	"	*निर्गते पुन	"	"	निवारयेद	मासो.	१९७०
नियुक्तायाम	मनुः	१३९६	निर्घृणाः कूर	अपु.	१६५४	निवार्याः स्युः प्र	नार.	९१९
*नियुक्ता सर्वा	उश.	१११३	निर्जने तु व	भा.	१२८८	*निवार्यास्तु प्र	"	"
नियुक्तो गुरु	नार.	११०१	निर्जने विपि	"	१२८७	निवृत्तं चरि	आप.	१९७४
नियुक्तो यस्तु	कात्या.	८०६	निर्जिताश्च म	"	१९८६	निवृत्तकर्ण	वृहा.	१६५३
नियुक्तौ यौ वि	मनुः	१०६६	निर्जित्य पर	"	१९८४	निवृत्तश्रद्धि	कौ.	६३८
*नियोगमुक्त्वा	बृह.	११०९	निर्दया निर्न	मनुः	१६२७	*निवृत्तस्तु य	कात्या.	१६५१
नियोगात्पाव	कात्या.	१११०	निर्दहनी या	वेदाः	१००३	*निवृत्तानां त	"	"
नियोजयत्य	मनुः	१०६८	निर्दिश्यैवेनं	"	१००६,	निवृत्तास्तु य	"	"
निरन्वयं भ	"	१६२२,			१८४०	*निवृत्ते चापि	गौत.	११४५;
		१६९१	निर्दिष्टकाला	कौ.	१०३५		नार.	११५२
*निरन्वयः श	"	१७१९	निर्दिष्टदेश	"	१६७३	निवृत्ते रज	गौत.	११४५
*निरन्वये भ	"	१६९१	निर्दोषं दर्श	नार.	८८७	*निवृत्त रम	नार.	११५२
निरन्वये श	"	१७१९	निर्दोषं नोद्धु	कात्या.	७०९	निवृत्ते वाऽपि	"	"
*निरन्वये स	नार.	७०४	निर्दोषां परि	विष्णुः	१०२३	निवेद्य च त	भा.	१०२९
निरन्वये स्ते	कौ.	१६१३	*निर्दोषायां प	"	"	निवेद्य दद्या	याज्ञ.	१९३३
निरन्वयोऽन	मनुः	७५८	निर्दोषो ज्ञान	अपु.	१९७२	निवेद्य मान	भा.	१०३३
*निरन्वयो ना	"	"	निर्धनं ऋषि	बृह.	७२६	निवेशकालं	कौ.	१४३३

निवेशकाल	बृह.	१५२	नीत्वा भोगं न	मत्स्य.	८५५	नैता वाच्या न	भा.	१०३०
निवेशकाले	"	१४९	नीरजस्काम	नार.	११०१	नैनः किञ्चिद	मनुः	१०४२
निवेशसम	कात्या.	१५९	*नीलकौशेय	"	१९३८	नैर्ऋतं चर्ह	वेदाः	१९१
नि वो नु मन्त्यु	वेदाः	१८९६	नीललोहितं	वेदाः	९८३	नैवं इत्यप	कौ.	१६८४
निष्पान्तप्रणि	कौ.	१९२४	नीवीस्तनप्रा	याज्ञ.	१८७१	नैव कस्याप	ब्रह्म.	८४०
निष्पाम्य च ब	भा.	८४०	*नृत्तादिकं च	बृह.	८३४	नैव तु पुन	वेदाः	१००६
नि शीर्षतो नि	वेदाः	९९७	नृत्यगीतेश्च	शौन.	१३६४	नैव भागं व	बृह.	१४०४
निषसाद धृ	"	१८९६	नृत्यादिकं च	बृह.	८३४	*नैव राजनि	कात्या.	६७२
*निषाद एकः	देव.	१२५२	नृपराष्ट्रभ	देवी.	१९४३	*नैव राजा नि	"	"
निषाद एक	बृह.	१२५१	नृपाज्ञयाऽऽप	प्रजा.	८९९	नैव रिक्थी न	"	"
	देव.	१२५२	नृपाश्रयं प्र	बृह.	१९४०	नैवान्तरीक्षा	नार.	१७५४
*निषिद्धयोस्त	याज्ञ.	१८७२	नृपाश्रयास्त	"	१९१४	नैवार्हः पैतृ	मनुः	१३९६
निषिद्धो भाष	मनुः	१८५४	नृपो दमं दा	कात्या.	६५६	नैष चारण	"	१८५४
निष्कारणं न	मत्स्य.	७८९,	*नृपो दमं प्रा	"	"	नो चेन्मूलमि	भार.	९००
		१६५५	*नृपो धनं दा	"	"	नोच्चैर्न धित	हारी.	१०१५
निष्कालको वा	वसि.	१६६८	नृपो राज्यार्ध	शौन.	१३६४	नोच्चैर्वेदज्ञ	शुनी.	१११९
निष्कीर्णमूत्र	कौ.	१६१५	*नृपो राष्ट्राध	"	"	नोत्थापयामि	भा.	१०२८
निष्कृतीनाम	बृह.	१९४१	नृशंसकारि	भा.	१२८४	नोत्पादकः प्र	मनुः	१०७३
निष्कैर्द्वादश	अनि.	१९६८	*नृहर्ता हस्त	व्यासः	१७६५	नोदकेन न	यमः	१११३
निष्कयानुरू	कौ.	१८४९	नेच्छन्त्या यानि	संव.	१८९०	नोद्वाहिकेषु	मनुः	१०६७
निष्ठितेषु पा	वेदाः	१००९	नेति कौटल्यः	कौ.	८४४,	*नोन्मत्तया न	"	८८१
निष्ठीवने कृ	स्कन्द.	१९६७		१८००,	१९०४	नोन्मत्ताया न	"	"
निष्ठीव्योद्ध	विष्णुः	१७९६	नेतुमर्हसि	वारा.	१०७६	*नोपसन्नाभि	नार.	१९३६
निष्ठुराश्लिल	नार.	१७८५	नेत्यब्रवीत्	वेदाः	१०१०	नोपक्षेत क्ष	मनुः	१६२२
निष्पतितप्रे	कौ.	८१७	*नेत्रकन्धर	विष्णुः	१७९६	नौकामश्वं च	नार.	७६४
*निष्पद्यमानं	कात्या.	९५७	नेत्रकन्धरा	"	"	*नौकामश्वाश्च	"	"
निष्पन्नसस्य	कौ.	१९२४	*नेत्रस्कन्धबा	"	"	नौचक्रीवन्त	गौत.	१६६३
निष्पाद्यमानं	कात्या.	९५७	नेत्र ऋणानृ	वेदाः	६०५	*नौद्वाहिकेषु	मनुः	१०६७
निसर्गजं हि	मनुः	८२१,	नेमां हिंस्युर्व	भा.	१२८७	*न्यक्कारगूह	कात्या.	१७९१
		१९२८	नेम्न ऋणानृ	वेदाः	६०१	न्यक्रतून् प्र	वेदाः	१९७१
निसर्गफण्डो	नार.	१०९४	*नैकं पुत्रं द	वसि.	१२७४	*न्यग्भावकर	कात्या.	१७९१
*निसर्गत्वं हि	मनुः	८२१	नैकः कुर्यात्क	व्यासः	१५८६	*न्यङ्गतायुक्ता	विष्णुः	१७७०
निसृष्टायां हु	बौध.	१०१९	नैकः समुन्न	नार.	९४५	न्यङ्गतायुक्ते	"	"
निस्तन्धगुदा	कौ.	१६१५	नैकपुत्रेण	शौन.	१३७०	न्यङ्गावगूर	कात्या.	१७९१
निस्तारयित्वा	"	१८५०	नैकशफट्टि	गौत.	११८३	*न्यङ्गावपूर	"	"
*निस्तार्य वास	कात्या.	१११०	नैकस्या बह	भा.	१०२७	न्यसेयुर्बन्धु	"	१२०१
निस्तार्य वाऽपि	"	"	नैगमाद्या भू	व्यासः	१७६४	न्यस्तिका रुरो	वेदाः	९९७
निहत्य भ्रूण	देव.	१६५१	नैगमा वैद्य	बृह.	१७५८	न्यायज्ञास्त्रावि	कात्या.	१९४२
	गाल.	१६५४	नैतदाश्चर्य	वारा.	१०७७	*न्यायस्थाने ग	व्यासः	१७६४
निहन्त्यादन्य	भा.	१०३३	नैतयोरन्त	नार.	१९३९	न्यायस्थाने ये	"	"
निहितानि त	बृह.	९५०	नैतां ते देवा	वेदाः	१४६४,		१९४२	
निहिता यत्र	व्यासः	९६१		१६००		*न्यायस्थानेष्व	"	१७६४
नीचः पञ्चगु	अनि.	१९६७	नैताः प्रमुञ्च	भा.	१०३१	*न्यायस्थाने ह्य	"	"
नीचत्वं पर	कौ.	१०३४	नैता जानन्ति	"	"	न्यायापेतं य	नार.	१९३५
नीचा वर्तन्त	वेदाः	१८९५	नैता रूपं प	मनुः	१०४८	न्यायेन पाल	बृह.	१९४३
नीता हि दक्षि	कौ.	७७२	*नैता रूपं प्र	"	"	न्यायोपगता	कौ.	१४३०

न्याय्यः प्रतीक्षि	वसि. १०२२	पञ्च माष ग	गौत. ९०४	पणानां दश	अनि. १९६७
न्यासं कृत्वा त	बृह. ७३४	*पञ्च माषान् ग	,, ,	पणानां द्वे श	वासो. १९७०
*न्यासं कृत्वा प	,, ,	पञ्च माषस्तु	वसि. ६०९	पणानेकश	याज्ञ. १९५९
*न्यासं कृत्वा च	,, ,	पञ्चमीं मातृ	,, १०२१	*पणान् दण्डः	,, १८२१
*न्यासः स परि	,, ६५१	पञ्चमी सप्त	बृम. १३५८	पणान् दाप्यः	,, ,
न्यासदोषादि	कात्या. ७५५	पञ्चमे अर्धा	विष्णुः ८९१	पणान्दादश+	मनुः ८८१
न्यासद्रव्यं न	बृह. ७५१	पञ्चमो भागः	,, ,	पणान्माषक	कौ. १६७५
न्यासद्रव्येण	,, ७५२	पञ्चरात्रिकं	कौ. १६७४	पणिकं वा प्र	,, १०३६
न्यासवत्परि	,, ६५१	पञ्चरात्रे प	मनुः १७०७,	पण्यं गृहीत्वा	कात्या. ६३२
*न्यासस्थाने ये	व्यासः १७६४		१९२७	*पण्यं च द्विगु	बृह. १७५८
न्यासादिकं प	कात्या. ७५४	*पञ्चरात्रे स	मनुः १७०७	पण्यं तद्विगु	,, ,
न्युत्ताश्च बध्न	वेदाः १८९४	पञ्च रूपाणि	नार. १९३६	*पण्यं तु द्विगु	,, ,
*न्यूनं वाऽप्यधि	याज्ञ. १९३२	पञ्चवर्षाणि	,, ९४८	*पण्यं भवेद्वि	व्यासः ८८९
*न्यूनं वाऽप्यधि	,, ,	पञ्चवर्षेण	कौ. ९३०	पण्यं भवेत्त्रि	,, ,
न्यूनं वैकाद	नार. १७५०	*पञ्चवर्षाऽव	नार. ९४८	*पण्यं मूल्यं भृ	नार. ६२७
*न्यूनमभ्याधि	याज्ञ. १९३२	पञ्चविंशति	बौका. ७८९;	,, ,	भार. ८०७
न्यूनाद्धि प्रजा	वेदाः ९९४		कौ. १६१७	पण्यं वर्णिग्भि	गौत. १६६३
न्यूनाधिकवि	याज्ञ. ११६९	पञ्चसप्तति	अनि. १९६७	पण्यदोषो दो	कौ. ८७८
पक्षपक्षं प्र	व्यासः १७६५	पञ्चस्वापस्तु	नार. ११००;	*पण्यभावेन	व्यासः ८८९
*पक्षानां चैव	मनुः १७१८	बृह. ११०७; परा.	१११७	पण्यभूमिभ्यो	कौ. १६८८
*पक्षानां तु कृ	नार. १७५०	पञ्चस्वेषु प्र	हारी. ६६१	*पण्यमाला भृ	नार. ६२७
पक्षानानां कृ	,, ,	पञ्चहोतारं	वेदाः १००६	*पण्यमूलं भृ	,, ,
पक्षानानां च	विष्णुः १६७०;	पञ्चांशत्रयंश	कात्या. ८९८	*पण्यमूल्यं धृ	,, ,
	मनुः १७१८	पञ्चानृतान्या	भा. १०३१	पण्यमूल्यं भृ	,, ,
*पक्षद्वयाप	नार. १५५५	*पञ्चाशतं भ	मनुः १८११	पण्यमेव नि	व्यासः ८८९
पक्षद्वयाव	,, ,	पञ्चाशतस्तु	अनि. १९६७	पण्यसमवा	कौ. ७३७
*पक्षद्वये चा	,, ,	पञ्चाशतस्त्व	मनुः १७१७	पण्यस्य पादौ	स्मृत्य. ९२१
पक्षिघाती म	विष्णुः १६०९,	पञ्चाशतु भ	,, १८१०	पण्यस्योपरि	याज्ञ. १७३२
	१७९७	पञ्चाशत्पणि	याज्ञ. १६३४	पण्याध्यक्षः स	कौ. १६७९
*पक्षिमत्स्यघा	,, ,	*पञ्चाशदुत्त	मनुः १८११	*पण्यानां सार्व	नार. ६२५
पक्षिगुह्यथ च	भा. १०३२	पञ्चाशद्ब्राह्म	,, १७७४;	*पण्यान् तद्वि	बृह. १७५८
पक्षिगुस्तथा च	अनि. १११८		नार. १७८८	*पण्ये तद्विगु	,, ,
पक्षकं च श	याज्ञ. ७२२	पञ्चाशद्भिर्भ	अनि. ९६२	पण्येषु प्रक्षि	याज्ञ. १७२९
*पक्षकं तु श	,, ,	पञ्चोदनं च	वेदाः ९९९	*पण्येषु हीनं	,, ,
पञ्चगुञ्जल	गुप्तः १९६८	*पणं तु दाप	याज्ञ. १७८०	पण्योपघाते	कौ. १६७९
पञ्चग्रामी ब	याज्ञ. १७४३	पणं यानं त	मनुः १९२७,	पतत्यर्थं श	हारी. १०१६;
पञ्चधा तु भ	भा. १२४४		१९४५		वसि. १०२२
पञ्चधा विप्र	बौधा. १९१९	*पणं याने त	,, ,	पतनीयकृ	याज्ञ. १७८२
पञ्चबन्धो द	याज्ञ. ७६२	पणं वितथ	भा. ८४०	पतनीये क	विष्णुः १३८९
पञ्चमः कीत	यमः १३५१	पणम्भीडाव	नार. १९१०	*पतनीये कृ	,, ,
*पञ्चमः पुत्रि	,, ,	*पणपूर्व ब	,, ,	पतनीयैरु	नार. १७८५
पञ्चमस्तु स्मृ	भा. १२४४	पणशतं च	विष्णुः ८४३	पतिं च तद	शुनी. १११९
पञ्चमांशं च	शुनी. १७६७	*पणशतं रा	,, ,	पतिं न पत्नी	वेदाः ९६३
पञ्चमांशह	स्मृत्य. १३७३	पणस्य दण्ड	मनुः ८८१	*पतिं या नाति	मनुः १०५३,
*पञ्चमांशो द	याज्ञ. ७६२	पणाः शस्त्रे भ	,, १६२८		
*पञ्च माषास्तु	वसि. ६०९	*पणा दाप्यः प	याज्ञ. १८२१		

पतिं या नामि	मनुः १०६४	*पतिर्भायां प्र	मनुः १०४७	पत्युः पूर्व स	भा. १०२९३
पतिं वा अनु	वेदाः १००८	*पतिर्दद्याद्	नार. ६९९	पत्युरनुम	सुनी. १११९
पतिं शुश्रूष	विष्णुः १०२३;	पतिर्भायां सं	मनुः १०४७	*पत्युरप्यभि	वेदाः १०००
	मनुः १०६०	पतिर्यद्वधो	वेदाः ९८४	*पत्युरर्थह	कात्या. १११०
पतिं हित्वाऽप	” १०६४	पतिर्हि दैव	भा. १०२९	*पत्युर्धनह	बृह. १५१५
*पतिं हित्वाऽव	” ”	पतिलोकं न	याज्ञ. १०८५	पत्युर्भावं वि	कात्या. १५२१
पतिः शुश्रूष्य	” ”	पतिलोकम्	मनुः १०६०	*पत्ये दद्याच्च	भा. १०२९
पतिः सुतः पि	” ”	पतिविप्रका	कौ. १०३८	पत्यौ जीवति	बृम. १५२७
पतिकुलानि	स्मृत्य. १११८	पतिव्रता तु	हारी. १०१६		दैव. ८३९;
पतिकुलाभि	कौ. १०३८	पतिव्रतात्वं	भा. १०२९	विष्णुः १०२३, १२०६;	
पतिगुह्य	” ”	पतिव्रतानां	वसि. १०२२;	मनुः १२०८, १४३८	
*पतिघ्नी च वि	वसि. १०२१	भा. १०२६; वारा. १०७७		*पत्यौ प्रव्रजि	नार. ११००
” ”	व्यासः ११११	*पतिव्रताम	याज्ञ. १०८६	*पत्रार्थं शोध	” ७४८
पतिघ्नी तु वि	वसि. १०२१	पतिव्रतामे	भा. १०२७,	पत्रे मन्त्रस्त्व	स्कन्द. १९६६
पतितं पति	” १७७०;		१२८५	पत्रोर्णाकम्ब	कौ. १६७३
मनुः १७७८; नार. १७८६		पतिव्रतासु	मनुः १९५१;	पथिकः क्षीण	यमः १७६६
*पतितः कुत्सि	याज्ञ. १३९८	पतिशुश्रूष	अपु. १९६२	पथि क्षेत्रेऽना	गौत. ९०३
पतितः पति	कौ. १३९१;	वारा. १०७७; कात्या. १११०;	भा. १०२६;	पथि क्षेत्रे प	मनुः ९१०
	देव. १४०४	पैठी. १११५		पथि क्षेत्रे वृ	नार. ९१७
पतितह्नीबा	विष्णुः १३८९	*पतिशुश्रूषा	देव. १११२	*पथि ग्रामप	याज्ञ. ९१४
*पतिततज्ज	बौधा. १३८७	पतिश्चेत् क्ष	कौ. १८४९	*पथि ग्रामप्रा	विष्णुः ९०५
पतिततज्जा	” ”	पतिस्तु ग्राह्यः	” ६८०	*पथि ग्रामवि	” ”
*पतितस्तत्सु	याज्ञ. १३९८	पतिहीना तु	वारा. १०७६	” ” वि	याज्ञ. ९१४
*पतितस्तत्सू	” ”	पतीनन्तर	भा. १३०२	पथि ग्रामे वि	विष्णुः ९०५
*पतितस्तद	देव. १४०४	पतीनुपच	” १०३०	* ” ”	याज्ञ. ९१४
पतितस्य तु	भा. १२८६	पत्नयोऽभ्यञ्ज	वेदाः १००६	पथिप्रमाणं	कौ. ९३१
पतितस्य ध	यमः १९४३	पत्नी वाचय	” ”	पथि विक्रीय	वृम. ८५५
पतितस्योद	मनुः १३९२	पत्नी त्वमसि	” १००१	पथि व्यन्तरे	कौ. १०३८
पतिताः स्त्रिय	गार्ग्यः १११७	पत्नी दुहित	याज्ञ. १४७९;	*पथि शय्याया	आप. १७९५
पतितामपि	बौधा. १३८८		लहा. १५२७	पथ्युद्यानोद	विष्णुः ९२५,
पतिताधर्श	हारी. १०१६;	*पत्नी पत्युर्ध	कात्या. १५२१		१६१०
	वसि. १०२२	पत्नी भर्तुर्ध	” ”	*पदस्यान्वेष	नार. १७५३
पतितौ भव	मनुः १०६४	पत्नीव पूर्व	वेदाः ९६५	पदाङ्गसहि	बृह. ६२८
पतिदयं वि	कौ. १४३०	पत्नी वा ज्येष्ठा	पैठी. १५२७	पदेनान्वेष	नार. १७५३
पतिधर्म म	भा. १०२८	पत्नी वै धाट्या	वेदाः १०११	*पदे प्रगूढे	” १७५४
पतिपक्षः प्र	कात्या. १५६१	पत्नी हि पारि	” १४०५	पदे प्रगूढे	” ”
पतिप्रियहि	याज्ञ. १०८५	पत्नी हि सर्वे	” ९९४	पयो गोषु प्र	वेदाः १००३
पतिप्रिया हि	हारी. १०१६	पत्येव दद्या	बृम. १५२७	पयोधारस्तु	नार. १९७८
* ” ”	याज्ञ. १०८५	पत्न्योऽभ्यञ्जन्ति	वेदाः १००९	परं निरस्य	कात्या. १२२५
पतिमत्या दि	भा. १०२९	पत्यनुज्ञात	व्याघ्रः ८०७	परं पापक	कौ. १६८७
पतिमुह्य	कात्या. १११०	पत्या चाप्यवि	कात्या. १११०	परश्रुणा सा	वेदाः ५९९
पतिरन्यः स्मृ	नार. १०९५	पत्या नियुक्ता	भा. १२८५	परकुड्यम	कौ. १८००
पतिर्जायां प्र	वेदाः १००५	*पत्यावप्यभि	कात्या. १११०	परकुड्यमु	” ९२७
*पतिर्जायां सं	मनुः १०४७	*पत्यावप्यवि	” ”	परक्षेत्रस्य	नार. ९४७
				परक्षेत्रे स	प्रजा. ९६२
				परगोत्रेष्वा	नार. १८२४

परगृहाति	कौ. १०३८	परमं ह्येत	बौधा. १४६९	परार्थानां प	कौ. १६७४
परगृहाभि	,, १६२०	परमुद्दिश्या	कौ. १८४९	*परावरुद्धा	व्यासः १८९०
परगृहेष्व	विष्णुः १०२३	परराष्ट्राद्ध	कात्या. ७८८;	परा शुभ्रा अ	वेदाः ८४१
परचक्राट	कौ. ७३५,		शुनी. ७९०	पराश्रयम	कात्या. ६७३
	१८५०	परवस्त्रवि	कौ. १६७४	परा स्थालीर	वेदाः १२५८
परजनस्य	,, ८१७	*परवस्त्रस्य	कात्या. १८८७	परिक्रम्य श	स्कन्द. १९६६
परजातः सं	,, १२८८	परवेदमनो	कौ. १६२०	परिकीतः क्री	कौ. १२८८
परतो व्यव	नार. ६९५	परवेदमरु	शुनी. १११९;	परिक्लेशय	,, १६९०
*परदारस	यमः १८९०		अपु. १९७९	परिक्लेशेन	,, १६१८;
परदारान्	ब्रह्म. १६५४	*परशयना	हारी. १०१४		उश. १६५२
*परदाराप	मनुः १८५६	परशुल्कात्र	कौ. १८४८	परिक्षीणे प	नार. १५५५
परदाराभि	विष्णुः १६०८,	परस्त्रियं न	अपु. १८९१	परिगृहीतां	कौ. १६९०
	१६१२; गौत. १८४१;	परस्त्रियं यो	मनुः १८५१	*परिचर्यः स्त्रि	मनुः १०६०
	मनुः १८५५	*परस्त्रियाऽभि	,, ,,	परिचर्यां चो	गौत. ८१५
परदारे स	यमः १८९०	*परस्त्रिया यो	,, ,,	परिचर्यात्म	भा. ८१८
*परदाराप	मनुः १८५५	परस्त्रिया स	नार. १८८०	परिचारक	कात्या. ८३८
परदेशप	विष्णुः १६७१	परस्त्रीषु द्वि	कौ. १७७२,	*परिग्रहीता	काली. १३५६
परदेशाधृ	कात्या. १७६२		१७९८	परितोष्यं य	कौ. ८०८
परदेशावा	विष्णुः १९२२	परस्परं तु	याज्ञ. १८१५	परि त्वा परि	वेदाः ९९६
परदेशीया	कौ. १६७८	परस्परं द्वे	कौ. १०३६	परि त्वासते	,, ९२४
*परदेशे तु	याज्ञ. १७३१	*परस्परं प	विष्णुः १७७०	परिपूतेषु	मनुः १७१९
परद्रव्यगृ	,, १७४१	परस्परं भ	भा. ८६०	परिपूर्णं गृ	बृह. ६२८
परद्रव्यादि	वृह. १६५३,	परस्परं ह	बृह. १८३०	परिपूर्णं य	मनुः १९३०
	१८९१	परस्परम	,, १५६८	*परिपूर्णं कृ	बृह. ६५२
परद्रव्येऽभि	बृह. ७६५	*परस्परस्य	याज्ञ. १८१६	परिपोष्या भृ	शुनी. ८५६
परद्विसाह	कौ. १४३०	परस्परस्या	मनुः १८५२;	*परिभाण्डं च	आप. ११६५
परधेनुभृ	बृह. ९१९		नार. १८८१	,, ,,	,, १४१५
परनिहितं	विष्णुः १९५०	*परस्परानु	व्यासः ७८९	परिभाषण	कौ. १६१९;
*परपत्न्या तु	मनुः १८५३	परस्परोप	नार. ८७१	मनुः ९३९,	१६३१, १९२९
परपरिग्र	कौ. १२८८;	परस्मात्तस्य	गौत. १२६३	परिभाष्य य	बृह. ६५३
	आप. १६६५	परस्य पत	विष्णुः १७७०	*परिभुक्तं च	नार. ८९५
परपुंसः प्र	संव. १८९०	परस्य पत्न्या	मनुः १८५३	परिभुक्तं तु	,, ८९४
परपूर्वस्त्रि	कात्या. ७१३	*परस्यार्थं ये	कात्या. ६७५	परिभूतम	याज्ञ. १०८६,
परपूर्वाः स्त्रि	नार. ७०२,	परहस्ताद् गृ	बृह. ७०६		१४००
	११०३	*परा च पथि	कात्या. ८५४	परिमाणीशो	कौ. १६७७
परपूर्वाभि	कात्या. १११०	पराजितस्य	कौ. १९०४	परिवर्तने	,, ७३५,
*परभक्तप्र	,, १२२४	पराजितो न	भा. ८१८		१६७४
परभक्तोप	,, ,,	*पराजिरे गृ	नार. ८५१	परिवसतां	,, ९०६
परभार्याव	कौ. १०३८	परा तत् सि	वेदाः १४६४,	परिवित्तो वी	वेदाः १५९२
*परभुक्तप्र	कात्या. १२२४		१६००	परिवृक्तेव	,, ९९०
*परभूमि प	याज्ञ. ९४२	परा देहि शा	,, ९८३	परिवृक्ते ह	,, १००९
परभूमि ह	,, ,,	परामप्याप	मनुः १९३०	परिश्चिन्तिवि	विष्णुः ८९०
परभूमौ गृ	नार. ८५१	परामेव प	वेदाः ९९०	परिश्चिन्तिस्स	व्यासः ८९९
*परभूमौ ह	याज्ञ. ९४२	परायतो नि	,, ९९७	परिश्चिन्तौ कृ	कात्या. ८९८
परमं यत्न	मनुः १०४९,	परायत्तश्च	ब्रह्म. १३७४	परि वो रुद्र	वेदाः ९०२,
	१६९९	परार्थं दित्सि	व्यासः ८८९		९०३

*परित्रज्यां गृ	नार. ८३१;	पशवो रश्मि	कौ. ९०६	पश्चात्प्रतिभु	मनुः ३६४
परिषद्नामि	दक्षः ८३९	*पशुं गच्छन्	याज्ञ. १८७७	पश्चात्प्राप्तं वि	काल्या. १५७४
परिषदं ह्य	शंखः १४७३;	*पशुकीडाव	नार. १९१०	पश्चात्सिन्धुर्वि	बौधा. १९२०;
Xपरिषद्यामि	पैठी. १५२७	पशुगमने	विष्णुः १८४७		वसि. १९२१
*परि ष्वजन्ता	वेदाः १२५३	*पशुग्रामवि	,, ९०५	पश्चादात्मवि	काल्या. ७६७
परि ष्वजन्ते	नि. ,	*पशुपीडने	गौत. ९०३	पश्चादाहृतः	विष्णुः ७७०
Xपरिहर्तव्यं	वेदाः ९८१	पशुपीडिते	,, ,	पश्चाददृश्येत	मनुः १५७१
परिहारेण	नि. १२५३	पशुप्रचारा	कौ. ९०६	पश्चाद्देयं त	काल्या. ७१०
परिहासकृ	भा. १९८३	पशुभिर्वा ए	वेदाः ७९२	पश्चाद्यः सोऽय	नार. १८२६
परीक्षकाः सा	नार. १९१२	पशुयोजनाव	नार. १८८४	*पश्चाद्यस्योद्य	,, १८२७
*परीक्षाभिम	बृह. ७८५	*पशुयोन्याम	,, ,	पश्चाद्वरेण	काल्या. ११०९,
*परीक्षार्थम	नार. ८९४	पशुर्ह नाम	वेदाः ९८८		१४६०
परीक्षार्थाऽपि	आप. १६०५	पशुवस्त्राज	बृह. १६४६	पश्चाद्विष्ट	कौ. ९३०
परीक्षितं च	,, ,	पशुव्याधिम	कौ. १९२४	पश्चिमे दिन	स्कन्द. १९६६
परीक्षित स्व	बृह. ८९५	पशुषु विन	विष्णुः ९०५	*पाखण्डनैग	नार. १९३३
*परीक्ष्यः पुरु	,, ,	*पशुषु स्वामि	मनुः ९०९	*पाखण्डनैग	,, ८६९,
परीक्ष्य त्यज	,, ,	,, ,	,, ९०७	पाखालस्य दु	८७०, १९३३
परीक्ष्य पुरु	नार. १०९४	*पशुस्वामिनि	,, ९०९	पाणिग्रहण	भा. ८१८
परीक्षाभिम	भा. १०३१	पशुस्वामिने	विष्णुः १६०९,		नार. १०९३;
परेण तु द	नार. १०९४		१७९७	यमः १११३	
	,, ८९४	पशुस्वामिषु	मनुः ९०९	पाणिग्रहणा	आप. १४०५
परेण निहि	मनुः ८८०;	पशुहर्तुश्चा	व्यासः १७६५	पाणिग्रहणि	मनुः ८८२,
परोपनिहि	अपु. १९७५	पशुहर्तुस्त्व	,, ,		८८३
	नार. १९६१	पशुहिरण्य	गौत. १६६१	पाणिग्रहे मृ	वसि. १०२१
	अनि. ६६१;	पशूनां गोपी	वेदाः ९०३	पाणिग्रहस्य	भा. १०३३;
	षट्त्रि. ७५६	*पशूनां च पुं	विष्णुः १६१०		मनुः १०६०
परोपरुद्धा	व्यासः १८९०	*पशूनां चैव	मनुः १७१३	पाणिपादद	कौ. १७९९
पर्यरक्षन्त	भा. १२८७	*पशूनां दिने	विष्णुः ९०४	पाणिप्रदान	वारा. १०७७
पर्याणद्धं वि	वेदाः १००२	*पशूनां पुंस्त्व	,, १७९७	पाणिमुद्यम्य	मनुः १८०१
पर्याप्तं दित्स	काल्या. ७५५	*पशूनां पुंस्त्वा	,, १६१०,	*पाणौ यच्च नि	नार. १८८१
पर्युषितः क	कौ. १८००		१७९७	पाणौ यश्च नि	,, ,
पर्युषु प्र ध	वेदाः ६००	पशूनां पुंस्त्वो	,, १६१०,	*पाणौ यश्चापि	,, ,
पर्वते नग	बृह. ७८६		१७९७	पशुरुवाच	भा. १२८३
पर्वसु च न	कौ. १९२४	पशूनां रक्ष	मनुः ८१९,	पातके निष्कृ	देव. १६५१
पर्वसु च ना	,, १९२५		१९२७	पातकेऽपि तु	भा. १०३१
पर्वसु च प	,, ,	पशूनां रूप	वेदाः १००६	पातकेऽपि भ	,, १३९१
पर्वसु च मू	,, ,	पशूनां सस्य	भाष्य. ९२१	पातनभञ्ज	कौ. १८००
पर्वसु च वि	,, ,	पशूनां हर	मनुः १७१३	*पातनीयैरु	नार. १७८५
पलद्वयं त	विष्णुः ६११	पशूनामधि	भा. ८६०	पातयित्वाऽप	कौ. १७९८
पलहीनाति	कौ. १६७७	पशूनामप्य	मनुः ८८१	पातनीवतो गृ	वेदाः १३८५
पलहीने ही	,, १६७५	पशूनां गच्छ	याज्ञ. १८७६	पादं पशुश्च	मनुः १९२७,
पलायिते तु	काल्या. ८९८	*पशूपजलो	गौत. ६०७		१९४५
*पलायं गोमि	नार. ९१८	पश्चाच्च न त	मनुः ७९५	पादकेशांशु	विष्णुः १७९६;
पलायस्य प	संभ्र. ७१६	*पश्चाच्चैवानु	याज्ञ. १८२०		याज्ञ. १८१६
पलायकम	विष्णुः ६११	पश्चाच्चैवाप	,, ,	*पादकेशाङ्कु	,, ,
पवने पाव	वसि. १९२१		१९३१	पादजाः परि	भा. ८१९

पादताडने	हारी. १७९४	पारुष्यं द्विवि	बृह. १८८४	पाषण्डपति	बृहा. १४०४
पाददर्शो च	व्याघ्रः ६७७	पारुष्यं मध्य	" १७८९	*पाषण्डनैग	नार. ८६९,
पादमात्रा भू	शुनी. १७६७	*पारुष्यदोष	नार. १८२६		८७०, १९३३
पादयोरेव	मासो. १९७०	पारुष्यदोषा	" "	पाषाणस्यापि	स्कन्द. १९६६
पादयोर्दाडि	मनुः १८०३;		सुम. १८३५	पाषाणेन म	विष्णुः १७९६
	नार. १८२९	*पारुष्यमुत्त	बृह. १६४५	पाह्यस्मान् स	भा. ८६०
*पादयोर्नासि	मनुः १८०३;	" "	" १७८९	पिण्डं तेभ्यः त्रै	प्रव. १३८४
	नार. १८२९	पारुष्यमुभ	नार. १६४१;	पिण्डं हुताश	स्कन्द. १९६६
पादवन्दनि	काल्या. १४५३		बृह. १६४५	पिण्डगोत्रार्थि	गौत. १०१३,
पादवल्लह	कौ. १७९८	पारुष्ये सति	नार. १८२६		१४६४
पादश्चैव स	भा. १९६३,	*पारुष्ये साह	" "	*पिण्डगोत्रार्थ	" "
	१९६४	पार्थेन विजि	भा. १०२७	पिण्डज (द)श्च	बृहा. १३५५
पादुके चास्य	वारा. ७४५	पार्थक्यूत	नार. ११३०	पिण्डदः सप्त	मत्स्य. १३८३
पादुकेति रा	नार. १६४५	पार्थहानिक	बृह. १५७३	पिण्डदोऽशह	याज्ञ. १३३५;
पादेन ताड	बृहा. १८३५	पार्थिक्यूत	विष्णुः १९८३,		स्मृत्य. १३७३
पादेन द्विगु	कौ. १७९९		१९८७	पिण्डलेपभु	मार्क. १५३०
पादेन प्रह	मनुः १८०१	पालः शास्यो भ	नार. ९१७	पिण्डसंबन्ध	" "
पादेन विश	विष्णुः १७९६	*पालकदोषे	विष्णुः ९०४	*पिण्डाकर्षांशु	याज्ञ. १८१६
*पादेनान्वेष	नार. १७५३	पालकारिते	स्मृत्य. ९२१	पिण्डोदककि	मनुः १३१६;
*पादे प्रमूढे	" १७५४	पालगृहे प्रा	व्यासः ९२०		बृह. १३४८; यमः १३५२;
पादोपचयात्	बृह. ६३०	*पालगृहे प्रा	" "	अत्रिः	" "
पाद्यासनाभ्यां	भा. १०२९	*पालदोषवि	विष्णुः ९०४	*पितरं त्राय	हारी. १२६४
पानं दुर्जन	मनुः १०४८	" "	याज्ञ. ९१२	पितरं नाब्धि	सुम. १३५५
पानाटनदि	बृह. ११०६	*पालदोषाद्वि	" "	पितरस्तस्य	उश. ९२०;
पापं पुनासि	स्कन्द. १९६६	*पालनीयाः स	बृह. ८७३		बौधा. १०१९
पापभीत्याथ	कौ. ८०८	पालनीया स	" "	पितरि प्रोषि	याज्ञ. ६८४;
पापमूलं स	बृह. १८८४	पालने च स	वृव. ६७७		बृहा. ७१५
पापानां चोप	स्कन्द. १९६५	पालयिष्यति	बृह. १३४९,	पितरो धर्म	भा. १०२६
पापासः सन्तो	वेदाः ९७०		१९८७	*पितरो आत	काल्या. ११७३
पापास्तु यस्य	हारी. १६६३	पालसंयुक्ते	गौत. ९०३	पितरौ आत	" "
पापीयसो न	भा. १०३२	*पालस्ताड्यस्तु	याज्ञ. ९१४		१४१३; बृहा. १५२७
पापीयान् हि	" ८१८	*पालस्ताड्येत	" "	पितर्यविव	संघ. १५३०
पापेन योज	बृह. १७९०	*पालस्ताड्योऽथ	" "	पितर्यशक्ते	शंखः ११४७
पापेषु दर्श	स्कन्द. १९६६	पालगालि ह	वेदाः १००९	पितर्युपर	नार. ६९०;
पापोपपाप	व्यासः १७९२	*पाला येषां तु	याज्ञ. ९१५		काल्या. ८३९; देव. ११५६
पायसं तत्र	वृगौ. १३७३	पालिनामर्ध	कौ. ९०६	*" " "	नार. ११५२
*पारजातीया	विष्णुः १८४६	पालो दण्डयो भ	नार. ९१७	पितर्युर्वं ग	" "
*पारजायिक	याज्ञ. १९३२	*पालो येषां च	याज्ञ. ९१५	*पिता ऋणान्मो	" ६९२
पारजायी स	विष्णुः १८४६	*पालो येषां तु	" "	पिता कुर्यात्त	स्मृत्य. १४२२
परदारिक	याज्ञ. १६४०,	पालो येषां न	" "	*पिताग्रयणः	हारी. ११६३
	१९३२; मत्स्य. १८९२	पात्रकः सर्व	" १०८६	पिताग्रेणः पु	" "
*परदारि स	यमः १८९०	पावीरवी क	वेदाः ९७२	पिता चेत्पुत्रा	विष्णुः ११७५
पारिभाषिको	विष्णुः ६३७	पाशजालकू	कौ. १६१७	*पिता चेद्विभ	याज्ञ. ११६८
पारित्राज्यं गृ	नार. ८३१;	पाषण्डगण	मनुः १९३१		वृगौ. १३७२
	दक्षः ८३९	पाषण्डनैग	नार. ८६९,	*पिता चैव स्व	नार. ११७०
*पारुष्यं द्विवि	नार. १६४१		८७०, १९३३	पिता ज्येष्ठं अ	वारा. १३२९

पिता त ऋण भा. १२८५
 पिता दद्यात् स्व नार. १०९५
 पिता पिताम याज्ञ. १०७७;
 शंखः १२८१; देव. १३५०;
 यमः १३५१; मार्क. १५३०;
 बसि. १९८२
 पितापुत्रयो शंखः १६१३;
 कौ. १९२२
 पितापुत्रवि विष्णुः १६११;
 मनुः १६२८; याज्ञ. १६३५;
 नार. १९३३
 *पितापुत्रसु याज्ञ. १६३५
 पिता पुत्रस्य वेदाः ६०४,
 १२५९; बसि. १२७१;
 विष्णुः १२७९
 पितापुत्रस्व याज्ञ. १६३५
 पिता प्रधानं मनुः १३१७
 पितामहपि बृह. १२२३;
 व्यासः १२३१
 पितामहेन ,, ,,
 *पितामहे स्मृ बृह. १२२१
 *पितामहो मा नार. १०९५
 पितामहश्च मनुः १४०८;
 व्यासः १४१४
 पितामह्या अ संग्र. १५२९
 *पितामह्याद व्यासः १४१४
 पिता माता आ वेदाः १८९४
 *पिता माताम याज्ञ. १०७७
 *पिता यत् पुत्रा विष्णुः ११७५
 पिता यत्र दु वेदाः १२५५
 X ,, ,, नि. ,,
 पिता यस्त्वां दु वेदाः ९८१,
 १८३७, १८४१
 पिता रक्षति भा. १०३१;
 मनुः १०४५; वारा. १०७६;
 नार. १०९९, १५५५;
 बौधा. १३८८; बसि. १९७७
 पिता वा एष वेदाः ११६१
 पिता वै प्रया ,, ११६०
 पिता हरेद मनुः १४७५
 *पिता क्षामय हारी. ११६३
 पितुः परिवा कौ. ११८४
 *पितुः पितुः स्व वृशा. १५२९
 पितुः पितृष्व ,, ,,
 पितुः पुत्रेण बृह. १२५१
 *पितुः प्रदाना बसि. १०२१

पितुः प्रसादा बसि. १०२१
 *पितुः प्रसादा नार. १२१९
 पितुः सकाशा स्मृत्य. १५२९
 पितुः सापत्न संग्र. १४६३
 पितुः स्वसारं याज्ञ. १८७४
 पितुरनुम बौधा. ११४६
 पितुरसत्य कौ. ११९५
 पितुरूर्ध्वं वि याज्ञ. १४११;
 संग्र. ११५७
 पितुरेव नि नार. ६९६
 पितुर्गोत्रेण कालि. १३७७
 *पितुर्द्रव्यावि याज्ञ. १२१५
 पितुर्नपात वेदाः ९७५,
 १८३६
 पितुर्माताम देव. १३५०
 पितुर्मातुल वृशा. १५२९
 पितुर्वित्तस्य वृगौ. १३७२
 *पितुर्विभक्ता विष्णुः १५६२
 पितुश्च गर्भं वेदाः १२५७
 पितुश्चावही कौ. १८४८
 पितुर्गृहेऽसं विष्णुः १२७९
 पितुर्देवर्षि मा. १२८३
 पितुर्द्रव्यं त नार. १२२०
 *पितुर्द्रव्यं आ बृह. ७०८
 *पितुर्द्रव्यं वि निघ. ११४२
 Xपितुर्द्रव्यं स नार. १२२०
 पितुर्द्रव्यवि संग्र. ११५७
 पितुर्द्रव्याद कौ. ११९९
 पितुर्द्रव्यादा ,, १८४८
 पितुर्द्रव्यावि याज्ञ. १२१५
 पितुर्द्रव्येणा बृह. १५५६
 पितुर्द्वाराग संग्र. ११४२
 पितुर्द्विष्ट पति नार. १४०१
 *पितृपतिसु याज्ञ. १४४३
 *पितृपुत्रवि विष्णुः १६११;
 नार. १९३३
 *पितृपुत्रस्व याज्ञ. १६३५
 पितृपुत्राच्चा विष्णुः १६१०
 पितृप्रमाणा कौ. १०३४,
 १४३०
 पितृप्रसादा नार. १२१९;
 वृया. १२३३; लहा. १९८८
 पितृभर्तृगु व्यासः १४६०
 पितृभिर्भ्रातृ मनुः १०५२
 पितृभ्यां चैव वृका. १४६३
 * ,, ,, याज्ञ. १२१९

पितृभ्यां यस्य याज्ञ. १२१९
 पितृभ्यो भ्रातृ बृय. १४६२
 *पितृभ्रातृगु व्यासः १४६०
 पितृभ्रातृपु कौ. ११४९
 पितृभ्रातृसु स्मृत्य. १४६३
 पितृमातृप याज्ञ. १४४३;
 कात्या. १४५४
 *पितृमातृष्व गौत. १२३४
 पितृमातृसु याज्ञ. १०८४;
 विष्णुः १४२८; वृहा. १४६२
 * ,, ,, याज्ञ. १४४३
 *पितृमातृस्व विष्णुः १४२८
 पितृरिक्थह बृह. ११९३
 पितृवत्पाल भा. १९७६
 *पितृविभक्त विष्णुः १५६२
 पितृविभक्ता ,, ,,
 पितृवेदमनि ,, १०२३;
 मनुः १३०६
 पितृवेदमन्य भा. १२८५
 पितृव्यगुरु बृह. १५१३;
 प्रजा. १५२६
 पितृव्यपितृ विष्णुः १५४१
 पितृव्यभ्रातृ बृह. ७०८
 पितृव्यश्चैव भा. १०२८
 पितृव्यसखि नार. १८८२
 पितृव्येण चै प्रव. १३८४
 पितृव्येणाथ बृह. १५५६
 *पितृव्येणापि ,, ,,
 पितृव्येणावि नार. ६९१
 *पितृव्येनाथ बृह. १५५६
 *पितृष्वसां मा याज्ञ. १८७४
 *पितृणां शोध कालि. १३७६
 *पितृणां साध ,, ,,
 पितृणां सनु कात्या. ७१०
 पितृणामनु मनुः ११९६,
 १९८७; शंखः १२८१
 पितैव पाल मनुः ११९७
 *पितैव वा स्व नार. ११७०
 पितैव वा स्व गौत. १२६२
 पितोत्सजेत् कालि. १३७६
 *पित्रर्णेशोध कात्या. ७१०
 पित्रादिधन शुनी. १९८८
 पित्रा दृष्टम् कात्या. ७०९
 पित्रा भर्त्रा सु मनुः १०५९
 * ,, ,, बृह. ११०३

*पित्रा भ्रात्रा सु	मनुः १०५९	पुंसां च षोड	कात्या. १२०१	वृहा. ७१५
पित्रा मात्रा च	विष्णुः १२७९	*पुंसां संदाह	मनुः १८६५	मनुः १३१०;
पित्रा मात्राऽथ	कात्या. १४५४	पुंसे पूर्वस्मै	वेदाः १००८	स्मृत्य. १३७३
*पित्रा वाथ स्व	बृह. ८०३	पुंसो द्विगुणः	कौ. १६१७	कौ. १४३०
*पित्रा विभक्ता	विष्णुः १५६२	पुंसोऽपीत्येके	नि. ७९२,	आप. १९७३
*पित्रा सह वि	नार. ११७२		१९७५	मनुः ११९७
" "	बृह. १५६७	X " "	" १२५५	" "
पित्रे न दद्या	मनुः १०४२	पुण्यस्थानत	कौ. १८००	कौ. १०३४
*पित्रे शतगु	व्यासः ८०६	पुण्यस्य गन्ध	वेदाः १६०२	" १४३०
*पित्रैव च वि	नार. ११७२	पुण्यानि पाव	कात्या. ९५९	बृह. ७५०
पित्रैव तु वि	" "	*पुण्यानि यानि	" "	भ. १२८६,
पित्रोरभावे	बृह. ११५५	पुण्येन गन्धे	वेदाः १६०२	१४७३
*पित्र्यं चाथ स्व	" ८०३	पुण्येऽनुकूल	अनि. १४६३	नार. १५११
*पित्र्यं द्रव्यं स	नार. १२२०	X पुत्रं अवर्हि	नि. १२५४	वसि. १९७७
*पित्र्यं पितृण	कात्या. १२२९	*पुत्रं च जन	कात्या. १११०	बृह. ११०६
*पित्र्यं पित्र्णे	" "	पुत्रं तु जन	" "	सुम. १३५५
*पित्र्यं पित्र्यं तु	" "	पुत्रं पुत्रगु	विष्णुः १२८०;	विष्णुः १९२१
पित्र्यं पित्र्यर्ण	" "	पुत्रं प्रतिग्र	मनुः १३०५	भा. १०३०
*पित्र्यं पूर्वसृ	बृह. ७०७	पुत्रं प्रत्युदि	वसि. १२७३;	पार. १४६३
*पित्र्यं पौत्रैर्ऋ	याज्ञ. ६८४	पुत्रं ब्रह्माण	बौधे. १३८४	मनुः १०४५
पित्र्यं वाऽथ स्व	बृह. ८०३;	पुत्रं वा किल	मनुः १०६९	" "
	प्रजा. ८०७	पुत्रं संस्कृत्य	वेदाः १२६०	बौधा. १०२०,
*पित्र्यं वा यत्	" "	पुत्रः कनिष्ठो	भा. १०३१	१३८८; भा. १०३१
*पित्र्यभावे तु	कात्या. ७०९	*पुत्रः पितृद	संप्र. १३८४	भा. १९८४
पित्र्यमेवाग्र	बृह. ७०७	*पुत्रः पितृध	मनुः १२३५	मनुः १०५९
पित्र्येण विद्य	कात्या. ७१०	पुत्रः पितृवि	विष्णुः १२८१	" "
X पित्र्यस्येव ध	नि. १२५३	पुत्रः पित्रे लो	" "	जाबा. १३५६
पित्र्यादंशात्स	ब्रह्म. १३७४	पुत्रः पौत्रश्च	वेदाः १२६१	गौत. १२६३
*पित्र्याहन्थात्स	" "	पुत्रः प्रमुदि	बृहा. १३५५	कात्या. १४२१
पित्र्याहणाद्	भा. १२८३,	पुत्रः शिष्यस्त	वेदाः ६०४	" "
	१२८४, १२८५	* " "	भवि. १६५५	मनुः १०५९
पित्रे शतगु	व्यासः ८०६	पुत्रकामो हि	यमः १८३५	देव. ११२३
पिप्पलस्याथ	स्कन्द. १९६७	पुत्रत्वेऽधिकृ	भा. १२८७	बृहा. ६७७,
पीडनानि च	मनुः १९३०	X पुत्रदायाद्य	कौ. १२८८	७१५
पीडनावेष्ट	कौ. १७९८	पुत्रदारप	नि. १२५५	शंखः १६१२
पीडनेनोप	कात्या. ७२७	* " "	भा. १०३१	अपु. १९७९
*पीडयेतु ध	" ७२८	पुत्रदारादि	बृह. ७२५	भा. १२८५
पीडयेत् भ	" ६५५	पुत्रदाहित्र	विष्णुः ७९४	मनुः १३१९
पीडयेथो ध	" ७२७		शंखः १२८२;	भा. ८६१
पीडाकर्षांशु	याज्ञ. १८१६		भा. १२८६, १४७३	नार. १८२९
*पीडाकर्षाङ्कु	" "		मनुः १२९७	*पुत्रापरारि
*पीडाकर्षाङ्ग	" "		शंखः १२८१	" "
पीड्यमानाः प्र	" १९३२		अनि. ८०७;	१५११
पीनशाखाच्छे	कौ. १८००		संख्य. १५८९	कात्या. ७०९;
पुंसः कर्षोऽधि	बृह. १८८६		याज्ञ. ६८४;	बृह. १२५१, १५५९;
पुंसः पूर्वः सा	कौ. १०३८			नार. १५११
				" १५१२

*पुत्राभावे प्र	आप.	१४६६
पुत्राभावे यः	"	"
*पुत्राभावे स	"	"
पुत्रा रक्षन्ति	वारा.	१०७६
पुत्रार्तिहर	देव.	१४६१
पुत्रार्थो हि लि	कौ.	१०३४, १४३१
पुत्रासो न पि	वेदा.	११५८
पुत्रास्तु द्वाद	यम.	१३५१
*पुत्रास्तु स्थवि	मनु.	१०४५
*पुत्रास्तु स्थावि	"	"
	नार.	१०९९
पुत्रास्ते भग	वेदा.	११४४
पुत्रास्त्रयोद	बृह.	१३४८
पुत्रा हास्य दा	वेदा.	११४४
पुत्रा ह्येते न	भा.	१२८७
पुत्रिकाः स्थाप	"	१९८५
पुत्रिका तु ह	लहा.	१३५५
पुत्रिका पुत्र	शंख.	१२८२
पुत्रिकापुत्र	विष्णु.	१२७९
पुत्रिकायां कृ	मनु.	१२९७
पुत्रिकायाः प्र	जाबा.	१३५६
पुत्रिकाविधि	विष्णु.	१२७९
*पुत्रिका हि पु	शंख.	१२८२
पुत्रिणा ता कु	वेदा.	९७४
*पुत्रिणी च स	नार.	६९९
पुत्रिणी तु स	"	"
पुत्रिका हेतु	भा.	१९८५
पुत्री च भ्रात	बृह.	१३५५
पुत्री माताम	वसि.	१२७३;
	देव.	१३५०
* " "	मनु.	१३००
पुत्रे जाते नि	नार.	११०१
पुत्रेण लोका	हारी.	१२६४;
वसि.	१२७१; विष्णु.	१२७९;
शंख.	१२८२; मनु.	१२८९
पुत्रेणापि स	बृह.	६७२;
	कात्या.	६७५
पुत्रेणैवाप	"	७११
पुत्रेभ्यः पित	वेदा.	११५९
*पुत्रेभ्यो दायं	बौधा.	११४६
पुत्रेभ्यो लोकं	वेदा.	११६२
पुत्रे राज्यं स	मनु.	१९३१
पुत्रैः श्राद्धैः पि	भा.	१२८४
पुत्रैः सह वि	बृह.	१५६८
पुत्रैश्च तद	कात्या.	७१०

*पुत्रोऽथ पुत्रि	बृह.	१३४८
पुत्रोऽनन्याश्रि	आज्ञ.	६८६
पुत्रो नता ध	शुनी.	१९८८
पुत्रो न स्वाश्रि	बृह.	७१५
पुत्रो नान्याश्रि	याज्ञ.	६८६
पुत्रो ममेय	भा.	१९८५
पुत्रो यस्त्वानु	"	१३९१
पुत्रोऽसतोः स्त्री	नार.	७००
*पुत्रोऽसुतः स्त्री	"	"
पुनः पतिभ्यो	वेदा.	९८५,
		१४२३
पुनः पत्नीम	"	९८५,
		१००१
पुनः पत्युर्गृ	नार.	७०३,
		११०३
*पुनः पुनः प्र	संव.	१८९०
*पुनः प्रमाण	नार.	१९३३
पुनः प्रमादे	आप.	९०४
पुनः संस्कार	नार.	११०१
पुनः सायं पु	शुनी.	१११९
पुनः स्तेये प्र	कौ.	७७२
पुनराधेये	वेदा.	१५९६
पुनरेता नि	"	९०२
पुनर्दाय ब्र	"	१८३९
पुनर्दारकि	मनु.	१०७५
*पुनर्भवश्च	स्मृत्य.	१३७३
*पुनर्भुवां ए	नार.	११०४
पुनर्भुवां वि	"	"
*पुनर्भूः कौमा	वसि.	१२७३
पुनर्भूः प्रथ	नार.	७०३,
		११०३
पुनर्भूतायाः	कौ.	१२८८
*पुनर्भूद्विवि	नार.	७०२
पुनर्भूद्विवि	"	"
		११०३
*पुनर्भूवां च वि	"	११०४
पुनर्विभागः	मनु.	१५७५
पुनर्विभाग	बृह.	१५५७
पुनर्वै देवा	वेदा.	१८३९
पुनस्तदा बृ	"	९८१,
		१८३६
पुनस्तान्यस्त्रि	"	९८४,
		१००२
पुनस्स्वाहार	स्कन्द.	१९६६
पुनाति त्रिकु	आज्ञ.	१११६
*पुनात्यविध	"	"

पुना राजाश्रमि	वसि.	६१०
पुनामा निर	हारी.	१२६४
पुनामन्त्राय	शंख.	१२८१
पुनामो नर	विष्णु.	१२७९;
मनु.	१२९०; वारा.	१३२८;
बृह.	१३४८; भा.	१९८४
पुमांश्चेदवि	नार.	१०९४
पुमांसं घात	गौत.	१८४३
पुमांसं दाह	मनु.	१८६५
पुमानेनद्	वेदा.	१०००
पुमान् पुत्रो	"	१२५९
पुमान् संप्र	याज्ञ.	१८७०
*पुमान्संदाह	मनु.	१८६५
पुमान् स्थाल	नार.	१०९४
पुरं जनप	भा.	८१९
*पुरः प्रधान	नार.	१९३३
*पुरः प्रमाणं	"	"
पुरः सदः श	वेदा.	९६४
पुरप्रदानं	नार.	१९३३
*पुरप्रधान	"	"
*पुरप्रमाणं	"	"
*पुरप्रमाण	"	"
*पुरश्रेणिग	बृह.	८७४
पुरस्त्वा शर्वे	वेदा.	१२६१
पुरागतश्च	कात्या.	११०९
पुराणचोर	कौ.	१६८१,
		१६८२
पुराणद्वयो	भा.	१२८५
पुराणपञ्च	हारी.	६०८
पुराणमृषि	भा.	१०२७,
		१२८४
पुराणे पणि	हारी.	६०८
*पुराणे पणि	"	"
पुरुषं चाप	कौ.	१६१८
*पुरुषं दाह	मनु.	१८६५
पुरुषं सोम्यो	वेदा.	१६५६
पुरुषं हर	नार.	१७५०;
	व्यास.	१७६५
पुरुषप्रेक्षा	कौ.	१०३६
पुरुषमधि	"	१८५०
पुरुषमव	"	१९३३
*पुरुषवध	आप.	१६६४
पुरुषवधे	"	१६०६,
		१६६४
पुरुषविप्र	कौ.	१०३६
पुरुषस्य लि	मनु.	१०४४

पुरुषाणां कु	मनुः १७११	पूर्व चैके	गौत. १४२६	पूर्ववैशानु	बृह. १६४७
पुरुषोपस्था	कौ. ७७१	पूर्व त्वकृत	कालि. १३७७	*पूर्वसंनिपा	आप. १८४३
पुरुषमासः	वेदाः ८४१	पूर्व दयाद	कात्या. ७१०	पूर्वसर्गे तु	भा. १०३३
पुरुषवोऽनु	,, ९८८	पूर्व दोषान	मनुः ८८१	पूर्वस्तदङ्गिगु	अनि. १९६८
पुरुषवो मा	,, ९८९	पूर्व नष्टां तु	शंखः १२०७	पूर्वस्मिन् पूर्व	आप. ८१६
पुरोपवन	कौ. १८००	पूर्व पश्चाद्	कौ. १८००	पूर्वस्मृताद्	याज्ञ. १८२३
*पुरोहिते द	वसि. १९२१	पूर्व पूर्व गु	मनुः १९३०	*पूर्वस्वामीति	बृह. ७६५
पुष्करिण्यस्त	अनि. ९६२	पूर्व पैताम	कात्या. ७१०	पूर्वस्वामी तु	,, ,
पुष्पफलच्छा	कौ. १८००	*पूर्व प्रणीता	बृह. १५१३	*पूर्वाकृष्टः स	,, १८३१
*पुष्पफलम्	वसि. ६०९	पूर्व प्रमीता	,, , ;	पूर्वागतो वा	कौ. १९८६
पुष्पफलशा	कौ. १६१४	*पूर्व ममेयं	मनुः १८५३	पूर्वाचार्यस्तु	शुनी. १९८८
पुष्पफलोप	वसि. १७९५	पूर्व मयेयं	,, , ;	*पूर्वापदाने	नार. १७५४
पुष्पमूलफ	,, ६०९	पूर्व मृतं तु	नार. १८८१	पूर्वापराधै	,, ,
*पुष्पशाकोद	याज्ञ. १७४४	*पूर्व मृता त्व	भा. १०२६	*पूर्वापवादै	,, ,
पुष्पहरित	विष्णुः १६७०	पूर्व मृता ह	बृह. १५१३	पूर्वा पूर्वा ज	नार. ११०४
*पुष्पाणि फला	गौत. १६५७	*पूर्व मृता ह	व्यासः ११११	पूर्वावरगा	कौ. ११८५
*पुष्पाणि स्वव	,, ,	*पूर्व वाऽपकृ	बृह. १५१३	*पूर्वाशिनी च	नार. ११००
पुष्पेण प्रथ	भा. १२८४	पूर्व वा पीडि	कात्या. १८३३	*पूर्वाशिनी च	,, ,
पुष्पे शाकोद	याज्ञ. १७४४	*पूर्व वैके	,, ,	पूर्वाक्षे अध्या	वेदाः १८९५
पुष्पेषु हरि	मनुः १७१९	पूर्व ह्यधिकृ	गौत. १४२६	*पूर्वाक्षे ग्राम	स्मृत्य. ९०१
*पुष्प हरित	,, ,	पूर्व पूर्वः स्मृ	नार. ९४८	पूर्वाक्षेऽभ्युदि	भार. ९००
*पुष्पोपगद्गु	विष्णुः १७९८	पूर्वकर्मोप	,, १३४६	पूर्वाहं श	वेदाः ९६७
पुष्पोपगम	,, १६०९	पूर्वकृताप	याज्ञ. १७४०	पूर्वाणापर	कौ. १७७२
पुष्पोपभोग	,, १७९८	पूर्वदत्ता तु	कौ. १६८७	पूर्वेषां तु स्व	विष्णुः १४७१
*पुष्पोपभोग्य	,, ,	*पूर्वदत्ता तु	कात्या. ११०९	*पूर्वेषां हि स्व	,, ,
*पूगध्रेणिग	बृह. ८७२,	पूर्वनष्टां च	शंखः १२०७	पूर्वेषामानु	भा. १०२७
	८७४	पूर्वनष्टां तु	,, ,	*पूर्वोक्तादुक्त+	कात्या. १९४१
पूजनायात्रा	नार. ६९२;	*पूर्वनष्टां तु	हारी. १९८२	पूर्वोक्तेन वि	नार. ११०२
	वृप्र. ७१५	*पूर्वनिष्टां तु	शंखः १२०७	*पूर्वोक्तेनैव	,, ,
पूजयेत्कव्य	बृह. १५१३;	पूर्वपूर्वत	भा. १२८४	पूर्वोत्थानं गु	बृह. ११०६
	प्रजा. १५२६	*पूर्वप्रमीता	बृह. १५१३	पूर्वोत्थानप	व्यासः ११११
पूजयेद्दालि	भा. १०२९	*पूर्वप्रवर्त	नार. ९४७	पूर्वो दुष्टाज्ज्ये	वेदाः १००५
पूजार्हमपू	विष्णुः १६०९	पूर्वप्रवृत्त	,, ,	पूर्वणं न्वजा	,, ९७२
पूज्या भूषयि	मनुः १०५२	पूर्वभुक्त्या च	मनुः ९३५	पूर्वा त्वेतो न	,, ९८३
पूतो वधमो	गौत. १६५८	*पूर्वभुक्त्याऽपि	,, ,	पूर्वा वः पर	,, ९०३
पूरयेदघृत	स्कन्द. १९६६	*पूर्वमाकार	नार. १८२७	पृथक्कर्मगु	नार. १५८३
पूरुणा मे कृ	भा. १३९१	*पूर्वमाक्षर	,, १८२६	*पृथक्कार्यगु	,, ,
पूर्णावधौ शा	बृह. ६५३,	पूर्वमाक्षार	,, ,	पृथक् चिन्ति	उदा. १११३
	७०६, ७२६	पूर्वमाक्षारि	मनुः १८५३	पृथक्पिण्डं पृ	बृह. १५८८
*पूर्णे च सोद	,, ६३१	*पूर्वमेव ब	क्रुष्य. १११७	पृथगायव्य	बृह. १५८१
पूर्णे प्रकर्षे	,, ६५३	पूर्वमेव र	,, ,	पृथग्गणस्य	भा. ८६१
*पूर्णे विधौ सा	,, ,	*पूर्वमेवानु	बृह. १६४७	पृथग्गणांस्तु	नार. ८७१
पूर्णेऽर्धपाद	अनि. १९६८	पूर्ववच्च गृ	कौ. १६८२	*पृथग्गणान् ये	,, ,
पूर्व कृता कि	बृह. ७३४	पूर्ववत्याम्	आप. १२६६	*पृथग्गणाश्च	,, ,
*पूर्व चाऽऽपीडि	कात्या. १८३३	पूर्ववृत्तस्यै	विष्णुः ७७०	*पृथग्वा वर्ध	मनुः ११३८
*पूर्व चेत्येके	गौत. १४२६				

पृथग्विवर्ध	मनुः ११२८	पौगण्डाः पर	काल्या. १२०१	१९२९; नार. १७४६;	
पृथां दुहित	हरिः १३७६	*पौगण्डात्पर	" "	व्यासः १७६३	
पृथुकीर्तिः पृ	" "	पौतुद्रवाव	वेदाः १६०२	प्रकाशवध	बृह. १६४६
पृथोरपीमां	मनुः १०७२	पौत्रदौहित्र	विष्णुः १२७९;	*प्रकाशविक	नार. ७६३
पृष्टं तु साक्ष्ये	भा. १९६४	मनुः १२९७, १३०२,	१४७४; देव. १३५०	प्रकाशाश्चाप्र	मनुः १६९३,
पृष्टो यदब्रु	" "				१९२९
पृष्टो हि साक्षी	" "	*पौत्रश्च पुत्रि	बृह. १३४८	प्रकाशापण	व्यासः १७६३
*पृष्ठतश्च श	मनुः १८१२	*पौत्री माताम	वसि. १२७३;	प्रकाशार्थम	कौ. ९२६
*पृष्ठतश्चानु	काल्या. ७२८	देव. १३५०		प्रकाशाश्चाप्र	नार. १७४५;
पृष्ठतस्तु श	मनुः १८१२	मनुः १३००		बृह. १७५७; व्यासः १७६३	
पृष्ठतो वाऽनु	काल्या. ७२८	पौत्रोऽथ पुत्रि	बृह. १३४८	प्रकाशे कय	नार. ७६३
पृष्टे न मस्त	अपु. १९७४	पौनर्भवं तु	कालि. १३७७	*प्रकाशे वा क	काल्या. ७६७
पैत्वस्तेषामु	वेदाः १६००	पौनर्भवं स्व	" "	*प्रकाशे वाऽप्र	मनुः १९०६
*पैतामहं अ	बृह. १२२१	पौनर्भवश्च	वसि. १२७३;	प्रकाशैरप्र	नार. ९४४
*पैतामहं कृ	" "	विष्णुः १२७९, १३९०;		प्रकाशोपांशु	बृह. ९४५
पैतामहं च	काल्या. १२३०	भा. १२८४; यमः १३५१;		प्रकीर्णकं तु	कौ. १९२२
पैतामहं तु	" ७०९	स्मृत्य. १३७३; ब्रह्म. १३७४		*प्रकीर्णकं पु	नार. १९३३
*पैतामहं भृ	बृह. १२२२	पौनर्भवस्तु	" १३७५.	*प्रकीर्णकः पु	" "
पैतामहं स	" ७०७;	विष्णुः १३९०		प्रकीर्णकानि	कौ. १९२२
	काल्या. ११७३	*पौनर्भवस्त्वे	ब्रह्म. १३७५	प्रकीर्णके पु	नार. १९३३
पैतामहं ह	बृह. १२२१	पौनर्भवेन	बौधा. १०१९;	*प्रकीर्णकेयु	" "
*पैतामहम	" "	मनुः १३०९		प्रकुर्युः सर्व	काल्या. ८७५
*पैतामहे तु	विष्णुः ११७५	नार. १३४६		प्रकृतीनां प्र	बृह. १९४१
पैतामहे त्व	" "	बृह. ८७२		प्रकृतीनां च	उश. १९४२
*पैतामहे पि	" "	" "		प्रकृत्युपवा	कौ. १७७२
पैतृकं क्रीत	वसि. ११२६	पौराणां कर्म	कौ. ११८५	प्रकृष्टं च कृ	बृह. ७८७
पैतृकं तु पि	विष्णुः १२०५;	पौराणिकस्त्व	नार. ९४७	प्रकयावक	कौ. ९३०
	मनुः १२१३	पौरौहित्यं ग्रा	कौ. १६७६	प्रकान्ते तु क	" ७७२
*पैतृकं तु य	विष्णुः १२०५	पौर्वपौरुषि	" १८४८	प्रकान्ते सम	याज्ञ. ८४७
*पैतृकं मातृ	" ६७९	प्रकर्मण्यकु	नार. ७६३	प्रक्षिप्य कुम्भे	बृह. ९५०
पैतृकधनं	" ११२५	*प्रकाशं कय	काल्या. ७६७	*प्रक्षिप्य भाण्डे	" "
*पैतृकमवि	" ६७९	प्रकाशं च क	नार. १९११	प्रक्षेपं पण्य	कौ. १६७९
पैतृकमृणं	" "	प्रकाशं देव	काल्या. ७६७	प्रक्षेपवृद्धि	" ६३८
*पैतृकेण वि	व्यासः ११८०	*प्रकाशं न क	" ७६६	प्रक्षेपानुरु	" ८१७
पैतृके न वि	" "	प्रकाशं वा क	विष्णुः १६१२;	प्रक्षयामि त्वेव	वेदाः १२६१
पैतृके विभ	पैठी. ११९४	प्रकाशं वाऽप्र	मनुः १६२६; मत्स्य. १६५५	प्रगृह्य चिह्न	काल्या. १७६२
पैतृको दण्ड	मनुः ८२१,	*प्रकाशं विक्र	काल्या. ८३७	*प्रगृह्याच्चिह्न	" "
	१९२८	*प्रकाशं कय	नार. ७६३	*प्रगृह्याऽऽच्छिन्न	" "
पैतृकसेया	भा. १९८६	प्रकाशघात	बृह. १६४६	प्रचारश्च य	बृह. १२२३
*पैत्रिको दण्ड	मनुः ८२१	प्रकाशचिह्न	" ९५०	प्रच्छन्नं वा प्र	मनुः १७६१,
पैशुन्यहिंसा	शुनी. १११९	*प्रकाशतः क	नार. ७६३		१९०६
पैशुन्ये न प्र	भा. १०२८	*प्रकाशतस्क	" १७४६	* " "	" १६२६
पोषो हि त्वद	" १९८५	" "	बृह. १७५८	*प्रच्छन्नदोषं	बृह. १७५८
पौंश्चल्याच्चल	मनुः १०४८	*प्रकाशदेव	नार. १९११	*प्रच्छन्नदोष	" "
*पौंश्चल्याच्चल	" "	प्रकाशमेत	मनुः १९०६	प्रच्छन्नवध	मनुः १६९३,
पौंश्चल्याद्दाल	" "	प्रकाशवध	" १६९३,		१९२९

प्रच्छन्नश्रव	कौ.	८६१	प्रजावती वी	वेदाः	१००२	*प्रतिदानं त	नार.	६४८
प्रच्छन्नादाने	"	१६७६	प्रजा हि तस्याः	यमः	१११३	" "	"	७४७
प्रच्छादितं च	कात्या.	१५७३	*प्रजेप्सयाऽधि	मनुः	१०६५	प्रतिदाने व्य	कात्या.	८९८
प्रच्छादितं तु	"	"	प्रजेप्सिताऽधि	"	"	*प्रतिदेयं त	नार.	७४७
प्रच्छाद्य दोषं	बृह.	१७५८	प्रजेप्सिताऽभि	"	"	प्रति द्वादश	गौत.	८१५
प्रच्छाद्याधिमृ	भार.	६६०	प्रज्ञाचक्षुर	भा.	१९८४	*प्रतिपन्नं ऋ	बृह.	७२५
प्रजनार्थं म	मनुः	१०५१	प्रज्ञातः कूट	कौ.	१६८०	प्रतिपन्नं रा	कौ.	८६३
प्रजनार्थं छि	"	१०५५	*प्रज्ञानशंस	कात्या.	१२२५	*प्रतिपन्नं सा	याज्ञ.	७२१
प्रजनार्थं म	"	१०५१	प्रज्ञासामर्थ्य	बृह.	१७५७	प्रतिपन्नं छि	"	६८३;
प्रजयैनौ स्व	वेदाः	१००४	प्रणयादेव	वारा.	१०७५	प्रतिपन्नमृ	वृहा.	७१५
प्रजां कृष्वाथा	"	१००३	प्रणालीं गृह	कात्या.	९५८	प्रतिपन्नस्य	बृह.	७२५
प्रजां यस्ते जि	"	९९१,	प्रणालीमोक्षो	कौ.	९२७	प्रतिपन्नेषु	"	७२७
		१८३७	प्रणीतमृषि	भा.	१२४४	प्रतिपूज्य व	कौ.	८६३
प्रजां हिंसित्वा	"	१६००,	प्रणीतश्चाप्र	मनुः	१९३०	प्रतिप्राशव्याँ	वारा.	१०७७
		१६०१	*प्रणेतुरेते	याज्ञ.	९४०	प्रतिबन्धः क	वेदाः	९७३
प्रजाः सत्त्वपु	वसि.	१२७१	प्रतर्दनो ह	वेदाः	१६०३	प्रतिबन्धक	भार.	९००
प्रजा इमा म	भा.	१०३३	प्रतापयुक्त	मनुः	१६३०	*प्रतिभक्ताप्र	विष्णुः	८९१
प्रजा दहति	नार.	१९३६	प्रतिकालं द	कात्या.	६३१	प्रतिभागं च	कात्या.	१२२४
प्रजानां दर्श	"	"	प्रतिकुर्याच्च	मनुः	१९३०,	*प्रतिभाव्यव	मनुः	१७०१
प्रजानां दोष	कौ.	१६१४			१९२९	प्रतिभुवा प्र	गौत.	६७७
प्रजानां विगु	नार.	१९३६	*प्रतिकुर्यात्स	"	१६३०	प्रतिभूः प्राण	उत.	६७६
प्रजापतिः प्र	भा.	१९८५	*प्रतिकुर्याद्य	"	"	प्रतिभूः प्राण	वृच.	६७७
प्रजापतिः सो	वेदाः	१००६	प्रतिकूलं च	नार.	८७१	प्रतिभूर्दापि	याज्ञ.	६६७
प्रजापतिः छि	"	"	प्रतिकूलः पि	भा.	१३९१	प्रतिभूर्व्यव	वृच.	६७७
प्रजापतिः स्वां	"	९९५	प्रतिकूलक-	दक्षः	१११५	प्रतिभूर्स्तद	नार.	६६९
प्रजापतिम	भा.	१०३१	प्रतिकुष्टस्य	कौ.	१६२१	*प्रतिभूर्स्तु ऋ	"	"
प्रजापतिरु	वेदाः	१८४१	प्रतिकुष्टाति	"	९२९	*प्रतिभागं च	"	"
प्रजापतिर्म	"	८५७	प्रतिगृह्णाति	नार.	७४९	*प्रतिमातृतो	गौत.	१२३४
प्रजापतिर्वै	"	१८४०	प्रतिगृह्य च	"	१०९६	*प्रतिमातृ बा	"	"
प्रजापतिर्हि	भा.	८१८,	प्रतिगृह्य त	याज्ञ.	१७४४	प्रतिमातृ वा	"	"
	१९७६; वेदाः	१८४०	*प्रतिगृह्य तु	नार.	१०९६	*प्रतिमातृ स्व	"	"
			" "	"	१०९७;	प्रतिमाराम	शंखः	१६१३
प्रजापते न	वृगौ.	१३७३	प्रतिग्रहः प्र	वारा.	१३२९	प्रतिमासंक	अपु.	१६५४
प्रजापतेर	वेदाः	१६०१	प्रतिग्रहवि	याज्ञ.	७९७	*प्रतिमासं तु	नार.	६२४
प्रजापरिपा	विष्णुः	१९२१	प्रतिग्रहाजि	नार.	१९३३	प्रतिमासं स्र	"	"
प्रजाप्रवृत्तौ	नार.	११००,	प्रतिग्रहाधि	संप्र.	११४२	प्रतिमुक्तस्व	कौ.	११८४
	१९७८; देव.	१११३	*प्रतिग्रहाव	नार.	७३३	प्रतिरूपक	नार.	१७४६
प्रजाभावे तु	बृह.	१५१९	प्रतिग्रहीता	"	१९३३	प्रतिरूपस्य	कात्या.	१६४९
प्रजाभिरमे	वेदाः	९७१,		कालौ.	१३५६;	प्रतिरोधक	कौ.	१४३०
	१२५३; वसि.	१२७१		गौत.	१६५९	प्रतिलोभेच्छ	बृह.	८०४
प्रजाभ्यः पुष्टिं	वेदाः	११२०,		नार.	११३१	प्रतिलोमं च	वसि.	१०२२,
		११५९		"	७८४			१८४६
प्रजाभ्यो बल्य	विष्णुः	१६७१	प्रतिग्रहो द्वि	गौत.	१६५९	प्रतिलोमद्वा	कौ.	९२७
प्रजायते प्र	वेदाः	१००५	*प्रतिग्राहिण	स्कन्द.	१९६५	प्रतिलोमप्र	कात्या.	१४०३,
प्रजायां रक्ष्य	मनुः	१०४६	प्रतिघातवि	वेदाः	१००२			१९४२
प्रजारणिमि	भा.	१२८५	प्रतितिष्ठ वि	याज्ञ.	६८३			१८३३
प्रजारणस्तु	"	"	*प्रतिदत्तं छि					

*प्रतिलोमाप	याज्ञ. १७८४	प्रत्यक्षचार	नार. ९१७	प्रदाप्यः स्वामि	व्यासः १७६५
प्रतिलोमासु	विष्णुः १३८९	प्रत्यब्दं सर्व	बृह. १६४८	*प्रदाप्य स्वामि	" "
*प्रतिलोम्याप	याज्ञ. १७८४	प्रत्यभिलेख्य	वसि. ९२५	प्रदाप्यापह	बृह. १७६०
*प्रतिलोम्ये व	" १८७२	प्रत्ययाधेरु	स्मृत्य ६६१	*प्रदाप्योऽपह	" १७६१
प्रतिवेशयु	कौ. १०३८	प्रत्ययाधौ तु	भार. ६६०	प्रदाय कन्या	अपु १९७५
*प्रतिवेशयानु	मनुः १६२८;	*प्रत्यर्थं लोक	मनुः १०५२	*प्रदाय गच्छे	कात्या. ११०९
	बृह. १६४७	प्रत्यहं गृह्य	बृह. ६२९	प्रदाय शुल्कं	शंखः १०२४;
प्रतिशीर्षप्र	नार. ८३२	प्रत्यहं लोक	मनुः १०५२		कात्या. ११०९
प्रतिश्रुतं त	बृह. ८०२	*प्रत्यासन्नत	बृह. १५१८	प्रदायोपनि	भा. ७३५
*प्रतिश्रुतम	" "	प्रत्याहर्तुम	व्यासः १७६५,	प्रदिशेद्भूमि	मनुः ९३९
प्रतिश्रुतस्या	विष्णुः ७९४		१०६२	प्रदीयते त	भार. १९७३
*प्रतिश्रुताप्र	मत्स्य. ८०८	प्रत्युवाच व	भा. १२८५	प्रदुष्टत्यक्त	कात्या. १८८८
प्रतिश्रुतार्थ	हारी. "	प्रत्येकं तु ज	नार. ९४५	* " "	नार. १८८१
प्रतिश्रुतार्था	" ७९४	प्रत्येकं दण्ड	बृह. १८९१	प्रदेष्टारस्त्र	कौ. १६७३
प्रतिश्रुत्य न	बृह. ८५३;	प्रत्येकं विक्री	विष्णुः १६११,	प्रनष्टमस्वा	गौत. १९४७
	वृम. ८५४		१६६९	प्रनष्टसेतु	कौ. ९२९
प्रतिश्रुत्याप्य	गौत. ७९३	*प्रत्येकस्य वि	" १६११,	*प्रनष्टस्वामि	गौत. १९४७
प्रतिश्रुत्याप्र	अनि. ८०७;		१६६९	" "	मनुः १९५३;
मत्स्य. ८०८; अपु.	१९७३	प्र त्वा पये	वेदाः १००६		अपु. १९६२
*प्रतिश्रुत्यार्थ	हारी. ८०८	प्र त्वा मुद्यामि	" ९८३,	*प्रनष्टाधिग	मनुः १९५३
प्रति श्रोणः स्था	वेदाः ९६९		१००१	" "	" १९५४;
प्रतिषिद्धभा	शंखः १६७१	प्रथमं दण्ड	बृह. १८३०		याज्ञ. १९५८
प्रतिषिद्धम	याज्ञ. ७७७	प्रथमं दर्श	नार. १९३६	प्रपन्नं साध	" ७२१
प्रतिषिद्धयोः	कौ. १०३६	प्रथमं संस्थि	भा. १०२६	प्रपितामहः	बौधा. १४६७
प्रतिषिद्धस्य	" ९२७	प्रथमं साह	याज्ञ. १८२०,	प्र पुनानाय	वेदाः ८४१
प्रतिषिद्धा पि	मनुः १०५८		१९३३	प्रप्र तादस्यु	" १९७१
*प्रतिषिद्धापि	" "	प्रथमनेज	कौ. १६७४	प्र बुध्यस्व सु	" १००४
प्रतिषिद्धायां	कौ. १०३८	प्रथमा धर्म	दक्षः १११४	प्र बोधाय पु	" ९६६
प्रतिषिद्धा स्त्री	" १०३६	प्रथमे प्रग्नि	नार. १७०८;	प्रभाते कारि	स्कन्द. १९६७
प्रतिषिद्धे प्र	विष्णुः १८४६		बृह. १७६०	प्रभुणा विनि	बृह. ८५३
प्रतिषिद्धे वा	कौ. १०३८	*प्रथमोत्तम	कात्या. ९२०	प्रभुणा शास	कात्या. १८८८
प्रतिषिद्धे त	याज्ञ. १८७२	प्रथिष्ट यस्य	वेदाः ९८१,	*प्रभृत्याद्यान्	मार्क. १५३०
प्रतिषिद्धे पु	गौत. १८४१		१८३६	प्रभृत्युक्तान्	" "
प्रतिषिद्धेऽर्ध	कौ. १०३८	प्रदक्षिणं च	नार. १९४०	प्रमदाश्च य	भा. १०३३
प्रतिसंवत्स	नार. ९१५,	प्रदत्तान्यस्य	बृह. ९५२	प्रमदे कुमा	वेदाः १९८०
१४०२; विष्णुः	१४२८	प्रदाल्येव	" १५१९	प्रमाणं सभि	कात्या. १९१५
प्रतिहन्यान्	नार. १९११	प्रदद्यात्ताम्र	वृगौ. १३७३	प्रमाणदृष्टो	भा. १०२७,
प्रतीचीं शास्त्रा-	वेदाः ९०३	*प्रदद्यात्स्वेव	बृह. १५१९		१२८४
प्रतीची विश्वा	" ९९७	प्रदद्यादर्ध	वृगौ. १३७३	प्रमाणरहि	बृह. ९५२
प्रतीची सोम	" "	*प्रदद्याद्दत्त	बृह. १५१९	प्रमाणहीन	" ७६५
प्रतीयात्स्वगृ	नार. ८२६	प्रदातव्यं य	" ७२७	*प्रमाणहीने	" "
प्रत्यक्ष कार	स्कन्द. १९६६	*प्रदानं चेच्छ	" १२२२	प्रमाणेन तु	कात्या. १६४९
प्रत्यक्षं क्षेत्रि	मनुः १०७४	प्रदानं प्रागृ	गौत. १०११	प्रमादमद	कौ. १७७२,
प्रत्यक्षं भिन्न	भा. १९८३	प्रदानं स्वेच्छ	बृह. १२२२		१७९८
*प्रत्यक्षः क्षेत्रि	मनुः १०७४	प्रदाने विक्र	विष्णुः ६३८;	प्रमादमृत	याज्ञ. ९१२
*प्रत्यक्षक्षेत्रि	" "		बृह. ६५४	*प्रमादहत	" "

प्रसादादर	आप.	९०४	प्रविशेत् प्र	मत्स्य.	१८९२	प्रसह्यादाना	कौ.	१०३४
प्रसादाद्धनि	नार.	६४९	*प्रविशेद्भूमि	मनु:	९३९	प्रसह्यादाने	"	९२९
प्रसादाधैर्म	अपु.	१७९२	प्रविश्य राज्ञः	भा.	८१८	प्रसह्यापह्न	"	८६३
प्रसादाज्ञाशि	नार.	७८१;	प्रविश्य सर्व	मनु:	१९३०	प्रसादविक	कात्या.	८३७
	वृम.	८५४	*प्रविश्यैद्धारि	"	१२४६	प्रसादात्स्वामि	नार.	८३०
प्रसादोन्माद	शुनी.	१११९	प्रविष्टे सोद	बृह.	६५३	*प्रसादाद्धनि	"	"
प्रसापणे प्रा	कात्या.	१८३४	प्र वीराय प्र	वेदा:	९०२	प्रसादार्थे म	भा.	१२८५
प्रसापयेन्प्रा	मनु:	१८०९	प्रवृत्तोश्चत	"	८१४	प्रसाधनं च	"	१०२८
*प्रमीतपितृ	याज्ञ.	१२००	प्रवृत्तमपि	नार.	८७१	प्रसाधनं नृ	बृह.	११०७
प्रमीतसाक्षि	बृह.	६५४	प्रव्रजिताग	कौ.	१८५०	*प्रसाधिते क	कात्या.	७६७
प्रमीतस्थ पि	"	१२५२	प्रव्रजिते ज्ये	उश.	१९७८	प्रसूतिरक्ष	गौत.	१९१६
प्रमुखतश्च	कौ.	९०६	प्रव्रजिते तु	गौत.	१०१३	प्रस्थानविघ्न	याज्ञ.	८४६
प्रयच्छेन्नमि	वसि.	१०२१;	प्रव्रजिष्यन्वा	वेदा:	१४०५,	प्रस्थे हिमव	भा.	१२८७
	मनु:	१०४२		१४२४		प्रस्वापनम	कौ.	१६८१
प्रयप्यन्निध	वेदा:	१००६	प्रव्रज्यागति	व्यापा.	१११७	प्रस्वापनान्त	"	"
प्रयुक्तं सप्त	बृह.	६३१	*प्रव्रज्यापरि	नार.	८३१	प्रहरणाव	"	१६१९
प्रयुक्तं साध	मनु:	७१७;	प्रव्रज्याभिमु	कौ.	७३७	प्रहरन्ते कृ	बृह.	१९१३
	नार.	७२३	प्रव्रज्यावसि	याज्ञ.	८२४;	प्रहवणेषु	कौ.	८६२
प्रयुक्तमर्थ	विष्णु:	७१६	२ " " +	कात्या.	१४०३	प्रहारेण ग	"	१६१८
प्रयुज्यते वि	मनु:	१०५९		"	८३७	प्रहारेण तु	उश.	१६५२
प्रयोगं कुर्व	बृह.	७८४;	प्रव्रज्यासु वृ	कौ.	१९२३	प्रहारोद्यमे	शंख.	१७९८
	शुनी.	७९०	प्रव्रज्योपनि	नार.	८३१	प्रहीणद्रव्या	वसि.	१९४९
प्रयोगः कर्म	मनु:	११२६	*प्रशाधित्वा तु	मनु:	१७०२	प्रहृष्टमान	दक्ष.	१११५
प्रयोगः पूर्व	बृह.	७८६	Xप्रशास्ति बोढा	नि.	१२५५	प्राकारं भेद	कात्या.	१६४९
प्रयोगे यत्र	कात्या.	६३१	प्रशिष्यात् नृ	यम:	१९४३	प्राकारस्य च	मनु:	१६३०,
*प्रयोगो यत्र	"	"	प्रष्टव्याः संनि	बृह.	८९६		१९३०	
प्रयोजकाऽसं	कौ.	६३८	प्रष्टव्याः सीम	मनु:	९३६	*प्राकारस्यानु	"	१६३०
प्रयोजकेऽस	याज्ञ.	६४५;	प्रष्टव्या येपि	याज्ञ.	१६४०	*प्राकारस्याव	"	"
	वृहा.	७३१	प्रष्टव्या राज	बृह.	१६४७	*प्राकाराणां च	"	"
प्रयोजनं ज	भा.	८१८	प्रसङ्गविनि	कात्या.	७६७	प्राक्तनस्य ध	कात्या.	८७६
प्रयोजनम	भार.	८०७	प्रसभक्षीपु	कौ.	१६१८	*प्राक्तनस्याध	"	"
प्रयोज्यं न वि	कात्या.	१२२८	प्रसमीक्ष्यात्म	नार.	१९३५	*प्राक्प्रतिपन्न	विष्णु:	६७९
*प्ररोहशाखि	याज्ञ.	१८२२	प्रसह्य कन्या	कौ.	१८४९	प्रागदर्शना	बौधा.	१९२०
प्ररोहिशखि	"	"	*प्रसह्य ग्राहि	याज्ञ.	१७३७	*प्रागुक्तार्थस्य	कात्या.	१९४२
*प्रलपन्त्या र	बृह.	१८८५	*प्रसह्य घात	"	१७३६	प्रागुदकप्रव	मार्क.	९६२
प्रलपन्त्या वा	"	"	प्रसह्य घाति	"	"	प्रागर्भमथ	ब्रह्म.	१३७४
*प्रलये यत्तु	"	"	प्रसह्यतस्क	विष्णु:	१६०९,	प्राग्दृष्टदोषा	स्कन्द.	१९६५
प्रलोभनं चा	व्यास:	१८८९		१६७१		प्राग्वाससः प्र	गौत.	१०१२
*प्रलोभनं वा	"	"	प्रसह्य दाप	कात्या.	१९१४	*प्राग्विनशना	बौधा.	१९२०
प्रवर्तमान	मनु:	१७०८,	प्रसह्य दास्य	याज्ञ.	१८७८	प्राङ्न्यायवादे	व्यास:	७३०
	१९३०		*प्रसह्य दास्या	"	"	प्राङ्मुखो निश्च	स्कन्द.	१९६६
प्रवासं यदि	भा.	१०२८	प्रसह्य दिवा+	कौ.	१६८९	प्राचीनपक्षा	वेदा:	९९८
प्रवासने च	कौ.	१६२१	*प्रसह्य वेद्या	याज्ञ.	१८७८	प्राजकधेद्	मनु:	१८०९
प्रवासयत	"	"	"	व्यास:	१८९०	प्राजापत्ये मु	वसि.	१०२२
प्रवासयेत्स्व	वृहा.	१६५३	प्रसह्य स वि	बृह.	७२७	प्राज्ञस्य पुरु	भा.	१०३२
प्रवास्या निष्क	कौ.	१६८०	प्रसह्य हर	नार.	१०९८	प्राज्ञान शूरा	"	८६१

प्राणव्याप	कात्या. १६५०	*प्राप्तं शिल्पैश्च	कात्या. १४५५	प्राहेदं वच	कालि. १३७७
प्राणवृत्तु म	मनुः १८१०	प्राप्तं शिल्पैस्तु	" "	प्रियं ज्ञातिं रु	वेदाः १००६,
*प्राणवत्सु म	" "	*प्राप्तं सक्रया	" १४५३		१८४०
प्राणसंशय	कात्या. ८०५	प्राप्तः स्वगुण	भा. १९८४	प्रियाः स्त्रीणां य	भा. १०३१
प्राणसंशये	गौत. १६०४	प्राप्तकाले कृ	कात्या. ७५५	प्रिया चिद्यस्य	वेदाः ८४१
प्राणात्यये स	भा. १०३१,	प्राप्तनिमित्ते	आप. १६६५	प्रियैव भव	" १००६
	१९६४	प्राप्तफलां प्र	कौ. १८४८	प्रियोस्त्रियस्य	" ९८०
प्राणानपि प	" १९७८	प्राप्तमेतैस्तु	कात्या. ८०६	प्रणीताश्चान्	" ९२३
*प्राणापरोधि	नार. १६४३	प्राप्तव्यवहा	कौ. ११९९,	प्रीतिं भोगं च	मनुः १७०१
प्राणाबाधिकं	कौ. १८००		१९५०	प्रीतिदत्तं तु	नार. ६२७;
प्राणाबाधिके	" १७९९	प्राप्ता देशाद्	नार. ७०३,		अनि. १४६३
प्राणाभिहन्ता	" १०३४		११०३	* " "	कात्या. ६३३
प्राणिभिः क्रिय	मनुः १९०५	*प्राप्तापराध	मनुः १८१२	प्रीतिदत्तं न	" "
*प्राणिहृत्सु म	" १८१०	प्राप्तापराधा	" " ;	*प्रीतिदत्तं हि	" १४५३
प्राणैर्वा एष	वेदाः ७९२		यमः १८३५	*प्रीतिभोगं च	मनुः १७०१
प्राणोपरोधि	नार. १६४३	प्राप्तार्थश्चोत्त	विष्णुः ७१६	*प्रतिथर्थ लोक	" १०५२
प्रातरुत्थाय	भा. १०२८	*प्राप्ते काले कृ	कात्या. ७५५	प्रत्या तु सकृ	नार. १९१३
*प्रातिभाव्यं च	बृह. ६७२;	प्राप्ते नृपति	याज्ञ. १९०९	*प्रत्या दत्तं च	कात्या. १४५३
	कात्या. ६७५	*प्राप्ते भागे च	" "	प्रीत्या दत्तं तु	" "
प्रातिभाव्यं तु	बृह. ६७२;	प्राप्नुयात्ताद	भा. १०३०	प्रीत्या निसृष्ट	" १४५६
	कात्या. ६७५	प्राप्नुयात्साह	कात्या. ६५५,	*प्रत्याऽनुसकृ	नार. १९१३
प्रातिभाव्यं द	कौ. ६८०;	७२९, ८३५, ८५४, १६४९	यमः १११३	*प्रत्या प्रदत्तं	कात्या. १४५३
	बृह. ७०८	प्राप्नुयात्स्वर्ग	वारा. १०७७	*प्रत्याऽभिसृष्ट	" १४५६
प्रातिभाव्यं भु	व्यासः ६३४	प्राप्नुवन्त्यय	बृह. १५५८	*प्रत्या विसृष्ट	" "
प्रातिभाव्यं वृ	मनुः ६६३;	प्राप्नोति तस्य	कात्या. १२२८	*प्रत्या संसृष्ट	" "
	वसि. ६७८	*प्राप्तोयं न वि	कौ. १९०४	प्राप्तोपनीता	भा. ८१९
प्रातिभाव्यमृ	वृह. ६७७,	प्रायशो हि कि	वसि. १२७२	प्रेक्षायामनं	कौ. ८६१
७१५;	याज्ञ. ७२१	*प्रायश्चित्तं चा	मनुः १६२७	प्रेक्षासमाजं	मनुः १०५८
प्रातिभाव्यव	गौत. ६७७	प्रायश्चित्तं तु	भा. १०३०	*प्रेक्षासमाजे	" "
प्रातिभाव्याग	बृह. ६७२;	प्रायश्चित्तं य	वसि. १०२२,	*प्रेक्षासमाजौ	" "
	कात्या. ६७५	प्रायश्चित्तं क	१२७२	*प्रेक्ष्यश्च तमृ	नार. ७२४
प्रातिलोम्यप्र	" १८३३	प्रायश्चित्तवि	नार. १८८४	प्रेतं व्यसन	कौ. ७३५
प्रातिलोम्याप	याज्ञ. १७८४	प्रायश्चित्तीय	भा. १२४३	प्रेतपत्नी ष	वसि. १०२२
प्रातिलोम्यास्त	बृह. १८३२	प्रायश्चित्ते तु	मनुः १३९३	*प्रेतप्रजां प	बौधा. १०२०
*प्रातिलोम्येऽध	याज्ञ. १८७२	*प्रायेण धनि	बृह. ७२५	प्रेतविष्मृत्रो	कौ. ८१७
प्रातिलोम्येन	नार. ११०४;	प्रायेण वा ऋ	" "	प्रेतव्याधिव्य	" १०३८
	विष्णुः १७७०	प्रायेण हि न	वारा. १३२९	प्रेतस्य पुत्राः	" ६७९
" " +	नार. ११०५	*प्रायेज्यं न वि	कात्या. १२२८	प्रेतानां योज	कार्ष्णा. १३५६
प्रातिलोम्ये व	याज्ञ. १८७२	प्रायो दासीसु	" ८३६	*प्रेतायां तु पु	पैठी. १४६३
प्रातिवेशिक	कौ. १०३८	प्रार्थनादभि	संव. १८९१	प्रेतायां पुत्रि	" "
प्रातिवेद्यत्रा	विष्णुः १६०९	*प्रार्थनेऽप्यभि	" "	प्रेतायाः पुत्रि	शंखः १४२९
प्रातिवेद्यानु	मनुः १६२८,	प्रार्थयन्ति ज	भा. १९७८	*प्रेतेषु तु न	नार. ६९७
१९२७; बृह. १६४७		प्रार्थयमाना	कौ. ९०६	प्रेतेषु न तु	" "
*प्रादिशेद्भूमि	मनुः ९३९	प्रवेपा मा वृ	वेदाः १८९३	*प्रेतो मुञ्जातु	वेदाः ९८३
प्रान्या तन्तुंस्ति	वेदाः १०००	प्रासादाग्रैर्वि	वारा. १०७६	प्रेतो मुञ्जामि	" "
प्रापणीयस्त	हारी. ६३६			प्रेत्यभावेऽपि	वारा. १०७६

*प्रेत्येह च सु	मनुः १०५१	फलहेतोर्ह	नार. ७८०	*बन्धुभिः साऽभि	नार. ११००
प्रेत्येह च सु	" "	*फलानां चैव	मनुः १७१८	बन्धुभिश्च त्रि	याज्ञ. १०८३
प्रेषणं गन्ध	बृह. १८८५	*फलानि चाप	गौत. १६५७	बन्धुरदण्डयः	कौ. १०३८
" " +	व्यासः १८८९	*फलाहितम	याज्ञ. ९४३	*बन्धुवर्गह	कात्या. १५७४
*प्रेषध्वेन्मार्गि	याज्ञ. ७४५	फलितं पुष्पि	बृह. १६५३	बन्धुस्तेषां तु	कौ. १६१६
प्रेषितस्याप्र	विष्णुः १६१०	फलेषु हरि	यमः १७६६	बन्धूनन्नेन	शौन. १३६३
*प्रेष्यासु चैक	मनुः १८५५	फलोत्साहावि	जैमि. १४२४	बन्धूनामप्य	कात्या. १४०३
प्रेहामृतस्य	वेदाः ६०५	*फलोपगद्गु	विष्णुः १७९८	*बन्धूनामभा	" १४५९
प्रेष्यासु चैक	मनुः १८५५	*फलोपगम	" १६०९,	बन्धूनामवि	" १५७४
प्रोक्तं तु छिन्न	नार. ९१९	फलोपभोग	" १७९८	बन्धूनाहूय	तृगौ. १३७२
*प्रोक्तः स द्विगु	" ९१७	*फलोपभोग्य	" "	बन्धुवभावे तु	प्रजा. ७१५
प्रोक्तेन चैव	भा. १२४४	फल्गुद्वयक	" "	*बन्धुवभावेऽथ	" "
प्रोक्षणीयानि	शुनी. १११९	फालं च तन्दु	कौ. १६८८	*बन्धुवभावेऽपि	" "
प्रोत्साहकः स	पैठी. १६५३	फालशुद्धिं प्र	स्कन्द. १९६५	बभूवोद्दाल	भा. १०२७,
प्रोषितपति	कौ. १८४९	फालाहतम	" १९६७	बर्हिः कुशम	१२८४
प्रोषितपत्नी	वसि. १०२२	बजस्तान्त्सह	याज्ञ. ९४३	बलं संजाय	शौन. १३६३
प्रोषितस्य तु	कात्या. १२०१	बतो बतासि	वेदाः १८४०	बलाविशेषे	मनुः १९३१
*प्रोषितस्य मृ	" ७१२	*बध्नीयादथ	" ९७८,	बलाविशेषे	आप. १९१८
प्रोषितस्य वा	कौ. १२००,	बध्नीयादम्भ	१८३६	बलाविशेषे	बौधा. १०१९;
	१९५०	बध्नीयादम्भ	कात्या. १६४९	बलाविशेषे	वसि. १०२१
*प्रोषितस्य सु	कात्या. ७१२	बध्नीयादम्भ	" "	बलाविशेषे	कात्या. ८५३
*प्रोषितस्य हि	" १२०१	बध्नीयादम्भ	" "	बलाविशेषे	नार. ७६४
*प्रोषितस्याग	" ७१२	बध्नीयादम्भ	" "	बलाविशेषे	मत्स्य. १८९२
प्रोषितस्याम	" "	बध्नीयादम्भ	याज्ञ. १७३६,	बलाविशेषे	" "
प्रोषितस्वामि	" १८८८	बध्नीयादम्भ	१७३७	बलाविशेषे	कात्या. ६५५
प्रोषिते तत्सु	" ७१२	बध्नीयादम्भ	" १७३६	बलाविशेषे	वसि. १०२१
प्रोषिते त्ववि	मनुः १०६०	बध्नीयादम्भ	कौ. ८०८	बलाविशेषे	बृह. १३५५
प्रोषितो धर्म	" १०६१	*बन्दीग्रहास्त	याज्ञ. १७३६	बलाविशेषे	याज्ञ. ८२३
प्रोषेशया व	वेदाः ९७३	बन्धं च दद्या	कौ. १०३५	बलाविशेषे	नार. १९७६
प्रोषेशयास्त	" ९९८	बन्धं यथा स्था	हारी. ६३५	बलाविशेषे	यमः ६६०
प्रोष्य प्रत्याग	शंखः ७७१	बन्धकस्य ध	बृह. ६५२;	बलाविशेषे	नार. ८२७
*फलं चान्यकृ	नार. १७४५	बन्धक्रीपोष	कात्या. ६५८	बलाविशेषे	बृह. १५८१
फलं त्वनाभि	मनुः १०७४	*बन्धके द्विगु	कौ. ८६३	बलाविशेषे	वेदाः ८१२
फलं पुष्पं च	कात्या. ९६०	बन्धनं ताड	बृह. ३५२	बलाविशेषे	नार. १९४०
फलपुष्पं च	नार. ९४६	*बन्धनागारा+	मासो. १९७०	बलाविशेषे	कौ. १९२४
*फलपुष्पोप	वसि. १७९५	बन्धनानि च	कौ. १६९०	बलाविशेषे	भा. १०३२
फलभागं यस्य	नार. ११०२	*बन्धभावे तु	मनुः १९३०	बलाविशेषे	बृह. १८८५
*फलभाङ्गिनिय	मनुः १०७४	बन्धहस्तस्य	प्रजा. ७१५	बलाविशेषे	" "
*फलभुक्तस्य	नार. ११०२	बन्धामिविष	बृह. ६५१	बलाविशेषे	" "
फलभुक् प्र	लहा. १९७५	*बन्धुदत्तं च	" १६४७	बलाविशेषे	नार. ६७०
*फलभोगद्गु	विष्णुः १७९८	बन्धुदत्तं त	कात्या. १४५९	बलाविशेषे	याज्ञ. ६६७
फलभोग्यं पू	बृह. ६५२;	बन्धुदत्तं तु	याज्ञ. १४४४	बलाविशेषे	शंखः १२८३;
	कात्या. ६५८	बन्धुनापह	कात्या. १४५९	बलाविशेषे	मनुः १३२१
फलमूलाश	वारा. १०७६	बन्धुनोत्पद्यो	" १५७४	बलाविशेषे	विष्णुः ६६२;
फलमूलोद	नार. १६४२	बन्धुभिः सा नि	कौ. १२८८	बलाविशेषे	नार. ६७०
फलहरित	गौत. १६५७		नार. ११००	बलाविशेषे	याज्ञ. ६६७

*बहवो जात	बृह. १५१८	बाधां कुर्युर्ध	बृह. ८७४	बीजस्य चैव	मनुः १०७०
बहवो ज्ञात	" "	बाधकाले तु	" ८७२	*बीजस्यैव च	" "
*बहवो यद्य	याज्ञ. १८७८	बाधवादप्र	नार. ११२९	*बीजाच्चैव हि	" "
बहिरालोक	भा. १०२९	बाल आषोड	" ६९५	*बीजापचारं	नार. ९४८
बाहिर्मामस्थ	कौ. १८४९	*बालदायग	मनुः १९५१	बीजायोवाह्य	याज्ञ. ८९२
बाहिवर्णेषु	देव. ११९४	*बालदायाग	" "	बीजिनश्च	गाँत. १०११
बहुगुणही	कौ. ८७८	बालदायादि	" "	बीजिने तु तृ	प्रजा. ९६१
बहुदक्षिणे	वेदाः १९८१		अपु. १९६२	*बुद्धिपूर्वं च	आप. १८४३
*बहुधाऽन्नभृ	बृह. ८३५	*बालधात्रीं म	कात्या. ८३८	बुद्धिपूर्वं तु	" "
*बहुधाऽर्थकृ	" "	*बालधात्रीं स्व	" "	बुभुक्षितस्य	याज्ञ. १७४४
बहुधाऽर्थभृ	" "	बालधात्रीम	" "	*बृहत्त्वे द्विगु	बृह. १७९०
*बहुना यद्य	याज्ञ. १८७८	*बालपुत्रादि	" ७११	बृहन्मित्रस्य	वेदाः ९७६,
बहुपत्नीकृ	अनि. १११८	बालपुत्राधि	" "		१८३६
बहुपशोही	गाँत. १६६०	बालपुत्रासु	अपु. १९६२	बृहस्पतिः प्र	" १००१
बहुपुत्रेण	शौन. १३७०	बालपुत्रे मृ	कात्या. १२०१	बृहस्पतिना+	" १००३
बहुपुरुष	कौ. १४३०	*बालप्रमृदा	नार. ८००	बृहस्पतिप्र	भा. १०३३
बहुभार्यासु	भा. १०३०	बालमृदास्व	" "	बृहस्पतिर्म	वेदाः १००१
बहुभिः साधु	विष्णुः ८५९	बालया वा यु	मनुः १०५८	बृहस्पतिस	कौ. ७७२
बहुभिर्भुक्त	व्यासः १८८९	बालवद्वृद्ध	भा. १०२९	बेकनाटाः ख	नि. १९७१
बहुमूल्यं य	बृह. ६५१	बालवृद्धातु	मनुः १७०१	*बोद्धव्यं तद्ग	नार. १७५४
*बहुमूल्यो य	" "	बालसंवर्ध	बृह. ११०६	ब्रह्म क्षत्रं च	मनुः १९३१
बहुरस्यस्य	कात्या. १५२४	*बालस्त्रीब्राह्म	मनुः १६३२	ब्रह्मक्षत्रिय	बृह. १२५१
बहुषु प्रत्या	कौ. १०४०	बालाधिष्ठित	कौ. १६२१	ब्रह्मगवी प	वेदाः १६००
बहूनां कन्या	" १८४९	बालानपि च	भा. १९८६	ब्रह्मर्ध्नं च सु	बृहा. १६५३
बहूनां तु गृ	कात्या. ९५७	बालानाथस्त्री	विष्णुः १९५०	ब्रह्मणे ये स्मृ	स्कन्द. १९६६
बहूनां भव	बृह. १७६०	बालामप्राप्त	भा. १९७१	ब्रह्मणे वा कृ	व्यासः ११११
*बहूनां भुज	मत्स्य. ८५५	बालाश्चर्मप	नार. १९७६	*ब्रह्मणो वा कृ	अग्नि. १११६
बहूनां भ्रातृ	भा. १९८४	बालिकाक्षत	आदि. १३८४	*ब्रह्मणो वाऽथ	" "
बहूनां यद्य	याज्ञ. १८७८	बालिशजाती	कौ. ७३७,	ब्रह्मचर्येण	वेदाः १०००
बहूनां व्रज	मत्स्य. ८५५		१९०४	ब्रह्मचारिवा	विष्णुः १६११,
बहूनां संम	बृह. ७८५	बाले यातरि	" १६२१		१९४४
बहूनामेक	हारी. १२६४;	बालययौवन	विष्णुः १०२३	ब्रह्मचारी च	नार. ८२६;
	वसि. १२७२	बाल्ये पितुर्वे	मनुः १०५९	वेदाः ८४१, १८३९	
* " "	मनुः १२९०,	*बाल्ये पितुव	" "	ब्रह्मचारी व्र	देवी. १९४३
	१२९३	बाहुग्रीवाने	याज्ञ. १७८१	ब्रह्मचार्येव	याज्ञ. १०७९
बहूनामेक	कौ. १८५०	बाहुभ्यां तर	वसि. १९४४	ब्रह्म चैव ध	मनुः १९३०
बह्माक्षित्वं दि	भा. १०२९	बाह्याश्च मैत्रीं	भा. ८६१	ब्रह्मणस्त्वं सु	स्कन्द. १९६६
*बह्मिनां द्वाद	वसि. १२७२	बाह्येषु तु प्र	कौ. १६८९	ब्रह्मणस्पते	वेदाः १०००
बह्मिनामेक	हारी. १२६४;	*बिभृयात्त्वैक	नार. ११९८	ब्रह्मणाभिः सं	" ८५७
	वसि. १२७२; बृह. १३४८;	बिभृयादानृ	मनुः ८२०,	*ब्रह्मदायं ग	बृम. १२५२
	बृ. १३६२; संप्र. १३८४		१९२७	ब्रह्मदायाग	" "
बह्मिषु चैक	मनुः १२४५	बिभृयाद् वे	नार. ११९८	ब्रह्मवादिनो	वेदाः ११९५
बह्व्यः समाश	बृह. १२२३	*बिभृयाद् वै	" "	ब्रह्मसोमार	कौ. ९३०
बाणक्षेपस्त	स्कन्द. १९६७	बिभेमि कर्म	भा. ८६०	ब्रह्मस्वं तु वि	वसि. १४७०
बाधकं च य	नार. ८७१	बिम्बविहार	कौ. १६१७	ब्रह्मस्वं पुत्र	बौधा. १४६९
*बाधनं च य	" "	बजिप्रहणा	विष्णुः १४७०	ब्रह्महत्यां च	वसि. ६०९

ब्राह्महत्या वा	वेदाः १६०१
ब्राह्महत्यायै	,, १६००
२ " " +	,, १६०१
ब्राह्महा च सु	मनुः १६२७
ब्राह्महा वा कृ	अग्निः १११६
ब्राह्मा चेदस्त	वेदाः ९९८,
	१८३९
ब्राह्मणं यत्र	,, १६००
ब्राह्मादिषु वि	नार. १०९६
ब्राह्मापरं यु	वेदाः १००१
ब्रह्मैव विद्वा	,, १२५९
ब्रह्मैव संनि	मनुः १९३१
ब्राह्मणं चतु	कौ. ८१७
ब्राह्मणं तमः	,, १६१९
ब्राह्मणं पाप	,, १६८७
ब्राह्मणः क्षत्रि	भा. १२४३
*ब्राह्मणः परी	आप. १६०५
ब्राह्मणः प्रच	भा. ८१८
*ब्राह्मणः प्रति	याज्ञ. ७७८
*ब्राह्मणः प्राति	,, १६३५
ब्राह्मणः शाक	अपु. १७६६
ब्राह्मण एव	वेदाः ९९९,
	१८३९
ब्राह्मणक्षत्रि	वसि. १०२२,
	१८४६; नार. १०९३;
कौ. १२८८; मनुः १३९६,	
	१७७८
ब्राह्मणतश्चै	कौ. ८६२
*ब्राह्मणधनं	विष्णुः १४७०
ब्राह्मणप्रभु+	भा. १३९१
ब्राह्मणप्राति	याज्ञ. ७७८,
	१६३५
ब्राह्मणमधी	कौ. १०३९
ब्राह्मणमपे	,, १६२०
ब्राह्मणराज	गौत. १७६९
ब्राह्मणवर्ज	विष्णुः १२४०
ब्राह्मणश्वेद	वसि. १९४९
ब्राह्मणश्वैव	नार. १७८७,
	१९३९
ब्राह्मणसुव	वसि. १६६८
ब्राह्मणस्तु क्ष	गौत. १७६९
ब्राह्मणस्तु नि	मनुः १९५६
ब्राह्मणस्तु प	याज्ञ. ७२३
ब्राह्मणस्तु वि	अग्नि. ७३१
ब्राह्मणस्तु स	शंख. १२८१
ब्राह्मणस्य कु	पद्म. १३७६

*ब्राह्मणस्य च	नार. ७०४
" "	विष्णुः १२४०;
मनुः १७२१; नार. १७५२	
ब्राह्मणस्य तु	,, ७०४,
	१९३८
* " "	कात्या. ८३६;
	शंख. १६७२
ब्राह्मणस्य ब्र	बौधा. १६०६
*ब्राह्मणस्य ब्रा	विष्णुः १२४०
ब्राह्मणस्य भ	भा. १२४३
ब्राह्मणस्य रा	गौत. १२३८
ब्राह्मणस्य व	भा. १२८६
* " "	मनुः १८५८
ब्राह्मणस्य वि	,, १७२३
ब्राह्मणस्य वै	कौ. १२८८
ब्राह्मणस्य स	,, १६८७
ब्राह्मणस्य हि	कात्या. ८३६
ब्राह्मणस्याधि	गौत. ११२३
ब्राह्मणस्यान	कौ. १२४५
ब्राह्मणस्यानु	नार. १०९३;
	मनुः १२४६
ब्राह्मणस्याप	नार. १९३६
*ब्राह्मणस्याभि	गौत. १९४८
*ब्राह्मणस्यैव	नार. १५१२
ब्राह्मणस्वं च	पिता. ६३४
ब्राह्मणस्वं न	मनुः १७२६
ब्राह्मणातिक	बृह. १८३२
ब्राह्मणादित्र	शौत. १३६५
ब्राह्मणानां तु	कौ. १२४५
ब्राह्मणानां शु	स्कन्द. १९६६
ब्राह्मणानां स	शौत. १३६५
ब्राह्मणानुप	नार. १९३६
*ब्राह्मणान्प्राति	याज्ञ. ७७८
ब्राह्मणाय च	भा. १९७६
ब्राह्मणाय तु	नार. १९४०
ब्राह्मणायैव	,, १५१२
*ब्राह्मणार्थं च	,, "
ब्राह्मणार्थस्य	,, "
ब्राह्मणार्थे ग	बौधा. १६०७
ब्राह्मणार्थो ब्रा	विष्णुः १४७०
ब्राह्मणा लिङ्गि	मनुः १९२७,
	१९४६
ब्राह्मणा हि म	भा. १२४४
*ब्राह्मणी तु य	मनुः १८६४
ब्राह्मणी यद्य	,, "
ब्राह्मणी क्षत्रि	भा. १२४३

ब्राह्मणी तद्	मनुः १४४०
ब्राह्मणी तु भ	संम. १४६३
ब्राह्मणी त्वेव	भा. १२४४
ब्राह्मणेभ्यः क	विष्णुः १६७१
*ब्राह्मणेभ्यस्तु	नार. १९४०
ब्राह्मणे शंत	विष्णुः १६७०
ब्राह्मणे साह	मनुः १७७८
ब्राह्मणे द्विप	भा. १९८४
*ब्राह्मणे धर्मा	वसि. १९२०
ब्राह्मणे नाप	नार. १७५२,
	१९३६
ब्राह्मणेऽपि नि	,, १९६१
ब्राह्मणेऽपि स्व	,, १७८७
*ब्राह्मणे लिङ्गि	मनुः १९४६
*ब्राह्मणे वेद	वसि. १९२०
ब्राह्मण्यं ब्राह्म	नार. १९३६
ब्राह्मण्यां क्षत्रि	भा. १२८७
ब्राह्मण्यां ब्राह्म	,, १२४४
*ब्राह्मण्यां यद्य	मनुः १८५९
ब्राह्मण्यां लक्ष्य	भा. १२८७
ब्राह्मण्याः प्रथ	,, १२४४
ब्राह्मण्याः शिर+	वसि. १८४५
ब्राह्मण्याः सद	भा. १२४४
ब्राह्मण्यामगु	कौ. १८५०
ब्राह्मण्यामपि	नार. ११०५
ब्राह्मण्यास्तद्	भा. १२४३,
	१४२९
ब्राह्मण्येकान्त	नार. ११०५
ब्राह्मण्यैतानि	भा. १२४४
ब्राह्मण्यैवाप	मनुः १४३९
ब्राह्मण्यस्तु प्रथ	नार. १०९८
ब्राह्मण्यस्तु च	विष्णुः १४२८;
	नार. १४५०
*ब्रूयात् सर्वं वा	,, १६४४
ब्रूयात् स्वयं वा	,, "
ब्रूहि तात कु	भा. १२८६
ब्रूहि वर्ण त्व	,, ८४०
भक्तं तेभ्यो द	गौत. १६६३
भक्तदासश्च	नार. ८३०
भक्तसंविभा	कौ. १९२४
भक्तस्यार्थं कृ	कात्या. ७१३
*भक्तस्योत्क्षेप	नार. ८६२
भक्तस्योपेक्ष	,, "
भक्तां पतिव्र	नार. १०७६
*भक्ताच्छादन	बृह. ८५२
भक्ताच्छादय	,, "

भक्तापचये	आप. १६६५	भगो अयमा	वेदाः ९८५	भर्तुः प्रतिनि	बौधा. १०१९५
*भक्तावकाश	मनुः १६९७	भगो गोषु प्र	,, १००३	भर्तुः प्रीतिक	मनुः १०५७
,, ,,	नार. १७५६	भग्नोत्सृष्टकं	कौ. १६१९	भर्तुः शरीर	दक्षः १११५
भक्तावकाशा	याज्ञ. १७४२	भग्नोत्सृष्टानां	,, ९३०	भर्तुः शुश्रूष	मनुः १०५४
भक्षयित्वा नि	कौ. ९०६	*भङ्गाक्षपाप	नार. १६४२	भर्तुः सकाशा	वारा. १०७५
*भक्षयित्वा प्र	याज्ञ. ९१३	भङ्गाक्षपाव	,, ,	भर्तुः समान	कात्या. १४५३
भक्षयित्वोप	विष्णुः ९०५;	*भङ्गक्षपोप	,, ,	भर्तुः स्वाम्यं त	विष्णुः १०२३
	याज्ञ. ९१३	*भङ्गक्षपोऽस	,, ,	भर्तुः स्वाम्यं तु	कात्या. १४५५
*भक्षितं चापि	नार. ८३१	भजेरन्यैतृ	मनुः ११४९	*भर्तुः स्वाम्यं ध	,, ,
भक्षितं सोद	कात्या. ७५४	भजेरन् भ्रातृ	कात्या. १५७३	*भर्तुः स्वाम्यं भ	,, ,
* ,, ,	व्यासः ७५६	भजेरन्मातृ	मनुः १४३२	*भर्तुः स्वाम्यं स	,, ,
*भक्षितस्यापि	नार. ८३२	भट्टादित्यस्य	स्कन्द. १९६७	*भर्तुः कामेन	,, ७१४
*भक्षिते सोद	कात्या. ७५४	भद्रं भल त्व	वेदाः ९८८	*भर्तुः अनुज्ञ	शंखः १०२५
,, ,	व्यासः ७५६	भद्रा वधूर्भ	,, ९७९	भर्तुः रथाय	भा. १९७१
भक्ष्यं वा यदि	भा. १०२८	*भयकारणं	वसि. १९२०	*भर्तुः रथे कृ	कात्या. ७१३
*भक्ष्यभोज्यप्र	मनुः १६९६	भयकारण्य	,, ,	भर्तुः रादेश	,, ११०९
भक्ष्यभोज्याज्ञ	नार. १९१३	भयत्राणाय	कात्या. ८०५	भर्तुः स्व तु	स्मृत्य. १३७४
*भक्ष्यभोज्याप	मनुः १६९६	भयवर्जित	,, ९५८	*भर्तुः ब्रह्मे य	बृह. ७५१
भक्ष्यभोज्योप	,, ,	*भयवर्जिता	,, ,	भर्तुः धनम	व्यासः ११११
	१९२९	भयाद्वा पात	स्कन्द. १९६६	भर्तुः धनह	बृह. १५१५
*भक्ष्यैर्वा यदि	नार. १८८१	भयोपधाभि	नार. १७५२	* ,, ,	कात्या. १५२१
भगं गुरुत	विष्णुः १६०९,	भरणं क्लीबो	वसि. १३८९	भर्तुः निष्कम	भा. १०२९
	१८४७	भरणं चास्य	शंखः १४७३;	भर्तुः भाग्यं तु	वारा. १०७५
भगतोर्थान्त	भा. १०३०		नार. १५५३	भर्तुः स्व वध	नार. १०९९
भगमस्या व	वेदाः ९९६	*भरणं वास्य	शंखः १४७३	*भर्तुः गोत्रं प	कात्या. १११०
भगलिङ्ग म	भा. १०३०	भरस्व पुत्रं	भा. १२८८,	भर्तुः गोत्रं स	,, ,
भगवन्सर्व	,, १०२८		१९८५	भर्तुः दायं मृ	,, १४५६,
भगस्ततक्ष	वेदाः १००१	भरासः कारि	वेदाः ८११		१५२०
भगस्ते हस्त	,, ,	*भर्तरि प्रव	विष्णुः १०२३	भर्तुः ब्रह्मे य	बृह. ७५१
*भगस्त्वेतो न	,, ९८३	*भर्तरि प्रीते	,, ,	भर्तुः भ्रातृपि	याज्ञ. १०८३
भगस्य नाव	,, ९९८	भर्तरि प्रोषि	,, ,	भर्तुः हिते य	बौधा. १०२०
भगस्य भजा	,, १००८	भर्तुर्वैव प्र	विध. १११९	भर्तुः हीना च	दक्षः १३५२
भगिनी मात	बृह. १६५३	भर्तुव्याः स्युः कु	नार. १४०१	भर्तुः ऽपि या वि	अपु. १९७९
*भगिनीभ्रातृ	बृह. १७८९	भर्तुव्योऽयं त्व	भा. १९८५	भर्तुः तच्च ध	भा. १४२९
भगिनीमातृ	,, ,	भर्तुः भार्या रा	,, १२८५	भर्तुः पत्नी स	बृह. ११०६
भगिनीर्वा अ	वेदाः १३८५	भर्तुः द्विष	कौ. १०३५	भर्तुः पिता सु	,, ,
भगिनीशुल्कं	गौत. १४२६;	भर्तुः नानु	वारा. १०७५,	भर्तुः पुत्रेण	कात्या. ७१३
	विष्णुः १४२८		१०७६	भर्तुः प्रतिश्रु	,, १४५८
*भगिनीशुल्कः	गौत. १४२६	भर्तुः पुन	शाता. १११६	भर्तुः प्रीतेन	नार. १४४८
भगिन्यश्च तु	बृह. १४६२	भर्तुः लब्ध	मनुः १८६५;	भर्तुः सा संस्क	ब्रह्म. १११८
भगिन्यश्च नि	याज्ञ. १४१९		अपु. १८९१	भर्तुः अवतोऽनुन	कौ. १०३५
भगिन्यां शत	व्यासः ८०६	भर्तुः रमनु	वारा. १०७६	भर्तुः भवन्तं तेऽनु	भा. १३९१
भगिन्याः शत	,, ,	भर्तुः किल प	,, १०७५	भर्तुः पित	,, ८६०
भगिन्या आप्र	वसि. १४१६,	भर्तुः पित्रोः स	कात्या. १४५३	भर्तुः स्वभर्तुः	वारा. १०७७
	१४२७	भर्तुः पुत्रं वि	मनुः १०७०		
भगिन्यो बान्ध	कात्या. १४५९	भर्तुः पुनाति	व्यासः ११११		

अवेत्तथाऽऽच	शुनी. १११९	भार्यातिक्रमि	विष्णुः १६१२	भिन्ने पणे तु	याज्ञ. १७३४
*अवेत्समांशः	बृह. १२५१	*,, ,,	कात्या. १६५०	भिन्नोदराणां	विष्णुः १५४२
अवेत्समांशो	,, ,,	*भार्या दासश्च	मनुः ८२२	भिया देयम्	वेदाः ७९२
अवेदेकस्य	शुनी. ८५६	भार्यापतीनां	भा. १०३१	भिषड्मिथ्याच	याज्ञ. १७३२
असन्मे अम्ब	वेदाः ९८६	भार्या पुत्रश्च	मनुः ८२२, १३९३, १८१२, १९२८;	भिषजः प्राणा	कौ. १६७६
अन्ना माता पि	भा. १२८८, १९८५		यमः १८३५	भिषजो द्रव्य	व्यासः १६५१
अस्मपङ्कुर	याज्ञ. १८१४	भार्या पुत्राश्च	अपु. १९७४	भीतमत्तोन्म	बौधा. १६०७
*अस्मादिना प्र	बृह. १८३०	भार्या पुत्रोऽथ	भा. १९७८	भूमि जाया वा	वेदाः १८३९
,, ,,	व्यासः १८३४	भार्यापुरोहि	मनुः १९६९	भुक्तभाव्याश्च	बृह. ८७२
*अस्मादिभिश्चा	नार. १८२४	भार्यामपत्य	भा. १०३१	भुक्ताधिर्न व	गीत. ६०८
अस्मादिभिश्चो	,, ,,	भार्या मूलं त्रि	,, १०२६	*भुक्तावकाशा	याज्ञ. १७४२
*अस्मादीनां क्षे	बृह. १८३०	भार्यायां जनि	,, ,,	भुक्ते चारार	बृह. ६५१
अस्मादीनां प्र	,, ,,	भार्यायां रक्ष्य	मनुः १०४६	*भुक्ते त्वसार	,, ,,
*,, ,,	व्यासः १८३४	भार्यायां व्यभि	भा. १०३१	*भुक्ते वाऽसार	,, ,,
*अस्मादीनामु	नार. १८२४	भार्याया भर	,, १०२६	भुक्त्वा नयेद	शुनी. १११९
भागं तुरीय	हारी. १९८२	भार्याया व्यभि	हारी. १०१६, १३८७	भुज्यतेऽन्यैर	अनि. १९४३
भागं विद्याध	नार. १२२१	भार्याया व्रत	भा. १०२९	भुञ्जीत स्त्रिय	कौ. १८५०
भाग एव हि	लहा. १५८८	भार्याया पूर्वे	मनुः १०७५	भुञ्जीतामर	कात्या. १४५६, १५२०
*भागो कर्त्तव्य	मनुः १२१०	भार्यायै कथाप	,, १६२६	भुव इति वा	वेदाः १००६
*भागो यद्विगु	बृह. ६३१	भार्यार्थमपि	बौधा. १६०७	भुतं च भवि	,, ८४२
भागो यवीय	मनुः १२१०	भार्यावन्तः कि	भा. १०२६	भुतिकामर्न	मनुः १०५३
*भाजनस्थम	याज्ञ. ७४५	भार्यावन्तः प्र	,, ,,	*भूतिभोगं च	,, १७०१
भाटं न दद्या	वृम. ८५५	भार्याऽव्यभिचा	लहा. १५२७	भूभागलक्ष	बृह. ९५०
*,, ,,	मत्स्य. ,,	*भार्या शिष्यश्च	मनुः १८१२	भूमावप्येक	मनुः १०७१
*भाटचारण	स्मृत्य. ७१५	भार्यासुतवि	बृह. १५१७	*भूमिं गृहं च	प्रजा. १५६१
भाण्डं व्यसन	नार. ८५०	*भार्यासुतावि	,, ,,	भूमिं गृहं चा	,, ,,
भाण्डपिण्डव्य	,, ७८१	भार्या स्नुषा च	नार. ७०३	भूमिं गृहं त्व	,, ,,
भाण्डपूर्णानि	मनुः १९२७, १९४५	भार्या स्नुषा प्र	,, ७०४	*भूमिः शतं प	याज्ञ. ९१३
भाण्डवाहक	कात्या. १९७५	भार्याैवान्वेति	भा. १०२६	*भूमिच्छन्नानि	मनुः ९३४
*भाण्डारकोश	मनुः १६९७	भावसाध्यत्व	अनि. ११६७	*भूमेर्दशाहे	कात्या. ८९६
भाण्डावकाश	,, ,,	भावितं चेत्प्र	कात्या. १२२९	भूमेर्दशाहो	,, ,,
	१९२९	भिक्षुकवैदे	कौ. १६२०	भूमौ च अस्म	भा. १०३०
भारद्वाजीपु	वेदाः १९८२	भिक्षुकान् कु	,, १६७६	भूय आरोप	स्कन्द. १९६६
*भारवाहोऽध	नार. ८२८	भिक्षुका बन्दि	मनुः १८५३	भूयसा वस्न	वेदाः ८७८
,, ,,	बृह. ८३५	भिक्षुकी वा मि	कौ. ८६३	भूयस्तेनापि	भा. १२४४
भार्या तथा व्यु	भा. १०२७, १२८५	भिक्षुकोऽप्यथ	मत्स्य. १८९२	भूयस्त्वसंस्कृ	विष्णुः १२७९
	,, १०२६, १९८४	भिक्षुक्यन्वाधि	कौ. १०३६	भूयानतोऽपि	स्कन्द. १९६५
भार्या पतिः सं	,, ,,	भित्त्वा गृहं गृ	बृह. १७६०	भूयानस्याक्षत्रि	भा. १२४४
		भित्त्वा वधः	कौ. १६९०	भूयो दायवि	देव. १२०३
भार्या रक्षत	पैठी. १११५	भिन्नगोत्राः पृ	ब्रह्म. १३७४	भूयो भूयोऽपि	भा. १२४४
भार्याः कार्याः स	शंख. १०२४	*भिन्ननासौष्ठ	बृह. १८८७	भूरि द्वे अच	वेदाः ९६८
*भार्याः सजाती	,, ,,	भिन्नानामतु	भा. १९८३	भूरिति महि	,, १००६
*भार्यातिक्रम	मनुः १६२६	भिन्ना विमन	,, ८६१	भूर्या पिताम	याज्ञ. ११७५
,, ,,	कात्या. १६५०	*भिन्ने पणे च	याज्ञ. १७३४	भूर्हीनमूल्या	कात्या. ८९८

भूषणैर्भेष	लिङ्ग. १३७६	भेषजस्नेह	याज्ञ. १७२९	*भ्रातृपितृव्य	कात्या. १२२९
भृगुं द्विसित्वा	वेदाः १६००	भैक्षहेतोः प	नार. १९३६	भ्रातृपुत्रश्च	स्मृत्य. १३७३
*भृतकः अपू	विष्णुः ८४३	भैषज्येन म	कौ. १६१८	भ्रातृभार्याणां	शंखः १३९०,
भृतकविना	" "	भोक्ता कर्मफ	कात्या. ६५५		१४७३
भृतकश्चापू	" "	*भोक्तुं तत्स्वय	देव. १४६१	*भ्रातृभार्यास्तु	" १३९०
भृतकस्तु न	बृह. ८५३	भोक्तु रक्षयि	कण्व. १४६२	*भ्रातृभिर्भर	नार. ११९८
*भृतकस्त्यज	विष्णुः ८४३	भोक्तुमर्हति	कात्या. १५२३	भ्रातृभिस्तद्वि	" १२२१
भृतकस्त्रिवि	नार. ८२८	भोक्त्री च स्वय	देव. १४६१	भ्रातृभ्योऽश्नं च	स्मृत्य. १४२२
भृतानां वेत	" ८४८	*भोक्त्री तत्स्वय	" "	भ्रातृमातृपि	मनुः १४३१;
*भृताय वेत	" "	*भोक्तृयेतत्स्वय	" "		कात्या. १४५२
भृतावनिश्चि	" ८४९	भोगं तु म आ	वेदाः १००६	* " "	नार. १४४९
भृतिं गृहीत्वा	" "	भोग एव तु	श्रुया. १५८८	भ्रातृषु प्रवि	संप्र. १५२९
भृतिं गृह्य न	अपु. १९७५	भोगलाभस्त	बृह. ७२६;	भ्रातृणां जीव	व्यासः ११४२,
भृतिं न भरा	वेदाः ८४१		कात्या. ७३०	११९९;	शंखः ११९५
भृतिमर्धप	याज्ञ. ८४७	*भोगलाभोऽथ	बृह. ७२६	भ्रातृणां यस्तु	मनुः १२१२
भृतिमेताव	शुनी. ८५६	भोगाधिकं च	भार. ६६०	*भ्रातृणां यस्य	" "
भृतिरुक्ता तु	" "	*भोगाय द्विगु	बृह. ६३१	भ्रातृणामथ	याज्ञ. ७२१
भृतिषड्भाग	नार. ८५०	*भोगो नश्यत	भार. ६६०	*भ्रातृणामपि	" "
भृतिस्तुष्टया प	बृह. ८०३	भोगो नास्त्येवा	" "	भ्रातृणामप्र	शंखः १४७३;
भृतिहानिम	" ८५३	भोगो यद्विगु	बृह. ६३१		नार. १५५३
भृतोऽनार्तो न	मनुः ८४४	*भोगो यो द्विगु	" "	भ्रातृणामवि	मनुः १२१४;
*भृतो नार्तो न	" "	*भोग्याधिक्यं च	भार. ६६०	नार. १५७९;	भा. १९८४
*भृतो नार्तो यो	" "	भोग्याधिरपि	गौत. ६३५	भ्रातृणामेक	विष्णुः १२७९;
*भृत्यशक्त्यनु	नार. ८२८	भोजनान्यथ	भा. ८६०	मनुः १२९०	
*भृत्यस्तु त्रिवि	" "	*भोज्यान्नः प्रति	नार. ८३३	भ्रातृपुत्रांश्च	भा. १९८६
भृत्यातिथिशे	वेदाः ८१४	*भोज्यान्नश्च प्र	" "	भ्रातृद्रव्यस्य स	वेदाः ९७२
*भृत्या तुष्टया प	बृह. ८०३	भोज्यान्नोऽथ प्र	" "	*भ्रात्रा दत्तं पि	नार. १४४९
*भृत्यानां वेत	नार. ८४८	*भोज्यान्नोऽप्यप्र	" "	भ्रात्रा पितृव्य	कात्या. १२२९
*भृत्यानां कैत	" "	*भ्रंशश्चेन्मार्गि	याज्ञ. ७४५	*भ्रात्रा प्रीतेन	नार. १४४८
मृत्या भवन्ति	मनुः १६३१	*भ्रष्टश्चेन्मार्गि	" "	भ्रूणैः भेष	वेदाः १६०२
मृत्याय वेत	नार. ८४८	भ्रातरश्च पृ	श्रुय. १५८८	भ्रूणहत्यां वा	" १६०३
मृत्यास्तदनु	यमः १९४३	भ्रातरस्तेऽपि	कात्या. १५८२	भ्रूणहत्यामे+	" १६०३
*भृत्येभ्योऽनुस्म	" "	भ्रातरि चैवं	गौत. १०१४	भ्रूणहत्याया	" "
भृत्येभ्योऽश्नं स्म	" "	भ्रातरो ये च	मनुः १५४४	भ्रूणहत्यायै+	" "
भृत्यो वेतनं	विष्णुः ८४३	भ्राता तस्यानु	भा. १९८३	भ्रूणहत्या वा	" "
*भृत्योऽनार्तो न	मनुः ८४४	Xभ्राता भरते	नि. ११४३	भ्रूणहत्यास	भा. १०२७,
भृशं दुःखप	भा. १९७८,	भ्राता वा जन	कात्या. १५२२		१२८५
	१९८५	भ्राता वा भ्रातृ	बृह. १५२०	भ्रूणानि ताव	वसि. १०३१
भृशं न ताड	नार. ८२६	भ्राता शक्तः क	नार. ११९८	भ्रूणश्चेन्मार्गि	याज्ञ. ७४५
भेदं चैषां नृ	याज्ञ. ८६९	भ्रातुः पुत्रो मि	श्रुय. १३५५	भ्रूणोपनिषा	कौ. ७३६
*भेदमे चैष	मनुः १८०७	भ्रातुः संतान	यमः १११४	मंहिष्ठो अर्थः	वेदाः ८११
भेदमूलो वि	भा. ८६१	भ्रातुः सकाशा	कात्या. १४५३	Xमगन्दः कुसी	नि. ६००
भेदाच्चैव प्र	" "	*भ्रातुः सकाशे	" "	मघासु हन्य	वेदाः १०००
भेदाद्विनाशः	" ८६०	भ्रातृज्यैष्ठ्यस्य	मनुः १०६४	मङ्गलं गृह	भा. १०२९
भेदे गणा वि	" ८६१	भ्रातृभार्या च	भा. १९८४	मङ्गलाचार	विष्णुः १०२३
भेदेनोपेक्ष	बृह. ७५१	भ्रातृदत्तां पि	नार. १४४९	मङ्गलादेश	मनुः १६९३,

मङ्गलार्थ स्म	मनुः १०५९
मङ्गलैर्बहु	भा. १०२८
मटनीहते	वेदाः १०१०
मणयः पद्म	नार. ८८८
मणिगान्धर्व	प्रजा. ८९९
*मणिभाश्वाश्च	" "
मणिमुक्ताप्र	कात्या. ६३२;
नार. १२१९; शुनी. १९८८	
" "	नार. ८९४
मणीनां प्राण	विष्णुः १६७०
मणीनामप	मनुः १६३१,
	१९३०
*मणीनामपि	" १६३१
*मणीनामप्य	" "
*मणीनामव	" "
*मणीनामुप	" "
मण्डनं वर्ज	शुनी. १११९;
	अपु. १९७९
मण्डलान्मण्ड	स्कन्द. १९६६
मक्षेत्रं भुङ्क्ष्व	कात्या. ६५८
मत्तमूढान	बृह. ८९६
मत्तातिशुद्ध	" ८०४
मत्तोन्मत्तेन	" ८८९
*मत्वोत्सृजेद्वा	मनुः ९३९
मत्स्यादाश्च न	बृह. १९४१
मत्स्यानां पक्षि	मनुः १७१८
मदनकोद्र	कौ. १९२५
मदयन्ती ज	भा. १२८५
मदीयं नग	वारा. १३२९
मदूर्ध्वमिति	बृह. १२२४
मदेन हस्त	कौ. १६१८
मद्यपस्य मु	हारी. ७९४
*मद्यपाऽसत्य	मनुः १०५६
*मद्यपाऽसभ्य	" "
मद्यपाऽसाधु	" "
मद्याद्यैर्गर्हि	देवी. १९४३
मधुपर्कं त	वृगो. १३७३
मधुपर्केण	शौन. १३६३
मधुमासेन	शंख. १२८१;
	यमः १३५१
मधुमासैश्च	देव. १३५०;
	वसि. १९८२
मध्यं प्रति रा+	वेदाः ७९२
मध्यं वा गृही	कौ. ९२९
मध्यदेशे क	बृह. १९४१

मध्यमं क्षत्रि	याज्ञ. १६३६,
	१९३२
मध्यमं चोत्त	संव. १९४३
मध्यमं प्राप्नु	अपु. १७६६
*मध्यमं मध्य	नार. १७४९
मध्यमं साह	" १८८४
मध्यमः पञ्च	मासी. १९७०
मध्यमः शस्त्र	बृह. १८३०
*मध्यमस्त्वानु	नार. १८८२
*मध्यमस्य च	" १६४३
मध्यमस्य तु	" "
मध्यमा मातृ	स्मृत्य. १३७३
मध्यमे कर्म	नार. १९३७
*मध्यमे तु त	मनुः ११८६
मध्यमेषु म	विष्णुः १६६९
मध्यमो जाति	याज्ञ. १७८२
*मध्यमो ज्ञाति	" "
मध्यमोपस	कौ. ७७२
मध्यमो मध्य	भा. ११८४,
	१२३४; नार. १७४९
मध्यमो वा क	संप्र. ११९९
*मध्यस्थं स्थापि	याज्ञ. ६२२
मध्यस्थस्थापि	" ६२२;
वृहा. ७३१; व्यासः ८८९	
*मध्यस्थस्यापि	याज्ञ. ६२२
मध्यस्था वञ्च	बृह. १७५९
मध्यस्थितम	" १२२२
*मध्यस्थो वञ्च	" १७६०
मध्यहीनद्र	व्यासः १७६५
मध्यादूर्ध्वम	कौ. ७७२
मध्या यत्कर्त्तव्य	वेदाः ९८१,
	१८२७
*मध्ये दण्डो व	याज्ञ. १८१७
मध्ये पञ्चप	" १७३५
मध्यो दण्डो व	" १८१७
मध्वास्वादो वि	बृह. ८०२
मनवे शास	वेदाः ८०९
मनसश्चित्त	" १००६
मनसा कर्म	भा. १०२९
मनानप्रतो	वेदाः ९८१,
	१८३७
मनुः पुत्रेभ्यो	बौधा. ११४६;
वेदाः ११६१; आप. ११६६	
मनुनाऽभिहि	भा. १२४४
मनुष्यमार	नार. १६४१;
बृह. १६४५; संप्र. १६५५;	

मनुः १८६०	वेदाः १२६२
मनुष्यलोकः	नार. १९३८
मनुष्यविष	बृह. १६४५
*मनुष्यहर	" १७६०
मनुष्यहारि	मनुः १८०५;
मनुष्याणां प	कात्या. १८३४
मनुष्याणाम	मनुः १०६८
मनो अस्या अ	वेदाः १०००
मनोवै दक्ष	" ९९५,
	१५७०
मनोवाक्य	शुनी. १११९
मन्त्रं त्विमं च	भा. १२८६
मन्त्रगुप्तिः प्र	" ८६१
मन्त्रसंवर	" "
मन्त्रसंस्कार	शंख. १२८२
मन्त्रेणानेन	स्कन्द. १९६६
मन्त्रौषधिष्व	बृह. १७६०
मन्थस्त इन्द्र	वेदाः ९८७
मन्वं च व्यथ	भा. १०३१
मन्दापराधं	कौ. १६८६
मक्षियोगात्सु	भा. १२८५
मक्षियोगाय	" १२८४
मन्यन्ते वै पा	स्कन्द. १९६५
मम कामः स	भा. १३९१
मम क्रो दास्य	" १२८५
ममचन त्वा	वेदाः ९७१
मम ज्येष्ठेन	भा. १३९१
मम त्वा दोष	वेदाः ९९६
ममापि दयि	वारा. १३२९
ममायमिति	मनुः १९५५
ममेदमिति	" १९५३;
	अपु. १९६२
* " "	मनुः १९५५
ममेदसस्त्वं	वेदाः ९९७
ममेयं पर	भा. १२८३
*ममेयं भुक्त	नार. १८८१
ममेयमस्तु	वेदाः १००१
ममेतद्वच	भा. १२८५
ममेव कृप	स्कन्द. १९६७
मया पत्या प्र	वेदाः १००१
*मयेयं भुक्त	नार. १८८१
मरीचीधूमा	वेदाः ९९९,
	१६०२
मर्तुकामेन	कात्या. ७१४
*मर्मचातिन	बृह. १६४७

*मर्मघाती च	बृह. १६४७	महानसस्थ	शुनी. १११९	*मांसविकयी	विष्णुः १७९७
मर्मघाती तु	" "	*महापक्षे च	नार. ७४७	*मांसस्य भेत्ता	मनुः १८०४
	कात्या. १६४९	महापक्षे ध	मनुः ७३८;	मांसस्य मधु	" १७१८
मर्मप्रहार	बृह. १६४७		नार. ७४७	मांसौदनति	नार. १९३८
*मर्मप्रहारी	" "	महापराधि	याज्ञ. १७४०	मागधः पुंश्च	वेदाः ८४२
मर्मवेधवै	कौ. १६७६	महापराधे	कौ. ७७२	मागधयोग	नार. ११०५
मर्मव्यमाना	वेदाः १००६	*महापशुं स्ते	नार. १७४९	मागधो वाम	भा. १२८७
मर्म इव यु	" ९७५	महापशुप	कौ. ९३२	मा घोषा उत्	वेदाः ८५९
मर्म इव यो	" १००३	महापशुम	" १६१४	Xमाङ्गदो मामा	नि. ६००
मर्यादाचिह्नि	कात्या. ६५७	महापशुमे	" १६१७	मा च शङ्का	भा. १०२७
मर्यादातिक्र	नार. १८२७	*महापशुषु	याज्ञ. १८२२	मा ज्येष्ठं वधी	वेदाः ९९९
मर्यादापह	कौ. ९२९	*महापशुस्तु	नार. १७४९	मातरं तां त	भा. १०२७,
मर्यादाभेद	कात्या. ९५९;	महापशून	" "		१२८५
अपु. १६५४; मनुः १७०५,		महापशूनां	मनुः १७१२	मातरं पित	मनुः १७७७;
	१९३०	महापशूना	कौ. १८००;		स्कन्द. १९६५
मर्यादाभेदे	कौ. ९२९		याज्ञ. १८२२	मातरः पुत्र	विष्णुः १४०७,
मर्यादायाः प्र	याज्ञ. ९४२	महापातक	कात्या. १७९१		१४१६
मर्यादायाम	भा. १०३२	महापातकि	अनु. १९४३	मातरिश्वा च	वेदाः ८४२
*मर्यादायाश्च	याज्ञ. ९४२	महानुन्न इ	वेदाः ९९६	मातर्यपि च	मनुः १४७४
मर्यादासु न	भा. १०३२	महाभिजन	भा. ८६०	*मातर्यपि मृ	" "
मर्यादा स्थापि	" १०३०	महि क्षेत्रं पु	वेदाः ९२२	माता ऋक्थह	बृह. १५१७
मर्यादेयं कृ	" १०२७,	महिपि ह्ये	" १००९	माता गरीय	भा. १९८४
	१२८४	महिषी चेतस	विष्णुः ९०५	माता च ते पि	वेदाः ९९४,
Xमर्यो मनुष्यो	नि. १२५७	*महिषी दश	शंखः ९०५		९९५
*मला एते म	नार. १८२८	महिषीमन्वा	वेदाः १००९	*माता च पित	कात्या. १४१३
मला ह्येते म	" "	महिषी वावा	" "	मा तात कोपं	भा. १०२७,
*मलिनाङ्गाम	बृह. १८८७	महिषीप्रग	याज्ञ. १९५९		१२८५
मलिमाङ्गीम	" "	महिष्यभ्यन	वेदाः १००९	*माता त्वभावे	नार. १०९५
मल्लमहिष	विष्णुः १९०३	महिष्यां जज्ञि	हरि. १३७६	*मातापितरौ	मनुः १३०४
मस्तके क्षिति	कात्या. ९५७	*महिष्यामष्टौ	विष्णुः ९०५	*माता पिता च	" "
*महता तु प्र	" १७९२	महोक्षो जन	नार. ११०३	" "	शुनी. १९८८
महता प्राणि	" "	महोक्षोत्पष्ट	याज्ञ. ९१५	माता पिता वा	मनुः १३०४
महस्त्वपि न	स्कन्द. १९६५	महोप्राणां च	स्कन्द. १९६५	मातापितृभ्यां	विष्णुः १२०५;
महदेनः स्पृ	नार. १०९६	महो धुक्च य	वेदाः १००६	बौधा. १२६९; भा. १२८७	
महर्षिभिश्च	स्कन्द. १९६५	मां विदन्परि	" ९८४	मातापितृभ्या	बौधा. १२७०;
महर्षिरपि	भा. ११८४,	*मांसं मद्याभि	बृह. ११०७	मातापितृभ्या	मनुः १३०६
	१२४५	मां संस्पृशंस्त	स्कन्द. १९६५	मातापितृवि	बौधा. १२७०;
महस्पुत्रासो	वेदाः ९७५,	*मांसच्छेत्ता तु	मनुः १८०४		मनुः १३०९
	१८३६	*मांसच्छेदे श	" १८०३	मातापित्रोः प्र	भा. १९८६
महाकुलीन	मनुः १७२८,	*मांसभेत्ता च	" "	मातापित्रोर्गु	नार. ८००;
	१९२७	मांसभेत्ता तु	" "		दक्षः ८०७
महागुणोऽल्प	नार. ९४७		नार. १८२९	* " " "	शंखः १६१३
महाजनस्ये	कौ. १७९९	*मांसभेदी तु	मनुः १८०३	मातापित्रोर्भ	कौ. १८५०
महानग्न्युल	वेदाः ८४२	*मांसभेदे तु	" "	मातापित्रोर्वि	भा. १३९१
महानयाऽथ	बृह. ९५१	मांसमयादि	बृह. ११०७	मातापित्रोर्ह	बौधा. १२७०
*महाबल्यः ध	अनि. १९७६	मांसमधुघृ	विष्णुः १६७१	मातापित्रोस्तु	लिङ्ग. १३७६

मातापि पित	कात्या. १४१३	मातृकं भ्रातृ	मनुः १०४२	मा भ्रातुरग्रे	वेदाः ६००
*माता भस्त्रा पि	भा. १२८८	मातृकश्च प्र	प्रजा. १२३२	मामनु. प्र ते	" ९९०
माता भस्त्रा य	कौ. १२८८	मातृतस्त्वती	पैठी. १११५	मायायोगवि	कौ. १९२४,
माताभावे तु	नार. १०९५	मातृतस्त्वा प	विष्णुः १०२२		१९२५
मातामहस्त	स्मृत्य. १११८	मातृतुल्यम	जम. १७९२	मायाविनो धृ	बृह. १५७३
*मातामहस्य	नार. १३४७	मातृदास्यात्	ब्रह्म. ८४०	मातृतस्यौर	वारा. १३२९
मातामहाय	" "	मातृद्रव्यवि	संग्र. ११५७	*मार्गः क्षेत्रे प	शंखः ९२६
मातामहो मा	" १०९५	मातृपितृषु	कौ. १६१९	*मार्गक्षेत्रप	" "
मातामह्या ध	मनुः १४३७	*मातृपित्रादि	कात्या. १४५३	मार्गक्षेत्रयो	वसि. ९२५
माता मातृष्व	नार. १८८२	मातृबन्धुः स	कौ. १२८८	मार्गक्षेत्रे प	शंखः ९२६
*मातुः परिण	वसि. १४२७	मातृबन्धुस्यः	गौत. १०११	मार्गक्षेत्रे वृ	" ९०५
*मातुः परिणा	" "	*मातृभ्रातृपि	मनुः १४३२;	*मार्गसद	" १६१३
मातुः परिवा	कौ. १३९१		कात्या. १४५२	मार्गे पुनर	नार. १६४५,
*मातुः परिणा	वसि. १४२७	*मातृमातुल	वृशा. १५२९		१९३९
*मातुः पारिण	" "	मातृयुक्ते तू	विष्णुः १७७०	मार्जनैलेप	शुनी. १११९
मातुः पारिणा	" "	मातृवर्द्धते	वारा. १०७७	मालाकार इ	व्यासः १७६५
*मातुः पारिणे	" "	मातृष्वसा मा	बृह. १४५०;	मा वस्तेन ई	वेदाः ९०३
*मातुः पितुः स्व	वृशा. १५२९		यमः १८९०	मा वस्तेन ई	" ९०२
मातुः पितृष्व	" "	मातृणां च क	वारा. १३२९	" , , +	" ९०३
मातुः प्रथम	मनुः १३०२	मा ते कशष्ठ	वेदाः ९७४	मा विदन् प	" १००२
*मातुः सकाशा	कात्या. १४५३	मात्रा च स्वध	नार. १२२०	मा वो धनन्तं मा	" १८९३
मातुः सपत्नी	याज्ञ. १८७४	*मात्रा वापि कु	" ६९१	*माषं गां दण्ड	नार. ९१७
*मातुः स्वसा मा	बृह. १४५०	मात्रा वा यत्कु	" "	माषं गां दाप	" "
मातुरलङ्का	बौधा. १४२७	*मात्रा वा स्वकु	" "	*माषकश्च भ	मनुः १८११
मातुरशित	शंखः १०२५	मात्रे दद्याच्च	शुनी. १९८८	*माषकस्तु भ	" "
*मातुरशिता	" "	मादुष्कृतौ व्ये	वेदाः १००२	माषको वत	कौ. १६७५
मातुर्दिधिषु	वेदाः ९७२	माध्यन्दिनात्	कौ. ७७२	माषमात्रम	सुम. ९००
मातुर्दुहित	याज्ञ. १४४१;	माध्यमाः सर	वेदाः ८१३	*माषस्य मधु	मनुः १७१८
	नार. १४४९	मानं विधम	भा. ८६०	माषानष्टौ तु	याज्ञ. ९१३
*मातुर्निवृत्ते	गौत. ११४५	X मा नः पथो	नि. १२५३	माषिकस्तु भ	मनुः १८११
" "	नार. ११५२;	मानयन्तः स	भा. ८६१	मासषाप्मासि	बृह. १५६०
	बृह. ११५५	मानवाः सद्य	कात्या. १७६२	मासस्य वृद्धि	वसि. ६०९;
*मातुर्मातुः स्व	वृशा. १५२९	मानवानां प्र	भा. १०३३	मनुः ६१२; नार. ६२४	
मातुर्मातुल	" "	मानवोक्तय	अनि. १९६८	मासस्यान्तः प	कौ. १६१८
मातुर्यदेन	वेदाः ९९९	मानहीने ही	कौ. १६७३	मासाधेमासं	यमः १६५२
मातुलपितृ	बौधा. १०२०	मानुषमांस	" १६१८	*मासिकस्तु भ	मनुः १८११
मातुलानी स	" "	मानुषहीनो	" ११८५,	मासि मासि ऋ	भा. १०३०
मातुलानी स्व	यमः १८९०		१३९१	मासि मासि भ	" "
मातुश्च योनि	आप. १०१८	मानुषा मानु	भा. ८१९	मासि मासि र	बौधा. १८४५;
मातुश्च यौत	भा. १४२९	मानुषे मध्य	याज्ञ. १७३२	मासि मासि र	वसि. १९७७
* " "	मनुः १४३७,	मानुषेषु म	भा. १०२७,	*मासि षाप्मासि	बृह. १५६०
	१४३८		१२८५	*मा स्म वर्षसं	पैठी. १११५
मातुस्तु यौत	" १४३७	मानेन तुल	याज्ञ. १७२८	मा स्म संकरो	" "
*मातुस्तु यौतु	" १४३८	मा ब्राह्मणस्य	वेदाः १४६४,	मा हिंसिष्टं कु	वेदाः १००१
मातृकं चेदुदु	वृहा. १९८८		१६००	मितं ददाति	वारा. १०७७;
मातृकं पैठ	अग्नि. १११६	मा भ्राता भ्रात	" ९९८		शुनी. १११९

मित्रं कृणुष्व	वेदाः १८९६	मुष्टकोपरि	स्कन्द. १९६५	मूले समाह	बृह. ७६५३
मित्रप्राप्त्यर्थ	बृह. १६४६	मुद्रराक्षाद	कौ. १६७४	मूलोदयं प्र	व्यासः ७६८
मित्रस्ते अस्त्व	वेदाः ११४३	मुद्राङ्कितं च	बृह. ७५०	*मूल्यं गृहीत्वा	बृह. ६५३
मित्राणि वा व्य	कौ. १९२४	*मुद्राङ्कितं वा	” ”	मूल्यं तदाधि	नार. ८५१
*मित्रः पितुः प	आप. ११६५	मुषितं प्रवा	कौ. १६२०	मूल्यं तदाप्त	कात्या. ६५५
मित्रः संघात	नार. ८७१	मुषितः शप	नार. १७५७;	*मूल्यं तदाप्त	सुम. ९००
मित्र एव प्र	मनुः ७३९	मुषितवेश्म	बृह. १७६६	*मूल्यं तदाप्त	कात्या. ६५५;
*मित्र एव स	” ”	मुषितसंनि	कौ. १६८५	मूल्यं तद्विगु	सुम. ९००
मित्रस्समवा	कौ. १०६४	मुष्कयोरद	” ”	मूल्यं तस्य भ	नार. ८८७
मित्रुनं ऋक्सा	वेदाः १०१०	मुष्कयोर्निहि	वेदाः १००६	*मूल्यं तु द्विगु	हारी. ६६१
मित्रुनाद्वाऽभ	” १००८	*मुष्क्यां प्रसक्ता	” ”	मूल्यं दत्त्वाऽधि	नार. ८८७
*मित्रुनानां वि	नि. १२५५	मृत्रपुरीषो	नार. १७४६	मूल्यं यथाव	बृह. ८९६
” ”	” १३८५,	मृत्रमौष्ण्यमि	कौ. ९२७	मूल्यं लब्धं तु	भार. ९००
	१४१५	मृत्रेण मौष्ण्य	शंखः १६७२	*मूल्यं स द्विगु	कात्या. १४५४
मित्रुनानि जु	वेदाः १००८	मृध्नि पत्रं त	मनुः १८६०	मूल्यद्विगुण	नार. ८८७
मित्रो दायः कृ	मनुः ७३९	मृध्नि पुत्रानु	स्कन्द. १९६६	मूल्यमादाय	कौ. १६१४
मित्रो भजेता	” १०६९	मृध्नि विन्यस्त	भा. १९८५	मूल्यमेव द	मत्स्य. ८५५;
*मित्रो भजेता	” ”	मूलं च सोद	स्कन्द. १९६६	*मूल्यं लब्धं तु	अपु. १९७२
मिथ्यादूषिणां	हारी. १७६९	मूलं तस्य भ	बृह. ६३१	मूल्यस्य पाद	कौ. ७३७
*मिथ्यादूषिता	” ”	*मूलं भवेत्त	लहा. ६७७	*मूल्यस्याल्पप्र	कात्या. १४५४
*मिथ्यादृष्टिनां	” ”	मूलकर्म च	कात्या. १४५८	मूल्याल्पप्र	सुम. ९००
मिथ्याभियोगि	” ”	मूलकर्मणि	बृह. १७६०	मूल्याल्पप्र	कात्या. ८९८
मिथ्याभियोगी	नार. १९६८	मूलक्रियास्व	मनुः १६३१,		मनुः १६३०,
मिथ्यावदन्प	व्यासः ७३०	मूलखानक	१९३०	*मूल्यात्पादाधि	१८०६
*मिथ्यावादी च	याज्ञ. ७७८	मूलग्रहण	विष्णुः १०२३	मूल्यात्स्वल्पप्र	बृह. ८९६
” ”	नार. ७८४	मूलतस्तु भ	बृह. ९५१	*मूल्याष्टभागे	कात्या. ८९८
	मनुः १७०६,	मूलत्वेन लि	कात्या. ७३०	मूल्याष्टभागे	नार. १७४८
	१९२७	*मूलपुष्पौष	लहा. ७३२	मूल्याष्टभागे	” ”
मिथ्यैतदिति	बौधा. १९१९	मूलफलपु	अनि. ७३१	मूल्याष्टभागे	कौ. ८१७
मिथ्योक्त्वा च प	नार. ७८४	मूलमात्रं तु	गौत. १६६१	मूल्याष्टभागे	मनुः ६४०;
मिथ्योपवादे	कौ. १७७१	मूलमेव ऋ	” ”	मूल्याष्टभागे	नार. ६५०
मिनाति श्रियं	वेदाः ९६७	*मूलमेव त	कात्या. ७३०	मूल्याष्टभागे	कौ. १९२५
*मिश्रासु कनि	विष्णुः १०२३	*मूलमेव तु	” ”	मूल्याष्टभागे	” ”
मिश्रास च क	” ”	*मूलमेव प्र	” ”	मूल्याष्टभागे	” ”
मुकुलावदा	कौ. १६७८	मूलमेव स	” ”	मूल्याष्टभागे	” ”
*मुक्तभाव्यश्च	बृह. ८७२	मूलात्तु द्विगु	” ”	मूल्याष्टभागे	” ”
मुक्तभाव्याश्च	” ”	मूलानयनं	” ”	मूल्याष्टभागे	” ”
*मुक्ता भाव्याश्च	” ”	मूले तु द्विगु	” ”	मूल्याष्टभागे	” ”
*मुक्तारत्नप्र	नार. ८९४	मूले दत्तो त	” ”	मूल्याष्टभागे	” ”
मुक्तावग्रप्र	” ”	मूलेन सह	” ”	मूल्याष्टभागे	” ”
मुक्ताविह्वल	” ”	*मूले समाह	” ”	मूल्याष्टभागे	” ”
मुखसंदर्श	बृह. १३४८	*मूले समाहि	” ”	मूल्याष्टभागे	” ”
मुखान्मुखं प	नार. ११०१;		” ”	मूल्याष्टभागे	” ”
	वमः १११३		” ”	मूल्याष्टभागे	” ”
मुखेन शब्द	भा. ८६०		” ”	मूल्याष्टभागे	” ”
मुख्यानां चैव	मनुः १७११		” ”	मूल्याष्टभागे	” ”
मुख्यैः सह स	बृह. ८७४		” ”	मूल्याष्टभागे	” ”

श्रुता जलौक्य	वसि.	१०२२
श्रुतानुगम	पैठी.	१११५
श्रुतायां दत्त	याज्ञ.	१४४७
* ,, ,,	नार.	१४५०
श्रुतायां पुन	,,	,,
श्रुतायां वधः	कौ.	१८४८
*श्रुतायां संस्थि	मनु.	१४३३
*श्रुतायां सर्व	याज्ञ.	१४४७
श्रुताहे त्वेक	काष्ठा.	१३५६
श्रुते जीवति	भा.	१०२६,
		१३९०; याज्ञ. १०८८;
श्रुते तु स्वामि	सूतः	१४६३
श्रुतेऽधिपेऽपि	नार.	९४७
*श्रुते न पित	शुनी.	१९८८
*श्रुते पती तु	देव.	१४०४
*श्रुते पत्न्यौ तु	नार.	१५५५
श्रुते पितरि	,,	,,
	कात्या.	७१२;
	ब्रह्म.	१३७४; देव. १४०४
श्रुते प्रजाजि	कात्या.	१५६१
श्रुते भर्तारि	नार.	७०३,
		११०३, १५५५; मनुः १०४५,
		१०६३; कात्या. १११०, १५२३;
		व्यासः ११११, १५२४;
		देव. १११२; अजि. १११५;
		परा. १११७; शुनी. १११९;
		याज्ञ. १३३८; कौ. १४३०;
		अपु. १९७९
श्रुते भर्तरि+	विष्णुः	१०२४
२. " " +	ब्रह्म.	१११८
श्रुते भर्तय	नार.	१५५५
श्रुते प्रियेत्	बृह.	११०७
*श्रुतेऽपि स्वामि	नार.	९४७
*श्रुते वा स्वामि	,,	,,
श्रुतेषु च वि	,,	९१६
*श्रुतेषु तु न	,,	६९७
*श्रुतेषु तु वि	,,	९१६
*श्रुतोऽनपत्य	बृह.	१५६०
श्रुतोऽनपत्यो	,,	,,
श्रुतोऽमन्येन	,,	१६४८;
	यमः	१६५२
श्रुत्ये त्वा द	वेदाः	७९१
श्रुत्ये त्वाऽदा	,,	,,
श्रुत्युदेशस	याज्ञ.	१६४०
श्रुत्युमेव आ	वेदाः	१६०२

मृत्योरात्मना	वेदाः	६०४
मृदुत्वं च त	भा.	१०३१
मृदुर्निमन्युः	वेदाः	९९८
मृद्वाण्डासन	नार.	१७४५
मृद्विस्तु शोध	शुनी.	१११९
मृन्मथानां च	मनुः	१७१६
मृन्मथे भाज	स्कन्द.	१९६७
*मृन्मथे भाज	कात्या.	९५९
मेखलाधूम	,,	९५८
मेखलाधूम	,,	१३५०
*मेखलाधूम	कौ.	१६१९
मेखलाधूम	कात्या.	१३५०
मेखलाधूम	नार.	१९३९
मेखलाधूम	वेदाः	१००६,
		१८४०
मेने इव त	,,	९७०
मैत्रमाँडाहि	मनुः	१२११;
	याज्ञ.	१२१५; प्रजा. १२३२
मैत्रेयी च का	वेदाः	१०१०,
		१४०५, १४२४
मैत्रेयीति हो	,,	१४०५,
		१४२४
*मैत्रेयीमौडाहि	मनुः	१२११
मैथुने द्वाद	कौ.	१८५०
मोक्षधर्मस्थि	भा.	१०३१
मोक्षितो मह	नार.	८३०
*मोक्षं वसा कु	आप.	१२६७
मोक्षं वेत्ता कु	,,	,,
*मोक्षितो मह	नार.	८३०
मोक्ष्य आधिस्त	याज्ञ.	६४७
*मोक्ष्यश्चाधिस्त	,,	,,
मोक्ष्योऽभिज्ञोऽपि	बृह.	१९१३
मोक्षः प्रमोद	वेदाः	१००६
*मोक्षते पति	व्यासः	११११
मोक्ष्य दुर्ह	वेदाः	९७३
मोहात्प्रमादा	कात्या.	१७९१;
	उश.	१७९२
*मोहात्प्रमोहा	कात्या.	१७९१
मोहादियं म	विष्णुः	१८४६
मोहेन द्विश	कौ.	१६१८
*मोक्ष्यं प्राणान्त	मनुः	१८५८
मोक्ष्यं प्राणान्ति	,,	,,
*मोक्ष्यं प्राणान्ति	नार.	९४६
मोक्ष्यं प्राणान्ति	,,	,,
मोलाः सामन्ता	विष्णुः	१५६९
मौलास्तु ते स	बृह.	९५१

*मौलोदयं प्र	बृह.	६५३
*मौलोदयौ प्र	,,	,,
प्रियेताम्यत	मनुः	१५४४
म्लेच्छश्चपाक	कात्या.	१९१५
म्लेच्छानामदो	कौ.	८१७
यं कामयेता	वेदाः	८५८
यं कामयेतै	,,	८१४
*यं कामार्ता स्वै	कात्या.	१८८८
यं च कश्चिद्	भा.	८१८
यं च धर्मं च	,,	८६०
यं चात्र गूढ	कौ.	१६७९
यं चात्रापस	,,	१६८२
यं चार्थं प्रति	विष्णुः	६६२;
	नार.	६७०
*यं चार्थं साध	,,	७४८
यं चार्थमाश्र	गीत.	८१५
यं तु पश्येधि	मनुः	१९५६
*यं ते समधि	नार.	८३४
यं देवाः स्मर	वेदाः	९९७
यं देवासो अ	,,	९७२
यं धर्मं स्थाप	कात्या.	१९४२
यं परम्पर	बृह.	१५६९
*यं पितृष्टे	वसि.	१२७३
यं पुत्रं परि	मनुः	१३०६
*यं पुत्रं प्रति	,,	,,
यं पूजयेम	भा.	८६०
यं पूर्वतर	वसि.	७३२
यं ब्रह्मजं न्य	वेदाः	१००२
यं ब्राह्मणस्तु	मनुः	१३०९
*यं मातापितृ	वसि.	१२७८
यं मित्रावरु	वेदाः	९९७
यं मे दत्तो ब्र	,,	१००३
यं यं देवं त्व	भा.	१२८६
यं वा नानालो	कौ.	१६८०
यं वा मन्त्रयो	,,	,,
यं वा रसस्य	,,	,,
यं विश्वे देवाः	वेदाः	९९७
यः कन्यां दर्श	मत्स्य.	१९७५
यः कन्यां पूर्व	विष्णुः	१०२३
यः कर्मकाळ	श्रम.	८५५
यः कश्चिद्ब्र	बृह.	७८५,
		८९६
यः कुर्यात्तु ब	श्रुहा.	१६५३,
		८९१
यः क्षितो मर्ष	मनुः	१७०२
यः परः एवं	कौ.	१७७२

यः पश्चिमः कि	बृह.	७३४
यः पुत्रो गुण	भा.	१३९१
*यः पूर्वतर	वसि.	७३२
*यः प्रदत्तोऽपि	स्मृत्य.	१३७४
यः सदारः स	भा.	१०२६
यः साधयन्तं	मनु.	७१८
*यः साध्यमान	"	"
यः साहसं का	याज्ञ.	१६३३
यः साहसं प्र	कौ.	१६१४
*यः स्त्रीणामुप	कात्या.	७१४
*यः स्वकं साध	मनु.	७१८
" "	नार.	७२३
यः स्वयं साध	मनु.	७१८
यः स्वामिनाऽन	"	६४०
* " "	भार.	६६०
यः स्वामिनाऽभ्य	नार.	६५०
*यः स्वार्थं साध	"	७४८
य आतृणत्स	वसि.	१९७४
य आस्ते यश्च	वेदाः	९९८
य इत्थं स्वां दु	"	१८४०
य उदाजन्	"	१९८०
य उदानङ्ग्य	"	९०२
य ऋते चिद	"	१००३
य ऋतेन सू	"	१९८०
य एतावदि	कौ.	१६१४
य एतेऽभिहि	मनु.	१३१४
*य एते विहि	"	"
य एनं हन्ति	वेदाः	१४६४, १६००
य एवं वेद	"	१००५
य एव कश्चि	नार.	१९४०
*य एव तत्र	"	१९११
*य एवात्युद	"	९४७
य एवानुद	"	"
यच्च पुत्रः पु	वेदाः	१२६२
यच्च भर्त्रा ध	व्यासः	१४६०
यच्च यस्योप	नार.	१९३५
यच्च सातिश	मनु.	११८९
*यच्च सोपाधि	कात्या.	१४५४
*यच्च स्यात्परि	"	१७९१
यच्चानुचित	बृह.	८९६
यच्चान्यद्वयं	हारी.	१०१५
यच्चापि कार्य	कात्या.	७५३
यच्चैषां वृत्तु	नार.	८७०
*यच्चैषां प्रत्यु	"	"
यच्छब्देन	विष्णुः	१९८३

यच्छिष्टं पितु	नार.	१२२१
*यच्छिष्टं प्रीति	" "	" "
यजतेऽहर	मनुः	१७००
यजमानस्य	वेदाः	९०२
२ " " +	"	९०३
यजेत तेन	भा.	१२४४
यजेत वाऽथ	अत्रिः	१३५२
*यजेताहर	मनुः	१७००
यज्जामयो य	वेदाः	१००३
यज्जारः सन्तं	"	१००६, १८४०
यज्ञं क्षेत्रं च	लहा.	१९८८
यज्ञश्चेत्प्रति	मनुः	१७२३
यज्ञस्य काम्यः	वेदाः	१००६
यज्ञस्य युक्तौ	"	१००७
यथादुपग	वसि.	११२६
यज्ञाथ द्रव्य	शंखः	१३९०;
	कात्या.	१४५७
*यज्ञार्थं विहि	" "	" "
*यज्ञार्थान्युप	मनुः	१७२०
यज्ञियस्य तु	स्कन्द.	१९६५
यज्ञैस्तपोभि	भा.	१९७८
यज्ञैस्तु देवा	"	१२८४
यतः परि जा	वेदाः	९७३
यतः पातकि	ब्रह्म.	१११८
यतः पुमांसः	भा.	१०३२
यतन्ते रक्षि	मनुः	१०४६
यतश्च भूता	भा.	१०३२
यतश्चोत्तिष्ठे	कौ.	१५४३
यतात्मा गर्भ	यमः	१११३
यतिश्च ब्रह्म	प्रचे.	१११७
यतेतां जात	कालि.	१३७७
यतो द्रव्यं वि	बृह.	७२५
यतो यमस्य	बौधा.	१२७१
यत्कन्याया वि	व्यासः	१४६०
यत्काम इद	वेदाः	९९९
यत्किञ्चित्कुरु	कात्या.	७१४;
	यमः	१९४३
यत्किञ्चित्पति	भा.	१०२९
यत्किञ्चित्पित	मनुः	१२१०
यत्किञ्चिदेव	"	११९०
यत्कुमारी म	वेदाः	१०११
३ यत्कुसीदम+	"	६०१
" "	"	६०४
यत्कुसीदमि	संभ्र.	७१६
यत्कृष्णेन त	विष्णुः	१९८३

*यत्तत्संग्रह	बृह.	११०६
*यत्तस्याः स्याद्	मनुः	१४४०
*यत्तस्यै स्याद्	"	"
*यत्तु कार्यस्य	कात्या.	८०५
यत्तु तत्राधि	भार.	६६०
*यत्तु पश्येति	मनुः	१९५७
*यत्तुत्या पुत्रि	बृह.	१३४८
*यत्तु सोपाधि	कात्या.	१४५४
यत्ते पाणावि	वेदाः	१००६
यत् ते प्रजा	"	१००३
यत्तेषां वृत्तु	नार.	८७०
यत्तु समाधि	मनुः	८२२,
	१३९३, १९२८; नार.	८३४,
	१४०२; भा.	१३९१
यत्तैः प्राप्तं र	बृह.	८७५
*यत्त्वप्येकत	कात्या.	१४५८
*यत्त्वसत्संज्ञि	"	१७९१
यत्त्वस्याः स्याद्	मनुः	१४४०
*यत्त्वस्यै स्याद्	"	"
*यत्त्वेवं लिखि	बृह.	८७३
*यत्तैः प्राप्तं र	"	८७५
यत्पत्नयः	वेदाः	१००६
यत्परद्रव्य	कात्या.	१७६१
यत्पराचीमु	वेदाः	९०३
यत्पुंसः पर	मनुः	१०५८;
	अपु.	१९७९
*यत्पुनर्नय	कात्या.	१४५३
यत्पुनर्लभ	"	१४५२
यत्पैतृकं ध	वृहा.	१९८८
*यत्पैत्र्यं स्याद्	मनुः	१४४०
*यत्प्रनष्टं मृ	व्यासः	९२०
यत्प्रनष्टं ह	"	"
*यत्प्रसह्य वृ	मनुः	९०९;
	नार.	९१३
*यत्र कर्पासि	"	१७४७
यत्र कचन	शंखः	१२८२;
	पैठी.	१३५६
यत्र कचनो	विष्णुः	१२७९
यत्र कचोत्पा	स्मृत्य.	१३७३
यत्रतत्र स	भा.	१२४४
यत्र तत्स्यात्कृ	मनुः	७१९
*यत्र तेऽभिहि	"	१३१४
*यत्र दद्याद्	संग्र.	७१५
यत्र नार्थस्तु	मनुः	१०५३;
	बृह.	११०६
यत्र नोक्तो द	उन्न.	१७९२;

*यत्र पर्येति	याज्ञ. १८१४	*यथा गवोष्ट	मनुः १०७३	*यथा श्रुतिच	नार. ८५०
*यत्र प्रवर्ते	मनुः १९५६	यथा गावः स्थि	भा. १०२७,	यथा मम क	वेदाः ९९६,
*यत्र यद्वक्ष्य	,, १८०८		१२८५		९९८
यत्रर्णा दाप्य	,, १३१९	यथा गोऽश्वोष्ट	मनुः १०७३	यथा मम स्म	,, ९९७
*यत्र वास्य भ	बृह. ७२५	यथाङ्गं वर्ध	वेदाः ९९६	यथा मां कामि	,, ९९६
यत्र स्यात्परि	नार. ८८८	यथा च ते न	भा. ८६१	यथायं वाहो	,, ,
यत्र स्वल्पोप	कात्या. १७९१	यथा च दाता	कौ. ७९४	यथा यथा तु	शुनी. ८५६
यत्र ह क च	प्रजा. ९६२	*यर्थो च पार्थि	कात्या. ८५४	*यथायथा भ	मनुः १८०५
यत्र हिंसा स	वेदाः ११६३	यथा जलं कु	बृह. १९८७	यथायथा म	,, , ;
*यत्रातिवर्त	कात्या. ७१३	यथा जायामा	वेदाः ९९४		कात्या. १८३४
*यत्राधिकं गृ	मनुः १८०८	यथा ज्येष्ठः क	भा. १९८३	यथा यथा वि	,, १९८७
यत्रानुकृत्यं	बृह. ६५३	यथा तव व	वेदाः ८४२	यथा यमः प्रि	मनुः १९३०
*यत्रापरिवृ	याज्ञ. १०८७	*यथा ते न नि	व्यासः १७६४	*यथा यशोऽस्य	,, १७२५
यत्रापवर्त	मनुः ९१०	यथा ते नाति	,, ,	यथारूपवि	शंखः १७७१
*यत्रापि वर्त	,, १८०८	*यथात्मा गति	यमः १११३	यथार्थमव	हारी. १०१५
यत्रार्थ साध	,, ,	यथा त्वां प्राप्य	भा. ८६०	यथार्पितान्	याज्ञ. ९१२
*यत्रार्थी दाप्य	नार. ७४८;	यथा दण्डग	मनुः १९६९	यथाहिमेता	मनुः १९२७
*यत्रार्थे साध	व्यासः ७५६	यथा धने त	बृह. १५६८	यथावत्प्राति	भा. ८६१
यत्राहितं गृ	बृह. ७२५	यथा नकुलो	वेदाः ९९७	यथावशो न	वेदाः ९९९
यत्रैतमेवं	नार. ७४८	*यथा न बीजं	मनुः १०७१	यथा वा कुश	कौ. ८४३
यत्रैतद्विधि	बृह. ६५३	यथा नरेण	भा. १२४३	यथा वा निक्षे	,, १६८७
*यत्रैतद्विधि	वेदाः ११६२	यथा न सद्	,, १२४४	यथाविधेन	नार. ११३०;
*यत्रैताना प्र	बृह. ८७३	यथा नातिच	मनुः १०५५		विष्णुः १९८३
यत्रैतास्तु न	,, ,	*यथा नाभिच	,, ,	यथाविध्यधि	मनुः १०६९
	मनुः १०५२	यथा नियोग	संप्र. ११९४	*यथाविध्युप	,, ,
	,, , ;	यथापराधं	यमः १६५२;	यथा वृक्षं लि	वेदाः ९९६
यत्सीमागश्च	बृह. ११०६		कौ. १६८९	यथा वृक्षम	,, १८१९
यत् सुपर्णा	वेदाः ९६८	यथापराध	,, १६१४	*यथाशक्ति द्वि	कात्या. १४५८
यत्स्थाली परा	,, ९९६	यथा पितृध	बृह. १५१७	यथाशक्ति प्र	प्रजा. ७१५
यत्स्थाली रिच	,, ९९५	*यथा पुत्रः स्मृ	मनुः १२९५	यथाशक्त्यनु	कात्या. १६५०;
*यत्स्वामिनाऽन	,, १३८५	*यथाप्राप्तं वि	कात्या. १५७४		पैठी. १६५३
*यथांशं कर्म	मनुः ६४०	यथा बीजं न	मनुः १०७१	यथाशक्त्या दि	कात्या. १४५४
*यथांशं तु ल	कात्या. ७८८	यथाबीजं प्र	,, ,	*यथाशक्त्यानु	,, १६५०
यथा कथा च	शंखः १२०७	यथा ब्राह्मण	,, १०५४;	*यथाशब्दानु	,, ,
यथा कलां य	आप. १६६५		भा. १२४४	यथाश्रुति वि	आप. १९७३
	वेदाः ६००,	यथा भर्ता त	,, १०२९	यथासंभाषि	कौ. ७३७,
	६०१	यथा भवेम	वेदाः ११५९		८४३
यथाकामी भ	याज्ञ. १०८१	यथाभागं भ	शंखः १२०७	यथा संमन	वेदाः ९९९
यथाकालम	नार. ८२६	*यथाभागं ल	,, , ;	यथा स नुष्टः	भा. १०२९
यथाकालमु	विष्णुः १७७१;		हारी. १९८२	यथासमयं	बृह. १९१३
	शंखः ,	यथाभागं ह	वेदाः १९०१	यथा सर्वाणि	मनुः १९३०
यथाकालोप	कात्या. १२२८	*यथाभागप	बृह. १२२२	यथा सिन्धुर्न	वेदाः १०००
यथा कुटुम्ब	भा. १०२९	यथाभागानु	,, ,	यथासुखं प	भा. १०३०
यथा कृताय	वेदाः १८९८	यथाभियोग	मनुः ७६०;	यथा सुपर्णः	वेदाः ९९६
यथाखरो म	,, ९९७		कात्या. ७६७	यथासेतुभो	कौ. ९२६
यथा गणाः प्र	भा. ८६१	यथा भूमिर्मु	वेदाः ९९७	यथासी मम	वेदाः ९९७

यथा स्तेनो य	वेदाः १६०३	२ यदर्वाचीन+	वेदाः १६०३	यदासागौर	बृह. १४५०
यथा स्त्री तृप्य	,, १००६	यदश्विना पृ	,, १०००	*यदा स्वग्रह	,, ७२५
यथाहमन	भा. १२८५	यदस्याः पञ्चू	,, ८१२	यदा हतः प्रा	सुम. १६५३
यथाऽहमस्या	वेदाः १००६	यदा कश्चिप्र	बृह. १५५८	*यदि कश्चिप्र	बृह. १५५८
यथा ह वै यो	,, १००७	यदा कश्चित्स	,, ७८६	यदि कार्यप्र	कात्या. ८०५
यथा ह्यग्नौ स्थि	नार. १९४०	यदागमत्र	भा. १९८४	*यदि कार्यस्य	,, "
यथा ह्याहव	भा. १९८५	यदा गार्हप	वेदाः १००२	यदि कुर्यात्स	याज्ञ. १४०८
यथेदं भूम्या	वेदाः ९९६	*यदा च कश्चि	नार. १९४०	*यदि च न स्यु	नार. ९४६
यथेमे थावा	,, "	यदा चतुर्गु	शुनी. ७३१	*यदि चैकत	कात्या. १४५८
यथेयमिन्द्र	,, ९८३	*यदा च न स	नार. ७०४	यदि जिह्वा स	भा. १०३२
यथेष्टं प्रभ	स्मृत्य. १११८	*यदा च न स्यु	,, ९४६	*यदि तस्मिन्	श्रम. १७६६
यथेह पुरु	वेदाः १२५९	यदा च पथि	कात्या. ८५४	यदि तेनोप	प्रजा. ९६२
	शंखः १२८१	*यदा चाग्नौ स्थि	नार. १९४०	यदि त्वं प्रस्थि	वारा. १०७५
यथैतदनु	वौधा. १९१९	*यदा चेत्स द्वि	कान्या. १४५६	*यदि त्वेकत	कात्या. १४५८
यथैव ते न	वसि. १९७४	यदातिथिगु	नार. १९३६	*यदि दशात्स	याज्ञ. १४०८
यथैवाग्निर	वेदाः १२६०,	यदा तत्र व	बृह. ७८६	यदि देशे च	मनुः ९०८
	१९८१	यदा तु डिगु	याज्ञ. ६४७		नार. ९१६
यथैवात्मा त	भा. १२८६,	यदा तु न स	नार. ७०४	यदि द्वौ ब्राह्म	विष्णुः १२४१
१४७३; मनुः १२९४, १४७४;		यदा तु न स्यु	,, ९४६	यदि धर्मार्था	वसि. १०२२
	नार. १५१२	यदा तु नैव	,, १०९५	यदि नाम म	भा. १२८३
यथैवाहं पि	भा. १२८४	*यदा तु पथि	कात्या. ८५४	यदि नैताः प्र	अनि. १९६९
यथोक्तं वा	गौत. १८४३	*यदा तु स्युर्न	नार. ९४६	*यदि नोपलि	नार. ७०६
यथोक्तदण्ड	मासो. १९७०	यदा तेजः स	,, १९३६	यदि नो लेख	,, "
यथोक्तमार्तः	मनुः ८४५	*यदात्र न स्यु	,, ९४६	यदिन्द्र पूरौ	वेदाः ११५९
यथोक्तेन न	,, ९३८	यदा दत्ता भ	भा. १०२९	यदि पुंसां ग	भा. १०३२
यथोक्त मम	वेदाः ९९७	यदा दहति	अपु. १९७०	यदि प्रकर्षि	बृह. ६५२
यथोदकम	,, "	यदा दानं द्वि	,, "	यदि प्रविष्टो	व्यासः ११११
यथोपकारं	को. ९२९	यदा दासी तु	ब्रह्म. ८४०	यदि ब्राह्मण	वसि. १२३९
यदभिर्गाहं	वेदाः १००५	यदादीध्ये न	वेदाः १८९४	*यदि ब्राह्मणी	विष्णुः १२४१
यददीव्यजृ	,, ६०३,	*यदा दुहित	नार. १५५४	यदि मां दुःखि	वारा. १०७६
	६०४	*यदा नियोग	संभ्र. ११९४	यदि राजा न	नार. १९३६
यदधीते य	मनुः १७००	यदानीतं भ	व्यासः १४६०	यदि वा दाप्य	,, १७५७
यदन्तरं त	वेदाः ९९६	*यदानेतुं भ	,, "	*यदि वादाव	कात्या. ७२९
यदन्नं नाभि	भा. १०२८	यदापिपेध	वेदाः ६०१,	*यदि वा दोष	नार. १७५७
यदन्नमग्नि	वेदाः ६०६		६०४	*यदि वा नोप	,, ७०६
यदन्नमदभ्य	,, ६०२,	यदानोति प	भा. १०२६	*यदि वा प्रति	मनुः १६२९
	६०६	यदा प्रैष्यन्म	वेदाः १२६२	यदि वासि ति	वेदाः ९९७
यदन्यगोषु	मनुः १०७३	यदा मूलमु	कात्या. ७६६	यदि वाहम	,, १८९३
यदन्यस्य प्र	,, १०४४	यदा यमस्य	आप. १२६७	यदि वै पुरु	,, १०१०
*यदन्यस्याभ्य	,, "	यदा रोगादि	ब्रह्म. ९२१	यदि शक्या कु	भा. १०३३
यदपत्यं भ	,, १२९४	यदा विद्वेषि	बृह. १९१४	यदि शूद्रो ने	बृह. ९५१
यदपत्यं म	भा. १२८३	यदा वृत्राणि	वेदाः ८७८,	यदि संशय	मनुः ९३५
यदयातं शु	वेदाः ९८२		११२०	यदि संसाध	,, ७९५
*यदर्णादिषु	नार. ७३३	*यदा सकुल्या	नार. ७०४	*यदि स गोप	ब्रह्म. ९२१
यदर्थं तच्च	भा. १०३३	यदासन्ध्यामु	वेदाः १००४	यदि सत्यं त	भा. १२८३
*यदर्थं दापि	बृह. ६७२	यदा सर्वे त्र	भा. १२४४	यदि सा बाल	ब्रह्म. १११८

यदि स्त्री यय	भा. १९८४
*यदि स्पृशति	नार. १७५३
यदि स्पृश्येत	" "
यदि स्यादन्य	शौन. १३६५
*यदि स्यादुहि	नार. १५५४
यदि स्वं नैव	कात्या. ७६७
यदि स्वयं कृ	" ६३१
*यदि स्वाः स्वाव	मनु. १०५४
*यदि स्वाश्च प	" १०५३
यदि स्वाश्चाप	" "
यदि हि स्त्री न	" "
*यदि ह्यन्यत	कात्या. १४५८
यदि ह्यादाव	" ७२९
यदि ह्येकत	" १४५८
यद्वास्थो द	वसि. १९८२
यद् गृहीतं	बृह. ७०८
*यद् ग्राहितं	" "
यदीतरे प्र	हारी. ११६३
यदीदं मातु	वेदाः ९९९
यदी मातरौ	" १२५४
X " "	नि. "
यदीमे केशि	वेदाः १००३
यदीयं दुहि	" "
यदुनाहम	भा. १३९१
यदुज्येष्ठस्त	" "
यदुस्तुर्वश्व	वेदाः ८१०
यदृच्छया च	नार. ७८३
यदृच्छया नै	" १७५५
यदृच्छाघाते	कौ. १६१९
यदृणादिषु	नार. ७३३
*यदेकदिव	वसि. ६३६
यदेकस्मिन्यु	वेदाः ९९४
यदेताः शता	" १५९६
*यदेव किं च	" ६०६
यदेव कुरु	नार. १९३६
*यदेव हि पि	मनु. १३९६
यदेवास्थ पि	" "
यदत्तं तत्पा	कौ. ८०८
यदत्तं दुहि	सूतः १४६३
यदत्तं स्याद	नार. ८००
यदत्तं स्याद्भ्रा	अनि. १४६३
यद् दुष्कृतं य	वेदाः १००४
यद् दष्टं दत्त	कात्या. ७०९
यदेयं पितृ	" "
यदेवानां च+	वेदाः ६०६
यदेव्यमृण	" ६०१

यद्द्रव्यं तत्स्व	कात्या. ८०५
*यद् द्रव्यं दीय	" ८०४
यद्धनं यज्ञ	मनु. १७२७
यद्धरिणो य+	वेदाः १८३८
यद्धस्ताभ्यां च	" ६०१, ६०२, ६०५, १९०२
यद् धावसि	" ९९७
यद्भूयात्तत्त	भा. १२८५
यद् भूयात् स	संव. १८९१
यद्भूगहत्या+	वेदाः १६०२
यद्यत् कृष्णः	" ८१२
यद्यत्तदाऽस्य	कात्या. ६५७
यद्यदाचर्य	" १९४२
यद्यदिच्छति	भा. १०२९
यद्यदिष्टत	स्मृत्य. १९७९
यद्यद्वाभि	भा. १०२९
*यद्यद्यदास्य	कात्या. ६५७
यद्यन्यो गोषु	वसि. १२७२
यद्यपि बह्व्य	वेदाः १००७
यद्यपि स्यात्तु	मनु. १२४८
यद्यपि स्यात्प	शंख. ११४८
*यद्यपि स्यात्स	मनु. १२४८
*यद्यपि स्यान्न	" "
*यद्यप्यस्य पि	बृह. १२५१
यद्यप्याचरि	भा. १२८६
यद्यप्येष भ	बारा. १०७७
यद्यप्येष स	भा. १२४४
यद्यप्येषां पि	बृह. १२५१
यद्यप्रकाशं	विष्णुः ७५७
यद्यर्थिता तु	मनु. १३९४
यद्यवश्यं तु	नार. १९३९
यद्यसमाप्त	हारी. ११९५
यद्यसौ दर्श	कात्या. ६७३, ६७४
यद्यस्ति चेद्	भा. १०२६, १३९०
यद्यस्य पैतृ	मनु. १३२२
*यद्यस्य स्वपि	बृह. १२५१; विष्णुः १२८०
यद्याधेर्मूल	नार. ६४९
*यद्यापदस्थो	हारी. ११६३
*यद्यासामौर	बृह. १४५०
यद्युपदर्शये	हारी. ११६३
यद्येकः प्रमी	विष्णुः ११८४
यद्येकजाता	बृह. १२३७, १३४८; सप्र. १३८४;

यद्येकदिव	नार. १५८३
यद्येकपुत्रः	वसि. ६३६
यद्येकरिक्थि	शंखः ११६६
यद्येवं कृते.	मनु. १३२२
यद्यच्च प्रति	बौशे. १३८५
यद्वाऽदास्यन्तं	नार. १७८४
यद्वा दास्यार्द्र	वेदाः ६०४
यद्वापि प्रति	" ८१२
	मनु. १६२९, १९२९
*यद्विभक्तं ध	बृह. १५१८
यद्विभक्ते ध	" "
यद्विरूपाच	वेदाः ९८९
*यद्विपदेश	कात्या. १६५०
यद्वै किं चानू	वेदाः १२६२
यज्ञः पिता सं	" १२६१
*यज्ञ भुक्तं भ	बृह. ६५४
यज्ञावि किञ्चि	मनु. १९२७, १९४६
यज्ञियानं न्य	वेदाः ९०२
यज्ञिमृष्टमु	कौ. १६७८
यन्मन्युर्जाया	वेदाः १०००
यन्मे माता प्र	मनु. १०५०
*यमयोश्चैक	" १२३६
यमयोश्चैव	" "
*यमर्थं प्रति	विष्णुः ६६२; नार. ६७०
यमस्य माता	वेदाः १००४
यमस्य मा य	" ९७७, १८३६
यमस्य यो म	" १००४
यमिन्द्राग्नी स्म	" ९९७
यमिन्द्राणी स्म	" "
यमुद्दिश्य त्य	बृका. १८३५
*यमेते ह्यति	नार. १८२८
यमेव तु शु	मनु. १९७४
*यमेव त्वति	नार. १८२८
यमेव विद्याः	वसि. १९७४
*यमेव व्यति	नार. १८२८
यमेव ह्यति	" "
यमो ह जातो	वेदाः ९६३
यमो ह वः अ	" ११२२
यया दासान्या	" ८१०
यया सपत्नी	" ९९०
ययोनिक्षिप्त	विष्णुः ६३७
यलब्धं दानं	कात्या. १२३८

*यल्लब्धं लभः	काल्या. १२२८	यस्तयोः सान्त	मनुः १६२८	यस्त्वा हृदेत्यु	शौन. १३६४
*यल्लब्धं लाभः	" "	*यस्तयोरन्त	विष्णुः १६११	*यस्त्येतान्युप	मनुः १७२०
यवश्च कृष्ण	अनि. १९६८	यस्तयोश्चान्त	" "	*यस्त्वैवमुक्त्वा	याज्ञ. १६३३
यवाः सप्त प्र	स्कन्द. १९६६	यस्तत्पजः प्र	मनुः १३०४	यस्त्वैश्वर्यान्न	मनुः १७०२
यवीयसस्तु	मनुः १०६४	यस्तस्याः पुत्रः	विष्णुः १२७९	यस्मा ऋणं य	वेदाः ६०३
यवीयसो वा	नार. ११०१	यस्तिष्ठेत् स	शंखः १६१३		१८४०, १९०३
*यवीयसोऽथ	" "	*यस्तु कार्यस्य	काल्या. ८०५	यस्मात्कुलध	शंखः १२८२
यवीयान् ज्येष्ठ	मनुः १३१६	यस्तु तत्कार	मनुः १०५४	यस्मात्तदानी	काल्या. १४५५
*यवीयान् श्रेष्ठ	" "	यस्तु दद्याद्	संम. ७१५	यस्मात्तस्मात्सु	भा. १९८३
यशः श्रीः श्रय	वेदाः १००६	यस्तु दोषव	मनुः ८८२,	यस्मात्तस्मात्त्रि	याज्ञ. १०७९
यशश्च धर्म	वारा. १०७७	१०४१; नार. १०९७;		*यस्मात्सर्वेषु	बृह. ९५२
यशस्यमिह	शुनी. १११९	मत्स्य. १९७५		यस्माददाता	अपु. १९७०
यशो गोषु प्र	वेदाः १००३	यस्तु न ग्राह	काल्या. ८३५	यस्मादपह	बृह. १७६६
यशो धर्मस्त	मासो. १९७०	*यस्तु पदयेनि	मनुः १९५७	*यस्माद्भर्ता प	काल्या. ८३७
यशो यज्ञस्य	वेदाः १००६	यस्तु पाणिगृ	वसि. १९७७	यस्माद्भर्ता प्र	" "
यशोवित्तह	विष्णुः १६१२	*यस्तु पूर्व नि	मनुः १६३०	*यस्मिन्ध्वेत्प्रति	वसि. १२७७
यशोवृत्तह	काल्या. १६५०	यस्तु पूर्वैनि	" "	*यस्मिन् कर्म	मनुः ७७४
यशोऽस्मिन् प्रा	मनुः १७२७	१९२९; यमः १६५२		यस्मिन्काले य	संम. ११४२
यश्च नः सम	भा. ८६०	यस्तु रज्जुं घ	मनुः १७१८	यस्मिन् देशे	देव. १९४२
यश्च शुश्रूष	" ८१९	*यस्तु रज्जुघ	" "	यस्मिन्मृणं सं	मनुः ११९७,
*यश्च संचार	मत्स्य. १८९२	यस्तु संचार	मत्स्य. १८९२		१९८७.
*यश्च संश्रीय	काल्या. ७५५	*यस्तु संस्क्रिय	काल्या. ७५५	यस्मिन्नेतत्कु	" १०५६
*यश्च संस्क्रिय	" "	*यस्तु सर्व स	" ६५७	*यस्मिन्नेव कु	" "
*यश्चांशहरः	विष्णुः १२८१	*यस्तु सर्वम	" "	यस्मिन् भावो	शंखः १०२४
*यश्चाधि कर्म	काल्या. ६५५	यस्तु सर्वस्व	" "	यस्मिन् यस्मिन्कु	मनुः ८८१
यश्चानिक्षिप्तं	विष्णुः ७३५	यस्तु साधार	बृह. ८७४	यस्मिन् राष्ट्रे	वेदाः १८४०
यश्चान्तरे ति	शंखः १६१३	*यस्तु स्वशक्त्या	नार. ७८१	यस्मिन् वीरो	" १००२
यश्चापि धर्म	मनुः १६२९,	" "	शुनी. ७९०	यस्मै दद्यात्पि	मनुः १०५९;
	१६९८, १९२९	यस्तुत्तमव	विष्णुः ८१६		अपु. १९७९
*यश्चार्थ साध	नार. ७४८	यस्तेद्बुद्धो व	वेदाः ९९९	यस्य कर्मणि	मनुः ७७४
यश्चार्थहरः	विष्णुः १२८१	यस्तेन दुष्टो	वसि. १९७४	*यस्य कस्य कु	विष्णुः ६७९
*यश्चासन्नत	बृह. १५१८	यस्त्यजेत्कामा	शंखः १६१३	यस्य ग्रामस्य	काल्या. ९५५
यश्चेदं पाण्ड	भा. १०२८	यस्त्वधर्मेण	आप. १३८७	यस्य जातस्य	देव. ११९४
यश्चेतान्युप	मनुः १७२०	*यस्त्वनाकारि	मनुः १८५३	यस्य तल्पज	विष्णुः १२७९
यश्चेनान् द	कौ. १६१८	यस्त्वनाक्षारि	" "	*यस्य तु पूर्वे	वसि. १२७८
*यश्चैवमुक्तो	याज्ञ. १६३३	*यस्त्वप्रजप्र	" १३०४	यस्य ते बीज	मनुः १३१४
यश्चैवमुक्त्वा	" "	*यस्त्वसत्संज्ञ	काल्या. १७९१	यस्य त्रैवाधि	नार. ७९९
यश्चैषां स्वामि	नार. ८३१	यस्त्वसत्संज्ञि	" "	यस्य देशस्य	काल्या. १९४२
यस्तत्र विप	याज्ञ. ८६७	*यस्तस्याः पुत्रः	विष्णुः १२७९	यस्य दोषेण	नार. ६७०;
*यस्तत्र शीक	काल्या. ९५९	यस्त्वाधि कर्म	काल्या. ६५५		काल्या. ७५३
यस्तत्र संक	बृह. ९५४;	*यस्त्वाधिकर्म	" "	यस्य द्रव्येण	" ७३०
	काल्या. ९५९	यस्त्वा भ्राता प	वेदाः ९९१,	यस्य नोपर	बृह. १५१३
*यस्तत्र संस	बृह. ९५४		१८३७	*यस्य नोपह	" "
यस्तत्स्वशक्त्या	नार. ७८१	यस्त्वासन्नत	बृह. १५१८;	यस्य पुत्रः शु	हारी. १२६४
*यस्तद्भर्ता प्र	काल्या. ८३७		नार. १७५४	यस्य पूर्वेषां	वसि. १२७८,
*यस्तयोः सान्त	विष्णुः १६११	यस्त्वा स्वप्ने नि	वेदाः १८४०		१४७०

*यस्य प्रक्षुभ्य	मनुः १६९२	या कौमारं भ	वसि. १२७३	या तु कन्यां प्र	मनुः १८६६
*यस्य भुक्तिः फ	विष्णुः ६३७	या गर्भिणी सं	बौधा. १२७०;	*या तु काम्यप्र	कात्या. ८०५
यस्य भुक्तिर्ज	" "		मनुः १३०७	*या तु कार्यप्र	" "
*यस्य भुक्तिर्ब	" "	या च क्लीबं प	वसि. १२७३	*या तु कार्यस्य	" "
*यस्य भुक्तिर्भु	" "	याचनानन्त	व्यासः ७५६	*या तु पत्या प	मनुः १३०८
यस्य यत्पैतृ	" १२८०	याचमानस्य	वारा. १३२९	*या तु सप्तदि	नार. ७००
* " "	मनुः १३२२	याचमानाय	बृह. ७०६	या तु सप्रध	" ६९९
यस्य राष्ट्रे न	यमः १८९०	*या च सप्रध	नार. ६९९	*याथाकामी भ	याज्ञ. १०८१
यस्य वा प्रभुः	जैमि. ७९२	याचितं स्वाम्य	बृह. ७५२	या दम्पति स	वेदः ९७३
*यस्य संस्क्रिय	कात्या. ७५५	याचितकाव	कौ. १९२२	यादवाः कुकु	भा. ८६०
यस्य स्तेनः पु	मनुः १८६९	याचितमव	" ७३६	या दुर्दां यु	वेदाः १००२
*यस्य हिंसां स	कात्या. ७१३	*याचितस्ते न	कात्या. ६३२	यादृग्गुणेन	मनुः १०५१
यस्य हि प्रजा	वेदाः १२६१	*याचितानन्त	व्यासः ७५६	यादृच्छिकः सा	बृह. ६५०
यस्यां कामी भ	भा. १०२९	याचितान्वाहि	वृहा. ७३२;	*यादृच्छिकान्	नार. १७५५
यस्यां दौहित्र	" १९७१	याज्ञ. ७४६;	व्यासः ७६८	*यादृच्छिके तु	" ७८३
यस्यां स धर्म	हार. १३७६	*याचितेऽर्धकृ	कात्या. ७५४	यादृच्छिकेषु	" "
*यस्यापु पुत्र	नार. १०९४	याचितोऽर्धकृ	" "	*यादृशं गुण	मनुः १३१६
यस्या भ्रियेत	मनुः १०६९	याचित्वा प्रष्टु	" ७५३	यादृशं तूष्य	" १०७०
*यस्यार्थे न च	कात्या. ६७५	*याच्यमानं न	" ६३२,	यादृशं फल	" १३१६
यस्यार्थे येन	" "	" " +	नार. ६९५	यादृशं भज	" १०४७
यस्या वाक्यं वि	ब्रह्म. ८४०	" "	" ७३१;	यादृशस्य च	संप्र. ११४२
यस्येदमर्थं	वेदाः ९८७		कात्या. ७५४	*यादृशस्य य	" "
यस्येह प्रथि	बृह. ११९३	याच्यमानम	नार. ६२७;	यादृशस्यो ह	वेदाः १०१०
यस्यैतानि वि	दक्षः १११५	कात्या. ६३२, ६३३, ८९८		*या देशावस्थि	नार. ६२५
*यस्यैते बीज	मनुः १३१४	याच्यमानस्तु	नार. ७४८;	या न ऊरु उ	वेदाः ९८५
यस्यैव रेतो	वेदाः १०१०		व्यासः ७५६	*वा नष्टाः पाल	नार. ९१७
यां कामयेत	" १००६	याच्यमाना न	बृह. ६३०	या नष्टा पाल	" "
यां प्रसह्य वृ	मनुः ९०९;	*याच्यमानेन	कात्या. ६३२,	यानस्य चैव	मनुः १८०७
	नार. ९१६		६३३	*यानस्यैव हि	" "
यां मलवद्वा	वेदाः १५९९	*याच्यमानो न	" ६३२	यानि कर्माण्य	कात्या. १८८७
यां मृतायानु	" १६०१	" "	बृह. ७५१	यानि चान्यान्ये	कालौ. १३५६
यां विनोपद्	शंखः ८५९	*याच्यमानोऽपि	नार. ७४८	यानि चैवं प्र	मनुः ९३४
यां श्रुतिं वर्त	वारा. १०७७	याजकाः स्वप्र	कौ. ७७२	यानि दक्षिण	बौधा. १९१९
यांस्तत्र चोरा	नार. १७५५;	याजनाध्याप	" १६१६;	या नियुक्ताऽन्य	मनुः १३९६
	मनुः १९५४	मनुः १६९७; नार. १९४०		यानुपाश्रित्य	" १९३०
याः पत्न्यो विध	नार. १४०१	याज्ञवल्क्यो मै	वेदाः १४०५,	यान्त्यायान्ति ज	बृह. ९५३
*याः प्रसह्य वृ	" ९१६		१४२४	*यान्त्यायान्त्यध्व	" "
*याः स्युस्तासां दु	मनुः १४३७	याज्यं क्षेत्रं च	व्यासः १२३१;	यान्त्येव तृण	नार. ८५२
याः स्त्रियः सम	वेदाः ९९२		उश. १२३२	वा पातयित्वा	स्थूल. १९८८
या अकृन्तञ्च	" १००१	याज्यश्चैव त	शंखः ७७१	या पतिं तोष	भा. १०३०
या अक्षेषु प्र	" १८९९	यातयामानि	भा. ८१८	या पत्या वा प	मनुः १३०८
या आपो दिव्या	" ९२४	यातश्चेदन्य	याज्ञ. ६४१	*या पत्या संप	" "
या ओषधयो	" १००२	या तस्य दुहि	शंखः १४७३;	या पितृगृहे	वसि. १२७३
*या कन्यां विप्र	मनुः १८६९		नार. १५५४	*या पुत्रिणी सं	मनुः १३०८
या कन्या दुहि	भा. १९८६	या तस्य भागे	बृह. १५५८	*या पुनः सध	नार. ६९९
*या काममाश्र	नार. ७०३			या पूर्व पतिं	वेदाः ९९९

या ग्रहानं सो	वेदाः १९८	यावद्विरप्य	कौ. १६१४	युद्धावहारि	भा. १२४४
*या ब्राह्मणी सु	वसि. १०२१	यावद्वा कृष्ण	वसि. १९२१	युद्धोपदेश	कात्या. १६५०
या ब्राह्मणी स्या	,, , ;	यावदै भागि	वेदाः ११४४	युद्धोपलब्धं	नार. ११३१
याभिः पत्नीर्वि	यमः १११३	*यावन्तः कन्या	वसि. १०२१	युधिष्ठिर उ	भा. १४७३,
याभिः सोमो मो	वेदाः ९६४	यावन्तः पितृ	काष्णा. १३५६	युधिष्ठिरो रा	,, १९८३
*यामयो यानि	,, ९७९	यावन्तः पृथि	वेदाः १२५९	युनक्त सीरा	,, १९८४
या मातुः कुरु	मनुः १०५३	यावन्तश्चर्त	नार. १०९६	युवं ब्रह्मणे	वेदाः ९२३
यामाहुस्तार	लहा. ७३२	यावन्तो अप्सु	वेदाः १२५९	युवं भगं सं	,, १००३
*यामुत्पत्य वृ	वेदाः १८३९	यावन्तो अस्मा	,, ९९९	युवं रथेन	,, १०००
यामुत्पत्य वृ	मनुः ९०९	यावन्न दद्या	कात्या. ७२८	युवं शर्चाभि	,, ९८०
	,, , ;	यावन्न पैतृ	,, ७१०	युवं श्यावाय	,, ९६५
*यामुपेत्य वृ	नार. ९१६	यावन्नामौ द	अग्नि. १११६	युवं हवं व	,, ९८०
	मनुः ९०९;	यावर्भगाय	वेदाः ९६४	युवत्यः पाप	वारा. १०७६
या मे प्रियत	नार. ९१६	या वा अपुत्रा+	,, १००८	युष्मांश्च दायं	वेदाः १२६१
यायैः परितृ	वेदाः १००३	*या वा तद्विक्थ	नार. ६९८	ये अन्ता याव	,, १००३
*या राज्ञा काम	,, १८९८	*यावानध्वग	कात्या. ८५४	ये कार्ष्णिभ्यो	मनुः १६३२
या राज्ञा क्रोध	बृह. ९५२	यावानध्वा ग	,, ,	ये केसरप्रा	वेदाः १४६४,
या रोगिणी स्या	,, ,	*यावाननुद	नार. ९४७		१६००
*या रोहिणी स्या	मनुः १०५७	या वा स्याद्वीर	कात्या. ११०९	*येऽक्षेत्रिका बी	मनुः १०७३
यावच्च कन्या	,, ,	*या वै ब्राह्मण	अग्नि. १११६	येऽक्षेत्रिणी बी	,, ,
*यावच्चाग्नौ भृ	वसि. १०२१	या शश्वन्तमा	वेदाः १२५८	ये गन्धर्वा अ	वेदाः १००२
*यावच्चेदाह	अग्नि. १११६	याश्च शश्वद्	भा. १०३२	ये गर्भा अव	,, १८३९
यावज्जीवं न	वसि. १०२१	याधानपत्याः	वसि. १४०७	ये च धान्यं द	विष्णुः १६०९,
यावज्जीवं स	कात्या. १५२३	यासां नाभिरा	वेदाः ९९६		१६७१
*यावज्जीवं हि	यमः १११३	यासां स्त्रीणां प्रि	वारा. १०७७	ये च विद्यार्था	आप. १६६६
यावज्जीवति	कात्या. १५२३	*या सा तद्विक्थ	नार. ६९८	ये चाकुलीना	विष्णुः १६०९
यावतीः कृत्या	वारा. १०७५	या सुपाणिः स्व	वेदाः ९९३	*ये चाज्ञकान्	बृह. १७५९
यावतीभ्यो ह	वेदाः १००३	या सुबाहुः स्वं	,, ९६९	ये चास्य हत	कौ. १६१६
यावती संभ	,, ६०४	यास्तासां स्युर्दु	मनुः १४३७	ये चिद्धि पूर्व	वेदाः ९६७
*यावत्कृष्णा वि	मनुः ६८१	या स्त्री ब्राह्मण	अग्नि. १११६	ये जाता येऽपि	लहा. १५६८
यावत्कृष्णोऽभि	बौध्वा. १९२०	या स्त्री योन्त्यङ्गु	शंख. १८४८	ये जाता येऽथ	व्यासः १५८७
यावत्कृष्णो वि	वसि. १९२१	या स्यादनित्य	वसि. १९७८	*ये जातास्तु नि	नार. १३४७
यावत्क्षीणद	बौध्वा. १९२०	*यास्त्वस्याः स्युर्दु	मनुः १४३७	ये त आसन्	वेदाः ११६२
यावत्क्षीणद	नार. १७४८	*यास्त्वसां स्युर्दु	,, ,	*ये तत्र चोरा	मनुः १९५५
*यावत्तु कन्या	वसि. १०२१	या स्वपुत्रं तु	कात्या. ७११	ये तत्र नोप	,, १६९६,
यावत्प्रकर्षि	कात्या. ६५९	*युक्ता भव्याश्च	बृह. ८७२		१९२९; नार. १७५५
*यावत्यो विध	नार. १४०१	युक्तियुक्तं च	कात्या. ८७६	*ये तत्र पूर्व	कात्या. ९५६
यावत्संजीव	,, १४४९	*युक्तियुक्तं तु	,, ,	ये तत्र पूर्व	,, ,
यावत्सस्यं वि	याज्ञ. ९१४;	*युक्तियुक्तं व	,, ,	*ये तत्र सर्व	,, ,
	कात्या. ९१९	*युक्तिहेत्वर्थ	नार. १८२९	येदं पूर्वांग	वेदाः १००४
यावत्स स्यात्स	मनुः १९५१	युक्त्या विभज	बृह. १२२२	ये देवयानाः	,, ६०२
यावत्स्थितिप्र	हारी. ६७८	*युक्त्योपदेश	कात्या. १६५०	येन कृशं वा	,, ९९६
*यावत्स्यात्स स	मनुः १९५१	*युगक्रमाद	बृह. ११०९	येन केनचि	मनुः १८०१
,, ,	अपु. १९६२	युगन्हासाद	,, ,	येन केनायु	गह. १३७६
*यावद्द्वयारः	कात्या. ७२८	युगस्थथाः प्राज	मनुः १८०९	येन कर्तं तु	बृह. ७६४
यावद्विरप्य	वेदाः १५९६	युज्जते धुरि	भा. १९८३		

*येन गृहीतः	विष्णुः १२७९	*येऽप्येकजाता	बृह. १३४८	*योऽकामां दूष	मत्स्य. १८९२
*येन चैषां य	वसि. १२०५	*ये बालकान्	" १७५९	*योगः पूर्त क्षे	लौगा. १२३३
*येन चैषां स	" "	ये बृहत्सामा	वेदाः १६००	*योगक्षेमं प्र	विष्णुः १२०६
येन चैषां स्म	" "	ये ब्राह्मणं प्र	" "	" "	मनुः १२०९;
*येन तेषां य	" "	ये ब्राह्मणास्त्रि	" १५९७,	" "	हारी. १९८२
येन देवा न	वेदाः ८५८,		१६०१, १६०३	योगक्षेमप्र	विष्णुः १२०६
	९९८	येभिः पाशैः प	" ९९९,	* " "	मनुः १२०९
येन दोषेण	कात्या. १७६२	ये भूतस्य प्र	" १६०१	योगक्षेमव	बृह. १२२३
*येन भुक्तं त	बृह. ६५४	ये मर्त्यं श्रुत	" १००३	*योगक्षेमन्य	मनुः ९०७
येन भुक्तं भ	वसि. ६३६;	ये मानं मेऽनु	" ५९९	*योगक्षेमाव	" "
	बृह. ६५४	ये यज्ञेन द	" १२६१	योगक्षेमेऽन्य	" "
येन मूलह	मनुः १८५६	*ये यत्र पूर्व	" १९८०	*योगक्षेमोऽन्य	" "
येन श्रुतं स	वेदाः १६०१	ये राष्ट्रधिकृ	कात्या. ९५७	यो गच्छेत्पर	बृह. १८९१
येन यत्र य	बृह. ७०६	ये राष्ट्रधिकृ	याज्ञ. १६३९,	योऽगुणान् की	कात्या. १७९१
येन यत्साध्य	मनुः १९३०		१९३२	यो गृहीत्वा ऋ	विष्णुः ६१०
*येन यावत्	बृह. ९५३	*ये राष्ट्रधिकृ	" १६३९	योऽग्निं चित्त्वान्य	वेदाः ९९५
येन यावद्य	" ९५२	ये वध्वश्चन्द्र	वेदाः ९८४,	यो ग्रामदेश	मनुः ८६४
येन येन प	कात्या. १७६१		१००२	योजं पश्चोद	वेदाः १०००
येन येन य	मनुः १७२०;	*ये वा कुलीना	विष्णुः १६०९	योजनादर्द्ध	मार्क. ९६२
	नार. १७४९	ये वै चत्वारः	वेदाः १८९८	यो ज्येष्ठो ज्येष्ठ	मनुः ११९८
*येन येनाज्ञे	शंख. १८४७	*ये वै समाः स्युः	बृह. ७८६	यो ज्येष्ठो विनि	" १३९७
*येन येनाव	नार. १८२८	ये व्यर्थो द्रव्य	आप. १६६७	*यो ज्येष्ठो हि नि	" "
*येन येषां य	वसि. १२०५	*येषां च न कृ	नार. १५८४	*योत्सष्टा राज	बृह. ५५१
ये नवासं स्ता	वेदाः १५७०	येषां ज्येष्ठः क	मनुः १५४३	योऽदत्तादायि	मनुः १६९७
येन वेगैर्वि	स्कन्द. १९६६	येषां तु न कृ	नार. १५८४	यो ददाति स	दक्षः ८०७
*येन वैषां स्व	वसि. १२०५	येषां देयः प	विष्णुः १६०९	यो दर्शनप्र	कात्या. ७२८
येन स काम	शुनी. १९८८	*येषां द्विधा कि	नार. १५८०	*यो दास्यं कार	मनुः ८२०
येन सूर्यां स्म	वेदाः ९९९	*येषां वै न कृ	" १५८४	यो देवकामो	वेदाः १९००
येनांशो याह	बृह. १५८४	*येषां सवर्णा	देव. १३५१	*यो धनं आद	विष्णुः १२८१
येनाधिरस्या	वेदाः १००१	येषामेताः कि	नार. १५८०	यो धर्मः कर्म	नार. ८७०
येनाज्ञेन द्वि	बृह. १८३१	येषु देशेषु+	देव. १९४२	यो धर्म एक	मनुः १०६२;
*येनाज्ञेनाव	मनुः १८०१	येषु स्थानेषु	" "		यमः १११३
" "	नार. १८२८	*ये समाः स्युस्तु	बृह. ७८६	यो न आगो	वेदाः १५९३
येनात्यन्तं भ	कात्या. १८३३	ये सामानास्तु	" "	यो नरस्त्यज	भा. १०३१
येना निचक्र	वेदाः ९९७	ये सहस्रम	वेदाः १४६४,	*यो न हन्याद्	बृह. १६४८
येनाहूतः स	कौ. १६१६		१६००	यो न हन्याद्	" "
ये नित्या भाक्ति	आप. ८१६	ये सूर्यात् प	" ९९९	*यो नार्पयति	मनुः ७४३
ये नियुक्ताः स्व	अपु. १६५४	ये स्वा न संजा	" ८५८	" "	मत्स्य. ७५६
*येऽनियुक्तास्तु	मनुः १६३२	ये कृतः सर्व	मनुः १९३०	योऽनाहिताग्निः	मनुः १७२५
ये नियुक्तास्तु	" "	ये यैरुपायै	" ७१६	यो निक्षेपं चा	अपु. १९७१
येनेमा विश्वा	वेदाः ८०९	येव प्रथमा	वेदाः १००८	यो निक्षेपं ना	मनुः ७४३;
ये नो शुवे ध	" १९०२	*येश्च संस्क्रिय	कात्या. ७५५	" "	नार. ७४९
येऽन्ये ज्येष्ठक	मनुः ११८९	*येश्च संस्क्रिय	" "	* " "	मत्स्य. ७५६
ये पितरो व	वेदाः १००४	येस्तु संस्क्रिय	" "	यो निक्षेपं या	मनुः ७४२
येऽपुत्राः क्षत्र	बृह. १५१८	योऽकामां दूष	मनुः १८६६;	येनिमात्राद्वा	गौत. १०१३
*येऽपुत्राः ब्रह्म	" "		नार. १८८३	योनिहृत्स्विद्य	भा. १०३१

योनेरिव प्र	वेदाः ६०५	यो वा तद्विषय	नार. ६९८	रक्षितारं न	भा. १०३२
*योऽन्यहस्ते तु	नार. ८८८	यो वा बुभूषे	वेदाः १००५	रक्षेन शय्यां	नार. १५११
*योग्या इव प्र	" "	यो विजमानं	कात्या. ६५७	रक्षेन्कन्यां पि	याज्ञ. १०८३
योऽपत्नीकः	वेदाः १००६	यो वै ब्राह्मणं	वेदाः ८१४	रक्षेद्राजा वा	शंखः १९५०
यो ब्रह्मणे चि	" १००३	यो वै भागिनं	" १५७०	रक्षेद्वा कृत	बृह. ७२६
यो ब्राह्मणं दे	" १६००	यो वैश्यः स्वाद्ध	मनुः १७२३	रक्षोभये र	कौ. १९२५
यो ब्राह्मणं म	" १४६४,	*यो वैषां स्वामि	नार. ८३१	रक्ष्यं बालध	गौत. १९४८
	१६००	Xयोषा यन्ते:	नि. १२५७	रक्ष्यमाणोऽपि	नार. ६५०
यो ब्राह्मणस्य	" १४६४,	योषा वै सिनी	वेदाः १००८	रक्ष्याश्चैवान्य	भा. १०३०
	१६००	योषितो नित्य	शुनी १११९	रक्ष्ये चात ऊ	आप. १८४४
यो ब्राह्मण्याम	मनुः १८५९	योषिदग्राहः सु	कात्या. ७१०	रजकाः काष्ठ	कौ. १६७४
यो भाटयित्वा	वृम. ८५५	योषेव शिक्ते	वेदाः ९७३	रजकस्तुभ	" "
यो भुङ्क्ते पर	बृह. ८३४	योऽसाधुभ्योऽर्थ	मनुः १७२६	रजसो दर्श	शुनी. १११९
यो भुङ्क्ते बन्ध	" ९५१	यो हास्यापि प्र	वेदाः १६०२	रजस्वलां शि	विष्णुः १६१०
यो मनुष्यः स्व	भा. १२८६	यो हिंसार्थम	आप. १६०५	रजस्वलां सू	बृह. ११०६
यो मन्येताजि	याज्ञ. १९३३;	यो हि प्रश्नं न	भा. १९६३	रजस्वला पुं	हारी. १०१६
	अपु. १९६९	*यो हि याचित	मत्स्य. ७५६	रज्जुः कार्पासि	नार. १९३८
यो मोहादध	मनुः १६२९	*यो ह्यासन्नत	बृह. १५१८	रज्जुना राज	कौ. १६१६
योऽयं देवः प	वेदाः १८४०	यौतकं मातुः	विष्णुः १४२८	रज्जुशस्त्रवि	" "
यो यत आद	विष्णुः १२८१	यौवनं वर्त	भा. १०३२	रक्षयन् प्र	भा. १९८६
यो यत्र विहि	देव. १९४२	*योषेयं चोत्त	बृह. १६४६	रतिं प्रोति च	" १०२७
यो यथा निक्षि	मनुः ७३९;	रक्तचन्दन	स्कन्द. १९६६	*रत्नं भुर्दास	भार. ७३१
	नार. ७४७	रक्तमाल्याम्ब	नार. ९४५;	रत्नसारफ	कौ. १६१४
यो यदङ्गं च	अपु. १८३५		बृह. ९५१	*रत्नानां चैव	मनुः १७११,
*यो यस्य आर्	विष्णुः १२८१	रक्तमेकं वि	दक्षः १११४		१७१६
यो यस्य प्रति	मनुः ६६२;	रक्तस्त्रगवस	याज्ञ. ९४०	" "	नार. १७५०
	पिता. ६७६	रक्तागमांस्त्री	कात्या. ११०९	रत्नापहार	कौ. १६७५
यो यस्य हर	नार. ७०४	रक्तागमान्	शंखः १०२४	रत्नापहार्यु	विष्णुः १६७०
*यो यस्य हिंस्या	मनुः १८०६	*रक्षणं वर्ध	नार. ११२९	रत्नार्थमेव	" १०२३
*यो यस्याथमा	विष्णुः १२८१	रक्षणात् भ	गौत. १२६३	रथं हरेत	मनुः ७७५
यो याचितक	कात्या. ६३३,	*रक्षणात् भ	" "	*रथं हरेद	" "
७५४;	मत्स्य. ७५६	*रक्षणादर्ध	मनुः १९५७	रथः पितुः प	आप. ११६५
यो यावत्कुरु	याज्ञ. ८४८	रक्षणादार्थ	" १६९२,	रथजितां रा	वेदाः ९९७
यो यावद्विप	अपु. १९६८		१९२९	रथैरिव प्र	" १९००
यो यो यथेव	स्कन्द. १९६५	रक्षन्ति वार्ध	नार. १०९९,	रमणीयम	भा. १०३०
यो यो वर्णोऽव	नार. १९३५		१५५५	रथि च पुत्रां	वेदाः ९८५,
*यो यो ह्यनन्त	मनुः १४७६	*रक्षन्ति शय	शंखः १४७३		१००१
योऽरक्षन् व	" १७०१	रक्षन्ति शय्यां	" " ;	रथिनं यः पि	" ११५८
यो राजसर्ष	अनि. १९६८		नार. १५५३	रथ्या सहस्र	" ९९९
यो राज्ञः प्रति	नार. १९३९	रक्षन्ति स्थावि	मनुः १०४५	रसस्याष्टगु	नार. ६२६
यो लोभादध	मनुः १६२९	रक्षन् धर्म	" १७००	*रसा अपि त्रि	वसि. ६०९
*यो लोभाद्विनि	" १३९७	*रक्षमाणोऽपि	नार. ६५०	रसो गोषु प्र	वेदाः १००३
यो वः सेनानी	वेदाः १८९५	रक्षया स हि	भा. १९७६	रहसि वृद्धो	कौ. ७३७
यो वर्णः पोष	भा. १२८७	रक्षाधिकारा	नार. १९३६	रहसीह न	भा. १०३१
यो वाऽऽगतश्रीः	वेदाः १००५	रक्षार्थाधिकृ	अपु. १६५४	रहस्यमर	" १०२८
*यो वा तद्वक्थ	नार. ६९८	रक्षिता यत्न	मनुः १०४८	रहस्येकास	" १०२९

रहोजितोऽन	बृह. १९१३	राजन्यावैद्या	गौत. १२३९	राजानं तत्सृष्ट	नार. १७५१
रहोदत्ते नि	" ७५१	राजन्विशेषो	भा. १२४४	राजानं स्वामि	कात्या. ७२७
राक्षमहं सु	वेदाः १५९५	राजपत्न्यभि	याज्ञ. १६३९	राजानः सत्यं	वेदाः १८३९
राक्षसपैशा	कौ. १४३०	*राजपालगृ	नार. ९१८	*राजानमथ	नार. ९४७
राक्षसोऽनन्त	नार. १०९८	राजपुत्रा इ	भा. ८१९	राजानमाम	" "
*राक्षसोऽनव	" "	राजपुत्राप	शंखः १६७१	राजानश्चेन्ना	" १९३६
राजकार्यनि	कात्या. ६७२	राजपुरुषं	कौ. १०३९	राजा नाम च	" "
*राजकोषाप	मनुः १६९८	*राजप्रख्यात	मनुः १७०६	राजानुमत	वसि. ६१०
राजक्रीडामु	कात्या. १६४९,	*राजप्रवर्ति	कात्या. ८७६	*राजान्तकर	मनुः १९०५
	१९४२	राजप्रसाद	बृह. ८७५	*राजान्तकारि	" "
राजगामि तु	हारी. ६६१	राजप्रसादा	नार. ९४९	राजा पुरोहि	आप. १९१८
राजगामी नि	नार. १९६१	*राजभिः कृत	मनुः १७०४	राजा पृथक्पृ	अपु. १७६६
*राजगृहगृ	" ९१८	*राजभिः स्थापि	याज्ञ. १७३१	*राजा भाण्डं तु	नार. ७८२
*राजग्रहगृ	" "	राजभिर्भृत	वसि. १६६८;	राजार्थमोष	कात्या. १६४९
राजग्राहगृ	" "	मनुः १७०४; नार.	१७५१	*राजा लब्धनि	याज्ञ. १९६०
राजग्राहं च	लहा. ६७७	राजयक्षमाम	स्मृत्य. १११८	राजा लब्ध्वा नि	" "
राजचौराग्यु	कौ. ८७८	*राजयानस	याज्ञ. १६३७	राजा विनिर्ण	मनुः ७४४
*राजचौरादि	बृह. ७५०	राजयानास	" "	*राजा वेदवि	बृह. ८७२
राजचौरारा	" "		१९३३	राजा संप्रामं	वेदाः ११२२
राजदुष्टानि	यमः १६५२	राजविनिधि	विष्णुः १६११	राजा संदाप	शुनी. ७३१
*राजदेवोप	याज्ञ. ८८४	राजवृद्धिः स	बृह. १९१३	राजा सर्वस्थे	गौत. १९१६
*राजदैवक	बृह. ६५१	राजशब्दिभि	कौ. ८६३	राजा साहसि	बृह. १७६०
*राजदैवकृ	नार. ७४८	*राजशय्यास	याज्ञ. १६३७	राजा स्तेनेन	मनुः १७०२;
*राजदैवभ	बृह. ७८५	राजशासन	नार. ९४४	नार. १७५१	
राजदैविक	बृह. ६७७	राजा कृत्वा पु	याज्ञ. ८६५	राजाऽस्य भाण्डं	" ७८२
* " "	कात्या. ७५३	राजाकेशक	कौ. १६१९	*गजा हत्वा पु	याज्ञ. ८६५
*राजदैवोप	बृह. ६५१;	राजा क्षेत्रं द	बृह. ९४९	राजेतरेषा	गौत. १४६५
	कात्या. ६५८	राजा गवाभि	अपु. १६५४	राजेव हि ज	वेदाः ९७३
" "	याज्ञ. ८८४	राजाग्निबान्ध	ब्रह्म. १३७४	राज्जुदालम	" १६०२
राजद्रोहाभि	स्कन्द. १९६५	राजा च जाज्ञ	विष्णुः १९२१	राज्ञः कोषाप	मत्स्य. १६५५,
राजद्विष्टाति	कौ. १०३७,	राजा च प्रजा	" १६७१	१६९८, १९२९	
	१३९२, १४३१	*राजा चानुशि	वसि. १९२०	राज्ञः परैः प	भा. ८६०
*राजद्विष्टानि	यमः १६५२	राजा ततः सृष्ट	नार. १७५१	राज्ञः प्रख्यात	मनुः १७०६,
*राजधर्माश्च	कात्या. १९४२	राजा तदात्म	" ७८२,		१९२७
राजधर्मान्	" १९४१		१९६१	राज्ञ एव तु	नार. ८३१
राजनि प्रह	नार. १८२९	राजा तदुप	मनुः १९५७	*राज्ञ एव स	" "
*राजनिर्भृत	मनुः १७०४	राजा तु धर्मे	वसि. १९२०	*राज्ञ एव हि	" "
*राजनिर्भिर्दं	विष्णुः १६११	*राजा तु स्वामि	कात्या. ७२७	राज्ञश्च द्विगु	मत्स्य. ८५५
*राजनि स्थापि	याज्ञ. १७३१	राजा त्ववहि	नार. १९३५	राज्ञश्च प्रकृ	कौ. १६१८
राजनि स्थाप्य	" "	राजा दण्डध	भा. १२४४	राज्ञस्ततः स	कात्या. ६५६
राजन्यबन्ध	वेदाः १००९	राजाददीत	बृह. १९६१	*राज्ञस्त्वृणः स	" "
राजन्ययोग	कौ. ६११	*राजा दाप्यः सु	मनुः ७९५	राज्ञां तु शाप	ब्रह्म. १३७४
राजन्यवैश्य	कात्या. ८३६;	राजा देशहि	कौ. ८६२	राज्ञा च पण	विष्णुः ८७८,
	मनुः १७७४	राजादेशेन	कात्या. १८८८		१६११
राजन्यवैश्यौ	विष्णुः १८४६	राजाधिदेवी	हरि. १३७६	*राज्ञा चापि प	" ८७८
राजन्यश्रेद् ब्रा	वसि. १८४५	राजानं चाब्र	भा. ८१९	*राज्ञा ज्ञात्वा नि	बृह. ८७४

*राज्ञा ततः स	कात्या.	३५६	राज्ञो वृत्तानि	मनुः	१९३३	रिक्थिन ऋणं	गौत.	६७७
राज्ञा तदकृ	"	८३८	राज्ञो हि रक्षा	"	१९३०.	*रिक्थे पिण्डाम्बु	बृह.	१३४८
*राज्ञा तु पण	विष्णुः	८७८	राज्यकामुक	कौ.	१६३१	*रिक्थेते प्रय	नि.	१२५३
राज्ञा तु विनि	बृह.	८७४	राज्यमप्राप्त	भा.	१९८४	रिक्थिचान इ	वेदाः	७९१
*राज्ञा ते विनि	"	"	राज्यस्थैर्यनि	मासो.	१९४०	रुक्मप्रस्तर	"	१००२
राज्ञा दत्ताऽथ	भा.	१९८६	*राज्यस्यान्तक	मनुः	१९०५	रुद्रस्य हेतिः+	"	९०३
राज्ञा दापयि	नार.	७२४;	राज्यान्तकर	"	"	रुद्रादेवैना	"	"
यमः ७३०; बृह.	८५३		*राज्यान्तकारि	"	"	रूपं कुलं य	भा.	१०३०
राज्ञा दाप्यः सु	मनुः	७९५	रात्रिसंचारि	नार.	१७५४	रूपदर्शक	कौ.	१६७५
राज्ञा दास्ये नि	"	१८६६	रात्रीभिरस्मा	वेदाः	९७७,	रूपव्याख्याव	"	१६१४
*राज्ञा देशाद्वि	कात्या.	१८८८			१८३६	रूपसंख्यादि	बृह.	७२७
राज्ञाऽधमर्णि	याज्ञ.	७२२	*रात्रौ चरतां	शंखः	९०५	रूपजीवायाः	कौ.	१८५०
राज्ञाऽन्यायेन	"	१९३३	रात्रौ चरन्ती	"	"	रूपाभिग्रह	"	१६८३
राज्ञा परीक्ष्यं	नार.	११०६	रात्रौ द्विगुणः	कौ.	१०३६	रूप्यं पञ्चगु	पिता.	६३४
*राज्ञा प्रख्यात	मनुः	१७०६	रात्रौ निष्कास	"	"	रूप्यधरणा	कौ.	१६७४
*राज्ञा प्रतिष्ठि	कात्या.	८७६	राया वयं सु	वेदाः	१००३	रूप्यमानेन	अनि.	१९६८
राज्ञा प्रवर्ति	"	"	राष्ट्रादेनं व	मनुः	१८५८	*रेकण इति ध	नि.	१२५३
	नार.	१९३५	*राष्ट्रान्तकर	"	१९०५	रेतजं विद्य	भा.	१२८७
राज्ञामाज्ञाप्र	"	१९३३	राष्ट्रान्तरेषु	कात्या.	८९८	रेतजो वा भ	"	"
राज्ञामाज्ञाभ	"	१९३६	*राष्ट्रे पुरे वा	मनुः	१६९८	रेतोधाः पुत्रं	आप.	१२६७;
राज्ञामुपरि	कौ.	७९४	*राष्ट्रेषु रक्षा	"	१६३१	रेतोधाः पुत्र	बौधा.	१२७१
*राज्ञामेव तु	नार.	८३१	"	"	१६९८,		भा.	१२८८,
*राज्ञा मोक्षयि	"	८३३			१९२९			१९८५
राज्ञा मोचयि	"	"	*राष्ट्रेषु राष्ट्रा	"	१६९८	*रेतोऽस्योत्प्लव	नार.	१०९४
राज्ञा राजान	वेदाः	११४३	"	नार.	१७५६	रोमच्छिर्षं य	वेदाः	९९६
राज्ञा वा सम	भा.	८१८	रासभोऽधिको	शंखः	१२८३	रोम्यासीदनु	"	८११,
*राज्ञा विवृत्य	नार.	७२४	रिक्तभाण्डानि	मनुः	१९२७,			१०००
*राज्ञा संस्थाप्य	याज्ञ.	१७३१	रिक्तं दिवं ग		१९४५	रोमिभ्योऽर्थं स	बृह.	१७५९
राज्ञा सचिह्नं	"	१९०९	रिक्तं पुत्रव	बौधा.	११४७	*रोमिभ्योऽर्थमु	"	"
*राज्ञा सचिह्ना	"	"		कौ.	१४१६,	*रोमिभ्यो ह्यर्थ	"	"
राज्ञा सभ्यैः स	संव.	१८९१	*रिक्तं प्रतिप्र		१४७३	*रोमी दोषाद	नार.	८४९
*राज्ञा सम्यग्	बृह.	१६४६	रिक्तं मृतायां	कत्या.	१२०२	रोधनन्ति तु	"	९४६
*राज्ञा सर्वे शु	"	८७४	*रिक्तगोत्रानु	देव.	१४६२	रोमोत्पाटन	हारी.	१७९४
राज्ञी प्रव्रजि	नार.	१८८२	रिक्तग्रह ऋ	मनुः	१३२७	रोषदानं प	कौ.	७९४
*राज्ञे कर्मक	"	८२५	*रिक्तग्राही ऋ	याज्ञ.	६८६	रोषानिमित्तो	"	१६१६
राज्ञे च पण	विष्णुः	८४३	"	"	"	रोहिणी न वि	वारा.	१०७७
राज्ञे च बलि	कौ.	८०८	"	वृहा.	७१५	रौरवस्य स्व	स्कन्द.	१९६५
*राज्ञे ततः स	कात्या.	६५६	*रिक्तग्राही ध	याज्ञ.	६८६	लक्ष्यं गोहृ	भा.	१२४३
राज्ञे दत्त्वा तु	बृह.	७८८	रिक्तभाज ऋ	गौत.	६७७	लक्ष्येयुः कृ	स्कन्द.	१९६६
राज्ञे दशांश	कात्या.	"	रिक्तमूलं हि	शंखः	११४७	लभकं कर	कात्या.	६७३
*राज्ञे पणश	विष्णुः	८४३	रिक्तलोभाज्ञा	वसि.	१२७२	*लभकं दाप	"	"
राज्ञे बलिदा	गौत.	१६६१	रिक्तहर्त्रा ऋ	कात्या.	७१०	*लतासु हरि	मनुः	१७१९
राज्ञे षष्ठांश	शुनी.	७९०	*रिक्त्यादर्थं स	नार.	१३४६	लब्धं दानक	नार.	११२९
*राज्ञो दशांश	कात्या.	७८८	*रिक्त्यादर्थं च	"	"	लब्धाच्च सप्त	भा.	१९७६
*राज्ञो दाप्यः सु	मनुः	७९६	रिक्थिनं सुहृ	कात्या.	७२७	लब्धायां सिद्धः	कौ.	८६३
राज्ञोऽनिष्टप्र	याज्ञ.	१७८३,				*लब्धे च चोरे	कात्या.	१७६३

*लब्धे तु चौरि	कात्या.	१७६३	लिङ्गस्य छेद	याज्ञ.	१८२२	*लोप्रादिरहि	नार.	१७५२
*लब्धेऽपि चौरि	"	"	लिङ्गिनः श्रेणि	कात्या.	१९४२	लोभमंको हि	भा.	८६३
लब्ध्वा वा बिन्द	कौ.	१४३०	लिच्छिविक्रम	कौ.	८६२	लोभाद्वादा	बृह.	१६४६
*लभतेऽंशं हि	कात्या.	१२०१	लीलायन्त्यः कु	भा.	१०३१	लोभाभास्ति नि	वसि.	१०२२
*लभते तत्सु	"	"	*लुप्यते नास्य	बृह.	१५५८	* " "	"	१२७२
*लभते तद्व	गौत.	१३८६	लुप्यमानं स्व	भा.	१२४४	लोभान्मूढैर	बृम.	१११६
*लभते दक्षि	नार.	७८३	लुब्धकाः श्रम	कौ.	१९२५	लोमदोहवा	कौ.	१६२१
लभेत चेन्न	कात्या.	७२९	लुब्धातिवृद्ध	बृह.	८७३	लोमद्विधेति	भा.	१०३१
*लभेत जीव	बृह.	१४०३	लुब्धाऽन्यत्र च	अपु.	१९७५	*लोहानां चैव	नार.	१७४७
लभेत तत्सु	कात्या.	१२०१	लख्येत्तद्	बृह.	७१५	लोहानामपि	"	१७४६
लभेत दक्षि	नार.	७८३	लेखयेदस्त	कात्या.	९५५	लोहितदर्श	वेदाः	१७९३
लभेत पुंश्च	कौ.	८४३	*लेख्यस्य पृष्ठे	याज्ञ.	६८९	लोहेऽर्धा वा स	शुनी.	१७६७
*लभेत स पि	कात्या.	१२०१	*लेख्यं दत्त्वा ऋ	नार.	७०६	वंशजनानाम	संम.	१३८४
लभेत सान्यं	नार.	१०९५	*लेख्यं दद्याद्	"	"	*वंशपिण्डेषु	नार.	१५५५
*लभेतांशं च	कात्या.	१२०१	लेख्यं दद्यादि	"	"	वक्ष्यन्तीवेदा	वेदाः	९७३
*लभेतांशं तु	"	"	लेख्यं यस्य भ	हारी.	६३६	*वक्ष्यमाणोऽपि	नार.	६५०
लभेतांशं स	"	"	*लेख्यस्य पृष्ठ	याज्ञ.	६८९	वङ्गं च जस	शुनी.	१७६७
*लभेतांशं स्व	"	"	लेख्यस्य पृष्ठे	"	"	वचनात्तत्र	कात्या.	१७९१
लभेताजीव	बृह.	१४०३	लेख्यारूढं सा	बृह.	६२८	वचनानुन्य	वसि.	१७७०
*लभेत्पतिव्र	"	१५१३	लेख्यारूढश्चे	कात्या.	९५५	मनुः १७७८; नार.	१७८६	
*ललाटे गर्द	नार.	१६४४	*लेख्यारूढश्चो	"	"	वचसा यत्प्र	हारी.	८०८
ललाटे चाभि	"	"	लेख्ये कृते च	व्यासः	६७६	वज्रशुक्तिप्र	वसि.	६०९
*ललाटे वाभि	"	"	लेख्ये तु लिखि	भार.	६६०	वणिक्पथं च	बृह.	१५८१
लवणक्षेह	बृह.	६३०	लेख्येन भोग	नार.	१५८१	वणिक्प्रभृत	नार.	७८०
*लवणस्वेद	"	"	लेख्येन साक्षि	बृह.	७२७	वणिक्सुवर्ण	स्कन्द.	१९६६
*लामं गोबीज	नार.	८४९	*लेख्यैरप्यव	नार.	१७५३	*वणिक्वीथि प	बृह.	७६६
*लामं गोवीर्य	"	"	लेपभाजश्च	मत्स्य.	१३८३	वणिक्वीथीप	"	"
लामं तत्र प्र	बृह.	७३४	*लेख्यैरप्यनु	नार.	१७५३	कात्या. ७६८; मरी.	७६९	
*लामगोबीज	नार.	८४९	लेख्यैरप्यव	"	"	वणिजः कर्ष	कात्या.	७२७
लामगोवीर्य	"	"	लेख्यप्रचारै	शुनी.	१७६७	वणिजां कर्ष	"	७८९
लामश्चतुर्थी	कात्या.	८९७	लेख्यप्रसादं	अपु.	१९७०	वणिजानां क	शुनी.	७९०
लामाद्याजान्त	विष्णुः	८९१	लेख्ययात्रा स	भा.	८६१	वत्सप्रियं वै	वेदाः	१६५६
*लामाभास्ति नि	वसि.	१२७२	लेख्यवेदवि	"	१०२७	वत्सरे वत्स	शुनी.	८५६
लामार्थं वणि	नार.	८८८	लेख्यश्चार्थं व	"	१२८६	वत्सानां द्विगु	स्मृत्य.	१९७६
*लामार्थं वणि	"	"	लेख्यकानन्त्यं दि	याज्ञ.	१०७९	वत्सावते त्व	हरि.	१३७६
*लामार्थो वणि	"	"	*लेख्यकानन्त्यादि	"	"	वदन्त्यष्टयु	व्यासः	६३४
*लामालाभौ त	याज्ञ.	७७७	लेख्यकानन्यान्	मनुः	१९३०	वधं जारश्च	कौ.	१८४९
लामालाभौ य	"	"	लेख्यकान्तरम	देव.	१११२	वधः सर्वस्व	नार.	१६४३
*लामे गोवीर्य	नार.	८४९	लेख्यकान्तरस्थं	व्यासः	११११, १५२४	वधः सर्वस्वा	गौत.	१८४२
लिखितं तु य	शुनी.	७३१	*लेख्यकान्तरस्थ	"	"	वधदण्डो भ	मत्स्य.	१८९२
लिखितं मुक्त	कात्या.	७१३	लेख्येऽप्याचरि	"	"	वधवन्धनि	भा.	८१९
लिखितं साक्षि	नार.	६६९	लेख्येऽस्मिन् द्वा	भा.	१०३३	वधवन्धम	"	१०३३
लिखितस्येति	कात्या.	१४५७	लेख्येऽस्मिन् द्वि	नार.	१७८७	वधस्तत्र तु	कात्या.	१६५१
*लिखित्वा मुक्त	"	७१३	लेख्येऽस्मिन् म	"	८८६	वधस्तत्र प्र	"	१८८८
*लिखित्वा सूक्त	"	"	लेख्येऽस्मिन् य	"	१९४०	वधादते आ	नार.	१६४३
*लिङ्गं छित्त्वा व	याज्ञ.	१८७४	लोपासुद्रा व	वेदाः	९६८	वधूरियं प	वेदाः	९७१

वधूर्जजान	वेदाः १९३	वरिष्ठा सर्वे	वारा. १०७७	वर्णार्त्तकर्म	कौ. १६७४
*वधूर्जिगाय	" "	वरुणं देवा	वेदाः ११४३	वर्णोत्तमानां	" १६१८
*वधूर्मिमाय	" "	वरुणस्ते अ	" "	*वर्तते चेत्प्र	कात्या. १९१४
*वधे चोरभ	बृह. ८७२	वरुणस्त्वा न	" ७९२	वर्तते यस्य	संघ. ११४२;
*वधे तत्र प्र	कात्या. १८८८	वरुणाय प्र	कौ. १८५१		शुनी. १९८८
*वधे तस्य प्र	" "	वरुणेन य	मनुः १९३०	वर्तते हि म	भा. १०२७
वधेन गोपो	नार. ९१८	वरुणोऽपाम	वेदाः १६०३	*वर्तनादभि	संव. १८९१
*वधेन पालो	" "	वरो दोषं स	मत्स्य. १९७५	वर्तमानोऽव	नार. १७५२,
वधेन शुद्धय	मनुः १७०२	*वर्चःस्थानं ब्र	बृह. ९५३		१९३६
वधे मोक्षो भ	बौधा. १६६७	वर्चःस्थानं व	" "	वर्तते चेत्प्र	कात्या. १९१४
वधे वधः	कौ. १६१८	वर्चो गोषु प्र	वेदाः १००३	वर्तते याम्य	मनुः १९३१
*वधो दण्डो भ	मत्स्य. १८९२	वर्चो न्वस्ये सं	" १००२	वधेन रक्ष	नार. ११२९
वध्यः शुद्र आ	आप. १८४४	वर्जयन्ति च	भा. १९२२	वर्धितं द्विगु	लहा. ७३२
वध्ये कर्मणि	यमः १८३५	वर्जिताः पञ्च	ब्रह्म. १३७४	*वर्मसस्यास	कात्या. ६३३
*वनस्थस्य ध	विष्णुः १४७१	वर्णं रूपं प्र	मनुः १९५४	वर्षाण्यष्टाव	कौ. १३०४,
वनस्पतिभ्यः	भा. १०३१	*वर्णकमाच्च	याज्ञ. ६१९		१४३१
वनस्पतीनां	मनुः १८०४;	वर्णकमाच्छ	" "	वर्षाण्यष्टौ स	कात्या. ९६०
	कात्या. १८३४	*वर्णकमाच्छु	" "	*वर्षानष्टौ स	" "
वने निवत्स्य	वारा. १०७६	*वर्णकमानु	कात्या. ८३६	वर्षारान्नम	कौ. १९२४
वने निवास	" "	वर्णक्रमेण	अपु. १९६२	वर्षावप्रहे	" "
वन्ध्यां स्त्रीजन	नार. ११८०	*वर्णत्रयस्य	कात्या. ८३५	*वर्षा ह्यष्टौ स	कात्या. ९६०
*वन्ध्याऽपुत्रासु	मनुः १९५१	वर्णयोश्च द्व	भा. १२८७	वर्ष्मागुल्मल	विष्णुः १६०९,
वन्ध्या वा मृत	शनि. १३६३	*वर्णरूपप्र	मनुः १९५४		१७९८
वन्ध्याष्टमेऽधि	मनुः १०५७	वर्णश्चतुर्थः	भा. ८१८	वशा चोत्पन्न	बौधा. १०२०
वर्माभिः पुत्र	वेदाः ९७१,	वर्णसंकर	नार. १९३३	वशाऽपुत्रासु	मनुः १९५१
	१९७९	वर्णस्वराका	" १७५३	वश्यां कुमारीं	भा. १२८६
वयं घाते अ	" ८४१	*वर्णा आश्रमा	गौत. १९१७	वसनं त्रिप	बृह. १५२०
वयं जयेम	" १९००	वर्णानां परि	भा. ८१८	वसनस्याऽश	" "
वयं तदस्य	" ८१०	वर्णानां प्राप्ति	नार. ८२९	वसानाशन	" "
वयं राजसु	" १९००	वर्णानां यद्व	शंखः १४७३	वसानस्त्रीन्	याज्ञ. १७३६
वयोऽज्येष्ठक	बृह. १२२४	वर्णानां संक	मनुः १०६८	वसिष्ठकश्य	शंखः १२८२
वयोविद्यात्	" १९८७	वर्णानामनु	उश. १२३८	वसिष्ठवच	वसि. ६०९
वरं कूपश	भा. १९८५	वर्णानामानु	याज्ञ. ८२४,	वसिष्ठविहि	मनुः ६११;
वरं क्रतुश	" "		१७८४; कात्या. ८३६		नार. ६२४
वरं रूपमु	बौधा. १६६७	* " "	नार. ८२९;	वसिष्ठाग्रे व	स्कन्द. १९६५
वरं वा रूप	" ११४६		उश. १२३८	*वसुकुड्यहि	व्यासः ८९९
वरणाद् ग्रह	नार. १०९३	वर्णानाश्रमां	गौत. १९१६	वसुकुड्यहि	" "
वरदस्तु व	भा. १०३१	वर्णानुक्रमे	विष्णुः १२४०	वसुदेवो म	हरि. १३७६
वरदानेन	" १३९१	*वर्णान्त्येष्वानु	याज्ञ. १७८४	वसेयुः पूजि	कौ. १९२५
वरदोषं वि	विष्णुः १०२३	वर्णाबरेष्वं	नार. १२५०	वसेयुर्दश	कात्या. १५८२
वरदोषान	अपु. १९७५	वर्णाश्रमवि	बृह. १९४१	वसेयुर्थे द	नार. १५८१
वरयितुर्वा	कौ. ८७९	वर्णाश्रमाः स्व	गौत. १९१७	* " "	कात्या. १५८२
वरयित्वा तु	कात्या. ११०९	वर्णाश्रमाणां	विष्णुः १९२१	वस्त्रं चतुर्गु	याज्ञ. ६६८
वरयित्वा द्वि	भा. १२८४	* " "	बृह. १९४१	*वस्त्रं छत्रम	विष्णुः १२०६;
वरयित्वा व	शंखः १०२४	वर्णिनां च त	स्कन्द. १९६५		मनुः १२०९
वरस्य दत्त	शाता. १११६	वर्णे तृतीये	भा. १२४३	वस्त्रं पत्रम	विष्णुः १२०६;

*वल्लं पात्रम	मनुः १२०९	वाचा च वध	भा. १०१३	*वार्दकेन शि	बृह. ९५०
*वल्लं पुष्पम	" "	वाचा यच्च प्र	हारी. ७९४,	वार्दके च शि	" "
वल्लं भूदास	भार. ७३१	वाचि पथि श	आप. १७९५	*वार्दकेन शि	" "
वल्लं वेषं वि	कौ. १६१६	*वाचैव यत्प्र	हारी. ८०८	वार्षिकंश्चतु	मनुः १९३०
*वल्लकुण्डहि	व्यासः ८९९	वाजिवारण	कात्या. १७६१	वावाते हये	वेदाः १००९
*वल्लकुण्डहि	" "	वाञ्छ मे तन्वं	वेदाः ९९६	वासः क्रौशेय	नार. १७४५
वल्लगोमिथु	नार. १०९८	*वाटचोरभ	बृह. ८७२	वास्वःपञ्च	" १६४२
वल्लधान्यहि	याज्ञ. ६२१;	वाटभेदे द्वि	कौ. ९०६	वासनस्थम	याज्ञ. ७४५
	बृह. ७३१	वाणिज्यं कार	मनुः ८१९,	* " "	नार. ७४७
	व्यासः ८९९		१९२७	*वासरं राज्ञा	गौत. १९४७
*वल्लरूप्याहि	बृह. ८५२	*वाणिज्यं चैव	बृह. १५८१	वाससी कुण्ड	शौन. १३६३
*वल्लच्छादभृ	" १२२२	वाणिज्यं पाशु	भा. ८१९	वासांसि फल	मत्स्य. १७६७
वल्लादयोऽवि	भा. १९७१	*वाणिज्यमथ	बृह. १५८१	वासो यत् पत्नी	वेदाः १००३
वल्लादिकस्य	शौन. १३६४	वाणिज्याद्याः स	" ७८४	वासो हिरण्यं	" १०००
वल्लादिभिर	मनुः १३९३,	वातायनं प्र	" ९५३	वास्तुकम्	कौ. ९२६
वल्लाजपानं	१९५२; अपु. १९८८	*वातायनः प्र	" "	*वास्तुनि विभा	प्रजा. १२३३
*वल्लान्नमानं	मनुः १३९३	*वातायनप्र	" "	वाहयन् सा	मनुः १८११
*वल्लान्नमांसं	" "	*वातायनाः प्र	" "		कात्या. १८३४
	१९५२	वातोपभूत	वेदाः १९८०	*वाह्यः समांश	बृह. १२२३
वल्लभरण	कौ. १८००	*वादी चेन्मार्गि	व्यासः ७६८	वाह्यकर्षक	" ७८६
वल्लालङ्कार	शुनी. १११९;	वादी चेन्मार्ग	" "	*वाह्यबीजात्प	" ७८७
	बृह. १२२३	वादेष्ववच	मनुः १७७४;	वाह्यबीजात्प	" "
वल्लैराभर	नार. १८८१		नार. १७८७	*वाह्यबीजादि	" "
वह्न्युक्तं विन्य+	स्कन्द. १९६७	वानप्रस्थध	विष्णुः १४७१	*वाह्यवाहक	" ७८६
वाक्चक्षुः कर्म	गौत. १०१२	वानप्रस्थथ	याज्ञ. १५०९;	*वाह्यैः कर्षक	" "
वाक्पारुष्यं प्र	नार. १७८७		कौ. १९८६	विंशतिः सोम	मासो. १९७०
वाक्पारुष्यम्	कौ. १७७१	वानलज्याश्चो	" ९२६	विंशतिभागः	गौत. ११८१,
वाक्पारुष्यम्	" "	*वानस्पत्यं फ	मनुः १७२२		१६६१
वाक्पारुष्यादि	बृह. १८३१	वानस्पत्यं मू	" "	*विंशतिभागाः	" "
वाक्पारुष्ये कृ	" १८३०	वापीकूपत	नार. ९४८;	*विंशत्संवत्स	कात्या. ७११
वाक्पारुष्ये य	कात्या. १८३३		बृह. ९५०	विंशत्संवत्स	" "
वाक्प्रतिपन्नं	विष्णुः ६७९	* " "	शंखः १६१३	विकर्णकर	याज्ञ. १६३८
वाक्यं चोवाच	भा. १९८५	वापीतडागो	" "	विकर्मक्रिय	मनुः १७१०
वाक्यकर्मानु	कौ. १६८५	*वा बध्मयाद	कात्या. १६४९		१९०७
वाक्यानुयोगो	" १६८७	वामं पितृभ्यो	वेदाः ९८०,	विकर्म तद्	भा. १९७६
वाक्याभावे तु	कात्या. १९४२		१००१	विकर्मस्थः स	शाता. १११६
वाक्यैर्मधुर	भा. १०२९	वाक्यं गोमृ	" १५९४	विकर्मस्थान्	मनुः १७१०,
वाक्यशूरो दण्ड	" ८६०	वायुप्रोक्तां त	वृम. १११६		१९०७
वाग्दण्डस्ताड	कात्या. १८३३	वायुष्टे अस्त	वेदाः ११४३	विकृत्यं तद्	नार. १९७८
वाग्दुष्टात्तस्क	मनुः १६२२	वायुज्ञान	कौ. १०३८	*विकृत्यमाणः	" ९४८
*वाग्धिगदण्डप	बृह. ८७४	वायुणी यस्य	हारी. १०१६	विकृत्यमाणे	" "
वाग्धिगदमं प	" "	वाग्दे वा तोय	कौ. ९३०	विकर्मकाले	कौ. ८६३
*वाग्धिगदमौ प	" "	*वार्ता तु यां चा	नार. १७५७	*विकर्म्य तु ह	मनुः ९०८३
वाचः सत्यम	वेदाः १००६	वार्ता त्रयीम	" "		नार. ९१६
*वाचा च यत्प्र	हारी. ८०८	*वार्दके च शि	बृह. ९५०	विकर्म चैव	कात्या. ८०४
				विकर्म्यं वा कि	बृह. ७३३

विक्रयप्रति	कौ.	१२८	*विस्थातं संव	गौत.	१९४७	विद् चास्व पुव	नार.	१०९४
विक्रयायो ध	मनुः	७५९	विस्थाप्य संव	"	"	विट्शूद्रयोरे	मनुः	१७७९
*विक्रयापक्र	याज्ञ.	१७३६	विगतक्रोध	नार.	१९३६	विष्मूत्रशङ्का	कात्या.	७२८
विक्रयावक्र	"	"	विगुणान् भेद	कौ.	८६२	*विष्मूत्रसंज्ञा	"	"
*विक्रये चैव	बृह.	६५४	विगुणोऽपि य	नार.	१९३६	*विष्मूत्रोत्सर्ज	"	८३६
" "	कात्या.	८०५,	विग्रहे च ज	कात्या.	१९१५	विष्मूत्रोदक	"	९५९
		१४५५	*विग्रहेऽथ ज	"	"	विष्मूत्रोन्मार्ज	"	८३६
विक्रयेषु च	बृह.	८९६	विघुष्य तु ह	मनुः	९०८;	वितथं तु व	भा.	१९६३,
विक्रीणतां वा	याज्ञ.	१७३०		नार.	९१६			१९६४
विक्रीणताम	"	"	*विघुष्यापह	"	"	वितथेन ब्रु	मनुः	१७७६
*विक्रीणाति व	मनुः	७५८	*विघुष्योपह	मनुः	९०८	*वितथेन व	"	"
*विक्रीणाति स्व	नार.	८३१	*विघ्नं यो वाह	कात्या.	८५३	वि तिष्ठन्तां मा	वेदाः	१००२
विक्रीणानस्त	"	८८८	विघ्नयन् वाह	"	"	वि ते मुच्यन्तां	"	९९९,
*विक्रीणीत त	"	"	*विघ्नेन तु ह	मनुः	९०८;			१६०१
विक्रीणीते द	याज्ञ.	८८५		नार.	९१६	वित्तापहारि	कौ.	८१७
*विक्रीणीते प	मनुः	७५८	विचार्य तस्य	मनुः	७४१;	वित्वक्षणः स	वेदाः	८०९
*विक्रीणीते य	नार.	८३१		नार.	७४८	वि त्वा नरः पु	"	११५८
विक्रीणीते स्व	"	"	*विचार्य सर्व	मनुः	१७०७	विदध्यादोर	कात्या.	१३५०
*विक्रीतं च त	"	८८८	विचार्य सर्वे	"	"	विदितं तु म	वारा.	१०७७
विक्रीतकीता	कौ.	८७८			१९२७	*विदितोऽर्थाग	संप्र.	११४२
विक्रीतामपि	याज्ञ.	८८५	*विचित्रैश्चार	नार.	१७५४	" "	शुनी.	१९८८
विक्रीतासु हि	भा.	१२८६	विचिन्वतीमा	वेदाः	१८९८	विदित्वा चाप	भा.	१९८३
विक्रीते त्वाज्ञ	नार.	८९५	*विच्छिन्नकर्ण	याज्ञ.	१६३८	विदित्वा भेद	"	"
*विक्रीयते द	याज्ञ.	८८५	विच्छिन्नपिण्डाः	कौ.	११९९	विदुर्य एव	नार.	१९४०
विक्रीयते प	नार.	७६२	विजयभागं	वेदाः	१८९७	*विदुर्यस्यैव	"	"
विक्रीयतेऽस	"	"	विजयाय हि	भा.	८६०	विदुल्लस्येव	भा.	१९८३
विक्रीयते स्वा	व्यासः	७६८	विजानिर्यत्र	वेदाः	८४२,	विदुषोऽतिक्र	गौत.	१६५७
*विक्रीय पण्यं+	नार.	८८६		१८४०		विदुषो वास	आप.	१६६५
विक्रीय पण्य	कौ.	८७८	*विजितं क्षात्रि	गौत.	११२३	विद्वो धर्मो ह्य	भा.	१९६३,
विक्रीय वस्त्रा	बृह.	१२२२	विजित्यै शर	वेदाः	१८९७			१९६४
विक्रियासंप्र	नार.	८८६	विजिहीर्ष्व लो	"	६०५	*विद्यते तत्र	ब्रह्म.	१३७४
*विकुर्य तु ह	"	९१६	*वि जिहीष्व लो	"	"	विद्यते न हि	"	"
विक्रता चात्म	"	८३०	*विज्ञातं राज	बृह.	७६६	विद्यमानमु	कौ.	१२८८
विक्रता चेद	कौ.	७५७	विज्ञानमुच्य	"	८३४	*विद्यमाने च	कात्या.	७११
विक्रता दर्शि	बृह.	७६५	विज्ञायते ब्र	वसि.	१९२१	*विद्यमाने तु	"	"
विक्रता स्वाभि	नार.	७६३	विज्ञायते हा	वेदाः	८१४	" "	"	१४५६,
विक्रेतुः प्रति	"	८९३;	विज्ञायते हि	वसि.	१९७७			१५२०
	बृह.	८९५	विज्ञायते ह्ये	"	१२७३	विद्यमानेऽपि	"	७११
विक्रेतुरेव	नार.	८८७	विज्ञाय वच	वारा.	१०७७	" " " +	संप्र.	१५२९
विक्रेतुर्दर्श	याज्ञ.	७६१	*विज्ञाय सर्व	मनुः	१७०७	विद्यमानेऽप्य	"	"
विक्रेय मध्य	वारा.	१३२९	विज्ञाय साक्षि	शुनी.	७३१	विद्यमानेषु	कात्या.	१४५६
*विक्रोशकस्तु	बृह.	१७९०	*विज्ञेयः साधु	बृह.	१६४७	विद्यया क्य	बृह.	११४१
विक्रोशन्त्यो य	मनुः	१६९३	*विज्ञेयः साध्य	"	"	विद्यया सह	बौधा.	१९७४
विक्रोशमानां	कात्या.	८३८	*विज्ञेयाः साधु	"	"	विद्ययैव स	मनुः	"
विक्षिप्तकृत्	कौ.	१६१५	विज्ञेया लक्ष	भा.	१०३३	विद्याकर्मयु	बृह.	११९३
*वि क्षोत्रियस्य	वेदाः	६०५	विज्ञेयोऽसाधु	बृह.	१६४७	विद्या त्रयी स	"	८३४

विद्यादुत्साह	मनुः १६९६, १९२९	विधाय वृत्ति	मनुः १०६०; बृह. ११०७	विमिर्गच्छंस्तु	नार. ८५२
*विद्यादुत्साह	१६९६	*विधावनाद्रे	नि. १२५७	*विनिवार्योः प्र	११९
*विद्याधनं च	कात्या. १२२५	विधिः पञ्चवि	नार. १८२५	विनिवृत्ताभि	भा. ८६१
*विद्याधनं तु	मनुः १२११	विधिना गोत्र	वृगौ. १३७२	विनीताश्च प्र	१०९७
३ " " +	कात्या. १२२५	विधिरेष स	देव. १२०३	*विनेयः सोऽन्य	१०९७
*विद्याधर्मयु	बृह. ११९३	विधिर्हि बल	ब्रह्म. ८४०	विनेयः सोऽन्य	१०९७
विद्याधिकः स	कण्व. ८३९	विधिवत्प्रति	मनुः १०४१	विनेयाः प्रथ	१०९७
विद्यान्ते गुरु	गौत. ८१५	*विधिवत्संप्र	१०४१	*विनेयौ तावु	११०२
*विद्यापणकृ	कात्या. १२२५	विध्य सर्व	भा. १०२८	विनेयौ सुभृ	११०२
विद्यापि च वि	नार. १७५२	*विधेयोऽयम	मनुः १७७५	*विनेयौ स्वभ	११०२
विद्याप्रतिज्ञ	बृह. १२२३;	*विधेयोऽयम	१७७५	विन्देत्पतिव्र	१५१३;
	कात्या. १२२५	वि न इन्द्र मृ	वेदाः १००६	विपत्तौ कष्ट	प्रजा. १५२६
*विद्याप्राप्तं तु	१२२७	*विनयं च मू	विष्णुः ९०४	विपत्तौ श्रेणी	कौ. १७९९
विद्याप्राप्तं शौ	व्यासः १२३१	विनयं दाप	नार. ७२४	विपन्नहस्तं	१६७३
विद्याबलकृ	कात्या. १२२५	विनयः कल्प	बृह. १८८५	विपरीतं न	स्कन्द. १९६६
विद्या ब्राह्मण	मनुः १९७४	*विनयोऽभिम	१७८९	विपर्ययाद	मनुः ९३८
विद्याभिजन	उश. १९६२	विनयोऽभिहि	१७८९	विपर्यये तु	नार. ११३१
विद्यार्थं पठ्य	मनुः १०६१	*विनयो विहि	१७८९	विपर्यये बा	७६३
*विद्यालब्धं कृ	कात्या. १२२५	विनष्टपशु	विष्णुः ९०४	विपर्यये म	कौ. १६८५
विद्याविज्ञान	बृह. ८३४, ११९३	*विनष्टपशु	१७८९	विपर्यये म	नार. १८८२
	११९३	विनष्टे मूल	१७८९	*विप्रः क्षत्रिय	मनुः १८६०
विद्या शिल्पं भृ	मनुः ११२७	*विनष्टे वाप्य	११५२	*विप्रः पद्मश	१७७४;
विद्याशौर्यश्च	प्रजा. १२३२	विना गर्भं स	भा. १०३०		नार. १७८८
विद्याशौर्यादि	बृह. १२२१	विना चिह्नैस्तु	कात्या. १६५०	*विप्रः शतार्थ	बृह. १७९०
*विद्याशौर्याद्य	१२२२	विना तोयप्र	भार. ८०७	विप्रक्षत्रिय	मनुः १७७४
विद्या ह वै आ	वसि. १९७४	विना धारण	याज्ञ. ६४६;	*विप्रक्षिप्तेन	याज्ञ. १६३७
विद्युत्पुंश्चली	वेदाः ८४२		वृहा. ७३२	विप्रत्यये ले	व्यासः ६७६
विशुभ या प	१८८	*विना धारणि	याज्ञ. ६४६	विप्रत्वेन च	याज्ञ. १६३७,
विदुतं न तु	शुनी. १७६७	विना पित्रा ध	कात्या. ६७४		१९३३
*विद्वान्ब्राह्म	आप. १६६५	विनाशका भ	भार. ६६०	*विप्रत्वेन तु	१६३७
विद्वान्ब्राह्म	मनुः १९५६	*विनाशनार्थ	बृह. १६४८	*विप्रदुष्टां प	१६३८
विद्वानशेष	याज्ञ. १९६०	विनाशयत्त	कौ. ९२७	विप्रदुष्टां क्षि	मनुः १०५८;
*विद्वान् प्रजन	नि. १२५५	विनाशयन्	बृह. १६४६	याज्ञ. १६३८; अपु.	१९७९
*विद्विषा तु ह	मनुः १०८	विनाशहेतु	कात्या. १६५१	विप्रपीडाक	याज्ञ. १८१५
विद्विषिणो व्य	बृह. ८७३	विनाशार्थिन	बृह. १६४८	विप्रवर्जं त	स्कन्द. १९६५
विधनस्य स्त्री	विष्णुः ६७८	*विनियुक्ताश्च	मनुः १६३२	विप्रवादाः सु	भा. १२८६
*विधवनाद्वा	नि. १२५७	*विनियुक्तास्तु	१६३२	विप्रस्योद्धारि	मनुः १२४६
विधवायां नि	मनुः १०६५,	विनियोगात्म	१५५५;	*विप्राः पद्मश	१७७४;
	१०६६		कात्या. १५६१		नार. १७८८
विधवायां प्र	आदि. १३८४	*विनियोगार्थ	१५५५	विप्राः प्राहुस्त	मनुः १०७२
विधवा यौव	लहा. १४०४;	*विनियोगेऽर्थ	१५५५	विप्राणां न नि	वृम. १११६
	हारी. १४६६	विनियोगोऽत्र	संप्र. ११४२	*विप्राणां विप्र	मनुः १६२३
*विधवा विधा	नि. १२५७	विनियोगोऽपि	११४२	विप्रेण क्षत्रि	बृह. १२५१
*विधामं पूज	१२५५	*विनियोगोऽस्ति	१५५५	विप्रे शतार्थ	१७९०
विधाय प्रोषि	मनुः १०६०	*विनियोगोऽस्य	संप्र. ११४२	विकलं तद्भ	कात्या. १५२३
				विप्रयुस्तत्र	भा. १९६६

विभक्तं स्थाव	यमः १५६१	*विभज्याधि स	वसि. ६३६	*विवादादिवि	नार. १०९३
विभक्तजः पि	गौत. १५६२	विभज्याधिः स	" "	विवादेन स	मासो. १९७०
विभक्तजस्य	बृह. १५६८	विभागं कीर्त	भा. १९८३	विवादे न्याय	कात्या. ७३०
विभक्तदाया	बौधा. १४६८	विभागं चेत्पि	याज्ञ. ११६८	विवादे साक्षि	संव. १८९१
विभक्तव्यं पि	निघ. ११४२	विभागं बह	भा. १९८३	विवादोऽष्टाद	बृह. ७३४
विभक्तस्यास्य	बृहा. १५२६	विभागकाले	कात्या. १२२९;	विवासयेत्	यमः १८३५;
विभक्ताः पितृ	कात्या. १५६१		व्यासः १२३१		अपु. १९६४
विभक्ताः सह	विष्णुः १५४१;	*विभागार्हं पि	निघ. ११४२	विवासयेत्स्व	स्कन्द. १९६५
	मनुः १५४३	विभागे तु ध	गौत. ११२४	विवास्यो वा भ	मनुः १६२७
*विभक्ता अवि	नार. ६९०	*विभागे धर्म	" "	विवाहकर	भा. १०२९
" "	बृह. १५८५;	विभागधर्म	नार. १५७९;	विवाहकाले	व्यासः १२३१;
	व्यासः १५८७		बृया. १५८२		कात्या. १४५२
*विभक्तानभि	नार. १५८०	विभागनिह	याज्ञ. १५७५	विवाहपूर्वो	कौ. १०३४
विभक्तानव	" "	विभागभाव	" "	विवाहविधि	बृम. १३६२;
विभक्तानां पृ	" "		बृया. १५८२		बृगो. १३७१
विभक्ता भ्रात	बृह. १५५७;		व्यासः १२३१	विवाहवैशि	भा. ११८४,
नार. १५८०, १५८१		*विभागलेख्य	याज्ञ. १५७५		१२३४
* " "	कात्या. १५८२	*विभागस्य तु	मनुः १५७२	विवाहसंयु	कौ. १०३४
विभक्तारं ह	वेदाः ११५८	विभागे तु कृ	" १५७५	विवाहस्त्वासु	नार. १०९८
*विभक्ता वाऽवि	नार. ६९०;	विभागे यत्र	नार. १५७९	विवाहात्पर	कात्या. १४५३
	बृह. १५८५	विभागे सति	" ११३२	विवाहादिवि	नार. १०९२
विभक्ताश्च दा	विष्णुः ६७९	विभागोऽर्थस्य	बृह. ७५१	विवाहादिषु	कौ. ८०८
विभक्ता ह्यवि	नार. ६९०	विभावर्कं त	याज्ञ. १९५८	विवाहानां तु	" ८७९
* " "	बृह. १५८५	विभावयेज	नार. ७४९	विवाहार्थं तु	पद्म. १३७६
*विभक्ते तु सु	याज्ञ. १५६५	विभावितैक	बृह. ७५१	विवादाश्च त	भा. १०२८
विभक्तेनैव	कात्या. १५७४	विभाव्य दाप	कात्या. ६७४	विवादे कृत्यां	वेदाः १००४
*विभक्तेऽपि स	याज्ञ. १५६५	*विभाव्यो वादि	" "	विविक्ते ताडि	बृह. १८३२
विभक्तेषु सु	" "	विभिन्नमातृ	व्यासः १२३८	विविधाचर	हारी. ७९४,
विभक्तेष्वनु	बृहा. १५६८	विभिर्द्वा चर	वेदाः ९९१		८०८
विभक्ते संस्थि	कात्या. १५२२	विम्रांसविक	विष्णुः १६०९,	विविधाश्च प्र	नार. ११३०
विभक्तेस्तु पृ	मरी. १५८७		१७९७	विवीतं भक्ष	कौ. ९०६
विभक्तो यः पु	बृह. १५५६	विमानस्था शु	भा. १०२८	विवीतक्षेत्र	" १६१९
विभजन्ते ह	वेदाः ११४४	विमोक्षस्तु य	कात्या. ७१०	विवीतभर्तु	याज्ञ. १७४३
विभजिष्यमा	हारी. ११८३,	वि या जानाति	वेदाः ९७२	विवीतस्थल	कौ. ९३०
	१२६५	विरुद्धं निय	कात्या. १९४२	*विधीते च ग	बृह. ७८६
विभजेन्मह	अनि. ७८९	विरुद्धास्तु प्र	अनि. १९४३	*विवीते नग	" "
विभजेयुः पु	कात्या. १५६१	विरूपं रूप	भा. १०३२	विवीते स्वामि	कात्या. १७६३
*विभजेयुः सु	याज्ञ. ११५१		मनुः १०४८	विवृतानां च	कौ. ९२७
*विभजेयुर्ध	नार. १५५३	* " "	" १८६४	विवृद्ध्यर्थं स्व	मनुः १२९४
विभजेरन्ध	शंखः १४७३;	विलुप्तो शूद्र	शुनी. १११९	*विशस्तथाऽध	बृह. १७९०
	नार. १५५३	विलोक्य भर्तु	याज्ञ. १६३८	विशस्तथाऽध	" "
विभजेरन् सु	याज्ञ. ११५१	*विवर्णकर	मनुः ९०७	विशिष्टं कुत्र	मनुः १०७०
विभज्य ब्रह्म	भा. १०३१	विवादं संप्र	बृह. ६२८	विशिष्टानां चै	कौ. ८६२
विभज्यमाने	शंखः १४१६,	विवादकार	कौ. ८६२,	विशिष्टेषु द्वि	" १७७२,
	१४२८	विवादपदे	१९२३		१७९६
विभज्य सह	कात्या. ११०९	विवादविधि	नार. ९४६	विशिष्यते वि	भा. १९७८

विशालः काम	मनुः १०६०	विषामिदां प	याज्ञ. १६३८	वृत्तस्वाध्याय	बृह. १७६०
विशुद्धिर्दण्ड	नार. १८२५	*विषामिदां लि	, ,	वृत्तिं च तेऽभि	व्यासः १५८७
विशेषतः पु	भा. १२८५	विषामिदाय	यमः १६५२	*वृत्तिं च ते हि	, ,
*विशेषतः प्र	देव. १११२	विषोद्गन्धन	बृह. १६४८	वृत्तिं तेऽपि हि	लहा. १५६८
विशेषतोऽप्र	नार. ११००,	विष्णुप्रसादा	भा. १०३०	* , , ,	व्यासः १५८७
१९७८; देव. १११२		*विष्णुर्वदत्य	व्यासः ६३४	*वृत्तिं तेऽप्यभि	, ,
विशेषतो म	भा. ८६०	विष्णोराराध	, ११११,	वृत्तिः सकाशा	भा. ८१९
विशेषलिखि	कात्या. ६५७		१५२४	वृत्तिराबन्ध	क्रौ. १४३०
विशेषश्चापि	देव. १३५०	विसंवदेन	मनुः ८६४	वृत्तिराभर	देव. १४६१
विशेषश्चेज	नार. १८२६;	विसंवादितं	कौ. ८६३	वृत्तिश्चेन्नास्ति	भा. ८१९
	सुम. १८३५	विसंवादेश्य	कात्या. ६७३	*वृत्तेर्देशकु	कात्या. १७९१
*विशेषश्चैव	देव. १३५०	विसृज्य धन	शुनी. १११९	*वृत्तेर्देशकु	, ,
विशेषेण प्र	मनुः ९३५	विस्मृतं वाऽपि	भा. १०२९	*वृत्ता क्षेपे च	देव. १४६१
विशोधिते क	कात्या. ७६७	दिसब्धं ब्राह्म	मनुः ८२३,	वृत्तादानं त	याज्ञ. ६८५
विश्रब्धं ब्राह्म	, , ८३९		१९२८	वृत्तादानाक्षि	नार. ६२७
*विश्रब्धवच्च	बृह. १७५९	विस्मम्भहेतू	नार. ६६९	*वृत्ता दाने च	देव. १४६१
*विश्वं पुराण	वेदाः १४२३	विहङ्गमहि	मनुः १०७४	वृत्ता मोक्षे च	, ,
विश्वकर्मन्	, , ७९१	विहाय कर	बृह. ७३४	वृत्ता हि शप	स्कन्द. १९६५
विश्वजन्यमि	मनुः १०६९	विहारकाले	भा. १०२९	वृत्ता वन्ध्यां सु	भा. १०३०
विश्वजिति स	अनि. ८०७	विहितं दृश्य	, , १२४४	*वृत्ता लुब्धाश्च	बृह. ८७३
विश्वस्यो विप	गौत. १९१८	विहितोऽर्थान्ग	संघ. ११४२	वृत्ता वा यदि	कात्या. ९५७
विश्वरूपो वै	वेदाः १५९७	वीतिहोत्रा कृ	वेदाः ९७४	वृत्ताभ्रमं वा	हारी. ११६३
विश्वस्तवच्च	बृह. १७५९	वीरं विदेय	, , १२५९	*वृद्धि क्षयं वा	याज्ञ. ८९२
विश्वस्मात्सीम	वेदाः ८०९	वीरसूदेव	, , ९८६	*वृद्धिं च भ्रूण	वसि. ६०९
विश्वामित्रं तु	हरि. १३७६	वीरसूदेव	, , १००२	वृद्धिं वृद्धयेक	प्रजा. ७१५
विश्वाक्सो ब्र	वेदाः १००३	वीरहत्यां वा	, , १५९७	वृद्धिः सा कारि	नार. ६२५
*विश्वासं पर	बृह. ८७३	वीरहा ब्रह्म	, , १५९२	*वृद्धिक्षयौ तु	, , ८९५
विश्वासं प्रथ	, ,	*वीरहा वा ए+	, , १५९६	वृद्धिच्छेदे छे	कौ. १६७३
*विश्वासहेतू	नार. ६६९	, ,	, , १५९७	वृद्धिरष्टगु	नार. ६२६;
विश्वासार्थं कृ	हारी. ६३६	वीराणां राज	वारा. १०७५	*वृद्धिराभर	कात्या. ६३२
विश्वासार्थं च	भा. ८६०	वीरा ये तुह्य	वेदाः १८३९	वृद्धिश्चतुर्गु	देव. १४६१
विश्वे देवा अ	वेदाः १९७७	वीलुद्वेषा अ	, , ५९९	वृद्धिश्चतुर्वि	बृह. ६२८
विषण्णरूपां	भा. ८४०	वीलुहारास्त	, , १८३८	वृद्धिस्तु योक्ता	, ,
विषदायकं	कौ. १६१९	वृक्षं तु विफ	अपु. १८३५	वृद्धे जनप	नार. ६२७
*विषप्रदां लि	याज्ञ. १६३८	वृक्षं फलं वा	बृह. ८९६	वृद्धे अपि पु	, , ९४९
विषमर्भि ज	वारा. १०७६	*वृक्षभुद्रप	याज्ञ. १६३४		, , ६२५;
विषमां नृप	कात्या. ९५८	वृक्षच्छेदने	कौ. १६२१		यमः ७३०
*विषमेकाकि	बौध्वा. १४६९	वृक्षमिवाश	वेदाः १९०२		नार. ६२५
, ,	वसि. १४७०	*वृक्षमूलफ	वसि. ६०९		बृह. ६२९;
विषमेतदे	वेदाः १४६४,	वृत्तिं च तत्र	मनुः ९१०		अनि. ६३५
	१६०१	*वृत्तिं तत्र प्र	, ,		भा. १०३०
*विषयान् नृप	कात्या. ९५८	, ,	अपु. १९७६	वृद्धो विरूपो	मनुः १३९४
विषयेषु च	मनुः १०४४	*वृत्तिं हि वर्त	मनुः १७००	*वृद्धे च माता	, , १२९४
*विषये सज्ज	, ,	वृत्तदेशकु	कात्या. १७९१	वृद्धो वैजान	वेदाः १९८९
विषहतस्य	कौ. १६१५	वृत्तपाणिप्र	कौ. ८७९	वृषक्षुद्रप	याज्ञ. १६३४
*विषामिदां नि	याज्ञ. १६३८	वृत्तस्थापि कृ	बृह. १५१८	वृषभो ज्येष्ठा	शंखः ११६६

*वृषभोऽधिको	शंखः ११६६;	वैरूप्यं मर	याज्ञः १०८३	*वैश्वजातो ह	मनुः १२४७
वृषभो न ति	गौत. १२३३	*वैरूप्यकर	" "	*वैश्वजातो ब्रह्म	" "
वृषलं सेव	वेदाः ९८७	*वैवाहिकं क	बृह. ८०३	*वैश्वजातोऽध्यध	" १२४६
वृषलः कर्म	यमः १८९०	वैवाहिकं तु	कात्या. १२२८	वैश्यानां वैश्य	शौन. १३६५
*वृषशूद्रप	नार. १९३७	वैवाहिकीं कि	भा. १०२६	वैश्यान्मागध	कौ. ११८५
*वृषषोडशा	याज्ञ. १६३४	वैवाहिके क	बृह. ८०३	वैश्यापुत्रस्तु	भा. १२४४
वृषाणं यन्तु	गौत. १२३३	*वैवाहिको वि	नार. १०९३	वैश्यापुत्रस्तु	नार. ११०५
वृषोत्सर्गं ग	वेदाः १००५	वैशाख्यां यस्य	यमः ६६०	वैश्यापुत्रेण	भा. १२४४
*वृष्टिपार्तं प्र	बृह. १९८७	*वैशेषिकं ध+	नार. ११३१	वैश्यापुत्रो ह	मनुः १२४७
वेणुदलर	कात्या. ९५९	*वैश्यं चैवार्ध	" १७८८	वैश्या प्रसूता	नार. ११००;
वेणुवैणव	कौ. १०३५	वैश्यं दुषयि	विष्णुः १६१०	वैश्यायां चैव	देव. १११२
	मनुः १७१८;	वैश्यं द्विगुणः	कौ. ८१७	वैश्यायां द्वौ प	भा. १२८७
	नार. १७४९	वैश्यं पञ्चश	मनुः १८६४	*वैश्यासुतो ब्र	नार. १०९३
*वेणुवैदल	मनुः १७१८	वैश्यं वा क्षत्रि	यमः १८९०	वैश्ये चेच्छति	मनुः १२४७
वेतनं दिगु	अपु. १९७५	*वैश्यः सर्वस्व	मनुः १८६३	*वैश्ये वाऽध्यध	भा. १९७६
वेतनं वा य	नार. ८२८	वैश्यः सर्वस्व	" "	*वैश्ये सर्वस्व	मनुः १७७४
वेतनम्यान	बृह. ८३४;	*वैश्यः सहस्रं	" "	वैश्ये स्यादर्ध	" १८६३
	नार. ८४८	वैश्यक्षत्रिय	" १७७४		" १७७४;
वेतनाग्ने	कौ. ८४३	वैश्यमाक्षार	बृह. १७९०	वैश्यो धनार्ज	नार. १७८८
वेतालभैर	कालि. १३७७	वैश्यवर्जम	विष्णुः १२४०	*वैश्योऽध्यध श	भा. ८१८
*वेदज्ञाः शुच	याज्ञ. ८६८	वैश्यवृत्ताव	नार. १९३८		मनुः १७७३
वेदविद्यावि	बृह. ८७२	वैश्यवृत्तिस्त	" १९३७	वैश्योऽध्यधश	नार. १७८८
वेदेष्वपि व	भा. १९८५	वैश्यवृत्त्यपि	कात्या. ७५२	* " "	मनुः १७७३
वेदोक्तविधि	पद्म. १३७६	वैश्यवृत्त्या चा	नार. १९३८	* " "	नार. १७८८
*वेदो वै पुत्र	वेदाः १४१५	वैश्यशूद्रप्रा	विष्णुः १९२१	*वैश्योऽध्यधश	मनुः १७७३
वेधा ऋतस्य	" ९८७	वैश्यशूद्रो प्र	मनुः ८२३,	*वैश्योऽध्यधश	" "
वेशशौण्डिके	कौ. ८६२		१९२८	वैश्वदेवं त	देव. ११४२;
वेशमखलव	" ९०६	*वैश्यश्च द्विश	" १७७३		शाक. १५८८
वैश्याः प्रधाना	नार. ८५१	वैश्यश्चेत्क्षत्रि	" १८५९	वैश्वदेवः क्ष	अनि. १५८९
वैश्यागामी द्वि	" १८८४	वैश्यश्चेद् ब्रा	वासि. १८४५	वैश्वदेवोऽधृ	शुनी. १११९
वैश्यादिभवं	देवी. १९४३	वैश्यस्तु क्षत्रि	बृह. १७९०	वैश्वानरः प	वेदाः ६०५
*वैश्याप्रधाना	नार. ८५१	वैश्यस्तु चतु	विष्णुः १९५०	वैश्वानरस्य	" ६०२
वैश्यास्त्रीणाम	" १९३५	वैश्यस्य क्षत्रि	उश. १७६६	वैश्वानराय	" ६०३,
वैदिकं च त	बुध. १५८८		बृह. १७९०		६०५
वैदेहकर	कौ. १६७७	* " "	" "	वैश्वानरो नो	" ६०३
वैदेहकानां	" १६७८	*वैश्यस्य चार्ध	" "	वैष्म्यादथ	भा. १२४३
वैदेहकाना	" ८७८	*वैश्यस्य चेत्स्या	" "	वैष्म्येऽवक	व्यासः ८९९
वैदेहिकाया	" ११८५	वैश्यस्य चैत	" "	चोढव्यं तद्ग	नार. ६७०,
*वैद्यो न विद्य	नार. १२२०	*वैश्यस्य त्वर्ध	मनुः १७७४;		१७५४
*वैद्यो विद्याध	" "	वैश्यस्य वर्त	बृह. १७९०	बोढुः स गर्भो	मनुः १३०८
*वैद्योऽविद्याय	" "	वैश्यस्य वैश्यः	भा. १२४४	बोढुमर्हति	नार. ९१६
वैद्योऽविद्याय	" "	वैश्यस्याधिकं	विष्णुः १२४०	*व्यङ्गता उक्ते	विष्णुः १७७०
*वैद्यो वैद्याय	" "	वैश्यस्यापि हि	गौत. ११२४	*व्यङ्गतायुक्ते	" "
वैयापृत्यवि	कौ. ७३६	*वैश्यस्याप्यध	भा. १९७६	व्यङ्गनेनोष्णे	हारी. १०१५
वैरसदीप	भा. ८६१	वैश्यागमे तु	मनुः १७७४	व्यङ्गनेस्तु स	नार. १९७८
वैरहत्याय	वेदाः १५९६	वैश्याजः सार्ध	अपु. १८९१	व्यतिक्रमं न	वारा. १०७६
			मनुः १२४६		

व्यत्यासपरि	कात्या.	८०५	व्याधिता चाऽधि	मनुः	१०५६	*शक्ताश्च यदु	नार.	१७५६
*व्यत्यासाच्च प	"	"	*व्याधिता संभ्र	नार.	८५१	शक्ताश्च ये उ	"	"
*व्यत्यासात्परि	"	"	व्याधिता सभ्र	"	"	*शक्तास्त्वनभि	मनुः	१६९८
व्यन्धो अख्यद	वेदाः	९७१,	व्याधितोन्मत्त	"	६९७;	शक्तिं चोभय	"	१७०२
		१९७९		कात्या.	७१२	शक्तितत्त्वानु	नार.	८२८
*व्यपोह्य कल्म	मनुः	१९२८	व्याधितो बन्ध	भा.	१०३०	शक्तिततोऽनभि	मनुः	१६९८,
व्यपोह्य किल्बि	"	"	*व्याधिना संभ्र	नार.	८५१			१९२९
*व्यभिचरन्ती	बृह.	१८८७	व्याधिप्रकोपं	व्यासः	१६५१	*शक्तितो न हि	"	१६९८
*व्यभिचार ऋ	याज्ञ.	१०८६	व्याधिभयमौ	कौ.	१९२४	*शक्तितो नाभि	"	"
व्यभिचारर	कात्या.	१४५७	*व्यापादने तु	कात्या.	१६४९	*शक्तितभक्तानु	नार.	८२८
व्यभिचारानु	मनुः	१०५३	व्यापादनेन	"	"	शक्तितभक्त्यनु	"	"
* " "	"	१०६४	व्यापादो विष	नार.	१६४३	शक्तितोऽप्यमाक्ष	याज्ञ.	१८२०,
व्यभिचाराद	वसि.	१०२१;	*व्यापारा विष	"	"			१९३३
	याज्ञ.	१०८६	व्याप्नोति सक	सुम.	९००	*शक्तितोऽप्यमोष	"	१८२०
व्यभिचारे तु	मनुः	१०६४	व्यामिश्रणां उ	कौ.	८७८	*शक्तितो ह्यमोक्ष	"	"
व्यभिचारे स्त्रि	नार.	१०९९,	व्यायच्छेच्छक्ति	नार.	९१६;	*शक्तितो ह्यमोच	"	"
		१४०२		बृह.	९१९	*शक्तौ च ये उ	नार.	१७५६
व्ययं दद्यात्क	बृह.	७८५;	व्यायामः कर्क	भा.	१०३१	शक्त्यपेक्षमृ	"	७२४
	शुनी.	७९०	व्यालग्राहानु	मनुः	९३७	*शक्त्यपेक्ष्यमृ	"	"
*व्ययं स्वामिनि	कात्या.	९६०	व्यालग्राही य	व्यासः	११११;	शक्त्यं तत्पुन	"	१९४०
व्ययानन्यांश्च	कौ.	१६७९	अङ्गि. १११६;	परा.	१११७	शङ्का त्वसज्ज	"	१७५२
व्यवहाराद	नार.	१९३६	व्यालभये म	कौ.	१९२५	शङ्कानिष्पन्नं	कौ.	१६८६
*व्यवहारान्	शंखः	११४७	व्यावहारिकं	"	१६८७	शङ्कारूपक	"	१६८२
*व्यवहारेण	नार.	७९८	व्यासिद्धं राज्ञ	याज्ञ.	७७८	शङ्काविश्वास	कात्या.	१५८२
*व्यवहारे तु	"	"	व्युच्चरन्त्याः प	भा.	१०२७,	शङ्कितस्थाने	कौ.	१०३६
व्यवहारेषु	"	"			१२८५	शतं कक्षावाँ	वेदाः	११२१
*व्यवहारे स	"	"	व्युष्टिरेषा प	"	१९७८	शतं क्षत्रियो	गौत.	१७६९
व्यवहारोऽन	शुनी.	१७६७	व्युद्धयो या अ	वेदाः	१००३	शतं तव प्र	वेदाः	९९७
व्यवाये तीर्थ	वसि.	१०२१	*व्राणेतुष्टिक	कात्या.	१८३३	शतं दासाः अ	"	८१०
*व्यसनस्थम	याज्ञ.	७४५	व्रतं च पति	भा.	१०३०	शतं ब्राह्मण	मनुः	१७७३;
व्यसनाभिप्लु	कात्या.	७१०	व्रतधारणं	हारी.	१०१५		नार.	१७८८
*व्यसनासक्त	नार.	११५५	व्रतमेव दी	वेदाः	१००९	शतं मे गर्द	वेदाः	८१०
व्यस्यै मित्राव	वेदाः	९९८	*व्रतस्वाध्याय	बृह.	१७६०	शतं राज्ञो ना	"	११२१
व्याख्यातस्त्वधु	बृह.	७३४	व्रतोपवास	वारा.	१०७५;	शतं वैश्ये द	बौध्वा.	१६०६
व्याप्रादिभिर्ह	नार.	९१८		बृह.	११०९	शतं स्त्रीदू	याज्ञ.	१८७६
व्याजीपरिशु	कौ.	१६७५	*व्राजकश्चेद्	मनुः	१८०९	शतगोरना	गौत.	१६६०
व्याजेनोपार्जि	नार.	११३०;	व्रात्यया सह	"	१८६१	शतत्रयं ना	वृगौ.	१३७३
विष्णुः १९८३;	मनुः	१९८७	व्रीडादानमि	भार.	८०७	शतदायो वी	वेदाः	१५९६
व्याधोऽच्छाकुनि	"	९३७	व्रीहयः शाल	मनुः	१०७१	शतमष्टप	नार.	१७४७
व्याधितं व्यस	कात्या.	१४५७	शंसेदेष ह	वेदाः	१००५	शतमानं प	अनि.	१९६८
व्याधितः कुपि	नार.	११५५	*शकुनादि च	बृह.	१७५९	शतसहस्रा	कौ.	१६७६
व्याधितां विप्र	मनुः	१०४१	शकुन्तला च	भा.	१२८८	शताध्यक्षान्	विष्णुः	१९२१
व्याधितां स्त्रीप्र	देव.	१११२	शकुन्तलेति	"	"	शतानि पञ्च	मनुः	९३९,
*व्याधिता चाऽधि	मनुः	१०५६	शक्तं कर्मण्य	मनुः	७७६,	१८५८, १८६०;	अपु.	१९७६
व्याधिता प्रेत	कात्या.	१४५७			१९२६	शतापाष्टां नि	वेदाः	१४६४,
*व्याधिता मृत्यु	"	"	शक्तस्यानाहि	याज्ञ.	११६९			१६००

शतायुर्वै पु	वेदाः १५९६	शस्त्रं द्विजाति	मनुः १६२३	*शास्त्रशौर्यादि	बृह. १४०२
शतावरेषु	कौ. १६१४	*शस्त्रावघाते	याज्ञ. १६३७.	शास्त्रशौर्यार्थ	" "
*शते त्वष्टप	नार. १७४७	शस्त्रावघाते	" "	शास्त्रेणातो वृ	अनि. १९४३
शते दशम	याज्ञ. १७३५	शस्त्रेण ग्रह	कौ. १६१८	शास्त्रैरधिग	आप. १९१८
*शतेष्वेकाद	मनुः १७१७	शस्त्रेणोत्तम	विष्णुः १७९६	शिवयच्छेदे तु	स्कन्द. १९६६
*शत्यस्ततोऽर्ध	याज्ञ. १७८१	शार्कं स्तोत्रप्र	मत्स्य. १७६७	*शिक्षकाबीज	काल्या. ७८८
*शत्यस्तदर्थ	" "	शाककार्पास	व्यासः ६३४	शिक्षकाभिज्ञ	" "
शत्यस्तदर्थ	" "	*शाकपाषाण	" "	शिक्षयन्तम	नार. ८२७
शपथवाक्या	कौ. १९२२	शाकमूलफ	विष्णुः १६७०	शिक्षाणो अस्मि	वेदाः ११५९
शपथाः कोश	स्कन्द. १९६५	*शाकहरित	नार. १७४९	शिक्षाविशेषे	कौ. १६७५
शपथेन वि	बृह. १६४८	*शाकानां सार्द्र	" "	*शिक्षितश्चानु	नार. ८२८
*शपथेनाव	" "	शाकानामार्द्र	" "	शिक्षितोऽपि कृ	" ८२७
शपथैः शापि	" ९५१	*शाकहरित	" "	*शिक्षितोऽपि त्रि	" "
*शपथैः संवि	" ७८५	शाकुन्तलं म	भा. १९८५	शिखा अपि च	अनि. १३७४
शपथैः स वि	" "	शाखा छेद्या तु	प्रजा. ९६२	शिखाकर्णाङ्ग	हारी. १७९४
८९६; कात्या.	१६५०	*शाखानामार्द्र	नार. १७४९	शिखात्राङ्गि का	बृह. ६३०
* " " "	बृह. १६४८	शाणोष्णिका च	अनि. १९६८	*शिखिनां शृङ्गि	कात्या. १६५१
*शपथैः सोऽपि	" ७८५	शाणोष्णिकाश्च	" १९६७	शिखेय वर्ध	बृह. ६२९
शपन्तं दाप	याज्ञ. १७८०	शाण्डिली निम्ब	भा. १०२८	*शिखोपचारं	नार. ९४८
शप्तस्त्वेवं सु	भा. १९८३	शान्ता तव सु	वारा. १३२९	*शिविराज्ञं कृ	" १७४५
शमयन् सर्वे	" ८६०	शान्ता शान्तेन	" "	शिरसश्चाव	हारी. १०१५
शमीधान्यं कृ	नार. १७४५	शान्तिं वा सिद्ध	कौ. १९२५	शिरसि चतु	कौ. १७९८
शम्बरस्य च	भा. १०३२	*शापिताः शाप	बृह. ९५१	शिरसो मुण्ड	नार. १६४४;
शम्यापातात्त्र	मनुः ९०९	शारङ्गी मन्द	मनुः १०५१	यमः १८९०	वेदाः ९२२
शम्योषा युग्म	आप. १६६६	शारीरं धन	" १६२७	शिरोभिस्ते गृ	मनुः ९३७
शम्यासनम	भा. १०३३;	*शार्ङ्गी च मन्द	" १०५१	*शिलां बद्ध्वा क्षि	याज्ञ. १६३८
	मनुः १०४९	*शार्ङ्गी च मन्द	" "	*शिल्पाकरज	कात्या. ७८८
शम्यासने वि	व्यासः १८८९	*शार्ङ्गी मन्दपा	" "	*शिल्पिदोषादि	" ७५५
*शरकुञ्जक	" ९६१	शालाया देव्या	वेदाः १००१	*शिल्पिनापि च	" "
*शरकुञ्जक	" "	शालीनस्यापि	नार. १०९५	शिल्पिनो मासि	गौत. १६६२;
शरकुञ्जक	" "	*शाल्मलीन् सा	मनुः ९३३	उश. १९४२	नार. ७४९
*शरान् कुञ्ज	मनुः ९३३	शाल्मलीफल	" १७०९,	शिल्पिप्रपनि	कात्या. १२२५
शरान् कुञ्ज	" "	शाल्मलीसाल	" १९२७	*शिल्पिष्वपि हि	नार. ७४९
शरीरं यज्ञ	वेदाः ६०१	शाल्मले फल	" १७०९	*शिल्पे चोपनि	कात्या. १२२५
शरीरकृत्प्र	भा. १२८८	शासद्वाह्निर्दु	वेदाः १२५५	*शिल्पेष्वपि च	" "
शरीरप्रकृ	कौ. १७७१	शासनं वा कु	बृह. ९४९	शिल्पेष्वपि हि	" "
शरीरमेतो	भा. १९८४	शासनाद्वाऽपि	नार. १७५१	*शिल्पैर्लेब्धं तु	" १४५५
शरीरार्धं स्मृ	बृह. ११०७,	शासनाद्वा वि	मनुः १७०२	*शिल्पोपचार	मनुः १६९४
	१५१३	* " "	नार. १७५१	शिल्पोपचार	" " "
*शरीरार्धः स्मृ	" "	शासने वा वि	बौधा. १६६७	शिवा नारीय	वेदाः १००२
*शरीरार्धह	" "	*शासितारः स्व	मनुः १६२८	शिशोरालिङ्ग्य	भा. १९८४
शर्म वमंत	वेदाः १००२	शास्ता हि वरु	कौ. १८५१	शिघ्रस्योत्कर्त	नार. १८८२
शर्मिष्ठायाः सु	भा. १३९१	शास्ति तच्छास्त्र	शुनी. १९८८	शिष्टभार्या शु	दक्षः १११५
शवकेशैर्वा	स्मृत्य. ८७७	*शास्त्रकार्यार्थ	बृह. १४०२	शिष्टस्मृतिवि	बौधा. १९२०
शशाङ्किर	भा. ८४०	*शास्त्रविप्रति	आप. ११६६		
शश्वत्पुत्रेण	वेदाः १२६०				

शिष्टाकरणे	गौत.	१६०५	शुक्रं गृहीत्वा	नार.	८५१	शुद्रः सत्रिय	अपु.	१७९२
*शिष्टागमवि	बौधा.	१९२०	*शुक्रं च त्रिगु	मनुः	१८६८	*शुद्रः प्रमजि	याज्ञ.	१६३४
शिष्टा ते दम	भा.	८१९	शुक्रं च विगु	"	"	शुद्रः शुद्रस्य	विष्णुः	१२४०
*शिष्टा भार्या शु	दक्षः	१११५	*शुक्रं त्वष्टगु	नार.	८५१	शुद्रः सर्वस्व	शौन.	१३६४
शिष्यं क्रोधेन	कात्या.	१८३३	शुक्रं दत्त्वा तु	कात्या.	८३९	शुद्र एतान्	भा.	८१८
*शिष्यकाभिज्ञ	"	७८८	*शुक्रं दद्यात्	बृह.	१७५८	शुद्र एव वै	कौ.	१२८८
*शिष्यते प्रय	नि.	१२५३	शुक्रं दद्यात्से	मनुः	१८६६	शुद्रदानं वा	वेदाः	१९८२
शिष्यशिष्टिर	गौत.	८१५,	शुक्रं दद्युस्त	बृह.	१७५८	*शुद्रदूषयि	विष्णुः	१६१०
		१७९४	*शुक्रं दाप्यः से	मनुः	१८६६	शुद्रप्रव्रजि	"	" ;
*शिष्यादाचार्य	कात्या.	१२२५	शुक्रं सोऽष्टगु	नार.	८५१	शुद्रमाकुट्य	याज्ञ.	१६३४
शिष्यादाविज्य	"	"	शुक्रं स्त्रीधन	कौ.	१०३४,	शुद्रवधेन	उश.	१७९२
शिष्यान्तेवासि	नार.	६९६,			१४३१	शुद्रविद्वक्षत्र	बौधा.	१६०६
		८२५	शुक्रं हि गृह	मनुः	१०४३	शुद्रश्चतुर्थो	बृह.	१९६१
*शीर्णोद्यानान्य	मनुः	१६९५	शुक्रमन्वाधे	कौ.	१४३०	शुद्रश्च धर्म	भा.	८१८
शीलाध्ययन	कात्या.	८३६	*शुक्रमष्टगु	नार.	८५१	शुद्रश्च पादा	जैमि.	७९३
शुक्तवाक्याभि	विष्णुः	१७७१;	*शुक्तवाक्याभि	विष्णुः	१७७१	शुद्रश्च वासां	आप.	१६६७
	शंखः	"	शुक्तव्ययक	कौ.	१८४९	*शुद्रश्चावास	विष्णुः	१९५०
शुक्रं क्षेत्रं प्र	भा.	१२८७	शुक्तसंज्ञेन	मनुः	१०४४	शुद्रश्चेदब्राह्म	"	"
*शुक्रशोणित	वसि.	१२७४	शुक्तस्त्रीधना	कौ.	१०३५	शुद्रसधर्मा	वसि.	१८४५
शुक्रावनद्वा	वेदाः	१०००	शुक्तस्थानं प	नार.	७८४;	*शुद्रस्तथाङ्क्य	कौ.	११८५
शुक्लेण च व	भा.	१३९१	मनुः	१७०६,	१९२७	शुद्रस्तथान्त्य	याज्ञ.	१८७४
शुक्रः शबलो	विष्णुः	१९८२	शुक्तस्थानं व	नार.	७८३	*शुद्रस्त्ववातं	"	"
शुक्लेनार्थेन	"	१९८३	शुक्तस्थानम	विष्णुः	१६६८	शुद्रस्य तु स	विष्णुः	१९५०
शुचयो वेद	बृह.	८७३	*शुक्तस्थानाद	"	"	शुद्रस्य द्विजा	मनुः	१२४९
शुचा विद्धा व्यो	वेदाः	९९८	शुक्तस्थानेषु	मनुः	१७०८,	शुद्रस्य ब्राह्म	विष्णुः	८१६
शुचिश्चैवाशु	नार.	१९४०			१९२७	शुद्रस्य विप्र	कौ.	१६१८
शुची ते चक्रे	वेदाः	१०००	शुक्रादानादा	कौ.	१०३४	शुद्रस्य स्यात्स	स्मृत्य.	१९८८
शुचीनामशु	नार.	१९३९	शुक्ले चापि मा	वसि.	१६६८	शुद्रस्यापि वि	भा.	१२४४
*शुच्याचारा भ +	हारी.	१०१७	शुश्राव वा अ+	वेदाः	११४४	शुद्रस्यापि हि		८१९
शुद्रं ज्ञेयम	स्कन्द.	१९६७	शुश्रूषकः प	नार.	८२५	शुद्रस्यापि हि		८१८
शुद्रं परिवा	कौ.	१६८६	*शुश्रूषकाः प	"	"	शुद्रस्यैकोद	संप्र.	१५३०
शुद्रश्चित्रश्च	"	१६१८	शुश्रूषमाणा	वारा.	१०७६	शुद्रां शयन	भा.	१२४३
शुद्राः पूता यो	वेदाः	९९९	शुश्रूषा क्रिय	"	१०७५	शुद्राकोशे क्ष	बृह.	१७९०
शुद्रा अपः सु	"	९०३	शुश्रूषापोष	भा.	१०२९	*शुद्राक्षेपे क्ष	"	"
शुद्रात्मन् प्रे	वारा.	१०७६	*शुश्रूषामभ्यु	नार.	८२५;	*शुद्राणः क्षत्रि	मनुः	१८५९
*शुद्रानुग्रह	बृह.	८०४			८३४	शुद्राणां च प्र	कौ.	८७९
शुनःशेषः स्व	वारा.	१३२९	शुश्रूषामेव	वारा.	१०७५	शुद्राणां दास	ब्रह्म.	१३७४
शुनःशेषो वै	वसि.	१२७८	शुश्रूषा शुद्र	आप.	८१६	शुद्राणामेव	धूम.	१११६
*शुनःशेषो ह	"	"	*शुश्रूषाक्याभि	विष्णुः	१७७१	शुद्रात्	गौत.	१६६०
शुनामनिप्र	कौ.	१९२५	शुश्रूषतु मयि	वेदाः	९९७	शुद्रादायोग	कौ.	११८५
शुभं यतीरु	वेदाः	१०००	शुद्रं कटामि	बौधा.	१८४४	शुद्रादीन् वा	अपु.	१९४३
शुभकर्मक	नार.	८२९	शुद्रं तु कार	मनुः	८२१,	शुद्रा पारश	नार.	११०५
शुभाशुभफ	स्कन्द.	१९६५			१९२८	शुद्रापुत्र ए	वसि.	१२७८
शुभाशुभस	भा.	१०२९	शुद्रं तु घात	यमः	१८९०	शुद्रापुत्रव	गौत.	१३८६
शुभस्त्वमिन्द्र	वेदाः	८०९	शुद्रं दूषयि	विष्णुः	१६१०	शुद्रापुत्रस्त्वे	नि	१२४०
शुम्भनी यावा	"	१००३	शुद्रः कृत्यमि	कौ.	१८५०	शुद्रापुत्राः स्व	हारी.	१२६६

शुद्धपुत्रोऽप्य	गौत. १३८५	शृगालयोनि	मनुः १०६४	शोषयित्वा तु	शुनी. १११९
शुद्धा यदर्थ	वेदाः १३८५,	शृङ्गिणा दंष्ट्रि	कौ. १६२१	*शौचधर्मे च	मनुः १०४७
शुद्धायां क्षत्रि	१८३७, १८३८	शृङ्गिणो वत्स	स्कन्द. १९६६	*शौचधर्मेऽन्न	" "
शुद्धायां चापि	नार. ११०५;	शृङ्गिदंष्ट्रिभ्या	कौ. १६२१	शौचाभिकार्ये	बृह. ११०६
*शुद्धायां तु द्वि	मनुः १८५९	शृणु कुन्ति क	भा. १२८४	*शौचेऽभिकार्ये	" "
शुद्धायां ब्राह्म	भा. १२४४	शृणोमि च ना	" १९८५	*शौचे धर्मे च	मनुः १०४७
	देव. १२५२	शृते प्रक्षाल्यो	हारी. १०१५	शौचे धर्मेऽन्न	" "
	भा. १२४३,	शेषं तु दश	भा. १२४३	शौचेयो ज्ञप्तः	वेदाः १२६१
	१२४४	*शेष इत्यप	नि. १२५३	शौण्डिकव्याध	बृह. ७०८;
शुद्धायाः प्राप्ति	नार. १०९३	शेषमुपनि	कौ. ६३८,		कात्या. ७१४
शुद्धायैव प्र	भा. ८१८		७३७	शौण्डिकार्थं ब्रा	बृह. ७२६
शुद्धेण तु न	" ८१८	३ " " +	" ७३६	शौनकीपुत्रः	वेदाः १९८२
शुद्धे त्वेक्यु	बृह. ८०३	शेषाः प्रतिभु	बृव. ६७७	शौनकोऽहं प्र	शौन. १३६३
शुद्धे न किञ्चि	गौत. १७६९	शेषाणां कर्म	कौ. १६७६	शौर्यकर्मोप	मनुः १६९६,
शुद्धेषु पूर्वे	बौध. ८१६	शेषाणामानु	मनुः १३२४		१९२९
*शुद्धे समगु	बृह. ८०३	शेषाश्चेदनु	नार. ९४५	*शौर्यकर्मोप	" १६९६
शुद्धैर्निर्माज	भा. ८१९	शेषास्तमुप	मनुः ११९६	*शौर्यप्राप्तं च	कात्या. १२२७
शुद्धो गुप्तम	मनुः १८६२	* " "	देव. १३५१	शौर्यप्राप्तं तु	" "
*शुद्धो गुप्तम	" "	*शेषे चैकाद	मनुः १७१७	शौर्यप्राप्तं वि	" "
*शुद्धो गुप्ते चा	" "	*शेषे त्वेकाद	" १७१५,	शौर्यभार्याध	नार. १२२०
शुद्धोत्पन्नांश्च	" १९६९		१७१७	शौर्यादिनाम्नो	व्यासः १२३१
शुद्धो दासः पा	ब्रह्म. १३७४	शेषेऽप्येकाद	" १७१४	*शौर्याद्याप्तं तु	कात्या. १२२७
*शुद्धो द्विजाति	देव. १२५२;	* " "	" १७१७	*शौलिके स्थान	याज्ञ. १९५९
	गौत. १७६८	शेषेषु च पि	विष्णुः १४२८	शौलिकैः स्थान	" "
शुद्धो द्विजाती	" " "	शेषेष्वन्येषु	भा. १२८५	*शौलिकैः स्थान	" "
	१७९४	*शेषेष्वेकाद	मनुः १७१४	श्मशानग्राम	कौ. ९३२
शुद्धो ब्राह्मणी	वसि. १८४६	" " "	" १७१७	श्मशानेष्वपि	मनुः १९३०
शुद्धो यदर्थ	वेदाः १८३८	*शेषैरप्यनु	नार. १७५३	श्यामः शमीको	हरि. १३७६
शुद्धो येनाह्ने	कौ. १७९९	शोचन्ति जाम	मनुः १०५२	श्यावदक्षप्र	वेदाः १५९२
शुद्धो होतान्प	भा. ८१८	*शोचन्ति याम	" "	श्यावपाणिपा	कौ. १६१५
शुद्धायां द्विजाति	बृह. १२५१;	शोचन्ति योषि	बृह. ११०६	श्रद्धायात्पार्थि	स्कन्द. १९६५
	देव. १२५२	शोचेदेवंवि	संव. १८९१	श्रद्धया देय	वेदाः ७९२
शूनपाणिपा	कौ. १६१५	शोणितं तत्र	बृह. १८३२	श्रद्धानुग्रह	बृह. ८०३
शून्यागाराण्य	नार. १७५४	शोणितं दृश्य	स्कन्द. १९६७	श्रद्धा पुंश्वली	वेदाः ८४२
शून्यानि चाप्य	मनुः १६९५,	शोणितशुक्र	वसि. १२७३	श्रद्धासु स का	" १००६
	१९२९	शोणितानुसि	कौ. १६१५	श्रद्धासु स च	" "
*शून्यानि वाप्य	" १६९५	शोणितेन वि	विष्णुः १७९६;	श्रद्धया राग	कौ. १६७४
शून्येषां निर्द्ध	वेदाः १००२	*शोणितेन स	याज्ञ. १८१६	श्रद्धासु स च	देव. १६५१
*शूरः शस्त्रस	कात्या. ७८९	शोणितोत्पाद	" १८१७	श्रद्धासु स च	वेदाः ९७४
शूरान् संभ्रा	विष्णुः १९२१		कौ. १७९९,	श्रद्धासु स च	व्यासः १५२४
शूरोऽशोनीन्	कात्या. ७०९		१८००	श्रद्धासु स च	ब्रह्म. १३७४
शूरो नाम य	भा. १९८६	*शोधनाद्यान्वि	व्यासः १७६४	श्रद्धासु स च	वेदाः ८१३
शूर्पस्य च प	नार. ७६४	शोधयित्वा तु	वृहा. ७३१	श्रद्धासु स च	बृह. १८३१,
*शूले तमग्नौ	" १८२९	शोधयेद यज्ञ	शुनी. १११९	श्रद्धासु स च	कात्या. १८३४
शूले मस्त्वानि	" १९३६	शोधयेयुश्च	कौ. १६९०	*श्रान्तान् तृष	" "
शूलं तमग्नौ	" १८२९	शोभनाक्षिद्	" १७७२	श्रान्तान् तृष	भार. ९००

भ्रातृपुत्र	मरी.	६६०
"	भार.	"
भ्रातृपुत्र	बृह.	१७५९
*भ्रातृपुत्र	"	६५४
भ्रातृपुत्रादि	स्कन्द.	१९६६
*भ्रातृपुत्र	बृह.	७८६
भ्रातृपुत्र	अपु.	१९७९
भ्रातृपुत्र	वेदा:	१००६
भ्रातृपुत्र	"	७९२
भ्रातृपुत्राः	भा.	१९८३
भ्रातृपुत्र	वेदा:	१००६
भ्रातृपुत्र	"	१००९
भ्रातृपुत्र	भा.	१२४४
भ्रातृपुत्र	वेदा:	८४२
भ्रातृपुत्र	मनु:	१७७६
भ्रातृपुत्र	विष्णु:	१७७०
भ्रातृपुत्र	अपु.	१७९२
भ्रातृपुत्र	नार.	११२९
भ्रातृपुत्र	मनु:	१९८६
*भ्रातृपुत्र	कात्या.	८३६
भ्रातृपुत्र	वारा.	१०७६
भ्रातृपुत्र	नार.	१९३५
भ्रातृपुत्र	कात्या.	१९४२
भ्रातृपुत्र	भा.	८४०
*भ्रातृपुत्र	नार.	१७५६
भ्रातृपुत्र	"	"
भ्रातृपुत्र	बृह.	७८६
भ्रातृपुत्र	"	७६४
*भ्रातृपुत्र	"	"
भ्रातृपुत्र	भा.	१०२७
भ्रातृपुत्र	गौत.	१०१३
भ्रातृपुत्र	याज्ञ.	८६९
भ्रातृपुत्र	बृह.	८७४
*भ्रातृपुत्र	याज्ञ.	८६९
*भ्रातृपुत्र	बृह.	८७४
भ्रातृपुत्र	हारी.	१८४३
भ्रातृपुत्र	शंख:	१२८३
भ्रातृपुत्र	मनु:	१३२१
भ्रातृपुत्र	नार.	१३४६
* " "	"	१९३९
*भ्रातृपुत्र	"	"
भ्रातृपुत्र	मनु:	११९६
भ्रातृपुत्र	वेदा:	८१४
भ्रातृपुत्र	"	१६०१
भ्रातृपुत्र	भा.	१०२८
भ्रातृपुत्र	मनु:	१७२८

भ्रातृपुत्र	१९२७
भ्रातृपुत्र	मनु: १६२८,
भ्रातृपुत्र	१९२७
भ्रातृपुत्र	कण्व: १७६६
भ्रातृपुत्र	गौत. १४६५
भ्रातृपुत्र	बृह. ८०३
*भ्रातृपुत्र	" "
भ्रातृपुत्र	मनु: १७२७,
भ्रातृपुत्र	१९२७
*भ्रातृपुत्र	गौत. १४६५
भ्रातृपुत्र	वेदा: १०००
*भ्रातृपुत्र	शंख: १०२४
भ्रातृपुत्र	" "
भ्रातृपुत्र	वेदा: ८०९
भ्रातृपुत्र	विष्णु: १६०९
भ्रातृपुत्र	नार. ८३१;
भ्रातृपुत्र	दक्ष: ८३९
भ्रातृपुत्र	नार. १८२७
*भ्रातृपुत्र	" "
*भ्रातृपुत्र	" "
*भ्रातृपुत्र	" "
*भ्रातृपुत्र	" "
*भ्रातृपुत्र	" "
भ्रातृपुत्र	कौ. १८५०
भ्रातृपुत्र	" "
*भ्रातृपुत्र	दक्ष: ८३९
*भ्रातृपुत्र	" "
भ्रातृपुत्र	गौत. १८४२
*भ्रातृपुत्र	" "
भ्रातृपुत्र	भा. १०३०
*भ्रातृपुत्र	गौत. १८४२
*भ्रातृपुत्र	यम: १८९०
*भ्रातृपुत्र	गौत. १८४२
भ्रातृपुत्र	कौ. १०३५
*भ्रातृपुत्र	विष्णु: १०२३
भ्रातृपुत्र	कौ. १४३०
भ्रातृपुत्र	बृह. १४५०
भ्रातृपुत्र	विष्णु: १०२३
*भ्रातृपुत्र	बृह. ११०३
*भ्रातृपुत्र	" "
*भ्रातृपुत्र	मनु: १४३९
भ्रातृपुत्र	भा. ८४०
भ्रातृपुत्र	" १०२७,
भ्रातृपुत्र	१२८४
भ्रातृपुत्र	" १०२७,
भ्रातृपुत्र	१२८५

भ्रातृपुत्र	भा. १२८४
भ्रातृपुत्र	हारी. १०१५
भ्रातृपुत्र	अनि. १९६८
भ्रातृपुत्र	शंख: १२८२
भ्रातृपुत्र	मनु: १७०७,
भ्रातृपुत्र	१९२७
भ्रातृपुत्र	बौधा. १६०७
भ्रातृपुत्र	भा. १२८६
भ्रातृपुत्र	" १२८७
भ्रातृपुत्र	गौत. १०१४
भ्रातृपुत्र	" ९०४
*भ्रातृपुत्र	" "
भ्रातृपुत्र	भा. १२८४
भ्रातृपुत्र	कात्या. १८३२
भ्रातृपुत्र	वेदा: १००६
भ्रातृपुत्र	हारी. १२६५
भ्रातृपुत्र	कात्या. ८९७
*भ्रातृपुत्र	" "
भ्रातृपुत्र	बृह. १९४१
भ्रातृपुत्र	बौधा. १९१८
भ्रातृपुत्र	बृह. १९४१
भ्रातृपुत्र	नार. ८८६
*भ्रातृपुत्र	बृह. ६२८
भ्रातृपुत्र	" "
भ्रातृपुत्र	वसि. १६०८
भ्रातृपुत्र	विष्णु: १९२१
भ्रातृपुत्र	भा. १९७६
भ्रातृपुत्र	कात्या. ८९८
भ्रातृपुत्र	बौधा. १०२०
भ्रातृपुत्र	नार. १६४५
भ्रातृपुत्र	शुनी. १७६७
*भ्रातृपुत्र	मनु: १३२४
भ्रातृपुत्र	" "
भ्रातृपुत्र	विष्णु: ८९१
भ्रातृपुत्र	वेदा: ८११
भ्रातृपुत्र	भा. ८६०
भ्रातृपुत्र	मासो. १९७०
भ्रातृपुत्र	बृह. ८७५
*भ्रातृपुत्र	" "
*भ्रातृपुत्र	" "
*भ्रातृपुत्र	" "
*भ्रातृपुत्र	गौत. ६०७
*भ्रातृपुत्र	याज्ञ. १०७९
भ्रातृपुत्र	" "
भ्रातृपुत्र	शुनी. १७६७
भ्रातृपुत्र	स्कन्द. १९६६

षोडशाद्यः प	याज्ञ. १८२१	संज्ञानाय स्म	वेदाः ८५८	संनिविष्टस	कौ. १२००
*षोडशाद्ये प	,, ,	संततिः स्त्रीप	याज्ञ. ६६८	१४१७, १९५०	वेदाः १९१,
*षोडशास्य तु	मनुः १७२१	संततिस्तु प	,, ६२१	सं पत्नी पत्या	१००७
*षोडशैव च	,, ,	संतत्यनाशा	देव. १११२	संपन्नं च र	वसि. १९४९
षोडशैव तु	,, ,	सं तस्येन्द्रो ह	वेदाः १४६४,	*संपन्नतामा	,, ,
सं काशयामि	वेदाः १००२	संतानः पित	१६००	संपश्यतः स	मनुः १६९३
संक्रमध्वज	मनुः १६३०,	संतानकार	देव. ११९४	*संपातास्तु त्र	,, ११०
	१९२९	संतानवर्ध	बृह. १३४८	संपाद्य रूप	अपु. १९६२
*संक्रामयति	कात्या. ८३८	*संतानिक्रदि	वसि. १९८२	सं पितराष्ट	वेदाः १००३
संक्रामयेत्	,, ,	संतुष्टो भार्य	बृह. ८७५	*संपीडयेद्	कात्या. ७२८
*संक्रामयेत्त	,, ,	संत्यक्तव्याः प	मनुः १०५३	संपृश्यमानाः	भा. १०३३
*संक्रामयेद	,, ,	सं त्वा नखामि+	नार. १०९५	*संप्रदद्युः पृ	मत्स्य. ८५५
*संक्षयः स्तूय	नार. १७४७	*संदिग्धः प्रति	वेदाः १००४	*संप्रदायः कृ	याज्ञ. ९४३
सं गच्छ च सं	वेदाः ८५७	*संदिग्धः प्रीति	नार. ८२६	संप्राप्तव्यव	कात्या. १२०१
संगच्छमाने	,, ९६९	*संदिग्धः प्रीति	बृह. ७८५	*	याज्ञ. १६४०
संगताभूद्	भा. १०२८	संदिग्धे प्रीति	संव. ६३५	*संप्राप्ते चाष्ट	नार. ९४८
संगृहीता प	कौ. १८४९	*संदिग्धे प्रीति	,, ,	*संप्राप्ते त्वष्ट	,, ,
*संगृह्य चिह्न	कात्या. १७६२	संदिग्धेऽर्थे व	बृह. ७८५	संप्राप्तो यात	व्यासः ११११
*संगोपयन्तो	व्यासः ७८९	*संदिष्टः कर्म	नार. ८२६	संप्राप्य निर	बृह. १६५३
संग्रहस्त्रिवि	,, १८८९	संदिष्टः प्रति	,, ,	संप्रीत्या साध	बृह. १५७३
संग्रामचौर	बृह. १९४१	संदिष्टमर्थ	कौ. १९२२	संप्रेष्यमाणे	नार. १८८१
संग्रामादाह	कात्या. १२२७	संदिष्टस्याप्र	याज्ञ. १६३४	संबन्धिवान्ध	बृह. १५२७
संग्रभृताः सं	कौ. ७७१	संदेहे चोत्प	वसि. १२७३	*संबन्धे भाग	व्यासः ६३४
संग्रमुख्यपु	,, ८६३	संधये जारं	वेदाः ९९६	संभक्षितं य	नार. ८३१
संग्रमुख्यश्च	,, ,	संधाता संधि	,, १००३	संभग्नस्फुटि	क्र. १६१५
संग्रमुख्याश्च	,, ,	*संधि कृत्वा तु	मनुः १७११	संभल मलं	वेदाः १००४
संग्रलाभो द	,, ८६२	*संधि क्रियां वि	बृह. ८७४	संभारैश्च प	,, १००६
संग्रानां वा वा	,, ८६३	*संधि छित्त्वा तु	मनुः १७११	*संभाषणं गृ	मनुः १८५३
संग्रश्चाप्येव	,, ,	*संधि छित्त्वाऽने	व्यासः १७६५	संभाषणं च	बृह. १८८५;
संग्रहि संह	,, ८६२	संधि भित्त्वा तु	मनुः १७११,		व्यासः १८८९
संग्रहेन परि	,, ८४४		१९२९	*संभाषणं प	मनुः १८५४
संग्रहेवमे	,, ८६३	*संधि भित्त्वाऽने	व्यासः १७६५	संभाषणं स	,, १८५३
संग्रयाश्च न	भा. ८१८	संधिक्रियां वि	बृह. ८७४	संभाषितवे	कौ. ८४३
सं चेन्नयाथो	वेदाः ९९६	संधिच्छिदः पा	,, १७५८	संभाषिताद्	,, ८४४
*संजाताः पित	देव. ११९४	*संधिच्छिदः प्रा	,, ,	संभूयकारि	विष्णुः १५४२
सं जानते म	वेदाः ९७९	*संधिच्छिदोऽस	,, १७६०	संभूय कुर्व	बृह. ७८७;
सं जानानौ वि	,, १००७	*संधिच्छिदो ह	,, ,	शुनी. ७९०; याज्ञ.	१७३०
सं जानामहे	,, ८५९	संधिच्छेत्ताऽने	व्यासः १७६५	संभूयकये	कौ. १६७९
सं जास्पत्यं सु	,, १००७	संधिच्छेदकृ	बृह. १७६०	*संभूय च स	नार. ७८०
संज्ञतेषुः प	,, १००९	संधिश्च परि	व्यासः ८९९;	संभूयवाणि	विष्णुः १६११,
संज्ञानं नः स्वे	,, ८५८,	सुम. ८९९, १५८२; वृका. ९०१;			१६६९; याज्ञ. १७३०
	,, ८५९	भार. १५८२, १९७५		संभूय वा गृ	कौ. ९२६
संज्ञानं नो दि	,, ८५८	संनिधातुंश्च	मनुः १६९७,	संभूय वा द	,, १४३०
संज्ञानमश्चि	,, ८५९		१९२९	संभूय बोप	,, १९२५
संज्ञानमसि	,, ८५८	संनिपाते वृ	आप. १८४३	संभूय समु	,, ७७१
संज्ञानमस्तु	,, ,	*संनिपाते शि	,, ,		

संभूय स्वानि	मनुः ७७६	संशयच्छेदि	स्कन्द. १९६५	संस्कृताऽपि प्र	कात्या. ११०९
संभूयैकम	बृह. ८७५	संशयान्मोच	,, १९६६	*संस्कृतायां च	देव. १३५०
*संभुताश्वाह	दक्षः १११४	*संश्रित्य कार	कात्या. ९५९	*संस्कृतायां तु	मनुः १३०२
*संभोगे विप्र	मनुः १०४४	संसक्तकास्तु	,, ,	,, ,	देव. १३५०
सं मा कृतस्य	वेदाः १९०१	संसक्तस्मृत	नार. ९४५;	*संस्कृतायां स्व	मनुः १३०३;
सं मातरिष्वा	,, ९८६	कात्या. ९५५, ९५६	कात्या. ९५५, ९५६	,, ,	देव. १३५०
*संमिश्रं कार	कात्या. ९५६	*संसक्तस्त्वथ	कात्या. ,	*संस्कृतायां स्वे	वसि. १२७२
*संमिश्रं कार	,, ,	संसदि ग्रीड	भार. ८०७	संस्थाध्यक्षः प	कौ. १६७७
संमिश्र कार	,, ,	संसरन्तम	भा. १०२६	संस्थितस्थान	मनुः १३१९
*संमौल्य कार	,, ,	संगर्गचिह्न	बृह. १७६०	संस्पृशेत्तालि	स्कन्द. १९६३
संयतोपस्क	याज्ञ. १०८५	*संसर्गलोप	,, १७६१	संस्मयमाना	वेदाः ९६५
संयाने दश	वसि. १९४४	*संसर्गैश्चिह्न	,, १७६०	संहरन्ति ह्य	शुनी. ६३५
संयुक्तं ब्राह्म	नार. १९३६	संसर्जयन्ति	बौधा. १८४५	संहोत्रं स्म पु	वेदाः ९८७
संयोगः क्रिय	बृह. १८८५	संसिद्धे तूद्	कौ. ७७१	*स आभजेद्	नार. ७००
संयोगघट	शुनी. १७६७	संसृष्टं धन	वेदाः १५४०	*स आभजेद्	,, ,
संयोगे विप्र	मनुः १०४४	संसृष्टधनं	विष्णुः १५४२	स इममेवा	वेदाः १०१०
संरक्षेत्सम	नार. ८७०	*संसृष्टस्य तु	नार. १५५३	स उक्तलाभ	भार. ९००
संरुद्धस्य वा	कौ. १६९०	*संसृष्टाः सह	मनुः १५४३	स उभे एक	शाता. १११६
संरुद्धिकामा	,, ,	संसृष्टानां तु	नार. १५५२;	स ऋणिचिह्न	वेदाः ५९९
संरोधश्चाका	,, ८१७,	बृह. १५५८; कात्या. १५६०	कात्या. १५६०	स एतान् पाशा	,, ६०३,
संलोभनापा	विष्णुः १८४६	संसृष्टास्तेन	मनुः १५६३;	,, ,	६०५
*संवत्सरं उ	मनुः १०५५	नार. १५६७	नार. १५६७	स एनं बन्ध	कौ. ७३७
संवत्सरं प्र	,, ,	*संसृष्टिनः सं	बृहा. १५४१	स एव तस्य	बृप. १३६२
,, ,	१३९३	संसृष्टिनस्तु	विष्णुः , ;	स एव ता आ	मनुः ७७४
संवत्सरं प्रे	बौधा. १०२०	,, ,	याज्ञ. १५४६	स एव ताड	बृह. १८३१
*संवत्सरं रा	गौत. १९४७	*संसृष्टिनां तु	नार. १५५२;	*स एव ताश्वा	मनुः ७७४
संवत्सरमि	विष्णुः १०२४	बृह. १५५८; कात्या. १५६०	कात्या. १५६०	स एव तासां	प्रजा. ९६१
संवत्सराभि	मनुः १८६१	संसृष्टिनां पि	विष्णुः १५४१	स एव दण्डः	नार. १७५०
संवत्सरेण	कौ. १६१६	संसृष्टिनि प्रे	गौत. १५४०	*स एव दण्ड	कात्या. १८३३
संवत्सरेणा	नार. ९४८	संसृष्टी गृहा	बृहा. १५४१	स एव दया	मनुः १२९५,
*संवत्सरेऽभि	मनुः १८६१	*संसृष्टो बान्ध	बृह. १५५८	१४७४; देव. १३५०	१४७४; देव. १३५०
संवननम	कौ. १६८१	संसृष्टौ यौ पु	,, १५५७	स एव दाय	विष्णुः १२८०
संवननी स	वेदाः ९९७	*संस्कृता च क	,, ७८७	स एव द्विगु	कात्या. १८३२
*संवर्धनव्य	मनुः १८०५	*संस्कृता तत्क	,, ,	*स एव द्विपि	बौधा. १२६९
संवसव इ	वेदाः १९०२	,, ,	शुनी. ७९०	स एव धर्म	मनुः ११९७,
सं वा भगासो	,, ९९६	संस्कृता तु क	बृह. ७८७	,, ,	१९८७
*संवाय रूप	मनुः १९५३	*संस्कृता तु फ	,, ,	स एव लाभो	कौ. १९२५
संवाय रूप	,, ,	संस्कृता वर्ण	भा. १२८७	स एव विन	नार. १८२८
संविच मे	वेदाः ८५८	संस्कारायस्त्रि	वसि. १२७८	स एव साक्षी	बृह. १९१४
*संवित्क्रियां वि	बृह. ८७४	*संस्काराश्चरु	नार. ११०५	स एवांशस्तु	कात्या. १२०१
संविदा देय	वेदाः ७९२,	संस्कारोदक	कात्या. १५२४	स एवास्य भ	नार. ८८८
,, ,	८५९	संस्कार्याः पूर्व	बृह. १५८६	स एष द्विपि	बौधा. १२६९
संविद्विधान	बृह. ८७२	संस्कार्याः पैतृ	हारी. ११९५	स एष पाण्डो	भा. १०८४
*संविधातृश्च	मनुः १६९७	संस्कार्या भ्रातृ	व्यासः १४२२,	सकलं द्रव्य	कात्या. ११७३,
संविभागे वि	प्रजा. ८९९	,, ,	१५८७	,, ,	१४१३
,, ,	,, ,	* , ,	बृह. १५८६	स काकणिद्ध	अनि. १९६८

*स कानकप	याज्ञ.	१७२९
स कानीनः सु	ब्रह्म.	१३७४
सकामां दूष	मनुः	१८६६,
१८६८; मत्स्य.	१८९२	
*सकामा तदे+	कौ.	१८५०
सकामायां च	"	१८४८
*सकामायां तु+	नार.	१८८३
सकामास्वनु	याज्ञ.	१८७६
*सकामास्वानु	"	"
*स कारके नि	कात्या.	७२८
*सकुल्या दुहि	देव.	१५२५
सकुल्या बान्ध	बृह.	१५१८
*सकुल्येभ्योऽस्य	नार.	७०४
*सकुल्यैर्विद्य	बृह.	१५१३
सकृतिमिन्द्र	वेदाः	१००६
स कृच्छ्रान्मोच	भा.	१९८५
स कृतप्रति	कात्या.	७२८
सकृत्प्रदीय	याज्ञ.	१०७८
स कृत्वा प्लव	मनुः	१७२६
सकृत्सु ते सु	वेदाः	९६९
सकृदंशो नि	मनुः	१०७२,
१५७५; नार.	१०९२	
सकृदा गर्भा	"	११०२
सकृदात्माधा	कौ.	८१७
सकृदाह द	मनुः	१०७२,
१५७५; नार.	१०९६	
सकृदुक्तं तु	अनि.	१११८
सकृदुभौ प	कौ.	८१७
*सकृदेव द	मनुः	१०७२
*सकृदेव स	"	"
*सकृदानं द	"	"
सकृद् दृष्टास्व	वारा.	१०७७
सकृदौतस्य	विष्णुः	८९१
सक्थिग्रीवाभ	कौ.	१७९९
स क्रीतकः सु	मनुः	१६०८
*स क्रीतकस्तु	"	"
स क्वचित् कि	विष्णुः	६३७
सखायः प्रवि	भा.	१९२६
सखायाविब	वेदाः	९९९
सखा सख्ये व	"	११५८
सखा ह जाया	"	१००५,
१२६०		
सख्यं तस्याज्ञ	वारा.	१३२९
*सगणो वञ्च	बृह.	१९१४
सगर्भाढायाः	कौ.	१२८८
स गृहे गूढ	मनुः	१३०६

स गोघ्नो निष्कृ	बृह.	१८३१
सगोत्रशिष्य	शंखः	१४७१
सगोत्रस्थानी	आप.	१०१८
सगोत्राय दु	"	"
सगोत्रेणान्य	कौ.	१२८८
सगोत्रेषु कृ	वृगौ.	१३७२
सगोपस्थानि	कौ.	१६८५
स गोपालांश्चा	वेदाः	९०३
*स ग्राह्याः पाशा+	"	९९९
सङ्गं वेद्यादि	देवी.	१९४३
सङ्गीतैर्मधु	शुनी.	१११९
*स च तां अभि	नार.	११०१
स च तां प्रति	"	"
*स च द्विपिता	बौधा.	१२६९
*स च पाणिग्रा+	विष्णुः	१२७९
स च मातापि	"	"
*स च मात्रा पि	"	"
स च यथन्य	शाता.	१११६
स च यस्योप	विष्णुः	१२७९
स च येन क्री	"	"
स च येन गृ	"	"
*स च राज्ञांऽश	बृह.	१५८५
*स च राज्ञा च	मनुः	७१८
स च लाभोऽर्ध	नार.	८८८
*स च लाभोऽर्थ	"	"
स चान्यान्विभु	विष्णुः	१२८०
*स चापि द्विवि	नार.	६४८
सचा पूतक	वेदाः	८११
स चारके नि	कात्या.	७२८
सचिह्नं ब्राह्म	याज्ञ.	१७३९
स चेत् कोपं	कौ.	१६१४
स चेत् तथा	"	१६७९
३ " " +	"	१६८०
स चेत्तु पथि	मनुः	१८०९
*स चेत्तु प्रति	"	"
*स चेत्पथि न	"	"
स चेदपसा	कौ.	७५७
स चेदपम	"	८४४
स चेदाचार	"	७५७
स चेदृण्योऽर्थि	शंखः	१६७२
*स चेद्वानिक	कात्या.	६५५
स चेद् ब्रूयात्	कौ.	१६८३,
१६८४		
स चेन्न कुर्या	बृह.	८५३;
	वृम.	८५४
सच्छ्रद्रस्याय	बृह.	१७९०

सच्युति जघ	वेदाः	१००६
स जघन्यत	नार.	८३१
स जातमात्रा	भा.	७३५
सजातावानु	बृह.	१२५१;
	देव.	१२५२
सजातानुत्त	याज्ञ.	१८७२
*सजातिः श्रेय	नार.	१०९३
सजातीयः सु	वृया.	१३५५
सजातीययो	विष्णुः	८९०
सजातीयेष्व	याज्ञ.	१३३७
*सजात्यतिश	नार.	१८८२
*सजात्यामुत्त	याज्ञ.	१८७२
स जायमान	वेदाः	१२६१
सज्जयन्ति हि	मनुः	१८५४
*स ज्येष्ठः स्याद	"	१३९७
*सततं प्राप्नु	नार.	१०९७
*स तत्र सम	"	१९३९
*स तत्राकारि	कात्या.	६३३
स तथेति प्र	भा.	१९८६
स तथैव प्र	मनुः	७३९;
	नार.	७४७
स तदगृहीत्वा	"	८५१
स तदद्याद्वि	याज्ञ.	७७७
स तमर्थं प्र	कात्या.	६७४
स तयोर्दण्ड	नार.	१८२७
स तस्मै तत्स	व्यासः	७६८
*स तस्य कारि	कात्या.	६३३
स तस्य दासो	नार.	६९२;
बृह. ७०८; कात्या.	७१४	
स तस्या भर	नार.	१५५५
*स तस्या रक्ष	"	"
स तस्योत्पाद	मनुः	१६३०,
१८०६		
*स तस्योत्पाद्य	"	"
सतामनुग्र	नार.	१९३६
सति कर्तव्य	विष्णुः	१२८१
सति भार्यार्थे	कौ.	१३९१
*स तु क्रीतः सु	मनुः	१३०८
स तु दण्ड्यः श	अपु.	१९७६
*स तु पाणिग्रा	विष्णुः	१२७९
स तु मनुर्वि	भा.	१२४३
*स तुल्यं भूण+	बौधा.	१०१९
सतृणं च स	कात्या.	९५५
सतोऽर्थस्य वि	कौ.	१२०७
सत्कृतं स्वज	भा.	८६०
सत्कृतासत्कृ	"	१०३३

*सकृत् स्थाप	बृह.	८७२	*सदृशं यं प्र	मनु:	१३०५	स नो देवो ह	वेदा:	१९०२
सकृत्स्थाप	नार.	१०९८	सदृशं यं स	बौधा.	१२६९	सन्त्यपवादा:	आप.	१६६५
सत्यं शौचं च	बृह.	७५०	*सदृशं सका	"	"	सञ्जानां द्विगु	नार.	९१७
*सत्यङ्कारं कृ	याज्ञ.	८८५	*सदृशस्त्रीप्र	मनु:	१२३६	* " "	स्मृत्य.	१९७६
सत्यङ्कारं च	व्यास:	८८९	सदृशस्त्रीषु	"	"	सञ्जानामा द	कौ.	७७२
सत्यङ्कारकृ	याज्ञ.	६४५,	सदृशाच्छ्रेय	भा.	१२८४	स पर्णं प्राप्नु	मत्स्य.	१८९२
		८८५	*सदृशा सदृ	बृह.	१५१६	स पत्त एव	वेदा:	८१४
सत्यङ्कारवि	कात्या.	६५६	सदृशी मम	भा.	१२८५	सपत्नी वाचं	"	१००६
सत्यङ्कारेण	अपु.	१९७५	सदृशी सदृ	बृह.	१५१६	सपत्नी मे प	"	९९०
सत्यमहं ग	वेदा:	८१२	स देवलोकं	भा.	१०२८	सपत्नीकः कि	मनु:	१३०५
सत्यमिथ्यास्तु	कौ.	१७७२	सदोषं व्याह	कात्या.	७०९	सपत्नीककि	आनि.	१३७४
सत्यव्रतः सो	बृह.	९५१	*सदोषं व्याह	"	"	स पत्नीमुदा	वेदा:	१००८,
Xसत्यसंगरो	नि.	१२५५	सदोषमपि	नार.	८९४		१८४१	
सत्यामन्यां स	याज्ञ.	१०९१	*सदोषव्याह	कात्या.	७०९	स पर्यायेण	नार.	१९३९
सत्यासत्यान्य	"	१७७९	*स दौहित्रोऽप्य	मनु:	१३०२	सपादपणा	कौ.	६११
*सत्रं विवर्ध	मनु:	१७००	सदानमान	याज्ञ.	१६३९,	स पारयन्ने	मनु:	१३०९
सत्रं हि वर्ध	"	"			१९३२	सपालः शत	"	९१०
सत्रिप्रयोगा	कौ.	१६८१	*सद्भागकर	बृह.	१९४१	*सपालान्गत	"	९११
सत्री वा स्त्रीलो	"	८६३	सद्भि राचरि	मनु:	१९३१	सपालान्वा वि	"	"
स त्वं केसरि	वारा.	१३२९	सयः स्याद्वाद	पिता.	६३४	सपिण्डता तु	बृह.	१५२७
स त्वं जातब	भा.	८६०	सय एवेति	कात्या.	६३२	*सपिण्डदातुः	"	"
स त्वं नृपति	"	१९८५	सयो वा काम	याज्ञ.	१८७०	सपिण्डस्याप्र	"	११४१
स त्वं विद्वन्ध	"	१९८६	*सयो वा कित	कात्या.	१९१४	सपिण्डापत्य	शाक.	१३५५
स त्वसु तं घ	मनु:	१३९३	सयो वा सभि	"	"	*सपिण्डा बान्ध	बृह.	१५१४
स त्वया नाव	वारा.	१०७६	सयो विष्वंसि	संव.	१८९१	सपिण्डाभावे	बौधा.	१४६८
सत्स्त्रीणां समु	भा.	१०२८	*सयो विश्वासि	"	"	*सपिण्डेभ्योऽस्य	नार.	७०४
सत्स्वं त्रैविद्य	बौधा.	१४६८	सद्वृत्तभावा	अज्ञि.	१११६	*सपिण्डेष्वपि	"	१५५५
*सत्स्वक्केषु	"	"	*स द्विकार्षप	मनु:	९३९	सपिण्डो वा स	याज्ञ.	१०८९
*सत्स्वन्येषु त	"	"	स द्वौ कार्षप	"	"	स पितरमे	वेदा:	११६२
सत्स्वपत्येषु	सप्र.	११५७			१६३१, १९२९	स पुत्रः पुत्र	भा.	१३९१
स दण्डं प्राप्नु	मनु:	१७१८	*सधनैस्तैर्वि	बृह.	१२३७	स पुत्रस्य वा	विष्णुः	६७८
स दण्डयः कृष्ण	"	८४४	सध्रीचीनान्	वेदा:	९९८	*सपुत्रस्यापु	"	"
स दत्त्वा निय	"	६८०	स नः पतिभ्यो	"	१००१	स पुनर्द्विवि	नार.	६४८,
*स दत्त्वा निर्जि	"	"	स नष्टः कौर	भा.	१९६४		७४७	
*स दत्त्वा निर्मि	"	"	स नष्टवंशः	"	१०३१	सपुरुषं वा	कौ.	१०३८
सदानमान	याज्ञ.	८६७	स नाणकप	याज्ञ.	१७२९	स पूर्वानात्म	भा.	१९६४
* " "	"	१६३९	*स निगृह्य त	मत्स्य.	७५६	स पृथिवीमु	वेदा:	१५९८
स दाप्यस्तद्ध	कात्या.	८०६	*स निगृह्य दा	मनु:	७४३	स पतृकं पि	मनु:	१२१३
*स दाप्यो यत्प्र	नार.	८५०	स निगृह्य ब	मत्स्य.	७५६	सप्त एव म	वेदा:	१६०३
सदा प्रहृष्ट	मनु:	१०५९	स निर्दोषो ज्ञा	"	७६९	सप्तजन्म म	परा.	१११७
सदा श्रोत्रिय	नार.	७८४	स निर्भाज्यः स्व	मनु:	१२१२	सप्त प्रकृत	मनु:	१९३०
*स दीर्घस्यापि	मनु:	८४५	स निर्ययौ म	भा.	८६०	*सप्तमः पिण्ड	मत्स्य.	१३८३
सदृशं तु प्र	"	१३०५	*स निर्वास्यः स्व	मनु:	१२१२	सप्तमण्डल	स्कन्द.	१९६६
*सदृशं प्रति	"	"	*स निर्वाहः स्व	"	"	सप्त मर्यादाः	वेदा:	१५९१,
सदृशं प्रीति	"	१३०४	स नेच्छति ध	भा.	१९८३		१६०३	
सदृशं यं प्र	विष्णुः	१२८०	सनेम वाजं	वेदा:	११२२	सप्तमीं चाभु	गौत.	१६६०

*सप्तमी पञ्च	बृम. १३५८	*सभ्याश्चान्येन	नार. १६४४	*सममितर	गौत. ११८२
सप्तम्यां मार्ग	अपु. १९७९	सभ्याश्चास्य न	" "	सममितरे	बौधा. ११४६
सप्तम्यात्रस्या	कौ. १६१८	*सभ्याश्चास्य प्र	" "	*सममीशत्व	बृह. ११७९
सप्तम्यात्राद्	" ९२९	*सभ्यास्तस्य न	" "	*सममेतां वि	याज्ञ. ९१३
सप्त विताग	मनु. ११२६	स भ्रातृभिर्बु	" ११९८,	*सममेवेत	गौत. ११८२
सप्तहोतार	वेदा. १००६		१५८४	सममेषां वि	याज्ञ. ९१३
*सप्तांशं चाप	ब्रह्म. १३७५	*समं चेत	गौत. ११८२	समयस्यान	कौ. ८६१३
सप्तांशकश्च	" "	समंजन्तु वि	वेदा. ९८६	समयादन्य	नार. ८६९
*सप्तांशश्चाप	" "	समं दद्यात्	व्यास. ६७६	समर्घं धन	गौत. १२६३
सप्तागमादगृ	बृह. ८०३;	*समं दद्यात्तु	" "	समर्घं धान्य	वसि. ६०९
	प्रजा. ८०७	*समं दशुस्त	" "	समर्थः सञ्च	" "
सप्ताङ्गस्येह	मनु. १९३०	*समं दाप्यस्त	" "	समर्थश्चेद्	शुनी. ७३१
सप्ताण्विकाधि	आन. १९६८	*समं विद्याध	कात्या. १२२७	समर्थस्तु द	बृह. ८५३
सप्तानां प्रकृ	मनु. १९३०	*समं सर्वे स	शंख. १४२९	*समर्थस्तु भ	" "
*सप्तारामगृ	बृह. ८०३	समं सर्वे सो	" "	समर्थस्तु ह	" ७८८
*सप्तारामादगृ	" "	समं स्यात्तु	जैमि. ७७०	समर्थस्तोष	" "
	प्रजा. ८०७	*समं स्वामित्व	बृह. ११७९	समर्थान् संप्र	देव. १११२
सप्तार्तवप्र	कौ. १८४८	*समः सर्वेषा	बौधा. ११४६	समर्थान् संप्र	वारा. १३२९
सप्तावरे म	भा. १२८६	समः सर्वेषु	नार. १९३६	समर्पयन्ति	वृव. ६७७
सप्ताश्वत्थस्य	स्कन्द. १९६६	समक्षदर्श	भा. १९६४	*समर्पिताश्च	नार. ९१५
*सप्तप्रकाशं ह	मनु. ९०८	समक्षमस	व्यास. ७८९	समर्प्यमा सं	वेदा. ९८२
स प्रदाप्यः कृ	याज्ञ. ९४३	समग्रधन	ब्रह्म. १३७५	*समवर्णा तु	कात्या. ८३६
*स प्रदाप्योऽकृ	" "	*समघाती तु	बृह. १६४७	*समवर्णाद्वि	मनु. १७७४;
स प्राप्नुयाद्	मनु. १७०५,	समजातिगु	" १७८९	समवर्णव्य	नार. १७८७
	१९३०	*समजातौ तु	मनु. १७७५	*समवर्णाः पु	शंख. १७७१
सफलं जाय	बृय. १३५५	समत्वेनैक	उश. १२३८	*समवर्णाः कु	विष्णु. ११८४
सवन्धे भाग	व्यास. ६३४	स मत्स्यो नाम	भा. १९८६	समवर्णाको	" १७७१
सब्रह्मचारी	संप्र. १५३०	समदण्डाः स्मृ	नार. १७५५;	समवर्णासु	भा. ११८४.
स ब्राह्मणस्य	वेदा. १४६४,		कात्या. १७६२		१२३४; बृह. १२३७;
	१६००	*समधा चेत	गौत. ११८२	*समवर्णास्तु	मनु. १२४९
स ब्राह्मणान्	आप. १९१८	समधा वाऽज्यै	" १२३३	समवर्णे द्वि	" १७७४
*स भर्त्राऽऽकारि	कात्या. ६३३	समधेतर	" ११८२		" "
स भवत्या न	वारा. १०७५	*स मन्यते यः	नार. १८२६	समवर्णेऽपि	नार. १७८७
सभां प्रपद्य	भा. १९६३	समन्यूनाधि	बृह. ७६५,	*समवर्णेऽपि	कात्या. ८३६
सभाप्रपादे	बृह. ८७३		७८४, ११७३, १७९०;	*समवर्णेऽपि	नार. १७८७
*सभाप्रपावू	मनु. १६९५	समभक्तं च	शुनी. ७९०	*समवर्णेऽपि	कात्या. ८३६
सभाप्रपावू	" "	समभागप्र	स्कन्द. १९६५	समवाये चै	कौ. ८६३
	१९२९; नार. १७५४	समभागाश्च	बृय. १३५५	समवायेन	याज्ञ. ७७७
सभामेति कि	वेदा. १८९४	*समभागेन	भा. १२४४	समविद्याधि	कात्या. १२२७
सभाया मध्ये	आप. १९०३	समभागो प्र	याज्ञ. ७७७	समवेतास्तु	" ७८८
सभिकः कार	नार. १९११;	*सममंशं स	बृय. १४६२	समवेतैस्तु	बृह. ७८६,
	कात्या. १९१४	*सममंशत्व	बृह. ११७९		११९३, १२००, १२२२;
सभिकाधिष्ठि	बृह. १९१३	सममंशित्व	" "	कात्या. ८९८	
सभिको ग्राह	" "	सममत्तप्र	" "	*समशः सर्वे	बौधा. ११४६
सभ्याः सजयि	याज्ञ. १९३३	सममिच्छन्ति	नार. १७४६	समस्तत्र वि	मनु. १२११,
*सभ्याषावयि	कात्या. ७५३		देव. १२०३		१२७७, १३१६, १५४३;

स महीमखि	विष्णुः १५४१	समाहृतं प्र	कौ. १६७९,	समेऽध्वनि द्व	नार. १७५४
स महेन्द्रोऽभ	मनुः १०६८		१६८८	*समेनैव श्रु	हारी. ११८३
*समांशभागाः	वेदाः ११८१	समाहितं मे	वारा. १०७७	समेऽभिचार	भा. १२८५
समांशभागि	नार. ११९२	समित्युष्पोद	नार. १७५२,	समेध्वेव प	याज्ञ. १८१४
* ,, ,,	बृह. ११९३		१९३६	*समेध्वेव प	,, ,,
समांशभाजः	नार. १४१३	*समीक्ष्य कार	कात्या. ९५६	समेतु विश्व	वेदाः १८९९
	,, ११९२,	समुच्छित्तौ म	कौ. १८००	समैहि विष	मनुः १७०५,
	१४२१	समुच्छ्रिता ध्व	व्यासः ९६१		१९३०
*समांशभाज	बृह. ११९३	समुत्कर्षापि	मनुः १७७४	*समैश्च विष	१७०५
समांशहारि	नार. १४१३	*समुत्थानं व्य	बृह. १८३१;	समोऽशः सर्वे	बौधा. ११४६
समांशा मात	बृह. ,,		कात्या. १८३३	समोऽतिरिक्तो	नार. ७८१
*समां शुल्कमा	शंखः १८४८	*समुत्थानव्य	विष्णुः १७९७	*समो न्यूनाऽधि	बृह. ७८५
समाः शतम	कात्या. ८९८	,, ,,	कौ. १७९९;	समो न्यूनाऽधि	,, ,, ;
समाः सहस्रं	वेदाः १०१०	मनुः १८०५; बृह. १८३१;			शुनी. ७९०
समाज्ञातानृ	भा. १०३२	कात्या. १८३३		समोऽपकृष्ट	मनुः ७२०
*स मात्रा पित्रा	विष्णुः १२७९	समुत्पन्नाद्	बृह. १५६०	*समोऽपकृष्ट	,, ,,
समानं मन्त्र	वेदाः ८५८	समुत्सृजेत्सा	मनुः १६२३	*समौ न्यूनाऽधि	बृह. ७८५
समानऽएव	,, १००७	समुत्सृजेद्वा	,, ९३९,	*सम्यक्कर्मगु	नार. १५८३
समानगोत्र	शाक. १३५५		१६३१, १९२९	सम्यक् सिद्धि	कालि. १३७७
समानजाति	व्यासः १२३८	समुद्रपरि	याज्ञ. १७३३	सम्यङ्निविष्ट	मनुः १६९२,
*समानतो मृ	हारी. ११८३	*समुद्रं नाप्नु	मनुः ७४०		१९२९
समानभागि	शुनी. १९८८	समुद्रगृह	विष्णुः १६१०	सम्यच्चः सत्र	वेदाः ९९८
समानमस्तु	वेदाः ८५८	*समुद्रपरि	याज्ञ. १७३३	सम्यच्चोऽग्निं स	,, ८५९,
समानयोः स	बृह. १७८९	*समुद्रयात्रा	मनुः ६१९		९९८
समानयोको	वेदाः १०००	समुद्रयान	,, ,, ;	*सम्यापातास्त्र	मनुः ९१०
समानवर्णा	विष्णुः १०२३		बृम. ८५४	सम्राज्ञी श्वशु	वेदाः ९८६
समानश्चानु	कौ. ८७९	समुद्रसर	कौ. १९२४	*सम्राज्येधि श्व	,, ,,
समानसलि	जातृ. ९०१	समुद्रार्था याः	वेदाः ९२४	,, ,,	१०००
समानी प्रपा	वेदाः ८५९,	समुद्रे नाप्नु	मनुः ७४०	२ स यत्र देवा +	,, १००७
	९९८	समुद्रेषु पृ	भा. १०३१	स यदि प्रति	मनुः ७४२
समानी व आ	,, ८५८	समुद्रे सम	नार. १९३९	* ,, ,,	१६२९
समानोदक	बृम. १५२७	समन्त्रयेयुः	,, ९४४	स यथेकपु	शंखः ११६६
समानो मन्त्रः	वेदाः ८५८	समुपाखडा	कौ. ९३०	स याच्यः प्राङ्वि	मनुः ७४२
समानो मृते	हारी. ११८३	समूधो रोम	वेदाः ९७४	*स येन गृही	विष्णुः १२७९
स मान्यते यः	नार. १८२६	समूलसस्य	नार. ९१८	सरकपांसु	कौ. १६७५
समाप्ते त्वष्ट	,, ९४८	*स मूल्यं द्विगु	,, ८८७	सरसीवाम	भा. १९८५
*समाप्नुयाद्	मनुः १७०५	*स मूल्यात् द्वि	,, ,,	*स राज्ञर्णच	मनुः ७१८
*समाप्नुयाच्च	,, ,,	स मूल्याद्दश	कात्या. ८८९	*स राज्ञां शक्य	बृह. १५८५
समायां शुल्क	शंखः १८४८	समूहकार्य	याज्ञ. ८६७,	स राज्ञां शे स्व	,, ,,
*समायां सका	,, ,,		८६८	स राज्ञा तच्च	मनुः ७१८
समायुषा सं	वेदाः ९९१	*समूहकार्ये	,, ,,	स राज्ञा नाभि	,, ,,
समारोहति	व्यासः ११११	*समूहस्थेऽश	कात्या. ८७७	स राजानं द	वारा. १३२९
समावृत्तश्च	नार. ८२६	समूहस्थोऽश	,, ,,	*सरूपं वा वि	मनुः १०४८
*समावृत्तस्तु	,, ,,	*समूहानां च	,, ,,	स रोक्ष्यन् जा	वेदाः १००८
समासेनोदि	बृह. ८८९	समूहानां तु	,, ,,	सर्पभये म	कौ. १९२५
समाहर्ता ज	कौ. १६७९	समेत्य तास्त	भा. ८६०	सर्पमार्जार	कात्या. १८३४

*सर्वं च रिक्थ	मनुः १२४७	सर्वविनाशो	गौत. १०४	*सर्वासामेव	अङ्गि. १११६
सर्वं प्रदक्षि	वेदाः १९८	सर्वशास्त्रवि	भा. १२४३	सर्वास्तास्तेन	हारी. १२६४६
सर्वं यज्ञं स	" ११४४	सर्वसस्येभ्य	विष्णुः १६७१	वसि. १२७२; मनुः १२९३	
सर्वं वा पूर्वे	गौत. ११९५	सर्वस्मिन्स्त्राव	बृह. १५१	सर्वास्वापस्तु	बृह. १२५१
सर्वं वा रिक्थ	मनुः १२४६	सर्वस्मै तस्मै	वेदाः १६०२	सर्वाहमस्मि	वेदाः १६६
*सर्व एव वा	विष्णुः १६७१	*सर्वस्य दाय	देव. १५२६	सर्वे काङ्क्षन्ति	बृह. ११८०
सर्वं एव वि	कौ. १३०;	सर्वस्य वा ए	वेदाः १५९९	सर्वे च तत्स्वा	विष्णुः १६०९,
	मनुः १३९८	सर्वस्वं गृह	कात्या. ८०५		१७९८
सर्वकष्टक	" १७०८,	*सर्वस्वं च व्य	मनुः १८०५	सर्वे च पुरु	" १७९७
	१९३०	सर्वस्वं तस्य	कात्या. ८०५	*सर्वे चानौर	देव. १३५१
सर्वकर्मस्व	विष्णुः १०२३	सर्वस्वं तु ह	यमः १९४३	सर्वे चापि वि	भा. १९८४
*सर्वकर्मस्व	" "	*सर्वस्वं ते प्र	कात्या. ८०५	सर्वे चोत्तरो	गौत. ८१६
सर्वकार्यप्र	बृह. ८७३	सर्वस्वं पुत्र	कौ. ७९४	सर्वेच्छया क	भार. ११९८
*सर्वकार्य प्र	" "	*सर्वस्वं वा पू	गौत. ११९५	*सर्वे जनप	कात्या. १५९
सर्वकार्येषु	कात्या. ८०५	सर्वस्वं स्त्री तु	नार. १७५०	सर्वे जनाः स	" "
सर्वकालम	भा. १०२९	*सर्वस्वं हर	" "	*सर्वे जानप	" "
सर्वज्ञस्याप	कौ. १६८२	" "	कात्या. १७६१;	*सर्वे तत्स्वामि	विष्णुः १७९८
सर्वज्ञां सर्वे	भा. १०२८		व्यासः १७६५	सर्वे ते गोत्रि	हारी. १२६६
सर्वतो धर्म	मनुः १७००	*सर्वस्वगृह	कात्या. ८०५	सर्वे ते तेन	" १२६४;
सर्वतो योज	आप. १६६४	*सर्वस्वग्रह	याज्ञ. ८६७	वसि. १२७२	
सर्वत्र चोप	कौ. १९२५	सर्वस्वस्याधि	मात्स्यो. १९७०	मनुः १२९०	
सर्वत्र तु स	मनुः १११	सर्वस्वहर	याज्ञ. ८६७;	* " "	
*सर्वत्र त्वशि	" "	बृह. ८७३; कात्या. १७६१;		*सर्वे तेनैव	" "
*सर्वत्र दायि	देव. १५२६	बृह. १८९१; नार. १९३५		सर्वे ते मनु	हारी. १२६६;
सर्वत्र योग्यं	वारा. १०७७			यमः १३५२	
सर्वत्र राज	कौ. १८५०	सर्वस्वहार	मनुः १६२७	*सर्वे ते शीद्वि	हारी. १२६६
*सर्वत्र स दो	मनुः १११	सर्वस्वेऽपि जि	कात्या. १९१५	सर्वे देवा उ	वेदाः १०००
*सर्वत्र स्थाव	बृह. १५१	*सर्वस्वे विजि	" "	*सर्वे धर्मयु	आप. १३८७
सर्वत्र स्वामि	विष्णुः १०५	सर्वहितमे	कौ. ८६२	*सर्वेऽपि काङ्क्ष	बृह. ११८०
सर्वत्रादाय	देव. १५२६	सर्वास्तास्तेन	मनुः १२९०	*सर्वेऽपि धर्म	आप. १३८७
*सर्वत्रादायि	" "	*सर्वास्तान् घा	" १९०६	*सर्वे पुरुष	विष्णुः १७९७
सर्वत्रानुम	आप. १६६६	सर्वास्तु कुर्या	कालि. १३७७	सर्वे पृथक्	मनुः १३८;
सर्वथा तार	भा. १९८५	सर्वाणि ज्ञाति	मनुः १३९३	नार. १४५	
सर्वथा ब्राह्म	मनुः १९३०	सर्वाण्युदक	आप. १९७३	देव. १३५१	
सर्वथा राज	भा. १०३३	सर्वाण्येतान्य	भा. १२८३	सर्वे प्रतिभु	हारी. ६६२
सर्वबन्धुवि	स्मृत्य. १५२९	सर्वाधिनां ब	यमः ६६०	सर्वे वर्णा वा	विष्णुः ६१०
सर्वभक्ष्या च	हारी. १०१७	सर्वाधिकर	कौ. १६८८	*सर्वेषां च वि	कात्या. ७५३
सर्वभूतप्र	मनुः १०७०	सर्वानर्थः कु	भा. १९८४	सर्वेषां चैव	शौन. १३६५
*सर्वभूतिर्हि	" १०७१	*सर्वाज्ञस्त्राय	शंखः १२८१	सर्वेषां चोप्र	स्कन्द. १९६५
सर्वमर्हति	भा. १३९१	सर्वापराधे	कौ. १६८७	सर्वेषां धन	मनुः ११८९
सर्वमेतादि	" १९७८	सर्वापलाप्ये	विष्णुः ७१६	सर्वेषां धर्म	भा. १०२७
सर्वमेव ह	संघ. ११९९	सर्वापायवि	कात्या. ७५३	सर्वेषां पुत्र	स्मृत्य. १५२९
सर्वमेवान	भा. १२८४	सर्वाभावेऽपि	विष्णुः १५७५	सर्वेषां प्रीत्या	कौ. १४३०
सर्ववर्णानां	आप. १६६६	सर्वाभावे रा	आप. १४६७	सर्वेषां महि	भा. १०२७
सर्ववास्तुक	कौ. १२६	सर्वावस्थाग	वारा. १०७६	*सर्वेषां मृत्य	नार. १७५०
सर्ववेदसं	वेदाः ७९२	सर्वासां प्रेषि	शंखः १०२६	सर्वेषां वा स्त्री	कौ. १६१५
		सर्वासामेक	मनुः १२९३	सर्वेषां स्वदा	शंखः १८४७

*सर्वेषां स्वाम्य	नार. १७५०	*सवर्णाक्रोश	विष्णुः १७७१	*सषोडशाधि	अनि. १९६७
सर्वेषामन्त	कौ. ११८५	सवर्णाजोड्य	बृह. १४०२	ससंकराः श्व	नार. ११०५
*सर्वेषामपि	शौन. १३६५	सवर्णाज्जन	ब्राह्म. १११८	*ससंतति स्त्री	याज्ञ. ६६८
” ”	मनुः १३९३	*सवर्णाद्भ्रात	देव. १५२५	*स सपिण्डकि	बृह. १५२०
सर्वेषामप्य	” १४७८	सवर्णापुत्रा	बौधा. १२३९	*ससमाशित्व	” ११७९
*सर्वेषामर्थ	” ११८९	सवर्णापुत्रो	गौत. १३८६	स सम्यक्पालि	याज्ञ. १९०८
सर्वेषामर्थि	” ७७५	सवर्णापूर्व	आप. १२६६	ससर्ज ताभ्यां	भा. १०३०
सर्वेषामत्य	नार. १७५०	सवर्णा भिन्न	बृह. १२३७	ससस्त्यश्वकः	वेदाः ८४१
सर्वेषामास	कौ. ८६२	सवर्णा भ्रात	देव. १५२५	ससहायः स	मनुः ७४४
*सर्वेषामेक	मनुः १२९०	*सवर्णमपू	आप. १२६६	ससाक्षिकं र	बृह. ७५०
सर्वेषामेव	बृह. ७८५	सवर्णमप्रा	कौ. १८४८	*ससाक्षिकम	विष्णुः ६७९
शंखः ९०५; नार. ११३१;		सवर्णाय स	नार. ७०३,	*ससाक्षिकमा	” ”
भा. ११८४, १२४४;			११०३	ससाक्षिकमृ	” ”
बौधा. १८४५		सवर्णयां सं	बौधा. १२६८	ससुवर्णामु	कौ. १८४९
*सर्वेषामेव	शौन. १३६५;	*सवर्णया अ	विष्णुः १०२३	स सेतुर्विध	वेदाः ९२४
मनुः १३९४, १८५६		*सवर्णयास	नार. ७०३	स स्त्रीर्वसाद	” ९९२,
सर्वेषु ग्रह	गौत. ८१५	सवर्णासु चै	कौ. १२८८		१५९९
सर्वेषु च क	कौ. ८६२	सुवर्णासु तु	भा. ११८४,	सम्यग्भक्षणे	कौ. ९०६
सर्वेषु चाप	कात्या. १८८८		१२४३	सस्यानां सर्व	भा. १९७६
सर्वेषूपनि	” ७५४	सवर्णासु ब	विष्णुः १०२३	सस्यान्निवार	बृह. ९१९
*सर्वेष्वधिकृ	नार. ८२८	सवर्णासु वि	याज्ञ. १०९१	सस्यापहारी	विष्णुः १६६९
सर्वेष्वर्थेवि	याज्ञ. ७३२	*सवर्णास्वस	कात्या. १३४९	सह खट्वास	मनुः १८५२;
सर्वेष्वेव प्र	विष्णुः १४२८	*सवर्णोऽपि तु	” ८३६		नार. १८८१
*सर्वेष्वेव वि	याज्ञ. ७३२	*सवर्णोऽपि तु	” ”	स ह गवां स	वेदाः १९८१
” ”	बृह. ७३४	*सवर्णोऽपि हि	” ”	स ह घोष आ	” ११४४
सर्वे सपिण्डाः	नार. १५५५;	सवर्णो ब्राह्म	नार. ११०५	सह त्वया ग	वारा. १०७६
	बृह. १५६०	*स वाच्यः प्राड्वि	मनुः ७४२	सह त्वया वि	” ”
सर्वे हि धर्म	आप. १३८७	स विचिन्त्याग्र	भा. ८४०	सह धर्म च	नार. १०९६,
सर्वे ह्यनौर	देव. १३५१	सवितारं नृ	वेदाः ११५८		१०९८
सर्वैरनुम	मरी. १५८८	स विद्वो अप	” ९६९	सहधर्मच	कौ. १०३४;
सर्वैरलक्षि	शुनी. १११९	स विनाशं ब्र	मनुः १६३३		अनि. १११८
सर्वैरुपायै	मनुः ७४१	*स विनेयस्त्व	नार. १०९७	सह पिण्डकि	बृह. १५२०
*सर्वोपायवि	कात्या. ७५३	*स विभाज्यः स्व	मनुः १२१२	सहप्रस्थायि	कौ. १९२२
*सर्वोपायैवि	” ”	स वृत्रहेन्द्रः	वेदाः ८०९	स ह प्रातः सं	वेदाः १५९३
*स लाभस्य च	मनुः ७१८	सवृद्धिं प्रति	कात्या. १४५८	*सहमायः का	बृह. १८८६
स वनस्पती	वेदाः १५९८	सवृद्धिकं गृ	” ६५६	सह रस्ये त्व	वारा. १०७६
*सवर्णजोऽप्य	बृह. १४०२	*सवृद्धिकं प्र	” १४५८	*स हरेच्छैव	मनुः १३२६
सवर्णतश्च	कौ. १०३९	*सवृद्धिकं स	” ”	स हरेतैव	” ”
सवर्णमनु	नार. १०९६	स वै नैव रे	वेदाः १०१०	सह वै देवा	वेदाः १८९६
*सवर्णमस	” ७०३	स वैरदेय	” १५९५	*सह शय्यास	मनुः १८५२;
*सवर्णलिङ्ग	बृह. १२३७	स वै वार्धुषि	वसि. ६०९		नार. १८८१
सवर्णव्यति	शंखः १७७१	स शतं प्राप्नु	मनुः ८८२;	सह शोणिते	विष्णुः १७९६
*सवर्णा पूर्व	आप. १२६६		नार. १०९७	सहसा काम	बृह. १८८६
*सवर्णा शास्त्र	” ”	* ” ”	मास्य. १८९३	*सहसा कार	” ”
सवर्णाः पुत्राः	विष्णुः ११८४	सशिरस्कं प्र	स्कन्द. १९६५	सहसा क्रिय	नार. १६४१,
सवर्णा अस	कात्या. १३४९	स शुद्रवद्	हारी. १०१६		१७४४

सहसा यक्	कात्या. १६४८	साक्षिप्रत्यय	कौ. ८४३;	साधारण्याप	विष्णुः १६१०
सहस्रं क्षत्रि	मनुः १८६३		मनुः ९३५,	साधितं प्रति	कात्या. ६७४
सहस्रं ब्राह्म	" १८५८,		१९०७.	साधुत्वान्धेन्म	बृह. ६७२
	१८५९			साधूनां वर्णि	स्कन्द. १९६५
सहस्रं वारु-	भा. १९६४	*साक्षिभिः साधि	कात्या. ६७५	साधून् संमान	याज्ञ. १६३९,
सहस्रगोश्वा	गौत. १६६०	साक्षिभिर्भावि	" "		१९३९
सहस्रशृङ्गो	वेदाः ९९८	साक्षिभिर्वाऽय	व्यासः ७५५	साध्यमानश्चे	विष्णुः ७१६
सहस्रे किल	भा. १०३१	साक्षिमच्च भ	याज्ञ. ६९०	साध्यमानो नृ	याज्ञ. ७२१
*सहासनं वि	व्यासः १८८९	साक्षिलेख्यवि	हारी. ६०८	*साध्वाचाराश्च	कात्या. १११०
सहासनम	मनुः १८०२;	साक्षिवपुण्य	भा. १९६४	साध्वाचारेऽव	" "
	नार. १८२८	साक्षी वा विभु	" "	साध्वीं तपस्वि	बृह. १६५३
*स हि कार्षाप	मनुः १६३१	साक्षेपं निःशु	नार. १७८५	साध्वीनां हि स्थि	वारा. १०७६
सहितास्तास्त	भा. ८६०	*साक्ष्यभावादद्	व्यासः ९६१	साध्वीनामेव	अग्नि. १११६
स हि शर्धो न	वेदाः ९२२	*साक्ष्यभावे च	मनुः ९३६	साध्वीनीमां पा	अपु. १९७९
स हि संताना	वसि. १२७३	साक्ष्यभावे तु	" "	साध्वीनीमां पा	हारी. १२६५
स हि स्वाम्याद	मनुः १०४२	साक्ष्यभावे द्व	व्यासः ९६१	*साध्वी स्वयमु	वेदाः १८९८
सहोढं सोप	" १६९६,	*साक्ष्यभावेऽपि	मनुः ९३६	सा नः कृतानि	" "
	१९२९	साक्ष्यभावे प्र	" ७४२	सा नः पयस्व	" "
सहोढः सप्त	विष्णुः १२७९	साक्ष्यादीनाम	अनि. १९६७	साऽनुज्ञायाऽधि	मनुः १०५७
सहोढग्रह	नार. १७५२	*सा च त्वक्षत	वसि. १०२१	*सान्तरश्च त	याज्ञ. १६३५
सहोढमस	कात्या. १७६२	सा च दत्ताऽप्य	बृह. १५५८	सान्त्वयन्त्यब्र	वारा. १०७७
*सहोढान् वि	नार. १७५२	सा चाप्युक्तव	भा. १०२८	सान्त्वेन प्रश	मनुः १९२७
सहोढान् सो	" १७५१	साचिव्यावका	कौ. १८४९	*साक्षां परिगृ	मत्स्य. १८९२
*सहोढान् स्ते	" "	सा चेत्पुनः प्र	मनुः १०५८	साक्षिभ्ये तु पि	बृह. ७०७
सहोढो ज्ञाति	भा. १२८४	सा चेदक्षत	बौधा. १०१९;	*साक्षिभ्येऽपि ऋ	" "
स होवाच	वेदाः ७९१,	वसि. १०२१; मनुः १३०९	नार. ९१६	*साक्षिभ्येऽपि पि	" "
	११४४	*सा चेद् गौर्य	वसि. १२७२	*सान्वयस्तु प्र	कात्या. १६४८
" " +	" ८१४	*सा चेन्नियोग	भा. १२४४	सान्वयस्त्वप	" "
स होवाच प	" ७९१	सा ज्येष्ठा सा च	" १२८६	सापत्नास्तैर्वि	बृह. १२३७
स होवाच म	" १२६१	सा तथोक्ता त	वेदाः १०१०	सा पत्नी या वि	दक्ष. १११४
स होवाचालो	" ८१३	सा तृतीया वि	मनुः १०५६,	*सापत्न्यास्तैर्वि	बृह. १२३७
सहदयं सां	" ९९८	सा श्रीन्मासाण्य	१३९३	*सापत्न्यास्तैर्वि	" "
स शेषां वृत्ति	भा. १९८४	सा त्वेवमुक्ता	वारा. १०७७	सा पराङ्मव	वेदाः १०१०
सांतानिकादि	बृह. ८७५	*साधैर्वा काम	याज्ञ. १८७०	साऽपुनीत य	" "
सांध्यवहारि	कौ. ७३७	सा द्वितीयां वि	वेदाः १०१०	सा प्रजापति	" १४२४
सा कन्या वृष	विष्णुः १०२३	*साधनं च य	नार. ८७१	साऽब्रवीत्पुत्र	ब्रह्म. ८४०
साक्षताभिः स	नार. ८३३	साधनाङ्गान्वि	व्यासः १७६४	सा ब्रवीज वै	वेदाः १०१०
*साक्षताभिः सु	" "	*साधनाद्यन्वि	" "	सा ब्रह्मजाया	" १८३९
साक्षादधीत	लिङ्ग. १३७६	साधारणं तु	कात्या. ८९७	सा ब्राह्मणस्य	" १४६४,
*साक्षिक्रियां वि	बृह. ८७४	साधारणं स	व्यासः १२३१		१६००
*साक्षिणं ख्याप	याज्ञ. ६९०	साधारणं स्या	नार. ११३०	सा ब्राह्मणस्ये	" "
साक्षिणश्चान्य	बृह. १७५९	साधारणः स्या	" १०९८	*सा भर्तृलोक	मनुः १०५३
साक्षिणश्चार्य	कात्या. ९५५	साधारणः स्या	बृह. १५७३	" "	" १०६०,
साक्षिणामभा	कौ. ८४३	साधारणः स्या	याज्ञ. १६३४	" "	१०६४
साक्षिणो वापि	बृह. १८५४	*साधारण्य	विष्णुः १६१०	सा भर्तृलोका	" १०५३
साक्षित्वं प्रति	नार. १५८०	साधारणेषु	कार्ण्य. १३५६	* " "	" १०६४

सा भार्या या य	भा.	१०२६
सा भार्या या प	"	"
सा भूयसा क	वेदा:	८७८
साम कृष्णत्सा	"	९७५
सामन्तकुलि	याज्ञ.	१६३४
सामन्तग्राम	कौ.	९२८
सामन्तचत्वा	"	"
सामन्तप्रत्य	"	९२६;
	मनु:	९३७
सामन्तभावा	कात्या.	९५५
*सामन्तभावे	"	"
सामन्तविरो	वसि.	९२५
* " "	शंख:	"
*सामन्तस्य श	नार.	९१८
*सामन्ताः शास	कात्या.	९५७
सामन्ताः साध	"	"
सामन्तात्पर	नार.	९४५
सामन्ता धनि	बृह.	८९६
सामन्तानाम	मनु:	९३६
सामन्तानुम	नार.	९१८;
	व्यास:	९६१
सामन्तान् मार्ग	नार.	१७५६
*सामन्ताभावे	कात्या.	९५५
सामन्ता वा स	याज्ञ.	९४०
सामन्ताश्चेन्मृ	मनु:	९३८
*सा मन्दसाना	वेदा:	९८१
" "	"	१००२
सामर्थ्यं चानु	बृह.	१६४७
सा मां प्रतिका	कौ.	१६८०
सा मातुर्बन्ध	वेदा:	९९६
*सामान्यं च भ	बृह.	१५६९
*सामान्यं चेद्भ	"	"
सामान्यं चेद्भ	"	"
*सामान्यं तु भ	"	"
सामान्यं पुत्र	बृह.	८०२;
	देव.	१४६२
सामान्यं याचि	दक्ष:	८०७
सामान्यग्राह	श्रुव.	६७७
सामान्यतो ह	अपु.	१९६२
सामान्यद्रव्य	याज्ञ.	१६३३
*सामान्यपुत्र	बृह.	८०२
*सामान्यप्रभ	याज्ञ.	१६३३
*सामान्यप्रस	"	"
*सामान्यप्राभ	"	"
सामान्यमस्व	नार.	८२५
सामान्याथैस	याज्ञ.	११९२

सामान्या हि प	कौ.	७७१
सामान्ये वेदम	"	९२७
सामुद्रः शुल्कः	बौधा.	१६६७
*सामुद्रशुल्कः	"	"
सा मृता जाय	परा.	१११७
सा मृता लभ	"	"
साम्प्रतं साह	बृह.	१६४५
*साम्राज्यकृत	मनु:	१८७०
साम्राज्यकृत्स	"	"
*साम्राज्यकृत्स्व	"	"
साम्राज्याय सु	वेदा:	१८९६
सायं समर्प	बृह.	९१९
सा यन्नं पर	भा.	१०२९
सा यथाक्रम	नार.	१४४८
सायमाहुन्या	वेदा:	१००९
*सारङ्गी मन्द	मनु:	१०५१
सारभाण्डमि	कौ.	१६७७
साऽरुन्धतीस	कात्या.	१११०;
	अङ्गि.	१११५
सार्थेनान्वाधि	कौ.	७३६
सा वः प्रजां ज	वेदा:	१००२
सा वसु दध	"	९८८
*सा वा दद्याट	नार.	६९९
सावित्री पति	वारा.	१०७७
साविथ्या राक्षि	अपु.	१९७९
साऽवित्वा न्यष्ट	वेदा:	१०१०
सा वीरपत्नी	भा.	१२८४
सा वै द्वितीया	वेदा:	१०१०
सा वै पुनीष्वे	"	"
साशङ्का बाल	दक्ष:	१११४
साश्रमं नैव	संग्र.	१३८४
सा सद्यः संनि	मनु:	१०५७
सा स्वर्गमात्म	अङ्गि.	१११६
सा हन्ति दाता	वसि.	१०२१
सा ह पितरं	वेदा:	१००६
*साहमस्मीत्य+	"	१०१०
साऽहमेवं ग	वारा.	१०७७
साहसम्	कौ.	१६१३
साहसं च भ	कात्या.	१६४८,
		१७६१
साहसं च म	गौत.	१६०४
*साहसं तु भ	कात्या.	१६४८
साहसं पञ्च	बृह.	१६४६
साहसं स्थाव	"	१५८१
*साहसं स्यात्	मनु:	१६९१
साहसमन्व	कौ.	१६१३

साहसस्य न	मनु:	१६२२
साहसस्याधु	बृह.	१६४५
*साहसात् कि	नार.	१६४१
साहसानीति	संग्र.	१६५५
साहसी भेद्र	कात्या.	८७६
साहसे वर्त	मनु:	१६२३
साहसेषु य	नार.	१७५०
साहसो द्विगु	अनि.	१९६८
साहसं ब्राह्म	मनु:	१८५९
सा हित्वा सर्व	हारी.	१०१६
सा हि पुत्रस	भा.	१४२९
सिक्तेष्टक	बृह.	९५०
सिञ्चामहा अ	वेदा:	९२३
सिद्धप्रयोगा	कौ.	१६८२
सिद्धमुपचा	"	८१७
सिद्धव्यञ्जनै	"	१६८१
सिद्धान्तवेद	देवी.	१९४३
*सिद्धिरत्रोभ	नार.	६४९
सिद्धिरस्योभ	"	"
	कात्या.	६६०
सिध्यते वाचि	"	८९८
*सिनीवालि प्र +	वेदा:	१००२
सिनीवाली सु	"	९९३,
		१००८
सिलाची नाम	"	१९८०
सीताद्रव्याप	मनु:	१७१७,
		१९३०
सीमन्तोन्नय	यम:	१११४
सीमवृक्षेषु	कौ.	१८००
सीमां प्रति स	मनु:	९३३
सीमाचङ्क्रम	कात्या.	९५८
सीमाज्ञाने नृ	मनु:	९३४
*सीमातिक्रम	याज्ञ.	९४२
*सीमात्र चिहि	व्यास:	९६१
*सीमाध्वनि द्व	नार.	१७५४
*सीमान्तभावा	कात्या.	९५५
*सीमान्तवासि	"	"
सीमा प्रचिहि	व्यास:	९६१
*सीमा प्रतिचि	"	"
सीमाभेत्तार	विष्णु:	९२५
सीमामध्ये तु	नार.	९४६;
	कात्या.	९६०
*सीमाया निर्ण	मनु:	९३६;
	नार.	९४४
सीमायामवि	मनु:	९३९
सीमाविनिर्ण	"	९३६

सीमाविवादं	कौ.	१२९	सुसादानान्	कौ.	१०३४	सुवीरा वीर	वेदाः	१००५
*सीमाविवादे	विष्णुः	१२५	*सुतान मतान्	नार.	१७४६	सुश्मशुनख	यमः	१११३
*सीमावृक्षांश्च	मनुः	१३३	सुमे पयौ त	शुनी.	१११९	सुसंकाशा मा	वेदाः	९६५
सीमावृक्षांस्तु	"	"	सुप्रजसस्त्वा	वेदाः	९९१	सुसंरब्धोऽपि	भा.	१०२७
सीमासंधिषु	"	१३४	सुप्रजास्त्वम	"	१९८०	*सुसंस्कृतायां	वसि.	१२७२;
सीम्नोऽपवादे	बृह.	९६२	सुबद्धजत्रु	नार.	१०९४	सुसंस्कृते तु	मनुः	१३०३
सीम्नो विवादे	याज्ञ.	९४०	सुवद्वण्यम	वेदाः	१९८०		बृह.	९५४;
सीरा युजन्ति	वेदाः	९२३	*सुभृताऽपि कृ	दक्षः	१११४		व्यासः	९६१
सीव्यत्वपः सु	"	१५९५	सुमङ्गली प्र	वेदाः	१००२	*सुसंस्कृतेऽपि	"	"
सीसत्रपुपि	कौ	१६७५	सुमङ्गलीरि	"	९८४,	*सुसंस्कृतेषु	"	"
सुकन्ये कमि	वेदाः	१००८			१००२	सुसंस्कृतोप	विष्णुः	१०२३;
सुकिंशुकं व	"	१००१	सुमङ्गल्युप	"	"	मनुः	१०५९; अपु.	१९७९
सुकृतैः शापि	मनुः	९३७	सुमनैरिद्व आ	"	१८९३	*सुसंस्थितोप	मनुः	१०५९
*सुकृष्टं च कृ	बृह.	७८७	सुरतं याच	बृह.	१८९१	सुसमायां पृ	स्कन्द.	१९६५
सुखं वने नि	वारा.	१०७६	*सुरया ब्राह्म	विष्णुः	१६१०	सुसमृद्धोऽपि	कात्या.	७१०
सुखस्य नियं	मनुः	१०५९	सुरया वध्यः	"	"	सुस्थ इन्दौ स	याज्ञ.	१०८०
*सुखस्य निय	"	"	सुराकामयू	याज्ञ.	६८५;	सुस्थेनातैन	कात्या.	७१०
सुखार्थं या प्र	कात्या.	१११०		बृह.	७१५		"	८०६
सुखे धास्यसि	भा.	८६०	सुराध्वजं सु	विष्णुः	१६०९	*सुहितऽपि कृ	दक्षः	१११४
*सुगं तीर्थं सु	वेदाः	९८१	*सुरापानं यू	याज्ञ.	६८५	सुहृत्संबन्धि	बृह.	७२५
" "	"	१००२	*सुरापान यू	"	"	सूक्ष्मेभ्योऽपि प्र	मनुः	१०४६;
*सुगुप्तता	विष्णुः	१०२३	सुरापी व्याधि	"	१०८७		बृह.	११०६
सुगुप्तभाण्ड	"	"	सुरापी वृष	कौ.	७७२	सूक्ष्मो धर्मो म	भा.	१०२७
सुगुप्तां ब्राह्म	बृह.	१८८६	सुरालशुन	शंखः	१०२५	सूतके मृत	ब्रह्म.	१३७४
सुगू सुपुत्रौ	वेदाः	१००३	सुगा वाव सा	वेदाः	९९४	सूतमागध	कौ.	१२३४
सुगेन दुर्गे	"	१००२	*सुरूपं वा कु	मनुः	१०४८	सूतश्च माग	नार.	११०५
सुगेभिर्दुर्गे	"	९८४	सुरूपं वा वि	"	"	*सूतिभागं च	मनुः	१७०१
*सुचिन्हैरेव	व्यासः	१७६३	सुवरिति प	वेदाः	१००६	सूत्रकर्पास	नार.	६२६
*सुजघन्यत	नार.	८३१	सुवर्णं तु भ	नार.	१८८४	सूत्रकर्पास	विष्णुः	१६७०;
*सुज्ञानशंस	कात्या.	१२२५	सुवर्णं द्विश	शुनी.	१७६७		मनुः	१७१८
सुतमे निक्षि	स्कन्द.	१९६६	सुवर्ण एव	अनि.	१९६८	*सूत्रकर्पासि	नार.	१७४७
सुतलेहेन	बृह.	७०८	सुवर्णकारा	कौ.	१६७४	सूत्रपरिव	कौ.	१६७३
सुतां कण्वस्य	भा.	१२८८	सुवर्णरज	विष्णुः	१६६९;	सूत्रमूल्यं वा	"	"
सुता अपि त	बृह.	६७७	शंखः	१६७२; मनुः	१७१६;	*सूत्रमौण्ड्यमि	शंखः	१६७२
सुता ताराधि	भा.	१०२८		नार.	१७५०	सूर्यपत्नी वि	वेदाः	९९३
सुतादिब्राह्म	संप्र.	७१६	*सुवर्णरत्ना	शंखः	१६७२	सूर्या यत् पत्ये	"	१०००
सुताद्याः प्रति	नार.	११०५	सुवर्णस्तेय	मनुः	१७०२;	सूर्या यो ब्रह्मा	"	९८४
सुताश्चैषां प्र	याज्ञ.	१४००		उश	१७६६	सूर्याभिनिमु	"	१५९२
सुतास्त्वेषां प्र	"	१३९९	सुवर्णस्य क्ष	नार.	१७४७	सूर्याभ्युदितः	"	"
*सुदायश्च स्व	कात्या.	१४५३	सुवर्णस्याष्ट	कौ.	१६७५	सूर्यायाः पश्य	"	९८४
सुदीर्घस्यापि	मनुः	८४५	सुवर्णान्माष	"	१६७४	सूर्याया अश्वि	"	१०००
*सुप्तप्रमत्त	नार.	१७४५	*सुवर्णे तु क्ष	नार.	१७४७	सूर्याया भद्र	"	८११,
*सुप्तप्रमत्तो	"	१०९८	*सुवर्णेषु क्ष	"	"		१०००	
सुप्तप्रमत्त	कौ.	१०३६;	*सुवर्णोऽष्टाण्वि	अनि.	१९६८	सूर्याया वह	"	"
	नार.	१७४५, १७४६	सुवाना पुत्रा	वेदाः	९९७		१४२३	
सुप्तमत्तोप	नार.	१०९८	सुविचितं वि	आप.	१९१८	सूर्यायै देवे	"	१००३

सूर्येव नारि	वेदाः १००२	सोऽनुज्ञातो ह	मनुः १३१०	सौदायिकं ध	कात्या. १४५५
सूर्यो देवीमु	" ९६४	सोऽन्तर्दशाहा	" ८७९;	*सौदायिकं स	" १४५६
सृगालयोनिं	मनुः १०५३		अपु. १९७५	सौदायिकं स्त्री	विष्णुः १४२८
सृजेयुर्बान्ध	कौ. १३९१	*सोऽन्तर्दशाहे	मनुः ८७९	*सौदायिकं कृ	बृह. ८०३
सृत्वेव काम	वेदाः १००६	सोऽपत्यं भ्रातु	" १३१८	सौदायिके स	कात्या. १४५५
*सेच्छानुपंथु	नार. १८८२;	सोऽपसर्गस्त	पिता. ६७६	सौदासेन चं	भा. १२८५
	कात्या. १८८८	*सोऽपि कर्मक	नार. ८२८	सौभाग्यमस्मै	वेदाः ९८४,
*सेतुं प्रकल्प	नार. ९४७	*सोऽपि कर्मक	" "		१००२
सेतुं प्रवर्त	" "	*सोऽपि तद्विशु	" ८८७	सौभाग्यवद	कात्या. १११०
*सेतुकुब्जक	मनुः ९३४	" "	" ८८८	सौराक्षिकं वृ	बृह. ७०८
सेतुकृपपु	कौ. ९३१	२ सोऽपि दत्तं ह+	भा. १२४४	*सौराक्षिकं वृ	" "
सेतुकैदार	नार. ९४४	सोऽपि यत्नेन	याज्ञ. ८६६	*सौराक्षि वृ	" "
सेतुभेदक	याज्ञ. १६२८	सोऽप्यशक्तः श	विष्णुः १९२१	सौवर्णैर्माण	भाष्य. ९२१
सेतुभेदकां	विष्णुः १६०९	सोऽप्यशक्तो दे	" "	स्कन्धवधे पू	कौ. १८००
*सेतुभेदकृ	" "	सोऽज्ज्वीदत्र	वेदाः १०१०	स्कन्धवाद्यां च	नार. ७८४,
सेतुभ्यो मुख	कौ. ९३०	सोऽज्ज्वीद्वरं	" १७९३	स्कन्धादादाय	" ८३३
सेतुवनप	" ९३२	सोऽज्ज्वीद्विज	भा. १२८४	स्कन्धेनादाय	बौधा. १६६७;
सेतुवल्मीक	याज्ञ. ९४०	सोम राजानं	वेदाः १००६		मनुः १७०२
*सेतुश्च द्विवि	नार. ९४६	सोम वै राजा	" "	स्तम्भकस्य प्र	स्कन्द. १९६५
सेतुस्तु द्विवि	" "	सोमः प्रथमो	" ९८५	स्तम्भैः समन्त	कौ. ९०६
सेदीशे यस्य +	वेदाः ९८८	सोमः शौचं द	याज्ञ. १०८६;	स्तुतस्तन्दुल	स्कन्द. १९६७
सेना वा इन्द्र	" १००५		बौधा. १८४५	स्तुत्ये प्रातस्स	कौ. ७७२
सेयं ऋगस्मि	" १०१०	सोमजुष्टं ब्र	वेदाः ९९७	स्तेनः प्रकीर्ण	गीत. १६५८;
सेयं ऋगिदं	" "	सोमपे शत	बृह. ८०३		आप. १६६४
सेयं त्वामनु	भा. १९८६	सोम राजन्तसं	वेदाः ८५९	स्तेनः प्रकीर्य	बौधा. १६६७
सेह कीर्तिम	याज्ञ. १०८५,	सोमविक्रया	कौ. ७७२	स्तेनः प्रमुक्तो	आप. १६६६
	१०८८	*सोमस्य जाया	वेदाः ९८५,	स्तेनपारदा	कौ. १६१७
सेह निन्दाम	मनुः १०६३		१००१	*स्तेनसाहस	कात्या. ८०६
सैतां दशह	वेदाः १४२४	सोमस्येव मौ	" १८९३	*स्तेनसाहसि	" "
सैषा भ्रूणह	वसि. १९७७	सोमाय राज्ञे	मनुः १२९४	स्तेनस्यातः प्र	मनुः १६९०
सैषा संज्ञानी	वेदाः ८५८	सोमो ओषधी	वेदाः ११८१	*स्तेनस्याथ प्र	" "
सोऽग्निमव्रवी	" ११८१	सोमो दददि	शौन. १३६४	*स्तेनाः सर्व ए	विष्णुः १६७१
सोऽक्रायमते	" "	सोमो ददद्र	वेदाः ९८५,	*स्तेनाः सर्वम	" "
सोऽजीगर्तं सौ	" १२६०		१००१	स्तेनाः सुरापा	यमः १९४३
सोऽज्येष्ठः स्याद	मनुः १३९७	सोमो राजा प्र	" १८३८	स्तेनानां निप्र	मनुः १६९९
सोत्सेधनं स	मार्क. ९६२	*सोमो राजा भ	वसि. १९२०	स्तेनानां पाप	" १६९५,
*सोत्सेधवप्र	" "	सोमो वधूयु	वेदाः १०००		१९२९
सोदयं तस्य	याज्ञ. ८८३	सोमोऽस्य राजा	वसि. १९२०	स्तेनानामेत	बृह. १६४५
सोदराश्च स	बृह. ८९६	सोमो ह्यस्य दा	वेदाः ११४३,	स्तेनान् राजा	मनुः १९३०
सोदर्योः सन्त्य	संप्र. १५२९		१४६४, १६००	*स्तेनाभिश्चस्त	वसि. १६६७
सोदर्याणाम	कौ. १२८९	सोऽयं ते श्वशु	वारा. १३२९	स्तेने निपात	नार. १७४९
सोदर्या विभ	मनुः १५४४	सोऽस्या दद्याद	नार. ६९९	स्तेनेष्वलभ्य	" १७५७,
सोऽधिकर्मक	नार. ८२८	सोऽस्योद्धारो य	वेदाः ११८१		१९६१
*सोऽधिकर्मकृ	" "	सोहं भगव	" ८१४	स्तेनोऽनुप्रवे	वसि. १६६७
सोऽनिषदः प्र	कात्या. ७२८	सोऽहमेवं वि	भा. १२८४	स्तेनो हिरण्य	वेदाः १५९२
*सोऽनिरुद्धः प्र	" "	सौदायिकं क	बृह. ८०३	स्तेयं कृत्वा सु	आप. १६६५

स्तेयं तत्पारो	वेदाः १६०३	स्त्रियो हि मूलं +	भा. १०३२	* स्त्री नानुक्त्वा व	शंखः १०२५
स्तेयं ब्रह्मस्व	विष्णुः ६११	स्त्रीगुणा ऋषि	,, १०३१	* स्त्री नामुक्त्वा व	" "
स्तेयसाहसि	कात्या. ८०६	* स्त्रीप्राही न त	बृह. ७०८	स्त्री निर्वायोऽनि	वेदाः ९९५
स्तेये च श्वप	मनुः १६२७	स्त्री चानपत्य	गौत. १४६४	* स्त्री निषिद्धा श	याज्ञ. १८७२
* स्तेये ब्रह्मस्व	विष्णुः ६११	स्त्रीज्ञातिस्वाम्य	बृह. ८०३	स्त्री निषेधे श	" "
स्तेये श्वा मनु	कौ. १६८७	स्त्रीणां गृह्णाति	वारा. १०७६	स्त्री पराननु	शंखः १०२५
स्तेयेषु श्वप	अपु. १९७०	स्त्रीणां ग्रामम	कौ. १०३६	स्त्रीपुंगोऽश्वप	व्यासः १७६४
स्तामं जुषेथां	वेदाः ९७५	स्त्रीणां तु पति	भा. १४२९	* स्त्रीपुंगोहेम	बृह. १६४६
* स्तोमं विना व	नार. ८५२	स्त्रीणां दानवि	नि. ७९२,	* स्त्रीपुंगोषः प	व्यासः १७६४
स्तोमवाहीनि	" "		१३८५, १९७५	* स्त्रीपुंसयोः प	" "
स्तोमा आसन्	वेदाः १०००	X " "	" १२५५	स्त्रीपुंसयोग	नार. १०९२
* स्तोमादिना व	नार. ८५२	स्त्रीणां दायवि	गौत. १३८७	* स्त्रीपुंसयोर्न	" १०९९
स्तोमादिना व	" "	स्त्रीणां पवित्रं	वारा. १०७६	स्त्रीपुंसयोर्नि	" "
स्तोमादिना ह्यु	" "	स्त्रीणां पुनर्वि	ब्रह्म. १११८	स्त्रीपुंसयोर्मै	कौ. १०३६
स्त्रियं दृष्ट्वाय	वेदाः १८९५	स्त्रीणां बुद्ध्यर्थ	भा. १०३३	स्त्रीपुंसयोस्तु	नार. १०९३
* स्त्रियं पुत्रव	नार. ११०१	स्त्रीणां वियोग	अग्नि. १११६	स्त्रीपुंसवर्त	बृह. ११०६
स्त्रियं पुरुषं	कौ. १६१४	स्त्रीणां सौभाग्य	कात्या. ११०९	* स्त्रीपुंसो वञ्च	व्यासः १७६४
* स्त्रियं स्पृशत्य	मनुः १८५२	स्त्रीणां स्वभाव	भा. १०३२	* स्त्रीपुंसोश्च प	" "
स्त्रियं स्पृशेद	" "	स्त्रीणामगम्यो	" , , ;	* स्त्रीपुंसो हेम	बृह. १६४६
* " "	नार. १८८१		अनि. १११८	स्त्रीपुंसो यस्या	नार. १८८०
स्त्रियं हि यः प्रा	भा. १०३२	स्त्रीणामधर्मः	भा. १९७८	स्त्रीपुंसो वञ्च	व्यासः १७६४
स्त्रियः पवित्र	बौधा. १८४५	स्त्रीणामनुग्र	" १०२७,	स्त्रीपुंसो हेम	बृह. १६४६
स्त्रियः श्रियश्च	मनुः १०५१		१२८४	* स्त्री पुमांश्च स	नार. १८८०
स्त्रियः साध्व्यो म	भा. १०३३	स्त्रीणामार्यस्व	वारा. १०७७	स्त्री प्रकृता स	कौ. १८४९
स्त्रियः स्वर्गं च	वारा. १०७७	स्त्री तु पुत्रार्थ	कौ. १०३४	* स्त्री प्रसूता वा	नार. ७०३
स्त्रियमध उ	वेदाः १०१०	स्त्रीद्रव्यश्रुति	याज्ञ. १६४०	* स्त्रीप्रसूतिं च	मनुः १०४६
* स्त्रियमवश	विष्णुः १८४७	* स्त्रीधनं च क	शंखः १४२८	स्त्रीप्रसूताधि	याज्ञ. १०८७
स्त्रियमशक्त	" १६०९,	* स्त्रीधनं तद	गौत. १४२५;	स्त्री प्रसूताऽप्र	नार. ७०३,
	१८४७		बृह. १४५०	११०३; स्मृत्य.	१३७३
* स्त्रियमसक्त	" "	" "	नार. १४४९	स्त्रीबालकान्	बृह. १७५९
स्त्रियश्च सर्वाः	वेदाः ९९८	स्त्रीधनं दुहि	गौत. १४२५	स्त्रीबालपुरु	विष्णुः १६०९
स्त्रियस्तोषक	भा. १०३०	स्त्रीधनं मातृ	बौधा. १४२७	स्त्रीबालब्राह्म	मनुः १६३२
* स्त्रियां तु यद्	मनुः १४४०	* स्त्रीधनं स्त्रि	बृह. ८०३	स्त्रीबुद्ध्या न वि	भा. १०३२
स्त्रियां तु रोच	" १०५३	स्त्रीधनं स्त्रिस्व	" "	* स्त्रीभक्त्यनुग्र	नार. ७९९
स्त्रियाः पत्या वि	भा. १९६४	स्त्रीधनं स्याद	" १४५०	* स्त्रीभिर्भर्तुर्व	याज्ञ. १०८४
स्त्रियाः पुरुष	" १०३१	* " "	नार. "	स्त्रीभिर्भर्तुर्व	" "
* स्त्रियाः श्रुतौ वा	यमः १११३	स्त्रीधनभ्रष्ट	" १०९९	* स्त्रीभुक्तानुग्र	नार. ७९९
स्त्रिया प्रहृष्ट	अपु. १९७९	* स्त्रीधनस्य तु	कात्या. १४५९	स्त्रीरत्नं दुष्कु	भा. १०२६
स्त्रियामयोनी	कौ. १८५०	* स्त्रीधनस्य वि	" "	* स्त्रीलक्षण्यप	मनुः १०५०
* स्त्रियाश्च यद्	मनुः १४४०	स्त्रीधनस्येति	" "	स्त्रीव-मूर्खज	स्मृत्य. १११८
स्त्रियास्तु यद्	भा. १४२९;	स्त्रीधनस्येशि	कण्वः १४६२	* स्त्री वानपत्य	गौत. १४६४
	मनुः १४४०	स्त्रीधनानीत	कौ. १०३७,	* स्त्रीविप्तादिवि	मनुः १६२३
स्त्रियास्त्वर्धक	कौ. १६८७		१३९२, १४३१	स्त्रीविप्रकारा	कौ. १०३६
स्त्रियै चाभारः	वेदाः १००७	स्त्रीधर्मः पूर्व	अनि. १११८	* स्त्रीविप्राणुप	मनुः १६२३
स्त्रियो गृहदे	पैठी. १११५	* स्त्री नानुक्ता व	शंखः १०२५	* स्त्रीविप्राभ्युप	" "
स्त्रियो याः पुण्य	वेदाः ९७३,			स्त्रीविप्राभ्युप	" "

*स्त्रीवृत्तिद्रव्य	याज्ञ.	१६४०	*स्थाप्यतेऽत्र य	बृह.	७५०	स्नुषा श्वशुरा	वेदा:	१००५
स्त्रीशुल्कानुप्र	नार.	७९९	स्थाप्यतेऽन्यगृ	"	"	स्नुषा सप्तना:	"	१००७
स्त्रीशुल्के च न	कात्या.	६३३	*स्थाप्यतेऽन्यस्य	"	"	स्नुहिक्षीरलि	कौ.	१९२५
*स्त्रीशुल्के न च	"	"	स्थायिनामेष	नार.	८८७	स्नेहेन तु चि	व्यास:	८५४
*स्त्रीशुल्केषु न	"	"	*स्थावरं च न	"	१२१९	*स्नेहेन स्थण्डि	"	"
*स्त्रीषु कृतोप	"	१८८८	*स्थावरं जङ्ग	व्यास:	१५८७	स्पर्धमानः क्षे	वेदा:	९२४
स्त्रीषु च संयु	गौत.	१२०४	स्थावरं तु न	नार.	१२१९	स्पर्धया वा मू	कौ.	९२८
*स्त्रीषु च संस	"	"	स्थावरं द्विप	व्यास:	१५८७;	*स्पर्शो भूषणं	बृह.	१८८५
*स्त्रीषु यः कृत	कात्या.	१८८८		लहा.	१९८८	स्पर्शो भूषण	"	"
स्त्रीषु वृत्तोप	"	"	*स्थावरं द्विवि	व्यास:	१५८७		व्यास:	१८८९
*स्त्रीषु संयुक्ता	गौत.	१२०४	स्थावरं न तु	लहा.	१९८८	स्पृशतु त्वां स	भा.	१९८४
*स्त्रीष्वववृद्धा	"	"	*स्थावरं सक्ष	नार.	८८६	स्पृहणीयान्मु	"	१०३०
स्त्री स्मैवाग्रे सं	वेदा:	१०१०	स्थावरजङ्ग	विष्णु:	८९१	स्पृहा यस्यास्त	"	१०२९
स्त्रीहर्ता लोह	व्यास:	१७६५	स्थावरस्तु प्र	कौ.	६३८	स्मृताश्च वर्णा	"	१२४३
*स्त्रीहारी च त	बृह.	७०८	स्थावरस्य क्ष	नार.	८८६	स्मृत्वा नियोग	शुनी.	१११९
स्त्रीहारी तु त	"	"	*स्थावरस्य च	"	१२१९	स्याच्चतुर्विंशति	मनु:	८८१
*स्त्रीहारी धन	वसि.	१६०८	स्थावरस्य तु	"	"	स्याच्चेद्द्रोव्यस	नार.	९१६
स्थयखलतिर्भा	वेदा:	९९५		शुनी.	१९८८	स्याच्चेन्नियोगि	वसि.	१०२२,
*स्थयपराधे तु	व्यास:	१७६५	स्थावरस्य स	व्यास:	१५८६		१२७२	
*स्थलं निम्नं न	बृह.	९५०	*स्थावरस्यैव	नार.	१२१९	स्यातां संव्यव	नार.	१६४४
स्थलनिम्न	"	"	*स्थावरस्योद	"	८८६	*स्यात्तु चेत् दुहि	"	१५५४
स्थलस्य द्वैव	कौ.	९३०	*स्थावराज्जीव	बृह.	१२२४	स्यात्पञ्चदश	अनि.	१९६७
स्थविमत उ	वेदा:	८१३	स्थावराणि न	वृथा.	१२३३	स्यात्साहसं त्व	मनु:	१६२२,
स्थाणुच्छेदस्य	मनु:	१०७२,	स्थावरादि ध	बृह.	१२२४		१६९१	
		११२७	स्थावरेऽप्येव	बृम.	१५६२	स्यादण्विकाच	अनि.	१९६८
स्थानं गृहं गृ	बृह.	७५०	स्थावरे विक्र	अनि.	१५८९	*स्याद् यस्य दुहि	नार.	१५५४
स्थानत्यागाग्रा	व्यास:	७५५	स्थावरे षट्प्र	कात्या.	९५५	स्यान्नः सूनुस्त	वेदा:	९७०,
स्थानलाभनि	नार.	६२४	स्थिता पञ्चवि	व्यास:	९६१		१२५८	
स्थानसंभाष	"	१८८०	*स्थित्यर्थं तु स्व	मनु:	१२९४	स्थोनं ध्रुवं प्र	"	१००१
स्थानान्यत्वं ग	कौ.	१६९०	स्थित्यर्थं पृथि	नार.	१९३६	स्थोनाद्यीनेर	"	१००३
स्थानासनाभ्यां	आप.	१६६५	स्थित्येतत् स्था	कात्या.	१९४२	स्थोना भव श्व	"	१००२
*स्थानिनामेष	नार.	८८७	स्थिरानुरागो	वारा.	१०७७	स्थोना श्वश्चै प्र	"	"
स्थानीयराष्ट्र	कौ.	९३२	*स्थिरा पञ्चवि	व्यास:	९६१	स्थोनास्ते अस्यै	"	"
*स्थाने गृहं गृ	बृह.	७५०	स्थूलकद्रव्यं	कौ.	१८८०	स्थोनास्यै सर्वे	"	"
*स्थाने गृहं स्थ	"	"	स्थूलकद्रव्या	"	१६१७	स्रोतांसि नद्यो	भा.	१०३१
*स्थाने लाभनि	नार.	६२४	स्थूलकानां मा	"	१६७४	स्रोतोवहेव	नार.	८२६
*स्थानेषु द्रव्य	कात्या.	१४५८	*स्थूलघाटस्त	नार.	१०९४	स्रोतसोऽपह	स्मृत्य.	६६१
स्थानेषु धर्म	"	"	स्थूलघाटात्	"	"	स्वं कुटुम्बावि	याज्ञ.	७९६
स्थापयन्ति च	मनु:	६१९	*स्थूलसूत्रव	"	१७४७	स्वं च धर्मं प्र	मनु:	१०४६
*स्थापयन्ति तु	"	"	*स्थूलस्तनुव	"	"	स्वं च शुल्कं व	पैठा.	१४६३
*स्थापयन्तीच्छ	"	"	*ज्ञातः प्रायश्चि	सुम.	१६५३	स्वं च शुल्कं वो	शंख:	१४२९
स्थापितं येन	बृह.	७५१	ज्ञाता प्रतिदि	व्यास:	११११,	स्वं दासमिच्छे	नार.	८३३
स्थापितां चैव	वृम.	९६२		१५२४		स्वं द्रव्यं दीय	कात्या.	८०४
स्थापिता येन	भा.	१०२७,	ज्ञानं प्रसाध	भा.	१२४४	स्वं द्रव्यं यत्र	नार.	७४६
		१२८४	ज्ञानोदकं वा	स्कन्द.	१९६५	स्वं लभेतान्य	याज्ञ.	७६७
*स्थापिताश्चैव	वृम.	९६२	ज्ञायोत सा त्रि	शुनी.	१११९	*स्वं शिल्पमिच्छ	नार.	८२७

*स्वं श्री शुक्लं वो	कांकः १४२९	*स्वज्ञानशास	कात्या. १२२५	स्वप्न स्वप्नाभि	वेदाः ९९८
स्वकर्णाभा	कौ. ७५७,	स्वतन्त्रस्यात्म	" ८३५	*स्वप्नोऽन्यगृहे	मनुः १०४८
	१६७६	स्वत्वं गच्छेदा	भार. ९०७	स्वप्नोऽन्यगृहे	" "
स्वकर्म द्याप	मनुः १७०२	स्वत्वे सति प्र	संप्र. ११४२	*स्वप्नोऽन्यगृहे	" "
स्वकर्म जहा	नार. १९३६	स्वदाने सर्व	जैमि. ७९२	*स्वप्नसृतिं च	" १०४६
स्वकर्मणि द्वि	" १९४०	स्वदारनिर	याज्ञ. १०८१	स्वबलेनैव	नार. ७६४५
स्वकादपि च	मनुः १४३२	स्वदारांस्त्यज	देव. ११११		लहा. १९७५
*स्वकामे वर्ते	दक्षः १११४	*स्वदासमिच्छे	भार. ८३३	स्वभर्त्रा च स	भा. १०३०
स्वकाम्ये वर्ते	" "	स्वदासीं यस्तु	कात्या. ८३७	*स्वभागं यदि	नार. १५८३
*स्वकुटुम्बाधि	याज्ञ. ७९६	स्वदेशग्राम	कौ. १७७३	*स्वभागानपि	" "
स्वकुलं पृष्ठ	हारी. १२६६;	स्वदेशघाति	नार. १७४८;	स्वभागान् य	" "
यमः १३५२; संप्र. १३८४			कात्या. १७६१	स्वभागार्धह	शुनी. १९८८
*स्वकृतैः शापि	मनुः ९३८	स्वदेशपण्या	विष्णुः १६७१	*स्वभावाद्यदि	नार. १५८३
स्वकोशात्तादि	व्यासः १७६५,	स्वदेशपण्ये	याज्ञ. १७३१	*स्वभूताऽपि कृ	दक्षः १११४
	१९६२	*स्वदेशस्थोऽपि	कात्या. ६३३	स्वमयर्थं त	नार. १९६१
	गौत. १६६३	स्वदेशाद् ब्रा	विष्णुः १६०९,	स्वमातुलसु	अनि. १९४३
*स्वकोशादद्या	" "		१८४७	स्वमेव ब्रह्म	वेदाः १९८२
*स्वकोशाद्वा द	" "	स्वदेशोऽपि स्थि	कात्या. ६३३	स्वयं कुर्वीत	भा. १०२९
*स्वक्षेत्रे संस्कृ	विष्णुः १२७९	स्वदेशे यस्य	" १७६३	*स्वयं कृतं ऋ	याज्ञ. ६८३
" "	मनुः १३०२	*स्वदेशपण्ये	याज्ञ. १७३१	*स्वयं कृतं च	" "
*स्वगोत्रजसु	शाक. १३५५	*स्वदोषेण च	विष्णुः ८४३	स्वयंकृतं तु	बृहा. ७१५
*स्वगोत्रेण कृ	वृगौ. १३७२	*स्वद्रव्यं यत्र	नार. ७४६	स्वयं कृतं वा	याज्ञ. ६८३
स्वगोत्रेण स्व	वासि. १२७८	स्वद्रव्यमर्थ्य	व्यासः ७५५	स्वयं गच्छन्ति	भा. १०३३
स्वगोत्रे दत्त	मनुः १३२८	स्वधनं च स्थि	बृह. ७२७	स्वयं ग्रसिता	कौ. १६२०
*स्वगोत्रेषु कृ	वृगौ. १३७२	*स्वधनं तु स्थि	" "	स्वयं चोपग	नार. १३४६
स्वग्रामज्ञाति	स्मृत्य. ९०१,	*स्वधनात्पुत्र	कात्या. ७०९	*स्वयं चोपाग	" "
	११४२, १५८९	स्वधनात्स तु	भार. ६६०	*स्वयं चोपाजि	कात्या. ११७३
स्वग्रामिणां त	भार. ९००	स्वधनादेव	मनुः ६६५	स्वयंजातः कृ	कौ. १२८८
स्वग्रामे दश	कात्या. ८९८	*स्वधनैस्तैर्षि	बृह. १९३७	स्वयंजातः पि	" "
स्वचापल्यादि	भा. १९८५	*स्वधर्मं हि प्र	मनुः १०४६	स्वयंजातः प्र	भा. १२८४
स्वचिह्नैरेव	व्यासः १७६३	स्वधर्मत्यानि	नार. ८२९	स्वयं तूपाजि	कात्या. ११७३
स्वच्छन्दं विध	याज्ञ. १६३४	स्वधर्मालि	याज्ञ. १९३२	*स्वयंदत्तं च	बौधा. १२७१
स्वच्छन्दगा च	मनुः १०५८	स्वधर्मेण नि	मनुः १३०४	स्वयंदत्तं नि	" "
* " "	यमः १११३	स्वधर्मेणैव	कात्या. १९४२	स्वयंदत्तश्च	मनुः १३२०;
*स्वच्छन्दगा तु	मनुः १०५८	*स्वधर्मं ब्राह्म	नार. १९४०		कालि. १३७६
" "	यमः १११३	स्वधर्मो राज्ञः	वसि. १९२०	*स्वयं दद्यात्	व्यासः ६७६
स्वच्छन्दगा ब	व्यासः ९६१	स्वनिहिताद्वा	विष्णुः १९५०	*स्वयं द्विजैर्हि	मनुः १०६८
*स्वच्छन्दविध	याज्ञ. १६३४	*स्वनिहितान्ना	" "	*स्वयं निगृह्य	" ७४३
स्वच्छन्दव्यभि	मनुः १०५८;	स्वपत्नीप्रभ	भा. १९८५	स्वयं प्रकृता	कौ. १८४९
	यमः १११३	स्वपन्तं पुत्र	शंखः १९२२	स्वयं बन्धुभि	" १२८८
स्वजनेन त्व	भा. ८६०	स्वपन्त्वस्ये ज्ञा	वेदाः ९९८	*स्वयं यः साध	मनुः ७१८
*स्वजातावान्	बृह. १२५१	*स्वपर्याप्तम्	नार. ८३२	स्वयं वा रसे	कौ. ८६३
*स्वजातावुत्त	याज्ञ. १८७२	*स्वपित्र्यं तद्ध	कात्या. १४०३	*स्वयं विशीर्णं	नार. १९३८
*स्वजातिः श्रेय	नार. १०९३	स्वपुत्रैर्भ्रातृ	कालि. १३७७	स्वयं शीर्णं च	" "
स्वजात्यतिक्र	" १८८२	स्वपेद्भूमाव	शुनी. १११९	*स्वयं शुक्लं वो	शंखः १४२९
स्वजात्या श्रेय	" १०९३	स्वपु माता स्व	वेदाः ९९८	*स्वयं शोपाग	विष्णुः १२७९
स्वज्ञानशंस	कात्या. १२२५				

*स्वयमभिप्र	कौ. १२७	स्वशरीरेण	यमः १६५२	स्वामिना चान	भार. ६६०
स्वयमर्जितं	गौत. १२०४	स्वशिल्पमिच्छ	नार. ८२७	*स्वामिनामेव	मनुः १०७३
*स्वयमर्हति	मनुः १२१२	*स्वशिल्पमिच्छे	" "	*स्वामिने तत्स	व्यासः १६१
स्वयमादिष्ट	कौ. १६१६	*स्वसंस्कृते तु	बृह. १५४	" "	" १७६५
*स्वयमार्जनं	गौत. १२०४	*स्वसाक्ष्येण नि	" ६७२	स्वामिने तद्ध	बृह. १७६०
*स्वयमार्जितं	" "	स्वसाक्ष्ये न नि	" "	स्वामिने नार्प	कत्या. ८५४
स्वयमार्जित	कौ. १२०७	स्वसारः श्यावी	वेदाः १६३	*स्वामिने योऽनि	याज्ञ. १४३
स्वयमीहित	विष्णुः १२०५;	स्वसा स्वस्ते ज्या	" १६६	स्वामिने वाऽनि	" "
मनुः १२१२; भा. १९८४		स्वसीमि दद्या	याज्ञ. १७४३	*स्वामिनेऽविनि	" "
स्वयमुत्पादि	वसि. १२७२;	स्वसूयो जार	वेदाः १७२	स्वामिने स श	बृह. १५४;
	यमः १३५१	स्वस्ति वाच्य मि	गौत. १९७२		व्यासः १६१
* " "	हारी. १२६५	स्वस्थेनार्तेन	कात्या. ८०६	*स्वामिनो नार्प	कात्या. ८५४
स्वयमुत्पाद्य	भा. १९७१	स्वस्थ भोगः स्थ	बृह. १५८१	*स्वामिनो योऽनि	याज्ञ. १४३
स्वयमुद्बद्ध	कौ. १६१५	*स्वस्वादिभिर्गु	" ११०६	*स्वामिनो ह्यनि	" "
स्वयमुपग	विष्णुः १२७९	*स्वस्वभोगः स्था	" १५८१	स्वामिप्राणप्र	" ८२३
स्वयमुपाग	वसि. १२७८	*स्वां दासीं यस्तु	कात्या. ८३७	*स्वामी चेदपू	विष्णुः ८४३
स्वयमेव तु	मनुः ७४०;	स्वां प्रजां पित	वेदाः ११६०	स्वामी चेदभूत	" "
	नार. ७४७	स्वां प्रसूतिं च	मनुः १०४६	स्वामी तु विष	कात्या. १२०
स्वयमेवाग	कात्या. १८८८	*स्वाकाम्ये वर्त	दक्षः १११४	स्वामी दत्त्वाऽर्ध	बृह. ७६६;
*स्वरवर्णाका	नार. १७५३	स्वा चैव कुर्या	मनुः १०५४	कात्या. ७६८	
स्वर्गं गच्छत्य	विष्णुः १०२४;	स्वातन्त्र्यं च क	ब्रह्म. १११८	*स्वामी द्रव्यम	विष्णुः ७५७
	मनुः १०६३	*स्वातन्त्र्यं च स्मृ	नार. ६९५	स्वामी द्रव्यमा	" "
स्वर्गां स तेन	शंखः १२८१	*स्वातन्त्र्यं तु स्मृ	" "	स्वामी रिकथक्र	गौत. ११२२
स्वर्गे तेनाभि	भा. १२८३	स्वातन्त्र्यं हि स्मृ	" "	*स्वामी शतद	बृह. ११९
स्वर्गेऽपि च वि	वारा. १०७६	*स्वातन्त्र्याद्धि प्र	" १०९८	स्वामी शतद	" "
स्वर्गेऽपि दुर्ले	दक्षः १११४	स्वातन्त्र्याद्धिप्र	" " "	*स्वामी सदैव द	" "
स्वर्णस्योत्तम	शुनी. १७६७		१५५५	स्वाम्यं विभाव	" ७८६
*स्वर्थातस्य ह्य	शंखः १४७१	स्वात्माधाने वि	कौ. १३०	*स्वाम्यदत्त्वाद्धि	" ७६६
" "	याज्ञ. १४७९;	स्वात्स्वादंशाच्च	मनुः १४१७	*स्वाम्यभावे प्रा	कौ. १३१
	अनि. १५२९	स्वादानाद्धर्ण	" १९३१	स्वाम्यमात्यदु	विष्णुः १६१२
स्वर्थाते स्वामि	कात्या. १५२२	स्वादुको वित्त	लहा. ६७७	स्वाम्यमात्यसु	" "
*स्वल्पं वा विभ	हारी. ११६३	स्वाध्यायिनं कु	वसि. १६०८;	स्वाम्यमात्यौ पु	मनुः १९३०
*स्वल्पं वा संवि	" "		बृह. १६४८	स्वाम्यर्थे जीवि	कत्या. १२२७
स्वल्पमपि द्र	विष्णुः ८९१	स्वाध्योऽजनय	वेदाः १८१,	*स्वाम्याज्ञय च	बृह. ७८८
*स्वल्पमूल्यं तु	बृह. १७५९		१८३७	स्वाम्याज्ञया तु	" "
स्वल्पेन वा वि	हारी. ११६३	*स्वानंशान् य	नार. १५८३	*स्वार्थसिद्धौ च	कात्या. १५५
*स्वल्पेन वा सं	" "	स्वानि पुण्यानि	वारा. १०७५	स्वार्थसिद्धौ प्र	" "
स्वल्पेनापि च	कात्या. ७५५	*स्वान् भागान् य	नार. १५८३	स्वालक्षण्याप	मनुः १०५०
स्ववत्तामपि	जैमि. १४२५	स्वामित्वादादि	हारी. १७६९	*स्वसेधयस्त्व	बृह. ७२७
स्ववाक्यसंप्रति	नार. ७२४	स्वामिदत्तां तु	कात्या. १११०	स्विष्टकृदादि	श्रीन. १३६४
स्ववृत्त्युपाजि	विष्णुः १९८३	स्वामिदोषाद	नार. ८४९	स्वीकारे कृत	स्मृत्य. १३७३
स्ववेश्मनो वि	कौ. १६२०	स्वामिनं तं वि	कात्या. १६०	*स्वे क्षेत्रे च कृ	मनुः १३०३
स्वशक्ति पर	मनुः १९३०	स्वामिनः स्वस्यां	कौ. ८१७	स्वे क्षेत्रे संस्कृ	विष्णुः १२७९
स्वशक्त्यापह	कात्या. १२२४	स्वामिनश्चानि	" १०६	*स्वे क्षेत्रे स्वयं	" "
*स्वशक्त्या रक्ष	नार. ७८१	स्वामिनस्ता वि	नार. १४६	*स्वेच्छया कृत	बृह. १५८५
*स्वशक्त्या शुद्ध	कात्या. १२२४	स्वामिनां ज प	मनुः १११	स्वेच्छया यः प्र	कात्या. ८०५

*स्वेच्छया यत्न	कात्या. १८०५	हरेरनुत्ति	मनुः १४७७	हिंसुर्धनानि	बृह. १५१४
स्वेच्छयोपेयुः	१८८८	*हर्ता च प्राक्	बृह. १४४६	हिसयन्त्रप्र	प्रजा. १५२६
स्वेच्छाकृतमि	बृह. १५८४	*हर्तारो घात	॥ ॥	हिंसस्तेनानां	बृह. १६५३
*स्वेच्छागतमि	॥ १५८५	हर्ता वा घात	॥ ॥		कौ. १६१९
स्वेच्छादेयं हि	॥ ७८६	हर्म्यं देवपु	॥ ७८७	हितेषु चैव	बृह. १६५३
स्वेच्छादेयं स्व	॥ ८०३	हर्षदानं त	शुनी. ७९०	हिस्वा व्रजमा	मनुः १९३१
स्वेच्छानुपेयु	नार. १८८१	हवा इदर्यो	भार. ८०७	हिन्वानासो र	आप. ९०४
* ॥ ॥	कात्या. १८८८	हवामहे त्वा	वेदाः ९०२	*हिरण्यं रक्त	वेदाः ८११
स्वेद मूत्रं पु	भा. १२८६	हव्यं कव्यं च	॥ ११५८	*हिरण्यं रत्न	नार. १७४५
स्वे परे वा ज	कौ. ७३७	हसन्तं प्रह	भा. १२४४	हिरण्यं सर्पि	॥ १९४०
*स्वेभ्यः स्वेभ्यस्तु	मनुः १४१७	हस्तप्राभरुष	॥ १०३२	हिरण्यकुप्य	बृह. ७८७
*स्वेभ्योऽश्वेभ्यश्च	॥ ॥	हस्तपाषाण	वेदाः ९७८, १००४, १२५७	हिरण्यधान्य	नार. ६२६
स्वेभ्योऽश्वेभ्यस्तु	॥ ॥	हस्तस्याङ्गुलि	बृह. १८३०		भार. ६३५
स्वैरिणी च पु	हारी. १०१७	*हस्तादिना प्र	बृह. १८९१	*हिरण्यरज	नार. १७५०
स्वैरिणीनां च	नार. १९७८	*हस्तादिना प्रा	व्यासः १८३५	हिरण्यरत्न	॥ १७४५
स्वैरिणी या प	याज्ञ. १०८८	हस्तिक्षेत्रप	॥ १८३४	*हिरण्यरूप्य	बृह. ७८७
स्वैरिण्यब्राह्म	नार. १८८३	हस्तिना रोषि	कौ. ९३२	हिरण्यवर्ज	नार. १७४५
हंसकारण्ड	बारा. १०७६	हस्तिपत्रात्य	॥ १६२१	*हिरण्यवर्च	॥ ॥
हंसभासव	बौधा. १६०६	हस्तेनावगू	नार. १८२७	*हिरण्यवन्न	॥ ६२६
हताः संदश्य	बृह. १६४७	हस्तेनावगो	कौ. १७९९	*हिरण्यस्य द्वि	विष्णुः ६१०
*हताः स दश्य	॥ ॥	हस्तेनैव प्रा	विष्णुः १७९६	हिरण्यस्य प	॥ ॥
*हतस्तु दश्य	॥ ॥	हस्तेनोदगूर	वेदाः १८३८	*हिरण्ये त्रिगु	कात्या. ६५८
हत्वाततायि	॥ १८३१	*हस्तेनोद्वोर	विष्णुः १७९६	हिरण्ये द्विगु	बृह. ६३०,
हत्वा तु प्रह	भवि. १६५५	*हस्तेऽपलम्प	॥ ॥	६५२, ७२६; कात्या.	६५८
*हत्वाऽपराधि	बृह. १८३१	हस्त्यश्वगोख	मनुः ७१९	हिरण्येन मु	कौ. १८४९
हनामेमामे	वेदाः १४२४	*हस्त्यश्वगीर	कात्या. ८५४	हिरण्योदक	स्मृत्य. ९०१,
हनूमानिति	बारा. १३२९	*हस्त्यश्वगोवृ	शंखः १६७२	११४२, १५८९	
*हन्ता च घात	बृह. १६४६	हस्त्यश्वरथ	॥ ॥	*हीनं जातिप	याज्ञ. ७२३
हन्ता तदनु	॥ १८३२		मनुः १६२९,	हीनं पुरुष	मनुः ९०८;
हन्ताभिवास्ते	वेदाः ११४३,		१७१३, १९२९;		नार. ९१६
	१६००		शंखः १६७२	हीनं यद्वनि	यमः ६६०
हन्ता भन्त्रोष	पैठी. १६५३	हस्त्यश्वानां त	विष्णुः १६१२;	हीनं यावत्तु	भार. ॥
*हन्ता वा घात	बृह. १६४६		कात्या. १६५१	हीनं सुघटि	शुनी. १७६७
हन्ति सर्वम	भा. १९८३	हानिर्विकेतु	याज्ञ. ८८४	हीनः पुरुष	अपु. १९४३
हन्तेति सत्यं	वेदाः १००६	*हानिश्च केतु	॥ ॥	हीनक्रयप	विष्णुः ८९१
*हन्त्याच्चित्रव	व्यासः १६५१	*हानिश्च केतु	॥ ८८५	हीनजातिं प	याज्ञ. ७२३
हन्त्याच्चित्रैर्व	॥ ॥	हानिश्चेत्केतु	॥ ॥	हीनजातिस्त्रि	विष्णुः १०२३
हन्त्यादुपायै	नार. १७५७	हानिस्तत्र स	मरी. ७६९	*हीनमध्योत्त	बृह. ८३५,
हरस्य मन्दि	कालि. १३७७	*हारयन् चोर	बृह. १६४६	१६४५; नार.	१८२४
हरिश्चन्द्रो ह	वेदाः १००५;	*हासं परगु	याज्ञ. १०८५	हीनमूल्यं च	बृह. ७६४
	वसि. १२७८	हास्यं परगु	॥ ॥	*हीनमूल्यं तु	॥ ॥
हरेच्च दश	भा. १२४३	*हिसन्तरक्ष	बृह. १७५९	॥ ॥ +	कात्या. ८९८
हरेज्येष्ठः प्र	॥ ११८४,	हिसन्ति छय	॥ ॥	हीनमूल्यस	नार. ७६३
	१२३४	हिसयन् चोर	॥ १६४६	हीनवर्णाको	विष्णुः १७७१
हरेत्तत्र नि	मनुः १३२८	हिसाप्रतीक	कौ. ९०६	हीनवर्णाग	॥ १८४६
हरेद्रिन्धाह	कात्या. १६४९				

*हीनवर्णे का	विष्णुः १७७१	हीयमानो न	स्कन्द. १९६६	*हेत्यादिभिर्न	कात्या. १८३४
*हीनवर्णेन	बृह. १८८७	'हुक्कारं कस	कात्या. १७९१	हेत्वर्थगति	नार. १८२९;
हीनवर्णोऽधि	विष्णुः १७७०,	*हुक्कारं चैव	" "		बृह. १८३२
	१७९६	*हुक्कारः कास	" "	*हेत्वर्थमति	" "
हीनवर्णोप	बृह. १८८७	हुताशनशि	भा. १०२८	हेत्वादिभिर्न	कात्या. १८३४
हीनस्यापूर	यमः ६६०	हूयमानश्च	मनुः १९३०	हेमकाराद	बृह. ७८७;
हीनाद्रहो ही	याज्ञ. ७६०	हृतं नष्टं च	कात्या. १५७४		शुनी. ७९०
हीना न स्याद्वि	" १०८४	हृतं प्रनष्टं	याज्ञ. १९५८	हेममुक्ताप्र	बृह. १७५९
हीनान् वा वि	कौ. ८६२	*हृतं भ्रमं च	कात्या. १८३३	*हेमरत्नप्र	" "
हीनास्तमुप	देव. १३५१	*हृतं भ्रमं तु	" "	हेमरूप्याम्ब	व्यासः ८९९
*हीनास्तमुप	" "	हृतं भ्रमं प्र	" "	होता चापि ह	मनुः ७७५
हीने तदर्धा	शुनी. १७६७	*हृतं लब्धं च	" १५७४	*होता निविद्ध	" "
*हीने पणे तु	याज्ञ. १७३४	हृतस्वस्य हि	भा. १९६४	होता यक्षत्पे	वेदाः ९९५
हीनेषु अर्धे	कौ. १७९८	हृताधिकारां	याज्ञ. १०८६,	*होता वापि ह	मनुः ७७५
*हीनेष्वर्धं द	याज्ञ. १८१४		१४००	ह्रस्वप्रवासि	कौ. १०३९
हीनेष्वर्धद	" "	दते तद्विगु	बृह. १८३१	हिया देयम्	वेदाः ७९२
	कौ. १७७२	हृत्वा तदर्थे	आप. १४६६	ह्लादते जनि	भा. १०२६
हीनो(ने)यदि वि	कात्या. ८९८	हृदयादुद्धृ	कौ. १६१५	ह्लादन्ते स्वेषु	" "
हीयते हीय	नार. ९४९	होतिपुष्पफ	बृह. ६३०		

Index of the important Sanskrit Words.

- अंश a share; part; inheritance ६७९, ९०,
७१५, १६, २४, ३२, ३४, ३७, ७१, ७२, ७३,
७४, ७५, ७७, ८०, ८१, ८४, ८५, ८७, ८८, ८९,
९०, ८६१, ७५, ९३, ९६, ९९, ९०१, ४७, ६१,
१०७२, ८८, ९६, ११४१, ४६, ५९, ७१, ७२, ८४,
८५, ९०, ९१, ९२, ९९, १२०१, ०७, १२, २०,
२३, ३९, ४०, ४१, ४३, ४४, ४५, ४६, ४७,
१३१०, २४, ४७, ४९, ७४, ९१, १४००, ०१,
०३, ०४, ०८, ११, १३, १४, १६, १७, १९, २१,
२२, २८, ७०, १५१८, २४, २६, २७, ४१, ४३,
४४, ५४, ५५, ५८, ६०, ६१, ६९, ७१, ७२,
७५, ८४, ८५, १६७१, ७५, ७६, ८६, १७२८,
४७, ४८, ६७, १९००, ०३.
- अंशक a share; small share १३७५, १७६७.
- अंशकल्पना division; allotment of shares
११९०, १२२४, ४१.
- अंशग्राहिन् a co-heir १३८९.
- अंशप्रकल्पना see अंशकल्पना ७७६.
- अंशप्रदान allotment of shares १५४३.
- अंशभागिन् entitled to a share; a co-heir ८७७,
१३५१, १४०१.
- अंशभाज् see अंशभागिन् ८७७, ११९९, १३६५,
१५५२, १६७१, १९१७.
- अंशभू a partner; associate ११४३.
- अंशहर see अंशभागिन् १२३९, ८८, १३३८, ५५, ७३.
- अंशहानि a decrease in the share १२५०.
- अंशहारिन् see अंशभागिन् १५४१.
- अंशित्व the state of a sharer ११७९.
- अंशिन् see अंशभागिन् १२६४, १४५०.
- अंशुक a garment; cloth १७३६, ९६, १८१६,
३४.
- अंस the shoulder १६६४, १७९६, १९८१.
- अंसत्रकोश having a cask for its tunic (prob-
ably a Soma filter) ९२३.
- अहस्वत् sinful १६०३.
- अद्भुत distressed; sinful १५९१, १६०३.
- अकल्पता non-indebtedness १३५६.
- अकन्या not a virgin; a maiden who has
lost her virginity ८८२, १०९७.
- अकर free from tax ९३२, १६६६, १९४४.
- अकर्मन् non-performer of religious duties
or sacrifices ८१०.
- अकर्मिन् see अकर्मन् १३८७.
- अकाम reluctant; unwilling; not desiring
६५१, ५५, ८०, ८१७, ६२, ९१४, १०२०, ३४
३६, ९७, १११०, ४७, ४८, १२०५, १२, १३
२०, ८६, १६२७, १७५२, ६२, १८४८, ४९, ५०,
६६, ७८, ८३, ९२, १९७६, ८४.
- अकारण without cause or reason ८१७, ४४,
११४९, १३०९, १६३४.
- अकारिता (वृद्धिः) (interest) not stipulated;
not agreed upon ६३३.
- अकार्य a criminal or improper action; evil
doing १०७७, १११६, १३९४, १६०३, ५३,
१८८७.
- अकाल improper time १६८३, १७५३, १८३१,
३४, ८०, ८९, १९२७, ७५.
- अकिञ्चन an indigent man १७२८, १९२७.
- अकूपार unbounded; sea १८३८.
- अकृत invalid; not made १२३२, १६१७, १८४०,
१९८३.
- अकृतदार unmarried १३७७.
- अकृतस्त्रिय unmarried १२८५.
- अकृता (दुहिता) a daughter who has not been
made *putrikā* १३००, ५०, १५१६.
- अकृता (वृद्धिः) see अकारिता ६१०.
- अकृष्ट unploughed; untilled; a waste (piece
of ground) ९४४, ११८१.

अक्रमोढा a woman married not according to the order given in *śāstra* (e.g. when a *Brāhmana* first marries a *ksatriyā* and then a *Brāhmanī* both these women become *Akrumodhās*; since the order laid down by the *śāstra* is violated) १३५०, १४०३.

अक्रमोढासुत son of an अक्रमोढा १३५०, १४०३.

अक्रिया negligence of duty; improper act ११०६, १७५७.

अक्रत unbought; not purchased ८२१, १९२८.

अक्ष a die for gambling; axle ६०१, ०२, ०५, ९७०, ९५, १०००, ३१, १२५५, १६१७, १८०७, १४, ९५, ९६, ९७, ९९, १३०१, ०२, ०३, ०४, ०५, १०, ११, १५, ६८.

अक्षत uninjured; uncrushed १६०९.

अक्षतयोनि (a maiden) not deflowered or defiled ७०३, १०१९, २१, ११०३, १७, १३०९, ८४.

अक्षता a virgin; (a woman) not enjoyed or defiled १०८८, १२७९, १३३१.

अक्षदेविन् a gambler १९११, १५.

अक्षदुग्ध hated by (or unlucky at) dice; injuring with dice (a sharper) १६००.

अक्षमाला N. of *Arundhati* (wife of *Vasistha*); a string of beads १०५१, १९१३.

अक्षय exempt from decay; undecaying ८०६, १०३०, १६२२, १९८५.

अक्षया(या)(वृद्धिः) unlimited interest ६०९, १०२६.

अक्षरपञ्चविंशति containing five syllables १५९६.

अक्षराज a king of dice; the die called *Kali* १८९७, ९८.

अक्षवृत्त anything that happens in gambling ६०१, ०२, ०३, ०५, १९०२.

अक्षशाला office of a superintendent १६८९.

अक्षावपन a dice-board १८९७.

अक्षावाप the keeper or superintendent of gambling table १८९७.

अक्षि the eye १६००, १७७२, १८३२, १९७०.

अक्षेत्र a bad field १२६४.

अक्षेत्रिन् having no fields १०७३, ७४.

अक्षया कृत wrongly done १२६२.

अखर्त unbaked pot ९९२, १५९९, १९७७.

अखलति not bald-headed ९९५, १५९९.

अग्रस्य not to be approached (sexually etc.)

१०२०, ३२, ३७, १११८, १८४४.

अग्रभिर्गी not pregnant १६१९, ३८, १९८९.

अग्रस्य N. of a sage ९६८, ११२०.

अग्रार a house; home ९३२, १३८४, १६२९, ८५.

८९, ९५, १७१३, २६, ५४, १९२९, ३६, ८१.

अग्रुत unprotected १८४२, ५०, ५९, ६०, ६२, ६४.

अग्नि fire; the god of fire ६००, ०१, ०२, ०४,

०६, ७१५, ३५, ४१, ४८, ८१, ८८, ९०, ८१३,

५७, ५९, ७८, ९७१, ८५, ८९, ५१, ९४, ९५,

९७, १८, १००१, ०२, ०४, ०५, ०६, ११, ३३,

७६, ७७, ९१, ११०९, १०, ११, १६, १८, १९,

४३, ४४, ५८, ५९, ६२, ८१, १२५३, ५८, ६१,

६२, ७१, १३४८, ५६, ७४, १४२३, ५२, ६४,

१५५३, ५३, १६००, १२, १५, १९, २६, ४७,

४८, ५०, ५७, ६४, ७२, ८९, १७२०, २३, ३४,

४२, ४६, ६२, ६६, १८२९, ३८, ४१, ४५, ९३,

९५, ९७, १९००, ०१, २४, ३०, ३१, ३६, ४०,

६४, ६५, ६६, ६७, ७१, ७४, ७७, ७८, ७९,

८०, ८१, ८५.

अग्निकार्य duty pertaining to sacred fire; care of the sacred household fire ११०६, १९२३.

अग्निचित् one who has arranged the sacrificial fire ९९५.

अग्निद a fire-giver; incendiary १६०८, ०९, १९, २६, ३८, ५३, ५४, ५५, ७१, १९२९.

अग्निदान performing the last funeral ceremony; supplying fire १५२३, १६१९.

अग्निदायक see अग्निद १६५२.

अग्निदिग्ध्य fire-ordeal १९६६.

अग्निप्रपतन falling in the fire; self-immolation of a widow on her husband's funeral pile १११६.

अग्निप्रवेश entering into the fire; see अग्निप्रपतन १११६.

अग्निमुख having mouth towards the Agni
१३८५.

अग्निशाला house or place for keeping the
sacrificial fire १२७.

अग्निहोम N. of a sacrifice ७७२.

अग्निष्ठ a place for keeping the sacrificial
fire १२६, १६०२.

अग्निहोम exposure in fire १७४६.

अग्निहोत्र the sacred fire; oblation to Agni
६९५, ७१४, १०७५, ९१, १२८१, ८३, १३७४,
१५१३, २६, १६७२.

अग्निहोत्रिन् one who has placed the sacred
fire on the altar ६९५, ७१४, ८०३, ७२.

अग्न्यागार see अग्निशाला १००९.

अग्न्याधान a ritual of placing the fire on
the sacrificial fire-place १३६३.

अग्न्युपयम kindling of the domestic fire
१०१४.

अग्रज elder or eldest १०६४, ११८९, १३५२.

अग्र्याद्य not to be arrested ६८०.

अग्रु unmarried; a virgin; poetical name of
ten fingers; end ९६६, ७१, १००४, १९७९.

अग्रिद्विषु see अग्रिद्विषु १५९२.

अग्र्यद्युस् a man who though a younger
brother, marries before his elder bro-
ther ९९५, १५९२.

अग्रिद्विषु a man who weds a girl before
the marriage of her elder sister १५९२.

अग्र्य best ११८९.

अग्रमर्षण sin-effacing १६०३.

अग्रविषा fearfully venomous १६००.

अग्रशत wishing evil; wicked १५९३.

अङ्क a mark; the lap १६४४, ८७, १८५०,
१९२१, ७३, ८१, ८५.

अङ्कन the act of marking or stamping
१६५९.

अङ्कन branding १६७३.

अङ्कित branded; sealed ७५०.

अङ्कुर a hook १८९४, १९७०.

अङ्कुर proper to be marked १८७४.

अङ्ग a limb of the body ६२८, ७७, ९०९, १०२२,
२५, २६, ५८, १११३, ९५, १६१७, १९, ३७,
७४, १७२०, २३, ३२, ४९, ६१, ६४, ६८, ७०,
७९, ९१, ९४, ९६, ९९, १८०१, ०५, १२, १५,
२२, २८, ३१, ३५, ३९, ४३, ४७, ६२, ८७,
८८, १९३०, ३२, ३३, ७०, ८५.

अङ्गच्छेद amputation of a limb १६१३, ४३,
७१, ७२, १७६१, ९४.

अङ्गज a son १४६८.

अङ्गना a woman १०२७, ७२, ७३, १२८५, ८६,
१३७६, १९७९.

अङ्गराज a king of Angas १३२९.

अङ्गाधिप see अङ्गराज १३२९.

अङ्गार charcoal; cinder ६१०, ९३४, ४४, ५०,
६१, ६२, १६८०, १७६५, १८९५, ९७.

अङ्गिरम् N. of a *Rshi* ११२१, ६१, ६२, १२६०,
१९८०, ८१.

अङ्गुल a finger ९२६, १७७०, ७५, ८८, १८४८,
८३, १९६६, ६७.

अङ्गुली a finger १६८७, १७१३, ४८, ६०, १८४८,
६७, ६८, ६९, ९१, १९२८, ६७, ७०.

अङ्गुलीयक a finger-ring १३६३, ८४, ८५.

अङ्गुष्ठ the thumb १७४८, ६०, १९६७.

अङ्घ्रि a foot १८३१.

अचरितव्रत one who has not performed the
necessary rite १२८८.

अचिकित्स्य incurable १०९४, १३८९, ९८.

अचित्ति infatuation १५९१, १८४०, ९३.

अचेतान infatuated १२५३.

अच्छल without mincing of words; without
having recourse to artifice or stratagem
७४१, ४८.

अज a he-goat ९०४, ०५, ०९, १३, १६, २०,
२१, ९९, १०००, ११६३, ८०, ८३, ८४, १२०८
१६६९, ७२, १८११, १९५९.

अजपाल a goat-herd ९०३.

अजवन्तु N. of a *Rshi* १९८०.

अजर undecaying १९८०, ८४.

अजा a she-goat ६०९, १०७३.

अजानि not of kin; not related; not having

sister-brother relation १७७, १८३६.
 अजिन hairy skin of an antelope १२६०,
 १६७१, १७५९, १९७३.
 अजीमर्त N. of a *Rishi* १२६०, ७८, १९८१.
 अजृय not subject to oldage or decay ९२४.
 अज्ञातपितृक one whose father is unknown
 १३४७.
 अज्ञातयोनि of unknown origin or birth ८३९.
 अज्ञान unconsciousness; ignorance ७५४, ५६,
 ५७, ५९, ६९, ९३९, ५८, ६०, १६३०, १७१४,
 १८०६, १९३५, ७२, ७६.
 अज्येष्ठ not eldest; not most excellent ११९८,
 १२३५, ३६, १३९७, १९८३.
 अज्येष्ठिन्य the son who is born of a later
 married wife १२३३.
 अञ्जल the border of a garment १८८१.
 अञ्जन paint (esp. as a cosmetic) ९९२,
 १०००, २६, २८, १११७, १२४४, १५९९,
 १६१८, १७९८, १९७०.
 अटन roaming or wandering १०४८, ११०६.
 अटवी a forest ८६३, ९४८, १६१९, १८५०.
 अण्ड an egg १८४०.
 अण्वका a particular measure १९६७, ६८.
 अतिक्रम transgression; violation ८४४, ७९,
 ८८, ९२६, २७, २९, ३०, ४२, १०२०, ३५,
 ११८५, १४३१, १६१३, ३४, ५०, ५७, ७६, ८७,
 १७७१, १८२४, २७, ३२, ८२, ८३.
 अतिक्रमण transgression ८१७, १८८८.
 अतिक्रमणी a female transgressor; an unfaith-
 ful wife १६०९.
 अतिक्रमिन् see अतिक्रामिन् १६०६, १२, ६४.
 अतिक्रामिन् a transgressor १६०९, १८४७.
 अतिचार transgression; violation of any
 fixed rule or law १०३६, ३७, १३९२,
 १४३१, १६२०.
 अतिचारिणी transgressing ९२०.
 अतिथि a guest ८१४, १०२३, २४, २९, ११८१,
 १२८५, १५१३, २६, ९४, १६५६, १९३६.
 अनिदान an excellent gift ७९२.
 अनिप्रलापिन् one who bewails too much १६८५.

अतिप्रसवा a woman whose time for procrea-
 tion has exceeded १११२.
 अतिलब्ध cruelly treated १६१५.
 अतिवाद excessive praise १६७६.
 अतिवृद्ध very old ७८७, ८०४, ७३.
 अतिव्यवहार taking in too great a quantity
 १६६६.
 अतिव्यवहारी jumping over; transgressing ८४२.
 अतिसंधान treachery; betrayal ८६३.
 अतिसर्ग dismissal; giving away ७५७, ९२,
 १२५५, १३८५, १६८३, १९७५.
 अतिसांवत्सरी (वृद्धिः) (interest) to be paid
 longer than a year ६०६, १५.
 अतीतव्यवहार one incapable of transacting
 legal business १३८७.
 अतीतशैशव one who has passed his minority
 १९५१, ६२.
 अतीतवरी a female transgressor; bad woman
 ८४२.
 अतुर not-liberal १८९९.
 अतुल (व्य) unequal (by caste etc.) ७७०,
 १८४८, १९८३.
 अत्यन्तवासिन् a student who perpetually
 resides with his teacher ६७२.
 अत्यय punishment; fine; perishing; passing
 away ७८४, ८७, ८६१, ६३, १०३१, ३५, ४०,
 १५६१, १६६८, १७०६, १४, १९२७, ६४, ६५.
 अत्रि N. of a sage १२५८.
 अथर्ववेदविद् a person acquainted with the ri-
 tuals of the *Atharvaveda* १९२५.
 अथर्वहन्तु one who kills by spells or magic
 १६१२.
 अदण्ड exempt from punishment ९०५, १७६७.
 अदण्डन absence of punishment १८१४.
 अदण्ड्य exempt from punishment; not to be
 punished ७५९, ९०५, ०६, ०७, १९, २०,
 १०३८, १६१२, २०, २१, ६५, ६८, १८४७, ५१,
 ९१, १९६९, ७०.
 अदत्त invalid gift; not given; not delivered
 as gift ७४५, ६७, ९८, ८००, ०१, ०२, ०४,

Index of the important Sanskrit words

०७, ८८, ९८, १००, १२२४, ४३, ४४, १६४५,
९७, १७४४.
अदाता a girl not betrothed; a girl not
given in marriage १३७४, १४२१, १५५८,
१९७५.
अदान a demon; scratching १२७१, १६१९.
अदान् not giver or giving ७७१, १०४५, १७२५.
अदान not giving; being devoured or swallow-
ed ८६१, ९५९, ७१, १९२२, ७९.
अदान्त untamed १६२१, १९१७, ७०.
अदाय not entitled to a share १३८८, १६७८.
अदायाद not entitled to become an heir ७८२,
१२६१, ७८, ८३, १९५०, ६१.
अदायादक that for which no heir or claimant
is found १४७४.
अदायादवन्धु not-heir-kinsman १२७३.
अदायादबान्धव not-heirs-kinsmen १३१९, २०,
४६, ५१.
अदायादा see अदायाद १२५५, १३८५, ९१, १४१५.
अदायादी see अदायाद १३८५.
अदायि(य)क see अदायादक १५२३, २६.
अदास free from slavery; not a slave ८१७,
३३.
अदासी not a slave; a free woman ८३७, ३८,
१६१३, १८४९.
अदिति N. of a *vaṇḍika* goddess ९०३, ८२,
९४, १००७.
अदितिकौशिकली a harlot (by *Shāmashāstri*);
[अदितिनी a woman getting livelihood by
showing pictures of deities, कौशिकली
a female snake-catcher; wife of a
snake-catcher (by *Gunapatishāstri*)]
८६३.
अदुर्मङ्गली not inauspicious ९८६, १००३.
अदुष्ट faultless; free from disqualifications;
without defect ७७६, ८३, ९०, ८२७, ८५,
९७, ९५१, १०७९, ९७, १११२, १७, १६०९,
५१, १८८१, १९२६, ७५.
अदुष्टा भावना faultless thought १११२.
अदूरेबान्धव not a distant relative १२७३.

अदूषित unspotted; unspoiled ८८९, १६३१,
१९२९.
अदूष्या not to be defiled १०२६.
अदृष्ट invisible; unapproved by *Shāstra*
१०३२, ११४४, १९७०.
अदृष्टा (वृद्धिः) (interest) not prescribed by
Shāstra; unapproved ६१५.
अदेय not to be paid, discharged or given
६२२, ७०६, ९२, ९४, ९६, ९८, ८०१, ०२, ०५,
०५, ३४, १२४३, १९३१.
अदेयधन unfit for giving property १२४४.
अदेवृणी (a woman) not killing her brother-
in-law १००२.
अदेश improper place १६८३, १७५३, १८७१,
८०, ८१, ८९.
अदोष free from guilt; faultless ७५७, ८१७,
१०३५, ३८, १४३०, १६५३, ६१, ७७, १८२०,
४८, १९३३.
अदमस्तु seated (with others) at meal; a
cook; house-dweller; mother ९६५.
अदन्य having no possessions or property
१०८८, १४००, २४, १८९२.
अधन propertyless; having no property
८१८, २२, ३४, १३९१, ९३, १४०२, १९२८.
अधनिन् see अधन ७००.
अधम lowest ८२८, ३५, ९२०, ४२, १०९८,
१३७७, १६२९, ३७, ७०, १७८०, १८७५, ८९.
अधमयोनिजा of low origin १०५१.
अधमर्ण a debtor; low or bad debt ६१०, ९२,
७१६, १८, ३१, १४०२.
अधमर्णिक a debtor ६३५, ५५, ५९, ७१०, १६, १८,
२०, २२, २४, २६, ३४.
अधर lower १७७२, ८३.
अधर्म unrighteousness; injustice; wickedness
७९३, ८००, ०४, १०२७, ३१, १११८, १२८४,
८६, १३८७, १६५९, १७००, १८५६, ५९,
१९२३, ४२, ४३, ६३, ६४, ७०, ७४, ७७, ९८.
अधर्मिष्ठ lawless; violating religious duties,
criminal १२८६, १६१४.
अधर्म्य unlawful; contrary to law or religion

१०९८, ११३१.
 अधिक additional; superior ७११, ३४, ६५, ८४,
 ९०, ९५२, १०२२, ११६९, ७२, ७३,
 १६४०, १७५०, ५२, ६७, ९०, १८३०, ३१, ४२,
 ८५, ८६, ९२, ११२७, ३२, ६७, ६८, ७७, ८८.
 अधिकरण government department १६८८.
 अधिकरणी a stove १६८०.
 अधिकर्मकर an overseer; superintendent ८२८.
 *अधिकर्मकृत् see अधिकर्मकर ८२५.
 अधिकवर्ग a higher or superior caste १७७०,
 ९६.
 अधिकार authority; right; capability; ap-
 pointment १०२४, ८६, १३९०, १४००, ४९,
 १६०८, १९३६, ४१.
 अधिकारिन् possessing authority; an official
 ११९९, १९६२.
 अधिकृत authorised; appointed ६७२, ८२८,
 १२८८, १३९०, १६३१, ३९, ५४, ९८, १७५६,
 ६४, ७१, १९२९, ३२, ४२, ६६.
 अधिगन्तु one who attains or acquires; one
 who goes १६८२, १९४८, ४९.
 अधिगम decision; profit; gain; trespass;
 adultery; finding ६१९, ९३२, ११२२, १९८८.
 अधिदेवन a table or board for gambling
 १८९६, ९७, १९०३.
 अधिप a master; father; owner १९८८.
 अधिपति see अधिप १५१८, १९५६, ५७.
 अधिराज a king; emperor ११८१.
 अधिवाद offensive words १६५६.
 अधिवास a neighbour; original place ७२५,
 १९२२.
 अधिविज्ञस्त्री a superseded wife; a woman whose
 husband has married again after her
 marriage १४४२.
 अधिविज्ञा a superseded wife १०५७, ८७.
 अधिवेत्तव्या (wife) to be superseded १०५६,
 ५७, ८७.
 अधिवेदनिक related to the marrying of an
 additional wife १०३४, ३५.
 अधिवेषा see अधिवेत्तव्या १०५७.

अधिष्ठातृ a protector; lord ७०८, १४, १९२४.
 अधिष्ठान a settlement १६६८.
 अधिष्ठित settled; superintended ६३८, ७१५,
 १६७१, १९१३, ५४.
 अधीतवेद one whose studies are finished १३७६.
 अधोवर्णा co-habiting with a member of the
 lower caste १०१४, १७६९, ९४.
 अध्यक्ष a head; chief ८७४, ९०३, १६२०, ७९, ८०,
 ८८, ८९, ९०, १९०४, ८१.
 अध्वनि (property given to the bride) over
 the nuptial fire १४३१, ४९, ५२, ६३.
 अध्वन्युपागत property received by a wife at
 the wedding १४२८, ४३.
 अध्ययन study ८३६, १९४०, ७३, ७४, ७६.
 अध्यापक a preceptor; teacher ७७०, १६०८.
 अध्यापन teaching १६१६, ९७, १९४०, ७२.
 अध्यावाहिनिक that part of a wife's property
 which she receives when led in proce-
 ssion from her father's to her hus-
 band's house १४३१, ४९, ५२, ६३.
 अध्यासन sitting over (the body of another
 person) १७९८.
 अध्यू the son of a woman pregnant before
 marriage १२८६, ८७.
 अध्यूदज see अध्यूद १२८७, १९८२.
 अध्यूडा a wife whose husband has married
 an additional wife १९६४.
 अध्वग a traveller १७२३, १९८४.
 अध्वर a sacrifice (esp. the soma sacrifice)
 ९८०, १००१.
 अध्वर्यु a priest ६०४, ७७५, ९२, ९७९, १००९,
 १२५८, १८९६.
 अनंश not entitled to a share in the inheri-
 tance १३८९, ९१, ९२.
 अनंशद not paying the allotted share ८६१.
 अनमंभावुका not being naked; not disposed to
 nakedness १००४.
 अनम्र not maintaining sacred fire १९७७.
 अनडुह an ox; bull ६११, ७६४, ८४२, १०००,
 १६०६, १८४०, १९७५.

अनतिक्रिय not permitted १२७०.
 अनन्तर next ११०४, ०५, ४७, १४७६, १९३७, ७४,
 ८३, ८४.
 अनन्तरज next born; younger son; one's own
 son १२३३, ८६.
 अनन्तरापुत्र a son born from the mother
 belonging to the caste next lower to
 her husband's १२३९, ४५, ८८.
 अनन्यपूर्व previously unmarried १०११.
 अनन्याश्रितद्रव्य one whose property is not
 encumbered; one whose property has
 not gone to another ६८६.
 अनपक्रान्तिन् not departing from; devoted to
 १८९७.
 अनपक्रिया see अनपाकर्मन् ७९६, ८४४.
 अनपत्य sonless; childless; not having
 progeny ८१८, १२६२, ८३, ८४, १३१९, २९,
 ८५, १४०३, ६४, ६५, ७४, १५५८, ६०, १९८५,
 ८६.
 अनपत्यजन property of a childless person
 १५५८.
 अनपत्यविविध inheritance of a childless person
 १४७१.
 अशपत्या a childless woman १३९०, १४०७, ६९,
 ७३.
 अनपसर without legal source; a usurper
 ७५८.
 अनपाकरण see अनपाकर्मन् ८५९.
 अनपाकर्मन् non-payment; non-delivery; non-
 remittance ७९४, ८३४, ४८, ६१, ६२, ६९.
 अनर्थ wrong value or price; worthless १६११,
 ६९, ७८, १७३०, ६६.
 अनर्थ loss; difficulty; danger; misfortune
 ७९४, ८६१, ८७, १०९९, १२२२, १६७९, ८०.
 अनर्पण not giving; not delivering ९००.
 अनर्वन् irresistible १८३६.
 अनर्ह undeserving; unworthy; unentitled
 ७९४, ८०७, १०७५, ११४८.
 अनल fire; the god of fire १२८४, १९६४, ६५,
 ६९.

अनस्थित unsteady १६८५, १७६१.
 अनसु a cart ७७५, ८९१.
 अनसुया N. of a woman १०७७.
 अनाकारिता see अकारिता ६२६.
 अनाकालभृत (a servant) maintained during
 a famine ८२९, ३१.
 अनायम् blameless ८१०, ११४३, ५९, १७५१.
 अनाच्छेद्यर exempt from taxation ८७२.
 अनाज्जाय that which cannot be enjoyed or
 used; that which yields no profit १२२२.
 अनाथ having no master or protector;
 poor; helpless ८००, ०७, ७३, ९७७, १०२९,
 १५६३, ७६, १६१६, १८३६, १९१४, ६५.
 अनाथजन property of a helpless person १९५७.
 अनादिष्ट unappointed; not instructed १९२१.
 अनादय not to be accepted or taken ७२७,
 ९३२, १९३१.
 अनादया (वृद्धिः) (interest) improper to be
 received ६३५.
 अनाय not eatable; not a source of subsi-
 stence १९२०.
 अनाप्त not a relative; a stranger १६३१, १८०९,
 १९३०.
 अनास्मान not mentioned in scriptures १९४१.
 अनाम्नायप्रकल्पित not prescribed by the *shāstra*;
 against the rules of *shāstra* ८७१.
 अनार्य not an *Arya* १६९४, १७६८, १९२९, ६९.
 अनाश्रय not belonging or connected with the
Rshi १३५६.
 अनावृत unenclosed or unfenced (field) ९०३,
 ०५, १६.
 अनावृता unrestrained (woman) १०२७, १११८,
 १२८४, ८५.
 अनावृष्टि N. of a son of the king *Shūra* १३७६.
 अनाव्याया impossible to be broken or forced
 open; invincible १००१.
 अनाश्रम one who does not belong to any
Ashrama (i. e. who is not invested with
 the sacred thread) १३८४.
 अनाश्रय not to be restrained or arrested ७२०.

अनाहार्य not producible ७५९.

अनाहूत not summoned १९४३.

अनिपात continuance of life ७४०.

अनियुक्त not authorised or appointed ८०६.

१०२२, ११०१, १२७२, १३४७, १४०२, १६१०.

अनियुक्तासुत the son of a woman not appointed or authorised (one of the illegitimate sons) १३९५.

अनिर्दशह within ten days of impurity after childbirth or death ९०५, ०६, ११.

अनिर्वक्त not excluded from participation ११४४.

अनिर्मुक्त not liberated or released १२८४, ८५.

अनिर्वीर्य not impotent; virile ९५५.

अनिवारित unforbidden १९३६.

अनिवार्य not to be warded off; inevitable ९०५.

अनिविष्ट unmarried १०२२, २७.

अनिवेदन not reporting १९२२.

अनिवेदित unreported १९५०, ६०.

अनिषेध one who connives at १६५०.

अनिष्ट evil; wrong; not propitious १७६२, ८३ १९३०, ३३.

अनिष्टोक्ति evil speaking; wrong speech ९५७.

अनीश powerless; not a master; one devoid of ownership ८०३, ११४९, १४५८, १५६७, ६८, ८५, ८७.

अनीश्वर see अनीश ८६०, ११४९, १२३४.

अनु N. of a son of the king *Yayāti* १३९१.

अनुकल्प a substitute; alternative १०२४.

अनुकूल well-disposed; obedient १०२४, २९, ९९, ११११, १४, १५, १४६३.

अनुक्रम order; succession ७२२, १२५०, ५१, १७५०, ८५.

अनुक्षिप्त settled ७९०.

अनुगत consistent with or prescribed १६१९ ९६, १९२९.

अनुगम constant following; persuasion ७२५.

अनुगमन going after; self-immolation of a widow; co-habitation १११५, १८९१.

अनुग्रह favour ७९९, ८०३, ३३, १०२५, २७, ११३१,

७४, १२८२, ८४, १६४८, ७८, ७९, १७३२ १९२४, २६.

अनुचर a follower; servant; henchman ७९१, ८१२, १४, १००९.

अनुच्छ्वासोपवेशिन् sitting silent; one who pants while sitting by (*Shāmashāstri*) १६८३.

अनुज born after; younger ८४०, १०६४, ११९१, ९९, १३७३, १५६८, १९८३.

अनुजीविन् a dependant ७०८, १००५.

अनुज्ञात permitted; consented ६३८, ४०, ७५२, ८०३, ०७, १५, ९०५, १०२०, ८९, १११९, १२३२, ८६, १३१०, १६६४, ७८, १९१३.

अनुज्ञातृ one who permits or consents १६३४.

अनुज्ञाप्या one whose consent should be obtained १०५७.

अनुत्पन्नप्रजा childless; not having progeny ११०१.

अनुदक (सेतु) (a tank) without water १६१९.

अनुदत्त granted; remitted ६०१, ०२, ०३, ०५, १९०२.

अनुदेयी a bride's maid; gift ८११, १०००.

अनुष्टुत not separated; not granted separately as a privilege—share ११९०.

अनुपदस्वती not decaying ९९८.

अनुपूर्ववत्ता (धेनुः) (a cow) which calves regularly १०००.

अनुसवीजत्व the non-sowing of seed १२६४.

अनुबन्ध inseparable adjunct; antecedent; contention १५८५, १६१८, ४७.

अनुबन्धिन् habitual (mischief-maker) १८३१.

अनुबन्ध्यावध slaughter of a cow at the funeral ritual of a deceased *Agnihotrin* ११९४.

अनुभव experience; human proof ११४२, १९८८.

अनुमुक्त continuously possessed or enjoyed ११२६.

अनुभूतचिह्न a mark previously known १७६६.

अनुभूत inserted १८३६.

अनुमत approved; assented ६१०, ९२९, ११४७, ४८, १८५२, ८१, १९१२.

अनुमति approval; assent ११४६, १५८८, १६६६.
 अनुमरण see अनुमपत्तन १०३०.
 अनुमान inference; circumstantial evidence
 ९४५, १५८१, १६४७, ७६, १८३२.
 अनुमोदक an approver; assessor १६५०, ५३.
 अनुमोदित consented; approved ७०८, १२.
 अनुयोग examination १६८५, १९२२.
 अनुयोज्य to be examined or questioned १९५३.
 अनुरूप suitable; corresponding ७३४, ७३, ८७,
 ९०, १०९६, १११०, १२२८, १३९०, १४३१,
 १६४६, ५०, ५३, १७६४, १८३४, ४९, ५०,
 १९४२.
 अनुलिप्त anointed १६८५.
 अनुलेपन anointment १०२२, २८, १६२१, १७७१.
 अनुलोम descending order (of castes etc.);
 offspring of a mother inferior in caste
 to the father ११०४, ०५, १२३८, ८८,
 १७९२, १८३३, ४७, ७६.
 अनुवर्णित described with consent ७५३.
 अनुवाक्य the verse to be recited by the
Hotṛ or *Maitrāvaruṇa* priest १५९६.
 अनुवृत्ति servile attendance ११३०, १९८५.
 अनुवेद्य (श) an adjacent neighbour १६३८,
 ४७, १९२२, २७.
 अनुव्रज्या homage; following १९७४.
 अनुव्रत devoted to; faithful to ९९१, ९८,
 १११३, १८९४.
 अनुशय repentance ७९४, ८४३, ४४, ७८, ७९,
 ८१, ८९, ९२, ९५, ९६, ९७, ९९, १९७५.
 अनुशयिन् a repentant ७९४.
 अनुशासन law; ordinance; decree ७२०, ८०५,
 १६२७, १७४९, १८०१, २७.
 अनुशास्य to be punished or fined ८२६.
 अनुशिष्ट taught; instructed १०७६, ७७, १२६२.
 अनुष्ठान performance; religious practice
 १९२०.
 अनुस्मृति cherished recollection ८९९.
 अनुचान one so well-versed in *Vedas* and
Vedāṅgas as to be able to repeat them
 १९८१.

अनूढ not borne; not carried ८५५.
 अनूढमातृक one whose mother is not married
 १३४७.
 अनूढा an unmarried woman ११०९, १३५०,
 १४०७, १६, १५२१, २४.
 अनूपग्राम villager living on the bank of a
 river १९२४.
 अनृण unindebted; negation of debt ६०१,
 ०२, ०४, ०६, १२५८, ८१, १६०१, १९८७.
 अनृणता unindebtedness १२८२.
 अनृणिन् unindebted; free from debt १३५२.
 अतृत not true; false; not right ६०२, ०६,
 ७९३, ९४१, ४६, ४६, ७०, ७६, ९५, १०२७, २८,
 ३१, ३२, ३३, ४१, ४९, ९७, ११४४, ९६,
 १५९१, ९४, ५५, १६५६, ६६, १७३९, ९२, ९४,
 १८३६, ३७, ९३, ९६, १९५५, ६२, ६३, ६४,
 ७७.
 अतृताय telling lie or falsehood १६०३.
 अनेकपितृक having many fathers (respect-
 ively) १२००, ८०, ८९.
 अनेकशततार with several hundred descents
 १२६२.
 अनेकाथांगिभुक्त charged with more than one
 offence ७४९.
 अनेहमूक deaf and dumb ११५५.
 अनेतन् blameless; sinless १५९४, १६५६,
 १७५१, १९६३, ६४.
 अनौरस one having no body-begotten son
 १३५१.
 अन्तःपुर a harem १६१९.
 अन्तक a king or lord of death १०३२.
 अन्तभाज् being at the end; taking meals in
 the end १००५.
 अन्तरदायक see अवकाशद १७५५.
 अन्तराल of mixed caste ११८५.
 अन्तरास्थित a judge; commissioner; inter-
 mediary; arbitrator १६१८.
 अन्तरिक्षा intervening space ९२६.
 अन्तर्गृह्नित्य one who always hides himself
 in the interior of his house १६८२.

अन्तर्धन hidden property १५६१.

अन्तर्धानमन्त्र an incantation of rendering a person invisible १६८१.

अन्तर्हित (धन) concealed (property) १५७१.

अन्तावसायिन् a *chāṇḍāla* १७७२.

अन्तिम last; highest १८८६.

अन्तेवासिन् a pupil; student ६९६, ८२४, २५, २७, २८, १२४५, १४६६, ६८, ७०, १९७३.

अन्तेवासिविधि the practice of a pupil १३८६.

अन्त्य see अन्त्यज १८३२, ७४.

अन्त्यकर्मन् funeral rites १०७५.

अन्त्यज a man of the lowest caste; a *Sūdra* १८०१.

अन्त्यजस्त्री a woman of the *Sūdra* caste १८६०.

अन्त्यजा see अन्त्यजस्त्री १८९१.

अन्त्यजाति a member of the lowest caste १८३५.

अन्ययोनि of the lowest origin ८३९.

अन्यवृद्धि maximum amount of interest ६३६.

अन्या see अन्त्यजस्त्री १८४६, ७४, ८४.

अन्यावसायिन् see अन्तावसायिन् १८८४.

अन्ध blind ८०६, ८७, ९७१, १०३२, १३८७, ९०, ९१, ९८, १४०१, ०४, १६१८, ६७, ७९, १७२७, १८९६, १९२७, ६५, ७९, ८३, ८७.

अन्धकवृष्णि descendants of *Andhaka* and *vr̥ṣṇi* ८६०.

अन्ध्य blindness १२८३.

अन्न food ६०२, ०६, ८१४, ५६, १०९९, १२४४, ६०, ८८, १३६३, ७४, ८४, ९३, १४०२, ६४, १५२०, ८०, ९२, ९५, ९६, ९९, १६००, ०९, २१, २८, ४२, ४६, ६६, ६८, ७२, ९०, ९५, १७०३, ५४, ५५, ६०, १८३७, ८५, ८९, ९६, ९७, १०१३, २७, २९, ४३, ५२, ७७, ८०, ८१, ८२, ८८.

अन्नपक्ति cooking of food १०४७.

अन्नभाग a share of food ९९८.

अन्नसंस्कार preparation of food ११०६.

अन्नसाधन see अन्नसंस्कार १११९.

अन्नाद a food-eater; meal-taker १६६८, ७२, १७०३.

अन्नादन eating of food; N. of the head of an *Asura* slain by *Indra* १५९७.

अन्नाद्य proper food १९८१.

अन्यक्षेत्र field owned by another ९४६, ६०, ६१, ६२.

अन्यगतभावा one whose intercourse with another man is proved (by Dr. Jolly); one whose mind is attached to another १०९७.

अन्यगमन going to live with another man (after the fixed period has elapsed) ११००, ०१, १३.

अन्यगोत्र belonging to a different family १११८, १२८८, १३२६, ५५.

अन्यजात a son begotten by another (by illicit relation) १२५३, १३८७.

अन्यजाति another family or caste ९००, १११७.

अन्यजातीय belonging to a different caste १११६, १३६५.

अन्यथागम see अन्यगमन ११००.

अन्यथानिवृत्ति collection (of articles) without permission १६७८.

अन्यथावादिन् one who falsely denies; a prevaricator १७७०.

अन्यथास्तोत्र irony १७७९.

अन्यदेशस्थ residing in a different region; a stranger; foreigner ११११.

अन्यप्रसक्त attached to another १६१५, ८५.

अन्यबीजज begotten from the seed of a man other than husband १३१४.

अन्यबीजसमुद्भव see अन्यबीजज १३७७.

अन्यमातृज a half-brother (who has the same father but another mother) १५४६, ६२.

अन्यवर्णस्त्री a woman of another caste १२४३.

अन्यशास्त्रोद्भव born in another *Vedika* school or branch (शाकल, बाष्कल, आपस्तम्ब, बौधायन etc. are the different schools or branches of *Vedika* studies) १२७८.

अन्यसंश्रय recourse to another man (than

- husband) १११६.
- अन्यस्तथा having sexual intercourse with another (than husband) १०३१.
- अन्यस्त्री an adulterer १८६९.
- अन्यापति (an impotent) who is potent with another woman (than his wife) only १०९४, ९५.
- अन्याय injustice ११११, ८५, १३८६, ९१, १७०८, ६६, १९३०, ३३, ३५, ६६, ७४.
- अन्यायवादिन् an unjust arbitrator १७५९.
- अन्योत्पन्ना begotten from another (than husband) १०६३.
- अन्योदर्य born from another womb; a step-mother's son १००५, १२५३, ५४, १५४६, ६१, ६२.
- अन्योन्यापहृत (property) secreted from one another १५७१, ७२, ७४.
- अन्वय kinship; issue; progeny; descendant; family relation; trace ७९६, ९८, ८०७, १४४१, ४९, १५६९, १६१३, २२, ९१, १९६५, ८५.
- अन्वयागत inherited; acquired by inheritance ११२९.
- अन्वयान्वित see अन्वयागत ११४१.
- अन्वयिन् a kin; belonging to the same family १४०३, १५६९.
- अन्वाधि a sub-deposit ६३८, ७३६, ५३.
- अन्वाधिकुल a community of guardians १०३६, ३८.
- अन्वाधेय (property) presented after marriage to the wife by her husband's relatives ११२६, १४२८, ३०, ३८, ४४, ५३.
- अन्वाभक्त entitled to take a share after or with another (Monier Williams); one who took a share after or with another ७९२.
- अन्वारूढा one who ascended the funeral pile after the death of her husband ११०७, ११.
- अन्वारोहण (a widow's) ascending the funeral pile after or with the body of her husband १०२४.
- अन्वाहित a bailment for delivery; deposited with a person to be delivered ultimately to the right man ७२५, ३२, ४६, ४९, ५२, ५४, ६४, ६८, ९८, ८०७.
- अन्वित accompanied by; endowed with ९५५, ५७, १११४, १२५१, ८५, १६४७, १७५१, ५२, ६२, ९०, १९१३.
- अन्वेषण investigation; search १६२६, ५०, १७५४, ५७, ६३, १९६५.
- अन्वेष्टव्य to be submitted to investigation or punishment १८३१.
- अपकर्ष decrease १६७७, १७७४.
- अपकर्षण seizure १७४४, ४५.
- अपकार offence; injury १४५७, १६३४.
- अपकारिन् doing ill to; cruel; injurious ७८३, ९०, ९४, १८००.
- अपकृष्ट inferior ७२०, १०५१, ६४, १६०६, १८०२, २८, १९३७.
- अपक्रमण going away; leaving ७७२.
- अपक्रय see अवक्रय ८९८.
- अपगल्भ wanting in boldness ९९२, १५९०.
- अगघाटिला a kind of lute १०१०.
- अपचय reduction; decrease ९४८, १६६३, ६५, १७४८.
- अपचरण improper act; contamination १६७४.
- अपचरन्ती acting wrongly; infidel १८४९.
- अपचारज arising from fault १८५१.
- अपचारिणी see अपचरन्ती १६६८, ७२, १७०३.
- अपचिता honoured or respected ९९९.
- अपचिति honour; worship १६५६.
- अपति without a husband; a widow १०१२, २६, ७७, १२५५, १३९०.
- अपतिह्री not killing a husband ९८६, १००१, ०२.
- अपतित not being an out-caste ७७१, १११७, १६१०, १३, २७, ३५, १९२२, २६.
- अपत्नीक not having a wife १००६, १४.
- अपत्य an offspring; descendant; child ३९९,

- १६८, १०१८, २६, २७, ३१, ३३, ५२, ६८, ११०२, ०३, १३, २०, ५७, १२४३, ४४, ५३, ५४, ६२, ६३, ६४, ६८, ६९, ७०, ८२, ८३, ८४, ८८, ९४, १३०८, २९, ५५, ५६, ७३, ७६, ८४, ८६, ९१, ९४, १४१६, २९, ४०, ४९, ५०, ५९, ६२, १६३८, १८५०, १९७८, ८४, ८५, ८६.
- अपत्यप्राप्ति the manner of raising an offspring १०७५, ११२७.
- *अपत्यलिप्सु desirous of an offspring १०१२.
- अपत्यलोभ greed or avarice for an offspring १०६३.
- अपत्यहेतु intention of begetting an offspring १०३१.
- अपत्यार्थिन् see अपत्यलिप्सु १२८५.
- अपत्योत्पादन begetting of an offspring १२८४.
- अपथदायिन् showing or giving a wrong way १६०९.
- अपदान circumstances; evil action; offence ७३७, १६८१, ८३, ८७.
- अपदिष्ट notorious १६८३.
- अपदिष्टक one attributed (wrongly) १६८६.
- अपदेश a pretext or excuse ७४२, १६७३, ८२, ८५, ९६, १७५५, ८७, १९२९.
- अपध्वंसज a child of mixed or impure caste [(whose father belongs to a higher caste than its mother's) In *Manusmṛiti* X 41, 46 the meaning is—whose father belongs to a lower caste than its mother's] १२८६, ८७.
- अपपात्रित an out-caste; not allowed to use vessels for food belonging to caste-people १३९०.
- अपमारी having a sudden or accidental death; one who dies before age, accidentally or badly ९९२, १५९९.
- अपमित्य debt ६०२, ०४.
- अपर second; stranger १००१, १७७२, १९७१, ७६, ८३, ८४, ८५.
- अपरिध offence; fault; transgression; mistake ७३५, ८४०, ६२, १११०, १६०६, १४, १७, १८, ५०, ५२, ८६, ८७, ८९, ९५, १७३७, ४०, ५४, ७०, ९०, ९५, ९६, १८१२, २९, ३१, ३३, ३५, ४७, ६२, ८८, १९२२, २७, २९, ४१, ४६, ७०, ७३, ७४.
- अपलापिन् one who conceals, denies or evades १६१०, ३४.
- अपवाद abuse; reproach; punishment (by *Gaṇapatiśāstri*) १०३९, १६६५, १७८४.
- अपवार्य to be warded off ९०५.
- अपविद्ध a son abandoned (by his natural fathers) १२६३, ६५, ७०, ७८, ७९, ८३, ८८, १३०६, २०, ३४, ४३, ४८, ५१, ७३, ७४, ७५, ७६.
- अपवेध piercing anything in the wrong direction or manner १६३१, १९२९, ३०.
- अपव्ययन expenditure; prodigality; concealing fraudulently ७३५, १६१३, २२, १९२२.
- अपव्ययमान being denied fraudulently ७१९, ३७, ८४३.
- अपशुघ्ना not killing a cattle १००१.
- अपसद an out-caste १२८६, ८७.
- अपसर्पोपदेश advice of a spy १६८२.
- अपसार escape ७५७, १६८४, ८६.
- अपसृत gone away; escaped ९०६.
- अपहन्तु a robber १६५५, ९८.
- अपहरण appropriation; robbery; theft ९२९, १६७०, ७२, १७१७, ६५, १९२२, ३०.
- अपहर्तव्य to be taken away or confiscated १२२३, ३१.
- अपहर्तु an appropriator; one who steals; a thief ७४१, ४३, ८६३, १६५४, ५५, ७०, ८०, ८२, १९२९.
- अपहार misappropriation; confiscation; seizure; stealing ७३५, १०३१, ३६, १६११, १२, १७, ४८, ५०, ७०, ७१, ७२, ७४, ७५, ८३, ८७, ८९, १७६१, १९६४.
- अपहारिन् see अपहर्तु ७३५, ८१७, १६१२, १८, ६९, ७०, ९३, १७४५, १९२९.
- अपहार्य see अपहर्तव्य ७११, ८४२.
- अपहृत mis-appropriated; stolen ७४५, ८३३.

६३, ९४५, ११४२, १२२४, १६७१, ८३, १७३९,
४३, ५३, ६०, ६६, १८१८, ३१, १९५९, ६२,
८५.

अपह्नव concealment; denial ७२०, ५४.

अपाङ्कतेय ejected from caste १०३८.

अपाङ्गदर्शन side glance १८४६.

अपाङ्गपेक्षण see अपाङ्गदर्शन १८८५, ८९.

अपार्थक useless ६५४.

अपाला without having a guard or herds'-
man ९०५, २१.

अपाष्ठ the barb of an arrow ९८४.

अपितृक fatherless १०३५, ११९९.

अपितृद्रव्य not having the paternal or inheri-
ted property १५४३.

अपिष्य not paternal; not inherited १२११,
१४०३, १९८३.

अपुत्र having no son; sonless ७००, १००५, ०८,
२०, २४, ३४, ६३, ८९, ११०९, १३, १२४४,
४८, ५५, ६०, ७१, ७९, ८३, ८६, ९४, ९५,
९८, १३०५, १६, १८, २९, ४२, ४८, ५२, ५५,
६२, ६३, ७४, ७६, ७७, १४००, ०४, २९, ३०,
३१, ५६, ६३, ७०, ७१, ७३, ७४, ७५, १५१६,
१८, २०, २१, २४, २५, २६, २७, २९, ५५,
१९५१, ६४.

अपुत्रव्यर्थ the inheritance of a sonless person
१२४०.

अपुत्रिन् not having an offspring ६९८, १२७१,
८५.

अपुरुष having no man १०३८.

अपुष्पिणी (a woman) not in menstruation;
(a girl) before the age of puberty
१०३०.

अपूत impure; not purified (by purifactory
rites) १०१०, १५९४, १६०३.

अपूप a cake १९३८.

अपूपशाला a bakery १६९५, १७५४, १९२९.

अपूरण non-fulfilment ६६०.

अपूर्वा (a woman) not belonged to another
man १२६६.

अपेय unfit for drinking १६२०, २८, १७८९,

१२३०.

अप्रस्वती fertile fields १२२.

अप्रकाल without fixed time ७०६.

अप्रकाश in secret; hidden; not visible ७५७,

६०, ९३४, ४४, १६२६, ५५, ९३, १७४५, ४६,

५७, ६३, १९२९.

अप्रचयायुक्ता not decaying; not transitory; not
fragile; not fickle १००५.

अप्रज without progeny; without an off-
spring ११२९, ४१, १३७१, ८३.

अप्रजम् see अप्रज १४४०, ७३, १५५३, १८४६.

अप्रजस्त्रीधन property of a woman having no
offspring १४४५.

अप्रजस्य without the efficacy of giving off-
spring ९९४.

अप्रजा unprolific; without progeny १०१६,
२०, १३५०, १४२८, ३९, ४४, ४९, ६२, ६३.

अप्रजाता not having brought forth (any
issue) १०२२, ३९.

अप्रजायमाना (a women) who brings forth
no (live) children १०३४, १४३१.

अप्रतिकर्मक्रिया not decorating with ornaments
१०२३.

अप्रतिकर्मन् not discharging marital duties;
not taking responsibility १०९५.

अप्रतिवारित see अनिवारित १८५३.

अप्रतिश्राविणी (a wife) who does not accept
the debt (of her husband) ६८०.

अप्रतिष्ठिता not well established (in her hus-
band's house); poor; without offspring
१४१६, २५.

अप्रतीकर not keeping in order; incurable
(impotent person) ९३०, १०९५ (पण्ड).

अप्रतीत not given back (debt) ६०१, ०२, ०४.

अप्रत्ता (a maiden) not given away (in
marriage) ११९२, १२५५, ७३, १४२१,
२५, ५०, ६२.

अप्रत्ययभोग्याधि an enjoyable deposit given for
the redemption of interest and not of
principle amount ६५५, ५८.

अप्रवृत्ता one who does not accept or consent
७१४.

अप्रमत्त attentive १०२८, १११५, १९, १२६७,
७१, १७५७, १९७४.

अप्रसूता having no issue ७०३, १०३०, ११००,
०३, १२, १३७३, १७९८.

अप्रसूतिका (a woman) having no issue १०३१,
१११२.

अप्राप्तफला unmatured १८४८.

अप्राप्तवयस् not in age १९७१.

अप्राप्तव्यवहार a minor in law ६९५, ७१०, ८१७,
११९९, १२०१, १६४०, १९२२, ४९, ५०.

अप्राप्ता not full-grown; not in proper age;
one who has not attained the age १०४१.

अप्रिय disagreeable १०२०, २४, २९, ५७, ६०,
१११९, १७८८, १९३१, ४२.

अप्सरस् a class of female divinities ६०१, ०२,
०३, ०५, १००२, ०३, ०८, ०९, ११११, १८४०,
९८, ९९, १९०१, ०२, ०३.

अप्सस् the hidden part of the body १२५४.

अफला unfruitful १०५२.

अवन्धक (debt) without pledge ७३१.

अवन्धु without kindred ६०३, ०६.

अवन्धुदायाद not kinsmen-heirs १२६५, ८४.

अवान्धव not a relative ७७१.

अवाह्य an outsider; not to be excluded ९२९,
१२८३.

अवीज destitute of manly strength; seedless
१०५६, १२६४, १३९३, १७०५, १९३०.

अवीजिन् see अवीज ११०२.

अब्द year १९५३, ६२, ८३.

अवाह्यण not a *Brāhmaṇa* ८१२, १९, ४२, ९९८,
१२४३, १६७२, १७४४, ९३, १८१५, ३९, ४५,
५६, १९४८, ४९, ७४.

अवाह्यणी not being a woman of the *Brāh-*
mana caste ८३८, १८८३.

अभक्त one who does not support or main-
tain ११०६.

अभक्ष्य not to be eaten; forbidden food
१०२५, १६१०, ११, २०, २८, ३६, ५४, ८२,

१७८९, १९३२.

अमर्तुका widowed १९४१, ४३.

अभाग not a co-heir; not entitled to a share-
११४४, १३८५, ८७, ८९, ९७, १५७०, १९८३.

अभागिन् see अभाग १३८९.

अभार्य without a wife १५२४, ५८, ६०.

अभाषित not asked; not made to accept ६७२.

अभिगन्तु one who co-habits १७८०.

अभिगम see अभिगमन १८७८.

अभिगमन going; co-habitation १०१३, २३, ३८,
१६२०, १८४१, ४६, ४८, ७४.

अभिगामिन् see अभिगन्तु १६३९, १९४३.

अभिग्रह seizing १८८८.

अभिघात striking; attack १८००, २१.

अभिचार magic; employment of spells for a
malevolent purpose (one of the minor
crimes) १२८५, ८६, १६२१, ३१, ५५, ८०,
१९३०, ७७.

अभिचारिन् enchanting १६५४.

अभिजन noble descent १९६२.

अभिजात born of a high family ८६३.

अभिजिति victory; conquest १००६.

अभिज्ञ learned ७८८, ८९८, १९१३, १५.

अभिज्ञात proved; known १६८०.

अभिज्ञान sign of remembrance; a sign serv-
ing as a proof ७३७, ८६३, ९४५, १६८१.

अभित्रास intimidating १७९५, १९७४.

अभिद्रोह malicious assault १७७५, ८८, १८२४,
१९२२.

अभिप्रातिनी assailing १८६६.

अभिपित्व evening (when all come to rest)
(by Macdonald & Monier-Williams.);
arrival (by *Yāskā*) १२५७.

अभिप्रतारण N. of a prince १११४.

अभिप्रवर्षण intimidation १६८९.

अभिप्राप्ति arrival १२५७.

अभिप्रेत intended ११९४.

अभिभव humiliation; disrespect १७६९, ९४.

अभिभू one who surpasses; a superior १००२,
१८५६, ९७.

अभिमर्श seizing; grasping; adultery १८५५, ९१.

अभिमर्शन see अभिमर्श १८९१.

अभिमाति an enemy ११८१.

अभिमृष्ट touched १४३०, १८४१.

अभियुक्त charged; accused १६७९, ९०, १७४४ १९४३.

अभियोक्तव्य to. be prosecuted, charged or accused ७१८, ४७.

अभियोक्तृ a prosecutor; accuser; plaintiff ७३७, ६७.

अभियोग prosecution; charge; accusation; plaint ७३०, ६०, ६७, १६८२, ९०, १८००, १९०४.

अभियोगिन् see अभियोक्तृ १९६८.

अभियोज्य see अभियोक्तव्य ७६५, ६८, १०३५, १८००.

अभिरूप handsome १०४१, १९४८.

अभिलेखित a document १५७५, ८२.

अभिलेख्य a document ९२५.

अभिवादन respectful salutation १९३६.

अभिशासन accusation; insult १७६९, ७४, ८८, ९०, ९४, १८४९, ७६.

अभिशासिन् making a false accusation १८४९.

अभिशास्त accused; blamed; charged with a heinous offence or mortal sin ७७१, ९९२, १५९४, ९९, १६४४, ५६, ८५, ८६, १८६१, १९३६, ६६, ६७.

अभिशास्ताङ्क mark of an accusation १६८७.

अभिशासित्वा defending from imprecations or accusation of sin ११४३, १४६४, १६००.

अभिशासृत् a punisher ११४३, १६००.

अभिशास्यमान being accused or calumniated १५९४, ९५.

अभिशाप a curse १२७१, ८४, १९६५.

अभिशापपण्ड one who has been deprived of his potency by a curse १०९४.

अभिपहमाण overpowering १२५४.

अभिषेक ablution; consecration १०७६, १३९१, १९२३.

अभिषेचन see अभिषेक १९२४.

अभिसंधान an intrigue; special agreement; consideration ८६१, १६८६.

अभिसंधि intention; agreement १२६२.

अभिसारक one who goes to meet a prostitute १६१८.

अभिसारिणी (a cow) being laid to meet a bull ९१९.

अभिहत killed १८३१.

अभीक near; in the presence of १८३७.

अभीषाट् overpowering the enemies १२५३.

अभीष्ट desired १५९६, १८०६.

अभुक्तपूर्वा (a woman) who has not been enjoyed before १९७८.

अभूति calamity १९८५.

अभूमिष a simpleton १७३४.

अभृत् not maintained; unpaid ८५२, ९०७.

अभोगमुक्ति enjoyment or seizure without possession ९५४.

अभ्यघात assault; attack १६९८, १७५६, १९२९.

अभ्युदय prosperity; [funeral ceremonies customary on joyful occasion (by Dr. Jolly); a ceremony offered to Manes on joyful occasion] ७७०, १०१८, ५८, १५२०, १९२०.

अभ्युद्यतायुध (a murderer) who has raised the weapon (with the intention of killing) १६५४, ५५.

अभ्युपगत a kind of son; one who has offered himself as son after going near १२६६.

अभ्युप (भ्यव) पत्ति protection १६२३.

अभ्युपेत promised; accepted ६९८.

अभ्रातृ brotherless ९७०, ९६, १२५४, ५९, १५५५, ६०.

अभ्रातृक see अभ्रातृ १३३८.

अभ्रातृकौ see अभ्रातृ १२५५, ५९, ६३, ७२, ७३, ८२, ९४.

अभ्रातृघ्नी not killing a brother १००१.

अभ्रातृमतीवाद discussion regarding brotherless maiden १२५५.

अभ्रातृ brotherless १२५५.

अमण्डयमाना (a woman) not celebrating her menstrual discharge by offering herself to her husband १०३५.

अमन्तु ignorant; silly ८१०.

अमन्त्रक unaccompanied by *Vedika Mantras* १५२९.

अमन्त्रा unentitled to *Vedika Mantras* १०४९.

अमर immortal १९८४.

अमर्याद unrestrained; immodest १०३२, १००१.

अमाजुर् living at home; growing old at home (as a maiden) ९७९, १४१५, १९७९.

अमातृक motherless १०३५.

अमात्य a minister; councillor १६१२, ७३, १९३०, ४३, ६९.

अमानुष not human; anything but a man ८१०, १६२१, ९९, १९२९.

अमावास्या new-moon day (by Macdonald); last day of the waning-moon fortnight ८४२, ९९२.

अमित unlimited १०७७, १११९.

अमित्र an enemy ८१०, १६१९, १९८३, ८६.

अमुतस् from the other world; from heaven ९६८, ८३.

अमुत्र in the next world १३०२, १९३१.

अमूल्यक्षय without deterioration in value ६३८.

अमृत not dead; immortal; imperishable ६०५, ८४०, ९७४, ७६, ९८, १०००, ०१, ०४, १२५७, ६२, १८३६, १९६६, ७४.

अमृतत्व immortality ६०४, ९७१, १२५३, ५९, ७१, ७९, १९८०.

अमृत्यु immortality १६०१, ०२.

अमेध्य not able or fit for sacrifice; impure; polluted ७९१, ९३९, १००७, १६३१, ४८, १७९८, १८१४, १९२९.

अमोक्ष non-divorce; unlossening; non-liberation १०३६, १८२०.

अमोक्ष्या not to be divorced, freed or liberated १०३६.

अम्बर wearing apparel; garment; clothes

७५०, ८९९, ९४५, ५१, १११९, १५१३, २६, १८८७.

अम्बरीष N. of a king १३२९.

अम्बष्ठ the offspring of a man of *Brāhmana* and a woman of the *vaishya* caste ११०५, ८५, १२८८.

अम्बा mother; a good woman ८४१.

अम्बालिका see अम्बा ८४१.

अम्बिका mother; a good woman; N. of a sister of *Rudra* ८४१, ९९१, १००८, १४१५.

अय a die १८९७, ९८.

अयज्ञ not a sacrifice १००६, १६०२, १९७१.

अयज्यु not sacrificing १९७१.

अयज्वन् see अयज्यु १७२५, २७.

अयत unrestrained १९७४.

अयश्शूल iron-rod १६७६.

अयस् iron; metal; an iron or metal weapon ६०९, ८९२, ११८२, १६०६, १७२३, ३४, ४७, ६७, ७५, ८८.

अयस्संयान iron-fetter १७६२.

अयाचित (ऋग) (debt) not asked for (by the creditor) ६२७.

अयाजिक not to be used for sacrifice १९६९.

अयुक्त improper; unsuitable; unappointed ८७६, १६१५, ३४, ४४, ५०, १९२२.

अयोग्य incapable; not qualified for १६१०, ३४.

अयोनि any place other than the pudendum muliebne ८५१, ९९४, १०१९, १६०३, १८५०, ७९, ९२.

अरण्या inimical person; foreign; free from debt; strange; disagreeable ८५८, ५९, १२५३, ५४.

अरण्य a foreign land; forest ९०३, ०४, ९२, १२६०, १५९४, ९९, १६१७, ६४, ८२, ९५, १७०२, ५४, १८३२, ५०, ५१, १९२९.

अरण्यचर a forester १९२५.

अरुनि a cubit of the middle length from the elbow to the tip of the little finger ९२६, ५९.

अस्त्र a strip of leather (required in gambling) १६१७, १९०४.

अराजक having no king; anarchical ८६०.

अराजवाच्य not condemned by the king ७३७.

अरति particular evil spirits (who frustrate the good intention and disturb the happiness of man); an enemy ७५०, ९८४, १००३, ०७, १८९६.

अराधन् not liberal; selfish ९७१.

अरि an enemy ८६१, १६४७, ५५, ९८, १०२९, ८३, ८४.

अरिक्थमाज् not entitled to a share in the property १३४७, ९०.

अरिक्थीय incapable of inheriting ११०१, १३९६, १४०२.

अरिष्ट misfortune १०११.

अरिष्टम् unhurt; undefeated १०००.

अरिष्टा N. of *Durgā* १००४.

अरुण N. of the father of the fabulous bird *Jatāyu*; reddish brown ८४०, १२५७.

अरुन्तुद् an acrimonious or malicious man ८७४.

अरुन्धती N. of a woman १०२८, ६०, १११०, १५.

अरुन्मुख N. of a certain *Nati* १६०३.

अरुण reddish ९६३.

अरेयस् sinless १६०३.

अर्क the sun १०५१, १६४८, १९३०.

अर्थ price; value ६३८, ७३०, ३६, ९२८, १६६३, ६८, ७७, ७८, ७९, ८४, १७०८, ३०, ३१, ३२, ८४, १९२७.

अर्थपतन fall in the price ७३७.

अर्थप्रक्षेपण fixing up of the price of commodities ७७८.

अर्थवित् knowing the value or price; expert in fixing up price ८८८, १६७९.

अर्थसंस्थापन see अर्थप्रक्षेपण १६७१, १७०७, १९२७.

अर्जुन N. of the third of the *Pāṇḍava* princes; N. of a tree ८१८, १९६५.

अर्णव the ocean ९७५, १९३६.

अर्थ meaning; subject matter; aim; purpose;

wealth; property; sum; principal ६१०, १९, ५१, ५३, ६०, ६२, ६९, ७०, ७२, ७४, ७५, ७६, ७७, ७९, ७११, १६, १७, १८ १९, २१, २३, २४, २५, २७, २८, ३१, ३२, ३४, ३६, ३७, ३९, ४७, ४८, ५२, ५५, ५६, ६३, ८५, ९०, ९४, ८०५, ०८, १५, २८, ३९, ५४, ६१, ६३, ८९, ९७, ९६४, १०१७, २२, २८, २९, ३१, ३२, ४७, ७४, ७७, ९७, १११२, १४, १९, ३२, ४६, ४७, ४८, ७५, ९३, ९५, १२०७, ४१, ८३, १३५२, ८९, ९४, १४०२, २४, ६६, ६८, १५११, १३, २६, ७१, ८४, १६१६, ३२, ४६, ५१, ५४, ७२, ७९, ८०, १७२६, ५७, ५९, ६३, ६४, ८४, १८२९, ३२, ३३, ८५, १९०३, १८, २२, २४, ३६, ३९, ४१, ४२, ६१, ६२, ६४, ६५, ६७, ६८, ७१, ७३, ७४, ८२, ८३, ८४.

अर्थकारण the purpose of *Artha* (one of the three objectives of human life) १०२९.

अर्थकार्य occupation of obtaining wealth १०३९, १९२१.

अर्थकिल्बिषिन् one who has committed sin or crime in property-matters ६११, २४.

अर्थगौरव importance of the affair or purpose ९५५.

अर्थग्राहिन् a debtor ११४९.

अर्थघ्ना wasteful १०५६, ८७.

अर्थनर an officer १६९०.

अर्थद a money-giver १९७४.

अर्थदण्ड fine १७६६, १८२८.

अर्थदम fine १६४६, १८८८.

अर्थदान gift of wealth ७९४, ८०७.

अर्थनाशिका wasteful; damaging property १४५७.

अर्थनिष्कृति acquittance of property obligation १५२४.

अर्थप्रत्ययहेतु (a pledge) which recovers the whole amount (principal and interest) ६६०.

अर्थभागिन् entitled to a share in the division of property १३९०.

अर्थभूत a wage-worker ८३४, ३५.

अर्थविवाद dispute about property ७३२.

अर्थशास्त्र science of governance or polity
१०३३, ३४.

अर्थसमुत्थान acquisition of property ११९२.

अर्थसिद्धि recovery of money ७१८.

अर्थस्वामित्व ownership of the property ११२४.

अर्थहर inheriting property; an inheritor of
property १२८१, १५६०.

• अर्थहरण seizure of property १९७०,

अर्थहारक stealing property १६१२, ५०.

अर्थहीन deprived of wealth; destitute of
property; poor १०२९, १९७३.

अर्थागम mode of acquisition of property; the
source of property (the source of own-
ership of property) ११४२, १९८८.

अर्थादान enjoyment of property ११४६.

अर्थिन् a creditor; plaintiff; one who desires
or asks anything ६७६, ९४४, ६४, १२८५,
१५२६, १६४८, ७२, १८५०.

अर्थप्रकार (प्रतीकार) of desirable or good
nature; one who does not refuse to
a needful (person) १६७३.

अर्थसीतिक a joint-cultivator; serf ६००, ८१७.

अर्थहर entitled to receive half (the proper-
ty) ११७४.

अर्भग youthful ९६४.

अर्य a master; lord; *Vaishya*; man of high-
caste ८११, ९०२, १८९५.

अर्यजारा the mistress of a *Vaishya* or high-
caste person १३८५, १८३७, ३८.

अर्यमन् a bride-wooer; N. of an *Aditya* (he
is supposed to be the chief of the
Manes) ९८१, ८२, ८५, ८६, ९७, १००१, ०२,
०३.

अर्या a *Vaishya*-woman १८३८.

अर्बन् a horse ११५८.

अलघन having enough property; wealthy
६६५.

अलङ्कार decoration; ornament ९५१, १००६,
१२, २६, ३२, ३३, ४२, ४९, ११०६, १९, १२०६

०७, ०८, ०९, २२, २३, २८, १४१५, २७, १८८७
९१, १९३५, ८७.

अलङ्कृत decorated १०९८, १२७३, ९४, १७६६,
१८४३, ४८, ७५.

अलभ्यमान an absconder १७५७.

अलवु bottle gourd १९२४.

अलभ not gain; loss; failure ७७७, १२७७,
८१, १३२१, १९६२, ८८.

अलोकाचरित uncommon practice (not pract-
ised by the people) १११८.

अलवयव causing little annoyance or
inconvenience ९४२, ४७.

अल्पनिर्देश little income १६८२.

अल्पमूल्य of small value १७५०, ५९.

अल्परक्ष्य having little property १५२४.

अवकाश dwelling place; shelter १०३८, १६००,
८७, १७४२, १८४९, १९२९, ८६.

अवकाशद one who gives shelter ८७६, १६७१,
९७, १८९२, १९२९.

अवकाशदातृ see अवकाशद १७५६.

अवकीर्णिन् one who has violated his vow of
chastity १६०३.

अवक्रय a bargain in which the whole price
of the commodity is not paid ८९९, ९००,
२७, ३०, १६७४, ७९, १७३६, १९०४.

अवक्रयण rent; revenue ९२७.

अवक्रातक hired property ७३६, १६८४, १९२२.

अवक्षिप्त thrown down १६१४.

अवगूरण assailing with threats १७९१, ९४.

अवगूर्ण assailed with threats १७९८, ९९.

अवगोरण see अवगूरण १७९३, १८२४.

अवग्रह drought १९२४.

अवघोषक one who spreads false or contemp-
tuous rumours १६१८.

अवघोषण proclamation १६८९.

अवचनीय not to be spoken; improper १७७४,
८७.

अवन a well ९२३.

अवदातद having no bad reputation १२६०.

अवध not punishing (corporally) ८१५.

१७९४.
 अवध्य not to be killed; not liable to corporal-punishment ९०६, १६०६, ५२, १७८७, १९६९, ७८.
 अवनीपति a king १९३६.
 अवपात falling; dropping १६३७.
 अवपातन falling down १८२१.
 अवशुचस्तन bathing or ablution after a sacrificial ceremony १६२१.
 अवमर्द disfiguring; destruction; damage १६४२.
 अवमर्दन see अवमर्द ९१८.
 अवमर्शन touch १८७१.
 अवमर्शमिति a compound wall ९२७.
 अवमान्या to be treated with disrespect १०५७.
 अवर the lowest degree; posterity १०७७, ११८५, १६०३, ०४, ०६, १४, १७, १८, १९, ४३, ७४, ८७, १७५८, ६६, ७०, ७७, ८७, ९९, १८२८, १९६३, ६४, ८४.
 अवरुद्ध forcibly prevented ६०८, १८४८, ७७.
 अवरोध obstruction ८४४.
 अवरोधज born in the harem १४०३.
 अवरोधन confiscation; imprisonment; restriction ८४२.
 अवरोपित killed by stretching out on a stake; impaled १६१५.
 अवर्ज्यी not abandoning १८९९.
 अवर्ति poverty ११६२.
 अवलम्बन clinging to १७९८.
 अववदित one who speaks finally; one who gives definitive opinion ११६२.
 अवशर्षयित one who breaks wind against १७९६.
 अवशा not obedient १०२२.
 अवशिन् not independent ८४२.
 अवश्यकार्य to be performed invariably or necessarily १५८४.
 अवसथ a habitation; house; dwelling ९५८.
 अवसाद defeat १९१३.

अवसान resting place; settlement ११२२.
 अवस्कन्द assault ८६३.
 अवस्कन्दक a highway-man १६१८, १८४७.
 अवस्कर a privy; a place for sweepings ८२९, ९२६, २७, ४६, १०९९, १४०२.
 अवस्थान dwelling; habitation ११६६, १८७१.
 अवहार्य to be caused to pay ७५८.
 अवहीन compensation; fee १८४८.
 अवागुष्टा pleasant-spoken १०९९, ११११, १४.
 अवाचीन directed downwards १००७.
 अवाच्य blameless; faultless ८१८, ५१.
 अवार sluice-gate; this side (of a river) ९३०.
 अवि a sheep ६०६, ९०४, ११६६, ८२, ८३, ८४, १९००.
 अविक a sheep ९०५, ०९, १३, १६, २०, २१, १२०८, १६७२, १८११, १९५९.
 अविकल्प doubtless १०९४.
 अविका a ewe ९६६, १०७३.
 अविकृत being in its natural condition १३९०, १४७३.
 अविक्रय unsaleable ८७९, १३२९, १६११, ४५, १९८३.
 अविच्छिन्न (पिण्ड) uninterrupted line or pedigree ११९९.
 अविज्ञात unknown ७४७, ६६, ६८, ६९, ८०५, ९६, ९७, १२७०, १५७१, १६४०, ७२, ८२, १७६४.
 अविज्ञान unconsciousness ८००, १६१९.
 अविद्य unlearned १२११, १७.
 अविद्वन् unlearned १११६, १५९३, १६६५, १७६१, १९३०.
 अविधवा not a widow ९७८, ९४, १००७.
 अविधि not a rule or injunction; without restrain or care ८२६, ११६६.
 अविपाल a shepherd ९०३.
 अविभक्त not separated; undivided ६७९, ८०, ८२, ९०, ९१, ७१४, २१, ८०३, १२०१, ०३, १४, १५२२, ६१, ७४, ७९, ८०, ८५, ८७, ८८, ८९, १९८४, ८८.
 अविभक्तदायाद sharer of an undivided oblation १४६७.

अविभक्तपत्नी wife of a co-heir who has not divided his inheritance १५२९.

अविभक्तोपगत acquired by means of undivided (property) ११९९.

अविभाज्य indivisible १२०७, २०, २२, ३१, ३२, ३३, १९८३, ८८.

अविभाविन not proved; unperceived ७६२, १७६४.

•अविरोध being in agreement with; non-opposition ८७५, ७९, १५८४, १९४२, ८२.

अविरोधिन् not opposed १९४३.

अविवक्षित not being under special agreement (of yielding interest) ६२७.

अविवाहिन् not to be married १६२७.

अविवाह्या ineligible for marriage १०९४.

अविशेष without distinction, speciality or discrimination १२३६, ५५, १३८५, १४१५, १६४३.

अविषय intolerable (occurrence) ८७८, ७९, ९३२, ३९.

अवीतक place other than a forest १७४३, ६३.

अवीरा (a woman) having no son ९८७.

अवृत्ति want of subsistence १०३०, ११०७, १६५९.

अवृद्धिक not bearing interest ६४६.

अवृथ not rendering prosperous or refreshing (the gods with sacrifices) १९७१.

अवैद्य unlearned १२०४, २०.

अवैषव्यकाम्या desirous of obtaining non-widow-hood १११०.

अव्यती not longing for copulation; a frigid woman ९८८.

अव्यभि(सी)चार non-failure; non-transgression conjugal-fidelity ७८१, १०५४.

अव्यभिचारिणी not adulterous; faithful १५२१, २७.

अव्यय imperishable १०७७, १६२२.

अव्यवहार्य invalid; unfit for transaction ७९४.

अव्याकृत unexpounded ७४७.

अव्याहत not opposed; unresisted ९२८.

अशक्त incapable; weak १७७२, ८१, ९४, १९२१, ३९, ६२.

अशक्तमर्तुका (a woman) whose husband is incompetent १६०९, १८४७,

अशन food १०५३, ७६, ८३, ९९, १११४, १४०३, १५२०, १६९८, १७५२, १९३६.

अशनया hunger १५९६, ९७.

अशनि the thunderbolt ९१८, १८९९, १९०२.

अशरीरिणी not coming from a visible body १९८५,

अशान्तलाभ (a debt) the interest of which has not ceased to accrue ६५१.

अशास्त्र unentitled to *S'āstra*; unscriptural १०३३, १९४१.

अशारय unblamable; not to be punished ९७४.

अशिरम् headless १६०९, २७, १९७०.

अशीतिभाग eighteenth part ३११, १९, २४, ३१, ७३१.

अशुचि impure ७३७, ८२९, ७९, ९२५, १६१८, ७४, १७५४, ९९, १९३९, ४०, ७७,

अशुद्ध impure; guilty १६४८, ८४, १७४०, १९१९, ६१, ६७.

अशुभ not fair; inauspicious ८२९, ५३, १११९, १९४३, ६५, ६६.

अशुक्लस्त्रीधना (a woman) having neither nuptial present nor woman's property १०३४, १४३१.

अशुक्लोपनता not obtained for price or nuptial present ११०२, १३४७.

अशुश्रूषा breach of contract of service; neglect of service ८२४, ३४, १०२०, ३५.

अशूद्र not a *S'ūdra* ८४२.

अ(अ)शौच impurity (caused by death or birth) ८७९, १३५२, ७४, ९२, १५६८, १६७९.

अश्मक N. of a king (procreated by *Varishtha* on *Mudayanti* by *Niyoga*) १२८५.

अश्मन् a stone; rock ९२३, ३४, ५०, ६१, १९३१.

अश्ममाण्ड an article of stone १६७१, ७२.

अश्रद्धा want of belief; distrust ७९२.

अश्रार unpleasant; ugly ९७३.

अश्रुत ignorant १२२१.

अश्लीला (वाच्) rustic language; low abuse
१५९४, ९५, १७८५, ९१.

अश्व a horse ६११, ९५, ७६४, ७५, ८११, १४,
४०, ४१, ५४, ९०४, ०५, ०६, १७, १९, २०,
२३, २४, १०७३, ७४, ११२१, ८३, ८४, १६०१,
१२, १८, ५१, ६९, ७२, १७६४, ९७, १८३५,
९४, १९०१, २९, ७३, ८०.

अश्वघातिन् horsebane; killing a horse १६०९.

अश्वत्थ N. of a tree १९६६.

अश्वप a groom ९०३.

अश्वकुल्य consisting of horses (as wealth)
८०९.

अश्वमेध the horse-sacrifice १३५२, १५९९, १६०१,
२१, ४८.

अश्वस्तनविधान non-provision for the future
१७२५.

अश्वर्तृ a horse-stealer १६२९, १७११, १३, ६५.

अश्विना (नौ) N. of the two divinities (who
are considered as the physicians of the
heaven) ८५८, ५९, ९६५, ८०, ८१, ८३, ९९,
१०००, ०१, ०२, ०४, ०८, १२५७.

अष्टाकपाल (an oblation) prepared or offered
in eight pails १५९६.

अष्टापाद्य eightfold १६५६, १७२१, ५२.

अष्टात्रक N. of a sage १०३१.

अष्टौवल N. of a disease (*Śaṣṭīchandrīkā*)
१०२५.

असंदिष्ट not authorised; unasked ७८१, ८२६.

असंपाठ्य one with whom it is forbidden to
read or study; not to be taught १६२७.

असंपात without impediment; without coll-
ission; without easy access ९२६.

असंभाष्य unfit for conversation १६४४.

असंभेद non-contact; the being separate;
non-confusion ९२४, २५.

असंभोज्य one with whom one ought not to
eat १६२७.

असंयता unbridled; unrestrained १०३३.

असंयज्य one with whom nobody is allowed
to sacrifice १६२७.

असंयुष्टिन् not reunited (brothers etc.) १५४६,
६२.

असंयुष्टिविभाग the heritage of not reunited
(brothers etc) १४६५.

असंस्कृत one whose initiatory rite has not
been performed १२३४, १४२२, २३, १५८६,
८७.

असंस्कृता not married; vide असंस्कृत १०२३,
१२६६, ७०, ७३, ७९, १४१९.

असत्यप्रियग्रह receipt of unfit presents or from
improper persons ७७२.

असत्यप्रलाप nonsensical and false talk ११११.

असत्य untrue; false ८०६, ९७०, १०३२, ७६,
१७७९, १९७७.

असत्स्वी a bad woman १०३२, ७७.

असदद्रव्यदान gift of an improper thing ७९४.

असद्धर्म a false religion १०३२.

असत्वर्ण of a different caste; not belonging
to the same caste १२३९, ८८, १३४९, ५०,
८४, १८४६, ९०, ९१.

असाक्षिक unwitnessed १८००, १३, १९६५.

असाक्षिप्रणिहित not ascertained by a witness
१६७२.

असाधु a wicked man ७९४, १०५६, १६४७,
१७२६, १९१४.

असाध्य not proper or able to be accom-
plished ८४८.

असाध्वी an unchaste woman १०१७, ३३.

असार incapable; poor; without strength
६११, ६२, ८६१, १६७४, ७७.

असारता unfitness; fragility; worthlessness
६४१, ५१, ५४.

असित black (wealth) १९८३.

असिम्बन् insatiable (Monier Williams); not
building or working (by *Sāyana*)
११२०, ५९.

असुत having no male issue १५१३.

असुता having no female issue १४०८, १४.

असुर supreme spirit; the chief of the evil spirits ६०४, ९७५, ११२१, ४३, ४४, ६०, १५९६, ९७, १८३६.

असुयासमुख having its roots in scorn ११०२.

असोदर्य not born from the same womb १०४०, १५२९.

अस्त home ६००, ९७०, ८४, ८८, १०००, ०२, १८९५.

अस्तमित dead १११६.

अस्तित्वास्तित्व the being partly true and partly not ९५४.

अस्तेय not-stealing १७२२, ४४, ५२, ६६, १९३६.

अस्थि a bone ६०९, ३०, ९३४, ४०, ५०, ६१, ६२, १६००, १७४५, ४९, १९३८, ६६.

अस्थिभेद fracturing a bone १८३१.

अस्थिभेदक a bone-fracturer १८०३, २९.

अस्पृश्य an untouchable १६१०, १८३३.

अस्पृष्टमैथुना a virgin १०२०.

अस्वजाति belonging to a different caste १०५४.

अस्वतन्त्र dependant; one who is not the owner ८००, ०५, १८, २५, ३३, ८९, १०१२, २३, ३१, ४४, १३६१, १८८८, १९७७.

अस्वधना not having one's own property १४१४.

अस्वर्ग्य not leading to the heaven ७९४, १७९३.

अस्वातन्त्र्य dependence; not independence १०९८, १११२, ४६, ४८, १२६४, १५५५.

अस्वामिक not being an owner; unowned; not having an owner ७६९, ८२, १२८७, १९६१.

अस्वामिन् not an owner ७५८, ६०, ६२, ६३, ६५, ६९, १६२१.

अस्वामिप्रतिक्रीडा bidding (for property) in the absence of its rightful owner (S'āmaśāstri); bidding of the non-owner ९२८.

अस्वामिविक्रय sale effected by another than the rightful owner ७५७, ५९, ६२, ६३, ६४, ६६, ६८.

अस्वामिविक्रीत sold by a person who is not the rightful owner ७६३.

अस्वान्य absence of right to property; absence of property ८३९, १०३७, ११५६, १३९२, १४३१.

अस्वाग्यनुमत consented by one who is not the rightful owner ७६३, ९६०.

अहः the deity presiding over day १९६४, ६५.

अहर्ग्य not to be taken or seized (by the king) १४७८.

अहि a snake; the serpent of the sky ९९७.

अहिवृद्धि N. of a deity १८९७.

अहीन a particular son १३५५.

आकर a mine १६८७, १९२१, २८, ४९.

आकस्मिक (property) accidentally gained १९८३.

आक्रमण ascending; a step ९२४.

आकृष्ट calumniated १८३१.

आक्रोश shouting; slander or abuse ७९४, १६१९, ३४, १७६९, ७१, ७३, ८३, ८४, ९०, ९४, ९५, १०३३, ७३.

आक्रोशक a slanderer १६१९, १७९०.

आक्रोशयितृ see आक्रोशक १७७०.

आकृष्ट see आक्रोशक १७८६.

आक्षारयन् one who calumniates १७७०, ७७, ९०.

आक्षारित calumniated १६५०, १८५३.

आक्षिक contracted at dice (as debt) ६६३, ७८, ८०, ७०८.

आक्षिपण (money) won at play; a stake in dice ६२७.

आक्षिप्त (पण्ड) (an impotent) who spills his semen (by Dr. Jolly); (an impotent) who enjoys without being able to discharge his semen १०९४, ९५.

आक्षेप remonstrance (Smṛtichandrikā and Madanaratna); receiving back the

- loan from a debtor (*Vivādaratnākara*); reviling ११४६, १६४२, १७७०, ७१, ८५, ९४, १९३६.
- आख्यान rumour; tale; story ९५७, १०२८, १७९२.
- आगत occurred, obtained; come ७५०, ५२, १११०, २९, १२१५, १६२१, १७, ५५, १८००, ८१, ८२.
- आगतश्री one who has obtained wealth १००५.
- आगमि॥ embraced ९६६.
- आगन्तुक a visitor without invitation; stray (as cattle) ७८६, ९१५, १९, २०.
- आगम legal proof or source of property-ownership; a claim; origin; source; stream; import ७२५, ३७, ६२, ६३, ८०३, ०७, ९५, ९३५, ५०, ११११, १२८७, १४७३, १५२७, ८०, १६३०, ५२, ८३, ८४, १७०७, ९५, १८१३, ९१, १९२७, २९, ४३, ५०, ८४.
- आगम् offence; fault; sin ६०६, ९६८, ६९, १०९७, ९९, १२५८, १५९३, १६२७, १८२९, ४०.
- आग्नीध्र a particular priest ८१४.
- आग्नेय belonging or relating to the fire or its deity ९५१, १५९६, १९३०.
- आग्रयण the first *Soma* libation at the *Agnistoma* sacrifice ११६१.
- आग्नेय see आग्रयण ११६३.
- आघात a stroke १०३५.
- आङ्गिरस् a descendant of *Angiras* १११६, १२८२, १६००.
- आचरण practice; behaviour ८७५, १९४२.
- आचरित the usual way or customary mode (of calling in debts); behaviour; acted ७१७, २३, २५, १९३१.
- आचामोदकमार्ग an outlet for used up water ९२६.
- आचार behaviour; custom; way ६२५, ७२८, १०१६, १७, २३, २८, ३०, ३२, ८५, १११०, १५, ८५, १३९१, १६८३, ८५, १९१५, २०, २१, २३, ४३, ६५, ७७, ७९.
- आचारक्रम the course or order of acquirement ७५७.
- आचारदत्त customary gift ८०८.
- आचारहीन unobservant of customs १४०२.
- आचार्य a spiritual teacher; preceptor ७७०, ८८, ९८, ८०३, २७, ४४, ६२, ९५९, १०३८, ११२४, १२०७, ४५, ५१, ८८, १३६३, ८४, १४६६, ६८, ७०, ७१, ७६, १५०९, ३०, १६०६, १०, १४, २७, ३५, ६४, १८००, २७, ३३, १९०४, १८, २२, ७२, ७३, ७४, ८४, ८५, ८६, ८८.
- आचार्यघातक murderer of a teacher १६१९.
- आचार्यतनया daughter of a preceptor १८७४.
- आचार्यपत्नी wife of a preceptor १८७४.
- आचार्यभार्या see आचार्यपत्नी १८८२.
- आचार्यव्यञ्जन guise of a preceptor ८६२.
- आचार्यानी see आचार्यपत्नी १८५०.
- आच्छादन clothing; garment ८५६, १०२२, ३५, ५३, ८३, १११४, ९८.
- आच्छेद cutting off ७९४, ८०८, १४५७.
- आजि a battle ११२२, ४२.
- आजीवक a member of a religious sect founded by *Goshāla Makkhaliputra* १९२२.
- आज्ञा order; precept; injunction ८४५, ६२, ९१, १०२९, ८८, ११०९, १४००, १९२१, ३३, ३६.
- आज्ञाक्रय a purchase by order; purchased by partial payment ९००, ०१.
- आज्ञाधि a pledge by authoritative order ६६०, ९००.
- आज्ञासेध arrest by royal order १९४१.
- आज्य ghee १३४८, ६३, ७३, ८५, १६७२.
- आञ्जन ointment (esp. for the eyes) ८१२, ९७८, ९७.
- आटविक a forest-dweller ७३५, १६८२, ९३, १९२९.
- आटिकी N. of the wife of *Ushasti* १०१०.
- आदक a particular measure १४०२, २८, १५२६, १६७७.
- आढ्य wealthy ८६३, १०३०.

अग्निद्वार the front door ९२६,

अततायिन् a desperado; endeavouring to kill some one; a murderer (incendiaries, ravishers, thieves etc.) १६०७, ०८, १२, २५, २६, ४८, ५०, ५१, ५२, ५३, ५४, ५५, १८३१.

आततायिवध killing of a आततायिन् १६१२, २६, ४८, ५३, ५५.

आतिथेय see आतिथ्य १०२३.

आतिथ्य hospitality ११८१.

अतिपात्रिक (पण्य) (a commodity) which is likely to perish soon ८७९.

आतुर sick; diseased ७०३, ८०४, ७५, ११०३, १६५१, १७०१, १९५१, ६३.

आतोष a musical instrument १९३५.

आत्मघातिनी a suicide १११७, १९.

आत्मघ्ननिष्कृति atonement of a suicide १६५१.

आत्मज self-begotten १०२९, ७७, १२४९, ५४, ८७, १३५०, १५२९, १९८५.

आत्मलाग suicide १६५१.

आत्मत्राण see आत्मरक्षा १६०८, १२.

आत्मनः विक्रेतृ (a slave) self-sold ८३०.

आत्मनाश self-annihilation १०१४.

आत्मबान्धव one's own kinsman १५२८.

आत्मरक्षा protection of one's self १५५५, ६१.

आत्मविक्रयिन् a self-sold (slave) ८१७.

आत्मशुक्र one's own semen virile १२८४.

आत्मायातृ one who has voluntarily enslaved himself ८१७.

आत्मापक्रमण (woman's) wandering at will; roaming १०३७, १३९२, १४३१.

आत्मोपजीविन् a labourer; actor १६६२.

आत्ययिक one who feels urgency; urgent ७७१.

आत्रेयी a woman who has bathed after her courses १६०६.

आथर्वण incantation; magic; sorcery of *Atharvaveda* १६१२, २६, ५०.

आदर्श N. of a hill १९२१.

आयदातृ a creditor ६११.

आदान receipt; seizure ८६१, १०३४, ३५, १४५८, १६१७, २१, ५७, ५९, ७६, ८६, १७२५, ४४, ५२, १८४८, १९३१, ६७.

आदित्य N. of a deity ८५८, ९६९, ९१, १००६, १०, ११८१, १२५८, १५९६, ९७, १९३०, ४०, ६४, ६५.

आदिनव want of luck in dice १९०२.

आदिनवदर्श having in view misfortune (of others) १८९७, ९८.

आदिवर्ण the first caste १७६९, ९४.

आदीपिक one who sets on fire; incendiary १६१९.

आदेश a pledge which is to be delivered immediately to a third person; bidding; order ६३८, ११०९, १५२९, १६३७, १९३३.

आय source of subsistence १७९२, ९४.

आधमन mortgage ८०३, १५२३, ८५, ८७, ८८.

आधमर्ण्य the state of being a debtor ७०८.

आधातृ a pledgor ६५५, ५६.

आधान a pledge; surety; deposit; placing a sacred fire ६५४, ५६, ७३२, ३५, ८१७, ९३०, ३१, ३२, १०१७, १५६८, ७५, १६७४, ७७, ८१, ८३, १७३३, ३६, १९०४.

आधार a tank; pond; reservoir; dam ९२६, २८, ३०.

आधि a pledge; security; mortgage; a criminal act; unhappiness; torture ६०८, २८, ३६, ३७, ४०, ४१, ४३, ४५, ४७, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२, ५३, ५५, ५६, ५८, ६०, ६१, ६९, ८५, ९५, ७३१, ३२, ३३, ३४, ३५, ६६, ९८, ८०२, ०७, ४४, ८९, ९०, ९८, ९३०, १४६३, १५१८, ८९, १६४१, ८३, ८५, १७४४, १८३८.

आधिकर्मन् the act of depositing; dispute regarding a deposit or mortgage ६३६.

आधियाह a pledgee ६६०.

आधिनिष्क्रय redemption of a deposit; re- turning of a deposit ७३१.

आधिपत्य supremacy १२६१.

आविपाल a pledgee ६३८, ७५.

आधिप्रणाश spoliation or loss 'of a pledge or deposit ७३५.

आधिभोग enjoyment or use of a deposit or pledge ६०७, ३१.

आधिलिखित deed of mortgage or deposit ६६०.

आधिलेख्य see आधिलिखित ६५६.

आधिदेदिक (property) received by a woman on supersession १०३४, ३५, १४२८, ३१, ४२, ४३, ६२.

आधिस्तेन the robber of a deposit or pledge ७३१.

आधीकृत a thing pledged or mortgaged ६३७, ५५.

आधेय a pledge; to be kindled or placed (as fire) ६४१, ११२६, १५९६.

आध्यर्थ price of a deposit ६४९, ६०, ७३१.

आनन्त्य eternity; immortality १०७९, ११९७, १२६४, ७१, ७९, ८२, ८९, १७९२, १९८७.

आनीतशुल्क property brought from father's house १३९२, १४३१.

आनुपूर्व्य succession; order ७१६, १०२४, २७, ११८३, १२४३, ४६, १३५०.

आनुलोम्य order of the castes etc. from higher to lower ८२४, ३६, १०९३, ११०४, ०५, १२५२, १७८४, १८४६, ७२, ८३, ९०, ९१.

आनुष्य acquittance of debt १३७३.

आनुशंस्य compassion; pity ८२०, १२४४, ८४, १३२४, १४५५, १९२७.

आन्त्र the bowel ९५१.

आपण a market ६५४, ८५४, ९९, ९५२, १६८९, १७६३.

आपद् misfortune; difficulty; calamity ६२७, ३१, ६०, ७१५, ९४, ९८, ८०४, ०७, १८, ३८, ६१, ९३०, ३९, १०३३, ६४, ७५, ११०७, १७, १८, २७, ३१, १२५१, ८४, १३०४, ५२, ७३, ८४, १४६१, १५८८, १६२०, १९२०, २२, २५, २९, ३०, ३७, ७३, ७४, ७८, ८६.

आपद्रुत (debt) contracted in times of distress ६९८, ७१२.

आपद्रुत fallen into misfortune; unhappy ९३९, १०४०, १२६६, १६३१, १९२९.

आपद्रुत (a son) given in times of distress १३५२.

आपूषिक a baker १६७९.

आप्त skilled; a reliable person १८०९, १९२१, ७४.

आप्तकारिन् a trusted servant १०४८.

आप्तभाव the state of being trustworthy ८४९.

आबन्ध jewellery (*Shāmskāstri*); tying ornaments १४३०, १८४९.

आबाध trouble ९३०.

आभरण an ornament ६११, ८६०, ६३, १०२५, ३५, ३८, १११९, ८४, १२१९, २२, ३०, ३३, ४४, १३९१, १४३०, ५४, ६१, १६८४, १८००, ४८, ८१, १९७९.

आभूति superhuman power or strength १००५.

आमन्त्रण deliberation १८९६.

आमपात्र an unannealed vessel १८४१.

आमय disease १०२२, १११६, १८, १४०१.

आमिक्षा clotted curds १००७.

आमिष an object of enjoyment; flesh १६८२, १७५०, १९७८.

आनुष्मिक belonging to the other world ७२४.

आमोद dalliance १८८०.

आम्नाय texts of the *Veda*; scriptures १५१२, १९१८.

आम्र a mango १७६१, ६३.

आय the receipt ११०६, १९, १५६५, ८१, १७४१, ५२, ६५, १९२८.

आश्रयन house; resting place; sanctuary ९२५, २६, ३०, ४२, ४४, ४६, ६१, १८९६.

आश्रयि the future ८६०.

आयव्ययस्व skilled in revenue and expenditure ७८४.

आयम of metal or iron १७०२, १८६५, ९०, १९६३, ६७, ७७.

आयुध a weapon ६१०, २६, १२३१, १६०५, ०७,

१८२४, ३०, ८७, १९३५, ३६, ६५.
 आयुधगार an armoury १६२९, ८९, १७१३, १९२९.
 आयुधिन् a warrior ८३५.
 आयुधीय a warrior; member of a martial race ८२८, १६१९, १९१९, ३५.
 आयोगव a man sprung from a *S'ūdra*-man and *Vaiśhya*-woman ११०५, ८५.
 भारकृन् a kind of brass १६७५.
 भारक्षक a guard १७५७, ६२.
 भारक्षिन् see भारक्षक १६८१.
 आरण्य a wild animal; belonging to a forest १५९४, १६०९, १७९९.
 आरम्भ beginning १०१८, १६४७, ४०, १८३१, ८७, ८८, १९२५.
 आराधन worship ११११, १७, १९, १५२४, १९७९.
 आरान a garden ७३१, ८७३, ९२०, २६, २८, ३०, ३७, ३९, ४२, ४५, ५०, ५८, १२०१, १६१३, १७६५, १८८०, १९७६.
 आर्त distressed; afflicted ७१०, ९३, ८००, ०४, ०५, ०६, ४३, ४४, ४५, ७८, १०९७, ११०७, ३०, १७०२, २८, ४६, १८३१, ३४, ८८, १९२७, ६३.
 आर्तदान help rendered to an afflicted person ८४३.
 आर्तना waste (field) ९२२.
 आर्तव the menstrual discharge १११२, १८४८.
 आर्ति disease ११४६, १४६१, १९८७.
 आर्त्विज्य the office or business of a sacrificing priest (ऋत्विज्) ७८३, १०१०, १२२५, १५९४.
 आर्पण entrusting; delivering ६६०.
 आर्य a member of the three high castes; lord; a freeman ७२८, ३८, ४७, ८०९, १०, १२, १५, १६, १७, ९५५, १०३३, ४९, १६६४, १७२८, १८४४, १९०३, १४, २७, ६३.
 आर्यप्राण an *Arya* by birth ८१६, १७.
 आर्यभाव the privilege or status of an *Arya* ८१७.
 आर्यलिङ्गिन् wearing an emblem of *Arya* १६९४,

१७६४, १९२९.
 आर्यवृत्त behaving like an *Arya* १६९२, १९२९.
 आर्यस्त्री wife of an *Arya*; woman of *Arya*-caste १८४१.
 आर्यी woman of *Arya*-caste १६९०, १८४४, ५०, ७४, १९२२.
 आर्यवर्त N. of the country of *Aryas* १९२०, २१.
 आर्य a form of marriage derived from *Rakia* (the father of the bride receiving one or two pairs of kine from the bridegroom) १०३४, ९६, ९८, १२८६, १४३९.
 आर्यम produced by a bull १०७३, ११०२, १२७२.
 आलिङ्गन embracing १८८५, ८९.
 आवरण a fence; cover ९१९, १११६, १३१९, १९२५.
 आवर्तन returning around; circuit ९०२.
 आवसथ a house १८९७.
 आवाप sowing १९२५.
 अवार shelter ८६३.
 आवार्यभाग the part to be covered ९०.
 आवासद see अवकासद १७५५.
 आविक woolen cloth ६३२.
 आविष्टिन् enveloped १६००.
 आवेशन a workshop १६९५, १९२९.
 आवेष्टन tying १७९८, १८३४.
 आशाकारिकवर्ग the class of people that works according to its own wish ८४३.
 आशासना asking, praying or craving for ९९१, १०००.
 आशुमृतक suddenly or instantly dead १६१५.
 आश्रम a hermitage; a stage in the life of a *Brāhmaṇa* १३७३, ८४, ८९, १९१६, १७, २१, २६, ३५, ४१.
 आश्रमिन् a hermit १९३३, ८६.
 आश्रय refuge; resort ७६६, ८४, ११३०, ५५, १६२०, ४९, १८८९, १९१४, ३६.
 आश्रित depending on; supported ७१५, १७४६, १९२९.
 असञ्जन the act of clinging to १७९४.

आसन a seat ८६०, १०२९, ४९, ११०६, ११, ८४,
१२३३, १३९२, १६०९, ३७, ६५, ९०, १७४५,
९४, ९५, ९६, १८०२, २८, ३५, ५२, ८१, ८५,
८७, ८९, १९३३, ३६.

आसन्दी a chair or stool १००४.

आसन्न near or proximate ८९८, १०४०, १२४५,
१४६६, १५१८, १६१६, ४०, ८५, १७५४,
१९२२.

आसव spirituous liquor; distillation ६३३,
३४, ८९९, १९३८.

आसुर a form of marriage (in which the
bride-groom purchases the bride from
her father and paternal kinsmen); re-
lating to *Asura* १०३४, ९६, ९८, १२८६,
१४३०, ४०, ५९, ६२, १७२७, १९६५, ८२.

आसुरि N. of a *Rshi* ९९७.

आसेध arrest; custody ७२७.

आस्कन्द a die (esp. the fourth) १८९७.

आस्पद abode; dwelling place १०३३.

आस्य the mouth १६००, १७७०, ७५, ८८, १९६९,
७७.

आहरण robbing; seizing ९२६, १९४०.

आहर्तृ an officer (of a sacrifice) १९०५.

आहवनीय a particular sacred fire १८९६,
१९८५.

आहार meal; eating १६८०, १८८७.

आहाव a bucket; vessel ९२३.

आहित mortgaged; pledged; deposited; kept
६५३, ६१, ७६७, ८१७ २९, ३२, ४९, १९०१,
६४.

आहितक see आहित ८१७, १६८४, १८५०, १९२२.

आहिताग्नि one who has placed the sacred fire
upon the altar; a sacrificer ७७२, ८०३,
१०१६, १५९३, १६६०, १७२५.

आहितिका (a woman) pledged ८१७, १६९०.

आहिता taken; seized ६१२, ७८७, १९५९.

आहानकारिन् a summoner १९४३.

शुक्ल sugar-cane ६३०, ३४, १०७१, १७२३, ४९,
५२, ६६, १९३६.

शुक्ल N. of a king १३२०.

शुक्ल a particular tree and its fruit १९३८.

श्रद्धा a sacrifice १०२५, १७०१.

इतिहास traditional accounts of former
events १०३२.

इत्या gait १९८१.

इधम fuel used for the sacred fire १२६३, ८४,
१६७२.

इन्दु the moon or its deity १०८०, ११२०, २१
१९०२, ८५.

इन्द्र a particular deity ६०१, ०४, ७९१, ८०९,
१०, ११, ४१, ५८, ५९, ७८, ९०३, २२, २४,
६९, ७०, ७२, ७३, ७४, ८३, ८६, ८७, ८८, ९५,
९७, ९९, १००१, ०३, ०४, ०५, ०६, ११११,
१६, २०, २१, ४३, ५९, ८०, ८१, ९५, १२५७,
१४६४, १५९५, ९७, १६००, ०१, ०३, १९००,
३०, ३६, ७१, ७७, ७८, ७९, ८०.

इन्द्रधनुः *Indra's* bow; rain-bow १६१५.

इन्द्रपत्नी the wife of *Indra* ९८७.

इन्द्राणी the wife of *Indra* ९८७, ९४, ९७, १००२,
०७.

इन्द्रिय an organ ८१९ ६०, ९९५, १०१६, ३१,
८५, १३८७, १७७९, १८३३, १९१८, ८१.

इन्द्रोत्त उपheld or promoted by *Indra*; N.
of a teacher १६०१.

इधम fuel ९२६, १५२०, १६६१.

इधम an elephant १९५४.

इरा speech; the goddess of speech ८४२.

इरावती full of food; N. of a river १२६०.

इरिण a hole in the ground; barren soil
१५९८, १८९३, ९५, १९७४.

इषिरा vigorous; active ९६९, ७१, १२५८.

शु an arrow ९४७, ४८, ९८, ११३१, १४६४,
१६००, १९, १८१९, १९३३.

श्रद्धा a sacrifice १०५०, १२३३, ८४, १६१९, १९०६,
७८, ७९.

श्रद्धा a brick ६१०, २६, ३०, ८५१, ९९, ९३४,
५०, ६१, १६८९, १७६०, १८३०, १९६६.

श्रद्धार्थ the merit of sacred rites stored up
in heaven १३४९, १९२०, ६३, ६४, ८७.

श्रद्धा a sacrifice ६०४, ८५८, १४२४.

ईश्वर a fortune-teller १०२५, १६९३, १९२९.
ईर्ष्यापण्ड one jealous (a kind of semi-impo-
tent man) १०९४, ९५.

ईर्ष्यासमुत्थ having its root in jealousy ११०२.

ईश a lord; master. ८१८, १५८३, १९३६.

ईशान a master ११२०, ५८, १४६३, १७६९, ९४.

ईशिनी one who has supremacy; mistress
१४६२.

ईश्वर master; lord; N. of a sage ८१३, १४,
६०, १११८, १५५५, ६१, १९२९.

ईहा labour १२११.

उक्तलाम (क्रय) (a purchase) where a cred-
itor secures a pledge with the condi-
tion that if the lent amount is not
recovered in the stipulated time the
pledged thing should be understood to
have been purchased by him (the cre-
ditor) for the given amount ८९१, ९८,
९००, ०१.

उक्थ a particular *vaidika* verse १९७९.

उक्षन् an ox or bull ९०६, १६२१, १८११, ३४.

उग्र powerful; ferocious; voilent; warlike;
N. of a mixed tribe from (a *Kṣatriya*
father and *Sūdra* mother) ६००, ०१,
०२, ०३, ०५, ११०४, ०५, ८५, १२८८, १५९६,
९७, १६००, १८३८, ९५, १९०१, ०२, २१, ६५.

उग्रजित् N. of an *Apsaras* ६०२.

उचित customary; usual ९३१, ११८५.

उच्चैःश्रवस् N. of the horse of *Indra* ८४०.

उच्छास्त्रवर्तिन् transgressor of the law १९३९.

उच्छावणालेख्य the deed of partition १५८४.

उज्जाम debt ७०८.

उच्छिजीविन् a gleaner ९५१.

उच्छिष्टि a gleaner ९३७.

उत्कृष्ट excellent; eminent; best १०२६, ४१,
६४, ७०, १६२८, ४८, ५१, १८०२, २८, ३५,
६६, १९३७.

उत्कृष्टकर्म avocation of a higher caste १६२९.

उत्कृष्टमूल्य very valuable १७५०.

उत्कृष्टवर्णी of the highest caste १८४२.

उत्कोच bribery ८००, ०५, ०६, १६९०, १९८३.

उत्कोचक receiving a bribe १६८०, ९३, १७४६,
५८, ६४, १९२९, ४६.

उत्कोचजीविन् see उत्कोचक १६११, ३९, ६९, १७५९,
६१, १९३२, ४२.

उत्कोशन् calling for help १७९७.

उत्क्षेपक a pick-pocket १६११, ७०, १७३७, ५८,
६०, ६४, ६५.

उत्तम highest; excellent ८१७, २८, ३५, ६१,
९२०, ३१, ४२, १०१६, ३१, ६२, ७५, १११०,
१६१४, १८, १९, २०, २१, ३४, ३७, ४०, ४२,
४३, ४५, ४९, ५२, ५५, ६९, ७०, ८५, ८७,
८८, ८९, ९०, ९२, १७१६, २७, २९, ३०, ३२,
४२, ४४, ४५, ५०, ६६, ६७, ६९, ७०, ७१,
७३, ८०, ८९, ९२, ९६, ९८, १८११, १२, १४,
२४, ३१, ३२, ३४, ३५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०,
६६, ७२, ७५, ७६, ८२, ८३, ८५, ८९, १९२२,
२९, ३२, ४३, ६७, ६८, ७०, ७५, ८५.

उत्तमदण्ड highest punishment; vide उत्तमसाहस
७९४, ९३२.

उत्तमद्रव्य fine article १६४६.

उत्तमर्ण a creditor; highest or excellent debt
६१०, ३६, ९२, ७१६, १८, २४, २५, ३१, ९००,
१४०२.

उत्तमर्णमूल the principal of a creditor ६३५.

उत्तमर्णिक belonging to a creditor; a creditor
७१४, १६, २२.

उत्तमवर्ण a member of the highest caste ८१६,
१२७९, १७६९, ७१, ९४.

उत्तमसंग्रह adulterous act of the highest de-
gree १८८९.

उत्तमसाहस the highest of the three fixed
mulets or fines (a fine of 1000 or
of 80,000 *panas*; capital punishment,
branding, banishing, confiscation, mu-
tilation and death) ७९६, ८१६, ९२५,
४६, ५७, ५८, १०७९, १६०९, ११, २७, २८,
२९, ३६, ३७, ४३, ४४, ५२, ७०, १७२९, ३०५,
३२, ४९, ५०, ६५, ६६, ७०, ८२, ९०, ९८,
१८४६, ५९, ८२, १९२९, ३२, ३३, ७५.

उत्तर higher; superior ६०३, ९३०, ८६, ८७.
८८, ९०, १७७२, ८३, १८२७, ३६, ४०, ४६,
१९०३, १९, २१, ४१, ७८.

उत्तरकु the country of the northern *Kurus*
situated in the north of India and
described as the country of eternal
beautitude १०२७, १२८४, ८५.

उत्थान effort; exertion ११०६, ११, १९, १२१४,
१९८४.

उत्थानव्यय see समुत्थानव्यय १७९७.

उत्पत्ति birth; produce १३४८, ५५, १६०९, १७९८.

उत्पन्नसाहसा an adulteress (*Mitāksarā, Nāra-
dīya Bhāṣya*); one who is not deflow-
ered (*Smṛticandrikā*) ७०३, ११०३.

उत्पात unusual public calamity १७५९.

उत्पादक a generator; producer ८३९, १०७०,
७३, १३५०.

उत्पादयितु a begetter १२६५, ६७, ७२, १३५६,
१७९६.

उत्पादितसंस्कारा one who has performed a rite
or sacrament १०१४.

उत्सृष्ट neglected; (a son) deserted ९३०, ३१,
१२७०, ८८, १३०६, ३४, १६१९, १८५०, १९७८.

उत्सृष्टपशु a bull set at liberty ९१५.

उदक water; a flood; the ceremony of offer-
ing water to a dead person; any cere-
mony with water ७३५, ८१२, ७८, ९०१,
२५, २६, २७, ३०, ३१, ३५, ४२, ४७, ५९,
१०२६, १११३, १८, ४२, १२०४, ०६, ०७, ०९,
२८, ३१, ३२, ८२, १३१५, ९०, ९२, १५२४, ८९,
१६००, १०, १९, ४२, ५२, ६५, १७४२, ४४,
५२, ५५, ६२, ९५, १८९२, १९०४, २४, २५,
२९, ३६, ४४, ६५, ६७, ७३, ७४, ७८, ८७, ८८.

उदकक्रिया the offering of water-oblation
१२५१, १५६८.

उदकनालिका a water-tube (a means of tor-
ture) १६८७.

उदकहत drowned in water १६१५.

उदक्या a woman in her courses १९७७.

उदञ्जरथान a water butt ९२६.

उदपान a well ९२६, ३४, १६१३.

उदय profit; income; interest, swelling up;
fruit ६११, ५३, ७२३, २४, २६, ३१, ३२, ३६,
३७, ८५०, ९५२, १०७७, ११२९, १५६१.

उदरदास a born-slave ८१६, १७.

उदवसानीया the end or conclusion (of a sac-
rifice); closing offering ७९१, ८१४.

उदधित् butter-milk १९३८.

उदात्त leading out (soldiers to war) ११२२.

उदासीनवध death of an indifferent passer-
by (by an elephant) [*Shāmskhāstri*] =
murder of one who is not aimed at
१६२१.

उदाहरण recitation १७६८, ९०.

उदित proclaimed by law; taught ७३२, ५२,
८३, ८६, ९६, ८४०, ४४, ८९, ९४५, १०५५,
६९, ११११, १२२३, १५२४, १६२७, ४७, १७५६,
६०, ९०, १९०७, ११, २९.

उद्यूरण raising (for threatening) १८३२.

उद्यूर्ण raised (for threatening) १८१५.

उद्गातु one of the four chief priests (a *Sāma*-
singer) ७७५, ९२, १००५, १२५८.

उद्दालक N. of a sage १०२७, १२८४, ८५, १३५५.

उद्धार loan; preferential share; decision
६३२, ७१४, ८१, ९५५, ११८१, ८४, ८६, ९०,
१२३५, ३७, ४९.

उद्धारविभाग division with preferential share
११९४.

उद्धृत debt; loan; people who know the
traditional account (of boundary) ६३१,
७०९, ९५५, ५७, ११९०.

उद्धृतपण्य a manufactured commodity ७७१.

उद्धृत hanged १६१५.

उद्धृत hanging १६१५, ४८.

उद्धृत one who hangs up ९९२, १५९९.

उद्यत्तसि having an uplifted sabre or sword
१६१२, २६, ५०.

उद्यान a park; garden ९२५, ४२, ४६, ५९, ६०,
१०२६, १६१०, ९५, १९२९.

उद्वेक transgression १९३५.

उदाह marriage १३८४, १९२१, ४३.

उदाहसि a marriage-fire १०१५.

उदाहिक relating to a marriage १०६७.

उदाहिता married ११०१, १६.

उन्नता boundary (raised) ९४५, ६१.

उन्मत्त insane; mad ६९७, ७०७, ११, १२, ७१,

९३, ८००, ०४, ०५, ८१, ८९, १०२२, ३४, ५६,

९८, १११२, १८, ६४, १२७३, १३८७, ८९, ९१,

९२, ९३, १४०१, ०४, १६०७, २०, ७९, ८६,

१८८५.

उन्मत्तक a mad-man १३९८.

उन्मादुक fond of drinking ९९२, १५९९.

उन्मान weight; measure (of altitude) १६६८.

उपकरण implement ७८६, ८४९, ६०, १०१५, २९,

११८४, १६१९, ४२, ४६, ८३, ८५, ८६, ८७,

९६, १७४२, ५१, १९०५, २९, ३५.

उपकर्तृ a helper; see उपकारिन् १६५५.

उपकार use; advantage; assistance ७९९, ८०५,

०६, ०७, ९२९, ३०, ३९, १११५, ३०, १८८१,

१९८३, ८५.

उपकारिन् a benefactor; doing favour; a hel-

per ७९४, ८००, ०६, ०७, १६२१.

उपक्रोश reproach १७८५.

उपगत a receipt; (the son) who offers him-

self ६८९, ७०५, ०९, १२८८, १३५२,

उपगम acquisition; blossoms १०३६, ११२६,

१६०९.

उपग्रह hoarding; provision १९२४.

उपघात damage; injury ६३५, ३६, ५१, ५८,

७५१, ८४३, ४४, ७१, ९०६, १६१०, १९, ३४,

७७, ७९, ८०, १७९७, १८२४.

उपघातक hurting; injuring १६५२.

उपघातिन् see उपघातक १९२२.

उपचय increase; interest १९४९.

उपचार dealing; preservation; behaviour;

decoration; act of courtiousness ६४८,

१००९, १२८६, १६९४, १८५२, ८७, १९२९.

उपचारिका a slave-woman ८१७.

उपजापक instigator; conspirator १६९८, १९२९.

उपजीवन livelihood; maintenance ८१८, १९,

१२१२, १४५५.

उपजीविन् dependant ८६२, १३७४, १६४९, ६२,

१८५४, १९४२, ४४, ६७.

उपजीव्य to be revered ६९२, ७१५.

उपदाग्राहक a bribe-taker १६७९.

उपदेश advice; counsel १६८१, ८५, ९६, १७७०,

१९१८, १९.

उपदेष्टु an adviser १६५३, ८४.

उपधा fraud; pretence ७४७, १७५२, १९३६.

उपधान imposition; pretension; १६७८, १८४९,

१९०४.

उपधि artful management; fraud; trick

७२५, ६४, ८४०, १४५६, १६७४, ७७, १७४६,

१९०४.

उपधिदेविन् a false gambler १६६९, १९०३, ०९.

उपनायित one initiated १२७८.

उपनिधि a deposit ६३८, ७३५, ३६, ३७, ४०, ४७,

४९, ५२, ५४, १४७३, १५२७, १६८४.

उपनिधिभोक्तृ one who enjoys or uses a

deposit ७३५.

उपनिधिहर्तृ one who smuggles a deposit ७४३.

उपनिपात calamity ७३६, ३७, ८७८, ७९, ९३२,

१६७३, १९२४.

उपनिषद् secret १९२५.

उपपति a paramour; gallant ९९५.

उपपातक minor sin १७७०, ८२, ८७, ८९.

उपपाप see उपपातक १७९२.

उपप्लवनिमित्त (ऋग) (debt incurred) for the

purpose of (meeting) a difficulty

or calamity ७१२.

उपभोक्तृ one who makes use of or possesses

(property) ६३८, ७६४, ९३०.

उपभोग use; enjoyment; possession ६३६, ३७

७३५, ६२, ८९६, ९३०, ६२, १४२९, १६१६,

१७५२, ९८, १८०४, ३४, ५०, ८८, १९४४.

उपभोगफल (only) for the sake of enjoy-

ment or use १४२९.

उपमर्द complete violation or destruction

१६४९.

उपमनप्रतिषेध objection to marriage १२५५.

उपयुक्तलीवासम् a garment which is used by a woman १२०७.

उपरतस्पृह free from desire ११५२.

उपरिनिबन्ध suspension from above १६८७.

उपल stone ११२१, १८३०, १९३८.

उपलब्धि discovery; attainment; acquisition; observation (by prof. I. V. Kane) ८०५.

उपलम्भ ascertainment; proof ७१९.

उपलिङ्गन inference १६८४, १८००, ५०.

उपवन a grove; garden ९५५, १६९५, १८००, १९२९.

उपवाद censure १७७१, ७२.

उपवास a neighbour; fast ९३२, ४५, ५१, १०१६, २३, २५, ७५, ११०९, ११, १५, १९, १५२४, १६८६, १७९५, १९२३, ७४.

उपवासन a dress; garment १०००, ०४.

उपवेशक a burglar १६१८.

उपश्रवण known from generation to generation; range of hearing; traditional knowledge ९५७.

उपश्रोतृ a listener; hearer १६८४.

उपसर्जन a substitute; alternative १३१७.

उपसाल a wall; fence ९०६.

उपस्कर an article of house-hold use; utensil ७३१, ८७, ९०, ८४६, १०२३, २५, ५९, ८५, ११०६, १२२२, ३०, १४५४, १६८८, ८९, १९७९.

उपस्थ the lap ९६८, ६९, १००१, ०२.

उपस्थान appearance; attendance; a substitute ६६१, ६९, ७३, ७७, ७७१, ८७०.

उपस्थाप्य to be presented ६७१.

उपस्थित presented; approached ६३८, ४५, ५४, ७३१, ८१, ९०, ८४४.

उपहत afflicted; injured १११७, १६१५, १९२५.

उपहार a present; offering १९२५.

उपहास a joke १८४१.

उपांशुघातक a secret assassin १६४६.

उपांशुचिह्न a secret mark ९४९.

उपादान appropriating to one's self ८२३, २९,

७०, ११६३, १९२८.

उपाधि see उपधि ११६३, १८८५.

उपाध्याय a teacher; preceptor ८०३, १९८४.

उपाय expedients; means; purpose ७१६, ४१, ८०, ८६१, १६५१, ६९, ८५, १७४५, ५७, १८४४, १९३०, ३५, ४१, ७०.

उपाययोग employment of expedients १०४७.

उपाजित acquired ११३०, १२२१, १९८३, ८७, ८८.

उपावर्जन rejection ८७९.

उभयसंमत mutually consented ९५१.

उन्ना N. of a woman १०२८, २९.

उरग a serpent १९७०.

उरगूला a kind of serpent ८१२.

उर्वरा fertile soil; field yielding corn ७९१, ९२२.

उर्वशी N. of an *Apsaras* ९८८, १००९, १३७७.

उर्वी the earth ९३७.

उलप a species of soft grass १६७२.

उलूक an owl १६०६.

उलूखल a wooden mortar ७६४, ८१२, ४२.

उल्लुभीमन् accompanied by firey phenomenon; meteor १८३९.

उल्लम्बन hanging १६८७.

उल्लुघ्न the act of pulling १८१६.

उल्लेखन making lines १३८४.

उल्लोपिका a kind of food; drawing १९२५.

उशनस् N. of a sage १०३२, १२८२, १३९१.

उषस् dawn (personified) ८०९, ४२, ९६३, ६४, ६५, ६७, ८८, ९३, ९५, १००२, ०३, १२५४, १८४०, ४१.

उष्ट्र a camel ८५४, ९०४, ०५, ०६, १०, १३, १७, १०७३, ७४, १६६९, १७९७, १८१०, ३४, ३५, १९५९, ७६.

उष्ट्रातिन् killing a camel १६०९.

उष्णकाल summer-time १९६५.

ऊढा a married woman ८३७, ११००, ०९, १६, १२५०, १३८४, १४५३, १५२७, १९८२.

ऊर्ध्वेष्ट binding of the thigh १६८७.

ऊर्ध्व sap १८३९.

ऊर्णा wool ६०९, ८१०, १००९, १६७३, १७४७,

१९२९.

ऊपर saline (soil) ७८६, १९७४.

ऋण property; inheritance १०२६, १२४०,
८३, १३१९, ४७, ४८, १४२७, १५६१, ८०,
१९६२.

ऋणग्राहिन् one who takes inheritance १३८९.

ऋणहर an heir ७८६, १५१७.

ऋणविविच्छिन्ति continuity or non-cessation of
inheritance १५२९.

ऋणियन् an heir ६९१, ८०४, १२२३, १३५०, ५५,
१५६९.

ऋणवेदवाद saying or proclamation of
Rgvada १११९.

ऋण debt ५९९, ६००, ०१, ०३, ०४, ०५, १०,
११, २२, २५, २८, ४७, ५१, ५५, ५८, ६०,
६२, ६४, ६६, ६९, ७२, ७४, ७५, ७६, ७७,
७८, ७९, ८०, ८२, ८३, ८४, ८५, ८६, ९०,
९१, ९२, ९५, ९६, ९७, ९८, ९९, ७००, ०२,
०३, ०४, ०६, ०७, ०८, ०९, १०, ११, १२, १३,
१४, १५, २०, २१, २३, २५, २६, २९, ३०,
३१, ३३, ३५, ८६, ९४, ८०५, ०८, ३०, ३२,
७५, ७६, ९००, ११५१, ९७, १२०२, ०७, २१,
२२, २९, ५९, ६१, ६२, ७१, ७९, ८३, ८४, ८५,
१३५६, १४४१, ५८, १५६८, ६९, ७१, ७३,
१६१३, १७८७, १८४०, १९०२, ०३, ८७.

ऋणकृति one to whom praise is due as debt
६००.

ऋणकृय purchase by money lent out be-
forehand ९००.

ऋणचित् giving heed to worship (paid as a
debt by men to gods) ५९९.

ऋणच्युत् inciting to fulfilment of obligation
६००, १२५८.

ऋणनिर्मुक्त free from debt १२८५.

ऋणभाज् liable for debt ६९५, ७००, ०८.

ऋणमोचन discharge of debt १३५५.

ऋणग going after or demanding (fulfil-
ment of) obligation ५९९, ६००, ०१.

ऋणवात् relieving from debt or obligations
५९९.

ऋणव being in debt; indebted ६०५.

ऋणवत् debtor; being in debt ६०१, ९५, ७१४.

ऋणवन् see ऋणवत् १२५८.

ऋणशेष balance of debt ७३१.

ऋणसमवाय aggregate of debts; several debts
७१६, २९,

ऋणादान recovery of debt ६२२, २८, ७५०,
९४.

ऋणावत् being under obligations; indebted
५९९, ६००, १८९५.

ऋणिक a debtor ६३१, ५१, ५४, ५५, ५६, ६०,
६२, ६७, ७०, ७६, ८९, ७०५, ०६, २४, २५,
२६, २७, ०८, २९, ३०, ३१.

ऋणिकुल family of a debtor ६५४.

ऋणिद्रव्यापण discharge of debt ६७६.

ऋणिन् a debtor ६२९, ४९, ५१, ५२, ५३, ५८,
६०, ६९, ७१, ७६, ७०६, २४, २५, २६, ३०,
८३२, १२२१, १९६४.

ऋत truth; sacrifice; right; rite ५९९, ९६७,
१२५५, १५९६, १८३६, ३७, ३८, ९५, १९८०.

ऋतु the menstruation; female puberty
१०१९, २०, २१, २२, २८, ४२, ५७, ९६, १८४८
१९७७.

ऋत्विङ्न्याय occupaṭaon of an officiating priest
१२२३, २५.

ऋत्विज् a priest who officiates at the sacri-
fice ७७०, ७१, ७२, ७३, ७६, ७९, ८३, ९०,
१०३४, १२५२, ७८, १३९२, १४६८, ७७,
१६०६, १०, ६४, १९२६, ७०, ७२, ८५.

ऋभु N. of a semi-divine being ९२२.

ऋश्य the male antelope १८४०.

ऋषभ a bull १००२, १२३३, १६०६, २१.

ऋषि a sage ८१२, १३, ६१, ९५६, ११०९, १२५८,
६०, ६१, ६२, ८२, ८३, ८४, १३४९,
७४, १६५३, १८३९, ४०, १९८०, ८१.

ऋषिसंबन्ध relation by descent from the
same *Rshi* १०३३, १४६४.

ऋष्यशृङ्ग N. of a sage १३२९.

एकच्छायाप्रविष्ट vide एकच्छायाश्रित ७१२.

एकच्छायाश्रित involved in similarity (of debt)

- with one debtor (said of a surety who binds himself to an equal liability with one debtor i. e. to the payment of the whole debt) ६६७, ७१२, १२८१.
- एकजात sprung from one father १२३७, ३८, ४५, ६४, ७२, ७९, ९०, १३४८, ८४, १५८३.
- एकजाति a *Sūdra*; once born १७७५, ८८.
- एकतीर्थिन् inhabiting the same hermitage १५०९.
- एकदेश a portion or division of the whole ७४९, ८६३, १०४०, १६८७.
- एकद्रव्य the whole undivided property ११८४.
- एकधन some choice portion of the entire wealth ११६४, ८३.
- एकपत्नी a woman who has only one husband १०६२, १११३, १२६४, ७२, ९३, १३४८, ६२, ८४.
- एकपर्व one joint १६८७.
- एकमाक cooking food in one house (i. e. living jointly) ११४१, ४२, १५८८.
- एकपुत्र having only one son; an only son ११६६, १२४५, ५१, ५२, ८३, १३७०, १५७०.
- एकभक्ता faithful to only one १८५५.
- एकमुख having only one chief, superintendent or agent १६७९, १९०४, १०.
- एकयोनि of the same caste or origin १२४५.
- एकरिविधन् sharing the same heritage १३२२.
- एकवर्णिक belonging to one and the same caste १५५, १०३०.
- एकशफ one-hoofed beast ११८३, १२०८, १९३८, ५९.
- एकस्त्रीपुत्रा: sons born of the same mother ११८४.
- एकस्थ living together; joint ८६३, १६७६, १९८३.
- एकांश a single part or share ११८४, १२४३, ४६.
- एकान्तर next but one ११०४, ०५, १२८८, १८४७, १९८३.
- एकोढा wife of one husband १२७९.
- एकोदक a kind of relative १५३०.
- एकोदर a uterine-brother १५६२.
- एकोद्दिष्ट a funeral ceremony having reference to one individual recently dead ११५७, १३७७.
- एदिधिउःपति the husband of a younger sister whose elder sister has not been yet married ९९६.
- एष fuel ९१२, १६५७, ६५, १९१७.
- एनस् sin; offence १५१२, ९४, १६५६, ५९, १७५१, ५७, ९३, १९६१, ६३, ६४.
- एरका a kind of grass १९३८.
- ऐश्याक a descendant of *Iksvāku* १००५, १९८९.
- ऐन्द्र belonging to *Indra* १६२२.
- ऐल्य a descendant of *Ilāsā* ८१२.
- ऐश्वर्य ownership; supremacy; abundance of property १०२९, १२३४, १७०२, १९८१.
- ऐहिक pertaining to this world ७२४, २७.
- ओक an abode; dwelling place १२५३, ५४.
- ओदन boiled rice; grain mashed and cooked with milk १६७९, १७१८, १८९६, १९३८.
- ओषधि a plant ६०१, ८६३, ९९०, ९७, ९८, १००२, ०४, ११२१, ८१, १६७१, १७५९, ६०, १८२३, १९२५, ३८.
- ओष्ठ the lip १६३८, ५३, १७९६, १८०२, २९, ३२, ८७.
- औक्ष pertaining to a bull ९९८.
- औक्ष see औक्ष ११४४.
- औदनिक a cook १६७९.
- औदन्य(व) N. of a *Rshi* १६०१, ०२.
- औदुम्बर made of *Udumbara* tree १६६८.
- औदारिक forming the part to be set aside as a preferential share १२४६.
- औदाहिक a present received on marriage १२११, १५, ३२.
- औपजङ्घनि a descendant of *Upajanghan* १२७१.
- औपनिधिक relating to or forming a deposit

७३५, ४५, ४७, ५०.

औपनिषदिक concerning secrecy १९२४.

औपपातिक one who has committed a secondary crime; relating to उपपातिक १४०१.

औपासनावक्ष्याग्नि half burnt fire used for domestic worship १०१६.

औपा(प)धिक fraudulent ८९९, १६९३, १७६४, १९२९.

औरस a self-begotten legitimate son १२३९, ६३, ६४, ६५, ६८, ७०, ७७, ७९, ८२, ८८, १३०२, १८, २०, २२, २४, २९, ३०, ४६, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२, ५५, ७१, ७२, ७३, ७४, ७५, ७६, ८३, ८४, ८५, ८९, ९९, १४०१, ५०.

और्ण woolen १७३५.

और्ध्वदेहिक any funeral ceremony १११४, १३५०, १५२३, १९८३.

और्व N. of a *Rshi* १२५८.

औन्नस originated from *Us'anas* ११८४, १६१४.

औषध a herb; medicine १०२४, १६६१, १७१२, १७, १९२२, २४, ३०.

कंस brass metal १६१४, ७५.

कक्ष a dry forest १९४४, ७४.

कक्ष्या a rope; girdle ९७८, १८३६.

कच the hair (esp. of the head) १७९४, १८९१.

कच्छप a tortoise १९८३.

कञ्चुक a dress fitting close to the upper part of the body १९७७.

कट dry grass or straw ९२६.

कटक a bracelet १७६७.

कटाग्रि fire kept up with dry grass or straw १६३९, ५३, १७६०, ६५, १८४४, ५०, ६४, ८६, ९१.

कटि the buttock १७६५, ९६, १८०२, २८.

कण्टक a thorn; any troublesome seditious person; a certain bird १६०६, ९२, ९४, १७०८, १९२९, ३०, ६५.

कण्टकशोधन extirpating thieves or rogues १६७३, ७९, १७९९, १८२४.

कण्टकोद्धारण see कण्टकशोधन १६९२.

कण्ठ the neck १६१५, १८८७, १९१३.

कण्डूय N. of a man १३७६.

कण्व N. of a *Rshi* १२८८.

कट्ये a miser १५९३.

कटली the plantain or banana tree ९६२.

कटू N. of a daughter of *Daksa* ८४०.

कनवक N. of a man १३७६.

कना see कन्या ९८१, १८३६.

कनिष्ठ youngest ११४९, ८४, ८५, ८९, ९२, ९४, ९८, ९९, १२३५, ६०, १३२९, ५५, ९८, १४२१, १५४३, १९८३, ८४.

कनिष्ठांश a share of the youngest ११८४.

कनी see कन्या ९६३, ६९.

कनीनक a youth ९८०.

कनीयस् younger ११५९, ८४, ९५, १२३४, ८३, १३२९, ९१, १५९१, १८४१, ९३, १९८४.

कन्द a bulbous or tuberous root १६१४.

कन्धरा the neck १६१७, १७९६, १८१७.

कन्यक्ता see कन्या ९७५, १११६, ९५, १३७५, १४१३, २१, २२, १५८७.

कन्यकाजात the son of an unmarried maiden १३३१.

कन्यना see कन्या ९७५.

कन्यला see कन्या १००३.

कन्या a girl; (unmarried) daughter; virgin; maiden ७०३, १२, ८१७, ६०, ६३, ७९, ८१, ८२, ९६५, ७१, ७२, ७५, ९६, १०००, ०२, १४, १९, २१, २३, २४, २८, २९, ३०, ३४, ४१, ४२, ४३, ६९, ७२, ७८, ८३, ९४, ९५, ९६, ९७, ९८, ११०१, ०३, ०९, १३, १६, १७, १८, १२००, २८, ३१, ३४, ७३, ८५, ८६, ८७, ९४, १३०६, २९, ५०, ७४, ७६, ८४, १४१६, १७, २२, २७, २९, ४०, ४७, ५३, ६०, ६२, ६३, ७३, १५२५, ७५, १६०९, १८, १७६५, ७०, १८४३, ४७, ४८, ४९, ५०, ६६, ६७, ६८, ६९, ७५, ८३, ९२, १९५०, ७५, ७८, ८५, ८६, ८८.

कन्यागत acquired at the time of daughter's marriage ११२९, १२२८.

कन्यागर्भ the son of a maiden (before wed-

Index of the important Sanskrit words

lock) १२८८.

कन्यादातृ (a father) who gives a girl in marriage १०४१.

कन्यादान giving a girl in marriage १०३४.

कन्यादोष fault, crime or blemish relating to an unmarried girl ८७९, १०९७, ९८.

कन्यापहरण abduction of a girl १७६१.

कन्यापहारिन् an abductor of a girl १८४९.

कन्याप्रकर्म defilement of a girl १८४८.

कन्याप्रद see कन्यादातृ १०७७.

कन्याप्रदान giving a daughter १०४३.

कन्याप्रसविनी begetting only a female offspring १०३४, १४३१.

कन्याभाग the share of a maiden १४१६, २९.

कन्यालङ्कार ornaments worn by a girl १४१६, २८.

कन्यासमुद्भवा offspring of an unmarried girl १३०६.

कन्याहरण see कन्यापहरण १७६६.

कपाल a cup १५९६, १९६६.

कपिञ्जल the francoline partridge १५९७.

कपूय bad; detested १५९२.

कण्ठ the penis ९८८.

कवच headless trunk or body १६८७, १८५०, १९२४.

कम्पण्डलु a vessel made of wood used for water by ascetics १३८४.

कम्पल N. of a woman ९८२.

कमल lotus १९८५.

कम्बल a woolen blanket १६७३.

कर tax; hand; a doer ८९८, १६११, १२, २६, ३८, ५०, ६९, ८२, १७०१, २७, ३७, ४६, ८१, ९६, ९७, १८१६, १७, ३०, ३१, ३२, ३४, ३५, ७६, ८७, १९०३, २७, ३०, ४१, ४२, ६६, ६७, ७०, ७३.

करक a water-vessel १६७२.

करच्छेद cutting off of the hand १६६९.

करण document; evidence; act; transaction; act of proving ६३८, ८०, ७१५, १९, ३४, ३७, ८५, ८५९, ६१, ६२, ७१, ७२, ९९७,

१०२९, १२६१, १५५७, १६०५, १३, ६१, ७३, ७६, ८०, १७७२, ९५, १८५०, ८७, १९०५, १५, ३३, ४१, ४४, ७६.

करद a tax payer ८९८, ९३२.

करप्रतिभू a surety for tax-payment ८९८.

करप्रद that on which tax has been levied १९१४.

करादान collection of tax १६७१.

करार्थ revenue ७५४.

करिन् an elephant १९७०, ७३.

कर्ण N. of a king (the son of *Kunti*); the ear ८१८, ९०९, २६, १६१७, ३८, ५३, १७६९, ८१, ९४, ९६, ९९, १८१७, ३१, ३२, ४०, ४९, ५०, ७२, ८७, १९६४, ७०.

कर्णकील the transverse beam ९२६.

कर्ण cutting ९८४, १०५८, १११३, १७०९, ९६, १८२३, ४६, ७२, ८२, ८३, ८८, ९१.

कर्तृ a maker; doer; perpetrator ६११, १२५४, १३५५, १६०९, ३२, ४८, ४९, ५६, ७१, ८२, ८४, ८७, ९०, १७९०, १८४९, १९६३, ६४, ७३.

कर्त्य to be cut off १८६७.

कर्तव्य deed १८३७.

कर्मांस cotton ६२६.

कर्माकर a wage-earner; labourer; servant ८१६, २५, २९, ४३, १९४१.

कर्मकाल the time or period of work ८१७, ४०, ५५.

कर्मकृत् a labourer ८२९, १७४७.

कर्मचण्डाल a *Chandāla* by work or action ८३१.

कर्मन् work; act; duty; occupation; product; the invisible result of good or bad conduct ६२७, ३४, ५५, ९५, ७०३, २०, २३, २६, २७, ५५, ७०, ७१, ७२, ७३, ७४, ७६, ७७, ८०, ८३, ८४, ८५, ८७, ९०, ९४, ८०८, १४, १७, १८, २०, २३, २९, ३१, ३४, ३५, ४३, ४४, ४५, ४६, ४८, ४९, ५३, ६०, ६१, ६३, ७०, ७९, ९४, ९३१, ४५, १०१२, २०, ४०, ११११, १७, १९, ८५, ९३, १२२३, ४३, ५५, ५९, ६२, ६६, ८३, ८४, ८६, १३२९, ५५, ८४,

१४०२, ०४, ०५, २२, २४, ३१, ४९, ५४, १५८३,
१६०३, १०, १६, १७, १९, ४१, ४८, ५२, ५८,
५९, ६२, ६४, ७३, ७६, ७७, ८०, ८१, ८२, ८३,
८५, ८६, ८७, ८८, ८९, ९०, ९१, ९५, ९६,
१७०२, ४०, ४४, ४३, ५१, ६२, ६५, ७०, ७६,
१८३३, ३५, ३६, ४७, ४९, ८७, १९०४, १७,
१८, २१, २२, २४, २५, २६, २७, २८, २९, ३०,
३१, ३३, ३५, ३७, ४०, ४१, ४२, ४९, ७४,
७५, ७६, ८१, ८२, ८६.

कर्मनिष्ठापन termination of work ८४४.

कर्मनिष्पाक completion of the work (*Shām-
shāstri*); the result of the previous
work (*Ganapatiśāstri*) ८४४.

कर्मन्यास the giving up of work; leaving
one's duties ८४२.

कर्मप्राप्त subject to torture; criminal १६८६.

कर्तृफल fruit of labour ६५५.

कर्ममूल regarding the religious duties ११२५.

कर्मयोग performance of work ११२६.

कर्मवध्य one who has committed culpable
crime १६८७.

कर्मवेतन wages for work; remuneration ८६१.

कर्मवैषम्य inequality according to work ७७०.

कर्मशुद्ध irreproachable as to the conduct
१३४८.

कर्मसंकरनिश्चय conviction regarding the error
of religious duties ७७२.

कर्मसंबन्ध relating to work or duty (agree-
ment etc.); relation of religious duties
८४३, १०२२.

कर्मसंयुक्ता connected with (bodily) labour;
(interest) to be recovered only by
physical labour ६२९.

कर्मस्पर्धा competition in profession १६१५.

कर्मस्वामिन् a master ८४८.

कर्मान्त completion of work; work-shop
१९२८.

कर्मापराध mistake in treatment १६७६.

कर्माभिग्रह seizure in (criminal) act १६८२,
८५.

कर्मिन् a labourer; workman; performer of
an act ७७९, १२२२, ३०, १६५४.

कर्मेट a village; market-town; capital of a
district ९६२.

कर्षण making thin (the wealthy by exac-
ting additional revenue) १९२४.

कर्ष a particular measure; pulling १६७७,
१८१६.

कर्षक a cultivator; peasant ६८०, ७२७, २९,
७१, ७९, ८६, ८९, ९०, ८४३, ६१, ९१८, १९,
२९, ३२, ६०, १६६१, १९६७, ६८, ८२.

कर्षण tormenting; torture; cultivation;
tillage ८६१, ९३२, १७९५.

कलज the flesh of an animal struck with
a poisonous weapon ७९४, १६७०, १९६८.

कलत्र a wife १११५.

कलविद्ध a sparrow १५९७.

कलह strife; quarrel ८६१, ६२, ६३, १६१८, ४०,
१८००, १८, १९, ३१, १९७९.

कलामित्र knowing the craft ७८७, ९०.

कलि N. of the last and worst of the four
yugas or ages; quarrel; strife; N. of the
die or side of a die marked with one
dot; the losing die ११०९, १५, १८, १३७३,
७४, ८४, १६५५, १८९७, ९८, १९०१, १४, ३०.
कलियुग N. of the last and worst of the
four *yugas* or ages; the present age
१११८.

कल्प a sacred precept; law ८१६, १०२४.

कल्पना ascertainment १७७४.

कल्याण happiness; beauty; agreeable; a
festival ८०७, ९२४, २६, ४२, १०५२, ५३,
७६, १३९१, १६२८, १९२७, ७८.

कल्याणो beneficial; a good lady ९७०, ७१, ७९,
९७, १२८४, १८४०.

कवच N. of a sage ८१२, १३.

कव्य oblation offered in *Shrāddha*; offering
to Manes ८१९, १२४४, १५१३, २६.

कश्टकौ the hinder parts (originally of
beasts of burden) ९७४.

कशा flogging १६८७.

कशीक N. of an animal; a weasel (by *Sāyana*); pole-cat (by Fick); female ichneumon (by Geldner) १६६.

कश्यप N. of a *Rishi* ७९१, ९२, ८४०, ९९६.
१२८२, ९४, १९८५.

कांस्य white copper or bell-metal ६०९.

कांस्यकारक a worker in white copper or bell-metal १९६६.

काक a crow १६०६.

काकणी a cowrie used as a coin १६१७, ७५,
१९०५, ६७, ६८.

काकुत्स्थ a descendant of *kakutstha* (here *Dasharatha* and *Rāma*) १०७५, ७६.

काचमाण्ड a vessel or article of glass १६१४.

काञ्चन gold १९४०, ६७.

काठक a particular branch of Black *Yajur-veda* १९७८.

काय one eyed; monocular ७८७, ९२०, ९२,
११८१, ८०, १५९९, १७७०, ७१, ७२, ७७, ८७.

काण्डपुत्र any other than a natural son; the son who has left his original family
१२६६, १३५२, ८४, १९३८.

काण्व a patronymic १६६५.

कात्यायन N. of a sage ६५७.

कात्यायनी N. of one of the wives of *Yajñ-
valkya* १०१०, १४०५, २४.

कानिक see कानीन १३५५.

कानीन the son of an unmarried damsel
१२६३, ६५, ७०, ७३, ७९, ८२, ८४, ८६, ८७,
८८, १३०६, २०, ३१, ४६, ४७, ४९, ५१, ७३,
७४, ७५, ७६, ९०, १९८०.

कान्ता a wife १३०५, ७४, १६८२.

कान्तार a forest १११०, १८५०, १९२२.

कान्तारग woodgoing, a forester, an outcaste
६११, २०.

कापिलेय derived from *kapila* १२६०, १९८१.

काम desire; love; passion; lust; sensuality;
love or desire personified ६८५, ९६, ७०३,
१५, ७१, ८०५, १६, १८, ३४, ५१, ५८, ६३,

९५४, ५९, ६८, ७२, ७७, ८१, ८६, ९२, ९६,
९७, ९८, ९९, १००१, ०६, १०, १७, २८, २९,
३४, ४९, ५३, ६०, ६१, ६६, ६८, ७५,
७७, ८८, ९७, ११००, ०१, ०३, १०, १२, १४,
१९, ८५, १२०४, ४३, ७०, ७३, ८४, ८५,
१३०९, ३८, ९१, १४०३, २८, ३०, ४८, ६०,
१६१६, २७, ४०, ५५, ७६, १७२४, १८३५,
३६, ३७, ४७, ५०, ६६, ८८, ९१, ९४, ९६,
९७, १९००, ०४, १२, ३०, ६३, ६४, ७४, ७६,
७७, ८१, ८३, ८८, ८९.

कामकारणीय (property) to be enjoyed
according to one's own free will १४३०.

कामकृत (debt) contracted through lust or
sensuality ७१३, १६६५.

कामकेलि amorous sport १११९.

कामक्रोधप्रतिश्रुत (debt incurred) by promises
made under the influence of love or
anger ७०८.

कामचार free or unrestrained act ९१४, १०१७,
२७, १२८४, १६१०, ५३.

कामचारिणी a licentious woman १०१७, २४,
१३९०.

कामज (son) begotten of desire or
sensuality ११९७, १३९५, ९६, १८७०,
१९८७.

कामदान voluntary payment; gift for the
sake of satisfying passion ६८०, ७९४,
८०७, १६७६.

काममूला strongly affected by love ९७७,
१८३६.

कामशल्या love-pointed ९९८.

कामसाधक means of sexual enjoyment १८८७,
८८.

कामिन् desirous; amorous, enamoured ९७२,
९६, ९८, १८८८.

कामुक enamoured or in love with; a lover
८५१, ६३, ९९४, १६१९.

कामोत्थाप्य to be sent away at will ८१३.

काम्पिलवासिनी dwelling in the town named
Kāmpila ८४१.

काम्बोज a native of *kāmbōja* ८६२.

काम्य voluntary rite; desirable; lovely, beautiful ८७२, ९८८, १००६, ११२८, ८२, १९७९.

काय body १०५३, १७९८, १८३२.

कायकर्मन् bodily work or labour ६३५.

कायस्थ a particular caste of scribe १९३२.

कायाविरोधिनी (interest) paid regularly without diminishing the principal ६२४, ३४.

कायिका (वृद्धिः) (interest) paid regularly without reducing the principal ६०७, १५, २४, २९, ३०, ३४, ३५.

कार a doer; (property) obtained in the shape of taxes ६७४, ७३४, ८८९, ११३१, १६७५.

कारक a doer ८६१, ९४२, १५११, १६३४, ८०, १७६५, १९६५.

कारण cause; reason ६२८, ७१०, ११, ३०, ८०६, ४०, ५५, ९८, १०२८, २९, ५९, ७६, १२८१, ८५, ८६, ८७, १३४८, १५५८, १६१६, १८, २३, ५५, ८४, ८६, १७५३, ५७, ८७, १८३४, ५३, ८५, १९१०, २२, ३६, ४३.

कारणादान possession (of a holding) on some reasonable ground ९२९.

कारणपदेश some (reasonable) cause; proposition of reason ६११.

कारयितु a person causing to exceed (the rate of interest); see कारक ६११, १६८७, ९०.

कारिता (वृद्धिः) stipulated (interest) ६०७, १५, २४, २५, २९, ३१, ३५, १६८३, १९१०.

कारिन् a servant; worker; doer of an act ८११, ४१, १०१४, १११५, १३२९, १६००, १०, १७, ५०, ५३, ९४, १७५७, ८३, ९७, १८२६, ८७, १९२१, २९, ३३, ६७, ७१.

कारु an artizan ७३७, ८४३, ११२१, १६१७, ७६, ७७, ७९, १७३०, ७२, १८५३.

कारक see कार १६७३, ९५, १९२९, ३५.

कारशसितु a master of artisans १६७३.

कातान्तिक an astrologer ८६३, १६७९.

कार्तिक N. of the 8 th month १९७९.

कार्पास cotton ६०९, १०, ३४, ३५, १६७०, १७१८, ३५, ४७, १९३८.

कार्पाससौत्रिक cotton-cloth or thread १७३५.

कार्पासास्थि a cotton seed ९५०.

कार्मार a mechanic ११२१.

कार्मिक an embroider; artisan. ७६४, १७३५.

कार्य law-suit; duty; affairs; work; subject of dispute ७५२, ५३, ५४, ५५, ९०, ८००, ०४, ०५, ०६, ०७, ०८, १८, ३८, ४९, ५१, ५६, ६१, ६७, ६८, ७३, ८१, ८९, ९४, ५२, ५७, १०१५, ६७, ९५, १११२, १६, १९, ८५, ९८, १३२९, ८४, ८५, ९१, ९४, १५७९, १६०३, २१, ३२, ४८, ४९, ५०, ५२, ५३, ५४, ७३, १७१२, १३, १७, ५३, ६७, १८१४, ८७, १९०७, २२, २६, २८, ३०, ४१, ४२, ६५, ६९, ७८.

कार्यकालमिता vide कार्यकालमिति ८५६.

कार्यकालमिति (wages) stipulated for a certain work to be done in the fixed period ८५६.

कार्यघातिन् one who spoils work ८०८.

कार्यचिन्तक taking care of a business; manager of a business ८६८, ७३.

कार्यश prudent ११४७.

कार्यनिर्णय decision of a dispute ९५१.

कार्यप्रसाधन accomplishment or fulfilment of work ८०५.

कार्यप्रसिद्धि vide कार्यप्रसाधन ८०५.

कार्यमाना (wages) fixed according to the estimation of work ८५६.

कार्यविपत्ति failure or loss in action or enterprise ७९५.

कार्यसिद्धि fulfilment of the object ७५३, ८९९.

कार्यिक vide कार्यिन् १६३२.

कार्यिन् a party to a suit either as plaintiff or defendant; a doer १६३२, १७०१.

कार्षापण a particular copper coin ९०५, ३९, १४२८, १६०९, १३, ३१, ६८, ७२, १७७०, ६१, ७७, ८७, ९६, ९८, १८४७, १९२९, ४२, ४४, ६८.

कार्णायम iron ११८४.

कार्मन् a particular wood १९७७.

काल time ६१८, १९, ३१, ७२४, ५४, ५७, ६१, ८०४, ५४, ८४, ८९, ९२०, १०२१, २४, ३१, ४२, १२३१, १४५२, १६१८, ७३, ७९, ८२, ८३, ८४, १७०६, १२, १७, ३५, ३८, ७१, ९५, १८७१, १९००, २०, २१, २२, २७, ३०, ४२, ४५, ५४, ६४, ६६, ६९, ७४, ७८, ८५.

कालकवन black-forest; N. of a forest १९२०, २१.

कालकृत (आधि) (a pledge) redeemable within a certain period ६४३.

कालखज N. of a race of *Asuras* १६०३.

कालमाना periodical-wages; salary ८५६.

कालवृद्धि periodical interest ६१५.

कालसंरोध lapse of the (stipulated) period; keeping for a long time ६३८, ५०.

कालस N. of a hell १२८६.

कालायम iron १६१४, ७५.

कालिका periodical interest ६२४, २९, ३५, ८५६.

काव्य coming from the sage *Us'anas* १३९१.

काश्यप N. of a sage ११८४, १२४५, ८५.

काश्यपीवालाक्यामाठीपुत्र N. of a teacher १९८२.

कापायवसना wearing a brown garment (as by a widow) १०२८.

कापायवस्त्र brown garment १९४३.

काष्ठ wood ६३०, ३५, ८७, ८५१, ५२, ९९, १६१४, १५, २१, ३०, ७२, ७४, ७७, १७३३, ४४, ४९, ६०, ६६, ९६, ९९, १८००, ०६, १६, १९, ३०, ४३, ६५, ९०, १९२४, ३३, ६५, ६६.

कासन coughing १७९१.

किंशुक N. of a tree ९३३, ३५.

किङ्कर a servant ११११.

किण cicatrix १६८५.

किण्व substance from which spirituous liquor is extracted ६१०, २६, ३०, १७१८.

कितव a gambler ७१५, ८१२, ४२, ९७९, १६६९, १३, १७१०, ४६, ५८, ५९, ६४, १८९०, ९४, ९५, ९७, ९८, ९९, १९०२, ०४, ०८, ११, १३,

१४, १५, २९.

किस्त्रिष fault; blame; sin ६०१, ०२, ०३, ०५, ७५८, ८३, ९०९, १६, १६००, ०८, ४८, ५६, ६७, ६८, ७०, ७२, १७०२, ०३, ११, २१, ५१, ५२, ८७, १८१०, १२, ३९, १९०२, २८, ५७, ६०, ६९, ७४.

किस्त्रिषिन् guilty; sinful ९०९, १६, २०, १११८, १६७२, १७६३, १८३५, १९६२.

किङ्कु a kind of measure ९२६.

कीट a worm; insect १६०९, १५, १७९७.

कीनाश a peasant; cultivator ७८७, ८४२, ९२४, ५१, १२४६.

कीर्ति fame; renown ८४२, ९९७, १०१६, २६, ६४, ८५, ८८, ११९३, १३९०, १६४८, १९८१, ८४, ८५.

कुङ्कु N. of a people ८६०, ६२.

कुङ्कल chaff; a hole filled with stakes; fire of chaff १६७०.

कुङ्कुट a cock १६१७.

कुङ्कुटक the offspring of a *Ugra* by a *Nisāli* woman ११८५.

कुचेल a bad or dirty garment १०१६, २४, १३८७, ९०.

कुञ्जर an elephant ९१९, १७३६.

कुटुम्ब a family ६७९, ८०, ८२, ९१, ९६, ९८, ९९, ७०८, १२, ९९, ८०२, ०५, २८, १०२८, २९, ३९, ११४७, १२२१, २९, ७३, १४३२, १५८८, १६८२, १७२३, २५.

कुटुम्बकामा desirous of a second marriage; desirous of progeny १४३०.

कुटुम्बार्थ household expenses; the family property ६९८, ८१७, ११९८, १५८४.

कुटुम्बाविरोध without harm to the family ७९६.

कुटुम्बिक a householder १६८९.

कुटुम्बिन् head of the family; a householder ६७९, ९६, ९४९, १४०७.

कुट्य a wall ९२६, २७, ५३, ५९, १६१०, ८३, ८५, १८००, २१.

कुण्ठ lame; mutilated ९२०.

कुण्ड son of a woman by another man while the husband is alive १०१४.

कुण्डल an ear-ornament १३६३, ८४, ८५.

कुप्य a garment made of goat's hair १९३८.

कुत्स N. of a *Rakṣ* ११६०.

कुनस्त्रिन् having bad or diseased nails ९९२, ९५, १५९१, ९२, ९९.

कुन्ती N. of a woman १०२८, १२८४, ८५, १३७६.

कुपित angry; enraged ११५५, १९३०.

कुपुत्र a bad son १३१६, १९८७.

कुप्य base metal ६३०, ३२, ३५, ५०, ८७, ८३५, ९९, १५१३, २६, १६३४, ८२, ८४, ८९.

कुल्लव a bad boat १३१६, १९८७.

कुल्लव headless body; vagina १८७४.

कुबेर N. of a deity ८६०.

कुब्जक a plant ९३३, ६१.

कुमार a youth; child ७९१, १२५९, ८१, १३७४, १६६६, १८९४, १९८४, ८९.

कुमारक see कुमार ८६२, १००७.

कुमारिन् having youngsters ९७४.

कुमारी a maiden; virgin; daughter ७९१, ८१४, ९७४, ९७, १००८, ०९, ११, १२, २१, ४०, ४२, १२८६, १४२९, ६३, १५२७, १८४३, ४४, ४९ ११४४.

कुमारीदाय inheritance of an unmarried daughter १४२८.

कुमारीपुत्र son of a virgin १९८०.

कुमारीभाग the share of an unmarried daughter १४२९, ३७.

कुमार्य virginity १००१.

कुम्भ a jar; a particular measure ९५०, ६१, ८११, ६३, १३९३, १६०९, २१, ७१, १७१४, ५०, १९८१.

कुम्भी a particular measure (of grain)

कुम्भीनसि N. of a demon १०३२.

कुम्भीपाक burning in a vessel १८५०.

कुम्भ N. of a demon ९६४.

कुम्भर a kind of ornament १०००.

कुम्भ N. of a people ८६२, १०१०, २७, ३३,

१२४३, ४४, ८५, ८६, १३९०, १४२९, १९६७, ८१.

कुल a family; clan; congregation ६४५, ७३१, ८१४, १७, ६१, ६२, ६३, ७४, ९३६, ६३, १०१४, १८, २३, ३०, ३१, ३५, ३६, ३८, ४६, ५२, ५३, ५९, ७६, ९६, ९८, ११०१, ०२, ०६, १६, ९७, ९८, १२२७, ३१, ३२, ६१, ६६, ८३, ८५, १३२९, ५२, ५६, ७३, ७६, ८४, १४०१, ५६, १५२०, ५५, ७५, ८१, १६०८, ४८, ८५, १७८४, ८९, ९१, १९१७, २२, ३१, ३२, ४१, ४३, ४४, ६४, ७७, ८३, ८४, ८५.

कुलघ्ना destroying a family १०३३.

कुलज born in a good family ७३८, ४७, १५२१.

कुलजात see कुलज १३७३.

कुलया an unchaste woman १६५३.

कुलधर्म family custom १२८२, १९१८, २१, २२, ३१, ४२, ८४.

कुलपा the chief of a family or race or tribe; the head of a house ९२४, २६.

कुलपालिका vide कुल्योषित् १५२३.

कुल्योषित् a high-born woman ११११.

कुलवृद्ध the oldest member or head of a family ८६१.

कुलसंकर violation of a family; family-confusion १०१४.

कुलसंतति propagation of a family; a descendant १०६२, १११३.

कुलसंनिधि the presence of the member of a family ७४४, ५०, १०५७.

कुलसंबन्ध relation of a good family १०३२.

कुलस्त्री a high-born woman १०२६, ३२.

कुलानुबन्ध a family-feud १५८१

कुलाय a receptacle; home १००१.

कुलिक a kinsman १६३४.

कुलीन belonging to a good family ७८४, १०२२, ३२, १३५६, १०६९, ७१, १७११, १९२७.

कुलोद्भव sprung from a good family ८७३.

कुलोपाध्याय family-priest ७११.

कुलम the rod of an arrow ९९६, १४६४, १६००.

कुल a kinsman; relative ८००, ६३, ९२८, ५१,
१०४०, १२०३, ४५, ५१, १५१३, २५, १६००,
१९२२.

कुन्दा a small river; canal ९२४.

कुश grass १३६३, ८४, १६७२, १९३८.

कुशल expert ७८८, ८४३, १६७४, १७०८, ३५,
४६, ६८, १९१८, २७, ६६.

कुशिक N. of a *Rshi* १२६१, १३७६.

कुशीलव an offspring of a *Vaidika* by an
Ambasthā woman; a bard; actor ८४३,
११८५, १६१७, ७६, ७९, १७१०, ७२, १८९२,
१९०७.

कुष्ठ leprosy; a kind of plant ८७९, ८१,
९९७, १०३०, ३४, १७७२, १९६५.

कुष्ठिन् leprosy ८८१, १०३४, १११८, १३९१,
१४०४.

कुसिन्धु a trunk १६०६.

कुसीद loan; debt; usury; lending money
at interest; lending in kind (and not
in coin) ६०१, ०४, ०७, २४, २८, ५३, ७९,
७१५, १६, ८१९, ११२४, २७, ३०, १५८१,
१९२७, ८५.

कुसीदपथ usurer's way (of behaviour) ६१४.

कुसीदविधि law of debt ७०६.

कुसीदवृद्धि legal interest for money lent
६०६, १२.

कुसीदिन् a usurer; money-lender ६०४, २४,
१९७१.

कुशक a cheat; rogue १०२५, १६७६, ७९, १७५८,
१९०५.

कुचक a wheel by which water is raised
from a well (Zimmer); female breast
(Roth) ९९०.

कूट hornless; false; fraudulent ११८१, १६१३,
१७, ४९, ६९, ७५, ८२, ८९, १७२९, १८१३,
१९२५.

कूटक a cheat १७२९.

कूटकर्तृ see कूटक १६११, ६९, १७६६.

कूटकर्मन् fraudulent act १९०४.

कूटकारिन् see कूटक १७६७.

कूटकृत् see कूटक १७२९.

कूटतुला a false scale १६६९, ७१, १७४६.

कूटदेविन् a cheating gambler १९०४, १४, १५.

कूटपण्य fraudulent commodity १७६७.

कूटप्रतिमान a false weight १६७१.

कूटमान a false measure १६६९, ७१, १७४६.

कूटरूप counterfeit coin १६७५, ८०.

कूटलेखकार one who produces a falsified or,
fabricated document १६०९, ७१.

कूटादिन् one who charges falsely १६११, ६९.

कूटव्यवहारिन् a deceitful merchant १६१८.

कूटशासन a forged grant or decree; a false
edict १६०९, १३, ३२, ७१.

कूटश्रावणकारक one who makes a false claim
(of debt) १६८०.

कूटसाक्षिन् a false witness १६११, १२, ८०,
१७५८.

कूटसुवर्ण (स्वर्ण) counterfeit gold (coin) १६८०,
१७३२, १९३२.

कूट्यक्ष a false dice १९१३.

कूट्याक्षदेविन् gambling with false dice १६६९,
१७५९, १९०३, ०९, १३, १४.

कूट्यवपात a hidden or unknown pitfall १६१७,
२०, १९२५.

कुप a well ६६०, ८९६, ९२६, ३१, ३७, ४२, ४४,
४८, ५०, ५५, ५८, ६२, १२२२, १६१३, २०,
१७१८, १९८५.

कूर्म a tortoise ९६१.

कूर्ममाण्ड a kind of pumpkin-gourd; N. of a
sacrifice १६०३.

कृच्छ्र difficulty; hardship; painful; auster-
ity; penance १६६५, ६८, ८१, १८४६, ८७,
१९२३, ४२, ७८, ८४, ८५.

कृत done; decided; the son made; the first
and best of the four *yugas*; N. of the
die or of the side of a die marked
with four points or dots ६१४, ४२, ४५,
४९, ५२, ७६, ९५, ७१३, ४८, ५३, ५६, ८५,
८५०, ६०, ६७, ८५, ९५२, १००१, ३३, ७६,
११११, १६, १८, १९, ३०, ८४, १२३४, १३४६,

४८, १४५२, १५८४, १६०१, ७२, ७४, ८३,
८५, ८७, १७०२, १८१३, १९, २९, ३०, ५०,
८५, ९०, ९१, ९४, ९७, ९८, ९९, १९००, ०१,
०३, ०८, ११, १२, १५, २९, ३०, ३३, ३५,
३६, ३९, ४०, ४३, ६६, ८३, ८५.

कृतक one enslaved for a stipulated period;
the son made; artificial ८३२, १२८७, ८८,
१६८१, १८५०.

कृतकामियुक्त one under the pretence of havi-
ng been charged १६८०.

कृतकाल (a pledge) deposited for a certain
time; appointed time ६५४, ८२४, ३२.

कृतकालोपनेय (a pledge) to be redeemed
within a certain stipulated period ६४८.

कृतदार married; one who has obtained a
wife १०७५, १३९१.

कृतदुर्ग one who has built a fortress १६९२.

कृतपण one on which wager has been laid
१९१३.

कृतप्रतिभू one who has furnished a surety
७२८.

कृतार्थ see कृतदार १३७३.

कृतयुग the first and the best of the four
Yugas or ages ११०९.

कृतलक्षण marked; branded ७३७, ९१९, २०,
१६२७, ८१.

कृतवेतन paid ९१२.

कृता an appointed daughter १२९७, १३००,
५०, १५१६.

कृतायस् one who has committed an offence
१८२९.

कृताङ्ग marked; branded १६०९, १७९६, १८०२,
२८, ४७.

कृतान्न prepared food १२०४, ०६, ०९, २२, ३१,
३२, १७४५, ५०, १९८८.

कृतोद्वाह married १३७३.

कृत्तिवा a constellation १००८.

कृत्य occupation; festival ६०९, ८६२, १११९,
१९३०.

कृत्या a kind of female evil spirit or sorcer-

ess; sorcery; magic; enchantment ९८३.

१००३, ०४, ३३, ५३, १६२१, ३१, ८०, १९३०.

कृत्रिम artificial; the son made ९२९, १२६३,
६९, ७०, ८०, ८४, ८७, १३०५, २०, ३४, ५१.

५५, ५६, ७३, ७४, ७५, ७६, १७३३, ५९,
१९८२.

कृत्रिमक see कृत्रिम १३५२.

कृन् a worm; insect ९०८, १६, १९.

कृषि tillage; agriculture ७८६, ८७, ८१८, १९,
३५, ६३, ९८, ९२४, ४४, ७९, १११९, २४,

२७, ३०, ३१, १६१७, १८९५, १९२७, ८५.

कृषीवल a cultivator of the soil; an agricultu-
rist servant ७८७, ८२८, ४९, ९६२, १०७१.

कृष्ट ploughed; cultivated ९३०.

कृष्टफल the product of a harvest ९४३.

कृष्टराधि successful in agriculture ९२४.

कृष्टसद see कृष्टफल ९५४.

कृष्ण the god *Kṛṣṇa*; black (wealth);
a black deer ८६०, ११२९, ३०, १८४०, ४५,
१९२०, २१, ७३, ८३, ८७.

कृष्णद्वैपायन N. of a sage १२८५.

कृष्णधान्य black-grain ११८४, १३९०.

कृष्णमृग a black deer १९२१.

कृष्णयोनी black-race ८०९.

कृष्णल a particular coin ८४४, १०५८, १६५४,
५७, ७०, १७१९, ६५, ६६, १८९०, १९६७, ६८,
७५.

कृष्णा (त्वच्) black (race); N. of *Draupadi*
८०९, १०२७.

कृष्णावस iron ११८४, १३९०.

क्रेत desire; wish; abode (*Sāyana*) ९८८.

क्रेदार a field ९००, ३०, ४४, ४५, ४८, ५८,
१०७१, ७२, ११२७, ३१.

क्रेलि amorous sport १८५२, ८१.

केश the hair of the head १६८५, १७९६, ९८,
१८०३, १६, २९, ७१, ८७, ९१, १९३८, ७०.

केशव N. of *Viṣṇu* ८६०.

केशकिशि hand to hand or hair to hair
१८५०, ७०, ८९.

केशिन् N. of a people १००३.

केसर the mane १९७३.

केसरिन् a lion; N. of a monkey (husband of the mother of Hanūmān) ८०७, १३२९.

कैकेयी N. of the wife of Das'aratha १०२८.

कैट produced from an insect (cloth, silk etc) ६३२.

कैलास N. of a mountain १३७७.

कैर्वा a fisherman ९३७, ५१.

कोप anger १६१४, ५१, १७५२, १८०१, १९३०, ३३, ४१, ८३.

कोप्या acceptable (current coin) १६७५

कोश store-room (indicating corn); wealth; a kind of ordeal; treasury; body of the chariot ६३५, ८६०, ६१, ६२, ६३, ७३, ९२८, ४९, ५८, १०००, १२२२, ३०, ४४, १५८२, १६१२, ५५, ६३, ७१, ७५, ८९, १७६५, १९२८, २९, ३०, ४१, ४९, ५०, ५६, ६२, ६५, ६७, ६९, ७०.

कोष्ठ a granary ९२७, १६२९, ८९, १७१३, १९२९.

कौटिल्य N. of the author of Arthashastra ८४४, १०३८, ४०, १२०७, ८८, १६१४, १८००, १९०४.

कौटसाक्ष a false evidence १९६४.

कौटिल्य relating to Kautilya १०३४.

कौटुम्बिक relating to family ८२८.

कौत्स N. of a Rishi १६६५, १९८२.

कौत्सीपुत्र N. of a teacher १९८२.

कौत्सेय a son of kouti १०३३, १२४४, १९८३, ८६.

कौमार infancy; youth ७०३, १०२०, २७, ३१, ४५, ६२, ७६, ९९, ११०३, १८, १२७३, ८४, ८५, ८७, १३८८, १५५५, १९७७,

कौमारी a maiden १११५.

कौत्स relating or belonging to kurtus १२८३, १९६४.

कौत्स belonging or relating to a family १५८८.

कौटाल potter's ware १६७२.

कौशिक a descendant of Kushika १३७६, १७६१.

कौशिय silk-cloth १६४६, ७३, १७३५, ४५, ४७, १९३८.

कौत्स N. of Rāma's mother १०२७.

कौमीदी connected with or relating to loan; usurious ६३८, ५०.

क्रतु a sacrifice; performing designs; intelligence; intention ७७१, ७२, ८११, ९६३, ७०, ७४, ९६, ९८, १०१९, २१, २२, २८, ४२, ५७, ९६, ११५९, १८९६, १९७१, ७७, ८५.

क्रम order; succession ६२८, ३०, ९१, ७०२, ०८, २५, ३०, ३१, ६८, ८३४, ४८, ५१, ६२, ९००, २८, १०४०, ९४, १११०, १२१५, २४, १५०९, २२, २७, ८४, १६४७, ५२, १७४८, ८५, ९२, १८२२, २४, ३३, ८०, ९६, १९०५, ३०, ४२, ४३, ६२, ८४, ८६.

कमागत hereditary; (property) obtained by inheritance ७८३, ८०७, ३०, ९४९, १११०, ३१, ८०, १२२८, ५२, १४७३, १५२७, ६९, ८९, १९८३.

कमागत descended; hereditary ७०९, ८६, ८०३.

कमुक the betel nut tree ९६२.

कमोद married in order (of the castes) १३५०.

क्रय a purchase ६३२, ६०, ७३१, ५२, ५४, ५९, ६०, ६२, ६४, ६६, ६७, ६८, ७५, ८९, ८७९, ८९, ९०, ९१, ९६, ९८, ९९, १००, ०१, १११८, २२, २६, २९, ३०, ४१, १४२४, ६३, १५६८, ७५, ८६, १६७४, ७७, ७८, ८१, १७०७, ३१, १९०४, २७.

क्रयधर्म the right to purchase १२६८.

क्रयवस्तु price of a commodity purchased ७५४.

क्रयविक्रय sale and purchase; trade ७८५, ८८८, ९८.

क्रयविक्रयण see क्रयविक्रय ८९८, ९९.

क्रयविक्रयधर्म law regarding purchase and sale ८८६, ९८.

क्रयविक्रयानुशय rescission of purchase and sale

९४९.

क्रयविक्रिन् one who purchases and sells; a trader ७७८, ८४, १७०६, ३१, १९२७.

क्रयसिद्धि validity of purchase ८९६, ९८, ९०१.

क्रयिन् a purchaser ८८८, ९३, ९७, ९९.

क्रव्याद consuming flesh; a carnivorous animal ११६२, १२५९, ८७.

क्राणा willingly (Monier Williams); doing; doer ११६०.

क्रिमि a worm; insect १९२५.

क्रिया evidence; transaction; work; duty ६६२, ७०, ७४, ८०, ७०४, ३२, ३३, ३४, ८४, ८६, ८०५, ७२, ७३, ७४, ८२, ८६, ८९, ९४५, १०५५, ११०६, १२, २९, ३०, ९३, १२३४, ८८, १३०५, १४५७, १५८०, ८२, १६१६, ४३, १७१०, ४६, १८५२, ८१, १९०५, ०७, १४, ३०, ४१.

क्रि(क)यान्त (a pledge) ending in purchase ६३७.

क्रियभेदाः various claims ६२८, ७३४.

क्रियाभ्युपगम a contract १०७४.

क्रियालोप discontinuance of any of the essential rites १३१०.

क्रियावाद a law-suit १९४१.

क्रियावादिन् claiming judicial investigation ७२७.

क्रियासमूहकर्तृत्व performance of a joint transaction १५८२.

क्रीडा sport; play ८६३, १०२६, ८५.

क्रीत purchased (a thing; son; slave) ७३२, ३३, ३५, ६४, ६६, ६७, ६८, ८१७, २१, २९, ३२, ८८, ९०, ९४, ९७, १११८, २६, १२६३, ६५, ७०, ७८, ७९, ८३, ८४, ८८, १३२०, ३४, ४६, ४८, ५५, ५६, ५८, ७२, ७३, ७४, ७५, ७६, १५२०, १६११, ८३, १८३७, ८५, ८९, १९२८, ८५.

क्रीतक (the son) purchased १२६६, १३०८, ५१ ८४.

क्रीता purchased ९९५, १३७७.

क्रीतानुशय rescission of purchase ८९३.

क्रुद्ध enraged ७९३, ८०४, १३, १०७५, १५७३,

१६५४, १७९३.

क्रूर a rogne; criminal १६८५, १७१०, १९०७, १४.

क्रेतु a purchaser ७५७, ६०, ६१, ६३, ६५, ६७, ६८, ६९, ८१७, ७८, ८३, ८५, ८६, ९०, ९१, ९३, ९४, ९६, ९९, १००, ०१, २८, १६११, ७८, ८०, १७३२, ५५, ५९, ६२.

क्रेय commodity ८९१.

क्रोध wrath; anger ६९५, ७१३, ८००, ०५, १३, १९, ६१, ९५२, १०२०, ४९, १२८४, ८५, १६१६, ४५, ४७, १७८७, ९१, १८३३, ४१, ९९, १९१४, ३१, ३६, ६३, ६४, ६५.

क्रोश a measure of distance १६६४, १७४३.

क्रीव impotent ८०५, ४२, ९९२, १०३४, ५६, ९८, ११००, ०७, १२, १६, १७, १८, ६४, १२६९, ७०, ७३, १३०४, ५०, ८७, ८९, ९१, ९२, ९३, ९४, ९८, १४०४, १५९९, १७७२, १८४०, ८१, ८८.

कल्पांश prescribed share १५२३.

कुश pain; torture ९४७, १६१९, ८६.

कुशदण्ड painful punishment १६१९, १९७०.

कुम्भ्य impotency; imbecility ९५१, १७७२.

क्षत wound; injury ८९३, १११६, १६४७, ४९, ८२, १८२४, ९१.

क्षतयोनि deflowered १०९५.

क्षता (a woman) enjoyed; defiled १०८८, १३३१.

क्षत (त्ता) see क्षतृ ११८५.

क्षतृ a chamberlain; the son of a *Sūdra* man and a *Kṣatriya* woman १००९, ११०५, ८५, १८४०.

क्षत्र vide क्षत्रिय ७२९, ८३६, ३७, ११२२, ८५, १४६४, १५१८, १६००, १७६२, ७४, १९३१, ३६, ४३, ६१.

क्षत्रज begotten by a *Kṣatriya* १२४९, ५१.

क्षत्रधर्म the duty of a *Kṣatriya* १६६७.

क्षत्रवृत्ति occupation of a *Kṣatriya* १९३७.

क्षत्रिय a member of the second caste; a member of the warrior-race ८०३, १३, १४, १७, १८, १९, २०, १०२२, ३३, ३९, ९३,

११०५, १६, २२, २३, ३१, ८४, ८५, १२३९,
४०, ४३, ४४, ४५, ५१, ८७, ८८, १३६५, ९६,
१५१२, २४, ३०, १६०६, ०८, १०, २०, ३६,
७०, १७२१, २६, २७, ५२, ६६, ६९, ७१, ७२,
७३, ७४, ८८, ९०, ९२, १८३८, ४६, ५०, ५९,
६०, ६३, ६४, ९०, १९२७, ३२, ३६, ५०, ६५.

क्षत्रिययोनि a race of *Kṣatriya* १५९२.

क्षत्रियवध homicide of a *Kṣatriya* १६०६.

क्षत्रियश्रेणि a corporation of warriors ८६२.

क्षत्रियस्व property of a *Kṣatriya* १२४४.

क्षत्रिया a woman of the second caste ११००,
०५, १२, १२३९, ४३, ४४, ८७, १८५९, ६०.

क्षत्रियाजात a son by a *Kṣatriya* wife १२५१.

क्षत्रियापति a husband of a *Kṣatriyā* १०९३.

क्षत्रियापुत्र see क्षत्रियासुत १२४०, ४४, ४५.

क्षत्रियासुत son of *Kṣatriyā* ११०५, १२४६, ४७.

क्षपण abstinence; interruption; spending
१४०४, ६६, १९२३, ७८.

क्षय expenditure; loss; decrease ७०७, ३७,
५७, ८१, ८५, ८१८, ६१, ८६, ९२, ९५, ९४७,
५२, १०१४, ६५, ११०२, १२८३, १३७३, १४७३,
१५५३, १६७४, ७५, १७०७, ३५, ४६, ४७, ४८,
१९२७, ३०, ४३, ८५.

क्षयाह a lunar day that is omitted in the
adjustment of the lunar and solar
calendar १५८९.

क्षत्र the dignity of a ruler १९३६.

क्षत्रमंघ्रिहृ charioteer and driver १००९.

क्षार caustic alkali १६७८, ८०, १९३८.

क्षिति the earth; the soil of the earth; des-
truction ९४०, ४५, ५७, १२४३, १६०१, ९५,
१९२९, ५६, ५७, ६६.

क्षीण diminished; wasted; lost १६८२, १७२३,
४८, ६६, १९६५.

क्षीब intoxicated १११६.

क्षीर milk ८३५, ९१९, १६००, ७०, १७१८, ६५,
१९०१, २५, ६७.

क्षीरभृत (a servant) receiving wages in the
form of milk ९०७.

क्षीरिन् N. of several plants containing a

milky sap ९३३.

क्षुद्(ध्) hunger ७०३, ११०३, १६८६, १७२७,
१८३१, ३४, १९००, ६६.

क्षुद्र very small; trifle ७८७, १६३४, १७४४,
५९, १८००, १०, १९१४, ७६.

क्षुद्रकद्रव्य minute or trifling thing १०३६,
१६१४, १७, १८००.

क्षुद्रद्रव्य see क्षुद्रकद्रव्य १६७०, १७३८, ४५.

क्षुद्रपशु a small cattle; a minor quadruped.
९०५, ०६, ३१, १६१४, १७, २१, १७४९, १८००,
२२, १९२२.

क्षुप a small tree १८२३.

क्षेत्र a field; landed property; woman; wife
६०७, २९, ५३, ५४, ५७, ५८, ६१, ७३१, ५७,
६४, ६७, ८६, ८७, ८०३, ०७, १४, ४२, ९०,
९५, ९६, ९८, ९९, १०३, १०, ११, १३, १४,
१६, १७, १९, २०, २२, २५, २६, २८, ३२,
३७, ३९, ४०, ४२, ४३, ४६, ४८, ४९, ५२,
५४, ५५, ५६, ५८, ६०, ६१, ६२, १००२, २७,
७०, ७४, ११०२, ०३, १५, १७, ८०, १२०१,
२२, ३०, ३२, ५२, ६३, ६४, ६७, ६९, ७१, ७९,
८४, ८७, ८८, १३२९, ७४, १५६९, ७५,
८०, ८१, ८९, १६१४, १८, १९, ३९, ४२,
४६, ८९, १७२६, १८४०, ९६, १९२२, ४३, ७५,
७६, ८८.

क्षेत्रज the son begotten on the wife (by
an appointed man); the son of an app-
ointed wife (by an appointed man)
९४४, १०८९, ११९२, १२६३, ६४, ६५, ६९,
७०, ७२, ७९, ८२, ८३, ८७, ८८, १३०४, १०,
२०, २२, २४, २५, २९, ३०, ४६, ४८, ४९, ५०,
५१, ५२, ५५, ७३, ७४, ७५, ७६, ९९, १४०१,
१९०५, ८२.

क्षेत्रजात see क्षेत्रज १२८८, १३३०.

क्षेत्रपथहिंसा the destruction of fields and
roads ९०६.

क्षेत्रमर्यादा boundary of a field ९२६.

क्षेत्रविरोध dispute or quarrel regarding land-
ed property ९२५, ४४.

क्षेत्रविवाद see क्षेत्रविरोध ९२९, ५१.

क्षेत्रस्वामिन् owner of a field १४६, ६०, १२८७.
क्षेत्रहर one who illegally takes possession of
a field १६०८, २६.

क्षेत्रहानि damage of a harvest ७८७.

क्षेत्रांश a portion of the arable land १५१९.

क्षेत्राधिकार ownership of land १४४.

क्षेत्रापहर्तु see क्षेत्रहर १६५४, ५५.

क्षेत्रिक a land-owner; husband १०३, ११, ३२,
४८, ६०, १०७४, ११०२, ०३, १२८२, १३१८,
४७, ४९, १७१४.

क्षेत्रिन् see क्षेत्रिक ८३९, ९५, ९१४, ६१, ६२, १०७०,
७४, १११७, १२७२, ८२, ८८.

क्षेत्रिय an adulterer १३८७.

क्षेप a throw; abuse १६२१, १७६९, ७०, ७९,
८१, ८२, ८९, १९६७.

क्षेम residence १२३३, १६६४, १७६०, ८१.

क्षोणी the earth ६३७.

क्षौम linen १६७३, १९३८.

क्षमा the earth १८३७, ४१.

क्षय a bird १९७८.

क्षय lame ७८७, ९२०, १७७०, ७१, ७२, ७७, ८७.

कटवा a cat १७४५, १८५२, ८१.

कण्ठाधि a pledge or security for the specific
interest on the amount lent ६३७.

कदिर a kind of tree १९६५.

कनयान a digger ९६८.

कनि a mine (esp. of precious stones)
१६७५, ८८.

कनित्र a spade; shovel ९६८.

कनित्रिन produced by digging ९२४.

कर an ass; donkey ६९५, ८५४, ९०४, ०५,
०६, १३, १७७१, १८३४, ४५, ६९.

करपट्ट N. of a book (dealing with robbery)
[by *Gaṇapatishāstri*]; the back of an
ass (*Shāmskhāstri*) १६८७.

करवान a donkey-cart १६७२.

करूर a kind of date १७६१, ६३.

कर्ण crippled; a baked pot (*Sāyana*); a
dwarf ९९२, १५९९.

कर्णट a mountain-village ९१३.

खल threshing-floor; granary १०६, ३०,
१६१९, ३३, ८९, १७२६.

खलति bald-headed ९९२, १५९९.

खशजात N. of a people १७०२.

खान digged; ploughed ९२७, ३०, ४८, ११३१,
१५९८.

खादक a debtor ६६१.

खादिर made of *khadira* wood १७०२.

खिल a piece of uncultivated or waste land
९४८, ६०.

खिलोपचार expense incurred in tilling the
waste piece of land ९४८.

खुर a hoof १९७६.

खेट a village; residence of peasants and
farmers ९६२.

खोर old ११८१.

गङ्गा the river Ganges १९२०, २१, २४.

गज an elephant ९०५, १३०९, ६९, १७४५, ९७,
१८१०, ३५.

गण a guild; assemblage of kinsmen; flock;
tribe; corporation ५९९, ८६१, ६९, ७०,
७१, ७२, ७५, ७६, १०७६, ९८, ११०५, ११,
१५२७, १८९५, १९२२, ३२, ३३.

गणक an arithmetician; accountant १७५९,
१९१४.

गणद्रव्य goods belonging to a corporation
or tribe ८५९, ६७, ७६.

गणन counting; calculation १७६३.

गणनाकुशल an accountant ७२७.

गणभेद division or difference in a tribe ८६१.

गणमुख्य the head of a tribe or guild ८६१.

गणिका a courtesan १०२५, १८४९.

गणिन् member of a community or tribe
९४४, ५१, ५५.

गणित anything that is computed ८८३,
१७५०.

गण्डिका trunk of a tree १९२४.

गण्डूष N. of a son of *S'ūra* १३७६.

गण्य to be calculated १६७७.

गतप्रत्यागता (a damsel) who having gone to

- her husband's house has returned back (upon his death) १०१९, १३०९.
- गन्ध perfume; smell ९७३, ९८, १०२६, ७६, १११३, १८, १२२३, १३७६, १६०२, ४५, ६५, ७१, ७८, ८२, ८५, १७२९, ९८, १८८१, ८५, ८७, ८९, १९३८.
- गन्धर्व a class of deities ९७६, ८५, १००१, ०२, ०३, ०८, ८६, १८३६, ४५, १९०२.
- गन्धारि N. of a people ९६६.
- गम the vulva १८३७.
- गम see गमन १८७४, ७९.
- गमन going; co-habitation; sexual-intercourse ८३९, ६२, ६३, १०३०, ३६, ९८, १६०६, ०९, ८२, १८४२, ४६, ४७, ४८, ५०, ८३, ८६, ९०, १९१९.
- गम्या approachable; (a woman) fit for co-habitation १०२०, १८७७, ८३.
- गय N. of a *Rishi* (son of *Plati*) ९९६.
- गया N. of a city in Northern India १३२९, ४९, ५०, ५२, १९८२, ८७.
- गरगीर्ण poisoned १६००.
- गरद a poisoner १६०८, ०९, २६, ५३, ५४, ५५, ७१.
- गरप्रद see गरद १६१२.
- गरुड N. of a mythical bird ८४०.
- गर्त a hollow; a table for playing at dice ९५३, ६१, १२५५, १९४१.
- गर्तानूप (a field) which has many holes and is wet ७८७.
- गर्तारुह ascending the seat of dice १२५४.
- गर्तारोहिणी see गर्तारुह १२५५.
- गर्दभ an ass ८१०, ९०५, १११३, १६४४, ५३, १८११, ४८, ८६, ९०.
- गर्भ the womb; an embryo ६०५, ८१७, ९६८, ७६, १००५, २१, ३८, ४७, ८३, ८६, ११०२, १३, १८, १२३६, ५४, ५७, ५९, ८७, ८८, १३०८, ३४, ७४, १५६८, ८७, १६००, १८, ३४, ३७, ५१, ५२, १८३६, ३९, ८७, १९२२, ७९, ८५, ८९.
- गर्भघ्नी an embryo-killer; procuress of abortion १०१४, १६५३.
- गर्भपात miscarriage; abortion १८८७.
- गर्भमर्मण्या provision for confinement ८१७.
- गर्भवध abortion १०२१, ८६.
- गर्भविलसिनी see गर्भघ्नी १०९९.
- गर्भसंभव pregnancy; impregnation १०८९.
- गर्भस्थ situated in the womb ६०५, ११८०.
- गर्भधान impregnation; impregnation rite, ११०२, १४२२.
- गर्भिणी a pregnant woman ९३९, ११०१, ०६, १२७०, ७३, १३०७, १४०२, १६१९, ३१, ८७, १९२७, २९, ४६.
- गल the throat १७६०, ९४.
- गवत्र a cow ९१८.
- गवाक्ष an air-hole ९५८, ११११.
- गवालम्भ killing a cow at a sacrifice १३७४.
- गवाशिन् a cow-eater १९४१.
- ग(ग)वेष्टुक a particular grain १८९७.
- गात्र a limb १६८५, १८२४.
- गाथा a verse; song ८११, १०००, ७१, १११६, १२८६, १९२१.
- गाथिन a son of *Gāthīn* १२६१.
- गाधि N. of the father of *Vishvāmitra* १३७६.
- गान्धर्व a horse; the form of marriage called after the *Gandharvas* which requires only mutual agreement ८९९, १०३४, ९६, ९८, १४३०, ३९, १९७८.
- गान्धार N. of a people or country (*Afgānīstāna*) १७७२.
- गायन a singer ७८७, ९०, ८६३.
- गार्गीपुत्र N. of a teacher १९८२.
- गार्गीयमानव a descendant of *Garga* and *Manu* ८०५.
- गार्भ woman's property १९८३.
- गार्हपत्य the householder's fire ९८३, ८५, १००२, ०५, ०७, ०९, १८९६, १९८५.
- गार्हस्थ्यनैयमिक rites obligatory on the order of a house-holder १९२१.
- गार्हस्थ्यार्ह household affair १६६८, १७९५.

पिरी a mountain १९२१.

गीत a song ११०७, १३६४.

बुच्छ a bush १८२३.

गुच्छल a particular measure १९६८.

गुड a kind of sugar ६०९, २६, ३०, ३२, १६७०, १७१८, २९.

गुण quality; virtue; fold ६०७, ०८, ०९, १०, २१, २६, २८, ३०, ३२, ३४, ३५, ६०, ६१, ६८, ९५, ७३१, ३५, ५०, ५४, ५६, ६४, ७८, ८४, ८०३, ५१, ६०, ७५, ७८, ८५, ९४, ९०६, ०९, १७, १९, ४७, ५२, ५७, १०१९, २६, ३१, ४२, ५१, ६०, ७०, ७१, ७७, ९६, १११४, ९३, १२३८, ४४, ५१, ८०, ८४, ८५, १३०५, २६, ७३, ९१, ९२, १४०२, १५८३, १६१४, १३, ३५, ६४, ६९, ७०, ७२, ७३, ७७, १७०६, १४, १७, २१, ३३, ६७, ८४, ८९, ९०, ९१, ९८, १८०६, ३०, ३२, ४९, ५१, ६५, १९२७, ३०, ३६, ४४, ६७, ६८, ७०, ७६, ७९, ८४, ८८.

गुणवत endowed with good qualities ८५६, १०१९, १२३९, १३२८, १४०३, १६१३.

गुद the anus १७९६, १८०२, २९.

गुप्त secret; hidden; protected ९०६, १०२३, १६००, ५२, १७६२, १८४२, ४६, ५८, ५९, ६२, ८५, ८६, ८७, ८९, ९२, १९४९.

गुरु any venerable or respectable person (father, mother or any relative older than one's self); a spiritual parent or preceptor; *Bṛhaspati*; weighty ७०३, ८००, ०७, १५, २४, २६, ३४, ३९, ६०, ६१, ९४५, ५९, ९९, १०२०, २२, २३, ६६, ८९, ११०१, ०२, ०३, १०, १२८३, ८४, १३६४, ९२, १४३०, ७६, ७३, १५१३, २६, २९, १६१२, १३, १८, २४, २७, ३७, ५५, ६८, ७२, १७०३, ५१, ७०, ७१, ७७, ८५, १८२६, २७, ३५, १९३०, ३३, ३६, ६५, ६६, ७३, ७४, ७६, ८३, ८४.

गुरुकुल the house of a teacher ६११.

गुरुणा having sexual intercourse with *Guru* १०२१, ११११.

गुरुगोत्र teacher's family १३६५.

गुरुघातिका a woman who murders her *Guru*

१६१९.

गुरुतल्य a teacher's bed; the violation of a *Guru's* bed (intercourse with his wife) १५९२, १६०६, ०९, २७, ८७, १८४७, १९७०.

गुरुतल्यग see गुरुतल्य ७७२, १०६६, ११०१, १५९२ १६०३, २७, १८७४, ८२.

गुरुदक्षिणा the fee given to a preceptor ८२६ १०२१.

गुरुनियोग appointment by a *Guru* ११०१.

गुरुपत्नी wife of a *Guru* १०६४.

गुरुपरिकर्म requiring much skill १६७४.

गुरुप्रमापणी one who murders her *Guru* १६३८.

गुरुप्रसूता one who has obtained the permission of her *Guru* १०१२.

गुरुलाघव importance and unimportance; gravity or otherwise १६१८, १९३०, ६६.

गुरुशास्त्र the great law १९८३.

गुरुशुश्रूषण obedience or service to one's *Guru* १११०, १५२३.

गुरुशुश्रूषा see गुरुशुश्रूषण ८३४.

गुरुस्त्री wife of a *Guru* ११०६, १८९१.

गुर्विणी a pregnant woman १६११, १९४४.

गुल्फ the ankle १०२५.

गुल्म a bush; shrub ९३३, ५०, १६०९, ७०, ९५, १७१९, ९८, १८००, २३, १९२२, २९.

गूढ concealed; concealed property; the son begotten secretly १०३८, ९९, १२२२, ३०, १३०६, ४७, ५१, १६७०, ८२, ९५, १८५४, १९२९.

गूढचारिन् going about secretly; spy १६९४, १७४१, १९२९.

गूढज a son born secretly; a kind of son. १२६९, ७०, ८८, १३३१.

गूढजात see गूढज १२८८.

गूढजीविन् living by foul means १६७९.

गूढद्रव्य hidden property १६८५.

गूढमण्डित secretly spying १७४६.

गूढबल secret army १६८२.

गृहसंभव see गृहज १३७३, ७५.

गृहजीव living by fraud १६८०,

गृहजीवा a harlot ८६३.

गृहजीविन् see गृहजीव १६७९, ८३, १९०४.

गृहोपग्रह see गृहज १२६३, ६५, ६९, ७३, ८२, १३२०, ४६, ४९, ७४, ७६, ९०.

गृहणक a kind of onion or garlic १०२५.

गृह्णिम N. of a son of Sūtra १३७६.

गृह a house; abode; dwelling ६०४, २९, ३४,

५३, ५४, ५७, ९२, ७०३ ०८, १४, २५, २६, ३१, ३७, ४७, ५०, ५७, ६४, ८४, ९१, ८०३, ०५, ०७, १४, २६, २८, २९, ४०, ५१, ५४, ५८, ६०, ६३, ९६, ९८, ९०७, २०, २१, २६, २७, २८, ३७, ३९, ४६, ४९, ५२, ५६, ५८, ६०, ७०, ८०, ८३, ८५, ९१, ९४, ९८, १००२, ०३, ०४, ०५, ११, १४, २२, २६, २९, ३८, ५१, ११०६, १४, १५, १७, १८, १९, ४१, ४२, ६५, ६६, ८०, ८२, ८४, ८५, १२०१, २२, २३, ३०, ३२, ४४, ५२, ५९, ६९, ७३, ८८, १३०६, ३१, ५१, ६४, ७४, ९३, १४१५, ५२, ५४, १५६१, ६९, ७५, ८०, ८१, ८८, ८९, १६१०, १४, १८, २०, २४, ४२, ४६, ४९, ५४, ५५, १७२०, ४१, ५७, ६०, ६२, ६५, १८२१, ६६, ८१, ८५, ८६, ८७, ८८, ९६, ९७, १९२२, ५२, ६२, ६५, ७५, ७६, ७८, ७९, ८०, ८८.

गृहकर्मकर a servant doing household work ८३५.

गृहकार्य domestic affair १०५९, १९७९.

गृहक्षेत्रविवाद dispute regarding a house and land ९५१.

गृहक्ष a house-breaker १७४६.

गृहज born in the house (a slave) ८११, २५, १९२८.

गृहजात see गृहज ८१७, २९.

गृहपति the master of a house १००१, ०५.

गृहपत्नी the mistress of a house ९८३, १००४

गृहविभाग division of a house १२३३.

गृहविरोध dispute about a house ९२५.

गृहविवाद see गृहविरोध ९५१.

गृहस्थ a house-holder ७५०, १०११, २०.

गृहस्वामिन् see गृहस्थ ९२६.

गृहाश्रम the order of a house-holder १११४, १९८२.

गृहिणी the mistress of a house १११८.

गृहिन् the head of a family ७०८.

गृहीत taken; received ६३६, ७१६, २२, ५१, ५३, ६९, ८२८, ४४, ४६, ५३, ६३, ७८, ८३, ९१८, २१, ५७, १००८, ३६, १६५२, ५६, ८१, ८२, ८७, ९०, १७४१, १८७९, १९१४, ३३, ७७.

गृह a house; dwelling ९९६, १०४८.

गो an ox; cow; cattle ६०६, ७७, ७३१, ९२, ८०८, १०, ११, ३१, ५४, ९८, ९९, १००२, ०३, ०४, ०५, ०६, ११, १३, १५, १७, १८, १९, २०, २१, २४, ६३, ७५, ७९, ९०, ९६, १०००, ०३, ३४, ३६, ७३, ७४, ११०२, २१, २२, ६५, ८३, ८४, १२७२, ८५, १४०२, ६४, १५२६, १६००, ०१, ०६, ०७, १९, २७, ३८, ५२, ५३, ५४, ५५, ५७, ६९, ७२, १७१३, २२, २४, ४४, ४५, ४९, ५३, ६४, ६६, ९७, १८१०, ३४, ३५, ४६, ७६, ८४, ९२, ९५, ९६, ९७, १९००, ०१, २४, ४०, ४१, ५९, ६४, ६७, ७३, ७६, ७९, ८१, ८२, ८३, ८४.

गोकुमारी a female calf १६२१, १८११, ३४.

गोघातिन् a cow-killer १६०९.

गोम see गोघातिन् १८३१.

गोचर्ममात्रा a piece of land large enough to be encompassed by straps of leather from a cow's hide ६३७.

गोजीविन् an owner of cattle; living on (trade with) cattle ८३५.

गोत्र a family name; tribe ८६१, १११८, १२८२, ८५, ८७, १३२७, ४७, ५६, ७२, ७४, ७६, ७७, ८४, १५२७, १६७६, ८२, ८५, १९४२.

गोत्रज a kinsman १३७५, १४०१, ६३, ७९, १५२७, ६९, ७५.

गोत्रवन्धुज a kinsman; relative १२८७.

गोत्रभागविभाग division of the property of clan १५७५.

गोत्रभाज belonging to the family; inheriting the family name १२६३, ७१.

गोत्रिकथांशभागिन् inheriting the family name and a share in the property १३०५

गोत्रविधानुग that which follows the family name and the property १३२७.

गोत्रसंबन्ध a relation bearing a common family name १०१३, १४६४.

गोत्रसाधारण joint estate of the family १५६९, ८६.

गोत्रान्तरप्रविष्ट one who has gone into a family of different nomenclature १३५२, ८४.

गोत्रित्व the state of being a member of a family of specific nomenclature १३५८.

गोत्रिन् belonging to the same family १२६६

गोधूम wheat १७२३.

गोप a herdsman; cow-herd ६०९, ८३, ९९, ७०८, १४, ८४९, ९०२, ०७, १२, १४, १५, १६, १८, ३७, ४०, ४४, ५१, ६२, ८१, ९८, १००१, १६८५, १९७४.

गोपति the lord of cow-herds ९०२, ०३, २१, १६००.

गोपाल see गोप ६७७, ९०३, २१, २९.

गोपालक see गोप ६८०, ८४३, १०३८, १६८२.

गोपीथ see गोपीथ ९०३, ९२, १५९९.

गोपीथ्य granting protection (of the earth) ९८९.

गोप्य (a pledge) to be preserved or kept ६४८, ५०, ६०, ७३१.

गोप्याधि a pledge to be kept and preserved ६३५, ३७, ४२, ५४, ५९, ६०, ७३१.

गोपचार driving of the cattle; pasture for cattle ९१२, १२२८.

गोमय cow-dung; full of cows १६७०, ६८, ८९, १७१८, ७१, १९८१.

गोमायुलोक the world of jackals १०२२.

गोमिथुन a bull and cow १०९८, १२८६, १३९०.

गोमिन् the owner of cattle or cows ९१४, १७, १८, १९, १०७३, १२७२.

गोमृग the Gayal (a species of ox) १५९४.

गोरक्षक see गोप ८७८.

गोरक्ष्य rearing of cattle ११२७, ३१.

गोरक्ष्य cow-milk १७४९.

गोल N. of a tree; a widow's bastard ७१५, १०१४.

गोवध the killing of a cow १३८४, १६०६.

गोवाल a cow's hair ९३४, ५०.

गोविकर्त see गोधातिन् १८९७.

गोवीर्य milk of a cow ८४९.

गोवृष a bull ११८१, १२४३, ४६.

गोशकट a carriage drawn by cattle ११८४.

गोष्ठ cow-station १९४२.

गोस्तेय stealing a cow १५९२

गोस्वामिन् see गो ९०.

गोहृत् a cow-stealer १७३०.

गोञ्जि a jeweller १९०३.

गौतम N. of a Rsi ८१४, १३४८, १७६२, १९१९.

गौतमकुमार N. of a Rsi ७९१

गौतमी a female descendant of Gotama १०२७.

गौरव importance; gravity १०३०, १७८५, १९६६, ८५, ८७,

अथिन् false १९७१.

ग्रन्थिभेद a purse-cutter; pick-pocket १६१७, १७१३, ३७, ४५, ११२९.

ग्रन्थिभेदक see ग्रन्थिभेद १३११, ६९, ७०, १७६४.

ग्रन्थिमोचक see ग्रन्थिभेद १७४६.

ग्रह a vessel used for taking up a portion of fluid (esp. of Soma); recovery; confinement; imprisonment; a planet; taking ७३९, ४७, ८३२, ९२५, ११६१, ६३, १३७९, १७११, ७५, ८८, १८८७, ८९, ९१, १९२२, ७७.

ग्रहण taking a deposit; capture; completion of studies; receipt; adoption; imprisonment; adultery ७२९, ८९, ९०, ८१५, २६, ३६, ६३, ९२०, ११३०, १२८३, १३७३, १४७०, १५७५, ८०, १६५१, ८१, ८५, ८६, १७५२, ५४, ९४, १८८८, ९१, १९२५, ४३.

ग्रहीन् one who receives; a depositary; a hirer; one who adopts a child ६५८, ८०, ७४८, ५१, ५३, ५५, ५६, ८५२, १३५६, ७३२.

८४.

ग्राम village; village-court; villager; group; corporation ६५७, ७३५, ६४, ८१४, ५४, ६१, ६२, ६४, ६५, ७२, ७४, ९६, ९७, ९८, १००, ०३, ०४, ०५, ०६, ०९, १०, १२, १३, १४, १६, १९, २०, २१, २५, २९, ३१, ३२, ३३, ३६, ३७, ४२, ४४, ४६, ४७, ४९, ५१, ५२, ५५, ५६, ५८, ६१, ६२, १०३६, ३८, १२३०, ६०; १३७२, १५८९, ९४, १६२०, ३९, ६४, ७९, ८१, ८२, ९७, १७४३, ४६, ५३, ५४, ६३, ७०, ७३, ८२, ८९, १८३९, ४९, १९२१, २२, २४, २९, ४२, ७६, ८५.

ग्रामकूट the chief of a village; village-assembly १६८०.

ग्रामघात village-calamity १६९८, १९२९.

ग्रामणी the chief of a village १००९.

ग्रामदेव the god or deity of a village १०६, ४७.

ग्रामभर्तृ the head-man of a village १७४३.

ग्रामवृद्ध an old-villager ६३८, ९२८, २९, ११९९, १९५०.

ग्रामसीमा village-boundary ९४४, ५५.

ग्रामस्वामिन् see ग्रामभर्तृ १६२०.

ग्रामाधिप see ग्रामभर्तृ १९२१.

ग्रामाध्यक्ष see ग्रामभर्तृ १७६३, १९२१.

ग्रामिक a villager; head-man of a village ९३२, १०३८.

ग्रामीण see ग्रामिक ९४९.

ग्रामेयककुल a crowd of villagers ९३६.

ग्राम्य domesticated; tamed (animals) ९०३, १५९४, १६०९, १७९३.

ग्रान्त a mouthful lump; food ९०५, १०२२, ३५, १६६५, १७२२.

ग्रान्ताच्छादन food and clothing ११९८, १२८८, १३४९, ५१, ५५, ८७, ९०, ९१, ९३, १४०३, ५७, १५२२, ८४.

ग्रह an alligator ९१८.

ग्रहक a creditor; one who seizes or takes captive ६३६, ९६, ७५३, १७४०, १८८७, १९१३, २२.

ग्राहण teaching १०३५.

ग्राहि a disease ९९९.

ग्राह्य to be seized or arrested १६८६, १७४१, १८४१, ४६, ७०, ८१, ८७, ८८, १९१४.

ग्रीवा the neck ९५१, १७८१, ९४, ९९, १८०३, २९, ४०.

ग्रीष्म summer-season १९२४.

ग्लह a game at dice ८१८, १२, १८९८, १९०८, ११, १४.

ग्लहन gambling १९०२.

ग्लहवृद्धि the fee at dice १९०३.

घट a jar १३९२, ९३, १७१८, १९६६.

घटमर्ष an ordeal of serpent in a jar १९६६.

घात destruction; murder; corporal punishment; beating ९१३, १७, १८, २०, २१, १६१६, १८, ८९, ९०, १७४३, ९३, १८००, २७.

घातक a murderer; destroyer; १६१९, ४७, ४९, ५१, ५२, १८३५, १९१८, ६६.

घातन see घात १८३१.

घातनीय to be punished corporally १६४६.

घातिन् a killer; slayer; destroyer; pillager १६०९, ४७, ४९, १७३६, ४८, ६१, ९७, १९२५.

घातुक injurious ९०३.

घृत ghee ६०९, ३५, ९८९, ९६, १००७, १३८५, १६७०, ७१, १७१८, १९०१, ०२, ३८, ६६.

घृतप्रतीक one whose face is brilliant with ghee १००६.

घृतावत one who has anointed his or her limbs with ghee १०६५, १११३, १६६८.

घृताभ्यवत see घृतावत १०८९, ११०१, १३,

घोषा N. of a woman ९६५, ७१.

घ्राण the nose १८३२.

चक्र the wheel of a carriage ९५९, १००१, १६१७, २१, ७२, १८०७, ३६.

चक्रचर a juggler; traveller १६७९.

चक्रवाक N. of a bird १६०६.

चक्रवृद्धि compound interest ६०७, १५, १८, २४, २५, २९, ३१, ३५, ६०, ७०६, ३०, ५४, ५६, ८९८.

चक्रिस्थान a stable for sheep and cattle ९२६.

चक्रोवत् driving a carriage १६६३.

चक्षुस् the eye ९८६, १००२, १२, १२८४, १६०६,
६४, ९३, १८३६, ८५, १९०१, २९, ८४.

चणक chickpea १७२३.

चण्ड cruel १८९०.

चण्डाल a man of the lowest and most des-
pised of the mixed tribes (born from
a *Sūdra* father and *Brāhmaṇa* moth-
er) १०२९, ३६, ११०५, ८५, १६१६, १७, ३४,
१७५४, ९९, १८२७, १९२२.

चण्डालयोनि *chandāl's* race १५९२.

चतुःशाल a four-squared building ९५३.

चतुष्टोम a particular sacrifice १८९८.

चतुष्पथ a cross way ९४६, ५९, १२८४, १३९५,
१७५४, ६५, १९२९.

चतुष्पद् see चतुष्पद् ११८२, १९८४.

चतुष्पद a quadruped ८१३, ७९, ९८, ९२१, ४६,
८६, १००३, ११६६, ८४, १२३०, १६२१, ८४,
१७५८

चतुष्पद् see चतुष्पद् १८९९, ३७, १९३३.

चतुर्दश N. of a litany १००६.

चतुरात्र lasting for four days १२५८

चन्दन sandal-wood ६३५, १९६९.

चन्द्र glittering or shining as gold; the
moon or its deity ९२२, ८८, १०२२, ७७,
१९३०, ६४, ६५, ७०.

चन्द्रमन् the moon or its deity १००६.

चर a spy १७४६.

चरण behaviour; wandering ९२१, १५९२,
१६७६, १७१३, १९२२, २९.

चरथ going; wandering (cattle) ९२२.

चरित evidence of the witness; conduct;
behaviour ६५१, १२६६, १३५२, ८४, १६९५,
१८४४, १९२९, ७४.

चरित्र character; conduct; nature ६११,
१०४६, १९३६, ४२.

चरित्रबन्धक a friendly pledge; merit as a
pledge; a pledge received in mutual
confidence of good behaviour (चरित्र)
... [where the pledge is not compatible

with the value of the lent amount]
६४५.

चरु an oblation offered to gods or manes
९९१, १३६४, १८९७, १९२५.

चर्मन् hide; skin ६०९, १०, २६, ३०, ३३, ७८७,
९९, ९०९, १६७७, १७३३, ४५, ४९, १८०६,
१९३८, ७६.

चर्मण्ड a leather bag or vessel १६१४, ३०,
७२.

चलन् moving on feet (i. e. beasts) १९१६.

चलस्वभावा (a woman) of unsteady or want
on nature १०३२.

चल moving; changing (boundary) ०६१.

चलि turned off from १०३२.

चात a cheat; rogue ७१५, ८७२, १९३२.

चाण्डाल see चण्डाल ८३९, १२८७, १६०३, १८६१

चाण्डालदासता the state of being a slave of a
Chandāla ८३९.

चातुर्वर्ण्यपुत्राः sons begotten in the four castes
१२४५.

चातुर्वर्षिक lasting for four years ९३०.

चातुर्वैद्य familiar with the four *vedas* ९४९.

चाद्रव्रतिक one who takes upon himself the
office of the moon १९३०.

चान्द्रायण (व्रत) the penance or expiation re-
gulated by moon १०२२, ५८, १६०६, १८४६.

चार a spy; conduct; course; wandering
८६१, १६३९, ८२, ९०, ९३, ९५, १७४६,
५४, ५५, ६३, १९२९, ३०, ३२, ४१, ७७, ७८.

चारक a prison; herdsman ७२८, ९१७, १६९०,
९२.

चारण a wandering actor or singer ७१५,
१०३८, १६७६, ७९, १८४५, ५४.

चारिणी adulterous (woman) १९८६.

चारित्र्य behaviour; conduct १०२५, २६, ११९४.

चार्मिक leathern ७८७, १६३०, १८०६, १९०३.

चिकित्सु learned ११०८.

चिकित्सक a physician ८४३, १६७९, ९४, ९९,
१७७२, १९२४, २९.

चिकित्स्य curable १०९४.

चिति pile; a funeral pile १११३.

चित्त mind १०३२, ४८, १११४.

चित्र documentary evidence; of various kinds ६५१, १६१८, ४९, ५१, ८९, १७५२, ५५.

चित्रक a particular measure १९६७, ६८.

चित्रदर्शन visiting a theatre of entertainment १०२६.

चित्रवादिन् speaking in different ways or attractively १७५४.

चित्रायुस् possessed of wonderful vitality ९७२.

चिरकालप्रोपित absent for a protracted time १५६९.

चिरप्रवास undertaking journey for a long time ६११.

चिरस्थान (the loan) that remains outstanding for a long time ६०७.

चिह्न a mark; spot; sign ६०९, ९४१, ४५, ४९, ५०, ५१, ५७, ५८, १६४७, ५०, १७३९, ६०, ६२, ६३, ६६, १८१३, २९, ३२, ७०, ८७, ९०, १९०९.

चीर्ण grazed ९१५, १९.

कुम्भन kissing १८८५, ८९, ९१.

चूडा the hair on the top of the head १३७७.

चेतन mind ८१९, १०६८.

चेतस् mind ११४७, ४८, १६३२.

चेरु clothes; garment १११९, १६०५, १९३८.

चेष्टा gesture; movement ८४०, १७९६, ९९, १८१७.

चैत्य an abode of worship; a sanctuary near a village; a funeral monument ८६३, ९३१, ५०, ६०, ६२, १६९५, १७५४, ७३, १८००, २३, १९२५, २९.

चैलपिण्ड food and clothing १५२३.

चोर (चोर) a thief; robber ७१५, ३२, ३५, ४१, ४३, ४८, ४९, ५०, ५६, ५७, ५८, ५९, ६४, ६७, ६९, ७२, ८८, ८९, ९०, ९६, ८२३, ३३, ५४, ७२, ७८, ९०८, १४, १६, १९, १०२३, ९७, १११०, १५९२, १६१६, १८, ३६, ४०, ४६, ५२, ५३, ५९, ७४, ७६, ८१, ८५, ८६, ८९, ९०, ९६, ९७, ९८, १७११, ३९, ४०, ४२, ५१, ५२, ५४,

५५, ५६, ५७, ६२, ६३, ६४, ६५, ६७, ७०, ७७, ८६, १८१०, १२, ४९, ५०, १९२९, ३२, ३३, ४१, ५४, ६२, ७१, ७४.

चोररञ्जक the officer called चोररञ्जक १६२०.

चोरित robbed ६३४.

चौरग्राह a thief-catcher १७५७, ६२.

चौरदण्ड punishment inflicted upon a thief ६५६, ९१७, १०७८, १५१४, २६, १७४१, ६३, ६६, १९५२, ६२.

चौरहृत taken by theft १६६३, ७१, १९४९, ५०, ५७, ६०, ६२.

चौरोद्धतुं see चौरग्राह १७४३, ६३.

चौर्य theft; robbery ११४२, १६१२, ४५, १७११, ४१, ५५, ६०, १९२९, ६७, ८३, ८७, ८८.

चाल the tonsure ceremony १३५५, ७३.

छत्र an umbrella ८६०, १९२५.

छदिस् roof of a carriage १०००.

छद्मन् deception; design; fraud ७२५, ८४०, १०४१, १७५९, ६४, १८८५, ८६.

छन्द desire; will; fraud ६६२, ७०, ७१८, ४७, ८६२, १३५६, १७६६, १९८४.

छन्दवासिनी living independently; see स्वच्छन्द्या १९२२.

छन्दस् a sacred *vedic* hymn ८१४, १११४, ८१.

छर्दि vomiting १७९८, १८३२, १९६६.

छल trick; false pretense; fraud; strata gem ७१७, २३, २७, ८००, ९५२, १०३८, १२०७, १५७३, १६४१, १७४४.

छग a he-goat ९०५, १९२५.

छादन clothing १४०१.

छिन्न cut off; broken; interrupted १००६, १२६४, १५८१, १६२१, १८०७, २०, ८७, ९१, १९३३.

छूरिका, ख(खु)रिका, स्थूरिका, स्फुरिका, नासिका, तुलिका load; cow's nostril; an ox; a load placed on an ox etc.; beast of burden; a barren cow; the lower part of a leg १७१३.

छेत्तव्य to be cut off १७४९, ६०, १८०१, २८, ३१, ४७.

छेद cutting १०७२; ११२७, १६११, ५३, ६९, ७०,
७३, ८५, १०६०, ६२, ६५, ७५, ७९, ८८,
९४, १८२१, ३१, ३५, ४३, ४८, ६८, ६९, ७६,
९१, १९०३, ६६.

छेदक a cutter १८२९.

छेदन amputation; cutting १६१७, ७२, १७१७,
४९, ६०, ९९, १८००, ०१, ०७, १७, २२, ३१,
३२, ३५, ४२, ४३, ४९, ५०, १९६७, ७०.

छेदिन् a cutter १६०९, १७९८.

जगत् the world १७८७, १८३९, १९२८, ७०.

जगतीपति earthlord; king १०७५.

जगन्व inferior; younger ८२६, २९, ३१, ९४५,
१००७, ११०४, ०६, ११, १३४६, ७५, १५६७,
१६२८, १७७५, ८८, १८४८, ६६, १९३६.

जङ्गम movable property ६४९, ५०, ५५, ६०,
८८६, ८९, ९१, ९८, ९०१, ११७९, १५१३, २६,
१६९५, १९२९.

जङ्घा the thigh १९८४.

जटिला wearing twisted hair १०२७, २८.

जठर the stomach १९६६.

जड a dunce ७११, १११८, १३८६, ८७, ९१, ९२,
९८, १४०१, ०४, १६७९, १७२७, १९२७, ७४,
८३.

जलु lac १७६८.

जनु the collar-bone १००३.

जन people ६०४, ७३७, ६३, ६४, ८१८, ९८,
९५३, ५९, ६२, ७०, १००२, ०३, ३८, ४८, ७५,
११२०, १३२९, १६१५, ४०, ७२, ८५, १७५२,
५३, ५४, ५६, १८२८, ८७, ८९, १९३१, ३७,
४१, ७०, ७८, ८४.

जनक a progenitor १११८, १२६७, ७१, ७८,
१३५२, ८४, १९८१.

जनजा people १६००.

जनन birth; procreation; generative organ
१२८४, १३७७, ८४, १९१४.

जननी a mother १००५, ७७, १३५०, १४१३, १४,
३२, १५२२.

जनपद a nation; inhabited country; people
८१९, ७०, ९४९, १५९३, १६७९, १७७१,
७२, १९२४.

जनमेजय N. of the celebrated king १६०१.

जनयितु a begetter १२५३, ६३, ६७, ७१, ७२,
८१, ८८, १३२७.

जनसंसद् assembly of men ७२६, २८.

जनाग्नि fire in general १०१६.

जनाधिप a king १२४४.

जनि(नी) a woman; wife ९६३, ७०, ७३, ७८, ८०,
८१, ९५, १००१, ०५.

जनिका generating; producing; mother ९९६.

जनितु a father; begetter १०२६, १२५७, १८३६,
१९७९.

जनित्र a birthplace; place of origin १००३.

जनिक्री a mother ९९३, १०००.

जनित्व the state of a wife; to be born or
produced ९६३, ७८, १००४, १२५७.

जनिमन् an offspring ९७०.

जनिष्य to be begotten ११८०.

जनेश्वर a king १९८४.

जन्मज्येष्ठ elder by birth १२३६, ५१.

जन्मन् birth १०१२, ११९३, १२३४, ३६, ८४, ८५,
१५६९, १६५१, १९१७, ६५.

जन्य produced ९९४, १०००.

जन्यु a begetter; creature ९७६, १८३६.

जप muttering of prayer ७९२, १११९.

जय conquest; victory ८६१, ११२६, १९०१,
०३, ११, १५, ३३, ७७.

जरदृष्टि attaining great age; very old ९८५,
१००१.

जरा old age ९६६, १११५, १५९६, १९२०.

जरिमान् decrepitude ९६७.

जल water; water ordeal ७१५, ४१, ४८, ९०,
८६०, ९६१, १०७६, १३१६, १९६७, ८३, ८७.

जलमार्ग water-course ८९६.

जलवाहिका a flow of water (as boundary)
९४८.

जलाशय a pond १३९३, १६५४.

जलौका a leech १०२२, १११४.

जवन N. of a king १९६५.

जसद zinc १७६७.

जसुरि starved ९७३.

जहु N. of a king १२६१.

जाघन the hip ९८७.

जाङ्गल arid; full of flora १९२१.

जाङ्गलीविद् expert in applying remedies against snake-poison १९२५.

जाङ्घिक obtained by labour १९२२.

जातक see जातकर्मन् १३५०.

जातकर्मन् a birth ceremony १३७४, ७७. १९८५.

जातवेदस् all possessor; fire; all created beings ८१२, १००१, १११९, १२५९, ६१, १८९३.

जाति caste; race ६२०, ७२०, २५, ३७, ८२५, ३४, ६१, ६२, ६५, ९७, ९९, १००७, २९, १११६, ८४, ८५, १२२९, ३७, ३८, ४४, ४५, १३६५, १६२९, ७६, ८२, ८५, १७४१, ५३, ७०, ७३, ७५, ७६, ८२, ८३, ८४, ८८, ८९, १८५०, १९१७, २२, ३१, ३२, ४१, ६१, ८४.

जातिकरण giving the genuine form by fraud १७३३.

जातिधर्म caste-duty; caste-custom १९१८, २१, ३१, ४३.

जातिबधिर born deaf १३९२.

जातिभ्रंश loss of caste १६११, १७९१.

जातिशुद्ध pure by caste १३४८.

जाल्य of superior quality १६७४, ७७.

जात्यन्ध born-blind ७०७, १३९२.

जाल्यपहारिन् implying loss of caste १६१०.

जान birth ११६०.

जानपद inhabitant of a country १६७६, ८१, ९०, १९३२, ६०.

जामातृ a son-in-law ९७३, १२८६.

जामि a sister; brother ९६३, ६९, ७५, ७६, ७७, ७९, ९६, १००२, ०३, ०५, ५२, ५३, १२५४, ५९, ८६, १८३६.

जाया a wife ६०३, ७९१, ८१४, ९६३, ६४, ६५, ७०, ७७, ७९, ८२, ८३, ८५, ९३, ९४, ९५, ९८, ९९, १०००, ०१, ०३, ०४, ०५, ०७, ०८, ०९, १०, ११, १४, २६, ४७, ७२, ११०७, १८, १२५४, ६०, १४२३, १५१३, १८, ७०, १७७७, १८३६, ३९, ४०, ४१, ९४, ९५, १९०३, ८४,

८५.

जायात् the character or attributes of a wife १०११, २६, ४७.

जायानाश seduction of a wife १०१४.

जायापती husband and wife १४०५.

जार a paramour; lover ८६६, ९६३, ६६, ७२, ७३, ७५, ९१, ९६, १००६, ४०, १६३६, १८३७, ३८, ४०, ४१, ४९, १९३३, ८९.

जारज a child by a paramour; bastard १०१४.

जारजात see जारज ११०१, १३०५, १४०२.

जारिणी adulterous १८९४.

जासपत्य the state of the father of a family (Monier Williams); a couple of husband and wife. ९८२, १००७.

जाल a net १६१७, ८५.

जित defeated; restrained; controlled ७३०, १०१६, ८५, १८९६, १९०३, ०८, ०९, १३, १४, १५, १९३१, ३३, ६९, ८६.

जिह्विद्य one who has subdued his senses ८६०, १०७७, १११९, १९३१.

जिन्नि old ११५८.

जिह्वा crooked; deceitful ७४८, ७९, ८१९, १९१०.

जिह्वा the tongue १०१६, १६००, १९, १७६९, ७०, ७५, ८३, ८८, ९२, १८३२, १९३३, ६७, ६८, ७०.

जिह्वाच्छेद cutting off of the tongue १६१९, १७६८, ६९, ८८, ९०, ९२, १८९१.

जीर्ण worn out १३९०, १४७३, १९९५, १७४८, १९२९, ६६.

जीव life १०२६, १७७३, १८८७, १९५२, ६२.

जीवदिभाग partition made during (father's or parent's) lifetime ११४९, ७२, ७३.

जीवन maintenance; life ९५२, ११२७, १२०४, १४०३, ०४, ६६, ७३, १५१२, ५३, १९१६, ७६.

जीवलोक the world of living beings (as opposed to that of the deceased) ९७८, १००४, १२५७.

जीवित maintenance ६६२, १०४०, १२८६, १९८५.

जीविन् a living being; subsisting ७८७, ९४४,
१७५८.

कुम्भितोपगता co-habited with a member
of degraded caste १०२१, ११११.

ज्येन्ती becoming old ९६५.

जेतु victorious; gainer १९०४, ०८, १३, १४.

जेन genuine १२५७.

जैमिनी N. of a sage ७६४.

जैश see जैहम्य ८८८.

जैहम्य crookedness; falsehood ७९४, ८४९.

ज्ञातसार (merchandise) of known value
१६२०.

ज्ञाति kinsman; community; relation; caste
६०६, २७, ६७, ७९, ८२, ८६, ८०३, १७, ६०,
९६, ९८, ९९, १००, ०१, २८, ८३, ९८, १००६,
०८, ३८, ३९, ८३, ११०२, ४२, १२५२, १३५२,
६३, ७३, ९२, १४३०, ५४, ७१, १५१८, ७५,
७९, ८९, १६२७, १७५५, १८४०, ४१, ६५,
१९२९.

ज्ञातिकार्य duty of a kinsman १३९३.

ज्ञातिकुल a group of kinsmen १०३६, ३८.

ज्ञातिजन a relative १०७७.

ज्ञातिष्वन wealth received from relation १४१५.

ज्ञातिरेतस a particular son; begotten by a
kinsman (other than husband) १२८४.

ज्ञातिसंबन्ध a relation १०३२.

ज्ञातु one who knows; a witness ७६७, ९४१,
४६, ५१.

ज्ञान knowledge; consciousness ७५९, ६९,
८६१, ९३४, १०७१, ११०९, ९३, १२२५, १४०२,
१५६९, १६३०, १८०६, १९१०, १३, ६६, ७२,
७४.

ज्यायस् elder ११५९, ९०, ९९, १२३७, ४९, १३४६,
१८९१, ९३.

ज्येष्ठ most excellent; eldest ६९५, ९३३, १००५,
१०, ६४, ११४६, ४७, ४९, ५९, ६२, ६४, ६५,
६६, ६८, ७०, ८१, ८३, ८४, ८५, ८६, ८९, ९१,
९२, ९३, ९४, ९५, ९६, ९७, ९८, ९९, १२०१,
०८, १०, २४, ३३, ३४, ३६, ३८, ५४, ६०, ६६,
६६, १३२९, ५२, ५५, ८७, ९१, ९७, ९८,

१४०१, २१, २२, ६५, १५४३, ८७, ८८, १९७८,
८१, ८२, ८३, ८४, ८७.

ज्येष्ठता seniority १२३६, ९७, १३९२.

ज्येष्ठपुत्र eldest son १२८१, १३२९.

ज्येष्ठभार्या wife of an elder brother ११०१,
१३१६.

ज्येष्ठमान primogenitureship १२३४.

ज्येष्ठवर a chief wooer १०००.

ज्येष्ठवृत्ति behaving like the eldest brother
११९८.

ज्येष्ठान्श additional share of the eldest son;
the best share ११८३, ८४, ८५, १२३८,
३९, १३७२, ८४, ९१, ९२, १९८८.

ज्येष्ठा eldest १०२३, ९१, ११०९, १२३५, ४४, ७१,
१५२६, २७.

ज्येष्ठावाप्य to be received by the eldest १३९२.

ज्येष्ठिनेय a son of the father's first wife
१००५, १०, १२३३.

ज्येष्ठ्य the right of primogenitureship; the
eldest son-ship ६९५, ८६२, १००२, ५३,
९४, ११०९, १२३६, १३५१, १५४१, ४३, ५७.

ज्योतिर्ज्ञान knowledge of the heavenly bodies
१७५९.

झष a large fish ९६१.

टङ्क a chisel १६८०.

डामरिक a particular lower caste; a man
dead in epidemic (Shāmskhāstri) १६९०.

डिड्डिका a small mouse १६०६.

डेरिका a musk rat १६०६.

तक्र butter-milk १६७०, १७१८.

तक्षन् a carpenter ११२०.

तयका a tank ८९६, ९२६, २८, ३०, १९२४.

तयकामन emptying a tank of its water
९३०.

तडाग a tank ८७३, ९३४, ३७, ३९, ४७, ४८, ५०,
५५, ५८, ५९, ६०, ६२, १६१३, २९, ३०, ५२,
१९२९, ७६.

तण्डुल rice १५२०, १९६७, ६८, ८७.

तत a father ९२२, ११२१.

तत्त्वदासिन् perceiving truth; a philosopher

- ८०७, १२३३, १३५१.
 तनय propagating a family; a son ९७०,
 १०३३, १२२२, ५८, १३३७, ७६, ७७, १४१३,
 १५१७.
 तनु body १४१५, ६४, १६७४, १७९४, १९०१, ७९.
 तन्तु a thread; progeny; children ६०३, ०५,
 ९२४, १००६, १११५, ६०, १२६४, ६७, ७१,
 १३९४.
 तन्तुनाश loss of thread (progeny) १०१४.
 तन्तुवाय a weaver १६७३, १७०९, १९२७.
 तन्दुल rice-grain १९६५, ६७.
 तपःक्रीडा bought by austerity १९३६.
 तपस् religious austerity; penance ६९५, ७१४,
 १०००, ०६, २८, ३०, ३३, ७७, ११०९, ११,
 १९, २९, १२६०, ८३, ८४, १३७६, ७७, ९०,
 १४०२, ६४, १६००, ५१, ६४, १७०२, १८३८,
 ३९, १९३६, ७८, ८३, ८४, ८६, ८७.
 तपस्विन् an ascetic ६९५, ७१४, १३७६, १६१७,
 १९, २७, ६६, ८७, १९१५, ६९.
 तपस्विनी pitiable, poor, wretched woman; a
 female devotee १११४, १६५३.
 तपोवन a grove in which religious austerities
 are performed ६७७, ९२९, १८००.
 तप्तमास the ordeal with a hot coin (*Māsa*)
 १९६५, ६६, ६७.
 तमस् a dark or black house १६१९, १९८७.
 तर carrying across or beyond; a boat ६९८,
 १९२१, २२, २७, ३६, ४४, ४५, ४६.
 तरिक a ferry-man ७७८, १६३५, १९४७.
 तरुणगृह vide तोरणगृह ९२५.
 तरुणप्रजात an infant १९४४.
 तर्जन threatening १७९४.
 तर्पण a particular ceremony performed
 with a magical *Mantra* १११८.
 तल palm-beat १६८७.
 तल्य a couch; bed ९७३, ९८, १००२, १३०४,
 ०६, १८४०.
 तत्पारोहण having sexual intercourse with
 (a preceptor's wife) १६०३.
 तवाहमित्युपगता a particular son; a son come
 forward declaring 'I am thine' ८३०, ३२.
 तवाहमित्युपगता (a woman) who gives herself
 upto a man saying 'I am thine' ७०३,
 ११०३.
 तविष strong १२५८, १९७१. . .
 तसर a shuttle १०००.
 तस्कर a thief; robber ७३२, ४५, ६०, ८१, ९०,
 १६२२, ४७, ६४, ७०, ८५, ९२, ९३, ९५,
 १७११, ४५, ४६, ५३, ५४, ५७, ६१, ६३,
 १९१०, १३, २९, ३२, ६५.
 ताडन beating; striking ७२५, ९१९, २०,
 १७७१, ८८, ९४, १८३०, ३३, ३४, ९१,
 १९७०.
 ताडयितु one who strikes १६३७, १९३३.
 ताड्य to be chastised ९१४, १११०, १८१२,
 १९७४.
 ताण्डव dancing (esp. with violent gesti-
 culation) १०२६.
 तात्प्राण satisfying or delighting much ९८९.
 तान्तव made of fibre १७४७.
 तान्त्रिक prescribed in the *Tantra* scripture
 १९६८.
 तान्व one's own son १२५४.
 तापस an ascetic १२८४, १६०३, ५५, ७९, १९२४, २५.
 ताम्बूल a betel १११७.
 ताम्र copper ६०९, २६, ३५, १३७३, १६१४, ७५,
 १७३४, ४७, ६७, १९६६.
 तालु a thief १६५६.
 तार see तर १९३६.
 तारका a star ६०५, १८३९.
 तारिक a ferry-man १६११, १९२७, ४४, ४६.
 तार्य freight १९२७, ४५.
 ताल a kind of tree ९३३.
 तालज्ञ knowing the measure (in music)
 ७८७, ९०.
 तालावचर an actor १०३८.
 तालु the palate १८९१.
 तारुच्य theft १९०६.
 तित्तिरिः a partridge १५९७.
 तिरीटिन् furnished with a head-dress;

secretly going about १८४०.
 तिल sesamum १००१, १११८, १३९०, १५२४,
 १९३८, ३९, ६७.
 तीक्ष्ण sharp; fiery ८६२, ६३, १०३३, १४६४,
 १६००, ६४, १७११, ६५, १९२९, ३९.
 तीर a bank ९५२, १९२७, ४५.
 तीर्थ a passage for landing into a river;
 place of pilgrimage; woman's courses;
 intercourse ८१४, ९५९, ८१, १००२, ३०,
 ४०, १११२, १८५१, ८०, १९२४.
 तीर्थगमन visiting a place of pilgrimage
 १०२१, ३८.
 तीर्थगूहन concealing the fact of being in
 menses १०३४.
 तीर्थघात violation of sacred institutions
 १६१७.
 तीर्थसमवाय (of many wives) being in men-
 ses at one and the same time १०३४.
 तीर्थसेवा pilgrimage १११९.
 तीर्थगमन not having intercourse while in
 menses १०३४.
 तीर्थानुसरिन् a pilgrim १६११, १९४४.
 तीर्थोपरोध neglect of intercourse १०४०.
 तीव्र strong; severe १११५, १४०१, १६४४,
 १७८५, ८९, ९१.
 तीव्रदण्ड heavy punishment १६४४, १९७०.
 तुग्र N. of an enemy of *Indra* ११६०.
 तुच्छश्रावण a false claim or suit ६११.
 तुज frightful (to the enemy) ११५९.
 तुन्नवाय a tailor १६७४.
 तुर quick; prompt ९०२, १८९९.
 तुवं N. of a hero and ancestor of the
Āryan race ८१०.
 तुवंसु N. of a son of *yayāti* १३९१.
 तुला a balance ६०९, १६७३, ७७, ७८, १७०७,
 २८, २९, ५०, ६१, ६३, १९६५, ६६, ६७.
 तुलामान a balance १६११, १३, ६९, ७१, ७७,
 १९२७.
 तुलित weighed १९६६.
 तुलिम weighable ८८६.

तुल्य similar; equal ७३४, ६३, ८६२, ९००,
 १०३८, ११७५, ८४, १२३८, ४५, ७३, ८७, ८८,
 १३४८, ५०, १५११, २५, १६२१, ८५, ८७,
 १७७०, ७१, ७२, ७८, ८६, ९२, १८२७, ४८,
 ४९, ६६, ६८.
 तुल्यवध murder of a person (equal in caste)
 १६०६.
 तुल्यांश taking equal share १२४५.
 तुष the chaff of grain ९३४, ४०, ४४, ५०, ६१,
 ६२.
 तुष्टि satisfaction; compensation ७१३, १६३०,
 १८०६, ३३.
 तुल panicle of a plant or flower ६०८, १९३८.
 तुण grass ६०९, ३०, ८५१, ५२, ९१२, १६०९,
 ५७, ६१, ७०, ७२, १७१८, २२, ४४, ४५, ४९,
 ६०, ६६, ९८, १८९०, १९३८, ८१.
 तृतीयिन् entitled to a third part or share
 ७७५.
 तेजस् splendour; lustre; power ९०३, १२६७,
 १५९४, १६००, ०५, १२, १९३०, ३१, ३६, ४०,
 ७०.
 तैमात N. of a snake; a species of snake
 १४६४.
 तैल oil ६२६, ३२, ३५, ११०१, १३४८, १६१५, ७०,
 ८५, १७१८, ४९, ७०, ७६, ८८, १८९१,
 १९६६.
 तोक an offspring १२५५.
 तोय water ८०७, ९३०, ४६, १९२७, ३०, ४२,
 ४६.
 तोरण (गृह) arched doorway of a house ९२६,
 १९१४.
 त्यक्त abandoned ७६७, १०९५, १११०, १८, १९,
 १३०९, १६४८, १८५०.
 त्यक्तदार one who has abandoned his wife
 १८८१, ८८.
 त्यक्तमन्त्र्य one who has abandoned the life
 of a religious mendicant ८१६.
 त्यक्तान्धव one who has forsaken his relati-
 ves १०९८.
 त्याग forsaking; abandonment ७५५, ७१, ८३,

८२३, ९९, १०२१, ५६, ५८, ८६, १११३,
१२७३, १३९३, १६२७, १९२६.

त्यागिन् a forsaker ८२९, १६१०.

त्याजक one who abandons or expells ८४७.

त्याज्य to be abandoned १०३१, ३४, ५७,
१११७, १६१३, १८८७.

त्रपुष cucumber १७६१, ६३.

त्रपुस् tin ३०९, २६, १६७५, १७३४, ४७, ६७,
६८९, ६९.

त्रयी consisting of three Vedas ११०६,
१२८३.

ऋतसदस्यु N. of a prince ८११.

त्रिदिव heaven १६९२, १९२९, ६४.

त्रिदिवेश्वर the Indra १९६४.

त्रिदिवौकस् heaven-residing; a god ९२०.

त्रिपुरुष extending over three generations
९४९, १२८१, १३५६.

त्रिपुरुष(धी) see त्रिपुरुष १३५६, ८४.

त्रिमोग possession for three generations
८९५, ९८, ९००, ०१.

त्रिलोक the three worlds १०३१, ३२.

त्रिवर्ग the three things viz. religion, wealth
and desire १०२६, ८७, १११४.

त्रिवर्गः the three castes १२४५.

त्रिविष्टप Indra's heaven १२८१.

त्रिशिर्षन् three-headed; N. of a Rāṣi १६०३,
१९७७.

त्रिसुपर्ण N of RV.10/114/3-5(or of *Taittirīya*
Āraṇyaka 10/48-50) १५९७, १६०१, ०३.

त्रेता the *Tretā* age १८९७, ९८.

त्रेतायुग see त्रेता ११०९, १९३०.

त्रैपुरुषिक see त्रिपुरुष १३८४.

त्रैवार्षिक see त्रैवार्षिक ९३०.

त्रैवार्षिक lasting for three years १२४४.

त्रैविष well-versed in the three Vedas ८६५,
७४, १४६८, ७०, ७४, ७८, १७७०, ८२, १९२१,
४२, ५०.

त्र्यम्बक three-eyed; *Rudra* १००८.

व्यरुण N. of a king १९८९.

वल्क्य skin १६१९, १८०३, २९, ३१.

वल्हृ N. of a deity १००१, ०४, १४२३, १८३६.

वल्हृ the son of वल्हृ १५९७, १६०३, १९७७.

वलोत् protected; loved ११५८.

दंष्ट्रिन् an animal with tusks १६१२, २१, ५१,
१८२०, १९३३.

दक्ष able; industrious; skilful ६००, ७८४,
८७३, ७८, १०२६, ५९, ८५, ८८, ९९, ११०९,
११, १४, १२६४, ९४, १४००, १५९१, १८९३,
१९७९.

दक्षिण southern; right (not left); excellent-
७९१, ८२८, ९००, ९८, १००१, ०६, १२, १३,
१५, ११८३, १२०१, ८६, १६१७, १७००,
१९००, ०१, १९, २०, २१, ४०, ६५, ८१.

दक्षिणा fee or present to the officiating pri-
est; gift; cow; south ७७०, ७१, ७२,
७३, ७४, ८३, ८९, ९१, ९२, ८११, १४, ९००,
०१, १०००, ०६, ०९, १२८१, ८३, १३६४, ८५,
१५२६, ९७, १६२३, १९८०, ८१.

दक्षिणाञ्ज a particular son १९८२.

दग्धव्य to be burnt १७६०, ६५, १८६४, ८६.

दण्ड punishment (corporal, verbal and
fiscal; chastisement and imprisonment,
reprimand, fine) ६११, २७, ३८, ५५, ६०,
६१, ६३, ७२, ७६, ७७, ७८, ८५, ७१४,
१५, १६, ३१, ३५, ४४, ४५, ४९, ५४,
५९, ६३, ६४, ६५, ६७, ६८, ६९, ७१,
७६, ८०५, १७, ४३, ४४, ५५, ६१, ६२,
६३, ७३, ७८, ७९, ८१, ८२, ९६, ९८,
९००, ०५, ०६, १०, १२, १४, १७, १८,
३०, २१, २६, २७, २८, २९, ३०, ३१,
३२, ४२, ५२, ५४, ५९, ६१, १०३०, ३४,
३५, ३६, ३७, ३८, ९७, ९९, १११०, ३१,
१४३१, ५८, १६०६, ०९, ११, १२, १३,
१४, १७, १८, १९, २०, २१, २२, २७,
२८, २९, ३०, ३१, ३३, ३४, ३६, ३७,
४०, ४३, ४४, ४५, ४९, ५०, ५२, ५३,
५७, ७०, ७१, ७२, ७३, ७४, ७६, ७७,
७८, ८४, ८६, ८७, ८८, ८९, ९०, ९५,
९८, १७०३, ०२, १२, १४, १७, १८, १९,
२३, २७, २८, ३०, ३४, ४९, ५०, ५५,

५७, ५८, ६२, ६५, ६६, १७६७, ७१, ७२, ७३, ७४, ७७, ७९, ८२, ८५, ८७, ८८, ८९, ९०, ९१, ९२, ९५, ९७, ९८, १८००, ०१, ०५, ०६, ०७, ०९, १०, ११, १४, १५, १७, १८, १९, २२, २३, २५, २७, ३१, ३२, ३३, ३४, ३५, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५१, ५४, ५५, ५७, ५९, ६०, ६३, ६६, ७२, ७५, ७८, ७९, ८०, ८४, ८७, ८९, ९०, ९२, १९०४, ०६, १७, १८, २१, २२, २३, २५, २६, २७, २९, ३०, ३१, ३२, ३३, ३५, ३६, ३९, ४३, ५०, ५४, ५८, ६०, ६७, ६९, ७०, ७२, ७४, ७५, ७६.

दण्डकर्मन् act of punishment ९२१, १६१४, १८, ६५, १७३८, १९६९.

दण्डकल्प division of punishment १६१८.

दण्डकल्पना decision of punishment १७३३.

दण्डकारिन् a punisher १६१२.

दण्डकोपक one who incites disaffection in the army १६१९.

दण्डम् committing an assault १८६९.

दण्डताडन flogging ८४२, १७९५.

दण्डदास a slave or one enslaved for (non-payment of) fine ८२१, १९२८.

दण्डधर a rod-bearer; punisher १२४४.

दण्डधारण punishment १७९२, १८१४, १९३६.

दण्डन the act of punishing १६६८, १८५१, ८९, ९१, १९७०, ७६.

दण्डनिग्रह curbing or subjection by punishment १६४५.

दण्डनीति political administration; science of state ८१८, १७५७.

दण्डनीय to be punished or fined ८०१, ९१३, ४६, १६११, ६९, १७८१, ९०.

दण्डपरुष one who commits violence. ८६०.

दण्डपातुव्य violence; assault ९०६, १०२२, ३५, १६१५, २०, ७६, ९०, १७६८, ९४, ९८, १८०१, २४, २७, ३०, ३१, ३३, ३४, ३५.

दण्डप्रणयन infliction of punishment १७८३.

दण्डप्रणीत one enslaved for fine or court decrees ८१७.

दण्डप्रयोग see दण्डप्रणयन १६७१.

दण्डभय threat of punishment ७९४, १६१५.

दण्डभाज liable for punishment ८९२, ९६९, ५८, ५९, १६३५, १७८७, ९२, १८२६, २९.

दण्डलेश small fine ७१९.

दण्डविधि law of punishment ८६५, १६४३, १८०१.

दण्डवृद्धि enhancement of punishment १६७७, ७८, ७९.

दण्डशेष balance of fine ६८०, ७०८, १४.

दण्डित punished; convicted ६७२.

दण्ड्य to be fined or punished ६३७, ७६,

७१६, २१, २७, ३२, ४६, ४८, ५२, ५४, ५६, ६९, ७१, ९४, ८०४, ०६, २०, ३८, ४४, ५५, ७६, ७८, ८०, ९१, ९०५, ११, २१, ३८, ३९, ४१, ४५, ५८, ६२, १०५८, ७९, ९७, ११०६, १४४७, ५८, १६००, ११, १२, १३, २१, २७, ४६, ५२, ५४, ६९, ७०, ७२, १७३६, ५९, ६४, ६७, ७०, ७१, ७४, ७९, ८८, ९०, ९४, ९६, ९७, १८०३, ४१, ४३, ४७, ५८, ६०, ६३, ६४, ८४, ८६, ९०, ९१, ९२, १९१४, २१, २६, २७, ३३, ३५, ३६, ४३, ४४, ५५, ५८, ६२, ७१, ७२, ७५, ७६.

दण्डयोत्सर्ग release of a convict १६६८.

दत् a tooth ९९२, ११८१, १५९९, १८१७.

दत्त given; granted; a gift; the son given;

a particular son ६०३, ०५, १०, ७५, ७१५, ३१, ३६, ५०, ५३, ६७, ७४, ७६, ८६, ८९, ९०, ९४, ९५, ९६, ९८, ९९, ८००, ०२, ०३, ०४, ०५, ०६, ०७, ०८, ८८, १००३, २१, ४०, ४३, ११०९, १८, १९, २२, १२०५, १९, २०, २३, २४, ३१, ४३, ४४, ६३, ६५, ६९, ७०, ७८, ७९, ८३, ८४, ८६, ८८, १३२०, २८, ३४, ४६, ४८, ५१, ५२, ५५, ५६, ५८, ७१, ७२, ७३, ७४, ७६, ७७, ८३, ८४, १४०८, ३८, २९, ३०, ३१, ३८, ४०, ४२, ४३, ४७, ४८, ५०, ५२, ५३, ५४, ५५, ६०, ६३, १९४०, ५६, ६१, ७८.

दत्तक the son given; a particular son

१२७३, ७७, ७९, १३३२, ५२, ५५, ५६, ७४, ८४.

दत्तगोत्र adopted family-name १११८, १३२८.

दत्तनाश resumption of gift १११६.

दत्तपुत्र see दत्तक १३५०, ७२.

दत्तशेष a part of (debt) which remains to be paid ७०९.

दत्तस्तोम one who has paid the rent ८५४.

दत्ता given; betrothed; given away (in marriage) ९५१, ५२, १०५५, ७८, ११०९, १२७९, १३२९, ५०, ७४, ७६, १५५८, १९७५, ८६.

दत्ताप्रदानिक resumption of gift ७९७.

दत्त्रिम see दत्तक ८२१, १२८१, १३०४, २६, २७, १९२८.

ददाति a gift १९७२.

दधि co-agulated milk १००७, १६७०, १७१८, १९३८.

दधिषु striving after; a suitor १००४.

दन्त a tooth ६०९, १०२६, १२४४, १६००, २१, १७७२, ७६, ९९, १८३१, १९७७.

दन्तभाण्ड an article of ivory १६१४.

दम fine; punishment ६३४, ५६, ६०, ७२८, ४३, ५८, ६०, ६१, ६२, ६५, ६७, ८०६, १९, ३८, ५३, ५४, ५५, ६७, ७४, ८५, ९००, १३, १९, ३०, ३८, ३९, ६२, ११०९, १६२८, ३१, ३३, ३५, ३६, ३७, ४०, ४५, ४६, ४७, ५२, ५४, ५५, ७०, ९०, ९९, १७०४, ०९, १८, १९, २९, ३०, ३२, ३३, ३८, ४२, ५०, ५९, ६०, ७०, ७४, ७६, ८०, ८१, ८४, ८८, ९०, ९२, १८०४, ०८, १०, १४, १५, १८, २१, २२, २३, ३०, ३१, ३२, ३३, ३४, ३५, ५९, ६०, ६१, ६८, ७२, ७६, ७७, ८४, ८६, ८९, ९०, ९२, १९२१, २७, २९, ३०, ३३, ४१, ६८, ६९, ७०, ७१, ७५, ७६.

दमन the act of punishment १९१७, ७०.

दमयन्ती N. of Nala's wife ८१९.

दम्पती a house-master; husband and wife ६८०, ७२१, ९७०, ७३, ७६, ८४, ८९, १००२, ०४, ८७, ११०२, १३७४, १४३०, १६३५, १८३६, १९२२.

दम्य tameable १३२१.

दरिद्र poor ८६३, ७३, १०३०, १३१७, १६८५, १९४१.

दर्प pride; arrogance ७९५, १११९, १६४१, १७४४, ७०, ७१, ७६, ८८, ९०, १८०२, २९, ५३, ६५, ६७, ८१.

दर्पक्रीडा amorous sport १०३६.

दर्पदान gift through pride or haughtiness ७९४.

दर्भ a kind of grass १८४५.

दर्शक (लोहितस्य) making (blood) appear (by striking any one) १८०३, २९.

दर्शन seeing; showing; (surety for) appearance ६६२, ६४, ६५, ७१, ७४, ७६, ७६१, ७०, ९२, ८०६, ९०५, १६, १९, ३५, ४७, १०५०, ८५, ११०७, १२८५, १३४८, १६८३, ८६, ९६, ९८, १७५५, ६५, ९३, ९५, १८१६, २४, ८७, १९२०, २९, ३६, ६४, ७०, ७४, ७५, ८२, ८४.

दर्शनमतिभू surety for appearance ६६६, ७३, ७२८.

दर्शश्राद्ध a *S'rāddha* performed on new-moon १५८९.

दल bamboo १६७०, ७१, १७९४, १९३८.

दलभाण्ड an article of bamboo १६७२.

दशकुली a group of ten families १९२४.

दशग्रामी a group of ten villages १२९, १६२०, १७४३.

दशवन्ध ten times (the amount of wages) ८४३.

दशमोद्धार the tenth part as the preferential share ११९४.

दशरथ N. of the king of *Ayodhyā* ८१०, १३२९.

दशहोत्र symbolizing ten parts of a sacrifice १००६.

दशार्थ्यक्ष a chief of ten villages १९२१.

दस्य enemy of *Ārya*; N. of a people ६००, ८०९, १०, १२४४, १६६३, ९६, १७५३, ५४, १९७१.

दहन burning १६८७, १८९१, १९२४.

दाक्षिण्यजी a woman inhabitant of Deccan

१२५५.

दाक्षिणात्य belonging to Deccan १२४१, ४३.

दाहिम a kind of fruit १०६१, ६३.

दाढिका the beard १८०३, २९.

दाण्डिक a police १२४३.

दातु a giver (of gift, daughter, child etc.)

६३१, ६४, ७१, ७४८, ५३, ५६, १४, ८०६,

१४, १७, ७९, १०४०, ४०, ७७, ७८, ११५९,

१२५१, ५२, १३६३, ८४, १६३३, ८७, १७००,

१९३६, ८४.

दातृगोत्र family of the one who has given
a child as gift १११८.

दान gift; giving; (surety for) payment;

giving in marriage; liberality ६५६, ६१,

६२, ६६, ६९, ७१, ७३, ७६, ७१०, ३२, ३७,

६६, ९२, ९४, ९९, ८०३, ०४, ०५, ०६, ०७,

११, ३५, ६१, ६२, ६७, ७७, ७९, ९८, ९५२,

१०२५, २८, ३०, ३४, ३८, ६०, ९६, ११०९,

११, २९, ३०, ९३, १२२९, ४५, ५५, ६३,

१४४९, ६३, ६८, १५२३, २४, ६८, ७५, ८०,

८५, ८६, ८७, ८८, १६१९, २१, ३९, ७४, ८४,

९०, १७५५, ९६, १८४८, ४९, १९३२, ३६, ४०,

४३, ७०, ७३, ७५, ७६, ७८, ८८.

दानकाल the time of giving (a maiden in
marriage) १२२८.

दानग्रहण delivery and receipt ६२२, २४.

दानप्रतिभू surety for payment ६६४, ७६.

दानमार्ग law of gift ७९८.

दानादानविधि rule regarding the gift and
receipt (of merchandise) ८४८, ८६.

दापक causing to give १६८४, १९४२.

दाय inheritance; partible wealth; heritage;

delivery ६७९, ७३९, ४७, ६०, ६९, ८१७,

६३, ११२६, ४२, ४४, ६१, ६४, ८१, ९३,

१२०३, ३९, ४१, ४६, ५५, ६१, ६६, ७८, १३२४,

५२, ८५, ८७, ८८, ९३, ९४, १४१५, २९, ६०,

६७, ७५, १५२५, २९, ६०, १६१५, ८२,

१८३९, १९८२, ८४.

दायक a giver ८०४, १६८४, १७५५.

दायधर्म law of inheritance ११८५.

दायभाग the division of inheritance ११२७,

३२, ४६, १२२९.

दायमूल regarding inheritance ११२५.

दायविधि see दायधर्म ११८४, १५१२.

दायविभाग see दायभाग ११८४, १२०३, ८९, १३८७,
१४०७, ६९.

दायहर one who takes the inheritance

१२८०, १३५१, १५२९.

दायांशभागिन् entitled to a share in the in-
heritance १४०४.दायागत acquired as a share in the property
८१७.

दायाद a co-parcener; receiver of inheri-

tance; co-heir ६६४, ७९, ८०, ७३६, ५०, ५५,

८२, ८०३, १७, ९०१, १०४०, ११४२, ४३, ६५,

१२०६, ०८, १५, २४, ३०, ३२, ४३, ५४, ७३,

७८, ८२, ८८, १३२०, ५०, ५५, ७३, ८५, ९१,

१४१४, ३०, ५६, ६२, ६४, ७०, १५१२, २०,

५९, ७५, ७९, ८५, ८९, १६००.

दायाददर्शन appearance of an heir for claim
७८२.

दायादबान्धव heir and kinsman ७७९.

दायादुपगमन (a slave) obtained by inheri-
tance ८२९.

दायाद inheritance; ancestral property ११९४,

१३९२, १४१६, २८, १६१५, ८३, १९८४.

दायापवर्तन forfeiture of property १०५६,
१३९३.

दायार्थ inheritable property १२०३.

दायिन् a giver; depositary ७४८, ९४, १६०९,
९७, १७६२, १९७१.

दार a wife ६६१, ७०४, २५, ३५, ५६, ९४, ९३,

९८, ८०२, ०४, ०५, ०७, १४, २९, ३५, ४३,

६३, १०१७, २४, २६, ९१, ११११, १२२८, ४४,

१३७३, ९४, १६१९, १८४४, ४५, ४७, ५०, ५६,

८१, ८८, ८९, १९६७, ७७, ७८.

दारदान giving a wife ७९४.

दाम्प्रतियागिन् a repudiator of wife १०३१.

दाम्प्रमूल originating in wife ७०४.

दारलक्षण sign of wife-hood ८२३.

दारहर one who abducts another's wife

१६०८, २६.

दाराधीन dependant on a wife १०५२.

दार a piece of wood १३८५, १६७१, १७२२, ४५, १९३८.

दारुण frightful ११११, १७७५, ७८.

दाश a mariner; ferry-man १९२७, ४६, ८६.

दास a slave; servant ६३१, ९२, ९५, ९६, ७०८, १२, १४, ६३, ६४, ८०९, १०, १२, १४, १६, १७, १८, १९, २२, २४, २५, ३०, ३३, ३४, ३७, ३९, ४० ९२५, १०२९, १२२३, १३७४, ७५, १६१३, १७, १८१२, २७, ३३, ३५, १८४९, ५०, १९२८, ७४, ७५.

दासकर्मन् work done by a slave or labourer ८२९, ३६.

दासकल्प law regarding a slave ८१६, १७.

दासता slavery ८२९, ३९.

दासत्व slavery ८२९, ३०, ३१, ३३, ३५, ३६, ३७, ४०.

दासदासी a female slave of a slave १३१०.

दासद्रव्य property of a slave ८१७.

दासधन see दासद्रव्य १३९१.

दासधर्म duty of a slave ८१८.

दासपुत्र son of a slave १३७७.

दासप्रवर्ग a multitude of servants ८०९.

दासभार्य servants and wives ८१४, ९२५.

दासभाव slavery ८१७, १९, ३९.

दासयोनि race of slaves ८२१, १९२८.

दासवर्ग class of slaves ७३१.

दासवृत्ति having the occupation of a slave १३७४.

दासहर्तु one who kidnaps a slave १७११.

दासी a female slave ६११, ७६४, ८०९, १०, ११, १२, १३, १४, १६, १७, १८, ३८, ४०, १०२९, ७३, ७४, १११८, १९, १३१०, ३८, ७५, ७७, ९२, १६१७, १८, ३४, ९०, १७४९, १८३५, ४९, ७७, ७८, ८३, १९२२, ७३, ७५.

दासीकृत enslaved ८३३.

दासीत्व female-slavery ८३७, ४०.

दासीभाव the condition of a female-slave

८४०.

दासीशत a hundred female-slaves ८१४.

दासीसहस्र a thousand female-slaves ८१४.

दासीसुत son of a female-slave ८३६, ३९.

दास्य slavery; servitude ८१४, १६, १८, १९, २०, २१, २४, ३०, ३१, ३२, ३५, ३६, ३९, ४०, १८४९, ६६, १९१८, २७, २८.

दास्याः पुत्र the son of a female-slave; low wretch or miscreant ८१२.

दाह fire; a place of cremation १९४४.

दाहक an incendiary १६३९.

दिक्पाल a gurdian of regions; sentry १७५६ ६२.

दिग्लाम profit arising from dealing in foreign countries ८८३, ८७.

दिग्गिचारिन् one who travels abroad ८८७.

दिधिगु striving for; a suitor ९७२, ७८, १२५७.

दिधिषूपति the husband of a woman (a widow remarried or an elder sister married after the younger) १५९२.

दिवस a day १६७८, ७९, ८७.

दिवस्पुत्र the son of sky ११२१.

दिवाकर the sun १९७९.

दिबोदास N. of one of the leading princes of the early Vaidika age ६००, १२५८.

दिव्य divine; ordeal ६७६, ७३१, ४८, ५१, ५५, १२८४, १६४८, ७२, १८३४, ९१, ९५, १९६५, ६७, ८५.

दीक्षण see दीक्षा ७७२.

दीक्षा consecration for a religious ceremony १००९.

दीक्षित consecrated १८५३, ९७.

दीन(ना) depressed; poor ८००, ०७, ७८, ११११, १९, ४६, १६२७.

दीनार a particular coin ८८८, १९६७, ६८.

दीर्घतमम् N. of a sage १०२६, १३९०.

दीर्घसत्र a long continued Soma-sacrifice ६११.

दीवित् a gambler १९०३.

दीव्यमान playing dice; entertaining one self

१००७.

दुःख trouble; pain १११०, १५, १६१५, ५१,
१७९६, ९९, १८००, ०५, १६, १९, २१, २२,
३४, ३५, १९३०, ६४, ७४, ७८, ८१, ८५.

दुःपन्त N. of a king १९८५.

दुःकूल fine cloth १६७३.

दुग्ध milk ९०५.

दुःकुला misfortune; calamity (personified)
१६००, १८३९.

दुरित sin ६०५, ९९९, १६०१, ०२, १८४५.

दुरेव evil-doer; criminal ९७०.

दुरोक्तोक्तिश्च glowing unpleasantly (too bri-
ght or hot) ९६३.

दुरोण home; abode ९६५, ८१.

दुर्ग a fortress ७३५, १६१२, १७, ८५, १९८१, २४,
४२, ८५.

दुर्गनिवासिन् living in a fort ८७४.

दुर्गनिवेश construction of a fort ९३१.

दुर्गराष्ट्रकोपक one who foments discontent
among the people living in a fort १६१९.

दुर्जय a particular name १२८४.

दुर्दष्ट wrongly decided १९३३.

दुर्बल weak १६८६, १९३६, ३९.

दुर्माक्षणा a bad *Brāhmaṇa* १२८५.

दुर्भिक्ष famine; privation ८३१, १११०, १४३०,
४७, १८५०, १९२४.

दुर्य home ९८१, १००१.

दुर्योधन N. of a king १९८४.

दुर्वासस् N. of a sage १२८५.

दुर्विभक्त divided illegally or badly १५७१, ७४.

दुश्चर्मन् afflicted with skin-disease ९९२,
१५९९.

दुष्कुल a low-family १०२६.

दुष्कृत wrongly or wickedly done; wicked
deed १००२, ०४, ११११, १६०३, ६८, ७१,
१९७७, ८४.

दुष्प्रीत badly or dearly bought; a foolish
bargain ८९३.

दुष्ट defective; blemish; wicked; severe
८८५, ९७, ९५६, १०१४, ३२, १७, १११८,

१६०९, १७५४, ६६, ८७, ९९, १८४३, ६१, ६९,
९०, १७६०, १९३०, ७०, ७५.

दुध्यन्त N. of a king १२८८.

दुहितृ a daughter ७११, ८०६, १२, ६३, ९८१,
९५, १००३, ०४, ०५, ०६, ०७, ०९, १८, ३४,
४३, १२५५, ६०, ६२, ६८, ७३, ८३, ८६, ८८,
९४, १३३८, ७४, ७६, ८५, १४०७, १५, १६,
२३, २५, २७, ३०, ३७ ४१, ४५, ४९, ५०,
६२, ६३, ६६, ७३, ७४, ७९, १५११, १२, १५,
२१, २४, २५, २६, २७, ५४, १६८०,
१८३६, ३७, ४०, ४१, ४९, ५०, ८२, ९०,
१९१९, ७७, ७८, ७९, ८५, ८६, ८८.

दुहितृणामि (property) inheritable by daug-
hter १४२८, ७०.

दुहितृदायाध daughter's property १२५५.

दुहितृविक्रय sale of a daughter १०४३, ४४.

दूत a messenger ११३०, १६६८, १८३८, ८७.

दूती a female messenger १८८१, ८५, ८९.

दूत्य work of a messenger ११४३.

दूरवहिष्कृत ex-communicated ८३१.

दूरेवान्धव a distant relative १२७३.

दूर्वा a kind of grass १९६७.

दूषक offender; causing dissension; one
who spoils १६१२, ३२, १७६६, १८४७.

दूषण fault; offence; spoiling ११०६, ११,
१६१३, ३१, १७८९, १८७६, १९२९.

दूषमाण one who defiles १८९२.

दूषयितृ see दूषक १६१०.

दूषित blamed; spoiled १०३१, ८४, ११०३,
१८९१, १९४३.

दृति a leather bag १९२४.

दृष्ट ordained; mentioned; ascertained; app-
lied; visible ६६९, ७१, ७०९, ४९, ८३,
८०७, २५, १०५४, ७७, १११०, १४, १२४४,
१६४३, ८६, ८७, १७५३, १९३३, ६२, ७८.

दृष्टलिङ्ग an eyewitness १०३६.

दृष्टान्त standard; example; precedent; pro-
mised by *Shāstra* १२४३, ४४, १७९५, १९४१.

दृष्टान्तोपगत promised by *Shāstra*, ordained
in the *Veda* १२८७.

दुष्टपराय one whose offence is previously ascertained १०६.

दुष्टार्थ whose purpose is purely secular ८०७, १६०४.

दृष्टिपात a window ९५९.

देय to be paid or given; liability; present

६२२, ३६, ४९, ५१, ६१, ७२, ७४, ७५, ७६, ७७, ७९, ८३, ८४, ८५, ७०४, ०६, ०७, ०९, १०, ११, १३, १४, १५, २०, २७, २८, ३१, ४९, ५१, ५६, ६६, ७३, ८५, ८६, ८८, ९२, ९४, ९५, ९७, ९८, ९९, ८०२, ०५, ०६, ०७, १४, १८, ३९, ४३, ४४, ४५, ४७, ५४, ५९, ७५, ७९, ९११, १८, ४७, ६०, ११०९, ९९, १२२७, २९, ३१, ४३, ४४, ४६, ५२, ८३, १३९१, ९३, १४०३, २२, २९, ३७, ५८, ६०, १५२०, ८९, १७६३, ६५, १८९६, १९०३, ११, १३, १४, २२, ३९, ४१, ५०, ५२, ५८, ६०, ६७, ७९, ८८.

देया to be presented or given; to be or being given in matrimony; to be appointed; to be divided; proper to be given ७९१, ८५६, ११०९, १०, १६, १२२३, ८७.

देव a deity; god ६०२, ०३, ०४, ०६, ८१०, १३, ५७, ५८, ६०, ९२३, २४, ६५, ६७, ६८, ७१, ७२, ७३, ७४, ७५, ७७, ८१, ८२, ८४, ८५, ८६, ८७, ९३, ९५, ९७, ९८, ९९, १००१, ०२, ०३, ०४, ०५, ०७, १४, १५, २१, २३, २४, ३०, ३३, ५५, ६०, ७५, १११३, १८, १९, ११२०, २२, ४२, ४३, ४४, ६२, ८१, ९५, १२४४, ५८, ६०, ६२, ८३, ८४, ८६, १३६४, ८४, ८५, १४६४, ७३, १५८८, ९४, ९५, ९६, ९७, १६००, ०१, ०२, २१, ४९, ५५, १७४५, ६६, ७३, ८२, ९३, १८११, ३६, ६७, ३९, ४०, ४१, ९३, ९५, ९६, १९००, ०१, ०२, ०३, २२, २४, ३०, ४०, ४२, ६५, ६६, ७०, ७७, ८१, ८२, ८३, ८५.

देवकुलस्थान a temple ९२९.

देवक्रोश (षण्ड) (an impotent) who has been deprived of his potency by the wrath

of a deity १०९४.

देवगृह a temple; sanctuary ७८७, ९०, ८७३, ९५८, ६१.

देवजून incited by the god ९९०, १४६४, १६००.

देवता god; divinity ६०३, ०४, ०५, ८०८, १४, ५८, ६०, ९९४, १००८, २३, २८, ५२, ७७, ११०६, १५, १७, १९, १२४४, ७८, ८३, १५२४, ९५, ९६, १७२७, १९६५, ७९.

देवतागार sanctuary of a divinity १६२९, १७१३, १९२९.

देवतागृह see देवतागार ११८३.

देवतायतन see देवतागार ९३४, १७५४.

देवद्रव्य property of gods १६१८.

देवधन see देवद्रव्य १६४६.

देवन game at dice १९०६, १०, ११.

देवपत्नी wife of a god ६०३, १८४०, १९०३.

देवपशु an animal consecrated to a deity ९११, १३१८, २१, १८३४.

देवपुत्र the son of a god १९८०.

देवपीयु reviling or despising the god १४६४, १६००.

देवपुरा divine fortress १००१.

देवप्रतिमा image of a god १६११, १८.

देवचन्द्र related to the gods १६००.

देवभाग N. of a son of the king s'āra १३७६.

देवयान leading to the gods ६०२.

देवयानी N. of the wife of yayāti १३९१.

देवर a brother-in-law ७०३, ९८०, १०१२, १३, २०, २१, ४३, ५२, ६५, ६९, ८९, ११०१, ०३, १६, १८, १२५७, १३७३, ७४, ८४, ९५, ९६, १४०२, ५८.

देवरवती having a brother-in-law १३८७.

देवरात god-given; N. of a sage १२६१, १९८१.

देवरातो वैश्वामित्र a god-given son of Vishvā-mitra; N. of a sage १२६०, १९८१.

देवलोक the world or sphere of a divinity; heaven १०२८, ७७, १२६२.

देवदत्त N. of a king ८११.

देवव्रत any religious observation १००९.

देवश्रवस् N. of a son of the king, *Sūra* १३७६.

देवस्थान a temple ९३०.

देवस्व see देवधन १७२७.

देवायतन a temple ९२६, ३१.

देवी a female deity ७९२, ९२४, ६४, ७९, ९५, १००१, ०२, ०३, ०५, ०६, १२८४, १८३८, १९६६.

देवृ a brother-in-law ९८६, १०००.

देवृकामा loving a brother-in-law १००२.

देवेन्द्र excellent among the gods; N. of *Indra* or *S'iva* ८६०.

देश a place; country ६१८, १९, २५, २६, ६२, ७२, ७३, ७४, ७९, ७०३, ११, २८, ३५, ३६, ५७, ६१, ७९, ८२, ८८, ८०६, १७, ४४, ४७, ५४, ६२, ६४, ८८, ९०८, १६, ३०, ४५, ५१, ५५, ५६, १०३८, ११०३, १०, १९, ६५, ८५, १५६९, ८९, १६०९, १८, ४०, ७१, ७३, ७६, ७९, ८२, ८३, ८४, ८५, ९५, १७३५, ३८, ४६, ५३, ७०, ७६, ८२, ८४, ८९, ९०, ९१, ९२, ९५, १८५०, १९०७, १७, १९, २१, २२, २७, २८, २९, ३१, ४१, ४२, ४३, ४५, ५४, ६५, ६६, ६९, ७९.

देशत्याग one who has absconded ६८०.

देशवृष्ट seen (i. e. usual or customary) in a country १९४२.

देशवृष्टि custom peculiar to a country १९४२.

देशधर्म usages of a country ७०३, ११०३, १९१८, २१, २२, ३१, ४३.

देशनिक्षेप emigration to another country १९२४.

देशस्थिति local custom ७८६.

देशाचार usages of a country ६२५, ७२७, २८.

देशाध्यक्ष lord of the whole country १९२१.

देशिकद providing guides १७५५.

देशिन् an inhabitant of a country १९४३.

देष्ण a gift ११५९.

देह the body १०६४, ७०, १११९, १२८३, ९७, १३५०, १५१३, १८३३, ९१.

दैत्य a demon १९७०.

दैवं दायं godly inheritance १२६१, १९८१.

दैव fate; belonging to the gods; a form of marriage; deity ६३६, ६१, ७५५, ५६, ८१, १०२३, २९, ३४, ९६, ९८, १११८, १२६१, ६२, ८४, १४३९, १६१०, ३४, १९१८, २४, २५.

दैवत a god; deity ८६३, १०२९, ३१, ७५, ७६, ७७, १११९, १८३५, ५०, १९२४, ३०, ४०.

दैवराज fate and king ६३६, ४२, ४९, ५१, ५५, ५८, ७६, ७४८, ५१, ५३, ५६, ८५, ८५०, ९१५, ५२.

दैवाप N. of *Indrota* १६०१.

दैविक relating to gods १५८२, १९२७, ४६.

दैविकी क्रिया divine proof; ordeal and oath ७६७.

दैवी क्रिया see दैविकी क्रिया ७१९.

दैवोत्पात evil omen १७५८.

दैवोदासि a patronymic of *Pratardana* १६०३.

दैव्य pertaining to god ६०१, ८५९.

दोष fault; legal flaw; offence; deficiency:

blemish; sin ६३६, ५५, ५८, ६०, ७०, ७५१, ५३, ६०, ६३, ९४, ९८, ९९, ८०६, ४२, ४३, ५०, ७१, ७६, ७८, ७९, ८१, ८२, ८४, ८५, ८८, ९४, ९०४, ०५, १२, १४, १७, १८, १९, २१, ३२, ४७, १०१२, १९, २१, २३, ३०, ३१, ३२, ३३, ४१, ७७, ७९, ८३, ९७, ९८, ११००, १०, १३, १४, १६, १८, १२६६, ८०, १३०५, ७६, १४०४, १६०५, ०९, १२, १४, १५, २६, ५१, ५२, ५५, ६९, ७८, ८०, ८३, ८७, ९५, १७२१, ४३, ५६, ५८, ६२, ६४, ७०, ७८, ८६, ८७, ९१, ९२, १८१९, २६, २७, ३५, ४७, ६६, ७६, ८१, ८३, ८८, १९०४, ०५, ११, २१, २९, ३३, ७०, ७५.

दोषमौरव gravity of fault १०३०.

दोषदशन discovery of a blemish १०९३.

दोषन् the fore arm ९९६, १८३५.

दोषभाज् guilty; liable to censure ६५२, ७६३, ८०६, ११००, १६१२, ४७, ५१, १७६६, १८२६, ८८.

दोषवस्तु one who exposes the defect (of the

man killed) १६५०, ५३.
 दोषा night १२५७, १६७०.
 दोह milk १६२१, १८४०.
 दोह the longing of a pregnant woman
 for particular objects १०८३.
 दोहन giving milk ७२२, १९२४.
 दोह्य an animal that gives milk ६३४, ८९१,
 ९२, ९४, ९७, १२२२, ३०, १४५४.
 दौर्बल्य inability १६०४, १९१८, ३१.
 दौर्भाग्य misfortune १००२.
 दौषन्ति son of दुःपन्त १९८५.
 दौषन्त N. of a mixed caste ११०५.
 दौहित्र a daughter's son १२५५, ६८, ७९, ८१,
 ८२, ८६, ९५, ९७, १३०२, ५०, ५५, ६५, ७३,
 ७४, १४५०, ७०, ७१, ७३, ७४, १५१३, २४,
 २६, १९८५, ८३, ८८.
 दौहित्रक see दौहित्र; relating to a daughter's
 son १२६२, ८६, १४७१, १५५९.
 दौहित्रज acquired by a daughter's son
 १२८३, १९७१.
 द्वापृथिवी heaven and earth ८५७, ९६८, ६९,
 ७६, ७७, ९६, १००१, ०३, ११५९.
 दु heaven ६०५, ७९०, ९७५, १०००, ०५, २८, ६२, ७७,
 ७९, ११०९, १०, ११, १३, ४७, १६००, ०३,
 १८३६, ४०, १९०१, ०२, ६४, ६५, ७९.
 दूत gambling ६३३, ७७, ८६२, ११३०, १६६९,
 ८२, १७४१, ६५, १९०३, ०४, ०५, ०६, १०,
 ११, १२, १३.
 द्यूतकृत (debt) incurred or contracted in
 gambling ६८५, ९५, ७१५.
 द्यूतधर्म rule of gambling १९०५.
 द्यूतमण्डल a circle of gamblers १९११.
 द्यूतसमाह्वय gambling and betting १९०४,
 १०.
 द्यूतप्रमुख superintendent of gambling १९०४.
 द्यूतव्दान gambling and betting ६२८.
 द्रविण wealth; property ६७१, ७१०, १००४,
 १४०३, २३, १८८५.
 द्रव्य property; wealth; articles; money
 ६३६, ४५, ५२, ५३, ५५, ५८, ६१, ७७,

९५, ७१३, १५, १६, २५, २६, २९, ३०,
 ३१, ३२, ३७, ४५, ४६, ४७, ४८, ५१,
 ५३, ५४, ५६, ५७, ६१, ६३, ६४, ६६,
 ६८, ७२, ७७, ७९, ८४, ८८, ९७, ९९,
 ८०४, १८, २३, २९, ६१, ६२, ६३, ७९,
 ८३, ८९, ९०, ९१, ९६, ९७, ९९, १००,
 ०१, १२, ५५, १०२५, २९, १११८, ३०,
 ४२, ७५, ७९, ८४, ८६, ९४, १२०५, १३,
 १५, ३०, ४४, ८१, १३८७, ९०, १४०५,
 १६, २४, २९, ५७, ६२, ६३, ७१, ७३,
 १५२२, २६, २७, ६१, ७२, ७४, ८८,
 १६१०, ११, १३, १४, १७, ३०, ३१, ३३,
 ४०, ४५, ४९, ५०, ५९, ६७, ६९, ७०,
 ७१, ७२, ७८, ८०, ८१, ८३, ८४, ८६,
 ८७, ८८, १७२०, २३, ३५, ४१, ४४, ४५,
 ५०, ५३, ६२, ६३, ६४, ६५, ६६, ८९,
 ९९, १८००, ०६, २१, २४, १९०४, १४,
 २२, २८, २९, ३२, ३८, ४०, ४२, ५३,
 ५४, ५८, ६०, ६२, ६९, ७०, ७८, ७९,
 ८३.

द्रव्यजात entire property ११७३, १४१३.
 द्रव्यदान giving money ८१६.
 द्रव्यदायक (surety) for the payment of
 borrowed sum ६७७.
 द्रव्यपरीमाण sufficient money or wealth ७२५.
 द्रव्यभेद (undue) alteration of medicine
 १६५१.
 द्रव्यभोग possession of property ७३७.
 द्रव्यवत् wealthy ८६१, १४१४.
 द्रव्यवन forest containing raw material
 (such as sandal wood etc.) १६१७, १९.
 द्रव्यवृद्धि interest on money ६१०.
 द्रव्यसंयुक्त concerned with wealth १४२४.
 द्रव्यहारिन् see धनहारिन् ७०८.
 द्रव्यहीन destitute of property १६३९.
 द्रव्यहृत् see धनहारिन् ७१०.
 द्रव्यार्पण delivery of money ६७१.
 द्रष्टु a judge १९०९, ११.
 द्रु a wooden vessel ११४३.
 द्रुपद N. of a king of the Panchālas ८१८.

१०२७.

द्रुम a tree १४०, ४४, ६२, १६०९, ९२, १७९८, १८००, २२, २३, १९२९.

द्रुह a foe १५९७.

द्रुष्ट N. of a son of *yayāti* १३९१.

द्रोण a wooden vessel ९२३, १६२१, ७७.

द्रोणमुखपथ road to the end of valley ९३२.

द्रोह enmity ७५१, ८५४, १०४९, १७६१, ७०, १८९३.

द्रौपदी N. of the wife of *pāṇḍavas* ८१९, १०२७.

द्वन्द्वयुद्ध a duel १९०३, १३.

द्वादशवार्षिकी twelve years old १०४३.

द्वारपर N. of the third age of the world ११०२, १८९७, ९८, १९३०.

द्वार a gate ७२५, ८२९, ६३, ९२७, ११११, १६३०, ८१, ८५, १९१४, ३०, ६५.

द्विगति having two ways १९६३.

द्विगुण double; twofold ६०७, ०८, ०९, १०, ११, २१, २६, ३०, ३१, ३२, ३५, ३६, ४३, ४५, ४७, ५४, ५६, ५८, ६१, ६२, ६७, ७०, ७२, ७७, ७१५, २०, २६, २९, ३१, ३२, ५४, ५६, ६५, ६८, ८९, ८०३, ४३, ४६, ४९, ५०, ५१, ५३, ५५, ६१, ७९, ८५, ८७, ८८, ८९, ९३, ९४, ९००, ०५, ०६, १३, १७, २१, ३०, ५७, १०२४, ३५, ३६, ३७, ३९, ११००, १२, १२४३, १६०३, १२, १४, १७, २१, २८, ३३, ४६, ५४, ५७, ७०, ७३, ७४, ७५, ७७, ८९, ९०, १७१८, २१, ५७, ५८, ५९, ६०, ६२, ६३, ६५, ६६, ६७, ७०, ७२, ७४, ८०, ८४, ८७, ८९, ९०, ९२, ९७, ९८, ९९, १८००, १४, १६, १८, २०, २२, २३, ३०, ३१, ३२, ४८, ४९, ५०, ६१, ६८, ७९, १९०४, २१, २७, ३३, ४३, ४४, ६७, ६८, ६९, ७०, ७१, ७५, ७६, ७८.

द्विगुणाधि pledge equal to double the amount of debt ६३७.

द्विगुणीभूत that which has become double ६४७, ५२, ५८, ७२६, ३२.

द्विगोत्र belonging to two families; having two family names १२६९, ८८.

द्विज a twice-born (the three main castes) ७०४, ८९, ८१९, २०, ३९, ९१२, १०२३, ३३, ५३, ६८, १११०, १२४४, ८४, १३५५, ६३, ७७, १६२८, ३६, ४८, ५५, १७०२, २३, ८८, १८३५, ८४, ९०, १९२७, ३२, ४०, ४१, ४२, ४३, ५६, ६०, ६३, ६८, ६९, ७६.

द्विजकर्म duties of a twice-born १०१६.

द्विजन्मज a twice-born; bird ८४०.

द्विजन्मन् vide द्विज ८१९, ३९, ११०९, १२३६, ४९, १३८४, १९२७.

द्विजलिङ्गिन् wearing the marks of a twice-born १९०६.

द्विजस्त्री wife of a twice-born १११९.

द्विजाग्र्य first among the twice-born; a *Brāhmaṇa* १६५५.

द्विजाति see द्विज ७३१, ८४, ८०३, १८, ३७, १०२३, ६६, ७५, १२४०, ४३, ५१, ५२, ८५, १५८८, १६२३, १७०१, ६८, ७४, ७५, ८७, ८८, ९४, १८३१, ३५, १९२६, ३१, ७०, ८५,

द्विजातिप्रवर see द्विजाग्र्य १२७०.

द्विजातिशुश्रूषा service of a twice-born man ८१६.

द्विजानि having two wives ९८९.

द्विजोत्तम a *Brāhmaṇa* ८३६, १०२८, १३६४, १९६२, ६९.

द्विष्ट an enemy ६००, १८३९, १९३६.

द्विष्टमेविन् serving an enemy; a traitor १६३२.

द्विदार having two wives १११५.

द्विदेव्या relating or belonging to two deities १५९६.

द्विपटवान् weaving cloth with double fibre १६७३.

द्विपद् see द्विपद १९३६, ८४.

द्विपद biped; man ८१३, ७९, ९४, ९८, ९८६, १००३, ११६६, ८३, १५८७, १७५८, १९८८, biped १८३७.

द्विपितृ having two fathers १२६९.
 द्विपितृक see द्विपितृ १२८८.
 द्विभाग double portion or share ११८१.
 द्विभागधन double the goods or property ११६२.
 द्विभार्य having two wives १४५६.
 द्विरंश see वंश १२४३.
 द्विरुत्थान् having two sources १९६३.
 द्विपत्नी(नी) detesting; hostile १०३५, ३६, ५५, ५६, १३९३.
 द्वेष hatred; malice ५९९, ७८५, ८६२, ७३, ९९८, १०३६, ९७, १११२, १६१५, ५४, ८६, १७९१, १८२९, ३२, १९७४.
 द्वैगुण्य duplication; doubling ६०७, ७३०, ९१२, ५८.
 द्वैजात see द्विजाति १८६२.
 द्वेष difference १०७७.
 द्वैधीभाव difference of opinion ९२९.
 द्वैमातृ having two mothers १९८८.
 द्वैवर्षिक biennial ९३०.
 वंश a couple of shares ७८७, ८८, ९०, ११८४, ९३, १२०५, ३९, ४६.
 वंशहर taking a couple of shares ११७४.
 वंशिन् having two shares ११८२.
 वन्तर son begotten by a *Brāhmaṇa* on a *Sūdrā* or by a *Sūdra* on a *Brāhmaṇi* ११०४, ०५.
 व्यामुष्यायण a boy who remains heir to both the fathers (one the begetter and the other who has taken him by adoption, *Niyoga* etc.) १२६४, ६५, ८२, १३५६.
 व्यामुष्यायणक see व्यामुष्यायण १३८४.
 व्याप्य having two holy ancestors १३५६.
 घट a scale; ordeal of scale १९६५, ६६.
 धनंजय N. of *Arjuna* १९०१, ६७.
 धन property; wealth; loan; riches ६००, ०९, २२, ३२, ३३, ३६, ४३, ४५, ४७, ५१, ५२, ५८, ६०, ६१, ६७, ७१, ७४, ७६, ७८, ८९, ९५, ७००, ०४, ०९, ११, १४, १५, १६, १८, २१, ३०, ३१, ३२, ३५, ४४, ४९, ५९,

६०, ६५, ६६, ६७, ६८, ६९, ८४, ८५, ८८, ९०, ९५, ८०६, ०७, १८, १९, २२, ३२, ३४, ३७, ३९, ४१, ५५, ७६, ९९, १००१, ०४, १४, २६, २९, ३०, ७७, ११११, १४, १९, २९, ३१, ४१, ४२, ४६, ५२, ५६, ६६, ७२, ८२, ८४, ८९, ९५, ९६, १२०१, ०५, १०, ११, १२, १९, २०, २२, २४, २७, २८, २९, ३०, ३१, ४०, ४३, ४४, ५३, ५४, ७३, ८३, ८६, ८८, ९४, ९५, ९८, १३००, १८, २३, २४, ४६, ४७, ४८, ५०, ५६, ७३, ७५, ७६, ९०, ९१, ९३, ९६, ९८, १४०१, ०२, ०७, २१, २२, २८, २९, ३७, ३८, ३९, ४०, ५०, ६०, ६२, ६३, ६४, ७०, ७१, ७३, ७४, ७६, १५१२, १३, १४, १७, १८, २०, २४, २६, २७, २९, ३०, ४०, ४४, ५३, ५५, ६०, ६२, ६३, ६७, ६८, ७१, ७३, ७४, ८१, ८२, ८३, ८४, ८६, ८७, १६००, २७, ३२, ३६, ५१, ६९, ७१, ९७, १७१४, २७, ५६, ५७, ६०, ६५, ६६, १८२८, ३२, ३५, ४५, ८६, ९५, ९८, १९००, ०१, ०२, २०, २८, ३०, ३१, ३३, ३९, ४३, ५०, ५७, ५८, ६१, ६२, ६४, ७६, ७८, ८३, ८५, ८७, ८८.

धनकाम desirous of wealth १४६४, १६००.
 धनक्रीता purchased with money ७०३, ११०३.
 धनग्राह a creditor ७१०.
 धनग्राहिन् a creditor ६७८.
 धनजात goods of every kind ११८९.
 धनतम(दाय) an exceedingly rich donation ११८१.
 धनद N. of the deity *Kuber* १९३६.
 धनदण्ड fine १८८३.
 धनदानासह one unable to discharge his debt ७२९.
 धनपति master of wealth ९९८.
 धनप्रयोगधर्म rules regarding lending money at interest ६२३.
 धनभागिन् a sharer in the property; an heir १५३०.
 धनभाज् see धनभागिन् ३४१, ५२, ५९, १४७९.
 धनभाजन see धनभागिन् १३६२, ७१.

धनमूल dependent on wealth ११२९.

धनलाभ acquisition of property १२५५.

धनवत् wealthy १०३०, १४५८.

धनहर taking money; an heir १५१८.

धनहरी see धनहर १५१५, १६. २१.

धनहर्तृ taking money; money-stealing; a thief १६१२.

धनहारक see धनहर १४७३.

• धनहारिन् see धनहर ७००, ०८, १५२४.

धनांश a portion of the property १५२२.

धनांशभागिन् entitled to a share in the property १५४२.

धनागम source of wealth ११२९, ३१, १६२३, १९३९, ४०, ४१.

धनापह a thief १६०८, २६, १९१३.

धनार्जन acquisition of wealth or property ८१८.

धनार्हक entitled to the property १५१८.

धनाशिन् enjoying the property १५८९.

धनिक a creditor; rich merchant ६११, ३५, ३६, ५३, ५५, ६२, ६७, ७०, ७६, ७०६, १०, १८, १९, २०, ३०, ३१, ३४, ३५, ३८, ८९६, ९८, ९९, १००, ०१, २८, १४५७, १६७१.

धनिन् see धनिक ६३०, ३६, ४१, ४९, ५०, ५१, ५२, ५३, ५४, ५५, ५६, ५८, ५९, ६०, ६१, ६७, ७०, ७२, ७५, ७७, ८९, ९५, ७००, ०५, १४, १५, २२, २६, २८, २९, ३१, ४७, ६०, ६७, ११२१, १२२९, १३७४, १५२९, १९५८.

धनु a particular measure; a bow ९०६, ०९, १३, ६२, १६००, १९७६.

धनेश्वर see धनद १९७०.

धन्वन् a desert १९२१.

धरक a scale-holder १६७८.

धरण a particular measure; support ८५८, १६७४, ७५, १९२९, ६८.

धरमाण living १४७४.

धरा the earth १९३०.

धरिमयेय measurable by weight १६०९, ७१,

१७१६, ५०.

धरुण water १५९१.

धर्म law; usage; practice; justice; religion; morality; sacred duties; rule; merit; quality; a particular deity ६०८, ०९, ११, २२, २७, ७७, ७०९, १०, १७, २३, २५, २७, ३७, ४३, ४९, ५२, ५६, ८२, ८७, ९०, ९५, ८०२, ०६, १८, १९, ३६, ४६, ५५, ६०, ६४, ६६, ७०, ७५, ७६, ७७, ८२, ८९, ९८, ९३१, ३७, ४७, ४९, ५१, ५५, ९७, १००१, ०४, १२, १७, १८, २०, २१, २२, २३, २५, २६, २७, २८, २९, ३०, ३१, ३३, ३४, ३८, ४३, ४४, ४६, ४७, ४९, ५४, ५५, ६२, ६४, ६५, ६६, ७२, ७४, ७५, ७६, ७७, ८४, ९६, ९७, ९८, ११०३, ०६, १०, ११, १३, १४, १६, १८, १९, २५, २७, २८, ४२, ४८, ७२, ८५, ९१, ९२, ९७, ९९, १२२५, २८, २९, ३७, ४३, ४४, ४८, ५१, ५२, ५५, ८३, ८४, ८५, ८६, ८८, ९४, ९७, १३१०, १६, १७, १८, ४२, ४७, ५०, ७३, ७६, ८४, ८५, ९१, १४०४, १५, २२, २४, २९, ३०, ५७, ७३, ७४, ७८, १५१२, १३, २४, २६, ५८, ७९, ८०, ८८, १६१२, २३, २७, २९, ४८, ५०, ५५, १६६१, ६६, ६७, ६८, ९८, १७००, २५, ४४, ५७, ६२, ७०, ७३, ९५, १८४४, ९५, १९१६, १७, २०, २१, २२, २३, २६, २७, ३२, ३३, ३५, ३६, ४०, ४१, ४२, ४३, ५४, ६१, ६२, ६३, ६४, ६५, ६६, ६७, ६९, ७१, ७३, ७४, ७६, ७८, ८४, ८५, ८६, ८८.

धर्मकरद paying tax in the shape of pious act १६७१.

धर्मकारानुशासन law laid down by law-givers ६३५.

धर्मकार्य religious duty; act of piety ७१५, ८५९, ७२, १०२३, २६, २९, ५२, ५४, ६१, ९१, १४३०, ४७, १९२१.

धर्मकृत् virtuous १०७७.

धर्मकृत्य any religious observance १४६६.

धर्मक्रिया righteous contract ८५९.

धर्मचारिन् dutiful; virtuous १०२०, २८, ७७, १९७०.

धर्मचिन्तक a law-giver १९६९.

धर्मज (a son) produced by a sense of duty; eldest son ११९७, १५२५, १९८७.

धर्मजन्मित a kind of surety; (a surety) of one's own religious merit ६७७.

धर्मजीवन one who lives on religion १६२९, ९८, १९२९.

धर्मज्ञ knowing the law ७३८, ४७, ८०१, ५५, ६८, ७३, १०२८, १२८६, १३२९, १६५५, १९३९, ६५, ६८, ६९, ७१, ७८.

धर्मतत्त्व the real essence of the law ९०७, १०२७, १२८४, १९६७.

धर्मतन्त्रपीडा violation of sacred law; disturbance to religious duty and marriage १६६१.

धर्मतन्त्रसङ्ग engagement in religious rite १६५९.

धर्मदर्शन a book of law १२८४.

धर्मदाशिन् a law-giver १९६३.

धर्मदान a gift made from duty; religious gift ७९४, ८०७.

धर्मधन legal property ८१८.

धर्मधृत् observing the law १८९६.

धर्मधृति observation of law १८९६.

धर्मनाश disappearance of religion १०१४.

धर्मपत्नी a lawful wife १११४, १२८४, १३३०, ७३.

धर्मपथ the way of duty or virtue १०२८, १११८.

धर्मपालक a guardian of law १९४२.

धर्मप्रश्न inquiry into the law १९६३.

धर्मफल the merit of *Dharma* १९८४.

धर्मभृत् a law supporter १९८४.

धर्मभ्रातृ a brother in respect of religion १५०९, १९८६.

धर्मयुक्त relating to duty; righteous; in accordance with law. १२४४, १३८७, १४५८.

धर्मयुज् vide धर्मयुक्त ८०६.

धर्मयुद्ध fight in accordance with the rules

१६५५.

धर्मवध see धर्मनाश १०४०.

धर्मवाद a rule of the sacred texts; commandment of religion १०२१.

धर्मवादिन् discussing law ११०१, १२८३, ८४.

धर्मविद् knowing the law or duty; virtuous ८१८, ९८, ९००, ३९, ५६, १०२७, २८, ७५, ७७, १२४६, ८३, ८४, ८५, १३५१, ५६, ७६, १९२१, ६६, ७८, ८४.

धर्मविवाह lawful-marriage १०३६, ४०.

धर्मवृद्धि increase of spiritual merit ११२४.

धर्मव्यतिक्रम transgression of the law or religion ११००, १२, १२६७, १६०४, ०५,

धर्मशासन a book of law १२८८.

धर्मशास्त्र a law-book ७९३, १२८६, ८७, १९४२.

धर्मसंयुक्त dutiful; just; legal ७९४, ८०८, १३६३.

धर्मसंहिता in accordance with law १२८४.

धर्मसमय a legal contract १६२९, ९८, १९२९.

धर्मस्थ a judge ६३८, ७५७, १०४०, १६७९, ९०.

धर्माचार religious custom १९४२.

धर्मोसन the throne of justice; judgement-seat १९३६.

धर्मिष्ठ very virtuous; religious, completely lawful ८१९, ६१, ६३, १३७५, १४१६, ३०, ७४, १९२१, ६५.

धर्मोपदेश religious instruction १७७६, ८८, ९०, ९२.

धर्म्य legitimate; virtuous; customary ६०६, ०८, ११, ५३, ७३२, ९६, ८७३, ८१, १०२७, २८, ३४, ४४, ९१, ९८, ११२६, २८, ३१, ४२, ७३, १२४६, ८४, ८५, १३७५, १४१३, ३०, ५९, १६१४, १९, २७, १९०७, २८, ४२, ६४, ६५, ७२.

ध्व a man (husband in general) ९९६, १५२०.

धातु metal १७४७, ६७, १९५७.

धातृ a creator; founder १००१, ०२, १२८८,

- १९७१, ८५.
 धात्री a female supporter; nurse ८१७, ३८,
 १८८२.
 धान्य grain ६०२, ०८, ०९, १०, १२, २१, २६,
 २७, ३०, ३५, ५४, ६८, ७३१, ८४, ८६, ९०,
 ८६०, ९९, ९०६, १०, २०, १०१४, ११८०,
 १४०१, १५१३, २६, १६०९, ५७, ६९, ७०, ७१,
 ७८, १७१४, १९, २९, ४४, ४५, ५०, ६०,
 ६५, ६६, १९२४, २५, ३९, ४३, ७६.
 धान्यमाप a particular measure १९६७.
 धान्यवृद्धि interest in the form of grain ६११.
 धामन् dwelling १७६, १२५७.
 धारण retaintion; wearing; carrying; convi-
 ction १६८७, १७६८, १८८७, १९६४.
 धारण(णि)क a debtor ६११, ३८, ४६, ७३२.
 धारणा a settled rule; decree; established law
 ६५६, ७४३, ८७१, ९११, १०१५, २८, १११३,
 १२११, ३६, १३८४, १६८७, १८०४, ३४.
 धर्तराष्ट्र a son of Dhṛtarāṣṭra ८१८.
 धर्म obtained in religious act १९८३.
 धार्मिक dutiful; just; religious; legal ७३१,
 ८१८, ६५, ९११, १०३३, ४०, १२६४, ८६,
 १३२९, ३०, १४०२, १६९६, १७०१, २३, २७,
 ६९, १९२९, ३१, ५२, ६२, ७०, ७४, ७९, ८६.
 धाम्य lawful १६६६.
 धावक a runner १६३४.
 धावन running १०२६, १२४४, १९२२.
 धिष्य a side altar १८९६.
 धुर्य eminently fit; a horse; bullock ७१०, ६४.
 धूप aromatic-smoke १८८९, १९६६.
 धूमशिला wages ११२६.
 धूमावसानिक (?) a prayer धूमावसानिक (by Dr.
 Jolly) १५२०.
 धूर्त cunning; shrewd ७१५, १०२४, २५, ८७,
 १६५३, १८३३, १९०८, ०९, १५.
 धृत्तदण्ड one who has suffered punishment
 १६४४, ६८, १७०४, ५१, ८७.
 धृतराष्ट्र N. of a king १९८४.
 धृतराष्ट्र of fixed law or order १६९, १२५८,
 १८९६, १९१६, ३९.
 धृति contentment (with little); maintenance
 ११२७, १२६१.
 धेनु a milch-cow ६११, ७६४, ८४३, ७८, ९०६,
 १५, १०००, ११२०, १३८५, १४०२, १६०६,
 १८४०, १९७५, ७६.
 धेनुभृत (a man) hired for attendance on
 milch-cow ९१९.
 धौत washed ८९१, १६७४, ८५, १७४८.
 ध्राजि sweep of wind ९९७.
 ध्रियमाण alive १५२५.
 ध्रुति misleading or seduction १५९१, १८९३.
 ध्वज a banner; the organ of generation
 १०९५, १६१३, ३०, ८७, १९२९.
 ध्वजाकारा (boundary) furnished with a
 banner १६१.
 ध्वजाहत conquered in a battle (property,
 men etc.) ८१७, २१, १२२७, १९२८.
 ध्वजिनी see ध्वजाकारा ९४४, ६१.
 नकुल ichneumon ८१८, १९, ९९७, १६०६, १७,
 ७२, १८३४, १९२५.
 नक्त night ६००, १८९५.
 नक्तमाल a kind of tree १६८७.
 नक्षत्र a star; constellation १३७६, १४६३.
 नख a nail ९९२, १५९९, १६८५, १८८७, ९१.
 नखर crooked; nail-scratch १८९७.
 नखिन् a clawed animal १६१२, ५१.
 नग a kind of tree ९५०, १७१९.
 नगर a town; city ९०९, १३, २५, ४४, ५१,
 ५५, १३२९, १६६४, १९२२, ४२, ७६, ८६.
 नगरस्थ a citizen १०७७.
 नगराभ्यास neighbourhood of a town ७८६.
 नग्न naked (नग्न- a wanton woman) ८३६,
 १०३५, १११९, १८४५.
 नमिका a girl before menstruation (allowed
 to go naked) १०१९, २१, ४२, १९७७.
 नचिकेतस् N. of a man ७९१.
 नट an actor ८६३.
 नटन dancing ८०८.
 नदी a river ८४३, ९०१, ३०, ५०, ५१, ५२,
 १११०, १२८७, १६०२, १८५०, ५१, ८०, १२३४,

- २७, ३६, ४४, ४५.
 नचोत्पद्य (land) abandoned by a river
 ९५१.
 नना an expression for mother or daughter
 ११२१.
 ननान्द्र a husband's sister १८६, १०००.
 नन्धन a son; descendant ८४०, १२४४, ८३,
 १३७६, १४२९, १९६५, ६७.
 नन्दिन् N. of an attendant of *S'iva* १३७७.
 नपात् a grandson; descendant ९७५, १८३६.
 नप्तु a grandson ८११, ९८५, १२५५, १३९१,
 १९८८.
 नप्य a grandson; son; child; grandchild
 १२५५.
 नमुचि N. of a sage; N. of a demon slain
 by *Indra* १०३२, १५९७.
 नयन the eye १९८५.
 नर a man ६३७, ७२, ७२७, ४४, ४९, ५५, ६१, ८५,
 ८६, ८०७, ३१, ३४, ६४, ७३, ७६, ९७, ९१८,
 २०, ४४, ४५, ५१, ११३०, ५८, १२४३, ७२,
 ८४, १३२९, ७७, ९०, १५७३, १६२२, २७,
 ४७, ४९, ५१, १७०५, २०, ३६, ४६, ५३, ६३,
 ६४, ९१, ९२, १८१६, ३१, ५०, ६६, ८६, ८९,
 ९१, ९२, १९०६, १४, २९, ३५, ४१, ४६, ६४,
 ६५, ७०, ७६, ८३, ८५, ८९.
 नरक a hell ६९२, ७१०, ९२, ९४, ८०८, १०१७,
 १८, २३, १११०, ११, १५, ८५, १२६२, ७९,
 ९०, १३२८, ४८, ४९, ५०, ५२, १७०१, ७२,
 १९३९, ८४, ८५.
 नरदेव a king १२८८.
 नरमारिणी a murderess १९८५.
 नरहर्तु a kidnapper १७६५.
 नरक्षम low or vile man ८३१, ९७, १६०२.
 नराधिप a king ८१९, १२८७, १३२९, १९३६.
 नरेन्द्र a king १६९२, १९२९, ६४, ७५, ८५.
 नर्तक a dancer ७८७, ९०, ८६३, १९४३.
 नर्तन dance १९४३.
 नर्मदत्त a gift in jest ८०४.
 नर्य a man १८३६.
 नरुद nard ९९७.
 नवगत् first bearing ९९३.
 नवग्व a race of *Rshis* १००१.
 नवश्राद्ध the first series of *S'rāddhas* collect-
 ively (offered on the 1st, 3rd, 5th,
 7th, 9th, and 11th day after a person's
 death) १५९२.
 न व्यावहारिक (debt) which is not righteous
 or proper (*Aparārka*); incurred for
 drinking (*Smṛtichandrikā*); not use-
 ful for the welfare of family (*Bālabh-
 attā*); what is beyond the ordinary
 conduct of a person (*Vivādachintā-
 māni*); (debt) not lawful, usual or
 customary ७१४.
 नष्ट lost; disappeared ६३६, ४२, ५१, ५४, ५८,
 ६१, ७२, ७४, ८०, ९६, ७२६, ३१, ३५, ३६,
 ३७, ४८, ५३, ५५, ५६, ६२, ८०६, ४६, ५०,
 ५२, ९०८, १२, १६, ४८, १०१३, ११००, ०७,
 १२, १७, १२२४, १५६१, ७४, १६७३, ८३,
 १७३५, ६३, १८५०, १९५४, ५९, ६१, ६४, ८५.
 नष्टचिह्न (a boundary) of which the mark
 has disappeared ९४५.
 नष्टपुत्र one whose all sons are dead १९८५.
 नष्टप्रत्याहृत possession of lost (property)
 ७५७.
 नष्टापहत (property, article) lost or taken
 away by another ७५७, ६१.
 नस्य a nose-string १६२१, १८०७, २०, १९३३.
 नाग the race of *Kadru*; relating to a
 mountain or elephant ८१३, ४०, १९२१,
 २५.
 नागरिक a citizen १६८३, ८५, १९२४.
 नाडीका the wind-pipe or throat १६००.
 नाणक a coin १३७३, १७२९.
 नाणकेदिन् expert in examination of coins
 ७८४.
 नाथ a protector; master; lord १०३२, ७७,
 १११९, १८८१, ९४.
 नानास्त्रीपुत्रा: sons of several wives of one
 husband १२३४.

नापित a barber ७०८.

नाभा N. of a *Rshi* १९८०.

नाभानेदिष्ठ N. of the son of *Manu-Vaivasvat*

११६१, ६२.

नाभि the navel १७९८, १८३६, १९७९.

नामन् name ६७७, ११९३, १६८२, ८५, १७४१,

५३, ७०, ७५, ८८, १८४१, ९१, ९६, १९०२,

६६, ८३, ८५, ८६.

नामसंकीर्तन the glorification of name १३१६,

४८, ५२.

नारक inhabitant of hell १५९६.

नारद N. of a sage १०३०, ३१, ३२, १४६४,

१६००, १९६५.

नाराशंसी (verse) celebrating men ८११,

१०००.

नारी a woman ७५१, ८१८, ३९, ९९, ९६४,

७३, ७८, ८७, ९७, ९८, १००१, ०२, ०४, १६,

१७, २०, २५, २६, २७, २८, २९, ३०, ३१,

३२, ३३, ५२, ५७, ५८, ६६, ७०, ७५, ७६,

७७, ९५, ११००, ०१, ०६, ०७, १०, ११, १३,

१४, १५, १६, १७, १८, १९, १२५७, ८३, ८५,

१३५०, ७४, ९०, ९१, ९६, १४०२, २३, ५२,

६६, ७३, १५१३, २३, २४, २६, २७, १६५३,

१७११, ६५, १८५४, ७२, ८६, ८८, ९०, ९१,

९२, १९४१, ५०, ७८, ७९.

नारीवृत्त the behaviour of a woman १०६४.

नारीसंदूषण the blemish of a woman १०४८.

नाविक a sailor ७१४, १६११, १९४४.

नाश destruction; extinction; loss ६३८, ५१,

५८, ७५१, ५३, ५६, ७७, ८१, ८४९, ५४,

६१, ७९, ९१, ९०४, ०५, १६, ४७, १०१४,

१११२, १२८३, ८४, १५१२, १६७३, १८५६,

१९१४, ७६, ८३, ८४.

नाष्टिक a person who has lost something

७५७, ५९, ६५, ६७, ६८, ६९, १६८४.

नासा the nose १६१७, १९, ३८, ५३, १७८१,

९६, ९९, १८१७, ३१, ४६, ४९, ५०, ८७,

९१.

नासिका see नासा १७६०, १९७०.

नास्तिक a heretic १७०१, १९३६.

नास्तिक्य heresy; disbelief १११९.

नाहु belonging to the people or '*Nahus*' people ८१०.

निःश्रेयस् ultimate bliss ८१६.

निःसार्य to be banished १९६२.

निःस्रव residue १७३१.

निःस्व poor; having no property ६९९, ८७५,

१६३२, ५४, १८३३.

निकृष्ट low १६७०.

निक्षिप्त deposited ६३७, ७१५, ३५, ३७, ४४,

५३, ५६, ६२, १९७१.

निक्षेप placing; a sealed-deposit ६३२, ३५,

४७, ७३१, ३२, ३५, ३७, ३८, ४०, ४१,

४२, ४३, ४४, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०,

५४, ५५, ५६, ६४, ९८, ८०७, ६३, १४७३,

१५२७, १६१७, ७३, ८४, ८५, ८७, १९७१.

निक्षेपक a depositor १९२२.

निक्षेपधर्तु depositary ७५३.

निक्षेप्तु a depositor ७३७, ४०, ४१, ४२, ४७,

४८, ५६, १६७३.

निगम the scriptures १०५०, १२७१.

निग्रह imprisonment; confinement ८३२, ६०,

६१, ७४, १६४८, ९५, ९९, १७०१, १८७०,

१९२५, २७, २९, ३६, ४६, ७०.

निग्राहक a punisher १६१८.

निचय hoard ८१६, ६१, १६७८.

नित्य inexhaustible; regularly necessary or

obligatory (religious duty) ६६१, ८७२,

१०७६, १११९, १२४३, ५३, १६४८, ६१, ९२,

१७०१, १०, २५, ४९, १९०६, ०७, २९, ३०,

३६, ४२, ६४, ६५, ६६, ७८, ८३, ८५.

नित्यानुवाद statement of facts ११६६.

निदान N. of a *Vedic* book; the end (of the *Vedic* section of *Bhāllavin*) १९२१.

निधन death १७६०.

निधान a receptacle १२५४, १९५५.

निधि a deposit; store; treasure ६०१, ०४,

७३५, ५१, ९२४, ११००, १५७५, १६७५, ७६,

८३, १९४१, ४८, ४९, ५०, ५५, ५६, ५७, ६०,

६१, ६२.

विधि a guardian of treasure १९७४.

विन्व blamable १०६४, ११००, ०१, १०, १२, १९१८.

निपात a receptacle for water १४२, ४६, १६१३.

निगन्ध evaluated property; debt ६७१, ९३०, ११७५, १२२८.

निगन्धक a writer १६८४.

निमज्जन drowning १६१९, १७७२.

निमन्त्रण invitation ७७८, १६३५, १९२२.

निमन्त्रित invited ७७३.

निमित्त reason ६२४, ७३५, १२७३, १३८४, १६१६, ४७, ६५, १९२२, ३६, ७०.

नियता self-restrained; abstentious १०२०, २८, ६२, ७६, १११३, १२४६.

नियन्तव्य to be punished or checked ९०६, १३९७.

नियम an act of voluntary penance; restriction; law; rule ८१७, १०१८, २०, २४, २५, २८, ६०, १२४३, ४४, ८४, १३५१, १५२७, १६०६, ६४, १७४७, ४८, १८४७, १९१८, ३३, ४०, ७८.

नियान way; access; a cow-station ९०२.

नियुक्त appointed; authorised; employed; instructed; bound ६९८, ७८६, ८०६, ७६, १०२७, ५५, ६५, ६६, ११०१, १३, १२७२, ७८, ७९, ८४, ८५, ८८, १३०४, १८, ९६, १४०६, १६१२, ३२, ५४.

नियुजान one who authorises (a woman to beget a child from the nearest kin) १०६६.

नियोक्तव्या to be authorised १०६६, ११००.

नियोग order; injunction; appointment of a widow to raise offspring to her deceased lord ६९६, १०२२, ६५, ६६, ६७, ११०९, १०, १६, १८, १९, १२७२, ८४, ८५, १३९१.

नियोगधर्म the practice of appointing a widow to bear offspring to her deceased lord ११९४.

नियोगस्था practising Niyoga १५२९.

नियोगिन् appointed; authorised १०२२, १२७२.

नियोगोत्पादित begotten by Niyoga १३४२.

नियोजन appointment १३८४.

नियोजित appointed; authorised १२२९.

निरंशक not entitled to a share १३९८.

निरन्वय unconnected; unrelated; unprotected; in the absence of (the owner) ७५८, १६१३, २२, ९१, १७१९.

निरपत्य childless १३५०.

निरय a hell १२६४, ८६, १६५३.

निरस्त exiled ९३२.

निरागस् sinless; innocent ८१३.

निरादिष्टधन one who has received money ६६५.

निराधान taking no pledge or surety ६३४.

निरिन्द्रिय impotent; destitute of manly strength; infirm ९९२, ९५, १०३३, ४९, १३८५, ८७, ८८, ९२, १८४१.

निरुक्तत्र N. of a class of sons; son begotten by Niyoga १२८६.

निरुद्ध detained ६७२, १०२४, १३९०, १६१५.

निरुपकार(अधि) unproductive (pledge) ६३८.

निरोद्धव्या to be detained १११०.

निरोध obstruction, detention ८१९, ९१, १६०६, ६४, १७०१, ४८, ६१, १८६३.

निर्कलति calamity; adversity; a particular deity ९७७, ९५, १००२, ०८, १८३६.

निर्गम going out; export ६७७, १७०७, १९२७.

निर्णय decision ७४४, ६५, ८९, ८५१, ७२, ९८, ९३५, ३६, ३७, ५१, ५५, ५७, ५८, १०१५, १२२५, १३५५, १६९०, १७६४, ७३, ७९, १८०१, १९०७, २७, ४२, ४६, ८८.

निर्दिष्ट referred; appointed ६५७, ७६४, ८५, १९१२.

निर्दिष्ट a guide ९९४२.

निर्दोष without any legal flaw; faultless ७०९, ६९, ८३९, ८७, १०२३, ३८, ११००, १४, ५६, १३९९, १९७२.

निर्धन a propertyless man; pauper; insolvent ७१०, १४, २६, ३१, १०३०, ७७, १६२९.

निर्धमन banishment १६०६.

निर्धूत ex-communicated ८०४.

निर्ममस्कार not to be saluted; offering no homage (e. g. to the gods) १०७५, १६२७.

निर्वन्धु having no relative ११००.

निर्वीज childless १५५२, ६०.

निर्वक्त excluded from participation ११४४.

निर्वाज्य to be excluded from participation १२१२.

निर्मन्थ्य to be stirred by friction (as fire) १०१९.

निर्मम्यदा unrestrained १४२८.

निर्वात juice or exudation of trees or plants १५९८.

निर्यूह a peg projecting from a wall ९५३.

निर्वाप offering १२६५.

निर्वास ex-communication; banishment ८७३, १६४३, ४४.

निर्वास्य to be banished ८७४, १४००, ०४, १६९८, १७५९, ६०, ९६, १८०२, २८, १९०९, १४, २९.

निर्विषय to be banished from the country or realm १६२०, २८, ५२, ८७.

निर्विष्ट gained by labour ११२३.

निर्वीर्य impotent; powerless ९९५, १२५८.

निर्वेश wages; remuneration ७८७, ९०.

निर्वेष penance (prescribed) १८४४, १९१८.

निर्हार setting aside or accumulation of a private store; selling; extracting from १४३२, १६६८, ७१.

निवार्य to be restrained ११०६.

निवास habitation १६१६, ८५, ८६, १७५३, ६४, १८४६, १९२२, ४२.

निविष्ट married; founded १४३०, १९२९.

निविष्टदेश one who has cultivated (a country) १६९२.

निवृत्तवृद्धि (debt) free from interest ६११, ३८.

निवृत्ति cassation; disappearance ७६७, १०१३,

१२०१, १६१५, ४६, १७९५, १८६८, १९७४.

निवेश dwelling place; abode; entrance ९५९, १०१९, ५७, १२७३, १९७९.

निवेशकाल the time of foundation; the occasion of marriage ९४९, ५२, १४३०.

निवेशसमय see निवेशकाल ९५९.

निशा night १७६१, १८३२, १९२४.

निश्चय fixed opinion; a settled rule ६६०, ७६, ७१५, ८०४, ८९, ९४४, १०३३, १११०, ११, १२८७, १५८१, १६३४, १७७९, १९१५, ४२, ६६, ६९, ७८.

निश्रेणि a ladder ९२७.

निषाद an out-caste (esp. the son of a *Brāhmana* by a *S'ūdra* woman) ११०४, ०५, १२५१, ५२, ७०, ७१, ८८.

निषिद्ध prohibited ११०९, १६११, १७२३, १८५४, १९१३.

निषूदन killing; slaughter १६५३.

निषिद्धव्य see निषिध्य ७२४.

निषिध्य to be hindered or prohibited ९४२.

निषिध prohibition १८७२.

निष्क a particular coin; a golden ornament for the neck or breast ८१४, ६४, ७३, ११२१, १८०३, २९, ४०, १९६७, ६८.

निष्कर exempt from tax १९४४.

निष्कालक tonsured १६६८.

निष्काश egress; gate ९५८.

निष्कासिनी not restrained by her master १८८३.

निष्किञ्चन poor; having nothing १२०७.

निष्किनी wearing an ornament १००९.

निष्कुट pleasure-grove (near a house) (*Ganapatiśāstri*); mountainous tract (*Shāmsāstri*) १६८२.

निष्कुल one whose family is extinct १९५१, ६२.

निष्कृत a fixed place १८९४.

निष्कृति compensation; expiation; escaping ६४०, ७९५, १०१६, २२, ३०, ३१, ५०, १११८, १६५१, १८३१, ८७, १९४१.

निष्कय compensation; redemption; sale ६३८,
५०, ५८, ६०, ७६७, ८१७, २३, ९३२, १०७२,
१११०, १६१७, ८०, १७९९, १८४९, ५०.

निष्क्रिय one who neglects his sacred duties;
a *Ks'atriya* and *Vaishya* १७२६.

निष्ठ्या N. of a lunar mansion १००६.

निष्ठा completion; decision ८८३, १९२२.

निष्ठानव deciding ११६२.

निष्ठुर harsh १७८५, ९१.

निष्पतन loss; damage; vagrancy ७३५, १०३८.

निष्पतित a convict; rust out; lost ८१७, १०३८,
१६८४.

निष्पत्तिवैतन wages for finished articles or
work १६७६.

निष्पातन loss; obstruction; transference ७३५.

निष्फल useless; fruitless ७१५.

निर्गम transference (of a deposit) ६३८, ५०,
१०४९.

निर्गमज innate; inborn; natural ८२१, १९२८.

निर्गमपण्ड one naturally impotent १०९४, ९५.

निर्गम्य prepared; set free; granted; given;
appointed; authorised; permitted ६३६,
३८, ८२१, ९३०, १०१९, १९२२, २८.

निर्गम्यार्थ appointed manager (of affairs)
८७४.

निहित deposited १९५०, ५६, ६१, ७३.

निह्व denial; expiation; concealing ६८४,
१०५०, १६३३, ४८, १७४१, ६१.

निह्वत refused; denied ७१५.

नीच low १८३१, ३५, ९५, १९६७.

नीति management; political science; guid-
ance १११९, ५८, १९७०.

नीप्र a roof ९२६.

नीरजस्का a woman not menstruating १०२०,
३४, ११०१.

नीराजन ceremony of light १९२४.

नील (वृष) (an ox of) dark colour १३५२, १६७४.

नीवी the band of wrapped garment round
waste; capital; principal stock १८७१,

(१९२२.)

नीत्र a roof; the eaves of a roof १६८५.

नृ a man १८२८, ३४, ३६, ५१, ५५, १९०७,
२१, ४१, ८५.

नृचक्षुश्च beholding or watching men ११५८.

नृत्य a dancer; barber (*Sāyana*) ८४१.

नृत्य dancing ८३४, ११०७, १३६४.

नृप a king ६५६, ७२१, ८०८, ३६, ६९, ७६,
८२, ९२१, ४४, ५९, ६०, १०९७, १२३४,
४४, ८६, १३२९, ६४, ७७, १४७८, १५१२,
१६३२, ४६, ५१, ५३, ५४, ९५, ९६, ९९,
१७००, ०१, ०६, ०७, ०८, ११, ४५, ५५,
६१, ६३, ६५, ६७, ८२, १८०२, २८, २९,
१९१२, १३, १४, २६, २७, २९, ३०, ३३,
३६, ४१, ४३, ५४, ५८, ५९, ६२, ६५, ६८,
७०, ७३, ७५, ८४, ८५.

नृपगृह a palace ९५८.

नृपति a king ७२१, २२, ८७२, ९१०, १३९०,
९१, १४६४, १६००, १७६२, १९०६, ०९,
४१, ४३, ५३, ६२, ६५, ७०, ८४, ८५.

नृपद्वेष enemy of a king ८७४.

नृपाज्ञा royal order; edict ८७५, ९९.

नृपाण giving drink to men ९२३.

नृपाश्रय instituted by the king १९३३, ४०.

नृशंसकारिन् mischievous १२८४.

नेजक a washerman १९२७.

नेजन washing १६७४, १७०९, ३५.

नेत्र the eye १६१८, ३७, १७८१, ९६, ९९,
१८१७, ९१, १९३३.

नैगम followers of *Veda* ८६९, ७०, १६६९,
१७५८, ६४, १९३३.

नैचाशाख N. of *Pramagandha*; belonging to
a low branch or race ६००.

नैत्यक daily; obligatory १०५४.

नैषानी (a boundary) indicated by putting
down various objects ९४४, ६१.

नैमित्तिक occasional or special (rite); a
prophet ८७२, १११९, १४०५, १६७९.

नैरय belonging to hell १२६४.

नैरुत belonging to *Nirriti*; a demon ८६०,
९९१, ९५, १८९७.

नैवेद्यनिक marriage cost or expenditure;
relating to marriage १२००, १४१७, १९५०.

नैवेद्यनिक reunited; having common habitation or house १५६१.

नैवेद्यनिक deduction (in the shape of taxes) ?
१६६८.

नैवेद्यनी belonging to a *Nishada* ११८५.

नौ a ship; boat ७६४, १६१७, १८३६, १९२४,
२७, ४६.

• नौका see नौ ७६४.

नौवायिन् a boat-passenger १९२७, ४६.

नौवत् a boat-man १६६३.

न्यस्त anointed १००२.

न्यग्रोष the Indian fig-tree ९३३.

न्यङ्ग invective; insinuation; sarcastic language ८६२, १७८४, ८५, ९१, १७७०.

न्ययन entry; gathering place; receptacle
९०२.

न्यस्त deposited ७४२.

न्यस्तिका a kind of plant ९९७.

न्याय law; reason; rule; justice ७२७, ३२,
८६३, ९५२, १०९७, १२०१, १३९०, १७०१,
१९१६, ३३, ४३, ६९, ७०.

न्यायतत्त्वज्ञ expert in jurisprudence; lawyer
७३०.

न्यायवादिन् claiming judicial investigation
७२८.

न्यायविद् acquainted with the interpretation
of law ११६६.

न्यायवृत्त well-behaved ११९३, १४७६.

न्यायशास्त्र the science of rules of interpretation; law-book १९४२.

न्यायस्थान seat of justice १७६४, १९४२.

न्यायापेत unjust १९३५.

न्यायोपगता (a woman) justly taken under
protection; (a woman) who according
to the law goes to her brother-in-law
१४३०.

न्याय्य reasonable; lawful; proper; customary १११८, १३९३, १९४३.

न्यास a deposit ६२७, ५१, ७३४, ३९, ४५, ४६,
४९, ५०, ५१, ५४, ५५, ६४, ६८, ८०२,
०७, १०२९, ६९, १५७३, ८१, १९७०, ७१.

न्यासदोष defect of a deposit ७५५.

न्यासद्रव्य deposited sum property or article
७५१, ५२.

न्यासधारिन् the holder of a deposit ७४४.

न्यून less; euphem; vulva ७६५, ८४, ८५, ९०,
९९४, ११६९, ७२, ७३, १६७३, १७५०, ६७,
७९, ८९, ९०.

न्योचनी a kind of ornament ८११, १०००.

पक्व the day of cooking the oblation
११६०.

पक्वान्न dainty; cooked food १६१४, ७०, १७१८,
५०.

पक्ष the half of a lunar month; wing;
side; the shoulder ८६०, ६२, ६३, ९८,
९९८, १०३६, १६१५, १८, १७०७, १९१४,
२७.

पक्षद्वयावसान extinction of the two wings
(families) १५५५.

पक्षवण्ड (an impotent) capable of approaching a woman only once in every
half month (पक्ष) १०९४, ९५.

पक्षिन् a bird ८४०, १६०९, १७, ७०, १७१८, ९७,
१८१०, ३४, १९१४, २५.

पङ्क्ति company (e. g. of persons eating together thereby denoting their one
caste) ८७६, १५९६, १६०१, ०३.

पङ्क्त्यर्थक eligible for assembly (i. e. fit for eating together) १०१७.

पङ्गु lame १३९८, १४०१.

पच्छेद cutting of a foot १७६०.

पञ्चकुली a group of five house-holds ८६३.

पञ्चगव्य the five products of the cow (a purifactory drink) ७९४.

पञ्चग्रामिन् a group of five villages ९२९,
१६२०, १७४३.

पञ्चचूडा N. of an *Apsaras* १०३२.

पञ्चवन्ध five-times (the value of the pledge)

७३५, ५७, ६२.

पञ्चयज्ञः the five religious acts or oblations of a house-keeper १०७५.

पञ्चोक्त N. of a particular formula in which five deities are named १००६.

पञ्चाल N. of a people or country १९८१.

पञ्चौदन prepared with fivefold pulp of mashed grain ९९९, १०००.

पट a cloth; garment १६१७, २१.

पण a particular coin; bet; wager ६०८, ११, २४, ३४, ३८, ७३५, ६४, ७२, ७७, ८१७, १९, ४०, ४३, ४४, ७८, ७९, ८१, ८२, ९०६, ११, १२, २०, २१, २५, २६, २७, २८, २९, ३१, ३२, १०३४, ३५, ३६, ३७, ३८, १२२५, १४०२, २८, ३१, १५२०, १६१०, ११, १४, १७, २०, २८, ३५, ४८, ६७, ७२, ७४, ७५, ७६, ७७, ७८, ८८, ८९, ९०, १७२९, ३४, ३६, ७१, ७९, ८१, ८९, ९०, ९२, ९६, ९८, १८००, १४, १६, २१, २२, ३४, ४६, ४८, ४९, ५०, ९२, १९०३, ०४, १३, २२, २३, २७, ४४, ४५, ४७, ५८, ५९, ६७, ६८, ७०, ७५.

पणक्रीडा betting; sport with wager १९१०.

पणयात्रा currency transaction १६७५.

पणि a miser (one who is sparing of sacrificial oblations); N. of a race or demons ८१२, ९७२, १५९५, १९७१.

पणिक consisting of a *Pana* ९३२, १०३६, १६३४, ५२, १७९०, १८३३, ७७, ९०.

पणित staked; betted ८४०.

पणे जित (a slave) won through a wager ८३०, ३२.

पण्ड an impotent १०९४, १८२७.

पण्य a commodity; an article for sale ६३२, ३३, ७३०, ३६, ३७, ६४, ६५, ७१, ८९, ८०७, ४३, ७८, ७९, ८१, ८३, ८४, ८६, ८८, ८९, ९२, ९३, ९४, ९५, ९७, ९९, १११९, १६११, ६१, ६३, ६९, ७१, ७७, ७८, ७९, १७०७, ०८, २९, ३०, ३१, ३२, ५८, ६४, १९२२, २७.

पण्यदोष defect of a commodity ८७८, ९५.

पण्यनिष्पत्ति the manufacture of goods १६७९.

पण्यभूमि manufacture of articles १६६८.

पण्यमूल्य price of a commodity ६२७, ७९९, ८०३.

पण्ययोषित् a prostitute १६६९, ९४, १७४६, १९२९.

पण्यविचक्षण expert in the knowledge of the qualities of merchandise ८९५.

पण्यसंस्था commerce १६१५, ७७.

पण्यसमवाय collection of commodities ७३७.

पण्यस्त्री a harlot; prostitute ८५१.

पण्यागार a store-house १६८९.

पण्यादान acceptance of a commodity १०३८.

पण्याध्यक्ष superintendent of merchandise १६७८, ७९.

पण्योपजीविन् a merchant १६९३, १७६३, १९२९.

पतग a bird ८४०.

पतत्रिन् see पतग १९७०.

पतन falling; a bird १६८७, १९१६.

पतनीय causing the loss of (caste) १३८९, १७७०, ८२, ८५, १९३७, ७२.

पतयिष्णुक liable to fall ९९७.

पताका a flag; sign १९२५.

पति a husband; master; lord ६७९, ८०, ८२, ८३, ९८, ७०३, १५, ८०७, १५, ३९, ९०२, ६३, ६४, ६५, ७०, ७१, ७३, ७६, ७७, ७८, ८०, ८१, ८२, ८३, ८४, ८५, ८६, ८७, ९०, ९१, ९४, ९५, ९७, ९८, ९९, १०००, ०१, ०२, ०४, ०५, ०७, ०८, ०९, १०, १६, १७, १९, २१, २२, २३, २५, २६, २७, २९, ३०, ३१, ३२, ३४, ३५, ३८, ४२, ४५, ४७, ४८, ५२, ५३, ५५, ५९, ६०, ६२, ६४, ६९, ७५, ७६, ७७, ८३, ८५, ८८, ९१, ९३, ९५, ९६, ११००, ०१, ०३, ०६, ०७, ०९, १०, ११, १२, १३, १४, १६, १७, १८, १९, ५७, १२०६, ०८, ५३, ५४, ५५, ५७, ५९, ७३, ८३, ८४, ८५, १३०८, ५०, ५५, ८८, ९०, ९३, १४१३, २३, ३०, ३८, ४३, ५३, ५४, ५६, ५८, ६१, ६२, ६३, ७३, १५२०, ५४, १६५४, ६८, ७२, १७०३, १८३६, ३७, ३९, ४९, ९१, १९०२, ३६, ६४, ७८, ७९, ८४.

पतिकामा wishing for a husband ११६.

पतिकुल a family of the husband; husband's house १०३८, १५५५.

पतिकुल (debt) contracted by husband ६८०, ९८, ७०२.

पतिघातिका see पतिघ्नी १६१९.

पतिघ्नी killing a husband १०२१, ११११.

पतिजुष्टा (a woman) liked by her husband १६४.

पतिजाति husband's kinsmen १०३८.

पतित expelled from caste; an out-caste

७०७, ७१, ९४, १०२५, ३४, ५६, ६४, ६६, ८९, ९५, ९८, ११००, ०७, १२, १६, १७, १८, ६४, १२७०, ७३, ८६, १३५०, ८७, ८८, ८९, ९१, ९२, ९३, ९८, १४०१, ०४, १७, १७७०, ७८, ८६, ९१, १८३१, १९३६, ४३, ५२, ७९, ८८.

पतिताम्बाव sprung from an out-caste १३९१.

पतितापत्य a child of an out-caste १४०४.

पतितोत्पादित procreated by an out-caste १३९६.

पतित्व husbandness; matrimony १११३, १३५०.

पतित्वन see पतित्व ९८०.

पतिदाय husband's property १४३०.

पतिदायाच husband's inheritance १४२९.

पतिधर्म duty towards a husband १०२९.

पतिपक्ष husband's family १५५५, ६१.

पतिप्रसापणी see पतिघ्नी १६३८.

पतिबन्धु relation of a husband १८४९.

पतिमनी having a husband i. e. married १०२९, ३०.

पतिरिप् deceiving or despising a husband ९७०.

पतिलोक the sphere of a husband in future life ९८६, १००१, ०३, ०४, १६, २१, ३०, ६०, ६३, ६४, ८५, १११३, १४२३.

पतिवती having a husband; a married woman ९८२.

पतिविध finding a husband ९९०.

पतिवेदन procuring a husband ९९७, १००८.

पतिव्रत loyalty or fidelity to a husband १०७६.

पतिव्रता a chaste or fidel woman १०११, २२, २६, २७, २९, ३०, ३१, ५०, ६०, ७६, ७७, ११०७, ११, १६, १२८५, १५१३, २६, १९५१, ६२.

पतिशुश्रूषण service of a husband १०२६, ७७.

पतिशुश्रूषा see पतिशुश्रूषण १०२५, ७७, १११०, १२, १५.

पतिसोदर्य uterine brother of a husband १०४०.

पतिहिंसका see पतिघ्नी १०२०.

पतिहीना having no husband; widowed १०७६, १९७८.

पत्तन a city १९४२.

पत्नी a wife; mistress ८३८, ९६३, ६४, ६५, ६७, ६९, ७२, ८५, ८७, ९१, ९२, ९३, ९४, ९५, १००१, ०२, ०३, ०५, ०७, ०८, १०, ११, १४, १९, २३, ३०, ५५, ११०६, १४, १८, १२५१, ८४, ८५, १३५२, ७४, ८५, ९१, १४०१, ०५, ०८, १४, ७१, ७९, १५१३, १५, १८, १९, २१, २३, २४, २६, २७, २९, ४२, ५९, १८४०, ४१, ५३, १९५०, ८५, ८८.

पत्नीमूल wife as the foundation १११४.

पत्यभिगामि (property) inheritable by a wife १४७०, १५४२.

पत्यभिगामिन् one having indecent connection with another man's wife १६५४, ५५.

पत्याचार behaviour of a wife १०१४.

पत्र written document ६५४, ७३१, ८६०, ७३, १०२६, २९, ३१, ३२, १५८१, १६७१, ७३, १९६६, ६७, ८८.

पत्रनिविष्ट reduced in writing; documentary (property) १२२८.

पथ a street ९०३, १०, १४, १७, २५, २६, ३१, ३२, ६२, १७६१, ६७, १८४५, १९३२, ३६.

पथिष्ठ see पान्थमुट् १७४६.

पथिन् a way; road १६१८, ८२, ९८, १७२३, ७७, ९४, ९५, १८०९, १९२९, ३५, ३९.

पथिप्रमाण forms of roads and paths ९३१.

पथ्यनुसरण elopement or criminal rendezvous
१०३८.

पथ्यनुसार see पथ्यनुसरण १०३८.

पद a step; foot; title of law ६२८, ८३४,
९२६, ७०, १६००, ८५, १७४०, ४३, ५३, ५४,
५६, ६५, १९१०.

पदनाय a leader; guide ११४३, १६००.

पद्मराग a ruby ८८८.

पद्मती having feet ९८३.

पयस् milk; water १००३, ०४, ०६, १२८१,
१३५०, ५१, १६१५, १८९८, १९३८, ८२.

पयोधर breast १८९१.

पयोधार see पयोधर १९७८.

पर another; stranger; best; highest ७९४,
८६३, ७१, ९२६, २७, ५३, ५९, १०१४, २३, २५,
२९, ३४, ३८, ७७, ८५, १११२, १९, १३७४,
१६०८, २०, २६, ४०, ५०, ६६, ७४, ८१,
८३, १७६१, १८९०, १९३६, ६३, ६४, ७५,
७८.

परकुल another's family १२६६, १३५२, ८४.

परक्षेत्र another's field or wife ९३०, ४७,
६२, १०७३, ७४, ११११, १३४२, १६१२,
१७०३, ६६.

परक्षेत्रोत्पन्न (a son) begotten on another's
wife १२८२.

परगामिनी co-habiting with another (than
husband) १०२२, ३१.

परगोत्र born in another family १३७३.

परचक्र invasion; aggression by an enemy-
country ७३५, १८५०.

परज born of another (than husband)
१३५०.

परजन a person other than kinsman ८१७.

परजात see परज १२८८.

परतन्त्र different system of knowledge १९४१.

परत्याग homicide १६५१.

परत्र in the future world ७९४, ८०८, १०२६,
६४, १११९.

परदार adultery; another's wife १०५८, १६५४,
१८४१, ४३, ४६, ५५, ८३, ९०, ९१, १९७९.

परदारामिश्र see परदारामिश्र १६०८.

परदारामिश्रक an adulterer १६१२, १९४१.

परदारामिश्रक adultery; coitus with another
man's wife १६४१, ४३, ४५, ५३.

परदासी another person's maid-servant ८३४.

परदेश foreign country १६७१, ७८, १७६२.

परद्रव्य another person's property ७४४, ५४,
५७, ६२, ६५, ६९, १६५३, ८३, ९३, १७४१,
४५, ६१, १८९१, १९२९, ७२.

परपरिग्रह another's wife १०७१, ७२, १२८८,
१३५६, १६६५, ८२, १८८३.

परपूर्वा a woman who has had a former
husband; one who has previously been
enjoyed by another man ७०२, १३,
१०६४, ११०३, १०, १२७९.

परप्रयोग enemy's action ८६३.

परबीज stranger's seed १२६७, ७१.

परमक्तोपयोग use of another's food १२२४.

परभार्या another's wife १८९२.

परभूमि another man's land ८५१, ५२, ९३१,
४२.

परम most distant; most excellent; highest
९७६, १००३, २८, ४९, ७५, ७६, ७७, ११११,
१५, १६, १९, १६९९, १८३६, ३९, १९२८,
३०, ७८, ८६.

परम्पराज्ञान knowledge passing from one
generation to another ९५०.

परयोषित् another's wife १०७१.

परराष्ट्र the country of an enemy; a foreign
country ७८८, ९०, १९८४.

पररेतम् the seed of a stranger १२६७, ७१.

परण debt of another person ७१२.

परलोक future world १०५९, १३५५.

परशु an axe (in ordeal) १६५६.

परस्त्री another's wife; a woman other than
one's wife १६८३, १७७२, ८०, ९८, १८१४,
३०, ५०, ५१, ५४, ७०, ८०, ८९, ९१, १९३६.

परस्परभागिन् mutually inheriting the pro-
perty १५५७.

परस्व property of another person ८९८.

परस्वत्व ownership of another person ७९४.
 परस्वादायिन् taking or seizing another's
 property १२८६, १६३१.
 पराक a particular expiatory rite १८८७.
 पराची bashful; shy (woman) ९९१, १५९९.
 पराजय defeat १८९७, १९०४, ११, १४.
 पराजित defeated ७२४, ८१८, ४०, १९०३, ०४,
 ३३, ६९.
 • पराधीनत्व obedience; dependence १०३१.
 पराभव defeat ८६१.
 परायण final end; last resort ८५१, ९०२,
 १०२६, ११११, १५१२, २४.
 परार्घ्य very valuable १६७४.
 परावत् a distant place ९९०, ११५९.
 परावृत्त rejected; cast off १९७९.
 परावृज् an exile ९६९.
 परावृत्ति returning, restoration of property;
 exchange ८९१.
 परावृद्धि highest rate of interest ६१०.
 परिक्रय purchase ७७०.
 परिक्रीत the son purchased [(रेतो-मूढ्य-दानेन
 तस्यामेव (भार्यायां) जनितः) according to
 नीलकण्ठ] १२८४, ८८.
 परिक्षिप्त hardship; torture १६१८, ५२; ९०.
 परिक्षीण vanished ७२३, १५५५, १९३१, ७६.
 परिखा a trench ९६२, १६३०, १९३०.
 परिगणिता surrounded; embraced ९६६.
 परिग्रह acceptance; wife; marriage; seizure;
 servant ७०३, ३४, १०६३, ९३, ११२२,
 १२८२, १३७१, ७२, ८३, १४०४, १५८०, १६६७,
 ८१, ८७, १७२४, ५२, १८९१, १९२२, २४, ३६.
 परिग्रहीतृ a husband; an adoptive father
 १०४०, १३८४.
 परिचर a servant ८१४, १९८६.
 परिचरन्ती attending १११९.
 परिचर्या service ८१५, १६, १८, १९.
 परिचारक a servant; attendant ८१७, १९,
 ३८, ४३, १६१५, ८५, १८५०.
 परिचारिन् a servant ८१८.
 परिच्छद furniture, attendants etc.; goods

and chattles; personal property १०५६,
 १३९३, १६१६, २७, ९८, १९२७, २९, ४५.
 परिजन servant; attendant; subordinate
 person १०३२.
 परिहृत a judge १९२२.
 परिणीता married ८१६, १११७.
 परित्यक्त (क्ता) abandoned १२७९, १३०८.
 परित्यक्तव्या to be allowed to go; to be aban-
 doned १११७.
 परित्यक्त one who abandons ११११.
 परित्याग the act of abandoning; deserting;
 ८७४, ९७, १०१६, ७५, १३८४, ८७.
 परित्याज्य to be abandoned १०२१, ५१, ११११,
 १२, १३९३, १९७८, ८५.
 परित्राण protection १६२३.
 परिधान a garment १३८५.
 परिधानीया a particular concluding verse
 १००५.
 परिपन्थिन् an adversary १५१४, २६.
 परिपाण protection; guarding १६०१, १२.
 परिपाल्य to be kept or protected ६५१, ७५०.
 परिपूत husked; winnowed १७१९, ६६.
 परिप्लुत overwhelmed ९१५.
 परिमाण्ड articles of household use ११६५,
 १४१५.
 परिमाण्ड admonition; reprimand ९३९, १६१९,
 ३१, १९२९.
 परिभाषित stipulated (fee); contracted ८३५.
 परिभुक्त used up ८९४.
 परिभोग possession १६८४.
 परिमाणी a particular measure १६७७.
 परिस्मरण embrace १८९१.
 परिवर्तन exchange; barter; return ७३५, ८९१,
 ९७, ९९, ९०१, २५, २६, १६७३, ७४, १७६४.
 परिवाद reproach १०२६, ११८४, १३९०.
 परिवाप see परिमाण्ड १०३५, ११८४, १३९१.
 परिवार्य roof of a house १६२०.
 परिवाह a water course or drain to carry
 off excess of waters ९३०.
 परिविद्ध elder brother married after his

- younger brother १९५, १९, १५१२, १६०१.
 परिविविधान younger brother who marries
 before his elder brother १९५, १५१२.
 परिवृक्ता rejected or abandoned wife १९०,
 १००९.
 परिवृक्ती see परिवृक्ता १९१, १००६.
 परिवृत fenced (field) ११०, १६५७, १९७६.
 परिवृत्ति see परिवर्तन ८९०, ११, १८, १९, १०१,
 १५६२, १९७५.
 परिवृत्ती see परिवृक्ती १००८.
 परिषद् an assembly; meeting; audience
 १३८४.
 परिषद्गामि (property) received or inherited
 by a group or assembly १४७३, १५२७.
 परिषय to be sought after (Monier Williams);
 to be avoided (*Nirukta*); sufficient,
 adequate, competent (*Sāyana*) १२५३.
 परिष्वन्द a servant (esp. one running by
 the side of a carriage) ८४२.
 परि(री)हार exemption (from tax etc.); avoid-
 ing; prohibition १३०, १७९१, १९२१, ३६,
 ८३.
 परि(री)हास jesting; joking ८००, ०५, १९१२.
 परिहृत shunned; avoided (work) ८४४.
 परीक्षक an arbitrator ७८५.
 परीक्षण examination ८९२, १४, १९, १८२९,
 ३२, १९६७.
 परीक्षिन् an examiner १७२९.
 परीक्षा see परीक्षण १०५०, १६०५, १५.
 परीक्षित examined; tested ८९५.
 परीक्ष्य to be examined ८९९.
 परीणाह circumference; encircling land १०९,
 १३, १९७६.
 परमाण measure; value; amount ७७८, ८४.
 परुष harsh; unkind १०२८, १११९, १८३५.
 परोक्त defeated १२९.
 परोपनिहित deposited by another person ६६१,
 ७५६.
 पर्ण a leaf १९०, १८, १३८४, १६७०, १८९०.
 पेत (a complaint) of remote date १८००.
 पशुग्रामाना being married १००४.
 पर्वत a mountain ७८६, १९२४, २५.
 पर्वन् the day of the change of moon or sun;
 a festival १९२४, २५, ७७, ७९.
 पर्षद् an assembly १९४३.
 पल a particular weight ६११, १६७५, ७७,
 १७०९, ३४, ३५, ४७, ६७, १९२७, ६७, ६८.
 पलपैतृक a *S'rāddha* with flesh or meat
 १३७४.
 पलाण्डु an onion १०२५.
 पलायित absconded ८९८.
 पलाश N. of a tree (*Butea frondosa*) ७१६,
 ९३५.
 पलिक weighing *Palu* १६७३, १९६६.
 पलिवनी grey-haired; old ८४२.
 पवन wind or the god of wind १०३२, १९२१.
 पवमान see पवन ८४२.
 पवित्र sacred १०७६, १८४५.
 पशव्य full of fauna १९२१.
 पशु an animal; cattle; kine ६१०, २१, २६,
 ३५, ५४, ९२, ७०८, १४, २५, ९२, ८१४, १९,
 ४२, ४७, ५८, ६०, ६२, ८१, १०२, ०३, ०४,
 ०५, ०७, १०, ११, १२, १७, २०, २१, ५१,
 ५३, ८६, १००२, ०३, ०५, ०९, ११४४, ६१,
 ६२, ६६, ८३, १२६०, ६१, १५८०, ९४,
 १६०९, १०, १७, १९, २१, ३४, ४२, ४६, ५६,
 ६१, ७०, ७१, ९७, १७१३, १८, ४५, ६४, ६५,
 ९७, १८०५, ०६, १०, ११, ३४, ३७, ३८, ४०,
 ४१, ४७, ७६, ८४, ९६, १९२४, २५, २७, ४५,
 ७६.
 पशुधर्म the law of animals (said of *Niyoga*)
 १०६८.
 पशुप a herdsman ८४२, १०२.
 पशुपचार pasture land for cattle १०६.
 पशुरक्षि a herdsman १०२.
 पशुरक्षिन् see पशुरक्षि ११०.
 पशुराजि cow-shed १२०.
 पशुस्वामिन् owner of the cattle १०९, १६०९.
 पशूपज products of animals ६०७.
 पश्चात्कार passing of the judgement १८००.

पश्चादर a suitor that comes later ११०९,
१४६०.

पश्चाद्वृत्त (a priest) which is accepted after-
words for (officiating purpose) ७७१.

पसम् membrum virile; vulva ९९६.

पांसु dust १६८५, १७९३, ९८, १८३०, १९०१.

पांसुधावक a scavenger १६७५.

पाक cooking १५८०, ८८.

पाक a cook १६७९.

पाङ्क्त consisting of five parts १५९६.

पाञ्चवर्षिक lasting for five years ९३०.

पाञ्चाल N. of a country ८१८, १९, ६२.

पाणि the hand ९५१, ९३, १२८१, ८५, १६०८,
२६, १७९९, १८०१, ८१, ९७, १९२५, ६७, ८१.

पाणिगृहीता married १९७७.

पाणिग्रहण the act of joining the hands of
bride and bridegroom; marriage ७०३,
८७९, १०२६, ९३, ११०३, १३, १७, १४०५.

पाणिग्रहणिक relating to marriage ८८२, ८३.

पाणिग्रह a bridegroom १०२१, २२, ३३, ५०, ५९,
६०, १२७९.

पाणिप्रदानकाल the time of giving the hand
(in confirmation of a promise); the
time of marriage १०७७.

पाणिसंग्रह marriage १०२९.

पाण्डव a son or descendant of Pandu
१०२७, २८, १९८५.

पाण्डु N. of a king ७३५, ८१९, १२८३, ८४, ८५,
८६, १३७६, १९६५, ८४.

पातक sin; crime ७९३, १०१९, २६, २७, ३१,
१२८५, १३९०, ९१, १६०३, ५१, १९६४, ६७.

पातकिन् sinful १११८.

पातन felling ८४४, १६१८, ३७, ५१, ५२, ७३,
१७९८, १८००, ११, २४, ३२, १९२२.

पाताल N. of a world beneath १०३२.

पात्र worthy; vessel ८००, ०४, ०७, ६२, ७६,
९९२, १११९, १२०७, १५९९, १८३७, १९६६,
७७, ८१.

पाद the foot; a particular coin ७४५, ९०६,
५८, १०१६, ७६, ८५, १६१७, १८, २१, ४५,

१६६८, ६९, ८५, १७१३, ३७, ४९, ६५, ८१,
९४, ९६, ९७, ९८, ९९, १८०१, ०३, १५, १६,
१७, २४, २९, ३२, ३५, १९६५, ७७, ८१.

पादज born from the feet; a S'ūdra ८१९.

पाददशिन् surety for appearance ६७७.

पादप a tree ९३३, १७९५.

पादवन्दनिक accompanied by respectful salu-
tation १४५३, ६३.

पादाध्यास kicking १८१६.

पादावनेवृत् a servant १६६७.

पादावनेज्य washing another's feet; a form of
service ८१४.

पान a drink; beverage; spirituous liquor
८६०, १०२६, ३१, ४८, ११०६, १२४४, १३९३,
१६४२, ४६, ९०, १७१८, ४१, ५५, ६५,
१८४१, ८१, ८९, १९१३, ५२, ८८.

पानसक्ता adhered to drinking spirituous
liquor १०१४.

पान्थमुट् highwayman १७५८, ६०, ६४.

पात्रेजन a vessel in which the feet are wash-
ed १००९.

पाप sin; evil; crime; sinful ८०८, १३, १९, ४२,
७६, ९८, ९६०, ६२, ७०, ७८, ८४, ९३, १०१६,
२८, ३०, ३२, ३३, ५३, ५६, ६४, ७५, ७६,
१११०, २१, १२८६, १३८५, ९३, १४६४,
१६००, ०३, १६, १९, २२, २७, ३२, ३४,
५०, ५१, ५३, ५५, ६१, ६३, ६८, ९५,
१७०१, ०२, ०४, ४४, ५१, ८९, ९०, ९२,
१८३६, ४०, ५१, ६५, ८४, १९१३, २९, ३०,
३५, ४३, ६४, ६५, ६६, ६७, ६९, ८३, ८४.

पापकर्मिन् sin; sinner १६८७, १९३०.

पापकर्मिन् an offender; sinner ८७४.

पापकारिन् see पापकर्मिन् १६४६, १८३३, १९३०.

पापकृत् a sinner १८६५, ९०, १९६५.

पापकृत्या an evil deed; sin १६०१.

पापिन् sinful १६५३, १९६५.

पापिष्ठ most sinful ११०५, ४४, १७०८, १९३०,

पापीयस् sinful; wicked; miserable; poorer

६०९, ८१८, १०३२, ३३, ३८, १२८३, १३२१,

१६५१, १५९७, १९६९.

पाप्मन् sinful; injurious १५७०, १६, १७, १९,
१६०१, ०२, १९७७.

पायस an oblation of milk, rice and sugar
१२८१, १३५०, ५१, ७३, १९८२.

पारजायिक see पारदारिक ८६०.

पारजायिन् see पारदारिक १८४६.

पारञ्चिक a breaker १७९९.

पारदारिक one who violates another's wife;
an adulterer ८०६, ९३२, १३८७, १६१७,
१८, ४०, ८५, १८९२, १९३२.

पारतत्त्विक see पारदारिक १६८१.

पारदेश्य belonging to a foreign country
१७३१.

पारलौकिक pertaining to other world ७१५.

पारलौक्य see पारलौकिक ८०८.

पारश्व N. of a mixed caste; the son of a
Brāhmaṇa by a *Sūdra* woman ११०४,
०५, १२४५, ७०, ८८, १३०९, ७४.

पारसीक N. of a people (Persian) १९४३.

पाराशरीकौण्डिनीपुत्र N. of a teacher १९८२.

पाराशरीपुत्र N. of a teacher १९८२.

पारिकुट a servant; waiter ८१३.

पारिक्षित a patronymic of *Janamejaya*
१६०१.

पारिणाय्य see पारिणाद्य १४२७.

पारिणाद्य articles of household use १०४७,
१४०५.

पारितोष्य reward ८०८.

पारिभाषिक (आधि) a kind of pledge ६३५, ३७.

पारिभाषिकी relating to a contract; conven-
tional ८५९.

पारियात्र N. of a country (*Patiyālā*) १९२०,
२१.

पारिव्राज्य life of a mendicant ८३१, ३९.

पारुष्य harshness; violence ९२७, १०३५, १६०८,
१२, ४१, ४५, १७७०, ७८, ८९, ९०, १८२६,
३५, ८४, १९२३.

पार्थ a metronymic of *Arjuna*, *Yudhish-
thira*, and *Bhīmasena* ८१८, १०३७, ३३,
११८४, १९६५.

पार्थव belonging or peculiar to *Prthw* ८११.

पार्थिव a king ८६१, १२४४, १३२९, १६२३, ९२,
१७०१, ०८, २०, ६३, ७६, ७८, १८६४, १९२७,
२९, ३०, ३१, ३६, ६५, ६९, ७०.

पार्थिव oblation offered at new and full
moon १३७७, १५८९.

पार्थक (property) acquired as a bribe ११३०,
१९८३, ८७.

पार्थहानिकरी depriving the cheat of his own
property by artifice १५७३.

पार्थिव heel ९९९, १८१४.

पाल a herdsman; protector ८३४, ९०३, ०४,
०५, ०६, ०७, ०८, ०९, १०, ११, १२, १५,
१६, १७, १८, १९, २०, २१, १९७६.

पालक a guardian; protector १३५८.

पालन guarding; protecting ६७७, ७६६, ६८,
८७३, १०२६, ५२, ७६, ११०६, १६९२, १९२०,
२१, २९, ४०, ६२, ७०, ७९.

पालनीय to be preserved, maintained or gua-
rded ७३४, ८७३, ११०६, ७३, ९४, १९४१.

पालगली the fourth and least respected wife
of a prince १००९.

पालाश made of the wood of *Palāśha* tree
१३६३.

पालित protected ८३३, १९०८.

पालिन् see पाल ९०६.

पावक pure (said of *Agni*) ; the god of fire
९२४, १०८६, १९३०, ६६, ७०.

पावन the act of purifying; purification
१०५८, १११०, १२८४, १७८७, १९२१, ३७, ८४.

पावनीय purifying ९५९.

पावीरवी (कन्या) daughter of lightening (the
noise of thunder) ९७२.

पाश bond; tie; fetter ६०२, ०३, ०५, ९८३,
९१, ९९, १००१, ०३, ११११, ८४, १२७८,
१६०१, १७, १८४०, १९३०, ६४.

पाशुपाल्य tending cattle ८१९, ११२४.

पाषण्ड a heretic ८७०, १४०४, १७१०, १९०७,
२३, ३३, ८६.

पाषण्डगणधर्म custom of a heretic corporation

१९३१. पापिडन् a heretic ८६९.

पाषाण a stone ७८७, १६२१, १७९६, ९९, १८१९, ३०, १९३३, ६६.

पिण्ड a lump; ball of food or rice (e. g. offered to the *pīṭṛs* or deceased ancestors etc.); body ७८१, ८१८, १०१६, २६, ११९९, १२०३, ६५, ६८, ७३, ८१, ८२, ८६, ९५, १३००, ०२, १४, २७, ४७, ५०, ५६, ७४, ८४, ८७, ९०, १४०४, ७३, ७४, १५११, १९, २७, १६०४, ७५, १८८७, १९६६, ७८, ८३.

पिण्डकृत् one who offers the balls of rice १५४१.

पिण्डक्रिया the offering of the balls of rice etc. to the deceased ancestors १५२०.

पिण्डद offering or qualified to offer oblation to deceased ancestors; the nearest male relation १२८२, १३३५, ४७, ४८, ५१, ५५, ५६, ६५, ७३, ८३, ८४, १४०२.

पिण्डदातृ see पिण्डद १३४२, ५५.

पिण्डदान the offering of *pinḍa* १२५१, ५५, ५९, ६९, १३५०.

पिण्डदायिन् see पिण्डद १२८१.

पिण्डप्रदान see पिण्डदान १३४८.

पिण्डभागिन् partaking of the *S'rāddha* oblation १३८३, ९०.

पिण्डभेद separation of the offering of *S'rāddha* oblation १२०३.

पिण्डमात्रोपजीविनी subsisting on a mere morsel of food १०२४, ८६, १३९०, १४००.

पिण्डलेपभुज् partaking of the particles or fragments of the *S'rāddha* oblations which cling to the hands १५३०.

पिण्डसंबन्ध relationship qualifying living individual to offer *S'rāddha* oblations to a dead person; blood relation within six degrees १०१३, १४६४.

पिण्डसंबन्धिन् qualified to receive the *S'rāddha* oblation from a living person;

having blood relations within six degrees १५३०.

पिण्डोदकक्रिया the offering of *S'rāddha* and water oblations १३१६, ४८, ५२, ६२.

पिण्याक an oil-cake १९३८.

पितापि paternal ११५८.

पितापुत्रविरोध a dispute between father and son १६११, १३, २८, ३५.

पितापुत्रविवाद see पितापुत्रविरोध १९३३.

पितामह a paternal grandfather ७०९, ८६१, १०००, २८, ३३, ७७, १२०१, १९, २३, ३१, ४३, ४४, ६८, ८१, ८२, ८७, १३५०, ५१, १४६७, १५३०, १९८२, ८४, ८५, ८८.

पितामहपितामह grandfather's grandfather १५३०.

पितामहसंतति grandfather's progeny १५३०.

पितामही a paternal grand-mother १४०८, १४, १५२९.

पितामहोपात्त acquired by the grandfather ११७५, ७९.

पितृ a father; forefathers; ancestors; manes-

६०१, ०४, ७३, ७४, ७९, ८०, ८२, ८४, ९०, ९२, ९५, ९६, ७०६, ७७, ७८, ७९, १०, ११, १२, १३, १५, २१, ८००, ०५, ०७, १९, ३९, ४०, ९२०, ६८, ६९, ७५, ८०, ८१, ८९, ९४, ९५, ९६, ९७, ९८, ९९, १०००, ०१, ०२, ०३, ०४, ०६, ०८, ०९, १४, १६, १९, २०, २१, २२, २३, २४, २६, २८, ३१, ४२, ४५, ४९, ५०, ५२, ५९, ७५, ७६, ७७, ८३, ८४, ९४, ९५, ९९, ११०३, ०६, १४, १५, १८, १९, ४४, ४६, ४७, ४८, ४९, ५१, ५२, ५५, ५६, ५७, ५८, ५९, ६०, ६१, ६३, ६५, ६६, ६८, ७०, ७१, ७२, ७३, ७४, ७५, ७९, ८०, ८४, ९३, ९४, ९५, ९६, ९७, ९८, ९९, १२००, ०५, १०, १३, १४, १९, २०, २१, २३, २४, २७, ३१, ४३, ४४, ४५, ५१, ५२, ५५, ५६, ५७, ५८, ५९, ६०, ६१, ६२, ६८, ६९, ७०, ७१, ७२, ७३, ७८, ७९, ८०, ८१, ८२, ८३, ८४, ८५, ८६, ८७, ८८, ८९, ९०, ९५, ९७, १३०२, ०४, ०६, ०८, ०९, १४, १७, २८, २९, ३२, ३८, ४६.

४७, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२, ५६, ७२, ७४, ७५, ७६, ७७, ८३, ८४, ८८, ९०, ९१, ९४, ९६, १४०३, ०४, ०८, ११, १३, १४, २२, २७, २८, २९, ३१, ४०, ४३, ४९, ५२, ५३, ५४, ५८, ५९, ६२, ६३, ६७, ७०, ७१, ७३, ७४, ७५, ७९, १५११, १३, १६, २१, २२, २३, २४, २५, २६, २७, २९, ३०, ४१, ५५, ५६, ५८, ६०, ६७, ६८, ७३, ८४, ८९, १६००, ०२, १०, १२, १३, २७, ३५, १७७७, ९२, १८२९, ३३, ३५, ३६, ३७, ४०, ४१, ४८, ५०, ६६, ७४, ९४, १९१९, २२, २५, २६, ६५, ७१, ७४, ७६, ७७, ७८, ७९, ८०, ८१, ८२, ८३, ८४, ८५, ८६, ८७, ८८.

पितृकार्यं a rite performed in honour of the *Pitrs* १६२१, १९२२.

पितृकुल father's family १४५८.

पितृकृत (debt) contracted by a father; done by a father ७११, ११६९.

पितृगामि belonging to a father १४४५, ५०, ७०.

पितृगृह father's house १२७३, ७९, १४५३, ६०. पितृघातक a patricide १६१९.

पितृदत्त (property) given by a father १४३०.

पितृदाय paternal property १२२१.

पितृदायांश a share in the paternal property १४०४.

पितृदेवविजर्जनं the worship of the Manes, Gods and *Brāhmanas* ११४१.

पितृद्रव्य paternal property; patrimony ११४२, ४९, ९९, १२०५, ०७, १२, २०, ३०, १४०३, २२, १५४३, १८४८.

पितृद्रव्यविभाग partition of the paternal property १११७.

पितृद्रव्याविरोध absence of the use of paternal property १२१५.

पितृद्वारागत received from fathers ११४२.

पितृद्विर् hostile to one's father १४०१.

पितृधन paternal property १५१५, १७.

पितृपक्ष the paternal side, party or relationship १५५५, ६१.

पितृपैतृमही inherited and derived from father and grandfather; ancestral ८१९.

पितृप्रमाण sanctioned by a father १०३४, १४३०.

पितृप्रसाद propitiousness of the father १२१९, ३३.

पितृवन्धु a kinsman or relationship by the father's side १०११, २१, १२८८.

पितृवन्धव see पितृवन्धु १४५८, १५२९.

पितृभागहर heir of father's share ११९३, १२००, २२, १५६७.

पितृमत् having a father ११४७, ४९.

पितृयाण trodden by or leading to the *Pitrs* (path) or manes's heaven ६०२, १६००.

पितृविक्ष father's estate or inheritance १३२५, १४६३.

पितृविक्षहर heir of the father's heritage ११९३.

पितृलोक the world or sphere of *Pitrs* १००३, १२६२, १७९३.

पितृवंशधृक् a head of the paternal family १३५०.

पितृवत् like a father ११४७, ९५.

पितृवध patricide १६०३.

पितृवर्ग a class of *Pitrs* १३५६.

पितृवित्त father's wealth; paternal property ११२०, ५८, १२४३, ४४, १४२९, १५६१.

पितृविमक्त separated from father १५६२.

पितृवेश्मन् father's house १०२३, १२८५, ८६, १३०६.

पितृव्य father's brother ६९१, ९६, ७०८, १०२८, १११८, १२०१, २९, १३६२, ८४, १५१३, २६, ४१, ५६.

पितृव्यस्त्री a paternal-uncle's wife १४५०, १८८२.

पितृवद् living unmarried with a father; father's family ९६५, ८२, १००२.

पितृवत्सु a father's sister ९९६, १०२०, १४५०, १५२८, २९, १८८२, ९०.

पितृसंतति father's progeny १५३०.

पितृसम in the relation of a father ११९३.

पितृस्य a guardian (living in the place of a father) ११८०.

पित्रंश father's share ७१२, १४७३.

पित्रर्ण father's debt ७१०, ११, १३७६.

पितृव्य hereditary property; relating to a father; paternal; patrimonial ६०३, ०६, ७१४, ८०३, ०६, ०७, १७, १०१२, १६, २३, ४२, १११८, ३२, ५९, ६०, ९६, १२०१, २९, ३०, ४३, ५३, ८३, ८४, ८५, १३२३, २४, ४७, ४८, ५६, ७४, १५५४, ६२, ६३, ६७, ८४, ८९, १६१०, ३४.

पितृव्यर्णसंबद्ध related to the paternal debt १२२९.

पिपासा thirst ७०३, ११०३, १५९६, ९७, १६८६.

पिप्पल the fig-tree १२८१, १३५०, ५१, १९६७, ८२.

पिशुन a treacherous informer १५९६, १६१२, २६, ५०.

पिष्टय see विष्टय १२६४, ७९.

पीडसर्पिन् lame १७२७, १९२७.

पीडन paining; troubling १६१५, ७६, ८७, १७९८, १८०५, ३१, १९३०.

पीडा trouble; pain; torture १११५, १६१०, १७९७, १८१५, १६, ३३.

पीप्याना becoming exuberant १२५७.

पुंभाग division according to male १२३७.

पुंश्वली running after men; a harlot ८४१, ४२, ४३, १०१६, ३२, १६८२, ८७.

पुंश्वलू see पुंश्वली १९७७.

पुंसु a man ६९८, ७५१, ६९, ९२, ८५१, ९२, ९४, ९७१, ७२, ९५, १०००, ०६, ०७, ०८, १०, २७, ३३, ३५, ३६, ३७, ३८, ४८, ५१, ५३, ५४, ५५, ५८, ७०, ७१, ८०, ९२, ९३, ९४, ९९, १११८, १९, २७, १२०१, ५४, ५५, ५८, ५९, ७२, ८४, ८५, ८६, १३०५, ७४, ८५, ९६, १४१५, २३, २४, ७३, १५९५, १६१७, १९, २७, ४०, ४६, १७४५, ६४, ७२, १८३७, ४१, ४३, ४६, ४९, ६५, ७०, ७२, ७७, ७९, ८०, ८२, ८६, ८७, ८८, ९०, १९२७, ४४, ४५, ७२, ७५, ७९,

८४, ८६.

पुंसवन male-production rite ११०२, १२८४.

पुंसव virility १०९४, १११६, १६१०, ३४, १७९७, १९२२.

पुच्छ the tail १९७३.

पुण्य auspicious; meritorious; sacred; merit; virtue, ७१४, ५०, ९२९, ३०, ३१, ५९, ७३, ९८, १०२२, २६, २७, ३०, ६९, ७५, ७६, ७७, ११००, ११, १३, १२८६, १३९३, १४०५, ६३, १५१३, २४, १६०२, ०३, १७६०, १८००, २३, १९६४, ६५, ७५.

पुत्र a son; offspring ६०१, ०४, ६१, ६२, ६३, ६६, ७२, ७५, ७६, ७७, ७८, ७९, ८०, ८२, ८४, ८५, ८६, ९०, ९१, ९२, ९६, ९७, ९९, ७००, ०७, ०८, १०, ११, १२, १४, १५, २१, २५, ३५, ३७, ५१, ९४, ९८, ८०२, ०४, ०५, ०७, १३, १६, १८, २२, २६, २७, ३९, ४०, ४३, ६१, ६३, ९७१, ७५, ८२, ८५, ८६, ९३, ९७, ९८, ९९, १०००, ०१, ०५, २०, २२, २३, २६, २७, ३०, ३१, ३३, ३४, ४५, ५९, ६५, ६९, ७०, ७५, ७६, ७९, ८०, ८३, ९६, ९९, ११०१, ०३, ०५, ०९, १०, १३, १८, ३२, ४१, ४२, ४४, ४६, ४८, ४९, ५२, ५६, ५८, ५९, ६०, ६१, ६२, ६३, ६४, ६६, ७०, ७३, ७५, ७९, ८०, ८१, ८४, ९१, ९२, ९४, ९५, ९७, ९९, १२००, ०५, १३, २२, २४, ३४, ३५, ३६, ३७, ३९, ४०, ४३, ४४, ४६, ४९, ५१, ५२, ५४, ५५, ५७, ५९, ६०, ६१, ६२, ६४, ६६, ६७, ६८, ७०, ७१, ७२, ७३, ७८, ७९, ८०, ८१, ८२, ८३, ८४, ८५, ८६, ८७, ८८, ८९, ९०, ९३, ९४, ९७, १३०२, ०४, ०५, ०६, १४, १६, १८, १९, २४, २५, २६, ३२, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२, ५५, ५६, ५८, ६२, ६३, ७०, ७१, ७२, ७३, ७४, ७६, ७७, ८३, ८४, ८५, ८७, ८८, ८९, ९०, ९१, ९३, ९६, १४०१, ०३, ०४, ०७, १३, १४, १५, १६, २१, ३०, ३१, ५८, ५९, ६२, ६३, ६६, ६७, ६९, ७०, ७३, ७४, १५११, १२, २१, २२, २३, २८, २९, ५५, ५९, ६८, ७०, ८८, ८९,

१३१०, १२, १३, १९, २७, ३५, १२, ५५,
१७५५, १८१२, २९, ३५, ३६, ४१, ९५, ९६,
१९०५, २१, २२, २६, २८, ३१, ६६, ६७,
७०, ७३, ७४, ७७, ७८, ७९, ८१, ८२, ८५,
८६, ८७, ८८.

पुत्रकण debt contracted by a son ६९५.

पुत्रक a little son; boy ११६२, १३६२, ७१, ७७.

पुत्रकल्पा (daughter as) a substitute for
Putra १२६२.

पुत्रकाम desirous of sons and children १२५८,
८७.

पुत्रकारिन् see पुत्रकाम १२८६.

पुत्रकिल्बिष a curse among sons १२८७.

पुत्रकृत (debt) contracted by a son ६७९, ९८,
७०८, १३.

पुत्रगुण filial virtues १२८०, १३०५.

पुत्रगृद्धिन् desirous of a son १२८५.

पुत्रच्छायावह having the resemblance of a son
१३६४.

पुत्रतुल्यांशभागिनी entitled to hold a share
equal to that of the son १४१३.

पुत्रदान giving of a child ७९४, १३५६, ७०.

पुत्रदायाध son's property १२५५.

पुत्रपरित्यगिन् forsaking a child १०३१.

पुत्रप्रतिग्रह adoption of a son or child १३०५,
७४, ८४.

पुत्रप्रतिनिधि a substitute for a son १३१०, ५२,
७३.

पुत्रभाग son's share ८३१, १९८४.

पुत्रभावोपगत the son who offers himself to be
the son of another १२८८.

पुत्ररूपिन् deserving sonship १३९१.

पुत्रलाभ obtaining a son १४०७, ६९.

पुत्रवत् like a son; having a son ७५०, १२६४,
७२, ८२, ९०, १३४७, ५०, ५५, ७४, ७७, ९१,
१४०४, १६, ७३, १५१५, २५, २६.

पुत्रवती having a son or sons १०३४, ११०१,
१०, १२७२, ९३, १४३०.

पुत्रवध killing a son ७५१.

पुत्रविभाग son's share; division of property

among sons १२४५.

पुत्रसंग्रह acceptance of a son १३६३, ६५.

पुत्रसमा equal to a son १४२९.

पुत्रस्थानीय son-like १४७०.

पुत्रस्वीकार adopting a son १३५६.

पुत्रहीन sonless; childless ६८६, ७१३, १५२९.

पुत्रार्थिन् wishing for a son १०३४, १४३१.

पुत्रिका an appointed or adopted daughter
for procuring an heir १२५४, ६२, ७२,
७९, ८२, ९४, ९७, ९८, १३४८, ५५, ५६, ७३,
७४, १४२९, ६३, १५२९, १९८५.

पुत्रिकागामि (property) inheritable by a *Putrikā* १४७१.

पुत्रिकापुत्र the son of a *Putrikā* १२६३, ६५,
६८, ७०, ७९, ८२, ८८, १३४६, ४८, ५०, ५१,
५५, ५६, १९८२.

पुत्रिकामर्तृ the husband of a *Putrikā* १२९८.

पुत्रिकाविधि the rite of a *Putrikā* १२७९.

पुत्रिकासुत see पुत्रिकापुत्र १२६८, ८२, ८३, १३०२,
३०, ५१, ७३, ७४, ७५.

पुत्रिणी having a son or offspring ६९९, ७११,
१००१, १२६४, ९३, १३४८, ६५, ८४, ९५.

पुत्रिन् see पुत्रिणी ९७४, ११९३, ९६, १२५८, ६०,
६४, ७१, ७३, ८५, ९०, १३४८, ५०, ८४,
१९८२, ८४, ८७.

पुत्री a daughter १३५५, ७६, १६५३, १९८८.

पुत्रेष्टि a sacrifice performed for begetting
a son १३७४, ७७.

पुनःसंस्कार renewed investiture (here of
marriage *Samskāra*) १०१५, १९, २१,
११०१, ०३.

पुनराधान replacing a consecrated fire १०७५.

पुनरुद्वाह remarriage १३८४.

पुनर्दारक्रिया taking a second wife १०७५.

पुनर्भू wife who remarries; a twice-married woman ७०२, ०३, १५, १०००, १७,
२६, ३३, ८८, ११०३, ०४, १२७०, ७३, ७९.

पुनर्भूता remarried १२८८.

पुनर्न्याय revision; appeal; reexamination
१९३५.

पुनर्विभाग second division १५५७, ७५.
 पुनर्विवाह remarriage १११८.
 पुत्रामन् (a hell) called *Put* १२६२, ६४, ७९,
 ८१, ९०, १३२८, ४८, १९८४.
 पुरंदर N. of *Indra* ८०९.
 पुरःसद् presiding ९६४.
 पुरःसर a forerunner ८४२.
 पुर a castle; town ८६५, ७४, ९६२, १६४३,
 ४४, १७१०, ५७, १८००, ६९, ८६, १९०७,
 ३०, ३३, ४२, ८६.
 पुरनिवासिन् a citizen; town-dweller ८७४.
 पुरन्धि a woman; a protegee of *Ashvins*; a
 goddess of abundance ९६६, ८०, ८५.
 पुरन्धिहृत् vide योषिद्ग्राह ७१०.
 पुरमान (secret of) town planning १९४३.
 पुरश्चरण preparatory or introductory rite
 १६८१.
 पुराकल्प former times १९०६.
 पुरागत coming first (as a suitor) ११०९.
 पुराण ancient; old; a thing or event of the
 past; N. of a class of sacred works; a
 particular coin ८१०, ९४५, १००४, २७,
 १२८३, ८४, १४२३, १६०५, १७६९, १९५६,
 ९४, ५७, ६८, ८४.
 पुराणचोर a habitual thief १६८१, ८२.
 पुराणदृष्ट seen or approved by ancients १२७२,
 ८५.
 पुराणभाण्ड an old commodity १६७७, ८३.
 पुरातन ancient; old ७८७, १०३२, ११०९.
 पुराविद् knowing the events of former times
 १०७१, १२८६, १९६७.
 पुरीष feces ९५४, ५९, १६१४, १७९८, १८३२.
 पुरुमित्र N. of a man ९६५, ८०.
 पुरुष a man; person; pedigree ६०४, ८५,
 ७०३, १४, १५, ३५, ६५, ७१, ९२, ८०५, ५८,
 ९३६, ४९, ५५, ९८, १००७, १०, ११, २०,
 २२, २४, २५, ३०, ३१, ३२, ३३, ३४, ३५,
 ३६, ३७, ३८, ४१, ४४, ४८, ४९, ७२, ७५,
 ७६, ९४, ११०३, ०९, १४, १२५९, ७३,
 ८१, १३५८, ७६, १४३०, १५२७, ३०, ९६,

१६०९, १४, १८, १९, ४६, ४९, ५६, ६४, ६९,
 ७१, ८१, ८५, ८८, १७११, ५०, ६५, ९०, ९७,
 १८३२, ३७, ४९, ५०, ५३, ७९, ८०, ८८, ९२,
 ९६, १९२२, ३०, ४४, ६५, ७७, ८५.
 पुरुषकार effort ९०८, १६, १९४३.
 पुरुषघातिन् a homicide १६०९, ७१.
 पुरुषघ्नी (a woman) who kills her husband
 १६१९, ३८.
 पुरुषद्वेषिणी an ill-tempered or fractious
 woman (towards her husband) १०२४,
 ८७.
 पुरुषप्रमाण homicide; slaughter or murder
 of a man १६३७.
 पुरुषवध homicide १६०९, ६४.
 पुरुषसंतान male progeny ६९२, ७१५.
 पुरुषार्थ any one of the four objects of existe-
 nce (viz. discharge of duties, acquire-
 ment of wealth, gratification of desire,
 final emancipation) १११८.
 पुरुरवस् N. of an ancient king of the lunar
 race ९८८, ८९, १००९.
 पुरोगव a leader १०००.
 पुरोधया priestly ministration १२८९.
 पुरोहित a family priest १२५२, १५९७, १६६८,
 १९१८, २१, २९, ७०, ८५, ८९.
 पुलकाम covetous ९६८.
 पुलस्त N. of a despised mixed tribe ११८५.
 पुष्करसादि N. of a teacher १६६५.
 पुष्करस्रज् lotus-wreath; N. of the two
Ashvins १२५९, ८१.
 पुष्करिणी a pool or pond ९६२, १८४०.
 पुष्टपति the lord of prosperity or welfare
 ९९८.
 पुष्टि prosperity; growth ९०३, १०७१, ११२०,
 ५९.
 पुष्प a flower; the menstrual flux ६०९, ३०,
 ९१२, ४६, ६०, १०६२, १११७, १२८४, १६०९,
 १४, ३०, ४६, ५७, ६१, ६५, ७०, ७१, ७२,
 ७४, १७१९, ४४, ४९, ५२, ६०, ६५, ९५, ९८,
 १३८०, ०६, १९२२, ३६, ३८, ६६, ८३.

शुक्लिणी (a woman) in menstruation or desirous of sexual intercourse १०३१.

पुग a corporation ८७०, १७७०, ८२, १९२२, ४२.

पूजन hospitable reception; worship १०२५, २८, ७५, १११२, १९, १२८५, १९२४, ७९.

पूजनीय to be worshipped ६९२, ७१५.

पूजा honour; worship १०२९, ५१, ५३, १२४४, १६०९, १९२५, ६६.

पूजित worshipped १०५३, १९२५.

पूज्य to be honoured or worshipped १०५२, ५३, ८३, १११२, १८, १२४४, १७००, १९३३, ३६, ६५.

पूत purified ९९९, १५९५, १६५८, ६८, १८४५.

पूरवेण the time of floods १९२४.

पुरु N. of an ancient prince (the son of Yayāti) १३९१.

पुरुष see पुरुष १९४०, ६५, ८४.

पूर्णकाल (a pledge) of which the stipulated time has expired ६५८.

पूर्णावधि expiration of the stipulated period ६५३, ७०६, २६.

पूतं pious liberality १२३३, १५१३, २६.

पूर्व first; previous; east ७३७, ५९, ६९, ८३, ८०७, १७, २६, ९२६, ४७, १०२४, ३४, ५४, ११०६, ११, १९, ८४, ८५, १२२०, २५, ३४, ९९, ४४, १३८४, १६१४, १८, २०, २१, ४९, ५२, ५९, ७६, ८१, ८३, ८४, ८६, ८७, ८८, ८९, ९०, १७०५, ४०, ४९, ५४, ७२, ७३, ७८, ९२, ९८, ९९, १८००, ११, २३, २६, २७, ३३, ३४, ३९, ४३, ५०, ५३, ८१, ९५, १९०४, २२, २९, ३०, ३३, ३६, ४१, ५६, ६२, ६४, ६५, ६६, ६८, ७१, ७२, ७३, ७८, ८४, ८६, ८८.

पूर्वकालिक belonging to former times १०३०.

पूर्वकेतु former purchaser ८८५.

पूर्वचोर्य previous conviction of larceny १७५३.

पूर्वज pre-born; a son born before partition ११८२, ९५, १२३५, ६४, १५६७, ६८, ८६, १९८२.

पूर्वजपत्नी an elder's wife १४५०.

पूर्वतस्कर one who is previously convicted for theft १६९६, १७५४, १९२९.

पूर्वदत्ता pre-given १०२३, ११०९.

पूर्वदेश eastern country १९६८.

पूर्वभुक्ति prior or long-continued possession ९३५.

पूर्वभुक्ति previous owner or possessor ९२९.

पूर्वभारिणी (a wife) dying before her husband १०७५.

पूर्वलिखित (deposit) written previously ६६०.

पूर्वलेखिता (वृद्धि) (interest) previously written (stipulated) ६६०.

पूर्ववती a woman who had been married before १२६६.

पूर्ववर a former suitor ११०९, १४५०, ६०.

पूर्वविद् knowing the things or events of the past १०७२.

पूर्ववृत्त (a priest) chosen before ७७०, ७१.

पूर्ववृत्ति former or traditional occupation ८६९.

पूर्वसंस्कृत one who is previously invested १४१९, १५८४.

पूर्वसर्ग the former creation १०३३.

पूर्वसामन्त former neighbour ९५६.

पूर्वसाहस see पूर्वसाहसदण्ड ६११, ५४, ७५६, ७२, ८०५, ३५, ३८, ५४, ७६, ९४५, ५९, १६३०, ४९, ५२, १७६१, ६६, १८३४, ५३, १९२९.

पूर्वसाहसदण्ड the first fine or punishment ८१७, ९२६, २७, २९, ३०, ३१, ३२, १०३६, ३८, ९७.

पूर्वस्वामिन् a former owner ७६५, ९५२.

पूर्वागत first suitor १८००.

पूर्वानुवृत्त coming down from generations; standing for a long time ९३१.

पूर्वोदा previously married १०३४, १११२.

पूय shrivelled grain १००४.

पूयन् N. of a Vedika deity ९०३, ७२, ८३, ८५, ९९, १६०१, ०२.

पृथक्क्रिया separate business transaction ११२८, ४२, ६९, १५८१, ८२, ८३.

पृथक्पण्ड separate offering of *S'rāddha* oblation १३७४, १५८८.

पृथक्श्राद्ध separate performance of *S'rāddha* १५८८.

पृथक्स्थ living separately १५६०.

पृथक्स्थानस्थित living in separate places १५७५.

पृथक्स्थित see पृथक्स्थ १५६०.

पृथग्गोत्र belonging to different families १३७४.

पृथग्ग्राम living in different towns १५८९.

पृथग्वन separate property १५८१.

पृथग्वर्म (performing) separate religious duties १५८१, ८२, ८३.

पृथग्भूत separated ७८८, १९८३.

पृथग्वंशकर founder of a different family १३७४.

पृथा N. of a daughter of the king *S'ūra* १२८४, १३७६, १९८६.

पृथिवी the earth ७९१, ९२, ८६०, ९२४, १००१, ०४, ३१, ७२, ११२२, ४३, ४४, १२५९, १५९८, १६०३, २७, १८३६, ३९, १९३०, ३६, ६५, ७९, ८०, ८४, ८६.

पृथिवीक्षित्र a king १९०५.

पृथिवीपति a lord of the earth; king ८६४, ९११, १३७७, ९१, १६५३, १७२७, १९३६, ५२, ६२.

पृथिवीपाल a king १९३६.

पृथिवीश see पृथिवीपति १३७३.

पृथिवीन्य N. of a king ९२४.

पृथु N. of a king १०७२.

पृथुकीर्ति N. of a daughter of the king *S'ūra* १३७६.

पृथुष्टु having a broad tuft of hair ९८७.

पृदाक् N. of a snake १६००.

पृष्ठ N. of a particular arrangement of *Sāmāns*; the back side (of a document) ६८९, ११२०, ४४, ५९, १८१२, १९७४.

पेदिशाना shining ९९३.

पेशल decorated १००७.

पेशस्वती decorated ९९५.

पैमवन a patronymic of *Sudas* and several other men ८११.

पैतामह belonging to a grandfather ६७६, ९१, ७०७, ०९, १०, ८०७, ११७३, ७५, १२२१, ३०, १३८९, १५६९, ८९.

पैतृक belonging to a father; paternal ६७२, ७५, ७९, ८५, ९५, ७१०, १५, ८२१, १११६, २६, ४२, ४९, ८०, ९४, ९५, १२०५, ०१३१९, २०, २१, २९, ३२, ३३, ४०, ८०, १३२२, २४, ९६, १४०२, २२, ५९, ६२, ७३, १५२७, ८२, ८४, ८६, ८७, ८८, १९२८, ५०, ८८.

पैतृकधन paternal property ११२५.

पैतृमेघ sacrifice to the *Pitrs* १३५५.

पैतृष्वसेय a son of the father's sister १९८६.

पैत्र्य relating or belonging to a father १२४१.

पैशाच the eighth or lowest form of marriage १०३४, ९६, ९८, १४३०.

पैशुन(न्य) see पिशुन १०२९, १११९, १६५५.

पोण्ड not full grown or adult; young ६९५, ७४९, ९५०.

पोष nourishment; prosperity १८३७, ३८, १९८५.

पोषण nourishment १०२९.

पोषणीया see पोष्य १६१२.

पोषिता nourished; maintained १३७६.

पोष्य to be nourished or protected; causing prosperity ८५६, १००१.

पौश्वल्य harlotry १०४८.

पौण्ड adult; young १२००.

पौतबापचार fraud in weights and measures १६७७.

पौतुद्रव relating to the tree *Putudrava* १६०२.

पौत्र a grandson ६६२, ७२, ७५, ७६, ७८, ७९, ८४, ९१, ७०९, १५, ८०७, १०००, ३१, ७९, ११९९, १२५५, ६२, ६४, ६५, ७१, ७२, ७९, ८१, ८२, ८९, ९७, १३००, ०२, ४८, ५०, ५५, ५६, १४६७, ६९, ७०, ७१, ७४, १५७०, ८९, १९८६.

- पौनर्भव a son begotten on a woman re-married; concerning remarriage १०१९, १११८, १२६३, ६५, ७०, ७३, ७९, ८२, ८४, ८८, १३०८, ०९, २०, ३१, ४६, ४९, ५०, ५१, ७३, ७४, ७५, ७६, ७७, ९०.
- पौनर्भवस्तोम a sacrifice performed at the time of remarriage १३७७.
- पौर a citizen ८७२, १६८१, ९०.
- पौरव a descendant of *Puru* १९८५.
- पौराण ancient; old १०२६, २७, १२८४.
- पौराणिक described in *Purāṇa* literature ११८५, १९४३.
- पौरुक्षस्य a patronymic of *Trasa-dasyu* ८११.
- पौरुष manly strength; heroism ८१८, ४०, ६१, ६२, १६०३, १९२७, ४५.
- पौरोहित्य priest-hood ९४७.
- पौर्णमास full moon sacrifice ११९५.
- पौर्णमासी a day or night of full moon ८४२, ९९२.
- पौर्वपौरुषिक ancestral १६७६.
- पौर्वाहिक relating to the morning १०२९.
- पौलोम (pl.) N. of a class of demons १६०३.
- पौलस an offspring of a *Nishāda* or of a *S'ūdra* father and of a *Ks'atriya* mother १६०३.
- पौष्टिक auspicious rite ८७२.
- प्रकर one who takes heavy tax (as fine) १६४९.
- प्रकत्री a female who deflowers १८४९.
- प्रकर्ष interest; see प्रकषित ६५३.
- प्रकर्षण dragging away १७९८.
- प्रकषित exceed in profit (as the interest of loan); profit on a pledge beyond the interest of the money lent upon it ६५२, ५९.
- प्रकाश open; manifest; public; light ७५७, ६३, ६६, ६७, ९२६, ३५, ४४, ४९, ५०, १६१२, २६, ५५, ९३, ९४, १७४४, ४५, ४६, ५७, ६१, ६३, १८४२, १९०६, ११, १४.
- प्रकाशक a purchase made publicly; an overt purchase ७५९.
- प्रकाशितकर an open thief १७५८.
- प्रकाशवचक open-deceiver १६९३, १७४६, ६३, १९२९.
- प्रकाशवधक notorious murderer १६४६.
- प्रकीर्णक miscellaneous (the title of law) १९२२, ३३, ४०, ४१.
- प्रकीर्णकेश dishevelled hair १६५८, ६४.
- प्रकुता defiled or deflowered १८४९.
- प्रकृति the subjects; people १३९१, १६१२, १४, १८, ३२, १७७१, ७२, १९३०, ३३, ३५, ४१, ४२, ६६, ८६.
- प्रकृतिस्थ unimpaired; competent; normal १०७७, ९५.
- प्रकृत्यवमत naturally contemptible; undesirable to the subjects ८७१.
- प्रकृष्ट well cultivated ७८७.
- प्रकमा: a series of oblations corresponding to the movements of a sacrificial horse ६०४.
- प्रकय a purchase ९३०.
- प्रक्षेप investment; the sum deposited by each member of a commercial community; the value or price (of a slave) ७८०, ८१७, १६७९.
- प्रक्षेपवृद्धि interest or investment ६११, ३८१.
- प्रख्यातभाण्ड a commodity the pre-emption of which is claimed by a king १७०६, १९२७.
- प्रचलक a chameleon १६०६.
- प्रचार grazing; a pasture-ground; a passage ७७२, १२०६, ०७, ०९, २३, १६८६, १९२२.
- प्रचिह्निता marked ९६१.
- प्रचेतस् N. of a sage १००३, २८, १२८२.
- प्रच्छन्दक a wanderer (*Ganapatishāstri*); a mystic (*Shāmshāstri*) १६७९.
- प्रच्छन्न hidden; secret ९२६, १६७०, ७४, ७६, ८२, ८३, ८९, १७५१, ६१, १९०६, ८१.

प्रच्छन्नचोर a secret thief १७१०, ५८, ६४, १९०७.

प्रच्छन्नवचक a secret deceiver १६९३, १९२९.

प्रच्छन्नवृत्तिकर्मन् one whose occupation and action is not known १६८२.

प्रच्छादित concealed १५७३.

प्रजन impregnation; begetting; generative organ १०५१, ५३, ५५, ६५, १३१७, १९७०.

प्रजनन generative organ; the act of procreating or begetting १०१०, १२५५, ८४, ८५, १३९१, १६२१.

प्रजा procreation; children; offspring; race; mankind; people ६३५, ८१३, १७, ६०, ९६८, ७१, ८३, ८५, ९१, ९२, ९४, १०००, ०१, ०२, ०३, ०४, ०५, ०६, १०, १७, २०, २६, ३०, ३३, ४६, ६३, ६५, ७२, ११०२, १३, २०, ५९, ६०, ८१, १२४४, ५३, ५८, ६१, ६२, ७१, ८२, ८३, ८५, ८६, १३८५, १४२३, ३८, १५१९, ९९, १६००, ०१, ०२, १४, ३१, ५४, ७१, ७८, ७९, ९२, ९३, १७१०, ९३, १८३७, ९६, ९८, १९०७, १८, २१, २९, ३०, ३२, ३६, ४१, ६९, ७०, ७६, ७७, ८१.

प्रज्जकाम desirous of offsprings १००७.

प्रजायुषि protection of subjects १६६४.

प्रजायातिका (a woman) who murders her offspring १६१९.

प्रजाता (a woman) who has borne a child १०२२, ३९, ४०, १६१९, ८७, १८४८.

प्रजाति progeny; offspring १००५, ०७, ०८, ९०, १९८१.

प्रजापन property of the subjects (of a prince) ६३५.

प्रजाधर्म law relating to procreation or offspring १०५१, १९३९.

प्रजापति lord of creatures; N. of a supreme god above or among the Vedic deities; orion; N. of a sage ६२६, ७९२, ८१८, ५७, ९८५, ९५, १००२, ०३, ०६, ३०, ३१, ३३, ४९, ५९, ७२, ९५, ९८, ११००, १२, ४४, ८१, १२०७, ६२, ९४, १३४८, ५६, ७३, १४२४, १५५५,

९५, १६०१, ५२, १८४०, ४१, १९७६, ७८, ८५, प्रजापतिमतं the commandment (opinion) of *Prajāpati* १०३१.

प्रजापाल a protector of (the king's) subjects ९१९, २०.

प्रजाप्रवृत्ति raising of an offspring ११००, १३, १९७८.

प्रजाभाषिन् one who obtains an offspring १०७३.

प्रजारणि (a common wife) producing children; the mother of offsprings १२८५.

प्रजावत् having offsprings १००४.

प्रजावती granting children; pregnant; a mother of (male) issue १००१, ०२, २६, ९९, १११४.

प्रजाविशुद्धि purity of the progeny १०४७.

प्रजीवन livelihood; subsistence १२८३, १३२४.

प्रजोत्पत्ति procreation of offsprings १३८४.

प्रणाली channel; watercourse ९२७, ५३, ५८, ५९.

प्रणालीमोक्ष an outlet through channel ९२७.

प्रणिधि a spy ७४२, १६७९, १९२४.

प्रणिहित carefully directed or employed (for spying) १७५४, ५५.

प्रणीत (the son) delivered or given १२८४, १९३०.

प्रतदन N. of a king of *Kāśī* (son of *Divo-dāsa*) १६०३.

प्रतान a tendril १८२३.

प्रतापन heating (a kind of punishment) १६८७.

प्रतारक a deceiver; fraudulent १९०३.

प्रतिकूल contrary; inimical; disagreeable १०२५, ५६, ११००, १५, १३९१, १४००, ०४, १६९८, १७८४, १९२९.

प्रतिकृष्ट a bidder; implored ९२९, १६२१.

प्रतिक्रोश bidding ९२८.

प्रतिक्रोष्ट a bidder ९२८.

प्रतिग्रह receipt; acceptance of a gift ६९५, ७०४, ३२, ३३, ३४, ८४, ८९, ९७, १८०५,

१००६, ११३१, ४२, १६५५, ८४, १९३३, ३९,
४०.

प्रतिग्रहः land obtained by acceptance of
a gift १२५१.

प्रतिग्रहीतृ one who accepts a gift; receiver
७९४, ८०६, ७९, १३५६, १६५९.

प्रतिग्राहक a receiver; custodian (*Shām-
shāstri*) १६८४.

प्रतिग्राहिन् a receiver १७५५, ६२.

प्रतिघात repulse; obstruction १६३४, १९२१,
६५.

प्रतिज्ञा vow; promise १११७.

प्रतिज्ञात promised ७९४, ८०८.

प्रतिदान restoration; return ७४७, ८७९, ९८.

प्रतिदानविधान rule of payment (of debt)
७०६.

प्रतिदानव्युदासक rejecting the payment (of
debt) ७०६.

प्रतिदेय to be returned ७०६, ३२, ४५, ५३,
८९३, ९५.

प्रतिदेश order; instruction ७३७.

प्रतिधि a part of the chariot १०००.

प्रतिनिधि a substitute १३४८.

प्रतिन्यास a kind of deposit ७४९.

प्रतिपत्ति consciousness; acceptance १०१२,
१८४७, ७०.

प्रतिपद course of conduct (as to the reco-
very of debts) ६५६.

प्रतिपन्न agreed to; accepted ६८३, ७१५, २५,
२७, ८६३.

प्रतिपादन restoring १९२१.

प्रतिप्रस्थातृ a particular priest ८१४, १००८,
१८४१.

प्रतिबन्ध opposition; hindrance ८९१, ९००.

प्रतिबोध intimation ८८१.

प्रतिभाग daily present (given to a king)
१७०१.

प्रतिभाविता one who has stood as a surety
६७२, ७५.

प्रतिभू a surety ६६१, ६२, ६४, ६५, ६७, ६९,

७०, ७१, ७३, ७४, ७५, ७६, ७७, ७९, ७१५,
२८, १७८१.

प्रतिमा an image; statue १६१३, ३०, ४९, ५४,
१८५०, १९२९.

प्रतिमातृ according to each mother १२३४.

प्रतिमान weight १६१३.

प्रतिमोक्ष emancipation ८३१.

प्रतियाचित what is demanded back ६३३,
७५४.

प्रतिरूप imitation १६११, ४९, ६९, १७४६,
१८३४.

प्रतिरूपक imitative; forgery; fabricated
११३०, १७५८, ६१, १९८३.

प्रतिरोध obstruction १६१८, १८४८.

प्रतिरोधक a calamity ७३५, १४३०, १६८१.

प्रतिरोधन obstruction १०४२.

प्रतिलोम inverse order (of the castes etc.);
member of a despised caste lower than
S'ūdra ८२४, ३६, ६२, ९२७, १०२२, ११०४,
०५, ८५, १७९२, १८३३, ४१, ४६, ४७,
८२, ८३, १९२१, ४२.

प्रतिलोमप्रसूता begotten by a woman in the
inverse order of the castes १४०३.

प्रतिलोमा a woman of higher caste having
sexual connection with a man of lower
caste; a woman belonging to a despised
caste lower than *S'ūdra* १३८६, ८९.

प्रतिवादिन् contradicting; opposing ८१३,
१००५, ११.

प्रतिवेश frontal neighbour १९२२.

प्रतिशीर्षप्रदान offer of a substitute for an in-
dividual ८३२.

प्रतिश्रव(य) a written receipt ७०६.

प्रतिश्रुत accepted; agreed; promised ६३४,
७१३, १४, ९४, ९६, ९७, ९८, ८०२, ०५, ०८,
११०९.

प्रतिषिद्ध prohibited ७७१, ७७, ८१, ९२७, १०३६,
३७, ३८, ५८, ११६५, १६७१, १७०६, १८४६,
५४, ९१, ९२, १९२७.

प्रतिषिद्धेवा doing what is forbidden १६०५.

प्रतिषेध्य to be forbidden १०६.
 प्रतिषेध obstruction; prohibition १०३७, ३८,
 १६१३, २०, ९५, १८४१, ७२, १९२४, २९.
 प्रतिष्ठमान (a debtor) going out ७१६.
 प्रतिष्ठा stability ४१४, १८९६, १९८५.
 प्रतिसंस्कार reestablishment; repairing १६१३.
 प्रतीकार requital; counteraction १०६, १४३०,
 १६८२, १८००, १९२४, २५, ७३.
 प्रतीधान prevention; breach १९०६, ३३.
 प्रतीमान see प्रतिमान १६७१, १७०७, ६१, १९२७.
 प्रतीची west १२०१, ५४.
 प्रत्ता offered; presented; married ११५२,
 १४६३.
 प्रत्यक्ष visible; direct knowledge ९१७, १६७२,
 १७०७, १९२७, ६६, ८३.
 प्रत्यनन्तर next; adjoining ७४०, ४७, ५१.
 प्रत्यभिलेख्यविरोध dispute or difference regard-
 ing the documentary evidence ९२५.
 प्रत्यय evidence; (surety for) assurance;
 ascertainment; understanding; depen-
 dence ६३८, ६१, ६२, ६५, ६९, ७१, ७३, ७६,
 ७७, ९९, ७४७, ७२, ८६३, ९६, ९२५, ४५,
 १२६०, १७६६, १९१४, ६५.
 प्रत्ययाधि a kind of deposit (which prevents
 the accruing of interest and diminishes
 the principal) ६५८, ६०, ६१.
 प्रत्ययितपुरुष a reliable man १६७१.
 प्रत्यर्थिन् a defendant ९४४.
 प्रत्यवाय sin १२६७, १६०५.
 प्रत्यादान revoking १९०४.
 प्रत्यादेश determent १७२०.
 प्रत्यापत्ति confession १६४४.
 प्रथम first १३०२, १६१७, ३६, ४२, ४३, ४५,
 ६९, ७४, ९९, १७१३, ३२, ४८, ४९, ७०, ८२,
 ८९, ९०, १८१५, २०, ३०, ३१, ३८, ८५, ८९,
 ९५, ९७, १९००, २९, ३२, ३३, ३६, ७०, ८३.
 प्रथमसाहस first amercement ७९४, ९४६, १६१०,
 ३१, ५४, १७८२, ९०, ९६, १८९२, १९३०.
 प्रदर्शन (surety for) appearance; showing
 ६६१, ८९०.

प्रदातु a creditor; giver ३११, ८०८, ८१, १११९,
 १३५५, १६१०, १७९०, १९७३, ८६.
 प्रदान a gift; donation; giving; granting
 ६३८, ५४, ७९४, ८०७, ०८, ६१, ९८, १०११,
 ५९, ८३, १९२२, ७३, १३५६, ८४, ८५, ९३,
 १९३३.
 प्रदुष्ट corrupt; imitated; wicked; sinful ८८८,
 ९५५, १८८८.
 प्रदेष्टु one who pronounces judgement १६१८,
 ७३, ७९, ८५, ८८.
 प्रदाणक very needy or poor १०१०.
 प्रधन property or wealth in general ६५७.
 प्रधना wealthy ७११.
 प्रधर्षक violating (the wife of another) १६१९.
 प्रधान the most important or essential;
 principal ८६०, ६१, ११८४, १२४३, ४६,
 १३१७, १९७७.
 प्रधानांश a principal share ११८४, १२३४.
 प्रनष्ट lost ९२०, २९, १६८४, १७५३, १९५८, ८२.
 प्रनष्टस्वामिक holding for which no claimant
 is forthcoming ९२९, १९४७, ४९, ५३, ६२.
 प्रनष्टाधियत (property) lost and which is
 afterwards found १९५४, ५८.
 प्रपद the fore part of the foot ९९९.
 प्रपन्न acknowledged (as a claim) ७२१.
 प्रपलायिन् running away ७८७.
 प्रपा spring; a place for watering cattle
 ८७३, ९०३, ९८, १००२, १६९५, १७१८, ५४,
 १९२९, ४४.
 प्रपितामह paternal great grandfather १२८१,
 १३५०, ५१, १४६३, १५३०, १९८२.
 प्रपितामहसंतति paternal-great-grandfather's
 progeny १५३०.
 प्रपौत्र a great-grand son १०७९, १४६७.
 प्रफवी a wanton woman ९८२.
 प्रभक्षित used up (eaten) ७५४.
 प्रभर्तव्य to be supported or nourished १४००.
 प्रभव source; prominent १०२४, १७७५, ८८,
 १९८५.
 प्रभविष्यु a lord; ruler ८०५, १४५८.

प्रभु a master; lord ७९१, ९२, ८३७, ५३, ६०, ९६१, १०७५, ११०७, १०, १६, १८, ५५, ७२, १२१९, १३२४, २९, ९१, १४४९, १५५५, ६१, ८८, १७०१, ६०, १८८८, १९३६, ६०, ७०, ८८.
 प्रभेद splitting; division; sub-division ९४२, ११२९.
 प्रमाण N. of a person ६००.
 प्रमत्त insane; mad ८०४, १०५६, १३९३, १६०७, १७४५, ४६, १८८५.
 प्रमदा a young woman or any woman १०२९, ३०, ३१, ३२, ३३, १९८०.
 प्रमाण authority; proof; proportion; right; principal evidence; measure ६२९, ७३४, ३७, ९४५, ५०, ५१, १०३४, १२२९, ८६, ८७, १४३१, ७३, १६१४, ४९, ७३, ८४, ८७, १७६७, ७१, ७२, १८००, १९१५, १८, २०, २१, ३६, ५४, ६२, ६५, ७६, ८४.
 प्रमाणद्वय sanctioned by authority १०२७, १२८४.
 प्रमाणरहित want of legitimate title of ownership ९५२.
 प्रमाणहीनवाद a dispute in which visible proof is lacking ७६५.
 प्रमाद negligence; insanity ६४९, ७७७, ८१, ८५, ८६, ८५४, ९०४, १११२, १९, ३०, १७७२, ९१, ९२, ९८, १८१४, १९८६.
 प्रमापण killing १६३८, १८३१, ३४, ८२, ८६.
 प्रमीत dead १३०४, १५१३, २४, २६.
 प्रमीतपत्निका (a wife) whose husband is dead १०६८.
 प्रमूढ infatuated १०३०, १७५४.
 प्रमोक्तव्य to be released or set free ७२८.
 प्रमोहित bewildered; infatuated ८०५.
 प्रयत्न effort १७०१, ५७, ५९, ६३, ९२, १८९१, १९२८.
 प्रयाण parading; going १६४४, १८९०.
 प्रयास labour ९२९, ३२.
 प्रयासभोग्य (a pledge) enjoyable with labour ६३८.
 प्रयुक्त invested (sum) ६०८, १०१, २२, ३१, ७१६,

१७, २३, २९.
 प्रयोग lending money at interest; investment; appointment ६०७, ३१, ७५०, ८४, ८६, ९०, ११२६, १६१३, ८१, ८२, १९७०.
 प्रयोजक a money-lender; creditor; one who invests ६३८, ४५, ७३१, १११०.
 प्रयोजन object; cause; purpose ६५६, ७६६, ८०७, १८.
 प्रयोज्य money lent at interest; investment; exclusively useful (for one person only as book etc.) १२२८.
 प्रयोतु a mingler १५९१, १८९३.
 प्ररोह sprout १८००.
 प्रलोभन inducement १८८९.
 प्रवक्तु a teacher १६२७, १७६१, ८३, १९३३.
 प्रवर a cover; an upper garment; excellent ८१४, १०६८.
 प्रवर्ग्योद्दिष्टन a ceremony introductory to the Soma-sacrifice ७७२.
 प्रवर्तक instigator १६५०.
 प्रवर्तन causing to appear; engaging in ८०६, ९३०, ४७, १५७९.
 प्रवसित exiled; excommunicated १११९.
 प्रवापिन् a sower १०७३, ७४.
 प्रवाल coral ६०९, ३२, ८९४, १२१९, १७५९, १९८८.
 प्रवास sojourn; journey १४०५, ३०.
 प्रवासन excommunication; banishment ७७२, १६२१, २७, ३२, ५४, १७६२.
 प्रवासित (property) lost; taken elsewhere १६२०.
 प्रवासिन् one who undertakes journey ६९७, ७११, १२, १०३९, ४०, १६८२.
 प्रवास्य to be excommunicated १६८०, १८०६, २९.
 प्रविभक्त divided १२४३, १५२९, ७१.
 प्रविष्ट returned ६३६, ४७, ५३, ७९, १६८१, ८२.
 प्रवृत्त come forth; brought about; admitted ८७१, ९४७, १६२०, १८५५, १९३५, ४२.
 प्रवृत्ति tendency; conduct; activity १२८६,

१६१९, १८८८.

प्रवेश entrance ६३६, ९३२, १६१७, २०, ८५, ८६, १८००, ४७, ४८, १९३६.

प्रवेशकाल the placing (of a deposit) in a person's house or hand ६६०.

प्रवेशन return; giving back ६६०, १९२२.

प्रव्रजन see प्रव्रजान १०३६.

प्रव्रजित one who has turned a recluse; a religious mendicant or ascetic ६७२, ७८, ८३१, १०१३, २५, ४०, ११०७, १२, १७, १५६१, १६१०, ३४, ६८, ७९, १८५०, ५५, ७९, ८२, १९२२, २७, ४४, ४६, ७८.

प्रव्रज्या the order of a religious mendicant ७३७, १११३, १७, १९, १९२३.

प्रव्रज्यावसित a religious mendicant who has renounced his order; an apostate from asceticism ८२४, ३०, ३१, ३७, १४०३.

प्रव्रज्योपनिवृत्त vide प्रव्रज्यावसित ८३१.

प्रव्रजान banishment १६८९.

प्रव्रजित one who is forcibly made an ascetic १०७६.

प्रश्न judicial inquiry; query १२२५, १९१८, ६३, ६४.

प्रसक्त occasion; contingency; possibility ७६७, १६४६, १८६८, ९०, १९१३.

प्रसक्त forcibly; violently १६१८, ५५, ९१.

प्रसक्तमर्मेन् an offence with force १६१३, २२, ५५.

प्रसक्तहरण violent seizure ८६३, १६३३.

प्रसर्पण the act of following (to detect) १७५५.

प्रसव procreation; offspring १०६९, ७४, १३१८, १४१६, २७, १९८६.

प्रसक्त violently; forcibly ८६३, १७३६, १८४९, ५०, ७८, ८८, ९०, १९१४, २२, २९.

प्रसक्तहरण a robber; brigand १६०९, ७१.

प्रसक्तहरण violent seizure १६४८, १७६१.

प्रसक्तदान see प्रसक्तहरण ९२९, १०३४.

प्रसाद favour; grace ८३०, ३७, १२१९, २०, २७, ३२, ३३, ८५, ८६, १९७०, ८८.

प्रसाधन decoration; toilet and its requisites १०२८, ११०७, १२४४.

प्रसाधिका a female attendant who dresses her master १११९.

प्रसिति missile १००१.

प्रसूत procreated; begotten ७०३, ८३७, ९१९, १०२४, ३०, ३१, ११०३, १२, १२६९, १३५०, ७३, १४२८, ४५, १६८४, १८३३, १९४२, ८५.

प्रसूति procreation १०४६, ५१, ७०, १९१६.

प्रसूतज N. of a particular class of sons; a son by a paramour; a son rejected by his natural begetter and adopted by a stranger १२८६.

प्रसूतलीक one whose wife is allowed to travel with another man १०३८.

प्रस्थ a particular measure १५२०.

प्रस्थापन sending out; dispatch १८८१.

प्रसुषा grand-daughter-in-law ७०४.

प्रस्रवण a well or spring ९२६, ३४.

प्रस्थापनमन्त्र the chant causing sleep १६८१.

प्रहरण a weapon; beating १६८७, १८३०.

प्रह्वण feast; combined performance of any sacrifice ७३७, ८६१, ६२, १६८२.

प्रहा a good throw at dice; advantage १८९८, १९००.

प्रहार a stroke; blow १०३६, १६१८, ३४, ४७, ५२, ७६, १७९६, ९८.

प्रहीण standing alone (i.e. having no relatives); cast off; destitute of a relative ७७१.

प्रहीणद्रव्य property for which there is no claimant १९४९.

प्रहीणस्वामिक (property) of which the owners are perished १९५०.

प्रहत beaten १८०५, ३४.

प्रह्लाद N. of an Asura king १९६४.

प्रह्लादि an attendant of the Asura Prahlāda १६०३.

प्राकामिन् one who fulfils his desire १८४८.

प्राकाम्य liberty; choice; independence ७०२,

१३२, १८४८, ४९.

प्राकार a rampart १६२, १६१७, ३०, ४९, १९३०.

प्राक्षितक adjacent १२६.

प्राग(ग्ना)मिक a servant; fore-runner १९४४.

प्रागुक्त not divided rightly; grand-father's property; already objected to १५७४.

प्राग्वृणक N. of a people and country (eastern part of the *Hūna* country) १७७२.

प्रागृष्टदोष one who is previously convicted १९६५.

प्राग्विभाग a previous division १५८१.

प्राङ्निविष्ट previously constructed ९५३.

प्राङ्न्यायवाद a law suit where former judgement has been referred to ७३०.

प्राचीनयोग्य N. of a *Rshi* १२६१.

प्राजक a charioteer १८०८, ०९.

प्राजापत्य relating to or sacred to *Prajāpati*; a form of marriage (in which the father gives his daughter to the bridegroom without receiving a present from him); a descendant of *Prajāpati* ८४२, १०२२, ३४, ९६, ९८, ११४३, ४४, ९५, १४३९, १९४३.

प्राज्ञ a wise or intelligent man ७८४, ८६१, १०२०, ३२, ७१, १९३६.

प्राङ्निवाक a judge ७४२, १९६६, ६९.

प्राण life; a particular measure ७९२, ८०५, ३१, १०२०, २६, ३१, १६०४, ४३, ५०, ६५, ७०, १८२१, ३५, ४०, ५६, ५८, १९१८, ६४, ६८, ७८, ८१.

प्राणच्छेत्ता a murderer १६०८.

प्राणभूत a living being १८०९, १०, २१, ३४.

प्राणाबाधिक danger to life १६७६, १७९९, १८००.

प्राणाभिहन्तृ a murderer १०३४.

प्राणिघ्नूत play or contest for life १९१०.

प्राणिवध killing or slaying of an animal १६२१.

प्राणिन् a being १६२१, १७६२, १८३५, १९०५, २५.

प्रातस्सवन the morning libation of *Soma*

७७२.

प्रातिभाष्य the act of becoming bail or surety; surety-ship ६३३, ३४, ३५, ६२, ६३, ६४, ६५, ७२, ७५, ७७, ७८, ७९, ८०, ७०८, १५, २१, ३१, १५७५, ८०, ८९.

प्रातिभाष्यकृत (debt) from bailment ६९५.

प्रातिभाष्यगत (debt) arising from surety-ship ६७२, ७५, ७६.

प्रातिरूपक see प्रतिरूपक १९८७.

प्रातिलोम्य inverse order (of the castes etc.); transgression ८२९, १०९३, ११०४, ०५, १४३०, १७७०, ८४, १८३२, ३३, ७२, ७५.

प्रातिवेशिक a neighbour १०३८.

प्रातिवेश्य a neighbour ७७९, १६०९, २८, ३५, ४७, १९२७.

प्रात्ययिक a surety for the trustworthiness of a debtor ६६६, ७२८, ३७.

प्रादानिक a dowry; (property) relating to marriage (given to a girl) १२००, १४१७, १९५०.

प्राधान्य superiority १८३०.

प्राध्ययन commencement of recitation or study १२२५.

प्राप्तकाल proper time १९४९.

प्राप्तफला matured १८४८.

प्राप्तव्यवहार one who has attained his majority; come of age १०३५, ११९९, १६२१, १९५०.

प्राप्तशुल्का (a maiden for whom) nuptial gift has been already presented (to her parents) १०९७.

प्राप्तार्थ one who has attained an object or advantage; one who has won the case ७२२.

प्राभवत्य might; power ८२०, १९२७.

प्रामाणिकी founded on evidence or authority; authentic ९४८, १९१९, ४३.

प्राय seeking death by fasting (to enforce compliance with a demand) ७२५.

प्रायण courting death १९३१.

प्रायश्चित्त expiation; atonement १०२२, ३०,
१११८, १२७२, १३९३, १६२७, ५३, ५९, १७६०,
१८४६, ८४, १९२४, ३३, ४१, ७७.

प्रायश्चित्ति see प्रायश्चित्त ७९१, ९९५, १५९९, १६०१,
०२.

प्रार्थन soliciting १८९१.

प्रावरण upper garment; cover १८७१.

प्रावादिक a gossip १६८७.

प्राशू an eater; a guest ६००.

प्रासहा N. of the wife of *Indra* १००४, ०५.

प्रासाद a mansion ९५८.

प्रिय agreeable; pleasant; lovely ८६३, ९९७,
९८, १०१५, १६, १७, २६, २९, ७५, ८५, ८८,
११०९, १४००, ६४, १९३१, ७८, ८४.

प्रियाधर्षिन् one who indecently assaults an-
other's mistress १६१२.

प्रीति love; friendship ८०३, ९७५, १११५,
१२२०, १४३१, १७९१, ९२, १८९६, १९१३,
८५.

प्रीतिदत्त property or valuables presented
to a female by her relations and
friends at the time of her marriage;
(a loan) made from friendship ६२६,
२७, ३३, १४५३, ६३.

प्रीतिदाय a gift made through love ११३१,
१२२९, १९८३.

प्रीतिपूर्वक with friendly disposition; bestow-
ed through affection ७४१, ४८, ८३,
१२२०.

प्रीतिप्रदान see प्रीतिदाय १२०२.

प्रीत्यारोपण bestowing (of ornaments etc.)
through affection १४३०.

प्रीत्योपनिहित friendly loan ७४४, ८१९.

प्रेक्षक (a royal servant) who visits any
public show (while on duty) १६४२.

प्रेक्षण attractive sight; theatre १६९५, १७५४,
१९२९.

प्रेक्षा a public show ८६१, १०३६, ५८.

प्रेत a dead-man ६६४, ७४, ७८, ७९, ८२, ८४,
९७, ७१५, ३५, ७९, ८१७, ६३, ९४८, ८३,

१००४, ३८, ४०, ५९, ६२, १११६, १४६३,
६५, १५४०, १८५०, १९८४.

प्रेतकार्य an obsequial or funeral rite ७१२,
१४७३, ७४, १६१६, १९५०.

प्रेतकाल senility १४५७.

प्रेतपत्नी wife of a deceased husband १०२०,
२२.

प्रेत्यभाव life after death १०७६.

प्रेषण the act of sending ८१७, १८५५, ३९.

प्रेष्य a servant ८१३, १६४८, १८८५.

प्रोत्साहक instigator (of a crime) १६५३.

प्रोषित gone abroad; absent ६७८, ८०, ८२, ८४,
९६, ७११, १३, १५, १०१६, २३, २६, ४०, ६०,
६१, ११००, ०६, १२, ४६, १२००, ०१, १९५०.

प्रोषितनिक्षिप्त what is deposited with a man
who has gone abroad ७५२.

प्रोषितपत्निका see प्रोषितपत्नी १८४९.

प्रोषितपत्नी wife of one who has gone abroad
१०२२.

प्रोषितभर्तृका see प्रोषितपत्नी १०२६, ८५, १११९,
१३७३, १९७९.

प्रोषितयोषित् see प्रोषितपत्नी ११००, १२.

प्रोषितस्वामिका see प्रोषितपत्नी १८८८.

प्रोष्ठेश्या lying on a bench ९७३, ९८.

प्लव a boat १७२६, १९२५, ८५.

प्लवक a rope-dancer ८६३.

प्लीहन् the spleen ९९८.

फल fruit; enjoyment; profit; reward;

issue; produce of a field ६०९, १८, ३०, ३७,
७८७, ८८, ८०७, २४, २७, ४२, ८६, ९६, ९१४,
४६, ४८, ६०, ६२, १०२०, २९, ३०, ३३, ६२,
७३, ७४, ७६, ११०१, ०२, ०७, ११, ३०, १२८४,
१३१६, ४९, ५०, १४०५, २४, १५१३, २३,
१६०९, १४, १९, ३०, ४२, ४६, ५७,
६१, ६५, ७०, ७१, ७२, १७१९, २२, ४४, ४९,
६०, ६५, ६६, ६७, ९५, ९८, १८००, ०६, ३५,
८५, ८९, १९०१, १७, २५, ३८, ६५, ७५, ७८,
८३, ८४.

फलक a board; plank ८२६, १६७४, १७०९,
६७, १४२७.

फलभाज् entitled to profit; receiving fruit

१४७, ११०२.

फलभोग्य that of which one has the usufruct;
(a pledge) that of which fruit is to
be enjoyed ६३८, ४३, ५८.

फलहेतु purpose of profit ७८०.

फलीकरण separating the grain from the husk;
cleansing the grain ११४४.

फाल्गुनी a particular constellation १०००.

फाल a garment of cotton; a garment made
of fruit fibre; a plough ६३२, ९४३, १९६५,
६७.

फाल्गुन N. of *Arjuna* ८१९.

वज white mustard plant १८४०.

वदर a berry; jujube १७६१, ६३.

वदिर see वदर १९३८.

वद्ध bound; fettered; N. of a particular
class of sons ७२८, ८६२, ११११, १३५२, ५५,
१६१७, ४०, १७३५, ४७, १८९४, ९७, १९३०,
४१, ४३, ७७, ८३.

वद्धक a captive; prisoner; fettered (by the
chains of debt) ६०५.

वद्धकमोचन setting free a prisoner; redemp-
tion from a mortgage ६०५.

वधिर deaf १६६७, ७९.

वन्दिग्राह one who abducts by making cap-
tive; a robber १७३६.

वन्दिन् a prisoner; bard ७१५, ८०८, १८५३.

बन्ध a chain; binding; security; pledge;
mortgage; dam; arrest ६०५, ११, २८,
३५, ३८, ४७, ५०, ५१, ५२, ५३, ५४, ५६, ६०,
७५२, ८१९, २७, ९२६, २९, ८३, १०३२, ३३,
३५, ५८, ११४१, १६१४, ४७, १९२२.

बन्धक vide बन्ध ६०८, ५१, ५८, ७४, ७६४, ८०३.

बन्धकी an unchaste woman; harlot १०२०,
१९८६.

बन्धकीपोषक a keeper of harlots ८६३.

बन्धग्रहण acceptance of a security ६२३.

बन्धन binding; restriction; prison ८१७,
१०२८, १६५२, ९०, १७६०, ९६, १८८८, १९२२,

३०, ७०.

बन्धनस्थ under restriction १०३०.

बन्धनागार a prison; jail ७२९, ३७, १६१०.

बन्धनार्थ a pledge ६५१.

बन्धाचार rules of pledge or mortgage ८०३.

बन्धु a relative; kinsman ७०४, ११, १५, २७,

४०, ४७, ५५, ८२, ८६, ८०३, ०५, ०८, १७,

९७७, १०२९, ३८, ५७, ८३, ९४, ११००, ०१,

०६, ११, ९८, १२०१, २१, २८, ३१, ४५, ५२,

७३, ८८, १३५५, ६३, ७२, ८४, १४०३, ३०,

५९, ७९, १५१७, २७, ७४, ७५, ८२, १६१५,

१६, ७९, १७०१, ६६, १८३६, १९७०, ७९.

बन्धुकुल family of a kinsman १११८, १४५३,
५७.

बन्धुगामि (property) inheritable by a rela-
tive १४७०.

बन्धुज born of a kinsman १३७३.

बन्धुजन relative ७५०.

बन्धुदत्त given by a relative १४२८, ४४, ५९.

बन्धुदायाद kinsman and relative; entitled to
inheritance by relationship १२६५, ८२,
८४, १३१९, ४६, ५०, ५१.

बन्धुविहीन without a relative १५२९.

बन्धुसंनिकृष्ट a near relative १२७३.

बन्ध (सेतु) (a dam) preventing the access
of water ९४६.

बभ्रु brown; N. of a *Rishi*; a reddish brown
animal; N. of a deity ९९७, १६०६, १८९४,
९५, ९६, १९०१.

बर्हिः a litter of grass; a bed or layer of
Kus'u grass ९७३, १३६३, ८४.

वर्हिण a pea-cock १६०६.

बल force; strength; power ६४०, ५०, ५५,

६०, ७१७, २३, ३१, ५४, ६४, ८०५,

०८, १२, २७, ३३, ४७, ४९, ५३, ५४, ६०,

६१, ९४६, ६८, ११११, १४, १६, १७, १८,

१२२७, ८५, ८६, १४५६, ५८, ६४, १५७३,

७४, १६०४, ०६, २०, ४१, ५३, ७२, ९२,

१७३५, ४४, ६०, ६२, १८५८, ८५, ९१, ९२,

१९१८, २९, ३०, ३१, ३६, ४१, ४२, ६३, ६६

- ७५, ७६.
 बलात्कार force; compulsion ६३७, ७२५, १८८५,
 ९०, ९१.
 बलादगृहीत a particular son (who is forcibly
 taken) १३५५.
 बलादासीकृत forcibly made a slave; captured
 by force ८२३.
 बलि tribute; tax; N. of a *Daitya* ६०१, ०२,
 ७८३, १०३२, १६७१, ९२, १७०१, १९२४, २९,
 ४०.
 बलिदान offering of tax १६६१.
 बलिभैक्ष tribute and alms १०२९.
 बलीवर्द a bull ८९१, १०२९.
 बल्वन a kind of grass १००२, १६८७.
 बस्ति the lower belly ९०९, १९७६.
 बहिःसद् a dicer; one who sits outside १८९८.
 बहिर्बाधा annoyance to outsiders ९२७.
 बहिर्वर्ण an out-caste; having no caste ११९४.
 बहिर्वेदि the space outside the sacrificial
 altar १००५.
 बहिश्चर an outsider १७५४.
 बहिष्कार्य to be excommunicated १०१६.
 बहिष्कृत excommunicated १६२७.
 बहुपत्नीकृत one who has married several
 wives १९७८.
 बहुपशु rich in cattle १६६०, १७२३.
 बहुभार्य having many wives ११०९.
 बहुमूल्य valuable १७५९.
 बहुरक्ष्य wealthy; opulent १५२४.
 बहुश्रुत well versed in the *Vedas*; very
 learned १६१२, २४, ५५, १९१६.
 बहुसंस्कृता (a wife) who is married many
 times १११८.
 बहुसूत्री bearing many children ९६९, ९३.
 बाण an arrow १६२१, १९६७.
 बाध destruction; obstruction ७३५, ८७८,
 ९०५, २७, १७३०.
 बाधक injurious; a robber ८७१, ९५१, १८९०.
 बाधा annoyance; nuisance ९२७.
 बाध्य punishable १६६५, १८४३, १९२२, ८६.
 बान्धव a relative; kinsman; cognate ६८०
 ७०३, ०४, ८२७, ९०१, १०९५, ९६, ११०३,
 १९, २९, ७३, ७८, १३२०, ७४, ९१, ९२,
 १४०३, ३०, ४४, ५९, ६३, १५१२, १४,
 १८, २६, २७, ६१, १६४०, ४७, ५१, १७५५,
 १९२९, ५२, ६२, ७६.
 बान्धवगामि (property) inheritable by a cog-
 nate १४७१.
 बान्धव belonging to *Babhrū* १२६०, १९८१.
 बाल a minor in law; hair on the body
 ६११, ३१, ८०, ९५, ७१०, ११, ३७, ९३,
 ८००, ०४, १७, ३८, ७३, ७५, ९०५, १६, ३९,
 ५०, ११०६, १४, १८, १५२७, १६०७, १२, २१,
 २४, ३१, ५३, ८६, १७०१, २८, ६१, १९२२,
 २७, २९, ४४, ५०, ६६, ६९, ७१, ७६, ८६.
 बालक a child १०२५, १७५८.
 बालकलह a small strife ८६२.
 बालघातिन् see बालघ्न १६०९, ७१.
 बालघ्न a child-murderer १६३२.
 बालदाय property of a minor १९५१, ६२.
 बालधन see बालदाय १४७३, १५२७, १९४८, ४९, ५०.
 बालपुत्र having sons who are minors १२०१,
 १९६२.
 बालपुत्राविधि rule about a woman having a
 minor son ७११.
 बालप्रातिभाष्य surety of a minor ६६२.
 बालविधवा a child-widow १११८.
 बाला a young woman; girl १०२१, ५८, ९५,
 १२८३, ८५, ८७, १४७३.
 बालापत्या (a woman) having infants ११०६.
 बालिका a maiden १३८४.
 बाल्य infancy; childhood १०२३, ५९, १९८४.
 बाहु the arm ९६९, ८७, १६२१, ९२, १७८१,
 ९६, १८१७, १९, ३६, १९२९, ३३, ४४.
 बाह्य an outsider ९२८, १६८५, ८९.
 बिडाल a cat १६७२.
 बिन्दु a woman who bears only a dead
 child १०३४, १४३१.
 बिम्ब a chameleon १६१७, ८०.
 विस the fibre of lotus १५९४, १६५६, १८४०.

- बीज seed; semen virile; a poker ६३०, ३४, ७८७, ८३७, ३९, ९२, ९४, ९२३, ३०, ६०, ८५, १००२, ०५, ७०, ७१, ७२, ७३, ७४, ७५, ११०२, ०३, ११, १५, १७, १२६४, ८२, ८८, १३१४, १८, ७३, ७४, १४६४, ७०, १६८५, १९०५, २४, ७४, ७६.
- बीजकाल the time of sowing seed ९३२.
- बीजवत् sower of a seed; a begetter १३५८.
- बीजहिंस destruction of the seed ९३०.
- बीजिन् a progenitor; owner or giver of seed ९६०, ६१, १०११, ७४, ११०२, ०३, ११, १७, १२८२, १३४७.
- बीजोक्ते one who picks out grain १७०५, १९३०.
- बुद्धि intelligence; reason १०३३, १६५१, ९५, १९२९, ६९, ७०, ८६.
- बुध intelligent; wise १००२, ०४, १७२७, ९१, १८३०, ८१, १९६५, ६६, ७०, ७८, ८३, ८५.
- बृहणीय to be supported or maintained ११९८, १५८४.
- बृहस्पति N. of a law-giver; a sage ७१३, ८३६, ५८, ९६, ९२०, १००१, ०३, ३३, ३३, १११८, १२२५, २७, २८, १७६१, १८३९.
- बृहस्पतिसवन a particular sacrifice ७७२.
- वंकनाट a usurer १९७१.
- बौधायन N. of a sage १३७४, ८५.
- ब्रह्म the sun १२६४, ७२, ७९, ८२, ८९.
- ब्रह्मक्रिस्त्रिष offence against a *brāhmaṇa* १८३८.
- ब्रह्मगवी a *brāhmaṇa*'s cow १६००.
- ब्रह्मघ्न a *brāhmaṇa*-killer ११११, १९४३, ६६.
- ब्रह्मचर्य religious studentship; celibacy; the state of continence and chastity ८१५, १०००, २४, ३३, ६३, ११०९, १०, १३, १७, १९, ६१, ६२, १२५८, १९०२, ७४, ७९, ८१.
- ब्रह्मचर्यव्रत the vowed practice of *Brahma-charya* ११११, १५२४.
- ब्रह्मचर्याश्रम the period of unmarried religious studentship १३७३.
- ब्रह्मचारिणी a woman who observes the vow of chastity १०६२, ७६, १११३.
- ब्रह्मचारिन् a youth before marriage (in the first period of his life); observing the vow of chastity ८२६, ४१, १०१९, २४, ६२, ६३, ७९, १११३, १७, १२८५, ८७, १३७५, ७६, ८४, १४०४, १५०९, १६१०, १८३९, १९४३, ४४, ७४, ८२, ८६.
- ब्रह्मचारिवासिन् living as a *brahmachārīn*, १२५८.
- ब्रह्मजाया wife of a *brāhmaṇa* १८३८, ३९, ४०.
- ब्रह्मजुष्ट gratified by prayer ९९७.
- ब्रह्मज्य molesting or oppressing the *brāhmaṇa* १६००, ०१.
- ब्रह्मणस्पति N. of a deity ५९९, ९९६, १०००, १८९६.
- ब्रह्मदायागता (land) received (by a *brāhmaṇa*) by his peculiar prerogative of receiving gift १२५२.
- ब्रह्मदेयिका gifted land; land that can only be possessed by a *brāhmaṇin* ९३२.
- ब्रह्मन् the sacred word; the *Veda*; prayer; priestly caste ६००, ७७७, ९२, ८१३, ४०, ५७, ५८, ९७४, ८१, ८३, ८४, ९६, ९८, ९९, १०००, ०१, ०२, ०९, ११२०, ८५, १२५१, ५९, ६०, ६२, १३२९, १४६४, १६००, १८३७, ३९, १९२१ ३०, ३१, ४३, ६५, ६६, ७४, ७८.
- ब्रह्मभाग the share of a *brāhmaṇa* or chief priest १००३.
- ब्रह्मलोक the world or heaven of *brāhmaṇa* १११०.
- ब्रह्मवर्चस् divine glory or splendour ८१४, १९२०, २१.
- ब्रह्मवादिन् an expounder of *Veda*; a philosopher ६०९, ८०३, ११९५, १४०२, १९६६, ७४, ७७.
- ब्रह्मवादिनी see ब्रह्मवादिन् १०१०, १४०५, २४.
- ब्रह्मशासन a command of *brāhmaṇa* १११५.

भक्तदातृ giving food; a maintainer १६४९,
१७५६.

भक्तदान giving of food १६१९.

भक्तदायक see भक्तदातृ १६१७, १९२९.

भक्तदास food-slave; a slave who serves for
his daily food ८२१, ३०, ३२, ३८, १९२८.

भक्तप्रद see भक्तदातृ १६०९, ७१.

भक्ताच्छादयितु a servant to whom food and
clothing is given ८५२.

भक्ति service; devotion ८२८, ६०.

भक्ष food १८९३.

भक्षण food ९०६, १९६७.

भक्षित enjoyed; devoured ७५१, ५४, ५६, ८३१,
७६, ९१८.

भक्ष्य eatable ८६१, १०२८, १६५४, ९६, १८४५,
८१, १९२९, ३०.

भग N. of an *Āditya* (bestowing wealth
and presiding over love and marriage);
the mark of female part ९७९, ८२,
८५, ९५, ९७, ९८, ९९, १०००, ०१, ०२,
०३, ०६, ०८, ९८, १४१५, १६०६, ०९,
२७, ८७, १८४७, ९९, १९७०, ७७, ७९.

भगाङ्क the mark of vulva १८८६.

भगिनी a sister ८०६, १७, ६३, १०२०, ११५२,
९२, १२५४, १३८५, ९१, १४१६, १९, २१,
२७, ३२, ५९, ६२, १५४४, ५८, १६५३,
१७८०, ८९, १८५०, ७४, ८२, १९२२, ८४,
८८.

भगिनीशुल्क sister's fee १४२६, २८.

भङ्ग broken; destroyed ९३०, ३१, १६१९,
१७५४, १८३३.

भङ्गयुग of broken yoke १६२१, १८०७, २०,
१९३२.

भङ्क्त्व a breaker १६३०, १९३०.

भङ्ग destruction १६१३, ४२, ४९, १७९४, ९६,
९९, १८०७, १७, ३५, १९६६.

भञ्जमान one who divides १२०६, ०८.

भद्र blessed; fortunate ८११, ५६, ९७८, ८८,
९८, १०००, १६९३, १७१०, ५८, १८३६,
१९०७, २९, ८०.

भञ्जन breach १७९९, १८००.

भट्टादित्य N. of a deity १९६५, ६७.

भय danger; intimidation ६३८, ७८५, ९४,
८००, ०४, ०५, ६१, ८९, ९०६, २७, ५७,
५८, १०३२, १४३०, १६२३, ४६, ६४, ६८,
८६, ९२, १७००, ५२, १८१३, १९२०, २४,
२५, २९, ३६, ४३, ६४, ६६, ७०, ७३, ७६.
भयदान gift through danger or fright ७९४,
१९७३.

भयवर्जिता a kind of boundary ९४४.

भरण maintenance ६९६, ७९९, ८०५, ५६,
१०२६, ८८, १३८९, १४००, ३०, ७३, १५५३,
५४, ५५, ६०.

भरणीय to be maintained १६७४, ८९.

भरत N. of a man or tribe ८१२, १८, ६१,
१०३२, १२६७, ८७, १९८३, ८४, ८५.

भर्तव्य to be maintained or supported ८१५,
१८, १०३१, ८७, ११४३, १३४८, ८६, ८९,
९१, ९४, १४००, ०१, ०४, १६६०, १९८५.

भर्तु a husband; lord; owner ६९९, ७०३,
११, १३, १४, ५१, ७२, ८१४, १८, ३७,
४४, १०१२, १३, १४, १५, १६, १७, १९,
२०, २२, २३, २४, २५, २६, २८, २९, ३०,
३२, ३५, ३६, ४२, ४५, ४६, ४८, ५०, ५१,
५३, ५४, ५७, ५८, ५९, ६३, ६४, ७०, ७२, ७५,
७६, ७७, ८३, ८४, ८५, ९५, ९६, ९९,
११०६, ०७, ०९, १०, ११, १२, १५, १६,
१७, १८, १९, १२३९, ४४, ६३, ७३, ८५,
८६, १३०९, २९, ७४, ८४, ८८, १४०५, ०८,
२८, २९, ३०, ३२, ३९, ४५, ४७, ४८, ५३,
५५, ५६, ५८, ६२, ६३, ७३, १५११, १३,
१५, २०, २१, २३, २४, २६, २७, २९, ५३,
५५, १७४३, १८५०, ६५, ९१, १९२८, ७१,
७७, ७८, ७९.

भर्तुकुल husband's family १४५३, ५७, ५८.

भर्तुक्रिया husband's affair ७०८, १४.

भर्तृगामि (property) inheritable by the
husband १४४९, ५९.

भर्तृगृह husband's home १११८, १४६०.

भर्तृगोत्र husband's family १११०.

भर्तृदाय husband's gift; husband's inheritance १४४९, ५६, १५२०.

भर्तृलोक husband's heaven १०५३, ६०, ६४.

भर्तृवध murder of a husband १०२१, ८६, ९९.

भर्तृव्रत an act of austerity concerning a husband १०२९.

भर्तृसाकृता a girl given under husband's control १४००.

भर्तृहार्यधन one whose property could be taken away by the master by right ८१८, २३, ३९.

भर्तृहिसिका a woman who murders her husband १६५३.

भर्तृहीना a widow १३५२, १५२६.

भर्तृश husband's share १५२३.

भर्त्सन reproach १७७१, १९७०.

भर्मण्या wages; maintenance १०३५.

भर्मन् maintenance १०३५, ३८, ४०, १४३० १६८४.

भवन house १३९३, १९४३.

भस्त्रा a leathern bottle or vessel १२८८, १६८०, १९८५,

भस्मन् ashes ९३४, ५०, ५१, १६७०, ८०, ८९, १७१८, ९८, १८१४, २४, ३०, ३४, १९६६.

भाक्तिक regularly fed by another; dependant ८१६.

भाग a part; share; inheritance; fate ६११, ३१, ३४, ७१६, १८, ३२, ३४, ७८, ८३, ८८, ८४३, ४७, ४९, ५०, ५२, ५७, ६०, ७९, ८९, ९१, ९२, ९७, ९८, ९२७, ३०, ४८, ६०, ६२, ८२, ९१, १००२, ५१, ७५, ७६, ७७, ११०२, १७, २२, ४३, ४४, ४९, ५१, ५२, ८१, ८२, १२०७, २२, ३७, ३८, ४४, ८३, ८५, १३२९, ६२, ७४, ७५, ९०, ९१, ९५, १४०४, ०७, १३, १५, १६, १७, २१, ६२, ७३, १५४४, ५२, ५४, ५८, ६२, ७०, ८३, ८८, ९७, १६०१, ६१, ७१, ७४, ७५, ७७, ७८, ८९, १७००, १४, ३५, ४८, १८९७, १९०१, ०८, ०९, ११, १८, ४०,

४१, ४३, ५४, ५५, ६१, ६२, ६५, ७६, ७९, ८२, ८३, ८४, ८७, ८८.

भागकल्पना the allotment of shares ११८४, १२००, ८०, १९८८.

भागद्वय a couple of shares; double share १२३१.

भागधेय portion; share ८५८, ११४४, १५९४.

भागनिर्णय settlement of shares १३५५.

भागभागिन् taking a share १२७७.

भागभाज् taking a share १५६८, ६०, १७००.

भागभृत a servant for a share of the gain ८३५.

भागभोग enjoyment of a share ९३०.

भागलेख्य a deed of partition १५७९.

भागविशेष a special share १२३४.

भागहर entitled to a share १३४७, १५६९, १९८८.

भागहारिणी see भागहर १४०७, १६, १५१३, २४.

भागहारिन् see भागहर १३८९, ९९, १७०१.

भागार्ह see भागहर १३७६, ८६.

भागिक relating to a part ९०६.

भागिन् see भागहर १०७४, ११४४, १२३१, ४९, ५१, ८३, ८८, १३२१, २५, ३८, ४८, ५०, ७४, ८७, १५२९, ६०, ७०.

भागिनी see भागहारिणी १३९१, १५२९.

भागिनेय a sister's son १९२२, ८८.

भागिनेयी a sister's daughter १०२०, १३५५, ६५.

भाग्य fortune ७८४, ९५२.

भाजन a pot; sharing ८६३, १३४९, ९०, १९६७.

भाट hire; rent ८५५.

भाटक see भाट ८५४, ५५.

भाण्ड a pot; merchandise; commodity ७५३, ८१, ८२, ८६, ८९, ८४६, ५०, ५२, ५४, ५५, १०२३, २५, १६१४, ३०, ७०, ७१, ७२, ७४, ७७, ८२, ८४, ८६, ८९, ९७, १७१८, ३३, ४९, ५५, ६२, १८००, ०६, १९२७, २९, ४५.

भाण्डवत् a merchant ८५०.

भाण्डवाहक one who carries goods १९७५.

- बाण्डागार ware-house १६८९.
 सानु the sun deity १९६७.
 भार freight ७८१.
 भारत belonging or relating to *Bharatas*
 ८०७, १८, ६१, १२४३, ८३, ८६, ८७, १९६५,
 ६७, ८३, ८४.
 भारती N. of a deity ९९५, १००६.
 भारद्वाजीपुत्र N. of a teacher १९८२.
 भारवाह a porter ८२८, ३५.
 भार्गव belonging to *Bhrgu-gotra* १३२९.
 भार्या a wife; mistress ७०३, ०४, ८१४, १६,
 २२, ३४, ६३, ९२५, १००४, १०, ११, १६,
 १९, २०, २२, २३, २४, २६, २७, २८, २९,
 ३१, ३६, ३८, ३९, ४०, ४६, ४७, ५३, ५५,
 ६०, ६४, ७२, ७५, ९३, ९९, ११०१, ०७, १४,
 १५, १७, १९, ३१, १२२८, ३४, ४३, ४४, ४९,
 ६७, ७१, ८५, ८६, १३५०, ५५, ७६, ८४, ८७,
 ९१, ९३, ९४, १४०२, ०५, १५, २४, ३०, १५१३,
 १७, २५, २७, ५५, १६०७, १२, ५०, ५५, ६८,
 ७२, ८०, ८१, ९०, १७०३, १८१२, ३५, ५०,
 १९२८, २९, ७४, ७८, ८३, ८४, ८५.
 भार्याकृत (debt) contracted by a wife ६९८,
 ७१३.
 भार्याधन wife's wealth १२२०, २३.
 भार्यान्वित obtained with a wife (as her
 dowry) ११४१.
 भार्यापहारिन् one who abducts another man's
 wife १६२६.
 भालन्दन N. of a *Rshi* १६५६.
 भाह्विन् N. of a *Rshi* of the *Sama Vedika*
 section १९२०, २१.
 भावना the method १६४७, १९८५.
 भावित proved; elated ६०५, ८६०.
 भाव्य to be argued or demonstrated ७६२.
 भाषण speech १३८८, १९४१, ८८.
 भाषिता contracted or spoken ७३७, ८५६,
 १११६.
 भास a particular bird of prey १६०६.
 भास्कर the sun-god १९६६, ७०.
 भिक्षु an ascetic or religious mendicant
 १६११, १९४४.
 भिक्षुक a beggar; religious mendicant १०२९,
 ३८, १६२०, ७६, १८५३, ९२.
 भिक्षुकी a female-mendicant ८६३, १०३६, ३८.
 भिन्न broken; transgressed; divided into
 parts ११८४, १३७४, १६६८, ८३, ८५, १७३४,
 ४१, ५७, ८८, १८९६, १९८३.
 भिन्नोदर a brother by a different mother
 १५४२.
 भिषज् a physician ११२०, २१, १६५१, ६९, ७६,
 १७३२, ५९, ६३.
 भीत terrified ७९३, ८९६, १६०७.
 भीदत्त a gift through fear; a particular gift
 (e. g. tax; tole; bribe etc.) ८०८.
 भीमसेन N. of the second son of *Pandu*
 ८१८, १९, १०२७.
 भीष्म N. of the son of *S'antanu* and *Gangā*
 ८६०, ६१, १०२८, ३२, १२४३, ४४, ८६, ८७,
 १४७३, १९८३.
 भुक्त enjoyed; eaten; possessed ६५१, ५४,
 ९४८, ५२, १८४६, ५०, ५३, ८१, ८७, १९४३,
 ६५, ७१, ७६.
 भुक्तकांस्य bronze plate used for taking
 meals ११८४, १३९१.
 भुक्तपूर्वा (a woman) defiled before (marriage)
 १८८९.
 भुक्तबन्ध an enjoyed pledge ६३४.
 भुक्तभोग enjoyed; used ७६४.
 भुक्ताधि a pledge used or enjoyed ६०८, ३६.
 भुक्तानुभुक्त possessed or enjoyed continuously
 १२५, ११२६.
 भुक्ति possession ६३७.
 भुजिष्या a maid-servant; slave girl १८७७,
 ८३.
 भुवन abode; residence १००४, ०६, ११४३,
 १४२३.
 भू land ६३७, ७३१, ८९८, ९६२, ११७५, १७४६,
 ५२, ६२, १८५९, १९८६.
 भूत the element; any living being; a man
 १०३२, ७१, ११००, १५९२, ९८, १७०७,

- १९२०, ३०, ३५, ३६, ६४, ६६, ६९, ७०, ७७, ७८.
 भूति welfare; prosperity ८६०, १००५, ५३, ११४३.
 भूतिकृत्य any auspicious rite or ceremony १६२८, १९२७.
 भूप a king ९५८.
 भूपति a king १९७०.
 भूपाल a king १९३६, ७०,
 भूभागलक्षण marks denoting the division of the land ९५०.
 भूमि the earth; soil; land ६११, ३२, ३४, ७०३, ०४, ३६, ६४, ९२, ९३, ८१२, १९, ६२, ९५, ९९, ९००, १२, ३४, ३९, ४५, ५०, ५२, ९६, ९७, ९८, १०००, ०१, ३०, ७१, १२०७, ५१, ५२, १५६१, १६००, ०१, १९०४, ३६, ४०, ५७, ६४, ६५, ७६, ७८, ८२.
 भूमिप a king १३२९.
 भूमिपरिग्रह acceptance of land ९००, २८.
 भूमिप्राप्तिभाष्य (a debt) for which land is pledged ६६२.
 भूमिविक्रय sale of land ९००.
 भूमिस्वामिन् owner or possessor of land ८५२.
 भूम्यादान appropriation of land १६०६, ६४.
 भूरिधन rich १६६९, १७६४.
 भूर्ज the Birch tree १९६७.
 भूवाद dispute about land ९५४.
 भूषण decoration; ornament १०३०, ५३, ५६, ८३, १११४, १६, १७, १३७६, ९३, १६४५, ८२, १८५२, ८१, ८५, ८९.
 भृगु N. of a *Rishi* ७०९, १२, २७, ६४, ८०४, ३५, ३७, ७६, १२२३, २५, २९, ३०, १४५३, १५७४, १६००, ५१, १८३२.
 भृत a servant; maintained ८२८, ३४, ४४, ५३, १३५१, १९३७.
 भृतक a servant ७५५, ८२८, ४३, ४४, ५३, ५६, ९५१, १६७५, १९६५.
 भृतकाधिकार rules regarding labourers ८४४.
 भृति wages; remuneration ६२७, ७२२, ८०३, ०५, ०७, ३८, ४१, ४३, ४६, ४७, ४९, ५०, ५४, ५५, ५६, ९०७, १५, ११२७, १७३७, १९७५, ७६.
 भृतिलोप non-payment of wages ८५६.
 भृतिविलम्बन delay in payment of wages ८५६.
 भृतिहानि loss of wages ८५०, ५३.
 भृत्य a servant ६९२, ७०८, १४, ८१४, ४३, ४८, ५५, ७२, ९०७, १०२४, १११९, १२५२, १५२३, १६३१, ९३, १७१४, १८४४, १९३१, ३६, ४३, ७५.
 भृत्यवृत्ति subsistence of servants or dependants ७९९.
 भृत्या a woman entitled to maintenance ७०३.
 भेत्ता a breaker १६१०, ३० १७८३, १९१५, ३०, ३३.
 भेद difference; division; breaking ८६०, ६१, ६२, ६३, ६९, ७३, ९८, ९०६, २६, २९, ५८, १११५, १६१३, ३४, १७४४, ५३, ६८, १८१७, २१, ३०, ३१, ५१, १९३३, ४१, ७६, ८३.
 भेदक a mischief maker; destructor; breaker ९५१, १६०९, १०, ११, २९, ३०, ५२, ५४, ७०, १७०५, १३, १८०३, १९२९, ३०.
 भेदकर see भेदक १६३८.
 भेदकारिन् see भेदक ८७६.
 भेदकृत see भेदक ८७४.
 भेदन breaking; splitting ८६१, ९५९, १६३१, १७१३, ९९, १८००, १७, ३१, ३२, ३५, १९२९, ४३.
 भेदिन् see भेदक ८६४, १६१८, २०, ३७, १७९६, १९३३, ४१.
 भेषज medicine; cure ९९७, १५९९, १६०३, ०२, १७२९, १९३९.
 भैक्ष्य(क्ष्य) living on alms; begging; mendicancy ८१८, २६, १०२८, ११२७, १६६८, १९१३, ३६.
 भैरव N. of a deity १३७७.
 भैषज्य medicine १६१८, ५२, ७८, ८०.
 भोवतव्य to be used, possessed or enjoyed ६३६, ४०, ५०, ५३, ५४, ६०, ७६४, ११३५.

१८८८.

भोग्य a possessor ६५५, ८०४, ७६, ९६०, १२२३, १३७५, १४६१.

भोग enjoyment; use; possession ६३१, ३६, ३७, ४०, ४२, ४९, ५०, ५३, ६०, ८४३, ९००, २६, २७, २८, २९, ३२, ४३, ४९, ५५, १०२९, ३०, ११०७, १०, २२, १२२२, १४४९, ६१, १५७४, ८१, ८८, १७३५, १८४९, ९४, १९७५.

भोगकाल time of possession ९५०.

भोगदर्शन trace of possession ९४५.

भोगनिग्रह obstruction of the possession ९२७.

भोगभाजु entitled to possess or make use of ९६२.

भोगयोग्य fit for possession ६५५.

भोगलाभ the gain or profit made by the use of anything pledged or deposited (as interest); advantage from the use of objects handed over as pledge or security ६२९, ३०, ७२६, ३०.

भोगवृद्धि vide भोगलाभ ६२९.

भोगवैतन compensation for the (illegal) use of a deposit ७३५.

भोगाधिक्य excess of the use of a deposit ६६०.

भोग्य to be used, enjoyed or possessed ६४८, ५०, ६०, ६१, ७३१.

भोग्याधि a pledge or deposit which may be used until redeemed ६३५, ३७, ५५, ६०.

भोज N. of a people ८६०.

भोजक nourishing; giving to eat १६१०, ३४.

भोजन meal ८२४, २७, ६०, १०२६, ११०६, १७, २०, ५९, १३५०, १६०९, १५, ६५, ८२, ८७, ९०, १७९६, ९९, १८१७, १९१९.

भोजा a princess of the *Bhojas* १३७६.

भोज्य a feast; enjoyable ९६६, १६९६, १९१३, २९.

भोज्यक्रिया preparation of food ८७७.

भूमि produce of the earth ११६५.

भौवन a patronymic of *Vis'va-karman*

७९१, ९२.

अम an outlet for water; aqueduct ९२६, ४६, ५८.

भ्रातृ a brother ६००, ७९, ८०, ९१, ७०८, २१, ३७, ८१७, ६१, ६३, ९६३, ७२, ७७, ७८, ९१, ९३, ९६, ९८, ९९, १०१४, २२, २८, ३१, ५२, ५९, ६४, ७५, ७७, ८३, ८४, ९५, ११०१, ०६, १४, १५, १९, ४२, ४९, ५५, ६२, ७३, ८४, ९४, ९५, ९७, ९८, ९९, १२१२, १४, २१, २७, २९, ३१, ३२, ७९, ९०, १३१४, १८, ३८, ४८, ५०, ५५, ८४, ९७, ९८, १४०३, ०७, १३, १७, २२, ३१, ४३, ५२, ५३, ५४, ५८, ६२, ६३, ६७, ६९, ७३, ७४, ७५, ७९, १५१३, १७, १८, २०, २१, २२, २५, २७, २९, ४१, ४४, ५३, ५६, ५७, ७३, ७९, ८०, ८१, ८२, ८४, ८६, ८७, ८८, १६३५, १७७७, १८१२, ३६, ३७, ४०, ९४, १९२२, ७०, ७४, ८३, ८४, ८६, ८८.

भ्रातृगामि (property) inheritable by a brother १८६३, ७०, ७१, १५२६, २७.

भ्रातृगृह brother's house १४६३.

भ्रातृप्रातक a fratricide १६१९.

भ्रातृज a brother's son १३६२.

भ्रातृजाया a brother's wife १३८४.

भ्रातृदत्त anything given by a brother to a sister on her marriage १०४२, ९४४९.

भ्रातृपुत्र a brother's son ११९९, १३७३, ७७, १४६२, ७४, १५१८, २०.

भ्रातृपुत्रगामि (property) inheritable by a brother's son १४७०.

भ्रातृभाग brother's portion १५६७.

भ्रातृभार्या a brother's wife १३९०, १४७३, १६३४, १९२२, ४१, ४३, ६४.

भ्रातृव्य a father's brother's son; cousin; enemy १५७०.

भ्रूण an embryo; child; a very learned *Brāhmin* १०२१, १६५१, ५४.

भ्रूणघ्नी a woman-killer of a *Bhrūṇa* १०१९, ५७.

भ्रूणहत्या the killing of a *Bhrūṇa* १०१९, २७, ३०, ७८, ९६, १२८५, १५९२, १६०२, ०३,

१९७७.

भ्रूणहन् slayer of a *Bhrūṇa* ६०९, ९९५, ९९,

१०३०, ३१, ९६, १५९२, १६०१, ०२, ०३, ०८,

४८, ५१, ५४, ६६, ६८, ७२, १७०३, १९७७.

श्रेष loss; deprivation ७३६, ३७, ४५, १६७३.

महनेष्टा liberal ११६०.

महिष्ठ very liberal or generous ८११.

मधवन् N. of *Indra* ६००, ९७०, १००३, १९००.

मया a particular constellation १०००, ८०,

१२८१, १३५०, ५१, १९८२.

मङ्गल auspicious ९८४, ९०, १००१, ०२, २३,

२९, १११९, १८९६, १९४०, ७९.

मङ्गलदेशवृत्त a fortune-teller १६९३ १७४६, ६४,

१९२९.

मज्जन plunging १९६७.

मज्जिष्ठा N. of a plant १६७४.

मटवी hail १०१०.

मणि a jewel; ornament ६३२, ८८८, ९१, ९९,

१२१९, १६३१, ७०, ७७, १७३३, १९३०, ६८,

८८.

मण्डन decoration १११९, १९७९.

मण्डल circle १९०९, ६६.

मण्डूक a frog १६०६.

मत्त drunk; intoxicated ७९३, ८००, ०४, ९६,

१०३६, ५६, ९८, १३९३, १६०७, २०, ८१,

८२, ८६, १७४५, ४६, ६१, ७०.

मत्स्य a fish १६०९, १७, ७०, १७१८, ९७, १९२५,

३६, ८६.

मत्स्यबन्धक a fisherman १०३८.

मत्स्यसगन्धिनी N. of a woman १९८६.

मत्स्याद a fish-eater १९४१.

मत्स्यिनी marked by water (as a boundary)

९४४, ६१.

मद N. of a *Dānava* (excitement personi-

fied); intoxication; insanity १०३१,

१६१४, १८, १७७२, ९८, १८१४, ८५, ९०.

मदन a particular poisonous plant १६१५,

८०, ८२, ८५.

मदयन्ती N. of the wife of *Kalmāsha-Pāda*

१२८५.

मदुघ honey plant ९९७.

मद्य an intoxicating drink ६२६, ३०, ३२,

३४, ७७, ७३७, ८६३, १०२०, ५८, ११०७,

१६८५, ८७, ९५, १७१८, ५०, ५४, १८८५,

१९२९, ४३.

मद्यक्रीडा drink-sport or play १०३६.

मद्यप a drunkard ७९४, १०५६, १५९३, १९४१.

मद्रक N. of a people ८६२.

मधु honey ६०२, २३, ३०, ८०२ ११, ९९८,

१०२०, ७६, १६६१, ७०, ७१, १७१८, १८९४,

१९३८, ८२.

मधुच्छन्दस् N. of the 51st of *Vis'vāmitra's*

101 sons १२६१.

मधुपर्क a respectful offering rite to a guest

of honey and milk १३६३, ७३.

मधूच्छिष्ट bee's wax १९३८.

मध्य see मध्यम ८३५, ५६, ७६, ९४२, १०३६,

१६४५, १७३५, ३८, ४४, ४५, ४७, ६५,

६७, ९२, १८१७, २४, ३७, ८५, ९६, १९०३,

२२, ६५, ६८, ८४.

मध्यदेश central country १९४१.

मध्यम middlemost; of middle rank ८१७,

२८, ३५, ९३१, ४२, १०३८, ११८१, ८४,

८५, ८६, ८९, ९३, ९९, १२३४, ६०, १३२९,

४८, ७३, १६०९, १४, १८, १९, २०, २८,

३६, ४२, ४३, ४५, ५२, ६९, ७०, ७४, ७६,

८८, ८९, ९०, ९८, ९९, १७०५, ३२, ४९,

६६, ७०, ७३, ७८, ८२, ८९, ९०, ९६,

९७, ९९, १८००, २१, २२, ३१, ३२, ४६,

४८, ५०, ७२, ७६, ८२, ८४, ८५, ८९,

१९०४, २२, २९, ३२, ३७, ४३, ६८,

७०.

मध्यगण्ड्यु cattle of middle size १७४९.

मध्यमसाहस middlemost punishment, the

second amercement ९३८, ४१, ४५, १६१०,

२७, १७८२, १८१५, १७, ४७.

मध्यमंश special share of the middlemost

son ११८४.

मध्यमोपसद N. of a ceremony ७७२.

मध्यस्थ an arbiter; intermediary; umpire

८०६, ७३, १७५८, ५९, १९२९.

मध्यस्थरथापित deposited with an intermediary; placed with the surety ६२२, ७३१, ८८९.

मध्यस्थित withheld from partition; common १२२२.

मनस् mind ९७३, ८६, ८९, ९१, ९२, ९८, ९९, १०००, ०२, ०३, ०५, १७, ५३, ६४, १११३, १५, १२५५, १६५४, १८३६, ५९, १९७४, ८१, ८५.

मनुः स्वायम्भुवः N. of the famous law-giver १११३, १२५५, ८४, १३८५, १४१५.

मनु N. of a law-giver; the father of the human race ६२६, ७११, २०, ८०९, ३९, ६०, ८१, ९११, ९५, १००७, १९, ४९, ११०९, १६, ४६, ६१, ६६, ९५, १२४४, ६६, ९०, ९३, १३२८, ४८, ५२, ९४, १५२९, ७०, १६२७, ५२, १७२२, ४९, ५०, ५२, १८०१, ०७, ३१, ३४, १९१३, २१, ३१.

मनुज a man १२८३, १८८४.

मनुजाधिप a king १२८८.

मनुष a man ९६७, ८१.

मनुष्य a man ८१४, १९, ६०, ६२, ७९, ८१, ९२४, ८५, ९९, १००१, ०५, ०९, १०, २६, ३२, ६८, ९५, १२५७, ६२, ८३, ८४, ८६, १५५५, ९५, १६०३, १४, १८, २१, ८३, १८०५, २८, ३४, ३९, ९६, १९१६, ३८.

मनुष्यपथ a road for men ९३१.

मनुष्यमारण murder १६४१, ४५, ५५, १८१०.

मनुष्यवध homicide; murder १६८७.

मनुष्यहारिन् a kidnapper १७६०.

मन्त्र a sacred hymn; magical formula; plan; design; ८४२, ५८, ६१, ८२, ८३, १००८, ४९, ६७, ९३, १११९, १२८६, १३६४, १६५३, ८०, ८१, ८२, १७४२, ५९, ६०, ८३, १८९६, ९७, १९२५, ३३, ६५, ६६, ६७, ७०,

मन्त्रगुप्ति secret council ८६१.

मन्त्रदान granting information १६१९.

मन्त्रवत् attended with sacred texts १०२९.

मन्त्रवाद the substance or contents of *S'ruti*

texts १९८५.

मन्त्रसंवरण see मन्त्रगुप्ति ८६१.

मन्त्रसंस्कार a sacrament with sacred text १०५९, १२८२.

मन्त्रसंस्कृता consecrated by sacred texts १०२१.

मन्त्रिन् a councillor; an accomplice १६८६, १९४३, ८५,

मन्त्रोपनीता see मन्त्रसंस्कृता १०२१.

मन्थिन् *Soma*-juice with meal mixed in it by stirring ११६१, ६२.

मन्दभक्त fed on meagre food १७६२.

मन्दिर habitation; building ८५४, १३७७.

मन्दपाल N. of a *Rishi* १०५१.

मन्यु spirit; mind; fury ९९९, १०००, १४६४, १५४०, ९१, १६००, ०५, ०८, १२, २६, ५५, १८९३, ९५, ९६.

मय the mythical architect १०२३.

मरक an epidemic १९२४, ६५.

मरण death ८१४, १०८३, १११७, १४५६, १५२०, २२, २६, १६६८, १८३०.

मरणधर्मेन् subject to the law of death; mortal १२५७.

मरुत् the god of wind ८४१, ५८, ९२४, १००१, १९००,

मरुत्वत् attended by the *Maruts* ७९१.

मर्कट a monkey १८२९.

मर्दितु one who shows compassion १८९४.

मर्त्य a mortal; man ५९९, ७९१, ९२, ९६८, ७६, ८९, १००४, १२५७, १४२३, १६००, १८३६.

मर्म a vital part १६४७, ४९, ७६, १७८९.

मर्म see मर्त्य ९६४, ७५, ७९, ८०, १००३, १२५७.

मर्यादा boundary; limit; rule; law ६५७, ९२८, ४२, ४४, ५२, ६२, ९२६, २९, ५९, १०२६, २७, ३०, ३२, १२८४, ८५, १३९०, १५९१, १६०३, ५४, १७०५, १८२७, १९३०, ७०.

मर्यादास्थापन establishment or determination of a boundary ९२६, २९.

मलं dirt (indicating the order of a householder) १२६०, १७०१, ६६, ०२, १८२८.

३२, ८७,

मल्वदासस् a menstruous woman ९९२, १५९९.

मलिनो squalid १०२४, ८६, ११०७, १३९०, १४००, १५८७.

मल्ल a wrestler or boxer by profession; N. of a people ७१५, ८०८, ६२, १९०३.

मस्तक the head १९७४

महर्षि a great sage ११८४, १२४५, ८४, ८५, ८८, १९६५, ८३.

महाकच्छ the god of the sea १९२४.

महाकुल high-born ११४३, १७२८.

महाजन populace ८५९, १७९९.

महादिव्य a severe ordeal १९६५.

महाद्रव्य articles of higher value (such as gold etc.) १७३८.

महानस kitchenroom १६१९.

महापक्ष having a great party or numerous adherents ७३८, ४७.

महापथ public road ९२९.

महापराध a great offence ७७२, १७४०.

महापशु great cattle ९३१, ३२, १६१४, १७, १७१२, ४९, १८००, २२.

महापातक a great crime or sin १०२१, ८४, ८६, १७८९, ९१, ९२.

महापातकिन् guilty of a great crime or sin १६०९, २७, १८४७, १९४३.

महाभिजन a high or noble descent ८६०.

महाभियोग a great or serious accusation १६१२.

महामात्र high official; prime minister १६८३, ९३, १९२९.

महार्घ high-priced ६०९.

महालयविधि a performance at a place of pilgrimage १५८९.

महासाहसिक a violent desperado १९३२.

महिष a buffalo ९०६, १८३४, १९०३ ५९.

महिषी a she-buffalo; a chief-wife ७३१, ९०४, ०५, १३, १७, २०, २१, ७१, ९१, ९७, १००६, ०८, ०९, ७३, ७४, १३७६.

मही land; earth ८०१, ११, ६०, ९५१, १०६८,

१५६९, १९२१, ६७, ७१, ७९, ८६.

महीक्षित् a king १७६५, १९६२.

महीपति a king ८६७, ९४३, १६९३, १८५५, १९०७, २८, २९, ३०, ३९, ६५, ८५.

महीपाल a king १९८५.

महीभृत् a king ८५५.

महीभुज् a king १६४७, १७६०, १८३१.

महेन्द्र the great Indra ८६०, ११८१. •

महोक्ष a full grown bull ९१५, १९, ११०३.

महो जाया the eldest wife १००४.

महोदधि the great ocean १९३०.

मांस flesh; meat १०२०, २५, ११०७, १४, १२८७, १३५०, ५१, १६६१, ७०, ७१, ८२, १७१८, १९३८, ७७, ८२.

मांसभेत्तु piercing the flesh १८०३, २९.

मांसभेद piercing of the flesh १८३१.

मांसिक a seller of meat १६७९.

मागध a professional bard or panegyrist of a king; N. of a mixed caste (the son of a *Ks'atriya* mother and *Vaishya* father) ८०८, ४२, ११०५, १२३४, ८७.

माणव a youngster of criminal tendency १६८१.

माणवप्रकाशन detection of a *Mānava* १६८१.

माणवविद्या supernatural power १६८१.

माण्डव्य N. of a *Rshi* १६८६.

माण्डूकेय patronymic of a teacher १७६८.

मातारेश्वन् wind; N. of a deity ८४२, ९८६, १००१, १८३८.

मातापितृप्रमाण sanctioned by both mother and father १०३४, १४३०.

मातामह a maternal grandfather १०९५, १११८, १२७३, ८२, ८६, ९५, १३००, ४७, ५०, १४७३, ७४, १५१७, २४.

मातामहश्राद्ध a *S'rāddha*-rite of a maternal grandfather १२८१, १३५१.

मातामहसुत son of a maternal grandfather १३३१.

मातामही a maternal grand-mother १४३७.

मातुल a maternal uncle १०२०, २८, ८४, ९५,

१११८, १९, १५१३, २६, १९१९, २२, ४१, ४३.
 मातुलपुत्र a maternal-uncle's son १५२८, २९.
 मातुलानी the wife of a maternal uncle १०२०, १४५०, १८५०, ७४, ८२, ९०,
 मातृ a mother ६०१, ०४, ९१, ७१२, १३, ३२, ८००, ०६, ०७, १७, ४०, ९६५, ७०, ७२, ९४, ९५, ९६, ९८, ९९, १०००, ०२, ०३, ०४, ०५, ०९, १८, २१, २२, २४, २५, २६, २७, २८, ३१, ४५, ५०, ७५, ७६, ८४, ९४, ९५, ११०३, ०६, १५, १८, ४५, ४७, ४९, ५२, ५५, ५७, ५९, ९८, १२०५, २०, २३, २९, ३१, ३६, ३७, ४३, ५४, ५५, ५६, ५७, ६०, ६८, ६९, ७०, ७३, ७८, ७९, ८१, ८२, ८५, ८७, ८८, ९७, १३०२, ०४, ०६, ०८, ०९, २९, ३२, ४७, ५०, ७४, ७६, ८४, ८८, ९०, ९१, ९४, १४०७, ११, १३, १६, २६, २७, २८, २९, ३१, ३७, ४०, ४१, ४३, ४९, ५२, ५४, ५९, ६२, ६३, ७०, ७४, १५१७, २१, २२, २५, २७, २९, १६०२, १२, २७, ५३, १७७०, ७७, ८०, ८९, ९२, १८३५, ४९, ५०, ७४, ८२, ९४, ९५, १९२१, २६, ६५, ७४, ७९, ८०, ८४, ८५, ८६, ८८.
 मातृक coming from or belonging to a mother ७१४, ८१७, १०४२, १११६, १२३२, १४२९, ३२, ६३, १५५५, ६०, १९८८.
 मातृकृपा mother-like १४०८.
 मातृकुलज born in mother's family; a relative belonging to mother's side १३७३.
 मातृघातक a matricide १६१९.
 मातृगामि (property) inheritable by a mother १४२७, ७०.
 मातृतुल्या equal to a mother १४१४, ५०.
 मातृद्वयविभाग the division of mother's property ११५७.
 मातृद्वारागत received from mother ११४२.
 मातृवन्धु a relation on the mother's side १०११, २१, ११९९, १२८८, १९४३, ५०.
 मातृबान्धव see मातृवन्धु १५२९.

मातृवंशज belonging to the mother's family १३८४.
 मातृवध matricide १६०३.
 मातृविवाह match with a mother १९४३.
 मातृष्वसु a mother's sister १४५०, १५२८, २९, १८२२, ९०.
 मातृष्वसुपुत्र son of the mother's sister १३५५.
 मातृसखी mother's female friend १८९०.
 मात्स्य fish-like १९७०.
 माधव N. of *Vishnu* ८६१.
 माधुपर्निक relating to or presented at the *Madhuparka* ceremony १२११, ३२.
 माध्यम N. of a family ८१३.
 मान measure; honour १११५, ९०, १४०३, ५०, १६३९, ६८, ७३, ७७, ७८, १७०७, २८, २९, ६०, ६१, १९३२, ६७, ६८, ७४.
 मानव belonging to *Manu*; human; a man ६६२, ७३९, ४७, ७६, ८६०, ८२, ९४७, ९९, १०३२, ३३, ५५, ९७, १११५, १६, १७, ६२, ८०, ८५, ९६, १२८३, ८४, १५१५, १६१४, ६८, १७०४, १०, ५१, ६२, १८३३, ३९, ६७, १९०७, १२, ३०, ५५, ६३, ६८, ८०, ८५, ८७.
 मानवी a woman ९८८.
 मानसंग्रह aggregate (of rules) regarding measures and weights १९६८.
 मानुष a human-being; man ८१४, १८, १००८, ३०, १११०, १२८५, १६९९, १७३२, १९२९, ५९, ६७.
 मानुषप्राणिहिता loss of human life १६२१.
 मानुषमांसविक्रय sale of human flesh १६१८.
 मानुषहीन an impotent ११८५, १३९१.
 मानुषी क्रिया human proof ७६७.
 मानुषोपेत a potent ११८५, १२९५.
 मानुष्य manhood १९८३.
 मायक a measurer १६७८.
 माया art; wisdom; magic ६०४, १०३२, ३३, १७५७, १८९८.
 मायायोगविद् expert in employing magical arts १९२४, २५.
 मायाविन् a cheat १०२५, १५७३.

मायावृत्ता deceitful ११३२.
 मायावेद skilled in magic ६०४.
 मारण destruction; killing ९०४ १९८९.
 मारीच N. of *Kāś'yapa* ११८४, १२४५.
 मारुत (भस्त्रु) perishing (in water) ९९२,
 १५९९.
 मास्तु the god of wind ९२२, १३२९, १८४१,
 १९३०.
 मार्कण्डेय N. of a *Rshi* १०३०, ३१, १३७७.
 मार्ग a road; way; street ८०४, २६, ३१, ५५,
 ५९, ९२५, २६, ४५, ४६, १२४३, १६१६, ४५,
 ४९, ८५, ८६, १७४८, ६१, १९०७, ३०, ३५,
 ३६, ३८, ३९.
 मार्गक्षेत्र a field by the side of a road ९०५,
 २६.
 मार्गदूषण spoiling or destroying a passage
 १६१३.
 मार्गपाल an inspector of roads १७५६.
 मार्गशीर्ष N. of the ९th month १९७९.
 मार्गानुदेशक a guide १६४९, ५३.
 मार्जन cleansing ८१९, ३६, १११९, १६२१,
 १९७९.
 मार्जार a cat १६१७, १८३४, १९२५.
 मार्ताण्ड the sun or the god of the sun ९८२.
 माल a forest or wood near a village ९०६.
 मालिनी N. of a river १२८७.
 माल्य a garland; wreath ९४५, ५१, १०२६, २८,
 १२२३, ४४, १३७६, १६२१, ४५, ८२, ८५,
 १७६०, १८८१, ८५, ८७, ८९.
 माष a particular weight (of metal etc.);
 bean (grain) ६०९, ९०४, ०५, १३, १७,
 २१, १०७१, १६७४, ८८, ८९, १७१८, २३,
 १९४४, ६८.
 माषक a particular weight ८५५, ९२१, ५४,
 ५९, १६२८, ७४, ७५, १८३०, १९२७, ६६.
 माषिक consisting of a *Mās'a* १८११, ३०.
 माष्य amounting to one *Mās'a* १९४४.
 मास a month १५१३, २६, ६०, १६१८, १९, ५२,
 ८७, १७०७, ५८, १८४५, १९२७, ३०, ४२,
 ४६, ७७.

मासवृद्धि monthly interest ६११.
 मासिक monthly ८७५, १५१३, २६, ६०, ८९.
 मित्र a friend; N. of *Aditya* ६७२, ८००, ०७,
 ४२, ६२, ९७६, ७९, ९४, ९७, ९८, १००१,
 ०२, ११४३, १२०१, १६१२, २३, ४६, ४७,
 ५२, ७२, १८३६, ३८, ९६, १९२४, २९, ६६,
 ८३.
 मित्रघ्न killing a friend ११११, १६.
 मित्रदास a friend helper १११५.
 मित्रपुत्र friend's son १३५५.
 मित्रहस्तस्थ (a pledge) kept with the friend
 (of a creditor) ६४७.
 मिथुन a pair (male female or a couple);
 sexual union ९६७, ७७, ८१, १००१, ०४,
 ०८, ०९, १०, ३४, ११८१, १२५५, ६७, १३८५,
 १४१५, ३०, १८३६, ३७, १९७६.
 मिथ्या false; illusory ८६०, ११९५, १६९९,
 १७७१, ७२, ७८, ८६, ९२, १८४९, ५१, ७६,
 १९१९, २९, ६४, ६५, ६८.
 मिथ्यादूषिन् a false accuser १७६९.
 मिथ्याभियोगिन् see मिथ्यावादिन् ७३०.
 मिथ्याभोग fraudulent possession; enjoyment
 with a false title ८२७.
 मिथ्यामहाभियोगिन् falsely accusing of a great
 crime १६१२.
 मिथ्यावादिन् speaking falsely; a liar; a false
 accuser १०३६, १७०६, १८४७, १९२७.
 मीढुष् liberal (applied to a god) ८१०,
 ११५९.
 मुक्त released; set free ७१३, १०२३, ५९, ११८४,
 १६६६, १७५९, १८५०, १९७९, ८८.
 मुक्तकेश see प्रकीर्णकेश १७०२, ५१.
 मुक्तमाव्या (landed property) whose revenue
 is remitted ८७२.
 मुक्ता a pearl ६३२, ८८८, ९४, १२१९, १७५९,
 १९८८.
 मुख month; face ६०४, ७३७, ८६०, ९१०, २८,
 १०८५, १११४, १२५९, ७१, ७९, ८१, १३४८,
 ९१, १६०३, २१, ८३, ८५, १७६०, १८०७,
 १९४१, ६६, ६७.

मुखरोगिन् diseased in the mouth १९६५.

मुखेभग (an impotent) one deprived of the scrotum (Dr. Hass); one who needs sexual enjoyment in his own mouth and not in vulva १०९४.

मुख्य head; leader ८६०, ६२, ६३, ७४, ११११, १५२४, १६८९, १७११.

मुण्ड having the tonsured head १६८९, १८५९.

मुण्डक a stem of a tree १९६५.

मुण्डन shaving the head १६४४, ८९, १७७१, १८४८, ९०, ९१.

मुण्डा (a close shaved) female mendicant १०२८.

मुण्डिम N. of a man १६०१, ०२.

मुद्ग *Mudga* beans १०७१, १७२३.

मुद्गर a cudgel १६७४.

मुद्रा a seal ७५०, ८६३, १६४९, ८९.

मुनि a sage ७६४, १११३, १८, १२८४, ८७, १३२९, ५१, १५३०, १७६७, १९२७, ४६, ६५, ८३.

मुनिपत्नी wife of a *Rishi* १३२९.

मुषित plundered; robbed ७३५, १६२०, ८५, १७५७, ६२, ६६.

मुष्टि handful १७२३, ६१, ६३, १८९१.

मुष्टिका a hammer १६८०.

मुसल a wooden pestal used for cleaning rice ७६४, ८१२, १६५८, ६४, ६७, १७०२.

मूक dumb १३९२, १६६७, ७९.

मूढ stupefied; foolish ७९३, ८००, ०४, ६१, ८९, ९६.

मूत्र urine ८३६, ९५९, १४०२, १६७२, १७७२, ९८, १८३२, ३४, ५९, ६०, ६३.

मूर्ख foolish; a fool; blockhead १११७, १८, १४५८.

मूर्धन् the forehead १६२०, १८३२, १९६६, ६७, ८५.

मूल principal; original amount or property; roots; foundation; bottom; a particular constellation ७०९, २९, ३०,

३१, ३५, ३६, ७७, ७१५, २६, ३०, ३१, ३२, ५२, ५३, ५९, ६०, ६५, ६६, ६७, ६८, ६९, ८६१, ९१, ९००, १८, ४९, ५६, ६२, १०३२, ६२, ७६, ८०, १२८२, १३८५, १४५८, १६१४, ३०, ४२, ४६, ६१, ६३, ६५, ७०, ७१, ७२, १७१९, २२, २३, ४४, ४९, ५२, ५३, ६५, ६६, १८०६, ५६, ८४, १९२२, २४, ३६, ३८, ४३.

मूलकर्मन् see मूलक्रिया १६३१, ८०, १७६०, १९३०.

मूलक्रिया employment of roots for magical purposes; practice of incantation with roots १०२३.

मूलखानक a root-digger ९३७, ५१.

मूलनाश loss or lapsing of the principal ६४९, ५८.

मूलप्रणिहित old spies turned thieves(?) १६९६, १९२९.

मूलवर्धण a particular constellation ९९९.

मूलभाज् one who receives the principal ७३०.

मूलहानि see मूलनाश ६५१.

मूल्य price; value ६११, ३२, ३३, ३८, ४०, ५१, ५५, ५८, ६१, ७२५, ३१, ३५, ३६, ३७, ५५, ५७, ६१, ६३, ६४, ६५, ६६, ६८, ८०७, १७, ४३, ५५, ७८, ८३, ८५, ८६, ८७, ८८, ८९, ९१, ९३, ९५, ९६, ९७, ९८, ९९, ९००, ०१, ०४, ०५, २१, ३०, १०४४, १२२५, १३७७, १४५४, १६०९, ११, १४, ३०, ३३, ४६, ६८, ७०, ७२, ७३, ७४, ७७, ७८, ८४, ८८, ८९, १७०५, १७, १८, ३४, ४८, ५०, ५७, ५८, ५९, ६३, ९७, १८०६, २२, १९३०, ७१, ७२.

मूल्यकल्पना valuation ८९९.

मूल्यनाश see मूलनाश ८१७.

मूल्यवर्धन increase in value or price ९२८.

मूल्यवृद्धि see मूल्यवर्धन ९२८.

मूषक a mouse ७८६

मूषा crucible १६८०.

मूषिक a mouse १९२४, २५.

मृग a deer; beast ९०६, १९, ४७, ४८, १२८४, १६१७, १८१०, ३४, १९२५.

मृगया hunting १०३१.

मृगवन a forest for beasts १६१७.

मृत dead ६५४, ६६, ७००, ०३, १०, १२, २६,
३०, ३६, ४७, ६६, ६८, ७७, ८०६, ९०८, ०९,
१२, १६, ४७, १०१४, २१, २२, २४, २६, ३०,
४५, ६०, ६३, ८८, ११००, ०७, १०, ११,
१२, १५, १६, १७, १८, १९, १२६९, ७३, ७८,
१४०४, १३, ३०, ४८, ५६, १५१३, १७, २३,
२४, २६, २७, ४१, ४२, ४४, ५५, ५८, ६०,
६१, १६०१, १८, ३७, ४८, ५२, ९३, १७९९,
१८१७, २२, ४८, ५०, १९३३, ७६, ७९, ८४,
८८.

मृतक impurity contracted through the
death of a relation १३७४.

मृतपत्नी a widow १९४४.

मृतपत्नी a widow १८९२.

मृतपुत्र one whose son is dead १३६३.

मृतप्रजा (a woman) whose children are
dead १०२०, ५७.

मृतभर्तृका a widow १३७३, १४०२, १५१८.

मृतवत्सा whose offsprings or new-born die
९२०.

मृतवित्त property of a dead man १५२६.

मृतापत्या (a woman) whose children are
dead १०३०.

मृताहिक the funeral rite to be observed on
the day of any one's death १५८९.

मृत्तिका earth १९४२, ६६, ६७.

मृत्यु the god of death; death ६०४, ७९१,
१०३२, ३३, ७६, १६०१, ०२, ०८, १७६१,
१९३६.

मृद्भाण्ड earthen-ware १६१४, ७१, १७४५.

मृध्रवाच् of hostile speech १९७१.

मृन्मय earthen-ware; made of earth ६०९,
१६७०, ७७, १७१८, ४९.

मेखला the base or foundation of a wall or
house ९५८.

मेढ्र membrum virile; penis १३५०, १६१९,
१८०२, २९.

मेदिनी the land; earth; soil ९०१, ११४२,
१२४४, १५८९.

मेध्य fit for sacrifice; pure ८२४, १००६, ८६,

१८३७, ४०, १९३९.

मेनका N. of an *Apsara's* १२८७.

मेना a woman ९७०.

मेय measurable ८८६, १६७१, १७१६, ५०.

मेय ram; sheep १८३७, १९१४.

मैत्र friendly present १२११, १५, ३२, १९८३.

मैत्रावरुण(णी) belonging to *mītra* and *varuṇa*
९९५, १६०१.

मेवेयी N. of the wife of *Yājñavalkya* १०१०,
१४०५, २४.

मेथिली N. of *Sitā* १०७६, ७७, १३२९.

मैथुन copulation; sexual union १०३३, ३६,
३८, १२६६, १३७७, १६७६, १८४४, ५०, ९२,
१९७७.

मोक्तव्य to be released or set free ६७४,
८३७, १६४६.

मोक्ष release; divorce; giving; spending
७१०, ९०, ८१७, ४०, ९२७, १०३६, १४६१,
१६५८, ६४, ६७, १७०२, ११, ५१, १८००,
१९७८.

मोक्षण release; rescue ७८९.

मोक्षमार्ग the path of emancipation १०३१.

मोक्षित released ८३०.

मोघ fruitless ७९१, ८४४, ६१, १०७३, ११०३,
१२६७, ७१, ७२, १८९३, ९६, १९८३.

मोघर्वाज (an impotent) one whose semen is
devoid of strength १०९४, ९५.

मोचन releasing १६०४.

मोचयितव्य to be released ८३३.

मोचिन् one who sets free ११११.

मोच्य to be released १६१९, ४८, १७६८, ९४,
१९१३, १५.

मोष theft; thief १६६५, ९८, १७५६, ५७, ६३,
६६, १९२९.

मोषक a thief १६४९.

मोह error; folly; infatuation ७३४, ८०१, २०,
९४६, १०२९, ५४, ६८, ११०९, १९, १६१४,
१८, १७७२, ९१, ९२, ९८, १८१४, ४६, ५३,
८१, १९१४, २७, ८३.

मोहित infatuated १०३०, १११७, १६१६, १८९०.

- मौजवत belonging to the *mujavat* hill १८९३.
मौजिनन्धन the ceremony of sacred thread १३७३.
मौण्ड्य shaving of the head; tonsure १०९९, १४०२, १६७२, १८४३, ५८, ६०, ६३, ६९.
मौद्गल्य N. of a *Rshi* १०२०.
मौर्य(र्व) iron made die (used in dice) १९०५.
मौल indigenous inhabitant; senior member of a congregation ९३६, ४६, ५१, ५५, ५६, १५६९.
मौल सामन्त neighbours who are the original inhabitants ९३६.
मौहूर्तिक one who tells almanac १६७९.
म्लेच्छ a foreigner ८१७, १८३३, १९१५, ८८.
यक्ष्मन् illness; disease in general ९८४, ९२, ९३, १००२, ०४.
यजन sacrificing १३८४.
यजनक्रिया a sacrifice ८७३, ९२९, ३०.
यजमान the institutor of a sacrifice ६०१, ०४, ७७२, ९१, ८१४, ९०२, ०३, २४, १००४, ०६, ०९, १५३०, ९४, ९७.
यज्ञ a sacrifice ७७३, ९१, ८०८, १३, ९९४, १००६, ०७, ०९, १४, २३, २६, ५९, ६०, ११२६, ४४, ६१, १२५५, ५८, ६२, ८१, ८३, ८४, १३६३, ९७, १४१४, ५७, १५८८, ९६, १६०२, ४८, ६८, १७००, २३, २४, २७, ९३, १८३७, ४१, ९६, १९३०, ३९, ४०, ६६, ७६, ७८, ८०, ८१, ८४, ८८.
यज्ञपात्र a sacrificial vessel १०७५, १११९.
यज्ञमुख introduction to a sacrifice १००९.
यज्ञवास्तु a place for sacrifice ११६१.
यज्ञवैशत disturbance or profanation of a sacrifice १५९४.
यज्ञशमल a fault in a sacrifice ६०१.
यज्ञसिद्धि completion of a sacrifice १७२३.
यज्ञादुपगम property obtained from a sacrifice ११२६.
यज्ञिय worthy of a sacrifice ८१४, ९२४, ८४, ९९, १००२, ०४, ०५, १९६५.
यज्ञोपवीत the sacred thread १९८९.
यज्वन् a sacrificer ७७२, १२५८, १७२३.
यति an ascetic १११७, १४०४, १५०९, ९५, १६०३, १९४३, ८६.
यत्न attempt; exertion १६७४, ९२, ९९, १७५२, ६२, १९०६, २९, ६५.
यत्रकचनजात see यत्रकचनोत्पादित १२८२, १३५६.
यत्रकचनोत्पादित the son born by any woman whomsoever १२७९.
यत्रकचोत्पादित see यत्रकचनोत्पादित १३७३.
यथाकामवध्य to be chastised or punished at pleasure ८१३.
य(या)थाकामिन् according to will, pleasure or choice १०८१, १६१७.
यथाकालोपयोग्य to be used according to time १२२८.
यथाक्रम according to order or succession ७१०, २९, ३१, ८४८, ११०३, ४२, १२३९, ५१, १३५५, १५२५, १६२८.
यथान्याय according to rule १०३०.
यथाविधि properly; according to the precept or rule; suitably ७४३, ४८, ५१, ५६, ८८, ९५४, १०२९, ४१, ५१, ६६, ६९, १२८६, १३५६, १४२२, १५७१, ८७.
यथाशास्त्र according to the codes of law ११४२.
यथाश्रुत corresponding to (what has been) an agreed report ८४८.
यथासंभाषित according to the (previous) agreement ७३७, ७१, ७२, ८४३.
यदु N. of an ancient hero; N. of the son of *yayāti*; N. of a tribe ८१०, ६१, १३९१, १९८६.
यदृच्छायात wanton murder १६१९.
यन्त्र an instrument; rein १६५३, १८०७.
यम N. of the *As'vins*; N. of the god of death; twin-born; N. of a law-giver ६०१, ०२, ०३, ०४, ०५, ६१, ७५६, ९६३, ७७, ७८, १००२, ०४, ०७, ११११, २२, ९४, १२३४, ३६, ६७, ७१, ८६, १७४४, ५१, १८३६, १९०२, ३०, ३१, ३६, ६४, ६५, ८०, ८५.

यमक्षय Yama's abode १२८८.
 यमसादन Yama's world १२६७, ७१.
 यमी N. of Yama's twin sister ६०१, ०४,
 ८५७, ९७७, ७८, १८३६.
 यमुना N. of the river १९२०, २१.
 ययाति N. of a king १३७४, ९१.
 यव barley-corn १०७१, १७२३, ४५, १८३८,
 १९००, ६६, ६७, ६८.
 यवन a legitimate son of a *Kṣatriya* and
Vaiśhyā १००५.
 यवस a kind of grass १८९२.
 यवाग्रु gruel १६८७.
 यविष्ठ youngest ११४३.
 यवीयस् younger ११६६, ८२, ८६, ९१, ९७,
 १२१०, ३३, १३१६, ९२, ९७, १५८६, १९८३,
 ८८.
 यशस् beautiful appearance; glory; fame;
 victory ७५१, ८४२, ६०, १००३, ०६, ३०, ६१,
 ७५, ७७, १११९, १६१२, २२, ५०, ९९,
 १७२५, २७, १८७०, १९७०, ८१.
 यष्टि a staff १६३०, १९२९.
 याग a sacrifice १९८७.
 याचन soliciting ७५६.
 याचमान one soliciting or petitioning ७०६.
 याचित anything borrowed; article lent for
 use; demanded; solicited ७३२, ३५, ४६,
 ४९, ५१, ५२, ५४, ५५, ६४, ६८, ८०२, ०७,
 ६३, ८४, १७३६.
 याचितक vide याचित ६३३, ७३६, ५२, ५३, ५४,
 ५६, ९८, १६८४, १३२२.
 याच्यमान being asked for or solicited ६२७,
 ३०, ३२, ३३, ९५, ७०५, ३१, ४२, ४८, ५१,
 ५४, ५६.
 याजक a sacrificer ७७०, ७२, १७६१.
 याजन the act of making a sacrifice १६१६,
 ९७, १९४०.
 याशक्वल्क्य N. of a *Rshi* १००७, ०८, १०, ७७,
 १४०५, २४, १९८२.
 याज्ञसेनी a patronymic of *Draupadi* ८१८.
 याज्य a sacrificer; one on whose behalf a

sacrifice is performed; sacrificial (pro-
 perty) ७७१, ७२, ७६, ८३, ९०, ११३१,
 १२२५, ३१, ३२, १६१०, ६८, ७२, १७०३,
 १९२६, ८५.
 याज्या sacrificial text or verse १३८५, १५९६.
 याज्यागत acquired by sacrificing ११२९.
 यातनास्थान torture-place ११११.
 यातयामन् not fresh ८१८, १२५८.
 यातु a driver १६२१, १८०७.
 यात्रा expedition; journey ८६०.
 यादव a descendant of *yadu* ८६०, ६१.
 यादुरी embracing voluptuously ९६६.
 यादृच्छिक accidental; selfwilled; (a pledge)
 to be released at any time; an officia-
 ting priest who does as he pleases;
 (a son) who offers himself spontene-
 ously ६५०, ७८३, १३५०.
 यान a vehicle of any kind; carriage ८५०,
 ११८४, १२४६, १६१८, २१, ३७, ७२, १८०७,
 २०, १९१९, २७, ३३, ४४, ४५.
 यानविधि method regarding expedition ८६०.
 यानस्थ seated in a couch १६२१.
 यामन् a sacrifice ११५९.
 यावत्स्थितिप्रमाण being in force for all times or
 in every circumstance ६७८.
 यावद्देयोद्यत (आधिः) (a pledge) to be retained
 till the debt has been discharged ६४८.
 याशु sexual union ९६६.
 युक्त appointed; reasonable ७९३, ८०४, ७६,
 १०३०, ३४, ११०९, ८१, १२०४, १४५७,
 १६७९, १९२२, २५, २९, ३०, ३१, ३५, ३६,
 ५४, ६२, ६४, ६६, ६८, ७३, ७५, ७६, ८५,
 ८८.
 युवित reasoning ८७६, १८१३.
 युग a yoke; an age of the world; period
 ८३१, ९२३, ७७, ११०९, १३७३, १६५५,
 १८३६, १९३०.
 युग्मा (रात्रिः) even (night) १०७९.
 युग्य a cart; carriage-driver (a bull) १८०८,
 ०९, १९, १९३३.

युग्यकृत (a merchandise) which one has
agreed to carry to its destination ८५०.

युद्ध fight १६०३.

युद्धमित्ति vide युद्धे प्राप्त ८१९.

युद्धावहारिक booty in war १२४४.

युद्धे प्राप्त (a slave) made captive in war
८३०, ३२.

युद्धोपदेशक instigating for a fight or battle
१६५०.

युद्धोपलब्ध obtained by fighting ११३१.

युधिष्ठिर N. of the eldest of the five sons of
Pandū ८१८, १९, १०२७, २८, ३२, १२४३,
४४, ८६, ८७, १३७६, १४२९, ७३, १९८३,
८४.

युवति a young woman ९६५, ६९, ७०, ७१,
७९, ८०, ८१, १०००, ०२, ०३, ०६, ५८,
१८३७.

युवन् a youth ९७०, ७९, ८०, १०००, १८४३.

युवश a youth ९७५.

यूथ a herd; flock १६१९.

यूप a post; pillar १२७८.

यौवत्र any instrument for tying or fasten-
ing; a rope ८५९, ९८३, ९८, १००२, १७९१,
१८०७.

योग union; contrivance; fraud; right or
value; penance ७८४, ८४०, ६१, ६३,
१०४४, ७०, ९५, १११८, १२३३, १४२४,
५४, १६१६, ५९, ७४, ८०, १७६७, १८८५,
१९२५, ३०, ४३, ६६, ६७, ८२.

योगक्षेम the means of securing protection;
property destined for pious uses and
sacrifices ६११, ९०७, १२०४, ०६, ०९, २३,
१९८२.

योगसुरा intoxicating medical drink १६८१,
८२.

योजन a particular measure of distance;
(about 4 miles); arrangement ७६६,
९३२, ६२, १३५६, १६६४, १७८९.

योज्य to be used or employed १२२८.

योनि the womb; female organ of genera-

tion; origin; abode; race; species ६०५,
७९४, ८०८, ९६, ९२३, ६३, ६६, ७०, ७७, ७८,
८०, ८१, ८३, ८९, ९१, ९३, १०१३, २४, ३१,
७०, ७१, ७४, ७५, १५९२, १६८४, १८३६, ३७,
४८, ५०, ८४, ९२, ९५, १९३१, ७९.

योनिस्संबन्ध a blood-relation १०१८, २२.

योषणा a young woman ९७५.

योषणा a young woman (according to *Sāya-*
na stuti-hymn) ८११, ९८०.

योषा a maiden; a young woman ९६३, ६४,
६५, ६७, ७०, ७१, ७३, ७५, ७६, ७९, ८०,
१००१, ०३, ०७, ०८, ०९, ११०९, १२५७, ५९,
१८३६, ७९.

योषित् see योषा ६८२, ८३, ९९, ७०८, १०, १४,
९९६, ९९, १०११, २३, ३०, ३१, ३२, ३३,
४७, ५१, ५३, ५५, ५८, ५९, ६४, ८६, ९५,
११०६, ०९, १२, १९, १२५९, १३९३, १४००,
०४, ५७, १५२३, १६४०, ५१, १८८८, १९२७,
४५, ५२, ७७, ७८, ८८.

योषिद्ग्राह one who takes the wife of a de-
ceased man ६८६, ७१०, १५.

यौतक a woman's dowry; property given
at marriage; hoarding; separation
१३९८, १४२८, २९, ३७, १५७५, १९८४.

यौन matrimonial connection १६१६.

यौवन adolescence; youthfulness १०२०, २३,
३१, ३२, ४५, ५९, ७६, ९९, १११४, १७,
१२८५, १३८८, १५५५, १९७७.

यौवनस्था being in youth १४०४, ६६.

रक्त red; blood १६७४, १७६०, १८३५.

रक्तागम menstruation १०२४, ११०९.

रक्षण protection; the act of guarding; pre-
servation ७२९, ८१९, ५९, १०३३, ४९, ११०६,
२९, १२६३, १६०८, ६१, ७३, ७७, ७९, ८८,
९२, १७००, १९१६, २७, २९, ३१, ३६, ३९,
५१, ५७, ६२.

रक्षपाल a protector; guard ६७७.

रक्षमाण being guarded ९९८, १०३१, १११८.

रक्षस् a demon १९२४, २५.

रक्षा the act of guarding or protecting

८०५, ६२, ९६१, १०३३, ११०१, १२४४, १६३१,
५४, ८९, ९८, १९२९, ३६, ३९, ६२, ७६.

रक्षित guarded; protected ८६०, १०४६, ४८,
७९, १११८, १६६८, १९७६, ७९.

रक्षित् a protector ७७७, १०३२, ४५, १७०१.

रक्षिन् a guard; sentinel ७२८, १६८१.

रक्षोघ्न a demon-killer १९२५.

रक्ष्य to be kept ८४६, ४९, १८४४, ४५, ५६,
१९४७, ४८.

रक्ष्यमाना being protected or guarded १०४६.

रक्ष्या to be guarded or protected १०३१,
३२, ३३, ४६, ८१, ११०६.

रङ्गावतार an actor १८४५.

रङ्गोपजीविन् an actor ७८४.

रजक a washerman ६७९, ८३, ९९, ७०८, १४,
१५२०, १६७४.

रजत silver ६०९, ३२, १६६९, ७२, १७१६, ३४,
४७, ५०, ६७.

रजस्वला a menstruating woman १०१६, १९,
११०६, १६१०, १९४१, ७७.

रज्जु a string; rope ८२६, १०३५, १६१४, १६,
५२, ७७, १७१८, ९४, ९९, १८१२, ३५, १९०२,
३८, ७४, ७७.

रति conjugal happiness; the deity presiding
over conjugal happiness १०३१, ५२, ७५,
१११४, २७, १९७८, ८१,

रत्न a jewel ६३४, ८९२, ९०८, १११९, ८४,
१६१४, १८, ४६, ७०, ७५, ८८, १७११, ४५,
५०, १८९७.

रथ a chariot ७७५, ८११, १४, ९२३, २६,
११६५, ८१, १५१३, १६१८, २९, ७२, १७११,
१३, १८०९, १९००, २९, ७७, ८९.

रथकार a chariot-maker; a carpenter ११८५,
१२३४.

रथिन् possessing or going in a chariot
८११.

रथ्या street; main-road ८२९, ९२६, २७, ४६,
१२०७, २८, १८३६, १९८०.

रन्ध्र a hole; defect १६२६, ५०.

रथि wealth ८०९, ९८१, ८५, ९९, १०००, ०१,

०३, ०३, ११५९.

रवि the sun god १९६५, ६६.

रश्मि a string; rein; ray of light ८६०, १६१५,
२१, १८०७, १९३०.

रस the sap; any liquid; poison ६०९, १०,
२१, २६, ३४, ६८, ७८४, ८६, ९०, ८६३,
९९, ९१९, १००३, १५२६, १६१३, ७१, ८०,
८२, १९२५, ३८, ८१.

रसद a poison-giver १६८०.

रहःक्य clandestine purchase ७६३.

रहस्य bringing forth a child in secret ९६९,
१२५८.

रहस्यप्रणिपात secret permission; secretly
requesting (a judge) to hear ७३७.

रहोदत्त clandestine gift or deposit ७५०, ५१.

राक्ता the goddess presiding over the actual
day of full moon १००५, १५१५.

राक्षस one of the eight forms of marriage
(the seizure of a girl); a demon १०३४,
९६, ९८, १४३०, १९६९.

राग colour; desire; affection १०२६, ११०२,
१६७४, ८०, १७९१, १८४९, ८५.

राघव a descendant of *Raghu* (here *Rāma*)
१०७५, ७६.

राजकर्म royal business ८५१.

राजकारिता (a boundary) fixed or determined
by a king ९६१.

राजकार्यनियुक्त a government servant ६७२.

राजकिल्बिन् one who being a king has
committed a transgression (Monier
Williams); suffering from a dangerous
disease (esp. from consumption)
[*vivādaratnākara*] १०३४, १११२.

राजकीय of or belonging to a king ८६३.

राजकृत made or performed by a king ७३१.

राजकोश a treasury १६८७.

राजक्रीडा a game or play common to a king
(only) १६४९, १९४२.

राजगामि escheating to the king (as property
etc. to which there is no heir) ६६१,

७७८, १४७०, ७३, १५१२, २३, २७, १६५५,
७६, १९४९, ५०, ६१.

राजगृहीत seized by a king ९१८.

राजग्रास to be confiscated or seized by a
king ६७७.

राजत made of silver ८६४, ९२१, १३७३, १७६७,
१९६८.

राजतमाष a silver coin ९२१.

राजदण्ड punishment inflicted by a king
१३७४, १८३१.

राजदत्ता (land) bestowed by a king ९५१.

राजदायिन् a royal servant ७३७.

राजदुष्ट detrimental to a king १६५२.

राजदैव see राजदैविक ८४३, ४४.

राजदैविक (misfortune) proceeding from the
king or fate ६७७, ७३२, ४५, ५३, ८४६,
९५१.

राजद्रव्य king's due or property ७१६, १७६४,
१९४२.

राजद्रोह treason; sedition १९६५.

राजद्विष्ट inimical to the king; despised by
the king; sedition; seditious १०३७,
१३९२, १४३१, १६१८, ३७, १९३३.

राजधन royal property १९४८.

राजधर्म king's duty १२४३, १९२१, ३१, ४१.

राजधर्म्य legal acquisition of the king ७५७.

राजन् a king; noble ५९९, ६१०, ११, ३५,
५६, ६०, ६१, ७२, ७६, ७७, ७१५, १६,
१८, २२, २४, २७, २९, ३०, ३१, ३५, ३६,
६२, ६४, ८१, ८३, ८८, ९०, ९४, ९५,
८०८, १४, १५, १६, १८, १९, २०, २४, ३१,
३३, ३८, ४३, ५३, ५५, ५९, ६०, ६१, ६२,
६३, ६५, ७१, ७४, ७६, ७८, ८०, ९१२,
१६, २६, २९, ३५, ३६, ३७, ३८, ३९, ४१,
४५, ४६, ४७, ४९, ५१, ५२, ५५, ६१, ७३,
८८, ९२, ९६, ९७, १००१, ०३, ०५, ९५,
९७, ९९, ११०२, ०६, १८, २१, २२, ४३,
८५, १२४३, ४४, ७३, ७८, ८६, ९४, १३२९,
६३, ७४, ७६, ७७, ८४, ९१, ९७, १४०३,
२९, ६४, ६७, ६९, ७०, ७३.

१५१२, १४, १८, २४, २६, २७, ३०, ५५,
८५, १६००, ०१, ०६, ०९, ११, १२, १८,
१९, २१, २२, २६, २७, २८, २९, ३०, ३१,
३२, ३७, ३९, ४५, ४६, ४८, ५०, ५२, ५४,
५५, ५६, ५८, ५९, ६०, ६१, ६३, ६४,
६५, ६६, ६७, ६८, ७१, ७२, ७५,
८१, ८२, ८७, ९०, ९५, ९८, १७००,
०१, ०२, ०३, ०४, ०६, १०, १२, १७, २०,
२३, २७, २८, ३१, ४५, ४८, ५१, ५७,
५९, ६०, ६१, ६२, ६६, ६७, ६९, ७०,
८०, ८३, ८७, ८८, ९२, ९४, ९६, १८०६,
२८, २९, ३५, ३८, ३९, ४२, ४३, ४४,
४९, ५१, ५९, ६५, ६६, ७०, ८४, ८८,
९०, ९१, ९५, ९६, ९७, १९००, ०३, ०४,
०५, ०६, ०७, ०८, ०९, ११, १२, १३,
१४, १५, १६, १८, २०, २१, २२, २३,
२४, २५, २६, २७, २८, २९, ३०, ३१,
३२, ३३, ३५, ३६, ३९, ४०, ४१, ४२, ४३,
४४, ४७, ४८, ४९, ५०, ५३, ५४, ५५,
५६, ५७, ६०, ६१, ६४, ६६, ६८, ६९,
७०, ७५, ७६, ७९, ८३, ८४, ८५, ८६,
८९.

राजन्य N. of the *Kṣatriya* caste; a man of
royal family ८३६, ९९४, ९९, १००९, २४,
१२४०, ८७, १४६४, १६००, १७६९, ७४,
१८३९, ४५, ४६, ९६.

राजन्यवन्धु a man of royal descent १००९.

राजन्या a woman belonging to the *Kṣatriya*
caste १०२२, २३, २६, १८४५.

राजन्यापुत्र son by a *Kṣatriya* woman १२३८,
३९.

राजपण्य a fine article १६८८.

राजपत्नी king's wife; queen ८६३, १६३९.

राजपथ a royal road ७८६.

राजपरिमह belonging to a king; king's ha-
rem १६८९.

राजपुंस् a royal servant १९४४.

राजपुत्र a prince ८१९, ६३, १३२९, १६७१,
७२, १९८४.

राजपुत्री a princess ८१८, १२८५.

राजपुरुष a royal servant or minister ६८०,
१०३९, १६४७, १७३२.

राजपुरुष see राजपुरुष ७६६, ६८, ६९, ८६, १७५९,
६०.

राजप्रताप royal edict १८५०.

राजप्रसविनी begetting a royal offspring; bri-
nging forth a son destined to be a
king ८६३.

राजप्रसाद royal favour ८७५, ९४९.

राजभय danger or fear from a king ७५५.

राजभाग king's share ८७५, १७५९, १९१३, १४.

राजभार्यागमन intercourse with a king's wife
१८५०.

राजमन्त्रभेदक one who insults king's council
१६१९.

राजमार्ग a royal or public road ९२६, २७, ३९,
५९, १६१६, ३१, १८४८, १९२९.

राजयक्ष्मन् a dangerous disease (esp. consump-
tion) ९९२, १११८.

राजयोग्य befitting a king; suitable for
royalty ७७८.

राजर्षि a royal sage १०६८, १२८६.

राजवचन royal decree १६८७.

राजवन a royal forest; a good forest १८००.

राजवृत्ति royal avocation १६४९, १९४२.

राजवृद्धि king's interest १९१३.

राजशब्दिन् vide राजशब्दोपजीविन् ८६३.

राजशब्दोपजीविन् living by the title of a *Rājan*
८६२.

राजशासन royal order or decree ८७५, ७६,
९४४, १६१३, १८, ४०, १९३२, ३५, ३६, ४२.

राजसर्षप a particular measure १९६८.

राजसूय N. of a sacrifice १८९७.

राजस्व king's property ९२५.

राजादेश royal order १८८८.

राजाधिदेवी N. of a daughter of *S'ūra* १३७६.

राजार्य royal property १६४९.

राज्जुदाल made of the *Rajju-dala*-tree
१६०२.

राक्षी a queen १२८६, १८८२.

राज्य kingdom ६८०, ७४५, ८६०, १०६८,
१२४४, १३६४, ७३, ७६, ७७, ६१, १६०९,
१९, ४६, १८९६, १९०५, ३०, ३१, ७७,
८४, ८५.

राज्यभाज् kingdom-possessor १३७७.

राज्यविभ्रम disturbance in the kingdom
६८०.

रात्रि night १७०७, १९२५, २७, ४३, ७७.

रात्रि night ८६३, १६८६, ८७, १७११, ६४, १८३६,
४०, ९७, १९२३, २४, ६४, ६५, ६७, ७६.

रात्रिसंचारिन् moving at night; a night-guard
१७५४.

राधस् wealth ११५८.

राम N. of the king of *Ayodhyā* १०७५, ७६,
७७, १३२९.

रामा a charming woman; courtesan ८१४,
९९४, १०२७, १९८४.

राष्ट्र country; kingdom ७९२, ८६४, ६७, ९२०,
३२, ९९, १००८, १४६४, १६०१, १२, २७, ३९,
४६, ५३, ६३, ८२, ९२, ९३, ९८, ९९, १७१०,
३९, ५६, ५७, ६०, १८३९, ४०, ९०, १९०५,
०७, १३, २१, २९, ३०, ३२, ४३, ६५, ७०,
८६.

राष्ट्रभूत a tributary prince ६०१, ०३, ०५,
१९०२.

राष्ट्रविलोप invasion of a country; destruction
of a country part ७३७.

राष्ट्रसंवाध national calamity; contry-wide
danger ७१५.

राष्ट्रान्तर a foreign country ८९८.

राष्ट्रिक a country-man १७५७.

रासभ an ass १२८३.

रिक्थ inheritance; legacy ६७९, ९८, ७१५,
१०२२, ११२२, ४४, ३७, ४८, ४९, ५१,
९५, १२०१, ०७, ५४, ५५, ६१, ६९, ७२,
७८, ८०, ८२, ८३, ८६, ८८, ९५, १३२१,
२२, २६, २७, ४७, ५६, ८४, ९०, ९६,
१४०३, १६, २९, ३२, ६२, ६३, ६४, ६५,
७३, ७४, ७५, १५२७, १९४९, ५०, ५३,
७८.

रिक्थग्राह one who receives inheritance ६८६.

रिक्थग्राहिन् see रिक्थग्राह ६७८, ७१५.

रिक्थजात collected property १२४६.

रिक्थप्रतिषेध denial of inheritance १२५४.

रिक्थभागिन् inheriting or sharing property;
an heir १२०१, १४७८, १५०९, २७.

रिक्थभाज् vide रिक्थभागिन् ६७७, ७०८, १०, १६,
१२६३, ७०, १३५५, ७४, ९६, १४०३, १५४०,
१९८६.

रिक्थमूल having ancestral property as the
basis ११४७.

रिक्थलोभ greed to obtain inheritance १२७२.

रिक्थविभाग the division of inheritance ११४७,
४८, ८३, १५८८.

रिक्थहर inheriting property ६७९, ८०, १३१४.

रिक्थहर्तृ see रिक्थहर ७१०.

रिक्थांशभागिन् entitled to a share in the in-
heritance १३९०.

रिक्थापहारीन् one who illegally takes away
inheritance १६२६.

रिक्थिन् inheriting property; an heir ६७२,
८२, ८६, ७१५, २७, १२२४, २७, २९, १३४२,
१४५७, ५९, ७१, १५८१, ८२.

रिपु an enemy ६००, ८६१, १९६६.

रिचिन् being emptied or resigned ७९१,
१२५८.

रिष्ट broken (pillar) ११२०.

रीति bell-metal ६०९.

रुक्मप्रस्तरण having a gold-ornamented outer
garment १००२.

रुचिक्रय voluntary purchase ८९८.

रुज् illness; disease ८००.

रुत a disease ११२०.

रुद्र N. of a god ८५८, ९०२, ०३, ९१, १००८,
११६१, ६२, १४१५, १८४०, ९७.

रुशती a maiden ९६५, ८४.

रुक्ष harsh १०७१, १९७०.

रूप handsome form or appearance; a kind
of. punishment ६५७, ७४२, ८६१, ८८,
९०६, १००१, ३०, ३२, ४८, ९६, ११४६, ६६,

१२६०, १३७६, १५९७, १६१४, ६७, ७४, ८३,
८४, ८६, ८७, १७५७, ६३, ७१, १८३६, ४०,
८५, ९७, १९१५, १७, ३६, ५३, ५४, ६२, ६५,
७७, ८६.

रूपदर्शक a superintendent of coin १६७५.

रुपाजीवा a harlot १८५०.

रुपाभिगृहीत one who is seized with stolen
articles १६८३.

रुपाभिग्रह seizure of stolen articles १६८२,
८३, ८४.

रुप्य silver ६३४, ८९९, १६७४, ७५, १९६७.

रुप्यनिष्कक a particular silver coin १९६८.

रुप्यमान a particular measure १९६८.

रुप्यमाषक a particular silver Māsa १७६७.

रेवगस् property left by bequest; inherited
possession १२५३.

रेतज (son) born from (one's own) seed
१२८७.

रेतस् semen virile १११३, १८३७, ४०, ४१,
१९७७.

रेतोषस् the giver of the seed; a begetter
१२६७, ७१, ८८, १९८५.

रेतोधा a woman begetting a child from a
man other than her husband १०१७.

रेष्मन् a whirlwind ८४२.

रे property; possession; wealth ८१०, ११२०,
५८, ५९, १२५३, १९००, ०२.

रेमी a particular verse in Atharvaveda
८११, १०००.

रोग illness; disease ९२१, १०९७, ५३, ६४,
१३८९, ९८, १६६७.

रोग (षण्ड) one who has been deprived of
his potency by illness १०९४.

रोगार्त suffering from disease ७११, ८४, ८५४,
१०५६, १३९३.

रोगिन् suffering from a disease ७०७, ०९, ८७,
८०४, ७५, १०५६, ५७, ११४७, ४८, १३९३,
१७५९, ७९.

रोचना a particular yellow pigment ९०९,
१०२८, १९७३.

- रोचनी cornhill १२६.
 रोचमाना pleasing १६४, १०५३.
 रोद wailing १००३.
 रोदसी heaven and earth १६४, ७०.
 रोध obstruction; a lock-up १६९०.
 रोम hair १६७३, ७७, १७३५, ४७, ४९.
 रोमश hairy; the pudenda १२२, ७४, ८८.
 रोमशा a woman १६६.
 रोष anger; irasibility ८६२, १११९, १६१६.
 रोषदान gift through irasibility; gift for the sake of taking vengeance ७९४.
 रोषित infuriated १६२१.
 रोहिणी a particular constellation १०७७.
 रोहित a female deer १८४०.
 रौद्र concerning Rudra १८९७.
 रौरव a particular hell १६५१, १९६५.
 लक्षण mark; land mark; characteristic ६४८, ८६१, ६३, ९३७, ४४, ४६, ५८, १०३३, ५०, ७०, ११३१, १६४२, ८४, १७८८, १८८४, ८९, १९२७, ४०, ४५.
 लक्ष्ण्य having good signs १२४३.
 लक्षित marked १६१, १०७०, १११९, १७०७, ६१, १८००, १९२७.
 लगुड a staff १७०२, १८३०.
 लग्नक a surety; bail ६०८, २८, ६१, ७३, ७७, ७८६.
 लङ्घन transgression; insult १६१८, १९७८.
 लङ्घिन् a transgressor ८७७.
 लता a creeper १६०९, ७०, ८७, १७९८, १८००, २३, ३३.
 लब्ध obtained; (a slave) received (as a gift); acceptance; ancestral property; adopted (son); ८०५, १७, २९, ७५, ९१९, ११२३, २९, ३१, १२१५, २३, २४, २५, २७, २८, ३२, १३५०, १४५३, ५४, ५९, १५७४, १६६८, ८१, ८३, ८४, १८५७, ६३, ६६, १९०७, २८, ६०, ७६, ८५.
 ललाट the forehead १६०६, ०९, २७, ४४, ८७.
 लव wool; hair ६१२, ३०.
 लक्षुन leek १०२५, ७१.
 लाक्षा lac १६७४, १९३८.
 लाङ्गल a plough ७६४, १९६७.
 लाभ interest; profit; finding or friendly donation ६२४, ३१, ३४, ३५, ३६, ५१, ७२९, ३४, ७७, ७९, ८४, ८५, ८६, ९०, ८००, ०४, ४७, ४९, ६२, ८८, ९१, ९६, ९७, ९५१, ८६, ११२६, १२२३, १४६१, १६८४, १७३१, १९१५, २५, ४२.
 लाभहानि loss of interest ६४८.
 लिखित a document; written; N. of a law-giver ६५७, ६१, ६९, ७८, ७९, ७१३, २९, ३१, ८७३, १४५७, १९००.
 लिङ्ग a mark; generative organ ७३७, ९३५, ४४, ५१, १६८०, ८३, ८४, १८२२, ४२, ५०, ७४, ८६, ९१, १९५८.
 लिङ्गिन् wearing a distinguishing mark (like the Buddha ascetic); an ascetic ७११, १४०४, १६८३, १९२७, ४२, ४६.
 लिङ्गोद्धार removal of the male organ १८४१.
 लिच्छविक N. of a people ८६२.
 लिबुजा a creeper ८५७, ९७८, ९६, १८३६.
 लुण्ठन seizing; pulling १७९६.
 लुब्ध covetous ७९३, ८६८, ७३, १५७३, १९३९, ७५.
 लुब्धक a hunter १०३८, १९२५.
 लेख writing १८८१, ८७.
 लेखित a written bond १२२२.
 लेख्य written statement; document ६०८, ३६, ५४, ५६, ६०, ७६, ७९, ८९, ९०, ७०६, २५, २६, २७, ३०, ८६, ८६३, १५६९, ८०, ८१, १७६३.
 लेख्यकृत done in writing ६८५.
 लेख्यक्रिया writing ८७३.
 लेख्यप्रत्यय documentary evidence १२५.
 लेख्यारूढ committed to writing; recorded ६२८, ५०, ९५५.
 लेपन anointing १११९, १६८५.
 लेपमाज्ज a paternal ancestor (in the 4th, 5th, 6th degrees) १३८३.

लेपिन् see लेपमान् १२६५.

लेश inferential evidence १७५३.

लोक the world; people; heaven ६०१,
०२, ०३, ०४, ०५, ७६, ७९४, ८०८,
१९, ३१, ८६, ९०३, २४, २५, ३४, ८३,
९१, १०००, ०१, ०२, ०६, ०९, १०, २०,
२२, २६, २७, २८, ३०, ३३, ५१, ६४, ७५, ७६,
७७, ७९, ११११, १२, १५, १८, १९, २२, ६१,
६२, ९७, १२४४, ६० ६१, ६२, ६४, ७१, ७९,
८२, ८३, ८४, ८६, ८९, ९७, १३०२,
२९, ५०, ७७, ८५, ९०, १४७४, १५२४, ८०,
९२, १६००, ०२, ०३, ४६, ५२, ५५,
९४, १७०१, २७, ८७, ९१, १८४१, ५६, ६९,
८७, ९०, ९१, ९६, १९०२, ०५, १६, १८, २९,
३०, ३१, ३६, ४०, ४३, ६५, ६६, ७०, ७१,
७४, ७८, ७९, ८१, ८३, ८४, ८५, ८८.

लोकसुप्ति protection of the populace १३८४.

लोकपाल a king १९३०.

लोकप्रचार popular tradition १७६७.

लोकमातृ the mother of the world १०३३.

लोकयात्रा worldly affairs; conduct of men
८६१, १०५१, ५२.

लोकाचार popular usage १५१२.

लोक्य conducive to the attainment of a
better world १२६२.

लोचन the eye १०३२, १८९१, १९८५.

लोप loss १०३८, ३९, १९३३, ४१.

लोपामुद्रा N. of a woman ९६८.

लोभ stolen thing १६८२, १७४०, ५२, ६०, ६२,
६५.

लोभ covetousness ६१०, ५१, ८५५, ६१, ६४,
९५२, ५७, १०२२, १२४३, ८६, १३७६, ९७,
१६२९, ४५, ४६, १७०६, ५९, १८८५, १९१४,
२७, ६५, ७५.

लोमन् hair; wool ६०७, ७६५, ९५, १६०३, २१.

लोमपाद N. of the king of *Angas* १३२९.

लोष्ट a lump of earth ९५१, १६२१, ३०, १७९९,
१८०६, १९, १९३३.

लोह iron ६२६, ७३१, ८९४, १६७०, ७७, ८०,
१७४५, ४६, ६५, ६७, ९९, १९३१, ३६.

लोहित red-coloured; copper; blood ९९६,
१२५९, १७९३, १८०३, २९, ४५, १९७७.

लौकिक secular; customary ८०७, १११८, १९६८.

लौकिकी यात्रा worldly intercourse १३९२.

वंश the line of pedigree; a family; the
bamboo १०३०, ३१, १२०४, १३२९, ८४,
१५६९, १९८५.

वंशपरित्यक्त one who abandons his family
११११.

वंशमात्रकर a mere propagator of family
१३५५, ७४.

वंशवृद्धि growth or continuity of a family
१२८५.

वंश्य member of a family ९४७.

वक्तव्यता aspersion ९०७.

वक्त्र a speaker ८७६, १००४, १६४९, ८०, १७९२,
१९४२.

वक्त्र the mouth १०२५, १७७६, ८८, ९४.

वक्षणा udder १००२.

वङ्ग tin; lead; brass १७६७.

वचन speech; saying ६०९, ३६, ७५३, ८६७,
६८, ७४, १११९, १७७०, ७८, ८६, ९१,
१८५०, १९४०, ६४, ६५, ८५.

वचस् see वचन १०८४, १५९६, ९७.

वज्र *Indra's* thunderbolt ६०९, ८१२, ९४,
९१८, १३८५, १५९७.

वञ्जक a deceiver ७८५, ८९६, १६९३, १७५८,
५९, १९१४, २९.

वञ्जना fraudulent act ७८५.

वडवा a female slave; a harlot; prostitute
८३२, ५१.

वडवाभूत a kind of slave (one enslaved on
account of his being connected with
a female slave) ८३२.

वडवामुख N. of the entrance to the lower
regions at the south pole १०३२.

वडवाहत vide वडवाभूत ८३०.

वणिक्पथ way of merchants; commerce ८८८,
१५८१.

वणिक्वीथी assembly of merchants; market-

place ७६६, ६८, ६९.

वणिज्जात corporation of traders १९४२.

वणिज् a merchant; trader ६७७, ७२७, ७७, ८०, ८२, ८३, ८६, ८८, ८९, ९०, ८४९, ५५, ७५, ८८, ९२, ९५, ९४९, ११२४, १६११, ६३, ७६, ७८, १७१०, ३१, ५८, ६३, ६६, १९६५, ७५.

वण्ड tailless ११८१.

वत्स a calf ७४४, ८६१, ९०५, १७, १८, २०, २१, १०१४, ७३, ७६, ११०२, १२७२, १६५६, १९६५, ७६, ७९, ८९.

वत्सतरी a heifer ९१५.

वत्सनाम N. of a particular strong poison १९६६.

वत्सप्रिय N. of a *Rahi* १६५६.

वत्सर year ६१०, २६, ७८२, ८४२, ५६, ८१, ९६, ९८, ९९, ९०१, ४८, १०६१, १९७५, ८०.

वत्सवत् N. of a son of *S'ūra* १३७६.

वत्सावत् N. of a *Rahi* १३७६.

वध corporal or capital punishment ८१७, १९, २७, १०३२, ३३, ५८, १११३, १७, १४७३, १६०६, १२, १७, १८, १९, २१, ४३, ४५, ४६, ४८, ४९, ५१, ५८, ६४, ६७, ७०, ७५, ८८, ८९, ९०, १७०१, ०२, ०५, ११, १३, १४, १६, ३९, ४८, ५०, ५४, ५५, ६०, ६१, ६५, ६६, ७३, ७४, ८८, १८००, ११, ३४, ४२, ४५, ४७, ४८, ४९, ५०, ५९, ६६, ७२, ७४, ७५, ७६, ८३, ८८, ९२, १९१८, २९, ३०, ४२.

वधक a hang-man; executioner १७५४.

वधदण्ड corporal or capital punishment १८४६, ९१, ९२.

वधप्राप्त deserving capital punishment १६४८.

वधवृत्ति living by execution १८२७.

वधशासन law regarding corporal punishment १६४५.

वधू a girl; bride; newly married woman ८१०, ११, ९७१, ७९, ८४, ९३, ९६, १०००, ०१, ०२, ०४.

वधूमत् married; having a bride ८११.

वधुयु one who loves his wife or longs for

a wife ९७९, १०००, ०३.

वध्य to be punished ६३७, ९२१, १६०६, ०९, १०, ४६, ६४, १७००, ५१, ५९, १८३२, ३५, ४४, ४६, ४७, १९३५, ४३, ६९.

वध्यकर्मन् capital crime १६०९.

वध्यघातिन् see वधक १८९०.

वध्र (वण्ड) (impotent) one whose testicles have been castrated; a leathery strap १०९४, ९५, १९१०.

वध्रिका a leathern strap १९०५.

वध्रिमती a woman ९८०.

वध्न्यश्च N. of a man ६००, १२५८.

वन a forest ७३७, ९०६, २१, ३२, ११६३, १२८७, ८८, १६३९, ९५, १८५१, ८०, १९२०, २१, २९, ४४.

वनगोचर a hunter; forester ९३६, ३७, ४०, ४४, ६२, ६३.

वनचोर a forest-robber १६८२.

वनस्थ a forest-dweller ७३२, १०७७, १४०४.

वनस्पति plant; tree ८४२, १००३, ३१, १५९८, १६५७, १८००, ०४, ३४.

वनिताभृत a servant getting wages in the form of co-habitation with a female (slave) ८३४.

वनेचर see वनगोचर ९२१.

वन्ध्यभाव barrenness १३७६.

वन्ध्या a barren woman १०२४, ३०, ३४, ५७, ८७, ११००, ०१, १२, १३६३, ७६, १४३१.

वपन shaving १८४५.

वपुष्ट most beautiful ११६०.

वपुस् the body १९८९.

वप्र mound ६६०.

वमन vomition (of accumulated wealth) १९२४.

वयस् age; a bird ६९५, १२२४, १७३८, ९५, १९१०, ६९, ८७.

वयोवत् strong; vigorous ९९५, ११५८.

वर one who chooses; a wooer; suitor; superior; boon ९९७, ९८, १०००, ०२, ०४, २१, ६४, ३०, ३१, ४१, ७७, ८१, ९५, ९७.

९८, ११०९, १६, ८३, १२८५, ८६, १३७४,
८४, ८५, १४६३, १५९८, ९९, १६०३, ६७,
१७९३, १८९१, ९६, १९७५, ७७, ७८, ८४,
८५.

वरण choice १०९३, १८४८.

वरद benefactor १०३१.

वरदान the granting of boon or request
१३९१.

वरदोष fault or defect of a wooer or bride-
groom ८७९, १०२३, १९७५.

वरप्रयोग living by skilful fraud १६८३.

वरयितृ a bridegroom; suitor ८७९.

वरुण N. of a deity ५९९, ७९२, ८५८,
९७६, ८३, ९१, ९७, ९८, १००१, ०५, ११४३,
१४६४, १५४०, ९१, १६०१, ०३, १८३६, ३७,
३८, ४०, ५१, ९३, ९६, १९३०, ३३, ४३, ७०.

वरुणपाश *varuna's* snare १००६.

वरुण्य belonging to *varuna* १००८, १८४१.

वर्ग a class ८३०, ६३, ७६, १११९, १६८०.

वर्चस् energy; vigour; excrement ९८६,
९६, ९९, १००१, ०२, ०३, १२५९.

वर्चस्स्थान dung-hill ९५३.

वर्ण colour; caste ६०९, १०, १२, २४, ७०४,
३७, ५०, ८०९, १६, १८, १९, २४, २९, ३५,
३६, ३७, ४०, ६०, ७८, ७९, ९३०, ६८, ९२,
१०००, २३, २४, २७, २९, ४६, ६८, ९८,
११०५, १५, २०, ३०, ३१, ४२, ८३, ८४,
१२३८, ३९, ४०, ४३, ४४, ४५, ४९, ५१, ६६,
८५, ८६, ८७, १३६५, ११, १४७३, ७८, ७९, १५९८,
९९, १६०७, १५, २३, २७, ५६, ६६, ७१, ७४,
७८, ८३, ८५, १७५३, ८३, ८४, १८२८, ४५,
४६, ५६, ५८, ६२, ८२, १९१६, १७, १८,
२०, २१, ३५, ४०, ४१, ५०, ५४, ५७, ६२,
६४, ८८.

वर्णक्रम the order of the castes ६१९, १०५३,
१२४३.

वर्णसंकर confusion of the castes ११०४, ०६,
१६०८, १२, १८५६, १९३३, ४१.

वर्णसंमेलन confusion of the castes १९३१.

वर्णानुक्रम see वर्णक्रम ६१०, १२४०.

वर्णावर inferior in caste १२५०.

वर्णिन् a person belonging to one of the
four castes १९६५.

वर्णोत्तम member of the highest caste १६१८.

वर्षकी wife of a carpenter १११८.

वर्धन increase; aggregation ८६०, ९०२, ४६,
१११४, १९, २९, १९१४, २३, २४, ६५, ८२,
८४, ८५.

वर्मन् an armour; bark ६१०, ३०.

वर्ष a year; rain; rainy-season ९२७, ४२,
१०४३, १२८१, १३५०, ५१, १५७०, १७९३,
१८४८, १९२४, ६५, ८२, ८४.

वल N. of an *Asura* १९८०.

वलय a courtyard ९०६.

वल्क see वल्कल १६७७.

वल्कल the bark of a tree १०२८, १७३३, ३५,
४७.

वल्ली a creeper ९३३, १६०९, ७०, १७१९, ९८.

वशा a barren woman १९५१.

वषट्कार the exclamation *Vasat* १००८.

वसति a dwelling place; residence; abode
९६२.

वसन a dress; clothes ८०२, १८, ९४०, १५२०,
१९८१.

वसिष्ठ N. of a law-giver ६०३, ०९, ११, २४,
१०५१, १२८२, ८५, १६५६, १९६५,

वसीयस् being more wealthy or opulent
७९१.

वसु wealth; property; N. of a deity
६३१, ८५८, ९९, ९७४, ८१, ८३, ८८, ९९,
१००१, ०२, ०३, ११५८, ५९, १२५७, ५९,
१३२४, ९२, १४२२, १९००, ८०.

वसुदेव N. of a son of *S'ura* १३७६, १९८६.

वसुधा the earth; country ७६४, १९८२.

वसुन्धरा the earth १९८६.

वस्यु desiring wealth ११२१.

वस्त a he-goat ११६६.

वस्तु object; article ८०७, १०.

वस्त्र a garment; clothes ६१०, २१, २६, ३०,
३५, ६८, ७३१, ८७०, १०६९, ११०९, १९.

१२०६, ०९, १९, २२, २३, २८, ३३,
 १३६४, ७४, ७६, ८५, ९३, १४०४, १६,
 १६१४, ४६, ६९, ७१, ७४, ८०, ८२,
 ८५, १७९८, १८००, ४९, ८१, ८५, ८७, ८९,
 १९५२, ७१, ८७, ८८.
 वस्त्रमिथुन a dress १०९८.
 वस्न price; value ८७८.
 वस्त्य valuable १८९४.
 वहतु wedding; the bridal procession; nu-
 ptial ceremony ९७१, ८४, ८५, १०००, ०१,
 ०२, ०४, १४२३.
 वह्नि fire ९५९, १०३२, १२५४, ५५, १८९६, १९३६,
 ६७.
 वह्निचय a fire-place; hearth ९५३.
 वक्षशीवरी reeling on a couch or palan-
 quin ९९८.
 वक्षोशया see वक्षशीवरी ९७३.
 वाका: chattering ९९९.
 वाक्यारुह्य harshness of speech; defamation
 १०२२, ३५, १६१५, १७६८, ७१, ७३, ८४, ८७,
 ८९, ९१, ९४, १८०१, ३०, ३१, ३३.
 वाक्प्रतिपन्न accepted by word ६७९.
 वाक्य speech १७९९, १८९१, १९२२, ४१, ४२,
 ८५.
 वाक्यकरण executing the commands or words
 of १३५०.
 वाक्यानुयोग trial; cross-examination (to elicit
 confession) १६८५, ८७.
 वाक्शूर harsh in speech ८६०.
 वाग्जीवन a buffoon ८४३, १७७२.
 वाग्दण्ड verbal rebuke or reprimand १०३५,
 १८३३.
 वाग्दुष्ट a rude or insulting speaker १६२२,
 १७८७, ९१, ९२.
 वाग्निध्दम reprimand and censure ८७४.
 वारोध the abstraction or suppression of
 speech १७९६, १८१७.
 वाच् speech; language ७२४, १०१२, २२, ५३,
 ६४, ६५, १११३, १७७५, ८८, ९१, ९४, ९५,
 १८४०, ४३, ६९, ९३, ९४, १९०३, ३६, ७०,

७४, ७५, ८१, ८५.
 वाचिक a (deposit etc.) accepted by words;
 consisting of words; slander ८९८, १७८१
 ८९.
 वाच्य to be blamed ७२१.
 वाज valuable possession; wealth food;
 sacrificial food १००४, ११२२, १९००.
 वाजपेय N. of a sacrifice १९७६.
 वाजश्रवस् the patronymic of the father of
Naciketas ७९१, १००५.
 वाजसाति victory; the winning of a prize or
 booty (Monier Williams); distribution
 of food (*Sāyana*) ६००, १००४.
 वाजिन् spirited; warlike; steed ५९९, ७७५,
 १०५, १९, ७२, ७३, ८१, १००१, १२५३,
 ५४, १७३६, ४५, ६१.
 वाजिमेष N. of a sacrifice १९८५.
 वाट a fence ९०६, १६२०.
 वाटिका a garden; plantation ७९०.
 वाणिज्य commerce; trade ७८४, ८१९, ४७,
 ११३०, ३१, ४२, १९२७, ३६, ८५.
 वात wind or wind-god; N. of the father
 of *Hanuman* ८४२, १३२९, १९८०.
 वातरेतस् (an impotent) one whose semen is
 evanescent as air १०९४.
 वातायन a window ९२६, २७, ५३, १६८५.
 वात्सीमाण्डवीपुत्र N. of a teacher १९८२.
 वाद discussion; dispute; plaint; litigation
 ६७३, ७६, ७६५, ६८, ८३४, ४०, ५३, ९६,
 ९५१, १२२५, ८२, १७७४, ८७, ९३, १९१४.
 वादप्रतिभू surety in litigation ६७६.
 वादिकृत (a suit) preferred by litigant १९१५,
 ४०.
 वादिन् a disputant; plaintiff and defendant;
 accuser ७३०, ६६, ६८, ८६७, ६८, ७४, ९९८,
 १०१५, १७, ७५, ८८, १४००, १६१८, १७७०,
 ८७, १९४१, ४२.
 वाद्य a musical instrument १३६४, १९३५.
 वाधूय bridal garment ९८४, १००३.
 वानप्रस्थ a *Brahmana* in the third stage of

- life १३७३, १४७१, १५०९, १६०१, १९४४, ८६.
 बानलटी an outer part of the house ९२६.
 बानवेतन wages of wearing १६७३.
 बानस्पत्य a tree १००२, १७२२.
 बाप sowing ९३०.
 बापगोपनसंग्रहाः sowing; protecting and reaping the harvest ९५४.
 बापन the act of sowing ७९२.
 बापिका a reservoir of water; tank ९६२.
 बापित sown (as seed) ९१८.
 बापी well; a pond; pool ७९०, ९३४, ४८, ५०, १२२२, १६१३.
 बामक a particular mixed tribe १२८७.
 बायव्य N. of a particular *Soma* vessel shaped like mortars; the north-west १२५८, १५९४.
 बायु the god of the wind १००६, ११४३, १५९४, १९३०.
 बायुगीता sung by the wind god १०७१.
 बायुप्रोक्ता cited by the wind god १११६.
 वार sluice-gate; a day ९३०, १९६६.
 वारण elephant १७६१.
 वारि water ६५४, ८५४, ९५२, १९२१.
 वारिक ward; adviser ९४९.
 वारुक a melon १७६१, ६३, ६७.
 वारुण relating to the god *Varuna* १९३०, ६४.
 वारुणी any spirituous liquor १०१६.
 वारुण्य relating to the god *Varuna* १८९६.
 वारिवृत्त chosen १५९८, ९९.
 वार्ष्णी N. of the wife of *Pracetas* १०२८.
 वार्ता trade; the science of livelihood ८६२, १७५७, १९३६.
 वार्द्धक(व्य) senility ९५०, १०२३, ७६, ८३, ९९, १३४९, १५५५, १९८७.
 वार्धुष्य usury ६२७.
 वार्धुषि(विन्) usurer ६०९, २४.
 वार्धुषिक vide वार्धुषि ६०९, ६११.
 वार्धुष्य usury ६३१.
 वार्श relating to the *Rshi Vrishas* १९८९.
 वार्षल relating to a *Sūdra* १९३७.
 वार्षिक annual ६११, ७९४, १५६०, १९३०.
 वार्षायणि N. of a *Rshi* १६६५.
 वाल the hair of any animal's tail ९०९, १८६७.
 वालुका sand ९३४.
 वावाता a favourite wife (of a king) १००४, ०५, ०६, ०९.
 वास residence; garment ८४२, ९४९, १०४८, १११४, १३७२, १४५७, १५६१, १६१६, १९, ८२, १७०२, ४०, १८६१, १९४२, ८६.
 वासनस्थ veiled in a garment or a piece of cloth ७४५.
 वासव N. of *Indra* ९९९.
 वासस् clothing garment ६०४, ७६२, ८११, ६०, ९४, ९३७, ५७, ८४, ९६, ९७, १०००, ०१, ०३, २५, ९९, १११३, १२४४, ५४, ५९, ६०, १३६३, ८४, ८५, ९०, १४०२, ७३, १५२०, १६४२, ४५, ६५, ७४, १७०९, १६, ३३, ४५, ४८, ५०, ६७, १८५२, ८१, ८५, ८९, १९२७, ६६, ८१, ८४.
 वासि an axe १८९७.
 वास्तु a dwelling place; home; habitation; immovable or landed property ९२६, २९, ५५, ५८, १२३३.
 वास्तुविक्रय the sale of the land ९२९.
 वास्तुविभाग division of land १२०७.
 वास्तुविवाद law-suits about land ९२६.
 वास्तोष्पति N. of a deity ९८१, १८३७.
 वाह a carrier ८४२, ९२३, १९४४.
 वाहक a driver; carrier ८४६, ५०, ५३.
 वाहन a vehicle; carriage ७३१, ८५०, ६३, ९६१, १००२, ११९८, १२२३, ३१, १५८४, १६१८, २१, १९२८, ३०, ८७.
 वाहनकोष्ठ stable of horse etc. ९३०.
 वाहिनी a boat १९४४.
 वाघ cattle; an ox or horse ६०७, १२, ३०, ३४, ७८६, ८९१, ९२, ९४, १२२२, ३०, १४५४, १९३५.

चाणजीविन् a cart-man; living on the profession of vehicle १९३५.

विकर one whose hand is cut off १६६९.

विकर्मन् prohibited work १११६, ५२, १३९६, १६४९, १७१०, १९०७, ७६, ८४.

विकर्षण dragging asunder; searching; investigation ७३१.

विकल mutilated; maimed १३८९, १९८५.

विकल्प assignment of share; discrimination of share; alternate १२८२, १९०६, ७८.

विकृत with disfigurement; changed १७०५, ६५, १९३० ३८.

विकृष्ट a tilled piece of ground ९४४.

विकेशी N. of a class of demonical being of loose hair १००३, १८३९.

विक्रय sale ६३२, ३८, ५०, ५४, ५६, ७३२, ३४, ३५, ३६, ३७, ५४, ५९, ६०, ६२, ६९, ८९, ९२, ८०३, ०४, ०५, १७, ३७, ७८, ८९, ९१, ९६, ९९, ९००, ०१, २८, ३०, ३१ ३२, ११३०, १२५५, ७३, ८६, १३८४, ८५, १४२४, ४९, ५५, १५२३, ७५, ८५, ८७, ८८, ८९, १६७४, ७७, ७८, ८१, ८३, ९५, १७०७, ३१, ३३, ३६, ४१, ५४, १९०४, १९, २७, २९, ७२, ७५, ८३, ८८.

विक्रयिक a seller १६६९.

विक्रयिन् a seller ७६१, १६०९, ११, १८, १७०५, ३२, ५८, ६६, ९७, १९३०, ३२.

विक्रीणान a seller ८८८, १६१७, ७७.

विक्रीत sold ७६०, ६४, ६७, ७८, ८२३, ३३, ८५, ८९, ९५, ९४७, १३३४, १६७९.

विक्रीतक्रीतानुशय rescission of sale and purchase ८७८.

विक्रीता (girl) sold १२८६.

विक्रीयासंप्रदान non-delivery of a sold chattel ८८६.

विक्रेतु a vendor; seller ७५७, ६१, ६३, ६५, ६६, ६८, ८७९, ८४, ८७, ८८, ९१, ९३, ९४, ९५, ९६, ९७, ९९ ९००, ०१, १६३७, ७८, ८०, ८३, १७३२, ६७, १९३३. ७५.

विक्रेतनुशय repentance of a seller ९००.

विक्रय to be sold ६५६, ८८५, १२८६, १३२९,

१७३३, १९३८, ३९.

विक्रोष्ट one who calls out or cries for help १६३४.

विख्यापन declaration १६५९.

विग्रह dispute १९१५.

विचारणा decision; pondering ९५१, ५५, १९७९.

विचारित decided १२२२.

विचृत the act of loosening or untying; N. of two stars ६०३, ०५.

विचेष्टित conduct; behaviour १६३९, १९३२.

विच्छिन्नपिण्ड one whose line or genealogy from the first ancestor is interrupted; one who is subsequent to the fourth generation ११९९.

विजय conquest ८१९, १८९७, १९७०.

विजर्जरा prostitute ८४२.

विजातीय heterogeneous; belonging to different castes ८९०, १३५५.

विजानि strange; foreign; having no wife ८४२.

विजामातृ unsatisfactory son-in-law ९६४.

विजायन् potent १२५८.

विजित acquired by conquest ११२३, १८९८.

विशत known ७६६, ६८, ६९, ८५, ९६, १२७०, १९५०, ६०.

विज्ञान knowledge ८३४, ४२, १०७१, ११९३.

वितथ unreal; futile ६६२, ६५, ७१, ८४०, १०४१, १७७६, ९२, १९६४, ७४.

वितर्दि an altar १९२५.

वित्त wealth; property ६११, २४, ६१, ७७, ७९२, ९९, ८१७, ९७९, १०१०, १२२७, २८, ४३, ८१, १३५५, ६४, ७२, १४१६, २९, ३२, ४०, ५५, ७३, १५२७, १६१२, १७२७, ६६, १८९५, १९१७, ४१, ४३, ४९, ५०, ५५, ६२, ६९.

वित्तागम source of wealth ११२६.

विदद्या house (sacrifice as connected with the house) ९८३.

विदद्या fit for a sacrifice १६७.

विदारण tearing asunder १७९९, १८२२.

विद्रुल a kind of plant १९८३.

विदेव hostile to gods ८१४.

विद्य learned १२२७.

विद्या knowledge; learning ८२६, ३४, ५५, ६२, ७२, १०६१, ७६, ११०९, २७, ४१, ९३, १२१५, २१, २४, २५, २७, ३२, ६१, ६२, ८३, १३७६, १५५८, १६८१, १७५२, ९५, १९०४, ६२, ७३, ७४, ८७.

विद्याधन wealth acquired by learning; gains of science or learning १२११, २०, २१, २३, २५, २७.

विद्यानुपालिन् devoted to learning १२१०.

विद्याप्रतिष्ठा staking of knowledge; disputation १२२३, २५.

विद्याप्राप्त acquisition made by learning १२२४, ३१.

विद्याबलकृत् (property) acquired by the power of magic or knowledge १२२५.

विद्यार्थ a student १६६६.

विद्यालब्ध acquired or gained by learning १२३०.

विद्यासंबन्ध relation by learning १०१३, २२.

विद्युत् flash; lightening ८४२.

विद्रुम coral ८८८.

विद्वेष hatred १३२३, १९१४.

विधन property-less; poor ६७८.

विधरण checking; restraining ९२४.

विधार्मिन् transgressing the religion १४५८.

विधवा a widow ६९८, ८६३, ९८०, १०६५, ६६, १११६, १७, १२५७, १३०८, ५०, ८४, १४०१, ०४, ६६, १९२२, ५१, ६३.

विधवागामिन् one who has intercourse with a widow १६३४.

विधवाधन widow's property १५२०.

विधवावेदन marrying a widow १०६७.

विधान rule; law; management ७५०, ८६, ८६०, ६१, ८१, ९११, १०२४, ६९, ११०२, ०६, ०९, १२४३, ४५, ५५, ९४, १३६२, ६४, ७१, ९३, १४३०, १८८४.

विधानक a rite १३७२.

विधानविधि performance of prescribed acts or rites १३७३.

विधि rule; law; a creator; activity; manner; rite ६२५, ३८, ५३, ५४, ६४, ७२, ७४, ७५, ७१०, ३२, ४१, ४६, ४९, ५१, ५४, ५९, ६३, ७०, ७९, ८५, ८८, ९०, ८०५, १९, ३४, ४०, ६९, ८८, ९६, ९४०, ४२, ४६, ५१, १०१९, २९, ३०, ६६, ६७, ७५, ८९, ९१, ९२, ९४, ९६, ११००, ०४, १०, १२, १९, २९, १२०३, २०, २३, ४४, ४६, ७८, ९४, १३३७, ४८, ६२, ७१, ७२, ७५, ७६, ८४, ९३, १४७९, १५८४, १६१६, ४८, ५०, ९०, १७२७, ४६, १८२५, ५४, १९०५, ०७, १०, ३१, ४१, ५२, ५३, ६२, ६४, ६६, ६७, ७८, ८५, ८८.

विधिदृष्ट prescribed by religious rule १२४३.

विधिपूर्वक according to rule; duly १२४४.

विधियोग the observance of a rule ७७६.

विधिवत् lawfully; according to rule १०१९, २१, ४१, ९१.

विधिवैषम्य contradiction with law ७३०.

विधृति a dam; barrier ९२५.

विध्वंसिता defiled १८९१.

विनता N. of the mother of *Garuda* ८४०.

विनय punishment; education ७२४, ५१, ६५, ८५१, ५३, ८७, ८८, ८९, ९१६, १८, १०३५, १६४४, १७८९, ९०, १८२६, २८, ३५, ८५, १९१२, १३.

विनष्ट destroyed; lost ६४२, ४९, ५५, ७३१, ३५, ३६, ३७, ९०४, ०५, ०८, १६, १६७३, १७४१.

विनाश utter loss; decay; destruction ६३८, ६०, ७५३, ५५, ५६, ८४३, ६०, ६१, ७६, ९१२, २०, ५९, १६२३, ३४, ४८, ५०, ५१, १७६४, ८१, १८३३, १९४२.

विनिपात ruin ७४०.

विनिमय exchange ८९०, ९१, ९६, ९९.

विनियोग use ११४२, १५५५, ६१.

विनीत educated; modest; well-behaved; obedient ८६१, १०२०, ७१, १११०, १४, १२२७.

विनय punished or instructed ७२७, ८३, ९०,
८७१, ९४५, ४६, १०९७, ११७३, १७५९,
१८८४.

विन्ध्य N. of the mountain १९२१.

विश्व (the son) acquired १३३४.

विश्व a married woman १०८३.

विपणि traffic; sale ११२७.

विपत्ति adversity; misfortune ६७१, ८०७,
१६७३, ७६, १७९९.

विपथ a kind of choriote ८४२.

विपरीत acting in a contrary manner; un-
equal unjustly ८६७, ९९, ९२९, ३८,
११४७, ४८, १६३९, ८२, १९१८, ३२, ६८.

विपर्यय transposition; alteration ६४८, ७३,
७२४, ४७, ६३, ९३४, ११३१, ८५, १६८५,
१८४७, ८२, १९३३.

विप्र a *Brāhmin*; a member of the first
and highest caste ७१५, २७, ८१९, ३५,
३६, ३७, ३९, ७२, १०१६, ६२, ७२, ११११,
१३, १६, १२४६, ४७, ५१, ८८, १३७४, ७६,
७७, १५२४, ३०, १६०७, २३, २८, ३७, ५२,
५४, ५५, १७०२, ६१, ६२, ७१, ७४, ७६, ९०,
९२, १८१५, ९१, १९२२, २७, ३१, ३३, ४३,
६१, ६५, ७४, ८९.

विप्रकार bad behaviour; offence १०३६, ३८,
१६१५.

विप्रतिपत्ति dispute; contrariety १९१९.

विप्रतिपन्न being mistaken १९१८.

विप्रदुष्टा deflowered woman; a bad woman
(procuress of abortion) १०४१, ५८,
१६३८, १९७९.

विप्रधन property of a *Vipra* १६४६.

विप्रयोग separation १०४४.

विप्रलुम्पक rapacious १७०१.

विप्रवाद varied statements १२८६.

विप्रसुता daughter of a *Brāhmin* १०२३.

विप्रस्व property of a *Brāhmin* १२५, १२५२.

विप्रा a *Brāhmaṇa* woman १११३, १८५८.

विप्रासुत a son by a *Brāhmaṇa* wife १२५१.

विप्रव distress; calamity; confusion off-

ence ७७७, ९२०, ११०१, १०, १६२३.

विस्तृत one who has committed offence
१०२५, १८६४.

विभक्त separated; divided; one who has
received his share ६७९, ८०, ९०, ९६,
७१४, ८०३, १०३५, ११४१, ४२, ६९, ७२, ९९,
१२०३, ४०, ४१, १५१८, २२, २६, ४१, ४३,
५६, ५७, ६१, ६५, ६७, ६८, ७२, ७४, ८०,
८१, ८२, ८४, ८५, ८७, ८८, १९८३.

विभक्तज a son born after partition १५६२,
६७, ६८.

विभक्तदायाद sharer of a divided oblation
१४६८.

विभक्तव्य to be divided ८७५, ११४२, १२२१,
३७.

विभक्त one who distributes; an apportion-
er ११५८.

विभजनीय to be divided १२२२.

विभजमान a distributor ११४४.

विभजिष्यमाण being divided or distributed
११८३, १२६५.

विभज्यमाण being divided ११९४, १४१६, २८.

विभाग partition; division; distribution ८९९,
११२४, २५, ३२, ४२, ५५, ५७, ६८, ७३, ८१,
८४, ८५, ९२, ९४, ९९, १२०१, ०४, ०७, ११,
२४, २५, २७, २९, ३०, ३२, ३४, ३५, ३८,
४०, ४३, ४४, ४५, ४६, ९७, १३१६, ४७, ५५,
८७, १४०४, ०५, १३, १४, १६, २७, ५७, ५९,
१५४१, ४३, ६३, ६५, ६७, ६९, ७१, ७२, ७३,
८१, ८२, ८४, १६८६, १९०५, २१, ५०, ७५,
८३, ८७.

विभागकाल the time of effecting partition
१२२९, ३१.

विभागधर्मसंदेह the fact of a legal partition
called into question १५७९, ८२.

विभागनिहव doubt or suspicion regarding
partition; denial or concealment of
partition १५७५.

विभागभाज a sharer १५६५.

विभागमावना ascertainment of share

१५७५, ८२.
 विभागहेतु the reason of partition १५७५.
 विभागानन्तरोत्पन्न one who is born after
 partition १५६२.
 विभागार्ह entitled to a share ११८०.
 विभाजन division १२०३.
 विभाज्य divisible १२०६, ०९, २५, २७, १९८३,
 ८७.
 विभावक proof ७५१.
 विभावसु N. of a *Rshi* १९८३.
 विभावित being proved; caused to appear
 ७०७, १६, १८, १९, २७, ४९ ८९७.
 विभाव्य to be divided १०६५.
 विभिन्नमातृक of different mothers १२३८.
 विभीदक die for gambling १५९१, १८९३.
 विभूषा a jewel १६१६.
 विमद a protegee of the *As'vins* ९६४, ६५,
 ८०, ८२.
 विमांस unclean meat (e. g. the flesh of
 dogs etc.) १६०९, १८, १७३२, ९७, १९३२.
 विमिश्रण adulteration; mixture १७६४.
 वियुक्त separated १०५५, ७६, ११०६.
 वियोग separation; absence or want of ७५३,
 १११०, १६, १८, १९१८.
 विरञ्चि N. of a Deity १९६६.
 विराज् brilliance; excellence; political power
 १५९६, १८९६.
 विरात्र midnight १६२०, ८३.
 विरुद्ध contradictory १०२७, १९१८, ३१, ३५, ४२,
 ४३.
 विरूप manifold; disfigured deformed ६०६,
 ९८९, १०००, ३०, ३२, ४८, १६७४, ८३.
 विरोध contradiction; dispute; a litigation;
 law-suit ७५६, ९२५, १११९, १२२९, १६११,
 १३, २८, ३५, ८३.
 विलेखित written ६५७.
 विवदत् a disputant १९०७, २६.
 विवदमान a disputant १९०७, ६५.
 विवस्वत् sun-god; N. of a sage १००४, ५८,
 १११३.

विवाद case; law-suit; dispute ६२८, ७६,
 ७३०, ३४, ८८९, ९०७, १६, २९, ३०, ४०,
 ४४, ४६, ५५, १०२९, १६७४, १८९१, १९३३,
 ७०.
 विवादपद a title of law ७९७, ८२४, ४८, ६२,
 ६९, ८६, ९३, १०९२, १६१५, १९२३.
 विवादित् contending party; a litigant ९३६,
 १११९.
 विवासन banishment १६५९.
 विवास्य to be exciled or banished ८५९, १६११,
 २७, १९०३.
 विवाह a marriage; vehicle ६६२, ८०८, ७९,
 ९९४, १००४, ०५, ११, २८, २९, ३१, ३४,
 ५९, ६७, ९२, ९६, ९८, ११८४, ८५, १२३१,
 ३४, ६०, १३६२, ७१, ७६, ८४, १४१६, २८,
 ३०, ४०, ५२, ५३, ६०, ६२, ६३, ७४, १६५९,
 १९२१, ६४.
 विवीत pasture-ground ९०५, ०६, १३, १४, १६,
 २०, २९, ३०, ३२, १६१९, २०, ३९, १७४३
 ५४, ६३.
 विश् *Vaishya*; populace ७२९, ८०९, १०,
 ३६, ३७, १०२२ ९३, ११२२, १२४९, ५१, ८७,
 १३९६, १५१८, १६०७, १७७९, ९०, १८४६,
 ५९, ९९, १९६१, ६७.
 विशसन dissecting ९८४.
 विशांपति a king १२८७, १३२९.
 विशुद्धर्ण paid debt ७०६.
 विशोध्द्य to be cleared or discharged ७८५,
 ८९६, १६५०.
 विदपति lord of people ९९८.
 विदपत्नी the mistress of a house ९६९, ९३.
 विश्व all; universe ८०९, १०, ५७, १००१, ०६,
 ६९, १४२३, १५९५, ९७, १८३६, ९९, १९००,
 ७१, ७७.
 विश्वकर्मन् N. of a son of *Bhuvana* ७९१, ९२.
 विश्वजित् particular sacrifice ८०७.
 विश्वस्तवञ्चक one who makes breach of trust
 १७५९.
 विश्वामित्र N. of a *Rshi* १२६०, ६१, ७८, १३७६,
 १९८१.

विश्वास N. of a deity १८२, १००२, ०३.

विश्वास (surety for) assurance; trust; confidence ६७३, ७३७, ८६०, ७३, १५८२, १६७९.

विश्वासक confidential ६४७.

विश्वास्य surety for assurance ६७७.

विष poison; the ordeal of poison ८०२, ९००, १०३२, ३३, ७६, १४६४, ६९, ७०, १६००, ०१, १२, १६, २६, ४३, ४७, ४८, ५०, १९१४, ३८, ६५, ६६, ६७.

विषदा a woman giving poison १६१९, ३८.

विषदायक a poisoner १६१९, ५२.

विषदिव्य the ordeal of poison १९६६.

विषम unequal; uneven; any serious calamity ७७०, ९०१, ०८, १६, ५८, ११८४, ९३, १२००, २२, १६१७, १७०५, ५४, १९३०, ७५, ८४.

विषय object of senses १०४४, १११५, १६०६, ६४, १८५०, ७०, १९१४, २४, २५, ३६.

विषयुक्त poisoned १६१५.

विषहत dead due to poison १६१५.

विषुरूप different in shape or colour १००४, १८३६.

विषुनी many-sided ८९०.

विष्कम्भ width; extension ९६२.

विष्टप a world ९२२, १२७२, ८२, ८९.

विष्ठा excrement १३५०, १७७२.

विष्णु N. of a deity १००२, ३०, ११४४, ८०, ८१, १५२४, १९७९.

विश्वक्सेन N. of a deity १३७६.

विसंवाद dispute ६०८, ५६, ७१, ७३, ७५१, ८६३, ७४.

विसन्नाह one who has lost his armour १६०७.

विसर्ग abandonment; repudiation; granting; bestowal ९२५, २६, १०७२, ११४६, १२५५, १३८५, १४१५, ५८, १६६७.

विस्तम्भ confidence; guarantee ६६९, ७४६.

विहङ्ग a bird १०७४.

विह्वनच्छेद diminution in carding १६७३.

विहसन laughter १८४६.

विहार enjoyment; sports १०२६, २७, ३६, १२८४, १६१७, १९७३.

विहित prescribed; enjoined ८१६, १०३९, ११४२, १२४३, ६६, १७३०.

विहीन destitute or deprived of; absent ६०८, ७२४, १२७०, ७९, १३०९, १९६४.

वीचि deceit; a hell ९७६.

वीणा a musical instrument ८९९.

वीर a son; hero; a learned *Brakmin*; a king ८०९, १९, ९०२, ६४, ७२, ७५, ८७, ८८, १००२, ०५, १२५८, ५९, ६१, ८४, १३२९, ७६, १५९५, ९६, १६००, ५५, १८३६, ३९, १९५०.

वीरण a kind of grass १८४५.

वीरस्य son-bearing ९८६, १००२, ८८, ११०९, १४००.

वीरहत्या the killing of a man or hero १५९७.

वीरहन् man or hero-killing; ९९५, १५९२, ९६, ९७.

वीर्य a plant; herb १६५७, १८२३, १९३८.

वीर्य manliness; strength ९०३, १००८, ०९, ३१, १५९६, १८९६, १९७४, ८६.

वृक a wolf ९०४, ०९, १६, ८९, १९००.

वृक्ष a tree ८५७, ९६, ९१८, ४६, ५४, ५९, ६०, ६१, १५९८, १६००, २१, ९५, १७५४, ६०, १८२३, ३५, ३६, ९९, १९०२, २१, २९, ६५.

वृजिन sin ६०१.

वृत्त an opposite gambler १९००.

वृत्ति a fence ९०५, १०, १७, १९७६.

वृत्त behaviour; practice; happening ६२४, ७३८, ४१, ४७, ४८, ८६, ८०६, ६०, १०२४, २८, २९, ३०, ३३, ५६, ६०, ७५, ७७, ९१, १११६, ८५, ९५, १३८६, ९०, ९१, १४३८, १५१८, १६३५, ४८, ५०, ७५, १७५३, ६०, ९१, १८९१, १९१७, १८, ३०, ३२, ३६, ६४, ६५, ७४.

वृत्तभाण्ड a brass-vessel १६१४.

वृत्ति livelihood; conduct; occupation ६२४, ८३, ९९, ८१५, १६, १८, १९, २०, २५, २६,

५१, ६१, ६३, ६५, ७०, ७३, ७८, १०३२, ३४,
६०, ७७, १११३, ८०, ८५, ९८, १३८५, ९१,
१४००, ०४, ३१, ६१, १५६८, ८७, १६४०, ४९,
६२, १७२३, ६६, ७१, ७२, १९२७, ३१, ३३,
३६, ३७, ३८, ४०, ७३, ७६, ८३, ८४.

वृत्र N. of a demon ६००, ८०९, १०, ४१, ७८,
९९९, ११२०, ८१, १९७१.

वृथादान idle promise or gift ६२७, ६३, ७८, ८५,
७०८, १५.

वृथामोग enjoyment in vain १०२६, १३९०.

वृद्ध aged; old; grown ६८०, ९७, ७१२, ३७,
८१८, ६१, ७५, ९२५, २९, ३९, ४४, ४६, ४९,
५१, ५५, ५७, १०२५, ३०, ५८, १११४, १८,
४७, ४८, १२८५, १३७६, ९४, १४६८, १५१३,
२६, १६०७, १२, २४, ३१, ८६, १७०१, २८,
७०, १९२१, २७, २९, ३१, ३६, ४४, ६२,
६९.

वृद्धाश्रम the stage of renunciation ११६३.

वृद्धि interest; rate of interest; prosperity
augmentation ६०८, ०९, १०, ११, १२, १५,
१९, २४, २५, २६, २८, ३०, ३१, ३२, ३३, ३५,
३६, ३८, ४०, ४२, ४५, ५०, ५१, ५५, ५८,
६०, ६१, ७७, ८०, ८१, ७०९, १५, २९, ३०,
३१, ३२, ३५, ८१, ८९३, ९५, ९४७, ४९, ११११,
९५, १२२८, ९४, १५२४, १६७३, ७५, ७७,
७९, १७०७, २८, ३०, ३४, ३५, ४७, ६३,
६७, १९०८, १४, ४३.

वृद्धिकर (विधि) rule of interest to be paid on
loan ६२५.

वृद्धिविधि see वृद्धिकरविधि ६२७, ३५.

वृश्च N. of a *Rshi* १९८९.

वृश्चिकबन्ध a form of corporal punishment
१६८७.

वृष a bull ६९५, ९०६, ११, २०, १००९, १२३५,
४३, १६००, ३४, ७२, १९१४, २२.

वृषण the testicle १८०३, २९, ४३, ८६.

वृषभ a bull ९०५, १९, ७७, ८०, ८७, ९८, १०७३,
११६६, ८३, १२३४, ३५, ७२, १३५२, १८११,
३४, ३६.

वृषल low or mean or wicked fellow;

a *S'ūdra*; a dancer १६४८, १८९०, ९५,
१९२२, ३७.

वृषली a degraded woman; a *S'ūdra* woman
७७३, १०२३, १९४३.

वृषाकपि man-ape; a particular deity ९८७.

वृषोत्सर्ग letting loose a bull १३४९, १९८७.

वृष्टि rain ८६०.

वेणि the property of reunited co-parceners
११२६.

वेणिका a boat १९२४.

वेणी a braid of hair १०१६, १८८१.

वेणु a bamboo ८२६, ९३३, १०३५, १६१४, ७०,
१७१८, ४९, ९४, १८१२, ३५, १९२४, ७४.

वेतन payment; salary ७७१, ७२, ८२८, ३४,
४३, ४४, ४५, ४६, ४८, ५३, ५५, ९२१, १६७३,
७४, ७५, ७९, १८७९, १९३६, ४०, ६९, ७५,
७६.

वेतनादान non-payment of wages ८४३, ४६.

वेतस् N. of a man, *Asura*, people or
country ११६०.

वेताल N. of one of *S'iva's* attendant १३७७.

वेतु a husband; one who gets १०४०,
१२६७, ७१.

वेत्र a kind of large reed १६७२, ८७, १९३८.

वेद the scriptures ६००, ८७२, ७३, १००६,
२७, ३३, ७५, ११५८, ९५, १२६१, ८१, ८२,
१३६३, ७६, ७७, ८४, ८५, १६०१, ०२, ०८,
४८, ५१, ५५, १७६८, ६९, ९०, १९२०, ४३,
६६, ८५.

वेदन wedding; confession १०४०, १११६,
१७५१, १८९४, १९२४.

वेदि an altar ६०१, ०४, १००७, ३४, ९८,
११४४.

वेदिका a balcony; shade (erected in
courtyard); courtyard ९५३.

वेन N. of a king १०६८.

वेश the keeper of a brothel; a brothel;
dress १६७९, ९५, १७५४, १९२९, ४३.

वेशा a prostitute ८६२.

वेशमन् a habitation; house ९०६, २६, २७, २८,

३०, ४१, ५९, १०५३, ५८, १११२, ३९, १२४६,
 १६१८, १९, २०, ३९, ८१, ८३, ८५, ८९,
 १७२४, १८००, ३२, ४०, १९७९.
 वैश्या a prostitute ८५१, ५५, १७६४, १८७९,
 ८३, ८४, ८९, ९०, १९४३, ७५.
 वैश्यागमिन् one who visits prostitutes १८८४.
 वैश्यास्त्री a prostitute १९३५.
 वेष a dress ९२९, १६१६, ८६, १९८९.
 वैकुण्ठक mercury १६७५.
 वैजान a descendent of the *Rshi vijāna*
 १९८९.
 वैण (व्य) a particular mixed caste ११८५.
 वैणव made of bamboo १७१८, ४९.
 वैतस peculiar to reed ९८८.
 वैतहव्य a patronymic १४६४, १६००.
 वैदिक embodied in the *Vedas*; relating to
veda ७४१, १४०४, १५८८, १६५२.
 वैदेह belonging to the country of *vidēhas*
 १९८१.
 वैदेहक a merchant; a man belonging to the
vaideha caste ७३७, ७१, ८४३, ७८, १०३८,
 ११०५, ८५, १६२०, ७७, ७८, ७९.
 वैदेहिका a woman of the *vaideha* caste
 ११८५.
 वैदेही N. of *Sitā* १०७५, ७७.
 वैद्य versed in science; learned; a physician
 (accounted as a mixed caste) ७१५,
 १२०४, २०, २७, ८७, १७५८, १९८३.
 वैधव्य widow-hood १०३०, १११७.
 वैनासिकी having no nose (*Smṛtichandrikā*);
 causing destruction (वैनासिकी) १०२४.
 वैन्य (पृथी) N. of a king ९२४.
 वैमाज्य divisible ८७७.
 वैभीतक made of the *terminalia Bellerica*
 १९०३.
 वैयाप्य commerce; trade ७३६, ३७, १६१९,
 ८४, ८६.
 वैयाप्य see वैयाप्य ६९६.
 वैर enmity ८६२, १५९७, १६४७, ८३, ८६,
 १७७३, १९०६.

वैदेय wergild ९७२, १५९५, ९६.
 वैरनिर्यातन requital of enmity १६०६.
 वैरहत्य murder १५९६, ९७.
 वैरिन् an enemy १६१६.
 वैरूप्य deformity १०५८, ८३, १११३.
 वैवस्वत coming from or belonging to the
 sun १७५१, १९३६, ७०.
 वैवाहिक relating to marriage (debt, nuptial
 present; property) ७१२, ८०३, ०१०२६,
 ११२९, १२२८, १४१६, २२, २८, ६३.
 वैशंपायन N. of a *Rshi* १२८४, ८५, ८६, १९८६.
 वैशेषिक peculiar ११३१.
 वैश्य a *vaishya*; a man of the third caste;
 an agriculturist ६२७, ८०३, १७, १८, १९,
 २०, २३, ३६, ९९९, १०२४, ३९, ९३, ११०५,
 २३, २४, ३१, ४३, ८४, ८५, १२४०, ४३, ४५,
 ८७, ८८, १३६४, ६५, ७४, १५३०, १६०६,
 ०८, १०, १२, २०, २८, ३६, ७०, ७२, १७२१,
 २३, ५२, ६६, ६९, ७१, ७२, ७३, ७४, ८८,
 ९०, ९२, १८३९, ४५, ४६, ४८, ५०, ५९, ६०,
 ६३, ६४, ९०, ९१, ९६, १९२१, २७, २८, ३२,
 ३६, ५०, ६५, ७६.
 वैश्यजात the entire *vaishya* caste १३६५.
 वैश्यवृत्ति profession of a trader ७५२, १९३७,
 ३८.
 वैश्ययोनि the *vaishya* caste १५९२.
 वैश्यस्व property of a *vaishya* १२४४.
 वैश्या a *vaishya* woman १०२२, २३, ११००,
 ०५, १२, १२३९, ४३, ४४, ८७, ८८, १८५९,
 ६०.
 वैश्यागम co-habitation with a woman of
vaishya caste १८९१.
 वैश्याज a son of a *vaishya* १२४६.
 वैश्याजात a son by a *vaishya* wife १२५१.
 वैश्यापुत्र see वैश्याजात ११०५, १२३८, ४०, ४४, ४५,
 ४७.
 वैश्वदेव a daily sacrifice १११९, ४२, १५८८,
 ८९, १८९६.
 वैश्वानर consisting of all men ६०२, ०३, ०५,
 ८१४, १५९६.

वैशमित्र belonging to *Visūmitra* १२६१, १८९१.

वैषम्य inequality ७७०, ८९८, ९९.

वैष्टिक dues of a compulsory servant; one who does compulsory service १९२२.

वैष्णव worshipping *Viṣṇu* १३६३, १९६८.

वैष्णवीसुत a particular son; a son of a *S'ūdrā* १२६६, १३५२.

वैहारिक pertaining to sport ८६२.

वोदृ a husband; bridegroom ७१५, ८८१, १२५५, १३०६, ०८, ४७, १४२९, १९७५.

व्यक्तिकारक basis of evidence ६६९.

व्यङ्ग deformed १०३५, ९७, १८२७.

व्यञ्जन condiment; pretext ८६३, ११०६, १६६६, ७९, ८१, १९७१, ७८.

व्यतिक्रम transgression ६३६, ८८१, ९०७, ११, १६, १०१८, ७६, १२६६, १६५५, १७७१, ७४, ८७, १८५३, १९३३, ३६, ४१, ७८, ८३.

व्यत्यास inversion; change ८००, ०५.

व्यपदिष्ट pointed out (by reliable persons); proved १६६७.

व्यपदेश excuse; pretext १७८७.

व्यपलापिन् one who denies (the debt) ७२७.

व्यभिचार adultery १०२१, ३१, ५०, ५३, ६४, ८६, ९९, १४०२, ५७, १८८७, १९४१, ६४.

व्यभिचारिणी an adulteress १०१६, २२, २४, ३१, ८६, १३८७, ९०, १४००, ०४.

व्यभिचारिन् an adulterer ८६४, ६५.

व्यय expenditure ६००, ९६, ७३७, ८१, ८५, ९०, ८४४, ६१, ९६०, १०४७, ५९, ८५, ११०६, १९, १२०१, १४४७, ५८, १५६५, ८०, ८१, १६१८, ७९, ८२, १७३२, ४१, ४२, ५२, ५३, ६५, ९९, १८००, ०५, १९, २१, ३१, ३३, ४९, १९२८, ७९.

व्ययन separation ९०२.

व्यवस्था regulation; decision ७२६, ३०, ५६, १३७३, ८४, १९२१.

व्यवस्थित regulated; decided ६१८, ७४८, ५६, ८१, ८७५, ११९१, १२५१, ५२, १३१०, १६, १५६८, ८७, १७८८, १९४३.

व्यवस्थिति see व्यवस्था १०४९.

व्यवहर्तु a transactor १७२९.

व्यवहार transaction; business; legal action ६२८, ३५, ७७, ७१७, २३, २५, २७, ३७, ७६०, ६२, ६५, ६६, ६८, ६९, ९८, ८६१, ६२, १०३४, ३७, ११३१, ४७, १३१३, १६, ७१, ८७, १७६७, १८१३, १९०७, ०९, १२, २२, २७, २८, ३३, ३६, ४०, ४६.

*व्यवहारक business-man ७००.

व्यवहारज्ञ major in law ६९५.

व्यवहारपद a title of law ७४६, ८०, ११३२.

व्यवहारप्रापण attainment of majority १२००, १९४८, ४९, ५०.

व्यवहारिन् a transactor १२०१, १६१६, ८०, ८३, १७३२, १९३२, ३६.

व्यवहित concealed ७४७, ५०.

व्यवाय sexual intercourse १०२१.

व्यसन danger; evil practice ६८०, ८४, ७१०, १५, ३५, ८१, ८२, ८३, ९०, ८१७, ४४, ५०, ७३, ९१६, १०१४, ३८, १४५७, १६८५, १७६४, १९१४, ३०.

व्याघात mutual malice १५८१, १९४१.

व्याघ्र a tiger ९१६, १८, १९, १२८७, १९६४.

व्याज disguise; fraud ७२७, ७८, ११३०, १९८३, ८७.

व्याजी an excess of 5% taken over the prescribed fine, value etc. upto 100 १६१४, ७५.

व्याध a hunter ६७९, ८३, ९९, ७०८, १४, ९३७, ४४, ४७, ५१, १६८२.

व्याधि a disease ६११, ८४४, ७१, ९१८, १०३८, १११४, १७, १४३०, ४७, १६५१, १७५९, १९२४, ६५.

व्याधित diseased ६८०, ९७, ७१२, ३७, ७१, ८५१, ७९, १०२२, २५, ३०, ४१, ५६, ८७, १११२, १७, ५५, १२६९, १३०४, ८७, १४५७, १६८६, १७२८, १९२७.

व्यापाद killing १६४३, ४९, ८७.

व्याल a snake ८१२, ४३, ११११, १६, १७, १६१७, १९२४, २५.

व्यालमाह a snake-catcher ९३७.

व्यालग्राहिन् vide व्यालग्राह ११११, १६, १७.

व्याली a snake १११७.

व्यावर्तन rejection ८९१.

व्यावहारिक commercial ६११, १६८७.

व्यासिद्ध prohibited; forbidden (as contra-band) ७७८.

व्याहत (debt) repudiated (by the father) ७०९.

व्याहृति the mystical utterance of the names of the seven worlds १२७३, १३८५.

व्युच्चरन्ती (a woman) being faithless or disloyal (to her husband) १०२७, १२८५.

व्युच्चरमाणा see व्युच्चरन्ती १०२७, १२८४.

व्रज a cow-pen; a herd ७३५, ९०४, ११०२, १६८२, १७५४.

व्रजिक N. of a particular corporation or tribe ८६२.

व्रण a wound १६६७, ८२, ८७, १७९९, १८०५, १७, ३३, ३५, ९१, १९६५.

व्रत a religious vow or practice ८१०, १२, ९७६, ७८, ८१, ९२, ९६, ९८, १०००, ०३, ०९, ११, १५, १६, २२, २३, २५, ३०, ५८, ६०, ६९, ७५, ७६, ७७, ११०९, १५, २०, १४७३, १५११, २०, २७, १५९९, १७०२, ६६, १८३६, ३७, १९२३, ३०, ४३, ७९.

व्रतति a creeper ८१०.

व्राजपति lord of troop or host ९२४.

व्रात a troop; group ८७०, १८९५.

व्रात्य a man of the vagrant class; an out-caste १२३४, ८७, ८८, १८२७, ६१.

व्रीडादान gift out of shame ८०७.

व्रीहि grains of rice १०७१, १७२३, ४५, १९६६.

शंशु N. of a *Rishi* १७९३.

शकट a carriage ८५५, १६२०, ७२.

शकुन a bird ८१२, १९, ११२१, १२८१, ८७, १३५१.

शकुन्त a bird १२८७, ८८, १३५०, १९८२.

शकुन्तला N. of the daughter of *Menakā* १२८७, ८८, १९८५.

शक्त able १६०४, १७७३, ८१, १८२०, १९२६, ३३, ७४.

शक्ति might; power ७२४, ११०९, ११, ९८, १२२१, २४, ३०, १३४९, १६५०, ५३, १९६९, ७०.

शक्र N. of *Indra* १२८७, १३९१, १८६९, ९०, १९४३.

शक्रमा powerful; friendly १००२.

शङ्करात्मज *S'ankar's* son १३७७.

शङ्का suspicion (of crime) १७४१, १७५२, ५३.

शङ्कानिष्पन्न arrested under suspicion ३६८६.

शङ्कामिग्रह arrest under suspicion १६८२, ८३.

शङ्कितक suspected (as a criminal) १६८६.

शङ्कु a nail; spike १७७०, ५५, ८८.

शङ्ख a conch-shell ८८८.

शचीनाथ see शचीपति १९२४.

शचीपति the husband of *Shachī* ९९९.

शठ a rogue; ७१५, ८१९, १६३१.

शतक्रतु an epithet of *Indra* ८६०, ९२४, ६९, ९९, १९७९.

शतगु possessed of a hundred cows १६६०, १७२५.

शतदाय giving or granting a hundred १५९५, ९६.

शतमान a particular coin ८६४.

शतवाही bringing hundred as a dowry १८४०.

शताध्यक्ष the chief of hundred (villages) १९२१.

शत्य amounting to hundred १०३८, १६१७, १७८१, १८४९, १९२२.

शत्रु an enemy ६७२, ८०९, ६०, १०३३, १६८०, १९००, ६५.

शद produce of a field ६०७, २९, ९१९, ५४, ६१.

शपथ swearing; ordeal of *S'apatha* ६७३, ७२८, ४१, ५१, ८५, ८९६, ९५१, १६१०, ३४, ४८, ५०, १७५३, ५७, ६६, १८३२, १९२२, ६५.

शफ an eighth; hoof ६००, ०१.

शमल(धन) spotted (wealth) ११२९, ३०, १९८३, ८५.

शमल blemish १००४, १५९४.

- शमी the *S'amā* tree १३३, १७४५.
 शमीक N. of the son of *S'ūra* १३७६.
 शम्बर N. of a juggler १०३२.
 शम्या a staff of *S'amya* tree १०९, १६८२.
 शम्योप the grains or seed of a legume or pod १६६६.
 शयन a bed; couch १९८, १०२६, ९९, १११९, ८४, १२३३, ४३, ५७, १४०२, ३०, ५६, १५२०, २७, १७६५, ९४, १८४३, ६५, ९०.
 शय्या see शयन ८६०, १०१६, २४, ४९, ८६, १२२३, १३८७, ९०, १४००, ७३, १५११, ५३, १६८१, ८७, ९०, १७९५, १८८५, ८७, ८९.
 शर an arrow १३३, ५०, ६१.
 शरण protection; home ७५०, ५२, ८६१, १२६०, १८८२.
 शरद् autumn १८९७, १९४३, ८५.
 शरपत्र a kind of grass १८४५.
 शरवर्हि a lair of reed १८४१.
 शरमुष्टि the point of a reed or arrow १८४१.
 शरमध्या a grand river १९४४.
 शरव्या an arrow-shot १६००.
 शरीर body ६०१, १०५४, ८५, १११६, १२८८, १३७४, १५१३, १६१६, ५२, ८५, १७६८, ७१, १८१२, ५०, १९८४.
 शर्करा pebbles १३४, ५०, ६१.
 शर्मसद् sitting behind a shelter १६४.
 शर्मिष्ठा N. of one of the wives of *Yayāti* १३९१.
 शलभ a locust १९२५.
 शलाका any pointed instrument; an ablong piece of ivory or bone (used in gambling) ६०९, १६१७, १९०४, ०५, १०, ८९.
 शलाकिन् a surgeon (?) ९२१.
 शल्य a dart १८४१.
 शल्य an arrow ९४८, ११२७, १९६३, ६४.
 शव a corpse ९५१, १३०९, १९२५.
 शश a kind of meteor १८३९.
 शशीयसी N. of a woman ९७१.
 शस्त्र a weapon ८६१, ६२, ६३, ७१, १६०४, ०७, ०८, १२, १६, १८, २०, २३, २६, ३७, ४३, ४७, ४८, ५१, ५२, ५४, ६७, ६८, ८३, ८६, ८९, १७१२, १७, ६५, ९६, १८१५, १९२५, २९, ३०, ३८, ६५.
 शस्त्रदातृ one who furnishes arms १६४९.
 शस्त्रपत्र weapon and vehicle (probably indicating *Ks'atriya* and *Vaishya*) ८६०.
 शस्य corn ६३३, ८३५, ५२, ९०५, ५२, १२८२, १९४१, ७६, १७५८.
 शाक a vegetable ६३०, ३४, १३५०, १६१४, ५७, ६५, ७०, १७१९, ४४, ४९, ६६, ६७, १९२४, ३८, ८२.
 शाकुनिक a bird-catcher १३७, ४४.
 शाकुन्तल born of *S'akuntalā* १९८५.
 शाक्य a *Buddhist* १९२२.
 शाखा a branch १४६, ६०, ६१, ६२, १८००, २०.
 शाखिन् a tree १६२, १८२२.
 शाण a kind of measure १९६७, ६८.
 शाण्डिली N. of a deity १०२८.
 शातातप N. of a *Rshi* १३५५.
 शान्तलभ (debt) the interest of which has ceased to accrue ६५३, ७०६, २६.
 शान्ता N. of the daughter of *Dasharatha* १३२९.
 शान्ति expiatory rite १९२४, २५.
 शान्तिक expiatory (rite) ८७२.
 शाप a curse १३७, ५१, १३७४, १६१२, २६, ५०.
 शामुल्य a woolen garment ९८३.
 शारङ्गी N. of a woman १०५१.
 शारद bestowing autumns १००४.
 शारदण्डायिनी N. of *S'ara-Dandāyani* १२८४.
 शारीर corporal १६०९, १३, २७, ५२, ५९, ७१, ७२, १७७६, १८४५, ४७.
 शार्दूल a lion १३२९, १९७६, ८५.
 शाल a kind of tree १९६५.
 शाला a house ९२६.
 शालि rice १०७१, १९६७.
 शालीन(षण्ड) modest; one timorous (impotent) ८७३, १०९४, ९५.
 शालमली a particular tree १३३, १७०९, १९२७.

- शासन order; punishment ८७२, ९४९, १०१९,
१६६७, ८९, ९५, १७०२, २९, ५१, १९२९.
शासनीय punishable १५८५, १८८८.
शासित taught १६५५.
शास्त्र order ११५८.
शास्त्र an instructor १६५५, १७५१, १८५१,
१९१८, २३, ८४.
शास्त्र scripture; law-book; science ६२४, ६०,
७१, ७१५, ८०४, २५, ३०, ३४, ६१, ९१, ९६१,
१०३२, ९४, १११०, ११, १३, १५, १९, ४२,
६६, १२४३, ४४, ६६, १४०२, १५२४, १६१९,
४२, ४३, ९२, १७६०, ८७, ८९, ९०, १८८५,
८९, १९१८, २९, ३१, ३५, ४१, ४२, ४३, ६५,
८८.
शास्य to be punished ७३५, ४३, ४९, ५५, ५६,
९६, ८१५, २६, ७४, ९१७, १६४६, १७६०,
९४.
शिशपा a kind of tree १०६५.
शिक्य the string of balance १९६६.
शिक्षक a teacher ७८८.
शिक्षा art; skill १६७५.
शिक्षित taught ८२७, १८४५.
शिखण्डा see शिखा १००६.
शिखा a tuft or lock of hair on the crown
of the head ६२९, १३७४, १७९४.
शिखात्मिका vide शिखावृद्धि ६२९.
शिखावृद्धि hair-interest (i. e. interest recei-
ved every day) ६२९, ३०, ३१.
शितिवाह्य having white fore-feet १८९७.
शितिवाल white tailed १८९७.
शिफा N. of a river; a stroke with a whip
९६४, १०३६, १६१०, ७६, १८६८.
शिरस् the head १५९७, १६१९, ४४, १७९८,
१८४०, ४५, ४८, ९०, १९७३.
शिरस्क (ordeal) with the condition of under-
going the punishment of defeat १९६५.
शिल्प art ७८७, ९०, ८१९, २४, २७, २८, ३४, ३५,
५५, ६२, १०६०, ११२७, ३०, ८१, १४५५,
१६६८, ९४, १९०४, २९, ७२, ८६.
शिल्पज्ञ an architect; artist १७५८.
शिल्पिदोष fault of a craftsman ७५५.
शिल्पिन् a craftsman; artist ७२७, ४९, ५५, ८७,
८८, ८९, ९०, ८४३, ९५१, १६१७, ६२, ७६,
७७, ७९, १७३०, ६४, ६७, १९४१, ४२.
शिल्पिन्यास an article delivered to an artist
७५२.
शिशिर cold season १६८७.
शिशु a child ६९५, ९५०, १३६४, ७३, ९४,
१६६८, १९८४.
शिश्व the penis १८३२, ४३, ८२.
शिष्ट educated; prescribed; residue ६६३, ७८,
८५, ७१५, ११००, १५, १६०५, १९२०.
शिष्य a pupil ६९६, ७०८, १२, ७१, ८२५, २६,
२८, ३५, ६०, ११३१, १२२५, ५१, ५२, १३५५,
१४७१, ७६, ७९, १५०९, १५१८, २०, २३,
२६, २७, ३०, १६३५, ५५, ६८, ७२, ८०,
१७०३, १८१२, ३३, ३५, १९२२, ७४, ८३,
८५, ८६.
शिष्यगा (a woman) sexually uniting with
the pupil (of her husband) १०२१,
११११.
शिष्यगामिनी see शिष्यगा १०१४.
शिष्यवृत्ति the conduct of a pupil ८२६.
शिष्यशिक्षि punishment of a pupil ८१५, १७९४.
शिष्यस्त्री a wife of a pupil १८८२.
शिष्यागत acquired through (instructing) a
pupil ११२९.
शिष्यादात property received from a pupil
१२२३, २५.
शीघ्रपान drinking of the spirituous liquor
१९१९.
शीर्ष the head १००४, १५९७.
शील virtuous conduct; behaviour ६७३,
७७, ८३६, ९३१, १०२४, २५, ३१, ५७, ६०,
७६, ७७, १९, १११७, १९, १२८५, १३७४,
७६, १६६०, ६४, ८०, ८७, १९३०.
शुक्लवाक्य stinking or harsh speech १७७१.
शुक्ति oyster shell ६०९.
शुक्तिका a particular disease of the Cornea
१०२२.

शुक्र the planet Venus; semen virile १०००,

१२७३, ८७, १३५०, ९१.

शुक्रज one's own son १२८७.

शुक्ल(धन) white (wealth) १०६९, ११२९,
१३८४, १९८२, ८३.

शुचि pure ७३७, ८४, ८४०, ६८, ७३, ९२४, २९,
१०१७, ६९, ११०२, १५, १२६४, ८४, ८६,
१३६३, १४७८, १६६४, ७६, ८४, १९०३, १५,
३५, ३९, ४०, ६५, ६६, ७४.

शुद्ध pure ६३८, ७५९, ९९९, १००४, ११०९, १९,
९९, १२२८, १६१८, ४८, ७४, ७५, ७७, ८६,
९०, १९०४, ५०, ६१, ६६, ६७, ८५.

शुद्धव्य capital punishment without torture
१६१८, १९, २९, ५२, ८८, १९२९.

शुद्धि purity; acquittal ७०६, ३७, ६१, ६३, ६५,
६७, ६९, ८३१, ९१६, १११९, १६८४, १७८८,
१८२५, २८, १९४०, ६७.

शुनःपुच्छ N. of a *Rshi* १२६०.

शुनःशेष N. of a *Rshi* १२६०, ७८, १३२९, ७३, १९८१.

शुनक N. of a *Rshi* १३२९.

शुनी a female dog १११३.

शुनोलाङ्गूल N. of a *Rshi* १२६०.

शुभ auspicious ८२९, ११११, १२८४, १३७६,
१५२४, १८१०, १९४३, ६५, ६६, ७४.

शुभस्पति the two lords of splendour
(applied to the *As'vins*) ९८१, ८२,
१००१, ०२.

शुम्भनी purifying १००३.

शुल्क price; tax; fee; nuptial fee (given to
the parents of the bride or bridegroom
at the time of marriage) ६३४, ६३, ७७,
७८, ८०, ८५, ७०८, १४, १५, ७८, ८३, ८४,
८९, ९९, ८१७, ३९, ५१, ६०, ७९, ८१, ९२१,
२८, १०२१, २४, ३४, ३५, ३७, ३८, ४०,
४२, ४३, ४४, ९८, ११०२, ०९, १६, ३०,
१२८६, १३४७, ७४, १४२८, २९, ३०, ३१, ४०,
४४, ५४, ६०, ६१, ६३, १६००, ११, ३५, ६१,
६६, ६७, ६८, ७१, ७९, १७०१, ५८, १८४८,
४९, ६६, ६८, ८४, १९२१, २२, ३६, ४१, ४४,
४७, ८३, ८५.

शुल्कद the giver of *S'ulka* ८३९, १०२१, ४३.

शुल्कदातृ see शुल्कद ८५१.

शुल्कविकथिन् one who sells (his daughter)
by taking nuptial fee १९७९.

शुल्कस्थान a toll-house ७७८, ८३, ८४, ८९,
१६६८, १७०६, ०८, १९२७.

शुल्कहर the receiver of the price paid for a
bride १०३४, १४३०.

शुल्कहानि forfeiture of the fee ८५१.

शुल्कादान receiving of a nuptial fee १०३४.

शुश्रूषक an attendant ८२५.

शुश्रूषण attendance; service ८१८, १५१६.

शुश्रूषमाणा attending १०७६.

शुश्रूषा service; attendance ८१६, १९, २४,
३४, १०२९, ५२, ५४, ७५, ११०९, ४२, १५२३,
१९७४.

शुश्रूषित served ११०९.

शुश्रूषु an attendant ८१८, १९, १३८५, १४०३,
१९७४.

शुश्रूष्य to be served १११०.

शुष्क dry १६८३, ८५, १७४१, १९३८.

शूकर a boar; hog ९०५.

शूद्र a member of the lowest fourth caste
७२९, ९३, ८०३, १३, १४, १६, १७, १८, १९,
२१, २३, ३६, ३९, ७९, ९५, १०१६, २२, २३,
२४, २९, ३९, ४३, ९३, ११०५, १०, १६, १९,
२३, ३१, ४३, ८४, ८५, १२४०, ४९, ५१, ७३,
८७, १३१०, ३८, ५५, ६४, ६५, ७४, ७५,
१५१८, ३०, १६०६, १०, १८, २०, २८, ३४,
३६, ३७, ४८, ५४, ५६, ६०, ६७, ७०, ७२,
१७२१, २४, ५२, ६२, ६८, ६९, ७१, ७२, ७३,
७४, ७९, ८८, ९०, ९२, ९४, ९९, १८३१,
४२, ४४, ४५, ४६, ५०, ६२, ६४, ७४,
९०, ९६, १९०६, २१, २७, २८, ३२, ३३, ३६,
४३, ५०, ६१, ६५, ६७, ६९, ७७, ८२, ८९.

शूद्रकर्म duty of a *s'ūdra* ८१९.

शूद्रकल्प resembling a *s'ūdra* ८१३.

शूद्रगा (a woman) having sexual inter-
course with a *s'ūdra* १०३१.

शूद्रजाति the *s'ūdra* caste १३६५.

शुद्धदान gift of a *s'ūdra* १९८२.

शुद्धयोनि having its origin in *s'ūrdā*-caste; born of *s'ūdra* woman १०१७, १४०३, १९६८.

शुद्धवध murder of a *s'ūdra* १६०६.

शुद्धसधर्मन् equal to a *s'ūdra* ११८५.

शुद्धा a *s'ūdra* woman १०२२, २३, २४, ९३, ११००, ०५, १२, १२४३, ४४, ७०, ८८, १३०९, ८५, १८३७, ३८, ४४, ५९, ६०, १९७८.

• शुद्धागम co-habitation with a *s'ūdra* woman १८९१.

शुद्धपुत्र son of a *s'ūdra* woman ११०४, १२४०, ४१, ४४, ४५, ४८, ३६, ७८, ८३, ८५, ८६, ९०, ९६.

शुद्धावरोधन son by a *s'ūdra* woman १४०३.

शुद्धासुत see शुद्धपुत्र १२४६.

शुद्धी wife of a *s'ūdra* १२५१, ५२.

शूर valiant; N. of a king ७८४, ८८, ८९, ८६१, ९८७, १३७६, १९२१, ८६.

शूर्प winnowing basket or fan ७६४, १८३७.

शूल a stake for impaling criminals १६१८, १७११, ३६, ४८, ६०, ६१, ६५, १९२९, ३६, ६८.

शूल्य to be impaled १८२९.

शृगालयोनि jackal-species १०६४.

शृङ्ग the horn of an animal ६०९, ९०५, १६, ८७, ९८, १९७६, ८२.

शृङ्गिन् a horned or tusked animal १६१२, २१, ५१, १८२०, १९३३, ६६.

शेष the penis ९८६, ९५.

शेष remainder; N. of a child ६८०, ७०५, ०८, ७२, ९२७, १०३८, ११८४, १२५३, १४३०, १५२९, १६१५, १९१७, ४१, ४८, ५६, ६०, ८८.

शेषण leaving surplus; a particular term in gambling १९०२.

शैल्य an actor ६७९, ८३.

शैलोपमोग use of a mountain १९४४.

शैशिर N. of a teacher and founder of a supposed *s'ākhā* of *R̥gveda* १३५६, ८४.

शोक agony; sorrow ८००, ०४, ९९७, १०४६,

१११३, १५, १७, १२६०, १९८४.

शोणित blood ९५१, १२७३, १३८४, १७९६, ९९, १८००, ०५, १६, २२, ३१, ३२, ४९, १९६७.

शोषन clearing ८२९, १११९, १३७६, १६९२, १७५३, ९२, १८८४, १९२९, ६७.

शोषित cleared ६३०, ७६७.

शोष्य to be cleared ७०८, १२२९, १८३३.

शौक N. of a *R̥shi* १३५६, ८४.

शौच purity ७५०, ८७९, १०२९, ४७, ८६, ११०६, १५, १९, १६७९, १८४५, १९१३, ४२, ७६.

शौचियोक्त a patronymic १२६१.

शौण्डिक a vintner ६७९, ८३, ९९, ७०८, १४, २६, ८६२, ६३, १०३८, १६७९, ८२, १७१०, १९०७.

शौद्र relating to a *s'ūdra*; the son by *s'ūdra* wife १३२०, ४८.

शौनःशेष relating to शुनःशेष ७९२, १२५५, १९७५.

शौनक N. of a *R̥shi* १३६३, ६५, १५२४, १६०१.

शौनकीपुत्र N. of a teacher १९८२.

शौतवीर N. of a *R̥shi* १७६८.

शौरि a patronymic of *Vasudeo* १३७६.

शौर्य valour in arms ११२९, ९३, १२२१, २७, ३१, ३२, १४०२, १५५८, १६९६, १९२९, ८६.

शौर्यधन property acquired by valour १२२०, २३, ३०.

शौर्यप्राप्त see शौर्यधन ८०३, १२२७.

शौर्यहार्य see शौर्यधन १२३१.

शौर्योगत see शौर्यधन ११२९.

शौर्यान्वित see शौर्यधन ११४१.

शौलिक an officer of tolls or customs १६११, १९४४, ५९.

शमशान cemetery ९२९, ३२, १६१६, ८०, १८००, २३, १९२४, ३०.

शमश्रु the beard as the sign of the *Vānaprastha* order in a *Brāhmaṇa*'s life १२६०.

श्याम N. of a son of *S'ūra* १३७६.

ह्याव dark ८१०, ९६३, ६५.

ह्यावदत्त having dark or discoloured teeth
९९२, ९५, १५९१, ९२, ९९.

अद्वा belief; N. of the daughter of *Prajā-*
pati ७९१, ९२, ८०३, ०६, ४२, १००६.

श्रम labour ८५१, ९६२, १२१२, ३२, १६५१,
१९८४.

श्रमण a mendicant १६०३.

श्रवस् glory; fame ११२२.

श्राद्ध a rite relating to Manes or dead
८५४, ९२०, १०२२, १११९, १२२३, ५२, ८१,
८४, १३४९, ५०, ५६, ६२, ७४, ७७, १५१३,
२४, २६, ६०, ८९, १९४३, ८२, ८७.

श्रान्त tired ८५४, १६८२, १७५२, १८३१, ३४,
१९३०, ३६.

श्रावण declaration (legal validity) ६६०,
९००.

श्रिया दत्त gift for artistic performance ८०८.

श्री wealth ७९२, ८८६, १२४४, १४२४, १८९७,
१९३०, ३६, ७७, ७९, ८३.

श्रुत sacred learning १०९७, १६६०, ८७, १७७०,
७१, ७२, ७६, ९२, १९१७, ६६, ७३, ७४,
८६.

श्रुतदेवम् N. of a daughter of *S'ūra* १३७६.

श्रुतश्रवस् N. of a daughter of *S'ūra* १३७६.

श्रुतागत acquired by sacred knowledge
११२९.

श्रुति *Veda* ७७०, १०३३, ५०, ५५, ७६, १११३,
४६, ६३, १२७२, १३८८, १६५२, १७६९,
१९२१, ३५, ४२, ४३, ७३.

श्रुतिद्वैध contradiction among passages of
the *Vedas* १०७०.

श्रुष्टि obedience; willing service (Monier
Williams); food (*Sāyana*) ९२३.

श्रूयमाण being heard १०१३, ४०, ११००, १२.

श्रेणि(णी) a guild or association of traders
८६९, ७०, ७२, ७४, ७६, ९२५, १६७३,
१९२२, ३२, ३३, ४६.

श्रेणी(णि)प्रत्यय evidence of a श्रेणि ९२५.

श्रेयस् superior; excellent ८८८, १०३८, १२८०,

८३, ८४, १३२१, १८०१, ४३, ९६, १९३९,
८४.

श्रेष्ठ chief; most excellent ६६०, ८१३, ५८,
६१, १०७७, ११४३, ८१, ८४, १२४५, ६१, ६२,
८४, ८६, १३४६, १६०१, १९३०, ६३, ६४,
७८, ८१, ८४, ८६.

श्रेष्ठभाग the largest share ११६८, ७०.

श्रेष्ठिन् a merchant ८१४.

श्रोत्र the ear १६००, १७७६, ८८, १९८१.

श्रोत्रिय a learned *Brāhmin* ७२९, ७१, ८४,
८०३, ७२, ११६६, १३७६, १४०२, ६५, १५१८,
२३, २६, १६२८, ३९, ६६, ६८, १७२७, २८,
१८४१, १९२७, ३२, ४४, ५७, ७७.

श्रोत्रियद्रव्य property of a learned *Brāhmaṇa*
७१६, १४७३, ७४, १५२३, २७, १९५०.

श्रोत्रियस्व see श्रोत्रियद्रव्य १७६६.

श्रौतक्रिया *Vaidika* rite १३२८.

श्लोक a stanza ७९२, १२७२, ८८, १४१५, १५९२,
१६६८.

शस्त्रिन् a hunter ८०९, १९००.

शगणिन् a hunter (having a pack of hounds)
१६८२, १९२५.

श्वन् a dog १६०६, १७, ८७, १८११, २९, ३४,
४२, ४३, ६५, ९०, ९१, १९२५.

श्वपद a dog's foot or its mark ८३१, ३९,
१६०९, २७, १७६०, १९७०.

श्वपाक a person of an out-caste tribe ११०५,
८५, १८२७, ५०, १९१५.

श्वपाद see श्वपद १६५३.

श्वप्त्र a pit ९१६, १९, ४३, ५४, ५९, १६२०.

श्वयोनि dog's species १५९२.

श्वशुर a father-in-law ९८६, ८८, ८९, ९५, ९९,
१०००, ०२, ०५, ०६, ०७, २३, २४, २८, ३५,
८३, ८४, ८५, ११०६, १९, १२२४, १३२९,
१४०१, ०८, ३०, ६३, १७७७.

श्वश्रू a mother-in-law ९८६, १०००, ०२, २३,
२४, २८, ७६, ७७, ८३, ८४, ११०६, १४५०,
५३, १८८२, ९०, ९४.

श्वहत killed by a dog ९०८, १६.

श्वित्र white skin disease ७०७.

शेतकेतु N. of a *Rshi* १०२७, १२८४, ८५.

षड्भोतु relating to six *Hotrs* १००६.

शण्ड flower-garden ९०६, ३०.

शण्ड an impotent man १०९४, १४०१, १९२१.

षाड्गुण्य six measures or acts of royal policy ८६०.

श्रीविका spittle १७९८.

संकर confusion; sweepings ९५४, ५९, १०६८, ११०५, ०६, १५, १८, १३५१, १६०७, ६६, १९१६, ४३.

संकल्पकुलला an arrow whose neck is formed by desire ९९८.

संकेत compact ८७२, १९४१.

संक्रम a bridge १६१३, ३०, ५४, १९२९.

संख्या a number; sum; calculation ७४७, ५०, १२३७, ३८, १७०६, १९२७, ५३, ६२.

संगम union; intercourse ८४३, १०३३, ७६, १२५५.

संगर vow; strife ६०३, ०५, ७९१, ९२, १६२३.

संगृहीता taken possession of; enjoyed ९००, १६१७, १८४९.

संग्रह accumulation; taking; adultery १०४०, ४७, ७६, ११०६, १२८७, १७०१, ५५, १८४४, ८५, ८७, ८९, १९२३, २४.

संग्रहण adultery ९२७, १०३८, ११०६, १८४५, ४६, ५०, ५१, ५२, ५३, ५६, ७०, ७२, ८०, ८१, ८४, ८५, ८७, ८८, ८९.

संग्राम war ११२२, १२२७, १३७४, १९२१, ४१.

संघ corporation ७७१, ८४४, ६०, ६२, ६३, ६४, ११८५, १२२९, १६८१, १७७३.

संघग्राह a rapacious animal living in group १९२५.

संघात corporation ८६१, ७१.

संज्ञान unanimity; agreement ८५८, ५९, ९०२.

संतति progeny; offspring; succession ६१०, २१, २६, ३५, ६८, १११२, १८, १३५०, ८४, १५२९, १९८४.

संतान see संतति १०२३, ५५, ६५, ११०१, १४, १८, ९४, १२५४, ५५, ५९, ७३, ८२, १३४८, ८४, १४७१, १५११, १९८२.

संदंश the index finger १६१७, १९, ६९, ८०, १७३७, ६०, ६५, १९०३.

संदातु one who ties up or fetters' १७११.

संदिग्धि doubt ९५१, १२४५, १७५३, १९१४, ४१, ६७.

संदित bound; detained १७११.

संदिष्ट promised; assigned ८२६, १६३४, १९२२.

संदेह doubt १५७५, ८१, १९१८.

संघातु one who holds together १००३.

संघान union; the act of joining १५८२, १६८४, ८६.

संधि agreement; boundary line; horizon; joint; explosion ८७४, ९९, ९०१, ३४, १००३, १५८२, १६८५, १७११, १९२९, ७५.

संधिच्छिद् a house-breaker १७५८.

संधिच्छेत्तु see संधिच्छिद् १७६५.

संधिच्छेदकृत् see संधिच्छिद् १७६०.

संधिच्छेदिका (a woman) who cuts off any of the bodily joints (*Shāmshāstri*); (a woman) who breaks the joints (of a house) for commission of theft (*Ganapatishāstri*) १६१९.

संधिमेतु see संधिच्छिद् १६७०, १७६४.

संध्या a particular religious daily duty १६४८, १९६४, ६५.

संनिकृष्ट proximate; near १६२०, १७७२.

संनिधान nearness ६११, ३८.

संनिधातु one who is near at hand; receiver of stolen goods १६९७, १९२९.

संनिधि nearness; presence ७४२, ८९६, ९३६, १०७७, १४५२, १६८५, १८८७, ९१, १९६६.

संनिपात encounter; mixture; sexual intercourse with १६८२, ८६, १८४३, १९३९.

संनियन्तु one who restrains or chastises १९३१.

संनिवोऽया (a widow) to be appointed to bear children for her deceased husband १०२०.

संनिरोध confinement; imprisonment १८४७.

संनिरोद्ध्या to be confined १०५७.

संनिविष्ट married १२००, १४१७, १९५०.
 संन्यास profession of asceticism १३७४.
 संपत्नी together with her husband १००२,
 ०४.
 संप्रतिपत्ति consent; permission ७२४, ९१९.
 संप्रतिपादक a giver (of aid); defender १६५३.
 संप्रतिरोधक confinement; imprisonment १४४७.
 संप्रतिश्रय dwelling १७५३.
 संप्रति delivery १२६२.
 संप्रत्यय evidence; proof ७६८.
 संप्रदातृ one who gives or delivers over
 १३१५.
 संप्रदान giving ७३६, १६१३, १९२१, ८१.
 संप्रयोग the act of joining together; sexual
 union; the specific procedure of re-
 ligious rite (without *Mantra*) १०२९.
 संप्राप्तमैथुना (a lady) who has enjoyed
 sexual intercourse ११०१, १६.
 संप्राप्तव्यवहार attained majority १२०१.
 संप्रेषण the act of sending; dispatch १८८१,
 ८५, ८७, ८९.
 संप्लव accident; chaos ८५२.
 संबन्ध relation १२६६, १३२८, १५३०, १७८९,
 १८४४, १९८८.
 संबन्धिक्रिया obsequies usually performed by
 relatives १६१६.
 संबन्धिन् a relation ७०४, २५, ८६, ८०८, १५२७,
 १६२७.
 संबाध a crowd १६२१.
 संमल्ल a match-maker १०००, ०४.
 संभव birth; production १०७०, १२७३, १३८४,
 १७१८, १९६७.
 संभाषण conversation १३९२, १८५३, ८०, ८५,
 ८९.
 संभाषा conversation १०३६, १८५३, ५४, ५५,
 ७१, ८९, १९३६.
 संभाषित agreed; told ८४३, ४४, १८५०.
 संभूयकारिन् the acting in concert or in
 company १५७५.
 संभूयकारिन् a co-partner; a partner in a

joint concern ७८१, १५४२.
 संभूयक्रय collected merchandise to sell
 whole-sale १६७९.
 संभूयवणिजः merchants in a company १६६९.
 संभूयसमुत्थातृ see संभूयकारिन् ७७१.
 संभूयसमुत्थान engagement in a joint concern
 ७७१, ८०.
 संभूयोत्थाननिष्कृति rules relating to concerns
 of partnership ८०२.
 संभोग enjoyment; possession ९५७, ११३०.
 समुत्थला desirous ९९७.
 संयोज्या to be employed ११०६.
 संरब्ध joined hand in hand १६४९, ८५.
 संरम्भ a quarrel ११०२, १८२६.
 संरुद्ध imprisoned; restrained १६९०, १८०९.
 संरुद्धक imprisoned १६९०.
 संरुद्धिका see संरुद्धक १६९०.
 संरोध check; confinement ७२५, ८१७, ४४.
 संलोभन allurement १८४६.
 संवत्सर year; year personified ६०९, ३३,
 ३७, ९६, ७११, ८४२, ९१५, ४८, १०२०, २४,
 ३९, ४०, ५५, ९५, ११००, १२, १३९३, १४०२,
 २८, १५८७, ९६, ९८, १६१६, ६५, ७१, १७९३,
 १८६१, ६३, १९४७, ४९, ५९, ६४, ७८.
 संवनन propitiating; causing mutual fond-
 ness ९९६, ९७, ९८, १६८०, ८१, १८५०.
 संवसु a fellow-dweller; an epithet of die
 (of dice) १९०२.
 संवाद agreement १३७६.
 संवादित agreed to ७१३.
 संविद् compact; mutual understanding ७७७,
 ९२, ८५७, ५९, ६४, ६७, ९७८, ९४, १८३६.
 संविदान mutually agreed ६०१, ०४, ८५७,
 ११२२.
 संविदत्त a gift for the acquisition of higher
 world ८०८.
 संविधिधान rule of compact ८७२.
 संविभाग partition; division ८१६, ९९, ११२२,
 १९२४.
 संविभागिन् a partner ८६०.

संव्यवहार mutual dealing; transaction १०९८,
१३८८, १६८०.

संव्यवहार्य to be allowed to mix in society
१६४४.

संशय doubt; danger ८०५, ०६, ३१, ९३५, ४९,
५५, १२६३, ६४, ६६, ८२, ८३, ८६, १३५५,
९०, १५६९, ८१, ८८, १६०४, ६५, १७३५,
५७, ६६, १९११, १४, २१, ६६, ६७, ७५, ७८,
८३, ८५, ८६.

संसत् an assembly ६६०, ७२७, ८०७, १९, १२८७,
१८३५.

संसरण a passage ९५३.

संसर्ग association; reunion ६७३, १०२५, ४८,
१५४१, १६४७, ८३, ८५, १७५३, ६०, १८८७.

संसृष्ट reunited १५२९, ४०, ४४, ५२, ५६, ५७,
५८, ६०, ६१, ६३, ६७, ८८, १७५४.

संसृष्टधन property of the reunited co-
parceners १५४२.

संसृष्टमैथुना (a maiden) co-habitated १०९७.

संसृष्टरूप mixed in form or kind; adulterated
८९१.

संसृष्टिन् a reunited kinsman १५४०, ४१, ४२,
४४, ६२.

संस्कृतव्या to be consecrated with the ne-
cessary ceremony १११८.

संस्कृते one who performs a *Samskāra* ७८७,
९०, ९६०, १२८८, १५२६.

संस्कार a sacrament; repair; refining ७०३, ५५,
८७३, ९६०, १०८५, ९३, ९८, १११३, १२७८,
८७, १३०९, ७७, १४१६, २२, ५३, ७३, १५२४,
५४, ८४, १६४८, १७४७, ६०.

संस्कार्य to be consecrated १११८, ९५, १२८७,
१३८४, १४१९, २२, १५८६, ८७.

संस्कृत consecrated; sanctified ८२०, १०१९,
२१, ८८, ११०९, १२३४, ६८, ७२, ७९, १३०२,
५०, ७७, १९२७, ७९.

संस्कृति see संस्कार ८३४, ७३, १३८४.

संस्तम्भ obstinacy ६११.

संस्थाप्यक्ष superintendent of commerce १६७७,
८३.

संस्थित dead; living together; resting; com-
pleted ६०४, ७९१, ८१४, ९४६, ६०, १०२६.

५९, १३१९, १४३२, ७३, १५२२, २७, ५६, ५७.

संस्त्राव a kind of offering or libation ११६१,
६२.

सकाम willing ८४४, १२६९, ८५, १८४८, ४९,
५०, ६६, ६८, ७४, ७६, ८३, ९२.

सकुल्य agnate; a relative ७०४, ९००, १०७७,
९५, १२५१, ५२, १४६८, ७६, १५१२, ३८, ३०.

सकुल्यगामि(धन) (property) inheritable by a
sakulya १४७०.

सक्थि(सक्थन्) the thigh ९८६, १७८१, ९६, ९९,
१८१७, ७१, १९७६.

सखिन् a friend; companion ६००, ९२२, २४,
७२, ७३, ७५, ८२, ८७, ९९, १००५, ११५८,
१२६०, १३२९, १८३६, ९३, १९७८, ८५.

सखिवधू friend's wife १०२०.

सखिली friend's wife १८८२.

सखी a female friend or companion ९७५,
७९, १००१, ७५, १८३६, ८२.

सख्यं friendship ९७९, ८९, १००९, १०३६,
१९८०.

सगर N. of a king १३२९.

सगर्भोद्धा married while pregnant or carry-
ing १२८८.

सगोत्र a kinsman of the same family;
cognate ७७१, १०१८, २२, ८९, ९४, १११६,
१२३१, ३२, ८८, १३१९, ३०, ५५, ७२, ७५,
१४०३, ७१, १५२६, २७, १८८२, १९८८.

सगोत्रिन् a member of the same family ८९६.

सजात a kinsman ८३९, ९२४.

सजाति belonging to the same caste १०५४,
९५, १२५१, ५२, १८३२, ७२.

सजातीय of the same kind or caste ८९०,
९९, १०२४, १३३७, ५५.

सजात्य see सजाति १५१२, १८७०.

सत्तुर्यो accompanied by music ८१४.

सत्कार honour ८६७, १६३९, १९३२.

सत्पति a mighty lord ८११.

सत्पुत्र a worthy son १२४८.

सत्यसिद्ध acceptance of gift from virtuous men ११२६.

सत्य true; faithful; truth ५९९, ७५०, ८१२, १८, ६४, ९७, ९६८, ९७, १००६, ३१, ३२, ६९, ७६, ११४४, १२८३, ८६, ८८, १६०३, ५६, ६४, १७७१, ७२, ७९, १८३७, ३९, ९५, ९६, १९०३, ०८, १३, ५५, ६३, ६४, ६५, ६६, ६७, ७९, ८४, ८५.

सत्यङ्गाङ्क promise; earnest-money; advance (money) ६४५, ५६, ८८५, ८९, १९७५.

सत्यवादिन् truthful ७३८, ४७.

सत्यव्रत strictly truthful ९५१, १०२२.

सत्यसंगर true to an agreement or promise १२५५, १९८६.

सत्यसाक्षिन् a truthful witness ९३८.

सत्याभिसंध true speaking १६५६.

सत्र a sacrificial session ७७३, ८१२, १३, ११६१, ६२, १७००, १९२०.

सन्निन् a spy ८६२, ६३, १६७९, ८०, ८१, ८७.

सत्वी an honest woman १०२८, १११८.

सत्त्व property of a Brāhmin १४६८.

सद fruit ६१२, ३०, ९११, १८.

सदन habitation १२७१.

सदस् a house; assembly १४१५, १६४४, १९७९.

सदृश suitable (by caste and quality); equal ६९५, ७५७, ६७, ८६१, ९९, १०११, १९, २०, ४१, ४२, ५८, ११७५, १२३६, ४४, ६९, ८०, ८३, ८४, ८५, १३००, ०४, ०५, ०८, २१, ५०, १५१६, १७६४, १९८६.

सदोष defective; illegal ७०९, ६५, ८८७, ८९, ९४.

सधन् habitation ८११.

सधन wealthy ७२४, ३०, १०७७.

सधस्थ abode १००३, १२५७.

सम्वीचीन united ९९८.

सनातन eternal ८७५, १०२७, २८, २९, ६६, ७५, १२४४, ८४, ८६, १५१३, २६, १९३१, ४०, ६४, ६७, ७८.

सनाभि uterine १४३२, १५१३, १८, ४४.

सनि gain; acquisition १२५४.

सनिवृ a husband १२५४.

सन्धा compact; boundary १६०३.

सपत्न rival ९९१, १००६, ०७, ११४४, ८१, १२५४, १९०२.

सपत्नी a co-wife ८४०, ९९०, १८७४.

सपत्नीक accompanied with a wife १३०५, ७४.

सपत्नीज son of a co-wife १३५०.

सपत्नीसुत see सपत्नीज १३७३, १५२९.

सपिण्ड proper blood relation; allied by funeral or *Sr'addha* oblation; agnate; kinship through seven and five generations on the father's and mother's side respectively ७०३, ८३९, ९६, ९८, ९९, १०४०, ६५, ८९, ११०३, ४१, १२०३, ४५, ५१, ५२, ७९, १३५५, ५८, ६५, ९२, १४०३, ६६, ६८, ७०, ७६, १५१४, २०, २६, २७, २९, ३०, ४१, ५५, ६०, ८७, १६१३.

सपिण्डिन् a *Sapinda* १५२७.

सपुत्र having a son ६७८, १२४४.

सप्रत्यभोग्याधि an enjoyable deposit which diminishes the loan with its interest ६५८, ६०.

सप्रधन wealthy ६९९.

सफल fruitful ८००, ०७, १३५५, १५८८.

सबन्ध having a pledge; secured by a pledge ६३४.

सबन्धक wide सबन्ध ६१९, ७३१, ५२, ८६.

सम्वन्धवारिन् a fellow-student १४७१, ७९, १५२६, २७, ३०.

समर्तुका having a husband १४५९.

सभा an assembly ८१९, ७३, ९९५, ९७, १५२०, १६९५, १७५४, १८९१, ९४, ९६, ९७, १९०३, २९, ६३, ६४.

सभापाल the keeper of a public building, gambling house or assembly १८९७.

समार्य having a wife १०२६.

सभावती fit for an assembly ९६७.

समाविन् see सभापाल १८९८.

सभासद् member of an assembly ६७९, ९८,
१८९६, १९६३, ६४.

सभास्थानु a post at a gambling-house; per-
sistent gambler १८९७, ९८.

सभिक see सभापाल १९०३, ०८, ०९, ११, १३, १४, १५.

सभ्य a judge; member of an assembly; a
particular consecrated fire १६११, ४४,
१७५८, ५९, १८९१, ९६, ९७, १९१४, ३३, ६३.

सम equal; even ६३६, ३७, ७२, ७५, ७६, ७७,

७०७, ०९, १२, १६, २८, २९, ३५, ४३, ४५,

४८, ४९, ५१, ५५, ५६, ६५, ६८, ७०, ७१,

७२, ८१, ८४, ८५, ८८, ९०, ९४, ८१०, ४६,

७९, ९८, ९९, ९००, ०१, १३, ४०, ४८, ५१,

५४, ६१, १०२८, ३०, ११४६, ४९, ५१, ५२,

६४, ७२, ७३, ७९, ८२, ८४, ८५, ९०, ९२,

९३, ९४, ९९, १२००, ०३, ०४, ०७, ११, २२,

२३, ३३, ३७, ३८, ३९, ४३, ४४, ४९, ९७,

१३१६, २९, ३०, ४८, ५५, ५६, ७३, ७४, ८७,

१४०६, ११, १३, १४, २९, ३२, ४२, ६२, ७१,

१५४१, ४३, ४४, ७१, ७३, ८५, ८७,

९५, १६३०, ५९, ७०, ७८, ८६, १७०५, ५४,

५५, ५७, ५८, ६२, ६७, ७१, ८९, ९०, ९४, ९८,

१८०६, १४, २६, ३०, ३१, ३५, ४८, ४९,

६६, ७९, ८४, ८६, ८७, १९०७, ३०, ३६, ३९,

५०, ५४, ५८, ६४, ६५, ६६, ७०, ७१, ७४,

७५, ८४, ८७, ८८.

समग्रधन entire property १३७५, १६०९.

समद्र a strife; battle ११२२.

समन feast ९८७, ९७.

समन्त्र one who has conspired with १६१९.

समन्त्रक accompanied with sacred verses

१५२३.

समभाग equal share; having equal share

११८४, १२४४, १३५५, १४६२, १५७४.

समभागिन् having an equal share १२३१,

१३७२.

समय agreement; convention ७८१, ८२८, ४१,

५९, ६०, ६२, ६३, ६४, ६५, ६९, ७०, ७२,

७३, ७७, ८८, ९८, १०२७, ७७, १२६३, ८७,

१७६४, १९१३, २२, ४२, ८५.

समयाचार the law of agreement; convention
८८९.

समयानपाकरण breach of agreement ८५९.

समयानपाकर्म breach of agreement ८५९.

समर्ध cheap; proper price ६०९.

समर्थ capable ७३१, ८८, ८९, ८५३, ६३, ७३,

१०४०, १११२, १३२९, ६३.

समवर्ण of equal caste ८३६, ११८४, १२३४,

३७, ४९, १७७१, ७४, ८७.

समवाय coming together; a guild; congre-
gation ७८५, १०३४, १२३९, १६१५.

समवायिन् a partner; member of a company

७८५.

समविद्य equally educated १२२७.

समविभाग having equal share in the divi-
sion १२३४.

समवेत united; come together ७७३, ८६, ८८,

८९८, ११९३, १२००, २२, १४२४.

समांश having an equal share; equal share

७९०, ८७६, १२२२, २३, ४९, ५१, १४१३.

समांशभागिन् an equal-sharer ११९३.

समांशभाज् see समांशभागिन् ११९२, १४२१, ६३.

समांशहारिणी entitled to take an equal share

१४१३.

समांशिका see समांश १४०८.

समांशिन् see समांशभागिन् ७८७, ८८, ९०, ११६८,

८०, ९३, १२००, २२, १४१३, १५५८.

समा equal; year १२२४, ८६, ९४, १४७४,

१५१२, १३, ८२, १९६५, ८६.

समाकृत brought; jointly owned १५४०.

समागम union ८६३, १६९६, १९२९.

समाज a meeting; assembly; society १०५८,

८५, ११०७, १६९५, १७५४, ५५, १९२९.

समान same; common; equal ६०३, ०५, ७८६,

८५८, ५९, ७९, ९९७, ९८, १०००, ०२, २२, २३,

११७३, ८३, ९३, १२३७, ३८, १४१५, २४,

१७८९, १८३६, ४९, १९७९.

समानगोत्र being of the same Gotra १०२२,

१३५५.

समानतीर्थ्य having a common preceptor

१९८६.
 समानविण्ड *vide* सपिण्ड १०२२.
 समानप्रवर *having the same Prabara* १०११,
 १४, २२.
 समानभागिन् *entitled to equal share* १९८८.
 समानर्षि *having the same Rshi (for an-
 cestor)* १०२२.
 समानमल्लि *vide* समानोदक १०१.
 समानांश *having the same or equal share*
 १४०८, १४.
 समानार्थ *having the same Rshi* १०२०, २२.
 समानोदक *having (only) libations of water
 (to ancestors) in common* १०२२,
 १५२७.
 समानोदया *descended from the same mother*
 १००५.
 समापत्ति *yielding; atonement* १६०६, ६४.
 समाप्तकरण *one whose action is proved by
 evidence completely* १६८६.
 समारूढक *a bridge* ९२६.
 समावृत्त *returned home after having com-
 pleted his studies; one who has per-
 formed the completion rite of Brah-
 macharya* ८२६, १९४८, ५१, ६३.
 समाहर्तृ *a collector* १६७९, ८१, ८२, ८८.
 समाह्वय *a sport with betting on animals*
 १९०३, ०४, ०५, ०६, १०, १३.
 समिति *an assembly* ८५८, १६०१.
 समिथ *encounter; conflict* ५९९, ११२२.
 समिध् *fuel* १५७०, १६७२, १७५२, १८४१, १९३६.
 समीरण *the wind god* १९७०.
 समुत्कर्ष *increase* १७७४.
 समुत्थान *repair; recovery; compensation;
 the price of recovery and repair* १६१८,
 १७९९, १८००, ०५, १९, ३१, ३३.
 समुत्थापन *reinstallation* १६१३.
 समुद्र *a round box* १६९७, १७३३.
 समुद्र *sealed; ocean* ६१९, ७४०, ४७, ८५४,
 ९२४, ९८, १०३१, १६१०, ३४, १७५४, १९१९,
 २२, २४, २७, ३९, ४५.

समुज्जता (*a boundary*) raised ५६१.
 समूढा *a married (girl)* ११०९, १४५०, ६०.
 समूह *congregation* ८६५, ६७, ६८, ७४, ७५,
 ७७.
 समृद्ध *wealthy* ७१०, ९१, ८०७, ४२, ९६२,
 १००३, १२२२, १९३१.
 समृद्धि *prosperity* १००३, ०७.
 सम्यक् *combined; united* ८५९, ९६७, ७३, ९८,
 १२६१.
 सम्राज्ञी *a queen or any woman who is su-
 perior in rank* ९८६, १०००.
 सरक *a precious thing* १६७५.
 सरण्यु *N. of a daughter of Tvastri* १००४.
 सरस् *a lake* ९६२, १९२४, ८५.
 सरस्वती *N. of a river* ७९१, ८१२, १३, ९७२,
 १००२, ०६, १२५८.
 सर्ग *creation of the world* ५९९, १०३३.
 सर्प *a snake* ८४०, ९१८, १०३२, ३३, १६१५,
 १८३४, १९१४, २४, २५, ६६.
 सर्पण *creeping animals (such as serpent)*
 १९१६.
 सर्पि(र्षि)राज्ञी *N. of the verses* १०१६.
 सर्पिस् *ghee* ६२६, ३२, ८४३, ९७८, १८४१, ४५,
 १९४०.
 सर्वज्ञव्यापन *proclamation of the omniscient
 power* १६८२.
 सर्वदान *gift of one's all* ८०३.
 सर्वद्रव्य *entire property* ९३२, ११८६.
 सर्वधन *entire property* १०३१.
 सर्वनाश *complete ruin* १०१४.
 सर्वपण्य *merchandise of every sort* ८८८,
 १७०८, १९२७.
 सर्वभक्ष्या *omnivorous* १०१७.
 सर्वभूत *all creatures* ८६१, १०७०, १६२३, ४६.
 सर्ववाद *all kinds of disputes* ७८५, १६४८,
 ५०.
 सर्ववास्तु *landed property of every kind*
 ९५५.
 सर्ववेदस *see* सर्वस्व ७९१, ९२.
 सर्वस्व *entire property* ७९४, ९६, ८०२, ०४,

०५, ०७, ४३, ६३, १०९९, १२५२, १६३२,
५४, ९०, १७४८, ५०, ६०, ६१, ६२, ६५,
१८४७, ५०, ६२, ६३, ९२, १९१३, १५, ४३,
६९, ७०.

सर्वस्वहरण confiscation of the entire property
८६९, ७३, १६०६, ४३, १७८८, १८४१, ८३,
९१, १९३५.

सर्वस्वहार see सर्वस्वहरण १६२७.

सर्वस्वापहार see सर्वस्वहरण १६११.

सर्वहर appropriating everything १८८६.

सर्वहार see सर्वस्वहरण १७०६, १९२७.

सर्वापहार see सर्वस्वहरण १६६८.

सर्वार्थव्यपलापिन् denying all the charges ७४९.

सल्यक (a loan) secured by a surety ६३४.

सलाम (a loan) accompanied with interest
६५८.

सलिल water ७८८, ९१, ९२, ११११, १८३८.

सवन & Soma festival; any oblation or sa-
crificial rite ७७१, ९७५, १०३०, १६६५.

सवर्ण having the same colour or caste ७०३,
१००४, २३, ३० ३६, ३९, ७५, ८८, ९१, ९६,
११०३, ०५, ०९, १३, १८, ८४, १२०३, ३७,
४३, ४४, ४५, ४९, ६६, ६८, ८१, ८३, ८७,
८८, १३४९, ५०, ५१, ७४, १४६७, १५२५,
६५, १६७९, ८१, ८७, १७७१, १८४६, ४८,
७५, ८३, ९०.

सवर्णाज born of a wife of the same caste
१४०२.

सवर्णापुत्र see सवर्णाज १२३९, १३८६.

सवितृ N. of a sun-deity ९७६, ७९, ८३, ८५,
९१, ९८, १०००, ०१, ०२, ०३, ०४, ११५८,
५९, १४२३, १८३६, ९५, ९६, १९६७.

सद्युद्धि see सलाम ७१५, १४५८.

सद्युद्धिक see सलाम ६५६, ८९८, १४३०, ६१.

सद्य right १९०१, ८१.

ससती sleeping ९६६.

ससाक्षिक having a witness ६४६, ७९, ९०,
७२६, ३२, ५०, ९५५.

सस्य corn ६११, ७७१, ८४७, ४९, ९६, ९०५, ०६,
१३, १४, १७, १८, १९, २१, २४, ३०, ४७,

१०७३, ११०२, १६१८, ६९, ७१, १९२१, २४,
३६, ७६.

सहकारिन् an associate ७८६.

सहप्राहिन् a co-partner (of the debt) ६७९.

सहजीविन् living together १४७३.

सहदेव N. of a Pāṇḍava ८१८, १९.

सहधर्मचरी (चारिणी) a legitimate wife १०७७,
१११८.

सहधर्मचर्यो the fulfilment of religious duties
(in common with the husband) १०३४,
१११२.

सहपति a co-husband (?) १०११.

सहप्रस्थायिन् a fellow traveller १९२२.

सहमाना victorious ९९०.

सहवास dwelling together; common abode
११४२, ९५, ९९.

सहवासिन् one who lives with another १५२५.

सहस्र force; power ९९०, १६४१, ४८, १७४४,
१८८६.

सहसाष्ट्र a kind of son (seen fortuiously)
१२६५.

सहस्थान living together १२४७.

सहस्थित a companion १६१६.

सहस्रयु possessing a thousand cows १६६०,
१७२५.

सहागत (property) received with (the wife)
१२२८.

सहाध्यायिगामि (property) inheritable by a
fellow-student १४७०.

सहाय a companion ७४४, ८५४, १०३३, १६४७,
४९, ५१, ५३, ८१, ८५, ८६, ९६, १७५३,
१९२९.

सहोद a son received with the wife;
possessing the stolen goods १२६३,
६५, ७०, ७३, ८३, ८४, ८८, १३०८, २०, ३४,
४६, ४७, ४९, ५१, ७३, ७४, ७५, ७६, १६६७,
१७५१, ५२, ६२.

सहोदज see सहोद १२९०.

सहोदर a uterine brother १२५१, १३४८, ८४,
१४३२, १५२५, ६७.

सांतानिक person having an issue ८७५.

सांप्रदायिक traditional १४२७.

सांवत्सरी yearly १९७६.

सावननिकी (medicine) capable of captivating ८६३.

सान्यवहारिक a merchant belonging to a trade-guild ७३७.

साक्षिकृत production of witness १८३४.

साक्षिचोदित established by witness ७१५.

साक्षित्व the office of a witness १५७५, ८०.

साक्षिन् a witness ६०८, ५४, ५६, ६९, ७५, ७२७, ३१, ३७, ५१, ५५, ६८, ८५, ८६, ८९९, ९३४, ३६, ४४, ४८, ५०, ५५, ६१, १५७१, ७५, ८०, ८१, ८२, ८४, १६११, १३, २८, ३५, ८५, १७५९, १८००, ३२, ९१, १९०९, ११, १४, ६४, ६५.

साक्षिप्रत्यय evidence of a witness ८४३, ९३५, ४४, १९०७.

साक्षिभावित proved by a witness ६८४.

साक्षिमत having the evidence of a witness ६२८, ५०, ९०, ७४७.

साक्ष्य evidence of a witness ६७२, ७७, ७१५, २१, ५८, १९६४, ६७.

सागर ocean १०३१.

सान्निध्य assistance १६१७, ८३, १८४९.

सात a gift ९९०.

सादन abode; world १२६७.

साधक one who realises or exacts debt; accomplisher ६६१, ७७, १२२८.

साधन means (of proof) ७४१, ९५७, १११९, १७६४.

साधनीय to be reclaimed १५७३.

साधारण common to all ७९८, ८७२, ७४, ९७, १०५५, ९८, ११३०, ६०, १२३१, १३५६, १५७३, १६१०, ३४, १९३७, ६५, ८६.

साधारणी (a woman) common to all ८४१, १६१२.

साधित recovered ६७५, ७२२, ३०.

साधु good; virtuous ६७१, ७२, ७६७, ८५९, ९५१, १०४४, ६८, ७६, १११०, १९, १४००, ०४, ७०, १६२८, ३९, १७०१, २६, १८९८,

१९२३, २७, ३२, ६५, ७४.

साधुदेविनी playing skilfully १८९८.

साध्य to be claimed, paid or completed ६८०, ८४८.

साध्यमान to be realised ७१६, २१, १९६७.

साध्वी chaste or virtuous १०१७, २४, २६, २९, ३०, ३३, ३८, ५३, ५५, ६०, ६३, ६४, ७६, ९९, ११०७, १०, ११, १४, १६, १८, १९, १२६५, १३९४, १४०१, ०२, १५१६, २०, २४, १६५३, १८८२, १९७९.

सानुक्रोश a compassionate १०३२, ७७.

सान्त्व gentle manner ७२७, १९२७, ८६.

सान्निध्य presence ७०७, ९००, ०१.

सान्त्व along with family or descendants; in the presence of all ७०४, ५८, ८३७, १६४८, १७१९, ६१.

सापत्न a step-mother's offspring १२३७, १५६२, ६७.

सापत्नमातृ a step-mother १४६३.

सापिण्ड्य the condition of being a *Sapinda* १२८२, १३७२, ८३, ८४.

साप्तपौरुष extending to or comprising seven generations १३८३, १५३०.

सामक the principal of a debt ६१०, ५८.

सामन् peaceful means or method; a chant; *Sāmaśāda* ७२५, ३१, ४१, ४८, ८६१, ६२, १०००, १०, ११, ११८१, १६४७, १९४१, ८९.

सामन्त a neighbour; minister ८९६, ९७, ९८, ९९, १००, ०१, १८, २९, ३६, ३८, ४०, ४४, ४५, ५१, ५५, ५६, ५७, ५८, ६२, ११४२, १५६९, ८९, १६३२, ९८, १७५६, १९२२, २९, ३०.

सामन्तप्रत्यय the evidence of a neighbour ९२५, २६, ३०, ३७, ५५.

सामन्तविरोध difference among neighbours ९२५.

सामन्तानुमत approved by a neighbour ९१८, ६१.

सामयिक conventional ८६६.

सामर्थ्य prowess ७३७, १६४७, १७५७, १८३९.

३२, १९२१.

सामान्य common ७७१, ८०२, ०७, २५, ९२७,
४६, ६०, ११९२, १२२५, १४६२, १५६९, ७१,
७२, १६३३, ८४, ८६.

सामान्यग्राहक a kind of surety ६७७.

सामुद्र sea-faring; one who acts contrary to
the rules of *Varmāśhrāma* ६११, २०,
१६६७.

साम्पराय the next world १२६७, ७१ १३५५.

साम्य equality ८९७, १४२१.

साम्राज्य kingship; empire १०००, १८७०, ९६.

सार ornament and jewellery; importance;
essence ७३७, ८१, १०७५, १२८३, १६१४,
६७, ७५, ७७, ८५, ८८, ९५, १७३३, ३८,
१९२७, २९, ४५.

सारथिन् a charioteer ८४२.

सारमेय a dog १८८७.

सारथ्य a merchant; a travelling company of
traders ७३५, १६६८, ८२, १९२२.

सारथिक a merchant १६२०.

सार्वकालिक belonging to all times १९४२.

सार्वभौम (विधि) universal (rule) ६२५.

साल the *S'ālu*-tree ९३३.

सालावृक्ष a hyæna ९८९, १६०३.

सालावृक्षेय see सालावृक्ष १५९४.

सावित्री N. of *Sūryā* or a daughter of *Savi-*
tr; N. of the wife of *Satyavat* ९९९,
१००२, ०६, ७७, १९७९.

साहस violence; robbery; heinous offence;
punishment for an offence ६५५, ७२९,
९२७, १०३८, १११९, ३०, १२६७, १५८१,
१६०४, ०५, १३, १४, १८, २२, २३, ३३,
४१, ४२, ४३, ४४, ५५, ४६, ४८, ४९, ५०,
५५, ६९, ९१, १७४४, ५०, ६१, ६२, ७८, ९२,
१८११, २०, २४, ३४, १८८१, ८४, ८८, १९२३,
३३, ६५, ६८, ७०, ७५, ८३, ८७.

साहसदण्ड punishment for the commission of
violence or offence १६१४, १८, १९, २०,
२१, ७६, ८६, ८८, ८९, ९०, १७९८, ९९,
१८००, ५०, १९०४, २२.

साहसपदवाच्य denoted by the term *Sāhasa*
१६१२.

साहससाधक evidence of a heinous offence
१५८१.

साहसस्तेय theft coupled with violence १६४५.

साहसिक one who commits *Sāhasa* ८०६,
१६२२, २३, ४६, ४७, १७६०, १८६९, ९०.

साहसिन् see साहसिक ८७४, ७६.

सिंह a lion १२८७, १९८५.

सिकता sand; gravel ९५०, ६१, १९०१.

सिद्ध accomplished; endowed with super-
natural qualities ८६३, १६७९, ८१, ८२,
१९०७, ०९, २४, २५, ४३, ७०.

सिद्धि decision; attainment ६४१, ४९, ५४,
५७, ६०, ७७१, ८०३, ५३, ९५२, ५५, १३७७,
१६५१, ५९, १९२०.

सिन food ९९०.

सिनीवाली the day of new moon and its pre-
siding deity ९६९, ९३, १००२, ०८.

सिन्धु river; waters ९२४, ६३, ८०, १०००,
१९२०, २१.

सिरी a shuttle; a weaver ११२१.

सिलाची a particular medicinal plant १९८०.

सीता a furrow (personified and worshipp-
ed as a kind of goddess); N. of the
wife of *Rāma* १००६, ७७.

सीताद्रव्य an implement of husbandary १६७२,
१७१७, १९३०.

सीमन् a boundary ९२९, ३६, ४०, ४१, ४७,
६१, ६२, १६५४, १७४३.

सीमनिर्णय decision regarding a boundary
(dispute) ९४५.

सीमन्तोन्नयन N. of a *Sasankāra* observed by
women in the fourth, sixth or eighth
month of pregnancy १११४.

सीमलिङ्ग a boundary-mark; land-mark ९३६.

सीमविवाद a boundary-dispute ९२९.

सीमवृक्ष a tree serving as a boundary-mark
१८००.

सीमसाक्षिन् witness with respect to the

boundary १३६.
सीमसेतु a bridge or causeway serving as a boundary १२९.
सीमा a boundary १२५, २६, २९, ३३, ३४, ३५, ३६, ३७, ३९, ४०, ४२, ४४, ४५, ४६, ४७, ५०, ५१, ५४, ५६, ५७, ५८, ६०, ६१, १८२३.
सीमाकृषण ploughing on the boundary १४०, ६२.
सीमान्त=extremity of boundary १५०.
सीमान्तवासिन् a resident of the extremity of boundary १३६.
सीमापहारिन् one who takes away boundary-marks १२९.
सीमाप्रवर्तक one that serves the purpose of a boundary-mark १६१.
सीमावन्धविनिश्चय the determination of boundaries १४९.
सीमाभेत्ता a destroyer of boundary १२५.
सीमाभ्रान्ति doubts regarding boundary १५०.
सीमामध्य a boundary separating two contiguous fields १४६, ६०.
सीमालिङ्ग a boundary-mark; land-mark १३४, ३६, ५९.
सीमावरोध people living on the boundary line १६२०.
सीमावाद a dispute about boundaries १३५, ४९.
सीमाविनिर्णय see सीमनिर्णय १७७३.
सीमावृक्ष see सीमवृक्ष १३३.
सीमासंघि the meeting of two boundaries १३४, ३७.
सीमोद्ध्वन the transgression of a boundary ८९१.
सीर a plough ८५२, ९२३.
सीरपति lord of the plough १२४.
सीरवाहक a cultivator of the soil ८३५, ५२.
सीस lead १६७५, १७३४, ४७, ६७, ६९.
सीसक lead ६०९, २६.
सुकन्या N. of a daughter of *S'aryāta* and wife of the *Rshi Cyavana* १००८.

सुकपदा wearing fair braids १९३, १००८.
सुकिशुक well made of *Kims'uka* wood १००१.
सुकुरीरा wearing a beautiful head-dress १९३, १००८.
सुकृत a righteous deed ६०३, १३७, ८१, ८३, ९१, १००१, ०७, १२५४, १६६८, ७१, १७०४, ५१, १८३७, ४१. ९५, १९०४.
सुकेत benevolent १९१.
सुख happiness; pleasure ८६०, १०२७, २९, ५१, ७६, ११०९, १४, १९, १७२७, १९१७, ७६, ८१, ८४, ८५.
सुखावस्थ rich and prosperous gentleman १०३८, ३९, ४०.
सुगु abounding in cattle १००३.
सुत a son; child; offspring ६६२, ६५, ७४, ७६, ९६, ७०६, ०७, ०८, १०, ११, १२, १६, १६, ८०५, ०६, ३४, १०४७, ५९, ७७, ८४, ८९, ११०१, ०५, ०६, १८, १९, ५१, ५९, ६८, ८०, १२०१, ०२, ३४, ५१, ६६, ७८, ८४, ८६, ८७, ८८, ९०, १३००, ०४, ०८, ०९, १०, १६, २२, २८, २९, ३१, ३४, ३८, ४२, ४७, ४८, ४९, ५०, ५२, ५५, ५६, ६४, ६५, ७२, ७३, ७४, ७६, ७७, ८४, ९१, ९४, १४००, ०२, २८, ५०, ५८, ६२, ७९, १५१७, २३, २७, २८, २९, ६५, ७३, ८७, ८९, १६४०, १९८२, ८४, ८५, ८८.
सुतगामि(धन) (property) inheritable by a son ११४७.
सुतगामिनी (a woman) having sexual intercourse with (her) son १०१४.
सुता a daughter १०२७, २८, १२८५, ८८, ९४, १३२९, ७४, ७६, १८७४, १९४१, ६६, ७१.
सुतेकर performing (recitation of certain texts) at the preparation of the *Soma* ११२१.
सुल N. of a sacrifice ७७२.
सुदास N. of a celebrated king of the *Trstus* ८११.
सुनन्दिन N. of a *Brāhmaṇa* १३७६.
सुनन्दिका N. of a woman १३७६.

- सुन्वत् the officer of a Soma-sacrifice ६००, ११२०.
- सुपत्नी a woman having a good husband or lord ९७८, ९१, १००५.
- सुपर्ण eagle ९९६.
- सुपर्णिन् *Garuda* ६०४.
- सुपुत्र a good son १००३.
- सुपुत्रा having good or many sons ९८३, ८६, ९४, १००७.
- सुपेशस् having beautiful appearance ९७९, १००६.
- सुप्त slept; asleep १०३६, ९८, १७४५, ४६, १८८५, १९३०.
- सुप्तादान abduction (of a maiden) while asleep १०३४.
- सुप्रजस् having a good offspring ९९१, १००१, ०७, १९८०.
- सुप्रजा see सुप्रजस् १००२, ०४.
- सुप्रज्ञप्य a particular recitation of certain *Mantras* १२३६, १९८०.
- सुभगा possessing good fortune; lovely; a form of courteous address to women ६०५, ९७७, ७८, ८३, ८६, ८७, ९०, ९७, १००१, १२८४, १५९५, १८३६.
- सुभद्रिका a courtesan ८४१.
- सुभमस्तरा having more beautiful buttocks ९८६.
- सुमति good mind or disposition ९६९, ७०, ७४, ८१, ९७, १००१, ०२, १२५८.
- सुमना N. of a woman १०२८.
- सुमन् wealth; benevolent १८९३.
- सुयाश्रुतरा a (female) who receives excessive sexual embraces ९८६.
- सुरगण a host of gods १०३०.
- सुरण joyous ९७०.
- सुरत coition १८९१.
- सुरस्थान a temple ९४६.
- सुरा a spirituous liquor; wine ६८५, ९५, ७१५, ९९४, ९५, १०१६, २२, २५, ८५, १५९१, ९२, १६१०, ६५, ८२, १८९३.
- सुराध्वज the sign of a tavern १६०६, ०९, २७, १९७०.
- सुराप a drunkard ७७२, १६२७, ५३, १९४३.
- सुरापान the drinking of spirituous liquor १५९२, ९७, १६०३, ०६, ०९, २७, ८७, १९७०.
- सुरापी (a woman) drinking spirituous liquor १०१६, २१, ८७, १११३.
- सुरालय a temple ९५०, १८२३.
- सुराष्ट्र N. of a country ८६२.
- सुवर्ग heaven ६०१, ११६१, १३८५.
- सुवर्ण brilliant in hue; gold; a golden coin ६११, ३२, ३७, ७९५, ८०८, ५५, ६४, ७३, १००७, ३७, ११६५, १३७५, १६१०, १४, १८, ६८, ६९, ७२, ७४, ७५, १७१६, ३४, ४७, ५०, ६७, १८२३, ३५, ४९, ५४, ८४, १९२३, ६६, ६८, ७३, ७६.
- सुवर्णकार a goldsmith १६७४, १९६६.
- सुवर्णमाषक a particular weight; a particular golden coin १६०९.
- सुवर्णस्तेय the stealing of gold (one of the five *Mahāpātakas*) १६०६, १७०२, ६६.
- सुवाना prolific; well-productive ९९७.
- सुविचित well-thought or inquired १९१८.
- सुवेश N. of the son of *Urvastī* १३७७.
- सुशेवस् very gracious or kind; very dear १००१, ०२, १२५३, ६०.
- सुषुति easy birth ९८०.
- सुषूमा bringing forth easily ९६९, ९३.
- सुसंकाशा of beautiful appearance ९६५.
- सुसंस्कृत well-tilled; well polished ९५४, ६१, १०२३, ५९.
- सुसमेय skilful in council or company १२५८.
- सुसेक capable of irrigation ७८७.
- सुस्थ well established ७१०, ८४४.
- सुहृद् a friend ७२५, २७, ८६, ८०८, ६१, १२५२, १३२९, १९३०, ७०, ७८, ८६.
- सुहृद्वध murder of a friend ७५१.
- सृकर a pig ९१०, १७, १११३, १६१७, १८११, ३४.
- सृकरयोनि the species of pig १५९२.
- सृक्त a *Vedika* hymn ८१३, ११६२, १६५६.

सहस्र fine; excellent १६१४, १७३५, ४७, ६७, १९३१.

सूचक an informer ८७४.

सूची a needle or any sharp-pointed instrument (used for punishing criminals) १६८७.

सुत a particular mixed caste १००९, ११०५, ८५, १२३४, ८७.

सुतक impurity caused by child-birth १३७४, १९८५.

सुतपुत्र the son of a charioteer; N. of *Karna* ८१८.

सुतिका (a female) recently delivered ९०५, १५, १९, २०, २६, ११०६, १६८७.

सूत्र a thread; yard ६१०, २३, ३०, ७८७, ८९९, १००९, १६७०, ७३, ७४, ७७, १७१८, ३३, १९३८, ६६, ७०.

सूत्रसवन a particular sacrifice १०१६.

सुखरी merry ९६३.

सुनु a son ७१०, ८३९, ९६८, ७०, ८९, ११५८, ५९, ६०, १२३८, ५८, १९८४.

सूर्य the sun or its deity ८०९, ९००, ६४, ७२, ७७, ९५, ९७, ९८, ९९, १००३, १८३६, ३९, १९०२, २०, २१, ७७, ८०.

सूर्यपत्नी sun's wife ९९३.

सूर्या the daughter of *Sūrya* or sun (also described as daughter of *Prajāpati* or of *savitṛ* and the wife *As'vins* or of *soma*) ८११, ९७२, ८२, ८४, ८५, ९९, १०००, ०१, ०२, १४२३.

सूर्याभिनिवृत्त one upon whom (while sleeping) the sun has set ९९५, १५९१, ९२.

सूर्याभ्युदित one upon whom (while he is still sleeping) the sun has risen ९९५, १५९१, ९२.

सृगाल see शृगाल १६०६.

सृगाल्योनि see शृगाल्योनि १०५३.

सृणि an elephant goad ९२३.

सृष्टि the creation of the world ११००.

सेतु an embankment; dam; bridge; dike

८६२, ९२४, २५, २६, २८, २९, ३०, ३१, ३२, ३३, ३७, ३८, ४०, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६, ४७, ५५, १२२२, ८६, १६०९, १३, १९, ३८, ४६, १९२४, २५.

सेतुच्छिद् a destroyer of dike ९२९.

सेतुबन्ध the forming of a causeway or bridge ९२६, २८, ३०.

सेतुभोग circumference of the bridge ९२८, २९.

सेना N. of *Indra's* wife १००५.

सेनानी a leader; general १८९५.

सेवन enjoyment ७९४, १६२१, १९३६.

सेवा service; enjoyment ११२७, १६०३, १९७२, ८६.

सेव्य one capable of being stirred up when approached himself by a male (one of the १४ impotent men); to be guarded; enjoyable १०३२, ७९, ९४.

सैध्रक made of the wood of *Sidhraka* tree १६६७.

सोदक vide समानोदक ८९६.

सोदय with interest ६३१, ५१, ५३, ५५, ७३०, ३२, ४६, ४८, ५१, ५२, ५३, ५४, ५६, ८३२, ५०, ७८, ८३, ८७, १४४७, १६११.

सोदर a uterine brother or sister ८९६, १४२७, २८, ६२, १५१९, २३, ४१, ४४, ५८, ५९, ६२, १८१२, १९७४, ८४.

सोदरभ्रातृगामि(धन) (property) inheritable by a uterine brother १४२७.

सोदर्य see सोदर ८०६, १२८९, १४२६, २९, ६७, ७३, १५२९, ४४.

सोपकार(अधि) profitable pledge ६३८, ४२, ५०.

सोपद्रव involved in calamity ७०८.

सोपान a stair-case ९२७.

सोम the juice of the *Soma* plant, (also) the plant itself; one of the most important of the *Vedika* gods; the moon; N. of a king; the *Soma*-sacrifice ६००, ७९९, ८१२, ४१, ५८, ५९, ९२४, ६८, ६९, ७०, ७५, ७९, ८५, ९२, ९७, १०००, ०१, ०६, ८६,

११४३, ८१, १२९४, १३६४, ८५, १४६४,
 १५९७, १६००, ०१, ०३, १८३८, ३९, ४५, ९३,
 १९२०, ३०, ३६, ३८, ७०, ७८.
 सोमप drinking or entitled to drink *Soma*-
 juice ८०३, १६६०, १७२३.
 सोमपान the drinking of *Soma*-juice १५९७.
 सोमपीथ a draught of *Soma* १००५.
 सोमविक्रय the sale of *Soma*-juice ७७२.
 सोमारण्य a forest of *Soma*-plants ९३०.
 सोमेश्वर N. of a person १३७६.
 सोम्य N. of a *Rshi* १६५६, १९८२.
 सौति a patronymic ८४०.
 सौत्रामणीयाग a particular sacrifice in honour
 of *Indra* १६१३.
 सौदायिक that which is given to woman at
 her marriage by her father or mother
 or any relative and therefore becomes
 her property; a marriage gift ८०३,
 १२३१, १४२८, ५३, ५५, ६०.
 सौदास N. of a king of the solar race १२८५.
 सौबल a patronymic of *S'akuni* ८१९.
 सौभाग्य auspicious ९८५, ९७, १००२, ०६.
 सौभाग्य welfare; happiness (esp. conjugal
 felicity) ९८४, ९१, १०००, ०२, ११०९, १०.
 सौमिक a juggler ८६३.
 सौयवसि a patronymic १२६०, ७८, १९८१.
 सौर vide सौरिक ७०८.
 सौरिक due for spirituous liquor (as money)
 ६६३, ७८, ८०.
 सौवर्ण golden ९२१, १३७३.
 स्कन्ध the shoulder; back ८६३, १६६७, १७०२,
 १८००, २२.
 स्कन्धवाह्य capable of being carried on one's
 own back ७८४, १९२२.
 स्तन the female breast १७९४, १८७१, १९८४.
 स्तनयितु thunder ८४२.
 स्तम्भ a post; pillar १६२०, १९६६.
 स्तम्भक stopping; arresting १९६५.
 स्तुतिनिन्दा ironical praise १७७२.
 स्तेन a thief ६४५, ७५८, ६४, ७२, ८४३, ९०३,

३२, ९२, १०४२, १५९२, ९३, ९४, ९९, १६०२,
 ०३, १७, १८, १९, ४५, ५१, ५६, ५८, ६४, ६५,
 ६६, ६७, ६८, ७१, ७२, ८३, ९०, ९३, ९५, ९७,
 ९९, १७०२, ०३, २०, ४९, ५१, ५४, ५५, ५७,
 ६०, ९१, १८६९, १९२९, ३०, ४३, ५६, ६१.
 स्तेननिग्रह restraining or punishing of
 thieves १७२७.
 स्तेय theft ६११, ७६३, ७२, ९५, ८०६, ९२७,
 १००१, १११९, १४०५, ३०, १६०३, ६६, ०८,
 ०९, १३, १७, १९, २७, ४१, ४८, ५६, ६४, ६५,
 ७०, ८७, ९१, १७०२, २१, ४४, ४५, ५०,
 ५१, ५२, ६१, १८४८, १९२३, ७०.
 स्तेयदण्ड punishment for theft ७३७, ५७, ९४,
 ९२०, २९, १६७४, ८४, १९०४.
 स्तेयिन् a thief १६२७, १७६०, ६४.
 स्तोम a *vaidika* song of praise ६२९, ३४, ८१४,
 ५१, ५२, ९०२, ७५, १०००, १८९८, १९००.
 स्त्री a woman; female slave; wife ६१०, २१,
 २६, ३१, ३५, ५४, ६८, ७७, ७९, ८०, ८३,
 ९२, ९६, ९८, ९९, ७००, ०२, ०३, ०८, ११,
 १२, १३, १४, १५, ६४, ९२, ९९, ८०३,
 ०७, १७, ५१, ६३, ७५, ९२, ९७१, ७३, ७४,
 ८६, ९२, ९४, ९५, ९८, १००५, ०६, ०७, ०८,
 ०९, १०, १२, १८, २०, २३, २४, २५, २७,
 २९, ३०, ३१, ३२, ३३, ३४, ३५, ३६, ३७,
 ३८, ४०, ४४, ४५, ४६, ४७, ४९, ५०, ५३,
 ५४, ५५, ५८, ५९, ६०, ६३, ६४, ६५, ६८, ७५,
 ७६, ७७, ७९, ८०, ८१, ८३, ८४, ८८, ९१,
 ९२, ९३, ९५, ९८, ९९, ११००, ०१, ०२, ०३,
 ०६, ०७, ०९, १०, ११, १२, १३, १४, १५,
 १६, १७, १८, १९, २७, १२०४, ०६, ०८, ०९,
 २३, ३१, ३२, ३६, ३९, ४५, ४६, ५५, ५८,
 ५९, ६७, ७१, ७३, ८२, ८४, ८५, ९७, १३१८,
 २३, ७३, ८४, ८५, ८७, ८८, ८९, ९२, १४००,
 ०२, ०७, १५, २४, २७, २८, २९, ३०, ३१,
 ३२, ४०, ४७, ४८, ४९, ५२, ५३, ५४,
 ५५, ५६, ५७, ५८, ५९, ६०, ६१, ६२, ६३,
 ६४, ६९, ७३, ७६, १५१२, १३, १८, २०, २२,
 २४, ५३, ५५, ६१, ९९, १६०७, ०९, १४, १५,
 १६, १७, १८, १९, २३, २७, ३८, ४६, ५३.

- ६६, ७०, ७१, ८१, ८५, ८७, १७४१, ४५, ५०,
 ५९, ६१, ६४, ६५, ७२, १८३७, ३९, ४१, ४२,
 ४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५२, ५३, ६५,
 ६९, ७२, ७४, ७६, ८०, ८१, ८३, ८७, ८८,
 ९१, ९२, ९५, ९७, १९२१, २६, ३६, ४१, ४४,
 ५१, ६२, ६४, ६६, ६९, ७५, ७७, ७८, ७९,
 ८४, ८७, ८८.
 स्त्रीकाम desire or desirous of a woman
 ११६६, १६४०.
 स्त्रीकृत (debt etc.) contracted by wife
 ६७९, ८०, ८२.
 स्त्रीघातिन् vide योषिद्ग्राह ६७८.
 स्त्रीघातिन् murdering a woman or wife १६०९,
 ७१.
 स्त्रीघ्न see स्त्रीघातिन् १६३२.
 स्त्रीजननी giving birth to female children
 only १०२४, ५७, ११००.
 स्त्रीदोष abuses of a woman; offence regar-
 ding a woman १०३२, १६१५.
 स्त्रीद्रव्य vide स्त्रीधन ७११.
 स्त्रीद्वारज a particular son (a son demanded
 by a woman and so possessed by her)
 १९८२.
 स्त्रीधन woman's property; property of a
 wife ६३५, ७११, ८०३, ०७, ७९, १०२४,
 ३४, ३५, ३७, ३८, ९९, ११०९, ५७, १२२७,
 ३२, १३९२, १४०८, १६, २२, २५, २७, २८,
 २९, ३०, ३१, ४२, ४३, ४७, ४९, ५०, ५२,
 ५४, ५५, ५७, ५८, ५९, ६१, ६२, ६३, ७३,
 १५२७, ५३, १८४८, १९५०.
 स्त्रीधर्म the duty of a woman or wife १०२५,
 १११२, १३, १५, १८.
 स्त्रीनिबन्धन caused by wife १०५२.
 स्त्रीपुंसयोग the mutual duties of husband and
 wife १०९२.
 स्त्रीपुंसवर्तनोपाय the method of behaviours of
 man and wife ११०६.
 स्त्रीप्रजा a woman who brings forth only
 daughters १०२०, १११२.
 स्त्रीप्रज्ञा having womanly understanding
 १०१०, १४०५, २४.
 स्त्रीप्रमाण murder of a woman १६३७.
 स्त्रीप्रसाविनी vide स्त्रीप्रजा १११२.
 स्त्रीप्रसू see स्त्रीप्रजा १०८७.
 स्त्रीबुद्धि the female intelligence १०३२.
 स्त्रीयोनि the womb of the female १०७०.
 स्त्रीरत्न an excellent woman १०२६.
 स्त्रीलोलुप covetous of woman ८६३.
 स्त्रीवध murder of a woman १०५८, १११३,
 १६०६.
 स्त्रीवृत्ति property or maintenance of a
 woman १४७४, १९५०.
 स्त्रीशुल्क fee paid for a woman ६३३, ८०३.
 स्त्रीपंसाद assembly or society of women
 ९९२, १५९९.
 स्त्रीपथ friend of woman ९९५.
 स्त्रीस्वातन्त्र्य independence of a woman १३८८.
 स्त्रीहर्तृ an abductor of a woman १७६५.
 स्त्रीहारिन् see योषिद्ग्राह ७००, ०८, ११.
 स्त्रीण concerning woman ९८९, १००९.
 स्थल ground; prepared ground ९३०, ३३,
 ४०, ४५, ४६, ५०.
 स्थलज accruing from land-transport (said
 of certain taxes or duties) ७७८, १६११,
 १९४४, ४७.
 स्थविर old; oldage ७९३, ९४०, ६२, १०४५,
 १७२७, १९२७.
 स्थागर made of the fragrant substance
sthagara १००६.
 स्थाणु a stump १००२, ०३, ७२, ११२७.
 स्थान a place ६२४, ७५०, ५५, ६८, ८२९, ४६,
 ५०, ५३, ६२, ९२९, ३०, ३१, ३२, १०१८,
 ३६, १११५, १६१६, २२, ४८, ६३, ६५, ८२,
 ८५, ९०, ९५, १७०७, ९५, १८००, २२, २३,
 ६५, ८०, ८७, ९०, १९०९, १४, २४, २७, २९,
 ४२, ४९, ६७, ६९, ८३.
 स्थानपाल guardian of a place or region
 १९५९.
 स्थानलेख्य document written in a particular
 place; writing on marginal space of

the previous document ६५४.
 स्थानिक governor of a place १६८५.
 स्थापित deposited; established ६३५, ७५१, ९६२.
 स्थायिन् an inhabitant ८८७.
 स्थाली a dish १२५८, १३८५.
 स्थालीपाक a dish of barley or rice boiled in milk १३५६.
 स्थावर immovable; immovable property; natural ६३६, ३८, ४९, ५०, ५१, ६०, ७९७, ८०३, ८६, ८९, ९१, ९८, ९२९, ५१, ५५, ११४१, ७९, १२१९, २४, ३२, ३३, १४४८, ५४, ५५, ६३, १५१३, १८, २६, ४१, ६१, ६२, ८१, ८५, ८६, ८७, ८८, ८९, १६९५, १९२९, ८८.
 स्थावरकय purchase of immovable property ८९६, ९८.
 स्थाविर old age १०२०, ३१, १३८८, १९७७.
 स्थिति practice; settled rule; reality ६२५, ६५, ७२८, ६०, ६९, ८६९, ९३९, ५१, ५२, ६१, १०४८, ६०, ११०७, ९८, १२०३, १३७३, १४७८, १५७२, १६३१, १७७४, १९२२, २९, ३६, ४२, ७८, ८८.
 स्तम्भ the post or pillar of a house १००१.
 स्तूरा(स्फुरा) see छुरिका १७४९.
 स्थूलक rough; coarse १६७४.
 स्थूलकद्रव्य articles of greater value १०३७, १६१४, १७, १८००.
 स्थूलसूत्र coarse thread १७४७.
 स्नातक one who has performed the rite of completion of the first *Āśrama* ११६६, १६०६, ६४.
 स्नाता purified; bathed (after menstruation) १०१९, २०, ५७, ११०२, ११, १३, १२८४, १५२४, १६८५.
 स्नान bath ८१५, १०२२, २८, १११९, १२४४, १५२०, १९६५.
 स्नायिन् one who takes bath १६४८.
 स्नायु a muscle ९०९, १७४९, १९७६.
 स्नुषा a daughter-in-law ७०३, ७४, ८६३,

९९५, ९९, १००५, ०६, ०७, २०, ६४, ६६, ७५, १३९०, १४३०, ७३, १६५३, ८०, १८५०, ७४, ८२.
 स्नुषाग one who has illicit connection with a daughter-in-law १०६६.
 स्नुहि *Emphorbia Antiquorum* १९२५.
 स्नेह love; lubricant (oil, ghee etc.) ६३०, ३४, ७९९, ८०७, ५४, १०४८, १६७८, ८७, १७२९, ५९, १९८५.
 स्पर्धा competition ९२४, २८.
 स्पर्श touch ९५८, १७९९, १८१४, १५, ५२, ८१, ८५, ८६, ८९, १९८४.
 स्पर्शन touch १७८६, ९५, ९८, १८१४, १९७४.
 स्पश a spy ९७७, १८३६.
 स्पृश्य a touchable; twice-born १६१०, १९४१.
 स्पृष्टमैथुना defiled by sexual intercourse ८८१.
 स्फिच् a buttock १८०२, २८.
 स्फोटन removing १८९१.
 समदिम N. of a man ११६०.
 स्मर sexual love ९९७.
 स्मार्तक्रिया an act enjoined in *smṛti* १३२८.
 स्मृत ordained in *smṛti* १०२७.
 स्मृति the law books of *Manu* etc. १९२०, ३५, ४२.
 स्मृतितन्त्र *Smṛti*-scriptures १५१२.
 स्यन्दनिका a brook; rivulet ९४६, ५३.
 स्याल wife's brother ९६४.
 स्योन pleasant ९८६, ९१, १००१, ०२, ०३.
 स्रोतस् a stream ९०१, ५०, ५२.
 स्व one's own; property; one's own property ७५८, ६०, ६७, ९६, ८०४, १८, २३, ३९, ९८, ११४१, ४२, ४४, ७९, १५२५, १७२६, २७, ६०, १८४४, १९११, २३, २८, ८८.
 स्वक see स्व ८०५.
 स्वकरण bond or document of ownership ७५७, १६७६, ७७.
 स्वकर्मन् one's own occupation or duty ७७३, ७४, ११९०, १२१२, १७५१.
 स्वकुल one's own family १२६६, १३५२, ८४.
 स्वकुल्य one's own kinsman ८०३.

स्वकृता (वृद्धि) (interest) decided by common agreement ६२०.

स्वक्षेत्र one's own soil ६५५, १२७२, १३०२.

स्वगाकर्तृ uttering the exclamation *svagā* १७९३.

स्वगोत्र one's own family १२७८, १३२८.

स्वग्राम one's own village ८९८, ९०१, ११४२, १५८९.

स्वग्रामिन् inhabitant of one's own village ९००.

स्वङ्गुरि handsome fingered ९६९, ८७, ९३.

स्वच्छन्दगा a debauch; wanton woman ९६१, १०५८, १११३.

स्वच्छन्दव्यभिचारिणी see स्वच्छन्दगा १०५८, १११३.

स्वजन a relative ८१७, ६०, १६१६, १८५०.

स्वजाति one's own caste १२२८, १३६५, १७७९, ८७, १८८२.

स्वजात्य belonging to one's own caste १०९३.

स्वतन्त्र independent ६९५, ८३१, ३५, ३६, १०२७, ३१, ५९, ११५७, १२८४.

स्वत्व ownership ८९९, ९००, ११२५, ४२, १२२४.

स्वदान the giving of one's own property ७९२.

स्वदारनिरत attached to one's own wife १०८१.

स्वदासी one's own female slave ८३७.

स्वदित free from sin; one who has become eligible for heaven १५९५.

स्वदेश one's own place or country १६७१, ७८, १७३१, ४८, ६१, ६२, ६३, ७३, १८४७.

स्वद्रव्य one's own property ७५५, ८०५.

स्वधन see स्वद्रव्य ६६२, ६५, ७२७, १२२०, १५५५.

स्वधर्म one's own duty ८१९, २९, ३१, ३९, ६५, ७४, ११८५, १२४४, १३०४.

स्वधा libation offered to the Manes ११८४, १२४५, ५१, ५२, ६९, ८१, ८८, ९४, १३२७, १४७१, १९००.

स्वप्न dream; sleep ९९५, ९८, १०२९, १०४८, ११०६, १५९१, १६८५, १८४०, ९३, ९७.

स्वप्रतिपन्ना (वृद्धि) vide स्वकृता (वृद्धि) ६१०.

स्वबन्धु one's own relation or friend ७६७.

स्वभाव nature १०४८, ४९, ७१, ७६.

स्वमण्डल one's own country १७६१.

स्वमातृ one's own mother १२३५, ३६.

स्वयंकृत made or adopted by one's self (debt, priest, son etc.) ७१५, ८३, ८६, १३३४.

स्वयंकृता made or performed or effected by one's self (interest, boundary) ६३१, ३५, ९५८.

स्वयंग्रसितृ one who voluntarily eats or partakes १६२०, २८.

स्वयंचोपगत (the son) who offers one's self १३४६.

स्वयंजात self-born; self-produced (son) १२८४, ८८.

स्वयंदत्त self-given (said of a child who has given himself for adoption) १२६३, ६६, ७०, ७१, १३०९, २०, ३४, ७३, ७४, ७६, ७७.

स्वयंवर self-choosing of a husband १०२२, ४२, ७८.

स्वयंवादिन् one who willingly enslaves himself ८१७.

स्वयमर्जित acquired or gained by one's self (property) १२०४, ०५, १३, १५, ३०, १५६८, ८७, १९२२, ८८.

स्वयमागत one who has spontaneously offered himself (as son) १३७५.

स्वयमाप्त acquired of one's own accord (property) १२२४.

स्वयमर्जित acquired or gained by one's self १२०७.

स्वयमीहितलब्ध acquisition made solely by one's own effort १२०५, १२, १९८४.

स्वयमुत्पादित son begotten by one's self १२०५, ६५, ६८, ७२, १३५०, ५१.

स्वयमुद्बद्ध voluntarily hanged १६१५.

स्वयमुपगत a child who offers himself voluntarily for adoption १२७९, ८४.

स्वयमुपनत see स्वयमुपगत १२८३.

स्वयमुपागत see स्वयमुपगत १२६५, ७८.

स्वयमुपात्त self-acquired ११७५.

स्वयम्प्राप्त acquired by one's self ८०३.

स्वयम्भू N. of the first *Manu*; self existent ८२१, ११८४, १२७९, ९०, १९२८, ६६, ८४

स्वयोनि womb of one's own caste ११८५.

स्वर voice १६८३, ८५, १७४१, ५३.

स्वरिविधन् one's own heir १२३१.

स्वर्ग heaven ६०३, ०४, ०६, ७३५, १००९, १०, २०, २३, २४, २५, २६, ५२, ६०, ६३, ७५, ७६, ७७, १११३, १४, १५, १६, १७, ६२, ८५, १२५३, ८१, १३४८, ७६, १६६८, ९२, १७०२, ०४, ५१, १८९६, १९२९, ७९, ८१, ८६.

स्वर्गत being in heaven; dead १३७७.

स्वर्गलोक heaven १०२८, १११५.

स्वर्ग्या heavenly १३७७.

स्वर्ण gold १७६७.

स्वर्णकारक a gold-smith १७६७.

स्वर्ग्यन् going to heaven ११६२.

स्वर्ग्यात् gone to heaven; dead १४७१, ७९, १५२३, २६, २७, २९.

स्वर्विद् bestowing light ११६०.

स्वलिखित any document or receipt written in one's own handwriting; a document in one's own hand ६७९.

स्ववत्ता possessing property १४२५.

स्ववर्ग one's own group १२३३.

स्ववर्ण one's own caste १५६८.

स्ववित्तकारवः those who carry out artison work with their own capital १६७३.

स्वशाखाविधि one's own branch (of *Veda*) १२७८.

स्वसृ a sister ९६३, ६६, ६९, ७२, ७७, ७८, ९१, ९८, १००५, ०८, १०, १२६० १४१५, ६३, १६३५, १७९०, १८३६, ४०, ७४, ९०, १९१९.

स्वस्ति wellbeing ८०९, ९२३, १००२, ५९, १३६४, १९२४, ७२.

स्वस्तीय a sister's son १४५०, १५१३, २६, ९७.

स्वहरण confiscation of property १६०५.

स्वांश one's own share ६६७, ७७.

स्वांशदायक (a surety) giving one's own share ६७७.

स्वातन्त्र्य independence ६९५, १०२०, ३१, ४५, ५८, ७६, ८३, ९८, ९९, १११२, १८, १३८८, १४५५, १५५५, १९७७.

स्वादुक a debtor ६७७.

स्वाध्याय one's own lessons or *Veda* १२८४, १६४८, ५१, १७६०.

स्वाध्यायिन् reciting one's own *Veda* १६०८, ४८.

स्वामिकर्मन् master's work ८१७.

स्वामिगामिन् returning to the owner ८८८.

स्वामित्व ownership ११७५, १२८७, १७६९, ९४.

स्वामिदत्ता given by a master १११०.

स्वामिदोष fault of the master ८४९, ९०३.

स्वामिन् an owner; master; heir ६४०, ५०, ५३, ५८, ६०, ७२, ९२, ७०८, ०९, १४, २७, ५२, ५५, ५७, ५८, ६१, ६३, ६५, ६६, ६८, ८०३, ०४, २१, २९, ३०, ३१, ३२, ३३, ३४, ३७, ३९, ४३, ४७, ५३, ५४, ७२, ९७, ९०४, ०५, ०६, ०७ ०८, ११, १२, १६, १८, १९, २०, २१, ३१, ४३, ४६, ४७, ४९, ५४, ६०, ६१, ६२, १११०, २२, २७, ४२, १२२७, १३४८, ७२, १५२२, ६९, १६०९, १२, २१, ४९, ६६, ८९, १७६०, ६३, ६५, ६६, ९७, ९८, १८०७, ०८, २०, २९, १९१३, २२, २८, ३०, ३१, ३३, ५३, ५९, ६२, ७५, ८६, ८८.

स्वामिप्राणप्रद (a slave) who protects the life of his master ८२३.

स्वामिभाग share of an owner ९६१.

स्वाम्य ownership ६५३, ७८६, ९३०, १०४२, ५९, ११४२, ५७, ७३, ७५, १२२१, १४५५, १५१७, २३, १८४८, १९८८.

स्वाम्याज्ञा master's permission ७८८, ९०.

स्वायम्भुवो मनुः N. of the first *Manu*; the son of *svayambhu* १३१९, १७५२.

स्वाजित self-acquired १५८९.

स्वार्थ one's own property ९५५, १५७३, १९६४, ८३.

स्वाहाकार recitation of *Śvāhā* १००८.

स्वीकार acceptance ८९९.

स्वेच्छादेय to be lent or given according to one's own choice ७८६, ८०३.

स्त्रैरिणी a wanton woman ७०२, ०३, १५, १०१७, २६, ८८, ११०३, ०४, १२८४, १५९३, १८८३, ८८, १९७८.

स्त्रैरिन् unrestrained or adulterous man १५९३.

स्त्रौपया having beautiful locks of hair ९९३, १००८.

हंस a gander; swan १६०६.

हत killed ७५५, ९४, ८७९, ९१८, ४३, ९६, १०५३, ६८, १२५९, १६१५, १६, २१, ४०, ४७, ५३, ५४, १७९८, १८१३, १७, १९२३, ६४.

हत्पुत्र one whose son or sons have been killed १९६४.

हत्भूमि place where the death occurred १६१६.

हनु the jaw १६००.

हनूमत् N. of a monkey hero or monkey-deity १३२९.

हन्तव्य to be slain or killed १६४६, ५१,

हन्तु a killer; murderer ८६२, १६००, १२, २६, ४८, ५०, ५१, ५३, ५५, १७४२, १८३२.

हय a horse ८४०, १८१०.

हर N. of *S'iva*; seizer १३७७, १७५८.

हरण appropriation; seizure ८०७, ९४२, ५२, १४२८, ६१, १६१९, २१, ५३, ६८, ७०, ७२, १७११, १२, १३, १८, ३८, ४९, ६१, ६६, १८९१.

हरि N. of a deity १९७०, ७९.

हरिण a deer १८३८.

हरिन् a monkey १३२९.

हरिश्चन्द्र N. of a king १००५, १२७८.

हर्तव्य to be taken or seized १२४३, ४४.

हर्तु a robber ७६१, १६२९, ४६, १७११, १३, ६०, ६५, १९२९.

हर्ष्य a large house; palace ७८७, ९०.

हर्ष joy १०२०, १७९१, ९२.

हर्षदान a gift through joy ८०७.

हलाहल a kind of deadly poison १९६५.

हविस् an oblation ६०४, ८५८, ९०३, ६९, ८७,

९३, ९५, ९९, १००२, ०४, ०६, ०७, ११४४, ६०, १२६१, १८९६, १९०२.

हव्य sacrificial food ८१९, १२४४, १५९५, १९०१. हव्यदाति conveying or presenting oblation to the gods (said of *Agni*) १९०१.

हव्यवाह fire or the god of fire १९६३.

हस्त the hand ६०१, ०२, ०५, ८९, ७०६, ३५, ३६, ३९, ४५, ५५, ८८५, ९७, ९२१, ५५, ६२, ८५, ९७, ९८, १००१, ०३, ०६, २३, ३५, ३६, ५९, १११०, १२७०, १३६४, १४३०, १६१७, १८, १९, ५३, ५६, ७०, ७२, ७४, ७८, ८०, ८३, ८५, ८७, ९७, १७११, १३, १७, ५२, ६०, ६२, ६५, ९६, ९८, ९९, १८०३, १५, २४, २९, ३०, ३२, ३५, ३८, ३९, ४८, ५०, ८९, ९१, ९५, ९९, १९०१, ०२, ०४, २२, २५, २९, ४३, ५८, ६५, ६६, ६७, ७९, ८८.

हस्तगृह्य one who has taken the hand १८३८.

हस्तग्राम a husband ९७८, १००४, १२५७.

हस्तग्राह see हस्तग्राम १२५४.

हस्तिन् an elephant ८१४, ५४, ९१९, २०, २४, ३२, १६१२, १८, २१, २९, ५१, ७२, १७१३, १९२९, ८३.

हस्तिप elephant-driver ९०३, १८२७.

हाटक gold ६३४.

हान the act of abandoning १९७२.

हानि loss ६७७, ७०५, ६६, ६८, ६९, ८५, ८८४, ८५, ९०, ९१, १५८३, १६११, ७४, १७२८, ८४.

हारक seizer; thief १६१२, ५०, १७०१.

हारिन् see हारक १७३६, ५८, ६५, १९६६.

हारीत N. of a *Rshi* १६६५, ६६.

हार्य to be appropriated १९५०.

हास्य laughter १०८५, ११११, १८८५, १९०६.

हिसक a destroyer; injurer १६१८.

हिसन see हिंसा १६५५, १८२०, १९३३.

हिंसा killing; violence; injury ७१३, ९४, ९०३, ०६, ३०, १११९, १६०४, ०५, ०८, १२, १७, २०, २१, ८०, १७९५, १८००, ०४, ०८, १०, ३४, ५०, १९२५.

हिसित injured ६०४, १४६४, १९७६.

हिसि injurious; mischievous १०५६, १६१९,

५३, ८३, १९३०.
 हित beneficial; wholesome ८६१, ६३, ६७,
 ६८, ७४, १०१६, २०, २८, २९, ७५, ११०७,
 १४, १७, १९, २७, १३२९, १५९६, १६४६,
 १७०१, १८४१, १९२६, ३१, ३५, ७८, ७९, ८३.
 हितामङ्ग the breaking of a dike १६९८, १९२९.
 हिमवत् snow-clad १२८७, १९२०, २१, ८६.
 हिमशैल the *Himalaya* mountain १९६६.
 हिरण्य golden ८८८.
 हिरण्य gold ६०६, ०९, १०, २१, २६, ३०, ३५,
 ५२, ५८, ८१, ७२६, ३१, ४२, ४३, ८६, ८७,
 ८१४, ६१, ६३, ९९, ९०१, २४, ७४, ९३, ९८,
 १०००, ०५, ०७, ३०, ११२१, ४२, १२६०,
 १५८९, ९२, ९६, १६१४, १८, ६१, ७१, ८२, १७४५,
 १८००, ४९, ९६, १९०१, २३, ४०.
 हिरण्य golden ९९५, ९९.
 हिरण्यवर्ण golden coloured १००१.
 हिरा a vein ९९६, १२५९.
 हीन low; degraded; base; a slave; destitute;
 deprived of ६६०, ६१, ७७, ७२९, ३७,
 ५४, ६०, ८१, ८१९, ३५, ५६, ६२, ७८, ९८,
 ९९, ९०८, १६, ३०, १०१५, २५, ४२, १११३,
 १३४९, ५१, ७३, १५१७, २९, १६४५, ४८,
 ५१, ७३, ७५, ७७, १७२९, ३२, ३७, ६५, ७२,
 ९०, ९६, ९८, १८१४, २४, ४८, ४९, ७६, ८६,
 ९५, १९२४, ३२, ४२, ४३, ७०, ८८.
 हीनकर्मन् neglecting customary rites or
 religious acts १६६०, ८३, १७२५.
 हीनक्रतु one who neglects to sacrifice १७२३.
 हीनक्रय purchase (of a commodity) at a lower
 price than its real value ८९१, १६७४.
 हीनजाति of low caste ७२३, १०२३, १६८३.
 हीनमूल्य low price ७५७, ६०, ६३, ६४, ८८९, ९८,
 ९९, १६७७, १७६४.
 हीनयोनि low birth or origin १२८४.
 हीनवर्ण of low caste; out-caste १७७०, ७१, ९६,
 १८४२, ४६, ८७.
 हीना an abandoned (woman) १०८४.
 हीनाङ्गी defective in limb १०२२.

हीनेश्वर wanting ownership ८१८, १३९१.
 हुङ्कार the sound *Hum* (expressive of con-
 tempt) १७९१.
 हुत sacrificed १२८३.
 हुताश fire १९६६.
 हुताशन fire १११५, १९४०, ६५.
 हत appropriated; seized ७४१, ४८, ५३, ५५,
 ६४, ८८, ९०, ९०८, १६, २०, ५२, १०८६,
 १४००, १५७४, १६६८, १७४१, ४९, ५७, ६३, ६५,
 १८३१, ३३, ५०, १९५८, ६९, ७६.
 हतस्व one whose property has been appro-
 priated १९६४.
 हृद् the heart १९७७.
 हृदय the heart ८५८, ९९८, १०७६, ७७, १६०३,
 १५, १८३६, ९५, १९२१, ६४, ६५, ८३, ८५.
 हृदयश्चिष clinging to the heart ९९६.
 हेति a missile; weapon ६३०, ९०२, ०३, १४६४,
 १६००, १८३२.
 हेतु cause ६६९, ८९८, ९९, ९४९, ५४, ११०२,
 २७, १६५१, ८५, १८२९, ३२, ३४, ९४,
 १९१३, ३६, ३९, ८५, ८८.
 हेमकार a goldsmith ७८७, ९०, १७०८, १९३०.
 हेमन् gold ६०९, ५८, ७५०, ८४, ९०, ८१३, १५,
 ९९, १५१३, २६, १६४६, १७५९, १९६७.
 हेममाण a golden *Mās'a* १९६७.
 हेरण्य golden १६२८, १९२७.
 होढ stolen goods १५८१, १६४७, ९६, १७५१,
 ५२, ५३, १९२९.
 होतु an officiating priest ६०४, ७७५, ९२,
 ८११, ९९५, १००४, ०९, ११६०, १२५८, ७८, १८३८.
 होतुक an inferior *Hotr* priest or an
 assistant of the *Hotr* ७९२.
 होम the act of making an oblation to the
 gods १३६४, १९२४.
 हृद a lake; pool ९२४.
 हास diminution; decrease ६६०, ११०९,
 १७३०, ६३, ६७.
 हीतमुखिन् shame-faced ९९२, १५९९.
 हीदत्त a gift through bashfulness ८०८.

शुद्धिपत्रम्

पृष्ठं स्तम्भः पंक्तिः अशुद्धम्

७	२	२६	प्रत्युत्त	प्रत्युत्त
११	१	१८	,,	,,
१८	२	२,७	,,	,,
२०	१	३१	*सज्ञः	संज्ञः
३९	,,	२१	दिर्नियो	दिर्नियो
,,	२	१६	पृथक्	पृथक्
६१	१	२४	तत्कार्ये	तत्कार्ये
६२	२	६	दण्डयो	दण्डयो
६३	१	१३	ह्रल प्र	ह्रलप्र
७४	२	७	नस्त	नस्त
७९	,,	१९	वर्ध	वर्ध
८४	१	३१	प्रश्य	प्रश
१०८	२	६	वष्ट	वष्ट
१११	१	४	धार्मा	धर्मा
११७	,,	१०	निर्णा	निर्णे
१२८	२	४	अह्ना	आह्ना
१५५	१	२३	दूर	दूर
१६०	,,	१	यत्पु	यत्पू
१६३	२	१०	मर्ष	मर्श
१७९	१	३०	तरं	तरं
१८२	२	१३	विश	विश
१९१	१	७	युञ्जित	युञ्जीत
२०३	,,	४	कीं	किं
२०९	,,	१३	तां	तां
,,	२	६	तौ	तौ
२१३	,,	३०,३१	स्वरूप	स्वरूप
२१८	१	११	दिग्ध	दिग्ध
,,	,,	१२	दिनि	दिनि
२२८	२	१२	रूपण	रूपण

पृष्ठं स्तम्भः पंक्तिः अशुद्धम्

२४२	२	९	अर्थि	अर्थि
२५२	१	८	बिभ्यन्ति	बिभ्यति
२६४	,,	२	ब्रूही	ब्रूही
२६५	२	८	तरं	तरद्
२७७	,,	३३	शुद्र	शुद्र
२८४	१	२२	धूञ्	धूञ्
२९१	२	१७	टास्यु	टाः स्यु
३४४	,,	१२	लक्षी	लक्ष्मी
३४७	१	२२	भदाः	भेदाः
३६५	,,	१३	विष्टा	विष्टा
३६९	,,	,,	प्रप्ति	प्राप्ति
३७१	२	१९	वादि	वादी
३९९	१	३३	भूक्ति	भुक्ति
४१८	२	२	विद्या	विय
४२२	१	१३	स्वमि	स्वामि
४२७	२	३	त अन्य	तोऽन्य
४३०	,,	१६	श्रियते	श्रीयते
४५६	१	१३	शेत	शते
४६२	२	४	शङ्	शङ्
४८१	,,	१६	ऊभ	उभ
४९२	,,	२	मन्त्रणं	मन्त्रणं
४९३	,,	,,	यया	यथा
५३२	,,	१४	लीपि	लिपि
५३९	१	२०	जनीते	जानीते
५५१	,,	१	लुण्टन	लुण्टन
५५७	,,	,,	वणिक	वणिक्
५६९	,,	१९	श्चितेषु	श्चितेषु
६०१	,,	१२	नापक	नापाक
,,	,,	२०	णापक	णापाक

* एतच्चिह्नाङ्किता अशुद्धिः केषुचित्पुस्तकेषु भेषी ।

पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
६०१	१	२७	न्मन्त्रे	न्मन्त्रे
"	"	३०	रज्ज्वा	रज्ज्वा
"	"	३१	विधत्ते	विधत्ते
६०२	२	२	त्वत्प्र	त्वत्प्र
६०३	"	४	रिष्यन्	रिष्यन्
"	"	२१	पाशव	पाशव
६०५	१	३०	भ्याशाम्	भ्याशाम्
"	"	३२	शुद्ध	शुद्धि
"	२	२	वाभ्या	वाम्या
"	"	१६	दि प्रका	दिप्रका
६०७	१	२८	८।१५२	+८।१५२
६०८	२	२	भदिति	भूदिति
"	"	२०	चार्तुव	चार्तुव
६०९	"	६	*रीतीना	रीतीनां
६१०	"	१०	ध्यादिनां	ध्यादीनां
६१२	१	३४	पूर्व	पूर्व
६१४	"	८	स्मृतिरि	स्मृतिरि
"	२	४	मूल्य	मूल्य
६१७	१	५	वृद्धिरा	वृद्धिरा
"	२	१४	वेध्यते	विध्यते
६१९	"	६	ऊह्य	उह्य
"	"	२०	मूह्य	मुह्य
"	"	२८	स्वरूप	स्वरूप
६२१	"	२०	क्षीण	क्षीर
६२४	१	२०	षाष्टो	षाष्टो
				[एतत्पाठानुसारेण
				पाठभेदा अपि
				कल्पनीयाः]
"	"	२२	षष्टि	षष्टि
६२५	"	११	शास्त्रद	शास्त्राद
"	२	१०	कार्य	काय
६२७	१	३३	क्रियत	क्रीयत
६२८	२	२७	तिष्ठ	तिष्ठ
"	"	२८	गोणौ	गौणौ
६२९	"	३०	ताधौ	ताधौ,
६४१	१	१२	स्वत्व	स्वत्व
६४२	२	३	भोगस्यो	भोग्यस्यो

पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
६४३	१	२५	रूप	रूप
६४४	२	११	वृत्तो	वृत्ते
६४७	"	३१	*निक्षे	*निक्षे
६४९	"	३	विधि	विधि
६५१	१	१	*ऋण	*ऋणं
६५२	"	१६	रुपा	रुप
६५३	"	११	त्यादिपरि	त्यादि परि
"	२	२३	स्त्विति	स्त्विति
६५६	१	१४	द्विक	द्विकं
६५९	"	३२	विकि	विक्र
"	२	१९	द्विगु	द्विगु
"	"	२७	धनी-	धनी
६६०	१	२	धो ऋ	ध ऋ
६६१	२	२०	ल्यादि दा	ल्यादिदा
६६६	१	२५	स्तीति	स्तीति ।
"	२	८	*स्वध ला	स्वधनला
६६७	"	२१	मुपैत्य	मुपेत्य
६६९	१	१०	णवत्वा	णत्वा
"	२	१४	गामि ष	गामिष
६७०	१	१८	*दश	दर्श
६७४	"	३१	तत्त	+तत्तु
"	२	१४	*प्रतिभः	प्रतिभूः
६७५	१	१८	तःसो	तः सो
६७६	"	२५	पतिभू	प्रतिभू
६७८	"	५	चेत्य :	चेत्यर्थः
"	"	१९	यावत् स्थि	यावत्स्थि
६७९	"	१३	तिष्ठत	तिष्ठत
६८०	२	१४	व्यादि	व्यादिः
६८३	१	२६	अन्यथा	अन्यथा
६८४	२	१३	पौत्रे	पौत्रे
"	"	२२	भक्ता श्वे	भक्ताश्वे
६८५	१	१०	मवस्थे	मस्वस्थे
"	२	१२	रूढ	रूढ
६८८	"	२२	थैव च	थैव च
६९१	"	७	ऋणा	ऋण
६९४	"	३	वृत्तौ	वृत्तौ
६९५	"	२४	वश्मेनि	+वश्मेनि

पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
८०७	२	१	स्वति	स्वस्ति	८६२	१	४	निम	निम
८०८	१	१५	तार्थप्रदा	तार्थादा	"	"	५	अशं	अंशं
८१०	२	"	द्वाष्टः	द्वाष्टः	"	२	१८	मल्ल	मल्लक
८१२	"	१६	दास्या-	दास्याः	८६३	"	१३	व्यञ्जनो	व्यञ्जनो
८१४	"	२८	वैत	वैत-	८६४	१	२२	बन्धतां	बन्धतां
८१५	१	२५	सर्वानि	सर्वानि-	"	२	२१	जितव्यः	जयितव्यः
"	२	३	गुरु	गुरु	८६७	१	६	समुद्	समुद्
"	"	१२	स्तत्रतत्र	स्तत्र तत्र	८७३	२	७	मत	मन्त
८१८	"	८	स्तं वक्ष्या	स्तं ते वक्ष्या	८७४	"	२९	(बन्धिन)	+(बन्धिनः)
८१९	"	१९	शत्रौ	शत्रौ	८७६	"	२६	(अकु	+अकु
८२०	१	१	निय	निय	८८०	१	६	क्रेतृ	क्रेतृ
८२१	"	१७	भावि-	भावि	८८२	"	२३	महत्वा	महत्वा
८२२	२	२०	दासयो	दासयो	८८३	"	१७	एष	इष
८२३	१	३५	हीयते वि	हीयतेऽतो वि	"	२	१८	ववा	वैवा
८२४	२	१८	अन्वासीते	अन्तेवासी	"	"	२२	न्यात्त्व	न्यात्व
८२६	"	११	मित्यर्थः ।	मित्यर्थः ।	८८४	"	२०	अर्ध	अर्ध
८३२	"	६	मुच्यते ।	मुच्यन्ते ।	८८५	"	१३	स्यार्थः	स्यार्थ
८३४	१	२८	किञ्चन-	किञ्चन	८८६	१	२३	दीयेत	+दीयते
"	२	२	रूपतः	रूपतः	८८८	"	४	त्वात्	त्वात्
"	"	१४	कर्मकङ्क	कर्म कङ्क	८८९	२	२७	हातु	हातु
"	"	२०	(त्वभि) ;	+(त्वभि)	८९०	१	२	दुस्सष्टं	दुत्सष्टं
८३५	१	६	महत्त्व	महत्त्वं	८९१	"	७	त्मकं	त्मकद्रव्यं
"	"	१६	"	"	"	"	२७	सीमोल	सीमोल्ल
८३८	"	२०	स्वत्वे	स्वत्वे	"	२	१५	३२२	३२१
८४०	"	३	किं वर्णो	किं वर्णो	"	"	१८	३२१	३२२
८४१	२	७	धारा,	धाराः,	८९८	१	३२	(ऋयः)	+(ऋण)
८४२	१	५	इर्ष्य	ईर्ष्य	८९९	"	२२	कल्पात्	कल्पितात्
८४४	"	१३	दण्ड्येत	दण्ड्येत	"	"	२५	काला	त्काला
"	२	२६	उर्ध्व	+ऊर्ध्व	९००	"	८	अर्ध	अर्ध
८४५	१	६	णिङ्ग्या	णिङ्ग्या	"	"	१०	नन्वर्थ	नन्वर्थ
"	"	१३	कर्मा	कर्मा	"	"	१३	अर्थ	अर्थ
८४८	"	२२	यथा तं	यथाभुतं	"	२	३	बन्धः	बन्ध
८५३	"	६	लाङ्गूल	लाङ्गूल	९०३	"	२०	स पाल	सपाल
"	"	१०	स्मृच. २२०	स्मृच. २०२	९०७	१	२१	तथा	यथा
८५४	२	१६	शकर्म	शकर्म	९१०	२	४	किमि	किमि
८६०	"	७	महत्त्वं	महत्त्वं	९१७	"	७	मूल	मूल्य
८६१	"	२१	रूप	रूप	९२३	१	६	कूल्यादिकु	कूल्यादिकु
					९२४	"	२९	संचर	संक्षर
					९२८	२	१९	स्थान	स्थानं

पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१२९	१	३३	ऊर्ध्व	ऊर्ध्व
"	२	३४	दय	दयः
"	"	३६	विपि	विप
१३७	"	२५	स्वगिव	स्वगिव
१४२	"	२२	बहुद	बहुद
१५०	१	५	स्रोतः शर	स्रोतः शर
१५१	"	३६	चिह्ना	चिह्न
१५६	"	१	चतु	चत
१६३	१	११	पत्न्य	पत्न्य
१६५	२	१७	पिता	पीता
१६६	१	२८	यो ज	या ज
"	२	१५	यमी	हमी
१६८	"	८	काल	कल
"	"	२५	रूपां	रूपां
१७१	"	२०	इन्द्रं	इन्द्र
१७२	१	१	द्वयसी	द्वयसी
१७३	"	१४	जार्या	जांया
"	"	२४	प्रोष्टे	प्रोष्टे
"	२	२१	दम्पति	दम्पती
१८१	"	१७	कुर्वा	कुर्वा
१८४	१	२५	मां	मा
१८६	२	१३, १८	शुतरा	शुतरा
१८७	१	१	प्यति	प्यति
१८८	२	११	कामयत	कामयत
१८९	"	१६	सस्ने	स्वस्ने
१९०	"	२२	त्वप्र	त्वप्र
१९१	"	४	प्रति	पति
१९२	१	१६	लद्धा	लद्धा
"	"	१९	या ।	या
"	"	३०	मुदि	मुद्दि
१९९	२	३२	पञ्चो	पञ्चौ
२०००	१	२६, २७	वध्वः	वध्वाः
२००१	"	५, २१	"	"
२००४	२	३०	१०११७१२	+१०११७१२
२००५	१	९	स्माल्लो	स्माल्लो
२००६	"	१	वध	वर्ध
"	"	९	चतुः शि	चतुःशि
"	२	१४	*सु. ति	सुसुति
२००७	१	२६	तन्वै	न्तवै

पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१०१०	१	१२	तस्मा द	तस्माद
"	"	२०	यस्तु	यस्तु
१०१४	२	२७	करीं वि	करीं वि
१०१८	"	१५	भर्तु	भर्तु
१०१९	१	१	तऽने	तेऽने
१०२४	२	२	२४२	२४१
"	"	१६	तमति	तामति
१०२६	"	३२	दुखै	दुःखै
१०२७	१	२७	दष्ट्वा	दष्ट्वा
१०२८	"	२	भ्रातृ	भ्रातृ
"	२	१	पैशुन्ये	पैशुन्ये
"	"	१२	बहु	बहु
१०२९	१	१८	चारेत्	चरेत्
१०३५	"	५	वर्णा	वर्षा
१०३८	२	७	द्वाभ्यां	द्वाभ्यां
१०४४	१	१४	त्येनेन	त्येनेन
१०४८	"	१६	रुद्धाऽप्य	रुद्धा अप्य
१०५०	२	४	त्रबहु	त्र बहु
१०५१	"	११	द्व्युप	ध्वुप
१०५४	"	३०	वित्या	वित्या
१०५७	"	२०	संनिधा	संनिधौ
१०६२	"	१४	ब्रह्मचय	ब्रह्मचर्य
१०६५	"	३	प्सित श	प्सितश
१०६६	"	२७	षोडशी	षोडशि
१०६८	१	१५	मान श	मानश
"	२	८	द्भ्रातृ	द्भ्रातृ
१०७८	१	२२	दुःशिल	दुःशिल
१०८०	२	४	वज	वर्ज
१०८१	१	१९	तस्मै	त्वस्मै
"	"	३०	दिक्।	दिक्।
"	"	३५	स्निग्ध	स्निग्ध
"	"	३६	स्त्रियः	स्त्रियाः
१०८२	"	१०	षज्जते	षज्जते
"	"	२४, २५	यक्ष्यते	यक्ष्यते
"	२	१७	'हि	हि
"	"	२३	*भ्रण	भ्रूण
"	"	३१	मे दष्टं	मेऽदष्टं
१०८३	१	३२	त्रिका	त्रिकाः
१०८४	२	३५	दौशी	दौःशी

पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	अष्टुक्षम्	शुद्धम्
१०८५	१	२०	णामि	णमि
"	२	३	दीना	दिना
१०८८	१	२०	रिति	रपि
१०८९	"	१३	पुनर्भू	पुनर्भू
"	२	४	दुःस्थि	दुःस्थि
१०९१	१	५	ह्यणे नै	ह्यणै
१०९६	२	८	वृत्त रज	वृत्ते रज
११०३	"	५	पुनर्भूः	पुनर्भूः
११०५	"	२२	तद्द्वौ	तद्द्वौ
"	१	१६	लोमजा	लोमजौ
१११०	"	११	ग्यवै	ग्यमवै
१११२	"	१८,	परवेद्या	परवेदमा
		३१, ३४		
"	२	३५	विभ. ३०.	+विभ. ३०
				षतोऽप्रसू
				(षतः प्रसू).
"	"	३६	षतोऽप्रसू	+omit
			(षतः प्रसू)	
१११४	"	२६	स्थैव	स्थैव
१११६	१	७	रणां	रणं
११२३	"	१७, १९	इत्या	इत्य
११३१	२	२०	याज्य	याज्या
११३५	"	२३	पितु	पित
११३६	"	७	अनैवं	अनेवं
११३८	"	१८	तरौ	तरौ ।
११४६	१	२७	ध्व	ध्व
"	२	२२	सायन्ति	साययन्ति
११४८	"	१९	ऊर्ध्व	ऊर्ध्व
११५१	"	२२	कल्पः न	कल्पः । न
११५२	१	९	तद्भातृ	तद्भातृ
११५६	३	२३	भरणा	भरणा
११५७	"	"	एवा	एव
११५८	"	१८	नन्	नन्
११६१	"	५	ब्रूही	ब्रूहि
११६२	१	४	बहि	बहिः
"	२	१४	वस्तुभाय	वस्तु भाय
११६४	१	१९	श्वयै	श्वयै
११७१	"	२३	पितमहा	पितामह
११७४	२	१९	षज्य	षज्य

पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	अष्टुक्षम्	शुद्धम्
११७८	२	२५	दुभयाभावो	भावो
११८१	१	३६	१६।४।४।३, ४. + १६।४।३, ४.	
"	२	१०	त्विन्	त्विन
११८२	१	२४	कनीष्ठा	कनिष्ठा
११८३	२	२०	माणऋक्थ	माण ऋक्थ
११८५	"	२१	शान् मा	शान्मा
११८७	"	२४	भजे	भज
११९०	"	२	बोध	बोद्ध
११९१	"	१५	पादा	पदा
११९४	१	१०	ष्ठत	ष्ठित
१२०३	"	३३	यार्थ	+ यार्थस्य
१२०६	२	१४	भित्या	भित्त्या
१२०७	१	२५	(अजद)	+ (अजोद)
१२०८	"	३१	तु विषमं (सैक	+ कं तु विषमं
			(कं सैक	
१२०९	"	१७	दीना	दिना
१२१०	"	"	चनस्मृति	चन स्मृति
१२१५	२	३०	द्रव्यावि	द्रव्यवि
१२१६	१	१९	इति श्रमे	इति । श्रमे
१२२२	२	३३	अनु	+ त्वनु
१२२४	१	६	मदूर्ध्वभिनि	मदूर्ध्वमिति
१२२६	२	"	तार्थ	तार्थ
१२२८	१	५	मित्यर्थ	मित्यर्थः
१२३०	"	१४	मतिन्तरे	मतिमन्तरे
१२३३	"	३२	यकसी	यसी
१२३६	"	२	तोऽशं	तोऽश
१२४१	२	३	त्यादि बृह	त्यादिबृह
१२४५	१	१४	वासज-	वासजः
१२५०	"	२४	पूर्वाक्त	पूर्वोक्त
१२५७	२	४	पत्नी	पत्नि
१२५८	१	१६	मुखी	मुखी-
१२६१	"	१७	न्वतो	बन्तो
"	"	२८	प्राप्स्यति	प्राप्स्यति
१२६२	२	१५	हानन्तरं	हान्तरं
१२६५	१	१६	स्योद	स्यादे
१२६६	"	३७	कर्म (धर्म)	+ कर्मभिः
				(धर्माभिः)
"	२	२३	वत्या	वत्या
१२७१	"	३४	त्वात्	त्वात्

पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
२२८०	१	८	यते षद	यतेषद
२२८४	२	१	श्रेष्ठां	श्रेष्ठं
२२८६	२	२५	पृथक्	पृथक्
२२९०	१	३६	तेनैव):	+तेनैव):]
२२९१	२	३०	दुरा	दूरा
२२९३	१	२४	सपिण्डा	सपिण्ड
२२९७	१	५	दोहि	दौहि
२२९७	१	१२	दुहिदौहित्र्या	दुहिदौहित्र- दौहित्र्या
२३००	१	२४	दोहित्रो	दौहित्रो
२३००	२	१	न-	न
२३००	२	२०	दोहि	दौहि
२३०५	१	३०	पुत्रीभव	पुत्री भव
२३०५	१	३५	जलक	जल
२३०५	२	३३	णक्षम्	+क्षणम्
२३१०	१	१५	*सपायः	संपायः
२३१२	१	६	मिते	मि ते
२३१२	१	३५	धिन्तव्या	धिगन्तव्या
२३१३	१	२८	देवो	देवी
२३१४	२	३	इत्येवं	इत्येवं
२३१४	२	२८	झात्रा	झात्रा
२३२१	१	२५	बोढा	होढा
२३२५	२	२२	यादा	यादाः
२३२७	१	२६	ममु.	+ममु.
२३३१	१	१२	या	वा
२३३७	१	२१	स्त्वोर	स्त्वौर
२३३९	१	२३	नाधि	नधि
२३४१	१	२९	कर	प्रकर
२३४४	१	२५	दुरा	दूरा
२३४४	२	२	कामं त	कामं तु
२३४६	१	९	आद्या	आद्याः
२३५५	१	१८	स्त्वेक	स्त्वैक
२३५६	२	२२	इते	इत्ते
२३५७	१	१६	पार्वणकरण	करणपार्वण
२३५९	१	३२	चानि	चानि
२३६०	१	६	द्वये न	द्वयेन
२३६४	१	२४	विरुद्ध	विरुद्ध
२३६७	२	१५	जस्तु	जस्तु
२३७२	१	११	कुलिना	कुलीना

पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
२३७३	१	२९, ३३	वृत्तौ	वृत्तो
२३७५	२	२	हारि	हारी
२३७७	१	१९	व्यामो	व्यावो
२३८२	१	८	त्वेतद्	त्वेतद्
२३८४	१	३७	(६)	+(७)
२३८४	१	३८	(७)	+(६)
२३९२	१	१८	धनस्वा	धनास्वा
२३९३	२	१४	दार्याह	दाषाह
२३९३	१	१९	उन्मन्तं	उन्मन्तं
२३९४	१	२१	तत् पु	तस्यु
२३९५	२	१४	या	याः
२३९७	१	२	द्राय पु	द्रापु
२३९८	२	१३	*दुष्टत	दुष्टत
२४०६	१	२०	विप्र	विप्र
२४०९	२	४	नादै	दनादै
२४१३	१	५	वेता सा	वे तासा
२४१३	१	३२	राव्या	+रोव्या
२४१४	१	२६	भाज	भज
२४१४	१	३५	राव्या	+रोव्या
२४१५	१	२२	उभयोर्भ्रातृ-	निरुक्तम्
२४१५	१	२२	भगिन्योः	उभयोर्भ्रातृ-
२४१५	१	२८		भगिन्योः
२४१७	१	२७	वाच्यतो	वाच्यो
२४१९	२	१२	निश्चितः	निश्चितः
२४२०	१	१३	क्षत्रिय	क्षत्रिया
२४२०	१	२८	शक	श
२४३०	१	२०	कटु	कुटु
२४३१	२	३३	१३३५	+१०३५
२४३६	१	७, ९	विधि	विधी
२४४०	१	६	या कन्वा	याकन्या

[' आपस्तम्बः ' इत्यारम्भ 'वसिष्ठः' इत्य-
वधिर्ग्रन्थः ।
१४०७ पत्रे १
स्तम्भे 'वसिष्ठः'
इत्यस्य प्राक्
अपकृत्य
बोद्धव्यः ।]

पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	अक्षुब्धम्	शुद्धम्	पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	अक्षुब्धम्	शुद्धम्
१४४१	१	६	लाभ	लभ्य	१५४५	२	१	संहि	सहि
१४४४	॥	१५	जवा	जना	१५४६	॥	३८	सृष्टी	+सृष्टो
॥	॥	१८	कृता	कृदा	१५४८	॥	३१	*संस	संसु
१४५२	॥	४	प्रस्यादौ	प्रस्य । दौ	१५५१	॥	२८	*धन	धनं
१४५३	॥	३२	उत्तरार्धे	+पूर्वार्धे	१५५२	१	३	*संसर्गे	संसर्गे
१४५६	२	३०	चेत्सद्वि	+चेत्स द्वि (यदि	१५५५	॥	३८	थश्च	+थश्च्यु
			(यदि चेद्वि)	चेद्वि)	१५५६	॥	२३	तत् सं	+तत्सं
१४६०	१	६	दत्तं	दत्तं	१५५७	२	४	पिता	पित्रा
१४६५	॥	३४, ३६	*	X	॥	॥	२४	माद्वा	माद्वा
॥	२	१०	रस्य	रत्र	१५७७	॥	१२	रित्य	रि'त्य
१४६७	॥	८	सत्य	सत्य	१५८१	१	२६	वसु	वसे
१४७०	॥	१३	द्विष्णुः	+द्विष्णुः	॥	२	३१	च	+च ये
१४७६	१	२६	भ्रातरौ	भ्रातरो	१५८४	॥	२२	स्तक्का	स्तक्का
१४७७	॥	१	रनृत्वि	रनृत्वि	१५८७	१	१	विभक्ता	'विभक्ता
॥	२	१९	बन्धम्	बद्धम्	॥	२	१२	विभक्तानां	अविभक्तानां
१४८७	१	३२	यन्ते न	यन्तेन	॥	॥	३३	लेपो	+लोपो
॥	२	१६	प्रवासा	प्रसवा	१५८९	१	१०	दिदे	दि दे
१४८९	॥	४	सर्गो	सर्गा	१५९२	२	१६	भ्रियस्व	भ्रियस्वे
१४९०	॥	४	त्राशय	त्रा शय	१५९७	॥	१२	*सख्या	सख्या
१४९२	१	११	इति नायं,	इति, नायं	१६०६	॥	२९	ख्यातौ ।	+ (ख्यातौ ।
॥	२	१	त्रार्थ	त्रर्थ	१६०७	॥	१४	*दार्श	दार्श
१४९८	॥	२५	धर्म	धर्म्य	१६०९	१	१०	कर्तृ	कर्तृ
१५०९	१	१०	रुचिर्द	रुचि द	१६१२	२	२५	*समन्तु	+सुमन्तु
१५१४	२	१४	सह वा	सहवा	१६१३	१	१	*प्राया	प्राप्नुया
१५१६	॥	२०	पत्न्य	पत्न्या	॥	२	१३	*ख्यात	ख्यातं
१५१७	॥	३३	१३५	+१३५ सुत	१६१९	१	२८	वा त्वक्किश	वात्वक्किश
॥	॥	॥	१४१	(सुता)	॥	२	२१	स्तैत्र	स्तैत्र
				+१४१ सुत	१६२१	१	१३	*चय	चयं
				(सुता) शेषं	१६२२	२	२	बलमा	बलमात्रमा
१५१९	१	१	मन्तरेण	मन्तरेण	॥	॥	१७	ऐन्द्र	ऐन्द्र
॥	॥	३२	स्वार्जि	स्वार्जि	॥	॥	२०	नोप	नोपे
१५२२	२	३	कर्मकाम्यं	कर्म काम्यं	१६२७	॥	११	*पमान्	पुमान्
१५२३	॥	१७	नुज्ञा-	नुज्ञा	१६३१	॥	३६	*लादिदे	+लादि वि
१५२८	१	३१	लभेत	लभेत	१६३४	१	२	चर्तुगु+	चर्तुगु
॥	२	१९	झात्रा	झात्रा	१६४४	२	१६	*कृत	कृतं
१५३१	१	१७	रयोः	रयोः	१६५४	१	९	वाग्दड	वाग्दड
१५३८	२	१४	रस्य सं	रसं	॥	॥	२१	रुप्य	रुप्य
१५४०	१	१८	स्तपु	स्तपु	१६६१	॥	३५	करणे दोषः	+करणेऽदोष
१५४५	॥	१९	झातृ	झातृ	॥	३	२८	नित्यं	+नित्य

शुद्धिपत्रम्

पृष्ठ	स्तम्भः	पाठः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१६६१	२	२९ गोमि.	गौमि.	+गौमि.
१६७४	१४, ३०	पराध्या	पराध्या	+पराध्या
१६७८	१	त्यन	त्येन	
१६८४	१ १८	पृच्छेत्	पृच्छेत्	
१६८५	२ ८	प्रीत	प्रति	
१६८५	१ २२	*गात्र	गात्रं	
१६८६	८	वाक्या	वाक्य	
१६८७	२ २४	ललाटे	ललाटे	
१६९१	१ २७	यनि	+यनि	
१६९४	३	*इद	इदं	
१६९८	२ ३६	*राज्ञ	राज्ञः	
१७००	१ २२	प्रच्छ	प्रच्छ	
१७०१	२ १२	रुडा	रूडा	
१७०२	१ २८	शश्व	+शश्व	
१७१०	१०	कर्तृन्	कर्तृन्	
१७१३	३६	*क्रान्	क्रूरान्	
१७१३	२ २०	रक्ताः	रिक्ताः	
१७१४	१३	विशतिः	विंशतिः	
१७२१	३	*गुण	गुणं	
१७२२	२२	जात	ज्जात	
१७३२	१४	ङ्मनु	ङ्मनु	
१७३३	३६	} विश्ववत्	+omit	
१७३४	१ २८, २९			
१७३३	२ ३६	पमा. ४५८	+पमा. ४५८	
			मुद्र (मुद्र)	
१७३४	१ २९	विता. ७६९	+विता. ७६९	
			मुद्र (मुद्र)	
१७४८	५	सुकृ	सकृ	
१७५७	२	सामान्ता	सामन्ता	
१७६१	२४	परूक	रूपक	
१७७१	३३	घातिक्रमे+(च)	+(च०)	
१७७३	२ १	*सख्य	संख्य	
१७७३	१३	वाचिके	वाचिके	
१७८२	२५	विविक्षितः	विवक्षितः	
१७८७	१ ११	द्वितीयं	द्वितीयं	
१७९३	२ १५	*वश्य	वैश्य	
१७९६	१ २६	निष्ठीव्यो	+निष्ठीव्यो	
१७९७	१५	बहुनां	+बहुनां	
१७९७	२२	मुक्त	+मुक्ता	

पृष्ठ	स्तम्भः	पाठः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१७९८	२	२९ पुष्पो	+पुष्पो	
१७९९	"	१२ *गूण	गूर्णे	
१८०३	१	४ श्रावः	स्त्रावः	
१८०८	"	"	धात्	न्धात्
१८१५	२	२१ *मद्दे	मेद्	
१८२०	"	१४ मिमितं	निमित्तं	
१८३०	"	१७ *सयोज्यः	संयोज्यः	
१८३५	१	१ प्रक्ष	प्रक्षे	
१८३९	"	१९ *दवाः	देवाः	
१८४१	"	१७ जहु	जुहु	
"	"	२९ जिपि	निषि	
१८४६	"	३ वनपं	+वनपं	
१८६७	२	३७ छेतेव्य	+छेतेव्ये	
१८६८	१	२४ दुष	+दूष	
१८७४	"	१० *ध्रुव	ध्रुव	
१९००	"	१२ देवानां	देवानां	
१९०३	२	३ महिषान्	महिषान्	
१९०५	१	१४ क्षत्रे	क्षेत्र	
१९०६	"	३१ यस्तु	+यस्तु	
१९१२	"	६ ससभि	सभि	
"	२	९ मध्य	मध्य-	
१९१७	"	२८ ध्यनादि	ध्ययनादि	
१९१८	१	३८ स्मृच. १०	+स्मृच. १०	
			(आचारः)	
१९१९	"	३०, ३१, " + "		
		३२, ३४,		
		३५ "		
"	२	३४ " + "		
१९२३	१	२५ कल	कुल	
१९२४	"	३० हार	हार-	
१९२६	२	२७ तप्र	तत्प्र	
१९२७	"	२२ कुसीद	कुसीदं	
"	"	२४ कर्मणां	कर्मणा	
१९३२	१	१३ *लख्य	लेख्य	
१९३४	२	२९ नरति	तरति	
१९३८	१	१९ प्रतिसिद्ध	प्रतिषिद्ध	
"	२	२ संततत	संतत	
१९३९	"	२६ शतिम्	शतिम्	
१९४०	१	३२ करा (करा)	+प्रकारा(त्र करा)	

पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१९४२	२	४	मयैध	मयैर्ध	१९५०	१	११	*सव	सर्व
"	"	३३	स्मृच. १०.	+स्मृच. १०.	१९५४	२	७	*योपक्षो	यापेक्षो
				(आचारः).	१९६७	१	३	*सादिग्धं	संदिग्धं
१९४३	१	३६	स्मृच. १०-११.	+स्मृच. १०-११	१९७३	"	५	*किश्चिद्	किश्चिद्
				(आचारः).	१९७७	"	२१	ह्यङ्गि	हङ्गि
१९४४	२	२५	बाहुभ्य	+बाहुभ्यां	१९८२	"	९	पुत्रात्	पुत्रात्
१९४५	२	६	षादिनि	षादीनि	१९८३	२	११	पुत्रोर	पुत्रयोर
१९४६	१	११	ग्राह्यम्	ग्राह्यम् ।	१९८४	१	२९	मर्ह्यं	मर्ह्यं
"	२	१२	*तत्स्थान	तत्स्थानं	१९८७	"	३५	यावत्	यान्नत
१९५०	१	९	ब्रुवं	ब्रुवं	१९८८	२	२१	हीन	हीनं

DHARMAKOS'A APPEAL

The Dharmakos'a, which is an encyclopaedic arrangement of all the Hindu religious texts, will prove of inestimable value to students interested in the study of the history of Hindu-Religion, Hindu-Sociology, Hindu-Jurisprudence and Ethics, as well as of Hindu-Theology. This stupendous task has been undertaken by the Prājñapāthas'ālā Maṇḍala at Wai (Satara). Taking into consideration the importance of the project, it is the duty of true lovers of ancient Hindu lore, to encourage the enterprise and help it to success by generous donations. We, the undersigned, therefore, appeal to the public at large to respond to the call.

1. Madan Mohan Malaviya, Benares.
2. V. S. Srinivasshastri, Madras.
3. M. R. Jaykar, Bombay.
4. B. R. Ambedkar, Bombay.
5. N. C. Kelkar, Poona.
6. Anand Shankar Dhruva, Ahmedabad.
7. M. M. Tāta, Subbarai Shastri,
Principal, Sanskrit College, Vijayanagar.
8. M. M. P. N. Bhattacharya, Benares.
9. Keshav Laxman Daptari, Nagpur.
10. Pandurang Vaman Kane, Bombay.
11. Madhav Shrihari Ane, Yeotmal.
12. Balkrishna Shivram Munje, Nagpur.
13. Madhav Vinayak Kibe, Indore.
14. B. V. Jadhav, Bombay.

Subject-classification of the Dharmakos'a

- I. Danda Niti-Kāṇḍa.
- II. Varnas'ramadharma-Kāṇḍa.
- III. Pauranika and Āgamika Dharma-Kāṇḍa.
- IV. Prāyas'citta and S'anti-Kāṇḍa.
- V. Pāramārthika Dharma-Kāṇḍa.
- VI. S'rāuta Dharma-Kāṇḍa.